

De reisnotities van
mr. Arthur E.J. baron van Voorst tot Voorst,
Commissaris der Koningin in Noord-Brabant
1894-1928

1895

Augustus

Geldrop

Bezoek aan Geldrop **2 Augustus 1895**. De administratie gaf blijk van kunde en nauwgezetheid. De gemeenteveldwachter (een gepensioneerd marechaussee) drinkt; dezen ambtenaar de les gelezen. Te ontbijten gevraagd door het Staten-lid Vincent van den Heuvel; uitnodiging niet aangenomen. Idem bij Pompen (lid der Staten), bedankt. Openbare school bezocht; het onderwijs in de klasse van het hoofd der school was zeer goed.

Heeze

Bezoek aan Heeze op **2 Augustus 1895**. Ontbeten bij den burgemeester; van diens dochttertje een bouquet gekregen. Een bezoek gebracht aan freule Van Tuyll; daar te ontbijten, te logeeren, op jacht gevraagd; bedankt. De weg van Eindhoven over Geldrop naar Heeze is een grindweg; uitstekend in orde. De liggerquaestie tusschen het gemeentebestuur en freule Van Tuyll (in hoeverre de oprijlaan naar het kasteel op den ligger der wegen moet gebracht worden) besprak ik met beide partijen; beide beloofden, te zullen trachten de zaak tot een goed einde te brengen. Voor freule Van Tuyll occupeert mr. Van den Acker, uit Eindhoven.

De pas gebouwde school ziet er goed uit. De gemeentelijke administratie was vrij goed in orde. In eene quaestie tusschen Heeze en Zesgehuchten over het onderhouden van eene arme minderjarige vrouw, Anna Smits, had Heeze beslist ongelijk; den 24 October 1896 richtte ik deswege een krassen brief aan den burgemeester van Heeze (A nr 8, 2de Afd. 1ste bur. Armwezen.

Veldhoven en Meerveldhoven

Bezoek aan Veldhoven op **9 Augustus 1895**; te ontbijten of te eten gevraagd door het Statenlid de Wit; bedankt.

Oerle

Weg Eindhoven-Oerle ± 14 K.M.; gesubsidieerde klinkerweg. Bezoek aan Oerle op **9 Augustus 1895**. De administratie is zeer ordelijk; er was pas een nieuw bevolkingsregister aangelegd; een paar hulpregisters moesten nog gemaakt worden. De notulen van B. en W. worden niet geregeld ingeschreven, ofwel B. en W. vergaderen niet geregeld.

December

Breda

Maandag, den **2den December 1895** bezocht ik de gemeente Breda. Acht dagen te voren had ik mijn bezoek geannonceerd; de Burgemeester kwam onmiddellijk naar Den Bosch, om met mij een en ander te bespreken en te regelen. Hij bood mij een dejeuner en een diner aan; het dejeuner nam ik aan, voor het diner bedankte ik. Vervolgens kreeg ik een telegram namens den gemeenteraad, om mij een diner aan te bieden (op kosten van de raadsleden) ik nam die uitnodiging aan. Ik had een rijtuig laten bestellen, om daarover te Breda te kunnen dispooneren; zoodra de burgemeester zulks vernam, moest dat worden afbesteld; hij zorgde voor een rijtuig, in de gemeente het eigen rijtuig van den wethouder Oukoop, buiten de gemeente (tocht naar de *prise d'eau* van de waterleiding) een huurrijtuig.

Om 8 uur 52 uit Den Bosch vertrokken, kwam ik te 9 uur 35 te Breda; aan het station werd ik opgewacht door den burgemeester en den secretaris, en door den eerste welkom geheeten. Burgemeester en secretaris (en later alle leden van den gemeenteraad) waren in rok. In twee open landauers (in de eerste de burgemeester en ik, in de tweede de secretaris en Claessen) reden we naar het gemeentehuis; daar vond ik een eerewacht van de schutterij, opgesteld aan

den voet van het Raadhuis; des ochtends was die eerewacht onder commando van luitenant ..., later onder commando van luitenant

In de vergaderkamer van B. en W. vond ik de wethouders Van Aken, Oukoop en; we bespraken verschillende gemeente-aangelegenheden en gingen daarna het gemeentehuis in oogenschouw nemen. Het gemeentehuis is veel te klein; reeds voor jaren werd een groot huis naast het stadhuis aangekocht, om voldoende terrein te verkrijgen tot het oprichten van een aan de eischen van de tegenwoordige behoeften beantwoordend stadhuis; vooralsnog ontbreekt het geld, om dat te bouwen en wordt het aangekochte pand verhuurd.

De gemeente Breda heeft een zeer groot archief; het nieuw archief schijnt behoorlijk in orde. Het oud archief moet geheel geordend worden; sinds twee jaren werd op zijn verzoek de Heer dr. Corstens, leeraar aan het gymnasium, daarmede belast. Genoemde heer besteedt al zijn vrijen tijd aan dien arbeid; hij geniet daarvoor f. 200, waarmede hij tevreden is; de burgemeester vond, dat hij daarmede volstrekt niet behoorlijk betaald werd. Als een curiositeit werd mij 'het houten boekje' vertoond, dateerende van omstreeks 1650; oude handvesten en privilegiën zijn hierin afgeschreven.

Om half twaalf gingen we bij den burgemeester, - die ongetrouwd is en op kamers woont - ontbijten; het dagelijksch bestuur, Claessen en ik. Om twaalf uur begon de audiëntie; het eerst verscheen de bisschop met de pastoors; vervolgens de plaatselijke commandant met zijn adjudant; daarna de kolonel van het te Breda in garnizoen liggend regiment infanterie met zijn adjudant; daarna de gouverneur van de Militaire Academie. Vóór de militairen had ik nog de schutterij-officieren ontvangen. De audiëntie werd verder nog bezocht door een tal van autoriteiten en particulieren.

Na afloop der audiëntie bracht ik een bezoek aan de groote kerk, alwaar zoovele historische personen begraven liggen. Tijdens de reformatie, en vooral later in den Franschen tijd is veel vernield en gestolen. Willem III deed een monument herstellen naar teekening van De Steurs. Het beroemde monument op de graven van ... is in goeden staat; de vier beelden, welke een zerk dragen, worden toegeschreven aan Michel Angelo, of althans aan diens leerlingen. In de kerk werd ik rondgeleid door eene commissie uit het kerkbestuur; er was een looper gelegd; ik moest mijn naam teekenen; op eene zichtbare plaats was een bus voor de armen geplaatst.

Van de kerk ging ik naar de ambachtsschool; daar werd ik door het bestuur ontvangen; ook hier moest ik mijn naam teekenen. Daarna werd de school in oogenschouw genomen. De fondsen voor de school en de kosten voor den bouw werden gevonden uit een legaat van wijlen dr. Van Cooth, een broeder van den gewezen griffier der Staten. De ambachtsschool is uitstekend ingericht; ongeveer 140 leerlingen worden hier onderwezen. De cursus duurt drie jaar; het is echt ambachtsonderwijs; men maakt van de jongens goede ambachtslieden, en geen toekomstige opzichters (gelijk zoo dikwijls op andere ambachtsscholen geschiedt). Als een cursus eindigt, en er dus jongens (leeftijd ongeveer vijftien jaar) afgeleverd worden, dan vechten de bazen er om, wie hen zal hebben; wel een bewijs, dat het onderwijs zeer geapprecieerd wordt, en in de goede richting gegeven wordt.

Na de ambachtsschool bezocht ik eene openbare armen-school (niet betalende kinderen); het onderwijs schijnt zeer goed. Wat mij vooral trof, was, dat er volstrekt geen schoolverzuim was. Toen ik daarover mijne verwondering te kennen gaf, werd mij medegedeeld, dat zulks ook weer te danken was aan een legaat van wijlen dr. Van Cooth: aan de drie kinderen in iedere klasse, welke het meeste hun best deden en het getrouwst op school kwamen, wordt aan het einde van het jaar eene som gelds uitgekeerd; in de hoogste klasse f. 17 aan ieder kind, in de lagere klassen telkens f.1,50 minder, dus respectievelijk f. 15,50, f. 14,- f. 12,50 enz.

Na die school bezocht te hebben, reden wij naar de *prise d'eau* van de waterleiding ongeveer vijf kwartier buiten Breda; wat mij daar het meest frappeerde, was de filter om de ijzerdeelen uit het water te verwijderen. Vandaar reden we terug naar Breda, bezichtigden den watertoren, reden langs het nieuw aangelegde 'Wilhelmina Park' en gingen vervolgens naar het gemeentehuis terug. Het gemeentehuis was van boven tot onder geillumineerd met gas; de woorden 'welkom' en 'C.d.K.' kwamen zeer goed uit. Op de markt was een muziektent opgeslagen, waarin het schutterij-orkest een concert gaf.

Het diner werd in de raadzaal gegeven; ik zat tusschen den burgemeester (links) en den wethouder Van Aken (rechts). Tegenover mij zat de wethouder ... De burgemeester bracht de eerste toast uit op de Koninginnen, en zond daarvan eene telegrafische mededeeling naar Den Haag; er kwam in de loop van de avond een bedankje van den adjudant van dienst Van Tuyll. Vervolgens toastte de burgemeester op mij; ik bedankte hem; Van Aken dronk op den burgemeester; dr. Heijlaerts dronk op mij; ik bedankte nogmaals, en vertrok. Op de markt waren duizenden en duizenden menschen bijeen, die mij zeer toejuichten; de schutterij presenteerde nogmaals het geweer; ik inspecteerde nogmaals die eerewacht en reed vervolgens naar het station. Het was den heelen dag zeldzaam mooi weer; we konden steeds 'open' rijden, en dat op 2 December!

Tilburg

Zaterdag, den **7den December 1895** bezocht ik de Gemeente Tilburg. Een door mij besteld rijtuig werd door den burgemeester afbesteld, omdat hij daarvoor wenschte te zorgen. Om 8.52 van Den Bosch vertrokken kwam ik om 9.14 te Tilburg. De Burgemeester wachtte mij aan den trein op en geleidde mij naar het rijtuig, waarmede we naar het gemeentehuis reden. Daar werd ik ontvangen door de wethouders Kerstens en Bergmans, terwijl de wethouder Mutsaers op sterven lag. We bespraken tot 11.15 de belangen der gemeente, waarna we naar beneden moesten om eene aubade, welke de Koninklijke Harmonie te Tilburg mij in de vestibule van het raadhuis kwam brengen.

Na een paar stukjes gespeeld te hebben werd mij bij monde van den Heer De Beer het eerelidmaatschap aangeboden, hetgeen ik natuurlijk aannam. Daarna was er audiëntie, alwaar successievelijk de directeur van de burgerschool, eene deputatie uit de officieren der dd schutterij, de directeur van het postkantoor (Jhr. v. Sasse v. IJsselt), de Rijksontvanger (Kooij), de kantonrechter met diens griffier (Mr. de Balbian Verster en Baron Sloeth tot Everloo), de deken en 3 pastoors, het bestuur der Koninklijke Harmonie, Mutsaers (Gedeputeerde), Pollet (lid der Staten) en Majoie (majoor-commandant der rustende schutterij in Hilvarenbeek) verschenen. Na afloop daarvan bood het dagelijksch bestuur mij privatim een dejeuner aan. Goed, en niets overdreven. Vervolgens gingen we naar de overdekte botermarkt kijken, en daarna een bezoek brengen aan de weefschool. Gezegde weefschool is zeer gebrekkig gevestigd in een oud afgekeurd schoolgebouw. De cursus duurt een jaar; overdag wordt les gegeven aan zoons van fabrikanten; 's avonds aan fabrieksarbeiders, die opzichter moeten worden. Voor het onderwijs aan deze laatsten wordt f 8,- per jaar genomen, als ze dat kunnen betalen; anders niets. De directeur (een Duitscher) heeft f. 1.000,- + de schoolgelden. Het schijnt dat die school zeer goed werkt.

Na dit bezoek gingen we naar het gemeentehuis terug, en bleven daar praten, totdat het tijd was om te vertrekken. Door den burgemeester werd mij weer uitgeleide naar het station gedaan; om 6 uur was ik te 's Bosch terug. Het archief in Tilburg, vooral het oude archief, moet zeer slecht in orde zijn; reeds meermalen zocht men de hulp van den Rijksarchivaris Mr. Bondam; deze beloofde steeds te zullen komen, maar schijnt het te druk te hebben om zijne belofte te vervullen. Als souvenir aan mijn bezoek aan de weefschool werd mij later een aldaar geweven doek, Koningin Wilhelmina voorstellende, - gevat in eene keurige lijst, - toegezonden.

Bergen op Zoom

Den **14den December 1895** bezocht ik de gemeente Bergen op Zoom. Om 8 uur 52 uit Den Bosch vertrokken, kwam ik om 10 uur 20 aldaar aan. Aan het station werd ik verwelkomd door den burgemeester, den Heer Mathon. Met het rijtuig, waarvoor het dagelijksch bestuur der gemeente gezorgd had, reden we naar het raadhuis, alwaar ik de beide wethouders, de Heeren Van Hasselt en Veraart aantrof. Daar bespraken wij verschillende gemeente-aangelegenheden tot het moment, dat mijn audiëntie begon.

Het eerst verschenen de leden van den gemeenteraad (meestal in rok), vervolgens de deken met drie kapelaans, daarna het lid der Staten Asselbergs, de Kamer van Koophandel en Fabrieken, de officieren der dienstdoenden Schutterij, twee notarissen, de kantonrechter en diens griffier en de commissaris van politie.

Om half een ontving ik de officieren van het garnizoen, nl. Colonel Hingman met plusminus 85 officieren, meestal infanteristen, en eenige artilleristen. De Heeren kwamen *en corps*, en werden niet persoonlijk aan mij voorgesteld. Kolonel Hingman sprak namens allen; ik beantwoordde hem, waarop de heele stoet weer aftrok.

Om een uur ontbeet ik bij den burgemeester; daar werd ik ontvangen door Mevrouw Mathon; de gasten waren: het Dagelijksch Bestuur, het lid der Staten Asselbergs, Kolonel Hingman, de kantonrechter (Cremers) en diens echtgenoot, en Klasens. De burgemeester stelde weer een toast in.

Na het dejeuner bezochten we eerst het gemeentelijk gast- en ziekenhuis; daar werden we door het College van Regenten ontvangen en rondgeleid. Het is eene inrichting zoowel voor ouden van dagen als voor zieken. Er zijn ongeveer zestig bedden, welke evenwel niet alle bezet waren. Er is een afzonderlijk gebouw voor lijders aan besmettelijke ziekten; verpleegden waren daar niet. De verpleging is aan liefdezusters opgedragen. Daarna werd eene suikerfabriek van Wittouck bezocht; door den ingenieur der fabriek werd ik rondgeleid; zooveel mogelijk werd mij alles uitgelegd.

Om 5 uur 29 verliet ik de gemeente, te Breda had ik een uur oponthoud, waarvan ik profiteerde door er te eten; om 8 uur 6 was ik 's avonds te 's-Hertogenbosch terug. Het weer was den heelen dag redelijk goed.

Om 12 uur kwam een harmoniegezelschap op de markt eene serenade brengen; ik verzocht den burgemeester dat gezelschap voor mij te bedanken. Een te Bergen op Zoom verschijnend courantje *De Avondster* wijdde eene verhandeling aan mij en mijne familie; het gaf mijn portret en mijn wapen. Gezegd courantje staat onder redactie van den Heer J. Juten, den redacteur van *Taxandria*.

Roosendaal en Nispen

Dinsdag, den **17den December 1895** bezocht ik de gemeente Roosendaal. Des ochtends om 8.52 uit Den Bosch vertrokken, kwam ik om 10.02 te Roosendaal aan en werd ik aldaar door den burgemeester (Coenen) aan het station opgewacht. De beide wethouders, Van Gilse en Bogers, hebben equipage, en hadden beiden hun rijtuig gezonden. In dat van den heer Bogers nam ik plaats met den burgemeester, in dat van den heer Van Gilse, de heer Klasens.

Stapvoets reden we naar het gemeentehuis; de geheele stad ongeveer was gevlagd. Vóór het gemeentehuis, op de markt, gaf eene harmonie een concert. Op het gemeentehuis vond ik de twee wethouders bovengenoemd en den secretaris, den heer Verheijen (tevens lid der Provinciale Staten). Tot op het oogenblik, dat mijn audiëntie begon (11½ uur) onderhield ik mij met die heeren over verschillende gemeente-aangelegenheden.

Om half twaalf ontving ik den gemeenteraad; deze wees mij, vooral bij monde van het lid Van Loon, op het groote ongerief, dat voor Roosendaal bestaat in het feit, dat het rangeerterrein van het station ligt midden in een druk bebouwd gedeelte van Roosendaal; toen ik later dat rangeerterrein tweemaal moest passeeren, bleek mij de gegrondheid van deze klacht, want beide keeren moest ik ruim een kwartier wachten, alvorens de sluitboomen werden opgehaald. De geheele Roomsche geestelijkheid uit Roosendaal verscheen ook op audiëntie; ééne pastorie is gedeeltelijk bezet door geestelijken eener Belgische orde (pastoor en één kapelaan), en gedeeltelijk door gewone wereldsche geestelijken (twee kapelaans). In Roosendaal bevindt zich eene opleidingsschool voor missionarissen van Mill Hill.

Daarna verschenen op de audiëntie nog een paar Heeren Van Gilse, n.l. het lid der Staten, en diens broeder, de advocaat, allebei zoons van den wethouder Van Gilse, en een drietal rijksontvangers. Na afloop der audiëntie bezocht ik vooreerst de kandijfabriek van G. Castelot; de eigenaar is een Belg, en was niet aan zijn fabriek; ik werd ontvangen en rondgeleid door den directeur, den Heer Raymakers.

Daarna ging ik naar de Koninklijke Stijfselfabriek van Dr Heumann; ook deze fabriek behoort aan een Belg. Deze was zelf aan de fabriek, leidde mij rond en legde mij alles uit. Met groot genoegen heb ik deze nette, groote, heldere fabriek gezien. Ruime lichte zalen voor het werkvolk, alles helder en proper.

Vervolgens ging ik met den burgemeester nog naar eene openbare lagere school voor niet-betalende kinderen. Het viel mij hier op, dat er orde en tucht heerschte, en dat de kinderen er netjes uitzagen. Volgens het hoofd der school (Mercx) komt schoolverzuim hier bijna niet voor. Met het oog op de toekomst der kinderen, die, zoodra zij de school verlaten hebben, in het volle leven invallen, en vermoedelijk nooit meer een boek in hunne vingers krijgen, met het oog daarop was hier het onderwijs ingericht. De kinderen moeten meestal met hun hoofd werken; vooral veel uit het hoofd rekenen. Ik was met genoeg een drie kwartier in een paar klassen. Het dagelijksch bestuur bood mij ten huize van den burgemeester een lunch aan; behalve het dagelijksch bestuur zaten daar ook nog aan Van Gilse (het lid der Staten) en Klasens. Natuurlijk weer geen gebrek aan toasten. Om 7.10 's avonds verliet ik Roosendaal en kwam om 8.40 weer te 's Bosch terug.

De notarieele praktijk was eertijds grootendeels in handen van den zaakwaarnemer Peters. Notaris De Rijk wist daarvan handig partij te trekken, door zich te engageeren met de dochter van Peters. Van toen af ging de praktijk van Peters over op De Rijk. Ofschoon het engagement van de Rijk met Juffrouw Peters afraakte, bleef Peters De Rijk protegeeren. In April 1900 stierf Peters en hield De Rijk dientengevolge een prachtig kantoor.

De Rijk schijnt zich buitengewoon veel moeite te geven om praktijk te verkrijgen, en niet al te kieskeurig te zijn in de keuze der middelen, welke hij daartoe aanwendt. Het kantoor van den anderen te Roosendaal gevestigden notaris, den Heer Van Mens, gaat daardoor sterk achteruit; in 1895 werden door Van Mens 416 akten opgemaakt; in 1899 ± 275.

Helmond

Den 14 December 1899 A. nr. 10, 2de afd. 3de bureau zag ik mij verplicht, den burgemeester van Helmond formeel te berispen, over de wijze, waarop in Helmond gewerkt wordt aan de secretarie, ten gevolge waarvan Gedep. Stat. een onaangename brief kregen van drie leden van den Raad – tevens leden der Prov. Staten – zich noemende Commissie voor de finantien uit den Raad van Helmond.

Zaterdag, den **21sten December 1895** bezocht ik de gemeente Helmond. Te 9 uur van Den Bosch vertrokken, kwam ik om 10.17 in Helmond aan, en werd aldaar aan het station opgewacht door den burgemeester (Van Hoeck), de wethouders (Behrings en Stevens) en den secretaris (Dijkhoff). In een rijtuig van het Eerste-Kamerlid H. Prinzen reed ik met den burgemeester en de twee wethouders naar het gemeentehuis. Nauwelijks aldaar aangekomen, kwam eene harmonie op de markt een concert geven; doordat het juist marktdag was, trok deze uitvoering zeer veel menschen.

Met den burgemeester en de beide wethouders besprak ik de verschillende gemeente-aangelegenheden tot het oogenblik (half twaalf) dat mijne audientie begon. Aldaar verschenen de leden van den gemeenteraad; de leden van de Kamer van Koophandel; de Commissie van toezicht op het onderwijs; Prinzen, lid der 1ste Kamer; Coovels, Pistorius, Raymakers, leden der Provinciale Staten; drie kapelaans (de pastoor was ziek); Van Lakerveld (predikant); Dr. Steijns, directeur van de 3-jarige burgerschool en arrondissementsschoolopziener; Van Delden, griffier van het kantongerecht; eenige belasting-ambtenaren enz.

De burgerschool te Helmond bloeit, vooral doordat er zooveel jongelui van buiten (voornamelijk uit Eindhoven) op school gaan.

Na de audientie ging ik even eene visite maken bij Mevrouw Prinzen; Mijnh. en Mevr. Prinzen waren zoo beleefd geweest mij ten eten te vragen; voor die invitatie had ik echter bedankt. Daarna (ruim half twee) zou er een lunch op het gemeentehuis gegeven worden; om 2¼ moest ik midden onder tafel opstaan, omdat er geen tijd meer was; ik had nog zoo goed als niets gegeten, doordat er zoo langzaam bediend werd.

Achtereenvolgens bezocht ik nu verschillende fabrieken, en wel **1e.** de katoendrukkerij van de firma P.F. van Vlissingen en Co. Ik werd door den Heer v. Vlissingen (tevens raadslid) rondgeleid. Prachtige fabriek; tweemaal afgebrand; steeds beter ingericht. **2e.** de Koninklijke Nederlandsche Machinefabriek; daar was juist de kap voor het nieuwe station te 's Bosch onderhanden; de directeur (de heer Begeman) had de attentie mijn naam te laten gieten, terwijl ik daar was. **3e.** de Turksch-roodververij van Karel Raijmakers (het Statenlid) en diens drie broers; het garen

wordt daar geverfd en dan verzonden. Zij krijgen hun garen uit Manchester. In ons geheele land zijn slechts vijf fabrieken voor Turksch-roodververij, nl. 1 te Haarlem, 1 te Leiden en 3 te Helmond. De fabriek van Raijmakers (er zitten 4 gebroeders Raijmakers in) is de oudste. De fabrikanten roemen ten zeerste de goede gezindheid van het werkvolk. De geestelijkheid en de burgemeester beklagen er zich over, dat de socialisten propaganda trachten te maken, en wekelijks meer exemplaren van “de Volkstribuun” verkoopen dan gewenscht is. Vooral des winters is er in Helmond volop werk voor het werkvolk, omdat de industrie vooral bestaat uit het weven of verven van katoenen stoffen; de handel vraagt die in het voorjaar; in den winter moet een en ander dus bereid worden. Zulks in tegenstelling met Tilburg, waar de industrie wollen goederen vervaardigt; die moeten des zomers vervaardigd worden, om in het najaar op de markt te komen.

Des middags om 4.24 verliet ik Helmond en was ik te 5.32 te 's Bosch terug.

1896

Februari

Eindhoven

Over gebrek aan belangstelling in het openbaar onderwijs, speciaal in het onderwijs in de nuttige handwerken, klaagt de districtsschoolopziener te Eindhoven in het provinciaal verslag van 1898, Hoofdstuk VI bl. 88.

Hotel de Wildeman | Voorheen de Gouden Leeuw | J.A. Jonkhans

Zaterdag, den **15den Februari 1896** bezocht ik Eindhoven; te 9 uur uit Den Bosch vertrokken, kwam ik te 10 uur aldaar aan; aan het station werd ik ontvangen door den Burgemeester (Mr. Smits); met diens equipage reden we naar het gemeentehuis. In den gang werden we ontvangen door de beide wethouders en den secretaris. Eerst werd de secretarie en daarna het kantoor van den gemeente-ontvanger bezichtigd; alles zag er netjes uit en droeg de sporen van accuratesse en ordelijkheid. Vervolgens zagen we het verdere gemeentehuis, en hoorde ik nog klachten, over het feit, dat het Rijk de oude archieven had weggehaald en naar Den Bosch vervoerd.

In de raadszaal wachtte de geheele gemeenteraad mij op. De zaal is keurig netjes in orde; de oude Burgemeester Smits deed zulks op zijne kosten; nadat hij reeds vroeger het geheele tractement, dat hij ooit van de gemeente genoten had, rente op rente gerekend, aan de gemeente had teruggegeven, meubileerde hij, toen hij als burgemeester aftrad, de raadszaal. Om half twaalf gaf ik audiëntie; 16 vereenigingen en 17 bijzondere personen maakten daarvan gebruik. Eerst om half twee was de audiëntie afgelopen.

Met den burgemeester ging ik toen de groote kerk zien, en ging ik daarna naar diens woning (hij woont ten huize zijner ouders). Omstreeks half drie bood de geheele Raad mij een lunch aan (op eigen kosten van de Heeren); als souvenir aan mijn bezoek kreeg ik “de geschiedenis van Eindhoven door Houben” in twee deelen, met eene keurige opdracht in den vorm eener penteekening, vervaardigd door een kastelein. Na het dejeuner reed ik met den burgemeester en de beide wethouders naar de sigarenfabriek der firma Mignot en de Blocq. Deze firma werkt met een personeel van ± 375 menschen, waarvan zeker 300 vrouwen. Eene vrouw moest mij met een speech een kistje sigaren geven, maar kon het niet verder brengen dan: “Mijnheer de Commissaris der Koningin”. Vervolgens bracht ik nog een bezoek aan de fabriek der Vereenigde Nederlandsche lucifersfabrikanten; ik werd daar ontvangen door de directeuren, de Heeren Weijers en Kuenen. Zeer interessant om te zien. Om 5 uur verliet ik Eindhoven en was ik om 6 uur te 's Bosch terug.

Oosterhout

Den **22n Februari 1896** bezocht ik de gemeente Oosterhout. Te 7.28 uit Den Bosch vertrokken, kwam ik te 8.21 te Gilze-Rijen, waar ik een rijtuig vond, dat mij naar Oosterhout bracht. Ik had dezen weg gekozen, om op die wijze meer van de gemeente te zien, en niet tweemaal den weg Breda-Oosterhout te rijden. Omstreeks half tien kwam ik op het gemeentehuis (± 15 minuten

vroeger dan ik geanonceerd had) en vond daar de twee wethouders en den secretaris; de burgemeester kwam een oogenblik later en maakte natuurlijk duizend excuses. De harmonie stond voor het gemeentehuis en bracht eene serenade.

Tot half elf onderhield ik mij met het dagelijksch bestuur, waarna ik eene vrij druk bezochte audiëntie gaf; vooral de geestelijkheid van daar was sterk vertegenwoordigd. Na de audiëntie reed ik met B. en W. een toer door en om de gemeente en bezocht ik het historische klooster St. Catharinadal, alwaar een beroemde "proostenzaal" is; de Norbertinessen in dit klooster hebben steeds de bescherming van de Oranjes genoten doordat Odilia van Nassau van 1463 tot 1475 in dat klooster religieus was.

In de "proostenzaal" vindt men eene doorlopende reeks schilderijen, voorstellende de verschillende proosten vanaf de oprichting van het klooster, tot op heden; ook een portret van de bovengenoemde Odilia van Nassau. Verder nog een oude schilderij, betrekking hebbende op de kruistochten. Bijzondere meubels zijn er volstrekt niet; geen blind paard kan er kwaad doen; een steenen vloer van roode plavuizen. De tegenwoordige proost, een oud afgeleefd man, ontving mij; hij droeg een gouden kruis, bezet met diamanten, door Amalia van Solms, echtgenoot van Prins Frederik Hendrik, omstreeks 1660 aan den toenmaligen proost B. Cruyt geschonken.

Ik ontmoette de priorin, de superiorin en de oudste non; alle drie natuurlijk achter de tralies; alleen de Koning heeft het recht, om het heele klooster te zien; wijlen Koning Willem III maakte eens van zijne bevoegdheid gebruik, en bezocht het heele klooster. Als herinnering aan mijn bezoek kreeg ik een boekje: *Geschiedkundige bijdragen betreffende het Norbertinessenklooster van St. Catharinadal*, door van der Aa.

Om 12 uur ontbeet ik bij den burgemeester met de wethouders en het Statenlid Fick; het Statenlid Mr. Smits was dien dag afwezig wegens de begrafenis zijner tante, Mevrouw Van Mierlo te Breda. Na het ontbijt reed ik met B. en W. naar "den Hout", en vandaar terug naar het Gemeentehuis; daar nam ik van de Heeren omstreeks 2 uur afscheid, om mij naar Teteringen te begeven. De Zuiderstoomtram Maatschappij (directeur Loder, president Commissaris Hamilton) had mij een extra tram aangeboden, vanuit Geertruidenberg of vanuit Breda, naar mijne verkiezing; ik had voor het beleefde aanbod bedankt.

Teteringen

Den **22n. Februari 1896** bezocht ik de gemeente Teteringen; ik was eerst in Oosterhout geweest; omstreeks 2 uur reed ik van Oosterhout weg en kwam om half drie te Teteringen aan. Op het raadhuis vond ik den burgemeester (tevens secretaris) en de beide wethouders; met hen onderhield ik mij tot de audientie, waar alleen de pastoor en het hoofd der school verschenen. De burgemeester kan in Teteringen geen kwaad doen; hij voerde voor de gemeente eene procedure tegen den Staat over den eigendom van ± 80 H.A. meestal Boschgrond; de gemeente verloor haar proces voor de rechtbank te Breda, doch won het voor het hof te 's Bosch, terwijl de gevraagde cassatie van het arrest van het hof door den Hoogen Raad werd afgewezen. De proceskosten beliepen ± f. 10.000, waarvan de gemeente f. 600,- moest dragen.

De bosschen enz. geven 's jaars eene zuivere bate van f. 1.200,-, terwijl er dientengevolge 's winters bovendien steeds werk is voor een ieder, die werken wil. De bevolking van Teteringen breidt zich zeer sterk uit, doordat het tegen Breda aan ligt, en aan die zijde veel gebouwd wordt; de Teteringsche dijk en de Zandberg zijn feitelijk één met Breda, doch behooren tot de gemeente Teteringen. Aangezien Teteringen geen hoofdelijken omslag, geen opcenten op het personeel en slechts 20 opcenten op de gebouwde eigendommen heft, is het wonen aldaar zeer goedkoop, en dientengevolge zeer gezocht door de Bredanaars.

De burgemeester heeft zijn broer (gediplomeerd aspirant-gemeentesecretaris) als hulp op de secretarie; hij leidt jongelui op in de administratie; zoo waren er nu een jongen Sassen (zoon van het 1ste kamerlid) en een jongen Hellenberg Hubar. De naam Teteringen wordt afgeleid van "tot de ringen", of wel van "de teringen", omdat oudtijds alle gilden enz. hunne feesten (teringen) hielden buiten Breda, waar op en buiten de wallen daartoe in herbergen enz. gelegenheid te over was.

Mei

Wouw

Den **2den Mei 1896** bezocht ik de gemeente Wouw. Ik kwam per rijtuig uit Roosendaal. Van Wouw valt niets bijzonders te zeggen; het is eene vrij welvarende landelijke gemeente. De geestelijkheid kwam op audientie; daarna een lid van den Raad. Secretaris Juten is een stroopop, iemand, die het waarneemt, totdat een volontair ter secretarie Goossen (een jongen uit Wouw) 23 jaar is. Wouw heeft een mooi marktplein; tegenover het Raadhuis wordt het ontsierd door een gat, om water te hebben als er eens brand komt.

Er is te Wouw eene oude kerk, waarin beroemde houten beelden, afkomstig van de abdij van St. Bernard gemeente Schelle, provincie Antwerpen. In de dagen der beeldenstorm zijn die beelden door de boeren op karren geladen en in boerenschuren verborgen. Zoo kwamen de kanunnikkenbanken en de beelden voor de biechtstoelen (waaronder vooral merkwaardig is een lezende monnik voor de biechtstoel van den pastoor) te Wouw terecht. Het orgel uit diezelfde abdij staat in de kerk te Oud-Gastel, de preekstoel is te Antwerpen. De pastoor restaureerde het priesterkoor, en gaf daarvoor een halven ton uit; de heele kerk te restaureeren, zou volgens Cuijpers nog f. 50.000 kosten.

De verbindingsweg van Wouw met Huybergen is verhard tot de Wouwsche plantage; de tegenwoordige eigenaar van die bezitting, Emsens een heer uit Brussel, wil den weg verleggen om zijn goed heen, en wil dan in de kosten der verharding wel wat bijdragen. De burgemeester van Wouw (commissaris van de tram Tholensch veer-Antwerpen) had mij een extra tram aangeboden; ik bedankte. De harmonie kwam eene serenade brengen. Ik kwam om half tien te Wouw aan, en reed omstreeks twaalf uur naar Bergen op Zoom, waar ik in een hotel ontbeet, om daarna naar Halsteren te rijden. De administratie van den ontvanger te Wouw was vrij goed in orde; omtrent die van den secretaris waren enkele kleine opmerkingen te maken.

Halsteren

Den **tweeden Mei 1896** bezocht ik de gemeente Halsteren; ik was per trein tot Roosendaal gegaan, had daar een rijtuig genomen naar Wouw, welke gemeente ik bezocht, waarna ik in Bergen op Zoom in een hotel ging ontbijten; vervolgens reed ik naar Halsteren, waar ik om kwart over een aankwam. Ik vond voor het Raadhuis de harmonie van Halsteren; op het gemeentehuis werd ik verwelkomd door burgemeester en Wethouders. De secretaris, tevens ontvanger, was eenige dagen te voren gehuwd en maakte juist zijne huwelijksreis; hij was dus niet aanwezig; de boeken van den ontvanger en diens kas konden dientengevolge niet worden nagezien.

De burgemeester had mij per telegram een lunch of een diner aangeboden, voor welke uitnoodiging ik bedankt had. Ik kwam, ten gevolge van het slechte weer, te Halsteren niet buiten het Raadhuis; aangezien de burgemeester met Klasens het werk van den secretaris naging, zat ik met de twee wethouders te praten. Het schenen geen ongeschikte menschen. Er schijnen twee partijen in Halsteren te zijn; althans, bij de laatste raadsverkiezing zijn er eenige raadsleden uit den raad gegooid en door anderen (o.a. de Ram en Testers) vervangen.

In Halsteren wonen nog al gezeten burgers; aan de Lepelstraat schijnt eene zeer arme dagloonersbevolking te huizen. Testers, dijkgraaf van den Auvergnepolder, klaagde, dat het schor in de Eendracht vóór den dijk van den polder voortdurend afnam; hij kon daarvoor geen goede reden aangeven. Om den dijk te voorzien, en om een nieuwe sluis te maken, ging de Auvergnepolder f. 40.000,- verwerken.

Om drie uur reed ik van Halsteren naar Woensdrecht. Blijkens het mij deswege door den Heer Klasens gedaan verslag was de administratie ter secretarie goed in orde; slechts enkele kleine opmerkingen behoeften gemaakt te worden. De Heer Klasens ging op mijn last later nog eens naar Halsteren terug, teneinde de kas van den ontvanger op te nemen; het bleek toen, dat alles zich in de allerbeste orde bevond.

Woensdrecht, Hoogerheide en Hinkelenoord

Den **tweeden Mei 1896** bezocht ik de gemeente Woensdrecht. Om drie uur uit Halsteren gereden, kwam ik juist een uur later op het gemeentehuis van Woensdrecht (dat te Hoogerheide staat) aan. Ik vond daar den burgemeester, diens beide wethouders, den secretaris en ontvanger. Op de audientie verscheen niemand. De burgemeester deelde mij veel mede omtrent eene nieuwe indijking, welke daar geschiedt onder den "Damespolder" door de Heeren Völcker c.s.; de dijk is aangenomen voor f. 170.000,-; de nieuwe polder, welke de naam zal dragen van Anna Mariapolder, wordt 208 H.A. groot; alles eerste klasse grond. In de Van der Duijn-polder, in 1862 ingedijkt, zijn gronden, waarop nog nooit mest is geweest; en toch is die grond nog prachtig; om de drie jaar worden er suikerbieten gezaaid. De Heeren Völcker c.s. hebben nog ongeveer 600 H.A. water, die later ingedijkt moeten worden.

Die schorren onder Woensdrecht groeien zoo verbazend aan, doordat de spoordam gelegd is van Woensdrecht naar Zuid Beveland; al het vuil van Antwerpen, dat door de Schelde afgevoerd wordt, bezinkt voor Woensdrecht. Boven den spoordam (aan de zijde van Bergen op Zoom) nemen de schorren eerder af, dan dat zij aangroeien; daar is, sinds het leggen van den spoordam, zeer helder water, doordat het niet meer verontreinigd wordt door het vuil van Antwerpen, vandaar, dat het zo geschikt is voor oesterteelt.

Het grootste deel der bevolking van Woensdrecht bestaat uit polderwerkers; het schijnt, dat de burgemeester nogal aardig met die menschen kan omspringen. De burgemeester schijnt opzichter of rentmeester te zijn voor de Heeren Völcker c.s.

In Woensdrecht is een liefdehuis van de zusters uit de Postelstraat te 's Bosch. De oude zusters uit de orde worden naar Woensdrecht gezonden om er haar leven te eindigen. Vier zusters van den burgemeester van Woensdrecht waren in die orde; eene was *mère assistante* in het liefdehuis te Woensdrecht. De burgemeester deed natuurlijk zeer zijn best, om mij een bezoek aan het liefdehuis te doen brengen. Iets waarvoor ik vriendelijke bedankte. Omstreeks 6 uur verliet ik Woensdrecht, en reed naar Bergen op Zoom, om aldaar den trein te nemen naar 's Bosch.

Blijkens het door Klasens uitgebracht verslag was het geldelijk beheer in goede orde; alleen hadden acht vergunninghouders op 2 Mei hun vergunningsrecht nog niet betaald; terwijl hunne vergunning ook niet was ingetrokken. Op het werk ter secretarie viel nogal wat af te dingen.

Huybergen

Den **vierden Mei 1896** bezocht ik de gemeente Huybergen. Om 6.44 van Den Bosch naar Bergen op Zoom vertrokken, vond ik in laatstgenoemde plaats een rijtuig, waarmede ik over Woensdrecht naar Huybergen reed, alwaar ik te omstreeks 11.15 aankwam. Ik vond den burgemeester (een kras oud heer) en de twee wethouders op het Raadhuis, en onderhield mij met hen ± een half uur lang. Ik hoorde van hen, dat zij geen belang meenden te hebben bij het eventueel verharden van den weg van Huijbergen door de Wouwsche Plantage naar Wouw en Roosendaal. Ze hadden geene relatie's met die plaatsen, wel met Bergen op Zoom; ze klaagden zeer over de kosten van onderhoud van hunnen klinkerweg; Huybergen heft nog tol; de opbrengst (van twee tollen) bedraagt zuiver ± f. 400,-; als Huybergen door de provincie de tol had laten afkopen, zou het jaarlijks ± f. 31,- gekregen hebben. Evenals overal wordt ook hier de klinkerweg veranderd in keiweg. De klinkerweg wordt te veel stuk gereden door de Belgen, die met hun karren met smalle raden, de mast komen halen.

Op mijne audientie verscheen niemand. B. en W. wilden mij een bezoek laten brengen aan een instituut van Broeders, waar ± 150 kostjongens zijn, benevens een 70 weezen uit Breda. Ik voldeed niet aan hun verlangen, maar ging daarentegen met hen de localiteit van de openbare school in oogenschouw nemen, waar wij door het hoofd ontvangen werden, van wien wij ook eenige inlichtingen kregen. Van de school terugkomende vond ik voor het Raadhuis mijn rijtuig staan; ik nam afscheid van den Burgemeester en diens Wethouders, en reed naar Ossendrecht. Van mijn ontvangst te Huybergen was geen drukte gemaakt; geen harmonie, een enkele vlag anders niets.

Het archief, vooral het oud archief, is te Huybergen zeer slecht geborgen; ik verzocht den burgemeester daarvoor te willen zorgen, om het voor algeheelen ondergang te bewaren.

Blijkens het door den Heer Klasens uitgebracht verslag, liet het beheer van den ontvanger zeer

veel te wenschen over. Hoewel de administratie ter secretarie wat beter was, was het daar toch ook nog niet zooals het zijn moet.

Ossendrecht

Den **vierden Mei 1896** bezocht ik de gemeente Ossendrecht. Van Huybergen komende, kwam ik op het vastgestelde uur aan; de wethouders waren nog niet aanwezig, een gevolg van de omstandigheid, dat de gemeente Ossendrecht den tijd van Greenwich heeft en men mij dus 20 minuten later verwachtte. De harmonie, die mij blijkbaar tegemoet had willen gaan, was nog onvolledig, toen ik de leden voorbijreed. Later kwam zij voor het gemeentehuis een paar stukken ten beste geven. De burgemeester maakt geen gunstigen indruk; uit de beide wethouders was geen woord te halen; de secretaris houdt met zijn broeder samen een groot

zaakwaarnemerskantoor; zelfs de notaris heeft zich met hen moeten associëeren. Evenals te Woensdrecht bestaat ook te Ossendrecht het gros van de bevolking uit polderjongens. Op mijn audiëntie verscheen de pastoor met den kapelaan benevens een gegageerd O.I. soldaat. Om den tijd te dooden bracht ik een bezoek aan de school; voor een dorpsschool scheen mij het onderwijs bijzonder goed. Geschiedenis en aardrijkskunde vallen blijkbaar zeer in de smaak van de kinderen; verder was hun te mijner eer het Wien Neerlands bloed en het oude Wilhelmus geleerd.

Na de school verlaten te hebben kwam de burgemeester mij vertellen, dat er een fabrikant was, die er hoogen prijs op zou stellen, dat ik een bezoek aan zijne cichoreifabriek zou brengen; zeer tot mijn leedwezen moest ik voor het bezoeken van die fabriek bedanken. Ik deelde den fabriekseigenaar mede dat ik niet kon komen, omdat ik op tijd te Putte moest zijn; bij een volgend bezoek aan Ossendrecht hoopte ik zijne fabriek te bezoeken. Hij heet Mattheeussens. In Ossendrecht is verder niets te zien, en blijft alles daar bij het oude.

Ik droeg den burgemeester op, er voor te zorgen, dat in het vervolg het jaarverslag van de gemeente aan den gemeenteraad nauwkeurig ingevuld wordt! Nu (in het verslag over 1894) werd omtrent zeer vele zaken naar vorige verslagen verwezen. Ik schreef den 8e mei nog aan den fabrikant C. Mattheeussens om hem nogmaals aan het verstand te brengen dat het niet mijne schuld was dat ik zijne fabriek niet was komen bezichtigen; deze antwoordde mij den elfden Mei dat hij de zaak volkomen begreep en dat hij zich bij een eventueel volgend bezoek aan Ossendrecht aanbevolen hield voor eene bezichtiging zijner fabriek.

De heer Klasens rapporteert, dat de administratie van den secretaris-ontvanger met netheid werd gevoerd, en goed in orde was. Slechts enkele opmerkingen waren te maken.

Putte

Den **vierden Mei 1896** bezocht ik de gemeente Putte. Na vantevoren in Huybergen en in Ossendrecht te zijn geweest, kwam ik omstreeks 4 uur te Putte aan. Er was zeer veel werk gemaakt, om mij behoorlijk te ontvangen. Meerdere eereboogen, sparregroen, vlaggen, harmonie. Putte heeft eene bebouwde kom, waarvan een gedeelte Hollandsch en een ander deel Belgisch is. Dat geeft dikwijls veel last met de politie, omdat deze de grens niet mag overschrijden.

De harmonie is samengesteld uit Hollanders en Belgen. De secretarie is bij den secretaris aan huis; de raad vergadert in een herbergkamer; nog nooit werd ik in eene raadskamer gebracht, die eenen zóó bedroefden indruk maakte: eerst moet men door de gelagkamer, vervolgens door een winkel, waarin vooral veel brood ligt en daarachter de raadkamer.

De wethouders maakten geen ongunstigen indruk; de pas benoemde Burgemeester schijnt zeer zijn best te doen. Mijne audiëntie moest ik ten huize van den burgemeester geven, omdat het daar althans behoorlijk was. De geestelijkheid van Putte deelde mij mede, dat zij meende, dat de keuze van den nieuwen burgemeester eene gelukkige geweest was. De administratie te Putte was zeer goed in orde.

Ik bleef tot half zes in Putte (ik moest om zeven uur de trein te Bergen op Zoom halen) en werd door het volk zeer luide toegejuicht toen ik vertrok. Hoewel Putte arm is, wordt er 's winters toch geen gebrek geleden; de geheele vrouwelijke bevolking vlecht matten, en verdient

daarmede een behoorlijk daggeld; ook de kinderen kunnen daarmede helpen. De administratie van den secretaris, zoowel als die van den ontvanger, maakte, volgens Klasens, een goeden indruk.

De arbeidswet wordt te Putte algemeen overtreden, met name de artikelen 3 en 5. Ik geloof niet, dat het mogelijk zijn zal, bedoelde wet daar te doen eerbiedigen: vooreerst omdat het werk door de ouders in huis aan de vrouwen, dochters en kinderen wordt opgedragen; men heeft niet met enkele werkgevers te doen, wier werkplaatsen men kan laten controleeren, maar met de geheele bevolking, omdat in ieder huis, en vooral door ieder gezin matten worden gevlochten. Vervolgens is de wet niet te handhaven, omdat Putte voor de helft Belgisch is, en onze arbeiderswet in België niet geldt, en de Belgische arbeidswet in Putte niet gehandhaafd wordt. Zou men met geweld de bevolking tot gehoorzaamheid aan de arbeiderswet willen dwingen, dan zou men, meen ik, opstand verwekken.

Asten

Volgens den ouden Heer Bluijssen, lid van den raad te Asten, loopt de burgemeester te veel aan den leiband van een wethouder; die wethouder zorgt, dat de kroegen laat open blijven enz.

Den **negenden Mei 1896** bezocht ik de gemeente Asten; om de streek, waar de betrokken tram door loopt, te zien, vertrok ik des ochtends om 6 uur van Den Bosch en kwam ik te 9.40 te Helmond aan. Ik vond daar mijn rijtuig, waarmede ik naar Asten reed.

Omstreeks kwartier voor elf arriveerde ik aan het gemeentehuis, alwaar ik werd ontvangen door Burg. en Weth. We bespraken de belangen van Asten, vooral de uitgebreide veenderij. Om kwartier ná elf gaf ik audiëntie; behalve de geestelijkheid verscheen daar nagenoeg niemand. De geestelijkheid toonde zich zeer ingenomen met het besluit van den gemeenteraad, bij hetwelk eene subsidie van f. 65.000 verleend wordt aan het R.C. Kerkbestuur, bestemd voor den bouw eener nieuwe Katholieke kerk.

Na afloop der audiëntie ging ik met het Dagelijksch Bestuur eene nieuw gebouwde openbare school zien (een monument van bouw en inrichting), waarna ik afscheid nam van de wethouders, en met den burgemeester (Frencken) naar diens woning ging, waar ik even een broodje gebruikte. Mijn rijtuig kwam bij Frencken voor; ik reed eerst even naar den Heer Bluijssen (buitengewoon lid van Gedep. Staten), die mij geschreven had, dat hij in geen vijf maanden buitenshuis was geweest, en dat hij daarom niet op mijne audiëntie kon komen; de champagne werd daar te mijner eer ontkurkt; ik heb er echter niet van gedronken.

De harmonie van Asten wachtte mij bij mijne komst op aan het gemeentehuis; later kwam diezelfde harmonie vóór het huis van den burgemeester nog eenige nrs. ten beste geven. Van Bluijssen reed ik alleen (d.i. zonder Burgemeester) langs de Zuid-Willemsvaart naar sluis XIII, om daar de groote veenderij van Griendtsveen te zien. De Heeren Van der Grindt, woonachtig te Rotterdam, waren opzettelijk overgekomen, om, als directeuren van de Maatschappij Griendtsveen, mij alles goed te laten zien. De Maatschappij Griendtsveen heeft een open kanaal gegraven, aanvangende even onder sluis XIII in de Z. Willemsvaart, en loopende tot aan hare turfstrooiselfabriek aan het begin der veenderij; dat kanaal, dat eene lengte heeft van ± 2.200 Meter, moet later voor de gemeente Asten de gelegenheid geven, om het zwart veen te exploiteeren.

De oppervlakte, geschikt om te vervenen, is ± 630 H.A. groot; de gemeente is begonnen met de bovenste laag te branden en in de asch boekweit te zaaien. Zulks heeft aan de gemeente verbazende baten opgeleverd; toen het veen niet meer geschikt was om te branden, en diensgevolge ongeschikt voor de cultuur van boekweit, heeft de gemeente 550 H.A. verhuurd aan de Maatschappij Griendtsveen voor f. 425.000, om daaruit het grauwveen te steken en er turfstrooisel van te bereiden. Als die Maatschappij het grauwveen er heeft afgehaald, ligt het zoogenaamde zwart veen aan de beurt van exploitatie; het zwart veen moet voor de gemeente later minstens evenveel opbrengen als het grauwveen; van het zwart veen moet later lange turf gemaakt worden voor de steenfabrieken enz. Is na verloop van jaren ook het zwart veen uitgestoken, dan blijft de ondergrond over, die dan of voor bouwgrond geschikt moet worden gemaakt, of wel tot bosch moet worden aangelegd, of wel tot heide moet terugkeeren. Het bezit van dat veen is dus voor de gemeente van onberekenbaar voordeel.

Het gemeentebestuur heeft de Maatschappij Griendtsveen zich bij contract doen verbinden, om geen woningen, zelfs geen keten te bouwen; dat is bedongen, opdat er geen overmatige aanwas voor arbeiders zou plaats hebben, welke zouden blijven zitten, als de ontgraving was afgeloopen. Opzichters enz. worden nu door de Maatschappij in Nederweert onder dak gebracht; de Maatschappij bouwde een school, en bekostigt den onderwijzer ten behoeve der kinderen van hare geëmployeerden; de onderwijzer woont (in 1900) in de woning van den directeur staande aan de Zuid-Willemsvaart onder de gemeente Someren.

Omtrent de exploitatie valt weinig te zeggen; het veen wordt gestoken en te drogen gezet; wat voor 15 Juni gestoken wordt, kan in hetzelfde jaar nog tot turf verwerkt worden. De droge veenturven worden per ijzeren schuit naar de fabriek vervoerd, daar tot strooisel gemalen en vervolgens tot balen van ± 150 K.G. zwaarte geperst. Het geheele terrein is electrisch verlicht. 1% van het turfstrooisel blijft in ons land, 75% gaat naar Engeland en Amerika. De concurrentie is zóó groot, dat de Maatschappij kosteloos haar strooisel levert aan de trammaatschappij te Brussel, onder voorwaarde dat zij de mest later krijgt.

Niettegenstaande ik hen had laten weten, dat ik niets zou gebruiken, hadden de Heeren Van der Grint een diner voor mij laten bereiden; ik dankte hen echter voor hunne uitnodiging, om bij hen aan te zitten, omdat ik naar Den Bosch terug moest. De kamer, waar ik ontvangen werd, was keurig met planten en bloemen versierd.

Blijkens het deswege aan mij uitgebracht verslag liet de administratie van den ontvanger te wenschen over; het was blijkbaar niet de ontvanger, maar B. en W. die bij hem alles in orde hielden en controleerden.

Oud en Nieuw Gastel

Den **11den Mei 1896** bezocht ik deze gemeente. Omstreeks half tien kwam ik daar aan, en werd er opgewacht door den Burgemeester (De Bie) met diens twee wethouders. Om 10 uur verleende ik audiëntie; behalve pastoor en kapelaan verscheen ook nog de heer Franken, lid der Provinciale Staten. Bijzonderheden omtrent mijn bezoek zijn niet te noteeren. Oud-Gastel is eene welvarende gemeente; er zijn drie suikerfabrieken, waar veel geld wordt verdiend door de arbeidende klasse. De teelt der bieten geeft ook des zomers veel werk.

Blijkens het deswege namens mij ingesteld onderzoek laten zoowel de administratie van den ontvanger als die van den secretaris nogal wat te wenschen over. "De gewenschte netheid ontbreekt in de administratie, welk gebrek echter niet moet worden beschouwd als een teeken van verwachting" zegt de Heer Klasens.

Steenbergen en Kruisland

Den **elfden Mei 1896** bezocht ik de gemeente Steenbergen; ik was per trein tot Roosendaal gegaan, had en passant Oud- en Nieuw-Gastel gezocht, en was toen over Kruisland naar Steenbergen gereden. Er was veel drukte gemaakt om mij te ontvangen; twee muziekgezelschappen en eene harmonie brachten afwisselend verschillende stukken ten gehoor. Met den burgemeester en de wethouders onderhield ik mij totdat het tijd was voor de audiëntie.

De audiëntie was zeer druk bezocht; vooreerst een geneesheer, Steenmeijer, die met bittere klachten tegen den burgemeester voor den dag kwam; vervolgens Dr. Bruinsma, die ± een uur lang sprak om mij te doen begrijpen, hoe verkeerd de burgemeester in Steenbergen op zijn plaats was: als burgemeester was hij bekleed met burgerlijk gezag, als eigenaar der beetwortelsuikerfabriek was hij groot werkgever en had dientengevolge veel invloed; ten laatste, als zeer gefortuneerd, waren zeer vele menschen van hem afhankelijk. Zijn macht en invloed gebruikte hij (altijd volgens Dr. Bruinsma) verkeerd, door te influenceeren op leden van den raad, op kiezers enz.

Mijn indruk was, dat Dr. Bruinsma en de burgemeester te groote persoonlijkheden zijn voor een plaatsje als Steenbergen; dat zij, na eens ruzie te hebben gehad, van elkaar niets kunnen verdragen, en alles tegenwerken, wat door den ander wordt gedaan of voorgesteld. Zij zijn te groot, om voor elkaar te kunnen buigen.

Op de audiëntie verscheen verder R.C. en Protestantsche geestelijkheid, notaris, hoofd der school, dijkgraaf van Roosendaalsche en Steenbergsche Vliet, directeur van het postkantoor enz. enz. Na de audiëntie was er geen tijd meer, om ten huize van den burgemeester iets te gaan gebruiken; Dr. Bruinsma, dien ik opzettelijk geheel liet uitspreken, had te veel tijd (± een uur) in beslag genomen; bovendien was ik ongeveer een half uur te laat aangekomen, terwijl ik weer op tijd te Nieuw-Vossemeer moest zijn. Ik liep met den burgemeester en de twee wethouders nog een straatje om, ten einde het stadje te kunnen zien, en vertrok daarna naar Nieuw-Vossemeer. Blijkens het deswege aan mij uitgebracht verslag waren de administratie van den secretaris en die van den ontvanger bijzonder goed in orde: "Orde, verzorging en volledigheid in alle deelen van den administratieven dienst zonder onderscheid kenmerkt het werk van den secretaris", zoo schrijft de Heer Klasens.

Nieuw-Vossemeer

Den **elfden Mei 1896** bezocht ik de gemeente Nieuw-Vossemeer. Van Steenberg komende arriveerde ik aldaar omstreeks 4 uur. Burg. en Wethouders ontvingen mij op het Raadhuis. De houding van heel de bevolking was bijzonder sympathiek. Voor het Raadhuis was de harmonie opgesteld; ook dat trok natuurlijk veel menschen. Een zangvereniging uit Steenberg was vooruitgereden naar Nieuw-Vossemeer, en voerde nog een paar nummers uit in den gang van het Raadhuis.

Om half vijf verleende ik audiëntie; aldaar verschenen pastoor en kapelaan, dominee, en hoofd der school. De dominee (Van Gendt genaamd) was eerst sinds een half jaar te Nieuw-Vossemeer; hij kwam uit Friesland; hij vertelde mij, dat de geest van de bevolking hier en in Friesland zoo hemelsbreed verschilde: terwijl de algemeene toestand van de boeren, zoowel als van de arbeiders niet verschilde met dien in Friesland, had hij op zijne standplaats in Friesland niemand (geen boer en geen arbeider) ontmoet, die tevreden was met zijn lot. In Nieuw-Vossemeer was iedereen tevreden; hij had in het half jaar, dat hij in deze gemeente was, nog niemand ontmoet, die niet tevreden was; ééne klacht had hij vernomen; nu juist in de allerlaatste dagen, nl. dat het te droog was, en dat men naar regen verlangde!

Van Nieuw-Vossemeer reed ik 's avonds over Lepelstraat en Halsteren naar Bergen op Zoom. De secretaris van Nieuw Vossemeer kreeg van mij een uitbrander, om de verregaande slordige wijze, waarop het verslag van de gemeente door hem was bewerkt; ik had daarover eerst mijne ontevredenheid betuigd aan den burgemeester; deze verzocht mij deswege den secretaris te onderhouden. De secretaris van Nieuw-Vossemeer is daar tevens ontvanger. Terwijl, blijkens het deswege door den Heer Klasens uitgebrachte verslag, de administratie van den ontvanger nogal veel te wenschen overliet, was die van den secretaris redelijk goed in orde.

Dinteloord en Prinsenland

Den **16den Mei 1896** bezocht ik de gemeente Dinteloord. Per trein tot Roosendaal, alwaar ik een rijtuig vond, kwam ik om 10.30 te Dinteloord aan. De harmonie kwam mij tegemoet, bleef, tijdens mijne aanwezigheid te Dinteloord, stukken voor het Raadhuis uitvoeren, en bracht mij later weer weg tot buiten de kom der gemeente.

Met het Dagelijksch bestuur besprak ik den toestand der arbeidende klasse; vervolgens gaf ik audientie aan pastoor en dominee en hoofd der school, waarna ik mij weder omtrent verschillende zaken, de gemeente betreffende, door Burg. en Weth. liet voorlichten, tot het oogenblik, dat het uur van vertrekken geslagen was.

De gemeente maakt een aangenamen indruk: een breede vaart in het midden, de Dorpskreek, zijnde een watergang van den Ouden Prinslandschen polder, waarlangs een rij boomen door de gemeente in 1860 van 's Rijksdomein aangekocht, dan een zeer breede straat aan weerszijden en vervolgens de huizen.

De burgemeester had mij per telegram een ontbijt aangeboden, waarvoor ik echter bedankt had. De administratie van den secretaris was nogal ordelijk. Hetzelfde kan gezegd worden van die van den ontvanger, al hield deze er ook eene eigenaardige wijze van boekhouden op na,

tengevolge waarvan fouten moeielijk ontdekt konden worden. Op een en ander werd den ontvanger gewezen.

Willemstad

Den **16den Mei 1896** bezocht ik de gemeente Willemstad. Om 12.15 van Dinteloord vertrokken, kwam ik omstreeks 1 uur te Willemstad aan. Burgemeester en wethouders waren op het raadhuis aanwezig; met hen besprak ik de belangen der gemeente; daarna gaf ik audientie aan een paar officieren van het garnizoen. Vervolgens onderhield ik mij nog wat met den burgemeester en diens wethouders, waarna wij eene wandeling door het plaatsje deden. Eerst gingen we naar de rivier (het Hollandsch Diep); vervolgens naar het Mauritshuis (een oud gebouw, door prins Maurits gesticht, thans dienende tot infermerie) en toen weer naar het gemeentehuis terug. Het gemeentehuis is een mooi oud gebouwtje; jammer, dat er zooveel kalk en cement op gesmeerd is!

De burgemeester klaagde zeer, dat Willemstad zoo achteruit ging; hij schreef dit vooral toe aan het verminderen van het garnizoen; eertijds drie compagnieën en een batterij; thans slechts één compagnie. De waarde der huizen was dientengevolge zeer gedaald, omdat er zoovele leeg stonden. Het mooiste huis uit Willemstad was korts verkocht voor f. 2.000. Omstreeks drie uur reed ik van Willemstad weg, om mij te begeven naar Fijnaart.

De secretaris van Willemstad (Koomans) is daar tevens ontvanger; hij bleek een intelligent en nauwkeurig administrateur. Enkele bemerkingen werden hem gemaakt naar aanleiding zijner administratie als ontvanger.

Fijnaart en Heijningen

Den **16den Mei 1896** bezocht ik de gemeente Fijnaart. Omstreeks 3.45 kwam ik daar aan. De bevolking toonde veel belangstelling; aan het gemeentehuis waren twee harmoniën opgesteld, die zich beurtelings lieten hooren; eene oude algemeene harmonie, en eene, in 1894 opgericht ten behoeve van de rechtzinnige protestanten.

De burgemeester Van Dis was met verlof afwezig; hij was eerst sinds kort gehuwd; de wethouders waren een paar stugge stijve boeren (Huib. van Dis en Timmers). Tot hunne assistentie verscheen de secretaris, een slimme vocativus. De audientie was druk bezocht; in de eerste plaats weer de pastoor met zijn kapelaan, en vervolgens verscheiden menschen, die raad kwamen vragen, of hunne belangen kwamen bepleiten. O.a. verscheen een boer, een zekere Van Dis, die pas in eene liggerquastie door de Koningin niet ontvankelijk was verklaard in een beroep tegen een besluit van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant, waarbij geweigerd werd eenen zekeren weg op den ligger te plaatsen.

Omstreeks zes uur verliet ik Fijnaart, om mij naar Roosendaal te begeven en vandaar per trein naar 's Bosch terug te keeren. De administratie, – zoowel ter secretarie als die van den ontvanger – was goed in orde.

Oudenbosch

Den **18den Mei 1896** bezocht ik de gemeente Oudenbosch; ik was per spoor gegaan tot Seppe, en vond daar een rijtuig, waarmede ik naar Oudenbosch reed. Ik kwam te Oudenbosch te omstreeks 9.15 aan en vond voor het raadhuis eene groote menigte, die mij opwachtte; de harmonie was daar ook opgesteld, en speelde continueel tot mijn vertrek (12 uur) en deed mij nog tot buiten het dorp uitgeleide.

De burgemeester ontving mij met zijne wethouders in de versierde raadszaal; eene verhoogde zetel, waarop men mij wilde doen plaats nemen, liet ik wegruimen. De verstandhouding tusschen den burgemeester en diens wethouders (van wie de een boomkweeker is, terwijl de andere eene suikerfabriek heeft) schijnt uitstekend; die tusschen B. en W. en den gemeenteraad minder goed.

Oudenbosch is het type van een plaats, waar het Katholiek leven sterk ontwikkeld is; wat de pastoor wil, moet geschieden. De burgemeester loopt niet aan den leiband van den pastoor, en

heeft overwegenden invloed in het College van B. en W.; in den raad worden zij echter overstemd.

Op mijne audiëntie verschenen vele geestelijken. De pastoor, Jesuiten uit het klooster, Broeders uit het Gesticht St. Louis, eenige rectors enz.; allen kwamen te gelijk, en lieten door den pastoor het woord doen. Daarna kwam het nieuw gekozen lid der "Provinciale Staten", de Heer Berends (opvolgers van A.A. Raaijmakers), eene commissie uit het College van Regenten van het Elisabethgesticht, en ten slotte een paar menschen, die hunne belangen kwamen voordragen. Na de audiëntie ging ik eene wandeling maken door het dorp; ik bezocht de kerk (in handen van Bernardijnen) voor ± 15 jaar gebouwd. Deze kerk is eene nabootsing van de St. Pieter te Rome, op 1/3 der ware grootte; de voorzijde is echter die van St. Jan van Lateranen; het geheel maakt eene grootsche indruk, maar is eene ware belasting op de gemeente, daar zeker nog twee geslachten zullen moeten contribueeren, vóór dat de kerk klaar is; het kruis op de spits staat 82 Meter boven den grond.

Vervolgens bezocht ik op verzoek van den burgemeester het gesticht St. Louis; daar waren de jongens in een groote zaal vereenigd, en moest ik een speech aanhooren van een jongen, Westerman uit Leeuwarden. Er werd vervolgens wat gezongen, terwijl ik bij mijn vertrek een halven dag vacantie vroeg voor de jongelui. De burgemeester had een dejeuner aangericht op het raadhuis, waaraan B. en W. de secretaris, de ontvanger en Klasens mede aanzaten. Na de gebruikelijke toasts stond ik om 12 uur op, teneinde mij te begeven naar Standaardbuiten. De administratie ter secretarie was in zeer goede orde; ook die van den ontvanger. Over belegging van f.7.000,- bij den kassier maakte ik eene opmerking. Ik ontbeet eens vrij goed te Oudenbosch in de herberg van Kouwenberg.

Standaardbuiten

Den **18den Mei 1896** bezocht ik deze gemeente; te omstreeks 12.15 daar aankomende, werd ik door den burgemeester (die te Oudenbosch woont) verwelkomd, en onderhield ik mij met hem en de beide wethouders, tot het oogenblik der audiëntie. Behalve de pastoor en het hoofd der school kwam niemand om mij te spreken.

Ik bleef tot omstreeks twee uur, en besprak vooral de landbouwtoestanden. De grond (uitstekende kleigrond) is meestal in handen van eigen boeren, die over het algemeen genomen het zeer wel stellen kunnen. Het bouwland braak laten liggen kent men hier niet; in de plaats daarvan legt men het tot weiland aan, en scheurt het na verloop van een jaar of vier weer. Met de wethouders was zeer goed te praten; het schijnt, dat zij goed met den burgemeester overweg kunnen.

De burgemeester heeft aan deze gemeente en aan de gemeente Oudenbosch een groot voordeel bezorgd, doordat hij gedaan heeft weten te krijgen, dat die beide gemeenten van het Rijk tot 1925 de brug over de Dintel gehuurd hebben voor f. 50,- 's jaars. Die brug is door de gemeenten in goede orde gebracht (door aankoop te Antwerpen van eene oude brug) en wordt nu ten bate van de gemeenten verhuurd voor ± f. 2.400,-. Door die bate konden de lasten in de beide gemeenten aanzienlijk worden verminderd.

De administratie ter secretarie was in goeden staat; ook die van den ontvanger liet weinig te wenschen over. Over het tijdelijk beleggen van f. 1.000,- kasgeld bij den kassier Cuijckx te Roosendaal maakte ik eene bemerking.

Klundert

Den **18den Mei 1896** bezocht ik de gemeente Klundert; van Standaardbuiten komende was ik te omstreeks 2.45 aan het Raadhuis te Klundert. Daar stonden de schoolkinderen benevens twee harmoniën om mij te ontvangen. Voor mijn bezoek was door het hoofd der school een vers gemaakt en op muziek gezet, hetgeen door de schoolkinderen werd gezongen. Het Raadhuis te Klundert is een zeldzaam mooi gebouw, aan de gemeente gegeven door Prins Maurits.

De Oranjes hadden hier vroeger ongeveer al het land in eigendom; in 1808 gaf Lodewijk Napoleon een gedeelte dier goederen aan de gemeente; de opbrengst daarvan (± f. 4.500) maakt, dat Klundert eene der rijkste gemeenten uit de provincie is. Burgemeester en Wethouders (Punt

en Van den Dries) ontvingen mij in de Raadszaal; van hen vernam ik, hoe het met den landbouw en met de arbeidende klasse in de gemeente Klundert gesteld is. Hoewel ook hier geklaagd wordt, geeft de toestand toch nog geen reden tot bezorgdheid. De bietencultuur doet den boer en den veldarbeider leven.

Op mijne audiëntie verschenen de pastoor en een paar dominees. Klundert is, voor zooverre de bevolking niet Katholiek is, zeer verdeeld ten gevolge van de bestaande verdeeldheid tusschen de Protestanten. Verder kwamen nog het hoofd der school (de vervaardiger van het bovenbedoelde feestlied) en de Heer Borret, de rentmeester van het Kroondomein, een man, die zijne betrekking reeds meer dan vijftig jaren met eere vervult. Ten slotte kwamen nog een paar arme menschen mij hun nood klagen.

Na de audiëntie maakte ik met den burgemeester en den wethouder Van den Dries eene wandeling door de gemeente; o.a. gingen we de nieuwe inrichting (van Amerikaansche vinding) zien om de grachten van versch water te voorzien. Op het Raadhuis teruggekeerd at ik een paar Sandwiches, eene attentie van Mevrouw Van der Elst (ik was daar te dineeren gevraagd, maar had bedankt), waarna ik terugreed naar Roosendaal. De ontvangst vanwege de bevolking was zeer hartelijk geweest. Hoewel er enkele kleine bemerkingsen gemaakt moesten worden, was over het algemeen de administratie van den secretaris-ontvanger goed in orde.

Hoeven en Sint-Maartenspolder

Den **23sten. Mei 1896** bezocht ik de gemeente Hoeven. Ik had een Bredasch rijtuig aan het station Hoeven besteld te 8.53; daarmee reed ik langs een zandweg naar de gemeente.

Omstreeks 9.10 hield ik voor het Raadhuis stil, en werd ik aldaar ontvangen door Burgemeester en Wethouders. De Burgemeester (Van Meer) overigens geen ongeschikt man, is een liefhebber van speecheu; hij hield een lange rede om mij welkom te heeten, waarna wij in de rijk met planten versierde raadszaal plaats namen en verschillende belangen der gemeente bespraken; eenige opmerkingen, welke ik maakte, vielen blijkbaar in goede aarde; de burgemeester noteerde die, om er voortaan op te letten.

Op mijne audientie verscheen alleen de geestelijkheid, waarbij zich gevoegd hadden de president en eenige professoren van het seminarie. Een lange speech van den pastoor, een dito van mij, en daarmee was mijne audientie afgelopen. Met B. en W. praatte ik daarna nog over alles en nog wat; ik ging de secretarie in oogenschouw nemen (waar alles buitengewoon goed in orde was) en omstreeks 11.15 verliet ik de gemeente weer, om mij te begeven naar Etten.

Ik nam van Hoeven den indruk mede, dat alles daar goed beheerd wordt; dat het eene welvarende gemeente met eene brave bevolking is; en dat het dagelijksch bestuur aan goede handen is toevertrouwd. De verstandhouding tusschen den burgemeester en de wethouders laat niets te wenschen over. Het is alleen maar jammer, dat de secretaris een bekend zaakwaarnemer is.

In de administratie blijkt van jaren her eene zeldzame waakzaamheid om alles op schrift te bewaren, wat voor navraag omtrent, - of voor behandeling van administratieve zaken van belang zijn kan. Ook bij den ontvanger was alles goed in orde.

Etten en Leur

Den **23sten. Mei 1896** bezocht ik de gemeente Etten; te omstreeks 11.15 van Hoeven vertrokken, kwam ik te ongeveer 11.40 aan het gemeentehuis te Etten. Het scheen dat ik de menschen verraste; de leden van de harmonie van Etten en van die te Leur kwamen achter mij aangelopen; de klokken begonnen te luiden, toen ik er reeds lang was enz. Op het raadhuis (een oud, groot gebouw, van hetwelk de bovenverdieping ledig staat) vond ik het Dagelijksch Bestuur der gemeente, benevens den ontvanger. De burgemeester scheen mij verlegen, of beter gezegd niet erg op zijn gemak.

Ik doorliep met B. en W. de begrooting van 1896 benevens het verslag van den toestand der gemeente over 1895. Daarna gaf ik audientie; vooreerst aan de geestelijkheid; de pastoor van Leur vroeg eenige inlichtingen omtrent de toepassing der armenwet; het R.C. parochiaal armbestuur, het burgerlijk armbestuur, benevens Vincentius waren niet bij machte, om in alle

nood en behoefte te voorzien; nu was zijn vraag, wanneer en onder welke omstandigheden de gemeente bevoegd was om te helpen.

Het lid van den Raad Borrenbergen klaagde nog over eigenmachtig optreden van den burgemeester, al moest hij ook toegeven, dat het in den laatsten tijd veel beter was geworden. Dr. Vermast klaagde over den toestand der kleiwegen; die waren in deze gemeente dikwijls onbegaan- en onberijdbaar, terwijl de klei- en zandwegen in de gemeente Hoeven steeds in uitmuntenden staat verkeerden. Dr. Hohmann uit Leur (belast met de armenpraktijk) klaagde over de geringe middelen, waarover de armbesturen konden beschikken (zelfde klacht dus als van den pastoor); eene arme vrouw o.a. had een tumor in de buik en moest dus geopereerd worden; bij haar aan huis kon die operatie natuurlijk niet geschieden, terwijl er geen fondsen waren om haar in het ziekenhuis te Etten te laten opnemen.

De notaris Van de Ven (tevens lid der Provinciale Staten) klaagde over de zaakwaarnemerij van den secretaris van Etten en van dien te Hoeven. Op dit oogenblik (23 Mei) hingen er in Etten vier publicatiën van openbare verkooping; geene van die vier had de Heer Van de Ven. In het afgelopen jaar had hij slechts ééne acte in Hoeven gepasseerd, nl. toen hij door de rechtbank te Breda was aangewezen als notaris, te wiens overstaan eene gerechtelijke verkooping zou plaats hebben.

Na de audientie liep ik met den burgemeester en de wethouders een eindje rond, om de gemeente te bezichtigen; we gingen even in de kerk, om die te bewonderen (eene werkelijk mooie dorpskerk, m.i. juist geëigend voor de plaats), en werden daarin rondgeleid door den pastoor. Gezegde pastoor is in 1896 25 jaren pastoor te Etten, en krijgt dan van de gemeente een torenklok voor zijne kerk. Daarna gingen we bij den burgemeester lunchen; hij woont naast de kerk en heeft zijne woning zelf nieuw gebouwd. Door Mevrouw Van Glabbeek ontvangen, gingen we dadelijk aan tafel en kregen een veel te mooi warm ontbijt. Direct nadat de lunch was afgediend, stond ik op en vertrok naar Zevenbergen.

De burgemeester is geen Ettenaar door geboorte; hij was vroeger architect te Breda en schijnt daar wat geld gemaakt te hebben. Hij deed zijne zaken aan kant en ging eerst te Brussel, en daarna te Amsterdam wonen. Om bezigheid te hebben vroeg hij, om te Etten burgemeester te mogen worden en werd benoemd. Er bestaat steeds eene zeer groote rivaliteit tusschen de dorpen Etten en Leur, vandaar dat, toen het burgemeesterschap in 1885 vacant kwam, er naar een vreemde gezocht werd, om iemand te hebben buiten en boven de partijen. De burgemeester is een flink man; misschien te flink; de booze wereld zegt, dat Willem II zijn vader was.

De administratie ter secretarie liet nog al te wenschen over; die van den ontvanger was heel in de war; de oorzaak daarvan is de toestand der administratie, zooals die was, toen het geldelijk beheer voor twee maanden overging in de handen van den nieuwen ontvanger.

De vereeniging van Beetwortelsuikerfabrikanten in Nederland vierde op 25 Januari 1900 haar 25-jarig bestaan met een diner in het Hotel de Oude Doelen te 's Hage; de Voorzitter van de vereeniging, de Heer Heerma van Voss te Leur, bood dat diner aan, en had ook mij genoodigd. Voor dat diner bedankte ik; den Heer Heerma van Voss droeg ik voor het Officiërskruis der Oranje Nassauorde voor, en die onderscheiding werd hem verleend.

Zevenbergen

Den **23en Mei 1896** bezocht ik de gemeente Zevenbergen; te omstreeks 2 uur 25 van Etten vertrokken, reed ik over Leur (waar de harmonie, met dr. Hohman aan het hoofd, mij opwachtte, en nog een stukje ten beste gaf) naar Zevenbergen. Vóórdat ik nog in de gemeente Zevenbergen was, kwam de Heer Van der Poust Clement mij tegemoet gereden, om als commandant eener eerewacht, mij dier geleide aan te bieden. Op de grens van Leur en Zevenbergen stond het dagelijksch bestuur dier gemeente mij op te wachten (door het overlijden van den Heer Wijtvlit was er één wethoudersplaats vacant, en kwam de Heer Van Schendel dus alleen als wethouder). Na begroeting door den burgemeester nam ik dezen (de Heer Verboon) in mijn rijtuig, terwijl Van Schendel, de secretaris van Zevenbergen en Klasens in het rijtuig van B. en W. volgden. Eene eerewacht van ongeveer veertig ruiters opende en sloot den stoet.

Heel de bevolking van Zevenbergen was uitgelopen, om het feest mee te maken. Vóórdat ik in de gemeente kwam, presenteerde eene compagnie schutters het geweer en voegde zich in twee

gedeelten in den stoet. Bovendien was de Zevenbergsche harmonie mij tegemoet gegaan, en had zich met het Zevenbergsche mannenkoor aan den stoet aangesloten. Voor het Raadhuis werd open ruimte gemaakt, waarna de harmonie het 'Wien Neerlands bloed' speelde. In de Raadszaal kwam vervolgens het Mannenkoor een nummer zingen, onder leiding van het hoofd der school, den Heer Schets.

Op mijne audiëntie verscheen weer het eerst de pastoor met zijn kapelaans; daarna verschillende autoriteiten en particulieren. Na de audiëntie ging ik met het dagelijksch bestuur per rijtuig, met eerewacht, schutterij, harmonie enz. een tochtje door de gemeente doen. We hielden even stil aan de pastorie, en gingen met den pastoor het op diens kosten gesticht en onderhouden gasthuis bezoeken; dertig ouden van dagen en tien weezen worden daar verpleegd door acht zusters. Vervolgens liet de pastoor ons nog even zijn kerk zien; eene gewone waterstaatskerk, welke door hem van binnen in orde wordt gebracht; het priesterkoor was klaar, en wezenlijk heel mooi. Daarna zette de stoet zich weer in beweging, totdat we weer aan het gemeentehuis waren.

Met B. en W. doorliep ik begroting 1896 en verslag 1894, (dat van 1895 was nog niet ter provinciale griffie ontvangen) en besprak met hen datgene, waartoe aanleiding bestond. Omstreeks 6 uur verliet ik weer in zelfden optocht als waarin ik gekomen was, de gemeente; buiten de gemeente namen schutterij enz. afscheid en reed ik in draf tot aan de grens der gemeente, alwaar de eerewacht achterbleef. We reden toen door naar het station Langeweg; aldaar verscheen een boer met den Engelschen hengst 'Statesman' (eerst voor ongeveer drie maanden door de Zevenbergsche hengstenassociatie aangekocht) om mij dat beest te laten zien. Aan den trein namen B. en W. afscheid, waarna ik vertrok naar Breda.

Burgemeester Verboon – een oud marine-officier – is niet de gewilde man in Zevenbergen; vooreerst omdat hij niet Katholiek is, vervolgens, omdat men niet van zijn persoon houdt. Een allerschandelijkt pamphlet was korts tegen hem gedrukt en in Zevenbergen aangeplakt; bovendien laten jonge meisjes zich soms opstoken, om hem op straat des avonds te zoenen. Hij kan niet best overweg met zijn wethouder Van Schendel; deze, een groot suikerfabrikant, heeft bovendien veel fortuin en daardoor veel invloed in Zevenbergen; als de vacante wethoudersplaats in Zevenbergen is aangevuld, dan wordt de burgemeester overstemd, en is zijn macht en invloed zeer gering, en de Heer Van Schendel feitelijk burgemeester.

B. en W. hadden mij een diner aangeboden, waarvoor ik bedankte; zij zonden, daags ná mijn bezoek, een bouquet voor mijne echtgenoot.

Terheijden

Den **30n Mei 1896** bezocht ik de gemeente Terheijden. Ik reed van Breda per rijtuig naar deze gemeente, en kwam daar te omstreeks negen uur aan. De heele gemeente had gevlagd; voor het raadhuis stond de harmonie met haren beschermheer, den notaris Wolters. Op het rijk met groen versierde raadhuis vond ik B. en W. met wie ik mij onderhield tot het uur dat mijne audiëntie moest beginnen. De burgemeester deelde mij mede, dat hij vermoedelijk spoedig als zoodanig zou bedanken, en recommandeerde mij eventueel den wethouder Van Dijk als zijn opvolger.

Op de audiëntie verscheen de Katholieke en Hervormde geestelijkheid en notaris Wolters, alleen om hunne opwachting te maken. Na de audiëntie bezochten we de Katholieke kerk, eene mooie gothieke kerk uit de vijftiende eeuw. Na geruimen tijd in handen van protestanten te zijn geweest, en gedeeltelijk door hen te zijn verknoeid geworden, zijn de Katholieken weer in het bezit getreden, en hebben de kerk gerestaureerd en zeer mooi in orde gebracht.

Daarna ging ik naar de openbare school, waar ik een les in natuurkunde bijwoonde; het hoofd, sinds ± één jaar aan die school verbonden, had blijkbaar het oor zijner geheele klasse. Terwijl ik door de andere klassen liep, en mij in de laagste klasse een oogenblik ophield, had het hoofd de kinderen uit de andere klassen in den gang opgesteld en liet hij mij een Wilhelmus toezingen. De burgemeester (die mij een *collation* had aangeboden, waarvoor ik bedankt had) deed veel moeite om mij bij zich aan huis te krijgen, om mij een collectie porcelein te laten zien; te vergeefs! Ik verliet om elf uur Terheijden en reed over Zevenbergschen Hoek en Lage Zwaluwe naar Hooge Zwaluwe.

Toen ik des avonds van Made, over Wagenberg en Terheijden naar Breda terugreed, vond ik in Wagenberg de harmonie van Wagenberg opgesteld, om mij nog eene serenade te brengen. Ik onderhield mij een oogenblik met den wethouder Biestraten (die te Wagenberg woont, en wiens werk het was, dat ik daar de harmonie nog vond) en den pastoor, den Heer Roels, en reed toen naar Breda. Onderweg vond ik de heele bevolking voor de huizen of op straat, om mij nog eens te begroeten. De administratie, zoowel die van den secretaris als die van den ontvanger, wordt, blijkbaar met kunde en nauwkeurigheid gevoerd. Dat neemt echter niet weg, dat er toch nog enkele kleine op- en aanmerkingen vielen te maken.

Zevenbergen

Toen ik den **30n Mei 1896** van Terheijden over den Zevenbergschen Hoek en Lage-Zwaluwe naar Hooge-Zwaluwe reed, vond ik op de grens van Terheijden en Zevenbergen den Burgemeester en den Secretaris van Zevenbergen. De burgemeester verzocht mij uit te stijgen; de pastoor en enkele inwoners van den Hoek wenschten mij hunne opwachting te maken. Aldus gedwongen om vrijwilliger te zijn, voldeed ik aan het verzoek; in een herberg, waar de burgemeester een kamer had laten in orde brengen, gaf ik audiëntie, en ontving ik pastoor en kapelaan benevens een paar leden van den Zevenbergschen gemeenteraad, in 'Den Hoek' woonachtig. Vervolgens bezocht ik met den pastoor diens kerk, een reusachtige koepelkerk, driemaal te groot voor de plaats, van buiten leelijk, van binnen netjes. Daarna kon ik weer in mijn rijtuig plaats nemen en naar Zwaluwe rijden. De burgemeester deed mij uitgeleide tot de grens zijner gemeente. Tengevolge van mijn gedwongen oponthoud aan den Zevenbergschen Hoek, moest ik mijn voornemen, om naar Moerdijk door te rijden, ten einde ook dat plaatsje (voor de helft Klundert, voor de wederhelft Zwaluwe) te zien, opgeven.

De administratie van den ontvanger was in goede orde; die van den secretaris ook nog al; enkele opmerkingen moesten deswege gemaakt worden.

Er bestaat geene goede verhouding tusschen den burgemeester en den gemeenteveldwachter Bek; een paar processen-verbaal, door dezen laatste opgemaakt, raakten zoek. Naar aanleiding daarvan werd een anoniem schrijven aan den procureur-generaal gezonden. Deze instrueerde de zaak en zond mij het dossier bij schrijven d.d. 3 Juni 1897 lett. A no 22002 kabinet. Den 9n Juni d.a.v. zond ik bij schrijven A no 1a, 1ste Afd. 1ste bureau de stukken aan den procureur generaal terug.

Hooge- en Lage-Zwaluwe

Den **30sten Mei 1896** bezocht ik deze gemeente. Van Terheijden reed ik over Zevenbergschen Hoek en Lage-Zwaluwe naar Hooge-Zwaluwe. Te Lage-Zwaluwe had men mij blijkbaar niet verwacht; behalve bij den wethouder Van Ginneken, hing er nergens een vlag; zelfs niet aan de Roomsche kerk of aan de pastorie in het "Plantsoen". Op het rijk met groen en bloemen versierde Raadhuis vond ik B. en W. Met hen onderhield ik mij tot het uur mijner audientie. Op mijne audientie verschenen de Roomsche geestelijkheid uit Hooge- en die uit Lage-Zwaluwe, benevens twee hoofden van openbare scholen. Ik hoorde vele klachten over den slechten toestand van de haven te Lage-Zwaluwe; de Zonzeelsche polder wordt, door den Staat, de gemeente Zwaluwe en den Nieuwen Zwaluwpolder in rechten aangesproken, om tot het in orde brengen gedwongen te worden; men vreesde, dat een uitspraak des rechters zich lang zou laten wachten, en dat middelerwijl de bewoners van Zwaluwe het groote ongerief, dat die haven niet in orde is, zouden blijven gevoelen.

Verder klaagde men over het onvoldoende onderhoud van den zuidelijken oever van den Amer, tusschen het stoomgemaal van den nieuwen Zwaluwpolder en de schutsluis van Schuddebeurs. Men meende, dat die oever veel afnam, sinds de nieuwe Maasmond gegraven was; sinds dien tijd was, naar men meende, de vloed veel sterker. Met B. en W. deed ik eene wandeling door de gemeente, en bezocht ik dat gedeelte, dat in 1895 zoo vreeselijk door den brand geteisterd was. Grootendeels was alles weer opgebouwd. Vreemd moet het heeten, dat, waar de brand in 1895 zoo'n geweldigen omvang kreeg, ten gevolge van het gedekt zijn der meeste huizen en schuren met rieten daken, de Burgemeester het in den Raad niet gedaan heeft kunnen krijgen, dat de op

te bouwen woningen krachtens politieverordening niet meer met riet zouden mogen gedekt. De boeren beweren, dat onder pannendak, riet en stroo erg verrot.

Er heerscht eene groote rivaliteit tusschen Hooge- en Lage-Zwaluwe. Te Hooge-Zwaluwe staat het Raadhuis, terwijl Lage-Zwaluwe (verreweg het talrijkst bevolkt) het centrum der gemeente is. Hoewel op de administratie van den secretaris zoowel als op die van den ontvanger enkele kleinere opmerkingen te maken waren, liet hunne administratie over het algemeen toch weinig te wenschen over.

Made en Drimmelen

Den **30n Mei 1896** bezocht ik de gemeente Made. Van Zwaluwe komende, was ik te omstreeks 4 uur aan het gemeentehuis (een groot gebouw) waar ik B. en W. vond. De harmonie was voor het Raadhuis opgesteld, en had veel volk op de been gebracht. De burgemeester schijnt weinig invloed te hebben, hetgeen wel jammer is, daar hij het goede wil. Alle voorstellen, welke geld kosten, worden regelmatig door den Raad verworpen. Hij heeft een secretaris, die te veel schijnt te drinken; een type van een oberkelner. Op de audiëntie verscheen slechts de Roomsche geestelijkheid.

Na de audiëntie bleef ik met B. en W. wat praten; ik maakte enkele opmerkingen, die soms bij de wethouders in goede aarde schenen te vallen; daarna nam ik de secretarie in oogenschouw, en constateerde daar, dat o.a. de provinciale bladen vanaf 1888 niet ingebonden waren! Ik nam afscheid van B. en W. en reed over Wagenberg en Terheijden naar Breda. Mevrouw de Girard de Miolet van Coehoorn had mij ten eten gevraagd; voor hare beleefde uitnoodiging had ik bedankt. De administratie van den ontvanger liet zeer veel te wenschen over; hij scheen niet alleen vreemd aan de werkzaamheden van zijn ambt, maar aan zijn ambt zelf. Wat de administratie van den secretaris betreft, deze maakte eenen hoogst ongunstigen indruk; niet alle feiten en gebreken konden tijdens mijn betrekkelijk vluchtig bezoek ontdekt en geconstateerd worden; maar wat ontdekt en geconstateerd werd, toonde voldoende aan, dat de administratie op verregaande wijze verwaarloosd werd.

Juni

Rucphen en Vorensende

Den **1n Juni 1896** bezocht ik de gemeente Rucphen; per rijtuig legde ik den afstand van Roosendaal naar Rucphen in \pm één uur af, en kwam ik te omstreeks 10 uur des voormiddags te Rucphen aan. Op het raadhuis vond ik B. en W., met wie ik de begroting van 1896 en het gemeenteverslag over 1895 doorliep. Vervolgens gaf ik audientie; vooreerst aan den deken uit Sprundel en de pastoors van Rucphen en St. Willebrord; daarna aan enkele ingezetenen, die mij kwamen klagen over armoede (vrouw A. de Bruin uit St. Willebrord); over aanslag in hoofdelijken omslag (Tak); over last van schadelijk gedierte.

Na de audientie bleef ik nog wat met B. en W. praten; zij klaagden mij over een soort insect, dat den geheelen aanplant van dennenbosschen der gemeente \pm 97 H.A. dreigde te vernietigen. De Rijkslandbouwleeraar Van Hoek kende het insect niet; deze had er van het voorjaar een professor bijgehaald. Ook deze kende het insect niet; hij zou er nog eens zijne boeken op nalezen, en dan nader bericht zenden, waarop natuurlijk met groot verlangen gewacht werd. Het insect knaagt door de jonge scheut van den top van den boom heen, tengevolge waarvan de boom moet sterven, omdat het ook alle andere jonge scheuten doorknaagt.

De Pastoor van St. Willebrord (kerkelijke benaming van "het Heike") deed een warm beroep op mijn steun ten behoeve van een provinciaal subsidie voor het in orde houden van zijne parochianen; jaarlijks legt de provincie daaraan f. 500,- ten koste; voor 1896 gaf de provincie zelfs f. 1.000. De gemeente Rucphen is straatarm; er is hoegenaamd geen draagkracht; de inwoners zijn zeer zwaar belast.

Toen ik 's ochtends in de gemeente kwam, was de harmonie mij tegemoet gekomen; toen ik om 12.15 de gemeente verliet, deed diezelfde harmonie mij weer uitgeleide. De geldelijke administratie van den ontvanger was vrij goed in orde; ook de administratie ter secretarie was

niet slecht, alhoewel daar nog al eenige opmerkingen met recht gemaakt konden, ja zelfs gemaakt moesten worden.

Zundert en Wernhout

Den **1n. Juni 1896** bezocht ik de gemeente Zundert. Omstreeks 12.15 van Rucphen vertrokken, kwam ik te ± 1.15 te Zundert aan. Op de grens der gemeente kwam mij eene eerewacht van acht paarden tegemoet. De Heeren waren geen beste ruiters; ik moest herhaaldelijk stoppen, opdat ik de eerewacht niet vooruit zou rijden. Toen ik de kom der gemeente naderde, vormde zich langzamerhand een stoet van kruisboogschutters, handboogschutters, harmonie, eerewacht enz. enz. De bevolking was uitgelaten van vrolijkheid; heel Zundert was gevlagd.

Voor het mooie groote raadhuis is een groot ruim plein. Een dochtertje van den wethouder Van Ginneken (in het wit gekleed met oranje sjerp) hield een toespraak (haar door de zusters geleerd) en overhandigde mij een bouquet; daarna stapte ik het Raadhuis op en nam ik in de raadszaal plaats. De burgemeester (Van de Wall) is een fatsoenlijk man; hij heeft echter het buskruit niet uitgevonden; hij is 45 jaar, ongehuwd en woont met zijne moeder (eene 81-jarige dame) op Walstein, een buiten, gelegen in het gehucht "de Buijs". Hoewel Zundert Katholiek is, is de burgemeester dat niet. Het scheen mij toe, dat hij niet veel invloed had op de beide wethouders, en uit zijn spreken leidde ik af, dat hij het in den Raad ook nogal eens moest afleggen.

De burgemeester is tevens secretaris; als klerk gebruikt hij een zoon van Gommers, den burgemeester van Rijsbergen; die jonge Gommers schijnt een knappe jongeman te zijn; hij is gediplomeerd aspirant-gemeentesecretaris. Hij heeft f. 200,- als ambtenaar ter secretarie, terwijl de burgemeester hem bovendien ik meen f. 350,- geeft van het tractement als secretaris.

Daarvoor moet Gommers dan ook het meeste werk doen.

Ik had eene drukke audientie; vooreerst de geestelijkheid. De pastoor van Achtmaal bepleitte sterk het tot stand komen van een harden weg vanaf Zundert over Achtmaal naar de Belgische grenzen, in aansluiting met Nieuwmoer. De notaris Van Mensch deelde mij mede, dat hij al 37 jaar notaris van Zundert was, en dat hij heel geen last van zaakwaarnemers had. De Rijk, cand. not. en majoor commandant van het 10de. bat. rust. schutterij, kwam zich aanbevelen, als er een notariaat vaceerde.

Een tiental inwoners uit Achtmaal kwamen de belangen van hun dorp aanbevelen; in de eerste plaats vroegen zij om een harden weg van Zundert over Achtmaal naar België; verder beklagden zij zich, dat zij geen gemeenteraadslid uit hun gehucht hadden. De leden van den Raad kwamen vervolgens hunne opwachting maken; aan die heeren drukte ik op het hart, en ik deed een beroep op hunnen goeden wil en hunne medewerking, om toch te helpen bevorderen, dat ieder deel van de gemeente in den Raad zou vertegenwoordigd worden. De belangen van de gemeente, de nooden en behoeften van de bevolking zouden alsdan veel beter gekend, en dientengevolge veel beter behartigd kunnen worden.

De burgemeester had mij schriftelijk een lunch aangeboden, hoewel ik daarvoor bedankt had, had hij toch in een hotel wat laten klaar maken. Ik liet mij overhalen, om wat te gaan gebruiken en was verrast, dat in Zundert zoo'n net en goed hotel was. (De burgemeester van Halsteren, Pillot, is gehuwd met eene dochter van dien hotelhouder te Zundert). Met mij zaten aan de burgemeester en de beide wethouders; we zaten wat te praten, ik verpraatte zelfs wel een beetje mijn tijd.

Op de markt stond harmonie enz. weer opgesteld. De eerewacht deed mij weer uitgeleide; twee van de ruiters waren blijkbaar te vermoeid geweest; er draafden althans maar zes ruiters achter mijn rijtuig aan, van wie ik te omstreeks 4.30 op de grens der gemeenten Zundert en Rijsbergen afscheid nam. De administratie, zoowel van den secretaris als die van den ontvanger, was goed in orde; slechts enkele kleine opmerkingen moesten gemaakt worden.

Rijsbergen

Den **1n Juni 1896** bezocht ik de gemeente Rijsbergen. Omstreeks 4.15 uit Zundert vertrokken, kwam ik om ± 4.45 aan het gemeentehuis aan. Behalve het luiden van de klokken in den

kerktoren, en het uitsteken van een enkele vlag, hadden de inwoners niets bijzonders gedaan. Op het Raadhuis vond ik den burgemeester en den wethouder Daemen; de andere wethouder was ziek. Ik zat op het raadhuis met hen wat te praten; op de audientie verscheen niemand (de pastoor was uit, en had een kaartje gezonden).

De burgemeester, tevens secretaris, moest op de secretarie aan Klasens inlichtingen geven, zoodat ik ten slotte met den wethouder Daemen alleen overbleef. Deze, een geschikte opgekleerde boer, vertelde mij, waarin het landbouwbedrijf voornamelijk te Rijsbergen bestaat, nl. in het mesten van kalveren, die in \pm 12 weken vet moeten zijn en dan van f. 60,- - f. 70,- gelden; nuchtere kalveren van f. 9,- heeten daar goedkoop; op het oogenblik had hij er een paar, waarvoor hij f. 49,- betaald had.

Het is voor de boeren in Rijsbergen moeilijk om arbeiders te krijgen; deze leggen zich op vruchtenteelt, vooral frambozen en aarbeien toe; de vruchten worden per tram naar Antwerpen gezonden en brengen daar veel geld op. Doordat de arbeiders op hun eigen land hun werk zoeken en hun brood verdienen, hebben de boeren gebrek aan werkkrachten, en zijn zij verplicht hunne bedrijven te verminderen en op kleinere schaal uit te oefenen.

Armen heeft men te Rijsbergen niet; de ambesturen hebben dientengevolge ruime fondsen en besteden die in het belang der gemeente; zoo betaalt de Roomsche arme o.a. f. 100,- 's jaars aan de vroedvrouw.

De burgerlijke gemeente van Rijsbergen is doodarm. In 1895 werd de openbare school verbouwd; behalve de gewone 25% subsidie gaf het Rijk nog eene buitengewone subsidie van 75% in de kosten van den bouw. De burgemeester (een fatsoenlijk man, zoon van een vroegeren doctor te Rijsbergen) bad en smeekte, dat ik toch zou zorgen, dat de gemeente een ruime subsidie in 1896 zou krijgen in de kosten van het onderwijs, krachtens art: 49 der onderwijswet. Als hij die subsidie, waarop hij zeide gerekend te hebben, zoude moeten missen, dan wist hij niet, hoe hij evenwicht in het gemeentehuishouden zou moeten houden.

Wat vele gemeentefinantiën betrekkelijk welvarend doet zijn, het onderwijs n.l. dat op bijzondere scholen aan de meisjes gegeven wordt, ontbreekt te Rijsbergen. Daar is geen bijzondere school; jongens en meisjes maken uitsluitend gebruik van het openbaar onderwijs. De administratie van den secretaris liet weinig te wenschen over; op die van den ontvanger moesten enkele opmerkingen gemaakt worden.

Vele gronden te Rijsbergen behooren aan de gravin De Mérode te Brussel; ook andere Belgen hebben daar nogal grond liggen; in de gemeente Etten zijnde, vernam ik zulks van burgemeester Van Glabbeek; deze bejaagt nl. het meerendeel van die gronden.

Chaaam

Den **8 Juni 1896** bezocht ik deze Gemeente. De burgemeester Bastiaansen, een eenvoudige boer, houdt de gemeente netjes recht; toen hij in 1882 burgemeester werd, vond hij alles in de grootste wanorde, en de gemeente door heftige partijschappen verdeeld. De dochter van den vorigen burgemeester was gehuwd met den gemeenteveldwachter; deze laatste was feitelijk de burgemeester. Nu is de rust weer in de gemoederen teruggekeerd, en gaat alles weer zijn gewonen gang.

Ik waarschuwde, dat de subsidie voor de bewaarschool vooral niet hooger dan f. 300,- moest worden, wilde men geen last krijgen met G.S. Slechts eens om de twee jaar werd gelegenheid gegeven tot vaccinatie. De boekhouding van den ontvanger liet nog al te wenschen over; het werk ter secretarie was slecht.

Notaris Van Hal te Chaaam leent zijn ministerie voort zaakwaarnemers, met name voor den secretaris-zaakwaarnemer van Princenhage.

Ik bracht een kort bezoek aan de pas gerestaureerde protestantsche kerk, alwaar ik een zeldzaam mooie koperen doopvont bewonderde. Kerk en doopvont zijn afkomstig van de Katholieken; deze hebben in der tijd de kerk kunnen terugkrijgen; zij hadden geen geld om die te restaureeren en weigerden die daarom. De kerk is nu gerestaureerd; om het bezit van de toren werd door de gemeente eene procedure gevoerd tegen de Protestantsche gemeente; de gemeente Chaaam won haar proces. De toren is zeer bouwvallig; men hoopt, dat Rijk en Provincie

gelden voor eene restauratie zullen beschikbaar stellen; de rijksbouwkundige Peeters nam daartoe den toren reeds op. Chaam kan de restauratie niet betalen.

Ginneken en Bavel

Den **8sten Juni 1896** bezocht ik de gemeente Ginneken. Te omstreeks 11.15 uit Chaam vertrokken, kwam ik te ongeveer 12.00 op het gemeentehuis te Ginneken aan. De heele gemeente was gevlagd, terwijl voor het gemeentehuis de harmonie en eene zangvereniging mij stonden op te wachten. Terwijl ik binnen was, gaven harmonie en zangvereniging enkele nrs ten beste, en vertrokken daarna midden onder de audientie, waardoor ik de gelegenheid miste, om hen te bedanken voor hunne vriendelijke attentie; ik verzocht aan het Dagelijksch Bestuur om zulks namens mij te doen.

De burgemeester, Baron van der Borch (wonende op Hondsdonk, het stamhuis der familie, op de grenzen van Chaam en Ginneken) was afwezig; sinds 3 Juni was hij met eene maand verlof, naar het buitenland vertrokken. De wethouders Diepstraten en Maassen deden dus de honneurs. Diepstraten, een oude stevige boer van 80 jaar (hij kan er wel 100 worden) was waarnemend burgemeester, als de oudste in jaren; Maassen deed het woord.

Met de beide wethouders doorliep ik de begroting dienstjaar 1896, benevens het gemeenteverslag van 1895; bepaalde op- of aanmerkingen had ik niet te maken. Op mijne audientie verscheen de geheele geestelijkheid, nl. de deken, de pastoor van Bavel, de regent van het seminarie enz.; de deken, de Heer Van Dijk, kreeg in 1896, bij gelegenheid van zijn 50-jarig priesterschap, de Nassau-orde. Hij maakte op mij den indruk, van iemand, wiens verstandelijke vermogens afnemen. Hij hield een speech, waaraan geen touw was vast te maken, en waarop te antwoorden zeer moeilijk was.

Vervolgens verscheen Dr. Soer, die heeft eene *Kneipp-anstalt* te Ginneken geopend; en noodigde mij tot een bezoek uit. Mr. Jac. Van den Biesen maakte eene gewone beleefdheidsvisite; evenzoo de Heer Van der Drift, een aspirant candidaat-notaris. Na de audientie ging ik bij den wethouder Maassen een lunch gebruiken; de beide wethouders, de secretaris, Mr. Van den Biesen, Klasens en ik zaten daar aan. Maassen, die ongehuwd is, is een rijk bierbrouwer; hij bewoont een mooi huis, heeft een prachtigen tuin. Zijn dejeuner was keurig in orde. Mooi zilver, mooi damast, mooie bloemen enz.

Na het dejeuner liep ik met de wethouders de gemeente eens rond; men bracht mij bij het monument van Chassé, waar ik gelegenheid vond een rijksdaalder in een bus voor oud-strijders te werpen, en een gulden aan den bewaarder te geven. Op het gemeentehuis weergekeerd vond ik daar mijn rijtuig; de wethouder Maassen nam daarin met mij plaats, om nog even de inrichting van Dr. Soer in oogenschouw te gaan nemen. Vervolgens nam ik afscheid van den wethouder, en reed ik langs de Duivelsbrug, het mastbosch enz. naar Princenhage. Deze weg is ongemeen mooi, en speet het mij werkelijk, toen die toer volbracht was.

Om 3 uur uit Ginneken vertrokken, kwam ik te omstreeks 3.30 te Princenhage aan. Zoowel de administratie van den secretaris, als die van den ontvanger waren goed in orde; over beiden waren slechts een paar kleine opmerkingen van minder belang te maken.

Princenhage

Den **8sten. Juni 1896** bezocht ik de gemeente Princenhage. Te omstreeks 3 uur uit Ginneken vertrokken, kwam ik te ongeveer 3.30 aan het gemeentehuis te Princenhage. Op het ruime plein voor het raadhuis had de harmonie vele nieuwsgierigen gelokt. Op het rijk met bloemen versierde raadhuis vond ik B. en W. De burgemeester heette mij welkom en verzocht mij plaats te nemen. Met B. en W. doorliep ik de begroting 1896 en wees ik er hen o.a. op, dat de kosten van het besteden van oude en gebrekkige lieden uit een policiair oogpunt niet mogen worden opgedreven; dan is het beter, dat er van gemeentewege eene subsidie aan betrokken armbestuur worde gegeven.

Het gemeenteverslag over 1895 gaf tot enkele opmerkingen aanleiding, o.a. het getal schoolgaande kinderen werd niet aangegeven. Op mijne audiëntie verschenen de Hoogerwaarde Heer Van Oers, kanunnik, deken van Breda en pastoor te Princenhage en de zeer Eerwaarde Heer Loos pastoor te Beek, beiden met hunnen kapelaans. Verder Ds. Vinke (een

geschikte man), notaris Bossers, die klaagde over de zaakwaarnemerij van den secretaris van Princenhage. Jhr. St. van Nispen tot Sevenaer, Terveer, directeur van het postkantoor, Van Wessem, directeur der Zuid Nederl. Stoomtram Maatschappij en Joling, hoofd der school. Bijzondere wenschen of verlangens hadden de heeren niet.

Na de audiëntie bracht ik een bezoek aan de secretarie, dronk een glas port in de raadszaal, nam afscheid van de wethouders, naar het schijnt eenvoudige boeren met heldere koppen, waarna ik met den burgemeester in een rijtuig, waarvoor hij gezorgd had, plaats nam, om een toer door de gemeente te doen. Allereerst reden we naar Beek; daar vond ik weer de Beeksche harmonie, welke enkele nummers ten beste gaf, welke ik vanuit mijn rijtuig aanhoorde; daarna reden we door tot de rivier "de Mark" om de "beemden" = ± 1500 H.A. weiland te zien; vervolgens reden we langs Boschdal, een oud kasteel, afkomstig van de familie Van Bijland, thans het eigendom van den heer Van Mierlo, den oud-president der rechtbank te Breda. Vervolgens reden we langs den Zanddreef naar het Liesbosch, waar we uitstapten om te voet een gedeelte van dat prachtige bosch te zien. Vervolgens reden we langs den straatweg terug naar het raadhuis te Princenhage, waar ik mijn rijtuig vond, om daarmee vervolgens naar Breda terug te keeren.

De administratie bleek te Princenhage goed verzorgd; wel waren er kleine opmerkingen te maken over de administratie van den ontvanger, - maar van belang waren die niet. De administratie ter secretarie was zelfs zeer goed in orde; eene bijzondere goede wijze van inrichting der alphabetische naamlijst op het naar de huisnummers en de wijken ingericht bevolkingsregister trok de aandacht. De notulen van B. en W. hadden minder spaarzaam moeten gehouden worden.

Juli

Goirle

Den **24sten. Juli 1896** bezocht ik de gemeente Goirle. Door eene vergissing van Klasens kwam ik daar anderhalf uur later aan, dan ik mij zelve geannonceerd had. Omstreeks 10 uur kwam ik aan de grens der gemeente, alwaar ik werd opgewacht door een achttal ruiters, die als eerewacht fungeerden. Even buiten het dorp stond de harmonie; deze stelde zich aan het hoofd van den stoet, en geleidde mij naar het raadhuis.

Aldaar vond ik den burgemeester (Philipsen), en den wethouder Rens. De andere wethouder, de fabrikant Van Besouw, was voor zaken afwezig, en had mijn komst te laat vernomen, om nog tijdig terug te kunnen zijn. Met B. en W. doorliep ik het verslag over 1895 en de begroting voor 1896. Veel stof tot bespreking leverde een en ander niet op. Goirle is eene gemeente, met eene opkomende industrie. Het gaat den fabrikanten en den menschen over het algemeen goed. Armen zijn er niet. Van een socialistisch streven is onder de fabrieksarbeiders schijn noch schaduw.

Het katholieke leven is er zeer sterk ontwikkeld. De openbare school telt slechts 23 kinderen, meest kinderen van marechaussee, kommiezen enz. Op mijne audientie verschenen alleen pastoor en kapelaan. Om half twaalf verliet ik Goirle, en reed ik over Tilburg en Alphen en Riel naar Baarle-Nassau. De administratie van den ontvanger, zoowel als die van den secretaris gaf geen aanleiding tot ernstige bedenkingen; enkele opmerkingen werden mondeling gemaakt.

Alphen en Riel

Den **24e Juli 1896** bezocht ik de gemeente Alphen en Riel. Op de grens van Baarle-Nassau en Alphen werd ik opgewacht door een eerewacht van 24 velocipedisten en 22 ruiters. Deze bracht mij naar het Raadhuis, na van te voren zich met de harmonie vereenigd te hebben. Eenige bruidjes strooiden, terwijl twee een kreupel welkomstgedicht opzegden. De ontvangst was allerhartelijkst, er was bijzonder veel groen gemaakt, eerebogen enz. enz.

De burgemeester, een gegageerd O.I. adjudant-onderofficier, dienstdoend officier, van Alphen geboortig, is een flink man en te Alphen (hij woont te Riel) uitstekend op zijn plaats. Hij is een man van stipte orde, waaraan hij zijne gemeentenaren langzamerhand gewend heeft, en waarvan wegen, waterleiding enz. den goeden invloed ondervinden. Hij kan het met zijne

wethouders best vinden, en werd door de geestelijkheid - behalve pastoor en kapelaan verscheen er niemand op mijn audiëntie - zeer geprezen.

De gemeente is arm, en zucht zeer onder de kosten van aanleg van den steenweg van Alphen naar Riel, waarvan het provinciaal subsidie nog niet betaalbaar kan gesteld worden. Overigens gaat alles gelukkig goed in deze gemeente, met hare eerlijke, arbeidzame bevolking.

Te Alphen is een oude kerk met een zeer mooien toren; ik liep na de audiëntie met B. en W. de plaats eens rond, en ging toen ook de kerk zien. De zusters uit het liefdehuis vonden het nodig, met mij in de kerk te komen kennis maken; ik stond daar eenigen tijd met haar te praten. Op het gemeentehuis teruggekeerd, werd weer een stoet gevormd, waarmede mij uitgeleide gedaan werd naar Gilze-Rijen; de ruiters en velocipedisten brachten mij zelfs tot het raadhuis van Gilze, omdat Gilze geen eerewacht gezonden had om mij te escorteeren.

Ik nam op het raadhuis van Alphen een glas champagne van den burgemeester aan. De administratie van den secretaris en die van den ontvanger werd in goede orde bevonden.

Gilze en Rijen

Den **24n. Juli 1896** bezocht ik de gemeente Gilze-Rijen. Geëscorteerd door velocipedisten en ruiters uit Alphen kwam ik te Gilze aan. Daar wachtte mij eene mannenzangvereniging op, die mij een welkom toezong, en vervolgens plaats nam in den stoet. Vervolgens ontmoette ik de harmonie, die een stukje speelde en toen al medeging. Op het raadhuis te Gilze vond ik den burgemeester en één wethouder, de andere was ziek. Het college van B. en W. bestaat uit drie oude versleten menschen; tezamen tellen zij 225 jaar.

De audientie was zeer druk bezocht; de geestelijkheid uit Gilze, die uit Rijen en de pastoor van Molenschot kwamen samen binnen; eerst hield de pastoor van Gilze een speech, en marcheerde toen weg met zijne kapelaans; vervolgens deed de pastoor van Rijen hetzelfde. En daarna die van Molenschot. De doctor uit Gilze, de arts Ledel, vroeg om behoorlijk onderhoud van de wegen, en om een anderen burgemeester in de plaats van den tegenwoordigen versleten titularis. Het lid der Staten Mol, kwam zijne opwachting maken. De notaris Schmid vroeg verplaatsing naar Tilburg.

Wildenberg, hoofd der school, vroeg om eene vrije woning; zijne tegenwoordige woning had hij in gemeenschappelijk gebruik met de gemeente, die er raadhuis houdt. De directeuren van zangvereniging en harmonie kwamen bedankjes halen voor hunnen gezelschappen.

Dankzij de onbeholpenheid van den burgemeester kreeg ik niets van de gemeente te zien, en kreeg ik ook geen kop koffie met een broodje, waarom ik gevraagd had, en dat, niettegenstaande alles klaar stond. De harmonie en de zangvereniging deden mij uitgeleide tot buiten de kom der gemeente; vier wielrijders uit Alphen escorteerden mij nog tot Rijen. Daar vond ik de harmonie uit Rijen aan het station, om mij nog even eene serenade te brengen. Ontstemd over de houding van B. en W. verliet ik des avonds de gemeente.

Toen ik den 31sten. Juli 1896, na een bezoek te hebben gebracht aan Dongen, door Rijen reed, om te Gilze-Rijen den trein naar Den Bosch te nemen, was, tot mijne niet geringe verbazing, heel Rijen gevlagd, en de bevolking grootendeels op straat, om mij te begroeten. Ook de pastoor was op straat; hij wilde mijn rijtuig nog staande houden, maar ik had geen tijd om hem te woord te staan.

Blijkens het deswege door Klasens uitgebrachte rapport was de administratie van den secretaris, zoowel als die van den ontvanger, redelijk goed in orde; op enkele tekortkomingen werd mondeling de aandacht gevestigd; ik achtte het niet noodig, deswege later nog een brief tot het gemeentebestuur te richten.

Baarle-Nassau

Den **24 Juli 1896** bezocht ik deze Gemeente. Dat de verhouding tusschen Hollanders en Belgen goed is, bleek mij bij die gelegenheid; eene eerewacht, bestaande uit Hollanders en Belgen, met zich voerende zoowel de Belgische als de Nederlandsche vlaggen, begeleidde mij bij die gelegenheid.

In deze gemeente verlangt eigenlijk niemand naar eene andere grensregeling; men heeft op het oogenblik vele voordeelen: dubbel postwezen, gemakkelijke ontduiking der militiewet, smokkelarij op groote schaal, enz.; daartegenover staan bijna geene nadeelen. Zou de ontworpen grensregeling doorgaan, dan zou Baarle Hertog Hollandsch en Ulicoten Belgisch worden; volgens het algemeen gevoel zou België zeer profiteeren bij de ontworpen grensregeling.

Loon op Zand

Den **30sten Juli 1896** bezocht ik de gemeente Loon op Zand. Aan het station te Waalwijk liet ik mij met een rijtuig van den rijtuigverhuurder F. van Baal aldaar afhalen. Omstreeks 10 uur kwam ik aan het gemeentehuis te Kaatsheuvel, alwaar ik door den burgemeester met diens beide wethouders ontvangen werd. De wethouder Cools woont te Loon op Zand, de andere (Teurlings) dicht bij het Tweede Zandschestraatje.

Op mijne audientie verschenen de pastoor van Kaatsheuvel en die van St. Joachimmoer (een zoon van den burgemeester van Waspik); verder de rijksontvanger (Van Beringen), en de directeur van het Post- en Telegraafkantoor (Zwang). Bijzondere klachten of wenschen werden niet vernomen. Ik maakte onder vier oogen den secretaris (Anten) een paar opmerkingen over zijne slordige administratie.

De burgemeester – een oud man – schijnt weinig invloed op hem te hebben. Vooral in het gemeenteverslag kwamen opmerkelijke onjuistheden voor, waarop ik hem attent maakte. Het viel mij op, dat de overgordijnen op de secretarie vol gaten en scheuren zaten. Er zijn twee harmoniën te Kaatsheuvel; beiden kwamen eene serenade brengen, terwijl ik audiëntie gaf; de muziek was hinderlijk genoeg.

Kaatsheuvel is een groot arm dorp, vooral bewoond door schoenmakers; voor dezen wordt de strijd om het bestaan hoe langer hoe zwaarder; het gaat hun als de handwevers; zij worden verdrongen door de fabrieken. Van Kaatsheuvel reed ik over Loon op Zand, langs het kasteel van Jhr. Verheijen naar Udenhout. De weg voert door een armoedige streek, veelal heide of slechte mastbosschen. Naar ik vernam werden te Westloon door een Tilburgschen fabrikant een achttal boerderijen afgebroken en de gronden met mast bezet; de boeren waren geheel onmachtig om te betalen; en waren misschien wel 7 tot 8 jaar pacht ten achteren. Zóó moet de algemeene toestand zijn van de boeren onder Loon op Zand.

De administratie van den secretaris, zoowel als die van den ontvanger vertoonde, blijkens het deswege door Klasens uitgebrachte verslag, eenige leemten; schriftelijk vestigde ik hierop later de aandacht van het gemeentebestuur.

Udenhout

Den **30sten Juli 1896** bezocht ik de Gemeente Udenhout. Te ± half een van het gemeentehuis te Kaatsheuvel vertrokken, kwam ik, mijn weg nemende over Loon op Zand, langs het kasteel van Jhr. Verheijen, en over Tilburgsch grondgebied te omstreeks 1.45 te Udenhout aan. De harmonie was mij tegemoet getrokken en heette mij bij monde van haren president, het hoofd der school Coppens, welkom. Op het gemeentehuis vond ik B. en W.; met hen besprak ik verschillende kleine gemeenteaangelegenheden. Ik kreeg de indruk dat het bestuur te Udenhout in goede handen is.

Op mijn audientie verschenen Dr. Lobach, gemeentedoctor, en het hoofd der school Coppens. Bijzondere wenschen of verlangens werden door hen niet geuit. Na de audiëntie ging ik bij den burgemeester (Van Iersel) ontbijten. Van Iersel, een zwager van den ouden Van Claarenbeek van Ravenstein en van v.d. Acker, kantonrechter te Eindhoven, woont met zijn eenig kind, een ± dertigjarigen zoon. Mevrouw Van Iersel is overleden. Het ontbijt was gedekt voor den burgemeester, diens zoon, Klasens en mij. Na het ontbijt verliet ik de gemeente Udenhout weer; mij werd weer uitgeleide gedaan door de harmonie, tot buiten de kom van het dorp.

De grond van Udenhout is goede zandgrond; vooral iepen, eiken en peppels groeien er goed. Van Iersel kocht o.a. van de erven De la Court een eikenbosch van 11 Hectaren voor 50 mille, en de ondergrond voor f. 7.000. De familie De la Court (eigenlijk Jhr. Pottelsberg de la Potterie, aan wien uit de nalatenschap van zijne schoonmoeder de gronden onder Udenhout waren ten deel gevallen) maakte alle gronden onder Udenhout, ter waarde van ± een ton, te gelde. De leem,

welke onder het zand zit, is zeer geschikt voor steenfabricatie; de steenoven te Udenhout, van De Rooij en Feijens, fabriceert jaarlijks 8 à 9 miljoen steenen, van uitmuntende kwaliteit; daarmede wordt aan ± 100 arbeiders winter en zomer werk verschaft. Toen door de fabrieksarbeiders in Tilburg schatten verdiend werden, kwam het fabrieksvolk des Zondags vaak in Udenhout, en bedreef dan in overmoed allerlei baldadigheid; men had er destijds groote last van. Nu de verdiensten op de fabrieken minder zijn, wordt Udenhout door de Tilburgers minder bezocht. Het onderzoek van de administratie ter secretarie bracht aan het licht, dat deze zeer veel te wenschen overliet. Schriftelijk bracht ik die bemerkingen ter kennis van het gemeentebestuur, met verzoek, om te zorgen, dat, door verscherpt toezicht, in een en ander de zoo hoogst nodige verbeteringen gebracht worden. Ook op de administratie van den gemeenteontvanger vielen verscheiden ernstige opmerkingen, welke ik evenzeer schriftelijk aan B. en W. maakte.

Berkel, Enschoot en Heukelom

Den **30sten Juli 1896** bezocht ik de Gemeente Berkel en Enschoot. Omstreeks 3.45 uit Udenhout vertrokken, kwam ik te ongeveer 4.15 uur aan het gemeentehuis te Berkel. Een zeer talrijke eerewacht stond mij aan de grenzen van Udenhout en Berkel op te wachten, en draafde met mij mede. Voor het raadhuis te Berkel werden door enkele personen (mannen en vrouwen) eenige liederen te mijner eere gezongen. De ingang van het Raadhuis was, evenals de raadskamer, aardig versierd; even voor het Raadhuis was eene groote eerepoort opgericht.

Op het raadhuis vond ik den Burgemeester met de leden van den gemeenteraad; aangezien de burgemeester ook secretaris is, moest hij mij weldra in den steek laten om Klasens te gaan helpen. Ik bleef toen met de twee wethouders en vijf raadsleden zitten; allen eenvoudige boeren, met wie te praten nogal aardig was. Vermeldenswaardige bijzonderheden vernam ik niet van hen; zij klaagden natuurlijk allen, dat het den boerenstand zoo slecht ging, en dat zij moeite hadden het hoofd boven water te houden. Zij wilden geen belasting op het graan, maar meenden, dat inkomend recht op hoornen, huiden en vet den landbouwer zeer ten goede zou komen.

Op mijn audientie verscheen slechts een kastelein, die gaarne "vergunning" zou hebben, anders niemand. Na afloop van de audientie kwam mijn rijtuig weer voor, en vertrok ik, weer geëscorteerd door de eerewacht, naar Oisterwijk. Om mij feestelijk te ontvangen, had zich een feestcommissie gevormd; deze stond mij op de grens van Udenhout op te wachten, gezeten in eene mooie victoria, bespannen met twee paarden, toebehorende aan den Heer Swagemakers. In dat rijtuig deed mij het dagelijksch bestuur van Berkel uitgeleide tot Oisterwijk. Van de eerewacht waren er onderweg een paar van het paard gevallen, schijnbaar zonder zich te bezeren.

Blijkens het deswege door Klasens uitgebrachte verslag liet zoowel de administratie van den secretaris, als die van den ontvanger nogal te wenschen over. Ik richtte te dier zake eene missive tot het gemeentebestuur.

Oisterwijk

Den **30 Juli 1896** bezocht ik de gemeente Oisterwijk. Te omstreeks half zes van Berkel vertrokken, kwam ik te ongeveer half zeven aan het raadhuis te Oisterwijk aan. Op de grenzen van Berkel en Oisterwijk stond eene talrijke eerewacht onder commando van de Heer Bolsius mij op te wachten. Onder eene mooie speech verzocht Bolsius mij zijn geleide aan te nemen. Buiten de kom van Oisterwijk waren de harmonie en tal van oude gilden en verdere gezelschappen te zamen gekomen om zich, met mij in het midden, tot een stoet te vormen. Weer een lange speech van een willekeurigen Mijnheer, en daar trok ik heen, eerst door nauwe en later door breede straten van Oisterwijk.

Ten slotte kwamen we op een groot plein, midden op hetwelk een klein gebouwtje staat, hetwelk is ingericht als raadhuis. We trokken eerst het heele plein rond, de gilden met hunne vendelaars en trommelslagers voorop, daarachter allerlei gezelschappen en met ons een massa volk. Op het versierde raadhuis vond ik B. en W.; met hen zat ik eenigen tijd te praten, vooral over den toestand van de Leij of Voorste Stroom, en het geschil dat Oisterwijk deswege heeft met Tilburg.

Op mijne zeer druk bezochte audiëntie verscheen in de eerste plaats *en corps* de Raad van Oisterwijk; met de verschillende Heeren onderhield ik mij geruimen tijd, vooral ook weer over den toestand van de Leij en het project van Wamel. Ik deelde den Heeren als mijne meening mede, dat, als zij de verbetering wenschten tot stand te zien komen, dat zij dan toch vooral de hoofdzaak in het oog moesten houden, en zich niet in allerlei details moesten verdiepen; dat, als zij steeds naar het betere bleven streven, en dientengevolge het goede, dat te krijgen was, niet accepteerden, dat er dan vermoedelijk nooit iets van de heele zaak zou komen.

Daarna verscheen de Pastoor, vervolgens eene Commissie uit den Kerkraad der Nederlands Hervormde gemeente en toen de kantonrechter uit Tilburg, Verster, de districtsschoolopziener Van Oppenraaij, en Vosterman van Oijen, de heraldicus. De Heer Holleman kwam weer de belangen van de Voorste Stroom bepleiten; hetzelfde deed eene commissie uit de leerlooiers, en later nog eene commissie uit de 44ste Afdeling der Noordbrabantsche Maatschappij van Landbouw. Deze Heeren hadden allen requesten bij zich, welke ik natuurlijk aannam.

De laatste, die ter audiëntie verscheen was het hoofd der school; deze had echter niets bijzonders te zeggen. Na de audiëntie kwamen B. en W. weer binnen; we zaten nog wat te praten onder een kop koffie en een beschuit, en toen was het weer tijd om te vertrekken. Er werd weer een heele stoet gevormd; gelukkig bleven de paarden nu tehuis, en gingen de ruiters nu te voet mede.

Met muziek, chineesche kaarsen, Bengaalsch vuur aan alle kanten van de. Daar vond ik weer den geheelen Raad van de gemeente; verder een jongenskoor met chineesche kaarsen; de harmonie; de eerewacht; de bestuurders van de gezelschappen enz. Het perron was te klein om alles te bevatten.

Er werd te mijner eer door de jongens nog een stuk gezongen; de harmonie blies nog een stukje, en de trein, waarmede ik naar Tilburg vertrok kwam aan. Groot genoeg natuurlijk voor alle passagiers, die eene dergelijke optocht niet verwachtten aan een anders stil station als Oisterwijk.

Oisterwijk vierde den 30n Juli feest; het bewees, dat het feest kan vieren. De menschen hebben gedaan wat zij konden, om mij feestelijk te ontvangen. De notaris Breda, lid van den gemeenteraad van Oisterwijk, had mij ten eten gevraagd; voor die invitatie had ik bedankt. Zoowel op de administratie van den secretaris, als op die van den ontvanger waren nogal eenige aanmerkingen te maken; ik deed dat schriftelijk bij eenen kabinetsbrief aan B. en W.

Geertruidenberg

Den **31sten Juli 1896** bezocht ik de gemeente Geertruidenberg. Met een rijtuig reed ik van het station naar het gemeentehuis, alwaar ik B. en W. aantrof; met hen onderhield ik mij naar aanleiding van begroting 1896 en gemeente-verslag over 1895. Vooral de verandering, door Gedep. Staten doorgedreven omtrent de bestemming der inkomsten van de godshuizen (dat nl. die inkomsten niet meer mogen strekken tot betaling van uitgaven, waartoe de gemeente verplicht is, met name tot betaling der onderwijskosten), leverde overvloedige stof tot bespreking op.

Mijnerzijds drong ik er nog op aan, dat het gemeentebestuur zou toegeven aan den wensch van Gedep. Staten, en de gebouwen, waarin onderwijs wordt gegeven, voor een matigen prijs van de godshuizen zou koopen, liever dan die gebouwen om niet voor 30 jaren in gebruik te krijgen.

Op mijne audientie verschenen alle leden van den Raad; daarna de majoor, plaatselijk commandant (De Wendt) met diens adjudant; vervolgens de voorzitter van het R.C. kerkbestuur; deze maakte excuses dat de geestelijkheid niet kon komen, maar de pastoor was bediend (deze stierf een paar dagen later) en de kapelaan kon hem niet verlaten.

Vervolgens verschenen nog de voorzitter en de leden van het collegie van Regenten der stedelijke godshuizen; het hoofd der school, tevens directeur der Rijksnormaallessen (Mollenberg), een napluizer van oude archieven en van historische zaken; de kapitein-magazijnmeester der artillerie en de chef van den militairen geneeskundigen dienst; en ten slotte notaris De Koningh.

Na de audientie ging ik met B. en W. naar de groote protestantsche kerk, waarin eene crypte ondekt was, welke crypte korts ontgraven werd. De kerk is van ouden datum; omtrent het

ontgraven der crypte gaf de bovengenoemde heer Mollenberg, eene brochure uit, welke ook aan mij vereerd werd. Van de kerk ging ik weer terug naar het gemeentehuis; de harmonie, welke mij eene serenade gebracht had, terwijl ik op het gemeentehuis was, stelde zich op voor mijn rijtuig en ik verliet de stad, om mij te begeven naar Raamsdonk. Mij werd door B. en W. uitgeleide gedaan tot aan de grenzen der gemeente.

Geertruidenberg is feitelijk door den Staat dood gedrukt. De eenige toegang tot de gemeente werd vroeger verleend over een brug, op welke een vrij hoog bruggeld geheven werd; dientengevolge vestigden neringdoenden enz. zich aan de andere zijde van de brug en ontstond van lieverlede de gemeente Raamsdonkveer. Ook de tram van Oosterhout gaat niet verder dan tot aan Geertruidenberg, niettegenstaande de Staat een sterke ijzeren brug bouwde en het bruggeld nu niet meer geheven wordt. Blijkens deswege aan mij uitgebracht verslag, gaf noch de administratie van den secretaris, noch die van den ontvanger reden tot ernstige bemerkingen.

Raamsdonk

Den **31n. Juli 1896** bezocht ik de gemeente Raamsdonk. Van Geertruidenberg komende, was ik te 12½ uur te Raamsdonkveer ten huize van den Burgemeester, Mr. Heere; diens uitnoodiging van bij hem te ontbijten, had ik aangenomen. Ik vond te zijnen huize, behalve zijne echtgenoot, en hun eenig kind, een doofstom 8-jarig dochttertje, den gemeentesecretaris en een wethouder. Onder het ontbijt voerde de harmonie een paar nummers uit. Na afloop van het ontbijt reden Klasens en de gemeentesecretaris in mijn rijtuig naar het Raadhuis, dat te Raamsdonk staat. Ik volgde met den burgemeester en den wethouder van Laarhoven in het rijtuig van den burgemeester.

Op het raadhuis te Raamsdonk vond ik de leden van den gemeenteraad; later kwamen nog de pastoors van Raamsdonk en Raamsdonkveer hunne opwachting maken; op de audientie verscheen verder niemand. Er bestaat veel animositeit tusschen Raamsdonk en Raamsdonkveer; de verhouding tusschen Katholiek en niet-Katholiek is uitstekend, dankzij den invloed van Mr. Heere; terwijl de Protestanten blijkens hun zielental recht hebben op 3 zetels (van de elf) in den Raad, hebben zij er vier.

Mr. Heere, die sinds 1870 burgemeester is, schijnt voor die betrekking te willen bedanken. Ik vroeg hem, zoowel in een toast te zijnen huize, als later ten aanhoore van zijnen geheelen gemeenteraad, dat hij toch niet weg zou gaan; ik wees hem op de ongelukkige toestanden in Friesland, veroorzaakt door het zich verwijderen van de groote grondeigenaren en verdere belanghebbenden uit die provincie. Als hij in Raamsdonk op zijn post bleef, dan zouden we daar geen Friesche toestanden hebben te duchten. Ik geloof, dat ik hem van zijn voornemen, om met 1 Januari 1897 heen te gaan, heb teruggebracht.

's Gravenmoer

Den **31sten Juli 1896** bezocht ik de gemeente 's Gravenmoer. Omstreeks 3 uur van Raamsdonk vertrokken, kwam ik te ongeveer 3½ uur te 's Gravenmoer aan. Onderweg passeerde ik de brug over de 's Gravenmoersche vaart; welke brug krachtens Statenbesluit dd. Juli 1896 op kosten van de provincie zal verlaagd worden; die hooge brug is zeer hinderlijk voor het verkeer, terwijl bovendien in de eene afrit nog een scherpe draai is.

De audiëntie was niet druk bezocht; daar verschenen slechts de doctor (Vinkhuizen), het hoofd der school (Van Willigen); en bovendien een timmerman, De Jongh genaamd, die eene klacht had over het lossen van mest door de gemeente naast zijn erf; hij zal mij die klachte schriftelijk indienen. 's Gravenmoer is zeer verdeeld door partijschappen; de hoofdreden daarvan is de scheuring in den boezem der protestantschen kerk (heel 's Gravenmoer is protestant). Met Raadsverkiezingen vooral komt die heftige verdeeldheid sterk aan het licht.

De burgemeester Loeff – m.i. een flinke en een knap burgemeester, al is hij dikwijls wat laks in het afdoen van administratieve aangelegenheden – maakte op mij niet den indruk van steeds boven de partijen te staan; uit zijn spreken maakte ik op, dat hij aan de rechtzinnige protestanten geen heel goed hart toedraagt. Hij maakt zijn werk van het opleiden van jongelui, om hen nl. te bekwamen om later beter burgemeester of secretaris eener gemeente te worden;

daarmede is hij niet ongelukkig. De administratie van den secretaris en die van den ontvanger maakten over het algemeen een goeden indruk.

Dongen

Den **31n. Juli 1896** bezocht ik de gemeente Dongen. Omstreeks vijf uur van 's Gravenmoer vertrokken, reed ik over Roode brug en Lagen Ham naar Dongen. Op de grens van Dongen en 's Gravenmoer stond het Statenlid Bressers mij op te wachten met zijn eigen goede harmonie (Muis Sacrum), benevens met twee andere harmoniën, eenige gezelschappen en een massa menschen. Met een keurige speech heette hij mij welkom. Ik nam hem naast mij in mijn rijtuig, en stapvoets ging het voort tot aan Dongen toe.

Onderweg werden mij twee bouquets aangeboden; het eene door een zoontje van den leerlooier Aarts (denzelfden, die het Collegie van Gedep. Staten was lastig gevallen over deszelfs houding in zake tramconcessies aan "de Meijerij" en aan de "Vicinaux Hollandais"); het tweede aan het klooster te Dongen door een dochttertje van Bressers, met nog twee andere meisjes. Daar stond de heele school, alle pensionaires benevens hare leermeesteressen, buiten voor het gebouw geschaard. Op het gemeentehuis vond ik het Dagelijksch Bestuur van de gemeente. Met die heeren onderhield ik mij tot aan de audientie; middelerwijl kwam eene zangvereeniging in de vestibule van het Raadhuis eene aubade brengen.

Op de audientie verschenen de Roomsche geestelijkheid (zeer talrijk), de dominee, de directeur van het post- en telegraafkantoor, een volonair ter secretarie, benevens het lid der Provinciale Staten, de Heer Bressers. Klachten hadden ze gelukkig niet; het schijnt, dat de verhouding tusschen Bressers en den burgemeester eene zeer onaangename is; beiden dongen indertijd naar ééne vacature lid der Prov. Staten; Bressers werd toen benoemd.

Na afloop der audientie vormde zich weder een stoet, in denzelfden geest als die, waarmede ik was ingehaald. Stapvoets, vergezeld door een drom van menschen, werd ik weer uitgeleide gedaan door de "Bergen" tot aan de grens van Dongen en Rijen. Daar kwam Bressers weer bij mij om zijn afscheidswoord te spreken, waarna ik afscheid nam, om mij vervolgens te begeven naar het station Rijen, vanwaar ik 's avonds naar Den Bosch terugkeerde. Terwijl ik door de gemeente Rijen reed, viel het mij op, dat bijna de geheele gemeente op straat was, om mij te zien passeeren. Het heele dorp was gevlagd. De pastoor van Rijen kwam nog op straat, om mij te complimenteeren; ik had echter weinig tijd om hem te woord te staan, omdat ik vreesde, den trein te zullen missen.

Blijkens het deswege door Klasens aan mij uitgebracht rapport was de administratie van den ontvanger goed in orde; die van den secretaris liet in kleinigheden te wenschen over, waarop mondeling de aandacht gevestigd werd.

Augustus

Waspik

Den **5den Augustus 1896** bezocht ik de gemeente Waspik; te 9.45 kwam ik aan het station Waspik aan, en werd ik in ontvangst genomen door de twee wethouders, van wie de jongste – De Graaf – een speech tegen mij hield. Buiten het station stond een eerewacht van 22 paarden, benevens de harmonie. Er werd een stoet gevormd, en stapvoets ging het naar het Raadhuis van Waspik. Ik had de twee wethouders doen plaats nemen in mijn rijtuig. Op het versierde raadhuis vond ik den burgemeester (Kamp); ik onderhield mij met hem en de wethouders tot aan de audientie.

Religiehaat bestaat gelukkig in Waspik niet; hoewel er op de ruim 3.000 zielen slechts ± 500 protestanten gevonden worden, is de wethouder De Graaf protestant. Op mijne audientie verschenen de Roomsche geestelijkheid, de dominee, Schoondermark, een gepensioneerd officier van gezondheid der marine, het hoofd der school, de directeur van het post- en telegraafkantoor, Van Dort, de gemeentesecretaris, verloofd met de dochter van den burgemeester, Jockin, de oud-burgemeester van Hooge-Mierde, het bestuur van de vereeniging Volksvlijt en Volksvermaak onder de zinspreuk "Virtus nobilet artem", met haren eerevoorzitter Dr Freerichs (den vader van den Bosschen doctor Freerichs), Schoenmakers, de

gemeente-ontvanger, en een drietal mensen, die mijn raad kwamen inwinnen in bepaalde zaken, en die ik zoo goed mogelijk geraden heb.

Na de audientie begeleidde de eerewacht mij naar het huis van den burgemeester; daar werd een eenvoudig ontbijt gebruikt. Vervolgens draafden we terug naar het gemeentehuis; daar vonden we de harmonie. Met de harmonie aan het hoofd ging het nu stapvoets tot aan de grenzen van Waspik en Capelle. Het dagelijksch bestuur van Waspik deed mij uitgeleide tot aan Capelle. Onderweg werd mij een bouquet aangeboden door het dochtertje van den Heer Van Son, lid van den gemeenteraad en leerlooier te Waspik. De Heer Van Son ligt overhoop met den halven gemeenteraad en met den burgemeester en den secretaris. Hij klaagde het dagelijksch bestuur bij mij aan bij missive van 9 October 1895 A No. 5; het bestuur der gemeente verdedigde zich te dezer zake bij missive van 16 October 1895 No. 191.

Ik weigerde in 1895 aan Van Son eene buitengewone vergunning om ganzen te schieten; waaraan ik zijne beleefdheid te danken heb is mij een raadsel. Blijkens het verslag, dat Klasens uitbracht omtrent de administratie van den secretaris en die van den ontvanger, was deze volmaakt in orde.

Capelle

Den **5den Augustus 1896** bezocht ik de gemeente Capelle; om 12 ½ van Waspik vertrokken, kwam ik te ongeveer 1 uur aan het Raadhuis te Capelle. Heel veel drukte om mij te ontvangen was er niet gemaakt; aan de meeste huizen hingen vlaggen, terwijl de Raadszaal versierd was. In die Raadszaal vond ik den heelen gemeenteraad. Ik zat met de Heeren wat te praten; verleende audientie aan notaris Middelkoop, tevens lid der Provinciale Staten; ik las den gemeenteveldwachter eens de les, op verzoek van den burgemeester en van de leden van den Raad. De veldwachter was nl. wel bekwaam als politieman - hij is vroeger Marechaussee geweest - maar hij was lui in het doen van zijn dienst.

Daarna onderhield ik mij weer met de raadsleden tot het moment dat ik vertrekken moest; om althans iets te doen, werd toen vanuit de woning van een wethouder, juist tegenover het raadhuis, bij een piano een "hij leve lang" gezongen. Ik reed langs den provincialen weg tot Labbeget, en vandaar langs de Hooge Vaart naar Vrijhoeve-Capelle. Aan het kasteel Zuidewijn stonden Jhr en Mevrouw de Roij van Zuidewijn met hunne beide jongens mij op te wachten; van Frans de Roij - het jongste kereltje - kreeg ik een bouquet; een zeer aardige attentie. Zuidewijn is een aardig kasteeltje; witte muren, grootendeels met klimop begroeid. Wandeling is er weinig of niet bij; wél een mooien moestuin; er moet ± 40 H.A. land bij hooren.

De heele bevolking van Capelle is protestant; er zijn geen 20 katholieken. Behalve eene aanmerking op het bijhouden van de bevolkingsregisters, was de administratie te Capelle (zoowel die van den secretaris als die van den ontvanger) in zeer goeden toestand.

Vrijhoeve-Capelle

Den **5den Augustus 1896** bezocht ik de gemeente. Te omstreeks 2.40 van Capelle vertrokken, kwam ik om ± 3.15 aan het Raadhuis. Daar vond ik den burgemeester met diens twee wethouders. Vrijhoeve-Capelle is eene zeer oude kleine gemeente; geheel protestant. Behalve het uitsteken van een vlag, en het versieren van het Raadhuis had men mijne komst niet gevierd. Stof tot bespreken vond ik hier zeer weinig; het was mij bepaald moeilijk om den tijd dood te praten.

Met den burgemeester Van Dijk reed ik ná mijn bezoek aan Vrijhoeve-Capelle naar Sprang, van welke gemeente Van Dijk ook burgemeester is. De administratie was over het algemeen nogal goed verzorgd. Van enkele opmerkingen, vooral in verband tot het bijhouden der bevolkingsregisters, werd door den secretaris goede nota genomen. De administratie was niet van dien aard, dat ik, om verbetering te verkrijgen, mij deswege schriftelijk tot het gemeentebestuur gewend heb.

Sprang

Den **vijfden Augustus 1896** bezocht ik de gemeente Sprang. Te omstreeks half vijf van Vrijhoeve Capelle vertrokken, kwam ik om ± 5 uur aan het Raadhuis te Sprang. Daar vond ik alle

schoolkinderen (misschien wel 200) geschaard; met luide hoera's werd ik begroet door groot en door klein. De kinderen waren in hunne Zondagsche kleeren en hadden bouquetjes van goudsbloemen en dergelijken. Van boven van het balcon van het Raadhuis luisterde ik naar de verschillende liederen, welke de kinderen ten gehoor brachten. Na afloop van het kindergezang kwam er een liedertafel eene aubade brengen; en vervolgens nog eene liedertafel van doleerenden, zooals men mij zeide. De laatste was de beste; zij bestond uit kinderen en jonge menschen (zoowel mannen als vrouwen), allen getooid met oranje-strikken.

Ik liet het hoofd der school (afzonderlijk) en de presidenten van de twee liedertafels (gezamenlijk) binnen komen, om hen te bedanken voor de moeite, welke zij zich gegeven hadden. Daarna zat ik wat te praten met den burgemeester en diens wethouders; de wethouder Verhoeven was geen ongeschikte boer; hij deelde mij mede, hoe het boerenbedrijf in Sprang werd gedreven: in het najaar op de Hollandsche markten beesten koopen; deze aanhouden tot het oogenblik dat ze moeten kalven en die dan verkoopen aan Frankrijk of België. Konden zij er geen kalf in krijgen, dan werd het beest vetgemest.

Nu de handel met België en Frankrijk niet meer zoo vlot gaat als vroeger, beginnen de meeste boeren zelve hun vee te fokken. Een redelijke boer te Sprang heeft 's winters ± 20 stuks vee op stal; voor zijn werk heeft hij niet meer dan één paard noodig; gewoonlijk heeft hij er twee of drie, en handelt hij daarmede.

De burgemeester is sinds 1870 burgemeester van Sprang en van Vrijhoeve Capelle. Hij kwam destijds vreemd in Noord-Brabant, doordat hij vroeger burgemeester was van St. Philipsland in Zeeland. Hij schijnt in Sprang goed op zijn plaats. Na op het raadhuis een croquetje met een glas rijnwijn (eene vriendelijke attentie van den burgemeester) gebruikt te hebben, verliet ik onder luide hoera's de gemeente Sprang.

Van enkele opmerkingen – vooral in verband met de bevolkingsregisters – werd door den secretaris goede nota genomen; de administratie van den ontvanger, zoowel als die van den secretaris, was niet van dien aard, dat ik deswege een schrijven tot het gemeentebestuur behoefde te richten.

Besoijen

Den **7den Augustus 1896** bezocht ik de gemeente Besoijen. Te omstreeks 9½ uur arriveerde ik aan het station Waalwijk\Besoijen, en vond ik aldaar twee harmoniën nl. L'esperance uit Waalwijk, en St. Crispijn uit Waalwijk en Besoijen, die gezamenlijk het "Wien Neerland's Bloed" speelden. Eene feestcommissie, bestaande uit 4 heeren, was aan het station om mij te ontvangen. Eén muziekcorps vóór, en een achter mijn rijtuig, om de beurten spelende, escorteerde mij naar het gemeentehuis te Besoijen. Daar vond ik den burgemeester Verwiel met diens beide wethouders en den secretaris. De kinderen van den burgemeester moesten strooien; van het oudste meisje kreeg ik een bouquet.

Op het Raadhuis hangt het familiewapen van Jhr. May de Huningue, heer van Besoijen, woonachtig te Zurich. Deze heer heeft uitgebreide bezittingen onder Besoijen, en schonk in 1867 het terrein benoodigd voor het bouwen van een raadhuis. Op mijne audientie verscheen dan 1e. de pastoor; deze legde de openhartige bekentenis af, dat de menschen tegenwoordig zóó vervuld waren met hunne zorgen voor het tijdelijke, dat daardoor de zorg voor het eeuwige grootendeels verdrongen werd; en 2e. het raadslid Van der Heijden.

Ik onderhield mij met B. en W. geruimen tijd; zoowel de burgemeester Verwiel, als de wethouder Broeders maakten op mij een aangenamen indruk. Gelukkig is nu eindelijk de quaestie, of de gemeente aan het burgerlijk armbestuur ± f. 1.000,- schuldig was, voorgoed uit de wereld, en is die som nu afbetaald; die quaestie heeft de gemoederen in Besoijen veel te lang verdeeld gehouden, en dreigde de gemeente in twee elkander vijandige partijen te verdeelen.

Het raadslid Van der Heijden, de groote antagonist van het dagelijksch bestuur in deze zaak, legt zich nu ook bij de eens gevallen beslissing neer.

Omstreeks 12 uur verliet ik Besoijen; de muziek, die mij van het station had gehaald, bracht mij nu naar Waalwijk. Op de grens van Besoijen en Waalwijk nam ik afscheid van de Besoijensche feestcommissie (De Bakker, een broer van den wethouder, en drie andere heeren) en bedankte

ik hen voor hunne moeiten en zorgen. De administratie van Besoijen was zeer goed in orde, en had bovendien de verdienste, zich te onderscheiden door ongewone netheid.

Waalwijk

Den **7den Augustus 1896** bezocht ik de gemeente Waalwijk. Omstreeks half een kwam ik aldaar aan het gemeentehuis, en vond ik daar den burgemeester (Jhr. Van Grotenhuis) met diens beide wethouders (Hoffmans en Timmermans) en den secretaris, Van Liempt. De burgemeester heette mij vóór het raadhuis welkom en geleidde mij naar de Raadszaal. Daar kreeg ik eerst eene aubade van een liedertafel; de heeren zongen wel goed, maar de ruimte was wat klein.

Vervolgens gaf ik audiëntie; achtereenvolgens verschenen de leden van den gemeenteraad, de Katholieke geestelijkheid, de kapitein kommandant der dienstdoende schutterij met drie luitenants, eenige leden van de Kamer van Koophandel, de voorzitter en een lid van het bestuur van den buitenpolder van Waalwijk en Besoijen, Bink, lid der Provinciale Staten en notaris te Waalwijk, Fluit, directeur van het post- en telegraafkantoor, en een paar arme menschen.

Het onderwerp van schier alle gesprekken was de verbetering van de Waalwijksche haven; daarvoor bestaan drie plannen, die door den provincialen ingenieur Van Wamel moeten worden uitgewerkt; een dier plannen is de haven te verbreden en te verdiepen tot de diepte van het Zuiderafwateringskanaal, dan blijft het een open haven. Een ander is, om aan het eind van de haven een schutsluis te maken; men hoopt n.l. een waterweg te krijgen tot Tilburg, en al het vervoer te water tusschen Tilburg en het groote water langs Waalwijk te leiden.

Verder werd veel gesproken over de in aanbouw zijnde tram, en over de verdere concessie-aanvragen. In Waalwijk mag geen stoomtram rijden, wel een paardentram. Dat zulks voor aansluitingen een groot beletsel is, behoeft geen betoog.

De looiers te Waalwijk, zoowel als de schoenfabrikanten klagen steen en been, en roepen om protectie. De schoenmakers klagen over gedwongen winkelnering, en naar het schijnt niet ten onrechte. Ten gevolge van de hevige concurrentie zijn er schoenfabrikanten, die hun product tegen den kostende prijs weer afzetten; zij dwingen echter hun werkvolk, om in hunne winkels te koopen, en verdienen dan op ieder werkman volgens berekening ongeveer f. 1 in de week; zoodat een schoenfabrikant, die met zestig knechts werkt, op die wijze wekelijks f. 60 verdient. Tegen deze manier van schoenfabrikant zijn is natuurlijk concurrentie onmogelijk; het gevolg daarvan is, dat schier alle fabrikanten tevens winkels hebben, en daarin op ergerlijke wijze van hunne positie tegenover hun werkvolk misbruik maken; zoo werd mij o.a. medegedeeld, dat rijst van 6 à 7 cent verkocht werd voor 12 cent.

Des ochtends had ik, terwijl ik de woning van den burgemeester passeerde, van diens dochtertje een fraaien bloemruiker gekregen; later ging ik met de wethouders en met Klasens bij den burgemeester ontbijten; Mevrouw Van Grotenhuis had van haren lunch zeer veel werk gemaakt. Toen de burgemeester mijne gezondheid dronk, stokte diens stem! Na den lunch werd er weer een stoet gevormd; muziek voor, muziek achter; en zoo reed ik van Waalwijk naar Baardwijk. De administratie van den secretaris en die van den ontvanger gaven aanleiding tot het maken van vele, (waaronder sommige ernstige) aanmerkingen. Deze werden schriftelijk aan B. en W. medegedeeld. Zie aantekeningen onder 'Besoijen' over medewerking gemeentebestuur van Waalwijk bij aanleg en onderhoud van wegen.

Baardwijk

Den **7den Augustus 1896** bezocht ik de gemeente Baardwijk. Omstreeks 4 uur (± een half uur later dan ik had moeten arriveeren) kwam ik te Baardwijk aan, en werd ik in het, netjes versierde Raadhuis ontvangen door den burgemeester met diens wethouders. De deur van de Raadszaal moest open blijven, ten einde de liedertafel gelegenheid te geven, zich te doen hooren; toen alle werkende leden van de liedertafel er goed en wel in den gang waren, hield de burgemeester een lange speech om mij welkom te heeten (de liedertafel kon hem nu ook hooren); zijn zesjarige zoontje gaf mij daarna een bouquet.

Vervolgens zong de liedertafel een stukje; daarna verschenen de leden van den raad, de pastoor met zijn kapelaan, dominee Van Buren (een broer van den burgemeester van Meeuwen), Mr. Claeszen, griffier bij het kantongerecht te Waalwijk, en Breuer, hoofd der school. Onze

gesprekken liepen vooral over den veranderden waterstaatstoestand te Baardwijk, in verband met de verlegging van den Maasmond.

Ik heb de Heeren verweten, dat zij niet collectief met de andere betrokken waterschaps- en gemeentebesturen waren opgetreden, om hunne belangen gezamenlijk te behartigen. Nu zij individueel ieder voor kleinere plaatselijke belangen waren opgetreden, hadden ze op den gang van zaken geen, of weinig invloed kunnen uitoefenen, omdat hunne stemmen te zwak waren geweest om gehoord te worden.

In Baardwijk zijn veel schoenmakers; de wethouder Van Helvoirt is schoenfabrikant, en heeft geen winkel, omdat hij zijn schoenmakers vrij wil laten. Hij beklagde zich over de scherpe concurrentie, welke hem werd aangedaan door de schoenfabrikanten uit Waalwijk, die tevens winkeliers waren en gedwongen winkelnering hielden (Zie hierover meer onder "Waalwijk"). Hij beweerde, dat hij, om dezelfde winst te maken als zijne collega's fabrikanten-winkeliers, ieder paar schoenen van tien tot 15 cent duurder moest verkoopen als zij. Hij beweerde, dat de gedwongen winkelnering in Kaatsheuvel nog erger was dan in Waalwijk.

Omstreeks 5½ uur verliet ik Baardwijk, om mij te begeven naar Drunen. De administratie van den secretaris en die van den ontvanger gaf reden tot het mondeling maken van sommige bedenkingen.

Drunen

Den **7den Augustus 1896** bezocht ik de gemeente Drunen. Te omstreeks 6 uur kwam ik aan het Raadhuis, en vond daar eene harmonie, die mij met muziek opwachtte. Met B. en W. behandelde ik de begroting van 1896 en het gemeenteverslag van '95. Vooral besprak ik met hen de bestemming, te geven aan de gelden, welke zij van den Staat ontvangen voor onteigende gronden ten behoeve van het kanaal 's Bosch-Drongelen (± f. 7.500,-); B. en W. wilden er schuld mede aflossen; ik raadde, om er eene inschrijving grootboek voor te koopen, ofwel, om er grond voor te ontginnen. Ik denk, dat mijn raad wel zal worden opgevolgd.

Op mijne audientie verschenen successievelijk de leden van den Raad, de pastoor met zijn kapelaan, Canters, de candidaat-notaris van notaris Loeff, die om gezondheidsredenen in het buitenland is, eene arme vrouw, een boer (Van den Hoven) die iets kwam vragen over vergoeding voor onteigende gronden, en eene commissie van landbouwers, die eene brug kwamen vragen over de Zwaluwmoersche Steeg.

Aan deze laatste Commissie heb ik gezegd, dat zij voorloopig geen brug kregen, dat de ondervinding moest uitwijzen of het kanaal 's zomers misschien niet droog is, als wanneer er zeker geen brug behoeft te komen. Bovendien is het niet uitgemaakt, dat het belang zoo groot is, om eene uitgave, als het aanstellen van een brug vordert, te rechtvaardigen. Zij konden niet beter doen, dan te zorgen, dat hunne wenschen niet vergeten werden, door van tijd tot tijd te bevoegder plaatse te requestreeren.

Na de audientie zat ik nog wat met B. en W. te praten, waarna zij mij, met de harmonie, uitgeleide deden tot een eindweegs buiten het dorp. Blijkens een deswege aan mij uitgebracht rapport, was de administratie van den ontvanger, zoowel als die van den secretaris in vrij goede orde. In een afzonderlijk schrijven wees ik het gemeentebestuur van Drunen op enkele tekortkomingen.

Graaf d'Oultremont uit Brussel is eigenaar van het kasteel te Drunen, en heeft daar bovendien ± 60 H.A. land liggen; het kasteel werd door hem voor ± 15 jaar veranderd in eene comfortabele heerenhuizinge. Jaarlijks komt hij van 4 tot 6 weken te Drunen; hij heeft daar zijn rijtuigen staan, en brengt dan gewoonlijk een 4-tal paarden mede. De familie houdt vooral veel van paard rijden. Als heer van Drunen is hij eigenaar van het heerlijk jacht- en visrecht; het eerste werd nooit aangevochten; het laatste wel, n.l. door de gemeente Drunen onder burgemeester Jansen (den lateren burgemeester van Tilburg); de gemeente verloor haar proces in twee instanties en betaalde ruim f. 1.000.- aan proceskosten.

Het jaar, waarin het invorderen der tienden de gemoederen in Noord-Brabant zoo beroerde, benevens het daaropvolgende jaar, bleef de familie d'Oultremont in België. Nu zijn de tienden afgekocht door den polder en zal de tiendheffing ophouden, zoodra de leening, voor den afkoop

benodigd geweest, zal zijn afgelost; daarmede zal die tiendquaestie gelukkig tot het verledene behooren.

Deursen en Dennenburg

Bij missive van 22 October 1895 La. Nr. 6022 zond de Officier van Justitie te 's Hertogenbosch mij een dossier stukken waaruit blijkt, dat in het begin van den zomer van 1895 een brutale diefstal van een aantal canada-boomen ten nadeele van Jhr. Vergouwen te Gend heeft plaatsgehad in de laan bij de pastorie te Dennenburg, gemeente Deursen. Die toezending geschiedde, om mij bekend te maken met de negligente en verdachte houding van den burgemeester (v.d. Putte) dier gemeente.

Den 23 Januari 1896 liet ik dien burgemeester komen en betuigde hem mijne ernstige ontevredenheid over zijne houding te dier zake. Ik heb hem gezegd, dat ik er van overtuigd was, dat hij als burgemeester medeplichtig was aan die diefstal, en dat het zijn geluk was, dat men het hem niet kon bewijzen, omdat hij dan gevangenisstraf zou beloopt; en dat het alleen door zijn persoonlijke invloed mogelijk was geweest, de daders en de getuigen het zwijgen op te leggen. Hij erkende zijn schuld natuurlijk niet, maar maakte toch op mij den indruk, dat hij schuldig was. Den 29sten. Januari 1896 zond ik het dossier bij kabinetsschrijven A no ... aan den Officier van Justitie terug.

Den **11den Augustus 1896** bezocht ik de gemeente Deursen; omstreeks 8½ uur kwam ik te Ravenstein aan, en vond aldaar twee leden van den gemeenteraad van Deursen (het "feestcomité") om mij te ontvangen. Aan het station stond een eerewacht van 28 ruiters, benevens de harmonie van Ravenstein, voor deze gelegenheid gehuurd om bij mijn bezoek aan Deursen en aan Dieden wat muziek te maken. In optocht ging het nu naar het gemeentehuis te Deursen; daar was een eereboog opgericht en werd ik opgewacht door het Dagelijksch bestuur van de gemeente.

In de raadszaal kwamen een paar meisjes, waarvan het eene van een papiertje een onmogelijke aanspraak aflas, terwijl het andere mij een bouquetje aanbood. Er is te Deursen geen gemeentehuis; de secretarie, burgemeesterskamer, raadszaal is gevestigd in eene kamer naast een herberg; voor die kamer betaalt de gemeente geen huur, maar vergoedt aan den eigenaar van de herberg het schoonhouden met f. 20,-.

Secretaris van Deursen is Van den Bergh, zoon van een grooten boer uit Dieden; hij is tevens secretaris en ontvanger van Dieden. Na audientie te hebben gegeven (er verschenen slechts de pastoors van Deursen en die van Dennenburg) ging ik met B. en W. naar de openbare school, alwaar ik een half uurtje het onderwijs volgde van den sinds 1 Januari ll. benoemden hoofdonderwijzer. Daarna ging ik met B. en W. en nog twee raadsleden den toestand opnemen van de Breedestraat; ik liep die straat af tot aan den vonder over de Groote Wetering. Het is nog eene open vraag, of over die Groote Wetering een brug zal gelegd worden, en wie die brug zal betalen. Er heeft vroeger nooit een brug over gelegen; in den hooibouw werd er gewoonlijk voor particuliere rekening een tijdelijke brug gelegd, voor het gebruik waarvan dan eene kleine vergoeding betaald werd; na den hooibouw werd die brug dan weer weggenomen. M.i. heeft Deursen heel weinig belang bij het bestaan van die brug, en is het onredelijk te vorderen, dat Deursen die brug legt.

Aan het in orde brengen der wegen is door Deursen in den laatsten tijd zeer veel gedaan; de Rondstraat is nu geheel in orde; de groote Runstraat voor een groot gedeelte. Het is wel jammer, dat de burgemeester – vermoedelijk gedreven door zijn afkeer van den landbouwer Van Boxtel – zich heeft laten verleiden, om nu een gedeelte van de groote Runstraat in orde te laten brengen, waarbij betrekkelijk weinigen belang hebben, terwijl een ander deel, waardoor Van Boxtel en een zestal andere huisgezinnen geholpen konden worden, voorlopig in slechten toestand blijft verkeerren.

Ik heb den burgemeester nog eens ter dege op het hart gedrukt, dat hij ook voor Van Boxtel moest zorgen, en den schijn van partijdigheid moest ontwijken. Aan Van Boxtel zeide ik, in tegenwoordigheid van den burgemeester, dat ik vertrouwde, dat, als ik over 4 jaar in Deursen terugkwam, dat dan de zaak in orde zijn zou. De administratie van den secretaris en die van den

ontvanger gaf geen aanleiding tot groote aanmerkingen; enkele bedenkingen werden mondeling medegedeeld.

Dieden, Demen en Langel

Den **11den Mei** [moet zijn Augustus] **1896** bezocht ik deze Gemeente; op de grens van Deursen door eene talrijke eerewacht onder Van den Bergh (den vader van den gemeentesecretaris) gehuwd met de zuster van v.d. Putte, den burgemeester van Deursen ontvangen, reed ik in optocht, met de harmonie van Ravenstein aan het hoofd, naar Demen, alwaar het gemeentehuis staat. Daar werd ik ontvangen door B. en W. De burgemeester, een hoogst zenuwachtig man, verloor zijne goede gezondheid door een aanval van influenza.

Op mijne audientie verscheen niemand dan de pastoor. Na de audientie ging ik met B. en W. naar de school, alwaar mij door de kinderen een paar liedjes werden toegezongen. Daarna begaf ik mij naar de woning van den burgemeester (een welgesteld landbouwer), alwaar ik met diens vrouw en eenig kind, een 10-jarig meisje, kennis maakte. Ik kreeg daar een kop koffie en een stuk mik. Na ± een kwartier ten huize van den burgemeester vertoefd te hebben, reed ik, geëscorteerd door de eerewacht naar Megen.

Van het kerkdorpje Langel, dat aan den dijk ligt tusschen Ravenstein en Demen, en dat aan de gemeente Dieden behoort, kreeg ik niets te zien. Van Demen naar Megen rijdende, passeerde ik het dorpje Dieden.

De administratie van den secretaris en die van den ontvanger werd vrij goed in orde bevonden; schriftelijke opmerkingen behoefde ik dienaangaande aan B. en W. niet te maken. De rekening over 1895 kwam niet tijdig in; ik schreef daarover o.a. den 17n. Nov. 1896 A no. 20. 2e Afd. 3de. Bureau. Den 30sten Nov. 1896 zond ik den Commies Jansen naar Dieden. Hem bleek, dat ik in alles door Dieden belogen en bedrogen was. Daarop bestelde ik den burgemeester op zaterdag 5 December 1896 op het Gouvernement. De burgemeester kwam niet, omdat de secretarie op dien dag in brand raakte. De burgemeester kwam Maandag 7 December. Hij bracht de secretaris (v.d. Bergh) mede. Als toen bleek, dat de burgemeester onschuldig was en door den secretaris was bedrogen.

Megen, Haren en Macharen

Den **elfden Augustus 1896** bezocht ik de gemeente Megen. Van Demen volgde ik den Maasdijk langs Dieden tot Megen, alwaar ik te ongeveer 3 uur aankwam. In de straat stonden de schoolkinderen om mij te verwelkomen, terwijl zich aldaar twee ruiters, als *gardes d'honneur*, voor mijn rijtuig voegden en mij verder begeleidden. Op het raadhuis vond ik den burgemeester met diens twee wethouders (Kocken en Kipp). Het dagelijksch bestuur van Megen maakte op mij een goeden indruk.

Ik vernam daar klachten over de afgunst van de gehuchten Haren en Macharen; niettegenstaande de in die gehuchten wonende raadsleden in den raad openlijk verklaard hadden, dat in hunne gehuchten van gemeentewege alles gedaan was, wat redelijkerwijs van de gemeente mocht verwacht worden, stemden zij als één man tegen het voorstel, om de straten in Megen in orde te maken, en werd dat voorstel dan ook slechts doorgedreven met de stemmen van de te Megen wonende raadsleden, niettegenstaande deze slechts gestemd hadden voor verbeteren van straten; voor in orde brengen van scholen enz. enz. te Haren en te Macharen. Te Megen is een groot gymnasium, bestuurd door Paters Franciscanen; de ± 120 leerlingen wonen als student bij de verschillende inwoners van Megen aan huis en betalen daar ± f. 175 kostgeld. Het is haast onbegrijpelijk, dat zulks goed gaat; de jongelui zijn van 12- tot 20-jarigen leeftijd. Het gymnasium bestaat reeds meer dan 250 jaar; de Franciscanen zijn in hun arbeid nooit gestoord. Eens is het gebeurd, dat een dominee in hunne kerk gepreekt heeft; maar dat is ook het ergste, wat hen overkwam; het gebeurde in 1672.

Aan de eene zijde van de straat staat het Franciscanerklooster; daartegenover aan de andere zijde staat het gymnasium, waaraan 7 Franciscaner Paters als professor verbonden zijn; deze wonen in het klooster, en hebben het recht de gangen van hunne leerlingen na te gaan, zoowel overdag als des nachts; de leerlingen mogen zich nergens bevinden dan op het gymnasium, thuis of onderweg tusschen gymnasium en hun huis.

Op mijne audientie verscheen de Katholieke geestelijkheid van Megen, benevens eenige paters; verder de dijkgraaf van den binnenpolder, en een paar menschen, die raad kwamen vragen. Bedoelde dijkgraaf gaf in 1885 ± f. 1.500,- uit op een oogenblik dat de dijk in gevaar was; tengevolge van ergerlijke handelingen van den toenmaligen burgemeester van Megen – Sengers – is hem dat geld niet terugbetaald.

Sengers, die tevens burgemeester was van Oijen, en rentmeester van de familie Smits van Oijen, was secretaris-penningmeester van den binnenpolder; zijn kas was niet in orde; vandaar dat de dijkgraaf zooveel geld aan hem te kort is gekomen. In 1888 is Sengers afgezet en als burgemeester vervangen door den tegenwoordigen burgemeester Remmen. Sengers is in Megen blijven wonen, en wordt door zijne familie onderhouden; om aan zijn drankzucht te voldoen, maakt hij requesten tegen het gemeentebestuur, waartoe zijn kennis van gemeentezaken hem in staat stelt; hij laat zich verder in kroegen tracteeren door de menschen, waarvan hij onthouden heeft wanneer zij verjaren.

Het raadhuis is gevestigd onder hetzelfde dak als het gymnasium der Franciscanen; toen het gymnasium in 1895 vergroot werd, heeft de gemeente voor f. 2.000,- gebouwd tot boven de balklaag, en daarvoor haar Raadhuis en daaronder een brandspuitenhuis gekregen; de paters onderhouden het dak, de schoorsteen, enz.; van een en ander bestaat een contract.

De administratie van den secretaris en die van den ontvanger gaf aanleiding tot kleine opmerkingen, welke ik schriftelijk ter kennis van het gemeentebestuur bracht.

Oijen en Teeffelen

Den **elfden Augustus 1800 zesennegentig** bezocht ik de gemeente Oijen; van Megen komende volgde ik den Maasdijk en vond ik op de grens van de gemeente den burgemeester van Oijen. Hij reed vooruit in zijn rijtuig en begeleidde mij naar het raadhuis. Daar vond ik de wethouders Van Teeffelen en De Werd. Laatstgenoemde is rentmeester voor de familie Smits van oijen. De burgemeester was zoo zenuwachtig, dat het bijna onmogelijk was om met hem te praten; de wethouders waren geen ongeschikte menschen, vooral Van Teeffelen scheen geschikt.

Op mijne audiëntie verscheen de pastoor van Teeffelen (die van Oijen was uit); de predikant Van Woudenberg Hamstra vroeg twee zaken: **1e** of er niets aan te doen zou zijn, dat de Beersche Maas iets vroeger dan 15 Maart gesloten werd; dan kon het water geregeld afvloeien, en had men bijv. niet noodig de “Groenendijk” door militairen te laten bewaken, omdat er dan geen water meer zijn zou; door overal den datum op 15 Maart te stellen, zoowel boven als onder in Noord-Brabant, had men noodwendig waterbezwaar, omdat het water van bovenonder niet meer weg kon; sloot men boven iets vroeger, dan vloeide het water regelmatig weg;

2e zou er bezwaar tegen bestaan, dat er eene monster-petitie op touw werd gezet, om van de Regeering gedaan te krijgen, dat deze het Groot Waterschap ontsloeg van deszelfs verplichting om 2 millioen bij te dragen voor de Maasmondwerken, nu de Regeering hare verplichting niet nakwam om de Heerenwaardsche overlaten te verhoogen tot bandijkshoogte? Ik zeide hem, dat hij gerust zijn gang kon gaan.

Het schijnt, dat Oijen een vette plaats is voor een dominee; Van Woudenberg Hamstra heeft daar slechts 60 protestanten te verzorgen, en leeft daar reeds 20 jaar. Hij moet bestaan van ± 27 H.A. grond, welke hij gedeeltelijk zelf beboert. Een boer – Van Erp – kwam vragen hoe hij zou kunnen geraken tot de oprichting van afdeeling van den Boerenbond; ik verwees hem naar Thijssen van den “Noord-Brabanter”.

De familie Smits van Oijen heeft hier uitgestrekte goederen liggen; van den binnenpolder van Oijen behoort 1/3 deel = ± 150 H.A. aan die familie; van de Uijterwaarden het grootste deel, zeker een goede honderdvijftig H.A. Het kasteel Oijen, dat ook aan Smits hoort, is afgebroken en tot boerderij ingericht. Eens in het jaar komt de Heer Smits te Oijen; hij komt en gaat dan op denzelfden dag, en neemt zijn tijdelijken intrek bij den pastoor.

Van Oijen reed ik des avonds over Teeffelen naar Oss; te Teeffelen had men mij niet verwacht; er was geen enkele vlag; de menschen hadden hunne vlaggen geleend aan de bewoners van Oijen. Het dagelijksch bestuur van Oijen reed in een rijtuig tot Teeffelen voor mij uit; daar zond ik de Heeren weg. De administratie ter secretarie liet te wenschen over; zoo waren er sinds 1870 geen

notulen van Burg. en Weth. gehouden. Schriftelijk maakte ik dienaangaande eenige opmerkingen aan het gemeentebestuur.

Mill en Sint Hubert

Den **12den Augustus 1896** bezocht ik de Gemeente Mill. Ik was van Beugen-Kruispunt over Haps, St. Hubert en Wanroij naar Mill gereden; vandaar ging ik over Beers, Groot Linden, Klein Linden naar Katwijk. Op de grenzen van Mill werd ik ontvangen door een eerewacht van 60 ruiters onder commandant Verstraaten, bierbrouwer, zoon van den burgemeester; door eene feestcommissie (Notaris Stokvis, Van Ophoven, president van den Boerenbond, Van Lieshout, grossier en Willems, hoofd der school te St. Hubert) in een eigen landauer van v. Ophoven, en door 4 bruidjes, kinderen van v. Lieshout enz. eveneens in een landauer, wel bewaard door den koster.

Bij de kom voegde zich een fanfarecorps uit St. Hubert in den stoet, benevens eene zangvereniging uit Mill. Bij het bijzonder netjes versierde raadhuis (tot zelfs op het dak was eene hooge guirlandeversiering aangebracht) werd ik ontvangen door den burgemeester Verstraaten. De schoolkinderen zongen een liedje en ik ging naar binnen, waar ik kennis maakte met de beide wethouders.

Op mijne audiëntie verschenen de pastoor en de kapelaan, van den pastoor hoorde ik, dat hij voor zes jaar in de gemeente was gekomen, en toen alles (een prachtige kerk, eene grootsche pastorie en een liefdehuis) in orde had gevonden. Een en ander was in de laatste 25 jaren door de offervaardigheid van Mill's Katholieken tot stand gekomen en grootendeels was alles betaald. De toren is 45 M. metselwerk hoog; daarop moet later nog een spits komen van 50 Meter.

Daarna verscheen de feestcommissie, die ik dank zegde voor alle moeiten en zorgen. Vervolgens Verstraaten, de commandant van de eerewacht. En eindelijk een aantal kleine landbouwers uit Mill, buurtschap Zuid Carolina, die zich beklaagden, dat de gemeente Escharen de waterleiding van "de Dellen" verstopte op de grens van Mill en Escharen; doordat het water niet meer, zoals vroeger, langs Langenboom (onder Escharen) weg kon vloeien, leden zij belangrijke schade. Vervolgens ging ik bij den burgemeester ontbijten; om de beurt gaven de zangvereniging en de harmonie uit St. Hubert stukjes ten beste. Ik kreeg ten huize van den burgemeester van diens kleindochtertje (dat bij hem aan huis is) een bouquet (een kind van Barten uit Beugen). Ik werd weer met een langen stoet uitgeleide gedaan; onderweg kreeg ik van de kinderen van Notaris Stokvis een prachtigen korf met bloemen, Marechal waardig; Notaris Stokvis is weduwnaar; zijne moeder was bij zijne kinderen (hare kleinkinderen) om hen te helpen.

Ik had tot mijn leedwezen geene gelegenheid om van een der wethouders afscheid te nemen. Mill verpacht de jacht op de gemeente-eigendommen niet; het geeft die aan den arme. Deze verpacht die jacht weer, en maakt daarvoor f. 300,-. Ik wees het Dagelijksch Bestuur op het onregelmatige, dat hierin is gelegen, omdat op die wijze eene beschikking over een deel van gemeente-eigendom aan het toezicht van Gedep. Staten onttrokken wordt, doordat het niet in begrooting of rekening verantwoord wordt.

De administratie van den gemeente-ontvanger was in goede orde; als B. en W. om de drie maanden de kas opnemen, sluiten zij het journaal niet af. Ook de administratie op de gemeente-secretarie liet niets te wenschen over.

Oss

Den **17den Augustus 1896** bezocht ik de Gemeente Oss; om 7.58 (spoortijd) kwam ik aan het station te Oss aan, en vond ik aldaar den burgemeester om mij te ontvangen. Ik moest met hem plaatsnemen in het rijtuig van het raadslid Arnold Jurgens, niettegenstaande mijn rijtuig (besteld bij den stalhouder De Bruin te Oss) daar ook stond. We reden naar het gemeentehuis, waar ik door de twee wethouders en den secretaris werd opgewacht.

Van B. en W. vernam ik, welk een grooten invloed de oude Jan Jurgens in Oss heeft; hij maakt letterlijk de verkiezingen. Als hij er plezier in had, zou hij zijn broer Arnold gemakkelijk uit den Raad kunnen gooien. De firma Jurgens wordt gedreven door bovengenoemden Jan Jurgens voor $\frac{1}{2}$, en door de weduwe Henri Jurgens en dier beide zoons $\frac{1}{6}$. Ik bracht een bezoek aan de fabriek; men liet mij de margarinefabricage van het begin tot het einde zien. Een van de twee

genoemde zoons van Henri Jurgens woont naast de fabriek. Vóór we in de fabriek kwamen, en ná dat we die verlaten hadden, moesten we natuurlijk een glas champagne drinken.

Op mijne audiëntie verscheen de R.C. geestelijkheid van Oss (deken Van de Laar met 4 kapelaans, benevens eenige bruine Paters), Dr. Van der Steen, het hoofd der school Lauwers (van wien ik vernam, dat het onderwijs in Oss aan ± 1.000 kinderen wordt verstrekt op bijzondere scholen, terwijl er op de openbare ± 50 kinderen gaan), de firmanten J.A. Jurgens, Ant. Jurgens en Fr. Jurgens, het 2de Kamerlid Harte van Teckelenburg, de kantonrechter te Oss (Mr. Sopers) met diens griffier (Mr. Visser), de cand.-notaris Dingemans-Wierds, de notaris Mr. ten Pol (80 jaar oud; weinig actief voor zijn praktijk), en Fleskens, een volontair ter secretarie.

Tijdens ik op het Raadhuis was, kwam de harmonie een stukje spelen. Bij den burgemeester gebruikte ik een eenvoudig ontbijt; daar waren ook de wethouders en de kantonrechter met diens griffier. Mevrouw Fenseling is dood; ik werd ontvangen en later bediend door een dochter van den burgemeester.

Het onderzoek van de administratie van den secretaris gaf aanleiding tot tal van opmerkingen, welke ik schriftelijk aan B. en W. meedeelde. Op de administratie van den ontvanger viel slechts een enkele kleine opmerking; over het geheel genomen kenmerkte deze zich door bijzondere netheid.

Berghem

Den **17den Augustus 1896** bezocht ik de gemeente Berghem. Op de grenzen van Oss werd ik ontvangen door eene zeer talrijke eerewacht benevens door eene massa volk. In de kom van het dorp stonden de schoolkinderen; zij zongen een liedje; een jongen hield een speech, een meisje gaf een bouquet. Daar stond tevens de harmonie uit Ravenstein (voor deze gelegenheid extra besteld); deze stelde zich aan het hoofd den stoet en zoo ging het naar het gemeentehuis.

Vóór het Raadhuis stond een drom volk; in het midden daarvan B. en W. De burgemeester hield een speech; ik antwoordde; daarop hield de secretaris Coolen (broeder van den Helvoirtschen notaris) een lange toespraak, waarop ik nogmaals moest antwoorden.

De secretarie is ten huize van den secretaris; de familie Coolen is een van de oudste families uit Berghem; de secretaris woont samen met 2 broers, allen ongehuwd, een van hen was vroeger secretaris v. Herpen. Behalve de eerewacht en de muziek valt van mijn bezoek aan Berghem niets te zeggen; de burgemeester schijnt een goedig man, de secretaris schijnt veel te zeggen te hebben. Uit het houden van een speech om mij welkom te heeten valt dat trouwens af te leiden. B. en W. klaagden zeer over het slecht onderhouden van de Breedestraat in Deursen, en vooral, dat er geen brug lag over de Groote Wetering; die questie met Deursen is eene questie, welke nu reeds ± 100 jaren bestaat. Deursen wil Berghem weren. Deursen heeft geen gelijk, maar Berghem schreeuwt ook veel harder dan waartoe het reden heeft.

Sinds het Koninklijk besluit, dat de Breedestraat een publieke weg is, heeft Berghem veel gewonnen, recht op een brug over de Groote Wetering heeft het m.i. niet; ik zeide dan ook aan de Heeren, dat blijkens den wegenlegger van Deursen, er in de Breedestraat geen brug over de Groote Wetering lag; wel een vonder, waarvan Deursen het onderhoud heeft. Als Berghem wenschte, dat er een brug over de Groote Wetering gelegd werd, dan moest het zich te dien aanzien met Deursen verstaan; Berghem zou daarin dan ook wel geldelijk moeten bijspringen. De enkele opmerkingen, waartoe het onderzoek van de administratie van den secretaris en van den ontvanger aanleiding gaf, deelde ik later schriftelijk aan Burgr. en Weths. mede.

Schajik

Den **17den Augustus 1896** bezocht ik de gemeente Schajik. Op de grenzen van de gemeente vond ik een talrijke erewacht, onder den commandant Hoefnagel (zoon van den burgemeester); deze hield een toespraak en bleef steken; "aangenaam zijn" werd op verschillende tonen wel 20 maal herhaald, zonder dat er een woord meer uitkwam. Op de grens van de gemeente was een eerepoort opgericht; vóór het raadhuis stond er nog een. Twee meisjes stonden daar, de eene om mij een bouquet te geven, de andere om de speech te houden. Talrijke bruidjes moesten mij strooien.

Op mijne audiëntie verschenen de leden van den gemeenteraad, de pastoor met zijn kapelaan, en de notaris. De laatste, verloofd met eene dochter van notaris Verbunt uit Ravenstein, hoopt de opvolger van notaris Verbunt te worden, met opheffing van het notariaat te Schaijk. B. en w. klaagden over v.d. Putte, den dijkgraaf van het Waterschap 's Lands van Ravenstein; aan hem was het te wijten, dat er in dit waterschap geene classificatie is, en dat dientengevolge de meest waardelooze heidegronden onder Schaijk hetzelfde aan waterschapslasten moeten betalen als de beste gronden.

Door het gemis van classificatie betalen die heidegronden ook in het groot waterschap N.O. N.Brabant onevenredig hoge lasten. Vooral de wethouder Oliemeulen maakte zich tot tolk van deze grieven en reed later met mij mede in mijn rijtuig, om mij de heidegronden, waarvan zoo zwaar betaald moet worden, aan te wijzen. Ik heb hun gezegd, dat het hun eigen schuld was, omdat zij geen werk gemaakt hebben van deze zaak, toen het tijd was, n.l. toen de stukken ter visie lagen; nu zouden hunne wenschen wel onverhoord blijven, tot het tijdstip, dat, na het openen van den Nieuwen Maasmond, er eene nieuwe klassificatie voor het groot waterschap wordt vastgesteld; alsdan is het belang dat de verschillende landen bij de Maasmondwerken hebben, beter te beoordeelen dan nu.

Bij mijn bezoek aan Huisseling vernam ik daar van burgemeester Van den Oever, die in het bestuur zit van het Waterschap 's Lands van Ravenstein, en van het "Groote Waterschap N.O. N.Brabant", dat de bewoners van Schaijk steeds bijzonder onwillig waren om waterschapslasten te betalen; gewoonlijk word er niet betaald, zonder dat er vervolgd was, en er dientengevolge groote kosten gemaakt waren. Van den Oever meende, dat het de pastoor van Schaijk was, die aan de boeren steeds raadde om niet te betalen, omdat zij z.i. niet betalen moesten. Als er vervolgd werd, dan liep de pastoor zelf het hardst, om zijne lasten te voldoen; een mooi voorbeeld voor een pastoor!

De spaarzame opmerkingen, waartoe het onderzoek van de administratie van den secretaris en van den ontvanger aanleiding gaf, deelde ik later schriftelijk aan B. en W. van Schaijk mede.

Heesch

Den **17den Augustus 1896** bezocht ik de Gemeente Heesch; op het raadhuis vond ik den burgemeester met diens twee wethouders. Een enkele vlag toonde aan, dat er in Heesch iets bijzonders te doen was; overigens was er van mijn ontvangst geen werk gemaakt, behalve vele glazen en drie flesschen, die op de tafel stonden in de raadzaal, en bestemd waren voor mij en de leden van den Raad, die op audiëntie zouden komen, maar het niet deden. Ik kreeg niets te drinken.

De burgemeester maakte op mij geen prettigen indruk; de wethouders Van Bakel en Van de Poel schenen zeer geschikte mensen. Terwijl de burgemeester-secretaris met Klasens op de secretarie was, praatte ik wat met die boeren, vooral over hunne boerderij. Op mijne audiëntie verscheen alleen de pastoor.

Na de audiëntie ging ik den Gedeputeerde Wolters bezoeken; deze is al bijna een jaar ziek. Bij hem liet ik 's avonds mijn rijtuig voorkomen, waarmede ik terugreed naar Oss. Het onderzoek van de administratie van den secretaris en van die van den ontvanger leidde tot tal van aanmerkingen, welke ik later schriftelijk aan B. en W. mededeelde.

Huisseling en Neerloon

Den **22sten. Augustus 1896** bezocht ik de Gemeente Huisseling en Neerloon; per spoor ging ik naar Ravenstein, alwaar ik het rijtuig vond van Geurts (stalhouter te Ravenstein), waarmede ik naar Huisseling reed. Op de grens van Huisseling vond ik een zeer nette eerewacht van 41 ruiters; deze begeleidde mij naar het raadhuis. Het raadhuis is ten huize van den secretaris; alles en alles te zamen één kamer voor secretaris, kantoor van den ontvanger, kamer van B. en W. en raadszaal.

Een paar meisjes wachtten mij op met een prachtig bouquet (La France met tuberozen), waarna ik met B. en W. wat ging zitten praten. De burgemeester woont te Ravenstein, en is in die gemeente tevens wethouder. Ik hoorde daar nog omstandige verhalen uit den tijd, dat Kocken,

de latere secretaris van Huissen, daar secretaris was; Kocken zou, door zijn drijven, daar nog opstand gemaakt hebben; de gemeenteraad heeft hem toen gedwongen ontslag te nemen.

Op mijne audientie verschenen slechts de pastoors van Huisseling en van Neerloon. De burgemeester, die tevens heemraad van 's Lands van Ravenstein is, vertelde mij, dat de bevolking van Schaijk steeds zoo lastig en onwelwillend was, wanneer het op betalen van waterschapslasten aankwam; zoowel de waterschapslasten voor het waterschap 's Lands van Ravenstein, als die voor het "groot waterschap" werden nooit op tijd betaald; gewoonlijk was vervolging noodzakelijk, alvorens betaling volgde.

Naar hem was medegedeeld, was het de pastoor van Schaijk, die aan de boeren zeide, dat zij niet behoeften te betalen; en als er dan vervolgd werd, en er dientengevolge groote kosten gemaakt werden, dan was het diezelfde pastoor, die het eerst het door hem verschuldigde afdroeg.

De eerewacht deed mij uitgeleide tot de grens van Herpen; toen ik Herpen verliet en over "Overlangel" langs den Maasdijk naar Ravenstein reed, toen vond ik op de grens van Overlangel en Neerloon weer dezelfde eerewacht; deze begeleidde mij vanaf Neerloon tot de grens van Ravenstein.

Ik nam een gunstigen indruk mede van Huisseling; de verhouding tusschen B. en W. scheen mij uitstekend; de secretaris, een gewezen onderwijzer, is iemand, die zich geheel aan zijn werk wijdt; hij komt nergens, zit altijd tehuis, werkt, maakt muziek, of houdt zijn mooien tuin in orde.

De secretarie ligt niet aan den grooten weg; vanaf de kerk te Huisseling moet men een eindweegs een binnenpaadje volgen om op het raadhuis te komen. De administratie van den secretaris zoowel als die van den ontvanger waren goed in orde; mondeling werden enkele opmerkingen gemaakt.

Herpen

Den **22sten. Augustus 1896** bezocht ik de gemeente Herpen. Op de grens van Huisseling en Herpen werd ik opgewacht door een eerewacht van ± 60 ruiters. Deze begeleidden mij naar Herpen. Alvorens aan het Raadhuis te komen, werd ik opgewacht door eene feestcommissie, die mij bij monde van het hoofd der school het welkom toeriep; de schoolkinderen stonden daar ook geschaard met vlaggetjes enz., en zongen een liedje. De fanfare uit Herpen voegde zich hier ook in den stoet, die, vooral ook door de schoolkinderen, die mede gingen, bijzonder groote afmetingen aannam.

Eene groote eereboog was opgericht ter plaatse, waar de feestcommissie mij wachtte. Voor het raadhuis stonden weer een paar kinderen met een bouquetje (een van die kinderen was het dochttertje van den burgemeester), en een stuk of zes bruidjes om te strooien. Langs een steilen trap moest ik naar boven klauteren om op de secretarie te komen; een klein kamertje, dienende voor raadzaal, voor vergaderingen van B. en W., voor burgemeesterskamer enz. enz. Daar vond ik B. en W. met wie ik mij wat onderhield.

De wethouder Verstegen is de zwager van den burgemeester; de vrouw, waardoor die relatie ontstond, is overleden. Het scheen mij in Herpen wel een beetje familieregeering, en dat Overlangel overstemd wordt door Herpen. Op mijne audientie verscheen de pastoor van Herpen met zijn kapelaan, benevens twee raadsleden uit Overlangel. Deze laatsten klaagden steen en been over den slechten toestand der wegen in Overlangel; bovendien hadden zij nogal wat in te brengen tegen het beleid van den burgemeester; het kwam mij voor, dat zij met Van Zuijlen niet bijzonder ingenomen waren.

Na de audientie ging ik bij den burgemeester – die van beroep winkelier en bakker is - ontbijten. Na het ontbijt kwam mijn rijtuig voor en reed ik over Overlangel, begeleid door de eerewacht, naar Neerloon en Ravenstein. Het hoofd der school te Overlangel was met de twee hoogste klassen naar Herpen gekomen, om die kinderen wat te laten zingen en in den stoet te laten meeloopen. De familie De Bruijn (o.a. het gewezen 1ste. Kamerlid) zijn afkomstig uit Herpen; zij hadden aldaar een wijnzaak en woonden aan den dijk te Overlangel. Thans is hunne woning afgebroken.

Den Maasdijk langs rijdende, viel het mij op, dat die er zeer zwak uitzag, vooral te Overlangel; het beloop van de kanten is bijna gelijk nul; op sommige plaatsen zag met bijna loodrecht naar

beneden. De kruin is bovendien niet breed. Dichter bij Ravenstein scheen de dijk sterker, althans zwaarder en met meer beloop.

Zoowel de administratie van den secretaris als die van den ontvanger gaf aanleiding tot het maken van nogal enkele opmerkingen; deze werden mondeling gemaakt, en grotendeels door de betrokken titularissen beaamd.

Ravenstein

Den **22den Augustus 1896** bezocht ik de gemeente Ravenstein; door de eerewacht van Huisseling en Neerloon langs den Maasbandijk geleid tot aan de grenzen van Ravenstein (ongeveer tot aan het veerhuis van Vermeulen) werd ik in ontvangst genomen door eene feestcommissie, van welke de president (Van Hall) een speech hield; daarna speelde de harmonie een deuntje en zong de liedertafel een liedje. Vervolgens vormde zich een stoet, en werd ik, bovendien begeleid door eene eerewacht van 9 nette ruiters onder Teulings (een broeder van den Bosschen uitgever) naar het gemeentehuis geleid.

Terwijl ik onder de poort doorreed, om in de kom van het plaatsje te komen, werden mij van bovenaf losse bloemen in het rijtuig geworpen. Een meisje van Mevrouw Suermondt bracht mij een bouquetje aan mijn rijtuig; ik bedankte daarvoor de moeder, die het kind begeleidde.

Vervolgens kwam ik aan het Raadhuis, waar ik den burgemeester Van Claarenbeek vond met diens beide wethouders. De burgemeester hield een speech; een paar meisjes (Van Hall en Reijnders), dezelfde, welke in 1895 aan het station te Ravenstein aan de Koninginnen bouquetten brachten, boden ook mij nu een bouquet aan.

Daarna namen we plaats in de bekrompen ruimte (\pm anderhalve kamer), dienende tot secretarie, raadszaal enz. De burgemeester van Huisseling – Van den Oever – woont in Ravenstein, is daar lid van den gemeenteraad en wethouder.

Op mijne audiëntie verschenen:

- a. de deken Wouters, met de verdere Katholieke geestelijkheid, waaronder de Dominicaan Suermondt, sinds 17 jaren in Rome bezig met de uitgave van de werken van Sint Thomas van Aquine; hij werkt daaraan met 2 andere Dominicanen. Hij meent, dat er nog minstens twee menschengeslachten noodig zijn, alvorens die uitgave gereed is.
- b. De dominee Chuack; deze beklagde zich vooral over de toenemende bedelarij; vooral uit Overlangel, Berghem en Oss kwamen wekelijks vaste klanten.
- c. De Rijksontvanger Hendriks; sinds 14 jaar te Ravenstein geplaatst; wil daar niet weg, omdat zijne vrouw van Ravenstein komt. Hij gaf in overweging om de kohieren voor de paardenbelasting door de ontvanger te laten schrijven; dan behoefden ze ter provinciale griffie slechts gecontroleerd te worden; ze konden dan vroeger executoir worden verklaard, hetgeen z.i. in het belang zou zijn der belastingschuldigen.
- d. Mr. Sopers, kantonrechter in het kanton Oss; hij was vroeger kantonrechter te Grave; toen dit kantongerecht werd opgeheven, werd hij benoemd te Oss; daar kon hij geene woning krijgen, om welke reden hij zich te Ravenstein vestigde. Ik verzocht hem, een nauwlettend toezicht te houden op het personeel van de gemeentepolitie, en mij, zoo noodig, met verkeerde toestanden bekend te maken.
- e. Notaris Verbunt, sinds 1869 notaris te Ravenstein.
- f. Ign. Suermondt, schoenfabrikant, werkende met 141 knechts, van welke er 27 op zijn fabriek zitten, terwijl de rest tehuis werkt.

Na de audientie bleef ik nog wat praten met den burgemeester en de wethouders, terwijl harmonie en liedertafel voortdurend op straat muziek maakten, - zelfs in die mate, dat we de ramen moesten sluiten, om ons verstaanbaar te maken.

Ik drong er zeer kras bij den burgemeester op aan, dat hij zoo veel mogelijk de bedelarij zou keeren; ik gaf hem daarvoor de volgende middelen aan: a. de burgerij verzoeken niet meer te geven; b. de bedelaars waarschuwen, dat, als zij een volgende keer terugkwamen, dat zij dan gecallengeerd zouden worden; c. hen bij terugkomst in de gemeente te laten calengeeren.

Wanneer a. b. en c. worden inachtgenomen, dan zal men m.i. de bedelarij spoedig den kop hebben ingedrukt.

Om ± 3 uur te Ravenstein gekomen, verliet ik de gemeente weer te 6.14. Tot aan de grens der gemeente werd mij weer uitegeleide gedaan door eerewacht, liedertafel, harmonie, schoolkinderen enz. Ik had den burgemeester in mijn rijtuig genomen. De administratie van den secretaris, zoowel als die van den ontvanger, waren goed in orde; mondeling werden enkele opmerkingen gemaakt.

Mierlo

Den **23sten. Augustus 1896** bezocht ik deze gemeente; ik reed van Eindhoven over Stratum en Zesgehuchten naar Mierlo, en vandaar naar Helmond. Op het Raadhuis vond ik den burgemeester en den wethouder Van den Boogaard; de wethouder Van Veldhoven was juist overleden. Ik zat met hen zeer geruimen tijd te praten; beiden, maar vooral de burgemeester maakten een buitengewoon goeden indruk! Ik besprak in de eerste plaats het politietoezicht, waarover bij de behandeling der begroting over 1897 bij Gedep. Stat. aanmerkingen gevallen waren; behalve een gepensionneerd wachtmeester der marechaussee, die gemeenteveldwachter is, zijn er 4 onbezoldigde rijksveldwachters (2 van Wesselman en 2 van Lotichius), die op verzoek van den burgemeester mede dienst doen. De burgemeester noemde het politietoezicht, ook in het gehucht "Hout", ruim voldoende.

Op mijne audientie verschenen de leden van den Raad, met wie ik mij geruimen tijd onderhield; de kapelaan van Mierlo (de pastoor was naar de Retraite), die mij allerlei inlichtingen gaf omtrent de arbeidende klas, vooral omtrent de handwevers, wier getal van 600 tot 200 was teruggegaan. De kinderen der handwevers gingen nu in Helmond naar de fabrieken, hetgeen voor hun moreel zeer slecht was. De geestelijkheid had, om dat tegen te gaan, getracht eene fabriek opgericht te krijgen in Mierlo zelf, en was daarin zelfs gedeeltelijk geslaagd! Verder verschenen nog de onderwijzers uit Mierlo Hout, eenige onbezoldigde Rijksveldwachters, een drager van het metalen kruis, en een arme man.

Na de audiëntie ging ik met den burgemeester even naar diens woning, om zijne vrouw tevreden te stellen; zij had nl. een koud ontbijt voor mij klaar gemaakt, en het was natuurlijk voor haar aangenaam, dat ik haar even voor haar attentie kwam bedanken, al at ik ook niet van haar dejeuner; ik moest toen eerst een kop koffie en daarna een glas champagne drinken. De administratie van den gemeente-ontvanger was vrij wel in orde; het vergunningsrecht stond geboekt op 1 Mei, doch heette ontvangen te zijn op 30 April. Ontvangsten wegens schoolgelden, wegens verkoop van houtgewas en wegens weigelden werden collectief geboekt.

Ook de administratie van den secretaris was vrij goed in orde; de bevolkingsregisters waren echter niet geheel bijgewerkt (af- en inschrijving, ten gevolge van een huwelijk noodzakelijk, had nog niet plaats gehad). De schuttersrollen over 1897 waren nog niet opgemaakt.

1897

Augustus

Bakel en Milheeze

Den **9den. Augustus 1897** bezocht ik de gemeente Bakel. (Ik reed over Bakel, Gemert en Oploo naar Boxmeer). Werk van mijn ontvangst was er absoluut niet gemaakt, behalve dat er hier en daar een vlag hing. Op het gemeentehuis werd ik ontvangen door den burgemeester-secretaris Nooijen, en den wethouder De Veth; de wethouder Raijmakers had zich verlaat, doch kwam later ook. Het gemeentehuis is groot en ruim, m.i. veel te groot voor eene gemeente als Bakel.

Heel veel bijzonders valt van mijn bezoek niet te vertellen; ik praatte wat met de wethouders, terwijl Klasens met den burgemeester alles naging; de wethouders klaagden zeer over den slechten financieelen toestand van de gemeente; om den weg Helmond-Milheeze en dien van Deurne naar Gemert aan te leggen had de gemeente indertijd al haar goede gronden verkocht, terwijl zij nu niet bij machte was om die wegen (grintwegen) behoorlijk te onderhouden.

Destijds hebben vooral de Heeren Ledebouer, Waterschoot van der Gracht en Van Ogtrop gronden gekocht; zij exploiteeren die nu, door er dennenbosschen te planten. De exploitatie van v. Waterschoot van der Gracht en van Ogtrop is de beste. Die Heeren betalen te hoog loon aan de arbeiders (f. 1,-); daardoor zijn de loonen opgedreven, en zijn nu de boeren ook verplicht

datzelfde loon te geven. Oorspronkelijk heeft men getracht dennen te zaaien; die dennen groeien echter niet voldoende; de rups heeft zich daarin genesteld, en nu hebben de dennen geen voldoende weerstandsvermogen om er doorheen te groeien; de gezaaide bosschen worden er nu uitgerooid, en de grond behoorlijk bewerkt door de Heidemaatschappij; men meent, dat de bosschen, welke nu worden aangelegd, behoorlijk weerstandsvermogen zullen hebben. Door al dat beboschen en bewerken van den grond wordt echter veel water los gemaakt; de waterquaestie wordt op den duur een moeielijk vraagstuk om op te lossen. Al dat water moet langs de Aa worden afgevoerd.

Men klaagde bovendien, dat men uit Deurne meer water kreeg, dan men verplicht was te ontvangen. Deurne heeft op de grens van Deurne en Venraij een sloot gegraven om het overtollige water uit de Deurnesche Peel te ontvangen; onder de gemeente Venraij heeft de firma Steeg en Esser een turfstrooiselfabriek voor hare exploitatie van de Heijdsche Peel. Deurne heeft getolereerd, dat die firma bij "de Kraaijenhut" den dijk heeft doorgestoken, en haar water nu loost op de bovengenoemde waterleiding op de grens van Deurne en Venray. Daardoor ontvangt Bakel nu al dat water op de Karwijsche Loop, dat feitelijk langs de Loobeek moest worden afgevoerd naar de Maas. De molenaar van de Loobeeksche watermolen klaagt tegenwoordig, dat hij niet voldoende water meer krijgt.

Op mijn audiëntie verscheen niemand dan de pastoor van Bakel; die van Milheeze liet zich wegens het slechte weer excuseeren. De administratie was over het algemeen in zeer goede orde.

Gemert

Den **9den. Augustus 1897** bezocht ik de gemeente Gemert (ik reed van Helmond over Bakel, Gemert, Oploo naar Boxmeer). Op het gemeentehuis werd ik ontvangen door den Burgemeester Buskens en door den wethouder Van den Broek; de andere wethouder was ziek. Er hingen enkele vlaggen; veel was er verder niet gedaan om mij feestelijk te ontvangen. Terwijl ik op het gemeentehuis zat te praten, kwam de harmonie een stukje voor het raadhuis spelen.

Op mijne audientie verschenen een groot aantal geestelijken, Notaris Van Kemenade, Prinsen, een fabrikant (geen familie van het 1ste. Kamerlid), de Overste van den Huize Padua, en Tonnaer, de rijksontvanger. De overste van Padua kwam mij vragen een bezoek aan zijn gesticht te brengen; ik beloofde hem te zullen komen als ik Boekel bezocht, omdat ik nu geen tijd had. Ik verweet hem, dat hij in 1895 niet op audientie was gekomen bij de Koningin te 's Bosch. (Ik had van den Off. Justitie gehoord, dat deze hem daartoe had aangezet).

Tonnaer vroeg vergunning voor de gemeenteveldwachters, om te mogen helpen bij het doen der beschrijving der belastingen. Men roemde in Gemert ten zeerste de werking van de Commissie voor de schouwvoering op de Aa. De Erpsche watermolen zou nu over een dag of acht voor afbraak verkocht worden. Van den burgemeester vernam ik, dat Mr. Bondam voor vijf jaar gekomen was, het oud archief door elkaar had gehaald, beloofd had spoedig te zullen terugkomen, om het te ordenen, en nu eindelijk gekomen was en een begin van uitvoering aan zijne plannen had gegeven.

Ik ontbeet ten huize van den burgemeester; vond daar diens vrouw; aan tafel zaten Van Kemenade, Klasens en de wethouder Van den Broek. Ik reed een kwartier te laat weg (half twee) en kwam daardoor 15 minuten te laat te Oploo aan (nl. om 2.45 in plaats van om 2.30). Het kasteel te Gemert behoorde indertijd aan Mr. Scheidius Lups; hij verkocht het aan Fransche Jesuiten; deze vestigden zich daar, doch gingen, toen zij weer in Frankrijk mochten komen, weer naar hun vaderland terug; zij hielden het kasteel echter aan, om zich daar, in tijd van nood, weer te kunnen vestigen. Het kasteel brandde voor een paar jaren (onder de Jesuiten) af; deze hebben het wel weer opgebouwd, maar toch niet weer in den oorspronkelijken staat teruggebracht. De administratie te Gemert was in vrij goeden toestand; de witte vakken in de akten van den burgerlijken stand waren niet aangestreept; de inkwartieringslijst was nog niet herzien; er bestonden geen registers van aanvragen en beschikkingen volgens de hinderwet, en evenmin van localiteiten, waarin vergunning was tot verkoop van sterken drank in het klein; op een en ander werd de aandacht gevestigd.

Oploo, St. Anthonisen Ledeacker

Den **9den. Augustus 1897** bezocht ik de gemeente Oploo (ik reed van Helmond over Bakel, Gemert en Oploo naar Boxmeer). Oploo is van Gemert gescheiden door een uitgestrekte peel; de weg is ± 2.45 lang. Bij de scheiding der wegen Oploo en St. Anthonis vond ik den burgemeester met zijn wethouders, benevens een eerewacht van ± 25 paarden. Ik nam den burgemeester in mijn rijtuig. We reden toen over Oploo naar St. Anthonis, alwaar het gemeentehuis staat. Op het ruime veld, dat de kerk en het gemeentehuis scheidt, en dat voor de helft aan de gemeente en voor de helft aan de kerk toebehoort, stond een zanggezelschap om een liedje ten beste te geven; later kwamen de zangers boven op de raadzaal en zongen toen nog een stukje. Het raadhuis was van buiten groen gemaakt en ook de raadszaal was versierd. Ik praatte daar wat met den burgemeester en diens wethouders Wientjes en Cornelissen; heel veel bijzonders vernam ik niet van hen.

Op de audiëntie verschenen de Pastoor met zijn twee kapelaans; de heeren wonen allen apart; verder niemand. Na de audiëntie reed ik naar Boxmeer, vergezeld door den burgemeester en diens twee wethouders; de eerewacht deed mij uitgeleide tot de grens van Boxmeer. Bij het station te Boxmeer stond een harmonie uit Boxmeer, om mij te verwelkomen; nogal gek, waar ik morgen (den 10den. Augustus) die gemeente officieel bezoek.

De administratie van den gemeente-ontvanger laat nog al wat te wenschen over: in het kasboek en in het grootboek waren de dagteekeningen van de ontvangsten en uitgaven alleen gedaan met vermelding van de maanden, niet van de dagen waarop zij geschied waren. Bij de uitgaven was het nummer niet vermeld, dat het mandaat heeft in het register van bevelschriften; enz. Zie verder het rapport van Klasens.

Ook het werk ter secretarie liet veel te wenschen over; in de registers van den burgerlijken stand waren de open ruimten niet aangestreept. Er ontbrak een register van localiteiten, waarin vergunning is tot verkoop van sterken drank; er was geen register van aanvragen en van beslissingen krachtens de hinderwet; er was geen register van aantekeningen volgens art. 14 der veiligheidswet; inkwartieringslijsten waren niet aanwezig; er ontbrak een register van hen, die aangiften doen, dat zij Nederlanders wenschen te blijven; geen register van stierenhouders; zelfs geen register van notulen van de vergaderingen van burgemeester en wethouders.

Maashees en Overloon

Den **10den. Augustus 1897** bezocht ik de gemeente Maashees (van Vierlingsbeek reed ik over Maashees – Vierlingsbeek – Sambeek naar Boxmeer). Op de grens van Maashees vond ik een eerewacht onder v.d. Bogerd; deze bracht mij naar het gemeentehuis te Maashees. Daar werd ik ontvangen door den burgemeester met zijn beide wethouders op het versierde raadhuis. Het gemeentehuis stond eerst te Overloon; vandaar werd het overgebracht naar Holthees; en vandaar weer in 1877 naar Maashees. Het hoofd der school woont onder het raadhuis.

Van de leden van den Raad woonden er eertijds 3 in Maashees, 3 in Overloon en 1 in Holthees. In 1895 stierf het lid uit Holthees; de bovengenoemde v.d. Bogerd, een verlopen student, die zich bovendien nog gemesailleerd heeft, wilde, hoewel te Maashees woonachtig, absoluut lid van den Raad worden. Na een harden strijd met alle weldenkenden werd hij ten slotte met één stem meerderheid verkozen; de door hem gebezigde verkiezingsmiddelen konden niet alle den toets eener eerlijke critiek doorstaan. Door zijn drijven werd dus de goede verhouding van weleer verbroken en is Holthees niet meer vertegenwoordigd. Hij wilde absoluut lid van den Raad zijn, om later eventueel burgemeester te worden.

Van den Bogerd komt uit Venray; zijn moeder was uit Maashees afkomstig; zijn zuster is gehuwd met Van Basten Batenburg uit Baerlo. Hijzelf met de dochter van een houtvester uit Kleef. Hij is thans landbouwer. De pastoor van Beugen is zijn oom, een broer van zijn moeder; deze wil met zijn neef niets te maken hebben. Op mijne audiëntie verschenen de pastoor en de kapelaan; de pastoor hield een speech, waar geen eind aan kwam; de kapelaan had een vers te mijner eer gemaakt. Later verscheen het hoofd der school uit Overloon, om steun te vragen voor eventueele tractementsverhoging.

De burgemeester schijnt mij een geschikt man; ook de wethouders waren niet kwaad; de secretaris is echter meer dan slecht; hij woont, zonder vrouw, zonder kinderen, zonder meid of

knecht, geheel alleen te Overloon; hij verzorgt daar zijn koeien, kookt en prutscht voor zich zelve, en komt driemaal in de week van Overloon door den modderweg naar Maashees (anderhalf uur ver) om de administratie bij te houden. Hij is daartoe niet in staat, en gaat daarom nog al eens naar Boxmeer om inlichtingen te vragen.

Een zangvereniging kwam een stukje zingen, waarop ik, weer geëscorteerd door de eerewacht, vertrok naar Vierlingsbeek. De administratie van den ontvanger was niet in alles correct; vergunningsrecht werd betaald op 16 Mei en zelfs één op 1 Juni. De administratie van den secretaris was treurig; in de bevolkingsregisters werd wel aankomst of vertrek aangeteekend; doorhaling had echter niet plaats. Er ontbrak niet alleen een register, maar zelfs iedere aantekening, omtrent vertrokken of gevestigde personen. Duplicaten van getuigschriften van verandering van woonplaats werden niet verzonden; op het al of niet ontvangen dier duplicaten werd niet gelet. Het inschrijvingsregister voor de nationale militie, lichte 1898 was op 31 Januari niet voorloopig gesloten. Duplicaten van bewijzen van verrichte koepokinenting waren ten gemeentehuize niet aanwezig. Veel ontbrak, van wat ter secretarie zijn moest; wat er was, bleek gebrekkig. Deze secretaris is niet in staat zijn taak behoorlijk te vervullen; ik heb bij den raad op zijn ontslag aangedrongen; dat zal mij echter wel niet helpen.

Vierlingsbeek

Den **10den. Augustus 1897** bezocht ik deze gemeente; ik reed van station Vierlingsbeek naar Maashees, vandaar naar Vierlingsbeek, dan naar Sambeek en eindelijk naar Boxmeer. Op de grens van de gemeente stond een eerewacht; aan de kom der gemeente een fanfare; aan het raadhuis eene zangvereniging. Het was juist kermis en bovendien Zondag, omdat het de patroonsdag van Vierlingsbeek was; de late mis was nog niet uit.

Het raadhuis is boven de school, in het dak eener oude kerk; de entree is niet te beschrijven. Op mijne audientie verschenen de geestelijkheid uit Vierlingsbeek en Vortum, benevens de dominee (Van Elden), die moet zorgen voor ± 30 menschen, gepoot door de Maatschappij tot Bevordering van Welstand onder Landbouwers in Noord-Brabant. Verder nog een paar menschen, die gaarne vergunning wilden hebben nl. Verbeeten en Claessen.

Na de audientie ging ik bij den burgemeester, een flinken boer, die een aangenamen indruk maakt, ontbijten; daarna reed ik, geëscorteerd door harmonie en eerewacht naar Sambeek. Veel bijzonders hoorde of zag ik niet te Vierlingsbeek; de secretaris, de zoon van een vroegeren commies der directe belastingen, scheen goed op de hoogte, en scheen het goed met den burgemeester te kunnen vinden. Beiden hebben ± 36 jaren dienst. Van de raadsleden wonen er 4 in Vierlingsbeek, 1 te Groeningen en 2 te Vortum.

De meisjes te Vortum bezoeken meestal de bijzondere school te Sambeek. De dominee te Vierlingsbeek verzocht mij zijne kerk te komen kijken; ik voldeed niet aan dat verzoek; ik had geen tijd! De administratie van den ontvanger was in vrij goede orde; als kasgeld werden verantwoord twee reęus van den burgemeester tot een bedrag van f. 250,-; zij moesten strekken om voorschotten te geven op arbeidersloon, dat later tot een hooger bedrag gemandateerd wordt. Er was geen gezegeld ontvangregister der schoolgelden. De administratie van den secretaris maakte een goeden indruk; er bestond echter geen register van aanvragen en beslissingen volgens de hinderwet; ook ontbrak een register van localiteiten, waarin vergunning is tot verkoop⁰ van sterken drank in het klein. Bij vestiging in de gemeente werden geene afzonderlijke berichten van vestiging verzonden; de duplicaat-getuigschriften van verandering van woonplaats werden veranderd in zoodanige berichten. De politieverordening was nog niet in overeenstemming gebracht met het nieuwe wetboek van strafrecht.

Sambeek

Den **10den. Augustus 1897** bezocht ik deze gemeente; ik reed van Vierlingsbeek, vervolgens naar Sambeek en daarna naar Boxmeer. Men had er zoo goed als geen werk van gemaakt om mij te ontvangen; de burgemeester beweerde, dat hem de tijd ontbroken had om de boeren uit den Sambeekschen Hoek te waarschuwen; hij meende, dat, als er een eerewacht kwam alleen uit Sambeek, dat zulks dan het misnoegen in den Sambeekschen Hoek zou opwekken. Daarom had hij maar alles nagelaten. Een van zijn wethouders was 84 jaar (Vink); ook de andere wethouder

scheen een oude man. Ik zat met B. en W. een anderhalf uur over van alles te praten; ik ontving den pastoor met diens kapelaan in audientie, en ging vervolgens naar Boxmeer.

De Maaswaarden tusschen Sambeek en de Maas worden niet vóór geweid; worden alle jaren gehooïd; en daarna nageweid. De goede waarden zijn ± f. 3.500 de bunder waard; zij zijn meestal in handen van uitwonenden. Van de Raadsleden wonen er 5 te Sambeek, 1 te Sambeekschen Hoek en 1 te Mullem. De kas van den gemeente-ontvanger sloot niet; er was f. 1.- te veel in. Op de administratie ter secretarie vielen nogal aanmerkingen; in enkele registers van den burgerlijken stand was het wit niet aangestreept. Er was geen notulenregister van de vergaderingen van B. en W. Er ontbrak een register van aanvragen en beslissingen volgens de hinderwet; er was geen register van verleende vergunningen tot verkoop van sterken drank in het klein, en van de localiteiten, waarin vergunning was. Een register van aangiften door stierenhouders ontbrak evenzeer.

Boxmeer

Den **10den. Augustus 1897** bezocht ik de gemeente Boxmeer; ik reed van Vierlingsbeek naar Maashees; vandaar naar Vierlingsbeek; vandaar naar Sambeek en vandaar naar Boxmeer. Op de grenzen van de gemeenten Sambeek en Boxmeer stond mij een eerewacht van fietsers en boeren te paard op te wachten. Een zekere Peeters, een failliet leerlooier, iemand die zich misdraagt, wien ik in 1896 eene jachtakte weigerde, en die er zich een door bedriegelijke voorgevens in Dieren wist te doen afgeven door Mr. Mollerus, hield een lange toespraak. Hij deed beter voor zijne vrouw en zijne 9 kinderen te zorgen.

Op de grens van de kom der gemeente stond de harmonie, en vandaar ging het in optocht naar het gemeentehuis. Het gemeentehuis is boven (2de verdieping); onder is de korenbeurs. Onder aan de trap werd ik ontvangen door de wethouders; in de raadszaal door den burgemeester met een lange toespraak over beschermende rechten, over eerbied voor het gezag, over nood van den boerenstand, enz. en eindigende met een heilwensch voor de Koninginnen! Vervolgens zaten we wat te praten, en daarna audientie.

Eerst verschenen de geestelijken, Carmelieten, die eene parochie hebben te Boxmeer sinds ruim 200 jaren, en nooit verdreven werden; deze kwamen met hun kerkmeester, den heer Rijken. Een der twee paters was Holtslag uit Zenderen. Vervolgens verscheen de dominee (Van Maaren), herder zonder kudde, die mij verzocht zijne kerk te komen zien, aan welk verzoek ik niet voldeed. Daarna Hulst, ontvanger der registratie, Preisman, directeur van het Postkantoor, Peeters, cand. notaris, een nette jongen, een broeder van bovengenoemden faillieten leerlooier, Slegers, een varkensslachter, en Klessens, hoofd der school. Deze anonnceerde mij gezang van kinderen zijner school, hetwelk even daarna op straat werd aangeheven en door mij vanaf het balcon werd aangehoord.

Daarna kwamen alle Raadsleden binnen. Toen deze weer geëxpédieerd waren, ging ik met den burgemeester Hengst in diens rijtuig naar diens woning, en maakte ik daar kennis met diens vrouw, eene juffrouw Witkamp uit Schiedam. Zij hebben geen kinderen. Ik zat daar een beetje met hen te praten; we wandelden samen eens door den tuin en toen was het tijd om te vertrekken. Voor het mij door Hengst aangeboden diner had ik bedankt.

Met B. en W. reed ik naar het station; het was weer een heele optocht; aan het station speelde de harmonie weer een stukje, tot groot genoegen van de reizigers in den trein, waarmede ik naar Nijmegen vertrok. De open vakken in de akten van den burgerlijken stand waren niet allen aangestreept. De politieverordening dagteekent van 1885, en is dus niet in overeenstemming met het wetboek van strafrecht. Overigens vielen er geene aanmerkingen op de administratie van den secretaris en op die van den ontvanger.

Eene onhebbelijke behandeling van den Inspecteur der registratie te Nijmegen door den burgemeester van Boxmeer werd door mij beëindigd bij schrijven aan den Directeur der Registratie te Maastricht dd. 18 Maart 1899, 1ste Afd. 1ste Bureau A. No. 7.

Beugen en Rijkevoort

Den **11den. Augustus 1897** bezocht ik deze gemeente (ik reed van Beugen Kruispunt naar Beugen, naar Oeffelt, naar Haps en naar Cuijk). Op de grenzen van Beugen en Oeffelt vond ik een

eerewacht, die mij vergezelde naar het Raadhuis te Beugen. Daar vond ik den burgemeester met de wethouders Verdijk en Lemmens; deze laatste was bij de periodieke verkiezing gevallen tegenover Van der Voort, zoodat hij over een week of drie ophield wethouder te zijn, omdat als dan zijn mandaat als raadslid eindigt.

De verhouding tusschen de verschillende ingezetenen te Beugen is zeer gespannen; Rijkevoort heeft volgens het zielental recht op 2 à 3 raadsleden, Beugen op 4 à 5. Daarin wenschte men geen verandering te brengen, maar men wilde een ander bestuur. De burgemeester Verheijen, die te Rijkevoort woont, moest vallen, en evenzoo de wethouder Lemmens, die te Beugen woonachtig is. Verheijen werd echter herkozen met een stem of 4 meerderheid, terwijl Lemmens geslagen werd door Van der Voort uit Beugen, een rijken boer uit Beugen, den zoon van den vroegeren burgemeester. v.d. Voort was commandant van de eerewacht. Hoe het in Beugen moet eindigen, weet God; men staat er zoo scherp mogelijk tegenover elkander; ik had een zeer druk bezochte audientie, maar alles, wat ik moest hooren, waren klachten en nog eens klachten. Van de Water, de gemeenteveldwachter had van v.d. Voort moeten hooren, dat hij, indien hij niet met de partij van Van der Voort medeging, weggejaagd zou worden, zoodra die partij in de meerderheid kwam.

Thijssen klaagde over eene waterleiding. Gielens, een arbeider, klaagde over de verkiezing; hij had geld op hypotheek van den wethouder Verdijk; omdat hij met de verkiezing vrij had willen blijven, was hem dat geld opgezegd. Ik verwees hem naar den Officier van Justitie. Van der Voort klaagde over de verkiezing en over de pressie ten onrechte op Gielens uitgeoefend. Hij zeide ten slotte, dat hij Gielens het geld zou schieten, dat Verdijk hem had opgezegd. Van Mil, Van Pas en Zelten klaagden in commissie, dat zij bemoeilijkt werden in het steken van heideplaggen.

Deswege was van Mil tegenover den burgemeester Verheijen gecandidateerd bij de raadsverkiezing; zijne candidatuur slaagde echter niet. Hurkens klaagde over een uitweg, en over het slecht onderhouden van een weg. De geestelijken klaagden, dat hun taak zoo moeilijk was, omdat zij door de aanzienlijke ingezetenen niet gesteund werden. Uit alles bleek, dat er een zeer ongewenschte toestand heerscht in deze gemeente.

De secretaris is een zoon van den wethouder Verdijk; hij hoopte dit jaar zijn examen te doen als aspirant-gemeentesecretaris. De eerewacht geleidde mij weer naar de grenzen van Oeffelt.

Bij mijn komst te Beugen werd mij door een lief klein meisje een prachtig bouquet aangeboden. De gemeente-ontvanger had niet alles op den juisten datum geboekt; er ontbrak een alphabetische klapper op het bevolkingsregister; duplicaten werden als berichten van vestiging teruggezonden; de inkwartieringslijsten sinds 1892 niet herzien; geen register van localiteiten, waarin sterke drank verkocht wordt, enz. enz.

Oeffelt

Den **11den. Augustus 1897** bezocht ik deze gemeente; ik reed van Beugen-Kruispunt naar Beugen, vandaar naar Oeffelt, vervolgens naar Haps en eindelijk naar Cuijk. Op de grenzen van Beugen en Oeffelt vond ik eene talrijke eerewacht, die mij naar de gemeente geleidde; op de grens van de kom sloot zich daarbij eene harmonie aan. Op het Raadhuis vond ik den burgemeester met zijne wethouders. De burgemeester is gehuwd met eene dochter (de eenige dochter) van den vroegeren burgemeester Geurts. De wethouder Haerkens is zijn oom, tevens een erfoom, daar hij ongehuwd is. Ik geloof, dat beiden er zeer goed bij zitten.

Bij de laatste verkiezing behoefde er geen stemming plaats te hebben; wel een bewijs voor de goede verhoudingen in die gemeente. Wat een verschil met de groote moeilijkheden tijdens burgemeester Geurts van 1875 tot 1879, toen er verkiezingen plaats hadden, welke aan elk der twee strijdende partijen ± f. 3000.- kostten! De geestelijkheid klaagde op mijne audientie, dat zij zoo weinig geld van de schatrijke boeren kon los krijgen. De pastoor zeide, dat de boeren hier van Kleef komen (en dus zeer behoudend waren), en niet van Geffen (geven; de goedgeefsheid der boeren in Noord-Brabant heeft hen spreekwoordelijk gemaakt). Er is geen enkel protestant in heel Oeffelt; op de school wordt gebeden en zelfs de catechismus door den meester geleerd, volgens het getuigenis van den pastoor!

Na de audiëntie ontbeet ik op het raadhuis, een broodje met een kop koffie, en werd daar bediend door de dochter van den secretaris van Veghel. Ik werd bij mijn vertrek weer uitgeleide

gedaan door harmonie (tot grens van de kom), en door eerewacht (tot grens van de gemeente). De lokaliteit van het raadhuis is zeer goed; boven raadhuis, onder veldwachterswoning. De gemeente Oeffelt is eigenares van den tiend te Oeffelt; zij kocht dat tiendrecht, niet om den tiend op den duur af te schaffen, maar als geldbelegging. Het schijnt, dat zich bij de inning nog nooit bezwaren hebben voorgedaan.

Bij mijne komst te Oeffelt stonden er drie bruidjes, waarvan de kleinste een bouquet voor mij had, terwijl het oudste een dochttertje van den burgemeester, een vers moest opzeggen, waarin zij wanhopig bleef steken. De administratie van den gemeenteontvanger was in goede orde; boeking der hondenbelasting geschiedde rechtstreeks in het journaal bij collectieve posten. Ook ter gemeentesecretarie zag alles er vrij goed uit; in het bevolkingsregister had nog geen af- en inschrijving plaats gehad, noodig geworden door het laatste huwelijk. De inkwartieringslijsten waren in de laatste jaren niet herzien, naar men beweerde wegens het uitblijven der opgaven van den betrokken Rijksontvanger. De politieverordening dagteekent van 1865!

Haps

Den **11den Augustus 1897** bezocht ik de Gemeente Haps; ik reed van Beugen-Kruispunt naar Beugen; vandaar naar Oeffelt, vervolgens naar Haps en eindelijk naar Cuijk. Er was bijzonder weinig werk gemaakt om mij te ontvangen; geen eerewacht, geen muziek. Een enkele inwoner langs den weg had een dennentakje in den grond gestoken en er wat gekleurd papier aan gebonden. Op het gemeentehuis stonden een paar rozenbouquetten, waarvoor de tuinen van den schoolmeester en den veldwachter geplunderd waren; ik kreeg zelfs losse rozen mede in mijn rijtuig. Het raadhuis was een beetje groen gemaakt. Daar vond ik den burgemeester met zijne wethouders, en met hen zat ik te praten.

De wethouders bevielen mij beter dan de burgemeester; deze laatste is een oude ongehuwde boer, die met zijn ongehuwden broeder eene groote boerderij bestiert. Hij scheen mij een onaangenaam zelfzuchtig man, die vooral veel aan zijn bezit hechtte. Op mijne audientie verschenen slechts pastoor en kapelaan; de eerste bedankte, dat het besluit van den Raad, om eene som beschikbaar te stellen als bijdrage in den bouw eener kerk, door Gedep. Staten was goedgekeurd. Na de audiëntie zat ik weer met B. en W. te praten, vooral over landbouwzaken, totdat ik vertrekken moest.

Ik ging op de secretarie nog eens kijken, hoe alles daar geborgen was, en verliet toen de gemeente. Er is in Haps een secretaris, voor \pm 1 jaar van achter den ploeg heen gehaald en door een klerk ter secretarie te Cuijk gedrild; het schijnt, dat die klerk een knap kereltje is; hij had althans in Haps eer van zijn werk, vooral doordat de vorige secretaris van Haps (een echte drinkebroer, die om zoo te zeggen in het bier gestikt is) den boel vreeselijk verwaarloosd en in de war had achtergelaten.

De wijze, waarop de ontvanger de schoolgelden boekt, schijnt niet boven bedenking; hij boekt nl. het geheele bedrag in één post in het journaal, zonder de specifieke betalingen eerst in een hulpregister van ontvangst te plaatsen. De administratie bij den ontvanger zag er overigens goed uit; ditzelfde kan ook gezegd worden van die van den gemeentesecretaris.

Cuijk en St. Agatha

Den **11den. Augustus 1897** bezocht ik deze Gemeente; ik reed naar Haps en eindelijk naar Cuijk. Op de grenzen van Haps en Cuijk vond ik den burgemeester (die verlof had, maar voor deze gelegenheid was teruggekomen) met een eerewacht van paarden en fietsen. Ik nam den burgemeester in mijn rijtuig, en zoo ging het naar Cuijk. Aan de kom van de gemeente stond de harmonie mij op te wachten, en toen ging het in optocht naar het raadhuis. Ik werd aldaar opgewacht door de wethouders, den secretaris, den ontvanger en door eene dochter van den wethouder Manders, die mij met een lang vers een bouquet aanbood. Zij had haar vers (werk van den schoolmeester) op papier. Gelukkig, want anders was zij er niet uitgekomen.

Op het Raadhuis zat ik eerst wat met B. en W. te praten; vervolgens gaf ik audientie; eerstens aan den deken en zijne kapelaans; de deken (Bijvoet) noodigde mij uit kerk en pastorie te komen zien, voor welke eer ik bedankte. Hij zeide mij, dat hij een nieuwe kerk moest hebben, en dat hij, omdat hij geene fondsen had, hoopte, dat een eventueel subsidie in den bouw door de gemeente,

Afdeeling St. Agatha; door Gedep. Staten zou goedgekeurd worden. Ik antwoordde hem, dat die vraag later moest overwogen worden, wanneer het besluit er was; dat ik er mij nu niet over uit kon laten.

De directeur van de fratersschool maakte zijne opwachting; evenzoo de leden van den Raad, Somers de rijksontvanger, Smulders, een candidaat-notaris en Haan, de postdirecteur. De Rijksveearts Boots riep mijn steun in, voor het geval dat het drijven van Grave, om hem te dwingen aldaar te komen wonen, in den vorm van een besluit bij Gedep, Staten mocht komen. Hij wilde te Cuijk blijven, daar moet een standplaats zijn voor een Rijksveearts, want daar was veel vee. Voor het geval er te Grave een Rijksveearts mocht komen, dan hoopte hij, dat men hem het provinciaal subsidie niet zou ontnemen en dat aan den veearts te Grave te geven; het scheen dan het best, dat beide een subsidie van de provincie kregen.

Werten, hoofd der school (f. 1.000,- tractement + f. 400,- van de normaalschool te Boxmeer) had op zijn school eertijds 120 kinderen; sinds de fraters gekomen waren, was zijn school leeg gelopen; hij had er nu nog 17. De beide veldwachters klaagden, dat hun de bijbaantjes verboden waren, en dat zij geen verhooging van tractement hadden gekregen. Te dezer zake adresseerden zij zich later tot mij; toen de raad, niettegenstaande mijn aandringen, de veldwachtersjaarwedden niet wilde verhoogen, besloot de burgemeester om, zoo lang hij burgemeester zijn zou, uit zijn eigen beurs 's jaars f. 25,- aan iederen veldwachter te geven (zie dossier, eindigende met mijne beschikking d.d. 2 October 1897 A no. 1ste. Afd. 1ste. Bureau, veldwacht).

Tijdens den vorigen burgemeester (Van den Bosch) zijn in een ongelukkig oogenblik de gemeentebezittingen verdeeld tusschen Cuijk en St. Agatha, en zijn er toen twee gemeenteafdeelingen gemaakt; St. Agatha is bij die verdeling zeer bevoordeeld; St. Agatha is nu zeer rijk, en weet met het geld geen weg (het is op dat geld, dat de deken Bijvoet aast voor den bouw van zijne kerk); Cuijk is betrekkelijk arm. Men had in Cuijk er op gerekend, dat ik daar zou ontbijten; ik heb van het klaar gemaakt dejeuner echter geen gebruik willen maken, omdat ik bereids in Oeffelt ontbeten had. In optocht werd ik weer naar het station te Cuijk gebracht; de heele bevolking liep mede naar het station. Ik gaf toen weer een heele extra voorstelling aan de reizigers van den trein, waarmede ik vertrok.

De administratie van Cuijk was over het algemeen goed verzorgd; de witte vakken in de registers van den burgerlijken stand waren niet alle aangestreept; een register van aanvragen en beslissingen volgens de hinderwet was nog niet bijgewerkt.

Beers

Den **12den. Augustus 1897** bezocht ik deze Gemeente. Ik reed van Beugen-Kruispunt over Haps, St. Hubert, Wanroij en Mill naar Beers, vandaar naar Groot Linden en vervolgens over Klein Linden naar de halte Katwijk. Op de grens van de gemeenten Mill en Beers werd ik opgewacht door eene eerewacht van \pm 60 ruiters; bovendien door den ongetrouwden zoon van den burgemeester Thijssen met 3 andere Heeren in een rijtuig; van deze trad Thijssen als woordvoerder op.

Aan het rijk versierde gemeentehuis te Beers stond eene groote menigte, benevens het hoofd der school met zijne jongens; deze zongen een stukje. Een drietal bruidjes moesten strooien, terwijl één mij een bouquet gaf, dat ik, tot mijn spijt, later vergat mede te nemen. Ik maakte met genoeg kennis met den ouden burgemeester en diens twee wethouders. Het gaat goed in Beers, onder hun bestuur.

De gemeente heeft vele eigendommen, en is daardoor in staat, zonder dat de ingezetenen bezwaard behoeven te worden, veel te doen. Zoo werd dit jaar nog een stuk kleiweg van \pm 450 M. verhard. Jaarlijks poot en plant de gemeente nog zooveel zij kan; dit jaar werden nog geplant 100 canada's langs de wegen en \pm 100.000 eenjarige dennetjes. Dat geeft 's winters geregeld werk aan de behoeftigen, en is in de toekomst productief voor de gemeente.

Op mijne audientie verschenen de pastoor van Beers (Smulders), uiterlijk een achtenswaardig grijsaard, en de secretaris van Beers, Cuppen, in zijne hoedanigheid van voorzitter van het waterschapsbestuur van de Raam. Hij kwam vragen, dat Gedep. Staten het waterschapsbestuur zouden helpen tegen Escharen, dat machtiging gevraagd had om te procederen tegen het

waterschapsbestuur, ten einde zich te verdedigen tegen een dwangbevel tot betaling van waterschapslasten.

De jacht is te Beers niet door de gemeente verpacht, maar aan den arme gegeven; deze verpacht die te eigen bate. Ik wees het Dagelijksch Bestuur op het onregelmatige, dat hierin was gelegen, doordat hierdoor aan het toezicht van Gedep. Staten deze beschikking over gemeente-eigendom ontsnapte; want noch in de rekening, noch in de begrooting komt hiervan iets voor. Een lange stoet deed mij weer uitgeleide naar Linden, alwaar de jonge Thijssen bij het afscheid nemen weer als woordvoerder van allen optrad.

Een der voornaamste goederen onder Beers behoort aan Bn. Van Hövell van het Jappe, nl. "het Ossenbroek"; het kwam door de familie Boreel, alzo door zijne echtgenoot, in zijne handen. De administratie van Beers wordt gevoerd op voorbeeldige wijze; ik behoefde geene op- of aanmerkingen te maken.

Wanroij

Den **12den. Augustus 1897** bezocht ik deze gemeente; ik reed van Beugen-Kruispunt over Haps, St. Hubert naar Wanroij, vandaar naar Mill, vervolgens naar Beers, toen naar Groot Linden, naar Klein Linden, en ging ik te Katwijk op den trein. Op de grenzen van Wanroij en Mill vond ik een eerewacht van 60 paarden onder Laarakkers, benevens den burgemeester Hendriks. Ik nam den burgemeester in mijn rijtuig, en zoo ging het naar Wanroij. Het gemeentehuis was netjes versierd; alvorens daar echter aan te komen voegden zich in den stoet eene mannezzangvereniging en de schoolkinderen met vlaggetjes enz.

Hoewel er eene bijzondere school is voor meisjes, waren die meisjes toch onder de leiding van het hoofd der openbare school; deze was nl. dagelijks met zijne jongens naar de bijzondere school gegaan, om aan al de kinderen te zamen een lied te leeren zingen, een toepasselijk vers op eene bekende wijs. Op mijne audientie verscheen niemand dan de pastoor met zijn kapelaan; ik hoorde van hen niets bijzonders.

Met de wethouders (Smits en Geene) maakte ik met genoeg kennis. Wanroij is eene landbouwende gemeente met ijverige brave bewoners. De grond behoort aan de ingezetenen; van de 205 huishoudens wonen er 203 "op hun eigen". De menschen zijn doodeenvoudig gebleven, daardoor is het hun betrekkelijk goed blijven gaan; de commandant van de eerewacht, Laarakkers, werd mij genoemd door den burgemeester als iemand, die zeker anderhalven ton rijk was; toch was hij uiterlijk een doodeenvoudige boer met een hoogen hoed van het jaar nul enz.

De burgemeester vertelde, dat die Laarakkers, als hij naar een markt ging, niet meer verteerde dan een eenvoudigen boerenknecht. In de gemeente verteerde hij op een jaar zeker geen gulden. Zooals Laarakkers was, zoo waren allen. De zangvereniging bijv. (bestaande uit meer en min gegoede boerenzoons) had een lokaal in een herberg gehuurd, om te repeteeren; ze betaalden daarvoor f. 20,-, waarvoor de kastelein ook nog vuur en licht beschikbaar moet stellen. Op boete waren de leden verplicht om niets te gebruiken.

De boerderijen zijn van 8 tot 10 H.A. groot, half bouwland, half weiland; de boeren hebben 14 stuks vee, waarvan 5 melkkoeien; 1 tot 2 paarden. Door hunne eenvoudige levenswijze waren zij op die kleine boerderijen rijk geworden; er waren er heel wat, die meer dan een ton bezaten. De boter uit Wanroij heeft een buitengewoon goeden naam; er is geen boterfabriek. De boeren brengen al hun boter op de botermijn te Mill en bedingen daar bij de Belgische kooplui 2 á 3 cent meer dan de beste fabrieksboter kan gelden.

De jacht op de gronden van de gemeente is door de gemeente aan den arme afgestaan; deze verpacht die jacht te eigen bate; laatstelijk voor f. 110,- in drie jaren (dus ± f. 36 's jaars). Aangezien hiervan uit begrooting noch rekening iets blijkt, heb ik hierop aanmerking gemaakt; m.i. moet de gemeente verpachten; het bedrag in de rekening in ontvang brengen, en later weer in uitgaaf als subsidie aan het armbestuur.

De burgemeester woont te Wanroij in het raadhuis; het onderhuis is aan den meester ter bewoning afgestaan. Van dezen heeft weer de burgemeester 2 kamers gehuurd. Ik kreeg te Wanroij een bouquet, een paar bruidjes strooiden enz. Bij mijn vertrek moest de heele stoet een

toertje door de gemeente doen; het zou maar 5 minuten duren; het duurde echter ruim 20 minuten. Daardoor was mijn heele dag in de war en kwam ik overal te laat.

De ontvanger boekte de ontvangsten en uitgaven alleen met aanduiding van de maand waarin, niet met aanduiding van den dag waarop zij geschied waren. De secretaris had de witte vakken in de akten van den burgerlijken stand niet aangestreept; het register van aangiften en beschikkingen volgens de hinderwet was niet in orde.

Linden

Den **12den. Augustus 1897** bezocht ik deze gemeente; ik was van Beugen-Kruispunt gereden naar Haps, St. Hubert, Wanroij, Mill en Beers; vandaar reed ik naar Groot Linden; vervolgens naar Klein Linden, waar het gemeentehuis staat; en vandaar naar de halte Katwijk. Op de grens van Beers en Linden vond ik Vos, den burgemeester van Linden. Ik zette hem in mijn rijtuig; we reden toen door Groot Linden; op de grenzen van Groot en Klein Linden vond ik het hoofd der school uit Klein Linden met al zijn schoolkinderen (23 jongens; de meisjes bezochten de bijzondere school te Cuijk).

Dat schoolhoofd hield een zeer goede speech; liet zijn kinderen een liedje zingen, en plaatste zich toen met zijn jeugd voor mijn rijtuig; zingende kwamen de kinderen met mij op het gemeentehuis te Linden. Daar vond ik de twee wethouders, Gerrits en De Wildt. Met hen en den burgemeester zat ik wat te praten. Ik kreeg van hen geen prettigen indruk; zuinig, gierig, koppig, echte Maaskanters!

Op mijn audientie kwam de pastoor van Klein Linden (die van Groot Linden was voor zijne gezondheid op reis); deze is sinds 1880 te Linden; te Klein Linden bestond eertijds eene hulpkapel, bediend vanuit Cuijk. De pastoor kreeg in opdracht eene parochie te stichten. Hij deed dat en bouwde kerk en pastorie te Katwijk en brak de hulpkapel te Klein Linden af. Dat werd hem gruwelijk kwalijk genomen, en eerst na jaren begon dat wat te slijten. Hij klaagde zeer over het karakter der bewoners; het waren echte Maaskanters, stijve, stugge, koppige boeren, met wie niet viel te eggen of te ploegen. Hij hield zich buiten alle quaesties omtrent dijken, polders, ruzies tusschen Groot en Klein Linden enz. Hij was boos op den burgemeester, dat er niets gedaan was om mij feestelijk te ontvangen. Het schoolhoofd te Klein Linden handelde op eigen initiatief.

Het hoofd der school te Groot Linden klaagde over zijne slechte woning; hij had f. 750,- tractement, en was verbonden aan de normaalschool te Grave, waarvoor hij f. 300,- en f. 75,- reiskosten genoot. Het hoofd der school te Klein Linden hing treffende tafereelen op omtrent te Linden bestaande toestanden, en beklagde zich bitter over de wijze, waarop hij door het gemeentebestuur behandeld werd; hij heeft mij dat later omstandig geschreven. Hij vertelde, dat de boerenzoons, zoals overal, eene eerewacht hadden willen vormen, maar dat de burgemeester het verboden had. Hij is minimumlijder.

Het tractement van den veldwachter is onvoldoende; hij moet behalve zijn gewonen dienst, des winters nachtwachtdienst doen, tegen f. 0,50 per nacht. Vooral dat laatste is meer dan erg. Burgemeester Vos is secretaris, en laat het werk ter secretarie verrichten door den minderjarigen zoon van den wethouder De Wildt; deze schijnt niet bekwaam noch berekend voor zijn taak. De administratie laat veel te wenschen over; het inschrijvingsregister voor de militie, lichte 1898 was niet voorloopig gesloten; de witte vakken in de akten van den burgerlijken stand waren niet aangestreept; de heele administratie zag er beroerd uit, vooral de bevolkingsregisters; deze zijn alphabetisch aangelegd, zonder dat onbeschreven bladen zijn opengelaten; meermalen stonden op een blad twee gezinnen; de alphabetische orde was niet bewaard. Vertrek werd aangeduid in kolom 16 en 17, maar doorhaling had niet plaats. Vestiging en vertrek werd aangeteekend op een los vel papier. De getuigschriften van verandering van werkelijke woonplaats werden na de inschrijving vernietigd, om te voorkomen, dat inschrijving werd nagelaten! enz. enz. De slechte toestand van de bevolkingsregisters behoorde, zoals gezegd werd, tot de nalatenschap van den vorigen secretaris, die de zaken slecht had laten liggen.

Gassel

Den **13den. Augustus 1897** bezocht ik deze gemeente; ik reed van Cuijk over Beers naar Gassel, vandaar naar Escharen, naar Velp en naar Grave, en vervolgens naar Nijmegen. Op de grens van Beers en Gassel vond ik eene eerewacht van ± 30 ruiters onder twee commandanten, van welke de een de welkomstrede voorlas, terwijl de andere, een zoon van den wethouder Jans, mij later toesprak bij het heengaan.

Op het versierde raadhuis vond ik den burgemeester en diens twee wethouders; ik praatte met hen over alles en nog wat; vooral over het waterschap de Raam, dat voor een klein gedeelte in deze gemeente ligt. De burgemeester had zelfs in het voorlopig bestuur gezeten, maar was later, toen het definitief bestuur gekozen moest worden, eruit getreden. Op mijne audientie verscheen de pastoor; ik onderhield mij geruimen tijd met hem; hij maakte een prettigen indruk.

De veldwachter kwam klagen, omdat hij nadeel had ondervonden, doordat hem zijne bijbaantjes verboden waren en zijn tractement deswege slechts verhoogd was van f. 240 tot f. 275. Ik beval zijne belangen later nog eens aan bij Burgemeester en Wethouders. De wethouder Jans, vader van een der commandanten van den eerewacht, woont op eene der 7 boerderijen, welke behooren onder het kasteel van Tongelaar en onder Gassel liggen. Dit kasteel, een enclos van ruim 300 H.A., gedeeltelijk gelegen op grondgebied van Gassel, behoort aan een Belgischen eigenaar G.M.A.M. Ghislaine markies de la Boessiere Thiennes te Lambize; deze komt er eens een dag of drie om de 5 of 6 jaren; Walter uit Nijmegen, zoon van wijlen het statenlid Walter uit de Graaf is zijn rentmeester. Het kasteel is niet gemeubeld; als de eigenaar er komt, dan logeert hij bij zijn rentmeester te Grave.

Bij de bevolkingsregisters ontbrak een register van aangiften van vestiging; de strafverordening dagteekent van 1883, en is dus niet in overeenstemming met het nieuwe wetboek van strafrecht. Zonder bepaald verwaarloosd te zijn, heeft de heele administratie over het algemeen genomen toch een kommerlijk aanzien.

Toen de burgemeester in Mei 1898 beëdigd moest worden na zijne benoeming als zoodanig, vertelde hij mij, dat de invloed van den wethouder Jans zeer verminderd was, doordat hij een meisje verleid had. Dit was nu reeds de tweede keer, dat hij zulks deed; hij was nu 62 jaar, en had eene vrouw en groote kinderen. Jans was juist herkozen als lid van den gemeenteraad en als wethouder, toen het bekend werd, dat een meisje van hem moest bevallen; had hij nog herkozen moeten worden, dan was hij zeker gevallen.

Escharen

Schrijven aan den burgemeester van Escharen d.d. 5 Februari 1896 A nr. 1ste. Afdeeling, 2de. Bureau, inzake eene klacht tegen het bestuur dier gemeente ingebracht door Xavier Walter te Grave.

Den **13den. Augustus 1897** bezocht ik deze gemeente; ik reed van Cuijk over Gassel naar Escharen; vandaar naar Velp, vervolgens naar Grave en eindelijk naar Nijmegen. Op de grenzen van Gassel en Escharen vond ik eene eerewacht van ± 30 paarden, onder commando van den wethouder Peters. Zij begeleidden mij naar het Raadhuis te Escharen, alwaar ik den burgemeester en den anderen Wethouder vond.

Ik besprak met hen in de eerste plaats de klacht der inwoners van Mill (Zuid Carolina) omtrent de waterlossing van de Dellen. De burgemeester hield met klem van redenen staande, dat het onmogelijk was, om het water van “de Dellen” door de Langenboom te laten loopen; het water van Zuid Carolina kon daar wel ontvangen worden, maar dat van “de Dellen” hoorde daar niet tehuis, en zou daar veel overlast veroorzaken. Met geringe kosten zou echter eene waterlossing van “de Dellen” kunnen gemaakt worden naar de waterleiding, op de grens van Zeeland en Escharen; daar waren nl. twee waterleidingen naast elkaar, door een dijk gescheiden; de waterleiding op het gebied van Escharen kon gemakkelijk het water van “de Dellen” ontvangen; de burgemeester zeide daartoe c.q. zijne medewerking toe.

Verder hoorde ik eindelooze klachten over het waterschap van de Raam; de gemeente gaat procederen om geen polderlasten te betalen. Ik raadde dat af, en beval hen ten sterkste gemeenschappelijk overleg aan; daarmede kwam men oneindig veel verder, dan door vele kosten aan een proces te spendeeren, en veel haat, twist en tweedracht te zaaien. Het scheen mij toe, dat het Dagelijksch Bestuur wel naar mijne woorden wilde luisteren. De groote oppositie

tegen de Raam wordt te Escharen gevoerd door den gemeentesecretaris Jacobs; deze man schijnt daar alvermogend. Ik sprak hem slechts even; hij was wel op het gemeentehuis, maar hij was ziek; zoodat Klasens zelfs geen behoorlijk onderzoek naar den toestand van de gemeente-administratie kon instellen, doordat voor den dag halen der stukken den secretaris te zeer vermoeide.

De pastoor te Escharen Van Hoof, geboortig van Oirschot, is daar eerst sinds drie jaar; hij beweerde omtrent het Raamwaterschap niet op de hoogte te zijn; desniettegenstaande sprak hij er een half uur over, en deed zich als een kwaadaardig opposant kennen. Ik vrees, dat, tengevolge van den invloed van den pastoor, de oppositie tegen het waterschap te Escharen nog zal toenemen. Te Grave nam ik de uitmonding van de Raam in de Maas in oogenschouw; de gemeente Grave moet de uitwateringssluis onderhouden.

Aan "de Langeboom" onder deze gemeente is een klooster der Dominicanen. De gemeentesecretaris was tijdens mijn bezoek aan Escharen ziek; dientengevolge was het onderzoek der gemeente-administratie zeer moeilijk. De witte vakken in de registers van den burgerlijken stand waren niet aangestreept; geen alphabetische klapper op de bevolkingsregisters, geen register van gevestigden. Als B. en W. de kas van den ontvanger opnemen, sluiten zij het kasboek niet af; het vergunningsrecht was veel te laat betaald; door 2 kroeghouders eerst op 29 Mei; de rechten wegens verrichtingen door den ambtenaar van den burgerlijken stand werden niet op kwartaalstaten verantwoord.

Velp

Den **13den Augustus 1897** bezocht ik de gemeente Velp. Ik reed van Cuijk over Beers, Gassel en Escharen naar Velp, van daar naar Grave en vandaar naar Nijmegen. Op het versierde raadhuis vond ik den burgemeester-secretaris met diens twee wethouders. Heel veel was er niet te bepraten. Te Velp zijn ± 80 Jesuiten op Mariendal; zij vestigden zich daar in 1865; er is verder het moederhuis der Capucijnen; dat is daar gevestigd sinds ± 2 ½ eeuw; verder nog een klooster van Redemptorinnen (± 45 vrouwen sterk).

De Rector der Jesuiten (met nog een ouden Jesuit), de rector der Capucijnen, die der Redemptorinnen, en de kapelaan der gemeente (de pastoor was ziek) verschenen op mijne audientie. Veel bijzonders hadden ze niet te vertellen. Bij de oude moeder van den burgemeester (de vrouw van den vroegeren burgemeester; de tegenwoordige burgemeester is ongehuwd) ontbeet ik. Wijlen Mijnh. Bosch deed dat eertijds tweemaal. Het goede mensch was er erg mede vereerd.

De veldwachter van Velp is tevens veldwachter van Reek; de burgemeester van Velp (die tevens burgemeester van Reek is) vond dat een ongewenschte toestand; als de tegenwoordige titularis heengaat - hetgeen hij spoedig wil doen - dacht de burgemeester in elk der twee gemeenten een afzonderlijke veldwachter te nemen. Velp betaalt den veldwachter nu met f. 165.-; dat tractement zou dan f. 300.- moeten worden. De zusters te Velp hadden een groote bouquet gezonden. De administratie van den ontvanger en die van den burgemeester-secretaris waren beide in zeer goeden toestand.

Grave

Den **13den Augustus 1897** bezocht ik deze gemeente; ik reed van Cuijk over Beers, Gassel, Escharen en Velp naar Grave, en vandaar naar Nijmegen. Op de grens van Velp en Grave stond de burgemeester mij op te wachten; ik nam hem in mijn rijtuig. Voor het gemeentehuis vond ik de dd. Schutterij opgesteld; de trompetters bliezen eene fanfare; de schutters presenteerden het geweer, terwijl ik uit het rijtuig stapte. Op de markt, vóór het gemeentehuis, stond bovendien eene harmonie, die hare schoonste wijzen niet schoon ten beste gaf.

Op het Raadhuis vond ik de twee wethouders, die door den burgemeester aan mij werden voorgesteld; ik doorliep met het dagelijksch bestuur de begroting en het verslag der gemeente. Vervolgens gaf ik audientie aan de leden van den Raad, aan de geestelijkheid, aan het college van Regenten der Armen- en Weezenfondsen, aan den commandant en de officieren der schutterij, aan het hoofd der school, Van der Geld, den schoonzoon van den wethouder Van Haren, aan

diens antagonist, den onderwijzer Lovendaal, aan alle rijksambtenaren te Grave en aan eenige armen, die ondersteuning vroegen.

De vraag, hoe het Meer Uitgebreid Lager Onderwijs in te richten, houdt de gemoederen te Grave verdeeld; de onderwijzers Van der Geld en Lovendaal staan lijnrecht tegenover elkander, en hebben ieder eene partij achter zich; Wethouder Van Haren is de schoonvader van den onderwijzer Van der Geld; de school in kwestie kost aan de gemeente ± f. 3.000,- 's jaars, en telt 17 leerlingen. Aan den ontvanger Walter vroeg ik, of zijne kas nu in orde was.

Na de audiëntie inspecteerde ik de eerewacht der Schutterij, bedankte ik de harmonie, en ging ik tenslotte met B. en W. de stad zien; in de eerste plaats de oude poort, welke op rijkskosten gerestaureerd wordt; van buiten is die poort klaar, van binnen nog niet. Vervolgens nam ik met hen de sluis in oogenschouw, door welke de Raam haar water in de Maas moet loozen. En ten slotte ging ik naar de vrouwenafdeeling van het blindeninstituut, dat door de provincie jaarlijks gesubsidieerd wordt. Een gedeelte der jongens met hun harmoniecorps waren tevens aanwezig onder leiding van hunne broeders.

Een blinde jongen en een blind meisje moesten voor mij een welkomstgroet opzeggen; vervolgens zongen de meisjes, door eene blinde op de piano geaccompagneerd, mij het welkom toe. Daarna nam ik alles wat er te zien was in oogenschouw, vooreerst de wijze, waarop de blinden leeren lezen en schrijven, vervolgens het handwerk dat zij leeren (borstel maken). Ik had mijn rijtuig aan de pont laten komen, en reed daarmede naar Nijmegen.

Grave heeft door het verlies van het garnizoen, en door het verplaatsen van eene margarinefabriek veel verloren; het schijnt, dat het den moeielijksten tijd gehad heeft, en dat het nu weder langzaam begint vooruit te gaan. Het is een voordeel voor de gemeente, dat het Rijk bezig is een gesticht voor 100 rustige krankzinnigen te bouwen.

De burgemeester van Grave had mij een lunch aangeboden; ik bedankte voor die uitnoodiging. Zoowel de administratie van den ontvanger als die van den secretaris maakte den indruk van oprecht streven naar deugdelijkheid. Het bevolkingsregister was niet geheel in orde; met recht kan de tegenwoordige administratie dat aan de vroegere wijten; de inkwartieringslijsten waren nog niet herzien; er ontbrak een register van aangiften en beschikkingen volgens de hinderwet.

Reek

Den **14den Augustus 1897** bezocht ik deze Gemeente. Ik reed van Nijmegen over Grave naar Reek; vandaar naar Zeeland en vandaar naar Uden, waar ik den trein naar Den Bosch nam. Men had bijzonder weinig werk gemaakt van mijne ontvangst; behalve een enkele vlag en een beetje groen aan het gemeentehuis was er niets gebeurd.

Op het raadhuis vond ik den burgemeester (tevens burgemeester van Velp) en de twee wethouders; de wethouder Smits is wasbleeker en koopt zijn was gewoonlijk op de beurs te Rotterdam; de wethouder Zegers is landbouwer en steenbakker; hij heeft zijn steenoven onder Schaijk en vervaardigt jaarlijks ± 1.000.000 steenen. Hij krijgt zijn brandstof (Engelsche vlamkool) van Rotterdam per schip tot Veghel, per trein tot Uden en vandaar per vrachtkar tot zijn fabriek. Hij koopt die brandstof aan de Rotterdamsche beurs.

Op mijne audiëntie verscheen niemand dan de Pastoor (die niets te vertellen had), en een arme man, een zekere Derks, die zijn nood kwam klagen; aangezien hij mij reeds schriftelijk geklaagd had, en ik zijn zaak onderzocht had, zonder reden te hebben om tusschenbeide te komen, moest ik hem ook nu weder ongetroost laten vertrekken.

De burgemeester van Reek klaagde zeer over dien van Escharen; Escharen veegt de waterleidingen niet en doet er niets aan; de burgemeester van Escharen belooft altijd, dat hij alles zal doen, maar doet nooit iets. Zoo doet hij ook in het waterschapsbestuur van de Raam; hij is voor alles; maar als het op stemmen aankomt, dan stuurt hij een wethouder om tegen te stemmen.

Reek en Velp hebben samen één veldwachter; als de tegenwoordige titularis bedankt, iets dat hij van plan schijnt te zijn, dan moeten er twee veldwachters komen; de burgemeester althans meent, dat het belang van de gemeenten zulks vordert. Zoowel de administratie van den secretaris, als die van den ontvanger waren in vrij goede orde; de ontvangst van het vergunningsrecht was geboekt op 2 Mei; men verklaarde echter, dat de zitdag deswege

gehouden was op 30 April, en dat toen alles was betaald geworden. Er ontbrak een register van aangiften en beslissingen volgens de hinderwet.

Zeeland

Den **14den. Augustus 1897** bezocht ik de gemeente Zeeland. Ik reed van Nijmegen over Grave en Reek naar Zeeland, vandaar naar Udenen nam in deze gemeente den trein naar Den Bosch. Er is in Zeeland geen burgemeester; de vorige titularis (Van Kilsdonk) had met ingang van 1 Augustus eervol ontslag gekregen uit zijne betrekking; zijn opvolger, Doedens, was nog niet in functie.

Op de grens van de gemeente Reek en Zeeland werd ik ontvangen door eene eerewacht van ruiters en velocipedisten; het hoofd der school, Coenen, hield daar eene toespraak om mij welkom te heeten. Coenen zou gaarne burgemeester van Zeeland geworden zijn; toen hij deswege bij mij op audiëntie kwam, zeide hij, dat hij solliciteerde, omdat men hem daartoe had aangezet; dat hij het zelf niet erg begeerde, omdat hij vreesde, dat het hem zou gaan als den Heer Van Kilsdonk, nl. dat hij afhankelijk zou zijn van den secretaris-ontvanger Vertogen. Dat deze een lastig man was, en dat het den burgemeester lastig maakte, omdat deze van hem afhankelijk was. (Om die reden droeg ik Doedens voor, die is volkomen vertrouwd met de gemeente-administratie en daardoor onafhankelijk van den secretaris).

Even voor de kom van het dorp kwam mij de harmonie tegemoet; voor het raadhuis werd mij door een bruidje een bouquet aangeboden met een toespraak, waarvan zij geen woord kende. De waarnemend burgemeester Van Dijk, de andere wethouder, Van Schaijk, benevens de heele raad, waaronder de oud-burgemeester Van Kilsdonk, stonden mij op te wachten. Ook de secretaris-ontvanger Vertogen stond daar. Voor en na de audientie zat ik met die boeren wat te praten over alles en nog wat, voornamelijk over de boerderij.

Op mijne audientie verscheen het eerst het hoofd der school Coenen; ik zeide hem eerlijk, waarom ik hem niet had voorgedragen, nl. omdat ik niet wilde, dat de verkeerde overmacht en invloed van den secretaris-ontvanger Vertogen langer zou duren; daarom had ik een vreemdeling voorgedragen, die van den secretaris onafhankelijk zou zijn, omdat hij zelf het werk kende. Die vreemdeling zou echter wel niet eeuwig in Zeeland blijven; Coenen moest zich inmiddels maar in de gemeente-administratie bekwamen; dan konden we later, als Doedens wegging, nog eens zien wat we deden.

Coenen heeft juist om gezondheidsredenen ontslag gevraagd als hoofd der school; hij heeft veel fortuin. Indertijd haalde hij de landbouwacte; hij maakte veel studie van het bemesten van landerijen, en eindigde met een fabriek van kunstmeststoffen op te richten (Coenen en Schoenmakers te Uden), waarmede hij veel fortuin maakte.

De brievenaarder v.d. Berg kwam met een brief voor Doedens, vermoedelijk de acte van aanstelling; ik raadde hem, die aangeteekend naar Princenhage te zenden. Het hoofd der school te Oventje, Van Helvoirt, kwam daarna zijne opwachting maken. Van de Ven, bijgenaamd de jonge brouwer, is een zusterskind van den oud-burgemeester Van Kilsdonk; hij is bij dezen in huis. Hij was de organisator van mijne feestelijke ontvangst te Zeeland, en kwam vragen, dat de beëdiging van Doedens wat zou worden uitgesteld, opdat men tijd zou hebben, om de praeparativen te maken. Ik zeide het hem toe.

De pastoor van Zeeland kwam niet. Zeeland heeft de naam van lastig te zijn; de Zeelanders willen uitsluitend door inwoners geregeerd worden. Vandaar dat de burgemeester, het hoofd der school enz. tot nu toe uit Zeelanders gekozen werden. Doedens is de eerste uitzondering. Ik hoop, dat het goed met hem zal gaan; ik geloof, dat mijn bezoek aan Zeeland de stemming te zijnen gunste sterk heeft vermeerderd.

De secretaris-ontvanger te Zeeland is de algemeene kassier van de boeren te Zeeland. Zonder eenig bewijs brengen zij hem hun geld; hij geeft daarvan 3%; als dat maar niet op eene algemeene débacle uitloopt! De kas van den ontvanger sloot niet; er was f. 36,41 te veel in. Hulpjournalen werden niet gehouden; het bedrag van een lijst van renten, betaald wegens nog niet voldane afkoopsommen van gemeente-tiendrecht, was ineens in het journaal geboekt. Eveneens weegloonen, die aan den ontvanger waren betaald.

Bij het bevolkingsregister ontbrak een alphabetische naamlijst. Sinds 22 Augustus 1896 waren er geen notulen meer gehouden van de vergaderingen van Burg. en Weth. Een register van publicatiën van B. en W. was niet aanwezig, maar de publicatiën werden gedeeltelijk bewaard. Er was geen register van localiteiten, waarin vergunning tot verkoop van sterken drank in het klein was. Het register van aanvragen en beschikkingen volgens de hinderwet bevatte alleen de twee laatste aanvragen. De politieverordening dateert van 1878.

Niettegenstaande alle deze tekortkomingen maakte de administratie dezer finantieel zeer begunstigde gemeente bij het oppervlakkig onderzoek geen ongunstigen indruk, zoodat het tot stand brengen der gewenschte orde en nauwkeurigheid niet zoo heel bezwaarlijk schijnt.

Uden

Den **14e Augustus 1897** bracht ik een bezoek aan deze gemeente. Ik reed van Nijmegen over Grave en Reek naar Uden en nam daar den trein naar 's Bosch. Op de grens van Zeeland en Uden vond ik eene eerewacht van 16 ruiters; deze geleidde mij naar het Gemeentehuis. Daar vond ik de zangvereeniging uit Uden; zij zong het oude Wilhelmus. B. en W. stonden mij op te wachten; de burgemeester verwelkomde mij. De burgemeester is gehuwd met eene juffrouw Boons, eene dochter van den oud-burgemeester van Uden; hij heeft geen kinderen.

Op mijne audientie verschenen de Katholieke geestelijkheid, Dr. van Dijk, de kantonrechter Mr. Hengst, de notaris Van Breda, diens candidaat-notaris Van de Ven, benevens een vijftal arme weduwen. Na de audientie zat ik eerst nog wat te praten met B. en W.; vervolgens gebruikte ik een lunch, welke men op het Raadhuis te mijner eere had aangericht. Ten slotte deed de eerewacht mij weer uitgeleide tot aan het station, alwaar ik van allen, ook van het Dagelijksch Bestuur afscheid nam.

Het Raadhuis te Uden staat, volgens den burgemeester, niet op zijne plaats; daaraan valt nu natuurlijk niets meer te veranderen; het staat er nu eenmaal. Buitengewone dingen heb ik in Uden niet opgemerkt. Het kwam mij voor, dat de verstandhouding tusschen B. en W. goed is; bij de laatste verkiezing behoefde er geen stemming plaats te hebben. De burgemeester was reeds 3 jaar lid der prov. Staten, toen hij burgemeester werd in 1882.

De zaakwaarnemerij bloeide vroeger zeer sterk te Uden; door het huwelijk van den notaris Van Breda met de dochter van den grootsten zaakwaarnemers, den gemeentesecretaris Van Dijk, kwam er aan het zaakwaarnemen een einde. Zoowel op de administratie van den secretaris, als op die van den ontvanger vielen enkele aanmerkingen; bij vertrek uit de gemeente werden in het bevolkingsregister de kolommen 16 en 17 ingevuld, maar doorhaling had niet plaats. De politieverordening dateert van vóór 1886; de verordening krachtens art. 172 Gemeentewet ontbrak. Er waren van af 1875 wel voldoende aanteekeningen van aangiften en beschikkingen volgens de hinderwet, maar een eigenlijk gezegd register ontbrak.

Ontvangsten wegens vergunningsrecht, opbrengst van ingebruikgeving van gronden tot beweiding met schapen, toestemming tot aardhaling enz. worden door den ontvanger collectief in het journaal geboekt, zonder dat de speciale ontvangsten eerst genoteerd waren in een gezegeld hulpregister. Te Uden is een goed hotel "Terneuzen", waar althans een redelijk ontbijt te krijgen is.

Stratum

Den **23n Augustus 1897** bezocht ik deze gemeente. Ik reed van Eindhoven naar Stratum; vandaar naar Zesgehuchten; vervolgens naar Mierlo, en eindelijk naar Helmond. Aan het Gemeentehuis werd ik ontvangen door den burgemeester en diens beide wethouders; secretaris en ontvanger stonden daar ook. Boven in de Raadszaal vond ik de leden van den Gemeenteraad verzameld; van deze een drietal in rok.

Leden van den Raad zijn Schroeder, een linnenfabrikant, die eertijds zoo gaarne burgemeester zou geworden zijn, Van Dijk, eveneens linnenfabrikant, Coolen, bierbrouwer, en nog twee anderen. De wethouder Borrenbergen is een broeder van het bekende Raadslid uit Etten; de Ontvanger van Stratum is zijn zoon. Ik zat met de Heeren over van alles te praten, vooral over de industrie in verband met den toestand van de arbeidende klasse.

Ik vernam van hen, dat over het algemeen genomen, de industrie (sigaren, linnen en pellen) voldoende werk heeft; dat de sigaren, welke in Eindhoven en omstreken gemaakt worden, in doorslag niet meer dan f. 20,- f. 25,- kosten; dat eene groote industrie te Stratum is, de fabriek van Brüning en Söhne, sigarenkistenfabrikanten; dat Brüning een uitstekend patroon is en een voorbeeldig werkgever. Dat van 1860 tot 1875 veel bier vanuit Eindhoven, Stratum enz. werd verzonden naar Holland; dat daarmee fortuinen gewonnen zijn; dat tegenwoordig omgekeerd Holland (d.i. Heineken, Van Vollenhoven enz.) veel bier invoert te Eindhoven; dat de concurrentie voor de brouwers zoo moeilijk is, doordat Heineken c.s. zooveel bierbottelaars te Eindhoven enz. hebben, die zij gratis van een bierwagen, flesschen enz. voorzien. Verder hoorde ik van de Heeren niet veel nieuws.

Op mijne audiëntie verschenen de R.C. geestelijken; de onderwijzers, en Luit. Van der Minne, van de Marechaussee; die Heeren kwamen allen, om hunne opwachting te maken. Tijdens ik op het Raadhuis was, gaf de harmonie "Stratums muziekcorps" eenige stukjes ten beste. Het Raadslid Van Dijk is de beschermheer van die muziek; hem bedankte ik dan ook. De burgemeester, Smitz, gaf mij niet den indruk, van bijzonder op de hoogte te zijn van de gemeente-administratie; op vele dingen, welke ik vroeg, bleef hij het antwoord schuldig; de wethouder Borrenbergen, of het Raadslid Schroeder gaven dan de verlangde inlichtingen. Ik durfde bijna geen vragen meer te stellen, omdat ik de positie van den burgemeester zoo moeilijk vond door zijne betrekkelijke onkunde.

Ik was door den burgemeester te ontbijten gevraagd, en had voor die uitnoodiging bedankt. De administratie van den ontvanger was nogal goed in orde; de eenige aanmerking, die ik maakte, was, dat van vergunningsrecht en hoofdelijken omslag verschillende collectieve bedragen in eens in het journaal geboekt waren, zonder dat de speciale betalingen waren aangeteekend in een gezegeld register van ontvangst.

De administratie van den secretaris was slecht; het bevolkingsregister verkeerde in ongunstigen toestand; meerdere gezinnen waren op ééne bladzijde vermeld; de bijhouding liet ook zeer veel te wenschen over. De schuttersrol was nog niet opgemaakt (art: 23 K.B. 28 Juni 1828 Stbld 42); er was geen register van aangiften van Nederlanderschap; er ontbrak een register van aanvragen en beschikkingen volgens de hinderwet, er was er in den allerlaatsten tijd een aangelegd. Er was geen register van aangiften door stierhouders; geen register van publicatiën door B. en W.; de lijst van localiteiten, waarin sterk drank wordt verkocht en van de verleende vergunningen was onpractisch en onvolledig ingericht.

Zesgehuchten

Zie mijn schrijven van 3 Februari 1896 A no 1ste Afdeeling 1ste bureau betrekkelijk de houding van den burgemeester, als hoofd der politie, en het antwoord van dien ambtenaar dd. 8 Februari no. 13.

Den **23ste Augustus 1897** bezocht ik deze gemeente; ik reed van Eindhoven over Stratum naar Zesgehuchten; vandaar naar Mierlo en vervolgens naar Helmond. Het Raadhuis staat in het gehucht Papenvoort. De weg daarheen was vanaf den weg Stratum-Geldrop met vlaggen aan geverfde stokken versierd. Op het versierde Raadhuis vond ik het Dagelijksch Bestuur der gemeente; ik had nogal moeite om met hen de tijd dood te praten.

Op mijne audientie verscheen pastoor Stael, een broeder van den gewezen burgemeester van Dussen; het hoofd der school, Verheugt, die mij kwam vragen een bezoek aan de school te brengen; de veldwachter, die klaagde dat zijn tractement te klein was, en Briggen, een arme man. Ik bracht een bezoek aan de school; ik luisterde daar naar een liedje, dat de kinderen mij ter eere geleerd hadden; de ondermeester had het gemaakt; het eenige meisje van de school moest mij strooien.

Het hoofd der school en het gemeentebestuur liggen samen overhoop om den hoofdelijken omslag van den eerste en omdat de gemeente zoo weinig voor de school over heeft. Bij de laatste verkiezing heeft het hoofd der school vruchteloos getracht, de beide aftredende raadsleden te doen vallen; daardoor werd de slechte verhouding natuurlijk niet beter. Het Hoofd der school is sinds 27 jaar te Zesgehuchten; hij is nog steeds minimumlijder. Op het raadhuis liet ik een kop koffie met een boterham komen; ik liet een en ander door Gijs de Bruin betalen.

De kas van den ontvanger sloot niet; er was f. 36,32 te veel in kas. De schoolgelden werden door den ontvanger rechtstreeks collectief geboekt, zonder vermelding van de speciale ontvangsten in een gezegeld hulpjournaal. Het journaal der afdeeling Hulst was niet op zegel. Ook de administratie van den secretaris gaf aanleiding tot opmerkingen: in de akten van den burgerlijken stand waren de witte vakken niet aangestreept; de politie-verordening is het laatst herzien in 1867; de schuttersrollen waren nog niet opgemaakt. Een huwelijk was nog niet gevolgd door de af- en inschrijving in het bevolkingsregister, die daarvan het gevolg moest zijn.

Aarle-Rixtel

Den **24 Augustus 1897** bezocht ik deze gemeente. Ik reed van Helmond over Rixtel naar Aarle (waar het gemeentehuis staat), vandaar naar Beek (waar het gemeentehuis staat), langs den kanaaldijk naar Donk en vervolgens over Lieshout en Stiphout naar Helmond. Even voor de kom van het dorp vond ik de harmonie, de handboogschutters, de vereeniging Nimrod (kruisboogschutters), een eerewacht te paard enz. enz. alles onder leiding van het hoofd der school. In optocht bracht men mij naar het Raadhuis. Dáár vond ik B. en W., met wie ik zeer geruimen tijd over de gemeente en hare inwoners zat te praten.

Op mijne audiëntie verscheen niemand dan de kapelaan; de pastoor was naar de retraite. Na de audientie liet ik den veldwachter bij mij komen; B. en W. hadden mij bitter over dat heerschap geklaagd, vooral dat hij borrels aannam om allerlei ongerechtigdheden niet te zien; hij was bovendien lui, deed slecht, of weinig dienst, zat voortdurend in de herbergen enz. Ik heb hem gezegd, dat, als hij niet van stonde af veranderde, ik hem, zoodra de burgemeester weer reden tot klagen had, onverbiddelijk zou ontslaan.

De geneeskundige praktijk te Aarle-Rixtel wordt waargenomen door den doctor van Gemert (Dr. Kuijper). Ik raadde B. en W. aan, hun contract met dezen doctor te verbreken, en eene overeenkomst te sluiten met Dr. Timmer, sinds 10 maanden te Beek gevestigd. De armen, die de hulp van Dr. Kuijper behoeven, moeten nu langs het huis van Dr. Timmer te Beek, als zij Dr. Kuijper te Gemert moeten gaan halen; van de woning van Dr. Timmer hebben zij nog een uur te loopen, eer zij bij Dr. Kuijper zijn.

De toestand der boeren te Aarle is vrij bevredigend, voor zooverre de grootere boerderijen betreft; een zevental boeren werden op een vermogen van ruim f. 50.000 geschat. De kleine boeren zitten er over het algemeen hard voor. Broodsgebrek wordt er echter gelukkig nooit geleden; de armenfondsen schijnen over het geheel genomen, zeer voldoende. Op verzoek van den burgemeester ging ik even naar zijne woning en vertoefde ik daar een minuut of vijf. Zoowel de administratie van den secretaris, als die van den ontvanger gaf aanleiding tot opmerkingen: geen geregelde notulen van Burg. en Weth.; het bevolkingsregister wordt eens per jaar naar het register der huwelijken bijgewerkt enz. enz.

Beek en Donk Den **24sten Augustus 1897** bezocht ik deze gemeente. Van Helmond reed ik over Rixtel en Aarle naar Beek (waar het gemeentehuis staat); vandaar naar Eikenlust, het familiegoed van den burgemeester, Jhr. De Jong van Beek en Donk; vandaar langs de Zuid-Willemsvaart naar Donk; en vervolgens over Lieshout en Stiphout naar Helmond terug. Op de grenzen van Aarle en Beek vond ik den burgemeester, die mij in zijn dogcar tegemoet was gereden, benevens eene eerewacht van ± 20 ruiters. Na mij gecompimenteerd te hebben, stelde hij zich met zijn dogcar aan het hoofd van den stoet, die mij naar het gemeentehuis te Beek geleidde.

Daar vond ik de twee wethouders, benevens eene harmonie, die voortdurend hare beste stukken ten beste gaf. Op het raadhuis vernam ik, dat er een scherp antagonisme bestaat tusschen Beek en Donk; dit schijn ik verkeerd verstaan te hebben; in 1905 verklaarden B. en W. dat zij daarvan nooit gehoord hadden.

De doctor woonde te Beek; het post- en telegraafkantoor werd te Beek gevestigd enz. enz. Aan de moeielijkheid, dat Donk te Beek ter kerke moest gaan, maakte Monseigneur een einde, door voor drie jaar te Donk eene zelfstandige parochie op te richten. Eerst gevestigd in eene schuurkerk, zal de prachtige nieuwe kerk, vooral door giften der Heeren Van Thiel, en van den

pastoor bekostigd, binnenkort in gebruik worden gesteld. De nette nieuwe pastorie was bereids door den pastoor betrokken.

Aan den strijd tusschen Beek en Donk gaf de afloop der jongste raadsverkiezingen een nieuw scherp karakter. Een der Van Thiels wilde lid van den raad worden; hij zette alles op haren en snaren, doch werd niet gekozen. In gevolge van dien strijd viel tevens een voor Donk zittend raadslid, Verbakel, wiens uitstekende verdiensten door vriend en vijand erkend werden, en dien niemand had willen laten vallen.

Ik ontbeet bij den burgemeester op Eikenlust, en vond daar, behalve diens echtgenoot (Jkvrwe Stern uit Arnhem), diens moeder, Mevrouw De Jong van Beek en Donk, diens zwager, den kantonrechter Stern uit Rotterdam, den pastoor Van Donk en den kapelaan van Beek (de pastoor was naar de retraite). Een keurig dejeuner. Ik had weinig tijd, zoodat ik direct na het ontbijt moest vertrekken. Over Donk reed ik naar Lieshout.

Op mijne audiëntie waren behalve de genoemde geestelijken verschenen de Heeren Van Thiel uit Donk; ik roemde hunne étalage op de Bossche tentoonstelling, en beloofde een bezoek aan hunne fabriek, wanneer ik later gedurende langeren tijd in de gemeente zou verblijven; Dr. Timmer uit Beek, die klaagde, dat hij niet kon rondkomen, en, dat zelfs de Heeren Van Thiel als ziekenoctor bij de werkliedenbus hadden aangesteld Dr. Kuyper uit Gemert; en de hoofden der scholen te Beek en te Donk, beide werkende leden van de harmonie; ik bedankte hen, voor wat zij in die hoedanigheid hadden gedaan, en verzocht hen, namens mij tevens alle leden der harmonie dank te zeggen.

In de harmonie openbaarde de strijd tusschen Beek en Donk zich nog niet; de beste sujetten uit beide dorpjes waren lid der harmonie, vermoedelijk ten gevolge van het goede voorbeeld van die twee schoolhoofden; het hoofd der school te Donk was eertijds onderwijzer geweest te Beek; daardoor had hij in beide dorpjes relaties.

Men was juist begonnen den Erpschen watermolen af te breken; dit is eene groote verdienste van den burgemeester van Beek en Donk, dat hij dit werk heeft kunnen tot stand brengen. Zoowel de administratie van den ontvanger als die van den secretaris gaf stof tot het maken van opmerkingen; vooral omtrent het bijhouden der bevolkingsregisters viel veel aan te merken.

Lieshout

26/30 Jan. 1900 A no. 5, 1ste Afd. 1ste. Bureau. Veldwacht. Tegen het verbod van den burgemeester van Lieshout in was de gemeenteveldwachter Couwenberg agent eener levensverzekering Maatschappij. Op uitdrukkelijk verzoek van den burgemeester heb ik dien veldwachter niet ontslagen.

Den **24sten Augustus 1897** bezocht ik deze gemeente; ik reed van Helmond over Rixtel en Aarle naar Beek, vandaar over den kanaaldijk naar Donk, vervolgens naar Lieshout, en eindelijk vandaar over Stiphout naar Helmond terug. Even voor de kom van Lieshout vond ik de harmonie onder het hoofd der school; deze geleidde mij naar het Raadhuis. Daar vond ik B. en W., met wie ik geruimen tijd zat te praten. Op mijne audientie verschenen de pastoor met diens kapelaan en het bovengenoemde schoolhoofd.

Daarna kwamen de wethouders weer binnen en bleef ik met hen en met den burgemeester nog wat praten. Heel veel bijzonders hoorde ik niet van hen, behalve dat de gemeente eene quaestie had met den eigenaar van het heerlijk jachtrecht; ik raadde hen aan, om van dien eigenaar het recht aan te koopen, omdat er in Lieshout niemand was, die aan de gemeente het recht zou betwisten, wanneer deze eens in het bezit van het recht zou zijn. Dit scheen mij voor de gemeente veiliger dan de kans van eene onzekere procedure. Of zij naar mijn raad zullen luisteren??

De burgemeester, een zwager van den burgemeester van Mierlo, maakte op mij geen bijzonder aangenamen indruk. Hij wilde mij absoluut mede naar zijn huis hebben, om een glas wijn te drinken. Ik bedankte echter voor die eer. De harmonie deed mij geen uitgeleide; ik liet haar nog een stukje spelen, terwijl ik in mijn rijtuig zat, waarna ik afscheid nam van de menschen, en naar Stiphout reed.

De administratie laat nogal wat te wenschen over: de boeking van den hoofdelijken omslag, de vergunningsrechten, de hondenbelasting, de schoolgelden, de weigelden, de permissie voor het

steken van plaggen, het halen van heide en strooisel en de ontvangsten wegens het verkoopen van schelturf werden alle collectief geboekt, zonder voorafgaande noteering in een gezegeld journaal van ontvangst van de speciale betalingen. De witte vakken in de akten van den burgerlijken stand waren niet aangevuld; de inkwartieringslijsten sinds 1893 niet herzien. Er was geen register van aanvragen en beslissingen volgens de hinderwet; evenmin een register van localiteiten, waarin sterke drank in het klein wordt verkocht. De politieverordening dagteekent van 1886. Er is geen alphabetische klapper op het naar de volgnummers der huizen ingericht register.

Stiphout

Den **24sten. Augustus 1897** bracht ik een bezoek aan Stiphout; ik reed van Helmond over Rixtel, Aarle, Beek, Donk en Lieshout naar Stiphout en van daar weer naar Helmond. Gelukkig dat den koetsier den weg goed wist; want in al die zandwegen (in Stiphout is geen enkele harde weg) is veel kans om te verdwalen. Onder klokkengelui kwam ik voor het gemeentehuis, alwaar ik, behalve B. en W. nog een paar raadsleden vond. Met den burgemeester was het althans mogelijk een geregeld gesprek te voeren; de 4 anderen waren slaperige boeren, uit wie geen woord te halen was.

Stiphout is zeer arm; vooral de kleine boer heeft het hard te verantwoorden, doordat hij bijna van niets geld maakt. Om in het noodige levensonderhoud te voorzien, is hij gedwongen zijne vrouwen en kinderen naar de fabrieken te Helmond te zenden. Al laten de Helmondsche fabrikanten de vrouwen en kinderen een uur vroeger vertrekken dan het overige personeel, blijft het toch zeer ongewenscht, dat die allen des winters in donker dien langen weg (een uur) moeten afleggen. Daaraan is evenwel niet veel te veranderen. De kinderen beuren geld, betalen bij hunne ouders kostgeld, hebben altijd geld op zak, maken op Zaterdag en Zondagavond betrekkelijk groote verteringen, en zijn soms reeds op jeugdigen leeftijd aan drank verslaafd. In Stiphout ligt het kasteel van Croy. De laatste freule van Croy werd twee jaar voor haar overlijden Katholiek, en vermaakte het kasteel met negen boerderijen aan den algemeenen arme. Op het kasteel zijn thans oude mannen en vrouwen gevestigd, onder leiding van geestelijke zusters en van een rector. De burgemeester vertelde mij, dat het z.i. zoo tegen het belang van den arme was, dat die boerderijen altijd publiek moesten worden verhuurd, daardoor kreeg men vaak hoogst ongewenschte pachters, en bovendien dikwijls menschen, die meer beloofden, dan zij geven konden. Hij meende, dat het belang van den arme medebracht, om somtijds te mogen afwijken van den regel van publieke verpachting, en in zoo'n geval de plaats te mogen geven aan iemand, die waarborgen bood in zijn persoon voor eene behoorlijke verzorging van den grond, en voor het betalen van een redelijke pachtprijs.

Op mijne audiëntie verscheen niemand dan de pastoor, een gemoedelijk oud man, die zijn leven bij zijne Stiphoutsche kudde wil eindigen. Hij heeft eene zeer mooie kerk; van de spreekwoordelijke "Stiphoutsche kerk" (kerk zonder eenig heiligenbeeld) is thans heel geen spraak meer. Midden in het veld te Stiphout staat een reusachtig steenen gevaarte, laatste overblijfsel van den toren van een oude roomsche kerk; in 1884 sloeg de bliksem in dien toren; het dak en de spits verbrandden toen, terwijl de klokken smolten.

De toestand van de zandwegen was niet best; de zandweg van Lieshout naar Stiphout was slecht; de zandweg van Stiphout naar Helmond was redelijk. Volgens mijn koetsier was die laatste weg nu pas te mijner eer bijzonder in orde gemaakt. De administratie van den gemeente-ontvanger gaf geen aanleiding tot bemerkingen, behalve deze, dat de schoolgelden door hem rechtstreeks collectief geboekt werden in het journaal. De witte vlakken in de registers van den burgerlijken stand waren niet aangestreept. Er was geen alphabetische klapper op de bevolkingsregisters; wel een huizenregister.

Woensel en Eckart

Bij mijn bezoek op 24 augustus 1899 aan Strijp vernam ik van B en W dier gemeente, dat bij de laatste periodieke raadsverkiezing te Woensel aldaar geweldig "gestemd" was. De burgemeester van Woensel had 5 handlangers in den Raad; de pastoor had er zes. Als het dus op stemmen aankwam, moest de burgemeester het altijd verliezen. Dit nu begon ten slotte den burgemeester te

vervelen; bij de verkiezing wist hij de mindere kiezers op zijn hand te krijgen, een aanhanger van den pastoor werd uit den Raad gewerkt, en door een vriend van den burgemeester vervangen. De nieuw gekozene kwam te overlijden nog vóórdat hij had kunnen zitting nemen; daarop werd er een nieuwe verkiezing uitgeschreven; de burgemeester en de pastoor hadden weer ieder hun eigen candidaat; van de zijde van den pastoor trachtte men de mindere kiezers van den burgemeester tot zich te trekken, door een gewonen sigarenmaker candidaat te stellen. Die toeleg mislukte geheel en al; de candidaat van den burgemeester werd gekozen, tegenover die van den pastoor (het reeds eenmaal gevallen raadslid); de sigarenmaker had slechts 70 stemmen gekregen. Zeer tot mijn leedwezen schijnt bij deze stemmingen een zeer ruim gebruik te zijn gemaakt van drank: jenever en bier; in de naburige gemeenten sprak men er althans schande van, en beweerde men, dat de verkiezing geheel beheerscht was geworden door het antwoord op de vraag, wie van de twee partijen het meeste geld over had voor jenever of voor bier.

Den **25e augustus 1897** bezocht ik deze gemeente. Ik reed van Eindhoven naar Woensel; vandaar naar Nunen; vervolgens naar Tongelre, en vandaar weer naar Eindhoven. De harmonie kwam mij tegemoet, maar ontmoette mij niet, doordat ik langs den grooten Rijksweg (Eindhoven-Best) nar Woensel reed, terwijl de harmonie eenen gemeenteweg volgde. Op het Raadhuis vond ik den burgemeester met zijnen geheelen Raad; in de kamer van den burgemeester werd mij een glas eerewijn aangeboden, waarna ik met B en W naar boven ging en in de Raadszaal plaats nam. Op mijne audiëntie verscheen de pastoor van Woensel (een man, die zonder mij iets te zeggen, tegenover mij plaats nam, terwijl ik stond) en zijne twee kapelaans; ik vernam van hen, dat de toren van de nieuwe kerk kort nadat hij voltooid was, was ingestort, doordat er verkeerde steenen aan gebruikt waren, en dat er geen geld was om een anderen toren te bouwen.

Het raadslid Van Oers klaagde er over, dat er ten gemeentehuize trouwboekjes werden afgegeven voor f. 0,25, terwijl die boekjes in den handel 8 centen kosten; ik stelde later aan den burgemeester voor om die boekjes gratis ten koste der gemeente te verstrekken. Verder kwamen nog de hoofden der scholen te Woensel en te Acht hunne opwachting maken. Het beste gedeelte (financieel het beste) wed indertijd van Woensel afgenomen en bij Eindhoven gevoegd. Nu nog wonen ± 1.500 menschen tegen de bebouwde kom van Eindhoven aan, doch behooren tot Woensel.

Het dorp Woensel is langzamerhand verplaatst, ten gevolge van den bouw der Roomsche kerk in 1875. Vroeger stond de kerk aan den grintweg naar Son. In heele oude tijden stond de kerk nog op eene andere plaats; die kerk is gesloopt; er bleef nog van over de toren, daarbij vindt men nog de openbare school; deze wordt te klein en zal op den duur ook wel verplaatst worden. Het Raadhuis moest ook al verplaatst; hoewel het oude nog goed bruikbaar was, werd er toch een nieuw gebouwd tegenover de nieuwe kerk.

Het nieuwe raadhuis was juist in gebruik genomen, het oude is nu verhuurd voor fl. 110,-. De verplaatsing van het raadhuis geschiedde niet dan na een hardnekkigen strijd in den boezem van den Raad; eene commissie uit Gedeputeerde Staten moest zelfs naar Woensel, om te trachten bemiddelend op te treden; zonder succes!

De Heer Van Glabbeek uit Tilburg heeft op de grens van Woensel en Best een stuk gemeenteheide duur gekocht (hij betaalt fl. 300,- de ha.) en is bezig een steenfabriek op te richten, waarin hij 5 á 6 millioen steen 's jaars kan bakken. Zijne installatie kost hem zeker een ton. Hij krijgt een halte aan de lijn Eindhoven-Best te Acht, maar moet daarvoor zelf het station bouwen en de verdere onkosten dragen; een en ander kost hem fl. 17.000,-. De gemeente maakt een ringweg van die halte tot aan de fabriek ± 400 m; de weg zal 2½ M breed zijn tusschen de kantkeien en ongeveer fl. 3.000,- kosten.

Woensel heeft veel eigendommen; 's jaars wordt tot in cultuur brengen van heide (aanleg van mast) ± fl. 1.000,- aan arbeidsloon besteed. De grond wordt niet omgezet, maar er worden singels opgeworpen van ± 4 M breedte. De mast moet te Woensel zeer welig groeien. De gemeente is sinds 1887 op deze manier bezig; ze heeft reeds ± 100 ha. Mastbosschen, die uitstekend groeien.

Er wordt in Woensel veel muziek gemaakt; er waren twee harmonieën en twee zangvereenigingen; die allen kwamen serenades brengen. Toen ik te Eindhoven was, bood de

gemeenteraad mij een dejeuner aan; Woensel wilde niet minder doen. Toen ik om 12 uur vertrekken wilde, zeide de burgemeester, dat er op gerekend was, dat ik even iets zou gebruiken; ik kreeg toen een groot dejeuner, bereid en bediend door Scheefhals te 's Bosch. De heele Raad zat mede aan. Midden onder het dejeuner stond ik op, omdat ik naar Nunen moest, alwaar ik toch al anderhalf uur te laat aankwam.

De burgemeester van Woensel maakte op mij een goeden indruk; kalm en bedaard, wist hij met zijne wethouders en met de leden van den Raad aardig om te springen. Administratie van den ontvanger was in goede orde; van de 48 betalingen voor vergunningsrecht waren er 19 geschied op 1 Mei en 7 op 17 Mei. Administratie ter secretarie: het verslag over den toestand der gemeente in 1896 was slechts onvolledig bewerkt. In de registers van den burgerlijken stand waren de witte vlekken niet aangestreept. Het register van vestiging in de gemeente was onvolledig ingevuld. De strafverordeningen waren niet alle in overeenstemming gebracht met het nieuwe wetboek van strafrecht. De aanvragen en beschikkingen volgens de Hinderwet waren wel samen vereenigd, maar een register ontbrak.

Nunen, Gerwen en Nederwetten

Den **25sten Augustus 1897** bezocht ik deze gemeente. Ik reed van Eindhoven over Woensel naar Nunen, vandaar naar Tongelre en vandaar naar Eindhoven terug. Op de grens van Woensel en Nunen (alwaar ik een kleine anderhalf uur te laat aankwam) vond ik eene eerewacht van 9 ruiters, die mij naar het Raadhuis te Nunen bracht. Daar vond ik den burgemeester met zijn geheelen Raad, en met die allen zat ik een paar uur te praten. Ik kreeg van dien boerengemeenteraad een goeden indruk, en vond de verstandhouding tusschen den burgemeester en den Raad zeer goed. De leden van den Raad wonen door de heele gemeente verspreid.

Op mijne audiëntie verschenen de kapelaan van Nunen, en de pastoors van Nederwetten en Gerwen; ik hoorde van hen niets bijzonders. Daarna kwam notaris Scholtens, die zeide in Nunen gaarne te wonen, maar daar niet te kunnen bestaan; hij vroeg overplaatsing naar Roosendaal, waar juist eene vacature is ontstaan. Het hoofd der school te Gerwen klaagde, dat zijne woning zoo vochtig was en bovendien 10 minuten ver van de school verwijderd was.

De grond te Nunen is ongeschikt voor mast; jaarlijks worden echter \pm 400 canada's gepoot, nadat de grond daartoe behoorlijk bereid is. De canada's moeten in Nunen bijzonder goed groeien.

Twee harmonieën verwelkomden mij; de eene uit Nunen zelf, de andere uit "Eeneind"; in deze harmonie zitten ook veel honoraire en werkende leden uit Tongelre. Toen ik later in Tongelre kwam, vond ik daar de harmonie uit Eeneind terug. Klachten hoorde ik in Nunen niet; ik geloof dat daar alles goed gaat. Men heeft in Nunen een buitengewoon goed secretaris; een man met een ongelukkige hand of arm, maar die buitengewoon goed werkt.

Een register van aanvragen en beschikkingen volgens de hinderwet was niet aanwezig; men wist niet of de verordening, bedoeld bij art: 172 Gemeentewet bestond. Ook de administratie van den gemeente-ontvanger was in goede orde; ik acht echter de voldoening van arbeidsloonen op doorlopende betaalsrollen op zegel niet regelmatig.

Tongelre

Den **25 Augustus 1897** bezocht ik deze Gemeente; ik reed van Eindhoven over Woensel en Nunen naar Tongelre, en vandaar naar Eindhoven terug. Op de grens van Nunen en Tongelre vond ik de halve bevolking om mij welkom te heeten; twee oude gilden, dat van St. Martinus en dat van St. Catharina. De leden dezer gilden waren meer dan potsierlijk uitgedost; leden van handboog- en kruisbooggezelschappen; kaartvereenigingen, en daarmede was al wat er jong volk te Tongelre was, mede geloopen naar de grens der gemeente. De muziek van "Eeneind" uit Nunen ging voorop, daarna een eerewacht van \pm 12 ruiters, vervolgens allerlei gezelschappen, en daartusschen allerlei los volk.

Zoo geëscorteerd kwam ik aan het Raadhuis te Tongelre, alwaar ik B. en W. vond. De burgemeester is tevens boekhouder van de Eindhovensche bank, en gaat voor die betrekking dagelijks naar Eindhoven. De harmonie kwam voor het Raadhuis een deuntje spelen; de

schoolkinderen (jongens en meisjes; er is te Tongelre geen liefdehuis) waren door Vossen, het hoofd der school geleerd, en kwamen hunne kunsten (liedjes zingen) vertoonen; de meisjes meest allen in het wit, met kransjes op! Toen ik wegging werd de stoet opnieuw geformeerd; de schoolkinderen kregen er toen echter ook eene plaats in. Bij het komen in, en het verlaten van de gemeente hield het schoolhoofd een speech. Bij het huis van den burgemeester (tusschen Nunen en Tongelre) was een eerepoort opgericht.

Klasens beweert, dat de burgemeester den secretaris de voet wil lichten, om zelf secretaris te worden; dan zou hij zijne betrekking aan de Eindhovensche bank kunnen opgeven en in Tongelre blijven; ik weet niet, of er eenige grond is voor dat beweren. De verstandhouding tusschen B. en W. scheen mij zeer goed. De administratie van den ontvanger liet niet veel te wenschen over; niet B. en W., maar de burgemeester sluit bij de tweemaandelijksche kasopneming het journaal af; in het hulpjournaal der ontvangsten was de datum der ontvangst niet vermeld. De schoolgelden werden rechtstreeks collectief in het journaal geboekt. De administratie van den secretaris was in geen besten staat; bij de bevolkingsregisters ontbrak een personenklapper; meerdere gezinnen werden op één blad geboekt; de bijhouding liet ook zeer veel te wenschen over. In 1896 was de secretaris uit eigen beweging begonnen een geheel nieuw bevolkingsregister aan te leggen, omdat het oude onbruikbaar was geworden. Er was geen notulenregister van de vergaderingen van B. en W.; de politieverordening is van 1887; de verordening krachtens art. 172 Gem. wet ontbrak; evenzoo een staat van hetgeen naar burgerlijk recht eigendom is van de gemeente; ook was er geen register van aanvragen en beschikkingen volgens de hinderwet.

In Juni 1900 vertrok plotseling de dienstbode van den pastoor, naar men zeide in zwangeren toestand; men noemde de koster als den vermoedelijken vader (Vogels, zoon van den wethouder). Zeer opvallend was het, dat kort daarna de pastoor, Van Kessel, plotseling ontslag nam, en naar Heerlen trok naar zijn broeder, den notaris. Er ontstonden daarover allerlei praatjes; daarna relletjes en opstootjes; zie over een en ander een rapport dd 24 juli 1900 van den luitenant der Marechaussee Van der Minne aan zijn chef, den overste Prins, door dezen aan mij in afschrift medegedeeld. De burgemeester Van de Ven gedroeg zich niet onberispelijk; bij kabinetsmissive dd 4 Aug. 1900 A nr. 1, 2e Afd. 3e bureau, schreef ik ter zake aan den burgemeester; bij missive dd 7 Augustus 1900 nr. 56 trachtte de burgemeester zich te verantwoorden.

Vlierden

Over den toestand van het lager onderwijs te Vlierden klaagt de districtsschoolopziener te Eindhoven (zie bl 84 Hoofdstuk VI van het provinciaal verslag over 1898).

Den **26ste Augustus 1897** bezocht ik deze gemeente. Ik liet mij aan het station te Deurne door een rijtuig uit Helmond halen, en reed daarmee naar Vlierden; vandaar ging ik later terug naar Deurne; nam daar den trein naar Helenaveen, en keerde daarmee later naar Helmond terug. Op de grens van Deurne en Vlierden vond ik de harmonie uit Asten, door den burgemeester van Vlierden (tevens burgemeester van Asten) gerekwireerd, benevens de schooljeugd met vlaggetjes enz.

Op het raadhuis (ééne kamer, die dienst doet voor raadszaal, secretarie, burgemeesters-kamer enz.) vond ik B. en W. De burgemeester, Frencken, is tevens secretaris; hij woont te Asten, en komt eenmaal 's weeks, des woensdags, den heelen dag in Vlierden. Hij heeft een klerk op de secretarie; deze doet voor hem het schrijfwerk. Vlierden is eene gemeente zonder burgerij; niets dan landbouwers. Uitsluitend door sparen en door zuinig te zijn is Vlierden rijk geworden; het had, toen Frencken burgemeester werd, weinig of niets; nu trekt het uit bezittingen een zeer aanzienlijk bedrag; terwijl het bovendien eene zeer uitgebreide aanplant heeft van jonge mast, die uitstekend groeit. In den afgelopen winter werd nog 12 H.A. heidegrond tot mastbosch aangelegd.

B. en W. klaagden om het hardst over den pastoor (Pistorius); deze moet nl. bijzonder scrupuleus zijn, ten gevolge waarvan het hem er van tijd tot door loopt. Hij heeft geen kerkmeesters, geen organist, geen koorzangers, geen koster. Achtereenvolgens verlieten twee verschillende schoolhoofden om hem de gemeente; nu is het derde hoofd der school, en dat alles

in 7 jaren tijds. De pastoor is niet in staat, om de meisjes voor te bereiden voor de 1ste Heilige Communie; dit geschiedt te Deurne of te Helmond; de pastoors van die gemeenten verklaren schriftelijk, dat de meisjes voldoende voorbereid zijn, en op die verklaring worden zij te Vlierden aangenomen; de jongens, die aangenomen moeten worden, houdt hij van 's middags een tot 's avonds tien uur in de kerk. De menschen gaan te Vlierden niet meer naar de kerk, gaan daar ook niet meer biechten. Toen de wethouder Rovers, tevens oud-kerkmeester, zich bij den Bisschop over den pastoor was gaan beklagen, had deze gezegd, dat hij geen macht had om den pastoor weg te jagen, maar dat hij Vlierden beklagde.

Ik bracht een bezoek aan de openbare school en woonde daar eene les in de aardrijkskunde aan de hoogste klasse bij; het viel me nogal mee. Het Raadhuis was nogal aardig versierd; de muziek deed mij later, – zonder de schoolkinderen – uitgeleide tot aan de grenzen van Deurne. De administratie van den ontvanger was in goede orde; zijn kas sloot echter niet; hij had f. 331,44 teveel in kas. Ook het vergunningsrecht was rechtstreeks collectief geboekt. Ook ter secretarie zag alles er goed uit; de weinige aanmerkingen, die te maken waren, werden mondeling gemaakt. Een uitstekende klapper, die zeldzaam voorkomt, was hier aan het bevolkingsregister toegevoegd. Op de begrooting voor 1897 had ik echter eene groote aanmerking; in strijd met art: 247 der gemeentewet hief de gemeente opcenten op het personeel, zonder dat er tevens hoofdelijke omslag of eene andere plaatselijke directe belasting werd geheven.

Deurne en Liessel

Den **26 Augustus 1897** bezocht ik deze gemeente. Met een rijtuig uit Helmond reed ik vanaf het station Deurne eerst naar Vlierden; vandaar terug naar Helenaveen, terwijl ik ten slotte per trein vandaar weer terugkeerde naar Helmond. Op de grenzen van Vlierden en Deurne vond ik eene eerewacht van ongeveer twintig ruiters onder commandant Swinkels. Zij geleidden mij tot aan de spoorbaan, alwaar ik de fanfare uit Deurne vond. De kantonrechter Van den Dungen, commissaris van de harmonie, hield bij mijne aankomst een lange speech. Een meisje van het hoofd der school Van Baars bood op het gemeentehuis een bouquet aan, met eene toespraak welke er goed uit kwam.

Mijn onderhoud met B. en W. liep natuurlijk vooral over de exploitatie van de Peel; de wethouder Goossens aan wien vooral de leiding der zaken van de veenderij is opgedragen, scheen mij minder ongeschikt dan hij mij steeds door zijn vijanden was afgeschilderd. Op mijne audiëntie verschenen de pastoors van Liessel en Neerkant en de kapelaan van Deurne, zij hadden niets te vertellen. Van de kantonrechter Van den Dungen vernam ik, dat, volgens zijne overtuiging, zoowel het raadslid Hermans, als het Dagelijksch Bestuur en de secretaris Janssens eerlijke menschen waren, en dat, al bestreden zij elkander nog zoo heftig, door hen geen ander doel werd nagestreefd dan het belang van de gemeente, dat zij, ieder naar eigen inzicht, zoo goed mogelijk wilden behartigen.

De gemeentearts Crobach is sinds tien jaren in Deurne gevestigd; hij heeft daar f. 1.700 tractement; vroeger was hij zeven jaar lang te Oss geneesheer, en huwde toen de dochter van burgemeester Tenseling. Een semi-arts, Peters, zoon van den vroegeren doctor te Deurne, had niets te vertellen.

Het schoolhoofd Van Baars vermeedert zijne inkomsten belangrijk door kostleerlingen te houden; bij hem waren o.a. zoons van den kantonrechter Smits, van den Gedeputeerde Mutsaers, van Suijs enz. Op zijn school waren 120 jongens; daarvan zou hij er spoedig velen moeten missen, omdat er pas door de eerwaarde fraters een school geopend was.

Hermans klaagde over de administratie van de veenderij; alles was zoo moeielijk na te gaan; er was geen oog op te houden. Hij wilde eene afzonderlijke rekening en begrooting en tevens eene afzonderlijke Commissie van Beheer. Hij prees de eerlijkheid en de werkzaamheid van den secretaris Janssens; de burgemeester was niet boven de partijen gebleven, maar had zich aangesloten bij de groote klik. Hoewel eerst bij herstemming gekozen, was Hermans toch gelukkig lid van den Raad gebleven. B. en W. hadden voor mij een lunch doen bereiden op het Raadhuis; het menu was te lang; er was geen tijd om het af te eten.

Om 2 uur 53 vertrok ik met B. en W. en den secretaris naar Helenaveen, de harmonie ging mee, en speelde zelfs in den trein. Ik zag te Helenaveen de fabriek van de gemeente in volle werking;

ik deed een tochtje op het kanaal van Deurne; ik zag het grauwveen en het zwart veen steken. Vervolgens bracht ik nog een kort bezoek aan de fabriek van de firma Wolff, directeur Loder, om daarna terug te keeren naar Helmond.

Een massa menschen uit Deurne waren met mij mede gereisd naar Helenaveen; overal, zoowel te Deurne als te Helenaveen had men veel werk gemaakt van mijne ontvangst; turfstrooisel speelde bij de versieringen natuurlijk een groote rol. De administratie van den ontvanger zoowel als die van den gemeente secretaris was goed verzorgd en in goeden toestand.

Op uitnoodiging van Commissarissen van de Maatschappij Helenaveen, ging ik met die Heeren (Canter Creemers, president commissaris, Fried van Lanschot, Frans van Rijkevorsel, Lutkie, Engelenburg, Peereboom, Janus van der Steen en Wesselman van Helmond) den 7 Augustus 1899 naar Helenaveen, alwaar zij mij het bedrijf der Maatschappij tot in bijzonderheden lieten zien. Aan de halte Helenaveen ontvangen door den directeur, Van de Blocquerie, reden we langs de Helenavaart naar het dorpje van dien naam. Onderweg stegen we uit om eene drijvende fabriek van turfstrooisel, die in volle werking was, te zien; we namen ook de groote vaste fabriek, die tijdelijk stilgezet was, in oogenschouw. Aan die groote fabriek viel vooral in het oog de machine, met welke men de vezels zuivert en schoonmaakt, om daardoor den grondstof te verkrijgen voor het vervaardigen van allerlei stoffen (zijde, wol enz.)

Peereboom, de grootvader van den tegenwoordigen Commissaris, was in het jaar 1830 als Friesch schutter gecantonneerd in Brabant; hij bleef later als onderwijzer in Deurne hangen. Hij kende de Friessche verveningen, en ontdekte, dat vele NoordBrabantse heidevelden zwartveen bevatten, en voor twee graven uitnemend geschikt waren. Hij vereenigde zich met den Hoofdingenieur Fijnje en Van de Griendt, en begon de exploitatie van Helenaveen, na een stuk heide van Deurne gekocht te hebben. Naar de echtgenoot van Van de Griendt, die Helena heette, werd de veen Helenaveen genaamd.

De zaak liep slecht; er werd veel geld in verloren; men moest geld zoeken onder hypothecair verband. Een eerdere hypotheek ad f. 100.000 werd gegeven door ...; later ging de heele boel fout; toen werd er eene Maatschappij van gemaakt, en werd de eerste hypotheekhouder president Commissaris. Men exploiteerde oorspronkelijk het zwartveen; dat werd naar boven gehaald, en het grauwveen liet men dan zakken, omdat dat destijds geen waarde had. Op het grauwveen zijn nu de woningen gebouwd; van het grauwveen heeft men bouw- en weiland gemaakt, daarop heeft men lanen en wandelpaden aangelegd.

Behalve de directeurs- en opzichterswoning heeft de Maatschappij 180 woningen gebouwd; deze staan op zich zelve; bij elke woning hoort van een halven tot een heelen hectare land. De mannen werken in de venen of op de fabriek. Oorspronkelijk exploiteerde de Maatschappij zelve de uitgeturfde gronden; er werd tabak verbouwd; er werden Westlandsche tuinen aangelegd, enz. enz. Voordeel schijnt daarin niet meer gezien te worden; het land wordt nu meestal bij de woningen verpacht.

De directeur der Maatschappij is natuurlijk almachtig in Helenaveen; hij gaat wel eens verder dan geoorloofd is; de burgemeester is zoo verstandig om hem niet te contrarieeren. Met den vorigen Pastoor was men slechte vrienden, wat natuurlijk slecht werkte; met den tegenwoordigen – Kerssenmakers – gaat het best. Over een jaar of zes heeft de Maatschappij haar terrein plusminus zeshonderd hectare – gekocht van Deurne tegen f. 80 de hectare – uitgeveend; zij tracht nog veen van de gemeente Deurne te koopen, maar kon daarin vooralsnog niet slagen.

Bosch, de vorige directeur van Helenaveen, liet het beroerd liggen; in 1893 werd hij verwijderd door Van de Blocquerie. Over hem schijnt men zeer tevreden' hij heeft vrij wonen en tuin, f. 2500 tractement en een aandeel in de winst, We ontbeten en dineerden in de woning van den hoofdopzichter Verhoeven.

Lierop

Den 27sten Augustus 1897 bezocht ik deze gemeente. Ik reed van Helmond naar Lierop; vandaar naar Someren; vervolgens naar Leende, en toen weer naar het station van Budel waar ik den trein nam naar Roermond. Men had zoo goed als geen werk gemaakt van mijn ontvangst; een enkele vlag en verder een beetje groen aan het gemeentehuis. Verder niets. Op het

gemeentehuis vond ik den burgemeester met diens twee wethouders, eenvoudige boeren; een der wethouders was zelfs op klompen!

Ik zat met hen wat te praten over alles en nog wat, in de eerste plaats over het feit, dat er geen harde weg is naar Lierop. Men vertelde mij, dat men, nu de deken van Lierop zoo'n prachtig nieuw godshuis gebouwd heeft, getracht had om de oude kerk voor afbraak te koopen; men wilde die dan gebruiken om de weg van sluis 10 naar Lierop te verharden. De deken vroeg f. 500,-; de gemeente wilde echter niet meer dan f. 200,- besteden. Op den prijs stuitten de onderhandelingen dan ook af.

Op mijne audiëntie verscheen niemand dan de Kapelaan (de deken was naar de retraite); hij vertelde mij dat de burgemeester zeer voor de verharding van den weg was maar dat de boeren raadsleden te conservatief waren om geld voor de verharding van den weg beschikbaar te stellen.

Lierop is een eenvoudig boerendorp; de burgemeester (tevens secretaris) is zelf een van de rijkste boeren uit de gemeente. De burgemeester schijnt daar vrij wel op zijn plaats; hij kent het werk, en, hoewel hij alles zeer origineel inricht, was er toch, in 't algemeen genomen geen ernstige aanmerkingen te maken op de administratie. Hij schijnt een eenvoudige slimme boer wiens vijand ik niet gaarne wil zijn wanneer ik in Lierop woonde.

De wethouder Van Dijk maakte een aangename indruk; Van der Sanden, de andere wethouder, beviel mij minder goed. De bevolkingsregisters worden op eigenaardige wijze bijgehouden: het register van vestiging (waarin meestal inkomende dienstboden zijn op te nemen) blijft fungeeren als dienstbodenregister; daarop is een klapper van de hoofden der gezinnen bij wie zij wonen, en waarin naar dat gezin in het hoofdregister wordt verwezen. Alleen bij duurzame vestiging in eene familie geschiedt de overschrijving in het hoofdregister. Van elders ontvangen duplicaten worden als berichten van vestiging teruggezonden.

De ontvanger boekte vergunningsrecht en schoolgeld collectief rechtstreeks in het journaal. De inkwartieringslijst werd niet geregeld herzien.

Someren

Den **27sten Augustus 1897** bezocht ik deze gemeente. Ik reed van Helmond naar Lierop; vandaar naar Someren; vervolgens naar Leende, en vandaar naar het station te Budel, waar ik den trein nam naar Roermond. Even voor de kom van Someren stond mij de harmonie op te wachten, die mij naar het Raadhuis bracht. Daar werd ik in ontvangst genomen door B. en W. Het raadhuis was uit- en inwendig zeer netjes versierd. Ik maakte met bijzonder veel genoegen kennis met den wethouder Bennebroek; hij schijnt mij de aangewezen man, om in de toekomst burgemeester van Someren te worden; hij is zeer gefortuneerd. De wethouder Maas scheen mij vrij onbeteekenend; financieel moet hij niet onafhankelijk zijn.

De burgemeester-secretaris beviel mij niets; trouwens uit de vele moeilijkheden, welke Gedep.Staten met Someren hebben, blijkt overtuigend, dat hij de ware burgemeester niet is. De man is gezegend met een gezin van 12 kinderen, waarvan er acht onverzorgd zijn. Financieel is hij verre beneden nul. Zijne goederen zijn zelfs met een tweede hypotheek belast. Hoewel hij zelf secretaris is, verricht hij het secretariewerk niet zelf, maar laat dat over aan zijn oudsten zoon, die sinds 1877 op de secretarie werkt, en die zijn legen tijd verder nuttig besteedt als klerk bij notaris Hockers te Someren. Hij zeide dan ook aan Klasens, dat hij de kostwinner was van zijn vader en van diens groote gezin. Hij schijnt een oppassend man, en zou de aangewezen burgemeester van Someren zijn, als zijn vader uit den tijd raakt, indien hij financieel niet zoo slecht was. Nu kan daaraan geen denken zijn.

Ik besprak met B. en W. in de eerste plaats den toestand van het openbaar onderwijs te Someren, en te Someren-Eind. Ik trachtte de Heeren te beduiden, dat er aan dien misselijken toestand een einde moest komen; ik deelde hen mee, dat het mij bekend was, dat de Bisschop zich niet wilde bemoeien met de ruzie tusschen de pastoors van Eind en van Someren, en dat zij zich dus niet langer achter eene eventueele interventie van Monseigneur mochten verschuilen. Toen de burgemeester mij zeide, dat hij het in den Raad zou brengen, en dat hij mij zou berichten, indien de Raad in den gewenschten zin besloot, zeide ik hem, dat ik eenen dergelijken brief niet van hem wilde ontvangen, omdat mij daaruit zou blijken, dat zijn invloed als

burgemeester niet groot genoeg was, om den Raad tot eene eerlijke uitvoering van de wet te doen besluiten. Ik maande hem ernstig aan om te zorgen, dat de zaak spoedig op de gewenschte wijze geregeld werd.

Ik besprak daarna met B. en W. het jagen en visschen van het schoolhoofd te Someren, en dat deze o.a. op drijffacht ging bijv. bij Bluijssen, en dat hij dan geen school gaf, en de kinderen later het verlorene op zaterdag liet inhalen. Ik gaf B. en W. te kennen, dat het hiermede uit moest zijn; dat het hoofd der school er was om de kinderen, en niet omgekeerd.

B. en W. klaagden om strijd over den gemeenteveldwachter; ik heb dezen toen laten binnenkomen, en hem in presentie van B. en W. gezegd, dat hij in het vervolg zijn plicht had te doen; dat ik door het verledene een streep zou halen, maar dat ik hem onverbiddeijk zou ontslaan, als de burgemeester zich weer over hem in zake een ernstig feit beklaagde.

Ik zeide den burgemeester, dat hij den veldwachter niet moest befitten; dat hij de kerk in het midden moest laten, en hem in staat moest stellen, om eerlijk als veldwachter zijn plicht te doen; maar dat, wanneer deze in groote zaken weer zijn plicht mocht verzuimen, ik daarvan kennis wilde bekomen, en dat hij dan den veldwachter niet met mij moest dreigen, maar werkelijk aan mij moeste mededeelen, wat er geschied was, opdat ik naar bevind van zaken zou kunnen handelen.

Op mijne audiëntie verschenen de kapelaans uit Someren; ik vernam van hen, dat er in Someren op ergerlijke wijze misbruik van sterken drank wordt gemaakt; zoo vertapten in 1896 drie kroegen te zamen ongeveer 100 H.L. jenever; bijna 10.000 Liter in drie kroegen. De andere kroegen zouden te zamen nog \pm 50 H.L. vertappen. Misbruik van sterken drank wordt gemaakt door alle standen, vooral ook door de gegoede boeren; deze zijn daardoor allen sterk achteruit gegaan; er zijn geen 5 boerderijen in heel Someren, die onbelast zijn.

Aan Someren-Eind vestigen zich hoe langer hoe meer menschen; allen veenarbeiders, die in Deurne of Asten in de Peel werken; zij verdienen veel geld, drinken veel drank, en lijden groote armoede. Dominee Van der Hoeve heeft een kudde van 65 gemeentenaren, verdeeld over 10 gezinnen; allen pachters van de Maatschappij tot bevordering van welstand onder landlieden; hij beweerde, dat zijne schapjes geen misbruik van drank maakten.

Notaris Hockers kwam weer klagen, dat het gemeentebestuur hem niet steunde tegenover de onbillijke bejegening door De Wit. Hij zeide, dat de burgemeester De Wit niet aandurfde, omdat deze laatste geld op tweede hypotheek op de goederen van den burgemeester had geschoten. Toen ik later B. en W. over de quaestie Hockers-De Wit sprak, erkenden allen, dat de Wit ongelijk had. Ik spoorde hen aan, om krachtig op te treden en aan deze zaak nu spoedig een eind te maken.

Alvorens te vertrekken, bedankte ik nog Buskens (een broer van den burgemeester van Gemert, onderwijzer te Someren) dat hij, als directeur van de harmonie, met die muziek gekomen was en mijn verblijf te Someren had trachten te veraangemen. Het vergunningsrecht werd door 3 herbergiers eerst betaald op 21 Mei. Het schoolgeld werd rechtstreeks collectief in het journal geboekt. Duplicaten van getuigschriften van woonplaatsverandering werden als berichten van vestiging teruggezonden. Van de vergaderingen van B. en W. worden niet geregeld notulen gehouden.

Leende

Den **27sten. Augustus 1897** bezocht ik deze gemeente; ik reed van Helmond over Lierop en Someren naar Heese, ontbeet daar in de herberg van "Ciska" van den Berg, ging vervolgens naar Leende, en liet mij ten slotte te Budel op den trein brengen naar Roermond. Op het Raadhuis (waaraan enkele versieringen waren aangebracht), vond ik den burgemeester met den geheelen Raad; ik zat met die boeren wat te praten.

Op mijne audiëntie verschenen pastoor en kapelaan; het hoofd der school, dat mij mededeelde, dat men voor eenige jaren hem had willen dwingen om heen te gaan, omdat hij f. 800,- salaris had, en men meende voor f. 700,- een schoolhoofd te kunnen krijgen; dat men de meest onaangename middelen had gebezigd om hem maar kwijt te raken, en dat zulks had geduurd, totdat het raadslid, dat dien strijd begonnen was, en bereids twee andere raadsleden op zijn

hand had, overleden was. Nu was die strijd gelukkig uit, en had hij een rustig en gelukkig bestaan als hoofd der school te Leende.

Een zekere Van Engelen kwam klagen over den winkel van den onderwijzer Verra; ik zeide hem, dat hij zich schriftelijk tot Gedeputeerde Staten moest wenden. Later besprak ik die klacht met de verschillende raadsleden; ik kreeg toen den indruk, dat er niet ten onrechte door v. Engelen geklaagd werd; het heette, dat de winkel gedreven werd door een zwager van Verra. Maar die zwager is koperslager, ongehuwd, en woont bij Verra in, terwijl de vrouw van Verra in den winkel bedient.

Ik gispte nog de wijze, waarop de meer gefortuneerden in den hoofdelijken omslag werden getroffen; van iemand, die volgens den Raad f. 2.000 inkomen heeft, meent de Raad, dat hij nog wel meer zal hebben; om die reden wordt hij aangeslagen alsof hij f. 4.000,- inkomen had. Ik zeide aan de Raadsleden, dat het m.i. de beste manier was, om alle gefortuneerden de gemeente uit te jagen, en toestanden te krijgen, zooals bijv. het platteland van Friesland te zien geeft. Trouwens, de Raad zelf had mij reeds van te voren meegedeeld, dat de hoogstaangeslagenen, de eene voor en de andere na, successievelijk de gemeente metterwoon verlieten.

De indruk, dien ik van den burgemeester kreeg, was slechts matig, ik zou niet durven zeggen "redelijk goed". De administratie van Leende laat nogal wat te wenschen over: van enkele vergunningen werd het recht eerst den 3den Mei betaald. De ontvangsten wegens hoofdelijke omslag, hondenbelasting, schoolgelden enz. waren rechtstreeks collectief in het journaal geboekt. Er was geen notulenregister van Burg. en Weth. Er was geen alphabetische klapper op het bevolkingsregister. De rechten, verschuldigd wegens verrichtingen van den ambtenaar van den burg. stand werden om het jaar verantwoord in plaats van om de drie maanden. Er waren geene schutterijregisters, zoodat inschrijving, loting, opmaken der schuttersrollen enz. niet schijnt plaats te hebben. De inkwartieringslijst was niet herzien. Er was geen register van aanvragen en beschikkingen volgens de hinderwet. De Politieverordening dagteekent van 1882. Aan art: 14 der veiligheidswet was geen uitvoering gegeven; er was althans geen aantekening gehouden van de opgaven, volgens art: 13 aan den Inspecteur te zenden.

Budel

Den **28sten. Augustus 1897** bezocht ik deze gemeente; ik kwam des ochtends te 6.55 van Roermond aan het Station te Budel; ik reed vandaar naar Soerendonk, vervolgens naar Maarheeze, en eindelijk over Leende naar het station te Valkenswaard, waar ik den trein naar Den Bosch nam. Ik had van tevoren aan den burgemeester van Budel geschreven, dat ik gaarne de zinkfabriek zou bezoeken; ik vond aan het station de beide directeuren van de fabriek (de gebroeders Dor); zij wachtten mij met een klein locomotiefje op, waarachter twee wagens, een open en een dichte wagen waren gekoppeld.

Op den open wagen (versierd) namen we plaats en reden we naar de fabriek. Op het terrein van de fabriek ligt \pm 12 K.M. tramspoor; de fabriek ligt op een terrein van ongeveer 800 H.A.; aan de eene zijde ligt de trein Roermond-Antwerpen, aan de andere zijde de Z. Willemsvaart. Per spoor wordt weinig ontvangen en weinig verzonden; de spoorwijdte is dan ook zeer nauw; wat per tram van de fabriek naar het station te Budel wordt vervoerd, moet daar overgeladen worden; de spoorwijdte tusschen de spoorrails en de tramrails is niet dezelfde, zoodat de wagons niet van het station tot de fabriek kunnen doorloopen.

Het groote vervoer geschiedt langs de Z. Willemsvaart; daar heeft de fabriek een haven gemaakt, groot genoeg om 10 groote ijzeren schepen te bergen; een brug over de invaart van de haven verbindt de verbroken gemeenschap langs die zijde van de Z.W.vaart. Per schip worden de erts en steenkolen aangevoerd; een groote kraan dient daar, om de schepen te lossen; 4.000 pond kan tegelijk opgevoerd worden. Jaarlijks heeft de fabriek ongeveer 4.000 wagonladingen van 10.000 K.G. steenkool nodig. In zoo'n groot ijzeren schip, dat juist lag te lossen, worden \pm 30 wagonladingen steenkool geborgen, zoodat zulks voldoende was voor de behoefte van ongeveer 3 dagen. Per tram wordt alles van de haven naar de fabriek vervoerd.

Een der twee directeuren woont te Weert; de andere woont in eene villa op het fabrieksterrein; een villa voor een ingenieur was nog in aanbouw. Eveneens was in aanbouw een tehuis voor \pm 200 ongehuwde werklieden, die daar, onder leiding van geestelijke zusters en van eenen rector

zullen vinden, wat zij aan voeding, ligging enz. door de week noodig zullen hebben; een kapel moet nog gebouwd worden; daarvoor was het dit jaar te laat. Een twintigtal woningen voor gehuwde werklieden, alle op zich zelf staande, elk met een stuk grond, waren dit jaar gebouwd; het voornemen bestaat, om daarmee voort te gaan, en om op den duur al het werkvolk op het eigen terrein te huisvesten.

Daar moet dan eene afzonderlijke parochie komen; thans wordt in den geestelijken nood voorzien door een priester uit Weert, die des Zondags tweemaal komt lezen en des Zaterdags komt biecht hooren. Op verzoek van de directeuren had Monseigneur allen, die op de terreinen van de fabriek werkzaam waren, gedispenseerd van alle vasten- en onthoudingswetten, zelfs van den Goeden Vrijdag, en zulks voor allen, zoowel voor de werklieden als voor hunne gezinnen. Toen ik op het terrein van de fabriek kwam, stapte ik eerst af aan de woning van den Directeur; daar vond ik een keurig ontbijt klaar staan, waarvan ik echter geen gebruik maakte; vervolgens gingen we naar de haven aan de Z.W.vaart, waar ik het laden en lossen der schepen zag; vervolgens gingen we naar de fabriek, en werd mij daar getoond, hoe uit het erts zink wordt gehaald; de ertsen bevatten \pm 60% zink; 12% lood, verder nog wat zilver; op deze fabriek wordt alleen het zink uit de ertsen gehaald; om het lood en het zilver eruit te halen, wordt het restant naar andere fabrieken gezonden. Het geheele, zeer talrijke personeel werd mij voorgesteld. Ik kreeg van het geheel den indruk, dat er op de fabriek veel voor het werkvolk (\pm 600 man) werd gedaan. In Budel klaagt men echter, dat men geen boerenknechts of arbeiders meer kan krijgen; alles loopt naar de fabriek; er worden goede loonen verdiend; maar daar wordt – over het algemeen genomen – het volk niet rijker van; er wordt \pm 500.000 frcs arbeidsloon 's jaars uitgekeerd.

Om \pm 7½ uur aan de fabriek gekomen, brachten de directeuren mij met hun tram te omstreeks 9½ uur weer terug aan het station te Budel. Daar vond ik muziek, een eerewachter enz. enz. In optocht ging het naar het gemeentehuis. Daar vond ik B. en W., met wie ik lang zat te praten, vooral over de fabriek; de gemeente had \pm 500 H.A. heide aan de fabriek verkocht tegen 80 frcs; had men geweten, hoeveel moeite de fabriek had gehad, om een geschikt terrein te vinden, dan had men veel meer kunnen bedingen, maar met 80 frcs was het terrein toch zeer duur betaald. De schoondochter van den burgemeester bracht eerst een kop bouillon, en later een broodje met zeekeeft. Verder hielpen nog bedienen de vrouw van Notaris Joosten, en de vrouw van eenen onderwijzer.

Op mijne audientie verscheen de geestelijkheid (pastoor en kapelaan), Notaris Joosten en de onderwijzer van Winkel; veel nieuws hadden die Heeren niet. Men had in Budel zich veel moeite gegeven om mij netjes te ontvangen; over het algemeen smaakvol groen gemaakt, verscheiden eerebogen, twee harmoniën, eene eerewachter, eene zangvereniging, handboogschutterijen, gilden enz. enz. In optocht werd mij weer uitgeleide gedaan, toen ik omstreeks half twaalf naar Soerendonk vertrok.

De ontvanger boekt niet alles op den juiste datum; hij houdt niet voldoende hulpregisters. De bevolkingsregisters lieten veel te wenschen over. De inkwartieringslijst was in geen twee jaren herzien. Er worden niet geregeld notulen gehouden van de vergaderingen van B. en W.

Soerendonk, Sterksel en Gastel

Den **28sten Augustus 1897** bezocht ik deze gemeente; van het station te Budel reed ik over Budel naar Soerendonk; vandaar naar Maarheeze, en vervolgens over Leende naar het station te Valkenswaard, alwaar ik den trein naar Den Bosch nam. Op de grenzen van Soerendonk en Budel vond ik eene eerewachter, die mij naar het gemeentehuis bracht. Daar vond ik B en W, die mij vervolgens voor het smaakvol versierde raadhuis opwachtten.

Soerendonk bestaat uit 2 gehuchten, Soerendonk en Sterksel; deze liggen niet aan elkaar; de gemeente Maarheeze ligt daar tusschen. Heel Sterksel 1639 H.A. behoort aan het statenlid Pompen; diens portret hangt in de raadszaal te Soerendonk; hij was daar 40 jaar wethouder. Toen hij vandaar naar Eindhoven verhuisde, werd zijn zoon wethouder; die zoon is ongehuwd en woont op Sterksel. Hij heeft het uiterlijk van eenen dronkaard.

Op mijne audiëntie verschenen pastoor Van den Biggelaar, een 84-jarige grijsaard; Verhoeven, een bierhuishouder, die gaarne vergunning had; het hoofd der school Jaspers, die er zich over

beklaagde dat hij in geen twee maanden tractement had kunnen beuren, wegens gebrek aan kasgeld, en de schoenfabrikant Van Deursen, juist gekozen tot lid van den Raad in herstemming met een van de wethouders, die tegenover hem viel. Van Deursen heeft de schoenfabriek van den heer Burgemeester overgenomen, en die wat uitgebreid; hij werkt thans met 32 menschen. Alvorens Soerendonk te verlaten, moest ik nog naar het huis van den Burgemeester, daar maakte ik kennis met diens vrouw (eene jufvr. Van Best uit Valkenswaard, zuster van den burgemeester aldaar); zij zal ± 40 jaar zijn, terwijl de burgemeester 74 jaar is. Ik dronk daar een kop koffie en kreeg er een broodje met jonge haantjes; natuurlijk moest er nog een glas champagne geschonken worden, ik zag geen kans om er af te komen, en nam het dus maar in vrede's naam aan.

Van de dochter van den Secretaris van Soerendonk (van Mejufvrouw Elisa Damen) had ik onderweg een mooien bouquet gekregen. De administratie was er in uitstekende orde; de secretaris is bovendien een zeer net man, die een aangenamen indruk maakt. Ik had, toen ik Soerendonk verliet, geen gelegenheid om hem goeden dag te zeggen. De eerewacht uit Soerendonk (6 boeren te paard) begeleidde mij weer tot aan de grenzen van Maarheeze. De administratie te Soerendonk was in goede orde; zij gaf geen aanleiding tot bedenkingen, zoo min die van den secretaris, als die van den ontvanger.

Maarheeze

Den **28sten. Augustus 1897** bezocht ik deze gemeente; van het station te Budel reed ik over Budel en Soerendonk naar Maarheeze, en vandaar over Leende naar Valkenswaard, waar ik de trein naar Den Bosch nam. Op het versierde Raadhuis vond ik den burgemeester met diens twee wethouders en den secretaris. De burgemeester is een hoogst zwaarmoedig man, die misschien als burgemeester wel op zijn plaats is – hij is bovendien voor Maarheeze zeer gefortuneerd – maar wien toch dikwijls een hart in het lijf moet worden gesproken.

Het schijnt, dat er in Maarheeze nogal wrijving is; althans de raadsverkiezing was niet zonder stemming afgeloopen; men had vruchteloos getracht, een der wethouders den voet te lichten. De herbergen betalen alle f. 25,- vergunningsrecht; er zijn echter zeer goede en slechte herbergen; een der wethouders erkende volmondig, dat het onbillijk was tegenover de kleine herbergiers, dat zij, die goede herbergzaken hadden, ook slechts f. 25,- recht betaalden.

Op mijne audiëntie verscheen niemand dan de pastoor, een 80-jarige grijsaard; deze beklagde zich er over, dat de herbergen 's avonds niet tijdig gesloten werden. De burgemeester deelde mij mede, dat de veldwachter een oud, afgeleefd en versleten man was, en dat diens zoon (een onbezoldigd rijksveldwachter) den dienst van zijn vader waarnam. Ik heb er den burgemeester op gewezen, dat, als hij dezen toestand continueerde, dat hij dan later moeielijk met voorbijgang van dien zoon een ander ter benoeming zou kunnen voordragen. Aangezien het veldwachterstractement zoo klein was, raadde ik den burgemeester aan, om te trachten later bijv. een gepensioneerd Marechaussee tot veldwachter te krijgen; dat zijn menschen, die den politiedienst kennen. Zijn ze tot veldwachter later ongeschikt en ontslaat men ze, dan zijn ze niet broodeloos, doordat ze een vast pensioen hebben.

De secretaris kan van zijn tractement niet leven; daarom is hij er boer bij. De administratie van den gemeente-ontvanger was zeer omslachtig; mondeling werd daarop gewezen. De administratie van den gemeentesecretaris was wel netjes, maar sober: bij de bevolkingsregisters ontbrak een register van gevestigde en van vertrokken personen. Het register van notulen van de vergaderingen van B. en W. was eerst in 1897 aangelegd. De ambtenaar van den burgerlijken stand verantwoordde de door hem geheven rechten niet om de drie maanden. Er was geen staat, van wat naar burgerlijk recht eigendom is der gemeente. De inkwartieringslijsten waren niet herzien. Er was geen register van aangifte tot behoud van het Nederlanderschap; geen register van aangifte door stierenhouders; geen register van aanvragen en beschikkingen volgens de hinderwet; geen register van localiteiten, waarin vergunning bestaat tot verkoop van sterken drank in het klein.

1898

Augustus

Nistelrode

Den **9den Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente. Ik reed van het station Oss over Heesch naar Nistelrode; vandaar naar Uden, waar ik zeer goed ontbeet in het hôtel van Terneuzen; van daar naar Boekel; vervolgens naar Erp, en vandaar weer naar het station te Veghel.

Op de grens van Heesch en Nistelrode vond ik een eerewacht, die, doordat ik een weinig te vroeg kwam, nog niet geheel compleet was. Deze bracht mij naar het gemeentehuis, waar ik het Dagelijksch Bestuur vond. De burgemeester (heel buiten adem van het loopen, om v or mij op het gemeentehuis te zijn) hield een toespraak. Op mijne audiëntie verschenen pastoor (Van Ulft) en kapelaan. Ik liet het schoolhoofd komen, om hem te bedanken voor de moeite, welke hij zich met de kinderen (de jongens van zijn school en de meisjes van de zusters) gegeven had, om hen versjes te leeren, die zij aan het gemeentehuis kwamen zingen. Ook den directeur der harmonie (een broer van den burgemeester) liet ik boven komen, om mijn dank voor de serenade in ontvangst te nemen.

De burgemeester, ingezeten door geboorte van Nistelrode, begon als klerk van den ontvanger (zijn vader); later werd hij secretaris van de gemeente en in 1885 burgemeester. Het kwam mij voor, dat de verhouding tusschen den burgemeester en de wethouders zeer goed was. De wethouders waren eenvoudige boeren; naar het mij voorkwam geschikte menschen.

Nistelrode, als gemeente door zijne eigendommen vrij welvarend, heeft doodarme bewoners. Toen de gemeente inculte gronden aan de markt bracht, hebben de ingezetenen die gronden tegen elkaar opgejaagd, en die veel te duur gekocht. Daardoor wordt het feit verklaard, dat er geen niet-ingezetenen zijn, die eigendommen in Nistelrode hebben. Nu het den boeren in het algemeen slecht gaat, gaat het die in Nistelrode opperslecht. De pastoor vertelde mij, dat het dikwijls voorkwam, dat de boeren dikwijls geen geld hadden om mest te koopen; dat zij, om zich dat te verschaffen, dikwijls bijv. op een erfhuis eene koe kochten voor bijv. f. 130,-, te betalen over een jaar; dat zij dan na een paar dagen diezelfde koe verkochten voor f. 100,-. Op die manier betalen zij dus 30% voor hun geld. De oprichting van een Boerenleenbank was dan ook een groot geluk.

Het armbestuur had groote moeite om te bedeele; verleden jaar had het f. 1.000,- kapitaal ingeteerd. Indertijd had het armbestuur aan de arme menschen het weven geleerd; nu het de handwevers slecht gaat, waren er geen wevers meer, en was alles weer boer. In daghuur werd 's winters f. 0,60, 's zomers f. 0,80 betaald; veel volk gaat in Duitschland boerenwerk doen. De jacht van de gemeente-eigendommen (\pm 900 H.A.) is verpacht ten bate van den arme, zonder dat daarvan iets uit de gemeenterekening blijkt; ik wees de heeren op het onregelmatige van dezen toestand.

Administratie van den ontvanger. Blijkens het grootboek was het vergunningsrecht op 28 en 30 April betaald; het was echter eerst op 26 Mei geboekt.

Administratie ter secretarie. Eene verordening op de afkondiging, als bedoeld in art. 172 Gemeentewet, kan niet worden vertoond. De inkwartieringslijst wordt niet geregeld herzien. Er is geen register van beschikkingen van B. en W. volgens de hinderwet; evenmin een register van aangiften door stierhouders; ook ontbrak een register van aangiften bij den burgemeester omtrent Nederlanderschap. Verhuizing binnen de gemeente wordt in het bevolkingsregister niet regelmatig bijgewerkt; de drie laatste kolommen van het register van aangifte van vestiging zijn niet ingevuld. In den akten van den burgerlijken stand zijn de witte vakken niet aangevuld.

Boekel

Den **9den. Augustus 1898** bezocht ik de gemeente Boekel. Ik reed van Oss over Heesch naar Nistelrode; vandaar naar Uden, waar ik zeer goed ontbeet in het hôtel van Terneuzen; vervolgens naar Boekel; daarna naar Erp en eindelijk naar het station Veghel. Op de grens van Uden en Boekel vond ik er een eerewacht. Dichtbij de kom der gemeente een paar handboogschutterijen, de harmonie en de schoolkinderen, die een zeer aardige potpourri van vaderlandsche liederen zongen. Tekst en muziek van die liederen kreeg ik van den samensteller (het hoofd der school). In optocht ging het naar het gemeentehuis, waar ik B. en W. en een massa

volk vond; een meisje (dochter van den burgemeester) heette mij welkom namens de zusters; op iedere trap van het gemeentehuis stond een bruidje.

Op mijne audientie verschenen de pastoor, de overste en de directeur van het gesticht Padua, de doctor (Schreppers) van datzelfde gesticht, en de gezamenlijke leden van den Raad. Van den pastoor hoorde ik, dat het de bewoners van Boekel, alle landbouwers (burgers zijn er niet), bijzonder goed gaat. Hij had zeker reeds meer dan een ton op hypotheek geplaatst op kerken of liefdehuizen, allemaal geld, dat de boeren hem brachten ter belegging. Er waren enkele zwervers, vroegere heidebewoners en smokkelaars, die nu nog een soort nomadenleven leidden en overal gingen bedelen, hoewel zij het niet nodig hadden. Er zijn thans drie molenaars te Boekel, die ieder meer te doen hebben, dan vroeger de eenige molenaar van Boekel. Er wordt veel gewerkt met kunstmest; de boeren zeggen, dat hun product minstens 2 x zoo groot is per Hectare als vroeger; bovendien koopen allen nog voortdurend graan bij.

De verhouding tusschen den burgemeester en de wethouders scheen mij goed. Dat de gemeente veel doet ten bate van de inwoners, bewijst o.a. het feit, dat verleden jaar nog voor f. 45.000 een tiend werd afgekocht.

Administratie van den ontvanger. Het vergunningsrecht was geboekt op 2 Mei.

Administratie van den secretaris. Er is geen register van beschikkingen van B. en W. inzake de hinderwet. In het register van aangifte van vestiging waren de drie achterste kolommen niet ingevuld, en ontbrak alzoo de aantekening, welk gevolg aan de aangifte is te geven.

Erp

Het gemeentebestuur van Erp gaf zich bijzonder weinig moeite om de lijsten der paarden, bedoeld bij Koninkl. Besluit van 10 Nov. 1892 (Staatsblad No. 253), gewijzigd bij Koninkl. Besluit van 5 Augustus 1895 (Staatsblad No. 147) behoorlijk in orde te maken.

Bij schrijven van 5 April 1897, 3de Afdeling, M.S.A. no. 1, maakte ik deswege aan dat gemeentebestuur eene onaangename opmerking.

Den **9den. Augustus 1898** bezocht ik de gemeente; ik reed van Oss over Heesch en Nistelrode naar Uden, waar ik zeer goed ontbeet in het hotel van Terneuzen; vandaar reed ik over Boekel naar Erp, en vandaar naar het station Veghel. Op de grens van Boekel en Erp vond ik eene eerewacht; een eind verder de harmonie, en aan het gemeentehuis B. en W. Twee bruidjes moesten een bouquet aanbieden en een toespraak houden.

Op mijne audientie verschenen de pastoors van Erp en Boerdonk; de eerste vertelde mij, dat het z.i. zeer gelukkig was, dat de burgemeester nu eindelijk binnenkort in de gemeente zou komen wonen, want dat er nu op veel niet gelet werd. Notaris Copplée kwam, als beschermheer der fanfare, nog eene serenade aanbieden; hij vertelde mij, dat hij bijna geen last had van zaakwaarnemerij; de klerk van den ontvanger te Veghel deed er een weinig aan, maar verder ook niemand.

Het ging de boeren in Erp goed; ze waren ook trouwe betalers. Vervolgens kwamen de onderwijzers uit Erp en Boerdonk. Daarna de leden van den Raad, met wie ik mij langen tijd onderhield. Van hen vernam ik, dat er onder den vorigen burgemeester door den ontvanger allerlei malversaties hadden plaats gehad, en dat de gevolgen daarvan zich nu nog deden gevoelen, doordat er nog meerdere questies hangende waren. Een zekere Van Stiphout kwam later op audientie, en vertelde, dat hij over een oude schuld moeielijkheden met het gemeentebestuur had; ik beval zijne belangen aan den burgemeester aan. De totaalindruk, dien ik van de leden van den Raad medenam, was geen bijzonder gunstige: rijke, domme, koppige boeren.

Administratie van den ontvanger. Het vergunningsrecht is rechtstreeks collectie geboekt, zonder eene voorafgaande specifieke boeking van iedere betaling. Schoolgelden en de ontvangsten wegens beweiding en turfsteken waren geboekt in ongezegelde hulpregisters.

Administratie ter secretarie. Het register van beslissingen van Burgr. en Weths. In zake de hinderwet loopt slechts over den allerlaatsten tijd. Bij de bevolkingsregisters, naar de huisnummers aangelegd, ontbreekt een alphabetische naamlijst.

Gedep. Staten keurden de begroting van Erp voor 1899 goed, niettegenstaande er een post op voorkomt voor militie-vrijwilligers; die post was door het bureau niet opgemerkt. De burgemeester

heeft, hoewel hij moest weten, dat ik geappelleerd had tegen de besluiten van Tilburg en Helvoirt, mij niet gewezen op de vermoedelijke vergissing ter provinciale griffie. Daarover heb ik hem onderhouden bij Kabinetsschrijven van 4 Maart 1899. A 2de. Afd. 3de. Bureau (Jansen). Hij speelde in deze zaak verder eene meer dan dubbelzinnige rol, en brak zijn woord. Hij had uit zijn ambt ontzet moeten worden, en dat zou ook zeker gebeurd zijn wanneer ik voor hem een opvolger had kunnen vinden, maar dat bleek onmogelijk. Alle ter zake met den burgemeester en met de Regeering gewisselde stukken berusten onder mij – portefeuille "Klachten over burgemeester".

Son en Breugel

Den **10n Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente; ik reed van Eindhoven naar Son, vandaar naar St. Oedenrode en vervolgens naar Veghel, alwaar ik den trein naar 's Bosch nam. Op de grenzen van Woensel en Son vond ik een eerewacht, en kort voor de kom eene harmonie met Notaris Van de Westelaken als directeur, president enz. In optocht kwamen wij aan het Raadhuis, waar ik B. en W. en 2 raadsleden vond.

Op mijne audiëntie verscheen de 82-jarige pastoor van Son met diens kapelaan, benevens de pastoor van Breugel. Het hoofd der school te Breugel, reeds 26 jaar als zoodanig werkzaam, had niets bijzonders te vertellen. Adr. Van de Ven, een bierbrouwer, klaagde over partijdigheid van den burgemeester, over de politie enz. enz. Ik heb hem gezegd, dat hij zijne klachten schriftelijk moest indienen.

Notaris Van de Westelaken kwam toen een praatje maken. J. de Krom, onderwijzer te Son, had bittere klachten tegen den burgemeester; hij was zelfs wel eens tegen hem gewaarschuwd geworden, als zou hij hem (De Krom) opwachten om hem met zijn stok te laten kennis maken. Hij klaagde verder, dat hij herhalingsonderwijs moest geven, tegen eene jaarlijksche vergoeding van f. 100,- + de schoolgelden; dat hij, na vanaf 1888 schoolgelden geïnd te hebben, het vorig jaar daarover quaestie met het Gemeentebestuur (den burgemeester) had gekregen, dat beweerde, dat er zelfs geene verordening op de heffing van schoolgeld voor herhalingsonderwijs te Son bestond, en dat het niet geweten had, dat hij tot nu toe die schoolgelden in ontvangst had genomen, dat hij dus ten onrecht schoolgeld had geheven!

Omtrent de politie vertelde De Krom zoowel als v.d. Ven, dat het daarmee wonderlijk toeling, en dat de veldwachter, als hij klappen wilde, veel zou kunnen vertellen omtrent den stok van den burgemeester. De jongens te Son molesteeren in den laatsten tijd 's avonds den tram, zonder dat daarop orde gesteld wordt! Zelfs Sassen en zijne vrouw (de burgemeester van St. Oedenrode) zouden Zondagavond, 7 Augustus veel last gehad hebben, toen zij met den tram naar hunne gemeente terugkeerden. Ik heb den veldwachter eens laten binnenkomen, om hem eens ongewassen de waarheid te zeggen.

Toen de burgemeester met zijne raadsleden weer binnen kwam, heb ik hen over een en ander onderhouden; ik heb den burgemeester opgedragen, te zorgen, dat de veldwachter een boekje kreeg om te laten afteekenen, opdat gecontroleerd zou kunnen worden wat hij deed. Toen ik vroeg, wat er waar was van dat slechte politietoezicht en van die onveiligheid van de wegen, vertelde een raadslid uit Breugel, dat hij 's avonds voor geen kwartje van Breugel over Son naar Bokt durfde te gaan, uit angst van gemolesteerd te worden.

De burgemeester erkende, dat de veldwachter niet het minste ontzag onder het volk had, doch beweerde tevens, dat bedoeld raadslid, dat de wegen niet veilig vond, dronken was! Ik wilde geene beleefdheid van den burgemeester aannemen en bedankte daarom voor het mij aangeboden ontbijt.

Notaris v.d. Westelaken had mij vroeger te ontbijten gevraagd; ik moest, om geen schele oogen te maken, voor zijne invitatie bedanken. Op eigen gelegenheid ging ik ontbijten in het hotel Walraven in St. Oedenrode.

Nog werd geklaagd over het niet-handhaven van het politie-uur in de herbergen, en over het niet letten op het tappen zonder vergunning in de bierhuizen, vooral in het bierhuis van den broeder van den burgemeester te Breugel, deze man is later verhuisd naar Veldhoven, en daar overleden. Bij mijne komst op het Raadhuis te Son vond ik daar drie nette meisjes, kinderen van Notaris Van de Westelaken, oud 6, 5 en 3 jaar, die mij, onder directie van hunne tante een bouquet aanboden (het jongste meisje), en een toespraak hielden (de twee oudere zusjes); heel aardig!

Uit het onderzoek van het notulenregister van den raad blijkt, dat de raad den 30n Juli 1889 besloot op de begrooting van 1890 f. 100,- te brengen voor herhalingsonderwijs in 1890; terwijl de Raad den 19n Februari 1890 besloot, het hoofd der school f. 60,- gratificatie te geven voor in 1889 gegeven herhalingsonderwijs. Over schoolgelden wordt, in deze raadsbesluiten niet gesproken; de bewering van het hoofd der school op mijne audiëntie werd er niet bevestigd.

Veghel

Den **tienden Augustus 1898** bezocht ik de gemeente Veghel; ik reed van Eindhoven over Son en St. Oedenrode (alwaar ik in het hotel Walraven ontbeet) naar Veghel, en vond op de grens dier gemeente een net aangekleede eerewacht onder commando van een zoon van den wethouder Manders (tevens lid der Staten). Dichterbij de kom vond ik de harmonie; in optocht ging het naar het nette, doelmatig ingerichte Raadhuis.

Ontvangen door B. en W. werd mij door een kleindochtertje van den burgemeester, een meisje van Son, een mooien bouquet aangeboden. Op mijne audientie verschenen de deken, de dominee, het bestuur der Israelitische gemeente. Daarna het lid van den Raad Smits, de griffier bij het kantongerecht Prak, de leden van den Raad Maussen en Van Eert, de linnenfabrikant Rath, en de secretaris van Lith.

Aan den deken (Van den Heuvel) beloofde ik, bij een volgend bezoek zijne kerk te komen kijken; de predikant vertelde, dat hij in Veghel ± 20 welvarende gezinnen bediende, en buiten Veghel enkele boeren, pachters van hoeven van de Maatschappij tot Bevordering van Welstand onder Landlieden in Noord-Brabant. De Israelieten klaagden over den strjd, door den Boerenbond tegen hen aangebonden, met name over den kalverhandel, welke hen ontnomen was. Smits, een broer van de vrouw van Sopers, den gemeente-ontvanger te 's Bosch, had niets te vertellen; ik hoorde later, dat hij buitengewoon rijk moet zijn, evenals ook de wethouder Manders. Prak en Maussen kwamen hun compliment maken.

Van Eert had klachten tegen het gemeentebestuur; die klachten spruiten daaruit voort, dat, toen in December 1898 de betrekking van secretaris van Veghel vaceerde, Van Eert gaarne zijn schoonzoon, het hoofd der school te Berlicum als zoodanig had benoemd gezien; nu hem dat niet gelukt is, en Van Lith als zoodanig benoemd werd, nu kan het bestuur geen goed meer doen; met Maussen maakt hij nu eene sourde oppositie tegen alles, wat het gemeentebestuur doet.

Rath, die mij van tevoren schriftelijk gevraagd had zijne fabriek te komen zien, kreeg van mij de toezegging, dat ik – zoo mogelijk – bij eene volgende gelegenheid zijn verzoek zou inwilligen. De eerewacht bracht mij naar den trein; ik vond daar de harmonie opgesteld; ik nam daar afscheid van B. en W. (die in een rijtuig van Smits, het gemeenteraadslid mij gevolgd waren naar het station) en vertrok naar 's Bosch, medenemende een goeden dunk van het bestuur, van den burgemeester en de wethouders en van de gemeente.

Op het stadhuis te Veghel kwam Veghel's mannenkoor een liedje zingen; voor een diner, mij door B. en W. aangeboden, had ik bedankt. Administratie van den ontvanger. Het vergunningsrecht was collectief geboekt. Havengelden, bruggelden en gelden voor in gebruikgeving van gronden voor beweiding waren in een ongezegeld ontvangstregister opgenomen. Weegloonen en marktgelden met den zak opgehaald, zonder eenige controle. Administratie van den secretaris. Er ontbreekt een register van gevestigden. Enkele huwelijken zijn in de bevolkingsregisters onvolledig geboekt. Soms worden de duplicaten terug gezonden als berichten van vestiging.

Liempde

Den **elfden Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente. Per rijtuig reed ik van het station te Boxtel naar Liempde, vervolgens langs een binnenweg (een kleiweg) naar St. Oedenrode en vervolgens naar Schijndel, waar ik de trein naar Den Bosch nam. Niet ver van de kom der gemeente vond ik de harmonie en een eerewacht; het hoofd der school hield een speech; en in optocht ging het toen naar het gemeentehuis, alwaar ik den burgemeester met den Gemeenteraad vond.

Op mijne audiëntie verschenen de pastoor en de kapelaan, benevens een rustend geestelijke, een broeder van den burgemeester, die tot herstel van gezondheid bij hem aan huis is. Bijzondere wenschen hadden ze niet. Het hoofd der school, die de intocht geleid had, kwam nog eens op audiëntie. Zijn schoollocaal was uitstekend, zijn woning minder goed, alhoewel daaraan in de laatste vier jaren f. 1.700,- verklungeld was.

Liempde bezit uitgestrekte broekgronden, mastbosschen, waterweiden en vooral canadaplantsoen. Niet minder dan 12.000 canada's staan langs de wegen enz. Ik ging met B. en W. benevens het raadslid Van Boekel die gemeente-eigendommen bezichtigen. De broekgronden zijn matig, er groeit nogal heide tusschen; de mastbosschen groeien zeer mooi; de waterweiden geven hoog gras; de boeren willen daar echter niet aan; zij hebben liever het hooi van de beemden langs de Dommel. Zij beweren, dat het gras van de waterweiden goed is voor de paarden, maar niet deugt voor het vee. De canada's groeien prachtig; zij zijn geen van alle ouder dan een jaar of vijftien. De mooiste boomen zijn echter niet ouder dan een jaar of acht; dat is een nieuw soort boomen, dat eerst in later tijd is ingevoerd.

Knooppeppels kent men in Liempde niet; men zoekt jonge takken (takken die rechtop gaan, de horizontale takken deugen niet) uit de jonge boomen, plant die, om ze te laten wortelen, en verplant ze na vier jaar op de plaats waar ze moeten komen; dan zijn het sterke boomen met goede wortels. Over een jaar of tien hoopte men weer aan de hak te komen en alsdan jaarlijks te kunnen blijven hakken; er was nog geen hoofdelijke omslag te Liempde, maar men vreesde toch, dat men het niet zonder zou kunnen doen, tot het oogenblik, dat men weer inkomsten kreeg van opbrengst van boomen.

Ik nam een goeden indruk mede van het bestuur van Liempde, zoowel van den burgemeester, als van diens wethouders en de raadsleden. Het Raadslid Van Boekel, de eenige burger in den raad (de zes andere raadsleden zijn boeren) maakte op mij, een aangename impressie. Voor een paar jaren heeft de gemeente eene subsidie van f. 10.000 gegeven aan de kerk, tot den bouw van een toren.

Administratie van den ontvanger: Aan collectieve bedragen wordt in het journaal geboekt de opbrengst van vergunningsrecht, schoolgeld, landpachten, weigelden, grasverpachting, verkoop van turf, van boomen, van hakhout. Van een specifieke boeking van elken post in een gezegeld register van ontvangst was geen sprake.

Administratie ter secretarie: De stok van het register van bevelschriften was niet opgeteld. De inkwartieringslijsten worden niet geregeld herzien; wanneer ze herzien worden, worden niet alle voorschriften (met name afkondiging der herziening, enz.) in acht genomen.

Sint-Oedenrode

Den **elfden Augustus 1898** bezocht ik deze Gemeente. Van het station te Boxtel reed ik over Liempde gedeeltelijk langs een vrij goeden kleiweg naar St. Oedenrode; vandaar ging ik naar Schijndel, alwaar ik den trein naar Den Bosch nam. Voor het Raadhuis vond ik het hoofd der school met een twaalftal bruidjes, die mij moesten strooien, en een gedeelte schooljeugd, die mij een welkomstlied, en een slotgroet toezongen. Daarna hield het hoofd der school een lange speech, waarop wij het raadhuis binnentraden.

Boven werden mij de wethouders voorgesteld; onmiddellijk daarna moest ik met den burgemeester naar diens woning om te ontbijten; Mevrouw Sassen-Mutsaers had voor een uitstekend ontbijt gezorgd, dat echter niet kon worden afgegeten, omdat de tijd ontbrak. Toen Sassen mij het ontbijt aanbood, had ik begrepen dat zulks op het Gemeentehuis zou plaats hebben!

Op mijne audientie verschenen vijf geestelijken, van wie de oude pastoor een mooie toespraak hield. De Rijksontvanger Broekhof riep mijne tusschenkomst bij den burgemeester in, dat er eene commissie zou worden in het leven geroepen, om de troonsbestijging van H.M. de Koningin te doen vieren, op eene St. Oedenrode waardige wijze. Nu was er geene commissie, en deed men niets dan voor f. 80,- ± 600 kinderen tracteeren, uitdeeling houden aan de armen en de harmonie bedenken.

Notaris De Rooij en de postdirecteur Pitlo hadden niets bijzonders te vertellen. Het hoofd der school Roelvink heeft eene school met 360 kinderen, jongens en meisjes (Er is in St. Oedenrode

geene zusterschool); hij heeft 6 onderwijzers van bijstand en heeft zelf geen klasse. Zijn tractement bedraagt f. 1.000,-.

Zoolang de tegenwoordige pastoor in functie blijft, zal er te St. Oedenrode geen zusterschool komen; men deelde mij mede, dat de fondsen voor eene nieuwe kerk en voor een school aanwezig waren, en dat zijn opvolger die dus dadelijk zal kunnen bouwen. Vrouw Vogels kwam vragen, dat ik haar zoon uit de gevangenis zou helpen; de ex-pootmeester De Kroon riep mijne hulp in tegen het gemeentebestuur; hij beweerde op last van den oud-burgemeester boomen te hebben geroooid, en tengevolge daarvan in een proces te zijn gewikkeld, dat hem f. 315,- kost. Het tegenwoordige bestuur verschool zich achter den dood van de vroegeren burgemeester. Van der Ploeg uit Gemonde beklagde zich, dat iemand, die uit zijne woning was gezet, kort bij zijn (v.d. Ploeg's) huis een hut op de openbare straat had gebouwd, en dat hij daarvan veel last had. Ik nam geen aangename indruk mede van mijn bezoek aan deze gemeente; de burgers en de boeren leven op geen beste voet samen; de boeren hebben de meerderheid. De burgemeester wil het goede, maar is niet krachtig, is ook niet gezien. Het komt mij voor, dat hij onmogelijk tegen de moeilijkheden, waarmede hij te kampen heeft, is opgewassen. Zoo schijnt men hem nu weer een secretaris te willen geven, die niets kent (een zoon van den vroegeren secretaris); zelfs de wethouders steunen zijn eisch – een bekwaam secretaris te mogen krijgen – niet.

Administratie van den ontvanger. Het vergunningsrecht was betaald deels in Mei, deels in Juni. Rechten wegens verrichtingen van den ambtenaar van den burgerlijken stand waren in 1898 nog niet afgedragen. De opbrengst wegens gebruik van inculte gronden was op een ongezegeld hulpregister geboekt.

Administratie van den secretaris. Er is geen verordening op het afkondigen van strafverordeningen ex. Art. 172 Gemeentewet; er is geen staat van wat naar burgerlijk recht eigendom is van de gemeente (art. 229). Geen register van aangiften van Nederlandschap (prov. bijblad no. 17 van 1893); geen register van beslissingen van B. en W. inzake de hinderwet; er is ook geen register van vestiging in de gemeente; soms geschiedt de inschrijving zonder duplicaat.

Haaren

Den **12den. Augustus 1898** bezocht ik deze Gemeente. Ik reed van 's Bosch over Vught en Helvoirt naar Haaren; vandaar over Esch naar Boxtel; en vervolgens over Gemonde en St. Michielsgestel naar Den Bosch terug. Op de grens van Helvoirt en Haaren vond ik eene eerewacht, waarmede ik stapvoets naar het dorp reed; even voor de kom van het dorp wachtten de liedertafel onder Schijvens (een broer van den burgemeester) en een drietal schutterijen mij op, en brachten mij in optocht naar het versierde gemeentehuis (onder anderen een groot wapenschild met mijn wapen) alwaar ik door B. en W. werd ontvangen.

De heele raad was gekomen, en met de leden van dien raad zat ik te praten, eindeloos lang naar het mij voorkwam. Op mijne audientie verschenen de president en de directeur van het seminarie te Haaren, en vervolgens de pastoor met den kapelaan. Geen van allen had iets bijzonders te vertellen. Daarna verscheen het hoofd der school, dat ook weinig anders kwam doen, dan zijne opwachting maken.

De veldwachter, een echt dronkemansgezicht, had volgens den burgemeester en de raadsleden, eene ernstige vermaning noodig; ik heb hem die gegeven. Na op het raadhuis een broodje met een kop koffie gebruikt te hebben, mij door den burgemeester aangeboden, nam ik afscheid van de Heeren en vertrok naar Esch. De heele stoet, die mij had ingehaald, deed mij weer op dezelfde wijze uitgeleide.

Het bestuur van Haaren maakte op mij geen slechten indruk; de burgemeester is gehuwd met eene weduwe Robbers uit Pannerden, en schijnt nogal wat geld te hebben; hij heeft geen kinderen. Ik hoorde eindeloze verhalen over het wangedrag van Baron Van den Boogaerde, wanneer deze met zijne belle op de Nemelaer kwam. Hij leefde daar hoogst eenvoudig, meestal zonder keukenmeid, en kwam in een huifkar naar de kerk; hij was slecht voor zijn pachters; geen enkele fatsoenlijke boer uit Haaren wilde onder hem wonen.

Esch

De Heer Van Leeuwen, burgemeester van Esch, vroeg in het laatst van 1896 eervol ontslag als burgemeester. De geheele gemeenteraad en tal van ingezetenen requesteerden daarop, om Van Leeuwen als burgemeester te mogen behouden. De burgemeester, op het laatste request door mij gehoord, verklaarde zich ter wille der ingezetenen bereid, burgemeester te blijven. In dien zin adviseerde ik den 19e Januari 1897 bij schrijven aan den Minister nr. Kabinet. De Regeering besliste in den door mij gewenschten zin; den 4den. Februari 1897 bij schrijven A. nr. 1, berichtte ik den burgemeester, dat zijn verzoek om eervol ontslag door de Regeering werd ter zijde gelegd.

Den **12den. Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente; ik reed van 's Bosch over Vught, Helvoirt en Haaren naar Esch, vandaar naar Boxtel en vervolgens over Gemonde en St. Michielsgestel naar 's Bosch terug. Op de grens van de gemeente vond ik eene eerewacht; kort voor de kom der gemeente kwam een liedertafel mij tegemoet, en hield Jansen, de vader van den Bosschen rijwielhandelaar een speech. Vervolgens ging het in optocht naar het Raadhuis, waar ik B. en W. en de verdere leden van den Raad vond. Een bruidje gaf mij namens de schoolkinderen een bouquet; het raadhuis was schoon versierd, o.a. met allerlei wapens, onder welke het mijne. Op de audientie verscheen niemand dan pastoor Sprengers, een broeder van den griffier der Staten. Ik deed bij den raad een goed woord voor den veldwachter Vlassak, die ± f. 50 verloor door het verbod van nevenbedieningen, zonder tegemoetkoming deswege van de zijde van den gemeenteraad. De Raadsleden meenden, dat zij het eigenlijk wel zonder veldwachter konden stellen, omdat er niets te doen was voor een veldwachter en er bovendien een rijksveldwachter gestationeerd was; Vlassak deed bijna geen dienst en werkt meestal op zijn eigen land. Dezelfde stoet, die mij had ingehaald, deed mij ook weer uitgeleide tot verder dan de grenzen van Esch, nl. tot den Boxtelschen keiweg, alwaar Jansen weer met een speech afscheid van mij nam. Over het algemeen genomen nam ik geen slechten indruk mede van het bestuur der gemeente Esch. Een raadslid vroeg eene permissie voor schadelijk gedierte; ik raadde hem, zijne konijnen maar liever te laten delven, en anders zijn verzoek in het najaar te herhalen; dan zou de burgemeester mij wel inlichten.

Boxtel

Den **12 Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente; ik reed over Vucht, Helvoirt, Haaren en Esch naar Boxtel; en vandaar over Gemonde en St. Michielsgestel terug naar Den Bosch. De Burgemeester ontving mij met een lange speech; hij had de Raadsleden opgeroepen; nadat de Heeren aan mij waren voorgesteld, verdwenen zij. De liedertafel stond boven in de vestibule geschaard. Op mijne audiëntie vernam ik van den deken, dat de school uit het legaat Stael nog niet gebouwd kon worden omdat er geen geëxamineerde broeders te krijgen waren; dat de gemeente sterk toenam in de buurt van het station; daar was het oprichten eener nieuwe parochie hoog noodig; voorshands ontbraken daarvoor de fondsen. Twee paters van St Charles vertelden, dat men in Afrika zoo gaarne de Hollanders had.

Ten slotte verschenen nog Alph. van Rijckevorsel, Notaris Nieman, en de postdirecteur Buning (vroeger te Huissen). Den veldwachtet Van Geffen uit Gemonde prees ik, omdat de man goed zijn plicht doet; veldwachter Van Hooijdonck las ik een beetje de les; veldwachter Wedenburger dreigde ik met ontslag, wanneer hij niet beter zijn plicht deed. Met B. en W. besprak ik vooral de verlichtingsquaestie (procedure contra Van der Eerden), en de quaestie met de S.S. in zake den toegang tot het station. De firma Van Oerle heeft uit haar eigen personeel eene harmonie opgericht; een der firmanten was met die harmonie op het marktplein, om muziek te maken. Ik nam van Boxtel eene goede impressie mede; het komt mij voor, dat de burgemeester het zeer goed kan vinden met zijne wethouders, en met de groote meerderheid van den Raad.

Administratie van den ontvanger: Vergunningsrecht en de opbrengst van groeskanten waren in collectieve bedragen geboekt, zonder specifieke vermelding van iedere post in een gezegeld hulpjournaal.

Administratie ter secretarie: Er was geen register van beslissingen van B en W. in zake de hinderwet; wel waren alle stukken op de hinderwet betrekking hebbende, in ééne portefeuille verzameld. In de laatste akten van den burgerlijken stand was het wit niet doorgehaald.

Den Dungen

Den **16den**. [moet zijn 13] **Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente; ik reed van 's Bosch naar Den Dungen; vandaar naar St. Michielsgestel; vervolgens naar Schijndel, en eindelijk weer terug naar 's Bosch. Even voorbij "den Nijvelaar" wachtte mij een eerewacht op; het hoofd der school heette mij daar welkom. In optocht ging het toen naar het Gemeentehuis, alwaar B. en W. mij opwachtten. Op mijne audientie verschenen pastoor en kapelaan, en later het hoofd der school. Van dezen laatste (Groos genaamd), vernam ik, dat de secretaris geen mooie rol speelde tegenover den burgemeester, iets wat was uitgekomen bij gelegenheid van het 25-jarig ambtsfeest van gezegd schoolhoofd; destijds toch had de secretaris aan dezen ontraden om een cadeau te geven; niemand zou dat doen. Later bleek, dat de secretaris zelf het wel gedaan had, iets, waarover hij erg verkleurde, toen zulks - in bijzijn van den burgemeester - uitkwam, doordat het hoofd den secretaris voor zijn mooi cadeau bedankte!

Met B. en W. zat ik geruimen tijd te praten; ik kreeg den indruk, dat de verhouding tusschen die verschillende Heeren zeer goed was, en dat men v. Rijckevorsel gaarne mag lijden, en met den burgemeester zelfs zeer ingenomen is. Het raadhuis was netjes versierd; vóór het raadhuis had men een fraaie eereboog opgericht. De eerewacht deed mij weer uitgeleide tot halfweg St. Michielsgestel.

St. Michielsgestel

Den **13den Augustus 1898** bezocht ik deze Gemeente; ik reed er over Den Dungen heen; ik ging daarna naar Schijndel, en vervolgens per rijtuig naar Den Bosch terug. Op het pleintje vóór het gemeentehuis vond ik de schooljongens geschaard onder het hoofd der school, en de meisjes met hare zusters, beiden met vlaggen, bloemen enz. Nadat mij door een jongen en door een meisje een bouquet was aangeboden, beiden met een toespraak, werd er eerst door de jongens en daarna door de meisjes wat gezongen.

De burgemeester ontving mij met den wethouder Spierings (een broer van den secretaris van Den Dungen). De andere wethouder was ziek. Op mijne audientie verscheen de R.C. geestelijkheid, n.l. de Pastoor, de Directeur van het Doofstommen-instituut, de Regent van het seminarie, de Rector van het Liefdehuis, en de Pater Rector Ruwenberg.

Vervolgens verschenen successievelijk Baron De Grancy, Dr. Immens, Notaris Kerstens, Mijnheer Berail, J.W.R. van Gulick (Hemelrijk), benevens het hoofd der school Govers. Na met den burgemeester (die vroeger zelf secretaris van St. Michielsgestel was) de gemeentebelangen wat besproken te hebben, ging ik met hem naar zijne woning, om een broodje te eten. Zijne vrouw, uiterlijk eene echte Noordbrabantsche boerin, verscheen even, om daarna weer even spoedig te verdwijnen.

Ik geloof, dat het bestuur van St. Michielsgestel in goede handen is, met verstand en beleid tracht men de zaken in het rechte spoor te houden. Vooral voor het openbaar onderwijs schijnt men veel over te hebben. De mij aangeboden bouquets, zoowel als de bloemenversiering op het gemeentehuis waren gezonden door Mr. Frans van Lanschot van Zegewerp.

Administratie van den ontvanger. Geen hulpregisters; alles wordt direct in het kasboek geboekt (niet collectief). Terwille der controle heb ik het aanleggen van hulpregisters aanbevolen.

Administratie ter secretarie. Geen register voor aangiften bij den burgemeester betrekkelijk Nederlanderscap; geen register van beslissingen van B. en W. in zake de hinderwet; geen register van vergunningen voor dranklocaliteiten. Alle betrekkelijke stukken lagen samen in portefeuilles. Bij het bevolkingsregister, naar de huisnummers ingericht, ontbreekt een namenklapper.

Schijndel

Den **13den Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente. Ik reed van 's Bosch over Den Dungen en St.-Michielsgestel naar Schijndel en vandaar weer terug naar Den Bosch. Even voor de kom van Schijndel vond ik de harmonie; het hoofd der school hield een goede toespraak, en in optocht ging het toen naar het Gemeentehuis. Daar vond ik den burgemeester met de wethouders Van de Ven (een broeder van den Bisschop) en Timmermans.

Op mijne audientie verschenen de pastoor van Schijndel, en die van Weibosch, benevens drie kapelaans. Daarna het lid der Staten Bolsius (van beroep wasbleeker); vervolgens Notaris Van Beverwijk, een van de 7 Protestanten uit Schijndel (diens vader, grootvader en overgrootvader waren ook notaris in Schijndel). Vervolgens de hoofden van de school te Schijndel en van die te Weibosch.

Daarna zat ik zeer geruimen tijd met het Dagelijksch Bestuur te praten; ik hoorde van de Heeren, dat de steenoven van den Heer Van der Elst zoowel des zomers als des winters zal werken, en dat er 25.000 steenen daags gefabriceerd kunnen worden; alles wordt machinaal gedreven; de terreinen worden electricch verlicht; de steenen worden binnenshuis gedroogd; alles is grandioos ingericht; de installatie zou zeker twee ton gekost hebben.

Burgemeester Hulshof van Didam is een jaar burgemeester van Schijndel geweest; hij was daar niet op zijn plaats; de menschen begrepen hem niet, en hij niet de menschen. De boel liep er erg in het honderd. Men was blij, dat hij heenging.

Het liefdehuis te Schijndel is het moederhuis van de zoogenaamde zusters van Schijndel. Deze hebben niet minder dan 22 huizen. Ze hebben te Schijndel een kweekschool; dit jaar presenteerden zich drie religieusen voor de hoofdakke, die alle drie slaagden. De kweekschool wordt bezocht door ongeveer zestig religieusen. Op deze wijze hoopt de orde op den duur in het tekort aan onderwijzeressen te voorzien.

Van mijn bezoek aan Schijndel nam ik een gunstigen indruk mede. Administratie van den secretaris. De beslissingen van B. en W. volgens de hinderwet zijn niet in een register opgenomen; wel zijn de desbetreffende stukken in ééne portefeuille verzameld. Aan het personenregister ontbreekt een personenklapper. Meerdere personen of gezinnen worden, in strijd met art.: 8 K.B. 1887 No. 140 op één blad geplaatst.

Meeuwen c.a.

Den **16den Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente. Ik reed van het station Waalwijk over het Drongelensche veer naar Meeuwen; van daar over Hill, Babiloniënbroek en Eethen naar Drongelen; en vervolgens weer over het veer te Drongelen terug naar Waalwijk.

Op het gemeentehuis te Meeuwen vond ik den Burgemeester-secretaris Van Buuren, benevens diens twee wethouders De Graaf en Straver. De burgemeester woont op het voormalig kasteel te Meeuwen.

In 1830 werd de oude Heer Bosch, fabrikant van lakmoes te 's Bosch, eigenaar van het kasteel te Meeuwen, en daarmede tevens heer van Eethen en Meeuwen. Het kasteel (waarbij ± 100 H.A. grond behoorde) werd in 1857 afgebroken en tot boerderij ingericht. Na den dood van den ouden Heer Bosch kwam het voormalig kasteel met ± 30 H.A. grond onder de administratie ten behoeve van diens Familie, van den rechter Mr. Albert Bosch; deze verkocht alles aan Verhagen te Heusden. Eene schilderij van het voormalig kasteel hangt thans te Heeswijk.

De familie Straver was vroeger de meest geachte familie van Meeuwen; de oude Jan Straver was destijds burgemeester. Thans schijnt die familie zeer in verval; een raadslid, Arie Straver, ging in 1898 over den kop; zijn vastgoed werd door de Rotterdamsche Hypotheekbank verkocht voor f. 10.6000,-; daarmede werd de hypothecaire schuld afgelost, maar bleef er zoo goed als niets over voor de overige schuldeischers, wier vorderingen nog ± f. 100.000 zouden bedragen. Het is onbegrijpelijk, hoe die Arie Straver zóó achteruit kon gaan; hij is nu 44 jaar oud; zijne vrouw bracht hem ± f. 80.000,- mede; hij was bovendien administrateur voor de familie Pape, de Jonge enz. en zou daarmede jaarlijks ± f. 2000,- verdiend hebben. Toen hij voor ongeveer 2 jaar die administraties verloor, begon zijn deconfiture bekend te raken, die nu met zijn volslagen ondergang eindigde.

De tegenwoordige wethouder Straver maakt een goeden indruk; hij is sinds een jaar of zes gehuwd en heeft geen kinderen. Hij schijnt in goeden doen te zitten, en bewoont een mooi boerenhuis in Hill. Zijn broeder, C. Straver Wzn., is ontvanger van Meeuwen en woont eveneens te Babiloniënbroek. Daar woont ook nog de weduwe Straver, de schoonzuster van den wethouder en van den ontvanger; haar man pleegde in 1897 zelfmoord.

De wethouder Straver maakt een goeden indruk; toen hij voor ± 20 jaren met den secretaris van Meeuwen bij wijlen Mr. Bosch van Drakenstein kwam, om de benoeming van v. Buuren tot

burgemeester van Meeuwen te bevorderen, wilde Mr. Bosch niets van v. Buuren weten, en wilde liever Straver's benoeming bevorderen; Straver wilde echter niet, en de 62-jarige Van Buuren werd ten slotte benoemd.

Na met B. en W. aan de hand van het gemeenteverslag de belangen van Meeuwen besproken te hebben, reed ik met hen, - toen er niemand op mijne audientie verscheen - over Hill en Babyloniënbroek naar de grens van Eethen. De leden van de gemeenteraad zijn goed over de geheele gemeente verdeeld; drie wonen er te Meeuwen; twee te Hill en twee te Babyloniënbroek.

Aangezien de harde weg van Meeuwen naar Hill onder de gemeente Dussen ligt, zou de burgemeester gaarne zien, dat zijn veldwachter - een gepensioneerd marechaussee - onbezoldigd rijksveldwachter werd.

Behalve het uitsteken der vlaggen hadden de ingezetenen niets gedaan om mij feestelijk te ontvangen; op mijne audientie verscheen niemand.

Administratie van den ontvanger. Vergunningsrecht veel te laat ontvangen; geen gezegelde hulpjournalen; geen batig of nadeelig slot van de laatste rekening in het kasboek verantwoord; geen rechten van den ambtenaar van den burgerlijken stand verantwoord.

Administratie van den secretaris. Notulen B. en W. niet geregeld bijgehouden; inkwartieringslijsten niet herzien. In bevolkingsregisters komen meerdere gezinnen op hetzelfde blad voor; verhuizing binnen de gemeente wordt niet regelmatig bijgewerkt.

Drongelen

Den **16den. Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente; ik reed van het station te Waalwijk over het veer te Drongelen langs Drongelen naar Meeuwen; van daar over Hill, Babyloniënbroek en Eethen naar Drongelen; en van daar weer over het veer terug naar het station te Waalwijk.

Behalve het uitsteken der vlaggen hadden de ingezetenen niets gedaan om mij feestelijk te ontvangen. Op het raadhuis vond ik den burgemeester Boll met den wethouder Millenaar; de andere wethouder (Oerlemans) was niet tehuis.

Van de leden van den Raad waren er vier in Drongelen en drie in Doeveren; de burgemeester woont in Eethen en komt eenmaal in de week in Drongelen om de zaken af te doen. De twee leden van den raad, die in Drongelen wonen, kwamen ter audientie; verder kwam er niemand. Met den burgemeester en den wethouder ging ik naar de openbare school, en volgde ik eene les der hoogste klasse in aardrijkskunde, geschiedenis, rekenen en zingen. Men was bezig aan de kinderen vaderlandsche liederen te leeren ter eere van het koningsfeest, iets, waarvoor door den gemeenteraad f. 250.- was beschikbaar gesteld.

De kinderen uit Doeveren gaan te Drongelen op school; zij moeten dus dagelijks twee maal de rivier passeeren aan het veer te Drongelen; toen ik later naar Waalwijk terugreed, waren elf kinderen uit Doeveren tegelijk met mij in de pont, onderweg naar huis. Zij hebben een uur noodig, om van huis in de school te komen. Ik kreeg geen slechten indruk van het onderwijs te Drongelen.

Van de school terugkomende op het gemeentehuis te Drongelen vond ik daar een eenvoudig ontbijt (een broodje met vleesch, met een kop koffie of een glas wijn) klaar gezet, dank zij de goede zorgen van burgemeester Boll; hij blufte niet weinig met 12 zilveren couverts en een zilveren zuurstel, hem door de raden der betrokken gemeenten vereerd bij gelegenheid van zijn 25 jarig burgemeesterschap. Boll vertelde, dat hij in der tijd veel had saamgewerkt met wijlen den kantonrechter van Heusden, den lateren president van de Rechtbank, Mr. Bosch, ook met den toenmaligen secretaris van Heusden, Sprengers, later griffier der Staten. Deze laatste werkte echter nooit iets af; het was bijna onmogelijk, om een stuk uit zijne vingers los te krijgen.

De verhouding tusschen wethouder Millenaar en den burgemeester van Drongelen was blijkbaar uitstekend; vóór ± 13 jaar moet er een kink in den kabel geweest zijn; de wethouder Oerlemans en de burgemeester kunnen het samen nog niet goed vinden.

Administratie van den ontvanger. Rechtstreeks waren in het journaal geboekt in collectieve bedragen de betalingen wegens hondenbelasting, zonder eene specifieke boeking van elken post in een gezegeld hulpregister. Bij gelegenheid der kasopneming werd geene verklaring gesteld door B. en W. dat zij de boeken hadden afgesloten.

Vught

Den 17den. Augustus 1898 bezocht ik deze gemeente. Ik reed van 's Bosch naar Vught, vandaar naar Helvoirt en vervolgens weer over Cromvoirt naar 's Bosch terug. Op het raadhuis vond ik den burgemeester met diens twee wethouders, en werd mij door het zoontje van den secretaris een bouquet gegeven, welk bouquet afkomstig was van Victor Tilman. Terwijl ik met B. en W. zat te praten voerde de harmonie verschillende nrs. uit onder leiding van haren directeur Brohm, den vader van mijnen chef van expeditie.

Op mijne audiëntie verscheen niemand, zoodat ik drie volle uren met B. en W. doorbracht; die tijd was echter om voordat ik het bemerkte had. Het raadhuis te Vught wordt overgebracht naar het voormalig post- en telegraafkantoor. Men was bereids met die overbrenging begonnen, zoodat, op het bericht dat ik te Vught zou komen, weer een en ander naar het oude raadhuis moest worden teruggebracht.

Mr. Bondam stelde voor ± 4 jaren een onderzoek in naar het archief van Vught; hij pakte destijds de meest interessante stukken in een brandkast, onder berusting van den secretaris. Hij zou spoedig terugkomen om ze te inventariseeren. Hij moet nog komen... Ik raadde B. en W. aan Mr. Bondam te schrijven, dat het archief op het oogenblik naar het nieuwe raadhuis was overgebracht; dat het gewenscht scheen, om, terwijl het stofschoon was, het te ordenen alvorens het weer in kisten en kasten werd opgeborgen; dat hij daartoe goede gelegenheid had, zoolang het nieuwe gemeentehuis nog niet in gebruik was genomen. B. en W. moesten Bondam daarom verzoeken zoo mogelijk nu te willen komen om alles in orde te brengen.

Op mijn vraag, of B. en W. er bezwaar tegen hadden om de waterloopen, de Leij enz. op gemeentekosten te zuiveren en te diepen, op de wijze, waarop zulks in Helvoirt geschiedt, antwoordden B. en W., dat zij daar in principe tegen waren; niet zoozeer om de kosten, die ± f. 200,- 's jaars zouden bedragen, als wel omdat zij het onbillijk vonden tegenover de onderhoudsplichtigen van waterleidingen, die in verschillende waterschappen lagen, en die het toch steeds zelve zouden moeten blijven doen.

B. en W. klaagden, dat Cromvoirt de Leij niet voldoende zuiverde en diepte; daardoor ondervonden de landerijen onder Helvoirt en Vught veel nadeel. Cromvoirt moet voor het onderhoud van de Leij zorgen vanaf de Loverensche brug; vanaf die brug zit de Leij vol zandplaten. Toen ik deze klachten later met B. en W. van Cromvoirt besprak, zeiden deze, dat ze, als ze de Leij zuiverden, de polders Ham en Rijskampen zouden onder water zetten; dat ze om die reden het water de Leij nooit zuiverden voordat ze zeker wisten, dat het water onder zou kunnen wegschieten; ze konden toch hunne eigen polders niet onder water zetten; het hemd is nader dan de rok!

Als het kanaal 's Bosch-Drongelen klaar is, zullen deze klachten van zelve verstommen, daar dan de Broekleij in dat kanaal haar water loost; daardoor zullen de gronden onder Vught aanmerkelijk in waarde stijgen, omdat die gronden alsdan eene behoorlijke afwatering zullen verkrijgen.

Ik vernam van B. en W., dat te Vught een groot liefdehuis zou komen, waaraan de gemeente eene belangrijke subsidie wilde verleen, te vinden door verkoop van inschrijvingen Grootboek. Ik ontraadde niet de subsidie, maar wel den verkoop van kapitaal; de burgemeester stond geheel aan mijne zijde en tegenover den wethouder Van Oers.

Het dagelijksch bestuur van Vught maakte op mij een gunstigen indruk; de wethouder Van der Heijden scheen mij een zeer onbeduidend mensch. Ik vernam nog, dat vele Bossche familiën o.a. Van Meeuwen, Tilman enz. op de algemeene begraafplaats te Vught een eigen graf hadden. De lijken, die daar begraven worden, worden zondere eenigen bijstand van Roomschen geestelijken in de ongewijde aarde bijgezet. Soms wordt bij de lijken wat gewijde aarde in de kist gedaan, wanneer althans de Bossche geestelijkheid daartoe wil medewerken, iets, dat niet dikwijls het geval schijnt te zijn, sinds de Katholieken een eigen begraafplaats te Orthen hebben en daarmede de aanleiding voor eene begrafenis in een eigen grafkelder op eene algemeene begraafplaats te Vught vervallen is.

Administratie gemeente-ontvanger. Vergunningsrecht te laat geboekt; n.l. in Mei collectief verantwoord, zonder voorafgaande specifieke boeking op een gezegeld hulpjournaal van ontvangst.

Administratie ter secretarie. Er ontbreekt een register van aangifte van Nederlandschap; evenzoo is er geen register van gevestigden in of van vertrokkenen uit de gemeente. Meerdere personen komen op één blad voor.

Helvoirt

Den **17den Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente. Ik reed over Vught naar Helvoirt; vandaar naar Cromvoirt, en vervolgens weer terug naar 's Bosch. Op de grenzen van Vught en Helvoirt wachtte mij eene talrijke eerewacht onder Clerx, een kleinzoon van doctor Landman uit Helvoirt. Even voor de kom der gemeente kwamen allerlei gilden mij tegemoet, terwijl voor het gemeentehuis de liedertafel opgesteld stond. Er was buitengewoon veel drukte gemaakt voor mijn ontvangst. Het raadhuis was fraai versierd met groen en planten, vooral verstrekt door de familie de Jonge van Zwijnsbergen.

De burgemeester ontving mij met de wethouders en den geheelen raad; vooral de burgemeester maakt een goeden indruk; kalm, maar vastberaden. Op mijne audientie verscheen de 83-jarige verdienstelijke doctor Landman; tot voor zeer korten tijd was hij nog lid van den geneeskundigen Raad. In naburige gemeenten, waar hij de armenpraktijk uitoefent, hoorde ik om het zeerst zijne *éloges* maken. Het hoofd der school had niets te vertellen, evenmin als de Predikant Bergsma, van wien ik alleen vernam, dat zijne kudde 85 zielen sterk was. Verhoeven kwam mij vergunning vragen om musschen te schieten voor een gezelschap te Helvoirt. Notaris Coolen klaagde over het slechte ruimen van de Leij door Cromvoirt. Pastoor Blomjous maakte eenvoudig zijne opwachting.

Jhr. de Jonge van Zwijnsbergen gehuwd met freule van Hardenbroek bewoont het kasteel Zwijnsbergen onder Helvoirt. Hij heeft met zijne broeders onder Helvoirt steen en pannen gebakken, en heeft daarmede zijn fortuin grootendeels verloren. Al het hout om Zwijnsbergen is gekapt, hetgeen zeer jammer is. Het transport van leem en steenen was te duur, de menschen waren niet der zaken kundig. Voor 8 jaren met hun fabriek begonnen, hebben zij die voor 2 jaren stil gezet. Het is wel heel jammer; men sprak algemeen met zeer veel lof over al die Heeren de Jonge. Die uit Oisterwijk schijnt nog wat geld te hebben overgehouden.

De burgemeester had gezorgd, dat mij op het gemeentehuis een eenvoudig ontbijt werd bereid.

Administratie van den ontvanger. Het saldo van een vroeger jaar was niet in het kasboek opgenomen. Bij 10 vergunningen is van 5 het recht eerst in Mei betaald. Het hulpjournaal van schoolgelden en van ontvangsten voor beweiding, ingebruikgeving van gronden, turfsteken, heideplaggen en mastplanten is ongezegeld.

Cromvoirt

Den **17den. Augustus 1898** bezocht ik deze Gemeente; ik reed van 's Bosch over Vught en Helvoirt naar Cromvoirt, en vandaar weer terug naar 's Bosch. Tot aan de kom van de gemeente Cromvoirt werd mij uitgeleide gedaan door de eerewacht uit Helvoirt; om geene moeilijkheden met Cromvoirt te krijgen, zorgde ik, dat die eerewacht haar plan, om mij tot het gemeentehuis van Cromvoirt te brengen, niet uitvoerde.

Voor het raadhuis vond ik de jongens en meisjes van de openbare school geplaatst, die mij onder leiding van het hoofd Buijs een paar liedjes toezongen. Op mijne audientie verschenen het hoofd der school met diens hulponderwijzer, en daarna een zekere Versantvoort, een bierhuishouder, die gaarne vergunning zou hebben. Die vergunnings-quaestie is eene oude zaak, welke reeds bij Gedeputeerde Staten is afgewezen en waarop wel niet zal kunnen worden teruggekomen.

Met de twee wethouders ging ik later de openbare school in oogenschouw nemen; tevens deelde men mij mede, dat de localiteit te klein was, en dat men zich voorstelde, daarin te voorzien door het gemeentehuis te amoveeren. Er is bereids grond gekocht om een nieuw gemeentehuis te bouwen, men raamt de kosten van een en ander op ± f. 10.000.

Het raadhuis was keurig versierd met groen en bloemen; de burgemeester had op twee karren alle geschikte bloemen en planten van den bloemist Affourtit uit Vught naar Cromvoirt gehaald. Het dochttertje van den schoolmeester bood mij een bouquet aan.

De verhouding tusschen B. en W., hoewel beter dan ik verwacht had, liet toch m.i. veel te wenschen over. De wethouder Van der Meulen schijnt mij een lastig man. Ik hoorde van B. en W. dat zij niet veel werk maakten van het doen zuiveren en diepen van de Broekleij, omdat dan hun eigen polders, vooral de Ham en Rijskampen, onder water liepen. Het hemd is nader dan de rok. Als het kanaal 's Bosch-Drongelen klaar is, zal alle waterbezwaar hebben opgehouden te bestaan.

Rosmalen

Den **18den Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente; ik reed van 's-Hertogenbosch over Hintham naar Rosmalen; vandaar terug en langs den harden weg naar Nuland; en weer vandaar langs den harden weg naar Geffen. Vervolgens nam ik aan het station Nuland-Geffen den trein naar Arnhem. Aan de grens tusschen Den Bosch en Rosmalen vond ik een eerewacht; de commandant eindigde met een 'Domine, salvum fac regem nostrum! Even voor de kom van Hintham kwam het hoofd der school mij met de schoolkinderen (er is te Hintham geen liefdehuis) tegemoet; hij hield een speech en liet de kinderen zingen; vervolgens werden zij opgesteld voor het rijtuig en vormden zij een stoet tot aan de school, alwaar zij mij nog een liedje toezongen.

Even voor de kom van Rosmalen kwam mij de harmonie tegemoet; deze voegde zich met tal van gezelschappen voor mijn rijtuig, en zoo kwamen we aan het gemeentehuis te Rosmalen, alwaar B. en W. mij opwachten, aan het sierlijk met groen, bloemen en vlaggen versierde Raadhuis. Op mijne audiëntie verschenen pastoor Fritzen met diens kapelaan; ik hoorde van hen geen nieuws. Daarna verscheen dr. Pompe, directeur van Coudewater, met den heer Plet, arts aldaar.

Vervolgens Jhr. M.A. Snoeck uit Hintham. Daarna de hoofden der drie openbare scholen, nl. van de school aan de Kruisstraat, van die in de kom, en van die te Hintham. En ten slotte de leden van de gemeenteraad; ik liet hen binnenkomen tegelijk met B. en W. We praatten over alles en nog wat; mijn totaalindruk omtrent het gemeentebestuur van Rosmalen is beslist gunstig. Er dreigt zich echter eene groote moeilijkheid voor te doen; de ontvanger van Rosmalen is aan het malen geraakt; hij heeft tegen 1 September eervol ontslag gevraagd en gekregen. Nu wil de gemeentesecretaris Wolters gaarne ontvanger worden, terwijl de burgemeester hem niet hebben wil. De burgemeester ijvert voor Van Beek, den commandant van de eerewacht, een jonge man, die op het seminarie is geweest, maar ten slotte geen roeping had om priester te worden; deze is echter eerst 21½ jaar; nu zou de burgemeester eene tijdelijke benoeming willen voor anderhalf jaar, om Van Beek de gelegenheid te geven om mede te concurreeren!

Bij mijn vertrek uit Rosmalen deed de harmonie mij uitgeleide tot aan den straatweg 's-Hertogenbosch-Grave. De burgemeester reed mij in zijn eigen rijtuig vooruit naar Nuland, omdat hij, als burgemeester van die gemeente, mij daar weer moest ontvangen. Burgemeester Nieuwenhuijzen is tevens candidaat-notaris; hij schijnt er over te denken om nog eens bij een notarieele vacature te solliciteeren; ik heb hem dat sterk ontraden; zijne positie als burgemeester van Rosmalen en Nuland is, nu hij in die beide gemeenten zeer gezien is, veel mooier dan die van notaris ooit zijn kan.

Administratie van den ontvanger. Onder de ontvangsten was verzuimd op te nemen de pensioenbijdragen van de onderwijzers over het eerste halfjaar van 1898. Vergunningsrecht, op 3 Mei geboekt, heette reeds op 30 April ontvangen te zijn.

Administratie van den secretaris. Er is geen register van beslissingen van B. en W. volgens de hinderwet. De witte vakken in de akten van den burgerlijken stand waren niet aangevuld.

Duplicaten werden teruggezonden als berichten van vestiging.

Bij schrijven d.d. 10 Februari 1902 A nr. 1789 1ste Afdeling 1ste bureau, onderwerp jacht heb ik den burgemeester van Rosmalen een zeer strengen brief geschreven, omdat hij mij willens en wetens verkeerd had ingelicht omtrent Kouwenberg, die eene vergunning had gevraagd om schadelijk gedierte te schieten.

Nuland

Den **18den Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente; ik reed van 's Bosch over Rosmalen naar Nuland en vandaar naar Geffen, waarna ik aldaar (te Nuland – Geffen) den trein nam naar Arnhem. Ter plaatse waar de harde weg naar Nuland den straatweg van 's Bosch naar Grave verlaat, vond ik de jongens van de school te Nulands Vinkel met hun schoolhoofd; een van de jongens moest een toespraak houden (waarvan hij het concept in zijn pet had). Het ging allertreurigst.

De kinderen zongen toen een liedje, waarna ik naar het Gemeentehuis van Nuland reed. Daar vond ik de harmonie van Nuland, directeur het schoolhoofd Kerssemakers uit Rosmalen (van de school aan de Kruisstraat). De kinderen van de school te Nuland waren aan het Gemeentehuis opgesteld; hier moest een meisje eene toespraak houden, iets, dat zij er zeer goed af bracht. Op mijne audiëntie verschenen de Pastoor met diens kapelaan, de hoofden der scholen in het dorp en te Vinkel, benevens een hulponderwijzer.

De secretaris van Nuland is een vroegere klerk van den Notaris Leopold van Voorst; hij heeft geen candidaat-notaris kunnen worden, en heeft zich daarom later in de gemeentelijke administratie begeven; hij had tegenover Klasens erg gebluft op zijne relatie tot Leopold van Voorst. De geheele gemeenteraad van Nuland was gekomen om mij te complimenteeren; na de audiëntie liet ik de Heeren binnenkomen; ik hield hen binnen totdat ik Nuland weer verliet. Gedurende de enkele ogenblikken, dat ik een broodje at en een kop koffie dronk, mij door de goede zorgen van den burgemeester van Nuland verschaft, liet de Raad mij echter weer alleen. Ik nam van mijn bezoek aan Nuland eene goede impressie mede; het kwam mij voor, dat de burgemeester buitengewoon goed overweg kon met de leden van den Raad en met de wethouders; minder scheen dit het geval met den secretaris; de verhouding tusschen burgemeester en secretaris scheen mij zelf eenigszins gespannen. Toen ik Nuland verliet werd er weer een optocht geformeerd; de burgemeester, die in Rosmalen woont (hetgeen, wat Nuland betreft, geen bezwaar schijnt op te leveren) reed weer voorop; daarna de eerewacht, de muziek enz.; aan den straatweg 's Bosch-Grave gekomen, nam ik afscheid van allen en reed ik naar Geffen.

Geffen

Den **18den Augustus 1898** bezocht ik de gemeente Geffen; ik reed van 's Bosch over Rosmalen en Nuland naar Geffen, en nam aldaar - station Nuland-Geffen – den trein naar Arnhem. In Geffen geen eerewacht, geen muziek, geen harmonie, geen liedertafel, niets! Alleen had men het Raadhuis wat versierd; van buiten met groen, en van binnen de Raadszaal met groen en vlaggen. De Raadszaal zag er werkelijk zeer netjes uit; de decoratie was geleverd door de Bossche firma Kreybolder.

Op mijne audientie verscheen notaris Pendraat, een zwager van mijn ambtenaar Nieuwenhuijzen; deze is sinds lange jaren te Geffen notaris. Hij klaagde zeer over den achteruitgang van den boerenstand; er waren meerdere boeren, die hij wegens schuld moest uitverkoopen. Hij kon daartoe echter niet komen, omdat die menschen langzamerhand zijne vrienden waren geworden. En verkocht hij hen niet uit, dan schoot hij zelf er het geld bij in, iets, wat op den duur natuurlijk niet vol te houden was. De positie van den notaris in de stad was veel aangenamer dan die van dezen ambtenaar op het platteland, omdat hij in de stad zijne clienten niet kende.

De Pastoor en de kapelaan, die later verschenen, hadden niets bijzonders te vertellen. De leden van den Raad waren door den burgemeester besteld tegen drie uur; toen ik echter om vier uur de gemeente verliet, was er nog geen enkel raadslid verschenen. Met den burgemeester en diens beide wethouders zat ik een uurtje te praten. De burgemeester (een zwager van den burgemeester Godschalx uit Berlicum) schijnt mij geen gemakkelijk Heer; hij is een gefortuneerde heerboer, die gaarne als heer poseert. Klachten uit Geffen tegen den burgemeester kwamen mij nooit ter oore; of het werkelijk in Geffen goed gaat, dan wel of de menschen bang zijn voor den burgemeester, en zich om die reden stilhouden, is mij niet bekend. Door de goede zorgen van den burgemeester kreeg ik op het Raadhuis een kopje thee, terwijl hij zelf met zijne wethouders een glas port dronk. Van Klasens hoorde ik later, dat de verhouding

tusschen den burgemeester en den secretaris te wenschen overlaat. Het rijtuig, waarmede ik den 18den Augustus gemeentebezoek had gedaan, verongelukte, naar Den Bosch terugkeerende, aan het station van den tram aan het Hinthamereinde, doordat de paarden voor den tram schrikten, en het rijtuig daardoor tegen een post werd geslingerd.

Administratie van den ontvanger. Er is f. 28.645 te weinig in kas; houdt de ontvanger de geldmiddelen van de gemeente wel afgescheiden van eigen kas? De afsluiting bij kasopneming van B. en W. ontbrak in het journaal.

Administratie van den secretaris. Verordening op de afkondiging van politieverordeningen (art. 172 Gem. wet) kan niet vertoond worden. De inkwartieringslijsten worden niet geregeld ieder jaar herzien en afgekondigd. De staat van hetgeen naar burgerlijk recht eigendom van de gemeente is, kon niet worden vertoond. Register van beslissingen van B. en W. inzake de hinderwet begint met 1898. Geen register van aangifte door stierenhouders was aanwezig; evenmin een lijst van localiteiten, waarin sterke drank wordt verkocht en van de verleende vergunningen. Het wit van eenige akten van den burgerlijken stand was niet aangevuld.

Berlicum

Den **19den Augustus 1898** bezocht ik de Gemeente Berlicum; ik reed er van 's Bosch heen; vervolgens ging ik naar Heeswijk; daarna naar Dinther, waarna ik per rijtuig naar Den Bosch terugkeerde. Een eind voorbij den Wamberg vond ik een eerewacht onder Godschalx, sigarenfabrikant van beroep, zoon van den burgemeester, gehuwd met Jufvrouw Reijers uit Arnhem. Kort voor de kom van het dorp kwam de harmonie van Berlicum, met haar mooie vaandel, een geschenk van den eigenaar van den Wamberg, mij tegemoet. In optocht ging het naar het Raadhuis.

Op mijne audientie verscheen Jhr. Mr. Fr. Van Rijckevorsel, die mij eenvoudig kwam complimenteeren; Dr. Van Herwerden, van wien ik vernam, dat de verhouding van zijne echtgenoot tot den burgemeester gelukkig veel verbeterd was; de pastoor met zijne kapelaans, die niets bijzonders te vertellen hadden; het hoofd der school Vissers, en de president der harmonie, Godschalx, dezelfde, die als commandant der eerewacht fungeerde.

Van het bestuur der gemeente, van het welk ik een goeden indruk mede nam, vernam ik, dat men van plan was om in het vervolg alle waterloopen en waterleidingen door de gemeente te doen onderhouden, wanneer de betrokken aangelanders tegen een zeer matigen prijs (5 cent per strekkende Meter) hunne verplichting deswege wilden afkopen. Op 4 of 5 eigenaren na hebben allen het gedaan.

Ik ging ten huize van den burgemeester een eenvoudig ontbijt gebruiken (koffie en brood) en vernam daar, dat hij 10 kinderen heeft, van welke er nog vijf tehuis zijn; de anderen zijn geplaatst; een is in America als priester-missionaris. Ik zag niemand dan zijne oudste dochter, en zijne twee gehuwde zoons (één is bierbrouwer, en dezer dagen gehuwd met eene dochter van den burgemeester van Huisseling, Van den Oever; de andere is de bovenbedoelde sigarenfabrikant).

Bij mijn vertrek uit Berlicum deed de eerewacht mij weer uitgeleide; de harmonie was reeds naar Dinther vertrokken, om mij daar weer te ontvangen. Administratie van den ontvanger. Hoewel op 30 April ontvangen, waren de vergunningsrechten eerst geboekt op 2 Mei; zoowel in journaal als in grootboek waren zij verantwoord in één collectief bedrag. In één hulpjournaal waren ontvangsten van hoofdelijken omslag en van hondenbelasting door elkander geboekt, wat in het belang van een vaardig overzicht bij de kasopneming niet is aan te bevelen.

Heeswijk

Den **19den Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente; ik reed van 's Bosch over Berlicum naar Heeswijk, vandaar naar Dinther, en vervolgens weer terug naar Den Bosch. Op de grens van Berlicum en Heeswijk vond ik eene eerewacht, kort voor de kom van de gemeente kwam mij de harmonie tegemoet; op het kwistig met "schoone" planten (afkomstig uit de serres van het kasteel) versierde Raadhuis vond ik Burgemeester en Wethouders.

Op mijne audientie verschenen drie "witheeren" uit de abdij van Berne, thans gevestigd te Heeswijk, nl. de prelaat (staat in rang ongeveer gelijk met den bisschop), de prior en de pastoor.

Daarna volgde het hoofd der school Festen; vervolgens Keeser, de "slotvoogd" van Heeswijk en eindelijk Van Aspert, een bierhuishouder, die met de Kroningsfeesten gaarne vergunning had. Van de uitnodiging van den burgemeester om bij hem te ontbijten, maakte ik geen gebruik; zonder onbeleefd te zijn, kon ik echter een glas champagne niet weigeren; ik nam dat dus maar in vredesnaam aan.

Van B. en W. vernam ik, wat de Heeren Van den Bogaerde indertijd een invloed hadden gehad in de gemeente, en hoe verkeerd zij van dien invloed hadden gebruik gemaakt. Ook, dat zij zoo harteloos waren voor de menschen, in de eerste plaats voor hunne pachters; deze werden nooit gemaand om hunne pacht te betalen. Maar als zij, om welke reden ook, een eenigszins beduidend bedrag ten achteren waren; dan werden zij meedogenloos uitverkocht en op straat gesmeten. Verder schijnen zij, - moreel gesproken - meer als beesten dan als menschen te hebben geleefd. De woningen der pachters van gronden, bij het kasteel behorende, werden heel niet onderhouden.

De tegenwoordige administrateur - Mr. Bergmann - volgde dienaangaande gelukkig niet de traditie van de Heeren Van den Bogaerde; hij had reeds welgedaan om de pachthoeven weer bewoonbaar te maken.

Toen ik de gemeente verliet, deden harmonie en eerewacht mij weer uitgeleide; B. en W. wandelden achter mijn rijtuig mede tot de grens van Dinther. Toen ik eenige uren later van Dinther terugkomende nogmaals Heeswijk passeerde, vond ik de harmonie weder opgesteld! Wel eene verrassing!

Het bestuur van Heeswijk schijnt mij in geene slechte handen; Lambert van der Heijden, koffiehuishouder in het café bij Heeswijk, opzichter over de gronden van het kasteel, en wethouder der gemeente, schijnt mij een zeer geschikte man.

Administratie van den ontvanger. De rechten wegens verrichtingen van den ambtenaar van den burgerlijken stand worden om het jaar verantwoord.

Administratie ter secretarie. Eene verordening op de afkondiging, als bedoeld in art. 172 Gemeentewet, kon niet vertoond worden. De stukken betreffende de hinderwet waren in ééne portefeuille verzameld; een register van beslissingen van B. en W. te dien zake was niet aanwezig. Evenzeer ontbrak een register van aantekeningen van opgaaf omtrent in werking gebrachte fabrieken of werkplaatsen (art. 14 der veiligheidswet). Bijboeking der huwelijken in het bevolkingsregister geschiedt eerst aan het einde van het jaar. Verhuizingen binnen de gemeente worden niet bijgewerkt. De bijwerking der bevolkingsregisters was over het algemeen achter. In de dubbelen der akten van den burgerlijken stand waren de witte vakken niet dadelijk aangevuld.

De witheeren van Heeswijk bedienen in het geheel 9 parochies: Heeswijk, Berlicum, Lithoijen, Vlijmen, Elshout, Engelen, Bokhoven, Haarsteeg en Hedikhuizen. Het klooster der witheeren stond aanvankelijk te Bern bij Heusden; omstreeks 1500 overgebracht naar Heeswijk. Aan het hoofd der witheeren staat een prelaat (een gemijterde abt). Voor wat de parochies betreft, staan ze onder den bisschop van 's Bosch; vacaturen van pastoor enz. worden, op voordracht van den prelaat, door een bisschop vervuld.

Dinther

Den **19den Augustus 1898** bezocht ik deze Gemeente; ik reed van 's Bosch over Berlicum en Heeswijk naar Dinther en later langs denzelfden weg dien ik gekomen was, naar 's Bosch terug. Op de grenzen van Heeswijk en Dinther vond ik eene eerewacht; de harmonie uit Berlicum, en eenige boogschuttersgilden kwamen mij mede tegemoet. Het hoofd der school Kemps hield een mooie toespraak; er werd een lange stoet gevormd, en zoo ging het in optocht naar het gemeentehuis, waar ik ontvangen werd door het Dagelijksch bestuur der gemeente.

Op mijne audientie verschenen de pastoor met den kapelaan; aan de klachten van den pastoor tegen den burgemeester kwam schier geen einde. De hoofdgreif scheen wel te zijn, dat de vrouw van den burgemeester eigenlijk burgemeester was. De burgemeester haalde alles ten onderste boven; hij had de gemeente op kosten gejaagd met den veldwachter, wiens vrouw nu f. 0,70 daags had; hij gaf te weinig bij de Vincentiuscollecte en wilde in het bestuur van de Vincentius wijzigingen brengen, door daarin personen te benoemen, die den pastoor niet bevielen. Hij

ontzag niet voldoende de eerste families uit Dinther; als iemand de bevalling van zijne vrouw liet aanzeggen, gewaardigde de burgemeester zich nooit naar haar welstand te laten vragen. Hij had vrijwillig den meest geachte ingezetene uit Dinther - den gewezen wethouder Kocken - voor het hoofd gestooten enz. enz. Er zal wel een *fond* van waarheid zijn in wat de pastoor mededeelde; maar het kwam mij toch voor, dat hij buitengewoon gepassioneerd was, en daardoor onbillijk in zijn oordeel.

Dominee Wassenaar, die, om gemakkelijk aan zijn pensioen te komen, de laatste jaren de kudde van Dinther hoedde (ik meen 85 zieltjes), ging met 1 October aanst. den dienst met pensioen verlaten en vroeg mij, welke stukken hij voor zijn pensioen noodig had! Notaris Boll, sinds 9 jaren in Dinther, maakte geen bijzonder aangename indruk. Een der wethouders klaagde, dat men nooit geld van hem los kan krijgen. Zeer goed beviel mij het hoofd der school Kemps, sinds 27 jaar in Dinther werkzaam; ik deed (toen het gesprek daartoe leidde) een beroep op zijne medewerking, om toch den vrede tusschen den pastoor en den burgemeester te bewaren. De oud-burgemeester Kerkhof kwam ook zijne opwachting maken; nogal wat van den man, nu hij zijn wensch, dat zijn zoon hem als burgemeester zou opvolgen, niet vervuld zag. De gewezen wethouder Kocken, oom van mijn vroegeren gemeente-secretaris in Huissen, kwam tenslotte nog, en stak het ook niet onder stoelen of banken, dat hij het niet best met den burgemeester kon vinden.

De verhouding tusschen den burgemeester en diens wethouders scheen mij goed; toch komt het mij voor, dat hij het op den duur kwalijk in Dinther zal rooien. Men neemt het hem ook kwalijk, dat hij er geen huis koopt of huurt, en nog steeds met zijne vrouw twee kamers in een herberg bewoont. Op bijzondere aandrang van B. en W. dronk ik een glas champagne en at ik daarbij een stuk koek.

Administratie van den ontvanger: Vergunningsrecht, op 30 April ontvangen, was collectief geboekt op 7 Mei. Er was daarvoor geen hulpregister, waarin de betaalde bedragen specifiek voorkwamen.

Administratie ter secretarie: Er is geen register van beschikkingen van B. en W. inzake de hinderwet.

Nieuwkuijk en Onsenoort

Den **20n Augustus 1898** bracht ik een bezoek aan deze gemeente; ik reed van 's Bosch naar Oudheusden (Elshout), vandaar langs den Drunenschen hoek naar Nieuwkuijk, en vervolgens naar Vlijmen, vanwaar ik naar 's Bosch terugkeerde. Op de grenzen van Drunen en Nieuwkuijk vond ik eene eerewacht van 15 ruiters, welke mij naar het Raadhuis geleidde. Daar was de harmonie van Nieuwkuijk opgesteld. Clairtje de la Court gaf mij een "schoonen" ruiker. Op mijne audiëntie verschenen de Heeren Joseph en Willem de la Court, de jonge Arnold de la Court en het hoofd der school, de heer Driessen. Deze vier Heeren verschenen gezamenlijk, iets, waardoor het moeielijk was om met het schoolhoofd een geregeld gesprek te voeren, en hem inlichtingen over zijne school te vragen. De Pastoor (een groot musicus; sinds 5 jaar te Nieuwkuyk pastoor) maakte een aangename impressie; hij deelde mede, dat hij aan den Gemeenteraad eene subsidie van f. 10.000,- had gevraagd voor een liefdehuis, en dat de Gemeenteraad daarop nog niet had beschikt, hoewel er reeds geruimen tijd sinds de indiening van het adres verlopen was.

Vervolgens verschenen nog de "schatte van de huurwaarde van de gebouwde eigendommen", Van den Broek, en een zekere Floris, die gaarne vergunning had om vogels te schieten. Na de audiëntie ging ik naar muziek luisteren, mij door de liedertafel (beschermheer Willem de la Court) en door de harmonie (beschermheer Joseph de la Court) aangeboden. Vervolgens werd er een ontbijt genoten te zamen met den geheelen Raad, Klasens en Willem de la Court; Mevrouw De la Court had daarvoor de zorg op zich genomen.

Eerewacht en harmonie deden mij later weer uitgeleide tot aan het begin van de laan van Onsenoort; ik reed toen alleen door, om aan de bewoners van Onsenoort even mijn compliment te gaan maken. Ontvangen door Mevrouw De la Court en hare dochters, apprecieerde ik zeer de bijzondere attentie van Mevrouw, die op eene logeerkamer waschwater had laten klaar zetten. Water, ná alle stof en hitte, was heerlijk! De Heer van Onsenoort had eene vergadering te 's

Bosch en was dientengevolge niet meer tehuis. Muziek enz. wachtte mij in de laan van Onsenoort weer op, en geleidde mij naar de grenzen van de gemeente.

Ik nam van mijn bezoek aan Nieuwkuijk een goeden indruk mede. De 85-jarige burgemeester Van der Aa is echter schoon versleten, en begint te verkindsen. Eenig begrip, van wat er vroeger gebeurd is, heeft hij blijkbaar niet meer; zoo wist hij bijv. heelemaal niet meer, of hij tot 1880 dan wel tot 1895 secretaris van Nieuwkuijk was geweest. Noch op de administratie van den secretaris, noch op die van den ontvanger waren groote aanmerkingen te maken. Enkele wenken om de administratie op eenigszins gewijzigden voet te voeren, gaf ik bij schrijven dd. Oct. 1898.

Vlijmen

Den **20sten Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente; ik reed van 's Bosch naar Oud-Heusden (Elshout) vandaar naar Nieuwkuyk, vervolgens naar Vlijmen en vandaar weer terug naar 's Bosch. Op de grens van Nieuwkuyk en Vlijmen vond ik eene eerewacht van vier ruiters, die mij naar het Vlijmensche raadhuis brachten. Daar was de uitstekende Vlijmensche harmonie opgesteld (bij gelegenheid van de Bossche tentoonstelling behaalde zij den eersten prijs). De harmonie wordt, naar men mij zegt, geheel betaald door het zeer gefortuneerde lid der Staten Mommersteeg, wethouder van Vlijmen; hij zou er jaarlijks f. 400,- aan besteden. Zij wordt geoefend door den onderkapelmeester der Bossche schutterij Brohm.

Op mijne audientie verscheen de pastoor, een "witheer" van de abdij te Berne (thans te Heeswijk). De predikant Reede, een oude dominee, die nog een paar jaren voor zijn pensioen moet dienen, en op deze wijze een gemakkelijke taak heeft (zijn kudde bestaat uit 55 zieltjes). Hij was sinds 4 maanden in Vlijmen geplaatst. Notaris Taks, die blijkbaar in Vlijmen zeer tevreden is; hij heeft geen last van zaakwaarnemerij; omgekeerd schrijft ook hij nooit een adres, voor wien ook, maar zendt hen, die hem zulks vragen, naar den secretaris van Vlijmen.

Verlinden, sinds ± 40 jaar geneesheer, van welke de laatste 25 jaar te Vlijmen. Smit, directeur van het post- en telegraafkantoor, is reeds sinds 14 jaar te Vlijmen en wil daar maar blijven. Goossens, schoolhoofd in de kom van Vlijmen sinds negen jaren; hij heeft f. 1.200,- tractement. Gerritse, schoolhoofd aan de Haarsteeg-Vlijmen, f. 1.000,- tractement. Corman, oud-burgemeester van Vlijmen, heeft het als burgemeester niet kunnen volhouden, omdat hij Mommersteeg tegen zich had. Na negen jaren vechten legde hij er het bijltje bij neer. Het was tijdens zijn bestuur, dat Nieuwenhuijzen als secretaris werd ontslagen, omdat hij met Corman aan het licht had gebracht, dat de gemeente eene belangrijke geldelijke administratie had (f. 60.000), welke niet in begrooting of rekening voorkwamen en dus aan het toezicht van Gedep. Staten onttrokken werden.

Hij had eindelooze klachten tegen het tegenwoordige gemeentebestuur, bij hetwelk de wil van Mommersteeg volgens zijn zeggen, wet zou zijn. Hij beklagde zich vooral zeer, dat hem geweigerd werd, wat aan het tegenover zijne woning staande liefdehuis vergund werd, nl. het afgewerkte en vuile water (uit zijne brouwerij) af te voeren in eene – naar zijne meening openbare waterleiding. Ik heb hem den raad gegeven, om zich deswege nogmaals tot den raad te wenden, en zich, zoo noodig, later bij Gedep. Staten te beklagen.

Goossens, een jonge arts, afkomstig uit Oirschot, heeft zich sinds 2 maanden te Vlijmen gevestigd, in de hoop later Dr. Verlinden te kunnen opvolgen. De bierhuishouder Nicolls vroeg "vergunning"; zijne omstandigheden zullen het toestaan van zijn verzoek wel niet wettigen. Van B. en W. hoorde ik, dat Vlijmen hard achteruit gaat; de hop, eertijds de bron van groote inkomsten, werd bijna niet meer gevraagd. Door de hopcultuur was de prijs van den grond tot buitensporige hoogte opgedreven; in den goeden tijd werd tot f. 8.000 per H.A. besteed. In 1881 werd vanuit Vlijmen, Nieuwkuyk, Drunen, Hedikhuizen en Elshout voor 3 ton hop uitgevoerd, vooral naar Engeland. Thans door Amerika van de Engelsche markt verdrongen; hopcultuur is totaal teniet. Nu is de beste grond niet meer dan f. 3.000,- geldig; na het openen van den Maasmond berekent men, dat de waarde van den grond nog f. 500,- per H.A. zal terugloopen, omdat men 's winters geen water meer zal krijgen en de waterstand 's zomers 1,16 zal verminderen; men houdt zelfs geen water in slooten. Wel is een inlaatsluis te Bokhoven door de Regeering toegezegd; maar de toeleidingskanalen moeten de belanghebbenden zelve maken, en dat zal zooveel kosten, Mommersteeg meent een ton, dat ze nooit gegraven zullen worden.

Het Dagelijksch Bestuur van Vlijmen riep mijne medewerking in, om te verkrijgen, dat er nog subsidie zou worden gegeven voor den landbouwwintercursus; het onderwijs in den landbouw werd door de bewoners van Vlijmen helaas nog niet voldoende gewaardeerd; men hoopte op den duur de menschen tot beter inzicht te brengen; maar daartoe was volharden noodig. Vlijmen heeft zeer uitgestrekte bezittingen, welke zeer beduidend geld afwerpen; in 1897 ± f. 17.000. Den eigendom dier gronden kreeg Vlijmen in 1826 na een proces met de gemeente Helvoirt, krachtens een arrest van den Hoogen Raad.

De Werken en Sleeuwijk

Den **22n Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente. Aan het "hotel van Andel" te Gorinchem, waar ik gelogeed was, liet ik mij halen met een rijtuig van Sprengers te Sleeuwijk. Met de pont, (die op de heele uren vaart van Gorinchem naar Sleeuwijk, en op de halve uren van Sleeuwijk naar Gorinchem) voer ik naar Sleeuwijk, waar ik werd opgewacht door den burgemeester, Baron Mulert, en door den wethouder Sigmond. Ik ging met deze twee heeren te voet naar het raadhuis van Sleeuwijk, dat ± 200 Meter ligt van de aanlegplaats van de pont.

In het raadhuis woont de secretaris Struijk Dalm; hij huurt zijne woning voor f. 125,- van de gemeente. Om hem eene geschikte woning te bezorgen heeft de gemeente alle beschikbare localiteit opgeofferd; het heele raadhuis bestaat nu uit ééne kamer, welke dient tot Raadszaal, burgemeesterskamer en secretarie. Het gevolg daarvan is, dat de burgemeester ten raadhuize niemand kan ontvangen, die hem persoonlijk wenscht te spreken en daarvoor zijn eigen woning beschikbaar stelt. Het behoeft geen betoog, dat hij dientengevolge minder op het raadhuis zit, dan in gewone omstandigheden het geval zou zijn, - en dan wenschelijk is.

Omdat ik het niet wenschelijk achtte, dat ik met B. en W. zou zitten te praten in dezelfde kamer, in welke Klasens de administratie van den secretaris en van den ontvanger zou nazien, verhuisde ik met B. en W. naar eene kamer in de herberg van Sprengers. B. en W. deelden mij mede, dat in 1898 de armenverzorging nog gedeeltelijk door de gemeente geschiedde; op de begroting was daarvoor f. 400,- uitgetrokken. Men zou trachten in 1899 daaraan een eind te maken; door een convenant te sluiten met de betrokken armbesturen, aan welke dan eene subsidie zou worden toegelegd.

De aanlegplaats voor stoombooten te Sleeuwijk, eigenaar van Tienhoven, huurder Fop Smit, werd niet meer gebruikt. Fop Smit had de aanlegplaats verlegd naar Werkendam; over de bruikbaarheid der aanlegplaats te Sleeuwijk was een proces hangende voor de Rechtbank te Rotterdam tusschen Fop Smit en Van Tienhoven. Door het gemeentebestuur van Sleeuwijk werd het sparen door schoolkinderen zeer aangemoedigd; door 103 kinderen van de school te Sleeuwijk was op dit oogenblik ± f. 1.300 op spaarbankboekjes belegd. Het vroegere hoofd te de Werken - een minder geschikt man, en sinds vervangen door een meer geschikte - had op zijn school het sparen niet aangemoedigd.

In de gemeente Sleeuwijk is geen doctor; Sleeuwijk wordt bediend door den doctor uit Woudrichem; De Werken doordien uit Werkendam; naar het schijnt zeer ten genoegen van de ingezetenen. De burgemeester klaagde over het gemeentelijk politietoezicht; omdat daarin, sinds Bn Mulert burgemeester is, daarin veel verbetering viel te bespeuren, heb ik den veldwachter niet tot verantwoording geroepen.

Sleeuwijk wordt verscheurd door de politieke partijen; het is voor den burgemeester niet gemakkelijk om daar steeds tusschen door te zeilen. Ik geloof, dat het hem op den duur wel zal gelukken. De wethouder Sigmond nam ontslag als raadslid, en als wethouder, toen Mulert tot burgemeester benoemd werd; hij werd herkozen als lid van den Raad en als wethouder. Ik geloof, dat op dit moment de verhouding tusschen den burgemeester en Sigmond zeer goed is, hetwelk ik toeschrijf aan den tact van den burgemeester.

De burgemeester en Sigmond vergezelden mij (in mijn rijtuig) naar de grens van Werkendam; toen ik, van Werkendam terugkomende, weer in De Werken kwam, nam ik hen weer in mijn rijtuig. Wij reden toen langs de Kille tot aan de grens van De Werken en Almkerk. Op mijne audientie te De Werken was niemand verschenen. De burgemeester had mij schriftelijk te ontbijten gevraagd; ten gevolge van den Zondagsdienst had diens brief mij nog niet bereikt, toen ik Zondagavond 21 augustus, om 6.40 den Bosch verliet om mij naar Gorinchem te begeven.

Administratie van den ontvanger. De afsluiting van het journaal bij kasopneming wordt niet door B. en W. geteekend. Vergunningsrecht, op 30 April betaald, is eerst op 3 Mei geboekt.

Administratie ter secretarie. Aanwijzing van schutterplichtigen geschiedt niet volgens de wettelijke voorschriften, met opmaking van een algemeene en een bijzondere rol. Register van beslissingen van B. en W. in zake de hinderwet vangt aan bij 1897. Het bevolkingsregister is niet nauwkeurig; de bijwerking is achter; vooral blijkt dat bij de huwelijken. Personenklapper en huizenklapper zijn beide onvoldoende. Duplicaatgetuigschriften van woonplaatsverandering worden teruggezonden als bericht van vestiging.

Werkendam

Den **22n Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente. Door een rijtuig van Sprengers uit Sleeuwijk liet ik mij halen aan het "hotel van Andel" te Gorinchem. Met de pont (die op de heele uren van Gorinchem naar Sleeuwijk vaart, en op de halve uren van Sleeuwijk op Gorinchem) passeerde ik de rivier. Ik reed van Sleeuwijk naar Werkendam; vandaar langs de Kille, Drie Sluizen en Nieuwendijk naar Almkerk; en vandaar weer over Gantelwijk terug naar Sleeuwijk, waar ik weer over de Merwede voer naar Gorinchem. De burgemeester van Werkendam, die met verlof op reis was, was teruggekomen om mij te ontvangen.

Op mijne audientie verschenen Jochems, de directeur van het post- en telegraafkantoor, sinds een jaar of vier naar genoegen te Werkendam werkzaam, en de Notaris Kerkhoven, tevens lid van den Raad. Omdat de burgemeester er niet op was ingericht om mij een ontbijt aan te bieden, had hij notaris Kerkhoven verzocht daarvoor te willen zorgen. Tegen mijne gewoonte moest ik dus *bonne mine à mauvais jeu* maken, en bij notaris Kerkhoven gaan ontbijten.

Werkendam wordt verscheurd door kerkelijke partijen; de burgemeester, de wethouder Versput (de vroegere directeur van het post- en telegraafkantoor) en nog 2 raadsleden zijn liberaal. De wethouder Pieck met diens broeder, de secretaris Pieck, en nog drie andere leden van den raad zijn antirevolutionair. De kerkelijke meerderheid van den Raad heeft in de laatste maanden doorgedreven, vooreerst, dat er voor en na de Raadsvergaderingen een gebed zal worden gedaan; vervolgens, om den strijd van het bijzonder onderwijs met meer succes te kunnen voeren tegen het openbaar onderwijs, verdubbelde de Raad het schoolgeld voor de openbare school. Het is te hopen, dat dit laatste besluit niet door de Hooge Regeering gesanctioneerd wordt; de heffing is nu veel te hoog.

Ik heb nogmaals getracht den burgemeester terug te brengen van zijn dwaze plan, om te Werkendam eene waterleiding te bouwen. Administratie van den ontvanger. De schoolgelden worden geboekt op ongezegelde hulpregisters. Administratie ter secretarie. Van de schutterij wordt geen algemeene, wel een bijzondere rol opgemaakt. Van de huwelijksakten zijn de witte vakken niet aangevuld. De huizenklapper bij het bevolkingsregister is gebrekkig. Duplicaatgetuigschriften van woonplaatsverandering worden als berichten van vestiging teruggezonden.

Almkerk en Uitwijk

Den **22n. Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente. Door een rijtuig van Sprenger uit Sleeuwijk liet ik mij halen aan het 'Hotel Van Andel' te Gorinchem. Met de veerboot (die op de heele uren vaart van Gorinchem naar Sleeuwijk en op de halve uren van Sleeuwijk over De Werken naar Werkendam; vandaar langs de Kille, de drie sluizen en Nieuwendijk naar Almkerk; en vervolgens langs Gantelwijk weer terug naar de veerboot te Sleeuwijk, met welke ik weer overging naar Gorinchem.

Op het raadhuis van Almkerk vond ik het Dagelijksch Bestuur der gemeente; de burgemeester heette mij welkom. Op mijne audiëntie verscheen het lid der Staten Barend Snoek, tevens voorzitter van de Bleek en Oostkil. Van hem ontving ik de verrassende mededeeling, dat het bestuur van Bleek en Oostkil aanvankelijk ten zeerste was ingenomen geweest met het Regeeringsontwerp ter voorziening in de afwatering enz. van die landstreek; dat de Hoofdingenieur Hoogenboom aan Snoek had gezegd, dat hij het Regeeringsontwerp beschouwde als een ramp voor de betrokken landstreek; dat Hoogenboom Snoek gemachtigd had, zulks op de vergadering van de Ingelanden van Bleek en Oostkil mede te deelen; dat ten gevolge daarvan de Ingelanden, van welke oorspronkelijk de overgrootste meerderheid zeer geporteerd was geweest

voor het Regeeringsontwerp, ten slotte dat ontwerp met eene verpletterende meerderheid had verworpen.

Zonder de mededeeling van Hoogenboom zou hetzelfde ontwerp met eene overgrootte meerderheid dankbaar zijn aangenomen. Snoek, zelf geen deskundige, had bij deze gelegenheid het heele gewicht van den deskundige, den Hoofdingenieur Hoogenboom, in den weegschaal geworpen en deze daardoor ten nadeele van het Regeeringsontwerp doen overslaan (Zie onder 'Giessen' wat Van Ouwerkerk mij te dezer zake heeft medegedeeld).

De landbouwer Swart kwam eene vergunning vragen om schadelijk gedierte te schieten.. D.J. Teulings was een oude van dagen, niet tevreden met de hem door het armbestuur toegelegde bedeeeling; hij meende bovendien van adel te zijn en had brieven bij zich van Vosterman van Oijen uit Oisterwijk.

De veldwachter Van Dijk kwam vragen, of de voldoening zijner declaratie, door hem voor ongeveer drie maanden ingediend, binnen een niet al te lang tijdsbestek te wachten zou zijn. Hij was om het geld zeer verlegen. Tot mijne niet geringe verbazing vernam ik van den burgemeester, dat de veldwachters nog steeds gemeentebode, bode van verschillende polders enz. enz. zijn. Bij de vereeniging van de gemeenten Emmickhoven met Almkerk in 1879 (?) zou wijlen mr. Bosch die cumulatie van betrekkingen stilzwijgend hebben goedgekeurd, door Van Dijk en Van Kuijk te benoemen, na de mededeeling van den burgemeester, dat aan de veldwachterbetrekking al die baantjes verbonden waren. Van Kuijk zou indertijd op mijne audiëntie slechts halve waarheid hebben gesproken, toen hij beweerde, dat zijne dochter winkelnering hield in eene afzonderlijke woning; formeel had Van Kuijk daarin gelijk, omdat dat stuk woning een afzonderlijk kadastraal nummer had; in werkelijkheid was het echter anders, omdat het perceel sinds verbouwd was, zonder dat deswege het kadaster gewijzigd was.

Van den burgemeester vernam ik nog, dat de hoogstaangeslagene in den hoofdelijken omslag van Almkerk, de jonge Den Dekker, om zijn aanslag in die belasting (ten bedrage van f. 720) zijne boerenstelling te Nieuwendijk had afgebroken, en zich eene nieuwe boerderij had gebouwd te Andel, in welke gemeente geen hoofdelijke omslag wordt geheven.,

Na het verlaten van de gemeente vernam ik nog van Klasens, dat de vader van de secretaris van Almkerk gepromoveerd was, en burgemeester van Giessendam; hij stierf op zeer jeugdigen leeftijd; de tegenwoordige secretaris was destijds pas twee jaar oud. Deze heeft nu nog zijne moeder bij zich, en blijft om die reden ongehuwd; hij maakte een aangenamen indruk.

Woudrichem

Den **23n Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente; ik liet mij aan het "hotel van Andel" te Gorinchem halen door een rijtuig van Sprengers uit Sleeuwijk. Met een bootje voer ik over van Gorinchem naar Woudrichem; vandaar begaf ik mij naar Rijswijk en vervolgens naar Giessen; van deze gemeente ging ik weer via Rijswijk en Woudrichem terug naar Gorinchem.

Op mijne audiëntie verschenen:

1e. W.F. de Joode, die klaagde dat hij door het visschersgild onbillijk werd behandeld; hoewel hij het door hem verschuldigde betaald heeft, mag hij niet visschen. Ik raadde hem verhaal te zoeken bij den burgerlijken rechter; hij kon desnoods beginnen met bij mij een request in te dienen.

2e. W. van Herwijnen, boterfabrikant en lid van den Raad. Toen in 1879 het burgemeesterschap van Woudrichem vaceerde, solliciteerde Van der Colff, tegenwoordig notaris te Fijnaart, en Gulden, postdirecteur te Woudrichem. Zij waren beiden lid van den gemeenteraad. Wijlen Mr. Bosch wilde hen blijkbaar niet hebben. Toen de vacature reeds 4 maanden bestond, kwam Verschoor, het 1e-kamerlid bij Kingmans, destijds wethouder van Woudrichem, om hem te verzoeken om te solliciteeren. Kingmans had daar geen ooren naar.

Een paar dagen later kreeg hij een telegram van Mr. Bosch om op het Gouvernement te komen; hij liet zich toen bepraten; 9 dagen later stond zijne benoeming in de courant. Vanaf dien dag behandelden v.d. Colff en Gulden den burgemeester als hun vijand. v.d. Colff werd notaris te Fijnaart en verdween dus van het tooneel.; Gulden stierf, maar zijn haat tegen Kingmans was in zijne naaste omgeving gevaren, in de eerste plaats in zijn stiefzoon W. van Herwijnen, zoon van

zijne vrouw, in vroeger huwelijk bij haar verwekt door N. v. Herwijnen, haar vroegeren echtgenoot.

3e. Ds. J.W.F. Gobius du Sart, predikant. Hij klaagt over den burgemeester, omdat deze hem verbiedt de klok te luiden, als hij een weekbeurt verandert. De burgemeester, hierover door mij gehoord, verklaarde zulks te moeten doen, omdat, als de klok op een ongewoon tijdstip klept, de bevolking meent dat er brand is, en er dan wanorde zou ontstaan. Als er brand is, wordt uitsluitend de klok in den toren van de Protestantsche kerk geluid, omdat die toren aan de gemeente behoort. Ik heb den burgemeester geraden, om in deze de kerk in het midden te laten, en niet noodeloos moeilijkheden te maken.

De predikant vroeg bovendien mijn steun, opdat met de inhuldigingsfeesten de kroegen om 9 uur (in plaats van om 10 uur) zouden gesloten worden; en dat er die dagen geen sterke drank zou getapt worden. Den verlangden steun kon ik natuurlijk niet toezeggen. Uit het verlangde verbod zouden groote moeilijkheden ontstaan; men zou bovendien de macht missen om het verbod te doen eerbiedigen.

4e. R. Roomer, lid van den gemeenteraad, was eertijds architect van de gemeente, en werd als zoodanig niet eervol ontslagen. Hij had eertijds een vrij belangrijk grondbezit; het laatste stukje land, dat hij nog had, werd dezer dagen voor schuld verkocht. Hij voert met v. Herwijnen (zie sub. 2e.) oppositie tegen den burgemeester. Hij vreesde, dat de zoon van den burgemeester, de eervol ontslagen onderwijzer aan de school te Woudrichem, Kingmans (die aldaar 17 jaar onderwijzer was) d'émblée burgemeester van Woudrichem zou worden; zulks zou z.i. de grootste ramp zijn, welke Woudrichem ooit kon treffen. Hij klaagde over de rijkspolitie; de wachtmeester van de marechaussee had zijne vrienden; die werden steeds ontzien. Ik heb hem gezegd, dat hij officieel moest klagen, met vermelding van feiten.

Hij klaagde, dat B. en W. nog geene verkiezing hadden uitgeschreven, om te voorzien in de vacature Van Moock; ik heb hem geantwoord, dat hij daarmee niets te maken had; dat de gemeentewet zulks aan B. en W. had opgedragen; dat B. en W. dus konden handelen naar goedvinden, en niemand verantwoording schuldig waren; dat, als de menschen uitsluitend hun eigen zaken behartigden en zich niet bemoeiden met zaken, waarmee ze niet te maken hadden, deze veel beter behartigd konden worden, en de eigen zaken daar wel bij zouden varen.

5e. Wierix en Tankens, bestuurders van het visschersgilde, beklagden zich, dat door de sluis te Andel hun vischwater op de Maas kleiner werd, en de visscherij totaal werd bedorven; ik raadde hen het advies van hun advocaat, Mr. A.C. Visser te Gorinchem te volgen.

6e. De geneesheer Dr. G. v. Geijtenbeek, zag gaarne te Woudrichem weer garnizoen.

7e. Kole, directeur van het postkantoor, sinds 17 jaar in Woudrichem, kwam zijne opwachting maken.

8e. Vrouw Verschoor uit Oudendijk klaagde, dat hare kinderen niet kosteloos naar school mochten.

Woudrichem is geheel Protestant; er zijn slechts 31 Katholieken. De Pastoor, v.d. Heijden was niet in de gemeente. De burgemeester kan goed met den Pastoor overweg. De 6% vroom van het visschersgilde bracht in 1898, tot nu toe, f. 2.501,- op. Er zijn te Woudrichem 2 geneesheeren: Dr. v. Geijtenbeek en Dr. v. Torenbergen; de eerste is een gepensioneerd Officier van Gezondheid van het Ned. Indisch leger. De laatste heeft de meeste praktijk.

Dezer dagen nam Mr. Bondam het oud archief van de gemeente (van vóór 1812) mede naar 's Bosch; hij kwam driemaal met 2 klerken te Woudrichem; voor de eerste maal den 25n. Juli 1898. De veldwachter van Woudrichem heeft f. 500,- tractement, vrije woning in de poort, en bovenkleeding. Hoewel hij drankvrij heet te zijn en niet meer dan 4 kleine kinderen heeft, steekt hij diep in de schulden, zelfs ondanks het feit, dat hij in 1897 f. 247,- genoot voor toezicht bij mond- en klauwzeer; ik heb hem gezegd, dat als hij niet zorgde uit de schuld te komen, ik hem als veldwachter zou ontslaan, omdat hij dan als veldwachter niet meer onafhankelijk was.

Administratie van den ontvanger. B. en W. sluiten bij kas opnemings het journaal niet af. Vergunningsrecht is te laat betaald.

Administratie ter secretarie. Verordening ex art.: 172 Gem. wet ontbreekt. Schutterplichtigen worden niet volgens de wet aangewezen. Geen register van beslissingen van B. en W. inzake de

hinderwet. Wit in de akten van den burgerlijken stand niet aangevuld. Bevolkingsregisters zijn niet tot het laatst toe bijgewerkt.

Rijswijk

Den **23n Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente; ik liet mij halen aan het “hotel van Andel” te Gorinchem door een rijtuig van Sprengers uit Sleeuwijk. Met de boot voer ik over naar Woudrichem; vandaar reed ik naar Rijswijk; vervolgens naar Giessen; waarna ik langs denzelfden weg, dien ik gekomen was, naar Gorinchem terugkeerde. Op het Gemeentehuis vond ik den burgemeester met den wethouder Smits; de wethouder in 't Veld was ziek. Op mijne audientie verscheen niemand.

Van B. en W. vernam ik, dat de Heer Tulleken uit Nijmegen ambachtsheer is van Rijswijk. De burgemeester Van Ouwerkerk is de derde Van Ouwerkerk (het derde geslacht), die burgemeester van Rijswijk is. Hij is liberaal (ik meen, dat hij vrijmetselaar is); de heele gemeente is fijn orthodox. Hij schijnt mij een ruw, lastig heer, die niet gemakkelijk is voor de eenvoudige boeren van Rijswijk. Hij bewoont eene heerenhuizing “het Slot” genaamd; hij is gehuwd met eene Arnheemsche juffrouw, die meende Westerveld te kennen, en Voorburg voor Westerveld aanzag. Ik ging bij den burgemeester ontbijten (brood en koffie); hij had, naar ik meen, zeer tegen mijne komst opgezien, na de verschillende quaesties, welke ik vroeger met hem gehad had, o.a. de onderwijzersvacature te Giessen en te Rijswijk.

De toestand van de armen schijnt te Rijswijk zeer voldoende; er zijn daar twee diaconiën, die beide over voldoende fondsen beschikken; de gemeente behoeft nooit bij te springen. Administratie van den ontvanger. Zonder gezegeld hulpregister wordt het schoolgeld collectief geboekt. Administratie ter secretarie. Er zijn geen notulen der vergaderingen van B. en W.! Er is zelfs geen presentielijst der vergaderingen van B. en W.!! Bij het alphabetisch ingerichte bevolkingsregister ontbrak het huizenregister.

Giessen

Den **23sten Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente; ik liet mij te Gorinchem in het “hotel van Andel” halen door een rijtuig van Sprengers te Sleeuwijk; met de boot voer ik over naar Woudrichem; vandaar reed ik naar Rijswijk, en vervolgens naar Giessen, waarna ik langs denzelfden weg, dien ik gekomen was, naar Gorinchem terugkeerde. Ik had, na bij den burgemeester van Rijswijk (tevens burgemeester van Giessen en Andel) ontbeten te hebben, dezen in mijn rijtuig mede genomen naar Giessen, alwaar we op het Raadhuis de beide wethouders en den secretaris aantroffen.

Om ongestoord te kunnen praten liet ik Klasens in het eenige lokaal, dat tegelijkertijd fungeert als raadszaal, secretarie, kamer van B. en W., kamer van den burgemeester enz., terwijl ik B. en W. volgde naar eene kamer, schuins onder het Raadhuis, in den regel in gebruik als herberg. Op mijne audientie verscheen niemand; ook hier kreeg ik den indruk, dat de burgemeester een lastige potentaat is, met wien het beter eten is dan vechten.

Bijzonderheden omtrent de gemeente vernam ik weinig of niet; de burgemeester vertelde mij echter de toedracht van de behandeling van de plannen tot voorziening in de afwatering van de Bleek en Oostkil, gelijk die in de openbare vergadering had plaats gevonden. Hoogenboom had Snoek gemachtigd, om in de vergadering van Hoofdingelanden van Bleek en Oostkil – indien noodig – mede te deelen, dat hij, Hoogenboom, die plannen van de Regeering ten zeerste onvoldoende vond en ze een ramp voor de betrokken streek achtte. Toen Snoek dat op de vergadering had medegedeeld, viel het besluit van de ingelanden van Bleek en Oostkil, waarbij de Regeeringsplannen te dier zake zeer werden afgekeurd. Had Snoek die mededeeling niet kunnen doen, dan zou de vergadering zich met groote meerderheid vereenigd hebben met de plannen der Regeering.

Op die vergadering was het hooge woord gevoerd geworden door den kantonrechter Thoof uit Gorinchem, hoewel deze geen ingeland was, en ook niet als gemachtigde voor een ingeland optrad; deze was dan ook de voorsteller geweest van de motie, door de vergadering met verpletterende meerderheid aangenomen, waarbij de voorstellen der Regeering als onvoldoende werden afgekeurd. Tegen die motie hadden alleen gestemd Van Ouwerkerk, en de

twee wethouders van Giessen, alle drie als gemachtigden van verschillende polders. Van Ouwerkerk had later bij een afzonderlijk adres den Minister tot in kleinigheden ingelicht omtrent het verloop van deze vergadering (zie onder "Almkerk" wat Snoek mij te dezer zake heeft medegedeeld).

Administratie van den ontvanger. Schoolgeld was in collectieve bedragen geboekt in journaal en grootboek. De aan den ontvanger gedane betalingen bleken niet uit eenige specifieke boeking. De rechten wegens verrichtingen van den ambtenaar van den burgerlijken stand werden niet om de drie maanden verantwoord.

Administratie ter secretarie. Er is eene verzameling van resolutiën van B. en W.; als register van notulen wel wat eenvoudig.

Andel

Den **24n Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente. Aan het "hotel van Andel" te Gorinchem liet ik mij halen door een rijtuig van Sprengers te Sleenwijk. Ik passeerde de Merwede per stoomboot Gorinchem-Woudrichem; reed toen van Woudrichem over Rijswijk en Giessen naar Andel, vandaar naar Veen, vervolgens naar Wijk en eindelijk over Heusden, Oud-Heusden en Elshout naar het station te Drunen. Ik maakte van die gelegenheid gebruik, om de schutsluis te Andel te gaan zien, bestemd om de scheepvaart te onderhouden, als de rivier de Maas, na de opening van den Nieuwen Maasmond zal zijn afgedamd.

Op de grens van Giessen en Andel vond ik eene harmonie, welke mij, onder geleide van een groote hoop volk, naar het raadhuis te Andel bracht. Op mijne audiëntie verscheen niemand dan de predikant Havinga, die mij vroeg of het niet mogelijk was, dat te Andel straatverlichting kwam; de moraliteit en de algemeene veiligheid zouden daarbij veel winnen. Hij wilde echter liever niet, dat zijne démarche te dezer zake bekend werd.

Ik heb, toen ik later met B. en W. de politie besprak, hen gevraagd of straatverlichting niet wenschelijk zijn zou, waarop mij werd geantwoord, dat zij hiervoor wel eens van gedachten hadden gewisseld, zonder tot een resultaat te komen; ze zouden deze zaak nu bij den Gemeenteraad ter sprake brengen.

Tusschen 1879 en 1885 heeft burgemeester van Ouwerkerk het beruchte conflict met den Andelschen gemeenteraad gehad, toen nl. de raadsleden weigerden zitting te nemen, omdat zij niet met den burgemeester verkozen samen te werken, welk conflict eindigde met de overwinning van den burgemeester. De verhouding tusschen den burgemeester en de wethouders schijnt nu niet slecht; de 82-jarige wethouder Van Herwijnen was in der tijd een der felste tegenstanders van den burgemeester; deze prees zijn wethouder nu zeer. Burgr. en Weths. hadden voor een ontbijt voor mij gezorgd, hetwelk in eene herbergkamer moest genuttigd worden; het raadhuis was daartoe nl. te klein.

De tweede wethouder, Van Andel genaamd, woont op "het Hoff" te Andel; het schijnt een mooi huis te zijn; door de vele boomen was het nu niet duidelijk te zien. De harmonie deed mij weer uitgeleide tot de grens van de gemeente Veen; de burgemeester reed in zijn rijtuig achter mij aan. Die harmonie, die belangstelling van de zijde der bevolking, kwam mij wel vreemd voor. Nergens in de gemeenten langs de Maas beneden Heusden had men op eenige wijze sympathie betoond, behalve het uitsteken van vlaggen.

Administratie ter secretarie. Plaatselijke verordening op de afkondiging der strafverordeningen kon niet worden vertoond (art. 172 Gem. wet). Er was geen register van beslissingen van B. en W. op aanvragen om vergunning krachtens de hinderwet. Bij het bevolkingsregister, alphabetisch ingericht, was een alphabetische namenklapper, maar geen huizenregister.

Veen

De burgemeester van Veen heeft zich niet correct gedragen bij het toelaten van kinderen uit Wijk op de school te Veen. Deswege werd een onderzoek ingesteld door de Marechaussee. Bij schrijven van 26 October 1896 No. 2, 2de Afdeeling, 3de bureau heb ik namens den Minister van Binnenlandsche Zaken den burgemeester van Veen terecht gewezen.

Den **24 Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente; ik reed van het "hotel van Andel" te Gorinchem met een rijtuig van Sprengers uit Sleenwijk naar Woudrichem, vandaar over Rijswijk,

Giessen en Andel naar Veen, vervolgens over Wijk, Aalburg, Heusden, Oudheusden en Elshout naar het station te Drunen, alwaar ik den trein naar Den Bosch nam.

Op het raadhuis, dat een eindweegs van den dijk af ligt, vond ik B. en W. Het raadhuis bestaat uit een enkele kamer. De secretaris-ontvanger Thooft (een broeder van den kantonrechter te Gorinchem) houdt te zijnen huize secretarie.

De burgemeester Van Doveren maakte op mij geen aangenamen indruk; hij schijnt niet erg bij de hand; hij gaf mij soms de impressie, dat hij het geheele gesprek niet volgde.

De oproerige beweging in Veen in de maanden Januari en Februari l.l. was natuurlijk voortdurend het onderwerp van ons gesprek. De wethouder Blankers, destijds waarnemend burgemeester, verklaarde mij, dat hij het toen zóó moeilijk had gehad, dat hij het plan had gevormd, om Veen voorgoed metterwoon te verlaten; tot nu toe had hij zijn plan nog niet uitgevoerd, omdat zijne schoonmoeder in Veen woonde, en zijne vrouw zich niet gaarne van hare moeder wilde scheiden. Allen waren vol lof voor het bezadigde en cordate optreden van Luitenant Vermeulen van de marechaussee; aan hem was het vooral te danken, dat de zaak nog betrekkelijk gunstig was afgelopen.

Toen ik de gemeente Veen verliet, vond ik aan de school alle schoolkinderen opgesteld; het hoofd der school liet hen mij ter eere een paar Oranjeliedjes zingen; voor welke gracieuze attentie ik hem later bedankte. Omtrent het Veensche volk werd mij nog gezegd, dat het lastige beroerde menschen waren. Bij de oproerige beweging was de bevolking niet gesteund geworden door kwaad volk uit Giessen of uit Wijk. De agent van politie, die in Veen was tijdens de onlusten en destijds geen dienst kon doen (althans niet deed) werd door mij eervol ontslagen en vervangen door een, naar het schijnt, geschikt veldwachter.

Wijk en Aalburg

In strijd met wat ik in 1896 had bepaald omtrent het vervullen van nevenbedieningen door veldwachters, liet de burgemeester van Wijk toe, dat zijn gemeenteveldwachter, Roza, afslager was bij de publieke verkooping, en gebruikte hij hem zelf als zoodanig. Bij schrijven van 2/5 April 1897 A. no. 8 "veldwacht" heb ik den burgemeester daarover de les gelezen.

Den **24n Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente; aan het "hotel van Andel" te Gorinchem liet ik mij halen met een rijtuig van Sprengers uit Sleeuwijk. Ik voer met de boot over naar Woudrichem en reed toen over Rijswijk, Giessen, Andel en Veen naar Wijk; vandaar over Aalburg, Heusden, Oudheusden en Elshout naar Drunen, alwaar ik den trein nam naar Den Bosch.

Ik kan niet zeggen, dat ik met genoeg kennis maakte met het gemeentebestuur van Wijk; de burgemeester schijnt mij een misschien goedmoedig, maar zeker een zwak man; van den wethouder Van der Beek bemerkte ik niet veel; de wethouder De Kok scheen mij een lastig heer, die gaarne, ten koste van Aalburg, de vruchten zou plukken van de gewonnen procedure inzake "de Eb". Het spreekt vanzelf, dat ik hier vrede predikte. Voor de te ontwerpen regeling inzake de Eb wees ik op het goede voorbeeld, in der tijd door Den Bosch gegeven tegenover de afdeeling Orthen. Ik vrees, dat mijne woorden in weinig goede aarde vielen.

Op mijne audientie verscheen de predikant Gobius du Sart, een jongere broeder van dien te Woudrichem, en de brievingaarder, tevens Raadslid, v.d. Maade; bij dezen laatste drong ik ook aan op eene tactvolle en bezadigde regeling van de Ebquaestie; hij scheen daar wel ooren naar te hebben.

Ik wees B. en W. nog op het verkeerde van hunne handelwijze om alleen die zieken kosteloos door den gemeentegeneesheer te doen behandelen, die reeds bedeed werden door den armen. M.i. hadden de armen in het algemeen recht op eene kosteloze geneeskundige behandeling, onafhankelijk van de vraag, of zij reeds door eene diaconie bedeed werden.

Administratie van den ontvanger: de betalingen wegens hondenbelasting waren voor het geheel collectief geboekt in journaal en grootboek, zonder eene specifieke boeking van iedere betaling in een gezegeld hulpregister.

Administratie ter secretarie: de duplicaat-verklaringen van verrichte vaccinaties waren niet volledig bewaard; er bleek van verspilling van het door het Rijk voor die verklaringen verstrekte materieel. Er was een lotingsregister zoek.

Engelen

Den 25sten. Augustus 1898 bezocht ik deze gemeente. Ik reed van 's Bosch over Orthen naar Engelen; vandaar naar Bokhoven; vervolgens naar Hedikhuizen (de Haarsteeg); toen naar Herpt; en vandaar over Haarsteeg en Vlijmen weer terug naar Den Bosch. Naar Engelen rijdende, had ik vanuit de pont een aardig gezicht op de eerewacht (10 ruiters en 8 velocipedisten), de harmonie (die uit Ammerzoden was voor deze gelegenheid geëngageerd), de schoolkinderen en op een groote troep volk, welke mijne komst op den linker Diezedijk stond af te wachten. In optocht ging het naar het Gemeentehuis, nadat de kommandant der eerewacht (een klerk van den burgemeester op diens assurantiekantoor) mij welkom had geheeten.

Op het netjes versierde raadhuis vond ik B. en W. met drie raadsleden; vóór het raadhuis bevonden zich de schoolkinderen, die mij een welkomstlied toezongen, voor deze gelegenheid expresselijk vervaardigd door den pastoor der gemeente; toen ik later vertrok zongen de kinderen een liedje ter eere van H.M. de Koningin Regentes! Op mijne audientie verscheen Jhr. Ram, die een gezellig praatje kwam maken; de pastoor, van wien ik vernam, dat het oorspronkelijk moederhuis van de zusters uit de Postelstraat, het huis is waarin de "zusters van Lourdes" nu haar pensioonaat hebben; dat huis staat nog onder leiding van de Postelstraatsche zusters; in het pensioonaat zijn ± 70 pensionairen, die f. 130,- pension betalen. Het hoofd der school Nass, een goedge dikzak, had zich veel moeite gegeven om mij feestelijk te ontvangen, iets, waarvoor ik hem mijn dank betuigde.

Het gaat den menschen in Engelen slecht; meest allen zijn zij kleine landbouwers; de meeste gronden in Engelen behooren aan uitwonende eigenaren; deze verpachten die gronden als hooiland; op die verpachtingen komen de zandboeren uit 20, soms 30 gemeenten hooi koopen. Dientengevolge moeten de bewoners van Engelen zelve steeds zeer duur koopen. De gemeente Engelen heeft ± 58 H.A. in eigendom; meest laag of slecht land; als de gemeente geld heeft, laat zij daar veel werken, uitsluitend om de gronden te verbeteren, niet om werk te verschaffen; in 1897 werd daaraan ± f. 1.200 besteed. Die 58 H.A. worden niet gehooid; het vee van de geheele gemeente wordt daarop ingeschaard. Per huishouden mag men 3 schaar inscharen tegen f. 84,-; later werd bepaald, dat wie drie schaar heeft, vier schaar mag weiden; feitelijk kost het schaar dus f. 21,-. Op die gemeenteweide moeten feitelijk alle bewoners van Engelen bestaan; doordat er teveel vee in de weide komt, ontbreekt zeer dikwijls voldoende voedsel voor het vee.

De vroegere burgemeester van Engelen, De Bekker, schijnt zich eertijds aan hem door Mevrouw van Hoey-Smith te Wiesbaden ten behoeve van Engelen's armen verstrekte gelden te hebben vergrepen. Onze ambtenaar Nieuwenhuijzen redde f. 500,- uit den desolaten boedel; dat geld ligt nog op het gouvernement. Ik besprak deze zaak met den burgemeester; deze wilde het geld niet aanvaarden, tenzij men hem waarborgde tegen eene eventueele procedure met De Bekker; iets, dat ik natuurlijk niet kan.

Ik ging bij den burgemeester Murray; daar vond ik zijn ouden vader, eertijds ontvanger van Engelen. Toen de drankwet kwam, liet Murray zijn ontvangerschap varen, om zijn herberg te kunnen aanhouden; toen de jonge Murray burgemeester werd, werd de herberg voor goed gesloten. De Murray's, descendenten van een Engelsch officier, wonen sinds ± 1600 te Engelen; zij waren steeds in de Regeering; hun naam komt voortdurend onder oude stukken voor. Toen eertijds Engelen en Vlijmen vereenigd waren, was de overgrootvader van den burgemeester Schout van Engelen.

Engelen heeft veel verloren door de werken aan de Dieze; vroeger leverde het de toogpaarden; ieder paard, dat destijds in Engelen was, verdiende jaarlijks met togen f. 250,- tot f. 300. Behalve dat, kon het toch ook zijn gewone werk doen! Vergunningsrechten, door den gemeentebode opgehaald, waren eerst in Juni geboekt, collectief. Onder gelijk artikel als de rechten wegens verrichtingen van den ambtenaar van den burgerlijken stand, worden ook de betaalde zegelgelden verantwoord. De huishuur van drie personen is collectief geboekt. Ook die van pacht van hooi en van gemeenteweide zijn collectief geboekt bij ontvangstbedragen van één dag. Secretarie:Inkwartieringslijsten worden niet geregeld herzien en afgekondigd.

Bokhoven

Den **25sten. Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente; ik reed van 's Bosch over Engelen naar Bokhoven; vandaar naar de Haarsteeg, vervolgens naar Herpt, waarna ik via Haarsteeg en Vlijmen naar 's Bosch terugkeerde. Op de grenzen van Engelen en Bokhoven vond ik de stafmuziek van het 2de regiment uit 's Bosch; het hoofd der school hield een langen speech; waarna met behulp der schoolkinderen een stoet werd geformeerd en naar het gemeentehuis werd getrokken.

Op mijne audientie verscheen de pastoor, een asthmalijder, nog even in staat het kleine (er woont aldaar geen enkele protestant) Bokhoven te bedienen, en het hoofd der school Hurmans. Gezegde Hurmans heeft den naam van een uitstekend onderwijzer te zijn; ik bezocht zijn school en hoorde met het meeste genoegen zijn onderwijs aan. Hij was een jaar of 15 hoofd der school te Gemonde, en is nu sinds 17 jaren te Bokhoven werkzaam. Hij heeft helaas één zeer groot gebrek, n.l. dat hij, als hij tractement gebeurd heeft, de verzoeking niet kan weerstaan om te veel te drinken. Ik meen, dat hij deswege al eens geschorst is als hoofd der school.

Geheel Bokhoven behoort aan den Graaf de Mirepoix te Parijs; rentmeester was eertijds Mr. Jan Verheijen; nu, naar ik meen, diens zoon Henri. Sinds 1885 kwam de eigenaar niet meer in het land. Het oude kasteel is afgebroken; de tuinmuren en de gracht bestaan nog; in de voormalige portierswoning woont nu de veldwachter.

De gemeente Bokhoven bezit ± 25 H.A. goed land, hetwelk als hooiland aan den meestbiedende verpacht wordt. Hetzelfde doet de Heer van Bokhoven ook. Dientengevolge verkeert de bevolking in zeer armoedigen toestand, daar zij alleen hooi kan pachten, wanneer ze daarvoor meer geld wil geven dan de landbouwers uit de zandstreken, die aan de Maas hooi komen pachten. De bewoners van Bokhoven moeten dientengevolge altijd te duur pachten.

De meeste Bokhovenaren hebben een huisje en een stukje bouwland in eigendom (gewoonlijk zwaar belast). Doordat het Maaswater in het voorjaar laat afloopt, duurt het lang, eer zij hun land kunnen bewerken. Hun land blijft lang koud, zuur en wreed. Dientengevolge kunnen ze niet zulke goede vruchten telen als anderen, en verlangen zij hard, dat de Maasmond open gaat, omdat daardoor het peil op de Maas zal verlagen en hun land dientengevolge van betere conditie zal worden.

De burgemeester van Bokhoven maakte mij excuses dat hij geen eerewacht kon zenden; er waren in heel Bokhoven slechts 2 paarden, en de eigenaars dier paarden konden het niet wachten!

Hedikhuizen

Den **25sten Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente; ik reed van 's Bosch over Engelen en Bokhoven naar de Haarsteeg, alwaar het raadhuis van Hedikhuizen staat; vandaar reed ik over Luttel Herpt naar Herpt; waarna ik over Haarsteeg en Vlijmen naar 's Bosch terugkeerde. Aan den Hoogen Maasdijk komende, vond ik de halve bevolking van de Haarsteeg om mij te verwelkomen. Het hoofd der school maakte zich tot tolk van de gevoelens der bevolking. Met de harmonie St. Caecilia voorop, ging het nu in optocht naar het gemeentehuis; al dat volk maakte zooveel stof, dat ik haast niet uit mijn oogen kon kijken. Vóór het gemeentehuis had men de schoolkinderen opgesteld, de meisjes in het wit met kransjes op het hoofd; een paar kleine bruidjes om te strooien; een dochtertje van het schoolhoofd Prinsen, om mij een bouquet aan te bieden. De kinderen zongen een paar stukjes met de begeleiding van de harmonie (hetgeen zeer goed ging).

Op mijne audiëntie verscheen Pastoor Langenhuizen, een witheer van de Abdij van Berne. Voor ± 30 jaar heeft de gemeente eene subsidie van f. 18.000 aan den pastoor gegeven voor den bouw van eene katholieke kerk; nu heeft de pastoor grond gekocht om een liefdehuis te bouwen, recht tegenover de kerk, aan de andere zijde van den straatweg, dus op het territoir van de gemeente Vlijmen. Hij hoopt nu op eene groote subsidie van Vlijmen, en op eene dito van Hedikhuizen, om zijne plannen te kunnen ten uitvoer leggen.

De gemeente Hedikhuizen en de buitenpolder van Hedikhuizen zijn zeer rijk; in het jaar 1754 (?) kochten polder en gemeente samen voor f. 750,- ± 100 H.A. binnenland van de Abdij van Berne; diezelfde gronden brengen nu jaarlijks misschien wel f. 8.000,- op. Over de bestemming der opbrengst van die gronden is eene langdurige procedure gevoerd tusschen den binnenpolder en

een eigenaar van een stuk grond in den buitenpolder. Deze laatste was een stroopop van den toenmaligen burgemeester van Hedikhuizen, van Hooff.

Van Hooff was burgemeester en secretaris van Hedikhuizen en bovendien in het bestuur van den polder, en daardoor in het bezit van alle stukken; hij gaf die in handen van zijn advocaat, Sassen, thans rechter in Breda. De stukken zijn weggemaakt; volgens den tegenwoordigen burgemeester bevinden zich in het gemeentearchief particuliere brieven van Sassen aan Van Hooff, over het vernietigen of wegmaken van die stukken. Sassen zou een leelijke rol gespeeld hebben. De binnenpolder is zoo rijk, dat er niet alleen geen lasten worden geheven, maar dat alle grondlasten (zoowel voor gebouwd als ongebouwd), alle dijk- en Maasgelden voor heel Hedikhuizen, dus zoowel voor de gronden binnendijs als voor de buitendijsche gronden door het bestuur van den binnenpolder worden gekweten.

Het schijnt, dat burgemeester Van Hooff heeft moeten bedanken. Het hoofd der school Prinsen (tevens leeraar aan de normaalschool te Heusden; bij de zusters in de Postelstraat, tevens in het bezit der landbouwacte) klaagde over moeilijkheden, door den pastoor en het gemeentebestuur in den weg gelegd bij het beschikbaar stellen van een bij den pastoor in gebruik zijnd lokaal der school voor het geven van vrije en ordeoefeningen. De zaak was nu geschikt.

De oud-burgemeester Van Hooff maakte een onaangename indruk. Er waren drie leden van den Raad verschenen; met hen en met B. en W. zat ik zoo lang te praten, dat ik moest vertrekken, alvorens te hebben kunnen ontbijten, iets, waarvoor de Raad gezorgd had. Het speet mij voor de Heeren, maar ik mocht, ter wille van een dejeuner, niet te laat komen in de gemeente Herpt.

Herpt en Bern

Den **25sten Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente; ik reed naar Engelen, Bokhoven, Haarsteeg en Luttel-Herpt naar Herpt, en vervolgens over Luttel-Herpt, Haarsteeg en Vlijmenterug naar 's Bosch. Op mijne audientie verscheen niemand dan de pastoor; deze maakte geen aangename indruk. Er bestaat eerst sinds 1893 te Herpt eene parochiekerk; de menschen hebben voor het onderhoud van den pastoor een kapitaal van f. 20.000,- moeten samenbrengen. De vorige pastoor vond zijne pastorie te klein en te onogelijk. Er moest eene andere pastorie gebouwd worden. Acht dagen na het aanbesteden van die nieuwe pastorie werd hij verplaatst. De nieuwe pastorie is zeer mooi, de kerk is meer dan min.

Terwijl ik audientie gaf kwam de harmonie voor het Raadhuis spelen; zij bleef daar, tot ik 's avonds om half acht vertrok. Met B. en W. reed ik naar den nieuwen Maasmond; wij passeerden het kabelpontveer, en gingen te voet over den Noorderbandijk, den hoogen Maasdijk aan het Heleind, en daarna terug over den Zuiden bandijk.

Om een gedeelte van het eiland Nederhemert van kwelwater vrij te houden, iets, waarvan het veel schade ondervond ten gevolge van het graven van de nieuwe rivier, heeft het Rijk een stoomgemaal gesticht, waarmede \pm 70 H.A. van den voormaligen polder van Bern worden bemalen; die gronden, vroeger behorende aan de voormalige abdij van Berne, welke daar gestaan heeft, en van welke mij de resten (nu een boerderij) nog werden gewezen, thans eigendom van de familie Jhr. De Jonge te 's Hage, zijn daardoor zeer in waarde vooruit gegaan, aangezien ze nu nooit meer last van water hebben.

De wethouder, thans poldermeester, Van Herpt, toonde mij aan, dat de gronden, gelegen ten zuiden van den Zuider bandijk in het "Dijkblok" en in het "Hoefblok" veel schade leden ten gevolge van den nieuwen Maasmond. Die gronden, voor zoover zij uit weiland bestonden, waren op dit oogenblik beter dan vroeger, omdat het land, ten gevolge van de kwel, meer vocht hield en dientengevolge niet zoo gemakkelijk uitdroogde. Voor zooverre die gronden echter bouwgronden waren, waren die enorm in opbrengst achteruit gegaan, juist ook tengevolge van de kwel; het land was koud, nat en zuur; door de bouwvoren stroomde dikwijls het water. Het bouwland kon in het voorjaar niet op tijd worden bewerkt. Met eigen oogen overtuigde ik mij, dat de opbrengst van wintergerst, mangelwortels enz. veel minder dan middelmatig was.

Van Herpt constateerde met genoegen, dat de schade aan het bouwland zou ophouden, zoodra de Maasmond geopend werd, omdat alsdan de gemiddelde waterstand bijzonder zou dalen en het kwelwater dus geen nadeel van eenig aanbelang meer zou veroorzaken. Maar dan kwam het

weiland in last, want dan zou men geen water meer in de sloten hebben, en kom men dus het vee niet meer in de weide houden, en – wat nog veel erger zijn zou - kon men het niet meer van drinkwater voorzien.

In den zeer drogen zomer van 1897 was het grondwater zóó gezakt, dat er door de droogte breede barsten gesprongen waren in den bodem der sloten. Wat zal er dus voor een toestand moeten geboren worden, als het peil op de rivier nog een paar Meter daalt? Hij vroeg daarom een duiker in den Zuider bandijk, om aan dit bezwaar te kunnen tegemoet komen. Toen in het jaar 1884 (?) Gedep. Staten zitting hielden, om bezwaren aan te hooren van belanghebbenden bij de werken van de Maasmondverlegging, hebben ingelanden mondeling en schriftelijk op het bovenstaande gewezen en om voorziening gevraagd.

In 1896 of 1897 hebben ingelanden te dezer zake weder gerequestreerd. De Hoofdingenieur Hoogenboom is toen persoonlijk komen kijken; hij zou de bezwaren erkend hebben en zijne medewerking hebben toegezegd, om aan de bezwaren tegemoet te komen; hij werd door Van Herpt rondgeleid en bracht alles in kaart. Omgekeerd vroeg Hoogenboom steun bij Van Herpt tegen de z.i. onbillijke moeielijkheden, welke het bestuur van het waterschap van de Oude Maas aan het leiden van het water door een grondduiker in den weg had gelegd; Van Herpt had zijnerzijds toegezegd, het verzet van het bestuur van de Oude Maas te zullen breken.

Van Herpt roemde zeer, wat Burgemeester Boll in het belang van de betrokken gronden had weten gedaan te krijgen; hij had toch voor vele landen een idealen toestand weten te verkrijgen. Het oude Maasje begint aan het Heleind in den hoek tusschen den Zuider bandijk en den Hoogen bandijk van Stad en Lande van Heusden; oorspronkelijk een klein slootje, later een tochtsloot, is het te Herpt reeds een Meter of zeven breed.

De wethouder Van Herpt, oogenschijnlijk een zelfgenoegzaam man, iemand die zich zeer voelde, gaf mij over het algemeen geen goede inlichtingen. Administratie van den ontvanger.

Schoolgelden worden in journaal en grootboek aan collectieve bedragen geboekt, zonder specifieke boeking van iedere betaling in een gezegeld hulpregister.

Het klooster der witheeren te Heeswijk stond aanvankelijk te Bern bij Heusden; omstreeks 1500 werd het naar Heeswijk overgebracht. De witheeren bedienen nog 9 parochien: Heeswijk, Berlicum, Lithoyen, Vlijmen, Elshout, Engelen, Haarsteeg, Hedikhuizen, Bokhoven.

Oudheusden, Elshout en Hulten

De Officier van Justitie bij de arrondissementsrechtbank te 's Hertogenbosch zond mij bij schrijven van 9 Januari 1897 La. No. 9079 Kabinet een dossier, bevattende eene instructie tegen Van Breugel, burgemeester van Oudheusden, ter zake van onzedelijke handelingen met de dienstmeid zijner moeder, Huberdina van Helvoirt, en met dier zuster Adriana van Helvoirt, beide afkomstig uit Giersbergen onder Drunen.

De schuld van den burgemeester aan het ten laste gelegde is niet bewezen; de rechter commissaris (Bosch) wijst er op, dat Huberdina van Helvoirt eene groote zware meid is, terwijl de verdachte hem maar een zwak manneke toeschijnt. Volgens verklaring van Hendrixx, den secretaris van Besoijen, zou Dr. Van Gils, na Huberdina van Helvoirt onderzocht te hebben, gezegd hebben, dat hij haar voor eene zeer hysterische meid hield, van wie de burgemeester veel last kon hebben.

De schuld van den burgemeester was dus niet bewezen; desniettegenstaande heb ik hem Maandag den 18n. Januari 1897 op het Gouvernement laten komen, en heb de zaak met hem besproken; ik heb hem toen verweten, dat zijn prestige als burgemeester geleden had, doordat zijn naam in opspraak was gebracht, en dat hij daarvoor had behooren te zorgen.

Den **25sten Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente. Ik reed van 's Bosch over Vlijmen en Nieuwkuyk naar Elshout (waar het Raadhuis staat); later ging ik langs denzelfden weg naar 's Bosch terug. Van de ± 900 zielen van Oudheusden wonen er ongeveer 700 in Elshout, allen Katholiek, en ongeveer 200 te Oudheusden, meestal Protestant. Op de grens van Drunen en Elshout vond ik een eerewacht van 8 paarden; een paar honderd meter voor het Raadhuis kwam mij de harmonie tegemoet, terwijl vóór het Raadhuis de jongens en meisjes van de openbare school opgesteld waren en liedjes zongen, hun geleerd ter eere van 31 Augustus aanstaande. Op mijne audientie verschenen pastoor en kapelaan; deze klaagden over partijschap in de gemeente; de partij van den oud-burgemeester Pulles was er op dit oogenblik onder; de andere

partij (meestal familie van elkaar) was aan het roer. Van de leden van den Raad was Van Laarhoven de meest geschikte. De gemeenteveldwachter Van Balkom klaagde over zijn karig tractement; sinds hij te 's Bosch getuigd heeft tegen den zoon van den wethouder Van Loon (die een onecht kind had vermoffeld en deswege 6 jaar gevangenisstraf kreeg) kon hij niet veel goed doen. De pastoor prees den veldwachter en diens huishouden zeer.

Van de leden van den Raad wonen er 6 in Elshout en 1 in Oudheusden. De Heeren uit Elshout verschenen allen; van hen maakte Van Laarhoven op mij een goeden indruk. Ik recommandeerde hen sterk de belangen van den veldwachter; vooral vroeg ik, dat de jaarlijksche gratificatie van f. 50,- zou worden afgeschaft, en voorgoed bij het tractement zou worden gevoegd, dat zou daardoor klimmen van f. 275,- tot f. 325.

In de gemeente Oudheusden voeren de griffier der Staten, de Heeren Verhoeven en de burgemeester Honcoop strijd tegen elkander. De weduwe Verhoeven-Robert uit Heusden is "Vrouw van Oudheusden en Elshout". Het dagelijksch bestuur van Oudheusden maakte op mij een onaangenamen indruk, de wethouder Van Loon – een oude rijke gierige boer – vertelde niet veel; de andere wethouder, Van Breugel, praatte zooveel te meer. Hij deed, alsof hij burgemeester was. Als ik den burgemeester iets vroeg, dan antwoordde die wethouder. De burgemeester zat stil voor zich heen te kijken en gaf geheel den indruk van totaal onder zijn naamgenoot, den wethouder Van Breugel te staan. Deze laatste onderscheidde zich vooral door zijn schelden tegen den veldwachter; ik maakte, toen mij dat begon te vervelen, daaraan een eind, door op te merken, dat ik, na de geschiedenis van den jongen Van Loon, best begreep, dat de veldwachter, die getuigenis der waarheid moest afleggen, te Oudheusden geen goed meer kon doen.

Lithoijen Den 27sten Augustus 1898 bezocht ik deze gemeente; ik reed er van het station Oss heen; over Lith, Kessel, Maren, Alem en Empel reed ik naar Den Bosch terug. Men had er heel weinig werk gemaakt van mijne ontvangst; hier en daar een vlag, en een beetje groen aan het raadhuis. De leden van den gemeenteraad waren alle op het raadhuis om mij te ontvangen, uitgezonderd het raadslid Dijkhoff, van wien men mij zeide, dat hij ziek was.

Op mijne audiëntie verscheen de pastoor, weer een "witheer" van de Abdij van Berne (Heeswijk); ik vernam van hem, dat gezegde abdij op negen dorpjes de parochies bezet. Veel nieuws hoorde ik verder niet van hem.

Daarna kwam Van Teeffelen, het oud-lid der Provinciale Staten, ontvanger van Lithoijen, voorzitter van het waterschap "het Hoog Hemaal". Hij vertelde mij, dat hij zijn invloed had aangewend bij de leden van den gemeenteraad, om ongunstig te adviseren op het voorstel, om de jaarwedden van burgemeester en secretaris te verhoogen krachtens de wet van 1897. G.S. stoorden zich niet aan dat ongunstige advies en verhoogden de jaarwedden toch.

Ik zat vervolgens met de leden van den gemeenteraad over alles en nog wat te praten. Voor zooverre zij zich uitspraken, waren zij allen van oordeel, dat veldwachter Verhagen goed zijn plicht deed; als ik hun advies zou volgen, dan zou ik Verhagen niet moeten ontslaan.

Zij schenen niet genegen, om, bij ontslag van Verhagen, dezen eenigszins tegemoet te komen, door hem bijv. gemeentebode te maken, of door hem bijv. een klein pensioen toe te leggen. Zij vreesden, dat zij op die wijze de gemeentebegroting zouden bezwaren, en dat zij zulks niet mochten doen, omdat de gemeentefinanciën dergelijke uitgaven niet toelieten.

Ook met Van Teeffelen had ik over het lot van den veldwachter, na diens eventueel ontslag, gesproken; het kwam mij voor, dat hij er wel ooren naar had, dat de veldwachter een klein pensioen van bijv. honderd gulden uit de gemeentekas zou krijgen. Het was opvallend, zoo beleefd als het volk was; zooals een ieder uitliep toen ik passeerde, zoo beleefd en eerbiedig als ieder groette.

Administratie van den ontvanger. De rechten wegens verrichtingen van den ambtenaar van den burgerlijken stand over 1898 waren nog niet verantwoord. Evenmin pensioenbijdrage over het eerste halfjaar, van de onderwijzers. Deze worden na het einde des jaars ingehouden.

Vergunningsrecht was door één kastelein eerst in Mei betaald.

Administratie ter secretarie. De notulen van B. en W. worden niet geregeld gehouden. Niet alle volgens de wet gevorderde schutterijregisters waren aanwezig. De inkwartieringslijsten worden

niet geregeld herzien. Verhuizingen binnen de gemeente worden niet in de bevolkingsregisters bijgewerkt, terwijl er bij het register ook geen huizenklapper is, waarin dat geschiedt. Duplicaatgetuigschriften van woonplaatsverandering worden soms teruggezonden als berichten van vestiging.

Lith

De burgemeester van Lith (Dijkhof), speelde een zeer dubbelzinnige rol inzake verhuren van jachtrecht tegenover Dr. Wiegersma te Lith. Verg. mijne missive d.d. 3 Juli 1896 A no. 8, 2e Afdeling, 3e bureau, en het antwoord van den betrokken burgemeester d.d. 9 Juli d.a.v.

Den **27sten Augustus 1898** bezocht ik deze gemeente; ik reed van het station Oss over Lithoijen naar Lith; vandaar reed ik over Kessel, Maren, Alem en Empel naar Den Bosch terug. Men had zich niet veel moeite gegeven om mij een feestelijke ontvangst te bereiden. Eenige vlaggen aan de huizen en wat vlaggendoeek en groen aan het raadhuis. Op het raadhuis vond ik den burgemeester met zijne wethouders; de burgemeester wilde, dat ik met hem mede zou gaan, om te zijnen huize te ontbijten; na alles, wat vroeger tusschen ons was voorgevallen, had ik daarin geen lust, en bedankte ik dus.

Op mijne audiëntie verschenen successievelijk:

1. Dominee Krol, die klaagde, dat de zusters aan de kinderen van de bewaarschool verboden, om met kinderen van Protestanten of van Israëlieten te spelen. Waar de bewaarschool een jaarlijksch subsidie van f. 150,- van de gemeente kreeg, kwam zulks naar zijne meening niet te pas. Ik heb aan B. en W. opgedragen om dit te onderzoeken en om, wanneer het onverhoopt mocht blijken, dat het waar was, te zorgen, dat die al te groote ijver van de zusters wat gematigd en getemperd werd;
 2. De Israëlieten Wolff en de Winter, en de koperslager Smits beklagden zich, dat zij, wanneer er leveringen te doen waren, daarmede nooit begunstigd werden.
 3. De pastoor en de kapelaan klaagden over de heftige ruzies in Lith; de burgemeester gaf daartoe aanleiding; hij zou een zeer onbetrouwbaar man zijn naar de meening van den kapelaan; de pastoor was zoo voorzichtig, zich niet uit te spreken; wel zeide hij, dat als de burgemeester wat water in zijn wijn wilde doen, er aan veel verkeerd spoedig een einde zou gemaakt zijn; maar daarvoor was de burgemeester niet te vinden.
 4. Dr. Wiegersma klaagde, dat de burgemeester in een geneeskundig tijdschrift een geneesheer gevraagd heeft voor Lithoijen. Toen ik den burgemeester daarover mijne verwondering te kennen gaf, omdat in Lithoijen burgemeester en gemeenteraadsleden om strijd Dr. Wiegersma geroemd hadden, zeide de burgemeester, dat hij zich nooit tot eenig tijdschrift om geneeskundige hulp had gewend. Te dezer zake ontving ik van den burgemeester een schrijven d.d. 30 Augustus 1898 met 2 bijlagen, waaruit n.m.m. de unfaire handelwijze van den burgemeester tegenover Dr. Wiegersma ten duidelijkste blijkt (agenda Max no. 577 van 1898).
 5. De Rijksontvanger Schuijling had niets bijzonders;
 6. Het lid van den Raad Schouten klaagde over den burgemeester en over den veldwachter Boukes, die volgens hem veel te veel in de kroeg zou zitten.
 7. De gemeenteontvanger Pompen en de bierbrouwer van Mourik kwamen eenigszins terug op hunne vroegere klachten omtrent het politietoezicht; zij wilden blijkbaar den veldwachter Boukes sauveeren.
 8. Notaris Frijlinck kwam zijne opwachting maken.
- Ik vroeg B. en W. of het waar was, dat Boukes veel drank gebruikte, waarop ik een bevestigend antwoord ontving van een der twee wethouders, die mij mededeelde dat Boukes veel te veel in de herberg zat. Ik verweet daarop den burgemeester, dat hij niet voldoende toezicht had gehouden op zijn veldwachter, en dat hij daardoor de oorzaak was, dat die veldwachter ongelukkig werd.

Administratie van den ontvanger. Vergunningsrecht voor een deel eerst in Mei en in Juni betaald. Rechten wegens verrichtingen van den burgerlijken stand niet verantwoord. Bij kasopneming sluiten B. en W. het journal met potlood af. De gaarder van het kaaigeld moet maandelijks storten, maar doet dat niet.

Secretarie. Geen geregelde notulen van B. en W. Inkwartieringslijst niet geregeld herzien. Schuttereijregisters niet alle aanwezig. Verhuizingen binnen de gemeente worden in de bevolkingsregisters niet bijgewerkt. Er is geen huizenklapper.

Alem, Maren en Kessel

Den **27 Augustus 1898** bezocht ik deeze gemeente; ik reed van het station te Oss over Lithoijen, Lith en Kessel naar Maren (alwaar het raadshuis staat); vandaar over Alem (waar de burgemeester woont) en Empel naar Den Bosch terug. Op de grens van Lith vond ik een talrijke eerewacht, (\pm 40 ruiters); de commandant, een hulponderwijzer uit de gemeente, heette mij welkom en verzocht mij over den dijk langs Kessel naar Maren te rijden, aan welk verzoek ik voldeed.

Het gemeentehuis te Maren ligt achter de Roomsche Katholieke kerk; op den weg langs de kerk vond ik de schoolkinderen opgesteld van de openbare scholen te Kessel, Maren en Alem, allen onder hun eigen hoofd der school; beurtelings zongen de kinderen mij een liedje toe.

Aan den ingang van het Raadhuis kreeg ik een bouquet van de dochter van den burgemeester (een \pm 14-jarig meisje); zij bracht haar speech goed voor den dag. Alle raadsleden waren gekomen om mij welkom te heeten; ik zat met genoeg met die boeren een paar uren te praten. Toen ik later de gemeente verliet, nam ik den burgemeester in mijn rijtuig mede, terwijl de heele raad in een paar rijtuigen volgde, om mij uitgeleide te doen, zoo verre als mogelijk was.

Ten huizen van burgemeester Van Waardenburg te Alem werd even halt gehouden en at ik daar een stukje brood; aldaar kwam pastoor Godschalx, een broeder van den burgemeester van Berlicum, sinds 28 jaren pastoor van Alem, stichter van de Roomsche kerk te dier plaatse, zijne opwachting maken. Hij had niet te Maren op audiëntie kunnen komen, omdat zijn paard in de eerewacht mede moest rijden, en hij bovendien met het oog op het biecht hooren (het was Zaterdagmiddag) niet lang van huis kon.

Op mijne audiëntie verschenen de pastoor van Kessel, en de assistent van Maren. De 83-jarige pastoor van Maren is zo slecht ter been, dat hij te voet het raadshuis niet meer kon bereiken. Toen ik later Maren verliet, stond hij aan de deur en ging ik hem even goedendag zeggen. Toen ik de gemeente verlatende, de Blauwe Sluis passeerde, verscheen de fortwachter van het in zeer vervallen toestand verkeerende fort boven aan de borstwering en blies hij op een ouden hoorn het Wilhelmus!

Ter plaatse, waar ik van den gemeenteraad van Alem afscheid nam om mijn reis naar Empel te vervolgen, vond ik het hoofd der gemeenschappelijke school te Gewande met zijne schoolkinderen.

Administratie van den ontvanger. Betaling wegens hoofdelijke omslag en hondenbelasting werden in journaal en grootboek aan collectieve bedragen geboekt, zonder eene specifieke boeking van iedere betaling in een gezegeld hulpregister.

Empel

Den **27sten. Augustus 1898** bezocht ik deze kleine gemeente; ik reed van Oss over Lithoijen, Lith, Kessel, Maren en Alem langs het Gewande naar Empel, en vandaar weer terug naar 's Bosch. Voor het raadshuis van Empel vond ik de kinderen der openbare school met hunne onderwijzers; zij waren voorzien van vlaggetjes, en brachten de liedjes ten gehoore, welke zij geleerd hadden ter eere van het Koninginnefeest. Burgemeester Godschalx, een zoon van den vroegeren burgemeester, ontving mij met zijn wethouders de Bekker en van Hirtum onder aan de trap van het raadshuis.

Op mijne audientie verscheen de Pastoor (Pompen genaamd); hij annonceerde, dat hij spoedig eene subsidie dacht te vragen voor den bouw van eene nieuwe kerk, waarop ik hem heb geantwoord, dat, wanneer de gemeenteraad die subsidie voteerde, een groote kans bestond, dat dit besluit door de hoogere autoriteit gecasseerd werd. Het hoofd der school klaagde, dat een lek in het dak zijner woning niet tijdig hersteld werd, niettegenstaande hij den burgemeester daarmee in kennis had gesteld. Daardoor was, nu het dak eindelijk gemaakt was, een deel der

woning ten gevolge van vocht bijna onbewoonbaar, en groeiden de champignons aan het plafond, terwijl het behangsel zelfs op de spoumuren niet meer hield.

Na afloop van de audientie zat ik nog wat met B. en W. te praten. Het was vooral de wethouder de Bekker, die steeds het hoge woord voerde en den burgemeester wel wat in de schaduw stelde. Toen er later een glas Rijnwijn moest gedronken worden, maakte het geen aangename indruk, dat de burgemeester den secretaris liet komen, door dezen een flesch uit een kast liet halen, de flesch liet ontkurken en liet inschenken, waarop de secretaris weer heen mocht gaan. Het had er veel van, alsof de secretaris de huisknecht van den burgemeester was.

1899

April

Geldrop

Den **28sten April 1899** bezocht ik deze gemeente; ik reed van Eindhoven naar Geldrop; vandaar over Heeze, (waar ik ontbeet in de herberg van Siska van den Bergh) naar Someren; en vandaar langs de Zuid-Willemsvaart naar Helmond, waar ik den trein naar Den Bosch nam. Ik had verzocht, dat men mij niet feestelijk zou ontvangen; behalve het uitsteken van een enkele vlag was daaraan vrijwel voldaan.

Op het Raadhuis vond ik den burgemeester met den wethouder Van Gaal; de wethouder Van den Heuvel was ziek; verder waren daar secretaris en ontvanger. Ik vernam, dat de gemeenteveldwachter, over wiens drinken tijdens mijn vorig bezoek geklaagd werd, bereids was ontslagen; over zijn opvolger was de burgemeester zeer tevreden. Met een provinciaal subsidie van 80% legde de gemeente Geldrop indertijd den weg Geldrop-station Nunen (Eeneind). Geldrop betaalde daaraan destijds f. 1.200,- de weg kostte f. 9.000,-; eenige fabrikanten betaalden de rest. Men beklagde zich nu zeer, dat het onderhoud van dien weg zooveel kostte; men vroeg, of het niet mogelijk zou zijn, dat de provincie het onderhoud van dien weg – voor zooverre die onder Nunen ligt – op zich nam; ik kon daarop natuurlijk niet het minste uitzicht geven.

Toen die weg werd aangelegd, stookten de fabrikanten uit Geldrop Duitsche kolen; omdat de wagons nu, van Venlo komende, slechts tot station Nunen kwamen, scheelde zulks f. 0,90 per wagonlading, tegen vroeger, dat de wagons doorliepen tot Eindhoven. Omdat de fabrikanten op die wijze voordeel hadden bij een harden weg van Geldrop naar station Nunen, betaalden zij een gedeelte van de aanlegkosten van dien weg. In latere jaren gingen de fabrikanten Belgische kolen gebruiken in plaats van Duitsche; de wagons kwamen toen natuurlijk weer te Eindhoven aan. Daaraan dankt de paardentram Eindhoven–Geldrop zijn ontstaan; de wagons steenkolen (volgens den burgemeester ± 500 's jaars) komen nu per paardentram te Geldrop. Dit zou per wagon voor de fabrikanten een verschil in prijs geven van f. 4,- met vroeger, toen de steenkolen per as van Eindhoven naar Geldrop moesten worden vervoerd. Die paardentram kan vrijwel bestaan; behalve de rente en de aflossing van twee obligatieleeningen werd in 1898 zooveel verdiend, dat de aandeelhouders ongeveer 3% kregen.

Vincent van den Heuvel doet op het oogenblik zijn uiterste best, om in plaats van de paardentram Eindhoven–Geldrop, een stoomtram Eindhoven–Helmond te krijgen. Hij stuit op allerlei kleinzieligen tegenstand uit Eindhoven, waar men den tram niet door de Rechtestraat wil laten gaan, en het Gemeentebestuur tracht een nieuwen toegang tot de stad op kosten van de Maatschappij te verkrijgen; en uit Helmond, waar men geen vergunning wil geven, dat de tram over de brug over de Zuid-Willemsvaart in de stad komt. v.d. Heuvel meent het voor den bouw van den tram benodigde kapitaal van een Belgisch consortium te kunnen verkrijgen.

Van den burgemeester vernam ik, dat er meer verkeer is tusschen Geldrop en Helmond dan tusschen Geldrop en Eindhoven; de menschen te Eindhoven zijn voor die van Geldrop te groote heeren. Ik vroeg aan den burgemeester hoe het kwam, dat Geldrop, waar toch eene bloeiende industrie is, in 1898 in zielental was achteruit gegaan; de burgemeester verklaarde dit, door er op te wijzen, dat als een fabrikant zich uitbreidt, zulks gewoonlijk bestaat in het aanschaffen van nieuwe machineriën; de installatie van nieuwe machines heeft gewoonlijk tengevolge, dat er

minder arbeiders noodig zijn, daardoor besparing van loon en daardoor weer meer in staat om te concurreren.

Van den burgemeester vernam ik, dat er gevolg gegeven was aan mijn wenk, bij mijn vorig bezoek gegeven, om nl. de herbergen 's avonds op tijd te sluiten; men had de politieverordening herzien; de herbergen moeten om 11 uur sluiten, terwijl de burgemeester gemachtigd is om in sommige gevallen het sluitingsuur tot uiterlijk 12 uur te verlengen om (...) plakken tegen te gaan. Het plakken gedurende heele nachten in de herbergen heeft nu opgehouden; op zijn laatst om 12 uur 's nachts is alles rustig.

Op mijne audientie verscheen **1e.** het 2de-Kamerlid Vincent van den Heuvel; **2e.** de notaris Mertens; **3e.** de Z.E.H. Aertneijs pastoor, en **4e.** de fabrikant Van Hoven. Van allen vernam ik het verzoek, dat de burgemeester, bij gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubilé mocht gedecoreerd worden.

Someren

Den **28sten April 1899** bezocht ik deze gemeente weer; ik reed van Eindhoven over Geldrop naar Heeze (alwaar ik ontbeet bij Siska van den Bergh); vandaar naar Someren en vandaar weer langs de Z.W. vaart naar Helmond, alwaar ik den trein naar Den Bosch nam. Aanleiding tot dit bezoek was een op 18 Maart 1899 ontvangen schrijven van den wethouder Maas, in welk schrijven deze zegt, dat hij de verantwoording niet langer durft dragen van toestanden, gelijk die in Someren heerschen.

De burgemeester, tevens secretaris, is een afgeleefd man, die niet meer kan en niets meer doet; de ontvanger in naam is een bakker te Someren-Eind, in waarheid eene vrouw te Someren; alles wordt beheerd en gedreven door den klerk ter secretarie, een zoon van den burgemeester, een jongen man, die geen verantwoording draagt, en die door niemand gecontroleerd wordt.

Naar aanleiding van dien brief van wethouder Maas zond ik de Heeren Jansen en Steures naar Someren, om een onderzoek in te stellen en mij van hunne bevinding verslag te doen. In hun rapport constateeren zij, dat Maas niets dan de waarheid heeft geschreven; dat de burgemeester tot niets meer in staat is; dat eene vrouw te Someren ontvanger is, dat de boeken van den ontvanger eenmaal in de week door den zoon van den burgemeester worden bijgehouden; dat de administratie ter secretarie zeer veel te wenschen overlaat.

Naar aanleiding van dat rapport besloot ik persoonlijk naar Someren te gaan, om te zien, wat er gedaan kon worden, om aan dien ongelukkigen toestand een einde te maken, of daarin althans verbetering te brengen. Op de secretarie vond ik den burgemeester-secretaris, den ontvanger Van Oorschot, de wethouders Bennenbroek en Maas, en den zoon van den burgemeester, den niet gecontroleerden burgemeester-secretaris en ontvanger van Someren.

Bij het onderhoud, dat ik met de Heeren had, liet ik niet bemerken, dat ik gewaarschuwd was door den wethouder Maas. Als punt van uitgang voor ons gesprek nam ik mijn verslag omtrent mijn bezoek aan Someren op 27 augustus 1897. Aan den verkeerden toestand van het openbaar onderwijs te Someren-Eind was een einde gemaakt; zoowel de Pastoor van Someren, als die van Someren-Eind was gestorven; met den dood van die Heerrooms waren de quaestie's gemakkelijk op te ruimen geweest. Aan de openbare school te Someren-Eind was een lokaal aangebouwd; er was eene oproeping gedaan voor een onderwijzer; zoodra de onderwijzer zou benoemd zijn, was alles *en règle*.

Het hoofd der school te Someren joeg en vischte nog altijd; evenwel niet onder schooltijd; de lessen werden nu geregeld gegeven en het onderwijs werd er niet meer om verzet. B. en W. waren bij den districtsschoolopziener (Houba) geweest, om diens medewerking om verandering in het leerplan; ze wilden nl. de groote vakantie vóór den jachttijd laten eindigen, in plaats van die te zetten tijdens de patrijzenjacht in September. Houba had daarvan niets willen hooren; het leerplan was pas veranderd; het kon nu niet weer veranderd worden. De jacht op eigen gronden onder Someren was vroeger voor f. 130,- verhuurd aan Notaris Rovers te Asten. Toen Rovers die jacht liet liggen, lieten B. en W. heel Someren teekenen op een gezegelde lijst, volgens welke de ingezetenen de jacht op hunne gronden afstonden ten bate van de gemeente. Men meende, dat, wanneer de eventuele pachter van de jacht heel Someren zou mogen bejagen, dat die jacht dan wel f. 300,- voor de gemeente kon opbrengen.

Het hoofd der school ging toen ook permissie vragen om te jagen; de boeren, die kinderen op school hadden, durfden de permissie niet weigeren. Daardoor werd het hoofd der school gerechtigd om mede te jagen, en vielen de plannen van B. en W. in duigen. Bij de publieke verhuring kon de jacht niet meer doen dan f. 30,-; dat bod werd niet aangenomen; de jacht op de gemeente-eigendommen (2.900 H.A.) werd niet verhuurd, in de hoop, daardoor het jachtveld te verbeteren, en een volgend jaar eene hooge pachtsom te kunnen bedingen.

Ik vond te Someren nog denzelfden veldwachter, dien ik daar voor twee jaren had aangetroffen; op mijn vraag, hoe hij zich hield, antwoordden B. en W. alle drie, dat hij nog steeds te veel drank gebruikt. Toen zij aan mijn spreken merkten, dat het mij ernst was, en dat het den man wel eens zijne betrekking kon kosten, krabden ze terug; onbekwaam hadden de wethouders hem nooit gezien, maar ze kwamen ook niet zoo veel met hem in aanraking. De burgemeester zag den veldwachter nooit anders dan 's ochtends vroeg op de secretarie; dan was hij nog niet onbekwaam; doordat de burgemeester om gezondheidsredenen nooit uitgaat, wist hij er verder niets van; de Rijksveldwachter had hem echter gezegd, dat de gemeenteveldwachter te veel dronk. Ik liet toen dien Rijksveldwachter roepen; deze deelde mij mede, dat hij den gemeenteveldwachter nooit dronken gezien had; dan zou hij hem, volgens plicht en geweten, bekeurd hebben; maar dat hij zeer dikwijls te veel drank gebruikte, zelfs zooveel, dat de Rijksveldwachter zich schaamde, wanneer zij dan samen dienst moesten doen en dat hij hem dan veel liever niet bij zich had. In den laatsten tijd was dat echter niet meer gebeurd, doordat er in den laatsten tijd geen jaarmarkten, kermissen of dergelijke waren geweest. Omdat ik geen doorslaand bewijs had tegen den gemeenteveldwachter, sprak ik dezen niet, en liet ik voorloopig de heele zaak blauw blauw.

Ik informeerde mij, of er nóg zooveel sterke drank in Someren wordt gebruikt als voor twee jaren; men zeide mij, dat mijne inlichtingen niet juist waren; wel sloegen de kasteleins veel drank in, en verkochten zij veel drank; maar die drank werd grootendeels niet door inwoners van Someren gebruikt; onder Someren liggen drie schutsluizen van de Z.W. vaart; bij het schutten hunner schepen koopen de schippers daar hun drank. De boeren van Someren, althans die, welke in de buurt van de wethouders wonen, zijn tegenwoordig uiterst matig; door de week drinken zij geen druppel; 's Zondags drinken ze alleen drank, wanneer het bier slecht is. De quaestie Hockers-De Wit was juist tot oplossing gebracht door een vonnis van de rechtbank te Roermond, waarbij De Wit in zijne vordering tegen de gemeente niet ontvankelijk was verklaard. Op mijn verzoek waren alle mogelijke feestelijkheden ter eere van mijn bezoek achterwege gebleven; zelfs geen vlag was er te zien. Voor audientie had zich niemand laten inschrijven. Ik besprak met B. en W. eene eventueele verharding van den weg naar Someren-Eind; zij durfden er niet aan te beginnen, omdat de kosten te groot waren, en vroegen om een provinciaal subsidie. Ik durfde daarop geen vooruitzicht openen, omdat er geene intercommunale verbinding zou worden tot stand gebracht; ik gaf het denkbeeld aan om een weg te maken van de Z.W. vaart, langs Someren-Eind, Someren, Lierop, in aansluiting aan den weg, door Lierop bereids verhard. Dan zou er misschien kans zijn op provinciaal subsidie. Ik behandelde vervolgens met B. en W. het rapport Jansen-Steures; de fouten, daarin behandeld, werden erkend; er werd beterschap beloofd. Ik verweet den zoon van den burgemeester nog diens slordige behandeling van stukken: o.a. bleek dit duidelijk bij de behandeling van de begrooting van 1899; bij de behandeling van de declaraties van typhuslijders (o.a. die van W. Pennings te Helmond). Het bleek mij tenslotte nog, dat de zoon van den burgemeester f. 75,- krijgt van de weduwe Van der Weerden, voor het bijhouden van haar boeken. Ik beduidde ten slotte aan Van Oorschot, den ontvanger in naam, dat de bestaande toestand niet kon bestendig worden; dat hij maar kiezen moest, of hij zelf ontslag wilde vragen, dan wel, of hij daartoe door B. en W. namens Gedep. Staten moest genoodzaakt worden. Hij verkoos het laatste, waarop ik hem toezegde, er voor te zullen zorgen.

Mei

Drunen

Den **5den Mei 1899** bezocht ik wederom deze gemeente. Ik reed van 's Bosch over Vlijmen en Nieuwkuik naar Drunen; vandaar over Elshout naar Oudheusden, alwaar ik een ontbijt had

besteld in de herberg van ... (tegenover de tuin van den Griffier der Staten). Vandaar ging ik naar Heusden, om ten slotte over Herpt en de Haarsteeg langs Vlijmen naar 's Bosch terug te keeren. Ik had B. en W. verzocht, zich te omstreeks half negen aan den Drunenschen hoek te bevinden, omdat ik voornemens was, met hen de gemeente-eigendommen na te gaan. Ik nam het eerst de aan de gemeente behorende weilanden "de Zeeg" genaamd, in oogenschouw en vernam, hoe de gemeente, tijdens dat Jansen burgemeester was, eene administratieve procedure gevoerd had tegen het bestuur van den Hoogen Maasdijk van Stad en Lande van Heusden. Jansen was zelf naar den Raad van State gegaan, om het recht van de gemeente te bepleiten, om, wanneer de "kade" was aangelopen, water door den Drunenschen dijk te lossen op de waterleidingen van den polder; daarmede wordt dat buitenwater naar binnen gebracht.

Jansen won zijn administratieve procedure voor de gemeente, en verkreeg daarmede tevens een belangrijke bron van inkomsten voor Drunen. Een afdruk van zijn pleidooi voor den Raad van State te dezer zake was nog toevallig ter secretarie en nam ik mede.

Van "de Zeeg" namen we onzen weg langs de Zwaluwmoersche steeg; het heet altijd in de rapporten dat die steeg een zandweg is, zonder eenig verkeer, zonder eenig belang, behalve voor een enkelen boer, die 's zomers vee op "de Honderd Bunders" weit. Ik kwam er nu vier karren met hout op tegen.

"De Honderd Bunders" is weiland van de gemeente, den 1sten Mei schaart men in; in Augustus moet het vee er uit, omdat het anders ziek wordt, of althans sterk afvalt. Het schijnt, dat in het begin van den tijd de weide (voor een gedeelte is het een heideveld) zeer voedzaam is. Het kanaal 's Bosch-Drongelen gaat door deze gemeenteweide; men hoopt dat daardoor de afwatering verbeteren en de grond in waarde stijgen zal.

De bosschen (eiken slaghout, met berk daartusschen en verder mast) worden door de gemeente netjes onderhouden, zoowel bij de Honderd Morgen, als voorbij Fellenoord. Een brand, welke aldaar voor eenige dagen had gewoed, en waardoor ongeveer een H.A. 15-jarige mast verloren ging, gaf mij aanleiding er bij B. en W. met kracht op aan te dringen, dat zij hunne mastbosschen toch tegen brandschade zouden verzekeren.

Burgemeester Jansen heeft in der tijd tegen Graaf d'Oultremont geprocedeerd over het Heerlijk vischrecht, Napoleon Sassen occupeerde voor de gemeente, en verloor zijn proces; om de kosten te betalen, deed de gemeente aan Mr. Sassen een gedeelte weiland over, aan "de Zeeg" palende. De Hoofdingenieur van den Waterstaat (Hoogenboom) zou voor een half jaar aan het bestuur van Drunen hebben beloofd, dat er een brug over het kanaal zou komen in de Zwaluwmoersche steeg. Ik heb gezegd, dat mij daarvan niets bekend was. Vóórdat de provincie den weg Nieuwkuik-Helvoirt maakt, heeft men gedacht over een weg Drunen-Udenhout. Drunen werkte destijds niet erg mede, omdat het vreesde, dat de boeren uit Udenhout het hooi te Drunen duur zouden maken.

De polder van Drunen kocht voor enkele jaren den tiend af; het gaat nu best; van tiendweigering is geen sprake meer; 1/3 van het opgenomen kapitaal f. 30.000 is reeds afgelost; in 1898 kon men zelfs f. 2.500,- aflossen. De oorzaak van het feit, dat in 1898 elf kinderen levenloos waren aangegeven, kon niet worden opgegeven. Hoewel ook in Drunen gedwongen winkelnering bestaat, maken de werkgevers van hunne macht over het werkvolk geen al te groot misbruik; vandaar, dat er geene klachten over worden geuit. Administratie van secretaris en van ontvanger waren in goede orde.

Heusden

Den **5den Mei 1899** bezocht ik deze gemeente; ik reed van 's Bosch over Vlijmen, Nieuwkuyk, Drunen en Elshout naar Oudheusden, alwaar ik ontbeet in de herberg van Vrijns (tegenover den tuin van den Griffier); vandaar naar Heusden; om vervolgens over Herpt, Haarsteeg en Vlijmen naar Den Bosch terug te keeren.

Ik vond op het Raadhuis B. en W. met den secretaris; na wat met de Heeren gepraat te hebben, gaf ik audientie aan den Kantonrechter (Van Daalen Wetters) en aan eene arme vrouw Westhoff. Daarna ging ik met B. en W. wandelen; ik nam de nieuwe haven, welke Heusden van het Rijk heeft gekregen, in oogenschouw, en kon constateeren, dat de gemeente zich daaraan groote kosten zal moeten getroosten, alvorens die bruikbaar is. Vervolgens gingen wij naar de openbare

school, alwaar we anderhalf uur bleven; ik hoorde daar met genoegen de les van het sinds 1 September 1898 werkzaam zijnde hoofd der school (die daar kwam, zeer tegen den zin van den Burgemeester Honcoop); het onderwijs scheen echter in vroegere jaren wel wat verwaarloosd; over veel onwetendheid der kinderen in de hoogste klasse stonk ik letterlijk verbaasd. Ten huize van den burgemeester gingen we toen een glas portwijn drinken, waarna ik naar 's Bosch terugkeerde. Administratie van secretaris en ontvanger waren voortreffelijk in orde.

Westerhoven

Den **13den Mei 1899** bezocht ik deze gemeente; den 17 August. 1895 was ik voor de eerste maal te Westervhoven. Ik reed van het station Valkenswaard over Dommelen, Westervhoven en Bergeyk naar Luyksgestel; en later vandaar langs denzelfden weg terug naar Valkenswaard. Onder weg ontbeet ik te Bergeyk in het logement van de kinderen Lommelaers. Het voornaamste doel van mijn bezoek was, de bekende vloeiveiden te zien, door den burgemeester voor ongeveer tien jaren aangelegd. Aangezien zich niemand voor mijne audiëntie had opgegeven, begaf ik mij, na op het gemeentehuis een beetje met B. en W. te hebben zitten praten, met hen op weg naar de vloeiveide. Wat ik daar te zien kreeg, overtrof verre mijne verwachting; het gras had reeds zulks eene lengte, dat het hier en daar geleverd was, zooals een roggeveld na een zware donderbui.

Om mij het vloeien te laten zien, had men het water opgezet; omstreeks dezen tijd wordt in gewone omstandigheden niet gevloeid. De beste tijd daarvoor zijn de maanden November, December en Januari; lang achtereen mag er niet gevloeid worden, dat is voor den grond niet goed; telkens, na eenige dagen vloeien, houdt men daarmede eenige dagen op, om den grond niet koud en zuur te maken. Met tusschenpozen wordt ook nog gevloeid in de maanden Februari, Maart en April.

Volgens den burgemeester is het water, waarmede hij vloeit, in België bereids ettelijke malen (hij sprak van twaalf of dertien keer) gebruikt, om te vloeien. Het wordt oorspronkelijk getrokken uit het kanaal de la Campine, dat met Maaswater gevoed wordt; daaraan (aan het Maaswater) schreef de burgemeester dan ook de groote voedende kracht van het water toe. De vloeiveiden worden tweemaal 's jaars gehooïd; bij een goed gewas brengt de eerste snede tienduizend pond hooi per hectare op; de tweede snede geeft natuurlijk minder.

Met de opbrengst van de tweede snede kan de burgemeester de kosten van het onderhoud der vloeiveiden dekken; het onderhoud der vloeiveide luistert uiterst nauw; alleen uiterst bekwame en geoefende werklieden kan men daarbij gebruiken. Wordt de vloeiveide slecht onderhouden, zou men daaraan bijv. in drie jaren niets doen, dan zou - volgens den burgemeester - de weide totaal bedorven zijn, en het kapitaal, aan het aanleggen van de weide oorspronkelijk besteed, geheel verloren zijn.

De aanlegkosten schat de burgemeester op f. 250 à f. 300 per hectare. Hoe schraler en zanderiger de grond is, hoe beter hij geschikt is voor den aanleg van vloeiveide; de mooiste weiden die ik zag stonden op kiezel. Dit vreemde verschijnsel verklaart zich, doordat de grond bij veel kiezel zeer poreus is, ergo het water goed door laat, en daardoor niet zuur wordt. De ondervinding had den burgemeester geleerd, dat de bedden niet breeder moeten zijn dan vijf meter, zoo dat aan weerszijden niet meer dan 2 ½ meter gevloeid wordt; het water moet, bij het vloeien over die 2 ½ meter een verval hebben van dertien of veertien centimeter.

Men zaait twaalf of dertien soorten gras door elkaar, nadat de vloeiveide is aangelegd; men moet de eerste jaren bovendien sterk mesten met kunstmest; de oudste vloeiveiden te Westervhoven, diegene nl. die een jaar of acht oud waren, kregen nu geen mest meer. Het is in het begin dikwijls zeer moeielijk, om de nieuw aangelegde weiden met grasplanten te bezetten; vooral toen Burgemeester Baken begon, had hij daarmede veel moeite. Hij weet nog niet, waar hij het aan toe moet schrijven, dat zijne eerste weide zoo slecht wilde; de eerste snede van het tweede jaar werd verkocht voor f. 2,50; het was om wanhopig te worden. De tweede snede bracht dat jaar echter f. 60 op, en daarmede begon het succes.

Het heeft Burgemeester Baken buitengewoon veel moeite gekost, om den Raad van Westervhoven er toe te brengen, om eene vloeiveide aan te leggen. In de provincie Noord Brabant waren geene vloeiveiden bekend; de raadsleden hadden er nooit eene gezien, en

meenden, dat wanneer daaraan geld werd uitgegeven, zij met goed geld naar kwaad geld zouden smijten. Toen er een provinciale schuldbrief van f. 500 uitlootte, kreeg de burgemeester het zoo ver, dat de Raad hem dat geld gaf om er eene vloeuweide mede aan te leggen. Tot zijn geluk was destijds het Waterschap van de rivier de Dommel druk bezig, om die rivier te verbeteren; hij kreeg van het bestuur van het Waterschap gedaan, dat de gelden, ongeveer f. 2.200 welke voor de verbetering van de Dommel onder Westerhoven waren bestemd, aan hem werden toevertrouwd, om ze te verwerken.

Hij bracht daarmee de Keerseloop en de Beekloop in orde, maar deed dit zóó, dat het water hem tezelfdertijd door, en langs zijne vloeuweide kwam, langs een breede sloot, door hem met dat doel gegraven, en voor een groot deel met geld - de f. 2.200 - van het Waterschap de Dommel betaald.

Wordt over het algemeen over het Dommelwaterschap geklaagd, voor Westerhoven is het een ware weldaad geweest, doordat het den aanleg van vloeuweiden mogelijk heeft gemaakt.

De aanleg van vloeuweiden is voor Westerhoven een geluk; doordat daar steeds overvloedig hooi te koop komt, hebben de boeren hun hooge weiland, waarop nooit meer dan eene zeer schrale eerste snede hooi groeide - terwijl het gras dan verdorde, zoo dat er van eene tweede snede nooit sprake kon zijn - tot bouwland gemaakt; ze trekken daardoor veel meer van den grond.

Doordat het hooi niet duur is, kunnen de landbouwers voortdurend meer koeien opzetten, daardoor meer kalveren mesten, varkens fokken, mest maken en hun bedrijf voortdurend uitbreiden. Het gaat dientengevolge de boeren van Westerhoven goed.

Het streven van den burgemeester is er op gericht, niet om het hooi duur te verkoopen, en daardoor de kas van den gemeenteontvanger te stijven, maar om de boeren voor weinig geld goed hooi te laten koopen, opdat het den boeren goed ga, overtuigd als hij is, dat hij daardoor het best de belangen van de hem toevertrouwde gemeente behartigt. Ook in 1898 had hij weer vloeuweide aangelegd. Als hij zijn voornemen voor 1899 ten uitvoer zal hebben gelegd, zal de gemeenteontvanger ongeveer 25 hectare vloeuweiden hebben. Het hooi blijft voor vier-vijfde in de gemeente.

Ook nog in ander opzicht maakte Burgemeester Baken zich verdienstelijk voor zijne gemeente: in 1874 zou de provinciale weg Valkenswaard-Luyksgestel worden aangelegd, wanneer de betrokken gemeenten in de aanlegkosten een bepaald percentage bijdroegen; in Westerhoven was men zeer tegen dien weg; de gemeente kon het niet betalen; de boeren zouden hun bedrijf niet meer kunnen voortzetten, omdat de trekossen niet bestand waren (om hunne hoeven) tegen een harden weg enz. enz. In den raad waren er drie voor en vier tegen den harden weg; toen kwam er eene vacature onder de tegenstanders; de vader van den burgemeester werd in den raad gebracht, en met diens stem de meerderheid in den raad verplaatst. Die vader werd als raadslid gekozen met één stem meerderheid; die stem had men verkregen, door een kiezer, die in Amsterdam werkte, te laten overkomen om te stemmen! Op die wijze kreeg Westerhoven voor plusminus f. 8.000 een uitstekenden harden weg, welke op kosten van de provincie onderhouden wordt!

13 Mei wordt te Westerhoven als Zondag gevierd; het is het feest van den patroon van de Kerk.

Luijksgestel

Den **13 Mei 1899** bezocht ik voor de tweede keer deze gemeente; de eerste maal kwam ik aldaar op 17 Aug. 1895. Ik reed van het station Valkenswaard over Dommelen, Westerhoven en Bergeyk naar Luyksgestel; later keerde ik langs denzelfden weg naar Valkenswaard terug. Onderweg ontbeet ik bij de kinderen Lommelaers te Bergeyk.

Op het Raadhuis vond ik B. en W.; allen, maar vooral de burgemeester, waren zeer onder den indruk van de vele moeielijkheden, welke er tegenwoordig in de gemeente bestonden naar aanleiding van bekeuringen, door den veldwachter tijdens de Vastenavonddagen ingesteld, wegens herbergovertrengingen. Men schreef die moeielijkheden toe aan een zekeren Martens, een herbergier, gepensioneerd commies; die zou het volk opwinden, requesten schrijven en aan het bestuur zoo veel moeielijkheden in den weg leggen, dat de toestand allengs onhoudbaar wordt.

Op mijne audientie verschenen successievelijk de Pastoor van Luyksgestel; deze pleitte zeer voor den burgemeester. Het clubje Martens c.s. waren Roomsch in naam, maar niet in hun hart; het waren slechte menschen, volgens den Pastoor tot alles in staat.

Er zijn groote zinkfabrieken te Neerpelt (Belgie); daar wordt veel geld verdiend; daar werken enkele jongens uit Luyksgestel. Des Zondags, met kermis, met Vastenavond, enz. komen Belgische werklui uit Neerpelt naar Luyksgestel; deze scheppen daar dan den boel op, zij zijn dikwijls gewapend; voor 2 jr. werd op den veldwachter geschoten en maken groote verteringen, gewoonlijk bij Martens.

Om daaraan een einde te maken, heeft de burgemeester door de Marechaussee uit Bergeyk en zijn veldwachter met Vastenavond op herbergovertradingen laten letten. Het gevolg daarvan is geweest, dat er verscheiden bekeuringen zijn gevallen, dat er gewelddadig verzet tegen de politie heeft plaats gehad, en dat daarvoor zware straffen zijn gegeven door de Rechtbank te 's Bosch. De veroordeelden zijn in appel gekomen; de beslissing van het Hof moet nog volgen. Pastoor én Burgemeester vreesden dat er Belgen als getuigen à décharge zouden worden medegebracht, die niet tegen meened zouden opzien; beklaagden hadden eerst heel Luyksgestel afgelopen om iemand te vinden, die als getuige à décharge wilden optreden, maar hadden daarvoor niemand kunnen vinden.

Achtereenvolgens verschenen op mijne audientie de bovengenoemde Martens, F. Teeuwes, A. Teeuwes, J. Thijssen, H. Gerardts en J. Verhoeven. Zij kwamen allen met dezelfde klachten tegen den veldwachter; dat die zijn plicht niet deed enz. Omdat het blijkbaar afgesproken werk was, stond ik hen slechts zeer kort te woord.

De veldwachter Borrenbergs klaagde, dat zijn tractement zoo klein was (f. 200); dat hij daarom wel gedwongen was, zijne boerderij zelf te bewerken, omdat hij anders niet kan leven. Ik drong daarop bij B. en W. aan op verhooging van het tractement van den veldwachter met f. 50; voor dat geld kon hij dan zijne boerderij doen bewerken, en kon hij dan zelf weer als veldwachter dienst doen. B. en W. schenen wel ooren te hebben naar mijn verzoek.

Op mijn vraag, waarom de jacht zoo weinig aan huur opbrengt (f. 6 voor ± 800 H.A.) antwoordde de burgemeester, dat die jacht geregeld door Belgen wordt afgestroopt; deze komen steeds met velen tegelijk, en jagen dan brutaalweg tot kort bij de eerste huizen van Luyksgestel; verder durven ze ook niet te komen. Een veldwachter is tegen hen onmachtig; de burgemeester, die zelf jaagt, heeft meermalen voor hen moeten vluchten; hij moest dan zijn geweer op den schouder nemen, omdat de Belgen dat eischten, en zich dan uit de voeten maken.

Het gaat den inwoners van Luyksgestel zeer goed; armen zijn daar niet. Er zijn twee boterfabrieken; de boeren krijgen tegenwoordig geld in handen, en zetten hoe langer hoe meer koeien op; daardoor maken ze meer geld, kunnen meer kalveren aanhouden, meer varkens fokken of mesten, meer mest maken, hun land verbeteren en hun bedrijf uitbreiden. De boeren koopen hun hooi even over de grenzen; het is de tweede snede van Belgische weterweiden. De eerste snede wordt gekocht voor het Belgische leger.

De Boerenbond werkt sinds 3 jr. met veel succes te Luyksgestel; de Burgemeester is secretaris van de afdeeling. Vooral bij de oprichting van de roomboterfabriek maakte de Burgemeester zich verdienstelijk, nu laat hij het werk een beetje aan anderen over, omdat de zaak nu goed marcheert.

Baarle-Nassau

In Maart 1898 kreeg ik een schrijven van Dr. Alphons Ariens uit Enschede; daarin werd geklaagd over ergerlijke toestanden, welke in Baarle Nassau zouden heerschen, ten gevolge van het misbruik, dat aldaar zou gemaakt worden van sterken drank; het politietoezicht was er slecht; herbergpolitie werd er niet gehouden; de secretaris had een drankslijterij; de wethouder had een herberg, het hoofd der school Van Bussel was aan den drank; de hulponderwijzer Joosen dronk soms te veel, en vloekte op school; de Burgemeester liet alles maar begaan.

Bij missive van 3 Maart 1898 2de Afd. A. nr. 12 vroeg ik deswege inlichtingen aan den burgemeester; deze erkende de verkeerde toestanden op de school; ik schreef toen aan het schooltoezicht; ook dit erkende de fouten. Den 26 Sept. 1898 A. nr. 17, 2de Afd. vroeg ik nogmaals bericht aan den Burgemeester; deze rapporteerde, dat het hoofd der school bij het feest ter eere

van de troonsbestijging van H.M. de Koningin op 14 Sept. tevoren weer dronken was geweest. Nogmaals wendde ik mij tot het schooltoezicht; ook dit erkende weer de fouten, en rapporteerde tevens, dat het hoofd voortaan beter zijn plicht zou doen.

In De Avondster van Donderdag 27 April 1899 kwam een hoofdartikel voor, overgenomen uit De Kruisbanier waarin alle klachten door Dr. Ariens aan mij gedaan, uitvoerig werden behandeld. Had ik - omdat mij zulks verzocht was - van den brief van Dr. Ariens geen officieel gebruik kunnen maken, nu de zaak publiek domein was geworden, kon ik anders handelen.

Ik ging den **26 Mei 1899** naar Baarle Nassau; van tevoren had ik den burgemeester verzocht, bij mijn komst den gemeenteraad bij elkaar te roepen.

Aan den Raad las ik het artikel uit *De Avondster* voor; werkelijk bleek mij toen, dat de secretaris-ontvanger een drankwinkel hield, zonder vrijstelling van G.S. te hebben verkregen volgens art. 4 al. 3 der drankwet; hetzelfde was het geval met den wethouder Martens. Ik hield den Raadsleden voor oogen, dat het uit den aard der zaak te Baarle Nassau uiterst moeilijk was, om steeds voldoende politietoezicht te houden; dat de politiezaken meestal voortsproten uit misbruik van sterken drank; dat het daarom hier - nog veel meer dan elders -- plicht der overheid was, niet alleen om met alle ten dienste staande middelen drankmisbruik te keeren, maar zelfs om drankgebruik tegen te gaan; dat de plaatselijke autoriteiten in de eerste plaats geroepen waren, om zelve de wet te eerbiedigen, dat dus én wethouder Martens, én secretaris Dirven zoo spoedig mogelijk aan G.S. vrijstelling moesten vragen; dat ik er hen geen borg voor kon blijven, dat ze die vrijstelling zouden verkrijgen; dat - wanneer G.S. de vrijstelling mochten weigeren - secretaris en wethouder zouden moeten kiezen tusschen hunne betrekking en hun bedrijf.

Vervolgens besprak ik met de raadsleden de toestanden op de openbare school; aanvankelijk scheen men geneigd (vooral de wethouder Martens deed dit) de partij te trekken van het schoolhoofd. Toen ik tenslotte liet merken, dat ik veel wist, en dat men mij dus niet met een kluitje in het riet kon sturen, begonnen de leden van den Raad te spreken; toen verklaarden de leden Van Tilborg en Hendriks, dat de toestanden op de school tot voor een pr. jaren zoo slecht waren, en het onderwijs tevens zóó veel te wenschen overliet, dat zij er ernstig over gedacht hadden hunne kinderen van school te nemen; nu in den laatsten tijd hadden ze echter geen reden meer om zich over het onderwijs of over de onderwijzers te beklagen.

Ik heb toen de leden van den Raad met den meesten ernst gewezen op hun plicht als overheid, om te waken over het onderwijs en over het slechte voorbeeld, dat onderwijzers aan de kinderen zouden kunnen geven.

Den veldwachter, van wien ik vernam, dat hij veel te veel in de herberg zat en kaart speelde, terwijl zijne vrouw misbruik maakt van sterken drank, en zich alsdan minachtend uitlaat over en tegen de leden van den Raad, heb ik deswege mijne ontevredenheid betuigd. Van de 7 Raadsleden zijn er drie herbergier, nl. Martens, Van Tilborg, en Olieslager (de opvolger van het Raadslid Michielsen); zeer verkeerd zijn de Raadszetels verdeeld: één lid woont in Castelré, één in Ulicoten en vijf in Baarle Nassau.

De wethouder Martens zou vóór vier weken veroordeeld zijn wegens openbare dronkenschap. De burgemeester is een goede man, maar heeft geen voldoende invloed; er schijnt een sterk antagonisme te bestaan tusschen Baarle Nassau en Ulicoten; dit laatste dorpje wordt steeds overstemd.

Met B. en W. reed ik den weg van Baarle-Nassau over Ulicoten naar de Belgische grenzen; deze weg is door Rijk en Provincie betaald en werd den 22 April 1899 voor de eerste maal opgenomen. Toen mij werd medegedeeld, dat men zoo gaarne een weg zou hebben van Baarle Nassau over Poppel naar Hilvarenbeek heb ik gezegd, dat men maar moest beginnen met te requestreeren, dat dit de eenige manier was om misschien dien wensch ooit vervuld te zien. Van den gastram Breda-Turnhout, via Chaam en Baarle Nassau verwachtte men niet, dat die ooit zou rijden; men verlangde er zeer na; men ging gaarne naar Breda, - liever dan, zooals nu, naar Tilburg.

Van Baarle Nassau ging ik op 26 Mei 1899 naar Chaam, op mijne audientie aldaar verscheen Pastoor Geerts; deze is geboortig uit Ulicoten, was 18 jr. kapelaan te Alphen en sinds een jr. Pastoor te Chaam. Hij is zeer bekend met de toestanden te Baarle Nassau; van hem hoorde ik, dat de wethouder Martens voor een week of vier bekeurd was voor openbare dronkenschap; dat de

herbergiers in Baarle Nassau den baas spelen; dat de burgemeester geen invloed had enz. Ten bewijze van dit laatste haalde hij aan, dat toen de wethouder Bruyninckx tot lid van den Raad moest gekozen worden, de burgemeester zeer voor hem ijverde; Bruyninckx werd toen niet gekozen. Bij eene volgende vacature ijverde de burgemeester zeer voor een anderen candidaat; toen werd echter weer diens tegenstander, de tegenwoordige wethouder Bruyninckx gekozen. Bij raadsverkiezingen beheerschte de drank alles; een broeder van den Pastoor, landbouwer te Ulicoten, was meermalen candidaat bij vacaturen in den Raad; tegen de herbergiers van Baarle Nassau kan echter niemand op.

Maandag den 5den Juni 1899 ontving ik een bezoek van den wethouder Bruinckx; hij kwam mij vragen, wat hij moest doen: de secretaris had een request aan G.S. opgemaakt om ontheffing van de verbodsbepaling, vervat in art. 3 nr. 9 der drankwet; de burgemeester en de wethouder Martens steunden met hunne handteekening het request; de secretaris wilde, dat ook de wethouder Bruinckx zou teekenen. Bruinckx meende dat als hij teekende, dat dan ook de overige raadsleden, zelfs de heele gemeente, met den pastoor en den kapelaan inclus, zouden teekenen. Ik heb Bruinckx gezegd, dat, als hij in gemoede overtuigd was, dat het tegen het belang der gemeente was, dat de secretaris drank sleet, dat hij dan niet moest teekenen.

Bruinckx beklagde zich er over, dat daags ná mijn bezoek door den burgemeester aan den veldwachter was medegedeeld, dat hij (n.l. Bruinckx) aan mij had gezegd, dat zoowel de veldwachter als diens vrouw misbruik maakten van sterken drank! Ik las aan Bruinckx den brief voor, dien ik den 29 Mei 1899 aan den burgemeester schreef (A. nr. 9 2de Afd.); ik vroeg hem, wat hij wist van de dronkenschap van Martens, en vernam toen, dat Martens op Nieuwjaarsdag dronken voor zijn huis in den modder had gelegen en door de Marechaussee was opgeraapt. Op de vraag, of den secretaris het houden van een winkel kan verboden worden, antwoordde ik dat zulks van de instructie afhing. Toen Bruinckx heen ging, verzocht hij mij niet te willen bekend maken, dat hij heden bij mij was geweest, en raad gevraagd had.

Chaaam

Den **26 Mei 1899** kwam ik weer te Chaaam. Van den burgemeester vernam ik, dat het gemeentebestuur tegenwoordig veel last had van Notaris Van Hal. In 1897 had hij absoluut lid van den gemeenteraad willen worden; hij kreeg toen 44 stemmen; de aftredende leden, Bastiaansen (de burgemeester) en De Roy kregen toen 184 en 143 stemmen. Met de periodieke aftreding in 1899 wilde Van Hal het weer proberen; hij was daarvoor nu reeds aan het werk; vooral scheen hij den wethouder Coppens, tevens molenaar, tot zijn tegenpartij te hebben gekozen. Hij wist op het oogenblik niet, wat hij voor gemeens en verkeers van molenaars in het algemeen, en van Coppens in het bijzonder zou vertellen. Van Hal was in den laatsten tijd meerdere malen bekeurd wegens overtreding van het politieuur in de herberg, vandaar vermoedelijk zijn optreden tegen het gemeentebestuur.

Op mijne audientie verschenen de Pastoor (Geerts, geboortig uit Ulicoten en goed met toestanden aldaar bekend), en de dominee met een ouderling. Na de audientie ging ik met den burgemeester in diens karretje, gereden door een zoon van den burgemeester, door vuile, natte zandwegen langs Snijdens Chaaam de sloot zien, door Chaaam en Gilze van Schermbeek opgegraven tegen den zin van den eigenaar van het landgoed, den Bn. Van der Borch. De sloot is naar mijne meening niet waard, dat er zooveel drukte over gemaakt wordt; de schade aan den grond van v.d. B. acht ik zeer onbeduidend; de langsliggende weg is veel verbeterd. Nu wordt aan de sloot niets meer gedaan, totdat er eene uitspraak van den rechter zijn zal; middelerwijl verzandt de sloot en stortten de oevers in. Als de provincie het proces wint, dan zullen de kanten bezood moeten worden.

Water wordt op den oogenblik bijna niet meer afgevoerd naar het beekje "de Woert", op de kaart genaamd "de Broeksche beek", waarop volgens den ligger het water moet gelost worden. Toen de sloot pas gegraven was, en goed water loste, ondervonden de beemden langs de Broeksche beek geen hinder van het meerdere water, dat daar ter plaatse langs vloeyde; van overstrooming van het land, van onder het zand schieten van de weide, was geen quaestie volgens den burgemeester van Chaaam; de ondervinding had geleerd, dat de vrees voor dat alles geheel ongegrond was. Nu het water niet meer langs de sloot van v. Schermbeek kan afvloeien, volgt het

weer den ouden loop door het Valkenburg; met veel kracht zag ik het water stroomen, dat nu door Valkenburg een pr. honderd Meter verder op de Broeksche beek wordt gebracht, dan waar het, langs de waterleiding van Schermbeek, op die beek werd gebracht. Bij het graven van die sloot heeft men het boord aan de zijde van Valkenburg geheel laten zitten; m.i. zeer ten onrechte; het in- en uitgezakte boord had men ook aan die zijde moeten afsteken; men heeft alles genomen aan den wegkant, blijkbaar om v.d. Borch te ontzien. Een steek grond heeft men boven op zijn boord geworpen, en de rest op den weg geslecht. Het is wel bedroevend, dat een groote Mijnheer zich zoo klein doet kennen, bij een werk, dat in het algemeen belang (heideontginning en waterontlasting van de bewoners van Sniijders Chaam) wordt ondernomen.

Ik reed door Sniijders Chaam en Broek terug naar Dassemus; daar vond ik mijn rijtuig, dat mij naar Breda bracht.

De secretaris, dien ik in Juni 1896 te Chaam vond, een oud en versleten man, was overleden. Zijn opvolger had veel gedaan om de administratie te verbeteren; er waren nog wel enkele kleine opmerkingen te maken, maar over het geheel had de administratie, in vergelijking met vroeger, een zeer verbeterd aanzien.

Juni

Boxtel

Den **17 Juni 1899** kwam ik weer in Bokstel; het gemeentebestuur had mij uitgenoodigd het electrisch licht te komen openen. Op de grens der gemeente (aan de Halsche Barrier) vond ik B. en W.; na op verzoek van den Burgemeester een oogenblik vertoefd te hebben ten huize van den wethouder Van Leeuwen (tevens lid der Staten) ging het in optocht naar Boxtel. Voorop twee marechaussee; daarna een rijtuig met den burgemeester in ambtscostuum; vervolgens mijn rijtuig, en daarna dat van de wethouders.

In de vestibule van het versierde Raadhuis stonden de leden van den Raad, met den secretaris en den ontvanger, de burgemeester heette mij welkom; we luisterden daarna naar de muziek op de markt (harmonie uit personeel Van Oerle); vervolgens ging ik naar boven, en vond op de bovenvestibule de liedertafel St. Petrus; men gaf den gedrukten tekst van wat gezongen zou worden. Op de Raadszaal heette de burgemeester mij nogmaals welkom; nadat ik geantwoord had vroeg het Raadslid Van der Eerden het woord; hij maakte daarvan gebruik om tegen het Dagelijksch Bestuur, vooral tegen den wethouder Spierings uit te varen, wien hij verweet, nog niet eenmaal te weten wat een 'volt', wat een 'ampère' was. Na dat intermezzo gingen we naar de 'Centrale'; aldaar was alles gereed om het electrisch licht te doen ontsteken; na een speech van den burgemeester en van den Directeur der Haarlemsche Machinefabriek (den Heer Figeë) verzocht men mij, de knop om te draaien en het licht in Boxtel te ontsteken; ik deed zulks, vóór dat ik met een speech geantwoord had; toen maakten de machines zoo veel geraas, dat spreken onmogelijk was. Ik nam daarom alle Heeren mede naar buiten en hield mijn speech in de open lucht; gelukkig was het mooi weer!

De bovengrondsche geleiding werd geleverd door de Nederlandsche Bell Telefoon Maatschappij; de directeur dier Maatschappij, dr. Hubrecht, was mede tegenwoordig. We gingen vervolgens Boxtel rond rijden om het licht te zien branden; niet alleen in de kom van de gemeente, maar ook daarbuiten, op drukke plaatsen of op kruiswegen, is het electrisch licht aangebracht. Jalouzie doet op die plaatsing aanmerkingen maken; zoo bijvoorbeeld op de groote booglamp bij de fabriek van Van Oerle, naar mijne meening is die lamp daar zeer terecht geplaatst. Na op het gemeentehuis nog een oogenblik te hebben vertoefd, retourneerde ik naar 's-Hertogenbosch, geëscorteerd tot de Halsche Barrier door B. en W.

Augustus

Borkel en Schaft

Den **4den Augustus 1899** bezocht ik voor de tweede maal deze gemeente; mijn 1ste bezoek had ik den 17den Augustus 1895 gebracht. Met een rijtuig van Jonkhans uit Eindhoven reed ik van het station Valkenswaard naar Borkel, vandaar over den zandweg langs "Heuvel" over de

Beekbrug (= brug over de Beekloop) naar Bergeijk, alwaar ik in de herberg van de kinderen Lommelaars van te voren een ontbijt besteld had; vervolgens nam ik weer den zandweg van Bergeyk naar Eersel; vandaar keerde ik over Steensel, Veldhoven en Gestel naar Eindhoven terug.

Op het nieuw gebouwde raadhuis vond ik B. en W. met den secretaris Baken (den burgemeester van Westerhoven). Na het Raadhuis in oogenschouw te hebben genomen, na eenige korte aanwijzingen te hebben gegeven omtrent de wijze, op welke de nieuwe boekenkasten het gemakkelijkst worden ingericht (nl. met verstelbare losse planken, aan welke flanel of iets van dien aard moet gespijkerd, om het instuiven te beletten), na een moedertje te woord te hebben gestaan, dat vrijstelling van militiedienst van haren knecht kwam vragen, ging ik met B. en W. de vloeiveiden in oogenschouw nemen, welke zij in het Peeven hebben aangelegd.

Ook hier is weer de burgemeester van Westerhoven, Baken, de wegwijzer en de wegbereider geweest. Na zijn eigen weiden te hebben aangelegd en in orde gebracht, na alzoo practisch bewezen te hebben, dat vloeiveiden aangelegd kunnen worden, dat zij een zegen zijn voor de gemeente, na deskundig werkvolk te hebben gevormd, stond hij zijn werkvolk af aan den burgemeester van Borkel.

Te Borkel liggen op dit moment 8 H.A. vloeiveide, die zeer goed zijn, en zeer veel aan de gemeente opbrengen; de Heide Maatschappij had juist een groot plan uitgewerkt, om de vloeiveiden belangrijk uit te breiden; Borkel wil gaarne die nieuwe weiden aanleggen, al kost dat ook f. 300,- de H.A.; maar er was geen volk te krijgen, dat wilde komen werken; alles wat valiede is, gaat werken op de fabrieken te Budel, of te Neerpelt. De burgemeester had slechts één arbeider kunnen krijgen.

Water om 's zomers te vloeien, om althans 's zomers de slooten vol water te kunnen zetten, om het uitdrogen der vloeiveiden tegen te gaan, is er niet. De burgemeester zou deswege een stuw in den Dommel willen plaatsen; ik heb hem opgemerkt, dat als de gemeente geen eigenaar was van de gronden, welke ten gevolge van die stuw waterbezwaar zouden ondervinden, hij met het plaatsen daarvan wel voorzichtig mocht zijn.

De burgemeester Van Hout kocht het oude Raadhuis; hij ging daar wonen na het verbouwd te hebben; hij is een geschikte man, en schijnt er goed bij te zitten. Een ongeluk voor de gemeente Borkel is, dat de beide eenige kinderen van den burgemeester gehuwd zijn met de twee rijkste burgers van Borkel; deze hebben bovendien nog veel te wachten van eene oude tante te Bakel; ze zijn allen zuinig, bij het gierige af; daardoor accresceeren hunne vermogens sterk, zeer ten nadeele van de andere boeren van Borkel; behalve hun eigen plaatsen zijn ze eigenaars van zeven boerderijen in Borkel, en hebben nog bovendien op meerdere plaatsen geld geschoten. Daardoor oefenen zij een ongewenschten zwaren druk uit op vele inwoners van Borkel, een druk, die met den dag zwaarder wordt.

Een van de twee dochters van den burgemeester is gehuwd met een zoogenaamden teut, een man, die jonge paarden en varkens besnijdt; de vader van dien man heeft zich eertijds als "teut" een uitgebreide clientèle in Holland verworven; hij maakte fortuin, en leeft nu kalm in Borkel; zijn beroep leerde hij aan zijne twee zoons, waarvan er één nog in Borkel woont, gehuwd met de dochter van den burgemeester. De andere burgemeestersdochter woont in haars vaders boerderij, tusschen het vroegere en het tegenwoordige raadhuis. Haar man is boer; hij doet er niets bij, en heeft den naam van zeer rijk te zijn.

Eersel

Den **4den Augustus 1899** bezocht ik voor de tweede maal deze gemeente; mijn eerste bezoek had ik den 16den Augustus 1895 gebracht. Met een rijtuig van Jonckhaus uit Eindhoven reed ik van het station Valkenswaard over Borkel langs een zandweg naar Bergeyk; daar had ik van tevoren bij de kinderen Lommelaars een ontbijt besteld; den weg van Borkel naar Bergeyk wees mij de secretaris van Borkel, Baken; ik liet hem mede ontbijten. Vervolgens nam ik weer den zandweg van Bergeyk naar Eersel, om later van daar via Steensel, Veldhoven en Gestel terug te keeren naar Eindhoven.

Ik vernam ten gemeentehuiuze, dat Burgemeester De Kort hard ziek was, en vermoedelijk wel zou sterven. Aangezien bij mijn vorig bezoek was gebleken, dat de secretaris-ontvanger van Eersel,

de Heer Klessens, een groote knoeier is, begon ik met na te gaan, of de op- en aanmerkingen, bij mijn bezoek in 1895 gemaakt, geholpen hadden. Eenige verbetering was er wel in de administratie te bespeuren; er was bijv. een notulenregister der vergaderingen van B. en W. aangelegd, alle vergaderingen werden echter niet bijgeschreven.

Na audientie te hebben gegeven aan **1e.** den burgemeester van Duizel, Verhoeven, die kwam rapporteeren, dat hij geen kans zag verbetering te brengen in de finantieele positie van den veldwachter te Duizel, **2e.** aan Panken, den secretaris van Duizel, die blijkbaar kwade vrienden was met zijn burgemeester, en mij in hun strijd wilde betrekken, en **3e.** aan Panken, een volontair ter secretarie van Duizel en tevens waarnemende brievingaarder te Eersel, die zijne opwachting kwam maken, verliet ik de eenige kamer te Eersel, die aldaar het geheele Raadhuis vormt. Klasens kreeg daardoor gelegenheid, de administratie van den secretaris-ontvanger Klessens kalm na te gaan.

Met de beide wethouders Van Breugel en Van den Boon ging ik eerst naar de openbare school; er moet een hulponderwijzer meer worden aangesteld, terwijl er geen lokaal is, om dien onderwijzer te plaatsen; men wilde voorloopig het lot van de wet omtrent den leerplicht afwachten, alvorens de school te gaan veranderen; mocht de wet aangenomen worden, dan zou er eene groote verbouwing moeten plaats hebben, die anders overbodig was.

Vervolgens ging ik even den zieken burgemeester bezoeken; ik vond hem zeer ziek. Daarna reed ik met de twee wethouders naar de Heestert; ik liet daar mijn rijtuig achter, en ging te voet de gemeente-eigendommen zien, bestaande in heide en dennenbosch, ter plaatse, genaamd "de Spijkert" en "Boscheide". De mast groeit goed op de hooge gedeelten; daar wordt de mast gezaaid, zonder dat de grond omgespit, of op andere wijze bewerkt wordt; op de lagere gronden stond de mast treurig.

De opbrengst van de heide bestaat in het verkoopen van heide om te strooien in de stal, of om te branden, als turf; heide als strooisel verkocht, heeft 15 jr noodig alvorens weer verkoopbaar te zijn; heide, verkocht om te branden, 25 jr. Aan de zijde van Hapert heeft Eersel ook veel heide en mastenbosch, aan "de Pan", en "de Panberg"; de grensscheiding van de gemeenten is tevens de grensscheiding van de gemeentelijke eigendommen.

Bij raadsverkiezingen te Eersel speelt bier en sterke drank de hoofdrol; in de kom wonen 6 raadsleden; buiten de kom slechts één, nl. de wethouder W. van Breugel, hij werd in 1898 bij herstemming gekozen, en had zijn zetel aan zijn leeftijd te danken: hij had nl. evenveel stemmen als zijn tegen candidaat. De wethouder Van den Boom maakte geen ongunstigen indruk.

Het gaat de boeren in Eersel slecht; er is geen samenwerking, er is in alles en overal ruzie. Zoo telt Eersel bijv. drie boterfabrieken, terwijl het haast niet voor ééne fabriek voldoende melk produceert. Op den weg van Eersel naar de Heesters zag ik de plaats waar eene boerderij had gestaan; het huis was afgebroken, van het land mastenbosch gemaakt. Een eindweegs verder zag ik eene weide, welke weer gewoon heideveld was geworden.

Aalst

Den **11 Augustus 1899** bezocht ik deze gemeente; ik reed van Eindhoven over Aalst naar Valkenswaard; vandaar naar Dommelen; vervolgens over Westerhoven naar Bergeyk; daarna terug naar Valkenswaard, alwaar ik den trein naar Den Bosch nam. Ik ontbeet te Valkenswaard in de herberg van Bots. Op het raadhuis te Aalst vond ik B. en W., met wie ik mij geruimen tijd onderhouden kon, doordat niemand zich voor de audientie had aangemeld. Ik bracht met B. en W. een kort bezoek aan de openbare school, alwaar ik in de hoogste klasse eene les in het lezen bijwoonde; het onderwijs beviel mij wel. B. en W. waren uiterst tevreden over het hoofd der school, een jonge man, sinds ± een jr te Aalst benoemd. Hij is zeer streng en toch houden de kinderen veel van hem; vooral zorgt hij er ook voor, dat de kinderen zich op straat behoorlijk gedragen; volgens B. en W. moest dat onder het vorige schoolhoofd zeer veel te wenschen hebben overgelaten.

Daarna ging ik met B. en W. de eigendommen van de gemeente bekijken; Aalst heeft uitgestrekte heidevelden, gelegen tusschen Aalst en Heeze ter plaatse van "Meeuwven" en "Aalsterhut". De heide wordt gebruikt om te vlaggen en te turven; de opbrengst daarvan wordt jaarlijks minder; om de 15 jaren kan de heide afgevlagd worden; om de 25 tot 30 jaren kan men turven. B. en W.

zouden gaarne vloeiveiden aanleggen; ze zagen op tegen de uitgave, omdat ze een lange aanvoersloot moesten maken. Ze waren bovendien niet zeker van den goeden uitslag. Ik gaf hen in overweging om van te voren zich een goed plan te laten maken door deskundigen, bijv. door de HeideMaatschappij, en om alleen tot uitvoering over te gaan, wanneer deskundigen hen den goeden uitslag durfden garandeeren.

Aalst bezit ook dennenbosschen (grove den, zoowel als fijne den) van welke enkele goed groeien; men blijft ijverig bosch aanleggen, in 1898 plantte men 80.000 stuks pluk mast; in 1899 hoopte men te komen tot 180.000 stuks. Men legt bosch aan, deels uit voordeel, deels om niet genoodzaakt te zijn om te bedeeën: het is dus eene manier van werkverschaffing. Bij den aanleg der bosschen is het niet noodig, dat de grond omgezet wordt; er wordt een zeer ondiepe greppel gegraven; daarin plant men de jonge plantjes; deze zijn dan tevens tegen hevigen wind beschut. Als de mast een jaar of 4 oud is, wordt de grond weer gelijk gemaakt, en dus weer een beetje grond aan den voet van den stam op de wortels gebracht; dat schijnt den groei zeer te bevorderen.

De secretaris van Aalst is een eenvoudig, goedmoedig man; hij vertelde aan Klasens, dat hij meer dan voldoende betaald werd voor het werk, dat hij leverde. Dit neemt niet weg, dat hij zijne zaken goed in orde had. De aanzienlijkste ingezetene van Aalst is de wasbleeker Koster; volgens B. en W. is zijn zaak de grootste van de provincie, en moet hij enorme zaken doen met het buitenland, vooral met Rusland en met Frankrijk. Een der zoons van Koster is voortdurend voor zijns vaders zaak in Frankrijk (nog boven Parijs, zooals B. en W. zeiden) werkzaam.

Dommelen

Den **11den Augustus 1899** bezocht ik deze gemeente. Ik reed van Eindhoven over Aalst naar Valkenswaard, waar ik ontbeet in de herberg van Bots; vandaar naar Dommelen; vervolgens over Westerhoven naar Bergeyk, om ten slotte over Valkenswaard naar Den Bosch terug te keeren. Op het Raadhuis vond ik B. en W., die vol waren van eene treurige geschiedenis; een 18-jarig meisje moest buiten huwelijk bevallen, en wees het hoofd der school aan als den vader van haar kind. Heel Dommelen trok partij tegen het schoolhoofd; des avonds kwam men bij hem zoogenaamd "tafelen", d.i. ketelmuziek maken; de ouders vertrouwden hem hunne kinderen niet meer toe, hij had nog maar 12 jongens op school. Vóórdat die geschiedenis hem in opspraak bracht, had hij 25 kinderen op school: de meisjes gaan nl. naar de zusterschool te Valkenswaard. Men vroeg mij, wat er gedaan moest worden; ik gaf den raad, de zaak voorloopig op haar beloop te laten, maar mochten de ouders voortgaan, met hunne kinderen van school te nemen, dan moest men overleg plegen met den districtsschoolopziener. Op mijne audientie vertelde de pastoor mij, dat hij geen enkele reden had, om aan de schuld van het schoolhoofd te gelooven; het bewuste meisje had hem reeds als kind op de leering steeds een onaangename indruk gemaakt. Vóór enkele maanden terug had ook het praatje geloopt, dat zij moest bevallen en werden destijds twee verschillende jongens als de vermoedelijke vader aangewezen.

In de herberg van haar vader kwamen veel sigarenmakers uit Valkenswaard; met vastenavond was daar 's avonds zelfs muziek gemaakt en gedanst, en was het daar toen zoo'n ruwe boel geweest, dat de Pastoor daarover op de preekstoel ernstig had moeten klagen; van vastenavond zou de zwangerschap van het meisje dateeren. Bedoeld meisje hielp reeds sinds een pr jaren in het huishouden van het schoolhoofd; de vrouw van den onderwijzer was overtuigd van de onschuld van haar man.

Met de wethouders ging ik de mooie vloeiveiden van Dommelen in oogenschouw nemen; de oudste vloeiveide zou ± 40 jr oud zijn; men was nog bezig, vloeiveide aan te leggen; de gemeente heeft nu ± 20 H.A. Lang niet alle vloeiveiden zijn even goed; die, welke langs den Dommel liggen, liggen lager dan de bedding van de rivier, doordat ze in der tijd afgeturfd zijn; op die weiden groeit nu een plant, veel gelijkende op zeer dunne kattenstaart; als het vee dat hooi eet, gaat het dadelijk 2/3 terug in de melk.

De wethouder Snelders beviel mij niet erg; de wethouder Willems, de zoon van de eigenares van den Dommelschen watermolen was ook niet veel, maar toch beter dan Snelders; Willems is nog ongehuwd, en woont bij zijne moeder tehuis. Snelders is ook ongehuwd. Snelders had geen

woorden genoeg om het hoofd der school hard te vallen: hij kwam te veel in de herberg; hij liet te veel bier halen; hij dronk bier in de klasse enz. enz. Het bier is weer best!!

Bergeyk

Den **11den Augustus 1899** bezocht ik deze gemeente. Ik reed van Eindhoven over Aalst naar Valkenswaard, alwaar ik ontbeet in de herberg van Bols; vandaar over Dommelen en Westerhoven naar Bergeyk; en vervolgens terug naar Valkenswaard, waar ik den trein naar 's Bosch nam. Op mijne audientie verscheen

a. de pastoor van Loo; hij kwam mijne medewerking inroepen, dat er te Loo een jongensschool zou gebouwd worden. De jongens moeten nu naar de school te Bergeyk, de meisjes naar de zusters aldaar. Toen ik hem opmerkte dat, als de meisjes naar Bergeyk konden lopen, de jongens dat toch zeker ook wel zouden kunnen, antwoordde hij, dat hij geen geld had om een liefdehuis te bouwen; dat hij hoopte te slagen in zijne plannen, om te Loo een schoollocaal te verkrijgen voor de meisjes; dan konden een pr. zusters uit Bergeyk daar dagelijks komen les geven.

Ik raadde den pastoor, om daarmee dan maar te beginnen; voor zijn jongensschool moest hij bij den gemeenteraad zijn, en, bij niet vervulling van zijnen wenschen, in hooger beroep bij Gedep. Stat.

a. J. Jansen uit Weebosch kwam klagen over handelingen van het bestuur van de afdeeling Weebosch; ik zeide den man, die bovendien doof was, dat hij mij zijne klachten schriftelijk moest kenbaar maken.

b. P. Panken kwam steun vragen opdat zijn werk: 13 cahiers over de geschiedenis van Bergeyk, waaraan hij zijn gansche leven arbeidde, en waarvoor hij zich veel moeite en opofferingen getroostte, gedrukt en uitgegeven mocht worden. Ik verwees hem naar het Provinciaal Genootschap te 's Bosch.

c. P.C. van Galen, gepens. kapitein van het Indiesche leger. Om zijne moeder, die nu 84 jr. is, heeft hij zijne demissie genomen en is te Bergeyk komen wonen. Hij woont niet bij haar in, maar naast haar in het huis van den naar Valkenswaard verplaatsten notaris Van Galen. Doordat hij goed met de menschen kan, bekleedt hij alle mogelijke postjes: directeur van de boterfabriek, president van de vereeniging voor bijenhouders, enz. enz. Nu laatstelijk werd hij tot lid van den Raad gekozen, tegenover een boer uit Loo; dat is wel jammer, omdat daardoor verbroken werd de goede verdeling van de raadsleden over geheel de gemeente: vroeger woonde 1 raadslid te Witreit, 1 te Weebosch, 2 te Loo en 3 te Bergeyk; nu wonen er dus 4 te Bergeyk.

Voor eenigen tijd uit Borkel komende reed ik een binnenweg naar Bergeyk, om de ± 20 H.A. vloeiveiden dier gemeente langs den Beekloop bij de Beekbrug te zien; B. en W. gaven mij nu inzage van een door de Heidemaatschappij ontworpen plan, om aan "de Maij" nog 35 H.A. vloeiveide aan te leggen; daar was een terrein van ± 100 H.A. uitstekend voor vloeiveiden geschikt. Om de vrije beschikking over het water te hebben zonder iemand te hinderen had de gemeente de langs de beek liggende gronden aangekocht; nu kan te zijner tijd het water opgezet worden, zonder schade voor anderen.

Om gelegenheid te geven voor oefeningen van het reservekader, had de gemeente een gebouwtje opgericht; als zij, die van tevoren geoefend, geen faciliteiten - vooral verkorting van diesttijd - verkrijgen, zullen zich wel geen militiens meer aangeven voor de oefeningen; in dat geval heeft de gemeente haar geld voor het gebouw weggegooid.

De verhouding tusschen B. en W., den benoemden gemeentesecretaris De Leyer, vooral tusschen den burgemeester en den secretaris, scheen niet best te zijn; men had De Leyer secretaris gemaakt, omdat hij vroeger klerk was ter secretarie; van die benoeming had men nu wel spijt. Men klaagde zeer over den gemeentedoctor; ik gaf den raad, hem te controleeren; wanneer hij in ernstige zaken zijn plicht niet deed, zijne zieken verwaarloosde, dronk enz. enz. dan moest men hem door een ander vervangen.

De burgemeester was maar half tevreden over den gemeenteveldwachter; ik adviseerde hem te dwingen, zijn zakboekje dagelijks te laten afteekenen; dan kon men controleeren, of hij zijn dienst behoorlijk deed.

De burgemeester woont te Loo; hij schijnt daar groote zaken te drijven in boom- en bloementeel; om iets te doen tot verbetering van het paardenras had hij zes Belgische hengstveulens gekocht, die hij wilde opvoederen tot fokhengsten; hij betreurde het zeer, dat hij met die beesten niet kon dingen naar aanhoudingsbijdragen.

Een der wethouders woonde vroeger te Witreit thans te Hof; de andere te Bergeyk.

Waalre

Den **14 Augustus 1899** bezocht ik deze gemeente; ik reed van Eindhoven over Aalst naar Waalre; vandaar terug over Aalst naar Valkenswaard, waar ik ontbeet in de herberg van Bots; vervolgens over Dommelen en Westerhoven naar Riethoven; daarna over Steensel en Eersel naar Duizel, om ten slotte langs Eersel, Steensel, Veldhoven en Gestel naar Eindhoven terug te keeren. Op het raadhuis vond ik den burgemeester, den wethouder Van Mierlo, en het raadslid Karsmakers, broeder van den ontvanger; de wethouder Van Dijk was niet gekomen, omdat diens broeder juist op denzelfden dag begraven werd.

Ik begon, met na te gaan of men gevolg had gegeven aan de opmerkingen, waartoe het administratief onderzoek, bij mijn vorig bezoek ingesteld, had aanleiding gegeven. Over het algemeen genomen was zulks het geval. Ik vernam van B. en W. dat het over het algemeen te Waalre zeer goed ging; dit was het gevolg van de zich in die gemeente ontwikkelende industrie: de sigarenfabriek van Swane en Zonen, alwaar \pm 100 menschen werken, en de breierij van wollen stoffen van Boost en Van Moorsel, welke aan \pm 30 menschen werk geeft. Waar de bevolking van Waalre slechts \pm 900 zielen telt, daar moet het geld, dat door de fabrieken onder de menschen komt, wel zijn weldadigen invloed doen gevoelen; over het algemeen heerschte er welvaart in Waalre; armoede was er onbekend.

Voor een gedeelte is dit te danken aan den goeden geest der bevolking; geen enkel fabrieksarbeider, die 's Zaterdags niet het volle werkgeld aan zijne ouders, of aan zijne vrouw afdraagt. Wanneer er een zou zijn, die zijn loon zou willen behouden en bijv. kostgeld aan zijn ouders zou willen uitkeeren, dan zou hij te Waalre met den vinger worden nagewezen, en vermoedelijk "gedaan" krijgen op de fabriek, waar hij werkte.

Toen ik in Augustus 1895 Waalre bezocht, bestond er eene uiterst gespannen verhouding tusschen het gemeentebestuur, en het hoofd der school Sloots. Deze laatste was nl. door den Raad ontslagen; G.S. vernietigden dat raadsbesluit, omdat, naar hun oordeel, het ontslag niet gemotiveerd was. Daardoor waren destijds in Waalre twee partijen ontstaan; Sloots, gesteund door zijne machtige familie, door de firma Swane enz. eenerzijds, en het gemeentebestuur anderzijds; men kreeg zelfs scheuring in de harmonie, waaruit twee harmoniën ontstonden. Gelukkig was de strijd nu vrijwel beëindigd; de verhouding van Sloots tot het gemeentebestuur was weer goed; er bestonden nog wel twee harmoniën, maar de menschen liepen nu over en weer, zoodat de verdeeldheid spoedig tot het verleden zal behooren.

Aan den weg van Eindhoven naar Valkenswaard ligt onder Waalre het buitengoed "Treeswijk"; het stond op het oogenblik te huur. Naar ik van B. en W. vernam zal er \pm 100 H.A. grond bij hooren; het is eigendom van den Heer Cuypers uit Ginneken; diens moeder was eene Jufvrouw "Van Veldhoven" en kwam uit Waalre. Treeswijk behoorde aanvankelijk (in 1830) aan Mr Van Veldhoven, den president van de rechtbank te Eindhoven. Deze had drie zoons en eene dochter; een zoon was rijksontvanger te Aarle Rixtel; later, toen zijne moeder weduwe was, bewoonde hij met haar Treeswijk. Zij stierven kort na elkaar. Een tweede zoon was procureur aan de Eindhovensche Rechtbank; hij had niet gemoord of gestolen, maar had verder van alles uitgevoerd; hij was een echte schuinsmarcheerder, toen Pater Bernhardt te Eindhoven eene missie kwam geven; hij bekeerde zich toen en werd Jesuit. De derde zoon misdroeg zich ook; hij heeft zich van kant gemaakt, zooals de eene lezing luidt; hij leeft nog, terwijl een ledige kist quasi met zijn corpus begraven is volgens de andere lezing.

Riethoven

Den **14 Augustus 1899** bezocht ik deze gemeente (het volk spreekt van Raithoven; de naam zou afkomstig zijn van hoeve aan de Rijt). Ik reed eerst naar Waalre; vandaar over Aalst en Valkenswaard naar Westerhoven; en vervolgens langs den zandweg naar Riethoven. We hadden

een verkeerden zandweg genomen, en konden bijna niet te Riethoven komen. Men had in Riethoven gevreesd, dat ik langs den zandweg van Waalre uit naar Riethoven zou hebben willen rijden; men meende, dat ik dan onderweg in het zand zou zijn blijven zitten. In Riethoven is geen enkele harde weg.

Op het vrij goed ingerichte Raadhuis vond ik B. en W.; terwijl de burgemeester-secretaris in de eene kamer aan Klasens de gemeentelijke administratie vertoonde, gaf ik in de andere kamer audientie; daarvan maakten gebruik a. het raadslid Van Lieshout, een wasbleeker te Riethoven, die zijn métier in der tijd geleerd had bij het Statenlid Bolsius te Schijndel, en nu voor zich zelve in Riethoven - zijne geboorteplaats - begonnen was; hij had niets bijzonders te vertellen; en b. het hoofd der school, iemand die al 25 jr. in Riethoven werkt, en daar zeer tevreden schijnt; over schoolverzuim had hij niet te klagen; met den pastoor werkte hij in deze samen, en met het beste resultaat.

Zoowel de wethouder Tops als Van Dooren zijn eenvoudige boerenmensen; het schijnt, dat ze met den burgemeester goed kunnen. Burgemeester Verhoeven zit er hard voor; hij heeft 10 kinderen, wier opvoeding nog moet gemaakt worden; de oudste jongen is op de kweekschool te 's Bosch.

Riethoven is eene doodarme gemeente; als de gemeente geene inkomsten uit bezittingen had, was er geen raad; nu weet de burgemeester al niet, hoe hij aan zijn hoofdelijke omslag van f. 400,- moet komen. De burgemeester had een flesch wijn bij den pastoor geleend, om mij te schenken; toen ik bedankte en om een glas water vroeg, liep men overal, om dat te halen, maar toen ik wegging was het water er nog niet!

Duizel en Steensel

Over het openbaar lager onderwijs te Duizel klaagt de districtsschoolopziener te Eindhoven (zie bl. 85 Hoofdstuk VI van het provinciaal verslag van 1898).

Den **14 Augustus 1899** bezocht ik deze gemeente; ik reed eerst naar Waalre; ontbeet te Valkenswaard in de herberg van Bots; ging toen via Westerhoven naar Riethoven; vandaar over Steensel en Eersel naar Duizel, en keerde ten slotte via Eersel, Steensel, Veldhoven en Blaarthem naar Eindhoven terug.

Op het gemeentehuis, hetwelk bestaat uit ééne kamer, vond ik B. en W.; terwijl ik mij aldaar onderhield met het Dagelijksch Bestuur ging Klasens met den ontvanger, te diens huize het geldelijk beheer van de gemeente na. Panken, de secretaris-ontvanger van Duizel woont naast het gemeentehuis; zijne woning heeft binnenshuis met de secretarie-raadszaal gemeenschap. Toen ik audientie verleende verscheen in de eerste plaats de wethouder v. Stiphout; hij beklagde zich, dat de burgemeester zijn verzoekschrift ten behoeve van zijn zoon om "vergunning" in zijne woning te Steensel niet had willen behandelen.

De pastoor van Duizel had ik eertijds, bij mijn bezoek aan Oyen, reeds ontmoet als pastoor van Teeffelen; hij had niets te vertellen. Daarna kwam het nieuw benoemde hoofd der school zijne opwachting maken; hij was eertijds onderwijzer te Woensel; hij is nog ongehuwd, en woont samen met zijne zuster. Daarna kwamen twee raadsleden, Van Doorn en klagen over het slechte politietoezicht; als er in Duizel wat te doen was, requireerde de burgemeester geen marechaussee, maar liet dienst doen door een onbezoldigden rijksveldwachter uit Steensel; dat kweekte verzet bij hen, die in het jachtveld gecallengeerd waren.

De burgemeester, te dier zake door mij gehoord, verklaarde, dat de wachtmeester van de marechaussee partijdig was opgetreden tegen den gemeenteveldwachter, toen deze beschuldigd werd van geweld gepleegd te hebben tegen iemand in Duizel; na een lang gerekt proces was de veldwachter ten slotte door het Hof te 's Bosch vrijgesproken. Om die reden liet de burgemeester, als hij versterking van politie noodig achtte, geen marechaussee komen.

Onder de gemeente Hoogeloon, op de grens van Duizel, is de Heide Maatschappij met eene ontginning bezig; men had getracht van Duizel een aangrenzend stuk grond van ± 25 H.A. te koopen en had daarvoor f. 30,- de H.A. geboden; Duizel had het bod der Heide Maatschappij niet aangenomen: nu reeds had men gebrek aan werkkrachten; had er eene ontginning plaats, dan zou men heelemaal geen arbeiders meer kunnen krijgen voor den veldarbeid.

Door de ruzie tusschen den burgemeester en een deel van den raad kwam ik er achter, dat de burgemeester in gezelschap van den veldwachter in een herberg was geweest nà bezetten tijd; hij had, terwijl het politieuer half elf is, vergunning gegeven tot één uur. De brigadier der rijksveldwacht uit Bladel had zich daaraan niet gestoord, en had de beide heeren geverbaliseerd; een en ander was geschied op Vrijdag, elf Augustus 1899!

Secretaris Panken is een broeder van den regent van het seminarie; hij wordt geacht een goed fortuin te bezitten. Hij heeft nog een gehuwde broeder in Duizel wonen, die daar looier en sigarenfabrikant is.

Eersel

Toen ik den **14 Augustus 1899** een bezoek bracht aan Duizel verscheen aldaar op mijne audientie het raadslid Van Buul uit Eersel. Hij klaagde over verkeerde toestanden te Eersel: de secretaris was feitelijk de burgemeester; aangezien de secretaris een winkel had, - waarin hij zelfs drank sleet - waren de menschen niet vrij; zeer ten nadeele van de andere winkeliers. Ook de wethouder Van den Boom had een winkel. Verder beklagde hij zich over den veldwachter; deze was het troetelkind in de gemeente; de vergaderingen van den raad woonde hij trouw bij; meestal was hij zelfs bij de vergaderingen van B. en W. tegenwoordig, zonder dat iemand daarin iets ongewoons vond! Ik zeide aan Van Buul, dat, als er eene vacature van burgemeester mocht ontstaan, gelijk ik verwachtte, dat hij mij dan maar eens op de hoogte van den toestand moest brengen.

Moergestel

Den **18 Augustus 1899** bezocht ik deze gemeente; ik reed van Tilburg over Moergestel naar Oirschot, alwaar ik ontbeet in de herberg van Somers; vandaar langs "de Baasterhoeve" naar Middelbeers; vervolgens naar Diessen; en eindelijk langs Hilvarenbeek terug naar Tilburg. Het raadhuis is een daartoe ingerichte oude school; de veldwachterswoning is eraan vastgebouwd; het ligt aan een particulieren weg, welke bij het groote nonnenklooster eindigt.

Met B. en W. onderhield ik mij voornamelijk over den zandweg van Moergestel naar Hilvarenbeek; men had er nog niet toe kunnen komen, om dien weg te verharderen, omdat er twee plannen waren; volgens het eene plan zou de weg komen langs het gehucht Heizen; volgens het andere plan langs een gehucht, liggende langs de Heuvelstraat. Daarover was nu veel strijd in de gemeente; eene meerderheid voor een der beide plannen was nog niet gevonden.

Ik ging met B. en W. de beide wegen in loco opnemen; aan de "Heizen" wonen de meeste menschen; langs de Heuvelstraat staan de grootste boerderijen. Langs de Heuvelstraat is de zandweg nagenoeg overal voldoende breed; langs "de Heizen" moet veel grond gekocht worden. De zaak was nu in handen van eene raadscommissie van 3 leden, buiten B. en W.; van het rapport der commissie zou veel afhangen.

Volgens de plannen voor het kanaal naar den Amer, zou er slechts één brug komen, hetzij aan de Heuvelstraat, hetzij aan de Heizen; met de kanaalplannen moest dus ook rekening gehouden worden. In Moergestel is eene tamelijk belangrijke schoenenindustrie; een fabrikant heeft 40, een andere 25 menschen aan het werk; alles handwerk; de meeste schoenmakers werken tehuis, en verdienen volgens den burgemeester veel geld.

Het heerlijk jachtrecht van Moergestel behoort aan de familie Van den Bogaerde van Heeswijk; men schijnt het echter niet te willen handhaven; althans de heele wereld jaagt er, alsof het publiek veld was. Op mijne audientie verschenen **1e.** de pastoor, een broer van Victor van Rijckevorsel uit Nijmegen; deze prees zeer de deugd van zijne kudde, zijne heele gemeente gaat naar den hemel. **2e.** de secretaris Van Hulten, tevens luitenant-kwartiermeester bij den schuttersraad; hij vroeg in die hoedanigheid medewerking bij zijne aanvraag om vermeerdering van tractement; **3e.** de veldwachter, die vroeg, of hij behulpzaam zijn mocht bij de aanst. tienjaarlijksche volkstelling.

De burgemeester scheen er op gerekend te hebben, dat ik bij hem zou ontbijten; ik bedankte, omdat ik een ontbijt besteld had bij Somers te Oirschot. Hij vroeg, als ik weer eens in Moergestel kwam, of ik dan er op wilde rekenen, dat ik bij hem iets gebruikte.

De afdeeling Heizen heeft vele gronden in eigendom, welke nu zoo goed als niets opbrengen; in “het Broek” moeten o.a. 74 H.A. liggen, welke uitmuntend geschikt zouden zijn voor vloeiveiden. Zoo lang die gronden echter gemeen zijn en aan de Afdeeling behooren, schijnt men niet aan exploitatie te kunnen denken.

Oost-, West- en Middelbeers

Den **18den Augustus 1899** bezocht ik deze gemeente; ik reed van Tilburg over Moergestel naar Oirschot, alwaar ik ontbeet in de herberg van Somers; vandaar nam ik den weg naar Oostelbeers, tot aan den zijweg, welke naar Baasterhoef leidt; ik volgde dien zijweg (een gewone smalle zandweg) tot aan “het huis te Baast”, ik trachtte Jhr De la Court te bezoeken, doch vond hem niet tehuis; ik reed toen langs een anderen zandweg naar Middelbeers, waar ik op het Raadhuis B. en W. aantrof.

Ik kwam ± 1 uur later, dan ik mij geannonceerd had, aan; dit kwam **1e.** doordat een der paarden door een trekreep was gesprongen, hetgeen nog al oponthoud veroorzaakte, en **2e.** door den toestand der zandwegen naar en van “het huis te Baast” op welke ik met mijn niet-sporende, zware landauer slechts zeer langzaam avanceerde.

Van den burgemeester kreeg ik eene zeer onaangename impressie; toen ik mij verontschuldigde, omdat ik te laat kwam, antwoordde hij: ja Mijnheer, wij weten het wel, groote lui laten zich wachten. Toen ik hem vertelde, dat ik op het huis te Baast was geweest, alwaar ik Jhr De la Court eene visite had willen maken; dat ik zulks gedaan had, omdat ik het voor de gemeente zoo'n geluk achtte, dat bij te Oostelbeers bleef, antwoordde hij, dat de gemeente er anders weinig van had, want dat er te Oostelbeers geen hoofdelijken omslag werd geheven!

Hierop vatte de wethouder Deenen (wonende te Oostelbeers) vuur; hij meende met mij, dat het voor de gemeente een groot geluk was; hij beriep zich, om dat te bewijzen, op twee feiten: vooreerst, op de wijze waarop “Jonker Willem” met zijn talrijk personeel van arbeiders enz. omging; hoe goed hij voor hen was; Deenen zeide “zelfs veel te goed”.

Vervolgens haalde Deenen nog een voorbeeld aan: een boer had gedurende drie jaren op eene hoeve van Jonker Willem gewoond; hij had in al dien tijd geen pacht betaald, omdat hij het niet gekund had. Ten slotte ging de boer vertrekken; hij nam alles mede, zijn vee, enz. en ook de te veld staande oogst; toen men den boer opmerkte, dat hij die oogst voor den heer moest achterlaten, antwoordde hij, dat hij zulks gaarne zou doen, als de Heer het hem vroeg. Daarop liep men naar den Jonker, om hem te waarschuwen; deze wilde echter zijn vertrekkenden pachter niet bemoeielijken en zeide: “laat die arme kloot vertrekken; hij is toch al ongelukkig genoeg”.

Wethouder Deenen, die meer dergelijke dingen zou kunnen aanhalen, meende, dat, waar de Heeren op die wijze handelen, men het een geluk voor de gemeente moest achten, dat zij daar blijven wonen, ook al betalen zij geen hoofdelijken omslag.

Het uurwerk in den toren van Middelbeers is van de gemeente, en wordt door de gemeente in orde gehouden; de pastoor wilde een nieuw uurwerk hebben, en wenschte, dat zulks door de gemeente zou worden betaald; dan zou de pastoor voor het onderhoud, voor het opwinden enz. zorgen. B. en W. vroegen mij, wat ik daarvan dacht; als mijn gevoelen gaf ik te kennen, dat tegen eene dergelijke regeling op zichzelf geen bezwaar bestond, maar dat dan de gemeente in een contractje waarborgen van den pastoor moest vragen voor een deugdelijk onderhoud. In ieder geval moest men de zaak vriendschappelijk regelen, en geen quaestie met den pastoor maken. Te Oostelbeers is voor een jr of 10 een nieuwe kerk met toren gebouwd; de boeren behoefden in de bouwkosten niet bij te dragen, zelfs het “vaarwerk” werd hun ruim betaald. De Pastoor was tot den bouw in staat gesteld door fondsen, vermaakt door een vroeger schoolhoofd; deze man, zonder vrouw en kinderen, zonder na familie, had zijn heele leven te Oostelbeers doorgebracht; hij had zich een fortuin opgebouwd door bij de boeren, wien vertrouwen hij ten volle genoot, gelden op te nemen tegen 3%; met die gelden arbeidde hij; hij overleed schatrijk.

De gemeente Oostelbeers heeft in de laatste pr jaren ± f. 5.000 ten koste gelegd aan de verbetering van wegen; de gelden daarvoor benodigd, werden door houthak gevonden; men meent vrij geregeld te kunnen blijven hakken; omgekeerd blijft men jaarlijks ook geregeld nieuwe bosschen aanleggen.

Op mijn vraag, hoe lang het huis te Baast in handen van de familie De la Court is, antwoordde men mij, dat men dat niet precies wist; tusschen de dorpjes Oostelbeers en Middelbeers stond eertijds de Roomsche kerk (de toren daarvan staat er nog) om die kerk lag het kerkhof; op dat kerkhof lag een zerk op het graf van den grootvader van Jhr Joseph de la Court; volgens de inscriptie was deze te Gemert geboren en op de Baasterhoeve gestorven.

De burgemeester-secretaris had zijne secretarie niet netjes in orde; toen Klasens hem verweet, dat alles zoo vuil en smerig was, antwoordde de burgemeester, dat zulks niet wel anders kon, want dat de kasten misschien in geen 40 jaren waren schoongemaakt.

Bij mijn bezoek op 23 Augustus 1899 aan Hoogeloon vernam ik van den burgemeester Van Eyk, dat deze 13 jr klerk was geweest van notaris Hordijk te Vessem; dat deze notaris nog in de verte familie moet zijn van Jhr De la Court; dat hij familieportretten had gehad van de Wassenaers van Onzenoort; dat hij die portretten aan Jhr De la Court had moeten afstaan. Volgens v. Eyk zou "Baasterhoeve" de naam zijn van het gehucht, en zou het huis van Jhr De la Court eigenlijk "de Speykert" heeten; de familie De la Court vond den naam "de Speykert" niet mooi genoeg, en doopte hun huis daarom met den naam "het huis te Baast". Volgens v. Eyk zou op de Baasterhoeve voor 4 ton hout staan; de beste klant van notaris Hordijk was sinds jaren de familie De la Court; op de Baasterhoeve werd jaarlijks voor ± f. 10.000 verkocht.

De verkooping van turf, plaggen enz. worden door B. en W. bij genummerde koopen in een herberg gehouden, in plaats van op het terrein te gaan; daardoor ontstonden er steeds allerlei lastige quaesties tusschen de koopers onderling, en tusschen deze en de gemeente. Al het bovenstaande vernam ik van v. Eyck, den burgemeester van Hoogeloon; behalve door zijn werken op het kantoor van notaris Hordijk is hij te Oostelbeers goed bekend, doordat de vrouw van den tegenwoordigen burgemeester Smulders zijn nicht is.

Diessen

Missive over den burgemeester van Diessen dd. 11/12 Febr. 1896 A nr. 3 aan den procureur generaal, in verband met een schrijven van den procureur generaal, d.d. 8 febr. A nr. 16952 over handelingen van dien burgemeester bij eene bekeuring wegens jachtdelict. De burgemeester Van Dijck werd namelijk bekeurd; twee dagen later liet hij tegen den bekeurden veldwachter verbaliseeren, omdat hij vergeten had zijn bewijs van verandering van woonplaats op het gemeentehuis te Diessen in te leveren. In geen jaren, minstens in geen 5 jaren, was deswege in Diessen een proces-verbaal opgemaakt. Toen Van Dijck door den veldwachter bekeurd werd, zeide hij, dat hij hem, veldwachter, ook wel zou krijgen; en hij hield woord!

Den **18den Augustus 1899** bezocht ik deze gemeente; ik reed van Tilburg over Moergestel naar Oirschot, alwaar ik ontbeet in de herberg van Somers; vandaar over de Baasterhoeve over Middelbeers naar Diessen; en vervolgens over Hilvarenbeek terug naar Tilburg. Op het raadhuis vond ik den burgemeester met den wethouder Van Doormaal; de wethouder Evers was ziek. Met hen sprak ik vooral over de eigendommen van de gemeente. Van den burgemeester vernam ik, dat, toen in 1846 de aardappelziekte begon, men te Diessen vreesde, dat de menschen van honger zouden sterven. Men ging eene geldleening aan, om in hun nood te kunnen voorzien; met erwten en boonen kwam men te hulp. Men liet hen hun erwten en boonen verdienen, door hen te laten werken in de gemeenteheide. Dat was het begin van de ontginning der heide tot mastbosschen; daardoor kwam er vanuit de ramp van het totaal mislukken der aardappeloogst het goede voort, dat de gemeente in het bezit kwam van vele uitgestrekte mastbosschen.

Over het algemeen komt er geen mijnhout in de mast, en blijft het maar brandhout; doordat Tilburg zoo dichtbij ligt, brengt dat brandhout veel geld op. Eene groote bron van inkomsten zijn de plaggen, welke onder de mast gestoken worden: als een bosch zal gehakt worden, verkoopt men bijv. een jaar te voren de plaggen om te strooien of te mesten; de opbrengst daarvan bedraagt dan gewoonlijk ± f. 20 de "lopes" = f. 120 de H.A.

Voor ± 50 jaar had de vader van den tegenwoordigen burgemeester, die destijds ook burgemeester van Diessen was, aldaar in overleg met den ouden De la Court eene vloeuweide aangelegd, waarvoor men het water uit den Reusel trok. Die proef is mislukt; het bedoelde stuk grond is op het oogenblik wel goed weiland, maar vloeuweide is het niet meer. Het behoort echter niet meer aan de gemeente. In de buurt van die weide liggen eenige H.A. grond, welke,

volgens de deskundigen van de Heide Maatschappij, uitstekend voor vloeuweide geschikt zouden zijn; men kon de aanvoersloot van voor 50 jaren gebruiken om het water uit de Reusel te trekken; de Gemeenteraad liet bij wijze van proef één H.A. tot vloeuweide aanleggen; naar het zich nu laat aanzien, zal de zaak weer niet slagen en zullen de overige H.A. niet aangelegd worden. Men gaf echter toe, dat het mogelijk was, dat de buitengewoon droge zomer oorzaak kon zijn, dat de nieuw aangelegde weide in geen beste staat verkeerde.

Op mijne audientie verscheen de pastoor met zijn kapelaan. De pastoor heet Van Iersel en is een broeder van den burgemeester van Udenhout; met zijn groote vermogen moet hij, volgens burgemeester Van Dijck, buitengewoon veel goed doen. Er zou in Diessen niemand zijn, hoe arm ook, die niet zijn eigen varken slacht, en zulks vooral dank de mildadigheid van den pastoor. Het werk ter secretarie liet bij mijn bezoek aan Diessen in 1895 nogal te wenschen over; toen ik naging of men was tegemoetgekomen aan de opmerkingen, destijds door mij gemaakt, bleek het, dat zulks veelal niet het geval was. Ik gaf deswege aan den secretaris een formeel standje. De secretaris is tevens brievenaarder; toen ik hem vroeg, wat hij daaraan verdiende, antwoordde hij, dat zulks geen naam had, dat het hoogstens f. 260,- bedroeg; ik gaf hem daarop te kennen, dat ik f. 260 een groot bedrag vond. De secretaris woont ten huize van zijn oom, den ongehuwden burgemeester; hij heeft zijn eigen dogcart en paard, en voelt zich een heel heer.

Hilvarenbeek

Den **21 Augustus 1899** bezocht ik deze gemeente. Ik reed van Tilburg naar Hilvarenbeek; vandaar naar Hoogen Mierde; en vandaar over Reusel, Bladel en Hapert naar Eersel, alwaar ik overnachtte in het logement van Mol. Op het Raadhuis vond ik B. en W.; mijn eerste werk was, na te gaan, of men was tegemoetgekomen aan de verschillende opmerkingen, waartoe mijn onderzoek van de gemeentelijke administratie in 1895 had geleid. Tot mijn leedwezen moest ik ervaren, dat men in velerlei opzicht daaraan niet voldaan had.

Op mijne audientie verscheen de armmeester Verhoeven, die inlichtingen kwam vragen naar aanleiding van mijne circulaire inzake het bijhouden van bedeelingslijsten van armbesturen. Daarna verscheen notaris Huysmans, tevens majoor-commandant van de rustende schutterij; hij vroeg verhooging van salaris voor zijn luitenant-kwartiermeester, en beklagde zich verder over de wijze, op welke zijn collega notaris Hordijk te Vessem, tegen hem concurreerde. Deze ontzag zich zelfs niet, in Hilvarenbeek verkooping van roerend goed te komen houden van f. 150,- opbrengst!

Van B. en W. vernam ik, dat de Heer Swagenmakers uit Tilburg eigenaar was van "Groenendaal", welk buiten vanouds bekend staat als het kasteel van Diessen. Bij verschillende gelegenheden wist hij zich het bezit te verzekeren van het heerlijk jachtrecht van Hilvarenbeek, Diessen en Westelbeers; voor een deel betaalde hij f. 5.000; later voor een ander deel f. 3.000; alles samen kostte hem het heerlijk jachtrecht ± f. 10.000; toen in rechten ten slotte door den Hoogen Raad, beslist was, dat het heerlijke jachtrecht bestond, ging Swagenmakers zijn recht verhuren; hij zou daarvan op het oogenblik ± f. 2.000 's jaars trekken; Tijderman betaalt voor een stukje van Hilvarenbeek f. 600; De la Court voor een stukje van Westelbeers f. 200.

Van de 7 Raadsleden wonen er 4 in Hilvarenbeek, 1 te Voort, 1 te Biest en 1 te Spul; hoewel van de 2.500 zielen er slechts 800 in de kom wonen, hebben deze toch de overhand, op de boeren van buiten. Men achtte dat gelukkig, omdat er anders in Hilvarenbeek zeker geene groote werken als aanleg van harde wegen enz. tot stand zouden zijn gekomen. Bij de laatste Raadsverkiezing te Hilvarenbeek had het erg gespannen, en was een lid uit Gorp vervangen door een lid uit Hilvarenbeek.

Ook in Hilvarenbeek gaat het den boeren niet best; op de uithoeken, als "Dun", "Teulderhoef" en "Gorp" willen geen boerenknechts of meiden dienen; ten gevolge daarvan worden de boerderijen daar verlaten, en worden de gronden weer heide, voor zooverre ze niet tot bosch worden aangelegd.

Volgens B. en W. was de oorzaak van de quaestie Scheidelaar-Mallens het feit, dat Mallens indertijd naar een anderen doctor was gelopen toen zijne zuster ziek was. Ik ging met B. en W. ter plaatse den toestand opnemen; alstoen bleek mij, dat even boven de leerlooierij van Mallens nog eene andere looierij aan de Hilver stond, en haar onrein water op die beek loosde; de beek

lag totaal droog; van vuil, laat staan van een brandpunt van besmetting, was geen sprake; de heele beek lag droog, zoowel bij de bovengenoemde looierij als bij de looierij van Mallens, als bij den tuin van Tijderman, en bij dien van Scheidelaar. Het bleek mij, dat Scheidelaar een riool of iets dergelijks had, waardoor hij loosde in die beek; wel was het riool schijnbaar verstopt, maar dáár ter plaatse was de kant nat en vochtig. Aangezien van Mei tot October niet gelooid wordt, en men alsdan dus geen water loost, kan de looierij des zomers (als wanneer men van de tuinen profiteert) geen hinder veroorzaken; van October tot Mei wordt er gelooid, maar dan stroomt er ook water door de beek; de ± 20 M3 vuil water, welke Mallens alsdan in de week langs de beek afvoert, kunnen dan toch niet dien hinder veroorzaken, dien men volgens de deswege gerezen klachten zou meenen te mogen verwachten. De heele zaak maakte op mij een hoogst onaangename indruk, omdat ik vond, dat Mallens zonder grondige reden zoo belemmerd wordt in zijne broodwinning.

De burgemeester was maar half tevreden over zijnen veldwachter; in wat ik hoorde vond ik toch geen aanleiding, om den veldwachter eene opmerking te maken. Door de wet van 1897 was men ± f. 1.500 beter geworden; men had nu de opcenten personeel afgeschaft, en dacht er sterk over, den hoofdelijken omslag te verminderen. Ik ontraadde ten sterkste, dat men belastingen zou verminderen, als men niet de absolute zekerheid had, dat men ze zoo zou kunnen laten; men hoopte binnen enkele jaren mast te kunnen hakken; met de opbrengst daarvan zou men veel kunnen doen.

Toen in 1846 de aardappelziekte uitbrak, en men voor hongersnood vreesde, ging de gemeente eene leening aan om in den nood te voorzien; men begon met in de heide te werken en bosschen aan te leggen. Het zijn die bosschen, welke nu gehakt kunnen worden. Het laatste bedrag van de destijds gesloten leening wordt in 1900 afgelost.

Hooge- en Lage-Mierde

De administratie van Hooge en Lage Mierde is schandelijk verwaarloosd. Op verzoek van den burgemeester zond ik er een ambtenaar (Jansen) heen, om alles na te gaan. Deze rapporteerde mij 13 Juli 1896. Den 15 Juli schreef ik deswege aan den gemeenteraad A nr ... 2de. Afd. 3de. bureau.

Den **21 Augustus 1899** bezocht ik deze gemeente; ik reed van Tilburg over Hilvarenbeek naar Lage Mierde; en vandaar over Hooge Mierde, Reusel, Bladel en Hapert en naar Eersel waar ik mijn intrek nam in het logement van Mol. Op het Raadhuis vond ik B. en W.; de wethouder Jansen woont op Hulsel; de wethouder Goudsmits was nog aanwezig, niettegenstaande men hem als lid van den Raad had laten vallen, en hij dus met September aanst. gedefungeerd had. Van de Raadsleden wonen er nu twee te Hulsel, 2 te Hooge Mierde en 3 te Lage Mierde.

De Utrechtsche Levensverzekeringbank kocht in den afgelopen winter 700 H.A. heidegrond van de gemeente; men is voornemens ± 90 H.A. aan te leggen tot grasland; de rest zal beplant worden met naald- en met loofhout. Dit jaar had men 6 H.A. midden in de heide gewend en met boekweit, lupinen enz. bezaaid, om daardoor den grond bekwaam te maken voor kweekbedden van mast enz.; de grond toonde zich erg ondankbaar; wat men gezaaid had stond zeer slecht; de droge zomer kreeg grootendeels van alles de schuld.

Als het kanaal naar den Amer tot stand mocht komen hoopte men een kanaaltje te graven vanaf de geëxploiteerde gronden naar het groote kanaal. Men werkte op het oogenblik niet hard; met ± 15 man; de boeren waren nu te druk op het veld; van den winter had men ± 30 man in het werk gehad. Het grasland, dat men wil maken, moet geen weterweide worden; veeleer zal men trachten, de landen te ontwateren.

De burgemeester wilde trachten op den duur nog meer eigendommen van de gemeente te verkopen; ik drong er op aan dat men dan de opbrengst moest besteden om te beleggen. Ik controleerde den secretaris, of hij aan mijne opmerkingen, gemaakt naar aanleiding van mijn bezoek in 1895 was te gemoet gekomen. Voor verreweg het grootste deel was daaraan met veel zorg tegemoet gekomen.

Er zijn in deze gemeente 4 coöperatieve roomboterfabrieken, nl. 2 te Hulsel, 2 te Hoge Mierde, en 3 te Lage Mierde. Het Raadhuis staat te Laagmierde. Bij het bezoek, dat ik met B. en W. aan de openbare school bracht, vernam ik, dat toen de school gebouwd werd, door een werkman een

pot met gouden ducaten enz. had gevonden, ter waarde van f. 8.000. Men had nogal eens last van Belgen uit Weel en uit Poppel; deze kwamen zeer brutaal stroopen.

Reusel

Den **21 Augustus 1899** bezocht ik deze gemeente; ik reed vanuit mijn logement te Eersel eerst naar Vessem; vervolgens naar Hoogeloon, alwaar ik ontbeet in de herberg van Kerkhof; vervolgens over Hapert naar Bladel; toen naar Reusel; en eindelijk langs Bladel en Hapert terug naar Eersel. Op het Raadhuis te Reusel vond ik B. en W. De burgemeester, tevens secretaris, Willekens, was vroeger bekend als een goed administrateur. Toen zijn gezin zich uitbreidde en hij van zijn tractement niet kon bestaan werd hij sigarenfabrikant.

Op zijn fabriek werken thans \pm 100 man; twee zijner zoons reizen voornamelijk in Engeland, om de sigaren te verkoopen. Het secretariewerk laat de burgemeester veelal over aan Coolen, den burgemeester van Bladel; deze is ongehuwd, en komt drie dagen in de week op de secretarie van Reusel werken. De beide wethouders van Reusel waren twee boeren op klompen; met een van hen was nog al te praten.

Op mijne audientie verscheen niemand, dan de 81-jarige deken van Reusel, Van der Wee; hij vroeg mij zoo dringend, dat ik zijne nieuwe kerk zou komen kijken, dat ik aan zijn verzoek gehoor gaf; de kerk is in 1895 geconsacreerd. De deken van Reusel heeft in de 31 jaren, welke hij in Reusel was, daar buitengewoon veel tot stand gebracht: broederschool, zusterschool, kerk, pastorie enz. Hij vertelde mij, dat hij \pm 4 ton had besteed om te bouwen, wat er nu stond; op de kerk was nog f. 30.000 schuld. Als hij kwam te overlijden, waren er voldoende fondsen, om al zijn werk in stand te houden. De gemeente had hij nooit behoeven lastig te vallen om geld; hij had zijne fondsen van elders gekregen. Er is in Reusel geene openbare school; alle kinderen gaan op de bijzondere scholen van den deken.

Het gaat den boeren te Reusel niet goed; ondanks een 2-tal coöperatieve roomboterfabrieken gunstig werken op de finantieele omstandigheden van de boeren, kunnen velen, vooral de kleine boeren, den kost niet meer verdienen; deze verlaten het bedrijf en worden sigarenmaker, of gaan werken op fabrieken te Postel of te Arendonk, of op de dynamietfabriek, vlak op de Hollandsche grenzen. Ten gevolge daarvan komt er te Reusel veel geld onder de menschen; armoede wordt er niet geleden; de zoogenaamde arme klasse leeft er materieel beter dan de grootste boeren.

Die fabriekwerkers, die van den boerenstand afkomstig zijn, gedragen zich goed, geven hun geld tehuis af, en komen tot betrekkelijken welstand; op het gedrag der anderen valt nogal wat aan te merken. Doordat ze veel met de Belgen in aanraking komen worden ze lichter van geest, gaan in Belgie uit, ofwel nemen den tram naar Hapert enz. om zich daar te amuseeren. Ook komen de Belgen nogal eens over en scheppen dan te Reusel den boel op.

Gemeentegeneesheer van Reusel is doctor Verhoeven uit Arendonk; hij krijgt deswege f. 90,- van de gemeente; men is over hem zeer tevreden. De burgemeester verklaarde niet te weten, hoe hij het zou moeten aanleggen, als de gemeente ooit gedwongen mocht zijn zelve de kosten van het openbaar onderwijs te bekostigen; draagkracht was er te Reusel niet; de gemeentebezittingen brachten hoe langer hoe minder op, mast wilde in Reusel absoluut niet groeien.

In "het Goor" werd vroeger geturfd; daarvan profiteerde de gemeente destijds jaarlijks \pm f. 1.000; toen het Goor uitgeturfd was, had men de uitgeveende grond, \pm 22 H.A. met boekweit bezaaid, en daaruit gedurende enkele jaren (7 of 8) eene redelijke opbrengst gehad; toen was de grond echter zoo vervuild, dat aan geen boekweitooft meer te denken viel; het onkruid was niet meer te keeren, en werd geheel baas; langzamerhand zal de grond weer bekwaam worden om te turven, maar tegenwoordig wordt de turf niet meer gezocht en daardoor slecht betaald.

Vessem, Wintelre en Knegsel

Den **22 Augustus 1899** bezocht ik deze gemeente; ik reed vanuit mijn logement te Eersel over Hoogeloon naar Vessem; vandaar langs denzelfden weg terug naar Bladel; vervolgens naar Reusel; en eindelijk via Bladel en Hapert terug naar Eersel. Van B. en W. vernam ik, dat de

Raadsleden vrij goed verspreid wonen over de geheele gemeente: vier wonen er in Vessem; twee, van welke een de wethouder Van Ham is, te Wintelre; en een te Knegsel.

Vessem heeft drie openbare scholen te onderhouden; te Vessem is bovendien een hulponderwijzer, te Wintelre eene onderwijzeres. In Vessem en Wintelre is eene parochie; te Knegsel staat een kerk; daar is echter geen pastoor; de pastoor van Steensel bedient de kerk te Knegsel. Burgemeester Visschers was vroeger hoofd der school te Vessem; hij huwde toen een meisje uit Vessem, bedankte als schoolhoofd en werd burgemeester. Hij is Limburger van geboorte, en is afkomstig uit Ulestraten bij Maastricht.

Armoede is volgens B. en W. te Vessem onbekend; zelfs de armste arme heeft minstens een varken; gewoonlijk twee. Meestal worden dan de hammen verkocht. In elk van de drie gehuchten is eene coöperatieve roomboterfabriek. Hoewel door het oprichten van die fabrieken de toestand van de boeren over het geheel genomen wel wat verbeterd is, ziet het er in Vessem voor de landbouwers toch niet best uit. Ook hier zijn de loonen voor de boerenknechts en meiden te hoog; dientengevolge durven de jonge boeren geen eigen huishouden meer opzetten; in 1898 waren weer twee boerderijen verlaten en de grond tot bosch aangelegd.

De beste hooilanden van Vessem liggen onder Merven en Donk; de beste weilanden onder Wintelre. Dr. Kramer uit Bladel is armendoctor; hij krijgt daarvoor f. 200 van het armbestuur; men is buitengewoon met hem ingenomen; hij schrijft geen hoge rekeningen. Er is te Vessem een nieuw Raadhuis gebouwd; eerst in 1899 werd het in gebruik genomen. Het is blijkbaar zeer goed ingericht. De burgemeester heeft er plezier in, het archief vooral het oude archief, netjes te ordenen; hij heeft daarvoor eene zeer goede berging laten maken tegen de binnenmuur van de archiefkamer. Ik gaf hem nog enkele aanwijzingen, hoe hij het meest geschikt de stukken kon plaatsen, vooral om ze stofschoon te houden.

Onder Vessem en Oerle moet eene buitengewoon mooie snippenjacht zijn; De Kuyper, de gewezen notaris uit Eindhoven is de pachter van de jacht; hij laat zelf in het geheel niet surveilleeren. De hooge jacht laat hij te zijnen behoeve door een broodjager bejagen; de eenden en snippenjacht houdt hij aan zich. De beste snippenjacht is langs het groote Koemeer, 's winters ± 30, 's zomers ± 10 H.A. groot; in die plas moet buitengewoon veel visch zitten, vooral zeelt; de zeelt zou 's jaars wel een pond in gewicht winnen. Vischstroopers uit Zeelst komen veel visch in die plas vangen als het water laag is. Het is niets bijzonders, als in ééne fuik 30 pond zeelt te gelijk gevangen wordt.

22 December 1899 A nr 10, 2de Afd. 3de Bureau; bij dezen brief heb ik den burgemeester van Vessem mijne ontevredenheid betuigd over zijn partijdig optreden bij gelegenheid eener verkiezing van een lid van den Raad. Door eene klachte van notaris Hordijk te Vessem was ik met de handelwijze van den burgemeester bekend geworden. Over dezelfde zaak schreven Gedep. Stat. een boozen brief aan den burgemeester den 18 Januari 1900 G. nr 105, 2de Afd. 3de Bureau; Gedep. Staten laakten meer speciaal de partijdige houding van den burgemeester, bij gelegenheid van de benoeming van een wethouder op 13 Dec. 1899: de burgemeester had opzettelijk de benoeming van den wethouder aan de orde gesteld op een dag, waarop een toegelaten nieuw gekozen Raadslid nog niet was beëdigd, om op die wijze zijn eigen candidaat gekozen te krijgen.

Bij een bezoek aan Son op 8 Mei 1903 vernam ik van notaris Van de Westelaken, dat notaris Hordijk tegenwoordig geen beste zaken maakte, tengevolge van de val van de Noord Brabantsche bank. Hordijk had daarin eenige aandeelen en verloor dus zijn geld; maar hij had bovendien aan zijne cliënten geraden, om aandeelen te koopen. Toen de bank fout ging, waren die menschen gedupeerd; deze waren natuurlijk boos op Hordijk; ze verlieten het kantoor van Hordijk en namen vanzelf hun aanhang mede; zoodat tegenwoordig vreemde notarissen nog al praktijk hebben in Vessem. Om deze reden zou Hordijk zooveel moeite doen, om uit Vessem weg te komen! In Vessem zelf meende men dat Hordijk veel praktijk verloren had door notaris Coolen te Bladel, met wien de menschen gaarne te doen hebben; liever dan voor hem noch van Baar! In Diessen en Hilvarenbeek zou de praktijk van Hordijk zich nog steeds uitbreiden Diessen zou hij nagenoeg heelemaal hebben!

Bladel en Netersel

Den **22 Augustus 1899** bezocht ik deze gemeente. Ik reed vanaf het hotel te Eersel naar Vessem; vandaar naar Hoogeloon, alwaar ik ontbeet in de herberg van Kerkhoff. Daarna naar Bladel; en vervolgens over Reusel en Bladel terug naar Eersel.

Op het raadhuis vond ik B. en W. De burgemeester vond het noodig een speech af te steken. Ik werd in eene kamer onder in huis ontvangen, het plafond van de Raadzaal was juist ingestort, en kon ik deswege dus boven niet ontvangen worden. Op mijne audientie verscheen notaris Coolen, de opvolger van v. Baar. Hij was te Bladel zeer tevreden: terwijl Van Baar in 1898 niet meer dan 92 acten had opgemaakt, waren er nu in 3 maanden te zijnen overstaan reeds 51 verleden; hij rekende de eerste drie jaren minsten f. 2.000 te maken; na 4 of 5 jaren hoopte hij het tot f. 2.500 à f. 3.000 te brengen. Volgens hem kon notaris Van Baar niet met de boeren omgaan; toen dan ook notaris Hordijk in Vessem kwam, deed deze dadelijk veel afbreuk aan de praktijk van notaris Van Baar. Coolen had nu reeds verkooping in Hulsel en in Netersel, plaatsen, in welke Van Baar in geen tijd geweest was. Coolen hoopte op den duur Hordijk uit Mierde te verdringen; vooralsnog had hij daar alles; op zijn fiets reed hij de boeren rond; hij werkte beneden het tarief, zoodat hij verkooping hield, waarbij hij beslist geen geld moest toeleggen.

Ds. Wiertsz van Coehoorn, sinds 1 jr predikant te Bladel, had eene kudde van 120 zielen te hooeden; daaronder waren een zestal hoevenaars van de Maatschappij tot Bevordering van Welstand onder Landlieden in Noord Brabant. Hij wilde in Bladel straatverlichting hebben. A. van Sas kwam zich beklagen over de provincie, die volgens hem wederrechtelijk een stuk grond in bezit had genomen, dat hem behoorde. Ik ging met den man naar het terrein, en liet mij aldaar aanwijzing geven van zijn beweren; hij staaftde zijne aanspraken met een kadastraal extract, afgegeven toen in 1893 het perceel verkocht werd. Toen hij mij te kennen gaf, dat hij in 1893 een strook grond ter breedte van 75 c.M. gekocht zou hebben welke vóór de brouwerij zouden liggen ter plaatse waar nu de openbare weg ligt, toen toonde ik hem uit de kaart (het eenige door hem geproduceerde bewijsstuk) aan, dat hij ongelijk had; op zijn kadastraal extract van 1893 stond de muur van de brouwerij aangegeven als de grens, tusschen het verkochte perceel en den provincialen weg; van een strook van 75 c.M. bleek op de kaart van v. Sas niets. Ik kan natuurlijk niet nagaan, of misschien in vroegere jaren daar ter plaatse een strookje grond gelegen heeft vóór de brouwerij; maar in ieder geval heeft Van Sas dat strookje grond niet gekocht in 1893; op een dergelijk stukje grond heeft van Sas dus in geen geval aanspraak. Toen ik met Van Sas ter zake stond te praten, maakte deze zich zóó boos, en begon hij zóó hard te spreken, dat half Bladel kwam uitgelopen, om, in wijden kring om ons heen, toe te luisteren. Ik was gedwongen, mij in een naburig huis te begeven, omdat het onmogelijk was met Van Sas op straat te praten. De sigarenindustrie in Bladel breidt zich sterk uit; daar zijn nu een goede 100 sigarenmakers; door elkaar zullen ze ± f. 6 's weeks verdienen. Het begint in Bladel in zwang te komen, dat sigarenmakers bij hun ouders kostgeld verteren, f. 3 à f. 3,50; de rest houden ze dan voor zich zelve en spelen daarvan mooi weer; 's Zondags zijn ze niet uit de herbergen te slaan!

Van den burgemeester vernam ik tot mijne stomme verbazing, dat hij met kermis nachtpermissie gaf tot 2 uur 's nachts! De burgemeester is ongehuwd; hij schijnt een goed administrateur; hij gaat drie maal 's weeks naar Reusel, om daar het secretariewerk te doen; de burgemeester-secretaris in die gemeente (Willekens) heeft het met zijne sigarenfabriek, op welke ± 100 man werken, wat volhandig.

De audientie + de geschiedenis met Van Sas namen zooveel tijd, dat ik bijna geen gelegenheid had, om met B. en W. te praten. Ik hoorde ook hier de gewone klacht, dat de boeren, gedeeltelijk ten gevolge van de zich ontwikkelende industrie, geen knechts en meiden konden krijgen; dat het den boeren slecht ging, en dat, hoewel de coöperatieve roomboter fabriek eenige verbetering in den toestand had gebracht, de jonge boeren niet durfden trouwen en eene eigen boerderij beginnen.

Oerle

Den **23 Augustus 1899** kwam ik weder in Oerle. Vanuit het logement "van Mol" te Eersel reed ik via Steensel, Veldhoven en Zeelst naar Oerle; vandaar over Wintelre naar Vessem, alwaar ik een ontbijt besteld had in de herberg van Peters (recht tegenover het Raadhuis; vandaar naar Hoogeloon, om ten slotte langs Hapert en Duizel naar mijn logement te Eersel terug te keeren.

Ten gevolge van weinig expediete postbestelling was mijn brief, waarin ik aan B. en W. mijne komst te Oerle annonceerde, een half uur vóór mijne aankomst in handen van den burgemeester gekomen. Deze had de wethouders opgeroepen, maar alleen de wethouder De Bont was nog maar aanwezig; later verscheen de wethouder Van de Ven.

Men had natuurlijk geen gelegenheid gehad om te announceeren, dat ik audientie zou geven; ik sprak dan ook niemand als het bestuur van de gemeente. Ik vernam van B. en W. dat het uurwerk in den toren van de kerk aan de gemeente behoort, maar dat de toren zelf van de kerk is; dat er in Oerle geen St. Paulusvereniging bestaat; geen afdeeling van den Boerenbond of van de Maatschappij van Landbouw; dat men getracht had eene coöperatieve boterfabriek op te richten, maar dat men daarin niet was geslaagd; dat de boeren aan den botermijn te Eindhoven echter goede prijzen maakten: de fabriekboter was des zomers goedkoper dan de handboter; omgekeerd werden des winters op dien mijn voor de fabriekboter de hoogste prijzen besteed. Men klaagde over het pensioonaat; daar gaf men aan armen en bedelaars; men kreeg daardoor den trek van landloopers naar Oerle. Van deze menschen hadden de boeren veel last; zonder het eten van het pensioonaat zouden die lieden niet komen.

Het Raadhuis te Oerle is allerongelukigst ingericht; het bestaat uit ééne zeer vochtige kamer, met een steenen vloer. Bij de periodieke aftreding van raadsleden in 1899 moest er gestemd worden; de aftredenden werden herkozen; de stemming ging zeer rustig in zijn werk; met bier of jenever werd niet gewerkt.

Dr Gijrath van Valkenswaard is gemeentedoctor van Oerle; voor vaccinatie krijgt hij f. 10; voor iedere doodschouw f. 5; de armen kunnen den doctor halen, dien zij het liefste hebben; het armbestuur betaalt dan de doctorsrekening. Er zijn bijna geen armen in Oerle; op 107 kinderen gaan er slechts 7 kosteloos naar school; B. en W. beweren, dat zij heel gemakkelijk zijn, wanneer ouders hen vragen dat kinderen kosteloos naar school zullen mogen gaan.

De secretaris, tevens brievingaarder, had zijne administratie goed in orde; hij schijnt niet veel op te hebben met zijne betrekking van secretaris; hij had althans aan Klasens gezegd, dat, als hij kans zag om f. 200 's jaars extra te maken, dat hij dan zijn secretariaat liet schieten.

Met B. en W. ging ik eenige gemeenteboschen zien; mooie mast zag ik op "Sittard"; vandaar ging ik met hen naar het gehucht "Zand Oerle", daarna naar bosschen aan den Postelschen weyer, om ten slotte met hen door den akker naar Oerle terug te keeren. De veldwachter van Oerle beklagde zich bij mij, dat hij slechts f. 200 tractement had, en vroeg vermeerdering van bezoldiging; ik verwees hem naar B. en W.

Hoogeloon, Hapert en Casteren

De burgemeester van Hoogeloon handelde als ambtenaar van den burgerlijken stand verkeerd, door niet te willen aannemen een bewijs van overlijden, afgegeven door den heer Cramer, arts te Bladel. Bij schrijven van 6 Maart 1897 A. nr. heb ik hem op zijne, verkeerde handelwijze gewezen.

Den **23 Augustus 1899** bezocht ik deze gemeente. Vanuit het logement "Van Mol" te Eersel, reed ik over Steensel, Veldhoven, Zeelst, Oerle en Wintelre naar Vessem, alwaar ik een ontbijt had besteld in de herberg van Peters, recht tegenover het Raadhuis; vandaar reed ik naar Hoogeloon, om later via Hapert en Duizel naar Eersel terug te keeren. Op het Raadhuis vond ik B. en W.; de wethouder Beex heeft een roode dronkemansneus; ik hoorde 's mans stem niet; hij maakte geen aangenamen indruk.

Ik begon met na te gaan of men werk had gemaakt van de administratie, naar aanleiding van de opmerkingen, waartoe mijn bezoek in 1895 had aanleiding gegeven; tot mijn leedwezen moest ik ervaren, dat men zoo goed als niets veranderd had. Ik wees er vervolgens den Burgemeester op, dat hij had te zorgen, dat dit jaar de rekening over 1898 en de begrooting voor 1900 tijdig bij G.S. inkwamen, en dat daarbij het voorgeschreven model gebruikt werd. Van B. en W. vernam ik, dat jaarlijks als sluitpost f. 400 op de begrooting van Hoogeloon en Casteren werd uitgetrokken; omdat dan later bleek, dat men het zonder hoofdelijken omslag kon stellen, werd die dan niet geheven.

De gemeente Hoogeloon heeft twee afdeelingen; Hoogeloon en Casteren, en Hapert. Toen de regeling dier afdeelingen gemaakt werd, was Hoogeloon rijk en Hapert arm; nu is het juist omgekeerd: Hapert is zeer rijk, terwijl Hoogeloon moeite heeft om rond te komen. De

sigarenmakers van Hoogeloon en van Hapert verdragen zich niet; die uit Hoogeloon durven niet in Hapert te komen; die uit Hapert worden uit Hoogeloon uitgeranseld, wanneer zij zich daar wagen. De sigarenmakers uit Hoogeloon zijn allen van daar geboortig; ze gedragen zich goed, en geven hun loon aan vrouw of moeder af. De sigarenfabrikant L. van Eyndhoven bracht op zijne fabriek te Hapert vreemd werkvolk; deze brachten een verkeerden geest onder het werkvolk uit Hapert zelf; die heeren betalen nu tehuis kostgeld en spelen den heer van de rest, houden maandag enz. enz.

Van de raadsleden wonen er 2 in Hoogeloon, nl. de twee wethouders, 2 in Casteren, en 3 in Hapert, onder welke de burgemeester. De burgemeester heeft van den raadsheer Sassen uit 's Bosch diens buiten gehuurd; dit buiten werd in 1858 gebouwd door Baron van Schenk van Nijdeggen, rustend priester; gezegde heer Van Schenk was eertijds kapelaan te Heusden; hij deed aldaar met zijn groote vermogen ± 4 ton, veel goed; toen de pastoor van Heusden stierf was Van Schenk aan de beurt om pastoor te worden, en hoopte in Heusden te worden benoemd. Toen hij in zijne verwachting werd teleurgesteld, verliet hij zijn werkkring, werd rustend priester, en bouwde zich een huis te Hapert; alwaar hij tot zijn dood in 1865 bleef wonen. Hij was een lastig man en werkte vele ongelukkigen in de gevangenis; hij procedeerde veel, en had dan Mr. Napoleon Sassen tot advocaat; bij zijn overlijden bleek het, dat hij, met voorbijgaan zijner familie, Mr. Napoleon Sassen tot eenig en algeheel erfgenaam had ingesteld van zijn heele vermogen, geëvalueerd op 4 ton.

Het grondbezit in Hoogeloon bedroeg niet meer dan 45 H.A., welke door de geheele gemeente verspreid liggen; de Sassen's kochten later ook geene gronden meer bij. De familie Sassen hield het bezit in Hoogeloon bij het overlijden van hun vader eerst geruimen tijd onverdeeld, thans behoort het aan den raadsheer Sassen te 's Bosch. Volgens den burgemeester was de naaste erfgenaam van den Baron van Schenk, de eenige dochter van diens broeder, gesproten uit diens huwelijk met eene meid uit eene ziekeninrichting alwaar hij wegens delirium verpleegd werd; dat meisje huwde later met den bankier Kerstens uit Tilburg.

Armen zouden er volgens B. en W. niet zijn in de gemeente; er was een huishouden boerenkinderen, die te samen boerden, na vroegtijdig hunne ouders verloren te hebben; deze kinderen waren de eenigen, die het niet breed hadden; wanneer men hen echter voorstelde, om van den arme bedeed te worden, zouden ze het aanbod zeker hooghartig afwijzen. De burgemeester heeft *plein pouvoir* van den gemeenteraad, om naar beste weten de gemeentebezittingen, bosschen enz. te beheeren; het kwam mij voor, dat hij zich daarvoor nog al moeite geeft. De burgemeester-secretaris is tevens sigarenfabrikant; hij heeft depots in verschillende steden van ons land. Het werk ter secretarie schijnt hij grootendeels aan zijn 17-jarigen oudsten zoon over te laten.

Veldhoven en Meerveldhoven

Den **24 Augustus 1899** bezocht ik deze gemeente; ik reed van mijn logement te Eersel (bij de kinderen van Mol) naar Veldhoven; vandaar over Gestel naar Eindhoven, alwaar ik een ontbijt besteld had in het logement "het Posthuis", vandaar naar Strijp; daarna over Eindhoven naar Gestel; en ten slotte vandaar terug naar het station te Eindhoven. Van B. en W. vernam ik, dat werkelijke armoede in Veldhoven onbekend was. Over het algemeen slacht ieder gezin een varken tot eigen gebruik; sommigen hebben twee of drie varkens, om op die wijze een spaarpotje te maken en tegelijkertijd eenig geld bij elkaar te krijgen.

Ongeveer de helft van de arbeidende klasse zal gehuurd wonen; de huur van een heel huis met 5 tot 10 aren land loopt van f. 20 tot f. 35. De woning bestaat dan uit drie kamers, met gelegenheid tot het houden van een varken en het stallen van een geit. Te Veldhoven zijn vooral veel schoenmakers en linnenwevers; voor zooverre deze menschen in huis werken, zullen ze ± f. 5 per week verdienen. Ze hebben dan genoeg vrijen tijd aan zich, om hun land te bewerken, en daardoor voor eigen mondkost te zorgen. De sigarenmakers, en de linnenwevers welke op de fabriek werken, verdienen iets meer, maar hebben geen tijd, om hun eigen land te bewerken, of om tehuis veel te doen.

De geest van de bevolking van Veldhoven is goed; voor een jr of drie liet dat veel te wenschen over; toen waren er een stuk of vijf opstokers, die zich telkens en telkens lieten gelden. Sinds er

een nieuwe veldwachter kwam is de toestand veel verbeterd; hij houdt geen omgang met de bevolking; heeft daardoor veel prestige. Op enkele door hem opgemaakte processen-verbaal volgde eene veroordeeling door de Rechtbank te 's Bosch; daarmede is zeer veel gewonnen; nu laat de toestand te Veldhoven weinig meer te wenschen over.

In 1899 werd door de Heeren Klaessen en Casteleyns uit Tilburg, en de wed. Hersel, W.H. van Nuenen, J.A. Louwers, P. van Mensvoort en J.C. van Nuenen (burg.) uit Veldhoven aldaar de steenfabriek De Heybloem geopend; ± 30 H.A. heide werd door hen van de gemeente in publieke veiling gekocht voor f. 6.000; men rekent 5 miljoen steenen per jaar te maken, nl. ± 15.000 daags; de steenen vallen niet mede; de kleur deugt niet. Aan het hoofd der onderneming staat Van Mensvoort, maar deze heeft van de zaak geen verstand, volgens den burgemeester; de ondervinding zal hem veel moeten leeren. Aan deze fabriek werken winter en zomer geregeld ± 40 man; zij hebben zwaren arbeid; 's winters kunnen ze f. 1,-, 's zomers f. 1,25 daags maken. Van de raadsleden woont er één in de kom; de wethouder van Dommelen woont op Zonderwijk; een woont te Heers, 2 op het Broek en 2 op Meereveldhoven, onder wie de burgemeester van Nuenen. Er bestaat eene coöperatieve roomboterfabriek met 172 koeien, deze werkt zeer gunstig; gemiddeld werd in het afgelopen jaar gemaakt 55 9/10 cent voor het pond boter; gemiddeld werd voor iedere koe f. 107 uitgekeerd. De fabriek staat onder directie van den burgemeester, drie leden en een secretaris. Volgens B. en W. is de ondermelk van 4 koeien voldoende, om tegelijkertijd 3 à 4 varkens én 1 kalf te mesten.

Op mijne audiëntie verscheen de pas gehuwde zoon van notaris De Wit; deze is sinds bijna 2 jr cand. nots. Hij kwam mij te ontbijten vragen, waarvoor ik bedankte. Daarna verscheen de pastoor met zijn kapelaan; de pastoor, die eertijds pastoor was te Boerdonk, gem. Erp, en nu sinds ± 4 jr te Veldhoven staat, had niets bijzonders te vertellen.

Van Dommelen, een broeder van den wethouder v. Dommelen, vroeg te zijner tijd eene vergunning om schadelijk gedierte te schieten; hij had 's winters zoo veel last van de koolduiven; verleden jaar had hij te vergeefs om eene vergunning gevraagd. Ten gevolge van de opmerkingen, gemaakt bij mijn bezoek aan Veldhoven in 1895, waren er vele verbeteringen in de administratie aangebracht.

Strijp

Den **24 augustus 1899** bezocht ik de gemeente Strijp, ik reed van Eersel over Veldhoven en Gestel naar Eindhoven, alwaar ik ontbeet in het logement het Posthuis bij Madame Schellens; vandaar ging ik naar Strijp; vervolgens naar Gestel, om ten slotte over Eindhoven naar Den Bosch terug te keren.

Het raadhuis in deze gemeente is allerongelukkigst ingericht; het bestaat uit ééne kamer, onder één dak met de veldwachterswoning en de roomboterfabriek. Van den burgemeester vernam ik, dat hij hoopte mij over 4 jaar in een nieuw gebouwd raadhuis te kunnen ontvangen. Van de 7 raadsleden wonen er 4 op het Schouwbroek, 2 aan de Hurk en 1 op het Schoot.

Werkelijke armoede is in Strijp onbekend, de woninghuur is kort bij Eindhoven duur: f. 1,75 á f. 2,-. Wanneer men verder van Eindhoven gaat, wordt de woninghuur langzamerhand lager tot f. 1,- of f. 0,75. Die goedkoopere woningen zijn evengoed als de duurdere; in den regel behoort er meer grond bij. Tusschen Strijp en Zeelst staan geen speculatief gebouwde woningen meer. Bij de laatste raadsverkiezing behoefde geen stemming plaats te hebben.

Op mijn audiëntie verscheen niemand dan het hoofd der school; het was juist vacantie, ik kon dus zijn school niet bezoeken. De secretaris had in zijne administratie veel veranderd en verbeterd ten gevolge van door mij in 1895 gemaakte opmerkingen. De burgemeester is de ongegeneerdheid in persoon; toen het schoolhoofd wat lang bleef praten kwam hij binnen, om me te zeggen, dat de wethouders en hij klaar waren (ze waren koffie gaan drinken) en dus weer zouden kunnen ontvangen worden. De onderwijzerswoning, voor 15 jr nieuw gebouwd, is zoo vocht, dat men zich nu eene uitgave van ± f. 1.000 getroost heeft, om aan dat gebrek tegemoet te komen.

Den weg van Strijp naar Zeelst wilde men beplanten met heesters; men aarzelde over de keuze van de heesters; de uitgave zou f. 1.000 bedragen. Men wilde de kosten vinden door

geldbelening, af te lossen na het aflossen der groote lening, dus nà 1918; ik opperde daartegen bedenkingen.

De burgemeester van Strijp had in der tijd moeielijkheden inzake het begraven van een kinderlijkje op de algemeene begraafplaats; Minister Geerstema eischte, dat de begrafenis zou plaats hebben; de pastoor weigerde het lijk toe te laten; G.S. werden erin gemengd, er ging eene Commissie heen met dr. Van der Steen aan het hoofd; Uilenspiegel gaf daarover later vele aardigheden. Alvorens de zaak tot eene beslissing was gebracht, viel het ministerie Geertsema; de opvolger, mr. Heemskerk gaf den burgemeester gelijk, of berustte ten minste in de zaak. De burgemeester gaf erg af op het openbaar onderwijs en decreteerde, dat het onderwijs van de zusterscholen oneindig veel beter was; hij was zelf niet getrouwd, sprak dus niet uit eigen ondervinding, maar had het gehoord van zijn broer den pastoor; deze verklaarde, dat hij nog geen jongen van de openbare school had gekregen die, tegen den tijd, dat hij moest aangenomen worden, lezen kon! Enz. enz.

Gestel en Blaarthem

Den **24 Augustus 1899** bezocht ik deze gemeente. Vanuit mijn logement te Eersel (kinderen Van Mol) reed ik over Veldhoven eerst naar Eindhoven; daar ontbeet ik in het Posthuis van Madame Schellens; vervolgens reed ik naar Strijp, en daarna terug naar Gestel, waarna ik ten slotte via Eindhoven naar Den Bosch terugkeerde.

Op mijne audiëntie verscheen het hoofd der school Gerrits; hij verzocht mijne tusschenkomst, ten einde verhooging van salaris voor zijne drie hulponderwijzers te verkrijgen, alle drie zijn reeds meer dan 10 jaren in Gestel werkzaam; 2 zijn gehuwd, een van die twee heeft 5 kinderen. Dat eene vermeerdering van salaris aan die minimumlijders zeer besteed zou zijn behoeft geen betoog. Ingevolge mijne belofte aan den Heer Gerrits deed ik later voor hen een goed woord bij den burgemeester. Daarna verschenen de Heeren Jules en Jan Kerssemakers.

Bij de laatst gehouden periodieke verkiezing van leden voor den gemeenteraad werd een van de twee candidaat gesteld op een lijst, op welke eene handteekening te weinig voorkwam; in plaats van zulks dadelijk mede te delen, had de burgemeester den bringer van de lijst aan de praat gehouden, hij had hem zelfs gebrutaliseerd. Dientengevolge was er zelfs geen tijd om nog eene handteekening te gaan vragen. Ik vraag de Heeren, dat zij toch zouden medewerken om de eendracht in de gemeente te bewaren; dat zij, als zij veranderingen in den Raad wilden brengen, toch zouden wachten totdat er eene vacature kwam; dat de eendracht in de gemeente zoo gemakkelijk verstoord wordt, maar dat het dan bijna onmogelijk is, om later weer tot den vorigen toestand terug te keeren. Ik wees hen op Woensel, op Zeelst, hoe treurig het daar toe ging; ik prees den burgemeester om zijne onmiskenbare verdiensten jegens de gemeente. Ik bezwoer hen, om toch steeds gematigd te zijn in hun optreden.

De directie van de harmonie, de Heeren Stokvis, v. Huytelaar en De Vries, kwam klagen, dat de harmonie geregeld eene subsidie van de gemeente had genoten, laatstelijk van fl. 100,- en dat men die subsidie op de begroting voor 1900 had geschrapt. Men weet dat aan den burgemeester, die den Heer Stokvis niet welgezind zou zijn, omdat Stokvis bij de bovengenoemde candidaatstelling en de daaruit gevolgde requesten aan G.S. zich op den voorgrond had geplaatst en tegen den burgemeester had geageerd.

Ik wees er de Heeren op, dat de Raad niet wel terug kon komen op een besluit, dat pas genomen was; ik raadde hen om in Januari of Februari aanst. een armenconcert te geven; de recette af te dragen aan het armbestuur, en daarna bij den Raad weer om subsidie aan te kloppen. Ik raadde den burgemeester, om zelfs den schijn van partijdigheid te vermijden; als de harmonie van den winter weer om subsidie vroeg dan moest hij het verleen van die subsidie bevorderen; op die wijze kon hij n.m.m. de dreigende tweedracht in de gemeente bezweren. De burgemeester beloofde mijn advies te zullen volgen.

Het gaat den bewoners van Gestel niet slecht, er bestaat geen coöperatieve boterfabriek; de boeren verkoopen hun melk langs de huizen te Eindhoven en maken goede prijzen, hooger, dan wanneer zij boterden. In de laatste jaren heeft de gemeente \pm 12 ha. beboscht; alles hakhout; het hout wordt zeer duur verkocht aan bakkers en anderen; men is voornemens nog 15 of 20 ha., alles geleg in het Broek, het bosch aan te leggen.

De burgemeester heeft groote verdiensten jegens zijn gemeente; vooral op financieel gebied; hij bracht veel voor Gestel tot stand: harde weg, nieuwe school, nieuw raadhuis; in 1901 wordt de laatste schuld, voor alle die werken aangegaan, afgelost. Hij schijnt mij een man uit een stuk, die weet wat hij wil; in de bovengenoemde verkiezingsquestie trad hij te autoritair op; daarin had hij naar het mij voorkomt, ongelijk. Volgens de Heeren Kerssemakers zou hij later excuses zijn gaan maken, omdat hij met ruwe woorden den brenger van de tweede lijst bij de candidaatstelling had bejegend.

Best

Bij schrijven van 23 Augustus 1896 A nr. 1ste afd. 1ste bureau moest ik den burgemeester van Best mijn ernstige ontevredenheid betuigen over de wijze waarop door hem de aanmerkingen op het landbouwverslag waren beantwoord.

Den **26 augustus 1899** bezocht ik voor de tweede maal deze gemeente; denzelfden dag bezocht ik ook Oirschot. Ik ging met den trein tot Best; reed vandaar naar Oirschot, en nam later te Best weer den trein naar Den Bosch. Tot voor kort waren de raadsleden over de verschillende gehuchten gelijkmatig verdeeld: 2 woonden in de kom; 1 op de Vleut (wethouder Van den Meulengraaf); 2 aan den steenweg van Boxtel naar Eindhoven (onder wie de burgemeester); 1 te Naasten Best (wethouder v.d. Sande); en 1 te Aarle. Onlangs overleed het lid, dat voor Aarle zitting had; vier boeren uit Aarle wilden in de plaats komen; daardoor werden de stemmen versnipperd en werd de \pm 75 jarige gemeente doctor Ophoff, die in de kom woont, gekozen. Deze zond eene verklaring, dat hij de benoeming aannam, maar zond tot nu toe zijne geloofsbrieven niet in; middelerwijl onderhandelt hij met het gemeentebestuur, om armendoctor te kunnen blijven. Het gemeentebestuur wil daarvan niets weten.

De weg van 's Bosch naar Eindhoven wordt tot Best onderhouden door Den Bosch; van Best tot Eindhoven is het onderhoud bij het Rijk. De gemeente Den Bosch laat zich aan den weg niet veel gelegen liggen; het Rijk onderhoudt zijn gedeelte goed; de kunstbaan wordt, bij vernieuwing, door het Rijk veel smaller gelegd.

Best is eene rijke gemeente; indien in 1878 niet alle canada's van een bepaald soort, waaruit de aanplant voor een groot deel bestond, waren gestorven, zou Best zeer rijk zijn; na 1878 werd er weer veel opgeplant; rechts en links van den grooten straatweg tusschen Verre Best en Boxtel heeft de gemeente \pm 60 H.A., van welke \pm 35 H.A. met canada beplant zijn, en 25 H.A. hooiland zijn; men stelt zich voor gemiddeld jaarlijks f. 3.000 of f. 4.000 te kunnen maken uit verkoop van boomen; daar, waar canada's gehakt werden en opnieuw canada's geplant, daar groeien de boomen lang zo goed niet meer. Onder de canada's heeft men in den regel els als onderhoud. Plannen voor den bouw van een nieuw raadhuis waren in bewerking bij een Eindhovensche architect; die bouw is hoognoodig. Men wilde den bouw betalen uit een renteloos voorschot van f. 10.000, indertijd bij den bouw eener nieuwe Roomsche kerk door de gemeente verstrekt, welk voorschot in 1901 moet worden terug betaald.

Voor het schouwen der waterleidingen is de gemeente verdeeld in 2 gedeelten; voor elk gedeelte werd door den Raad uit zijn midden een schouwcommissie benoemd, iedere Commissie werkt zelfstandig, i.c. zonder medewerking van B. en W. Op processen-verbaal, door die Commissie opgemaakt, volgde eene veroordeeling door den kantonrechter te Oirschot. Elk lid van den Raad, dat een dag schouw voert, krijgt deswege f. 2,- daags. Als eene bijzonderheid werd mij medegedeeld, dat in 1882 de Ekkersrijt, een klein beekje, komende uit den Postelschen Weijer, stroomende door verschillende vennen onder Oerle en Zeelst, in 1882 opeens zooveel water afzette, dat daardoor de weg Boxtel-Eindhoven in die mate overstroomde, dat de keien uit den weg werden gespoeld, en dat men dammen moest maken, om verdere ongelukken te voorkomen. Noch vóór, noch na 1882, was ooit iets van dien aard gebeurd; reden voor dien toevloed van water kan men niet geven.

Het gaat den boeren in Best niet goed; de vele huwelijken die gesloten worden, zijn huwelijken onder de arme menschen, die als klompenmakersknecht of als steenovengast hun brood verdienen. Behalve de kleinere steenovens, die in Best zijn, bouwen de Heeren Dobbelaere en De Werdt op dit moment een ringoven, om 's jaars $7\frac{1}{2}$ miljoen steenen te kunnen maken. De brandweer van Best is een vast corps, dat men 15 cnt per uur betaalt. Het heerlijk jachtrecht van

Oirschot en Best behoort voor de helft aan den eigenaar van het kasteel te Oirschot, den Heer Turing van Ferrier. Zie omtrent de zeer interessante bijzonderheden te dezer zaken onder "Oirschot".

De burgemeester van Best is een versleten man van ± 75 jr; de wethouder Van den Meulengraaf is 69 jr; de wethouder van der Sande 64 jr. De verstandhouding tusschen hen en den secretaris Boelaars is niet goed; Boelaars is eene eigenaardige persoonlijkheid, die zich niets laat gezeggen; hij werkt niet meer dan hoogst noodzakelijk is; de secretarie is gedurende 4 dagen in de week des ochtends van 8 tot 10 uur open. Op zijn administratie vielen vele aanmerkingen, hij had zich bovendien niets aangetrokken van de opmerkingen, welke ik het gemeentebestuur van Best maakte na mijn bezoek in 1895 naar aanleiding van de inrichting van de gemeentelijke administratie in 1895. Ik geloof niet, dat er aan hem iets te veranderen valt! De ontvanger is een geschikt goedmoedig man.

De burgemeester zit er zeer goed bij; volgens den wethouder Vvan der Sande zou hij in 1898 van een zwager nog f. 25.000 geërfd hebben; een zoon en eene dochter huizen samen, en hebben in de kom van Best samen een winkel; een zoon moet priester worden; een werkt op de secretarie van Valkenswaard; de andere kinderen zijn nog bij den vader tehuis. Een zoon van den secretaris was sigarenfabrikant te Best; hij voelde zich te groote heer voor het kleine Best en verplaatste daarom zijn zaak naar Eindhoven.

Oirschot

Den **26 Augustus 1899** bezocht ik deze gemeente; ik reed van Best (welke gemeente ik dien dag ook bezocht) naar Oirschot; later keerde ik vandaar naar Den Bosch terug. Van B. en W. vernam ik interessante bijzonderheden omtrent het kasteel van Oirschot en Best. In 1672 kocht Sweerts de Landas van de graven de Mérode het kasteel te Oirschot; dat stond destijds op Spooronk; hij wilde het kasteel verplaatsen; hij begon met een nieuwen aanleg te maken, grachten te graven enz. ter plaatse, genaamd de Heerenvijvers; hij bouwde daar echter geen nieuw kasteel.

Hij kocht van de Heeren Bijsterveld een klein buiten onder Notel; daar bouwde hij toen het tegenwoordige kasteel. Tot 1821 bleef het in handen van de Heeren Sweerts de Landas; toen verkochten zij het aan Turing von Ferrier; in 1829 ging het over in handen van Oets Onnes van den Berg; door hem werd, ten gevolge van aankoop, het landgoed zeer uitgebreid; hij stierf in 1855; zijne erven verkochten alles aan Kuenen en Jan de Leijer te 's Bosch; door hen werd alles in perceelen geveild; het kasteel ging over voor f. 11.000 in handen van Jan Söhngen; die begon er een kostschool, en bouwde zich daaruit een fortuin op.

Van dezen kwam het voor f. 13.000 weer in handen van Turing von Ferrier, den tegenwoordige bezitter, zoon van den vroegeren eigenaar, en op het kasteel geboren. Deze Turing von Ferrier was laatstelijk kamerheer van den koning van Wurtemberg; volgens het verhaal van B. en W. van Oirschot moest hij, toen hij ruim zeventig jaar was, in het huwelijk treden met een meisje, verre beneden zijn stand; hij is nu ongeveer tachtig jaar; zijne vrouw ongeveer dertig jaar; hun eenig kind, een lief meisje ongeveer vijf jaar. De jonge mevrouw Turing von Ferrier moet eene zeer innemende persoonlijkheid zijn, die zich uitstekend voordoet; men zou nooit denken, dat zij niet van zeer goede afkomst was.

Uit zijn eerste huwelijk heeft de Heer Turing von Ferrier ongeveer negen of tien kinderen; deze zijn allen goed geplaatst of in aanzienlijke betrekkingen in Duitschen staatsdienst. Eene dochter is gehuwd met een zoon van den luitenant Kolonel der marechaussee Prins; die zoon is rechterlijk ambtenaar in Oost-Indie.

Het halve heerlijk jachtrecht van Oirschot en Best was oorspronkelijk annex aan het kasteel te Oirschot; toen De Leijer en Kuenen het kasteel van Oirschot aan den onderwijzer Söhngen verkochten, werd voor het eerst het halve jachtrecht gescheiden van het bezit van het kasteel; voor f. 500 werd het eigendom van Honcoop, burgemeester van Heusden; het recht werd aan Honcoop betwist; na eene moeielijke procedure, in welke mr. Zinnick Bergmann voor Honcoop occupeerde, werd door de rechterlijke macht te 's-Hertogenbosch het halve heerlijk jachtrecht van Oirschot en Best aan Honcoop toegewezen. Die procedure zou aan Honcoop f. 3.000 hebben gekost; hij verkocht zijne rechten weer door aan Von Ferrier voor f. 17.000; deze verhuurt zijn

recht weer: Best is voor f. 210 verhuurd aan Van Boekel en Van Leeuwen (het Statenlid); Oirschot voor f. 200 aan eenige Heeren daar ter plaatse.

Türing von Ferrier is dus eigenaar van het halve heerlijk jachtrecht van Oirschot en Best; hij gedraagt zich alsof hij eigenaar van het geheel is en verhuurt den heelen boel; van den tegenwoordigen ontvanger der registratie in Oirschot, den Heer Klein van de Poll vernam ik, dat hij van den minister van finantien voor een paar jaren de opdracht had ontvangen, om onderzoek te doen naar de rechten van den staat op de wederhelft van het heerlijk jachtrecht. Na lang zoeken en snuffelen was hij er eindelijk in geslaagd, om het bewijs voor het recht van den staat onomstootbaar vast te stellen; één stuk ontbrak hem echter nog; als hij ook dat mocht vinden, dan zou hij trachten om ter zake met Türing von Ferrier tot een convenant te komen; hem het leven onaangenaam maken nu hij voor veel geld zijn recht had gekocht, terwijl feitelijk Honcoop – ook voor den staat – de kastanjes uit het vuur had gehaald, wilde hij niet.

Op mijne audiëntie verschenen nog: 1. De hotelhouder/brouwer Somers, die kwam klagen over den toestand van de brandblusmiddelen van Oirschot; daaraan was het te wijten, dat hij bij den laatsten brand zulk eene groote schade had geleden; 2. en 3. Cavaljé, ambtenaar der secretarie, en De Vocht, secretaris van Oirschot, te zijner tijd kandidaten naar vacante burgemeesters- en notarisplaatsen.

De Vocht is gehuwd met de dochter van den sigarenfabrikant Lurmans uit Eindhoven; hij werkt van 9 tot 12 en van 2 tot 5 op de secretarie van Oirschot; van 12 uur 30 tot 2 werkt hij ten kantore van notaris Hoppenbrouwers. Heeft deze notaris 's avonds verpachting of verkooping, dan gaat De Vocht nog mede. Ongeveer alle broers en zussen van De Vocht zijn pater of non; een broer, missionaris in Mongolie, was daar juist overleden. Een broer is gehuwd, en woont in Oirschot.

De familie Prins hoort in Oirschot tehuis; de vader van den tegenwoordigen luitenant kolonel der Marechaussee was insgelijks majoor bij dat wapen; op pensioen gesteld, vestigde hij zich te Oirschot, in welke plaats hij zijne vrouw gevonden had; hun zoon, de gepensioneerde kapitein Prins, vestigde zich eveneens te Oirschot; diens weduwe, geboren Jonkvrouwe Gevers, woont nog daar ter plaatse op de villa Schoonoord; zij schijnt er goed bij te zitten; ik zag haar tenminste in eene mooie equipage toeren.

De tweede moeder van den luitenant kolonel Prins is Berail; zij woont weer met hare broers en zusters te St. Michielsgestel. De familie De Girard de Millet van Coehoorn is sinds ongeveer vijftig jaar eigenaresse van een landgoed, Heerenbeek genaamd, liggende op de grenzen van Oirschot en Liempde. Zij hebben daar een eigen grafkelder. De tegenwoordige eigenaar, gehuwd met freule Van Voorst van Beest, woont te 's-Gravenhage en komt slechts zelden op Heerenbeek; volgens B. en W. scheert hij het schaap, door bosschen te rooien en die niet weer op te planten. Op de begrooting van Oirschot worden f. 160 uitgetrokken tot bevordering van schoolbezoek; van die f. 160 gaat f. 100 naar de zustersschool, terwijl de resteerende f. 60 verdeeld worden over de openbare scholen te Spoorndonk, Oirschot, en Straten.

Het maakte op mij een zeer onaangename indruk, toen het mij bleek, dat de burgemeester Van Lith omtrent vele zeer eenvoudige zaken slecht gereiseerd was, en dientengevolge de wethouder Van Heumen telkens den burgemeester corrigeerde, als deze op mijne vragen een verkeerd antwoord gaf, of wel, het antwoord schuldig bleef.

November

Dussen en Almkerk

Den 27 November 1894 bezocht ik voor de eerste maal deze gemeente. Den **20 November 1899** ging ik er weer heen. Met een rijtuig van Kommers uit Raamsdonk reed ik van het station te Geertruidenberg over het Keizersveer naar Dussen; later reed ik langs denzelfden weg terug; ik at, - met Klasens en den burgemeester van Geertruidenberg Meyers - in het logement van C.A. Santbergen te Geertruidenberg, en bedankte voor de eer eener serenade, welke de harmonie uit Geertr. zich voorstelde mij te brengen; die heele gemeente was gevlagd!

Van den rijksontvanger Schimmelpenning – de eenige man, die audientie had gevraagd – vernam ik, dat Dussen en Almkerk zeer achteruit gingen. De twee wethouders van Dussen – vooral de

wethouder Verschoor – waren volgens hem beneden nul; de opbrengst van zijn kantoor was in vier jaar van f. 70.000 gedaald tot f. 60.000. Het ging den boeren slecht; de gefortuneerden trokken weg, zooals bijv. Arie den Dekker, die van Almkerk naar Andel was gegaan, omdat hij niet langer de hoofdelijke omslag te Almkerk wilde betalen, waarin men hem van f. 600,- tot f. 800,- verhoogd had. Zijne mooie villa liet hij afbreken.

De ongunstige finantieele toestand der maatschappelijk betere klasse, werkte ook weer terug op den toestand van de arbeiders. In Dussen zelf liet hun toestand veel te wenschen over; daarentegen ging het der geringe klasse aan “de Hank, en in den “Mariapolder” goed; die menschen vinden hun bestaan, door te werken in den Biesbosch en door het beroep van visscher uit te oefenen. In tegenstelling met hunne beroepsgenooten van elders nemen de visschers van “de Hank” nooit sterken drank mede, als zij gaan vissen, zelfs niet, wanneer ze eene geheele nacht “drijven” op zalm of op elft.

Ik besprak met B. en W. de waterverversching van Dussen, vooral het gebrek aan goed drinkwater, en de plannen, welke aanhangig waren om daarin verbetering te brengen, door “de Scheisloot” onder beheer en bestuur te brengen, en die daarna uit te diepen, te zuiveren en van sluisjes te voorzien, om het water te behouden.

Ik drong er bij B. en W. op aan, dat zij toch mede zouden helpen, om die zaak tot een goed einde te brengen; dat zij moesten beginnen, om te aanvaarden het betrekkelijk goede, dat te verkrijgen was, dan konden zij later toch nog naar het betere streven. Ik zeide hun, dat zij geen recht hadden om te eischen; dat zij daarom de kans beliepen niets te krijgen, als zij, wat hun onverplicht geboden werd, niet aannamen; dat toch in der tijd het gemeentebestuur van Dussen niet voldoende vigilant was geweest; had dat bestuur destijds op zijn tellen gepast, dan zou het vermoedelijk niet alleen drink- en bevoeiingswater, maar zelfs een schutsluis hebben gekregen; dat echter de kans daarop nu voorgoed verkeken was, en men nu moest nemen en redden, wat nog verkregen en gered kon worden.

Ik drong er bij B. en W. sterkste op aan, dat zij moesten in overleg of in onderhandeling treden met de oevereigenaren langs “de Scheisloot” opdat de in te nemen grond ter beschikking van het Rijk kon worden gesteld. Ik vernam van B. en W. dat zij met ± 40 oevereigenaren te doen hadden; dat er 4 waren, die moeielijkheden maakten of hooge eischen stelden. Een van die vier was Stael uit Breda, de rentmeester van den graaf d’Ursel (eigenaar van het kasteel te Dussen); deze wilde, dat op Rijkskosten ook de Dussensche Gantel zou worden uitgediept.

Onder een stortbui ging ik met B. en W. de Scheisloot in oogenschouw nemen; de toestand is werkelijk zeer bedroevend; op vele plaatsen lijkt het wel een open riool, en dat is het eenige drinkwater, wat de menschen daar kunnen krijgen! De in 1896 ontworpen ligger van de Scheisloot kon niet worden vastgesteld, om de bezwaren, welke Mr Thoof daartegen in bracht; de ligger werd toen zóó gewijzigd, dat eerst voorbij de gronden van Mr. Thoof “de Scheisloot” onder publiekrechtelijk beheer werd gebracht. Ter plaatse overtuigde ik er mij van, dat voorbij Mr Thoof’s gronden geen menschen meer wonen. Komt de zaak tot stand, gelijk ze nu geregeld is, dan zijn allen zoo goed mogelijk geholpen.

Na ons bezoek aan de Scheisloot ontbeet ik met B. en W. op het Raadhuis (een broodje met gerookte zalm en koffie). Vervolgens reed ik met B. en W. langs den Kornschen dijk en den Nieuwendijk naar “de drie sluizen”; ik nam daar die sluizen in oogenschouw, en vernam, dat zij dienden zoo wel tot waterloozing als tot waterinlating en tot scheepvaart, vooral in den bietentijd. De drie sluizen dienen: ééne voor de Alm, ééne voor den Zevenbanschen Gantel, en ééne voor den boezem van den Uppelschen polder. De burgemeester vertelde mij, dat de Rijkswaterstaat – ter voorziening in de afwatering van de Bleek en Oostkil – voornemens was om daar een groot stoomgemaal te stichten omdat men eene electriche bemaling daar ter plaatse niet voldoende achtte.

Na even te zijn doorgereden tot Kille, keerde ik langs den Nieuwendijk en den Buitendijk terug naar de Vierbansche sluis. Ik had een bootje besteld; ik liet mij roeien langs de Oostkil, door de “krommehollen” (in den Steen van Kloosteroord), langs de Aakvlaay naar het Spijkerboor; om het slechte weer en den hevigen wind kon ik niet komen tot aan het Sleurgat (monding van het Spijkerboor op den Amer). Langs de Oostkil roeiden we terug naar “de Hank”. Vandaar wandelde ik naar “Mariapolder” waar ik mijn rijtuig vond.

Heel Dussen, de Hank, Mariapolder enz. was gevlagd. Tegen mijn wensch bracht de harmonie van Dussen, terwijl ik daar op het Raadhuis was, mij eene serenade.

1900

Mei

Goirle

Den **4den. Mei 1900** kwam ik weer in Goirle; ik reed van Tilburg naar Goirle; vandaar terug naar Tilburg, alwaar ik een ontbijt besteld had in het hotel Hegeman; van Tilburg ging ik naar Gilze; daarna naar Alphen; om vervolgens over Riel naar Tilburg terug te keeren, bij Hegeman te eten, en vervolgens den trein te nemen naar 's Hertogenbosch.

Sinds mijn vorig bezoek aan Goirle waren aldaar met subsidie van de provincie 2 harde wegen aangelegd; om die wegen te zien reed ik bij het gaan naar Goirle van 't Heike langs Groenewoud, Bakertand en Abkoven naar Goirle; bij het terugrijden nam ik den anderen weg: Goirle, Hoogereind, Ven, Katsbogten aansluitende aan den provincialen weg Alphen-Tilburg. Naar het gemeentebestuur mij mededeelde, stond, sinds deze beide wegen in orde werden gebracht, geen enkele boerderij in Goirle meer dan 200 Meter van den harden weg verwijderd.

Op het raadhuis te Goirle werd ik ontvangen door burgemeester en Wethouders; de orde van het gemeenteverslag volgende, besprak ik met hen de belangen van de gemeente; ik vernam van hen, dat de verbinding van den spoorlijn Tilburg-Turnhout met Goirle, in het belang van de industrie ondernomen, en door de gemeente sterk gesubsidieerd, juist was aanbesteed; dat men geweigerd had een post- en telegraafkantoor waarop men recht had, omdat men bevreesd was voor een directeur, die zijn kantoor slechts op vaste uren geopend zou hebben; door den brievenaarder, die er nu was, werd men goed bediend; bij hem kon men den heelen dag terecht. De finantieele opkomst van Goirle is geweest de aankoop van het domein in 1842 van den tiend te Goirle voor f. 16.000. Na 1872 stelde de gemeente de gelegenheid, om den tiend af te koopen, open; in 1872 en 1873 werd voor ± f. 25.000 tiend afgekocht; later voortdurend nog meer tot een bedrag van ± f. 42.000. Voor zooverre de tiend niet afgekocht is wordt die nog verpacht; niet, zooals elders, jaarlijks, maar voor 10 jaren aan de boeren-eigenaars; die pacht brengt nu nog ± f. 250 's jaars op. De tiendplichtige gronden liggen meestal op de Belgische grenzen (Lamenakker), en behooren aan boeren uit Poppel.

Over drie jaren treedt Goirle in het bezit van het heerlijk jachtrecht van Goirle, voor 12 jaren kocht Goirle ten name der gemeente dat recht, op verzoek van v.d. Berg te Tilburg; Van den Berg betaalde alle kosten (f. 5 per H.A., benevens alle proceskosten, geëvalueerd op nogmaals f. 5 per H.A.) onder voorwaarde, dat hij gedurende 15 jaren zou mogen jagen. Die 15 jaren loopen in 1903 ten einde.

De industrie te Goirle gaat vooruit; de boeren hebben niet te klagen, zij zijn ook te vreden. De winkelniering gaat achteruit; de oorzaak daarvan ligt in de oprichting van een coöperatieven winkel, door de corporatie "Rerum novarum", Evenals de vereeniging "Eigen Hulp" slaat ook deze corporatie in het groot in; de behaalde winst wordt verdeeld onder de leden in dezen vorm, dat de leden voor het hun toekomende winstaandeel, weer in den winkel "Rerum novarum" inkoopen doen. Vooral door den industrieel Van Besouw, den zoon van den wethouder, wordt die winkelvereeniging zeer gesteund.

Voor mijne audientie te Goirle had zich niemand aangemeld. Ik verweet den secretaris dat ik op 4 Mei 1900 nog geen verslag omtrent den toestand der gemeente over 1899 had, en het dus met een verslag over 1898 moest doen; hij verontschuldigde zich door te wijzen op de drukte van de volkstelling. De tekortkomingen in de gemeenteadministratie door Klasens in 1896 gerapporteerd bleken niet allen te hebben bestaan. De secretaris had in 1896 Klasens blijkbaar niet altijd verstaan, en daardoor soms onjuiste inlichtingen verstrekt. Noch het onderzoek ter secretarie, noch het nagaan der boeken en kas van den ontvanger gaf aanleiding tot het maken van ernstige bemerkingen; een en ander was blijkbaar goed verzorgd.

Om aan de industrie het aanvoeren van steenkool en andere grondstoffen gemakkelijk te maken, heeft de Staatsspoor een hulplijn gebouwd naar Goirle; de gemeente moest daartoe bijdragen f.

5.000 in geld, benevens f. 10.000 voor den aankoop van de benoodigde gronden, welke de gemeente moest leveren. Niettegenstaande de fabrieken oorspronkelijk hadden toegezegd eene groote bijdrage, en de gemeente rekende op f. 5.000, gaven de Heeren ten slotte niets. De 5 fabrieken meenden die lijn van algemeen belang! Het particuliere belang van de fabrikanten bestond daarin, dat bijv. de firma Van Puyenbroek wekelijks gemiddeld twee wagons steenkool noodig heeft; dat iedere wagon haar aan transport naar de fabriek nu f. 1,50 kost, terwijl vroeger het transport van Tilburg naar Goirle zeker f. 8,- kostte. Die firma verdient door dat lijntje dus (2 x f. 6,50) x 52 = f. 676 's jaars.

Gilze en Rijen

Den **4den. Mei 1900** bracht ik weer een bezoek aan Gilze; ik bezocht dien dag eerst Goirle, ontbeet toen te Tilburg, ging toen naar Gilze, vervolgens naar Alphen, daarna terug naar Tilburg, alwaar ik dineerde, om vervolgens daar den trein naar Den Bosch te nemen. Op het Raadhuis vond ik den burgemeester en den wethouder Van Poppel; de wethouder Adriaansen is oud en versleten, en was uit dien hoofde niet gekomen. Van Poppel is een kundig landbouwer; hij is het bekende lid van de commissie voor de stierenkeuring. Hij werd aanvankelijk opgeleid voor R.C. Priester, maar gaf de studie er aan. Hij scheen een zeer ontwikkeld man.

Op mijne audientie verscheen de pastoor van Gilze, een eerbiedwaardig grijsaard, die welhaast 25 jr pastoor te Gilze zal zijn; wij praatten een beetje over alles en nog wat; hij had niets bijzonders te zeggen of te vragen. Daarna verscheen de Heer Gilles, sinds een pr jaar pastoor te Rijen, vroeger secretaris van den bisschop van Breda; hij scheen mij toe een strijdbaar man en een lastig potentiaat. Hij wees op de wrijving, die bestaat tusschen Gilze en Rijen, hij klaagde, dat het algemeen armbestuur zijn kapitaal opmaakte en vroeg, wat daartegen te doen was; of de gemeente geen subsidie mocht geven; hij vroeg, dat wanneer de Meyerij niet mocht slagen in den voorgenomen aanleg van tramwegen rondom Tilburg, met name in den aanleg van den lijn Gilze-Rijen-Dongen, dat ik dan zou steunen de totstandkoming van een afzonderlijk lijntje Dongen-Rijen; ten slotte vroeg hij, of er geen kans zou zijn om eene subsidie van het Rijk te krijgen voor den bouw eener nieuwe, volgens hem broodnoodige Roomsche kerk te Rijen; als motief voor die subsidie moest gelden, dat wanneer des zomers het kamp te Rijen betrokken wordt, de Katholieke militairen in zijne kerk hunne godsdienstplichten moesten vervullen. Deze pastoor maakte op mij geen aangenamen indruk.

Na de audientie wandelde ik de gemeente rond, en bezichtigde ik de mooie Roomsche kerk, de oudste in den omtrek, dateerende van 900, gerestaureerd door Kuijpers. Het viel mij op, dat de straten zeer slecht onderhouden waren; toen ik daarover eene opmerking maakte werd mij gezegd, dat men er in den laatsten tijd niets aan gedaan had met het oog op den tram, die komen zou; dan moest alles toch weer opgebroken worden. De steenslagweg Gilze-Rijen is in onderhoud bij de gemeente; hij was uitstekend in orde.

De burgemeester Hoevenaars heeft drie zoons; twee zijn Jesuit en werkzaam in Indië; de derde is looier in Gilze. Hoevenaars is na geparenteerd aan den Gedeputeerde Mol; twee geslachten terug huwden een Mijnheer en eene jufvrouw Mol, met eene jufvrouw en een Mijnheer Hoevenaars; sinds anderhalven eeuw zijn die twee stammen in het bestuur van de gemeente; de vader van den Gedeputeerde was burgemeester van Gilze.

Ik wees B. en W. op het ergerlijke feit, dat in 1899 op de 102 geboorten 11 kinderen levenloos werden aangegeven. Omtrent het onderhoud van de Valkenbergsche Ley (quaestie Van der Borch) raadde ik zich tot G.S. te wenden met de vraag, of die sloot, hangende de procedure, in orde mocht gemaakt worden. De arts Ledel was volgens B. en W. een lastig man; hij kwam uit Friesland, kende geen zandwegen en beklaagde zich ten onrechte over het slechte onderhoud der wegen; van gemeentewege krijgt hij slechts f. 50 voor vaccinatie en doodschouw; het armbestuur betaalt hem visites en medicamenten aan de armen; ten gevolge daarvan zijn de rekeningen dikwijls zeer gepeperd; bovendien worden nu aan het armbestuur rekeningen ingeleverd van menschen, die eigenlijk niet armlastig zijn; deze geheele – naar het oordeel van B. en W. verkeerde – regeling berustte op eene mondelinge afspraak van jaren her. B. en W. zouden gaarne den doctor tegen een vast salaris voor rekening van de gemeente nemen; daardoor zou

het armbestuur finantieel weer in goeden doen geraken. Dr. Ledel wilde zich daartoe niet laten vinden.

B. en W. hadden er voor gezorgd, dat ik op het Raadhuis een kop koffie en een broodje kreeg. Heel de gemeente was gevlagd. Zoowel de administratie van den secretaris als die van den ontvanger bleek in goede orde; bemerkings behoeften niet gemaakt te worden.

Alphen en Riel

Den **4den mei 1900** bracht ik weder een bezoek aan Alphen; dienzelfden dag bezocht ik ook de gemeenten Goirle en Gilze; op mijn bericht, dat ik den 4 mei omstreeks 5 uur in Alphen zou komen, kreeg ik een telegram van den burgemeester, houdende mededeeling, dat er dien dag stemming was voor de provinciale staten (vacature Van Aken), en om die reden verzoekende, dat ik een uur later zou komen. Dientengevolge kwam ik eerst om 6.15 te Alphen aan; op het Raadhuis vond ik den burgemeester Vosters en den wethouder Baelen; de wethouder Zeijbrechts was overleden; in de vacature was nog niet voorzien.

De burgemeester toonde mij de tekening van het nieuwe raadhuis; voor f 2.000 had de gemeente een mooi terrein gekocht van de kerk; daar komt het nieuwe Raadhuis, tegen 1 October moet het onder dak zijn; 1 Januari 1901 moet het worden opgeleverd. Niet zonder veel moeite had de burgemeester den bouw van het Raadhuis door den Raad doen voteeren; de wethouder Huijbrechts was er in B. en W. vóór, in den Raad tegen geweest.

Op mijne audientie verschenen slechts de pastoor en de kapelaan uit Alphen; ze hadden niets bijzonders te vertellen.

Om half acht reed ik terug naar Tilburg; aangezien de burgemeester te Riel woont, en ik langs Riel passeerde nam ik Vosters mede in mijn rijtuig en zette hem aan zijne woning af. Hij bewoont een zeer mooi heerenhuis (2 verdiepingen, 5 ramen breed) recht tegenover de pastorie. De vader van den burgemeester was commies dienstgeleider te Alphen; hij had in 1830 bij de citadel van Antwerpen de Willemsorde gekregen. De burgemeester schijnt in goeden doen te zijn, niettegenstaande zijn zeer talrijke kroost; aangezien zijn vrouw geen fortuin had, verdiept de nieuwsgierige Alphensche wereld zich tevergeefs in gissingen naar den oorsprong van het fortuin van den burgervader.

Tuschen Alphen en Riel toonde de burgemeester mij een door hem aangelegd dennenbosch; hij vertelde mij, dat hij daar in 1891 25-jarige dennen had staan; dat hem daarvoor in Juni f 4.500 geboden werd; dat hij ze niet wilde verkoopen; dat er in Juli een zware hagelbui kwam, die het bosch vernielde; in 1892 was hij blijde voor wat er was nog f 900 te krijgen.

Den gunstigen indruk, dien ik in 1896 van den burgemeester medenam, behield ik nu ten volle. Ik meen, dat hij te Alphen zeer goed op zijn plaats is; dat hij aldaar het vertrouwen van de bevolking geniet en verdient; dat hij zeer veel in het belang van de gemeente tot stand brengt, zonder de gemeente diep in de schuld te werken.

Vroeger, toen er geen wegen, geen raadhuis enz was, betaalde men 1% hoofdomslag; thans 91/100%. Langs den weg Alphen-Riel plantte hij 3.500 boomen; de slechte grond werd uitgegraven, verwijderd, en door betere grond vervangen; het is een lust om te zien hoe de accasia's en de iepenboomen groeien, en vooral, met wat een bijzondere zorg blijkbaar alles behandeld en verzorgd wordt.

De geneeskundige armenpraktijk wordt waargenomen door twee doctors uit Baerle Hertog, de Heeren Govaerts en Gommers; de heren wisselen elkaar jaarlijks af. Het gaat den boeren over het algemeen niet slecht; zij kopen veel veevoeder enz. hij; hebben meer vee dan vroeger; maken meer mest; verbeteren hun land, kregen in 1899 per spoor 285 wagons beer. De wethouder Backx is een eenvoudige boer; hij praat uitsluitend over zijne koeien; de burgemeester heeft veel steun van hem.

Kas en boekhouding van den ontvanger bleken in goede orde te zijn; tijd ontbrak om een onderzoek in te stellen naar de administratie ter secretarie.

Asten

Den **11den Mei 1900** bezocht ik weder deze gemeente; na in Helmond ontbeten te hebben in het hotel Küster-Rademaker kwam ik omstreeks 12 uur te Asten; ik bleef er tot half drie, en reed

toen over Someren naar Heeze, vandaar 's avonds over Geldrop naar Eindhoven, alwaar ik in het hotel De la Poste (Madame Schellens) een diner besteld had; ik kwam des avonds om half elf te 's Bosch terug.

Op het Raadhuis te Asten vond ik den kranigen burgemeester Frencken (83 jr. oud) met zijne beide wethouders Eijsbouts en Van Helmond. Ik vernam van hen dat de Mij. Grientsveen op het moment onder Asten niet werkte; fabriek enz. was overgebracht naar de Limburgsche gemeente Sevenum; de Mij. exploiteert daar eene veenderij; deze mag niet langer geëxploiteerd worden dan tot 1905; vandaar, dat v.d. Grient zorgt, vóór 1905 in Sevenum het veen verwerkt te hebben; in Asten heeft hij tijd tot 1909.

Op mijne audientie verscheen slechts één persoon, Bakens; hij kwam eene vergunning vragen om houtduiven te schieten op de nesten; volgens B. en W. deden de koolduiven enorm veel kwaad; 's winters kon men er niet bij komen; 's zomers moest men ze schieten.

B. en W. deelden mij mede, dat de Amsterdamsche Heeren in onderhandeling waren om concessie te verkrijgen tot het aanleggen van een tram van Helmond (over een zandweg) naar Vlierden; vandaar naar Asten; naar Meijel enz. tot Roermond; in den laatsten tijd hadden ze er niet veel meer van gehoord. Bedoelde Heeren hadden een pr. vergaderingen gehad met gecommiteerden uit diverse gemeentebesturen onder voorzitterschap van Mr. Berenbrouck, den president van de Rechtbank te Roermond.

De toestand van de armen was gunstig, doordat de gemeente nog al laat werken en de fabrieken van Bluijssen druk werk geven. Na het overlijden van den ouden Heer Bluijssen is diens vermogen wel verdeeld tusschen zijn drie zoons, en zijne dochter (gehuwd met Ottenhof, den burgemeester van Groesbeek), maar de zaken worden door de drie zoons gezamenlijk voortgezet; een der zoons, gehuwd met jufvrouw Van den Heuvel (zuster van Vincent v.d. H. uit Geldrop) staat aan het hoofd van de manufacturenfabriek; de tweede dirigeert de margarinezaak; de derde, het Statenlid Willem Bluijssen, is altijd op reis, om de meer dan 100 winkels, zoowel in het binnen- als in het buitenland na te gaan. Zij accordeeren goed met den pastoor; vandaar, dat het mindere volk in Asten sterk onder den duim zit.

De oude Bluijssen was een vijand van notaris Rovers; vandaar, dat hij Rovers op alle mogelijke wijzen tegenwerkte, en notaris Hockers uit Someren bevoordeelde. De zoons van Bluijssen bemoeien zich niet met den notaris, vandaar, dat diens praktijk nu sterk vooruitgaat, terwijl notaris Hockers in Asten nu bijna niets meer te doen heeft, niettegenstaande burgemeester Frencken zijn oom is.

Ik liep met B. en W. de gemeente eens rond, en ging met hen de nieuwe Roomsche kerk zien, waaraan de gemeente f. 65.000 subsidie gaf. Burgemeester Frencken is een kras oud heer; daags vóór ik te Asten kwam, had hij in de "peel de Veluwe" nog eene verpachting gehouden van strooisel enz. tot een bedrag van f. 1.800; hij was, naar hij vertelde, van 's ochtends 8 tot 's middags 2 ½ op de been geweest, had natte voeten gekregen enz., maar wist er niets van. Hij had een ontbijt (koffie met brood) te zijner huize voor mij gereed staan, ik maakte daarvan geen gebruik; alleen stak ik bij hem een sigaar op.

Frencken heeft slechts één zoon, een jongen van 26 jr., die te Amsterdam studeert in de rechten; zijn gezondheid schijnt slecht te zijn; studeeren schijnt ook niet veel te geven. In Asten woont nog een 87-jarige zuster van den burgemeester, weduwe Bluijssen, weduwe van een broer van den ouden Bluijssen, dien ik als buitengewoon lid van G.S. gehad heb; die oude dame heeft geen kinderen.

De administratie van den ontvanger gaf geen aanleiding tot bedenkingen; die van den secretaris was in goeden toestand; de klapper op het bevolkingsregister was niet bijgewerkt, ten gevolge van de volkstelling; de witte vakken in de akten van den burgerlijken stand waren niet aangestreept.

Heeze

Den **11 Mei 1900** kwam ik weder in Heeze; na te Helmond ontbeten te hebben bij Küster-Rademaker reed ik naar Asten; vandaar over Someren naar Heeze, vervolgens over Geldrop naar Eindhoven, waar ik een diner besteld had in het hotel de la Poste (Madame Schellens); 's avonds omstreeks half elf kwam ik te 's Bosch terug.

Van B. en W. vernam ik, dat er weer eene quaestie was te Heeze, nu met Dr. Weyers; oorzaak daarvan was, dat Dr. Weyers benoemd werd na eene mondelinge bespreking zijner voorwaarden met den burgemeester; nu rezen er moeielijkheden omtrent zijn tarief; B. en W. hadden nu getracht, door Dr. Weyers voorwaarden te laten teekenen, maar deze weigerde zulks, en bracht zijne bezwaren zelfs te berde in eene vergadering van den geneeskundigen kring; met algemeene stemmen stelde deze Dr. Weyers in het gelijk tegenover de gemeente Heeze. Ik gaf den burgemeester te kennen, dat hij de oorzaak was van deze moeielijkheden; hij had zijne afspraak met den doctor in eene instructie moeten belichamen, deze door den raad moeten laten vaststellen en door den doctor laten aanvaarden, alvorens de doctor in functie trad. Ik raadde, met een beroep op de quaestie Scheidelaar te Hilvarenbeek, tot toegevendheid, en tot het regelen der quaestie in der minne tot wederzijds genoegen.

De quaestie met den doctor had volgens den burgemeester tot grondslag het feit, dat, toen des burgemeesters vrouw ziek was, deze Dr. Dagevos van Valkenswaard had laten komen, daarover was Dr. Weyers verstoord. De vrouw van den burgemeester is eene jufvrouw Deene, dochter van den firmant Deene in de firma Pompe, Vullings, Deene, welke firma veel aannemingen deed, veel erts ontgroef, en veel geld verdiende; die vrouw is zeer bij de hand; zij heeft de broek aan; toen ik op 2 Aug. 1895 ten haren huize ontbeet, hield zij een speech. Zij heeft te veel te zeggen; zij oefent te veel invloed op haar man, niet altijd ten goede.

Na veel moeite hadden G.S. eindelijk gedaan gekregen, dat er een 2de hulponderwijzer werd benoemd; vanaf het raadhuis zag ik dien jongen man eene les in vrije en orde-oefeningen geven op de speelplaats der school; het was een lust om te zien, hoeveel plezier de jongens er in hadden.

Een verolithefabriek (fabriek van gemaalen en geperst marmer) schijnt slechte zaken te maken. Op mijne audientie verscheen: 1. Van Asten, een slager, die klaagde, dat hem zijne vordering voor het slachten van aan miltvuur lijdende koeien niet betaald werd. Ik zeide hem, dat ik die quaestie kende; dat n.m.m. de burgemeester gelijk had, omdat de rekening veel te hoog was opgevoerd; 2. de rijksontvanger te Heeze, om mee te praten een zeer geschikte man; 3. de deken van Heeze, die den Boerenbond erg ophemelde, en den welstand der boeren tengevolge van de roomboterfabrieken aan den Boerenbond toeschreef; ik gaf hem te kennen, dat ik de werkzaamheid van den Boerenbond naar waarde schatte, maar dat ik niet kon toegeven, dat de boterfabrieken aan den Boerenbond haar ontstaan dankten; ik meende, dat wij die fabrieken dankten aan den invloed van den Rijkslandbouwleeraar Van Hoek; lang voor dat er aan de stichting van een Boerenbond gedacht werd, bestonden de meeste fabrieken reeds, opgericht door den invloed van v. Hoek.

Na de audientie bracht ik omstreeks half zes (de freule dineert om 3 uur) een bezoek aan de 95-jarige freule Van Tuyll van Serooskerken; ik had door den veldwachter belet laten vragen. Ik vond de freule zeer helder van hoofd; ik kon echter niet alles, wat ze vertelde, verstaan; het schijnt, dat eene beroerte, waardoor ze voor 3 jaar getroffen werd, haar spraakvermogen eenigszins belemmerd heeft. Ze was zeer tevreden, dat de liggerquaestie met Heeze tot aller genoegen was opgelost; zij had gewonnen, zoo beweerde ze; de weg was niet op den ligger gebracht; maar ze had zich bij contract met de gemeente verbonden, ten allen tijde aan de inwoners van Heeze toe te staan, dat deze van den weg gebruik maakten. Haar doel, dat de weg in quaestie, nl. de oprijlaan naar het kasteel, niet zou kunnen gebezigd worden als staanplaats voor woonwagens en derg. was bereikt.

Ik beloofde de freule, dat, als ze haar honderdsten verjaardag vierde, ik haar zou komen feliciteeren; ik hoopte alsdan met locaalspoor of tram te kunnen komen, m.a.w. dat Heeze alsdan uit zijn isolement zou zijn opgeheven.

Het onderzoek van de administratie van den ontvanger gaf aanleiding tot de bemerking, dat er hulpresters voor de ontvangsten (hoofd. omslag, verkooping, hondenbelasting enz.) moesten aangelegd worden. Ter secretarie bleek, dat de rechten wegens verrichtingen van den Ambtenaar v.d. Burg. Stand slechts eens per jaar werden afgedragen; in de notulen van B. en W. werd niet voldoende alles genotuleerd. Op bijwerking en aanvulling tot 1890 van register van aanvragen en beslissingen volgens de hinderwet aangedrongen; het register werd eerst gehouden sinds 1890;

Baardwijk

Den **18 Mei 1900** bracht ik weder een bezoek aan het geheel bevlagde Baardwijk; omstreeks 9.15 onder het luiden der klokken op het raadhuis komende vond ik daar den burgemeester met zijne beide wethouders. Ik vernam van hen, dat de schoenmakerijen druk werk hadden; dat de gewone, tehuiswerkende schoenmakers ± f. 7,- in de week verdienen; dat de menschen, die op de fabrieken werken een hooger weekloon maken; dat de gedwongen winkelnering nog welig tiert; dat zulks niet erg is voor hen, die hun vak uitstekend verstaan; want om deze in het werk te hebben vechten de werkgevers; als deze dus niet in den winkel van den patroon gaan willen, en daarom weggezonden worden, kunnen zij genoegzaam elders weder te recht.

Maar ongelukkig zijn die schoenmakers, die hun vak niet uitstekend verstaan; die zijn aan hun patroon verbonden; kunnen die van den patroon geen werk meer krijgen, dan zijn zij broodeloos, dan staan ze op straat zonder te weten waarheen; die ongelukkigen moeten in den winkel gaan van hun patroon, en zich alles laten welgevallen.

Kapelaan Van Doren (sinds enkele maanden pastoor van Mariapolder, gemeente Dussen) was 18 jaar kapelaan te Baardwijk; hij had een open oog voor de nooden en behoeften van den werkman; hij gaf zich geheel aan hem, hij offerde zich geheel voor hem op. Hij was uitstekend bekend met de toestanden te Baardwijk. Volgens hem zou, bij de gedwongen winkelnering, de patroon 100% verdienen behalve in het manufacturenvak; daar zou de winst van den patroon 120% zijn.

De schoenfabrikanten maken allen slechts een bepaald soort schoenen; zoo maakt de wethouder Van Helvoirt (die geen winkel houdt, en zijn werkvolk dus geen dwang op legt) uitsluitend mansschoenen; de knechts die voor hem werken, wonen meestal in Drunen en Elshout. De schoenmakers te Baardwijk maken meestal uitsluitend vrouwenschoenen. De menschen wonen meestal in gehuurde kamers; een beetje boerderij, een koe, een geit, een varken, een stukje aardappelland enz. hebben zij meestal niet. Volgens B. en W. is dat beter; om een goed schoenmaker te zijn, moeten de menschen geen halve boer zijn; dan komt er van de schoenmakerij gewoonlijk niet veel terecht.

Op mijne audientie verscheen niemand, dan de oude dominee Van Buren; hij is reeds 58 jr dominee, waarvan 12 jr in Baardwijk. Zijne parochie bestaat uit hoogstens 100 zielen. Hij noemde zich zeer verdraagzaam, betreurde het, dat Roomsche en Protestant over en weer op een afstand bleef; dat hij den Pastoor nooit ontmoette.

Ik bezocht met B. en W. de openbare school, en woonde in de hoogste afdeeling een pr leeslessen bij; het onderwijs beviel mij wel. Het hoofd der school is verbonden aan de normaalschool te Waalwijk, en verdient daar ± f. 400; hij zat in 1900 in de commissie welke de examens hulpakte lager onderwijs afneemt. De onderwijzer te Baardwijk heeft geen hoofdakte; is gehuwd; is, om te kunnen bestaan, buiten de schooluren boekhouder in eene zaak te Waalwijk.

Sinds mijn vorig bezoek aan Baardwijk is daar eene nieuwe Roomsche kerk gebouwd; ik ging die met B. en W. bekijken. De kerk staat nu nog tusschen andere huizen; tusschen den weg en de kerk staat de woning van den aannemer De Kort; dat huis werd door de kerk gekocht, en zal geamoveerd worden, na het overlijden van de echtelieden De Kort. Dan zal de kerk een sieraad zijn van de gemeente. Wethouder Loeff had pas eene nieuwe communiebank gegeven. Loeff is ongehuwd en heeft wat geld.

De indruk, dien de burgemeester mij geeft, is deze, dat hij zich erg voelt; de familie's Van Heyst en Loeff zitten sinds 150 jr in het bestuur van de gemeente, zij zijn samen verwant door allerlei huwelijken; de vader van Jan Loeff was 38 jr burgemeester van Baardwijk. Burgemeester Van Heyst heet fortuin te hebben; hij kent zijn zaken vrij wel; heeft invloed in de gemeente, en maakt dien gaarne geldend. Ik vond hem wat arrogant. Ontvanger boekt opbrengsten van grasverpachting niet in een hulpregister.

Besoyen

Den **18 Mei 1900** bracht ik wederom een bezoek aan de gemeente; van B. en W. vernam ik, dat Jhr May de Hunungue, heer van Waalwijk en Besoyen, overleden was; zijne goederen waren

geërfd door Jhr E. de May de Wagner, eigenaar der heerlijkheid van Waalwijk en Besoyen, wonende te Bern. Dat heer was nog nooit in Besoyen geweest; zijn rentmeester was P.H.P. van Baak, vroeger te Oosterhout, thans te Breda.

Het schijnt, dat die goederen in Besoyen een soort familiegoed zijn, en dat de tegenwoordige eigenaar meer als vruchtgebruiker dan als eigenaar moet beschouwd worden. Omdat de gemeente er groote behoefte aan heeft, had hij een stuk grond rechts van het Raadhuis, en een stuk grond links van het Raadhuis aan de gemeente afgestaan tot aan zijn dood; als erkenning van recht moet de gemeente jaarlijks f. 1,- recognitie betalen.

Op mijne audientie verscheen niemand; ik ging met B. en W. de brandspuit kijken, eene zeer goede, tegelijkertijd zuig- en perspomp; daarna liet men mij zien den aanleg van den Besoyenschen steeg, sinds die weg in 1899 van de Provincie in beheer en onderhoud werd overgenomen. Sinds de gemeente aldaar een trottoir gemaakt heeft, en bovendien voor den afvoer van het water heeft zorg gedragen worden daar de langsliggende perceelen als bouwterrein verkocht en verzezen aldaar verscheiden woningen.

Ik vernam van B. en W., dat, toen de provincie nog zelve wegen aanlegde, aan de betrokken gemeentebesturen werd gevraagd, hoeveel ze voor een weg over hadden; die gemeente, die het meeste geld bood, kreeg dan de weg. Toen de provincie den weg zou maken van Waalwijk over Loon op Zand naar Tilburg, werd gevraagd én aan Waalwijk, én aan Besoyen, hoeveel men voor dien weg over had; Besoyen bood het meeste, nl f. 20.000, en kreeg den weg. Toen deze weg er eens lag, bleek het, dat Besoyen geen geld had om te betalen. Na lang scharrelen heeft Besoyen de provincie met f. 10.000 afgescheept, welke som later in kleine termijnen betaald is. Waalwijk, dat eerst te bang was geweest om geld te bieden, maakte later op eigen kosten den harden weg Waalwijk-Oosteind-Sprang, om op die wijze ook eene goede verbinding te verkrijgen met Kaatsheuvel.

De harde weg van Besoyen naar het veer te Drongelen ligt op Besoyen's grondgebied, en wordt voor 2/3 gedeelte door Waalwijk onderhouden. Waalwijk verhardde later op eigen kosten de Putsteeg; ware Waalwijk daar vroeger toe overgegaan, vermoedelijk zou het dan niet hebben bijgedragen in den aanleg en het onderhoud van den harden weg naar het veer te Drongelen. Van de 1.600 zielen zijn er in Besoyen 500 à 600 Protestanten; na den verkiezingsstrijd in 1899 laat de verhouding tusschen Roomsche en Protestant wel wat te wenschen over. De dominee is een jonge man, ± 30 jr oud, die met zijne moeder en een pr zusters woont; hij is sinds twee jr in Besoyen. Vóór de verkiezing kwam hij nogal eens bij den burgemeester; ná de verkiezing heelemaal niet meer.

De veldwachter was eerst agent van politie te 's Bosch; daarna te Tilburg, en kwam vandaar in Besoyen; hij maakte in het begin nogal misbruik van drank; de burgemeester was nu nogal goed over hem tevreden. Burgemeester Verwiel maakte op mij een zeer goeden indruk.

De toestand van de boeren te Besoyen is zeer goed; daar is aldaar eene gemeentelijke botermijn, uitsluitend voor plaatselijke behoefte; vreemde kooplui komen daar niet. Doordat de schoenmakers over het algemeen geen boerderij hebben, geen koe of geit houden, koopen zij de benodigde melk van de boeren, tegen 8 cnt. de liter; wanneer nu de boeren bij hun melk nog voor 2 cnt. water voegen, dan is het niet te verwonderen, dat menschen, die met niets begonnen, in enkele jaren zeer welgesteld worden.

Bij mijn vorig bezoek had ik aangedrongen op het inbinden van losse archiefstukken; sinds is er jaarlijks een post van f. 25 met dat doel op de begroting. Een groot gedeelte is nu behoorlijk ingebonden, geleidelijk daarmede blijvende doorgaan, zal men in korten tijd alles netjes in orde hebben, ingebonden, of wel in portefeuille. Algemeene politieverordening nog niet in overeenstemming met het nieuwe wetboek van Strafrecht; eene nieuwe verordening werd voorbereid.

Capelle

Den **18 Mei 1900** kwam ik weer in deze gemeente, komende van Besoyen vond ik op het Raadhuis het Dagelijksch Bestuur, zijnde dezelfde Heeren, die ik ook in 1896 had ontmoet. De wethouder Rijken is landbouwer; de wethouder Verheyden was dat vroeger ook, maar schijnt

het landbouwbedrijf nu niet meer uit te oefenen; Verheyden had relaties (een zwager) in Brummen en sprak over Carolinenburg.

Het archief van de gemeente is vrij goed in orde; jaarlijks wordt (sinds mijn vorig bezoek) f. 40,- beschikbaar gesteld, om oude stukken in te binden, ofwel in portefeuilles te verzamelen. Voor het herbinden van de oude registers van den burgerlijken stand liet men een binder te Capelle komen; omdat men ze niet uit handen durfde geven; op het raadhuis volbracht hij zijn taak. De weg Besoyen-Capelle-Waspik is een provinciale weg; de overige harde wegen zijn in onderhoud bij de gemeente of bij den polder; de gemeente heeft een vasten wegwerker, en behoeft 's jaars 300 à 400 M3 grint; die grint wordt gewoonlijk aan het Spijk, of nog hooger op den Rijn gebaggerd.

Door de Capelsche haven heeft de gemeente een uitstekenden waterweg; het onderhoud van die haven kost nogal geld; in 1900 rekende men f. 1.800 noodig te hebben om een stukje nieuw te beschoeien. De brandweer bestaat uit een vast corps van 110 mannen; betaald met 15 cent per uur; deze regeling werkt slecht; er zijn vaak onwilligen bij, die de spuiten vernielen. B. en W. roemden ten zeerste hun secretaris Verhoeven (een bultje), sinds de volkstelling, d.i. sinds December had hij geregeld 's avonds gewerkt tot precies 9 uur; van 12-2, en van 5-6 was hij tehuis; overigens zat hij van 's ochtends 9 tot 's avonds 9 op de secretarie.

De veemarkten te Capelle beteekenen niet veel; toen Belgie en Duitschland nog niet gesloten waren, gingen de boeren met hun vee naar de markt te Rotterdam; nu gaan ze naar die te Waalwijk. Te Capelle komen geen vreemde kooplui. Men had eerste te Capelle twee vrij goede markten; toen heeft men het getal markten met 2 vermeerderd, en nu waren geen van de 4 markten iets meer.

Er zijn te Capelle twee openbare scholen: een te Capelle en een aan de Heistraat; aan de Heistraat gaan de meeste kinderen. Er liep vroeger een tram van Capelle langs de Heistraat naar Kaatsheuvel, in verbinding met de tram Tilburg-Waalwijk; omdat die lijn geen voordeel afwierp, heeft men er de exploitatie van gestaakt. Voor het spoorwegverkeer heeft men een station Kaatsheuvel Capelle; later verkreeg men niet zonder moeite nog eene halte Capelle Nieuwvaart. Deze halte vormt de kortste spoorverbinding voor de bewoners van Capelle niet alleen, maar ook voor hen, die over den nieuwen Maasmond wonen en van het Capelsche veer gebruik maken.

De burgemeester Vermeulen, die eene villa bewoont dicht bij de halte Capelle Nieuwvaart, schijnt mij een goedmoedig man. Hij heet nogal fortuin te hebben; van den rijken Vermeulen uit Loon op Zand zou hij ± f. 40.000 geërfd hebben. De notarissen Middelkoop te Capelle, Rant te Waalwijk en Mulier te Kaatsheuvel beredderden samen den nagelaten boedel van Vermeulen; zij hadden als hun verdiensten geconditioneerd 1%, en genoten f. 28.000, Middelkoop kreeg de helft, de twee anderen ieder een vierde.

Op mijne audientie verscheen de plaatsvervangende districtsveearts De Jong; hij vertelde dat er geen voldoende toezicht werd gehouden tegen consumptie van aan besmettelijke ziekten gestorven paarden; ik verzocht hem, mij dit schriftelijk mede te deelen; dan zou ik er werk van maken.

Berghem

Den **23 Mei 1900** bezocht ik andermaal de gemeente Berghem; ik kwam van Oss; reed van Berghem naar Ravenstein om daar te ontbijten, ging toen via Nuland en Overlangel naar Herpen; vervolgens naar Huisseling, en dineerde weer te Ravenstein. Aangezien er zich niemand voor de audientie had aangemeld, had ik ruim den tijd om met B. en W. te praten.

Ik vernam van hen, dat de bevolking van Berghem sterk achteruit ging; vroeger werkten er velen op de margarinefabrieken te Oss toen Van den Bergh zijne zaak verplaatste naar Feyenoord (bij Rotterdam) nam hij zijn beste werklieden mede. Deze werken meestal nog bij hem; het gaat die menschen goed. Behalve een pr. kuipers werkt thans niemand meer in Oss; bij Jurgens werkt er geen enkele meer. De arbeiders zijn daardoor gedwongen, om in Duitschland hun brood te gaan verdienen; naar schatting waren er thans ongeveer 100 ongehuwden, en 8 huishoudens in Duitschland.

Vele arbeiders gaan nog in Holland maaien; maar ook daar is niet meer zoo veel werk als vroeger, doordat de vlasbouw helaas tot het verleden behoort. Het voornaamste, dat zij nu nog doen, is gras maaien; maar dat duurt gewoonlijk niet langer dan zes weken.

De finantieele toestand van de gemeente was tot 1897 zeer zorgwekkend; dank de wet Van Houten waren ze er nu bovenop; ze profiteerden door die wet ± f. 1.500; ze konden toen den hoofdelijken omslag met f. 800 verminderen, en de opbrengst van de opcenten op het personeel met f. 200; ze konden zich nu goed redden. Ik waarschuwde B. en W. tegen vermindering van belasting, wanneer die vermindering niet blijvend kon zijn.

In Berghem is nog geen roomboterfabriek; volgens B. en W. had de boter te Berghem een buitengewoon goeden naam; gewoonlijk bedong men den hoogsten marktprijs. De boeren verkoopen geen melk; hun bestaan zoeken zij in boter maken en varkens fokken.

Dr. Philips uit Huisseling bedient de betalende zieken in Berghem; de armenpraktijk wordt waargenomen door den ouden Dr. Wakkers uit Oss; de jonge Dr. Wakkers komt niet in Berghem. Vóór een pr. jaren kocht Berghem 1/3 van den grooten Berghemschen tiend voor ± f. 10.000; evenwel niet met het idee om den tiend op den duur te doen ophouden; die tiend is verder in handen voor 1/3 van Bn Van Verschuur (of van ridder De van der Schueren; dat wist men niet precies); en voor 1/3 in handen van onderscheiden eigenaars; de tiend ligt in drie groote blokken; bij de jaarlijksche verpachting der tiendvruchten wordt vooraf geloot, voor welk 1/3 deel, m.a.w. voor welken eigenaar dat jaar de opbrengst zijn zal, van ieder der drie tiendblokken. De wethouder Van Erp, vader van 15 kinderen, maakt een aangenamen indruk; hij is lid van het bestuur van het Stoomgemaal van Dieden, en helpt daar trouw mede tegen de partij v.d. Bergh. De Landringdijk, - verlengde van den Groenendijk – moet Berghem beschermen tegen hoog water; zonder militaire wacht zou de Groenendijk zonder questie alle jaren worden doorgestoken.

Questie met Deursen over “de Breedestraat” is vrijwel ten einde, belanghebbenden hebben op hunne kosten een eenvoudige brug over de Wetering gelegd; de Breedestraat is beter bruikbaar dan vroeger. Ook in Deursen is men daarmee thans zeer ingenomen. Vooral op marktdagen te Oss wordt de Breedestraat thans veel gebruikt.

Men is zeer tevreden over den veldwachter; aanvankelijk benoemd op een tractement van f. 275, bracht men, toen 's mans gezin zich uitbreidde, dat tractement op f. 350, bovendien gaf men hem gratificaties, o.a. in 1899 f. 125. Hij heeft vrij wonen. Ik pleitte, om die gratificaties bij het tractement te voegen, om hem meer onafhankelijk te maken. Men scheen daar niet veel ooren naar te hebben. Hij waakte vooral tegen strooperij en tegen nachtelijke diefstallen van kippen en konijnen.

Ontvanger heeft geen hulpregister voor ontvangsten van hoofdelijken omslag en schoolgeld; ter secretarie ontbreekt een register van aanvragen en beslissingen volgens de hinderwet; er ontbreekt ook een register voor aangiften van Nederlandschap bij den burgemeester. Het vergunningsrecht van een pr. vergunningen was eerst op 5 Mei als ontvangen geboekt, in strijd met art. 7 der drankwet.

In 1902 maakte ik bezwaar tegen de herbenoeming van den burgemeester, en stelde die afhankelijk van het in orde komen van de questie van het Raadhuis. Berghem heeft nl. een zeer goed raadhuis; dat wordt echter niet gebruikt. De secretarie wordt gehouden ten huize van den secretaris Coolen; daar vergadert de raad, daar Burgemeester en Wethouders. Ik eischte van den burgemeester, dat aan dien toestand een einde zou worden gemaakt, en alles naar het raadhuis zou worden overgebracht. Deze provoceerde toen een raadsbesluit in dien geest; er moeten nl. kosten gemaakt worden. Daarop droeg ik den burgemeester ter herbenoeming voor; en had deze ook plaats.

Bij de beëdiging op 24 Mei 1902 zeide de burgemeester mij toe, dat op 1 Augustus alles in orde zou zijn, en dat hij mij zulks alsdan zou berichten. De burgemeester deelde mij toen tevens mede, dat men in Berghem niets had tegen het Raadhuis, maar wel tegen de plaats waar het staat. Hij dacht, dat men eindigen zou met het te verkoopen, en een ander op eene meer geschikte plaats te bouwen; middelerwijl zou men het oude raadhuis weer betrekken. Te zijner tijd kan dan de opvolger van den burgemeester een nieuw raadhuis bouwen.

Herpen

Den **23 Mei 1900** kwam ik weder in Herpen; ik was eerst in Berghem geweest, had toen in Ravenstein ontbeten, en was toen over Neerloon en Overlangel naar Herpen gereden; van Herpen ging ik naar Huisseling, en vandaar weer naar Ravenstein, waar ik dineerde. Op het raadhuis vond ik den burgemeester met den wethouder Klompmakers; de wethouder Reijs was afwezig.

Op mijn vraag hoe het kwam, dat de wethouders Verstegen en Nass er niet meer waren, vernam ik, dat er in 1899 wel verkiezing maar geen stemming geweest was; dat de aftredende raadsleden herkozen waren; dat echter het raadslid Van Hoofd, een kastelein, eertijds behorende tot de partij van den burgemeester, was overgegaan tot de tegenpartij, en dat dientengevolge de vroegere wethouders vervangen waren door de tegenwoordige. De verhouding van den burgemeester tot den wethouder Klompmakers scheen mij nog al gespannen; ik trachtte wat olie op de golven uit te storten.

Op mijne audientie verscheen genoemd raadslid Van Hoofd; hij beklagde zich over den burgemeester, die hem zou zoeken. Nooit en bij niemand werd gelet op het politieuur in de herbergen; nooit was daarvoor een proces-verbaal opgemaakt; nu was Van Hoofd dit jaar deswege tweemaal bekeurd; de eerste keer in Januari; toen was hij door den kantonrechter vrijgesproken. De tweede maal op Paaschmaandag; dat moest nu nog voorkomen. Hij vroeg niet, dat zijne collega's kastelein ook bekeurd zouden worden, maar vroeg wel eene zelfde behandeling als iedereen; hij wilde niet gezocht worden. Toen Van Hoofd mij gezegd had, dat het politie-uur 10 uur was, en dat hij om 10.30 bekeurd was, zeide ik hem, dat hij het dan toch aan zich zelve te wijten had, dat hij nu in moeielijkheid was.

Het hoofd der school Schreurs klaagde ook over den burgemeester; hij beweerde, dat de burgemeester hem zocht, omdat hij geen klant was in den winkel van den burgemeester. Ik bond later den burgemeester op het hart, dat hij toch vooral den schijn van partijdigheid moest vermijden; de burgemeester beweerde, dat het hoofd der school misbruik maakte van sterken drank; voor de klas was hij weliswaar nog niet stomdronken geweest, maar van de kinderen was toch wel gehoord, dat hij meermalen niets deed dan kletspraat verkoopen; voor enkele dagen zou het schoolhoofd door twee menschen dronken tehuis gebracht zijn.

Veel menschen uit Herpen werken in Duitschland; op het oogenblik kunnen de boeren geen arbeiders krijgen. Op mijn vraag, wat een boerenarbeider voor loon kreeg, vertelde mij de wethouder Klompmakers, dat hij een beste arbeider had gehad, vast in het werk zoowel 's zomers als 's winters, wel tien jaar lang; die arbeider verdiende bij hem 's zomers f. 0,40 en 's winters f. 0,25 en de kost; die man was nu ook al naar Duitschland gegaan! Geen wonder!! Door al dat naar Duitschland gaan liet de zedelijkheid der bewoners veel te wenschen over; als er menschen uit Huisseling of uit Berghem in Herpen kwamen, moesten zij dikwijls door den burgemeester of den wethouder uitgeleide worden gedaan, omdat zij anders afgeranseld of met steenen geworpen werden. Er kwam toen in Herpen een nieuwe gemeenteveldwachter, Van Bergen genaamd. Deze maakte niet veel processen-verbaal, maar ranselde er 's avonds bij straatrumoer met zijn stok op los. Daardoor kwam er weer wat ontzag, en verbeterde de toestand veel. Van Bergen is sinds 1 Februari 1899 rijksveldwachter in Woensel. De nieuwe veldwachter Moors moet een goede veldwachter zijn, en er flink de schrik onder hebben.

Huisseling en Neerloon

Den **23 Mei 1900** kwam ik weder in deze gemeente; ik bezocht dien dag nog Berghem en Herpen; ik ontbeet en dineerde in Ravenstein in een hotel "de Keurvorst van de Paltz", waarvan eene nicht van Klasens eigenares is. In den salon van den secretaris ging ik met B. en W. zitten praten, terwijl Klasens met den secretaris op de secretarie de administratie van secretaris en ontvanger na zag.

De wethouder De Bruyn, een weduwman met 9 volwassen kinderen, allen tehuis bij hun vader, woont in Huisseling; de wethouder Kerkhof in Neerloon. Doordat Van den Oever in Ravestein woont en dus veelal buiten de gemeente is, doet De Bruyn de loopende zaken af. Besproken werd de vraag, of men een niet openbaren weg van Huisseling naar het station te Ravestein met koolasch van gemeentewege mocht in orde brengen; ik ontraadde zulks, maar adviseerde, dat

men zou beginnen met den weg door de eigenaren aan de gemeente te doen overdragen; eerst daarna moest men dien weg dan in orde brengen. Mocht die weg in orde kunnen gebracht worden, dan ware zulks voor de inwoners van de gemeente van groot gemak.

Men toonde zich zeer tevreden met de aanwezigheid in de gemeente van Dr. Philips; deze, - een broer van den generaal-majoor, chef van den geneeskundigen dienst Philips - was oorspronkelijk doctor in Didam; toen Mr. Kolkman uit Didam wegging, had Dr. Philips daar ook geen aard meer. Hij vestigde zich toen op ±35-jarigen leeftijd te Huisseling, met het oog op den hoogen ouderdom van Dr. Van Rosmalen te Ravestein; hij kon zich niet in Ravestein vestigen, omdat daar een apotheker is, en hij zelf dus geen apotheek zou mogen houden.

Hij kwam volop in de praktijk; van heinde en verre komt men, om hem te raadplegen; 's ochtends heeft hij, alvorens zijne patienten te bezoeken, tehuis een 40 menschen te woord te staan en te helpen. Philips geniet van gemeentewege geen tractement; de armen helpt hij gratis ook aan medicijnen. Hij is ongehuwd, en woont met eene zuster in een zelfgebouwd prachtig huis.

Arbeiders uit Huisseling gaan er bijna niet naar Duitschland; daar zijn trouwens te Huisseling bijna geen arbeiders; de meesten zijn kleine boertjes. Arbeidersloon is 's zomers f. 0,70, 's winters f. 0,40, plus de kost. Deursen en Huisseling hebben samen één veldwachter; deze woont aan den weg van Ravestein naar het station. Veldwachter doet 's ochtends in de eene, en 's middags in de andere gemeente dienst; te Huisseling is er bijna nooit werk voor den veldwachter.

Secretaris van Huisseling is directeur van de brandverzekering, opgericht door den Boerenbond; op het oogenblik heeft hij voor 4 miljoen verzekerd; hij heeft daarvoor hulp van twee klerken; een van die twee is de secretaris van Herpen.

v.d. Oever vertelde, dat het verzet van Schaijk tegen het betalen van waterschapslasten gebroken was, sinds een boer, die weigerde f. 1,40 te betalen, daartoe gerechtelijk gedwongen was, en f. 41,- kosten had moeten betalen. Burgemeester en wethouder Kerkhof zijn tevens heemraad van het waterschap 's Lands van Ravestein; ik wees hun op hunne groote verantwoordelijkheid, en vroeg hen, toch te doen wat mogelijk was, om den dijk in behoorlijken staat te brengen.

Omtrent het ongeval aan den dijk in den afgelopen winter vertelden zij, dat het zeil gehouden was door de wortels van een doornen heg; dat hierdoor de dijkbreuk voorkomen was, en dat, ware die doorbraak gevallen, heel Huisseling verdrongen zou zijn.

Bergen op Zoom

Den **25 Mei 1900** bracht ik weder een bezoek aan Bergen op Zoom. De burgemeester was niet in zijne gemeente, toen aldaar mijn brief kwam, in welken ik mij annonceerde. De wethouder Van Hasselt was zoo beleefd, mij telegrafisch te ontbijten te vragen, voor welke uitnoodiging ik bedankte.

Aan het station werd ik opgewacht door den burgemeester; met het rijtuig, waarvoor B. en W. gezorgd hadden, reden we naar het Raadhuis, alwaar ik de wethouders Veraart en Van Hasselt aantrof. Van hen hoorde ik weer lange klachten tegen de familie Juten; zoo was het bijvoorbeeld hun schuld, dat de bank van leening een groote lastpost werd voor de gemeente, waarvan ten slotte het gevolg was, dat de gemeente de bank ophief; de Jutens zouden het crediet van de bank ondermijnd hebben; zij zouden oorzaak zijn geweest, dat ten slotte het volk geen gebruik meer maakte van de bank; daardoor maakte de bank ten slotte slechte zaken en werd opgeheven; nu was er een jood, die het volk afzette en woekerwinst maakte. B. en W. betreurden eenparig, dat er geen bank van leening meer was. Het verzet voor eenige jaren tegen den Commissaris van Politie Vossenaer, van karrelui, die beetwortels over een afgesloten weg wilden vervoeren, was ook door de Jutens uitgelokt en aangestookt.

De regeling van het archief laat nog zeer veel te wenschen over; er zijn zeer vele oude stukken van historische waarde en betekenis, al is er ook een en ander naar het Rijksarchief te 's-Hertogenbosch overgebracht; maar de boel is volstrekt niet geordend.

Doordat de haven van Bergen op Zoom aan de Schelde uitkomt, en eb en vloed zich dus doen gevoelen, is het buitengewoon gemakkelijk, om in de grachten enz. het water te ververschen;

desgewenscht kan men de grachten heelemaal droog laten loopen. Het is dus ook zeer gemakkelijk, om den bodem zuiver te houden.

De toestand van de arme klasse in Bergen op Zoom is gunstig te noemen, vooral ten gevolge van de industrie; de drie beetwortelsuikerfabrieken geven veel werk op een tijdstip, waarop elders gewoonlijk werkeloosheid heerscht; ook de melassefabriek, die weer werkvolk behoeft, wanneer de campagne van de suikerfabrieken is afgelopen, werkt daarop gunstig.

Op mijne audiëntie verscheen het lid der Staten Asselbergs; hij verzocht mij, als ik weer in Bergen op Zoom kwam, dat ik dan zijne fabriek zou komen bezoeken. Hij heeft de grootste ijzergieterij van Bergen op Zoom, en maakt met name veel kachels. Ik beloofde hem een volgende keer een bezoek aan zijn fabriek, wanneer ik daarvoor tenminste tijd kon vinden. De Commissaris van Politie Bungen kwam mij bedanken voor de medewerking bij zijn verzoek om verhooging van tractement; hij prees de bevolking zeer; hij is vier jaar Commissaris van Politie, en ondervond in al dien tijd geen vijftien keer verzet tegen de politie; de bevolking is volgens hem ten eerste zeer geloovig, en heeft ten tweede vrees voor den politieagent; twee factoren, welke gunstig werken, om gemakkelijk met een hoofdagent en elf agenten de rust te bewaren in de gemeente; er zijn te Bergen op Zoom geen bordeelen; een paar danshuizen zijn op het kantje af; daar wordt driemaal per week muziek gemaakt.

De nieuwe kantonrechter mr. Van Heyst kwam mij zijne opwachting maken. Kolonel Van Vlierden, de chef van den Geneeskundigen dienst Kraft, en de Kapitein eerst aanwezig Ingenieur hadden wel de audiëntielijst geteekend, maar lieten zich ten slotte onder verschillende prentexten excuseeren.

Na afloop van de audiëntie reed ik met B. en W. langs eene nieuwe in aanbouw zijnde kazerne naar de oesterput van de Groote Maatschappij, eertijds eigendom van dr. De Meullemeester. Het gaat tegenwoordig zeer slecht met de oesters; hiervoor zijn twee oorzaken: vooreerst dat er in Londen in een oester typhusbaccillen gevonden zijn; daarvan hebben de Engelsche oesterkweekers handig gebruik gemaakt, door dat te colporteeren, en zodoende aan het gebruik in Engeland van Zeeuwsche oesters een eind te maken. Vervolgens dat na den winter 1890/91 toen alle broed bevroren en dood was, clandestine vreemde oesters zijn ingevoerd; die hoorden in Zeeland niet tehuis, en hebben den Zeeuwschen oester doen verbasteren. Terwijl van den oorspronkelijken Zeeuwsche oester weinig broed viel, komt van de tegenwoordige oesters buitengewoon veel broed; terwijl de Zeeuwsche oester in drie, hoogstens in vier jaren in de handel kon gebracht worden, heeft men voor den tegenwoordigen oester zes à zeven jaren noodig.

Van de vier oesterputten werkt er ééne (de zoogenaamde Gouden Ploeg) niet meer; van de drie anderen kan er één ongeveer zijne onkosten dekken, terwijl de beide overigen met verlies werken; de aandeelen van de Groote Maatschappij doen 17%. Dr. De Meullemeester (gehuwd met eene zuster van Van Hasselt) was aanvankelijk eigenaar van de grootste oesterput. Juist vóór dat er in den oesterhandel een keerpunt kwam, maakte hij van zijn zaak eene Maatschappij, stak acht ton in zijn zak en bleef er met twee ton in. De Heer Van Dusseldorp, die mij rondleidde, liet mij ook een stoomkar-boot zien, hij had op het oogenblik ongeveer tachtig menschen aan het werk, van welke ongeveer zestig jonge vrouwen; het groote werk was haast afgelopen; dan ging zijn volk naar huis, om in September terug te keren en dan den heelen winter bij hem werk te vinden.

Ik reed daarna met B. en W. naar de nieuw gebouwde melassefabriek; van de 31 Nederlandse beetwortelsuikerfabrieken hebben zich 23 vereenigd, om uit hunne melasse den spiritus te halen; nog vier Belgische fabrieken doen ook mee. De fabriek (de grootste van de wereld) kan dagelijks 100.000 kilogram melasse verwerken; de aangesloten fabrieken maken jaarlijks 25 millioen kilogram melasse. Ik werd rondgeleid door den directeur scheikundige Paquit; hij liet mij de heele inrichting, van het begin af aan zien: aangezien er veel gist noodig is, liet hij mij eerst de eigen gistfabricage in oogenschouw nemen; daarna het koken en gisten van de melasse; de spiritus (50% alcohol) die verkregen wordt, gewone spiritus om te branden; het verwerken van de overblijfselen tot potasch; uit de potasch wordt weer bicarbonas gehaald. Men sukkelde nog wat met de lucht, welke de fabriek verpreidde, en waarover de omgeving klaagde; hoewel

nog niet zooals het zijn moest, was er dienaangaande reeds veel verbeterd; de fabriek wil gaarne aan de wenschen van het Gemeentebestuur tegemoet komen.

Het bezoek aan de onlangs door de gemeente aangekochte waterleiding moest achterwege blijven wegens gebrek aan tijd; ik ging even met B. en W. naar het huis van den burgemeester, alwaar ik een glas sherry kreeg; daarna deden de heeren mij uitgeleide naar den trein. Ik dineerde aan het station te Breda, alwaar ik van tevoren een diner besteld had.

Oisterwijk

Den **28sten Mei 1900** bracht ik weder een bezoek aan Oisterwijk; dienzelfden dag kwam ik ook nog in Udenhout en Berkel; ik ontbeet en dineerde in Tilburg, 'Hotel Hegenman'. In den gang van het nieuw gebouwde raadhuis werd ik ontvangen door den burgemeester, met diens wethouder Kluijtmans; de wethouder de Kroon is overleden; ook de secretaris Canters stond daar in den gang, en vroeg mij, of ik te Oisterwijk was gekomen, om het nieuwe Raadhuis eens te zien, waarop ik hem antwoordde, dat zulks slechts in mindere mate het geval was, maar dat hoofddoel van mijn komst was het controleeren van de werkzaamheden ter secretarie. Ik vernam van B. en W. dat de oud-burgemeester van Hellevoetsluis, Locker de Bruine te Oisterwijk was komen wonen en zich gevestigd had in eene woning van notaris Breda; daaruit waren relaties ontstaan, welke eindigden met het huwelijk van den notaris met eene dochter van diens huurder. De geboorte van een kindje uit dat huwelijk haalde een leelijke streep door de rekening van hen, die zich erfgenaam rekenden van notaris Breda, nl. den kantonrechter Verster, den generaal der cavalerie Wupperman, en het lid van den gemeenteraad Rijpperda. Aangezien Rijpperda even oud is als Breda, en zelf geen kinderen heeft, is hij met Breda goede vrienden gebleven.

Holleman is volgens B. en W. een lastige seigneur; zijne oppositie spruit voort uit ruzie met het raadslid Rijpperda. De oorzaak van die vete was aan B. en W. niet bekend; maar zooveel is zeker, dat Holleman beweert, dat Rijpperda te veel invloed heeft, dat hij eigenlijk de geheele gemeente regeert; Holleman trachtte in vroeger jaren meermalen lid van den gemeenteraad te worden; het mocht hem echter niet gelukken. Volgens den burgemeester is Holleman een knappe man, rijk geworden door het tot bloei brengen van eene industriele onderneming.

Het nieuw gebouwde raadhuis zie er zeer netjes uit; hoewel nog niet geheel klaar, is het toch voor ongeveer vier maanden reeds in gebruik genomen. In de Raadszaal heeft men de spreuk 'Ne Jupiter quidem omnibus' aangebracht; toen ik den burgemeester vroeg, of hij bij ondervinding wist, dat het zoo moeielijk was, om het een ieder naar den zin te maken, en daarom die spreuk had laten plaatsen – antwoordde hij doodnuchter, dat hij van een architect had gehoord, dat aan het Amsterdamsche raadhuis die spreuk was aangebracht, en dat hij het zoo'n aardige spreuk had gevonden!

Ik vernam van B. en W. dat het de menschen in Oisterwijk over het algemeen zeer goed ging; de boeren waren rijk, vooral die uit Kerkhoven; het kostte hun echter moeite om aan boerenarbeiders te komen, omdat de arbeiders meestal schoenmakers worden, en daarmede meer geld verdienen; des winters verdient een boerenarbeider van f. 1 tot f. 1,25; als hij dorschen moet, conditioneert hij 's ochtends een borrel en 's middags een glas bier! Van de jongere arbeiders gaat er nogal een enkele als grondwerker naar een van de twee steenovens te Udenhout; dat is wel jammer, want die jonge kinderen leeren daar over het algemeen niet veel goeds; maar ze worden er wel goed betaald.

De jaarmarkten waren vroeger druk bezocht; thans zijn die markten niet veel meer; alles gaat bijna naar Tilburg of Den Bosch. Ik sprak met B. en W. over het weigeren van concessie aan de 'Meijerij' voor een tram naar Tilburg; ik vernam toen van de Heeren, dat men in Oisterwijk gaarne den tram zag komen; de 'Meijerij' bracht echter alleen eene verbinding met Tilburg, en dat nu wilde men in Oisterwijk niet, men wilde per tram zoowel verbonden zijn met Tilburg als met Den Bosch; vooral uit Den Bosch kwamen des zomers vele bezoekers naar Oisterwijk (Hondsberg). Om die reden was men vóór het plan Souman en tegen het plan van de Meijerij. Op mijne audientie verscheen een aannemer, Schonk; hij beklagde zich, dat hij van den burgemeester geene vergunning kon krijgen om, bij den bouw van een huis, enkele materialen op straat te leggen: aangezien hij mij zelf erkende, een vorigen keer in een soortgelijk geval de

hem opgelegde voorwaarden niet te hebben nageleefd (geen licht 's avonds te hebben ontstoken) gaf ik Schonk nog eene schroefering toe. De kantonrechter Verster kwam zijne opwachting maken en had niets bijzonders te vertellen.

De administratie ter secretarie liet nog al te wenschen over; notulen van B. en W. waren te spaarzaam gehouden; de notulen van meerdere vergaderingen waren niet geteeked. Er ontbreekt een register voor inschrijving van aangiften van Nederlandschap bij den burgemeester. Register beslissingen volgens de hinderwet begint met 1895. Witte vakken in akten burgerlijken stand waren niet aangestreept. Bevolkingsregisters waren nog niet bijgewerkt uit de akten van den burgerlijken stand van het jaar 1900.

Udenhout

Den **28 Mei 1900** kwam ik weder in de gemeente Udenhout ik bezocht dienzelfden dag Berkel en Oisterwijk, en ontbeet en dineerde in Tilburg, hotel Hegenman. Burgemeester Van Iersel vertelde mij, dat hij voor $\pm 1\frac{1}{2}$ jaar een beroerte had gehad, sindsdien voelde hij dikwijls zelf, dat zijn verstand weg was. Hij wilde zijn ontslag nemen als burgemeester, omdat hij zich niet meer bekwaam rekende voor zijn taak. Hij vroeg mij, wat hij moest doen, wachten tot zijn zes jaren om waren (21 Januari 1901) ofwel van te voren eervol ontslag vragen. Ik raadde het laatste aan. Niettegenstaande de klachten van den burgemeester kon ik tijdens de duur van mijn bezoek ($\pm 2\frac{1}{2}$ uur) niet heel veel bijzonders aan hem merken; hij was steeds mede in gesprek, en vlotte dat zeer goed. Ik bromde tegen den burgemeester, dat ik, toen ik voor een week of zes den weg van station Udenhout naar Loon op Zand was gereden, tot de ervaring had moeten komen dat die weg zoo bijzonder slecht was; en dat nog wel een gesubsidieerde keiweg! De burgemeester verdedigde zich door te zeggen, dat Udenhout den weg zeer goed onderhield, maar dat Loon op Zand er te weinig aan deed.

Van B. en W. vernam ik, dat de politie te Udenhout niet best is; dat de veldwachter drinkt; deels laat hij zich ziek voeren door de boeren, deels betaalt hij zelf zijne borrels. Ik heb toen dien veldwachter, die reeds meer dan 25 jaren dienst heeft, gezegd waar het op stond, nl. dat hij van stonde af moest veranderen, want dat ik hem anders bij de eerste klachte, die ik kreeg, zou laten springen. Tractement van den veldwachter is f 225, + uitboorsel uit de boter bij den botermijn; dat brengt ook wel f 225 op. Alles en alles samen zal hij \pm f 500 hebben.

B. en W. klagen steen en been over bezembinders uit Tilburg; deze heeren namen bij de S.S. leveranties aan van honderden guldens van berkenbezems; zij gaan dan in de bosschen in Berkel, in Tilburg en vooral in Udenhout de benodigde berkentakken zoeken; zij komen met velen tegelijk, zijn niet te snappen, zijn bovendien gevaarlijk en tot alles in staat, dreigen spoedig met messen.

Het mooie groote huis van den burgemeester staat nog steeds ledig; de burgemeester wil het alleen verhuren (voor \pm f 300) omdat hij hoopt, dat zijn zoon eens zal trouwen; die kan zich daar dan vestigen. De pastoor had het voor goeden prijs willen koopen maar dat wilde de burgemeester niet. De Pastoor had er een jongensschool (fratersschool) willen vestigen. Nu bouwt de pastoor een nieuwe fratersschool; aanbesteed voor f33.000.

Toen ik vroeg hoe de pastoor aan dat geld kwam, kreeg ik ten antwoord, dat het geen moeite kostte, om in Udenhout een dergelijk bedrag bij elkaar te krijgen, daar zit namelijk onder de boeren zeer veel geld; wethouder Van de Pas staat voor geen ton op. Vóór ± 30 jaren waren de groote boerderijen in Udenhout bijna allen in handen van vreemde heeren; nu zijn ongeveer alle boerderijen in handen van de eigen boeren. De boeren zijn altijd eenvoudig blijven leven, en hebben hard gewerkt, het is hun goed gegaan.

In Udenhout worden veel steenen gemaakt; de Udenhoutsche klinkers zijn beter dan de Maasklinkers, en niet zoo goed als Waalklinkers. Er zijn twee groote steenfabrieken, ééne van de Rooy, en ééne van Weijers (Gedeputeerde Mol); op iedere fabriek wordt gewerkt met ± 100 man; Er wordt winter en zomer gewerkt; door elkaar wordt \pm f. 300,- per hoofd verdiend, zoo dat jaarlijks \pm f. 60.000 arbeidsloon wordt uitgekeerd. Dat geld werd door de arbeiders dikwijls weinig nuttig besteed; het gaf dikwijls aanleiding tot groote uitgaven in herbergen, (met alle gevolgen daaraan verbonden), gespaard werd er hoegenaamd niet; 's Zondagsavonds leek het alsof half Udenhout in opstand was.

Groote verbetering kwam in deze toestand door het optreden van kapelaan Van Ravestein (een Bosschenaar van geboorte). Hij stichtte voor ruim een jaar eene Paulusvereniging: erevoorzitter is den Burgemeester; voorzitter is de geneesheer Lobach; adviseur en ziel van de vereniging is de kapelaan; het geld, dat vroeger verbrast werd, wordt hem gebracht en door hem op spaarbankboekjes geplaatst; in één jr tijd plaatste hij op die wijze f. 15,00.

Tegenwoordig lijkt op zondagavond de heele gemeente als uitgestorven, de menschen zitten tehuis bij hunnen familie; in grove tegenstelling met vroeger, toen men op Zondagavond niet veilig over straat kon gaan. De Paulusvereniging wordt sterk gestuurd door alle invloedrijke menschen in Udenhout; bij De Rooy werkt haast niemand, die er geen lid van is; ook de firma Weyers laat hare menschen vrij; maar ook die zijn ongeveer allen lid van de Vereeniging. Het is tegenwoordig eene schande, wanneer iemand in Udenhout na zijn eten nog sterke drank gebruikt.

Wat de administratie ter secretarie betreft, deze liet nog veel te wenschen over: de rechten geheven door den Ambtenaar v.d. Burgerlijken Stand worden niet om de 3 maanden verantwoord; notulen van B. en W. worden veel te spaarzaam bijgehouden; er is geen register voor aangiften van Nederlanderschap bij den burgemeester; de politieverordening is van 1883. De administratie van den ontvanger liet alles te wenschen over; daarover een strenge brief geschreven, en tevens G.S. van die zaak kennis gegeven.

Berkel, Enschoot en Heukelom

Den **28 Mei 1900** kwam ik weer in deze gemeente, dienzelfden dag bezocht ik nog Oisterwijk en Udenhout; ik ontbeet en dineerde te Tilburg, hotel Hegenman. Op het gemeentehuis vond ik den burgemeester met zijn heelen raad. Aangezien Klasens weer beslag legde op den burgemeester, moest ik met den raad een paar uren praten. Ik vernam van hen, dat zij er tegen waren, dat er een tram zou gebouwd worden op den weg Oisterwijk -Enschoot, omdat die weg maar acht meter breed is; de boeren brengen dagelijks hun vee gekoppeld naar de weide; de weg zou te smal blijken om ongelukken te voorkomen. Ik zeide hun natuurlijk, dat hun bezwaar erg overdreven was, en dat het elders toch ook wel ging. Vele boeren leveren hun melk aan Jurgens te Oss; Jurgens betaalt de vracht van de gevulde kannen, terwijl de vracht van de ledige kannen voor rekening komt van de leveranciers.

Men klaagde sterk over de stroopers uit Tilburg; met 5-7 man komt men uit Tilburg; snijdt uit de berkenboomen alle hout voor bezems en bederft op die manier alle bosschen. Die Tilburgsche stroopers nemen dikwijls leveranties aan van honderden guldens berken bezems voor de StaatsSpoor.

In Berkel is geen doctor gevestigd; de praktijk wordt waargenomen door Dr. Lobach uit Udenhout, en door Dr Van Heukelom uit Oisterwijk; deze laten zich betalen met f. 3 tot f. 6 per visite. Zieken, die in staat zijn zich te verplaatsen, gaan veelal naar Dr Kuyper te 's Bosch; deze rekent slecht f. 1,- terwijl de trein 7 stuiver kost.

Men is zeer tevreden over de veldwachter Van Os. Op mijn audientie verscheen niemand dan de kastelein Bomberg; die wilde gaarne vergunning hebben. In tegenstelling met Udenhout is Berkel eene arme gemeente; er is geen meisjesschool van Zusters; de gemeente heeft twee openbare scholen, eene te Berkel en eene te Enschoot. Tevens twee parochies; te Enschoot is juist eene nieuwe kerk gebouwd. De boeren zijn, ook weer in tegenstelling met Udenhout, over het algemeen arm.

Omtrent de administratie ter secretarie valt op te merken, dat de notulen der vergaderingen van B. en W. niet geregeld werden gehouden. De administratie van den ontvanger was een beetje in de war, doordat het journaal alleen verzamelcijfers gaf van de verschillende maanden afzonderlijk: kasboek, grootboek en kas klopten samen niet. Ontvanger moet nog een hulpregister aanleggen voor ontvangsten van verkooping.

Juni

Breda

Den **1 Juni 1900** bracht ik weer een bezoek aan Breda; om 7 uur 44 des voormiddags werd ik aan het station ontvangen door de burgemeester met diens secretaris. Met het rijtuig, waarvoor B. en W. hadden gezorgd, gingen de burgemeester en ik de grenzen zien, welke Breda gaarne zou hebben, en waartoe het administratief proces met Teteringen, Ginneken en Princenhage aanhangig is gemaakt. Mijn algemeene indruk bij dien tocht was, dat het hoognoodig is dat Breda zijn grenzen uitlegt, en dat Breda niet genoeg vraagt; althans aan de zijde van Ginneken en Teteringen. Ik vernam toen, dat de bewoners van den Teteringschen dijk geen water of licht krijgen, als Teteringen's grootsche plannen verwezenlijkt worden, maar dat alleen de bewoners van den Zandberg geholpen worden.

Na de ontmanteling van Breda kreeg het Rijk vestinggronden als bouwterrein beschikbaar; B. en W. klaagden, dat het Rijk in die gronden speculeerde, en dat middelerwijl de menschen buiten Breda bouwden, omdat in Breda geen terrein te krijgen was, terwijl het Rijk zijn ongeveer twaalf hectare bouwterrein maar vasthield; volgens B. en W. zijn die twaalf hectare ongeveer een half millioen waard, nl. ongeveer f. 4 de meter. De burgemeester deelde mij mede, dat, als er meer grond aan den Teteringschen dijk geannexeerd zou worden, de woning van den wethouder dier gemeente op Breda's territoir zou komen staan; dan was er al weer meer oppositie geweest. Op mijne audiëntie verscheen de directeur der burgerschool Mondt; met hem besprak ik de nieuwe burgerschool plannen; die school neemt, tengevolge van de buitenleerlingen, zeer toe; er zijn parallelklassen noodig voor de drie hoogste klassen. Die nieuwe school zal vermoedelijk spoedig haar beslag krijgen. De Heer Mondt hoopte die den 1 September 1901 te kunnen betrekken.

Kapitein Roelants kwam steun vragen voor zijne pogingen om de voorbereidende militaire oefeningen in de gemeente te doen slagen. De Commissaris van politie Vossenaer maakte zijn opwachting; de voorwaarden voor het verkrijgen van pensioen door politieambtenaren vanwege de gemeente zijn zoo bezwarend, dat hij zich daaraan niet heeft willen onderwerpen; hij zal dus eventueel geen pensioen hebben. Hij klaagt, dat hij niet genoeg politieagenten heeft, 27, plus 5 hoofdagenten plus 1 inspecteur plus 1 schrijver. De overste Cavaljé vroeg de benoeming van zijn zoon tot burgemeester van Almkerk.

Na de audiëntie kwamen de wethouders binnen, en zat ik met de Heeren Scheltus, Van Hal en Rombouts te praten, totdat ik moest vertrekken. De burgemeester bracht mij weer naar den trein; we stapten onderweg nog uit aan het 5 hectare mooie Valkenberg; mooie boomen, goed onderhouden gazons. Voor eene uitnoodiging van den burgemeester om te blijven ontbijten had ik moeten bedanken, omdat ambtsbezigheden mij te 's-Hertogenbosch riepen.

In 1543 brandde te Breda het Raadhuis af; toen is het tegenwoordige gebouwd; omstreeks 1890 was daar ook nog het kantongerecht gevestigd; dit is nu overgebracht naar het fraaie gebouw van de Rechtbank. Door het zich uitbreiden van den dienst is het gemeentehuis ook nu nog veel te klein is. Ik bewonderde eene mooie, sinds mijn vorig bezoek nieuw gebouwde kazerne, ten behoeve van twee bataillons infanterie; het exercitieterrein bij die kazerne is plusminus 30 hectare groot; daar worden ook de courses gehouden.

Oosterhout

Den **3 Juni 1900** ontmoette ik aan een diner ten huizen mijner schoonouders Bn van Goltstein; hij vertelde mij, dat hij veel last ondervond bij het innen der tienden. Hij had het tiendrecht gekocht voor f. 85.000 omstreeks 1890. In 1893 kwam Troelstra te Breda lezen om de boeren aan te zetten de tienden te weigeren; toen was er feitelijk verzet geweest; later wilden de boeren niet pachten; nu pachtten zij weer, maar boden nooit meer dan 1/3 van de waarde, en zulks tengevolge van het drijven van den Christelijken Boerenbond, Afdeeling den Hout; die Boerenbond heeft, tengevolge van zijne onchristelijke houding geen adviseur; de pastoor is op de hand van Bn van Goltstein.

Geertruidenberg

Den **8sten Juni 1900** kwam ik weer in deze gemeente; ik bezocht dienzelfden dag nog Dongen en 's Gravenmoer; ik ontbeet bij Van Lier te Oosterhout (hotel Koppelpaarden), en dineerde te

Waalwijk bij Verwiel. De oude heer Allard is overleden; in diens plaats werd Smolders wethouder; van B. en W. vernam ik, dat het een niet te berekenen ramp zou zijn, indien Geertruidenberg zijn garnizoen verloor; onder verschillende vorm brengt dat garnizoen jaarlijks ± f. 100.000 onder de burgerij. Van het totaal belastbaar inkomen van Geertruidenberg ad f. 160.000, staan officieren enz. voor ± f. 47.000 op den hoofdelijken omslag. Tegenwoordige commandant van het bataillon is Majoor Jelle Boissevain uit Arnhem, ongehuwd, volgens B. en W. een geschikt mensch.

Er heerscht nog veel twist en tweedracht tusschen de burgerij; terwijl de burgemeester Klasens behulpzaam was bij diens onderzoek, verklaarden de twee wethouders mij de oorzaak van al die ruzie als volgt: het bestuur van de stedelijke godshuizen wordt benoemd door den Raad; de Raad was zeer verdraagzaam; men kende geen partijschap; in het bestuur hadden o.a. zitting Blok, protestant, schoolopziener, en de tegenwoordige wethouder Smolders. Blok trachtte in het bestuur der godshuizen gedaan te krijgen, dat 5/7 der inkomsten zou gebruikt worden voor de armen, en dat 2/7 onder verschillende vorm (subsidie onderwijs enz. enz.) zou vloeien in de gemeentekas; daartegen verzetten zich enkele andere bestuursleden, vooral Smolders; zij betoogden, dat inkomsten godshuizen voortdurend verminderden tengevolge van lagere landpachten, mindere rentevoet; in plaats van Blok te steunen in diens streven, om de gemeente 2/7 van de inkomsten der godshuizen te verschaffen, meenden zij, dat de enkele voordeelen, welke de gemeente bereids van de godshuizen genoot, moeten worden ingetrokken. De inkomsten van de godshuizen waren voor de armen, en mochten nooit dienen als verkapt subsidie aan de rijken, door bijv. het heffen van een hoofdelijken omslag overbodig te doen zijn. Toen Blok het in het bestuur der godshuizen niet kon winnen, werd hij boos en nam als zoodanig zijn ontslag; de protestanten en ook eenige roomschen wilden toen, dat het bestuur zoete broodjes zou bakken, en Blok zou verzoeken, om op zijn besluit tot heengaan terug te komen. Het bestuur was daartoe echter niet geneigd, en liet Blok gaan.

Terwijl de benoeming van leden van het bestuur der godshuizen steeds met algemeene stemmen plachten te geschieden, trachtte de partij Blok zich te wreken, toen Smolders door den raad moest worden herbenoemd. Smolders zelf stemde blanco; hij kreeg verder 3 stemmen, terwijl 3 stemmen op een candidaat van de partij Blok werden uitgebracht. Het lot besliste ten slotte voor Smolders, zoo dat deze regent der godshuizen bleef. De Katholieken waren over deze zaak verontwaardigd; zij richtten eene kiesvereening op, en gooiden Blok uit den Raad; bij de periodieke verkiezing in 1899 trachtten zij ook den burgemeester, die steeds de protestanten steunt en met hen heult, uit den Raad te dringen; die toeleg mislukte ten eenenmale; de burgemeester werd met groote meerderheid herkozen. Ondertusschen hadden zich de quaesties omtrent de reglementswijziging ontspannen; daarin was Loeff de advocaat der godshuizen. Er bestaat een plan, om een tram te bouwen van Geertruidenberg, over Gorinchem naar Vianen; in het permanent Comité zitten de burgemeesters van Geertruidenberg, Sleeuwijk en Vianen; de stukken zijn sinds een week of acht in Den Haag; de Zuiderstoomtram zou dan rijden tot aan den Amer; aan de Pereboomsuis zou dan een andere tram klaar staan. Zuiderstoomtram sluit nog niet aan aan station te Geertruidenberg; over 9 jaar vervalt de concessie; die wordt zeker niet verlengd, voordat er die aansluiting is tot stand gebracht.

De toestand van de Donge is slecht; de natte waterstaat zorgt tot aan de ijzeren brug; de droge waterstaat zorgt aan de andere zijde; de natte waterstaat doet iets, maar niet veel, de drooge doet niets. Men verlangt zeer naar het totstandkomen van het kanaal Tilburg-Amer, omdat alsdan de Donge in goeden toestand moet gebracht worden.

De Raadszaal te Geertruidenberg is de oude rechtszaal; een beeld in pleister, boven de schoorsteen, stelt de gerechtigheid voor (eene geblindoekte vrouw). Daar tegenover hangt aan de andere zijde eene schilderij, eene niet geblindoekte vrouw, ook al de gerechtigheid voorstellende. Om die schilderij waren eertijds de wapens geschilderd van de zeven Provinciën; in den Franschen tijd werden die wapens met verf bestreken; alle pogingen om die verf er van te verwijderen, mislukten. De Franschen hakten aan den voorgevel ook het hardsteenen Nederlandsche wapen weg, en spaarden het wapen van de gemeente.

Op mijne audientie verscheen alleen J.J. Oudegeest, predikant; hij deelde mede, dat zijne kerk een monument was verklaard van geschiedenis of kunst; vóór ± 25 jaar had het Rijk aan de

restauratie f. 36.000 ten koste gelegd; nu waren er weer groote reparaties noodig, zijne gemeente was te arm om die te betalen; door het vertrek van den kostschoolhouder Reesink hadden enkele notabele protestanten: notaris De Koning, Dr. Van Staveren, de rentmeester Ziedzes des Plantes de gemeente verlaten, omdat er geen uitgebreid lager onderwijs voor hunne kinderen te krijgen was. Hij vroeg mijn voorspraak om nogmaals door het Rijk geholpen te worden. (De wethouders ontkenden, dat die heeren om gebrek aan goed onderwijs vertrokken waren; zij gaven voor dat vertrek andere redenen op).

De toestand der armenklasse laat weinig te wenschen over; slechts 14 menschen verdienen hun brood buiten de gemeente; het bestuur der godshuizen is feitelijk algemeen armbestuur; het bedeeft niet zelf, maar geeft subsidie aan de armbesturen der verschillende gezindten, wanneer deze de noodzakelijkheid daarvan aantoonen; het protestante armbestuur weigert rekening en begroting over te leggen, en krijgt om die reden niets.

Blijkens het deswege door Klasens aan mij uitgebracht verslag gaf het onderzoek der gemeente-administratie geen aanleiding tot bemerkingen.

's Gravenmoer

Den **8 Juni 1900** kwam ik weder in deze gemeente; ik bezocht dienzelfden dag Geertruidenberg en Dongen; ik ontbeet in Oosterhout bij Van Riel, hotel Koppelpaarden en at te Waalwijk bij Verwiel. Ik vond nog hetzelfde Dagelijksch Bestuur als bij mijn vorig bezoek. Heel veel tijd, om mij met de Heeren te onderhouden was er niet, doordat ik een druk bezochte audientie had. In de eerste plaats verscheen Dominee Brutel de la Rivière, hervormd predikant met den kastelein De Jong, denzelfden, die voor 4 jaar ook kwam klagen.

De dominee had allerlei grieven tegen den burgemeester: vooreerst, de secretarie was in diens huis; de burgemeester genoot daarvoor f. 150 huur van de gemeente; als men dat bedrag kapitaliseerde zou men een raadhuis met veldwachterswoning kunnen bouwen; als men nu op de secretarie kwam, vond men die ingericht als de huiskamer van den burgemeester, men trof er diens vrouw en dochter aan; Brutel wilde, dat de communicatie van de secretarie met de woning van den burgemeester verbroken werd, zoodat hij, die op de secretarie moet zijn, niet bij den burgemeester zou behoeven aan te bellen. Ik antwoordde, dat hij zich moest beklagen bij den Raad.

Brutel klaagde vervolgens over den veldwachter; deze speelde billart in de herbergen; soms legde hij er een kaartje; op het politieeur werd niet gelet. De veldwachter maakte echter geen misbruik van drank. Brutel klaagde daarna, dat de burgemeester hem had aangeklaagd bij het klassikaal bestuur van N. Brabant en Limburg; de ouderlingen Loeff (burgemeester), Bijl (ontvanger) en van Willigen (hoofd der school), hadden door eene vrouw eene verklaring laten afgeven, dat de dominee haar tot oneerbare handelingen had willen verleiden; die verklaring was door hen opgezonden aan het klassikaal bestuur; daarop was een onderzoek gevolgd door Mr. De Menthon Bake c.s. waarop de vrouw verklaard was niet wel bij het hoofd te zijn, en de drie aanklagers uit hunne betrekking tot de hervormde kerk ontzet. Van deze beslissing waren de aanklagers in beroep gekomen bij de synode, en daar hing de zaak nog.

Ik antwoordde den dominee, dat ik met deze zaak niets te maken had; dat hij n.m.m. die vrouw wegens laster bij de Justitie moest aanklagen; dat, als hij zich bij mij over den burgemeester wilde beklagen, hij dat schriftelijk moest doen. Een landbouwer Van Loon had eene onbegrijpelijke klacht over het dienen van zijn zoon bij de militie, voor ± 8 jr. en over het afstand teekenen van grond, voor ± 5 jr; ook hij zal zich schriftelijk tot mij wenden. Nijenhuis, Gegageerd Adjudant O.O.I.L. vraagt vergunning om kraaien, eksters, en 's winters om ganzen te schieten. J. Crist, boomsnoeier, en P. Crist schoenmaker, vader en zoon krijgen naar hunne meening niet genoeg van het armbestuur.

De toestand van de behoeftige klasse in 's Gravenmoer is gunstig; er hooren veel schippers in deze gemeente tehuis; zij zorgen in den regel zeer goed voor het schoolgaan hunner kinderen. Er wordt in de gemeente veel kant gemaakt voor de mutsen van de Hollandsche en Zeeuwsche boerinnen; de kantwerkers verdienen daarmee ± f. 0,60 daags. Vroeger waren die verdiensten aanzienlijk hooger. De burgemeester bracht mij in een kleine woning in welke ik gelegenheid had, eene kantwerkster aan het werk te zien.

Tegenover de woning van den burgemeester, aan de andere zijde van den weg, heeft de Heer Gompertsz eene mooie villa gebouwd. Gompertsz (familie van Wertheim en Gompertsz, A.C. Wertheim was zijn curator) was onder curateele gesteld en besteed te 's Gravenmoer; hij moest daar werken op de secretarie; nu is hij getrouwd, heeft zich een huis gebouwd, en is te 's Gravenmoer blijven wonen. Op de secretarie komt hij niet meer.

Op de secretarie heeft de burgemeester hulp van zijn eenigen zoon (de burgemeester heeft ook nog een dochter), 1/3 cand. not.; werkzaam ten kantoren van notaris Van Ekelen te Oosterhout. De burgemeester reed met mij mede tot aan de grens der gemeenten 's Gravenmoer en Waspik; aan de Hooge Brug toonde hij mij, dat de leuninggen minder goed waren en dat ze zeer onsterk waren; meerdere palen waren reeds afgeknapt; zelfs kleine kinderen zouden dat gedaan hebben. De naam van de gemeente 's Gravenmoer duidt aan, dat de bodem veenachtig is. Tegenwoordig wordt er niet meer verveend(?) omdat de turf te goedkoop is.

Blijkens het door Klasens uitgebracht verslag waren de rechten, in drie kwartalen verschuldigd wegens verrichtingen van den Ambtenaar van den burgerlijken stand, in ééns verantwoord. De ontvanger moet een hulpjournaal aanleggen voor verpachting van hooiland, hakhout en bagger. De politieverordening dagteekent nog van vóór de invoering van het nieuwe strafwetboek.

Dongen

Den **28** [moet zijn 8] **Juni 1900** kwam ik weer in deze gemeente; ik bezocht dienzelfden dag Geertruidenberg en 's Gravenmoer, ontbeet in het hotel Koppelpaarden (eigenaar Van Lier) te Oosterhout, en at te Waalwijk bij Verwiel. In het bestuur van de gemeente is sinds mijn vorig bezoek eenige wijziging gebracht; de burgemeester is niet meer uitsluitend baas, zooals vroeger; er zijn enkele zelfstandige menschen in den Raad gebracht; een van deze, Maas, werd wethouder.

Om dit te kunnen bewerken werd door Bressers eene kiesvereniging opgericht, onder presidium van den looier Van Gool. De burgemeester schijnt zich in het onvermijdelijke te schikken. Het gaat den leerlooiers in Dongen goed; zij hebben de laatste 25 jaren veel geld verdiend; meer dan de 25 jaren tevoren. Dit komt vooral door de uitbreiding van het bedrijf, want op iedere kuip wordt niet zooveel verdiend als vroeger, maar er zijn veel meer kuipen. De looiers zijn goed op de hoogte van hun vak, zij blijven bij de zaak en werken hard; door de week zal er nooit een enkele in de herberg komen.

Een groot deel van de bevolking (\pm 900) is schoenmaker; de bazen werken met 20 à 25 knechts, meestal huiswerkers. Daar heerscht weer in ergerlijke mate de gedwongen winkelnering; 2/3 van de schoenmakers moeten zich daaraan onderwerpen; daardoor gaan de schoenmakerijen slecht; de knappe werklui willen zich niet laten dwingen; daardoor verloopt de zaak, want er wordt slecht werk geleverd: de bazen vragen niet: wat kan die knecht?, maar: hoeveel verdien ik aan hem in mijn winkel?

Door die gedwongen winkelnering maken de overige winkeliers in Dongen buitengewoon goede zaken; zij regelen hunne prijzen naar de winkels, waar gedwongen gekocht wordt; geen wonder, dat men in Dongen zoo reikhalzend naar eene tramverbinding met Tilburg uit ziet. Bij de leerlooiers bestaat geen gedwongen winkelnering; deze hebben trouwens minder personeel in dienst.

Het gaat den boeren in Dongen slecht; volgens B. en W. zijn de boeren lui en onbekwaam; vele boerderijen zouden te koop zijn. Voor een half jaar is er eene coöperatieve roomboterfabriek opgericht; die moest dagelijks 10.000 liter verwerken, maar kan niet meer dan 6.000 liter krijgen. De toestand van de armenklasse is goed, althans zeer bevredigend; buiten de gemeente behoeft niemand te gaan om werk te zoeken. Op mijne audientie verscheen niemand dan het Statenlid Bressers; hij vroeg mij, of ik het Gasthuis niet zou willen komen zien; hij is daarvan regent, ik meen zelfs voorzitter van regenten. Aangezien daarvoor de tijd te kort was, zeide ik het hem toe bij gelegenheid van een volgend bezoek.

Ik besprak met B. en W. nog de fout van den Raad, die den onderwijzer Benders ontsloeg, en op dat besluit geene goedkeuring vroeg van Gedep. Stat. Ook hun koppig tegenstreven tegen de regeling omtrent het onderhoud van den Groenendijkschen haven, waarbij zij tenslotte zoo verstandig waren, eieren voor hun geld te kiezen, en het hoofd in den schoot te leggen. B. en W.

verklaarden hun verzet met de opmerking, dat de Groenendijksche haven buiten de gemeente ligt, en dat de gemeente – ook indirect – zoo goed als geen voordeel van heeft; als die haven aan de gemeente geld moest kosten, dan wilden zij die liever abandonneeren.

Ik vernam van B. en W. dat de Heer Aarts nog steeds vergeefs zocht naar de oplossing van de vraag hoe hij beweging moet krijgen in zijne automobielen; zij vreesden, dat Aarts niet zou slagen, en dat hij veel geld in de zaak zou laten zitten. Van exploitatie van eene automobilen onderneming Dongen-'s Gravenmoer-Waspik was dan ook nog geen sprake. De nieuwe weg Dongen-Tilburg was bijna gereed; behalve de tram Dongen-Rijen-Tilburg, wilde men ook een tram Dongen-Tilburg. Met den aanleg van den nieuwen weg wordt op een tram gerekend; de kunstbaan ligt niet zuiver midden in den weg. Men had niet veel lust, om de exploitatie van den tram Dongen-Tilburg in handen te geven van de Zuiderstoomtram Mij., omdat de tarieven van die Mij. circa 30% hooger zijn dan die van de Meijerij.

Blijkens het door Klasens deswege uitgebrachte verslag waren er bij het onderzoek der gemeentelijke administratie enkele kleine opmerkingen gemaakt; mondeling was beloofd, daarop in het vervolg te zullen letten.

Dommelen

Den **14 Juni 1900** verscheen Adr. v.d. Eynden, het bewuste hoofd der school, te mijner audientie. Hij vroeg mij raad, wat hij toch moest doen; als de ouders hunne kinderen naar zijne school wilden zenden, verschenen bij hen het lid van den raad Van Keersop, of de wethouder Willems; dan worden de ouders door hen gedwongen, om van hun voornemen af te zien; zoo was het nog pas gebeurd met eene weduwvrouw: deze durfde nu haar zoontje niet naar zijn school zenden en wilde het kereltje niet naar Valkenswaard laten gaan. Het gevolg was nu, dat het kind niet naar school ging, en zonder onderwezen te worden rondliep.

De wethouder Willems was vooral op het hoofd der school gebeten, wanneer hij (Willems) te veel drank op had; alsdan raakte het kant noch wal. Ik raadde v.d. Eynde, om te trachten uit Dommelen vandaan te komen; hij antwoordde mij, dat hem zulks onmogelijk was; de burgemeester had hem voor drie maanden een bewijs van goed gedrag geweigerd.

Augustus

Ossendrecht

Den **28 augustus 1900** kwam ik weer in de gemeente Ossendrecht; sinds mijn vorig bezoek was daar een nieuwe Roomsche kerk gekomen; met B. en W. ging ik die even kijken. Vervolgens ging ik met B. en W. kijken naar de fabriek van peekoffie van de weduwe C. Mattheussens en Zonen en zag daar de bereiding der cichoreiwortels. Ik werd door een zoon rondgeleid en vernam dat de concurrentie zoo hevig was doordat een andere zoon uit de zaak getreden was, zich als fabrikant gevestigd had naast de zaak zijner moeder en nu scherp concurreerde.

Door de wet van 1897 werden de inkomsten ± f. 2.500 beter; de 70 procenten op het personeel werden toen afgeschaft, en een bestaande grintweg veranderde in een keiweg, wat aan de gemeente f. 26.000,- kostte. Op mijne audientie verscheen niemand. De laatste periodieke raadsverkiezingen liep zonder stemming af met herkiezing der aftredende leden. De burgemeester maakte nu een goede indruk.

Van de 2.600 zielen zijn er ± 50 Protestant; er is een Protestant raadslid. De Protestanten betalen 1/7 van den heelen hoofdelijken omslag.

Putte

Den **28 Augustus 1900** kwam ik weer in Putte. Sinds mijn vorig bezoek was een ledigstaand lokaal van de openbare school ingericht tot raadhuis. Na invoering van leerplicht zal dat lokaal vermoedelijk weer voor de school noodig zijn; Putte zit dan weer zonder raadhuis.

Van B. en W. vernam ik, dat het mattenvlechten wel werk geeft in Putte, maar dat het zoo bedroevend was, dat er slechts enkele afnemers waren, en dat deze de gedwongen winkelnering hadden ingevoerd; de werknemers, die toch al slecht betaald werden, waren daardoor van oneindig mindere conditie, doordat ze nooit een cent geld in handen kregen.

Verbod van gebruik van vreemd geld zou in Putte niet te handhaven zijn; men ging veelal in de winkels van Belgisch Putte; in Hollandsch Putte is geen f. 100 Hollandsch te krijgen; als de menschen naar stad gaan, gaan ze naar Antwerpen.

Op mijne audiëntie verscheen de wethouder Teijsen; die klaagde over den veldwachter; hij ondervond geene bescherming voor zijne goederen; bovendien werd niet gelet op het muziek maken in de herbergen. Ik heb Teijsen gezegd, dat hij zich met zijn klachten tot den burgemeester moest richten; hielp dat niet, dan kon hij zich later schriftelijk tot mij wenden. De nieuw benoemde gemeente-ontvanger, Ketelaars, tevens waarnemend rijksontvanger, kwam zich aan mij voorstellen.

Van Hooijdonk en Gijsen klagen over te hoogen aanslag in den hoofdelijken omslag. De burgemeester, door mij gehoord over de klachten van Teijsen, erkent, dat de veldwachter meer dienstijver kan hebben; maar zegt tevens, dat Teijsen tegen den veldwachter is, omdat deze met de raadsverkiezingen, niet voor Teijsen wilde werken. De klachten van Hooijdonk en Gijsen waren gegrond; zij waren vrienden van den burgemeester, en werden daarom door de tegenwoordige meerderheid gekneveld.

Wat de muziek in de herbergen betreft, volgens den burgemeester werd daartegen zoo veel mogelijk gewaakt; het was moeielijk bekeuringen te maken, maar in 1899 waren er toch ruim veertig verbalen geweest wegens allerlei herbergoovertredingen, muziek maken enz. enz., meestal door de marechaussee opgemaakt; de gemeenteveldwachter had er vijf opgemaakt. De muziek in de herbergen was niet te keeren; in alle naburige gemeenten ging het juist als in Putte; in Hoogerheide was het nog veel erger.

Ik heb den veldwachter, Puttenaar van geboorte, sinds vijftien jaar veldwachter, laten binnenkomen en hem tot het aan den dag leggen van meer dienstijver aangespoord; bij gegrond bevonden ernstige klachten dreigde ik hem met ontslag. De secretaris Leijs meende, dat ik hem zocht; hem gezegd, dat het tegendeel waar was, en dat ik veeleer steeds tot gematigdheid en vrede had aangespoord; hem gezegd, dat, als er weer eens eene burgemeestersvacature in Putte kwam, en Putte was nog zoo verdeeld als nu, dat er dan vermoedelijk weer naar een vreemden burgemeester zou gezocht worden.

Ik nam de localiteit van de openbare school (3 goed ingerichte lokalen) in oogenschouw; de leerlingen waren er niet. Den burgemeester, die mij had uitgenoodigd iets bij hem te gebruiken, had ik bericht, tot mijn leedwezen verhinderd te zijn om van zijne uitnodiging gebruik te maken. De rijke pastoor, die ik in 1896 in Putte had aangetroffen, was overleden; dat was een zware slag voor de gemeente, omdat hij veel goed deed in de gemeente, en omdat hij hoog was aangeslagen in den hoofdelijken omslag.

Woensdrecht, Hoogerheide en Hinkelenoord

Den **29 Augustus 1900** kwam ik weer in Woensdrecht. Op mijne audientie verscheen niemand. Ongeveer 200 menschen gaan in Duitschland werken; dat heeft volgens B. en W. geen slechten invloed op hun karakter. Wel bederven zij, en voornamelijk de vrouwen, door het werken op de suikerfabrieken; daar wordt aan de vrouwen jenever geschonken, daar leeren zij drank gebruiken; daardoor gaan de vrouwen met kermis enz. in de herbergen, en drinken ook daar jenever.

De menschen in Woensdrecht schijnen sterk, en goed bestand tegen zwaren arbeid; zij zijn niet te lui om te werken. Tot hun 40ste jaar werken ze in Duitschland, of elders als polderwerker. Dan komen ze, half versleten, in Woensdrecht terug en worden dan boerenarbeider; als zoodanig zullen ze gemiddeld f. 275 's jaars verdienen.

Ook de vrouwen werken veel, en verrichten mannenarbeid, met name korenmaaien enz.; de burgemeester, die eene eigen hofstede heeft; eene hofstede van 120 H.A. gepacht heeft van Völcker en met een bedrijfsboer bewerkt; eene hofstede van 54 H.A. gepacht heeft en met een bedrijfsboer exploiteert; en bovendien de Anna Mariapolder beboert (212 H.A.) voor de eigenaren; de burgemeester vertelde mij dat hij meermalen 60 vrouwen en vooral meisjes tegelijk in het werk had aan het maaien van de oogst.

Van de raadsleden woont een wethouder (Kuilen) en een raadslid te Woensdrecht; een wethouder (Melsen) en een raadslid te Zuidgeest; twee raadsleden en de burgemeester te

Hoogerheide. In het geheel slechts één brandspuit, nl. te Woensdrecht; elders in de gemeente is geen water te krijgen; ik raadde het slaan van nortonputten aan.

Men was zeer gesteld op een harden weg langs den spoordam naar Zeeland; daar is met Zeeland veel verkeer; men gaat in Zeeland graan, vee en paarden koopen; de Zeeuwen weiden veel vee onder Woensdrecht vet; een harde weg zou het verkeer zeer vergemakkelijken. Dan kwam er tevens meer verkeer tusschen de twee markten van Bergen op Zoom en Goes.

Te Hoogerheide was vroeger eene parochiekerk; die werd te klein en zou vergroot worden; Woensdrecht wilde eene eigen parochie; de bisschop weigerde die; desniettegenstaande bouwde Woensdrecht toch een eigen kerk; de bisschop bleef een pastoor weigeren; geheel Woensdrecht weigerde toen, om te Hoogerheide ter kerk te gaan; niemand hield meer Paschen. De zieken stierven onbediend; dat duurde zo een jaar of drie. Toen gaf de bisschop toe; hij benoemde tot Pastoor te Woensdrecht den Heer Van Mens, een rustend missionaris uit de West; eertijds redemptorisch, wegens ziekte gerepatriëerd en toen uit de orde getreden.

De Heer Van Mens, die reeds ruim 15 jaar pastoor te Woensdrecht is, heeft een groot fortuin, dat hij in het belang van zijne gemeente besteedt; hij liet de kerk vergrooten; stichtte een liefdehuis met zes zusters, en geeft veel aan armen, weduwen en weezen; sinds hij te Woensdrecht is kwamen er geen armen vandaar meer hun nood klagen bij den burgemeester te Hoogerheide.

De burgemeester meende, dat Van Mens reeds minstens f. 70.000 in het belang van zijne parochie had besteed; Van Mens gaf zich bijzonder veel moeite, dat de menschen, vrouwen en kinderen, goed werden onderwezen, goed werden opgevoed, zich goed gedroegen. Er zijn in de gemeente 65 kroegen, het dansen zit de bewoners in het bloed; er is veel muziek in de herbergen, ook al geeft de politie zich veel moeite om die te weren; de menschen zetten overal posten uit, wanneer er gedanst wordt; daardoor zijn de herbergiers vaak moeilijk te snappen. De menschen komen soms dansende van hun werk uit den polder.

Mond- en klauwzeer kwam in 1899 te Woensdrecht door Hollandsch vee, dat daar per spoor uit het Noorden werd aangevoerd, vandaar naar België werd gedreven, te Santvliet 10 dagen in de quarantainestallen werd geplaatst en dan weer besmet langs den grooten weg werd terug gedreven naar Woensdrecht.

Huybergen

Den **29 augustus 1900** kwam ik weder in Huybergen. Ik reed den klinkerweg van Hoogerheide naar Huybergen, en betaalde twee tolleren; de burgemeester Van Agtmaal deelde mij later mede, dat ik geen tol had behoeven te betalen. De heele gemeente was gevlagd.

Men vervangt in den weg Hoogerheide-Huybergen de klinkers gaandeweg door keien; in 1900 besteedde men daarvoor f. 1.200,- en verving 196 M1. Oud archief is door Rijksarchivaris voor ± 2 jr naar 's Bosch overgebracht zeer ten genoëge van den burgemeester-secretaris.

Audientie verleend aan pastoor, die een lange speech hield, oud-pastoor, en rector van instituut; de heeren kwamen tegelijk binnen. Daarna den oud-burgemeester Van Agtmaal ontvangen; deze was pas hersteld van eene zware influenza.

Men verlangt nu sterk naar een harden weg door de Wouwsche plantage; de markt te Bergen op Zoom wordt veel minder; daar komen tegenwoordig veel minder kooplui. Om die reden gaan de boeren van Huybergen thans te Roosendaal ter markt. Ze hebben wel een harden weg via Esschen en Nispen, maar dan hebben ze veel last van de Belgische douanen; het duurt soms meer dan twee uren, dat de karren, van Roosendaal terugkeerende, te Esschen door de douanen worden opgehouden.

Ik nam den burgemeester Van Agtmaal in mijn rijtuig en reed met hem langs den bestaanden zandweg, langs "het Hof" (woning van Emsens, electrisch verlicht) naar "Pindorp", uiterste punt van den verharden weg, van de zijde van Wouw. Ik zag toen, dat Emsens een eigen tramspoor heeft van zijne steenfabriek te Pindorp naar zijne woning, en vandaar weer naar het station te Wouw. Emsens heeft dus gelegenheid om steenen, hout enz. te vervoeren; hij zou vooral gaarne een harden weg hebben van zijne woning naar het station te Esschen. Aan den thans ontworpen harden weg zou hij eene subsidie van f. 5.000,- willen geven, benevens kosteloozen afstand van den benodigden grond, omdat die weg dan verder van zijne woning kwam te liggen, en de publieke weg als dan niet meer langs "het Hof" zou loopen.

Bij nadere kennismaking viel de nieuwe burgemeester nogal mede. Aan den te verharderen weg door de Wouwsche Plantage liggen onder Huybergen een twaalfstal boerderijen en veel bouwland, volgens Van Agtmaal het beste land uit zijne gemeente; onder Wouw liggen langs dien weg voornamelijk bosschen, allen eigendom van den Heer Emsens.

Wouw

Den **29 augustus 1900** kwam ik weder te Wouw; men is, onder leiding van Cuypers bezig met de verdere restauratie van de kerk; met B. en W. ging ik even daarnaar kijken, vooral ook om de mooie beelden, met name den monnik voor de biechtstoel van den pastoor nog eens terug te zien. Men is zeer tevreden over den secretaris Goosen; hij is sinds 3 jaar secretaris; hij kreeg zijne opleiding van den voormaligen secretaris van Wouw, den Heer Van Son, thans 1ste. ambtenaar ter secretarie van Breda. Hij is ongehuwd en woont bij zijne moeder, die een herberg heeft.

De leden van den Raad zijn slecht over de gemeente verdeeld; 1 woont te Heerle, 1 op de Vijfhoek, 1 op de Wouwsche hiel en 8 te Wouw. Van de 8 leden, die thans te Wouw wonen, woonden er 2 vroeger respectievelijk te Spellestraat en te Moerstraten; zij deden hunne zaken aan kant en gingen rentenieren te Wouw; zij legden hun mandaat als raadslid helaas niet neer. De nieuwe burgemeester, Daverveldt, woont te Heerle; hij maakt bij nadere kennismaking een gunstigen indruk; zeer wijselijk bedankte hij voor het aanbod, om lid van den gemeenteraad te worden. De wethouder Luijckx is de schoonvader van Testers te Halsteren; Luijckx lijkt mij een groote schreeuwer en een lastige vent; hij moet zeer rijk zijn; men schat hem op een half miljoen! Zeer verkeerd wonen de drie veldwachters van Wouw, alle drie te Wouw; zij moeten om de beurten nachtdienst doen, wat ook al af te keuren is.

Men voelt te Wouw blijkbaar heel weinig voor een harderen weg naar Huybergen; het raadslid Raaymakers had met 7 tegen 4 stemmen een raadsbesluit weten door te drijven, om daarvoor 75% aan de Provinciale Staten te vragen; moest dat besluit nu nog genomen worden, dan zou het volgens den burgemeester vermoedelijk niet meer genomen worden. De burgemeester vreesde zelfs, dat de Raad ongenegen zou zijn om de kosten te voteeren, om een behoorlijk plan op te laten maken. Onder Huybergen liggen aan dien weg een twaalfstal boerderijen en veel bouwland, volgens Van Agtmaal het beste land uit de gemeente; onder Wouw liggen langs dien weg voornamelijk bosschen, allen eigendom van den Heer Emsens.

B. en W. zaten in de war met het ruimen der watergangen langs de wegen; vroeger deden de boeren dat; zij behielden dan het uitkomende, en maakten daar mest van. Thans wilden de boeren dat niet meer doen; zoude de gemeente het nu doen, dan had men wel 4 vaste arbeiders noodig. Ik gaf het denkbeeld aan, om te trachten deswege een straatbelasting te heffen, omdat de wegen niet te onderhouden zijn, als de sloten vol water blijven staan doordat ze niet geveegd worden.

Op mijne audientie verschenen de pastoors van Wouw en van Heerle; zij kwamen bedanken voor de benoeming van v. Daverveldt tot burgemeester van Wouw; daarna verscheen de Heer Raymakers, die het verharderen van den weg Huybergen-Wouw bij mij kwam bepleiten en daarna vroeg, of hij misschien ook de reden mocht weten, waarom ik hem niet had aanbevolen voor burgemeester van Wouw. Die reden zeide ik hem natuurlijk niet.

Dinteloord en Prinsenland

Den **30 Augustus 1900** kwam ik weer in Dinteloord. Van B. en W. vernam ik, dat de gronden meestal in eigendom toebehoren aan uitwonende eigenaren. Het Kroondomein heeft daar o.a. 14 hoeven; bij ieder hoof ligt ruim 50 H.A. grond. Rentmeester van het kroondomein is de Heer Groeneveld te Roosendaal. In 1875 werd door de boeren \pm f. 75,- per H.A. betaald; die pacht liep af tot 1895 toen \pm f. 55 per H.A. besteed werd. Sinds loopt de pacht weer op, en wordt thans f. 60 en f. 61,- besteed.

Volgens B. en W. moet de oorzaak daarvan niet gezocht worden in het feit, dat het den boeren thans beter gaat dan vroeger, maar veeleer daarin, dat de boerenzoons gaarne willen trouwen, en dan eene plaats, die openkomt, tegen elkaar opdrijven. Zij rekenen er dan op, dat, wanneer zij

later de pacht niet mochten kunnen betalen, hun van de ontbrekende pachtsom kwijtschelding zal worden verleend.

De gronden te Dinteloord moeten volgens B. en W. van goede kwaliteit zijn; 35.000 K.G. beetwortels per H.A. is eene normale opbrengst. Er worden veel beetwortels verbouwd; in 1900 wordt door fabrikanten f. 9,50 per 1.000 K.G. besteed; er wordt f. 70,- per H.A. voorschot gegeven. De boeren moeten de beetwortels wieden, opdoen en aan het schip leveren.

De zedelijkheid der bevolking laat volgens B. en W. veel te wenschen over; het is volgens hen eene zeldzaamheid, wanneer er een huwelijk voltrokken wordt, dat geen "moeten" is. Er werden in 1899 zesentwintig huwelijken gesloten; het zou dikwijls zeer veel moeite kosten, om den man te bewegen het meisje, dat zich aan hem had gegeven, te trouwen.

In alle standen is het eene zeldzaamheid, wanneer de moeder haar kind kan voeden; volgens de doctoren wordt dit veroorzaakt, doordat de individuen in levenskracht achteruit gaan. De kinderen worden dan met de flesch groot gebracht; de sterfte is alsdan buitengewoon groot. De wethouder Breure verwekte 18 kinderen, van welke er nog slechts 3 over zijn; de wethouder Vogelaar kreeg 10 kinderen, van welke er hem slechts 1 overbleef; alle deze kinderen stierven aan zoogenaamd "kopergroen"; geen enkel werd een jaar oud; de meesten stierven na 4 of 5 dagen; een enkele haalde de drie maanden.

Er zijn te Dinteloord twee doctoren gevestigd; van jaar tot jaar hebben zij om beurten de armenpraktijk. Zij zijn goede vrienden. De oudste van de twee vervaardigt Haarlemmerolie en pillen, en verdient daarmee meer dan met zijn praktijk.

Op voorstel van den tegenwoordigen wethouder Breure (die op eene hoeve van het kroondomein woont, en te verstaan gaf dat de rentmeester hem het vel over de ooren haalde) werd voor ± 20 jaar te Dinteloord een paardenmarkt opgericht; die markt bloeit zeer; in 1899 kwamen er 600 paarden op de markt.

Doordat er niemand op mijne audientie verscheen, had ik tijd, om met B. en W. naar het Dintelsas te gaan en dat in oogenschouw te nemen. Het Dintelsas werd in 1828 gebouwd, en beantwoordt in het geheel niet meer aan de behoeften van den tegenwoordigen tijd. Doordat de schepen steeds grooter worden, zou er volgens den sasmester over 10 jaar geen enkel schip meer kunnen geschut worden. Men kan thans schepen schutten van 90 voet = 28 Meter; de grootere schepen moeten doorvaren in de tien minuten, wanneer het water buiten en binnen even hoog staat.

Men verlangt in Dinteloord zeer naar eene tramverbinding met Willemstad, en vandaar via Numansdorp met Rotterdam; aan eene verbinding met Steenberg en de Noordbrabantsche steden hechtte men minder. Men betreurde het zeer, dat G.S. de plannen van de Rotterdamsche tramwegmaatschappij (plan Gerichard) niet hadden gesteund.

Nieuw Vossemeer

Den **30 Augustus 1900** kwam ik weer in de gemeente. Ik moest opnieuw tot den secretaris (Buijsen) een ernstig verwijt richten, over de verregaand slordige wijze, waarop door hem het gemeenteverslag over 1899 was bewerkt; de secretaris verontschuldigde zich met te zeggen, dat hij zooveel te doen had, en de bewerking had overgelaten aan een klerk. Ik zeide hem toen, dat dit geen excuus was; dat de gemeente slechts 1.200 zielen had, en hij zijn werk best af kon; ik was daags tevoren in Wouw geweest; Wouw heeft ruim 4.000 zielen; daar was alles uitstekend in orde; alles wordt daar, zonder hulp, persoonlijk bewerkt door den 26-jarigen secretaris.

De algemeene begraafplaats van Nieuw Vossemeer, 90 centiare groot, ligt ten oosten van Steenberg!!! Als keurmeester van bedorven vleesch en spek treedt de veldwachter op! Ambachtsheeren van Nieuw Vossemeer zijn Tak van Poortvliet en een groot aantal andere Heeren. De ambachtsheeren hebben jaarlijks eene vergadering en een diner in het Hotel de Hollande te Bergen op Zoom, eigenaar de Heer Daun. Zij laten hunne belangen behartigen door den Heer De Graaf, burgemeester van Oud Vossemeer. Zij hebben o.a. het heerlijk jachtrecht dat zij laten uitkoopen; daarvoor wordt van f. 7 tot f. 15 per H.A. besteed. In die jacht, voor f. 300 gehuurd door Belgische heeren, worden jaarlijks 600 patrijzen en 400 hazen geschoten. In 1835 zou door 4 eigenaren met succes gepleit zijn tegen de ambachtsheeren over het heerlijk jachtrecht. De tegenwoordige eigenaren schijnen geen proces te durven wagen.

De vette, vieze burgemeester Martelmans, zoowel als zijn secretaris Buijsen, maken een onaangename indruk. Als ik weer eens in Nieuw-Vossemeer kom moet er om gedacht worden, dat het aanbeveling verdient over Oud-Vossemeer en Tholen naar Halsteren te rijden; dan kan ik de beide veren over de Eendracht zien.

Halsteren

Den **30 Augustus 1900** kwam ik weer in Halsteren. De wethouder De Ram was afwezig. Ik wees B. en W. op het groot aantal levenloos aangegevenen 13, op 132 geboorten. Ik vernam, dat er eene verordening gemaakt was, waarbij het zich masqueren met Vastenavond verboden werd; die verordening was bijna niet te handhaven, omdat de straffen, door den kantonrechter opgelegd, zoo licht waren; vier getrouwde vrouwen, bekeurd wegens het zich verkleeden als mannen, kregen slechts f. 0,50 boete. Evenzoo ging het met muziek, en dansen in de herbergen; voor een gezelligen avond hebben de menschen wel f. 0,50 boete over. Het volk te Halsteren is zeer ongebonden; de vrouwen hebben leeren drinken op de suikerfabrieken te Steenberg en te Bergen op Zoom. Het is niets vreemds, wanneer meisjes of vrouwen, zonder mannelijke geleide, met Kermis of vastenavond in een herberg gaan om een borrel te drinken.

Voor al aan de oesterputten is geen toezicht; mannen en vrouwen werken daar samen, en gaan 's avonds in het donker samen naar huis, zeer ten nadeele van de zedelijkheid. Circa 300 inwoners werken in Duitschland; zij komen tegen de suikercampagne naar huis; die heeren verteren des Zondags minstens f. 2,50 per hoofd. De kasteleins vormen eene groote macht; men kijkt hen veel te veel naar de oogen.

De gemeentegeneesheer moet 40 zielen, door B. en W. aan te wijzen, kosteloos behandelen; voor de meerderen wordt hij betaald door de gemeente. Deze regeling werkt goed.

Burgemeester niet erg tevreden over den veldwachter te Halsteren; die van de Lepelstraat doet goed zijn plicht.

De boterfabriek van Bogers (zoon van den wethouder) gaat slecht; ingericht voor 2.000 Liter melk; er wordt slechts 600 Liter verwerkt. De drie oester- en mosselenkwekerijen maken slechte zaken; men schrijft dat toe aan het leggen van den spoordam te Woensdrecht. De houtenborstelblokkenfabriek gaat goed.

Door het stichten van de Verbeekstichting door Verbeek, een zwager van Testers, wordt de gemeente finantieel zeer ontlast, doordat \pm 60 meisjes daar ter school gaan; het bestuur heeft aan de gemeente eene subsidie gevraagd voor eene bewaarschool. Wordt dat subsidie verleend, dan wordt ook de meisjesschool vergroot, en Halsteren niet gedrukt door de invoering van leerplicht.

Vier leden van den raad, onder wie de wethouder Bogers, wonen te Lepelstraat; 7 leden van den raad, onder wie de wethouder De Ram, wonen te Halsteren. De burgemeester heeft juist een nieuw huis gebouwd, vlak tegenover het Raadhuis. De secretaris Van Beckhoven heeft juist zijne vrouw verloren.

Naar het schijnt, kan de burgemeester minder goed met den secretaris; de verhouding van B. en W. laat niet te wenschen over. In den Raad ondervindt de burgemeester veel tegenstand van Testers met diens aanhang; Testers die een groot fortuin heeft, had zelf burgemeester willen worden; hij requesteerde echter niet, maar wachtte, totdat men het hem aanbood; hij wachtte tevergeefs. Testers heeft veel invloed, doordat hij aan het eene raadslid land verhuurt, aan een ander geld leent, een derde werk verschaft enz. enz. Pillot had mij te dineeren gevraagd; ik bedankte.

September

Princenhage

Den **1 September 1900** kwam ik weer in de gemeente; ik vond nog dezelfde wethouders als voor 4 jaar; de wethouder Van Baal is 81 jr.: een krasse verstandige boer; ook de wethouder Romme is een landbouwer. De leden van den raad wonen over de geheele gemeente verspreid: 5 in de kom, waaronder de burgemeester en de wethouder Van Baal, 2 in Bagben, 1 te Lies, 2 in Beek, 1 te Groot Overveldt (wethouder Romme), 1 te Klein Overveld, 1 te Briel. Geen rivaliteit

tusschen 's Princenhage en Beek of andere gehuchten; de burgemeester weet steeds zoo te schipperen, dat allen tevreden zijn en dat de gehuchten – Beek in de eerste plaats – zich niet verongelijkt achten.

Op mijne audientie verschenen slechts de secretaris Wermenbol (dien ik bij mijn vroeger bezoek niet gesproken had) en Dr. Batenburg, sinds 20 jr gemeentedoctor. Deze laatste prees de inwoners zeer; hij had geen boek van beteekenis; soms moest hij de menschen wel uitstel geven, maar ze eindigden steeds met te betalen. Degenen, daar hij aan te kort kwam, waren geene inboorlingen van Princenhage, maar werklieden van de suikerfabriek van Vriens, van een van de twee ijzergieterijen of van de sigarenfabriek van Boes; werkvolk dat dan hier en dan weer daar woonde.

De grond is bijzonder geschikt voor groenten- en fruitteelt, en wordt in de buurt van de kom betaald met f. 2.500,- tot f. 3.000,- de H.A. Toen de hoveniers gedupeerd werden door Engelsche handelaars, werd voor twee jaren de vereeniging "Brabantia" opgericht; de bekende onderwijzer Van Bloppoel was de ziel van de onderneming; hij wist, bij onbillijke behandeling door Engelsche firma's in 1899 een paar maal een proces door te drijven; Brabantia werd door den Engelschen rechter in het gelijk gesteld. Het is zeer jammer, dat Van Bloppoel juist verbonden werd als leraar aan de Rijkstuinbouwschool te Ommen. Het gaat den hoveniers bepaald zeer goed; zij hebben over het algemeen 2 à 3 koeien en verkoopen de melk langs de deuren te Princenhage. In het najaar, als er op de hofsteden minder werk is, gaan de jonge mannen werken op de suikerfabriek en verdienen dan hooge loonen. Volgens B. en W. werkt dat niet verkeerd op de zedelijkheid; het toezicht op drankgebruik in de fabriek is vrij sterk, in de fabriek werken geen vrouwen, de zoogenaamde "peermeiden" (vrouwen die de manden vullen bij het lossen van de schepen) komen uit Wagenberg.

De boeren maken zelf hun boter, volgens B. en W. zouden er ± 50 boeren zijn met ± 8 koeien; boeren brengen hun boter bij particulieren te Breda en bedingen veel geld; zij kunnen geen werkvolk krijgen en betalen f. 150 voor een knecht en f. 120 voor een meid. Het gaat den arbeiders en kleine luiden veel beter dan de boeren; een arbeider met een paar H.A. land heeft een ponney, waarmede hij eigen werk doet, anderen helpt, en zondags uitgaat. Iedere arbeider slacht twee eigen varkens, met de hammen wordt in de regel het meel enz. betaald; de menschen houden dan het spek enz. voor eigen gebruik over. Ook het gebruik van rundvleesch neemt zeer belangrijk toe. Voor ± 25 jaar waren er slechts twee slaggers, die ieder wekelijks ± een half beest verkochten; nu zijn er drie, die ieder 4 of 5 beesten slachten.

De winkelstand klaagt steen en been over de concurrentie van Eigen Hulp. Als ik weer eens in Princenhage kom moet ik met B. en W. de werkplaats voor herstelling van materieel van de Zuid Nederlandsche Stoomtrammaatschappij gaan kijken.

Teteringen

Den **1 September 1900** kwam ik weder in de gemeente; de leden van den raad wonen over de geheele gemeente verspreid: 2 (de burgemeester en de wethouder Backse) wonen in de kom; 1 (Snoek) op de Meerberg; 1 (wethouder van Dijk) aan den Teteringschen dijk; 1 (Oomen) op de Molengracht; 1 (van den Hout) aan den Zandberg; 1 (Schoenmakers) aan den Terheydenschen hoek.

Op 7 December 1900 moest de ritmeester Simon zijne waterleiding in orde hebben en electrisch licht leveren; zulks volgens de concessievoorwaarden van Teteringen; Simon deed nog niets dan een terrein in voorkoop vragen; hij stortte te Ginneken een waarborgkapitaal van f. 3.000; te Teteringen moest hij f. 1.500 waarborgfonds storten, hij bleef echter in gebreke zulks te doen. Simon woont met zijne familie op Laanzicht, een buiten te Teteringen; hij is echter meestal in Parijs, alwaar hij met Tindal samenwerkt tot het zuiveren van water, door middel van ozone. Een goede reden, waarom Simon nog niet begonnen was, wisten B. en W. niet aan te geven.

De grond te Teteringen is buitengewoon geschikt voor moezerij; aan den Teteringschen dijk en den Terheydenschen hoek besteedt men van f. 2.500 tot f. 3.000 per H.A. De hoveniers zijn buitengemeen werkzaam en oppassend; over het algemeen genomen gaat het hen zeer goed. Zij hebben gewoonlijk hun groenten en hun fruit 14 dagen vroeger rijp dan anderen; dit komt deels, doordat de gronden bijzonder geschikt zijn, en deels, doordat zij hun werk bijzonder goed

verstaan. Volgens B. en W. worden er vele aarbeien naar Engeland verzonden, en bereidt men er daar verf uit, dezelfde verf, die vroeger uit de meekrap gehaald werd; de aarbei zou feitelijk de meekrap verdrongen hebben.

De gemeente werd door den Minister gedwongen om eene school te bouwen; zij zal die uitgave brengen op de begrooting van 1901. Plantrecht langs de gemeentewegen hebben de belendende eigenaren niet; de bestaande beplantingen mogen vooralsnog blijven bestaan; doode of gerooide boomen mogen echter niet door anderen worden vervangen. Daar, waar de wegen voldoende ruimte bieden, plant de gemeente tegenwoordig.

Op territoir van de gemeente zijn twee lucifersfabrieken gevestigd. Ingezetenen van Teteringen werken daar bijna niet; het zijn vooral bewoners van Terheyden, die daar werken. In Terheyden was eertijds eene groote lampenfabriek; daar gingen de Terheydenaars werken; toen die fabriek werd stop gezet, ging het werkvolk veelal over naar de lucifersfabrieken te Teteringen. Op die lucifersfabrieken worden vooral jonge kinderen te werk gesteld; kinderen van 12 tot hoogstens 16 jaar; hun arbeid is goedkoop; zij doen het werk even goed als volwassenen.

Op het raadhuis te Teteringen hangen een pr schilderijen van v. Ginneken. v. Ginneken was een gewone boerenjongen, die merkwaardigen aanleg had voor schilderen; hij bekwaamde zich gedurende een pr jaren te Antwerpen aan de teekenacademie, en vestigde zich toen weer in Teteringen. v. Ginneken had als schilder een goeden naam; op later leeftijd werd zijn gezicht minder, en zijn werk daardoor min waardig.

Hans van Nispen woonde vroeger in Teteringen; de burgemeester was goede vrienden met hem, maar had veel last van hem; eens zelfs moest hij beslag leggen op zijn roerende goederen, op vordering van den advocaat Van Mens. Deze had voor v. N. geoccupeerd als advocaat en als procureur; toen v. N. aan den advocaat de rekening betaald had, werd hem de vordering van den procureur gezonden. Hij weigerde deze te betalen; vandaar een proces; toen moest de burgemeester beslag leggen op de goederen van v. N.

Terheijden

Den **1 September 1900** kwam ik weder te Terheyden. Zes leden van den raad, onder welke de burgemeester en de wethouder Van Dijk wonen te Terheyden; vijf leden, onder wie de wethouder Biëstraten, wonen op Wagenberg. Op mijne audientie verscheen notaris Wolters; op mijn verzoek gaf hij mij nadere toelichting omtrent zijn ruzie met den burgemeester Loonen, naar aanleiding van stukken in *De Avondster*, van welke stukken de burgemeester meende, dat Wolters de schrijver was. De burgemeester had aan Wolters ongelijk bekend, en excuus gevraagd; daarmee was de zaak uit geweest.

De wethouder Van Dijk zou in die zaak een valsche rol hebben gespeeld; hoewel Van Dijk wist, dat Wolters de schrijver niet was, had hij toch aan den burgemeester verteld, dat Wolters de auteur was: Van Dijk had daarmee de bedoeling een brouille te verwekken tusschen burgemeester en notaris. Aangezien de burgemeester bereids overhoop lag met den pastoor zou daardoor de positie van den burgemeester onmogelijk worden; hij zou moeten bedanken, en Van Dijk was dan de aangewezen opvolger.

Van Dijk is looier van zijn ambacht; hij is ongehuwd, en brengt, door zijn gedrag, zich zelven meermalen in opspraak; hij loopt heel veel in herbergen, in welke hij heelemaal niet moest komen, omdat de vrouwen er eene bijzondere slechte reputatie hebben. Burgemeester Loonen is van Terheyden geboortig; hij had geen fortuin; door den invloed van den vorigen pastoor, Smits, een broeder van het toenmalige lid van de Eerste Kamer, was hij benoemd tot burgemeester van Terheyden. Hij huwde later met eene vrouw, welke hem ± f. 80.000 aanbracht; hij deed gekke dingen, en collectioneerde vooral porcelein; van de f. 80.000 is geen f. 10.000 meer over.

Loonen is ofwel geen ernstig man, ofwel, een van de vijf is soms bij hem op den loop. Er had zich eene commissie gevormd om Terheyden aan een tram te helpen; Van Wessem, de directeur van de Zuid Nederlandsche, kwam over, om met de commissie den weg op te nemen. Na afloop zouden zij ten huize van den burgemeester rapport komen brengen. Toen de Heeren bij hem kwamen, liet hij hen niet aan het woord komen; hij sprak uitsluitend over zijn porcelein; en zonder van de tram te hebben kunnen gewagen, moesten de Heeren weer vertrekken. De

invloed van Loonen is in de gemeente zeer gering; daarom doet hij er betrekkelijk weinig kwaad. Tot zooverre notaris Wolters.

Na hem kwam pastoor Van Aert op audientie; ofschoon voorzichtig in zijne uitdrukkingen, erkende hij toch geheel de juistheid van wat Wolters verteld had; zou Loonen bedanken, of moest hij springen, dan vroeg hij, dat v. Dijk niet benoemd zou worden, maar dat er een vreemde burgemeester mocht komen. Loonen was vroeger leerlooier; hij leerde het vak bij den vader van zijn tegenwoordigen wethouder Van Dijk.

Ongeveer 30 peemeiden uit Wagenberg werken op de suikerfabriek te Breda; zij blijven de heele week in Breda, wonen daar in kotten, werken afwisselend bij ploegen en keeren des Zaterdag avonds naar Wagenberg terug. Haar werk bestaat in het vullen der manden, bij het lossen der schepen; in de fabriek worden geen vrouwen te werk gesteld. Zij slapen thans in afzonderlijke keten; vroeger lagen 's nachts de jongens en meiden bij elkaar in ééne keet. Zij leeren drank drinken en gaan zedelijk achteruit. Ook op de suikerfabriek te Zwartenberg werken onder dergelijke omstandigheden vele "peemeiden" uit Wagenberg.

Op de lucifersfabriek te Teteringen werken ± 30 personen, meestal jongens en meisjes beneden de 16 jaren; zij gaan om 5 uur 's ochtends van huis en komen 's avonds om 8 uur weer terug. Groote bezwaren, wat zedelijkheid betreft, werden daardoor tot heden niet ondervonden. De suikerfabriek "Zwartenberg" ligt op de grens van 3 gemeenten: Terheyden, Leur en Zevenbergen. De houtzagerij van Aerden ligt in diezelfde buurt, uitsluitend op grondgebied van Terheyden.

Ik verweet den burgemeester, dat hij inzake de vraag of een weg publiek was of niet, nadat G.S. op advies van het gemeentebestuur dien weg als publieken weg hadden gehandhaafd, de kinderen Berende (die aanspraken op dien weg hadden doen gelden en door G.S. in het ongelijk waren gesteld) geraden had, om advies te vragen bij Mr. Van Dam; ik zeide hem, dat het zijn plicht was geweest, een verzoenend woord te spreken, in plaats van het vuurtje aan te blazen en een proces uit te lokken.

Hoofdstuk X (armwezen) van het verslag over 1899 was beslist verkeerd ingevuld; ik wees B. en W. daarop, evenals ook op het feit, dat het verslag omtrent hoofdstuk IX (onderwijs) onvolledig was, en zelfs geen melding maakte van het bestaan van twee bijzondere scholen voor meisjes, eene te Wagenberg en eene te Terheyden! Te Wagenberg komen er heel geen meisjes op de openbare school; te Terheyden slechts drie.

Toen de Heer Loonen den 10 Mei 1901 door mij opnieuw als burgemeester beëdigd werd, heb ik hem over zijne tekortkomingen ernstig onderhouden, en hem bedreigd, hem als burgemeester te zullen laten springen bij het minste, wat hij weer zou misdoen.

Heesch

Den **7 September 1900** kwam ik weer in Heesch; ik vond daar nog hetzelfde dagelijksche bestuur als voor 4 jaar; de vredige rust van vroeger heerscht er echter niet meer in Heesch. Bij raadsverkiezingen wordt er heftig gestreden sinds er een Boerenbond werd opgericht: voor 3 jaren werd Francis Verstegen, voorzitter van de Boerenbond lid van den Raad tegenover het aftredend lid Van den Berkt, die er dus werd uitgeworpen.

In 1899 trad de wethouder v.d. Poel af als raadslid; de secretaris van den Boerenbond v.d. Hurk, tevens lid van den raad, wilde wethouder worden; hij trachtte daarom v.d. Poel te laten vallen als raadslid. Die toeleg mislukte; v.d. Poel werd herkozen, en werd ook herbenoemd als wethouder. Het aftredende raadslid Leonardus Verstegen kwam in herstemming met den tegencandidaat v.d. Poel, maar werd toch ook herkozen.

De leden van den raad waren als volgt over de gemeente verdeeld: de burgemeester, twee wethouders en een raadslid wonen in de kom van het dorp; Francis Verstegen woont tegen de Hooge Wijst aan; Van den Hurk woont op Tillaard; L. Verstegen woont op Groes. De gehuchten Loosbroek en Vinkel zijn niet in den Raad vertegenwoordigd; een raadslid, dat vroeger in Vinkel woonde, kwam later in de kom van het dorp wonen.

Het gaat den boeren in Heesch niet goed, zij zitten veelal erg in schulden; vooral de kleine landbouwers; hoewel de laatste drie jaren voor de boeren zeer gunstig waren, kwamen de boeren nog niet uit de schuld. Vóór ±3 jr. werd door den Boerenbond te Heesch een

Raiffeisenkas opgericht; er werd ± f. 15.000 ingelegd; daarvan wordt 2,84% gegeven - er is weer f. 13.000 uitgeleend; daarvan wordt 3,88% betaald; wat over is, gaat naar de centrale leenbank te Eindhoven. Grootte boeren leenen geen geld van de Raiffeisenkas, wel de kleine landbouwers. Deze laatsten moeten, als zij geld krijgen, twee gegoede borgen stellen, zij moeten mededeelen waarvoor zij het geld behoeven, en wanneer zij het zullen aflossen. Op den dag der aflossing moet het geld er ook zijn. De kleine man, die dus gegoede borgen kan stellen, is er beter aan toe dan vroeger, toen hij 5 tot 6 procent aan den notaris moest betalen; omgekeerd is de kleine man, die aan de leenbank niet geholpen wordt, er veel ellendiger aan toe dan vroeger, omdat hij van den notaris ook geen geld meer kan krijgen, en door dezen naar de leenbank wordt verwezen. Het bestuur van de Raiffeisenkas wordt niet gesalarieerd.

De boerderijen te Heesch zijn over het algemeen genomen niet groot; daar zullen er ±30 zijn met 4 H.A. teelland en 3 H.A. weiland; die boeren hebben dan 4 à 5 melkkoeien; in het geheel hebben ze dan 10 tot 14 beesten. Het jonge vee wordt meestal onder Lith, Lithoijen enz. geweid, per schaar wordt daar in den binnenpolder ± f. 40,- betaald, terwijl er binnendijs 1 7/8 schaar op de H.A. geweid wordt; buitendijs betaalt men daar per schaar tot f. 50,- toe, terwijl er dan 2 ¼ schaar op de H.A. geweid wordt.

Op mijne audiëntie verscheen vooreerst de organist Van den Elzen; hij vroeg, of het niet mogelijk was, dat hij met de kermis voor 3 dagen vergunning kreeg; ik antwoordde natuurlijk ontkennend; daarna informeerde hij, hoe hij het moest aanleggen om een tramstation te krijgen voor zijn local; ik verwees hem naar Souman en naar B. en W.

Daarna verscheen het bestuur van den Boerenbond (waaronder 4 raadsleden); zij kwamen klagen over de konijnen. Ik zeide hun, dat ik hen gaarne zou helpen, maar dat ik toch niet weer, zooals verleden jaar, 160 vergunningen om konijnen te schieten wilde geven. Ik zeide hen, dat zij eenige menschen, goede schutters, geen stroopers moesten aanwijzen om voor hen de konijnen te schieten, en dat ik die menschen dan machtigingen zou laten uitreiken, van 1 uur vóór zonsopgang tot 1 uur na zonsondergang. De menschen waren met die toezegging zeer tevreden, en zeiden, dat het meer dan voldoende was.

Na lang vragen bleek het mij, dat B. en W. eene stommigheid hadden gedaan: zij hadden nl. de boeren afstand laten teekenen van hun jacht gedurende 10 jaren, B. en W. verhuurden nu die jacht benevens het uitsluitend recht om konijnen te vangen onder Heesch aan den heer Lamboers te Oosterbeek; voor wat de konijnen betreft gingen B. en W. dus buiten hunne bevoegdheid. Het contract loopt nog tot 1907. Ik deelde toen aan de boeren mede, dat zij zich niet beangst behoefden te maken, wanneer Lamboers hen liet callengeeren, omdat ze konijnen schoten; n.m.m. toch kan daarop toch geene veroordeeling volgen.

Aan de rijksveldwachter Couwenbergh liet ik de stukken zien; ik verzocht hem den kantonrechter te Oss in te lichten. Ik deelde hem tevens mede, dat ik aan 8 à 10 menschen vergunning zou geven om konijnen te schieten; werden die vergunningen misbruikt, dan moest hij mij dat berichten opdat ik de vergunning zou kunnen intrekken.

De gemeenteveldwachter v.d. Boogerd krijgt bij trouwe plichtsbetrachting f. 70 gratificatie; ik verzocht B. en W. om dat bedrag bij zijn vast tractement te voegen.

Verstegen, een rustend priester, was gecallengeerd wegens het schieten van konijnen; op grond van de onbevoegdheid van B. en W., hierboven bedoeld, stelde ik hem gerust, en raadde ik hem, den kantonrechter te Oss in te lichten.

Aangezien ik vernomen had, dat de veldwachter v.d. Bogaard veel te veel in de herbergen kwam en te veel bedwelmende drank gebruikte, schreef ik 18 april 1901 A. nr. 13, 1ste Afd. 1ste Bur. aan den burgemeester van Heesch, dat hij Van den Bogaard Maandag 22 April op het Gouvernement moest zenden. Ik heb den veldwachter van Heesch toen over zijne tekortkomingen - die hij volmondig erkende - gewezen en hem beterschap laten beloven; ik verzweeg hem zorgvuldig de bron, uit welke ik mijne wetenschap had geput, nl. rapport van den rijkswachter Couwenberg aan den kantonrechter te Oss, die het mij weer overbriefde.

Megen, Haren en Macharen

Den **7 September 1900** kwam ik weder te Megen. Van B. en W. vernam ik, dat er een geneesheer te Megen is, Dr. Henri van den Berg; verloskundige is hij niet; er is ook geen

vroedvrouw. Vertrouwen heeft Dr. v.d. Berg absoluut niet; noch burgemeester; noch wethouders, noch leden van den Raad, noch wie ook, die een anderen doctor kan betalen, neemt Dr. v.d. Berg. Men gaat meestal naar Dr. Philips te Huisseling.

De burgerlijke armbesturen te Megen, Haren en Macharen zijn zeer rijk, vooral Megen en Macharen. Door die armbesturen wordt Dr. v.d. Berg bezoldigd. Ik gaf als mijne meening te kennen, dat, als Dr. v.d. B. niet goed genoeg was voor de rijken, hij ook niet mocht gebruikt worden voor de armen; men moet hem dus n.m.m. vervangen door een bekwamen doctor; men moest in zaken als deze uitsluitend te rade gaan met het verstand, en niet met het hart. Van B. en W. vernam ik, dat de inwoners van Megen het recht van klauwengang op den Megenschen Ham hebben tot 15 April, en na de inzameling van de tweede snede. Eene verordening van politie op de uitoefening van dat recht bestaat sinds 1811 het laatst herzien in 1895.

Van de leden van den raad waren er 4, onder wie de twee wethouders te Megen; 2 te Haren en 1 te Macharen. De burgemeester is geen lid van den Raad; hij bedankte als zoodanig omdat het naar zijne meening moeilijk samenging met het schoolopzienschap; hij gaf althans, toen hij als raadslid bedankte, dat motief aan. De werkelijke reden was, naar hij mij mededeelde, dat hij een grooten schreeuwer in de gemeente, van wien hij veel last had, gaarne raadslid zag om hem op die wijze tot oordeelen in staat te stellen, dan zou diens oppositie van zelve ophouden. Het was juist uitgekomen zooals de burgemeester voorzien had.

B. en W. uitten bittere klachten over den opzichter Van de Ven te Oss, in verband met de bestrating en de riolering van de gemeente; zij gaven vrij wel te verstaan, dat de opzichter Van de Ven met den aannemer van Dinther onder een deken had geslapen. De gemeente Megen was nu het kind van de rekening; Megen had nu gekregen eene slechte bestrating, voor veel geld, en bovendien eene procedure met den aannemer Van Dinther; en verder nog eene rekening van v.d. Ven, zoo hoog, dat die haast net te betalen was.

Toen er niemand op mijne audiente verscheen, en ik dus wat tijd over hield, ging ik met B. en W. langs het Maasveer naar de eigen uitwatering van de familie Singendonck op Maasakker (questie Coolen en Van Erp) kijken. Het komt mij voor, dat Singendonck zich terecht verzet tegen het streven van Coolen c.s. Singendonck heeft eene eigen uitwatering en weinig of geen belang bij het in stand houden van de groote Megensche sluis.

Die groote sluis is zeer slecht en wordt niet meer onderhouden in de laatste jaren. Mocht die sluis er uit vliegen, dan is dat voor Megen eene groote schade, omdat dan het water aan den dijk komt te staan, en de binnendijks gelegen gronden veel last zullen hebben van kwel. Het veer te Megen behoort aan de gemeente; het is voor f. 1.900 's jaars verpacht; in 1900 werd voor den pachter eene groote zaal gebouwd, opdat de menschen behoorlijk zouden kunnen zitten.

Oijen en Teeffelen

Den **7den. September 1900** kwam ik weer in Oijen. Van B. en W. vernam ik, dat het de armenklasse nogal goed ging, doordat de familie Smits van Oijen nogal liet werken, in 1900 werden er zes nieuwe kribben in de Maas gemaakt; in 1901 zouden er nog twee worden gelegd, terwijl twee anderen alsdan verlengd zouden worden. Daardoor was het mogelijk geweest dat al het volk te Oijen bleef, en dat er niemand in Duitschland behoefde te gaan werken; die kribben worden in eigen beheer gemaakt.

Er is in de gemeente geen middenklasse; er zijn bijna geen groote boeren; te Oijen heeft Peperkamp 65 H.A. eigendom; hij beboert die niet zelf, maar verpacht ze; in Teeffelen zijn 3 groote boeren, waarvan 2, die ieder \pm 30 H.A. eigendom hebben. Ze hebben 's winters \pm 30 stuks vee op stal, waarvan \pm 10 koeien; 10 paarden, van welke 3 werkpaarden, en de rest jonge paarden.

Behalve deze vier boeren zijn er overigens bijna niets dan arbeiders, die het over het algemeen niet te breed hebben. Parochiaal armbestuur bestaat te Oijen niet; wel een burgerlijk armbestuur. Dit laatste heeft jaarlijks over \pm f. 1.000 te beschikken; Smits geeft ieder jaar f. 150. Die f. 1.150 gaan helemaal op aan kosten van bestedingen in het liefdehuis, aan den armendoctor enz. enz. Fondsen om de armen te bedelen bestaat er niet; daarvoor (gewoonlijk een 8-tal gezinnen) wordt dan gecollecteerd bij de meer gegoede ingezetenen. Buiten de

gemeente wordt niet door inwoners van Oijen gebedeld; omgekeerd gaan er wel vreemden (vooral uit Oss) te Oijen langs de huizen.

De inwoners van Oijen hebben het recht van klauwengang op den Allemanswaard; titels bestaan er niet voor; naar het heet, moeten ze daarvoor het buitengewoon onderhoud van de kaden voor hunne rekening nemen; dit gebeurt echter niet. Dat recht van voorweiden op den Allemanswaard duurt tot den 15 April.

De leden van den Raad wonen vrijwel over de heele gemeente verdeeld; 1 lid woont aan de Hoogenveldschestraat, 1 aan de schutskooi, 1 aan den molen, 1 (nl. de wethouder Van Teeffelen) te Teeffelen, en 3 (onder wie de burgemeester en de wethouder De Werd) te Oijen in de kom.

Op mijne audientie verscheen de pastoor van Oijen, sinds \pm 2 jr. daar in functie; het schijnt dat men nogal met hem is ingenomen, hij valt althans beter in den smaak der menschen dan zijn voorganger, die \pm 7 jr. te Oijen stond; daarna dominee Van Woudenberg Hamstra, die niets bijzonders te vertellen had; en tenslotte notaris Van der Heijden; hij is ongehuwd, omdat hij op zijne verdiensten geene vrouw kan onderhouden: hij heeft \pm 50 akten per jaar.

Hij deelde mij mede, dat de burgemeester in der tijd een groot zaakwaarnemer was; toen hij burgemeester zou worden, had hij aan den C.d.K. beloofd, dat hij het zaakwaarnemen zou nalaten; hij had die belofte eerlijk gehouden. v.d. Heijden recommandeerde zich, wanneer het notarieele kantoor te Oss mocht komen te vaceeren.

De standplaats van den notaris was vroeger Megen. Omstreeks 1824 bracht notaris Rant de standplaats van Megen over naar Oijen. Rant was oorspronkelijk deurwaarder; hij huwde met de eenige dochter van den toenmaligen eigenaar van het kasteel te Oijen, Van Welsenenes van Oijen; vooral om zijne eigen goederen te kunnen administreren, wenschte hij in Oijen te wonen; hij werd daar tevens burgemeester. Den 30 Augustus 1836 ging de heerlijkheid Oijen met de vaste goederen van de erfgenamen van wijlen Vrouwe Ardina van Dongen, weduwe van den weledelen Heer Willem van Welsenenes van Oijen, overleden te Dordrecht, over in handen van de familie Smits van Oijen.

Van B. en W. vernam ik nog, dat de kerk te Teffelen zeer rijk was; dit vindt zijn oorsprong daarin, dat Teffelen hoorde tot het Land van Ravenstein, toen de kerkelijke goederen gesecculariseerd werden, werd het Land van Ravenstein gespaard. Vandaar, dat te Teffelen ook nog processies mogen trekken. Ter tijden der Reformatie werden de Katholieken uit Tiel, Bommel enz. enz. te Teffelen gedoopt; ze kwamen daar om te trouwen; enz. Behalve Teffelen behoorden tot 's Lands van Ravenstein de dorpjes Macharen, Haren, Megen, Deursen, Dennenburg.

Ik vond te Oijen als veldwachter een zekeren Kemperman, den zoon van een stratenmaker uit Huissen.

Ginneken en Bavel

Den **12 September 1900** kwam ik weer in de gemeente. B. en W. stonden mij deftig in de Raadszaal af te wachten; de burgemeester kwam mij dus niet tegemoet op de stoep of in de vestibule, zooals meestal in andere gemeenten geschiedt. Van B. en W. vernam ik, dat Ginneken zoo zeer in bevolking toeneemt, dat de secretaris-ontvanger Metsers tusschen zijne beide betrekkingen zal moeten kiezen. De zoon van den secretaris is de aannemer Metsers; deze jonge man is te Ginneken zeer goed gezien; hij werkt op de secretarie, en zal vermoedelijk zijn vader opvolgen als ontvanger van Ginneken. Al is die zoon in naam de aannemer van allerlei werk, zijn vader is feitelijk de ziel van alles; hij rekt alles met zijn zoon uit, en drijft hem voort in een bepaalde richting.

De leden van den gemeenteraad waren goed verdeeld over de heele gemeente: 4, waaronder de wethouder Maassen, wonen in de kom; 1 woont te Heusdenhout; 2 te Bavel, onder wie de wethouder Oomen (opvolger van Diepstraten); 2 wonen er onder Ulvenhout, onder wie de burgemeester; 2 wonen er onder Galder en Strijbeek.

Omtrent de concessies voor electrisch licht en water aan den oud-ritmeester van de cavalerie den Heer Simon te Teteringen, vertelden B. en W. dat de Heer Simon een goed fortuin had gehad door zijn huwelijk met Juffrouw Blussé; dat hij dat fortuin echter grootendeels verloren had door allerlei stomme dingen. Volgens B. en W. wist Simon niets van waterleidingen, niets van electrisch licht; hij heeft telkens andere technische raadgevers; op het moment waren dat een

Duitscher en een Engelschman, de ingenieur Schnellen en Stokes. Simon had voor zijne concessies aan de gemeente f. 3.000 waarborgkapitaal gestort; als hij zijne verplichtingen niet nakwam (en volgens B. en W. was er niet de minste kans, dat hij zulks wel zou doen) had hij dat kapitaal aan de gemeente verbeurd; de gemeente zou het hem niet restitueeren, dat stond vast. Simon, die den 9 December 1900 met alles gereed moest zijn, had nog niets gedaan, dan voorkoop te vragen op een bepaald terrein. Hij is nooit te Ginneken of Teteringen, en verblijft meestal te Parijs, waar hij – met Tindal – het Seinewater door middel van ozone wil reinigen en zuiveren.

Voor het schouwen der waterleidingen verdeelt de Raad zich in schouwcommissies; over het algemeen loopt dat schouwen zonder moeielijkheden af, behalve te Heusdenhout; daar is dikwijls gezanik met de onderhoudplichtigen. De gronden onder Ginneken zijn over het algemeen minder goed, dan die onder Princenhage en Teteringen; daarvoor worden dan ook minder hooge prijzen besteed. De hoveniers werken meestal voor de Bredasche markt; voor zooverre zij in het groot aardbeien en frambozen kweeken zijn ze veelal lid van "Brabantia", en werken dan voor de buitenlandsche, meestal voor de Engelsche markt.

De landbouwers betrekken veel compost uit Antwerpen; ook wel uit 's Bosch. Door de afdeling Ginneken en Bavel van den Boerenbond (voorzitter de Burgemeester) wordt veel kunstmest gekocht (gekeurd door de Rijksproefstations), en veel pulp. Gewoonlijk vereenigt men zich met de zusterlandbouwvereenigingen te Teteringen en Princenhage, om op die wijze grootere koopkracht te hebben en voordeliger condities te kunnen bedingen.

De Roomsche begraafplaats moet met 1 Jan. gesloten worden; Kerkbestuur heeft nog geen nieuwe begraafplaats klaar. Mr. V.d. Biezen, de eenige man die ter audientie verscheen, kwam voor het kerkbestuur nog eenig uitstel vragen van den termijn van sluiting van oude kerkhof. V.d. Biezen vroeg verder steun voor Ginneken tegen de Bredasche plannen van grensuitbreiding. Ik deelde hem mede, dat Breda n.m.m. te weinig vroeg, of te wel, ik meende, dat de Zandberg met den Boulevard het best gevoegd werden bij Ginneken, - of omgekeerd heel de kom van Ginneken, met den Zandberg en den Boulevard bij Breda.

Van B. en W. vernam ik nog, dat ook de begraafplaats der Protestanten te veel in de bebouwde kom ligt. Dat er twee burgerlijke armbesturen zijn; een te Bavel en een te Ginneken; dat van Bavel heeft voldoende fondsen en kan zich zelf redden; dat van Ginneken heeft niets; in den vorm van subsidie betaalt daar de gemeente feitelijk alles. De 4 openbare scholen van Ginneken staan te Ginneken, Bavel, Ulvenhout en Galder; de twee bijzondere scholen staan te Ginneken en Ulvenhout.

Als Breda niet opzettelijk door bruggen de scheepvaart op de Mark gesloten had, zouden de schepen – volgens B. en W. – best langs de Mark tot Ginneken kunnen komen. Verlegh heeft te Ginneken eene fabriek, waarin kolenasch wordt vermalen; dat wordt dan later, in plaats van scherp rivierzand, als metselspecie gebruikt, zooals ook in België veelal schijnt te geschieden. De kalkvoegen tusschen de steenen zijn dan grijs-zwart, in stede van wit, zooals in ons land.

Rijsbergen

Den **12 September 1900** kwam ik weer in Rijsbergen. Voor mijne audientie had zich weer niemand aangemeld, zoodat ik met B. en W. den tijd moest doodpraten. Bovendien was de burgemeester nog eenigen tijd afwezig om Klasens te helpen.

Ik vernam omtrent den burgemeester, dat hij den 16 October 1858 als klerk op de secretarie kwam; dat hij den 27 April 1867 secretaris, en in 1873 gemeenteontvanger werd, welk ambt hij, toen hij in 1875 burgemeester werd, weer moest laten varen. Vanaf 1863 zou hij al het werk ter secretarie verricht hebben.

De leden van den Raad wonen vrij goed over de heele gemeente verdeeld; 1 woont in de kom (n.l. de burgemeester); 2 in Tiggelt, onder wie de wethouder Daemen; 1 te Kaarschot; 1 op Oekel; 1 op Klein Oekel; en 1 op Breedschot. In 1899 kwam er te Rijsbergen een nieuw hoofd der school; als onderwijzer zal hij wel goed zijn, maar hij valt niet in den smaak van het Gemeentebestuur. Hij is ongehuwd en woont niet in het schoolhuis; tot nu toe scheen hij ook nog niet voornemens, om het schoolhuis te meubelen. Men vond dit verkeerd, omdat het schoolhuis nu niet op tijd werd gelucht enz. Men laakte het verder in den onderwijzer, dat hij eene

Kerstvacantie wilde invoeren, een nieuwigheid, van welke men niet gediend was.

Rijsbergen zal een eigen doctor krijgen; Dr Wertenbroek, ongehuwd, ± 40 jr, gewezen marine-officier met een pensioen van f. 1.500 laat zich een villa bouwen even buiten Rijsbergen, langs den weg naar Princenhage. Met 1 November 1900 wordt die villa door hem betrokken; alsdan wordt hij gemeentedoctor op een tractement van f. 1.200.

Over het algemeen genomen, gaat het den kleinen man in Rijsbergen bijzonder goed; dit blijkt o.a. uit de inlagen in de Rijkspostspaarbank; in 1899 werd daar ruim f. 5.000 meer ingelegd dan terugbetaald. Van de twee wethouders - allebei boeren - vernam ik, dat het den boeren nog niet zoo heel best ging. De groote boeren kunnen geen werkvolk krijgen; groote boerderijen zijn onverhuurbaar. Vandaar, dat het groote boerenbedrijf nog voortdurend wordt ingekrompen, terwijl er nog kleine boerderijen worden bijgebouwd.

Door den nieuwen tram: Rijsbergen-Eyssel-Hoogstraten konden de boeren goedkooper compost krijgen dan vroeger, toen die langs Zundert van Antwerpen werd aangevoerd; daarin bestond voor Rijsbergen dan ook het groote voordeel van den nieuwen tram. Per H.A. heeft men jaarlijks 60.000 K.G. mest noodig; op het weiland 2/3 stalmest en 1/3 compost; op het bouwland $\frac{3}{4}$ stalmest en $\frac{1}{4}$ compost. Een wagon compost van 10.000 K.G. kost te Rijsbergen aangevoerd f. 13,35; op de H.A. weiland wordt dus voor f. 26,70 gestrooid, op de H.A. bouwland voor ± f. 20. Voor klaver wordt soms nog iets meer gebruikt.

Bij gemeenteraadsverkiezingen is er nogal eens strijd; een boer, gehuwd met een rijke weduwe met meerdere kinderen, wonende op ... tracht meermalen een spaak in het wiel te steken; tot nu toe zonder succes. Er is op dien man veel te zeggen; hij maakte eene van zijne stiefdochters ongelukkig; hij bezocht te Breda de publieke huizen, en rijdt daar met een rijtuig met 2 paarden heen enz. enz.

Toen ik later in Rucphen kwam, klaagde het hoofd der school te Sprundel, Feyen, over onrechtmatige handelingen van den burgemeester van Rijsbergen. Gommers is nl. Commissaris van den stoomtram Rijsbergen-Hoogstraaten; in die qualiteit had hij te Rijsbergen van de zuster van Feyen een stukje grond trachten te koopen voor den tram; hij had 54 M2 noodig; vrouw Feyen had daarvoor f. 5.000,- gevraagd, Gommers had f. 50 geboden; het eind was geweest, dat Gommers den tram over de stoep had laten leggen, en aan Vrouw Feyen niets had betaald. Ik gaf aan Feyen te kennen, dat naar mijne meening de vraag van zijne zuster ± f. 10 per centiare, buitensporig hoog was; dat op die wijze nooit een werk van algemeen nut tot stand kon komen; maar dat in ieder geval de burgemeester van Rijsbergen iemand anders was dan de Commissaris van den tram; en dat, als zijne zuster zich te beklagen had over handelingen van het bestuur van den tram, zij zich deswege tot den burgerlijken rechter kon wenden.

Zundert en Wernhout

Den **12 September 1900** kwam ik weder in Zundert. Ik vernam van B. en W. dat Achtmaal nog niet in den Raad vertegenwoordigd is; van de raadsleden woont de wethouder Van Tichelt te Wernhout; de burgemeester op Walstein; verder wonen 4 raadsleden (onder wie de wethouder Van Ginneken) in de kom van Zundert; 2 te Klein Zundert; 1 te Driehoek; 1 te de Lint; en 1 achter Stuvezant.

De familie Van de Wall woont sinds 1768 in Zundert; de burgemeester woont nog bij zijne moeder op Walstein. Verder is daar nog een halfwijze broeder aan huis. De familie Van der Hoeven heeft sinds 250 jaren possessies in Zundert; aan hen behoort de Moeren, waar zij woont, en de boerderij Angora of Buissche heide. Verder heeft de Heer Schutter van Rotterdam eene uitgebreide possessie onder Zundert, nl. Marieville. De weg, welke op kosten van Rijk en Provincie wordt aangelegd is bijna gereed; het is eene kapitale verbetering, en een echt buitenkansje voor de gemeente.

De toestand van de armenklasse in Zundert is zeer bevredigend; sinds 10 jr zijn er geen werkelijke armen meer. Vooral frambozen worden in het groot geteeld, en geven veel voordeel, en verschaffen nogal werk. De arbeiders verdienen 's winters f. 0,60 en 's zomers f. 0,80; vrouwen f. 0,50. Werkdag van 5.30 tot 7.30 met drie uur schafttijd. Om en in de kom van Zundert hebben de arbeiders geen eigen varken; die verder van het dorp afwonen hebben dat wel.

De raadsleden schouwen de waterleidingen; is er iets niet goed, dan waarschuwen zij B. en W., en handelen deze volgens het reglement. Bij invoering van leerplicht behoeft de gemeente niet te bouwen; de drie openbare scholen te Zundert, Wernhout en Achtmaal zijn groot genoeg. In 1899 kocht de gemeente een nieuw torenuurwerk van eene Berlijnsche firma voor f. 1.200; het komt mij voor, dat de burgemeester deswege aan een duur verkeerd adres is geweest.

Oosterhout

Den **13 September 1900** kwam ik weer in de gemeente. De raadsleden waren over de heele gemeente verspreid: 10 (onder wie de twee wethouders) in de kom; 1 te Dorst; 2 in den Hout; 2 te Oosteind. Deze verdeeling komt vrijwel overeen met de werkelijke bevolking, zooals deze verspreid woont over de heele gemeente.

De openbare scholen staan: 1 voor gewoon en 1 voor uitgebreid lager onderwijs in de kom; 1 te Dorst; 1 op het Oosteind en 1 op den Hout. Als leerplicht wordt ingevoerd, dan zal dat aan de gemeente veel geld kosten, zoowel door het verplicht inrichten van schoollocalen, als door uitbreiding van het onderwijzend personeel. Er is eene bijzondere zusterschool met 400 kinderen, en eene in 1899 opgerichte fratersschool met 90 kinderen; men hoopt maar dat die fratersschool zich zal uitbreiden, zulks ten bate van de gemeente finantien.

Oosterhout heeft een eigen veearts aangesteld voor f. 500; de gemeenten Dongen, Raamsdonk, 's Gravenmoer en Made betalen te samen aan Oosterhout terug f. 150. Te Oosterhout is eene begraafplaats voor Israelieten uit de omliggende gemeenten; er is te O. nog één Israelitisch huishouden; de overige Joden hebben de gemeente met der woon verlaten.

De levering van medicamenten voor de armen wordt door B. en W. jaarlijks aanbesteed; voor eenige jaren kostte ieder recept f. 0,75; voor twee jaar werd dat f. 0,35 en thans is het f. 0,25. De buitenleden van den Raad schouwen de waterleidingen en waarschuwen B. en W. als het noodig is. De verordening op het venten (niet venten zonder vergunning van B. en W.) wordt door de rechterlijke macht gehandhaafd.

Op mijne audientie verschenen kantonrechter met griffier (Van Oldeneel met v. Nispen); zij hadden niets bijzonders te vertellen. Daarna de statenleden Fick en Mr Smits; deze laatste opperde het denkbeeld, dat alle gasfabrieken in Noord Brabant zich zouden vereenigen tot de benoeming van een bekwamen technischen adviseur; deze kon dan het technische gedeelte der gasfabrieken controleeren, iets, waartoe de gemeentebesturen niet in staat waren; men kon gewoonlijk niet veel meer doen, dan de rekening van den directeur narekenen, maar bijv. controleeren of er voldoende gas uit de kolen gehaald werd, of de teer behoorlijk bereid was, enz. kon men niet. Men zou zich dan ook kunnen vereenigen tot gezamenlijken aankoop van steenkolen, en allicht betere prijzen bedingen. Smits zou willen, dat ik voor dat denkbeeld propaganda maakte.

Er wonen te Oosterhout vier heeren Smits: a. het statenlid, directeur der suikerfabriek, b. Jan, brouwer, verloofd met Juffrouw Laane, zuster van Mevrouw Coenen, c. Frans, medebrouwer; d. een student te Amsterdam. Jan en Frans gaan eene stoombierbrouwerij oprichten omdat het gewone bier niet meer gedronken wordt.

De margarinefabriek van Verschuren (te Antwerpen en te Oosterhout) wordt voortdurend uitgebreid. Te Oosterhout werken er 180 menschen; deze worden goed behandeld; op hun zedelijke gedrag wordt door patroon streng gelet. De burgemeester vroeg mij te ontbijten; ik bedankte.

Hoeven en Sint-Maartenspolder

Den **13 September 1900** kwam ik weder in de gemeente. Weer ontvangen met een eindelooze speech van den burgemeester; ik vond nog den 82-jarigen wethouder Buys; toen de wethouder Van Meer in 1892 burgemeester van Hoeven werd, volgde Buijs hem op als wethouder. De andere wethouder (Mees) is eerst sinds een jr als zoodanig in functie.

Op mijne audientie verscheen pastoor Kriellaars met zijn kapelaan (Stoffelen); hij vertelde mij, dat hij nu op audientie kwam, omdat hij sinds 2 jr pastoor van Hoeven was; van tevoren was hij eenige jaren pastoor geweest te Heen, gemeente Steenberg. Daarna verschenen op audientie

de bovengenoemde kapelaan Stoffelen met den burgemeester Van Meer. Zij kwamen de belangen bepleiten van de kerkelijke gemeente St. Willebrord (het eertijds beruchte "Heike"), gelegen onder Etten, Hoeven en Rucphen. Meer speciaal vroegen zij steun voor het tot stand komen van een harden weg van Sprundel over Heike naar Hoeven. Dan konden de bewoners van het Heike zich gemakkelijker verplaatsen, als zij met hunne hondenkarren negotie gingen doen; ze konden dan ook veel gemakkelijker elders gaan werken. Zie hierover meer uitvoerig mijne aantekeningen onder "Rucphen".

Ik vernam nog van B. en W. dat er niemand van het seminarie te Hoeven op audientie kwam, omdat het nog vacantie was; de heeren waren niet tehuis.

Etten en Leur

Den **13 September 1900** kwam ik weder in de gemeente. Ik vernam van B. en W. dat er zoowel te Etten (Dr. Vermast), als te Leur (Dr. Hohman) een doctor gevestigd is. Zij hebben beiden een apotheek en zullen gemiddeld f. 7000 's jaars verdienen. De opvolger van de notaris Van de Ven, notaris Peters valt goed in den smaak der menschen; hij heeft reeds meer te doen dan zijn ambtsvoorganger. Van de Ven moet omtrent niets hebben nagelaten; zijne beide ongehuwde dochters wonen boven haar zwager Peters, in het ouderlijk huis; zij hebben moeite om rond te komen. De candidaat van v.d. Ven bleef tegen verminderd salaris werkzaam bij Peters; hij wordt vermoed er goed bij te zitten, omdat zijn vader, de pianofabrikant De Ruyter te Breda, een groot vermogen naliet; zijn moeder leeft nog. Hij zou in stilte geëngageerd zijn met een van de meisjes v.d. Ven.

Heerma van Voss, eigenaar van de suikerfabriek te Zwartenberg, doet het mogelijke om de moraliteit van zijn personeel te bevorderen; dat belet niet, dat onder zoogenaamde peemeiden, een zestigtal, die de peeën eerst moeten wieden, en later moeten lossen, veel gedwongen huwelijken voorkomen. Om bij het lossen minder handenarbeid te behoeven, komt in 1900 voor het eerst een elevator in werking. De peemeiden komen meestal uit St. Willebrord.

Van de leden van den raad wonen er 7 (onder wie de burgemeester en de wethouder Coopmans) in de kom van Etten; 3 (waaronder de wethouder Binck) in de kom van Leur; 1 op Attelaken; 1 op Neerstraat; en 1 op den Donck. De ontvanger van Etten is de schoonzoon van den wethouder Coopmans.

Er woenen in de gemeente ± 400 Protestanten, veelal op de Leur, meestal gepoot door de Maatschappij van Welstand onder landlieden. Er is een dominee te Leur en een te Etten. Er bestaan te Etten goede maandelijksche veemarkten; sinds lange jaren; er komt meestal van 100 tot 250 stuks vee aan de lijn. De grond is weinig geschikt voor mast, tenzij geplant op uitgerooidde schaarbosschen, of op uitgerooidde Moscovische mast (de grove den).

Als er bij het hakken van schaarbosschen geen zoogen. waaiers blijven staan, dan is het bosch na den 2den. hak dood. De waaiers worden na 6 jaren geblekt en gebruikt voor talhout. Op mijne audientie verscheen niemand dan het Statenlid De Weert; hij vroeg, dat wanneer G.S. eene tramconcessie mochten verleen; zij toch zouden bedenken, dat de "Kadedijk" te smal was voor een tram. Ik raadde hem, zulks aan G.S. schriftelijk te berichten.

Willemstad

Den **14 September 1900** kwam ik weder in de gemeente; ik vond daar nog hetzelfde dagelijksch bestuur van voor 4 jaren, nl. den burgemeester Van Rijn (die naar mijne meening tering heeft en heel ziek is; hij bracht een gedeelte van den zomer aan eene badplaats door); den wethouder Knook, een oud heer, winkelier van zijn ambacht en groothandelaar in koloniale waren; en den wethouder Van Wijngaarden (die van 1858 tot 1867 burgemeester van Willemstad was; toen volgde hij zijn vader op als notaris; hij was 12 jr cand. nots; toen hij notaris werd. Voor eenige tijd bedankte hij voor zijn notariaat, en bleef, uit gehechtheid aan de plaats, te Willemstad wonen).

Van de 7 leden van den Raad wonen er 5 (onder wie de burgemeester en de beide wethouders) in de kom; 2 wonen te Helwijk. Van de huwelijken welke jaarlijks in Willemstad voltrokken worden (in 1899 17), is gemiddeld 1/3 gedwongen fraaiigheid.

Bij de te Willemstad in garnizoen liggende compagnie is geen militaire doctor; de militairen worden behandeld door den burger Dr. Heller, een broeder van den doctor te Fijnaart. Er

kwamen in 1899 vijf gevallen van typhus voor zonder bekende oorzaak. De vroedvrouw wordt door den doctor gesalarieerd; voor verlossingen van arme vrouwen krijgt ze f. 5,- van het armbestuur. Het tractement van den doctor bedraagt f. 900; bedient hij het garnizoen niet, dan betaalt de gemeente hem f. 1.100.

Om aan het hoofd der school, De Graaf, een hooger pensioen te verzekeren, werd diens tractement van f. 1.000 op f. 1.200 gebracht. De bedoeling is dan, dat hij, na dat tractement een jaar genoten te hebben, ontslag zal vragen. Er is te Willemstad eene bekende drukke paardenmarkt. Het toezicht op levensmiddelen bestaat in het keuren van vee door den veldwachter; driemaal was het voorgekomen, dat hij een beest wegens tuberculose voor de consumptie ongeschikt had verklaard; het werd dan in den grond gestopt. Geldelijk nadeel voor den slager sproot daaruit niet voort, omdat deze zijne schade verhaalde op den oorspronkelijken verkooper van het beest.

Fijnaart en Heijningen

Den **14 September 1900** kwam ik weder in de gemeente. Van B. en W. vernam ik, dat het te Fijnaart erg gespannen had bij de verkiezing van raadsleden. Kerkelijke twisten, overgebracht op ander terrein. Eene kerkelijke partij had zich voorgenomen de aftredende raadsleden uit te werpen; vier nieuwe leden, allen van dezelfde kleur, allen kerkeraadslid van diezelfde partij, moesten gekozen. Er werd eene afzonderlijke courant voor uitgegeven "Het Geusje" enz. enz. De Katholieken vereenigden zich toen met de partij der aftredende raadsleden; deze werden ten slotte dan ook herkozen.

Van de elf raadsleden wonen er 4 in de kom der gemeente onder wie de wethouder Van Dis; 5 wonen in Heijningen onder wie de wethouder Timmers; en 2 wonen er aan het Kwartier. De burgemeester volgde den raad, dien ik hem bij zijn benoeming gaf: hij deed zijne kassierszaak aan kant, en weigerde om lid van den gemeenteraad te worden.

Drie openbare scholen: ééne in de kom van Fijnaart, ééne te Oude Molen, en ééne te Heijningen. De suikerindustrie oefent op den toestand der bevolking te Fijnaart een grooten invloed uit; er wordt daarmede veel geld verdiend. De losse arbeiders verdienen alsdan zeer veel; de meesten hunner bouwden in den laatsten tijd eigen huizen; de zaakwaarnemer Van Dis schiet hen het volle bedrag, dat voor aankoop van land en voor het bouwen van een huis noodig is (\pm f. 1.100) voor; hij neemt 5% rente en laat jaarlijks \pm f. 50 aflossen van zijn hypotheek. Doordat de bevolking over het geheel genomen solide en eerlijk is, komt Van Dis met zijn berekening goed uit.

Als de bieten gestoken worden, wordt het meeste geld verdiend, en is de bevolking het lastigst; dat vrouwen naar de herbergen gaan, komt gelukkig niet voor. Ongeveer 1/3 van de vrouwen, welke jaarlijks in de echt treden, is reeds zwanger. De boeren verkoopen hunne suikerwortels meestal op gewicht. Vlekke, directeur van de fabrieken te Stampersgat en van St. Antoine koopt suikerbieten op gehalte en op participatie in de winst. De Bruin uit Zevenbergen koopt de suikerwortels ook op gehalte, evenwel niet op evenredig aandeel in de winst.

De pulp is uitstekend voedermiddel, vastgetrapt in kuilen kan zij een jaar, en zelfs nog langer bewaard worden; 's zomers wordt het aan het vee in de weide gevoederd in bakken; met bijvoederen van pulp kan men \pm 25 stuks vee op 3 H.A. weiland houden. Vele landbouwers gaan wekelijks naar de Rotterdamsche markt, verkoopen daar hun vet vee en brengen magere beesten mede terug.

Op mijn audientie verscheen het raadslid Binkhorst; hij vroeg eene verbeterde afwatering langs zijne woning; hem verwezen naar B en W; later aan B. en W. de behartiging van zijn belangen aanbevolen. Daarna verscheen de gemeenteontvanger Laurens, vroeger tevens secretaris van Fijnaart. Hij deelde mij mede, dat men in Fijnaart niet ernstig de tramplannen steunde, omdat het boeren zijn, die lid zijn van den Raad, lid zijn van de polderbesturen: zij zijn bang, dat hunne paarden voor de tram zullen schrikken. Bovendien is het raadslid-zaakwaarnemer Van Dis (niet te verwarren met den wethouder van die naam) er sterk tegen; hij heeft nl. eene opslagplaats voor suikerwortels in de Keenschenpolder aan de Keenschenhaven; hij verdient daarmede veel geld. Mocht er een tram tot stand komen, dan zou van die opslagplaats geen gebruik meer gemaakt worden. Aan dergelijke particuliere belangen wordt het tot stand komen van een tram

opgeofferd. Volgens Laurensse moet de tram loopen over den Appelaarschenweg naar Fijnaart en dan naar Nieuwe Molen; de richting over den dijk van Stampersgat naar Nieuwe Molen was zeer tegen het belang van de gemeente.

Laurensse vroeg verder, of er niets gedaan kon worden, dat de beschrijving van het gemeentearchief wat avanceerde; in 1896 had Mr Bomdam de belangrijkste stukken medegenomen; sinds had men er niet meer van gehoord. Hij klaagde verder, dat Dr Hellen, die f. 650 als armendoctor kreeg, en daarvan eene vroedvrouw moest betalen, niet zorgde, dat die vroedvrouw geen f 5 nam bij verlossing van behoeftige vrouwen (B. en W. deswege door mij ondervraagd, ontkenden, dat zulks het geval zou zijn).

Laurensse beweerde, dat de tweede veldwachter niet noodig zou geweest zijn, als de eerste maar wat meer actief was geweest. (Ook dit werd later door B. en W. ten sterkste weersproken).

Laurensse, wiens ééne zoon secretaris is van Fijnaart, vroeg de benoeming van een anderen zoon (een eervol ontslagen postambtenaar) tot burgemeester van Standaardbuiten. Ik vernam van B. en W., dat zij voornemens zijn een nieuw Raadhuis te bouwen; het tegenwoordige was versleten en erg vochtig. Ik moedigde hun goede voornemen sterk aan. De Roomschen te Fijnaart behooren veelal tot de min gegoeden; het Roomsche armbestuur heeft daardoor des winters een zware taak.

Oud en Nieuw Gastel

Den **14 September 1900** kwam ik weder in de gemeente. Van de audientie werd gebruik gemaakt door den Heer Franken, die bereids zijne demissie had genomen als lid der Provinciale Staten en van den Gemeenteraad en op het punt stond voorgoed Oud Gastel te verlaten om in België te gaan wonen; hij kwam eenvoudig afscheid nemen. Daarna verscheen de heer De Bie, cand. nots, sollicitant naar het notariaat te Zundert; hij wees met nadruk op de groote distantie tusschen Zundert en Oud Gastel, en betoogde, dat noch de notaris te Oud Gastel, noch die te Etten, behoeften te vreezen voor concurrentie, wanneer hij te Zundert mocht benoemd worden; daarvoor lagen Etten en Oud Gastel te ver van Zundert verwijderd.

B. en W. verklaarden het groot aantal levenloos aangegevenen, 12 tegen 160 geboorten, door de werking van de begrafenisfondsen. Als eene vrouw na eene zwangerschap van drie maanden een miskraam heeft, dan geeft de doctor reeds een briefje af, en wordt er geld uit het fonds getrokken. De zware arbeid, door zwangere vrouwen verricht, verklaart volgens den wethouder, Doctor Dautzenberg, het groote aantal miskramen. Die begrafenisfondsen zijn echter tevens oorzaak, dat de ouders hunne kinderen verwaarloozen; het leed over het verlies van een kind wordt veel verzacht door de uitkeering uit het begrafenisfonds.

Van de elf raadsleden wonen er zeven, onder wie de burgemeester en de beide wethouders in de kom der gemeente; twee wonen er op Stampersgat, onder wie de bekende Vlekke; een op Meer en Stoof, en een op Kuivezand. De leden van den Raad woonden reeds minder goed over de heele gemeente verdeeld, toen het raadslid, dat te Over Esseldijk woonde, naar de kom van Oud Gastel verhuisde, en daardoor de verhouding nog slechter maakte. –Volgens B. en W. is het zeer moeielijk onder boeren bijv. te Over Esseldijk, een geschikt raadslid te vinden.

De wethouder Smoor is tevens dijkgraaf van de Mark en Dintel; hij vertelde, dat langs de Mark de meeste peëen vervoerd werden voor de 8 daarlangs liggende suikerfabrieken, nl. voor de fabriek te Stampersgat (Vlekke), St. Antoine (Vlekke), Standaardbuiten (Meeus uit Dordrecht), Oudenbosch (Van Rossem), Oudenbosch (Grandpré Molière), Oudenbosch (Daverveldt, Binck en Co.), Zwartenberg (Heerma van Voss), en Breda (Vriens). De fabriek te Breda krijgt veel peëen per spoor; alle fabrieken krijgen nogal peëen per as, uit de langsliggende polders; van de overige peëen wordt een achtste deel vervoerd langs de Roode Vaart, en komt de rest langs de Mark, via Dintelsas. Smoor nam tegenover mij de sluis aan Dintelsas nogal in bescherming; ook in den tijd van het drukste peëenvervoer was de toestand aldaar niet zoo erg als ik wel scheen te meenen, doordat iedere 20 minuten een groote of wel twee kleine schuiten konden geschut worden, terwijl iedere zes uur het water buiten en binnen het sas gedurende ongeveer tien minuten gelijk stond, en alsdan sleepbootjes de groote bietenschuiten door het sas sleepten.

De bekende Vlekke was voor 27 jr gewoon onderwijzer te Oud Gastel op een tractement van f. 325, benevens f. 25 gratificatie. Het Statenlid Franken, destijds boekhouder aan de fabriek te

Stampersgat, werd toen directeur van St. Antoine. Vlekke kreeg toen de boekhoudersplaats van Franken; in 1881 werd hij directeur van de fabriek te Stampersgat. In 1895 werd hij tevens directeur van St. Antoine. De fabriek te Stampersgat ging onder Vlekke voortdurend goed; St. Antoine begint nu eerst goed te gaan. De fabriek te Stampersgat is tweemaal zoo groot als St. Antoine, en produceert tweemaal zoo veel. In den hoofdelijken omslag van Oud Gastel is Vlekke thans aangeslagen naar een inkomen van ruim f. 16.000.

Als de fabriek te Stampersgat volop werkt, worden er dagelijks 15 schepen gelost en 1 miljoen K.G. peëen verwerkt. Al wordt er ook met een elevator gewerkt, er is toch veel handenarbeid daarbij noodig; het zwaarste werk, het peëndragen, geschiedt meestal door een 60-tal arbeiders uit Over Flakkee. Van de diensten van vrouwen wordt daarbij zoo weinig mogelijk gebruik gemaakt; ook in zoogenaamde wiedzplougen (mensen, die het land, door de fabriek voor peëen gehuurd van onkruid zuiveren) worden geen vrouwen te werk gesteld.

Er zijn twee openbare scholen in de kom van Oud Gastel, en eene te Stampersgat. Als leerplicht ingevoerd wordt zal er vermoedelijk niet behoeven gebouwd te worden, omdat er juist door de kerk eene bijzondere school voor meisjes gebouwd is, welke school den 1 November 1900 in gebruik zal worden genomen.

Doordat er aan de suikerfabrieken veel geld wordt verdiend, komen de oppassende arbeiders gaandeweg in het bezit van eigen woningen. Vlekke richtte in 1899 te Stampersgat eene vereeniging "Eigen Haard" op; aanvankelijk bouwde die vereeniging aldaar een 12-tal werkmanswoningen; zonder bijzonder hooge huur te moeten betalen (de geldschieters stellen zich met eene matige rente van hun geld tevreden) zijn de huurders na 25 jaren eigenaren van hunne woning.

Rucphen en Vorensende

Den **15 September 1900** kwam ik weder in de gemeente. Ik begon met naar "het Heike" te rijden, om mij zooveel mogelijk van den daar bestaanden toestand op de hoogte te stellen. Aan de Pastorie haalde ik den kapelaan op, (een geschikte jonge man, Bastiaanse, zoon van den burgemeester van Chaam) en liet mij door hem rondleiden. Hij wees mij een veld (naar schatting $\pm 1\frac{1}{2}$ H.A.), dat heide geweest was, later was omgespit en met lupinen bezaaid; nu waren die lupinen juist weer onder den grond gewerkt. Ik meen, dat er nu most op geplant moest worden. Hoeveel grond de Maatschappij St. Willebrord precies had, wist de kapelaan mij niet te zeggen. De gelden, eertijds door provincie (f. 1.000) en particulieren (\pm f. 1.000) bijgedragen ten behoeve van St. Willebrord, waren naar het oordeel van den kapelaan niet altijd ten meesten bate van het Heike besteed; de secretaris van de gemeente Etten beheerde destijds de gelden; hij trok er zich niet heel veel van aan, hoe het geld besteed werd. Thans wordt het beheerd door den kapelaan en wordt er meer nut mede gesticht.

De parochie St. Willebrord telt ± 1.500 zielen (1.020 communicanten); den slechten naam, dien de bewoners eertijds hadden, verdienen ze nu niet meer. Zoowel des nachts als overdag kan men daar veilig komen; er is op St. Willebrord zelfs geen veldwachter, en volgens den kapelaan is er ook geen veldwachter noodig. Terwijl men eertijds te Sprundel, wanneer men daar rijpende vruchten in den boomgaard of op den akker had, die vruchten voortdurend dag en nacht moest laten bewaken, zouden ze niet gestolen worden, - nu was dat niet meer noodig. Het hoofd der school te Sprundel bevestigde mij later die verklaring van den kapelaan.

Van de parochie St. Willebrord woont 1/15 onder Hoeven, 5/15 onder Etten, en 9/15 onder Rucphen. Zoowel te Hoeven als aan het Heike vroeg men met nadruk mijn steun voor het verharden van den weg van Hoeven naar Sprundel. Opzettelijk had men in der tijd, toen de weg Hooge Donk-Sprundel verhard werd, het Heike links laten liggen; men was bevreesd voor de Heikesmannen, en wilde hen liefst maar in hun dorp laten. Mocht de verbinding Hoeven-Sprundel tot stand kunnen komen, dan zou men daardoor de eene of andere industrie mogelijk maken zich daar te vestigen; die zou dan dicht bij het spoor liggen, ook overigens goede wegen hebben, en kunnen beschikken over meer dan voldoende werkkrachten van eene eerlijke, zedelijke, trouwe bevolking.

De kapelaan vertelde mij nog, dat er in 1899 eenennegentig geboorten waren geweest, van welke één onwettig kind, geboren uit eene niet wijze (half-krankzinnige) moeder. Wel huwden

de menschen nogal op jeugdigen leeftijd, en dan kwamen er nogal eens gedwongen huwelijken bij voor; maar eens gehuwd, dan was het familieleven goed, de huwelijkstrouw groot. Van de 1.500 parochianen waren er nog 5, die bestonden van stroopen en smokkelen; de overigen waren gewone arbeiders, die verre gingen om hun brood te verdienen, en gaarne hard wilden werken.

Zij waren echter te zeer aan hun geboortegrond gehecht om er toe te kunnen besluiten, zich elders te vestigen; zij kwamen steeds op het Heike terug. Als er geen werk te krijgen was, deden zij veel aan kleine negotie; op hondenkarren reden ze dan ver weg. In 1899 had de kapelaan midden in den zomer, om werk te verschaffen aan een zestigtal arbeiders, hen gedurende een groote 14 dagen grondwerk laten verrichten.

De kapelaan was van plan, om de gelden van de Maatschappij St. Willebrord op den duur te besteden tot het doen aanleeren van een of ander vak, door een deel van de bevolking; waren er dan eens goede harde wegen, dan kan een fabrikant zich komen vestigen en vond dadelijk eenige bekwame arbeiders. Was het eens zoover, dan kon de Maatschappij St. Willebrord zich ontbinden; hare instandhouding was dan niet meer noodig.

Ik reed langs den zandweg van het Heike naar Sprundel, en vandaar langs den gemeenteweg naar het Raadhuis te Rucphen, alwaar ik B. en W. vond. Ik had daar eene drukke audientie:

Antonissen, een rentenier, kwam nog eens klagen over het bestuur van Zundert, dat zijn broer, die geen hoofdelijken omslag wilde betalen, huis en inboedel had laten verkoopen. Ik zeide hem, dat het eigen schuld was, en dat die broeder het hoofd in den schoot moest leggen, wilde hij alsnog door het bestuur van Zundert geholpen worden;

Henekamp (volgens B. en W. een rijke steenbakker, die jaarlijks 4 à 5 miljoen steenen bakt) klaagde over te hooge aanslag in hoofdelijken omslag en in bedrijfsbelasting. Castelijns klaagt over het niet onderhouden van eene waterleiding – de Lange Maten – onder Zundert; volgens B. en W. van Zundert zou die waterleiding niet op den ligger staan. Het hoofd der school te Sprundel, Feyen, klaagt, dat de burgemeester van Rijsbergen voor zijn naam grond had ingenomen van zijne zuster; hem verwezen naar den burgerlijken rechter.

Van Aart, landbouwer te Zegge, vraagt om een veldwachter in zijn gehucht; er is daar vroeger geen veldwachter geweest; Zegge wordt thans op ongezette tijden bezocht door gemeentepolitie uit Zundert en door marechaussee uit Oudenbosch; zoowel ingezetenen als vreemdelingen veroorzaken op Zon- en feestdagen dikwijls veel overlast; door de nabijheid van Roosendaal, waar veel menschen gaan werken, is het boerenvolk te Zegge niet zoo geschikt als elders. Ik heb aan den burgemeester de klachten van v. Aart overgebracht, en hem verzocht, daaraan zooveel mogelijk te gemoet te komen. Burgemeester De Recht, die bijna 6 jaar burgemeester is, vroeg zijne herbenoeming als zoodanig.

De leden van den Raad wonen vrij goed over de gemeente verdeeld; nl. 2 in de kom van Rucphen; een, nl. de wethouder Jongeneelen, in het gehucht den Brand; een op Achterhoek; een onder Schijf; twee onder Zegge; en vier, onder wie de burgemeester en de wethouder De Weert onder Sprundel. De wethouder De Weert heeft eene vrij groote bierbrouwerij. Behalve de burgemeester woont ook de secretaris te Sprundel. Het komt daardoor soms voor, dat menschen op het Raadhuis te Rucphen voor een gesloten deur komen. De secretaris heeft slechts één arm; het is onbegrijpelijk, hoe hij met slechts één hand kan werken.

De gemeente Rucphen, welke eene zeer arme gemeente is, (er is absoluut geen draagkracht), telt vijf parochies, nl. te Rucphen, Sprundel, Zegge, Schijf, en St. Willebrord; 5 openbare scholen, nl. te Rucphen, Sprundel, Zegge, Schijf en St. Willebrord; drie bijzondere scholen, nl. te Rucphen, Sprundel en St. Willebrord.

Steenbergen en Kruisland

Den **15 September 1900** kwam ik weder in de gemeente; aangezien er niemand om audientie gevraagd had, kon ik al mijn tijd besteden door met B. en W. te praten. Ik vernam van B. en W. dat het den boeren tegenwoordig veel beter gaat dan vroeger; de graanbouw is door hen bijna geheel verlaten; in de plaats daarvan worden nu bieten en karwei verbouwd. Op hetzelfde land worden 2 en 3 maal na elkander bieten verbouwd. Er wordt buitengewoon zwaar gemest; er wordt jaarlijks zeker voor f. 125.000 kunstmest gekocht; alles gaat coöperatief; de fabrieken

schrijven in en moeten leveren op gehalte. De meeste kunstmest komt uit België; veel wordt ook in Dordrecht gekocht, terwijl soms ook van de fabriek van Coenen te Zeeland wordt betrokken. De boeren hebben meestal niet meer melkvee, dan ze voor eigen gebruik aan boter en melk behoeven; groote boterfabrieken bestaan in Steenbergen dan ook niet. De boeren werken vooral op vet vee, tevens om veel mest te maken; door de pulp kunnen ze op een klein terrein veel vee houden. Des winters hebben ze groote stallen met vee.

De boeren, die bieten bouwen, krijgen de pulp in den regel voor f. 1,- de 1.000 K.G. van de suikerfabriek; anders is de prijs van pulp hooger; de fabrikanten verkoopen de pulp, vóórdat de suikercampagne begint; f. 2,50 is de prijs, voor welken vele fabrikanten hun pulp voor de komende campagne van de hand zetten; Van Loon verkocht nog niet, omdat hij f. 2,50 te weinig vond. Een groot voordeel van de suikerfabrieken is de schuimaarde; met schuimaarde bemest komen de kalkarme gronden in uitstekende conditie.

Wat de arbeiders betreft, voor hen is er niet altijd werk; in 1900 gingen er 107 naar Duitschland; tegen dat de suikercampagne begint, komen die 107 naar Steenbergen terug. Door de groote vraag naar werkkrachten tijdens de suikercampagne, is het loon der arbeiders over het algemeen gestegen. Vele arbeiders wonen in eigen woningen; zij huren aardappelland en betalen tijdens de suikercampagne de landhuur; 90% der arbeiders slacht een eigen varken en houdt eene geit; 8% heeft eene koe. Het varken wordt meestal geheel geconsumeerd; het is eene uitzondering, wanneer de hammen verkocht moeten worden voor winkelschuld of anderszins. De fabrieksarbeiders verdienen tijdens de suikercampagne een hoog weekloon; zij leven meestal ongeregeld, en hebben in andere tijden van het jaar soms armoede. De boerenarbeiders, d.z. de arbeiders, die bij den boer werken, hebben geregeld werk en zijn matig; zij hebben nooit weelde, maar ook geen armoede. Vele arbeiders houden een paard; in de suikercampagne verdienen ze met bieten rijden daarmede grof geld, tot f. 7 per dag; verder verrichten ze met dat paard sleeperswerk te Steenbergen of in naburige gemeenten; of zij helpen het land beploegen enz. Het land wordt in den regel driemaal geploegd nl. 1 Stoppelen (d.i. juist den bovensten grond omwenden); 2 wenden, dan gaat het al wat dieper; 3 diep ploegen voor den zaaivoor. 1 en 2 gebeurt in den regel met twee paarden, en 3 met drie paarden; 3 dan gaat de ploeg 25 c.M. diep, om de mest en den goeden grond diep onder te werken, opdat later de wortels van het gewas voedsel zullen vinden.

Van de 13 raadsleden wonen er 8 (onder wie de burgemeester en de beide wethouders) in de kom; 2 te Kruisland; 1 op de Heen; 1 te Kladdde; 1 in den Triangelpolder. Er is 1 lid te veel voor de kom, en te weinig voor Kruisland; die wanverhouding is ontstaan, doordat het raadslid Uit de Willigen van Kruisland naar de kom verhuisde.

Er zijn in Steenbergen 500 Protestanten; het raadslid Duykers is Protestant, en kwam in de plaats van den Protestant Joppe. De Katholieken hebben nimmer getracht den Protestant te weren. Dr. Steenmeyer is voor 4 maanden als gemeentedoctor verhuisd naar Geertruidenberg, alwaar zijn zoon in garnizoen ligt. Steenmeyer was geruimen tijd ziek geweest en had in Steenbergen zijn heele praktijk verloren.

Op het oogenblik zijn er twee doctors in Steenbergen; zij wonen beiden in de kom, en zijn beurtelings voor zes maanden met de armenpraktijk belast. Hun praktijk wordt door den burgemeester voor ieder op f. 7.000 geschat. Een van hen is een zoon van den wethouder Van de Kar. Opdat Kruisland spoedig geneeskundige hulp zou kunnen verkrijgen, heeft men het telefonisch met Steenbergen verbonden.

Er zijn twee veeartsen in Steenbergen, de Katholiek Kegelaar en de Protestant Nieuwenhuyzen. Deze laatste is niet vriendelijk, en heeft om die reden niet veel te doen; Kegelaar heeft veel praktijk, ook bij de Protestanten.

Steenbergen heeft 4 openbare scholen, nl. te Steenbergen, Kruisland, Heen en Kladdde, en ééne bijzondere school te Steenbergen. De rijksarchivaris Bondam kwam voor 10 maanden in Steenbergen; hij pakte het heele archief uit, nam enkele stukken mede, en verzocht, dat de rest uitgepakt zou blijven staan, omdat hij spoedig terug zou komen. Hij was er sinds nog niet weer geweest.

In 1899 richtte men in een vertrek van het Raadhuis achter de vestibule een botermijn in, en gaf daarvoor nogal geld uit. De mijn neemt echter niet op. Men zou in Steenbergen gaarne eene

rechtstreekse tramverbinding met Dinteloord zien tot stand komen; men achtte dat zeer in het belang van de neringdoenden in de gemeente. De nieuwe tram naar Zeeland zal in de bieten campagne enkele wegen, die vroeger bij bietenvervoer veel te lijden hadden, veel ontlasten. Op den Stoofdijk (weg van Steenberg en naar Nieuw Vossemeer) is men bezig de grintbaan uit te breken en te vervangen door keien.

Eindhoven

Den **21 September 1900** kwam ik weder in de gemeente. De burgemeester was daags tevoren op het Gouvernement gekomen, om mij namens B. en W. een lunch aan te bieden, waarvoor ik echter bedankte. Hij vertelde mij tevens, dat mijn bezoek hem wonderwel schikte, want dat hij de bruidegom was en enkele dagen later zou huwen, terwijl op 21 September juist de verjaardag van zijn meisje viel! Ik bood hem toen aan, om mijn bezoek te stellen op 22 September, maar ten slotte vond hij het toch maar het beste, dat het bezoek op 21 September doorging. Aan het station werd ik door den burgemeester ontvangen; met een rijtuig, waarvoor B. en W. hadden gezorgd, reed ik naar het raadhuis, alwaar ik de wethouders Van Lieshout en Van Moorsel aantrof.

Op mijne audientie verscheen **a.** de hypotheekbewaarder Van Blarkom, met wien ik mij onderhield over de eindeloze requesten van v. Sas te Bladel; ik vertelde hem, dat v. Sas twee verschillende kaarten had, welke niet klopten. **b.** de opzichter Koenen, die nog kwam danken voor wijziging van de tractementsregeling der provinciale waterstaatsopzichters; **c.** het Statenlid Baex, hij kwam enkel zijne opwachting maken; **d.** de advocaat, Mr. Smits van Oyen; hij kwam bedanken voor de hem tegen den burgemeester van Zeelst verleende hulp, in zake het afgeven van een bewijs van onvermogen aan een armen rechtzoekende.

Van B. en W. vernam ik, dat de fabrieken te Eindhoven slechts weinig verkeerden invloed hadden op de zedelijkheid der bevolking van hunne gemeente; van de 30 in 1899 gesloten huwelijken was er ~~geen~~ slechts enkele gedwongen geweest. Zij verklaarden dit met de opmerking, dat Eindhoven klein was, en de grond (het bouwterrein) duur; de eigenlijke fabrieksarbeiders wonen buiten de gemeente. Maar toch meenden B. en W., dat het over het algemeen genomen op de meeste fabrieken met de zedelijkheid nogal ging; volgens hen stond de gloeilampenfabriek van Philips dienaangaande onderaan; de vele meisjes, die daar werken, moeten gedurende de schafturen de fabriek uit; zij, die geen tehuis hebben, staan dan wel erg alleen op straat, en dat werkt natuurlijk verkeerd.

In 1898 werd de vereeniging "Eindhoven Vooruit" opgericht; men zou zich niet met de politiek bemoeien. Al ras ontaardde de vereeniging in eene politieke, liberale vereeniging; alle ambtenaren zijn er lid van; critiseeren alle daden van gemeentebestuur enz. De vereeniging telt twee van hare voorstanders als leden van den Raad, nl. de Heeren Pijpers en Redelé. De vereeniging gaat niet vooruit in macht en aanzien; zij stelt hare leden bij verkiezingen voor den Raad, voor de Kamer van Koophandel, voor de Kamers van Arbeid, en hoewel die kandidaten steeds geslagen worden, begint bij iedere gelegenheid Eindhoven Vooruit opnieuw. De Leovereeniging staat naast, niet tegenover Eindhoven Vooruit, omdat die vereeniging zich buiten de politiek houdt.

Het drinkwater te Eindhoven laat alles te wenschen over; de gemeenteraad besloot korts tot den aanleg van eene drinkwaterleiding op grond van het chemisch onderzoek van 44 monsters drinkwater, op verschillende plaatsen, de heele gemeente door, genomen; van die 44 monsters bleek, dat het water van 40 bepaald slecht was; van de 4 overigen was het water van 2 nog uit nortonpompen!

Er wordt een levendige kalverenhandel gedreven van Eindhoven op Londen: de kalveren worden des winters te Eindhoven en des zomers te Vlissingen geslacht, en dan verzonden; het zijn meestal 2e qualiteit kalveren; om wat te schijnen, worden ze voor de verzending met een luchtpomp opgeblazen tusschen vleesch en vel. De kalverhandel is heelemaal in handen van Joden.

Er wordt tegenwoordig veel gedaan, om het Eindhovens Kanaal in orde te brengen, in 1900 ruim f. 4.000. Een zware concurrent was tegenwoordig de Meyerij, die een losplaats had gekregen aan de Zuid-Willemsvaart te Vechel. Waar de gemeente aan de Meyerij f. 2.500 rente 's

jaars garandeerde, was de gemeente dus van dubbel slechte conditie: minder rechten op het kanaal + subsidie aan de Meyerij. Volgens B. en W. heeft v.d. Heuvel vele moeilijkheden met de Meyerij in zake het medegebruik van de lijnen der Meyerij onder Eindhoven voor een tram naar Helmond, omdat de Meyerij hoopt, dat v.d. Heuvel zijn lijn dan niet zal bouwen, en de Meyerij zulks dan later wel zou kunnen doen.

Het in 1877 gesloten kerkhof werd in 1900, nadat de lijken geruimd waren, publiek als bouwterrein verkocht; de 37 are brachten f. 18.000,- op. De Rechtestraat, in 1900 van het Rijk in beheer en onderhoud overgenomen (de gemeente kreeg f. 2.840,- toe) moet op nieuw bestraat en gerioleerd worden; dat zal volgens B. en W. f. 50 à f. 60 mille kosten. De Gender, die om Eindhoven loopt, was in geen 15 jaren schoongemaakt; hij is nu door B. en W. stuksgewijze drooggelegd en geheel uitgegraven; tevens worden de oevers met tuinen vastgezet. Ik opperde de vrees, dat zich achter dat gevlochten hout ratten zouden gaan nestelen.

Om het marktbezoek aan te moedigen, worden door B. en W. geldprijzen verloot; in het geheel f. 40, in kleine bedragen, bijv. van f. 1, f. 1,50 enz. Die verloting geschiedt op de stoep van het stadhuis, en trekt steeds veel volk. Het werkt zeer gunstig op het aantal marktbezoekers. Met B. en W. bezocht ik de gloeilampenfabriek van Philips (zeer interessant); ik werd daar rondgeleid door den jongsten directeur; de oudste was op reis voor de zaak. Ik vernam, dat slechts 4% van het product in het land blijft; zij hebben den grootsten afzet naar Engeland. In de fabriek werken vooral meisjes, wellicht een 300-tal; meestal jonge kinderen; deze hebben zachte, lenige handen, en zijn daardoor meer geschikt voor het fijne werk.

Daarna ging ik met B. en W. de nieuw gebouwde gemeentelijke gasfabriek zien. De gashouders kunnen 3.200 M³ gas bergen; de fabriek kan 4.000 M³ daags maken; nu, in den zomer, wordt niet meer dan ± 2.000 M³ daags vervaardigd. De bovengenoemde firma Philips gebruikt daarvan dagelijks ± 400 M³!

Bij de verkiezing van de nieuwe Kamer van Koophandel, is de voorzitter van de vroegere Kamer, de wethouder Van Moorsel, uitgeworpen, Hij had zich eerst niet herkiesbaar gesteld, en wilde later weer wel herkozen worden; toen wilde men hem echter niet meer; hij kreeg slechts 14 stemmen van de 200. Van den burgemeester vernam ik, dat hij den wethouder Van Lieshout zeer waardeerde; v. L. gaf zich bepaald heel veel moeite in het belang van de gemeente; heel anders de wethouder Van Moorsel; deze hield weliswaar steeds allerlei mooie praatjes, maar in werkelijkheid deed hij niet veel.

Helmond

Den **28 September 1900** kwam ik weder te Helmond; aan het station werd ik door den burgemeester ontvangen; hij had de beleefdheid gehad, ook voor een rijtuig te zorgen. Hij vertelde mij, dat hij tegen zijn zin in 1875 werd verkozen tot lid van de Provinciale Staten; na zijne verkiezing bedankte hij; alstoen werd de Heer Prinzen in zijn plaats gekozen.

Omtrent de burgerschool vernam ik, dat er 31 leerlingen die inrichting bezochten; aan de burgerschool is eene voorbereidende klasse vastgeknoopt, bezet met 15 leerlingen. Van deze 46 leerlingen zijn 14 meisjes; de helft van de 46 leerlingen zijn Helmondenaars; een derde der leerlingen is Katholiek, tweederden Protestant. De Katholieken zijn meest uit den minderen stand, omdat de ouders van de gegoeden, hunne meisjes liever naar pensionaten zenden. De Protestanten zijn kinderen uit den gegoeden stand, en kinderen van ambtenaren.

De vroegere directeur, Dr. Stein, volgde als zoodanig zijn vader op; hij was toen leeraar aan de burgerschool te Zwolle. Dr. Stein was in Helmond zeer gezien; hij was echter erg op zijn gemak gesteld, en was daarom liever districtsschoolopziener dan directeur eener burgerschool. Als arrondissementsschoolopziener bezocht hij de bijzondere scholen weinig; hij was zeer voorkomend bij het examineeren van nonnen.

De benoeming van Dr. Horn tot opvolger van Dr. Stein heeft in het land veel opspraak verwerkt, omdat hij een Israeliet was; B. en W. oordeelden hem als mensch zeer geschikt; zij wisten niet anders dan goed van hem te zeggen. Over het algemeen zijn ook de leeraren kalme geschikte menschen.

De geest van het werkvolk is buitengewoon geschikt; van socialistische propaganda merkt men niets meer; er zijn geen socialisten in Helmond. De menschen trouwen over het algemeen op

zeer jeugdigen leeftijd; gedwongen huwelijken komen weinig voor, niet meer dan ± 10%. De meisjes werken meestal op de fabrieken tot ze trouwen; dan kennen ze niets van het huishouden; daardoor vele ongelukkige huwelijken. Het is in Helmond onmogelijk om dienstboden te krijgen; alles werkt daar op de fabrieken, en verdient daar betrekkelijk veel geld (f. 4 à f. 5 per week); zooveel kunnen de meisjes niet verdienen als dienstbode bij families. De fabrieksarbeiders hebben bijna nooit een eigen woning; jonggehuwden trekken steeds in een heel huisje met een tuintje (met B. en W. bekeek ik later zulk eene woning, en vond ik die zeer voldoende); ze hebben geen land voor aardappels, geen varken, geen geit; huishuur van f. 0,80 tot f. 1,20; meestal waterleiding. De wevers werken per stuk, en verdienen f. 7 tot f. 7,50 per week; de overige fabrieksarbeiders zullen van f. 6 tot f. 6,60 verdienen. De ongehuwde zoons betalen meestal kostgeld; de meisjes geven meestal haar loon aan de ouders af; zij houden echter gewoonlijk nogal wat geld achter om te snoepen; snoepen komt zeer veel voor. Misbruik van drank wordt er weinig gemaakt; er wordt echter veel bier gedronken.

In de maanden Augustus en September is geregeld de kindersterfte het grootst; dat valt samen met de kermis; de ouders gaan dan uit, en hebben minder zorg voor hun kroost. De katoennijverheid is op het oogenblik zeer gedrukt, tengevolge van onverwachte en ongehoorde stijging van de katoenprijzen. Men verwacht in het voorjaar geen evenredig verhoogde prijs van het product; fabrikanten zullen om die reden minder fabriceren, en het getal werkuren moeten inkrimpen.

In de maand Augustus 1900 vestigden zich te Helmond 128 mensen uit Deurne; de verschillende turfstrooiselfabrikanten (vooral de Heeren Van der Grint) hadden hen “gedaan” gegeven, om daardoor het gemeentebestuur van Deurne te dwingen tot het sluiten van een contract over het leveren van turfstrooisel; toen Deurne gezegd contract niet wilde teekenen, kregen alle arbeiders uit die gemeente gedaan werk bij die fabrikanten; zij hoopten op die wijze Deurne in moeilijkheden te brengen; er desnoods ongeregeldheden uit te lokken. De 128, die uit Deurne verhuisden naar Helmond werden weer bij v.d. Grint aangenomen.

Helmond geeft aan den tram van v.d. Heuvel (Eindhoven-Helmond) slechts eene kleine subsidie; B. en W. vertelde, dat men in Helmond wenschte dat v.d. Heuvel eene nieuwe brug bouwde over de Zuid-Willemsvaart, en daarover in de gemeente kwam; dan zou men eene groote subsidie willen geven, want dat was voor de gemeente veel waard. Nu is er slechts ééne brug; al het volk, dat in de buitengemeenten werkt, moet die ééne brug passeeren, zoowel 's ochtends als 's avonds; daar komt nu veel te veel volk bij elkaar, dat is, vooral des avonds, zeer ongewenscht; kwam die tweede brug tot stand, dan gingen de mensen uit Mierlo, uit Stiphout enz. niet te samen langs ééne weg naar huis.

Helmond had vroeger een belangrijk archief, deels afkomstig van de Schepenbank te Helmond, deels van het archief van Peelland. (Behalve Helmond behoorde tot Peelland de gemeenten St. Oedenrode, Deurne, Someren, Vlierden enz.); alles werd in 1885 overgebracht naar het Rijksarchief te 's Bosch.

De Heer Aug. Sassen was tot 1895 gemeentearchivaris; toen werd hij raadslid en kon dus geen archivaris blijven; sinds verleent hij, desgevraagd, aan de gemeente belangeloos zijne diensten. Volgens het gemeenteverslag over 1899 bracht de plaatselijke gezondheidscommissie in 1899 geen verslag uit; van B. en W. vernam ik dat zij haast niet wisten, of er wel eene commissie bestond; men wist niet zeker te zeggen, wie daar lid van waren.

Voor eene audientie had zich niemand aangemeld; met B. en W. bezocht ik de *prise d'eau* van de waterleiding en later den watertoren; met hen ging ik te voet door eene nieuwe arbeidersbuurt, en zag ik, hoe bedroevend het daar vooral met de bestrating gesteld was. Door de zeer sterke toename der bevolking, vooral van fabrieksarbeiders, komt Helmond op den duur te staan voor ontzaggelijke uitgaven.

Oktober

Valkenswaard

Den 7den Augustus 1895 kwam ik voor het eerst in Valkenswaard. Den **1 October 1900** kwam ik er terug; ik vond er andere wethouders dan in 1895: de wethouder Jaspers was middelerwijl gemeente-ontvanger geworden; de wethouder Van den Besselaar kon zich niet verenigen met de

grootte uitgaven, welke de gemeente deed voor den aanleg van vloeiveiden; hij wilde daarvoor geen verantwoording dragen en bedankte om die reden als lid van den gemeenteraad. De gemeente heeft thans ongeveer 30 H.A. vloeiveiden; 3 H.A. werden aangelegd door Verhulst uit Westerhoven; jammer, dat die 3 H.A. wat hoog liggen. Voor de rest werd door de Heidemaatschappij een groot plan gemaakt, en uitgevoerd.

Voor de Heidemaatschappij werkte eerst de Heer Engerman, daarna Snijders, en als laatste Born. Die aanleg kostte ongeveer f. 500 per H.A. f. 10.000 werd door de gemeente voor dit doel geleend; hoewel volgens het plan der Heidemaatschappij nog een Hectare of tien moet aangelegd worden, wil de gemeente daarmee wat wachten om eerst wat bij bloed te komen.

In 1900 kon voor het eerst gras verkocht worden van 10 H.A.; dat bracht ruim f. 700 op; in 1901 kan van 20 H.A. verkocht worden, terwijl dan tevens de laatste 10 H.A. worden bezaaid; die liggen daartoe nu gereed. Men rekent, dat aan mest, bewerken enz. in de eerste jaren f. 30 per H.A. nodig is. Later wordt dat minder, terwijl de opbrengst, als de vloeiveiden in beteren staat zijn, later nog moet vermeerderen. Men vreest niet voor overproductie van gras; de paters te Achel hebben 110 H.A. vloeiveiden; zij verkoopen tegenwoordig bijna geengras meer in publieksveiling; bijna hun geheele product gaat naar Duitschland en Engeland.

De toekomstige erfgenamen van de freule Van Tuyll te Heeze droegen aan de Heidemaatschappij op een plan te ontwerpen voor den aanleg van 30 H.A. vloeiveide en 80 H.A. natuurweide, aan de andere zijde van de Tongreep, boven (d.i. zuidelijker) dan de vloeiveiden van de gemeente Valkenswaard. B. en W. vreesden, dat zulks ten nadeele van hunne gemeente zou strekken, doordat voor die vloeiveiden water uit de Tongreep zou worden getrokken, en er dientengevolge niet voldoende water zou overblijven, om de weiden van de gemeente te bevoeien. Men hoopte deswege later een convenant met de erven Van Tuyll te kunnen afsluiten. Van de 750 H.A. eigendommen van de gemeente zijn \pm 100 H.A. met mast bezet; deze groeit redelijk goed. De oudste mast is nu 24 jr oud. De jacht van de gemeente is verhuurd aan den heer Rovers voor f. 400; voor die prijs bejaagt hij ook de eigendommen der ingezetenen, die meestal van hun recht ten behoeve van de gemeente hebben afstand gedaan. Rovers heeft $1\frac{1}{2}$ jachtopziener en betaalt bij calenges hooge premies. Snippenjacht beteekent niet veel; konijnen zijn er weinig; hij zal jaarlijks 150 hazen en 200 patrijzen schieten.

B. en W. schouwen zelve de waterleidingen; eens per jaar; zij moeten veel stukken herschouwen. Dr Gyraath is opgevolgd door Dr Dagevos; hij krijgt f. 600, waarvoor hij ook de verloskundige praktijk moet waarnemen, benevens den doodschouw en de vaccinatie. Hij is tevens gemeentedoctor te Borkel, Waalre en Dommelen. Ambtenaar ter secretarie is Van de Ven, een zoon van den burgemeester van Best; hij wordt zeer geprezen, en heet goed op de hoogte, hij neemt ook de secretarie te Waalre waar; hij is zeer geschikt om met het publiek om te gaan. Er is veel industrie in Valkenswaard, daardoor wordt door den minderen man veel geld verdiend; werkelijk armoede wordt er dan ook niet geleden. De gemeente geeft voor 1900 eene subsidie van f. 175 aan het burgerlijk armbestuur; de burgemeester vertrouwt dat het alleen voor 1900 zal zijn, en in 1901 dus niet meer noodig. De sigarenmakers op de fabriek van Gebrs van Best hebben eene goede harmonie.

Eene schaduwzijde van de sigarenfabrieken is, dat er zoovele meisjes en vrouwen werken, die reeds als kinderen op de fabriek kwamen; daardoor kennen zij geen huishouden als zij huwen. De bevolking gaat voortdurend in zielental vooruit; van de 21 huwelijken in 1899 gesloten zal $\frac{1}{5}$ gedwongen zijn geweest; gedwongen huwelijken komen hoe langer hoe meer voor. Onwettige geboorten daarentegen weinig; de huwelijken worden op zeer jeugdigen leeftijd gesloten. Hoewel de begrafenisfondsen zeer in zwang zijn, is de kindersterfte niet abnormaal groot.

Van de raadsleden woont er een, Smets, op Geenhoven; een, de wethouder Van de Ven, op de Zeelberg; de anderen wonen allen in de kom. Tot 1899 werd bij raadsverkiezingen nooit met drank gewerkt; toen wilde de sigarenfabrikant Lurmans lid van den Raad worden; hij liet toen veel drank drinken. Zonder dat zou hij volgens B. en W. niet gekozen zijn geworden. De burgemeester twijfelde, of hij als eerlijk man zijn zuiveringseed wel had kunnen doen. Later probeerde Mollen ook lid van den Raad te worden, door de kiezers vrij te laten drinken: Mollen

werd gelukkig niet gekozen. De hoofdelijke aanslag bedraagt 1 1/3%; alle aanslagen zijn een weinig beneden de werkelijkheid.

Ik vernam van B. en W. dat er geen register werd gehouden van de lijken, op de algemeene begraafplaats begraven, met aanduiding (door paaltjes of anderszins) waar de lijken lagen; ik drong er op aan, dat men daarvoor zou zorgen. Van den burgemeester vernam ik, dat er met kermis druk gedanst werd; den laatsten dag zelfs tot tien uur 's avonds, op mijn vraag, wat de pastoor daarvan zei, antwoordde hij, dat de pastoor baas was in de kerk, en hij op het raadhuis; ik gaf hem toen te kennen, dat hij toch met den pastoor goede vrienden moest blijven. Tot nu toe was er in Valkenswaard alleen eene algemeene begraafplaats; er is nu juist eene Katholieke begraafplaats aangelegd, die kan, wanneer men wil, in gebruik genomen worden.

Stratum

Den **1 October 1900** kwam ik weder in de gemeente; omdat er in 1897 zooveel aanmerkingen gemaakt moesten worden herhaalde ik mijn bezoek reeds in 1900. Van B. en W. vernam ik, dat bij de volkstelling bleek, dat er een 30-tal menschen meer in de gemeente woonden, dan de bevolkingsregisters aangaven. Van de 39 in 1899 gesloten huwelijken was zeker 25% gedwongen. Dat "moeten" trouwen neemt sterk toe, niettegenstaande de meisjes over het algemeen op zeer jeugdigen leeftijd, 18 à 19 jr, in het huwelijk treden. De oorzaak daarvan ligt wel aan de fabrieken; veel volk uit Stratum werkt in Strijp, in Woensel, in Eindhoven; omgekeerd werken vele arbeiders uit die gemeenten weer in Stratum.

Stratum ligt geheel aaneengebouwd, langs de wegen van Eindhoven naar Valkenswaard, naar Geldrop en naar Tongelre; langs die wegen wonen ook de leden van den Raad, nogal goed over de heele gemeente verdeeld. Alleen de wethouder Versantvoort woont niet in de kom, maar voorbij "de Burg" op den weg naar Geldrop, het eenige gehucht van Stratum. De raadsverkiezingen worden niet bestreden; er bestaan dienaangaande geene partijen: in 1900 stierf de oud-burgemeester Van Buel; deze was tot zijn dood lid van den Raad gebleven; in diens plaats werd bij de candidaatstelling de stroohulzenfabrikant Caron tot lid van den Raad verkozen verklaard.

De gronden onder de gemeente Stratum behooren meestal aan de ingezetenen. Hiervan moeten echter worden uitgezonderd de gronden van de Heihoef; het huis met ± 30 H.A. is thans in handen van Belgische broeders; ze hebben daar een kostschool voor 70 jongens, en verder een 30-tal postulanten. Omdat die Broeders in België reeds een huis hadden, dat Heihoef heet, veranderden zij hier den naam van "Heihoef" in "Eikenburg". De verdere gronden welke vroeger bij de Heihoef behoorden, ± 130 H.A., werden voor 4 jaren gekocht door Coenen, den kunstmestfabrikant te Zeeland. De boerderijen, welke er stonden zijn alle weggebroken, met uitzondering van de woningen van den boschbaas, en van die van een arbeider. Het land werd aangelegd tot bosch.

Ik vernam van B. en W. dat zij zelve de waterleidingen schouwen; eens per jaar; er moet over vele waterleidingen een herschouw gevoerd worden. Dr Sala is te Stratum belast met de armenpraktijk; hij wordt per visite betaald en zal wel weer komen aan f. 1.200, hetgeen hij vroeger als vast salaris genoot. De vroedvrouw wordt door de gemeente betaald met f. 300. In tegenstelling met wat voor eenige jaren geschiedde, worden er thans in Stratum geene socialistische propaganda gemaakt; het volk is er volstrekt niet socialistisch gezind. Werkelijke armoede wordt er volgens B. en W. in Stratum niet geleden; de kindersterfte is er helaas zeer groot. B. en W. verklaren dit, doordat het volk zoo gaarne pret maakt, zoo gaarne uit is. De vrouwen gaan Zondags veel uit; ze nemen hare jonge kinderen, kinderen van 14 dagen, van 3 weken mede naar de herberg en komen 's avonds eerst om tien, elf uur weer tehuis; die arme kinderen staan dan zoo'n heelen avond in een wagentje in de kroeg. Als de menschen uit zijn, dan drinken de mannen veelal bier; de meisjes en vrouwen houden helaas meer van borreltjes. Ik beklagde mij bij B. en W. bitter over de slechte verzorging van het administratieve werk ter secretarie; ten bewijze haalde ik aan, de geringe zorg, blijkbaar aan het gemeenteverslag 1899 besteed, waardoor men geen beeld van de gemeente kreeg; veel was daarin verkeerd vermeld, van nog veel meer werd in het geheel niet gesproken. Ik voerde verder nog aan de foutieve opgaven door Stratum verstrekt, toen er voor Eindhoven en omliggende gemeenten eene Kamer

van Koophandel zou worden opgericht. Toen Gedep. Stat., na zorgvuldige voorbereiding, een K.B. geprovoceerd hadden, waarbij die K.v.K. werd opgericht, kwam Stratum zich beklagen, dat de gemeente in die K.v.K. niet voldoende vertegenwoordigd was. Het bleek toen, dat er in Stratum 105 kiezers voor die K.v.K. waren, terwijl Stratum aan G.S. aanvankelijk een geheel van 31 kiezers had opgegeven. Dientengevolge moest alles ongedaan gemaakt worden; het eerste K.B. ingetrokken, en een nieuw geprovoceerd.

B. en W. erkenden volmondig de gegrondheid mijner grieven; de burgemeester beweerde, dat hij deed wat hij kon; dat hij veel zelf werkte; dat hij den secretaris zoo veel mogelijk naging. Het ongeluk was echter, dat de secretaris het werk niet kende; hij was vroeger sigarenfabrikant geweest; de zaken liepen echter fout; toen werd hij door toedoen van zijn schoonvader, die in den raad van Stratum veel te zeggen had, benoemd tot secretaris van Stratum. De klerk ter secretarie was een broer van den secretaris, even onbekwaam als hijzelf; hij was aanvankelijk gekomen als volontair; kreeg na enkele jaren eene gratificatie; en werd ten slotte aangesteld als klerk!

Ik wees B. en W. op hunne verplichting in deze; al wilde de gemeente dat gebrekkig personeel behouden, dan moest er toch in ieder geval een bekwaam man bijkomen; daarvan hing voor de gemeente, die zich sterk uitbreidt, in de toekomst veel te veel af. Ik wees ten slotte den secretaris nog op zijne vele tekortkomingen, om zodoende den burgemeester te steunen en overwicht op hem te verschaffen.

Zeelst

Bij mijn bezoek aan Oerle op 23 Augustus 1899 vernam ik van B. en W., met name van den wethouder De Bont, dat het in Zeelst allertreurigst toeging als er eene verkiezing was; die het meeste geld over had voor drank (jenever en bier wordt den kiezers geschonken) werd lid van den Raad; een zetel in den Raad kostte aan den gekozene minsten f. 150. Ook de tegencandidaat, de niet gekozene, gaf in den regel een dergelijk bedrag uit, om gekozen te worden. Twee partijen staan heftig tegenover elkander: de partij van den burgemeester eenerzijds, het lid van den Raad Bazelmans met diens aanhang anderzijds.

Den 26 Juli 1895 had ik de gemeente Zeelst bezocht. Den **1 October 1900** kwam ik weder in de gemeente. Ik deed toen in de eerste plaats onderzoek naar de oorzaak van den hevigen strijd tusschen de inwoners bij gelegenheid van raadsverkiezingen. B. en W. verklaarden dien strijd als volgt: In 1892 trad burgemeester Habraken als zoodanig af; diens schoonzoon, Jan Bazelmans, wilde toen burgemeester worden; hij werd echter niet benoemd. Het gaf groote ontstemming bij de partij van den oud-burgemeester, toen de wethouders Janssens tot burgemeester benoemd werd. Van toen af critiseerde Bazelmans met zijn aanhang alles, wat door het bestuur van Zeelst gedaan werd; dat gaf voortdurend wrijving.

H. Bazelmans, een broeder van Jan Bazelmans richtte eene boterfabriek op; hij had tevens een winkel; de boeren, die hem melk leverden, werden in zijn winkel met winkelwaren betaald; geld kregen ze bijna nooit, en wanneer ze om geld vroegen, dan deugde hunne melk niet en konden ze die weer mede naar huis nemen. Toen de burgemeester zag, dat de boeren zoo gevild werden, verleende hij steun bij het oprichten van eene coöperatieve roomboterfabriek; de boeren waren toen voor de afzet hunner melk niet meer afhankelijk van de fabriek van Bazelmans; ze wilden hem toen geen melk meer leveren; Bazelmans werkte nog eenigen tijd met groot verlies, en was ten slotte verplicht zijne fabriek te sluiten.

Toen in 1897 de periodieke raadsverkiezing was, besloot Bazelmans wraak te nemen; aan de beurt van aftreden waren de wethouder Donkers, en het raadslid Van der Heyden. Deze laatste was een vriend van Bazelmans. Bazelmans stelde zich candidaat tegenover Donkers; hij gaf zich enorm veel moeite; hij gaf schatten geld uit, volgens B. en W. tusschen de f. 500 en f. 600. Dat geld werd vooral besteed, door de kiezers drank te voeren; het was zoo erg, dat o.a. in de Heistraat de vrouwen dronken aan den weg lagen.

Het resultaat was, dat Bazelmans en Donkers beide met groote meerderheid gekozen werden; v.d. Heyden had bijna geen stemmen. Wethouder Donkers beweerde, dat hij bij dien stembusstrijd ±f. 5 betaald had aan een herbergier bij hem in de buurt, voor borrels, aan buurlui geschonken, en dat hij bij twee herbergiers in het dorp ook ±f. 5 betaald had. Bazelmans was

later bij Donkers gekomen, en had gewild, dat Donkers 1/3 zou betalen in de verkiezingskosten; Donkers had daarin echter niet willen treden.

Bij de periodieke aftreding in 1899 is er weer druk gestemd, evenwel niet zoo erg als in 1897; de burgemeester en de wethouder Van Hulst waren aan de beurt van aftreding, en werden herkozen. Van Hulst erkende in 1899 aan verschillende kasteleins te samen ongeveer f. 30 betaald te hebben; de burgemeester gaf hem daarvan later f. 10 terug. Ik vroeg de Heeren, hoe zij het met hun zuiveringseed konden verantwoorden; zij beweerden toen, dat het geld – volgens de kasteleins – besteed was voor drank, getapt aan vrienden van de gekozenen, ná de verkiezing, om elkaar met den goeden afloop geluk te wenschen!! De drank, tijdens het stemmen geschonken, zou weer besteld en betaald zijn door de candidaten van de partij Bazelmans! Van de leden van den raad wonen er 3 (onder wie de burgemeester) in de kom van het dorp; wethouder Donkers woont op Cobbeek; wethouder Van Hulst op Biezekuilen; verder woont er nog een lid (Boomen) te Heistraat, en een (Bijnen) op Jept.

In 1899 werden 7 huwelijken voltrokken; in 1900 reeds 15, geen van deze allen was “moeten trouwen”. Een twintigtal meisjes uit Zeelst werkten vroeger te Eindhoven bij Philips en Co; zij waren daar vrijwel aan zich zelve overgelaten; haar deugd liep groot gevaar. De pastoor bemoeide er zich mede, met het gevolg, dat er thans nog slechts drie naar Eindhoven gaan. De firma Mignot en De Block opende eene tabakstrooperij in Meereveldhoven; daar worden uitsluitend vrouwen te werk gesteld; eenige meisjes uit Zeelst (een zevental) gaan daar werken, en verdienen winter en zomer f. 0,65 daags. Ze komen 's avonds samen terug; doordat er geen jongens bij zijn ziet de pastoor daar geen kwaad in.

Volgens B. en W. heeft de jacht van Zeelst alleen waarde voor den eigenaar van de jacht van Oerle, het is vooral snippenjacht, die echter in een pr uur afgejaagd is. Thans verpacht voor f. 37 aan den oud-notaris De Kuyper te Nijmegen. B. en W. schouwen zelve de waterleidingen; moeite met de onderhoudsplichtigen hebben ze in den regel niet.

Dr. Schroeder uit Eindhoven is belast met de armenpraktijk, de vaccinatie en den doodschouw; hij krijgt daarvoor f. 150. Vee, dat sterft of uit nood geslacht wordt, wordt op kosten van de gemeente gekeurd door den veearts Van Dommelen, uit Veldhoven; voor iedere keuring betaalt de gemeente hem f. 1,25.

Er zijn in Zeelst veel armen; de besturen hebben niet veel fondsen; het algemeen armbestuur kan jaarlijks niet meer dan f. 500 besteden. Een Roomsche armbestuur is er niet; de tijdelijke pastoor van Zeelst kan 's jaars over ± f. 60 beschikken ten bate van de Roomsche armen. Op mijne audientie verscheen pastoor Mommersteeg die niets bijzonders te vertellen had; hij is een broer van het Statenlid uit Vlijmen; hij heeft moeite om buiten en boven de partijen te blijven in zijne gemeente.

A. Kouwenberg klaagde, dat hij door B. en W. mishandeld werd bij het graven van een sloot, bij het maken van proces-verbaal over het laten weiden zijner schapen enz. Toen ik daarover later B. en W. interpelleerde, kwam het mij voor, dat de klacht geheel ongegrond was. Het hoofd der school Kuypers apprecieerde zeer de bewaarschool der zusters: de kinderen zijn meer bevattelijk om te leeren nu ze van de bewaarschool komen, dan vroeger, toen hij ze direct van huis op school kreeg.

Ze kunnen nu spreken, als hij ze krijgt; ze zijn aan de school gewend, en gevoelen zich daar niet, gelijke vroeger, als in eene gevangenis. Ook de properteit laat nu niet meer zooveel te wenschen over als vroeger; ze kwamen vroeger blootshoofds en zonder buis of jas naar school; hij meende, dat de bewaarschool dientengevolge voor de kinderen een leerjaar scheelde. De kinderen waren echter over het algemeen weinig bevattelijk. Ik beloofde hem bij een volgend bezoek aan Zeelst eens op zijn school te komen kijken.

Heesbeen c.a.

Den 4 December 1894 bracht ik mijn eerste bezoek aan de gemeente Heesbeen; de **5 October 1900** kwam ik daar terug, en vond ik op het Raadhuis, dat te Genderen staat, B. en W. Ik vernam van hen, dat Heesbeen ± 120, Genderen ± 620, en Eethen ± 280 zielen heeft; dat de bevolking van Eethen en Genderen vrijwel dezelfde blijft, maar dat Heesbeen in zielental achteruitgaat,

gevolg van de Maasmond werken; nu die ongeveer gereed zijn, trekt het volk, dat daarbij werkzaam was, naar elders.

Gemeente heeft het aan burgemeester Boll te danken, dat er te Genderen een haven kwam: toen de Maasmond gemaakt zou worden vroeg Boll een haven voor Genderen; de waterstaat weigerde die; Boll beweerde toen, dat Genderen zijn haven verloor, welke het vroeger bezat aan het Oude Maasje te Gansoijen; daarop gaf de Waterstaat toe. Die haven kan voor Genderen van belang worden; er kwam toen een hooipers, drie vrij druk werkt; er vestigde zich een steenkolenhandel; dient verder tot aanvoer en afvoer van landbouwproducten, bieten, pulp, enz. In 1899 waren in de gemeente 8 huwelijken voltrokken; volgens B. en W. is het, bij huwelijken in den minderen stand, eene hooge uitzondering, als het geen "moeten trouwen" is. Gemiddelde leeftijd van de vrouwen is 25 tot 26 jr.; zij huwen dus niet op jeugdigen leeftijd.

Van de leden van den Raad wonen de burgemeester en wethouder Branderhorst te Eethen; wethouder Brune en 3 andere raadsleden wonen in Genderen; 1 raadslid woont in Heesbeen. Wethouder Brune verhuist tegen Mei 1901 naar Eethen; hij was sleeper te Rotterdam; kon om zijne gezondheid zijn sleepdienst (met wagens) niet voldoende behartigen, en vestigde zich te Genderen; nam les bij van Eggelen te Heusden en haalde in 4 maanden het diploma van aspirant gemeente secretaris; op het moment studeert hij om de akte middelbaar staatsinrichting te halen. Bij de gewone raadsverkiezing in 1899 bracht men andere elementen in den raad; de wethouder Van der Beek was overleden; het raadslid Van den Heuvel was naar Amerika vertrokken; de zoon van den ontvanger Branderhorst werd uit den Raad geworpen; Brune werd raadslid en wethouder. Zelfs een Katholiek werd in den Raad gebracht.

Deze raadsverkiezing had niets met godsdienst te maken; zij bedoelde slechts een einde te maken aan de bestaande familieregeering. De ontvanger Gerrit Branderhorst regeerde feitelijk de gemeente; zijn zoon was lid van den raad; zijn broer was het ook. Als er vergadering was, ging men eerst bij Gerrit Br. instructies halen. Dat alles is nu uit. Deze raadsverkiezing heeft geen kwaad bloed gezet in de gemeente; bij de stemming werd er door de candidaten geen drank geschonken aan de kiezers; wel werden de kiezers met rijtuigen gehaald en weer tehuis gebracht.

Bij invoering van leerplicht behoeft gemeente niet te bouwen; de nieuwe school te Eethen komt met 1 November onder dak.

De waterleidingen worden allen door de polders onderhouden; de polders lieten de leggers der waterleidingen opmaken; B. en W. schouwen de leidingen niet.

De algemeene begraafplaats te Eethen is feitelijk de begraafplaats der hervormden van Genderen, al heet het daar al Eethen. Genderen had vroeger een eigen begraafplaats bij de Hervormde Kerk, behoorende aan de hervormde gemeente, toen die te vol werd en gesloten moest worden legde de gemeente in 1876 deze algemeene begraafplaats aan.

Er wordt in de gemeente geene armoede geleden; de fondsen der instellingen van weldadigheid voldoen aan de behoefte; de gemeente behoeft nooit bij te springen. Te Heesbeen behoeft op het moment niet bedeed te worden, omdat er geen armen zijn; daar legt de diaconie dus over; Eethen is ook zeer goed; Genderen zit er het hardste voor maar kan zich toch redden. De verschillende armbesturen der gemeente werken goed samen; maandelijks wordt er eene gecombineerde vergadering van de besturen gehouden om elkander in te lichten en voor te lichten.

De geneeskundige armenverzorging wordt - zonder vast accoord - door de armeninstellingen bezorgd; er komen geen klachten in; de armen zijn blijkbaar tevreden.

Er vertrokken in 1900 enkele arbeidersgezinnen uit de gemeente, deels naar Amerika, deels naar de Haarlemmermeer. Zij vertrokken niet uit armoede; maar ze hadden geene geschikte huisvrouwen; van daar, dat ze ook elders tevergeefs naar lotsverbetering zouden zoeken.

Veldwachter heeft slechts f. 324 tractement; heeft eene oppassende vrouw en geen kinderen; is heelemaal drankvrij. B. en W. zijn over hem zeer tevreden; woont op zijn eigen.

Er is in Heesbeen heel geen oud archief; er is ook nooit een oud archief geweest, volgens den burgemeester.

Sprang

Den **5 October 1900** kwam ik weder in de gemeente; ik werd er ontvangen door dezelfde wethouders als in 1896, en door burgemeester Meyer, die sinds enkele maanden de opvolger is van zijn uitstekende voorganger, wijlen den Heer Van Dijck. Volgens B. en W. moet de oorzaak, dat de gemeente in zielental achteruit gaat, gezocht worden in de omstandigheid, dat er nogal schoenmakers zich verplaatsten, deels naar Waalwijk, maar vooral naar Den Bosch, naar de fabriek van v.d. Bergh. Het zijn meestal de beste werklui, die weg gaan.

In 1899 werden tien huwelijken gesloten; meestal schoenmakersknechts. Gedwongen huwelijken komen bijna niet voor; niet meer dan een op de tien. Bij de periodieke raadsverkiezing in 1899 moest er gestemd worden; de oppositie tegen het gemeentebestuur gaat vooral uit van den te Sprang wonenden secretaris van Vrijhoeve Cappel, Kien, en van den onderwijzer met hoofdakte Ebels. Deze laatste is volgens B. en W. een halve socialist, van wien burgemeester Van Dijck vroeger veel last had. Hij heeft f. 675 tractement, heeft f. 100 van de normaalschool, en verdient nog wat met privaattlessen. Hij wil hooger tractement van de gemeente hebben; de raad wil daarin niet treden.

De oppositiecandidaten werden geslagen; bij de stemming werd er niet met drank gewerkt. Sprang sukkelde op het oogenblik met zijn onderwijzers; twee hulponderwijzers, Hello en Achterberg, vielen in de loting en vervullen thans hun dienstplicht; de onderwijzers, die tijdelijk hunnen plaatsen innamen, bleven slechts tot ze ergens anders eene vaste aanstelling kregen; daardoor was er voortdurend mutatie in het onderwijzend personeel.

Er werd in 1899 eene nieuwe begraafplaats aangelegd; men kan zich volgens de verordening eene grafruimte huren voor den tijd van tien jaren; wil men die grafruimte langer hebben, dan moet men telkens na tien jaren, weer huren. Men klaagt over den Rijksarchivaris, die in 1896 het oud archief begon te regelen, en die regeling nog niet ten einde bracht. Er is een oude kerk met toren in de gemeente; een groot stuk is uit dien toren uitgevallen; het gat is met planken dicht gespijkerd. Wanneer dat gebeurd is, is niet bekend; vermoedelijk reeds tijdens het bouwen, of kort daarna. Uit oude gemeenterekeningen blijkt, dat in 1630 de schoolmeester kinderen betaalde voor het wegruimen van puin bij de kerk.

De waterleidingen worden geschouwd door de polderbesturen; B. en W. hebben daarmede heelemaal niets te maken. In Sprang is geen rijkdom en ook geen armoede. Wethouder Verhoeven was 13 jaar armmeester; hij had die betrekking steeds gaarne bekleed, en het had hem werkelijk eenigen tijd geleden veel gekost, om die functie aan een ander over te dragen. De armen zijn tevreden, en klagen slechts zeer zelden. Armendoctor is dr v. Gils uit Waalwijk; gemeente betaalt hem vaccinatie en doodschouw; kerkelijk armbestuur betaalt de geneeskundige armenverzorging. Voor de verloskundige hulp is eene vroedvrouw; betaald door gemeente en burgerlijk armbestuur. Zij heeft niet veel te doen; de menschen gaan liever naar den doctor.

De hoofdelijke omslag bedraagt 1½ %; de aanslagen worden geregeld naar het werkelijk inkomen. Volgens B. en W. erkent het gros der ingezetenen dankbaar, wat het bestuur der gemeente in het belang van Sprang verricht; dat gros betaalt dan ook gaarne zijn aandeel in de gemeentelasten. Ik vernam nog van B. en W. dat de veldwachter, over wien men tevreden was, jaarlijks ± f. 25 beurde aan fooien bij begrafenissen en huwelijken; B. en W. beweerden, - toen ik daarop aanmerkingen maakte - dat zulks in de naburige gemeenten nog veel erger was.

Loon op Zand

Den **5den October 1900** kwam ik weer in de gemeente. Het bleek mij, dat de burgemeester geheel afgeleefd en versleten is; als ik hem vragen stelde, dan kreeg ik steeds ten antwoord, dat hij het niet wist, ofwel, als er verkeerde toestanden waren, op welke ik hem attent maakte (bijv. het verkeerde en zelfs nietwaardige gedrag van zijne veldwachters) dan verklaarde hij eerst, dat hij niet wist, dat zijne veldwachters niets deden dan in de kroeg zitten, zoo zelfs, dat zij op vaste uren vast naar bepaalde herbergen gingen, zóó geregeld, dat men aan de veldwachters kon weten, hoe laat het was; dat zij vast 's ochtends om 11.30 eindigden bij "Jan Pap", waarna zij naar huis gingen, en dan maar tehuis bleven.

De burgemeester beweerde, dat hij niet in de herbergen kwam, en het dus niet wist; waarop ik hem te verstaan gaf, dat hij, als hoofd der politie, het moest weten; dat zulks zijn plicht was. Op

mijn vraag waaraan in de gemeente die vreeselijke sterfte moest worden toegeschreven, in 1899 217 overledenen tegen 293 geboorten, verklaarden B. en W. dat hun dat nooit was opgevallen, en dat zij er ook geen reden voor konden aangeven.

In hoeverre de bevolkingsregisters klopten met de resultaten van de volkstelling wist men niet. Volgens B. en W. komen bij de Protestanten bijna uitsluitend gedwongen huwelijken voor, zeker in 7 van de tien gevallen; bij de Roomschen was het eene groote uitzondering. Men schatte de onwettige geboorten op $\pm 1\frac{1}{2}\%$.

Bij de raadsverkiezingen wordt veel gewerkt met drank; op mijne audientie sprak Van der Meyden, de directeur van het postkantoor, daar schande van; hij had successievelijk in vele plaatsen van ons land gediend; maar zoo'n bacchanalenboel, als bij de raadsverkiezing te Kaatsheuvel, had hij nog niet bijgewoond. Toen ik B. en W. later daarnaar vroeg, erkenden zij de waarheid van dat koopen van stemmen voor drank. Op mijn vraag, of de gekozenen dan wel den zuiveringseed konden doen, bleef men het antwoord schuldig; evenzoo op mijn vraag, of het niet mogelijk zou zijn, om bij eene stemming alle herbergen te sluiten.

Notaris Mulié, die mij zijne opwachting kwam maken, deelde mij mede, dat hij zich moeite gaf, om een harden weg te krijgen naar Dongen; dat zou niet alleen voor Kaatsheuvel van belang zijn, maar voor de heele Langstraat, omdat de schoenmakers uit Waalwijk enz. dan gemakkelijk het leer konden bekomen van de leerlooiers uit Dongen; dan zou er vermoedelijk ook een tram langs kunnen komen, terwijl de parochie St. Joachimmoer dan tevens een harden weg kreeg. Toen ik later B. en W. naar deze plannen vroeg, deelden zij mij mede, dat er werkelijk een request bij den Raad was gekomen; dat de Raad die plannen goed gezind was; dat Kaatsheuvel inlichtingen gevraagd had aan Dongen, en dat ook Dongen de zaak genegen bleek; men had dus wel hoop, den harden weg te zullen zien tot stand komen.

Volgens het gemeenteverslag werd in 1835 op last van G.S. een inventaris van de archieven opgemaakt; toen ik vroeg, dien inventaris eens te mogen zien werd mij geantwoord, dat die er niet was, en dat men hem nooit gezien had! Toen ik klaagde over den slechten toestand van den keiweg van Molenhout naar Loon op Zand, werd mij geantwoord, dat die weg juist in orde was gebracht, geheel ten genoegen van den provincialen opzichter; er zou juist gedurende drie achtereenvolgende jaren jaarlijks f. 2.500 aan verwerkt zijn.

De waterleidingen moeten wel geschouwd worden, gezamenlijk door B. en W., maar in werkelijkheid gebeurt dat niet. De burgemeester en de wethouder Teurlings schouwen de waterleidingen in Kaatsheuvel; daar worden de leidingen gewoonlijk vrij goed geveegd, en loopt het gewoonlijk nogal zonder proces-verbaal af; met een herschouw is daar de zaak gewoonlijk in orde. In Loon echter worden de leidingen geschouwd door den wethouder Cools; deze weet echter in de heide geen weg, en kent de verschillende perceelen niet uit elkaar; daar komt dus van het heele schouw voeren absoluut niets terecht.

Op mijne audientie verscheen A. van Roessel; hij klaagde over schade door konijnen; de burgemeester en de wethouder Cools hadden met eigen oogen gezien hoeveel konijnen er wel bij hem waren. Bij onderzoek bleek mij later, dat de burgemeester mij daarvan niets gerapporteerd had; ik voldeed toen aan den wensch van v. Roessel.

De arts E.F. Romeling kwam met bittere klachten tegen het bestuur; hij was vroeger gemeentedoctor, maar werd er als zoodanig uitgewerkt, omdat hij Protestant was. Dit was het werk van pastoor De Bont; deze 62-jarige priester, uit Waspik afkomstig, regeerde volgens Dr. Romeling de gemeente. (Eenige dagen na mijn bezoek aan de gemeente overleed pastoor De Bont). Volgens Dr. Romeling deugde er niets van het heele gemeentebestuur; de burgemeester was oud, zwak en versleten; wethouder Teurlings maakt misbruik van drank en werd deswege in den laatsten tijd zelfs tweemaal bekeurd; wethouder Cools was voortdurend dronken. Agent van politie Meurs, een oud-wachtmeester van de huzaren, is een echte dronkaard; de andere agent, De Rooi, drinkt ook veel te veel; 's ochtends gaan ze samen van kroeg tot kroeg, en arriveeren om 11.30 bij Jan van Hoven (Jan Pap). Bij stemmingen voor den raad zijn feitelijk de kasteleins baas, en wordt schandelijk misbruik van drank gemaakt.

Van een dergelijk gemeentebestuur is feitelijk alles te wachten; dat had hij ondervonden: in den raad waren twee hoeren, althans zeer slecht bekend staande vrouwen, komen getuigen over feiten, die ze voor zes jaren ten nadeele van Dr. Romeling hadden hoeren zeggen; en op zulk een

getuigenis had de Raad hem stante pede ontslagen als gemeentedoctor. Daarover beklagde hij zich bij mij; hij wenschte, dat bedoeld raadsbesluit zou worden gewijzigd, en hem alsnog eervol ontslag werd verleend; hij vroeg, hoe hij daartoe zou kunnen geraken. Ik zeide hem, dat ik daar geen middel op wist; dat er wellicht spoedig een andere burgemeester zou komen, en dat die wellicht den Raad daartoe zou kunnen brengen; want andere dan zedelijke middelen konden in deze niet baten.

Tenslotte gaf ik nog audientie aan het raadslid Van Ghert; hij verdedigt Dr. Romeling, klaagt er over, dat de Raad dien doctor onbillijk behandelde, door hem zoo maar weg te jagen. Verder klaagde hij er over, dat de gemeente jaarlijks eene subsidie van f. 3.000 aan het burgerlijk armbestuur gaf, terwijl men niet wist, wat er met dat geld gebeurde; de Raad kreeg nooit eene rekening of eene begroting van het armbestuur te zien; voorzitter van het armbestuur was het raadslid Franc. Dalluz, het groote werktuig in handen van Pastoor De Bont. Van B. en W. vernam ik later, dat de Raad werkelijk tot nu toe onkundig bleef van de handelingen van het armbestuur, en de grief van v. Ghert dus juist was.

Mijne audientie had vrij lang geduurd; het was middelerwijl donker geworden; licht kon men in de Raadszaal niet verschaffen; er waren blijkbaar geen lampen. Ik kon met B. en W. diens gevolg het gemeenteverslag niet verder behandelen. Met B. en W. nogmaals over de groote sterfte sprekende, in 1899 twintig levenloos aangegevenen en 215 dooden, vernam ik, dat er van die 215 dooden 84 kinderen beneden het jaar waren; een andere reden dan armoede, en zwakte der ouders – schoenmakers – wist men niet aan te geven. Men noemde het schoenmakersbedrijf een ongezond ambacht.

Roosendaal en Nispen

Den **8 October 1900** kwam ik weer in de gemeente; om B. en W. niet te dwingen mij een ontbijt aan te bieden, en mij per rijtuig aan den trein te halen, was ik om 9.41 van 's Bosch naar Breda gegaan; na daar ontbeten te hebben, ging ik om 11.22 door naar Roosendaal, en kwam ik aldaar om 12.04 aan. Aangezien ik mij tegen half een op het Raadhuis geannonceerd had, wisten B. en W. niet, vanwaar ik zou komen, want de trein van 12.04 correspondeerde niet met Den Bosch; er was dan ook niemand aan den trein om mij af te halen; te voet ging ik van het station naar het Raadhuis.

Van B. en W. vernam ik, dat er bij de volkstelling ± 160 menschen minder in Roosendaal bleken te wonen, dan er volgens de bevolkingsregisters zouden zijn; volgens B. en W. ligt de oorzaak daarvan deels in de industrie; vooral 's winters, als de suikerfabrieken werken, vestigen zich nogal wat menschen in Roosendaal, om in het voorjaar weer te verdwijnen; als zoodanig noemde men mij vooral de ambtenaren van de belasting; en vervolgens de vele mutaties in het spoorwegpersoneel; jaarlijks komen en gaan er geregeld zeker 1.000 menschen.

Volgens B. en W. komen er in de gemeente vele gedwongen huwelijken voor; zij schatten het percentage op 35%; daarentegen zijn er zeer weinig onwettige geboorten, terwijl de huwelijkstrouw over het algemeen zeer groot is. De vrouwen huwen over het algemeen op zeer jeugdigen leeftijd, 22 jr gemiddeld.

De leden van den Raad wonen vrij goed over de gemeente verdeeld: 10 raadsleden, waaronder de beide wethouders, wonen in de kom; 1 te Nispen; 1 op Borteldonk; 1 te Haink; 1 aan den Wouwschen weg, en 1 op Klein Kalsdonk. Bij raadsverkiezingen wordt niet met drank gewerkt, maar er wordt in den regel toch hevig gestreden. De oorzaak tot dien strijd moet niet gezocht worden in ontevredenheid over den gang van zaken in de gemeente; maar er is eene kiesvereeniging met weinig invloed; wordt nu de candidaat door de kiesvereeniging geproclameerd, dan zijn er anderen die gehoopt hadden candidaat te worden, en in hunne verwachting zijn teleurgesteld.

Men acht zich dan niet zedelijk gebonden door het besluit der kiesvereeniging van welke men lid is, maar stelt een anderen candidaat tegenover dien der kiesvereeniging. De niet geboren Rosendalers, m.a.w. de vreemdelingen (wier aantal zeer groot, wier invloed zeer machtig is) sluiten zich aan tegen den candidaat der kiesvereeniging, en de strijd is ontbrand. De ziel van de oppositie is steeds de leerlooier Eugène van Wely; dat opposant zijn zit in het bloed; zijn vader was dat ook steeds. Eens had de partij Van Wely succes; ze bracht toen den protestant Heerma

van Voss in den Raad; volgens B. en W. was dat een belangrijke aanwinst voor den Raad; men beschouwde hem toch als het beste gemeenteraadslid.

De bovengenoemde Kiesvereniging bestaat sinds een jr of acht; zij werd destijds opgericht om den ouden wethouder Van Gilse, dien men om zijn leeftijd uit den Raad wilde dringen, in den Raad te houden. Die toelig gelukte destijds wel, maar daardoor werd de kiesvereniging tevens eenzijdig; op het oogenblik heeft ze niet meer den invloed van vroeger, werd zij niet door de Heeren Van Gilse in het leven gehouden - een Van Gilse is op het oogenblik president - dan bestond ze wellicht niet meer. De vreemdelingenpartij gaat steeds met de oppositiepartij uit de kiesvereniging mede.

Van B. en W. vernam ik, dat Mr. Bondam reeds voor ruim twee jaren beloofde, het oude archief te zullen komen ordenen; tot nu toe was hij er nog niet geweest. Alles watert in Roosendaal uit op den Roosendaalschen en Steenbergischen Vliet; alle riolen van de gemeente; vijf suikerfabrieken en eene stijfselfabriek. Behalve de Roosendaalschen Vliet worden alle waterleidingen door de gemeente in orde gehouden. Voor de kanalisatie van de Roosendaalsche Vliet werd voor jaren (\pm 60, misschien 70 jaren) door de gemeente ruim een ton uitgegeven. Het heemraadschap houdt thans de Rosendaalsche Vliet door baggeren op de gewenschte diepte; alle verdere kosten (beschouwing, haven, loswal enz. enz.) zijn ten laste van de gemeente. De rechten, welke de gemeente deswege heft, brengen \pm f. 6.000,- op.

Het personeel der politie is niet talrijk; doordat er geen inspecteur van politie is, heeft de burgemeester het daarmee nog al druk. Drinkwater wordt verschaft door eene Waterleiding Maatschappij welke reeds sinds jaren werkt (\pm 15 jr); men heeft goed water; men is over de Maatschappij tevreden, en deze kan goed bestaan.

Te Roosendaal maken geen Katholieke meisjes van het openbaar onderwijs gebruik; de meisjes, welke op de school gaan van Stadhouders, zijn allen protestant, of ambtenaarskinderen. De school van Stadhouders heeft een uitstekenden naam. Op de openbare school te Nispen gaan ook de meisjes, doordat er in Nispen geene bijzondere school voor meisjes is. Te Roosendaal is heel geen schoolverzuim; te Nispen weinig; vroeger was het te Nispen erg, thans niet meer. Bij invoering van leerplicht behoeft de gemeente niet te bouwen.

De afdeling der Mij. van Landbouw onder presidium van Jan Jongenelen te Kalsdonk kwijnt; de afdeling van den Nederl. Boerenbond onder het raadslid Van Gils bloeit nogal. Op mijne audientie verschenen de Statenleden Verheyen en Van Gilse; op mijn vraag aan Verheyen waarom hij geen lid van den Raad wilde worden antwoordde hij, dat hij niet mee kon gaan met het beheer der finantien, gelijk de burgemeester dat voerde; er werd veel geleend; alles werd op het nageslacht geschoven; de gemeente werd z.i. ongelukkig gemaakt; hij wilde daarvan geene verantwoording dragen.

Ik besprak ten slotte nog met B. en W. de voortdurende toeneming van de bevolking, en in verband daarmee de noodzakelijke uitbreiding van de gemeente. Ik gaf de Heeren in overweging, om in deze het voorbeeld van Tilburg te volgen: de gemeente koopt daar de terreinen aan; traceert straten, wegen en pleinen, en verkoopt dan weer stukjes grond als bouwterrein; Tilburg blijft daardoor den toestand meester, terwijl het de gemeente geen geld kost.

Toen de burgemeester mij later uitgeleide deed naar het station, en ik dus met hem alleen was, vertelde hij mij, dat dit zulks eene moeielijke zaak was; hij had eene bouwverordening bij den Raad gebracht; deze was echter met ongeveer algemeene stemmen verworpen. De beide wethouders, en meerdere raadsleden bouwden straten op eigen terrein, daarbij werd uitsluitend op eigen belang gelet en volstrekt niet op de algemeene belangen van de gemeente! Hij zag geen kans, om in deze veel voor de gemeente te doen.

De burgemeester klaagde nog over de verantwoording welke op B. en W. rustte, als controleur van den ontvanger; de ontvanger was een neef van den eenen wethouder, en de zwager van den anderen wethouder. Hij herinnerde er mij tevens aan, dat, toen voor eenigen tijd op zijn verzoek door den commies Jansen onverwacht de kas van den ontvanger was opgenomen, deze zijn kas blijkbaar niet in orde had gehad. Hij had indertijd als burgemeester van Beek en Donk een finantieele catastrofe van den gemeente-ontvanger bijgewoond; hij vreesde, dat zulks te eeniger tijd in Roosendaal weer zou gebeuren. Hij meende, dat controle door G.S. op de kassen

der gemeente-ontvangers de eenige afdoende controle zijn zou. De bewuste ontvanger heet Peters en is een broeder van den vroegeren beruchten zaakwaarnemer van dien naam.

Tilburg

Den **13 October 1900** kwam ik weder in de gemeente; aan het station werd ik door den burgemeester Jansen ontvangen; met een rijtuig, waarvoor hij gezorgd had, reed ik naar het gemeentehuis. Van B. en W. vernam ik, dat de bevolkingsregisters blijkbaar goed gehouden waren geworden; met de volkstelling waren er 50 menschen minder, dan er volgens de registers hadden moeten zijn.

Volgens wethouder Kerstens, ambtenaar van den burgerlijken stand, komen er $\pm 15\%$ gedwongen huwelijken voor; het percentage stijgt langzaam, maar voortdurend. Sinds krachtens de nieuwe kieswet de gemeente in districten verdeeld werd, tracht men de leden van de Raad zooveel mogelijk in het district zelf te vinden; vandaar dat in 1899 het raadslid Swagemakers viel; hij woont in district II en zat voor district III. De eerste werkmansafgevaardigde kwam in 1899 in den raad, nl. A. Mutsaers, meesterknecht in de fabriek van v. Doorn. Hij kreeg bij de verkiezing de meeste stemmen. B. en W. prijzen hem zeer; hij is zeer welbespraakt, en steunt B. en W. steeds op alle mogelijke wijzen. Mutsaers is voorzitter van den Gildenbond te Tilburg; , bij den diocesanen Katholiekendag te 's Bosch was hij voorzitter van de 4de afdeeling.

Uit raadsverkiezingen blijft in den regel geen rancune over tegen den overwinnenden candidaat; men is, na afloop der verkiezing, weer goede vrienden en vergeet den verkiezingsstrijd. Bij verkiezingen wordt niet met drank gewerkt. Zulks heeft wel plaats in de buitengemeenten bij verkiezingen van leden der Provinciale Staten of van de Tweede Kamer.

Men beschouwt den post van wethouder als een eerepost; met mij achtte men het werk van den wethouder niet betaald met f. 500, vooral ook, omdat de wethouder daardoor zoveel uit zijn eigen zaken was, en dientengevolge schade leed, of zich zelfs in eigen zaken moest laten vervangen. Geen van de drie wethouders wilde echter om zichzelve verandering in dezen toestand, ook al erkenden zij ook met mij, dat het geringe tractement oorzaak kan zijn, dat een geschikt lid van den Raad, die een aangewezen wethouder kan zijn, om die reden voor die betrekking bedankte.

De brandweer is vrijwillig; het personeel krijgt f. 0,15 per uur; sinds de waterleiding in werking is, komt er bijna geen brand meer voor; tot 30 M. hoogte kan nu water gegeven worden. Loder te Breda vroeg concessie voor een tram Tilburg-Dongen; Tilburg gaf die concessie, maar vroeg een waarborgkapitaal van f 6.000; tot op heden - een jaar na het verlenen der concessie - bleef Loder in gebreke, die waarborgsom te storten.

Van een electriche tram Tilburg-Breda, concessieaanvrager Beversen, verwachtte men niets; tussen Tilburg en Breda wonen geen menschen; het moet dus van de twee eindpunten komen, en die zijn bereids door een spoorweg zeer voldoende verbonden.

Gemeente geeft eene subsidie van f 1.000,- voor het progymnasium van de paters van de Onbevleete Ontvangenis; dat progymnasium dient om jongelui op te leiden voor de burgermaatschappij. Zou dat subsidie wel in den haak zijn?

Men klaagde, dat men reeds sinds jaren de hulp had ingeroepen van Mr. Bondam, voor het ordenen van het archief en dat hij maar steeds niets van zich liet hooren. In de rekening van de gasfabriek wordt het gas, aan de gemeente voor verlichting geleverd, berekend tegen den kostenden prijs, $2 \frac{1}{2}$ cent de M³.

De gemeente kocht in de laatste jaren vele gronden, geschikt voor bouwterrein; zij traceerde dan straten en wegen en verkocht dan weer het bouwterrein; zij maakte daarmee meestal goede zaken, en kreeg voor de uitbreiding der stad een gewenschten toestand, doordat ze alles behoorlijk kon regelen.

Het politiepersoneel werd in 1899 uitgebreid met 16 agenten; dat heeft wel veel geholpen, vooral voor den Noordhoek, waar nu 10 agenten dienst doen tegen vroeger 2, toch is het getal nog maar amper voldoende. De agenten doen overdag 13 uren dienst en 's nachts 11.

B. en W. waren zeer blijde, toen er eene maatschappij gevormd werd voor eene waterleiding; bijzonder gunstige condities voor vrij gebruik van water bedong de gemeente niet; alleen bij

brand, voor politiewachtposten en voor een paar openbare gelegenheden voor drinkwater. De gemeente betaalde in 1899 dan ook ruim f 400 voor aan de gemeente geleverd water. De Maatschappij heeft haar *prise d'eau* onder Riel; het water is uitstekend. Voor arbeidswoningen is het water goedkoop; niet meer dan f. 3 à f. 4 per jaar.

Arbeiders wonen allen in heele huizen; gezinnen, die slechts eene kamer hebben, komen niet voor; de woningen zijn over het algemeen zeer voldoende; de huren bedragen van f1,30 tot f1,50. Volgens B. en W. is Tilburg voor de persoonle belasting in eene verkeerde klasse geplaatst; alle die arbeiders, die toch niet meer dan f 7 à f 8 verdienen, vallen nu in de personele belasting.

Ik wees B. en W. op hun m.i. verkeerd systeem van beheeren der financiën; sinds 1895 leende Tilburg ruim 1 miljoen, terwijl de hoofdelijke omslag f 30.000 bedraagt, zijnde 0.85% van het inkomen. B. en W. waren het geheel met mij eens; zij konden het niet veranderen, omdat de Raad, vooral Pollet, het zoo wilde; een voorstel van B. en W. om de hoofdelijke omslag met f 5.000 te verhoogen, was nog pas door den Raad verworpen.

Groote uitgaven, door B. en W. wenschelijk geacht, bijvoorbeeld voor eene behoorlijke ambachtsschool, voor eene ambachtsschool, ja zelfs voor eene weefschool, wilde de Raad maar niet voteeren.

Tilburg is over het algemeen zeer gezond, behalve eene bepaalde plaats, waar de bodem verontreinigd schijnt, en waar voortdurend typhusgevallen voorkomen.

De burgemeester meende, dat de arbeidswet zeer trouw wordt gehandhaafd en nageleefd.

In de buitenwijken en afgelegen buurten zijn vele kleine vergunningen voor sterken drank, die alleen op zondag debiet hebben; vandaar dat zij slechts f 25. recht betalen.

De Spaarbank te Tilburg is eene particuliere onderneming; de gemeente heeft er niets mede uit te staan. Op mijne audiëntie verscheen Pollet; hij vroeg, dat ik zijne fabriek zou komen zien; aangezien ik er geen tijd voor had, schreef ik hem, vanuit Den Bosch, dat ik zulks een volgende keer hoopte te doen;

Mutsaers, W.S.A., die niets bijzonders te vertellen had;

Caarls, Commissaris van politie, die den koster aanwees als den schuldige aan den moord op het 11-jarig dochttertje van Kessels in de kerk van pastoor Bergmann;

Burgers, die zich beklagde, dat hij geen stukken ter secretarie kon krijgen om te trouwen; wethouder Kersens vertelde mij later, dat de stukken eerst door de Rechtbank te 's Bosch met elkaar in overeenstemming moesten gebracht worden;

Alphons Adriaansen, bierhuishouder, vroeg om vergunning; hem verwezen naar B. en W.;

De Haas en Blauw kwamen zich beklagen, dat de gemeente niet zorgde voor bestrating, verlichting enz; toen ik van hen vernam, dat de door hen bedoelde straten niet aan de gemeente, maar aan hen zelve behoorden, heb ik er hen op gewezen, dat zij van de gemeente vroegen wat hun eigen plicht en taak was;

Lommen, Majoor Commandant der dd. Schutterij kwam zijn opwachting maken en vroeg tevens vergunning voor het schieten van schadelijk gedierte voor een 21-jarig neefje, die voor een paar jaren op eigen grond bekeurd was.

B. en W. vertelden mij nog, dat circa $\frac{1}{4}$ van het vervuilde fabriekswater van Tilburg thans naar de Lage Witsie gevoerd werd; de Heide Maatschappij zou in 1901 een proef nemen om 6 à 8 Hectare, bevoeid met dat vuile water, in cultuur te brengen. Die proef zou ± f.10.000 kosten. Sinds de spoorlijn Tilburg-Turnhout in 1898 aan de S.S. was overgegaan, had men vergunning gekregen om duikers te leggen, om dat vuile water naar de Witsie te kunnen afvoeren; aan den Grand Central Belge had men vroeger die vergunning tevergeefs gevraagd.

Tenslotte deelde burgemeester mij nog mede, dat hij het kamerlidmaatschap had aangenomen, om daardoor in staat te zijn het kanaal Tilburg-Amer te bevorderen; dat was voor Tilburg eene levensquaestie.

Voor een lunch, mij beleefd door B. en W. aangeboden, had ik bedankt. Bij mijn vertrek deed de burgemeester mij weer uitgeleide naar het spoor; ik was slechts 4 uur in Tilburg stil; tengevolge van mijne drukke audiëntie was dat eigenlijk niet genoeg.

1901 Oktober

Zevenbergen

Den **14 October 1901** kwam ik weer in de gemeente Zevenbergen; per trein tot Zevenbergschen Hoek, en vandaar per rijtuig naar het raadhuis te Zevenbergen. Ik vernam van B. en W. dat het drinkwater overal zeer slecht was, en men voor een paar jaren zonder succes f. 2.000 besteed had, om putten te boren, ten einde drinkwater te krijgen. Het water uit de Haven was ondrinkbaar.

De haven moet onderhouden worden door de Koekoek, het Oudland en de Noord-Oost-West Toren polder; sinds de scheepvaart zoo belangrijk is, kost dat onderhoud bijna niets; terwijl vroeger per hectare f. 3,50 moest worden omgeslagen, bedraagt dat nu niet meer dan f. 1. De algemeene begraafplaats is tevens begraafplaats voor de protestanten; de gemeente heft begrafenisrechten. Brigadier van de marechaussee valt niet in den smaak; hij heet lastig tegen de inferieuren wanneer ze Roomsch zijn; toen Pillot als burgemeester werd ingehaald, wilde brigadier niet vlaggen; men zond hem daags daarna per postpakket een klein vlaggetje. Aan den Zevenbergschen Hoek zijn bijna geen armen; de doctor, voor dat deel der gemeente aangewezen, woont in Zevenbergen en moet driemaal in den week naar den Hoek, om de armen, en wie hem verder noodig heeft, te bezoeken. Hij krijgt daarvoor f. 350 waarvoor hij tevens de medicijnen voor de armen levert. Te Zevenbergen is wel armoede; de bevolking is daar grooter, en bovendien heeft men daar fabrieken.

Ik bezocht de suikerfabriek, waarvan Van Schendel directeur is; de aandeelen zijn meestal in handen van de familie De Bruijn te Maren (Utrecht). Van Schendel koopt zijne suikerbieten uitsluitend op gehalte evenals Vlekke te Stampersgat; hij liet mij eerst de heele suikerfabriek zien, daarna de melassefabriek, alwaar uit de melasse alcohol wordt gestookt van 96%; en daarna de potaschfabriek, alwaar van het restant van de melasse potasch wordt gemaakt. De fabriek had voor acht dagen hare campagne begonnen; ik kreeg van alles een zeer goeden indruk, en bewonderde vooral de orde, de reinheid en doelmatigheid der inrichting. Kenschetsend is zeker, dat de alcohol bijna geheel naar Schiedam gaat, en daar vermoedelijk door de branders met Schiedamsch water wordt versneden.

De burgemeester Pillot was juist vier dagen geïnstalleerd; hij was nog niet onder dak; van de gemeentezaken wist hij nog weinig of niets. Van Schendel deed meestal het woord. Wethouder Van Beek, die tevergeefs gevraagd had om burgemeester te worden, was niet verschenen. Op mijne audiëntie verscheen ds. Koelman; pastoor Jansen met kapelaan Kamp, die erg vroegen, dat ik de kerk nog eens zou komen zien, waartoe de tijd mij ontbrak; een marechaussee die gaarne veldwachter wilde worden te Bladel; en Brouwer Ancher, griffier bij het kantongerecht, die klaagde dat de griffierechten weinig opbrachten, omdat de burgemeesters ten onrechte bewijzen van onvermogen afgaven. Ds. Goris, predikant bij de afgescheidenen sinds enkele weken, complimenteerde mij per brief.

Men liet mij de beruchte burgemeesterskamer zien, met de slim bedachte afsluiting, welke Verboon had vergeten te doen werken en waardoor hij door de politie betrapt werd met eene vrouw.

Raamsdonk

Den **14 October 1901** kwam ik weer in Raamsdonk; ik had van tevoren Zevenbergen bezocht, en reed vandaar over Wagenberg en Made naar Geertruidenberg, alwaar ik een ontbijt besteld had bij Santbergen, en vandaar over Raamsdonkveer naar Raamsdonk, alwaar ik op het raadhuis, den burgemeester aantrof, met de twee wethouders, en den secretaris Van Laarhoven, een broeder van den wethouder.

Ik besprak met hen in de eerste plaats de opening van den Maasmond, in verband met de belangen van de Biesboschlanden. De burgemeester vertelde, dat zijn deskundige was de Heer Nuchteren, hoofdopzichter van het Rijksdomein, wonende te Teteringen. Deze kende den Biesbosch als zijn zak, en beweerde, dat de landen niet geholpen kunnen worden dan met een

dam van Keizersveer tot voorbij Drimmelen, met een afwateringskanaal daarachter, en een schutsluis te Spijkerboor. Er zou, volgens Nuchteren, geen stoom- of andere bemaling noodig zijn onder aan het afvoerkanaal achter den dam; de ebbe zou daar voldoende werken.

Mr. Heere deelde mede, dat de hoogtebepaling van den dam, 2,64 + A.P. in het Statenbesluit was aangegeven, omdat het Maatsbesluit van 16 Juli 1805, betrekkelijk vergunningen tot bekading ten Zuiden van de Merwede (Bogaard, H. 17) bepaalt, dat bekadingen langs rivieren tot geene grootere hoogte mogen worden aangelegd. Door de voortdurende verbetering van de zeegaten: de Rotterdamsche waterweg, de Noort, de Kil enz. vloeit het water veel gemakkelijker naar binnen; daaraan moet worden toegeschreven, dat bij zware vloedden het water tegenwoordig soms zoo hoog wordt op gestuwd.

B. en W. deelden mij mede, dat de bouw van ijzeren schepen voortdurend vooruitgaat op de twee bestaande werven; jammer, dat de vroegere brug over de Donge, waarvan de peilers zijn blijven staan, den bouw van grootere aken in den weg staan; die peilers moeten nl. dienen in het belang van de defensie, nl. om in tijd van oorlog het water op te stuwen door middel van schotbalken; daarom kunnen ze niet worden opgeruimd; scheepen, breeder dan 9 M. kunnen er niet tusschen de peilers door; kon één peiler worden weggebroken, dan was men geholpen. Ik raadde deswege te requestreeren, en bood eventueel mijne tusschenkomst aan.

Aan het Keizersveer wordt nog altijd veergeld geheven; B. en W. achtten dat onbillijk, omdat de tolleren op de Rijkswegen zijn afgeschaft. Ze vonden het ongerief, dat 's avonds ná 9 uur niet meer wordt overgezet, een ongerief, dat vóór de Maasmondwerkers niet bestond, al erg genoeg. Ook hierover raadde ik aan om te requestreeren; c.q. zou ik gaarne steunen.

Raamsdonkveer floreert sterk; de bevolking gaat er sterk vooruit; Raamsdonk heeft een boerenbevolking, die blijft wat ze was; ze gaat zeker niet vooruit. Er zijn vele armen in de gemeente; gelukkig zijn er ook nogal fondsen: de algemeene armen bedeeft jaarlijks voor f. 9.000; Vincentius voor f. 2.000; de Hervormde diaconie voor f. 3.000. De paardenmarkt in November is zeer belangrijk; de overige markten beteekenen niet veel.

Mr. Bondam heeft de regeling van het oude archief eindelijk ten einde gebracht; de catalogus moet nog gedrukt worden, en dan heeft deze zaak eindelijk haar beslag. Een polderweg in de Werfkampen werd vóór vele jaren met provinciale subsidie aangelegd; deswege zou de Provinciale Waterstaat op het behoorlijk onderhoud toezicht moeten uitoefenen. Of hij het ook doet?

De papierfabriek aan het Keizersveer is geheel in Engelsche handen; vroeger werd daar de pap gemaakt; deze werd naar Engeland gezonden en daar tot papier verwerkt. Thans wordt veel papier in de fabriek vervaardigd, en gaat alleen de overtollige pap naar Engeland. De secretaris van Raamsdonk is ongehuwd; hij verbeeldt zich sinds een pr jr, dat hij ziek is en niet loopen kan; hij laat zich met een rijtuig naar het raadhuis rijden; hij gaat zelfs per rijtuig naar de kerk. Wethouder Van Laarhoven maakt een aangenamen indruk. Wethouder Kamp is een echte boer.

Oudenbosch

Den **15 October 1901** kwam ik weder in de gemeente; ik had mij weer per rijtuig aan het station Seppe laten halen. Thans was er gelukkig geen drukte gemaakt van mijne ontvangst; niets dan een enkele vlag. Op het raadhuis vond ik burgemeester Berends, met zijne twee wethouders, Dirken en Settels. Ik hield hen in de eerste plaats voor, dat zij de scheepvaartgelden van de haven niet in de gemeentekas moesten doen vloeien, en dat zij de opbrengst uitsluitend in het belang van de havens moesten gebruiken. Vervolgens raadde ik hen aan – gelijk aan zoovele andere gemeentebesturen – dat ze moesten komen tot de gemeenschappelijke aanstelling van een deskundige voor de gasfabriek, een soort van inspecteur, van technisch adviseur, voor B. en W. en voor den raad. Mijne woorden schenen in goede aarde te vallen. Omtrent het Collegium Berchmanianum, in het gemeenteverslag genoemd, vernam ik, dat daar Jesuiten zijn - eene onderafdeeling van Maastricht - ; Deze vestigden zich daar, toen in 1879 het klein seminarie (dat ook destijds daar gevestigd was geweest) vandaar werd overgebracht naar de Groote Ijpelaar te Ginneken.

Omtrent het ontstaan van "St. Louis" werd mij medegedeeld, dat die inrichting met bijv. de gelijknamige te Brussel niets te maken had; dat de pastoor van Oudenbosch, Hellemonds

genaamd, omstreeks 1840 het gesticht begon in een klein nederig huisje; er kwamen een pr broeders, o.a. frater Vincentius; deze gaven aanvankelijk alleen onderwijs in den catechismus; later begonnen ze een dagschool; nog later een kostschool, waar thans 350 tot 400 jongens zijn. Aanvankelijk had men met groote geldelijke bezwaren te kampen; later kwam men die te boven vooral met behulp van den Heer Van den Dries, destijds burgemeester van Oudenbosch en tevens lid v.d. Eerste Kamer.

Het klein seminarie zag de ontwikkeling van St. Louis met leede oogen aan; er ontstonden moeielijkheden met den Bisschop, vooral over de regelen, waarnaar de Broeders van St. Louis in hunne congregatie moesten leven. Ten slotte keurde de bisschop die regelen goed. Een professor van het Klein Seminarie – Mgr. De Kraes – werd rector van St. Louis, en van toen af was alles in orde.

Op mijne audientie verscheen v. Engelen, de opzichter v.d. provincialen waterstaat, van wien ik vernam, dat hij solliciteerde om gemeente-architect te Breda te worden op eene wedde van f. 2.500 + vrij wonen; Pastoor Rovers met twee broeders van St. Louis, die mij eenvoudig kwamen complimenteeren; het bestuur van het St. Elisabethgesticht, dat ook uitsluitend om die reden kwam; en een pr mensen – onder wie de armlastige Aerts – die hunne belangen kwamen voordragen.

Klundert

Den **15 October 1901** kwam ik weer in de gemeente; ik had eerst Oudenbosch bezocht; daarna ontbeten te Zevenbergen bij Den Ouden; en mij toen naar Klundert begeven. Op het raadhuis vond ik den burgemeester met den wethouder Van Drimmelen; wethouder v.d. Dries ligt op sterven. Ik vernam van hen, dat de vermindering van de bevolking van Klundert in 1900 was toe te schrijven aan de houtzagerij, welke door Aerden in dat jaar was begonnen. Aerden had eenige van de bekwaamste werklieden van v.d. Made in zijn dienst genomen; deze waren dus met hunne gezinnen verhuisd.

In 1900 kocht de gemeente twee nieuwe brandspuiten bij Van Bergen te Heiligerlee; een van de twee staat aan de Moerdijk, en een te Klundert; de laatste gingen we zien; hij zag er uiterlijk prachtig uit; in datzelfde brandspuitenhuusje stonden nog twee spuiten op een wagen, gereed om zoo maar in dienst gesteld te worden.

Op mijne audientie verscheen Ds. Lingbeek, een jong predikant, sinds 2 jr te Klundert; pastoor Teychiné, die reeds 13 jaren aldaar in functie is; deze vroeg verharding van een stukje kleiweg in den Bloemendaalspolder; ik verwees hem naar het gemeentebestuur; en een vrouwtje, dat klaagde over haar belastingaanslag grondbelasting, terwijl zij slechts een perceel in huur had; ik verwees haar naar de kadastrale stukken ter secretarie.

Na de audientie liepen we de gemeente rond, langs de Roomsche kerk, naar de houtzagerij van v.d. Made, alwaar ik had laten vragen of er gelegenheid was om die te zien, en door den eigenaar werd ontvangen en rondgeleid. De zaak, welke aan ± 150 menschen een goed stuk brood geeft, is zeer belangrijk; er zou voor f. 300.000 gezaagd hout staan. Het zaagmeel wordt gebruikt om de ovens te stoken, waarmede de stoom geleverd wordt; het aanwenden van het zaagmeel op die wijze geeft eene jaarlijksche besparing van f. 3.000,- aan steenkolen.

Na het bezichtigen van de houtzagerij liet de burgemeester mij het kerkhof zien, door hem aangelegd en in orde gebracht. Ik was er van gefraspeerd, zoo buitengewoon mooi dat kerkhof is aangelegd; het maakte op mij bepaald indruk. Omtrent den molen tot waterverversching van de gemeente vernam ik, dat hij vrij goed voldeed, maar dat de aanleg duur was geweest (98.000) en dat het onderhoud en de bediening ook niet mede viel.

Borret, de vroegere rentmeester van het Kroondomein, werd een autocraat en een lastig heer genoemd; zijn opvolger, Ziedses des Plantes, die daar nu naast het gemeentehuis woonde, was een veel geschikter man. Van den grond, dien de gemeente van Lodewijk Napoleon kreeg, is in den laatsten tijd nogal wat verkocht; men heeft nog 28 H.A. over.

De familien Maris en Van der Made hooren van ouder tot ouder in Klundert tehuis; de laatsten waren reeds sinds 4 geslachten houthandelaars; de eersten dito dito notaris. Maris van Sandelingenambacht uit Arnhem is ook een zoon van den vroegeren notaris, en een halven broeder van den tegenwoordigen notaris.

Made en Drimmelen

Den **16 October 1901** kwam ik weer in de gemeente Made; aan het station liet ik mij halen door een rijtuig van Krommers uit Raamsdonkveer, een goede landauer met goede paarden. Op het raadhuis vond ik B. en W.; de wethouders Van der Made en Jansens had ik ook in 1896 te Made aangetroffen. Ik informeerde naar den tegenwoordige secretaris, Van Sleuwen, en naar Kerssemakers, den tegenwoordige burgemeester van Raalte; tot mijne niet geringe verbazing vernam ik, dat Kerssemakers te Made zooveel schuld had nagelaten, welke pas in den allerlaatsten tijd vereffend was; dat hij blijkbaar geen eigen middelen had gehad, en met zijn tractement als secretaris – f. 750 – blijkbaar niet had toe gekund. Toen ik den burgemeester er mijne verbazing over te kennen gaf, dat hij mij zulks niet had bericht, toen ik hem om advies had gevraagd, (bij de burgemeestersvacature te Someren) antwoordde deze, dat als ik tusschen de regels van zijn bericht had gelezen, ik het wel had kunnen veronderstellen!!! Ik voegde hem toe, dat ik aan dergelijke berichten niet veel had.

Ik maakte eene bemerking op de wijze, waarop het gemeenteverslag was saamgesteld; daaraan was blijkbaar niet veel moeite besteed. Toen ik vernam dat in Drimmelen nog al eens typhus heerschte tengevolge van het slecht drinkwater, en dat er met betrekkelijk weinig kosten goed drinkwater uit den Amer zou zijn te verkrijgen, spoorde ik B. en W. aan, om toch niet al te zuinig te zijn, waar zulke groote belangen op het spel stonden!

Een van de veldwachters is 69 jr oud en praesteert niet veel meer; ik gaf in bedenking, om zijn eventuelen opvolger tegen een bepaalden leeftijd een pensioen te verzekeren bij eene Maatschappij; de gemeente en de titularis zouden beiden daarmede gebaat zijn. Voor mijne audientie had zich niemand aangemeld.

Op de secretarie controleerde ik, of aan mijn bezwaren en bedenkingen van voor 5 jaren was tegemoet gekomen; dat was gelukkig het geval. Ik liet mijn rijtuig voorkomen, en reed met B. en W. naar Drimmelen, om te zien, welke werken daar moeten worden uitgevoerd, om te Made aan de schippers eene veilige ligplaats voor hunne schepen te verzekeren. De burgemeester meende, dat de haven te klein zou worden; hij vertelde nog, dat het zoo jammer was, dat de sluis van den Emiliapolder om militaire redenen niet verwijd mocht worden; er ligt daar nl. een breede vaart tot Oud-Drimmelen; die ware zoo prachtig in te richten geweest tot een ruime binnenhaven. Nu echter konden de schepen niet door de sluis.

De burgemeester heeft blijkbaar niet heel veel invloed op het bestuur en den gang van zaken in de gemeente, hij wil wel het goede, maar is niet in staat de leden van den raad te overtuigen, wanneer er geld moet worden uitgegeven. Hij had echter gedaan gekregen, dat de raad de uitgaven voor de haven voteerde; ook, dat de grintweg van Drimmelen tot de halte Made gaandeweg veranderd wordt in een keiweg; dit jaar waren in den Haag voor dat doel weer voor f. 1.500 oude keien aangekocht, welke keien nu langs den weg lagen opgestapeld.

In Made is de pastoor bezig het liefdehuis uit te breiden; het wordt bepaald eene kolossale stichting, voor ouden van dagen, weeskinderen, meisjesschool, bewaarschool en pensioonaat voor meisjes. Ik reed van Made naar Geertruidenberg, al waar ik ontbeet bij Santbergen.

Vrijhoeve-Capelle

Den **17 October 1901** kwam ik weer in de gemeente, en vond daar een geheel ander dagelijksch bestuur als in 1896. Met deze menschen was wel te praten. Ik vernam van hen, dat de bevolking meestal tot den boerenstand behoorde; er waren 2 schoenmakerpatroons, en 16 werklieden schoenmaker. Deze menschen konden te Vrijhoeve niet aarden en trokken veel weer weg; daaraan is de vermindering toe te schrijven van het bevolkingscijfer.

De haven te Labbegat is van de gemeente; het garen van het havengeld wordt verpacht; dat bracht vroeger nooit meer op dan f. 280; door de ruzie van de firmanten Oerlemans wordt nu door hen de huursom opgedreven, en ontvangt de gemeente nu f. 450. De twee firma's Oerlemans concurreeren nu sterk tegen elkaar; dientengevolge is er veel werk in de gemeente, en worden hooge daghuren betaald.

Er behoeft niemand naar Duitschland te gaan om werk te zoeken; alleen in de suikercampagne gaan enkelen naar de suikerfabriek te Dordrecht; maar ze komen dan toch om de 14 dagen tehuis. De beide firma's Oerlemans hebben gedwongen winkelnering; de werklieden van de eene firma moeten in den winkel gaan van de dochters Oerlemans, de werklieden van de andere firma bij Dekkers, zwager van Oerlemans, molenaar aan den Loonschen dijk.

Het drinkwater te Vrijhoeve is goed; de typhuslijders waren buiten de gemeente besmet geraakt. Vrijhoeve heeft met Capelle samen één burgerlijk armbestuur; dat schijnt niet tot moeielijkheden aanleiding te geven. Ook hebben die twee gemeenten samen ééne begraafplaats, liggende in Capelle.

Waspik

Den **17 October 1901** kwam ik weer in de gemeente; de wethouder De Graaf, die een scheepswerf had, is gefailleerd en heeft daardoor opgehouden lid van den Raad te zijn. Hij werd als raadslid weer vervangen door een Protestant; de goede verhouding tusschen Roomschen en Niet Roomschen is gelukkig blijven bestaan. De bevolking van Waspik gaat achteruit in zielental; het zijn vooral schippers, die wegtrekken, en zich vestigen in plaatsen, gelegen aan de groote vaart, Dordrecht, Rotterdam enz; de huishuur te Waspik is hoog.

Een zoon van den vroegeren Dr Freerichs is belast met de vaccinatie; hij is lam en kan daarom weinig praesteeën. De geneeskundige armenpraktijk wordt verder uitgeoefend door Dr Claessen, die daarvoor f. 900 van het burgerlijk armbestuur trekt. De klachten van de vroedvrouw, Juffr. Leistra, zijn eigenlijk ongegrond; zij werd wel door het gemeentebestuur aangesteld, maar ze werd door den arme betaald; ze kan deswege dus geen recht van reclame hebben tegen het gemeentebestuur, wel tegen het armbestuur.

B. en W. raakten niet uitgepraat over de voordeelen van het Zuider afwateringskanaal; al het vroegere kwebland was daardoor boven water gekomen, en was daardoor aanzienlijk in waarde gestegen. Armoede ken men in Waspik niet. Wie geen werk heeft, kan dat verkrijgen op de sloopstimmerwerven; vooral op die van Ruitenbergh.

Op mijne audientie verschenen slechts de secretaris en de ontvanger; ze hadden niets bijzonders te vertellen. De secretaris v. Dusseldorp is tevens candidaat-notaris, en werkt 's avonds op het kantoor van notaris Scholten te Geertruidenberg; hij stelt zich voor later geheel naar een notarieel kantoor te verhuizen. Na de audientie wandelde ik met den burgemeester en met den wethouder De Bonk (wethouder Schenkels heeft een oogziekte en was niet verschenen) langs het Kerkpad naar "Te Boven", en vandaar weer naar Vrouwkensvaart. "Te Boven" is een gehucht, sterk bevolkt door kleine kostwinnende menschen; zou de school te Waspik weer vergroot moeten worden, dan zou men daartoe niet overgaan, en liever eene nieuwe school bouwen te "Te Boven". Op de grenzen van Waspik en Capelle vond ik eene oude scheidsteen, dd. 1670, op welke de gemeente Waspik "Wasbeeck" genoemd wordt.

Standdaarbuiten

Den **18 October 1901** kwam ik weer in de gemeente; aan het station Seppe vond ik een rijtuig, waarmede ik over Oudenbosch naar Standdaarbuiten reed. Tusschen Oudenbosch en Standdaarbuiten passeerde ik 3 suikerfabrieken, nl. **1e.** die van Binck Daverveld en Co, vlakbij Oudenbosch bij het einde van de haven; deze fabriek ligt voor den aanvoer van bieten te water ongunstig, omdat de haven smal is, en de in lading of lossing liggende schepen van andere fabrieken dikwijls het heele vaarwater in beslag nemen; maar de fabriek ligt te Oudenbosch aan den tram, wat weer een groot voordeel is. **2e.** aan de andere zijde van de haven ligt de fabriek van Grandprè Molière, en daarnaast **3e.** de fabriek van v. Rossum.

Zoodra men de brug over den Dintel te Standdaarbuiten passeert, heeft men aan de andere zijde van de haven **4e.** de fabriek van Meeuws en Co, behoorende aan twee gebroeders Meeuws, van wie er een te Antwerpen en een te Dordrecht woont; die uit Dordrecht heeft ook nog in die gemeente eene suikerfabriek. Aan de andere zijde van de brug ligt **5e.** de fabriek St. Antoine van Vlekke, en verderop te Stampersgat de groote fabriek van Vlekke. De fabrieken van Vlekke en die

van de Bruyn (Van Schendel) te Zevenbergen zijn de eenige fabrieken die bieten koopen op gehalte.

De genoemde brug over de Dintel werd indertijd wel voor weinig geld in Antwerpen gekocht, maar het kostte ruim f. 20.000,- alvorens die brug behoorlijk gefundeerd ter bestemder plaatse lag. Bovendien is het onderhoud van de brug nogal duur. De Commissaris der Koningin is met name genoemd als te zijn vrijgesteld van het betalen van bruggeld. De brug ligt in de strekking van den provincialen weg van Oudenbosch naar Zevenbergen. De brug is zóó breed, dat 2 geladen vrachten elkaar op de brug kunnen passeeren; dat is zeer gelukkig, omdat, bij het drukke verkeer over de brug, en de drukke vaart door de brug anders tijdens de suikercampagne dikwijls zeker groot ongerief zou ontstaan.

Op mijne audientie verschenen de pastoor met zijn kapelaan (de Heeren Vlasblom en Bossers), dominee Barmen 't Loo (een geschikte man om mee te praten), en het Statenlid Aerden, van wien ik vernam dat hij 5 zoons heeft, van wie er 1 pastoor moest worden, terwijl er 3 de houtzagerij te Hazeldonk (op de grens van Zevenbergen en Terheyden) drijven, terwijl er 1 tehuis bij zijn vader op de boerderij is.

Aerden vertelde mij, dat hij niet veel volk van v.d. Made uit Klundert had overgenomen, maar dat hij wel al het volk had kunnen krijgen, tot zelfs de directeur van de houtzaak van v.d. Made toe, hoewel deze ruim 25 jr bij v.d. Made in dienst was. Volgens Aerden is v.d. Made niet goed voor zijn volk; vandaar dat de menschen als zij kunnen een goed heenkomen zoeken.

Ik vernam nog van B. en W. dat de geneesheer uit Klundert (Dr. Knaap) in Standdaarbuiten practiseert, ook voor de armen; het bleek tot nu toe onmogelijk, in Standdaarbuiten een eigen geneesheer te krijgen. Drinkwater is moeielijk te verkrijgen: geen welwater, uitsluitend regenwater, in regenbakken opgevangen.

De armenklasse heeft het zeer goed; tijdens de suikercampagne wordt grof geld verdiend, van f. 2 tot f. 3 daags; is die campagne afgelopen, dan gaat het volk over naar de vlasboeren, en vindt daar den geheelen winter, tot Mei toe, werk. Dan komt weer de veldarbeid aan, wieden enz. In de vlasserij wordt minstens een groote gulden daags verdiend. De menschen gaan dan ook nooit buiten de gemeente om werk te zoeken; naar Duitschland gaat er niet één.

Als de boer een weide scheurt, dan verbouwt hij daarin 1e. haver; 2e. vlas; 3e. in het vlas karwey; 4e. bieten; 5e. bieten; 6e. tarwe; 7e. mesten en aardappels verbouwen; 8e. kunstmest en bieten; 9e. haver; 10e. klaver, of weer weiland.

Er wordt aan het vee veel pulp gevoederd; des winters strooit men daarover zemelen, anders is de pulp te koud. De boeren hebben meerendeels niet meer dan 4 of 5 koeien; ze maken zelve boter; er is geen fabriek. Er is een landbouwclub van 30 leden; men koopt coöperatief kunstmest voor ± f. 15.000 's jaars, en veevoeder.

Ik verzocht B. en W. in het belang van de onafhankelijkheid van den veldwachter diens jaarlijksche gratificatie af te schaffen, en het bedrag bij het tractement te voegen.

Hooge- en Lage-Zwaluwe

Den **18 October 1901** kwam ik weer in de gemeente; langs den Blommendaalschen zeedijk, die zeer slecht was ten gevolge van het vele vervoer van bieten, reed ik van den Zevenbergschen hoek over Blauwe Sluis, Plantsoen en Gaete naar Hooge Zwaluwe, alwaar ik op het Raadhuis hetzelfde Dagelijksch Bestuur aantrof als in 1896. Ik moest weer veel hooren over al de ongerechtigheden van het bestuur van den Grooten Zonzeelschen polder; ik kreeg den indruk, dat die klachten wel ten deele gegrond konden zijn, maar dat er toch ook wel gekrenkte eigenliefde bij kwam, en dat de gemeente dingen vroeg, die minder het bijzondere belang van de gemeente raakten.

Ik merkte aan de Heeren een en ander op, en raadde hen aan, om toch wat inschikkelijk te zijn, en niet altijd het onderste uit de kan te willen hebben; ik geloof, dat mijne woorden in goede aarde vielen, en dat nu, bij eenige tegemoetkoming van de zijde van Groot Zonzeel, de zaak in der minne tot aller genoegen kan geregeld worden. De eisch der gemeente, dat er aan de Gaetsche sluis vloeddeuren komen, vind ik zeer gegrond.

Op mijne audientie verscheen alleen notaris Ruysenaers, sinds 1896 in deze gemeente notaris; hij kwam toen uit Maastricht en heeft eene Limburgsche vrouw. Hij klaagde, dat zijne vrouw niet

tegen het klimaat kon, en vroeg om die reden verplaatsing. Hooge Zwaluwe met Helkant heeft 1.000 zielen; Lage Zwaluwe met Plantsoen 2.500; Moerdijk 800. Er bestaat nog steeds veel rivaliteit tusschen Hooge en Lage Zwaluwe; de beide wethouders wonen te Lage Zwaluwe. De gemeente heeft pas een nieuwe brandspuit gekocht voor Moerdijk; daar stond er vroeger een, die gemaakt was door een smid te Zevenbergschen Hoek!

In 1891 kwam Mr. Bondam te Zwaluwe om het archief te regelen; hij bracht 5 ledige kisten mede, pakte er 3 vol en nam die voorloopig mede. Hij zou terug komen en het archief onderzoeken, dat nog op zolder stond. In afwachting bleven 2 ledige kisten onder in het raadhuis staan. Mr. Bondam kwam nog niet weer terug. Hij had beloofd een catalogus te maken van wat er was en wat hij meenam; hij werd later nog aan die belofte herinnerd, tot nu toe loste hij zijn woord niet in.

B. en W. bepleitten sterk het belang van den aanleg van een vluchthaven te Lage Zwaluwe; dat is van zóó algemeen belang, dat het Rijk daarvoor moest zorgen. Er schijnt zéér veel typhus te heerschen in Zwaluwe; de oorzaak wordt gezocht in het gebrek aan goed drinkwater; wethouder Dubbelman bepleitte den aanleg van eene drinkwaterleiding, al moest dat ook f. 50.000 kosten!

Dieden, Demen en Langel

Den **19 October 1901** kwam ik weer in de gemeente; ik reed van Ravenstein over Langel naar het raadhuis te Demen, waar ik B. en W. vond. Ik vernam daar, dat de familie Van den Berg de gemeente verlaten heeft, en zich heeft gevestigd te Koudekerke bij Middelburg, waar bereids twee zoons een zaak waren begonnen (nl. eene slagerij, en een olieslagerij). V.d. Berg heeft zijne boerderij verhuurd, en behield eenig weiland voor zich, om vee vet te weiden.

Te Batenburg is een liefdehuis; daar gaan de meisjes uit Dieden veelal ter school; zelfs de kinderen moeten daar naar de bewaarschool; zeer bezwarend, vooral des winters, als het water van dijk tot dijk staat, en overtocht per schuit of pont een kwartier duurt.

Tengevolge van historische toestanden bestaan er te Dieden kerkelijk nogal vreemde verhoudingen; Dieden behoorde tot de Meijerij; Demen en Langel tot 's Lands van Ravestein. De roomsche gemeente te Dieden was daardoor straatarm; die van Demen en Langel zaten er goed bij. Mgr. Zwijsen vereenigde Dieden kerkelijk met Demen; te Demen staat de Roomsche kerk. Te Langel is wel een Roomsche Kerk, maar daar is geen eigen pastoor; 's Zondags om half acht wordt daar eene H. Mis gelezen door een priester uit Ravestein.

Te Dieden staat eene Hervormde Kerk; daar is geen dominee; de Hervormde Kerk heeft veel fondsen, welke door den dominee te Raestein beheerd worden. Het eenige protestantsche huishouden in de gemeente is Romijn, brievingaarder te Dieden, tevens koster van de hervormde kerk, voor welke bediening hij een goed salaris moet trekken, terwijl hij de kerk gebruikt tot berging zijner landbouwgereedschappen. Hij moet te Ravestein naar de kerk. De burgemeester, die naar het schijnt te Dieden goed op zijn plaats is, heeft de woning van v. Vorst gehuurd. De gemeente gaat achteruit in zielental; als oorzaken moeten gelden: a. de ongunstige landbouwtoestanden, ten gevolge waarvan veel bouwland werd omgelegd tot weiland; daardoor is er minder werk; b. de schoenfabrikant De Waal te Ravenstein bracht na zijn faillissement zijne zaak over naar Den Haag; zijn werkvolk volgde hem derwaarts, of vertrok naar eene schoenfabriek te Goch.

Tot mijn leedwezen vernam ik, dat de Pastoor zich nog niet met de gewijzigde toestanden in Dieden kan vereenigen; hij zette Broekman en Konings aan, om de aftredende raadsleden, v. Huisseling en v. Uden te doen vullen, en hield daarover eene scherpe preek in de kerk. Hij slaagde gelukkig niet in zijn pogen: de aftredenden werden herkozen met 53 stemmen, terwijl de tegencandidaten R. v. Uden en C. van Schadewijk slechts 18 en 20 stemmen bekwamen. Jurgens heeft heerlijk jachtrecht van Dieden (niet van Demen en Langel; voor eenigen tijd liet hij jachtpalen plaatsen; de gemeente vroeg hem, waarop zijn recht steunde, maar kreeg op dien brief geen antwoord. Een paal werd uit den grond getrokken gevonden; Jurgens's jachttopziener nam die paal mede. Thans staan er nog 2 van die palen. In rechten is het heerlijk jachtrecht van Jurgens nog niet aangevochten.

De eigendommen van Dieden bestaan vooral in dijkweiland, binnen- en buitenglooiing van den Maasdijk, verpacht door de gemeente om te hooien of te weiden, al naar gelang de menschen

willen. Van den Heer Van Cooth erfde de gemeente 7 H.A. goed land; met de opbrengst zal men het herhalingsonderwijs bekostigen. De los- en laadplaats in de Maas ligt tusschen twee kribben en is op het moment vrijwel verzand; men hoopt, dat het Rijk op den duur een goede loswal zal bouwen, en dat de gemeente die in exploitatie zal krijgen.

Op mijne audientie verscheen niemand als Pastoor Tielen. Na wat ik omtrent zijne houding in zake de Raadsverkiezing vernomen had, achtte ik het voorzichtig daarover niet te beginnen. In ons gesprek heb ik de vroegere toestanden niet aangeroerd. Op de secretarie te Dieden werkt een volontair, Coenen, van de Coenen's kunstmestbereiders te Uden een descendent.

Oss

Den **19 October 1901** kwam ik weer in de gemeente; op het raadhuis vond ik den burgemeester met den wethouder Van Erp; de wethouder Van den Elzen was gaan jagen met Jurgens, en liet zich excuseeren. Ik vernam van B. en W. dat de export-varkensslagerijen druk werken en – te oordeelen naar den uiterlijken staat, dien de eigenaars voeren – zeer groote winsten afwerpen. De slagerij van Zwanenberg werkte grootendeels met werkvolk uit Heesch, vermoedelijk daaraan toe te schrijven, dat Zwanenberg zelf te Heesch geboren werd, en daar langen tijd in zeer armoedige omstandigheden leefde.

Hoewel de slagerij van Zwanenberg importanter is dan die van Hartog, is toch ook laatstgenoemde eene groote zaak. In het afgelopen jaar werden in het geheel door de twee firma's geslacht \pm 160.000 varkens; bovendien worden er wekelijks nog geslacht \pm 50 vette kalven, en een dergelijk getal graskalven, en 9 maandsche kalven uit de Geldersche Achterhoek. De kalveren gaan deels naar Frankrijk, deels naar Engeland; de varkens alle naar Engeland. De Engelsche markt trekt uitsluitend vleesch van jonge varkens; ze mogen schoon niet meer dan hoogstens 100 pond wegen; wegen ze meer, dan wordt per pond minstens 2 cent minder gemaakt. Op het oogenblik betalen de beide firma's 32 cent per pond, schoon.

In de directie van de margarinefabriek van Jurgens is wijziging gebracht, doordat de weduwe Henri Jurgens overleden is. Op de fabriek werken op het oogenblik 70 klerken (salaris van f. 500 – f. 3.000), terwijl er 12 opzichters in de fabriek rond loopen. Overdag worden in de fabriek \pm 250 menschen te werk gesteld, terwijl bovendien bij groote drukte een nachtploeg van \pm 70 menschen werk vindt. Buiten de fabriek werken voor de firma nog kuipers, kistenmakers, mandenmakers, loodgieters, timmerlui, metselaars, smeden enz. tot een getal van zeker 800 man. In den laatsten tijd werkte de fabriek zeer druk; de vorige week waren 56 wagons van 10.000 K.G. verzonden.

Margarine moet zeer versch gebruikt worden; margarine van 14 dagen oud is al lelijk. Jurgens heeft een nieuw procedé gevonden, door hem onder den naam van Solo margarine in den handel gebracht, waardoor de margarine, ook wanneer ze gebraden en daardoor gesmolten wordt, de smaak en de kleur van boter behoudt; hij besteedde in den laatsten tijd een halve ton om reclame te maken voor zijn Solo margarine; met name voor een reclameplaat, ontworpen door een Professor uit Berlijn, betaalde hij 10.000 mark.

De zaak Elsbach over de hem door B. en W. geweigerde vergunning tot het oprichten van eene fabriek van asfaltpapier, en alles wat daarop gevolgd is, hangt nog ter beslissing bij de Koningin. Wanneer Elsbach zijn proces zou winnen, zou Jurgens vermoedelijk belemmerd worden in de fabricage van margarine ten gevolge van verontreiniging van het grondwater. B. en W. zouden dat zulk een ramp voor Oss achten, dat zij zouden meenen alsdan hun taak niet meer te kunnen volbrengen.

Elsbach, een arme Israelitische slager uit Grave, heeft middelerwijl met zijn fabricage en handel in vaseline, wagensmeer, asfaltpapier enz. een goed fortuin verdiend. Toen Oss dezer dagen f. 8.000 moest leenen voor de gasfabriek, vroeg Elsbach, die leening en bloc te mogen nemen. Dat was echter de eer van B. en W. te na.

B. en W. meenen, dat Oss de bezwaren en nadeelen, ondervonden door het verplaatsen van de margarinefabriek v.d. Berg van Oss naar Rotterdam, gelukkig te boven is. De bevolking, die in zielental achteruit was gegaan, ging nu weer langzaam vooruit. De burgemeester klaagde over den veldwachter Westerveld; v. Erp vond dien man niet ongeschikt, en meende, dat Westerveld in de oogen van den burgemeester niet deugde, omdat de chef-veldwachter Van Stiphout niet

met Westerveld overweg kan, en de burgemeester door de oogen van v. Stiphout keek. Op mijne audientie verscheen niemand, dan Dr. v.d. Steen, met wien ik geruimen tijd zat te praten.

Deursen en Dennenburg

25 November 1896 A no. 10. Brief aan den burgemeester van Deursen, inzending gemeenterekening over 1895.

Toen ik den 23 Mei 1900 in Berghem kwam, vernam ik daar van den wethouder Van Erp, dat Van Boxtel overleden was; tevens hoorde ik, dat Van den Bergh uit Dieden gehuwd is met de zuster van v.d. Putte, den burgemeester van Deursen. Dit verklaart den rol, dien v.d. Putte bij de troebelen in Dieden heeft gespeeld.

Den **25 October 1901** kwam ik weder in de gemeente; de burgemeester was juist, - tegen mijn advies in - als zoodanig herbenoemd. In de raadkamer-secretarie-trouwkamer-burgemeesterskamer, vond ik v.d. Putten met zijne wethouders Smits en v.d. Berck. Ik begon met te vragen, hoever het zou zijn, om naar Dennenburg te gaan, en hoe de weg daarheen er uit zag; ik wenschte nl. mij door den burgemeester de plaats te doen aanwijzen, waar die gestolen boomen (knotbomen, 14 in getal) van Vergouwen te Gent gestaan hadden. De tijd ontbrak, om erheen te gaan.

Ik vernam van B. en W. dat er veel zorg aan de wegen besteed wordt; men hoogt de wegen op, brengt ze onder behoorlijk profiel, brengt er een dikke laag sintels over, welke men te Ravenstein aan het spoor voor f. 3,20 de wagon koopt, - en brengt daarover het volgend jaar ballast, d.i. ongewassen riviergrind = zandgrind welke men met f. 0,60 de M3 betaalt, terwijl men dan f. 0,60 voor het oprijden moet betalen. Ook de Breedestraat werd in voldoende staat gebracht; daar ligt nu een brug over de Groote Wetering; die brug komt niet op den ligger voor, en wordt onderhouden door particulieren uit Berchem.

Er is te Deursen geen heerlijk jachtrecht; de grondeigenaren staan het jachtrecht op hunne gronden aan de gemeente af; deze heeft de jacht verhuurd aan Jurgens te Oss; bezwaren levert dit niet op; er zijn geen konijnen. Soms wordt door dezen of genen geklaagd, dat er wat veel hazen komen.

Er is te Deursen geen algemeen armbestuur; het Roomsche armbestuur heeft groote fondsen en voorziet daaruit ook in de behoefte aan genees- en verloskundige hulp, en aan medicijnen, ten behoeve van de armen. Wel is het aantal levenloos geboren en in verhouding tot het geheele getal geboren zeer groot (2 tot 9), maar dit moet aan andere oorzaken worden toegeschreven dan aan de verloskundige hulp, welke Dr. Philipsen uit Ravenstein verleent, en waarover men zeer tevreden is.

Ik besprak met B. en W. dat het raadslid v.d. Rijdt te goeder trouw er was ingeloopt, doordat hij het advies had gevolgd van het gemeentebestuur, toen er een weg moest worden gemaakt, waarvan hij aannemer werd. De burgemeester zeide, dat Van Vorst hiervan de schuld was; die had verkeerd geraden; een der wethouders sprak dat tegen, en zeide, dat de burgemeester het geweest was; v.d. Putten erkende dat toen, maar zeide, dat v. Vorst er juist over had gedacht als hijzelf, en dat hij de meening van v. Vorst - die bekwaam heette - had gevolgd.

Omtrent de oorzaak van het verschil van aantal jongens tegenover het getal meisjes op de school te Deursen zal de burgemeester mij nog nader inlichten. Ik vroeg aan den burgemeester of hij er bezwaar tegen had dat de veldwachter Gijsbers eervol ontslag kreeg; deze had het tegen 1 Nov. gevraagd; de burgemeester had daar geen bezwaar tegen; ik vroeg het later nog eens, en kreeg toen hetzelfde antwoord; daarop las ik den burgemeester de bezwaren voor, welke Gijsbers tegen hem had, en liet hem de klacht, om daarover te rapporteren.

De burgemeester was zeer boos op Gijsbers, beweerde, dat alles, wat Gijsbers geschreven had, leugen en laster was, en zeide, dat hij nu bezwaar moest maken tegen een eervol ontslag van Gijsbers. Ik reed van Deursen naar Ravestein, en ontmoette daar op het raadhuis den burgemeester van Huisseling, v.d. Oever; ik vroeg dezen, hoe of hij over Gijsbers dacht, en hoe Gijsbers in Huisseling zijn plicht deed. V.d. Oever antwoordde mij, dat hij over Gijsbers zeer tevreden was, en niet alleen hijzelf, maar al zijne gemeentenaren. Ook in Deursen hielden de menschen veel van Gijsbers. v.d. Oever had dikwijls van Gijsbers gehoord, hoe hij door v.d. Putten gesard en geplaagd werd; ik deelde aan v.d. Oever toen de voornaamste grieven uit het

klachtenschrift van Gijsbers mede; deze zeide mij, er van overtuigd te zijn, dat dat alles waar was.

Ravenstein

Den **25 October 1901** kwam ik weer in de gemeente. Ik vernam van B. en W. dat de bevolking sterk afnam; in 1900 was men 73 man achteruitgegaan. Als oorzaak daarvoor noemde men mij vooral het faillissement van den schoenfabrikant De Waal; toen diens zaken einde 1899 fout liepen, verliet hij de gemeente en ging in Den Haag een schoenwinkel openen. Een gedeelte van zijn werkvolk ging mede naar Den Haag, terwijl een ander gedeelte zich naar Goch begaf, omdat daar op de Duitsche schoenfabrieken, nogal werk was te krijgen; het gaat daar tegenwoordig minder goed, zoodat nu weer volk terugkomt.

De eenige groote schoenfabrikant in de gemeente is thans de Heer Ign. Suermondt; hij werkt met veel volk, van hetwelk er zeker 60 op zijn fabriek werken, terwijl de overigen tehuiswerkers zijn; hij betaalt echter geen hooge loonen; f. 1 daags is al mede het hoogste loon, dat bij hem verdiend wordt.

Ook gegoede ingezetenen verlieten in den laatsten tijd Ravenstein; met vreugde constateerden B. en W., dat er toch ook nog wel eens gegoeden waren, die zich in Ravenstein vestigden. Ik vernam van B. en W. dat de bedelarij uit Berchem, Oss en Overlangel had opgehouden; toen de bedelaars bemerkten, dat het ernst was, en dat ze bekeurd zouden worden, bleven ze weg. Er worden – in overleg met alle naburige gemeenten – nog premies uitgelooft voor de ontdekking van nachtelijke diefstallen, van kippen, konijnen, boter, spek, ham enz. Het uitloven van de premies heeft zeer goed gewerkt; er werd veel gesurveilleerd; bovendien hadden de brigades marechaussee uit Grave en uit Oss den heelen winter 's nachts moeten komen waken, en kwam de luitenant uit Nijmegen controleeren, of de marechaussee's wel op hun post waren. Calenges waren er niet gedaan; premies behoefden dus niet betaald; maar nachtelijke diefstallen, waarover eertijds zoo geklaagd werd, kwamen niet meer voor.

Ik sprak met B. en W. over de concessie van het veer te Ravenstein; de burgemeester haalde toen een advies tevoorschijn om te bewijzen, dat ze geen concessie behoefden te vragen, omdat ze het veer van het Rijk gekocht hadden. Ik zeide toen aan den burgemeester, dat Mr. Loeff m.i. ongelijk had. Als voorbeeld noemde ik hem toen het geval, dat iemand van eene gemeente een stuk land koopt, met het recht van overpoting op den weg; dan is die man volle eigenaar, terwijl de gemeente toch het recht behoudt, om in de politieverordening voorschriften omtrent de uitoefening van het plantrecht te geven.

Evenzoo de gemeente met het veer over de Maas; de gemeente kocht het veer van het Rijk; de concessie-aanvraag volgens het decreet van 1811 (?) dient alleen, om, wanneer andere belangen zijn, welke moeten behartigd worden, die belangen te doen samengaan en te kunnen behartigen tegelijk met de belangen van de gemeente. Daarin lag niet, dat het Rijk het recht van de gemeente ontkende of in twijfel trok.

B. en W. deelden mij mede, dat de vaargeul naar de los- en laadplaats van de gemeente verzand was, door den van Rijkswegen in de Maas aangelegden veerkap; het water wiert daar achter, laat het zand los, dit zinkt op den bodem, en er ontstaat eene ondiepte. Feitelijk zou die vaargeul alle jaren moeten uitgediept worden; de gemeente heeft daarvoor geen geld.

Op mijne audientie verscheen de deken (Sala, vroeger professor, toen 3 jr. kapelaan te Cuijk, en nu sinds een jr. deken), de Rector Scheffers (ik meen dat hij rector is bij de Augustinessen), en een onderwijzer, v.d. Heuvel, die trouwplannen heeft met een juffrouw, die een winkel houdt, en zou wenschen dat zijne vrouw later den winkel zou mogen blijven drijven. Ik gaf hem niet te veel hoop.

De deken is bezig eene nieuwe pastorie te bouwen, vlak tegenover het gemeentehuis; prachtig; 1 Mei 1902 moet het klaar zijn. Ik merkte den burgemeester nog op, om zijn raadhuys wat beter in te richten; daar is ruimte genoeg; met betrekkelijk geringe kosten zou men het kunnen doen. De burgemeester, van wien ik geen hoogen dunk had, en die mij bij dit bezoek nog tegenviel, zal het wel bij het oude laten.

De beide wethouders, v.d. Oever en Holla leken mij zeer geschikte menschen, evenals de secretaris Berben, tevens secretaris-penningmeester van het waterschap 's Lands van Ravenstein.

Schaijk

Den **25 October 1901** kwam ik weer in de gemeente. Op het raadhuis stonden de burgemeester, met de wethouders Oliemeulen en De Groot mij op te wachten. De burgemeester (die den naam heeft een pr. ton te bezitten) heeft zijne brouwerij aan kant gedaan; zijn bovengenoemde zoon is sinds gehuwd, en drijft de brouwerij, voor een debiet dat meestal in Schaijk blijft, en slechts voor een zeer klein gedeelte buiten het dorp gaat. Die zoon is gehuwd met eene Juffrouw Van de Ven uit Son; zij moest oom zeggen tegen den overleden burgemeester van Zeeland, Van Kilsdonk. De burgemeester is tegenwoordig voorzitter van het Waterschap 's Lands van Ravenstein, en heeft tot secretaris-penningmeester den Heer Berben, secretaris van Ravenstein. Hoefnagel stond in 1897 of 1898 als tweede candidaat op de lijst, toen v.d. Putten periodiek als dijkgraaf aftrad; v.d. Putten werd niet herbenoemd, en in diens plaats kwam Hoefnagel.

Ik hoorde nog allerlei klachten over v.d. Putten: hem verweet men, dat hij, zelf ingeland in den benedenpolder van 's Lands v. Ravenstein, opzettelijk de gronden in den bovenpolder in eene veel te hooge klasse bracht, ten gevolge waarvan deze gronden ook te hoog geclassificeerd werden in het groot waterschap; dit zou dan gestrekt hebben ten voordeele van den benedenpolder. Daarom moesten de slechte gronden van Schaijk, slecht bouwland, onvruchtbare heide, tot aan den Rijksweg naar Grave toe, naar die ééne hooge klasse worden aangeslagen, even als of het beste gronden waren, in strijd met alle billijkheid.

Aan v.d. Putten werd verder nog verweten, dat hij zonder andere redenen dan om zich te bevoordeelen, ten laste van de kas van den Benedenpolder nam het onderhoud van dammen, het ruimen van de groote wetering, van tochtslooten enz. al hetwelk vroeger door of ten koste van ingelanden moest geschieden.

De wethouder Oliemeulen is in het Deursensche Veld geland, en weet zich zeer goed te herinneren, dat hij indertijd bekeurd werd, en veroordeeld tot eene geldboete, welke hij betaalde, omdat hij de Groote Wetering langs zijn land niet geveegd had.

Het water van 's Lands van Ravenstein wordt door den Groenendijk gekeerd, en moet door de Diedensche sluis lossen in de Maas. Als de Groenendijk wordt doorgestoken, dan hebben Herpen en Schaijk daar maar zeer weinig direct voordeel van; groot is het belang van Deurzen, Dennenburg en Huisseling; vandaar dat er altijd militairen heen moeten.

De trek van het volk naar Duitschland is een weinig minder dan vorige jaren; dit komt niet, omdat het in Schaijk zooveel beter gaat, maar omdat het minder gemakkelijk is, in Duitsland aan het werk te komen. Het is nog zeer moeilijk om aan arbeiders op de wegen enz. te komen; hoewel in de korte winterdagen (van 8-4) met grint ziften bijv. f. 1,- daags kan verdiend worden. De gemeente betaalt fl. f. 1,25 per K.M. Die gezeefde grint is niet zoo goed op de wegen als de riviergrind, maar deze laatste is te duur.

De gemeente kocht eertijds – onder burgemeester Van Rijckevorsel – het tiendrecht af, en sloot daarvoor eene leening ad 4%. Die leening converteerde Hoefnagel in eene van 3 ½ %; deze is nu nog f. 62.500 groot. Jaarlijks moet er f. 1.000 worden afgelost; later wordt dat f. 1.500.

De jacht op hunne gronden werd door de boeren ten behoeve van de gemeente afgestaan; deze verhuurde het jachtrecht voor f. 250,- aan Jurgens te Oss. Ook hier worden vele klachten over konijnen vernomen, hoewel Jurgens de ergste schade, die geleden wordt, tracht te vergoeden. Op mijne audientie verscheen notaris Gervers, die zeer tevreden is over zijn praktijk; hij had dit jaar reeds 236 akten; hoofd der school Baron, die mijne voorspraak inriep bij gemeentebestuur; nu, in verband met de leerplichtwet, zijne jaarwedde moest herzien worden; en Van Winkel, de pastoor van Schaijk, die bezig is eene nieuwe kerk te bouwen, waaraan hij reeds in 1894 begon, die hij bij gedeelten bouwt, en welke hij in 1902 hoopt te voltooiën. Hij had geen noodkerk, spaarde daarmee een f. 4.000 uit, maar ondervond daarvan ook zeer de inconvenienten. Hij kreeg veel steenen uit de steenfabriek te Schaijk; hij roemde die steenen zeer voor fundament en voor binnenmuren; voor buitenmuren zijn ze onbruikbaar.

November

Waalwijk

Den **2den November 1901** kwam ik weer in de gemeente; omdat de rijtuigverhuurder mij kort te voren bij een rit van Waspik over Waalwijk naar Vrijhoeve Capelle, en vandaar naar het station te Waalwijk erg had afgezet (hij berekende daarvoor behalve de fooi f. 13) ging ik te voet van het station naar het raadhuis, en later weer op dezelfde manier terug. Op het raadhuis vond ik den burgemeester met de wethouders Timmermans en Gragtmans. Ik vernam van hen, dat de waterleiding, van welke de Maatschappij 'de Langstraat' (directeuren Smit en Visser; commissaris te Waalwijk J. van Iersel) concessie heeft, bijna gereed is, en vermoedelijk tegen December in exploitatie zal komen. De gemeente krijgt 43 brandkranen op onderlingen afstand van 55 tot 72 meter. In geval van brand heeft de gemeente het vrij gebruik van de waterleiding, en betaalt daarvoor per half uur f. 5. De geheele aanlegkosten (ook Besoijen en Baardwijk zijn aan de waterleiding verbonden) bedragen f. 82.000.

De verbreding van den Waalwijkschen haven is juist tot stand gebracht; de bodembreedte werd met zes meter vermeerderd. De verharde weg van Waalwijk naar het veer te Drongelen ligt op den 'Zomerdijk', den dijk aan de westzijde van den Waalwijkschen haven. Hoewel die weg onder Besoijen ligt, wordt hij door de gemeente Waalwijk onderhouden.

Mgr. v.d. Ven heeft pas eene tweede parochiekerk opgericht, aan de andere zijde van de spoorlijn. De bestaande parochiekerk gaf daarvoor f. 30.000. Kapelaan Kuijpers te Waalwijk wordt eenige jaren vóórdat hij aan de beurt is, pastoor, en belast met de oprichting van de parochie. Op de gemeentebegroting van 1902 is een post van f. 2.500 uitgetrokken ten behoeve van de stichting dier parochie. Men was zeer benieuwd, of G.S. die uitgave zouden goedkeuren, omdat de vierhonderd Protestanten en honderd Israëlieten van Waalwijk er hevig tegen agiteerden.

Er zijn in Waalwijk twee doctoren, de Heeren Sweens en Van Gilse. Dr. Sweens is armendoctor; men is zeer over hem tevreden. Waalwijk krijgt van mr. Van Cooth plusminus f. 90.000. Volgens het testament moet 70% van de revenuen besteed worden aan jaarwedden van onderwijzers; men was het er nog niet over eens, hoe men dat legaat het meest ten algemeenen nutte zou aanwenden. Men dacht aan herhalingsonderwijs met een zeer uitgebreid programma, waaraan dan eene klasse voor boekhouden zou worden verbonden.

Ik vernam van den wethouder Gragtmans, dat hij eene stoomleerlooiërij had; dat de oprichting van stoomleerlooiërijen noodzakelijk was geworden, om te kunnen concurreeren tegen den Duitschen invoer van huiden. Het was wel jammer, omdat daardoor alle gewone leerlooierijen ten ondergang gedoemd werden, maar het kan nu eenmaal niet anders. Er is volgens Gragtmans nog plaats voor meerdere stoomleerlooiërijen, want er komt nog veel buitenlandsch leder hier binnen; de binnenlandsche markt vraagt meer leder dan de binnenlandsche looiërijen kunnen verschaffen. Onze looiërijen kunnen niet met Duitschland concurreeren, omdat Duitschland bij invoer van hier 30% van de waarde heft.

Volgens B. en W. zijn tegenwoordig de schoenmakers te Waalwijk van betere conditie dan die te Kaatsheuvel en Sprang, omdat daar de gedwongen winkelnering nog zeer veel voorkomt, terwijl die te Waalwijk ongeveer heeft opgehouden te bestaan. Vandaar veel trek om werk van Kaatsheuvel en Sprang naar Waalwijk. Het volk te Waalwijk is goed van natuur; de menschen zijn vroolijk en opgewonden van aard, en niet al te eerlijk. Socialistën zijn er niet.

Op mijne audiëntie verscheen een blinde man, Van Eeten; die vroeg om onderstand. Ook hier raadde ik aan B. en W. om zich met andere gemeenten te verstaan om een technisch adviseur voor de gasfabriek te verkrijgen. Ik wandelde met B. en W. naar den Waalwijkschen haven, waar men mij toonde, wat er tot stand was gebracht; daarna wandelden we over den dijk achter om Waalwijk, en wees men mij, waar men den tram wilde hebben; de burgemeester wees op de onoverkomelijke bezwaren voor den tram; de wethouder Timmermans beweerde, dat hij die vandaag voor het eerst hoorde. Door den tuin van de marechauseekazerne kwamen we van den dijk weer op de straat; B. en W. deden mij toen uitgeleide naar den trein.

1902 April

Cuijk en St. Agatha

Den **28 April 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik kwam van Nijmegen, alwaar ik aan het station een rijtuig uit Grave vond, waarmede ik over Hatert en Malden naar de Maas reed, welke ik aan het veer te Mook passeerde, om mij daarna te begeven naar het hotel "De Korenbeurs", alwaar ik bij de gezusters Van Duijnhoven mijn intrek nam. Na aldaar ontbeten te hebben, begaf ik mij naar het gemeentehuis (gelegen aan de Maas), alwaar ik den burgemeester Barge met diens twee wethouders, Manders en Toonen aantrof. De Heeren deelden mij mede, dat in Cuijk vrij belangrijke leerlooierijen waren; wethouder Manders, die zelf leerlooier is, deelde mij mede, dat te Cuijk uitsluitend tuigleer en zoolleer gelooit wordt. Voor tuigleer worden uitsluitend inlandsche huiden gebruikt; voor zoolleer La Plata-huiden. Voor leerlooierijen van tuigleer en zoolleer is het niet noodig, dat de huiden gestroomd worden.

Van de 7 raadsleden wonen er twee in St. Agatha; de 5 overigen – ook de twee wethouders – wonen in Cuijk. Vroeger waren Cuijk en St. Agatha één; burgemeester Van den Bosch woonde te St. Agatha op den huize "Handert". Zijne zoons wonen daar nog. v.d. Bosch zorgde, dat bij de finantieele scheiding St. Agatha bevoordeeld werd; alle bosschen waren daar toen juist aangelegd; het werk was gebeurd, de kosten waren er aan besteed. Nu zijn die bosschen veel waard, en representeeren een groot vermogen voor St. Agatha. Alle stukken, op die scheiding betrekking hebbende zijn zoek; men vermoedt, dat ze nu nog zijn op Handert bij de zoons van v.d. Bosch. Men weet niet, wanneer de finantieele scheiding haar beslag kreeg; in ieder geval vóórdát Manders lid van den Raad werd, d.i. vóór 1871.

Ten gevolge van den bouw van de lijn Nijmegen-Venlo zijn vele gronden zeer in waarde verminderd, men zeide mij met 1/3 der waarde. De gronden tusschen de Maas en de Spoordijk, van Cuijk tot Katwijk, werden er beter van, doordat het Maaswater, na den kunstweg te hebben overstroomd, voor de spoordijk blijft staan, dan bezinkt, en vervolgens door een duiker in den spoordijk, afvloeit in de richting van Linden. Maar de gronden links van de spoorbaan, die vroeger direct het volle Maaswater kregen, krijgen nu het water, dat tusschen Linden en Gassel binnenstroomt; daar ligt de dam echter 42 c.m. hooger dan tusschen Cuijk en Katwijk; men krijgt dus veel minder water, en houdt het water gedurende veel korter tijd; de waardevermindering deswege wordt geschat op 1/3.

De meeste gronden van Cuijk zijn bijna waardelooze peelgronden, en liggen grootendeels onder Mill en onder Wanroy; eenig hooiland ligt aan de Maas onder Cuijk. De gronden van St. Agatha liggen gedeeltelijk onder Linden (hooiland), gedeeltelijk onder St. Agatha, mooie bosschen. Er zijn te Cuijk twee harmonien, uitsluitend om de partijschappen; de eene harmonie wordt in het leven gehouden door den eenigen zoon van wijlen burgemeester Van Groen, een jongeman, gehuwd, drie kinderen, die nogal geld heeft en niet heel veel verstand.

Het oud archief is zeer verwaarloosd; men is juist begonnen het te ordenen; een groot, geen aangenaam werk. De geneesheer Van den Dries, een jongeman van 30 jaren, krijgt f. 800; hij levert voor die som ook de medicamenten en moet ook in den verloskundigen dienst voorzien. Hij heeft op zijne kosten eene vroedvrouw aangesteld. De raad kan voor haar dus geene instructie maken; alles volgt uit de instructie van den doctor. Van Lindert, de boekdrukker, geeft aan ± 15 menschen werk. Smulders, de tegenwoordige notaris in Gastel, was als candidaat-notaris werkzaam bij notaris Van den Berg; hij was toen geïnteresseerd in een handel van vleesch enz. op Duitschland handelende onder den naam van de weduwe Albers.

Op mijne audientie verschenen twee kapelaans; deken Bijvoet was ziek en liet zich excuseren. Dominee Blok verscheen ook nog; hij was tien jaar als zoodanig werkzaam te Ravenstein, 71/2 jr. te Berlicum, en nu sinds 21 jr. te Cuijk. Hij is de vader van den Ambtenaar van het Openbaar Ministerie te Amsterdam, eertijds advocaat te 's Bosch. Op de school te Cuijk gaan thans slechts acht leerlingen; de rest is bij de fraters; op de school te St. Agatha zijn ± 30 kinderen.

Grave

Den **28 April 1902** kwam ik weer in de gemeente. Op het raadhuis vond ik den burgemeester, met de wethouders Friesen en notaris Stael. De laatste is nog niet lang in functie; hij is de opvolger van wijlen den Heer Walter. Ik moest vele klachten aanhooren over den voortdurenden achteruitgang van de gemeente, vooral, doordat de gemeente geen spoor of tram heeft. Jaarlijks neemt het zielental af. In Augustus wordt een gedeelte van de fratersschool opgeheven, nl. de afdeling voor de ziende jongens; de blinden blijven te Grave, maar met dat al gaan er weer een 80 Grave uit, en daarmee de kleine verdiensten voor schoenmaker, kleermaker enz.

Het getal gegoeden vermindert voortdurend; ze trekken weg of ze sterven; daarvoor komen ruilebuiters en dergelijk volk in de plaats, voornamelijk aangetrokken door de goedkoope woninghuur; voor acht stuiver huurt men in Grave eene woning.

De veldwachter de Gier heeft f. 365 tractement; ik bepleitte voor hem tractementsverhooging. In zake de gemeentelijke gasfabriek bepleitte ik de aanstelling van een algemeen deskundige voor alle gemeenten. De burgemeester speelt nu directeur; tot nu toe maakt de fabriek goede zaken. Men had juist aan het Rijk gevraagd om de bomvrije Kazerne te mogen slopen, om op die wijze werk te kunnen verschaffen; men had daarop nog geen antwoord ontvangen.

Ik had eene zeer drukke audientie: vooreerst de Raad der gemeente; daarna het College van regenten over de armenfondsen; het Bestuur van de Blindengestichten, hetwelk dringend tot een bezoek uitnodigde; de gemeente-ontvanger Walter; de directeur van het postkantoor Van Munnekerede; de rijksontvanger Meyneke, die zich beklaagde, dat de vervolgingsvoorschriften voor de paardenbelasting niet streng genoeg waren; als men iemand aanschreef om binnen drie dagen te komen betalen en hij komt eerst na 9 maanden, dan kan men hem niets doen; bij het Rijk is dat anders; daar krijgt de nalatige wanbetaler kosten.

Dr. Vos, de geneesheer-directeur van het Rijkskrankzinnigengesticht; Penders, de kapitein-commandant der schutterij, die eene rijwielfabriek heeft opgericht te Grave; Van der Geld, hoofd der school, directeur van de Rijksnormaalschool te Grave, alwaar \pm 25 leerlingen zijn, van welke dit jaar 4 aan het onderwijzersexamen deelnemen. Lovendaal, directeur van de teekenschool met \pm 60 leerlingen; hij zag zijne inrichting gaarne uitgebreid tot eene ambachtsschool. Walter, zoon van het vroegeren Statenlid, eigenaar van de Rijnwijnzaak. In plaats van zijn vader wordt zijn broeder (een fabrikant van geperste appelwijn te Nijmegen) rentmeester van Tongelaar onder Gassel, voor den Heer de la Boessiere de Thiennes, à Lombize (par hem, Hainaut). Van Gemert vroeg eene vergunning voor schadelijk gedierte.

Nà de audientie ging ik met B. en W. naar de jongensafdeling van het blindeninstituut, alwaar ik eene aanspraak van een blinden jongen moest aanhooren, daarna wat muziek van het eigen fanfarecorps mooi moest vinden; om vervolgens wat rond te loopen en naar het mandenmaken en borstelmaken te kijken. Pastoor Sprangers, de vroegere kapelaan van de Kruiskerk te 's Bosch, leidde mij mede rond; hij staat aan het hoofd van alles.

Vierlingsbeek

Den **29 April 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik ging per spoor van Cuijk naar Vierlingsbeek, en wandelde van het station naar het raadhuis in \pm 12 minuten. Burgemeester Jenniskens verkreeg in Mei 1900 zijn eervol ontslag; hij was nu juist voor een dag of veertien overleden; op het laatst van zijn leven was hij geheel versuft, en kende zijn eigen vrouw en kinderen niet meer. Aan de voet van de trap van het raadhuis werd ik opgewacht door B. en W.; over den zolder kwamen we eerst op de secretarie en daarna in de raadszaal! Daar zat ik met B. en W. wat te praten, en vernam ik van hen, dat het in de gemeente vrij goed gaat, niettegenstaande het bevolkingscijfer kleiner wordt. Vierlingsbeek is echter eene landbouwende gemeente. Veel menschen trekken vandaar naar Duitschland, om de hooge loonen, die daar gegeven worden. Vooral de jonge vrouwen verhuren zich als melkmeiden; voor jonge mannen is het op het oogenblik niet zóó gemakkelijk, om in Duitschland werk te vinden. Vandaar dat de trek van mannen naar Duitschland eer af- dan toeneemt.

Ik wees B. en W. op de buitengewoon talrijke levenloos aangegeven kinderen; volgens het verslag van 1900 kwamen op 34 geboorten zes levenloos aangegeven kinderen voor. Ik vroeg hun naar de reden van dit ongelukkig verschijnsel. Het was hun nooit opgevallen. Ze zouden de oorzaak trachten op te sporen en weg te nemen. B. en W. klaagden zeer over de moeite, welke

het schouwen der waterleidingen hen veroorzaakte. Ze moesten – om geen proces-verbaal te maken – soms driemaal herschouwen, en dan was het dikwijls nog maar half werk. Ik wees hen op het voorbeeld van Helvoirt, waar alle waterleidingen geveegd worden op kosten van de gemeente; doch kost daar slechts weinig, en werkt zeer goed, omdat alles uit ééne hand gebeurt. Men zeide mij toe, het stelsel te zullen in praktijk brengen in Vierlingsbeek, met eene verhooging van den hoofdelijken omslag van ± f. 150 zou men zich de noodige fondsen verschaffen; men meende, dat de Raad daartoe gaarne zoude overgaan. Ik ben benieuwd of het zal gebeuren! Op mijne audientie verscheen slechts H. Broeder uit Vortum; hij vroeg om eene vergunning op zijn naam overgeschreven te krijgen. Ik heb hem, en later ook aan B. en W., en aan den secretaris, den weg gewezen om hiertoe te geraken. De geneeskundige dienst wordt waargenomen door Dr. Anderegg, een broer van Dr. Anderegg van Mill. Dr. Anderegg thans ± 62 jr. en gehuwd met eene dienstmeid uit het logement “de Wildeman, alwaar zij bij den eigenaar, Herckenrath, diende. Ze is ± 18 jr. jonger dan haar man. Er zijn drie kinderen, twee meisjes en een jongen van 22 jr., die slecht kan leeren en alle scholen te Roermond en te Maastricht heeft afgeloopen. Hij is zelfs nu nog op een pensioonaat te Roermond.

De gemeente heeft zeer veel eigendommen, meestal waardelooze grond, gelegen op de grenzen van Overloon; men heeft daar vooral veel last van het water, en moet de grond op dammen werpen, om des winters de boomen met de wortels buiten het water te houden. Bij onderzoek bleek mij, dat van de opmerkingen welke ik schriftelijk gemaakt had na mijn vorig bezoek bijna geen notitie was genomen. Ik verweet zulks nu aan den secretaris, en zeide hem, dat ik vertrouwde, dat aan mijne wenken, de inrichting der administratie betreffende, nu beter gevolg zou worden gegeven.

Gassel

Den **29 April 1902** kwam ik weer in Gassel. Van Cuijk reed ik langs den provincialen weg via Beers naar Gassel; vandaar naar Escharen, en vervolgens weer terug naar Cuijk. Ik vernam van B. en W. dat de bevolking blijft achteruitgaan; een goede reden wist men daarvoor niet aan te geven; de minder gegoeden trekken niet naar Duitschland. Er zijn geen tien nationaliteitsbewijzen voor Gassel afgegeven. Omtrent het groote aantal levenloos aangegevenen, 2 op 15 geboorten, wist men geene verklaring te geven.

De archieven zijn op de secretarie gedeeltelijk geborgen in een kast tegen de buitenmuur; ik gaf in overweging daarvoor een kast te maken tegen een binnenmuur in de raadszaal. De archieven zullen daar niet te lijden hebben van het vocht, gelijk thans het geval is. Men zeide mij toe daarvoor te zullen zorgen.

Gassel bezit ruim 120 H.A. broekgrond, dennenbosch en heide, gelegen tusschen het dorp en het kasteel Tongelaar; daar wordt 's winters werk verschaft aan behoeftigen. Tongelaar is een enclos van 306 H.A. met 12 boerderijen, waarvan 7 onder Gassel, 1 onder Mill, 1 onder Beers en 3 onder Escharen. De eigenaar heeft er nooit gewoond. De Heer Walter was de eerste administrateur. Hij was R.C. geestelijke en woonde daar misschien wel 40 jaren. Hij las daar de H. Mis; de kapel is er nu nog in orde, de kaarsen staan nog op de candelabres, de miskleeren zijn nog aanwezig. Hij stierf in 1872 en werd toen als rentmeester vervangen door den Heer Xavier Walter uit Grave, die er nooit woonde.

Het kasteel wordt slecht onderhouden; de gronden zooveel te beter; winter en zomer werken daar 8 arbeiders onder een opzichter; 's winters verdienen zij f. 0,70, 's zomers f. 0,80. Jaarlijks wordt voor f. 500 hooi en voor f. 500 snoeisel verkocht. De boerderijen zullen te samen ± f. 6.000 pacht betalen; per H.A. door elkaar f. 25. De grondlasten bedragen te samen f. 1.200. Voor enkele jaren werd er voor f. 70.000 aan hout verkocht. Alles is weer netjes ingeplant en opgepoot.

Een inwoner van Gassel, Werten, werd mij genoemd als een buitengewoon goed schrijnwerker; hij beeldhouwde de meubelen der kerk, het altaar enz.; vooral de communiebank moet een bijzonder mooi stuk zijn van beeldhouwkunst. Op mijne audientie verscheen alleen pastoor Van de Cromvoirt, sinds 12 jr. is hij pastoor te Gassel; hij kan het goed met zijne parochianen vinden, hetgeen nu o.a. weer bleek, nu men zou herdenken, dat de parochie 100 jaren bestond; de gemeente gaf hem een doopvont enz.

Escharen

Den **29 April 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Cuijk over Beers en Gassel naar Escharen, en later langs denzelfden weg terug naar Cuijk. Secretaris Jacobs is overleden; vóór twee dagen is juist zijn opvolger benoemd, een zoon van den wethouder Peeters, een jongen die het klein seminarie heeft afgeloopen, maar geen roeping gevoelde om geestelijke te worden. De jonge Peeters weet niets van wat een secretaris moet weten en kennen; de secretaris van Grave, Bodenstaf, moet hem onderwijzen.

Audientie verleend aan Pastoor Van Hoof; deze vroeg, of ik hem wilde steunen, om de gemeente garant te doen zijn voor eene door hem opgerichte onderlinge brandverzekering te Escharen. Hij had juist die vereeniging voor onderlinge brandverzekering opgericht, maar miste vooralsnog kapitaal, om uit te betalen, wanneer er brand kwam. Ik zeide hem, dat hij maar niet bij de gemeente moest aankloppen; dat ik althans hem niet wilde steunen; daar was genoeg gelegenheid om zich te verzekeren, bij allerlei Maatschappijen en nu laatstelijk bij den Boerenbond.

Daarna verscheen het waarnemend hoofd der school, de Heer Fransen, iemand, die 14 jr. frater was geweest, en nu uit de orde ontslagen was. Hij was sinds 6 weken los van zijn orde, en sinds 14 dagen in functie als waarnemend hoofd. Hij hoopte zeer op een benoeming als gewoon schoolhoofd; dan kan hij met zijn moeder (thans te 's Bosch) samen gaan wonen. Escharen heeft twee scholen, eene, de hoofdschool, met 32 kinderen, in het dorp; en eene, met 79 kinderen, allen uit de gemeente, te Hooghal. Eene zustersschool is er niet.

De inwoners van Escharen zijn weinig vermogend; slechts de namen van 5 hunner komen voor onder de aanslagen voor de vermogensbelasting. De broodzetting is er ingevoerd om de unfaire concurrentie van bakkers uit Grave tegen te gaan; deze bakkers lieten brood, verre boven de waarde, te Escharen slijten; door de broodzetting is daaraan een einde gemaakt.

Maashees en Overloon

Den **30 April 1902** kwam ik weer in de gemeente. Van Cuijk ging ik per spoor naar Vierlingsbeek, en vandaar per rijtuig naar Maashees; later keerde ik langs denzelfden weg naar Cuijk terug. Onder aan de trap van het raadhuis werd ik door B. en W. ontvangen; de burgemeester vond het noodig een speech af te steken. Ik begon met B. en W. te vragen naar de oorzaak van het groot aantal kinderen, dat als levenloos was aangegeven. Volgens het verslag van 1900 kwamen, op 50 geboorten vijf kinderen voor, die als levenloos werden aangegeven. B. en W. wisten geen oorzaak voor het verschijnsel aan te geven, en zeiden mij deswege een ernstig onderzoek toe.

Bij de laatste verkiezingen is de meerderheid van den Raad overgegaan naar Overloon, dat thans 4 Raadsleden heeft, tegen Holthees 1 en Maashees 2. Ik wees op den plicht eener billijke verdeeling van de raadszetels over de verschillende gedeelten van de gemeente. Wij hebben zeer druk gepraat over den aanleg van een kunstweg van Holthees naar Maashees, en van Venray over Overloon naar Oploo. Voor den weg van Holthees naar Maassluis durfde ik geen uitzicht geven op eene subsidie uit de provinciale kas; wel voor den weg Venray- Oploo. Men meende, dat de Provincie voor 40 jaren laatstgenoemden weg als provincialen weg had willen doen aanleggen, en dat daarvoor destijds alle opmetingen waren verricht. Men vreesde, dat Vierlingsbeek en Sambeek niet genegen zouden zijn om bij te dragen in de kosten van aanleg en onderhoud van den weg Overloon-Oploo.

De gemeente bezit 1.300 H.A. eigendom, gelegen onder Overloon en Vierlingsbeek; zij is finantieel niet in staat, die gronden behoorlijk te exploiteren. Ik ontraadde den verkoop, en zou het beter achten, wanneer groote stukken op langen termijn, bijv. voor 40 of 50 jaren verhuurd werden. Men kon daaruit wellicht ook de gelden vinden, benoodigd om de renten en aflossing te betalen van de leening aan te gaan voor den aanleg van den weg Venray- Oploo. Veel grond is zeer geschikt voor den aanleg van natuurweiden, of van bouwland, met name 200 H.A. om en bij "het Vlek". Andere gronden zijn bijzonder geëigend voor den aanleg van most. De gemeente legt nogal mastbosschen aan; de grond wordt daarvoor niet bewerkt, niet op dammen geworpen. Men plant eenjarige most; ± 18.000 op de H.A.; de plantjes krijgt men uit de kwekerijen van Zundert, Baerlo of Winssum. In den afgelopen winter werden 300.000 plantjes uitgezet.

De Waterstaat verbiedt tegenwoordig het grint baggeren in de Maas tegenover Maashees; men moet tegenwoordig boven Venlo gaan om grint te baggeren. Daardoor is de grint tweemaal zoo duur als vroeger, en bijna niet te krijgen. Men hoopt nu eene geschikte aanlegplaats aan de Maas te verkrijgen op Rijkskosten. De betrokken opzichter had zich in die geest uitgelaten, wanneer de gemeente kosteloos terrein leverde, geschikt voor opslagplaats. Om dat te koopen was men nu doende.

De meisjes uit Holthees, en de meesten uit Maashees gaan op school bij de zusters te Vierlingsbeek. Er is te Maashees eene fabriek van landbouw werktuigen, rijwielen en stoomfietsen, welke fabriek zeer goed schijnt te gaan.

Beers

Den **30 April 1902** kwam ik weer in Beers. Ik reed van Cuijk naar Beers; vandaar over Groot Linden naar Klein Linden; en daarna weer terug naar Cuijk. Secretaris Cuppen is overleden; in zijn plaats werd benoemd L.J. Vergeest, een jongen uit Cuijk, die sinds 5 jaren onder leiding van Cuppen op de secretarie van Beers gewerkt had, en dus eene uitstekende leerschool gehad had. Hij is geëxamineerd in 1898. Hij is tevens briefvengarder, op eene tractement van f. 186. Hij woont bij de wed. Kuppen.

De strafverordening op de broodzetting werd in het leven geroepen, grootendeels om de vreemde concurrentie vanuit Cuijk en Mill te weren; de bakkers uit die plaatsen leverden minwaardig brood aan de menschen. De veldwachter neemt tegenwoordig zijn dienst naar behooren waar; de burgemeester heeft hem formeel verboden een voet in eenige herberg te zetten, zeer tot geluk van den veldwachter. Hij maakt nu geen misbruik meer van sterke drank, zooals vroeger.

Er zijn zoo goed als geen armen in Beers; bedeed behoeft er bijna niet te worden. De hoofden van gezinnen en de kostwinners kunnen 's winters van de gemeente werk krijgen tegen f. 0,60 en f. 0,70 daags; in den afgeloopen winter meldden zich slechts vier menschen om werk aan. De ongehuwden, voor zooverre zij geen kostwinners zijn, kunnen 's winters geen werk krijgen; die moeten maar gaan dienen, als ze werk willen; er is steeds overal behoefte aan knechts. Er is een gemeentelijke verordening op den arbeid van kinderen beneden de 12 jaren; deze verordening wordt door de marechaussee gehandhaafd.

De eigendommen van Beers liggen meest alle in de richting van Mill; alles ligt onder de kadastrale gemeente Beers, nl. 85 H.A. broekgrond ter beweiding; 5 H.A. heide met bosch; 25 H.A. bouwland, aan perceelen verpacht voor f. 975. Langs de wegen heeft de gemeente eene beplanting aangebracht, eiken en iepen; in den laatsten tijd ook canada's. Alles en alles samen 2.400 boomen.

Als de Beersche Maas loopt, dan gaat in normale omstandigheden 2/3 van de gemeente onder water. In '79, '80 en '82 heeft men veel last van het water gehad; de spoorwijk is in 1882 gelegd; toen hebben Beers, Mill en Haps gerequestreerd, om den bovenmond van de Beerse Maas te doen sluiten, en om den duiker in den spoordijk uitsluitend te doen dienen tot afvoer van zoogenaamd lam water. Op dit request is gunstig beschikt, zoodat de duiker niet gebruikt wordt om bevoeiingswater in te laten. Beers, Mill en Haps hebben hiermede veel geprofiteerd; de gronden uit Cuijk werden echter van inferieure conditie, omdat zij nu bevoeid moeten worden met water, dat door den benedenmond binnenstroomt, en naar boven moet vloeien; daardoor komt daar minder water, en minder rivierslib.

Op het liefdehuis krijgen \pm 75 meisjes onderwijs, van welke \pm 25 uit Haps, Gassel en Groot Linden. De vroegere burgemeester van Beers had in den laatsten tijd weinig gedaan aan onderhoud van gebouwen enz. enz. Dientengevolge was de tegenwoordige burgemeester verplicht, direct groote uitgaven te doen tot het herstellen van raadhuis (waar een andere trap kwam, een ander dak, terwijl de verdieping werd verhoogd met \pm 25 c.M.). van twee geheel versleten bruggen, die door nieuwe moesten worden vervangen enz. Het dak van het raadhuis stond nota bene op invallen! Nu is alles weer in orde; gelukkig dat Beers niet behoefde op te zien tegen de kosten; behalve het vaste goed heeft het eene inschrijving Grootboek ad f. 13.500, benevens f. 5.000 aan hypotheken.

Martens, dien ik in 1897 als wethouder te Beers aantrof, was daar nu gemeenteontvanger; in plaats van wijlen Cuppen. De broekgronden worden ter beweiding aan de ingezetenen uitgegeven in verhouding tot de oppervlakte bouwland, welke ieder in gebruik heeft; dat is volgens B. en W. de beste regeling in het algemeen belang.

Linden

Den **30 April 1902** kwam ik weer in Linden. Ik reed van Cuijk naar Beers; vandaar over Groot Linden naar Klein Linden; en vervolgens weer terug naar Cuijk. De vroegere pastoor van Klein Linden was overleden; ik ontving nu diens opvolger, Pastoor Pessers, op mijne audientie, benevens den Pastoor van Groot Linden, Van Rijckevorsel van Kessel. De Heeren hadden niets bijzonders te vertellen, en maakten staande een praatje.

Van B. en W. vernam ik, dat in de gemeente heelemaal niet gebouwd werd; er waren nu niet meer huizen dan voor dertig jaren; daardoor konden jonge huishoudens geen onderkomen vinden, en moest het daaraan worden toegeschreven, dat er in 1901 slechts één huwelijk voltrokken werd. In 1901 waren er drie nieuwe raadsleden gekozen; alle drie werden bij candidaatstelling gekozen verklaard, zoodat er niet behoefde gestemd te worden. Van de zeven raadsleden wonen er vier, onder welke de twee wethouders in Groot Linden; twee in Klein Linden; en 1, de burgemeester Vos, in Katwijk. Dat komt goed overeen met het zielental; Groot Linden alleen heeft enkele zielen meer, dan Klein Linden en Katwijk te samen.

Het archief te Linden is gedeeltelijk geborgen in 4 vochtige hoekkasten tegen buitenmuren op de secretarie. Ik gaf in overweging, die hoekkasten te ontruimen, en een kast te maken tegen een binnenmuur op de raadzaal. Men zeide mij toe, zulks te zullen doen.

De gemeente-eigendommen zijn 57 H.A. groot, waarvan 49 H.A. broekgronden, alles gelegen in de gemeente Linden. Ieder huishouden heeft het recht 2 ½ schaar te weiden, tegen betaling van ruim f. 19 per schaar. In den laatsten tijd was men echter gedwongen, een gedeelte te scheuren en met haver te bezaaien, om op die wijze de inkomsten van de gemeente te versterken; men verpachtte 5 H.A. voor f. 800,-. Na drie of vier jaren worden die gescheurde gronden weer tot weiland aangelegd, en groezen dan spoedig weer toe.

Ook hier klaagt men, dat het zoo moeielijk is om aan grint te komen voor de wegen. Tegenover de gemeente mag niet meer in de rivier gebaggerd worden; de baggermachines moeten liggen onder Ravenstein of boven Venlo. Dientengevolge is de grint f. 0,80 de M3 duurder dan vroeger, terwijl men er bovendien haast niet kan aankomen. De dijken langs de Maas (eigenlijk zomerdammen) verkeerden in onvoldoenden toestand; ze moeten meer water keeren dan vroeger, omdat de bovenmond aan de Beerse Maas gesloten is, en er dus meer water langs vloeit, en de waterstanden er hooger zijn dan vroeger. Men hoopte, dat de opening van den Nieuwen Maasmond hierin de zoozeer gewenschte verbetering zal brengen. Vroeger was er niemand, die de dijken onderhield en er voor zorgde; hoewel onverplicht, heeft de gemeente toen een paar malen de doorbraken hersteld; thans is er een waterschap voor opgericht.

Men is buitengewoon tevreden over den gemeenteveldwachter. Ik maakte van die gunstige stemming gebruik, door te vragen dat men zijne jaarlijkse gratificatie ad. f. 25,- als vast bij zijn tractement zou leggen. Men zou het aan den Raad voorstellen. De meisjes uit Groot Linden gaan naar de zustersschool te Beers; die van Katwijk en Klein Linden naar de zustersschool te Cuijk. Armen zijn er bijna niet in de gemeente; Groot Linden heeft een armbestuur met vrij voldoende fondsen. Klein Linden en Katwijk hebben geen armbestuur; de enkele arme van daar wordt rechtstreeks door de gemeente bedeed.

Mei

Velp

Den **1 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Cuijk over Beers, Gassel, Escharen en Grave naar Velp; vandaar naar Reek; en daarna weer terug naar Cuijk. Ook hier vernam ik, dat men zeer veel beter was geworden door het sluiten van den bovenmond van de Beerse Maas (de mond tusschen Cuijk en Katwijk). De Bovenmond liep vroeger veel eerder dan de Benedenmond, omdat de laatste ± 30 C.M. hooger ligt.

Peeldam. In der tijd heeft men de polders Mars en Wyth willen opnemen in het "Groot Waterschap". Vooral door het verzet van Xavier Walter is dat niet geschied. Later toen men den Peeldam zou gaan maken, begrepen Mars en Wyth, dat ze van veel slechter conditie zouden worden.

Eene commissie, bestaande uit burgemeester Gervers, Xavier Walter enz. trachtten te bewerken bij Bake, Sassen enz. dat men Mars en Wjth nóg zou opnemen in het Groot Waterschap, en dat de Peeldam dan niet zou komen te liggen ter plaatse, waar die nu ligt, maar ten Oosten van den polder Mars, en ten Westen van Grave. Dan beliepen de goede gronden van Mars geen schade, terwijl de slechte gronden langs de Raam dezelfde schade zouden blijven belopen als nu. Men wilde toen Mars en Wyth niet meer in het Groot Waterschap opnemen, en de Peeldam werd gelegd. Als het water van de Raam, tengevolge van hooge waterstanden op de Maas, niet kan lossen door de Graafsche sluis of de Velpsche sluis, dan loopt de Mars onder water, omdat de Peeldam het water keert; dat gebeurde vroeger niet; het water vloede weg naar de Breede Wetering, Hamerspad enz.

De polder van Wyth heeft absoluut geen belang bij den waterstand in den polder van Mars. Wjth is een buitenpolder, en door een dijk van Mars gescheiden. Wyth betaalt mede in de lasten van Mars, omdat het groot belang heeft bij den goeden toestand van de wegen in Mars. De Graafsche sluis wordt onderhouden door Grave; de Velpsche sluis, benevens de tochtsloot van de sluis tot aan de Maas, door Mars en Wyth. Het waterschap van de Raam, dat door die beide sluizen moet lossen, heeft op het onderhoud en beheer ervan geen invloed.

Tot leedwezen van het gemeentebestuur krijgen arme menschen volop eten aan het Jesuitenklooster. Dat trekt vreemde armen. Er hebben zich nu reeds een tiental dergelijke gezinnen daar gevestigd. Klooster en gronden van Capucijnerklooster werden in den tijd geconfisqueerd; de paters werden echter niet verdreven. Later moesten de Paters alles van den Staat huren; aanvankelijk betaalden ze f. 50 huur; later werd de huurprijs successievelijk hooger, tot f. 450 toe; de burgemeester van Velp moest borg blijven voor de Paters tegenover den Staat. Voor korte jaren hebben de Paters hun klooster met de annexe terreinen en weilanden voor f. 10.000 van den Staat teruggekocht. De Jesuiten hebben eene inrichting van hooger onderwijs; in 1900 deden drie examinandi admissie-examen voor de Utrechtsche Academie; twee hunner slaagden.

Reek

Den **1 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Cuijk over Beers, Gassel, Grave en Velp naar Reek, en vandaar via Grave naar Cuijk terug. Op de stoep van het Raadhuis was ik gefrappeerd over het mooie uitzicht, dat men vandaar heeft over eenen rechten langen, zeer breeden weg (den verbindingsweg van Reek met den grooten Rijksweg naar Grave).

De wethouder Zegers, die juist zijn zilveren bruiloft vierde, maar toch ter eere van mij naar het gemeentehuis was gekomen, is nog steenbakker. Zijn zaken gaan blijkbaar vooruit; hij geeft thans 's zomers aan 31, 's winters aan 25 menschen werk, en fabriciert thans op zijne fabriek te Gaal, onder Schaijk, jaarlijks 2 miljoen steenen. Die steenen blijven allen in de buurt en moeten per as vervoerd worden. Men verlangt, vooral in Reek, zeer naar een tram.

De verordening op de hand- en spandiensten in Reek werkt zeer goed; de gemeente heeft ± 6.000 M. grintweg te onderhouden; de aanvoer en het slechten van de benoodigde grint eischt zeer veel arbeid; zou men die arbeid betalen, er zouden te hooge bedragen mede gemoeid zijn. Vandaar, dat al die arbeid in der tijd door de inwoners gratis verricht werd. Enkele groote boeren weigerden ten slotte hun arbeid; toen werd de verordening in het leven geroepen, en daarmee het verzet gebroken. Men maakte echter geene kohieren op, en bleef op den ouden voet voortgaan; ik wees B. en W. op het verkeerde, dat hierin is gelegen, en ried hun aan ten spoedigste voor wettige kohieren te zorgen.

De gemeente gebruikt op de wegen uitsluitend berggrint; men kan, door die grint des winters te laten ziften, aan hen, die werk zoeken, werk verschaffen; riviergrint is beter, en kost niet duurder dan de berggrint op deze wijze verkreegen; maar de werkverschaffing 's winters zou vervallen, en dat zou jammer zijn. De inculte gronden van Reek worden successievelijk in cultuur gebracht, door ze tot bosch aan te leggen. Men besteedt daaraan weinig geld; het geheel

bewerken en bezaaien zal, alles en alles te samen, f. 30 per H.A. kosten. Men plakt de grond schoon; maakt den bovengrond los met eene egge, en zaait dan de mast. Meer doet men niet. Tot omstreeks 1670 was Reek geene afzonderlijke gemeente maar behoorde bij Velp; een oud archief met interessante stukken bezit Reek niet. Op mijne audiente verscheen de Pastoor Suijs, die niets te vertellen had; eene vrouw, die hare woning moest verlaten, en niet wist waarheen met hare kinderen; en een winkelier Buters, die gaarne vergunning verkreeg, maar geen buitengewone redenen wist aan te voeren; voor 2 jr. was hem de vergunning geweigerd. Reek heeft tegenwoordig zelf een veldwachter, evenals Velp; men is maar matig over hem tevreden. De aanlegplaats aan de rivier de Maas is eigendom van den polder; voor opslag van goederen bestaat geene concessie en ook geen tarief; de veerman kan de menschen, die behoefte hebben aan eene opslagplaats, onbarmhartig snijden.

Boxmeer

Den **1 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Cuijk over St. Agatha, Oeffelt en Beugen naar Boxmeer; en later langs denzelfden weg weer terug naar Cuijk. Op het raadhuis vond ik B. en W.; zij vertelden mij, dat, sinds mijn vorige bezoek, van de 7 raadsleden er 4 overleden waren. In de plaats van den wethouder Bouwmans vond ik nu den 75-jarigen wethouder Hendriks, gekozen als zoodanig vóór een pr. maanden.

De bevolking van Boxmeer is gedurende eenige jaren nog al beduidend verminderd, doordat meerdere sigarenmakers, met hun geheele huishouden, naar Duitschland trokken. Het gaat daar thans niet meer zoo goed als vroeger; vandaar, dat meerdere huishoudens in den laatsten tijd terug kwamen. De jonge mannen en meisjes gaan veel in de steden, ook veel in Duitschland dienen: de loonen in Boxmeer zijn niet hoog, het kostgeld is er duur (f. 0,60 per dag).

Verordening op het bewaren, vervoeren enz. van vleesch en afval moest worden vastgesteld om de exportslagerijen: bij Straatmans worden wekelijks tot 150 stuks hoornvee geslacht en naar Duitschland gezonden; bij Van der Beek worden vooral varkens geslacht en verzonden, deels naar Engeland, deels naar Duitschland. Om dezen tijd wordt bij Van der Beek niet geslacht, dat naam heeft; de boeren leggen nu de wintervarkens op, en hebben er geen voor den exportslagerijen te missen.

In Boxmeer bestaan vanouds processies met het H. Sacrament. 4 groote processies, en 1 kleine processie. Bijna de geheele bevolking trekt in de processie mede, misschien wel 2.000 man. Die processies trekken met goed weer vele vreemdelingen, en deze brengen weer veel geld in de gemeente. Men schat hun getal soms op 10.000.

De burgemeester deelde mij mede, dat de instructie voor den veldwachter moeielijk te handhaven was, omdat buiten slechts kroegen waren, en dus de kroeghouders het boekje moesten afteekenen, terwijl hij het niet wenschelijk vond, dat de veldwachter in de herbergen komt. Ik pleitte in het belang van den veldwachter, dat diens jaarlijksche gratificatie bij zijn tractement zou worden gelegd; de burgemeester zeide mij zulks toe. Het oude archief van de gemeente werd indertijd door de Graven van Bergh overgebracht naar 's Heerenberg. Men heeft wel eens getracht het terug te krijgen, maar tevergeefs. Op het klooster der Carmelieten zijn enkele oude stukken, maar hun archief is niet toegankelijk; zelfs de burgemeester mag het niet zien. Men is blijkbaar bevreesd, dat alsdan enkele stukken zullen gereclameerd worden. De burgemeester Hengst moet een mooi familiearchief hebben, met stukken tot zelfs van 1400. In dit jaar (1902) heeft men voor het eerst mast geplant, ± 120.000 stuks, de grond werd op dammen geschoten van ± 4 M. breedte; de sloten zijn 1 M. breed. De aanleg kostte ± f. 70 per H.A.; er werden ± 120.000 mastplanten gepoot. Van de 8 geëxamineerden van de Rijksnormaalschool slaagden er in 1902 slechts 3. Te Boxmeer is eene groote landbouwvereniging; 250 leden; Voorzitter is wethouder Timmermans; penningmeester is Hengst. Men koopt coöperatief hulpmeststoffen en krachtvoeder; eens werd in een jaar voor f. 80.000 besteld. Alles wordt onderzocht door het Rijksproefstation te Maastricht. Guano en superphosfaat worden gefabriceerd in ons land; chilisalpeteer, kainiet en thomas slakkenmeel komen uit Duitschland. Koenen en Schoenmakers maken alleen superphosfaat; ze kunnen niet op tegen de fabriek te Dordt en te Zwijndrecht. De lijnkoek komt meestal in Duitschland

(Emmerich); de raapkoek van de Zaan. Eene uitstekende fabriek van lijnkoek is die van Pars te Franeker; hij is echter een beetje duur, en daar willen de boeren niet aan.

Het armbestuur te Boxmeer heeft nog al fondsen; gebrek wordt er niet geleden. De sigarenfabrikanten te Boxmeer hebben zich in 1895 onderling verbonden, om geen der socialisten, die toen de gemeente in rep en roer brachten, vóór 1905 weer in dienst te nemen. Hengst vreest, dat ze toch zullen terugkomen en zullen worden aangenomen door Van Rossum, een fabrikant, die in 1895 nog niet in Boxmeer was. De sigarenfabrieken hadden een moeilijken tijd; ze gaan nu weer wat beter. Op het oogenblik hebben de schoenmakers het hard te verantwoorden. In sommige tijden van het jaar gaat er op de wekelijksche graanmarkt te Boxmeer zeer veel om. Overigens is men zeer jaloers van de veemarkten te Cuijk, die daar zoo goed gaan. Het terrein van de markt te Boxmeer is 4 maal beter en grooter dan te Cuijk, maar de markt te Boxmeer neemt niet op.

Haps

Den **2 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Cuijk over Haps, St. Hubert, Wanroij, St. Anthonis naar Boxmeer, alwaar ik ontbeet in het hotel Van Essen. Vandaar over Beugen, naar Oefffelt, en vervolgens naar Haps, vanwaar ik naar Cuijk terugreed.

Van B. en W. vernam ik, dat er groote questies zijn op de openbare school, tusschen het hoofd der school Verschuren en den hulponderwijzer Geurts. Verschuren beweert, dat Geurts niets waard is als onderwijzer, en dat op hem nog al wat te zeggen is, omdat hij drinkt. Het gemeentebestuur beweert, dat Geurts niet drinkt, en dat Verschuren als hoofd der school niet deugt; het schooltoezicht beweert, dat van het misbruik maken van drank door Geurts niets bekend is, dat zulks althans geweldig overdreven is. Aangezien Verschuren altijd beweerde, dat het onderwijs geen vruchten opleverde, omdat in de laagste klassen het fundament door Geurts slecht werd gelegd, raadde de schoolopziener, dat Verschuren en Geurts van klasse zouden verwisselen: Verschuren in de laagste, en Geurts in de hoogste klasse. Zóó is het nu. Ik zeide aan B. en W. dat ik mij niet kon mengen in de ruzie tusschen Geurts en Verschuren; maar dat ik B. en W. moest wijzen op hun duren plicht, om, zonder aanzien des persoons, te zorgen voor goed onderwijs. De wijze, waarop ze zulks het beste deden, moet ik natuurlijk aan hen overlaten. Te Haps is nog nooit gestemd geworden; de verkiezingen liepen steeds met candidaatstelling af. In de kosten van verbetering van de Raam door de betrokken gemeentebesturen zal Haps 10% bijdragen. Haps had eertijds zeer veel gronden; de gemeente heeft er vele verkocht, vooral broekgronden, maar heeft er toch nog vele over. Bosschen heeft de gemeente in den laatsten tijd niet aangelegd. Het gemeentebroek ligt vooral aan de zijde van Wanroij.

Daar grazen dezen zomer 170 stuks hoornvee tegen f. 2,- en 50 à 60 paarden (tegen f. 1,25 zonder volen, en f. 2 met volen). Het meeste vee blijft 's nachts buiten. Na St. Jan is de beweiding niet veel meer waard; dan komen ook die leelijke vliegen, die een ei in de huid van het beest leggen, waaruit dan bulten komen, waaruit weer later groote wormen tevoorschijn komen, terwijl het dier middelerwijl niet goed gezond is.

De leden van den Raad wonen goed over de geheele gemeente verdeeld. Ik gaf B. en W. in overweging, om het in orde houden van alle waterleidingen voor rekening van de gemeente te nemen opdat het onderhoud uit eene hand zou kunnen geschieden, maar de Heeren hadden daarnaar geen ooren. Volgens B. en W. is de toestand van de armen in Haps zeer bevredigend; daar zijn geen armen, behalve een enkele, die op kosten van de gemeente wordt uitbesteed. Op mijne audientie verschenen pastoor Hermans met zijn kapelaan, den Heer Thijssen; daarna het hoofd der school Verschuren, die kwam klagen over den onderwijzer Geurts. Ik zette Verschuren wat neer. Vervolgens een zekere Jacobs, die mij kwam bedanken, dat ik hem eene vergunning had verleend om schadelijk gedierte te schieten, en die zich voor het volgende seizoen kwam recommandeeren.

Bij mijn bezoek op 14 Maart 1905 aan Mill klaagden zoowel burgemeester Verstraaten, als pastoor Van Oort over Van Deursen burgemeester van Haps. Vooral pastoor Van Oort was erg tegen Van Deursen ingenomen, omdat hij bij ondervinding had, wat een kwade tong Van Deursen had, en hoe hij, door lasterlijke praatjes, de menschen tegen elkaar opzette.

Oploo, St. Anthonis en Ledeacker

Den 2 Mei 1902 kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Cuijk over Haps, St. Hubert en Wanroij naar St. Anthonis; vandaar naar Boxmeer, alwaar ik ontbeet in het nieuw gebouwde hotel van Esser; vervolgens over Beugen naar Oeffelt, naar Haps, en daarna weer terug naar Cuijk. Omtrent het in orde brengen van de Raam wordt mij door B. en W. medegedeeld, dat in het convenant tusschen de verschillende gemeentebesturen omtrent de kostenbijdragen is beslist, dat Oploo 5% zal betalen. Het ontwerpen van een plan is opgedragen aan een opzichter van den provincialen Waterstaat; men weet niet precies, hoe verre hij er mede is. De gemeente heeft nu nog ruim 2.000 H.A. in eigendom. Vele broekgronden kunnen tegenwoordig bijna niet meer verhuurd worden; terwijl vroeger op het Broek 200 beesten geweid werden, zijn er nu niet meer dan 20. De broekgronden zijn over het algemeen slecht; het vee wordt op het broek wel ouder maar niet beter. De boeren hebben nog al broekgronden van de gemeente gekocht, en die gronden in goeden staat gebracht; die boeren weiden hun vee dus niet meer op het gemeentebroek.

In 1875 heeft de gemeente voor het eerst broekgronden verkocht: ± 40 H.A. aan den kant van Boxmeer; de boeren kochten die gronden duur; ze betaalden tot f. 1.000,- per H.A.; het ging hun echter goed; ze zijn nu allen welgesteld; door het bezit van die broekgronden konden zij van hun driesland bouwland maken; en van den broekgrond weiland. Die boeren zijn allen rijk geworden.

Van de gronden van de gemeente liggen sommige broekgronden deels onder Beugen, deels onder Sambeek. Alle overige gronden liggen in de gemeente; o.a. 100 H.A. stuifzandbergen. Sinds 2 jaren is Oploo begonnen bosschen aan te leggen langs den weg naar Boxmeer; de gronden worden op dammen gelegd van 5 M.; sloten 5/4 M. breed; voor de bewerking wordt f. 0,60 per are betaald; kant en klaar kost de bewerking ± f. 100 per H.A. Men plant eenjarige dennen van Koenders uit Baerlo. De boeren gebruiken veel kunstmest; vooral slakkenmeel; men heeft hier gewoonlijk een uitmuntend gewas; op het oogenblik staat de rogge hier beter dan langs de Maas. De verloskundige, W. van Boxmeer, een vroedmeester, zoon van den vroegeren doctor der gemeente, woont in Oploo; de geneeskundige praktijk wordt waargenomen door Dr. Sterk uit Boxmeer. Te St. Anthonis staat een liefdehuis van de zusters van Schijndel; daar gaan ook de meisjes uit Ledeacker ter school. De meisjes te Oploo gaan ter school op de openbare school te Oploo.

Als een stuk vee uit nood geslacht wordt, dan wordt het gekeurd door den veearts uit Boxmeer. Keurt hij het vleesch af, als ongeschikt voor de consumptie, dan komen de kosten van keuring ten laste van de gemeente; is het vleesch geschikt om te gebruiken, dan betaalt de eigenaar van het beest de keuringskosten.

De verkoop van gronden heeft gunstig gewerkt op den toestand van de behoeftige klasse. De arbeiders hebben zich een stukje land gekocht, en zijn kleine keuters geworden. Zij werken op hun eigen boerderijtje; het gaat hun goed. Dit kwam vooral in de laatste paar jaren uit, nu de gemeente begonnen is bosschen aan te leggen; men moest daarvoor vreemd werkvolk (uit Sambeekschen hoek enz.) nemen, omdat men geen menschen uit de gemeente kon krijgen. Sinds 1880 heeft men een telefoon; dat kost aan de gemeente niets dan f. 75 voor den telefonist, + een kamertje. De botermijn bestaat sinds 1879; wordt gehouden in de oude school; wekelijks komt 3.000 à 4.000 pond boter, gelijkstaande met de boterproductie van de geheele gemeente, aan de mijn. Te Oploo bestaat sinds 8 jaar eene boterfabriek; vooral de kleine boertjes (met 2 à 3 koeien) zijn daarbij aangesloten; de groote boeren meestal niet. De boter van de mijn wordt vooral opgekocht door margarinefabrikanten (Prinzen te Helmond, Van der Hagen te St. Oedenrode, Van Lieshout en Van Hout te Mill).

Men hoopt zeer op een harden weg van Oploo over Overloon naar Venray, en vroeg mij raad, hoe aan hulp der Provincie te komen. Ik gaf de Heeren in overweging om aan de Staten datgene te vragen, wat ze gaarne hebben willen, het request behoorlijk te motiveeren, en dan af te wachten, welk besluit de Provinciale Staten nemen.,

Oeffelt

Den **2 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Cuijk over Haps, St. Hubert, Wanroij en St. Anthonis naar Boxmeer, alwaar ik ontbeet in het nieuw gebouwde logement van Esser; vandaar reed ik over Beugen naar Oeffelt, en vervolgens over Haps weer naar Cuijk terug. Ik vernam van B. en W. dat er groote ruzie is in de gemeente; in 1901 werden 2 raadsleden (Remmen en De Bruijn) uit den Raad gegooid; het volgende jaar (1903) zijn de burgemeester, en wethouder Haerkens aan de beurt. Zij verwachten niet anders, dan dat zij als raadsleden vallen. Leider van de beweging is het raadslid Mooren, een neef van den burgemeester van Haps; hij heeft overal veel invloed, doordat hij zal gaan trouwen met eene dochter van den steenfabrikant Botermans uit Gilze. Gezegde Botermans heeft eene fabriek onder Oeffelt, gelegen bij Beugen-Kruispunt; de werklieden aan die steenfabriek met al hun aanhang zijn nu op de hand van Mooren, en beheerscht deze daardoor de gemeenteraadsverkiezingen, in 1903 wordt Mooren baas, en tevens wethouder v. Oeffelt.

Zoowel burgemeester Haerkens als Mooren moeten Oom zeggen tegen den ouden burgemeester Mooren te Haps; ze moeten van hem erven. De moeder van Mooren is eene Juffrouw Jansen, uit het groote logement in Venray. Zij is weduwe en heeft in Oeffelt een herberg, een landbouwbedrijf en eene boomkweekerij. Ze heeft acht groote kinderen; eene van deze was behulpzaam in het hotel van hare grootouders Jansen te Venray, en bediende daar den rijksontvanger zoo goed, dat deze haar trouwde; die ontvanger is thans te Wernhout; een zoon moet geestelijke worden; een zoon helpt als brouwer zijn oom, den burgemeester van Haps; een zoon is het bovengenoemde raadslid, leider van de oppositie tegen B. en W.; verder zijn er eenige groote meisjes thuis, die bij verkiezingen nog beeter zijn, dan haar broeder.

De veldwachter krijgt eene gratificatie; de burgemeester zal zorgen, dat deze bij het tractement wordt gelegd. In Oeffelt zijn twee exportslagerijen van Schurink en van Wientjes, die op Duitschland handel drijven; in 1901 slachtten ze te samen 5.500 varkens; in Maart 1902 slachtte de eene firma 43 runderen en 16 kalveren. De armen hebben het tot nu toe in Oeffelt vrij goed; men vreest echter, dat zulks op den duur niet zoo zal blijven, nu de fabriek van Botermans in de gemeente kwam; daar verdienen de arbeiders wel goed loon, maar sparen doen ze geen van allen.

Op mijne audientie verscheen J.Th. Jansen, hoofd der school; deze is goede vrienden met den burgemeester, en werkt gedurende zijne vrije uren op de secretarie; Mooren c.s. nemen hem dat kwalijk. Hij wordt daardoor in den partijstrijd betrokken. Ik raadde hem, toch vooral voorzichtig te zijn, en buiten en boven de partijen te blijven, opdat zijn school geen schade zoude lijden; ik zeide hem, dat het politiek kon zijn, dat hij bij de raadsverkiezing niet ging stemmen, en alzoo buiten den strijd bleef; recht om te stemmen had hij natuurlijk wel, en rechtens kan de partij Mooren er niets van zeggen, als hij van zijn kiesrecht gebruik maakte. Th. Jansen kwam klagen over een voetpad; G. Bax over schade door kwelwater. Ik besprak een en ander met B. en W., en vernam, dat ze niet geholpen konden worden.

Mill en St.Hubert

Den **3 Mei 1902** kwam ik weer in Mill; ik reed van Cuijk over Beers naar Mill, en vandaar over Wanroij, Rijkevoort en Beugen naar Boxmeer, alwaar ik ontbeet in het hotel van Esser; vandaar naar Sambeek; en vervolgens over Boxmeer naar Beugen, alwaar ik (station Oeffelt) den trein naar Den Bosch nam.

Vele inwoners zijn verplicht om – ter voorziening in hun levensonderhoud – buiten de gemeente werk te zoeken. Velen gaan in Duitschland werken; daar zijn er op het oogenblik zeker een goede honderd, zoowel heele gezinnen, als vele eenlopende personen. De laatsten zijn meestal meiden en knechts, die den boer gaan dienen. Het is in Duitschland geen gewoonte, dat de boer tesamen eet met zijn dienstpersoneel. De boer leeft er materieel zeer goed van; de voeding der knechts en meiden moet dikwijls nogal veel te wenschen overlaten.

In den oogsttijd komen de Duitse boeren, die werkvolk behoeven, naar Mill, om volk te huren, ze komen meestal 's Zondags, en vinden dan aan de kerk het volk bij elkaar. Dan worden de menschen gehuurd voor 5 à 6 weken; ze worden goed betaald, maar moeten zeer hard werken. Er zit in Mill veel werkvolk; men trouwt er druk; over het algemeen is het moreel er zeer goed;

in 1902 trouwden tot nu toe 21 paren; B. en W. gelooven niet, dat daarbij één gedwongen huwelijk was.

B. en W. deelden mij mede, dat zij tot hun zeer groot genoegen de procedure had gewonnen van de firma Baarda en Co. te Dusseldorf contra de gemeente, in zake het graven naar ijzererts in de Groespeel. Voor de gemeente occupeerde Mr. Bergmann, voor de Duitsche firma Mr. v. Leeuwen. Van Ophoven. B. en W. beklagen zich, dat v. Ophoven zulk naar volk naar Mill overbrengt, als opgezetenen van de Princepeel: daar wonen nl. een twaalftal huishoudens waaronder enkele vreemden. Hij betaalt volgens B. en W. heele kleine loonen uit. Het minste, wat er is, valt hij het gemeentebestuur lastig, om den doctor, om onderstand, enz. Zelf doet hij voor zijn menschen niets. Als Voorzitter van den Boerenbond ruit hij de boeren, vooral de mindere boeren, tegen het gemeentebestuur op; men heeft veel last van hem.

De Princepeel is 574 H.A. groot; het was woeste moergrond en behoorde aan het Domein; in 1871 kochten v. Heytema, Nering Beugel, Canter Cremers en ... de Princepeel aan voor ± f. 70.000. In 1886 ging de eigendom over op v. Ophoven voor f. 120.000. Er was toen veel geld in gestoken o.a. voor eene directeurswoning en voor een tiental boerderijen. De exploitatie was niet loonend; er was veel geld in verloren. Nering Beugel, die directeur was, had er zijn geheele vermogen in laten zitten; zijne dochters moesten zelfs gaan dienen.

Het schijnt, dat ook v. Ophoven slechte zaken maakt; hij is niet meer in de vermogensbelasting aangeslagen; voor den raad van beroep legde hij zijne zaken bloot, en werd toen door dien raad vrijgesteld. De Princepeel is bezwaard met eene hypotheek van f. 110.000, aandeele in de Princepeel trachtte Van Ophoven tevergeefs te verkoopen of te beleenen. De Meijerij'sche bank wilde ze niet; de Boerenleenbank te Mill wilde er in April 1902 ook geen geld op geven.

Het huishouden van v. Ophoven bestaat uit 2 zoons en 3 dochters; een zoon is teringlijder, en voor zijne gezondheid veel op reis; de andere zoon is geëmployeerd in de Princepeel. Eene der dochters is gehuwd met een opzichter van eene melkerij te Bochum (Duitschland); de melk wordt in Keulen verkocht. De twee andere meisjes zijn tehuis.

Behalve die melkerij in Bochum heeft Van Ophoven nog eene landbouwexploitatie te Well (opzichter Roelof Jansen, een gewezen arbeider van de Princepeel), en eene exploitatie te Putbroek, eveneens onder een opzichter. Van tijd tot tijd gaat eene der ongehuwde dochters van v. Ophoven te Well en te Putbroek de zaken regelen. Volgens B. en W. heeft v. Ophoven geen hart, voor menschen noch voor dieren. Het schreit ten hemel, zooals de paarden in de Princepeel soms mishandeld worden.

Van de bevolking wonen er 2.000 in Mill en 500 in St. Hubert. In Mill staat een liefdehuis; zusters Franciscanessen; ook enkele meisjes uit St. Hubert gaan daar op school. Het algemeen armbestuur krijgt van de gemeente eene groote subsidie; laatstelijk f. 1.700. Buitendien laat de gemeente 's winters veel werken; zeker wel voor f. 500. Hoewel het armbestuur een zeer zware taak heeft, omdat er zooveel bedeeden zijn, kan men toch niet zeggen, dat er 's winters in Mill nijpende armoede wordt geleden.

Dr. Anderegg krijgt van de gemeente f. 1.000, voor genees- en verloskundige hulp. Er wordt nogal over geklaagd, dat hij niet altijd voldoende zorg heeft voor zijn patienten. Kapelaan Gijzels deelde mij dat mede; B. en W. ontkenden het niet. B. en W. zijn door mij er op gewezen, dat ze Dr. Anderegg beter zijn plicht moeten laten doen; zou de gemeente te uitgebreid zijn, en de taak voor den doctor te zwaar, dan zouden ze hem bijv. van de verloskundige praktijk kunnen ontlasten, door eene vroedvrouw aan te stellen.

Juffr. Anna Anderegg is 33 jr.; zij was eertijds voor ± 12 jr. geëngageerd met luitnt. Verhaaff, een Amsterdammer, een neef van den toenmaligen notaris De Poorter. Dat engagement werd verbroken, en Verhaaff ging naar Indie. De burgemeester van Someren raakte voor eenigen tijd geëngageerd met hetzelfde meisje; ook dat engagement is verbroken. Men zegt, dat Verhaaff uit Indie terug is gekomen, en haar nu toch zal trouwen.

In Mill komen nogal vreemde notarissen; in een en dezelfde week kwamen daar notaris Grollenberg uit Boxmeer, v.d. Berg uit Cuijk, en Staal uit Grave. Notaris Stokvis is sinds 10 jaren in Mill gevestigd; in al dien tijd verleende hij nog nooit zijn ministerie in het op 2 uur afstand gelegen Zeeland. De gemeentesecretaris Verhoogen was daar indertijd de groote beunhaas; hij werkte samen met notaris Staal uit Grave. Toen Verhoogen gestorven was, kwam daar weer een

andere beunhaas, nl. de brievegaarder te Zeeland, Willem van den Berg, een vroegere klerk van notaris Kerstens uit Mill. v.d. Berg heeft getracht zich te associeeren met notaris Stokvis uit Mill; deze weigerde. Hij zou nu samenwerken met notaris Gervers uit Schaijk.

Burgemeester Doedens raadde Stokvis, om met v.d. Berg samen te doen; Stokvis weigerde. Toen kwam Doedens zeggen, dat Stokvis, Staal en Gervers zouden worden opgeroepen op eene vergadering, om tegen elkaar te concurreeren; die het goedkoopst werkte, zou de verpachtingen enz. hebben. Door toedoen van Stokvis ging die vergadering niet door; maar Gervers en Staal hebben tegen elkaar geconcurrereerd; Staal heeft de verpachtingen gekregen. Aldus vernam ik op mijne audiente van Stokvis. Notaris Stokvis heeft 4 kinderen uit zijn 1ste. huwelijk met Juffr.

Hoogenveen uit Scheveningen; en 2 uit zijn 2de. huwelijk met Juffr. Scheefhals uit 's Bosch.

B. en W. beloofden mij, dat de gratificatie van den veldwachter bij diens tractement zou worden gevoegd. De boterfabriek van J.G.A. van Lieshout gaat slecht; hij moet in het afgelopen jaar veel geld hebben verloren. Hij is nu eene groote koffiebranderij in Nijmegen begonnen; voorloopig houdt hij zijne zaken in Mill nog aan, om, wanneer het in Nijmegen niet mocht gaan, naar Mill te kunnen terugkeeren. De andere fabrieken, vooral die van v. Hout, moeten zeer goed gaan.

Zoowel Van Lieshout als Van Hout en Verbruggen noemen hunne fabrieken roomboterfabrieken. Zij kopen de boter op de mijnen te Eindhoven, Maastricht, St. Anthonis enz. en verwerken die dan weer in hunne fabriek. Of hun fabricaat terecht roomboter genoemd wordt, is minstens twijfelachtig.

Burgemeester Verstraaten is gehuwd met eene juffrouw Poels uit Gassel, een boerenmeisje met wat geld; hij heeft één kind, een jongen van 2 jr. Hij woont in het ouderlijk huis. Pastoor Van Oort is sinds 1898 Pastoor te Mill; vantevoren was hij aan het doofstommeninstituut te St.

Michielsgestel. Tijdens het bezoek der Koninginnen aan dat gesticht in 1895 ontmoette ik hem daar.

Beugen en Rijkevoort

Den **3den. Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Cuijk over Beers naar Mill; vandaar over Wanroij, Rijkevoort en Beugen naar Boxmeer, alwaar ik ontbeet in het hotel van Esser. Vervolgens naar Sambeek, en toen over Boxmeer terug naar Beugen, alwaar ik (station Oeffelt) den trein nam naar Den Bosch. B. en W. deelden mij mede, dat er bijna geen menschen in Duitschland gaan werken; de geestelijkheid ijvert daar zeer tegen, vooral de Pastoor van Rijkevoort, die reeds bij de eerste H. Communie begint de kinderen te bewerken, om het naar Duitschland gaan te keeren. Ook gaan er maar weinig buiten de gemeente werken.

De zeden zijn er nog zeer eenvoudig; men gaat weinig uit; meiden en knechts maken hun loon niet op, maar bewaren het, of geven het tehuis af. De loonen van een knecht loopen van f. 120 – f. 160; die van een meid van f. 70 – f. 100. – De dienstboden zitten met den boer aan dezelfde tafel; daar zijn geen 5 boerderijen waar dat niet gebeurt; men eet minstens 2 maal daags vleesch of spek.

Het gaat den menschen over het algemeen goed; er is 2 maal meer vee in de gemeente dan vroeger; daardoor moet de gemeente ook veel meer geld uitgeven voor springstieren; vroeger was er te Beugen slechts een, en ook een te Rijkevoort. Thans is het hard noodig, dat er op beide plaatsen twee zijn. B. en W. deelden mede, dat men te Beugen zeer was voor het in orde brengen van de Raam, en daarin gaarne het gemeentelijk aandeel (10%) zou dragen. Men zou het mogelijke doen, om het in behoorlijken staat brengen van het riviertje te bevorderen.

Ik vernam van B. en W. dat er nogal gronden van de gemeente verkocht waren; den welstand der boeren schreef men grootendeels daaraan toe. Ik ontraadde B. en W. om bij den verkoop van den grond geld op het perceel te laten staan; daaruit kunnen zoveel verkeerde zaken voortspruiten; bovendien, wanneer de gemeente een wanbetaler moet executeeren, dan zet ze hem op straat; uit politiezorg is de burgemeester dan verplicht voor hem te zorgen. Wanneer de gronden bij verkoop dan iets minder opbrengen, dan wanneer de menschen een deel der koopsom als hypotheek op het gekochte kunnen vestigen, dan is dat n.m.m. nog niet zoo heel erg. Het is beter dat de gemeente iets minder heeft, en dat de inwoners vooruitgaan, dan dat de gemeente heel rijk is en de inwoners arm.

De geneeskundige armenpraktijk wordt waargenomen door Dr. Hermans uit Gennepe; Doodschouw en vaccinatie wordt verricht door Dr. Sterk uit Boxmeer. Over het algemeen is men vooral met Dr. Hermans zeer ingenomen. Met Boxmeer en Sambeek samen heeft men voor f. 400,- met groote moeite eene vroedvrouw gekregen. De gratificatie van den gemeenteveldwachter zal bij diens tractement worden gelegd. Er is te Beugen een liefdehuis van de zusters van den H. Carolus Boromeus; de zusters geven geen onderwijs aan meisjes, maar houden wel eene bewaarschool. Eene bijzondere meisjesschool is er niet.

De toestand van de behoeftige klasse is vrij goed. Nijpend gebrek wordt er niet geleden; men kan zich over het algemeen vrijwel zelf helpen; in den winter laat de gemeente veel werken op de gemeentegronden. De vrede is gelukkig in Beugen teruggekeerd; bij de laatste verkiezing van leden van den gemeenteraad behoefde er niet gestemd te worden. Er had zich niemand voor mijne audientie aangemeld.

De secretaris Verdijk heeft tweemaal getracht het examen van aspirant-gemeentesecretaris te doen; hij was beide keeren ongelukkig, en heeft het toen maar opgegeven. Men prijst vooral den pastoor van Rijkevoort, den Heer Beijnen; deze heeft daar een nieuwe kerk gebouwd, naar men vermoedt geheel uit eigen middelen. Hij heeft althans aan zijne parochianen geen geld voor die kerk gevraagd; alleen de benoodigde bouwmaterialen, zand enz. werden door de ingezetenen kosteloos aangereden.

Sambeek

Den **3 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Cuijk over Beers, Mill, Wanroij, Rijkevoort en Beugen naar Boxmeer, alwaar ik ontbeet in het hotel van Esser, vandaar naar Sambeek, en vervolgens over Boxmeer naar Beugen, alwaar ik (station Oeffelt) den trein nam naar Den Bosch.

De gemeente geeft jaarlijks eene subsidie aan het burgerlijk armbestuur; ze geven geen vast bedrag, maar dekt aan het einde van het jaar het tekort op de rekening van het armbestuur. De gemeente behoefde nog nooit f. 250 te betalen. De boeren van den Sambeekschen Hoek hebben de jacht op hunne gronden ten voordeele van het algemeen armbestuur verpacht aan kantonrechter Verheijen van Estvelt; hij betaalt daarvoor f. 40.-

In Sambeek woonde indertijd een zekere Peters; diens zoon werd Redemptorist, en rustte niet, voordat hij van zijn vaders huis een Redemptoristenklooster gemaakt had. Peters was niet lang met zijne kloosterbroeders in Sambeek; het klooster werd verplaatst naar 's Hertogenbosch. Toen kwamen er in dat klooster Redemptoristinnen, en die zijn er nog; het klooster is zeer rijk; altijd wordt er gebouwd en gebroken; wat de eene overste opbouwt, wordt door de andere overste weer afgebroken; metselaar en timmerman verdienen er zeer veel geld aan; bovendien doen deze zusters zeer veel goed aan de armen; zij laten zich daarbij leiden door den pastoor, zoodat zij alleen die armen helpen, die zich goed gedragen, en die om die reden door den pastoor ter ondersteuning worden aanbevolen. In dit klooster is eene dochter van den wethouder Velsen; van hem vernam ik het bovenstaande, alsmede dat onder de zusters ook eene Juffrouw Westerwoudt was.

Er is in Sambeek een liefdehuis, van zusters Dominicanessen; deze geven onderwijs aan meisjes, en maken zich daardoor jegens de gemeente zeer verdienstelijk. Behalve deze twee kloosters is er nóg een klooster, voor oude en ziekelijke Dominicanessen. De burgemeester meent, dat dit klooster weer zal worden verplaatst naar Schiedam, in welke gemeente het vroeger ook gevestigd was. Aan dit laatste klooster verdient de gemeente absoluut niets, behalve de schoenmaker en de slager. De burgemeester vindt het geen verlies, wanneer dat klooster weer teruggaat naar Schiedam.

Veel oud archief van de gemeente moet overgebracht zijn naar 's Heerenberg; door wien, wanneer en waarom wist men mij niet te zeggen. Nu is er in Sambeek niet veel bijzonders meer: Mr. Bondam is er ééns geweest, en zou nog eens terugkomen, hetgeen nóg moet gebeuren. Hij nam een ouden stempel mede naar den Bosch, verder niets.

Ik drong bij B. en W. sterk aan op medewerking, om een harden weg te krijgen van Venray over Overloon naar Oploo; die weg zal ongeveer 1.700 M. over grondgebied van Sambeek loopen; de

gemeente heeft daar nogal gronden en bosschen liggen. Ik geloof niet, dat van B. en W. voor een harden weg heel veel steun te wachten is.

Sambeek heeft met Beugen en Boxmeer samen, met groote moeite eene goede vroedvrouw gekregen; zij is pas in dienst getreden, en zal een salaris van f. 400 krijgen. De gratificatie van den gemeenteveldwachter zal bij diens tractement worden gevoegd, beloofden mij B. en W. De toestand van de behoeftige klasse is zeer voldoende; groot gebrek lijdt niemand. Twee oude wethouders: Melsen is 75 jr.; Vink 88 jr.; bij het besturen van de gemeente zal de burgemeester van hen niet heel veel steun ondervinden; zij zijn geen van beiden meer "eene kracht"; m.a.w. de burgemeester is baas.

Baarle-Nassau

9 Mei 1902. Wethouders zijn Adams van Castelré en Hendriks van Baarle Nassau. Leden van den Raad zijn nog de burgemeester (Ulicoten), Martens, Bruyninckx, van Tilburg en Olieslagers.

Stiphout

Den **12 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Helmond naar Stiphout; vervolgens naar Lieshout alwaar ik na lang dwalen door de zandwegen aankwam; vandaar reed ik over Aarle naar Helmond terug. Ik vond op het Raadhuis den geheelen gemeenteraad; deze is zeer verdeeld over de richting van den te verharden weg van Helmond over Stiphout naar Nuenen. Twee raadsleden (Manders en Verhagen) wilden de richting, gelijk die door de Provinciale Staten gevoteerd is. Persoonlijk hebben ze daarbij geen belang; Verhagen woont op Geeneind, Manders in de kom van het dorp.

De burgemeester met 4 raadsleden wilden eene andere richting en hoopten daarvoor bij mij steun te vinden. Ik heb de heeren gezegd, dat ik geen partij koos voor de eene of de andere richting, maar dat ik wenschte, dat waar zulk een groot werk van algemeen belang – als deze weg ongetwijfeld was – zou tot stand komen, - dat zulks mocht geschieden met algemeene instemming; dat dat toch nooit een twistappel mocht worden in de gemeente. Ik gaf daarom in overweging, om de quaestie aan de Staten ter beslissing voor te leggen, en om zich vooraf te verbinden, om, hoe ook de beslissing der Staten mocht uitvallen; die eerlijk te zullen opvolgen en uitvoeren. Men scheel wel genegen, naar mijn raad te luisteren.

Op mijne audiëntie verscheen P.J. de Kok, een bakker. Hij kwam pleiten voor den weg, zooals de Staten dien gevoteerd hadden, en beweerde, dat Pastoor Van de Ven, sinds 20 jr pastoor in Stiphout, oorzaak was, dat men nu den anderen weg wilde. De Pastoor zou den burgemeester omgepraat hebben. Het raadslid Verhagen pleitte voor een weg van Stiphout over Geeneind naar Lieshout; daaraan had z.i. de gemeente veel meer dan aan een weg van Stiphout, door de onbewoonde heide, naar Nuenen.

Langs den gevoteerden weg staan onder Mierlo een pr huizen; aan de Zwapoelstraat (den weg van de 5 raadsleden) staan onder Mierlo geen huizen. Vandaar, dat Mierlo alleen den gevoteerden weg wil. Helmond trekt in de quaestie geen partij: de Zwapoelstraat vormt over een zeer groot gedeelte de scheiding tusschen Helmond en Stiphout.

De kerk te Stiphout werd gesticht met geld van wijlen pastoor Kuypers, afkomstig uit Stratum. Deze liet f. 150.000 na, om daarvoor eene kerk en een liefdehuis te bouwen; zijn opvolger volbracht dien last.

De veldwachter dronk vroeger nog al; in den laatsten tijd minder, ik heb hem hierover onderhouden. De gemeente-eigendommen zijn wel uitgestrekt, maar zijn niet veel waard. De bosschen zijn over het algemeen slecht. Winter en zomer heeft men twee vaste arbeiders aan het werk, die geregeld grond omzetten, bosch aanleggen enz. en f. 0,60 daags verdienen. Over de geneeskundige diensten van Dr. Roupp uit Nuenen is men zeer tevreden; evenzo over den veearts Biermann uit Helmond.

Lieshout

Den **12 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Helmond naar Stiphout; vandaar naar Lieshout; en toen over Aarle en Rixtel naar Helmond terug. B. en W. vertelden mij dat zij

hard verlangden naar het kanaal Tilburg-Amer; meststoffen, steenkolen, pannen, steenen enz. enz. zijn dan goedkoper en beter te bekomen.

Het moreel schijnt in Lieshout zeer hoog te staan; B. en W. beweerden, dat van de 16 huwelijken, in 1901 voltrokken, er niet één was, dat gesloten moest worden. Toen Pastoor Branten (een 78-jarige eerwaardig grijsaard) met zijn kapelaan bij mij op audientie kwam, en ik daarnaar vroeg, beweerde de kapelaan, dat in de 7 jaren, welke hij in Lieshout doorbracht, er niet één gedwongen huwelijk was geweest. Er worden nogal veel huwelijken in Lieshout voltrokken; vooral tusschen de burgers, nl. de arbeiders op de fabrieken; (meisjes en vrouwen worden op de beide fabrieken van Lieshout niet toegelaten). Onder den boerenstand wordt niet zoo druk getrouwd, hoewel het toch ook daar een uitzondering is, als er een huishouden gevormd wordt door te samen wonende broeders en zusters.

Om der gevolgen wille ontraadde ik het geld op hypotheek geven aan inwoners van Lieshout. De gemeente heeft vele eigendommen, ± 700 H.A.; jaarlijks poot men 500 canadaboomen; verder veel elzen schaarhout. Het gemeente broek is ± 50 H.A. groot. Mastbosschen werden in de laatste jaren niet meer aangelegd. Genees- en verloskundige hulp wordt verleend door Dr. Timmer uit Beek en Donk; men is over hem zeer tevreden. Biermans, veearts te Helmond, is veearts van de gemeente. Hij geniet als zoodanig een tractement van f. 1.750, maar zijn diensten worden afzonderlijk beloond.

Armoede wordt er in Lieshout niet geleden. De Pastoor heeft fondsen, om daaruit brood te bedeele. Meer dan 12 brooden kan hij nooit kwijt raken, hoewel hij aan ieder geeft, die zich aanmeldt. Op de houtzagerij van Frans Merckelbach verdienen de ± 30 werklieden gemiddeld een weekloon van f. 6. Op de smederij van Kusters verdienen de ± 12 werklieden gemiddeld f. 7,50 's weeks.

Lierop

Den **12 Mei 1902** kwam ik weer in Lierop; met een rijtuig uit Helmond reed ik er heen. B. en W. deelen mij mede dat er te Lierop een plaatselijke afdeeling is van den Boerenbond; in het afgelopen jaar was er voor f. 3.000,- kunstmest gekocht onder garantie van het Rijksproefstation te Maastricht en en voor f. 1.000,- krachtvoeder.

Over het algemeen gaat het den boeren niet best in Lierop; de gemeente ligt hoog; alleen in natte jaren groeit er wat; in drooge zomers verdroogt alles; daar helpt geen mesten aan. Er worden niet veel huwelijken gesloten; de menschen zijn bang geen kostwinning te zullen hebben. Het loon van dienstboden is er vrij hoog: f. 100 voor eene meid, f. 140 voor een knecht. De knecht is 's Zondags vrij van 's middags één tot 's avonds tien uur. Sparen doen de knechts in den regel niet; over het algemeen hebben ze hun loon noodig voor kleeren en vertering. Met de meiden is het niet veel beter.

Als ze trouwen is het meestal armoe troef. Ze beginnen te boeren met één koetje, worden arbeider bij een andere boer en eindigen dikwijls met in de Peel werk te gaan zoeken, of met naar eene fabrieksplaats te trekken. Daar verrichten ze dan het zware werk; kolen sjouwen, enz., of gaan ze werken in een ijzerfabriek. Op de boerderij waren ze het zware werk gewoon, en zien daarom in de fabrieken niet tegen het zware werk op. Ze zijn over het algemeen kalmer van aard, eerlijker, meer betrouwbaar dan het gewone fabrieksvolk; ze vinden daarom nog al gemakkelijk werk.

Jacht verpacht aan Wesselman van Helmond, voor f. 100 aan den arme, en f. 10 aan ieder der beide schutterijgilden; de jacht wordt telkens verpacht voor twee jaren. Wesselman heeft ook de jacht in Mierlo. Men klaagt nogal over konijnenschade, vooral in de bosschen onder Moorsel, en in de stuifzandbergen tusschen het "Achterbroek" en Hersel.

Het Bauven is 85 H.A. groot. Men wil het verhuren voor ± 10 jaren voor eene eendenkooi aan Godschalx te Empel voor een jaarlijksch bedrag van circa f. 200,-. Ik zag het liever aangelegd tot natuur- of vloeiveide, en gaf in overweging door de Heide Maatschappij althans een plan te laten maken. Van de gemeentegronden zullen ± 100 H.A. aangelegd zijn tot bosch. Vele bosschen zijn niet heel veel meer waard.

In 1900 heeft men voor f. 300,- van een koperslager te Helmond een door deze vervaardigde brandspuit gekocht. Het is een zuig- en perspomp, men is er zeer mede ingenomen. Men kan het

water 12 M. hoog spuiten. De Heer Van Dongen, deken van Lierop, is overleden; men heeft daar thans Pastoor Wouters. Ik ontving hem niet in audientie.

De weg van het kanaal naar Lierop, en vandaar in noordelijke richting tot de Vleutloop, is thans verhard. Men koopt berggrint om den weg in goeden staat te onderhouden. De coöperatieve roomboterfabriek "Flora" dreigt teniet te zullen gaan. Tot nu toe was de fabriek gevestigd in een gehuurd gebouw; sommigen willen dien toestand continueeren, anderen willen een eigen fabrieksgebouw stichten. Vandaar de ruzie welke de fabriek zal doen teniet gaan. Vele boeren leveren hun melk aan de margarineroomboterfabrieken te Helmond (Prinzen) en te Asten (Bluyssen); daar ontvangen ze gemiddeld 5 cnt voor de liter melk.

Gemert

Den **13 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente; ik reed van Helmond over Aarle en Beek naar Gemert, en later langs den zelfden weg terug naar Helmond. Van B. en W. vernam ik dat de gemeente in der tijd met het Rijk gezamenlijk 1.700 H.A. grond bezat; daaruit sproten allerlei quaesties en moeilijkheden voort, die in 1868 leidden tot een convenant, volgens hetwelk de gronden successievelijk zouden worden verkocht, terwijl inmiddels de gemeente vruchtgebruikster zou zijn, en het Rijk de opbrengst van de jacht zou genieten. Voor en na werden die gronden verkocht; kleine perceelen (20 lopesen = ± 3 H.A.) kwamen in handen van kleine landbouwers; groote perceelen in handen van notaris Van Kemenade (± 200 H.A.), Smits van Burgst (± 475 H.A.) en Ledeboer (440 H.A.). Alle gronden zijn sinds 1895(?) verkocht. Toen de eerste verkooping had plaats gehad, bracht het vruchtgebruik voor de gemeente nagenoeg niets meer op, doordat de boeren hun eigen perceelen hadden en die exploiteerden. v. Kemenade legde bosschen aan, goede en slechte; hij probeerde bandhout, dat niet groeide, en zilverdennen, die de konijnen vernietigden. Hij hield toen alleen mastbosschen over, en verloor er door brand, waarvoor hij door assurance schadeloos werd gesteld. Smits van Burgst legde natuurweiden aan langs den weg naar St. Anthonis (Groote Peelke); de grond is daarvoor echter niet bijzonder geschikt, Ledeboer legde bosschen aan en natuurweiden; vooral de laatste gaan zeer goed. Hij kocht de gronden tegen f. 22 de H.A.; bewerking kostte per H.A. f. 180; notaris Van Kemenade verpachtte dit jaar voor f. 80 per H.A. om tweemaal te hooien vooral aan menschen uit Oploo, die gemakkelijker daar hooi kunnen koopen dan langs de Maas. De natuurweiden kosten jaarlijks f. 30 aan kunstmest. De bezittingen van Ledeboer onder Gemert sluiten aan, aan die onder Bakel (zie onder Bakel). Ledeboer was onder Bakel bezig toen gronden in Gemert open kwamen; hij kocht toen (1895) bij. Hij bouwde eene flinke boschwachterswoning, die midden in loofhout ligt; verder is alles mast en natuurweide. Voor bewerking wordt de grond ½ Meter omgeploegd met 6 assen; dan blijft de grond 1 jaar liggen, op dat hij beter gesloten zijn zal en meer geschikt om te beplanten.

Er zijn in Gemert 2 landbouwverenigingen, nl. een landbouwclub en de Boerenbond, die de grootste van de twee is. Men koopt veel kunstmest; de boeren hebben toch nog liever stalmest. Het gaat den boeren in de laatste jaren wat beter dan vroeger.

De Jezuiten zijn weer op het kasteel te Gemert, nu zij uit Frankrijk verdreven zijn; twee heeren kwamen mij hunne opwachting maken; zij zijn daar met 106 paters. Verder kwam nog de ontvanger Tonnaer, en de notaris Van Kemenade met diens zoon, die 3 jr cand. not. is, en dien hij gaarne over 3 jr in zijn plaats tot notaris benoemd zag. De pastoor van Gemert (P. van Beek) stichtte op eigen kosten eene fabriek tot het opwinden van garens; Karel Raaymakers betaalt van de stichtingskosten 4% aan den pastoor, en exploiteert nu die fabriek. Hij geeft daar werk aan 80 meisjes van 13 tot 20 jaren, die bij hem van f. 2,50 tot f. 3,- verdienen en nu niet meer naar Helmond behoeven te gaan werken.

Er is geen algemeen armbestuur; het Roomsche armbestuur krijgt van de gemeente een groote subsidie f. 2.400; eene collecte langs de huizen voor het armbestuur (omstreeks Kerstmis) brengt jaarlijks ± f. 900 op. De collecte 's Zondags onder het Lof van het oude mannenhuis brengt jaarlijks ± f. 450 op.

Mr. Bondam nam vele archiefstukken mede naar 's Bosch en liet in geen jaren iets van zich hooren, zelfs niet, toen de burgemeester inlichtingen vroeg omtrent de medegenomen stukken

van eene stichting van Agnes v.d. Broek. Ik adviseerde, om nog maar weer eens aan den archivaris te schrijven.

Gemeentedoctor is Dr. Kuyper, een broer van Dr. Kuyper te 's Bosch; 4 kinderen, 1 meisje gehuwd met een fabrikant Holtus uit Helmond, 1 zoon, directeur gasfabriek te Roosendaal; 1 zoon gediplomeerd ambtenaar ter secretarie te Bergen op Zoom; 1 zoon tabakshandelaar, te Gemert bij zijn vader tehuis. Dr. Kuyper heeft geen eigen apotheek; er is in Gemert een apotheker.

De firma Prinsen is eene goede werkgeefster; houdt het volk aan het werk, ook al hoeft zij er niet veel voor te doen; betaalt aan de ververs en scheerders f. 0,80; aan de wevers f. 0,70,- winter en zomer. Bij de firma v.d. Akker (katoen en manufacturen) bestaat helaas gedwongen winkelen; slechte boter wordt met f. 0,10 het pond boven de markt van goede boter betaald. Aan de Latijnsche school worden uitsluitend aanstaande geestelijken opgeleid. Uit nood geslacht vee wordt gekeurd door een veearts-empiricus. In overweging gegeven bij afkeuring van vleesch de kosten van onderzoek te doen dragen door gemeente. Men blijft zeer ingenomen met de Commissie van schouwvoering over de Aa. Wethouder v.d. Broek heeft kanker aan de tong; juist geopereerd door Dr. van Kleef te Maastricht.

Bakel en Milheeze

Den **13 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Helmond naar Bakel; vandaar naar Deurne en vervolgens weer naar Helmond. De exploitatie van v. Ogtrop c.s. is 801 H.A. groot; een deel, "het Beestenveld" kochten ze in 1884 van de gemeente; de rest, ± 400 H.A. voor een pr jaren van Huiskens uit Hedel, die zich daar arm geboerd had. De gronden liggen aan elkander. Sinds 1892 dirigeert de Heide Mij den arbeid. ± 1/3 zal ontgonnen zijn, meest mastbosschen, loofhout en kweekbedden in de buurt van de boschwachterswoning; verder nog natuurweiden; met deze laatste was men niet gelukkig; een deel viel niet mede, en werd later aangelegd tot dennenbosch. Het gras wordt behouden als voedsel voor de ploegassen enz.

Er beginnen veel konijnen te komen; de korhoender doen er veel kwaad; ze vreten de koppen uit de jonge dennen in de kweekbedden. Vóór een jr of acht kwamen daar voor het eerst korhoender; nu zijn er misschien wel 70. Ledeboer heeft onder Bakel 818 H.A.; alleen heide en bosschen; hij begon in 1893 met behulp van de Heidemaatschappij; 1/3 van de gronden zal ontgonnen zijn. v. Ogtrop en Ledeboer hebben samen een adjunct-houtvester van de Heide Mij die de werkzaamheden leidt en in Gemert woont. Ledeboer heeft twee boschwachters; v. Ogtrop een. In Bakel laten ze samen geregeld door ± 40 menschen werken; bovendien Ledeboer in Gemert nog door 15 menschen. Ze betalen goed loon, winter en zomer f. 1,-; jongens van f. 0,50 tot f. 1,-. De burgemeester van Bakel betaalt die loonen wekelijks uit; overigens bemoeit hij zich niet met de exploitatie der gronden, en weet daar niet veel van.

De jacht op de gemeente-eigendommen (700 H.A.) brengt nagenoeg niets op; oorspronkelijk was die jacht verpacht; toen men geen pachter meer kon vinden, gaf men jachtpermissie uit, eerst tegen f. 15, toen tegen f. 7,- toen tegen f. 5,- en nu zal men het met f. 2,50 beproeven. Er wordt in Bakel geweldig gestroopt met strikken.

De meisjes uit Milheeze gaan ter school bij de zusters in het liefdehuis te Bakel. Er zijn in Bakel bijna geen armen; broodsgebrek wordt er niet geleden; bij eene broodbedeeling kan men geen 15 brooden kwijt raken. Bakkers, winkeliers, herbergiers, ambachtslieden vinden geen van allen in hun bedrijf een bestaan; zij moeten er allen bij boeren. De Boerenbond bestelt kunstmest (die veel gebruikt wordt) en krachtvoer (raapkoek). Te Bakel zijn 2 boterfabrieken; bij de eene zijn de eigenaren van 400, bij de andere die van 130 koeien aangesloten. Te Milheeze is ééne boterfabriek, verwerkende de melk van 400 koeien. Sinds 1885 is de Heer Van Bokhoven pastoor te Bakel; sinds 1891 de Heer Van Lieshout pastoor te Milheeze. Burgemeester Nooyen maakt een zeer aangenamen indruk.

Deurne en Liessel

Den **13 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed er vanuit Helmond heen en toen weer naar Helmond terug. De burgemeester had mij bericht, dat er juist kermis was, en had mij verzocht mijn bezoek uit te stellen; aan dien wensch kon ik niet voldoen. Ik vernam van B. en W.

dat de gemeente geen vrouwen of meisjes in de venen laat werken. De verschillende Maatschappijen – ook Helenaveen – doen dat wel; zij gebruiken jonge meisjes voor turf dragen, turf verzetten enz. Men meent, dat het werken in de veenderij, zonder eenige beschutting tegen weer en wind, voor de meisjes zeer ongezond is, en dat haar zulks als getrouwde vrouwen later opbreekt.

Een turfgraver heeft zwaren, moeielijken en ongezonden arbeid; hij staat den ganschen dag in het water in een kuil; hij heeft geen gelegenheid om zich tegen weer en wind te beschutten; alleen des zomers is zijn arbeid minder ongezond. Vele plotselinge sterfgevallen komen er voor onder de turfgravers. Werkt hij van zonsopgang tot zonsondergang, dan kan hij soms wel ruim f. 3 verdienen. Het gemiddelde loon van een turfgraver zal ongeveer f. 2 zijn. Door de venen zijn er vele vreemdelingen naar Deurne gekomen; daar is nog eene zeer vlottende bevolking, vooral onder de kostgangers. Er zijn nogal socialisten, van wie men echter niet veel bemerkt.

Aan Neerkant wonen meestal Limburgers uit Helden en uit Meijel; ook in Helenaveen is eene nogal vlottende bevolking. Van de Griendt had van Asten vierhonderd hectare grauwwveen gehuurd; die zijn bijna afgeroofd, zoo dat het werk daar bijna is afgelopen. Aan de halte Helenaveen heeft de Maatschappij Griendtsveen van de gemeente Horst 400 H.A. gekocht; daar is een dorpje gesticht, met kerk en school, postkantoor en marechauseekazerne, alles op kosten van de Maatschappij. Het grauwwveen is daar bijna verbruikt; daar is geen honderd hectare meer van over; het zwartveen wordt gebezigd om turfbriquetten te maken; deze schijnen wat duur uit te komen, vandaar, dat er weinig vraag naar is; de fabriek voor die briquetten ligt op het moment stil.

Terwindt en Arntz – thans Steegh en Esser – huurden in 1894 van Deurne 350 hectare grauwwveen; contract loopt in 1914 af. Van de Griendt zou voor de helft eigenaar zijn van deze exploitatie. Dat grauwwveen waarde heeft als turfstrooisel werd in Deurne bekend door Hollmann, directeur van een fabriek in Oldenburg; deze had relaties met de firma Teder Wolff en Co uit Bremen, die eene veenderij 'Augustaveen' had, in de buurt van Oldenburg. Toen Hollmann omstreeks 1880 in Deurne kwam, en daar grauwwveen vond, begon hij – mét Teder Wolff en Co samen – daar de gestoken turf te koopen, en die tot turfstrooisel te verwerken; in 1894 huurde Wolff van Deurne tweehonderd hectare, in tien jaar moet daar het grauwwveen af zijn; het contract loopt 1 Augustus 1905 ten einde.

Behalve de contracten met Wolff, en met Steegh en Esser heeft Deurne geene contracten over grauwwveen loopende. Deurne zal nog plusminus achthonderd hectare grauwwveen over hebben, en verwerkt daarvan jaarlijks vijftien hectare; de gemeente kan dus nog ongeveer zestig jaren werken. Ook vijftien hectare zwartveen worden jaarlijks verwerkt; de ondergrond wordt dan aangelegd tot tuingrond; het bewerken daarvoor (er moet o.a. een vijftien centimeter dikke laag zand worden gestort over dien grond) kost ongeveer f. 800 per hectare; 4% van dat geld kan gemakkelijk gemaakt worden.

Van de Griendt was een der mede-oprichters van Helenaveen; hij moet zich daar niet fair gedragen hebben, en werd uit de Maatschappij gezet; hij moet nu ook geen aandeelen meer hebben. Om het crediet van de Maatschappij te deuken, bood hij bij advertentie in de couranten zijne aandeelen verre beneden de waarde te koop aan. Midden in het territoir van de Maatschappij hield hij echter een paar tuinen met woningen in eigendom, om op die manier op de hoogte te blijven van de zaken. In 1900 trachtte hij opstand te verwekken in Deurne; om op die manier Deurne te dwingen om toe te geven in eene turfstrooiselquaestie; hij weigerde nl. al het volk uit Deurne langer werk te geven, en zond – door raddraaiers opgezweept (o.a. door een ploegbaas, die mede naar het raadhuis te Deurne kwam) – al dat volk zonder werk naar het gemeentebestuur van Deurne. Dit redde zich, door een crediet van den Raad te vragen, om f. 30.000 extra te mogen laten verwerken in het zwartveen.

Mr. Bondam zal het archief komen plaatsens; de kasten zijn nu klaar; ik raadde, zulks aan mr. Bondam mede te deelen. De kerk te Deurne is zeer rijk; de fratersschool werd gesticht, zonder dat er een cent aan de gemeentenaren gevraagd werd. Er is een groote steenooven te Deurne, kort bij het station, van Willems en Roijackers; in 1901 werden er vijf millioen steenen gemaakt. Men zegt, dat het product even goed is als dat van Weijers in Udenhout.

Vlierden

Den **14 Mei 1902** kwam ik weer in Vlierden; ik reed van Helmond over Deurne naar Vlierden, en later zelfs denzelfden weg terug. Aan het raadhuis gekomen vond ik de deur gesloten. In een herberg informeerende vernam ik, dat de burgemeester van huis was sinds Zaterdag, 10 Mei tevoren, en eerst tegen den avond van den 14den terug werd verwacht. Ik ging naar het kosthuis van den burgemeester, en liet me daar de brieven geven, welke voor hem gekomen waren. Uit de poststempels op den brief, waarin ik mijn komst te Vlierden tegen Woensdag, 14 Mei annonceerde, bleek mij, dat die brief Maandagavond tusschen 6 en 8 uur te Deurne was afgestempeld, en dus hetzij Maandagavond hetzij Dinsdagochtend bij den burgemeester moest zijn bezorgd.

Ik ging toen naar de openbare school en woonde daar de lessen bij; het hoofd stond alleen voor de hele school; er was eene vacature van hulponderwijzeres sinds 1 Mei; daarin zou wel spoedig voorzien worden. Een derde deel der kinderen (\pm 20) was wegens ziekte (mazelen en roodvonk) afwezig. Terwijl ik op de school was, kwam de wethouder Verstappen; ik vernam van hem, dat de burgemeester bijna nooit afwezig was; dat hij tot 1 Mei in de kost was geweest bij het hoofd der school, en nu naar een ander kosthuis verhuisd was; dat moest echter nog geverfd en behangen worden; daarom was de burgemeester voor enige dagen weg gegaan.

Hij was zeer ingenomen met den burgemeester en prees hem zeer. Ik besprak met hem den toestand van het oude raadhuis en raadde den bouw van een ander behoorlijk raadhuis aan; mijne woorden schenen in goede aarde te vallen. –

Ik ging te voet terug naar Deurne, in gezelschap van Verstappen, en liet mij nog door hem vertellen, dat men steeds voortgaat met den aanleg van bosschen, in den afgelopen winter had men nog 60.000 mastplanten uit Zundert laten komen; ongeveer 15.000 planten worden op een H.A. uitgeplant. De oudste gemeente bosschen zijn nu 25 jr oud; is men eens aan den hak, d.i. dus over 10 of 15 jaren, dan is men alle finantieele moeielijkheden te boven.

Aarle-Rixtel

Den **14 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Vanuit Helmond reed ik er heen; vervolgens ging ik naar Beek, om ten slotte langs denzelfden weg naar Helmond terug te keeren. Van B. en W. hoorde ik, dat er een miraculeus beeld van O.L.V. staat in eene kapel bij het groote liefdehuis en meisjespensionaat. In de reformatie ging dat beeld daar weg, en bleef tot 1854 in de parochiekerk. Tot 1854 was de kapel in gebruik bij de gemeente, en ingericht tot raadhuis en school. De toenmalige pastoor (Van Sambeek) kocht toen raadhuis en school van de gemeente, en richtte daar weder eene kapel in. Mgr. Zwijsen kwam toen persoonlijk, om het beeld uit de parochiekerk naar de kapel terug te brengen. Thans is er voor dat beeld eene zeer groote devotie, zoowel in de gemeente, als verre daarbuiten.

Het Eerste Kamerlid Prinzen komt bijna dagelijks in die kapel bidden; men ziet hem dan met zijn pater noster in de hand over straat gaan. De burgemeester van Helmond, Coovels, Raymakers enz. enz. komen ook zeer dikwijls. Als er iemand in Helmond ziek is, dan komen er groote massa's mensen, om in die kapel voor de genezing van den zieke te bidden. Veel jong volk komt 's Zondags uit Helmond naar Aarle, zoogenaamd naar de kapel van O.L.V., in werkelijkheid om zich te amuseeren en onder weg te vrijen. De herbergen zijn dan wel overvol, maar de politie heeft er nog al niet veel last mede.

Huwelijken komen bijna uitsluitend onder den minderen stand voor; men trouwt maar raak. Boeren blijven veelal ongehuwd, en wonen samen met zusters en broers.

Men is voor het scheepvaartkanaal naar Tilburg, niet zoozeer omdat men er oogenblikkelijk veel voordeel van verwacht, alswel omdat men niet weet, wat de toekomst zal brengen; over 50 jr kan Aarle Rixtel wel eene fabrieksplaats zijn, en zou in dat geval het kanaal van onberekenbaar nut kunnen zijn voor de gemeente.

In het gesticht Croy onder leiding van liefdezusters van Tilburg onder Stiphout is plaats voor 30 oude menschen. Stiphout heeft recht op kosteloze verpleging van 20 ouden; Aarle op 10. De armen uit Aarle willen er niet gaarne heen; de mannen krijgen er geen borrel, de vrouwen geen koffie op ieder uur van den dag. Het R.C. parochiaal armbestuur heeft slechts te beschikken over f. 150 's jaars en kan dus niet veel doen; gemiddeld tweemaal in de week is er broodbedeeling in

den winter; dan worden er telkens ongeveer 30 brooden gehaald. Het algemeen arbbestuur heeft ± f. 1.000 's jaars; daarmee worden weesmeisjes besteed in een weeshuis te Helmond, tegen f. 75 per jaar en per hoofd; voor jongens is daar geen plaats.

De gemeenten Bakel, Helmond, Beek en Donk, en Aarle Rixtel bezaten eertijds gemeenschappelijk eigendommen onder Bakel. Toen men vóór jaren dat bezit verdeelde, kreeg Aarle 207 H.A. peelgronden in de buurt van Oploo; 50 H.A. moergrond te Milheeze, waar men turf steekt om te branden; en 100 H.A. heide, die men begonnen is te exploiteeren door den aanleg van dennenbosch; door de boeren wordt de heide ± 15 c.M. omgeploegd, waarna men den grond met dennen dichtzaait. Onder Aarle heeft de gemeente ± 50 H.A. broekgrond, hooiland en bouwland; met een huis en erf.

Zusters Trapistinnen kochten van v. Asten uit Helmond eene hoef in het broek van 29 H.A., juist op de grenzen van Beek en Aarle. Daar wordt nu voor haar een groot klooster gebouwd; men meende in Beek, dat daar plaats zou zijn voor 150 zusters. Aan het liefdehuis te Aarle (Zusters van Tilburg) is een pensioonaat verbonden voor meisjes van 7-13 of 14 jr. Zij doen daar hare eerste H. Communie; er zijn circa 125 pensionaires.

Het is wel jammer, dat de klokkengieterij van Fritzen spoedig tot het verleden zal behooren; Fritzen is 80 jr oud en heeft niemand opgeleid, die het vak verstaat. Het is wel jammer, want hij leverde veel, zoowel in het binnenland als in Duitschland. Hij, en Van Bergen te Heiligerlee, zijn de eenige klokkengieters in ons land. De gemeente-ontvanger v.d. Kerkhof is een bekwaam torenuurwerkmaker; hij heeft aan Fritzen veel te danken. Wanneer Fritsen ergens klokken leverde en hem gevraagd werd, bij wien men voor een torenuurwerk moest zijn, dan recommandeerde hij v.d. Kerkhof. Hij leverde een uurwerk op Baarlo, op het kasteel bij v. Erp, en naar ik meen op de kerk te Suideras.

Tot gemeentegeneesheer van Aarle is thans benoemd Dr. Timmer uit Beek, in de plaats van Dr. Kuyper uit Gemert. De veldwachter Evers, die door mij als zoodanig benoemd werd, nadat zijn voorganger wegens wangedrag door mij was weggejaagd, voldoet zeer goed; hij is absoluut geheel drankvrij; men is zeer tevreden over hem.

Beek en Donk

Op **14 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Helmond over Aarle naar Beek, en vervolgens langs denzelfden weg naar Helmond terug. Er verscheen niemand op audientie, zoodat ik den geheelen tijd pratende met B. en W. doorbracht. Ik vernam van hen, dat het antagonisme tusschen Beek en Donk thans minder hevig is. Pastoor Wouters, die de kerk te Donk bouwde, is daar nog pastoor; hij bouwde de pastorie op eigen kosten. De kerk is nog niet heelemaal klaar. Raaymakers, die te Donk woonde ter plaatse waar nu de kerk staat, gaf f. 12.000. De boeren te Donk droegen niet veel bij; er zullen daar circa 80 boerderijen zijn.

Bevolking van Beek en van Donk is nagenoeg even talrijk; er wonen echter in Beek meer landbouwers-kiezers, in Donk meer fabrieksarbeiders-niet kiezers. Van de raadsleden waren er 3 in Donk, onder wie een wethouder, en 4 in Beek. Dr. Timmers, gehuwd met Juffrouw Timmermans uit Maastricht, is nòg gemeentedoctor. Men is zeer tevreden over hem. Dr. Kuyper uit Gemert heeft nog de ziekenbus van de arbeiders der firma Van Thiel.

De Van Thiels hebben twee fabrieken, eene kleine in Beek, eene groote in Donk. Op de fabriek werken vele menschen uit Gemert. De arbeiders, vooral de fabrieksarbeiders, trouwen maar raak. De boeren durven niet, en blijven met broers en zusters samen wonen. Loonen niet hoog: eene meid f. 75, een knecht f. 90. Er zijn in de gemeente vele huurboeren; de familie De Jong v. R en D heeft er 20 boerderijen, eigendom gedeeltelijk van den ingenieur uit Nijmegen, gedeeltelijk van den gouverneur van Curaçao.

Gemeente heeft veel broekgronden in eigendom; op de Leek is een proefveld aangelegd van 1½ H.A.; 3 stukken, ieder van een halve Hectare, waarvan een onbemest, en de beide anderen bemest met verschillende soorten kunstmest. Men klaagt zeer over waterbezwaar van die gronden, omdat de Aa het water niet voldoende afvoert, sinds er in Bakel zooveel ontginningen zijn. Men zou een plan van ontwatering willen uitvoeren, ontworpen in der tijd door burgemeester Coenen; jammer dat het f. 41.000 kost.

Onder Aarle ligt een klein stukje broekgrond; overigens liggen alle eigendommen in de gemeente. Op 5 minuten van Beek, midden in den akker, staat een oude toren, met klokken en uurwerk, eigendom van de gemeente. Bij begrafenis enz. wordt er bij wijze van burendienst door de burens geluid.

Vorige burgemeester (De Jong) heeft eene onderlinge brandverzekering opgericht, uitsluitend voor Beek en Donk; daarin is nu voor f. 250.000 verzekerd; men had nog geen brand gehad sinds de oprichting (vóór 4 jr) en had eene reservekas van ± f. 4.000. Dezer dagen is er brand geweest, en is daarmee de reservekas ongeveer heelemaal gevlogen. Op het gemeentehuis in de raadkamer staat op eene console bij wijze van trophee een steen van den Erpschen watermolen. De inventaris van het archief zou door de goede zorgen van Mr. Bondam in 1898 in druk verschijnen; hij is er nog niet. Ik raadde, den archivaris beleefd te rappelleeren. De Heeren Van Thiel schijnen hun volk human te behandelen, en redelijk goede loonen uit te betalen. De hun behorende woningen der arbeiders laten echter nog al eens te wenschen over; B. en W. (tijdens De Jong v. R. en D.) zagen zich verplicht er enkele onbewoonbaar te verklaren en te doen afbreken.

Mierlo

Den **15 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Helmond naar Mierlo; vandaar naar Zes Gehuchten; vervolgens naar Leende; en eindelijk via Heeze en Geldrop naar Eindhoven. Wethouder Van den Boogaard, die op het Hout woonde, is overleden; hij stierf ten gevolge van een schot, dat hem trof, terwijl hij in een herberg zat. Hij leed daaraan van 28 November 1900 tot in Januari 1901. Hij werd toen geopereerd door Dr. Deutz uit Helmond en Dr. Crobach uit Venlo. Tijdens de operatie bloedde hij dood. De dader van het schot werd door de rechtbank te Roermond veroordeeld tot zes maanden gevangenisstraf; veel te weinig volgens de publieke opinie in Mierlo.

Te Mierlo wonen 1.500 menschen; op "het Hout" 1.100. Wethouder Van Gennip en raadslid Van der Putten wonen op het Hout. De 5 andere raadsleden in Mierlo. Bij raadsverkiezingen wordt erg met drank gewerkt; zoo o.a. toen Clercx, toen Prinsen tot leden van den raad werden gekozen. Wanneer een lid uit het Hout aftreedt, laat Mierlo toe, dat het Hout afvaardigt wien het wil; dan is dat geknoei met drank niet erg. Maar wanneer eene vacature uit het dorpe Mierlo moet worden vervuld, dan wordt er ergerlijk veel geschonken en gedronken, en op die manier de verkiezing gemaakt, de kiezers bewerkt.

Omtrent de stoomtram Eindhoven-Helmond vernam ik, dat Van den Heuvel aanvankelijk eene jaarlijksche subsidie vroeg van f. 700. Toen Mierlo weigerde, werd er eene raadszitting belegd, bij welke v.d. Heuvel tegenwoordig was. Hij vroeg toen, dat de raad f. 700 's jaars zou voteeren, dan zou hij (v.d. Heuvel) jaarlijks uit eigen zak f. 350 aan Mierlo terug betalen. Toen voteerde de Raad f. 700!!! Volgens B. en W. van Mierlo had v.d. Heuvel op dezelfde wijze geageerd met Helmond; hoeveel hij aan Helmond had toegezegd, wist de burgemeester niet. Toen de Minister van Waterstaat later wijziging eischte van de concessievoorwaarden, maakte v.d. Heuvel daarvan gebruik, om zijne toezegging, om jaarlijks f. 350 uit eigen zak aan Mierlo terug te geven – in te trekken.

Wanneer de stoomtram Eindhoven-Helmond tot stand komt, moet de paardentram Eindhoven-Geldrop verlegd worden van Geldrop naar Heeze. Volgens B. en W. zal de Meyerij alle rechten van v.d. Heuvel overnemen, en hem alle uitgaven enz., ook die voor het Molenwater enz. vergoeden. Kroon vraagt geene jaarlijksche bijdrage, maar een kapitaal voor eens. Helmond zou f. 12.000, Mierlo f. 7.000 en Geldrop f. 9.000 moeten geven; anders zou Kroon geen kapitaal van de Provincie kunnen los krijgen. Tusschen Mierlo en het Hout zal de tram niet langs den harden weg loopen, maar een zandweg volgen, en over een te bouwen brug het Eindhovens Kanaal passeeren; vóór den Hout komt de tram dan weer op den harden weg. Men meende, dat Kroon zulks wenschte, omdat hij, den harden weg volgende, bij de brug over het Eindhovens Kanaal, met eene boerderij van de weduwe Martinus van Thiel moeite zou krijgen; die zou nl. onder den grond raken.

De gemeente heeft een groot grondbezit en laat daar veel werken; in den laatsten tijd werd er veel wis- en mandenhout geplant; dat schijnt prachtig te groeien, vooral in het Groote Goor;

volgens den burgemeester scheuten van 4 M1 lang op één jaar. Omtrent den weg naar Stiphout vernam ik, dat Mierlo er belang bij heeft, dat de weg komt, in de richting, zooals die door de Staten werd vastgesteld; dan komen er 2 boerderijen aan den harden weg te liggen, terwijl vooral de bewoners van de Boterstraat bij die richting groot belang hebben; men wilde den weg niet langs de Zwapoelstraat, gelijk sommigen in Stiphout (onder wie de Pastoor) thans wilden.

Zesgehuchten

Den **15 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Helmond over Mierlo en Geldrop naar Zesgehuchten; vandaar naar Leende; en vandaar over Geldrop naar Eindhoven. B. en W. waren het er samen niet over eens, welke de zes gehuchten van de gemeente waren; volgens den burgemeester zijn het: Hout, Genoehuis, Riel, Hulst, Papevoort en Hoog Geldrop. Bij elkaar behooren dan: Hout en Zand; Genoehuis en Gijzenrooij; Riel en de Putten.

Een 300 menschen gaan buiten de gemeente op fabrieken werken; nu de fabrieken in Geldrop sinds 2 jaren slecht gaan, daardoor minder druk werken, en dientengevolge ook minder loon uitbetalen, moeten vele arbeiders naar Eindhoven en naar Stratum. Des winters moeten ze om acht uur op de fabriek zijn, des zomers om zes uur; het werk duurt tot des avonds 7 uur; dan loopt er een extra tram naar Geldrop, die de menschen voor 5 centen naar huis brengt.

Men is zeer tevreden over den veldwachter Van Riet. Dr. Jaspers wordt betaald door het armbestuur; hij levert ook de medicijnen, en declareert op eene rekening. In de laatste jaren beliep die rekening gemiddeld niet meer dan f. 10,- voor verlossingen mag hij f. 5 declareeren. Er zijn, om zoo te zeggen, geen armen meer in de gemeente; dat scheelt heel wat met den toestand van vóór twintig jaren. Vele meisjes gaan op school in het liefdehuis van de Zusters te Geldrop; met de bewaarschoolkinderen medegerekend zullen daar 80 à 90 kinderen gaan. Er zijn geen 40 handwevers meer in de gemeente; het vak wordt niet meer aangeleerd; ook als de vader handwever is, dan stuurt hij zijn kinderen toch naar de fabriek. De Jong en Co uit Gestel hebben eene stroohulzenfabriek te Hulst, aan het Eindhovens Kanaal. De fabriek is gevestigd in eene oude bierbrouwerij. Hij geeft daar werk aan een 30-tal meisjes van 12-16 jaar, eene enkele nog wat ouder; ze verdienen daar van f. 4,- - f. 5,-. Door hen is het stroo zoo duur; f. 14 à f. 15 de duizend pond.

De gemeente heeft nog hand- en spandiensten; bezwaren worden daarbij niet ondervonden, maar het werk aan de wegen enz. wordt minder goed verricht, dan wanneer men betaalden arbeid had. Er zijn in de gemeente een 20-tal huurboeren, het gaat hen goed; zij leven rijk en kunnen goed betalen. De boerderijen van de 50 eigen boeren zijn somtijds zwaar belast. De boeren gebruiken veel kunstmest; heideplaggen om mest te maken worden bijna niet meer gehaald. Men klaagt dat de kunstmest niet meer zoo goed is als vroeger.

Mevrouw Hoevenaers van Geldrop heeft nog al gronden onder Zesgehuchten: ze heeft daar 6 boerderijen. Mevrouw Hoevenaers heeft 4 kinderen, alle meisjes; de oudste is ongehuwd, en bij de moeder tehuis; de tweede is gehuwd met Baron Van Tuyll, burgemeester van Voorburg; de derde is gehuwd met Baron Van Welderen Rengers; de vierde is weduwe en woont in Parijs; zij was gehuwd met den Heer Van Rijk. Men hoopt zeer, dat later de bezittingen in de gemeente aan de ongehuwde dochter zullen ten deel vallen; men roemt haar zeer; het lot van armen en ongelukkigen moet zij zich zeer aantrekken.

Er is een coöperatieve roomboterfabriek, waar de melk van 100 koeien verwerkt wordt. Prinzen van Glabbeek te Helmond koopen veel melk voor hunne margarinefabriek. Ze laten de melk bij de boeren aan huis halen, en betalen nogal ruim.

Leende

Den **15 Mei 1902** kwam ik weer in Leende. Ik reed van Helmond over Mierlo en Geldrop naar Heeze, alwaar ik weer in de herberg van Ciska van den Berg ontbeet; vervolgens naar Leende; en vandaar over Heeze en Geldrop naar Eindhoven. De sigarenfabrikanten van Best uit Valkenswaard begonnen aanvankelijk hunne zaken in Leende. Zij hadden daar eene fabriek met ruim 60 sigarenmakers. Voor ± 20 jaren, verkochten, na het overlijden van Joannes van Best, diens erven hunne fabriek aan de Heeren De Wit en Lurmans. Deze schenen echter voor de zaak

minder geschikt; zij konden niet met het volk omgaan; de zaak verliep. Thans werken ze nog met 4 man.

Het gaat den boeren goed; ze trouwen nogal; twee roomboterfabrieken met respect. 250 en 180 koeien. Enkele boeren maken nog zelf boter; sommigen, omdat ze vroeger bij eene roomboterfabriek waren aangesloten, quaestie kregen en er af gingen; ze zouden er nu wel gaarne weer bij willen, maar zouden dan f. 10,- rouwgeld per koe moeten betalen, en daar zien ze tegenop. Men koopt veel kunstmest; gemiddeld voor f. 400,- 's jaars. In het najaar slakkenmeel en karniet voor het weiland; slakkenmeel op de rogge. Per H.A. weiland zal men, behalve de stalmest voor f. 12 kunstmest gebruiken. Op de rogge gebruikt men kunstmest met stalmest, omdat dan de rogge niet legert; het stroo wordt even lang als bij het gebruik van stalmest alleen, maar is stijver.

Men roemt zeer den goeden geest van de bevolking; de menschen zijn nog eenvoudig; wat de knechts en meiden op hun loon overhouden, geven zij af aan hunne ouders, ofwel ze beleggen het. Het loon opmaken doen ze geen van allen. Als de menschen trouwen, dan beginnen ze als kleine boeren, met eene koe en een pr varkens; ze beginnen dan gewoonlijk met bij de boeren nog op daggeld te gaan.

Op de gewone boerderijen worden meestal 4 à 5 koeien en een paard gehouden. Met de ondermelk, die van de fabriek terugkomt, worden kalveren gemest. De Joden zijn – dank het optreden van den Boerenbond – geen baas meer over de kalvermarkt. Hoewel de kalveren, met ondermelk gemest, van inferieure qualiteit zijn, maken de boeren voor die kalveren thans betere prijzen dan vroeger voor de dieren, die uitsluitend room kregen.

De boeren koopen in den regel merriepaarden; valt het dier niet mede, dan zetten ze er een hengst op en verkoopen de merrie drachtig; dan raken ze het paard gemakkelijker kwijt, en verdienen er nog aan. Dat zij onder deze omstandigheden er niet aan hechten, wat voor hengst de merrie dekt, spreek wel vanzelf. Er wordt veel stroo verkocht voor de stroohulzen fabrieken; vooral wanneer het stroo zoo duur is als thans, f. 14 à f. 15 de duizend pond. Men ziet er dan voordeel in om het stroo van de hand te doen, en voor de opbrengst kunstmest te koopen.

Van de leden van den raad wonen er twee, onder wie de burgemeester, in de kom; in Oosterik wonen er drie, onder wie een wethouder; in Leenderstrijp twee, onder wie ook een wethouder. De secretaris is lui en levert slecht werk; iemand die inlichtingen wilde hebben uit de oude registers van den burgerlijken stand (de Heer Wildeman te 's Hage) schreef herhaaldelijk aan den secretaris, maar kreeg zelfs geen antwoord; hij riep ten slotte mijn tusschenkomst in. Over dat geval gispte ik den secretaris, en gaf hem tevens te verstaan, dat het secretariewerk er zoo bedroevend slecht uitzag. Ik deelde dat ook mede aan den burgemeester en aan de wethouders. De burgemeester maakt een onaangename indruk; of zulks vooral aan verlegenheid moet worden toegeschreven durf ik niet te beoordeelen. Hij praat geaffecteerd doet niets dan buigen, en stelt zich aan. De geneeskundige dienst wordt waargenomen door Dr. Dagevos uit Valkenswaard; men is over hem zeer tevreden.

Toen ik den **2 Juli 1903** in Oerle kwam, ontving ik daar in audientie den Eerw. Heer Goossens, eertijds kapelaan in Leende. Deze vertelde mij, dat Burgemeester Notten met alle winden meewoei. Toen er bij een hevigen brand 20 huizen met stroodaken in de vlammen opgingen, kwam er eene politieverordening, dat de huizen in de kom met pannen moesten gedekt worden. De eerste woning, die toen gebouwd werd, was van een van de wethouders; die woning werd weer met stroo gedekt!

Woensel en Eckart

Den **16 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Eindhoven naar Woensel, en vice versa. B. en W. deelden mij mede, dat de geest van het fabrieksvolk veel beter is dan voor 10 jaren; dankzij het gezamenlijk optreden van de fabrikanten is het Maandaghouden bij de sigarenmakers geheel gedaan; bij de metselaars komt het nog veelvuldig voor. Op de 48 huwelijken zijn er zeker 10 gedwongen. Meisjes van 15 tot 18 jaren gaan Zondags mede naar de herbergen, trekken 's zomers gaarne naar de bosschen van Acht. Het is eene hooge uitzondering, wanneer jongens en meisjes hun weekloon niet afgeven, en kostgeld betalen aan hunne ouders.

De verkiezingen loopen tegenwoordig kalmer af; er wordt niet meer zooveel met drank gewerkt; de geestelijken bemoeien zich nog zeer sterk met de verkiezingen.

“Eindhoven Vooruit” heeft arbeiderswoningen gebouwd onder Woensel; de woningen zijn even duur, en zeker niet beter dan de woningen, welke tegenwoordig onder vigueur van de bestaande bouwverordening gebouwd worden. Kasteel Eckart is stamhuis van familie Jhr. Smits; o.a. twee zoons, waarvan een gehuwd met Mevr. Smits v. Tongelre, en de andere met Mevr. Smits van Hasselt; aan deze laatste werd kasteel toebedeeld; het stond 20 jaar ledig, kwam in 1901 onder den hamer en werd toen voor fl. 13.000,- aangekocht door Gedeputeerde Smits; hij moest bovendien fl. 5.000,- betalen voor de boomen en liet het voor ± fl. 10.000,- in orde brengen. Hij heeft er 20 ha. land bij.

Alle eigendommen van gemeente liggen onder Acht, ± 160 ha. dennenbosch, waarvan ± 140 ha. zijn aangelegd door tegenwoordigen burgemeester Vlijmincx. Hij heeft daar veel plezier in, geeft er zich veel moeite aan, en werkt zeer in het belang van de gemeente. Wat hij in 1887 vond, was samen fl. 300,- waard. Die bosschen waren gezaaid op onbewerkten grond. De planten komen allen van eigen zaaien, op vasten bodem, een hooge bult, hier of daar in de heide; die kunnen na 2 of 3 jaren verplant worden en behouden dan hun kluit, hetgeen anders niet het geval is. De bewerking enz. bij boschaanleg kost nu ± fl. 60,- de ha.; de bosschen gaan zeer mooi; men hoopt, dat ze bij rooijing een waarde van minstens fl. 1.000,- de ha. zullen vertegenwoordigen. Alle jaren wordt bijgeplant.

Er is een veldwachter te Acht gekomen; tractement fl. 300,-; gemeente betaalt fl. 150,-; pastoor van Acht, en Van Mens, burgemeester van Eindhoven en pachter der jacht, betalen ook fl. 150,-. Eene vreemde regeling, die tot vele moeilijkheden kan leiden, op welke ik den burgemeester heb gewezen.

Het gaat den boeren zeer goed; Boerenbond zoowel te Woensel als te Acht. Op Woensel gebruikt men voor fl. 5.000,- kunstmest, via den Boerenbond; op Acht 50 tot 60 wagens beer, komend uit Utrecht; fl. 19,- per wagen, fl. 7,55 vracht; men heeft te Acht twee beerputten, en verkoopt daaruit met de maat, 34 cent het mud!! Als men maar meer beer kon krijgen, dan ging er nog veel meer weg, want de vraag is altijd zeer groot. Er komen 90 hectoliter uit een wagen, en men gooit 60 hectoliter op een hectare weiland, dat reeds dik onder de stalmest zit. Als het stroo duur is, verkoopen de boeren hun stroo en koopen voor de opbrengst kunstmest; zij zien daar voordeel in, al gaat ook bij hen de stalmest boven alles.

Te Woensel eene coöperatieve boterfabriek met 120 koeien. Melk wordt overigens langs de huizen verkocht. Te Acht worden veel kalveren gemest, en op de boerderij boter gemaakt. Dankzij het optreden van den Boerenbond, dank ook vooral de vele exportslagerijen, zijn de Joden tegenwoordig zeer geschikt bij den kalverhandel. Vroeger was het bar. Een mestkalf moet in 13-14 weken van 300-350 pond wegen; de goede kalveren worden op gewicht verkocht; gewoonlijk een maand of nog langer vooruit. De kalveren doen 's zomers fl. 26,- fl. 27,- het pond, 's winters van fl. 30,- tot fl. 32,-.

Boerenmeiden en knechts komen uit Best, Oirschot en Liempde. Dr. Lunge, schoonvader van Dr. Sala te Stratum, moet ook de verloskundige hulp verlenen. De sigarenfabriek “Trio” uit Culemborg had daar veel met werkstaking te kampen; wordt langzamerhand overgebracht naar Woensel. Kocht de oude fabriek van Van Schaijk die eertijds fabrikant was, op Eckart woonde, met 2 paarden reed, afbrandde en fl. 100.000,- uit de assurantie trok, en daarna faillieerde.

Tongelre

Den **16 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Eindhoven naar Woensel; daarna naar Tongelre; en toen weer naar Eindhoven. Mijn gesprek met B. en W. liep in de eerste plaats over de ongeregelheden in 1900. Tot mijn verbazing vernam ik, dat er in 1900 in zooverre geen aanleiding was voor opschudding, als dat de meid van Pastoor Kessels ten slotte niet zwanger was. Gezegde meid, Joanna Besters, herkomstig van Drunen, diende met haar zuster aan de pastorie van pastoor Van Kessel. Toen iemand gezien had, dat zij wat familiair was met den koster, toen waarschuwde hij deswegen den pastoor, die de meid wegzond. Langzamerhand kwamen toen op de fabrieken te Eindhoven, waar ook menschen uit Tongelre werken, allerlei praatjes in omloop, ook dat de meid in de kraam moest. De oude Vogels trok toen partij voor zijn

zoon, en zeide in het publiek, dat, als de meid zwanger was, zulks evengoed kon zijn van den pastoor, als van zijn zoon den koster, want dat iemand gezien had, dat de pastoor ook te familiair was met die meid. Daarop liep de pastoor weg, en begonnen de relletjes.

Ten slotte bleek het, dat de meid niet zwanger was; ze kwam in dienst bij den dokter van Veghel, en zou op het oogenblik dienen bij den pastoor van Neerkant onder Deurne. De nieuwe pastoor van Tongelre trok geen partij tegen Vogels; de oude Vogels werd gehandhaafd als kerkmeester; zijn zoon als koster en organist. Het volk was echter verstoord, dat Vogels iets ten nadeele van Pastoor Van Kessel had durven zeggen, al was dat ook gebeurd om zijn eigen zoon (den koster) te verdedigen.

Vandaar de relletjes in 1900; vandaar dat de oude Vogels in 1901 uit den Raad werd geworpen: hij had 27 van de 150 stemmen, vandaar dat Rovers, een neef van Vogels, die in 1901 als Raadslid aftrad, eveneens uit den Raad werd gegooid; vandaar dat de wethouders V.d. Kerkhof en V. Gestel, die in 1903 en in 1905 als raadsleden aftreden, ook uitgeworpen zullen worden. Het is te hopen, dat de gemoederen van tevoren nog wat tot bedaren zullen komen.

De oude Heer Smits van "het Hof" was een ijverig beschermheer van de twee oude gilden (St. Martinus en St. Catharina). Men hoopt een nieuwen beschermheer te vinden in den Heer De Kuiper, die voor een paar dagen huwde met Juffr. Smits (een van de twee dochters; de andere is gehuwd en woont in België en is gehuwd met Ridder de Grady de la Veuville te Genk en bij zijne schoonmoeder zal komen inwonen. Hij is 24 jr., zij 33. "Het Hof" is 138 H.A. groot; er liggen enkele mooie bosschen om het huis; 5 boerderijen, verder wat kwade bosschen en heide.

De eigendommen van de gemeente liggen niet aan elkaar; bestaan uit heide, ven en dennenbosch. Aan de zijde van Eindhoven heeft de mast nogal te lijden van de kinderen. Als een bosch gerooid is, wordt er aan den grond niet veel gedaan; men doet de stompen er uit, maakt den grond gelijk en plant dan weer in. In afgeloopen winter had men 120.000 plantjes uitgezet; 25.000 op de H.A. Over 50 jaren kan dat weer brandhout zijn. Meer komt er niet van.

Al het jonge volk gaat op de fabrieken werken; men kan geen dienstboden meer krijgen in de gemeente en moet ze van buiten betrekken, uit Gerwen, uit St. Oedenrode maar vooral uit Someren. De meisjes bezoeken gedeeltelijk de zusterssscholen in Stratum, in Eindhoven of in Nunen.

Nunen, Gerwen en Nederwetten

Den **16 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Eindhoven over Tongelre naar Nunen, en later langs denzelfden weg terug naar Eindhoven. Omtrent den weg Helmond, Mierlo, Stiphout-Gerwen vernam ik, dat er, behalve de f. 10.000 van Stiphout nog ± f. 4.200 noodig was. Nunen besloot f. 1.000 te geven, als de weg komt langs de kerk te Gerwen, en f. 1.750, wanneer de aansluiting komt door Alvershool naar Langelaar.

Op het kasteel Soeterbeek woont nog eene oude juffrouw Smits; daarnaast ligt het kasteel Eckart, onlangs met ± 20 H.A. land aangekocht door Gedeputeerde Smits. Mevrouw Smits van Eckart woont op "het Hof" een door haar man gebouwd buiten onder Tongelre.

Gemeente had eertijds vele eigendommen; heide en broekgronden; men verkocht die om aan geld te komen voor den provincialen weg Lieshout-Stratum (omstreeks 1870). Voor 15 jaren is men begonnen op de overige eigendommen (broekgronden) in het groot canada's te planten; aanvankelijk wel 1.000 's jaars; later, en zoo ook nu nog 400 's jaars. Als men niet te vroeg begint te hakken – als men het nog 15 tot 20 jaren laat groeien – dan wordt de gemeente rijk; men moet echter zijn tijd afwachten. Er zijn nog genoeg broekgronden over, om nog gedurende ± 20 jaren jaarlijks een 400 canada's te planten. Boomen staan op 6 à 7 Meter; onder de boomen staat elzen schaarhout. Het jonge plantsoen zoowel boomen als elshout wordt in de gemeente gebracht.

Toen men indertijd begon met boomen te planten in het broek, toen foeterde de Pastoor van Nederwetten daar geweldig tegen; dat was geld verknoeien en anders niet. Nu de jonge aanplant goed groeit, en belooft op den duur eene buitengewone waarde te zullen verkrijgen, nu wil diezelfde pastoor de gemeentebezittingen verdeeld zien tusschen de verschillende kerkdorpen; dan zou Nederwetten belangrijk profiteren.

Voor het dorp Nunen zitten 3 raadsleden; voor Vaarle 1; voor Gerwen 2, onder wie 1 wethouder; voor Nederwetten één raadslid. Dr. Raupp betaalt uit eigen fondsen eene

vroedvrouw; zoo wel doctor als vroedvrouw werden buitengewoon geprezen. Vele zieken uit andere gemeenten komen hem consulteren; bij uitzondering behandelt hij wel eens een zieke te Lieshout, Son, of Woensel.

Veldwachter Anton Pijs was 6 jr marechaussee; werd toen 2de veldwachter in Oirschot op f. 250, en kwam voor een jr hier. Hij heeft veel dienstijver, is geheel drankvrij; ik beval zijne finantieele belangen warm bij B. en W. aan; hij heeft slechts f. 350,- tractement.

In heel Nunen zijn geen 25 handwevers meer; het wordt door de jongeren niet meer geleerd. Er gaan niet meer dan 15 personen op fabrieken buiten de gemeente werken; Nunen ligt te ver van Eindhoven; somtijds vertrekt wel een heel huishouden naar eene fabrieksplaats; dientengevolge verminderde het zielental eenigszins. Op de gebreide stoffenfabriek van v. Brunschot werken ongehuwde meisjes van 13-20 jr en verdienen van f. 2,50 – f. 4,- al naar vingervlugheid.

Verzekerd tegen brand bij den Boerenbond. Kunstmest wordt weinig gebruikt; op het Eeneind zijn twee groote beerputten; particuliere onderneming; beer per spoor aangevoerd uit Utrecht, en in het klein weer verkocht; men werkt de beer door de mesthoop. Er wordt veel melk in natura naar Eindhoven gebracht; zeker 1.000 L. daags; een particuliere fabriek neemt ± 500 L. daags. Verder zijn er coöperatieve fabrieken te Nunen met 40, te Gerwen met 180 en te Nederwetten met 50 koeien. Men mest ook nog veel kalveren. In den kalverhandel worden – sinds het optreden van den Boerenbond – de boeren niet meer genegerd door de Joden; vroeger was dat soms ergerlijk.

Er wonen in Nunen ± 100 Protestanten; dominee Scholten moet een zeer meegaand mensch zijn. Ik nam van B. en W. een zeer gunstigen indruk mede, vooral van den burgemeester.

Maarheeze

Den **17 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Eindhoven over Geldrop, Heeze en Leende naar Maarheeze. Vervolgens naar Soerendonk en Budel; en daarna langs denzelfden weg terug. Ik verneem bittere klachten over den invloed van de fabriek te Budel op de arbeiders in Maarheeze. Er heerscht nu gebrek aan werkvolk in de gemeente. Het dagloon 's winters f. 0,40, 's zomers f. 0,70 met de kost. Er zijn geen arbeiders meer te krijgen. De loonen van de knechts en meiden zijn hoog; maar men mag niet de minste aanmerking maken, of de knechts loopen weg, en gaan naar "de heide" = de fabriek te Budel, waar men altijd volk te kort komt, en dus zeker wordt aangenomen.

Het werk van den knecht, en dat van de meid is streng afgebakend: bijv. de knecht moet de aardappels uitsteken, de meid moet ze rapen. Zou een boer aan den knecht vragen om mede aardappels te rapen, dan loopt de knecht uit zijn dienst weg. De Heeren gaan dan werken te Budel (2 uur afstand) en rijden op een fiets heen en weer. De menschen hebben in Budel afmattend werk; ze staan er voor de heete ovens, doch werken niet lang, nl. van 6 tot 11 uur; ze verdienen dan 2 frcs. De boeren betalen beter; maar het werk op de boerderij duurt langer; en de knecht heeft minder vrijheid. Zij, die naar Budel gaan werken, komen onderweg langs vele kroegen, en leeren allen drinken.

Bij eene verkiezing voor een lid van den raad in October 1901 werd Guns, een zoon van een vroegeren veldwachter in Maarheeze, tot lid van den Raad gekozen. Die Guns maakte fortuin in Amsterdam, naar de kwade wereld zegt, met een slecht befaamd huis in de Nes. Hij schijnt zijn fortuin weer verloren te hebben; althans in April 1902 verhuurde hij zijne woning, zijn jachtterrein enz. dat hij in Maarheeze had, en ging weer terug naar Amsterdam.

Men is zeer tevreden over den veldwachter van Gils; hij is geheel drankvrij en een goed politiemann. Men vreest, dat hij spoedig zal benoemd worden tot rijksveldwachter. Men weet geen reden voor het feit, dat er op de openbare school 33 jongens zijn en 20 meisjes. Voor zoverre men kan nagaan, zijn er geene meisjes op de eene of andere zustersschool.

Soerendonk, Sterksel en Gastel

Den **17 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Eindhoven over Geldrop, Heeze, Leende en Maarheeze naar Soerendonk; vandaar naar Budel; en vervolgens langs denzelfden weg terug. Ik verleende audiëntie aan De Laat, een molenaar die gaarne brievegaarder werd; ik

verwees hem naar den Inspecteur der Posterijen te Roermond; en aan W.H. Groenen, een zoon van den wethouder, die mij kwam mededeelen, dat zijn 83-jarige vader doof was, en van den Raad af wilde; aan hem gezegd, dat zijn vader dan zijn ontslag moest nemen, en schriftelijk inzenden. Groenen had nog allerlei grieven tegen het gemeentebestuur over de wijze, waarop de gemeente-eigendommen geëxploiteerd werden; hem geantwoord, dat, als er een andere werkzame wethouder kwam er van zelf - wanneer dat noodig mocht zijn - eene andere richting kan worden uitgegaan met het beheer der gemeentebezittingen.

Sterksel komt 4 Juni 1902 onder den hamer; het is 1639 H.A. groot; er staan 16 boerderijen, met vervallen wooningen. Er is eene villa, kasteel zeggen de boeren van Sterksel, in waarheid een boerenhuis met stroo gedekt. Pastoor Van den Biggelaar leeft nog, en is, niettegenstaande zijne 88 jaren, nog steeds vol ijver; sinds een half jaar is er een assistent. De ontvanger heeft tegenwoordig voldoende kasgeld; jaarwedden enz. kunnen steeds op tijd betaald worden. Men vervloekt de fabriek te Budel; die is de ondergang van Soerendonk; er zijn thans nog slechts 6 boeren die 4 koeien hebben. De boerenzoons gaan liever op de "heide" fabriek te Budel werken; men legt zich niet meer op de boerderij toe; het land wordt verwaarloosd; de boerderijen vervallen. De menschen verliezen hun eenvoud; ze leeren drinken en uithuizig zijn. Door die fabriek lijden de boeren dus veel; den arbeiders gaat het vrij wel, zoolang ze te Budel werken kunnen.

Behalve Sterksel, waar ± 100 menschen wonen, heeft Soerendonk nog een gehucht, Gastel genaamd, met ± 300 menschen. Het ligt kort bij Budel; de meisjes gaan naar het liefdehuis te Budel ter school; kerkelijk behoort Gastel onder Budel. De eigendommen van Soerendonk liggen allen in de gemeente. Op sommige plaatsen, o.a. midden in het dorp, goede eikenboomen. Verder nog al dennenbosschen, waaronder enkel bepaald goede bosschen. Wordt een uitgerooid dennenbosch weer tot dennenbosch aangelegd, dan gaat de mast niet goed meer. De grond wordt voor den aanleg der bosschen niet bewerkt; dan groeit er heelemaal niets. Er zit geen flens in den grond; wel leem; en op die leem groeien de dennen uitstekend.

De visscherij in het Goor is verpacht, en levert nogal wat op; ook van de jacht maakt de gemeente veel geld. Die moet nu weer verpacht worden; dank de concurrentie van Antwerpsche heeren hoopt men nog hooger prijzen te bedingen. Als er een beest sterft, wordt het op een kar geladen en naar Geldrop vervoerd en vindt het daar zijn weg naar de afnemers. De kapelaan van Maarheeze is rector van Sterksel, en komt daar 's Zondags de mis lezen in de door Pompen gebouwde kerk.

De geneeskundige practijk wordt waargenomen door Dr. Feijen uit Hamont, tevens burgemeester van die gemeente; de verlossingen worden verricht door de vroedvrouw uit Budel, zij geniet daarvoor vanwege Soerendonk f. 100,- ; zij rekent dan f. 2,50 - f. 3,- voor iedere verlossing. Er is nog geen veldwachter; men had mij bedrogen, door de vermeerdering van tractement van den veldwachter (van f. 150 - f. 225) slechts in naam te voteren, en dat bedrag in werkelijkheid toe te leggen aan den gemeentebode. De veldwachter teekende echter op de bevelschriften van betaling voor voldaan!! Door een klacht deswege aan mij door den betrokken veldwachter kwam de knoeierij aan het licht. Ik wijt het aan secretaris Damen. Pompen heeft op Sterksel eene stroohulzenfabriek, onder directie van Deelen, een broer van het raadslid voor Sterksel. De daar zo noodige mest wordt alzoo aan den grond onttrokken.

Budel

Den **17 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente; ik reed van Eindhoven over Geldrop, Heeze, Leende, Maarheeze en Soerendonk, en later langs denzelfden weg terug. Audientie verleend aan Dominee Edling, die sinds 3 jaren te Budel is, en daar eene kudde van 30 Protestanten heeft. B. en W. deelen mij mede, dat de winkels in Budel niet veel profiteeren van de zinkfabriek; aan de fabriek - in de cantine - kan men letterlijk alles koopen; wat daar niet gekocht wordt, haalt men uit Hamont.

Als het verblijf voor ongetrouwen op de fabriek nog moest gebouwd worden, dan kwam het niet meer; de menschen willen er niet in. Terwijl er ruimte is voor 200 menschen, zijn er geen 50 in; de open ruimte is nu ingenomen door getrouwen arbeiders. Er zijn thans een 50-tal woningen gebouwd voor getrouwen. Er komt thans geen priester meer uit Weert; de rector van de cantine

doet Zondags vroeg (om 6 uur) eene H. Mis in een van de lokalen van de fabriek, de late H. Mis, benevens de diensten in de week worden door hem gedaan in de kapel aan de cantine.

De fabriek werkt even druk als vroeger, maar maakt slechte zaken; in 1901 kon geen dividend worden uitgekeerd; het zink is zoo goedkoop, terwijl de steenkolen, van welke men er zoo schrikkelijk veel noodig heeft, zeer duur waren. De fabrieken in Rusland zijn stopgezet; naar het heet, omdat er geen werkvolk te krijgen is. De gebroeders Dor zijn thans voortdurend hier; een neef, ook een Dor, een ingenieur, kwam nog hier als onderdirecteur van de fabriek.

De zinkfabriek werkt niet gunstig op den algemeenen toestand van Budel; men trouwt er, als er maar een kamertje open is. Op den duur moet er veel armoede komen. Dat ondervond het armbestuur nu reeds; het heeft een tekort van f. 300,- en zal voor het eerst bij de gemeente moeten komen om eene subsidie.

Het jachtveld te Budel is niet veel waard; er wordt veel gestroopt, vooral door de zinkwerkers, die van 6-11 uur werken (de arbeiders van de kleine manoeuvres). De jacht brengt dan ook niet veel op. Budel heeft 8 H.A. vloeiveiden op de grens van Soerendonk en Budel; die gaan zeer goed; in 1902 werden ze in 110 perceeltjes verhuurd; de menschen voeren de eerste snede groen, en hooien de tweede en de derde snede; een en ander bracht in 1902 f. 849 op, en kostte der gemeente ± f. 160 aan kunstmest. De gemeente heeft dit jaar nog weer 2 H.A. tot vloeiveide aangelegd; dat kost per H.A. ruim f. 300.

Het grenskantoor is sinds Februari betrokken; de gemeente krijgt 6% van f. 5.000; de stichtingskosten beloopten ± f. 500 meer; ook daarvan hoopt men nog 6% te krijgen. Er was vroeger eene harmonie in Budel; toen die te niet ging, richtten anderen er eene op; toen werden de leden der eerste harmonie jaloersch, en begonnen ook weer. Beide gezelschappen worden gesteund; vandaar, dat er thans, door die twee harmonieën, twee partijen zijn in Budel.

Dr. Feyen uit Hamont, is gemeentedoctor. Met Maarheeze en Soerendonk samen heeft Budel eene vroedvrouw op een tractement van f. 500. Budel betaalt f. 335; Maarhees en Soerendonk samen f. 165. Politie is voldoende sterk: brigade marechaussee 4 man; gemeenteveldwachter Vonk, die er al 25 jr is; op de zinkfabriek zijn twee eigen onbezoldigde rijksveldwachters, een voor den dagdienst, en een als nachtwacht.

Er komen veel kinderen voor verminderd schoolgeld op school; kosteloos gaan er geene. Op de zinkfabriek is een eigen school van de onderneming met ± 40 kinderen en een hoofd der school, afkomstig uit Venray. Er zijn in Budel een 70-tal schoenmakers, die voor verschillende bazen tehuis werken, en een weekloon van f. 7 tot f. 9 verdienen. Gelukkig geen gedwongen winkelen. De ± 40 sigarenmakers werken op fabrieken te Hamont.

Werkendam

Den **26 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik liet mij weer aan het hotel van Andel in Gorinchem halen door een rijtuig van Sprengers uit Sleeuwijk. Ik voer over naar Sleeuwijk; reed vandaar naar Werkendam, vervolgens terug naar Woudrichem en naar Rijswijk, om daarna via het veer te Sleeuwijk terug te keeren naar Gorinchem. Van hotel te Gorinchem met overvaart te Sleeuwijk neemt de reis naar Werkendam een klein uur. Zoowel Sleeuwijk als Werkendam waren gevlagd.

De bevolking in Werkendam gaat vooruit in zielental; men trouwt er druk; ± 60% gedwongen huwelijken. De toestand der armenklasse is daar vrij wel; in de hoepmakerijen werken van September tot Mei ± 400 mannen. Van de hulp van vrouwen of kinderen wordt geen gebruik gemaakt. Dat werk wordt verricht in de schuren. De vele grientbazen hebben hun grienthout zoowel binnen als buiten de gemeente; in de waarden is 's zomers ook nogal werk, omdat ze tweemaal 's jaars moeten worden schoongemaakt; daarvoor wordt van f. 3 tot f. 6 per H.A. betaald. Naarmate het hout ouder is, groeit er minder vuil in. Dat schoonmaken is een vreeselijk warm werk; het wordt ook weer uitsluitend verricht door mannen. Het 4-jarig grienthout doet thans van f. 100 tot f. 350 de H.A. al naar gelang van de qualiteit. Het grienthout heeft geen hinder van kwelwater, behalve 's zomers, als het warm weer is, dan is het zeer schadelijk. In het najaar werkt er veel volk op de suikerfabriek van Binsveld, Meeus, Laan en Co; ook van buiten de gemeente. Dan komen er vooral veel menschen uit Made en Drimmelen; deze komen Maandags met een eigen bootje, en vertrekken des Zaterdagavond op dezelfde manier. Ze

logeeren dan in keeten op de fabriek; ook de zoogenaamde peemeiden doen dat. Veel kwaad op moreel gebied zou dat niet stichten, omdat de menschen te moe gewerkt zijn, en de peemeiden altijd met 4 of 5 bij elkaar liggen.

Veel volk gaat buiten de gemeente werken; sommigen in Duitschland; maar de meesten op rivierwerken (kribben enz.) in het binnenland, of in het buitenland, vooral in België, Frankrijk en Spanje. De menschen kennen dat werk van huis uit. De huishuur van eene gewone arbeiderswoning loopt van f. 1 tot f. 1,25. Daarvoor hebben de menschen één vertrek met 2 bedsteden, waartusschen een kast; en een bijkeukentje, waar ze des zomers huizen om het woonvertrek koel te houden.

Er zijn drie partijen in Werkendam: de antirevolutionairen richting Kuypers; de Christelijk Historischen, richting De Visser, en de liberalen (een klein kuddeke). De antirevolutionairen zijn, wanneer ze alle zeilen bijzetten, de baas; de Christelijk Historischen gaan bij verkiezingen, althans bij gemeenteraadsverkiezingen, meestal met de liberalen samen. Dan wegen de beide partijen vrij wel tegen elkaar op. Er zijn in Werkendam twee fanfarekorpsen en eene zangvereeniging; niet, omdat er zooveel aan muziek wordt gedaan, maar omdat er twee partijen zijn. Op de school in den Biesbosch gaan 15 jongens en 15 meisjes.

Audientie verleend aan den burgemeester van Sleeuwijk, Baron Mulert; deze kwam mijn steun vragen om aannemelijke voorwaarden te krijgen voor zijne ingezetenen bij aansluiting aan de waterleiding te Werkendam. Daarna aan den postdirecteur Jochems, die steun vroeg om te verkrijgen, dat de booten van Fop Smit zóó tijdig uit Dordt zouden varen, dat zijn kinderen tijdig de scholen te Gorinchem zouden kunnen bereiken. Die kinderen moeten nu een uur ver loopen, en te Sleeuwijk overvaren, omdat ze, met de boot van Smit varende, een kwartier te laat op school kwamen. Hem verwezen naar B. en W.

Einde October hoopt men de waterleiding in exploitatie te brengen. Met de gasfabriek wil het nog niet vlotten. Wat de waterleiding betreft, heb ik nog een woord gesproken om billijke voorwaarden te verkrijgen voor eene aansluiting van perceelen onder De Werken. Over den gemeentedoctor, Bressler, is men zeer tevreden; sinds eenigen tijd heeft men ook eene vroedvrouw, voor f. 150, de weduwe van een onderwijzer, die vroeger vroedvrouw is geweest. Er was in der tijd eene kermis in Werkendam; omstreeks 1879 kwamen er pokken; deswege ging de kermis niet door; daardoor opstand in Werkendam, die met geweld onderdrukt moest worden. De kermis is wel niet formeel afgeschaft, maar sinds 1879 is er geen kermis meer geweest.

Voor huur van de aanlegplaats te Werkendam betaalde eertijds Fop Smit f. 1.200 's jaars aan A.B. van Tienhoven; sinds heeft het Rijk eene aanlegplaats gemaakt, waarvoor Smit f. 50 huur aan het Rijk moet vergoeden. Op het voorbeeld van Rotterdam heeft de burgemeester voor de bevolkingsregisters het persoonskaartenstelsel ingevoerd; naar mijn weten eenig in Noord Brabant. Het ziet er zeer goed uit. Het kroondomein heeft vele bezittingen onder Werkendam; o.a. tien boerenstellingen, ieder van 70-80 H.A.

Woudrichem

Den **26 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente; ik reed van Gorinchem via het veer te Sleeuwijk naar Werkendam; vervolgens naar Woudrichem; daarna naar Rijswijk; en eindelijk via Sleeuwijk terug naar Gorinchem. Woudrichem heeft vischrecht aan den zuiderwal van de Merwede, vanaf de grens van Werkendam, tot aan de Schelluiner sloot; over de heele rivier de Merwede vanaf de oude Linge-uitwatering tot voorbij het fort Loevestein; en op de Maas over de volle breedte, tot aan de grens van Veen en Andel. De Kat van Hardinxveld heeft vischrecht in de Merwede vanaf Hardinxveld tot aan de Schelluinersloot, langs de Noordzijde van de rivier. Gorinchem heeft het vischrecht over de volle breedte van de rivier, vanaf de Schelluinersloot (die aan den Noorderwal ligt), tot aan de oude monding van de Linge.

Op mijne audientie verschenen weer Tankens en Wierix, het Dagelijksch bestuur van de Woudrichemsche visschers; zij kwamen weer klagen over eventueele schade door de afdamming van de Maas te Andel; ik heb hen gezegd, dat ik daaraan natuurlijk niets kon doen, maar dat ze trouw hun 6% vroom, en hun 2½% voor de andere visch moeten betalen, opdat later uit de gemeenterekeningen kon blijken, welke schade ze leden; dan konden G.S. wellicht te hunnen

bate zich tot de Regeering wenden (Ik had van B. en W. gehoord, dat ze de 2½% heelemaal niet betaalden, en profiteerde dus van de gelegenheid, om in het belang van de gemeentekas te spreken).

Notaris Van de Wall klaagde, dat hij niet bestaan kon; hem geraden te trachten verplaatsing te verkrijgen. De Kapitein-magazijnmeester Kanneman kwam zijne opwachting maken; ik had hem vroeger reeds als kapitein van de artillerie in Willemstad ontmoet. Zestien arme menschen kwamen zich beklagen, dat ze gedwongen werden om schoolgeld te betalen; ze meenden, daartoe niet gedwongen te kunnen worden, omdat ze 6% vroom betaalden, en dus reeds zooveel aan de gemeentekas bijdroegen; hen uit den droom geholpen, en gezegd dat vroom en schoolgeld niets met elkander hadden te maken; dat het criterium omtrent schoolgeldheffing voor B. en W. bestond in de gegoedheid van ieder individu.

Van de Wiel vroeg om eene machtiging tot het schieten van schadelijk gedierte; hem gezegd, dat hij daartoe zich van het najaar schriftelijk tot mij moest wenden. B. en W. deelden mij mede, dat vroom moet betaald worden, nl 6% van zalm, elft en steur, en 2½% van de rest; de 6% komt vrijwel binnen; maar de betaling van de 2½% blijft achterwege. De vischvangst gaat achteruit; in 1898 bracht de 6% vroom f. 2.500 op; in 1901 f. 1.400; in 1902 hoopt men aan f. 2.000 te komen. De toestand van de gemeentekas was dientengevolge zeer berooid.

Voor zooverre de visschers betreft, komen er slechts gedwongen huwelijken voor; bij de boeren en boerenarbeiders komt ook wel eens een niet-gedwongen huwelijk voor. Vrouwen trouwen op zeer jeugdigen leeftijd; eene vrouw van 40 jr is dikwijl reeds grootmoeder; een ongehuwde vrouw van 25 jr een uitzondering. Een meisje, dat zwanger is, wordt geregeld getrouwd; in geen 5 jr was er eene onwettige geboorte geweest.

Bevolking gaat in zielental sterk vooruit; de visschers gebruiken zeer veel sterken drank. W. van Herwijnen, de stiefzoon van Gulden, had het in 1901 tot wethouder gebracht; hij ging toen over den kop en nam als raadslid zijn ontslag; hij woont nu niet meer in de gemeente, al heeft hij zijn verhuisbiljet nog niet opgevraagd.

Verhagen. Was van 1884 tot 1892 openbaar onderwijzer in Hardinxveld. Daarna onderwijzer aan de Christelijke school te Rijsoord, gemeente Ridderkerk; toen te Giessendam, te Leerdam, te Zalt Bommel, Talitha Cumi (Zetten), en Hemmen. Was in Zalt Bommel en Hemmen waarnemend hoofd; overigens waarnemend onderwijzer. Tot September 1903 te Hemmen werd in October 1903 burgemeester van Woudrichem. Was van 1901 tot 1903 lid van den Raad te Hardinxveld. In dienst plaats vond ik nu den postdirecteur Kole als wethouder. Hij maakt een aangename indruk.

De gemeenteveldwachter heeft zich gebeterd; de burgemeester klaagt niet meer over hem. Twee scholen, één in het dorp, waarvoor juist eene Rijkssubsidie van f. 10.000 is verleend, en één te Oudendijk. De toestand van de behoeftige klasse is treurig; het gaat den visschers niet voor den wind, en volgens den landbouwer Schaap, die in Oudendijk woont en de landbouwers vertegenwoordigt, gaat het den landbouwers (eigenlijk arbeiders) bitter slecht; hun aantal neemt toe; de grond blijft dezelfde; de grond wordt jaarlijks in kleine perceelen publiek verpacht; de menschen jagen de pacht prijzen tegen elkander op; verre boven de waarde. Hij wijt de schuld aan notaris Van der Calff uit Fijnaart, die vele goederen voor uitwonenden administreert. Notaris Van der Kalff schijnt weer in Woudrichem te willen komen wonen; sinds jaren had hij daar eene groote woning ledig staan. Hij is bezig, die nu te restaureeren.

Dr van Torenbergen had 4 kinderen uit zijn huwelijk met ? Tijdens zijn huwelijk verwekte hij een kind bij een meid; zijne vrouw stierf van verdriet. Hij huwde toen die meid, maar kon natuurlijk dat kind niet wettigen; zijne tweede vrouw kreeg nog een kind en stierf; daarop trouwde Van Torenbergen met zijne huishoudster; ook van haar heeft hij kinderen. Het moet ergerlijk zijn, zooals hij de opvoeding van zijne kinderen in de eerste plaats die van de kinderen uit het eerste huwelijk, verwaarloost. (Alzoo vernam ik ten huize van burgemeester Van Ouwerkerk te Rijswijk).

Een aardig buiten met nogal veel opgaand hout, vooral eikenhout, ligt op den weg naar Woudrichem even voorbij Sleeuwijk. Het zou in eigendom behooren aan den schilder Hanendoes, een zoon van een vroegeren dominee te Sleeuwijk; het ligt op eenigen afstand van den dijk, en heet, naar ik meen, het Kraaieveld. Bij mijn bezoek op 17 April 1906 aan

Woudrichem was men het hooge hout aan het kappen. Hanedoes was gestorven; men was bezig het buiten te sloopen.

Rijswijk

Den **26 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Gorinchem via het veer te Sleeuwijk naar Werkendam; daarna naar Woudrichem en vervolgens naar Rijswijk; om vervolgens via Sleeuwijk naar Gorinchem terug te keeren. Wethouder "in 't Veld" is nog steeds ziek; hij heeft kanker in zijn mond en zal het wel niet lang meer maken. Het moreel van de bevolking is maar zóó zóó; er trouwt bijna nooit een meisje, dat niet vooraf bezwangerd is; maar er blijft nooit een zwanger meisje zitten.

Rijswijk, met zijn prachtige Maasgronden, heeft een arme bevolking; op een 5- of 6-tal boeren na behoort alles tot de arbeidende klasse. De gronden behooren voor een groot gedeelte aan Mr. P. Scheers, en aan Tulleken, beiden te Nijmegen; verder aan andere uitwonende eigenaren, als v.d. Colff (uit Fijnaart), De Naeyer en Den Dekker (uit Andel). Gemeente behoeft niet heel veel wegen te onderhouden; met 100 M3 grint per jaar heeft men genoeg; f. 1,20 de M3 op de loswal; dan nog f. 0,40 voor oprijden op den weg.

De zoogen. paardenpaden voldoen best; de aanleg daarvan zal ± f. 1.\,60 de M1 kosten.

Gemeentedoctor is doctor Van Geytenbeek uit Woudrichem; maar die valt niet in de smaak, ook niet van de niet-betalenden. Men loopt naar Dr Van Torenbergen. Er was eertijds geene algemeene begraafplaats; toen de wet kwam, dat er overal eene zoodanige moest zijn, toen droeg de kerkelijke gemeente haar begraafplaats aan de gemeente over. Dat was goedkoop voor de kerkelijke gemeente, die zich op die wijze van het onderhoud ontlast zag. Ze kon dat gerust doen, omdat allen in Rijswijk van ééne kerkelijke kleur zijn: er is daar slechts één Roomsche huishouden (in Giessen en Andel zijn heel geen Roomschen).

De burgemeester deelde mij mede, dat de school te klein werd en vroeg mijn steun, om eene buitengewone Rijkssubsidie te verkrijgen bij den bouw van eene nieuwe school. Ik ging met hem naar het bestaande schoolgebouw, waarvan ik moet zeggen, dat het te klein is voor de 91 kinderen, die er in moeten, terwijl er geen ruimte is, dáár, buitendijks, om de localiteit te vergrooten door bijbouw van een lokaal. Op mijne audientie verscheen niemand.

De burgemeester wist het zoo te draaien, dat ik met hem naar zijne woning, "het Slot" moest. Zijne vrouw zat me daar op te wachten; poesmooi aangekleed; ik moest er een vleeschpastaetje gebruiken en een glas port drinken.

De Werken en Sleeuwijk

Den **27 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed eerst van Gorinchem naar Sleeuwijk; daarna langs de drie sluizen en Nieuwendijk naar Almkerk; vervolgens langs de Giessensche steeg naar Giessen; en vervolgens over Rijswijk en Woudrichem terug naar Sleeuwijk, vanwaar ik overvoer naar Gorinchem. Aan de pont werd ik ontvangen door den burgemeester met den secretaris; Klasens ging met laatstgenoemde naar het raadhuis, terwijl de burgemeester en ik weer eene kamer moesten betrekken in de herberg van Sprengers.

Ik begon daar met audientie te verleen aan 4 raadsleden; met hen besprak ik in de eerste plaats het ellendige raadhuis; men wilde – zoodra men wat door de schuld heen was – het raadhuis verbouwen (de burgemeester wil liever het raadhuis verkoopen en een geheel nieuw bouwen; maar dan krijgt men ruzie over de plaats, waar het staan zal); het tegenwoordige raadhuis is daar altijd geweest; oorspronkelijk had men in het huis eenige localiteit voor gemeentehuis gehuurd; in 1897 kocht men het huis met een vrij grooten tuin. Men zal steeds op den dijk moeten bouwen; zou men in den tuin, onder aan den dijk bouwen, dan zou men, ten gevolge van de kwel, een vochtig huis krijgen.

Vervolgens klaagden de raadsleden over het conflict met G.S. over de regeling van de onderwijzersjaarwedden. Ik raadde hen, om nógmaals de bezwaren grondig aan G.S. uiteen te zetten, en om, wanneer ze zich niet met de beslissing van G.S. konden vereenigen, de beslissing te onderwerpen aan het oordeel van de Kroon; G.S. zouden daarin niets verkeerd, of oneerbiedigs zien.

De raadsleden wonen vrijwel over de heele gemeente verspreid: te Kille (643 inwoners) woont Van der Stelt; te De Werken (974) Baasbank, en vacature Sigmond; te Sleeuwijk Kerkeind, waar burgemeester woont (546) Verhagen; te Sleeuwijk Hoekeind = om en bij het Raadhuis (481) van Kruchten en Van 't Sandt; te Dijk met Schans (235) wethouder Van Langen. Van Langen is van goede familie; zijn vader was kolonel; hij zelf was onderofficier verloor een oog, en werd fortificatie-opzichter, wat hij nog is; hij woont op het fort "de Schans"; hij is ongehuwd. De bevolking neemt sterk toe, vooral aan de Kille; de menschen gaan allen in den Biesbosch werken; ze hebben steeds het heele jaar door goed werk, behalve in het late voorjaar (in April en Mei). Op 50 huwelijken misschien 1 dat niet gedwongen is. Arbeiders trouwen jong; de boeren op lateren leeftijd. Er is te Sleeuwijk een Israelitisch kerkhof, al zijn er niet veel Joden. Het dient tevens voor lijken uit Werkendam, Dussen enz.; te Waalwijk hebben de Joden ook een kerkhof. Groote klachten over den afstand van het kantongerecht te Heusden, terwijl Gorinchem naast de deur ligt. Het laatste bootje van Heusden vertrekt des middags om één uur; dan is de zitting van het kantongerecht dikwijls nog niet afgelopen, en kunnen de menschen zien dat ze weer tehuis komen.

Eén veldwachter voor de heele gemeente; groote prul; dronk vroeger; nu niet meer; was vroeger polderbode; nu niet meer; kan er moeilijk uitgezet worden; heeft reeds 25 jaren dienst.

Huishouden van den gewezen wethouder Sigmond bestaat uit weduwe met 6 kinderen, van welke twee meisjes tehuis zijn, ééne gehuwd is met luitnt Couvee, en een met notaris Herwijnen te 's Hage, een broer van den voormaligen wethouder Herwijnen van Woudrichem. Twee zoons van wie er een steenbakker is te Driel, en een op een handelskantoor te Dordt is geplaatst. De arbeiders gaan veelal in Duitschland werken; ook gaan er velen met aannemers mede, werken op groote werken – zoowel in het binnen- als in het buitenland. De arbeiders in den Biesbosch werken daar van Maandag tot Zaterdag; wonen daar in keten; verdienen f. 6 á f. 7 's weeks, zonder kost. Boeren houden geen knechts; wel meiden, die van f. 80 – f. 100 kosten. Eene visschersbevolking bestaat er niet; behalve enkele menschen uit De Werken, die in het Bergsche Veld gaan visschen en ... stroopen.

Kroondomein heeft in de Werken geen 10 H.A.; heeft veel gronden onder Dussen en Werkendam; wel 1.200 H.A.; elf groote boerderijen (van ± 70 H.A. elk), van welke er 10 onder Werkendam liggen, en 1 onder Dussen. Publieke verhuring is uitzondering; verlenging van onderhandsche pacht regel. Wijlen wethouder Sigmond zorgde voor de straatverlichting in De Werken en bekostigde die; nu hij overleden is, zal de gemeente daarvoor zorgen.

Almkerk en Uitwijk

Den **27 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Gorinchem over Sleeuwijk langs Driesluizen en Nieuwendijk naar Almkerk; vandaar over Giessen, Rijswijk, Woudrichem en Sleeuwijk naar Gorinchem terug. Aan de drie sluizen ging ik even uit mijn rijtuig, om de in aanbouw zijnde werken voor de uitwatering van de Almboezem enz. te zien, en werd ik daar rondgeleid door den ingenieur Schuller tot Peursum.

Het Raadhuis te Almkerk is boven een herberg; men heeft de bovenverdieping sinds langen tijd gehuurd, en die achter voor secretarie, vóór tot raadszaal ingericht; binnendoor bestaat er communicatie tusschen herberg en raadszaal; m.i. een zeer ongewenschte toestand, vooral bij geheime vergaderingen; alles is zeer gehoorig.

Toen in 1833 te Ulrum in Groningen de rechtzinnig Protestanten zich onder Scholten van de Nederduitsch Hervormde kerk afscheidden, sloeg in 1836 de beweging over naar Almkerk. Daar kreeg men toen ook Christelijk Gereformeerde Afscheidenen; en Nederduitsch Hervormden. De Doleerenden (Kuijper c.s.) vereenigden zich met de afscheidenen, en namen den naam aan van Gereformeerden.

In Almkerk hebben de Gereformeerden eene kerk aan de Voorsteeg, met ds. Bosch, eene kerk aan den Nieuwendijk, met ds. Goedbloed, eene kerk te Waardhuizen. De Nederduitsch Hervormden hebben eene kerk te Almkerk (dorp) met ds. Montijn (vroeger in Chaam), te Uitwijk met vacature. Finantieel zijn de Nederduitsch Hervormden de sterkste, want ze hebben een landstractement, de anderen niet. De Gereformeerde dominees moeten heelemaal door hunne parochianen onderhouden worden; zitten dientengevolge veelal onder den plak van hun

kerkeraad, en zijn daarom dikwijls wel te beklagen. Bij raadsverkiezingen speelt de kerkelijke kleur der candidaten een groote rol.

De menschen in Almkerk verdragen elkaar slecht; er zat vroeger zeer veel fortuin, en dat geld stak de menschen. Er zijn heel wat procedures gevoerd; daarvan bestaat nog veelal rancune. De grooten gaven dienaangaande het slechte voorbeeld; de mindere volgden. Zoo werd er eene groote procedure gevoerd over het testament van Juffrouw Van de Koppel, waarbij burgemeester Van de Koppel bevoordeeld werd; de familie Snoek procedeerde negen jaren lang tegen elkander; totdat notaris Van der Kaaden erin slaagde, die quaesties in der minne te beëindigen; Barend Snoek procedeerde tegen Willem de Jong over de effecten van den burgemeester Van de Koppel van Emmikhoven; De Jong zou een korenzak vol effecten van Van de Koppel zich ten onrechte hebben toegeëigend. Snoek verloor zijn proces; Verhaegen uit Heusden erfde ten slotte weer van Willem de Jong, en is er nu goed mede.

Op mijne audiëntie verscheen notaris Van der Kaaden, die overplaatsing wenschte, om de opvoeding van zijne kinderen. Daarna diens zwager Van der Straaten, candidaat-notaris te Almkerk; deze kwam eenvoudig zijne opwachting maken; ten slotte verscheen de gemeente-ontvanger De Leeuw, die eindelooze klachten had tegen den burgemeester, door wien hij noodeloos zou geplaagd worden.

De burgemeester, in tegenwoordigheid zijner wethouders deswege door mij ondervraagd, beweerde, dat De Leeuw groot ongelijk had, en dat De Leeuw kon gedaan krijgen wat hij van den burgemeester wenschte, wanneer hij het maar behoorlijk vroeg. Van de huwelijken zijn er minstens 70% gedwongen. De menschen werken veel buiten de gemeente: in den Biesbosch en in den Haarlemmermeerpolder. Loon gemiddeld f. 6. Naar Duitschland gaan er bijna geen meer. Vaste arbeiders bij de boeren zijn er het best aan toe; verdienen van f. 5 tot f. 5,50 met vrije woning en tuin, en aardappelland.

De woninghuur bedraagt van f. 0,75 tot f. 1,25 al naar gelang de plaats, waar de woning staat. De woningen aan den Nieuwendijk zijn het duurste, omdat ze dicht bij den Biesbosch liggen. Vroeger werkte de vrouwen veel op het veld; thans bijna niet meer, behalve bij het aardappel rooien en in den bietentijd.

De gemeentegeneesheer dr. Overbosch heeft van gemeente f. 500 plus vrije woning; wordt ook nog gesalarieerd door de verschillende diaconieën; is sinds 1895 in gemeente. Men is zeer over hem tevreden. Burgemeester ligt met hem overhoop. Geen vroedvrouw.

De Almsluis (Verlaatsche sluis) verkeert in deplorabelen toestand; zou volgens B. en W. in onderhoud zijn bij de provincie; volgens den provincialen waterstaat is zulks echter niet het geval. Reeds meermalen werd herstel aan de provincie gevraagd, en aanvraag afgewezen. Kerkelijk behoort de Kille onder den Nieuwendijkschen gereformeerde gemeente; lijken van die gemeente (ook die van Kille) worden bijgezet op de algemeene begraafplaats. De Predikanten van de Gereformeerde Gemeente komen uit Kampen of van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Van de Staats Universiteiten komen er geene.

De vijf zoogenaamde sigarenfabrieken beteekenen niet veel; zijn niet veel meer, dan eigen werkers. Twee paardenmarkten, waarvan eene beroemde in October; die in Juni neemt af en beteekent niet veel meer.

Giessen

Den **27 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Gorinchem over Sleeuwijk naar Almkerk, en daarna langs den Giessenschen steeg naar Giessen, waarna ik via Rijswijk, Woudrichem en Sleeuwijk naar Gorinchem terugkeerde. In den Giessenschen Steeg stonden heel wat huizen op den berm van den weg; allemaal kleine huizen; sommigen van steen en hout, sommigen van riet en hout; alles zag er zeer armoedig uit.

B. en W. deelden mij mede, dat de Giessensche Steeg tot voor ± 30 jaren een kleiweg was, naar welken weinig of niet werd omgezien. Arme menschen sloegen dan op de kant van den weg een hutje op, dat later niet meer werd afgebroken. Vandaar al die kleine woningen. Om en bij het fort te Giessen mogen volgens een wet van '53 geen steenen woningen gebouwd worden; er zou zelfs geen boom mogen worden vervangen, zelfs geen dak hersteld, zonder vergunning van "oorlog".

Er worden in Giessen geen huwelijken gesloten, wanneer het geen “moeten” is. Er is geen vroedvrouw in Giessen; de vrouwen helpen elkaar; zit de boel niet goed, dan loopen ze naar den burgemeester, die een briefje geeft voor den doctor. Wordt de doctor zonder zoodanig briefje voor eene verlossing gehaald, dan rekent hij f. 2,50!

Giessen en Rijswijk hebben ieder eene kerk, een kerkeraad, een diaconie, een pastorie. De twee gemeenten hebben echter te samen slechts één dominee; beurtelings woont de eene dominee in Giessen, en zijn opvolger in Rijswijk. (Dit voor wat betreft de Hervormde kerk). Behalve de Hervormden vindt men in Giessen en Rijswijk ook Gereformeerden; deze hebben voor de twee gemeenten samen te Giessen eene kerk, en eene diaconie. Een dominee zijn ze niet rijk; ze worden bediend door een dominee uit den “ring”. Doleerenden (Kuyper) en Afscheidenen (Scholten) hebben zich vereenigd, en heeten nu Gereformeerden.

Giessen en Rijswijk hebben samen één veldwachter, die in Giessen woont; iedere gemeente betaalt aan hem f. 140. Sinds er een andere wachtmeester te Werkendam is gekomen, gaat alles goed, en is de burgemeester tevreden. Veel menschen gaan buiten de gemeente werken, vooral in den Biesbosch, waar zij telkens voor een week henen gaan en veelal op brood leven; maar ook gaan er velen in den Haarlemmermeerpolder werken.

Het hooi op de Maaswaarden wordt duur gemaakt door de boeren uit Almkerk, Babylonienbroek enz.; voor den handel wordt er geen hooi gekocht, het is allemaal hooi voor het melkvee. Het gras kost van f. 14 - f. 20 op stam; daarbij komt dan nog f. 6,- voor maaien en hooien. De Maaswaarden worden niet voorgeweid. Ze worden jaarlijks gehooid, en vervolgens nageweid; voor die toemaat wordt van f. 30 - f. 40 per H.A. besteed.

Op de algemeene begraafplaats worden kosteloos de lijken der armen begraven; op de bijzondere begraafplaats de lijken van betalenden. Armen en betalenden behooren tot hetzelfde kerkgenootschap, dat handig de kosten der algemeene begraafplaats aan de gemeente endosseerde.

Andel

Den **28 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente; ik voer van Gorinchem over naar Sleeuwijk; reed via Woudrichem, Rijswijk, Giessen naar Andel; vervolgens over Veen, Wijk Aalburg, Heusden, Oudheusden en Elshout naar Drunen, alwaar ik den trein naar Den Bosch nam. Wethouder Van Herwijnen is dood, en vervangen door De Fijter; wethouder Van Andel heeft kerkelijke standjes gehad, en is om die reden uit den Raad gegooid; als wethouder werd hij vervangen door Naayen, een zwager van Den Dekker.

In Andel, waar geen openbare school is, en waar, omdat de gemeente nogal bezittingen heeft, geen hoofdelijke omslag wordt geheven, zijn in den laatsten tijd nogal eenige gefortuneerden komen wonen: vooreerst Den Dekker, de hoogstaangeslagene (f. 740) te Almkerk; deze brak zijne boerenstelling aan den Nieuwendijk af en verhuisde naar Andel; hij moet thans abnormaal zijn, en in een gesticht voor zenuwlijders verpleegd worden. Vervolgens de Heer Gulden uit Woudrichem, 38 jr oud, sinds een dag of 14 gehuwd met een boerenmeisje uit Woudrichem (juffrouw Braun?); hij kocht zich eene boerenwoning, en wordt weer landbouwer.

Wethouder Naaijen is voorzitter van den Opendelschen polder; hij verlangt hard naar de opening van den Maasmond: tengevolge van de normaliseering van den Amer is (volgens hem) de waterstand op de Bleek met 12 c.M. verhoogd, en ondervinden alle polders daarvan in meerdere of mindere mate bezwaar; is de stoombemaling klaar, en kan de Maasmond open, dan kan het water op voldoende peil worden afgemalen.

Bij gemeenteraadsverkiezingen werd er in den laatsten tijd hard gewerkt; maar nooit, door het schenken van jenever of bier. Van Andel, die uit den raad werd gegooid, is zoo boos, dat hij niets meer van de bijzondere school wil weten, dat hij niet meer wil contribueeren, om die in stand te houden. Hij zendt thans zijne kinderen naar de openbare school te Veen.

De gemeente-eigendommen liggen allen binnendijks; voor een klein gedeelte onder Giessen; de rest ligt allemaal in de gemeente. Het is over het algemeen slecht land van f. 500 de H.A. In den laatsten winter heeft men zich groote uitgaven getroost door oude versleten grienden opnieuw aan te leggen; die grienden zijn zoogenaamd getweediept, d.i. twee steek diep omgewerkt, en de bovenste steek onder in den grond gewerkt; dat kost f. 450 per H.A. Men rekent, dat deze

bosschen 20 jaar kunnen duren. Zij worden het eerste jaar gesneden (banden); dan na drie jaar; en vervolgens telkens na 4 jaar. Het eerste jaar (banden) brengt nagenoeg niets op, althans niet de kosten van schoonhouden; het eerste jaar moet de grond met hakken schoon gemaakt en gelijk gewerkt worden; dat kost veel geld.

Het gewone onderhoud (schoon houden) komt jaarlijks op f. 9,- te staan, terwijl grond-, polder- en dijklasten ± f. 12 per H.A. zal kosten. Daartegenover berekent men bij normale houtprijzen eene gemiddelde jaarlijksche opbrengst van f. 100. Het grienthout wordt in Andel niet verwerkt; het gaat naar grientbazen te Werkendam enz. Het groote verkeer van Andel is met Gorinchem; dat is "de stad"; slechts een enkele komt op de Bossche markt.

Het vervoer gaat per boot: drie ondernemingen, nl. Fop Smit, die tot Heusden vaart, Piet Smit, die tot Den Bosch vaart, en Van der Schuyt uit 's Bosch, die naar Rotterdam v.v. vaart. Met Gorinchemse markt (maandags) vaart er nog eene extra boot. Tengevolge van de concurrentie zijn de vrachtprijzen zeer laag gesteld: f. 0,25 1ste. klasse tot Gorinchem. Er zijn twee aanlegplaatsen voor booten; beiden worden zeer goed bediend; de eene is aan de Rib (Beneden Andel); de andere aan de Zwaan, te Opendel.

Sinds 1885 is er in de openbare school geen onderwijs meer gegeven; de bijzondere school werd gesticht ná de onderwijswet Kappeyne. Er is geen burgerlijk armbestuur in Andel; van gemeentewege zijn een pr oude vrouwen besteed; de armenverzorging kost jaarlijks aan de gemeente geen f. 250. De diaconiën hebben geen eigen fondsen; moeten collecteeren om een beetje te kunnen bedeelen.

Riet is grof van blad; het mooie fijne dekriet komt van lager uit, vooral van uit den Biesbosch. Er wordt veel fruit geteeld in Andel; de Gorinchemsche markt is spoedig overvoerd; daarom zendt men zijn fruit in halve-mudsmanden naar de markt te Rotterdam; daar trekt Engeland; op die manier (met den beurtschipper) zendt men peren, appels, pruimen en aardappelen.

Men trouwt in den regel niet, voordat het "moet". De jonge echtgenooten blijven dan dikwijls bij hunne respectieve ouders wonen, omdat het hun niet mogelijk is, eene woning te bekomen. De geneeskundige armenpraktijk (ook de verloskundige) is toevertrouwd aan Dr Geytenbeek te Woudrichem.

Veen

Den **28 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente; ik reed van Gorinchem over het veer te Sleeuwijk via Woudrichem, Rijswijk, Giessen en Andel naar Veen; vandaar naar Wijk en vervolgens over Heusden enz. naar Drunen, alwaar ik den trein naar Den Bosch nam.

Veen gaat hard achteruit; het bestuur heeft veel moeite om de twee einden van het jaar aan elkander te knopen. Veel uitwonende eigenaren; er gaan nog steeds menschen weg; daar komen er geen bij; ten slotte blijven alleen de arbeiders over. Zóó stierf bijv. de oude Blankers, die alleen 1/3 van den hoofd. omslag betaalde; hij had slechts één kind, een meisje, gehuwd met den Heer Bax te Oosterbeek.

De wethouder Blankers denkt er ook nog steeds over om heen te gaan; zijne schoonmoeder is nu overleden, maar zijn vrouw wil Veen niet uit. Hij leed vóór enkele jaren aan bloedvergiftiging en geniet sinds eene slechte gezondheid. Hij wordt geschat op ± een ton, en heeft geen kinderen; hij moet ± f. 350 betalen in den hoofd. omslag.

De familie Thooft is originair uit Veen; daar bleef slechts over de ongehuwde gemeentesecretaris, een man van ± 70 jaar, een zeer ontwikkeld braaf man; zijne halve broers en zusters trokken weg: 2 zusters en 1 broer zijn ongehuwd en wonen samen op eene hoeve in de Haarlemmermeerpolder; een andere halve broer is gehuwd en woont eveneens in de Haarlemmermeer op eene hoeve; hij was een tijdlang afgevaardigde ter 2de Kamer voor de Haarlemmermeer. De raadsheer in Arnhem, eveneens een halve broer, zat een tijd lang in de Tweede Kamer voor Middelburg, en is nu Eerste Kamerlid voor Gelderland. Heeft nog belangen in Veen, en komt dientengevolge af en toe nog eens even in Veen. Hij heeft daar o.a. een grooten boomgaard aangelegd.

De burgemeester van Heusden heeft mooie gronden onder Veen liggen; hij is voor 5/6 eigenaar van een uiterwaard van ± 30 H.A.

Te water heeft Veen voldoende gemeenschap: Top Smit vaart dagelijks Rotterdam v.v.; Piet Smit Rotterdam-'s Bosch v.v.; v.d. Schuyt vaart 's winters éénmaal, en 's zomers 2 maal daags Rotterdam-'s Bosch v.v. De reis van 's Bosch tot Veen duurt 1 ½ à 2 uur; retour Gorinchem kost f. 0,50, een dito naar den Bosch f. 0,60.

Als de menschen naar stad gaan, dan gaan ze naar Gorinchem. Het Rijk heeft in de Maas eene uitstekende aanlegplaats gemaakt en verhuurde die voor 5 jr. tegen f. 300. Voor goederen en vee moet telkens betaald worden voor het gebruik der aanlegplaats; voor menschen is de prijs begrepen onder den prijs van de vervoerbiljetten. Behalve de Rijksaanlegplaats is er ook nog eene goede particuliere aanlegplaats.

Ten gevolge van de sluiting van Heerewaarden hebben de uiterwaarden onder Veen veel verloren; het Waalwater houdt veel meer slib dan daar ter plaatse het Maaswater. Hebben de uiterwaarden dientengevolge reeds in waarde geleden, - na de afsluiting van de Maas te Andel zullen ze niet meer onder water komen, en dus nog meer achteruitgaan. Men vreest echter, dat bij hevigen noordwester wind de uiterwaarden nog onder water zullen schieten en dan met brak of zilt water; zou dat werkelijk ooit gebeuren, dan was de schade onberekenbaar.

Tegenover deze nadeelen staat het voordeel, dat het binnenland bemalen en het water daar op peil gehouden kan worden, tengevolge van de bemalingswerktuigen aan de drie sluizen te Nieuwendijk; men zal daar dus geen last meer hebben van kwelwater.

Mocht - om welke reden dan ook - slechts gedurende de wintermaanden het binnenland niet boven water blijven, dan zou de schade zeer groot zijn; niet alleen door de schade aan de wintervruchten, maar vooral, doordat het land voor de zomervruchten minder bekwaam zou zijn. Ook op het weiland binnendijks achtte men water in den winter zeer nadeelig. Het weiland binnendijks wordt geweid; hooien is uitzondering. Wordt het een enkele maal gehooid, dan wordt het tevoren extra gemest; anders komt er nooit mest op.

De meeste huwelijken worden gesloten, omdat het "moet".

De gemeente onderhoudt den grintweg op den Hoogen Maasdijk; de grint moet van de Waal komen; de maasgrint is daar ter plaatse reeds veel te fijn, en niet veel anders meer dan grof zand.

Wanneer er veel fruit gegroeid is, vinden kinderen en vrouwen nogal werk in de fruitdrogerijen; voor het schillen van een H.L. peren wordt f. 0,25 betaald. Er zijn drogerijen, waar 4.000 H.L. peren gedroogd worden. De peren, daarvoor gebezigd, worden Eysbouten genaamd.

Behalve de Nederl. Hervormde gemeente met een dito predikant, vindt men te Veen ook Gereformeerden. Deze hebben zich met de Gereformeerden uit Aalst (Gld.) vereenigd tot eene kerkelijke gemeente, met een eigen kerkgebouw te Aalst, en een eigen predikant.

Wijk en Aalburg

Den **28 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van Gorinchem via het veer te Sleeuwijk, Woudrichem, Rijswijk, Groessen, Andel en Veen naar Wijk; en vandaar over Aalburg en Heusden naar Drunen, alwaar ik den trein naar Den Bosch nam.

Raadhuis en veldwachterswoning zijn onder één dak; ééne kamer dient voor secretarie, raadskamer, kamer van den burgemeester enz. Men is bezig het raadhuis te herstellen; zoo werd juist het dak geheel vernieuwd; op zolder werd een afzonderlijk kamertje afgetimmerd, om eene behoorlijke bergplaats te verkrijgen voor het archief; dak was, volgens den burgemeester, nu zeer goed in orde.

Zoowel te Veen, als te Wijk en te Aalburg is eene Nederd. Hervormd kerkgebouw; daar zijn ook drie dominees. Gereformeerden zijn er hier niet dat naam heeft; bijna geen Roomschen; in Wijk heelemaal geen; in Aalburg één Roomsche huishouden; zoo ook in Veen slechts één huishouden.

In Aalburg zullen 600 menschen wonen; in Wijk 1.500. Twee raadsleden in Aalburg; burgemeester en twee wethouders in Wijk. Bij raadsverkiezingen wordt er nogal met drank gewerkt; dat dateert van de Ebquaestie. Daar wordt zóó gewerkt met verkiezingen, dat menschen, die naar de Rotterdamsche markt waren geweest, met rijtuigen van de boot te Woudrichem werden opgehaald, opdat ze toch zouden komen stemmen.

Ongeveer 20% gedwongen huwelijken; jongens laten hun meisje bijna nooit zitten; onwettige geboorten komen bijna nooit voor. Dikwijls kunnen de aldus gehuwden geen woning krijgen, en

moet het meisje bij haar ouders blijven wonen, en de jongen bij zijn ouders. Men huwt op jeugdigen leeftijd, de jongeman is zelden ouder dan 25 jr.; het meisje is gewoonlijk veel jonger. Audientie verleend aan H.Th. Schouten, een bakker uit Aalburg; deze beklagde zich, dat zijn jongentje niet naar de school te Wijk mocht, om Fransch en Duitsch te leeren, waarvoor op de school te Aalburg geen gelegenheid was.

De kinderen van den burgemeester, die in Wijk woont, mochten wel de school te Aalburg bezoeken (de burgemeester is een zwager van het schoolhoofd te Aalburg). Ik heb er den burgemeester op gewezen, dat hij in deze gelijkheid en billijkheid moest betrachten, en niet aan Schouten mocht verbieden, wat hij zelf deed.

Dominee Gobius Dusart kwam zijne opwachting maken en deelde mij mede, dat het toch zoo gelukkig was, dat Roza ontslagen was als veldwachter. Er was sinds veel meer orde op straat, en dat was er zoo noodig; de tegenwoordige veldwachter was een uitstekende man. Hij beklagde zich, dat de weg van Wijk naar Heusden, nà de opening van de nieuwe rivier, over de brug liep; dat was hoog, winderig, gevaarlijk voor kinderen enz. Ik kon hem geen hoop geven, dat daarin verandering zou gebracht worden.

Raadslid Van der Maaden deelde mij mede dat de bekende Amsterdamse weldoener, de Heer Jansen, ten behoeve van de armen van Veen, Wijk en Aalburg vóór drie jaar, door tusschenkomst van eene juffrouw Van Dam uit Den Bosch f. 13.000 had geschonken. Het moet dienen voor werkverschaffing; wordt er geld mede verdiend, dan moet Janssen op den duur zijn kapitaal terug; wordt het geld verloren, dan is het ook goed, en behoeft er niets teruggegeven te worden. Voor dat geld heeft v.d. Maaden eene groote mandenmakerij opgezet, waarin op dit oogenblik 75 menschen werken. Er wordt vooral gewerkt voor Engeland.

Ik moest over den dijk terugrijden, om het werkvolk te voldoen, dat voor mij eene eerepoort van manden had opgericht. Van der Maaden klaagde mij over verkeerde handelingen van eenige vermogende ingezetenen van Wijk, nl. van de familie Pulles, van de familie Vos, maar vooral van den gemeenteontvanger J. Bouman bij het beheer van den aan de ingezetenen van Wijk toebehoorenden uiterwaard. V.d. Maaden meende, dat deze vermogende ingezetenen zich op onrechtvaardige wijze jaarlijks met f. 7000 tot f. 8000 verrijkten, ten koste van de armen van Wijk. Ik heb van der Maaden verzocht, zijne mededeelingen schriftelijk bij mij te herhalen. Wethouder De Kok was afwezig; wethouder Van der Beek vervulde weer zijn zwijgende rol. Geen eigen doctor; men behelpt zich met den doctor uit Veen; den Heer Smitz. Zeer tevreden over veldwachter Leijnsma. Men zal hem wel niet houden; hij is pas gehuwd, en de jonge vrouw kan zich in Wijk niet schikken.

Veghel

Den **30 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik ging per spoor tot Veghel, alwaar ik een rijtuig vond van v.d. Rijdt uit Grave; ik reed vandaar naar Uden, alwaar ik ontbeet in "de Korenbeurs" bij de weduwe Terneuzen(?) waarop ik naar Zeeland ging; vervolgens via Mill naar Wanroij, om ten slotte te Mill weer den trein te nemen naar 's Bosch. Ik verleende audientie aan de weduwe J.F. Ouwerkerk-van Dijk, die mijn steun en voorspraak vroeg bij de Provinciale Staten, ten einde eene verhoogde toelage te verkrijgen als weduwe van een opzichter van den P.W.

Daarna Jhr. van Sasse van IJsselt, gewezen directeur van het postkantoor te Tilburg en vader van den burgemeester van Teteringen; hij kwam eenvoudig zijne opwachting maken. Mevrouw Van Sasse is eene freule De Kuijper, en was geboortig van Veghel; vandaar, dat het huishouden zich in die gemeente gevestigd heeft, toen Mijnheer gepensioneerd werd. Er zijn 5 kinderen: 2 zoons, nl. een candidaat-notaris en de burgemeester van Teteringen; 3 volwassen ongehuwde dochters zijn tehuis.

Van der Bult, opzichter van den P.W. kwam zijne opwachting maken en tevens dankzeggen, voor alles, wat in den laatsten tijd in het finantieel belang van de opzichters van den P.W. gedaan was. Ik vond aanvankelijk het geheele College van B. en W.; na mijn audientie kwam de Heer Völker niet terug; hij moest ergens eene vergadering bijwonen, en zat ik dus alleen met den burgemeester en den wethouder Manders te praten.

Van de 39 huwelijken in 1901 waren er minstens 3 “moeten”; het was in 1901 bijzonder erg geweest; gewoonlijk was de verhouding veel minder ongunstig. Er komen echter geregeld per jaar 1 á 2 onwettige geboorten voor. Van de 11 raadsleden wonen er 6 in Veghel zelf, 1 op Sijtaart, 1 op Eerde, 1 in Heide, 1 in Beukelaar, 1 in Ham.

Een van de raadsleden, de Heer Maussen is een lastige man; hij ruit het volk op tegen het Gemeentebestuur, tegen den Raad enz. Veghel is lang zoo'n vredig dorp niet meer als vroeger; en het zal er nog veel erger worden, wanneer deze burgemeester er niet meer zijn zal. Het doel van Maussen is om Wethouder, en – indien mogelijk – later burgemeester te worden. Maussen is afkomstig uit Nieuwen Hagen in Limburg; hij kwam vóór ongeveer 50 jaren voor het eerst vandaar in Veghel; hij reed toen met een hondskar om allerlei kleine koopwaren te venten; hij sliep nooit in een logement, daar had hij geen geld voor, maar in de schuren van de boeren. Later vestigde hij zich voorgoed in Veghel. Hij zal nu (in 1902) ongeveer 63 jr. oud zijn; hij is nu grossier in garen, band en knopen.

Sinds een jr. of acht is hij lid van den gemeenteraad; men was hem daar liever kwijt dan rijk; voor zeer korten tijd stelde hij nog eene motie van wantrouwen tegen B. en W. voor; voor die motie stemde hij tenslotte geheel alleen. In 1901 is hij als raadslid herkozen; dat zou zeker niet geschied zijn, als hij niet zóóveel tonnen bier aan de daders had gegeven; alle middelen waren hem destijds goed; vooral werkte hij veel met gemeene pamphletten; de fatsoenlijke menschen willen met hem sinds dien tijd niet meer te doen hebben. Hij was o.a. lid van een kegelclub; na die gemeene verkiezingsmanoeuvres namen alle leden van die club hun ontslag omdat ze met Maussen niet in dezelfde vereeniging wilden zitten. Maussen is gehuwd met eene juffrouw Duynstee uit Den Haag; ze behoort niet tot de rijke Duynstee's. Hij heeft geen kinderen. Zijn broer, Louis Maussen, die met hem de garen-en-bandzaak heeft, moet nóg lastiger zijn. Louis Maussen is gehuwd met Juffrouw Gerbrandts van sluis 4, eene Protestantse, die later Katholiek is geworden. Ze hebben 6 volwassen kinderen, 3 zoons en 3 dochters. Van de zoons zijn er 2 in de zaak, terwijl de derde in Cuijk woont en boomkwecker moet worden.

Ik droeg B. en W. op een onderzoek in te stellen naar de oorzaak van het feit, dat er in 1900 19 levenloos aangegeven kinderen waren, tegen 156 levenden. Voor het mogen hebben van eene verandak op gemeentegrond wordt f. 2,50 's jaars betaald; dat is dus eene recognitie, en wordt ten onrechte belasting genoemd. De hoofden der scholen zorgen voor het aanleggen van de kachels; zij leveren de brandstof. Een en ander is in eene overeenkomst met het gemeentebestuur geregeld; de verplichting werd niet bij de instructie opgelegd. Het oud archief schijnt heel netjes geordend te zijn; het is in eene afzonderlijke archiefkamer opgesteld. Om het stofschoon te houden, raadde ik aan, boven langs de planken banden van laken aan te brengen. De eigendommen van de gemeente beteekenen niet heel veel meer; de gemeente had vroeger veel broekgronden; die zijn echter voor en na geheel verkocht. Van de lage gronden maakten de koopers weiland; van de hooge bouwland. Gemeente bezit nog wat mastenbosschen, wellicht een 60 H.A.; in de laatste 20 jaren werd jaarlijks gemiddeld voor f. 1.000 mast verkocht; nu is er vooreerst niet veel meer te verkoopen. De uitgekapte bosschen worden steeds meer tot mastenbosschen aangelegd; ook de heide, welke Veghel nog heeft (± 50 H.A.) wordt langzamerhand ontgonnen. Als er stompen in de grond zitten, dan zijn die stompen voor den arbeider, en zal de bewerking van den grond ± f. 50 per H.A. kosten; zitten er geen stompen in den grond, dan komt de H.A. op f. 75. Men poot plukmast, ± 20.000 op de H.A.; komt uit Best, en kost f. 0,40 de 1.000. Vier man kunnen samen in één dag 20.000 planten in den grond zetten. Het onderhoud van de waterleidingen komt geheel ten laste van de aangelegen eigenaren, behalve voor wat betreft de rivier de Aa; deze wordt, voor rekening van de gemeente, jaarlijks tweemaal geveegd; dat kost aan Veghel jaarlijks van f. 250 tot f. 300. B. en W. schouwen de waterleidingen; ze behoeven nogal niet dikwijls een proces-verbaal op te maken. Met het raadslid Maussen hadden ze echter weer groote last; deze weigerde en moest gecallengeerd worden. Gelukkig volgde eene veroordeeling door den kantonrechter; ware die niet gevolgd, dan zouden B. en W. groote last hebben gekregen.

Aan het eind van de haven, in een voetpad op Eerde heeft de gemeente voor drie jaren een ijzeren veerpont gelegd, en heft daar f. 0,01 veergeld. Algemeene begraafplaats ligt in de heide, op een half uur distantie van Veghel. Lijkenhuisje wordt afgebroken door het publiek; heeft

althans van het publiek veel te lijden. Er zijn in Veghel twee geneesheeren gevestigd; één doctor zou het onmogelijk af kunnen. Dr. Van der Voort is de gemeentegeneesheer; men is over hem zeer tevreden. Vincentius beschikt jaarlijks over f. 2.500 à f. 3.000; de Elisabethsvereeniging over f. 500.

De politiedienst wordt behoorlijk waargenomen; de beide veldwachters waren vroeger marechaussee. Drie coöperatieve roomboterfabrieken: 1 te Sijtaart 1 te Eerde en 1 te Ven. Damast en pellenfabriek van Rath geeft een goed stuk brood aan ± 50 menschen.

Zeeland

Den **30 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente; ik reed van Veghel (met een rijtuig van A. v.d. Rijdt uit Grave) naar Uden, waar ik ontbeet in “de Korenbeurs” bij de weduwe Terneuzen, vandaar naar Zeeland; vervolgens over Mill naar Wanroy; om ten slotte te Mill den trein weer te nemen naar 's Hertogenbosch.

Ik verleende er audientie aan eene arme vrouw, de wed. Van Duren, die over hare armoede klaagde; en aan L. van der Zanden, die voor ± f. 190 van Escharen een stuk grond gekocht had, en geen bewijs daarvoor kon krijgen van Escharen, om de grond op zijn naam overgeschreven te krijgen ten hypotheekkantoor. Ik heb hem verwezen naar den gemeenteraad van Escharen.

Ex-burgemeester Van Kilsdonk overleden in 1901; woonde samen met zijn broeder Martinus van Kilsdonk, en met zijn neef Van de Ven, den jongen brouwer; v.d. Ven is sinds gehuwd.

Secretaris Vertogen is in 1899 overleden; diens neef Pittens werd ontvanger, en tevens erfgenaam van Verhagen; de gelden, welke Vertogen onder zich had, nam Pittens over.

Pittens neemt echter geene nieuwe deposito's aan; het is te voorzien, dat hij eerlang geen bankier meer zal zijn voor de boeren. De gemeente Zeeland heeft geheel met hem afgerekend, en kwam niets aan den boedel van Vertogen tekort.

Pastoor Aarts is sinds 18 jaren pastoor in Zeeland. Hij is geboortig van Eersel, en thans 64 jaar oud. Van de 18 huwelijken van 1901 was één “moeten”. Er komen nog wel eens onwettige geboorten voor.

Toen in 1899 na den dood van v. Kilsdonk, er eene vacature in den Raad was, ontstond er groote strijd in de gemeente; het heette, dat de burgemeester te knap was en gecontroleerd moest worden; daarom moesten de twee rijkste inwoners van Zeeland in den Raad komen, n.l. het gepensioneerde schoolhoofd Coenen, en de jonge brouwer Van de Ven. Bongers, die 24 jaar lid van den raad was geweest, werd er uitgegooid; Coenen en Van de Ven werden gekozen. Bij die gelegenheid was de wethouder Van Schaijk er ook haast afgestemd. Na de verkiezing is er een groot feest gegeven aan heel Zeeland door den heer Van de Ven; behalve de pastoor, de burgemeester, en de wethouder Van Schaijk was daar iedereen geïnviteerd. De burgemeester meende, dat Van Schaijk geen zuiveringeed had kunnen afleggen.

Weinig schoolverzuim; twee processen-verbaal; ééne veroordeling tot f. 15. Van Helvoirt kwam in de plaats van Coenen als hoofd der school van de kom; te Oventje werd hij opgevolgd door P.H. Slieger, onderwijzer te Megen. Zeker sinds het jaar 1825 bestaat er eene school te Oventje; daar gaan thans 20 kinderen ter school, van welke 4 meisjes onderwijs krijgen in vak h.

Oventje gaat sterk achteruit, zoowel in zielental, als in gegoedheid der inwoners; in 1878 heeft men tevergeefs getracht, de school Oventje op te heffen. Aan de Langestraat wonen meer menschen dan te Oventje, terwijl bovendien de Langestraat verder van Zeeland ligt dan Oventje; toch moeten de kinderen uit Langestraat naar de school te Zeeland.

Bij de verkiezing van Coenen en v.d. Ven werd de goede verhouding dat de raadsleden over de heele gemeente verdeeld wonen, verbroken. Graspeel en Langestraat had destijds 2 raadsleden, n.l. den heer Bongers, die uit den Raad werd gegooid, en den wethouder Van Schaijk, die van Graspeel naar de kom van Zeeland verhuisde. Graspeel en Langestraat zijn thans niet in den Raad vertegenwoordigd. Van de raadsleden wonen er thans 4 in de kom, 1 in Zevenhuizen, 1 in Brand en 1 op Oventje.

Een werkelijke arbeidersstand wordt in Zeeland bijna niet gevonden. Boerenknechts en meiden komen uit den boerenstand voort, gaan dienen, en trouwen later veelal bij hunne ouders in.

Armen vindt men daar bijna niet; in den oogsttijd gaan er hoogstens een tiental in Duitschland werken; een enkele blijft er het heele jaar. Dr. van Dijk uit Uden is gemeentegeneesheer.

In 1842 kocht de gemeente een domaniale tiend aan; omstreeks 1862 kocht Zeeland weer een tiend, nu van den Heer Walter uit Grave. De gemeente liet toen het tiendrecht afkopen; zij die geen geld hadden om te betalen, gaven eene schuldbekentenis af aan de gemeente, rentende 4 ten honderd. Daaruit spruiten nu voor de gemeente vele moeielijkheden voort, omdat de renten slecht inkomen, terwijl het tiendrecht n.m.m. feitelijk vernietigd is. Ik heb den raad gegeven, te trachten te geraaken tot de oprichting van een Boerenleenbank, die de zaak dan van de gemeente moest overnemen, en op die wijze zou werkzaam zijn zoowel in het belang van de ingezetenen als van de gemeente.

Inzake de eigendommen van de gemeente, vooral in zake eene behoorlijke exploitatie van de broekgronden gaf ik den raad voorlichting te vragen aan de Heide Maatschappij. Ik heb den burgemeester nog eens op het hart gedrukt dat hij voor eene eerlijke uitvoering van de onderwijswet moest zorgen. Tevens heb ik hem nogmaals zijne verkeerde houding verweten voor de rechtbank te 's Bosch door bewijzen van goed gedrag enz. af te geven aan erkende stroopers. De O.v.J. had hem daarover reeds op de openbare zitting van de rechtbank hard gevallen, toen aldaar die stroopers vervolgd werden wegens meened. Umbgrove had zich toen over Doedens beklaagd bij Van Lanschot; en deze bracht de zaak weer over tot mij.

Wanrooij

Den **30 Mei 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van het station te Veghel naar Uden waar ik ontbeet in het hotel de Korenbeurs van de weduwe Terneuzen. Vandaar ging ik over Zeeland en Mill naar Wanrooij, om ten slotte te Mill weer den trein naar Den Bosch te nemen. Audientie verleend aan Pastoor Glaudemans en aan diens kapelaan v.d. Vaart; beide zijn van 's Bosch geboortig. Glaudemans komt uit een klein kroegje te 's Bosch, en hielp daar vroeger bedienen.

De bevolking blijft steeds zeer eenvoudig, behalve op één punt: er zijn zeker 80 fietsen in de gemeente. Het gaat den menschen te goed; ze kunnen niet trouwen. Als er toevallig eens een boerderij open komt, dan wordt voor de perceelen verre boven de waarde geboden door de belendende eigenaren; daardoor gaan de perceelen boven de massa. Ieder koopt het stuk, dat hem gelegen ligt; het huisperceel wordt dan afgebroken. Daardoor is voor jonge menschen geen gelegenheid om te beginnen; als ze trouwen, vestigen ze zich in naburige gemeenten, vooral in St. Anthonis. Arbeiders zijn haast niet te krijgen; voor dorschen, grasmaaien enz. enz. worden veelal machines gebruikt.

Geen Boerenleenbank; is ook niet noodig. Geld gaat naar Rijkspostspaarbank en wordt dan belegd op hypotheek. Geen coöperatieve roomboterfabrieken; reeds lang vóór de oprichting daarvan hadden de meeste boeren reeds eigen centrifuges.

Bij beweiding van het gemeentebroek worden de niet ingezetenen uitgesloten; dit is om de kleine boeren te laten profiteeren; die zouden anders niets krijgen, of wel veel te duur. Als de gemeente soms een stukje broekgrond verkoopt, wordt van f. 500 tot f. 1.000 per H.A. betaald voor grond, die woest ligt, en waaraan groote kosten gemaakt worden, om die in cultuur te brengen. De gemeente heeft nog 240 H.A. broekgrond. Verder nog veel heide. Alle jaren wordt een perceel tot mastbosch aangelegd; al naarmate er arbeiders te krijgen zijn is het grooter of kleiner.

Op advies van de Heide Maatschappij heeft men dit jaar bij het planten van mast, voor het eerst gebruik gemaakt van kunstmest 1.000 K.G. Thomas slakkenmeel (voor f. 20,-) en 200 K.G. gebluschte kalk (voor f. 9,-) per H.A. Slaagt die proeve, dan doet men in het vervolg altijd.

Op de dammen tusschen de broekgronden is de gemeente in den lateren tijd begonnen canada's te planten; daar zullen er nu ± 2.000 staan. Over 10 jaar kunnen de oudste gehakt worden, en kunnen dan eene waarde hebben van f. 8,-. Op de overige bezittingen zal de gemeente nog 400 canada's en 100 eikenboomen hebben.

In het Broek zit nogal ijzererts. Omstreeks 1870 is er nogal wat uitgehaald. Men had toen een tramspoor gelegd van de Maas naar het Broek, om het erts te vervoeren. Destijds werd voor die erts niet heel veel geld betaald: f. 100 per H.A. Nu is het duurder: dezer dagen werd onder Mill f. 3.000 betaald, om uit 2 H.A. de erts te mogen delven.

Leden van den Raad wonen over de heele gemeente verspreid; er wordt altijd trouw gestemd; met drank wordt bij verkiezingen nooit gewerkt. Men heeft groote bezwaren tegen een waterschap van de Raam; men heeft bij een behoorlijk onderhoud van de Raam weinig of geen belang. De tegenwoordige gemeentelijke regeling is veel beter, met de burgemeesters van Beers, Grave en Mill als uitvoerend Comité. Een voorzitter van dat uitvoerend Comité, in de plaats van den overleden secretaris van Beers (Cuppen) moet nog gekozen worden.

Geneeskundige hulp wordt verleend door Dr. Anderegg uit Mill; verloskundige hulp door den vroedmeester uit Ledeacker, den Heer Van Boxmeer, een zoon van den vroegeren doctor uit Oploo. Nachtwacht zijn des winters de veldwachter, vergezeld door 2 boerenzonen, die ieder op hun beurt die taak vervullen. Er zullen in Wanroij ± 100 boerderijen zijn; een knecht verdient f. 150, eene meid f. 90. Uitstekende verhoudingen; gewoonlijk wordt het loon aan de ouders van knecht of meid uitbetaald.

Sinds mijn vorig bezoek is de burgemeester getrouwd met eene rijke boerin uit Wanroij. Hij bewoont het prachtige huis, indertijd door een vroegeren doctor in Wanroij gebouwd, schuin tegenover het Raadhuis. Een pr. dochters van dien vroegeren doctor bewonen nog een pr. kamers in bedoelde woning, welke, *ni fallor*, door den burgemeester gekocht werd. Om den burgemeester te contenteeren, ging ik na afloop van mijn onderzoek ter secretarie, even diens vrouw goededag zeggen. Ik moest daar eene kop schrikkelijk warme koffie gebruiken. Vrouw én kinderen hadden in den afgelopen winter diphteritis gehad; eene der kinderen was daaraan bezweken, vóórdat men de ziekte onderkend had en serum had kunnen aanwenden.

Juni

Nuland

Den **17 Juni 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed er van Den Bosch uit heen; ontbeet te Oss bij De Bruijn; reed toen naar Lithoijen, naar Lith, en nam te Oss den trein weer naar Den Bosch. Op het raadhuis vond ik, behalve B. en W., ongeveer den geheelen gemeenteraad. Omdat er zich niemand voor de audientie aanmeldde, kon ik met de Heeren een pr. uur praten. Twee raadsleden wonen in den Helsenhoek (Van Nuland en Verstappen) een (Langen) aan de Molengraafsche hoef; een te Nulands Vinkel; één (van Santvoort) én de twee wethouders wonen in de kom van de gemeente.

Secretaris During is korts gehuwd met eene Juffrouw Langemeijer uit Winterswijk. Hij heeft zich nu eene woning gebouwd kort bij het Raadhuis, welke woning hij voor enkele dagen heeft betrokken. Het "voormalig Kasteel" te Nuland (aan den trein naar Oss) behoorde indertijd aan de familie Martini. Deze heeft het kasteel gesloopt, en alleen de bijhuizing laten bestaan; toen alles verkocht aan Hoogerwou te Boxtel; deze hakte 350 canada's, verkocht die voor f. 1.700, en verkocht toen de boerderij enz. (de bijhuizing met de daarbij behorende gronden) aan een boer, Van Helvoirt.

Puttershoek was indertijd eene uitgebreide bezitting van de familie Suijs te 's Bosch. De oude Heer Suijs stierf en de erven verdeelden de gronden. De wijnkooper Suijs van het Hinthamereinde kreeg de huisplaats met ± 15 H.A. land. Hij brengt den zomer geregeld op Puttershoek door. In Nuland bestaat een heerlijk jachtrecht; het behoort aan de familie Gevers Deynoot te Dordrecht, en wordt gehuurd door den controleur Houwing van 's Bosch; deze laatste kocht zich van de erven Suijs eene boerderij onder Nuland.

Van der Veen uit 's Bosch (de erven Van Bommel) heeft veel grond onder Nulands Vinkel, wel 100 H.A.; de grond ligt meestal langs de groote wetering, en in de buurt van Kaathoven. Gemeente heeft ± 130 H.A. eigendom; mast, heide en slecht weiland; van het laatste ± 300 hond; dit wordt publiek door den notaris verhuurd om te beweiden: 6 hond = 1 schaar; 7 ½ hond = 1 paardenschaar; 3 ½ hond = een drieling. Per schaar brengt dat ± f. 6,- op. Vee, meestal jong vee, wordt er geweid tot Augustus; krijgt er huidwormen, die eerst na een jaar uit de huid komen. Het weiland wordt langzamerhand aangelegd tot mast; deze schijnt er best te groeien; na 25 jaren kan de mast gehakt worden, en brengt dan gemiddeld f. 1.000 de H.A. op. De gemeente zaait mast, en verkoopt die als twee- en drie-jarige kluitmast, ad ± f. 0,35 de honderd. De Groote Wetering is de eenige waterleiding, die door B. en W. moet geschouwd worden; sinds voor 2

jaren eenige processen-verbaal werden opgemaakt, waarop veroordelingen volgden tot zware geldboeten (C. v.d. Veen bijv. kreeg f. 40 boete) wordt deze wetering behoorlijk geveegd. De parochie Nuland bestaat uit de gehuchten Kruisstraat, Heeseind en Nuland; te Nuland staat de kerk. De parochie Nulands Vinkel bestaat uit stukken van 5 gemeenten, nl. Nuland, Geffen, Heesch, Heeswijk en Berlicum. Gemeentedoctor is de arts W. Trugg uit Berlicum.

Lithoijen

Den **17 Juni 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van 's Bosch over Nuland naar Oss, waar ik ontbeet bij De Bruijn; vandaar naar Lithoijen, naar Lith, en terug naar Oss, alwaar ik den trein nam naar Den Bosch. Op mijne audientie verscheen Van Teeffelen, de voorzitter van het Hoog Hemaal. Uit correspondentie van zijn waterschap met den polder Van der Eigen bewees bij mij, dat Hoog Hemaal niet onwillig was geweest om bij te dragen in de kosten van verlegging van den Achterdijk om op die wijze te kunnen komen tot verbreding van de Hertogswetering, maar dat de Polder van der Eigen de grondslagen van zijn voorstel geheel had veranderd, toen uit de plannen van den opzichter Groen bleek, dat de Ingenieur Van Heurn zich met de oorspronkelijke plannen misrekend had.

Zouden, volgens het oorspronkelijk voorstel (in 1880) van den polder v.d. Eigen, Hoog Hemaal betalen het verschil tusschen de kosten van het verhoogen, en die van het verleggen van den Achterdijk (\pm f. 21.000), in 1886 wilde v.d. Eigen, dat Hooghemaal den Achterdijk zou verleggen, terwijl v.d. Eigen daarin eene subsidie zou geven van \pm f. 24.000. Behalve dat Hoog Hemaal het werk zou moeten uitvoeren in plaats van v.d. Eigen, zou deze regeling volgens het bestek van den opzichter Groen, aan het Hoog Hemaal \pm f. 20.000 meer gekost hebben, dan volgens de oorspronkelijke plannen Van Heurn.

Nog ééne grief had v. Teeffelen tegen den polder v.d. Eigen: omstreeks 1882 stichtte die polder, gezamenlijk met den polder van Empel en Meerwijk een stoomgemaal, daardoor verbeterde de waterstaatstoestand van de gronden in die waterschappen gelegen; ze werden bezwaard met rente en aflossing van de schuld, voor het stoomgemaal gemaakt (\pm 4 ton); maar ze worden dientengevolge veel lager aangeslagen in de kohieren van het Groot Waterschap. Terwijl Hoog Hemaal f. 1,- per H.A. betaalt moest v.d. Eigen zeker f. 1,50 per H.A. betalen; dank het stoomgemaal wordt er echter slechts f. 0,60 van het Groot Waterschap geheven. Het gevolg daarvan is, dat de overige gronden in het Groot Waterschap gezamenlijk betalen, wat de Polder v.d. Eigen te weinig betaalt.

Bij verkiezingen wordt er vaak hevig gestreden; met bier of jenever schijnt er echter niet te worden gewerkt. Vroeger wel last van nachtelijke strooperijen; in den laatsten tijd veel minder, vermoedelijk doordat de marechaussee in Oss aanzienlijk versterkt zijn.

De gemeente heeft nogal eenige bezittingen, jaarlijks publiek verpacht, door Notaris Frijlinck te Lith, het hooiland om ééns te hooien en daarna te beweiden, het weiland om in te scharen. Voor de wegen wordt Maasgrint gebruikt; kost van f. 1,90 tot f. 2,05 de M3 vrij op de wal, op de wal gemeten; komt van 3 uur boven Venray. Kost nog f. 0,40 van oprijden op de wegen. Voor voetpaden wordt maaszand gebruikt, ad f. 0,50 de M3, eveneens op de wal gemeten.

Men hoopt op de opening van den Maasmond, dan kan (moet) uit de drie ton de Hertogswetering verbreed worden. V. Teeffelen dacht, dat er \pm f. 80.000 voor noodig zijn zou.

Gemeentedoctor voor Lith, Lithoijen en Alem is Dr. Wiegersma; van armbesturen en gemeentebesturen samen zal hij f. 2.000,- vast inkomen hebben. Men roemt hem zeer.

Ik deed een beroep op Van Teeffelen, dat hij toch den burgemeester zou steunen. V. T. antwoordde, dat hij zulks niet kon doen; daar was Van Heeswijk de man niet na. Hij had tegen den burgemeester zeer vele grieven; hem tegenwerken wilde hij niet; maar hem steunen, neen, dat kon hij niet!

Lith

Bij schrijven d.d. 2 Juli 1901 A nr. 2de. Afd. 1ste. Bureau "verkiezingen" den burgemeester van Lith mijn ernstig ongenoegen betuigd over zijn optreden bij de verkiezing van leden van de gemeenteraden van Lith en van Lithoijen.

Den **17 Juni 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed van 's Bosch over Nuland naar Oss, alwaar ik ontbeet in de herberg van De Bruijn; vandaar naar Lithoijen, vervolgens naar Lith om tenslotte te Oss den trein naar Den Bosch te nemen. De slechte verhouding, welke bestaat tusschen den burgemeester en den secretaris teekende zich af aan het Raadhuis te Lithoijen; daar stonden, toen ik naar Lith moest vertrekken twee rijtuigen behalve het mijne, waarvan een bestemd was voor den burgemeester, en een voor den secretaris.

Op het raadhuis bemerkte ik, dat de burgemeester ook niet kan met zijn wethouders, en dat deze zeer op hem zijn gebeten. De wethouder Schouten opende het vuur en begon met te klagen over de verkiezing van een lid van den raad; toen hij Schouten, met eene lijst naar het gemeentehuis was gekomen om iemand candidaat te stellen, was daar niemand, om die lijst in ontvangst te nemen, als de veldwachter; de burgemeester was nl. naar Lithoijen gegaan.

Toen er later weer eene raadsverkiezing was, liep de burgemeester de gemeente uit, en berichtte zulks aan den wethouder, hij zond hem nl. een briefje en zonder het antwoord af te wachten, of de wethouder een heelen dag op het raadhuis zou kunnen zitten, reed de burgemeester weg. Wethouder had gekund, en had op het raadhuis een dag gezeten, maar hoe had het moeten gaan, als wethouder eens niet gekund had?

Daarna kwam Van Oss met de klacht, dat, als de burgemeester afwezig was, de stukken niet geopend werden, ook dan, wanneer burgemeester voor 3, 4 of meer dagen wegging; men vroeg mij of dat wel mocht. Toen de burgemeester tot zijne verdediging aanvoerde, dat hij vreesde, dat de stukken anders zouden weg komen, toen vielen beide wethouders tegen hem uit, waarvoor hij hen wel aanzag, en of hij meende, dat een brief in hunne handen niet veilig was.

Een derde grief was de postverbinding tusschen Lith en Oss; die verbinding geschiedt nu tweemaal daags met een wagen. De Inspecteur der Posterijen had hierover aan den burgemeester geschreven, en gevraagd, wat hem meer gewenscht scheen, een derde rit met een wagen, of tweemaal een wagen en eens een voetbode. De burgemeester had die vraag ter beantwoording overgebracht bij B. en W.; dat College meende dat drie ritten met een wagen het beste zou zijn; des niettegenstaande berichtte de burgemeester aan den inspecteur twee ritten en een voetbode; den brief, dien B. en W. besloten hadden te laten afgaan, nl. drie ritten, werd niet verzonden.

Daarna kwam ter sprake het feit, dat de secretaris steeds bureaubehoeften, boeken en wat er op school noodig was, besteld had. Burgemeester had secretaris gezegd, dat hij, burgemeester, daarvoor in het vervolg zou zorgen; en had toen met Stokvis te 's Bosch gecontracteerd, dat deze 20% aan den burgemeester zou te goed doen. Eerst nadat deze zaak in den gemeenteraad was ter sprake gekomen, had burgemeester de 20% in de gemeentekas gestort. Burgemeester beweerde, dat wethouders de zaak onjuist voorstelden, en beriep zich op de met G.S. gewisselde stukken.

Ook het legaat Mr. Van Cooth gaf reden tot onaangenaamheden; er was te 's Bosch eene vergadering van erfgenamen belegd; de raad had eene commissie benoemd om naar die vergadering te gaan, nl. de beide wethouders met den secretaris. Desniettegenstaande ging ook de burgemeester er heen. De wethouders zagen daarin een bewijs van wantrouwen van den burgemeester tegen de door den gemeenteraad benoemde commissie. De burgemeester had den districtsschoolopziener verzocht naar Lith te komen, teneinde te bespreken, op welke wijze het best de inkomsten en legaat Van Cooth gebruikt werden overeenkomstig de bedoeling van den erflater.

Hij had dat gedaan, zonder daarin de wethouders te kennen; districtsschoolopziener meende eene conferentie met B. en W. te zullen hebben; toen dat niet het geval was, maakte hij feitelijk voor niets eene reis van 's Bosch naar Lith. De wethouders waren hierover zeer verstoord. De burgemeester was zóó kleingeestig, dat hij alle bureaubenodigheden achter slot had, en den secretaris dwong, om zelfs om een pennetje te komen vragen! Bovendien had hij ruzie met den secretaris, en weigerde hem toe te spreken; hij had geen woord voor hem over. De zaken leden daar onder. Het was niet meer om uit te houden voor hen, wethouders. In iedere vergadering van B. en W. was er groote ruzie tusschen burgemeester en secretaris over allerlei zaken, en waren zij, wethouders, gedwongen dat aan te hooren en er bij tegenwoordig te zijn. Ze dachten er sterk over, om voor hunne betrekking te bedanken.

Ik heb toen den secretaris laten binnenkomen, en heb met de heeren den ellendigen stand van zaken besproken, en een beroep gedaan op hun aller goeden wil, om de zaken weer in het rechte spoor te leiden. Ik heb hen verzocht, om toch te letten op hetgeen hen vereenigde, nl. het behartigen van de aan hunne goede zorgen toevertrouwde belangen, en niet op wat hen verdeelde. Ik heb er hen op gewezen, dat zij, *au fond* allen hetzelfde wilden, nl. het belang van de gemeente behartigen, maar dat zij, zonder op elkaar te letten, allen hun eigen weg gingen; dat die wegen tot nu toe niet voor allen dezelfde waren geweest, al meenden ze ook, ieder voor zich, dat ze langs hun eigen weg het best zouden komen, waar ze wezen wilden.

Ik heb ten slotte getracht, den vrede te herstellen, door wel den secretaris te wijzen op zijne tekortkomingen bij het voeren der administratie, maar door ten slotte den burgemeester te dwingen (omdat die de grootste schuld had), om naar den secretaris te gaan, en hem het eerst de hand te reiken.

Engelen

Den **18 Augustus** [moet zijn juni] **1902** kwam ik weer in Engelen; ik reed van Den Bosch er heen; ging tehuis ontbijten, en bezocht in den middag nog Alem en Empel. Op het raadhuis vond ik den burgemeester met den wethouder Van der Grint; de andere wethouder – Kempenaars – lag op sterven. Ik begon met Murray en Van der Grinten eene wandeling te maken langs het kanaal Engelen-Henriettenwaard, welk kanaal 1 Juli 1902 in gebruik zal worden genomen. We wandelden tot aan de schutkolk, 90 M. lang, passeerden daar het kanaal, liepen langs den Henriettenwaard en den vroegeren mond van de Dieze, naar de tegenwoordigen mond, en de thans gebruikt wordende schutsluis (gelegen in het fort Crevecoeur), en vervolgens naar Engelen terug. Even voorbij de plaats, waar in der tijd de kerk van Jhr Ram stond, passeerde ik het nieuw gegraven kanaal weer langs het van Rijkswegen aldaar kosteloos bediend veer. De veerman vond, dat het er nogal druk was, hij had in Mei 3.100 menschen overgezet, dat is 100 per dag. Op het raadhuis teruggekeerd, verleende ik audientie aan den pas uit Lourdes teruggekomen pastoor, die zijne opwachting kwam maken.

Alvorens te vertrekken ging ik even ten huize van den burgemeester diens ouden vader goeden dag zeggen. Tot mijn leedwezen bemerkte ik toen, dat men er op gerekend had, dat ik daar zou ontbijten; ik vond er een ontbijt klaar staan. Ik maakte er geen gebruik van. Burgemeester Murray deelde mij mede, dat hij vanaf zijne benoeming tot burgemeester jaarlijks f. 300 had gekregen van Mevrouw van Hoey-Smith te Wiesbaden ten behoeve van de armen van Engelen. De reden van die giften wist hij niet. Verleden jaar had hij niets meer gekregen; naar hij vernomen had, zou Mevrouw van Hoey-Smith overleden zijn.

Empel

Den **18 Juni 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed, na des ochtends Engelen bezocht te hebben, van 's Bosch over Empel, Gewande, en het Wildt naar Maren; en later langs denzelfden weg terug. Op het raadhuis vond ik den burgemeester met den wethouder de Bekker; wethouder van Hirtum was voor zaken afwezig. De Bekker vertelde mij, dat hij indertijd de aannemer was geweest van den dijk te Heerewaarden, van Rossum naar Dreumel; die dijk ligt te Rossum op 7.90 M+ A.P. en loopt tot Dreumel geleidelijk 0.60 M op, in verband met het verhang der rivier, en ligt te Dreumel dus 8.50 M. Op die dijk ligt de dijk dus hooger dan 7.90 + A.P..

De oorzaak van de weinige welvaart, welke men algemeen langs den Maasdijk aantreft, niettegenstaande de grond daar zoo mooi is, zou gelegen zijn, in de waterrampen tengevolge van de veelvuldige dijkbreuken; de menschen werden 's zomers opgecommandeerd voor hand- en spandiensten; verloren 's winters somtijds have en goed, en hadden in het voorjaar veel waterbezwaar (kwelwater enz.) op hunne landerijen. Daardoor waren de menschen voor en na verplicht, de gronden, van welke ze eigenaren waren, te verkoopen of te bezwaren; daardoor heerscht er thans langs de Maas zoo weinig welvaart.

Door het sluiten van Heerewaarden, door de stichting van het Schansche gat, hebben al die misères nu opgehouden te bestaan, maar de welvaart is in de Maasstreken nog niet terug gekeerd; de gronden zijn nog meestal in handen van uitwonende eigenaren. De eigendommen van de gemeente bestonden vroeger veelal uit onland langs de dijk; door vader van

tegenwoordigen burgemeester werd dat vroegere onland aangelegd tot twijgboschen; die welke buitendijks liggen, worden alle jaren geband; die welke binnendijks liggen waren later uitgeput, en worden voor en na tot hooiland aangelegd.

Sinds de boeren uit de Meyerij zooveel kunstmest gebruiken, komen niet de helft van vroeger meer hooi langs de Maas koopen; ook de houtbrekers uit Boxtel en de stalhouders uit Den Bosch doen dat niet meer; toch wordt het hooi nog veel te duur verkocht, vooral ten gevolge van de concurrentie van de melkboeren. Het land wordt eerst gehooïd; en later in den regel nog eens gestrooid. Dit nu is een ongeluk voor den grond, die er niet tegen kan en totaal uitgeput raakt. De ongelukkige omstandigheid, dat er zoovele perceelen gemeenschappelijk bezit vormen van meerdere eigenaren is oorzaak, dat moeielijk anders kan geschieden; die perceelen zijn bovendien niet omheind en liggen ook niet tusschen sloten; daarom is het zoo moeielijk.

Pastoor Pompen is een broer van den burgemeester van Alem, en een broer van den vicaris generaal te 's Bosch. Hij gaat eene nieuwe kerk bouwen; hij krijgt daarvoor van de gemeente eene subsidie van f. 4.000. De gemeente wordt daarentegen ontlast van het onderhoud van den ouden toren, die haar in eigendom toebehoort. De doctor van Hedel is armendoctor van Empel. Volgens den burgemeester van Alem zou de ongehuwde burgemeester van Empel (Godschalcx) 2 ton rijk zijn; diens gehuwde broer zou zeker 3 ton rijk zijn.

B. en W. prijzen zeer de geaardheid van de bevolking; het is een goed trouw slag van menschen; kwaad zit er niet in. Gedwongen huwelijken komen zeldzaam voor; onwettige geboorten nog minder.

Alem, Maren en Kessel

Den **18 Juni 1902** kwam ik weer in de gemeente. Na des morgens Engelen bezocht te hebben, reed ik van 's Bosch over Empel, Gewande en het Wildt naar Maren, en later langs dezelfde weg terug naar 's Bosch; van 's Bosch naar Maren neemt anderhalf uur. De burgemeester en één raadslid waren te Alem; wethouder Koopmans en 2 raadsleden te Maren; wethouder Van Oorschot en 1 raadslid te Kessel. Vroeger was er veel animositeit in de gemeente, veel ruzie bij verkiezingen; in de laatste twee jaren, feitelijk sinds het optreden van den tegenwoordigen burgemeester, is het rustig in de gemeente en gaat daar alles goed. Bij de laatste raadsverkiezing behoefde er niet gestemd te worden.

Er komen weinig gedwongen huwelijken voor: in 1901 twee op de zestien; op de 47 geboorten geen enkele onwettig. Veel onland buitendijks onder langs den voet van den dijk van Gewande tot Lith behoorde oorspronkelijk aan de gemeente; Laag Hemaal stak daar grond tot herstel van den dijk, en begon te doen alsof het eigenaar was; toen werd het bezit gemeenschappelijk; 4 Maart 1887 ging gemeente eene overeenkomst met Laag Hemaal aan, krachtens welke de gemeente alle hare rechten aan den polder van het Laag Hemaal overdroeg tegen eene jaarlijksche vergoeding van f. 275.

De gemeente bezit 44 H.A. in eigendom; daarvan is ± 7 H.A. twijgbosch, 1 H.A. goed binnendijks hooiland, en 2,30 H.A. goede uiterwaard. De rest is waterkolk en onland, dat niets opbrengt. De gemeente verhuurt eene los- en ladingsplaats te Alem en te Maren, en heft recht van overweg, voor eene particulier eigendom zijnde los- en ladingsplaats te Het Wildt. Een en ander zal te samen ± f. 70 opbrengen.

Aan het Wildt wonen verreweg de armste menschen der gemeente. Het behoorde vroeger kerkelijk en burgerlijk onder Maren; thans kerkelijk onder Alem. Het burgerlijk armbestuur van Maren bedeeft de armen van het Wildt. Gewande hoorde en hoort nog kerkelijk onder Alem; de armen worden door het burgerlijk armbestuur van Alem bedeed. Er zijn drie burgerlijke armbesturen in de gemeente, nl. te Alem, te Maren en te Kessel; die van Alem en van Kessel kunnen er zoo wat komen; dat van Maren is rijk; het hield in 1901 f. 1.200 over.

Oude pastoor te Maren leeft nog altijd, en heeft nog steeds een assistent. Men is zeer tevreden over den veldwachter; men vreest echter, dat men hem zal verliezen: hij zou nl. postbode worden van Alem op Lith, wat hem jaarlijks f. 150 à f. 200 meer zou opleveren. Dr. Wiegersma te Lith is gemeentedoctor; men is zeer oven hem content.

Steenoven van v.d. Elst staat wel onder Alem, maar aan de andere zijde van de rivier de Maas.

Burgemeester Pompen woont te Alem, juist naast de woning, waar eertijds burgemeester Van Waardenburg woonde; hij scheen er op gerekend te hebben, dat ik over Alem zou rijden en dan bij hem zou aankomen. De tijd ontbrak mij om zulks te doen. Het werk van den secretaris Pompen viel mij nog al mede; hij geeft zich blijkbaar nog al moeite, om zijne taak behoorlijk te vervullen. Hij liet zich, toen hij pas secretaris was geworden, gedurende een drietal maanden bijstaan door een deskundige; nu doet hij het alleen af.

Men beklagt zich zeer, dat de plannen van de afgebrande school te Kessel nog niet zijn goedgekeurd; men heeft nog altijd dien Haagschen architect, van het bureau van den Heer Van Lockhorst; men kan van dien man niet af, hoewel men veel liever een ander had gehad.

St. Michielsgestel

Den **19 Juni 1902** kwam ik weer in de gemeente; ik reed er van Den Bosch uit heen; ontbeet weer te 's Bosch, en bezocht des middags nog Vlijmen en Nieuwkuijk. Gedwongen huwelijken komen bijna niet voor; niet 1 op de 25; onechte kinderen zullen er gemiddeld twee per jaar geboren worden. Raadsleden wonen over de geheele gemeente verspreid: 1 te Herlaar, 1 aan de Theesche straat; 3, onder wie de burgemeester, in de kern; 1 op Gemonde; 2, onder wie wethouder Kaptejns, op Hezelaar; wethouder Spierings op Maaskantje; 1 op Ruimel en 1 op Haanwijk.

De gemeente heeft juist om een telefoon gevraagd; kantoor zal gevestigd worden tusschen Overberg en de woning van notaris Kerstens. Gemeente moet jaarlijks f. 100 betalen voor telefoonhouder. Over de kosten van bestellen is nog niet gecontracteerd. Gemeente kocht in 1898 voor f. 9.500 een tiend, met het doel om uit opbrengst rente en aflossing te betalen; als kapitaal afgelost is, dan zal de tiend vernietigd zijn. De zaak marcheert uitstekend: in 99 7%, in 00 9%, in 01 11% van kapitaal, zoodat reeds f. 800 kapitaal kon worden gedelgd.

Gemeente had vroeger veel eigendommen, heide en broekgrond; deze laatste ging in 1821 weg tegen f. 50 de H.A. en brengt als weiland thans jaarlijks wellicht f. 60 op. De heide en de meeste overige gemeente-eigendommen kwamen omstreeks 1850 onder de hamer. Had gemeente die gronden gehouden, dan lagen ze vermoedelijk nog woest; nu zijn ze ontgonnen, en droegen veel bij tot de welvaart van de bevolking.

Gesticht Ruwenberg, en Berail beweren beiden, de oorspronkelijke Ruwenberg te hebben. Vermoedelijk hebben ze beiden gelijk, en vormden hunne gezamenlijke bezitting ad ± 28 H.A. vroeger den eigenlijken Ruwenberg. De Pettelaarscheweg werd verhard omstreeks 1880 tijdens burgemeester Luijben; werd aangenomen voor f. 56.644; Provincie gaf 60% subsidie. In aanleg- en onderhoudskosten betaalt Den Bosch 4/5 en St. Michielsgestel 1/5. Doordat deze laatste gemeente nog bijdragen kreeg van enkele particulieren (de Ruwenberg (gesticht) gaf o.a. f. 1.000), kostte de aanleg van den weg aan de gemeente slechts ± f. 2000. Het onderhoud is echter duur, en zal jaarlijks van f. 2.000 tot f. 2.500 belooopen, waarvan 1/5 voor St. Michielsgestel komt. De Maatschappij van Welstand heeft drie boerderijen in de gemeente liggen. Er is slechts eene algemeene begraafplaats; de lijken der Roomsche Katholieken worden daar bijgezet. Een eigen Roomsche begraafplaats heeft de Pastoor niet. Gemeentegeneesheer is Dr. Immens; tevens armendoctor van Den Dungen. Diens vader en grootvader waren ook al geneesheer in St. Michielsgestel.

De gemeenteveldwachter voldoet niet; er is pas eene groote quaestie geweest, omdat hij in Alkmaar (?) een uniform had besteld, en dat niet betaald had. Ik heb hem gezegd, dat hij zich bijzonder in acht moet nemen, want dat hij anders onherroepelijk door mij zou worden ontslagen, zoo goed als zijne collega's uit Berlicum, Den Dungen en Vucht.

De slechtste grond in de gemeente is de Theere Heide, langs den weg naar Esch; daar wonen ook de armste menschen. Broodsgebrek wordt in de gemeente nergens geleden. Er wordt, in geval van noodzakelijkheid, zeer voldoende bedeed; daarvoor zijn er ook steeds voldoende fondsen, of, zoo niet, dan suppleert de gemeente.

Er bestaan geen coöperatieve roomboterfabrieken; melk gaat naar Den Bosch, of naar Van der Hagen te St. Oedenrode; verder mesten de boeren kalveren, en maken ze boter voor eigen gebruik, een enkele ook om te verkoopen. Eene groote bron van inkomsten voor de boeren is de verkoop van aardappelen; daar zijn boeren, die jaarlijks voor f. 500 à f. 600 aardappelen

verkoopen. Kunstmest wordt betrekkelijk weinig gebruikt, en dan nog maar alleen op het weiland. Er wordt veel rogge ingevoerd; de veestapel is grooter dan vroeger en in beter conditie; de menschen zijn meer welvarend.

Vlijmen

Den **19 Juni 1902** kwam ik weer in Vlijmen; dienzelfden dag bezocht ik Nieuwkuyk en St. Michielsgestel, en ontbeet bij mij tehuis te 's Bosch. Het moreel van de Vlijmensche bevolking gaat zeer achteruit; vroeger was de geringe klasse vooral polderwerker; thans heelemaal niet meer; allen zijn mandenmaker geworden. De mandenmakerijen hebben in de laatste 5 jaren eene enorme vlucht genomen; werken voor export, vooral voor Engeland, en voor Venlo (vruchten- en groentenverzendingen naar Duitschland). De mandenmakers houden Maandag, en werken Zaterdag tot 4 uur; in 4½ dag verdienen ze van f. 10 tot f. 12. Ze drinken veel, en zijn onderworpen aan gedwongen winkelnering. Hun moreel gaat achteruit: 20% gedwongen huwelijken; gemiddeld 4 onwettige geboorten op 120 geboorten 's jaars. Het volk loopt 's Zondags onder preek de kerk uit, en komt er na de preek niet meer in. Velen gaan zelfs heelemaal niet meer naar de kerk. De pastoor kan er niet veel aan doen.

Harde strijd bij laatste raadsverkiezing; aftredende leden werden ten slotte herkozen. Er werd veel in de kroegen gewerkt met drank. Bij de laatste Statenverkiezing ging het er ook schouw naar toe; aan drank en sigaren kostte iedere stem zeker f. 0,40. Zijn de menschen eens lid van den Raad dan worden ze mak, ze voeren dan geene oppositie bijv. tegen het Dagelijksch Bestuur. De leden van den raad wonen goed over de heele gemeente verdeeld: 1 te Haarsteeg, 2 aan de Walput (zijde Nieuwkuyk); 4 in het dorp; 2 langs den provincialen weg; 2 aan de Melie. Weinig schoolverzuim; ook niet bij de zusters; slecht één proces-verbaal was er noodig. Tot 1818 hadden Vlijmen en Engelen steeds denzelfden burgemeester; deze woonde in Engelen. Dit verklaart de oorzaak, dat zich in het gemeentearchief van Engelen enkele belangrijke stukken moeten bevinden, welke in Vlijmen tehuis hooren. In Vlijmen zelf is niets; in 1746 is daar het raadhuis verbrand, en daarmee het oud archief vernietigd.

De meeste gemeentebezittingen liggen tusschen Vlijmen en Cromvoirt; het land daar kan slechts éénmaal gehooïd worden: voor de hooipers in Juli, voor strooisel in Augustus of September. Zou men de toemaat ook willen hooien, dan zou, na enkele jaren, het land weer heide worden. Hooiland van gemeente kan niet beweïd worden; als sluis te Crevecoeur gesloten wordt, dan gaat het water met de Dieze op en af. De Ley zet dan zooveel water af, dat de gronden onder water gaan. Er is ook geen vee, om de toemaat te laten beweïden.

In den Vlijmensche buitenpolder worden nog al eens perceelen verpacht om te hooien; de pachter kan dan de toemaat hooien of weïden, al naar verkiezing; van hen, die de toemaat weïden zijn 7/10 menschen van buiten Vlijmen. Als men het land verhuurt, om het met paarden te laten beweïden, dan bederft het heelemaal; paarden trappen de zool stuk, en bijten het gras te kort op den grond af.

De familie De Muralt te Utrecht was vroeger heer van Vlijmen; ze heeft daar nog vele tienden in eigendom, met name een hooitiende in het huisbroek, verpacht jaarlijks voor f. 500 à f. 600; een korentiend, welke ze, sinds het verzet van vóór zes jaren, zelve moet innen en inrijden; een krijtende tiend, welke tegen eene jaarlijksche recognitie van f. 30,- door den polder is afgekocht. Sinds de strubbelingen van voor 6 jaren, wordt een akkertient, behoorende aan een zestal eigenaren, niet meer geheven.

Geneeskundige armenpraktijk wordt nog steeds voor f. 1.200 waargenomen door Dr. Verlinden. Op eigen kosten heeft hij eene vroedvrouw aangesteld, die f. 240 van hem krijgt. Dr. Goossens werd inwonend geneesheer op Voorburg. In diens plaats vestigde zich Dr. Wyers uit Heeze zich te Vlijmen. Men is zeer tevreden over een jongen veldwachter, een gewezen schoenmaker uit Kaatsheuvel; men vreest, dat men hem zal verliezen, omdat zijn vrouw meent, dat haar man in zijne betrekking een ongeluk zal krijgen. Over den anderen veldwachter, een gepensioneerd marechaussee, is men niet zoo tevreden.

Nieuwkuijk en Onsenoort

Den **19 Juni 1902** kwam ik weer in de gemeente, Ik had des ochtends St. Michielsgestel bezocht, en daarna tehuis ontbeten, waarna ik des middags eerst naar Vlijmen en vervolgens naar Nieuwkuijk reed, om later langs denzelfden weg naar 's Bosch terug te keeren.

Er komen geen onwettige geboorten in de gemeente voor; althans sinds jaren niet. Jaarlijks zijn er een of meer, maar toch altijd slechts enkele gedwongen huwelijken. Dat wordt als eene groote schande beschouwd; nog na jaren worden ze met den vinger nagewezen. Er wordt in zoo'n geval geen bruiloft gevierd; men trouwt 's middags om 4 uur op het raadhuis, en den volgenden ochtend om half zeven in de kerk. De jong gehuwden blijven dan tehuis, en durven zelfs niet door het dorp te wandelen en zich te vertoonen, zooals anders bij een huwelijk steeds pleegt te gebeuren.

Bij raadsverkiezingen wordt tegenwoordig hevig gestreden vooral in de herbergen met bier, jenever en sigaren. Dat is begonnen, toen de kastelein Loeff lid van den raad wilde worden; Loeff, die bovendien groothandel in fruit drijft, en daardoor met veel menschen in relatie staat, werd gekozen. Daarna wilde Loeff een van zijn vrienden in den raad hebben, een zekeren Van den Besselaar; er werd weer veel drank geschonken en gedronken, en v.d. Besselaar werd gekozen. De vacature, ontstaan door het overlijden van burgemeester v.d. Aa, werd aangevuld door de verkiezing van J. v.d. Brand. Ook toen werd er weer veel met drank gewerkt: de partij Loeff werd echter geslagen, niettegenstaande v.d. Brand in het geheel niet met drank had gewerkt.

Audientie verleend aan raadslid Mostermans, een zwager van den burgemeester, voor eenigen tijd met nog een raadslid, en met het raadslid Loeff bekeurd, wegens het zich na gesloten tijd in de herberg van Loeff bevinden. Politieeur was tien uur; de heeren werden bekeurd om half twaalf; de veldwachter had tweemaal komen waarschuwen, dat het politieeur reeds lang verstreken was! Mostermans beweerde, dat de veldwachter de pik op hem had! Ik heb natuurlijk de partij van den veldwachter getrokken, maar later aan den burgemeester opgedragen, te zorgen, dat de veldwachter allen schijn van partijdigheid vermeed.

Commissie voor schoolverzuim had in 1901 druk werk; in 1902 heeft zij nog niet behoeven te vergaderen, omdat er tot heden toe nog geene aanmaningen noodig zijn geweest. Men vreest een nieuwe school te moeten bouwen. V. O ... dringt daarop aan.

De eigendommen der gemeente brachten in de laatste jaren hoe langer hoe minder op; het weiland niet zooveel, dat de kosten van het afheinen gedekt werden. In 1901 besloot men daarom een anderen weg in te slaan; de slechtste gedeelten weiland werden aan kleine stukjes gelegd, en voor 8 jaren verhuurd; de menschen mogen er nu mee doen wat ze willen. De gemeente is er goed mee, terwijl het land bovendien netjes bewerkt en gemest wordt; over 8 jaar zal het ongelijk veel beter zijn.

Een gedeelte der meisjes bezoeken de bijzondere scholen te Drunen of Vlijmen. Armoede wordt in Nieuwkuyk niet geleden; het burgerlijk armbestuur heeft ± f. 1.200 vaste inkomsten, en kan daarmee rond; in 1901 wees de rekening een batig slot aan van f. 800. Gedurende de 3 wintermaanden ondersteunt Vincentius bovendien die armen, die zich schamen om naar het armbestuur te gaan.

De doorbraak van 28 December 1881 had niet behoeven te vallen, wanneer men maar oplettend was geweest; 2½ dag liep er water door den dijk, alvorens de doorbraak viel. Men achtte het niet noodig, er iets aan te doen, ook niet de ingenieur van den Waterstaat Bleckmann. Toen de doorbraak er was, was het natuurlijk te laat; nu nog zijn de landerijen, die toen onder zand kwamen, niet weer zoo goed als vóór 1881. Bij den aanleg van de lijn 's Bosch-Moerdijk werd voor de baan veel zand van de landerijen weer afgehaald, en onder Drunen, Nieuwkuyk en Vlijmen verwerkt. Gelukkig, want anders was men het zand nooit meer kwijt geraakt.

Jhr. Arnold de la Court werd najaar 1901 voorzitter van den polder van Nieuwkuyk.

Burgemeester Van den Broek deelde mij mede, dat hij vreesde aanst. zomer groote quaestie te zullen krijgen met zijn zwager, het raadslid Mostermans, omdat deze, om die familierelatie, dan niet kon herbenoemd worden als zetter voor de directe belasting!

Berlicum

Den **20 Juni 1902** kwam ik weer in de gemeente; ik bezocht dien dag achtereenvolgens Berlicum, Boxtel en Esch; in ontbeet op Overberg. Het moreel van de bevolking gaat niet vooruit, maar is nog vrij goed: van de huwelijken zullen er 15% “gedwongen” zijn; van de geboorten 1% onwettig. Als er het een of ander schandaal is, dan wordt er druk “getafeld”; zoo o.a. voor eenigen tijd toen een man van 76 jr. “moest” trouwen met zijn jeugdige dienstmeid. De burgemeester en de beide wethouders wonen in de kom der gemeente; de raadsleden wonen te Doornhoek, de Dreef, Middelrode (Driezeeg) en Middelrosche brug. Het raadslid Godschalx is een verre neef van den burgemeester.

Zittende raadsleden worden niet licht uit den raad gegooid. Bij vacaturen wordt wel met drank en sigaren gewerkt: vroeger echter meer als nu; in 1901 werd Godschalx zonder stemming als nieuw raadslid gekozen. Commissie tot wering van schoolverzuim heeft niets meer te doen. Verordening op het venten wordt streng gehandhaafd en werkt goed; bedelarij komt veel minder voor dan vroeger; de afgelegen woningen hebben echter nog last.

Men is doende om een rijkstelefoonkantoor te krijgen. Gemeente-eigendommen liggen tusschen Doornhoek en Kaathoven; de bosschen meestal in Zeebroek; men laat de bosschen ± 25 jr. oud worden; dan heeft men opleggers en geriefhout. Men ziet er geen voordeel in, om ze tot mijnhout te laten groeien. Plukmast kreeg men vroeger van Van Vucht uit Zundert; in den laatsten tijd van Alphons van Rijckevorsel à f. 0,45 de duizend. De gemeenteweide ligt op “de Werst”; 36 H.A. Een gedeelte, 8 H.A. was te laag, en voor weiland ongeschikt; daarom aangelegd met mast.

De witheeren van Heeswijk hebben de parochiekerk te Berlicum. In het geheel hebben ze 9 parochies: Berlicum, Heeswijk, Lithoijen, Vlijmen, Elshout, Engelen, Bokhoven, Haarsteeg en Hedikhuijzen. Het klooster der witheeren stond aanvankelijk te Bern bij Heusden; omstreeks 1500 overgebracht naar Heeswijk. Aan het hoofd der witheeren staat een prelaat (een gemijterde abt). Voor wat de parochie betreft staan ze onder den bisschop van 's Bosch: vacaturen van pastoor enz. worden, op voordracht van den Prelaat, vervuld door den Bisschop. Audientie verleend aan rijksontvanger Ardesch van Hamel; deze kwam zoogenaamd inlichtingen vragen omtrent de provinciale paardenbelasting; in waarheid om zijn gedrag als kerkvoogd te verklaren inzake de weigering van de Hervormde Kerkvoogdij aan de weduwe van een overleden kerkvoogd, om een graf voor haar man te koopen op de Hervormde Begraafplaats; die weduwe had zich beklaagd bij den Minister; deze vroeg bericht en raad aan Gedep. Stat.; zoo werden wij in deze treurige zaak gemengd. De Heer Ardesch van Hamel had blijkbaar ongelijk. B. en W. deelden mij later mede, dat die kerkvoogd in het liefdehuis bij de zusters verpleegd was, en daar ook was gestorven; het praatje had toen geloopt, dat hij op zijn sterfbed Roomsch was geworden, en dat daaruit de moeielijkheden moesten verklaard worden, door de weduwe Kerkvoogdij aan de weduwe in den weg gelegd.

De secretaris en de ontvanger van Berlicum zijn broers; zij studeerden beide voor geestelijke, maar zetten den steek later af. De ontvanger woont te Middelrode en was voor eenige jaren de groote antagonist van den burgemeester bij de Middelrosche schoolquestie. Hoewel uiterlijk goede vrienden is er toch een angeltje blijven zitten, en bestaat er daardoor nog al wrijving tusschen den burgemeester eenerzijds en den secretaris en den ontvanger anderzijds.

Boxtel

Den **20 Juni 1902** kwam ik weer in Boxtel. Ik had eerst Berlicum bezocht; daarna ontbeten op Overberg, om vervolgens mijn reis naar Boxtel te vervolgen: Ik bracht dien dag ook nog een bezoek aan Esch. Door veelvuldig wijzigen van personeel, en doordat de Raad niet altijd gelukkig was bij de keuze van personen bij gelegenheid van benoemingen, is het secretarietwerk dikwijls minder goed, en worden de zaken niet op tijd afgedaan. Zoo moest ik met B. en W. het verslag der gemeente Boxtel over het jaar 1900 bespreken, omdat het verslag over 1901 nog niet was ingekomen ter provinciale griffie.

Volgens B. en W. gaat het moreel der bevolking niet vooruit, al is het nog redelijk goed; van de voltrokken huwelijken ‘moeten’ er slechts 6% voltrokken worden; op honderd geboorten zullen twee à drie onwettige kinderen zijn. De zetels van zittende raadsleden worden bij periodieke vacaturen niet betwist; maar ontstaat er eene vacature, dan is heel Boxtel in rep en roer; zoo werd zelfs een analphabeet in den raad gebracht.

In den Raad staan B. en W. niet tegenover eene georganiseerde oppositie. Maar de oppositie is er, en beschikt zelfs over de meerderheid; dit bleek o.a. bij de jongste benoeming van een gemeenteontvanger: buiten de voordracht van B. en W. om werd iemand benoemd; de minst geschikte van alle sollicitanten; op de voordracht stonden alleen inwoners van Boxtel; de benoemde was dat ook, was als leerlooier ongelukkig geweest, en had niet te eten. Misschien was medelijden een factor bij het uitbrengen van hare stem door de meerderheid van den Raad. Verordening op het venten wordt streng gehandhaafd, en werkt vrij goed. De verzorging der armen kost vrij veel geld; gemeente geeft aan algemeen armbestuur eene subsidie van f. 3.200. Verder Vincentius, Elisabethvereniging, broodcommissie, vereniging tot verstrekking van warm eten aan schoolkinderen (soepcommissie). Alles en alles te samen is oorzaak, dat de armen van Boxtel het goed hebben; dat er zeker geen broodgebrek wordt geleden. Gemeente-eigendommen hadden niet veel te betekenen; slechte heide met mast ongeveer 20 hectare. Door het legaat van mr. Cooth kreeg gemeente boerderijen, samen ongeveer vijftig hectare groot; deze zullen onzuiver f. 1.000, zuiver ongeveer f. 700 opbrengen. Gemeente is verder erfgenaam van den Heer Van Cooth; doordat er gescharrel is met den bewindvoerder notaris Rits, weet men niet precies, hoeveel dat zal zijn; men rekent zeker nog f. 10.000 te zullen krijgen.

Met betrekking tot de waterleidingen ondervinden B. en W. nogal bezwaren: ik deed het denkbeeld aan de hand, om het onderhoud van alle waterleidingen ten koste van de gemeente te nemen. Bij de nieuwe kerk te Breukelen verrijzen vele woningen. Straten zijn er feitelijk niet. B. en W. kunnen daar op het moment geen voorschriften geven omtrent bouwen enz. Zeer jammer, omdat nu de woningen niet op een zelfde peil gebouwd worden, iets, waaruit later bij stratenaanleg groote bezwaren moeten ontstaan.

Niettegenstaande alle mogelijke moeite is men er niet in kunnen slagen, om een veearts zich te doen vestigen in Boxtel. Van gemeentewege loofde men f. 500 salaris uit. De markten, vooral de Vrijdagsche markt, bloeien zeer. B. en W. willen inkomsten uit legaat Van Cooth bestemmen voor teekenonderwijs, en dat combineeren met de benoeming van een gemeentearchitect, die dan tevens teekenonderwijs zou moeten geven. Ik heb de Heeren aangeraden, om zich in verbinding te stellen met den Inspecteur, den Heer Molkenboer. Zij denken verder ook nog wat te doen voor landbouwonderwijs.

Ter audiëntie verschenen twee witte paters van Kardinaal Lavigerie, mr. Alphons van Rijckevorsel, de Heer Mahie van Boxtel en Liempde, en Vekemans, ambtenaar ter secretarie, gediplomeerd gemeentesecretaris. B. en W. verkeerden zeer onder den indruk van alle verloren processen: tegen de godshuizen over de betaling van verplegingskosten van een krankzinnige; tegen Van der Eerden, inzake de gasfabriek. Die verloren processen schaadden hun prestige, en worden hen persoonlijk kwalijk genomen: zoo had de postdirecteur Buning o.a. aan den wethouder Van Leeuwen die procedures verweten, en hem gevraagd, of B. en W. nu uit eigen zak de proceskosten zouden kwijten; het was z.i. een schandaal, om de belastingbetalende inwoners voor dergelijke uitgaven belasting uit den zak te kloppen.

Esch

Den **20 Juni 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik had vooraf Berlicum bezocht, onderweg op Overberg ontbeten, en was toen naar Boxtel gereden; terwijl ik ten slotte met Esch eindigde. Het moreel van de bevolking staat hoog: "gedwongen" huwelijken komen niet voor; de laatste onwettige geboorte had plaats vóór ongeveer tien jaar. Over het algemeen gaat het bij verkiezingen kalm en vredig toe; een zittend raadslid wordt er nooit weer uitgestemd; maar als er soms eene vacature ontstaat, dan wordt er gestemd, soms herstemd; dan wordt er met drank en sigaren gewerkt. De Bosschenaar Jansen werd voor 2 ½ jaar op die manier in den Raad gebracht. Zijn zoon, de rijwielhandelaar "bewerkte" de kiezers.

Commissie tot wering van schoolverzuim heeft niets te doen: er is geen schoolverzuim, dat naam heeft. Proces-verbaal behoefde niet te worden opgemaakt. Van Mr. Van Cooth erfde gemeente het landgoed Groenendaal en 2 boerderijen. Wanneer op Groenendaal het hout rijp is, moet het gehakt worden; er werd reeds voor f. 4.500 gehakt; de rest, ± f. 6.500 waard, wordt in het najaar van 1902 verkocht. Het geheele legaat zal ± f. 24.000 waard zijn, en moet gebruikt worden om

schuld te delgen, voor landbouwonderwijs, voor herhalingsonderwijs. Gemeente heeft echter geen schuld.

Wijlen Mr. van Cooth was provisor van het Mannengasthuis te Esch. Dit gasthuis werd in 1492 gesticht door Marten van Elmt, en Ida Roeters, zijne echtgenoot. In gezegd gasthuis worden zes oude mannen verpleegd, en hebben samen "eene eerbare maagd" om hen te verzorgen; sommigen storten een klein bedrag, en kopen zich op de wijze eene plaats in het gasthuis; anderen worden geheel gratis opgenomen. De fondsen van de stichting bestaan uit eene inschrijving grootboek ad f. 7.000, benevens uit eene boerderij die ± f. 500 zal geven en waar de ouden zooveel kunnen werken als ze willen. B. en W. zijn rentmeesters van het Gasthuis, terwijl de Raad als een college van provisorsen fungeert.

Wijlen Mr. Verheyen, rechter te 's Hertogenbosch, was gehuwd met Juffrouw Van Veldriel; deze laatste had fortuin; in hare familie was ook het provisorschap (het beheer) van het oud mannen gasthuis. Mr. Verheyen had twee kinderen, een zoon en eene dochter; beide stierven ongehuwd; de zoon was burgemeester van Esch, en overleed in 1885; van hem erfde Mr. Van Cooth het geheele vermogen, ook Groenendaal, en ook het provisorschap van het Oud Mannen gasthuis. Dat provisorschap baarde Mr. Van Cooth zorg; het was hem te moeilijk; hij vroeg aan B. en W. van Esch, of zij in zijne plaats het beheer wilden voeren. Deze waren daartoe bereid, en zoo legden B. en W. van Esch jaarlijks, wellicht reeds gedurende tien jaren, aan Mr. Van Cooth rekening en verantwoording af omtrent het door hem gevoerde beheer. Om het voortbestaan van de stichting ten eeuwigen dage te verzekeren, droeg Mr. Van Cooth bij testament het beheer van de stichting ten slotte aan het bestuur van Esch op.

De Roomsche Katholieken te Esch hebben geen eigen begraafplaats; daar is slechts eene begraafplaats, de algemeene. Ik heb B. en W. gewezen op de moeielijkheden, welke daaruit kunnen voortvloeien, en hen geraden, te trachten, deze te voorkomen. Gemeentegeneesheer is Dr. Wöste uit Boxtel; men is over hem tevreden. Om aan voorwaarden legaat Van Cooth te voldoen, is er eene extra hulponderwijzeres, tevens met akte nuttige handwerken, opgeroepen. Audientie verleend aan Pastoor Sprengers, die mij kwam bedanken voor wat ik deed aan zijn broer, en vooral voor diens weduwe – en aan den Bosschenaar Jansen (thans raadslid te Esch), die mij kwam bedanken, dat ik vóór 4 jaren in Esch was geweest! Zoënschwerinnöther!

Geffen

Den **21 Juni 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed er vanuit Den Bosch heen en bezocht vervolgens op mijn terugweg nog de gemeente Rosmalen. De bevolking van Geffen gaat achteruit; in 1901 met 51 zielen. Er is weinig werk in de gemeente. Er gaan nogal veel menschen in Duitschland werken; sommigen vestigen zich daar voorgoed. Enkele huishoudens trokken naar Oss.

Het moreel der bevolking staat niet zeer hoog, en gaat, vooral door het in Duitschland werken, niet vooruit. Het jaar 1901 was in dat opzicht een ongelukkig jaar: van de 9 huwelijken moesten er drie gesloten worden. Op 50 geboorten komen er gemiddeld wel drie onwettige geboorten voor.

De raadsleden wonen goed over de heele gemeente verdeeld: Wethouder Van Griensven woont te Bergstraat; Heijmans langs den grooten weg naar Grave; Van Kreij te Papendijk; de 4 anderen wonen in de kom der gemeente.

Commissie tot wering van schoolverzuim heeft geen druk werk: tot nu toe behoefde er geen enkel proces-verbaal in zake leerplicht te worden opgemaakt. In 1901 werd Van Beek benoemd tot secretaris-ontvanger; hij komt uit Berlicum, en is een neef van den burgemeester Godschalx, aan wien hij blijkbaar zijne benoeming dankt. Naar het schijnt, deed de raad in hem eene gelukkige keuze.

Van Mr. Van Cooth kreeg de gemeente eene kampweiland van 6 H.A., "de weivree"; dat land kan zuiver ± f. 120 opbrengen. Bijzondere voorwaarden zijn er niet aan verbonden: opbrengst zal strekken voor landbouwonderwijs, herhalingsonderwijs, of iets dergelijks. "De Rijt" is eene gemeenteweide van 35 H.A. goede broekgrond.

Mr. H. Sassen uit 's Bosch heeft nogal bezittingen in Geffen: van twee boerderijen op "de Tijberg" maakte hij er eene; hij is bezig, daar voor zichzelf een optrekje te bouwen. Aan de andere zijde

van den keiweg naar Grave heeft hij nog een perceel grond van ± 40 H.A. bosch en heide. Ook Henri Sonsbeek van de Gunne heeft nogal grond onder Geffen liggen, en nog veel meer onder Heesch.

Geffen moet nogal veel oud archief hebben; men toonde mij een dikke portefeuille met stukken over de heerlijkheid Geffen, jachtrecht enz. enz. Mr. H. Sassen is eigenaar van het heerlijk jachtrecht, en liet een man, die konijnen fretteerde, calengeeren. Voor kantongerecht en rechtbank veroordeeld zal de zaak nu dienen voor den Hoogen Raad.

De Israelieten hebben eene eigen begraafplaats onder Geffen; ze waren vroeger talrijk in Geffen; thans wonen er nog twee huishoudens. Margarinefabrikant Van den Berg werd in Geffen geboren. Men vertelde mij omtrent de margarine, dat tijdens het beleg van Parijs een ingenieur uitvond om margarine te bereiden. Die ingenieur was familie van Cordewener te 's Bosch, en maakte hem met zijne uitvinding bekend. Cordewener associeerde zich met Jurgens, en begon de eerste margarinefabricage in ons land. Jurgens behield later alleen de fabriek. Een jaar ná Jurgens begon Van den Berg.

Dr. Verbeek uit Oss, de aanstaande schoonzoon van Dr. Wackers aldaar, werd voor eenigen tijd benoemd tot gemeentedoctor. Op de gemeenschappelijke school te Nulands Vinkel (Geffen, Nuland, Rosmalen en Berlicum) gaan jongens én meisjes ter school; op de school in de kom van het dorp alleen jongens: de meisjes gaan naar het liefdehuis. Audientie verleend aan pastoor en kapelaan; het schijnt, dat de Heeren niet veel op hebben met den Boerenbond, en vooral niet met de Boerenleenbanken.

Rosmalen

Den **21 Juni 1902** kwam ik weer in de gemeente; ik reed van Den Bosch naar Geffen, en bezocht op mijn terugweg Rosmalen. De burgemeester deelde mij mede, dat de eerste en tweede klasse patienten van Coudewater worden aangeslagen in den hoofdelijken omslag; ze worden aangeslagen naar een inkomen, gelijk aan de voor hen betaald wordende verpleegkosten. De eerste geneesheer-directeur heeft oorspronkelijk aan het gemeentebestuur eene lijst van de patienten verstrekt; die lijst wordt door hem jaarlijks bijgewerkt en herzien; hij zorgt ook voor het betalen van den aanslag; die gaat door zijne handen. Daar zijn op het oogenblik 23 eerste klasse en 75 tweede klasse patienten.

Er komen in Rosmalen slechts zeer enkele 'gedwongen' huwelijken voor; niet meer dan 2%; een enkele onwettige geboorte, ongeveer 1%. Veel menschen moeten buiten de gemeente gaan, om werk te zoeken; vooreerst een veertigtal polderwerkers, die om en bij de *prise d'eau* van de Bossche waterleiding wonen: gewillige, goed gearde, brave menschen. Een dertigtal zal in Duitschland werken; een veertigtal gaat in Holland gras en later den oogst maaien. Een vijftigtal werkt te 's-Hertogenbosch en gaat dagelijks heen en weer; terwijl bovendien een twintig meisjes van twintigjarigen leeftijd dagelijks in voorjaar en zomer te 's-Hertogenbosch komt, om in de tuinen van de hoveniers te wieden enz. Die meisjes gaan steeds allen te samen; ze gaan een uur later van huis dan de mannen, en komen een uur vroeger terug. Dank de bepalingen der Algemene Verordening volgens welke niet langer dan elf uur daags mag gewerkt worden, behoeven de polderwerkers nu 's ochtends niet vóór zes uur op hun werk te zijn, en hebben ze dus behoorlijke nachtrust; vroeger moesten ze om vijf, soms zelfs om vier uur beginnen, en hadden dan al anderhalf à twee uur geloopt om op hun werk te koomen!

De leden van den gemeenteraad wonen goed over de geheele gemeente verdeeld: twee in Hintham, twee in de kom, twee te Molenhoek, een te Kruisstraat, een te Heeseind, een te Kattenbosch en een te Bruggen. Commissie voor schoolverzuim heeft het niet druk; processen-verbaal wegens overtreding der leerplichtwet behoeften niet opgemaakt te worden. Gemeente heeft nogal eigendommen: weiland (dertig hectare) te Sprokkelenbosch en Kattenbosch; heide en bosch te Vinkel (vijftig hectare). Op vijf hectare na is Vinkel nu heelemaal ontgonnen en tot mastbosch aangelegd. Het dennenhout groeit goed, eigenlijk te goed: er zit niet voldoende hars in, het breekt licht, en is daarom voor heining enz. niet veel waard.

De gemeente heeft ook den kerktoren in eigendom; voor het onderhoud kreeg de gemeente in der tijd eene inschrijving grootboek ad f. 3.000; later (tijdens Nieuwenhuijzen reeds burgemeester was) verkocht gemeente de inschrijving, om uit de opbrengst de aanlegkosten van

een weg te bestrijden. In 1901 groote sterfte onder kinderen, ten gevolge van mazelen; er stierven er 48. Dr. Heijmans is benoemd tot gemeentedoctor en krijgt daarvoor f. 1.000; moet zelf medicamenten bij leveren.

Gemeente geeft aan armbestuur eene subsidie van f. 650; armbestuur komt tegenwoordig te kort; gemeente zal subsidie moeten verhoogen. Op den Eikenburg woonde eertijds Mijnheer en Mevrouw Van Meeuwsen; na den dood van Mijnheer ging Mevrouw in het buitenland wonen; ze overleed in Aken. Voor omstreeks dertig jaren gaf ze geld, om een gesticht te bouwen voor zes arme mannen en zes arme vrouwen. Later stemde ze er in toe, dat aan het gesticht een bijzondere school voor meisjes verbonden werd. Dit liefdehuis draagt nu nog den naam van 'Van Meeuwen's gesticht'. Eikenburg kwam na het overlijden van Mevrouw Van Meeuwen in handen van de familie Suys; voor enkele jaren kwam het weer onder den hamer, en werd het gekocht door den oud-onderwijzer Coenen uit Zeeland.

Juli

Uden

Den **18 Juli 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik ging per spoor naar Uden; wandelde van het station naar het raadhuis, en keerde later op dezelfde manier terug tot Vught, welke gemeente ik dienzelfde dag bezocht. Van B. en W. vernam ik, dat er tegenwoordig veel ruzie is in Uden. Wijlen Dr. Offermans, gehuwd met Juffrouw Boons, eene schoonzuster van den burgemeester, had drie kinderen, nl. een zoon, thans kapelaan te Cuijk, eene dochter, gehuwd met den olieslager Van der Putten te Uden, en eene ongehuwde ziekelijke dochter, wonende te Uden in het ouderlijk huis. Dr. Van Dijk is een zoon van den vroegeren secretaris van Uden; hij is een zwager van notaris Breda. Behalve Dr. Van Dijk is er nog een doctor in Uden, nl. Dr. Peters. De verhouding tusschen die twee medici is slecht. Mr. Hengst en Dr. Peters zijn zwagers; beide zijn gehuwd met eene Juffr. Spierings uit 's Bosch. Sinds zij de nalatenschap van wijlen den Heer Spierings verdeeld hebben, zijn ze geslagen vijanden.

Het moreel der bevolking is goed; in 1901 kwam op 199 geboorten één onwettig kind voor. Van de 45 huwelijken waren er twee "gedwongen". De raadsleden wonen over de geheele gemeente verdeeld: 2 wonen te Volkel, 1 te Kooldert, 1 te Duifhuis, 1 te Hoogstraat, 1 te Loo, 1 te Moleneind en 4 in de kom van Uden. Van de twee wethouders woont er 1 te Volkel en 1 in de kom; deze laatste woonde vroeger op de Hoeven, en ging eerst in den allerlaatsten tijd in de kom wonen. Bij raadsverkiezingen wordt er niet gewerkt met bier, borrels of sigaren.

In 1879 kocht de gemeente voor f. 55.000 de tiend van het Domein aan. Uit de jaarlijksche opbrengst is reeds lang het kapitaal gedelgd; daar schoot, behalve de rente zooveel over, dat de gemeente er twee scholen van kon bouwen en er een weg van kon aanleggen. Voor en na worden er tienden door verschillende eigenaren uitgekocht; in 1901 voor f. 800; in 1902 voor f. 2.000.

De tiend brengt jaarlijks aan de gemeente nog ± f. 1.400 op.

Van de uitgestrekte gemeentegronden werden voor en na vele perceelen verkocht; deze brachten gemiddeld f. 150 per H.A. op, ze werden door de koopers meestal aangelegd tot hooiland; met behulp van stalmest en kunstmest kan men nu tweemaal 's jaars hooien; de H.A. geldt gemiddeld voor wat de eerste snede betreft f. 100,- en voor de tweede snede f. 25,-. Uden heeft nog ruim 1.300 H.A. over, meestal heide, gelegen tusschen Volkel en Wanroij. Ik gaf den raad, om, met betrekking tot de ontginning, eens een algemeen groot plan te laten maken door de Heide Maatschappij.

Gemeente kreeg van Mr. Van Cooth een legaat van f. 40.000 en is nog bovendien erfgename. Ik wees B. en W. met nadruk op hun plicht, om de renten van al dat geld te gebruiken overeenkomstig de bedoeling van den erflater. Ik vernam, dat de kerk der Kruisheeren benevens een gedeelte van hun klooster bij het kadaster ten onrechte ten name staat van Uden; een andere gedeelte van het klooster staat ten name van het Rijk. De Kruisheeren zouden nu doende zijn om hun Klooster van het Rijk terug te krijgen. Ik raadde, om, zoodra de zaak met het Rijk geschikt is, ook vanwege de gemeente klooster en kerk aan de Kruisheeren terug te geven.

Men beklagt zich zeer over de bedelarij. Een tiental gezinnen hoort in Uden tehuis en leeft in woonwagens van bedelarij. Bij kermis en derg. is dat volk zeer lastig. Ze zijn te lui om te werken, en betalen niets en niemand, hoewel ze wel geld hebben, maar dat liever in drank omzetten. De kunstmeststoffenfabriek van Coenen en Schoenmakers werkt druk. Aanvankelijk opgericht door het hoofd der school in Zeeland (omstreeks 1882), werd het geld geschoten door Schoenmakers. Nu is het eene groote fabriek, welke de eigendom is van 4 gebroeders en 1 zuster Coenen, en van 3 Heeren Schoenmakers. Men vervaardigt niet veel kunstmest, maar heeft het zooveel te drukker met het mengen van de verschillende kunstmeststoffen.

De olieslagerij van v.d. Putten noemde men eene zeer belangrijke zaak. Men moest nogal eens verbaliseeren bij het voeren van de schouw over de Leijgraaf. De kantonrechter deelde hooge straffen uit; zoo kreeg het klooster der Brigittinen eene boete van f. 15. Men hoopte dat het zou helpen.

Het gaat de boeren veelal goed; ze wonen meestal op hun eigen en hebben hun plaats vrij. Ze maken wel boter, maar mesten vooral veel kalveren. Nu in den allerlaatsten tijd is er in de kom een klein boterfabriekje met handkracht opgericht, overigens wordt de boter op de boerderij gemaakt.

Audientie verleend aan den Directeur van het telegraafkantoor Voorthuis, thans te Uden, vroeger te Oirschot. Deze, Protestant, klaagde over de Roomschen, die uiterlijk wel vriendelijk waren, maar eigenlijk toch niet met hem wilden te maken hebben. Daarna Mr. Hengst ontvangen, die mededeelde, dat de wet soms zoo slecht werd nageleefd; zoo had hij den burgemeester Van Boekel er niet toe kunnen brengen, om bij eene besmettelijke ziekte het kenmerk daarvan te doen aanslaan aan de woning van den lijder. Mr. Hengst kende geen wettelijk voorschrift, om in deze den burgemeester tot zijn plicht te brengen. Ik heb hem toen gezegd, dat hij zich tot mij had moeten wenden; dat ik dan den burgemeester wel onder handen zou genomen hebben.

Vught

Den **18 Juli 1902** kwam ik weer in de gemeente. Ik was des ochtends in Uden geweest, en liet mij aan het station te Vught met een rijtuig van Putters halen. Van B. en W. vernam ik, dat het gesticht Voorburg slechts zeer geringe voordeelen aan de gemeente bracht. De neringdoenden hebben er absoluut niets aan; alles wordt publiek besteed. Als eenig voordeel werd beschouwd, dat gemiddeld een 25 menschen op Voorburg werk vinden, en dat twee doctoren met hun huishouden als gewone particulieren in Vught wonen. De sterfte op Voorburg is groot; op \pm 900 verpleegden stierven in 1901 58 personen, en in 1902 tot nu toe reeds 52 personen. Daardoor wordt de ongunstige verhouding verklaard tusschen het getal geboorten (162) en het getal overledenen (165) in Vught.

Bij de laatste stemming voor een lid van den Raad werd er druk gewerkt met bier, borrels en sigaren; Van Oers, de zoon van den vroegeren wethouder, haalde juist de meerderheid. Van de elf raadsleden wonen er 9, onder wie de twee wethouders, in de kom der gemeente; 1 woont te Vlierd, 1 te Vlasmeer. De gemeente bezit \pm 250 H.A. broekgrond, de gemeenteweide genaamd. Als de waterlossing maar goed was, dan was dat prachtige grond. Indertijd is, naar het schijnt met stilzwijgende toestemming van het gemeentebestuur van Vught, door Cromvoirt op Cromvoirts gebied, een dam gelegd in de afwateringssloot; daardoor is de waterlossing naar die zijde onmogelijk: de sloot staat nl. niet op den legger, en Cromvoirt wil die dam niet laten verwijderen, om op eigen gronden geen overlast van water te krijgen.

Men heeft toen getracht het water te loozen door het Bossche veld; het bestuur van dien polder vroeg daarvoor echter f. 300,- en zooveel wilden men niet besteden. De zaak bleef dientengevolge hangende, in afwachting van de opening van den Maasmond. Omdat de gemeenteweide ligt ten noorden van het Gemaal 's Bosch-Drongelen, zal men het water nooit in dat kanaal kunnen loozen; B. en W. deelden mij althans mede, dat het als heel zeker vast stond, dat gronden, ten noorden van het kanaal gelegen, daarop niet zouden mogen afwateren.

Ik verleende audientie aan een metselaar, Keesen, die een verschil had met B. en W. over het bedrag van eene rekening; ik raadde hem zich tot G.S. te wenden; aan Baron De Grancy, die over het internationaal bijencongres kwam spreken; en aan den pastoor, Van Oss, een broer van den wethouder te Lith, die eenvoudig zijne opwachting kwam maken.

B. en W. deelden mij nog mede, dat het onderhoud van de Laarsche baan, en de verdediging van die baan tegen afslag van het water, geschiedde door en op kosten van v. Haaren. Ik bracht met B. en W. een bezoek aan de machinefabriek van Henri Grasso; ik werd door den eigenaar rondgeleid, en vond, wat ik zag, zeer interessant. De fabriek maakte vooral kleine machines, om boter te bereiden, ijsmachines enz. Ik zag een tiental brevetten op uitvindingen, in de fabriek gedaan, voor welke men in het buitenland patent had genomen. Naar de heer Grasso mij zeide, werkte hij vooral voor het buitenland, de uitgebreide buitenlandsche correspondentie bevestigde dat beweren. Hoewel de fabriek ook van de algemene malaise te lijden heeft, kan ze toch nog aan een 90-tal werklieden werk geven.

1903 April

Nistelrode

Den **17 April 1903** kwam ik weer naar Nistelrode; ik reed vanuit Oss er met een rijtuig heen. Op het raadhuis vond ik den burgemeester met zijn wethouders. Zij deelden mij mede, dat bevolking de laatste jaren nog al terugging in aantal, deels door vertrek, deels door sterfgevallen aan typhus en diphteritis. Gedwongen trouwen komt jaarlijks een of twee keer voor. In het laatste jaar werden drie onwettige kinderen geboren, waarvan twee bij dochters (gezusters) van een grooten boer.

Raadsleden wonen vrij goed verdeeld over de gemeente: 2 in Vorstenbosch, 2 op Delst-Menzel, 2 aan de andere zijde van de kom (op den weg naar Heesch) en 1 op Kantje. Op Loosbroek staan slechts 10 boerderijen; daar geen eigen raadslid. Geen ruzie bij verkiezingen. Huis van doctor is juist in gebruik genomen; staat schuin tegenover het raadhuis; de bouwplaats kostte f. 1.000; het huis f. 7.000. De school van Loosbroek staat onder Dinther; kost aan Nistelrode ± 20%. De school van Vorstenbosch staat onder Nistelrode; kost aan Nistelrode ± 50%.

Meisjes te Vorstenbosch gaan naar de openbare school aldaar; meisjes te Nistelrode gaan naar het Liefdehuis. Schoolverzuim komt bijna niet voor; ook vóór de leerplichtwet was dat het geval. Gemeente heeft veel eigendommen (800 H.A.) met een heele partije slecht dennenhout. Als de mast 25 jr. oud is, dan is de groei er uit; de stam wordt nog wel een beetje zwaarder, maar de kroon wordt plat, doordat de boom niet meer in de lengte groeit. Op vele plaatsen zit er een dikke oerbank in den grond; op vele andere plaatsen zware grintlagen.

De waterleiding genaamd Leigraaf in het Broek wordt door Heesch (Mannekens Vinkel) slecht geveegd. De gemeenteveldwachter - een gepensioneerd O.I. militair - is sinds ruim 20 jaren in dienst; men is over hem zeer tevreden. De toestand van de behoeftige klasse is niet rooskleurig; er wonen zeker 15 huishoudens in armenwoningen, en betalen geen huur. Een zestigtal menschen werken 's zomers in Duitschland, en verdienen daar f. 2 en meer daags; deze komen 's winters weer thuis. Er zijn drie huishoudens in Duitschland; deze menschen komen goed vooruit.

Enige lieden werken op de exportslachterij in Oss, ze verdienen daar f. 7 in de week; zijn gaan dagelijks met een hondenkar heen en weer. Ongeveer 15 menschen verdienen hun brood op de kunstmeststoffenfabriek van Coenen en Schoenmakers te Uden. Ze hebben daar zeer zwaar werk. Verder werken de arbeiders bij de boeren, en verdienen f. 0,40 tot f. 1,- met de kost. Boerenleenbank werkte gunstig; er is f. 25.000 ingelegd; daarvan wordt 2,84% renten betaald. Zij, die geld leenen, betalen 4%; heeft men geld over, dan gaat het naar de Centrale Bank te Eindhoven tegen 3 $\frac{3}{4}$ %. De vader van den burgemeester was gemeenteontvanger van Nistelrode; hij was tevens schoenmaker en leerlooier. Burgemeester kwam als jongen van 15 jr. als klerk op de secretarie; hij werd later secretaris en in 1885 burgemeester. Burgemeester heeft een zwaar huishouden, 10 kinderen; hij boert en verhuurt paard en rijtuig o.a. aan den doctor. Zou daarin ook de verklaring kunnen liggen van het drijven van Nistelrode, om een eigen doctor te hebben? Deze doctor krijgt f. 1.200, waarvan Rijk en Provincie f. 600 betalen, zoodat Nistelrode daarvoor f. 600 uitgeeft; de gemeente bouwde hem bovendien een huis, waarvoor de doctor huur betaalt, ik meen f. 400. Een broer van den burgemeester is nòg schoenmaker; hij werkt met 1 knecht! - Een andere broer is een gewone boer.

De burgemeester kan mij, in zijn manier van optreden, slecht bevallen; slaperig, indolent, soms brutaal, een complex van verkeerde eigenschappen gaf hij te zien. Of de ziekte, welke hij pas doorstaan had, en welke hem gedurende een groot gedeelte van de winter dwong in huis te blijven, daarvan de oorzaak moet heeten, dan wel of hij altijd zó is, weet ik niet. Zijn beide wethouders - vooral de oude Van Dijck uit Vorstenbosch, maakten een mij wat beteren indruk. Juist toen ik weg zou gaan, kwamen ze aan met een verzoek, om te steunen allerlei plannen tot verharding van wegen tusschen Dinther-Vorstenbosch-Uden, en Dinther-Loosbroek-Uden. De provincie moest dan het onderhoud van die wegen op zich nemen. Ik heb de Heeren gezegd, dat daar wel niet veel kans op zou zijn, maar dat ze het mijnentwege konden vragen aan de Staten: vragen staat vrij, en weigeren daarbij.

De administratie ter secretarie liet veel te wenschen over; met vele opmerkingen, door mij in 1898 gemaakt (schriftelijk gemaakt) was geen rekening gehouden; blijkbaar heeft de burgemeester-secretaris hier toch heele groote schuld.

Bokhoven

Den **18 April 1903** kwam ik weer in Bokhoven. Van Den Bosch uit reed ik er in 45 minuten heen, achter langs het station naar Engelen, en dan Bokhoven. Ik kwam er een kwartier te vroeg, en vond daardoor het raadhuis gesloten. In een oogwenk waren echter de burgemeester met zijne wethouders present. De bevolking gaat langzaam achteruit; als een pr gezinnen met kinderen zich verplaatsen, dan geeft dat dadelijk al een heel verschil op de 220 zielen! Soms komt er in geen drie jaren een huwelijk voor!

Er zijn geen partijen in de gemeente; bij vacaturen in den Raad behoefde er niet gestemd te worden. Het archief van de gemeente beteekent niet veel; omstreeks 1835 is alles verbrand; behalve een oud doopregister (waarin vele onwettige geboorten voorkwamen!) was er geen enkel oud stuk.

De gemeente heeft voor een pr jaren nog een stuk grond bijgekocht, voor f. 1.600. Men hoopt het volgend jaar het laatste gedeelte van de deswege gemaakte schuld af te lossen. Het land van de gemeente is uitstekend land; er worden geen kosten gespaard om het goed te onderhouden. Het ligt in 2 klampen: een stuk, ± 15 H.A. ligt kort bij Bokhoven; het andere stuk is laag en ligt veel verder van de gemeente af. Al het land wordt éénmaal gehooid; het verst afgelegen land ook nog een tweede keer; het land daarentegen, dat dichterbij Bokhoven ligt, wordt nu eens gehooid voor de tweede snede, en dan weer eens als naweide verpacht. Men handelt dienaangaande in overleg met den rentmeester van den Hertog de Mirepoix: als deze hooit, dan weidt de gemeente na, en omgekeerd; men handelt zoo, dat de inwoners van Bokhoven steeds eene naweide krijgen. Het onderhoud der harde wegen is geheel ten laste van den polder van Bokhoven, met uitzondering van een heel klein stukje, dat door de gemeente beklinkerd is, omdat het raadhuis daar aan ligt, en omdat daar enkele woningen staan; dat stukje weg loopt als harde weg verderop dood. Geneeskundige hulp wordt verleend door een doctor uit Hedel; die doctor moet nog al eens erg brommen, als hij gehaald wordt, omdat hij dan de Maas over moet. Hij wordt betaald per visite door het Roomsche armbestuur (± f. 150 per jaar); de gemeente zal hem voor alles en alles (vaccinatie, doodschouw enz.) ± f. 50 per jaar betalen.

De veldwachter is een oude politieagent uit Den Bosch; hij is nu een jaar of acht in Bokhoven; men is erg met hem ingenomen. Hij krijgt f. 250 van de gemeente, en f. 150 van den Heer van Bokhoven; hij woont gratis in de oude portierswoning van het kasteel; heeft een stuk land van dien heer, tot eigen gerief, en krijgt, eindelijk, om het andere jaar nog f. 30 voor kleding, ook al van den Heer van Bokhoven. Bijbaantjes heeft hij niet.

Er is in Bokhoven geen liefdehuis; de meisjes gaan naar de openbare school; het schoolhoofd Hurkmans is in 1902 gestorven; men is over zijn opvolger zeer tevreden. Schoolverzuim komt bijna niet voor. De arbeidende klasse heeft het in Bokhoven niet erg; die kan er goed komen. Minder is dat het geval met de kleine boertjes, de menschen met 1 en 2 koeien, die zitten er dikwijls hard voor, en zijn dan te eergierig, om hulp te vragen.

De oudste wethouder - Van Mill - is ambtenaar van den burgerlijken stand, en houdt zelf de registers bij. De burgemeester is voor korten tijd gehuwd met eene zuster van den oudsten wethouder, Van Mill; deze laatste zal dus, als zijn tijd om is, als zoodanig moeten aftreden. De

ontvanger - Van der Leeden – is een ziekelijke man; hij gaf, zoo hij zeide, meermalen bloed op. Hij had zijne zaken goed in orde.

Ik vernam, dat er nog dezelfde pastoor was als in 1898; die ziekelijke witheer uit Heeswijk; verleden jaar had hij heel geen dienst kunnen doen; nu ging het weer zoo wat; krakende wagens loopen het langst! Men vertelde mij, dat de pastoor een zeer mooi oud archief heeft; vooral registers van doopen, huwelijken en overlijden, niet alleen voor Bokhoven, maar voor plaatsen van zeer verre over de Maas (Bommel enz.) omdat vóór 1795 de Katholieken van zeer verre naar Bokhoven kwamen voor hunne kerkelijke zaken.

Toen ik vernam, dat er in de kerk een oud mooi monument moest zijn van de Heeren van Bokhoven, ging ik daar naar kijken; ik vond daar een goed geconserveerd monument ter herinnering aan den graaf Engelbert van Ymmerselle, graaf van Bokhoven enz, en aan diens huisvrouw Helena de Montmorency, overleden resp. in 1653 en 1648. Volgens Schutjes III bl. 298 is het monument vervaardigd door Artus Quellin, neef van den grooten Antwerpschen schilder Erasmus Quellin. Het monument stelt eene groote tombe voor, gedragen door een leeuw en een arend; bovenop liggen in marmer de Graaf en de gravin afgebeeld. Aan de zijkant is een zeer mooie engelenfiguur met dubbele vleugels. In de eerste jaargang van de *Noord Brabantsche almanak*, in 1843 te 's Bosch verschenen bij P.R.D. Muller komt (bl. 85-105) een opstel voor van H.B. Martini van Geffen, over het Graafschap Bokhoven; dat boekje kreeg ik van den wethouder Van Mill ter leen; ik zond het hem den 27 April 1903 onder dankzegging terug (en adresseerde het abusievelijk aan Van Roosmalen; deze stelde het weer aan Van Mill ter hand.

Oudheusden, Elshout en Hulten

Den **18 April 1903** bezocht ik de gemeente weer; ik was 's ochtends in Bokhoven geweest; was via Haarsteeg en Herpt naar Heusden gereden, om te ontbijten in het Hotel "Wapen van Amsterdam" bij J.M. Spierenburgh; en had toen mijn weg via Oudheusden vervolgd tot Elshout, waar ik op het nieuw gebouwde raadhuis den burgemeester vond met zijne twee wethouders, Van Breugel en Grevenbroek. De vroegere wethouder – A. van Loon – heeft als zoodanig bedankt; vermoedelijk zal hij ook wel spoedig bedanken voor het lidmaatschap van den Raad. Met het oog op de mogelijke wijziging van gemeentegrenzen ten gevolge van de verlegging van den Maasmond noodzakelijk, informeerde ik naar zielental en godsdienstige gezindheid van de menschen; men deelde mij toen mede, dat Doeveren en Heesbeen te samen geen 300 zielen hebben; van deze zullen er $\pm \frac{1}{4}$ Katholiek zijn; Oudheusden heeft niet voluit 200 zielen, van wie de helft Katholiek zijn; Elshout heeft 700 zielen die allen Katholiek zijn. Misschien is het idee uit te werken, de 4 gehuchten tot ééne gemeente te vereenigen; dan kan misschien de school te Heesbeen blijven bestaan voor Oudheusden, Doeveren en Heesbeen. Er was vroeger een school te Oud Heusden; deze is thans opgeheven; de kinderen gaan nu naar de openbare en naar de bijzondere school te Heusden. Oud Heusden had deswege vroeger een contract met Heusden en betaalde per kind f. 15. Heusden zegde verleden jaar dat contract op, zoodat deswege nu niet meer betaald wordt; desniettegenstaande laat Heusden nog toe, dat kinderen uit Oud Heusden in Heusden op school gaan, zoo lang, als er daar plaats op school is.

De bevolking van Elshout gaat langzaam vooruit; volgens B. en W. wordt daar heel geen armoede geleden. Toch wordt Elshout te klein voor de bevolking; daardoor jagen de menschen het land veel te duur tegen elkaar op, tot zelfs tot f. 3.500 de H.A. Ze kunnen dan geen $2\frac{1}{2}$ % maken. Bij gemeenteraadsverkiezingen wordt er hard gewerkt, daar is veel partijzucht; bij de laatste verkiezing wilde men den wethouder Van Loon laten vallen, en die kwam er maar juist amper door. Vooral de Pastoor Spierings (een witheer uit Heeswijk) werkte fel tegen Van Loon. B. en W. waren blijkbaar zeer op hem gebeten.

Het gemeentehuis is geheel verbouwd, en ziet er netjes en goed ingericht uit; voor het archief werd een brandvrije kamer gebouwd met doelmatige kasten. Het archief was zeer netjes geordend. De burgemeester had dat alles zelf gedaan; hij heeft daar blijkbaar veel plezier in; ook zijn secretarie zag er zeer goed uit; alles was netjes en goed verzorgd: zeer in tegenstelling met de administratie van den ontvanger; die liet bijna alles te wenschen over.

De gemeente heeft nog al wat eigendommen: ± 40 H.A.; gelukkig, want anders zou het er met de gemeente slecht uitzien! De gemeenteveldwachter Van Balkom heb ik voor een jaar of drie

verplaatst naar Beek en Donk; nu is er een politieagent uit Tilburg; men is over hem zeer tevreden; hij heeft f. 350 tractement, terwijl men hem voor het doen van nachtdienst in den afgelopen winter, eene gratificatie heeft gegeven. Tegen gratificatie in het algemeen ben ik weer tevelde getrokken.

Voorals de wethouder Van Grevenbroek, die in Oud Heusden woont, en het eenige raadslid uit Oud Heusden is (de andere zes wonen allen in Elshout) klaagde erg over de hazenschade; vooral om dezen tijd zouden de hazen veel kwaad doen bij de tuiniers, die nu erwtjes en dergelijke zaken uitplanten. Fazanten of eenden deden volgens hem geen schade. Ik bemerkte wel, dat hij geen vriend was van de Heeren Verhoeven; en dat hij zelf den Heer Mol niet gaarne mocht lijden. Grevenbroek maakte op mij geen aangenamen indruk; de wethouder Van Breugel, die pas aan influenza had geleden en beweerde influenza in zijn rechterhand te hebben, zat zich voortdurend te warmen, met de kachel tusschen zijn beenen. Voor zooverre hij aan ons gesprek deelnam, vond ik hem niet zóó erg, als bij mijn bezoek in 1898.

Hedikhuizen

Den **24 April 1903** kwam ik weer in de gemeente; ik reed er vanuit Den Bosch heen, ontbeet in Heusden in het Wapen van Amsterdam, en bezocht daarna nog Drunen. Hedikhuizen bestaat eigenlijk uit drie gehuchten: Hedikhuizen, met een eigen kerk en school; Haarsteeg met een eigen kerk en school; en Luttel Herpt, dat geen zelfstandige parochie vormt en waar ook geen school is. De kinderen uit Luttel Herpt bezoeken de school te Herpt; omgekeerd bezoeken de kinderen uit de Hoeven (gemeente Herpt) de school aan de Haarsteeg.

De levenswijze van de bewoners zijn zeer verschillend: Hedikhuizen en Luttel Herpt zijn uitsluitend landbouwend; Haarsteeg drijft voor $\frac{3}{4}$ landbouw en tuinbouw, terwijl $\frac{1}{4}$ van de bevolking leeft van mandenvlechten. Dat mandenmaken wordt, misschien nog meer dan aan de Haarsteeg, veel gedaan door de inwoners van Nieuwkuyk, en nóg meer door die van Vlijmen; het zijn de armste menschen; ze verdienen een redelijke daghuur ± f. 1 daags gemiddeld 's zomers en 's winters, en hebben daarvan een groot deel nodig voor drank. Het is lastig volk; de jongens geven het verdiende loon niet af aan hunne ouders; ze betalen tehuis kostgeld, trouwen vroeg, en komen vroeg in de armoede.

Er is in Haarsteeg voor de mandenmakers gedwongen winkelnering; daarover wordt hard geklaagd; het komt zelfs voor, dat de menschen gedwongen worden horloges en horlogekettingen te koopen, natuurlijk verre boven de waarde (zoo vertelde de burgemeester). Als in plaats van door de kinderen door de ouders het verdiende loon ontvangen werd, en als er dan geen gedwongen winkelnering bestond, zou volgens B. en W. de toestand goed zijn.

Nu Duitschland zware invoerrechten op voortbrengselen van tuinbouw gaat heffen is het te voorzien, dat de tuinbouw aan de Haarsteeg te gronde zal gaan; dat is wel zeer jammer! Tot nu toe werden er vooral veel doperwten en boonen verbouwd. In de geheele gemeente zijn er slechts 25 Protestanten; zij behooren tot de gemeente van den dominé te Vlijmen.

Doctor Verlinden te Vlijmen is armendoctor voor de gemeente; hij geniet daarvoor f. 350. De menschen uit Luttelherpt en Hedikhuizen worden meestal bediend door een van de beide doctoren uit Heusden; willen ze echter eene kosteloze geneeskundige behandeling, dan moeten ze naar Dr. Verlinden te Vlijmen; om den grooten afstand heeft deze regeling eigenaardige bezwaren.

Audientie verleend aan Van Engelen; deze kwam medewerking vragen om den landweg door de Hoeven verhard te krijgen. Deze weg ligt onder Herpt en sluit aan weerszijden aan tegen verharde wegen, aan de eene zijde in Elshout, aan de andere zijde aan Haarsteeg. Gelijk met alle wegen onder Herpt het geval is moet de polder van Herpt ook dezen weg onderhouden; in den polder van Herpt zijn bijna uitsluitend Herptsche boeren stemgerechtigd; deze wonen in Herpt, hebben geen belang bij verharding van den weg en willen daarvoor geen uitgaven doen. Aan de zijde van Herpt staan 8 woningen; aan de andere zijde van den weg, onder Nieuwkuyk staan er ± 30. Er wonen dus ongeveer 200 menschen die bij eene verharding belang hebben. Ik heb den raad gegeven, aan te kloppen bij den polder, en steun te vragen bij de gemeenten Herpt, Nieuwkuyk, Elshout en Hedikhuizen; wanneer deze allen wat doen, zouden de Provinciale Staten

wellicht ook iets doen, omdat, wordt de weg verhard, er eene doorgaande kunstbaan wordt verkregen.

Het schoolhoofd Prinsen kwam mij bedanken, omdat ik hem benoemd had tot lid van de gezondheidscommissie te Heusden. Prinsen, die de landbouwakte heeft, schijnt zich veel voor de materiele belangen van de bevolking, vooral voor de tuinbouwers, te interesseeren. Ik vond hem een geschikte man.

Bij raadsverkiezingen wordt er veel met drank gewerkt; het zijn vooral de kasteleins, die daar op azen, en gaarne eene stemming uitlokken, terwijl ze van tevoren gezorgd hebben, dat diegene candidaat gesteld wordt, omtrent wien ze zijn geïnformeerd, dat hij veel zal tracteeren.

Schoolverzuim komt er zoo goed als niet voor; in den tijd dat het druk is op het veld, wordt vacantie – of 6 weken verlof gegeven. Van het herhalingsonderwijs wordt druk geprofiteerd; het wordt blijkbaar zeer op prijs gesteld.

De Pastoor is er nog niet in geslaagd een liefdehuis tot stand te brengen; het terrein is er voor gekocht; het ligt tegenover de kerk, aan de andere zijde van de straat, alzoo onder de gemeente Vlijmen; maar terwijl rechts en links van den weg (alzoo Hedikhuizen en Vlijmen) te samen de parochie Haarsteeg vormen, wil de gemeente Vlijmen, wier inwoners van het liefdehuis ook veel zouden profiteeren, finantieel den pastoor niet steunen.

Tot 1 Januari 1895 was van Bokhoven (thans in Helmond) secretaris van Hedikhuizen; hij kreeg tot opvolger den Heer C.J. Klijn. Deze had de secretarie buitengewoon goed en netjes in orde; bepaald heel goed.

Veel menschen gaan, zoodra ze trouwen, de gemeente uit; vandaar laat het zich verklaren, dat er bij 12 huwelijken op één jaar slechts 25 geboorten in datzelfde jaar werden aangegeven. Van de raadsleden wonen er twee in Hedikhuizen (Timmermans en De Kort), een in Luttelherpt (wethouder Luyben); de rest woont aan de Haarsteeg.

Drunen

Den **24 April 1903** kwam ik weer in de gemeente; ik had des ochtends Hedikhuizen bezocht, daarna ontbeten te Heusden in het Wapen van Amsterdam, en daarna doorgereden naar Drunen. Ik vond op het raadhuis den burgemeester met den wethouder Van Dal; de wethouder Van Loon was overleden, terwijl in de vacature nog moest voorzien worden. Ik verleende audientie aan Leendert Klerks; hij kwam inlichtingen vragen, wanneer hem eene premie – toegekend in 1902 op de keuring te Heusden – zou worden uitbetaald; hij was in 1903 met de bekroonde merrie op de keuring te Heusden verschenen, en had dus de aanhoudingspremie verdiend.

Door de benoeming van den tegenwoordigen secretaris is veel ruzie in de gemeente ontstaan; hij is de zoon van den vroegeren secretaris (Veltman) en is gediplomeerd. Eene groote partij in Drunen wilde een ander; en toen nu de tegenwoordige secretaris tijdelijk (d.i. voor zes jaren) benoemd werd, keerde die partij zich tegen enkele raadsleden, en wilde den wethouder Van Dal laten vallen; dit mislukte. De jonge Veltman is ziekelijk; hij had zijne secretarie redelijk goed in orde.

Omtrent de eigendommen der gemeente vernam ik enkele particulariteiten: als de kade van den polder de Zeeg boven water is, dan mag die polder, om zijn water spoedig kwijt te zijn, dat lossen door een sluis in de algemeene omkading (de Zeegsluis) naar het Drunensche sluisje in den Zeedijk (op de grens van Drunen en Elshout). De mastenbosschen zijn thans gedeeltelijk tegen brandschade verzekerd bij een Brusselsche Maatschappij.

De tienden zullen spoedig geheel tot het verleden behooren; de leening ad f. 30.000 oorspronkelijk door den polder gesloten om gelden voor den afkoop te hebben, is thans nog f. 11.500 groot; in 1902 waren de tienden duur, en kon er f. 3.000 worden afgelost. Een klein batig saldo uit de polderkas wordt soms mede aangewend om af te lossen; nl. wanneer er niet voldoende is voor een heel aandeel der leening af te lossen (elk aandeel is f. 500) dan wordt het ontbrekende uit de polderkas gesuppleerd. Op die wijze betalen ook die gronden uit den polder die tiendplichtig zijn, maar waarvan omdat het nu groesgronden zijn op het oogenblik geen tiend wordt geheven, ook iets aan de opheffing van de tienden. Men denkt, dat het kapitaal over een jaar of vijf zal afgelost zijn, en de tiend daarmee dan zal zijn opgeheven. Groot succes voor den

burgemeester Van Hulten, tevens voorzitter van het waterschapsbestuur, die in dagen van tiendweiging den afkoop uitvond, en er het initiatief toe nam.

Omtrent de eigenaren van het kasteel te Drunen vernam ik nader, dat alles in onverdeeldheid toebehoort aan de gebroeders Jean en Adrien d'Oultremont; Jean is ruim 50 jr; Adrien is 55. Beide zijn getrouwd; Adrien heeft negen kinderen, en komt jaarlijks met zijn heele huishouden een maand of drie in Drunen; zijn zoons zouden niet veel uitvoeren; tot nu toe konden ze geen officier worden. Jean d'Oultremont heeft niet zooveel kinderen; deze schijnen wèl te werken; een is officier. Jean is hofmaarschalk van Koning Leopold.

Voor heerlijk jacht- en vischrecht hebben ze niet veel over; ze laten slecht surveilleeren; daardoor is er zoo goed als geen wild meer, gedeeltelijk ten gevolge van de lichtbak. Het vischrecht is verpacht; het jachtrecht zouden ze – naar de Burgemeester gehoord had – ook gaan verpachten, omdat er zoo weinig te schieten was. Als dat gebeurt, zullen ze wel spoedig niet meer in Drunen komen. Er schijnt een mooie snippenjacht te zijn; Frans en Eugene Verheyen jagen daar; ze zijn familie van d'Oultremont.

Er moet in Drunen nogal wat geld onder de menschen zitten; een jaar geleden werd een Boerenleenbank opgericht; daarop staat nu een bedrag van f. 30.000. Veel geld wordt aan die bank niet gevraagd – althans niet gegeven, tot nu toe niet meer dan f. 2.000. Er zullen in Drunen een 400 à 500 schoenmakers zijn; arme tobbers, handwerkers, vechtende tegen de machine. Zij werken voor een twintigtal bazen, die aan de schoenmakerij niet verdienen, maar zooveel te meer aan de gedwongen winkelnering. Het ergerlijkste van alles is wel, dat slechts 15 van die bazen een eigen winkel hebben; de andere 5 hebben geen eigen winkel, maar dwingen hun knechts, om in een bepaalden winkel te koopen, en krijgen daarvoor groote vergoeding van den winkelier. Op die wijze hebben ze het voordeel van de gedwongen winkelnering, zonder den last te hebben, er een winkel op na te moeten houden.

Het ergste van alles is wel, dat een baas van tijd tot tijd aan zijn knechts zegt, dat hij hen wegens slapte van zaken gedaan moet geven. Wat doen dan die arme slobbers? Dan gaan ze naar den baas, en vragen, of ze voor half geld mogen werken, omdat ze anders niet te eten hebben! Erger exploitatie van de menschen is niet mogelijk!

Zooals de zaken nu staan, is een schoenmaker van 40 jaar geen vol werkman meer; hij kan niet naar de nieuwe modellen werken, omdat hij dat niet gewend is; hij kan daardoor maar half geld verdienen, en is bovendien, juist ten gevolge van zijne voortdurende, bijna bovenmenselijke inspanning, spoedig versleten. Over tien jaar is volgens B. en W. het ras handwerk schoenmakers in de Langstraat uitgestorven; de kinderen van de schoenmakers worden niet meer in het handwerk van hun vader opgebracht, maar gaan meestal boerenwerk doen.

De gemeente Drunen heeft een eigen doctor, Dr. van Seters; deze krijgt voor de armenverzorging f. 1.350. Er zijn in Drunen twee openbare scholen, nl. eene in Wolfshoek, en eene in de kom; voor de meisjes is er een liefdehuis in de kom. Herhalingsonderwijs wordt zeer op prijs gesteld, en door 21 leerlingen vlijtig gevolgd.

Drongelen

Den **25 April 1903** kwam ik weer in Drongelen; ik was per trein tot Waalwijk gegaan, en had me daar aan het station laten halen met een rijtuig van v. Buul uit Waalwijk. Onder hevige stortregen kwam ik aan het raadhuis te Drongelen aan en vond ik daar den burgemeester met de wethouders Oerlemans en Vos, en twee in Drongelen wonende raadsleden nl. van Mersbergen en de Haan.

Van de drie in Doeveren wonende raadsleden woont er één ten noorden van de nieuwe rivier, nl. de wethouder Vos; twee wonen ten zuiden van de rivier, nl. Timmermans en Boll. De bevolking van het gehucht Doeveren ten zuiden van de rivier neemt sterk af; op 1 Januari 1903 woonden daar nog maar 66 menschen. Deze 66 zijn Protestant en hebben een eigen dominee, uitsluitend voor hen alleen; die plaats is steeds bezet, het is eene eerste predikantenplaats. De bewoners ten noorden van de rivier hebben geen eigen dominee; zij zijn sinds een paar jaren kerkelijk ingedeeld bij Genderen.

De geneeskundige armenpraktijk wordt door de diaconieën bekostigd; de gemeente betaalt slechts f. 40 voor doodschouw enz. Dr. Millenaar uit Dussen is armen doctor; verder hebben de doctoren Sweens en van Gils uit Waalwijk in Drongelen nog al praktijk.

Bij raadsverkiezingen spant het er nog al eens; B. en W. durfden niet te beweren, dat het raadslid, dat bij herstemming in 1901 gekozen werd, bij de periodieke aftreding zou blijven zitten; zij achten het best mogelijk, dat hij weer uit den Raad gegooid werd.

De afdeeling Drongelen heeft nog al eigendommen; 17 H.A. Tot 1872 behoorden die gronden aan de inboorlingen; in dat jaar werd door G.S. eene verbandregeling gemaakt, en kwamen die gronden aan de afdeeling Drongelen. De inboorlingen met de bewaarsmannen waren daarover weinig gesticht; zij trachtten in rechten terug te bekomen wat zij meenden, dat hun rechtmatig toekwam; zes jaren hebben ze daarover geprocedeerd; ze verloren hun proces voor de rechtbank te 's Bosch, en later voor het Hof aldaar; ze lieten toen den termijn van cassatie ongebruikt verstrijken, en waren daarmee voor goed hunne gronden kwijt. De gemeente Doeveren heeft heelemaal geen eigendommen.

Door de jongens wordt nog al gebruik gemaakt van het herhalingsonderwijs; door de meisjes minder. We spraken lang en breed over den eisch van G.S., dat op het leerprogramma van het herhalingsonderwijs van de meisjes zou worden opgenomen: de nuttige handwerken voor de meisjes. Het bleek me, dat de burgemeester een beetje wilde smokkelen met de uren, gedurende welke herhalingsonderwijs aan de meisjes gegeven zou worden, om aan de 96 uren te komen; hij meende, dat als het getal uren geringer was, het Rijk geen vergoeding gaf, geen f.0,30 per uur. Armen zijn er in Drongelen niet, rijke menschen wonen daar evenmin; volgens het kohier van den hoofdelijken omslag bedraagt het geheele belastbare inkomen van Drongelen nog geen f. 40.000.-

Ik besprak met B. en W. zeer uitvoerig de schoolquaestie, en drong er sterk op aan, dat er toch eene school zou gebouwd worden voor de kinderen uit Doeveren en uit Heesbeen; ik gaf de reden aan, waarom G.S. de laatste besluiten van de betrokken gemeenteraden van Drongelen en Eethen niet hadden goedgekeurd; dat was, omdat Drongelen daarin de bepaling had doen opnemen, dat school met onderwijzerswoning + ondergrond enz. niet meer mocht kosten dan f. 8000.- G.S. meenden, dat voor die som men niet kon slagen.

De wethouder Oerlemans beriep zich toen op een schrijven van den districtsschoolopziener van 1894, aan den raad van Drongelen in 1894 medegedeeld door G.S., volgens welk schrijven men voor 2/3 van f. 8000 in Drongelen zou kunnen klaarkomen. Oerlemans had de afschriften van de betrokken brieven van schoolopziener, inspecteur en van G.S. bij zich. Ik heb toen aan de Heeren in overweging gegeven, om zich tot van Oppenraay te wenden; hem bestek en voorwaarden te vragen van een school, die voor het door hem aangegeven bedrag (2/3 van f. 8000) zou zijn te bouwen; dan in overleg te treden met een bouwkundige, dezen in te scherpen wat men wilde, nl. eene goede, doelmatige goedkoope school, en dezen dan, aan de hand met wat men van v. Oppenraay zou krijgen, op te dragen, op gemeenschappelijke kosten der beide gemeenten een ontwerp met bestek en begrooting te maken. Dan kreeg men vasten grond onder de voeten, en kon men nagaan, hoe het best de kinderen uit Drongelen en uit Heusden zouden te helpen zijn. Ik vroeg aan de Heeren nog hun oordeel over eventuele grenswijziging, waarbij Doeveren en Heesbeen gevoegd zouden worden bij Oud Heusden; dan zou bijv. de school te Heesbeen kunnen veranderd worden, zoodat daar de kinderen uit Oud Heusden en uit Doeveren ook ter school zouden gaan, of men zou ergens tusschen de drie gehuchten een plaats voor de school kunnen zoeken. Van het denkbeeld van grenswijziging waren de Heeren blijkbaar niet afkeerig; ik geloof, omdat ze dan van eene moeilijke lastpost af waren. – Heesbeen telt thans 118 zielen; Doeveren 66; met Oud-Heusden mede zouden er dus ± 400 zielen wonen, voor wie te samen ergens eene school ware te bouwen.

Op mijne audientie verscheen slechts een zekere Boll uit Doeveren, een zoon van het raadslid. Zijn vader had eene quaestie met een buurman, over het lossen van water; het waterschapsbestuur van den polder van Doeveren scheen hem niet te kunnen helpen. Ik heb hem den raad gegeven, zich deswege tot G.S. te wenden.

Cromvoirt

Den **25 April 1903** kwam ik weer in de gemeente; ik kwam per rijtuig van Waalwijk, doordat ik des voormiddags in Drongelen geweest was; onderweg, aan het veer te Drongelen, had ik een ongeluk met mijn rijtuig gehad, ten gevolge waarvan ik te voet naar Waalwijk moest in een plasregen; bij Verwiel werd ik wat gedroogd.

Het plan voor den bouw van een nieuw raadhuis werd uitgevoerd; ik werd door B. en W. op hun nieuw raadhuis ontvangen. Met dien bouw is men niet gelukkig geweest; toen de fundamenten goed en wel gelegd waren stierf de architect; men heeft toen onder leiding van den dagelijkschen opzichter den bouw laten voltrekken; achteraf bleek, dat deze niet berekend was voor zijne taak; de plafonds zitten vol barsten; er is een erge lek op zolder, waar het water onder de muurplaat doorstroomt, terwijl kalk en cement week zijn in plaats van hard, zoodat alles met stukken en brokken van de muur valt. Het is wel jammer, want er is veel geld voor uitgegeven, en het plan van het raadhuis is heel aardig.

Volgens B. en W. gaat Cromvoirt niet vooruit; de boeren trouwen niet: ze kunnen geen arbeiders, geen meiden en knechten krijgen; dat is allemaal veel te duur. Voor een goeden knecht moet men f. 160, voor eene dito meid f. 100 geven. De arbeiders gaan in de stad werken, of aan het spoor, ofwel, ze gaan naar den steenoven te Udenhout. Doordat het den boeren niet zoo goed gaat, en zij niet durven trouwen komt er nog al eens eene boerderij open; het is in Cromvoirt volgens B. en W. gemakkelijker en voordeliger om eene goede boerderij te huren (want die zijn dikwijls voor heel weinig geld te krijgen) dan om eene bouwplaats te koopen en dan zelf eene boerderij te bouwen.

Tot nu toe was er steeds gezanik bij de gemeenteraadsverkiezingen; het gelukte mij, B. en W. aan het praten te krijgen, en van hen te vernemen, wat de oorzaak is van alle kleinere en grootere onaangenaamheden in de gemeente. Voor ±18 jaren kwam er in Cromvoirt een nieuwe pastoor, Mijnh. Lammerts en deze bracht natuurlijk eene dienstbode mede. Deze dienstbode nu is de grootste kletskaus, en tevens de kwaadste tong uit de gemeente. Aanvankelijk was de verhouding tusschen den burgemeester en den pastoor zeer goed; maar, toen hij twee jaren in de gemeente was, meende de pastoor, opgezet door kletspraatjes van de meid, aan de zoogenaamde familieregeering in Cromvoirt een einde te moeten maken. Bij eene gemeenteraadsverkiezing deed de pastoor persoonlijk erg zijn best, om een neef van den burgemeester te doen vallen; hij liep alle arbeiders en geringe menschen af en kreeg er velen op zijn hand. Daarover vielen op den dag van de verkiezing in het stembureau harde woorden tusschen den burgemeester en den pastoor, zóó zelfs, dat de eerste tot den laatsten zeide, dat hij loog.

Sindsdien waren er twee partijen in Cromvoirt, de burgemeester en de pastoor hadden ieder hun eigen aanhang; alles wat de burgemeester deed, werd be..t en opzettelijk verkeerd uitgelegd; vandaar dat ook de wethouder Van der Meulen in veel dingen zoo tegen den burgemeester was. Dat heeft zoo geduurd tot het najaar van 1902; de burgemeester wordt zwaar ziek, hevige bloedspuwingen enz.; de pastoor overwint zich zelve, en gaat den zieken burgemeester een pr. malen bezoeken; sinds is de vrede getekend, en vertrouwen B. en W., dat de moeielijkheden in de gemeente nu aan een eind zijn. De verhouding tusschen den burgemeester en den wethouder Van der Meulen was nu blijkbaar heel goed.

In Deuteren wonen een kleine honderd menschen; één raadslid, J. v.d. Heuvel. Cromvoirt heeft veel eigen grond; de inwoners zijn daar goed mee: voor betrekkelijk weinig geld krijgen de boeren redelijk goed weiland voor hun vee: in Deuteren mag ieder huishouden zes beesten inscharen, in Cromvoirt zelf vijf; de scharen, die men zelf niet gebruikt, mag men niet aan een ander overdoen. Het weidegeld is f. 7 per beest. Het weideseizoen is van half Mei tot 1 November. Bij Deuteren heeft de gemeente 43 H.A. liggen.

Op de grens van Helvoirt en Cromvoirt wordt de Leij van gemeentewege geveegd; ook de binnenwaterleidingen worden grootendeels door de gemeente geveegd. Men weet niet, of de verplichting daartoe op de gemeente rust, maar men doet het maar, omdat men het altijd zoo gewend is geweest.

Er schijnt nog al schoolverzuim te zijn; de schoolcommissies hebben nog al werk, er vallen nog al eenige processen-verbaal; het herhalingsonderwijs wordt trouw gegeven aan enkele leerlingen,

die trouw kwamen. Vooral doordat voor zoo weinig geld vee kan gehouden worden is er betrekkelijk geen armoede in Cromvoirt.

Voor het ophoogen van het terrein bij Den Bosch kocht Van Haaren - grootendeels door intermediair van den burgemeester van Cromvoirt - ± 60 H.A.; daarvan is nu ± 50 H.A. water en nog ± 10 H.A. heide. Volgens den burgemeester zouden Van Haaren en Van Seters aan het ophoogen van het stationsemlacement niets verdiend hebben; aan het terrein voor Den Bosch - voor welk werk ze ruim 2½ ton betaald kregen - zouden ze een ton hebben overgehouden.

Mei

Schijndel

Den **1 mei 1903** kwam ik weer in Schijndel; ik reed er vanuit Den Bosch heen, en bezocht daarna nog Dinther. In de kom van Schijndel wonen ± 1.000 menschen; die vormen de burgerij; de rest is boerenstand. Uit de burgerij worden de liedertafel en de Harmonie gevormd; doch is wel wat veel voor zoo'n kleine plaats, vooral, wanneer gelijk in Schijndel, er eene rivaliteit bestaat tusschen de twee gezelschappen, in plaats van dat ze samen werken.

De bevolking gaat tamelijk sterk vooruit; dat komt door de vele geboorten; door vestiging tegenover vertrek zou Schijndel verliezen in aantal. Huwelijken worden meestal in den minderen stand gesloten; onder de gegoede burgerij en onder de gegoede boerenstand komen bijna geen huwelijken voor.

Er zullen jaarlijks 2 gedwongen huwelijken voorkomen, en bovendien 2 à 3 onwettige geboorten; een en ander komt bijna uitsluitend voor onder de parochie Wijbosch; het volk dat onder Wijbosch hoort en woont tusschen Wijbosch en het spoor is veel verwilderd; het is daar allemaal familie van elkaar; werken doen ze niet; leven veelal van diefstal en stroopen; een graadje erger dan Gemonde. Vechten of snijden doen ze niet; men kan er volkomen veilig 's avonds in donker op straat zijn. Maar het is er zoo'n rommel, dat fatsoenlijke menschen daar niet willen wonen.

Die menschen kunnen - om hun soort - bij den boer geen werk krijgen; bij wijze van werkverschaffing neemt de gemeente ze wel eens des winters. In Schijndel zelf wordt dat gedeelte van de gemeente aangeduid onder den naam "de Berg" en wordt dan met verachting gesproken van de bewoners van "de Berg".

De leden van den gemeenteraad wonen vrijwel over de geheele gemeente verspreid; 4 leden wonen in de kom (Bolsius, Kempes, Van Heertum, Jan W. Timmermans); een op Wijbosch (Smits) 1 op Keur (Van Esch); 1 op Oetelaar (Verhagen), 2 op Schootsche Hoek (Jan J. Timmermans en v. Heeswijk); 1 op Elschot (Jan Goyaerts); en 1 op Borne (Eimbert Timmermans). De heren moeten soms bij stemming gekozen worden, dat is dan het werk van de herbergiers. Bepaald misbruik van drank wordt bij verkiezing niet gemaakt.

Schijndel is eene echte houtstreek; voor laag, zuur weiland wordt tot f. 1.000 de H.A. betaald; dat wordt dan meestal beplant met canada's, terwijl men als onderhoud els en hoephout plant. Al het hoephout dat in de gemeente groeit, wordt in de gemeente verwerkt; van de canada's zal 1/3 buiten de gemeente gaan om tot klomphout verwerkt te worden. Er zijn in Schijndel ± 45 klompenmakersbazen, die door elkander drie knechts hebben; deze knechts werken winter en zomer tot 's avonds acht uur, en zullen van f. 1 tot f. 1,25 daags verdienen, ze gedragen zich over het algemeen goed, heel wat beter dan voor een 25 jr. toen ze Zaterdag en Maandag hielden. Tot het jaar 1892 ging het den klompenmakers in Schijndel slecht; degenen, die nog iets hadden, verloren dat langzamerhand; ze werden tenslotte allen straatarm. De oorzaak daarvan was dat de menschen de canada's op crediet kochten; de minst credietwaardigen kochten mede, en maakten ook voor de beteren het hout te duur; daarvandaan dat allen slechte zaken maakten.

In 1892 is men van systeem veranderd; men kan geen boomen meer koopen dan tegen contant geld; dientengevolge wordt het hout niet meer tot boven de waarde opgejaagd door menschen, die niets te verliezen hebben; van den anderen kant heeft de gemeente geen kwade posten meer oninbaar te verklaren. Volgens B. en W. was de genomen maatregel zoowel in het belang van de gemeente als van de houtkoopers; deze hebben nu ook andere condities gemaakt tegenover

hunne afnemers van klompen; zij verkoopen hunne klompen ook tegen contant geld, en hebben zelve ook geen kwade posten meer. Sinds 1892 gaan de klompenmakers in hunne zaken vooruit. Het hoefhout wordt door de gemeente nog op crediet verkocht; als reden gaf men daarvoor op, dat zij, die dat hoefhout kochten, zulke groote uitgaven tegen contant geld moeten doen, alvorens er zelve iets van te maken (hakken, naar huis voeren, schillen enz.). Geheel anders dan de klompenmakers, die wanneer ze een boom thuis hebben direct, wanneer ze maar enkele paren klompen klaar hebben, daarvoor contanten kunnen maken.

Men heeft weer questie met Mr. Bondam over den gedrukten inventaris van het archief; Mr. Bondam vroeg voor 2 jaren dien op kosten van de gemeente gedrukten inventaris op, om er nog eene kleinigheid in te veranderen en om er een voorwoord in te schrijven. Sinds heeft Mr. Bondam er meermalen over geschreven, maar den inventaris niet weer terug kunnen krijgen. Over de begrooting voor 1903 heeft Schijndel moeite gehad met G.S., omdat de geheele opbrengst van eene groote houtverkoop, als gewone inkomsten in de begrooting werd gebracht. G.S. gaven tenslotte voor 1903 toe na een dringend betoog van B. en W. Men was nu van plan, om in het vervolg bij houtverkoop $\pm 1/3$ op het grootboek te beleggen.

Er is in Schijndel eene begraafplaats voor Israelieten, hoewel daar geen enkele Jood woont; de Joden uit de buurt (Uden, Vechel, St. Oedenrode) worden in Schijndel begraven.

Gemeentegeneesheer is Dr. Koolen; hij heeft f. 1.000 van de gemeente + vrije woning; breukbanden en derg. worden hem extra betaald. Hij schrijft veel te hooge rekeningen; volgens B. en W. zou hij van f. 7.000 tot f. 8.000 's jaars maken.

Sinds dat er een tram naar Den Bosch kwam, gaan er nog al wat zieken naar de klinieken van de doctoren te 's Bosch. De vroedvrouw krijgt van de gemeente f. 400,- benevens f. 50 gratificatie wanneer er geen klachten komen, dat ze de armen en min gegoeden niet behoorlijk bedient of hen niet al te veel afzet. Gemeente keurmeester-veearts is een empiricus, die van de gemeente f. 200 tractement heeft; hij is ook aangesteld door Bostel.

Er waren aanvankelijk nog al overtredingen van de leerplichtwet; na enkele veroordeelingen is dat veel minder geworden. Volgens B. en W. zou men echter een kunstje hebben uitgevonden om art. 1 van de leerplichtwet te ontduiken, dan zou er bij den kantonrechter een ontslag van rechtsvervolging moeten volgen. Het herhalingsonderwijs in de kom neemt tamelijk af; er namen 15 jongens aan deel; in Wijbosch genoot het geen belangstelling.

Twee liefdehuizen: één in de kom, één in Wijbosch; zelfde orde. Moederhuis is in Schijndel; heeft thans 30 huizen, heeft zelf eene normaalschool; gisteren (30 april 1903) waren er 8 opgeroepen voor de hulpakte; slechts 3 slaagden. Schoolvoeding wordt zoowel in Wijbosch als in de kom verstrekt; de wijze waarop die voeding geregeld wordt, is in beide plaatsen niet dezelfde. Het gaat meestal met behulp van de zusters in het liefdehuis.

De steenfabriek van v.d. Elst werkt goed en druk; de kern is echter te zanderig, vandaar dat de leem moet gewasschen worden, alvorens men er steenen van kan bakken. Op 6 April staakten de scheepslossers uit solidariteit met de elders in het land stakende arbeiders; na 8 dagen gingen de menschen weer aan het werk, nadat de grootste oproerkraaijer ontslagen was. Van de anderen werd bij wijze van straf het loon verminderd.

Dinther

Den **1 Mei 1903** kwam ik weer in Dinther; ik had tevoren een bezoek gebracht aan Schijndel; van Dinther reed ik terug naar 's Bosch. Volgens B. en W. zou op de 25 huwelijken één "gedwongen" huwelijk zijn, terwijl op de 100 geboorten één onwettig kind zou voorkomen. De raadsverkiezingen loopen meestal zonder "stemming" af. De raadsleden wonen nogal goed over de gemeente verdeeld: v.d. Broek woont in Heibloem, Van Veghel in "Hoek", Van den Diezen, wethouder, in Beugt, de wethouder Van Bostel woonde vroeger in Loosbroek en sinds eenigen tijd in de kom, Van Lieshout, Kerkhof en Van Sleuwen wonen allen in de kom.

Sinds enkele maanden is als pastoor te Dinther opgetreden de Heer Der Kinderen, vroeger kapelaan in de Kruiskerk te 's Bosch; met diens optreden schijnt er een verzoening te hebben plaatsgehad tusschen het geestelijk en het wereldlijk gezag in de gemeente.

In plaats van Dominee Wagenaar kwam Dominee De Jong van Schauburg, eene jonge, ongehuwde, ziekelijke man, die voor zijne gezondheid veel op reis is, veelal in het Zuiden; zijne

cura strekt zich uit over een 40-tal Protestanten, allen woonachtig in Dinther; hij is nl. ook Dominee voor Heeswijk, maar daar wonen op het moment geen protestanten. Dominee De Jong moet schatrijk zijn; hij bouwt en werkt veel op eigen kosten; hij moet buitengewoon veel goed doen aan de armen, d.i. aan de Katholieken, want arme Protestanten zijn er niet; dat schijnt niet te geschieden om proselieten te maken; althans pastoor Der Kinderen, die op mijne audiëntie verscheen, zag er helemaal geen kwaad in.

De oud burgemeester Kerkhof leeft nog en is nog raadslid; burgemeester Jansen heeft geen last van hem. Burgemeester Jansen is er eindelijk toe overgegaan een eigen huis te bouwen, aan den grooten weg tusschen Heeswijk en Dinther; hij woont daar nu ruim twee jaren. Loosbroek is eerst sinds 4 jaren een parochie; daar is nog geen liefdehuis, de meisjes gaan daar naar de openbare school. In de kom van Dinther is een liefdehuis met 11 zusters van de orde van Veghel. Het herhalingsonderwijs te Loosbroek viel daar zeer in den smaak der menschen; er werd ijverig gebruik van gemaakt. In de kom voelde men er minder voor; slechts 6 jongens namen er aan deel.

Sinds 2 jaren bestaat er in Dinther eene Boerenleenbank; het schoolhoofd Kemps is kassier. Er zal een f. 25.000 op staan; slechts een bedrag van f. 5.000 werd weer in de gemeente geplaatst. Er zullen in de gemeente ongeveer 1.600 koeien zijn; daarvoor zijn slechts 4 stieren beschikbaar, waarvan er een aan de gemeente behoort. De stierhouders vragen slechts f. 0,15 dekgeld, en krijgen later ieder nog eene premie van de gemeente. Het schijnt niet mogelijk, om nog meer stieren in de gemeente geplaatst te krijgen, hoe dringend de behoefte daaraan ook zij.

De gemeente heeft nogal bezittingen; in den laatsten tijd wordt er nogal werk van gemaakt om van slechte broekgronden, redelijk goed hooiland te maken; de kosten bedragen ± f. 200 de H.A. en worden vrijwel door de opbrengst gedekt.

Ik raadde sterk aan op deze weg voort te gaan, en vooral geene eigendommen te verkoopen. Ik wees vooral op Westerhoven, om te betoogen, hoe gelukkig het voor de ingezetenen is, dat zij voor betrekkelijk weinig geld redelijk goed hooi in de nabijheid kunnen koopen.

De geneeskundige armenpraktijk is verdeeld: Dr. v.d. Voort uit Vechel bedient de kom; Dr. Bimbergen uit Nistelrode zorgt voor Loosbroek. Keurmeester is de veearts Jansen uit Veghel; hij krijgt van de gemeente voor ieder beest f. 1,50, onafhankelijk van de vraag of hij het beest voor de consumptie geschikt acht of ongeschikt.

Men is hevig gekant tegen den gemeenteveldwachter, die is te streng en te driftig; men onthield hem zelfs zijne gratificatie. Men beweerde dat zulks geen verband hield met de omstandigheid, dat hij den secretaris en den zoon van den wethouder Van Boxtel bekeurde wegens vertoeven in een herberg na bezetten tijd. Ik was zoo vrij dat te betwijfelen, en deed een goed woord voor den veldwachter; had daarmede weinig succes. Ik kon niet ontkomen aan een glas champagne en een taartje, waarvoor B. en W. gezorgd hadden.

Heeswijk

Den **2den Mei 1903** kwam ik weer in de gemeente; ik reed er van uit Den Bosch heen en bezocht dienzelfden dag ook nog de gemeente Den Dungen. De leden van den Raad wonen goed over de gemeente verdeeld: de wethouder Van der Heijden woont bij het kasteel; Van Oorschot, een graanhandelaar, woont in de kom; Van den Boom en Sigmans wonen aan de Zandkant; wethouder Dobbelsesteen woont aan de Lorisstraat; Van Lieshout woont te Rukven; en Van Zutphen aan de Heeswijksche brug. Sinds de nieuwe Kieswet heeft voor den Raad nog nooit eene stemming plaats gehad; de menschen werden steeds bij candidaatstelling gekozen.

Gedwongen huwelijken zouden nooit voorkomen; in 25 jr. zouden er twee onwettige geboorten geweest zijn. Er wordt geen herhalingsonderwijs gegeven; er meldden zich geene liefhebbers voor aan. Schoolverzuim komt bijna niet voor; er werd ééns geverbaliseerd; dat eindigde met een ontslag van rechtsvervolging, omdat het kind meer dan 4 K.M. van de school woonde. De schoolcommissie vergaderde in 1902 twaalf keer. Het meeste schoolverzuim komt toch voor onder de meisjes.

Er is een Boerenleenbank; daar staat nogal wat geld op; daar wordt weinig geld aangevraagd. Die leenbank geeft 3%, neemt 4% en krijgt in Eindhoven 3 $\frac{3}{4}$ %. Er is eene nieuwe school gebouwd voor een pr. jaar; men heeft nu nog het plan de onderwijzerswoning - met het raadhuis

onder één dak - wat op te knappen. De plannen om het zeer bekrompen raadhuis te verbouwen, en daarvoor te gebruiken het terrein, waar het oude schoolgebouw staat, heeft men om de kosten laten varen.

De burgemeester - die tevens secretaris is - schijnt het zich niet erg druk te maken; toen ik er bij hem op aandrong, om het oude archief wat in orde te maken, trok hij een erg leelijk gezicht. Het zat, volgens hem, goed en wel opgeborgen hoog boven in de kasten en hij wilde het daar blijkbaar voorloopig gaarne laten zitten.

Gemeentedoctor is de Heer v.d. Voort uit Veghel; men is over zijne diensten zeer tevreden. Ik had juist voor een maand ongeveer den veldwachter gedwongen ontslag te nemen. Zijn opvolger, een gepensioneerd Marechaussee (Koster genaamd) maakte op mij een goeden indruk. Er is in Heeswijk geen liefdehuis; de meisjes bezoeken de bijzondere school te Dinther. Tot voor korten tijd betaalde de gemeente daarvoor ruim f. 100 aan dat liefdehuis; toen G.S. daaraan een einde maakten wegens strijd met de wet, wist men geen raad. Pastoor Maas kwam nu in Heeswijk over deze aangelegenheid met mij praten; ik gaf hem te verstaan, dat G.S. wel geen bezwaar zouden maken om een raadsbesluit goed te keuren, waarbij aan zijn bewaarschool eene gemeentelijke subsidie van ± f. 100 wordt gegeven. Wilde het Kerkbestuur zijnerzijds deze tegemoetkoming geven aan het liefdehuis te Dinther, wanneer meisjes uit de parochie Heeswijk werden toegelaten op de zusterschool te Dinther, dat moest het Kerkbestuur dan maar weten; de gemeenteraad van Heeswijk en Gedep. Stat. hadden daarmede niets te maken.

Behalve de firma Van Oorschoot, die een groothandel in granen drijft, en een 7-tal menschen in het werkt heeft, en een houthandel van v. Lith, die ook enkele menschen werk geeft, bestaat de heele gemeente vrijwel uit landbouwers. De gemeente heeft nogal eigendommen ± 160 H.A. aan één stuk gelegen, het Heeswijksche Broek ± 80 H.A., en even zooveel heide met slechte dennenbosschen. Heel veel om die gronden productief te maken, schijnt Heeswijk niet te doen. De boerenbond kocht vóór 3 jaren voor f. 21.000 van de familie Speelman te Leeuwarden de tiend af, met het doel om uit de opbrengst renten en aflossing te vinden, en op die manier de tiend te doen tenietgaan. Hard avanceert die zaak niet, doordat de boeren tegen f. 6 de H.A. hun vruchten zelve mogen behouden; dat is volgens B. en W. veel minder dan die vruchten waard zijn. Dientengevolge kan er op het kapitaal jaarlijks niet meer dan een f. 400 worden afgelegd, en zal het lang duren, voor de tiend weg is.

Men betreurde het zeer, dat de collectie Heeswijk verkocht werd; v.d. Heijden, die bij het kasteel woont, beweerde, dat er thans 80% minder bezoekers kwamen dan vroeger; in het najaar 1903 zou de laatste verkoop plaatshebben van de prullen, die er nu nog zijn; dan kwam het heele kasteel leeg. Als de erven v.d. Bogaerde hun zin krijgen, dan wordt het kasteel met alle gronden verkocht. De oude Heer Van den Bogaerde kocht in 1833 het kasteel van den Heer Speelman te Leeuwarden; er behoorde niet meer dan ± 50 H.A. grond bij, om en bij het kasteel. Na dien tijd werd er veel grond bijgekocht, zoodat er nu onder Heeswijk 450 H.A. bij behoort; er staan 16 boerderijen op, terwijl er nog 2 burgerwoningen in de kom bij behooren. In de laatste 25 jaren werden er geene gronden meer aangekocht. De laatste Van den Bogaerde liet een zeer uitgebreid grondgebied na aan zijne erven; het ligt verspreid over 37 gemeenten!

Ik moest van den burgemeester een glas Champagne aannemen. Later hoorde ik van Verdijk, dat de burgemeester eene agentuur in wijnen heeft.

Den Dungen

Den 2 Mei 1903 kwam ik weer in de gemeente. Ik was tevoren in Heeswijk geweest, en reed van Den Dungen naar Den Bosch terug. De bevolking gaat nogal vooruit in zielental en zou nog veel sterker accresceeren, als er voor jonggehuwden maar gelegenheid was om onder dak te komen. Want eene typische eigenaardigheid is, dat de menschen de gemeente niet uit willen. 25% van de gesloten huwelijken is eene gedwongen fraaiigheid; 2% van de geboorten is onwettig. In de kom van den Dungen zullen 400 menschen wonen, daar wonen 5 raadsleden; van de twee anderen woont Van Grinsven te Spurk, en Van den Hurk te Grinsel. Vroeger had men geweldige last van bedelaars; sinds er eene verordening op het venten werd vastgesteld in 1900 kwam daaraan een einde; vreemde bedelaars komen heel niet meer in Den Dungen.

Herhalingsonderwijs wordt er niet gegeven; er was geen liefhebberij voor. Schoolverzuim was

vroeger nogal erg; na een drietal verbalen waarop eene veroordeeling volgde is dat wel beter geworden.

De gemeente kocht in 1899 de tienden af voor f. 18.165,50; en in 1900 voor f. 215 de rest. Gemeente heeft daarvoor geld geleend tegen 3 ½ %, en lost jaarlijks minstens f. 400 af; laat de opbrengst van de tienden het toe, dan wordt er meer afgelost. Zou er geen f. 400 voor aflossing overschieten uit de opbrengst, dan suppleert de gemeente het te kort komende.

De gemeente heeft 17 H.A. hooiland; toen v. Rijkevorsel in Den Dungen kwam, bracht dat weinig op; ieder had vast hetzelfde stuk; men bood tegen elkaar niet op. Daaraan is nu een eind gemaakt; de opbrengst is nu normaal, en f. 500 à f. 600 meer dan tevoren.

Dr. Verzijl uit St. Michielsgestel is belast met de geneeskundige armenpraktijk; toen de pokken begonnen te komen (einde 1907) herkende hij die ziekte niet; hij haalde er Dr. Van Moorsel bij en die wist ook niet wat het was. Eindelijk kwam Dr. v.d. Hagen, en die constateerde pokken.

Toen de pokken epidemisch verklaard werden en de doctoren isoleering van de patienten vroegen, waren het de zusters uit het liefdehuis, die dat mogelijk maakten, door een lokaal te verschaffen en zusters ter verpleging van de lijders beschikbaar te stellen!

Nog op andere wijzen maken die zusters zich verdienstelijk: bij geboorte van een onwettig kind wordt dat gewoonlijk op kosten van armbestuur in liefdehuis besteed, en door de zusters grootgebracht. Hulde aan zooveel liefde! Het zijn zusters uit Schijndel: hun leerschool is juist verbouwd, omdat de ruimte te klein was, om de kinderen van Den Dungen en St. Michielsgestel (Maaskantje) te kunnen bevatten. Die school staat achter het gemeentehuis, schuin tegenover het Gesticht.

Haaren

Den **6 Mei 1903** kwam ik weer in de gemeente; ik reed er vanuit Den Bosch heen en bezocht denzelfden dag nog Helvoirt. Op het raadhuis vond ik B. en W., dezelfde als in 1898. Daar zich niemand voor de audientie had aangemeld, had ik volop gelegenheid om met de Heeren te praten, ruim 2 ½ uur! De bevolking van Haaren blijft stationair; er is geen burgerij dat naam heeft. Alleen wat schoenmakers, die dan nog een stukje land hebben, een pr. varkens mesten, en dikwijls nog een of twee koeien houden.

De gegoeden trouwen bijna niet, en zij, die trouwen, doen dat op lateren leeftijd. Het leven van eene getrouwde boerin noemde men erger dan dat van eene slavin; ze heeft het zwaarder dan de meid, zwaarder dan de vrouw van den schoenmaker, van den spoorwegwachter enz.; ze moet het eerste van allen op; ze gaat het laatste van allen naar bed; op haar rust de zorg voor de stal, voor de keuken, voor de opvoeding van de kinderen; ze heeft een zwaarder en veel moeilijker bestaan dan haar man! Vandaar, dat de meer gegoede boerinnen niet zoo jong willen trouwen; ze kunnen toch nog altijd lang genoeg slaven en slaven! Geheel anders is het met de mindere boertjes en met de schoenmakers; die trouwen er maar op los! Gedwongen huwelijke komen bijna niet voor; onwettige geboorten evenmin; althans niet één geval in de drie jaren.

De leden van den Raad worden meestal benoemd bij candidaatstelling; ze wonen goed over de heele gemeente verdeeld; er wordt gewoonlijk op gewerkt, dat er drie leden aan iederen kant van de Leij wonen. Van de tegenwoordige raadsleden woont: Dankers te Gevert, Van Vugt op Kant, Van den Oever aan het Kerkeind, Van der Gouw aan de Belvertsche straat, Vermeer aan de Roomsche straat, Schijvens op den Heuvel en Van Mensvoort op Heesakker.

Schoolverzuim komt in Haaren zoo goed als niet voor; er behoefde tot nu toe geen proces-verbaal te worden opgemaakt; slechts tweemaal was het noodig, dat aan de ouders van een kind eene waarschuwing werd gezonden. Het liefdehuis wordt bediend door zusters Franciscanessen uit Oirschot; het werd gebouwd omstreeks 1885. Wisseling in het personeel der zusters komt weinig voor; het hoofd der school is er sinds de stichting van het huis; in het geheel zijn er drie geëxamineerden. Herhalingsonderwijs valt zeer in den smaak voor de jongens; voor de meisjes wordt het niet gevraagd en dus ook niet gegeven.

Het Algemeen armbestuur heeft nogal eigen fondsen; heeft o.a. 4 eigen boerderijen; kan zich goed bedruipen; wordt niet gesubsidieerd. Het Parochiaal armbestuur heeft ook nogal eigen fondsen; als het tekort komt krijgt het hulp van het Kerkbestuur. De twee armbesturen werken samen; echte armoede wordt in Haaren niet geleden.

Er is in Haaren geen boterfabriek; de boter uit Haaren en uit Helvoirt heeft een bijzonder goeden naam; dat ligt gedeeltelijk aan den bodem; gedeeltelijk aan de goede bereiding. Er zullen in de gemeente eene groote 100 boerderijen zijn, op welke 600 koeien gehouden worden; daarvoor zijn slechts 2 stieren beschikbaar; f. 0,15 stiergeld. Dat is natuurlijk veel te weinig; de gemeente geeft eene premie van f. 15 voor iedere stier, en bovendien f. 30 aan eene commissie, om dat te besteden voor den naar het oordeel van die commissie besten stier.

Het oud archief van de gemeente is naar Den Bosch gegaan om uitgezocht te worden; daar is bijna niets van teruggekomen. Gemeente had vroeger zeer vele eigendommen; omstreeks 1875 werden die gronden verkocht, om geld te vinden om harden wegen te betalen; Van den Oever, de vader van den tegenwoordigen wethouder, was destijds burgemeester. Toen Van den Oever in 1876 stierf werd hij opgevolgd door den toenmaligen burgemeester van Boxtel, Van Lamsweerde; na de volkstelling in 1880 bleek het, dat Boxtel meer dan 5.000 zielen had; de twee gemeenten konden toen tesamen niet meer onder één hoofd staan; in 1881 volgde Schijvens de tegenwoordige burgemeester Van Lamsweerde als zoodanig op.

De gemeentewegen, aangelegd als klinkerwegen, worden gaandeweg veranderd in keiwegen; men koopt jaarlijks gewoonlijk zeven wagons keien; in iederen wagon gaan er ± 2.800; men betaalt dan f. 35 per duizend franco station; dan komen er nog f. 6 per duizend bij, voor vervoerkosten naar den weg, waar ze gelegd worden. Per strekkende Meter weg, van ± 3 M. breedte heeft men dan 160 keien noodig.

De veldwachter moet zich tegenwoordig goed gedragen en geen misbruik maken van drank; maar de man is 73 jaar oud, en zal dus wel niet lang meer mede gaan.

Helvoirt

Den **6 Mei 1902** [moet **1903** zijn] kwam ik weer in de gemeente; ik was dien dag eerst naar Haaren geweest, terwijl ik van Helvoirt naar Den Bosch terugreed. Op het raadhuis vond ik B. en W.; wethouder Leijten, dien ik in 1898 aantrof, was overleden en vervangen door Van der Schoor. Aangezien zich niemand voor de audientie aangemeld had, zat ik met B. en W. ruim 2½ uur te praten. Den bijzonder goeden indruk, dien ik in 1898 van den burgemeester medenam, werd bij dit tweede bezoek in hooge mate versterkt; zoo moesten alle burgemeesters zijn!

De bevolking van Helvoirt gaat langzaam achteruit; toen de steenen en pannenfabriek van de Heeren De Jonge volop werkte, was de bevolking ± 1.800 menschen; nu die fabrieken opgeheven zijn, loopt het zielental langzaam terug. Al de menschen, die door De Jonge in Helvoirt waren gehaald, vertrokken voor en na weer. B. en W. zijn daar zeer blijde om; die vreemden, meestendeels Protestant, waren veelal niet veel zaaks; door hen werd veel gedronken; daardoor veel ruzie en vechtpartijen; de burgemeester had er veel last mede.

Die vreemden werden door De Jonge onder dak gebracht; maar het was er naar! Met de tegenwoordige gezondheidswetten zouden die kotten zeker onbewoonbaar verklaard zijn. Sinds de fabrieken gesloten zijn, en de oude boerenbevolking alleen overbleef, komen er geen gedwongen huwelijken, geen onwettige geboorten meer voor.

Bij raadsverkiezingen wordt gewoonlijk gestemd. Bij de laatste verkiezing liep het met een candidaatstelling af. De leden van den Raad wonen vrij goed over de geheele gemeente verspreid: de burgemeester Verster, en de wethouders Van Dongen en Van der Schoor wonen in de kom; v.d. Zande woont te Voorste Distelberg, Simons in Raam, Van Iersel in Gijzel, en Verhoeven even buiten de kom. De kasteleins bemoeien zich weinig of niet met de verkiezingen. Te Helvoirt is een gemeentetoren; die zit vast aan de Protestantsche kerk. Die kerk is veel te groot voor de gemeente (er zijn geen 100 Protestanten); de koster woont in een deel der kerk. De Protestanten wonen deels onder Jhr. De Jonge, deels op eene plaats van de Mij. tot bevordering van welstand onder landlieden; verder zijn er nog enkele gepensioneerden: kolonel Hingman, en diens zwager, de gewezen ontvanger Jorissen. Dominee Bergsma is gepensionneerd; hij wordt vervangen door dominee Israel uit Engelen. Er zijn geen Protestanten meer in den Raad; vroeger waren alle notabelen, en meest alle raadsleden Protestant; toen de grootvader van Jhr. De Jonge burgemeester was, was dat nog zoo.

De familie De Jonge is finantieel zeer achteruitgegaan; de tegenwoordige bewoner van Zwijnsbergen, Jhr. Marinus, is gehuwd met freule Van Hardenbroek; ze hebben minstens 6

kinderen, twee zoons die nog op school zijn, en 4 meisjes, van welke er een gehuwd is met Jhr. Wesselman van Helmond. Voor en na is het hoge hout gekapt, en is er veel vastgoed van de hand gedaan.

Pastoor Blomjous heeft een nieuwe kerk gebouwd; deze werd besteed voor f. 87.000 en kwam in 1902 gereed; de pastoor stierf einde 1902, en werd als zoodanig vervangen door zijn broeder, pastoor Blomjous, gedurende 12 jaren als zoodanig werkzaam in Kekerdom. Gemeente droeg aan stichtingskosten van die kerk met toren f. 10.000 bij.

Er is zoo goed als geen schoolverzuim in Helvoirt; deswege behoefde nimmer te worden verbaliseerd. Herhalingsonderwijs voor de jongens wordt er zeer op prijs gesteld; voor de meisjes werd het niet gegeven, omdat het niet gevraagd werd.

Dr. Landman is in 1902 overleden; vervangen door Dr. Hoek uit Wateringen, gehuwd met Juffrouw Brüning uit Utrecht. Hij is aangesteld op f. 500, en kreeg er nu pas op zijne aanvraag f. 300 bij. Men is met hem zeer ingenomen. Hij heeft het huis gekocht van notaris Coolen. Hij heeft de praktijk in Helvoirt, en ongeveer de helft van Cromvoirt en Haaren. De burgemeester is zeer blijde, dat hij notaris Coolen kwijt is; B. en W. zijn zeer ingenomen met diens opvolger Van Vlijmen; aan dezen zijn op zeer bijzondere condities de verpachtingen ten behoeve van de gemeente opgedragen.

Het Burgerlijk armbestuur zit er nogal goed bij; het heeft eene jaarlijksche begrooting van ± f. 2.500; het wordt niet gesubsidieerd door gemeente. Groote armoede wordt in Helvoirt niet geleden; gelukkig, dat die steenfabriek niet langer werkte; anders zou de toestand veel minder zijn.

Gemeente heeft veel eigendommen, 468 H.A.; er wordt niet veel in gewerkt; de grond is te slecht; het ligt aan een blok, tusschen Helvoirt en Nieuwkuijk; de opbrengst is niet groot; voor de jacht wordt door Jhr. W. de la Court f. 205 betaald. De waterleidingen in de heele gemeente worden sinds ± 15 jaren door de gemeente geveegd; nu de boel eens in orde is, kost dat aan de gemeente jaarlijks geen f. 100.

De veldwachter heeft f. 200 tractement en eene veranderlijke beloning van f. 52; tegen dit laatste heb ik sterk geprotesteerd, en gevraagd de wedde op f. 300 te brengen. Men scheen daarnaar wel ooren te hebben. De burgemeester vroeg verlof mij Van Rijswijk voor te stellen, een vrijwillig ter secretarie, gediplomeerd gemeentesecretaris sinds 1902, leerling van Wagenaar. Ik hoorde later van Verdijk, dat Van Rijswijk met Kersten en Mulder les had gehad van Wagenaar; dat hij slechts 11 maanden les had gehad, en dat hij verreweg de minste van de broederen(?) was; en dat, waar Kersten en Mulder niet slaagden, het voor v. Rijswijk wel eene gelukkige speling van het toeval was, dat hij er kwam. Van Rijswijk is een jongen, afkomstig uit Helvoirt; Burgemeester Verster prees hem zeer, en was blijkbaar zeer met hem ingenomen.

Son en Breugel

Den **8 Mei 1903** kwam ik weer in de gemeente; ik reed er vanuit Eindhoven heen; bezocht daarna St. Oedenrode, en keerde 's avonds via Schijndel naar Den Bosch terug. B. en W. klagen zeer, dat de boerenstand achteruitgaat; zelfs tegen hoge loonen kan men geen knechts en meiden krijgen; de jongens, die vroeger boerenknecht werden, gaan nu werken op de steenfabriek te Acht van v. Glabbeek, of op die te Nijnsel van Gebrs Werner uit Veghel. De meisjes gaan buiten de gemeente dienen, vooral te Eindhoven; ze komen soms met een pakje tehuis; bevallen en gaan dan weer het dorp uit. Er zal jaarlijks 1 à 2 gedwongen huwelijken voorkomen, en 1 onwettige geboorte.

Bij raadsverkiezingen wordt er nogal eens gestemd; bepaald misbruik van drank werd er tot nu toe bij die gelegenheid niet gemaakt. Met het bestuur van Son heeft het sinds jaren gehakt; een zekere C. Ebben was daar eertijds secretaris en ontvanger; omstreeks 1868 werd hij burgemeester; hij bedankte toen als secretaris en ontvanger; van 1868 tot 1874 had hij een pr mensen als secretaris, maar deed zelf het werk; omstreeks 1874 werd hij niet herbenoemd als burgemeester; de gemeenteraad benoemde hem toen direct tot secretaris, en dat bleef hij tot zijn dood, in 1900.

Doordat hij den gemeenteraad op zijn hand had en secretaris was, maakte hij het de opvolgende burgemeester moeielijk; vooreerst Jhr Van Grotenhuis, die kon het niet langer dan anderhalf jaar

uithouden; daarna Van de Ven, geboortig van Son en bij zijne benoeming wonende te Woensel en ten slotte den tegenwoordigen burgemeester Van Grinsven. Ebben was een rare vent; hij kon mooi met de boeren praten, en vandaar, dat ze hem steunden, vooral ook, omdat hij behalve zijne wedde heel geen inkomen had. Maar voor zijn werk had hij geen hart; hij werkte soms een dag, maar voerde dan soms een heele week weer niets uit; men meende, dat hij in 1874 was afgezet, omdat het administratieve werk uit Son nooit in orde was.

Toen Ebben in 1900 stierf, kwam er eene groote ruzie over de benoeming van zijn opvolger; eene partij wilde een jongen man uit Breugel, die niets van de administratie kende; de andere partij, met den burgemeester, wilde een gediplomeerd secretaris, nl. Dijkhof, een zoon van een onderwijzer uit Lith, naar ik meen een broer van den notaris uit Helmond en van den daar weggejaagden gemeentesecretaris.

De partij van den burgemeester won het; Dijkhof werd benoemd met ééne stem meerderheid. Hij zit veel op de secretarie en schijnt zich nogal moeite te geven; het administratieve werk was veel beter in orde dan in 1898; maar hij valt niet in den smaak van de menschen; hij gaf mij althans te verstaan, dat hij het gevoel had van op een schopstoel te zitten, en te vreezen, dat hij vandaag of morgen bij een niet gemotiveerd raadsbesluit zijn ontslag als secretaris zou tehuis krijgen.

Dijkhof maakt een vieze indruk, alsof hij niet gewasschen is; de boeken enz op de secretarie waren onbegrijpelijk erg vuil; op de planken van de boekenkast lag – zonder overdrijving – misschien een halve centimeter stof. Ik maakte hem daarover geen verwijt, omdat zijn positie al zoo precair is, en ik die niet wilde verzwakken; maar hij had het dubbel en dwars verdiend! De ontvanger gaf mij den indruk van niet wel bij het hoofd te zijn.

De leden van den raad wonen nogal goed over de heele gemeente verspreid: in de kom wonen de burgemeester Van Grinsven en M. van de Ven; in Breugel wonen J. Verstappen en Th. Van de Laer; W. v. Vroonhoven woont te Bokt; de wethouder v.d. Sande woont te Driehoek; en de wethouder A. van de Ven op den Heuvel.

Er zullen 500 menschen tot de parochie Breugel, en 1.000 tot de parochie Son behooren. In Son is nog altijd diezelfde oude pastoor, thans 86 jaren oud. Protestanten of Jooden wonen er in de gemeente niet. Schoolverzuim komt weinig voor; er werd één verbaal op gemaakt, waarop ontslag van rechtsvervolging volgde. De schoolcommissie behoeft niet dikwijls te vergaderen; van tijd tot tijd moet ze aan de ouders van kinderen eene waarschuwing zenden.

Schoolhoofd De Krom is een lamme lastige vent; niet alleen volgens B. en W., maar ook volgens nots v.d. Westelaken, die een praatje kwam maken. De gemeente heeft veel eigendommen, ruim 1.000 H.A., nl de Sonsche heide en de Esper heide; aan ontginning doet de gemeente niet veel; in de laatste drie jaren 8 H.A. aangelegd tot dennenbosch.

Armendoctor is Dr. Roupp uit Nuenen; hij wordt betaald op declaratie, en heeft geen vast salaris. De vroedvrouw uit St. Oedenrode verleent meestal de verloskundige hulp. De politie is thans goed, sinds de veldwachter door mij in 1902 werd ontslagen; het is nu 's avonds rustig in Son; baldadigheden komen niet meer voor; het politieeur in de herbergen wordt nu gehandhaafd. Herhalingsonderwijs wordt gegeven aan één jongen in Son.

Sint-Oedenrode

Den **8 Mei 1903** kwam ik weer in St. Oedenrode, vanuit Eindhoven had ik eerst Son bezocht, te Schijndel nam ik later den trein naar Den Bosch. De bevolking gaat nogal vooruit, de zedelijkheid wordt niet beter; van de huwelijken is zeker een vierde gedeelte "moeten"; er zullen ongeveer drie onwettige geboorten per jaar voorkomen.

De mindere man heeft in den regel zooveel land, dat hij eigen aardappels heeft, en jaarlijks een pr. varkens kan mesten; als hij 's winters geen werk heeft, heeft hij toch altijd aardappels te eten. Er zijn maar weinig boeren die op eene eigen plaats wonen, de mooiste en beste boerderijen zijn gepacht. In den regel zijn de boeren gehuwd, maar zij trouwen op latere leeftijd, de vrouwen zijn meestal boven de dertig. Broers en zusters die samen blijven wonen en samen eene boerderij drijven komen haast niet voor.

Over het algemeen gaat het den boeren niet best; vele gronden worden door hen verlaten, omdat het arbeidsloon te duur is, omdat arbeiders soms helemaal niet te krijgen zijn. Vooral in Vressel

worden vele gronden verlaten; soms worden ze dan dichtgepoot met most, soms laat men den grond eenvoudig liggen en doet men er niets meer aan.

De steenfabriek te Nijnsel trekt nogal enkele menschen; de fabriek wordt gedreven door de Gebrs. Werners uit Veghel, die dagelijks heen en weer gaan. Ook aan de boterfabriek van de Gebrs. Van der Hagen werken veel menschen; de Van der Hagens hebben een winkel, of zijn daaraan geïnteresseerd. Blijkbaar moet hun werkvolk daar in den winkel gaan. B. en W. wilden dat niet ronduit verklaren; ze waren blijkbaar te bang voor elkaar, om niet uit de school te durven klappen. Of dat de gedwongen winkelnering reden gaf tot ernstige klachten van de zijde der werklieden kan ik echter niet vernemen.

De leden van den Raad wonen nogal over de gemeente verspreid; vijf wonen er in de kom Habraken, Van de Ven, Swinkels, Kemps en Van Vessem. Moeskops en wethouder Wouters wonen op Heikant, M. Aarts en De Koning op Hout (weg naar Son); Van Grinsven op Wolfswinkel; Th. Aarts op Olland. Bij raadsverkiezingen is er gewoonlijk veel strijd, vooral tusschen burgers en boeren; burgers zijn: Van Grinsven (molenaar), Habraken (bakker), wethouder W. van de Ven, een 80-jarige rentenierende boer; Swinkels; Kemps, molenaar en Van Vessem, zoon van den vroegeren burgemeester.

De oude wethouder Van de Ven is blijkbaar de man, die voor de bepotingen en beplantingen zorgt van de gemeente; die er veel plezier in heeft, en, naar het schijnt ook veel verstand van heeft. Een deel van het Raadhuis werd tot voor korten tijd aan het Rijk verhuurd als post- en telegraafkantoor. Nu de lokalen vrij kwamen doordat het Rijk een eigen gebouw stichtte, raadde ik aan om het archief, dat slecht geborgen op zolder staat, naar beneden te halen en daarvoor eene kamer in te richten; men scheen daar weinig oren naar te hebben, en meer geneigd om de vrijgekomen ruimte aan een particulier als woning te verhuren. Met het oog op het brandgevaar kan ik dat niet aanraden.

De gasfabriek is sinds ± een jr. in andere handen overgegaan; het licht is nu gelukkig voldoende, van tevoren liet het veel te wenschen over, De leerplichtwet wordt veel overtreden; er moeten nog al eens verbalen worden opgemaakt. De gemeente heeft een kleine 1.000 H.A. eigendom; die gronden liggen in de Vresselsche heide en in de Jekscholsche heide; gemeente hakte in 1901 voor ruim f. 4.300 boomen; dat is wat veel; maar als de prijzen van nu blijven bestaan, kan gemeente, zonder zich uit te putten, jaarlijks wel voor f. 3.500 hakken. De canada's moeten, als ze goed groeien en niet – zooals voor enkele jaren – van de rups hebben te lijden – in 25 jr. hakbaar zijn.

Het schouwen van de waterleidingen, meer dan honderd, waarvan sommige meer dan een uur lang zijn, neemt zeer veel tijd; in den regel zes weken. In 1902 werd tegen een 25-tal eigenaren geverbaliseerd. Onderhoud van wegen kost veel geld; in afgeloopen jaar werd op weg naar Olland voor f. 1.200 maasgrint gestrooid; die grint kost f. 2,25 de m³; transport kost ook nog eens f. 2,25; zoodat de grint, op den weg aangevoerd, f. 4,50 de m² kost.

Een gedeelte van St. Oedenrode, met name het Marktveld en de plaats waar het Raadhuis staat, noemt men de Oude Vrijheid; historisch kunnen wij dien naam niet verklaren. Er is een gemeentelijk ziekenhuis (eene kleine localiteit natuurlijk) om in geval van besmettelijke ziekten de lijders op te nemen; de verpleging zou alsdan geschieden door de zusters uit de gemeente, behorende tot de orde van Schijndel. Deze zusters, 7 in getal, hebben eene bewaarschool, een enkelen ouden man of vrouw, en gaat uit zieken oppassen; eene leerschool hebben ze nog niet. Per zuster krijgen ze f. 100 van den Pastoor; overigens moeten ze zich zelve bedruipen.

B. en W. klagen over den slechten geest der bevolking; dat blijkt vooral als er brand is; dan willen de menschen niet werken, en maken spuit of slangen kapot. Ik heb de Heeren betoogd, dat het in den tegenwoordige tijd ook niet aanging, om diensten bij de brandweer zonder geldelijke vergoeding krachtens een oude politieverordening te eischen.

Als de Pastoor sterft, zal er een liefdehuis komen met eene bijzondere school voor meisjes; dat zal de gemeente financieel zeer verlichten, nu gaat alles op de openbare school, en heeft de gemeente drie eigen scholen te onderhouden, nl. in de kom, te Nijnsel en te Olland, en bovendien twee gemeenschappelijke scholen, nl. te Eerde en te Gemonde.

In het St. Paulusgasthuis zitten 13 oude vrouwen (niet onder toezicht van zusters); het gasthuis wordt door gemeente beheerd; bij stemming maakt de raad uit welke vrouwen daarin zullen worden opgenomen; het is eigenlijk een soort van hofje.

Meest alle hout, dat gemeente verkoopt, wordt door de klompenmakers in de gemeente gekocht en tot klompen verwerkt; in tegenstelling met de goede regeling van Schijndel, waar het hout alleen verkocht wordt tegen contant geld, wordt hier aan de koopers elf maanden crediet gegeven. De canada's zijn in St. Oedenrode niet zóó goed als in Schijndel. De beste boomen groeien te "Hout" op den weg naar Son, bij Nijnsel. Er zullen een groote 200 klompenmakers in St. Oedenrode wonen.

Erp

Den **9 Mei 1903** kwam ik weer in Erp. Aan het station te Veghel vond ik een rijtuig van Putters; ik ontbeet in het hotel "Van der Leeden" te Veghel; reed toen naar Erp, daarna naar Boekel; en nam ten slotte te Uden den trein naar Den Bosch. De bevolking gaat in den laatsten tijd weer wat vooruit; de menschen trouwen nogal. Gedwongen huwelijken komen weinig voor; misschien één per jaar; onwettige geboorten komen ook soms voor; gemiddeld ook één per jaar; het jaar 1903 is echter in dit opzicht ongelukkig; in April werden drie onechte kinderen geboren. De Pastoor trok zich dat zóó aan, dat hij er van aan het malen is geraakt, en ter verpleging is opgenomen in de Achelse kluis (of in de Handelsche kluis, nl. huize Padua ?).

Bij raadsverkiezingen wordt meestal druk gestemd; zoo werd bij de voorlaatste verkiezing (nl. in 1899) aan den wethouder Van Berlo en aan twee raadsleden het mandaat ontnomen, omdat ze den burgemeester gesteund hadden bij diens voorstellen, om bermen van wegen te beplanten, en een pr. van die beplantingen slecht groeiden. Dat was geld vermorsen! *Inde irae* van de kiezers. Van de raadsleden wonen er drie te "Dijk" nl. de wethouders Delisse en Bouw, en het raadslid J. Delisse Adriaanszn, Kerkhof woont op de grens van Veghel, bij Sijtaart, Tielemans woont te Hoek; Van den Akker te Boerdonk; en v.d. Velde te Dieperskant.

De beide wethouders moeten in 1903 aftreden; zij vreesden oppositie tegen hunne herkiezing; vooral Bouw loopt gevaar, omdat hij een stukje grond verkocht heeft aan een schipper, die daarop een huis gebouwd heeft, en nu – in concurrentie met den sluisknecht Van Grinsven – brood en eieren aan de schippers op de Zuid Willemsvaart gaat verkoopen. Het zijn vooral de kasteleins, die dat vuurtje aanblazen, om bij eene bestreden verkiezing geld te verdienen.

De gemeente heeft veel eigendommen, ± 850 H.A.; die gronden liggen over de geheele gemeente verdeeld, nl. in "het Lijnt", "Laarsche heide", "Hurkske", "Looieind", "Kraanmeer". Van tijd tot tijd, al naar gelang de menschen er behoefte aan hebben, verkoopt de gemeente verschillende stukken; gewoonlijk om de 4 á 5 jaren; zoo was er in 1903 ook weer zoo'n verkoop geweest: 37 perceelen, te samen groot 27 H.A. werden verkocht voor f. 5.700.

Erp doet niet veel om de eigendommen te ontginnen; de boeren zijn te zuinig; jaarlijks wordt niet meer dan 2 á 3 H.A. met most beplant; de planten worden dan op 0,80 M. uit elkaar gezet; of wel, Erp zaait een hoek met dennenzaad dicht, en gebruikt daarvoor dan ± 7 K.G. per H.A.

Het archief is door Mr. Krom geordend; Bondam zorgde voor eenen gedrukten inventaris; het moet netjes in orde zijn. Ik heb B. en W. sterk aangeraden om het vegen van de waterleidingen voor rekening der gemeente te nemen. Op de algemeene begraafplaats te Erp worden de menschen begraven; rechten worden daarvan niet geheven, noch door de gemeente, noch door den Pastoor.

Sinds Dr. Hedel overleden is, heeft Erp geen doctor. De menschen worden nu verzorgd door de Heeren v.d. Voort, en Verbeek uit Veghel, en door de vroedvrouw uit Veghel. De raad besloot voor den doctor eene woning te bouwen, en stelde daarvoor f. 12.000 beschikbaar. De Raad wil echter eerst bouwen, als de doctor er is, terwijl er geen doctor komen kan, omdat hij er niet onderdak kan... Op die manier haspelen de kortzichtige boeren in Erp maar voort.

Een keurmeester (empiricus) voor uit nood geslacht vee krijgt als salaris f. 10,- van de gemeente, en f. 0,30 van den eigenaar van ieder gekeurd stuk vee. De veldwachter krijgt geregeld van den Raad een gratificatie; ik ben daartegen sterk te velde getrokken, en heb gevraagd de gratificatie bij het tractement te voegen. Te Erp is een liefdehuis; te Boerdonk niet, daar gaan de meisjes naar de openbare school. Er wordt in de gemeente nergens herhalingsonderwijs gegeven;

daarvoor boden zich geen liefhebbers aan. Voor schoolverzuim behoefde slechts een enkele maal een proces-verbaal te worden opgemaakt.

Daar gaan enkele mensen (ongehuwden) in Duitschland werken, vroeger een twaalftal, thans niet meer dan zes; ze komen 's winters in Erp terug. Gemeente geeft een subsidie van f. 650 aan burgerlijk armbestuur. Op Keldonk is een winkel van de leden van de N.B. Maatschappij van Landbouw; deze maakt de andere winkels dood. Men klaagde, dat personeel van tram 's Bosch-Helmond ten gevolge van zwaren dienst zijne godsdienstplichten niet kan waarnemen; toen ik vroeg, hoeveel van die mensen er wel in Erp woonden, bleek het, dat er één conducteur in Erp gevestigd was! Die man was sinds 14 dagen in dienst van de Maatschappij; op hem sloeg dan ook de klacht niet!

Er moet veel geld zitten onder de boeren van Erp; een Boerenleenbank is er niet, maar de burgemeester plaatste in de laatste paar jaren persoonlijk voor de boeren ± f. 20.000 op de leenbank te Heeswijk!

Boekel

Den **9 Mei 1903** kwam ik weer in de gemeente, te Veghel liet ik mij door een rijtuig van Putters halen; ik ontbeet te Veghel bij van der Leeden, bezocht daarna Erp, vervolgens Boekel, en nam tenslotte te Uden den trein naar Den Bosch. De bevolking gaat langzaam vooruit; gedwongen huwelijken komen bijna niet voor; onwettige geboorten 1%. De mensen waren veel met broers en zusters te samen; zij die trouwen zijn om en om dertig jaar oud; ze willen allen wel gaarne trouwen, als er maar vooruitzicht is op een behoorlijk bestaan. Groote en kleine boerderijen samen zullen er in het geheel ongeveer 250 zijn; van de boeren wonen er drie op eigen boerderij, tegen één op een gehuurde plaats.

Broeder Kortz Funeman op Huize Padua is overleden, en werd opgevolgd door broeder Yvo (in de wereld Pijnenburg). Dr. Schreppers is daar nog geneesheer; zijn zoon werkt slechts zelden meer op de secretarie van Boekel; hij moet nu les krijgen van een van mijne ambtenaren op het Gouvernement; volgens B. en W. is hij niet heel goed wijs, althans erg zenuwachtig.

Met de aflossing van het in 1897 opgenomen kapitaal voor den afkoop van de tienden gaat het zeer goed; tot nu toe kan men jaarlijks f. 1.000 aflossen; in 1903 kon men zelfs door de opbrengst van 1902 zeven aandeele van f. 250 uitloten; van het kapitaal is dus reeds ± f. 6.000 gedelgd. Behalve die tiend heeft men nog de zoogenaamde "leverrogge"; degenen, die jaarlijks de tiendvruchten koopen, moeten te samen uit de door hen gekochte tiendvruchten 800 vaten (een vat = 19 liter) rogge opbrengen; degenen, aan wie die 800 vaten verschuldigd zijn, zijn zeer talrijk, tengevolge van voortdurende splitsing bij overgang na overlijden. De lijst van hen, aan wie die "leverrogge" verschuldigd is berust op het Gemeentehuis. De oorsprong van die verplichting tot "leverrogge" is niet bekend; om die verplichting uit te koopen, zal men later nog f. 16.000 à f. 17.000 noodig hebben. Als maar eens die f. 45.000 gedelgd zijn, zal men door die "leverrogge" wel spoedig heen zijn. Het is duidelijk, dat die verplichting van "leverrogge" de opbrengst van den tiend zeer drukt. Men wil evenwel niet overgaan tot afkoop van die verplichting, vóórdat men een goed deel van het kapitaal van f. 45.000 heeft gedelgd.

Dan is er in Boekel nog een Rijkstiend; deze drukt op veel weiland en brengt daarvan dus niets op; bovendien hebben vele boeren hun land, dat besmet was met dien tiend, uitgekocht; in het geheel zal die jaarlijks om en om de f. 100 opbrengen. Voor afkoop door gemeente vraagt ontvanger van de registratie f. 4.000; dat is veel te duur, omdat van het bedoelde weiland geen tiendvruchten komen. Men wacht met den afkoop nog wat, omdat het schijnt, dat de tegenwoordige Regeering den afkoop gemakkelijk wil maken, en men gelooft, als dan beter en voordeliger terecht te kunnen.

Van den wethouder Van den Akker, die lange jaren administrateur was, vernam ik eigenaardige bijzonderheden omtrent het leven van vele gezinnen in Boekel. Hij vertelde mij, dat hij als armmeester 62 gezinnen kende (nu zouden er een groote vijftig zijn) die een eigen hutje hebben in de gemeente. Omstreeks Paschen sluiten ze hun hut, en trekken met het heele gezin in een woonwagen weg, tot Maastricht, tot Antwerpen, Mechelen en Gent, soms nog verder. De kinderen moeten onderweg de kost bedelen, terwijl de ouders bezems binden of stoelen matten. De zedelijkheid onder die mensen is over het algemeen groot; bepaald stelen doen ze niet dat

naam heeft, maar ze leven van stroopen, schooien en bedelen; te lui om te werken matten ze voor de vorm stoelen, of binden bezems. Ze trouwen op jeugdige leeftijd; gedwongen huwelijken komen daarbij niet voor, onechte geboorten evenmin. Als ze tehuis zijn, nemen ze hunne godsdienstplichten goed waar, komen trouw ter kerk, houden Paschen enz.

Ze gaan met Paschen weg en komen omstreeks Allerheiligen terug. Als ze in de gemeente zijn, bedelen ze de kost bij elkaar, men heeft van hen evenveel last als van de armen uit Uden. De kinderen gaan 's zomers natuurlijk niet naar school en komen er 's winters ook bijna niet in. Dat nomadenleven zit er zóó in, dat het voorkwam, dat, wanneer het armbestuur zich de opvoeding van de kinderen moest aantrekken, en deze 16 jaar in eene geregelde boerenhuishouding hadden doorgebracht, zij, als ze trouwden, weer in het oude nomadenleven van hunne ouders terugvielen!

Bij raadsverkiezingen zorgen de herbergiers wel dat er gestemd moet worden; er is daardoor nogal wisseling in het personeel van de gemeenteraad. Van de raadsleden wonen Van den Akker, Biemans en Van der Burgt in de kern; Van den Elzen te Peelsche huis; Wassenberg op het heurke (heufke); Van Dooren te Arendnest en v.d. Velden te Berkhoek.

Een telefoonkantoor werd in 1902 opgericht; Padua vroeg ook om een telefoonkantoor; dat verzoek kan worden toegestaan, wanneer het een voor het publiek toegankelijk kantoor werd; de Bisschop oordeelde dat min wenschelijk. De gemeente heeft vele eigendommen 967 H.A. Daarvan is 20 H.A. goede broekgrond op grens van Erp en Boekel; ruim 900 H.A. heide aan de oostzijde van de gemeente. Tusschen Peelstraat en Arendnest heeft de gemeente eene kleine ontginning van dennenbosch; alle jaren zal men er van 4.000 tot 6.000 mastplantjes uitzetten. Ik heb er bij B. en W. sterk op aangedrongen, dat de waterleidingen op kosten van de gemeente zouden geveegd worden.

Er is eene algemeene begraafplaats; daar worden alle overledenen begraven; noch de gemeente noch de pastoor heffen daarvoor rechten. Boekel heeft geen eigen doctor; armendoctor is Dr. Kuijper uit Gemert; deze is ook met de verloskundige praktijk belast. Ik heb mij sterk verzet tegen het jaarlijks voteeren van eene gratificatie voor den veldwachter door den Raad. B. en W. schenen het geheel met mij eens te zijn.

Best

Den **13 Mei 1903** kwam ik weer in Best. Ik liet mij met een rijtuig uit Eindhoven aan het station Best afhalen, bezocht dien dag nog Liempde, en keerde van het station Liempde per trein naar Den Bosch terug. Van B. en W. vernam ik, dat er jaarlijks op 12 huwelijken zeker een tweetal is, dat gesloten moet worden om schandaal te voorkomen, terwijl er gemiddeld één onwettige geboorte per jaar zijn zal. De leden van den Raad wonen nog vrijwel over de heele gemeente verdeeld; burgemeester Dobbelaere is in de plaats van zijn voorganger Van de Ven tot raadslid benoemd.

De boeren in Best wonen meestal op hun eigen; uitwonende eigenaren zijn er bijna heelemaal niet; als ze trouwen, hebben ze meestal een zekeren leeftijd, om en om de dertig; ze blijven wel met broers en zusters bij elkaar wonen. Sinds Mei 1902 heeft Best weer een eigen doctor, nl. den arts W. de Steenhuyzen; een jongenman, ongehuwd, die met een nichtje woont. Hij heeft f. 1.200 en vrij wonen; gemeente huurt nl. voor hem een huis, en betaalt daarvoor f. 150.

Er is weinig schoolverzuim; na een drietal veroordeelingen krachtens de leerplichtwet hield het schoolverzuim op. Er wordt herhalingsonderwijs gegeven aan jongens én aan meisjes. De meisjes krijgen geen onderwijs in de nuttige handwerken; deze quaestie - waarover ook met G.S. gecorrespondeerd is - uitvoerig besproken; het bleek mij toen, dat er misverstand heerschte bij B. en W. Deze waren nu van plan, om als er eene onderwijzersvacature op de school ontstond, deze aan te vullen door eene onderwijzeres te benoemen, die de akte nuttige handwerken had. B. en W. konden niet aangeven, welke bijzondere drukte er van 15 April tot 1 Mei op het veld was, om als motief te dienen om als termijn, bedoeld in art. 15 1ste lid der leerplichtwet ook die dagen aan te wijzen. Na bespreking waren ze met mij van oordeel, dat het zoowel in het belang der ouders als van het onderwijs was, om als zes weken aan te wijzen de termijn van half September tot Allerheiligen; dan kan die aansluiten aan de groote vacantie, en hebben de ouders hunne kinderen van half Augustus tot 1 November tehuis.

Best behoorde vroeger onder Oirschot en werd eerst in 1821 eene zelfstandige gemeente; het heeft daardoor geen eigen archief. Het nieuwe archief ziet er nogal treurig uit; men gaat echter dit jaar een nieuw raadhuis bouwen, en hoopt dat met 1 November gereed te hebben; dan heeft men eene ongezochte gelegenheid, om het archief eens netjes in orde te maken. Op de plannen, welke men mij toonde, maakte ik nogal aanmerkingen; zoo was er bijv. geen kamer voor den burgemeester.

Kort bij het Raadhuis was een net gebouwtje verrezen; met groote letters staat daar "St. Odulphus huis". Op mijn vraag, wat dat was, vernam ik, dat St. Odulphus in Best werd geboren ter plaatse, waar nu de doctor woont; hij was pastoor in Oirschot en stierf te Utrecht als monnik in een klooster. Hij zou in de 16de eeuw geleefd hebben. Ter herinnering aan hem bouwde het Kerkbestuur dat gebouwtje; het dient als catechismuskamer, als vergaderzaal voor de Paulus vereeniging, voor den Boerenbond, voor het ziekenfonds enz.

Best hakt jaarlijks zooveel hout, als noodig is om de gemeentehuishouding gaande te houden. Ik waarschuwde B. en W. het kapitaal der gemeente toch niet op te teren, en om er toch op bedacht te zijn, om alle jaren wat over te leggen, om ook iets te hebben om te leven, als er geen boomen te hakken zullen zijn. Ik raadde, dat de gemeente alle waterleidingen zou vegen, maar vond voor dat denkbeeld geen geopend oor. Ook pleitte ik tegen de gratificatie aan den veldwachter; de burgemeester hielp mij, maar de wethouders (en naar zij zeiden ook de gemeenteraad) wilden daarin geen verandering brengen.

De keuring van uit nood geslacht vee geschiedt ten koste van de gemeente.

Men kon mij geen verklaring geven van het feit, dat er - volgens het gemeenteverslag over 1901 - 203 meisjes bij de zusters op school gaan, tegen slechts 140 jongens bij den meester. In Best zijn er heel wat klompenmakers; gedwongen winkelnering is er gelukkig onbekend. Heel Best is Roomsch; er is slechts een Protestantsch huishouden, nl. dat van den stationschef.

Ik verleende audientie aan den Pastoor met diens kapelaan; de eerste, Pistorius, is juist in Best geplaatst, komende van Berkel, waar hij, nadat daar in 1901 bij hem was ingebroken, daar liever niet meer was, naar het schijnt, omdat hij, na die inbraak, en deswege, op minder aangename voet leefde met den burgemeester. Het hoofd der school, Van der Vleuten, kwam vragen, of er niets aan te doen was, dat hij voor het geven van Fransche les extra beloond werd. Met het oog op de bekende Koninklijke beslissing in een analoog geval te Almkerk kon ik hem weinig hoop geven.

Liempde

Den **13 Mei 1903** kwam ik weer in Liempde; met een rijtuig uit Eindhoven had ik mij aan het station te Best laten halen; ik bezocht eerst Best; reed later naar Liempde, en nam daar den trein naar Den Bosch. Op het raadhuis vond ik den geheelen raad; vredig zijn die Heeren onder elkaar niet; het spant er nogal eens bij verkiezingen; ook de wethouder Noyen, die als raadslid herkozen werd, viel als wethouder, en werd als zoodanig vervangen door Welvaarts.

Van de raadsleden wonen er 4 in de kom: Welvaarts, Welvaarts, Noyen en Arendonks; 1 in Kasteren, nl. Merkse; Van den Biggelaar woont in Koestraat, en Van Boekel in Veldersbosch. Het kasteel van Stapele, Hiererbeek, Veldershuis, en de twee watermolens, nl. die in Boxtel en die te Kasteren behoorden aanvankelijk aan de graven De Montigny; later aan het huis Salm-Salm. Alles was tenslotte gekomen in handen van de familie Bogaers-Diepen in Tilburg; die familie verkocht omstreeks 1853 het kasteel van Stapele aan den ouden Heer Mahie (den vader van den tegenwoordigen eigenaar), den molen te Boxtel aan Van Hoorn, den molen te Kasteren aan Merckx; Heerenbeek en Veldershuis aan Van Boekel; deze laatste verkocht in 1858 Heerenbeek aan de familie De Millet van Coehoorn. Veldershuis bleef aan v. Boekel; diens zoon woont daar nu, het tegenwoordige raadslid.

Men klaagt zeer over den hoogen waterstand op den Dommel; als oorzaak daarvan wees men aan a den watermolen te Boxtel van v. Hoorn; b de nauwe bedding, en de te nauwe brug over de Dommel in Boxtel, tusschen het huis van den vroegeren burgemeester Stael (thans bewoond door Dr. Hoek) eenerzijds, en de woning van den Heer Hoogerwou anderzijds. Door de werken, welke aan den Dommel waren uitgevoerd, hadden de in St.-Oedenrode en Liempde daar langs liggende beemden veel in vruchtbaarheid verloren; ze waren deels onder zand geschoten, terwijl

ze anderdeels des winters niet meer onder water gingen; men sprak van eene boerderij in St. Oedenrode, die tevoren f. 1.200 pacht deed, en nu met moeite voor f. 700 verhuurd werd.

De moeielijkheid om armmeesters te vinden heeft men overwonnen, door de armmeesters te salarieeren; de regeerende armmeester krijgt nu f. 50 per jaar, de twee bijzittende armmeesters ieder f. 10. De Heeren moeten nu alle jaren eene rekening opmaken. Het schijnt, dat de administratie, die vroeger erg in de war was, nu weer vrij goed in orde is. Regeerend armmeester werd, op aandrang van den Raad, de wethouder Welvaarts.

Een paar veroordeelingen krachtens de leerplichtwet waren voldoende, om het schoolverzuim geheel te doen op houden. Van het herhalingsonderwijs profiteeren 15 jongens; aan meisjes wordt het niet gegeven. Een inventaris, door wijlen Mr. Crom opgemaakt van het oud archief, kon mij niet worden vertoond. Van de gemeente-eigendommen ligt een gedeelte inculte gronden op Ooyendonk, d.i. aan den steenweg op de scheiding van Best en Liempde; die gronden worden op het moment aangelegd tot bosch.

Ik gaf de Heeren den raad, om alle waterleidingen op kosten van de gemeente te veggen; ik wees op Helvoirt, Cromvoirt en Schijndel; het ging er bij den Raad goed in. In 1902-1903 heeft de Noord Brabantsch-Duitsche spoor een nieuw station gebouwd; ik profiteerde van de gelegenheid, om de woning van den stationschef in oogenschouw te nemen; deze viel mij zeer mede. De raadsleden klaagden over het gevaar van sluitboomen van den spoorweg op een kromming van den weg, bij de kruising van den spoorweg met den weg Liempde-Boxtel. Ik drukte den burgemeester op het hart, om, in overleg met den burgemeester van Boxtel, stappen bij de betrokken Maatschappij te doen, en, als aan de klachten geen gehoor werd gegeven, zich ter zake te wenden tot den Minister; men mag in deze niet de put dempen nadat het kalf verdronken is, m.a.w. nadat er een ongeluk heeft plaats gehad! Dr. Wäste en Dr. Hoek voorzien in de behoefte aan geneeskundige en verloskundige hulp; Liempde heeft geen eigen doctor, en betaalt de Boxtelsche doctors op rekening.

Uit nood geslacht vee wordt op kosten van de gemeente gekeurd door een slager uit Liempde. Er zijn veel klompenmakers in Liempde; gedwongen winkelnering is er gelukkig onbekend. Men verwerkt thans alleen inlandsch hout; het Russische hout voldeed slecht, of was te duur in verhouding tot de qualiteit. Er is eene coöperatieve roomboterfabriek, waar de melk van 470 koeien verwerkt wordt; nu de boter van deze fabriek naar de botermijn in Eindhoven wordt gezonden, is de botermijn in Liempde zelf opgeheven. Liempde is heelemaal Roomsch; geen enkele Protestant in de gemeente.

Dussen en Almkerk

Den **15 Mei 1903** kwam ik weer in Dussen; aan het station Capelle-Nieuwevaart vond ik een rijtuig van Kommers uit Raamsdonk; ik ging over het Capelsche veer naar Dussen; bezocht vervolgens Meeuwen, en keerde toen over het Drongelensche veer terug tot Waalwijk, alwaar ik den trein naar Den Bosch nam.

B. en W. deelden mij mede, dat van de huwelijken er 70% "gedwongen" zijn, en dat er jaarlijks 2 á 3 onwettige geboorten zullen plaats hebben. De gedwongen huwelijken komen zoowel onder de gegoeden als onder de geringe klasse voor. De gegoeden in Dussen trouwen weinig en wonen veel met broers en zusters te samen. Volgens B. en W. zijn zij te lui om te werken; te Mariapolder is dat geheel anders; daar zijn de menschen niet zoo lui, daar werken ze hard, en trouwen op tijd. Te Mariapolder (Hank) wonen ± 1.400 menschen, in Dussen ± 1.700.

B. en W. meenen, dat de algemeene toestand aan de Hank beter is dan te Dussen, omdat daar minder bedeed wordt: f. 400, tegen f. 1.500 te Dussen; dat kweekt armen in Dussen, die liever bedelen dan werken. Aan de Hank wordt 's Zondags veel gedronken; als de menschen in den Biesbosch gaan werken, of als ze visschen, dan drinken ze niet. Vrouwen gaan niet mede den Biesbosch in, om te hooien enz.

Aan de papierfabriek aan het Keizersveer (grondgebied van Raamsdonk) werken ± 100 menschen, waaronder ± 30 vrouwen. Het schijnt in die fabriek ongezond werken te zijn; als de menschen er een pr jaren zijn, dan zien ze er uit als lijken. Van die menschen komt het gros uit de Hank, enkele uit Dussen; de mannen maken van f. 1,25 tot f. 1,50 daags, de vrouwen f. 0,75. Die fabriek zal nu een dertig jaren bestaan; zij ging tweemaal in andere handen over, omdat de

zaken fout liepen. Nu zou de zaak naar wensch gaan; lompen of stroo wordt nu niet meer in natura aangevoerd en tot papier verwerkt; de grondstof komt nu als "pap" kant en klaar aan de fabriek.

De bevolking van Dussen is 2/3 Katholiek; van de elf raadsleden zijn er drie Protestant, nl. Van Daalen, Van de Koppel, en de wethouder Verschoor; 4 raadsleden wonen in den Polder (Hank) nl. Verhoeven, Leemans, Leendert v.d. Pluym, en v.d. Koppel; de anderen wonen in de kom, of vrijwel over de gemeente verspreid.

In de Commissie tot wering van schoolverzuim zitten uitsluitend menschen uit Dussen; er werden er ook wel uit de Hank benoemd, maar die bedankten. In 1902 hield de Commissie 14 vergaderingen, van welke er 10 werden afgezegd, omdat er niets te behandelen was; 17 echtparen of andere verantwoordelijke personen werden door de Commissie opgeroepen; alle verzuimen betroffen art. 21 der leerplichtwet. Een pr verbalen; kantonrechter te Heusden straft zwaar; schoolverzuim is er nu bijkans niet meer.

Gemeentegeneesheer is de arts Millenaar, geboren te Drongelen, gehuwd met een rijk Haagsch meisje, juffr. Van der Kuylen, eene dochter van een grooten stalhouder te 's Hage. Ik heb gepleit voor het afschaffen van de gratificatie aan den veldwachter; die moet bij zijn tractement gevoegd. B. en W. waren het met mij eens. De meeste waterleidingen worden ten koste van den Zuid Hollandschen polder geveegd; die polder is zoo rijk, dat de ingelanden per H.A. eene uitkeering krijgen van f. 13. Aan het onderhoud der wegen besteedt die polder jaarlijks ± f. 2.200.

Drie openbare scholen: aan de Hank, te Dussen binnen, en aan de Kornsche straat; aan alle drie wordt herhalingsonderwijs gegeven, resp. aan 10, 7 en 9 jongens. Aan meisjes wordt geen herhalingsonderwijs verstrekt. Twee liefdehuizen met bijzondere scholen van de liefdezusters uit Tilburg; die aan de Hank is gebouwd uit legaat Stael; in 1901 geopend; is nu reeds te klein voor de 80 meisjes, en zal vergroot worden. Burgerlijk armbestuur heeft een jaarlijksch inkomen van f. 600 à f. 700. Armen worden niet direct bedeed; de beschikbare gelden worden in verhouding tot het zielental uitgekeerd aan de kerkelijke armbesturen.

Een klompenmakersbaas zou voor eenigen tijd gedwongen winkelnering hebben ingevoerd; B. en W. slaagden er in, daaraan een einde te maken. De klompenmakers verdienen f. 6 á f. 7 in de week; het klomphout komt voor een groot deel uit den Biesbosch. Er wordt een vrij beduidende handel in versche visch gedreven op België en Frankrijk. Het raadslid Peter van der Pluym zet jaarlijks wel f. 30.000 om.

Ten slotte heb ik mij bij B. en W. beklaagd over het onvoldoende werk van den secretaris, over de vele rappellen, die wij aan Dussen moesten zenden; en over den meer dan ongepasten toon, welken de Raad of B. en W. soms aansloegen in hunne brieven aan G.S.; ik zeide daarbij, dat ik best begreep, dat de Raad of B. en W. daaraan geen schuld hadden; dat zij de besluiten namen, en de redactie aan den secretaris overlieten; maar dat ze toch moesten zorgen, dat de secretaris geen ongepaste brieven schreef. Mijne opmerking betrof vooral de beantwoording van een brief van G.S., waarbij deze aanmerkingen maakten op de gemeente begroting 1903.

Ik verleende audientie aan Nefkens, een koopman uit Hank; hij vroeg om een stembureau in Hank; ik verwees hem daarvoor naar den Raad; hij vroeg verder om een "stap" in de Scheislout, welke op het oogenblik door het Rijk wordt in orde gebracht; hij had daar vroeger een "stap" gehad, die was door het Rijk opgeruimd; hij kreeg er geen voor in de plaats, volgens den Rijksopzichter. B. en W. deelden mij later mede, dat zij meenden, dat hij er wel een van het Rijk zou krijgen; mochten ze zich daarin vergissen, dan zouden ze hem, op kosten van de gemeente, een stap laten maken; eene uitgave van ± f. 5 voor een "stap", van welke ook vele burens profiteerden, vonden B. en W. voor de gemeente wel gewettigd.

Meeuwen

Den **15 Mei 1903** kwam ik weer in Meeuwen; ik had mij door Kommers uit Raamsdonk laten halen aan het station te Capelle Nieuwevaart. Ik reed over het Capelsche veer naar Dussen; van daar naar Meeuwen, en keerde later over het Drongelensche veer naar Waalwijk terug, alwaar ik den trein naar Den Bosch nam.

Van B. en W. hoorde ik, dat 20% van de huwelijken “gedwongen” zijn, terwijl van de geboorten 5% onwettig is. De raadsleden Van Buuren en Spong benevens de wethouder De Graaf wonen in Meeuwen; Boom en de Bruin wonen in Babylonienbroek; Vos en de wethouder Straver wonen in Hill.

De burgemeester is pas getrouwd; hij woont op 100 pas van het Gemeentehuis; zijne vrouw, eene juffrouw Goedhart uit Apeldoorn, eene zuster van Mevr. v. Heeckeren uit Vrijhoeve Capelle, helpt haar man op de secretarie en had voor hem het gemeenteverslag gecopieerd!

Er wordt te Babylonienbroek, vrijwel op Rijkskosten (er blijft voor Meeuwen f. 500 te betalen over) eene nieuwe school gebouwd, te Meeuwen krijgen 3 jongens herhalingsonderwijs, te Babylonienbroek 9.

De burgemeester doet zijn best een telefoon te krijgen; die zou in Heusden moeten aansluiten aan de telegraaf, en moeten loopen over Eethen en Genderen; burgemeester Boll had zijn medewerking nog niet toegezegd!

Oud archief is er in Meeuwen niet; in 1844 is het raadhuis én de burgemeesterswoning afgebrand; toen is het oud archief te gronde gegaan; behalve eenige oude registers van den burgerlijken stand is er niets over. Zoowel te Meeuwen als te Babylonienbroek heeft de gemeente een oude kerktoren met uurwerk te onderhouden; zeer kostbaar!

De gronden in Meeuwen behooren veelal aan uitwonende eigenaren; meestal los land, geen boerderijen; die gronden behooren vooral aan Verhagen te Heusden, aan Mr. Pape en von Creutz, juffr. Jansen van Erfrenten en Babylonienbroek, te 's Hage; aan De Roon, Heijmans en burgemeester Vermeulen te Capelle; aan v.d. Koppel te Dussen; aan Dinsdalle (rentmeester Hoel te Breda) te Parijs. De gronden zullen van f. 700 tot f. 2000 de H.A. waard zijn. Om die uitwonende eigenaren eenigszins te treffen, hebben de besturen van de 3 polders, n.l. Meeuwen, Hill en Babylonienbroek besloten jaarlijks f. 0,50 per H.A. aan de gemeente te betalen, als bijdrage in het onderhoud der wegen. Dat onderhoud kost aan de gemeente veel geld: voor steenslag wordt f. 5,25 betaald per M3 franco loswal; voor grint f.1,75. –

Om eene algemeene begraafplaats te hebben, heeft de gemeente een stukje van de kerkelijke begraafplaats te Babylonienbroek gehuurd van de Hervormde gemeente aldaar; op die algemeene begraafplaats wordt bijna nooit begraven.

Er zullen in de gemeente een 70 Katholieken wonen; meest allen in Hill. Schoolverzuim komt bijna niet voor; er moest één verbaal gemaakt worden in Meeuwen; overigens liep het overal met waarschuwingen van de Commissie (daar zijn er drie) af. De winkelnering gaat goed, doordat de menschen met hondenkarren enz. de naburige dorpen afrijden. Meest alle inwoners behooren tot den boerenstand; eene boterfabriek is er niet; de boeren fokken paarden en vee; mesten varkens (zij fokken geen varkens), zijn vetweider, of karnen boter.

Herpt en Bern

Den **29 Mei 1903** kwam ik weer in Herpt; ik reed er vanuit Den Bosch heen, bezocht denzelfden dag nog Heusden, en reed toen weer naar Den Bosch terug. Het voor eenige jaren nieuw gebouwde raadhuis is juist afgeverfd en afgewerkt. Zoowel de raadszaal als de secretarie zien er zeer netjes uit; op de secretarie treft verder de goede orde, de netheid, de zindelijkheid van alles; de zorg voor de secretarie is blijkbaar bij den burgemeester-secretaris in zeer goede handen.

De bevolking schijnt zedelijk op een hoog peil te staan; sinds 1893 kwam er geen enkel gedwongen huwelijk voor; sinds 1877 (toen de tegenwoordige burgemeester, secretaris werd) slechts ééne onwettige geboorte. Er zullen 40 Protestanten in Herpt zijn; voor hun dominee wordt jaarlijks door het Rijk f. 300 betaald; zij hebben de oude kerk; zij hebben ± 20 H.A. best land. Gewoonlijk is er geen dominee, en komt de titularis uit Heusden jaarlijks enkele malen preeken.

De Pastoor krijgt geen tractement van het Rijk; de boeren betalen voor zijn onderhoud een K.G. boter per koe, en 5 kop tarwe per hond. Een en ander brengt den pastoor jaarlijks ± f. 300 op. De menschen schijnen het samen goed eens te zijn. Bij raadsverkiezingen werd er nog nooit gestemd. Als B. en W. er niet voor zorgden, dan zou er zelfs geen candidaatstelling plaats hebben!

Het hoofd der school verdient gaarne f. 0,60 per uur voor herhalingsonderwijs; hij begon met 13 jongens, van wie 7 volhielden tot het einde; en met 4 meisjes, die echter voor en na spoedig weg bleven. Armen zijn er bijna niet in Herpt; het algemeen armbestuur heeft nogal eenige fondsen; sinds 1877 belegde het uit overgebleven jaarlijksche inkomsten een kapitaal op het grootboek van f. 16.000. Oud archief is er niet; de zoogenaamde schepenmist (zoo genoemd om de oude schepenakten welke daarin bewaard werden) raakte voor 50 à 60 jaren zoek. De Heer De Jong was toen burgemeester.

Dr. Van Rossem uit Heusden is gemeentedoctor; medicijnen komen van den apotheker Stal uit Heusden. De meisjes gaan naar het liefdehuis te Heusden; de jongens naar de openbare school in Herpt. Schoolverzuim is er niet; de schoolcommissie vergaderde tot nu toe slechts ééne keer; een proces-verbaal behoefde niet te worden opgemaakt. B. en W. waren mij erg dankbaar, dat er in den Zuider bandijk nu een inlaatduiker gemaakt wordt; zij meenden, dat ze vooral door mijne bemoeiing ter zake hunne wenschen vervuld zagen.

Heusden

Den **29 Mei 1903** kwam ik weer in Heusden; ik was tevoren nog in Herpt geweest. B. en W. deelden mij mede, dat de bevolking langzaam achteruit ging, wat het zielental betreft. Ze schreven dat daaraan toe, dat de menschen, die zich in verband met de werken voor de Maasmond verlegging in Heusden gevestigd hadden, weer vandaar weg trokken, nu het werk gedaan was.

20% gedwongen huwelijken; 2% onwettige geboorten. Bij periodieke aftreding van den raad is er gewoonlijk geen stemming. Bij vacature daarentegen wel. Eigenlijke partijen zijn er volgens B. en W. in Heusden niet. De verkoop van gronden aan eene schuttersgilde geschonken door Vrouwe Johanna Hertogin van Brabant, schijnt de gemoederen zeer verdeeld te houden. Ik woonde, toen ik B. en W. daarnaar vroeg, eene onaangename discussie bij tusschen den wethouder Verhoeven en den burgemeester Honcoop. De godsdienst schijnt daarbij eene groote rol te spelen; wat Honcoop ter verdediging van dien verkoop aanvoerde, scheen mij weinig afdoende. Honcoop maakte daarbij op mij geen aangename indruk.

Volgens de gezondheidscommissie te Heusden is het drinkwater slecht; men gaat nu naar water boren; de kosten van eene boring tot 50 Meter berekende men f. 400 te zullen bedragen. B. en W. verwachten, dat als de Maasmond opengaat het Rijk de tegenwoordige haven dicht zal spuiten, en dat het Rijk dan eene oude verzande haven zal uitdiepen, vergrooten en tot vluchthaven zal aanleggen. Alles en alles te samen zou de gemeente dan wellicht een f. 400 te betalen hebben. Men was zeer tevreden over de wijze, waarop door het Rijk de gemeente op allerlei manieren was geholpen; men schatte wat op die manier verkregen was, op eene waarde van f. 30.000 á f. 40.000. De godshuizen in Heusden betalen de 2 doctors; ieder krijgt f. 500; de vroedvrouw krijgt f. 300; aan medicamenten betalen de godshuizen jaarlijks bovendien van f. 600 tot f. 900. De godshuizen hebben over eene jaarlijksche inkomst van ± f. 15.000 te beschikken. Voor dat geld besteden ze ouden van dagen in het Roomsche of het Protestantsche gasthuis; verder bedelen ze wekelijks de armen. De godshuizen vervullen feitelijk de taak van een algemeen armbestuur. Gedwongen winkelnering is in Heusden niet bekend; armoede wordt daar niet geleden. Herhalingsonderwijs werd tot nu toe niet gegeven. Wegens overtreding van de leerplichtwet moesten een pr verballen worden opgemaakt, schoolverzuim komt nu zoo goed als niet meer voor.

Voorals de Maasmond open zijn zal, meent men dat de directe tramverbinding met Tilburg aan Heusden groote voordeelen zal brengen. Men verlangt sterk naar de opening van den Maasmond, ook in het belang van de aan weerskanten van de rivier liggende polders. Vooral de inlaatduiker in den Zuiderbandijk te Herpt is voor de geheele streek van onberekenbaar nut. Men hoopt blijkbaar bij gelegenheid van de doorgraving van de dijk te Aalburg de Koningin in Heusden te zullen zien.

Audientie verleend aan Dr. Alma, den voorzitter van den gezondheidscommissie in Heusden; hij kwam eenvoudig zijne opwachting maken, en vroeg vermeerdering van het getal leden zijner gezondheidscommissie van 5 tot 7.

Chaam

Den **30 Mei 1903** kwam ik weer in Chaam; ik reed er heen vanuit Breda; bezocht denzelfden dag nog Baarle Nassau; en nam van daar later den trein naar Den Bosch. De gemoederen zijn zeer verdeeld over de richting van den internationalen weg Chaam-Meerle, welke weg voor de helft door de Provincie, en voor de wederhelft door het Rijk zal worden betaald. B. en W. zijn sterk geporteerd voor de eene richting; notaris Van Hal en een aantal anderen, die allen op mijne audientie verschenen, staan eene geheel andere richting voor, waarbij de weg door de kom van het dorp zal loopen. Hoewel ik meen, dat v. Hal c.s. gelijk hebben, durf ik toch niet in hun geest adviseeren, want hunne richting is een kleine Kilometer langer dan die van den Gemeenteraad, en ik weet niet, wie de meerdere kosten van dien éénen Kilometer zal moeten betalen.

Een timmerman v. Beyderveldt kwam bij mij klagen, dat men hem geen gelegenheid gaf om wat te verdienen, als de gemeente werk had. Volgens B. en W. miste deze klacht alle redelijken grond. Bezittingen heeft Chaam zoo goed als niet; slechts 38 H.A. heidegrond, de allerslechtste grond van de heele gemeente. Men klaagt zeer over den slechten toestand van den provincialen weg van Chaam naar Ulvenhout; die weg moet des winters soms heelemaal onbruikbaar zijn. Gemeentedoctor is de Heer Govaerts uit Baarle Hertog; zijne belooning is zeer gering. Er wordt alleen herhalingsonderwijs gegeven aan enkele jongens. Chaam is nagenoeg geheel Roomsch; 60 Protestanten op 1.350 zielen!

De meisjes gaan naar het liefdehuis, en krijgen daar onderwijs, evenwel geen herhalingsonderwijs.

Baarle-Nassau

Den **30 mei 1903** kwam ik weer in de gemeente; ik reed er vanuit Breda heen; bezocht eerst Chaam, en nam te Baarle Nassau den trein naar Den Bosch. Bevolking gaat nogal vooruit in zielental; in 1902 met ± 50 ; een zesde gedwongen huwelijken; 3% onwettige kinderen.

Met B. en W. natuurlijk weer druk gesproken over de verkeerde toestanden in de gemeente; B. en W. beweren, dat het er toch heusch niet zoo erg is, als ik meen. Zij deelen mij mede, dat ze nu de bron kennen van alle lasterlijke praatjes van vroeger in de courant, en van wien blijkbaar ook pastoor Ariens zijne inlichtingen had; een vroegere stationschef zou al dat moois verteld hebben, toen hij van Baarle Nassau was overgeplaatst naar Twenthe; hij zou bij zijne mededelingen echter schromelijk overdreven hebben.

Volgens B. en W. is het raadslid Bruyninckx oorzaak van al het gehaspel bij gemeenteraadsverkiezingen, en het misbruik maken van sterken drank bij dergelijke gelegenheden: oudtijds had Ulicoten twee leden van den Raad. Dat heeft geduurd tot voor een jr. of 7 of 8, toen er eene vacature ontstond voor Ulicoten. In plaats van destijds aan Ulicoten zijn 2 leden te laten, wilde Bruyninckx die in de kom van Baarle Nassau woont, absoluut lid van den gemeenteraad worden. Dat is toen aan Bruyninckx gelukt; maar niet dan met behulp van veel sterken drank. Van toen af aan is de ruzie gekomen; van toen af aan zijn de kasteleins baas geworden bij de verkiezingen. Maar de bevolking is eene kalme landelijke boerenbevolking en maakt over het geheel genomen niet alleen geen misbruik van sterken drank, maar maakt daarvan zelfs zoo goed als geen gebruik.

Bruyninckx is twee jaar wethouder geweest; hij bewoog hemel en aarde om het weer te worden, maar hij moest het afleggen tegenover Hendrix, dien hij als wethouder wilde laten vallen.

Wethouder Hendrix woont aan de Oordeelsche straat (Klein Bedaf); wethouder Adams woont te Castelré; de burgemeester woont te Ulicoten.

De raadsleden Olieslagers en Martens hebben eene vrij groote exportslagerij; daardoor komen ze veel met de boeren in aanraking; daardoor krijgen ze de boeren in hun herberg, en hebben zoo'n grooten invloed bij de verkiezingen; de boeren doen, wat Martens en Olieslagers gaarne hebben.

Volgens B. en W. beunhaast de secretaris Dirven met notaris Van Eyl uit Tilburg; burgemeester hoopt daarvoor een stokje te kunnen steken. Volgens B. en W. komt het schoolhoofd Van Bussel tegenwoordig in geen enkele herberg meer; zijn eenige uitgang is Zondag 's avonds, als wanneer hij met den pastoor op de pastorie een kaartje legt.

Schoolverzuim komt er zoo goed als niet voor; processenverbaal behoeften er niet opgemaakt te worden. De gemeente heeft bijna geen eigendommen, 7 H.A.; ook vroeger niet gehad. Tot 1857 had het domein zeer veel grondbezit, ± 4000 H.A.; voor en na heeft het domein alles verkocht. Een der grootste grondbezitters in de gemeente is de weduwe Megens-v. den Berg uit Antwerpen; rechts van den weg tusschen Chaam en Baarle Nassau staat hare villa, het Hooghuis genaamd; ze komt daar bijna nooit.

Castelré behoort kerkelijk onder de Belgische gemeente Minderhout; dáár werden de overledenen ook begraven. In de geneeskundige behandeling en verzorging van zieken uit Castelré wordt voorzien door den doctor uit Hoogstraaten; deze wordt betaald door het armbestuur.

Over den veldwachter was de burgemeester tegenwoordig tamelijk tevreden; ik heb den veldwachter nog eens op zijn hart gebonden, dat hij toch zijn plicht moest doen.

Op beide scholen (Ulicoten en Baarle Nassau) wordt herhalingsonderwijs gegeven aan jongens. Audientie verleend aan Pastoor Keij; deze is reeds 42 jr. pastoor in Baarle Nassau; hij is een oud man, die van zich zelf getuigt, dat hij niet meer in staat is, om zijne plichten naar behooren te vervullen. Zijn kapelaan was reeds lang aan de beurt om pastoor te worden; met goedvinden van den Bisschop blijft hij in Baarle, en zal daar later pastoor worden.

Twee Fransche Paters, die nog eerst sinds een jaar in de gemeente eene inrichting van hooger onderwijs openden, kwamen ook nog op audientie. Ze hadden niets bijzonders te vertellen.

Juni

Hilvarenbeek

Den **3 Juni 1903** kwam ik weer in de gemeente; ik reed er vanuit Tilburg heen; denzelfden dag bezocht ik nog Diessen; ik keerde later over Hilvarenbeek en Tilburg naar Den Bosch terug. 8% gedwongen huwelijken; 1% onwettige geboorten. Bij de verkiezingen wordt er nog steeds hard gewerkt; zoo viel bij de laatste raadsverkiezing de wethouder Kuypers; vooral door toedoen van Dr. Scheidelaer; deze reed nl. huis aan huis de kiezers rond en wist hen te bepraten, niet weer op Kuypers te stemmen.

Scheidelaer heeft nog altijd eene sigarenfabriek; daar werken 20 sigarenmakers. Scheidelaer zelf heeft geen verstand van sigaren maken; hij controleert slechts de boekhouding, en laat het technische gedeelte van de zaak over aan zijn compagnon. Den Heer "de Lang".

Er is eene machtige afdeeling van den Boerenbond opgericht; tot nu toe hield deze zich buiten de dorpspolitiek; leden van den gemeenteraad mogen zelfs niet in het Bestuur van die Afdeeling zitten! Zou dat altijd zoo blijven? De boeren hebben de laatste jaren een redelijk goed bestaan gehad; zij leven betrekkelijk eenvoudig; maar hun materiele leven is goed; zij hebben het heel wat beter, dan hunne lotgenooten in het aangrenzende België.

Ik verleende audientie aan den cand. nots. Wenning, die zich kwam recommandeeren voor Waalwijk (vacature Bink) en zich met klem verdedigde tegen het beweren, dat hij aan zaakwaarnemerij zou doen; dat was een lasterlijk praatje, uitgestrooid door zijn zwager, met wien hij gebrouilleerd was, omdat hij zijn zuster ongelukkig gemaakt had. Dr. Scheidelaer kwam mij bedanken, omdat ik hem benoemd had tot lid van de Gezondheids Commissie. Dominee Heenk kwam zijn opwachting maken, en had niets bijzonders te vertellen; ik had hem vroeger reeds ontmoet als dominee te Veghel.

Pastoor Jurgens is van Esbeek verplaatst naar Hilvarenbeek; hij kwam met zijn kapelaan, den Heer van Gerwen. Pastoor Jurgens vroeg mijn steun, om bij G.S. goedgekeurd te krijgen een raadsbesluit, waarbij aan de kerk f. 6.000 wordt gegeven als bijdrage in een liefdehuis; het kerkbestuur nam daartegenover de verplichting op zich, om tegen f. 100 's jaars, of tegen zooveel minder, als mogelijk zou blijken, de armen van Hilvarenbeek in het Gasthuis op te nemen. In den allerlaatsten tijd is het oud archief geregeld en geïnventariseerd door den rijksarchivaris. De regeling is klaar; alles staat mooi geordend op zolder van het raadhuis. De administratie van den gemeentesecretaris laat veel te wenschen over; in het gemeenteverslag komen de vreemdste fouten voor; zoo bijv. zouden er in de gemeente 6 openbare scholen zijn! Hij bedoelt dan te zeggen, dat er in 6 schoollocalen onderwijs wordt gegeven!

Ook in deze gemeente is gedwongen winkelnering; B. en W. noemden den schoenfabrikant J. v.d. Vleuten en den leerlooier Kuypers; zij dwingen hun knechts om tegen te hooge prijzen de benoodigde winkelwaren in hunne winkel te koopen. De parochie Esbeek is maar klein; 350 zielen; nog geen 200 communicanten.

Zie omtrent de verhouding van notaris Huysmans tot de weduwe Muré-van der Heyden, dochter van den veldwachter Van der Heyden te Nistelrode, wat ik daaromtrent onder "Nistelrode" aanteekende bij gelegenheid van mijn bezoek aan Nistelrode op 21 April 1906.

Diessen

Den **3 Juni 1903** kwam ik weer in Diessen; ik reed van Tilburg naar Hilvarenbeek en vandaar naar Diessen; later keerde ik langs denzelfden weg naar Den Bosch terug. Zedelijkheid van de bevolking laat niets te wenschen over; geen gedwongen huwelijken; geen onwettige geboorten. Bij de laatste raadsverkiezing behoefde er niet gestemd te worden; men vertrouwt, dat het in 1903 ook weer zonder stemming zal afloopen. De burgemeester woont 5 minuten buiten de kom van het dorp; de wethouders Van Doormaal en Van Korven wonen in de kom; van de 4 overige raadsleden wonen er nog twee in de kom, één, Van der Aa, te Baarschot, en één, Verhoeven, te Hooge Haghorst.

Van B. en W. vernam ik, dat pastoor Van Iersel overleden is, en als zoodanig werd opgevolgd door den Heer Notten, afkomstig uit Woensel, die ruim 20 jaren kapelaan was in Tilburg; ik ontmoette den Heer Notten niet; hij was op reis naar Amerika; in zijn plaats kwam ter audientie de kapelaan Van Thiel, geboortig van Veghel; deze zeide het zoo te betreuren, dat er een begin van industrie kwam in Diessen; er was nog niets dan een sigarenfabriekje, waar 6 menschen werkten; en toch was de invloed daarvan op den geest der bevolking reeds merkbaar.

De vloeuweide, in 1899 aangelegd, gaf in 1902 voor het eerst een redelijk product; de weide is 1 H.A. groot; het gras bracht f. 69 op. In den winter 1902/03 heeft men nog 1½ H.A. tot vloeuweide aangelegd; kant en klaar, begraven, bezaaid, bemest kost die aanleg aan de gemeente f. 550. Was het water niet voortdurend zoo hoog geweest, dan zouden de kosten zeker f. 100 minder bedragen hebben. Sinds de Heide Maatschappij in Hooge Mierde de groote ontginning van heidevelden begon voor de levensverzekering Maatschappij "Utrecht", krijgt men in Diessen langs de Reusel veel meer water dan vroeger. De Reusel kan al dat water niet snel genoeg afvoeren; vandaar, dat men in 1902/03 bij den aanleg van die vloeuweide waterbezwaar ondervond. Om de gelden, voor den aanleg van de vloeuweide benoodigd, te vinden, verkocht men 29 H.A. heidegrond op de Haghorst.

De gemeente zal 950 H.A. grond bezitten; veelal heide; 106 H.A. is met mast bezet. De toestand van de armen klasse is in Diessen zeer bevredigend. Het algemeen armbestuur heeft nogal eigen fondsen, vooreerst renten van uitstaande gelden, en verder de pacht van eene eigen hoeve; alles en alles te samen een f. 1.400 inkomen. Herhalingsonderwijs wordt alleen aan de jongens verstrekt.

Het Liefdehuis te Diessen dient tegelijkertijd voor oude of ziekelijke zusters der orde; daar zullen er nu ± 45 zijn. Te Moergestel, waar er een groote 100 zijn, kan men ze allen niet meer bergen. Men gaat in Diessen een nieuw raadhuis bouwen; men hoopt den bouw binnen een maand aan te besteden; het ontwerp zag er voor eene gemeente als Diessen zeer goed uit. Secretaris Van Dijck was met zijn broeder (brouwer te Diessen) en met zijne zuster (gehuwd met Van Vugt, den secretaris van Goirle), erfgenaam van zijn oom, den oud-burgemeester van Diessen. Hij bleef in diens huis wonen; in 1902 huwde hij met een 22-jarig meisje uit Eindhoven, eene dochter van den wijnkooper Van Kol.

Moergestel

Den **5 Juni 1903** kwam ik weer in Moergestel. Ik reed van Tilburg naar Moergestel; vandaar naar Oisterwijk en vandaar weer terug naar Tilburg. De bevolking, die vrijwel stationair blijft, staat zedelijk op een hoog peil; gedwongen huwelijken komen niet voor; wel een enkel geval van onwettige geboorten; hoogstens één per jr = 2%.

De gemeente is zeer verdeeld; dat komt vooral door de vraag, welke wegen verhard moeten worden. Om zoo veel mogelijk partijschap in de gemeente te voorkomen, heeft de burgemeester voorgesteld, nu den zandweg door Heizen te verharden in aansluiting naar Diessen, en de Heuvelstraat in aansluiting met Biest. De raadsleden kunnen het daarover niet eens worden; voor het plan van den burgemeester – 2 wegen – waren slechts 2 raadsleden; voor het verharden van een van de 2 wegen zijn ook slechts 2 raadsleden.

Men denkt echter, dat er nu bij de aanstaande verkiezing twee leden wegens ziekte zullen bedanken, en dat hunne opvolgers zeker voorstanders van de harde wegen zullen zijn. Men vreest, dat het nu bij de verkiezing erg zal spannen; vroeger waren de kasteleins baas bij de verkiezingen, terwijl dat juist in den laatsten tijd zooveel beter ging.

Van de raadsleden woont wethouder Wolfs op Vinkenberg, wethouder Ketelaars op het Stokske, Mulders op de Hild. Marcelis, die vroeger in de Heuvelstraat woonde, boerde zich rijk en verhuisde naar de kom; hij zal nu vermoedelijk uit den raad gegooid worden en vervangen door iemand in Heuvelstraat. De drie andere raadsleden, onder wie de burgemeester, wonen in of bij de kom.

Omtrent de geschiktheid van de gronden van Heyzen, om aangelegd te worden tot vloeiveiden, vroegen B. en W. een advies aan de Heide Maatschappij; volgens den hoofdopzichter Sissing (met wien de landbouwleeraar Lips het geheel eens was) zijn de gronden niet geschikt voor vloeiveiden, maar zeer geschikt voor natuurweiden. De ingezetenen zijn er niet toe te bewegen, om eenige verandering in den ouden toestand te brengen; de weide is nu zeer slecht; het gras is ongeschikt voor melkvee; alleen geschikt voor paarden en jong vee; alle jaren wordt er minder vee in die weide gedaan; verleden jaar niet meer dan 30 stuks.

In voorjaar 1903 zou er daarom een gedeelte gehooïd worden; de ingezetenen van Heyzen beklaagden zich deswege bij G.S.; het bestuur gaf toen toe en alles bleef weer bij het oude. Alleen het jonge gras is iets waard voor het vee; als het ouder en grooter wordt, dan is het te hard, de beesten laten het dan staan; desniettegenstaande wilden de menschen geene verandering. De toestand is nu deze, dat het weiland tot omstreeks half Augustus beweïd wordt; wat er dan aan gras staat, wordt verpacht als strooisel; uit de opbrengst delgt men renten en aflossing van schuld, door de afdeeling aangegeven om wegen en dijken te maken, bruggen te bouwen enz. enz.

De gemeente Moergestel heeft ± 160 H.A. gronden, waarvan 130 H.A. dennenbosch, en de rest heide. Die gronden liggen aan één blok, links van den grintweg naar Tilburg, in de Kerkeindsche of Beertsche heide.

De heele gemeente is Katholiek op één gezin na; de pastoor Van Rijckevorsel, die op audientie kwam, vertelde mij, dat de tijdelijke pastoor met den tijdelijken burgemeester een fonds moesten administreeën, groot f. 100.000, dat, 100 jaar na het overlijden van den erflater, aan de kerk vervalt; die erflater, een zekere Van Gilse, stierf omstreeks 1880 in Leiden. Hij had daar een schoenwinkel, en zou in korte jaren een groot fortuin verzameld hebben. Geboortig van Moergestel, had hij zijn winkelwaren steeds vandaar betrokken, en had daar de schoenmakers dikwijls veel te kort gedaan, wanneer er aan de schoenen soms iets mankeerde, want daarop was hij zeer scherp.

Om dat weer goed te maken legateerde hij een ton aan de kerk; gedurende 100 jaren moet dat kapitaal onder administratie blijven van pastoor en burgemeester; zij zijn rekenplichtig aan den bisschop te 's Bosch. Uit de renten moet op 22 September jaarlijks op het raadhuis eene uitdeeling worden gedaan aan behoeftige familieleden van den erflater; bovendien krijgen de armen van Moergestel alle jaren f. 300. Die uitkeeringen leveren reeds nu eigenaardige moeilijkheden op, omdat de familie nu reeds over België en Nederland verspreid woont, en het begrip "behoeftig" zeer rekbaar is. Het was onlangs voorgekomen, dat een familielid zich aanmeldde om geld te vragen voor den aankoop van eene piano; hij was te behoefdig, om dat meubel zelf te betalen!

Na enkele veroordeelingen door kantonrechter wordt de leerplichtwet nu bijna niet meer overtreden. Herhalingsonderwijs valt niet erg in den smaak; het wordt gegeven aan 5 jongens. Bij de zusters in het liefdehuis wordt Zondagsschool geboden; oorspronkelijk werd daarvan

zeer veel gebruik gemaakt; nu is dat veel minder; daar zouden nu nog slechts enkele meisjes heen gaan.

Zoowel de Pastoor als B. en W. deelden mij mede, dat er gedwongen winkelnering bestond voor de schoenmakersknechts. Daar zijn drie bazen; van deze zijn er twee die winkel hebben in koloniale waren, de een bovendien in manufacturen. Klachten, dat de knechts hunne winkelwaren te duur moesten kopen, kwamen niet of zeer weinig voor. De meeste knechts werken bij zich tehuis; alleen de snijders, de stiksters en de klaarmaaksters werken in de fabriek. Het gemiddelde loon van een knecht bedraagt f. 9; de goeden verdienen meer, sommigen komen tot f. 15 à f. 16, doordat ze jongens in de leer hebben, die bij hen het handwerk komen leeren.

De paardenhandel van Hendrik van den Bosch schijnt in den laatsten tijd veel minder goed te gaan; hij gaat niet meer zelf naar Rusland, om de ponny's te kopen, hij krijgt ze nu door een makelaar. Men meende steeds, dat hij zeer rijk was; daar waren jaren, dat hij 300 paarden verkocht; bij het faillissement van Waesberge in Tilburg bleek, dat v. den Bosch daar belangrijk in het krijt stond, en dat het hem dus minder goed schijnt te zijn gegaan, dan men algemeen wel dacht. Vooral in 1903 klaagt hij erg over achteruitgang van zaken.

Oisterwijk

Den **5 Juni 1903** kwam ik weer in Oisterwijk; ik reed van Tilburg naar Moergestel; vandaar naar Oisterwijk; en vandaar weer terug naar Tilburg. Op het raadhuis vond ik den burgemeester met den wethouder Kluijtmans; de wethouder Kuijpers is ziek, en zal wel nooit meer op het raadhuis komen. B. en W. meenen, dat een derde van de jaarlijks voltrokken huwelijken 'moeten' is; er zullen jaarlijks drie à vier onwettige geboorten zijn, dat is dus ongeveer 3%.

De leden van den gemeenteraad wonen haast allen in de kom der gemeente; alleen het raadslid Van de Ven woont op Kerkhoven. Men is in Oisterwijk zeer tolerant; daar zijn twee raadsleden Protestant, nl. de Heeren Breda (notaris) en Rijpperda (ontvanger), terwijl er slechts veertig à vijftig Protestanten en tien Israelieten in de gemeente wonen, terwijl er drieëndertighonderd Katholieken zijn. Bij periodieke aftreding worden de raadsleden meestal bij candidaatstelling herkozen; bij vacaturen wordt er gewoonlijk gestemd, en ... gedronken.

Het is wel jammer, dat het raadhuis gebouwd is door iemand die niet voldoende toezicht hield; men droeg den bouw op aan den architect Schoonenberg, iemand uit Oisterwijk. Deze was niet wel berekend voor zijn taak en kwam 's ochtends niet vóór 10 uur op het werk. Daar zijn groote gebreken, die alleen met groote kosten te herstellen zijn: zoo heeft men juist een heel nieuw dak moeten maken, omdat het oude zoo lekte!

Voor onderhoud van een gemeenteweg heeft men bij wijze van proef vijfduizend Udenhousche klinkers gebezigd; aanvankelijk voldoen ze even goed als de waalklinkers, terwijl ze ongelijk veel goedkooper zijn.

Audiëntie verleend aan dr. Van den Heuvel, die al sinds twintig jaar armendoctor is; hij geniet van de gemeente f. 1.050 en moet daarvoor ook de medicamenten leveren. Het armbestuur geeft aan de gemeente f. 300, als bijdrage in de kosten van den doctor. De candidaat-notaris Wouters kwam bedanken, omdat ik hem tot secretaris van de gezondheidscommissie benoemd had. De Heer Rijpperda kwam de groeten brengen van den zeer zieken notaris Breda; verder had hij het over de bijdrage, welke de gemeente geeft aan het Roomsche armbestuur. Hij was zeer ingenomen met het antwoord van G.S. op zijne klacht deswege en vertrouwde, dat de zaak nu verder wel loopen zou.

De kantonrechter De Balbian Verster kwam eenvoudig zijne opwachting maken. Ik heb bij B. en W. sterk aangedrongen op het afschaffen van de gratificaties aan de veldwachters. Op die wijze kan de politie niet onafhankelijk zijn! Ik vrees, dat de zaak zóó wel zal blijven, totdat er eens een nieuwe burgemeester komt in Oisterwijk.

De cursus tot het opleiden van bekwame schoenmakersknechts voldoet zeer goed; er nemen dertig jongens aan deel, verdeeld in twee afdelingen. De heele cursus duurt vijf jaar. Er is in Oisterwijk gedwongen winkelnering; vooral voor de schoenmakers. Behalve de twee grootste fabrikanten (Van Keulen en Van Arendonck) hebben alle bazen een winkel. De klachten over die

gedwongen winkelnering van de zijde van het werkvolk waren vroeger erger dan nu; zouden de menschen geleerd hebben te berusten in hun ongelukkige lot?

De gemeentesecretaris Canters schijnt meer werk van de secretarie te maken dan vroeger; het gemeenteverslag zag er zelfs zeer goed uit. Verdijk beklaagde zich later bij mij dat de secretaris hem zoo hondscho behandeld had, toen hij de gemeenteadministratie moest nagaan. Geheel in orde is de administratie van den secretaris echter niet; zoo zag ik mij o.a. in Mei 1903 gedwongen, een zeer krassen brief aan den burgemeester te schrijven, omdat deze de voordrachten tot leden van den Raad van Beroep, niet had opgezonden aan G.S.

Ik zeide bij mijn bezoek op 5 Juni 1903 aan den burgemeester, toen deze zijn excuses maakte over den beganen fout, dat ik hem zoo'n krassen brief had geschreven, om hem sterk te maken tegenover den secretaris, om het hem gemakkelijk te maken, den secretaris tot zijn plicht te brengen.

Vessem, Wintelre en Knegsel

Den **6 Juni 1903** kwam ik weer in Vessem. Ik was per tram naar Eindhoven gegaan, en vandaar over Gastel, Zeelst, Oerle en Wintelre naar Vessem gereden. Over Middelbeers en Oostelbeers reed ik vervolgens naar Oirschot; en vandaar langs binnenwegen, langs het kasteel van Oirschot (Oud Beisterveld), langs Heerenbeek en Veldersluis naar den kunstweg Best-Boxtel. Ik miste den trein te Boxtel en kwam alzoo nog al laat te 's Bosch terug.

De zedelijkheid der bevolking is vrij goed; 1 gedwongen huwelijk per jaar; in 15 jaren slechts drie onwettige geboorten. In de herberg komen de menschen weinig, en dan nog alleen maar op Zondag; in Vessem meer dan in Wintelre of Knegsel. Getrouwde vrouwen komen een pr keer in het jaar in de herbergen, nl. op de teerdagen van de gilden; jonge meisjes komen nooit in een herberg; als er in de gemeente iets te doen is, bijv. kermis, dan tracteeren de pastoors de jonge meisjes aan de pastorie, om haar maar uit de kroegen te houden.

Voor een jaar of drie is ook van Knegsel eene parochie gemaakt en werd de Eerw. Heer Eycken uit Geldrop tot pastoor benoemd; hij bouwde zich eene prachtige pastorie. Het is maar goed dat Knegsel niet meer bediend wordt door den pastoor van Steensel; want de boerenjongens en -meiden hadden des Zondagsmiddags niets te doen, geen lof, geen vespers of iets van dien aard; ze waren teveel vrij, en zochten daardoor te veel elkaar; volgens B. en W. was de bevolking daar braaf aan het verwilderen, en zou dan ook vooral om die reden een pastoor naar Knegsel gezonden zijn.

Er wonen niets dan Katholieken in de gemeente, 500 in Vessem, 400 in Wintelre en 200 in Knegsel. De raadsleden wonen niet evenredig met de bevolking over de gemeente verdeeld; vier wonen er in Vessem: burgemeester Visschers, wethouder v.d. Biggelaar, v. Gerwen en Putters; twee wonen er in Wintelre, wethouder Van Ham, en Heymans; terwijl alleen Keeris in Knegsel woont. In 1899 is er gestemd, toen wethouder Olislagers gemeente-ontvanger werd, en daardoor eene vacature in den raad ontstond; de candidaat van notaris Hordijk, Van Gerwen werd toen gekozen. Er is toen in de herbergen braaf getraceerd. In 1901 werden de aftredende leden bij candidaatsstelling herkozen; in 1903 zal er naar de meening van B. en W. weer gestemd worden; Hordijk zal zijn best doen, om den burgemeester als raadslid te laten vallen.

Vanaf 1760 heeft de familie Hordijk de gemeente geregeerd; dan waren ze notaris, dan burgemeester, dan beide te gelijk. Toen er in 1888 eene burgemeestersvacature ontstond, ging Visschers, destijds hoofd der school, aan den toenmaligen notaris Hordijk vragen, of wellicht diens zoon – de tegenwoordige notaris Hordijk – burgemeester moest worden; toen de oude Hordijk daarop ontkennend antwoordde, zeide Visschers dat hij dan solliciteerde. Dat was niet naar den zin van den ouden Hordijk; deze had liever Smulders, den tegenwoordigen burgemeester van Oostelbeers, die een tijdlang ter secretarie van Vessem geschreven had, benoemd gezien. Visschers werd benoemd, en vanaf dien tijd dateert de veete van de familie Hordijk tegen hem; als hoofd der school had hij een aangenaam leven in Vessem, als burgemeester niet.

Visschers vond De Roy als wethouder; deze was op de hand van Hordijk, haalde bij Hordijk advies, bracht uit de vergaderingen van den Raad en van B. en W. alles aan Hordijk over; De Roy stierf in 1896 en werd als wethouder vervangen door den tegenwoordigen gemeente-ontvanger

Olieslagers; dat was zeer tegen den zin van Hordijk. Toen er eene vacature van gemeente-ontvanger ontstond, ijverde Hordijk sterk voor een boer uit Oostelbeers; deze zag zich echter niet benoemd, Olieslagers was de gelukkige. Daarover was Hordijk zóó boos, dat hij den wethouder Van Ham, die Olieslagers gesteund had, in geen jaren meer groeten wilde. Ik kreeg den indruk dat wethouder v.d. Biggelaar, dezelfde over wiens benoeming in 1899 burgemeester Visschers zoo hard gevallen is, meer was op de hand van Hordijk dan op die van Visschers. De oude Hordijk had drie kinderen, drie zoons, waarvan de oudste kapelaan is in Tilburg, de tweede kapelaan in Waalwijk, en de derde notaris in Vessem. De notaris ging in der tijd bij Visschers op school, en kreeg later gedurende geruimen tijd van hem privaattlessen. Als de burgemeester valt als raadslid, dan is dat om eene oude jachtquaestie; de gemeente had de jacht verhuurd aan Kerstens uit Tilburg voor f. 75. In 1892 (?) organiseerde de toenmalige candidaat-notaris van den ouden Hordijk, Falk genaamd, eene groote drijfjacht, en had de brutaliteit zelfs den gemeenteveldwachter uit te noodigen; bij een feest in de herberg, waarbij de opbrengst van het gestroopte wild verteerd werd. De veldwachter ging niet, maar waarschuwde den burgemeester, die, toen het bezette tijd was naar de herberg ging en de namen van de aanwezigen opschreef; de deelnemers aan de drijfjacht kregen f. 50 boete of 22 dagen zitten; dat feit wordt in den laatsten tijd weer opgehaald, om den burgemeester onaangenaam te zijn; men heeft er zelfs een liedje op gemaakt!

Men is zoo bang, dat zich in de gemeente eenige industrie zal vestigen, dat men zelfs het oude raadhuis niet durft verkoopen! Daar mocht eens eene sigarenfabriek komen. Armbesturen hebben niet veel te doen; daar zijn geen armen; dat te Vessem heeft eene jaarlijksche rente grootboek van f. 185, dat te Wintelre f. 320, en dat te Knegsel f. 90. Het armbestuur te Wintelre heeft bovendien eene hoeve in eigendom en bezit nog eenig los land.

Oirschot

Den **6 Juni 1903** kwam ik weer in Oirschot; ik reed van Eindhoven over Gestel, Zeelst, Oerle en Wintelré naar Vessem; vandaar over Middelbeers en Oostelbeers naar Oirschot; en later over zandwegen langs het kasteel van Oirschot (Oud Beisterveld), Heerenbeek en Veldershuis naar den harden weg Best-Boxtel; ik miste in Boxtel de trein, en kwam dus nogal laat in Den Bosch aan.

De bevolking van Oirschot gaat in zielental achteruit; van de 33 paren, die in 1902 huwden, trokken 10 paren naar buiten de gemeente om te werken op de fabrieken te Tilburg, op de steenfabrieken te Acht of Udenhout, of om te werken in de Peel onder Asten of Deurne. 10% gedwongen huwelijken; 2% onwettige kinderen. Er wordt veel minder misbruik van drank gemaakt dan vroeger; de Paulusvereniging met haar vierhonderd leden, werkt buitengewoon gunstig; dit geldt vooral voor de kom van Oirschot, waar de toestanden vroeger zooveel te wenschen overlieten.

Van de elf raadsleden wonen er zeven in de kom; één op Straten; één op Spoordonk; één op Notel, en één op Hedel; in de kom wonen tweeduizend menschen; negenhonderd hooren onder Spoordonk; negenhonderd onder Straten. Bij periodieke aftreding worden de menschen meestal bij candidaatstelling herkozen. Er zijn in de gemeente negen Israëlieten; vijftwintig Protestanten; de rest is Katholiek.

Men is bezig om te trachten door het aanbrengen van zware ankers den toren te behouden; daar zijn zeer lelijke scheuren in van boven naar beneden. Wat nu gebeurt, geschiedt op advies van dr. Cuijpers; het is slechts een voorloopige maatregel van behoud, waarvoor de gemeente f. 500 heeft uitgetrokken. De werkelijke definitieve herstelling volgens de aanwijzing van Cuijpers kan de gemeente niet betalen. Ik raadde aan, te trachten finantieelen steun te verkrijgen van Rijk en Provincie, of om te trachten, den toren aan de kerk weer over te dragen. Wethouder Van Heumen beweert, dat de kerk den toren niet terug wil hebben.

Het maakte op mij weer een zeer onaangenaamen indruk, zóó weinig als burgemeester Van Lith wist omtrent vele zaken, het gemeentebestuur rakende; zoo omtrent het feit, dat de zustersschool in de laagste klasse jongens opneemt (wat de burgemeester tegensprak terwijl het toch zoo was), omtrent de grootte, de ligging, de opbrengst van de gemeente-eigendommen, enz.

enz. Ik gaf B. en W. den raad om de zorg voor de waterleidingen ten laste van de gemeente te nemen; men scheen daarnaar nog al ooren te hebben.

De meisjes uit Spoordonk en Straten, die te ver van de kom wonen om de bijzondere school te Oirschot te bezoeken, gaan in Spoordonk of Straten naar de openbare school; in de laagste klasse van de bijzondere school in de kom, worden jongens toegelaten onder de zeven jaar. Alleen in de kom wordt herhalingsonderwijs gegeven, en dan nog maar aan vijf jongens.

Zoowel voor de stoelenmatters als voor de schoenmakers bestaat volgens den burgemeester gedwongen winkelnering; ook daarvan wist hij blijkbaar niet veel; hij zou een onderzoek naar den omvang van het kwaad instellen en mij dan later berichten.

Audiëntie verleend aan den Rijksontvanger Vayel; deze kwam informeerden hoe het met de paardenbelasting gaan zou: Oirschot is een kantoor van de negende klasse, en geeft slechts f. 1.200; de belooning voor het innen der paardenbelasting was hem niet onverschillig; aan den kantonrechter Van IJsselstein, die mij veel mededeelde omtrent de familie Turing von Ferrier; de familie is van Schotse origine en heet Ferrier. Turing is een voornaam; in 1878 werden ze van Wurtemburgschen adel, en heetten sinds von Ferrier. De oude Heer is pas gestorven; burgemeester Van Lith is tot toeziende voogd over het kind benoemd, en zit sinds veel te veel, bijna dagelijks, bij de knappe moeder.

Die moeder is ook nog als meid bij Ferrier gediend terwijl hij in Oirschot was; ze kwam dan Zondags in het dorp, en zat dan dikwijls op de markt op een bank te rusten. Op een goeden dag vertrok Ferrier, en kwam het volgend jaar met haar getrouwd terug. Er is geen fortuin; de weduwe kan onmogelijk op het kasteel blijven; alles zal verkocht worden; ook het heerlijk jachtrecht onder Oirschot en Best, 11.000 hectare; Van IJsselstein vreest, dat alles door Protestanten zal gekocht worden, en betreurt dat zeer voor Oirschot.

Bij schrijven d.d. 29 Juli 1904 A. nr. 23 Kabinet, 1ste Afd. 1ste Bureau betuigde ik den burgemeester van Oirschot mijn ernstig ongenoegen, omdat hij aan den veldwachter Oostdijk iets gelast had (helpen bij het ordenen van het gemeentearchief) dat in strijd was met diens instructie, en dat hij, toen Oostdijk weigerde, dat bij instructie verboden werk te verrichten, hem aan mij voordroeg voor ontslag.

Strijp

Den **25 juni 1903** kwam ik weer in Strijp; ik reed er vanuit Eindhoven heen, bracht vervolgens een bezoek aan Gestel; en keerde vandaar naar Eindhoven terug. De bevolking accresceert vrij sterk; uitsluitend ten gevolge van de nabuurschap van Eindhoven, met zijne fabrieken. Men verlangt naar eene grenswijziging, waarbij een gedeelte van Strijp naar Eindhoven overgaat; dan zal men ontlast worden van groote zorg voor armen, van bovenmatige kosten voor onderwijs enz. enz. Dan zal ook ophouden de strijd, tusschen de oude boerenbevolking eenerzijds, en de fabrieksarbeiders met hunne zoo geheel tegenovergestelde belangen anderzijds. Op den duur worden de fabrikanten met hun talrijk personeel arbeiders baas.

Natuurlijk geheel ten onrechte verweten B. en W. den strijd bij gemeenteraadsverkiezingen aan kwade gezindheid van de fabrikanten; B. en W. miskenden den dieperen grondslag welke aan het bestaand antagonisme ten grondslag ligt. Bij de laatste raadsverkiezing had de fabrikant Jo Elias (een Israeliet) zich erg geweerd; er was gestemd, er was bij die stemming veel bier gedronken, door Elias gegeven. Bij de aanstaande raadsverkiezing zou het er om gaan om den wethouder Van Tuijn, den overbuurman van Elias, te laten vallen. Van Tuijn, die dertig jaren raadslid is, zag zich zeer ongaarne aan den dijk gezet. Oorspronkelijk bestond er eene particuliere quaestie tusschen Elias en Van Tuijn; die zal nu uitgevochten worden op een haar geheel vreemd terrein, op het terrein der gemeenteraadsverkiezingen. Volgens Elias moet er jong bloed komen in den raad, en moeten de gemeentebelastingen lager worden; bepaalde grieven tegen het bestuur heeft hij echter niet.

Niettegenstaande de uitgebreide fabrieksbevolking is de zedelijkheid vrij goed. Op 97 geboorten kwam in 1902 één onwettig kind voor; van de 12 huwelijken was er één 'gedwongen'. In 1902 kwam er eene verordening op het herhalingsonderwijs tot stand; slechts tien jongens konden daarvan profiteeren; de sigarenmakers zoowel als de textielarbeiders moeten zelve gedaan nemen, wanneer ze hunne leerjongens laten gaan.

De gemeente heeft nogal bezittingen; plusminus 75 hectare bosschen; heide wordt niet meer ontgonnen; men bepaalt zich tot het onderhoud der bestaande bosschen. Sommige dennenbosschen werden gezaaid in de heide; deze groeien slecht; men kapt ze, bewerkt behoorlijk den grond en plant weer dennenbosch in; groeien dan de dennen niet, dan maakt men er schaarhout van, elzenhout of berk. Het onderhoud van den keiweg Strijp-Zeelst (ongeveer 4 ½ kilometer) kost der gemeente jaarlijks gemiddeld f. 500.

De bevolking is overwegend Katholiek; op ongeveer 2.500 zielen komen ongeveer honderd Protestanten en ongeveer tien Israëlieten (vier huishoudens, waarvan drie gezinnen Elias). De Algemeene begraafplaats ligt op de Engelsbergen, tusschen Strijp en Gestel. Een bepaalde armendoctor is er niet; de gemeente betaalt den doctor en laat de keuze van den doctor aan de arme patienten. De veldwachter krijgt geen gratificatie; heeft geen vrije woning of andere voordeelen; zijn tractement bedraagt f. 300. Cynisch merkte een der wethouders op, dat de veldwachter ongehuwd moest blijven, omdat hij van zijn tractement niet bestaan kon. Geen processen-verbaal wegens overtreding leerplichtwet.

Algemeen armbestuur heeft eene jaarlijksche inkomst van plusminus f. 1.000. Vroeger gedwongen winkelnering bij een thans overleden meesterknecht van Elias; met diens overlijden hield de gedwongen winkelnering op.

Gestel en Blaarthem

Den **25 Juni 1903** kwam ik weer in Gestel. Ik had eerst Strijp bezocht, kwam toen in Gestel en reed vandaar terug naar Eindhoven. De bevolking accresceert sterk; vooral fabrieksarbeiders; zedelijkheid neemt af; jaarlijks 1 % onwettige geboorten; 25 % gedwongen huwelijken.

De strijd tusschen de oude en de nieuwe bevolking, tusschen de landelijke bevolking en de fabrikanten met hun aanhang is in vollen gang; voorlopig heeft de burgemeester met de landelijke bevolking nog de overhand. Hoe lang zal dat nog duren? Tegenover hem in den raad staan Stokvis, de uitgever van de *Meijerijische Courant*, De Vries (een linnenbleeker), J. Kerssemakers (een linnenfabrikant) en van Huytelaar (een graanhandelaar). Bij de aanstaande raadsverkiezingen hoopte men het terrein te behouden. Er wordt bij de stemming geweldig met drank gewerkt; de verkiezing van Stokvis zou fl. 300,- gekost hebben aan sterken drank. Van herhalingsonderwijs wordt gebruik gemaakt door 35 kinderen; van ambachtsonderwijs te Eindhoven (waaraan de gemeente fl. 100,- bijdraagt) door 9 kinderen. De burgemeester is zeer boos, dat de raad hem niet voldoende geld meer wil geven om heide te ontginnen; dat ging tot nu toe zoo mooi, en rapporteerde ook zoo goed (in 1902 ruim fl. 350,-); het was tevens des winters zoo'n mooie werkverschaffing.

De gemeente is grootendeels Katholiek; op 3.200 zielen zijn 4 gezinnen Protestant, en 4 gezinnen Israëliet. De lasten van armenzorg nemen zeer toe; gemeente moet jaarlijks fl. 600,- subsidie geven aan algemeen armbestuur; aan verpleging van armen in liefdegesticht legt armbestuur jaarlijks fl. 800,- ten koste. Een bepaalde armendoctor is er niet; armbestuur neemt meestal Dr Cramer uit Eindhoven; die is de goedkoopste.

Ik heb gepleit om gemeenteveldwachter geen gratificatie te geven, maar zijn tractement van fl. 365,- op fl. 400,- te brengen. Er was vroeger gedwongen winkelnering; een huisjesmelker, Joosten, was tevens bakker en zoog zijne huurders bepaald uit. Joosten is rijk geworden en heeft zijne bakkerij opgeheven; daarmee is de gedwongen winkelnering opgehouden. De Israëlieten Wijnbergen en Levano hadden eene zeer bloeiende exportslagerij; sinds dat de boerenbond eene exportslagerij openden in Woensel, werkt de slagerij in Gestel veel minder druk.

Luijkgestel

Den **26 Juni 1903** kwam ik weer in Luijkgestel. Ik reed er vanuit Eindhoven naar Valkenswaard en Bergeyk heen; ontbeet terugkomende bij de kinderen Lommelaars te Bergeyk; nam daar den zandweg naar Eersel; bezocht Eersel en Veldhoven; en keerde toen naar Eindhoven terug.

De veroordeeling van Martens door de Bossche rechtbank is gevolgd door eene vrijspraak van het Hof. Desniettegenstaande zijn rust en orde in Luijkgestel teruggekeerd; des Zondagsavonds

komt de marechaussee uit Bergeyk geregeld naar Luyksgestel; en daarvoor hebben de heeren respect. Processen-verbaal wegens overtreding van het politieuur in de herbergen, wegens openbare dronkenschap, wegens verzet tegen de politie komen zoo goed als niet meer voor. Ook in ander opzicht laat de zedelijkheid der bevolking weinig te wenschen over; gedwongen huwelijken komen niet voor; onwettige geboorten ± 1 per jaar = 5%.

De raadsleden wonen nogal door de gemeente verspreid: drie wonen onder "Reid" nl.

Borrenbergs (W.), Schoone en Martens; twee wonen in de kom, nl. Verhoeven (B.) en Melskens (W.); twee in Singelshoek, nl. Koolen en Mollen. Bij verkiezingen wordt er in den regel gestemd; schandalen wegens drankmisbruik zouden weinig voorkomen; de leden van den raad behoeven zich niet bezwaard te gevoelen, als zij hun zuiveringseed doen; altijd volgens B. en W. Van B. en W. maakt de 70-jarige wethouder Melskens mij den besten indruk.

Luyksgestel heeft nog al eigendommen; de mast wil er nog al goed groeien; die wordt dikwijls als mijnhout verkocht. Jaarlijks plant men ± 100.000 stuks plukmast; men laat die meestal uit Bergeyk komen. De grond wordt vooraf niet bewerkt. Men plant ± 18000 op de H.A. Luyksgestel heeft ± 798 H.A. eigendom; daarvan ± 100 H.A. met mast bezet; meestal jonge bosschen; de oudste zullen ± 15 jaren oud zijn. De gemeente heeft de bosschen niet tegen brand verzekerd; in dit voorjaar verbrandde een prachtig bosch van 12 jaren oud, en 3 H.A. groot; men schat de schade op f. 1.000.

Luyksgestel heeft wel gronden, die misschien geschikt zouden zijn voor den aanleg van natuurweiden; alvorens het te beproeven wil men den uitslag afwachten van dergelijke weiden, pas door Bergeyk aangelegd. De aanvankelijke resultaten in Bergeyk schijnen niet bevredigend; althans in 1903 was er niets gegroeid. In afwachting van definitieve resultaten in Bergeyk legt de gemeente maar bosschen aan.

De jacht op de gemeentegronden krijgt men tegen betaling van f. 3 per persoon; in 1902 bracht dat slechts f. 6.- op. Er is heel geen wild meer; alles is weggestroopt door de Belgen; daardoor komen er ook geen Belgische stroopers meer; men kan drie dagen loopen, zonder dat men een beest ziet. Wel een verschil met het naburige Postel, dat geheel behoort aan den Baron de Brocqueville te Brussel, en waar deze om een weddenschap te winnen in 1902 in één week voor zijn hoofd 1.000 konijnen schoot!

Men is voornemens het raadhuis te vergrooten; men zal er het daar naast staande brandspuithuisje bij aantrekken; dan krijgt men twee behoorlijke kamers; nu is althans de kamer, waar ik ontvangen werd, belachelijk klein.

In het voorjaar hebben alle boeren en naastbijwonende menschen geholpen aan het opmaken van de zandwegen die door het hooge water veel geleden hadden; feitelijk hand- en spandiensten zonder dat daarvan een kohier is opgemaakt. Heel Luyksgestel is Katholiek; slechts één ongehuwde commies is Protestant.

Herhalingsonderwijs wordt gegeven aan 12 jongens; het wordt zeer op prijs gesteld.

Overtredingen van de leerplichtwet behoeften niet bij proces-verbaal te worden geconstateerd. Er zijn geen armen in de gemeente; geregelde bedeeing vanwege het armbestuur heeft niet plaats; wel worden vanwege dat bestuur 4 ouden van dagen in een gesticht verpleegd; daarmee zijn trouwens ongeveer alle fondsen van het armbestuur gemoeid. Gedwongen winkelnering komt in Luyksgestel niet voor.

Men klaagt zeer over den slecht geregelden dienst van het postwezen; vroeger was er een postmeester; toen deze omstreeks 1880 fraudeerde, werd het hulpkantoor opgeheven. Daardoor boette feitelijk Luyksgestel voor de zonde van den postmeester. Ik heb de Heeren geraden zich te wenden tot den Inspecteur te 's Bosch, liever dan tot den Afgevaardigde Van den Heuvel.

Audientie verleend aan den pastoor; deze had niets bijzonders te vertellen. Er bestond in der tijd eene uitgebreide handel in vrouwenhaar in Luyksgestel; kooplieden reisden naar Duitschland (Bückeberg, Dingelstadt); daar kochten ze het haar der vrouwen (dat van de vrouwen in Luyksgestel kochten ze niet; dat was niet fijn en mooi genoeg); in Luyksgestel werd het bereid; en vandaar werd het met honderden kilo's naar New York gezonden, waar weer Luyksgestelnaren woonden, die het daar aan den man brachten; vroeger zijn daarmee tonnen gouds verdiend; thans gaat het niet zoo goed meer, omdat de Joden getracht hebben zich van

dien handel te empareeren. Er zijn nog 4 kooplieden uit Luyksgestel, die ter zake geregeld naar Duitschland gaan.

Tot mijne niet geringe verbazing had men mij ter eere een eereboog opgericht en versierde paaltjes langs den weg gezet; bij onderzoek bleek mij, dat al dat moois in den regel diende bij eene Processie met het Heilig Sacrament, en dat men nu al die zaken van den Pastoor had geleend! Ik zeide aan B. en W. dat zij een volgende keer niet weer zooveel drukte moesten maken.

Eersel

Den **26 Juni 1903** kwam ik weer in Eersel; ik had eerst via Valkenswaard en Bergeyk de gemeente Luyksgestel bezocht, en daarna ontbeten bij de kinderen Lommelaars te Bergeyk. Over den zandweg kwam ik van Bergeyk naar Eersel; ik bezocht vervolgens nog Veldhoven, en keerde van daar naar Eindhoven terug.

B. en W. vroeg ik naar de waarheid van het praatje, dat de weg Eersel-Postel gebouwd zou zijn van slechte steenen. B. en W. deelden mij mede, dat de weg te breed was volgens den opzichter Coenen uit Eindhoven; dat het onderhoud op den duur kostbaar zou worden, maar dat ze op het oogenblik het nog zoo wat konden bijsloffen, doordat ze twee steenen in iedere rij wegnamen, en daarmee dus den weg versmalden; daardoor konden ze den weg weer goed leggen zonder groote kosten voor de gemeente; ze behoefden nl. nog geen keien te koopen. In 1902 hadden ze 450 M1 keiweg gerepareerd; ze betaalden daarvoor f. 0,22 per strekkende Meter = drie Meter tusschen de kantkeien. Met die f. 0,22 is de gemeente van alles af; de strater die het aanneemt zorgt voor alles: voor uitbreken van keien; voor aanvoer en afvoer van zand; enz. enz. Gewoonlijk werken ze met hun drieën.

De geest van de bevolking van Eersel is onveranderd goed gebleven, niettegenstaande daar thans 70 sigarenmakers zijn. Jaarlijks zal er een gedwongen huwelijk voorkomen, d.i. 20%. Onwettige geboorten komen bijna niet voor; in 1902 toevallig één. Geen overtreding politieuer, geen overtreding drankwet, noch door de boeren, noch door de sigarenmakers. Behalve een drietal verstokte zondaars gaat door de week niemand naar de herberg. 's Zondags ná de late kerk alle mannen; met de teerdagen der gilden ook de vrouwen; overigens komen de vrouwen en meisjes daar nooit in een herberg, noch met kermis, noch bij eenige andere gelegenheid. Audientie verleend aan pastoor Goossens met zijn kapelaan. Pastoor Goossens werd in Diessen geboren (hij moest oom zeggen tegen wijlen burgemeester Van Dijk); reeds vroegtijdig verloor hij zijne ouders; hij kwam toen in huis bij zijn oom, den vader van Vincent van den Heuvel te Geldrop; daar ontving hij zijne opvoeding. Hij beschouwt v.d. Heuvel als zijn broeder. Goossens was acht jaren pastoor te Rossum, en werd vandaar in den afgelopen winter verplaatst naar Eersel. Goossens maakte op mij een hoogst onaangename indruk; hij gaf mij geheel de impressie, dat hij een erge drijver is. Hij had het over het verharden van den weg Bergeyk-Eersel, en was daarmee al reeds zoover gevorderd, dat hij tegenover den burgemeester met de vuist op de tafel had geslagen, met de betuiging, dat de weg er komen moest. Tegenover mij was hij wel niet zóó bar, maar hij was toch erg.

Ik waarschuwde later B. en W., dat zij de gemeente niet arm moesten maken; en dat ze dien weg, waaraan buiten de kom der gemeente geen sterveling woont, niet moesten verharden, als ze het niet zeer goed betalen konden. Van Buul, hierboven genoemd, (de man van de posthoudster te Eersel) moest ten gevolge van zijn huwelijk als raadslid aftreden bij de eerstvolgende periodieke verkiezing. Hij was nl. de zwager geworden van het raadslid Knapen. De gedwongen winkelnering bij den secretaris Klessens heeft geheel opgehouden te bestaan; er wordt in de gemeente zelfs heel niet meer over gesproken. Trouwens, de winkel behoort niet aan den secretaris, maar aan diens zuster; de secretaris woont bij haar in.

De gemeentebosschen van Hapert groeien prachtig; Eersel is nu op dezelfde manier den grond gaan bewerken: men graaft een sloot, van boven 1,45, van onder 0,55 breed; 1 M. diep. De uitkomende grond wordt over een 4½ M. breede dam uitgespreid zonder dat de grond tevoren gespit is. In dien lossen bovengrond plant men de mast met het allerbeste resultaat. Het bewerken van den grond + het beplanten kost f. 160 à f. 170 de H.A. Als er maar werkvolk te

krijgen was, zou men met kracht op die manier gaan werken; nu had men in den afgelopen winter slechts 3 H.A. op die manier aangelegd.

De heele gemeente is Roomsch, op drie huishoudens na, die Protestant zijn; onder deze behoort doctor Bakhuizen van den Brink; deze is sinds 7 jr in de gemeente; heeft f. 700 voor vaccinatie en doodschouw. Medische of verloskundige hulp, door hem aan armen bewezen, wordt door armbestuur extra betaald. Burgemeester De Kort vermaakte alles aan de kerk; naar men zegt f. 150.000. Een nieuw liefdehuis werd van dat geld gesticht; de bouw werd aangenomen voor f. 50.000. Meisjesschool werd nog niet geopend; er zijn nog geen onderwijzeressen. Volgens B. en W. zou de Pastoor binnenkort beginnen eene nieuwe pastorie te bouwen; B. en W. vonden blijkbaar, dat de oude pastorie – op welke voor 25 jr eene verdieping gezet was, nog heel voldoende was.

Veldhoven en Meerveldhoven

Den **26 Juni 1903** kwam ik weer in de gemeente; ik was over Valkenswaard en Bergeyk eerst naar Luyksgestel gereden; had daarna in Bergeyk bij de kinderen Lommelaars ontbeten; was toen naar Eersel gegaan; en vandaar naar Veldhoven. De zedelijkheid van de bevolking is vrij goed; gedwongen huwelijken komen niet voor; onwettige geboorten evenmin. Met politieeur in de herbergen heeft men niet veel last; wel zijn er nog al eens verbalen wegens openbare dronkenschap.

Bij de laatste raadsverkiezing heeft het erg gespannen; men wilde den burgemeester en nog een lid van Mereveldhoven laten vallen; de strijd ging uit van Zonderwijk, waar men een harden weg wilde hebben, terwijl men meende, dat de burgemeester dien tegen hield. De burgemeester werd herkozen; het andere raadslid viel; men hoopt, dat nu in 1903 de verkiezing zonder stemming zal afloopen.

De burgemeester van Nunen woont op Mereveldhoven; wethouder Koppelmans op het Broek; wethouder Van Dommelen op Zonderwijk; van de andere raadsleden wonen notaris De Wit, en diens neef de sigarenfabrikant De Wit (geassocieerd met Schoenmakers, zoon van het hoofd der school te Hoogeloon) te Veldhoven; Donkers woont op Heers; en v.d. Hurk te Kromstraat. B. en W. betreuren het, dat de harde weg Westerhoven-Riethoven-Steensel, niet over Heers naar Veldhoven loopt; dat zou volgens B. en W. veel beter zijn; dat zou volgens B. en W. veel beter zijn, omdat de menschen die van Bergeyk, Westerhoven enz. komen, en naar Eindhoven moeten, dan geen omweg hadden te maken over Steensel; dat zou hun drie kwartier gescheeld hebben. B. en W. meenden, dat de belangen van den molenaar van Stevert onder Steensel, in casu te sterk gewogen hadden; die molenaar zou weer geparenteerd zijn aan den broer van den burgemeester van Riethoven; daaraan zou dan het algemeen belang zijn opgeofferd!

Veldhoven heeft eene oude waterweide (40 jr oud) 5 H.A. groot; het hooi is niet best; de boeren koopen het bijna niet. Men doet er nu niet heel veel meer aan, om de weide behoorlijk in orde te houden. Er zullen 50 Protestanten in de gemeente zijn; met een dominee. De inkomsten van de Protestante gemeente schijnen voldoende te zijn; er is ten minste altijd een dominee.

Dr. Schröder uit Eindhoven is belast met doodschouw en vaccinatie en krijgt daarvoor f. 200. Alle weken komt hij een dag in het liefdehuis; zij, die daar op zijne kliniek komen, worden behandeld tegen Eindhoven's tarief. Er bestaat eenige gedwongen winkelnering in Veldhoven bij twee schoenfabrikanten, Moeskops en Van den Wildenberg; en te Meereveldhoven bij den linnenfabrikant Gebrs. v.d. Meeren. Tot ernstige klachten schijnt die gedwongen winkelnering tot nu toe geen aanleiding te hebben gegeven.

Audientie verleend aan notaris De Wit; ook deze was van oordeel, dat de weg Westerhoven-Riethoven niet te Steensel aan den bestaanden harden weg had moeten aansluiten, maar te Veldhoven, of nog beter, halfweg Steensel-Veldhoven bij de steenfabriek van den burgemeester. De burgemeester zou daarop niet hebben durven aandringen om den schijn te ontgaan, dat hij zijn eigen belangen te zeer op den voorgrond schoof, tegen het algemeen belang in! Wel jammer, dat de weg niet op de goede plaats schijnt te komen!

Juli

Borkel en Schaft

Den **1 Juni** [moet *juli* zijn] **1903** kwam ik weer in Borkel; vanuit Eindhoven reed ik daarheen; ik bezocht dien dag nog Dommelen en Aalst. Ik ontbeet in Valkenswaard bij Bots; deze is bezig een nieuwerwetsch hotel te bouwen. B. en W. prijzen de zedelijkheid van de bevolking: onwettige geboorten, gedwongen huwelijken komen hoogste zelden voor; wegens overtreding politieuur worden jaarlijks een pr processen-verbaal opgemaakt; voor openbare dronkenschap zoo goed als niet.

De heele gemeente is Roomsch; van de 535 zielen wonen er 250 in Borkel en 200 in Schaft. Gewoonlijk rommelt het nogal niet erg bij gemeenteraadsverkiezingen; de kandidaten worden meestal zonder stemming gekozen. Nu zal dat niet zoo goed afloopen; Schaft had tot nu toe twee raadsleden, van wie één wethouder; deze laatste (Hertogs) is overleden; men wil nu aan Schaft een lid afnemen; er werd ook iemand van buiten dat gehucht candidaat gesteld; vandaar de stemming.

De gemeente heeft vele eigendommen; daarvan 3 H.A. hakhout, 15 H.A. dennenbosch; ± 50 H.A. uitgeturfde broekgronden; en ± 12 H.A. waterweide. Van deze laatste bracht de eerste snede van de laatstelijk aangelegde 3 H.A. dit jaar voor het eerst wat op, nl f. 50; men meent, dat die opbrengst een volgend jaar tot f. 150 kan stijgen. Volgens B. en W. is er nu voorloopig voldoende vloeibeide aangelegd, en wil men den aanleg voorloopig staken; ik heb den Heeren zulks ontraden, omdat er nog behoefte aan goed hooi was bij de boeren; zoo lang de gemeente niet met verlies werkt ligt het, naar het mij voorkomt, op den weg der gemeente, om te trachten aan de behoefte van de ingezetenen te gemoet te komen.

De jacht van de gemeente (vooral snippen, eenden en patrijzen) is verhuurd voor f. 450; daarvan krijgt de gemeente f. 250, terwijl de rest voor de boeren is, bundersgewijze verdeeld. De huurder van de jacht Bn Calwaert uit Luik geeft f. 125 aan den veldwachter, voor toezicht in het jachtveld. Het lijkenhuisje op de openbare begraafplaats (kort aan den steenweg, voor men te Borkel komt) verkeert in meer dan deplorabelen toestand; B. en W. hebben mij toegezegd het weer in orde te zullen maken. Dr Dagevos uit Valkenswaard (Roomsch geworden om juffrouw Eycken uit Geldrop te kunnen trouwen) is gemeentedoctor, hij wordt alleen betaald voor vaccinatie en doodschouw; het kwam nog niet voor, dat zijn hulp werd ingeroepen door een arme; c.q. zou de burgemeester dan een bon moeten geven voor kosteloze behandeling.

Geen verballen voor schoolverzuim; in afgeloopen winter werd herhalingsonderwijs con amore door 14 jongens gevolgd. Veel volk uit Schaft werkt te Achel aan de Kluis; men verdient daar f. 1,- per dag. De Paters verdeelen dagelijks de resten van hun middagmaal aan wie het hebben wil; dat fokt armen; die gewoon is bedeed te worden blijft niet weg, wanneer hij de bedeeing niet meer behoeft! Als de menschen maar ergens in de buurt eene woning kunnen krijgen, dan trouwen ze, en gaan 's middags bij de Paters eten halen.

De weg Borkel-Schaft-Achel werd in 1891 als een internationale weg door Provincie en Rijk gebouwd. Men klaagt zeer over de slechte keien; gemeente zal op den duur groote onderhoudskosten krijgen. Men kocht al eens wat uitkomende slechte keien uit den Rijksweg Valkenswaard-grens, en straatte daarmee een stuk nieuw op; verder deed men tot nu toe de herstellingen uit de 10.000 keien, welke de aannemer van den weg nog in 1891 overcompleet moest leveren; maar die voorraad was helaas bijna uitgeput.

Een heer uit Maastricht – Clermont – begon voor 45 jr eene zeer uitgebreide ontginning van woeste gronden, op grenzen van Borkel en Belgie: waterweiden, mastbosschen, duizenden canada's enz.; hij moest voor 20 jr alles verkoopen; de nieuwe eigenaar, Baron Joli maakte met zijn aankoop goede zaken; reeds vier jaar nadat hij eigenaar was kon hij beginnen te hakken; hij moet zich rijk gehakt hebben. Met mijne opmerkingen omtrent het in orde brengen van de kasten enz. op de secretarie, - in 1899 gemaakt – was heel geen rekening gehouden. Toen ik ze weer maakte, werd ik sterk gesteund door den secretaris Baken (den burgemeester van Westerhoven).

Dommelen

Den **1 Juli 1903** kwam ik weer in Dommelen; ik bezocht dienzelfden dag Borkel en Schaft, en Aalst; ik ontbeet bij Bots in Valkenswaard, die juist bezig is zijn herberg te verbouwen tot een

nieuwerwetsch hotel. De zedelijkheid van de bevolking laat niet te wenschen over: geen gedwongen huwelijken; geen onwettige geboorten; geen verbalen wegens overtreding politieuer; geen verbalen wegens openbare dronkenschap. De bevolking, die uitsluitend Roomsch is, leeft thans zonder diepgaande verschillen te samen: de in 1903 periodiek aftredende raadsleden Gyraath en de Rooy werden op 30 Juni bij candidaatstelling gekozen. Van de uitgestrekte eigendommen der gemeente is 20 H.A. aangelegd met mast; meestal jonge bosschen; het hout groeit slecht; wordt veelal niet veel meer dan brandhout. 20 H.A. waterweiden; voldoen vrijwel voor de behoeften. Verder alles heide.

De jacht van de heele gemeente is voor f. 100 verpacht aan een Antwerpenaar; deze heeft een woning in Bergeyk gekocht en logeert daar in den jachtijd. De visscherij in de Vaarenvennen en Reystvennen brengt niet veel op voor de gemeente; de visch kan uitsluitend gevangen worden in de middelsloot.

Dr. Dagevos uit Valkenswaard (voor eenigen tijd Roomsch geworden om te kunnen trouwen met juffrouw Eycken uit Geldrop) is belast met doodschouw, vaccinaties en met genees- en verloskundige hulp aan de armen; voor alles te samen krijgt hij f. 90. Geen overtredingen van de leerplichtwet; de betrokken commissie behoeft nooit te vergaderen; herhalingsonderwijs werd in afgelopen winter trouw gevolgd door 15 jongens. Armen zijn er in Dommelen zoo goed als niet; het armbestuur houdt jaarlijks van zijne f. 600 inkomsten over. Geen gedwongen winkelnering.

Audientie verleend aan den herbergier Gijraath, zoon van wijlen Dr. Gijraath uit Valkenswaard; hij kwam mij vragen om eventueel in aanmerking te komen voor het lidmaatschap van de Gezondheids Commissie. Na het débâcle van de Noord Brabantsche bank heeft hij zich gedwongen gezien zijn sigarenfabriek te sluiten; hij deed die over aan den Heer Janssens de Horion uit Tilburg.

B. en W. hadden het nog steeds over de geschiedenis van het vroegere schoolhoofd v.d. Eynde (thans kastelein in eene inrichting te Tiel, van Ruttens bierbrouwerij te Maastricht); alle drie de Heeren bleken nog vast overtuigd van de schuld van v.d. Eynde. Het bleek mij tevens, dat de wethouder Snellens een oudere broeder is van het hoofd der school Snellens, te Valkenswaard; zou deze laatste ook kunnen geïnfluenceerd hebben op de meening in casu van den wethouder, om daardoor de kinderen uit Dommelen op zijne school te krijgen?

Aalst

Den **1 Juli 1903** kwam ik weer in Aalst. Van Eindhoven reed ik eerst naar Borkel; daarna ontbeet ik te Valkenswaard bij Bots (waar juist de inrichting tot een tamelijk groot hotel verbouwd wordt); vandaar ging ik naar Dommelen, en vervolgens naar Aalst, om ten slotte naar Eindhoven terug te rijden.

Voor de audientie had zich weer niemand aangemeld; ik had dus volop tijd om met B. en W. te praten. De zedelijkheid van de bevolking laat niet te wenschen over: geen gedwongen huwelijken (althans hoogst zelden); eveneens bijna nooit eene onwettige geboorte; geen herbergoovertredingen wegens niet in acht nemen politieuer; geen openbare dronkenschap. De bevolking, - die geheel en uitsluitend bestaat uit Katholieken - leeft rustig en vredig onder elkaar; sinds de wijziging der kieswet is er nog nooit gestemd: steeds - laatstelijk op 30 Juni ll. - werden de leden van den gemeenteraad bij candidaatstelling gekozen.

De raadsleden wonen nogal goed over de geheele gemeente verspreid: Klink woont op Laareind; Van Agt op Achtereind; wethouder v.d. Velden op het Slot; burgemeester Van Vorstenbosch, wethouder v.d. Sanden, en de raadsleden v.d. Ven en Koster wonen in de kom.

Men heeft nog geen vloeuweide aangelegd; men schrikt terug voor de kosten van een te graven aanvoersloot van 800 Meter; de opbrengst van slechts 2 H.A. welke voor vloeuweiden geschikt zijn, kan eene dergelijke uitgaaf niet goed maken. Men hoopt op den duur water meer in de buurt te krijgen, wanneer de nieuwe eigenaar van het kasteel te Heeze met zijne ontginningen meer in de buurt zal zijn gekomen; men hoopt dan het water te gebruiken, dat hem eerst gediend heeft.

Men blijft steeds bosch aanleggen; alles en alles te samen zal men nu een 20 H.A. hebben; meest alles jonge bosschen. De jacht op de gemeentegronnen brengt slechts f. 35 op; verhuurd aan

Swane te Waalre. Met een beroep op Helvoirt, Schijndel enz. heb ik B. en W. geraden het onderhoud der waterleidingen ten laste van de gemeente te nemen; het schijnt, dat de Heeren daar nogal ooren naar hadden. Men klaagt over de groote onderhoudskosten van den weg Aalst-Waalre; men beweert, dat het opzicht bij den aanleg van den weg slecht was, en dat de keien daardoor te ver van elkaar liggen.

Geneeskundige is Dr. Sala uit Stratum; voor de vaccinatie krijgt hij f. 40; voor de doodschouw wordt hij per visite betaald; voor verpleging van de armen wordt hij door het armbestuur betaald. De toestand van de behoeftige klasse is gunstig; het algemeen armbestuur kan met zijne jaarlijksche revenuën ruim toe. Gedwongen winkelnering komt in Aalst niet voor.

B. en W. beweerden, dat de vroegere pastoor steeds gepot had, en dat, nu deze overleden was, diens opvolger eene nieuwe kerk wilde bouwen; de oude was leelijk, hecht en sterk, en groot genoeg voor de behoefte. Ik gaf toen den burgemeester, die kerkmeester is, in bedenking, te trachten een liefdehuis te verkrijgen, in plaats van eene nieuwe kerk; bij de oprichting van een liefdehuis zijn de belangen van de gemeente zoo nauw betrokken, zoowel finantieel, door ontlasting van de openbare school, als zedelijk om den gelukkigen invloed die bij de opvoeding door liefdezusters van deze op de bevolking uitgaat.

B. en W. vertelden mij dat het hoofd der school eene vrij gefortuneerde vrouw had gehuwd, de dochter van den haarteut Borrenbergen uit Stratum. Borrenbergen, afkomstig uit Bergeyk, heeft door het koopen van haar in Duitschland, en het verkoopen van dat haar in New York, een groot fortuin gemaakt, en heeft zich thans eene mooie villa gebouwd in Stratum. De onderwijzerswoning was niet voldoende voor de vrouw van het hoofd der school; die zal nu door het schoolhoofd verhuurd worden, terwijl hij zelf eene groote villa met mooien tuin voor eene betrekkelijk kleine prijs aankocht. Het raadhuis te Aalst is vergeven van de mieren; men sprak er in vollen ernst over, het om die reden af te breken.

Waalre

Den **2 Juli 1903** kwam ik weer in Waalre; van Eindhoven reed ik er via Aalst heen; ik nam toen den zandweg naar Mereveldhoven, en vandaar weer den zandweg naar Zeelst, om Oerle te bereiken, welke gemeente ik ook bezocht. Geen onwettige kinderen, geen gedwongen huwelijken, geen processen-verbaal wegens openbare dronkenschap, van tijd tot tijd een verbaal wegens overtreding politieuer in de herbergen.

De aftredende raadsleden zijn juist bij candidaatstelling herkozen; de partijschap ten gevolge van de geschiedenis Sloots behoort gelukkig tot het verleden. Zelfs de twee harmonien geven van tijd tot tijd gezamenlijk eene uitvoering. De raadsleden wonen mooi verdeeld over de gemeente: de wethouder Karsmakers woont te Hoogstraat; de wethouder Van Mierlo op Heuvel; Swinkels woont te Loon; Swane, v.d. Weyden en burgemeester Tops wonen in de kom; terwijl het raadslid v.d. Moosdijk te Heuvel woont, kort aan de grens van Veldhoven.

De heele gemeente is Roomsch, behalve de stationschef met diens familie, en de tegenwoordige bewoners van Treeswijk, die Protestant zijn. De burgemeester van Dommelen (Bijnen) was hier tot 1902 secretaris; hij liet de zaak bijhouden door v.d. Ven, den tegenwoordigen secretaris, zoon van wijlen den burgemeester van Best; in 1902 zeide hij aan den burgemeester, dat hij niets aan het secretariaat hechtte, en dat v.d. Ven wel bekwaam was om secretaris te zijn. Volgens Tops wilde hij v.d. Ven secretaris laten worden, en dezen dwingen een gedeelte van zijn tractement aan hem (Bijnen) af te geven. Tops voorkwam Bijnen, en liet door den Raad v.d. Ven benoemen, vóórdat deze zich door beloften aan Bijnen gebonden had.

De gemeente heeft veel eigendommen ± 475 H.A.; men zal in het klein een proef nemen om natuurweiden aan te leggen; voor ontwatering van het terrein is het noodig een afvoersloot te maken van 450 M.; het graven kost f. 0,14 per M1. Men handelt op advies van de Heide Maatschappij; onder deskundige leiding zal men de natuurweide aanleggen; voorloopig (om de kosten) niet meer dan ½ H.A. Zou de proef mislukken, dan is er niet veel verbeurd; dan bezigt men het terrein voor den aanleg van bosch (canada's).

Ik heb er sterk op aangedrongen om een uitgebreid register in zake de gemeenteëigendommen te doen aanleggen; daarin moet dan aangeteekend worden wanneer iets ontgonnen is, hoeveel dat gekost heeft, enz. enz.; nu wist men niet te zeggen of men 75 H.A. dan wel 125 H.A.

dennenbosch rijk was. De jacht op de gemeente-eigendommen is voor f. 105 in handen van den Heer Swane; deze heeft twee gardes; de jacht moet zeer mooi zijn.

Men klaagt zeer over den slechten toestand en de groote onderhoudskosten van den weg Aalst-Waalre; de weg is volgens B. en W. zonder behoorlijk toezicht aangelegd; bovendien zijn de keien veel te klein. Aan B. en W. in overweging gegeven het onderhoud van de waterleidingen voor rekening van de gemeente te nemen; B. en W. hadden daar wel ooren naar. De algemeene begraafplaats ligt onder den toren, naast de Roomsche en de Hervormde begraafplaats.

Sterk aangedrongen op het behoorlijk geven van gelegenheid tot vaccinatie; in 1901 waren slechts 5 vaccinaties geschied. Gemeenteveldwachter trad in 1848 in functie; hij is nu ruim tachtig jaar oud; gelukkig dat het publiek te Waalre zeer rustig en goed gezind is, en dat er bijna nooit vreemden komen! Hij moest met mij mede, om den zandweg naar Mereveldhoven te wijzen; ik moest hem in mijn rijtuig nemen, omdat hij niet in staat was het rijtuig bij te houden terwijl de paarden stapten!

Herhalingsonderwijs werd tot nu toe niet gegeven; het werd door niemand gevraagd; wegens schoolverzuim werden de ouders een pr malen voor de Commissie geroepen; processen-verbaal behoeften deswege niet te worden opgemaakt. Armoede wordt in Waalre niet geleden; het armbestuur moet de verpleging betalen van 3 verpleegden in het liefdehuis te Zeelst (f. 360, en van 1 verpleegde te Budel f. 100). Mocht dat lang duren, dan zullen de fondsen van het armbestuur het hard te verantwoorden krijgen; die bedragen gemiddeld niet heel veel meer dan f. 350. Gedwongen winkelnering komt in Waalre niet voor.

Audientie verleend aan een oud manneke, Van Til, die vraagt, dat zijn kleinzoon, tevens zijn kostwinner met groot verlof mag gezonden worden; door den secretaris van Waalre te zijnen behoeve een request laten schrijven.

Oerle

Den **2 Juli 1903** kwam ik weer in Oerle; vooraf had ik Waalre bezocht. Ik reed over den zandweg van Waalre naar Mereveldhoven, en vandaar weer naar Zeelst. Over zedelijkheid van bevolking valt heel niet te klagen; het is goed braaf boerenfolk; geen onwettige geboorten, geen gedwongen huwelijken, geen openbare dronkenschap, geen overtredingen van politieuer.

De periodiek aftredende raadsleden zijn juist bij candidaatstelling herkozen. Er is dus wat meer eenheid gekomen na alle vroegere verdeeldheid; dat blijkt ook daaruit, dat men twee roomboterfabrieken heeft opgericht, eene te Oerle en eene te Zandoerle. Er zullen 200 koeien in de gemeente zijn; daarvan leveren er 100 de melk voor de fabriek te Oerle, en 60 voor die te Zand Oerle. De eigenaars van de andere koeien maken zelve nog boter.

Zeer aangeraden om een staat van gemeentebezittingen te laten opmaken; daarin moet nauwkeurig worden aangeteekend wat er tot verbetering gebeurt, wanneer, hoe het gedaan wordt, hoeveel het kost enz. B. en W. beweerden daarvan het nut in te zien, en een staat te zullen laten maken. Men kon nu op geen 25 H.A. na zeggen hoeveel dennenbosschen men rijk was! B. en W. geraden het onderhoud van de waterleidingen voor rekening van de gemeente te nemen; de heeren schenen er niet veel ooren naar te hebben.

Men klaagt over de hooge onderhoudskosten aan den klinkerweg Zeelst-Oerle-Wintelre; die weg is 1880 gemaakt en geheel versleten; men koopt steeds keien, om de klinkerbestrating gaandeweg door eene keibestrating te vervangen; de keibestrating kost ± f. 10,- per strekkende Meter. Voor vaccinatie krijgt Dr Bakhuizen v.d. Brink uit Eersel f. 20 per jaar; voor doodschouw f. 6 per lijk. Er op aangedrongen, dat men toch vooral zou zorgen, dat er behoorlijk gevaccineerd wordt; dat scheen niet heel regelmatig te geschieden.

In het belang van hunne eigen veiligheid houden de boeren des winters geregeld ieder op hun beurt des nachts de wacht; bekend onder den grootschen naam van burgernachtwacht; sinds jaren is dat volgens B. en W. niet meer noodig. Herhalingsonderwijs werd niet gevraagd en mitsdien ook niet gegeven; schoolverzuim kon met eene reprimande van de betrokken commissie voldoende gekeerd worden. Volgens B. en W. zou de Zustersschool te Oerle geen aanspraak maken op Rijkssubsidie.

Armoede is in Oerle onbekend; algemeen armbestuur kan met zijne fondsen rijk uit. Gedwongen winkelnering bestond eertijds, doordat de boeren gedwongen waren hunne inkoop te doen in

de winkels, waar ze hunne boter brachten. Dit heeft nu geheel opgehouden, sinds dat de boterfabrieken zijn opgericht.

De burgemeester is 80 jr oud; hij maakt geheel den indruk van een stokoud man; het is goed, dat hij over 2 jr aftreedt; ik weet zelfs niet of ik hem wel zoo lang zal kunnen continueeren.

Audientie verleend aan den kapelaan, en aan den rector Goossens; deze laatste was vroeger kapelaan in Leende, en vertelde mij, dat de burgemeester met alle winden meewoei; en dat er van hem heel geen kracht uitging. Toen er bij een brand voor enkele jaren 20 woningen met stroodaken verbrandden, kwam er eene verordening, dat de huizen in de kom met pannen moesten gedekt worden; de eerste, die een nieuwe schop bouwde, was een van de wethouders; en deze dekte weer – niettegenstaande de verordening – met stroo.

Bergeyk

Den **3 Juli 1903** kwam ik weer in Bergeyk; ik bezocht dienzelfden dag nog Westerhoven en Riethoven. Bevolking gaat langzaam vooruit; wel trouwen er veel menschen, maar het komt nogal eens voor, dat de menschen tijdelijk naar Bergeyk komen om daar te trouwen, en na hun huwelijk wegtrekken. 10% gedwongen huwelijken; 5% onwettige geboorten; geen verbalen voor openbare dronkenschap; een enkel verbaal wegens overtreding politieeur herbergen. Voor den raad moet gestemd worden; over kleine oorzaken ontstaan quaesties; zoo wil men nu om een futiele reden het raadslid Groenen (Hof) laten vallen, en vervangen door Verreijcken van Loo.

Bij het bezoeken van naburige gemeenten had men mij verteld, dat Bergeyk natuurweiden had aangelegd; aanvankelijk met goed succes, maar dat in 1903 de weide absoluut geen gras had opgeleverd. B. en W. deelden mij mede, dat de Afdeling Weebosch in 1900 4,5 H.A. natuurweiden aangelegd had; dat de aanlegkosten ± f. 1.000. hadden beloopt; dat het succes aanvankelijk buitengewoon groot was geweest; dat men deels had gehooit; dat B. en W. in 1903 hadden willen weiden; doch de afdeeling dat niet gewild had; dat het hooi in 1903 niet was medegevallen, en ± f. 240 had opgebracht; dat men nu reeds alle uitgaven terug had, uitgezonderd de kosten van bemesting in 1902 en 1903. In 1902 heeft gemeente onder Loo nog 2 H.A. natuurweide aangelegd; dat gaat tot heden buitengewoon goed.

De gemeente heeft thans in het geheel 37 H.A. waterweide, n.l. 20 H.A. aan de Beekbrug en 17 H.A. te May; in 1903 bracht de eerste snede f. 2.900 op; de tweede snede zal misschien f. 500 doen. Het onderhoud der waterweiden kost hoogstens f. 25 per H.A., nl. f. 15 gewoon onderhoud (graven, water inzetten enz.) en f. 10 bemesten. Deze laatste post wordt op den duur veel minder; oude waterweiden hebben zelfs heel geen kunstmest noodig. Men schat de waarde der 4 waterweiden op f. 1.500 de H.A.; van wat de gemeente voor den aanleg leende, bedraagt de schuld per resto nog f. 10.000.

Voor de gemeente met de waterweiden begon, legde men ieder jaar ± 10 H.A. dennbosch aan. Als er nog 10 à 15 H.A. waterweiden zullen aangelegd zijn, moet men daarmee ophouden, omdat men dan niet meer over voldoende water kan beschikken. Als men dan weer tot den boschaanleg terugkeert, zal men laten ploegen door de Heide Maatschappij evenals te Bakel, en dus tegelijkertijd uitgestrekte terreinen ontginnen. De gemeente heeft nu reeds mooie mastenbosschen; men rekende over een jr. of 4 voor f. 10.000 te kunnen verkoopen.

Ik heb aangeraden om een uitvoerig register aan te leggen omtrent de geschiedenis van de exploitatie van de aan de gemeente behorende gronden. Ook raadde ik aan om het onderhoud van de gezamenlijke waterleidingen voor rekening van de gemeente te nemen.

De gemeente is bijna geheel Rooms; er zullen ± 40 Protestanten zijn, onder de hoede van een ouden dominee. Op de geneeskundige behandeling van zijn patienten door Dr. Duchateau vallen nog steeds gegronde klachten; men wil er echter niet al te veel meer van zeggen, omdat hij zeer ziek is en vermoedelijk sterven gaat.

De gemeentesecretaris doet vrij goed zijn best; de slechte verhouding van vroeger is thans minder gespannen; hij maakt echter nog steeds misbruik van sterken drank. De veldwachter doet tegenwoordig vrij goed zijn plicht.

Voor schoolverzuim moesten drie processen-verbaal worden opgemaakt; thans gaat het vrij goed.

Aan het herhalingsonderwijs nemen aan de school te Weebosch 15 leerlingen deel; aan die op het Hof slechts 8.

Werkelijke armoede, broodsgebrek wordt in Bergeyk niet geleden; het algemeen armbestuur heeft weinig fondsen; de gemeente suppleert jaarlijks met f. 600 à f. 700.

Er zijn een tweetal sigarenfabrieken in Bergeyk; aan de Broekstraat begon een boerenjongen uit de gemeente eene fabriek. Op het Hof de vrij groote fabriek van Aarts en Co; deze fabriek kwam in den laatsten tijd in opspraak, doordat de firmanten hun volk verboden lid te worden van eenige vereeniging, ook van eene Christelijke vereeniging. Gedwongen winkelnering is in Bergeyk gelukkig onbekend.

Audientie verleend aan den Rijksontvanger Hartjens (gehuwd met Juffrouw Mauve uit Arnhem); dat heer voelt zich geweldig; terwijl de audientie gepubliceerd was tegen half tien, liet hij zeggen, dat hij tegen 10 uur zou komen. Toen hij 5 minuten moest wachten op de secretarie deelde hij aan de daar aanwezigen mede, dat hij, als hij niet dadelijk ontvangen werd, weer heen zou gaan. Van Verdijk hoorde ik nog, dat hij, terwijl hij zat te wachten, zich allerlei ongepaste opmerkingen had veroorloofd over den burgemeester en over het gemeentebestuur.

Kapitein van Galen had niets bijzonders te vertellen; zijne bejaarde moeder houdt zich nog steeds zeer goed. Panken kwam bedanken voor mijne medewerking, om zijn geschrift over Bergeyk door het Provinciaal Genootschap te doen drukken. Het gebouwtje, in der tijd door gemeente opgericht voor de oefeningen van het reservekader is, omdat het niet meer gebruikt werd, afgebroken en verkocht; de gemeente heeft er niet veel op toegegeven.

Westerhoven

Den **3 Juli 1903** kwam ik weer in Westervoven; ik had tevoren Bergeyk bezocht, en ging later nog naar Riethoven. De Pastoor zit er erg achterheen dat de menschen trouwen; hij houdt gloeiende predicaties dat de menschen, vóór ze dertig jaar zijn, moeten trouwen. Hij heeft blijkbaar veel succes; in 1902 had men op eene bevolking van 544 zielen elf huwelijken, waarvan acht onder de gegoede boerenstand, menschen, die vroeger met zusters en broers zaten samen te wonen.

Gedwongen huwelijken komen nooit voor; onwettige geboorten evenmin. Geen verbalen voor openbare dronkenschap, of voor overtreding van politieuer in de herbergen. De periodiek aftredende raadsleden waren juist bij candidaatstelling herkozen. Van de raadsleden wonen burgemeester Baken, Schellens en Daris in de kom; wethouder Theuws woont te Heijerstraat; wethouder Gielens te Braambosch; Van Velsen woont te Aarperstraat en Neutkens te Loveren.

Voor den aankoop van de gronden, benooidigd voor den aanleg van den weg Riethoven en Steensel betaalde de gemeente in het geheel f. 814. Voor herstel van de onderwijzerswoning gaf gemeente in 1902 f. 623 uit.

Aan de school komen ook allerlei kosten, te samen begroot op f. 1.800. In plaats van met dat geld te repareren, wil de burgemeester liever eene nieuwe school bouwen; de school staat niet op de goede plaats; ergens achteraf in een dennenbosch. Tegen des burgemeesters plannen verzetten zich de wethouders, en naar het schijnt ook de leden van den Raad.

Behalve de 25 hectare vloeiveiden bezit de gemeente nog mooie mastenbosschen; men sprak van ongeveer 50 hectare, maar wist het niet precies; de gemeente blijft geregeld mastbosschen aanleggen; met honderdduizend plukmast wordt jaarlijks ruim drie hectare in orde gebracht. Ook heeft de gemeente nog schaarhout, dat om de vijf jaren gehakt wordt; de gemeente heeft alle jaren een hak van ruim f. 100.

Ik drong er bij B. en W. op aan, dat zij een uitvoerig register zouden laten maken van de geschiedenis van elk kadastraal perceel, dat aan de gemeente behoort; zulk een register kan in de toekomst van veel nut zijn.

Op de waterweiden heeft men veel last van de zwarte mol; voor het vangen betaalt de gemeente vijf cent per stuk; dat zal per jaar plusminus f. 40 belooopen. De veenmol doet in de gemeente zeer veel kwaad; zoowel op de aardappelvelden als op de mangelwortels en dergelijke. Eenig afdoend middel daartegen kende men niet.

De gronden langs de Beekloop behooren aan de gemeente; de Beekloop wordt dus niet door de gemeente geveegd. De aangelanders onderhouden de Keersop; van Bergeyk tot samenvloeiing met Beekloop schouwt de gemeente; vandaar tot grens Dommelen het Waterschap van de Dommel.

De heele gemeente is Roomsch; vroeger was er een Hervormd huishouden, nl. dat van het hoofd der school; deze was vóór de wet van 1857 aan Westerhoven tehuis gestuurd. Voor schoolverzuim moesten twee processen verbaal worden opgemaakt; herhalingsonderwijs werd door dertien kinderen trouw gevolgd. Armoede is in Westerhoven onbekend; in heele gemeente wonen slechts drie gezinnen gehuurd, nl. een boer, en twee burgers; overigens wonen allen op hun eigen. De fondsen van het Algemeen Armbestuur (f. 300) zijn ruim voldoende voor de behoefte. Gedwongen winkelnering is er onbekend.

Riethoven

Den 3 Juli [1903] kwam ik weer in Riethoven; dienzelfden dag was ik al in Bergeyk en in Westerhoven geweest; ik reed langs den zandweg van Westerhoven naar Riethoven, en later vandaar naar Steensel; vooral dat laatste gedeelte was heel slecht; Verdijk en ik gingen te voet, drie kwartier ver, om in de heisporen de veren van het rijtuig niet in gevaar te brengen. Geen overtredingen politieuer; geen openbare dronkenschap; geen onwettige kinderen (2 in 27 jaren); geen gedwongen huwelijken.

Bij de periodieke verkiezing in 1903 zijn de aftredende leden bij candidaatstelling herkozen. Van de raadsleden woont de wethouder Van Dooren te Voort; de wethouder Tops, en het raadslid Vervest te Waalwijk; de leden Gabriels en Van Lieshout in de kom; Verhoeven op Boshoven, en van Herk op Broekhoven. De burgemeester Verhoeven is geen lid van den Raad en is dat ook nooit geweest.

De gemeente betaalde f. 1.761 voor aankoop van grond voor de baan Westerhoven-Steensel, voor zooverre die baan in Riethoven ligt. Juist zij, van wie men gemeend had, dat ze de gronden voor weinig geld of om niet zouden afstaan, vond men bij den aankoop der gronden tegenwerking: Van Deyck, sigarenfabrikant, winkelier, handelaar in meststoffen, grootboer liet zich zijne gronden betalen tegen f. 4.680 de H.A.; die gronden hadden eene reëele waarde van hoogstens f. 400.- de H.A. Men verlangt er zeer naar, dat de weg besteed wordt.

De gemeente heeft veel eigendommen, maar was daarmee zeer ongelukkig; omstreeks 1870 bevroren ± 80 H.A. grove mast; de schade werd geschat op f. 12.000. In 1880/81 bevroor weer alle grove mast; de bosschen waren toen natuurlijk hoogstens 10 jr. oud. Sinds legt men bosschen aan van fijne mast; die groeit echter niet zoo erg goed; daarom durft men bij den aanleg geene groote onkosten te maken; het wordt toch niet meer dan brandhout; maar men plant alle jaren toch wel 400.000 stuks plukmast.

Armoede wordt in Riethoven niet geleden. De toestand van de behoeftige klasse is over het algemeen zeer goed. Het is maar goed ook, want het algemeen armbestuur heeft bijna geen inkomsten, jaarlijks niet meer dan ± f. 100 (in de toekomst wordt dat beter door de opbrengst van bosschen enz.) terwijl het voor verplegingskosten van drie bestedelingen ten huize van inwoners van Riethoven ± f. 250 's jaars moet betalen. Er is een armbestuur van 3 mensen, waarvan de regeerende armmeester f. 12 tractement krijgt; de armmeesters worden voor vast benoemd en wisselen niet van "regeerend" tot "bijzittend".

Gedwongen winkelnering bij H. van Deyck; zijn sigarenmakers worden door hem gedwongen in zijn winkel kruidenierswaren en manufacturen te koopen. Zij schijnen niet al te onbillijk te worden behandeld; men hoort daarover althans in de gemeente niet praten.

De zoon van den burgemeester, die eerst op de kweekschool te 's Bosch was, werkt nu bij zijn vader op secretarie, en haalt te 's Bosch les bij den Heer Rath, voor het candidaat gemeentesecretaris examen. Volgens Verdijk is hij stomp en onmogelijk.

Audientie verleend aan Pastoor Kloppenburg; hij had niets bijzonders te vertellen.

Someren

Den **4 Juli 1903** kwam ik weer in Someren; ik reed er vanuit Eindhoven heen; ik bezocht dien dag nog de gemeente Geldrop; ik ontbeet te Heeze bij Ciska van den Bergh. Ik kwam een half uur te vroeg in Someren, nl. om acht uur in plaats van half negen; de burgemeester was nog niet op het raadhuis; de wethouders beweerden, dat hij nog altijd leefde als een student: laat naar bed en laat op; dat hij nog wel in zijn bed zou liggen.

Het gemeentebestuur heeft aan de provincie subsidie gevraagd in den aanleg van een harden weg van Someren over Someren-Eind naar sluis 12; G.S. adviseeren aan de Staten om 50% te geven in een weg van porfiersteenslag, en 60% in een keiweg. Om dien weg te zien ging ik met B. en W. den geheelen weg af; in de aanst. zomerezitting zal het voorstel van G.S. behandeld worden. Het bleek mij, dat er onmiddellijk aan den weg 114 huizen staan; aan de andere zijde van het kanaal staan nog 16 huizen, wier bewoners bij de verharding groot belang hebben; bijv. de kinderen, die te Someren-Eind naar school gaan, moeten allen bij sluis 12 het kanaal passeeren, en vinden dan c.q. een harden weg naar school. Men is algemeen tegen een keiweg, en vraagt om eene hoogere subsidie in een steenslagweg.

Ik kreeg nog eene deputatie van vele belanghebbenden op audientie, om met nadruk om eene hooge provinciale subsidie te vragen; het hoofd der school te Someren-eind was hun woordvoerder; hij profiteerde tevens van de gelegenheid, om Thijssen als burgemeester te prijzen, en te vragen, dat hij niet zou verplaatst worden.

Een zekere Wijnen kwam nog op audientie om te klagen, dat hem eene jachtakte geweigerd was en dat hij niet wist waarom; ik zeide hem, dat hij dan een strooper moest zijn, en deswege moest veroordeeld zijn door den kantonrechter; dat hij dus niet bij mij naar den bekenden weg moest komen vragen; dat hij zeker veel beter wist dan ik, om welke reden hij gecalengeerd was en veroordeeld werd.

Geen onwettige geboorten; geen gedwongen huwelijken; geen openbare dronkenschap; geene overtreding van politieeur in de herbergen. De leden van den raad werden bij candidaatstelling gekozen, niettegenstaande er behalve de vacaturen bij periodieke aftreding, drie vacaturen waren wegens bedanken. Er is sinds drie jaar een nieuwe veldwachter, die goed zijn plicht doet. De oude veldwachter is ontslagen: men heeft hem pontwachter gemaakt aan een pontje tusschen sluis 11 en brug half twaalf; hij heeft daar vrij wonen en f. 50 tractement.

Ik heb er bij B. en W. sterk op aangedrongen, dat zij toch een register zouden aanleggen van de gemeente-eigendommen, waarin alles, wat omtrent elk perceel interessant kon zijn, genoteerd werd; vooral voor Someren, dat o.a. 225 H.A. dennenbosch heeft, is dat van zeer groot belang. De jacht had vroeger notaris Van de Westelaken te Son; men heeft hem die opgezegd, en die opnieuw verhuurd; pachter werd burgemeester Thijssen. Er zijn ± 80 Protestanten in de gemeente; met Asten samen hebben zij één dominee (een ouden heer). Dr. Panhuyzen uit Asten is weer armendoctor.

Noch te Someren, noch te Someren-Eind wordt herhalingsonderwijs gegeven. Wegens overtreding van de leerplichtwet werden 4 processen-verbaal opgemaakt; nu gaat alles goed. Van Somereneind komen drie betalende meisjes naar de Zustersschool te Someren. De leden van het algemeen armbestuur worden voor drie jaar benoemd; een van de Heeren is al dien tijd regeerend armmeester, tegen een salaris van f. 40. De tegenwoordige pastoor van Someren, Van Lieshout, bouwde in 1902 eene kolossale pastorie; naar het mij voorkomt driemaal te groot voor Someren.

Omtrent zijn voorganger, Dorus v.d. Eynde (de laatste van de drie gebroeders, onder wie Someren en Somereneind lange jaren zuchtten) vertelde de wethouder Bennenbroek, dat hij een geheim middel had tegen vrouwenziekte; hij liet de vrouwen aan de Pastorie komen, onderzocht ze en behandelde ze dan; dat gaf natuurlijk veel aanstoot in de gemeente; zóóveel, dat het ten laatste ter oore kwam van den bisschop; deze maakte er spoedig een einde aan.

Geldrop

Den **4 Juli 1903** kwam ik weer in Geldrop; ik had dien dag eerst Someren bezocht, en ontbeten in de herberg van Ciska van den Bergh te Heeze. Burgemeester verklaart het groot aantal levenloos aangegeven kinderen met de thans werkende begrafenisfondsen. Om daaruit te kunnen trekken, moet men een verklaring overleggen van den ambtenaar van den burgerlijken

stand. Terwijl vroeger de onvoldragen vrucht werd weggegooid, geschiedt nu eene vormelijke aangifte bij den ambtenaar van de burgerlijken stand.

Geen onwettige geboorten; geen gedwongen huwelijken; enkele verballen van openbare dronkenschap, vooral van menschen uit Zesgehuchten; enkele verballen wegens overtreding politieuer herbergen. Voor den raad moet er gestemd worden, men wilde den 81-jarigen wethouder Lucas van Gaal laten vallen, en stelde diens schoonzoon tegenover hem. De eerste ondertekenaar van de lijst voor den schoonzoon was Vincent v.d. Heuvel. Alvorens hiertoe over te gaan, had men den gemeentesecretaris Fleskens op hem afgezonden, ten einde hem te bewegen zich niet herkiesbaar te stellen; Van Gaal had zich daarvoor niet willen laten vinden. Er was in Geldrop nog nooit gestemd, noch voor Kamer noch voor Staten, noch voor Raad; men vreesde, dat er nu in de gemeente zeer veel ongenoegen zou ontstaan.

De Meyery zal voorlopig nog wel geen lijn bouwen van Eindhoven naar Helmond; men zal zonder onteigeningswerk niet door Geldrop kunnen komen; de huizen van de weduwe De Louw en van den metselaar Van Engeland schijnen niet te koop. Het meeste oud archief is naar Den Bosch gegaan; wat overbleef is door Mr. Krom geordend, en bij elkaar gepakt, en geïnventariseerd; op verzoek van Mr. Bondam werd er in 1902 een afzonderlijk archiefkamertje voor gebouwd.

Gemeente had vroeger nogal bezittingen; toen men in den tijd een harden weg wilde maken van Eindhoven naar Heeze, wilde men dien leggen over Zesgehuchten. Geldrop bood toen f. 10.000 als de weg over Geldrop kwam, en Geldrop op die wijze een harden weg kreeg. Om die f. 10.000 te kunnen betalen werden de gemeente-eigendommen – meestal heide – te gelde gemaakt. Er zijn ± 100 Protestanten in Geldrop; zij behooren onder den dominee van Nuenen; er is in Geldrop wel een Protestante Kerk. De algemeene begraafplaats ligt op den weg van Geldrop naar Mierlo, midden in de heide. Dr. Jaspers – de zwager van den burgemeester – is belast met doodschouw, vaccinatie, genees- en verloskundige hulp. Eene vroedvrouw is er in Geldrop niet. Als er vee uit nood geslacht wordt, dan gaat de veldwachter kijken; vindt deze, dat het er verdacht uit ziet, dan laat de burgemeester een veearts komen; de kosten van den veearts komen dan ten laste van de gemeente. Gemeenteveldwachter krijgt eene gratificatie van f. 65; ik heb er sterk op aangedrongen, om dat bij zijn tractement te leggen.

Wegens overtreding van de leerplichtwet moesten er nogal enkele verballen worden opgemaakt; nadat er eenige veroordelingen gevallen waren hield het schoolverzuim op. Aan ± 20 leerlingen werd herhalingsonderwijs gegeven; de cursus werd trouw gevolgd. Naar de Zustersschool gaan vele meisjes uit Tongelre en Zesgehuchten, daardoor zijn er zooveel kinderen meer als op de openbare school.

Broodsgebrek wordt in Geldrop nergens geleden. Het Algemeen armbestuur heeft een eigen inkomen van ± f. 1.300 en krijgt bovendien f. 300 van gemeente. Het geld wordt meest gebruikt voor bestedingen; voor f. 100 per jaar worden ze in het gasthuis opgenomen. Met finantieelen steun f. 1.200 van gemeente werd bij het gasthuis een gebouw opgericht voor lijdens aan besmettelijke ziekten; voor f. 0,30 verplegingskosten per dag en per lijder namen de zusters de verplichting op zich, om arme lijdens aan besmettelijke ziekten op te nemen.

De industrie in Geldrop gaat zeer goed; heeft het nooit overdreven druk; klaagt nimmer over slapte van werk. Gedwongen winkelnering komt voor bij Van Besouw; deze heeft winkel en bakkerij, en dwingt zijn fabrieksvolk om daar te koopen; hij schijnt toch geen misbruik van zijne positie te maken, en is bemind bij zijn werkvolk. Firma H. Eycken en Zonen (Schellens) betaalt zijn volk niet graag veel; zoo heeft hij twee boekhouders, die hij onvoldoende salarieert; maar hij laat toe, dat zij een winkel hebben, en dwingt zijn volk, daar te koopen. Zeer erg was vroeger de gedwongen winkelnering bij de wed. Nieuwenhuyzen-Goossens, eene nicht van Vincent van den Heuvel; de huiswevers van v.d. Heuvel moesten in die winkel hun loon komen halen en hun werk afleveren. Hunne klachten over de gedwongen winkelnering waren zoo erg, dat het zelfs in Den Haag beland werd, en dat men het Kamerlid v.d. Heuvel aldaar zoo hard viel over den ergerlijken toestand in Geldrop, dat hij zich gedwongen zag daar aan een einde te maken. Sinds drie jaren is aan dien verkeerden toestand een einde gemaakt.

Audientie verleend aan Vincent v.d. Heuvel, die klaagde, dat het zoo slecht vlotte met zijn tram naar Helmond; aan dr. v. Erp, een jongen arts, die zich gevestigd had te Helmond, in de hoop

eventueel de opvolger te worden van Dr. Jaspers; en aan Mevrouw Hoevenaer van Geldrop, die hare opwachting kwam maken. Omtrent haar en hare familie het volgende: Mevrouw H.P. Hoevenaer van Geldrop geboren jonkvrouwe Holmberg de Beckfeldt is eene statige dame van ± 80 jaren. Uit haar huwelijk met den Heer Hoevenaer heeft zij vier kinderen: Malvina, geboren in 1846; ongehuwd, altijd op reis; Clara, geboren in 1851, weduwe van v. Rijk v. Rietwijk te Parijs; Marie Amelie, geb. in 1854, gehuwd met Van Welderen Bn Rengers te 's Hage; Arnaudine, geb. in 1857, gehuwd met v. Tuyll v. Serooskerken, burgemeester van Voorburg.

De oude Heer Hoevenaer was de zoon van een vroegeren Kantonrechter te Boxtel; hij maakte in Indie een groot fortuin in suiker, evenals zijn vriend van Rijk van Rietwijk, gehuwd met zijn zuster. Toen Mevrouw van Rijk van Rietwijk stierf, hertrouwde de oom met zijn nicht Clara Hoevenaer. Terwijl de oude Heer Hoevenaer in Indie was, woonde zijne vrouw te Parijs om de opvoeding te maken van de kinderen. Het kasteel te Geldrop erfden zij van eene tante Sarah Hoevenaer, weduwe van den Heer Loupica?? Te Breda. De oude Heer werd zeer geprezen om zijn eenvoud en humaniteit. Mevrouw Hoevenaer is zeer bij de pinken; zij administreert zelve haar vermogen.

Zij ligt in proces met v. Tuyll van Heeze over het jachtrecht te ZesGehuchten, hetwelk v. T. beweert te bezitten en niet kan bewijzen; voor haar occupeeren Van Leeuwen en Holleman voor Van Tuyll Mr Bergmann. De schoonzoon van Tuyll had erfgenaam van Heeze moeten zijn; om zijn gedrag werd het testament veranderd ten voordeele van den tegenwoordigen eigenaar. Vandaar nu ruzie tusschen de bewoners der twee kasteelen, vandaar procedures over jacht enz. Mevrouw Hoevenaer blijft gewoonlijk tot Kerstmis buiten; als alle pachters betaald hebben (omstreeks 1 December moeten de eersten er zijn) vertrekt ze naar Den Haag. Met haar kinderen heeft ze afgedeeld; in Indië moet ze nog kolossale bezittingen hebben; in Geldrop ligt niet meer dan een 25 H.A.; maar in Heeze, ZesGehuchten en Stratum moet ze zeer vele gronden hebben liggen.

1904 April

Ossendrecht

Den **20 April 1904** bracht ik weer een bezoek aan Ossendrecht. Ik ging per tram van Bergen op Zoom tot Ossendrecht en liep toen naar het Raadhuis, dat op ± 10 minuten van de halteplaats van de tram ligt. Per rijtuig ging ik later naar Putte en daarna naar Woensdrecht, vanwaar ik per rijtuig naar Bergen op Zoom terugkeerde.

De bevolking is zeer welvarend en gaat zeer vooruit; in 1903 werden 43 huwelijken gesloten, van welke 5 gedwongen. Op ruim 100 geboorten kwamen 4 onwettige kinderen voor. Bijna alle arbeiders wonen op hun eigen: huisjes die aan bouwen f. 600 à f. 700 kosten; 20 à 40 aren land, ad ± f. 400 – f. 600. Als een gezin trouwt is er gewoonlijk zoveel overgespaard, dat men met een hypotheek van ± f. 400 kan volstaan. Het geld wordt verschaft door den secretaris Adan.

Het is moeilijk om aan meiden en knechts te komen; voor een meid wordt van f. 100 tot f. 120 betaald. De knechts worden meestal gehuurd voor 9 maanden van 1 Maart tot St. Andries (1 December). Zij verdienen dan hoog loon tot f. 250 toe; bovendien dikwijls nog 50 roeden aardappelland voor hunne familie. Geen ruzie met verkiezingen.

Bondam nam voor een jr of zes oud archief mede en zou dat inventariseeren en catalogus zenden. Catalogus moet nog komen. Audientie verleend aan Pastoor Wijtvliet, die niets bijzonders te vertellen had; en aan hoofd der school Swering, die kwam vragen om bij een eventuele vacature van districtsschoolopziener in aanmerking te mogen komen. Hem geraden te trachten eerst arrondissementsschoolopziener te worden, dan is de overgang tot districtsschoolopziener later gemakkelijker.

Er is in Ossendrecht geene bijzondere begraafplaats; op de algemeene begraafplaats, waar alle lijken worden bijgezet, wordt geene begrafenisrechten geheven; ook niet door den pastoor. Geneeskundige hulp wordt verleend door een Belgische doctor; er zijn geen armen dat naam heeft; voor medicamenten, doodschouw, vaccinatie enz. krijgt hij te samen f. 175,- en is daarmee ruim betaald.

Over de veldwachter is men zeer tevreden; hij heeft. f. 500,- + f. 50,- voor kleding + vrije woning en tuin. Met het oog op zijn groot gezin wil men hem eene nieuwe woning bouwen. Rijkspolitie bestaat uit 4 marechaussee te voet, over wie men zeer tevreden is.

Vroeger werd kosteloos herhalingsonderwijs gegeven aan gemiddeld 70 jongens. Sinds daarvoor na de wijziging der onderwijswet schoolgeld geheven moet worden, wordt daarvan bijna geen gebruik meer gemaakt. Veel menschen werken buiten de gemeente, vooral in België en Frankrijk, - nu er in Duitschland niet meer zulke hoge loonen worden gegeven. Een boerenarbeider verdient gemiddeld f. 0,90 gemiddeld daags, een fabrieksarbeider ± f. 1,-. Er wordt vooral cichoreikoffie gefabriceerd; nu er in België eene belasting op den invoer van peekoffie is aangenomen, gaat een der cichoreifabrieken - die van de firma de Beukelaar - een gedeelte harer zaak naar Antwerpen overbrengen.

Putte

Den **20 April 1904** kwam ik weer in Putte; ik was van tevoren per tram naar Ossendrecht gereden; en ging later per rijtuig naar Bergen op Zoom terug, na tevoren nog Hoogerheide - waar het Raadhuis van Woensdrecht staat - te hebben bezocht. Het raadhuis is nu gevestigd in een klein afgeschoten hokje van de onderwijzerswoning; nog wel zeer primitief, maar toch ongelijk veel beter dan vroeger in 1896.

Audiëntie verleend aan pastoor Van Ekelen, die zich beklaagde over den strijd in de gemeente tusschen den burgemeester eenerzijds, en diens wethouders anderzijds. De Pastoor staat aan de zijde van den burgemeester, en vroeg, dat ik dezen toch zooveel mogelijk zou steunen. Het hoofd der school beklaagde zich over de wethouders, die geweigerd hadden om een mandaat voor zijn tractement tijdig te laten opmaken, waardoor hij zeer in ongelegenheid was geraakt. Nu was de zaak - dankzij de tusschenkomst van G.S. - gelukkig in orde.

De veldwachter Mertens beklaagt zich, dat de wethouders/armmeesters weigeren om verder aan hem te voldoen de met hem overeengekomen verplegingskosten voor zijne krankzinnige zuster. De burgemeester had zich bereids te dezer zelfder zake tot G.S. gewend. De wethouders Teijsen en Stroup hebben eindeloze - meestal hoogst onbillijke - klachten tegen den burgemeester. Ik deed een beroep op hen, om toch mede te werken, dat de zaken in Putte niet vastloopen. Een m.i. gegronde klacht van Teijsen tegen den burgemeester was, dat deze niet zorgde voor den schouw der wegen en waterleidingen, en dat dientengevolge nu groote kosten moesten gemaakt worden om eene waterleiding weer in orde te maken, wat in 1903 met eene kleinigheid ware te verhelpen geweest.

Ook de burgemeester klaagde van zijn kant bitter over de wethouders en over den gemeenteraad; ik heb medelijden met den burgemeester: hij kan in Putte zijn plezier wel op! Op eene bevolking van 1.200 zielen werden er in 1903 23 huwelijken gesloten; 25% gedwongen; twee à drie onwettige geboorten per jaar. De menschen wonen in werkelijk goede woningen; meestal eigen huisjes met tien tot twintig aren tuin; aardappelland wordt dan achteraf nog gehuurd, evenwel voor niet meer dan voor eigen gerief; twee à drie varkens; drie à vier geiten; ieder huishouden slacht zijn eigen varken en eet het heelemaal op.

Vroeger reed er veel volk naar Duitschland; thans zijn de loonen daar niet meer zoo hoog, en gaan er velen naar België, en, om hout te kappen naar Frankrijk. Slecht enkele vrouwen gaan in het buitenland werken; en dan nog meestal getrouwd. De grootste grondeigenaren van gronden onder Putte zijn De Pret met 186 hectare; en Couperus met 99 hectare.

Woensdrecht, Hoogerheide en Hinkelenoord

Den **20 April 1904** was ik weer in Woensdrecht. Ik was per tram van Bergen op Zoom naar Ossendrecht gegaan; vandaar naar Putte gereden; om vervolgens over Hoogerheide naar Bergen op Zoom terug te keeren. B. en W. deelen mij mede, dat de loonen in Duitschland zooveel minder zijn, dat er bijna geen menschen meer daar gaan werken; als ze te Woensdrecht f. 1,25 kunnen verdienen komen ze gaarne uit Duitschland terug. Daarentegen gaat er tegenwoordig veel volk in België werken aan de uitbreiding van de dokken te Antwerpen, een kolossaal werk, dat jaren zal duren; daardoor zal in de eerste jaren de arbeidskracht in Woensdrecht duur betaald blijven.

Dat buiten de gemeente gaan werken schijnt geen al te slechten invloed te hebben op de moraliteit der bevolking; onechte geboorten komen haast niet voor; gedwongen huwelijken 7 in 1903. De arbeidende klasse woont bepaald goed; meestal op hun eigen, met een hypotheekje van f. 300 à f. 400, waarvoor Adan, de secretaris van Ossendrecht, het geld verschaft.

Bij periodieke verkiezingen is er meestal geen strijd, maar als er een nieuw raadslid moet gekozen worden, dan staat de gemeente op stelten. Gemeentepolitie heeft uitstekende hulp aan den te Woensdrecht gestationeerden rijksveldwachter. Leerplichtwet werkt uitstekend; schoolverzuim komt zoo goed als niet voor; er behoefde in 1903 deswegen slechts één proces-verbaal te worden opgemaakt.

In 1903 zijn er weer 200 H.A. schorren achter den Damespolder ingedijkt; de nieuwe polder draagt den naam van den Völckertpolder; het maken van den dijk kostte f. 250.000. Het is wel jammer, dat die schorren nu reeds moesten worden ingedijkt; ze waren er eigenlijk nog niet bekwaam voor. Het moest echter gebeuren, omdat de achterliggende polders beduidend waterbezwaar ondervonden, en men anders gedwongen was geweest om kostbare bemalingswerktuigen op te richten.

Burgemeester Moors meent, dat de Völckertpolder in 12 jaren vrij zal zijn; de beste gronden zijn dan volgens hem f. 2.000 waard de H.A.; de middelsoort f. 1.700; de slechtste f. 1.300. Het moet met de suikerindustrie wel beroerd slecht staan; in 1904 teelt Moors heelemaal geen suikerwortels.

Toen ik den 17 December 1906 den burgemeester van Woensdrecht na diens herbenoeming, als zoodanig beëdigde, informeerde ik naar de praatjes, die omtrent zijn mede-administrateur, den Heer Hombach liepen. Omtrent het verhaal, dat door Belgische douanebeambten de automobiel van Hombach was in beslag genomen, wegens het smokkelen van 400 K.G. sacharine (een met toluen als grondstof bereide zoetstof, ook wel leugensuiker genoemd), waarvoor 14.000 frcs boete zou betaald zijn om de automobiel te lossen - vertelde Moors dat Hombach zulks ontkende, en dat hij (Hombach) met Völcker per automobiel langs de diverse Belgische kantoren was gereden, om dezen te bewijzen, dat het praatje niet waar was, aan geen enkel kantoor had men er iets van geweten, desniettegenstaande meende Moors, dat het toch waar was.

Omtrent het verhaal, dat Hombach aan diverse suikerfabrieken veertig miljoen K.G. bieten had aangeboden, mits men hem f. 0,50 per 1.000 K.G. betaalde, zeide Moors, dat zulks waar was; Hombach wilde de boeren dwingen om aan eene bepaalde door hem aan te wijzen fabriek hunne bieten te leveren. Moors was toen tusschenbeide gekomen bij Völcker, en deze had beslist dat de boeren vrij zouden blijven.

In de Völckerpolder werden ééne hofstede en 18 kleine woningen gebouwd; in eene van die woningen plaatste hij omstreeks 1903 Suzanna Sandée uit Rilland Bath met haar broeder. Als Hombach (ongeveer om de 14 dagen) in Völkerdorp komt is hij daar tehuis; de broer doet koetsierdienst; met Suzanna Sandee leeft hij. Zij woonde eertijds in de Koningin Emmapolder, en stond toen reeds tot Hombach in gelijke betrekking. Hombach heeft zijn huis in Hulst gesloten, zijn vrouw woont in Antwerpen; zijn dochter is bij de dames Anglaises te Brugge, zijn zoon op de burgerschool in Bergen op Zoom; de gouvernante dier kinderen caseerde hij op kamers in Hulst; om de 4 à 5 dagen is hij in Hulst, en is dan bij haar tehuis. In 1907 komt er eene school te Völkerdorp; daar moet die gouvernante aan verbonden worden als hoofd; dan heeft Hombach twee meiden daar in plaats van ééne!!!

Wouw

Den **21 April 1904** kwam ik weer te Wouw; vanuit Bergen op Zoom ging ik er per spoor heen; ik reed vervolgens naar Huybergen, en vandaar naar Hoogerheide, alwaar ik de tram nam naar Halsteren. Per tram keerde ik van Halsteren naar Bergen op Zoom terug. Audientie verleend aan pastoor en kapelaan van Wouw; en aan de beide geestelijken uit Heerle. Ze hadden niets bijzonders te vertellen.

Daarna aan den cand. nots. Goderie, die zich aanbeval, voor het geval dat er een notarieele standplaats te Halsteren mocht worden opgericht, om daar te worden benoemd; hij was 12 jr cand. nots.; was geëngageerd met eene juffrouw uit Wouw (juffrouw Diericks?) die hem zeker f. 30.000 kapitaal aanbracht; daardoor kon hij in Halsteren rustig de praktijk afwachten, zonder

aan de naburige notarissen eene unfaire concurrentie aan te doen. Ik heb hem geraden om zijne belangen bij den Off. v. Just. te Breda te gaan bepleiten.

De restauratie van de kerk is nu afgelopen; de pastoor is nu met een mooien kruisweg bezig. Ik ging de kerk nog eens zien, en werd daarbij door den pastoor met diens kapelaan rondgeleid. De bevolking van Wouw gaat langzaam vooruit; van dronkenschap, vechten enz. hoort men weinig; toch gaat de moraliteit niet vooruit: van de huwelijken zijn zeker 60% gedwongen huwelijken. Onwettige geboorten komen daarentegen bijna niet voor.

Bij periodieke raadsverkiezing wordt er weinig drukte gemaakt; dan loopt het gewoonlijk zonder stemming af; bij tusschentijdsche aanvullingsverkiezingen wordt de gemeente dikwijls op stelten gezet. In 1901 is Bondam begonnen het oud archief te inventariseeren; hij bleef in zijn arbeid steken; het archief is nog niet geordend.

B. en W. moeten er toe overgaan om van gemeentewege de waterleidingen te laten ruimen; er zijn thans zooveel weigerachtigen, dat het zóó niet langer kan. Van de gemeenteveldwachters woont er thans één te Heerle; ze moeten nog steeds alle drie om de beurt nachtdienst doen. Te Pindorp is geen liefdehuis; daar gaan de meisjes naar de openbare school. Een van de twee coöperatieve stoomzuivelfabrieken wordt verkocht en opgeheven wegens gebrek aan samenwerking. Wel jammer!

Huybergen

Den **21 April 1904** kwam ik weer in Huybergen; ik was vanuit Bergen op Zoom eerst naar Wouw gegaan; vandaar naar Huybergen; vervolgens liet ik mij te Hoogerheide op den tram brengen naar Halsteren; om ten slotte vandaar per tram naar Bergen op Zoom terug te keeren. Ik verleende audientie aan den Pastoor en aan den Rector van het Gesticht; de Heeren hadden niets te vertellen. Daarna aan de 85-jarigen oud-burgemeester Van Agtmaal, ook deze krasse oude heer had geen nieuws.

Huybergen gaat niet vooruit; de menschen trouwen er niet; in 1902 twee huwelijken op 860 zielen! Bovendien zijn vele huwelijken kinderloos. Gedwongen huwelijken komen er zoo goed als niet voor; onechte geboorten gemiddeld een per jaar. Geen drukte met verkiezingen; het loopt gewoonlijk met candidaatstelling af.

Men is zeer tevreden, dat de nieuwe weg naar Wouw tot stand kwam; men is daardoor in de gelegenheid, om de markt te Roosendaal te bezoeken. Hoewel Roosendaal een half uur verder ligt dan Bergen op Zoom, gaat men veel liever naar Roosendaal; daar komen meer kooplui; daar bedingt men voor zijne producten betere prijzen.

Huybergen besteedde f. 527,75 voor aankoop van gronden voor dien weg; men is zeer verlangend naar de ontvangst van de provinciale subsidie; ± f. 4.500 zullen ten laste van de gemeente blijven. Dr Wouters uit Esschen is belast met de geneeskundige armenpraktijk; nu er te Huybergen pokken heerschen, is er wekelijks gelegenheid tot vaccinatie; anders eens of twee keer per jaar. Hij wordt niet betaald door de gemeente maar door het Roomsche armbestuur; dat armbestuur moet schatrijk zijn; het zou wel f. 100.000 hebben, terwijl het slechts een pr oude vrouwtjes te verzorgen heeft. Er moeten in Huybergen haast geen armen zijn.

Over den veldwachter is men niet erg tevreden; hij is een goedig oud man, en voert niet veel uit; ik raadde hem op pensioen te stellen, maar daarnaar had men geen ooren. Er is in Huybergen geen liefdehuis; de meisjes die in de buurt van Woensdrecht wonen, bezoeken de bijzondere school te Hoogerheide.

Halsteren

Den **21 April 1904** kwam ik weer in Halsteren. Vanuit Bergen op Zoom had ik eerst Wouw bezocht; was vandaar naar Huybergen gereden; had mij vandaar op den tram te Hoogerheide laten brengen; daarmee ging ik naar Halsteren, en keerde vervolgens per tram naar Bergen op Zoom terug.

Ik verleende audientie aan den Pastoor, deze kwam vragen, of G.S. bezwaar zouden maken, wanneer het hoofd der school vroeg om kassier te worden van de Boerenleenbank; ik heb hem gezegd, dat zulks zou afhangen van het advies van den raad. Vervolgens beklagde de pastoor

zich over den burgemeester; met dezen kon hij niet zoo goed samen werken als met Pillot, omdat hij de herbergpolitie niet streng genoeg handhaafde, benevens de bepalingen tegen het zich verkleeden en masqueren met Vastenavond. Toen ik daarover later met den burgemeester sprak, verklaarde deze - en de wethouders waren het geheel met hem eens - dat die bepalingen niet te handhaven waren, dat men dan opstand zou maken, dat die bepalingen nooit hadden moeten worden vastgesteld.

Volgens B. en W. komen 50% gedwongen huwelijken voor; jaarlijks zijn er gemiddeld drie onwettige geboorten. In tegenstelling met de naburige gemeenten wonen in Halsteren de meeste arbeiders in gehuurde woningen; ze betalen voor een huis met 7 aren land f. 0,70 in de week. De arbeiders hebben meestal een pr geiten, en twee varkens, waarvan ze er een opeten, en een verkoopen.

Gemeente wil een nieuw Raadhuis bouwen; daarvoor grond gekocht, omdat die toevallig te koop kwam; het zal nog wel een pr jaren duren, voor het Raadhuis er staat.

Het komt in Halsteren niet voor, dat de kinderen bij hun ouders zoogenaamd in de kost gaan; totdat ze trouwen, geven ze hun loon aan de ouders af.

De doctor (dr. A. Bogers) heeft een eigen huis gebouwd; de gemeente geeft hem nu ineens al f. 1.000 voor de geneeskundige armenpraktijk; daarvoor moet hij nu alle armen behandelen. Sinds 1902 worden de waterleidingen door de gemeente geveegd en onderhouden. Aan de Lepelstraat is geen liefdehuis; daar gaan de meisjes naar de openbare school.

Nieuw Vossemeer

Den **22 April 1904** kwam ik weer in Nieuw Vossemeer; ik ging per tram naar Vogelenzang (Halsteren); vandaar per tram naar Steenberg; vervolgens per tram naar Nieuw Vossemeer. Langs denzelfden weg keerde ik op dezelfde wijze naar Bergen op Zoom terug. Er had zich niemand voor de audientie aangemeld; daardoor had ik veel tijd, om met B. en W. te praten. Van hen vernam ik, dat de ambachtsheerlijkheid bestaat uit Nieuw Vossemeer, Oud Vossemeer en Vrijberghe. Door verkoop, door vererving enz. is het getal van de gerechtigden in de ambachtsheerlijkheid zeer talrijk geworden; B. en W. meenden zelfs, dat de ambachtsheerlijkheid in eene naamlooze vennootschap op aandeelen was ingebracht.

De rechten van de ambachtsheeren zijn vierderlei:

1e. de tienden, voor zooverre die nog niet zijn uitgekocht;

2e. de aanvragen binnendijs. Toen de polder ingedijkt werd, bleven de bestaande kreken te laag, om er goed land van te maken; wat vroeger kreken waren werd laag land, rietgors, water. Naarmate dat daarvan land werd gemaakt, naarmate dat er aanwas was, lieten de ambachtsheeren hunne rechten gelden. Ze staken stokken in den grond, ten bewijze, dat hunne rechten tot aan die stokken gingen, omdat er tot aan die stokken aanwas had plaats gehad.

Daarover ontstonden natuurlijk honderd en een quaesties.

Alles te samen, laagland, rietgors, water zal er \pm 100 gemet zijn. waarop de ambachtsheeren aanspraak maken; van deze zullen er \pm 40 gemet zijn, die eene kapitaalwaarde van f. 150 per gemet vertegenwoordigen; de rest heeft geen waarde.

3e. het heerlijk jacht- en vischrecht. Daar zijn ook konijnen, wel niet veel, maar toch altijd te veel; men heeft ze nooit geheel kunnen uitroeien; ze doen vooral kwaad aan de dijken van den Heerenpolder en van den Beciuspolder. Van enkele gronden is het heerlijk jachtrecht afgekocht; de eigenaren van sommige andere gronden hebben met succes aan de ambachtsheeren het heerlijk jachtrecht op sommige gronden in rechten betwist;

4e. het grasgewas langs alle dijken en wegen in de ambachtsheerlijkheid benevens het recht, om de dijken met boomen te beplanten.

Op het kadaster staat de eigendom van de aanwassen ten name van de eigenaren van de ambachtsheerlijkheid. 60% gedwongen huwelijken; 1 à 2 onwettige geboorten per jaar. Zoowel de mannen als de vrouwen trouwen op rijperen leeftijd; ze zijn, als ze trouwen, van 25 tot 35 jaren oud.

De helft van de arbeiders woont in eigen woningen; de andere helft woont gehuurd, en betaalt voor eene woning, meestal zonder tuin, van f. 0,50 tot f. 0,70 per week; daarvoor hebben de menschen dan eene weinig geriefelijke woning, zonder wc, zonder regenbak, één kamer met een

pr bedsteden, soms nog met een klein keukentje, een keldertje, een zolder met een pr slaapplaatsen.

De arbeiders hebben allen een pr geiten; 90% slacht een varken voor eigen gebruik; hoornvee hebben ze niet, behalve dat sommigen een kalf koopen, opfokken, en later aan een boer overdoen. Sommigen koopen in het najaar een varken, een zoogenaamd loopvarken, dat ze in het voorjaar weer verkoopen. Zoowel kalf als loopvarken moeten dienen, om op een bepaald moment een sommetje geld in handen te krijgen.

Behalve eene enkele weduwe zijn er geen echte armen in de gemeente. Ook 's winters is er nogal werk, vooral doordat de arbeiders zeker nogal land pachtten; er zijn 5 boerenstellingen afgebroken; het land (\pm 400 gemet) vooral door arbeiders gehuurd.

Eerste klasse land zal f. 1.500 de H.A. waard zijn; tweede klasse land f. 300 minder. Land, dat bij een boerenstelling hoort, brengt 1/3 minder op, dan zoogenaamd los land; het laatste wordt door de arbeiders gehuurd; die pachten gewoonlijk veel te duur; tegen hen kan men niet opbieden. De helft van de boeren wonen op hun eigen, de helft woont gehuurd. De boerderijen zijn over het algemeen van 40 tot 50 H.A. groot. Alles bouwland, geen weiland. Geen koeien, dan voor eigen gerief; doordat alles bouwland is, worden er veel paarden gehouden en worden er veel volens gefokt.

Van de bevolking zijn er 1.100 Katholiek, 125 Protestant. Toen ik in de gemeente kwam, en toen ik die verliet, werd op de Roomsche kerk en op die van de Protestanten de klok geluid; het gaf geheel den indruk van eene begrafenis.

Steenbergen en Kruisland

Den **22 April 1904** kwam ik weer in de gemeente; ik was per tram van Bergen op Zoom gekomen; had eerst Nieuw Vossemeer bezocht; en keerde later per tram naar Bergen op Zoom terug. Voor mijne audientie had zich niemand aangemeld; ik had dus volop tijd om met den burgemeester en met den wethouder De Schamps te praten; de andere wethouder, Van der Kar, was juist overleden.

Bij den minderen stand worden niet anders dan gedwongen huwelijken gesloten; ook onder den boerenstand en onder de kleine burgerij komen de gedwongen huwelijken vrij veel voor.

Onechte geboorten zijn zeldzaam.

Sinds dat Dr. Bruinsma de gemeente verlaten heeft, is er geen gehaspel meer bij gemeenteraadsverkiezingen; ook bij tusschentijsdsche vacatures loopt de zaak gewoonlijk bij enkele candidaatstelling af. Men heeft te vergeefs getracht paardenmarkten op te richten; bij de laatste paardenmarkt stond er geen enkel paard aan de lijn.

De lessen voor bouwkundig teekenen worden door 20 leerlingen trouw gevolgd. De inkomsten van het legaat (f. 4.000) v. Cooth werden gebruikt voor eenen landbouwwintercursus. Van de gelegenheid om voorbereidend militair onderricht te verkrijgen, wordt druk geprofitteerd. De gemeente heeft nogal inkomsten van de dijken langs de haven, tusschen Steenbergen en de Roosendaalsche vliet. Die dijken worden in het voorjaar verpacht om te hooien (goed paardenhooi), en om daarna te beweiden.

B. en W. vertelden mij, dat er binnenkort in Steenbergen eene waterleiding zal worden aangelegd, omdat het drinkwater zooveel te wenschen overlaat; de gemeente zal daaraan in 5 jaren in het geheel f. 6.500 betalen, en daarvoor de voortdurende beschikking krijgen over 5.000 M3 water per jaar, boven en behalve wat voor brandkranen en standpijpen noodig is.

Er is thans eene algemeene begraafplaats, welke bijna niet gebruikt wordt; vroeger diende de begraafplaats der Hervormden tot algemeene begraafplaats. Te Steenbergen is een liefdehuis met bijzondere school voor meisjes; te Kruisland is men bezig er eene te bouwen; de meisjes uit Kladderbeek bezoeken de bijzondere school te Lepelstraat. Het herhalingsonderwijs neemt niet erg op; schijnt niet in den smaak te vallen. Nogal veel schoolverzuim, doordat processen-verbaal krachtens de leerplichtwet door den betrokken Ambtenaar v.h. Openbaar Ministerie niet vervolgd worden.

Suikerfabriek van v. Loon maakte in 1903 eene kleine winst; contracteerde in 1904 voor 1.250 H.A. bieten. Burgemeester v. Loon is gehuwd met Juffrouw Verheyen van Estvelt; zuster van den kantonrechter te Boxmeer, van Mevrouw v.d. Mortel te Tilburg. Na het huwelijk van den

kantonrechter met de weduwe Verbunt, nam Van Loon zijne ongehuwde schoonzuster, welke tot dan toe met den Kantonrechter samenwoonde, bij zich in huis. Van Loon heeft 7 kinderen; de oudste, gehuwd met Juffrouw De Caritat uit Roosendaal, is mededirecteur van de suikerfabriek; de vier volgende zoons zijn Priester, of moeten dat worden; dan heeft hij nog een zoon te Rolduc, die naar Delft moet; en nog een meisje van 19 jr tehuis.

Duykers, het eenige protestante lid van den Raad, is directeur van eene Protestantsche bijzondere school.

Bergen op Zoom

Den **23 April 1904** bracht ik weer een bezoek aan Bergen op Zoom; ik had tevoren de gemeenten in de buurt bezocht, terwijl ik logeerde in het 'Hotel de Hollande'; den Heer Hulshof had ik den 22 April bij mij ten eten in het hotel. Ik werd 's morgens te voet door den Heer Hulshof afgehaald, en wandelde met hem naar het Gemeentehuis, alwaar ik de wethouders Van Hasselt en Veraart vond. Op mijne audiëntie verscheen alleen de Commissaris van Politie Bungen, die mij weer kwam bedanken voor mijne hulp, om hem f. 400 meer tractement te bezorgen. Hij klaagde, dat hij te weinig politie had; hij wilde liefst een heele ploeg agenten van zes agenten meer hebben. De agenten konden hun werk niet af; ze hadden geregeld twaalf uur per dag dienst; bovendien was er een erg ongeschikt individu bij, een zekere Verhagen, indertijd havenmeester, en in 1896, omdat hij van oneerlijkheid verdacht werd, als zoodanig ontslagen en aangesteld tot agent van politie. De twee veldwachters, die de politiedienst deden buiten de kom van de gemeente, werden belast met de boodschappen van het stadhuis, en hadden daardoor te weinig tijd, om zich aan den politiedienst te wijden.

Met B. en W. heb ik die aangelegenheid later uitvoerig behandeld. Ik heb hen in overweging gegeven, om de veldwachters van hunne boodschappen te ontslaan, en daarmee Verhagen te belasten; dan waren de twee veldwachters wel in staat, om behoorlijk in den politiedienst te voorzien. Wanneer dan Verhagen vervangen werd door een geschikt individu, en er kwamen twee à drie nieuwe agenten bij, dan was naar mijn mening in de meest dringende behoefte voorzien, en was de som, welke door de Raad moest worden beschikbaar gesteld, niet al te groot. B. en W. schenen naar mijn voorstel wel ooren te hebben.

Omtrent de oestercultuur vernam ik, dat de resultaten nog steeds treurig waren; de oesters vinden geen afzet meer. Alleen België trekt, maar dat is veel te weinig. Duitschland, Engeland en Frankrijk kweeken tegenwoordig hun eigen oesters. Zelfs in den druksten tijd werken er tegenwoordig niet meer dan twintig vrouwen. De heele visscherij gaat slecht: ansjovis, panharing enz. alles is even beroerd.

Van de drie suikerfabrieken werken er nog maar twee, nl. die van Wittouck (de grootste), en die van Verlinden. De derde fabriek, die van Rogier, Daverveld en Co is verkocht aan Wittouck; er wordt niet meer gewerkt. De melasse spiritusfabriek geeft nog altijd dezelfde leelijke lucht; het middel om dat te keeren, schijnt nog te moeten worden uitgevonden.

In den laagsten stand, en vooral ook bij de hoveniers, zijn gedwongen huwelijken regel; als het niet moet, trouwen die menschen niet. Onwettige geboorten komen zoo goed als nooit voor. Om twaalf uur nam ik afscheid van de Heeren, en bracht de burgemeester mij weer te voet naar mijn hotel terug. Ik zou misschien wel langer zijn gebleven, wanneer de burgemeester niet voor eene vergadering naar Antwerpen had moeten gaan, waarheen een extra tram hem tegen half een moest voeren.

Op 25 April 1904 in Roosendaal zijnde, vertelde burgemeester Coenen mij, dat de melasse spiritusfabriek buitengewoon goed ging, en gemiddeld een dividend gaf van 40 tot soms 80%.

In De Avondster van 24 April 1904 komt een hatelijk artikel voor aan het adres van den burgemeester, omdat er geen of althans te weinig publiciteit was gegeven dat ik den 23 April Bergen op Zoom bezocht en aldaar audiëntie verleende aan wie mij wenschten te spreken.

Den 30 October 1907 kwam de Heer Laane, ondervoorzitter der Commissie voor de stichting eener ambachtsschool, naar het Gouvernement te 's-Hertogenbosch, ten einde mij te vragen, op Woensdag 7 november 1907 de nieuwe ambachtsschool te komen openen. Ik zeide hem, dat het mij onmogelijk was, de uitnoodiging aan te nemen, omdat ik daags vóór eene vergadering van G.S.

onmogelijk uit Den Bosch kon. Ik zegde hem echter toe, dat ik, zoodra ik in Bergen op Zoom kwam, een bezoek aan de ambachtsschool zou brengen.

Roosendaal en Nispen

Den **25 April 1904** kwam ik weer in Roosendaal. Ik was 's avonds tevoren naar Roosendaal gegaan, had daar mijn intrek genomen in het hotel De Zwaan van Buysen, en wandelde vandaar des ochtends naar het Gemeentehuis. Ik werd daar ontvangen door den burgemeester met den wethouder Bogers; de wethouder Raaymaakers was juist tot gemeente-ontvanger benoemd, terwijl zijn opvolger als wethouder nog moest worden gekozen; voor de door zijn aftreden als wethouder ontstane vacature in den gemeenteraad moet over een pr dagen eene stemming plaats hebben tusschen den leerlooier v. Wely, en Raaymaakers, een broeder van den afgetreden wethouder.

Ik verleende audientie aan het raadslid Van Loon, die mij kwam klagen over de groote zorg, welke de finantien van de gemeente hem baarde. Ik heb hem gezegd, dat ik die zorg niet deelde; dat bijv. Helmond en Bergen op Zoom er veel erger bijstonden; dat er juist eene staatscommissie benoemd was, om den Regeering van advies te dienen bij het beramen van maatregelen om de gemeenten (Amsterdam, Rotterdam enz.) uit haren finantieelen nood te redden; dat, even goed als zulks in 1897 het geval was geweest, ook nu de gemeenten zouden geholpen worden; dat Roosendaal het nog wel zoo lang zou kunnen uithouden.

Van Loon toonde mij verschillende plannen van straten, in verband met het nieuwe station: begrijpelijkerwijze verklaarde ik mij dienaangaande incompetent. Van Loon, een zeer rijk man, wiens eenige dochter gehuwd is met den kassier Van Gilse, liet mij zijn equipage aanbieden, voor welk aanbod ik bedankte. Daarna verschenen – in rok en witte das – de statenleden Verheyen en v. Gilse; zij kwamen eenvoudig hunne opwachting maken.

Ten slotte verscheen de Heer Eugène van Wely, het aspirant-raadslid. Genoemde Heer kocht op speculatie gronden in de buurt van het nieuwe station; hij is dus zeer geïnteresseerd bij het plan tot aanleg der straten. Dat stratenplan scheen niet geheel naar zijn zin. Hij beweerde, dat de Raad de belangen van Roosendaal opzettelijk verwaarloosde, ten einde hem onaangenaam te zijn, en zijne particuliere plannen te dwarsboomen.

Ik heb dat weersproken, en hem tevens uitgescholden, omdat hij zulke lage gedachten van den Roosendaalschen Gemeenteraad koesterde; ik heb hem gezegd, dat hij niet waardig was, om in den Raad te worden gekozen; mocht hij wel gekozen worden, dan zou hij spoedig tot de ervaring komen, dat hij den Raad van Roosendaal onrecht deed, door van deszelfs leden te denken, dat zij hun eed konden vergeten, dat zij, om een particulier onaangenaam te kunnen zijn, de algemeene belangen van Roosendaal, welke hen waren toevertrouwd door hunne kiezers, zouden verwaarloozen.

B. en W. waren van oordeel, dat zeker 60% huwelijken gedwongen waren. Onwettige geboorten kwamen zoo goed als niet voor. De Heer Dericks heeft zijn teekenonderwijs gestaakt; de gemeente laat nu teekenonderwijs geven; er wordt veel gebruik van gemaakt. Mr. Bondam moet nóg komen om het archief in orde te brengen; sinds 1898 (verbouwing Raadhuis) wacht men op hem.

De gemeente onderhoudt de voornaamste waterleidingen; de kleinere worden door de aangelanders onderhouden en door de politie geschouwd. Politie onvoldoende; een chefveldwachter en 8 veldwachters; de raad wil niet meer geven; ook geen inspecteur betalen. In Nispen wordt veel geprofiteerd van herhalingsonderwijs; in Roosendaal weinig. Veel schoolverzuim; veel processen-verbaal, welke door A.O.M. niet vervolgd worden.

Mij. van Landbouw en Boerenbond vechten nog steeds tegen elkaar. Boerenbond is thans de sterkste. In 1905 organiseert Mij. van Landbouw eene tentoonstelling; als Boerenbond niet mee doet, komt er niets van terecht. Hoveniers klagen over schade door houtduiven; boomkweekers over schade door konijnen; schadelijk gedierte doet overigens geen kwaad. De suikerfabrieken van De Ram en van Jäger zullen beide in 1904 nog werken. De Melassefabriek van Lingeman heeft niet veel om het lijf.

Oud en Nieuw Gastel

Den **25 April 1904** kwam ik weer in de gemeente. Ik had tevoren Roosendaal bezocht, en reed vandaar naar Oud Gastel, vanwaar ik later per rijtuig naar Roosendaal terugkeerde. Door influenza kon ik in Bergen op Zoom mijn gemeentebezoek eerst 14 dagen later beginnen, dan ik aanvankelijk van plan was; daardoor kwam ik ook 14 dagen later in Oud Gastel, dan aanvankelijk mijn voornemen was. Daardoor liep ik den burgemeester Mastboom mis, wien ik, vanwege zijn huwelijk, een maand verlof had gegeven met ingang van 19 April. Kerstens, de oudste wethouder, fungeerde als burgemeester; naast hem werd ik ontvangen door den wethouder Dautzenberg.

Ik verleende audientie aan den pastoor (Damen) met twee kapelaans; zij zijn witheeren uit het klooster van St. Bernard, vroeger te Schelle, thans te Bornum in België. Daarna verscheen notaris Smulders; hij was buitengewoon tevreden, en had het eerste jaar f. 4.800 gemaakt. De wethouders vertelden mij, dat Smulders zoo goed met de menschen kon, zoowel met de notabelen als met de armen. Ten slotte verscheen Dr. Jansen, een zoon van Jansen van het Gouvernement; hij klaagde erg, dat, tengevolge van de malaise in de suikerindustrie, en vooral tengevolge van den dood van Vlekke, zooveel menschen aan de suikerfabriek te Stampersgat gedaan kregen. Hij meende, dat de slagen, welke vielen, harder aankwamen dan noodig was, en dat zulks om politieke redenen gebeurde, nl. om de Regeering te bewijzen in welke een critieken toestand de suikerindustrie zich bevond.

B. en W. deelden mij mede, dat, onder de arbeidende klasse, gedwongen huwelijken regel is; onder den middenstand en onder de boeren komt het niet voor. Het getal onwettige geboorten varieert van 3 tot 13 per jaar. Bij raadsverkiezing worden de leden bij candidaatstelling gekozen; sinds nieuwe kieswet werd er slechts één maal gestemd.

Het klooster van St. Bernard, aanvankelijk te Schelle, later te Bornum, had in Oud Gastel vele eigendommen. Omstreeks 1300 bouwde het klooster den tegenwoordigen toren; die was toen bestemd als vuurtoren. In 1552 werd de polder van Heerjansland, gezegd Nieuw Gastel ingedijkt; hij werd uitgegeven aan Heer Jan, marquis van Bergen op Zoom een neef van Karel V. Deze Heer Jan heeft toen getracht eene parochie te stichten voorbij Stampersgat (destijds genaamd Stoutersgat, omdat het een kwaad gat was voor de schippers) aan den Bovelakendijk. De Nieuw Gastelsche dijk, door Heer Jan in 1552 gelegd, werd in 1580 door de Staatschen doorgestoken; toen ontstond er een groote hongersnood onder de bevolking, en werden de katholieken verdreven. Later (in 1595) werd de polder herdijkt door Jhr. Bannier.

Toen omstreeks 1700 de katholieke godsdienst weer oogluikend werd toegelaten, kwam er weer een schuurkerk, ter plaatse waar later de pastorie van Oud Gastel gebouwd werd. Omstreeks 1840 zou Dintelsas gemaakt worden; toen het haast klaar was, kwam er een storm, en werden alle werken vernield. Uit de particuliere fondsen van Koning Willem I werd toen de tegenwoordige schutsluis gebouwd; de Koning gaf daarvoor f. 100.000. Door die sluis te Dintelsas werd men onafhankelijk van het zeewater, en verbeterde dientengevolge de toestand van de polders langs de Mark ontzaggelijk.

Er bestaat in de gemeente eene strafverordening houdende verbod tot het oprichten van tapperijen, welke verordening goed schijnt te werken. Die verordening werd gehaald uit de Gemeentestem nrs. 2603 en 2628. Behalve een zeer belangrijk schotkohier met bijbehorende kaart is er geen oud archief van eenig belang aanwezig. Te Stampersgat moeten de meisjes naar de openbare school; te Oud Gastel is een liefdehuis.

De suikerfabrieken Stampersgat en die van De Bruin te Zevenbergen, zijn de eenige suikerfabrieken, die niet zijn aangesloten bij den bond van suikerfabrikanten. De suikerfabriek van De Bruin te Zevenbergen, Stampersgat, St. Antoine, Daverveldt Binck en Co, en v. Rossum (te Oudenbosch) verwerken hun melasse gezamenlijk in een fabriek te Zevenbergen. Zij doen niet mede aan de melasse spiritusfabriek te Bergen op Zoom. Stampersgat verwerkte in 1901 de bieten van 2.500 H.A.; in 1902 van 2.400 H.A.; in 1903 van 1.600 H.A.; in 1904 van 1.500 H.A. St. Antoine ging van 1.600 H.A. in 1901 terug tot 1.000 H.A. in 1904. Daverveldt Binck en Co. heeft nog bieten van ruim 1.000 H.A.

Het contract Vlekke (het participatiestelsel) is gevallen, nadat de boeren een jr de verliezen mede moesten dragen; er wordt echter nog algemeen gecontracteerd op gehalte; bieten met 14% gehalte f. 10; voor iedere % gehalte meer f. 1 meer.

Fijnaart en Heijningen

Den **26 April 1904** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed er vanuit Roosendaal heen, en bezocht denzelfde dag Dinteloord en Willemstad. 1/3 gedwongen huwelijken; 4 onwettige kinderen per jaar. Desniettegenstaande zijn de verhoudingen in Fijnaart vrij goed. Op de boerderijen verdient een flinke meid ± f. 110; daarvan geeft ze f. 40 tehuis af; boerenknechts zijn er bijna niet; geen 10 in de heele gemeente. De ongehuwde boerenarbeiders geven het verdiende loon geheel aan de ouders af. De menschen trouwen over het algemeen jong; voor de inrichting van een arbeidersgezin is ± f. 150 noodig.

Veel quaesties en ruzies met raadsverkiezingen: wethouder Van Dis werd bij de laatste verkiezing eruit gegooid. 4 Bijzondere scholen: 1 gereformeerde te Zwingelspaan; 1 dito te Heijningen; 1 dito te Fijnaart; 1 zustersschool te Fijnaart. Van herhalingsonderwijs wordt weinig gebruik gemaakt. Veel schoolverzuim; de processen-verbaal worden nu tenminste vervolgd.

Met B. en W. becijferde ik, dat er jaarlijks voor f. 44.000 kunstmest in Fijnaart gebruikt wordt; het meeste komt van Salemonsens uit Rotterdam. Als de suikerfabrikanten f. 10 voor 1.000 K.G. bieten betalen, dan is de becijfering als volgt:

per gemet	f. 30	arbeidsloon
"	16,50	chilisalpeter
"	9	superphosphaat
"	20	extra mest
"	<u>20</u>	uitrijden uit land
te samen	95,50,	maakt per H.A. ± f 220.

Van de f. 10 per 1.000 K.G. gaat f. 0,50 af voor los- en laadgeld enz., onkosten, die vroeger ten laste van de fabrikanten kwamen.

f. 9,50 x 40 = f. 380,-

Onkosten 220,-

Voordelig saldo f. 160,-

Er is in Fijnaart nog geen nieuw Raadhuis; ik raadde aan, om van de 12 daar gevestigde waterschappen eene kleine retributie te heffen, dan waren de kosten voor een nieuw Raadhuis gemakkelijk gevonden.

Dinteloord en Prinsenland

Den **26 April 1904** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed er in anderhalf uur vanuit Roosendaal heen, en bezocht dienzelfden dag later nog de gemeenten Willemstad en Fijnaart. Oude Prinslandschen polder werd in 1605 ingedijkt; de Annapolder in 1755. De Mariapolder behoort heelemaal aan domein; de Koningsoordpolder grootendeels; de Annapolder voor de helft.

De kerk te Dinteloord werd in 1693 gebouwd, en grootendeels betaald door Willem III den Koning van Engeland; het Engelsche devies staat er nog voor: Honney soit qui mal y pense. Oorpronkelijk (na de indijking) waren de boerderijen 75 gemet groot; thans meestal van 120 tot 150 gemet. Om paarden, vee enz. te kunnen betalen heeft een boer een bedrijfskapitaal van ± f. 15.000 noodig. Op de meeste boerderijen staan 9 werkpaarden, van welke 2 à 3 volens worden getrokken.

In de gemeente worden 750 H.A. met suikerwortels bezet; de helft van het gewicht der suikerwortels keert als pulp in de gemeente terug. De prijs der pulp is op het oogenblik zeer duur, f. 4 per last = 2.000 K.G. Pulp wordt 's winters aan het vee gegeven, met lijnkoek van Duyvis (uit de Zaan) ad f. 130 de 1.000, of met Amerikaansche lijnkoek ad f. 80 de 1.000 K.G. is het een uitstekend veevoeder. De pachtprizen van het land staan op ± f. 60 de H.A.

Er is een nieuwe dokter te Dinteloord gekomen; de arts Van den Hoek; deze dwingt de moeders om zelve hare kinderen te voeden; sindsdien is de kindersterfte opgehouden, en hoort men niet meer van het "kopergroen".

Twee bijzondere scholen: eene bewaarschool + zustersschool voor meisjes; - en eene christelijke gereformeerde school voor jongens en meisjes. Herhalingsonderwijs valt in de smaak van de menschen. Een drietal veroordeelingen voor schoolverzuim doet leerplichtwet thans opvolgen.

De Oud Princelandsche polder werd in 1605 ingedijkt. De schorren en gorsen behoorden destijds aan den Prins van Oranje; een afschrift van de uitgiftebrief van den Princelandschen polder kreeg ik van den secretaris van Dinteloord ter inzage; ik zond hem den 4 Mei 1904 dat stuk met een beleefd bedankbriefje terug.

Willemstad

Den **26 April 1904** kwam ik weer in de gemeente. Vanuit Roosendaal reed ik er heen. Ik bezocht denzelfden dag Dinteloord en Fijnaart. Audientie verleend aan den Garnizoenscommandant, kapitein Singels. Hij kwam zijn opwachting maken. Aan de Heeren Dane en Knook, respectievelijk Dijkgraaf en secretaris-penningmeester van den Ruigenhil. Zij vroegen inlichtingen omtrent het nieuwe Reglement voor de Waterschappen. Ik verwees hen naar Gedep. Staten.

Aan Pastoor Bogaers, sinds 3 jr te Willemstad, als herder van 69 zielen en 32 communicanten; hij had niets bijzonders te vertellen, behalve dat hij zoo'n arme gemeente had! Er komen jaarlijks 40% gedwongen huwelijken voor; 2 onechte geboorten per jaar.

De gemeente wordt tegenwoordig door politieke partijen bewerkt; er is pas eene kiesvereeniging opgericht van kleine luiden. Bij Raadsverkiezingen wordt hard gewerkt; bij raadsvergaderingen is tegenwoordig veel publiek. Wethouder Knook beklagde zich over een en ander; vermoedelijk gaat dus alles van den burgemeester Brunt uit. Eerlijkheid van de menschen bijzonder groot; er wordt nooit gestolen, zelfs des nachts niet het goed van de bleek.

Armoede, broodsgebrek wordt in Willemstad niet geleden, er zijn des winters een viertal armen, die eens in de week de gemeente rond gaan. Van het herhalingsonderwijs wordt door de jongens geen gebruik gemaakt; slechts 5 meisjes profiteeren er van. Veel schoolverzuim; in 1903 moesten deswege 15 processen-verbaal worden opgemaakt, welke evenwel niet allen werden vervolgd.

Er hooren in Willemstad 15 visschersschepen tehuis; de visschers maken over het algemeen slechte zaken; alleen de spieringvangst gaat redelijk goed. Willemstad heeft van ouds eene bekende paardenmarkt. Sinds de tram naar Zeeland gebouwd werd, is er 8 maal daags verbinding met de vaste wal via Numansdorp.

Wethouder Van Wijngaarden is overleden; diens portret hing in de Raadszaal. Burgemeester Van Rhijn vertrok naar 's Hage en werd vervangen door Mr. Brunt. Ik vrees, dat die wisseling van bestuursleden niet zal strekken tot bevordering van de vrede in Willemstad. Pastoor Bogaers prees Burgemeester Brunt zeer; zoowel als diens echtgenoot, als brave, door en door geloovige menschen.

Rucphen en Vorensende

Den **27 April 1904** kwam ik weer in de gemeente. Ik ging er vanuit Roosendaal heen, en bezocht dienzelfden dag Hoeven en Etten. Ik verleende audientie aan Pastoor Wijtvliet, die tot voor korten tijd kapelaan te Breda was, en daar zich veel moeite gaf voor de militaire vereeniging. Hij is een broer van den pastoor te Ossendrecht. Hij kwam mij vragen, dat ik toch zou zorgen, dat er weer een doctor kwam te Rucphen. De dokter uit Esschen was thans belast met de geneeskundige armenpraktijk. Esschen ligt op 2 uur van Rucphen.

Kapelaan Bastiaanse deelde mij mede, dat er van gemeentewege een nieuwe marechausseekazerne moet gebouwd worden. Hij wilde, dat de brigade zou verplaatst worden van Sprundel naar St. Willebrord, alwaar heel geen politie is, terwijl er dikwijls gevochten wordt. Lucas van Aert, landbouwer te Zegge, vroeg politiebescherming voor de menschen uit Zegge, de menschen van het Heike bederven alle bosschen, wanneer ze bezemrijs komen stelen. Hem verwezen naar den kantonrechter te Zevenbergen, om hulp van de Rijkspolitie te vragen.

J.C. Antonissen kwam nogmaals klagen over den burgemeester van Zundert, die, om hoofdelijken omslag te innen, de boerderij van zijn broer liet verkoopen.

Van den weg Heike-Vorensende-Scherpenberg-Schijf-Belgische grens-Mil-Esschen komt voorloopig niets. Te Esschen gunt men het niet aan den Heer Geverts te Antwerpen, eigenaar van drie boerderijen te Oude Zaek, en aan den Heer Loos te Esschen. Deze laatste is houtkoopman,

en heeft op Nederl. territoir zeker voor f. 30.000 hakbare mast; bovendien heeft hij op Nederlandsch grondgebied eene pannenbakkerij langs denzelfden weg. Men gunt hem te Esschen het voordeel niet, dat uit een harden weg voor hem voortvloeit. Geverts en Loos hadden te samen f. 4.000 geboden aan den Raad van Esschen, wanneer met de verharding Mil-Nederl. grens vóór 1 Sept. 1905 was begonnen. Daarop hebben voor enkele dagen de stemmen in den Raad van Esschen gestaakt. Men zou er wel voor zijn geweest als de termijn was gesteld op 4 à 5 jr. 15% gedwongen huwelijken; 3 à 4 onwettige geboorten per jaar; de kinderen worden later zoo goed als allemaal geëcht. Bij raadsverkiezingen altijd herrie; nog nooit werd een raadslid bij candidaatstelling gekozen.

Hoeven

Den **27 April 1904** kwam ik weer in de gemeente. Vanuit Roosendaal bezocht ik eerst Rucphen, daarna Hoeven en vervolgens Etten, vanwaar ik per spoor naar Breda ging. Ik verleende audientie aan pastoor Kriellaars, die niets bijzonders te vertellen had; daarna aan twee professoren van het seminarie (de president was niet tehuis), de heeren Oomen en Dr. Besemans. Zij vroegen, dat ik het seminarie zou komen kijken; het was nu half klaar. Ik zeide de Heeren, dat ik dan maar liever zou wachten tot een volgend bezoek, als wanneer het heelemaal klaar zou zijn.

20% gedwongen huwelijken; onwettige geboorten zoo goed als nooit, althans hoogst zeldzaam. Bij periodieke verkiezingen wordt er geen drukte gemaakt; bij werkelijke vacaturen veel strijd bij stemming, maar er blijft geen rancune. Wie op de suikerfabrieken gaan werken, behouden hun weekloon, en betalen tehuis kostgeld; die in de boomkwekerijen te Oudenbosch gaan werken, geven tehuis hun weekloon af.

Aan B. en W. geraden, het onderhoud van de waterleidingen ten koste van de gemeente te nemen; zij schenen daarnaar nogal ooren te hebben. B. en W. klagen over de strooperijen van de bewoners van het Heike. Zij stelen vooral bezemreis van de berkenstruiken, en denappels van de mastenboomen; zij doen dat op een manier, dat ze de berkenstruiken en de mastenbosschen totaal bederven.

Etten en Leur

Den **27 April 1904** kwam ik weer in Etten. Vanuit Roosendaal ging ik eerst naar Rucphen, en daarna naar Hoeven. Te Etten nam ik den trein naar Breda. Audientie verleend aan Dr. Vermast, die 100% resultaat verkreeg van koepokstof van het bureau te 's Bosch, en dat dus zeer prees. Dr. Vermast was eerst paardenarts, te Venlo in garnizoen; daar leerde hij een Roomsche meisje kennen, werd Roomsche, trouwde, ging in Amsterdam studeeren en was na drie jaren arts. De landbouwer Vermunt kwam klagen over den ellendigen toestand van een weg onder Haansberg; die weg is geregeld 7 maanden van het jaar niet te gebruiken, niettegenstaande er 30 boerderijen aan staan, en het de eenige toegangsweg is naar een polder van 900 H.A. Men heeft dien weg met keien willen bestraten; om de kosten, f. 14.000, is men daarvan teruggekomen. Er gaan 100 menschen in Duitschland werken, van wie 90 uit St. Willebrord en 10 uit Leur. Bovendien gaan er 80 in Holland gras maaien. 50% gedwongen huwelijken; de percentage dienaangaande voor St. Willebrord is veel gunstiger. Veel meiden uit St. Willebrord werken aan de suikerfabriek te Zwartenberg, en huwen met fabrieksarbeiders uit Leur. Bijna geen onwettige geboorten.

Bij periodieke vacaturen geen stemming; bij echte vacaturen wel stemming, met veel herrie. B. en W. aangeraden, onderhoud der waterleidingen ten laste der gemeente te nemen. De Haven te Leur loopt ook – evenals te Oosterhout – langs een "Groenen dijk". Schutsluis aan de Leursche haven is noodig, omdat haven anders leeg zou loopen. Dr. Hohman te Leur is gemeentedoctor; hij krijgt f. 1.000. + f. 100 voor vaccinatie; de vroedvrouw krijgt f. 300.

De suikerfabriek te Zwartenberg wordt beheerd door de firma van Breda, Dolk en van Voss te Leur. Stroohulzenfabriek te Leur geeft aan 60 jongens en 8 groote menschen werk; het heele fabriekaat gaat naar Engeland.

Princenhage

Donderdag **28 April 1904** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed er vanuit Breda heen en bezocht er denzelfden dag Rijsbergen en Zundert. Per tram keerde ik van Zundert naar Breda terug. Burgemeester Schrauwen werd als zoodanig met ingang van 1 Maart 1904 eervol ontslagen. Zijn opvolger Jhr. Dommer treedt eerst met 1 Mei in functie.

Ik werd ontvangen door de twee wethouders Speek (waarnemend burgemeester) en Romme. Als plaatsvervangend wethouder was nog aanwezig Van Baal, een zoon van den vroegeren wethouder van dien naam, die in 1903 overleed, en als raadslid werd opgevolgd door zijn zoon. Ik verleende audientie aan den oud-burgemeester Schrauwen, aan wien ik beloofde, bij gelegenheid van de statenzitting in Juli aanstaande te laten zien, wat ik aan de Regeering schreef over zijn zoon, sollicitant naar de burgemeestersbetrekking te Princenhage. Ik zeide hem nog met nadruk, dat het Kamerlid Michiels ten onrechte had beweerd, dat mijn aanbeveling aan den Minister alphabetisch zou geweest zijn. Mijne aanbeveling noemde de aanbevolenen in de volgorde in welke ik ze ter benoeming voordroeg. Op die lijst stond Schrauwen nr. 1 en Jhr. Dommer nr. 2.

Van B. en W. vernam ik, dat onder de boeren en onder den burgerstand geen gedwongen huwelijken voorkomen. In het geheel zal 10% van de huwelijken "gedwongen" zijn; alles onder de arbeiders (zoowel boeren- als fabrieksarbeiders). 1/2 % onwettige kinderen. In het Oosteneind zijn in den laatste tijd enkele huishoudens uit het Heike komen wonen; op die menschen valt nog wel wat te zeggen, ruzies, stelen, onzedelijkheid.

Bij periodieke verkiezingen is den candidaatstelling in den regel voldoende; bij elke vacature wordt er dikwijls hard gewerkt bij de stemming, die gewoonlijk noodig is. Evenwel niet met drank in de herbergen! Bij de laatste stemming triumfeerde de eene candidaat met ééne stem meerderheid: 331 van de 661.

Ik raadde sterk aan om het onderhoud der waterleidingen ten laste der gemeente te brengen; de heeren schenen er wel ooren naar te hebben. Van herhalingsonderwijs wordt weinig gebruik gemaakt. Er is nog al wat schoolverzuim: te Princenhage meer dan te Beek. Broodsgebrek wordt in Princenhage nooit geleden; er heerscht weinig of geen armoede. Er wordt niet gebedeld wat vroeger nog wel geschiedde. Er is pas eene Vincentiusvereniging opgericht; alleen voor Princenhage; particulieren verbonden zich gezamenlijk gedurende 10 jaren ± f. 600 per jaar bij te dragen.

De groote suilerfabriek aan de Mark, vlak bij Breda, is eigendom van Wittouck, den eigenaar van denzelfden fabriek te Bergen op Zoom. Op de ijzergieterij de Etna van Klep werken ± 140 menschen uit Princenhage. Klep wordt als werkgever zeer geprezen. Ik heb B. en W. sterk aangeraden om de grensregeling Breda te aanvaarden. Het schijnt, dat de Heeren er wel ooren naar hadden.

Rijsbergen

Den **28 April 1904** kwam ik weer in Rijsbergen. Ik reed er vanuit Breda heen; bezocht te voren 's Princenhage; en later Zundert. Vanuit Zundert keerde ik per tram naar Breda terug. 15% gedwongen huwelijken; geen onechte geboorten. Bij candidaatstelling worden de aftredende raadsliden meestal gekozen; bij echte vacaturen is er gewoonlijk stemming. Geen rancune tusschen de candidaten, wanneer de verkiezing eens voorbij is.

Dr Wertenbroek is sinds 1 October weg; hij leefde met een meid; kwam Zondags dikwijls niet in de kerk; gaf veel aanstoot; men is blij, dat men hem kwijt is. Audientie verleend aan Pastoor Broeders en kapelaan Van der Grinten; de Heeren kwamen hunne opwachting maken, en hadden niets bijzonders te vertellen.

Verordening op het venten heeft veel geholpen, vooral omdat er te Zundert ook een is; kooplui in lucifers, papier enz komen nu niet meer in de gemeente. Aan B. en W. met nadruk betoogd, dat gemeente onderhoud der waterleidingen te haren laste moet nemen en alles uit ééne hand moet in orde maken; de Heeren hadden er wel ooren naar.

Nu Dr Wertenbroek vertrokken is, wordt voorloopig in de geneeskundige armenverzorging voorzien door Dr Liesker uit 's Princenhage. Er zal zich binnenkort buiten bezwaar van de gemeentekas te Rijsbergen vestigen Dr Goedhart uit Hellevoetsluis, de vader van een grooten bloemkweker te Rijsbergen; deze zal dan de menschen geneeskundig behandelen. Het is jammer, dat hij Protestant is.

De gemeenteontvanger moet zeker 8 maal 's jaars uit nood geslacht vee keuren; hij weet er niet heel veel van! De politie wordt, wanneer het noodig is, versterkt door de marechaussee uit Zundert, of door die uit Strijbeek. Die uit Sprundel komt nooit. Er wordt slechts aan 5 kinderen herhalingsonderwijs gegeven. Schoolverzuim komt weinig voor.

Er was vroeger te Rijsbergen eene stoomroomboterfabriek; door gebrek aan samenwerking ging die te niet. De melk gaat nu allemaal naar Etten. Armoede wordt er in Rijsbergen niet geleden; er zijn misschien geen rijken, er zijn zeker geen armen.

Zundert en Wernhout

Den **28 April 1904** kwam ik weer in de gemeente. Per rijtuig had ik tevoren Princenhage en Rijsbergen bezocht. Per tram keerde ik later naar Breda terug. Ik verleende audientie aan den wijnhandelaar Pillot, die zich nogmaals kwam beklagen, omdat de burgemeester bij eene raadsverkiezing had geijverd voor Hoppenbrouwers, terwijl Pillot ook candidaat was. Pillot kreeg 50 stemmen en Hoppenbrouwers 270. Ik achtte de bezwaren van Pillot ongegrond, en zeide hem dat.

Daarna kwam Switzar, ambtenaar ter secretarie, een zoon van Dr. Switzar; bij eventueele vacature zou hij gaarne burgemeester worden. Vervolgens C. Victor de Bie, een boomkweker, die vergunning vroeg om schadelijk gedierte (vogels) te schieten in zijne kwekerij; hem gezegd zijne aanvraag schriftelijk te herhalen en via den burgemeester in te zenden. Ten slotte verscheen Dillies, superieur van het Klein Seminarie te Wernhoutsburg, en Meuffels, économe aan hetzelfde seminarie. De Heeren kwamen hunne opwachting maken en deelden mede, dat zij op het moment 120 jongelieden voor de missies opleidden, meestal Hollanders.

5% onwettige geboorten; 25% gedwongen huwelijken. Dr. Switzar heeft bedankt als gemeentedoctor; op het oogenblik is er dus noch in Zundert, noch in Rucphen, noch in Rijsbergen een doctor. Bij periodieke gemeenteraadsverkiezingen worden meestal bij candidaatstelling de aftredende leden herkozen. Bij de laatste vacature, ontstaan door het overlijden van den wethouder Van Tichelt, was er een heftige strijd bij de stemming. Hoppenbrouwers werd toen met groote meerderheid tot lid van den Raad gekozen; hij werd toen tevens tot wethouder benoemd.

Vóór 1890, toen v.d. Wall tot burgemeester benoemd werd, ging al het oud archief naar Den Bosch; de catalogus moet nog komen. Gemeente heeft haast geen eigendommen. Vóór 70 jaar bood het domein de domeingoederen (ruim 300 H.A.) aan de gemeente aan, als Zundert de grondlasten wilde betalen. Zundert wilde niet! Domein verkocht toen alles.

Er wordt heel geen herhalingsonderwijs gegeven, omdat er geen liefhebberij voor is. Schoolverzuim was aanvankelijk erg, vooral doordat de processen-verbaal niet vervolgd werden; nu gaat het wat beter. Broodsgebrek wordt in Zundert nergens geleden; er zijn geen armen. Als er na een overlijden eene broodbedeeling is, kan men het brood haast niet kwijt worden. De menschen nemen het vaak mede, om er de geiten of de varkens mede te voeren! Meest allen hebben een pr geiten, en een pr varkens; die buiten de kom wonen bovendien een kalf, en een of twee koeien.

Er is eene coöperatieve roomboterfabriek, door stoom gedreven; gaat zeer goed; verwerkt dagelijks 3.000 liter melk. Voorzitter v.d. Wall. Er is nog eene zeer talrijke landbouwvereniging; 375 leden; bestelt jaarlijks misschien voor een ton krachtvoeder, zaaigranen en kunstmest; alles op gehalte en onder controle.

Ginneken en Bavel

Den **29 April 1904** kwam ik weer in Ginneken. Ik reed er vanuit Breda heen; bezocht later de gemeente Breda, en keerde vervolgens via 's Gravenhage naar Den Bosch terug. Op het Raadhuis

werd ik ontvangen; ik moest dus maar zoeken, aan welke deur ik moest zijn, omdat B. en W. mij niet tegemoet kwamen. Ginneken heeft eene erg vlottende bevolking; de menschen – oud gepensioneerd enz. – huren meestal voor drie jaren; daarna verhuizen ze dikwijls weer naar eene andere gemeente.

Economisch gaat het den menschen in Ginneken goed; behalve eene enkele weduwe zijn er geen armen. Er gaat niemand meer naar Duitschland; ook gaat er niemand meer in Holland gras maaien, zooals vroeger. Bij tusschentijdsche raadsverkiezingen nog al eens wrijving tusschen boeren en burgers; de boeren overheerschen door hun aantal. Dan wordt er druk met drank gewerkt; evenwel niet door de candidaten zelve; B. en W. meenen althans, dat de gekozene steeds met een gerust geweten den zuiveringseed kan doen. Voor de gemeenteraadsverkiezingen zal de gemeente vermoedelijk in drie stembureaus verdeeld worden, omdat de boeren klagen, dat ze zoover moeten loopen om aan het stembureau te komen, terwijl de burgers er vlak bij zitten, en daardoor een prae hebben.

Ik verleende audientie aan de Heeren Abbink, Van den Biezen, Mol, Kersten en Erzey; zij kwamen slechts om hunne opwachting te maken, en hadden niets bijzonders te vertellen. Dr. Gommers is armendoctor; voor Ginneken worden zijne diensten betaald door gemeente, voor Bavel door burgerlijk armbestuur aldaar. Kneippinrichting van Dr. Soer gaat minder goed; hij heeft nu een filiaal opgericht te Rotterdam; daar moet hij veel succes hebben. Dr. Kauling uit Rucphen vestigde zich hier als specialist in longziekten; hij zou voornemens zijn een groot sanatorium te bouwen.

Behalve gemeentepolitie is er een rijksveldwachter te Bavel, en sinds kort 5 marechausee te Strijbeek; deze laatste, aanvankelijk tijdelijk gedetacheerd, zullen vermoedelijk voorgoed blijven. Van herhalingsonderwijs wordt weinig gebruik gemaakt. Weinig schoolverzuim: processen-verbaal werden er haast niet opgemaakt. Coöperatieve roomboterfabriek te Bavel; 6 à 7.000 liter melk daags. Wethouder Oomen is voorzitter. Directeur van de fabriek – vroeger in gelijke betrekking te Beek en Donk – heeft f. 750 tractement en vrije woning. De boter gaat grootendeels naar de botermijn te 's Bosch; voor een deel ook naar het Seminarie.

Het wapen van Ginneken bestaat uit drie kwartieren: boven rechts een koe, nl. de koe van St. Brigida, de patrones van Bavel; boven links een zwarte rooster op een gouden veld, de rooster van St. Laurentius, den patroon van Ginneken. Daaronder drie zilveren St. Andrieskruisen op een rood veld; dit wapen wordt door vele gemeenten gevoerd, met name door Breda, door Bergen op Zoom; dit is het oude wapen van het land van Strijen, op den Hoekschen waard. De Strijbeek was de grens tusschen het land van Strijen en het land van Hoogstraten; de gemeenten, die tot het land van Strijen behoorden, voeren veelal nog het wapen daarvan, en bleven dat voeren, ook nadat ze, tengevolge van den St. Elisabeths vloed daarvan werden afgescheiden.

Geyn was de oude naam voor een overgang, brug, of zooiets; aan de Duivelsbrug was eertijds een kleine geyn, een geynke, Geyneke; daaraan ontleent de naam van Ginneken zijn oorsprong. Sinds Van Schermbeek weg is, is het Staatsboschbeheer geheel veranderd. W.H. van Berkum te Princenhage is thans opperboschwachter. Groeneveldt te Breda heeft tweeërlei functie: hij is zoowel rentmeester voor het Staatsboschbeheer, als Rentmeester voor het Kroondomen.

Na twee lezingen van Pater Van den Elzen is er voor eenigen tijd een Raiffeisenbank opgericht, aangesloten aan de Centrale Bank te Eindhoven. V.d. Borgh, die voorzitter was van de landbouwvereniging te Ginneken, had liever gezien, dat de Raiffeisenkas zich had aangesloten bij de Centrale bank te Utrecht; toen hij in deze zijn zin niet kreeg, nam hij ontslag als voorzitter van de landbouwvereniging.

Breda

Den **29 April 1904** kwam ik weer in Breda. Ik had van te voren een bezoek aan Ginneken gebracht, en arriveerde om 12 uur 15 te Breda, alwaar ik door B. en W. met den secretaris ontvangen werd. De secretaris bleef voortdurend met B. en W. in mijn gezelschap; voor het onderzoek der gemeentelijke administratie scheen zijne tegenwoordigheid op de secretarie niet noodig. Onze gesprekken liepen in de eerste plaats over het aanhangige annexatie-ontwerp. In den Raad met groote meerderheid zestien tegen vier aangenomen, viel het in den dubbelen raad met veertien tegen zeven.

Behalve Rombouts, die eene principieele oppositie voerde, was er niemand, die principieel tegen uitbreiding van Breda's grenzen sprak; toch viel het plan!! de een vond, dat het plan te weinig gaf, volgens den ander gaf het te veel. Effen is kwaad treffen. In den Raad zijn twee socialistische raadsleden, nl. Visschers en Jacobi. Volgens B. en W. is de laatste, een gegageerd Indisch militair (f. 240 gagement) de beste; hij is bedaard, fatsoenlijk in zijn spreken, en apprecieert het goede, wat, naar zijn oordeel, door het gemeentebestuur verricht wordt. Geheel anders is Visschers, een vriend van Helsdingen, deze is brutaal, ongemanierd, lastig. In den regel is bij periodieke vacaturen geen stemming; wel daarentegen bij tusschentijsdsche vacaturen; door de verdeeling van Breda in drie districten, is volgens B. en W. het gehalte van de raadsleden zeer verminderd. De gasfabriek gaat zeer goed; jaarlijks is de winst plusminus f. 50.000 terwijl de gemeente bovendien het genot heeft van kosteloze verlichting van straten en pleinen, van kosteloze verlichting en verwarming van openbare gebouwen. De waterleiding heeft in aanleg f. 520.000 gekost; gerekend tegen 3 ½% van het aanlegkapitaal, dekt zij de renten; meer niet; uit de opbrengst van het bedrijf kunnen dus de kosten van aflossing niet worden gevonden. De gemeente geniet kosteloos het vrije gebruik van water voor sproeien der straten, voor de brandweer, voor publieke gebouwen enz. enz. Te Dorst, waar de *prise d'eau* van de waterleiding is, zijn twaalf controlepijpen aangebracht, om te controleeren, of de stand van het water in den bodem ook daalt; tot nu toe is zulks niet het geval. De controle geschiedt maandelijks door een opzichter van den Provinciaal Waterstaat.

De suikerfabriek te Breda is in zelfde handen als de groote fabriek te Bergen op Zoom, nl. in die van Wittouck. Men hoopt, dat die industrie zal blijven bestaan; behalve het directe voordeel door arbeidersloon schat men vooral de indirecte voordeelen hoog, nl. dat de schippers, die peëen en kolen brengen, veel inkoopen doen in Bredasche winkels. De metaalindustrie gaat voortdurend goed; en breidt zich nog steeds uit: Backer en Rueb, Klep, Marijnen, Cosijn.

De groote kerk zal, mede met hulp van Breda, gerestaureerd worden; de toren werd vroeger hersteld; zuiver in stijl, behalve het bovenste stuk; wanneer men dat in den goeden vorm zal brengen, is er nog eene extra uitgave te doen van plusminus f. 30.000.

Audiëntie verleend aan den Militiecommissaris Van den Bent; hij kwam zijn opwachting maken; daarna aan Schuller tot Peursum, ingenieur van 's Rijks Waterstaat; deze kwam als vertegenwoordiger van den ingenieur Ramaer, die wegens ambtswerk afwezig was. Ten slotte nog aan mr. Van Dam, die klaagde, dat de opzichter Van Engelen te Oudenbosch beneden de markt voor particulieren werkte; op mijne desbetreffende vraag antwoordde Van Dam, dat hij tegen de annexatie gestemd had, omdat hij daarin een nadeel zag voor de Katholieken; kwamen groote gedeelten van Ginneken, Princenhage en Teteringen bij Breda, dan werden, volgens mr. Van Dam, de liberalen baas, en zouden de Katholieken hunne meerderheid verliezen.

Mei

Zeelst

Den **20 Mei 1904** kwam ik weer in Zeelst; denzelfden dag bezocht ik ook nog de gemeenten Stratum en Valkenswaard. De bevolking van Zeelst gaat vrij sterk achteruit; voor ± 30 jr had het 1.500 zielen, meest allen handwevers; thans 1.194. Toen de verdiensten van de handwevers verminderden, trokken zij naar de naburige fabrieksplaatsen; sommigen gingen daar wonen; anderen bleven in Zeelst wonen, maar gingen buiten de gemeente werken. Thans werken ± 60 mannen en 40 vrouwen buiten de gemeente; die geen vak verstaan gaan naar den steenoven te Blaarthem (De Vries en Co), of naar dien te Veldhoven (Van Nuenen). De wevers gaan naar Eindhoven; de sigarenmakers naar Gestel; de meisjes naar eene van de twee wasscherijen te Veldhoven of naar de tabaksstrooperij van Mignot aldaar.

Vóór ± 70 jaren hadden Strijp, Gestel, Zeelst en Veldhoven een kolossaal gemeenschappelijk grondbezit. Zij gingen tot verdeling van dat gemeenschappelijk bezit; Veldhoven en Gestel bewaarden hun bezit en werden daardoor rijk; Zeelst en Strijp verkochten veel, en werden daardoor arm. Zeelst heeft nu nog een bezit van 293 H.A.; daarvan zal ± 40 H.A. slechte mast zijn; de rest is magere heide, te mager om aan eene ontginning daarvan te kunnen denken.

Er wonen geen Protestanten in Zeelst; de gemeente heeft eene algemeene begraafplaats, ergens in een dennenbosch in de Zeelster heide; er werd nog nooit gebruik van gemaakt. Het lijkenhuisje heeft veel van de straatjeugd te lijden.

Over den veldwachter, die slechts een tractement heeft van f. 280, en die bovendien een pensioen van f. 40 heeft van de oude freule van Croy uit Stiphout, is men zeer tevreden. In de wintermaanden wordt er 's nachts politiedienst gedaan door een bezoldigde nachtwacht, vergezeld van een ingezetene van Zeelst, daartoe krachtens eene gemeenteverordening bij beurten aangewezen (art 192 Gemt); die geen dienst wil doen, kan zich voor f. 0,40 laten vervangen.

Van herhalingsonderwijs wordt haast geen gebruik gemaakt. Schoolverzuim is er weinig; er behoeften deswege tot heden toe geen processen-verbaal te worden opgemaakt. Door het raadslid H. Bazelmans werd eene sigarenfabriek opgericht; omdat er in Zeelst geen bekwame sigarenmakers waren moest hij die van elders betrekken; op die manier kwam er allerlei tuig van volk in de gemeente, omdat fatsoenlijke sigarenmakers niet bij Bazelmans willen werken, vooral omdat hij gedwongen winkelnering heeft ingevoerd. Vandaar, dat hij veel kinderen in zijn dienst heeft; alles wat zich presenteert neemt hij aan; hij betaalt slecht, soms niet meer dan f. 0,25 per week. Spottenderwijze zegt men, wanneer de werklieden uit de sigarenfabriek komen, dat de bewaarschool uitgaat! Men hoopt, dat wanneer er voldoende mensen in Zeelst zullen zijn, die sigaren kunnen maken, dat er zich daar dan een degelijke sigarenfabrikant eene fabriek zal bouwen.

Stratum

Den **20 Mei 1904** kwam ik weer in de gemeente; ik was tevoren in Zeelst geweest, en ging later nog naar Valkenswaard. Het moreel van de bevolking blijft sterk dalen; er komen wel zoo goed als geene onwettige geboorten voor, maar het "moeten" trouwen neemt sterk toe; 60% gedwongen huwelijken onder de arbeidende klasse; 50% gedwongen huwelijken op het geheele getal huwelijken dat gesloten wordt.

De inrichting der huishoudens van de arbeidende klasse is over het algemeen treurig; er wordt genoeg geld verdiend, maar het zit niet in de bevolking om te sparen. Voor de inrichting van een gewoon arbeidershuishouden zal volgens B. en W. f. 150 noodig zijn; \pm 10% van hen die trouwen, hebben dat bedrag; de rest heeft minder; 10% zal heelemaal niets hebben, wanneer ze in het huwelijksbootje stappen.

Wanneer de getrouwde vrouw op de fabriek werkt, wordt het huishouden schromelijk verwaarloosd; de vrouw gaat om half twaalf van de fabriek; is om 11.45 te huis en heeft dan juist den tijd om warm water te maken, zoodat haar man om 12 uur koffie met brood vindt; 's ochtends en 's avonds krijgen de menschen ook slechts koffie met brood (meestal wittebrood) en alleen op Zondag krijgen de menschen warm eten. Eens getrouwd, is er op de moraliteit van de menschen niets meer te zeggen. De echtgenooten zijn elkaar trouw, en houden hunne godsdienstplichten.

Eindhoven en Stratum samen hadden eertijds gezamenlijk een zeer groot grondbezit. Omstreeks 1840 is dat verkocht en kreeg Stratum zijn aandeel in de opbrengst in contant geld. De gemeente heeft slechts 18 H.A. grond over, 6 H.A. slechte mast, de rest bouwland of slechte heide. Ik heb B. en W. sterk geadviseerd, om het onderhoud der waterleidingen ten laste der gemeente te nemen; het schouw voeren ging met vele bezwaren, en met vele processen-verbaal gepaard. De Heeren schenen er nog al ooren naar te hebben.

Er zijn in Stratum twee gemeenteveldwachters, die ieder f. 500 salaris hebben + f. 50 voor kleeding. Men is over hen zeer tevreden. De school van Belgische fraters voor Meer Uitgebreid Lager Onderwijs op Eikelenburg (de Heihoef) neemt nogal op; er zijn thans 85 jongens, meestal Hollanders, slechts enkele Belgen.

Het gaat den fabrikanten in Stratum over het algemeen zeer goed; hun fabrieksvolk gaat het minder goed, doordat de menschen niet sparen, en niet helder en proper zijn. De wethouder Borrenbergen vertelde, dat hij als Vincentiaan dikwijls de woningen der armen bezocht, en dan getroffen werd, door de heerschende onreinheid; het zat niet in het volk in, om het huis netjes in orde te houden.

Sinds 1886 bestaat er eene bouwverordening op het bouwen van arbeiderswoningen; de minste afmeting voor eene woning is 50 M²; dientengevolge zijn de woningtoestanden redelijk goed, en heeft iedere woning minstens twee vertrekken. De kinderen geven het geld aan de ouders niet af; ze betalen kostgeld, en besteden de rest voor amusement en voor kleding; vandaar dat het zelfs in huishoudens, waar de gezamenlijke huisgenooten wekelijks f. 40 verdienden, er steeds zoo armzalig en bedroevend uitziet. De geest van de menschen is in dit opzicht zoo verkeerd; ze willen zelve niet anders.

Valkenswaard

Den **20 mei 1904** kwam ik weer in Valkenswaard, nadat ik dienzelfden dag eerst in Zeelst en daarna in Stratum geweest was. Ik werd op het raadhuis ontvangen door den secretaris en den ontvanger! De burgemeester was miliciens gaan afleveren in Eindhoven, en kwam eerst een oogenblik ná mij te Valkenswaard aan; met hem kwamen de twee wethouders, die blijkbaar hier of daar in een kroeg hadden zitten wachten!

De bevolking gaat vrij sterk vooruit; natuurlijk tengevolge van den aanwas van het cijfer der arbeidende klasse. De moraliteit is nog vrij goed; niet meer dan 20% gedwongen huwelijken. Bij de laatste raadsverkiezing werden de aftredende leden bij candidaatstelling herkozen. De gemeente ging niet voort met den aanleg van vloeiveiden; men vreest, dat men op den duur te veel gras zal krijgen, en dat daardoor de opbrengst de kosten niet meer zouden dekken. Bn Van Tuyll heeft ook reeds 24 H.A. vloeiveiden; de gemeente eveneens. In 1902 brachten die 27 H.A. ± f. 1.600 op. In 1903 ± f. 1.300, doordat – ten gevolge van het natte weer – de tweede snede mislukte en slechts f. 97 kon gelden. Aan rente en aflossing (3½% + 2½% van het aanlegkapitaal ad f. 14.000) + bemesting (f. 250) + een arbeider (f. 400) is er jaarlijks ± f. 1.500 noodig. Op de vloeiveiden heeft men bovendien 2.300 canada's staan, waarvan er minstens 1.000 prachtig groeien en over 15 jaar ± f. 10 per stuk moeten opbrengen!

Men gaat nog steeds voort met den aanleg van mastbosschen; veel geld legt men daaraan niet ten koste; men laat de grond gelijk hij is, en schiet daarover heen uit heele smalle gripfen een beetje zand; daarop wordt de mast gezaaid. Men laat tegenwoordig het zaad zelf springen, dan is men zeker zaad van goede kwaliteit te verkrijgen. Ik heb B. en W., die klaagden dat het onderhoud der waterleidingen groote zorgen baarde, sterk geadviseerd, dat onderhoud ten laste der gemeente te brengen. De Heeren zouden er eens over denken.

Audientie verleend aan v.d. Haterd, die zich beklaagde, dat voor hondenbelastingschuld (f. 1,50) ten laste van zijn schoonmoeder, die bij hem in huis was, zijn meubels in beslag waren genomen tegelijk met die van zijn schoonmoeder. Hij had nu een bewaarder in huis; de kosten beliepen reeds f. 14! Hem geraden, dat hij de zaak toch zou vereffenen. Hij zeide, dat niet te kunnen, hij had geen geld! Aan B. en W. gezegd, dat zij voorzichtig moesten zijn zich niet te branden, en dat zij moesten zorgen, dat alleen de goederen van de schoonmoeder verkocht werden. De wachtmeester, brigadecommandant van de marechaussee kwam zich melden. Hij prees zeer den veldwachter van Valkenswaard; ook den ouden veldwachter (82 jr) uit Waalre; hij had veel te zeggen op den gemeentenveldwachter uit Aalst.

Eindhoven

Den **21 Mei 1904** kwam ik weer in Eindhoven; ik bezocht denzelfden dag nog de gemeente Heeze. B. en W. verklaren, dat onder de fabrieksarbeiders 60% gedwongen huwelijken voorkomen; onder de verdere bevolking komt dat zoo goed als niet voor. De invloed van "Eindhoven vooruit" is veel verminderd; de Heeren hebben verkregen, waarnaar zij streefden, telefoon, waterleiding enz. Bij de laatste Raadsverkiezing werden de aftredende leden bij candidaatstelling verkozen verklaard. De R.C. begraafplaats en de algemeene begraafplaats liggen onder Gestel. Dr. Sala te Stratum is de armendoctor van Eindhoven. Men is over hem zeer tevreden.

Ik verleende audientie **a** aan den burgemeester, die eene decoratie vroeg voor den wethouder Van Lieshout, hij zal mij deswege eene nota zenden: **b** aan den burgemeester én aan den voorzitter v.d. K.v.K. den Heer v.d. Put. De Heeren kwamen over de aansluiting van Eindhoven

aan het WilhelminaKanaal. Hen geraden, om te zorgen, dat er geen amendement op het wetsontwerp in de Tweede Kamer wordt voorgesteld, tenzij de voorstellers zich van tevoren hebben overtuigd dat de Minister het zal overnemen; **c** de militiecommissaris Putman Cramer, en de kapitein der Marechaussee Dangeman Grootepas kwamen hunne opwachting maken; **d** De voorzitter der Gezondheids Commissie, Dr. Schröder, kwam inlichtingen vragen omtrent het declareeren van vacatiegelden door de leden zijner Commissie; ik heb hem even wijs laten vertrekken als hij gekomen was, en heb hem geraden zich deswege in verbinding te stellen met de betrokken gemeentebesturen.

Met B. en W. ging ik ten slotte de werken van de in aanleg zijnde waterleiding in oogenschouw nemen. De Heeren dachten, dat alles eind Augustus of begin September gereed zou zijn, en vroegen, dat ik dan de waterleiding zou kunnen openen. Den Heeren geantwoord, dat ik hen dat nu nog niet kon toezeggen; ze moeten hunne uitnoodiging *tempore utili* maar herhalen.

Heeze

Den **21 Mei 1904** kwam ik weer in Heeze, na te voren Eindhoven te hebben bezocht. De bevolking van Heeze accresceert vrij snel; daarvoor een dubbele reden: vooreerst verschillende huishoudens, welke door Van Tuyll op zijn goed geplaatst werden; rentmeester, opzichter, boschbaas enz. enz.; vervolgens vroegtijdige huwelijken onder de fabrieks arbeiders. De moraliteit is nog groot: gedwongen huwelijken komen zoo goed als niet voor.

Door de Meyery zal een tram worden gebouwd van Geldrop naar Heeze; deze zal geëxploiteerd worden, deels met stoomkracht, deels met paarden als trekkracht. Aan die tram gaf de gemeente eene subsidie van f. 3.000; die subsidiequaestie bracht verdeeldheid in Heeze, en was oorzaak, dat twee raadsleden – tegenstemmers uit den Raad werden geworpen.

De gemeente heeft nog plusminus 200 H.A. in eigendom. Een deel daarvan maakt het gezamenlijk bezit uit van Heeze eenerzijds, en van de Leender gehuchten Boschhoven en Oosterik anderzijds. Dat gezamenlijk bezit is in het geheel 213 H.A. groot, de helft daarvan behoort aan Heeze. Die gronden, zoogenaamd cijnsgoed, zouden in der tijd door de graven van Horn zijn uitgegeven aan de bewoners van Kerkhof en Ven (onder Heeze), en van Boschhoven en Oosterik (onder Leende). Hoe het bezit van Ven en Kerkhof was overgegaan aan de burgerlijke gemeente Heeze wist men niet te zeggen. De administratie van dat gezamenlijk bezit gaf aanleiding tot vele quaesties en moeielijkheden. Men zou niets liever willen, dan dat men tot scheiding en deeling overging, dan kreeg Heeze de beschikking over mooie terreinen tot aanleg van bosschen, van vloeiveiden enz. De bewoners van Boschhoven en Oosterik varen wél bij den tegenwoordigen toestand, en willen daarom niet van eene verdeeling hooren.

Ik gaf B. en W. in overweging, om het onderhoud van de waterleidingen ten laste der gemeente te brengen. De Heeren hadden er wel ooren naar, omdat de tegenwoordige toestand onhoudbaar was.

Dr. Weyers heeft Heeze weer verlaten; in zijn plaats werd voor twee jaren benoemd Dr. Lindner uit Duiven. Uit nood geslacht vee wordt ten laste van de gemeente gekeurd. De toestand der armenklasse is uitmuntend. Als er een beest uit nood geslacht is, kan men het aan de armen niet kwijt raken. Voor woninghuur wordt van f. 0,75 tot f. 0,80 besteed; daarvoor heeft men drie kamertjes en een zolder. Schoolverzuim komt bijna niet voor; herhalingsonderwijs wordt niet gegeven; het werd tot nu toe niet gevraagd.

Er is zooveel behoefte aan arbeidskrachten, dat, als een jongen geschikt zal worden om naar eene fabriek te gaan, door de fabrikanten reeds maanden tevoren met de ouders onderhandeld wordt, wie hem zal hebben. De Vereulithefabriek was aanvankelijk eene onderneming van Deelen; toen er plusminus anderhalve ton in verloren was, kwam de zaak in handen van Norbert Smits van Oyen en van Eduard Cuypers te Amsterdam. Met hun geld wordt de zaak thans nog voortgezet. De twee voornaamste producten zijn thans molensteenen en een bepaald soort tegels.

Berghem

Den **24 Mei 1904** kwam ik weer in Berghem; ik ging dienzelfden dag ook naar Heesch en naar Oijen. Per spoor ging ik 's avonds van Oss naar Ravenstein waar ik ging logeeren bij Van Hal in den Keurvorst van de Paltz, om daags daarna eenige gemeenten in de buurt van Ravenstein te bezoeken. Burgemeester Rongen was twee dagen te voren begraven. Ik werd ontvangen door den secretaris Coolen met de twee wethouders, Van Erp en Van den Heuvel.

Er is niet zooveel werk meer in Duitschland als weleer. Dientengevolge werken weer \pm 50 menschen (van de allerminste soort) in Oss: 10 op de Kuiperij, 25 op de exportslagerij enz. Er zijn op het moment drie boterfabrieken met handkracht in aanbouw; de boeren konden het over de plaatsing van ééne fabriek met stoomkracht niet eens worden; vandaar, dat er nu drie kleine fabriekjes gebouwd worden. Aan iedere fabriek zal de melk van \pm 100 koeien verwerkt worden. Men heeft, om zoo'n fabriekje te drijven, twee sterke mannen noodig; ze hebben niet meer dan een halven dag te werken, en verdienen f. 0,90 daags. Zoo'n fabriekje kost \pm f. 2.500.

Armenzorg is in Berghem een zware taak. Vincentius collecteert eens 's jaars langs de huizen en haalt dan \pm f. 1.300 op. Er waren in Berghem twee oude gilden met rijke bezittingen; van de inkomsten werd door de gildenbroeders jaarlijks 4 dagen geteerd, en dan waren de inkomsten op. Voor \pm 20 jr. is niet zonder strijd eene regeling tot stand gekomen, volgens welke de gilden geen teerdagen meer houden; de inkomsten werden afgestaan aan het algemeen armbestuur. Nu zijn de gilden dood.

B. en W. klagen sterk over het niet onderhouden van de sluis van Maasakker; 's Lands van Ravenstein en 's Lands van Megeen hebben beide groot belang bij het in goeden staat van onderhoud verkeeren van die sluis. Aan de Heeren gezegd, dat, na alles wat met die zaak bij Gedep. Stat. en bij Prov. Stat. gebeurd was voor een pr. jaren, deze Colleges daaraan niets meer konden doen. Wilden de Heeren de zaak weer aanhangig maken, dan moesten ze van tevoren den weg bereiden langs welken eene regeling zou kunnen gemaakt worden. Was die weg bereid, was voor eene goede regeling eene meerderheid te vinden bij belanghebbenden, dan zouden Gedep. Stat. zeker gaarne bij het tot stand komen dier regeling hunne medewerking verleenen. Het Raadhuis is nog niet betrokken; het meeste archief is daarheen echter overgebracht. Indien de burgemeester het laatste half jaar niet zoo gesukkeld had, zou de zaak zeker reeds haar beslag hebben gekregen. Aan de Heeren in overweging gegeven, om het onderhoud der waterleidingen ten laste der gemeente te nemen. Heel veel ooren scheen men daarnaar niet te hebben. Gepleit om de gratificatie van den veldwachter bij diens tractement te leggen; men voelde daarvoor blijkbaar niet veel.

Men verlangt zeer naar eene los- en laadplaats aan het station; de Exploitatiemij wil daarin niet treden; wat gewonnen zal worden te Berghem, zal verloren worden te Oss en te Ravenstein!

Heesch

De **24 Mei 1904** kwam ik weer in Heesch, ik bezocht denzelfden dag nog Berghem en Oijen, en ging te Ravenstein bij Van Hal in "den Keurvorst van de Paltz" slapen, om vandaaruit daags daarna nog enkele gemeenten te bezoeken. Wethouder Van Bakel is overleden; in zijn plaats fungeert als plaatsvervangend wethouder Chr.M. de Laat.

De plaatselijke afdeeling van den Boerenbond werkt goed; telt 200 leden; coöperatieve aankoop van krachtvoer, van steenkolen en van kunstmest (tot een jaarlijksch bedrag van f. 2.500) onder controle van het proefstation te Wageningen. Hoewel er een Raiffeisenkas is, wordt bij verschillende naburige notarissen nog dikwijls geld geleend; 5% rente; 4,5% met hypotheccair verband.

Heesch heeft eertijds zeer vele eigendommen gehad; voor \pm 30 jaar werd het meeste verkocht. Broekgronden kunnen door gemeente moeilijk geëxploiteerd worden wegens gemis van stalmest; met kunstmest (hulpmeststoffen) kan men die niet goed in orde houden. B. en W. betreuren om die reden niet, dat gemeente hare broekgronden verkocht heeft.

De jacht is voor f. 100 verkocht aan Lamboers te Oosterbeek. Van die som krijgt de gemeente f. 12,50; het armbestuur f. 22,50; de kerk f. 65,00. In deze zelfde verhouding werd zeker reeds gedurende 30 jaren de opbrengst van de jacht verdeeld. Sterk geadviseerd om het onderhoud der waterleidingen ten laste der gemeente te nemen; B. en W. hebben er geen ooren naar.

Dr. Van Binsbergen uit Nistelrode is tegenwoordig armendokter; f. 300 van gemeente; f. 100 van armbestuur; men is over hem zeer tevreden. Volgens den burgemeester heeft deze den veldwachter v.d. Bogerd toch onder handen moeten nemen, omdat hij teveel in de herbergen zat. Veel processen-verbaal voor schoolverzuim; nu is het schoolverzuim iets minder. Broodsgebrek wordt in Heesch niet geleden; collecte langs de deuren, ten behoeve van het armbestuur zal f. 350 opbrengen. Twee coöperatieve roomboterfabrieken; beide met handkracht, verwerken te samen de melk van 425 koeien.

Ooijen en Teeffelen

Den **24 Mei 1904** kwam ik weer in Oijen. Ik bezocht dienzelfden dag Berghem en Heesch; van Oss ging ik naar Ravenstein overnachten bij Van Hal in de "Keurvorst van de Palts" om vandaaruit daags daarna nog eenige gemeenten te bezoeken. Van B. en W. vernam ik niet veel bijzonders; de oude wethouder Van Teeffelen is overleden, en als zoodanig vervangen door een jongen man (zijn zoon?) die geheel dezelfde namen draagt. Men is zeer tevreden met het telefoonkantoor, dat nu sinds anderhalf jaar geopend is. Gemiddeld wordt er dagelijks éénmaal gebruik van gemaakt.

De burgemeester is zeer *en peine*, omdat bij het maken van werken in de Maas de gemeente hare los- en ladingplaats heeft verloren. Wel heeft het Rijk een nieuwe losplaats gemaakt, maar deze is – omdat die werd aangelegd op gronden, welke gedeeltelijk aan Mr. Smits van Oijen in eigendom toebehoorden – aan Mr. Smits verhuurd; de gemeente zal nu moeten trachten die losplaats weer van Mr. Smits te huren.

Armendoctor is Dr. Wiegersma uit Lith; hij wordt door het burgerlijk armbestuur per visite betaald. Men is over hem zeer tevreden. Vóór de leerplichtwet was er nog minder schoolverzuim dan thans. Vele ouders maken misbruik van de gelegenheid om verlof te vragen voor veldarbeid enz. Van herhalingsonderwijs wordt zeer veel gebruik gemaakt.

Het gaat den armen vrij goed; er gaan niet meer zooveel menschen in Duitschland werken als vroeger; ook het getal van hen, die in Holland gaan maaien wordt kleiner. Het algemeen armbestuur heeft ± f. 1.000 inkomsten uit bezittingen; het krijgt f. 200 subsidie van de gemeente, en f. 150 van Mr. Smits. Eene Elisabethsvereeniging werkt met het algemeen armbestuur samen; de jaarlijksche collecte langs de huizen brengt thans niet meer zooveel op als vroeger; het is nu amper f. 300.

Audientie verleend aan dominee Van den Woudenberg Hamstra, en aan den pastoor, Felet. Beide Heeren kwamen eenvoudig hunne opwachting maken. Door B. en W. werd Pastoor Felet buitengewoon geprezen; hij is geboortig van Nijmegen en werkt nu sinds ± 6 jaren te Oijen. Hoewel rijk, heeft hij nooit geld, omdat hij alles wat hij heeft, weggeeft. De geheele gemeente was gevlagd; geen huisje, hoe gering ook, waar geen groote of kleine vlag was uitgestoken.

Herpen

Den **25 Mei 1904** kwam ik weer in Herpen. Vanuit Ravenstein bezocht ik dienzelfden dag Huisseling en Megen. Herpen heeft ± 1.600 zielen; van hen wonen er ± 250 te Overlangel; voor dat kerkdorp zit één lid van den Raad. Toen de familie De Bruijn nog te Overlangel woonde, was er een De Bruin wethouder, en had Overlangel nóg een raadslid. Toen de familie De Bruin Overlangel verliet, behield O. slechts één raadslid. De laatste De Bruins te O. waren twee broeders: de eene woonde op het kasteel; de andere in een heerenhuis. Voor 40 jr. is alles verkocht, werden kasteel en heerenhuis gesloopt, en hebben de De Bruins geen relatie meer met Herpen.

Het onderhoud van de landwegen te Overlangel is ten laste van den Pastoor; deze heeft de opbrengst van het grasgewas langs de wegen, van de voorpoting enz. De landwegen worden niet altijd voldoende onderhouden. Onder den minderen stand komen bijna geen onwettige geboorten voor; 25% gedwongen huwelijken.

Audientie verleend aan den burgemeester; van hem vernomen, dat de wethouder Reijs vroeger een groot vermogen had, en dat langzamerhand had opgemaakt; door notaris Bijvoet te Berghem werd in 1903 voor een bedrag van f. 39.000 aan vastgoed van Reijs voor schuld

verkocht. Reijs moet zooveel hebben overgehouden, dat hij nu nog amper kalmpjes kan leven. Wethouder Klompmakers woont met zijn broer; ze zijn ongehuwd; met niets begonnen hebben zij, door hard werken zich een aardig fortuin verzameld. Vervolgens kwam Schreurs, het hoofd der school; Klompmakers had hem verteld, dat de burgemeester in 1900 aan mij zou hebben gezegd, dat Schreurs misbruik maakte van drank; Schreurs kwam mij nu vertellen, dat de burgemeester hem toen belasterd had.

Ik heb aan B. en W. geraden om advies te vragen aan de Heide Maatschappij, om te weten, op welke wijze zij de 354 H.A. gemeentegronden het best productief konden maken. Het raadhuis moet noodzakelijk verbouwd; de benodigde gelden staan op de begroting van 1904. Nu is er echter ruzie over de keuze van den architect: de burgemeester wil Caners uit Ravenstein; het raadslid Van Hoofd wil een inwoner van Herpen, denzelfde, die zoo'n slecht schoolhuis te Overlangel bouwde. Het einde zal wel zijn, dat er van den heelen bouw van het raadhuis niets komt.

B. en W. geraden, het onderhoud der waterleidingen ten laste der gemeente te nemen. De veldwachter Moors is voor een pr. jaar gaan loopen, terwijl hij alles bont liet liggen. Over zijn opvolger – v.d. Broek – is men zeer tevreden. Van Mr. v. Cooth erfde de gemeente eenig weiland; uit de opbrengst ± f.180, wordt het herhalingsonderwijs betaald. Er is veel armoede in Herpen; op de zandbergen in de heide bouwden de menschen maar raak. Velen moeten buiten de gemeente, vooral in Duitschland, het brood gaan verdienen.

Door den aanleg van de spoorweg gingen de zeer bloeiende zes jaarmarkten teniet. Men zou zeer gaarne eene losplaats hebben aan de halte te Berghem; bij werking van de Beersche Maas kan men des winters niet in Ravenstein komen.

Huisseling en Neerloon

Den **25 Mei 1904** kwam ik weer in Huisseling; dienzelfden dag bezocht ik nog Megen en Herpen. Ik verleende audientie aan Pastoor Vinke; hij prees de inwoners van Huisseling zeer; overigens had hij niets bijzonders te vertellen. De burgemeester v.d. Oever – tevens wethouder van Ravenstein, riep mijne tusschenkomst in, opdat Ravenstein als standplaats voor een notaris blijve aangewezen.

Nu Verbunt gestorven is, en deze zijn protocol heeft overgedaan aan zijn schoonzoon Gervers, den notaris te Schaijk, doet Gervers het mogelijke, om te maken dat Ravenstein niet weer bezet wordt. Hij ontraadt alle candidaat-notarissen om te solliciteren, en zoo trekken alle sollicitanten zich successievelijk terug.

De verhouding tusschen de menschen schijnt goed; voor vervulling van vacaturen in den Raad werd nog nooit gestemd. Gemeente kreeg van Mr. v. Cooth nogal vastgoed; het brengt onzuiver ± f. 600 op. Nu wordt dat geld besteed voor herhalingsonderwijs en voor onderwijs in de nuttige handwerken. Het resteerende wordt belegd. Zoodra zich daartoe de gelegenheid voor doet, wil men een onderwijzer met landbouwacte aanstellen.

De weg naar station is door gemeente met koolasch in orde gemaakt, hoewel die weg niet op den ligger staat. Ik heb den raad gegeven, te zorgen, dat de weg op den ligger gebracht wordt. Huisseling betaalt niets voor de geneeskundige verzorging der armen. Dr. Philips behandelt de armen gratis.

Huisseling had vroeger met Deursen één veldwachter; thans niet meer; het betaalt aan zijn eigen veldwachter f. 270 + f. 20 voor kleeding. Daar de veldwachter een eigen woning heeft en een akker land, kan hij er vrij wel komen.

Een gedeelte van de meisjes gaat naar de Zustersscholen te Ravenstein of te Herpen. Met B. en W. de vraag besproken, in welke gemeente Zimmerman, den visscher met zijn woonark, tehuis behoort, in Ravenstein, in Huisseling of in Dieden. Den heeren op het hart gedrukt, dat zij Zimmerman het leven toch niet noodeloos moeielijk en onaangenaam moesten maken.

Wethouder Kerkhof woont in Neerloon; wethouder De Bruyn, een krasse 76-tiger, in Huisseling.

Megen, Haren en Macharen

Den **25 Mei 1904** kwam ik weer in Megen. Vanuit Ravenstein reed ik daarheen. Denzelfden dag bezocht ik nog de gemeenten Herpen en Huisseling. Megen bestaat grootendeels op het gymnasium der Franciscanen. Het ware wellicht beter geweest, als het daar nooit was gekomen; nu het er eenmaal is, zou het een ramp voor Megen zijn, wanneer het weg ging. In 1903 werd er in Megen f. 33.000 betaald aan kostgeld voor studenten enz. Van 3 tot 12 studenten wonen te samen bij één gezin; wanneer twee jongens samen in één bed slapen, dan is het kostgeld f. 160,-, dat komt echter bijna niet meer voor. Slapen ze alleen, dan is het kostgeld f. 170; + f. 10 voor bewassing.

Voor schoolgeld, boeken enz. wordt jaarlijks aan de Paters ± f. 40 betaald. Er zijn thans 96 leerlingen; het getal is verminderd, doordat er meer gelet wordt op bekwaamheid, en niet maar rijp en groen wordt aangenomen. Het onderwijs is gelijk aan dat van het klein seminarie; de jongens, die er komen hebben allen het voornemen om in den geestelijken stand te treden. Het zielental gaat langzaam achteruit. De verhouding tusschen de inwoners schijnt vrij goed te zijn; voor den Raad werd er nog nooit gestemd. De armbesturen zitten er goed bij; de inkomsten van dat te Megen bedragen f. 4.500; van dat te Haren f. 1.000; van dat te Macharen f. 2.000. Het kost zeer veel moeite om een administreerend armenmeester te krijgen; voor een pr. jaren zou er één komen voor de drie besturen samen, op een salaris van f. 200.

De Pastoor van Macharen verzette zich daartegen, omdat de goederen van den algemeenen arme hoogst waarschijnlijk aanvankelijk kerkelijk bezit zijn geweest, goederen van den H. Geest arme. Hij meende, dat ook niet het geringste deel van de inkomsten van den arme mocht gebruikt worden voor salaris van een administreerend armenmeester. Hij ruide de raadsleden op, en het voorstel van B. en W. viel.

Oud archief is te Megen niet; voor eenige jaren kocht het Rijk op de markt te Amsterdam van een Jood een kist met oud archief van Megen; dat is nu in het Rijksarchiefgebouw te 's Bosch. B. en W. meenen dat de afgezette burgemeester Sengers nog veel oud archief moet hebben; zij zien geen kans, het van hem terug te krijgen, en hopen nu, het na zijn dood weer te bemachtigen. Van Mr. v. Cooth erfde de gemeente 4 H.A. binnenland onder Haren, benevens f. 4.000; van de revenuen wordt nu het herhalingsonderwijs betaald. Wanneer de gelegenheid zich voordoet, hoopt men een onderwijzer met landbouwacte aan te stellen.

Het Megensche veer is door de gemeente verpacht; de pont, bootjes enz. zijn van de gemeente; derzelve waarde werd bij aanvang der huur getaxeerd; bij eindigen van de huur zal er weer eene waardeering plaats hebben. Wat pont enz. alsdan minder mochten waard zijn, zal door den huurder moeten worden bijbetaald.

Het Klooster van de Zusters Clarissen is al wel 300 jr. in Megen; op de fundamenten van het oude kasteel te Megen werd haar klooster opgebouwd. De zusters doen niets dan bidden. De zusters Capucinessen te Haren houden bewaarschool en geven les in nuttige handwerken. Dr. Van den Berg is nóg armendoctor; hij was gehuwd met de schoonzuster van burgemeester Sengers; door zijn zwager werd hij naar Megen gehaald. Met hem solliciteerde destijds o.a. Dr. Crobach uit Deurne!

B. en W. vragen zeer om mijn steun op hun verzoek aan de Regeering, om, nu de notarieele standplaats te Ravenstein vacant is, deze te verleggen naar Megen. Ik heb hen niets beloofd, en hen alleen maar gezegd, dat er m.i. meer reden was, om de standplaats van Oijen terug te brengen naar Megen.

Baardwijk

Den **26 Mei 1904** kwam ik weer in Baardwijk; denzelfden dag bezocht ik nog Besoyen en Loon op Zand. Het zielental gaat langzaam achteruit; 10% gedwongen huwelijken. Aftredende raadsleden worden gewoonlijk bij candidaatsstelling gekozen; bij vacaturen werd de beide laatste malen heelemaal niet getraceerd; dientengevolge werd er ook veel minder trouw gestemd. In 1903 werd er een telefoonkantoor geopend. De zaak marcheert nog niet best, doordat de berichten nog steeds vanuit Waalwijk besteld worden, waardoor voor ieder bericht 25 cent bestelloon betaald moet worden, terwijl de bestelling vanuit Baardwijk gratis moest geschieden. Gemiddeld komt er ruim één bericht per dag.

De gemeente heeft nooit uitgestrekte bezittingen gehad. Het voornaamste bezit is uitgegraven lage grond langs de Veldsteeg naar Doeveren; alle jaren worden een pr blokjes met uitgegraven slootaarde + kunstmest gemest. De Protestanten hebben geen eigen begraafplaats. Hunne lijken worden nu bijgezet op de algemeene begraafplaats. Eene belastingverordening bestaat deswege niet. Dr v. Gilse uit Waalwijk is belast met de armenpraktijk; hij krijgt daarvoor slechts f. 75; van het armbestuur krijgt hij niets. Men is over hem zeer tevreden.

De buizen van de waterleiding te Waalwijk zijn hier door de heele gemeente heen gelegd. Tot nu toe nog maar ééne aansluiting. De gemeente heeft 19 brandkranen, ad f. 40,- per stuk; bij brand betaalt de gemeente f. 10,- per uur.

Voor het woningonderzoek vanwege de Gezondheids Commissie zal de burgemeester onderzoeken de gemeenten Baardwijk, Drunen en Elshout; een heel werk! Politiedienst wordt verricht door een ouden veldwachter (f. 400 + vrije woning), benevens een nachtwaker (een gewezen agent van politie uit Tilburg) die van de gemeente f. 250 + vrije woning heeft, en van den polder f. 150 ontvangt.

Weinig schoolverzuim; geen processen-verbaal. Onderwijs in nuttige handwerken wordt in liefdehuis gegeven door eene geëxamineerde zuster, op de zoogenaamde naaikamer; de gemeente betaalt daarvoor f. 60 's jaars.

De tentoonstelling van Waalwijk in 1903 oefende een gunstigen invloed op de schoenenindustrie; de prijzen gingen weliswaar niet naar boven, maar er is zooveel vraag naar schoenen, dat de fabrikanten alle afnemers niet kunnen bedienen. Alle Zondagen wordt er door 2 collectanten langs de huizen gecollecteerd voor den arme. Na aftrek van het collectantenloon (2 x f. 0.30) blijft er dan ± f. 2,- of f. 100 per jaar over.

In eene oude schoenfabriek werd door Goossens eene machinale timmerfabriek opgericht; eerst was het Goossens alleen; toen werd het Goossens en De Both; en nu is het De Both alleen. De Both werkt meestal met vreemde timmerlieden; deze wonen grootendeels in Waalwijk. Hoewel er armen in Baardwijk zijn, wordt daar gelukkig door niemand broodsgebrek geleden. De schoenmakers "boeren" niet; een enkele mest een varkentje. Sinds dat de kwaliteit van het brood minder goed werd, wordt er ongelijk veel meer vleesch gegeten. In 1903 werden twee slagerijen geopend. Er wordt nog veel geklaagd over gedwongen winkelnering.

Wethouder Van Helvoort was ziek, en om die reden niet verschenen; wethouder Loeff was erg oud geworden. Audientie verleend aan dominee Louwe Kooymans; een geschikte man om mee te praten. Zijne gemeente zal 125 zielen tellen.

Besojen

Den **26 Mei 1904** kwam ik weer in Besoyen; dienzelfden dag bezocht ik Baardwijk en Loon op Zand. De bevolking decreseert nog al sterk; 20 à 25% gedwongen huwelijken; dat vermeerdert zeer de armoede. Men is het in de gemeente samen nogal goed eens; de twee laatste raadsverkiezingen liepen zonder stemming af. De gemeente heeft geen eigendommen; vroeger ook nooit gehad. Buitengewoon subsidie in de verbouwing der school gekregen ad f. 12.000, = 85% der totale kosten. Gemeente is aangesloten aan de waterleiding te Waalwijk; heeft 16 brandkranen. Ook vele particulieren zijn aangesloten.

Dr Van Gilse uit Waalwijk is armendoctor; hij wordt zeer geroemd; hij wordt per visite betaald door het armbestuur. Ik heb er tegen geprotesteerd, dat aan den veldwachter jaarlijks eene gratificatie wordt verleend; die moet bij zijn tractement gelegd worden. De brigade Waalwijk der Koninklijke Marechaussee wordt gesplitst; een deel gaat naar Besoyen, een deel naar Kaatsheuvel. Weinig of geen schoolverzuim. Wegens gebrek aan leerlingen kon geen herhalingsonderwijs worden gegeven. Er gaan nogal Protestanten kinderen naar de bewaarschool der Zusters.

Broodsgebrek wordt er in Besoyen niet geleden. Het algemeen armbestuur krijgt sinds een pr jaren een subsidie van f. 200 van gemeente. Dat zal wel eene blijvende post worden. De tentoonstelling 1903 te Waalwijk heeft aan de industrie veel goed gedaan; de fabrikanten kunnen hunne afnemers niet voldoende bedienen! Men klaagt algemeen zeer over de gedwongen winkelnering.

Loon op Zand

Den **26 Mei 1904** kwam ik, na te Baardwijk en te Besoyen te zijn geweest, weer in de gemeente Loon op Zand. Volgens B. en W. gaat de moraliteit van de bevolking achteruit, en zijn er jaarlijks o.a. 30% gedwongen huwelijken. De bevolking is niet in een bond vereenigd, maar velen zijn, zonder het te weten, socialist in hun hart. Tijdens de spoorwegstaking in 1903 waren er meermalen socialistische lezingen in het naburige Protestantsche Sprang in het lokaal bij Hofman; in Kaatsheuvel – dat Roomsch is – durfden de sprekers niet te komen. De socialistische sprekers, Roosje, Vos, Troelstra werden dan aan het station te Waalwijk afgehaald door den onderwijzer de Bye uit Kaatsheuvel. Ook het verdere onderwijzend personeel deugt niet; B. en W. klagen daar bitter over.

Bij raadsverkiezingen spant het dikwijls nog erg. In 1903 werd het raadslid Van Ghert, verdacht van verkeerde liefhebberijen, uitgeworpen; dat ging niet zonder zwaren strijd, omdat de openbare onderwijzers sterk voor Van Ghert ijverden. Men hoopt toestemming van Gedep. Stat. te krijgen op een raadsbesluit, waarbij – om een brigade marechaussee te krijgen – voor het Rijk kosteloos eene marechausseekazerne wordt gebouwd.

Gemeente nam voor f. 4.000 eene acetyleengasfabriek over, welke aan den faillieten eigenaar, dominee Kaptein, f.28.000 had gekost. Kaptein was aanvankelijk de geldschieter van Bruynis, die achtereenvolgens eene acetyleengasfabriek oprichtte te Besoyen en te Kaatsheuvel, en concessionaris werd voor den aanleg eener telefoon te Roosendaal en te Assen; toen Kaptein door Bruynis bedrogen werd, verwijderde hij deze uit de zaken, maar ging toen kort daarna zelf failliet.

Ook nu weer konden B. en W. mij den inventaris van het archief dd 1835 niet vertoonen. Ik heb den Heeren opgedragen, deswege nog een opzettelijk onderzoek in te stellen, en mij dan te berichten. In 1856 kocht de gemeente den tiend voor f. 92.000; de deswege gesloten leening is nog niet geheel afgelost. De tiend brengt jaarlijks van f. 4.000 tot f. 4.500 op. B. en W. sterk aangeraden, om het onderhoud der waterleidingen ten laste van de gemeente te brengen; de Heeren hadden daar wel ooren naar.

Quaestie Dr. Romeling is nu geheel uit, sinds dat deze de gemeente verlaten heeft. Er zijn thans twee doctoren, nl. Dr. De Bolk en Dr. Ruding; de eerste werd er door pastoor De Bont ingehaald, om Romeling eruit te werken; de menschen werden gedwongen om naar De Bolk te gaan. Nu Dr. Ruding in de gemeente is, neemt de praktijk van De Bolk sterk af. De Bolk is gemeentedoctor op een salaris van f. 1.400, maar moet op zijn kosten in de verloskundige hulp voorzien door aanstelling van eene vroedvrouw van f. 600.

Broodsgebrek wordt in de gemeente niet geleden. Een parochiaal armbestuur is er niet; Elisabethsvereeniging en Vincentius doen zeer veel; zonder deze twee was toestand in gemeente onhoudbaar. Het algemeen armbestuur heeft bijna geen eigen inkomsten; van de gemeente krijgt het eene subsidie van f. 3.500.

De tentoonstelling 1903 te Waalwijk leverde groot voordeel op voor de schoenenindustrie; de schoenfabrikanten zijn niet in staat alle orders uit te voeren. Het handwerk is zoo goed als gedaan; in de laatste jaren werden door de voornaamste schoenfabrikanten – Van Boxtel, Van Dortmund, Van Beurden, Zacht, en Van den Hoven - hunne inrichtingen omgebouwd in stoomschoenfabrieken. Sommigen hebben nog een enkelen tehuis werken; de meesten echter niet. Er wordt bitter geklaagd over de gedwongen winkelnering.

Heesbeen c.a.

Den **27 Mei 1904** kwam ik weer in Heesbeen. Dienzelfden dag bezocht ik van uit Waalwijk ook nog de gemeenten Sprang en Capelle.

Behalve B. en W. waren nog de raadsleden Wagenmaekers van Gorkum en Vos gekomen om mij te ontvangen. De gemeente ontvanger (tevens lid der Staten) G. Branderhorst kwam nog zijne opwachting maken en had niets bijzonders te vertellen.

Brune, voormalig wethouder, is naar Transvaal gegaan, en liet zijne familie voorloopig nog in Eethen. Hij was veranderlijk van karakter; hij werkte successievelijk op de secretarie te Bemmelen, te Rotterdam, en te Nederhemert; in deze laatste gemeente werd hij secretaris; vandaar vertrok hij naar Transvaal.

Gezondheidscommissie te Heusden eischt van Heesbeen voorziening in drinkwater. Blijkens rapport van dienzelfde commissie is Heesbeen wat sterftcijfer betreft, de gezondste gemeente van haar heele ressort: ruim 14 overlijdens per 1000 inwoners. Men is niet voornemens, aan het drinkwater iets te doen.

Gemeente heeft geen bezittingen van eenige betekenis; ook nooit gehad.

De doctoren Alma en v. Rossum uit Heusden, en Millenaar uit Dussen, voorzien in den geneeskundigen dienst bij de armen; zij worden per visite betaald door de betrokken armbesturen.

Verhagen, griffier kantongerecht te Heusden, kocht van zijne zuster, Mevrouw Bosch-Verhagen het kasteel te Meeuwen, en kreeg daardoor de heerlijkheid Meeuwen en Eethen.

Schoolverzuim is er weinig of niet. Van herhalingsonderwijs wordt bijna geen gebruik gemaakt. Er wordt in de gemeente geen armoede geleden.

In 1903 bezochten 123 schepen de haven te Genderen.

Onze gesprekken liepen vooral over de plannen tot grenswijziging der gemeente in verband met de verlegging van den Maasmond. Volgens allen was het zeer gewenscht, dat Meeuwen vereenigd werd met Eethen en Drongelen.

De bevolking van die drie gemeenten had gelijke belangen, omdat die economisch een zelfde bestaan leidde.

Volgens een pr. raadsleden (een van hen was de wethouder Branderhorst) zou men in Meeuwen ook naar deze vereeniging verlangen, vooral omdat de bestuurskosten dan zooveel minder zouden worden. Raadsleden uit Meeuwen zouden zich in dien zin hebben uitgelaten.

Sprang

Den **27 Mei 1904** kwam ik weer in Sprang. Vanuit Waalwijk bezocht ik dienzelfden dag nog Heesbeen en Capelle. Omdat ik tevoren in Kaatsheuvel had gehoord, dat Sprang een broeinest was van socialisten, deed ik daarnaar een onderzoek. B. en W. deelden mij mede, dat Roosje Vos tijdens de werkstaking 1903 in Sprang kwam lezen in de zaal van den socialist bierhuishouder Hofman. Zij werd begeleid door De Bij, een onderwijzer uit Kaatsheuvel. Zij kwam slechts éénmaal, en had weinig succes. Er waren ± 50 menschen, van wie ± 20 uit Sprang. Eenige maanden later kwam Oudegeest lezen, ook weer bij Hofman; de arbeiders langs het spoor wilden niet van hem weten. Oudegeest las later bij Pruissen, herbergier nabij het station te Waspik; ook daar had hij niet veel succes.

Onder de openbare onderwijzers vindt men de voornaamste propagandisten voor het socialisme; als zoodanig werden mij genoemd: De Bye te Kaatsheuvel, Ebels te Sprang, Van Doren en Neutenboom te Capelle. Verhagen, de tegenwoordige burgemeester van Woudrichem, eertijds onderwijzer, was geboortig van Capelle-Heistraat; in den tijd van de tiendtroebelen in de Langstraat kwam hij ijverig propaganda maken voor het weigeren van de tiend o.a. te Sprang. Dominee Brummelkamp, een afgescheiden dominee uit Capelle hield eene openbare lezing met gelegenheid tot debat in het einde van 1903 te Capelle. Een bekend socialist uit Tilburg Willems, winkelier in sigaren, in de Koestraat te Tilburg, verspreider van socialistische geschriften (hij wordt beschreven als iemand met een rooden baard) kwam ter vergadering, geëscorteerd door De Bye, Ebels en Neutenboom; hij trad in debat met den dominee, en maakte een zeer pover figuur.

Onderwijzer Ebels verlaat met 1 Juli de gemeente; hij is benoemd tot hoofd der school te Schellinghout bij Hoorn. Met zijn vertrek zal het socialisme wel veel minder worden; zijn vriend, Kien, de secretaris van Vrijhoeve, is wel even beroerd, maar minder goed ter taal; hij zal zich nu wel wat meer rustig houden. Ebels liep met het boekje: *Dominee Pastoor en Rabbie* rond, en gaf het ter lezing aan wien het wenschte; zoo kreeg wethouder Mayers het van hem ter lezing. Volgens B. en W. is de bevolking over het algemeen niet socialistisch gestemd, en neemt de socialistische beweging eer af dan toe.

Gemeente heeft geen eigendommen dat naam heeft; heeft die ook nooit gehad. B. en W. roepen nogmaals mijne bemiddeling in, om steun te verkrijgen bij de herstelling van den ouden toren.

Men is zeer tevreden over den armendoctor v. Gils uit Waalwijk; door arbesturen per visite betaald.

De vorige veldwachter is gelukkig met zijn gezin naar 's Gravenzande teruggegaan. De nieuwe titularis doet goed zijn best. Aanvankelijk was er veel schoolverzuim; ettelijke vervolgingen. Nu gaat het wat beter. Van herhalingsonderwijs wordt haast geen gebruik gemaakt; door meisjes heelemaal niet meer. Armoede wordt in Sprang niet geleden; de diaconie heeft jaarlijks over ± f. 1.600 te beschikken; het algemeen arbestuur over f. 1.400.

Veel menschen gaan buiten de gemeente werken; er gaan zeker 100 mannen naar Waalwijk. De jonge meisjes zijn als dienstboden zeer gezocht, omdat ze eerlijk zijn en helder; ze dienen vooral veel bij Israëlieten, te Eindhoven, te Waalwijk, te 's Bosch enz. Jonge meisjes, die den leeftijd hebben om als dienstbode te gaan dienen, blijven niet in Sprang. Dat is zóó sterk, dat op eene bevolking van 1.915 zielen, 1.021 mannen voorkomen en 894 vrouwen!

Capelle

Den **27 Mei 1904** kwam ik weer in Capelle; vanuit Waalwijk bezocht ik dienzelfden dag nog Eethen en Sprang. Volgens B. en W. neemt het getal socialisten in Capelle niet toe. In het najaar van 1903 hield de afgescheiden dominee Brummelkamp uit Capelle aldaar eene openbare voordracht, en gaf gelegenheid tot debat. Een bekend socialist uit Tilburg (hij wordt mij beschreven als de man met den grooten rooden baard) was daarvoor overgekomen, geëscorteerd door de onderwijzers De Bye uit Kaatsheuvel, Ebels uit Sprang en Neutenboom uit Capelle. In het debat behield dominee Brummelkamp de overhand.

Van de 7 toenmalige raadsleden erfden er zes mede van den schatrijken Vermeulen uit Kaatsheuvel. Er is veel ruzie in de gemeente. Vooral bij raadsverkiezingen blijkt dat. Bij laatste raadsverkiezing werd het aftredende raadslid Heymans uitgeworpen en vervangen door Oerlemans. Heymans was een uitstekend raadslid; voor hem had echter niemand bijzonder gewerkt; voor Oerlemans was hard gewerkt, en waren vele stemmen gekocht. Nog dezer dagen hebben Heymans en Oerlemans in een herberg over die verkiezing groote ruzie gehad; het ging op slaan af. Er blijft na de stemming dus wel rancune.

Gemeente heeft enkele bezittingen; uitgestrekte eigendommen heeft gemeente nooit bezeten. In Capelle wordt de arbeid aan het onderhoud der wegen publiek aanbesteed; een stelsel, dat bijzonder slecht werkt. Er is in Capelle geen algemeene begraafplaats; alles wordt begraven op kerkhof van de hervormden. De gemeente is echter wel in het bezit van een eigen lijkenhuisje, naast het kerkhof. Dr de Rooy en Dr v.d. Meulen worden beurtelings, ieder voor een jaar, belast met den geneeskundigen dienst van de armen. Drinkwater laat alles te wenschen over: men drinkt regenwater, of gefiltreerd water.

Er is weinig schoolverzuim; de Roomsche meisjes uit de kom bezoeken de bijzondere school te Waspik. Er wordt herhalingsonderwijs gegeven; daarvoor is echter weinig liefhebberij.

Broodsgebrek wordt in Capelle niet geleden; men zou echter zeer gaarne zien, dat er zich eenige industrie vestigde, het liefst een scheepstimmerwerf. Het naburige Waspik bestaat daarvan bijna heelemaal; vele menschen uit Capelle gaan op de werven in Waspik werken. Langs de Capelsche vaart zou zoo'n mooie gelegenheid zijn om een scheepstimmerwerf te bouwen.

De eenige groote schoenfabrikant is Vos in Nieuwstraat. Hij werkt met 70 tehuis werkende knechts; heeft gedwongen winkelnering en durfde toch te reclameeren, toen hij in den hoofdelijken omslag naar een inkomen van f. 800 werd aangeslagen. Ik vond in Capelle nog denzelfden secretaris: den bult Verhoeven; hij had zijne secretarie uitstekend in orde. Voor eenige oude rekeningen moeten nog portefeuilles worden aangeschaft.

Op de secretarie te Capelle zat als volontair een jongentje van ± 20 jr, ... genaamd; deze erfde, als erfgenaam in den zesden graad van bovengenoemden Vermeulen, ruim f. 70.000. Genoemde erfenis werd verdeeld in 2 staken; in de eene staak was die jongen gerechtigd in een 17de gedeelte.

's Gravenmoer

Den **28 Mei 1904** kwam ik weer in 's Gravenmoer. Vanuit Waalwijk bezocht ik dienzelfden dag ook nog Geertruidenberg. Vroeger uitsluitend gedwongen huwelijken, sinds de Gereformeerden zich wat meer roeren, gaat dat wel wat beter. In den laatsten tijd komt het nog al eens voor, dat bij de Gereformeerden een paartje in de kerk trouwt; dat is het bewijs, dat de bruid niet zwanger is. Als de bruid zwanger is, dan komen ze van zelf niet, om kerkelijk te trouwen.

B. en W. deelen mij mede, dat er een nieuw Raadhuis moet komen; zij zijn doende, om eene goede bouwplaats te vinden. Als burgemeester Loeff het niet zelf bouwt, dan hoopt hij de finantien van de gemeente in zoo bloeiende toestand achter te laten, dat zijn opvolger direct een raadhuis zal kunnen bouwen. Toen ik er op aandrong, dat men, wanneer er geschikt terrein te koop mocht komen, zich daarvan het bezit direct zou verzekeren, ook al zou men niet aanstonds tot bouwen overgaan, kreeg ik den indruk, dat Loeff zich voorstelde, dat later zijn terrein aan de gemeente zou worden verkocht, om daarop een raadhuis te bouwen.

Het kantwerken raakt gedaan; er worden in Holland en Zeeland minder mutsen gedragen dan vroeger. Eene bekwame kantwerkster kan – ook doordat de grondstof, de garens, duurder zijn geworden – thans niet meer dan f. 0,30 daags maken.

De wethouder Kielen was vroeger schipper. Hij meent, dat de sloopstimmerwerven spoedig minder goede zaken zullen gaan maken, doordat de schipperij zoo slecht gaat, vooral de binnenvaart. Hij geeft daarvoor een dubbele reden: vooreerst de kwijnende toestand van de suikerindustrie. Terwijl eertijds de suikerfabrieken druk werk gaven aan de binnenschipperij van September tot Kerstmis, is in de laatste twee jaren voor de schipperij de drukte in eene goede maand gedaan. De tweede reden is onze veranderde wetgeving: indertijd had men voor de binnenvaart een vrij duur patent noodig; de schepen in de groote vaart (op Duitschland, op Belgie) namen geen deel aan de vrachtopvaart van de binnenschipperij omdat ze geen patent wilden nemen. Sinds de patenbelasting werd veranderd in de bedrijfsbelasting, concurreeren de schepen van de groote vaart sterk met de binnenschipperij. Nog erger zijn thans de buitenlandsche schepen (Duitschers en Belgen) die thans hier komen zonder patent, zonder bedrijfsbelasting te betalen; zij zijn de ergste concurrenten en werken geheel onder de markt. Nog een kwade factor is, dat de schepen hoe langer hoe grooter worden. De grootste schepen kunnen zelfs langs de haven niet meer in 's Gravenmoer komen. Ze kunnen de Willemsbrug (brug over de Donge in den weg tusschen Oosterhout en Geertruidenberg) niet passeeren; de doorvaartopening in die brug is maar 7 Meter. De grootere schepen zijn 8 meter breed, 40 Meter (150 voet) lang en 2.20 M. diep. Ze hebben een inhoud van 360 last = 720 M3. In den regel staat er in de haven slechts 4 voet water; als Maasmond opengaat, verhoogt de waterstand op de Donge doordat de gemiddelde ebbestand zooveel hooger wordt.

Bij gemeenteraadsverkiezingen nog steeds veel quaesties en druk stemmen. Bij den burgemeester sterk aangedrongen op eene definitieve beschrijving en ordening van het archief. Gemeente heeft eenige eigendommen. Uitgestrekte bezittingen heeft gemeente nooit bezeten. Er is alleen eene algemeene begraafplaats; daar worden alle lijken ter aarde besteld. Dr. Smeenk is armen dokter 60 jr; vroeger in Transvaal. Armoede wordt in 's Gravenmoer niet geleden. Scheepswerf van Tak geeft aan 20 menschen brood.

Geertruidenberg

Den **28 Mei 1904** kwam ik vanuit Waalwijk weer in Geertruidenberg; ik bezocht dienzelfden dag ook nog 's Gravenmoer. Volgens B. en W. komen er zoo goed als geen gedwongen huwelijken voor. De vrede in de gemeente schijnt hersteld. In het afgelopen jaar werden de aftredende gemeenteraadsleden bij candidaatsstelling herkozen. Gemeente heeft eene acetylene-gasfabriek opgericht. Alles is juist in orde en voldoet goed. De heele installatie, geleidingen en lantaarnpalen inclus, kost aan de gemeente f. 16.000. Het benodigde geld werd tegen 3¼% verschaft door de Godshuizen, van welke instelling de wethouder Smolders voorzitter is.

B. en W. klagen zeer over de wijze, waarop het Rijk de Donge onderhoudt. De natte waterstaat heeft het onderhoud van den Amer tot de oude Penantbrug, en doet zeer weinig; de droge waterstaat heeft het onderhoud van de heele bovenrivier tot aan de oude penantbrug, en doet

heelemaal niets. Zoowel de scheepvaart als de uitwatering der betrokken polders heeft – volgens B. en W. – door dat slechte onderhoud te lijden. –

B. en W. hopen zeer, dat het Wilhelminakanaal tot stand zal komen; dan wordt de Donge natuurlijk ook in orde gebracht; de oude voormalige penantbrug zal dan tevens wel opgeruimd worden. B. en W. vragen mijn steun, opdat, wanneer het Wilhelminakanaal tot stand komt, er te Geertruidenberg eene ligplaats worde gemaakt voor schepen, die moeten stoppen, totdat het tij gunstig is om te varen; zoo'n ligplaats behoeft niet meer dan een f. 4.000 te kosten. Ik heb den heeren geraden, om, als de zaak zoover is, zich deswege te wenden tot den betrokken Ingenieur. Zoo goed als Heusden nu (in 1904) zijn tramhaven krijgt, zou Geertruidenberg dan zijn tijhaven kunnen krijgen.

Gemeente heeft enkele bezittingen; uitgestrekte eigendommen heeft gemeente nooit bezeten. Het drinkwater te Geertruidenberg moet uitstekend zijn. De Godshuizen betalen den armendoctor, J.W. van Berkesteyn, met f. 900. Men is zeer over hem tevreden. Op de openbare school gaan een twintigtal meisjes; de rest gaat naar de Zusters. Schoolverzuim komt in den laatsten tijd weinig meer voor. Teekenonderwijs wordt gegeven door een leeraar aan de ambachtsschool te Breda. Hij krijgt f. 2,50 per les + de kosten van de tram. Zijn onderwijs neemt zeer op. Armoede wordt in Geertruidenberg niet geleden. De Godshuizen kunnen zich zeer goed redden.

De suikerfabriek Statendam, de steenfabriek van Allard, de sigarenfabriek van den wethouder Smolders (uitsluitend dure sigaren) geven aan zeer vele arbeiders een goed stuk brood. Er wordt een vrij levendigen vischhandel gedreven op Parijs; voren, blik, snoek, elft en zalm gaat het meeste weg.

Audientie verleend aan eene Commissie uit het Kerkbestuur der Herv. Gemeente, aan de Heeren Boon, voorzitter, Scherp, secretaris, en aan dominee Oudegeest, adviseerend lid. De Heeren kwamen steun vragen voor hun request aan de Staten, om subsidie in de kosten der restauratie van de groote kerk. Aan de Heeren, met wie ik later de kerk ging kijken, gezegd, dat er wel niets van de zaak zou komen, al was het alleen maar om deze reden, dat de kerkvoogdij niet bij machte was, om, wanneer de kerk eens hersteld zou zijn, deze behoorlijk te onderhouden; om die reden had in 1903 de aanvraag om steun bij de restauratie van de groote kerk in Breda ook bijna schipbreuk geleden. Eerst wanneer het behoorlijk onderhoud na eene grondige algeheele restauratie verzekerd was, zou er misschien kans zijn op steun van wege de Provincie. Aangezien de kerkvoogdij daartoe wel nooit in staat zou zijn, vreesde ik, dat er van de restauratie niets zou komen, en de kerk te gronde zou gaan, tenzij de kerk kwam in handen van machtiger corporaties, bijv. van den Staat, - of wanneer bijv. de kerk aan de Katholieken werd teruggegeven. Toen de voorzitter der kerkvoogdij Boon als zijn gevoelen te kennen gaf, dat de kerk later wel weer in handen van de Katholieken zou komen, gaf ik hem te verstaan, dat zoo onzekere toekomst voor de Staten nooit de basis kon zijn, om hunne besluiten op te doen rusten.

Juni

Teteringen

Vanuit Breda bezocht ik den **21 Juni 1904** weer deze gemeente; dienzelfden dag ging ik nog naar Terheyden en naar Oosterhout. Mijn gesprek met B. en W. liep voornamelijk over de voorgenomen annexatie. B. en W. deelden mij mede, dat er op den Zandberg ook arbeiderswoningen staan, een veertigtal, aldaar voor een jr of acht gebouwd. De bewoners van het oude Teteringen hebben geen relatie met de bewoners van den Zandberg; maar ze hebben veel relatie met de bewoners van den Teteringschen dijk en met die van den Terheydenschen hoek, met wie ze dezelfde belangen gemeen hebben.

Bij de verkiezing van den dubbelen raad werd het oude Teteringen overstemd; er werden slechts menschen gekozen uit gedeelten, die naar Breda zouden overgaan, dus tegenstanders van de annexatie. De wethouder van Dijk woont aan den Teteringschen dijk; ook zijne woning zou op Breda's grondgebied komen te liggen; hij is dientengevolge een van de hevigste tegenstanders van de annexatie.

Ik verleende audientie aan de plaatselijke geestelijkheid; deze kwam eenvoudig hare opwachting maken. Daarna kwamen eenige Heeren uit den Zandberg (Generaal Pfeiffer, Jhr. Clifford Cocq van Breugel, en Dr. Bruinsma) om tegen de annexatie te ageeren. Zij vroegen vooral, dat G.S. toch zouden laten weten, welke beslissing er werd genomen, omdat daarop zooveel wachtte; er was bijv. een school te Princenhage te klein; zou Princenhage door de annexatie ingezetenen verliezen, dan was de school groot genoeg; men deed nu niets aan die school, in afwachting van de beslissing omtrent de annexatie. Dergelijke quaesties waren er volgens Dr. Bruinsma vele! Van de raadsleden wonen Backx, Vriends en Snoek in het oude Teteringen; van Dijk, Oonincx, Molenschot en Schaap aan den Teteringschen dijk; Oomen, v.d. Drift, van der Horst en van Alphen aan den Zandberg.

Voor den Zandberg wordt thans straatgeld geheven; de bewoners trachten die belasting afgeschaft te krijgen. Zou dat werkelijk geschieden, dan zouden de overige belastingen in de gemeente zoo hoog moeten worden opgevoerd, dat er weinig minder betaald werd dan te Breda. Concessionaris voor de levering van water en electrisch licht aan den Zandberg is de ingenieur Blank, een schoonzoon van den Heer Simon. De bestrating van den Zandberg laat zeer veel te wenschen over; de weg behoort in eigendom aan de gemeente Teteringen; het onderhoud der bestrating is voor 7/16 ten laste van Breda, en voor 9/16 ten laste van Ginneken.

B. en W. sterk geraden, om het onderhoud der waterleidingen ten laste van de gemeente te brengen; de heeren voelen er niet veel voor. De dienst van den veldwachter aan den Zandberg liet te wenschen over; hij heeft van standplaats gewisseld met zijn collega uit Teteringen; nu gaat alles goed. Die 's winters geen werk heeft, kan bij de gemeente terecht; in den afgelopen winter meldden zich slechts twee menschen om werk aan. Broodsgebrek wordt door niemand geleden. Op de lucifersfabriek van Dijkerman werkt een hoop schorrie morrie uit Terheyden; op de fabriek van Loyens vindt men uitsluitend fatsoenlijk werkvolk.

Terheijden

Den **21 Juni 1904** kwam ik weer in Terheyden; ik reed er vanuit Breda heen, en bezocht denzelfden dag nog Teteringen en Oosterhout. Sinds de lijn Breda-Moerdijk tot stand kwam, gaat Terheyden sterk achteruit; er rijden nu geen diligences meer van v. Gend en Loos. Vroeger waren er zeker een tiental woningen, die ruim f. 200 huur deden, en waarin gepensioneerde generaals enz. woonden. Thans is er geen enkele gepensioneerde meer, en doen die woningen een huur van f. 60 tot f. 80.

De bevolking is bijna uitsluitend Katholiek; er zullen \pm 150 Protestanten wonen, meest allen arme menschen. Maar er is altijd een dominee op een Rijkstractement van f. 900 + f. 300 van de gemeente. Ik heb er bij B. en W. sterk op aangedrongen, dat zij het onderhoud der waterleidingen ten laste der gemeente zouden nemen; het ging er bij de Heeren niet best in. Sinds \pm 10 jaren is Dr. Kok belast met de geneeskundige armen praktijk; men is over hem zeer tevreden.

Er is weinig werk in de gemeente; bevolking is daardoor gedwongen buiten de gemeente werk te zoeken. Uit Wagenberg gaan vrouwen en meisjes (de zogenaamde peemeiden) op de suikerfabrieken werken; uit Terheyden gaan er velen naar de lucifersfabrieken in Teteringen. Eene fabriek van kunstwol (grondstof zijn lompen) werd vanuit Ginneken naar Terheyden verplaatst; deze werkt goed, en geeft nog al werk. Broodsgebrek wordt er door niemand geleden. Volgens B. en W. laat de moraliteit van de bevolking veel te wenschen over: veel dronkenschap, veel vechten enz. Er zouden echter niet meer dan 8% gedwongen huwelijken voorkomen, en 2% onwettige geboorten. Burgemeester Loonen maakt den indruk van een geheel versleten man; het is, alsof hij zit te slapen. Hij ligt overhoop met den wethouder Van Dijk; deze doet het mogelijke om *en évidence* te komen en den burgemeester te verdringen. Zoo liet Van Dijk, toen er een bezoldigd ambtenaar van den Burgerlijken Stand moest benoemd worden, zich als zoodanig benoemen, terwijl de burgemeester tot plaatsvervanger benoemd werd, iets waarvoor deze begrijpelijkerwijze bedankte. Van Dijk zou bedreigd hebben als lid van de Gezondheids Commissie het een pr raadsleden te zullen lastig maken, als ze hem niet benoemden tot ambtenaar v.d. burgerlijken stand. Aldus notaris Wolters, die, evenals de plaatselijke geestelijkheid op audientie kwam, en verder niets bijzonders te vertellen had.

Bij zijn beëdiging (8 Mei 1907) na zijne benoeming klaagde burgemeester Loonen steen en been over wethouder Van Dijk, door wien hij op alle manieren werd tegengewerkt. Volgens hem zou Van Dijk sterk misbruik van drank maken, en zelfs tot tweemaal toe een aanval van delirium gehad hebben, laatstmaal in 1904, als wanneer hij door broeders van Johannes de Deo uit 's Bosch was verpleegd. Van Dijk had al het mindere volk, vooral dat uit Wagenberg, heelemaal op zijn hand.

Oosterhout

Den **21 Juni 1904** kwam ik weer in Oosterhout; vanuit Breda bezocht ik dienzelfden dag nog de gemeenten Terheyden en Teteringen. Ik werd ontvangen door den burgemeester met den wethouder Van der Maden; de wethouder Fick is op reis. Ik verleende audientie aan den kantonrechter Brouwer Ancker, aan Bn van Oldeneel, aan den majoor commandant der d.d. schutterij (den Heer Mertens), aan de Statenleden Fick en Smits; en aan het uitvoerende Comité der Landbouwtentoonstelling 1904, de Heeren Travaglino en Frencken. Deze laatste Heeren kwam steun vragen voor hunne subsidie aanvraag aan de Provinciale Staten voor hunne tentoonstelling.

Van B. en W. vernam ik, dat het minste soort volk woont te Voorheide en Bosch; dat is een apart soort menschen, afstammelingen van een soort zigeuners, die vroeger geen eigenlijke woningen hadden; zij vermengen zich niet met de overige bevolking. Door de verplaatsing van de suikerfabriek van Groenendijk naar Oud Beierland leed Oosterhout een gevoelig verlies; ook de bevolking ging achteruit, doordat er nogal eenige huishoudens mede gingen.

Er is in de kom maar ééne parochiekerk; eigenlijk veel te weinig; de kerk is bovendien veel te klein. Als hulpkerk doet de kapel der Jesuiten dienst; deze trekt sterk. Superior is de Heer Prinzen, een broeder van het eerste Kamerlid.

Ik gaf B. en W. sterk in overweging om het onderhoud der waterleidingen ten laste der gemeente te nemen; de Heeren voelden daar niet veel voor! Men klaagt zeer over de wijze, waarop Dr van Liebergen de geneeskundige armenpraktijk waarneemt. Men weet blijkbaar niet goed, hoe men den man kwijt zal raken.

Dongen

Den **22 Juni 1904** kwam ik weer in Dongen; denzelfden dag bezocht ik de gemeenten Gilze en Alphen. De twee wethouders klagen sterk over de toenemende diefstallen in Dongen; er komt geen enkele diefstal uit. De Gedeputeerde Bressers komt als afgevaardigde van het dagelijksch bestuur van den looierstand zich over dezelfde zaak beklagen. Den burgemeester ingescherpt, dat hij moet zorgen, dat de politie meer activiteit ontwikkelt. Van de politie heb ik geen hoogen dunk; terwijl ik op het Raadhuis zat, liepen de agenten op straat heen en weer sigartjes te rooken; toen de school uitging, hingen de jongens op het hek van de stoep van het raadhuis en maakten zoo'n spektakel, dat het onmogelijk was, om met B. en W. te praten. Toen ik later wegreed, hing de Dongensche straatjeugd aan mijn rijtuig!

B. en W. verweten, dat ik nu nog niet het verslag over 1903 had terwijl in het verslag van 1902 zoo goed als niets instond; zoo zou bijv. de Raad in 1902 niets gedaan hebben, dan eene geldleening voteeren! Van de raadsleden woont er een (Snoeren) te Vaart; een (v.d. Hoek) te Klein Dongen; alle anderen wonen in Dongen. B. en W. geraden om het onderhoud der waterleidingen ten laste der gemeente te brengen; het schijnt, dat de wethouders daar wel ooren naar hadden.

De Groenendijksche haven is voor de gemeente altijd een lastpost geweest; hij was ongeschikt voor de groote bietenschepen! Er is in Dongen een zeer groot gesticht voor zenuwlijders (Overdonck), beheerd door broeders der Congregatie van Onze Lieve Vrouw van Lourdes te Oostacker. De gewone gemeentegeneesheer (Van Dortmund) moet de patienten behandelen; krankzinnigen worden er natuurlijk niet opgenomen. Een der wethouders (Oomen) is lid van de Gezondheids Commissie, hij beklagt zich over de weinige medewerking van gemeentebestuur als gezondheidscommissie voorstellen doet! Armoede wordt er in Dongen niet geleden; er wordt veeleer te veel bedeed dan te weinig.

De administratie ter secretarie laat alles te wenschen over; het is meer dan ergerlijk. Toen ik Dongen verliet, reed ik langs "Vredeoord", de nieuw gebouwde villa van den Heer Bressers. Ik stapte even uit, en liep met Bressers even diens mooien tuinaanleg rond, terwijl hij mij een deel van zijn huis – waarin men nog druk werkte – liet zien. Alles zag er zoo uit, dat het den indruk gaf uit een ruime beurs te zijn gebouwd. De tuin, vooral de gazons, belooft zeer mooi te worden! Ik beloofde Bressers, wanneer ik eens als gewoon mensch in de buurt van Dongen kwam, dat ik hem dan eens zou komen bezoeken.

Burgemeester van Gastel, heeft eene goede kassierszaak; hij moet zeer eenvoudig leven, en schatrijk zijn. Als ik hem wat vroeg kreeg ik geen, of een half antwoord; hij was blijkbaar bang van zich te verpraten! Hij maakte een echt vervelenden indruk! Bij schrijven dd. 23 Juli 1904 A. nr 14, 1ste afd. 1ste bureau las ik den burgemeester de les over het onvoldoende politietoezicht in Dongen.

Gilze en Rijen

Den **22 Juni 1904** kwam ik weer in Gilze. Vanuit Breda had ik eerst Dongen bezocht; ik ging later nog naar Alphen, en vertrok vandaar naar Tilburg, waar ik logeerde bij Hegeman. Ik werd ontvangen door Van Poppel met één der beide wethouders; de andere was te oud, en was daarom niet gekomen. Ik verleende audientie aan den pastoor van Gilze, den 81-jarigen pastoor Biestraten (vroeger 20 jr te Ossendrecht, sinds 27 jr reeds in Gilze); en aan den pas benoemden pastoor van Molenschot, den Heer Van Oers. Beide Heeren waren vergezeld van hunne kapelaans.

De pastoor van Rijen is eene nieuwe kerk aan het bouwen en kon daarom niet komen. Kapelaan Stoffelen uit Gilze was vroeger kapelaan te Hoeven; hij had destijds mijne medewerking gevraagd voor het tot stand komen van een harden weg van Hoeven naar St. Willebrord, en kwam mij nu bedanken, dat ik die zaak zoo mooi had helpen tot stand brengen.

Aan het station te Rijen staan groote fabrieksgebouwen, indertijd opgericht door Siebergen, in het belang van zijn lederhandel. Toen Siebergen in 1902 faillieerde, leed daardoor de kassier Kerstens uit Tilburg zoo'n zwaar verlies, dat ook hij viel, en met een accoord van 60% zijne crediteuren moest tevreden stellen. Bij Siebergen werkten vele menschen; toen hij fout ging, werden zij broodeloos; dientengevolge moesten enkele huishoudens de gemeente verlaten; thans is men dat ongeluk te boven en gaat de gemeente weer in zielental vooruit.

Van de raadsleden woont Van Arendonck op Molenschot; Adriaansen, Willemsen en Haagh te Rijen; de anderen wonen in Gilze. De belasting in natura (hand- en spandiensten) werkt bijzonder goed; zou dat niet meer het geval zijn, dan zou men die zeker dadelijk intrekken.

De quaestie tusschen Dongen en Gilze, over het onderhoud van den weg te Rijen is – dank de tusschenkomst van v. Schevichaven – gelukkig beëindigd; de weg te Rijen kan nu in goeden staat worden gebracht. Het onderhoud der waterleidingen geschiedt uit eene hand door de gemeente; het werkt zeer goed en kost jaarlijks niet meer dan ± f. 175. De geneeskundige armenverzorging wordt door burgerlijk armbestuur betaald en kost jaarlijks ± f. 700.

De toestand van de behoeftige klasse is zeer gunstig. Twee groote steenfabrieken: een aan de spoorlijn te Dorst, van v.d. Heuvel, en een op den weg naar Alphen, even buiten Gilze, van Botermans. Deze laatste heeft den klinkerweg naar Alphen totaal vernield, ten gevolge waarvan de Provincie een stuk moet vervangen door keibestrating, wat ± f. 17.000 zal kosten. De boterfabriek van Botermans te Gilze is juist omgezet in eene coöperatieve roomboterfabriek; zij werkt zeer gunstig. Er is juist eene aanvraag ingekomen voor den aanleg van een elektrische tram van Tilburg over Gilze naar Ginneken. De concessieaanvragers, de ingenieurs Beversen en Van Heurn te 's Hage, willen vóór alles den paardentram Ginneken-Breda ombouwen in een elektrische tram. B. en W. hopen natuurlijk voor Gilze, dat de plannen tot uitvoering zullen komen.

Alphen en Riel

Den **22 Juni 1904** kwam ik weer in Alphen, na tevoren Dongen en Gilze te hebben bezocht. B. en W. ontvingen mij in het nieuw gebouwde raadhuis; ik werd, alvorens in de raadszaal plaats te

nemen, te voren door den burgemeester rondgeleid, die mij het raadhuis van boven tot onder liet kijken. Alles zag er zeer goed uit. Ik vond de secretariëkamer wat groot! In de burgemeesterskamer hing niets dan het portret van den tegenwoordigen Paus. Toen ik aan den burgemeester daarover mijne verbazing te kennen gaf, antwoordde hij, dat hij zulks gedaan had, omdat het volk zulks zoo gaarne zag.

De toestanden te Alphen zijn gelukkig zeer goed; armoede is daar niet. Te Riel is geen enkele bedeelde; in Alphen een viertal! Dronkenschap en vechten komt er haast nooit voor, de veldwachter heeft deswege in geen 27 jr een proces-verbaal opgemaakt. Gedwongen huwelijken behoeven nooit te worden gesloten; een enkele maal komt er eene onwettige geboorte voor.

Audientie verleend aan Pastoor Verschraagen, er is pas door twee Duitschers bij hem ingebroken. Ze waren dadelijk over de grenzen; men heeft ze daardoor niet kunnen pakken! Van de raadsleden waren Schellekens en Huijbrechts, benevens de burgemeester Vosters te Riel; de vier andere heeren waren in Alphen.

Riel had eertijds mooie bezittingen: ± 500 H.A.; om den keiweg naar Tilburg te kunnen betalen, werd dat bezit te gelde gemaakt.

De dominee van Chaam bedient de protestanten van Chaam, Baerle Nassau en Alphen. In Alphen zijn er slechts een 10-tal. Dr. Govaarts uit Baerle Hertog is met de geneeskundige armenverzorging belast; hij wordt betaald door het burgerlijk armbestuur. Men is over hem zeer tevreden.

Schoolverzuim heeft nu meer plaats dan voor de leerplichtwet. Herhalingsonderwijs valt blijkbaar niet erg in den smaak. Te Riel wordt het heel niet gegeven; te Alphen aan slechts een zestal kinderen.

Goirle

Den **23 Juni 1904** bezocht ik vanuit Tilburg weer de gemeente Goirle; dienzelfden dag ging ik nog naar Berkel en naar Udenhout. Dankzij de tusschenkomst van pastoor Ariens was juist de groote werkstaking aan de fabriek van de firma Van Puijenbroek opgeheven. Het Statenlid Van Puyenbroek, die ter audientie verscheen, en daarna de pastoor (de Heer Crescoeur) waren er vol van. Het hoofd der fratersschool, frater Verhoeven, kwam ook zijn opwachting maken en had niets bijzonders te vertellen.

De burgemeester moest naar de begrafenis van zijne zuster; met den wethouder Van Besouw, en met den opvolger van den overleden wethouder Rens moest ik den tijd vol praten. Onwettige geboorten komen in Goirle niet voor; wel daarentegen veel gedwongen huwelijken, volgens Van Besouw 50%. Men heeft aan de Staten eene subsidie gevraagd in de kosten van herstelling der Oude Ley voor het geheel geraamd op f. 1.100. Hadden Botermans (groot belanghebbende om zijne vloeiveiden) en Hilvarenbeek mede willen betalen, dan zou men niet bij de Staten hebben aangeklopt.

Op heele gemeente drukt een heerlijk jachtrecht; van de gronden, in eigendom aan gemeente behorende, werd het heerlijk jachtrecht afgekocht; de rechtbank stelde den afkoopprijs op f. 5 de H.A.; aan proceskosten werd nog wel f. 5 per H.A. betaald. v.d. Bergh uit Tilburg betaalde alle kosten, onder voorwaarde, dat hij gedurende 15 jaren de gemeentegronden gratis mocht bejagen. Die termijn is nu verstreken; hij heeft nu de jacht ingehuurd voor f. 205 per jaar, voor een termijn van 6 jaren.

Sinds mijn vorig bezoek onderhoudt Goirle alle waterleidingen op kosten van de gemeente. Dr. Costerman Boot is belast met de geneeskundige armenpraktijk; men is over hem zeer tevreden; hij is een van de weinige Protestanten uit de gemeente. Armoede wordt in Goirle niet geleden; Vincentius moet één gezin bedeele; het algemeen armbestuur zorgt voor twee arme gezinnen. Enkele ouden van dagen, en sommige weeskinderen zijn besteed.

De fabrieken in Goirle gaan zeer goed; de heeren hadden enkele zeer goede jaren; vooral 1904 belooft zeer goed te zijn. De winkeliers klagen steen en been, vooral ten gevolge van den coöperatieven winkel Rerum Novarum, opgericht op initiatief van Besouw. Men betreurt het zeer, dat de Meyerij haar tramplan niet kon uitvoeren. Er is nu eene concessie-aanvraag voor een elektrische tram Goirle-Tilburg-Gilze-Ginneken, van de ingenieurs Beversen en Van Heurn te 's Hage. Men hoopt er het beste van.

Berkel, Enschoot en Heukelom

Den **23 Juni 1904** bezoek ik vanuit Tilburg de gemeente Berkel; denzelfden dag ging ik naar Udenhout en Goirle. Ik verleende audientie aan Pastoor Raaymaakers, pastoor te Berkel. Helmondenaar van geboorte (hij is een broeder van den gemeentelijke ontvanger aldaar) was hij lang kapelaan te Nijmegen. B. en W. deelden mede, dat de gemeente wel niet rijk was, maar dat het de laatste jaren de boeren bijzonder goed was gegaan; daardoor was er veel draagkracht gekomen. 15% gedwongen huwelijken.

Van de raadsleden woonden Van Rijswijk en Claessen op Enschoot; Bergmans en Brekelmans op Heukelom; de rest in Berkel. Heukelom behoort parochiaal onder Oisterwijk. De veldwachter klaagt dat hij met zijn groote gezin niet kan rondkomen van f 300, + vrij wonen; zijne belangen bij B. en W. aanbevolen.

Armoede wordt niet geleden. De fabriek van Swagemakers (gelegen achter zijn buiten "Eikenbosch") geeft veel werk, ook 's winters bij vorst. Het volk staat daar onder strenge tucht: er mag niet gedronken, niet gevloekt, geen gemeene taal gesproken worden op straffe van onverbiddelijk te worden weggejaagd. Er wordt veel geld ingelegd op de Boerenleenbank (er staat ± f. 30.000); er wordt echter geen geld gevraagd, dat naam heeft.

Udenhout

Den **23 Juni 1904** bezocht ik vanuit Tilburg deze gemeente, dienzelfden dag ging ik ook naar Goirle en naar Berkel. Ik verleende audiëntie aan pastoor Van Eijl met diens twee kapelaans, de Pastoor was professor aan het seminarie en is sinds 6 maanden in Udenhout, ik hoorde van hem, dat de vroegere verhalen omtrent de gunstige werking der Paulusvereniging sterk overdreven waren; er stond nu nog niet meer dan f 2.500 op de spaarbank, verdeeld over 250 boekjes.

Ook notaris Vroemen kwam zijn opwachting maken; hoewel hij nogal tevreden was, zou hij zeer gaarne zien, dat, als notaris Van Breda te Oisterwijk kwam te overlijden, Oisterwijk met Udenhout vereenigd werd. De burgemeester had voor mij een mooien bouquet laten komen; ik liet dien, toen ik wegging, bij Mevrouw Van Heeswijk brengen, omdat ik 's nachts in Tilburg bleef, en het dan jammer was, dien mede te nemen.

Er zijn nog 18 kinderen op de openbare school, nl. de hoogste klasse; als deze volgend jaar de school verlaat, dan zal de school wel gesloten moeten worden, omdat de lagere klassen op de school van de fraters kwamen, en zich dus geen leerlingen voor de openbare school aanmeldden.

De gemeente schijnt nooit eigendommen van eenig belang te hebben bezeten. Bij B. en W. sterk aangedrongen om het onderhoud der waterleidingen ten laste der gemeente te brengen. B. en W. voelden daarvoor blijkbaar niet veel. Men is over Dr Lobach maar half tevreden; de armen klagen nogal eens, ook anderen nemen soms een vreemden doctor, of gaan naar Tilburg.

Broodsgebrek wordt door de armen niet geleden; daar zijn steeds voldoende fondsen om hen te ondersteunen. Sinds dat er een flinke jonge veldwachter is, heeft men niet meer zooveel last van Tilburgers, die de bosschen ruineeren, om hout voor berken bezems te snijden. De botermijn is vrijwel te niet gegaan; hij zal vermoedelijk binnenkort worden opgeheven.

Bij Weyers worden jaarlijks 12 millioen steenen gemaakt, bij de Rooy 6 millioen, en bij Van de Loo 2 millioen. In fabriek van Weyers is Gedeputeerde Mol sterk geïnteresseerd.

Oost-, West- en Middelbeers

Den **24 Juni 1904** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed er vanuit Tilburg heen, en bezocht denzelfden dag nog Helmond. Ik gaf bij mijn aankomst den burgemeester te kennen, dat hij nu wel tevreden moest zijn, nu ik zoo mooi op tijd aankwam. Smulders begreep direct wat ik bedoelde, en maakte nogmaals zijn excuus over zijn onbehoorlijk gezegde van voor vier jaren: "Groote heeren laten zich wachten".

De bevolking gaat in zielental langzaam vooruit; allen zijn landbouwer. Het gaat sommige boeren zeer goed. Velen hebben echter groote finantieele moeielijkheden: ze willen geen huurboeren zijn, en hebben liever een eigen plaats, al moeten ze die ook tot aan de volle waarde

verhypothekeeren. Vooral als een plaats vererft, komen de moeielijkheden, daaruit ontstaande, aan het licht.

Van de raadsleden woont Ansems te Westelbeers; Liebrechts, De la Court en Van Aken te Oostelbeers; de rest te Middelbeers. Liebrechts woonde aanvankelijk te Westelbeers; toen hij zich rijk geboerd had en oud werd, verhuisde hij naar Middelbeers om kort bij de kerk te wonen. Daardoor raakte Westelbeers een raadslid kwijt.

B. en W. klagen er over, dat het haast onmogelijk is, om bosschen te verkoopen; de houtbrekers maken niet alleen bij publieken verkoop monopolie, maar het kwam in het voorjaar zelfs voor, dat bij inschrijving het dennenhout moest worden opgehouden, omdat alle inschrijvers het eens waren. Alleen wanneer er een zeer groote houthak is, komen er totaal vreemde koopers, en is het mogelijk om aan de waarde te komen.

De gemeente plant jaarlijks geregeld \pm 150.000 dennen bij; 10 à 12 duizend per H.A.; de mast wordt dus zeer wijd gepoot. Men is thans bezig bosschen aan te leggen in de Oostelbeersche heide; daar is "vliegzand"; de mast groeit daar zeer welig, niettegenstaande de grond niet wordt omgezet. Ik raadde B. en W. sterk aan om het onderhoud der waterleidingen voor rekening der gemeente te nemen; de Heeren schenen er wel ooren naar te hebben.

Dr Scheidelaer uit Hilvarenbeek is gemeentedoctor. De armen kunnen kiezen tusschen dr. Scheidelaer, en den doctor uit Oirschot; deze worden dan door de gemeente per visite betaald. Te Oostelbeers is alleen een burgerlijk armbestuur; in den laatsten tijd kan het zich niet redden, en kreeg het eene subsidie van f. 100 uit de gemeentekas. Middelbeers en Westelbeers hebben gezamenlijk zoowel een parochiaal als een burgerlijk armbestuur; deze besturen beschikken over voldoende fondsen.

Jhr W. de la Court kwam op audientie; met hem zat ik geruimen tijd te praten; ik kreeg weer den indruk dat hij zeer goed, misschien wel al te goed is voor zijne vele onderhoorigen. Een veldwachter uit Oirschot kwam mij zeggen, dat hij door den burgemeester ontslagen was, omdat hij geweigerd had de kasten van de secretarie te stoffen. Ik zeide den man, dat er mij niets van bekend was, maar dat ik hem zeker niet zou ontslaan, zonder hem tevoren te hebben gehoord in zijne verdediging.

Helmond

Den **24 Juni 1904** kwam ik weer in Helmond. Dienzelfden dag had ik van te voren, vanuit Tilburg, een bezoek gebracht aan Oostelbeers, waarna ik te Best den trein had genomen naar Helmond. Ter audientie verschenen Steyns en Raaymakers, voorzitter en secretaris van de Gezondheids Commissie. Zij prezen zeer het gemeentebestuur, dat met de gezondheidscommissie overlegt, welke maatregelen er in het belang van de volksgezondheid moesten worden genomen. Door die samenwerking kon veel goeds worden tot stand gebracht! Het Statenlid Coovels kwam zijne opwachting maken, en had niets bijzonders te vertellen. De bevolking neemt voortdurend in aantal toe; meestal fabrieksarbeiders. Nu de fabrikanten een zeer zwaren strijd hebben te voeren om het bestaan, ten gevolge van de abnormaal hooge katoenprijzen, is de algemeene toestand van Helmond zeer zorgwekkend. De fabriek van Carp werd voorloopig stopgezet, terwijl de fabrikant (die te Zeist of te Baarn moet wonen) voorloopig aan al zijn werkvolk wekelijks vier dagen loon laat uitbetalen.

De moraliteit moet nogal goed zijn; er zouden niet meer dan 10% gedwongen huwelijken voorkomen, en \pm 2% onwettige geboorten. B. en W. hadden nog lange verhalen over de onaangenaamheden, welke ze hadden ondervonden, toen de secretaris Dijkhof en de ontvanger Van Moorsel niet-eervol moesten worden ontslagen. Met het Rijk is nu een convenant gesloten omtrent de verplaatsing van het kantongerecht. Nog in dit jaar hoopt men het geheele gemeentehuis ter beschikking te krijgen. Het is hoog noodig! Er is slechts ééne kamer voor de secretariewerkzaamheden (behalve bevolking en burgerlijke stand) en daar zitten zeven ambtenaren!

Ik raadde B. en W. sterk aan, om het onderhoud der waterleidingen voor rekening der gemeente te nemen. Het water van de waterleiding voldoet goed; de exploitatiekosten worden nog niet gedekt uit de opbrengst van het water. Dit komt vooral, doordat men aan de armen gelegenheid geeft om voor 6 cent per week een kraan van de waterleiding in huis te hebben. Het

waterverbruik is daardoor groot, de geldelijke opbrengst betrekkelijk gering. Er komt jaarlijks nog ± f. 6.000 te kort.

Men heeft den hoofdelijken omslag met f. 5.000 moeten verhoogen, om de meerdere verplegingskosten van de in een gesticht uitbesteedde armen te kunnen betalen; vroeger gaf men f. 0,30 per dag, thans f. 0,50. Sinds het getal agenten werd uitgebreid tot 10 + een inspecteur is Helmond voldoende bewaakt; 's nachts doet een nachtwacht dienst gezamenlijk met een agent, terwijl er dan bovendien nog steeds een agent in de wacht is. Voortdurend branden 's nachts 60 lantarens; bovendien staat de telefoon ter beschikking. Men meent, dat het zoo voldoende is; de Officier te Roermond zou nu ook tevreden zijn.

Op de Broedersschool (Broeders van Maastricht) gaan 789 jongens; bij de Zusters (Zusters van Tilburg) 715 meisjes op school; veel te veel kinderen voor ééne school! Het herhalingsonderwijs geeft niet veel, slechts elf leerlingen op de openbare school; maar zoowel de Zusters als de Broeders houden druk bezochte zondagsscholen; op elke school komen 's Zondags wel 200 leerlingen. Aan de teekenschool van de gemeente wordt een twee jaren vorderende cursus gegeven. Om het teekenonderwijs meer vruchtdragend te maken, is er een burgeravondschoon als voorbereiding voor de teekenschool opgericht; dat valt zeer in de smaak; er gaan 74 kinderen naar die avondschoon.

Broodsgebrek wordt door niemand geleden; de armmeesters kunnen niet altijd hunne gaven kwijt raken, wanneer ze brood of erwtensoep uitdeelen; vooral de soep willen de armen niet hebben. In 1846 gaf Theodorus Nicolaas Beels een kapitaal van f. 30.000 ter voorkoming van fatsoenlijke armoede; door verschillende legaten is het kapitaal thans tot f. 70.000 geklommen. De gemeenteraad benoemde voor de eerste maal 25 kiezers; deze benoemen 5 administrateurs, van welke er jaarlijks één aftreedt, en herkiesbaar is. Voor het gebruik der renten zijn de administrateurs aan niemand verantwoording schuldig; ze moeten de gelden besteden ten bate van menschen die de algemeene achting genieten van hunne medeburgers, en nooit van den arme bedeed werden. De 25 kiezers benoemen bovendien 3 curators; aan deze moeten de administrateurs jaarlijks bewijzen, dat het kapitaal nog aanwezig is. Jaarlijks in eene algemeene vergadering vullen de 25 kiezers de in hun college opengevallen plaatsen aan.

Er komen in Helmond twee couranten uit, nl. *De Zuid Willemsvaart*, onder redactie van Ouwerling, den ontslagen onderwijzer uit Deurne, en *Het Nieuws van de Week* onder redactie van Jos. Van Well, een weggelooopen frater. Vooral de laatste courant is rood, en wordt veel door het volk gelezen; het volk wordt in die courant geveleid; de patroons moeten het ontgelden. Vooral ten gevolge van dat courantje is het volk tegenwoordig zeer vatbaar voor opwinding, en was het bijv. mogelijk dat de werkstaking in de bontweverij van Sanders en Swane maanden kon duren, en dat het werk nu voor enkele weken wel werd hervat; maar dat de zaak toch feitelijk nog niet in het reine is.

Asten

Vanuit Helmond bezocht ik **den 25 Juni 1904** deze gemeente. De oude burgemeester Frencken heeft eervol ontslag gevraagd met ingang van 1 Augustus aanst.; hij moest daartoe overgaan omdat hij uit eene hevige influenza eene doofheid heeft overgehouden, zoo erg, dat hij haast niet meer te beroepen is. Raadsvergaderingen kan hij niet meer leiden, doordat hij de debatten niet meer kan volgen. Naar mij bleek, is zijn geheugen ook veel minder, en weet hij zich zeer veel niet, of maar half te herinneren. De wethouder Eijsbouts deed meestal het woord, en verbeterde herhaaldelijk den burgemeester, wanneer deze zich blijkbaar vergiste.

Ik verleende audientie aan Frans van Lieshout; deze was van 1881-1901 ambtenaar ter secretarie; hij werd toen half blind. De raad benoemde hem toen tot gemeentebode op f. 225 salaris. V. Lieshout kwam steun vragen bij den nieuwen burgemeester om meer loon en meer werk; hij heeft 4 kinderen, en kan met zijn gezin van f. 225 onmogelijk rond komen.

De fabrikant J.H.S. Bluijssen = v.d. Heuvel vertelde mij, dat zijn broeder (die gehuwd was met Juffr. Raaymaakers) voor 3 jr. overleden is; deze was het hoofd van de bontweverij; die zaak kon toen niet meer worden aangehouden. Hij kwam in de eerste plaats vragen om een vreemden burgemeester; in de gemeente was er niemand geschikt; vervolgens vroeg hij steun op een besluit van den raad, om een subsidie te geven van f. 900 aan het burgerlijk armbestuur; dit

bestuur steunde Vincentius, en Vincentius had dat tekort. De Vincentius-collecte bracht vroeger f. 2.800 op, en thans slechts f. 1.500. Zou Vincentius te niet gaan, en de armenzorg alleen door het armbestuur moeten worden uitgeoefend, dan zou eene collecte door dat bestuur zoo goed als niets opbrengen; men zou alles aan de gemeente overlaten.

Notaris Hockers, de opvolger van notaris Rovers, kwam zijn opwachting maken; hij was zeer tevreden; in 1903 maakte hij 370 akten. Verdonschot wil aflezer worden van publicaties; nu doet de veldwachter zulks, terwijl het dezen bij zijne instructie verboden is. Ik wees Verdonschot de deur.

De bevolking van Asten ging achteruit, doordat enkele groote gezinnen naar Helmond trokken. De geestelijkheid + Bluijssen houden de menschen onder den duim; er komt geen 8% gedwongen huwelijken voor, 2% onechte geboorten. Dronkenschap komt wel voor, ook vechten, waarbij dan het mes getrokken wordt.

Bij de laatste raadsverkiezing trachtte dr. Panhuyzen de aftredende raadsleden (onder wie de burgemeester) te doen vallen; de Heeren werden allen herkozen. De quaestie met den ontvanger Eysbouts was daarvan de oorzaak; Panhuyzen trok openlijk partij tegen den ontvanger (den broeder van den wethouder) *inde irae* [=latijn: vandaar de boosheid]. Toen kwam er ruzie met B. en W. over het bedrag van de huur, door Panhuyzen van zijne woning aan de gemeente verschuldigd. Bij de openlijke breuk tusschen B. en W. en Panhuyzen trok het publiek partij tegen den doctor, omdat deze zulke hooge rekeningen schreef. Het einde was, dat Panhuyzen aan den dijk werd gezet, en werd vervangen door Dr. Hoging uit Bommel. Panhuyzen verliet de gemeente en vestigde zich te Kerkrade.

Asten heeft eene inschrijving van f. 561.600 op het 2,5% grootboek N.W.S.; het bezit bovendien voor f. 50.000 3,5% schuldbrieven ten laste van Noordbrabant. Deze laatsten werden door gemeenteontvanger bewaard. Ik heb daarop aanmerking gemaakt, en geraden alles te deponeeren bij de Nederlandsche Bank.

Volgens B. en W. zouden er bij de 3.747 H.A. eigendommen geen gronden zijn geschikt tot boscultuur; ik heb de Heeren aangeraden, om zulks door de Heide Mij. te doen onderzoeken. B. en W. sterk aangeraden, om het onderhoud der waterleidingen ten laste der gemeente te nemen. B. en W. zouden dat alleen maar willen doen, wanneer de aangelanders de kosten betaalden; ik heb B. en W. betoogd, dat zij dien laatsten eisch moesten laten vallen.

Verdijk vertelde mij later, dat de veldwachter eigenlijk klerkenwerk ter secretarie doet! Blijkens wat ik ter audientie vernam, is hij ook aflezer enz. De nieuwe burgemeester zal heel wat op te ruimen vinden!

Overtreding van de leerplichtwet kwam zeer veelvuldig voor; na ettelijke verbalen, gevolgd door veroordeeling, gaat het nu wat beter. Het herhalingsonderwijs wordt wel gegeven, maar valt niet erg in den smaak.

Behalve de industrie van Bluijssen, die aan ± 150 menschen werk geeft, zijn er geen fabrieken in Asten. Bluijssen betaalt zijn menschen per uur; de geest van de bevolking is goed. Armoede wordt niet geleden, behalve soms door de kleine keuterboertjes (met 1 à 2 koetjes), die te eergierig zijn om te vragen en het dikwijls hard te verantwoorden hebben.

Tilburg

Den **27 Juni 1904** kwam ik weer in Tilburg; aan het station ontvangen door den Heer Mutsaerts zond ik daar mijn rijtuig weg, en reed in zijn rijtuig naar het raadhuis. Daar verleende ik audiëntie aan den Majoor Lommen, die eens kwam informeren, of H.M. dit jaar ook in Tilburg was te wachten; dat zou eene aanmoediging zijn voor zijne schutters om dit jaar trouw te komen excerceeren! Caarls, de commissaris van politie; klaagde over het voortdurend verzet, dat de politie moet ondervinden; het geheele politiecorps, schrijvers, inspecteurs en commissaris inclus, is 50 man sterk; hij acht zijn corps te zwak voor zóó een uitgestrekte gemeente; van zijn agenten doen er 5 buiten de kom als gewoon gemeenteveldwachter dienst; de menschen moeten veel te lang dienst doen.

Dijksterhuis, de directeur van Rijks Hoogere Burgerschool, constateert met vreugde, dat zijne inrichting meer in den smaak bij het publiek begint te vallen. Er hebben zich voor den nieuwen cursus 32 aspiranten aangegeven, van welke er 25 uit Tilburg zelf komen; onder de laatsten zijn

er enkele zoons van groote fabrikanten. Als voorzitter van de Commissie voor de Ambachtsschool constateerde hij met groot genoegen, dat de school 1 October aankomend zal geopend worden met een 60-tal leerlingen; tot directeur werd benoemd de Heer Steinmann, leeraar aan de ambachtsschool te Arnhem. De ambachtsschool mocht niet gecombineerd worden met de weefschool of met eene industrieschool; dit was de uitdrukkelijke voorwaarde, waaronder de Minister finantieelen steun van het Rijk toezegde.

Het kamerlid Arts had niets bijzonders te zeggen; hij zeide wel – den algemeenen toestand besprekende – dat de autoriteiten en de machthebbers zich vergisten, wanneer ze meenden, dat de bevolking van Tilburg zich gaarne naar hen richtte. Hij meende, dat er groote verrassingen te wachten waren, omdat de bevolking geheel anders was, als de fabrikanten dat wenschten. Zijn eigen verkiezing als lid van de Kamer en als lid van den Raad was het beste bewijs dat de machthebbers, die vroeger oppermachtig waren, thans de toestanden niet meer konden beheerschen; reeds in 1897 kreeg hij in Tilburg 150 stemmen meer dan Bahlmann; het waren toen de buitengemeenten, die Bahlmann destijds reddden.

De Heeren De Beer en Moonen, voorzitter en secretaris van de Kamer van Koophandel kwamen mij bedanken voor den steun, aan het Statenbesluit inzake het Wilhelminakanaal verleend. Zij vreesden voor groote stakingen in Tilburg; de staking in Goirle aan de fabriek van v. Puyenbroek was slechts een voorpostengevecht geweest; vooral nu die firma had moeten toegeven, vreesden zij, dat de strijd spoedig naar Tilburg zou overslaan. Het eerst was dan eene staking aan de fabriek Van den Bergh-Krabbendam aan de beurt; die breidde hare fabrieksgebouwen uit en plaatste nieuwe machines; deze moeten door een wever en een leerjongen bediend worden; dat nu wil het werkvolk niet: door die machines wordt den werklieden het brood uit den mond gestooten; bovendien wil men niet, dat er leerjongens worden aangenomen, die leerjongens worden later wevers, er komen dan wevers te veel, en dan blijft het werkvolk geen baas, doordat de fabrikant keuze heeft tussen de verschillende werkkrachten.

Toen ik later bij B. en W. naar dien gespannen toestand informeerde, ontkende de burgemeester, dat daarvan iets waar was; de wethouders Bergmans en Kerstens taptten echter uit een ander vaatje! De Heeren kregen er onder elkaar haast ruzie over. Bergmans haalde o.a. als bewijs voor wat hij beweerde, aan, dat hij deze dagen met den deken op straat had gewandeld, en dat van de fabrieksarbeiders tusschen 15 en 25 jaar niet het tiende gedeelte hen gegroet had! Ze werden van de trottoirs afgeloopt! De ouderen van dagen waren volgens hem nog goed; en de jongeren, die getrouwd waren en kinderen hadden, waren tam, - gedrukt als ze waren onder de zorgen voor hun gezin!

Heel wat kinderen, die de eerste H. Communie gedaan hadden, kwamen reeds in hetzelfde jaar niet meer naar de leering, kwamen 's zondags niet meer naar de H. Mis! De Heeren waren het er echter over eens, dat het getal van hen, die hun Paschen niet meer hielden, betrekkelijk nog klein was; veel minder bijv. dan te 's Bosch. Maar de geest van het jongere geslacht deugde helemaal niet; en in de toekomst was daarvan veel misère te voorzien; bij de laatste statenverkiezing – zoo betoogde nog de wethouder Kerstens – waren in het stembureau waarvan hij voorzitter was – 420 stemmen uitgebracht op Van Lisdonk, niet omdat men Van Lisdonk zoo gaarne wilde gekozen zien, maar omdat de andere candidaat – Van Puyenbroek - de candidaat was der Roomsche kiesvereeniging, en men de machte van die vereeniging wilde fnuiken; dat gezamenlijke optreden bewees, volgens Kerstens, dat de werklieden vereenigd zijn, dat zij vergaderen zonder dat men het weet, dat zij georganiseerd zijn.

Eigenlijk gezegde socialisten moeten er nog niet vele zijn; hun aanvoerder is Willems, een winkelier in sigaren in de Koestraat; hij debiteert veel socialistische geestdriften. Er was geen tijd om den pas in werking gestelden sceptictanc tot biologische zuivering van afgewerkt fabriekswater te gaan zien; de inrichting staat een goed half uur buiten Tilburg. Ik beloofde daarvoor later eens te zullen terugkomen.

Alvorens te vertrekken ging ik met B. en W. even Mevrouw Mutsaers begroeten; daar was ik te ontbijten of te eten gevraagd; ik had bedankt. Mutsaers deed mij met zijn rijtuig weer uitgeleide naar het station.

1905 Maart

Maashees en Overloon

Den **13 Maart 1905** kwam ik weer in Maashees. Vanuit Cuijk ging ik per trein naar Vierlingsbeek, ik bezocht Maashees, Vierlingsbeek en Sambeek en keerde van Boxmeer per trein naar Cuijk terug. Ter audientie verschenen Geurts, een wijnhandelaar, die eene quaestie had over eene waterlossing met het gemeentebestuur, en daarvoor mijn raad en steun vroeg, en M. Kocken uit Venray, die indertijd het beste examen deed voor klerk ter provinciale griffie en niet geplaatst werd omdat hij nog militaire dienstplicht te vervullen had, en nu kwam vragen, of, en zoo ja tegen wanneer hij op de griffie kon worden geplaatst.

Er zijn weer vijf levenloos aangegeven kinderen op 32 geboorten; nogmaals heb ik B. en W. ernstig gewezen op hun duren plicht om de oorzaak van dit verschijnsel op te sporen, en om, als ze er de redenen geheel of gedeeltelijk van konden wegnemen, dit hoe eer hoe beter te doen. B. en W. menen, dat de slechte toestand van de wegen hierbij een hoofdrol speelt. Verloskundige hulp moet komen vanuit Vierlingsbeek of vanuit Venray; om de slechte wegen difficulteren de verloskundigen des nachts dikwijls om mede te gaan.

Er wonen nog vier raadsleden in Overloon, 1 in Holthees en 2 in Maashees. Een van deze laatste twee is de burgemeester Rieter, gekozen in plaats van den beruchten Van den Bogerd, die de gemeente verlaten heeft en naar Duitschland is getrokken. Volgens B. en W. komt aan Overloon een Raadslid meer toe, als aan Maashees en Holthees te samen. Onder het Raadhuis woont thans de postbode; het schoolhoofd Deenen, die daar vroeger woonde, is naar Oost Indie vertrokken. De nieuwe loswal aan de Maas is thans in orde; voor aankoop van grond betaalde de gemeente daaraan ± f. 420, voor het vleyen van stenen ± f. 100. Door het Rijk werd betaald uit het gewoon onderhouds bestek ± f. 1.000 voor het in orde brengen van de rivier vóór den loswal, en ± f. 200 voor ± 100 M3 steen à f. 2 de M3.

Kinderen uit Venray (Smakt) bezoeken de openbare school te Maashees; per kind wordt daarvoor f. 17.- betaald. Alleen Holthees heeft een parochiaal armbestuur; Maashees en Overloon hebben uitsluitend burgerlijke armbesturen.

Gemeente is juist begonnen met het ontginnen van het Overloonsche Vlak, volgens de plannen van de Heide Maatschappij. Daarvoor wordt f. 30.000 geleend. In verband daarmee ernstig aangeraden om een groot register aan te leggen van alle gemeente-eigendommen, waarin omtrent ieder perceel uitvoerig werden medegedeeld alle bijzonderheden omtrent de ontginning. Zoo'n register krijgt op tijd van duur voor de gemeente groote waarde. B. en W. kunnen er niet toe besluiten de kosten van het onderhoud der waterleidingen ten laste der gemeente te nemen; dat komt te duur uit. Wel zou men daartoe willen overgaan wanneer men de onderhoudsplichtigen eene kleine geldelijke retributie liet betalen.

In politiedienst wordt voorzien behalve door gemeenteveldwachter (f. 325 + kleeding) door bereden marechaussee uit Well en door Brigadier Rijksveldwacht uit Vierlingsbeek. In Maashees wordt herhalingsonderwijs gegeven; ten gevolge van het onverstandig optreden van schoolhoofd te Overloon is het herhalingsonderwijs te Overloon verlopen. Armen zijn er bijna niet in de gemeente; er gaan haast geen arbeiders meer naar Duitschland; ook geen melkmeiden. De rijwielfabriek van Johannes Cup werkt voortdurend vrij druk, en schijnt goede zaken te maken. Landbouwwerktuigen worden daarnaast niet vervaardigd.

Vierlingsbeek

Den **13 Maart 1905** kwam ik weer in Vierlingsbeek. Vanuit Cuijk ging ik per spoor naar Vierlingsbeek. Ik bezocht de gemeenten Maashees, Vierlingsbeek en Sambeek en keerde toen per spoor vanuit Boxmeer naar Vierlingsbeek terug. Ter audientie verscheen slechts de pastoor van Vortum Mullem, de Heer Van de Looveren. Hij vroeg om eene tweede postbestelling voor zijne parochie en om een halte aan den trein, twee zaken, waaraan ik weinig kan helpen. Vervolgens vroeg de Heer Van de Looveren – een weggelopen Jesuit en sinds een half jaar pastoor te Vortum-Mullem, na 13 jaar kapelaan te Megen te zijn geweest – dat zijn parochie een andere

naam mocht krijgen. Vortum-Mullem klonk niet mooi, hij zou daarvoor liever den naam St. Cornelis hebben, dat klonk zoveel beter, pastoor van St. Cornelis!

Vier raadsleden wonen in Vierlingsbeek, twee in Groeningen en een in Klein Vortum; de verdeeling is goed. De gemeente heeft nogal eigendommen; de dennenbosschen zijn tegen brandschade verzekerd; voor bosschen van 42 jaren wordt f. 2,50 per f. 1.000 betaald; voor mast van 8 jaren f. 5. De gemeente kan er niet toe besluiten om het onderhoud der waterleidingen ten laste van de gemeente te brengen, hoe zeer men de groote wenschelijkheid daarvan erkent. Wel zou men hiertoe kunnen komen, wanneer er een middel was om op de aangelanden de gemaakte kosten te verhalen; tot verhooging van den hoofdelijken aanslag wilde men niet besluiten.

De gemeente heeft geen algemeene begraafplaats, wel een stuk grond, dat daarvoor is blijven liggen, en dat als begraafplaats zal worden ingericht, zoodra men een lijk, een drenkeling of zoo, want andere lijken gaan naar de kerkelijke begraafplaatsen – daar zou moeten begraven. Dr. Anderegg is nog steeds armen doctor; van de gemeente krijgt hij f. 450, van het armbestuur f. 150; de verloskundige armenpraktijk wordt op zijne kosten waargenomen door eene van de twee vroedvrouwen uit Boxmeer, aan wie hij daarvoor f. 125 betaalt. Over den veldwachter is men zeer tevreden; hij krijgt f. 325 plus kleeding.

Het herhalingsonderwijs neemt niet erg op; er nemen niet meer dan een vijftal kinderen aan deel.

Armen vindt men in Vierlingsbeek haast niet; alleen de protestanten hebben een eigen armbestuur; verder moet het algemeene armbestuur in aller behoeften voorzien. Er worden in de gemeente zeer vele jonge biggen gefokt, vooral ook door kleine menschen; daarmede wordt wel geld verdiend, en veel armoede voorkomen.

Sambeek

Den **13 Maart 1905** kwam ik weer in de gemeente. Vanuit Cuijk was ik per spoor tot Vierlingsbeek gegaan. Ik bezocht toen Maashees, Vierlingsbeek en Sambeek, en keerde daarna van Boxmeer per trein naar Cuijk terug. Ter audientie verscheen de caféhouder Thissen, die in December 1904 eene vergunning overnam, welke vergunning hij nu met 1 Mei 1905 kwijt was, waaraan ik nauwelijks niets kon doen, en de Heer Povel, een aanstaand student voor priester, aan huis bij den pastoor van Vortum-Mullem, die eene machtiging kwam vragen om schadelijk gedierte te schieten.

Van de zeven raadsleden wonen er vijf in Sambeek, aan den Sambeekschen Hoek (nl. de oude wethouder Michiels) en een te Mullem. We hebben lang en breed gepraat over het belang van den aanleg van een harden weg van Venray over Overloon naar Oploo. De groote tegenstander van dien weg is de 80-jarige wethouder Michiels uit den Sambeekschen Hoek. Ik geloof, dat zoolang die man iets te zeggen heeft, er van dien zoo gewenschten verbindingsweg niets komt. De gemeente heeft uitgestrekte bezittingen; bij de Heide Maatschappij is een plan in bewerking tot het in exploitatie brengen van 160 H.A. (aanleg van weiden en bosschen). In verband daarmede den Heeren geraden, om een uitgewerkt register aan te leggen, waarin omtrent ieder personeel afzonderlijk in extenso alle mogelijke bijzonderheden worden aangegeven, die later misschien van belang kunnen zijn te weten. Omtrent het nemen van het onderhoud der waterleidingen ten laste der gemeente kon men tot geen eindbesluit komen, zoo lang de kosten niet op de onderhoudsplichtigen konden verhaald worden. Men deinsde er voor terug, daarvoor den hoofdelijken omslag te verhoogen.

Er is in Sambeek geene Roomsche Catholieke begraafplaats, alleen eene algemeene dito. Om aan het bezwaar tegemoet te komen, dat de lijken niet op ongewijde aarde zullen begraven worden, gaat er een schop vol gewijde aarde mede in de kist. Geneeskundige armenpraktijk wordt waargenomen door Dr. Sterk uit Boxmeer; hij krijgt daarvoor f. 150. Voor de verloskundige hulp zorgt eene van de twee vroedvrouwen uit Boxmeer, die daarvoor f. 130,- ontvangt.

Niettegenstaande men mij in 1902 beloofd had die bij zijn tractement te voegen, krijgt de veldwachter nog steeds zijn loon voor een gedeelte van f. 50 in den vorm van eene gratificatie. Nogmaals er met klem op aangedrongen, dat men hierin verandering zal brengen.

Aan den Sambeekschen hoek wordt geen herhalingsonderwijs gegeven; te Vortum valt het niet erg in den smaak; te Sambeek is er zeer veel liefhebberij voor. Te Sambeek is geen armoede en

geen rijkdom; er gaan haast geen menschen meer in Duitschland werken, daar schijnt haast geen werk meer te zijn. Ook geen meisjes gaan meer weg als melkmeiden. Er is in de gemeente veel werk; er zijn haast geen arbeiders te krijgen. Alle kleine boertjes hebben ponney's aangeschaft en bewerken daarmede den akker.

Als een kenschetsend feit deelde de burgemeester mij mede, dat, tengevolge van den strijd aan den Eindhovenschen botermijn, alleen door de roomboterfabriek te Sambeek sinds 1 Mei 1904 een verlies was geleden van f. 1.600, het verschil van den prijs, te Eindhoven gemaakt, en den middenprijs van den mijn te Maastricht. Meerdere margarinefabrikanten hadden aan het bestuur van de roomboterfabriek te Sambeek den middenprijs van den mijn te Maastricht geboden, wanneer men hen voortdurend de boter wilde leveren. Het bestuur had daarin echter niet willen treden.

Mill en St.Hubert

Den **14 Maart 1905** kwam ik weer in Mill. Vanuit Cuijk reed ik over Beers naar Mill. Ik bezocht daarna Wanroij en Oploo, en keerde per trein van Boxmeer naar Cuijk terug. Ik verleende audientie aan notaris Stokvis, die nog steeds vruchteloze pogingen doet om eene betere standplaats te krijgen (hij solliciteert op het oogenblik naar Hilversum); en aan pastoor Van Oort, die een leelijk boekje opendeed over Van Deursen, den burgemeester van Haps (wonende te Mill), en hij ondervinding had, wat een kwade tong Van Deursen had, en hoe hij, door lasterlijke praatjes, de menschen tegen elkaar opzette.

De leden van den Raad waren goed over de gemeente verdeeld: 2 wonen op Achterdijk, 2 in de kom van Mill, 1 te Bruggen, 1 te St. Hubert, en 1 op de Gagel. B. en W. vertelden, wat ze een buitengewoon voordeeltje hadden gehad voor de gemeente, door in 1903 de ijzererts uit de Groespeel voor f. 30.000 te verkoopen. De prijs is thans zoo gedaald, dat daardoor nog geen f. 3.000,- zou te bedingen zijn. Ik heb de Heeren sterk aangeraden om een uitvoerig register omtrent de gemeente-eigendommen aan te leggen, waarin alle kleine wetenswaardigheden omtrent ontginning en exploitatie uitvoerig werden vermeld.

Op mijn vroeger advies is men er toe gekomen om het onderhoud van alle waterleidingen ten laste van de gemeente te brengen; de gemeente houdt – voor nog geen f. 100 per jaar – thans alles uitstekend in orde. De genees- en verloskundige hulp wordt nog alleen verleend door Dr. Anderegg, die daarvoor f. 1.000,- geniet. Men durft het niet goed aan hierin verandering te brengen.

Bootz, veearts te Cuijk, keurt het uit nood geslachte vee; hij moet dat heel conscientieus doen. Vandaar, dat hier geen bezwaar is, dat de leden van het veefonds het vleesch moeten koopen van een goedgekeurd uit nood geslacht beest. Men heeft de gratificatie aan den veldwachter bij diens tractement gelegd; dat bedraagt thans f. 450,-.

Voor herhalingsonderwijs bestaat thans weinig animo; aan den cursus nemen zeven leerlingen deel. Er is nogal armoede in Mill; algemeen armbestuur kreeg korts eene boerderij, ten gevolge van eene testamentaire beschikking van Catharina Martens; heeft verder bijna geen inkomsten; collecten brengen bijna niets op. Gemeente geeft eene jaarlijksche subsidie van f. 1.600.

Gemeente geeft bovendien 's winters aan een stuk of zes ouden van dagen wat werk, tegen f. 0,50 daags; deze zouden anders zeker ook moeten bedeed worden.

Mill heeft een eigen botermijn; de quaestie aan de Eindhovensche botermijn oefent een goeden invloed uit op de prijzen van de boter aan de Millsche mijn; de boterfabrikanten (Van der Hagen, Van Hout e.a.) die te Eindhoven niet willen koopen, koopen nu op de mijn te Mill, en drijven daar de boterprijzen omhoog, zoodat daar dezelfde boterprijzen worden bedongen als op de mijn te Maastricht.

Wanrooij

Den **14 Maart 1905** kwam ik weer in Wanroij. Vanuit Cuijk reed ik er via Beers heen.

Denzelfden dag bezocht ik Mill en Oploo; via Boxmeer keerde ik per spoor naar Cuijk terug. Ik verleende audientie aan pastoor Claudemans; van dezen vernam ik, dat zijne parochianen zeer welgesteld waren, en tevens zeer conservatief. Hij had zich in der tijd in zijn hoofd gesteld, een

nieuwe kerk te Wanroij te bouwen. Hij had echter reeds sinds lang dat denkbeeld opgegeven, omdat hij begreep, dat hij bij zijne gemeentenaren daarvoor geen geld kan krijgen. Op geld waren zij zeer gierig; in tegenstelling daarvan waren ze zeer vrijgevig voor zaken in natura, als er een bedelmonnik kwam: boter, eieren, ham, mik, worst werden gaarne afgestaan.

De leden van den Raad waren goed over de gemeente verdeeld: 2 te Ham, 1 in Peelstraat, 1 te Noord, 1 te Broekkant, 1 te Hoeven en 1 in de kom. Ik heb den Heeren sterk aangeraden eenen uitvoerigen beschrijvenden staat van de gemeente-eigendommen aan te leggen, waarin alles wat op ontginning en op exploitatie betrekking heeft, met groote accuratesse wordt opgetekend; zoodanige staat moet in de toekomst groote waarde krijgen.

De waterleidingen worden door de aangelanders onderhouden; het loopt heel goed, en daarom is er geen reden, om daarin verandering te brengen, en het onderhoud ten laste van de gemeente te brengen. Dr. Anderhegg uit Mill is voor f. 250 armendoctor; de vroedvrouw uit Ledeacker krijgt f. 175,- voor verloskundige hulp. De twee doctoren uit Boxmeer, Dr. Sterk en Dr. Poels, houden beiden tweemaal in de week, te Wanroij zitting.

Er moeten enkele processen-verbaal worden opgemaakt wegens overtreding van de leerplichtwet; steeds tegen dezelfde, vreemden, althans niet van Wanroij afkomstig. De twee eerste jaren werd er veel gebruik gemaakt van het herhalingsonderwijs, zelfs door menschen van 40 en 50 jr. Volgens den wensch van het schooltoezicht in overeenstemming met de bedoeling van de wet is het thans werkelijk herhalingsonderwijs geworden voor kinderen, die juist de school verlaten hebben; thans is echter de deelneming zeer gering.

Armen zijn er in Wanroij zoo goed als niet; sinds 5 jaren was er geen enkele inboorling van Wanroij armlastig, en moesten uitsluitend en alleen enkele vreemden van afkomst, thans te Wanroij wonende, bedeed worden.

Oploo, St. Anthonis en Ledeacker

Den **14 Maart 1905** kwam ik weer in de gemeente. Vanuit Cuijk reed ik er over Beers heen. Denzelfden dag bezocht ik Mill en Wanroij. Per spoor keerde ik vanuit Boxmeer naar Cuijk terug. Ik verleende audientie aan Willem Bardeel, een herbergier, die raad kwam vragen in eene vergunningsquestie en aan den oud-burgemeester Arts. Deze laatste, die nog dagelijks, zoowel des voormiddags als des namiddags op het raadhuis komt, hield ik binnen, bij de volgende besprekingen met B. en W.

Een jong kereltje, Van den Bosch, volontair ter secretarie uit Hoessen afkomstig, kwam ook nog zijne opwachting maken. St. Anthonis is het voornaamste kerkdorp van de gemeente; daar staat het raadhuis, daar wonen 1.000 menschen; in Oploo wonen er 500; in Ledeacker 250. De raadsleden wonen goed over de gemeente verdeeld; 4 wonen te St. Anthonis, 2 te Oploo en 1 te Ledeacker.

Ik heb B. en W, sterk geraden, om een uitvoerigen beschrijvenden staat aan te leggen van de gemeente-eigendommen, waarin alle details omtrent ontginning en exploitatie met juistheid en accuratesse vermeld worden. Zoodanige staat moet op den duur, bij zoo uitgestrekt grondbezit, van groote waarde geacht worden. Men had een zeer uitgewerkt plan omtrent de toekomstige exploitatie van 67 H.A. broekgrond, en verlangde zeer naar het betrekkelijk rapport van de Heide Mij. door G.S. gevraagd.

Daarin door den oud-burgemeester gesteund, heb ik sterk aangedrongen op het onderhouden van de waterleidingen door de gemeente; ik wees op Helvoirt, op Mill, waar zulks gebeurt, en waar dat aan de gemeente jaarlijks niet meer dan f. 75,- en f. 100,- kost. Het herhalingsonderwijs valt zeer in den smaak: te St. Anthonis volgens 20, te Oploo 16 leerlingen den cursus.

Oeffelt

Den **15 Maart 1905** kwam ik weer in Oeffelt. Ik reed er vanuit Cuijk heen; denzelfden dag bezocht ik Beugen en Boxmeer, en keerde vanuit deze laatste plaats per spoor naar Cuijk terug. Ik verleende audientie aan Th. Jansen, wonende vlak in de buurt van het Raadhuis. Hij klaagde over de baldadigheid van de Oeffeltsche jeugd. Het was zoo erg, dat de Pastoor op Zondag tot half twee de kerk moest sluiten, omdat de kinderen de vrouwen molesteerden, die den Kruisweg

kwamen bidden, en dat de kinderen in de kerk zelfs hunne behoefte kwamen doen. Toen ik B. en W. daarover onderhield, deelden deze mij mede, dat er 's avonds geen herhalingsonderwijs kon gegeven worden, omdat dan de kinderen, vóór zij weer tehuis waren, zooveel straatschenderij bedreven. Daarover heb ik den burgemeester zeer ernstig de les gelezen, en tevens den veldwachter de wacht aangezegd, dat, wanneer niet aan al die schandalen een eind werd gemaakt, hij geen veldwachter in Oeffelt zou kunnen blijven.

De leden van den Raad wonen over de heele gemeente verdeeld, 1 woont op "de Houw"; 1 in het dorp; 1 in het Kevelaarsveld; 1 in den Molenhoek; 1 te Hoogeind; 1 op den "Hoogen Hoek"; terwijl er 1 vacature is. Bij de inlijving in 1810 van Oeffelt bij Pruisen ging het archief naar Cleve; en later vandaar naar Gennep en naar Nijmegen. B. en W. sterk op het hart gedrukt, om een staat van gemeente eigendommen aan te leggen, waarin alle kleine bijzonderheden omtrent cultuur, exploitatie, opbrengst enz. worden opgeteekend. In den genees- en verloskundigen dienst wordt voorzien door Dr. v.d. Dries uit Cuijk. Uit nood geslacht vee wordt, alvorens het vleesch in consumptie gebracht wordt, gekeurd door Heynen, veearts te Boxmeer.

Voor overtreding der leerplichtwet behoefde nimmer een proces-verbaal te worden opgemaakt. Herhalingsonderwijs werd aanvankelijk gegeven; nu heelemaal niet meer, omdat de jongens, vooral die uit de buurt van Kruispunt Beugen, zoo baldadig waren. Op de steenbakkerij van Botermans wordt jaarlijks 4 ½ miljoen steen gemaakt. De steen, die Botermans te Udenhout maakt is beter; daar wordt echter niet zooveel steen geproduceerd als te Oeffelt. Voor den steenoven te Oeffelt wordt de leem gehaald uit "de Vilt"; die leem zou voor klinkers uitstekend geschikt zijn. Botermans vermengt echter die leem met gewonen grond, om daaruit zijn steenen te bakken. Er zijn in Oeffelt drie exportslagerijen, nl. die van Verschuren en die van Jilissen, die varkens slachten voor export naar Duitschland, en die van den Israeliet "de Wijze" uit Beugen, die wekelijks bij Wientjes in Oeffelt 8 stieren en 50 varkens voor export naar Duitschland slacht. De vrede in Oeffelt schijnt hersteld: wethouder Haerkens is overleden; in zijn plaats werd Geurts lid van den Raad en Mooren wethouder. Nu Mooren wethouder is, heeft deze geen reden meer om verder te agiteeren; bij zijne periodieke aftreding als raadslid in 1903 werd burgemeester Haerkens bij enkele candidaatstelling als zoodanig herkozen. Burgemeester Haerkens erfde van zijn oom, den wethouder Haerkens; dientengevolge moest hij bedanken voor de betrekking van gemeentesecretaris. De boerderij, welke hij van zijn oom erfde, nam hem te veel tijd in beslag, dan dat hij nog gemeentesecretaris kon blijven.

De wethouder Mooren is nog bij zijne moeder tehuis; van een huwelijk met juffrouw Botermans schijnt niets te zullen komen. De burgemeester van Oeffelt maakt een bedroevenden indruk; hij is wel de meest onbeduidende persoonlijkheid, die men zich kan denken.

Beugen en Rijkevoort

Den **15 Maart 1905** kwam ik weer in Beugen; ik reed er vanuit Cuijk heen; denzelfden dag bezocht ik Oeffelt en Boxmeer en keerde vanuit laatstgenoemde gemeente per spoor naar Cuijk terug. Ik verleende audientie aan den kapelaan van Beugen den Heer v.d. Bickelaar, die, ten gevolge van de ziekte van zijn pastoor, in diens plaats zijne opwachting kwam maken. v.d. Bickelaar is een uiterst onbeduidende persoonlijkheid.

Een drietal menschen vanuit Beugen-Kruispunt, Raafs, Wieren en Philipse, klaagden over de onbegaanbaarheid van de wegen in de Beugensche Haart, en op het Heische veld, vooral door dat de boeren bij het ploegen de ploeg op den weg omdraaien. De kinderen kunnen er niet door als ze naar school moeten. B. en W. erkennen later de juistheid van de klacht; om die reden heb ik hen ernstig op het hart gedrukt, aan die billijke grieven op de eene of andere wijze een einde te maken.

De leden van den Raad wonen goed over de heele gemeente verdeeld; twee wonen in de kom van Beugen; twee op Startwijk; twee te Rijkevoort (waarvan een te Laageind, en een (de burgemeester) te Hoogeind; en een te Hagelkruis(?). Aan B. en W. sterk in overweging gegeven, een beschrijvende staat van alle gemeente-eigendommen op te maken, waarin alle mogelijke bijzonderheden omtrent cultuur, exploitatie, opbrengst enz. met juistheid worden aangetekend. De burgemeester van Wanroij kocht van de gemeente Oploo een stukje broekgrond onder Rijkevoort; hij legde dat aan tot grasland en behandelde dat met kunstmest. De resultaten

waren zoo verrassend schoon, dat dientengevolge naburige aan de gemeente Beugen behorende broekgronden, welke tot dan toe steeds vrijwel voor waardeloos waren gehouden, in 1905 publiek konden verkocht worden voor ± f. 500 de H.A. Van ± 67 H.A. werden ± 7 H.A. opgehouden; de rest bracht ongeveer f. 26.000 op.

De gemeente geeft jaarlijks ± f. 75 uit voor het in orde houden van de waterleidingen, waaraan ze geland is. Zou de gemeente alle waterleidingen onderhouden, dan zou daarmee nogmaals ± f. 75 gemoeid zijn. In verloskundigen dienst wordt voorzien door Juffrouw M. Keiltjens uit Boxmeer; deze is aangesteld door Boxmeer, Sambeek en Beugen op een salaris van f. 500. De veldwachter ontvangt nog steeds een deel van zijn salaris in den vorm van eene gratificatie; daartegen sterk geprotesteerd; de raad schijnt niet anders te willen. De toestand van de armen schijnt in Beugen zeer gunstig te zijn. Het algemeen armbestuur schijnt bovendien de beschikking te hebben over zeer ruime fondsen. Het herhalingsonderwijs valt nogal in den smaak; te Rijckevooft profiteeren er 15 kinderen van; te Beugen 10.

Boxmeer

Den **15 Maart 1905** kwam ik weer in Boxmeer; ik reed er vanuit Cuijk heen; ik bezocht denzelfden dag eerst Oeffelt en daarna Beugen, en keerde ten slotte vanuit Boxmeer per trein naar Cuijk terug. Ik verleende audientie aan den directeur van het Postkantoor, den Heer Vergroesen, dien ik eertijds in gelijke betrekking te Dongen gezien had; hij kwam eenvoudig zijn opwachting maken, evenals notaris Grollenburg, die daarna verscheen.

W. de Haan, een gepens. O.I. militair klaagde, dat hij geen onderstand kreeg van Oeffelt, omdat hij zijn schoonvader, van Oeffelt geboortig, bij zich had. Mede maakte de secretaris Baken zijne opwachting, evenals de ontvanger Jurgers. Baken gaat in Mei trouwen met een meisje uit Westerhoven; hij zal dan met f. 760 moeten rondkomen. De ontvanger Jurgers wilde hooger salaris, omdat hij meer werk had tengevolge van het legaat van Cooth; hem verwezen naar B. en W.

Van de Raadsleden wonen er zes in de kom; de zevende woont te Holsteeg; van de bevolking wonen 2.300 menschen in de kom en 150 buiten. De procedure van verschillende gemeenten tegen Mr. Rits over de afgifte van het legaat van Cooth vordert slecht; Boxmeer althans heeft daarvan in zeer geruimen tijd niets gehoord, en weet niet hoe de zaak staat. B. en W. in overweging gegeven een uitvoeriger staat omtrent de gemeente eigendommen op te maken, waarin alle bijzonderheden omtrent cultuur, exploitatie, opbrengst enz. uitvoerig wordt genoteerd.

In den geneeskundigen en verloskundigen dienst wordt op zeer voldoende wijze voorzien. Wegens overtreding van de leerplichtwet behoeften geene processen-verbaal te worden opgemaakt. Voor herhalingsonderwijs is geen animo; dat wordt niet gegeven. Met de fondsen van het legaat van Cooth werd een landbouwschool (met 18 leerlingen) en een teekenschool (met 24 leerlingen) in het leven geroepen. De Rijksnormaalschool voor onderwijzers neemt weinig op en heeft weinig succes; in 1904 behaalde één leerling de akte lager onderwijs. Ter wille van het salaris zorgen de aan de normaalschool verbonden schoolhoofden, dat de instelling niet te niet gaat.

Smulders, een zoom van den Utrechtschen machinefabrikant, begon eene kleine steenfabriek in Boxmeer, en breidt die thans, langzamerhand, gaandeweg uit.

Haps

Den **16 Maart 1905** kwam ik weer in Haps. Ik reed er vanuit Cuijk heen, bezocht denzelfden dag Beers en Linden, en reed vandaar over Groot Linden en Beers naar Cuijk terug. Ten gevolge van den hoogen waterstand op de Maas was de weg van Klein Linden naar Cuijk geïnundeerd. Ik verleende audientie aan pastoor Hermans en aan kapelaan Hoefnagels. De pastoor was zeer dankbaar, dat G.S. termen hadden kunnen vinden om het besluit van den gemeenteraad van Haps goed te keuren, waarbij eene subsidie van f. 20.000 door de gemeente was verleend voor den bouw van eene bewaarschool, een gasthuis enz. Pastoor Hermans deelde nog mede, dat de oud burgemeester Mooren zoo'n braaf respectabel man was, door en door eerlijk, en iemand, die in het geheim met zijn betrekkelijk groot fortuin buitengewoon veel goed deed.

De leden van den Raad waren goed over de gemeente verdeeld: twee wonen op Cinquam, een dicht bij het station, een te Hoef, een te Lockam, een in de Kom, en een te “de Mond”. Sinds mijn vorig bezoek aan Haps was het gemeentehuis onder verbouwd, om de woning voor den veldwachter meer geriefelijk in te richten. In de inrichting van het eigenlijk gezegde raadhuis kwam geene verandering, behalve dat de ingang (de trap) buiten als een groote stoep tegen het raadhuis was aangebracht.

Aan B. en W. sterk aangeraden om een uitgewerkten staat aan te leggen van de gemeente eigendommen, waarin alles wat op de cultuur, de exploitatie, de ontvangsten en de uitgaven betrekking had, nauwkeurig werd opgeteekend. Het onderhoud der waterleidingen geschiedt door de gelanders; de waterleidingen worden bepaald goed onderhouden; er is dus geen reden om in de wijze van onderhouden eenige verandering te brengen.

Dr. v.d. Dries uit Cuijk is ook hier weer de armendoctor; men prijst hem zeer. Burgemeester Van Deursen is lid van de gezondheidscommissie te Boxmeer; de woningtoestanden in Haps schijnen over het algemeen voldoende. Sterk geprotesteerd tegen de gratificatie aan den veldwachter; men zal die bij het tractement leggen. Er moest eenmaal geverbaliseerd worden wegens overtreding van de leerplichtwet. Het herhalingsonderwijs valt nogal in den smaak, en wordt gevolgd door elf leerlingen.

Van de boeren waren er 20% gehuurd, en 80% op hun eigen; van die 80% hebben 35% hun plaats vrij, terwijl 45% zilveren balken in hun huis hebben. Van de kleine keuterboeren waren er 95% op hun eigen; het gaat dezen menschen over het algemeen goed; beter dan den boeren. De toestand van de armenklasse is gunstig; er wordt nergens broodsgebrek geleden.

Schoolhoofd Verschuren is gepensioneerd; hij heeft een eigen huis gebouwd, drijft daarin een winkel in kruidenierswaren. Drie van zijn zoons zijn bakker; naar het heet, zullen zij tehuis komen en gezamenlijk bij hun vader eene bakkerij openen. De rozenkwekerij wordt nu op groote schaal gedreven.

Burgemeester Van Deursen gaf geheel den indruk van iemand, die zich schuldbewust is; op mijn vraag, tot hoe lang hij nog in Mill moest wonen, antwoordde hij dat er nog geen geschikte huurwoningen open waren gekomen, en dat hij er tegen op zag om zelf te bouwen: hij hoopte nog steeds, bij mij weer in de gratie te komen en dan eene andere gemeente te krijgen.

Bij gelegenheid van een bezoek aan Drunen den 29 April 1907 kwam ter audientie deken Selten – oud professor van het seminarie, broeder van den secretaris van Haps. Selten deelde mij mede, dat, naar wat hij in Haps gehoord had, burgemeester Van Deursen in de quaesties met het oude schoolhoofd Verschuren, over het algemeen gelijk had. Verschuren was een uiterst lastig man, die met iedereen ruzie had, en ook vroeger, vóór Van Deursen, met het gemeentebestuur van Haps steeds allerlei onaangenaamheden en moeielijkheden gehad had. Volgens deken Selten was de positie van v. Deursen moeielijk. Vooreerst omdat de oud-burgemeester Mooren, lid van den Raad was gebleven, veel invloed had, en in alles zijn opvolger dwarsboomde; vervolgens, doordat hij in Mill woonde, en slechts een pr. keer in de week des middags te Haps kwam; daardoor kon hij geen invloed krijgen; en eindelijk, doordat de vrouw van v. Deursen hoogst zuinig, om niet te zeggen gierig was; daardoor kwam het huishouden van den burgemeester nog al eens in opspraak.

Beers

Den **16 maart 1905** kwam ik weer in Beers. Vanuit Cuijk bezocht ik eerst Haps; daarna Beers; vervolgens Linden. Vanuit Klein Linden reed ik via Groot Linden en Beers naar Cuijk terug, omdat de weg van Klein Linden naar Cuijk ten gevolge van het hooge water geïndeerd was. Voor mijne audientie had zich niemand aangemeld. De raadsleden waren goed over de gemeente verdeeld; drie wonen er in de kom; twee op “de Plaats”; een te Dommelsvoort, en een te Broekkerberg.

De finanties van de gemeente gaan weer vooruit; men heeft juist eenige perceelen land zeer duur verhuurd, en hoopt nu geene opcenten op het personeel meer nodig te hebben. B. en W. sterk aangeraden, om een uitgewerkten staat van de gemeente-eigendommen aan te leggen, waarin alles wat betrekking heeft op cultuur en administratie nauwkeurig wordt aangeteekend; zoo'n

legger moet in de toekomst groote waarde krijgen. B. en W. overreed, om in de toekomst het onderhoud der waterleidingen ten laste der gemeente te brengen.

Dr. v.d. Dries uit Cuijk is ook hier weer de gemeentedoctor; men is over hem zeer tevreden. Uit nood geslacht vee wordt gekeurd door den veearts Bootz uit Cuijk; voor zijne diensten krijgt hij van gemeente f. 80. De veldwachter houdt zich buitengewoon goed; hij drinkt helemaal niet meer, en komt in geen enkele herberg. Wegens overtreding der leerplichtwet moest eenmaal een proces-verbaal worden opgemaakt; sindsdien waren geen vervolgingen meer noodig. De toestand van de armenklasse is redelijk goed; die van de fondsen van het algemeen armbestuur is minder florissant; door gemeente moest in 1905 voor het eerst f. 100 subsidie gegeven worden.

Men voelt wel veel voor het in orde brengen van de Raam, maar wil vooral de hooger liggende gemeenten, Oploo, Beugen, Wanroij de kosten van het in orde brengen laten betalen; hoe meer gronden in die gemeenten in cultuur gebracht worden, hoe meer water er afkomt, en hoe meer waterbezwaar de lager liggende gemeenten ondervinden. Het is daarom onbillijk, vooral de lager liggende gemeenten met kosten van het in orde brengen van de rivier te bezwaren. Aldus de niet geheel juiste stelling van den burgemeester van Beers.

Linden

Den **16 Maart 1905** kwam ik weer in Linden. Ik bezocht vanuit Cuijk eerst Haps, daarna Beers, en reed toen over Groot Linden naar Klein Linden waar het raadhuis staat. Omdat de weg van Klein Linden naar Cuijk geïndeerd was, moest ik later over Groot Linden en Beers naar Cuijk terugkeeren. Ik verleende audientie aan den Pastoor van Katwijk; van hem vernam ik, dat de kerk in der tijd van Klein Linden naar Katwijk verplaatst werd, omdat de inwoners van Katwijk de grootste bijdragen hadden toegezegd in den bouw van de nieuwe kerk.

De Pastoor van Groot Linden (v. Rijckevorsel van Kessel), die daarna verscheen, brak nog een lans voor de kleine keuters tegenover de groote boeren in zake de beweiding van het Broek. Ik vernam later van B. en W. dat de keuters gerust konden zijn want dat alles nagenoeg bij het oude zou blijven; slechts 3 H.A. zouden dit jaar gescheurd worden om te haveren; verder zou alles voorloopig bij het oude blijven.

B. en W. konden mij geen verklaring geven, waarom het Rijk zoo'n zwaren dijk heeft aangelegd van Katwijk langs de rivier tot de Oijensche sluis. Van de Oijensche sluis tot aan de opening van den benedenmond van de Beerse Maas is slechts een zwakke zomerkade, in onderhoud bij den polder van Linden. De zware Maasdijk (8 M. kruinsbreedte) van Katwijk tot de Oijensche sluis is in onderhoud bij de gemeente, die ook het genot heeft van het grasgewas. Door de ligging van den dijk is er nooit afslag of schade, omdat er nooit hevige wind op staat.

Voor gemeenteraadsverkiezingen werd er nog nooit gestemd, van de raadsleden wonen er nog 4 in Groot Linden, 2 in Klein Linden en een in Katwijk; in vrij juiste verhouding tot het zielental. Het raadhuis stond aanvankelijk in Groot Linden; later in Katwijk, en nu in Klein Linden. Omdat Klein Linden tusschen de twee andere gehuchten in ligt, is de ligging van het raadhuis daar het meest rationeel. Al die plaatsverwisselingen gingen in der tijd met heftige ruzies gepaard; thans is de vrede in de gemeente teruggekeerd.

Ik heb B. en W. sterk aangeraden om een uitgewerkte staat van gemeente eigendommen aan te leggen, waarin van dag tot dag wordt aangeteekend al wat betrekking heeft op cultuur en exploitatie. Dr. Van den Dries uit Cuijk is ook hier weer de gemeentedoctor. Men prijst hem zeer. Uit nood geslacht vee wordt niet in consumptie gebracht voor het gekeurd is door den veearts Bootz uit Cuijk. Overtreding van de leerplichtwet komt niet voor. Te Groot Linden volgen 5 jongens het herhalingsonderwijs, te Klein Linden drie. Als een van de Maasdijken mocht doorbreken, dan lijdt niemand gevaar; de huizen staan voldoende hoog, om menschen en vee buiten het gevaar te doen blijven. Kapelaan Langen uit de groote kerk te 's Bosch is een zoon van den wethouder Langen te Linden.

Gassel

Den **17 Maart 1905** kwam ik weer in Gassel. Ik reed er vanuit Cuijk heen; ik bezocht daarna de gemeenten Escharen en Grave, en ging toen weer langs denzelfden weg als ik gekomen was naar

Cuijk terug. Ik verleende audientie aan pastoor Van de Cromvoirt, een eenvoudig dorpsgeestelijke, die nog in eene eenvoudige woning woont; hij kwam om zijne opwachting te maken en had niets bijzonders te zeggen.

Bij onderzoek bleek mij, dat het archief nog in dezelfde vochtige kast bewaard werd; boven in eene andere kast, welke ik toevallig opende, zat een musschennest! Men vond dat wel zeer onaangenaam, en beloofde mij, nu ten spoedigste eene behoorlijke archiefkast tegen een binnenmuur van de raadszaak te zullen laten maken.

B. en W. beweerden, dat wanneer de Staten slechts eene kleine subsidie gaven, de Raad zeker geneigd zou worden bevonden, om mede te werken tot het in orde brengen van de Raam. De raadsleden wonen goed over de gemeente verdeeld; drie wonen aan den Maasdijk, een in de kom, een te Heihoek, en twee te Nieuw Gassel. De Beerse Maas loopt tusschen Tongelaar en Nieuw Gassel door.

Aan B. en W. ernstig in overweging gegeven om een uitgewerkten staat der gemeente eigendommen aan te leggen, waarin alle détails omtrent cultuur, exploitatie, inkomsten en uitgaven met accuratesse worden genoteerd.

De heg om de algemeene begraafplaats was erg goed gegroeid; omdat die eenige waarde had, had men die in het najaar 1904 verkocht; men had er juist eene andere geplant! Dr. Hilbers uit Grave is belast met de geneeskundige armenpraktijk; dr. Schoepp, apotheker te Grave, levert de medicijnen; juffrouw Stroothuis uit Grave is voor de verloskundige hulp; geen van allen geniet een vast salaris; allen declareeren hunne werkelijke kosten. Alvorens in consumptie te worden gebracht, wordt uit nood geslacht vee gekeurd door den veearts Bootz te Cuijk.

De veldwachter heeft geen gratificatie; tractement is f. 275 + f. 20,- kleeding; van November tot April moet hij ook nachtdienst doen! Wegens overtredingen van de leerplichtwet behoeften geene processen-verbaal te worden opgemaakt. Herhalingsonderwijs wordt gegeven aan zeven kinderen. Armoede wordt er niet geleden. Als er broodbedeeling is, wordt er slechts één brood gehaald. Algemeen armbestuur heeft slechts f. 100 inkomen; in den regel komt men daarmee uit; maar in 1903 en 1904 moest gemeente met een kleine subsidie bijspringen.

Escharen

Den **17 Maart 1905** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed er vanuit Cuijk heen, bezocht denzelfden dag Gassel en Grave, en ging toen per rijtuig naar Cuijk terug. Op mijne audientie verscheen niemand dan Fransen, hoofd der school te Hooghal. Hij staat daar alleen voor 86 kinderen; het gemeentebestuur trachtte tevergeefs de onderwijzersvacature aan te vullen. Fransen heeft zijn moeder nog bij zich. Kort nadat hij uit de orde der Tilburgsche fraters getreden was, is hij gehuwd; dat moest wel, omdat er iemand moest zijn om zijn huishouden te doen; hij heeft geen kinderen.

De gemeente-ontvanger Linders heeft zich juist van kant gemaakt, en is voor twee dagen begraven. Toen Verdijk mij mededeelde, dat secretaris Peeters zijne zaken goed in orde had, vond ik daarin aanleiding B. en W. aan te raden, Peeters tot ontvanger te benoemen. Met het tractement van den ontvanger mede zou hij dan een redelijk bestaan hebben.

Alle gronden rondom Escharen staan op het oogenblik weer onder water. Men is er nu voor (althans B. en W.) om het verbeteringsplan van den opzichter Lamers uit te voeren. Deswege werd in 1902 eene vergadering gehouden op het raadhuis te Mill. Cuppen, secretaris van Mill, voorzitter van den Raampolder, had eene verdeling opgemaakt van de kosten:

Escharen,	met	1970 H.A.	voor	10%
Gassel,	"	690		7
Beers		590		7
Haps		1480		11
Beugen		2880		10
Wanroy		2700		10
Zeeland		3130		15
Mill		4000		18
Grave		170		6
Oploo		2880		<u>5</u>

99%

Toen er nog 1% tekort kwam, nam Escharen dat nog voor zijne rekening. Aldus het verhaal van den burgemeester van Escharen.

De leden van den gemeenteraad wonen goed over de gemeente verdeeld: drie wonen er in de kern; een op de Lage Poel; een te Zandvoort; een op de Boll (op de grens van Velp); en een aan de Lange Boom.

Het Kroondomein (Rentambt Nijmegen) heeft vijf groote boerderijen in Escharen; ze liggen aan elkaar, en heeten Zandvoort (gehuurd door het raadslid Claassen); Hooghal (2 boerderijen) Schaapsdijk en Lucht. Alle pachters zijn Katholiek. Aan B. en W. ernstig in overweging gegeven om een gedetailleerden staat aan te leggen omtrent cultuur, exploitatie enz. enz. van ieder afzonderlijk perceel.

Gemeente heeft een zogenaamd ziekenhuis; eene boerderij werd voor geringen prijs verhuurd, onder voorwaarde, dat huurder twee kamers niet gebruikt; in die kamers moeten dan de eventueele zieken door dien huurder verpleegd worden! In 1913 is deze onmogelijke regeling opgeheven. Eene regeling omtrent uit nood geslacht vee bestaat niet. Te Hooghal wordt aan drie kinderen herhalingsonderwijs gegeven; te Escharen meldden zich geene leerlingen aan.

Het parochiaal armbestuur heeft wel fondsen, maar men merkt daarvan niet veel; het algemeen armbestuur heeft ± f. 500 inkomen, en kan zich daarmee vrij wel bedruipen. De jezuiten uit Velp hadden in Escharen eene boerderij, Rustendaal; het huis werd afgebroken en in de plaats daarvan werd een groot huis gebouwd. Een pr. malen in de week gaan de studenten uit Velp naar Rustendaal; daar loopen ze in de bosschen en weiden, spelen biljart, of vermaken zich op andere wijze. Een pr. broeders met een kar met mondbehoefden gaan dan vanuit Velp mede.'s Avonds wordt het huis weer gesloten (het blijft dan ledig staan) en keeren de studenten naar Velp terug.

Grave

Den **17 Maart 1905** kwam ik weer in Grave; ik bezocht denzelfden dag Escharen en Gassel. Ik reed er vanuit Cuijk heen, en reed later weer naar Cuijk terug. Ik verleende audientie aan vier leden van den gemeenteraad, onder wie de conciërge van het Krankzinnigengesticht, den Heer Van Zadelhof! Een zekere v.d. Elst vroeg mijne tusschenkomst, ten einde te verkrijgen, dat zijn achterlijke zoon op school zou worden geplaatst; de meester wilde dat kind niet hebben, omdat hij idioot was, iets wat v.d. Elst ontkende. Burgemeester Friezen wist er ook geen raad mede. Wethouder Stael is overleden, en nog niet vervangen.

Burgemeester Friezen was uit Den Haag overgekomen om mij te ontvangen. Hij gaf mij den volgenden staat omtrent de repartitie van de onderhoudskosten van de Raam, vastgesteld op eene op 25 Augustus 1900 te Mill gehouden vergadering:

Escharen	met	1970 H.A.	11%
Gassel		690	7
Beers		590	7
Haps		1480	11
Beugen		2880	10
Wanroy		2700	10
Zeeland		3120	15
Mill		4000	18
Grave		170	6
Oploo		2880	<u>5</u>
			100%

Na den brand in het op het raadhuis geborgen archief heeft Mr. Bondam alles medegenomen. Men stelde f. 500 te zijner beschikking voor eventueele herstellingskosten; er is nog niets terug. Op de teekenschool, waar voor het onderwijs geen schoolgeld gevraagd wordt, gaan 38 leerlingen. Er wordt met bijzonder veel animo de 4-jarige cursus gevolgd, vooral door de leerlingen van buiten de gemeente (Beers, Gassel en Escharen).

B. en W. sterk aangeraden een uitgewerkten staat van de gemeente eigendommen aan te leggen, waarin alle zaken betrekkelijk cultuur, exploitatie enz. uitvoerig vermeld worden. Er zijn geene kerkelijke begraafplaatsen; het geheele kerkhof (op den weg naar Escharen) is van de gemeente; eene afdeeling is voor de Katholieken, eene voor de Protestanten en eene voor de Israëlieten; de gemeente verdient daaraan f. 600 à f. 700 per jaar. Dr. Hilbers is met de geneeskundige armenpraktijk belast; hij geniet daarvoor f. 800 van het gasthuis en f. 200 van de gemeente. Apotheker dr. Schoepp levert de medicijnen aan de armen, en declareert daarvoor aan het gasthuis. Juffrouw Stroothuis is vroedvrouw voor Escharen, Gassel, Velp, Reek en Grave. Zij heeft een salaris van f. 150 van het Rijk, en van f. 200 van Grave. Grave ontvangt daarvoor van de Provincie f. 75 en van Escharen f. 48.

De gasfabriek blijft goede zaken maken, vooral door het RijksKrankzinnigen gesticht, dat jaarlijks voor f. 700 gas behoeft. De burgemeester, die nog altijd voor directeur speelt, meende, dat er gemiddeld jaarlijks f. 1.200 verdiend werd. Op de openbare school gaan slechts 18 kinderen; verder gaan alle kinderen naar de scholen van de zusters en de fraters. Zoowel het openbare als het bijzondere onderwijs schijnt opperslecht te zijn. Het schoolhoofd v.d. Geld wordt veel te duur betaald; hij is een knappe man, maar een ongeschikt onderwijzer.

Cuijk en St. Agatha

Den **18 Maart 1905** kwam ik weer in Cuijk. Ik logeerde in het hotel De Korenbeurs aldaar, bij de gezusters Van Duijnhoven, en begaf mij te voet naar het gemeentehuis. Ik verleende audientie aan pastoor Mutsaers, met zijn twee kapelaans, de Heeren Offermans en Van Kessel. De Heeren kwamen eenvoudig hunne opwachting maken, en prezen zeer den nieuwen burgemeester, in wien zij meenden, dat de Regeering een gelukkige keuze had gedaan.

Vervolgens verscheen een surnumenair der belastingen, de Heer Molens, tijdelijk belast met de waarneming van het ontvangerskantoor. Daarna kwam Dr. Van den Dries, een broeder van den Bosschen apotheker, een jongeman, sinds 8 jaar in Cuijk gevestigd, van wien ik zowel in Cuijk als in de naburige gemeenten niets dan goeds hoorde. Eindelijk ontving ik nog Van den Berg, die namens de moeder-overste van het gesticht mijne tusschenkomst kwam vragen in eene moeilijkheid, waarin ze met de gemeente was gewikkeld, doordat de gemeente het huishoud- en afvalwater van haar gesticht niet op straat wenschte te ontvangen. B. en W. deelden mij te dezer zake mede, dat de Raad in die quaestie nog eene beslissing moest nemen.

Toen ik te Cuijk op het raadhuis kwam, vond ik daar niemand als den burgemeester; de beide wethouders verschenen later. Wethouder Manders keek wel wat zuur, blijkbaar nog onder den indruk, dat hij geen burgemeester was geworden. Ik deed maar, alsof ik er niets van bemerkte. Van de raadsleden wonen er nog 5 in de kom en 2 in St. Agatha. Een van de raadsleden uit de kom, de wethouder Toonen, is landbouwer, zoodat de boeren drie raadsleden hebben en de burgers vier.

Door deken Bijvoet werd in Cuijk eene St. Joseph'svereniging opgericht met eene eigen harmonie enz. Hij wilde toen de bestaande harmonie (St. Caecilia) dood drukken, om alles bij zijne Roomsche vereniging te krijgen. De armere leden van St. Caecilia (schoenmakers en derg.) moesten wel aan den wensch van den deken voldoen, of ondervonden onaangenaamheden (bijv. doordat ze van het zangkoor werden gezet). Die strijd wordt nog altijd voortgezet. De oude harmonie (St. Caecilia) wordt sterk gesteund door den zoon van den vroegeren burgemeester, den onder curatele staanden Heer Groen (curatrice is zijne echtgenoot, eene juffrouw Hoevendaal, de dochter van een gepensioneerd majoor uit Cuijk). De gemeente geeft nog altijd eene subsidie aan die harmonie. Als er uitvoeringen zijn, dan gaan Cuijk's notabelen zoowel naar St. Caecilia als naar de St. Josephsvereniging, ofwel ze gaan naar geen van beiden, omdat ze daarmee de geestelijkheid genoeg doen.

De Cuijksche beestenmarkten zijn steeds bijzonder druk; men heeft getracht ook paardenmarkten te stichten; op de eerste markt kwamen veel paarden (200) maar geen kooplui. Als op de volgende paardenmarkt ook geen kooplui komen, kan men de zaak als mislukt beschouwen. B. en W. gaf ik in overweging een uitgebreide beschrijvende staat van de gemeente eigendommen aan te leggen, waarin alles wat op cultuur, exploitatie, ontvangsten en

uitgaven betrekking heeft, nauwkeurig wordt opgeteekend. Ook omtrent het onderhoud der waterleidingen gaf ik den raad, het in eene hand te brengen, en ten laste der gemeente te nemen. Met hoog opperwater (11.20 + A.P.) zet gemeente Cuijk de dijkwacht uit, en zorgt voor bewaking en onderhoud. In de laatste 25 jaren kostte dat jaarlijks gemiddeld f. 25,- aan de gemeente. Omtrent het in consumptie brengen van uit nood geslacht vee bestaat geen regeling; men pleegt juist overleg met naburige gemeenten om tot eene uniforme regeling te geraken. De veldwachters krijgen nog altijd eene gratificatie; gesteund door den burgemeester heb ik daartegen sterk geprotesteerd. Wegens overtreding der leerplichtwet werden enkele processen-verbaal opgemaakt. Herhalingsonderwijs wordt niet gegeven, noch op de openbare school, noch door de fraters; daarop sterk aangedrongen. Er is geen algemeen armbestuur in Cuijk. Wanneer het parochiaal armbestuur en Vincentius niet willen bedeele, en bedeeleing volstrekt noodzakelijk is, dan wordt daarin direct van gemeentewege voorzien; die gevallen komen slechts zelden voor.

Uden

Den **18 Maart 1905** kwam ik weer in Uden. Ik had tevoren Cuijk bezocht; reed vandaar op den trein te Haps, en spoorde toen naar Uden. Vandaar keerde ik per trein naar Den Bosch terug. Ik verleende audientie aan den kantonrechter Hengst, voorzitter van de gezondheidscommissie te Veghel. Hij had in die laatste qualiteit veel voldoening van zijn werk; de gemeentebesturen werkten aanvankelijk tegen, maar die tegenstand was nu gebroken en had voor vertrouwen plaats gemaakt. Hij had de voldoening, dat de gezondheidscommissie bepaald veel nut stichtte. B. en W. deelden mij mede, dat aan de vele ruzies in de gemeente vrij wel een einde is gekomen. Van de raadsleden wonen er drie in de kom, drie te Volkel, een te Hoogstraat, een te Bitswijk, een te Kooldert, een te Loo en een te Duifhuis. De Uder markten zijn steeds druk bezocht; ze brengen veel voordeel aan de gemeente; er zijn er nog pas weer vijf bij ingesteld, die even druk zijn als de rest; vooral Belgische kooplui komen het vee koopen; zij koopen vooral vee van uitstekende qualiteit. In verband hiermede wees men er mij op, dat het reglement op de stierenkeuringen, ten gevolge waarvan de minwaardige fokstieren werden afgekeurd, zoo bijzonder goed werkte tot verbetering van het veeslag.

Ik heb B. en W. sterk aangeraden om een uitgebreid register van alle gemeente-eigendommen aan te leggen, waarin alle bijzonderheden omtrent cultuur, exploitatie, ontvangsten en uitgaven nauwkeurig worden ogeteekend. Eveneens gaf ik B. en W. in overweging, daarin gesteund door den Burgemeester, om het onderhoud van alle waterleidingen in eene hand te brengen en ten laste van de gemeente te nemen.

Wegens overtreding van de leerplichtwet moesten enkele processen-verbaal worden opgemaakt. Bijzonder onderwijs wordt gegeven door de Ursulinen; deze hebben aan hare inrichting tevens een pensioonaat verbonden. Herhalingsonderwijs valt nogal in den smaak; te Volkel meldden zich daarvoor 18 kinderen aan, te Uden 30. De bedelarij is wel minder dan vroeger; broodsgebrek wordt er nergens geleden. De armenfondsen zijn echter niet voldoende voor de bedeeleing; de gemeente geeft een jaarlijksche subsidie van f. 1.600. De bekende fabrikant v.d. Putte is een broeder van den burgemeester van Deursen.

Zeeland

Den **20 Maart 1905** kwam ik weer in Zeeland; ik ging van Den Bosch per trein naar Oss; vandaar per tram naar Uden, en vandaar per rijtuig naar Zeeland. Vervolgens bezocht ik nog Reek en Velp, waarop ik naar Ravenstein reed. Voor mijne audientie had zich niemand aangemeld; ik moest dus met B. en W. den tijd dood praten. Van de raadsleden waren er twee in de kom, een te Oventje, een te Voederheil, een te Brand en een te Zevenhuizen, terwijl er eene vacature bestaat. Ik heb er sterk op aangedrongen dat die vacature zou worden aangevuld met een lid uit Graspeel, dat sterk bevolkte gehucht, dat sinds eenigen tijd niet in den Raad vertegenwoordigd is.

B. en W. klagen zeer, dat de gemeentefinancien ongunstig staan, niettegenstaande de gemeente f. 92.500 op het Grootboek heeft, en f. 10.000 provinciale schuldbrieven bezit!

De gemeente is een procedure begonnen tegen enkele menschen, die nalatig bleven in het betalen van de rente van de koopsom van de tiend; sinds dien tijd wordt door de andere schuldplichtigen de rente trouw betaald. Men klaagde nu echter, dat er zooveel achterstand kwam van verschuldigde koopenningen van hout, turf, heide, strooisel enz. Den Heeren aangeraden de verkoopning voortaan te doen houden door een notaris, die voor de koopenningen instond.

B. en W. sterk geraden om een uitgewerkten staat van de gemeentebezittingen aan te leggen, waarin uitvoerig alle bijzonderheden omtrent cultuur, exploitatie enz. nauwkeurig worden aangetekend. Eveneens den raad gegeven, om het onderhoud der waterleidingen in ééne hand te brengen en ten laste van de gemeente te nemen.

Er is thans een eigen doctor, dr. Sengers. Deze krijgt f. 800 + vrij wonen. De vroedvrouw is overleden; daardoor viel er f. 400 vrij. Dr. Van Dijk uit Uden kreeg ontslag als gemeentegeneesheer; daardoor viel f. 335 vrij. Gemeente huurde voor f. 300 een huis van den brouwer Van de Ven; de huur is zoo hoog, omdat v.d. Ven het huis moest verbouwen om het voor den doctor geschikt te maken. B. en W. dringend verzocht het tractement van den veldwachter f. 300 te verhoogen met diens vaste gratificatie ad f. 40. De Heeren zullen er voor zorgen.

Drie processen-verbaal voor schoolverzuim. Er is geen parochiaal armbestuur; het algemeen armbestuur beschikt over voldoende fondsen, en heeft geen subsidie van de gemeente noodig. Er is geen roomboter fabriek. De boeren verkoopen hunne boter op de botermijn te Zeeland; er is juist eene electriche installatie gemaakt, om uit te wijzen wie het eerste gemijnd heeft; die inrichting kost n.b. f. 300. Ook de boeren uit Escharen en Reek komen met hunne boter op den mijn te Zeeland.

Reek

Den **20 Maart 1905** kwam ik weer in Reek, ik was tevoren in Zeeland geweest, en bezocht later nog Velp. Te Ravenstein ging ik slapen. Ik verleende audientie aan Pastoor Suijs, die niets bijzonders te vertellen had, en aan een arm vrouwtje, Door Peijnenburg, die haar nood kwam klagen.

Op verzoek van B. en W. liet ik den secretaris Van den Hoogen binnenkomen. Ik bracht hem zijn voortdurend wangedrag, zijn misbruik maken van sterken drank onder het oog, en tevens, dat hij, ondanks herhaalde veroordeelingen, ondanks berisping en schorsing van de zijde van het gemeentebestuur, voortdurend bleef drinken. Namens B. en W. zeide ik hem aan, dat, wanneer hij nu weer eene bekeuring wegens dronkenschap opliep, dat hij dan als secretaris van Reek zou worden ontslagen. Het was vooral wethouder Smits, dezelfde die tot nu toe Van den Hoogen de hand boven het hoofd had gehouden, die nu er op aandrong, dat ik namens B. en W. hem zou toespreken gelijk ik deed.

Er zijn twee vacaturen in den Raad, de overige 5 leden wonen als volgt: twee in de kom, een te Driehuis, een aan de Reeksche molen, en een (wethouder Zeegers) aan de Schaijkse straat. B. en W. ernstig in overweging gegeven een uitgewerkten staat van de gemeente-eigendommen aan te leggen, waarin uitvoerig alle bijzonderheden omtrent cultuur en exploitatie van ieder stuk afzonderlijk nauwkeurig worden vermeld. Den Heeren tevens in overweging gegeven, het onderhoud der waterleidingen ten laste der gemeente te brengen, en daardoor dat onderhoud in eene hand te brengen.

De geneeskundige en de verloskundige dienst wordt door het algemeen armbestuur betaald; de doctoren Flipse uit Huisseling, Hilbers uit Grave en Sengers uit Zeeland declareeren hunne gespresteerde diensten. Uit nood geslacht vee wordt door een slager gekeurd; als deze twijfelt omtrent de deugdelijkheid van het vleesch, dan wordt een veearts gehaald. Men is over den nieuwe veldwachter buitengewoon tevreden; hij deed echter reeds examen voor de rijksveldwachter; men zal hem dus wel spoedig verliezen.

Er waren enkele processen-verbaal noodig, om de menschen te overtuigen, dat er eene leerplichtwet bestaat; nu ging het goed. Aan het herhalingsonderwijs nemen 15 leerlingen deel. Er is zoowel een algemeen als een parochiaal armbestuur; beide besturen hebben voldoende fondsen; gemeente behoeft niet bij te springen. Aan de Roomboterfabriek zijn de eigenaren van 150 koeien aangesloten; alle boter gaat naar Eindhoven.

Bij schijven d.d. 9 Juni 1905 Ag nr. 334/10 berichtte de burgemeester van Reek mij dat Gerardus van den Hoogen, secretaris van Reek, met ingang van 1 September 1905, wegens dronkenschap, wangedrag en verwaarloozing zijner ambtsplichten, door den Raad als gemeentesecretaris was ontslagen.

Velp

Den **20 Maart 1905** kwam ik weer in Velp; ik was tevoren in Zeeland en in Reek geweest, en ging later in Ravenstein slapen. Ik verleende audientie aan twee paters van Mariendaal, aan den Pastoor Verhoeven met diens kapelaan (v. Riel), en aan Vicaris der Paters Capucijnen. Hoewel de Heeren mij niets bijzonders te vertellen hadden onderhield ik mij vrij langdurig met hen over algemeene zaken. De leden van den gemeenteraad wonen goed over de gemeente verdeeld. Van B. en W. vernam ik, dat de bouw van een lokaal voor een tweeklassige school f. 8.500 moest kosten; dat aan de stichting daarvan dus niet te denken viel, wanneer er geen heel groot buitengewoon subsidie verleend werd.

De geneeskundige dienst wordt, op kosten van het algemeen armbestuur, zeer voldoende waargenomen door Dr. Philips uit Huisseling en Dr. Hilbers uit Grave. Uit nood geslacht vee wordt door een slager gekeurd, alvorens het vleesch in consumtie gebracht wordt; als de slager twijfelt, dan wordt er een veearts gehaald. Volgens B. en W. gedraagt de veldwachter Van de Ven zich thans zeer goed. Voor overtredingen van de leerplichtwet behoeften geen processen-verbaal te worden opgemaakt. Het herhalingsonderwijs wordt slechts door twee leerlingen gevolgd, van welke één het zootje van het hoofd der school is.

Er bestaat zoowel een algemeen, als een parochiaal armbestuur. Beide besturen beschikken over vrij voldoende middelen; de gemeente behoeft niet bij te springen. Geen roomboterfabriek; boter wordt op de boerderij gemaakt, en door de boeren naar den mijn te Mill gezonden. Vele gronden romdom Velp waren geïnuundeerd met Peelwater, ten gevolge van den hoogen waterstand op de Maas. De Peeldam keerde het water niet meer; het water liep er zeker 15 C.M. hoog over heen. Als het peelwater maar vóór half April weg is, dan doet het weinig schade.

Ravenstein

Den **21 Maart 1905** kwam ik weer in Ravenstein; ik ging vanuit het hotel Keurvorst van de Paltz (juffrouw Van Hal) te voet naar het Raadhuis; ik bezocht later Dieden en Deursen en keerde van daar naar de Paltz terug. Voor de audientie had zich niemand aangemeld als de nieuw benoemde secretaris Van den Bogaard; hij had niets bijzonders te vertellen.

In den laatsten tijd nam de bevolking weer vrij sterk toe; de gezinnen, die na het faillissement van De Waal naar Goch gingen, keerden voor en na naar Ravenstein terug, omdat ze in Goch niet konden aarden.

In 1903 is er een kabaal geweest tegen de aftredende raadsleden; men beweerde, dat Vermeulen te weinig huur betaalde voor het veer, en dat daarom het gemeentebestuur moest worden omgezet. De aftredende leden, Van den Oever en Van Gulick werden met groote meerderheid herkozen. De leider der oppositie, Dekkers, werd na het overlijden van v. Gulick in diens plaats raadslid; over de huur van het veer van Vermeulen repte hij als raadslid nog met geen enkel woord.

De gasfabriek te Ravenstein werd aanvankelijk opgezet als een particuliere zaak; de ondernemer kon, omdat de zaak niet voldoende opnam, zijne verplichtingen niet nakomen. Schretlen, ijzergieter te Leiden, die de installatie geleverd had, nam alles voor schuld over, en verkocht de fabriek voor f. 3.000 aan de gemeente. Ook de gemeente komt er niet mede uit; jaarlijksch tekort bedraagt ± f. 200. Er is geen directeur; de secretaris Berben houdt toezicht, en krijgt daarvoor jaarlijks f. 60. In moeilijke gevallen wordt advies gevraagd aan directeur gasfabriek te Nijmegen, of aan dien te Helmond.

In 1904 besteedde het Rijk het uitvoeren van eenige kribwerken aan voor f. 61.000. Daardoor is de veerdam ook begrepen; deze wordt feitelijk eene breede sterke krib, even lang en even hoog als de andere kribben. Ravenstein verkrijgt daardoor tevens eene goede loswal; alleen zal er een vaargeul naar dien loswal moeten worden gebaggerd op kosten van de gemeente. Na uitvoering dezer werken zal het zomerbed eene breedte behouden van slechts 95 Meter.

De heele gemeente is gerioleerd; het vuile water wordt door de riolen afgevoerd naar de stadsgrachten, in welke het moet versterven.

Bijzonder onderwijs wordt gegeven door Augustinessen; moederhuis staat te Deursen. Behalve de huizen te Deursen en te Ravenstein moet deze orde geen andere huizen in ons land hebben. Schoenfabrikant Suermondt heeft een eigen fabriek gebouwd; alle werk wordt in de fabriek verricht; hij heeft geen tehuiswerkers meer. In het geheel werken er 50 volwassen mannen en 22 kinderen. De loonen zijn laag; tesamen zullen die 80 werklieden dagelijks geen f. 80 loon verdienen.

Dieden, Demen en Langel

Den **21 Maart 1905** kwam ik weer in Dieden. Ik bezocht dien dag eerst Ravenstein, toen Dieden en daarna Deursen, waarna ik naar Ravenstein terugkeerde. Van Ravenstein naar Demen

rijdende (daar staat het Raadhuis) viel het mij op, dat de dijk zoo geweldig doorkwelde. Op sommige plaats en zag men het water met een sprenge opborrelen en als een beekje wegvloeien. Toen ik B. en W. daarop wees, antwoordde men mij, dat ze het nooit anders gewend geweest waren. De les van de bij toeval voorkomen doorbraak te Ravenstein voor éenige jaren, maakt men zich blijkbaar niet ten nutte.

Pastoor Tielen kreeg in 1899 quaestie met den jachttopzichter Van de Loo. Hij eischte van Jurgens, dat deze Van de Loo zou verplaatsen anders zou Jurgens de jacht kwijt raken. Toen Jurgens niet wenschte toe te geven, verhuurde de Pastoor het jachtrecht op de gronden van de kerk, van den armen en van enkele particulieren voor zes jaren aan den wethouder v.d. Sandt. Van toen af schonk Jurgens geene bijdragen meer aan de gemeente en aan den arme voor het jachtrecht onder Demen en Neerlangel (Dieden is heerlijk jachtrecht).

Burgemeester v.d. Henij bracht de zaak weer op den ouden voet; v.d. Sandt stond zijn recht af aan Jurgens; deze betaalde sinds 1901 weer f. 75 aan de gemeente en f. 10 aan den arme. De pastoor zond de f. 10 voor den arme aan den burgemeester terug; deze besteedde toen dat geld in het belang van arme menschen. Het huurcontract van v.d. Sandt loopt in 1905 af; men vreest, dat Pastoor nu weer een spaak in het wiel zal steken, en dat dan noch de gemeente, noch den arme iets zullen krijgen.

Legaat Van Cooth brengt ± f. 400 op; daarvan gaan f. 100 af voor lasten. De rest wordt gebruikt voor onderwijs in de nuttige handwerken (f. 50), en voor herhalingsonderwijs + onderwijs in landbouw en natuurkunde. De pastoor wil niet, dat de jongens 's avonds op straat komen; daarom nemen slechts zeven kinderen aan het herhalingsonderwijs deel; om den pastoor durven de ouders hunne kinderen niet te zenden.

In 1905 zal het Rijk het vak kribben vanaf Ravenstein tot Megen besteden; dan krijgt Dieden een mooie loswal, door het Rijk aangelegd als grand depôt. Gemeente heeft dan slechts kleine kosten te maken voor palen, voor eene steenbestrating, voor eene trap enz.

Van de raadsleden waren er vier in Dieden, twee in Demen en een te Langel; de verhouding van het zielental is daarmee in overeenstemming. B. en W. sterk aangeraden, om een uitgewerkten staat van gemeente eigendommen te maken, waarin alle détails omtrent cultuur en exploitatie uitvoerig en nauwkeurig worden genoteerd. Voor onderhoud van de wegen wordt zandgrint (zoogenaamde ballastgrint) gebruikt; door gemeentenaren met een baggeraak uit de Maas gebaggerd; kost f. 0,55 per M3 gemeten op de wal. Kolensintels komen per wagon tot station Ravenstein; kosten f. 4,50 à f. 5,- per wagon, = 6 tot 8 karvrachten. Uit nood geslacht vee wordt gekeurd door den veearts Paimans uit Oss, alvorens het in consumptie gebracht wordt.

Veldwachter heeft f. 200 + vrij wonen; hij is er keuterboer bij. Veel varkensfokkerij, zoowel door de boeren als de keuters. Sinds de levendige exportslagerij voor Engeland worden er haast geen varkens meer gemest.

Deursen en Dennenburg

Den **21 Maart 1905** kwam ik weer in Deursen; ik bezocht dienzelfden dag Ravenstein en Dieden. Voor mijne audientie had zich niemand aangemeld. Het raadhuis is naar de bovenverdieping van een gewoon woonhuis overgebracht; voor f. 95 per jaar kreeg gemeente de beschikking over twee goede kamers, een privaat en eene bergplaats; terwijl de verhuurder bovendien levert het vuur, het licht; en voor het schoonmaken van het raadhuis zorgt.

In overeenstemming met het zielental wonen vier raadsleden in Deursen en drie in Dennenburg. In Deursen bestaat geen heerlijk jachtrecht; de gronden worden door Jurgens gehuurd die daarvoor f. 95 aan de gemeente, en f. 25 aan den arme geeft.

Ik heb den Heeren sterk aangeraden, om een uitgewerkten staat van de gemeente eigendommen aan te leggen, waarin uitvoerig en nauwkeurig alle details omtrent cultuur en exploitatie worden genoteerd. Toen ik van den burgemeester vernam, dat hij voor zich sinds 1884 alle door mij gewenschte aantekeningen had, heb ik aan den secretaris Caners gevraagd, die aantekeningen netjes in den door mij bedachten staat te verwerken; als ik weer in Deursen kon, verwachtte ik, dat hij mij dan dien staat kan toonen.

De veldwachter, een gepensioneerd O.I. militair, heeft f. 180 tractement, vrije woning, en kleeding. Hij behoeft geen nachtdienst te doen. De Augustinessen hebben in 1904 voor f. 5.500 hun klooster van den Staat gekocht. Behalve te Deursen en te Ravenstein zijn er in ons land geene Augustinessen.

De boeren bestaan vooral door varkensfokking en varkensmesterij; ook de keuters vinden daarin hun bestaan. Eigenlijke armen zijn er in Deursen niet. Aan de roomboterfabriek zijn de eigenaren van 120 koeien aangesloten. Tijdens mijn geheele bezoek, vooral toen ik aankwam, was burgemeester v.d. Putte verbazend zenuwachtig; er was haast niet mee te praten. Hij vertelde mij, dat hij een broeder was van v.d. Putte, den bekenden fabrikant in Uden.

Schaijk

Den **22 Maart 1905** kwam ik weer in Schaijk. Ik reed er vanuit Ravenstein heen; bezocht nog de gemeente Oss, en nam daar den trein naar Den Bosch. Ik verleende audientie aan Pastoor Van Winkel, die er zich zeer voor interesseerde dat de jonge Hoefnagel zijn vader als burgemeester zou opvolgen. Hij vroeg mijne tusschenkomst bij de besturen van Schaijk en Herpen, opdat er in de gemeenteboschen voldoende jachtwegen zouden worden gehakt om de konijnen aan schot te kunnen brengen.

De jonge Hoefnagel kwam daarna zijn opwachting maken evenals zijne concurrenten naar het burgemeestersambt, Van Erp en Van den Hoogen. Vooral tegen eene eventueele benoeming van v. Erp was de Pastoor zeer gekant, omdat v. Erp weinig of niets aan zijn godsdienst deed.

De heemraad Oliemeulen klaagde weer over het bedrag, dat Schaijk in het Groot Waterschap moest betalen; hem gezegd, dat nu de Maasmond open was, er vermoedelijk spoedig eene nieuwe classificatie zou komen; dan moest hij zich melden.

Twee commissies boeren klaagden over konijnenschade, en vroegen jachtwegen in de bosschen, opdat de jagers de konijnen zouden kunnen schieten. B. en W. zegden mij toe, dat zij voor de gevraagde jachtwegen zouden zorgen. De termijn, waarvoor Jurgens de jacht huurde, is ten einde; ik heb geraden hem de praferentie voor de jacht te laten, mits hij maatregelen wilde nemen tegen de konijnen.

De leden van den Raad wonen goed over de gemeente verdeeld. B. en W. sterk aangeraden een beschrijvendend staat aan te leggen van alle gemeentegronden, waarin alle bijzonderheden omtrent cultuur en exploitatie uitvoerig en nauwkeurig worden opgeteekend.

De tiendschuld bedraagt thans f. 58.500; de opbrengst is in den regel voldoende voor rente en aflossing; blijft er een surplus op die opbrengst, dan wordt dat op een spaarbankboekje gezet; komt er tekort, dan wordt het benoodigde geld van dat spaarbankboekje genomen.

B. en W. den raad gegeven het onderhoud van de waterleiding in eene hand te brengen en ten laste van de gemeente te nemen. De Heeren schenen daar wel ooren naar te hebben.

Oss

Den **22 Maart 1905** kwam ik weer in Oss. Vanuit Ravenstein had ik eerst de gemeente Schaijk bezocht, en kwam vandaar in Oss. Per trein keerde ik naar Den Bosch terug. Burgemeester Barge is met verlof; ik werd ontvangen door de wethouders Van Erp en Van den Elzen. Doordat zich niemand voor de audientie had aangemeld, zat ik met die twee heeren al den tijd te praten. De bevolking blijft nog achteruitgaan; geheele gezinnen gaan nog naar Duitschland, vooral naar Goch. 30% gedwongen huwelijken.

Alle raadsleden wonen in de kom; twee partijen, boeren en burgers. Vroeger kon men geen raadslid krijgen, en werd er haast niet gestemd; het kwam voor, dat iemand met 15 stemmen lid van den Raad werd. Thans is dat anders: in 1904 met de verkiezing van Smulders werden er 800 stemmen uitgebracht; Smulders, candidaat van de boeren, werd bij herstemming gekozen tegenover Van Lier, den president van het armbestuur. Er moet verschrikkelijk met drank gewerkt zijn.

Geen van de twee wethouders weet de reden, waarom de secretaris en de chef-veldwachter ontslagen moesten worden; de burgemeester heeft hen tot ontslag aanvraag gedwongen. Men vreest nog altijd, dat de firma Jurgens hare zaken zal verplaatsen. Wanneer Chamberlain voor 3 jr. had gezegevierd en Engeland voor margarine was gesloten geworden, dan was alles verplaatst naar Engeland. Die onzekerheid drukt den toestand te Oss: een huis, dat verkocht wordt doet geen geld; nieuwe huizen worden er haast niet gebouwd; daarentegen worden er buitensporig hooge huurprijzen gevraagd: hetzelfde huis doet in Nijmegen minder huur dan in Oss.

Aan de wethouder sterk in overweging gegeven het onderhoud der waterleidingen in eene hand te brengen en ten laste der gemeente te nemen. De Heeren zijn het met mij eens; tot nu toe werd er al eenigszins in dien geest gehandeld. De gemeente is grootendeels gerioleerd op kosten van de fabrikanten; de firma Jurgens zorgt ook voor het schoonhouden der riolen en putten. De gemeente is eigenares van het Luciagesticht, een gasthuis dat binnenshuis gemeenschap heeft met het zustersklooster. Lijders aan besmettelijke ziekten worden op kosten van de gemeente door de zusters in het Luciagesticht verpleegd. Het gesticht is bijna voortdurend in gebruik.

Er zijn drie doctoren, Stolz, Wakkers en Verbeek; twee zijn armdoctor en genieten daarvoor ieder f. 1.000 van de gemeente. De toestand is zeer voldoende.

Vast personeel bij brandweer: brandmeesters krijgen f. 10 salaris en f. 0,25 per uur; spuitgasten f. 5 salaris en f. 0,20 per uur. Fransche zusters, les filles de notre dame de Vienne, vestigden zich in Oss en openden eene school: f. 120 schoolgeld voor de externen, f. 500 voor de internen; tien leerlingen, 3 externen en 7 internen, onder welke laatsten drie Fransche meisjes. Eene zuster, Mme. Gothier, haalde dit jaar de akte middelbaar Fransch; verder eene leekenonderwijzeres, juffrouw Courtois uit Nijmegen.

Er wordt in Oss veel armoede geleden; in den laatsten tijd stierven de kostwinners van eenige huishoudens waardoor dertig weezen ten laste van het armbestuur kwamen. Het parochiaal armbestuur heeft f. 800 inkomen. Het algemeen armbestuur heeft f. 4.000 inkomen en krijgt bovendien f. 4.000 van de gemeente. Verder werken Vincentius en de Elisabethsvereeniging. Er is ééne roomboterfabriek waar de melk van 280 koeien verwerkt wordt. De boeren fokken varkens; boeren, keuters en arbeiders mesten varkens. De boerenstand gaat achteruit. Hartog en Swanenburg samen slachtten in 1904 honderdveertigduizend varkens; ook zware varkens; deze werden volgens het Deensche systeem gezouten naar Engeland gezonden.

De firma Jurgens werkte weinig in het tweede half jaar van 1904; tengevolge van de enorme aanvoeren van Australische en Siberische boter op de markt te Londen. Emile Jurgens, zoon van Jan, staat aam het hoofd van de groote fabriek in Hamburg. De Ossche markt werd veranderd in eene weekmarkt; doordat Duitschland en België gesloten zijn, is de beestenmarkt zoo goed als niets meer; de varkensmarkt is zeer belangrijk; op de laatste markt werden 105 manden met biggen aangevoerd.

v. Erp en v.d. Elzen zijn het niet eens over het belang van een waterweg naar de Maas; v. Erp is er tegen, v.d. Elzen is er voor. Ingenieur van Wamel maakte indertijd het plan; begroot op f. 180.000.

April

Budel

Den **10 April 1905** kwam ik weer in Budel. Per trein ging ik van Eindhoven naar Neerpelt; vandaar per trein naar Budel. Behalve Budel bezocht ik Soerendonk, Maarheeze en Leende. Per trein keerde ik toen via Valkenswaard naar Eindhoven terug. Ik verleende audientie aan het Statenlid, notaris Joosten; deze vroeg eene decoratie voor den oud-burgemeester Rutten, iets, waarop ik hem geen uitzicht kon beloven. Hij deelde mij de reden mede, waarom de Raad gekant was tegen het hoofd der school, en door dezen geen onderwijs meer wilde laten geven in het fransch: genoemd schoolhoofd had een meisje bedrogen; een jaar later huwde hij met een ander meisje. Het bedrogen meisje volgde hem, - met haar kind op den arm - tot voor het altaar, en later, na het huwelijk weer van de kerk tot zijne woning! Dit had zooveel aanstoot gegeven, dat hij zijn prestige heelemaal kwijt was: hij kan geen goed meer doen.

Omtrent de zinkfabriek te Budel deelden B. en W. mede, dat daar nu \pm 100 ongehuwden in de cantine behuisd waren, en daar door zes liefdezusters werden verpleegd; bovendien woonden daar de gezinnen van 4 gehuwden. Op het terrein van de fabriek stonden nu 60 arbeiderswoningen. De zes zusters staan onder rector; deze staat weer onder den pastoor van Budel. Toen Budel de heide aan de zinkfabriek verkocht, maakte de gemeente de conditie, dat voor het onderwijs der kinderen van de opwonenden vanwege de fabriek zou worden voorzien; vandaar dat de fabriek eene school bouwde, waaraan thans twee onderwijzers verbonden zijn, voor het onderwijs van \pm 45 kinderen.

De toestand van de armenklasse blijft ongeveer dezelfde; de gemeente moest tot nu toe eenmaal f. 300 subsidie aan het armbestuur geven; in dit jaar (1905) zal vermoedelijk weer een subsidie van f. 300 noodig zijn. Het is onbekend, of de fabriek goede zaken maakt, maar men veronderstelt van wel; want voortdurend worden de gebouwen enz. sterk uitgebreid; dit jaar zouden er 5 ovens gebouwd worden; iedere oven zou \pm een ton kosten! Sinds het faillissement van een grooten werkgever is het schoenmakersbedrijf sterk achteruit gegaan; er zullen nog 20 schoenmakers zijn; de beste kan niet meer dan f. 1.- daags verdienen. Zij hebben geen last van gedwongen winkelnering.

Van de sigarenmakers gaan zij, die op Schoot, en in de buurt van het station wonen, te Hamont werken. De anderen werken op eene kleine fabriek in de kom. Men zou te Budel gaarne een Hollandsche dokter hebben; men ziet echter geen kans hem onder dak te brengen.

Geneeskundige behandeling van het personeel op de zinkfabriek wordt door directie betaald; voor een ongehuwde wordt f. 4,50 per jaar betaald; voor een gezin f. 9,-. Jaarlijks mogen de arbeiders kiezen door wien ze dat jaar willen behandeld worden, door dr. Feijen uit Hamont (tevens burgemeester van die plaats) of door dr. ? uit Weert. Wanneer zich te Budel een doctor wil vestigen, wil de directie van de zinkfabriek hem garandeeren f. 900. De gemeente zou \pm f. 500 willen geven.

B. en W. sterk op het hart gedrukt, om een gedetailleerden staat van de gemeente-eigendommen op te maken, waarop alles, wat betrekking heeft op cultuur en exploitatie, nauwkeurig en uitvoerig wordt beschreven. Men tevens aangeraden om het onderhoud der waterleidingen ten laste der gemeente te nemen; dat zal niet veel meer kosten, dan wat de gemeente, als grootgrondbezitster nu toch reeds moet betalen, terwijl dan alles veel beter gebeurt. Sterk opgekomen tegen de gratificatie van f. 30,- aan den veldwachter; dat moet bij diens jaarwedde gevoegd worden, die daarmede dan gebracht wordt op f. 470.

Op zinkfabriek gebeuren vele kleine ongelukken; de doctor uit Hamont geeft veel te gemakkelijk bewijzen af van ongeschiktheid tot werken; daardoor wordt er veel getrokken van de Rijksverzekeringbank, maar daardoor komt tevens de fabriek in een hooge klasse volgens de ongevallenwet te staan; om die reden zou directie fabriek zoo gaarne zien, dat er een doctor zich in Budel vestigde.

Op den secretarie vond ik den oud-burgemeester Rutten, krachtig en gezond, niettegenstaande zijne 82 jaren, maar zoo doof, dat hij niet te beschreeuwen is. Hij gaat nog dagelijks de gemeentebezzittingen na, en komt tevens alle dagen op het Raadhuis, om aan de secretarie werkzaamheden te werken! Het werk ter secretarie liet veel te wenschen over.

Soerendonk, Sterksel en Gastel

Den **10 April 1905** kwam ik weer in Soerendonk. Van Eindhoven ging ik per trein naar Neerpelt; vandaar per trein naar Budel; per rijtuig naar Budel, Soerendonk, Maarheeze en Leende. Per trein keerde ik vanuit Valkenswaard naar Eindhoven terug. Na de dood van den ouden Heer Pompen kwam Sterksel onder den hamer; in publieke veiling werd het gekocht voor ± f. 160.000 door de wed. Jan van Best-Pompen; door Koolen-Pompen, directeur van de Eindhovensche Bank; en door Hegener-Pompen, sigarenfabrikant, allen wonende te Eindhoven. Het heerenhuis werd door hen afgebroken, en in de plaats daarvan eene goede villa gebouwd; de stroohulzenfabriek werd stopgezet en afgebroken; alle hakbare mast werd gekapt, voor ± f. 60.000. Er wordt buitengewoon veel gewerkt, aangezet, geplant enz. Het eikenhout moet er zeer goed groeien; van de vele lanen eikenboomen viel er tot nu toe nog geen boom.

De kapelaan van Maarheeze is nog steeds rector van Sterksel; hij komt daar des Zondags de H. Mis lezen. De burgemeester van Soerendonk klaagde zeer, dat de lijn Eindhoven-Weert niet tusschen Maarheeze en Soerendonk kwam te liggen; dan zouden Leende, Budel en Soerendonk veel meer van dien spoorweg profiteeren. Hij meende, dat door invloed van de eigenaren van Sterksel, die weg anders getraceerd was. Het bleek mij later, dat die weg niet over Sterksel komt, zooals de burgemeester te verstaan gaf, maar aan deze zijde van de Sterkselsche Aa bleef. Het station zal onder Maarheeze komen, te Oudenboom; in Maarheeze is men daarover zeer verheugd, en ziet men het station liever dáár komen, dan aan de zijde van Soerendonk.

Voor de praatjes, dat het algemeen belang moest wijken voor het particulier belang van de eigenaren van Sterksel, bestaat m.i. geen enkele grond. Wanneer de lijn korter bij Budel en Soerendonk zou komen, zou die 2 K.M. langer moeten worden, hetgeen uit den aard der zaak een groot nadeel zijn zou. De oude pastoor Van den Biggelaar is thans 91 jaar oud, en is nog steeds in functie; zijne parochie is niet groot, doordat het gehucht Gastel kerkelijk onder Budel hoort; hij heeft natuurlijk een assistent.

Gastel was vroeger eene zelfstandige gemeente, met een eigen school, maar zonder een eigen parochiekerk. Het moet den boeren in Gastel heel goed gaan; veel beter dan die in Soerendonk; deze laatsten lieten tijdens Van Sambeek en Van Deursen het boerenbedrijf in den steek, en werden schoenmakers. Na den dood van Van Sambeek en Van Deursen ging de schoenfabriek te niet; thans zijn de menschen geen schoenmaker meer, en begonnen weer het boerenbedrijf; maar zij gingen met al die veranderingen finantieel hard achteruit.

Op één punt, aan de Kattenput, schieten de gemeenten Hamont, Budel, Soerendonk en Leende tegen elkaar aan. Bij B. en W. er sterk op aangedrongen, dat zij een uitvoerigen staat der gemeente-eigendommen zouden doen aanleggen, waarop alle details omtrent cultuur en exploitatie uitvoerig en nauwkeurig worden beschreven. Men tevens gewezen op de wenschelijkheid om het onderhoud der waterleidingen voor rekening van de gemeente te nemen; bij het groote gemeentelijk grondbezit kunnen de meerdere kosten niet beduidend zijn. Uit nood geslachte koeien die in het veefonds zijn, worden door een niet-deskundige gekeurd, alvorens in consumptie gebracht te worden; uit nood geslacht ander vee gaat meestal met de huid aan naar Geldrop en brengt daar van f. 10 tot f. 20 per stuk op. Politie kan daar niets tegen doen; het gebeurt in de nacht, zonder dat er iemand iets van weet.

Er moet in Soerendonk bijna geen Hollandsch geld in omloop zijn; dat komt, doordat er nogal menschen uit Soerendonk en uit Gastel (samen ± 25) op de zinkfabriek te Budel werken, en daar hun weekloon in Belgisch geld ontvangen. De oude wethouders, Groenen en v.d. Sande zijn overleden; Groenen werd als raadslid vervangen door zijn zoon, en als wethouder door v.d. Wiel; v.d. Sande werd als raadslid en als wethouder vervangen door een anderen Groenen, een neef van den oud-wethouder, oogenschijnlijk geen ongeschikt man. Een zoontje van de burgemeester Damen werkt op de secretarie; hoewel hij daar reeds twee jaar werkt, wist hij zelfs geen enkel stuk te vinden. De secretarie liet nog al veel te wenschen over.

Maarheeze

Den **10 april 1905** kwam ik weer in Maarheeze; denzelfden dag bezocht ik Budel, Soerendonk en Leende. Per spoor was ik van Eindhoven naar Neerpelt gegaan; vandaar per spoor naar Budel. Per trein keerde ik later van Valkenswaard naar Eindhoven terug.

Klachten over de zinkfabriek te Budel zijn verstomd; er werkt nog maar één ingezetene van Maarheeze op die fabriek; de anderen zijn in Soerendonk of in Budel gaan wonen, of blijven voor goed tehuis in Maarheeze. Men is zeer tevreden met de richting Eindhoven-Weert, zooals die nu is vastgesteld, met zijn station te Oudenboom onder Maarheeze. Nu is er ook nog eens kans, dat de weg van Oudenboom naar Maarheeze, langs welken zoovele boerderijen staan, verhard wordt. Men ziet den spoorweg veel liever daar, dan tusschen Soerendonk en Maarheeze.

Te Budel had notaris Joosten mij verteld, dat hij alleen, met uitsluiting van anderen, geheel Maarheeze bediende, en dat hij daar nog nooit een cent te kort was gekomen. In aansluiting daaraan vertelden B. en W. mij, dat het den boeren in Maarheeze buitengewoon goed gaat. De burgemeester heeft een beroerte gehad en schijnt gedeeltelijk verlamd; hij sprak met eene sterk belemmerde spraak; maar ik vond hem minder ongeschikt dan vroeger.

De wethouder Winters woont op Oudenboom; hij is hier brouwer, en voert gaarne het woord; hij scheen mij niet ongeschikt. Wethouder Van Werde was kalmer, niet zoo welbespraakt, maar maakte een gunstigen indruk. Secretaris Guns kan van zijn tractement niet bestaan; is vóór alles boer; kent niets van secretariewerk, heeft er totaal geen begrip van; alles, ook orde en netheid, laten op de secretarie veel te wenschen over; sterk aangedrongen op het invoeren van het doozenstelsel.

De ontvanger, Moons, had zijne zaken goed in orde; voor Maarheeze is hij een heer. Van Gils is nog altijd veldwachter; men roemt hem zeer; hij zal wel geen rijksveldwachter worden, omdat hij te oud is (38 jr). Hij behoeft gelukkig geen nachtdienst te doen; daarvoor is een nachtwachter die gedurende vier maanden in het jaar gedurende 4 uur 's nachts rondloopt, en daarvoor f. 0,40 per nacht, = f. 0,10 per uur krijgt!

Bij de raadsverkiezingen is er geen wrijving meer; Guns is naar Amsterdam terug en houdt daar weer een café-chantant; en Lammers, een koopman, die altijd met Guns samen deed, is failliet gegaan. Bij de laatste raadsverkiezing werden de aftredende leden bij candidaatstelling gekozen. Ik heb B. en W. sterk aangedrongen om een gedetailleerden staat van gemeente-eigendommen aan te leggen, waarin alle bijzonderheden omtrent cultuur en exploitatie uitvoerig en nauwkeurig vermeld worden. Den Heeren levens aangeraden om het onderhoud der waterleidingen voor rekening van de gemeente te nemen. Bij het uitgebreide gemeentelijke grondbezit kan dat slechts eene geringe vermeerdering van kosten geven.

Er is geene R.C. begraafplaats; de lijken worden, met een beetje gewijde aarde in de kist, op de algemeene begraafplaats begraven. Dr. Feyen uit Hamont (tevens burgemeester aldaar) is gemeentedoctor en krijgt daarvoor f. 100 van de gemeente. Aan betalende patienten berekent hij 1 frcs. Per visite!

Er worden nog steeds opmerkelijk veel minder meisjes dan jongens in de gemeente geboren; dit blijkt ook uit de kinderen, die naar de openbare school gaan. Herhalingsonderwijs wordt er niet gegeven; het wordt niet gevraagd. Armoede wordt er in Maarheeze niet geleden; het algemeen armbestuur beschikt over voldoende fondsen.

Leende

Den **10 Mei 1905** [moet **10 april** zijn] kwam ik weer in Leende. Ik had tevoren Budel, Soerendonk en Maarheeze bezocht. Per trein was ik van Eindhoven via Neerpelt naar Budel gegaan; per trein keerde ik van Valkenswaard naar Eindhoven terug. Ik verleende audientie aan pastoor Essens; deze kwam mijn hulp vragen om finantieelen steun te verkrijgen voor het herstel van den kerktoren. Omtrent de geschiedenis van dien toren vertelde hij mij, dat de adellijke zusters (een stift voor adellijke dames) van het Keizersbosch (Belgisch Limburg) voor 1/3 eigenaressen waren van de tiende van Heeze en Leende; op haar rustte tevens de verplichting, om uit opbrengst van die tiende toren en kerk te onderhouden.

Omstreeks 1794 verkocht het stift die tiende met de verplichting tot onderhoud van kerk en toren aan van Oorschoot c.s. te 's Bosch (Sassen, den vader van Napoleon Sassen, Plateel, dominee te Bladel enz.), en zulks met toestemming van de Bataafsche Republiek. v. Oorschoot c.s. verwaarloosden het onderhoud, en werden toen door het kerkbestuur deswege in rechten aangesproken. Omstreeks 1833 werd de procedure met eene dading beëindigd; het kerkbestuur krijgt de tiende terug met de verplichting tot onderhoud van kerk en toren.

Omstreeks 1848 weigerden de boeren om tiend te betalen; de bisschop eischte van de boeren dat zij tiend zouden geven, op straffe, dat ze anders in de biechtstoel niet zouden geholpen worden. Daardoor maakten de geestelijken zich gehaat; omstreeks 1853 verkochten zij de tiend weer, maar thans zonder de verplichting tot onderhoud van toren en kerk, welke verplichting nu aan het kerkbestuur verbleef.

De toren stond in 1904 op instorten; als hij valt, dan gaat een groot gedeelte van de kerk mede; het kerkbestuur verwerkte in 1904 ± f. 9.000; er moet echter nog f. 35.000 verwerkt worden; zooveel geld heeft de kerk niet; de pastoor hoopt die som van Rijk, Provincie enz. te krijgen, en vraagt mijn steun voor zijne aanvraag bij de staten, om eene subsidie van f. 1.000 gedurende drie jaren.

Omdat volgens den volksmond de toren eigendom van de gemeente is, heb ik zoowel aan den Pastoor als aan het gemeentebestuur in overweging gegeven, om alle onzekerheid in deze weg te nemen, door, voor zooveel noodig, den toren nog aan de kerk over te dragen.

Veel jonge menschen, ook vele huishoudens, gingen als schoenmaker, maar vooral als sigarenmaker, de gemeente uit; vandaar, dat er zoo weinig getrouwd wordt, en dat er in 1903 slechts 3 huwelijken gesloten werden. Secretaris Dijkhoff, op wiens werk in 1902 zooveel aanmerkingen vielen, is weg; in zijn plaats kwam eerst, als waarnemend, Fleskens uit Geldrop. Deze maakte de secretarie in orde; toen kwam Vogels, de zoon van den wethouder uit Tongelre. Aanvankelijk onder leiding van Fleskens, maar nu sinds een jaar geheel zelfstandig, houdt hij de secretarie goed in orde, zoodat de secretarie in Leende veel beter in orde was dan die van Budel, Maarheeze en Soerendonk.

Er bij B. en W. sterk op aangedrongen, om toch eene regeling te treffen omtrent de gronden van Leender Strijp en Oosterik; door overreding en overtuiging moeten de menschen er toe gebracht worden, om die waardevolle bezittingen behoorlijk te exploiteeren. B. en W. er op gewezen, hoe wenschelijk het is, dat het onderhoud van alle waterleidingen in ééne hand komt, nl. in die van de gemeente. De toestand van de armenklasse is gunstig; zoowel het algemeen armbestuur als het R.C. parochiaal armbestuur beschikken over voldoende eigen middelen.

De sigarenfabriek van De Wit en Lurmans is teniet gegaan; Lurmans is uit de zaak getreden; De Wit heeft geen werkvolk meer; hij drijft met zijn zoon een commissiehandel in sigaren; samen maken ze ook nog sigaren. Gebrs. Van Best uit Valkenswaard hebben sinds kort in Leende een huis gehuurd, en zijn daar met 8 man een kleine sigarenfabriek begonnen. Als ze meer werkvolk kunnen krijgen, dan zullen ze zich wel uitbreiden.

Woensel en Eckart

Den **11 april 1905** kwam ik weer in Woensel. Ik reed er vanuit Eindhoven heen; bezocht daarna Nunen en Tongelre, en keerde toen naar Eindhoven terug. Aangezien niemand zich voor de audiëntie had aangemeld, had ik allen tijd om met B. en W. te praten. Van hen vernam ik, dat de geest van de bevolking voortdurend goed blijft. De Paulusvereniging en de Mariavereniging werken zeer ten goede tegen het drankmisbruik; er wordt ongelijk veel minder drank gedronken dan vroeger. Het is slechts bij hooge uitzondering, wanneer er geverbaliseerd moet worden wegens openbare dronkenschap. Buitensporigheden, ruiten breken en dergelijke komen zoo goed als nooit meer voor. Dank zij het gezamenlijk optreden der fabrikanten wordt er helemaal geen Maandag meer gehouden; slechts een enkele timmerman of metselaar ziet den Maandag soms nog eens voor den Zondag aan.

De geest van de bevolking is over het algemeen nog steeds goed; voor socialistische propaganda bleef zij tot nu toe ontoegankelijk. De eenige herbergier, die zijn lokaal voor socialistische sprekers beschikbaar stelt, is Spoorenberg, aan de Kloosterdijk onder Eindhoven; daar komen Troelstra, Van Kal enz soms eene lezing houden. Een enkele jonge man uit Woensel gaat naar

zoo'n lezing wel eens luisteren. Bij de raadsverkiezingen wordt er nog altijd druk gestemd, al gaat het bij de verkiezingen niet zoo fel meer toe als in 1901. Men denkt, dat er ook in 1905 weer hard zal worden gestreden om het bezit van de raadszetels.

De bevolking behoort voor $\frac{1}{4}$ tot den landbouwenden stand, $\frac{1}{2}$ zijn fabrieksarbeiders; $\frac{1}{4}$ renteniers, winkeliers enz. Die verhouding weerspiegelt zich vrijwel in den raad, al zijn de beide wethouders, Renders en Van Acht, ook boeren. B. en W. sterk aangeraden om een uitgewerkten staat van de gemeente-eigendommen aan te leggen, waarin alles, wat betrekking heeft op de cultuur en de exploitatie, uitvoerig en nauwkeurig wordt aangegeven. Men tevens aangeraden, om het onderhoud van de gemeentelijke waterleidingen in eene hand te brengen door het ten laste van de gemeente te brengen.

De N.H. gemeente heeft geen eigen begraafplaats; daarvoor wordt de Algemeene begraafplaats gebruikt. De gemeente gaf in der tijd fl. 15.000,- in de bouwkosten van het Liefdehuis; daarvoor kreeg de gemeente de bevoegdheid, om lijders aan besmettelijke ziekten daar te doen verplegen; van die bevoegdheid wordt ruim gebruik gemaakt; laatstelijk werden er nog zeven poklijders verpleegd.

De veldwachter te Acht krijgt thans hetzelfde tractement als de andere veldwachters; daarvan betalen de pachters van de jacht fl. 75,-; de pastoor te Acht fl. 75,-; en de gemeente fl. 325,-. In 1903 moest een derde openbare school gebouwd worden, nu in de Hemelrijken (grens Eindhoven); aanvankelijk gebouwd met drie lokalen, is die school nu al weer te klein; er moeten drie lokalen bijgebouwd worden. Hoewel er door de armen geen broodsgebrek wordt geleden, wordt de toestand van de armbesturen met den dag moeielijker; aan het burgerlijk armbestuur moet de gemeente nu reeds een jaarlijksche subsidie geven van fl. 2.300,-. Het parochiaal armbestuur werkt helemaal op eigen houtje; men weet daar niet veel van.

Vincentius kreeg dezer dagen fl. 2.000,- als schadeloosstelling voor het gemis van de opbrengst der collecte langs de huizen van die menschen, die vroeger burgerlijk bij Woensel hoorden, maar naar Eindhoven overgingen, en laatstelijk ook kerkelijk naar Eindhoven overgingen. De grootste bron van inkomsten van Vincentius spruit voort uit de zorg voor de begrafenis van de overledenen; volgens tarief staat daar fl. 25,- op, maar er wordt wel meer gegeven, tot fl. 100,- toe. Het is hoog nodig, dat er een tweede parochiekerk in Woensel komt; de tegenwoordige pastoor zou dat tegenhouden.

De sigarenindustrie gaat steeds goed; er wordt vooral gewerkt voor de binnenlandsche markt sigaren van fl. 15,- - fl. 25,-, die door de winkelier voor fl. 20,- - fl. 30,- van de hand worden gezet. De fabriek Trio uit Culemborgh heeft thans een filiaal te Woensel, waar \pm 70 menschen werken. Directeur van dit filiaal is C. Mariën; het werkvolk weet niet, dat het een filiaalrichting is van de fabriek Trio te Culemborgh; het weet niet beter of het werkt bij Mariën. Men prijst zeer de energie enz. van den steenfabrikant Van Glabbeek te Acht; hij is een goed, maar streng werkgever; het vaste werkvolk, de gehuwden, wonen onder Acht; het losse volk, dat 's zomers komt, woont daar samen in een keet; komt 's Zomdagsavonds, en gaat 's Zaterdagavond naar huis; ze komen nooit in Acht; men merkt van die menschen niets. De machinerieën van de fabriek zouden thans in staat zijn dagelijks 80.000 steenen te fabriceren, als het goed weer is. De exportslagerij van den Boerenbond werkt niet druk; men meent dat te moeten toeschrijven aan den directeur, die niet de ware man op de ware plaats zou zijn.

Nunen, Gerwen en Nederwetten

Den **11 April 1905** kwam ik weer in Nunen. Vanuit Eindhoven bezocht ik eerst Woensel, toen Nunen en eindelijk Tongelre. Vandaar keerde ik naar Eindhoven terug. Ik verleende audientie aan Pastoor Van Hoeck van Nederwetten (een broeder van den burgemeester van Helmond). Hij kwam weer sterk voor Nederwetten op, en wilde, dat het eene zelfstandige gemeente zou worden, of minstens eene gemeente-afdeeling van Nunen, met eigen vermogen. Ik kon hem natuurlijk weinig hoop geven, dat zijne wenschen vervuld zouden worden.

Dan vroeg hij om een harden weg naar Soeterbeek; ik meende dat daarop wel kans zou zijn over enkele jaren, als gemeente inkomsten kreeg uit opbrengst verkoop van canada's. Dat zou echter nog wel van 15-20 jaren kunnen duren. Hij was zeer onder den indruk over den verkoop van

Soeterbeek, waarvan de toeslag op 12 April zou plaats hebben; van wie of daar kwam, en van wat er met Soeterbeek zou gebeuren, hing voor hem zeer veel af.

De veldwachter Pijs vroeg lotsverbetering; hij heeft thans f. 375 tractement, en zou gaarne Rijksveldwachter worden, niettegenstaande zijne 40 jaren; daaraan kon ik natuurlijk niets doen; maar omdat B. en W. over hem zeer tevreden waren, verkreeg ik van hen de toezegging, dat zij het tractement door den raad op f. 400 zouden laten brengen.

B. en W. vertelden mij, dat er juist een nieuwe dominee was gekomen, dominee Beyer, iemand, die in Transvaal geweest is en daar nog twee kinderen had. Nunen was zijne dertiende standplaats. Pastoor Van Hoeck had mij nog geklaagd, dat Nederwetten slechts door één raadslid vertegenwoordigd was; het zou er vroeger twee gehad hebben, en ook volgens het zielental op twee raadsleden recht hebben. Bij onderzoek bleek mij, dat Nunen 2.411 zielen telt, waarvan Nederwetten er 370 heeft, en dat de bewering van den Pastoor dus niet opging.

Nunen heeft niet het minste belang bij het Eindhovensch Kanaal; alles komt per spoor te Eeneind aan; langs het kanaal wordt niets voor Nunen aangevoerd. Er is lang getwist over de vraag, of de nieuwe harde weg naar Stiphout door Alverschool of langs Gerwen zou loopen; de beslissing ten voordeele van Gerwen kon voorloopig geen kwaad, maar wanneer later eene harde weg naar Son mocht worden aangelegd, dan zijn er groote moeilijkheden te vreezen, omdat dan Nunen dien harden weg zal willen hebben, terwijl dan Gerwen beter in de route ligt van Helmond over Stiphout naar Son; komen echter die tijden, dan komen die zorgen!

B. en W. sterk aangeraden om een uitgewerkten staat van de gemeente eigendommen aan te leggen, waarin uitvoerig en nauwkeurig alle mogelijke details omtrent cultuur en exploitatie worden opgeteekend. Men plant nog jaarlijks ± 400 canada's bij; de grond is er buitengewoon geschikt voor; over ± 15 jaar hoopt men voor het eerst te kunnen hakken, en dan geregeld te kunnen blijven hakken. Op den duur moet de gemeente rijk worden.

B. en W. geraden, het onderhoud van alle waterleidingen ten laste der gemeente te nemen, en dat zoo doende in ééne hand te brengen. Mevrouw Scheidius-Lups te Arnhem heeft uitgestrekte bezittingen onder Nunen, ter plaatse Vaarle, op de grens van Helmond. Onder Nunen liggen ± 175 H.A.; drie boerderijen; mooie bosschen; geen heerenhuis.

Zusters uit de Postelstraat te 's Bosch exploiteeren liefdehuis; in de bouwkosten droeg de gemeente f. 7.000 bij, onder voorwaarde dat zware zieken, en lijders aan besmettelijke ziekten daar moeten verpleegd worden, tegen een tarief respectievelijk van f. 0,35 en f. 0,60. Van haar recht maakt de gemeente slechts zelden gebruik. Men is nog zeer tevreden over Dr. Raupp; het is maar jammer, dat de jacht hem kwade vrienden maakt met de boeren, doordat hij wat streng laat surveilleeren; naar het heet, zouden zijne twee jachtopzieners thans in moeilijkheden zijn, doordat ze verdacht worden een valsche eed te hebben gedaan.

Op de zustersschool gaan de meeste meisjes uit de gemeente. Uit Nederwetten komt er echter geen een; dat wil de pastoor niet hebben. Op de breifabriek van v.d. Eynden en Van Brunshot werken thans 45 meisjes; door elkaar zouden ze f. 5 in de week verdienen; v.d. Eynden is lid van den Raad.

Ook nu weer maakte burgemeester Van Luytelaar een zeer goeden indruk; evenzoo de wethouder-bierbrouwer Prinsen; beiden wonen in de kom van Nunen. De wethouder Dekkers, een boer uit Gerwen, zorgt wel, dat hij zijn mond niet voorbij praat; hij zegt niets! Sinds de notarieele standplaats te Nunen werd opgeheven, gingen de menschen met hun praktijk naar Geldrop; behalve Nederwetten, dat kort bij Son ligt, en thans door notaris Van de Westelaken bediend wordt.

In Nunen voeren nog ± 300 handwevers den strijd tegen de machine; de meesten dier ongelukkigen kunnen daags niet meer maken dan f. 0,50 tot f. 0,60. Burgemeester Van Luytelaar verloor voor enkele jaren zijne vrouw; zij was 5 jaren lam geweest, en tijdens al die jaren opgepast door de dochter van het hoofd der school te Nederwetten; na de dood van zijn vrouw keerde hare verpleegster terug naar Nederwetten, naar hare ouders. Na een pr jaren haalde Van Luytelaar haar weer op, en trouwde haar; op 63-jarigen leeftijd kreeg hij een kind, een meisje; hij is daarmee erg gelukkig, vooral omdat zijn eerste huwelijk kinderloos bleef.

Tongelre

Den **11 April 1905** kwam ik weer in Tongelre. Ik bezocht dienzelfden dag de gemeenten Woensel en Nunen. Er had zich niemand voor de audientie aangemeld; ik had dus volop tijd om met B. en W. te praten. Van hen vernam ik de verrassende bijzonderheid, dat in Tongelre het dansen door vrouwen in de herbergen des avonds bij lamplicht verboden was, maar des ochtends was toegelaten. De wethouder V.d. Kerkhoff was in der tijd kapitein van het St. Catharinagilde; op den teerdag in November was hij op boete van f. 10,- verplicht, des ochtends vóór zes uur met zijn meisje in de herberg te komen dansen; het was dan natuurlijk buiten nog pikdonker; in de herbergzaal was alles met kunstlicht verlicht; en het was dan om half zes 's ochtends al zoo druk, dat men zich in het lokaal haast niet kon roeren; de leden van St. Catharina verschenen daar dan allen met hunne dames. Sinds dertig jaren wordt er ook 's ochtends niet meer gedanst. Er kwamen te veel fabrieksmeisjes en toen bleven de boeren en boerinnen langzamerhand weg; in 1885 was het voor het laatst.

Het schijnt dat de ruzies in de gemeente na de relletjes van 1900 weer vergeten worden; in 1903 werd V.d. Kerkhoff als lid v.d. Raad herkozen, hoewel niet zonder strijd. Men hoopte, dat nu in 1905 de aftredende leden bij candidaatstelling zouden worden herkozen. In de bosschen gaven vele vrijende paartjes zich aan onzedelijkheid over; de veldwachter bekeurde er driemaal; ze kregen respectievelijk f. 25 of 30 dagen, f. 25 of 14 dagen en f. 25 of dagen [sic!]. Nu zit er de schrik in!

B. en W. ernstig aangeraden, om een staat van gemeente-eigendommen aan te leggen, waarin uitvoerig en nauwkeurig alle mogelijke details omtrent cultuur en exploitatie worden aangeteekend. Hen tevens aangeraden, het onderhoud van de waterleidingen in eene hand te brengen en ten laste der gemeente te nemen.

Op de algemeene begraafplaats staat geen lijkenhuisje. De familie Bisdom uit Eindhoven legde voor ± 15 jaar eene eigen begraafplaats onder Tongelre aan, waarop tot nu toe drie lijken werden bijgezet. In de geneeskundige en verloskundige armenpraktijk wordt vanwege het algemeen armbestuur voorzien; het algemeen armbestuur heeft geen gemeentelijk subsidie noodig; het heeft voldoende eigen fondsen.

Eene vrij groote steenfabriek werd voor een pr jaren opgericht op de Achterbossche heide, aan den weg van Stratum naar Geldrop, door de Heeren Gloudemans en Van Gestel uit Eindhoven. Het is eene machinale fabriek, waarvan de inwoners de behandeling niet kenden. Vandaar dat er eenige Belgen met hunne gezinnen overkwamen, om aan de arbeiders als voorwerkers te dienen. De fabriek moet op ruime schaal zijn ingericht en voldoende capaciteit hebben om 100.000 steenen per dag te maken. Het losse werkvolk 's zomers komt uit andere gemeenten; dat woont in een keet, gaat des Zaterdags naar huis en komt des Zondags weer terug; in de gemeente heeft men daar geen last van.

Tijdens mijn geheele bezoek ben ik onaangenaam geweest jegens den burgemeester, omdat hij de gemeentelijke administratie zoo schandelijk verwaarloost en er ook helemaal geen notitie was genomen van de aanmerkingen, welke ik na mijn bezoek in 1902 schriftelijk ter kennis van het gemeentebestuur had gebracht.

Zesgehuchten

Den **12 April 1905** kwam ik weer in Zesgehuchten. Vanuit Eindhoven reed ik er heen; ik bezocht vervolgens Mierlo en Stiphout, en reed toen door naar Helmond. Op het raadhuis vond ik slechts de twee wethouders Bastian en Geven. Burgemeester Smulders had influenza en kon daarom niet komen. Uit den aard der zaak was het niet mogelijk, met de Heeren het gemeenteverslag te behandelen; daarvoor waren de wethouders niet voldoende van de détails op de hoogte. Ons onderhoud bepaalde zich daarom vooral tot de hangende secretarisquaestie: secretaris v.d. Linden is overleden; Fleskens, de secretaris van Geldrop is met de waarneming belast. B. en W. hebben nog geen voordracht ter benoeming van een secretaris gedaan; er zijn twee candidaten, beide onderwijzers, beide geboortig van Zesgehuchten, nl. Verheugt (zoon van het schoolhoofd) onderwijzer te Woensel, en Van Engeland. Geen van beiden weet iets van de gemeente-administratie. Beide hebben aanhang onder de leden van den Raad, en onder de wethouders. Ik heb den Heeren in overweging gegeven, om den voorloopigen toestand met Fleskens te bestendigen tot na 1 Juli. Tegen dien datum gaat burgemeester Smulders weg; het is toch

gewenscht, dat de nieuwe burgemeester mede overleg kan plegen bij de voordracht aan den Raad tot benoeming van een secretaris. De secretaris is de rechterhand van den burgemeester; het is meer dan gewenscht, dat bij de benoeming van den nieuwen secretaris de burgemeester zich kan doen gelden. De twee solliciteerende onderwijzers hebben tegen dien tijd misschien wel examen gedaan; dan weet de Raad, een van hen benoemende, dat hij voldoende bekwaam is. Wethouder Geven scheen daar wel ooren naar te hebben; wethouder Bastian sprak mij wel niet tegen, maar mijn voorstel scheen niet te strooken met zijn plannen. Wethouder Geven wilde niet gelooven, dat burgemeester Smulders zijn ontslag zou nemen; ik liet hem even het request aan H.M. de Koninging lezen, waarbij door hem ontslag gevraagd werd. Geven schijnt vreselijk gebeten op den burgemeester; hij wist er geen kwaad genoeg van te zeggen. Ik verleende audientie aan Everaers, den eertijds ontslagen veldwachter uit Son; hij vroeg mij steun bij den Sonschen gemeenteraad op eene eventueele aanvraag om pensioen. Ik kan hem dien steun niet toezeggen. Alvorens de gemeente te verlaten reed ik nog even aan bij Burgemeester Smulders; ik gaf hem zijne ontslagaanvraag terug, omdat die te vroeg was ingediend. Ongeveer half Mei moest hij die direct aan H.M. verzenden.

Mierlo

Den **12 April 1905** kwam ik weer in Mierlo. Vanuit Eindhoven bezocht ik eerst Zes Gehuchten, daarna Mierlo en eindelijk Stiphout, vanwaar ik naar Helmond reed. Voor de audientie had zich aangemeld het raadslid Prinsen, van beroep brouwer. De familie Prinsen stamt uit Aarle Rixtel, waar de vader brouwer was. Een van de zoons is pastoor van St. Jacob te 's Bosch; een wethouder (brouwer) te Nuenen; een raadslid (brouwer) te Mierlo; en een raadslid (brouwer) te Aarle Rixtel. Prinsen had niets bijzonders te vertellen.

Er zijn nog \pm 200 handwevers in Mierlo; van dezen zijn de meesten dekenwevers voor eene firma te Geldrop; deze verdienen het hoogste loon, \pm f. 1,25 daags; daarna komen de pellenwevers met \pm f. 0,90 daags; daarna de gewone wevers, die nog minder verdienen. Er zijn 22 Protestanten in de gemeente; twee boerderijen van den Heer Wesselman van Helmond, en verder het personeel op de sluis langs de Zuid Willemsvaart.

Nog wrijving bij de verkiezingen; de wethouder Van Gennip heeft pas groote ruzie gehad met den Pastoor van Hout; de pastoor heeft hem in eene openbare vergadering uitgemaakt, en is hem deswege later excuus komen vragen; dat zal echter bij de Raadsverkiezing nog wel een staartje hebben. B. en W. sterk aangeraden, om eenen gedetailleerden staat van de gemeente eigendommen aan te leggen, waarin uitvoerig en nauwkeurig alles wordt opgeteekend, wat betrekking heeft op de cultuur en de exploitatie van de gemeentelijke bezittingen.

De burgemeester klaagde erg over de konijnen: daar waren wel 30 konijnenpermissies door mij afgegeven, maar er waren geen tien houders van die vergunningen, die een konijn konden raken. B. en W. aangeraden het onderhoud der waterleidingen ten laste van de gemeente te nemen, en zodoende in ééne hand te brengen; bij het uitgestrekte gemeentelijk bezit moet de gemeente reeds vele waterleidingen in orde houden; de meerdere kosten kunnen niet beduidend zijn. De gemeente heeft groot belang bij het Eindhovens Kanaal; vele bouwmaterialen, bier(?) enz. enz. worden daarlangs aangevoerd; veel hout daarlangs afgevoerd. Het kanaal wordt heel slecht door Eindhoven onderhouden; eene van de bruggen kan men met een geladen wagen bijna niet meer passeeren, zóó davert, schommelt en beweegt alles; daar zijn groote ongelukken van te wachten. De Boerenbond was een zegen voor de landbouwers van Mierlo; de afdeeling Mierlo was nu pas gesplitst in twee afdeelingen, eene voor Mierlo en eene voor Hout; wel jammer, want door die versnippering van krachten zal de weldadige werking zich minder doen gevoelen. De Boerenleenbank werkt gunstig; daar wordt door de boeren nogal geld gehaald. De haspelarij van katoenen garens van de firma Swinkels werkt druk, en geeft aan een vijftigtal vrouwen en meisjes een goed stuk brood.

Stiphout

Den **12 April 1905** kwam ik weer in Stiphout. Vanuit Eindhoven bezocht ik dien dag Zes Gehuchten, Mierlo en Stiphout, en reed vandaar naar Helmond. Ter audientie had zich slechts

aangemeld een zekere v.d. Reek, die gaarne vergunning had in zijn café; hem den weg gewezen om tot vervulling van zijne wenschen te geraken. De burgemeester Van Oorscot en de wethouder Manders zijn overleden; ik werd ontvangen door den wethouder Marceelissen, en de 4 raadsleden Royakkers, Van den Heuvel, Adriaans en Vermulst. Met die 5 boeren zat ik langen tijd te praten, vooral over de vervulling van de burgemeestersvacature, waartoe zij gaarne den secretaris Sprengers benoemd zagen.

Sprengers is gehuwd met eene dochter van een broer van het Raadslid Vermulst, en moet dus Oom tegen hem zeggen. Sprengers is van Stiphout geboortig; zijne moeder was daar brievenaarder; hij werd toen brievenbesteller in Deurne, en werd twee jaar later benoemd tot secretaris van Stiphout. De secretaris van Nuenen, v.d. Nieuwenhoff heeft hem toen een jaar of drie geholpen. Op mijne vraag, of Sprengers, die niet van boerenouders stamt, in staat zou zijn om de stichting "Geloof, Hoop en Liefde" van freule Van der Bruggen van Croy mede te administreeën, antwoordden de raadsleden eenstemmig van ja.

Terwijl burgemeester Van Oorscot ziek was, dus gedurende de laatste 2½ jaar, had Sprengers voor Van Oorscot de pen gevoerd, en de administratie op papier gevoerd; voor het werkelijke beheer was Van Oorscot zoowel vóór als tijdens zijn ziekte, geholpen geworden door de drie burgerlijke armmeesters, de Raadsleden Royakkers en v.d. Meulen, en den ontvanger Verstappen. Wie ook burgemeester wordt Sprengers of een ander, de tijdelijke burgemeester zou, als beheerder van Croy, steeds geholpen en gesteund worden door de leden van het burgerlijk armbestuur.

Omtrent den weg Helmond-Stiphout-Gerwen vernam ik, dat Sengers, de burgemeester van Aarle Rixtel, de groote tegenstander geweest was van de tegenwoordige richting, dat hij daarin gestookt en gewerkt had, en de gemeente op stelten had gezet; en dat eerst, toen hij zijne oppositie gestaakt had (naar men meende, zou ik hem daartoe hebben gebracht!) de rust en de vrede in de gemeente waren terug gekeerd. De Raad had nooit eene andere richting voor den weg gewenscht, dan die, welke nu gevolgd werd; twist of verdeeldheid bestonden daarover niet meer in de gemeente.

Bij de onteigening van de gronden voor den weg lieten de landbouwers uit Stiphout zich gemakkelijk vinden; maar vooral voor plantrecht lieten sommigen van buiten de gemeente zich buitensporig betalen: Verkuylen, ontvanger te Schijndel kreeg f. 198; Sengers, burgemeester van Aarle Rixtel f. 175; en Mommersteeg = Covels te Vlijmen f. 175. Die bedragen zouden, in verhouding tot het afgestane recht, ongelooflijk hoog zijn geweest. Intusschen, wat daarvan zij, ondanks alle moeielijkheden zal de weg er komen; de weg is aanbesteed; de aarden baan is bijna gereed.

Ik vernam nog de volgende bijzonderheden omtrent den overleden burgemeester Van Oorscot: deze was in zijne jonge jaren bouwknicht op Croy; hij had het volle vertrouwen van de freule, en werd later haar rentmeester. Bij testament vermaakte zij hem eene boerderij; zij stierf voor ± 30 jaren. v. Oorscot kende dus Croy als zijn zak, en was den pastoor een machtigen steun bij het besturen van de stichting.

In het kasteel huizen thans 7 of 8 zusters uit Tilburg onder een rector; meestens mogen er 30 verpleegden zijn, 20 uit Stiphout en 10 uit Aarle. Als plaatsen vanuit Stiphout niet kunnen worden aangevuld, dan mogen ze tijdelijk door lieden van uit Aarle worden ingenomen. Het huishouden op Croy moet bestaan uit opbrengst van schaarhout en eikenboomen, uit de landhuur van 9 boerderijen, uit de opbrengst van eene door de bewoners zelve gedreven boerderij (4 koeien en 1 paard). Belangrijke zaken (bijv. het verkoopen van een paard) kunnen niet geschieden zonder toestemming van de armmeester.

Beek en Donk

Den **13 april 1905** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed er vanuit Helmond heen, bezocht vervolgens Lieshout en Aarle Rixtel, en keerde daarna naar Helmond terug. Voor de audientie had zich slechts P. Swinkels aangemeld, een landbouwer, die over konijnenschade klaagde. B. en W. deelden mij later mede, dat er in de gemeente zoo goed als geen konijnen voorkwamen; sinds dat de burgemeester hier is, had hij nog slechts éénmaal een konijn gezien!

Antagonisme met Donk wordt nog steeds scherper; de harmonie voor de twee dorpen samen bestaat nog wel, maar daarnaast verrees eene tweede harmonie te Donk, vooral voor de fabrieken der Heeren Van Thiel, maar toch kunnen de boeren uit Donk daarvan ook lid worden. De onderlinge brandassurantie, in der tijd door Jhr. De Jong opgericht, bestaat nog en werkt thans goed, groote branden kwamen gelukkig niet meer voor. Men weet geen reden te vinden voor het groote aantal levenloos aangegeven kinderen (7) tegen 69 levend aangegeven geboorten.

Bij de aanst. raadsverkiezing zal het wel wee spannen. Donk zal wel trachten, de meerderheid in den Raad te krijgen; bovendien zal Hendrik Royakkers, die in 1903 uit den Raad werd gegooid, trachten den verloren zetel te herwinnen. Donk wil voor de Roomsche kerk de klokken hebben uit den ouden gemeentetoren te Beek; tot nu toe wilde de gemeenteraad daarvan niets weten. Ik gaf B. en W. ernstig in overweging eenen uitgebreiden staat aan te leggen van alle gemeente eigendommen, waarin alles, wat betrekking heeft op cultuur en exploitatie, uitvoerig en nauwkeurig wordt opgeteekend.

De Heeren vertelden, dat het Donksche broek geschikt was voor wei- en hooiland, terwijl het Beeksche broek meer geëigend was voor houtcultuur; onder leiding van de Heide Maatschappij werden daar allerlei proeven genomen met els, canada, enz. B. en W. den Raad gegeven om het onderhoud der waterleidingen in eene hand te brengen en ten laste der gemeente te nemen. Vooral hier is dat noodig, waar de waterleidingen nooit behoorlijk gezuiverd en opgediept worden, en deze reeds 14 dagen na eene schouwvoering weer vol zitten, omdat de wortels van de waterplanten steeds blijven zitten.

De boeren in de gemeente, - ook die in den Raad, dus ook de wethouders - schijnen te meenen, dat de gemeente eigenlijk voor de landbouwers is. Zij hebben een afkeer van de fabrieken, beschouwen de fabrieksarbeiders als een soort mindere wezens, en haten de fabrikanten. Alles wat deze voor de gemeente, of voor hun volk doen, wordt bevit en verkeerd uitgelegd. Ik heb tegenover deze stemming den Heeren trachten aan het verstand te brengen, dat de Heeren v. Thiel veel voor de gemeente deden - stichten van eene nieuwe parochiekerk, bouwen van behoorlijke arbeiderswoningen enz. enz.; dat zij veel geld onder de menschen brachten; dat hun een zetel in den Raad rechtens toekwam, en dat men hen dien zelfs behoorde aan te bieden! De burgemeester maakte mij een ongunstigen indruk; een echte praatjesmaker, die zonder kennis van feiten of omstandigheden dadelijk met een scherp oordeel klaar is! Het geeft veel aanstoot in de gemeente, dat hij daar nog steeds alleen woont, terwijl zijn gezin nog in Sas van Gent achter bleef. Later klaagde Verdijk, dat Thijssens, de gemeentesecretaris, zoo'n onaangenaam norsch mensch was.

Lieshout

Den **13 April 1905** kwam ik weer in de gemeente. Vanuit Helmond bezocht ik eerst Beek en Donk, toen Lieshout en eindelijk Aarle Rixtel, vanwaar ik naar Helmond terugreed. Oude Pastoor Branten is overleden; zijn neef, pastoor Branten van St. Michielsgestel, kwam in zijn plaats te Lieshout; hij verwaardigde zich niet mij zijne opwachting te komen maken.

Bij de benoeming van den tegenwoordige burgemeester beloofden de raadsleden van Lieshout mij, dat zij slechts een gediplomeerd gemeentesecretaris zouden benoemen; tot tijd en wijle dat een van de twee aspiranten uit Lieshout het diploma zal gehaald hebben, wordt het secretariaat waargenomen door Thijssens, den secretaris van Beek en Donk. Verdijk beklagde zich later bij mij, dat Thijssens zoo'n norsch en ongeschikt mensch was. De burgemeester schijnt het met zijn raad goed te kunnen vinden; ook met de wethouders. Maar ik geloof, dat de heele familie samen erg zuinig is.

Door den Raad werden drie woningen onbewoonbaar verklaard; een werd ontruimd en staat nog ledig; de twee anderen werden verbouwd. Om de moeielijkheden, na het onbewoonbaar verklaren ondervonden, te vermijden, gaat men daartoe thans niet meer zoo gemakkelijk over, maar beveelt men liever herstellingen; daaraan werd tot heden gereedelijk voldaan. B. en W. aangeraden om een uitgewerkten staat der gemeentelijke eigendommen op te maken, waarin uitvoerig en nauwkeurig alle mogelijke bijzonderheden betreffende cultuur en exploitatie worden beschreven.

De gemeente heeft hare procedure inzake het heerlijk jachtrecht gewonnen, zoodat het heerlijk jachtrecht nu voorgoed verloren is. De boeren stonden nu het jachtrecht op hunne gronden aan de gemeente af; deze verpachtte het, en maakt per jaar f. 515 voor ± 2900 H.A. B. en W. sterk aangeraden, het onderhoud der waterleidingen in ééne hand te brengen en ten laste der gemeente te nemen. Bij het uitgestrekte gemeentelijk bezit kunnen de meerdere kosten ten laste der gemeente niet beduidend zijn.

Op de algemeene begraafplaats worden de lijkjes der levenloos aangegeven (lees: niet gedoopte) kinderen begraven; in 1903 werden er twee daar begraven. Het liefdehuis wordt bediend door Zusters van Schijndel; in den bouw van het gesticht droeg de gemeente f. 4.000,- bij onder voorwaarde, dat arme lieden tegen eene vergoeding van f. 100 's jaars zouden verpleegd worden, en dat ook lijders aan besmettelijke ziekten daar ter verpleging zouden worden opgenomen.

De commissie tot wering van schoolverzuim heeft nogal druk werk met aanmaningen; in 1904 één proces-verbaal. Het schijnt den industrieelen in Lieshout goed te gaan; Merkelbach maakt vooral veel Weener stoelen; hij heeft het zoo druk, dat hij niet behoeft te laten reizen: de bestellingen vloeien hem vanzelve toe. Ook Kusters heeft het druk. Hij maakt dorschmachines, wanmolens, hakselmachines, ploegen enz. Het raadslid Swinkels moet eene drukke brouwerij hebben.

Aarle-Rixtel

Den **13 April 1905** bezocht ik deze gemeente weer. Vanuit Helmond reed ik eerst naar Beek en Donk, toen naar Lieshout en eindelijk naar Aarle Rixtel, vanwaar ik naar Helmond terugkeerde. Voor de audientie hadden zich de Pastoor en de Kapelaan aangemeld; met hen besprak ik de moeielijkheden in de gemeente tengevolge van de laatste Raadsverkiezing, welke men tevergeefs door Gedep. Stat. had getracht te doen vernietigen. Zonder dat de Heeren het met zooveel woorden zeiden, kreeg ik den indruk, dat de kapelaan voor den burgemeester was, en de pastoor voor diens tegenstander, secretaris Van Roy.

Met B. en W. besprak ik daarna uitvoerig de Aarlesche moeielijkheden; wethouder Saris staat aan de zijde van den burgemeester, wethouder Aarts daartegenover. Toen ik van B. en W. vernam, dat de poppen weer zouden gaan dansen, nu in 1905 de raadsleden Smulders en Van Haandel periodiek aftraden, bezwoer ik hen, toch van weerszijden wat water in den wijn te doen, en, het verleden vergetende, alleen aan de toekomst te denken. Men kon zoo goed tot vrede komen, omdat Van Haandel tot de partij van den burgemeester behoorde en Smulders tot de andere partij. Wanneer men nu zorgde, dat beide Heeren als raadslid herkozen werden zonder stemming, dan zou de vrede spoedig geteekend zijn. Na lang heen en weer praten beloofden de burgemeester en de beide wethouders mij, dat zij gezamenlijk ééne lijst zouden indienen voor Smulders en Van Haandel, en hun best zouden doen, om alle andere lijsten te weren, zoodat de Heeren bij candidaatstelling hun mandaat hernieuwd zouden zien. Toen ik wegging was hunne meening zeker goed, maar zullen de Heeren bij hun goede voornemen volharden?

Hoewel er geene enkele processie is naar Aarle Rixtel, is toch daar en in een wijden omtrek eene groote vereering van de H. Maagd Maria, in het miraculeus beeld van O.L.V. Dat beeld – niet grooter dan een kleine houten pop – stond volgens de overlevering in een houten kruis ergens aan den weg. Het werd door iemand mede naar huis genomen als speelpop voor zijne kinderen. Met dat beeld kwamen daar toen allerlei geheime stemmen, hemelsche muziek enz. in huis. De man bracht het beeld toen terug naar zijn oude plaats in het houten kruis. Deze geschiedenis werd ruchtbaar; van toen af dateert de vereering; men bouwde er eene kapel om heen enz. enz. De orde van de Zusters van het Heilig Bloed bestaat sinds ± 30 jaar; zij werd in Duitschland opgericht, met het doel zich aan het missiewezen te wijden; de orde heeft in Transvaal en in Natal thans ± 27 staties. Het missiehuis werd voor drie jaren verplaatst naar Aarle Rixtel; het is het eenige huis dat deze orde in Europa bezit. Er zijn thans 60 zusters en 40 postulanten; meest allen van Duitsche afkomst. Rector is de Heer Wolters, zoon van den Oud Gedeputeerde; hij woont buiten het klooster in een voor hem gebouwd, afzonderlijk staand, rectorshuis; hij wordt door de Zusters bediend. De Zusters staan onder toezicht der Trappisten; hoe dat precies zat,

wist men mij niet te zeggen, maar men wist wel, dat het klooster door den generaal der Trappisten gevisiteerd werd. Ze moeten zeer rijk zijn; ze moeten ten minste eene prachtige installatie gemaakt hebben op de door haar gekochte 29 H.A. grond van v. Asten uit Helmond. Ze doen den heelen dag boerenwerk: melken, maaïen, harken, hooïen, hakken, dorschen enz. enz. B. en W. sterk aangeraden om een uitgebreiden staat van gemeente eigendommen aan te leggen, waarin alle détails omtrent cultuur en exploitatie nauwkeurig en omstandig worden omschreven. B. en W. tevens geraden, het onderhoud der waterleidingen in eene hand te brengen en ten laste der gemeente te nemen. Oude klokkengieter Fritzen is dood; een neef – Fritzen – tracht de zaak voort te zetten; hij moet echter niet erg goed op de hoogte zijn, en zijne wijsheid uit aantekeningen van den ouden Fritzen putten. Wel jammer, omdat Fritzen, met van Bergen te Heiligerlee, de eenige klokkengieten uit ons land waren.

Lierop

Den **14 April 1905** kwam ik weer in de gemeente. Vanuit Helmond reed ik er heen; bezocht vervolgens Vlierden en Deurne, vanwaar ik per trein naar Helmond terugkeerde. Ik werd ontvangen door den pas beëdigden nieuwen burgemeester Van Dijk, met den wethouder Van de Waarsenburg; de andere wethoudersplaats was nog niet vervuld. Als secretaris fungeerde reeds de Heer Michels, burgemeester van Someren, hoewel hij de koninklijke toestemming nog niet had om secretaris van Someren te zijn, zonder daar te wonen. B. en W. deelden mij mede dat gemeente f. 400 betaalde voor afbraak puin oude kerk; de Pastoor liet die puin naar den weg rijden door de boeren; deze deden dat gratis voor de kerk. De gemeente betaalde nu die f. 400 aan den pastoor zijnde het bedrag, dat de gemeente anders aan de voerlieden zou hebben moeten betalen, wanneer deze tegen betaling de puin naar den weg gereden hadden. De nieuwe kerk zou f. 120.000 gekost hebben; die is voor de gemeente 1/3 te groot; zij is zeer kostbaar in onderhoud, waarvoor geen kapitaal aanwezig is, terwijl de kerk bovendien nog gedeeltelijk moet gemeubeld worden. Er zijn thans twee boterfabrieken in de gemeente, eene in Lierop en een te Hersel; beide zijn eigen gebouwde fabriekjes. Jacht is thans voor 6 jr verpacht aan Rovers te Asten: f. 85 aan gemeente, f. 65 aan algemeenen armen, en f. 10 aan iedere schutterij (daar zijn er twee). Veel konijnenschade; ik gaf 22 machtigingen; samen zullen ze zoo wat 220 konijnen geschoten hebben (10 per hoofd). Het Bauven ligt nog juist als vroeger; het is te diep, om het te laten leegloopen en dan als weide te exploiteeren; in drogen zomer van 1904 stond er nog anderhalven meter water. De visscherij is verpacht voor f. 71 aan Bogaerts te Helmond, voor 4 jr; buitengewoon lekkere visch, snoek, paling, baars, maar moeielijk te vangen door het vele vuil. Men blijft steeds voortgaan met den aanleg van dennenbosch; men is sinds een jaar of zeven bezig met den stuifbergen boven den Achterhoek dicht te poten; die grond wordt heelemaal niet bewerkt; de mast groeit er best; men poot er 40.000 op de H.A. (d.i. 0.5 x 0.5); de aanleg kost dan f. 50 per H.A., f. 20 aan plukmast, en f. 30 aan uitpoten. Na 25 jr wordt zoo'n bosch gesnoeid; dat brengt f. 100 per H.A. op, en kost f. 100 aan snoeien; dan wordt het strooisel verkocht; dat brengt f. 100 op per H.A.; na 15 jr wordt nogmaals het strooisel verkocht; dat brengt weer f. 60 – f. 80 op; na 10 jr wordt dan het bosch gehakt; met eene opbrengst van f. 250 is men dan tevreden. Met de gezaaide bosschen gaat het juist zoo, behalve dat ze tweemaal gesnoeid worden; het eerste snoeien kost f. 100 per H.A. en brengt ongeveer evenveel op; het tweede snoeien kost f. 25 per H.A.; dat levert dan f. 75 op; daaraan houdt men dus f. 50 over; het voor de tweede maal snoeien geschiedt een jr of vier na het eerste snoeien. Het voordeel van het poten van bosschen ligt daarin, dat men gemakkelijk de mast aan het groeien krijgt, waar deze, als ze uit zaad moeten ontkiemen, heelemaal niet wil. De leden van den Raad wonen alle om en bij de kom; de buitengehuchten zijn niet vertegenwoordigd. Op mijn vraag waar dat aan lag antwoordde men mij, dat op de buitengehuchten de huurboeren woonden, en dat deze minder belang hadden bij den goeden

gang van zaken in de gemeente! Voor het in orde houden van den harde weg gebruikt met berggrint uit Eysden; f. 1,90 voor de wal; f. 0,30 van lossen; f. 0,37 van oprijden.

B. en W. sterk aangeraden een gedetailleerden uitvoerigen staat der gemeente eigendommen aan te leggen, waarin alle bijzonderheden omtrent cultuur en exploitatie nauwkeurig worden opgeteekend. Men tevens in overweging gegeven, het onderhoud der waterleidingen in ééne hand te brengen en ten laste der gemeente te nemen.

B. en W. beweerden, dat er een lek was in de grondduiker bij sluis X onder het kanaal; als men dat kanaalpand laat afloopen, dan loopt de Aa ledig. De vroedvrouw uit Someren en Dr. Hoyste uit Asten voorzien in de behoefte aan verlos- en geneeskundige hulp; zoo nodig worden ze door het burgerlijk armbestuur betaald; dit laatste heeft voldoende fondsen, en behoeft geen subsidie van de gemeente. De gewone jaarmarkt (tweede Maandag in April) was juist gehouden; van niet veel beteekenis; er werden aangevoerd 85 stuks vee en 180 biggen; verder wat kramerij. De burgemeester maakte mij een zeer gunstigen indruk; men schijnt in de gemeente zeer tevreden met zijne benoeming.

Vlierden

Den **14 April 1905** kwam ik weer in de gemeente. Ik bezocht vanuit Helmond eerst Lierop, daarna Vlierden en eindelijk Deurne, vanwaar ik per trein naar Helmond terugkeerde. Op het nette, nieuw gebouwde Raadhuis werd ik ontvangen door den sinds kort in functie zijnden burgemeester Oliemeulen met zijne twee wethouders. B. en W. deelden mij mede, dat Pastoor Pistorius gelukkig voor een maand of zeven overleden was; op kerkelijk gebied zijn nu normale toestanden teruggekeerd.

Groote klachten, dat Vlierden er zoo ongelukkig aan toe is, nu er een tram komt van Helmond naar Asten; daarmee is voor Vlierden de kans verkeken, dat het ooit een tram krijgt. Die tram zal nu loopen door Brouwhuis, een gehucht van Vlierden aan de Z.W.-vaart. De grond van Brouwhuis is veel beter dan die van Vlierden; daar wonen de rijkste boeren, een is er zelfs in de vermogensbelasting aangeslagen!!

Er sterk op aangedrongen, dat er een uitgewerkten staat der gemeente eigendommen wordt aangelegd, waarin alles wat op cultuur en exploitatie betrekking heeft, uitvoerig en nauwkeurig wordt beschreven. Men gaat er nog steeds voort met den aanleg van dennenbosschen, maar heeft daarvoor niet veel geld over; niettegenstaande er flens in den grond zit, wordt de grond niet gewend; men graaft greppels; werpt de uitkomende aarde over de heide, en zaait daarin het dennenzaad. Van de bosschen komt op die manier niet veel te recht; het strooisel wordt de voornaamste opbrengst; het hout gaat dan als bonenstaken enz. weg; mijnhout of geriefhout komt er niet in.

B. en W. geraden het onderhoud der waterleidingen in eene hand te brengen en ten laste der gemeente te nemen; bij het uitgebreide gemeentelijk bezit kan daartegen weinig bezwaar bestaan; de kosten kunnen niet groot zijn; bovendien is Vlierden eene uitsluitend landbouwende bevolking. Geneeskundige en verloskundige hulp moet uit Deurne komen (Dr. Crobach + vroedvrouw). Uit nood geslacht vee wordt gekeurd door Bierman, veearts te Helmond. Het burgerlijk armbestuur heeft voldoende fondsen, een gemeentelijk subsidie is niet nodig.

Deurne en Liessel

Den **14 April 1905** kwam ik weer in de gemeente. Vanuit Helmond reed ik eerst naar Lierop; vandaar naar Vlierden; en eindelijk naar Deurne, waar ik later den trein naar Den Bosch nam. Ik verleende audiëntie aan den Heer Van den Nieuwvaart, pachter van jachten, die vergunning vroeg voor zijne twee onbezoldigde rijksveldwachters om een uur vóór zonsopgang en één uur ná zonsondergang schadelijk gedierte te mogen schieten. Aan Van Hoek, een tuinbouwer uit Helenaveen, die eene vergunning vroeg om schadelijk gedierte te schieten; en aan deken Bots (een vroegeren kapelaan uit de Kruiskerk te 's-Hertogenbosch) met diens twee kapelaans, met welke heeren ik mij geruimen tijd aangenaam onderhield.

B. en W. deelden mij mede, dat hier in Deurne tusschen het grauwveen en het zwartveen eene bijzondere vezelstof zit, lange vezels; in Friesland vindt men die vezels niet. Men heeft, nadat van

een veld het grauwwveen was afgeroofd, die vezels wel eens doen oprapen en drogen; dan duurde het soms jaren, voordat er navraag naar kwam en men ze kwijt kon; men kon dan niet zóveel bedingen, dat arbeidsloon en moeite goed betaald waren. Vandaar, dat men die vezels nu niet meer verzamelt. Het zijn deze vezels, die gezuiverd worden en dan tot grondstof dienen tot vervaardiging van allerlei stoffen (wollen paardendekens enz. enz.). Naar het schijnt maken de fabrieken waar die vezels verwerkt worden, finantieel geene bevredigende zaken.

In 1888 gaf Koning Willem III een belangrijk bedrag (naar men meent f. 50.000) ter ondersteuning van kleine landbouwers en arbeiders in Helenaveen. Op Zondag nà 17 October 1888 werd door den directeur van Helenaveen – Bosch -, in tegenwoordigheid van B. en W. van Deurne, in het openbare schoolgebouw van die gift aan de bewoners van Helenaveen mededeeling gedaan. Dit fonds, het zoogenaamde Koningsfonds, staat onder directie van de Maatschappij Helenaveen; als armen uit Helenaveen zich om ondersteuning tot B. en W. wenden, dan weigeren deze onderstand, en verwijzen zij de armen naar de directie van Helenaveen, met een beroep op dat fonds.

Om Helenaveen, dat grauwwveen wilde huren, daartoe de gelegenheid te geven, verpachtte Deurne in 1894 publiek voor twintig jaren een stuk van 350 hectare grauwwveen, liggende langs de gronden van Helenaveen, tusschen het Deurnesch Kanaal en die gronden, tot bij de halte Helenaveen. In plaats dat de Maatschappij Helenaveen die gronden huurde, werden ze genomen door Terwindt en Arntz (thans Steegh en Esser). Deurne verwerkt ook zwart veen; ongeveer vijftien hectare per jaar. Grond, waarvan zoowel het grauwwveen als het zwartveen afgeroofd werd, is bijna nog niet in cultuur gebracht; dat kost te duur: er moet op het zand een humuslaag gebracht worden van grauwwveen en zwartveen door elkaar; daar moet dan weer zand door heen gewerkt worden; de heele bewerking zal ongeveer f. 800 per hectare kosten. Nog slechts 4 ½ hectare werd door de gemeente op die manier behandeld; ze leverden goeden tuingrond, en in zooverre was de arbeid dus loonend.

Men vreest op den duur moeielijkheden te zullen krijgen met de Regeering, wanneer er veel zwartveen gestoken wordt; de wet op de verveningen legt verplichtingen op, welke tot nu toe niet werden nageleefd. B. en W. meenen, dat per hectare, wanneer daarvan het grauwwveen en het zwartveen door gemeente afgeroofd wordt, door gemeente eene gemiddelde zuivere winst gemaakt wordt van plusminus f. 2.500. Zij klagen over de bepalingen van de ontworpen gemeentewet, welke het hun onmogelijk zal maken het veen zelve te blijven exploiteeren; dan zullen de grove winsten in de zakken der exploitanten vloeien.

Hoewel Helenaveen negenhonderd zielen telt, is het niet in den Raad vertegenwoordigd; omdat Helenaveen zelve exploiteert, en alle inwoners op grond van de Maatschppij wonen, beschouwt men hen als concurrent van de gemeente; als men een lid aan Helenaveen gaf, dan zou – naar men vreesde – de Maatschappij Helenaveen de gemeente-exploitante in de kaart kijken. De argumenten, daartegen door mij te berde gebracht, schenen geene verandering te kunnen brengen in de gevestigde meening van B. en W. Naar men meende, maakte de steenoven van Willems en Roijackers, niettegenstaande er zeer veel steen gebakken wordt, geen goede zaken.

Gemert

Den **15 April 1905** kwam ik weer in Gemert; ik reed er vanuit Helmond (via Aarle Rixtel en Beek en Donk) heen; ik bezocht vervolgens nog Bakel en keerde vandaar naar Helmond terug. Ik verleende audientie aan den Rijksontvanger Tonnaer, die kwam bedanken, dat de ontvangers dezelfde belooning hadden behouden voor de perceptie van de paardenbelasting; niettegenstaande de grondlagen gewijzigd werden. Aan notaris Van Kemenade, die zich de tolk maakte van de bezwaren, welke de pastoor van Stiphout heeft tegen de benoeming van den secretaris dier gemeente (Sprengers) tot burgemeester van Stiphout. Aan den secretaris van Gemert (den Heer Van der Kamp), die een generale beurs vroeg voor een van zijn twee zoons, die op het seminarie zijn; het was hem niet wel mogelijk, uit eigen fondsen de studiekosten van de twee zoons te betalen.

B. en W. klagen, dat Beek en Donk zijne waterleidingen slecht veegt; de “Snelle Loop” ligt op de grens van Gemert en Beek en Donk, en moet door de twee gemeenten gezamenlijk (nl. door de gelanders) onderhouden worden. Omdat Beek en Donk er niets aan deed, heeft Gemert in 1904

die "Snelle Loop" alleen opgediept. Evenwijdig met de Snelle Loop loopt de Walgraaf; deze ligt geheel op terrein van Beek en Donk; ook daar gebeurt niets aan. Hoewel Snelle Loop en Walgraaf beiden aan de Koksche brug in de Aa vloeien, is de waterspiegel van de Walgraaf thans veel hooger dan die van de Snelle Loop; dat ligt alleen aan het slechte vegeen.

Pastoor Van Beek bouwde een fabriek voor haspelen (= winden); Raaymakers exploiteerde die en betaalde 4%; de zaak ging zoo goed, dat er een tweede fabriek verrees voor spoelen. Toen ook dat weer erg goed ging, heeft Raaymakers een terrein van de kerk gekocht en heeft daar eene kolossaal groote fabriek gebouwd om te weven. Deze fabriek, waar alles door elektriciteit zal worden gedreven, is nog niet in volle werking. Hij heeft een groote toeloop van volk uit Gemert, zoo groot, dat de andere fabrikanten, Van den Akker en Prinsen, haast geen volk meer kunnen houden. Bij de firma Anton van den Akker, fabrikant van katoen, en tevens sigarenfabrikant, werken in het geheel \pm 20 menschen. Deze klagen bitter hard over de gedwongen winkelnering: zij krijgen bijna geen geld in handen.

Voor de renten van het legaat Van Cooth wordt op de herhalingschool landbouwonderwijs gegeven, hetgeen zeer in den smaak valt. B. en W. sterk aangeraden om een uitvoerigen staat van gemeente-eigendommen aan te leggen, waarin alle mogelijke bijzonderheden, betrekking hebbende op cultuur en exploitatie, uitvoerig en nauwkeurig worden beschreven. Het onderhoud, althans het opdiepen van de voornaamste waterleidingen werd in 1904 door gemeente ter hand genomen; aan de gelanders werden gemeente-arbeiders tot hulp gegeven. Ik heb den Heeren geraden, op dien weg te blijven voortgaan, en het onderhoud van alle waterleidingen in eene hand te brengen en ten laste der gemeente te nemen.

De school wordt bediend door zusters Franciscanessen; de gemeente gaf bij die stichting geen geld, en heeft daaraan direct niets te zeggen. Maar gemeente geeft f. 2.400 aan Roomsche armbestuur, en dit bestuur bestelt de armen bij de zusters. Op die manier blijft dus toch de gewenschte samenwerking verzekerd.

Op de secretarie van Gemert vond ik een zoon van Van Kemenade, uiterlijk precies zoals zijn vader, minstens 20 jaar oud. Die jongeman is pas bij de gemeentelijke administratie gekomen; hij kan tenminste in 1905 het diploma van gemeentesecretaris nog niet halen. Vermoedelijk een schipbreukeling op de levenszee!

Bakel en Milheeze

Den **15 April 1905** kwam ik weer in Bakel. Vanuit Helmond bezocht ik dien dag (via Beek) eerst Gemert, en daarna Bakel, vanwaar ik naar Helmond terugreed. Voor mijne audientie hadden zich aangemeld de hoofd en de hulponderwijzer te Bakel. Het hoofd is een jonge man, geboortig van Bakel, eenige jaren werkzaam geweest als hulponderwijzer in het naburige Mortel, en voor enkele maanden als hoofd te Bakel benoemd. In Roermond wordt een cursus gegeven voor de landbouwakte; de studie duurt drie jaar; de cursus begon vóór een half jaar met 25 leerlingen; thans zijn er nog maar 12, waaronder het Bakelsche schoolhoofd. De studie viel den anderen blijkbaar te zwaar.

Van de exploitatie van de Heeren Ledeboer, v. Ogtrop en v. Waterschoot wist de burgemeester niet veel te vertellen; hij was daar zelfs in twee jaren niet geweest. De Heer Van Waterschoot had hem in 1904 gevraagd, om eens mede te gaan kijken, maar hij had toen niet gekund. Op mijne vraag, hoe het kwam, dat Helmond voor $\frac{1}{4}$ eigenaar was geweest van zoovele gronden in Bakel, en Aarle Rixtel en Beek en Donk ieder voor $\frac{1}{8}$ deel, kreeg ik ten antwoord, dat men zulks niet met zekerheid kon zeggen, maar dat men meende, dat Bakel in vroegere jaren door armoede (door hongersnood zelfs) gedwongen was geworden om hulp te zoeken bij de naburige gemeenten, en dat men die hulp verleend had in ruil tegen een aandeel in het gemeentelijk landbezit.

Er bij B. en W. op aangedrongen, om een uitgewerkten staat van de gemeente eigendommen aan te leggen, waarin alle mogelijke bijzonderheden omtrent cultuur en exploitatie uitvoerig en nauwkeurig werden aangetekend. B. en W. deelden mij mede, dat ze het weinige, dat er te hakken was, voor en na hakten, maar dat ze niet aanplantten, omdat ze daarvoor geen geld hadden. Na eenige aarzeling kwam er uit, dat men in 1904 \pm f. 450 besteed had, om door de Heide Maatschappij een stukje in orde te laten maken. Men durfde het haast niet zeggen, omdat

Bakel noodlijdend is, en aanspraak maakt op een buitengewoon subsidie volgens de onderwijswet. Ik heb aan B. en W. gezegd, dat daar naar mijne meening niets tegen was, en dat daardoor ook een eventueel subsidie niet in gevaar zou worden gebracht, mits men de zaak maar behoorlijk toelichtte, nl. dat men niet mocht hakken, zonder ook weer te planten. B. en W. voelen er niets voor, het onderhoud der waterleidingen in ééne hand te brengen, en ten laste der gemeente te nemen; dat zou veel te veel kosten; de gemeente kan dat onmogelijk betalen. Door de finantieele onmacht van de gemeente laat ook de toestand der kunstwegen te wenschen over; door den aanvoer van materialen voor den bouw der kerk te Mortel werd in 1903 de weg van Deurne naar Mortel stuk gereden; de gemeente deed het mogelijke om den weg te herstellen, maar heeft geen voldoende middelen; een M3 grint kost f. 4,80. Ook de weg Milheeze-Helmond laat te wenschen over: men kan het niet betalen. Voor de vaccinatie laat men slechts ééns per jaar een doctor (dr. Crobach uit Deurne) komen, omdat dat ook al zoo duur is, en iedere keer f. 20 kost. De veldwachter krijgt ook al te weinig: f. 225 + f. 15 voor kleeding; men heeft het niet. Het algemeen armbestuur kan er niet komen; heeft ± f. 300 inkomsten; krijgt van gemeente jaarlijks een ongeveer even groot subsidie. De kreupele helpt den blinde!

Klundert

Den **26 April 1905** kwam ik weer in Klundert. Vanuit Roosendaal ging ik per trein naar Zevenbergen; vandaar reed ik naar Klundert; denzelfden dag bezocht ik nog Standdaarbuiten en Oudenbosch, vanwaar ik per trein naar Roosendaal terugkeerde.

Ik verleende audientie aan v.d. Made (thans den eenigen firmant in den bekenden houthandel); hij vertelde mij, dat hij bezig was zijn zaak geheel nieuw in te richten, door alle houten gebouwen, loodsen enz. te vervangen door gebouwen van steen, ijzer of beton. De Rentmeester van het Kroondomein, Ziedses des Plantes, kwam eenvoudig zijne opwachting maken. Evenzoo pastoor Teychiné; deze vroeg, dat, wanneer Notaris Maris als zoodanig bedankt, zijn candidaat, Pelikaan, zijn opvolger mocht worden. Pelikaan is protestant; hij is gehuwd met eene Katholieke vrouw, terwijl ook zijne kinderen Katholiek zijn.

Van de elf raadsleden zijn er 3 Katholiek (François, Geers en Wijtvliet), twee liberaal (v.d. Made, Holster), 5 doleerend (Punt, de Haan, Sagijs, v. Drimmelen en Ziedses des Plantes), en 1, Crezie – van wien men niet precies weet, wat hij is. De burgemeester – v. Stolk – is liberaal. Bij raadsverkiezingen gaan de liberalen en de Katholieken samen; bij verkiezingen voor de Tweede Kamer de Katholieken en de doleerenden. Volgens den Pastoor zijn deze laatsten maatschappelijk onmogelijke menschen; zij willen vóór en ná de raadsvergaderingen bidden, zij willen alle herbergen den geheelen Zondag sluiten, enz. enz.

De weg Klundert-Noordhoek wordt thans zonder provinciaal subsidie verhard; de gemeente besteedde het grondwerk aan voor f. 1.800, en 2.000 M3 grint voor f. 3.375. Het oprijden van de grint, van Noordschans tot op den weg geschiedt gratis door de boeren; gelukkig, want dat zou anders f. 1,65 de M3 kosten, en zouden de kosten daarvan dus nogmaals f. 1,65 x 2.000 = f. 3.300 belooopen.

De weg wordt aangelegd door het storten van drie lagen grint, die ieder afzonderlijk worden vastgewalst; de eerste laag, Duitsche grove grint, dik 9 c.M.; de tweede en derde laag, respectievelijk van 8 en 6 c.M. van gewone onderhoudsgrint. Daarna wordt alles met grond afgedekt. Als de weg klaar is, dan neemt het domein den weg in beheer en onderhoud over; het onderhoud evenwel niet ten genoegen van het gemeentebestuur. Op mijn vraag, waarom niet, antwoordde de burgemeester, dat het hooger gezag, de Staat, niet kon staan onder toezicht van het lager gezag, het gemeentebestuur!!

De burgemeester vertrouwde dat de getroffen regeling niet tot moeielijkheden zou leiden. Ik was het niet met hem eens, en uitte de vrees, dat er groote kans bestond, dat de gemeente Standdaarbuiten nu groot gevaar liep de toegezegde provinciale bijdrage te verliezen in de kosten van verharding van het aansluitend weggedeelte, Noordhoek-Standdaarbuiten.

In verband met de aanvraag om concessie voor een paardentram deelde men mij mede, dat men daarvoor niets voelde, omdat men daaraan zoo weinig had; men moest een stoomtram hebben, daaraan had men behoefte, vooral in verband met het bietenvervoer naar de fabrieken.

Standdaarbuiten

Den **26 April 1905** kwam ik weer in de gemeente. Vanuit Roosendaal ging ik per trein naar Zevenbergen, waar ik mijn rijtuig vond. Ik bezocht toen achtereenvolgens Klundert, Standdaarbuiten en Oudenbosch, en nam daar weer den trein naar Roosendaal. Ik verleende audientie aan pastoor De Greef en aan kapelaan Bogers, die geen van beiden iets bijzonders te vertellen hadden.

Van B. en W. vernam ik, dat de suikerfabriek Grandpré Molière gesloopt wordt; en dat de fabriek van Meeuws en Co in 1903 heeft stil gelegen, en in 1904 is overgegaan in handen van een consortium, onder voorzitterschap van Ernest Laane te Bergen op Zoom, terwijl Emsens van de Wouwsche Plantage, Hardie-de Bruyn en de graaf van Bergeyk de grootste aandeelhouders zijn. Volgens B. en W. wordt thans door alle fabrieken uitsluitend op gehalte gecontracteerd, althans met de landbouwers in deze streken.

Vlekke, de zoon van wijlen den bekenden directeur te Stampersgat, had zijn vader moeten opvolgen; de plaats werd daar voor hem opengehouden; maar hij promoveerde maar niet in de Chemie. Toen werd hem aangeboden, om onderdirecteur te worden van de fabriek St. Antoine (onder den Heer Goossens); maar dat verkoos Vlekke niet. Thans moet hij directeur zijn van de Eindhovensche botermijn.

De gronden in Standdaarbuiten behooren voor 4/5 aan eigen geërfde boeren; de rest behoort grootendeels aan den graaf De Bergeyk. Er zijn in het geheel 21 groote boeren, die jaarlijks gemiddeld voor f. 500 kunstmest koopen. De bewoners van den Noordhoek behooren grootendeels (± 30 gezinnen) tot Standdaarbuiten; slechts 6 gezinnen behooren burgerlijk tot Klundert. Hoewel de grenzen van de gemeenten en van de parochies dezelfde zijn, gaat alles in Klundert naar de kerk, omdat dat zooveel dichterbij ligt. De menschen houden alleen te Standdaarbuiten hun Paschen.

B. en W. hopen zeer, dat ze de provinciale subsidie zullen krijgen in de verharding van den weg Standdaarbuiten-Noordhoek, nu Klundert den weg Noordhoek-Klundert verhardt, zij het ook zonder provinciaal subsidie. Er is te Noordhoek een fairbank (plaats waar bieten worden ontvangen, gewogen en opgestapeld, totdat ze ten laatste per kar naar de fabrieken worden vervoerd). Dat vervoer geschiedt in December, in het voor den weg meest ongunstige jaargetijde, met soms 20 tot 30 karren achter elkaar; de weg heeft dan geweldig veel te lijden; de helft van den hoofdelijken omslag is noodig, om dien weg in goeden staat te houden. Door dezen weg wordt de provinciale weg Klundert-Fijnaart-Standdaarbuiten zeer ontlast; bovendien heeft de provincie geen subsidie te betalen voor den weg Klundert-Noordhoek, en profiteert daarmee ruim f. 5.000.

Volgens B. en W. wordt er – dank zij het krachtig optreden van de fabrikanten – op de suikerfabrieken geen sterken drank meer gedronken; in de fabrieken werken ook geen vrouwen meer. De vrouwen werken thans alleen nog maar bij het wieden en rooien der bieten, bij het laden en lossen der schepen; door een en ander werken de fabrieken niet meer zoo slecht als weleer op het moreel van de menschen.

Bij den goeden staat van den weg Noordhoek-Standdaarbuiten heeft $\frac{3}{4}$ van de bevolking direct belang; aan de Kreek wonen nog meer menschen dan aan den Noordhoek. Op oude kaarten heet de gemeente 't Zand-daar-buiten; de gemeente zou dus haar naam ontleenen aan de gesteldheid van den bodem; aan de zijde van de Mark, waar Standdaarbuiten ligt, is de bodem van zware klei, aan den anderen kant van de Mark, aan de zijde van Oudenbosch, is alles zand.

Oudenbosch

Den **26 April 1905** kwam ik weer in Oudenbosch; vanuit Roosendaal ging ik per trein naar Zevenbergen, alwaar ik mijn rijtuig vond. Achtereenvolgens bezocht ik Klundert, Standdaarbuiten en Oudenbosch, vanwaar ik per trein naar Roosendaal terugkeerde. Ik

verleende audientie aan den Pastoor met zijne twee kapelaans, aan den Conrector van St. Louis met twee broeders. De Heeren hadden niet veel bijzonders te vertellen, behalve dat de fondsen voor het onderhoud van de kerk thans wel voldoende waren, om de kerk werkelijk te onderhouden, eene bewering, die later door B. en W. in twijfel werd getrokken, vooral met het oog op de noodzakelijke vernieuwing van den koepel der kerk.

Pastoor Helmonds stichtte in 1840 St. Louis; in 1866 begon hij met den bouw der kerk, welke bouw in 1880 door hem voltooid werd. Zijn opvolger, pastoor Rovers begon toen de kerk te meubelen; daarmede gaat diens opvolger, de tegenwoordige pastoor de Wit, langzaam voort. De gronden van Oudenbosch zijn voor 2/5 in handen van uitwonende eigenaren; dat neemt thans wel af; als er gronden verkocht worden, dan komen die gewoonlijk in handen van inwoners. Gewoonlijk verhuren die inwoners de gronden dan weer, meestal aan boomkweekers. De boerenstand in Oudenbosch is niet groot; eigen geerfde boeren zijn er bijna niet. Op de boomkwekerijen vinden een 500-tal arbeiders werk; men vreest zeer voor de toekomst, nu het, tengevolge van de nieuwe tariefwet, bijna niet doenlijk zal zijn om naar Duitschland planten enz. te verzenden, terwijl Duitschland weleer de grootste afnemer was. Men zal nu moeten trachten een ruimer afzetgebied te vinden in Engeland en Amerika.

Maar ook, wanneer dat gelukt, zal het bedrijf van de boomkweekers geheel moeten veranderen, omdat Duitschland groote, zware, krachtige planten en heesters vroeg, terwijl in Amerika en Engeland slechts zeer jonge plantjes gevraagd worden. De Deutsche tariefwetgeving was voor Oudenbosch wel een zware slag, hoewel men toch niet vreesde, dat het bestaan der kwekerijen daardoor onmogelijk gemaakt werd.

Toen de suikerfabriek Granpré Moliere in 1903 stop werd gezet, en de fabrieken van Daverveldt, Binck en Co en die van v. Rossum beweerden ook niet te kunnen blijven werken, heeft de gemeente het tarief van het havengeld met 1/3 verlaagd, zulks om het groote belang, dat de gemeente bij het voortbestaan van de suikerindustrie heeft. De burgemeester heeft daarvan thans spijt, omdat, terwijl er vroeger van de drie fabrieken ± f. 15.000 werd ontvangen, thans door de twee fabrieken niet meer dan ± f. 7.000 betaald wordt; het jaar 1904 was voor de fabrikanten buitengewoon voordeelig; ook 1905 belooft dat te zijn; maar de gemeente kan voorloopig geen hoogere rechten heffen.

Wethouder Settels kwam in de plaats van wijlen den wethouder Binck. Settels is iemand, die zich geweldig voelt, voortdurend vóór den burgemeester heensprak, en juist deed, alsof hij nr 1 was. Wethouder Dirken is blijkbaar een boomkweeker; hij maakte mij een goeden indruk. Gemeente had vroeger mooie bezittingen (weiland) en maakte dat bezit te gelde, om den weg naar Seppe te kunnen betalen.

Zevenbergen

Den **27 April 1905** kwam ik weer in Zevenbergen; ik ging er per spoor vanuit Roosendaal heen; per rijtuig bezocht ik vervolgens nog Zwaluwe en Made, vanwaar ik later per spoor naar Waalwijk ging. Ik verleende audiëntie aan pastoor Jansen, die juist zijn 25-jarig pastoorsfeest gevierd had en eerekamerheer van den Paus geworden was; ik vergat nog wel eens hem met de hem toekomende titel van Monseigneur aan te spreken. Pastoor Jansen verscheen met zijn kapelaan, den Heer Kamp; de Heeren hadden niets bijzonders te vertellen. Ook de secretarieambtenaar Dekkers (een aspirant burgemeester) kwam zijne opwachting maken. De burgemeester klaagde weer sterk over den wachtmeester van de Marechaussee; hij zal mij die klachten schriftelijk herhalen. De burgemeester klaagde tevens sterk over de bandeloosheid en onzedelijkheid van het volk; Van Schendel en ik meenden, dat hij sterk overdreef. Drie raadsleden zijn Nederlandsch Hervormd; tien zijn Katholiek; zij wonen vrij goed over de gemeente verdeeld: een te Slikgat, drie aan den Zevenbergschen Hoek, een aan den Nieuwendijk, en acht in de kom.

Vele klachten over slecht drinkwater. Er is eene concessie-aanvraag voor eene waterleiding; eene raadscommissie houdt zich bezig met het onderzoeken dezer zaak. Eerst wanneer men dicht in de buurt goedkoop water kan krijgen, bijv. door het zuiveren door middel van ozone van het water uit de haven, zal het – naar men vreest – finantieel mogelijk worden, aan de gemeente goed drinkwater te verschaffen.

De Roomsche doctor, Lasance, is naar Dongen vertrokken, omdat hij in Zevenbergen geen bestaan had; er is in zijn plaats een andere Katholieke doctor gekomen, die ook al weer geweldig klaagt. De loonende praktijk is in handen van den Protestantschen doctor De Lint, tevens Raadslid.

De cursus voor landbouwonderwijs is, door gebrek aan deelnemers, gesloten moeten worden; wel jammer, omdat daardoor tevens verviel eene Rijkssubsidie ad f. 246. Bij overtreding van de leerplichtwet legt kantonrechter Van de Kemp heele kleine geldboeten op; daardoor blijven er voortdurend vele overtredingen gepleegd worden.

Burgemeester Pillot kocht het door Van de Kemp te Zevenbergen bewoonde huis; deze verhuisde toen naar Ginneken (dus buiten zijn kanton). Ik reisde met hem van Roosendaal naar Zevenbergen; hij zag er uit als een oude vuile jood. Zijn kleren waren beneden alle kritiek; men zou hem een cent gegeven hebben.

Hooge- en Lage-Zwaluwe

Den **27 April 1905** kwam ik weer in Zwaluwe. Vanuit Roosendaal ging ik per trein naar Zevenbergen. Na deze laatste gemeente bezocht ik nog Zwaluwe en Made; vandaar ging ik per trein naar Waalwijk, waar ik 's nachts bleef. De betrekkelijk geringe welvaart van de bevolking wordt historisch verklaard door de ligging van de gemeente tegenover Holland; bij het doortrekken van krijgsvolk had men veel van het krijgsvolk te lijden, door oorlogsschatting, door inkwartiering enz. Dat kwam herhaaldelijk voor, en daardoor verarmde op den duur de bevolking.

Het domein zal \pm 1.000 H.A. grond hebben; terwijl indertijd al die gronden tegen behoorlijke prijzen ondershands verpacht waren, trachtte in 1886 de rentmeester Van Beusekom nog hogere prijzen te maken door eene publieke verpachting; hij bediende zich daarbij van oneerlijke middelen; door onderkruipers liet hij eerst stukken uit de hand pachten, om de zaak voor te bereiden. Het eind was een halven opstand; tusschen marechaussees werd v. Beusekom weggeleid, men stond hem naar het leven. v. Beusekom werd verplaatst, en sinds wordt alles weer ondershands verpacht door den bedaarsten en geschikten rentmeester Groeneveld. Het geheele bezit van het Kroondomein bestaat uit los land; er is slechts ééne hoeve.

Men klaagt zeer over het inschuren van den zuidelijken Ameroever; vóór den dijk had domein veel voorland; door domein geabandoneerd. Het water staat thans voor den dijk; met cementbeton werd in de laatste jaren de dijk verdedigd; op sommige plaatsen in de buurt van Moerdijk 6 M. hoog. Behalve het lichaam van den dijk moet echter ook de voet verdedigd worden, en daarvoor heeft men geen geld. De wegen Gaete-Plantsoen-Groenendijk, en Gaete-Lage Zwaluwe werden vroeger door domein onderhouden; in 1886 werden ze aan de gemeente overgedragen. Gemeente kreeg van domein f. 16.800 toe. De verharding werd door gemeente aanbesteed voor f. 28.000, waarin Provincie f. 7.000 bijdroeg. Aan het onderhoud van die wegen heeft gemeente een strop; de onderhoudslast gaat de finantieele draagkracht van gemeente te boven.

De meerderheid der inwoners is Katholiek; de meerderheid der kiezers is Protestant. Tot 1899 waren er 5 Katholieke raadsleden; toen traden er 4 raadsleden af, van wie twee Katholieken. Deze stelden toen 4 Roomschen voor de vier Raadszetels, met het ongewilde gevolg, dat ze alle 4 vielen, en de verhouding thans nog is 3 tegen 8. De wethouder v. Ginneken, die zelf Roomsch is, veroordeelde de handelwijze der katholieken in 1899 met scherpe bewoordingen. De beide wethouders: v. Ginneken, die landbouwer is en op Groenendijk woont, en Den Engelse, de dijkgraaf van den Royalen polder, maakten op mij een goeden indruk, beter dan de burgemeester v. Heeckeren, die mij een erg bekrompen man schijnt, en die weinig oog schijnt te hebben voor materieele belangen van de gemeente.

De tegenstrijdige belangen van Hooge en van Lage Zwaluwe spelen daarbij mede een rol. Zoo kan de gemeente de haven te Lage Zwaluwe van het domein terugkrijgen; de burgemeester is daartegen, omdat er dan eenige kosten zouden moeten gemaakt worden, terwijl Hooge Zwaluwe daarvan weinig voordeel zou hebben. Als de burgemeester op die manier kleinzielig voorgeat, volgt de meerderheid hem natuurlijk gaarne. Vooral omdat gemeente geen draagkracht heeft en zwaar belast is (de opcenten personeel moesten korts nog met 20 verhoogd worden, terwijl de

hoofd. omslag reeds f. 4.000 bedraagt) worden er geene andere dan alleen de hoogst noodzakelijke uitgaven gedaan. Naar ik geloof, bedriegt hier de zuinigheid dikwijls de wijsheid.

Made en Drimmelen

Den **27 April 1905** kwam ik weer in Made; vanuit Roosendaal ging ik per spoor naar Zevenbergen. Na die gemeente bezocht te hebben reed ik eerst naar Zwaluwe, en daarna naar Made. Vandaar ging ik per spoor naar Waalwijk, alwaar ik overnachtte. De burgemeester klaagde zeer, dat de twee veldwachters te veel dronken en veel te veel in de herbergen kwamen. Toen de twee wethouders zich bij die klachten aansloten, heb ik de veldwachters binnen laten komen, en hen er op gewezen, dat ze het verbod van den burgemeester, om de herbergen te bezoeken moesten gehoorzamen. Als de burgemeester zich met ernstige klachten tot mij wendde, zou ik gedwongen zijn hen te ontslaan; ze konden best goede menschen zijn, en toch niet geschikt zijn voor veldwachter te Made.

Men doet erg zijn best om een notaris te Made te krijgen; nu de omliggende plaatsen, waar een notaris gevestigd is, aan deze slechts een karig bestaan opleveren, kon ik hen geen uitzicht geven op de vervulling hunner wenschen. De burgemeester klaagde bitter over den gemeente-secretaris Van Sleuwen; welke grieven hij tegen hem had, vertelde hij echter niet; hij hoopte echter, dat Van Sleuwen, die nog jong is, zich zou beteren. Van Verdijk hoorde ik later, dat Van Sleuwen de secretarie bepaald buitengewoon goed in orde had, beter als waar ook; het schijnt dat de burgemeester niet gemakkelijk te voldoen is.

De nieuwe haven te Drimmelen kan \pm 90 scheepjes boven de 25 ton bevatten; de heele vloot uit Made kan er op zijn best in, terwijl de schepen voortdurend breeder worden en grooter. Op den duur zal de haven te klein blijken. Men hoopt, dat de Staat later de haven zal overnemen. Het plan voor de haven werd ontworpen door den ingenieur Van Wamel; er moeten kapitale fouten aan kleven, vooral aan den dam, tengevolge waarvan schepen en booten heel dikwijls niet kunnen binnenvallen. De haven was begroot op f. 15.000, waarvan Rijk en Provincie ieder 1/3 betaalden; de haven kostte echter f. 25.000, zoodat gemeente f. 15.000 te betalen had. Mevrouw van Coehoorn had de vriendelijke attentie mij een kop thee met een koekje te laten brengen.

Raamsdonk

Den **28 April 1905** kwam ik weer in Raamsdonk. Vanuit Waalwijk ging ik er per spoor heen; denzelfden dag bezocht ik per rijtuig Waspik en Vrijhoeve Cappel, vanwaar ik naar Waalwijk terugreed. Wrijving bij de laatste raadsverkiezing, doordat om onbekende redenen door de minste soort kiezers een bekend dronkaard candidaat werd gesteld, en deze nog al eenige stemmen kreeg. Men heeft geen reden om te veronderstellen, dat zulks zich in 1905 weer zal herhalen.

In de kom wonen 1.500 menschen; aan het Veer 4.500. Van de raadsleden wonen er 4 in de kom en 7 aan het Veer. Procedure contra Mr. Rits inzake nalatenschap Van Cooth loopt nog altijd; sinds anderhalf jaar heeft men daarvan niets meer gehoord.

In den laatsten rijd wordt er veel per spoor aangevoerd en verzonden; er zal aan het station eene afzonderlijke laad- en losplaats gemaakt worden, in de kosten waarvan door gemeente f. 2.000 zal moeten worden bijgedragen. Van de haven in het Dorp, en van die aan het Veer wordt vooral gebruik gemaakt bij grooten aanvoer; maar de kleinere handelaren prefereeren aanvoer per spoor, omdat ze dan niet zooveel tegelijk behoeven te ontvangen en te betalen.

Bij den goeden toestand van den verhardten weg in de Werfkampen hebben de boeren groot belang. Ook zonder dat de Prov. Waterstaat veel toezicht uitoefent, is die weg steeds in zeer goeden staat. Gemeente bouwde een ziekenbarak op het terrein van het liefdehuis (Zusters van Schijndel), op geruimen afstand van het hoofdgebouw. Lijders aan besmettelijke ziekten worden daarheen vervoerd, en door zusters verpleegd.

Dank de nieuwe bouwverordening mogen in de kom nu geen huizen meer met riet gedekt worden. Bij den laatsten brand (1902) verbrandden 7 huizen; en later nog bij een brand drie boerenstellingen. Niettegenstaande de ruime bedeelingsfondsen: f. 9.000 R.K. armbestuur, f. 2.000 Vincentius, f. 4.000 Ned. Herv. Diaconie, komt er voortdurend geld te kort. Wel worden er

vele armen besteed, maar er blijft toch altijd veel over voor de gewone bedeeeling. Spaarzaamheid is niet precies een deugd van de ingezetenen.

Voorals de hoepelmakerij gaat goed, en verschaft aan velen een goed stuk brood; het werk begint omstreeks half October en loopt tot Mei; het wordt binnenshuis verricht. Alle hoepels gaan bijna zonder uitzondering naar eene Belgische fabriek te Everghem. De papierfabriek vervaardigt thans veel papier (zegels, briefkaarten enz.) voor het binnenland. In de oude papierfabriek is veel Hollandsch geld verloren; in de tegenwoordige fabriek zit uitsluitend Engelsch kapitaal. Den invloed van de opening van den Maasmond kan men zeer sterk bemerken, doordat het water bij ebbe 20 c.M. hooger blijft dan vroeger. De polders langs de Donge ondervinden veel waterbezwaar. Bij hoogen waterstand op de Maas kan de papierfabriek geen goed papier maken; het Maaswater is dan troebel en vuil; daardoor krijgt het papier een verkeerde tint.

Tegen het project van G.S. tot wijziging der gemeentelijke grenzen in verband met de verlegging van den Maasmond zal men zich niet verzetten. Wel zou men liever aan de zijde van Geertruidenberg de Donge als grens hebben zien aangewezen, en in verband daarmee den Carthuiserpolder bij Raamsdonk hebben willen voegen. Maar men durfde daarvan officieel niet te reppen, uit vrees, dat men dan dat deel van Raamsdonk, dat ten Zuiden van de Donge ligt, zou verliezen aan Oosterhout.

Aan het Keizersveer wonen ± 60 menschen; deze zullen overgaan naar Dussen. De directeur van de Papierfabriek is er tegen, omdat hij tegenwerking vreest van zijne industrie door den burgemeester van Dussen; v. Honsewijk is een landbouwer, die de belangen van de industrie (bij vergunningen voor overwerk enz.) niet voldoende begrijpt; althans, de directeur der fabriek is daar bang voor.

Waspik

Den **28 april 1905** kwam ik weer in Waspik. Per spoor was ik van Waalwijk naar Raamsdonk gegaan. Behalve die gemeente bezocht ik nog Vrijhoeve-Cappel, vanwaar ik naar Waalwijk terugreed. Ik verleende audientie aan secretaris Van Dusseldorp, die geen tijd meer heeft om bij notaris Scholten te gaan werken (en wiens secretarie er slordig uitziet, zoals Verdijk mij later rapporteerde). Hij is geheel op de hand van den burgemeester, bij al diens moeielijkheden in Waspik; volgens hem zou Kamp het zachtste lammetje zijn, dat men zich kan denken.

De ontvanger Schoenmakers kwam zijne opwachting maken en had niets bijzonders te vertellen. Daarna verschenen een drietal arme menschen, die hun nood kwamen klagen, en die ik ongetroost moest laten gaan.

Bij de laatste gemeenteraadsverkiezing (1903) was er veel wrijving. De oude school was afgekeurd, en nu was het de vraag, of er eene groote, of twee kleine scholen zouden gebouwd worden. Het gehucht "Te Boven" wilde een eigen school hebben. Nu de strijd beëindigd is door den bouw van ééne groote school halfweg Waspik en Te Boven is de vrede weergekeerd; men gelooft, dat de in 1905 aftredende raadsleden bij enkele candidaatstelling zullen herkozen worden. De Raadsleden wonen goed over de geheele gemeente verdeeld: drie wonen te Te Boven, een te Scharlo en de 7 anderen verspreid langs den weg van Raamsdonk tot Capelle. Het gemeentelijk archief moet nogal groot zijn; het zou geordend worden door Van Dort, den voormaligen secretaris. Deze kreeg daarvoor eene extra toelage van den Raad. Alvorens hij met zijn werk gereed was, werd hij benoemd tot gemeentesecretaris van Huissen. Sinds werd er aan het werk niets meer gedaan; het heele archief staat nog juist, zooals Van Dorst het plaatste, op zolder op verschillende rekken.

Gemeente had vroeger mooie gronden; om den bouw van de vroegere school en dien van het Raadhuis te kunnen betalen, werd alles voor f. 24.000 verkocht. Sinds de opening van den nieuwen Maasmond werkt het Zuider afwateringskanaal niet meer zoo goed als vroeger. Als bij hoog opperwater de waterstand op de rivier een zeker peil bereikt heeft (ik meen 1,60 M.), dan zou volgens B. en W. de machine niet meer in staat zijn om het water op te pompen.

De veldwachter krijgt nog eene gratificatie; ik heb gevraagd, dat men die bij zijn tractement zal leggen. Door den bloei vooral van den scheepsbouw wordt er geen armoede geleden in Waspik. Ieder, die werken wil, kan daar werk vinden. Er worden daar groote schepen gebouwd, tot zelfs van 800 last (1.600 ton; een last = 2.000 K.G.) die tot f. 40.000 kosten. De leerlooierij van v. Son

werd mij genoemd als eene bepaald goede zaak. De naam Kamp schijnt in deze streken veel voor te komen; de wethouder van Raamsdonk heet Kamp; de burgemeester van Waspik benevens twee van zijne raadsleden heeten even zoo. Zij zijn van elkander geen familie. Ook de naam De Bont komt veel voor; de wethouder De Bont is een zwager van den landbouwer De Bont, die bij gelegenheid van de relletjes tegen den directeur van het postkantoor te Waspik door de politie werd ingerekend en naar Den Bosch werd gebracht, alwaar hij een zware straf tegen zich hoorde eischen, maar wegens gebrek aan bewijs werd vrijgesproken.

Vrijhoeve-Capelle

Den **28 April 1905** kwam ik weer in de gemeente, na tevoren Raamsdonk en Waspik bezocht te hebben. Per spoor was ik van Waalwijk naar Raamsdonk gegaan; per rijtuig deed ik toen den tocht langs de verschillende gemeenten naar Waalwijk terug. Voor mijne audientie had zich uitsluitend aangemeld de wijnhandelaar Verhoeven, die in beroep is bij G.S. van een beslissing van B. en W. waarbij hem vergunning tot verkoop van sterken drank in het klein werd geweigerd. Hij lichtte zijn beroep nader toe.

De gemeente is zeer verdeeld over de secretarisquaestie; de secretaris woont in Sprang en wil daar blijven wonen; de burgemeester en enkele raadsleden (waaronder Oerlemans de wethouder) willen, dat hij zich metderwoon in Vrijhoeve vestigt. Ik heb den raad gegeven, om deze zaak niet op de spits te drijven, en er geen quaestie van te maken, waardoor er partijschap zou ontstaan in de gemeente. Dat zou bijv. kunnen geschieden, door den secretaris een ruimen termijn te geven, om eene goede woning in Vrijhoeve te zoeken; bijv. tot 1 Januari 1907. Beide partijen (de wethouder De Bruyn was op de hand van den secretaris) schenen wel ooren te hebben naar mijn bemiddelingsvoorstel.

Ik kreeg den indruk, dat de burgemeester in deze zaak geen mooie rol speelt; dat hij den secretaris er uit wil dringen om zelf secretaris te worden. Heymans is de rijkste boer uit de gemeente; hij zal f. 8.000 revenu hebben. Twee zoons en eene dochter; een van de zoons is juist gehuwd met eene dochter van den burgemeester van Cappelle, den Heer Vermeulen. Aan de Nieuwe Vaart, schuin tegenover de woning van Vermeulen, werd voor het jonge paar eene nette villa gebouwd.

Na Heymans is Stam de meest vermogende inwoner; Stam was vroeger boerenarbeider, en erfde van den rijken Vermeulen uit Loon op Zand voor een jr of zes ± een ton. Hij bouwde zich toen een net huis; kocht wat land, en werd landbouwer en paardenhandelaar. Hij is thans ook lid van den Raad.

De haven te Labbegat brengt ± f. 500 aan havengeld op, terwijl er voor het onderhoud haast niets gedaan wordt: in 1903 werd daaraan slechts f. 78,- uitgegeven. Ik heb B. en W. er op gewezen, dat op deze manier op den duur niet kon worden voortgegaan. De veldwachter krijgt eene gratificatie; ik heb gevraagd die bij het tractement te voegen; men zal dat doen. De burgemeester schijnt een felle liberaal, een groot voorstander tevens van het openbaar onderwijs; hij keurde het sterk af, dat enkele kinderen uit zijne gemeente de bijzondere school aan den Loonschen dijk bezoeken; daardoor werd het onderwerp op de school in zijn gemeente zooveel minder, omdat daar minder kinderen ter school gingen, en er, gevolgelijk ook minder onderwijzers noodig waren.

Waalwijk

Den **29 April 1905** kwam ik weer in Waalwijk. Ik logeerde bij Verwiel, wandelde vandaar naar het Raadhuis; keerde toen bij Verwiel terug om daar te ontbijten, en om vandaar naar het station te gaan om naar Den Bosch terug te keeren. Ik verleende audiëntie aan Winters, directeur Posterijen en Telegrafie, die zijn opwachting kwam maken; aan dominee Meindersma, herder van eene kudde van driehonderd zielen. Meindersma (liberaal, studeerde in Leiden) is sinds negen jaar in bediening; eerst in Drente, toen in Friesland, en nu sinds enkele maanden in Waalwijk. Hij prees zeer de verdraagzaamheid van de bevolking.

Eindelijk verscheen nog het Statenlid Timmermans, tevens voorzitter van de Kamer van Koophandel; hij kwam om het adres van de K.v.K. om een brug te krijgen aan het Drongelensche veer te steunen; ik heb hem gezegd, dat het jammer was, dat de argumenten van de K.v.K. niet

allen steekhoudend waren, en dat men daardoor aan de zaak meer kwaad dan goed had gedaan; maar dat het bij onderzoek was gebleken, dat er werkelijk niet ongegronde klachten waren, en dat daarom G.S. het adres in zooverre konden steunen, dat ze ook hunnerzijds op het wegnemen van rechtmatige grieven bij de Hooge Regeering konden aandringen. Maar dat hij zich niet moest voorstellen, dat de wensch, om eene vaste brug, of ook maar eene schipbrug te verkrijgen, vervuld kon worden. Timmermans begreep dat zeer goed; hij had echter het meerdere gevraagd, om het mindere (verbetering in de communicatie) te verkrijgen.

B. en W. weten niet, hoe het staat met de procedure der verschillende gemeenten tegen notaris Rits, in zake het legaat Van Cooth. Oud archief heeft Waalwijk niet; bij een brand in 1824 is alles verbrand. De gemeente heeft nogal veel schuld; de belastingdruk wordt steeds zwaarder o.a. f. 8.000 hoofd. omslag (bevolking 5.000 zielen); het is te voorzien, dat de toestand op den duur nog verergeren zal. Men hoopt, dat, als het kanaal 's-Hertogenbosch-Drongelen gegraven wordt, er een sluisje zal kunnen gebouwd worden in den Liniedijk, en dat daarmee dan verbetering kan gebracht worden in den toestand van den 'Loint', de sloot, waarlangs al het vuil van Besoijen en Waalwijk moet worden afgevoerd. Men zou dan uit het kanaal door die sluis water moeten trekken, om de Loint door te spoelen. Den Heeren geraden, steun voor de vervulling hunner wenschen te vragen bij de ambtenaren van den Rijks-Waterstaat.

Gemeente betaalt jaarlijks ruim f. 160 aan Zusters Liefdehuis; heeft daarvoor het recht, om lijders aan besmettelijke ziekten in liefdehuis te doen verplegen. Door het verplaatsen van de marechausseekazerne naar Besoijen was gemeente verplicht twee agenten van politie meer aan te stellen. Legaat Van Cooth wordt besteed voor onderwijs, vooral onderwijs in teekenen; herhalingsonderwijs werd uitstekend ingericht; daarvoor is veel liefhebberij.

Gedwongen winkelnering komt nog sporadisch voor bij enkele thuis werkende schoenmakers; voor de schoenfabrieken is het afgeschaft; voor de leerlooiersknechts heeft het nooit bestaan. De Waalwijksche markt gaat hard achteruit; door premies (in 1995 f. 300) tracht men haar kwijnend bestaan te rekken. Er komen steeds meer schoenfabrieken; ze kunnen niet bestaan; ze concurreren te scherp tegen elkaar; daardoor gaan de fabrieken te gronde, daardoor, en niet door de concurrentie met het buitenland.

De schoenmakers die op de fabrieken werken moeten beginnen als handwerkers hun vak te leeren; daarom zal het handwerk steeds blijven bestaan; de fabrieken kunnen wel mooie (fijne) schoenen maken; maar die komen duurder dan de handwerkschoenen; ook om die reden zal het handwerk blijven bestaan.

November

Soerendonk, Sterksel en Gastel

Den **13 November 1905** kwam ik weer in Soerendonk. Ik reed er van het station Valkenswaard heen; bezocht daarna de gemeente Budel, en nam daar de trein naar Roermond. Op 10 April had ik op denzelfden dag Budel, Soerendonk, Maarheeze en Leende bezocht; de tijd voor een behoorlijk onderzoek der gemeentelijke administratie was toen wel wat kort geweest; lang genoeg, om te bewijzen dat een grondig onderzoek zeer noodig was. Vandaar dat ik er nu terugkwam.

Na wat ik op 10 April van de Heeren gehoord had. viel er nu voor mij niet veel te behandelen. Aan een uitvoerigen staat voor de gemeente-eigendommen was men nog niet begonnen; daarover mijn ongenoegen aan den burgemeester betuigd en hem opgedragen, daaraan alsnu onverwijld te beginnen, en mij te berichten, wanneer de staat gereed zou zijn.

Het gaat den boeren buitengewoon goed; zij hadden in geen 25 jaar zoo'n goed jaar als 1905; ook 1904 was zeer goed geweest; niettegenstaande de groote droogte. De spoorlijn Eindhoven-Weert zal nu nog verder van Soerendonk komen dan aanvankelijk het plan was; de lijn komt nu over Sterksel; tot groot verdriet van Soerendonk. Maarheeze was zeer tevreden, dat het station bij Oudenboom kwam; alles wat naar het spoor moet, moet nu Maarheeze passeeren; kwam het station tusschen Maarheeze en Soerendonk, dan kwam er niemand in Maarheeze, die daar niet bepaald moest zijn.

De oude pastoor Van den Biggelaar is overleden; hij werd opgevolgd door pastoor Witlox; deze werd echter na een pr maanden krankzinnig; in den dienst wordt thans, nu pastoor Witlox nog

verpleegd wordt in Tilburg, voorzien door een Franciscaner Pater uit Weert. De zoon van burgemeester Damen was nog altijd even onbenullig; hij was niet in staat geweest om Verdijk naar behoren te helpen.

Ik verleende audientie aan Jan Broers, die kwam klagen, dat zijn krankzinnige zoon niet door de gemeente naar Voorburg werd gezonden; dr. Feijen, gemeentedoctor, beweerde, dat die jongen niet krankzinnig was; dr. Sommers, die den jongen behandelde, beweerde, dat hij het wel was. Aan Broers gezegd, dat als dr. Sommers eene verklaring in dien geest gaf, dat Broers daarmee dan moet gaan naar den Kantonrechter te Weert; die moest dan maar zien, wat hij doen moest.

Budel

Den **13 November 1905** kwam ik weer in Budel; van het station Valkenswaard liet ik mij afhalen; ik bezocht Soerendonk en reed toen naar Budel, alwaar ik later den trein naar Roermond nam. Op 10 April 1905 had ik Budel, Soerendonk, Maarheeze en Leende bezocht; de tijd voor een behoorlijk onderzoek der administratie was toen wel wat kort; maar toch lang genoeg, om te doen zien, dat een grondig onderzoek wel noodig was.

Van B. en W. vernam ik, dat zij mijn verzoek om de waterleidingen op kosten van de gemeente hadden ter harte genomen, door met tien man gedurende 14 dagen de hoofdwaterleiding in de heide op te zuiveren en uit te diepen. Daardoor was de heide, die anders om dezen tijd geheel onder water stond, nu geheel droog. In 1906 kwamen de andere waterleidingen aan de beurt. Aan een gedetailleerden staat van de gemeente-eigendommen was men nog niet begonnen. Daarover mijne ontevredenheid betuigd; zoo lang de oude Rutton (de vroegere burgemeester) er nog is, en deze nog zooveel met poten en planten bemoeit, kan hij nog kostbare inlichtingen geven. Maar de mens is 82 jr; hoe lang zal hij er nog zijn? Men moet zich dus haasten.

Nogmaals gepleit, dat men de gratificatie (f. 30) aan den veldwachter bij diens tractement zal leggen. De gemeente is buitengewoon gelukkig met de vloeiveiden; de 9 H.A. brachten dit jr ruim f. 1.100 netto op. Men heeft helaas niet voldoende water, om nog meer vloeiveiden aan te leggen; men heeft daarvoor nog zoo mooi terrein; dat wordt nu tot natuurweide aangelegd, of wel op singels gegooid en met canada's bezet. De gemeente zal thans ± 7.000 boomen op haar eigendommen hebben staan; voor de helft eiken; de rest meestal wilgen en canada's. De oudste canada's zullen 15 jr oud zijn; daar zijn er heel wat, die jaarlijks f. 1.- in waarde winnen.

Audientie verleend aan notaris Joosten; deze is kerkmeester en pleitte voor eene subsidie van de gemeente aan de kerk, om de kerk te kunnen afbouwen. De toren en een stuk van de kerk werden gebouwd voor ± f. 70.000; daar tegenaan staat nog een stuk van de oude kerk; ook dit moet vernieuwd en zal 50 à 60 mille kosten. Hij hoopte, dat de Raad een gedeelte van het kapitaal, dat op het grootboek staat, daarvoor zou willen bestemmen; bijv. 10 à 15 mille. Ik heb hem gezegd, dat daarvan m.i. geen quaestie mocht zijn; wanneer men mocht beweren, dat een toren van algemeen belang is om de klokken en het uurwerk soit! Dat kan er althans even door; maar te beweren, dat de kerk ook van algemeen belang is, en zoo'n uitgave uit de gemeentekas wettigt, dat kon er m.i. niet door. Ik heb later B. en W. gezegd, dat zij zich toch niet door den Pastoor moesten laten bepraten, om zulk eene uitgave te doen. Als er geen geld is voor de heele kerk, waarom begint men dan met zoo'n prachtigen toren te bouwen, terwijl men een stuk van de oude kerk laat staan?

Maarheeze

Den **14 November 1905** kwam ik weer in Maarheeze. Van Roermond per trein naar Budel; vandaar per rijtuig naar Maarheeze; vervolgens naar Leende; en eindelijk per trein van Aalst-Waalre terug naar Den Bosch. Omdat op 10 April 1905 alles zoo slecht in orde was, ging ik er weer heen, om na te gaan, of aan mijne opmerkingen van April gevolg was gegeven. Er was zoo goed als niets verbeterd; mijn brief had de burgemeester zelfs niet aan de Wethouders laten lezen. Ik heb mij toen op den burgemeester echt boos gemaakt, en hem gezegd, dat ik hem wel zou vinden; hij treedt in Januari 1906 af; ik zal hem vermoedelijk niet ter herbenoeming voordragen.

Er was geen staat van gemeente-eigendommen aangelegd; aan de Heeren het nut daarvan nogmaals duidelijk gemaakt en hen vriendelijk verzocht, dien staat aan te leggen. Aan de

waterleidingen was van gemeentewege niets gedaan. Men wil geen herhalingsonderwijs laten geven, omdat de jongens dan 's avonds op straat komen en misschien baldadigheden zouden kunnen uithalen.

Leende

Den **14 November 1905** kwam ik weer in Leende. Per spoor van Roermond naar Budel; per rijtuig vandaar eerst naar Maarheeze en dan naar Leende. Per spoor terug van Aalst-Waalre (om niet zoo lang te Valkenswaard aan het station te moeten wachten reed ik door naar Aalst-Waalre) naar Den Bosch. Ik moest om Maarheeze dien kant uit; anders zou ik niet naar Leende zijn gegaan.

Ik verleende audientie aan den pastoor, die mij kwam bedanken voor mijn hulp in zake subsidie voor zijn toren. Met B. en W. ging ik den toren kijken; die ziet er bepaald bedroevend uit. Sinds een half jaar wordt er niet meer gewerkt, omdat het geld op is. Alles staat gestut en geschoord. Uit de verte maakte het den indruk, alsof de toren op stelten staat. Omtrent de afdeeling Leender Strijp vernam ik, dat die bestaat uit ± 55 gezinnen. Deze bezitten gezamenlijk ± 24 ½ H.A. Dat land wordt gebruikt om oer te steken, strooisel te halen enz. Het brengt dus zoo goed als niets op, terwijl het prachtige grond is.

Volgens den burgemeester (op gezag van de Heide Maatschappij) zou, als men f. 100. per H.A. wilde besteden om alles aan te leggen en in orde te maken, in één jaar die uitgave terug gewonnen worden. De rechthebbenden willen er echter niets van hooren, willen zich niet laten overreden en overtuigen, en zoo blijft alles bij het oude.

De Afdeeling Oosterik telt 90 gezinnen. Deze hebben recht op de helft van 230 H.A. grond; de andere helft behoort aan het gemeentebestuur van Heeze. Die 230 H.A. liggen geheel onder Leende. Het bestuur wordt gevoerd voor Heeze door het gemeentebestuur, en voor de Afdeeling Oosterik door drie rotmeesters, tot wederopzeggens toe benoemd door den Raad van Leende. De opbrengst bestaat in plaggen. De rotmeesters en het bestuur van Heeze overleggen samen, welk deel jaarlijks zal worden afgeplagd. Ieder krijgt dan de helft, bij loting; Heeze legt zijn aandeel in kavels, en verpacht die onder de inwoners van Heeze; de Rotmeesters van Oosterik leggen hun aandeel eveneens in kavels; ieder gezin krijgt dan eerst een kavel (bij loting); iedere kavel brengt van 4 tot 8 paards vrachten op; van iedere paards vracht kan een gezin ± 14 dagen stoken, terwijl de asch, door de stalmost gemengd, zeer waardevolle bemesting is voor het grasland. Iedere paards vracht kan f. 1,50 tot f. 2,- waard zijn. Wat de rotmeesters overhouden, nadat de 90 kavels verdeeld zijn, wordt eveneens publiek verpacht; dat brengt jaarlijks f. 50 à f. 60 op, juist voldoende, om wegen en waterleidingen te onderhouden.

Eene derde Afdeeling is "Leenderstraat"; deze bezit ± 9 H.A. grond, gelegen tusschen Leende en Maarheeze; die grond, schaarhout, heide en water brengt nagenoeg niets op.

December

Tongelre

Den **4 December 1905** ging ik nogmaals naar Tongelre, ten einde na te gaan of de fouten in de administratie, door mij bij mijn bezoek van 11 April 1905 geconstateerd, en bij mijn missive van dienzelfden datum A nr. 1a ter kennis van het gemeentebestuur gebracht, verbeterd waren. Tot mijn groot genoegen bleek me, dat er niet alleen zeer veel verbeterd was, maar dat de gemeentelijke administratie er zelfs zeer goed uitzag.

Met de burgemeester en den wethouder Van Gestel – de wethouder Van de Kerkhoff was wegens ziekte niet gekomen – bezocht ik de openbare school, en woonde daar gedurende een pr uren eene les in de twee hoogste klassen van het hoofd der school bij. Het onderwijs beviel mij nogal. Daarna ging ik met de Heeren naar de woning van het hoofd der school, om met eigen oogen te kunnen oordeelen over diens klachten in zake het slecht onderhouden enz. van die woning door het gemeentebestuur. Het gemeentebestuur had nogal wat geld besteed om die woning op te knappen; er was een nieuwe vloer in den gang gelegd; de woning was geheel geveerd; de put was nieuw opgemetseld enz. Het water uit de put werd op het moment in Eindhoven door de Gezondheidscommissie bacteriologisch onderzocht; het zal dus nog moeten blijken, of het voor de gezondheid onschadelijk is. Het hoofd der school beklagde zich behalve over de

omstandigheid, dat hij thans geen drinkwater had, nog daarover dat in zijn huiskamer en in zijn slaapkamer een steenen – in plaats van een houten – vloer lag. Bij B. en W. er op aangedrongen, om aan de wenschen van het hoofd der school een gewillig oor te leenen. Na met B. en W. de in 1890 nieuw gebouwde kerk te hebben bekeken (het is van binnen een mooi gebouw; de pastoor heeft geen geld om de toren er op te zetten, evengelijk hij ook geen geld heeft om een liefdehuis te bouwen) keerde ik naar Eindhoven terug.

1906 Maart

Hilvarenbeek

Den **20 Maart 1906** kwam ik weer in Hilvarenbeek. Ik reed er vanaf het station Tilburg heen; bezocht later nog Diessen, waarna ik over Tilburg naar Den Bosch terugkeerde. Ik verleende audientie aan Dr. Scheidelaar, die eenvoudig zijne opwachting kwam maken en mij mededeelde, dat hij nóg firmant was in eene sigarenfabriek met ± 20 arbeiders. Daarna aan pastoor Jurgens, die erg drijft in zaken, de gemeente betreffende; hij ageerde vooral tegen dr. Scheidelaar en tegen den burgemeester. Ik heb hem gevraagd, toch wat meer gematigd op te treden; wat moet het volk toch wel denken van al die ruzies? Men kan elkaar wel afbreken, maar dan blijft er ten slotte ook niets over. Pastoor Jurgens vroeg, dat ik mijnerzijds den burgemeester tot gematigdheid zou aansporen, wat ik later natuurlijk deed. De Rijksontvanger Van der Ven en de hervormde predikant Heenk kwamen ten slotte nog hunne opwachting maken en hadden niets bijzonders te vertellen.

B. en W. vertelden, dat er in Hilvarenbeek nogal gebouwd werd door kleine ambachtsbazen; de bouwverordening wordt scherp gehandhaafd voor zooverre dat mogelijk is; omtrent samenstelling van kalk, soorten van steenen enz. hadden B. en W. geen verstand; maar de voorgeschreven maten en afmetingen voor ruimte van kamers enz. werden steeds in acht genomen.

Bij de aanstaande raadsverkiezing zal het er spannen; men verwacht, dat de wethouder Favier uit den Raad zal geworpen worden. Bij de laatste verkiezing werd er niet gewerkt met drank, maar van beide zijden kregen de kiezers dubbeltjes voor tijdverlies! De Pastoor werkt vanaf de preekstoel!

Men hoopt, dat De Vicinaux den tram nog in den loop van dit jaar zal verlengen; er wordt dan gebouwd Tilburg-Goirle-Hilvarenbeek-Esbeek-het Zand-Aalst heide naar Poppel. Het is nog quaestieus, waar het douanekantoor zal komen: te Esbeek of aan de grens. Te Esbeek zijn betere woningen te krijgen voor de belastingsambtenaren dan aan de grens. Maar wordt het kantoor te Esbeek gevestigd, dan mag de tram tusschen de grens en Esbeek ook niet stilstaan.

Met behulp van de Heide Mij is men begonnen met de ontginning van de Biester heide, ± 30 H.A. waarvan 1/3 is aangelegd tot natuurweide. Omtrent het ontginnen van 19 H.A. Diessensche heide tot natuurweide was men in overleg met Heide Mij; men dacht er dit jaar nog mede te beginnen. Men had heel geen lust om hulp van Staatsboschbeheer aan te nemen bij aanleg van dennenbosschen; enkele verkeerde denkbeelden dienaangaande trachtte ik den Heeren uit het hoofd te praten.

Men klaagde zeer, dat het onderhoud der waterleidingen ten laste van de gemeente was gebracht; men had daarvoor f. 750 op de begroting uitgetrokken, een bedrag dat door de grootgrondbezitters, notaris Huysmans, Swagenmakers enz. bespaard werd.

Er is nog gedwongen winkelnering op de fabriek van v.d. Vleuten, op de looierij van Kuypers; de arbeiders klaagden daarover niet, omdat ze geen mindere waar krijgen dan in andere winkels, en niet meer behoeven te betalen dan iedereen. Burgemeester Beretta heeft zich veel moeite gegeven om het werk ter secretarie te verbeteren, om het archief wat te ordenen, om het materiaal beter te bewaren. Hij schijnt heel goed met de wethouders te kunnen; ik vrees echter, dat hij het tegen den pastoor zal moeten afleggen. Hij staat niet naast Scheidelaar, maar tracht onzijdig te blijven in den strijd, hetgeen niet altijd door den pastoor wordt erkend.

Diessen

Den **20 Maart 1907** [moet **1906** zijn] kwam ik weer in Diessen; van Den Bosch uit had ik eerst Hilvarenbeek bezocht. Via Tilburg keerde ik 's avonds naar Den Bosch terug. Er is veel tweedracht in de gemeente; dit komt voort uit moeielijkheden, door de Gebrs. Van Dijk veroorzaakt. Secretaris Van Dijk is ontegenzeggelijk de eerste in de gemeente; wanneer hij tijdens het leven van zijn oom beter zijn plicht had gedaan als secretaris, was hij de aangewezen burgemeester geweest. Hij kan het niet verkroppen, dat in 1900 een boer, Heuvelmans, boven hem werd geplaatst. In plaats van zich te schikken, zijn gedrag te veranderen en in alles zijn plicht te doen en met de gestelde machten mede te werken en deze behulpzaam te zijn, doet hij het mogelijke, om den burgemeester af te breken.

De burgemeester beklaagde zich, dat de secretaris hem niet wilde behulpzaam zijn in gevallen, waarin de wet iets aan den burgemeester opdraagt. Ik heb den burgemeester gezegd, dat hij volgens de gemeentewet het recht had de hulp van den gemeentesecretaris in dat geval te eischen. Van Dijk zoekt de oorzaak van zijne vergooide carrière niet daar, waar die te vinden is, nl. bij zich zelf. Hij maakt den burgemeester het leven onaangenaam, en stookt de menschen op; in de eerste plaats zijn broer, den brouwer Van Dijk; ook het raadslid Vingerhoeds. Deze twee kwamen op audientie en hadden allerlei klachten en grieven. Ik heb getracht hen wat te kalmereen, terwijl ik later den burgemeester en diens wethouder Van Korven – de wethouder Van Doormaal was niet verschenen – aanspoorde, om toch niet in alles gelijk te willen hebben, en wat toe te geven, als het mogelijk was.

De twee Heeren Van Dijk meenden aan den burgemeester te moeten wijten, dat zij geene, of h.i. onvoldoende vergunningen kregen om schadelijk gedierte te schieten; ik raadde den burgemeester, op deze aangelegenheid bij nader schrijven bij mij terug te komen; wellicht zou dat kunnen bijdragen tot het terugkeeren tot minder ongewenschte verhoudingen in de gemeente.

Als secretaris Van Dijk niet door het bezit van het mooie huis van zijn oom aan Diessen gebonden was, zou hij waarschijnlijk al lang vandaar zijn weggetrokken. Het nieuwe raadhuis is een eenvoudig net gebouw; het ziet er goed uit, en schijnt doelmatig ingericht. De Raadkamer was afgeverfd; de secretarie stond in de grond verfd.

April

Boekel

Den **2den April 1906** kwam ik weer in Boekel; per trein tot Uden; vandaar met een rijtuig van Putters naar Boekel, Erp en Veghel; daar nam ik weer den trein naar Den Bosch. Van B. en W. vernam ik, dat de aflossing van de tiendschuld goed vordert; men had juist weer f. 1.500 uitgeloot, en was er van het kapitaal van f. 45.000 nu \pm f. 10.000 gedelgd. Men achtte zich nu sterk genoeg, om ook de roggerente uit te koopen en was juist begonnen met onderhandelingen aan te knopen met de twee voornaamste eigenaren, nl. den Belg Van der Willigen (voor wien optrad diens rentmeester, advocaat Léon Scheepers, Rue d'Artois, Liège), en met den oudsten kapelaan te Ravenstein; een gedeelte van de roggerente was nl. eene inkomst van de voormalige Latijnsche school te Ravenstein; toen die school werd opgeheven, verviel de inkomst aan de kapelanie te Ravenstein.

De Rijkstiend werd in verschillende klampen door de verschillende belanghebbenden afgekocht; wel moet dientengevolge tusschen enkele eigenaren nog eene verrekening plaats hebben, omdat een tiendplichtige nog niet met den kooper van een klamp omtrent de te betalen afkoopsom tot overeenstemming kwam, maar de tiend, zooals die door het Rijk werd geheven, bestaat niet meer. B. en W. klaagden, dat, bij gelegenheid van den afkoop van den Rijkstiend gebleken was, dat de tiendkaarten zoo schandalig slecht in orde waren, en dat daaruit zoovele moeielijkheden tusschen de belanghebbenden waren ontstaan.

Volgens B. en W. vermindert het nomadenleven van een deel der bevolking zeer veel, doordat de menschen in Limburg en in België veel minder geven als vroeger; er zullen nu nog \pm 20 van die huishoudens zijn; maar deze menschen zijn te lui om te werken, bestaan van bedelen en stroopen, pro forma matten ze stoelen of binden ze bezems. Ze zijn alleen 's winters in Boekel, maar dan heeft men van hen veel last. Hun kinderen gaan niet of zeer ongeregeld naar school; volgens B. en W. zouden die kinderen niet op de schoollijsten voorkomen, zoodat de

leerplichtwet op hen niet werd toegepast. Wel had men aanvankelijk anders gehandeld, maar de ondervinding had de noodzakelijkheid aangetoond, dat men op hen de leerplichtwet niet kon toepassen!

Op den huize Padua worden niet meer dan 140 krankzinnigen verpleegd; als men boven dat getal gaat, dan zou men een tweeden gestichtsdoctor moeten nemen, en daaraan wil men voorloopig niet aan. B. en W. aangeraden om zich in verbinding te stellen met het Staatsboschbeheer (van Dissel te Utrecht) om te komen tot exploitatie der heidegronden van de gemeente.

Erp

Den **2 April 1906** kwam ik weer in Erp. Ik ging per trein tot Uden; per rijtuig van Putters bezocht ik successievelijk Boekel, Erp en Veghel. Te Veghel nam ik weer den trein naar Den Bosch. Ik verleende audientie aan Van Mierlo, die eene militiequestie had; aan J. Kuypers, die een proces tegen zijn buurman gewonnen had, maar dientengevolge nu op allerlei manieren door zijne bureu geplaagd werd; voor zoverre dat plagen bestond in het stoppen van eene waterleidintg, tengevolge waarvan hij overlast van water had, raadde ik hem, zich tot G.S. te wenden; aan Laurens van de Velde, lid van den Raad, aanvoerder van de oppositie tegen het gemeentebestuur, dien ik het verkeerde zijner handelwijze onder het oog bracht en op zijn plicht wees, om het gemeentebestuur te steunen, in plaats van het den voet dwars te zetten.

De oppositie in Erp bestaat daarin, dat de boeren geen hoofdelijken omslag willen betalen; toen voor een pr. jr. voor f. 3.500 aan boomen verkocht werd, wilden de boeren den hoofd. omslag afschaffen; G.S. dwongen den Raad, die som op het grootboek te plaatsen, als zijnde geene gewone inkomsten, maar kapitaal. Sinds wil de Raad geen geld meer geven om boomen te planten, en wordt er niet meer aangepoot. Ik heb v.d. Velde er nog eens op gewezen, dat hij het kapitaal van de gemeente niet mocht opeten, maar dat hij moest trachten het te bewaren, het te vermeerderen, dat hij voor de gemeente moest handelen op dezelfde wijze, als waarop hij voor zijn eigen gezin deed; hij zorgde toch ook voor de toekomst zijner kinderen.

Bij de verkiezingen voor den Raad wordt er nog steeds hard gewerkt; bij de laatste verkiezing werden er weer drie raadsleden uitgegooid, en door zuinigheidsmänner-oppositie-candidaten vervangen. De handen van B. en W. zijn nu geheel gebonden; bij de begrooting werden er geene gelden ter hunner beschikking gesteld om te kunnen poten of planten.

De toekomst van de armenklasse is gunstig in Erp; er zijn bijna geen armen; Vincentius kon in 1904 ± f. 1.000 besteden, het algemeen armbestuur gaf f. 2.374,- uit. Er is thans een gemeentedokter in Erp; de gemeente kocht voor hem eene huisplaats (juist tegenover het gemeentehuis) voor f. 7.000; daar werd toen voor f. 3.000 aan verbouwd; het moet thans eene zeer geschikte, geriefelijke woning zijn. De veldwachter krijgt thans geen gratificatie meer; die is thans bij het tractement gelegd.

Veel rivaliteit tusschen den Boerenbond en de Mij. van Landbouw; vooral eene coöperatieve winkelzaak van de Maatschappij is den Boerenbonders een doorn in het oog.

Veghel

Den **2 April 1906** kwam ik weer in Veghel; ik was 's ochtends per trein naar Uden gegaan; daar vond ik een rijtuig van Putters; successievelijk bezocht ik Boekel, Erp en Veghel en nam toen te Veghel den trein weer naar Den Bosch. Het geheele gemeentebestuur met den secretaris en den ontvanger kwam mij in het begin van de vestibule tegemoet.

Ik verleende audientie aan

- a. Een drukker, De Goede, die de publicaties der gemeente in zijn courant (de *Veghelsche Courant*) wil hebben, en die om een stoel en een tafel vraagt, om tijdens de raadszittingen een raadsverslag voor zijne courant te kunnen maken; zijn wensch bij B. en W. gesteund;
- b. Verstegen, en Van Lieshout, twee arme menschen, die om meerdere bedeeeling vragen;

- c. V.d. Bult, opzichter v.d. pr. waterstaat, die bezig is een ontwerp te maken voor wegen, die $\pm 2\frac{1}{2}$ ton zullen kosten; de gemeenten willen 20% betalen, maar de provincie moet aanleggen en onderhouden! 33 K.M.!
- d. Den gepensioneerd postdirecteur Jhr. V. Sasse v. IJsselt, die wil, dat, bij eventuele vacature, zijn zoon verplaatst wordt van Teteringen naar Veghel;
- e. Den landbouwer Van Mierlo, die tengevolge van de nieuwe bouwverordening niet in staat is zijn achterhuis behoorlijk op te bouwen; de eischen zijn te hoog; hij heeft zooveel geld niet. Hem even aanbevolen aan B. e. W.

Maussen is nog lid van den Raad, maar men zal hem nu gelukkig spoedig kwijt zijn; hij gaat nl. in Den Haag wonen, en heeft zijn woonhuis voor f. 1.000,- verhuurd aan Dr. Van der Voort; zeker f. 500 te duur, maar v.d. Voort moest wel, omdat zijn huis door den eigenaar verkocht was en hij geen ander huis kon krijgen. Ik heb er B. en W. op gewezen, dat er ook thans weer abnormaal veel kinderen als levenloos werden aangegeven - 18 - op 221 geboorten.

Noch in de kom, noch in de kerkdorpen Sijtaart of Eerde is er kermis, zelfs niets dat daarop lijkt; vandaar dat een stoomcarroussel geen plaats kan krijgen, niettegenstaande men f. 500 staangeld wilde betalen. De gasfabriek gaat tegenwoordig goed; zij dekt althans de exploitatiekosten, terwijl men de straatverlichting van de gemeente dan voor niets heeft. Bij het onderhoud der waterleidingen door de aangelanders sluit men op moeilijkheden; zelfs twee leden van den Raad (Maussen en Oppers) moesten deswege door een strafvervolging tot hun plicht gebracht worden.

Son en Breugel

Den **derden April 1906** kwam ik weer in Son; per trein ging ik naar Eindhoven; met een rijtuig van Smits-Paulussen reed ik eerst naar Son en toen naar St. Oedenrode; per stoomtram – die een klein uur te laat uit St. Oedenrode vertrok – keerde ik naar Den Bosch terug. Ik verleende audientie aan notaris Van de Westelaken, die kwam om zijn opwachting te maken; daarna aan de pastoors van Breugel en van Son en aan den kapelaan van Son.

De oude pastoor van Son is overleden; hij werd geremplaceerd door pastoor Van Ravenstein, een Bossche jongen, eerst pastoor te Rossum, en thans te Son. Hij gaf mij den indruk van een echte drijver te zijn: de meisjesschool heeft geen speelplaats en staat achter het Zustershuis; daarom moeten de schoollocalen verzet worden naar vóór het Zustershuis; hij rekt op steun van de gemeente in den vorm van een subsidie aan de bewaarschool of aan het gasthuis. Ik gaf hem te verstaan, dat hij maar beter deed, daarop niet te rekenen.

De pastoor van Breugel, een gemoedelijk man, die al 18 jr in Breugel is, gaf mij gelijk, en was – al zeide hij het niet met zooveel woorden – blijkbaar niet ingenomen met de grootscheepsche plannen van zijn collega uit Son (die daar nota bene nog pas 4 maanden is!). Pastoor Van Ravenstein was slechts 3 jaar in Rossum; in dien tijd had hij kans gezien om daar alles op stellen te zetten, ruzie met den dominé te krijgen, (de heeren bestreden elkaar in brochures) enz.

Tevoren was hij kapelaan te Udenhout, en leidde hij daar de sociale actie; voor het werkvolk der steenfabrieken aldaar schijnt hij nogal wat gedaan te hebben.

Secretaris Dijkhof woont thans in de gemeente; hij is gehuwd met Juffrouw Van Stiphout uit Woensel, eene schoone, die hem de beschikking aanbracht over een kapitaal van f. 30.000.

Hij bouwde zich in Son eene nette burger woning. Op de secretarie zat weer alles dik onder het stof; ik durf daarvan toch niet geheel de schuld geven aan den secretaris, omdat het Raadhuis een zeer oud versleten gebouw is, dat niet beter verdient, dan om afgebroken te worden. De zeer fijne stofwolken, die daar met den minsten wind voorkomen (de Sonsche zandverstuivingen) jagen het stof en vuil met geweld door alles heen naar binnen.

Er is sinds 1904 een nieuw schoolhoofd te Breugel; die man wordt buitengewoon geprezen. Aan B. en W. geraden, zich in betrekking te stellen met het Staatsboschbeheer (Van Dissel te Utrecht) over het in cultuur brengen van de ruim 1.000 H.A. gemeentehede. Aan B. en W. nogmaals gevraagd, de f. 10.- gratificatie van den veldwachter bij diens tractement te leggen.

Ook in Son hadden de boeren de laatste jaren niet te klagen; m.a.w. het ging hen de laatste drie jaren buitengewoon goed. De beide wethouders – stevige boeren – erkenden dat zij in hun leven niet zulke goede jaren hadden gehad als het laatste jaar. Wethouder Van de Laar zit voor

Breugel; ik kon vooral goed met hem praten, toen ik over kalvermesten begon; hij schijnt daarvan veel werk te maken.

Sint-Oedenrode

Den **3den. April 1906** kwam ik weer in St. Oedenrode, ik reed per trein naar Eindhoven, vandaar per rijtuig van Smits-Paulussen naar Son; vervolgens naar St. Oedenrode; daar nam ik later den stoomtram naar Den Bosch (die tram liet een uur op zich wachten, was een uur te laat). Ik vond in deze gemeente twee andere wethouders: bij de laatste periodieke raadsverkiezing was de wethouder Van de Ven als Raadslid uitgevallen; dat trok de andere wethouder, de heer Wouters, zich zoo aan, dat hij ook ontslag nam als lid van den Raad. Ik vernam van B. en W. dat de oude pastoor in 1903 overleden was, en als zoodanig werd geremplaceerd door kapelaan Van Erp uit Den Bosch. Deze begon aanstonds met den bouw van een gasthuis, bijzondere school voor meisjes, bewaarschool enz.; alles werd voor f. 108.000 aanbesteed; daarbij komt ± f. 20.000 bijwerk, en f. 25.000 voor meubilair, zoodat het heele zaakje, als het klaar zal zijn ± f. 150.000 zal gekost hebben. Voor eene nieuwe kerk is er nu geen geld meer, daaraan wordt thans, althans voorloopig, niet meer gedacht.

In de gemeente is er een soort van een hofje, elf woningen, waarin ten koste van een bestaand fonds, na benoeming door den gemeenteraad, even zoovele oude vrouwtjes verpleegd worden. Van die elf woningen zullen er 8 als onbewoonbaar afgekeurd moeten worden. B. en W. zijn ambtshalve beheerders van het fonds; zij willen nu die acht vrouwen tegen betaling in het nieuwe gasthuis doen opnemen, en vroegen mij, wat ik daarvan dacht. Ik heb gezegd, dat ik daarover geen oordeel had, dat zulks afhing van de stichtingsakte. De burgemeester deelde toen mede, dat de stichtingsakte zoek was.

Sinds den zoogenaamde boteroorlog gaan de zaken van v.d. Hagen veel minder goed; hij werkt veel minder, heeft veel minder afzet, en ontsloeg veel werkvolk. Wethouder Aarts kwam er voor uit, dat in den winkel van Verhagen voor diens werkvolk gedwongen winkelnering bestond; hij had dikwijls de menschen hooren zeggen, dat zij op de fabriek niet konden voldoen, wanneer ze hunne voorraden niet vanuit den winkel betrokken.

De houthak van de gemeente gaat achteruit, het rijpe hout is zoo goed als weg, in de eerste tien jaren zal men jaarlijks voor niet meer dan ± f. 1.000 kunnen hakken; dan wordt het weer geleidelijk meer, en zal men weer op f. 1.500 tot f. 2.000 per jaar kunnen rekenen. De gemeentegronden, die voor beplanting met canada's geschikt zijn, zijn thans alle volgeplant, in den afgelopen winter had men nog 980 boompjes geplant maar nu was ook alle geschikte grond bewerkt en volgepoot, zoodat nu geen verdere aanplant kan geschieden.

De gasfabriek is in particuliere handen, men is over de exploitatie tevreden; het gas is goed en niet al te duur. Aan B. en W. opgedragen een uitgewerkten staat van de gemeente-eigendommen aan te leggen, waarin alle bijzonderheden omtrent cultuur, exploitatie, opbrengst en kleine bijzonderheden nauwkeurig worden beschreven.

De geneeskundige armenpraktijk wordt waargenomen door Dr. Anderegg, een zoon van den doctor te Mill, men is over hem zeer tevreden. Hoewel in het gemeenteverslag veel wijsheid wordt verkocht over de wekelijksche marktken, beteekenen deze in werkelijkheid niets. De jonge Kemps is nog altijd waarnemend gemeentesecretaris; hij werd als zoodanig benoemd, omdat, na het overlijden van zijn vader, zijne moeder broodeloos was. Hij is nu 27 jr. en nog geen cand. gemeentesecretaris; hij studeert ook niet meer voor het examen, en neemt geen les meer. Ik heb B. en W. gewezen op hun plicht, om te zorgen, dat de jonge Kemps studeerde en examen deed; zij moesten hem n.m.m. een bepaalden termijn stellen (bijv. 2 jr.) binnen welke hij examen zou moeten gedaan hebben, op straffe van ontslag.

Den Dungen

Den **4den. April 1906** kwam ik weer in Den Dungen; ik reed er vanuit Den Bosch heen; bezocht daarna St. Michielsgestel en Schijndel, en keerde per trein van Schijndel naar Den Bosch terug. Van B. en W. vernam ik, dat het schoolhoofd Groos gepensioneerd werd; in zijn plaats werd benoemd Van de Laarschot, Vuchtenaar van geboorte, sinds 12 jr. schoolhoofd te Beugen. Een

onderwijzer met hoofdakte, Schendeler, was sinds 9 jr. onderwijzer te Den Dungen; zijne niet-benoeming trok hij zich zeer aan; de districtsschoolopziener wilde met alle geweld, dat hij geweerd zou worden.

De verordening op het venten blijft goed voldoen; zij werkte uitsluitend preventief; het was nooit noodig sinds haar bestaan een verbaal op te maken wegens bedelen; de bedelaars durven niet meer in Den Dungen komen. Voor schoolverzuim moet nog al eens geverbaliseerd worden; ook in den allerlaatsten tijd; altijd tegen dezelfde mensen.

In 1899 werd de tiend afgekocht; met bijkomende kosten bedroeg de heele afkoopsom f. 19.282,665; van dat kapitaal werd tot nu toe in het geheel f. 2.422,60 afgelost. Eene commissie van 12 notabelen (leden van den Raad en anderen) schatten vóór den verkoop de waarde van de tiend; zou eene klamp niet voldoende kunnen gelden, dan zou men die ophouden. Diezelfde commissie schat jaarlijks bij de hooigrasverpachtingen te voren de waarde van wat verkocht zal worden. Voor zijne moeite krijgt ieder commissielid f. 1,-.

Er was aanvankelijk eene afdeeling opgericht van den Boerenbond; eerevoorzitter de Burgemeester; geestelijk adviseur de pastoor. Toen de Boerenbond den kalverhandel in Rotterdam concentreerde kwamen er moeielijkheden, doordat twee boeren – Schakenraad – die tot nu toe de kalveren opkochten, hun handel vernietigd zagen. Met algemeen goedvinden werd toen de plaatselijke afdeeling van den boerenbond voor een jr. of zes opgeheven. Door den gemeentesecretaris Spierings werd voor een pr. jaar weer eene plaatselijke afdeeling van den Boerenbond opgericht; deze afdeeling telt ± 60 leden, en lijdt een teringachtig bestaan.

De gemeentegeneesheer Dr. Verzijl moet op zijne kosten eene vroedvrouw aanstellen; tot nu toe kwam hij die verplichting niet na. Voor het politietoezicht op het St. Michielsgestelsche gedeelte van het Maaskantje krijgt de gemeenteveldwachter van Den Dungen van St. Michielsgestel eene gratificatie van f. 25,-. Het Algemeen armbestuur krijgt af en toe eene subsidie van de gemeente: in 1900 f. 600; in 1901 f. 600; in 1902 f. 400; in 1906 f. 450. Wethouder Schakenraad woont schuin tegenover den burgemeester; hij is een andere dan de kastelein Schakenraad, die wethouder gekozen werd en zijne vergunning wilde behouden.

St. Michielsgestel

Den **4 April 1906** bezocht ik deze gemeente; ik was tevoren in Den Dungen geweest, en ging later nog naar Schijndel, vanwaar ik per trein naar Den Bosch terugkeerde. Burgemeester Van de Westelaken is heel erg ziek; ik ging hem in zijne woning bezoeken; naar ik vrees zal hij het wel niet lang meer zal maken.

Doordat zich niemand voor de audientie had aangemeld, was ik uitsluitend aangewezen op de twee wethouders, Spierings en Kapteijns, twee geschikte boeren. Ons gesprek liep echter veelal over het boerenbedrijf. Van hen vernam ik, dat op het klein seminarie zoo goed als alle dienerschaft was afgeschaft en vervangen door geestelijke zusters, naar ik meen uit Heerle, van geboorte veelal Deutsche meisjes; de dienst in huis en in de keuken werd door die zusters overgenomen.

Op den Ruwenberg – destijds een soort kasteel – woonde eertijds de bisschop; laatstelijk bisschop Hendricus den Dubbelden. Toen hij stierf, werd het kasteel verbouwd en tot kostschool ingericht.

Voor den afkoop van tiend betaalde de gemeente aan het Rijk in het geheel f. 9.175; aan de familie Mommersteeg f. 1.000. Van de leening ad f. 9.200 werd van 1899 tot en met 1905 f. 2.600 afgelegd; van die ad f. 1.000 tot nu toe f. 100. Daar zijn nog drie tienden in Gestel, ééne van de familie Van Lanschot, ééne van Kapteijns (den wethouder) en ééne van v. Meerwijk. De tiend van v. Lanschot en van Kapteijns was aanvankelijk ééne tiend; door vererving enz. kwam daarvan een gedeelte in handen van v. Lanschot, en het andere deel in dat van Kapteijns. Men heeft voor enkele jaren getracht de tiend van v. Lanschot ook af te koopen; v. Lanschot vroeg toen zoo'n belachelijk hoog bedrag, dat de gemeente er zelfs geen bod op gedaan heeft; had v. Lanschot willen verkoopen, dan had Kapteijns zijn deel gaarne mede verkocht; nu behield hij dat ook maar.

St. Michielsgestel en Den Dungen hebben samen één doctor voor f. 1.200, Den Dungen betaalt daarvan f. 300; in de instructie van den doctor staat, dat hij op zijne kosten eene vroedvrouw

moet aanstellen; Dr. Verzijl voldeed tot nu toe niet aan die verplichting; wel trachtte hij eene vroedvrouw door de gemeenten te doen aanstellen, maar slaagde niet in zijn toelag.

Schijndel

Den **4den April 1906** kwam ik weer in Schijndel. Vanuit Den Bosch had ik tevoren per rijtuig eerst Den Dungen en St.-Michielsgestel bezocht, per trein keerde ik van Schijndel naar Den Bosch terug. Voor mijne audientie had zich alleen aangemeld de stationschef van Schijndel, de heer Sonneberg. Zijn mijne informaties juist, dan werd hij tijdens de spoorwegstaking in 1903 door de S.S.Mij. ontslagen als stationschef te Boxmeer omdat hij, socialist, aan die staking had meegedaan. De Noordbr. Duitsche Sprwmij. nam hem toen in dienst en maakte hem Chef te Veghel, en later te Schijndel! Hij klaagde zijn nood, dat het maximum tractement van een stationschef 1ste. Klasse bij zijne Mij. slechts f. 900 was, met vrije woning, vuur en licht; te Schijndel had hij slechts f. 700.

Van B. en W. vernam ik, dat de Zusters van Schijndel voorloopig geen nieuwe huizen meer vestigen; zij willen eerst over voldoende onderwijzend personeel kunnen beschikken, en concentreeren daarop al hare krachten. Het gemeentebestuur is met die Zusters in onderhandeling over de stichting van een gebouw voor lijders aan besmettelijke ziekten; het gemeentebestuur wilde eigenaar van die inrichting blijven; de bisschop was daar tegen en wilde dat de Zusters aan de gemeente recht van opstal gaven. Dit laatste zal nu vermoedelijk geschieden; de heele bouw is eene zaak van f. 6.000 à f. 7.000.

Aan B. en W. verzocht naar de reden te zoeken van het abnormaal (14) grootte getal levenloos aangegeven kinderen. Er heeft zich naast Dr. Coolen een tweede geneesheer in Schijndel gevestigd, Dr. Smulders; dat was niet naar den zin van de vroedvrouw; vandaar een tijd lang grootte moeilijkheden, door gedurende een jaar de gratificatie der vroedvrouw in te houden bracht het gemeentebestuur haar tot rede.

B. en W. trachten het er heen te leiden, dat ook de verkooping van hoephout om contant geschieden; thans is men zoo ver gevorderd, dat de koopers vóór 1 februari moeten betalen, en niet met hakken mogen beginnen voor zij betaald hebben. Wellicht dat men er een volgend jaar toe kan komen, om den verkoop om contant geld te doen geschieden.

Men heeft op het oogenblik in Schijndel eigenlijk te veel hakbaar canadahout. Had men het maar goed kwijt gekund, dan had men gaarne nog voor een f. 3.000 meer verkocht. Er zijn nog ± 8 H.A. broekgrond, die tot canadabosch moeten aangelegd worden; dan is alles volgepoot. De ondervinding moet nog leeren of nadat de canada's zijn gevallen en alles opnieuw is aangelegd, het hout even welig blijft groeien.

De Schijndelse klompenmakers zijn thans in een bond verenigd met een adviseur; B. en W. vreezen, dat zulks op den duur aanleiding zal geven, dat de Heeren monopolie maken, en de prijzen van het hout kunstmatig drukken. Men heeft nog altijd moeite over den inventaris van het gemeentearchief met den Rijksarchivaris; den heeren geraden zich deswege tot mij te wenden.

De steenfabriek van v.d. Elst werkt buitengewoon veel; uit een groot deel van de Molenheide is de leem reeds ontgraven; de gemeente heeft volgens het contract met v.d. Elst eerst in 1919 recht om over die heide weer te beschikken. Aan B. en W. geraden om, desnoods met eenige financieele opoffering, te trachten nu reeds de beschikking over die gronden terug te krijgen, om die heide in cultuur te kunnen brengen.

B. en W. hebben mijn raad van vroeger gevolgd, en het onderhoud der hoofdwaterleidingen ten laste der gemeente gebracht; zij waren over het resultaat uiterst tevreden; als men overal elders overlast had van het water, merkte men er in Schijndel nog niets van.

De veldwachters krijgen ieder f. 500 tractement + f. 50 gratificatie; de Raad wil geen f. 550 tractement geven; B. en W. zijn zeer blijde, dat de veldwachters onder dezen vorm toch f. 550 's jaars hebben, tot bezwaren gaf tot nu toe deze regeling geen aanleiding.

De menschen van "de Berg" lijden dikwijls armoede, omdat ze ongebonden zijn, zich niet aan tucht of regelmaat willen onderwerpen; daardoor kunnen ze bijna geen werk bekomen; niemans wil hen hebben. Ook Van der Elst heeft het met hen geprobeerd; een dag of drie ging het goed;

maar toen bleven de menschen, zondere eenige waarschuwing, thuis en lieten v.d. Elst met zijn werk zitten. Werkelijke armoede wordt er in Schijndel niet geleden.

Overtredingen van de leerplichtwet komt veel voor door de bewoners van “de Berg”; daar zijn huishoudens waarvan de kinderen helemaal niet op school komen; er valt nog al eens ontslag van rechtsvervolging door den kantonrechter wanneer de kinderen verhuurd zijn, en dientengevolge de aansprakelijke persoon niet kan gestraft worden.

Boxtel

Den **5den April 1906** bezocht ik deze gemeente; aan het station te Boxtel liet ik mij door een rijtuig van Putters halen; ik bezocht later nog Liempde, en keerde vandaar over Gemonde en den Pettelaarschen weg naar Den Bosch terug. Ik verleende audiëntie aan den Rijksontvanger, den Heer Aarts; deze kwam eenvoudig zijne opwachting maken. Van B. en W. vernam ik dat er vooreerst nog geen jongensschool gebouwd wordt voor het legaat Stael; de deken beweert, dat het legaat (f 25.000 plus het terrein) daarvoor onvoldoende is, en dat hij bovendien geen fraters kan krijgen. Voor de gemeente is dit wel jammer, vooreerst, omdat bij vacaturen in het onderwyzend personeel het moeielijk is om die met goede krachten aan te vullen. De onderwijzers weten, dat er een broedersschool zal komen en solliciteeren niet gaarne, omdat ze begrijpen, dat ze kans hebben binnen korten tijd weer buiten betrekking te komen; vervolgens, omdat de school in de kern te klein wordt, en het daardoor noodig is, daar bij te bouwen, wellicht voor zeer korten tijd.

De verhoudingen in den Raad zijn in den laatste tijd aanmerkelijk verbeterd: Pieter van Dijk, de analphabeet, werd voor tweeëneenhalf jaar weer uit den Raad gegooid en vervangen door Van de Ven. Er is ook geene georganiseerde oppositie meer; bij de laatste raadsverkiezingen werden de aftredende leden bij enkele candidaatstelling herkozen, iets, dat nog nooit gebeurd was. Het legaat plus de erfstelling Van Cooth bedraagt eene kapitaalswaarde van ongeveer vijftig mille; de inkomsten ongeveer f. 1.700; (het proces tegen mr. Rits werd door de gemeente verloren).

Van de 154 overledenen in 1904 waren 76 kinderen beneden het jaar; aan B. en W. opgedragen, de oorzaak daarvan, indien mogelijk, na te sporen. De gemeente is eigenaresse van verschillende tienden; men heeft veel bezwaar bij de inning der bloedtiende, en laat die thans maar varen. Men zal zeer blijde zijn, wanneer door het Rijk alle tienden zullen afgekocht zijn.

De gemeentetoren wordt hersteld; men is thans bijna gereed; het heele werk is plusminus f. 8.000 begroot. Het is slechts het allernoodzakelijkste, wat thans gedaan wordt; eene grondige restauratie van den toren zou – volgens eene globale begrooting van den architect Hezemans – f. 34.000 kosten.

Het landbouwonderwijs (legaat Van Cooth) valt zeer in den smaak, vooral, doordat de leider, het hoofd der school, een zeer bekwaam man is, en met bijzonder veel tact les geeft. Volgens B. en W. wordt er een kern gevormd van zeer bekwame landbouwers. Voor het teekenonderwijs bestaat er niet zooveel animo.

Het electrisch licht voldoet goed; er wordt hoe langer hoe meer gebruik van gemaakt. Doordat de gemeente een tantième van de bruto ontvangst krijgt, kost de verlichting thans aan de gemeente niet meer, dan vroeger het gaslicht; de gemeente is thans echter dagelijks verlicht, terwijl zulks vroeger alleen het geval was als er geen maan was. Volgens B. en W. is de electrische installatie echter veel te klein, onoordeelkundig ingericht, en staat ze op eene ongeschikte plaats.

Liempde

Den **5den April 1906** kwam ik weer in Liempde. Ik was per spoor naar Boxtel gegaan om die gemeente te bezoeken; vandaar ging ik naar Liempde, waarna ik langs Gemonde en den Pettelaarschen weg naar Den Bosch terug reed. Voor mijne audientie had zich slechts de ex-wethouder Welvaarts aangemeld; hij kwam mij nogmaals klagen, dat hij de kosten van den advocaat en van den landmeter moest betalen, inzake de toenmalige moeielijkheden met den burgemeester over het planten van een beukenheg. Ik sprak in zijn belang een woord tot B. en

W. en geloof, dat daarmede de quaestie voorgoed, overeenkomstig de wenschen van Welvaarts, zal zijn opgelost.

Ik ging even bij den burgemeester aan huis, om diens oude, 85-jarige moeder te begroeten, en ter plaatse de bewuste heg te zien. De burgemeester is gehuwd met eene vrouw uit Oeffelt, en heeft drie kleine kinderen, twee jongens en een meisje. Van B. en W. vernam ik, dat de canada's vooral om en bij het dorp goed groeien; verderop, in het Broek, doen ze het minder goed. De gemeente had voor enkele maanden ± 200 canada's verkocht; die waren in 1877 geplant; ze brachten gemiddeld bijna f. 10,- het stuk op. Als de boomen jong zijn, dan moeten ze gesnoeid, om goede stammen te vormen; zijn ze een jaar of tien oud, dan moet men het snoeien nalaten, omdat anders de groei uit de boomen uit gaat.

Aan B. en W. geraden, een uitvoerig register aan te leggen omtrent alle gemeentebezittingen en beplantingen; in de toekomst moet dat groote waarde krijgen. Als ik weer in Liempde kom, zal ik er naar vragen, om te zien of men aan mijn wensch voldaan heeft. De inventaris betreffende het oud archief, bewerkt door Mr. Crom, was thans aanwezig. Men klaagde er over, dat iedereen in Liempde klompenmakersbaas was; de kleine bazen hadden geen geld, om te wachten tot reizigers de klompen kwamen koopen; zij moesten er zelve op uit, om hun product te verkoopen; zij verkochten dan *à tout prise*, en bedierven daardoor tevens de markt voor de anderen. Als die kleine bazen klompenmakersknechts waren, dan zouden ze het veel beter hebben; maar de toestand scheen niet te veranderen; als een knecht trouwt, dan vestigt hij zich als baas, en bederft de markt voor zich zelve en voor alle anderen.

Berlicum

Den **6den April 1906** kwam ik weer in Berlicum; ik reed er vanuit Den Bosch heen; bezocht daarna Heeswijk en Dinther en keerde vandaar per tram naar Den Bosch terug. Van B. en W. vernam ik, dat het onderhoud van alle waterleidingen ten laste van den polder van Berlicum is, met uitzondering alleen van de Aa, die door de gelanders moest onderhouden worden. Die onderhoudslast werd door alle gelanders tegen f. 0,05 de M1 afgekocht behalve door één, die het te duur vond; de gemeente zal daarvoor ± f. 300 genoten hebben; de rente van die som is wel voldoende om de Aa te onderhouden.

Het buiten "Veebeek" was in 1815 seminarie; omdat het daar zoo vocht was en men last had van het water, werd het seminarie naar St. Michielsgestel verplaatst. Veebeek kwam toen in andere handen, nl. in die van den lakmoesfabrikant Bosch; toen de bankier Bosch faillieerde en zich van kant maakte, werd Veebeek verkocht aan August Smulders te Utrecht; door dezen werd het verhuurd; toen het moeielijk meer te verhuren was, kocht Joseph Smulders (zoon van Charles) het van zijn oom August.

Joseph was sigarenfabrikant in Utrecht; hij deed zijne zaken aan kant, en vestigde zich op Veebeek, waarvan hij een Westlandschen tuin maakte, met veel serres enz.; hij heeft een westlandschen tuinman en 5 arbeiders; het fruit gaat naar de veiling te Amsterdam. Finantieel zit de Heer Smulders er goed bij; hij is het eenige kind van zijn vader Charles. Deze Charles nu was geassocieerd met zijn broeder August in de welbekende Utrechtsche ijzerfabriek; in den bloeitijd van die zaak trok hij zich met een schat van geld, uit die zaak terug. De familie Smulders waren Bosschenaar van geboorte; toen zij daar geen terrein konden krijgen voor eene fabriek vestigden zij hunne zaak in Utrecht, en zulks met uitnemend succes.

De Heer V.G.A. Bosch uit Arnhem is des zomers op Seldenzaete; alle gronden, welke in de buurt van zijn buiten open komen, koopt hij aan; de grond is daar zeer slecht; hij behoeft dus geen kapitalen te besteden. Hij is zeer tolerant, en nooit hatelijk voor de Katholieken. Hij viert dit jaar zijn zilveren bruiloft; ter eere daarvan wordt Seldenzaete vergroot en verfraaid; door meer dan 40 menschen wordt daaraan nu reeds sinds geruimen tijd gewerkt.

Aan B. en W. gevraagd een uitgewerkten staat der gemeentelijke bezittingen aan te leggen.

Heeswijk

Den **6den April 1906** kwam ik weer in Heeswijk; ik had per rijtuig eerst Berlicum bezocht; later ging ik nog naar Dinther. Per stoomtram keerde ik vandaar naar Den Bosch terug. Ik verleende

audientie aan den Prior der Abdij van Heeswijk, den Heer v.d. Oever, en aan Pater Nouwens. Van die heeren vernam ik, dat hun abdij aanvankelijk in Bern had gestaan; dat die later vandaar naar Den Bosch werd overgebracht; doch, toen Dden Bosch in 1629 door Frederik Hendrik was ingenomen, zij de wijk hadden genomen naar Vilvoorde bij Brussel. Vandaar werden zij tijdens de Fransche Revolutie weer verjaagd; zij hadden toen geen abdij meer, en verdeelden zich over de verschillende (9) pastoriën in Noordbrabant. Ook terwijl zij in Vilvorde zaten, mochten zij, met uitdrukkelijke toestemming van de Oranjes, al hadden ze dan hier geen Abdij meer, in de 9 parochies de cura blijven uitoefenen. Voor een kleine 50 jaren, terwijl de Heer Neefs prelaat was, werd de Abdij te Heeswijk gesticht, en vereenigden zij zich daar weer, als in een moederhuis, terwijl van daaruit voor de bedienaren der parochie wordt gezorgd. Ook terwijl zij in Vilvorde zaten (1629-Fransche Revolutie) namen zij nooit anderen dan Noord Nederlanders in hunne orde op. Zij bezitten thans ook een missiehuis in Noord Amerika; dat wordt vanuit de Abdij van professoren enz. voorzien, terwijl dat weer zorgt voor de opleiding van de Amerikaanse priesters.

Van B. en W. vernam ik, dat de firma Van Oorschoot de rijkste menschen uit Heeswijk zijn; aanvankelijk met 7 broers en zusters, traden 2 jongens als priester in de Abdij van Heeswijk, terwijl een meisje Religieuze is in Loon op Zand. B. en W. meenden dat die 4, die nog samenwonen en samen zaken doen, wel 2 ½ ton konden bezitten; voor 30 jaar hadden ze nog niets.

Het schoolhoofd Festen is gepensioneerd; hij werd vervangen door Van Empel, die reeds drie jr. hoofd der school te Neerloon was geweest; een knap man, met akten Fransch, Duitsch en Engelsch, tevens een goed onderwijzer. Tijdens Festen meldde zich nooit een jongen voor het herhalingsonderwijs aan; Van Empel wist voor dat onderwijs belangstelling te wekken, en had in den eersten winter acht leerlingen. Schoolverzuim is in Heeswijk niet erg; komt meer onder de meisjes voor dan onder de jongens, omdat de meisjes naar Dinther moeten naar het liefdehuis, en haar weg dus langer is en moeilijker. Processen verbaal behoeven niet te worden opgemaakt. Mr. Bondam haalde voor een pr. jr. het oud archief naar D en Bosch; uit een pr. registers, welke ik toevallig in handen kreeg, bewees ik B. en W. dat, wat er nog aan oud archief was, hoogst belangrijk moest heeten.

Aan den burgemeester opgedragen te zorgen, dat er een uitvoerige gedetailleerde staat der gemeentelijke bezittingen wordt aangelegd en bijgehouden.

Dinther

Den **6den April 1906** kwam ik weer in Dinther; ik had tevoren per rijtuig Berlicum en Heeswijk bezocht; per stoomtram keerde ik van Dinther naar Den Bosch terug. Ik verleende audientie aan dominee De Jong Schouwenburg; hij vroeg mijn steun, dat er een geneesheer zou komen voor Heeswijk en Dinther samen. Daarvoor waren vroeger al eens pogingen aangewend, maar door eene vergissing (?) van de zijde van Heeswijk, was de benoeming destijds niet doorgegaan. Notaris Van Dieten kwam eenvoudig zijne opwachting maken; het ging hem nogal goed in Dinther; hij maakte daar 130 tot 140 akten en verdiende iets meer dan f. 2.000. De mensen waren trouw van betalen. Tenslotte verscheen nog de Heer De Groot, Pastoor van Loosbroek; hij klaagde zeer, dat Loosbroek zoo geïsoleerd lag, en slechts door modderwegen was te bereiken; hij vroeg steun ter verkrijging van een harden weg.

Van B. en W. vernam ik, dat het schoolhoofd Kemps overleden was; zijne weduwe, eene juffrouw Bath(?) uit Vechel, was met haar kinderen naar Veghel verhuisd; al had zij geen pensioen, B. en W. meenden, dat ze zich ook zonder dat wel zou kunnen redden.

Zoowel te Dinther als te Loosbroek wordt met veel succes herhalingsonderwijs gegeven. De burgemeester van Dinther is kassier van de Boerenleenbank aldaar; die bank werkt wel als spaarbank; daarop is ± 40 mille belegd; maar als *leenbank*, om behoeftige boeren tijdelijk te helpen, werkt de bank bijna niet; daarvoor zijn de eischen, twee borgen enz. te zwaar, terwijl het talrijke bestuur van de bank met de Commissie van toezicht (tesamen ± 12 menschen) niet voldoende de zoozeer gewenschte geheimhouding waarborgt; de menschen durven geen geld te vragen, en komen slechts, als ze nergens anders meer terecht kunnen.

Er wordt nog steeds broekgrond tot hooiland aangelegd; dat werkt zeer goed; de gemeente maakt $\pm 15\%$ van het kapitaal, dat daarin wordt gestoken. Nog steeds zijn er veel te weinig stieren voor den grooten veestapel; de burgemeester heeft vruchteloos getracht eene fokvereniging op te richten; de boeren willen niet genoeg stiergeld betalen, en geven slechts f. 0,15, zonder te bedenken, dat dientengevolge de koe meestal tweemaal, herhaaldelijk nog veel dikwijlder moet geleid worden.

Aan den Burgemeester opgedragen een uitvoerigen staat te doen aanleggen van alle gemeentebezittingen; als ik weer in Dinther kom, er op letten of het gebeurd is.

Lithoijen

Den **7den April 1906** kwam ik weer in Lithoijen; ik reed er vanuit Oss heen; bezocht vervolgens Lith; en keerde toen per rijtuig naar Oss terug, alwaar ik den trein naar Den Bosch nam. Ik verleende audientie aan H. Bekkers, die onderstand kwam vragen omdat zijn zoon in dienst was; de burgemeester had hem niet geholpen. Daarna ontving ik den Voorzitter van het Waterschap het Hoog Hemaal, den heer J.M. van Erp; ik liet me door hem uitleggen welke werken zullen gemaakt worden door het Groot Waterschap uit de drie ton welke daarvoor beschikbaar zijn: de Blauwe Sluis te Gewande krijgt meer doorlaatvermogen, doordat er een duiker van ruime diameter naast gelegd zal worden; die duiker komt tevens dieper te liggen dan de slagdrempel van de Blauwe Sluis.

De Hertogswetering zal zeer belangrijk verbreed worden; van de Blauwe Sluis tot de Kesselsche hut wordt de bodembreedte gebracht op 15 M; van daar tot de Lithoijense hut 12 M; van daar tot het einde van de Hertogswetering bij het "gat van den dam" 9 Meter. Om de Hooigraaf in verbinding te brengen met de Hertogswetering zal bij het "gat van den dam" een groote duiker worden gebouwd. Ook de Hooigraaf wordt in orde gebracht: bij het "gat van den dam" krijgt zij een bodembreedte van 4,5 M. welke bodembreedte langzamerhand smaller wordt, en aan de Meerkade nog 3 Meter bedraagt.

Megen, Haeren, Macharen lossen hun water langs de Teeffelsche Wetering door de Teeffelsche sluis op de Maas; die watergang wordt ook verbeterd en in orde gebracht. Opdat men ook daar het water zal kunnen kwijt raken, zelfs dan, wanneer men om den hoogen waterstand op de Maas niet door de Teeffelsche sluis kan lossen, wordt er in de Meerkade een duiker gelegd, waardoor men het water uit de Teeffelsche wetering op de Hooigraaf zal kunnen brengen. Opdat ook de polder 's Lands van Ravenstein zijn water zal kunnen lossen, wanneer de Maas te hoog is om daarop te loozen, wordt er in den Groenendijk een duiker gemaakt, waardoor het water, indien noodig, kan gebracht worden op de Teeffelsche wetering. Dit alles betreft de Noordzijde van de Hertogswetering.

Voor wat de Zuidzijde van de Hertogswetering betreft voor de daar gelegen gronden zullen de volgende werken gemaakt worden: de Kleine polder "het Erdveld" zal vermoedelijk een inlaatsluisje bouwen; de polders Empel en Meerwijk, en Van der Eijgen zullen gezamenlijk te Gewande eene irrigatiesluis bouwen; de dijk tusschen de Hertogswetering en de polders Empel en Meerwijk en v.d. Eijgen wordt achterwaarts verlegd, teneinde ruimte te krijgen om de Hertogswetering te verbreedden.

Volgens den wensch van de betrokken polderbesturen krijgt die dijk aan de binnenzijde een zeer flauw beloop, nl. 6 op 1; omdat de verbreeding van de Hertogswetering en de verlegging van dien dijk voor rekening van den polder "het Hoog Hemaal" zal geschieden, zal v.d. Eygen aan het Hoog Hemaal f. 5.000 betalen, voor de extra verzekering van zijn dijk (6 op 1) door het Hoog Hemaal. Ten behoeve van den polder van het Laag Hemaal zullen uit die drie ton geene extra werken gemaakt worden. De bovengenoemde werken zijn geraamd op f. 377.000.

Van de drie ton is nog \pm f. 280.000 beschikbaar, omdat de Peeldam daaruit reeds werd bekostigd. Het ontbrekende zal pondspondsgewijze over de betrokken polder en waterschappen worden omgeslagen, Door de verlegging van den Maasmond is de waterstand aan de Blauwe Sluis met \pm 70 C.M. verlaagd. Tot zoover de mededeelingen van den voorzitter van het Hoog Hemaal.

Lith

Den **7den April 1906** kwam ik weer in Lith; ik was per trein naar Oss gegaan; had vandaaruit Lithoijen bezocht, en kwam daarna in Lith. Langs denzelfden weg, waarlangs ik gekomen was, keerde ik naar Den Bosch terug. De verhouding tusschen den burgemeester en de wethouders is veel verbeterd; secretaris Schouten is overleden; zijn weduwe bleef in behoeftige omstandigheden achter; er was een zoon van ± 20 jr. Om dat gezin te helpen, stemde de burgemeester er in toe, om zich voor drie jaar tot secretaris te laten benoemen, ten einde de plaats voor dien 20-jarigen jongen open te houden; die jongen kwam op de secretarie, en doet, met den burgemeester samen, al het secretariewerk; de burgemeester staat het geheele tractement van den secretaris aan de weduwe Schouten af.

Door deze welwillende houding heeft hij veel goed gemaakt, is er veel van de vroegere moeilijkheden vergeten, en gaat het thans vrij goed in Lith. De burgemeester werd zelfs voor eenigen tijd bij enkele candidaatstelling tot lid van den Raad gekozen, en zag, bij de periodieke verkiezing in 1905 zijn mandaat vernieuwd. De burgemeester kreeg nog bovendien wat invloed, doordat hij in het bestuur wist te komen van het Hoog Hemaal, terwijl hij bovendien secretaris-penningmeester werd van een anderen polder. De positie van den burgemeester is dus in de laatste pr. jaren aanmerkelijk verbeterd.

Bij de laatste Raadsverkiezing heeft men getracht den wethouder Van Oss te laten vallen; ik kon niet achterhalen, of de burgemeester daar de hand in gehad heeft; Van Oss gaf op bedekte wijze zulks te verstaan. Met het geld van v. Cooth (± f. 60.000) weet men niet wat te doen; het landbouwonderwijs nam helemaal niet op; het teekenonderwijs genoot maar zeer matige belangstelling! Het is wel jammer.

Veldwachter Boukes is ontslagen, en vervangen door een politie-agent uit Utrecht, over wien men zeer tevreden is; de man heeft een zeer net huishouden. Ik heb gevraagd, dat men zijne gratificatie bij zijn tractement zou leggen. Men kon niet aangeven hoe het kwam dat op de openbare en bijzondere school samen 117 meisjes gaan tegen 61 jongens. De firma Jansen te Lith is eigenaar van zes booten, waarmede zij een geregelden dienst onderhoudt met de voornaamste plaatsen in het land; des Zondags liggen al die booten te Lith voor de wal.

Giessen

Den **17 April 1906** kwam ik weer in Giessen; vanuit Gorinchem bezocht ik dienzelfden dag nog Rijswijk en Woudrichem; en keerde toen weer naar Gorinchem (hotel van Andel) terug. Geen audientie verleend; er had zich niemand voor aangemeld. De menschen zijn het samen goed eens; de aftredende raadsleden werden bij candidaatstelling herkozen.

Klachten, dat het stoomgemaal aan den Nieuwendijk niet voldoende maalt; in het afgeloopen winterseizoen heeft men veel waterbewaar ondervonden; men wist niet, of er niet genoeg gemalen is, dan wel, of de machines niet voldoende capaciteit hadden.

Dr van Geytenbeek en Dr van Torenbergen hebben beiden Woudrichem verlaten; de geneeskundige armenpraktijk wordt thans waargenomen door Dr Giesbers, een jong medicus te Woudrichem, onder dezelfde voorwaarden, als waaronder in der tijd Dr v. Torenbergen werkte.

De leerplichtwet werkt goed; er komt geen schoolverzuim, dat naam heeft, in Giessen voor; verbalen behoeven deswege niet opgemaakt te worden. Het herhalingsonderwijs vindt nogal waardeering; en werd door 13 leerlingen trouw gevolgd. Armoede wordt in Giessen niet geleden; de diaconie heeft voldoende fondsen voor de bedeeling; een burgerlijk armbestuur is er niet.

Ook thans is er nog geen Gereformeerde dominee. De hervormde dominee woont thans in Rijswijk; hij is daar al zeven jaar; men veronderstelt, dat hij daar wel zijn heele leven zal blijven; er zijn geen vacaturen meer van hervormd predikant; alle pastorien zijn tegenwoordig bezet; vandaar, dat een predikant thans niet zoo gemakkelijk meer beroepen wordt als vroeger. De dominee van Rijswijk heeft f. 1.600 tractement + vrij wonen; andere emolumenten heeft hij zoo goed als niet.

Rijswijk

Den **17 April 1906** kwam ik weer in Rijswijk; vanuit Gorinchem had ik eerst Giessen bezocht; vervolgens Rijswijk en toen Woudrichem; vandaar keerde ik naar Gorinchem (hotel van Andel) terug. Ik had in den brief, waarin ik mijn bezoek aan Giessen aankondigde, gezegd, dat men niet voor een ontbijt voor mij moest zorgen; desniettegenstaande had Van Ouwerkerk dat toch gedaan; echter niet in Giessen, maar in Rijswijk, waar hij woont! Van Giessen komende reed ik – omdat ik van dat dejeuner niet af kon – direct naar de woning van den burgemeester; een eenvoudig dejeuner stond daar klaar; het was oorzaak, dat ik een uur te laat kwam op de secretarie van Rijswijk, en later op die van Woudrichem; het bewees dus een keer te meer, dat die dejeuners mijn heele dagverdeeling in de war sturen, en daarom absoluut vermeden moeten worden!

Met den burgemeester ging ik de nieuwe school bekijken, waarvoor de gemeente een extra rijkssubsidie kreeg van f. 11.550. De heele bouw + de grond kostte ongeveer f. 20.000; de gemeente betaalde daarin ± f. 2.500. Op het Raadhuis vond ik den 86 -jarigen wethouder Smits, benevens den wethouder Verschoor, een broer van den voormaligen wethouder Verschoor uit Dussen, die failliet ging en daardoor zijn raadszetel verloor.

Dr Van Torenbergen verhuisde van Woudrichem naar Stad in het Haringvliet; diens opvolger, dr Giesbers te Woudrichem, werd onder juist dezelfde voorwaarden als weleer dr v. Torenbergen, belast met de geneeskundige armenpraktijk van Rijswijk. Overtreding der leerplichtwet komt niet voor; proces-verbaal behoeft deswege niet te worden opgemaakt. Het herhalingsonderwijs valt nogal in den smaak; tijdens den afgelopen cursus werd het door twaalf leerlingen trouw gevolgd.

De toestand der mindere klasse is beter dan vroeger; vooral doordat ze met hare producten (vooral aardappelen) de groote markten te 's Bosch, Utrecht en Amsterdam bezocht, en daardoor de tusschenhand overbodig maakt. De winkelenring heeft weinig meer te beteekenen; ontvanger Struick uit Woudrichem laat wekelijks nog drie karren loopen, waarmede alle winkels in Rijswijk worden dood gemaakt.

Woudrichem

Den **17 April 1906** kwam ik weer in Woudrichem. Vanuit Gorinchem had ik eerst Giessen en daarna Rijswijk bezocht; van Woudrichem voer ik naar Gorinchem (hotel van Andel) terug. Op het Raadhuis werd ik ontvangen door de wethouders, den secretaris en den ontvanger; de burgemeester was afwezig; hij was den 13den de gemeente uitgegaan; men wist niet waar hij was.

Ik verleende audientie aan notaris Kalkman en aan den postdirecteur Kole; beide kwamen slechts hunne opwachting maken. Kalkman, die het verlopen notarieele kantoor gekregen had, scheen zeer tevreden over den vooruitgang zijner clientele; in 1905 had hij tachtig acten gemaakt. Doordat zijne vrouw (juffr v.d. Beek) uit dit gedeelte van Noordbrabant vandaan kwam, had hij nog al makkelijk relaties gekregen; daardoor ging zijn kantoor zoo snel vooruit. Eindelooze klachten over den burgemeester; vooral van wethouder Maas, deze releveerde eene klacht van een onderwijzeresje, juffrouw Posthumus, dat acht dagen verlof vroeg en zich op hare eigen kosten wilde laten vervangen; hoewel B. en W. gunstig op het adres beslisten, schreef de burgemeester een briefje, om te zeggen dat het verlof niet werd toegestaan. De burgemeester huurde sinds kort eene woning te Oudendijk; ééne kamer!

Dr v. Geytenbeek en Dr van Torenbergen hebben Woudrichem verlaten en zich elders gevestigd. In hunne plaats vestigde zich in Woudrichem Dr Giesbers, een jong bekwaam geneesheer. In plaats van het vischwater, dat door de afdamming van de Maas te Andel bedorven werd, kreeg de gemeente ander vischwater boven de brug te Heusden; daarvoor betaalt ze een dubbel recht aan den staat, nl f. 10 als recognitie, voor het oude recht van zegenwerp in de Maas, voor het visschen op zalm, elft en steur; en f. 400,- voor de andere visch. De gemeente laat daar nu visschen; aan haar betaalt men nu 6% van alle gevangen elft, steur, en zalm; en 10% van alle andere visch. In heel Woudrichem zullen 300 à 400 visschers wonen.

De Werken en Sleeuwijk

Den **18 april 1906** kwam ik weer in de gemeente. Ik reed er vanuit Gorinchem heen; later bezocht ik nog Almkerk en Werkendam, vanwaar ik naar Gorinchem terugkeerde. Door den burgemeester met zijn twee wethouders werd ik aan de aanlegplaats van de boot ontvangen; met hen ging ik eerst even naar de secretarie, alwaar we slechts kort bleven, omdat er geen ruimte was in die ééne kamer voor het administratief onderzoek van Verdijck, én voor een onderhoud van mij met B. en W.

Met B. en W. ging ik dus weer naar de herbergkamer van Sprenger, alwaar later zich nog een drietal gemeenteraadsleden (Baasbank en nog twee anderen) bij ons voegden. Op de eerste plaats wees ik natuurlijk weer op den onvoldoenden toestand van het Raadhuis; de geldmiddelen van de gemeente schijnen voorloopig nog niet toe te laten om in den bestaanden toestand verandering te brengen; maar algemeen was men van oordeel, dat, als er een nieuw Raadhuis kwam, dit op dezelfde plaats als het oude moest komen te staan; al wonen te Sleeuwijk misschien niet de meeste menschen, naar Gorinchem moeten op zijn tijd alle ingezetenen; en dan kunnen ze tegelijkertijd op de secretarie terecht, die boven op den dijk bij het veer staat. Gemeente-eigendommen bestaan in ± 3 H.A. binnendijsk griendland; andere landerijen heeft de gemeente niet. De oude dronken veldwachter is weg; hij is thans barbier en scheerbaas; als veldwachter werd hij door een jongen geschikten man vervangen. In Sleeuwijk worden de minste huwelijken gesloten; de bevolking bestaat daar vooral uit kleine boertjes; deze blijven dikwijls met broers en zusters bij elkaar wonen. De Werken levert tal van arbeiders, die met de aannemers mede gaan op groote werken, veelal in het buitenland; te Kille gaat het thans nogal goed, vooral doordat er nogal veel werk is ten gevolge van alle zeebraken in Zeeland; de menschen verdienen buitengewoon hooge loonen.

De jonge Sigmund (de wethouder) kwam na den dood zijns vaders bij zijne moeder tehuis wonen; hij heeft een steenoven in Heerewaarden; een jongere broer is student in Delft; eene ongehuwde zuster krijgt een muziekopleiding in het buitenland; zij was een jr in Brussel, toen een jr in Parijs, en is thans in Berlijn.

De straatverlichting in De Werken werd destijds door den ouden Sigmund betaald; dat is nu veranderd; de gemeente zorgt daar nu voor, en deed nog eenige lantarens bijplaatsen. Na de opening van den Maasmond is de waterstand op de Merwede met ± 30 c.M. verlaagd. In Woudrichem is eene Roomsche kerk met dito kerkhof; daar is de eenige gelegenheid voor katholieken in den heelen omtrek. Tijdens de campagne van de suikerfabriek te Werkendam komt de pastoor uit Woudrichem in eene expres gebouwde kapel te Werkendam de H. Mis lezen. In Gorinchem is ook eene Roomsche kerk; aan de Noordbrabantsche zijde van de Maas vindt men in Dussen de eerste Roomsche kerk.

Dr Mijnlief uit Werkendam is gemeentedoctor voor de Werken en Kille; dr Giesbers uit Woudrichem voor Sleeuwijk. De geheele streek raakt langzamerhand te veel bevolkt; de groote boeren verhuuren liever hun land in kleine stukken voor duur geld, dan hetzelfde te bebouwen; zij vinden dat voordeelijker, omdat de menschen die stukken land tegen elkaar opdrijven, en feitelijk te duur pachten.

Almkerk en Uitwijk

Den **18 April 1906** kwam ik weer in Almkerk; vanuit Gorinchem had ik eerst Sleeuwijk bezocht; later ging ik nog naar Werkendam, en keerde vandaar naar Gorinchem terug. Ik werd door B. en W. ontvangen in het nieuw gebouwde Raadhuis, dat men mij van boven tot onderen liet kijken, en een zeer goed aanzien heeft.

Ik verleende audiëntie aan het Raadslid Verschoor, die allerlei klachten had tegen den burgemeester; aan dominee Bosch, die vooral klaagde over de wijze, waarop indertijd Willempje van Steenis door den burgemeester was behandeld; aan dr. Overbosch, die ook al vele grieven tegen Nilant had, en op zijn groote onbetrouwbaarheid wees; en eindelijk aan den gemeente-ontvanger De Leeuw, die thans minder heftige ruzie had met Nilant dan vroeger, maar toch op zijne verplaatsing of verwijdering aandrong, omdat hij in Almkerk heelemaal niet op zijn plaats was.

Naar men mij mededeelde, heeft de koetsier, die met den burgemeester gewoonlijk rijdt, met een adres ter teekening rondgelopen, om de Regeering te verzoeken, Nilant als burgemeester te doen herbenoemen. Op dat adres zouden de handteekeningen staan van twee raadsleden (waarvan de een, het Raadslid De Jong, door den steun van den burgemeester tot lid van den Raad gekozen werd) van één onderwijzer, en van ongeveer 160 arbeiders en kleine herbergiers; alle notabelen en fatsoenlijke lieden zouden hunne handteekening geweigerd hebben. Men prees algemeen den gemeentegeneesheer/armendoctor, dr. Overbosch; men had niets dan lof voor hem over. Schoolverzuim en processen-verbaal wegens overtreding van den leerplichtwet kwam nogal eens voor; men vroeg zelfs, hoe zich te moeten gedragen tegenover iemand, die telkens door het kantongerecht werd veroordeeld, en wiens gezin men moest onderhouden, terwijl de man zijn straftijd uitzat. Met wethouder Snoek eene lange discussie gehad over de paardenbelasting.

Werkendam

Den **18 april 1906** kwam ik weer in Werkendam; ik had vanuit Gorinchem tevoren Sleeuwijk en Almkerk bezocht; later keerde ik weer naar Gorinchem terug. Ik verleende audientie aan het raadslid Van Everdingen, den ontvanger der registratie aldaar. Als lid van de Gezondheidscommissie kwam hij mijn steun vragen, opdat De Werken verder aan zou sluiten bij de waterleiding van Werkendam. Hij wilde, dat De Werken de kosten zou betalen van het leggen der buisleiding. Ik heb hem geraden, dat hij zich tot den Hoofdinspecteur der volksgezondheid zou wenden; deze zou dan de zaak wel aanhangig maken bij Gedep. Staten.

Van B. en W. vernam ik, dat de waterleiding zich nog niet heelemaal dekte; in het afgelopen jaar had men op de leening (f. 80.000) voor het eerst f. 1.000 afgelost, maar had daarvoor f. 500 uit de gemeentekas moeten nemen, omdat de exploitatie der waterleiding dat bedrag niet had opgeleverd; om die reden wilde men zoo bitter gaarne, dat De Werken wat meer aansloot, dan kon de zaak zich bedruipen. De waterleiding was wel oorzaak, dat andere zaken, bijv. de bestrating, *en souffrance* kwamen.

De gasfabriek werd op het moment door particulieren geëxploiteerd; men had slechts 12 afnemers; de kerk en de gemeente waren de grootste afnemers. Men fabriceert petroleumgas, hetgeen prachtig licht geeft. In de laatste jaren ging de gemeente niet meer achteruit; maar de lasten waren wel hoog; er is eene progressieve inkomstenbelasting, volgens welke tot 3.6% betaald moet worden.

Men heeft twee gemeentedoctors, dr Bresler en dr Mijnlief; beide heeren hebben het erg druk; om de drie jaren wordt er een tot armendoctor benoemd; toen dit de laatste keer weer moest gebeuren, solliciteerde dr Mijnlief niet, omdat hij het te druk heeft. Dr Bresler werd toen weer benoemd. De Heeren zijn zeer goede vrienden; dr Bresler is gehuwd; dr Mijnlief niet.

Men is zeer tevreden over den veldwachter; diens tractement werd gebracht op f. 600, f. 75 voor kleeding, f. 40 voor woning, toen hem op mijn instigatie alle bijbaantjes ontnomen werden. Er is een kleine scheepstimmerwerf in Werkendam, vooral voor herstellingen aan vaartuigen, en tot het vervaardigen van roeiboten.

Wethouder Bogers is voorzitter van den Werkenschen polder; met hem wijd en breed besproken de gevolgen van de opening van den Maasmond; hij meende, dat de laagwaterstanden in den Biesbosch wel met 50 à 60 c.M. verhoogd waren, en dat dientengevolge op de Oostkil enz. bijna niet anders dan langs kunstmatigen weg het water kon geloosd worden. Vandaar, dat hij veel meer hulp van het Rijk verwachtte, dan de Minister wilde toestaan, voor wat betreft het in werking stellen van de bemalingswerktuigen aan den Nieuwendijk. Hem geraden met de andere belanghebbende polderbesturen te overleggen, eene commissie van uitvoering te benoemen en dan met den Minister te aboucheeren. Eene definitieve regeling zou wel niet aanstonds kunnen gemaakt worden; de ondervinding zou na eenige jaren van zelve wel den weg wijzen.

Andel

Den **19 April 1906** kwam ik weer in Andel. Vanuit Gorinchem – van waar de booten op de volle uren naar Woudrichem varen, terwijl zij op de halve uren van Woudrichem terug varen naar

Gorinchem – reed ik naar Andel; ik bezocht vervolgens Veen en Wijk, en nam te Heusden den trein naar Den Bosch. B. en W. deelden mij mede, dat “Het Hof” te Andel thans ledig staat, omdat de eigenaar, Van Andel, om de opvoeding van zijne kinderen tijdelijk in Nijmegen is gaan wonen. De rijke “Den Dekker” werd drie jaren in verschillende gestichten verpleegd en is thans weer beter; hij woont ten minste weer in Andel. Sinds ruim een jaar is de straatverlichting tot stand gekomen; men is daarmee thans zeer ingenomen. De wethouder Naaijen (een zwager van Den Dekker) deelde mij mede, dat hij een zoon had, die in Utrecht studeerde, en bereids het candidaats in de rechten had afgelegd.

Gezegde Naaijen is Voorzitter van de Opendelschen polder; hij had geen woorden, om genoeg op den Maasmond te kunnen schelden; doordat de waterstand op de Oostkil verhoogd was, kon men daar door de gewone sluis niet meer loozen; alles moest nu afgemalen worden aan den Nieuwendijk; maar dat wilde de Minister niet; daardoor bleef het binnen boezemwater veel te hoog, en kon de Opendelsche polder daarop niet langs natuurlijken weg lossen, en moest het water door het stoomgemaal uitslaan; op die wijze werd de Opendelsche polder onbillijk met zware kosten bezwaard. Ik gaf hem den raad, om met de belanghebbenden van de andere polders zich in verbinding te stellen, en dan in een verstandig behoorlijk gedocumenteerd adres zich tot den Minister te wenden.

Sinds mijn laatste bezoek kwam er in Andel een telefoonkantoor tot stand, hetwelk, vooral in den tijd van den vruchtenhandel, van groot nut blijkt te zijn. Ter voorziening in de behoefte aan drinkwater werden er twee nortonpompen geslagen, welke uitstekend water geven. Aan B. en W. geraden, omtrent de gemeentelijke bezittingen (ruim 58 H.A.) een uitvoerigen gedetailleerden staat aan te leggen, waarop alle kleine details omtrent exploitatie en opbrengst nauwkeurig worden aangeteekend.

Dr Giesbers uit Woudrichem is hier de gemeente- (armen-) doctor; men is over hem zeer tevreden; toch zou men zeer gaarne een eigen doctor hebben; ik heb aan de Heeren betoogd, dat een doctor in eene gemeente van 1.000 zielen geen bestaan vindt, en dat men hem dus een zeer hoog salaris – bijv. f. 2.000 + vrij wonen – zou moeten toeleggen.

Sinds 1885 is er in Andel geene openbare school; daardoor behoeft in Andel geen hoofdelijke omslag te worden geheven; de bijzondere school wordt door enkele notabelen bekostigd; wethouder Naaijen betaalde in 1905 voor zijn aandeel f. 650; dus meer, dan een hooge aanslag in den hoofdelijken omslag.

Schoolverzuim komt weinig of niet voor; het herhalingsonderwijs wordt nogal gevolgd. In tegenstelling met Veen en Wijk is de toestand van de behoeftige klasse in Andel zeer voldoende; armoede wordt daar haast niet geleden. De toestand van de kleine winkelnering is vooruitgaande, doordat de neringdoenden met kar en paard de boeren enz. afrijden, en uitsluitend tegen contant geld verkoopen; ze schijnen op die manier nogal wat afzet te hebben. Er werd nog geen burgerlijk armbestuur opgericht; maar er behoefde toch ook van gemeentewege in den laatsten tijd niet bedeed te worden, doordat de diaconie der hervormde gemeente voldoende in de behoefte aan onderhoud kon voorzien.

Veen

Den **19 April 1906** kwam ik weer in Veen; vanuit Gorinchem bezocht ik eerst Andel; toen Veen; en daarna Wijk; per tram (vanaf Heusden) keerde ik vervolgens naar Den Bosch terug. Ik verleende geen audientie; niemand had zich daarvoor aangemeld.

B. en W. vertelden mij, dat er weleer een notaris, Jiskoot, in Andel gevestigd was; hij vroeg en verkreeg eervol ontslag, en stierf voor enkele jaren. Als notaris werd hij door zijn zoon opgevolgd; deze voerde een echt wanbeheer en werd als notaris afgezet; hij scheidde van zijne vrouw, juffrouw v.d. Calff uit Woudrichem; later hertrouwde hij met eene vrouw, die wat geld had; hij leeft thans rustig van zijne renten in den Haag.

Een andere zoon van den ouden Jiskoot woont nog in Veen; hij is gehuwd met eene dochter van den bakker Schouten; hij heeft een tiental kinderen en komt zeer moeilijk door den tijd; hij heeft eene tabakszaak, sigarenfabriek enz.; daarin werkt hij zelf met zijne kinderen; knechts houdt hij er niet op na; twee zoons zijn de deur uit, de eene werkt voor het examen van de posterijen; de andere is werkzaam op het kantoor van den bekenden tabakshandelaar Jiskoot in Amsterdam.

Een van de zoons werd tabakshandelaar in Amsterdam; het schijnt, dat hij zeer gelukkig is in zaken; heeft een prachtig huis in Amsterdam; en dito in Baarn (waaraan hij voor 80 mille verbouwde); hij zou zijne min gelukkige familie sterk steunen. Dan is er nog eene ongehuwde dochter van notaris Jiskoot; zij woont in Veen in een groot huis op grooten voet, en doet, alsof ze geld heeft; in de laatste jaren kocht zij driemaal een perceel vastgoed aan.

De opening van den Maasmond was voor de gemeente finantieel niet voordeelig; de gemeente heeft buitendijks een perceel hooiland van 5 H.A., welk perceel sinds de sluiting van de Maas te Andel niet meer onder water komt; het is nogal zandige grond; als het nog een jr. of drie gehooit wordt, dan zal het wel niet heel veel meer opbrengen; om te weiden ligt het ongeschikt; men zou geen pachters kunnen vinden, vooral ook, omdat het afvrachten te duur is. Er zal dus niets anders mede te doen zijn, dan het jaarlijks zelf te mesten, of om het te verkoopen, als men geen mest kan krijgen; maar dan zal het geen f. 1.000,- de H.A. opbrengen.

Groote landbouwers zijn er zoo goed als niet meer in Veen; doordat de bevolking sterk toenam, vonden de boeren het voordeeliger, om niet meer zelve te bouwen, maar hun land te verhuren; de inwoners huren nu echter veel te duur, en maken elkaar arm.

De grond te Veen leent zich bijzonder voor de cultuur van vroege aardappels; als die niet bevriezen of op andere wijze verongelucken, wordt daarvan veel geld gemaakt.

Ook hier klachten over het stoomgemaal aan den Nieuwen dijk; de Veensche polder moet op de Alm lossen; als het water op den binnenboezem te Nieuwendijk hoog is, dan kan de Veensche polder niet op dien boezem malen, en blijft dan met water bezwaard. Vroeger had men nooit last van water; vlak vóór den polder Biesheuvel had men een uitstekend loopende windmolen, die destijds het water op den binnenboezem van de Alm bracht; thans kon die molen dikwijls geen dienst doen, omdat het water buiten dikwerf hooger stond dan binnen.

Het Raadhuis heeft eene groote restauratie ondergaan; er kwam een nieuwe zolder, een nieuw dak, benevens eene kamer voor de vergadering van den Raad; voor de secretarie is wel de ruimte aanwezig, maar men heeft voorloopig geen geld om die in te richten. De Heer Thooff heeft alles nog bij zich aan huis; toch verlangt ook hij naar eene secretarie op het Raadhuis; hij is thans 74 jr. oud; hij zou dan een volonair kunnen nemen ter assistentie.

Wijk en Aalburg

Den **19 April 1906** kwam ik weer in Wijk; vanuit Gorinchem had ik eerst Andel bezocht; daarna Veen, en vervolgens Wijk. Per tram keerde ik van Heusden naar Den Bosch terug. Audientie verleend aan den brievenaarder Van der Maaden; met de werkverschaffing "De Vlijt" gaat het tegenwoordig goed; in het afgelopen jaar werd f. 400 winst gemaakt. Gelukkig, want de eerste jaren had men al veel verloren; men was toen niet voldoende op de hoogte, en had op allerlei manieren leergeld betaald. Thans werken er 25 menschen vast, terwijl 's winters, gedurende een pr. maanden, en van half April tot half Juni, iedereen kan komen werken die maar wil; hij werkt dan met ± 100 menschen tegen zeer behoorlijk loon. Nog niet zoozeer in het manden vlechten, als wel in het wit maken (het schillen) van het bandhout, steekt thans eene aardige verdienste. v.d. Maaden vertelde mij, dat hij zich voor eenige maanden geïnteresseerd had voor eene arme moeder, die een tweeling kreeg. Per advertentie had hij in enkele couranten steun gevraagd; hij had toen bijna f. 800 gekregen, benevens 90 pakken goed. Behalve deze vrouw had hij toen alle armen van Wijk ruim kunnen bedeele.

Veel strijd bij de raadsverkiezing in 1905; er wordt evenwel niet met drank gewerkt.

Aanlegplaats, door het Rijk voor de gemeente in de rivier de Maas in orde gemaakt, is thans door de gemeente voor f. 600.- per jaar verhuurd; de huurder mag gelden innen volgens een bepaald tarief bij de concessie vastgesteld. Eene particuliere aanlegplaats is er in Wijk niet; wel in Aalburg.

De polder van Wijk gaat tot den polder "de Biesheuvel"; kunstmatige loozingsmiddelen heeft de polder niet; wel schotbalken enz. om des zomers water in de slooten te houden. De polder van Aalburg zou wel versch water kunnen geven, maar die polder is daarmee niet scheutig; de Ebquaestie werkt nog altijd na. De polder van Wijk ligt veel te hoog, om de zomers bijv. door een inlaatduiker water uit de Maas te trekken; dat zou onmogelijk zijn.

Dr. Schmitz uit Veen is gemeente-armen-doctor; verder practizeeren in de gemeente nog de doctoren Alma en Erckelens, beiden uit Heusden. Sinds kort is er nu ook eene vroedvrouw: gemeente betaalt daaraan f. 100; Rijk en Provincie samen f. 325. De doctoren assisteeren nu niet meer bij verlossingen; worden ze geroepen, dan rekenen ze f. 15. In 1905 op instigatie van de gezondheidscommissie een nortonpomp geslagen; 32 M. diep; f. 300; uitstekend water. Weinig schoolverzuim; in 1905 geen enkel proces verbaal. Het herhalingsonderwijs in de handwerken wordt zoowel te Wijk als te Aalburg door de meisjes trouw gevolgd. Burgemeester is bijzonder tevreden over den veldwachter.

Meeuwen

Den **20 April 1906** kwam ik weer in Meeuwen; ik reed er vanaf het station Waalwijk heen; bezocht daarna nog Drongelen, en keerde van daar per trein via Waalwijk naar Den Bosch terug. Ik verleende eene audientie aan den Heer Snellen, gemeentesecretaris; hij vroeg mij, dat ik hem zou aanbevelen aan mijn ambtgenoot in Utrecht, bij gelegenheid van zijne sollicitatie naar de vacante burgemeestersplaats te IJsselstein.

B. en W. deelden mij mede, dat er voor eenige jaren bepaald woningnood was in Meeuwen; dat er toen eene bouwmaatschappij opgericht werd; die bouwde toen verscheidene goede arbeiderswoningen; daardoor konden allerlei paartjes gaan trouwen, en ging zelfs het bevolkingscijfer van Meeuwen niet onbelangrijk vooruit.

Ik ontmoette alleen den wethouder Straver; de wethouder De Graaff heet aan kanker te lijden; men dacht, dat ik hem nooit weer zou zien.

Dank het tactvol optreden van v. Wessem wordt Meeuwen niet meer door partijchap beroerd; in 1905 werden de periodiek aftredende leden van den gemeenteraad bij candidaatstelling herkozen.

Meeuwen moet weer eene openbare school bouwen; men hoopt weer op een belangrijk extra Rijkssubsidie. Er is weer eene dominee's vacature; de laatste titularis vertrok naar Dussen; Meeuwen is geen vette predikantsplaats; het Rijkstractement bedraagt f. 750; uit de inkomsten van de kerkelijke goederen komt nog f. 450; te samen dus ± f. 1200 met vrij wonen. Men had nu echter een predikant beroepen op uitsluitend het landstractement = f. 750; de inkomsten uit de kerkgoederen wenschte men hem voorloopig niet toe te leggen! Tijdens de vacature komen de dominees uit den ring preeken; zij deelden uitsluitend het landstractement; om dat mogelijk te maken, wordt aan den dominee het landstractement als inkomen toegekend, terwijl de inkomsten uit de kerkgoederen aan hem als personeele toelage worden toegelegd.

Voor den weg Capelsche veer-onder langs den Maasdijk- Hagoort- Meeuwen- Hill-Babylonienbroek-Biesheuvel (omstreeks 1855 door Meeuwen aangelegd) werd door de belanghebbende polderbesturen destijds eene jaarlijksche tegemoetkoming van f. 0,30 per H.A. toegekend; door dat het verkeer drukker werd, kan Meeuwen van die som den weg niet meer onderhouden; Van Wessen wist van de polders gedaan te krijgen, dat de bijdrage van f. 0,30 tot f. 0,50 per H.A. werd verhoogd.

De toestand van de behoeftige klasse is over het algemeen zeer voldoende; schier geen arbeidersgezin, dat niet zijn eigen varken slacht; daarvan wordt niets verkocht. Broodsgebrek wordt nergens geleden. In Babylonienbroek wonen de meeste arbeiders in hun eigen huis; in Meeuwen wonen ze veelal gehuurd.

De kleine winkelneringen maken goede zaken; alle winkeliers hebben een wagentje met een ponney, en rijden daarmee het land af om hunne winkelwaren te leuren. Het schijnt, dat er nog al eenige Katholieken in Meeuwen en in Babylonienbroek wonen, zijn ressorteeren kerkelijk onder Dussen.

Het schijnt, dat de veldwachter van Meeuwen niet altijd beseft, met wien hij te doen heeft; secretaris Snellen klaagde bitter over hem; burgemeester Oerlemans noemde die klachten niet ongegrond. Naar het schijnt, dateert de minder goede wijze van optreden van den veldwachter reeds uit den tijd van burgemeester Van Buuren; deze was oud, en liet het toe, dat de veldwachter aanmatigend optrad.

Drongelen

Den **20 April 1906** kwam ik weer in Drongelen; van uit den Bosch per trein naar Waalwijk; van daar per rijtuig eerst naar Meeuwen en toen naar Drongelen; per trein keerde ik naar den Bosch terug.

Behalve B. en W. waren de raadsleden Burghout en van Oersbergen verschenen; die twee raadsleden werden echter eerst later ontdekt, zoodat ik hen toen eerst kon uitnodigen om bij ons binnen te komen; ze hadden niets bijzonders te vertellen.

Ten gevolge van de Maasmondwerken komen \pm 50 H.A. land 's winters niet meer onder water; daardoor was men genoodzaakt van dat wei- en hooiland, bouwland te maken; die 50 H.A. liggen gedeeltelijk onder Cappelle en Besoyen, maar behooren aan inwoners van Meeuwen; alles ligt ten noorden van de nieuwe rivier. Terwijl eertijds van eene boerderij $\frac{2}{3}$ van het land weiland was en $\frac{1}{3}$ bouwland, is, ten gevolge van den Maasmond die verhouding thans $\frac{1}{2} : \frac{1}{2}$.

Het vroegere schoolhoofd (De Moor) werd directeur van de normaallessen te Heusden; op het minimum tractement kon men geen nieuw hoofd der school krijgen; men verhoogde toen het tractement tot f. 800, en liet den nieuwen titularis zich (zedelijk) verbinden, dat hij nooit eene benoeming tot leeraar aan de normaallessen te Heusden zou aannemen.

Alle gemeente bezittingen behooren aan de Afdeeling Drongelen; ook de inschrijving grootboek ad f. 5300; men kwam aan dat geld door onteigening van gronden ten behoeve van de Maasmondwerken.

Armoede wordt in de gemeente niet geleden; de meeste arbeiders hebben een koe, en mesten voor eigen gebruik een varken; ongeveer de helft van de arbeiders woont in een eigen huis.

Ik was dood op, terwijl ik met die boeren zat te praten; ik had groote moeite om mijn oogen open te houden; ik vrees, dat de menschen mijn vechten tegen de slaap hebben bemerkt.

Nistelrode

Den **21 April 1906** kwam ik weer in de gemeente. Ik ging per spoor naar Oss, en vandaar per rijtuig naar Nistelrode; vervolgens bezocht ik nog Geffen en Nuland, van welke laatste gemeente ik per trein naar Den Bosch terugkeerde. Ik verleende audiëntie aan Dr. Van Binsbergen, oogenschijnlijk een geschikt man. Hij studeerde in Amsterdam, was co-assistent aan het buitengasthuis aldaar en trouwde met een verpleegster aan dat gasthuis. Hoewel hij protestant is, wordt hij in Nistelrode op de handen gedragen; naar men mij zeide is hij een huisvriend van den pastoor.

Van Binsbergen kreeg van den pastoor een huismiddel tegen beeneter en zweren; naar het schijnt, heeft hij daarmee verrassende resultaten bereikt. Ik constateerde, dat hij een grooten toeloop had van vreemden, die op zijn polikliniek kwamen om zich door hem te laten behandelen. Hij klaagde, dat de menschen zoo slecht betaalden; hoewel hij zeer matig rekende, kwamen zijne rekeningen niet binnen en werd zijn boek zwaar. De gemeente bouwde voor hem een huis van \pm f. 10.000; daarvoor betaalt hij 4% der stichtingskosten + f. 200; in het geheel dus f. 600. Hij heeft dus vrij wonen + f. 800 (f. 600 van Rijk-provincie); bovendien om het andere jaar f. 400 van Heesch, alwaar hij, met Dr. Stolz uit Oschom het andere jaar met de armenpraktijk belast is. Hij kon mij geene goede verklaring geven van de omstandigheid, dat er in 1905 op 61 overledenen 19 gestorven waren aan een onbekende ziekte, terwijl er slechts 3 gestorven waren zonder geneeskundige behandeling (Dr. Woltering had mij die opgave verstrekt). De eerste jaren had Dr. v. Binsbergen zich bij zijn praktijk bediend van het rijtuig van den burgemeester; sinds twee jaren had hij een fiets genomen en reed niet meer met den burgemeester; deze had daarop zijn rijtuig afgeschaft.

Van B. en W. vernam ik, dat eene dochter van den veldwachter Van der Heijden indertijd gediend had bij notaris Van Mens in Berlicum; zij was van daaruit gehuwd met een broeder van de vrouw van genoemden notaris, een zekeren heer Muré; ze waren eerst gaan wonen in Maren en hadden daar een café gehouden; daarna waren ze naar Uden getrokken en hadden daar gewoond in een huis van Dr. Van Dijk; Muré had toen getracht met te reizen in sigaren den kost te verdienen; hij maakte veel misbruik van drank, en stierf voor enkele maanden, zijne weduwe met 2 kleine kinderen (2 en 4 jr.) achterlatende. Die kinderen zijn thans ten huize van den veldwachter (hun grootouders). De weduwe Muré maakte kennis met notaris Huysmans te Hilvarenbeek; naar zij beweert, zal Huysmans haar de volgende maand huwen (als wanneer haar overleden echtgenoot

Muré 300 dagen dood is). Middelerwijl zou zij thans zijn ten huize van familie van notaris Huysmans in Antwerpen; B. en W. wisten mij te vertellen, dat zij van tijd tot tijd met Huysmans op reis ging; zoo waren ze samen naar Parijs geweest; ook wel kleine tochten, o.a. naar Den Helder. Op eene van die tochten was eene jongere zuster van de weduwe, Francisca, ook meegegaan!

Aan B. en W. verzocht de jaarlijksche gratificatie van den veldwachter (f. 75) bij diens tractement te leggen.

Geffen

Den **21 April 1906** kwam ik weer in Geffen; ik was per trein naar Oss gegaan; vandaar bezocht ik per rijtuig eerst Nistelrode, daarna Geffen en eindelijk Nuland, vanwaar ik per trein naar Den Bosch terugkeerde. Ik verleende audientie aan pastoor Verberne en kapelaan Van Krieken; de Heeren kwamen hunne opwachting maken; de pastoor vroeg bovendien inlichtingen omtrent een beurs, door hem, als collater van de Stichting Petrus van Grinsven, geconfereerd aan een zekeren Goossens. Ik deelde hem mede, dat, als ik mij niet vergiste, een student van het gymnasium te Heeswijk – Ondersteijn genaamd – tegen die collatie was opgekomen, en dat de zaak daardoor nog hangende was.

Omtrent den secretaris-ontvanger van Geffen vernam ik nog, dat hij te Roosendaal werd opgeleid voor de vreemde missies, en om ziekte zijne studies niet kon voltooien. Hij kwam later op de secretarie terecht van burgemeester Camp te Waspik; vervolgens stelde hij zich onder leiding van zijn zwager, den Heer C. Kleyn, secretaris van Haarsteeg; hij verwierf toen het diploma van aspirant-gemeentesecretaris. Daarna kwam hij op het gemeentehuis van Den Bosch, en werd vandaar benoemd tot zijne tegenwoordige functies in Geffen.

Op Vinkel, waar 200 menschen wonen, is geen enkel Raadslid; daar is er ook nooit een geweest; er zou geen voldoende stof zijn. Ik heb het betwijfeld of de boeren uit Vinkel zooveel minder ontwikkeld zouden zijn dan die uit Geffen, en heb betoogd, dat ook Vinkel recht had op een lid van den Raad.

In 1905 stierven er 27 menschen; volgens mij door Dr. Woltering verstrekte opgaven stierven er 13 zonder geneeskundige behandeling. B. en W. zullen trachten de oorzaak daarvan op te sporen, en die, zoo mogelijk, weg te nemen. Zij zullen in overleg treden met den gemeentegeneesheer, Dr. Verbeek uit Oss.

Geffen heeft eenige gemeentelijke bezittingen; het mooiste bezit is “de Rijt”, een stuk broekgrond van 35 H.A.; jaarlijks verpacht de notaris 47 schaar om te beweiden; hij, die een schaar huurt, mag tegen denzelfden prijs er nog hoogstens twee bijhuren. Ook paarden worden erop toegelaten; een paard telt voor 1 1/6 schaar. De gemiddelde opbrengst per schaar is jaarlijks ± f. 18,-. In natte zomers is die broekgrond niet veel waard; dan is het land te zuur; maar in droge zomers is “de Rijt” onbetaalbaar; het is vooral mooi, dat er heel geen biesen in groeien.

Daar zijn op het Raadhuis bepaald mooie stukken omtrent de oude Heerlijkheid van Geffen, loopende vanaf 1592; het meerendeel van wat ik zag, was goed geconserveerd. Er wonen in Geffen nog 2 Israëlitische huishoudens; de anderen verhuisden naar Oss. Sinds Van den Bergh in Oss eene mooie Israelitische begraafplaats aanlegde, wordt die te Geffen bijna niet meer gebruikt. Hoewel Dr. Verbeek gemeente- en armendokter is, worden de meeste zieken behandeld door Dr. Trugg uit Berlicum.

Men is uitstekend tevreden over den veldwachter; op ongezette dagen, maar minstens driemaal in de week, moet hij des winters van 10-3 uur nachtdienst doen, te samen met een boerenzoon; hij krijgt daarvoor een gratificatie van f. 40,-. Vele arbeiders moeten naar Duitschland om den kost te verdienen, dat is wel jammer, want ze worden daar op den duur in den grond bedorven.

Nuland

Den **21 April 1906** kwam ik weer in Nuland, ik was per trein naar Oss gegaan; had van daaruit, per rijtuig eerst Nistelrode bezocht en vervolgens Geffen. Per trein keerde ik van Nuland naar Den Bosch terug. Ik verleende audientie aan den Heer Vogels, pastoor van Vinkel. Hij deelde mij mede dat hij aanvankelijk kapelaan te Nuland was geweest, en toen van Mgr. Godschalx de opdracht had gekregen in Vinkel een kerk te bouwen; in 1884 was hij daar begonnen met een

noodkerk; in 1889 werd de nieuwe kerk door Mgr. Godschalx geconsecreerd. Hij was dus de eerste pastoor van Vinkel en had daar nu 22 jr. dienst.

Hij kwam mijn steun vragen voor een harden weg; het groote plan, 33 K.M. waardoor die heele streek behoorlijke wegen zou krijgen. Ik ontraadde hem die aanvragen nu bij de Staten in te dienen; men had ons de paardenbelasting afgenomen; de Provincie had nu geen geld. Vóórdat de gevolgen van het afstemmen der paardenbelasting behoorlijk geregeld waren, moest men niet met eene subsidieaanvraag aankomen; men had dan groote kans om afgewezen te worden; en, eens afgewezen, zou het moeilijk vallen later een gunstige beschikking te verkrijgen.

Pastoor Vogels deelde mij nog mede, dat zijne parochie 500 communicanten telde; feitelijk woonden zeer vele menschen veel dichter bij zijne kerk dan bij die te Heeswijk en Berlicum, waaronder zij ressorteerden. Maar Berlicum en Heeswijk waren parochies van de witheeren van Heeswijk; aan hun domein mocht niet getornd; vandaar dat de bewoners van Kaathoven enz. wel bij hem in de kerk kwamen, doch niet tot zijne parochianen behoorden.

Behalve B. en W. waren er nog een pr. raadsleden verschenen; met die menschen zat ik een pr. uur te praten; vooral over het nut van de Maasmond, de verbreding van de Hertogswetering enz. Van het nut van den Maasmond waren allen overtuigd; het nut bleek vooral in den afgelopen winter, gedurende welken zij geen waterbezwaar ondervonden hadden.

Het Raadhuis was wat klein; men had het daarom verbouwd en er eene verdieping opgezet; de verbouwing was juist zoo wat afgelopen. Op de 1ste verdieping, in eene kamer waar de versche verf de atmosfeer nog geheel bedierf, zaten we te praten; die kamer moet later voor secretarie worden ingericht; zeer voldoende bergruimte in muurkasten enz. was aanwezig. Aan B, en W. geraden een uitvoerigen en nauwkeurigen staat van alle gemeente eigendommen aan te leggen, waarin alle détails omtrent grondbewerking, kosten, opbrengsten enz. enz. uitvoerig en nauwkeurig worden beschreven.

Mei

Empel

Den **14 Mei 1906** kwam ik weer in Empel; ik reed er vanuit Den Bosch heen, ik bezocht dienzelfden dag Engelen en daarna Vlijmen, vanwaar ik naar Den Bosch terug reed. Aangezien zich niemand voor de audientie had aangemeld zat ik twee uur met B. en W. te praten. Als naar gewoonte had ook nu weer de wethouder De Bekker het hooge woord; heel veel bijzonders hoorde ik echter niet. De aftredende raadsleden werden in 1905 bij candidaatstelling herkozen; de oude school werd afgebroken en door een doelmatig gebouw vervangen.

De doctor uit Hedel is gemeentedoctor; men roemt hem zeer; men maakt alleen de bemerking, dat hij aan niets gelooft, en zulks te veel aan iedereen vertelt. Er zullen in Empel ± 50 Protestanten wonen; vooral ook in den Polder op het Slot. Zij hebben geen afzonderlijke dominee, doch behooren kerkelijk onder Engelen. Men is zeer gelukkig, dat de Maasmond open is; was dat niet het geval geweest, dan hadden we in den afgelopen winter zeker dijkbreuken te betreuren gehad.

Engelen

Den **14 Mei 1906** kwam ik weer in Engelen; vanuit Den Bosch had ik eerst Empel bezocht; van Engelen ging ik nog naar Vlijmen, en keerde vandaar naar Den Bosch terug. Ik verleende audientie aan den ouden Heer Murray, den vader van den burgemeester; die 80-jarige oude Heer houdt zich bijzonder goed; daarna kwam pastoor Asseler zijne opwachting maken. Geen van de twee heeren had iets bijzonders te vertellen.

Bij de raadsverkiezing in 1905 moest er gestemd worden; de candidaat van de tegenpartij (een ontevreden bakker) verkreeg acht van de tweeëndertig stemmen (er zijn 32 kiezers in Engelen. Op de gemeenteweide worden thans vier schaar geweid voor f. 72. De gemeente laat jaarlijks nog vrij veel op de gemeente verwerken ten einde de gronden te verbeteren. Het geheele gemeentelijk bezit is ± 60 H.A. groot; verdeeld in drie blokken; op ieder blok loopen de beesten telkens een dag of tien. Het is zeer lastig, dat men geen hekken mag zetten over den polderweg, om het vee te keeren; men is daarom gedwongen, om het vee nacht en dag door hoeders te doen bewaken, hetgeen zeer kostbaar is. Men hoopte door mijne tusschenkomst ontheffing te

verkrijgen van de betrokken verbodsbepaling van het politiereglement op de wegen; ik durfde daar geen uitzicht op te geven.

Tengevolge van den nieuwen Maasmond is het weiland zeer in waarde achteruit gegaan, omdat – vooral het hoog liggende land – geen winterbevoeiing meer krijgt. Men is voornemens om in den linker Diezedijk op de grens van Den Bosch en Engelen, twee inlaatsluizen te maken (één sluis met twee sluisopeningen); door de ééne zal het Bossche veld, door de andere de polder van Engelen, de Vlijmensche buitenpolder enz. moeten bevoeid worden; de eertijds ontworpen inlaatsluis te Bokhoven zou dan achterwege blijven. De zaak schijnt nog daarop af te stuiten, dat er een toeleidingskanaal zou moeten gemaakt worden van tamelijke lengte, terwijl er vrij kostbare afgraving van eenige hectaren grond zou moeten plaats hebben.

Alvorens te vertrekken ging ik even kennis maken met de vrouw van den burgemeester (eene zuster van Godschalcx, den burgemeester van Berlicum); zij heeft een alleraardigst klein jongetje van ± 14 maanden. Ik dronk bij haar een kop koffie; van een gereed gemaakt klein ontbijt (brood en ossentong) maakte ik geen gebruik.

Vlijmen

Den **14 Mei 1906** kwam ik weer in Vlijmen; ik had tevoren Empel bezocht en vervolgens Engelen. Van Vlijmen keerde ik naar Den Bosch terug. Er komt hoe langer hoe meer wrijving in de gemeente; bij de laatste raadsverkiezing werd een zeer verdienstelijk raadslid, Mommersteeg genaamd (een andere Mommersteeg dan het bekende oud-Statelid) uitgeworpen en vervangen door een zekeren Van Stokkum, een halven architect; Van Stokkum schijnt veel oppositie te voeren in den Raad; hij kwam bij mij op audientie, om te vragen, of, wanneer hij in den raad voorstelde om eene bouwcommissie te benoemen, de Raad daartoe kon besluiten. Ik liet hem zoo wijs als hij was, en zeide hem, dat B. en W. de aangewezen personen waren – vooral in kleine gemeenten als Vlijmen – om den Raad voor te lichten; bouwcommissies had men niet van noode. Er is in Vlijmen eene nieuwe bijzondere jongensschool gekomen van de fraters uit Tilburg. De gebouwen staan een eind weegs van de openbare straat, recht tegenover het Gemeentehuis; het ziet er zeer groot en ruim uit. Naar men vermoedde, was alles door de familie Mommersteeg betaald. Aan de gemeente had men eene subsidie gevraagd, maar deze was geweigerd. De fraters begonnen met ééne klasse, nl. de jongens, die van de bewaarschool kwamen; thans zijn er twee klassen; over vier jaren zal de openbare school dus leeggepompt zijn, en niet meer dan 15 à 20 kinderen hebben.

Aan de Haarsteeg (aan den kant van Vlijmen) komt ook weer eene bijzondere lagere school, in een liefdehuis, dat gesticht wordt door de zusters van Schijndel; ten behoeve van hare bewaarschool zal de gemeente vermoedelijk een subsidie geven, in den vorm van eene jaarlijksche bijdrage. In den bouw van het liefdehuis te Vlijmen gaf de gemeente in der tijd eene subsidie van f. 10.000 onder voorwaarde, dat daar zes armen zouden verpleegd worden tegen f. 60,- per jaar. De gemeente stichtte bovendien een gebouw tot verpleging van besmettelijke zieken; naast het liefdehuis; het gebouw – dat aan de gemeente behoort – is in gebruik bij de zusters van het liefdehuis, onder voorwaarde, dat, als er besmettelijke zieken zijn, deze door de zusters zullen verpleegd worden; in 1905 waren er 3 typhus lijders opgenomen en verzorgd. De oude Dr. Verlinden is in 1905 overleden; de armenpraktijk wordt thans waargenomen door dr. Weyers, en door dr. Van Gilse (een zoon van den doctor uit Waalwijk); de gemeente is in wijken verdeeld; iedere doctor heeft zijn eigen wijk. Ze krijgen ieder f. 600.

Ten gevolge van den nieuwen Maasmond gaan de gronden in Vlijmen in waarde achteruit; men zal nu geen inlaatsluis te Bokhoven maken, zooals aanvankelijk het plan was, maar een dubbele inlaatsluis te Engelen, in den rechteroever van de Dieze, waarvan het eene gedeelte zal moeten dienen tot bevoeiing van het Bossche veld, en het andere stuk, voor bevoeiing van den polder van Engelen, den Vlijmenschen buitenpolder enz. Voor een te graven toeleidingskanaal, voor het afgraven van enkele Hectaren grond zal nogal veel geld moeten worden uitgegeven; naar het schijnt, wil het Rijk die kosten niet dragen.

Om de afwatering van de Ham en Rijskampen te verbeteren wil men een sluis maken in den rechteroever van het kanaal 's Bosch-Drongelen; het water van de Ley (de Bossche sloot) zal dan niet te Engelen op de Dieze gebracht worden, maar op het kanaal 's Bosch-Drongelen moeten

loozen; het spreekt vanzelf, dat dan de Ley zeer moet worden verdiept, en dat de slagdrempel van de te bouwen sluis zeer diep zal moeten komen te liggen.

Het drinkwater laat veel te wenschen over; de onderzoeken van de gezondheidscommissie te Heusden, en van de apothekers Lamers en Indeman te 's Bosch geven echter niet dezelfde resultaten; vandaar dat de gemeente zich niet erg haast, om in de behoefte aan goed drinkwater te voorzien. Niettegenstaande Duitschland minder groenten neemt dan vroeger, is er nog steeds zeer groote vraag naar mandjes voor Venlo; de mandenmakerijen werken dientengevolge drukker dan ooit.

Vught

Den **15 Mei 1906** kwam ik weer in Vught; ik bezocht dienzelfden dag ook nog Esch, vanwaar ik per trein naar den Bosch retourneerde. Aangezien niemand zich voor de audientie had aangemeld, had ik volle drie uur om met B. en W. te praten. Wethouder De Leijer doet het groote woord; hij is gehuwd met eene zuster van het Statenlid Hubert van Leeuwen; hij heeft geene kinderen. Op den duur wacht hem een deel van het vermogen van den voormaligen burgemeester van Esch, den Heer Van Leeuwen. Naar het leek zal het Statenlid Van Leeuwen gezamenlijk met zijne zusters dat fortuin erven.

Het oud archief werd grootendeels door Schuyleman – destijds volontair ter secretarie, thans burgemeester van Klundert geordend; Bondam had er geen hand aan uitgestoken. Om mede van de voordeelen van den Nieuwen Maasmond te genieten werd door belanghebbenden bij irrigatie en afwatering overleg gepleegd: het Rijk zal in den Linker Diezedijk te Engelen eene dubbele inlaatsluis bouwen; met eene der twee openingen moet het Bossche veld, de Ham en Rijskampen en de gemeenteweidens van Vught bevoeid worden; het water moet dan laten afgelaten worden in het kanaal 's Bosch-Drongelen, door het maken van eene sluis in den rechterdijk van dat kanaal. Het spreekt vanzelf, dat er dan voldoende af- en aanvoersloten moeten gegraven worden. Volgens B. en W. komt daardoor dan tevens de afwatering van de Gemeenteweidens in orde, en wordt men dienaangaande geheel onafhankelijk van den onwil van Cromvoirt.

Toen na de wet Kuiper de zusters finantieel in beteren doen kwamen, stelden B. en W. voor om de f. 200 voor de bewaarschool in te trekken; de gemeenteraad wilde daarvan echter niet weten, en handhaafde de subsidie. B. en W. hadden het erg druk over de behandeling, welke Vught steeds van Den Bosch ondervond bij quaesties van bestrating, verlichting enz. Ze voelden zich erg verongelijkt.

B. en W. waren zeer tevreden dat aan de verlichtingsquaestie nu binnen zeer korten tijd eene zeer goede oplossing zou gegeven worden, door den bouw van eene eigen gasfabriek, welke door een Duitscher, Carl Vrancken, zou geleverd en geëxploiteerd worden. Alleen aan het station kan men telegrafeeren, binnenkort zal er een telefoon komen op het postkantoor, en zal men dus van uit Vught kunnen telephoneeren. Een zevental particulieren hebben een eigen telefoon aansluiting met den Bosch. Het Statenlid De Leijer, ontvanger van Vught, is gehuwd met eene zuster van Dr. v.d. Hagen; hij heeft geen kinderen.

Esch

Den **15 Mei 1906** kwam ik weer in Esch; ik had tevoren Vught bezocht; per trein keerde ik van Esch naar Den Bosch terug. Er is niemand voor de audientie; ik heb dus volop tijd om met den burgemeester en wethouder v.d. Laak – wethouder Peijnenburg is overleden en nog niet vervangen – te praten. Sinds mijn laatste bezoek had er groote mutatie plaats in het personeel van den gemeenteraad; vijf leden werden vervangen door anderen. Onder hen is Jansen, de vader van den fietsman; diens vrouw is overleden; hij geeft aanstoot door zijn slecht gedrag; hij ontvangt vrouwen van slechte reputatie bij zich in huis.

Om hem uit den Raad te gooien, moest de burgemeester tegenover hem gesteld worden; deze werd toen met groote meerderheid gekozen. Men vreest echter, dat Jansen, nu er eene raadsvacature is, groote kans heeft om gekozen te worden; hij werkt met bier en jenever! Burgemeester Strijbosch valt mij niet mede, op zeer veel, van wat ik hem vraag, blijft hij het antwoord schuldig; ik krijg den indruk, dat hij zich weinig moeite geeft om op de hoogte te

komen en zijne gemeente te leeren kennen. Een goeden indruk maakt mij wethouder Van de Laak, een broer van den tuinman van Beukenhout; hij heeft vroeger op Kraayensteyn onder Vught gewoond, toen Kraayensteyn nog aan de familie Cremers behoorde. Hij is nog steeds in relatie met Mevrouw Van Nispen-Cremers te Arnhem; van tijd tot tijd wordt hij daar met zijne familie ontvangen; Mevrouw Van Nispen is peettante van zijn eenige dochter.

De inkomsten uit het legaat Van Cooth zullen ten slotte wel alleen blijven dienen om de gemeentelijke ontvangsten te versterken, zonder dat er iets bijzonders voor gebeurt. Het onderhoud der harde wegen drukt deze kleine gemeente zeer; vooral doordat het onderhoud van den weg naar den Boxtelschenstraatweg ook op het Boxtel's territorium, ten laste van Esch is. Op 500 zielen, landbouwers, moet toch nog een hoofdelijken omslag geheven worden van f. 650,-. De gemeente voert op het oogenblik voor de rechtbank te 's Hage een zeer moeielijk en gevaarlijk proces over den verkoop van eikenboomen op Groenendaal.

De tegenwoordige gemeenteveldwachter heeft f. 300 tractement; hij kwam vóór ± een jaar in dienst; men is over hem zeer tevreden. Het komt mij voor, dat de burgemeester wel wat groot liefhebber van de jacht is, en wat veel met Van Boekel, Hubert van Leeuwen en De Leyer jaagt - De Leyer, de wethouder van Vught, is gehuwd met eene zuster van Hubert van Leeuwen; hij heeft geen kinderen en jaagt veel. Met Alphons v. Rijckevorsel verdeelden ze de jacht van heel Esch: v. Rijckevorsel heeft de jacht aan de eene zijde van den straatweg; v. Leeuwen en De Leyer jagen de gronden aan de andere zijde. Van Rijckevorsel overleed Sept. 1908; v. Boekel October 1909; burgemeester Strijbosch beweert, dat hij thans veel minder jaagt, omdat beide zoons van v. Boekel thans jagen.

Bokhoven

Den **16 Mei 1906** kwam ik weer in Bokhoven; ik reed er vanuit Den Bosch heen; dienzelfden dag bezocht ik nog Hedikhuizen en Herpt. De wethouder Van Mill trad in September 1903 bij de periodieke raadsverkiezing als raadslid af, omdat hij, door het huwelijk van den burgemeester met zijn zuster, des burgemeesters zwager was geworden.

Sinds de opening van den Maasmond komen de hoge uiterwaarden niet meer onder water; Henri Verheyen liet reeds 5 H.A. weiland in bouwland omleggen. Als dat nog wat meer gebeurt, zullen de economische verhoudingen in Bokhoven zeker veel verbeteren: er komt dan wat meer werk voor de arbeidende klasse. Men prees zeer de werking van den Maasmond; men had in den afgelopen winter geen last van het water gehad; zonder den nieuwen Maasmond zou het water over den dijk hebben geloopt. De hoge hooilanden van Bokhoven mogen dus in waarde zijn achteruit gegaan, de bewoners van Bokhoven hebben niets dan lof over de opening van de nieuwe rivier.

Eerste kwaliteit hooiland levert bij 1ste snede ± 10.000 pond hooi à f. 12 de H.A.; bij tweede snede 6.000 pond à f. 6. Wordt de toemaat geweid, dan kan dat ± f. 15.- de H.A. opleveren. Het schoolhuis is te klein; B. en W. willen het raadhuis (raadkamer + secretarie) aan het schoolhuis aantrekken; zij willen dan een ledig staand huis met ± 23 aren grond koopen, het huis afbreken en een nieuw raadhuis bouwen; ik ging met de Heeren alles bekijken, en vond hun plan eene kolossale verbetering van den bestaanden toestand. Men meende met een groote f. 5.000 klaar te komen. Doordat de burgemeester daar vlak bij woont, kwam ik even in zijne woning, en maakte ik met diens echtgenoot kennis. Er schijnt nog al oppositie te zijn tegen het gemeentebestuur; bij raadsverkiezing is er vrij geregeld stemming.

De doctor uit Hedel is gemeente doctor; hij schijnt erg ruw te zijn; men klaagde er over, dat hij altijd zoo mopperde. Wethouder Van Cromvoirt is doof; men kan met hem haast niet praten.

Hedikhuizen

Den **16 Mei 1906** kwam ik weer in de gemeente; ik had van te voren Bokhoven bezocht en ging later nog naar Herpt, vanwaar ik naar Den Bosch terugreed. Voor mijne audientie had zich niemand aangemeld als Maria van Krochten, de vrouw van een uit Duitschland teruggekeerden arbeider; zij kwam om eene plaatsing te vragen voor haren man bij de post, de spoor of iets van dien aard; ik moest haar natuurlijk ongetroost laten gaan.

Er zal nu een nieuw liefdehuis komen, aan de zijde van Vlijmen; voor oude mannen- en vrouwenhuis + bewaarschool had de gemeente in de bouwkosten f. 10.000 toegezegd. Pastoor heeft voor dat geld bedankt; de bouw zal voorloopig beperkt blijven tot eene bijzondere school voor meisjes. De gemeente zal echter f. 225 per jaar voor de bewaarschool blijven betalen.

Er is nog al wrijving in de gemeente, vooral ten gevolge van agitatie van schoolhoofd Prinsen; deze wil alles domineeren; wanneer hem dat niet lukt, dan maakt hij moeielijkheden tegen hen, die hem tegenstreven. Vandaar, dat hij tegen den burgemeester ageert, en hem in 1905 uit den Raad wilde dringen; hij stelde tegenover den burgemeester den weggejaagden burgemeester Van Hooff candidaat; deze viel met 30 tegen 90 stemmen.

B. en W. lieten mij enkele compromitteerende stukken zien afkomstig van den oud burgemeester Van Hooff: twee in blanco door leveranciers voor voldaan geteekende gezegelde mandaten van betaling; tal van orders aan den ontvanger, om bij voorschot te betalen; eene correspondentie met een grindleverancier, Omack te Nijmegen, over voldoening van een mandaat ad ± f. 160,- met ± f. 40; en 19 brieven van advocaat Sassen + 4 van v. Hooff, over de procedure van den binnenpolder met den buitenpolder; er was geen tijd om die 23 brieven te lezen; volgens v.d. Geld waren die zeer compromitteerend, zoowel voor Van Hooff als voor Sassen.

In het kerkdorp Hedikhuizen staat eene protestantsche kerk zonder pastorie; de inkomsten bestaan uit de revenuen van 15 H.A. land; aangezien er geen dominee is, en die uit Vlijmen van tijd tot tijd komt preeken, behoeven de inkomsten niet hoog te zijn. De vier protestantsche huisgezinnen uit Hedikhuizen hebben die 15 H.A. voor een betrekkelijk heel klein sommetje in huur, en leven er goed van. Zij zorgen er zooveel mogelijk voor, dat er zich geene andere protestantsche gezinnen in Hedikhuizen vestigen.

Dr. Weyers uit Vlijmen heeft thans de armenpraktijk aan de Haarsteeg; dr. Erkelens uit Heusden behandelt de zieken te Hedikhuizen en te Luttel Herpt. Moeielijkheden met de gezondheidscommissie te Heusden over het drinkwater; de gemeente gaf in 1905 ± f. 400 uit om met nortonpompen naar drinkwater te zoeken; dr. Lamers en Indeman keurden hetzelfde water zeer geschikt voor drinkwater, dat door de gezondheidscommissie werd afgekeurd. De gemeente wil nu voorloopig – bij zoozeer uiteenloopende meeningen van de deskundigen – op dit gebied geene verdere onkosten maken, en niets meer doen.

In 1904 werden voor kap weer goede prijzen besteed; daardoor in 1905 weer eene vrij groote aanplant van kap; het product was in 1905 zoo goed als onverkoopbaar.

Herpt en Bern

Den **16 Mei 1906** kwam ik weer in Herpt; ik had tevoren Bokhoven en Hedikhuizen bezocht; per rijtuig keerde ik van Herpt naar Den Bosch terug. Er had zich weer niemand voor de audientie aangemeld; wethouder Van Herpt deed weer het groote woord; vooral doordat burgemeester-secretaris Buys geruimen tijd met Verdijk bezig was, had ik volop gelegenheid Van Herpt te genieten.

Het schijnt in de gemeente nog steeds bijzonder goed te gaan; partijen schijnen daar niet te bestaan. Bij raadsverkiezingen werd nog nooit gestemd. Als de burgemeester niet zorgde voor het inleveren van kandidatenlijsten, zou er zelfs heelemaal geen verkiezing plaats hebben.

Er is een plan opgemaakt tot verbetering van het Oude Maasje; wethouder Van Herpt, die voorzitter van het waterschap is, deelde mij mede, dat het f. 5.000 zou kosten en van het najaar zou worden uitgevoerd; men wilde tot het najaar wachten, omdat dan de vruchten van het veld zijn, en de boeren daardoor alsdan weinig schade ondervinden door het op de kant gooien van den uitgegraven bagger en grond.

Als het Oude Maasje in orde was, wilde men komen bij de Staten met een wijzigingsvoorstel van het oprichtingsbesluit van het Waterschap; de zaak was nu veel te gecompliceerd geregeld; daardoor veel onnoodig schrijfwerk, veel omslag en moeite.

Dr. Alma uit Heusden is thans armendoctor; men is over hem zeer tevreden. De toestand van de armen is nog zeer bevredigend; het armbestuur is echter niet meer in staat om een gedeelte van zijn inkomsten te kapitaliseeren; daar blijft van de revenuen tegenwoordig zoo goed als niets meer over.

Over het algemeen is men zeer tevreden over de werking van den Maasmond; men had op de waarden in den afgeloopen winter volop vet water, terwijl men het water tijdig kwijt was. In Herpt zijn 4 Hervormde huishoudens; eigen kerk; geen eigen dominée; de dominee uit Heusden komt 12 keer per jaar preeken en krijgt daarvoor f. 600. De inkomsten van het prachtige land (15 H.A.) der Hervormde kerk behoeven dus slechts f. 600 te bedragen. Voor ongeveer dat bedrag wordt dat land door de 4 huishoudens gepacht; men zorgt wel, dat er geen nieuw protestantsch huishouden bijkomt; want dat zou dan ook zijn aandeel vragen in den buit.

Rosmalen

Den **17 Mei 1906** kwam ik weer in de gemeente; ik reed vervolgens over de Kruisstraat en het Wildt naar Maren; vandaar keerde ik langs den Maasdijk (Empel) naar Den Bosch terug. Ik kwam een klein half uur te vroeg op het Raadhuis, doordat de afstand (per rijtuig) van Den Bosch naar Rosmalen niet meer dan een half uur is. De burgemeester en de secretaris waren op het raadhuis toen ik aankwam; de twee wethouders en de ontvanger kwamen later.

Ik verleende audiëntie aan Van Beek, den candidaat-burgemeester van St. Michielsgestel; hij kwam mijn steun vragen voor zijne sollicitatie. En aan dr. Hermans, die eene vergunning om schadelijk gedierte te schieten gevraagd had, en daarop verder niets had gehoord; ik wees hem den weg, hoe hij een volgend jaar moest handelen. Bij de laatste Raadsverkiezing moest er gestemd worden; men schijnt het samen niet zoo erg meer eens. Wethouder Van Liempt is overleden; hij is juist vervangen door De Laat. Gemeenteontvanger Van Beek ging als gemeente secretaris naar Megen; als ontvanger werd hij vervangen door Van den Dungen.

B. en W. aangeraden een uitvoerigen staat van de gemeentebezittingen aan te leggen, waarop alle détails van exploitatie enz. uitvoerig vermeld worden; de burgemeester voelde daarvoor niet heel veel. Toen dr. Plet niet benoemd werd tot geneesheer-directeur van Coudewater, verliet hij die inrichting; doctoren zijn daar nu: dr. Hoogveld, dr. De Bruijn, dr. Van der Hoeven. Dr. De Bruijn is ongehuwd, en inwonend geneesheer. De gemeente Rosmalen heeft weinig voordeel van het gesticht, behalve dat een tiental arbeiders daar vast werk vinden.

Burgemeester Nieuwenhuijzen is candidaat voor de Staten; zijn concurrent is Van Beek, gemeentesecretaris van Geffen, candidaat van den Boerenbond; Nieuwenhuijzen is zeer onder den indruk, of hij het halen zal of niet; hij vreest, dat de invloed van Pater Van den Elzen zoo groot zal zijn, dat Van Beek definitief candidaat zal worden van de kiesvereniging.

Alem, Maren en Kessel

Den **17 Mei 1906** kwam ik weer in de gemeente; ik had tevoren Rosmalen bezocht; door de Kruisstraat en den Polder van der Eygen reed ik naar Maren; vandaar reed ik via Empel naar Den Bosch terug. Sinds mijn vorige bezoek is er eene nieuwe R.C. kerk met Pastorie gekomen; daardoor is de ligging van het Gemeentehuis heel veranderd; er is nu een groot open terrein tusschen de kerk en het Raadhuis; het is te hopen, dat de pastoor dat zoo laat en niet alles vol bouwt. Naast die prachtige kerk zinkt het gemeentehuis wel in het niet.

De oude pastoor is overleden; in zijn plaats kwam iemand, die jarenlang kapelaan te Hedel was. Het Laag Hemaal lag niet in de traverse van de Beersche Maas; het deelt niet mede in de bijzondere werken van het Groot Waterschap. Men vreest zeer de gevolgen van de uitvoering van sommige bijzondere werken, nl. de verbreiding van de Hertogswetering, de inlaatsluis te Gewande voor de polders van Empel en Meerwijk en Van der Eygen, en de verzwaring en verhooging van den dijk langs de Hertogswetering door den polder Van der Eygen. Men vreest nu veel last van Beersch Maaswater, dat, gekeerd door den dijk van den polder v.d. Eygen, over den dijk van het Laag Hemaal dien polder zal binnenvloeien. Laag Hemaal is daardoor verplicht zijn dijk langs de Hertogswetering eveneens te verzwaren en te verhoogen (tot $\pm 5,20$ M + A.P.), een werk, dat begroot is op \pm f. 20.000.

Men hoopt bovendien een contract te kunnen sluiten met den polder Van der Eygen om een grondduiker te mogen bouwen onder de Hertogswetering door; daarmee zal dan het Laag Hemaal – wanneer het water op de Maas te hoog is om door de roode sluis te Gewande te kunnen lossen – het overtollige water door den polder Van der Eygen op de Deze moeten

lossen. Naar men meende had de ondervinding aangetoond, dat, na de opening van de nieuwe rivier de polder v.d. Eygen zulks gerust kon toelaten zonder gevaar te loopen, dientengevolge met water bezwaard te worden.

Helvoirt

Den **18 Mei 1906** kwam ik weer in de gemeente. Ik ging er vanuit Den Bosch per trein heen, en vond aan het station mijn rijtuig; ik bezocht vervolgens nog Haaren en Cromvoirt. Voor mijne audientie had zich niemand aangemeld; ik had dus volop tijd om met B. en W. te praten. Het Kasteel Zwijnsbergen werd voor schuld verkocht; het werd opgekocht door de een of andere Maatschappij, zoo iets als de Mij. tot bevordering van welstand onder landlieden in Nbrabant. Jhr. De Jonge huurde het van die Maatschappij en houdt thans een pension om den kost te verdienen. Het oudste meisje is gehuwd met Wesselman van Helmond; de oudste zoon deed eindexamen burgerschool en werd geplaatst op een handelskantoor te Amsterdam; de vier volgende kinderen zijn jonger, en nog bij de ouders tehuis.

Helvoirt verhuurde de gemeentehede voor f. 800 aan het Rijk ten dienste van militaire oefeningen; het Rijk stipuleerde, dat gerooide dennenbosschen wel opnieuw mochten worden ingeplant, maar dat van de heide jaarlijks niet meer dan 1 H.A. mocht ontgonnen worden; daaraan houdt de gemeente zich thans trouw.

Men is zeer tevreden over dr. Hoek; zijn eerste vrouw (juffrouw Bruning) is overleden; hij is hertrouwd met juffrouw Van Aken, geboren te Oudenbosch, maar destijds wonende te Princenhage. Dr. Hoek werd aanvankelijk benoemd op een tractement van f. 500; opdat hij den minderen man geen al te hooge rekeningen zou zenden, werd hem later nog eene jaarlijksche toelage verleend van f. 300.

De f. 52 extra aan den veldwachter kunnen niet als eene gratificatie beschouwd worden; daarvoor moet zijn vrouw het hok – waar vele passanten komen overnachten – schoon houden en den menschen 's ochtends brood en koffie geven. Van Rijswijk werkt nog als volontair op de secretarie; hij wordt door den burgemeester gesalarieerd; f. 0,20 per uur! Men prijst zeer den notaris Van Vlijmen; in hem deed men een goede ruil met notaris Coolen.

Vóór ruim een jaar werd er in Helvoirt eene harmonie opgericht. De burgemeester vroeg, of men mij eene serenade mocht brengen; de harmonie zou dat zeer op prijs stellen. Ik nam dat natuurlijk aan, en zeide later aan den directeur, dat hij moest trachten eene subsidie van de gemeente te krijgen; zulks gebeurde op zeer veel plaatsen. De wil van de harmonieleden was goed; de uitvoering liet echter veel te wenschen over; de instructeur – Hermans uit Den Bosch – was er niet; men gaf de uitvoering onder leiding van een der leden, den horlogemaker De Jong.

Haaren

Den **18 Mei 1906** kwam ik weer in de gemeente; ik had tevoren Helvoirt bezocht, terwijl ik later nog naar Cromvoirt ging. Voor mijne audientie had zich niemand aangemeld dan de Heer Reynen, sinds 17 jr. hoofd der school in Haaren; hij kwam eenvoudig zijne opwachting maken. Men had vóór eenige dagen feestelijk gevierd het 25-jarig ambtsjubileum van burgemeester Schijvens; het groen vóór het Raadhuis was nog aanwezig; eerepoorten enz. waren opgeruimd. Op de raadszaal stonden nog twee schilderijen van tegels, benevens eene sierlijke vaas van albast, op een hoogen voet; de zilveren inscriptie wees aan, dat de dankbare gemeentenaren een en ander aan den burgemeester bij diens ambtsfeest vereerd hadden. Men verkeerde in Haaren blijkbaar nog in feeststemming; tegen heug en meug moest ik Champagne drinken en sigaren rooken; de harmonie kwam mij onder leiding van een broeder van den burgemeester, eene serenade brengen: zang en harmonie muziek wisselden zich af; beiden waren redelijk goed. Onder deze omstandigheden was het mij niet mogelijk in den beschikbaren tijd de bespreking van de verschillende gemeentebelangen ten einde te brengen; als de muziek begon, kon ik mij moeielijk verstaanbaar maken!

Wethouder Van den Oever informeert, wat toch wel het einde zal zijn van de inkomende rechten in Duitschland; als boomkweeker heeft hij daarbij groot belang. Ik kan hem natuurlijk geen antwoord geven op zijn vraag. Het werk op de secretarie schijnt nog al iets te wenschen over te

laten; vooral klaagt Verdijk, dat er zoo weinig orde en netheid heerscht. Ik beveel sterk aan een proef te nemen met het doozenstelsel; de burgemeester belooft successievelijk de noodige doozen te zullen laten komen.

De burgemeester is van Haaren geboortig; zijn vader was daar hoofd der school; een pr. broers van hem wonen ook nog in de gemeente. Tijdens de feestviering der laatste dagen heeft hij zijn voornemen medegedeeld, eene stichting in het leven te roepen ten bate van armen van Haaren; die stichting zal dan zijn naam moeten dragen.

Cromvoirt

Den **18 Augustus 1908** [moet **18 Mei 1906** zijn] kwam ik weer in de gemeente, na te voren een bezoek te hebben gebracht aan Helvoirt en aan Haaren. Voor mijne audientie had zich de weduwe M. van Hal aangemeld. Zij kwam mijne tusschenkomst verzoeken om van de gemeente een stukje grond te mogen koopen; ik deed later een goed woord voor haar bij B. en W. Burgemeester De Ruyter is van zijne zware ziekte (bloedspuwen) geheel hersteld; hij zegt nooit zoo gezond te zijn geweest als thans, niettegenstaande hij 66 jr. oud is. Hij is blijkbaar weer goede vrienden met den wethouder Van der Meulen; de partijschappen in de gemeente hebben opgehouden; men leeft nu weer eendrachtig; bij de laatste raadsverkiezing werden de aftredende raadsleden bij candidaatsstelling herkozen.

De gemeente heeft nogal bezittingen; weide, hooiland, heide en dennenbosch. Ik heb den ernstigen raad gegeven om eenen gedetailleerden staat van die bezittingen aan te leggen, en daarin alles te boek te stellen, wat op de exploitatie en de ontginning betrekking heeft. De burgemeester voelde daarvoor wel niet heel veel, maar zal het vermoedelijk toch wel doen. Het goed ingerichte nieuwe raadhuis blijft voortdurend bewijzen leveren van slechten bouw. De muurplaten en de kap zijn thans geheel opnieuw in orde gebracht (met zeer groote kosten) en zijn thans zoo goed als nieuw. Zoodra men een f. 1.200 beschikbaar had, zou men stuk voor stuk de gebreken verder trachten te herstellen. Volgens den burgemeester schuilt de fout daarin, dat er aan het raadhuis een vijftig mud kalk te weinig gebruikt zijn, en dat daardoor de specie in het muurwerk niet houdt; de muren, de plafonds, alles is geel uitgetrokken van de vocht; in de schoorsteen op zolder liggen de steenen heelemaal los.

Men verlangt sterk naar het tot stand komen van het kanaal 's Hertogenbosch-Drongelen, wanneer dan bovendien door eene inlaatsluis te Engelen Maaswater wordt ingelaten, zal de waarde van het gemeentelijk bezit sterk vermeederen.

Nieuwkuijk en Onsenoort

Den **19 Mei 1906** kwam ik weer in de gemeente. Dienzelfden dag bezocht ik ook nog Oudheusden en Elshout. Ik verleende audientie aan den pastoor (nog steeds pastoor Smolders) met zijn kapelaan. Het liefdehuis, waarnaar reeds zoo lang verlangd werd, zal nu werkelijk gebouwd worden; men is bezig met de fundamenten. De pastoor was buitengewoon dankbaar voor de f. 10.000,- welke hij deswege van de gemeente kreeg; najaar 1907 zal de bijzondere meisjesschool geopend worden met aanvankelijk slechts de eerste klasse; in 1906 wordt reeds de bewaarschool geopend, en tevens begonnen met de verpleging van oude mannen en vrouwen.

Omtrent de Fransche Paters op Onsenoort vertelde de Pastoor, dat de abt aanvankelijk Trappist was geweest; dat hij die orde te streng vond en daarom een eigen congregatie gesticht had; Onsenoort was nu het moederhuis van de orde; vandaaruit waren nog geene nieuwe huizen gesticht; de pastoor betwijfelde, of zulks wel ooit zou gebeuren. Andere dan zeer vluchtige officieele relaties had de pastoor niet met de bewoners van Onsenoort; hij wist van hen te vertellen, dat zij dezelfde levenswijze hadden als de Trappisten, maar minder streng; zij gaan een uur later naar bed; zij staan een uur later op; zij eten 's Zondags vleesch; zij mogen 's Zondags en twee keer in de week $\frac{3}{4}$ uur praten; enz.

Het moet er op Onsenoort vuil en smerig uitzien; geen gordijnen aan de ramen; spinnewebben aan den zolder; in den tuin staat zooveel vuil, dat men er geen voetpad meer kan onderscheiden! Terwijl eenerzijds het leven op Onsenoort vrij streng is, mocht toch anderzijds dezer dagen een jonge pater voor 14 dagen naar Parijs gaan om het huwelijk van zijn broeder bij te wonen!!

Volgens pastoor en kapelaan wordt aan geestelijke ontwikkeling door de Heeren op Onsenoort niet veel gedaan; zij meenden, dat de priesters aldaar wetenschappelijk niet hoog stonden. Groote gedachten hadden onze Hollandsche geestelijken van hunne Fransche collega's blijkbaar niet.

Van B. en W. vernam ik, dat er eene politieverordening in het leven is geroepen, krachtens welke bij gelegenheid van verkiezingen de herbergen gesloten kunnen worden; van die bevoegdheid wordt bij verkiezingen geregeld gebruik gemaakt; van schenken van borrels aan kiezers is nu geen sprake meer; bij laatste verkiezing werden de aftredende leden bij candidaatstelling herkozen. De Wethouder Mostermans is een zwager van den burgemeester; hij treedt in 1907 als raadslid af en kan dan niet meer herkozen worden.

Door de Gezondheids Commissie werd het water van alle acht gemeentepompen afgekeurd; men zal, alvorens iets te doen, het water van gemeentewege nog eens laten onderzoeken door de apothekers Lamers en Indemans te 's Bosch. Aan B. en W. gevraagd om de gratificatie (f. 25) aan den veldwachter bij 's mans tractement te voegen. B. en W. geraden, om een uitvoerigen gedetailleerden staat aan te leggen van de gemeente eigendommen, en daarin alles te vermelden, wat op ontginning, exploitatie enz. betrekking had.

De toestand van de armenklasse in Nieuwkuyk is vrij wel; de mandenmakers, vooral zij, die voor Piet Notten werken, klagen over gedwongen winkelnering; deze dwingt zelfs zijn voorlieden, om in zijn winkel te komen koopen. Aan de verbetering van de openbare school legde de gemeente f. 700,- ten koste; het schooltoezicht is thans tevreden; eene nieuwe school behoeft niet gebouwd. Omtrent de hopcultuur, voor deze streek van zoo groot belang, vernam ik het volgende: Een gemiddeld gewas geeft per H.A. 1.750 K.G. hop, de prijs wordt berekend naar de 50 K.G. Er werd wel eens voor 50 K.G. f. 100 besteed. Maar met een middenprijs van f. 20,- is men zeer tevreden. In 1903 en 1904 was de prijs f. 50; in 1905 werd slechts f. 12,- betaald. De planten staan \pm 2 M. van elkaar; iedere plant wordt een "kuil" genoemd. De planten duren wel 20 jr; het eerste jaar is maar weinig winstgevend; vanaf het tweede jr wordt het zooveel te beter. Hoewel bij iedere plant slechts 2 hopstaken moeten staan, plaatst men, ouder gewoonte, in Nieuwkuyk er nog steeds drie in elke "kuil".

In Nieuwkuyk (doordat men daar slooten en heggen heeft) plant men slechts 2100 kuilen per H.A. Men heeft daarvoor dus \pm 6.000 hopstaken noodig; à f. 0,05 per staak kost dat dus \pm f. 300 per H.A. De stokken gaan \pm 5 jaren mede; per jaar kosten deze staken dus f. 60,- per H.A. De uitgaven per H.A. zijn ongeveer als volgt:

f. 100,- landhuur

60,- hopstaken

84,- mest, = 84 karren, ieder van een halven M3

250,- werkloon

f. 495,-

Als de hop f. 12 de 50 K.G. doet dan bedragen de ontvangsten per H.A. $35 \times f. 12 = f. 420,-$.

Tusschen de hop wordt als ondervrucht geplant: erwten, boonen enz. Men rekent, dat daaraan per H.A. eene opbrengst van \pm f. 100 verkregen wordt. Als de hop dus f. 12 doet, dan blijft er nagenoeg niets over voor den planten $f. 420 + f. 100 - f. 495 = f. 25$. Bij een prijs van f. 20 de 50 K.G. wordt per H.A. \pm f. 300 verdiend. Om de wisselvalligheid van de prijzen ging de hopcultuur sterk achteruit; thans zullen \pm 150 boertjes nog ongeveer 20 H.A. met hop betelen.

Oudheusden, Elshout en Hulten

Den **19 Mei 1906** kwam ik weer in de gemeente, na te voren een bezoek te hebben gebracht aan Nieuwkuyk. Daar zich niemand voor de audientie had aangemeld, had ik $2\frac{1}{2}$ uur met B. en W. dood te praten. Burgemeester Van Breugel moest bovendien Verdijk inlichtingen geven, zoodat ik geruimen tijd op de twee wethouders was aangewezen. Wethouder Van Breugel is overleden; hij werd vervangen door wethouder Van der Sanden; deze maakte op mij een goeden indruk; hij praatte kalm en verstandig. Wethouder Van Grevenbroek is een ongegeneerde boer; hij gebruikt herhaaldelijk woorden als "verdomd" enz.; hij maakte mij een veel minderen indruk dan v.d. Sande.

Tot mijne niet geringe verbazing ontdekte ik, dat de gemeente schoolgeld betaalt voor kinderen uit Oud Heusden, die de R.C. bijzondere jongensschool (hoofd Van de Ven), of de zustersschool te Heusden bezoeken! Men heeft van slecht weiland griendwaard gemaakt; in verband daarmee gaf ik B. en W. in overweging, om een uitgewerkten staat van gemeente-eigendommen aan te leggen, waarin alle détails omtrent cultuur en exploitatie uitvoerig genoteerd worden. Het nieuwe Raadhuis schijnt goed te voldoen; er is eene brandvrije kamer gebouwd tot berging van archief; wat daar aan archief stond was zeer ordelijk opgeborgen.

1907 Maart

Gestel en Blaarthem

Den **4den Maart 1907** kwam ik weer in Gestel; ik ging er vanuit Den Bosch heen; denzelfden dag bezocht ik nog Zeelst en Strijp, waarna ik naar Den Bosch terugkeerde. Van dit bezoek valt niet veel te vermelden; de nieuwe wethouder De Vries, was het in veel met den burgemeester oneens; het ging over het algemeen nogal op een gematigden toon; de burgemeester liet het zich van hem nogal gezeggen.

Het gaat goed in Gestel voor wat de industrie betreft; er wordt druk gewerkt en veel geld verdiend; vandaar dat den burgemeester voor de bewerking van de gemeentegronden haast geen volk kan krijgen; men wil zelfs des winters fl. 1,25 per dag verdienen. De geest van het jongere volk wordt steeds meer socialistisch; des avonds hoort men op straat dikwijls socialistische liedjes zingen; de menschen durven het echter nog niet volop te doen. In enkele jaren ging de goede geest sterk achteruit, vooral ook door kleine couranten, bijv. de Eendracht van Redelé; voor de toekomst belooft dat weinig goeds.

Een tiental jongens uit Gestel bezoeken de Ambachtsschool te Eindhoven; Gestel draagt jaarlijks fl. 100,- in de kosten van die school bij. Overigens profiteert men weinig van de onderwijsinrichtingen in Eindhoven. Men klaagt zeer, dat men voor geneeskundige hulp is aangewezen op de doctoren van Eindhoven; daardoor wordt de geneeskundige hulp zeer duur, want de doctoren rekenen fl. 2,50 voor een visite in Gestel. De exportslagerijen van de Joden in Gestel floreren meer, dan die van den Boerenbond in Woensel; het zijn allemaal even groote knoeiers; men vertelde mij, dat een wagen met vleesch via Venlo naar Duitschland gedirigeerd door de exportslagerij van den Boerenbond, als bedorven werd teruggezonden; alles ging toen naar eene fabriek in Cuijk, waar het vleesch tot worst verwerkt werd!

Zeelst

Den **4 Maart 1907** kwam ik weer in Zeelst; vanuit Den Bosch ging ik eerst naar Gestel, toen naar Hulst en eindelijk naar Strijp, vanwaar ik naar Den Bosch terugkeerde. De vrede schijnt thans vrijwel in de gemeente teruggekeerd; sinds 1903 liep de raadsverkiezing met eenvoudige candidaatstelling af, zelfs toen er eene vacature ontstond; men vertrouwde, dat er ook in 1907 niet zou behoeven gestemd te worden.

Alle harde wegen, voor zooverre op het gebied van Zeelst gelegen, nl. de wegen naar Oerle, naar Strijp en naar Gestel zijn voor 12 jaren door de gemeente beplant; ± 1.500 boomen. Over 25 jaar hoopt men voor dat hout door elkaar f. 10 per boom te maken. Vooral de boomen op den weg naar Gestel, en die op de eerste helft van den weg naar Oerle groeien goed.

Er kwam wat meer industrie in Zeelst, nl. een sigarenfabriek van Haagman, en eene steenfabriek "de Koraal". Deze laatste is eene naamlooze vennootschap met een kapitaal van f. 50.000; president commissaris is burgemeester Janssen.

Het volk vindt nu vrij algemeen in de gemeente werk, behalve de meisjes, die naar de tabakskerverij gaan van de firma Mignot te Veldhoven, en naar de wasscherijen van v. Nunen te Veldhoven. Vooral deze laatste vrouwen worden voor haar arbeid slecht betaald, ± f. 0,60 per dag; zij hebben zwaren arbeid, en zijn vroeg versleten en lijden later veelal aan rheumatiek enz. De geest van de bevolking wordt wel minder, maar is toch nog vrij goed.

Er kwamen in den laatsten tijd te veel steenfabrieken; dat geeft op den duur misère; men wil zich nog niet in een trust vereenigen, maar hoopt toch wel op een convenant, dat men, door scherpe concurrentie, elkaar het bestaan niet onmogelijk zal maken.

De gemeente schreef aan v. Dissel te Utrecht, om hulp van het Staatsboschbeheer bij de ontginning in het groot van gemeentehede; men had daarop nog geen antwoord gekregen. Pastoor Mommersteeg is overleden en vervangen door kapelaan Kluytmans uit Vught. Men laakte zeer de houding van pastoor Mommersteeg in zake den toren van de Roomsche kerk, waarvan hij de hooge spits had afgebroken, terwijl hij toen klokkenstoel enz. open en bloot had laten liggen; in de kosten van den bouw van dien toren had de gemeente voor ± 20 jaren f. 9.500,- bijgedragen. Pastoor Kluytmans was thans bezig geld in te zamelen, om dien toren weer in orde te maken.

Het lijkenhuisje op de algemeene begraafplaats in de Zeelster heide is juist weer opgebouwd en in orde gemaakt; het was hoog noodig, want het was door de jeugd bijna heelemaal afgebroken. Omtrent de uitvoering der bepalingen van het nieuwe reglement op de waterleidingen vroeg men inlichtingen; ik verwees de Heeren naar Gedep. Staten.

Strijp

Den **4 Maart 1907** kwam ik weer in Strijp; vanuit Den Bosch bezocht ik eerst Gestel, toen Zeelst en eindelijk Strijp, waarna ik naar Den Bosch terugkeerde. De schoone belofte van een nieuw Raadhuis ging nog steeds niet in vervulling; op mijne vragen kreeg ik enkele projecten te zien, drie in getal, waarvan de kosten varieerden tusschen f. 1.200 en f. 1.750. Men vond echter alles te duur, en wilde daarom nog maar wat wachten en de zaak voorloopig laten zooals ze was. Ik dreigde de Heeren dat de gemeente spoedig drieduizend zielen zou hebben, en dat er dan geen plaats was in de secretarie-raadszaal om elf menschen te bergen, waarop men mij antwoordde, dat men dan nog altijd den tijd had tot de volgende tienjaarlijksche volkstelling.

De nieuwe ontvanger heet beter berekend voor zijn taak dan zijn voorganger; hij werkt zelfstandig, en kan zonder hulp zijne boeken enz. in orde houden. Strijp beplant den weg Zeelst-Strijp-Eindhoven met iepen heesters; hoewel de boompjes goed groeien, stelt men zich van de finantieele resultaten niet heel veel voor, omdat iepenhout, op grond als die te Strijp gegroeid, weinig waard schijnt te worden. Vooral dergelijke iepen mogen in hun vollen wasdom niet gerooid, omdat het hout dan niets waard is; eerst wanneer de boomen rijp zijn, niet meer groeien, bijna sterven, wordt het hout goed.

Bij de laatste raadsverkiezingen ging het kalm toe, en werden de leden bij candidaatstelling gekozen verklaard; de oude wethouder Vogels gaat nu bedanken; men vreest nu weer spektakel en groote wrijving bij de verkiezing van een nieuw raadslid.

Van herhalingsonderwijs wordt zoo goed als geen gebruik gemaakt; aan den loopenden nemen slechts vier kinderen deel. Men wil nu trachten voor de jonge boeren een landbouwcursus in het leven te roepen; het schijnt echter heel moeielijk om aan ene goede leerkracht te komen. Van de onderwijs inrichtingen in Eindhoven (ambachtsschool enz.) wordt door bewoners van Strijp zoo goed als geen gebruik gemaakt; Strijp steunt die inrichtingen finantieel niet. De gemeente heeft plusminus 130 hectare eigendom; waarvan plusminus 70 hectare bosch, van geen al te goede hoedanigheid.

Ik verleende audiëntie aan den sigarenfabrikant Van Gardinge; hij kwam zijne opwachting maken en mijn hulp inroepen om een tusschen zijn erf en de spoorbaan liggend voetpad tot een rijweg te verbreed en te verhard; ik verwees hem deswege naar het gemeentebestuur van Strijp. Blijkbaar was het zijne bedoeling om daar bouwterrein te verkrijgen.

Hoogeloon, Hapert en Casteren

Den **5 Maart 1907** kwam ik weer in Hoogeloon. Ik ging er vanuit Den Bosch heen; bezocht later ook nog Vessem en keerde 's avonds naar Den Bosch terug. Als naar gewoonte trachtte ook nu weer de burgemeester zich van het gesprek meester te maken. Ik vernam van hem, dat hij thans weer in Hoogeloon woont, schuins tegenover het Raadhuis, alwaar hij zich een nette burgerwoning gebouwd heeft. Hij heeft nog steeds eene sigarenfabriek met ± 20 werklieden; er

wordt thans veel naar sigaren gevraagd, zoodat hij heelemaal niet meer behoeft te reizen om zijn product van de hand te zetten. Toch wordt er weinig verdiend, omdat de tabak zoo schromelijk duur is.

In Hoogeloon is de geest van het werkvolk buiten gewoon goed; veel beter dan in Hapert; de Hoogeloonsche sigarenmakers komen niet in Hapert, omdat ze zeker weten dan klap te krijgen. De Heeren uit Hapert komen wel in Hoogenloon en scheppen daar den boel nogal eens op; het zijn helden in “niet betalen” en in “ruiten ingooien” wanneer men hen om betaling vraagt. Blijkbaar geeft de burgemeester zich nog veel moeite in het belang van de ontginningen van de gemeente; en plukt de gemeente daar de vruchten van.

Ik verleende audientie aan Schoenmakers, oud-hoofd der school en thans lid van den Raad; hij had allerlei grieven tegen den burgemeester, die zich met de gemeenteraadsverkiezingen te veel bemoeide, ten gevolge waarvan de kiezers niet vrij waren; die hem geen reglement van orde voor de raadszittingen wilde geven; die de notulen van den Raad niet voorlas maar die voor de leden ter inzage legde enz. Schoenmakers vreesde, dat hij dit jaar als raadslid weer zou vallen. Een bierhuishouder, Van Gorp, klaagde, dat hij bekeurd was wegens overtreding der drankwet, en vroeg, op welke manier hij eene vergunning zou kunnen krijgen.

De burgemeesters uit de buurt zullen eene vergadering houden om te bespreken, op welke manier zij het beste uitvoering zullen geven aan die voorschriften van het nieuwe reglement op de waterleidingen, waarbij het onderhoud der waterleidingen ten laste der gemeenten is gebracht.

De zoon van v. Eyck is thans candidaat-gemeentesecretaris en werkt voor de akte middelbaar staatsinrichting; het werk ter secretarie was goed bij, en goed verzorgd.

Vessem, Wintelre en Knegsel

Den **5 Maart 1907** kwam ik weer in Vessem, vanuit den Bosch had ik tevoren Hoogeloon bezocht; ik keerde 's avonds naar Den Bosch terug. De burgemeester klaagt, dat hij nog steeds op allerlei wijzen geplaagd wordt, o.a. door Tolmer, den notarisklerk, die verbetering van de kiezerslijst vroeg, omdat hij zelf, en 16 anderen daar niet op voorkwamen; de klacht bleek ongegrond – van notaris Hordijk zelf had hij niet zooveel last meer. Met wethouder Van Ham schijnt de burgemeester het goed te kunnen vinden, wethouder v.d. Biggelaar is een groote vriend van Hordijk.

Hordijk is gehuwd met Juffrouw Maria Geertruida Smits uit Uden; hij heeft 5 jonge kinderen: een meisje is bij de zusters in Oerle; twee jongens zijn op den Ruwenberg; terwijl twee jongere kinderen nog tehuis zijn. Allerlei quaesties over de jacht; notaris De Kuyper werd door andere jagers beetgenomen; hij gaf de jacht in Vessem heelemaal op; deze is nu verpacht aan een heer uit Luik, Tonnaer genaamd; hij schoot ± 800 snippen en 20 korhoender.

Men voelt niet veel voor hulp van Staatsboschbeheer bij ontginning van gemeente gronden; men zou liever vrij blijven. Van Dissel is geboortig van Bladel; zijn vader was daar vroeger dominee. En is thans rustend; hij woont in Stratum. Tegen het onderhoud der waterleidingen door de gemeente zag men wel wat op; binnenkort zouden de omwonende burgemeesters met Collega Visschers te dier zake eene confirentie hebben. Er is nog heel geen industrie in Vessem; een klein sigarenfabriekje, opgericht door een vroegeren inwoner van Bladel, ging gelukkig te gronde. Terwijl dat fabriekje in werking was, werd er meer sterke drank dan ooit tevoren in Vessem gebruikt; gelukkig is dat nu weer uit.

Oost-, West- en Middelbeers

Den **6 Maart 1907** kwam ik weer in de gemeente; ik reed er vanuit Best heen; bezocht vervolgens Oerle, en keerde 's avonds via Eindhoven naar Den Bosch terug. Ik verleende audientie aan Jhr W. de la Court, met wien ik geruimen tijd aangenaam zat te praten. Van B. en W. vernam ik, dat toen de wethouder Ch. Liebregts stierf, diens zoon niet zonder strijd tot lid van den Raad en tot wethouder gekozen werd; thans is de rust in de gemoederen weer gekeerd. De raadsleden wonen thans vrij goed over de gemeente verdeeld: 2 in Westelbeers (Ansems en

Liebrechts); 2 in Middelbeers (Smulders en v. Aken); en 3 in Oostelbeers: Deenen, De la Court en Van Veghel.

Men blijft in de Oostelbeersche heide steeds mast bijplanten ± 200.000 planten per jaar; lang niet alles slaat even goed aan; het zand stuift daar erg; er staat mast, waarop, ná het planten, successievelijk een Meter zand opgestoven is, en die toch goed groeit. Tegen het onderhoud der waterleidingen zag men erg op; men zou dezer dagen met de naburige gemeentebesturen confereeren, om een modus vivendi te bespreken.

Armoede wordt in de gemeente niet geleden; het armbestuur van Oostelbeers krijgt eene kleine subsidie van de gemeente, omdat het zich moeilijk kon redden. Een armendoctor is er niet; de armen kunnen naar eigen verkiezing gaan naar den doctor te Hilvarenbeek of naar dien van Oirschot; de declaraties der doctoren worden betaald. De gemeenteveldwachter wordt oud; men is over hem nog goed tevreden.

Wegens toename van het getal schoolkinderen werden er drie nieuwe schoollocalen gebouwd. Herhalingsonderwijs wordt niet gegeven, omdat er zich niemand voor had aangemeld. Mr v. IJsselstein, kantonrechter te Oirschot, straft de stroopers heel zwaar; deze maakten hem het leven te Oirschot zoo moeielijk en onaangenaam, dat hij zich daar niet meer geheel veilig voelde, en om die reden een huis huurde in Middelbeers, recht tegenover het Raadhuis, waar hij zich 1 Mei 1907 zal vestigen.

B. en W. waren zeer *en peine*, omdat eene onderwijzeres, die eerst sinds een half jr in functie was, wilde gaan trouwen; ik heb hen geraden, spoedig eene verordening te ontwerpen en te trachten, die in Den Bosch goedgekeurd te krijgen. Hoe die verordening er uit moest zien kon ik niet zeggen, omdat G.S. nog nooit geroepen waren geworden, om op zoo'n verordening goedkeuring te verleen.

Oerle

Den **6 Maart 1907** kwam ik weer in Oerle; vanuit Best bezocht ik eerst Oostelbeers; vervolgens Oerle; waarna ik via Eindhoven naar Den Bosch terugkeerde. Op het Raadhuis vond ik den burgemeester met den wethouder De Bont; de wethouder Van de Ven had influenza. Het eerste, wat men mij liet zien, waren de plannen voor een nieuw Raadhuis; een eenvoudig net gebouwtje, dat ± f. 3.000,- zou kosten. Wethouder De Bont vreesde, dat het hem zijn lidmaatschap van den Raad zou kosten; de boeren waren er nl. tegen, omdat zij vreesde dat zij daardoor meer belasting zouden moeten betalen.

Burgemeester Van den Heuij was druk bezig met het Staatsboschbeheer om plannen te ontwerpen voor de ontginning van een gedeelte van de woeste gronden van Oerle; wanneer ik hem goed heb begrepen, dan wilde hij beginnen met een pr vennen leeg te laten loopen; hij kreeg dan met weinig kosten eene groote hoeveelheid (± 50 H.A.) hooiland; daarmee hoopte hij zooveel geld te verdienen, dat hij de kosten van de bebosching der heide kon betalen. Een opzichter van het Staatsboschbeheer, Moorman, was zeer geruimen tijd (± 6 weken) bezig geweest met het terrein in kaart te brengen en plannen voor de ontginning te maken, die plannen enz. kwamen voor rekening van het Staatsboschbeheer, zoodat de gemeente daaraan niets behoefde te betalen.

Men is zeer tevreden, dat men nu geneeskundige hulp heeft; dr Raaymakers uit Helmond vestigde zich te Veldhoven tegen een salaris van f. 1.200; daarvan betaalt Rijk en Provincie ieder f. 300; Veldhoven f. 300; Zeelst f. 200 en Oerle f. 100; men had thans geene vroedvrouw meer noodig.

Tegen het onderhoud van de waterleidingen, zooals dat bij het provinciale reglement werd opgelegd, zag men nogal op; men dacht vooreerst geene groote kosten te maken, omdat, kwamen de ontginningsplannen tot uitvoering, men een geheel nieuw stel ruime waterleidingen zou moeten graven.

Over den gemeente veldwachter – een zoon van den vroegeren titularis – was men zeer tevreden. De burgernachtwacht, waarover in het gemeenteverslag gesproken wordt, bestaat al sinds zeer vele jaren niet meer. Herhalingsonderwijs werd dezen winter niet gegeven, omdat zich daarvoor niemand had aangemeld; in 1905 was het door twee leerlingen gevolgd.

Wethouder De Bont vertelde mij nog, dat men hem vroeger ook al eens uit den Raad had willen

gooien, omdat op zijn voorstel de schaapsboeren in het vervolg f. 0,20 per schaap moesten betalen, tegen vroeger f. 0,10; hij was toen echter met 1 stem meerderheid herkozen. Burgemeester v.d. Heuy heeft zich midden in het dorp eene zeer nette burgerwoning gebouwd.

Luijksgestel

Den **7 Maart 1907** kwam ik weer in Luyksgestel. Met een Eindhovenssch rijtuig reed ik van het station Valkenswaard naar Luyksgestel (ruim 15 K.M.). Ik bezocht later nog Westerhoven en keerde 's avonds via Valkenswaard naar Den Bosch terug. Aangezien de Heer Verdijk ziek was geworden, kon ik de administratie van den secretaris en van den ontvanger niet laten controleeren.

Ik verleende audientie aan het oud schoolhoofd Loos; hij vroeg mijne tusschenkomst om toch eindelijk in het genot van zijn pensioen gesteld te worden; hij werd nl. reeds den 16 Januari 1906 gepensioneerd, en beurde sindsdien geen rooie cent.

Het Raadslid Martens wilde mijn steun, opdat het armbestuur een H.A. grond voor minder dan f. 100,- van de gemeente zou kunnen koopen; hij klaagde over het rooken der kachels op school, waardoor de kinderen dikwijls naar huis moesten gezonden worden; hij vroeg een consent tot het schieten van schadelijke gedierte.

v.d. Cruysen, bierbrouwer, en v. Montfort, koopman vragen steun op hun adres, dat te Luyksgestel een douanekantoor zal gevestigd worden; men zou in Belgie genegen zijn, om daar dan eveneens een douanekantoor te vestigen; men moet nu steeds een omweg maken van eenige uren langs een gedeeltelijk niet verhardend weg. De wethouder Melskens vraagt eene vergunning om schadelijk gedierte te schieten; hij had er 38 jr. lang eene gehad.

Er is thans een tweede postbestelling gekomen vanuit Bergeyk, hoewel men liever een eigen kantoor had, is men nu toch van veel betere conditie geworden.

De handel op Amerika in vrouwenhaar is zoo goed als gedaan; nog twee menschen gaan van tijd tot tijd naar Duitschland, om vrouwenhaar te koopen.

Rust en vrede is in de gemeente geheel weergekeerd; politiezaken komen zoo goed als niet voor; de mareschausee's werden van Bergeyk verplaatst naar Westerhoven; deze zijn nu te ver van Luyksgestel om er nog dienst van te hebben.

De aftredende raadsliden werden in den laatsten tijd bij candidaatsstelling herkozen.

De ontginning van woeste gronden tot natuurweiden gaf goede resultaten; men heeft nu 8 H.A. aangelegd, en gaat in 1907 nog weer 4 H.A. ontginnen.

De school is verbouwd en vergroot; de schoorsteenen deugen niet; met de zogenaamde rappel schoorsteenen kan men blijkbaar niet over weg; ze zijn vermoedelijk verkeerd gebouwd.

Het brandspuithuisje werd bij het Raadhuis getrokken; ook nu nog beantwoordt dit niet aan de meest bescheiden eischen; het lijkt nog nergens naar!

Met het Staatsboschbeheer had men zich nog niet in verbinding gesteld tot aanleg en exploitatie van bosschen; het gemeentebestuur daar ernstig toe aangezet.

Men erkende de noodzakelijkheid van de nieuwe voorschriften omtrent het ruimen der waterleidingen; men zag evenwel zeer op tegen de daaruit voor de gemeente voortvloeiende kosten.

Er komt eene nieuwe zinkfabriek te Lommel; men vreest, dat zulks eenen ongunstigen invloed zal oefenen op Luyksgestel, wanneer velen op die fabriek zullen gaan werken. Tot nu toe was de moraliteit van de bevolking onder ieder opzicht zeer groot; er wordt zelfs zoo goed als geen drank gebruikt.

Westerhoven

Den **7 Maart 1907** kwam ik weer in Westerhoven; vanaf het station Valkenswaard bezocht ik eerst Luyksgestel en daarna Westerhoven, waarna ik van Valkenswaard naar Den Bosch terugkeerde. Doordat de Heer Verdijk wegens ziekte in Den Bosch was achtergebleven, kon ik geen onderzoek instellen naar de administratie van den secretaris en van den ontvanger.

Ik verleende audiëntie aan den jongen Baken, die blijkbaar het secretariewerk doet; hij krijgt les van Verdijk, en hoopt dit jaar het diploma als gemeentesecretaris te verwerven. Hij vroeg mijn hulp bij zijn vader; opdat deze in de Raadkamer de kast, waarin het oud archief geborgen is, zou

laten veranderen; nu kon dat archief niet naar behooren verzorgd worden. Ik deed later een beroep op den burgemeester, opdat deze aan den wensch van zijn zoon zou tegemoet komen. Omdat er in de Raadszaal geen kachel was, en de kamer bovendien nat was, als zijnde pas geschrobd en nog niet weer droog, ging ik met B. en W. de straat op; we gingen eerst naar de verbouwde school en namen in oogenschouw de aangebrachte verbeteringen: nieuwe w.c.'s, overdekte speelplaats enz.; ik volgde het onderwijs in de beide klassen gedurende enkele oogenblikken.

Daarna gingen we naar de ontginningen: vooreerst naar een heide, waar men bezig was zeventien hectare tot natuurweide aan te leggen. B. en W. waren zeker van hun succes; de burgemeester meende dat per hectare vier beesten zouden kunnen vet geweid worden, welke in het voorjaar bij aankoop f. 65 kostten, en in het najaar het dubbele zouden opbrengen. Al dat vee moet dan elders gekocht worden, even goed als nu het geval is; er worden jaarlijks in de gemeente geen tien kalveren aangehouden om op te fokken; al de kalveren worden gemest en geslacht.

Daarna gingen we naar de waterweiden, waar druk gevloed werd; doordat het zoo lang gevrozen had, had men niet eerder kunnen vloeien, omdat de grond dan zuur en koud zou geworden zijn; het gras begon al een groene kleur te krijgen.

De nieuwe weg over Riethoven naar Duizel voldoet buitengewoon goed; de weg schijnt uitstekend aangelegd te zijn; hij hield zich van den winter althans veel beter, dan de weg van Valkenswaard naar Luyksgestel.

Er is nog geen uitvoerige beschrijvende staat van de gemeentebezittingen aangelegd; daarop weder met klem aangedrongen; en tevens den raad gegeven, er eene kaart van te laten maken. Baken beloofde, er voor te zullen zorgen. De jacht op de gemeentegronden was juist verhuurd aan een consortium van Antwerpsche heeren voor f. 250 per jaar.

De nieuwe bepalingen omtrent het ruimen van de waterleidingen leveren voor Westerhoven geen bezwaar op, omdat het ligt in het Waterschap van den Dommel; wel klaagt men, dat er in de waterleidingen zooveel onkruid groeit, veel meer dan vroeger, zoodat men bijna alle vier weken het onkruid moet snijden.

Borkel en Schaft

Den **8 Maart 1907** kwam ik weer in de gemeente; ik reed er vanaf het station Valkenswaard heen; ik bezocht daarna nog Dommelen, waarna ik te Valkenswaard weer den trein naar Den Bosch nam. Wegens de ziekte van den Heer Verdijk kon deze mij niet vergezellen, en bleef om die reden het onderzoek van de administratie van den secretaris en van den ontvanger achterwege.

B. en W. deelden mij mede, dat de gemeente-ontvanger Rutten schoon versleten is; hij kan zelfs niet meer op het gemeentehuis komen; die afstand kan hij niet meer afleggen. Wanneer men er hem over spreekt, dat hij moet bedanken, dan doet hij, alsof hij dat niet begrijpt; wanneer hij komt te overlijden, dan zijn er groote moeielijkheden te wachten, vooral ook, doordat zijne kinderen (meisjes) in Belgie gehuwd zijn. Hij zit goed in zijn geld, en behoeft om die reden niet in functie te blijven. Men zou gaarne zien, dat ik aan B. en W. schreef, dat het onder deze omstandigheden hun plicht is te zorgen, dat het belang van de gemeente niet aan het particulier belang van den gemeente ontvanger wordt opgeofferd, en dat zij daarom moeten zorgen, dat Rutten zijn ontslag neemt.

De secretarie ziet er vrij goed uit; de jonge Baken (zoon van den secretaris) doet daar het werk. Ik heb er sterk op aangedrongen, dat men toch tot berging van het materiaal het doozen stelsel in zou voeren. Men had thans langs de planken der kasten flanellen reepen aangebracht, om het instuiven te voorkomen.

Zedelijkheid van de bevolking is groot; geen drankmisbruik; ook niet bij raadsverkiezingen; deze loopen in den regel met candidaatstelling af. Schaft heeft thans weer twee leden onder wie de wethouder Verhoeven. Men is thans bezig om den weg Borkel-Schaft-grens te verbeteren; het was hard noodig. Het lijkenhuisje op de openbare begraafplaats is weer opgebouwd.

Men heeft thans 13 H.A. vloeiveiden; alle jaren beplant men nog 5 à 6 H.A. met mast; meestal zonder te voren veel aan den grond te doen. Men heeft blijkbaar niet veel lust om zich met het Staatsboschbeheer in te laten, en daarmee zijne vrijheid van handelen prijs te geven. Ik heb getracht den Heeren duidelijk te maken, dat zij zich van de door den Minister ontworpen regeling eene verkeerde voorstelling maakten. Er tevens op aangedrongen een uitvoerigen en beredeneerden staat op te maken van al wat in het belang der exploitatie van de gemeente bezittingen werd verricht.

Dommelen

Den **8 Maart 1907** kwam ik weer in Dommelen; ik had dien dag eerst de gemeente Borkel en Schaft bezocht; via Valkenswaard keerde ik 's avonds naar Den Bosch terug. De Heer Verdijk was door ziekte verhinderd mij te vergezellen; diensgevolge bleef het onderzoek van de administratie van den secretaris en van den ontvanger achterwege. Ik verleende audientie aan den burgemeester van Valkenswaard en vernam van hem, dat hij op den stationsweg te Valkenswaard een bouwterrein van 4,80 are had gekocht voor f. 2.800 = f. 6 de M2 en dat hij over 14 dagen begon met den bouw van zijne woning.

Van B. en W. vernam ik, dat de moraliteit van de bevolking groot blijft, onder ieder opzicht; drankmisbruik komt niet voor, ook niet bij gemeenteraadsverkiezingen, die in den regel met enkele candidaatstelling aflopen. Ik heb er sterk op aangedrongen, dat er een uitvoerig en beredeneerd register zou worden aangelegd van alles, wat door gemeente wordt gedaan tot ontginning en verdere exploitatie van gemeentebezittingen. Men had niet veel lust om zich in contact te stellen met het Staatsboschbeheer, en daarmee zijne vrijheid van handelen in te boeten. Ik heb getracht den Heeren duidelijk te maken, dat zij zich de zaak te zwaar en te onereus voorstelden.

De toestanden op de openbare school zijn thans weer normaal; men heeft een goed hoofd der school gekregen; zoowel de jongens als de meisjes bezoeken thans de openbare school der gemeente. Er gaan geen meisjes meer naar de bijzondere school te Valkenswaard; er gingen zelfs meer meisjes dan jongens op de school te Dommelen. Er wordt des winters geregeld herhalingsonderwijs gegeven, hetgeen zeer op prijs wordt gesteld. De wethouder Willems bleef mij een onaangename indruk maken, in tegenstelling met zijn collega Van de Keersop, die mij een geschikt, verstandig man lijkt.

Bergeyk

Den **9 Maart 1907** kwam ik weer in Bergeyk; ik reed er vanuit Valkenswaard heen; ik bezocht vervolgens nog Riethoven, waarna ik via Valkenswaard naar Den Bosch terugkeerde. De ziekte van den Heer Verdijk belette hem, mij te vergezellen; diensgevolge bleef het onderzoek der administratie van den secretaris van den ontvanger achterwege. Voor de audientie had zich niemand aangemeld.

Ik vroeg aan B. en W. waarom zij hadden toegelaten, dat de brigade marechaussee verplaatst was naar Westerhoven, en wees op het groote belang voor de gemeente, dat de marechaussee hier bleven. B. en W. erkenden dat belang; men was in correspondentie met Oorlog; de kazerne was door de Gezondheids Commissie afgekeurd; wanneer geen particulier eene nieuwe kazerne wilde bouwen, dan zou de gemeente dat doen, althans wanneer het Rijk op langen termijn, 20 à 25 jaren wilde huren.

In de laatste jaren had de gemeente reeds voor een groot deel de zorg voor de waterleidingen op zich genomen; de bepalingen van het provinciale reglement op de waterleidingen vond men zeer verstandig; de uitvoering voor de gemeente weinig bezwarend.

Nogmaals bij B. en W. sterk aangedrongen op het aanleggen van een uitvoerig register, waarin alles, wat gemeente onderneemt in verband met ontginning of exploitatie van bezittingen nauwkeurig wordt vermeld.

Voor de nieuwe kerk te Weebosch geeft gemeente f. 2.500; men meende, dat de Bisschop verkeerd was ingelicht, en dat er geen reden was, om eene parochie te Weebosch op te richten;

gemiddeld bedroeg de afstand naar de parochie "Loo" voor de ± 350 zielen van Weebosch geen half uur.

De gemeentesecretaris doet thans behoorlijk zijn plicht; hij maakt geen misbruik meer van sterken drank. Ook over den veldwachter is men tegenwoordig minder ontevreden. Dr. Duchâteau, over wien zoovele gegronde klachten geuit waren, is overleden en vervangen door Dr. Barentsen.

Bergeyk bezit thans 40 H.A. waterweiden en 10 H.A. natuurweiden; 10 H.A. natuurweiden werden bovendien in afgeloopen winter aangelegd, en liggen thans gereed om bezaaid te worden. De gemeente heeft bovendien 225 H.A. dennenbosch, waarvan de helft echter niets waard is: - ± 120 H.A. zijn redelijk goed. Men zal zich met staatsboschbeheer in verbinding stellen ten einde tot eene rationeele bebossching van de daarvoor geschikte gronden te komen. Eindelijk heeft de gemeente nog 28 H.A. vischvijvers.

Gemeente heeft ± 16.000 schuld, doch besteedde voor den bouw van bruggen en duikers f. 3.500; voor subsidie in den bouw van twee kerken te samen f. 3.000; voor oprichting parochie Weebosch f. 2.500; voor subsidie liefdehuis te Loo f. 5.000.

Burgemeester Aarts mag met groote voldoening terugzien op wat hij gedurende zijn burgemeesterschap in het belang van de gemeente tot stand bracht. Hij klaagde, dat hij het erg druk had, en om die reden zijne boomkweekerij (11 H.A.) er wel aan zou willen geven, wanneer hij zijn zaak tegen een redelijken prijs aan een ander kon overdoen. -

Riethoven

Den **9 Maart 1907** kwam ik weer in de gemeente; ik had tevoren Bergeyk bezocht. Via Valkenswaard gekomen, nam ik daar 's avonds weer den trein naar Den Bosch. De Heer Verdijk is ziek en kan mij niet vergezellen; dientengevolge bleef het onderzoek naar de administratie van den secretaris en den ontvanger achterwege. Voor de audientie had zich niemand aangemeld. B. en W. deelden mij mede, dat het schoolhoofd Martinus Vughts niet meer in staat was behoorlijk onderwijs te geven, doordat hij niet voldoende meer zien kan. Hoewel hij 40 dienstjaren heeft, wil hij geen pensioen vragen zonder daartoe gedwongen te worden. Gaat die dwang van het gemeentebestuur uit, dan geeft dat onaangename verhoudingen in de gemeente; daarom roepen B. en W. mijne tusschenkomst in om die zaak te laten onderzoeken, opdat het onderwijs onder een jong en bekwaam hoofd, weer kunnen worden, wat het zijn moet. De gemeente heeft nog steeds geene politieverordening; ik heb er op aangedrongen, dat er eene wordt vastgesteld. Oudste zoon van burgemeester behaalde voor ± 3 jr. het diploma als candidaat gemeentesecretaris; hij is thans 1ste ambtenaar ter secretarie van Boxtel op een salaris van f. 550,-.

Men zag zeer op tegen de kosten van het onderhoud der waterleidingen, niettegenstaande er niet zoo heel veel waren. Sterk aangedrongen op het aanleggen van een uitvoerigen staat van wat men met de gemeente bezittingen doet. Men heeft 3 H.A. kortelings aangelegd tot natuurweide; deze werden voor 1907 verhuurd voor f. 210. Bovendien had men 4 H.A. in den afgeloopen winter vergraven en gelijk gemaakt, om er ook weer natuurweide van te maken; binnenkort werd alles bezaaid; in het aanstaande najaar hoopt men daarvan voor f. 100 gras te kunnen verkoopen.

Burgemeester had zich in contact gesteld met Van Dissel, inzake eene rationeele bebossching der inculte gronden; de opzichter van het Staatsboschbeheer, de Heer Moorman had met Burgemeester reeds een pr. malen een onderzoek in loco ingesteld, maar men had nog geen gronden kunnen vinden, die voor bebossching waarde hadden.

De gemeenteontvanger H. van Deyck, een zwager van den sigarenfabrikant H. v. Deijck, beweerde, dat bij zijn zwager geen gedwongen winkelnering was; aan den burgemeester meende ik te begrijpen, dat die bewering onjuist was.

Stratum

Den **18 Maart 1907** kwam ik weer in Stratum; ik ging er vanuit Den Bosch heen; dienzelfden dag bezocht ik nog Aalst en Waalre, waarna ik te Aalst-Waalre den trein naar Den Bosch nam. Aangezien zich niemand voor de audientie had aangemeld, had ik volop den tijd om met B. en W.

te praten. Ons gesprek liep voornamelijk over de meerdere of mindere wenschelijkheid om eene grenswijziging van Eindhoven te bevorderen. Wethouder Schröder zou tegen iedere grenswijziging ageeren, behalve wanneer Stratum en Eindhoven vereenigd werden tot ééne gemeente. Burgemeester Smitz voelde niet veel voor eene grensregeling, en vond, dat het voor Stratum thans nog niet zo slecht was.

De moraliteit van de bevolking blijft achteruit gaan; drankmisbruik wordt vooral gemaakt door de ambachtslui (timmerlieden, metselaars enz.), het Maandaghouden is bij hen erg. De fabrieksarbeiders kunnen geen Maandaghouden omdat ze dan gedaan zouden krijgen op de fabrieken. Onder den minderen stand neemt het aantal gedwongen huwelijken meer en meer toe; zeker 60%; op één fabriek bij Eindhoven werkten 19 meisjes, die dadelijk na Paschen moesten trouwen. Ook de kindersterfte beneden het jaar neemt meer en meer toe.

Men had evenveel tegen de neutrale (of socialistisch getinte) bonden, als tegen den R.C. Volksbond. Van beide zijden trachtte men elkander te overtroeven, door het volk maar te vleien. De bekende socialistische leider, Eduard Redelé, is dezer dagen krankzinnig geworden en naar Coudewater vervoerd.

Op mijn vraag, of het niet noodzakelijk was om eene huishoudschool op te richten, om de fabrieksmeisjes het huishouden te leeren, kreeg ik ten antwoord, dat men niet geloofde, dat zoo'n school nut zou stichten, omdat zij, voor wie de school bestemd zou zijn, er geen gebruik van zouden maken; ik heb toen op Tilburg gewezen, waar de Ursulinen zoo'n school hebben opgericht, van welke school zeer veel gebruik wordt gemaakt. Gedwongen winkelnering komt in Stratum niet voor.

De nieuwe bepalingen uit het provinciale reglement op de waterleidingen vonden veel instemming, men zag er geen bezwaar in, dat het onderhoud ten laste van de gemeente was gebracht. De school wordt te klein; ik raadde den bouw van eene nieuwe vierklassige school aan op een ander punt van de gemeente; wethouder Schröder viel mij bij; ook steunde hij mijn wensch, dat er in de plaats van het vochtige, veel te kleine raadhuis er een behoorlijk Raadhuis mocht gebouwd worden. De secretarie moest nu al naar de Raadszaal worden overgebracht, omdat het kamertje beneden, waar ik nu met B. en W. zat te praten, te vochtig en te klein was. Op de secretariëkamer moeten nu toch ook nog de Raadsvergaderingen gehouden worden.

Volgens Klasens, die de administratie ter secretarie naging, was er daar wel eenige verbetering waar te nemen, vooral doordat een jonge man, Veltman uit Kaatsheuvel, als ambtenaar ter secretarie was aangesteld; aan het gemeenteverslag over 1905 was heel weinig zorg besteed; er stond haast niets in.

Aalst

Den **18 Maart 1907** kwam ik weer in Aalst; vanuit Den Bosch had ik eerst Stratum bezocht; later ging ik nog naar Waalre; van Aalst-Waalre keerde ik 's avonds naar Den Bosch terug. Voor de audientie had zich niemand aangemeld. Van B. en W. vernam ik, dat men eindelijk was begonnen met den aanleg van natuurweiden; men had dezen winter 5½ H.A. door de Heide Mij. laten in orde brengen, welke in Mei zouden bezaaid worden; per H.A. zoude de kosten ± f.180 bedragen; men stelde zich van de onderneming veel succes voor.

Bij B. en W. sterk aangedrongen op het aanleggen van een uitvoerig register der gemeentelijke bezittingen, waarin alle détails omtrent de exploitatie der verschillende perceelen accuraat en uitvoerig worden beschreven. Men blijft ook nog steeds bosch aanleggen; korts brandde een 4-jarig bosch af; desniettegenstaande wil men zich toch niet tegen brand verzekeren, omdat de premie zoo hoog is.

Men gaf aan den pastoor f. 1.200 in de kosten van den bouw van zijne nieuwe kerk; kosten van klok opwinden enz. tot nu toe door de gemeente betaald met f. 60 per jaar, komen in het vervolg ten laste van de kerk. Sterk aangedrongen op den bouw van een nieuw Raadhuis; het tegenwoordige is te klein; vergaat van vocht en zit vol mieren; men denkt er sterk over om daartoe over te gaan, maar heeft geen goede plaats om te bouwen; de grond om het tegenwoordige Raadhuis behoort aan den wasbleeker Koster; deze bood f. 500 voor het plekje grond, waarop het Raadhuis staat; hij zou dat Raadhuis gaarne amoveeren, om daardoor het

gezicht te krijgen vanuit zijn nieuw gebouwde woning op den Rijksweg; ik geloof wel, dat er binnenkort een nieuw Raadhuis zal verrijzen.

Er hebben zich Fransche zusters in de gemeente gevestigd; nu eenige van die Zusters Hollandsch geleerd hebben, werd door haar eene bewaarschool, en eene naai- en breischool opgericht; men hoopt zeer, dat zij ook eene leerschool zullen openen. Moraliteit van de bevolking blijft groot; geen drankmisbruik, geen gedwongen huwelijken, geen onwettige geboorten, geen abnormaal groote kindersterfte. Armoede wordt niet geleden; de woningen, ook de minste, zijn volgens B. en W. zeer behoorlijk.

Men was zeer ingenomen met de omstandigheid, dat het nieuwe provinciale Reglement het onderhoud van de waterleidingen op de gemeente had gebracht, al zag men ook wat op tegen de onkosten, welke daartengevolge de gemeente gedurende de eerste pr jaren vooral, zou moeten maken. Bij den bouw der nieuwe kerk had de kunstweg Aalst-Waalre veel geleden; sinds een pr jaren kocht men jaarlijks groote keien (16 x 16), en straatte die in de meest zandige gedeelten van de weg; die bleven daar beter liggen, dan de kleine keitjes van den weg, bij het vervoer van zware vrachten. Men meende dit jaar (1907) den weg weer over zijn geheele lengte in bepaald goeden staat te krijgen.

Nu de oude Roomsche kerk wordt afgebroken moet men een nieuw lijkenhuisje bouwen; het ouden lijkenhuisje was nl. tegen de oude kerk aangebouwd. Binnenkort hoopt men daartoe over te gaan.

Waalre

Den **18 Maart 1907** kwam ik weer in Waalre; vanuit Den Bosch had ik eerst Stratum bezocht en daarna Aalst; te Aalst Waalre nam ik 's avonds weer den trein naar Den Bosch. Voor de audientie had zich niemand aangemeld; ik vernam van B. en W. dat thans weer de beste verhouding bestaat tusschen het Gemeentebestuur en het schoolhoofd Sloots; van de vroegere moeilijkheden waren dus heel geen onaangename verhoudingen in de gemeente achter gebleven.

De moraliteit van de bevolking blijft groot; geen drankmisbruik, geen gedwongen huwelijken, geen onwettige geboorten, geen abnormaal groote kindersterfte. De arbeiders geven hun geheele weekloon nog aan hunne ouders af. Of er gedwongen winkelnering bestaat? Ik weet het niet; B. en W. zeiden wel van niet, maar toch gaven hunne antwoorden mij den indruk, dat in dat opzicht de toestand te Waalre niet heelemaal zuiver is.

Woningen zijn over het algemeen voldoende; maar het beschikbare aantal is niet groot; de Heer Swane bouwde er voor eenigen tijd een achtstal, maar nóg zijn er te weinig. In 1904 heeft men een proef begonnen met den aanleg van natuurweiden; 5½ H.A. werden toen aangelegd; de proef is prachtig geslaagd; van de f. 1.500 welke werden uitgegeven is f. 800,- nog onafgelost; en dat, terwijl ook de renten uit de opbrengst werden bestreden! Men is thans voornemens, om met den aanleg voort te gaan; men heeft nog volop terrein beschikbaar! Men juichte het toe, dat het nieuwe provinciale reglement het onderhoud der waterleidingen bij de gemeente bracht, al ontveinsde men zich niet, dat daaruit aanvankelijk voor de gemeente finantieele bezwaren voortsporen.

Wethouder Van Mierlo is thans 88 jr oud. De oude veldwachter (84 jr) doet nog steeds trouw dienst; de menschen zijn zeer bang voor hem, om zijn leeftijd wordt hij gerespecteerd, en heeft hij nooit gewelddadig verzet te overwinnen. Secretaris Van de Ven had een uitgewerkte staat gemaakt van de ontginning der natuurweiden; hem opgedragen, zoo'n staat te maken van alle gemeentelijke bezittingen.

Heeze

Den **19 Maart 1907** kwam ik weer in Heeze; ik reed er vanaf het station Valkenswaard heen; later bezocht ik nog de gemeente Valkenswaard, waar ik ten slotte weer den trein naar Den Bosch nam. Voor audientie had zich niemand aangewend.

Nu de Meijerij de lijn Helmond-Asten gereed heeft, zal zij een lijn Geldrop-Heeze bouwen; aanvankelijk zal die lijn met paarden als trekkracht geëxploiteerd worden, niettegenstaande zij

als stoomtram wordt aangelegd. Zij zal heelemaal over eigen baan loopen; de daartoe benodigde gronden werden reeds aangekocht: in Geldrop voor f. 12.000; in Zes Gehuchten voor f. ... en in Heeze voor f. 4.500. Het station zal gebouwd worden te Heeze, kort bij den provincialen weg Heeze-Someren. Directeur Kroon hoopt den nieuwen weg op 1 Juli 1907 in exploitatie te kunnen hebben, zoowel om het drukke verkeer des zomers tusschen Geldrop en Heeze, als om nog wat te verdienen aan het vervoer van zwaar eikenhout van Sterksel, dat door de erven Pompen dezen winter verkocht werd.

Heeze gaf f. 3.000 subsidie, mits de lijn vóór 1 Januari 1908 in exploitatie is; dat besluit werd kortst door den Raad met algemeene stemmen genomen. Nu de tram een eigen baan krijgt, bestaat er in de gemeente geen oppositie meer. De Meyerij vervoert de post van Geldrop naar Budel en laat daarvoor tweemaal daags een wagensdienst loopen. Waarschijnlijk zal op den duur die wagensdienst wel veranderen in een stoomtram of een paardentram: Budel zou daarvoor f. 25.000 beschikbaar stellen.

Omtrent het gemeenschappelijk bezit van de gehuchten Kerkhoven, de Ven, Boschhoven en Oosterik vernam ik nader, dat de gemeente Heeze reeds sinds 150 jaren is getreden in de rechten van Kerkhoven en de Ven. Heeze is dus in die 213 H.A. gemeenschappelijk bezit voor de helft gerechtigd, Boschhoven en Oosterik voor de wederhelft. Het terrein dat jaarlijks afgeplagd zal worden, wordt in 34 à 36 kavels (rotten noemt men ze in Heeze) verdeeld. B. en W. van Heeze eenerzijds komen dan met de drie rotmeesters van Oosterik en Boschhoven anderzijds op het terrein te samen; daar wordt dan geloot wie de even nrs. der rotten zal hebben, en wie de oneven nrs.

B. en W. van Heeze verpachten dan hunne kavels, terwijl de rotmeesters van Boschhoven en Oosterik de andere kavels onder de verschillende huishoudens verdeelen. Door dat voortdurend afplaggen is de grond zoo arm geworden, dat uit de opbrengst van den verkoop door Heeze amper de verschuldigde grondbelasting kan betaald worden. Men zou zeer gaarne tot eene verdeling komen, maar Oosterik en Boschhoven willen daarvan niets weten.

Heeze gaat zeer vooruit; ook in zielental; de bevolking blijft eenvoudig, en moreel goed; vooral met hulp van de Boerenleenbank worden vele woningen gebouwd door die fabrieksarbeiders, die bereids f. 200 of f. 300 bespaard hebben. Het oud archief, waarvan Bondam eertijds zoo klaagde is thans geborgen in eene kamer naast de raadkamer.

Sterk aangedrongen op het aanleggen van een gedetailleerden staat van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen. Gemeente onderhield reeds sinds geruimen tijd de voornaamste waterleidingen; de nieuwe bepalingen van het provinciaal reglement zijn voor Heeze niet bezwarend.

Er is weer een nieuwe doctor, nl. dr. Van der Meyle uit Almen bij Gorssel; de vorige titularis kon het niet volhouden, sinds hij 's zondags niet meer naar de Roomsche Kerk ging. Burgemeester Strybosch is sigarenfabrikant sinds 1876; op fabriek werken plusminus 40 sigarenmakers; doet niet veel meer aan de zaken; fabriek wordt gedreven door twee zoons van 25 en 26 jr.

De vereulithefabriek bloeit zeer; er worden vooral graanmolens gemaakt; veel afzet in België en in Duitschland; de molens moeten door een motor in beweging gebracht; bezigt men paarden, dan heeft men er wel drie noodig, anders loopt de molen te zwaar.

Valkenswaard

Den **19 maart 1907** kwam ik weer in de gemeente; vanaf het station Valkenswaard had ik eerst Heeze bezocht; later nam ik aan hetzelfde station weer den trein naar Den Bosch. Ik verleende audientie aan den Voorzitter van de gezondheidscommissie, Dr. Dagevos; deze werd Katholiek om juffrouw Eyken uit Geldrop te kunnen trouwen; hij bouwde zich eene prachtige villa in de kom van de gemeente. Aan Willink, den directeur van het postkantoor, een broeder van den voormaligen commies der posterijen te 's Bosch; aan Fr. Van Best, lid van de Gezondheids Commissie, een zoon van den sigarenfabrikant, en in diens zaken mede werkzaam; aan den wachtmeester der marechaussee Behrens, die wegens doofheid over een pr jaren met pensioen zou gaan en zich aanbevolen hield voor eenige burgerlijke betrekking. Hij vertelde mij, dat de veldwachter te Waalre het volgend jaar 60 jr veldwachter zou zijn, en vroeg steun om dien oudgediende alsdan eene eeremedaille te bezorgen; ik zeide hem, dat hij mij een week of zes

vóór het feest daarover moest schrijven. Ik heb bij B. en W. sterk aangedrongen op eene zeer gestrengte handhaving der bouwverordening; in dit jaar zouden er ± 30 nieuwe woningen gebouwd worden.

Lang met de Heeren geredeneerd over de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; geadviseerd, de hulp in te roepen van de Heide Mij. en van het Staatsboschbeheer; Geraden, om een uitvoerig register aan te leggen inzake de exploitatie der gemeentelijke eigendommen. Men was er niet erg goed over te spreken, dat het onderhoud der waterleidingen ten laste van de gemeente was gebracht.

Sinds 1906 is de nieuw aangelegde Roomsche begraafplaats in gebruik genomen, en wordt er op de algemeene begraafplaats niet meer begraven. Gemeente gaf indertijd f. 18.000 in de kosten van den bouw van een liefdehuis (Franciscanessen); de voorwaarden waaronder werden indertijd niet behoorlijke gestipuleerd; men liet zich door den deken beet nemen. Er is in de gemeente eene zeer bloeiende sigarenindustrie. De fabrikanten Gijrath en De Louw hebben winkels; naar het schijnt bestaat er echter geen gedwongen winkelvering, al hebben die Heeren ook gaarne, dat hunne sigarenmakers in hun winkels koopen.

Moergestel

Den **21 Maart 1907** kwam ik weer in de gemeente; ik reed er van het station Oisterwijk heen; daarna bezocht ik Oirschot en eindelijk Best, alwaar ik weer den trein naar Den Bosch nam. Ik verleende audientie aan Pastoor v. Rijckevorsel, die eenvoudig zijne opwachting kwam maken, aan J. van Akkeren, die om eene vergunning vroeg om schadelijk gedierte te schieten, en aan den gemeentesecretaris Van Hulten, die eene gelijke permissie wenschte te bezitten, en die tevens vond, dat hem eenig salaris toekwam omdat hij voor de gemeente afdeeling Heyzen nogal eenig werk had; de ontvanger genoot voor zijn moeite f. 25. Aan v. Hulten geantwoord, dat hem geen afzonderlijk salaris toekwam; dat de ontvanger eene afzonderlijke belooning genoot, sinds de percentsgewijze belooning der ontvangers veranderd was in eene vaste wedde; hadden G.S. den ontvanger geene afzonderlijke belooning ten laste van de Afdeeling Heyzen toegekend, dan zou diens geheele wedde ten laste van Moergestel zijn gekomen, en Heyzen daarin ten onrechte niets betaald hebben.

De wethouder Wolfs is 87 jr oud, en kan niet meer op het Raadhuis komen; hij bedankt binnenkort als Raadslid. De plannen tot het verharden van den weg Moergestel-Biest aangehouden, omdat de Provincie geene nieuwe wegen meer subsidieert, voor dat het lot der weg belasting bekend is. Sterk aangedrongen op het vervaardigen van een staat van gemeente bezittingen en derzelve exploitatie.

De schoenmakers maken een moeielijken tijd door, nl. den strijd van het handwerk tegen de machinale schoenfabrikatie. De wed. C. van Bommel is bezig hare fabriek van handwerk om te bouwen in eene machinale inrichting; de wed. J.P. van Bommel levert uitsluitend nog handwerk, daartoe in staat gesteld door vele vaste afnemers in Duitschland en in Zweden.

Een gewone smid, v.d. Biggelaar, werd van lieverlede rijtuigfabrikant; hij werkt thans met ± 20 knechts, en drijft zijne machines door stoom. Hij heeft veel meer te doen, dan hij met mogelijkheid af kan; bestellingen worden eerst na 5 of 6 maanden uitgevoerd. Nu de schoenindustrie slecht gaat, is het een geluk voor Moergestel, dat het werkvolk van v.d. Biggelaar goed geld verdient.

Oirschot

Den **21 Maart 1907** kwam ik weer in Oirschot; vanaf het station Oisterwijk bezocht ik eerst Moergestel, daarna Oirschot, en eindelijk Best, waar ik later den trein naar Den Bosch nam. Ik verleende audiëntie aan den gemeente-ontvanger Van Baar, die klaagde, dat hij de vervolgingskosten der belastingschuldigen moest betalen; aan den ontvanger der registratie Smits, die zijn opwachting kwam maken; aan den gemeentesecretaris Nuyens, die wel eens hier of daar burgemeester wilde worden; aan den gemeentebode Voermans, die te weinig salaris had, sinds het kantongerecht niet meer op het Raadhuis is, en hij daarmee f. 25 voor het schoonhouden van het kantongerecht verloor; aan den klompenmaker Smetzers, die eene

reddingsmedaille kreeg voor het redden van een drenkeling, en meende, dat hem daarvoor bovendien f. 25 toekwam; men had hem gezegd, dat bij het uitreiken van die medaille tevens f. 25 aan den rechthebbende werd ter hand gesteld.

De wethouders klaagden over de bezwarende bepalingen der bouwverordening; het was thans onmogelijk, om goede arbeiderswoningen te bouwen, omdat de arbeiders, in verband met hunne verdiensten, niet meer dan f. 35 per jaar konden verwonen, terwijl eene woning volgens de bouwverordening, aan bouwen (dus ongerekend de waarde van den grond) minstens f. 700 moest kosten.

Sterk aangedrongen op het aanleggen van een register omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen. Er bestaan in Oirschot vier stoelenfabrieken; hoewel daarin vrij druk gewerkt wordt en de afzet vrij geregeld gaat, schijnen de fabrikanten toch niet veel meer te verdienen dan hun dagelijksch brood. Omtrent gedwongen winkelnering bereikten mij geene klachten.

Moraliteit van de bevolking blijft gunstig; het drankgebruik werd in de laatste jaren bepaald minder. De brandblusmiddelen zijn volgens B. en W. misschien wel een beetje primitief, maar toch zeer voldoende, en in bepaald goeden staat. Het personeel der brandweer wordt thans per uur betaald.

De Staat heeft de procedure om de helft van het heerlijk jachtrecht van Oirschot en Best tegen den Graaf de Gelous verloren; deze laatste is thans dus geheel eigenaar van dat jachtrecht.

Mevrouw Turing von Ferrier heeft thans Oirschot voor goed verlaten; zij woont met haar dochtertje te 's-Gravenhage. Volgens den burgemeester had zij, krachtens een testament volgens de Duitse wet, het vruchtgebruik van de geheele nalatenschap tot haar dood toe, zoo dat haar dochtertje bij hare meerderjarigheid, geen eigen fortuin zou hebben.

Tijdens ik in Oirschot was, gaf de harmonie mij ter eere een concert op de markt. Vóór ik Oirschot verliet den bouw van den toren der groote kerk in oogenschouw genomen, en mij door den hoofdplichter allerlei aanwijzingen laten geven.

Best

Den **21 Maart 1907** kwam ik weer in Best; vanaf het station Oisterwijk reed ik eerst naar Moergestel, daarna naar Oirschot, en eindelijk naar Best, waar ik den trein naar Den Bosch nam. Ik verleende audientie aan de Klompenmakers Coppens en v.d. Hurk, bestuurderen van eene vereeniging, die zich ten doel stelt zieke leden te ondersteunen; zij hadden eene schrale kas en vroeger voorspraak om steun te krijgen van de gemeente. Schoenmakers, een landbouwer, vroeg eene konijnenpermissie, Van Vleuten, hoofd der school, kwam bedanken voor de hulp, hem verleend, om vergoeding te verkrijgen van de gemeente voor het onderwijs in de Fransche taal. Er wordt in Best nogal veel gebouwd; er zijn voldoende woningen te krijgen; de bouwverordening wordt streng gehandhaafd.

De schapen doen veel kwaad in de gemeente; men zou ze gaarne allen opgeruimd zien; om die reden eischt gemeente voor ieder schaap dat in de heide komt, f. 1 en voor de lammeren f. 0,50. Desniettenstaande zijn er nog vijf schaapsboeren; men meende, dat het bedrijf zeer loonend was.

Druk geredeneerd over den aanleg van het Wilhelminakanaal, waarvoor thans opmetingen gedaan werden; men meende, dat, als er niet voldoende bruggen kwamen, dat kanaal een groot bezwaar zou zijn voor zeer vele landbouwers, die aan eene zijde van het kanaal woonden en aan de andere zijde hun land, vooral hunne heidevelden hadden. Vooral de wethouder Roche liet deze bezwaren luidt klinken. Ik heb den Heeren in overweging gegeven, zich in deze tijdig met de betrokken waterstaatsautoriteiten te verstaan.

De voornaamste industrie van Best is eene steenfabriek; deze was vroeger het eigendom van De Wert en burgemeester Dobbelaere. Later werd De Wert alleen eigenaar. Hij maakt er eene naamlooze vennootschap van, en bleef zelf directeur van de fabriek; kapitaal f. 100.000; groote aandeelhouders zijn De Wert, diens moeder, de weduwe De Wert, Dony en Fried van Lanschot. De zaken gaan slecht; men kan geen voldoende prijzen voor het product bedingen, omdat er te veel steenfabrieken zijn gekomen; de steenfabrikanten trachten thans een syndicaat, indien mogelijk een trust te vormen om tot verbetering van de prijzen te komen.

Het hoofd der school Van Vleuten is met eene zuster van De Wert getrouwd; omdat zijne schoonmoeder nog al wat aandeelen in die fabriek heeft, is hij zeer bezorgd over den loop der zaken. Van hem vernam ik de bovenstaande bijzonderheden.

Baarle-Nassau

Den **23 Maart 1907** kwam ik weer in de gemeente; ik ging er vanuit Den Bosch heen; bezocht daarna Chaam en keerde via Breda naar Den Bosch terug. Ik verleende audientie aan H. van Gils, den burgemeester van Baarle Hertog, die zijne opwachting kwam maken en mededeelde, dat de verhouding tusschen de besturen, en tusschen de bewoners van Baarle Hertog en Baarle Nassau uitstekend bleef. Daarna verscheen pastoor Rombouts, thans aangesteld tot pastoor van Baarle Nassau, niettegenstaande pastoor Krey nog in leven is en te Baarle Nassau woont. Ook hij kwam eenvoudig zijne opwachting maken.

Daarna verschenen weer twee Fransche Paters van het Heilig Sacrament; hunne inrichting – recht tegenover het Gemeentehuis – is feitelijk niets dan een Klein Seminarie, voor jongens, die in hunne orde willen treden; zij hebben 15 leerlingen. Aangezien hunne inrichting te klein wordt zullen ze die vermoedelijk verplaatsen naar Baarle Nassau-Grens. In verband met het daar gebouwde nieuwe station zijn daar langzamerhand vele woningen van spoorweg- en belasting ambtenaren verrezen, terwijl in de naaste toekomst nog meerdere woningen zullen verrijzen. De burgemeester verwachtte, dat daar binnen een pr. jaren zeker een vijftigtal woningen zouden staan. Al zouden dan de daar wonende menschen onder de parochie van Baarle Nassau blijven behooren, ze konden dan toch in de kerk der Paters de H. Mis gaan bijwonen. De Paters zagen echter zeer tegen de kosten van bouwen en verhuizen op; een zeer geschikt terrein, ter grootte van 1 H.A. was hun bereids ten geschenke aangeboden.

Het oude Raadhuis was te klein geworden; men heeft het daarom verkocht, en een zeer goed huis - eene voormalige pastorie - aangekocht en tot raadhuis ingericht. De bovenwoning was voor den gemeentelijken dienst niet noodig; men verhuurde die daarom voor f. 150,- aan den burgemeester; deze heeft daarvoor zeven kamers boven, en eene burgemeesterskamer beneden; benevens een vruchtbaren tuin met zeer goede vruchtboomen. Zou er ooit bijv. eene marechausseekazerne moeten gebouwd worden, dan heeft men in den tuin voldoende ruimte. De burgemeester stelde mij zijne vrouw voor. Mevrouw Erzey-Klein van der Willigen had de beleefdheid mij een kop koffie met een sandwich gereed te maken.

Burgemeester Erzey betrouwde drie stiefkinderen: a. een meisje verloofd met den candid. notaris Vethaken te Breda; dat meisje heeft zich, naar aanleiding van het tweede huwelijk harer moeder zich met haar gebrouilleerd; ze woont tijdelijk ten huize van een oom; b. een zoon, student te Leiden; c. een zoon, die boomkweeker moet worden, en daarom in het buitenland wordt opgeleid; met die twee jongens is Erzey goede vrienden.

Er wordt in Baarle Nassau veel gebouwd; de bouwverordening wordt er streng gehandhaafd. In plaats van burgemeester Verheyen werd Erzey lid van den Raad; hij had zich laten stellen om de gemeente bij eene stemming niet weer in rep en roer te brengen; hij werd bij enkele candidaatstelling gekozen. Hij moet dit jaar aftreden; Bruyninckx werkt sterk, om weer in den Raad te komen; Erzey vreesde, dat hij nu weer uit den Raad zou gegooid worden. Ulicoten heeft slechts een lid in den Raad, nl. G. Geerts; B. en W. in overweging gegeven, te trachten, dat Ulicoten te zijner tijd een tweede Raadslid krijgt, gelijk vroeger steeds het geval was.

Schoolhoofd Van Bussel maakt nog steeds misbruik van drank; evenwel niet in de herbergen, maar hij drinkt tehuis te veel; hij stookt tegen het Gemeentebestuur, maar geeft geen vat om hem te vangen. De secretaris heeft geen drankwinkel meer; ook werkt hij heel niet meer als zaakwaarnemer voor notaris Van Eyl uit Tilburg. De oude veldwachter is dood; zijn opvolger is absoluut drankvrij, en moet een zeer geschikte man zijn; hij bewees dit vooral bij den bouw van het nieuwe station, toen gemeente met vreemd werkvolk overstroomd was.

De twee exportslagerijen zijn thans in handen van a. het raadslid-kastelein Olieslagers (Martens doet niet meer mee); b. het raadslid-kastelein M. van Tilburg, geassocieerd met Jansen uit Baarle Hertog.

De Belgische familie Rollin had uitgestrekte bezittingen in de gemeente; zij bezwaarde die goederen bij de Belgische Spaarkas; deze eindigde met alles voor schuld te verkoopen; een complex van 600 H.A. werd gekocht door Rotterdamsche Heeren, De Koning c.s.; deze sloten een publieken weg af; gemeente had daardoor veel moeielijkheden; ten slotte werden de Heeren veroordeeld.

Met den burgemeester even het station aan de grens in oogenschouw gaan nemen; alles, wat daar in korten tijd verrees en tot stand gebracht werd was zeer bezienswaard.

B. en W. toonden zich zeer ingenomen met de bepalingen van het nieuwe provinciale reglement op de waterleidingen, waarbij het onderhoud daarvan aan de gemeente werd opgedragen; men achtte die opdracht zeer gelukkig, en in het algemeen belang noodzakelijk.

Chaaam

Den **23 Maart 1908** [moet **1907** zijn] kwam ik weer in de gemeente. Ik had tevoren Baarle Nassau bezocht; later nam ik in Breda den trein naar Den Bosch. Ik verleende audientie aan Pastoor Geerts met diens kapelaan, den Heer Nooren; daarna aan den Heer Weydeveld, gepensioneerd verificateur Invoerrechten en Accijnsen, in 1906 candidaat naar de vacante burgemeestersplaats te Chaaam. De Heeren kwamen eenvoudig hunne opwachting maken. Door een verkeerd overgeseind telegram hadden B. en W. mij vanaf 10 uur 's ochtends zitten wachten, terwijl ik eerst om twee uur aankwam.

Omtrent den gemeentetoren vernam ik, dat de Rijksbouwmeester Mulder in het afgelopen jaar een onderzoek had ingesteld; in den aanstaanden zomer moest een gedeelte van den toren, vooral heelemaal boven bij de spits, nieuw ingevoegd worden; dat zouden geen al te groote kosten zijn, en dan behoefde er vooreerst niet veel meer aan gedaan te worden.

Omtrent den weg Chaaam-Meerle deelde men mij mede, dat op Belgische territorium de benodigde grond aangekocht en betaald was; dat men daar begonnen was met den afbraak van twee huizen en van het gemeentehuis; dat de datum, waarop de weg zou worden aanbesteed, nog niet bekend was; een en ander was op 20 Maart 1907 door den burgemeester van Meerle aan den burgemeester van Chaaam geschreven.

B. en W. deelden nog mede, dat Chaaam alle benodigde gronden onder die gemeente had aangekocht; de gemeente Ginneken was nog niet zoo ver, want daar was nog geen stuk grond gekocht, maar men meende, dat Ginneken toch met de eigenaren van de benodigde gronden was overeengekomen, voor welk bedrag zij die gronden kon overnemen.

Men is zeer ingenomen met de nieuwe bepalingen van het reglement op de waterleidingen, waarbij het onderhoud daarvan ten laste van de gemeente is gebracht. Men is zeer dankbaar voor de rijksbijdrage ad. f. 11.000 in den bouw der nieuwe school met onderwijzerswoning; met B. en W. de nieuwe school (drie klassen) gaan kijken; het ziet er alles zeer goed uit. De secretarie, archief, materieel enz. van den burgemeester-secretaris zag er bepaald zeer ordelijk en netjes uit.

April

Asten

Den **2 April 1907** kwam ik weer in Asten; per trein naar Helmond en vandaar per tram naar Asten; ik bezocht later nog Someren, vanwaar ik naar Helmond terugreed. Ik verleende audientie aan Jan Bluijssen, die hoopt later burgemeester of minstens secretaris te worden; hij was op het gymnasium te 's Bosch en zakte in 1905 voor het eindexamen. Thans werkt hij als volontair op de secretarie van Heusden.

Een zekere Wouters kwam zich beklagen, dat hem geen machtiging tot het schieten van schadelijk gedierte uitgereikt was. Bij raadsverkiezingen wordt er bijna altijd gestemd; bijzondere drukte is er op zoo'n stemdag in de gemeente niet; ook niet in de herbergen; met drank wordt er niet gewerkt.

De tram Helmond-Asten doet geen nadeel aan de Astensche huurkoetsiers; vanuit Asten bezoeken thans heel wat reizigers de omliggende dorpen, die dat vroeger deden met een rijtuig uit Helmond.

Hoewel B. en W. beweerden, dat de secretaris thans beter zijn best deed dan vroeger, hoorde ik later van Verdijk, dat het werk ter secretarie weinig verbeterd was. Aan het Raadhuis waren enkele goede verbeteringen aangebracht; de raadkamer is vergroot en netjes in orde gemaakt; die kamer ziet er thans zeer behoorlijk uit, en wordt door burgemeester tevens gebruikt als kamer voor zichzelf, en als vergaderkamer voor B. en W. Onder de raadkamer werd een vertrek ingericht als archiefkamer; ook dat vertrek, dat bijna gereed is, belooft zeer goed te worden. Oppositie tegen het gemeentebestuur wordt voortdurend gevoerd door Berkers, eertijds klerk ten kantore van notaris Rovers; na diens overlijden vestigde hij zich als zaakwaarnemer. Omdat hij als zoodanig niets te doen [had,] begon hij, zonder van drukken verstand te hebben, eene drukkerij; daarin verloor hij veel geld; hij nam toen als associé een jongen Verbunt uit Ravenstein; nu is zijn zaak eene maatschappij op aandeelen.

Het laatste beschikbare grauwveen (100 H.A.) benevens het laatste beschikbare zwartveen (200 H.A.) voor een pr. jr. aan v.d. Griendt verhuurd, die daarvan jaarlijks f. 7.000 betaalt. Dat geld wordt besteed voor ontginning; de Heide Mij. maakte een plan tot ontginning van een complex van 450 H.A., die gedeeltelijk natuurweide, gedeeltelijk bouwland en verder bosch moeten worden. De Heide Mij. is thans met zes ossen aan het ploegen.

Een van de firmanten Bluijssen, Jan Bluijssen-v.d. Heuvel, maakt misbruik van drank, en is soms 14 dagen achter elkaar aan de rol in de gemeenste kleine kroegjes; hij geeft een uiterst slecht voorbeeld, en zal, naar B. en W. vreezen, de oorzaak worden, dat op den duur de geheele zaak der familie Bluijssen opgeheven wordt.

Men is zeer tevreden, dat het onderhoud der waterleidingen aan de gemeente kwam; men is thans bezig om met behulp der Heide Mij. de hoofdwaterleidingen in orde te maken.

Er is al weer een nieuwe doctor; de vorige, Hoying, leed aan bloedvergiftiging en moest daarom zijne uitgebreide praktijk er aan geven.

De burgemeester, Switzar, maakte mij een zeer goeden indruk; de wethouders, met wie hij heel aardig omspringt, verweten hem, dat hij nooit, na eene vergadering van B. en W., met hen in een herberg een borrel wilde gaan drinken! hij kwam nooit in een herberg!

Someren

Den **2 April 1907** kwam ik weer in Someren; ik had tevoren Asten bezocht; per rijtuig keerde ik naar Helmond terug, alwaar ik den trein nam naar Eindhoven. Ik verleende audientie aan dominee Van der Hoeve, die sinds 14 jr in Someren woont ten behoeve van 15 boerderijen der Mij. tot Bevordering van Welstand onder Landlieden, en ten behoeve van een twintigtal geloofsgenooten onder Asten. Zoowel te Asten als te Someren is eene hervormde kerk; te Asten is de pastorie tijdelijk ingericht voor twee arbeidersgezinnen.

Een 32-tal inwoners uit Someren-Eind kwamen gezamenlijk binnen en vroegen, dat er naast sluis 12 een brug mocht komen; de fundamenten lagen er al. Met dat klauteren langs en over de sluisdeuren waren herhaaldelijk ongelukken gebeurd; er was nog korts een schoolgaand kind verdronken. Er woonden 14 gezinnen aan de andere zijde van het kanaal; zeker 600 menschen uit Someren-Eind moesten 's zomers aan de andere zijde van het kanaal gaan werken. Ik heb den menschen geraden, hunne bezwaren in een request aan den Minister bloot te leggen, en zich van den steun van het gemeentebestuur te verzekeren.

Men is zeer tevreden, dat de weg Someren-Eind – sluis XII tot stand kwam; daardoor werd het den firma Carp te Helmond mogelijk, in Someren-Eind eene haspelarij te bouwen, waar thans ± 70 meisjes uit Someren een goed loon verdienen; de fabriek is er op ingericht, om later met 140 à 150 meisjes te kunnen werken.

Mr. Ebell is bezig het archief van Someren te ordenen; hij was drie keer daar geweest, en had zich telkens stukken laten zenden. Zijne doofheid maakte een gesprek met hem uiterst moeilijk. Ook hier heeft men zich tot de Heide Mij. gewend, om met hare deskundige voorlichting te komen tot eene rationele ontginning van de uitgestrekte bezittingen. Men hoopt thans te komen tot het verkrijgen van een eigen gemeentedoctor; men vertrouwde dit jaar het benodigde Rijks subsidie te verkrijgen. Ik heb den secretaris een geweldig standje gemaakt en hem bedreigd dat hij zou weggejaagd worden, wanneer hij niet beter zijn plicht deed.

Hooge- en Lage-Mierde

Den **3 April 1907** kwam ik weer in de gemeente; per tram van Eindhoven naar Reusel; vandaar per rijtuig naar Lage Mierde. Ik bezocht later nog Reusel en Bladel, en keerde vandaar per tram naar Eindhoven terug. Voor mijne audientie had zich niemand aangemeld. Wethouder Van Gestel – niet ongeschikt – woont in Hooge Mierde. Wethouder Maas, een groote schreeuwer, voorzitter van de plaatselijke afdeeling van den Boerenbond, in Hulsel.

Na het overlijden van Verhagen werd Van Vorst uit Dieden, een broer van den secretaris van Eindhoven, gemeentesecretaris van Hooge Mierde. Klasens, die de administratie nazag, deelde mede, dat Van Vorst zijne zaken netjes in orde had, evenals ook de ontvanger Goutsmits. De finantiën van de gemeente zijn zeer zorgesichend, en zullen wellicht binnenkort zorgwekkend worden.

Bij raadsverkiezingen wordt steeds gestemd, er wordt dan evenwel weinig met drank gewerkt. Men betreurt het zeer, dat de tram Tilburg-Goirle-Hilvarenbeek niet doorgetrokken wordt naar Mierde; volgens den burgemeester was er nog een kleine kans, dat zulks geschieden zou, omdat de Belgische gemeente Poppel moeielijkheden maakte over de te volgen richting op haar gebied. Zou de Vicinaux met Poppel niet tot overeenstemming kunnen komen, dan was het mogelijk, dat de richting gewijzigd werd, en dat Mierde daarin werd opgenomen.

Voor hulp van het Staatsboschbeheer bij het beboschen van de gemeentegronden voelde men weinig. De ambtenaren van de Heide Mij. ontraden aan de gemeentebesturen het aannemen van die hulp; naar het mij voorkomt op zeer weinig aannemelijke gronden. Ik geloof, dat de Heide Mij. in het Staatsboschbeheer een gevaarlijke concurrent ziet.

B. en W. sterk geadviseerd om een uitvoerig register aan te leggen omtrent de ontginning der gemeentelijke bezittingen; de burgemeester zegt mij toe, daarvoor te zullen zorgen. Men zag op tegen de kosten, welke de bepalingen van het nieuwe provinciale reglement omtrent de waterleidingen op de schouders van de gemeente legden, maar erkende toch het groote nut van die voorschriften.

De toestand van de brandblusmiddelen is zeer gebrekkig; er is niets, als een oude kleine handbrandspuit, en dat voor drie kerkdorpen, die verre uit elkaar liggen. Er is een liefdehuis opgericht, bediend door zusters uit Schijndel; de orde heeft blijkbaar nog geene gediplomeerde onderwijzeressen; eene bewaarschool wordt er wel gehouden; er is echter nog geene bijzondere school voor meisjes opgericht.

De nieuwe bepalingen, krachtens welke door het Rijk het tuberculeuse vee wordt overgenomen, werken zeer gunstig; die ziekte neemt onder het vee sterk af. In Hooge Mierde wordt in den laatsten tijd nogal gebouwd, er verrezen eenige nieuwe boerderijen en enkele kleinere woningen; aan de bepalingen der bouwverordening wordt streng de hand gehouden. De natuurweiden, door de Mij. Utrecht aangelegd, houden zich goed; enkele zijn reeds sinds 1899 in gebruik; ze worden sterk beweid; van hooien is geen quaestie.

De Mij. Utrecht zal van de 1.400 H.A. thans ongeveer 800 H.A. ontgonnen hebben; meestal tot bosch. Er wordt met een stoomploeg gewerkt om de gronden te ploegen; meer dan ± 15 menschen heeft de Mij. niet in vasten dienst. Belgen uit Weel en Poppel komen bijna niet meer stroopen; de onbezoldigde politiedienaren van de Utrecht hebben deze Belgen een heilig respect weten in te boezemen.

Reusel

Den **3 April 1907** kwam ik weer in de gemeente. Per tram uit Eindhoven gekomen, had ik tevoren Hooge Mierde bezocht; later ging ik nog naar Bladel, waar ik weer den tram naar Eindhoven nam.

Ik verleende audientie aan pastoor en kapelaan; deze zouden zeer gaarne gezien hebben, dat ik een bezoek aan de verschillende Katholieke instellingen had gebracht. De tijd ontbrak mij, om aan den wensch van de Heeren te voldoen. Wanneer ik later eens terugkwam zou ik zien wat ik dan kon doen. Een boer, die ruzie had over een uitweg met zijne burenen verwees ik om raad naar burgemeester en pastoor, en, in het uiterste geval, naar den burgerlijken rechter.

Er gaan geen menschen uit Reusel meer werken in Postel en in Arendonk; ook gaat men niet meer naar de dynamietfabriek. Omgekeerd komen er wel Belgen in Reusel werken. De moraliteit

van de bevolking gaat niet vooruit; er wordt veel drank gebruikt; ook wordt er veel misbruik van drank gemaakt, vooral wordt in de bierhuizen veel drank geschonken. De Belgen komen in de gemeente den boel nog al eens opscheppen; ook komen zij onder de gemeente nog stroopen, hoewel niet meer zoo veel als vroeger.

De finantieele toestand van de boeren verbeterde in de laatste jaren wel veel, maar is toch nog niet, wat die wezen moet. De Pastoor vertelde mij, dat hij groote moeite had om alle stichtingen van zijn voorganger, pastoor Van der Wee, in goeden staat te houden; fondsen voor behoorlijk onderhoud waren er niet aanwezig.

Men klaagde zeer, dat het nieuwe provinciale reglement op de waterleidingen de kosten van haar onderhoud ten laste der gemeenten had gebracht; de gemeente had geen geld voor een behoorlijk onderhoud. Bij den bouw van de talrijke nieuwe woningen werden de bepalingen der bouwverordening streng gehandhaafd. Voor hulp van het Staatsboschbeheer bij het ontginnen en beboschen der heide voelde men weinig; de ambtenaren van de Heide Mij. ontraadden het aannemen van staatshulp; ik heb den Heeren er op gewezen, dat die raad wel kon voortvloeien uit de concurrentie, welke het Staatsboschbeheer aan de Heide Maatschappij aandeed.

Bij B. en W. sterk aangedrongen op het aanleggen van een uitvoerig register omtrent de exploitatie van de gemeentelijke bezittingen. De burgemeester heeft zich uit zijn fabriek terug getrokken en die overgedaan aan zijne beide oudste zoons. Een derde zoon werkt op de secretarie en moet het volgend jaar opgaan voor het examen van candidaat-gemeentesecretaris; hij neemt daarvoor les bij Van Lith te Veghel; telkens 4 uur in den tram! Op de secretarie zag alles er goed uit. Behalve de fabriek van den burgemeester is er nog eene vrij groote sigarenfabriek van Gebrs van der Pas, die ook druk werkt.

Bladel en Netersel

Den **3 April 1907** kwam ik weer in Bladel; vanuit Eindhoven had ik eerst Hooge Mierde bezocht en vervolgens Reusel; te Bladel nam ik ten slotte weer den tram naar Eindhoven. Ik verleende audientie aan notaris Coolen, die zich zeer beklaagde, dat het notariaat Eersel weer was aangevuld; had hij kunnen voorzien, dat zulks zou geschieden, dan had hij nooit om Bladel gevraagd. De notaris te Eersel had op het oogenblik een betere praktijk dan Coolen. Notaris Hordijk zat hem erg in den weg; terwijl deze f. 6.000 à f. 7.000 maakte kwam Coolen niet verder dan f. 2.000. –

Ds. Wiertz van Coehoorn kwam zijne opwachting maken; hij klaagde bovendien over de nadeelen, door den Casterenschen watermolen aan de bovenliggende landerijen veroorzaakt; ik gaf hem in overweging om te trachten de Casterensche watermolen door Hoogeloon en Bladel, met finantieelen steun van de direct belanghebbenden, te doen aankopen; ik legde hem uit, op welke wijze indertijd de Erpsche watermolen was afgekocht. Verder vroeg hij – in het belang van zijn neef, den inspecteur van politie Wiertz van Coehoorn te 's Bosch – hoe de benoeming van een Commissaris van Politie in zijn werk ging.

De moraliteit van de bevolking blijft goed, veel beter dan te Reusel en te Hapert. Drankgebruik is matig; drankmisbruik zoo goed als niet; geen gedwongen huwelijken, geen onechte geboorten. Het politieuur in de herbergen is 's winters 10 uur, 's zomers 11 uur; volgens politieverordening kan burgemeester verlengen tot hoogstens 12 uur; dit komt slechts hoogst zelden voor, zelfs bij de kermis niet; vrouwen komen niet in de herberg.

De Heeren voelden zich bezwaard, dat het onderhoud der waterleidingen ten laste der gemeente gebracht was; men had nu reeds moeilijkheden met Hoogeloon, over het ruimen van een riviertje, dat de twee gemeenten scheidde. Hoogeloon wilde dat niet gemeenschappelijk doen, maar meer dan de helft der kosten ten laste van Bladel brengen. Men voelde weinig voor het aannemen van Staatshulp bij ontginning van de woeste gronden; men bleef liever baas in eigen huis. Er sterk op aangedrongen, dat er een staat zal worden aangelegd omvattende alle mogelijke bijzonderheden betreffende de ontginning en de exploitatie der gemeentelijke bezittingen.

In verband met de omstandigheid, dat op gouvernement in den laatsten tijd herhaaldelijk geklaagd werd over den slechten toestand der wegen, heb ik bij B. en W. en vooral bij den burgemeester sterk aangedrongen, dat daarin toch afdoende verbetering zou worden gebracht,

door tenminste de toegangswegen naar de kom, en de wegen en voetpaden in de kom behoorlijk in orde te brengen. Ook zonder die wegen te verharderen, kan men toch wel het een en ander doen, waardoor aan gegronde klachten werd tegemoet gekomen.

Eindhoven

Den **4 April 1907** kwam ik weer in Eindhoven; vanuit het Hotel de la Poste reed ik erheen (het regende); met mijn rijtuig reed ik later met B. en W. nog naar de gasfabriek, om die eens goed te zien. Ik verleende audiëntie aan den militie commissaris Putman Cramer, die eenvoudig zijn opwachting kwam maken; daarna aan den opzichter van den P. W., Koenen, aan Mr. N. Smits van Oyen, aan Jan Baex, en aan den Kapitein der marechaussee Dangerman Grootepas; zij hadden geen van allen iets bijzonders te zeggen.

De Heeren Weijers (directeur van eene lucifersfabriek) en Bisdom kwamen gezamenlijk met de kaart voor het villapark onder Tongelre; zij meenden, dat de provincie wel eenig subsidie zou willen geven in den hoofdweg door hun park, ± 1 K.M. lang, omdat die hoofdweg eene kortere verbinding zou worden tusschen den provincialen weg en het station. Ik kon den Heeren weinig hoop geven op succes in hun pogen: provinciaal belang zag ik er niet in; de Heeren Bruning en Philips zijn best in staat, om hunne wegen zelve te betalen.

De vereeniging "Eindhoven vooruit" ging te niet; de wenschen van de vereeniging waren door het Gemeentebestuur gaandeweg vervuld; ook de "Leovereeniging" werd opgedoekt; na het vertrek van Bn van Wijnbergen, die de vereeniging had opgericht en er voortdurend de ziel van geweest was, ging de vereeniging langzaam achteruit en werd eindelijk ontbonden.

De drinkwaterleiding dekt zich nog lang niet; daarop komt in 1906 wel f. 12.000 te kort; maar het getal aansluitingen blijft sterk toenemen; men hoopt dat over enkele jaren de inkomsten de uitgaven zullen overtreffen. De gasfabriek maakt buitengewone zaken; in 1906 verdiende men zuiver f. 32.000. Men is thans bezig met het stellen van een nieuwe gashouder voor 5.000 M3; de twee thans bestaande, van 1.600 M3 ieder, waren veel te klein geworden.

Het Eindhovensche Kanaal blijft voortdurend slecht gaan; om het in orde te maken, zou men een ton of drie moeten besteden, maar zooveel geld heeft men er niet voor over. Het blijft in Eindhoven buitengewoon goed gaan; dit blijkt ook uit den grooten bloei van de Dinsdagsche markten. Zonder dat men er moeite voor deed, vormt zich van zelf eene Vrijdagsche markt.

Drankgebruik is zeer groot; drankmisbruik minder, ten gevolge van angst voor politie en werking van Paulus vereeniging. Ook in de bierhuizen wordt vrij veel drank geschonken.

Procedure tegen Mr. Rits in zake legaat Van Cooth verloren voor het Hof; men is niet voornemens in cassatie te gaan. De f. 60.000 van legaat Van Cooth staan op het Grootboek; de renten worden besteed aan de teekenschool en de ambachtsschool.

Met B. en W. de gasfabriek gaan bekijken; deze werd weer belangrijk vergroot en uitgebreid; het schijnt, dat men in den tegenwoordigen directeur, een Duitscher, self made man eene gelukkige keuze gedaan heeft; men is althans zeer met hem ingenomen. Aan het Hotel de la Poste nam ik van B. en W. afscheid; wethouder Van Moorsel moest spoedig naar huis, omdat hij jarig was (80 jr).

Geldrop

Den **4 April 1907** kwam ik weer in Geldrop; ik had tevoren Eindhoven bezocht, en reed vandaar naar Geldrop; per rijtuig keerde ik later naar Eindhoven terug. Ik verleende audientie aan J. v.d. Heuvel, die zich beklaagde dat hij geene vergoeding kreeg voor zijn zoon, die onder dienst is.

Daarna aan het Kamerlid Vincent van den Heuvel, hij steekt blijkbaar in een slecht vel. Hij vertelde mij, dat hij in Geldrop geheel uit zaken was, maar dat hij weer in zaken was gegaan in Helmond, in de firma Sanders en Swane, bij welke firma zijn schoonmoeder sterk geïnteresseerd was geweest; hij had om geen groot kapitaal te verliezen, zich gedwongen gezien de aandeelen van zusters en broers over te nemen, en op die wijze eigenaar van die fabriek te worden.

Gedurende geruimen tijd bespraken we de toekomst van Geldrop, in verband met den tram naar Eindhoven, den tram naar Helmond, den tram naar Heeze (in aanleg), en de spoor Eindhoven-Weert. Het station komt op ± 500 Meter buiten de kom te staan; van den toegangsweg naar het station zal het afhangen, wat er van het tusschen gelegen terrein te maken is; v.d. Heuvel wilde,

dat de gemeente al dat terrein kocht, daar de straten traceerde, en vervolgens de gronden tot bouwterrein verkavelde.

Aangezien het mij voorkwam, dat v.d. Heuvel hierin gelijk had, bracht ik deze aangelegenheid later bij B. en W. ter sprake; ik liet mij de kaarten voorleggen en deed erg mijn best, om de bezwaren van den burgemeester, die alle van finantieelen aard waren te ontzenuwen. Ik meende, dat Gedep. Stat. geen bezwaar zouden maken tegen eene geldleening met aflossing op zeer langen termijn.

De moraliteit neemt langzaam af; gedwongen huwelijken komen nog weinig voor; men beschouwt dat nog als schande; ook bijna geen onwettige geboorten. Veel drankgebruik; betrekkelijk weinig misbruik; veel drankgebruik in bierhuizen, evenwel moeielijk te constateeren.

De fabrieksarbeiders bewerken geen eigen of gehuurd land meer; ze mesten ook geen varken meer; als de fabrieken uit zijn, hangt 's avonds al het werkvolk op straat, en voert daar allerlei straatschenderij uit; geen vogeltje passeert, of het moet een veertje laten.

Baron van Tuyll uit Voorburg is eigenaar geworden van het kasteel te Geldrop; hij verloor zijne procedure over het heerlijk jachtrecht te Zesgehuchten. In den afgelopen zomer bracht hij drie maanden in Geldrop door. Dr. Jaspers is overleden; in zijn plaats werd dr v. Erp benoemd tot gemeentedoctor.

Veldhoven en Meerveldhoven

Den **5 April 1907** kwam ik weer in de gemeente; ik reed er vanuit Eindhoven heen, bezocht daarna Eersel en eindelijk Duizel, waarna ik naar Eindhoven terugreed. Ik verleende audientie aan notaris De Wit, die niets bijzonders te vertellen had en eenvoudig zijne opwachting kwam maken. Wethouder Van Dommelen woonde vroeger op Zonderwijk; hij is thans naar Veldhoven verhuisd; Veldhoven kreeg daardoor wel een onevenredig groot aantal raadsleden; in Meere Veldhoven, met ruim 400 zielen, is de burgemeester het eenige raadslid.

Burgemeester zou gaarne zien, dat er eene openbare school kwam te Meere Veldhoven. Voor eenige jaren heeft de Raad daarvoor een buitengewoon Rijkssubsidie gevraagd, hetwelk geweigerd werd, omdat er slechts een 25 kinderen in Meere Veldhoven waren; thans zou hun getal tot ± 50 zijn aangegroeid; de meisjes uit Meere Veldhoven, die thans het liefdehuis te Veldhoven bezoeken, zouden dan naar de openbare school te Meere Veldhoven gaan. Als dan het Raadhuis te Veldhoven nieuw werd opgebouwd, hetgeen noodig is, dan hadden de beide gedeelten van de gemeente iets.

Men klaagt over het ongeregeld rijden van de trams; het schijnt, dat het trampersoneel tusschen Eindhoven en Reusel doen mag wat het wil. Door Koenen, lid van de Gezondheids Commissie te Eindhoven, wordt persoonlijk toezicht gehouden of bij den bouw van woningen de bouwverordening wordt nageleefd. Met het Staatsboschbeheer wenscht men zich niet in te laten. De Heide Mij. legde voor de gemeente 5 H.A. natuurweide aan welke binnenkort zullen worden opgezaaid.

Sterk aangedrongen op het aanleggen van een staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen; de zoon van den secretaris, volontair ter secretarie is de aangewezen persoon om het register aan te leggen; men moest hem daarvoor natuurlijk eene belooning geven. Voor eenigen tijd werden 10 H.A. op langen termijn (voor 30 jaren) verpacht voor f. 85,- tot aanleg van natuurweide.

De oude waterweide wordt nog als zoodanig onderhouden; het hooi wordt vooral gekocht door boeren van buiten de gemeente. In de gemeente gaat het landbouwbedrijf sterk achteruit: de boeren trouwen niet, daardoor vervallen er nog al enkele boerderijen. Drankgebruik, vooral in bierhuizen, is nog al veelvuldig; drankmisbruik komt weinig voor; moraliteit van de bevolking is groot.

Om het liefdehuis te helpen tot stand komen, geeft gemeente gedurende 20 jaren f. 360 per jaar aan de bewaarschool. Er is thans te Meere Veldhoven een dokter gevestigd, dr Raaymakers; de Heer Kasteleyns, associé van burgemeester van Nuenen, bouwt voor den dokter eene zeer nette villa. Als Kasteleyns zelf eens mocht komen te trouwen, zal de dokter wel uit de villa uit moeten. De veldwachter wordt te corpulent; hij wordt daardoor minder geschikt voor den dienst.

Eersel

Den **5 April 1907** kwam ik weer in Eersel; ik had tevoren Veldhoven bezocht; ging later nog naar Duizel, en keerde vandaar per rijtuig naar Eindhoven terug. De gemeenteveldwachter Van Bokhoven vroeg steun ter verbetering van zijn salaris: hij kon met f. 350 onmogelijk toe. Bij B. en W., die over v. Bokhoven zeer tevreden zijn, deed ik voor hem een goed woord. Op de openbare school, die vroeger te klein dreigde te worden, is, ten gevolge van de stichting eener bijzondere meisjesschool, zelfs een lokaal over.

De vroegere opposanten bij de Raadsverkiezingen waren Luyten en Van Buul. Luyten werd sinds lid van den Raad en is nu tevreden en rustig. Van Buul verloor zijne vrouw, die brievenaardster was; met haar ging de Kostwinning de deur uit; hij houdt zich thans veel kalmer als vroeger; wanneer hij niet gaat agiteeren, dan worden de aftredende raadsleden bij candidaatstelling herkozen; B. en W. achten het onmogelijk, dat Van Buul raadslid wordt.

Men voelt niets voor Staatsboschbeheer; de Heide Mij zal 3 H.A. aanleggen tot natuurweide; daarvoor is op de begrooting van 1907 f. 600 uitgetrokken. Bij B. en W. sterk aangedrongen op den aanleg van een uitvoerigen staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen. Gemeente gaf f.1.000 in de bouwkosten van het liefdehuis; achteraf heeft men daarvan grooten spijt, omdat de Zusters zoo rijk heeten, dat ze met haar geld geen raad weten.

Dr. Bakhuyzen van den Brink is sinds ± 10 jaren gemeentedoctor op een salaris van f. 750; naar het schijnt doet Raaymakers, de nieuwe dokter te Meere Veldhoven, hem veel afbreuk; een ongelukkige behandeling van een pr patienten, schaadde zeer aan den naam van Bakhuyzen v.d.

B. Een vroegere burgemeester van Eersel, Aarts, stierf in 1884; diens weduwe begon een sigarenfabriek; deze wordt thans gedreven door haar beide zoons, en gaat zeer goed; de sigarenmakers gedragen zich zeer goed, maar staan overigens onder strenge tucht; de weduwe Aarts heeft een winkel van koloniale waren en lapjes; gedwongen winkelnering is er niet.

Met B. en W. maakte ik eene wandeling naar de heide, ten einde den aanleg van 25 H.A. bosch te zien; in 5 jaar werd die heide aangelegd; alles is op singels en dammen geschoten; het geheel maakte een zeer goeden indruk. De aanleg kosten bedragen f. 110 à f. 120 de H.A. Tevens even gaan kijken naar de oudere bosschen van de Afdeeling Hapert der gemeente Hoogeloon; waar die bosschen geen waterlast hebben groeien ze ook redelijk goed. B. en W. van Eersel brachten mij ten slotte te voet naar het Raadhuis te Duizel.

Duizel en Steensel

Den **5 April 1907** kwam ik weer in Duizel; ik had eerst de gemeente Veldhoven bezocht, en daarna Eersel. Per rijtuig keerde ik 's avonds naar Eindhoven terug. Ik verleende audientie aan Pastoor Bolsius, die niets te zeggen had en eenvoudig zijne opwachting kwam maken. Het onderhoud met B. en W. was niet van langen duur; met B. en W. van Eersel was ik naar 25 H.A. nieuw aangelegde dennenbosschen op de grens van Hapert gaan kijken; dat vorderde meer tijd dan ik mij had voorgesteld, ten gevolge waarvan ik een groot half uur te laat door B. en W. van Eersel aan het Raadhuis te Duizel gebracht werd.

B. en W. krijgen hulp van Staatsboschbeheer bij ontginning van woeste gronden; voor 1907 f. 2.500 uitgetrokken op begrooting: f. 500 van gemeente en f. 2.000 van het Rijk; de aanleg van het voor boschcultuur uitgezochte terrein zal ± f. 100 de H.A. kosten; voor voorafgaande ontwatering behoeven geen kosten, dat naam heeft, gemaakt te worden. Aan B. en W. sterk aangeraden een uitvoerig register aan te leggen omtrent de exploitatie van de gemeentelijke bezittingen.

Tegen de kosten van onderhoud der waterleidingen zag men erg op; de burgemeester was van plan eene verordening te ontwerpen, om het onderhoud der kleine waterleidingen te brengen ten laste der aangelanden. Met het reglement in de hand achtte hij zich daartoe gerechtigd. Tot den aankoop van een brandspuit zou men vooreerst nog wel niet kunnen komen; er waren zoo vele dringende uitgaven te doen, waarvoor geen geld te vinden was, dat aan het aankopen van een brandspuit heelemaal niet kon gedacht worden.

De verhouding tusschen de marechaussee en den gemeente veldwachter is tegenwoordig uitstekend; de menschen gaan samen uit, doen samen dienst. Moeielijkheden bij handhaving van

het politieeur in de herbergen worden tegenwoordig niet ondervonden; misbruik van drank wordt weinig gemaakt; ambachtslieden (timmerlui en metselaars) drinken des Maandags nog wel eens een borrel.

Op de steenfabriek van v. Nuenen wordt – ten gevolge van malaise in de steenindustrie – maar slapjes gewerkt; daardoor zijn de verdiensten aldaar niet overgroot; bovendien werken daar thans zoo goed als geen vreemden. Een en ander werkt zeer mede tot handhaving van ordelijke toestanden in Steensel.

Deurne en Liessel

Den **6 April 1907** kwam ik weer in Deurne; ik ging er per trein van uit Eindhoven heen; ik bezocht later nog Helmond en nam daar des avonds den trein naar Den Bosch. Oorzaak van mijn bezoek aan Deurne was, wat ik tevoren van den wethouder Hermans had gehoord, dat de burgemeester in alles aan de leiband liep van den secretaris en besluiten van den Raad en van B. en W. niet uitvoerde, wanneer die den secretaris niet bevielen. Ik verweet den burgemeester, dat hij veel te goed was, en daardoor niet zelfstandig; Burgemeester beloofde natuurlijk beterschap. Ik drong sterk aan op een afzonderlijk beheer van de veenexploitatie, met een afzonderlijke boeking in rekening en begrooting; de verantwoording moet geschieden als een afzonderlijk bedrijf, evenals in andere gemeenten de waterleiding, de gasfabriek enz.afzonderlijk beheerd worden en ook als zoodanig in rekening en begrooting verantwoord worden. De inkomsten en uitgaven moeten niet over vele posten verdeeld in de begrooting en de rekening voorkomen, dan kan niemand daar een oog op houden. Vóór alles drong ik er op aan, dat de Raadsleden toch zouden gekozen worden in de verschillende gedeelten der gemeente; ik laakte het sterk, dat bijvoorbeeld Helenaveen niet in den Raad vertegenwoordigd was; ook bij strijd van belangen waren de leden uit Helenaveen evenzeer aan hun eed gebonden, als welke andere raadsleden ook; er was geen enkele reden om aan te nemen, dat zij hun eed niet zouden houden.

Ik verleende audiëntie aan Ouwerling, den redacteur van *De Zuid-Willemsvaart*; ook hij klaagde sterk over den secretaris, en laakte het, dat deze o.a. tegenover het Raadslid W. van Hugten misbruik maakte van zijne positie als tweede hypotheekhouder op diens boerderij; toen Van Hugten ontslag wilde nemen als lid van den Raad, had de secretaris het hem verboden, en hem gezegd, dat hij, secretaris, wel aan Van Hugten zou zeggen, wanneer hij uit den Raad mocht gaan. Ouwerling vertelde mij, dat het hem met zijne courant zeer goed ging; toen hij *De Zuid-Willemsvaart* had overgenomen, telde die courant 280 abonné's; thans 3.000. Waren de inkomsten aan advertenties f. 900, thans f. 5.200; werkte hij met 9 knechts, thans met 30. Hij had iemand gevonden, die hem f. 40.000 geleend had; daarvoor was hij in Helmond uitstekend geïnstalleerd; het ging hem zeer goed. Hij was echter in Deurne blijven wonen.

Ouwerling klaagde nog over slechte politie, over verkeerde armenzorg, over het drijven van de secretaris, om bepaalde raadsleden gekozen te krijgen en anderen te weren. Daarna ontving ik nog den ambtenaar ter secretarie Janssens, een zoon van den secretaris, sinds 1899 gediplomeerd als candidaat-secretaris. Ik zeide aan dien jongen man, dat hij m.i. verkeerd had gedaan, door niet ook op andere secretarissen te gaan werken; dat ik hem, als ik er iets over te zeggen had, nooit zou willen als secretaris van Deurne. Aan den burgemeester verweet ik nog weer zijn goede hart; terwijl hij niet tegen den secretaris alleen op kon, had hij diens zoon op de secretarie geplaatst, en nu ook al weer den zoon van den gemeente-ontvanger; het moest op die manier in Deurne wel eene familieregeering worden. De burgemeester beloofde mij, dat het beheer der veenexploitatie overeenkomstig mijne aanwijzingen zou worden gevoerd, en dat de zaken geregeld en behoorlijk door een bekwamen accountant zouden worden gecontroleerd.

Helmond

Den **6 April 1907** kwam ik weer in Helmond; ik had tevoren Deurne bezocht, en keerde 's avonds naar Den Bosch terug. Ik verleende audientie aan A. Mollemans, die mij over eene vergunning kwam spreken, welke B. en W. hem z.i. ten onrechte hadden geweigerd. B. en W. zouden gaarne de Hoogere Burgerschool met driejarigen cursus veranderd zien in eene met vijfjarigen cursus. Een door hen deswege geconcipeerde brief werd mij voorgelezen; hij moest

dienen als antwoord aan den Inspecteur van het Middelbaar Onderwijs. Ik vond den brief nogal scherp, en deelde de Heeren mede, dat men met honig meer vliegen ving dan met azijn. De geest van de bevolking blijft goed; socialistische propaganda wordt er niet gedreven. De industrie gaat niet goed; de margarinefabriek van Prinzen werd verplaatst naar Rotterdam; 115 werklieden bleven in Helmond achter; de linnen- en juteweaverij van H. van Thiel en Co. werd stopgezet, 80 meisjes kregen gedaan; de groote papier- en stroohulzenfabriek waar 150 menschen werken is failliet; de katoennijverheid gaat slecht, de grondstof blijft te duur; B. en W. vreezen, dat alleen de zeer groote, eerste klasse ingerichte firma's zullen kunnen blijven bestaan. De waterleiding, in 1899 geopend, gaat vrij goed; men hoopt dat deze over twee jaren zich zelve zal kunnen bedruipen. Het gemeentebestuur werkt voortdurend aangenaam samen met de gezondheidscommissie. De procedure over de vordering van de gemeente op den ontslagen ontvanger staat slecht; men verwacht, dat de zaak in Den Haag verloren zal worden. Nu er een nieuw kantongerecht is gekomen, zal het Raadhuis verbouwd worden; men liet mij de plannen zien. Ik drong er sterk op aan, dat de secretaris een eigen kamer zou krijgen. De burgemeester vertelde mij, dat er in 1883, toen hij burgemeester werd, slechts één veldwachter was; thans is er een inspecteur en tien agenten. Met B. en W. de gasfabriek gaan bezichtigen; naar het schijnt is de fabriek zeer goed ingericht; maar wordt de installatie, die berekend is op 6.500 M3 alweer te klein; in den afgelopen winter had men dagen gehad, waarop meer dan 6.000 M3 verbruikt werd.

Udenhout

Den **10 April 1907** kwam ik weer in de gemeente; aan het station Udenhout vond ik een rijtuig uit Tilburg waarmee ik successievelijk naar Udenhout, Berkel en Oisterwijk reed. Te Udenhout nam ik weer den trein naar Den Bosch. Voor de audientie had zich niemand aangemeld; ik had dus volop tijd voor een onderhoud met B. en W. De woningen van de arbeidende klasse zijn vrij wel; de bouwverordening wordt streng gehandhaafd; v. Heeswijk is lid van de Gezondheids Commissie. De openbare school is gesloten. Coppens, hoofd der school, kreeg pensioen, en huurde de tegenwoordige woning van den burgemeester; hulponderwijzer Van Gool geniet vijf jaren lang van zijn wachtgeld = 2 x f. 175; het is moeilijk na te gaan, of hij er nog iets bij verdient; hulponderwijzer Van Gurp ging als onderwijzer naar Loon op Zand.

Oud archief is er in Udenhout niet; de gemeente behoorde eertijds onder Oisterwijk en werd omstreeks 1803 zelfstandig; wat er dan aan eenigszins oud archief was, moet voor ± 45 jaren door den toenmaligen burgemeester Kuipers opgedoekt zijn.

In het liefdehuis worden alle armlastigen uit de gemeente opgenomen tegen f. 70,- per jaar. Daarvoor is geen officieel bekende reden; men meent, dat door een Van Iersel een legaat of gift onder die bepaling aan het liefdehuis gedaan werd; het fijne van de zaak weet men echter niet. Voor de bewaarschool draagt gemeente jaarlijks f 500 bij; nu het bijzonder onderwijs zoo sterk gesubsidieerd wordt, vindt men die bijdrage van f 500 zeker hoog genoeg; vooralsnog wil men daaraan echter niet tornen.

De veldwachter heeft thans f. 450 tractement; boorsel van den botermijn krijgt hij niet meer, de botermijn is trouwens wel verlopen. Het herhalingsonderwijs aan de openbare school wordt zeer druk gevolgd; door een bekwaam ambachtsman wordt daar bovendien uitstekend teekenonderwijs gegeven, hetgeen zeer op prijs wordt gesteld.

De arbeiders op de steenfabrieken hebben geen land, mesten geen varken. Op de fabriek van Weyers (15 miljoen steenen per jaar) is een kunstmatige drooginrichting, ten gevolge waarvan hij ook des winters al zijn volk aan het werk kan houden. Ook de fabriek van De Rooy heeft thans zoo'n inrichting en geeft ook aan de meeste arbeiders 's winters werk. Voor dr Lobach, over wien men redelijk tevreden is, gaat gemeente een woonhuis bouwen; gemeente kocht daarvoor drie krotten van woningen, schuins tegenover het Raadhuis. Het mooie groote huis van v. Iersel werd door burgemeester gekocht voor f 9.000.

De Paulusvereniging blijft goed werken; v. Heeswijk is thans voorzitter. Het materiaal van Vroemen is nog goed; hij heeft het echter niet meer zóó druk als in het begin; men zegt, dat hij duur is. Tegen een jaarpremie van f. 30,- aan de Utrechtse Levensverzekering Maatschappij

krijgt de veldwachter op zijn 65ste jaar een pensioen van f 200,-. Bij overlijden van den veldwachter krijgt diens weduwe één maal f. 200.

Berkel, Enschoot en Heukelom

Den **10 April 1907** kwam ik weer in Berkel, van het station Udenhout was ik eerst naar Udenhout gereden; daarna naar Berkel en eindelijk naar Oisterwijk. Van Udenhout keerde ik 's avonds naar Den Bosch terug. Ik verleende audientie aan J. Vughs uit Enschoot, die mij over eenen drankwet-zaak kwam raadplegen.-

De nieuwe bepalingen omtrent het onderhoud der waterleidingen zijn voor Berkel zeer bezwaarlijk, omdat Tilburg het water zoo verontreinigt; men kan geen menschen krijgen, om de waterleidingen schoon te maken en het vuile bezinksel eruit te halen. De menschen zijn bang voor bloedvergiftiging, wanneer ze hier of daar een klein wondje hebben. Moraliteit van de bevolking blijft groot.

Men betreurt het, vroeger tegen de trams geageerd te hebben, vooral naar Den Bosch, met het oog op de Bossche markten. Jurgens te Oss krijgt helemaal geen melk meer uit Berkel; de boeren knoeiden, vulden de melkkannen niet helemaal, ofwel, zij deden er water bij. De fout was, dat er niemand in Berkel was, die daar voor Jurgens de melk ontving, en fraude tegenging.

Van Tilburgsche bezembinders heeft men veel minder last dan vroeger; men gelooft, dat zulks komt, doordat op de werkplaatsen van de Staats Spoor, waar vroeger al die berkenbezems gekocht werden, thans met ander materiaal geveegd wordt.

Er is nog geen dokter in de gemeente; dr Lobach uit Udenhout bedient Berkel, dr Verhoeven uit Oisterwijk bedient Enschoot. Aan de Boerenleenbank wordt nog steeds weinig geld ter leen gevraagd; men heeft er op tegen, dat men steeds twee borgen moet medebrengen.

Burgemeester Brenders is lid van het Dagelijksch Bestuur van den Boerenbond; toen de provinciale wegbelasting daar behandeld werd, heeft hij die verdedigd tegenover pater Van den Elsen, die er tegen was. De secretaris van den Bond, Otten, zou daarover aardige bijzonderheden kunnen mededeelen.

Gemeente heeft de weg naar den halte Berkel verhard; met B. en W. daarnaar gaan kijken; de weg is gestraat met klinkers uit de fabriek van Swagemakers á f 13,- de duizend; het werk ziet er zeer goed uit. B. en W. lieten mij aan het station Berkel de beerput zien, welke de Boerenbond daar oprichtte; in 1906 werden er 119 wagens beer vanuit Amsterdam aangevoerd; de wagen kost f. 18,- + f 9,- aan vracht; de Boerenbond verkoopt de beer tegen f. 0,31 de H.L., en verdient dus op iederen wagen f. 2,50 á f3,-. Daardoor kan men ± 40% afleggen op de stichtingskosten van de beerput.

Oisterwijk

Den **10 April 1907** kwam ik weer in Oisterwijk; ik was eerst in Udenhout geweest, en later in Berkel; via Udenhout keerde ik 's avonds naar Den Bosch terug. Ik verleende audiëntie aan het Raadslid Rijpperda, die het in Den Haag niet had kunnen volhouden, en daarom weer verhuisd was naar Oisterwijk; hij vroeg steun voor het herstel van een mooi oud trapgeveltje; hulp van een ambtenaar van den Provinciale Waterstaat om de rioleering van de gemeente in orde te brengen; aan secretaris Canters, die zijne houding tegenover ambtenaren van de drankwet inspectie kwam verdedigen; aan mr. De Balbian Verster, en aan den Heer Van Oppenraaij, die hunne opwachting kwamen maken.

Bij mijne komst op het Raadhuis begon ik met den secretaris Canters ongemakkelijk de les te lezen, omdat hij bij mijn vorige bezoek Verdijk zoo onhebbelijk behandeld had; deze beweerde natuurlijk, zich daarvan niets te kunnen herinneren.

Vooraf door invloed van de Paulusvereniging is het drankmisbruik zoowel als het drankgebruik zeer veel minder geworden; vooral in de bierhuizen komt nog clandestien drankgebruik voor. De moraliteit der bevolking staat hoog; gedwongen huwelijken komen weinig voor; onwettige geboorten een paar per jaar.

Het nieuwe Raadhuis blijft goed voldoen; als de afvoer van het dakwater in zinkputten grondig in orde zal gemaakt zijn, dan zullen daarmee de laatste gebreken, door een slecht toezicht bij den bouw van het Raadhuis ontstaan, hersteld zijn. De klinkers uit de fabrieken van Weijers en

Swagenmakers blijven op de wegen uitmuntend voldoen; men acht ze even goed als de Waalklinkers. Geheel anders is het met de klinkers uit de steenfabriek 'Wilhelmina' te Oisterwijk (eigenaren Van der Schoot, Jansen en De Jong). Ook met die klinkers nam men een proef; het is bedroevend, zoo slecht als die stenen zich hielden.

De gratificaties aan de veldwachters zijn thans gelukkig afgeschaft; het bedrag dier gratificaties werd bij het tractement gelegd. De cursus tot het opleiden van schoenmakers blijft zeer goed voldoen; daarvan wordt door zeer velen een nuttig gebruik gemaakt. Hoewel er in Oisterwijk wel gedwongen winkelnering is, bestaat die toch niet in zoo erge mate, dat daarover klachten bij B. en W. inkwamen.

Ik onderhield mij met den burgemeester en met wethouder Paanakker; deze werd benoemd in de plaats van Kluijtmans. Paanakker schijnt vroeger in Leiden in zaken te zijn geweest; hij sprak echt Leidsch; hij vond het noodig, mij een glas Madeira te schenken, van het eiland Madeira afkomstig! Wethouder Kuijpers, die bij mijn bezoek in 1903 ziek was, was ook nu weer wegens ziekte afwezig.

Alphen en Riel

Den **12 April 1907** kwam ik weer in Alphen; ik ging er vanuit Den Bosch heen; bezocht vervolgens Goirle en keerde via Tilburg naar Den Bosch terug. Ik verleende audientie aan pastoor Verschraage; deze kwam eenvoudig zijne opwachting maken. Hij was vol lof voor den burgemeester.

Aanvankelijk had ik op 23 Maart naar Alphen willen gaan; om de ziekte van den burgemeester veranderde ik toen mijn reisplan. Tegen mijn verwachting was op 12 April de burgemeester nòg ziek; ik had daarvan eene telegrafische mededeling gekregen, maar kon mijn reisplan moeielijk weer veranderen; ik ging dus toch naar Alphen.

Op het raadhuis vond ik den ouden wethouder Backse (80 jaar) en zijn collega Huybrechts. Backse is een flinke man, met een open oog voor de belangen der gemeente; hij geeft zich blijkbaar veel moeite. Huybrechts is de zoon van den vroegeren wethouder, even zuinig, even klein, even beroerd als wijlen zijn vader; uit zuinigheid liet hij de boomen op de weg Alphen-Riel door een niet-deskundige snoeien; hij gaf zich ook niet de moeite, eens te gaan zien wat er werd uitgevoerd; het is treurig om aan te zien hoe die welig groeiende boomen mishandeld en voor driekwart bedorven zijn!

Hoewel er op 1.800 zielen hoogstens 500 te Riel wonen, heeft Riel drie raadsleden: den burgemeester, wethouder Huybrechts en C. Schellekens. Bij raadsverkiezingen wordt er meestal gestemd; het gaat dan boeren tegen burgers; burgemeester Vosters en Schellekens vertegenwoordigen het burgerement in den gemeenteraad.

Bezittingen heeft de gemeente zoo goed als niet meer; alles te samen geen drie hectaren. Men juicht het toe, dat het onderhoud der waterleidingen ten laste der gemeente kwam. Het Rijk neemt tegenwoordig het aan tuberculose lijdende vee over; dit is een voordeel voor de boeren, in zooverre dat het Rijk beter betaalt dan de 4dehands slaggers, die dat zieke vee anders in den handel brengen. Het is ook een voordeel voor het publiek, omdat er nu minder ziek vee in den handel komt. Voordeel voor de fokkerij zag men er niet in, omdat in den regel de landbouwers eerst dan aangifte doen, dat zij een ziek beest hebben, wanneer de ziekte reeds ver heen is.

Wethouder Huybrechts, die in het bestuur van den Boerenbond zit, beweerde, dat zijn afdeling jaarlijks voor f. 20.000 aan meststoffen, vooral kunstmest, bestelde. Er zijn talrijke leerlooierijen in de gemeente; men meende van 24; het aantal nam nog steeds toe, niettegenstaande allen zonder onderscheid slechte zaken maakten. De linnenweverijen - handwevers - sterven langzaam uit. De jaarlijksche markten beteekenen niet veel meer; ze dienden vroeger vooral voor verkoop van wollen goederen aan Belgen; deze trokken het goed dan aan en smokkelden het op die manier over de grenzen.

Langs Riel rijdende stapte ik bij den burgemeester even af om hem te bezoeken. Ik vond hem lijdende (te bed) met een zieke knie, gevolg van het zich steeds stooten aan het portier van een spoorcoupé; alles had in een gipsverband gezeten, hetwelk daags tevoren was afgenomen; men had helaas geen beterschap kunnen constateeren. Vosters klaagde zeer over zijn wethouder

Huybrechts; eenige notie, dat hij in het algemeen belang moest handelen had hij niet; hij was tegen alles, waarvan niet hij, of althans zijne allernaaste omgeving profiteerde.

Goirle

Den **12 April 1907** kwam ik weer in Goirle; tevoren had ik Alphen bezocht; in Tilburg nam ik weer den trein naar Den Bosch. Met B. en W. lang geredeneerd over de behoefte, om, in gevolge de woningwet, een uitbreidingsplan vast te stellen; de burgemeester begreep mijne bedoeling niet, en meende alles met de bouwverordening te kunnen dwingen, en toonde zich zeer ontstemd, dat de wethouders hem niet hadden willen steunen, om de fabriek van v. Lisdonk, waar het ketelhuis verbouwd werd, 5 Meter terug te rooien, om op die manier de straat van 3 op 8 M. te brengen. Ik liet de kadastrale plans komen en legde aan B. en W. en aan den secretaris zoo goed mogelijk mijne bedoeling uit.

De industrie – vooral de linnen- en hennepweverij – bloeit zeer; naar ik vernam, zal er binnenkort eene kolossale inrichting bijkomen, die zou een half miljoen kosten! De geest van het volk is nog wel goed, maar heeft toch wel geleden, sinds men de menschen in bonden bijeenbracht; vooral de werkstaking aan de fabriek van de firma Van Puyebroek - welke werkstaking 7 weken duurde – heeft veel kwaad bloed gezet. Uiterlijk is aan die fabriek de verhouding tusschen werkgever en werknemer nog wel goed, maar het is niet meer dan schijn. Land voor aardappels betelen de fabrieksarbeiders over het algemeen niet meer; zij mesten ook geen varken meer. Op de fabriek willen de menschen wel hard werken, maar daarmee is het dan ook uit. Wethouder Van Besouw deelde mij mede, dat op zijne fabriek de menschen des Zaterdag om 4 uur gedaan hadden, juist om hen vrijen tijd te geven om hun land te kunnen bewerken, maar dat ze er niet van profiteerden. De menschen lezen veel couranten – ook socialistische, welke zij uit Tilburg krijgen – ze zijn lid van 25 vereenigingen of gezelschappen, maar voeren verder ook niets uit.

De gemeente deed in den laatsten tijd veel: er werden twee wegen verhard; er werd een spoorlijntje gemaakt naar Tilburg, voornamelijk voor de fabrikanten, maar ook voor de boeren, die hun mest daar goedkoop aangevoerd krijgen, 100 wagons per jaar; de tram Tilburg-Goirle-Hilvarenbeek-Esbeek-Belgische grens is in aanleg; men gaat eene gasfabriek bouwen, om in eigen bedrijf gas te produceeren. Maar er blijft nog veel meer te doen over; als men maar geld had; in de eerste plaats een nieuw Raadhuis.

Dussen en Almkerk

Den **16 April 1907** kwam ik weer in Dussen; vanuit Geertruidenberg reed ik er met een rijtuig van Kommers heen; later keerde ik langs denzelfden weg naar Den Bosch terug. Ik verleende audientie aan Jacob van der Pluym, die veroordeeld was wegens het beplanten van den berm van een openbaren weg en thans terzelfder zake weer was gedagvaard; hem geraden den kantonrechter zoo volledig mogelijk in te lichten. Eene gescheiden vrouw, J.J. van Heeswijk, kwam mij raadplegen over hare vergunning, welke nog stond ten name van haren man. Het raadslid Van Beurden kwam oppositie voeren tegen de voorgenomen verlaging van een sluis, en in verband daarmee de verbreding en verharding van een weg, tusschen het Raadhuis en de Kerk; ik heb hem een pr onaangename opmerkingen gemaakt en hem toen weggezonden. B. en W. deelden mij mede, dat men in de gemeente werkte, om de 4 in 1907 aftredende raadsleden te doen vallen; het raadslid Van Beurden werkte in alles tegen den burgemeester; tegen de verbetering van den weg en de verlaging van de sluis had hij voortdurend gekuipt; hij misgunde een bepaalden kastelein, dat deze dan wat open ruimte kreeg voor zijn herberg; hij zou van de Westelaken en Middelkoop hebben aangezet, om in de Staten de zaak tegen te werken.

De beide wethouders én de Burgemeester zijn Roomsch; toen de Protestant Verschoor aftrad, heeft men in zijn plaats den Protestant Van de Koppel (uit Mariapolder) willen hebben, maar deze wenschte zich niet beschikbaar te stellen. Drie Raadsleden zijn Protestant: Van Dalen, Verschuur en v.d. Koppel. Vier Raadsleden wonen in Mariapolder: Van der Pluym, Hermans, Van de Koppel en v. der Pluym (Leendert).

Men is zeer ingenomen met de ontworpen grensscheiding (as van de nieuwe rivier) omdat gemeente dan in het bezit komt van twee goede havens. De gratificatie is bij het tractement van den veldwachter gelegd. De Pastoor van Mariapolder had mij herhaaldelijk geschreven over Heymans, den nachtwaker in dien polder, in verband met de veroordeeling van twee parochianen, Van der Pluym genaamd, door rechtbank en Hof te 's Bosch. Vooral ook om aan die moeielijkheden een einde te maken, was ik naar Dussen gegaan; de Pastoor gaf zich niet de moeite om op audientie te komen. Hij had juist tegen den Burgemeester gepreekt; ik gaf deze in overweging om zich deswege bij den Bisschop te beklagen, wanneer hij zeker wist, dat de Pastoor hem ten onrechte hard viel.

De Papierfabriek blijft druk werken en goed betalen; de pap wordt uit Zweden en Noorwegen aangevoerd, en is daar uit hout bereid. De directie is zeer streng op het moreel der werklieden; bij dronkenschap of wat ook, gaan de werklieden voorgoed de poort uit; aan onze arbeidswetgeving stoort men zich niet sterk; herhaalde verbalen en zware boeten; de mannen verdienen tot f. 15, de vrouwen tot f. 8,- in de week; het gemiddelde loon der vrouwen bedraagt f. 5 á f. 6.

De gemeentebode is afslager aan den botermijn; het boorsel is voor hem; mijn beteekent niet veel meer; afslager verdient met dat boorsel geen f. 25 per jaar. De vischhandel van v.d. Pluym blijft steeds zeer belangrijk; v.d. Pluym woont in Mariapolder; zijn handelszaak is echter in Geertruidenberg gevestigd; daar heeft hij vischkarren enz. Zijne verzendingen van visch geschieden per spoor vanuit Geertruidenberg.

De moraliteit blijft achteruit gaan; veel drankgebruik vooral in stille gelegenheden, huizen zonder vergunning, zonder verlof; daarom heeft de politie ook geen macht door sluitingsuur enz. In Mariapolder veel drankmisbruik. 80% gedwongen huwelijken; in alle standen; de meisjes, die naar de papierfabriek gaan, zijn moreel niet slechter, dan de andere meisjes in de gemeente. Er wordt weinig nieuw gebouwd in Dussen; eene arbeiderswoning volgens de bouwverordening kost minstens (met den ondergrond) f. 1.400; dat is te duur in verhouding tot de huurprijs, f. 1,- in de week. In de woning van den voormaligen burgemeester Stael huizen thans drie arbeidersgezinnen!

Aan B. en W. sterk aangeraden, om te Hank een stembureau te vestigen bij verkiezingen; men schein daar geen ooren naar te hebben. Toen ik om 12.30 het Raadhuis verliet, bleek het mij, dat er een keurig dejeuner voor mij klaar stond; ik had geen tijd, om daarvan gebruik te maken!

Berghem

Den **19 April 1907** kwam ik weer in Berghem; ik bezocht later nog Heesch en keerde ten slotte via Oss naar Den Bosch terug. Ik verleende audientie aan twee Heeren Bijvoet, vader en zoon. De vader vertelde mij, dat hij voor 40 jaren zijn vader als notaris was opgevolgd; deze was 42 jaren notaris in Berghem geweest, zoodat zij met hun beiden nu reeds 82 jaren achter elkaar de notarieele praktijk aldaar uitoefenden.

De jonge Bijvoet, gehuwd met juffrouw van Glabbeek, heeft te Amsterdam gestudeerd; na zijne promotie werkte hij voor het notariaat, en werd in 1898 candidaat-notaris; hij hoopt natuurlijk mettertijd zijn vader op te volgen. Het Raadhuis is thans weer definitief in gebruik genomen; wel beweerde men nog, dat het niet op de goede plaats – in het centrum der gemeente – staat, maar sinds dat de Roomsche kerk op de oude plaats werd herbouwd, en daar vlak in de buurt de openbare en de bijzondere school met liefdehuis verrezen, begint het daar veel op een kom te gelijken, en zal men de gedachte, om het nog eens wat te verplaatsen op den duur wel laten varen.

Men is eindelijk begonnen met de herziening der gemeentelijke politieverordening. Deursen is eindelijk begonnen met het opmaken van de Breedestraat; men hoopt, dat Deursen die verbetering zal uitstrekken tot aan de brug over de Grootte Wetering. Die brug wordt tot heden door burgemeester Van Erp en een viertal andere belanghebbenden onderhouden. De veldwachter krijgt nog altijd eene gratificatie: f. 125, waarvan f. 25 voor het doen van nachtdienst. Men is zeer over hem tevreden; er zal nooit iemand aan denken om hem die gratificatie te ontnemen.

De opbrengst van de Vincentiuscollecte wordt alle jaren minder; in 1906 niet meer dan f. 950. De inkomsten der oude gilden ± f. 200, worden nog steeds aan Vincentius afgestaan. Nog steeds geen stoomroomboterfabriek; slechts drie fabriekjes met handkracht. Nog altijd klachten over de sluis van Maasakker; die sluis vervalft meer en meer; de herstellingskosten zullen zeer groot worden.

Voor het onderhoud der waterleidingen wil men jaarlijks f. 200 besteden; men hoopt in koude jaren tot een zeer voldoende toestand te komen. Er zal aan het station eene los- en laadplaats komen; de daarvoor benodigde grond werd juist aan het Rijk getransporteerd.

Er zullen ± 125 menschen in Duitschland werken; zeer ten nadeele van de boeren, die zelfs geen boerenknecht meer kunnen krijgen; de jongens willen naar Duitschland. Enkele gezinnen hebben zich in Duitschland gevestigd; voor zooverre de ongehuwden bij die gezinnen in den kost gaan, gaan zij, door het buitenlands werken, moreel niet achteruit.

Zijn zij bij Duitsers in den kost, dan hebben zij slechts den kost, maar verkeerden niet in den familiekring; dan hebben ze eigenlijk geen tehuis, en moeten elders gezelligheid zoeken, wat zeer verkeerd op de menschen werkt. Ten gevolge van de concurrentie met grootere winkels in Oss hebben de winkeliers in Berghem schier hunne geheele clientèle verloren. Tevoren waren er reeds tweemaal te veel winkels; thans levert geen enkele winkel meer een bestaan op.

Heesch

Den **19 April 1907** kwam ik weer in Heesch; ik had tevoren Berghem bezocht; via Oss keerde ik des avonds naar Den Bosch terug. Ik verleende audientie aan den herbergier Buijs; hij kwam zich beklagen, dat hij door de politie gezocht werd; dat kwam doordat hij niet goed was met den gemeenteveldwachter Van den Bogerd; deze zocht hem niet alleen, maar zette bovendien de marechaussee uit Geffen tegen hem op, hij was in den laatsten tijd herhaaldelijk voor allerlei zaken geverbaliseerd, en had daardoor reeds schrik als hij maar in de verte politie zag. Mijn onderhoud met Buijs later aan den burgemeester meegedeeld en hem gezegd, dat als de klacht van Buijs juist was, het den plicht van den burgemeester was om Buijs tegen zoekerij vanwege de politie te verdedigen.

De konijnenquestie in Heesch is thans dood; de tijd, voor welken Lamboers de jacht gehuurd had, is thans verstreken. Binnenkort zal de jacht publiek verpacht worden; met de opgedane ervaring zal men zijn voordeel doen, en zorgen dat ten gevolge van bepalingen in het huurcontract van den nieuwe pachter, het schadelijk gedierte niet weer niet zou kunnen worden opgeruimd.

De Boerenbond gaat in kracht en macht zeer vooruit; de plaatselijke afdeeling telt thans 285 leden. Op de boerenleenbank wordt niet alleen veel geld gebracht, maar vooral ook geld gevraagd.

Bij gelegenheid van Raadsverkiezingen blijft er steeds veel wrijving bestaan; ook in 1907 zal er zeker moeten gestemd worden. De geheele Raad bestaat uit aanhangers van den Boerenbond; dat men voor enkele jaren den wethouder H. v.d. Poel als wethouder liet vallen, waarna hij ontslag nam als raadslid - hij was 30 jr. lid van den Raad geweest - heeft veel kwaad bloed gezet. Bij B. en W. sterk aangedrongen op het aanleggen van natuurweiden; ze hebben zooveel broekgronden, die haast niets opbrengen! Gewezen op de gunstige resultaten in de buurt van Eindhoven, en geraden althans een proef te nemen en daarvan door de Heide Maatschappij een plan te laten maken.

B. en W. klagen zeer over den toestand der geldsmiddelen; hen geraden te trachten daarin eenige verbetering te brengen door eene buitengewone Rijkssubsidie te vragen in de gewone kosten van het onderwijs; met het oog op de begroting van 1907 ben ik van meening dat er wel kans is, dat men van het Rijk eenig subsidie krijgt.

Heusden

Den **29 April 1907** kwam ik weer in Heusden; ik reed er vanuit Den Bosch heen; bezocht vervolgens nog Drunen en keerde toen naar Den Bosch terug. Ik verleende audientie aan den cand. notaris Beuningh; en aan de ambtenaren ter secretarie Honcoop en Bluysen; zij allen kwamen eenvoudig hunne opwachting maken. Een zekere Leyten (slager-herbergier) kwam

vragen, dat de vergunning van zijn vader op hem mocht worden overgeschreven; het gemeentebestuur had hem gezegd, dat zulks niet kon geschieden, dan wanneer hij eene tweede vergunning aankocht.

De voorzitter van de gezondheidscommissie, dr. Alma deelde mede, dat zijne Commissie langzamerhand meer begon gedaan te krijgen dan in het begin; dat hij daardoor meer het gevoel had, met vrucht werkzaam te zijn; maar dat er altijd nog veel gedaan kon worden, wat niet gedaan werd: zoo bijv. was het drinkwater in de Werken en in Baardwijk bepaald heel slecht; in beide gemeenten lagen buizen van eene waterleiding, nl. van Werkendam en van Waalwijk; desniettegenstaande werkten de Werken en Baardwijk niet mede, om het drinken van waterleidingwater verplichtend te stellen.

Dr. Alma vroeg eene provinciale subsidie voor eene door "het Nut" op te richten teekenschool; hem gezegd, dat daar wel geen kans op zou zijn: de provincie subsidieerde gemeentelijke teekenscholen, in verhouding tot het bedrag dat blijktens de gemeentelijke rekening aan die school ten koste gelegd was; eene andere wijze van subsidieeren kende de provincie niet. Naar mijne meening zou er weinig kans zijn, dat de provincie eene particuliere teekenschool zou subsidieeren.

Van B. en W. vernam ik, dat men gegronde hoop had op het tot stand komen van eene scheepstimmerwerf; er was eene kleine fabriek van verschillende werktuigen opgericht; deze had aan Heusden voor f. 8.000 een terrein te koop gevraagd; de gemeente was daar op ingegaan. Overigens had Heusden nog weinig geprofiteerd van de Maasmondverlegging; zelfs de tram had nog geen aansluiting gezocht met den tramhaven.

De rioleering van de gemeente is veel verbeterd door de overkluizing van "de Demert"; met iederen vloed kan meer Maaswater door die rioleering leiden, en de riolen dus schoonspoelen. Men heeft slechts ééne pomp met goed drinkwater, nl. achter het Raadhuis; in 1906 trachtte men eene tweede put te boren; men ging tot 96 voet, maar kreeg geen behoorlijk water; de kosten bedroegen ± f. 250. Dit jaar had men geen geld; het volgende jaar hoopte men weer te gaan boren op eene andere plaats.

Drunen

Den **29 April 1907** kwam ik weer in Drunen; ik had te voren Heusden bezocht. Ik verleende audientie aan Deken Selten, oud-professor van het seminarie, sinds twee jr pastoor van Drunen. Hij is een broer van den secretaris van Haps, en ook vandaar geboortig; van hem vernam ik allerlei particulariteiten omtrent Van Deurzen, burgemeester van Haps.

De heer Selten deelde mij mede, dat de schoenindustrie opperslecht gaat; dat evenwel de gedwongen winkelnering niet meer zoo erg is als vroeger. Men trachtte thans te komen tot de oprichting van eene groote schoenfabriek, die dan, als het goed ging, later heelemaal machinaal moest worden ingericht. De tehuiswerkende schoenmakers hadden echter geen lust, om daar te komen werken; men werkte liever tehuis; dientengevolge zou het nog wel een jaar duren, vóór men begon. Aanvankelijk zou men – met toestemming van den Bisschop – beginnen in een ledig staand lokaal van de kerk.

Ik vernam van den Heer Selten, dat de verhouding tusschen burgemeester Van Hulten en notaris Canters alles te wenschen overliet; het zou voortspruiten uit eene jachtquaestie: Canters, rentmeester van d'Oultremont, had in die qualiteit aan v. Hulten het jagen moeten verbieden. *Inde irae*, omdat v. Hulten meende, dat Canters op eigen initiatief gehandeld had. De Pastoor vroeg mijne medewerking om den burgemeester te bewegen de quaestie bij te leggen.

B. en W. deelden mij mede, dat er een brug in de Zwaluwmoersche Steeg komt; dat Graaf Adrien d'Oultremont vóór enkele maanden overleden is; dat de Honderd Bunders jaarlijks zuiver niet meer dan ± f. 200,- rapporteeren; dat de Zeeg, ongeveer 40 H.A. groot, mèt de omliggende stukken grond, aan de gemeente jaarlijks gemiddeld f. 3.000,- geeft; dat de tiendschuld ad f. 30.000 door den polder van Drunen aangegaan, geheel gedelgd is, zoo dat de tiend nu vervallen is, en in 1907 voor de eerste maal geen tiend behoeft te worden opgebracht; dat de Boerenleenbank goed werkt; er zal thans ± 60 mille op staan, terwijl daarvan weer ± 35 mille is uitgezet;

Van Drunen, de gemeente-ontvanger, een opgekleerde boer, is penningmeester van de Boerenleenbank; dat, terwijl het den boeren goed gaat, de handwerkschoenmakers een hopeloozen strijd tegen de machine voeren; zoowel de schoenmakersbazen als de knechts hebben het slecht, vooral echter de bazen, van wie er niet één is, die zaken maakt; gedwongen winkelnering bestaat er nog wel, maar toch niet meer zóó erg als vroeger; het is een ongeluk, dat de menschen niet met hun tijd mede gaan, zoodat een schoenmaker van 40 jr niet in staat is, om schoenen te maken, zooals die nu gevraagd worden, omdat hij dat in zijn jeugd niet geleerd heeft; bovendien zijn door het werken bij de lamp (slecht licht) de oogen op 40-jarigen leeftijd veel minder, terwijl bovendien door het voortdurend voorover zitten de borst geleden heeft. Die schoenmakersknechts zijn wèl te beklagen; vroeg oud, half blind, veel armoede. In 1906 bedeelde de gemeente voor f. 1.900; alles aan schoenmakersgezinnen; de boerenarbeiders hadden geen onderstand noodig.

Mei

Soerendonk, Sterksel en Gastel

Den **7 Mei 1907** kwam ik weer in Soerendonk; de afstand van Valkenswaard naar Soerendonk is 15,5 K.M.; ik reed er even vijf kwartier over (1.17). Ik bezocht denzelfden dag ook Budel. Voor mijne audientie had zich niemand aangegeven; ik had dus al den tijd van mijn kortstondig bezoek (± anderhalf uur) voor B. en W. beschikbaar.

De gemeente is thans begonnen onder leiding van de Heide Maatschappij natuurweiden aan te leggen; daarvoor werd f. 1.500 geleend, en in den winter 1908-1909 verwerkt; men heeft groote verwachtingen van de resultaten. Men is aanvankelijk begonnen met 7½ H.A., een stuk van een complex van 31 H.A., dat uitstekend geschikt heet te zijn, en gaandeweg geheel ontgonnen moet worden.

De administratie ter secretarie is thans volgens Verdijk bepaald uitstekend in orde; dat dubbele bezoek in 1905 heeft dus gelukkig geholpen. Er was wel een staat van de exploitatie der gemeentebezittingen aangelegd, maar naar mijne meening niet uitvoerig genoeg; men zal dien staat nog wat aanvullen. Gemeente onderhoudt thans de waterleidingen; deze zijn thans uitstekend in orde; jammer dat zulks alle jaren f. 50 kost.

Sterksel behoort nog aan de erven Pompen; voor Sterksel zit een raadslid; de beide wethouders + de burgemeester wonen in Soerendonk. Op zinkfabriek te Budel worden de loonen in Belgisch geld berekend, in Belgisch geld betaald; daardoor ook in Soerendonk dikwijls veel Belgisch geld in omloop. De snippenjacht brengt thans f. 230 op, de hooge jacht benevens de visscherij in het Goor moeten nog afzonderlijk verpacht worden.

Pastoor Witlox is slechts enkele maanden in Soerendonk in functie geweest; toen werd hij krankzinnig; hij wordt sinds verpleegd in het Gesticht voor Zenuwlijders te Dongen. De zoon van den burgemeester werkt nog op de secretarie; hij kreeg schriftelijk les van den Heer Rovers, een secretarieambtenaar te Amsterdam, en ging in 1909 op voor het examen van aspirant-gemeentesecretaris; hij was ongelukkig bij het eerste gedeelte.

Budel

Den **7 Mei 1909** [moet **1907** zijn] kwam ik weer in Budel. Ik reed er vanaf Valkenswaard in anderhalf uur (1.28) heen; de distantie is iets meer dan 19 K.M. Voor mijne audientie had zich niemand aangemeld behalve de Heer Nieuwenhuyzen, de opvolger van notaris Joosten; hij is een geschikt mensch om mee te praten; hij was als notaris zeer tevreden, en rekende het eerste jaar ± f. 4.500 te zullen maken. Van B. en W. vernam ik, dat hij bij de menschen zeer in den smaak viel. Op het Raadhuis vond ik den oud-burgemeester Rutten zitten; hij is nu 86 jr en nog kras; de man is echter potdoof, zoodat ik geen woord met hem kon wisselen.

De Kerk te Budel is nog altijd niet afgebouwd; het achterstuk, dat nog vernieuwd moet worden, zou voor f. 65.000 niet kunnen gebouwd worden. Voor den bouw van eene kerk te Groot Schoot gaf de gemeente f. 6.000; de pastoor van Groot Schoot bouwde ook eene bijzondere school met leekenonderwijzers; daar gaan zoowel jongens als meisjes op school.

Administratie ter secretarie laat nog zeer veel te wenschen over; ik zal er nog eens iemand heen moeten zenden. Onderhoud waterleidingen kost thans f. 80; ze zijn nu best in orde. Veldwachter

krijgt slechts f. 350; beslist te weinig; de man is oud en praesteert weinig dienst; het is moeielijk hem meer salaris te geven. Bij zinkfabriek zijn thans 100 arbeiderswoningen gebouwd. Er wordt daar veel bier gebruikt; dat komt allemaal van de drie brouwers in Budel; de burgemeester is de voornaamste leverancier. De oude harmonie is thans voorgoed dood; de ruzie, die door die twee harmoniën in de gemeente ontstaan was, is thans gedaan.

Er zijn nog 20 schoenmakers (knechts) in Budel; die menschen kunnen door elkaar geen gulden daags verdienen. Er zijn ook nog een twintig sigarenmakers; die brengen het tot f. 8 à f. 9 in de week. Op de zinkfabriek worden niet meer zulke groote loonen betaald als weleer: er schijnt veel aanbod van werkkrachten te zijn. Twee doctoren uit Hamont (Feyen en Somers) en twee uit Weert (Peters en Franken) voorzien in de behoefte aan geneeskundige hulp.

Dominé Edling is een zonderling; hij is nu elf jaar in de gemeente; hij vertoont zich nooit op straat; de wethouders kennen hem niet van aanzien; hij komt ook nooit bij zijne kudde. Hij is ongehuwd en woont met eene huishoudster die drinkt; het mensch zou soms dronken op den grond liggen, te dronken om te kunnen opstaan.

Leende

Den **8 Mei 1907** kwam ik weer in Leende; van station Valkenswaard reed ik er in een half uur heen; de afstand is 6.5 K.M.; ik bezocht denzelfden dag ook nog Maarheeze. Pastoor Essens kwam zijne opwachting maken; hij is nog steeds erg dankbaar voor de steun, hem verleend met zijn kerktoeren; als men nog drie maanden gewacht had, had de toren er gelegen; was de toren gevallen, dan was de helft van de kerk mee gevallen. Vóór mijn vertrek ging ik met B. en W. den toren bekijken; het werk is thans afgeloopen; de toren is geheel hersteld; de steigers en stutbalken zijn weg. De muren en plafonds van de kerk zijn vreeselijk gescheurd en gebarsten; alles is weer uitgevoegd en aangesmeerd; blijkbaar werken de muren dus niet meer, en schijnt de herstelling dus geheel afdoende te zijn geweest; het heeft 35 mille gekost. De quaestie of de toren van de kerk of van de gemeente is, is nog altijd niet opgelost; het is misschien nog maar het beste, dat in die zaak niet meer geroerd wordt.

De administratie ter secretarie was nog redelijk goed; maar toch niet zoo goed als in 1905, en ook niet zoo goed als bijv. in Maarheeze. Men heeft eene verordening tegen de nonvlinderplaag in het leven geroepen; maar men heeft nog geen nonvlinders in de gemeente gezien. De loonen in Leende staan nog laag; van de vele sigarenmakers bijv. is er niet een, die f. 1,- daags kan maken. De bevolking schijnt erg religieus te zijn; volgens den pastoor waren er op dit moment negentig personen uit Leende religieus (priester, frater, broeder, non).

De afdeling Strijperstraat laat 1 H.A. broekgrond door Heide Maatschappij aanleggen tot haverland, en daarna tot grasland; dat zal f. 250 kosten. Slaagt deze proef, waaraan volgens de ambtenaren van de Heide M. wel niet te twijfelen valt, dan zullen de volgende 25 H.A. communaal bezit in cultuur genomen worden.

Wethouder Simkens had gestroopt met zijn machtiging om schadelijk gedierte te schieten; de machtiging was ingetrokken; hij was daarover maar half te spreken. Wethouder Bax, wonende te Leenderstrijp, maakte een aangenamen indruk.

Maarheeze

Den **8 Mei 1909** [moet **1907** zijn] kwam ik weer in Maarheeze. Ik reed er in een goed uur vanaf het station Valkenswaard heen; de distantie is 12.5 K.M. De burgemeester Moons vond het noodig, onder aan de trap van het Raadhuis een lange speech te houden, hetgeen hem erg zenuwachtig maakte. De secretarie was nu gelukkig veel veranderd ten goede; naar Verdijk mij mededeelde, zag het er zelfs heel goed uit. Men schijnt den secretaris thans geheel in zijne macht te hebben; de man werd in het najaar van 1908 wegens openbare dronkenschap door den Raad voor eene maand in zijne betrekking geschorst met de mededeeling, dat, wanneer het ooit weer voorkwam, hij er onherroepelijk uit ging. Dat schijnt geholpen te hebben; hij drinkt thans niet meer en geeft zich geheel aan zijn taak, terwijl hij de boerderij door zijne kinderen laat besturen. Er was thans een staat aangelegd omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; daaraan was blijkbaar veel zorg besteed; als men dien staat "bij" houdt, dan zal men er op den duur veel genot van hebben. Onder leiding van de Heide Maatschappij is men in den afgeloopen winter

begonnen met de ontginning van een perceel heide tot groenweide; men stelt zich daarvan veel voor. Het in behoorlijken staat brengen van wegen en waterleidingen werd – volgens B. en W. – in de laatste jaren met kracht aangevat; een beduidende som wordt er jaarlijks aan besteed; B. en W. waren over de resultaten zeer tevreden.

Ik kreeg in alles den indruk, dat de nieuwe burgemeester erg zijn best doet, en dat hij voldoende invloed heeft, om, wat hij denkt, dat goed is, gedaan te krijgen. Moeielijkheden met raadsverkiezingen komen niet meer voor. De ex-bordeelhouder Guns is naar Amerika vertrokken; zijn huis staat nog ledig en is voor eene kleinigheid te koop; zijn gronden zijn verkocht. Zijn vriend Lammers ging failliet, en ligt thans op sterven.

Met de spoorlijn Eindhoven-Weert wordt weinig voortgang gemaakt; er werden nog geen gronden aangekocht. Van Gilse is nog altijd veldwachter; hij voldoet nog altijd zeer goed. Men zou hem gaarne bijverdiensten bezorgen, door hem bijv. aanslagbiljetten van den gemeente ontvanger te laten rondbrengen; zijn tractement schijnt wel wat klein. Dr. Feyen uit Hamont is nog steeds belast met de geneeskundige armenverzorging; hij heeft absoluut geen vertrouwen meer; Dr. Peters uit Weert is thans de groote man. Er wordt thans herhalingsonderwijs gegeven; van baldadigheid der jeugd, waarvoor men vroeger zoo bang was, heeft men absoluut geen last.

1908

Maart

Heesbeen c.s.

Den **30 Maart 1908** kwam ik weer in Heesbeen. De secretarie-raadszaal is overgebracht naar de woning van burgemeester Brune, in Genderen. Eene groote verbetering! De woning is wat verbouwd, zoo dat men langs een afzonderlijken ingang op de secretarie komt, zonder door de woning van den burgemeester te moeten gaan.

De oude veldwachter, wiens gedrag te wenschen overliet, kreeg zijn demissie, en werd in Sept. 1907 vervangen door een broer van den veldwachter van Drongelen. De burgemeester is over den nieuwen titularis zeer tevreden.

Men is thans bezig eene tweede drinkwaterput te slaan; de eerste werd ten vorigen jare geslagen, is 33 M. diep en kostte f. 250,-; deze geeft wel goed drinkwater, maar het is te veel ijzerhoudend.

Van de haven te Genderen wordt een vrij druk gebruik gemaakt; men is zeer dankbaar, dat die haven is aangelegd.

Bij verkiezingen wordt niet met drank gewerkt; ook niet bij verkiezingen van de Staten. Wel echter met geld, volgens den burgemeester; de wethouders wilden dat niet zoo grif toegeven.

De toren te Eethen staat ten name van de burgerlijke gemeente; deze bemoeit zich echter heelemaal niet met het onderhoud. Is er iets aan den toren te doen, dan zorgt daarvoor de kerkelijke gemeente; deze betaalt dan de helft van de kosten. De wederhelft der kosten komt uit de opbrengst van 4 H.A. land te Eethen. Zijn er geen reparaties te doen, dan wordt de opbrengst van dat land verdeeld tusschen de ingezetenen van Eethen; Roomsche en Protestant, het doet er niet toe wat men is, ieder krijgt zijn deel. Over de opbrengst van dat land begon burgemeester Brune, kort na zijn optreden als zoodanig, een strijd, die gelukkig nog juist bij tijds door mij kon worden bezworen.

De gemeenteontvanger en één wethouder zijn zoons van het Statenlid Branderhorst. De andere wethouder Branderhorst is de man, die over de verdeling van die gelden uit Eethen, met den burgemeester moeielijkheden kreeg.

Men is er juist in geslaagd in Steenwijk eene zeer goede tweedehandsch brandspuit te koopen voor f. 250,-; de spuit werd geplaatst te Heesbeen. De Raad besloot om, zoodra er zich eene goede gelegenheid mocht voordoen, ook nog een spuit te koopen voor het dorp Eethen; - er later een gekocht te Vleuten voor f. 100,-.

Te Heesbeen is nog steeds een zeer weinig voldoende schoolgebouw. Men wacht nog steeds op de wettelijke grenswijziging in verband met de Maasmond verlegging om aan dien verkeerden toestand een einde te maken.

Baardwijk

Den **30 Maart 1908** kwam ik weer in Baardwijk; de oude wethouders zijn overleden; daar zitten twee andere oudjes op hunne plaats; Schreyne en Van Beynen; ze zijn ieder zeker 70 jr oud; beide bakker van beroep. Er wordt veel met drank gewerkt bij gemeenteraadsverkiezingen. Alle boeren gaan den raad uit, omdat ze niet willen tracteeren. Zeker de helft van de kiezers moest geen kiezer zijn; ze komen alleen voor drank enz. en geven den doorslag. In kerkbestuur, bij waterschapsbesturen wordt niet getraceerd; daarin hebben de boeren nog zitting.

De regeling met het telefoonkantoor is nog steeds heel vreemd; men weet eigenlijk niet precies hoe het zit; soms worden berichten vanuit Waalwijk besteld, terwijl het kantoor te Baardwijk open is.

Nog geen verordening op begraven op algemeene begraafplaats; zulk eene verordening zou alleen de protestanten treffen omdat de Katholieken eene bijzondere begraafplaats hebben. De rijke protestanten worden echter binnen de *enceinte* van hunne oude kerk begraven; eene verordening zou dus alleen voor de arme protestanten gelden, en van hen is toch niets te halen. Bij de woninginspectie vielen de woningen zeer veel mede; slechts zeer enkele zouden onbewoonbaar moeten verklaard worden. Wel moeten er vele kleine verbeteringen, stankafsluiters op privaten en derg., aangebracht worden. Voor water uit de waterleiding voelt men nog niet veel: er zijn geen 20 aansluitingen aan de waterleiding.

De geschiedenis van het oud-mannenhuis werd mij als volgt verteld: In 1544 vermaakte Aers Woutersen, priester en advocaat aan het hof van Luik, zijn huis te Baardwijk, benevens zijne vaste goederen onder Baardwijk, Waalwijk, Besoyen en Almkerk aan den Heer van Baardwijk. In dat huis moesten 9 oude mannen verpleegd worden door eene meid; de Heer van Baardwijk moest in het onderhoud van die oude lieden enz. voorzien.

In 1818 waren een gedeelte van de goederen onder Baardwijk, benevens alle goederen onder Almkerk, Besoyen en Waalwijk weg, terwijl de Heer van Baardwijk niets meer gaf voor het onderhoud dier oude lieden. Toen is het huis – waarin de stichting gevestigd was – verhuurd en werden de oude lieden besteed. Omstreeks 1840 hebben Burgemeester Loeff en Pastoor Bazelmans den toenmaligen Heer van Baardwijk – den Baron d'Overschie – bezocht, en van hem ongeveer f. 4.000 losgekregen, waarmede hij zijne verplichtingen tegenover de stichting uitkocht.

Dat geld werd op het Grootboek geplaatst, en met medeweten van G.S. werd er een bestuur ingesteld: de burgemeester, de pastoor en de gemeente-ontvanger. Jaarlijks wordt rekening en verantwoording aan den Raad gedaan: art. 2 letter d der armenwet.

In 1889 is het oude gebouw, dat verhuurd werd, afgebroken; waar het gestaan had werd een liefdehuis gesticht; in het liefdehuis worden thans voor rekening van de fondsen van het oud mannhuis (± f. 300) drie à vier oude mannen besteed. Door den invloed van de bestaande vakverenigingen is aan de gedwongen winkelnering vrijwel een einde gemaakt.

De Paulus vereeniging heeft eene spaarkas opgericht; ik heb B. en W. op het gevaarlijke daarvan gewezen, en hen geraden, te trachten te bevorderen, dat men die spaarkas opheft, en de menschen naar de Rijkspostspaarbank zendt. Boven de deur van de Raadszaal liet de burgemeester in een open vak drie wapens schilderen: middenin het wapen van Besoyen, rechts het familiewapen van v. Heyst en links het familiewapen van Loeff, twee families, die beurtelings sinds ruim 100 jaren aan het hoofd van Baardwijk stonden.

Besoyen

Den **30 Maart 1908** kwam ik weer in Besoyen. B. en W. deelen mij mede, dat in de laatste jaren een sterke trek van menschen naar Amerika was ontstaan; het waren juist altijd de beste en bekwaamste jonge werklui, die weg trokken. Men was zeer blijde, dat er sinds 1907 een algemeene malaise in zaken was ingetreden in Amerika; dientengevolge was de trek naar dat land tot staan gekomen, en waren reeds enkele menschen vandaar naar Besoyen teruggekomen. De vrees, dat er geen goede schoenmakers in de gemeente zouden overblijven, had nu geen reden van bestaan meer.

Het losse archief is nu eindelijk verzorgd en gebonden; secretaris Hendrikse wijdt nu zijne goede zorgen aan het oude archief, dat van den zolder gehaald is, en eene vrij goede plaats op de secretarie heeft gekregen.

De veldwachter gedraagt zich tegenwoordig goed; hij maakt geen misbruik meer van sterken drank. De herziening der algemeene politieverordening is gereed gekomen; zij gaat nu binnen 14 dagen naar de gezondheidscommissie om advies. Bij stemming voor raadsleden wordt gelukkig niet met drank gewerkt. Aan de waterleiding kwamen een 50-tal aansluitingen tot stand.

Er zijn in Waalwijk, Sprang en Besoyen samen ± 190 Joden; hun kerk staat in Besoyen. Er is een Jodenmeester in Besoyen, die de godsdienstoefeningen leidt, hebreuwsche les geeft, het vleesch kauschter slacht enz. De gedwongen winkelnering schijnt gedaan te zijn; klachten dienaangaande werden ten minste niet meer vernomen.

Met B. en W. de nieuw gebouwde school gaan kijken; het Rijk gaf f. 12.000 subsidie. Alles ziet er zeer goed uit. Met het schoolhoofd Van Oudenhoven toen diens schoolhuis in oogenschouw gaan nemen; eene nette woning. De man is pas getrouwd; zijne jonge vrouw vond het weinig aangenaam, dat zij door mijn onverwacht bezoek verrast werd, en in haar daagsche kleeren beneden moest komen. Niet zonder grond, m.i. beklagde het schoolhoofd er zich over, dat hem voor den schoolbouw een stuk van zijn tuin zonder eenige vergoeding was ontnomen.

Megen, Haren en Macharen

Den **31 Maart 1908** kwam ik weer in Megen. B. en W. hebben een questie met den eigenaar van het veer te Maasbommel. Deze is nu ook eigenaar van den weg van het veer door den Megenschen Ham naar den dijk. De inwoners van Megen mogen den Ham tot 15 April beweiden; opdat het vee niet uit de weide gaat, plaats en B. en W. een draaiend hek op dien weg; tegen dat hek heeft de veerman bezwaar, tenzij B. en W. er een wachter bij plaatsen, om voor ieder, die van den weg gebruik maakt; het hek te openen. Ik heb mij mijne mening in deze voorbehouden.

De burgemeester kan niet met zijn secretaris-ontvanger De Wit, een protégé van den wethouder Kipp. Met dien secretaris – een zwager van notaris Van de Westelaken uit Son – een langdurig onderhoud gehad. Die jonge man maakte op mij geen slechten indruk, al komt het mij voor, dat er wel eenigen grond is voor de klachten van den burgemeester. Ik heb getracht wat olie op de golven te gieten, en heb tegen beide partijen in verzoenenden geest gesproken.

Dr. Van den Bergh is dood; men zit nog altijd zonder dokter, niettegenstaande gemeente f. 1.500, Rijk en Provincie ieder f. 250 geven. Van de f. 1.500 van Megen wordt het grootste gedeelte door de armbesturen gedragen. Met het oog op de verschillende kloosters, gestichten en inrichtingen wil men absoluut een Roomschen dokter; die nu schijnt moeielijk te vinden, tenzij men voor hem ook nog een huis bouwt. Niet-Roomsche dokters schijnen er in voldoende aantal te krijgen. Verloskundige hulp is er in Megen geheel niet te krijgen; vooral bij hoog water en ijsgang is het gemis van eene vroedvrouw eigenlijk nog heel wat erger, dan dat van een dokter.

Ooijen en Teeffelen

Den **31 Maart 1908** kwam ik weer in Ooijen. Wethouder De Werd is ziek, zoodat ik met den burgemeester en wethouder Van Teeffelen mijn tijd moest volpraten. Ter audientie verscheen slechts de rijksveldwachter Kemperman (vroeger te Huissen); Pastoor Felet en dominee Van Woudenberg Hamstra waren niet in de gemeente en lieten zich verontschuldigen. De Pastoor is bezig eene nieuwe pastorie te bouwen; het zal een prachtig gebouw worden; aangenomen voor ruim f. 16.000 terwijl de aannemer bovendien de oude pastorie voor afbraak krijgt!

Het is bepaald treurig om te zien, wat het kwelwater aan schade aanricht; alle land binnendijks, vanaf Ooijen tot aan de Ossche Meerkade stond nog onder water; het was één zee! Geen wonder, dat men vurig bidt, dat de verbetering van de Hertogswetering enz. spoedig tot stand komt!

De gemeentesecretaris Jans is sinds acht jaren in functie; hij schijnt geen ongeschikte jonge man. Hij is geboortig van Escharen. Nog ongehuwd. Voor mijn vertrek ben ik even bij den burgemeester aan huis gegaan, en daar ontvangen door den burgemeester met diens meid-huishoudster, die mij een kop koffie schonk. De burgemeester woonde vroeger in bij zijne zuster, de weduwe Deelen. Deze had vijf kinderen, thans allen geplaatst of gehuwd. Na haar dood bleef de burgemeester in hetzelfde huis wonen. De vijf kinderen beschouwt hij vrijwel als zijne eigen

kinderen. Eene van die kinderen is gehuwd met Jhr. De Kuijper, van den Noord-Brabantsch-Duitschen spoorweg.

April

Huisseling en Neerloon

Den **1 April 1908** kwam ik weer in Huisseling. De pastoor kwam op audientie om te bedanken voor de benoeming van v.d. Wiel tot burgemeester; hij zeide mij dat die benoeming veel beter had gewerkt op de gezondheid van v.d. Wiel dan alle Kneipkuren te samen, want dat v.d. W. sindsdien weer heel gezond was.

De verhouding tusschen de leden van het gemeentebestuur scheen mij uitstekend. Het bleek mij, dat de wethouder Kerkhof de uitvinder is van de bijzondere manier om den dijk te Ravenstein te versterken, nl. door er een muur van 2 Meter hoogte in te metselen. Hij was er toegekomen om dat voor te stellen uit zuinigheid; de waterstaat had eene breede berm gewild, maar dan moest men den benoedigen ondergrond koopen, evenals de specie, en dat kwam zoo duur uit. Daarom had hij die muur voorgesteld; men had nu niet de halve kosten gehad van een berm.

Met het legaat Van Cooth wordt niets bijzonders gedaan; men besteedt de inkomsten, ± f. 600,- voor herhalingsonderwijs en voor onderwijs in de nuttige handwerken; verder voor gewone uitgaven. Een onderwijzer te Neerloon neemt les om landbouwakte te halen; mocht hij daarin slagen, dan zal hij vermoedelijk uit het legaat Van Cooth een gratificatie ontvangen.

Al het land om Huisseling stond nog plas en dras. Geen wonder, dat men zeer verlangend uitziet naar de verbetering van de Hertogswetering enz. teneinde eindelijk ook deelachtig te worden aan de vruchten van de verlegging van den Maasmond. Omtrent het resultaat van de thans ondernomen werken was men eenigszins sceptisch gestemd. Men hoopte het beste maar was er niet van overtuigd, dat men door de ondernomen werken afdoende zou worden geholpen.

Herpen

Den **1 April 1908** kwam ik weer in Herpen. Er had zich kort tevoren een onaangenaam incident voorgedaan: de provincie had in 1907 aan den provincialen weg onder die gemeente eene verbetering doen aanbrengen, door den weg ± 35 c.M. te laten ophoogen. Om te voorkomen dat de langsliggende woningen waterbezwaar zouden ondervinden, moest er tusschen den weg en de woningen door de gemeente eene goot gestraat worden, waarvoor de provincie aan de gemeente de benoedigde klinkerstukken afstond.

In het begin van 1908 schreef het gemeentebestuur van Herpen aan G.S. dat de toestand allerellendigst was, dat de menschen noodeloos bemoeielijkt waren, dat het geld van de provincie verkwist was enz. en vroeg een onderzoek door Gedep. Stat. De Hoofdingenieur, op dat adres gehoord, rapporteerde, dat de schuld aan het gemeentebestuur lag; in plaats van met de ontvangen klinkers de goot te maken, had het die gebruikt, om een mooi trottoir te leggen van het Raadhuis naar de woning van den burgemeester.

In verband daarmee kwam nog een man klagen, Van Berkel, omdat hij met vergunning van B. en W. een dam had gemaakt van den weg naar zijn huis; toen zijn burens vreesden, dat zij door die dam waterbezwaar zouden ondervinden, had de burgemeester opruiming van die dam gelast; hij had niet willen toestaan, dat de man er een pr. potbuizen inlegde. Van Berkel had de dam niet dadelijk opgeruimd, was toen geverbaliseerd en was veroordeeld te Oss tot 5 dagen zitten of f. 15 boete. Over een en ander heb ik den burgemeester verschrikkelijk de les gelezen. Aan ontginning van de uitgebreide gemeentebezittingen wordt nog niets gedaan; nogmaals bij B. en W. sterk aangedrongen om zich in contact te stellen met de Heide Maatschappij of met Staatsboschbeheer. Nogmaals bij B. en W. er op aangedrongen om te zorgen, dat, wanneer er eene wethoudersvacature ontstaat, Overlangel een wethouder krijgt evenals zulks vroeger steeds het geval was, toen de familie De Bruijn nog daar woonde.

's Gravenmoer

Den **13 April 1908** kwam ik weer in de gemeente; B. en W. delen mij mede, dat ze nu een terrein hebben gekocht, om daarop een nieuw Raadhuis te stichten; voor f. 750; in den afgelopen winter werd het opgehoogd met ± 500 M3 zand uit Oosterhout gehaald voor ± f. 1 de M3. In 1909 hoopt men het Raadhuis te bouwen. Het terrein ligt naast de openbare school. Klachten over den provincialen steenslagweg; deze is 's winters modderig en slecht, door dat de steenslag met zwarten grond wordt gemengd, om vast te worden.

Klachten in verband met de Maasmondwerken: in 1907 brak de Oostkade van de Donge door; in Februari 1908 de westkade van het Oude Vaartje; al is het water betrekkelijk spoedig weer weg, men heeft er toch maar de last en het nadeel van: bij zoo'n doorbraak komt – in ongunstige omstandigheden – de weg enkele uren een halve Meter onder water. Wethouder Kielen – zelf een schipper – vertelde mij, dat er vele Duitsche kolen (Rührkolen) via Dorcht naar Belgie gaan. Quaestie over den naam van de gemeente: de Hooge Raad van Adel gaf in 1817 het wapen aan de gemeente 's Gravenmoer. Volgens den burgemeester zou de naam ontleend zijn aan de Grave, een gedeelte van de 's Gravenmoersche vaart, destijds zóó genoemd.

In 1421 bij den St. Elisabeths vloed is een deel van de gemeente weggespoeld. In 1672 werd 's Gravenmoer door de Franschen verbrand; van de 57 huizen bleven er 5 staan: tusschen 's Gravenmoer en Oosterhout was een Fransch soldaat door een boer doodgeslagen; de Franschen meenden dat die boer te 's Gravenmoer woonde; vandaar hunne wraak. De heuvels, waarop de oude huizen gestaan hebben, zijn nog aanwezig.

Op het Rijksarchief te 's Bosch moet veel interessant oud archief van 's Gravenmoer aanwezig zijn; het zou gekocht zijn op eene auctie te Brussel.

Capelle

Den **15 April 1908** kwam ik weer in Capelle. Mijn gesprek met B. en W. liep vooral over den toestand van de arbeidende klasse. Wethouder Rijken deed zich kennen als een echt conservatief; wethouder Wachter (= de candidaat-notaris van het statenlid, notaris Middelkoop) voelde veel voor de nieuwere richting, en wilde gaarne, dat de gemeente steun verleende bij woningbouw, verschaffing van goed drinkwater enz. Wat het drinkwater betreft, men had onderhandeld met de Waterleidingmaatschappij te Waalwijk, om eene leiding door de gemeente te krijgen; die maatschappij wilde gaarne water leveren, maar dan moest de gemeente de leiding leggen. Aangezien daarmede een kapitaal van ± f. 15.000 zou gemoeid zijn, en de finantieele toestand van de Maatschappij niet rooskleurig heet, zoodat men de kans liep, bij déconfiture der Mij. zijn geld kwijt te zijn en geen water te hebben, besloot men voorloopig op de zaak niet in te gaan. Het drinkwater te Capelle moet afschuwelijk zijn, terwijl er ook geen beter water aan te boren is, omdat op 30 M diepte een oerbank zit, waar men niet door kan boren; in tegenstelling met het water te Heistraat, alwaar men behoorlijk goed drinkwater kan aanboren.

De Hoofdelyke omslag in Capelle is zeer zwaar; men zit voor zware aflossingen van geldleeningen; in 1911 zijn die leeningen afgelost, en krijgt de gemeente de beschikking over een drieduizend gulden 's jaars meer. Vele nuttige verbeteringen wachten daarop. De Vicinaux liep vroeger met een zijtak van Kaatsheuvel naar Capelle. Men heeft het die tram zóó moeielijk gemaakt, haar tot zooveel uitgaven gedwongen, haar den strijd om het bestaan zoo zwaar gemaakt, dat zij ten slotte den strijd heeft opgegeven. Wel jammer voor Capelle! Het drukke vervoer, dat nu via de Waalwijksche haven plaats heeft, geschiedde vroeger via het Capelsche veer, dat daarvoor veel beter gelegen lag; men heeft echter in Capelle de kip, die de gouden eieren legde, geslacht.

Sprang

Den **15 April 1908** kwam ik weer in Sprang. Van het socialisme hoort men niets meer. Het huis van Hofman is afgebrand; Hofman is thans een gewoon schoenmaker, zonder vergunning, zonder verlof, zonder vergaderzaal. Socialistische sprekers komen niet meer over; vergaderingen van socialisten hebben niet meer plaats; het zaakje is heelemaal verlopen; de geest van het volk was er niet naar; er zijn thans geen 5 socialisten meer in de gemeente. Kien, de vroegere secretaris van Vrijhoeve Capelle, de vriend van Ebels, is dood. Hij is verdronken

gevonden in de Labbegatsche Haven, daags nadat hij zijn ontslag had gekregen als secretaris van Vrijhoeve Capelle.

Ik zou gaarne den toren hersteld zien. B. en W. geraden, de helft van de f. 6.300 voor gemeenterekening te nemen, mits het Rijk eventueel verdere kosten van restauratie betaalt, zonder de gemeente verder lastig te vallen. Wanneer gemeente dan eene leening sluit op korten termijn, aflossing bijv. in 10 jr, dan zou vermoedelijk de buitengewone Rijksbijdrage in de gewone onderwijskosten wat verhoogd kunnen worden.

Sprang heeft 2.680 M. grintweg te onderhouden; maakte daarvan in de laatste jaren een steenslagweg; met jaarlijks elf wagons (ieder \pm 5 wagons) steenslag is die weg prachtig te onderhouden.

Tilburg

Den **29 april 1908** kwam ik weer in Tilburg. Het oud archief is thans geordend; de ordening wordt opgedragen aan den Heer Van Visvliet uit Middelburg; deze werkte er een jaar of drie aan en verdiende f 900 per jaar.

De raadsleden zitten thans voor eigen district; één werkmansafgevaardigde, Mutsaers, meesterknecht bij Van Doorn; hij voldoet goed. Brandweer bitter slecht georganiseerd; op begroting 1908 is f 300 uitgetrokken, om het advies van een deskundige in te winnen, bijv. van den commandant van de Amsterdamsche brandweer. Alles is thans aangewezen op de waterleiding. Ander water is er niet te krijgen; nortonpompen bestaan niet.

Men hoopt op een tram van de Viziname: Hilvarenbeek, Diessen, Oirschot, Best; de stoot moet door Oirschot worden gegeven; Tilburg zal wel subsidie willen geven. Van een elektrische tram Breda-Tilburg zal wel niets komen. Politie is nog slecht; er zijn niet genoeg agenten, de menschen zijn niet berekend voor hun taak; op volgende begroting zal geld worden gevraagd voor uitbreiding personeel; het bestaande personeel krijgt tegenwoordig opleiding in de politietaak.

Waterleiding voldoet goed; de meeste arbeiderswoningen zijn aangesloten, gemeente garandeerde dezer dagen voor vijf jaren 10% in de aanlegkosten van de waterleiding door de Hoevensche straat; aanlegkosten f.12.000. De finantien der gemeente zijn zorgeischend, de hoofdelijke omslag bedraagt in 1908 $2\frac{1}{4}\%$ van het inkomen. Om de bebouwde kom te bestraten en te rioleeren is nog f. 1.200.000 noodig; Bovendien komen er jaarlijks \pm 250 arbeiderswoningen bij; de noodzakelijke uitbreiding van de gasfabriek kost 5 ton; voor het Wilhelminakanaal met los- en laadkaden zal 7 ton noodig zijn.

De arbeidswet wordt streng gehandhaafd; de drankwet wordt schromelijk overtreden. B. en W. moeten tot hun spijt wat vergunningen intrekken om er den schrik wat in te brengen.

Zedelijkheid van het jonge volk gaat achteruit; in 1907 werden voor het eerst menschen, die hunne kerkelijke plichten niet meer waarnamen en geen Paschen hielden, niet begraven op gewijde aarde; dat heeft er den schrik wat ingebracht, en een beetje geholpen. Maar er waren reeds geheele arbeidersbuurten, waar niemand meer 's Zondags naar de Mis ging.

Wilhelminakanaal avanceert niet hard; ik kreeg den indruk, dat men er niet meer zo sterk naar verlangde, sinds men de waterleiding had, en de industrie daardoor steeds goed water kon krijgen. De Hoogere Burgerschool neemt nogal op; \pm 100 leerlingen. Industrieschool (de oude weefschool) vindt weinig deelneming; 's avonds komen 32 arbeiders les nemen; in Enschedé honderden arbeiders. De ambachtsschool gaat goed; \pm 140 leerlingen, van wie 28 buiten Tilburg, meestal uit Boxtel.

Met den burgemeester en den wethouder Goyarts een bezoek gebracht aan de ambachtsschool en de industrieschool; deze laatste is verbouwd en goed ingericht; de ambachtsschool is nieuw; staat onder directie van Steinmann, mijn ouden leeraar in het teekenen te Huissen. Ik nam een goeden indruk mede. Even nog een kopje thee gaan drinken bij Mevrouw Raupp, en toen naar den trein. De burgemeester had voor een rijtuig gezorgd; hij haalde mij van den trein en bracht mij weer naar het station.

Mei

Dongen

Den **1 Mei 1908** kwam ik weer in Dongen. Er zijn thans twee geneesheeren: Dr. Van Dortmund en Dr. Lasance; beide gemeentegeneesheer; ieder een wijk van de gemeente; samen f. 700; moeten daarvoor ook de medicijnen leveren; gemeentelijke vroedvrouw geniet f. 350.

Gasfabriek werd 1 October 1907 geopend; fabriek + bedrijfskapitaal f. 90.000; vele aansluitingen; men hoopt het eerste jaar 160.000 M3 gas à 7 cent te verkoopen, en kan daarop de fabriek bestaan en tevens f. 3.600 renten dekken. Als er later meer aansluitingen komen, dan kan men ook het geld voor de aflossing vinden.

In 1907 besteedde de gemeente f. 500 voor het onderhoud der waterleidingen; alles werd in daghuur in orde gemaakt; de toestand is nu bevredigend. Thans is het onderhoud in perceelen aanbesteed; het kost nu minder aan de gemeente. Groenendijksche haven rapporteert niet meer, sinds de suikerfabriek werd afgebroken. Afbreken van die fabriek was voor Dongen geen groot verlies: er werken schier geen menschen uit Dongen. Geen gedwongen winkelpering. De leerlooiersknechts verdienen gemiddeld f. 7; - een schoenmaker op de fabriek minstens f. 7; een handwerkschoenmaker (tehuis werker) hoogstens f. 6. - ± 66% van de vroegere tehuiswerkers zijn thans op de fabrieken werkzaam.

Sinds de oprichting der roomboterfabriek gaat het den boeren veel beter; zij krijgen thans geld in handen; hun veestapel is grooter geworden; ze maken meer mest; ze krijgen beter land. Er wordt thans dagelijks 10.000 Liter verwerkt. Toestand behoeftige klasse is bevredigend; er wordt door niemand broodsgebrek geleden.

Van diefstallen enz. hoort men niet meer; de daders werden nooit ontdekt, maar men meende, dat de diefstallen gepleegd werden door schuim uit Waalwijk, Tilburg enz. dat zich in Dongen gevestigd had. De fabrikanten sloegen de handen ineen en gaven die menschen gedaan; deze moesten toen wel verhuizen, en daarmede hielden de diefstallen op.

Ik verleende audientie aan den timmerman Van Rooy en den fabrikant Kanters; zij vroegen eene machtiging om schadelijk gedierte te schieten; aan het bestuur van de afdeeling Dongen van den Algemeenen Nederl. Bond van Schoenfabrikanten (voorzitter de wethouder Smits) deze kwam betoogen, dat eene eventueele vakschool voor de schoenindustrie te Tilburg moest komen en niet te Waalwijk; aan het bestuur van den looiersbond (Bressers en Maas), dat steun vroeg bij de oprichting van een kamer van koophandel; - aan de pastoors van de twee parochies, die eenvoudig hunne opwachting kwamen maken.

Het werk ter secretarie lijkt nergens naar; Verdijk was bepaald geïndigneerd. Even bij Bressers aangereken en daar mijn compliment gemaakt aan Mevrouw Bressers en haar dochter; er was geen tijd om een kop thee te drinken. Per rijtuig reed ik toen naar Tilburg.

Loon op Zand

Den **1 Mei 1908** kwam ik weer in Loon op Zand. De inventaris van het oud archief is nog zoek en zal wel niet meer terug gevonden worden. Er wordt bij raadsverkiezingen nog sterk met drank gewerkt; de wethouder Verster wilde daaraan niet meedoen, en kwam slechts met groote moeite in den Raad. B. en W. zullen nu aan den Raad voorstellen, om de herbergen tijdens verkiezingen te sluiten.

De weg Dongen-Moer-Loon-Udenhout kost veel aan onderhoud; veel stuifzand en daardoor veel verzakkingen. Onder Loon op Zand beplant (winter 1907/08) met 600 iepen en 600 beuken; dat zal - naar men hoopt - het verstuiven wat tegengaan. Waterleidingen worden thans door gemeente geveegd; dat kost f. 300 per jaar; ze zijn nu goed in orde.

Veldwachters maken thans geen misbruik meer van drank; de ergste - Van Meurs - is dood; niet vervangen, omdat er marechaussee gekomen zijn; de andere veldwachter gedraagt zich thans uitstekend.

De menschen gaan 's Zondags nog naar de Mis, en houden ook nog Paschen. Gedwongen huwelijken komen bij de Katholieken weinig voor; bij de Protestanten is het vrijwel regel, o.a. het raadslid Rijken, zoowel bij diens eerste als bij diens tweede huwelijk; evenzoo de zuster van den bekenden (den rijken) Pieter Vemeulen.

Dr. De Bolk nog gemeentegeneesheer voor f. 1.400; betaalt eene vroedvrouw te Kaatsheuvel van f. 600. Dr. Ruding heeft minder te doen. Gemeentevroedvrouw te Loon op Zand voor f. 400.

Kindersterfte neemt sterk af, maar is toch nog veel te groot, vooral door onvoldoende zorg der moeders; de geestelijkheid tracht daartegen te waken.

Dr. Romeling, thans geneesheer te IJmuiden, schijnt toch niet zuiver te zijn geweest; hij is gescheiden van zijn vrouw, en hertrouwd met eene verpleegster, die reeds in Kaatsheuvel een pr jaren lang bij hem aan huis was, en die zoowel overdag als 's nachts veel met hem uitreed.

Daarom was de geestelijkheid zoo tegen hem.

Socialisme schijnt gedaan; onderwijzer De Bie is naar Indie gegaan. De handwerkschoenmakers gaan langzamerhand naar de nieuw opgerichte schoenfabrieken; er zullen ± 40% van het totaal getal thans op de fabrieken werken; ze worden daar ongelijk veel beter betaald; verdienen ± f. 9 per week. Gedwongen winkelnering vermindert sterk; de groote fabrikanten hebben den winkel gesloten; kleinere werkgevers hebben nog een winkel, maar kunnen geen groot misbruik meer maken, omdat de arbeidersbonden en -verenigingen thans den toestand vrijwel beheerschen. Het is op het oogenblik geen goeden tijd voor de schoenindustrie: de zolders en pakhuizen zitten vol en er is geen vraag.

Met B. en W. de acetyleengasfabriek gaan kijken; het is eene kleine installatie die goed schijnt te voldoen. In 1907 hield de gemeente er f. 800 aan over + de straatverlichting, waarvan de kosten op f. 1.000 geschat werden.

Gilze en Rijen

Den **4 Mei 1908** kwam ik weer in Gilze. Het raadhuis is gedeelteeijk verhuurd aan notaris Le Maire. In diens salon werd ik door B. en W. ontvangen. Het maakte wel een vreemden indruk, dat hij in zijn eigen huis bij mij op audientie kwam. Verder ontving ik nog den ouden pastoor Biestraten met zijn kapelaans. Biestraten was in 1907 zestig jaar priester; hij werd bij die gelegenheid Ridder in de Oranje Nassau orde en Monseigneur. Het is nog een kras oud heer! Voor 2 jr vestigde zich eene vroedvrouw in Gilze; verleden jaar een doctor, de Heer Blom. Dr. Ledel heeft dus het Rijk niet meer alleen. De vroedvrouw vertrok voor korten tijd naar Hilvarenbeek. De oude lederfabriek van Siebergen aan het station te Rijen wordt thans door een Belg, Godschalk, een Joodsche Luikenaar geëxploiteerd. Hij betaalt goed, maar is een hond voor het werkvolk, en let heelemaal niet op hun moreel. Juist aan den grooten Rijksweg tusschen station Gilze-Rijen en Gilze is eene groote fabriek voor electriche werktuigen opgericht; bovendien 10 arbeiderswoningen, terwijl er nog 10 woningen moeten komen; directeur is Van der Heyden uit Leiden; commissarissen Van Bork en Ingenhousz uit Breda. Er moeten meisjes te werk gesteld worden; de pastoor van Rijen tracht dat tegen te houden; als hij zijn verzet volhoudt, dan zullen er meisjes uit Tilburg of Breda gepoot worden. Naar het schijnt zit de fabriek op het oogenblik finantieel vast.

Men is bezig den grintweg tusschen spoorwegstation en Gilze om te bouwen in een steenweg; dit jaar worden er 600 M1 uitgebroken en met keien belegd; in 5 jr hoopt men met dit werk klaar te zijn. Men betaalt alles uit het gewone budget, zonder te leenen. Hand- en spandiensten werken zoo zoo; als men de boeren aan wegen laat werken buiten hunne naaste omgeving, dan voeren ze niet veel uit; als het heele kohier in geld betaald werd (afgekocht werd) dan zou dat f. 800 bedragen.

Van electriche tram Breda Gilze Tilburg komt niets. Toestand arme klasse goed; gedwongen winkelnering nergens. Gemeente gaf f. 300 subsidie voor een wielerspad van Gilze over Rijen naar Dongen; de algemeene Nederl. Wielrijdersbond gaf f. 250; de plaatselijke afdeeling van dien Bond gaf f. 150. Men komt nu echter, nu men het pad aan het maken is, geld te kort.

Oosterhout

Den **4 Mei 1908** kwam ik weer in Oosterhout. Over tiendquaestie hoort men nu niet meer; de gemeente zou gaarne de tienden nog in 1908 afkopen, maar kan dat niet gedaan krijgen; de Boerenbond stookt de menschen op en vraagt teveel geld; de gunstige bepalingen in geval van afkoop vóór 1 Januari 1909 zullen voor gemeente onbenut voorbij gaan.

Quaestie veearts: Bloemen, die groot vertrouwen genoot, ging naar Roermond; hij werkte zeer goedkoop; maakte het daardoor moeielijk voor een opvolger. Ik heb B. en W. gewaarschuwd, dat,

wanneer er een veearts benoemd werd, die niet buiten Oosterhout mocht practiseeren, er geene benoeming tot provinciaal veearts zou kunnen volgen; men was dan de f. 300 van de provincie kwijt.

Er woont nog één Jood in Oosterhout, een 87-jarige man, met eene Israelitische huishoudster. Oude v. Liebergen is nog armendoctor; hij heeft een zoon, arts, die voor hem het werk doet; B. en W. zijn nu zeer tevreden. Levering medicamenten wordt nog aanbesteed; er zijn echter slechts twee apothekers, en die zijn het samen eens; dat aanbesteden helpt dus niet veel.

De toestand van de armeklasse is niet bijzonder gunstig, en gaat zeker niet vooruit. De verschillende industrieën bestaan wel maar bloeien niet; de brouwerij van de Gebrs Smits bijv. geeft geen dividend. Gedwongen winkelnering bestaat gelukkig nergens; broodsgebrek wordt weinig of niet geleden.

Gasfabriek sterk uitgebreid in afgelopen jaar; men verwacht uitstekende finantieele resultaten. Brandweer is vrijwillig; men kan echter niet genoeg vrijwilligers krijgen. Er is eene aanvraag om concessie voor drinkwaterleiding; men weer niet, of het iets geven zal. Met Wilhelminakanaal wordt nog niet begonnen. Het schijnt, dat er nog eene wijziging moet komen in de richting Oosterhout-Breda, zoo meenden althans B. en W.

Niettegenstaande het Reglement op de waterleidingen laat men in Oosterhout het hek aan den ouden paal hangen, laat men de gelanders vegen en komen B. en W. schouw voeren! B. en W. gaven mij den indruk van aartsconservatief te zijn. De ter mijne audientie verschenen heeren hadden niets bijzonders te vertellen. De burgemeester had mij ten eten gevraagd, voor welke invitatie ik bedankte

Hooge- en Lage-Zwaluwe

Den **5 Mei 1908** kwam ik weer in Zwaluwe. Audientie verleend aan Vos en aan François; beide kwamen klagen omdat zij waterbezwaar ondervonden door het ophoogen van het terrein door hun buurman, of door het wegbreken van een goot door id. Ik verwees hen naar B. en W.

François klaagde bovendien over zijn aanslag in den hoofdelijken omslag; hem den weg gewezen om te reclameeren. Bij verkiezingen wordt niet met drank gewerkt; raadsleden wonen goed over de gemeente verdeeld.

Zoowel te Moerdijk als te Lage Zwaluwe is geen goed drinkwater; men laat water uit den Amer of uit het Hollandsch Diep in; door de zorgeloosheid en de onzindelijkheid der bewoners wordt dat water sterk verontreinigd. Als er geen besmettelijke ziekten, als typhus en derg. heerschen, dan verdragen de bewoners – schippers, visschers en derg. – geen opmerkingen van B. en W. dienaangaande.

Wethouder Den Engelse – die een zeer goeden indruk maakt – vraagt steun bij zijn adres aan de Regeering om voorzieningen tegen het inschuren van den Amer in den Zeedijk. Die dijk is wel van boven voorzien, maar de voet spoelt weg; er staat thans 18 M. water voor. Hij vraagt om een pr groote kribben, met zandaanvulling daartusschen. Komen die niet, dan is een zeebraak ten slotte niet te keeren, en is de ellende niet te overzien. Hem gevraagd, om zich tot Gedep. Stat. te wenden. Hij klaagt bovendien over de toenemende onveiligheid, vooral over de vele diefstallen in den afgelopen winter; hij wijt die aan de bewoners van St. Willebrord. Verscherpt politietoezicht zal wel het eenige zijn, wat men daartegen kan doen.

Made en Drimmelen

Den **5 Mei 1908** kwam ik weer in Made. Ik verleende audientie aan eene deputatie uit de vereeniging “gemeentebelang” die steun kwam vragen voor haar request aan den Raad om een intercommunaal telefoonkantoor. Ik bracht hun verzoek aan B. en W. over, maar ondervond daar nogal tegenstand. Hoewel de burgemeester toegaf, dat het zoo goed als niets zou kosten, wilde hij er toch niet aan, omdat hij het niet noodig vond. Hij vond het al heel mooi, dat men naar Geertruidenberg kon telefoneeren en van daaruit kon laten telegrafeeren; de zaken van de requestanten waren er niet naar, dat zij een intercommunaal telefoonkantoor noodig hadden! Blijkbaar zijn Blijlevens c.s. nog al eens in de oppositie. Uit antipathie tegen die menschen wil hij

hen – zoo komt het mij althans voor – niet helpen. De wethouders gaan natuurlijk gaarne met den burgemeester mede.

In Oosterhout had de voorzitter der Gezondheidscommissie mij geklaagd over de weinige medewerking welke de Commissie ondervond van het Gemeentebestuur van Made bij de voorziening in de behoefte aan drinkwater op de openbare school te Drimmelen. Omdat er op de school geen drinkwater was, had de Commissie voorziening gevraagd; na lang tegenstribbelen had het gemeentebestuur eindelijk toegegeven, en had een regenwaterpomp met tapkraan laten bouwen in de woning van het hoofd der school! B. en W. moesten erkennen, dat het werkelijk zoo was!

De veldwachters hebben zich sinds 1905 niet gebeterd; zij drinken nog veel te veel; den burgemeester er hard over gevallen, dat hij daaraan geen einde heeft weten te maken, en de menschen anders voor ontslag heeft voorgedragen. Hij had nota bene wel in Januari 1908 aan den kantonrechter gerapporteerd, dat de veldwachters te veel drank gebruikten en ongeschikt waren! De burgemeester verschuilt zich achter den Raad, achter de wethouders; hij maakt een hoogst onaangename indruk. Ik heb hem ten slotte eene reprimande gegeven en hem gezegd, dat hij er voor aansprakelijk was, dat zijne politie niet deugde. Bij missive dd 16 Mei 1908 A nr 1ste Afd. 1ste Bureau den burgemeester deswege nogmaals de les gelezen. Bij schrijven dd 19 Januari 1912 Ag nr 8 Kabinet aan den burgemeester eene ernstige waarschuwing gegeven, naar aanleiding van diens schrijven van 3 Januari 1912 nr 172, over het gedrag van zijne veldwachters.

Geertruidenberg

Den **5 Mei 1908** kwam ik weer in Geertruidenberg. Ik verleende audientie aan het bestuur van de teekenschool dat eene hoogere subsidie kwam vragen en aan den secretaris kerkvoogd der Ned. Hervormde gemeente, die steun vroeg in de restauratiekosten van de mooie oude kerk; de noodzakelijkste herstellingskosten zijn geraamd op minstens f. 40.000. Wethouder Smolders was niet verschenen, en had een brief geschreven om zich te excuseeren.

De nieuwe gasfabriek voldoet goed; het is prachtig licht, men verdient de rente en aflossing der leening van f. 16.000. De straatverlichting wordt dan gerekend op f. 1.000 's jaars.

Teteringen

Den **7 Mei 1908** kwam ik weer in Teteringen. De burgemeester was met verlof; het was mij ontgaan, dat ik hem een week of drie tevoren verlof verleend had, welk verlof den 6 Mei was ingegaan. Voor mijne audientie meldde zich niemand aan dan het raadslid Oomen, die provinciale subsidie vroeg in de kosten van verharding van een weg van Molengracht in de richting van IJpelaarseind. Ik kon hem weinig steun geven. Den overigen tijd bracht ik zoek met de twee wethouders Van Dijk en Backx, met wie nogal te praten viel. Zij roemden beide zeer den burgemeester en zouden hem zeer ongaarne zien heengaan.

Van Dijk is een verwoed tegenstander van de annexatieplannen van Breda; hij hoopte, dat, wanneer er ooit weer een annexatie-ontwerp mocht komen, dat daarin dan Ginneken niet zou vergeten worden, opdat de oppositie, die van Ginneken te verwachten was, dan zijne oppositie zou helpen steunen!

De waterleiding van vroeger Simon, thans van Voorst van Beest, geeft aan den Zandberg goed water. De bewoners van den Teteringschen dijk zijn niet aan de waterleiding verbonden. Omdat zulks door Simon bij contract beloofd was, en de belofte niet werd nagekomen, heeft de gemeente het waarborgkapitaal (f. 1.500) niet gerestitueerd. Burgemeester en secretaris hebben het oud archief samen geïnventariseerd; ze zijn met hun werk haast gereed. Voor archiefberging werd op de secretarie een mooi gesneden eikenhouten kast aangeschaft.

Gemeente doet zeer veel voor openbare werken: bestrating enz.; in 1908 zal daaraan ± 20 mille besteed worden. Voor het vegen der waterleidingen werd op begrooting 1908 f. 325 uitgetrokken. Men klaagde sterk over de overlast die men van bedelaars met kleine negotie ondervond; eene verordening op het venten werd door mij aangeraden.

Terheyden

Den **7 Mei 1908** kwam ik weer in de gemeente. Ter audientie verschenen pastoor en kapelaan van Terheyden; zij hadden niets bijzonders te vertellen; en notaris Wolters, van wien ik vernam, dat het den menschen in Terheyden niet goed gaat, doordat er geen tram is. Menschen, die zaken willen gaan doen, vestigen zich buiten de gemeente; ambachtslieden enz, die veel in Breda werk vinden, begint het heen en weer fietsen te vervelen; zij gaan in Breda wonen.

De boeren maken echter goede zaken; vooral de boeren te Wagenberg; die hadden uitstekende jaren en bleven oudvaderlijk eenvoudig; vandaar, dat ze sterk vooruit gaan. De melk uit Wagenberg wordt daar geleverd aan de roomboterfabriek van Damen; Verschuren uit Oosterhout laat groote wagens loopen in Terheyden, om daar de melk voor zijne margarinefabriek in ontvangst te nemen.

Nog geen tram; men hoopt op Van Marle; die schijnt zelf vertrouwen in de zaak te hebben, en op finantieelen steun te kunnen rekenen. Althans: hij deed groote uitschotten voor het opmaken der plannen, en vroeg tot nu toe geen cent vergoeding. De Bredasche tram: directeur Loder, president-commissaris wethouder Fick uit Oosterhout, deed het mogelijke om Van Marle tegen te werken en te voorkomen, dat men aan Van Marle concessie gaf; de heeren beloofden zelve den tram te zullen bouwen, maar meenden daarvan blijkbaar niets.

Er heeft zich eene nieuwe industrie in Terheyden gevestigd, nl eene kunstwolfabriek, uit oude lompen wordt het katoen, het linnen enz chemisch verwijderd, zoo dat alleen de wol overblijft; deze wordt gezuiverd, geverfd en gaat dan naar Tilburg; met nieuwe wol vermengd wordt die dan weer in de weverijen verwerkt. Vooral wanneer de wol duur is, zijn de verdiensten van die fabriek schitterend; hoewel geen groote zaak, schatte notaris Wolters de verdiensten op 7 à 8 mille.

Aerden is een uitstekend werkgever; ten behoeve van zijn werkvolk gaat hij eene hulpkerk bouwen, welke zal bediend worden van uit Slikgat door de paters Capucynen. De burgemeester was omtrent schier alles bijzonder slecht op de hoogte; hij werd bij zijne antwoorden voortdurend getikt door zijne wethouders. De Heer Haagh uit Wagenberg maakte een aangename indruk.

Ginneken en Bavel

Den **8 Mei 1908** kwam ik weer in Ginneken; burgemeester v.d. Borch is overleden; zijn opvolger nog niet benoemd; zoodat ik op de wethouders aangewezen was. Ik verleende audientie aan den Gedeputeerde Mol, die zijn opwachting kwam maken, even als het 1ste Kamerlid Van den Biesen; het Statenlid Spitzten kwam ook zijne opwachting maken en tevens vertellen, dat hij zeer gaarne in aanmerking zou komen voor de vacante burgemeesters-plaats.

Kneippinrichting van Dr. Soer bestaat nog; het is er echter niet meer zoo druk als vroeger; hij heeft een filiaal te Rotterdam opgericht en gaat daar een pr malen in de week heen. Dr. Kauling is weer weg; hij hertrouwde met een meisje uit Valkenswaard, ging in die gemeente wonen, en richtte daar een sanatorium voor longlijders op. Er is thans een wonderdoctor gekomen, Calson genaamd; deze heeft een verbazenden toeloop; soms 50 menschen daags. Hij schijnt ook naam te hebben in België: wekelijks gaat hij een dag naar Baarle Nassau, om daar zijne Belgische patienten te ontvangen. Hij maakt veel reclame, houdt twee paarden, een automobiel, portier, koetsier, boekhouder enz. Soms adverteert hij, dat hij de eerste zes weken geen nieuwe patienten kan behandelen, omdat hij het met de oude patienten in dien tijd nog niet af kan. Om niet in aanraking te komen met de geneeskundige wetten, laat hij zich bijstaan door dr. Korteweg uit Breda, een oud versleten manneke. Hij haalt de menschen het vel niet over de ooren; gewoonlijk rekt hij f. 1.50 per consult.

Het graf van Chassé was in verval geraakt; om die reden heeft men ten vorigen jare diens beenderen overgebracht en bijgezet bij de overige gesneuvelden, bij het monument. Ginneken gaat niet vooruit; vele huizen staan ledig; of worden alleen des zomers bewoond door forensen; of wel zijn gehuurd door menschen, die er pensioen houden; dat is een ongewenschte toestand; men moet niet hebben de menschen, die komen om geld te verdienen, maar om geld te verteren. Enkele menschen moeten thans in Duitschland hun brood gaan verdienen; gras maaien in Holland doet echter niemand.

Voor raadsverkiezingen bestaat er wrijving tusschen burgers en boeren; er zijn thans 4 burgers lid van den raad en 5 boeren; twee vacaturen: een boer + v.d. Borch. Men verkondigt nog zeer den lof van v.d. Borch; in vele opzichten maakte hij zich verdienstelijk; zoo wist hij eene regeling tot stand te brengen om den tiend te Bavel afgekocht te krijgen: de huurders betaalden f. 5,50 per H.A.; de eigenaren bovendien f. 2. Eene leening, uit welker opbrengst de tiend werd afgekocht, moest op die manier afgelost worden; over een jr of zes zou de leening afgelost zijn, en daarmee was dan de tiend weg.

Ginneken laat de waterleidingen thans vegen; trok daarvoor f. 100 op de begrooting uit, en laat bovendien door de wegwerkers, die in Augustus en September haast niets te doen hebben, de leidingen ruimen en schoon maken. Men is zeer tevreden over de waterleiding en over het electrisch licht. Dit laatste kost voor straatverlichting te Ginneken en Ulvenhout ± f. 1.800 aan de gemeente: 22 booglampen; 45 gloeilampen. Men rekent, dat een booglamp 2.000 uren per jaar brandt, en betaalt f. 0,03 per uur, zoodat zoo'n booglamp f. 60.- per jaar kost. Men heeft groot bezwaar tegen eventueele annexatie van Ginneken bij Breda; vooral wethouder Maassen (die reeds 37 jr wethouder is) hoopt die annexatie niet te beleven.

Princenhage

Den **8 Mei 1908** kwam ik weer in Princenhage. Voor mijne audientie hadden zich aangemeld Dr. Batenburg en de Heeren Schrauwen, vader en zoon. Aangezien zij niets bijzonders te vertellen hadden, nam de audientie slechts weinig tijd in beslag en had ik dus volop tijd om met B. en W. te praten. Secretaris Wermenbol is er indertijd ingehaald door de geestelijkheid als tegenwicht tegen de protestantschen notaris Bossers; vandaar dat zijn zaakwaarnemerij zoo goed ging. Toen Bossers vervangen werd door den katholieken Notaris Esser, contracteerde deze met Wermenbol, dat deze laatste geen zaakwaarnemerij meer zou drijven. Over den uitleg van dat contract kregen de Heeren ruzie, en liggen ze thans in proces bij de Rechtbank te Breda. Brabantia ging failliet, het bracht groote misère aan de leden, die de schulden moesten aanzuiveren en per hoofd meer dan f. 100 moesten betalen. Thans gaat op tuinbouwgebied de stuwende kracht uit van de Afdeeling Princenhage der Baroniesche tuinbouw afdeeling; voorzitter dier Afdeeling is burgemeester Dommer, secretaris Verhoeven. Tuinbouwleeraar is de Heer Camman, die algemeen zeer geprezen wordt, maar het veel te druk schijnt te hebben, en zijn werk in de twee provinciën: Zeeland en Noordbrabant niet af kan. Er zijn twee afdeelingen van den Boerenbond: van die te Beek is de wethouder Romme van die te Princenhage de wethouder van Baal voorzitter.

Te Beek is een coöperatieve roomboterfabriek, die dagelijks 7000 liter melk verwerkt; voorzitter van het bestuur is de wethouder Romme. De boeren te Princenhage verkoopen de zoete melk te Breda, of maken nog boter. Voor de boter bedingen ze laagere prijzen, dan de fabrieksboter uit Princenhage kan halen. Geen rivaliteit tusschen Beek en Princenhage; geen rivaliteit tusschen burgers en boeren. In den Raad zitten drie Burgers en 10 boeren. Zelfs eene vacature na overlijden werd bij enkele candidaatstelling vervuld. Zoowel landbouwers als hoveniers gaat het goed; deze laatsten hebben meestal nog eenig boerenbedrijf met enkele beesten.

Winkels beteekenen niet veel; alles gaat naar Breda; als er in Princenhage een roomboterfabriek was, en de boeren daar hun geld ontvingen, dan zou er ook meer in de winkels te Princenhage gekocht worden. Men is zeer dankbaar voor de hulp van G.S. om eene stopplaats te Beek te krijgen. Op begrooting 1908 werd f. 700 uitgetrokken voor het onderhoud der waterleidingen. Gasfabriek gaat gelukkig goed; dekt op ± f. 400 na, de rente en de aflossing + de exploitatie. Gas kost 13 cent de m³. Met B. en W. de gasfabriek gaan kijken; gashouder voor 80 m³; wordt 's avonds om half tien voor de laatste maal gevuld.

Men gaat een nieuwe school bouwen; voorloopig met 4 lokalen; het plan is echter – en met den bouw is daarop gerekend – om later die school uit te breiden tot een 12-klassige school en dan de oude school te Princenhage te sluiten. Groote moeilijkheden met Breda, dat het vuile water van de Jamfabriek niet wil ontvangen; men hoopt dat de wijsheid van G.S. een uitweg zal weten te vinden. Een kort bezoek gebracht aan mevrouw Dommer, en mij ten haren huize laten ophalen.

Rucphen en Vorensende

Den **19 Mei 1908** kwam ik weer in Rucphen. B. en W. deelen mij mede, dat de ziekte uit de mast uit is, en dat deze desnietteenstaande toch niet wil groeien; er heeft vroeger reeds een pr malen mast gestaan, en nu wil het niet meer. B. en W. geraden om den grond te behandelen met kalk, karniet en superphosphaat; om daar dan lupinen in te zaaien; en later in de lupinen weer rogge; enz. enz. zijnde het recept, dat ik juist in Zundert van den burgemeester gehoord had (en onder "Zundert" uitvoerig beschreven is).

Wethouder Jongeneelen wilde er niets van hooren; in Rucphen kan de rogge nooit f. 150 per H.A. opbrengen! Bovendien was de grond daar niet geschikt om met kalk behandeld te worden; men moest in de plaats daarvan schuimaarde nemen! Ik heb toen geraden, dat men eens een proef zou nemen in het klein met mijn recept, en met de manier, door Jongeneelen voorgestaan, dan kon men naar de resultaten de beide manier beoordelen. De burgemeester zeide mij toe, dat er eene proef zou genomen worden; als men voor beide stelsels een halve H.A. beschikbaar stelde, dan kon dat niet veel kosten!

Kap. Bastiaanse kwam bedanken voor de mooie verbinding, welke nu gemaakt wordt: Heike-Sprundel-Schijf-Belgische grens; van Heike tot Sprundel is het klaar; de weg is prachtig!

Provinciaal subsidie kan hij nog niet missen. Er is van den winter een fabrieksgebouw opgericht tot het vervaardigen van rozenkransen; toen Bastiaansen 's ochtends een preek had gehouden, dat de menschen niet mochten stelen en stroopen, werden hem 's avonds alle ruiten in de fabriek ingegooid! Er is thans een rijksveldwachter te St. Willebrord gestationeerd.

Naar B. en W. en ook pastoor Wijtvlit klaagden, kon men niet slagen in de voorziening in de behoefte aan geneeskundige hulp; men had tweemaal een geneesheer benoemd, en tweemaal had de benoemde bedankt; men vreesde, geen Hollandschen doctor te kunnen krijgen, en vroeg, of men geen Belgischen doctor mocht nemen; daar kon men er wel 25 krijgen!

Zundert en Wernhout

Den **19 Mei 1908** kwam ik weer in de gemeente. Van de Wall zit nu alleen: zijne moeder stierf voor 3½ jr, zijn ongelukkige broer voor zes weken. Prof. v.d. Hoeven heeft afgedeeld met zijne zuster, de weduwe Van der Schalk; Mevrouw v.d. Schalk kreeg Angora Hoeve; de Prof. kreeg de Moeren. Mevr. Van der Schalk is de weduwe van dien bekenden notaris te Lisse, die indertijd verdronken werd gevonden in het Galgewater te Leiden. Zij is de moeder van de bekende socialiste, Mevr. Henriette Rolant Holst; deze laatste heeft geen kinderen, en is, om zich nuttig bezig te kunnen houden, in hare tegenwoordige extravagances gevallen. Roland Holst is een kunstschilder zonder reputatie; hij zou een deel van het muurschilderwerk aan de trap van de nieuwe Amsterdamsche beurs hebben uitgevoerd.

Walstein en Angorahoeve grenzen aan elkaar; zijn slechts gescheiden door de Turfvaart.

Burgemeester Van de Wall administreert voor Mevrouw Van der Schalk; hij klaagt er over, dat Mevrouw Rolant Holst zoo conservatief is; zij wil niet laten werken; wil niets voor het volk doen enz., terwijl ze er zeer goed bij zou zitten. De Moeren (het huis) is een gewoon dubbel huis; het ligt vlak aan den grooten weg Zundert-Rucphen, even voorbij de herberg "het Anker". Een eindje verder, rechts van den weg, nogal een eind van den weg af, ligt een klooster van paters Cisterciensers.

Zoowel op de Moeren als op de Buyssche heide moet prachtig hout staan; volgens v.d. Wall zouden beide possessies f. 160.000 à f. 180.000 waard zijn. De frambozencultuur wordt in Zundert nog veel sterker gedreven dan vroeger; is echter niet meer even loonend, doordat mét de groote aanplant ook het schadelijk insectengoed zich gelijkelijk vermeerderd heeft. Als vroeger 3 pond frambozen geplukt werden van één bos, dan komt men thans niet hooger dan één pond, vooral tengevolge van den frambozenkever.

Om op een uitgerooid dennenbosch weer dennen welig aan het groeien te krijgen, wordt de grond volgender wijze behandeld: nadat de grond gelijk gelegd is, wordt er in het najaar per H.A. 2.000 K.G. kalk, 50 K.G. karniet, en 500 K.G. thomas slakkenmeel over gestrooid; kosten f. 16, f. 10 en f. 10. Dan in het volgend voorjaar 125 K.G. lupinen voor f. 12,50. In het najaar worden de lupinen ondergeploegd; dan wordt weer voor f. 10 karniet en voor f. 10 thomas slakkenmeel gezaaid, en dan wordt rogge gezaaid, 3 H.A. = f. 15. Op die rogge wordt in het voorjaar weer voor

f. 12,50 lupinen gestrooid. Die rogge is dan minstens f. 150 de H.A. waard. Als de rogge gemaaid wordt, dan blijven de lupinen staan; dan in het najaar de lupinen weer omgeploegd enz. enz. juist als het voorgaand jaar; als de rogge voor de tweede maal geoogst is, worden in het volgend najaar de lupinen weer omgeploegd, en in den winter plant men dan de jonge dennetjes op. Charles van Ginneken, de bekende boomkweeker, wil gaarne het praedicaat "Koninklijk" voeren; hij gaf mij mondeling enkele inlichtingen, en vulde die later nog schriftelijk aan.

Etten en Leur

Den **20 Mei 1908** kwam ik weer in Etten. In verband met de vraag of de oude school te Leur zal verbouwd worden met aanbouw van een nieuw lokaal, dan wel, of er een nieuwe school zal gesticht worden nam ik den burgemeester met diens twee wethouders in mijn rijtuig en reed met hen naar Leur. De oude school is eene oude braak, van welke niets goeds te maken is; komt er een nieuw lokaal bij, dan moet dat op de speelplaats komen; het neemt het licht weg van een der andere schoollokalen; de speelplaats verdwijnt dan grootendeels; het hoofd der school kan daar geen toezicht houden. Wanneer we een jr of zes verder zijn, zal er nóg een schoollokaal bij moeten komen; daarvoor ontbreekt de ruimte geheel en al.

B. en W. schenen om alle deze redenen niet ongenegen om, als het verschil in kosten niet al te groot was, eene nieuwe school te bouwen; met hen twee terreinen gaan bezichtigen, één naast het postkantoor, wat klein, - en één op het Lichttoren Hoofd, waar gemeente volop grond bezit; het ligt echter buiten de kom van Leur, hetgeen wel jammer is. Toen de Heeren Verpalen en Heerma van Voss op audientie kwamen, om steun te vragen voor den bouw van een nieuwe school, kon ik hen omtrent de gevoelens van B. en W. te dien opzichte de meest geruststellende mededeeling doen.

De Heeren Van Beekhoven en Van Iersel, die eene vrachtvaart door de Leursche haven openen met een stoombootje van Leur naar Rotterdam, beklaagden zich over den slechten toestand van die haven; naar ik van B. en W. later vernam, is de haven niet geschikt om met een bootje bevaren te worden! Aangezien dezelfde klacht door Schuttevaer bij Gedep. Stat. is ingebracht, zal uit het in te stellen onderzoek wel blijken, of hier terecht over het gemeentebestuur geklaagd wordt.

Dirven, een eeuwige reclamant tegen zijn aanslag in den hoofdelijken omslag, kwam deswege ook al bij mij klagen; ik heb hem geraden, aan Gedep. Stat. te vragen om mondeling gehoord te mogen worden. Sinds notaris Peters in Etten is, is de zaakwaarnemerij van secretaris De Wolf kolossaal verminderd en heeft haast niets meer om het lijf; zoo vertelden B. en W. Het onderhoud der waterleidingen door de gemeente komt zeer ten goede aan het onderhoud der zandwegen door id.; het gebeurt door dezelfde gemeente-arbeider; het is werk, dat eigenaardig bij elkaar behoort. Sinds een pr jaren is de toestand der niet verharde wegen ongelijk veel beter dan vroeger, vooral ook, doordat het water niet meer op de wegen blijft staan, omdat het kan wegvloeien. In den afgelopen winter was er geen enkele klacht omtrent waterbezwaar tot B. en W. gekomen.

Den burgemeester hard gevallen over de wijze, waarop hij was opgetreden tegen den ongelukkigen nachtwaker Van Nijnatten, die dieven op heeter daad betrapte, hen wilde arresteeren, en door hen met een geweerschot gewond werd. Wethouder Binck viel mij bij, toen ik er de burgemeester over interpelleerde.

Halfweg tusschen Etten en Leur is eene acityleengasfabriek gebouwd, voor ± f. 20.000; zij voorziet beide gemeenten van prachtig licht, en kan zich zelve, ook wat rente en aflossing betreft, goed dekken. De aanlegkosten van eene acityleengasfabriek zijn zooveel minder dan die van eene gewone gasfabriek, omdat het licht dertienmaal sterker is dan dat van steenkolengas; de gashouders, en vooral de pipleidingen kunnen dientengevolge veel kleiner zijn dan bij eene gewone fabriek van steenkolengas. Een bezwaar is de benodigde grondstof, waaruit het gas gestookt wordt; die is aan groote fluctuatie in prijs onderhevig, en is niet altijd voorradig; men moet daarom steeds er voor zorgen, dat men voor een jr grondstof heeft liggen. Bovendien men weet geen weg met de overblijvende kalk; de metselaars kunnen die niet gebruiken om te metselen; de boeren willen er niet van weten om die te gebruiken in hun land; men weet er werkelijk geen raad mee; zoodat de hoop kalk maar steeds grooter wordt.

Rijsbergen

Den **20 Mei 1908** kwam ik weer in Rijsbergen. Behalve de pastoor en de kapelaan had niemand zich aangemeld voor de audientie; de Heeren hadden niets bijzonders te vertellen, behalve dat de vorige kapelaan – Van der Grinten – een nette jonge man, naar Amerika was gegaan, en op het oogenblik daar als pastoor eene parochie bediende, zoo groot als de provincie Noordbrabant. Met B. en W. besprak ik de moeielijkheden met de vroedvrouw Hoppenbrouwers, de dochter van den vorigen veldwachter. De Heeren hielden vol, dat de Hoofdinspecteur voor de Volksgezondheid eenzijdig ingelicht was, en G.S. dientengevolge ook weer eenzijdig ingelicht had. Nooit en onder geen voorwaarde zou Juffr. Hoppenbrouwers benoemd worden; men wilde haar absoluut niet; men hoopte, dat de begroting 1908 spoedig door Gedep. Stat. goedgekeurd zou worden. Dat er geen behoefte was aan extra verloskundige hulp bleek volgens B. en W. daaruit, dat er in de laatste paar jaren geene verlossingen zonder bevoegde deskundige verloskundige hulp hadden plaats gehad.

Er is nog geen roomboterfabriek in de gemeente; de melk gaat naar Etten of er worden kalveren mede gemest; 2/3 van de boeren mesten kalveren; naar ruwe schatting worden er jaarlijks 1.000 gemest; ze brengen ± f. 80 op. Voor een pr jaren werd er eene afdeeling van den Boerenbond opgericht; men was ongelukkig in de keuze van een penningmeester, De Leeuw; deze had een tekort in de kas van f. 2.000; daaruit eene procedure van den Boerenbond (v.d. Biesen) contra De Leeuw (v. Moosdijk). Het vertrouwen der landbouwers in den Boerenbond is daardoor ernstig geschokt; vele verlaten den Boerenbond, en worden weer lid van de vroegere landbouwvereniging, van welke Van de Wall, burgemeester van Zundert, voorzitter is. Veel frambozen; altijd nog meer; de vruchten gaan deels naar Duitschland, deels naar de jamfabriek te Princenhage, of die te Zwijndrecht. De aardbeiencultuur blijft stationnair; de vruchten gaan veel naar Breda, en voor de rest naar Antwerpen.

Er is nog steeds geene bijzondere school in de gemeente; het hoofd der school is thans getrouwd en bewoont het schoolhuis; men heeft thans geen moeite meer met het schoolhoofd. Men juicht het zeer toe, dat het onderhoud der waterleidingen ten laste der gemeenten is gebracht; de algemeene toestand is dientengevolge zeer verbeterd, in den afgelopen winter werd geen enkele maal bij het gemeentebestuur over den onvoldoende toestand geklaagd, hetgeen eertijds des winters vrij dikwijls plaats had.

De burgemeester van Halsteren, een zoon van Gommers den burgemeester van Rijsbergen, heeft eene bronnenstudie gemaakt omtrent de geschiedenis van Rijsbergen; hij is lid geworden van het provinciaal genootschap te 's Bosch, en hoopt op die wijze zijn manuscript gedrukt en uitgegeven te krijgen.

Zevenbergen

Den **21 Mei 1908** kwam ik weer in de gemeente. Bij gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van hunne suikerfabriek (30 April 1908) had ik de Heeren De Bruijn en Van Schendel laten decoreren. De Heer De Bruijn kwam ter audiëntie om mij daarvoor te bedanken. Jhr. Mr. Verheyen, griffier bij het kantongerecht, kwam mijn steun vragen om Prins Hendrik op 15 September in Zevenbergen te krijgen ter gelegenheid van eene landbouwtentoonstelling, vanwege de Afdeeling Zevenbergen der Noordbrabantsche Maatschappij van landbouw; Verheyen is voorzitter der Afdeeling. Het Raadslid Nollen kwam nog eens vertellen – hij was vroeger met gelijk doel al eens te 's-Hertogenbosch geweest – dat Pillot, de burgemeester ten onrechte werd zwart gemaakt.

De drinkwaterquaestie blijft een moeielijk probleem om op te lossen. In de kom van de gemeente wonen niet meer dan vierduizend menschen; dat is niet voldoende voor eene waterleiding, vooral ook, omdat het niet zeker is, dat alle voornaamste ingezetenen het water zullen nemen.

In de laatste paar jaren zijn de klachten over het vuile water in de Zevenbergsche haven minder talrijk geweest; des Zondags worden de sluizen aan de Roodevaart en die aan Lamgatsveer op

een kiertje gezet; dan gaat er wat stroom, en wordt het water op die manier ververscht; door de week kan dat moeielijk, omdat de schipperij dan bezwaren ondervindt van de stroom. B. en W. betreuren het zeer, dat de landbouwcursus teniet ging; het is niet mogelijk, om daarvoor belangstelling te wekken; geheel anders dan wanneer er een cursus wordt gegeven in hoefbeslag, of een cursus over paardenfokkerij: dan is er groote belangstelling.

Standdaarbuiten

Den **21 Mei 1908** kwam ik weer in de gemeente; wethouder Santbergen is overleden; in diens plaats vind ik het Statenlid Aarden als wethouder. Het raadhuis is uit- en inwendig gerestaureerd; het ziet er nu heel goed uit. In de Raadkamer zijn groote kasten gebouwd, waarin het oude archief is opgeborgen. De stukken zijn netjes in papier gepakt, om ze stofschoon te houden. Blijkbaar heeft men zich moeite gegeven om alles zoo goed mogelijk te behandelen. De secretaris – uiterlijk een gewone eenvoudige man – heeft zijne secretarie tot in de kleinste details bepaald uitstekend in orde; B. en W. hebben hem de secretarie heelemaal zóó laten inrichten, als hij het gaarne had.

Audientie verleend aan dominee Van Barmen 't Loo, die eenvoudig zijne opwachting kwam maken. Aarden heeft nog geen kapel gebouwd voor zijne arbeiders op Hazeldonk; de Paters uit Slikgat dringen daar wel sterk op aan, maar hij heeft er geen ooren naar. Aarden beklagt zich over de concurrentie van v.d. Made te Klundert, als er een kerk of klooster moet gebouwd worden; dan werkt v.d. Made bepaald onder de markt, en moet hij met verlies leveren; het kan niet anders.

Lange gesprekken over de suikerindustrie; volgens B. en W. zouden de boeren het liefst op gehalte verkoopen; de suikerfabrieken liever niet; de enkele fabrieken die het nog doen, zouden er wel af willen. De Heeren verdeelen de Noordbrabantsche suikerfabrieken in drie klassen; tot de eerste klasse behooren

1 de suikerfabriek van Withouck in Breda

2 de suikerfabriek te Stampersgat; deze laatste fabriek gaat tegenwoordig niet best; de scheikundige werd ontslagen; men meende, dat men hem wel terug zou nemen maar dan zal de directeur Böhrer – een Boheem – moeten springen.

Tot de tweede klasse behooren

1 de suikerfabriek van v. Loon te Steenbergen

2 de suikerfabriek St. Antoine, directeur Goossens

3 de suikerfabriek van De Bruyn te Zevenbergen

4 de suikerfabriek Zwartenberg van Heerma van Voss

5 de suikerfabriek van v. Rossum (ligt op de grens van Standdaarbuiten en Oudenbosch onder Oudenbosch)

Tot de derde klasse behooren

1 de fabriek van Withouck te Bergen op Zoom

2 de fabriek de Phoenix van de familie Houben te Zevenbergen

3 de fabriek de Dankbaarheid van de familie Lebret te Zevenbergen

4 de fabriek Standdaarbuiten, naamlooze vennootschap, suikerfabriek Standdaarbuiten, Belgisch kapitaal: Graaf de Bergeyck, Hudig uit Brussel, Emsens, en Ernest Laane

5 Binck, Daverveldt en Co, aan de haven te Oudenbosch; de fabriek ligt eigenlijk op territorium van Oud Gastel

6 de fabriek van de Ram en Co te Roosendaal, is de oude fabriek van Binsveld schoonvader van de Caritat te Roosendaal

7 de fabriek van v. der Linden te Bergen op Zoom

8 de fabriek van Heere te Statendam

Er heeft zich een trust gevormd, met een kapitaal van 5 millioen, om suikerfabrieken op te koopen; directeuren Mr A.J.M. Smits en J.P. van Rossum. Tot nu toe kochten ze op de fabrieken van Withouck te Breda en te Bergen op Zoom, en de fabriek van v. Rossum te Oudenbosch. Zij schreven eene obligatieleening uit van 14 ton, en plaatsten voorloopig 7 ton; daarmee werden de fabrieken te Breda en te Oudenbosch omgebouwd en nieuw geïnstalleerd. Men wil de pulpe anders bereiden, daarin meer suiker laten, zoodat ze hoogere voedingswaarde houdt voor het

vee; men wil toepassen het zoogenaamde Steffens-Brühverfahren, waarbij de bieten eerst tot kookhitte verwarmd worden. De pulpe heeft dan veel meer waarde, maar de installatie is zeer kostbaar. Naar het heet, hebben ze ook de suikerfabriek van Reiger te Utrecht aangekocht; die voorloopig stopgezet; zal vermoedelijk afgebroken worden, om den grond als bouwterrein te verkoopen.

De verschillende suikerfabrikanten – met uitzondering van St. Antoine, Stampersgat en v. Schendel – hebben zich in een bond vereenigd, en laten gezamenlijk de bieten bouwen, en verdeelen die later onder elkaar, naar gelang van de capaciteit van de fabriek; de suikerfabriek van Reiger behoorde daar ook toe; Mr. A.J.M. Smits heet het aandeel van die fabriek voor 4 ton gekocht te hebben, te betalen met f. 40.000 's jaars gedurende tien jaren; daarvoor zou hij dan 40.000.000 K.G. bieten 's jaars meer krijgen, welke hij in zijne fabrieken kan laten verwerken; alzoo f. 1,- voor iedere 1.000 K.G. bieten.

Hoeven en Sint-Maartenspolder

Den **22 Mei 1908** kwam ik weer in de gemeente. Bij mijne aankomst was de burgemeester er niet; hij moest aan de Rechtbank te Breda zijn, en had zijn zaak niet kunnen laten verdagen; even voor ik vertrok kwam hij uit Breda terug.

Het Groot Seminarie is thans geheel afgebouwd; het is opgetrokken naar de plannen en ontwerpen van den grooten Cuypers; het ziet er magnifique uit, en maakt bepaald eenen grootschen indruk, wanneer men het vanaf den weg ziet liggen. Er is ruimte voor 80 studenten, die dan ieder twee kamertjes hebben, een slaapkamer en eene zitkamer.

Behalve de president zijn er 5 professoren. In den huishoudelijken dienst wordt voorzien door drie knechts en drie meiden. De studenten komen niet buiten het bosch van het seminarie, behalve tweemaal in de week om eene wandeling te maken; zij komen bij niemand aan huis; dat is hun streng verboden. De professoren mogen overal komen, maar houden met niemand conversatie behalve met den burgemeester en den pastoor. Op het oogenblik zijn alle professoren jonge menschen van omstreeks 30 jaren; als ze aan de beurt zijn om pastoor te worden, dan laten ze hun professoraat gaarne in den steek.

Waar nu het seminarie staat woonde weleer de drost; in 1816 werd huis en terrein door de Regeering ter beschikking gesteld, om er een seminarie te vestigen; vóór ± 20 jr. werd alles door het bisdom van den Staat gekocht; het Bisdom wilde gaarne eigenaar van den grond zijn, alvorens over te gaan tot de oprichting van een nieuw seminarie. Alles te samen zal het Bisdom een *enclos* hebben van ten hoogste 6 H.A., waarvan nog een gedeelte verhuurd is als akkergrond. Wethouder Van de Lindeloof is een pachter van den Gedeputeerde Mr. Gerrits; sinds 1822 woont zijne familie onder de familie Gerrits. Hij prees den Gedeputeerde zeer. Ongeveer 1/10 van de bewoners van St. Willebrord behooren tot de burgerlijke gemeente Hoeven; daar gaan slechts 10 kinderen uit Hoeven op de school te St. Willebrord. De bewoners van St. Willebrord staan bekend om hunne neiging tot diefstal en stroopen. Voor enkele maanden hadden de pastoor en de kapelaan (Bastiaansen) daartegen gepreekt; de menschen namen dat zoo kwalijk, dat ze 's avonds in de nieuw gebouwde paternosterfabriek van Kapelaan Bastiaansen alle ruiten stuk sloegen!

Oudenbosch

Den **22 Mei 1908** kwam ik weer in de gemeente. Boomkweekerijen. Het gaat den boomkweekers weer vrij goed, ze leveren vooral aan Amerika, dat wel hoge prijzen wil betalen; men moet daar echter voorzichtig zijn met zijn relaties, omdat ook daar vele flesschentrekkers wonen; men is genoodzaakt om een agent daar te hebben, hetgeen nogal kostbaar is. Ook de handel op Duitschland wordt weer tamelijk levendig; coniferen en veredelde boomen kan men daar echter niet leveren omdat het inkomend recht te hoog is; men hoopt, dat de behoefte den Duitschen afnemers op den duur zal noodzaken, de conifeeren en veredelde boomen duurder te betalen, en daardoor het inkomend recht feitelijk te vergoeden.

De voornaamste boomkwekerij is die van Looymans; dan volgen J.G. v.d. Bom; H.W. v.d. Bom en Co; en H.W. v.d. Bom. De zaak van H.W. v.d. Bom is als handelszaak na Looymans de grootste. H.W. v.d. Bom en Co is in protestantsche handen nl. Heersma van Voss en Schwellengrebel.

Haven en havenrechten. De concessie tot het heffen van havenrechten verloopt einde 1908. B. en W. geraden, te trachten het volle tarief van eertijds weer te kunnen heffen. Om dat gedaan te krijgen, zou men, wat aan haven ten koste moet gelegd worden, - 400 M. nieuwe beschoeiing, een werk van ± f. 8.000 - ineens moeten besteden, en de daarvoor te sluiten leening in 4 à 5 jr aflossen. Dan is het gevaar niet zoo groot, dat, als de industrie zich mocht verplaatsen, de gemeente met eene groote schuld, ten behoeve van de haven aangegaan, blijft zitten. Met de ondervinding, opgedaan bij het afbreken van een der drie suikerfabrieken, die van Grandpré Molière, is de vrees voor het zich verplaatsen van de industrie werkelijk niet ongegrond. Gasfabriek bestaat 60 jr; was oorspronkelijk eene particuliere onderneming; werd voor 15 jr door de gemeente overgenomen, en geheel vernieuwd voor f. 30.000. De fabriek dekt zich; f. 12.000 uitgaven; f. 14.000 ontvangsten; bovendien straatverlichting + verlichting raadhuis en scholen, geëvalueerd op f. 1.500, vrij. Jaarlijks wordt f. 1.000 afgelost. St. Louis, het zustersklooster en de Jesuiten zijn de grootste afnemers; als die een eigen fabriekje opzetten, dan is de gasfabriek een lastpost voor de gemeente.

Juni

Breda

Den **9 Juni 1908** kwam ik weer in Breda. Vanuit Den Bosch kwam ik er om 12 uur 48 aan; om 5 uur 51 vertrok ik naar Roosendaal. Vijf uur praten, als men niets bijzonders te behandelen heeft is wel wat lang! Door burgemeester Van Lanschot werd ik aan het station ontvangen; later bracht hij mij ook weer weg. We hadden beiden een rijtuig besteld; bij de weduwe Van Opstal; er was er maar één gekomen. Op het raadhuis vond ik den scheidenden gemeentesecretaris Vermeulen; tegen 1 November gaat hij den gemeentelijken dienst verlaten. Hij bleef met de wethouders en den burgemeester in mijn gezelschap; en vroeg mij aanstonds, of ik hem zulks toestond. Verdijk was reeds in den voormiddag te Breda gekomen; hij had eerst de verschillende bureaux ten stadhuize gecontroleerd; en was toen in den namiddag naar den gemeenteontvanger gegaan; omstreeks half vijf was hij klaar. In den brief, waarin ik mijn bezoek annonceerde, had ik den wensch te kennen gegeven, dat de bureaux bezet zouden zijn, totdat het administratief onderzoek zou zijn afgelopen.

Ik verleende audiëntie aan Oostvogels, die zich kwam beklagen, dat de Koninginnestraat - op de scheiding van Teteringen en Breda - niet verhard werd; hij had op Bredasch grondgebied vijf bouwplaatsen liggen, maar kon niet bouwen, omdat hij vreesde, dat die huizen onverhuurbaar zouden zijn zoolang de bestrating niet in orde was. De Haan, inspecteur der directe belastingen, kwam zijne opwachting maken, evenals de Gedeputeerde mr. Van Dam. De Gouverneur van de Koninklijke Militaire Academie kwam mij een kaartje brengen, dat ik hem, alvorens Breda te verlaten, terug reed.

Het raadhuis is nog steeds veel te klein; het huis, in der tijd aangekocht om het raadhuis te vergrooten, dient onder tot politiebureau, en boven tot berging van oud archief. Dr. Corstens is nog steeds archivaris op een salaris van f. 300; hij moet nog een paar kisten met oude stukken uitzoeken, voordat het heele archief beschreven is. In Brussel moeten op archiefzolders nog kisten vol Bredasch oud archief staan; hoe krijgen we die weer terug?

Het raadhuis kan niet verbouwd worden, zonder de beschikking te hebben over een stuk tuin van de Lutherse gemeente; deze vraagt daar echter f. 20.000 voor. Burgemeester is in onderhandeling met Minister Kalleman tot overname van 14 hectare vestinggronden; hij had goede hoop daarin te zullen slagen. De registratie-ambtenaren bedierven, door van die gronden stukjes bouwterrein te verkoopen, feitelijk den geheelen uitleg van Breda aan die zijde. Men hoopt cavalerie te krijgen en tracht in voorkoop te bekomen plusminus 16 hectare liggende buiten de gemeente, tegen de bovengenoemde vestinggronden aan, teneinde oefenterrein voor de cavalerie beschikbaar te hebben. Men vreest, dat Tilburg ook het mogelijke doet, om cavalerie te krijgen; en dat dan ten slotte iedere gemeente met een paar escadrons zal worden afgescheept.

Van Lanschot had mij te dejeuneeren gevraagd; ik had daarvoor bedankt, maar ging, als contra beleefdheid, voor mijn vertrek uit Breda even aan Mevrouw Van Lanschot eene visite maken.

Fijnaart en Heijningen

Den **10 Juni 1908** kwam ik weer in Fijnaart; aangezien zich niemand voor de audientie had aangemeld, had ik dus volle twee uur voor B. en W. beschikbaar. De Heeren zitten nog altijd in hun oude Raadhuis; ze erkenden, dat het zeer bouwvallig werd, en tevens te klein voor den dienst. Ze zouden het gaarne verbouwen, maar konden niet beschikken over den benoodigden grond: de eigenaar van het terrein achter het Raadhuis wil daarvan niets verkoopen, ook al wil men het met goud betalen. Toch zou men gaarne op dezelfde plek bouwen, waar het nu staat, omdat het daar het mooiste punt van de gemeente is. Als men tot verbouwing kwam, zou men eveneens gaarne eene woning voor den veldwachter in het raadhuis bouwen.

Ik heb er nogmaals op gewezen, dat ik het zeer billijk zou vinden, wanneer men alle polders, wier vergaderingen in de Raadkamer worden gehouden, wier archief daar bewaard wordt, een kleine jaarlijksche bijdrage liet betalen; wanneer men dat bijv. stelde op f 0,10 per H.A., dan kan dat jaarlijks een heel lief bedrag zijn; de Heeren schenen er wel ooren naar te hebben.

Geen misbruiken bij verkiezingen: er werden geen stemmen gekocht met drank, met geld zoogenaamd voor tijdverlet enz. Maar wel Protestantsche onverdraagzaamheid; terwijl er van de 3.600 zielen ruim 1.200 Katholiek zijn, is er van de elf Raadsleden één Katholiek, nl De Nijs. De burgemeester was er niet zeker van, dat De Nijs in 1911 als Raadslid zou herkozen worden, niettegenstaande hij al 40 jr lang een zeer verdienstelijk Raadslid was geweest. De wethouder Jacobs, die ik in 1904 nog in Fijnaart vond, was sinds overleden. Jacobs was Katholiek en werd vervangen door een Protestant. De naaste oorzaak van de Katholiekenhaat is de oprichting van een Boerenleenbank, waardoor de kleine man ook vooruit geholpen wordt; hij pacht nu ook land, besteedt daarvoor hooge prijzen en is daardoor een concurrent van den boer, die nu ook hogere bedragen moet besteden. De gehuchten Zwingelspaan en Boerendijk zijn niet in den gemeenteraad vertegenwoordigd; of die gehuchten misschien juist heelemaal Roomsch zijn, is mij niet bekend.

Men klaagt zeer over het tekort aan veeartsen; noch Willemstad, noch Fijnaart konden een veearts krijgen. Het oud archief is niet geordend. Men klaagt zeer over de slechte waterverversching in de gemeente. De kom ligt in den polder "de Oude Fijnaart"; om waterverversching te krijgen, moet de dijkgraaf van de Oude Fijnaart aan zijn ambtgenoot van de Mark en Dintel om inlating van water vragen; hoewel men geen directe klachten over Mastboom had, is de toestand toch niet zooals die behoort. Men achtte het gemeentebelang bij geregelde voorziening van versch water in die mate betrokken, dat men er gaarne geld voor over had, om daartoe te geraken. Ik heb de Heeren geraden, om dan in onderhandeling te treden met het heemraadschap van Mark en Dintel.

Aan de Roomboterfabriek werd eene inrichting gemaakt tot biologische reiniging van het afvalwater. Die inrichting, die f. 1.200 kostte, voldoet niet geheel aan de verwachting, maar helpt toch wel veel; het Rijk betaalde f. 200 om proefnemingen te laten doen aan de inrichting, m.a.w. om de installatiekosten voor een gedeelte te dragen.

Klundert

Den **10 Juni 1908** kwam ik weer in Klundert. Wethouder Van Drimmelen was niet verschenen; met den burgemeester en den wethouder Punt moest ik mijn tijd vol praten. Het gemeenteverslag over 1907 was nog niet op het Gouvernement, zoodat ik mij van dat over 1906 moest bedienen. Toen ik den burgemeester daarover eene opmerking maakte, trok Punt diens partij: de burgemeester was nog niet lang van zijne huwelijksreis terug en had sinds nog geene raadsvergadering gehouden.

Ik verleende audientie aan den Heer Van der Made, die eenvoudig zijne opwachting kwam maken; aan v.d. Zande, hoofd der openbare school te Klundert, die voor 29 jr als zoodanig op f. 1.500 benoemd werd, terwijl zijn voorganger al sinds jaren datzelfde tractement had. Sinds waren alle onderwijzerstractementen naar boven gegaan, nu laatstelijk weer ná de wet Rink; maar zijn tractement bleef onveranderd; hem naar G.S. verwezen.

B. en W. deelen mij mede, dat Klundert in der tijd eene bijzonder versterkte plaats was; de vestingwallen, grachten en vestinggronden, m.a.w. alle gronden die in der tijd tot het Departement van Oorlog behoorden, kreeg Klundert in der tijd van Lodewijk Napoleon cadeau;

andere gronden, bijv. domeingronden behoorden daar niet toe. Omdat die gronden zoo kort om Klundert liggen, hebben ze vooral waarde en brengen ze nogal wat op.

De Amerikaansche windmolen, die ten behoeve van de waterverschoning in de kom van de gemeente geplaatst werd door v.d. Elst, is in 1907 afgebroken. Het ding had veel geld gekost en niet aan de verwachting beantwoord; in aankopen, onderhouden en afbreken zal de gemeente er een 12.000 gulden mede kwijt zijn. Thans heeft men een motor geplaatst, die zeer goed voldoet wanneer hij in werking is, maar waarvoor men geen afzonderlijk personeel heeft, om dien te bedienen; een gemeente-arbeider moet er voor zorgen, als hij tijd heeft.

Men verlangt niet erg naar eene tramverbinding; een enkele boer, zooals bijv. wethouder Punt, zou wel een tram wenschen, omdat hij dan bieten kon bouwen; thans is het transport te ver. Maar overigens kan het den boeren niet veel schelen. De burgerij, met name de winkeliers, zijn er geweldig tegen; terwijl het den kleinen man vrijwel onverschillig is, omdat deze voor f. 0,50 van Noordschans naar Rotterdam kan, en hij zich daar van alles kan voorzien, wat hij in zijn huishouden noodig heeft.

Willemstad

Den **11 Juni 1908** kwam ik weer in Willemstad. Voor mijn audientie hadden zich aangemeld pastoor Bogaarts, die sinds ik de vorige keer, dat ik in Willemstad kwam, een beroerte had gehad, en daarvan nog sterk onder den indruk verkeerde (spraak, gang, enz.); hij heeft thans 53 communicanten en \pm 90 Katholieken. Hij kwam eenvoudig zijne opwachting maken evenals de garnizoenscommandant, de Heer De Keyzer, kapitein der artillerie, een ongehuwd officier, die in het logement te Willemstad zijn intrek had genomen. Van Tilburg, een verkoopman, beklaagde zich, dat hij, in verband met het heerschende mond-en-klauwzeer geen permissie kon krijgen, om vee uit den besmetten kring (Zuid-Holland) in te voeren naar Noordbrabant; hij zal mij alles nog eens in een uitvoerig adres uiteen zetten.

Ik was met den tram van Oud Gastel naar Willemstad gegaan; aan de remise van den tram (5 minuten buiten Willemstad) werd ik in ontvangst genomen door den burgemeester en den secretaris; met hen wandelde ik naar het Raadhuis. Het was juist Kermis in Willemstad; gelukkig was het er niet lastig druk!

B. en W. zijn zeer onder den indruk van de fraude van den postdirecteur v. den Tempel; hij was geboortig van Willemstad; was daar een jr of 3 postdirecteur; was in Juli 1907 lid van den Raad geworden. Oen barstte de bom; de fraude – een kastekort van f. 1.600 – werd ontdekt; v.d.

Tempel kreeg een jr gevangenisstraf. Vooral de wethouder Maris was zeer onder den indruk.

B. en W. zijn het niet eens over het recht begrip van het nieuwe provinciale reglement op de waterleidingen; de burgemeester en wethouder Dane zijn van oordeel, dat, zoo lang geen nieuwe leggers zijn vastgesteld, de oude leggers gelden; en, omdat in de oude leggers de aangelanders genoemd worden als de onderhoudplichtigen der waterleidingen, deze onderhoudsplicht blijft voortduren, tot zolang er leggers volgens het nieuwe reglement zijn vastgesteld. Getracht, aan de Heeren het foutieve in hunne meening aan te toonen.

De gemeentegeneesheer is nog doctor van het garnizoen; hij geniet daarvoor \pm f. 1.000. Hij wordt per aantal soldaten betaald. Er is geen veearts in de gemeente; men zou gaarne finantieelen steun hebben van de provincie in de wedde van een te benoemen veearts; ik kon de heeren daarop weinig hoop geven. De paardenmarkt is nog zeer bloeiend; er stonden dit jaar 571 paarden aan de lijn. Daags na elkaar zijn er drie groote paardenmarkten: de eerste dag te Dinteloord, de tweede te Willemstad en de derde te Numansdorp. Duitschland blijft steeds anderhalfjarige paarden trekken, doordat de paardenfokkerij zich zoo enorm uitbreidt, kunnen de boeren alle merrieveulens niet aanhouden, en gaan ook vele merrieveulens als anderhalfjarige paarden weg; de Duitschers schijnen echter bij voorkeur ruins te hebben.

Hoewel er een tram kwam naar Oud-Gastel, en er via Numansdorp achtmaal daags communicatie bestaat met de Zuid Hollandsche eilanden, gaat de gemeente toch niet merkbaar vooruit, en kwam zelfs de waardevermindering der gebouwde eigendommen kwalijk tot staan. Met B. en W. van gedachten gewisseld omtrent de broodzetting; mij kwam het voor, dat het van meer belang was, dat de gemeente trachtte te zorgen voor deugdelyke waar, door het brood te laten keuren, dan door te zorgen voor een bepaald gewicht, dat misschien door bedriegelyke

kunstmiddelen (bijv. marmerslijp) verkregen werd. Wethouder Maris was het dienaangaande geheel met mij oneens; de andere Heeren voelden wel wat voor mijne argumenten.

Oud en Nieuw Gastel

Den **11 Juni 1908** kwam ik weer in de gemeente. Wethouder Dautzenberg is op reis; ik word ontvangen door den burgemeester en den wethouder Kerstens. Ik verleen audientie aan den pastoor met zijne twee kapelaans; zij hebben niets bijzonders te vertellen; alleen zouden de Heeren gaarne zien, dat het Raadhuis werd afgebroken; dan kwam de nieuw gebouwde kerk zooveel te beter uit! Ik heb hen geraden, dan een heel hoogen prijs voor het Raadhuis te bieden; dan was er misschien eens over te denken.

Wittenaar, hoofd der school, benevens Broeders, onderwijzer aan dienzelfden school, klaagden, dat het gemeentebestuur hen zoo slecht bedacht bij de uitvoering der salariswet Bink; de heeren naar Gedep. Stat. verwezen. De burgemeester, dijkgraaf van de Mark en Dintel, deelde mij mede, dat z.i. geene verbouwing en vergrooting noodig was van de schutsluis te Dintelsas; er konden schepen van 36 M. lengte geschut worden; in 1907 is de schutsluis nog heelemaal drooggelegd; er is een nieuwe vloer in gemaakt; de sluis is toen uit- en inwendig veel verbeterd; buiten werden er toen ook nog nieuwe kaaimuren gemaakt; met gelijk water kunnen de grootste schepen er natuurlijk door; gelijk water duurt soms niet langer dan een kwartier; soms wel anderhalf uur; In 1907, toen de bietencampagne tamelijk groot was, heeft geen enkel schip langer dan een halven dag moeten wachten. Als alle schepen tegelijk konden opvaren, dan zou men soms opstopping krijgen aan de fabrieken, hetgeen zeker niet gewenscht is.

Van Dintelsas-Standaardbuiten ligt de bodem van de Dintel (de Mark) op 3 M. -A.P.; schepen van 3 M. diepgang kunnen daar in den regel varen; de vaargeul is 20 M. breed. Mark en Dintel doet veel, om de Mark in goeden bevaarbaren toestand te houden; het schafte zich in 1907 een eigen baggermolen aan, en heeft daarop voortdurend dertig menschen aan het werk. Aan Lamgatsveer is een kleine schutsluis, om schepen van de Roode Vaart naar de Mark te schutten; als er groote schepen moeten geschut worden, dan zet men alle deuren open, en laat de Roode Vaart met de Mark gelijk loopen; daarmede wordt dan het zeer verontreinigde water van de melassespiritusfabriek van v. Schendel op de Mark gebracht; in den afgeloopen zomer had men daarvan op de Mark veel hinder ondervonden. De burgemeester vroeg, of hij gedwongen was, dat water op de Mark te ontvangen? Hem geraden, zich deswege tot G.S. te wenden.

Stampersgat zendt geen melasse meer aan v. Schendel; het laat alles verwerken te Delft op de Nederlandsche spiritusfabriek. Van Schendel verwerkt, behalve de eigen melasse, die van St. Antoine, Daverveldt Binck en Co, en v. Rossum. De suikercampagne 1908 zal zeer groot worden: Stampersgat contracteerde voor 2.600 H.A., St. Antoine voor 1.700 H.A., Daverveldt Binck en Co voor 1.400 H.A.

De door Vlekke te Stampersgat opgerichte vereeniging Eigen Haard bestaat nog, maar lijdt een kwijnend bestaan; er zijn niet meer dan 13 woningen gebouwd. Stampersgat, St. Antoine en v. Schendel koopen nog bieten op gehalte; op participatie in de winst verkoopt slechts een enkele zeer groote bietenbouwer, zooals bijv. Mijnh. Kakebeeke in Zeeland, die jaarlijks 400 H.A. bieten verbouwt.

Sinds het nieuwe reglement op de waterleidingen moet de gemeente alle waterleidingen onder Oud Gastel onderhouden; daar zijn geen polders; onder Nieuw Gastel heeft de gemeente niets te doen; daar zorgt de polder er voor. Het Burgerlijk Armbestuur heeft geen eigen fondsen dat naam heeft; krijgt jaarlijks een belangrijk subsidie – minstens f. 1.200 – van gemeente; het besteedt voor f. 75 per jaar de ouden van dagen in het liefdehuis; het kan daar tegen f. 0,40 daags besmettelijke en andere zieken laten verplegen.

Huybergen

Den **12 Juni 1908** kwam ik weer in de gemeente. Voor mijne audientie hadden zich de pastoor met zijn kapelaan aangemeld; de Heeren hadden niets bijzonders te vertellen. Ook de Rector-directeur van het Groote gesticht, de Heer Van de Poll; deze deed moeite, om mij een bezoek aan

zijn instituut te laten brengen; ik bedankte. Er worden ook nu nog weinig huwelijken in Huybergen voltrokken, terwijl bovendien vele huwelijken kinderloos blijven. De leden van den gemeenteraad wonen nogal door de gemeente verspreid; op het gehucht Overberg wonen er drie; daar liggen de beste gronden en wonen de rijkste boeren. Er is niet veel oud archief; gelukkig, want er is geen gelegenheid om het te bergen; het kleine, slecht gebouwde raadhuisje heeft slechts dunne buitenmuren; de zolder heeft geen beschoten dak; de ruimte onder de raadszaal is geweldig vocht. Tegen het eenige kleine stukje binnenmuur kan men geene archiefkast timmeren, omdat dan de raadszaal te klein is! Het nieuwe provinciale reglement op de waterleidingen bracht geen verandering in den bestaanden toestand; sinds negen jaren veegt en ruimt de gemeente alle waterleidingen, die op den legger staan. Men heeft nog altijd denzelfden weinig geschikten veldwachter; men heeft geen geld om hem te pensionneeren. Voor enkele maanden is 's nachts op het Raadhuis ingebroken; men heeft daar alles over hoop gehaald; over het register van huwelijksafkondigingen heeft men een inktpot uitgegoten. Om van de Rechtbank te Breda een vonnis te krijgen tot verbetering van de akten van den burgerlijken stand moest gemeente f. 36,90 betalen. Men klaagt bitter over de zware onderhoudskosten van de kunstwegen; de gemeente moet ruim 8 K.M. kunstweg onderhouden en is daartoe niet bij machte. Thans was men bezig, om den klinkerweg van Huybergen naar Schoelieberg (waar de wethouder Hoeckx woont) met groote keien uit te lappen! Met B. en W. dat werk in oogenschouw gaan nemen; het zag er erg vreemd uit: klinkers in het paardenspoor en keien in de karsporen; ik kan me niet voorstellen, dat deze manier van straten doeltreffend is. De bouw van de nieuwe school is aanbesteed; de gunning wacht op de goedkeuring van den Minister; men hoopt, dat die spoedig af zal komen, omdat het seizoen om te bouwen thans zoo gunstig is.

Wouw

Den **12 juni 1908** kwam ik weer in Wouw. De oude pastoor Genet leeft nog en kwam ter audientie; hij vertelde mij, dat hij een gewoon wereldsch geestelijke uit het bisdom Breda was. De abdij van St. Bernard gemeente Schelle provincie Antwerpen voorzag indertijd gedeeltelijk in de zielzorg op een drietal plaatsen, nl. te Wouw, te Oud Gastel en geheel te Oudenbosch; aan de pastorie te Wouw was een wereldsch Heer pastoor en een witheer kapelaan; aan de pastorie te Oud Gastel was het juist omgekeerd. Om aan dezen ongewenschte halfslachtigen toestand een einde te maken, werd door den bisschop van Breda in 1875 met de abdij te Schelle eene regeling getroffen, volgens welke de pastorie te Wouw geheel zou bezet worden door wereldsche Heeren uit het Bisdom Breda, terwijl de Pastorie te Oud Gastel geheel kwam in handen van de orde uit Schelle.

Eene soortgelijke toestand treft men nog te Roosendaal aan: daar is eene parochie met een Norbertijn als Pastoor en met gewone seculiere geestelijken als kapelaans. Overigens zijn de parochies in het Bisdom Breda bezet door seculiere geestelijken. Van Verdijk vernam ik later, dat de verhouding tusschen den pastoor te Wouw en dien te Heerle alles te wenschen schijnt over te laten; terwijl de Heeren hadden staan wachten om ter audientie te worden toegelaten, hadden ze elkaar genegeerd en den rug toegekeerd; ze hadden elkaar zelfs niet gegroet.

De Pastoor van Wouw prees den burgemeester, omdat deze op Tweeden Pinksterdag geen permissie had willen geven aan Roberti, om voorstellingen te geven met zijn paardenspel. Roberti had toen van den boterhandelaar Raymakers permissie gekregen, om zijn tent op te slaan op een hem behoorend stuk weiland; de voorstelling was dus wel doorgegaan, maar de burgemeester had toch gedaan wat hij kon om het te verhinderen.

Genoemde Raymakers kwam ook ter audientie en vroeg finantieelen steun van de provincie in de kosten van verharding van een weg naar Steenberg; ik kon hem weinig hoop geven, dat de Staten aan dien weg geld zouden geven.

Secretaris Goosen is sinds een pr jaren gehuwd met een burgermeisje uit Wouw; hij woont nu op zijn eigen, en heeft niet meer te maken met de herbergzaak van zijne moeder. De leden van den Raad wonen thans beter dan vroeger over de gemeente verdeeld; daar wonen er vijf in het dorp

(in de kom), en zes verder over de gemeente verspreid. Het oud archief is nóg niet geplaatst; de burgemeester zal er over schrijven aan Gedep. Stat.; in 1901 werd de rommel uit elkaar gehaald door Mr. Bondam; sinds deed hij er niets meer aan; de gemeente bouwde eene archiefkamer bij, om alles behoorlijk te kunnen bergen.

Vele klachten over de kostbaarheid van het onderhoud van den weg Wouw-Huybergen; de karren van de steenfabriek te Pindorp van Emsens rijden alles kapot. Niettegenstaande er in Wouw voor een doctor eene zeer loonnende praktijk is, betaalt de gemeente aan Dr. Van Aarsen jaarlijks f. 2.000. V. Aarsen is pas 43 jr oud, zoodat het vermoedelijk nog lang zoo zal blijven; B. en W. vonden het zeer onereus.

Niettegenstaande men zich veel moeite geeft om deelnemers te vinden voor het herhalingsonderwijs, was men daarmee tot nu toe niet gelukkig. Het wil er bij de menschen niet in.

Nieuw Vossemeer

Den **13 Juni 1908** kwam ik weer in de gemeente. Burgemeester Martelmans was lijdende aan zijn voet, en kon daarom niet op het Raadhuis komen; hij was er in geen drie maanden geweest. Aangezien er zich niemand voor de audientie had aangemeld, en ik met de twee wethouders moeielijk het gemeenteverslag kon bespreken, stelde ik aan de Heeren voor om naar de Slaakdam te gaan, en den nieuwe polder te gaan bezichtigen, die door het Rijk pas is ingepolderd, en binnen enkele weken zal verkocht worden. Een bezwaar was de groote distantie ± een uur; de beide wethouders zijn 82 en 72 jr oud. De jongste, De Wit, stelde toen voor, dat hij met zijn rijtuig er ons zou brengen. We gingen den burgemeester even goedendag zeggen, en wachtten te diens huize op het rijtuig van De Wit. In dat rijtuig - een tweewielig karretje - reden we naar de Slaakdam, en daarover tot St. Philipsland.

De nieuwe polder ligt in verschillende vakken afgedeeld, langs de Slaakdam; twee met grint verharde wegen, verdeelden den polder in drie deelen. Naar men zeide, was het geen beste poldergrond; de schorren waren niet voldoende dik; de aanwas met slijk lang niet overal voldoende. Groote kudden schapen weidden het jonge gras af. Naar men mij zeide, was niet alleen in de behoefte aan harde wegen behoorlijk voorzien, maar was ook voor de afwatering voldoende gezorgd, door den bouw van eene sluis in den dijk, en het graven van enkele hoofdwaterleidingen; vanaf den Slaakdam was dat echter niet met juistheid te zien, terwijl de tijd ontbrak om den heelen polderdijk om te rijden. De nieuwe polder zou 258 H.A. groot zijn. Aangezien de tram, die over den Slaakdam naar de eilanden voert, nog in geen anderhalf uur te wachten was, reed ik met hetzelfde tweewielig rijtuigje weer terug naar Nieuw Vossemeer. We passeerden de hofsteden van den wethouder Swagemakers; op diens verzoek reden we even bij hem aan, en bezichtigden zijne nette woning. Zijn huishouden bestaat uit zijne vrouw - een knap oud vrouwtje en twee zoons, die nog tehuis zijn. Een zoon is kapelaan te Etten, en drie dochters gingen in het klooster; eene van die meisjes was juist gestorven; ik moest daarvan alle détails aanhooren. Met De Wit - want Swagemakers bleef tehuis op zijne hofstede - reed ik ten slotte naar Nieuw Vossemeer terug. Ten huize van den burgemeester, die dicht bij de tram woont, wachtte ik het vertrek van den tram af en keerde naar Steenbergen terug, om vandaar naar Dinteloord te rijden.

Dinteloord en Prinsenland

Den **13 Juni 1908** kwam ik weer in de gemeente; ik had tevoren Nieuw Vossemeer bezocht; over Stampersgat reed ik later in vijf kwartier naar Roosendaal terug. Voor de audientie hadden zich aangemeld de arts Van Niel Schuuren, sinds een jr ongeveer in Dinteloord gevestigd; hij nam daar de praktijk van Dr. Van Tuerenhout over, en scheen over de finantieele resultaten niet tevreden; hij zal vermoedelijk nog wel eene andere standplaats zoeken; en de pastoor met zijn kapelaan, beide sinds kort in Dinteloord geplaatst; ze kwamen eenvoudig hunne opwachting maken.

De bevolking van Dinteloord is voor 2/5 Katholiek en voor 3/5 Protestant; het grondbezit is voor ruim de helft in Roomsche handen; toch zijn er van de elf Raadsleden maar twee Katholiek;

vele arbeiders-kiezers zijn Protestant. B. en W. geloofden wel, dat de Protestanten die twee raadszetels aan de Roomschen zouden laten, maar zeker waren ze daarvan niet. Sinds een jr bestaat er eene bepaling in de gemeentelijke politieverordening, volgens welke de bietenkarren moeten gereinigd worden van slik enz, alvorens men daarmee van het land op den weg komt. Die verordening had dus gedurende ééne campagne gewerkt, en had toen goed voldaan, zonder aanleiding te geven tot overwegende bezwaren; processen-verbaal behoeften niet te worden opgemaakt. Er moet echter op gelet worden, dat het over het algemeen tijdens die bieten campagne mooi droog weer was, zoodat de karren niet erg vuil werden; men vertrouwde echter, dat de verordening ook in een nat jaar goed zou voldoen. Het reinigen van eene kar neemt ongeveer drie minuten.

De pachtprizen loopen thans weer op; er moet thans van f. 62 tot f. 65 per H.A. betaald worden. Door elkaar groeien er 32.000 K.G. bieten per H.A.; de boeren contracteerden voor de campagne 1908 tegen f. 12,- de 1.000 K.G.; het voorschot bedraagt nog steeds f. 70 per H.A.

De gemeente moet ± 12 K.M. harden weg onderhouden; oudtijds waren dat kleiwegen; de vorige rentmeester van het Kroondomein liet die wegen door de aanwonende pachters verharderen, en wist toen gedaan te krijgen, dat de gemeente die wegen in onderhoud overnam. Bieten werden er destijds niet verbouwd; van zwaar vervoer hadden die wegen niet te lijden; ze dienden vooral, om 's Zondags met een schoon rijtuig aan de kerk te kunnen komen; gemeente had daarom destijds tegen het overnemen der onderhoudslast geen bezwaar; ze kon niet voorzien, wat voor strop ze daaraan later zou hebben.

Gebrek aan drinkwater doet zich herhaaldelijk gevoelen; in bouwverordening is thans voorgeschreven, dat geen huis mag gebouwd worden, of er moet eene gemetselde regenbak van minsten 1 M3 inhoud gemaakt worden. Gaandeweg zal de toestand dus wel verbeteren; op het oogenblik is het nog lang niet wat het zijn moet.

Hervormd armbestuur verschaft 's winters breiwerk aan vrouwen en meisjes bij wege van werkverschaffing; voor een lood wol, dat verbreed is, wordt 3 cnt betaald; op die manier kan ± 30 cent daags verdiend worden. De paardenmarkt blijft goed gaan. Maar was dit jaar niet druk, doordat die op Tweeden Pinksterdag viel. De regeling der markten is deze, dat de eerste dag markt is te Dinteloord, de tweede te Willemstad en de derde dag te Numansdorp; de kooplui reizen dan van de eene markt naar de andere; vele paarden dito. Vandaar dat die markt niet kon verzet worden; het eenige, dat men had kunnen doen, was de markt niet te laten doorgaan; maar daarmee meende men in de toekomst de markt kwaad te doen.

Men hoopt nog altijd op een tram naar Willemstad, om gemakkelijk naar Rotterdam te kunnen komen. Naar Verdijk mij vertelde, zou de secretaris niet geheel normaal meer zijn; hij zou aan het malen zijn.

Roosendaal en Nispen

Den **22 Juni 1908** kwam ik weer te Roosendaal; ik ging er vanuit Den Bosch heen; reed met een rijtuig van Buysen van het station naar het Raadhuis, en later op dezelfde manier weer terug. De burgemeester vergezelde mij, bij mijn vertrek, naar het station. Ik verleende audientie aan Pan, sinds elf jaren inspecteur der directe belastingen, die niets bijzonders te vertellen had, behalve dat het weggeld erg mede viel; aan Van der Heyden, ontvanger der registratie, die mij vertelde, dat er aan zijn kantoor jaarlijks f. 22.000 aan tienden inkwam.

Nu de tienden afgeschapt worden was hij in de verschillende gemeenten van zijn ressort gaan spreken in de vergaderingen van den Boerenbond enz. om de menschen in te lichten en op de voordeelen van den vrijwilligen afkoop in 1908 te wijzen. Hij had veel succes gehad; tot nu toe had hij een 300 aanvragen om afkoop behandeld, terwijl hij er vóór 1 Januari 1909 wel 1.000 verwachtte. Er wordt zoo gretig afgekocht, omdat de voorwaarden van den Staat gemakkelijk en voordelig zijn: wat vroeger tiendplichtig was, maar thans als weiland of als bosch ligt, rekent niet meer mede voor de afkoopsom, en wordt dus tiendvrij zonder dat men er voor betaalt.

Groote grondeigenaars: Van Mierlo, Ingenhousz en derg. maakten van deze gunstige voorwaarden gretig gebruik; toen er maar eens één schap over de brug was, volgden de anderen van zelve.

Postdirecteur Carp had als zoodanig niets te vertellen; hij kwam echter tevens in qualiteit van bestuurslid eener societeit "Amicitia" zonder societeitsvergunning, met verzoek hem aan zulk eene vergunning te helpen. Hem gezegd, dat de inspecteur van de drankwet en het Gemeentebestuur de adviseurs zijn van Gedep. Stat.; als die adviseurs gunstig raden, dan is er veel kans, dat hij geholpen wordt.

B. en W. geven erg af op het raadslid Van Wely; feitelijk met de medewerking der Kiesvereniging, met medewerking dus van de Heeren Van Gilse, werd hij tot raadslid gekozen; het gemeentebestuur, en in de eerste plaats de burgemeester, konden hun plezier wel op, omdat hij zoo lastig was. De kiesvereniging had langzamerhand al haren invloed verloren en was daardoor te niet gegaan; juist vóór acht dagen is er eene nieuwe Roomsche kiesvereniging opgericht; B. en W. gelooven niet, dat van die nieuwe vereeniging veel kracht zal uitgaan; daarvoor hebben de bestuursleden te weinig aanzien en invloed.

De Raad heeft uit overdreven zuinigheid de onderwijzersjaarwedden erg besnoeid; B. en W. hopen op Gedep. Stat., om die salarissen weer op het oude niveau te kunnen brengen. Aan B. en W. gezegd, dat G.S. er vast op rekenen, dat op begrooting 1909 geld zal worden uitgetrokken voor een Commissaris van Politie; Gedep. Stat. wilden liever, dat de Raad er voor 1909 zelf toe besloot, dan dat zij er voor 1908 den Raad toe moesten dwingen; in 1908 had de Raad het voorstel met 7 tegen 6 stemmen verworpen; in 1909 zou er wel een meederheid in den Raad voor gevonden worden.

De concessie voor de drinkwaterleiding loopt over een jr of zes af; de waterleiding kan niet meer in de behoefte voorzien; Roosendaal heeft zich daarvoor te sterk uitgebreid; de buizen, die het water van Nispen naar Roosendaal moeten voeren zijn te nauw; om die te vernieuwen is f. 64.000 noodig. Er is dus niet voldoende druk, terwijl bovendien het water nooit goed helder is. Volgens B. en W. is hunne concessie in der tijd goed geformuleerd, zoodat ze over een jr of zes sterk zullen staan tegenover de Maatschappij.

De Mij. maakt thans goede zaken, en keert hooge dividenden uit; over het laatste boekjaar kreeg de gemeente voor haar deel in de winst f. 1.600; B. en W. zijn niet bevreesd, dat een en ander over een jr of zes als de concessie der Maatschappij zal zijn afgelopen, voor de gemeente een voordeelige zaak zal worden, vooral omdat Mij. de leidingen niet mag medenemen, en de gemeente ze voor oud roest kan overnemen.

B. en W. zagen op tegen de onkosten, welke uit de exploitatie van de bouwterreinen bij het nieuwe station, voor de gemeente kwamen; ik heb de Heeren geraden, daarvoor eene straatbelasting in te voeren; het ging m.i. niet aan, de groote kosten van bestrating, rioleering enz. ten laste der gemeente te nemen, zonder de naast belanghebbenden deswege afzonderlijk te laten betalen.

Bergen op Zoom

Den **23 Juni 1908** kwam ik weer in Bergen op Zoom. Ik had bedankt voor een lunch of diner bij den burgemeester; 's avonds tevoren aangekomen werd ik al dadelijk verrast met een bezoek van den Heer Hulshof; diens slecht humeur, omdat ik voor lunch of diner bedankt had, verdreef ik, door hem het aanstaand bezoek van H.M. de Koningin te announceeren.

Op het Raadhuis was vooral het aanstaand bezoek van Hare Majesteit het onderwerp van mijn gesprek met B.en W.; ik verzocht de Heeren een voorstel te doen omtrent de dagverdeling; wanneer men dienaangaande een goed overdacht plan had, zou ik dat gaarne van de Heeren ontvangen.

Ik had een zeer drukke audiëntie; alle officieele personen uit Bergen op Zoom waren gekomen, behalve de Rooms Catholieke geestelijkheid; namens deze laatste deelde de burgemeester mede, dat de Heeren niet konden komen, doordat er eene bijzondere kerkelijke plechtigheid was, naar ik meen, een jongen priester, die zijn eerste Heilige Mis deed.

De luitenant-kolonel Kock, waarnemend garnizoenscommandant was de man, wiens militaire carrière gebroken werd door het optreden van Jhr Brantsen, destijds milicien-korporaal in Doesburg, die zich in de *Nieuwe Rotterdammer Courant* beklaagde, dat het geheele bataillon van den Heer Kock, destijds in Doesburg in garnizoen, socialistische liederen zong.

Met B. en W. ging ik de op 30 Oktober 1907 geopende ambachtsschool zien; ik werd daar door het geheele bestuur ontvangen en rondgeleid; de directeur leek mij een geschikt man; noch de directeur, noch de leeraren komen uit Bergen op Zoom. Met 23 leerlingen begonnen, waren er thans 49; van de patroons wordt slechts tegenwerking ondervonden; die hebben nu geen goedkoope diensten meer van de jongens, en kunnen die niet meer exploiteeren. Voor schilder was er geen liefhebberij; er wordt alleen les gegeven in smeden (40) en in timmeren (9 leerlingen); de ruimte voor de smederij is met die 40 jongens geheel gevuld; men is al aan het onderhandelen over den aankoop van terrein, om het gebouw aan die zijde te kunnen uitbouwen; wel een gunstig teeken! Het geheel ziet er goed uit.

Vervolgens reed ik met B. en W. naar de *prise d'eau* van de waterleiding, even voorbij de kerk van Borgvliet, midden tusschen de dennenbosschen. Uit vijf putten komt er voldoende water om de stad van water te voorzien; het water is sterk ijzerhoudend; om het te ontijzeren, wordt het in een groot reservoir (300 kubieke meter) aan de open lucht bloot gesteld, gedurende plusminus 24 uren; dan wordt het door 15 centimeter maaszand en door 2 ½ meter riviergrind gefiltreerd in den reinwaterkelder gevoerd. De 15 centimeter maaszand wordt om de 4 jaren vernieuwd; de kleur van dat zand is dan geheel rood (ijzerroest), en verkleurt – aan de lucht bloot gesteld – later niet meer.

Om negen uur was de burgemeester mij in het hotel komen halen, en waren we samen in mijn rijtuig naar het Raadhuis gereden; met dat rijtuig reed ik later met B. en W. rond; om één uur kwam ik aan het hotel terug, en liet B. en W. met mijn rijtuig naar huis brengen.

Woensdrecht, Hoogerheide en Hinkelenoord

Den **23 Juni 1908** kwam ik weer in Woensdrecht; ik had 's ochtends Bergen op Zoom bezocht; ik reed vandaar naar Hoogerheide, en vandaar later terug naar Bergen op Zoom. Ik verleende audientie aan pastoor en kapelaan, en aan het hoofd der school Mercx, sinds ongeveer 5 jaar hoofd der school, die meende dat de Raad van Woensdrecht hem niet het salaris uitkeerde, dat hem rechtens toekwam; ik heb hem aan zijn verstand gebracht, dat hij slechts recht had op het minimum volgens de wet, en dat het wel zijn eigen schuld zou zijn, wanneer de Raad niet boven het minimum wilde gaan. (Ik had tevoren van B. en W. geboord, dat Mercx dronk, en dat men over zijn optreden in de school tegenover de kinderen zeer ontevreden was; zoo had hij o.a. aan een van de kinderen van den gemeentesecretaris in drift een heele vlok haar uit het hoofd getrokken).

Van B. en W. vernam ik, dat er nog veel menschen in Duitschland gaan werken; ± 300; een gedeelte werkt daar in de mijnen. B. en W. looven zeer de geest van de menschen; men heeft overal gaarne polderwerkers enz. uit Woensdrecht, omdat de menschen zoo geschikt zijn, en zich niet laten opstoken. B. en W. klagen er over, dat het volk, met name het vrouwvolk, bedorven wordt aan de suikerfabrieken. Het ergste is het aan de suikerfabriek te Halfweg; daar gaan jaarlijks 70 à 80 menschen uit Woensdrecht werken, jongens en meisjes; daar schijnt volstrekt geen toezicht te bestaan; de jongens gaan 's Zondags uit in Amsterdam, de meisjes leeren er drank gebruiken; het is dikwijls schande, wanneer de menschen terugkomen, zoo'n dronken troep als het dan is; het kwam voor dat de heele bende, dronken en wel, te Utrecht, Rotterdam of Roosendaal uit den trein moesten verwijderd worden.

Ook thans nog verrichten veele vrouwen mannenarbeid, met name koren maaien, bieten optrekken en dergelijke; zij doen dat zelfs beter dan de mannen. Over den harden wel langs den spoordijk naar Zeeland hoort men thans niets meer; die weg is tweemaal te duur geprojecteerd, doordat men den weg te veel wil ophoogen; dat is zelfs niet eens gewenscht; de paarden hebben dikwijls groote angst voor den spoortrein; het is daarom ongewenscht den harden weg vlak langs den spoorweg te maken. Bovendien wordt de weg te hoog, de kant te steil, met het oog op de Schelde, die onder langs den voet van den weg loopt.

B. en W. dachten, dat er van dezen harden weg weinig zou komen; binnen enkele jaren verwachtten zij indijking van de schorren tusschen den Völckertpolder en Bath; als men den afsluitdijk dan verhardde, dan had men den aangewezen kortsten harden weg naar Zeeland; dan had men bovendien op Zeeuws gebied niets te maken met vergunning van de Engelsche Maatschappij, om van den spoordijk tot Bath te komen.

Mijn gesprek met B. en W. liep verder voornamelijk over het in cultuur brengen van pas ingedijkte polders. Volgens hen is de loop van zaken als volgt: als een polder pas is ingedijkt, dan moet het schorgras gehooïd, ofwel beweïd met schapen. Het komt zeer dikwijls voor, dat schapen, die steeds zeer gezond zijn, wanneer ze weïden op nog niet ingedijkte gronden, het gras van de ingedijkte gronden niet kunnen verdragen, en dat er dan allerlei ziekten onder die schapen uitbreken. Het eerste jaar dus hooïen, of beweïden met schapen; dan wordt het schor heel licht omgeploegd en wordt het tweede jaar koolzaad geteeld; het derde jaar gerst; het vierde jaar vlas; en dan komt de gewone wisselbouw: Zeeuwsche erwten, karwei, Groningsche paardenboonen, tarwe, en daar tusschen in om het andere jaar bieten. Een nieuw ingedijkte polder moet, als er geen bijzondere omstandigheden zich voordoen, na tien jaren vrij zijn.

Ossendrecht

Den **24 Juni 1908** kwam ik weer in Ossendrecht; ik ging er per tram heen; en reed vandaar later naar Putte, vanwaar ik later naar Bergen op Zoom terugreed. Ik verleende audientie aan pastoor en kapelaan, die niets bijzonders te vertellen hadden en aan Swering hoofd der school, die kwam bedanken voor de medewerking van Gedep. Staten om de wet Brink overeenkomstig hare bedoeling = verbetering van het lot der onderwijzers, te doen uitvoeren.

Er was juist Kermis geweest in Ossendrecht; in 1907 waren Belgen gekomen om de boel op te scheppen en was er groote moeite geweest met de marechaussee; de veldwachter van Ossendrecht redde bij die gelegenheid den brigadier - die anders vermoord had geworden - het leven en kreeg deswege een dankbetuiging van de Regeering. Bij die gelegenheid werd er een Belg door de marechaussee doodgeschoten. Om baas te blijven was dit jaar de brigade met 5 man versterkt, zoo dat er nu 9 man waren + de gemeenteveldwachter; gelukkig behoeften ze niet handelend op te treden.

Ik heb er B. en W. op gewezen dat ze geen recht meer hebben om de waterleidingen te schouwen en dat gemeenten de waterleidingen voortaan zelve moet onderhouden. Sinds een paar jaren is er een gemeentedoctor, dr. Van der Lek; een protestant, daar was geen Roomsche te krijgen. Zijn salaris op het moment f. 600; het klimt jaarlijks met f. 50,- tot een maximum van f. 1.000,-.

In 1907 waren er zes branden geweest; oorzaak onbekend; de Heeren geraden, om, wanneer er ernstig vermoeden van brandstichting is, te zorgen dat de assurantiepenningen niet uitbetaald worden; dan is het met brandstichten spoedig gedaan. Sinds het herhalingsonderwijs niet meer kosteloos gegeven wordt, valt het niet meer in de smaak der menschen en wordt er slechts door een minimum aantal kinderen gebruik van gemaakt.

De peekoffiefabricage verschaft aan tal van menschen geregeld een stuk brood; de ± 25 meisjes, die de koffie moeten verpakken, verdienen winter en zomer ongeveer f. 0,75 daags. Er moet echter hard gewerkt worden, want het is alles aangenomen werk. De cichoreiwortels komen uit Frankrijk en België; ze worden in gedroogden toestand vandaar naar Ossendrecht verzonden. Men zou ze even goed in Ossendrecht kunnen verbouwen, maar de grond en de arbeidskrachten zijn daar wat duur; ze groeien er echter uitstekend.

Het oud archief zit nog steeds in de kasten; van tijd tot tijd komt de rommel er uit om schoon gemaakt te worden; men weet echter niet wat men heeft.

Gemeente heft begrafenisrechten op algemeene begraafplaats: f. 2 voor een groot lijk enz.

Met B. en W. in mijn rijtuig een eindweegs den dijk opgereden tusschen den Noord- en den Zuidpolder. Die dijk werd door gemeente bestraat; ik meen in 1898; de bestrating zag er zeer goed uit. Bij mijn vertrek naar Putte nam ik wethouder Melsen, een oud man, die in 1907 zijn gouden bruiloft vierde, in mijn rijtuig mede tot zijne woning; hij woont nl. in de buurt van 'huis Molentje' aan den weg van Hoogerheide naar Putte, juist aan de vereeniging met den weg van Ossendrecht. Hij had het druk over een zoon in dienst bij het Ned. O.I. leger; over 9 jaar kwam die terug en dan had hij f. 1.500 pensioen.

Putte

Den **24 Juni 1908** kwam ik weer in Putte; ik ging met den tram naar Ossendrecht; reed vandaar naar Putte; en keerde later vandaar per rijtuig naar Bergen op Zoom terug. Het was voor mij een

moeielijk bezoek, na alle verschillen en moeielijkheden, die er geweest waren met de burgemeester en met de wethouders. Zooveel mogelijk trachtte ik de gemoederen kalm te houden; dat gelukte vrijwel; Wethouder Stroup zei wel eens een hard woord, maar ik deed dan maar, alsof ik het niet hoorde.

Bij mijn komst had de burgemeester eene lange welkomstrede voorgelezen; ik geloof niet, dat zijn welkom van ganscher harte kwam. Ik richtte het woord nooit tot iemand in het bijzonder; ik sprak reeds in het algemeen, en keek dan de Heeren om beurten aan. Zoo kwam ik zonder incidenten tot aan de audiëntie; daarvoor had zich niemand aangemeld behalve het pas benoemde schoolhoofd, de Heer Koenraads; deze vroeg mijne bemiddeling, opdat men spoedig zou beginnen aan den voorgenomen verbouw van zijne woning; het was daarvoor thans zoo mooi weer; omdat de woning geheel wordt afgebroken, en hij zich middelerwijl tijdelijk elders zal moeten behelpen, wees hij er op, dat het zich behelpen 's zomers veel gemakkelijker ging dan 's winters; de Heer Koenraads vroeg bovendien steun bij den Raad, tot verbetering van zijne jaarwedde.

Het Raadhuis – niet veel meer dan eene *porte cochère* – is ellendig; ik wenschte den Heeren een lotje uit de loterij, om een behoorlijk nieuw Raadhuis te kunnen bouwen. De waterleidingen worden thans door de gemeente onderhouden; in 1907 was daaraan ruim f. 300 ten koste gelegd. Wanneer de burgemeester alle zes jaren trouw had geschouwd, zooals zijn plicht was, dan had gemeente die groote uitgave voor verwaarloosd onderhoud niet behoeven te doen, merkte wethouder Stroup schamper op.

De Katholieken hebben geen eigen begraafplaats; hunne begraafplaats behoort aan de gemeente; een klein stukje ongewijde aarde dient als algemeene begraafplaats. Geneeskundige hulp wordt verleend door drie doctoren, één uit Calmpthout, en twee uit Stabroek; daar is op die manier voldoende genees- en verloskundige hulp. Sinds er een nieuw schoolhoofd is, wordt er herhalingsonderwijs gegeven; het valt nogal in den smaak.

Sinds de bouwverordening tot uitvoering der woningwet tot stand kwam, kost een arbeiderswoning plusminus f. 250 meer dan vroeger; hierdoor wordt er wel minder gebouwd dan vroeger. Ongeveer alle menschen wonen op hun eigen; om te bouwen kunnen ze in den regel voldoende kapitaal krijgen tegen 4, hoogstens 4 ½%.

Veel menschen gaan nog altijd in Duitschland werken. Vrouwen en kinderen trachten nog steeds in de mattenindustrie eenige bijverdiensten te verwerven; dat gaat tegenwoordig zeer moeielijk; de industrie gaat slecht; Engeland trekt veel minder dan vroeger; bovendien is gedwongen winkelnering ingevoerd, en blijft daardoor bijna geene verdiensten voor de vrouwen en kinderen over.

Voor ongeveer zeventig jaren werd de mattenindustrie in Putte – waar geen biezen groeien – geïmporteerd, door een huishouden uit Loon op Zand, dat zich in Putte vestigde; door de werkgevers uit Putte worden de biezen gekocht, te Zwolle en elders; het werkvolk haalt bij hen de biezen, en brengt die gevlochten terug; men krijgt dan een vasten prijs per meter.

B. en W. deelden mij nog mede, dat er geen Belgisch Putte bestaat; wanneer men den weg volgt van Putte naar België, dan ligt links van den weg een gehucht, aan Putte aangebouwd, dat tot de Belgische gemeente Capelle behoort; en rechts van den straatweg een gehucht, eveneens aan Putte aangebouwd, dat tot de Belgische gemeente Stabroek behoort. Die gehuchten liggen ongeveer een uur van de gemeenten Stabroek en Capelle.

De wethouders Stroup en Teijssen vroegen nog een particulier onderhoud, om over den burgemeester te klagen. Ik heb hen gezegd, dat ik hen niet kon te woord staan, vóór ze mij geantwoord hadden op mijn brief van 24 Maart 1908, waarin ik hen verzocht, hunne klachten schriftelijk te formuleeren.

Steenbergen en Kruisland

Den **26 Juni 1908** kwam ik weer in Steenbergen. Ik reed er vanuit Bergen op Zoom via Halsteren heen, en kwam er 20 minuten te laat aan, omdat ik meende, dat men daar, evenals te Bergen op Zoom Greenwich tijd had. Voor de audientie hadden zich enkele Heeren aangemeld, nl. de Rijksontvanger Rochat, eerst sinds Mei in Steenbergen geplaatst; hij had niets bijzonders te vertellen;

de notaris Van Baar, die, dank mijne hulp, van Bladel naar Steenbergen verplaatst werd, was mij daarvoor nog steeds erg dankbaar; hij zeide, dat het hem in Steenbergen goed ging, en dat hij er zeer tevreden was; een schaduwzijde van zijn wonen in het uiterste Westen van Noordbrabant was, dat hij zoover van zijne familie woonde; hij had korts zelfs niet naar de begrafenis van zijn broer kunnen gaan; het Statenlid van Loon had niets bijzonders te vertellen en kwam eenvoudig zijne opwachting maken.

B. en W. vertelden mij, dat er korts weer eene verordening op de broodzetting in het leven was geroepen; men had zich daartoe verplicht gerekend, omdat alle boord te licht was, met name roggebrood van 4 pond nominaal, woog in den regel niet meer dan $3\frac{1}{2}$. Hoewel er in 1907 zes keer brand was geweest, meenden B. en W. toch niet aan kwaadwilligheid te moeten denken. B. en W. vroegen steun van de provincie in de kosten van verandering van de klinkerbestrating van verschillende wegen in keibestrating; de klinkerbestrating was te zwak.

Zij vroegen bovendien eene subsidie in de kosten van verharding van een weg van Steenbergen naar Wouw. Voor wat het eerste betreft, kon ik geen uitzicht op steun geven; voor de verharding van den weg naar Wouw was het moment slecht gekozen; de finanties van de provincie zijn, sinds de afschaffing der paardenbelasting, nog erg ongeregeld.

Ik gaf aan B. en W. te verstaan, dat er misschien wel kans was, dat de Koningin, wanneer zij in Bergen op Zoom kwam, een rijtoer naar Steenbergen maakte. Naar het mij voorkwam, waren B. en W. er niet erg op gebrand om haar in Steenbergen te ontvangen: er was in Steenbergen niets te zien dan de mooie kerk, welke H.M. vermoedelijk weinig zou interesseeren; de suikerfabriek van v. Loon was wel interessant, wanneer die in volle werking was, maar dan is het in het late najaar, dan zijn de dagen zoo kort, de wegen erg morsig, en moeielijk berijdbaar met den Koninklijken stoet, om het drukke bietenvervoer; om die fabriek te gaan zien, wanneer ze niet in werking was, loonde de moeite niet.

Het traject Bergen op Zoom-Steenbergen-Bergen op Zoom was te lang, om dat in één stuk te rijden zonder de paarden te laten rusten, ze te voeren en te drenken. Via Koevering, Kladder, Lepelstraat en Halsteren reed ik naar Bergen op Zoom terug. Burgemeester Van Loon is wat doof geworden; het is daardoor moeielijk, met hem te praten, vooral wanneer hij – zooals nu – aan de andere zijde van eene breede tafel zit.

Halsteren

Den **26 Juni 1908** kwam ik weer in Halsteren; vanuit Bergen op Zoom was ik 's ochtends via Halsteren naar Steenbergen gereden; vandaar reed ik via Koevering, Kladder en Lepelstraat naar Halsteren, vanwaar ik ten slotte naar Bergen op Zoom terugreed.

Ik verleende audiëntie aan drie boeren, die eene hagelslagcommissie wilden vormen, om schade door zwaren hagelslag geleden, te lenigen; ik gaf hen te verstaan, dat daarvan weinig te verwachten was. In 1907 was er eene dergelijke commissie gevormd door Son, St. Oedenrode, Best enz.; in de heele provincie was gecollecteerd; men had ruim f. 5.000 opgehaald; dat bedrag was over 287 schadelijgenden verdeeld; ieder kreeg dus nog geen f. 18,-. Wanneer er nu al weer eene commissie kwam, dan zou de collecte zeker nog minder opbrengen dan in 1907. De menschen meenden, dat het dan misschien maar het beste was, dat er niets gebeurde, want dat het de moeite niet waard zijn zou.

Vervolgens kwam de Heer Testers, de dijkgraaf van den Auvergnepolder; hij had weer allerlei moeielijkheden met Tholen, en dacht, dat die moeielijkheden vooral voortsproten uit de omstandigheid, dat de menschen in Tholen met groote minachting neerzagen op die Papen aan de andere zijde van de Eendracht.

Testers vroeg bovendien steun van Gedep. Staten om den dijk, die den Auvergnepolder van den Oud Glimespolder scheidt, te mogen ophoogen; hij had nu wel de zeedijken in orde; maar dat was met den Oud Glimespolder het geval niet, en nu vreesde hij doorbraak van den zeedijk van den Oud Glimespolder, en overloopen van den dijk tusschen den Auvergnepolder en den Oud Glimespolder. Naar hij vreesde zouden er in de toekomst meerdere hooge watervloeden te wachten zijn, omdat het water ten gevolge van den Slaakdam niet weg kon vloeien; daartegen wilde hij gewapend zijn.

B. en W. zijn bezig het oud archief te ordenen; ze lieten daarvoor nette, praktische houten doozen maken, waarin de stukken worden opgeborgen.

Gemeentegeneesheer is de Heer Bogers, een zoon van den wethouder van Roosendaal; hij is gehuwd met een Protestantsch meisje, dat tevoren een pr jaren huishoudster bij hem geweest was; de kinderen zijn Roomsch en gaan naar de bewaarschool van de Zusters; Bogers zelf schijnt zijn geloof vrijwel aan den kapstok te hebben gehangen; hij komt niet ééns in de twee maanden 's Zondags in de H. Mis.

Burgemeester Gommers is gehuwd met een meisje uit Bergen op Zoom; hij heeft één kindje, een meisje van een jr of zes. Hij bewoont eene nette burgerwoning, schuin tegenover het Raadhuis. Hij geeft mij den indruk van goed zijn best te doen, maar tevens van lastig te zijn en voor niemand uit den weg te gaan; in de eerste plaats niet voor den pastoor. Tegen den wensch van de Roomsche geestelijkheid liet hij de verordening, houdende het verbod om zich met Vastenavond te verkleeden, wijzigen; die verordening was niet te handhaven. Zonder mannelijke geleide gaan vrouwen en meisjes met Kermis en Vastenavond niet meer naar de herbergen; men betwijfelt, of zij het wel ooit gedaan hebben!

Er zijn nog twee oesterputten in Halsteren: aan het Tholensche veer; daar werken uitsluitend menschen uit Tholen. Het gaat beroerd slecht met de oesters: ze zijn niets meer waard. Men heeft wel het terrein voor een nieuw Raadhuis; van den bouw zal voorloopig wel niet veel komen.

1909

Maart

Liempde

Den **29 Maart 1909** kwam ik weer in Liempde. Ik ging per spoor naar Boxtel, en reed vandaar naar Liempde; later keerde ik per rijtuig naar Den Bosch terug. Ik had mij genoopt gezien naar Liempde te gaan, omdat een zekere Van de Laar-Kaltenbach zich bij den Minister van Binnenlandsche Zaken beklaagd had over den burgemeester; en de Minister mij weer gevraagd had, of de aanbeveling tot herbenoeming van den burgemeester afhankelijk was van mijn toegezegd onderzoek ter plaatse.

De klacht liep over tien punten; om mij in te lichten liet ik Van de Laar-Kaltenbach komen. Ik las dan aan B. en W. de klachten voor, en aan Van de Laar-Kaltenbach het antwoord van B. en W. Waar B. en W. ontkenden, liet ik de menschen ophalen, die volgens Van de Laar-Kaltenbach de waarheid konden bevestigen.

I. Wielbanden onder een brandspuitwagen; deze zaak zou voor ± 20 jr gebeurd zijn; de smid Vughts zou de wielbanden hebben overgenomen van den burgemeester. Smid Vugts ontkende ten sterkste.

II. tot en met X. de meeste klachten blijken waar; sommige zijn erg overdreven. De ernstigste klacht was nr. VI, nl. dat de burgemeester staangeld kreeg van caroussel en schommel, en dat geld niet aan het armbestuur afdroeg; de regeerende armmeester verklaarde, dat hij alleen over 1908 van den burgemeester f. 20 had gekregen; vroeger nooit. Van de Laar-Kaltenbach moet mij nu bewijzen, dat de burgemeester dat geld ook vóór 1908 ontvangen heeft; wanneer hij daarin slaagt, dan bewijst hij daarmee, dat de burgemeester dat geld ten eigen bate aangewend heeft. Van de verklaringen der verschillende getuigen maakte ik een klein schriftelijk stuk op, hetwelk ik door hen liet teekenen.

Ook nu bleek weer, dat de administratie slecht in orde was, en dat de burgemeester aan mijne wijzigingen en wenken geen gevolg gaf. In verband met een en ander schreef ik aan den Minister, dat ik voorshands bezwaar moest maken den burgemeester ter herbenoeming aan te bevelen. Van Boekel, het bekende raadslid, overleed den October 1909.

Raamsdonk

Den **30 Maart 1909** kwam ik weer in Raamsdonk; ik ging er per trein heen; bezocht later nog de gemeente Waspik en keerde vervolgens per spoor vandaar naar Den Bosch terug. Ik verleende audientie aan den oud-burgemeester Mr. Heere, en aan het Statenlid Simonis. Geen van beiden

had veel bijzonders te vertellen; alleen hoorde ik van Simonis, dat men het goed scheen getroffen te hebben met den nieuwen burgemeester; hij scheen zich veel moeite te geven. Wethouder Van Laarhoven wordt oud; wethouder Kamp, een echte boer, die er bij zit en zich niet in het gesprek mengt, heet sterk misbruik te maken van sterken drank. Ik laakte het, dat er op de secretarie zes menschen zaten: de secretaris, de ontvanger tevens 1ste ambtenaar ter secretarie, de tweede ambtenaar, en dan drie volontairs; dat is veel te veel. Bij raadsverkiezingen spant het nog altijd erg; vooral tegen 1911, als wanneer er twee nieuwe raadsleden bij zullen komen, verwacht men groote moeielijkheden; thans heeft Raamsonk 4 en Raamsdonkveer 7 leden; moeten de 2 nieuwe leden beiden in Raamsdonkveer wonen? Die vraag zal in 1911 uitgevochten moeten worden.

Het proces Van Cooth is verloren; de gemeente ontving ± f. 21.000 en besteedt de rente voor onderwijs in den landbouw en voor herhalingsonderwijs. De gemeentedoctor, de Heer Grutteling, wordt oud; hij is protestant; in de laatste jaren vestigden zich nog twee doctoren aan het veer, nl. dr. Quirijns en dr. Hoyink; de eerste is protestant; de tweede R.C.; beide hopen op de nalatenschap van dr. Grutteling. Dr. Hoyink kwam uit Asten, en had daar moeielijkheden; daarom ging hij heen. –

De burgemeester klaagt over zijne twee veldwachters, zoowel die uit de kom, als die van het Veer; beide voeren niet veel uit; beide drinken, vooral die van het Veer; toen ik de gemeente verliet had ik gelegenheid bij het instappen in mijn rijtuig den veldwachter van het Veer een standje te maken, omdat hij zoo naar drank stonk; ik zeide hem, dat het gelukkig voor hem was, dat hij mij niet als burgemeester had, want dat ik het hem dan wel zou leeren.

B. en W. klagen, dat de armenfondsen te ruim zijn, dat er te veel bedeed wordt; daardoor vestigen zich vele armlastigen uit Kaatsheuvel en Dussen in de gemeente Raamsdonk, en heerscht daar feitelijk woningnood. Ik heb den burgemeester geraden, het reglement voor het bedeeën door het algemeen armbestuur aan eene grondige herziening te onderwerpen. De industrie gaat over het algemeen goed; de scheepsbouw kan zich nu beter ontwikkelen, sinds in 1908 een peiler uit de oude brug over de Donge door de genie is opgeruimd. De grootste werf, die van Theissing, maakte in de laatste jaren slechte zaken, en wordt op dit oogenblik gereorganiseerd door den Heer Brand uit Dordrecht.

De hoepelmakerijen verdienden in 1908 veel geld; op het moment was er minder vraag naar hoepels, en waren dientengevolge sinds enkele dagen een pr hoepelmakerijen stopgezet. De hoepels van 5-jarig hout gaan naar Gent (Belgie) voor fruitfusten, vooral voor appelvaten; die van vier- en driejarig hout gaan naar Belgie voor trasvaten en naar Engeland voor cementvaten; de kleinere banden (die van tweejarig hout), witte of kitteband genaamd, dienen voor botervaatjes of luxe artikelen.

B. en W. klaagden bitter over de electriche centrale; die was, om een weddenschap te winnen om 16 fl. champagne, binnen 90 dagen gebouwd; de deugdelijkheid had onder al die haast veel geleden; zoo had men er niet op gerekend, dat er wel eens hoog water was, en had men dientengevolge reeds driemaal geen licht gehad, doordat de boel onder water stond. De gemeente had eene hypothecaire leening bewilligd van 35 mille op gebouw en installatie van de centrale; in plaats daarvan wilde men thans hebben dat gemeente 25 mille aandeelenkapitaal zou nemen; dan kon men eene hypothecaire obligatieleening uitschrijven.

Toen B. en W. daar geen ooren naar hadden, had men gedreigd, het bedrijf stop te zetten en de gemeente in het donker te laten, om zodoende de gemeente te dwingen. Ik heb B. en W. aangeraden zich niet te laten dwingen, en om, ten einde op alle gebeurlijkheden voorbereid te zijn, de oude straatlantaren weer in eere te herstellen.

Waspik

Den **30 Maart 1909** kwam ik weer in Waspik; ik had tevoren Raamsdonk bezocht; was vandaar naar Waspik gereden, en nam daar later weer den trein naar Den Bosch. Ik verleende audientie aan den secretaris, den ontvanger en aan een volonair ter secretarie; zij allen kwamen eenvoudig hunne opwachting maken en hadden niets bijzonders te vertellen. Daarna nog aan een pr menschen, die mij in hunne particuliere zaken om hulp en raad kwamen vragen.

Bij raadsverkiezingen gaat het in den regel nogal rustig toe; men vertrouwt, dat in 1909 de verkiezing bij enkele candidaatstelling zal aflopen. Ik vernam nu de verklaring van het geheim omtrent de giften door den pastoor aan de gemeente: een erflater, Van Gennep, vermaakte de helft van zijn vermogen aan de kerk, de andere helft aan enkele familieleden; twee andere familieleden, zij heeten Muskus, werden op kosten van gemeente als krankzinnig verpleegd; wanneer gemeente ongunstig geadviseerd had op verzoek Kerkbestuur om het legaat te mogen aanvaarden, was de vergunning daartoe misschien niet verleend en hadden de arme krankzinnigen ab intestato geërfd; om de schade, daaruit voor de gemeente ontstaande te vergoeden, gaf de pastoor vrijwillige bijdragen aan de gemeente.

Men klaagt erg over het Raadslid Van Son, omdat die zoo lastig is; men was recht tevreden, dat Gedep. Stat. hem in het ongelijk hadden gesteld in zake de garantie van De Rom c.s. in een eventueel te kort op het telegraafkantoor. De jaarlijksche veemarkten gaan bijzonder goed; men had aanvankelijk hooge premiën uitgelooft, om de markt in stand te houden; die waren nu niet meer noodig, en waren daarom aanmerkelijk verminderd; op de laatste markt stonden 350 stuks vee aan de lijn en was er veel handel.

Van de twee veldwachters is er een buitengewoon goed; de andere drinkt. Dezen laatste heb ik gewaarschuwd om toch beter op te passen; als de burgemeester zich over zijn wangedrag tot mij wendde, zou ik genoodzaakt zijn hem er uit te zetten en broodeloos te maken. Al was het op de drie sloopstimmerwerven niet zóó druk als anders, ze gaven toch nog aan heel wat menschen een goed stuk brood. Veel armoede wordt gelukkig in Waspik niet geleden.

Vrijhoeve-Capelle

Den **31 Maart 1909** kwam ik weer in de gemeente; ik liet me halen aan het station Kaatsheuvel-Capelle; reed vandaar naar Vrijhoeve Capelle; bezocht daarna nog Waalwijk; en nam daar later den trein naar Den Bosch. Burgemeester Van Heeckeren was nooit candidaat voor den gemeenteraad; hij werd er wel voor aangezocht, maar heeft niet gewild. Kuipers voldoet zeer goed als secretaris-ontvanger; zijne secretarie zag er zeer netjes uit; hij was vroeger onderwijzer in de school van De Noo in de Heistraat, en moest om eene borstziekte het onderwijs verlaten. B. en W. vertelden, dat Jhr Mr de Roy van Zuidewijn zeer gezien is in de gemeente; hij staat iedereen met raad en daad bij; hij is aangeslagen als forens, in den hoofdelijken omslag. Zuidewijn is 40 H.A. groot; het huis is oud en versleten, en bovendien zeer vochtig. Het land wordt uitstekend onderhouden; Mr de Roy laat veel werken, en zal wel geen hooge rente van zijn geld maken; hij plant veel opgaand hout.

Zuidewijn was in 1795 in handen van familie Montens; door het huwelijk van eene juffrouw Montens met een De Roy kwam het goed in die familie. Het goed ligt aan één; het Zuider afwateringskanaal loopt er doorheen; als er grond in de buurt open komt, koopt Mr de Roy nog steeds bij. Op Zuidewijn moeten prachtige meubels staan.

Er kwamen voortdurend typhusgevallen voor in de buurt van de Labbegatsche haven; bij onderzoek van het water in de haven bleek dat zeer besmet. De Heeren Oerlemans lieten daarom de Waalwijksche waterleiding, welke tot Besoyen ligt, doorleggen tot Labbegat, 2.300 Meter ver; zij moesten zich verbinden 15 jaar water te nemen en betalen jaarlijks f. 460. De moeilijkheden met den veldwachter zijn gelukkig ten einde; hij betaalt nu aan zijne vrouw, die zich buiten de gemeente gevestigd heeft f. 2,- per week; hij woont zelf met twee kinderen beneden het gemeentehuis; van eene verkeerde verhouding tot eene andere vrouw is thans geen sprake meer.

Wethouder Van der Waals is bakker; hij vertelde mij, dat hij 's winters op crediet aan de arbeiders zonder werk brood leverde; 's zomers werd dat dan weer afbetaald. Zoo'n lange winter als er nu geweest was, deed veel kwaad; daar waren huishoudens, die tot f. 125 bij hem in het krijt stonden; daar was geen enkel gezin, dat geen f. 25 schuldig was. Behalve bij den bakker stonden die arme menschen op gelijke wijze in schuld bij den kruidenier. Het was niet mogelijk, dat, nu die schuld in deze winter zoo hoog was opgelopen, in den loop van den zomer effen rekening gemaakt kon worden.

Oerlemans begon in 1908 eene stroohulzenfabriek te Labbegat; zijn stroo moet komen van zuiveren zandgrond tusschen Breda en Tilburg; ook het stroo dat bij Eindhoven of Helmond

groeit is goed; hij krijgt het schoongemaakt en afgesneden van de boeren, en betaalt dan f. 3 à f. 4 per 1.000 K.G. meer, dan voor gewoon stroo betaald wordt. De boeren zullen hem zoowat 2/3 leveren van wat op het land groeit. Hij levert stroohulzen vooral aan binnenlandsche flesschenfabrieken te Schiedam en te Delft; op het moment heeft hij de fabriek moeten stopzetten, omdat de flesschenfabrieken bijna geen orders hebben en dus geen stroohulzen behoeven om de flesschen te verzenden.

Er zou thans geene andere gedwongen winkelnering zijn dan bij den schoenfabrikant Moonen, die met een 20 knechts werkt. Oerlemans de wethouder ontkende, dat er bij hem gedwongen winkelnering bestond ten behoeve van zijn zwager, den molenaar Dekkers aan den Loonschen dijk.

Waalwijk

Den **31 Maart 1909** kwam ik weer in Waalwijk. Ik was tevoren in Vrijhoeve Capelle geweest; te Waalwijk nam ik later weer den trein naar 's-Hertogenbosch. Ik verleende audiëntie aan den Heer Winters, directeur van post- en telegraafkantoor, aan Houben, ontvanger en Jhr von Bulow, inspecteur der directe belastingen, aan de Heeren Zeegers en Timmermans, leden der provinciale staten, en aan een armen man.

Volgens B. en W. moet het groote aantal levenloos aangegeven kinderen worden toegeschreven aan den arbeid der moeders op de fabrieken of als thuiswerksters: die vrouwen zijn nl. meestal stiksters; dat den geheelen dag voorover moeten zitten werken zou een slechten invloed hebben voor de zwangere vrouwen. De levensverzekering der kinderen zou hier van geen invloed zijn; alleen voor voldragen levenloos aangegeven kinderen wordt volgens de polis de uitkeering gedaan.

B. en W. hopen een vakschool voor leerlooiers en schoenmakers te krijgen; volgens hen staat het in Den Haag vast, dat de vakschool te Waalwijk komt, maar zou er vooralsnog geen geld voor disponibel zijn; de inspecteur De Groot en de refrendaris mr. Freith waren beslist voor Waalwijk. Gedwongen winkelnering komt volgens B. en W. in Waalwijk niet voor. De waterleiding gaat nog niet best; over het laatste boekjaar kon slechts 2% dividend uitgekeerd worden.

Voorloopig komt er nog geen sluisje in den Liniedijk, om vanuit het kanaal 's-Hertogenbosch-Drongelen het water in de Loint te ververschen; men vreest nl. dat het niveau van het kanaal lager zal liggen dan de Loint, zoodat er dan geen water uit het kanaal op de Loint zou kunnen gebracht worden; als het kanaal klaar is, zal eerst met juistheid kunnen blijken, of die vrees gegrond is.

De opbrengst van de Waalwijksche haven zal veel verminderen, omdat de graanhandelaar Bruyelle uit Tilburg, die jaarlijks 5 à 6 miljoen kilo langs dezen waterweg aangevoerd kreeg, zijne zaak naar Den Bosch verplaatst; dat is ook een groot nadeel voor de tram, die aan het vervoer van de Waalwijksche haven naar Tilburg jaarlijks f. 5.000 verdiende.

Men is er thans mede verzoend, dat de stoomtram door de gemeente loopt, en zou die nu niet gaarne meer missen. Wel klaagt men, dat rook en stoom niet voldoende worden ingehouden, en dat er maar zelden een jongen met een roode vlag voor de locomotief loopt, omdat de tram dikwijls te hard rijdt.

De eertijds zoo beroemde en voor Waalwijk zoo voordeelige markten blijven sterk achteruitgaan; de markten verplaatsen zich naar Rotterdam en naar Den Bosch. De gasfabriek gaat goed en leverde in 1908 eene bate op van plusminus f. 8.000; men heeft juist een contract met Besoijen gesloten, om ook Besoijen aan gaslicht te helpen; de uitbreiding, welke dientengevolge de gasfabriek moet ondergaan zal plusminus f. 25.000 kosten.

April

Oss

Den **2 April 1909** kwam ik weer in Oss; naderhand bezocht ik nog Schaijk, waarna ik te Berghem den trein naar Den Bosch nam. De burgemeester is weer met verlof, zoodat ik op de wethouders Van den Elzen en Van Erp aangewezen ben. Aangezien zich voor mijn audientie niemand had aangemeld als het statenlid Meijers, had ik dus volop gelegenheid om met de Heren van gedachten te wisselen.

Van den Elzen zit in de tiendcommissie; van afkoop (vrijwillig) is vóór den 1 Januari 1909 zeer weinig gebruik gemaakt. Men werkt druk aan de waterleidingen, en besteedt daaraan jaarlijks f. 500; het zal nog een jr. of vier duren vóórdat men rond is, maar dan zal alles ook prachtig in orde zijn, en zal het gewoon onderhoud niet zoo kostbaar blijken.

Dr. Stolz is thans de eenige armendokter; men is zeer tevreden; hij heeft als armendokter niet zooveel te doen als vroeger, omdat er verscheidene ziekenfondsen door het werkvolk opgericht zijn, en deze hun eigen dokter kiezen.

De politie bestaat uit geschikte menschen; samenwerking zou echter ten eenenmale ontbreken; ze krijgen geene voldoende leiding bij het verrichten van hun dienst; er worden vele processen-verbaal opgemaakt; in 1907 zelfs omstreeks 300; en toch wordt er op zeer veel niet gelet, bijv. op diefstal of beschadigingen van te veld staande vruchten.

De toestand van de armen blijft onveranderd slecht; gelukkig dat het armbestuur er in slaagde, de opbrengst van de landerijen met een f. 1.200 te vermeerderen, vooral door verbeterde zorg voor afwatering enz. enz. De meer gegoeden blijven Oss verlaten; ook thans zijn er vijf huishoudens die tegen Mei naar elders gaan. De huishuur is in Oss abnormaal hoog; zelfs hooger dan voor overeenkomstige huizen in Nijmegen; daarentegen zijn de koopprijzen der huizen laag; men vreest blijkbaar nog steeds dat de margarinefabriek naar elders zal worden overgebracht. Doordat er veel industrie is, zijn de loonen van het werkvolk nogal hoog; van f. 7 – f. 9. Jurgens betaalt gemiddeld f. 9. De veemarkten beteekenen niets meer, behalve in het voorjaar tot half Mei voor weidevee. De paardenmarkten gaan buitengewoon goed; vermoedelijk komt er nog eene paardenmarkt voor veulens bij. Ook de biggenmarkt gaat goed; 140 manden met jonge varkens is geen uitzondering.

Er is in Oss nog eene zeer importante hooiperserij van Welten en Zonen; er gaan dagelijks minstens 5 wagens van 10.000 K.G. naar Zwitserland, Hongarije enz.; daardoor is de huurprijs der hooilanden ook vooruit gegaan. De hoepelmakerij van Koks verwerkt meestal 2- en 3-jarige banden voor Londen en Denemarken.

Ik bracht met de wethouders een kort bezoek aan de exportslagerijen van Hartog en van Zwanenberg en Co. Daar werken onder een veearts twaalf gediplomeerde Rijkskeurmeesters. Wat afgekeurd wordt gaat – in stukken gesneden – in een groote ketel, en wordt daarin gedurende 12 uren onder een hitte van 125 graden gehouden; dan is alles verkookt; men vindt zelfs geen botten meer terug; het résidu dient dan voor wagensmeer of iets dergelijks.

Schaijk

Den **2 April 1909** kwam ik weer in de gemeente; ik had tevoren Oss bezocht; te Berghem nam ik later weer den trein naar Den Bosch. Op mijne audientie verscheen pastoor Van Winkel; zijn kerk is nu klaar en gepolychromeerd; ik moet die gaan kijken! Ook de Heer Van Erp, sollicitant naar de eene of andere burgemeestersplaats, kwam zijn opwachting maken. Wethouder Oliemeulen is thans 85 jr. oud; hij was niet verschenen; hij sukkelde dezen winter een beetje.

Er is nog geen staat aangelegd omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; de burgemeester heeft mij beloofd er voor te zullen zorgen. Mr. Van Boer heeft thans voor zes jaren de gemeentejacht gepacht voor f. 250,- dezelfde prijs als vroeger door Jurgens betaald.

Overeenkomstig mijn verzoek heeft de gemeente jachtwegen laten kappen in de groote bosschen, zoodat de konijnen nu aan schot komen. De waterleidingen worden thans door de gemeente onderhouden; men is daarmee zeer ingenomen.

Veldwachter Ten Westenend, de vroegere chef-veldwachter uit Oss, voldoet goed; aanvankelijk was hij wat vitterig en streng; nu is hij meer meegaande, en zeer geschikt. De toestand der armen is redelijk goed; er wordt door niemand broodsgebrek geleden; eigenlijke armen zijn er zoo goed als niet. De steenfabriek van Zegers, de eenige industriele onderneming in Schaijk, gaat goed; de steen gaat vlug weg.

Met B. en W. de in aanbouw zijnde school gaan zien; vier klassen; alles ziet er goed uit. Achter de school is een open terrein, dat ter beschikking zal gesteld worden van het hoofd der school. Deze heeft eene landbouwakte, en kan op die manier aan de jeugd menige practische les geven. De pastoor is zeer op de hand van het schoolhoofd, en moedigt het landbouwonderwijs zeer sterk

aan. Op zijn verzoek stelde ik aan B. en W. het nut van landbouwonderwijs nog eens sterk in het licht.

Alvorens te vertrekken ging ik even ten huize van den burgemeester diens vrouw goedendag zeggen, zij is eene zuster van den jongen brouwer in Zeeland; de menschen hebben een prachtig huis, veruit het mooiste huis uit Schaijk, met een ruim koetshuis er naast. Van hun vijf kinderen verloren ze er drie aan diphteritis. Het Statenlid Kipp uit Megen is gehuwd met de eenige zuster van den burgemeester van Schaijk. Blijkbaar zitten ze er allemaal warmpjes in; de oude Hoefnagel moet wel zeer gefortuneerd geweest zijn.

Ravenstein

Den **3 April 1909** kwam ik weer in Ravenstein; ik bezocht later nog Deursen en Dieden, en nam te Ravenstein weer den trein naar Den Bosch. Ik werd door B. en W. ontvangen in het nieuw gebouwde Raadhuis, dat er werkelijk zeer goed uitziet; een bezwaar is alleen, dat er geen kamer is voor den burgemeester. De oude wethouders zijn vervangen door de Heeren Nienhuis en Van Stekelenburg, twee menschen, met wie wel te praten was, beter dan met den burgemeester, m.i. een dom, eigenzinnig, onverstandig man.

Met de aanstaande raadsvergadering verwacht men weer veel strijd; dat is in Ravenstein langzamerhand gewoonte geworden; daaruit ontstaan veel onaangenaamheden en ruzies, die ook ná afloop der verkiezingen blijven nawerken.

Voor de politie schijnt het een zware en moeilijke dienst te zijn; naar het schijnt, worden de veldwachters veel gesard en onaangenaam bejegend. Niettegenstaande het salaris vrij goed is, is er nooit iemand, die het lang volhoudt; men vraagt benoeming in eene andere gemeente, ofwel, men keert tot het ambtelooze leven terug; althans zoo ging het in den laatsten tijd. Nachtelijke diefstallen komen er nog veel voor; de daders werden tot nu toe niet gesnapt; bij een boer werd een heel varken gestolen; bij de Augustinessen te Deursen het spek uit de schoorsteen.

De schoenfabriek van Suermondts gaat matig goed; tehuiswerkers heeft hij niet meer; hij betaalt nog steeds lage loonen. Vermeulen aan het veer betaalt nog altijd f. 1.100, het raadslid Dekkers, dat als zoodanig gekozen werd om die pacht prijs wat op te drijven, heeft er in den Raad nooit over gesproken. Toen hij voor een pr. maanden niet tot wethouder benoemd werd zooals hij gehoopt had, bedankte hij als lid van den Raad.

De gasfabriek wordt nog altijd beheerd door den gemeentesecretaris Berben; men zit met dat fabriekje helemaal vast; het is schoon versleten; het dekt de exploitatiekosten niet; er wordt meer gas gevraagd dan geleverd kan worden. Eene uitbreiding en gedeeltelijke vernieuwing zou zeker f. 25.000 kosten, welk geld men niet heeft; rente en aflossing zouden zeker niet verdiend worden, hoogstens de rente alleen; men weet niet wat te doen.

Ook uit Ravenstein loopten de meer gegoeden weg; de waarde der huizen loopt schrikbarend achteruit; bijv. het huis van Mevrouw Hillen werd door haar voor f. 4.000 gekocht; een jaar of veertien geleden was voor datzelfde huis f. 12.000 betaald, en bovendien nog f. 4.000 verwerkt. B. en W. zouden zoo gaarne zien, dat zich wat industrie in Ravenstein vestigde; de werkkrachten zijn daar, en in de buurt zoo goedkoop. Ik heb er de heeren toen op gewezen, dat zulks onmogelijk kon gebeuren, als er geen gas te krijgen was voor licht, en vooral voor gasmotoren enz. in beweging te brengen.

Deursen en Dennenburg

Den **3 April 1909** kwam ik weer in Deursen; ik had tevoren Ravenstein bezocht; later ging ik nog naar Dieden; daarna nam ik te Ravenstein weer den trein naar Den Bosch. Ik werd ontvangen door den burgemeester met zijn wethouder Smits; aangezien zich niemand voor de audientie had aangemeld, had ik alle tijd om met de Heeren te praten.

De burgemeester had zijn register omtrent de exploitatie der gemeentelijke eigendommen nog niet aangelegd; ik heb hem daarover leelijk aangekeken en hem laten beloven, dat hij er nu zoo spoedig mogelijk voor zou zorgen; later heb ik aan zijn secretaris, Caners, ook nog eens terdege op het hart gedrukt, dat die staat gemaakt moest worden; ik hoop, dat hij er nu werkelijk komen zal.

Men besteedde nog steeds groote zorg aan het onderhoud der wegen; sintels en daarover heen zandgrint is het verhardingsmateriaal. Voor wegen, waarover weinig zwaar vervoer geleid wordt, is dat ook voldoende. Ten gevolge van den hoogen waterstand op de Maas is in de laatste veertien dagen het binnenveld onder water geraakt; eene buitengewone schade voor de eigenaren. Militairen bewaken weder den Groenen Dijk. Doorsteken van dien dijk helpt trouwens niet heel veel; wanneer het zou gebeuren is men het water dadelijk kwijt; maar wanneer de dijk dadelijk weer gemaakt wordt, dan zit men in twee dagen weer onder water. Armen heeft men in Deursen niet; wel enkele keuters; men kan er haast geen arbeiders krijgen. In de latere jaren gingen zeker 40 inwoners van Deursen naar Amerika; over het algemeen gaat het dien menschen heel goed.

Met Dieden samen heeft men één veldwachter; de veldwachter van Dieden werd – met mijne toestemming – in 1908 voor één jaar tevens benoemd tot veldwachter van Deursen. De man is al wat oud, 70 jr.; het is de vraag, of dat op den duur zoo kan blijven.

Dieden, Demen en Langel

Den **3 April 1909** kwam ik weer in Dieden; ik had tevoren Ravenstein en Deursen bezocht; te Ravenstein nam ik weer den trein naar Den Bosch. Burgemeester Caners is secretaris van Deursen; ik nam hem in mijn rijtuig mede van Deursen naar Dieden. Tot zijn groote schrik was de kachel uit; we moesten in de koude zitten praten. Op het raadhuis vond ik de wethouders van Huisseling en Van der Sand; twee oude geschikte menschen. Er was niemand voor de audientie, zoodat ik tijdens mijn bezoek uitsluitend op B. en W. was aangewezen.

Tegenwoordig is het gelukkig rustig in de gemeente; in 1907 werden de aftredende raadsleden bij enkele candidaatstelling gekozen; in dit jaar zal dat hoogst waarschijnlijk weer gebeuren. Burgemeester Caners is in Mei 1907 in de gemeente komen wonen; hij heeft daar eene groote voor boerderij ingerichte woning met wat land gekocht, aan den dijk te Demen. Hij maakt alles netjes in orde; het ziet er goed onderhouden uit. Hier is wel een staat van exploitatie van gemeente-eigendommen aangelegd; echter niet zoo als ik bedoelde; men heeft alleen de opbrengst van ieder perceel afzonderlijk van jaar tot jaar genoteerd. De burgemeester zal den staat nu wat bijwerken.

Men tracht de wegen zoo goed mogelijk in orde te maken; vóór alles is daarvoor noodig, dat ze watervrij zijn; de weg Langel-Demen werd in 1908 gemiddeld 60 c.M., op sommige plaatsen wel een Meter opgehoogd; daarover kwamen gruisintels, en daarover zandgrint. Die verbetering heeft meer dan f. 500,- gekost.

De oude gemeente veldwachter van Dieden werd in 1908 tijdelijk, voor één jaar, tevens benoemd tot gemeenteveldwachter van Deursen. Hoewel de man 70 jaren is, zou men den bestaanden toestand gaarne bestendigen. De man heet nog flink; voor politiedienst heeft men hem eigenlijk niet noodig; feitelijk is hij niets dan boodschappenlooper, en daarvoor is hij nog zeer geschikt. Hoewel de arbeidende klasse over het algemeen goed geld verdient, gaat zij niet vooruit; het begrip “sparen” is haar geheel vreemd.

Velp

Den **5 April 1909** kwam ik weer in Velp; ik reed er van station Ravenstein heen; bezocht daarna nog Grave en Reek en keerde vervolgens via Ravenstein naar Den Bosch terug. Ik verleende audientie aan den rector van Mariendaal; hij kwam, met nog een Jesuit, eenvoudig zijn opwachting maken.

Van hem vernam ik, dat de Jesuiten, om in de behoefte aan onderwijskrachten te voorzien, drie inrichtingen tot opleiding hebben, nl. Mariendaal, Maastricht en Oudenbosch. In Mariendaal komen de jongens het eerst, ze krijgen daar de geestelijke kleeren aan, en blijven er twee jaar. Elke klasse zal ongeveer 20 jongens tellen. Mariendaal dient tevens voor oude afgeleefde paters; die loopen dan ook in Velp rond; naar het schijnt, mogen ze niet bij de menschen in huis komen; maken gaarne praatjes met iedereen en zijn dikwijls weinig tevreden met hun lot. Er zullen een 25 broeders zijn; van deze hebben maar zeer enkele de geloften gedaan; de meesten worden daartoe niet toegelaten; bij het minste, wat er gebeurt, moeten ze weggezonden kunnen worden.

Bij de Capucijnen zijn tien priesters en acht broeders; ze gaan de geestelijken in de buurt helpen, en zijn veel op missie; in den regel zijn er niet meer dan drie priesters tehuis. De Redemptoristinen zijn sinds ruim vijftig jaar in de gemeente; vanuit België kwam een vijftal nonnen zich daar vestigen. Aanvankelijk kwamen er ook nog Belgische novicen bij; thans is er alles Hollandsch. Om er als novice aangenomen te worden moet men minstens f. 6.000 kapitaal medebrengen; men neemt ook oudere dames aan, dames van 40 tot 50 jaren; op het oogenblik is Mevrouw de weduwe Hendricks-Heymans uit Amsterdam er als novice. Er zullen in het geheel een veertigtal nonnen zijn; een nonnenrector is er niet; als zoodanig fungeeren de Capucijner paters.

Jesuiten betalen geen grondbelasting, omdat zij eene inrichting hebben van hooger onderwijs. Personeele belasting betalen zij wel. Capucijnen en Redemptoristinen betalen alle belastingen. Met B. en W. ging ik even de nieuw gebouwde school in oogenschouw nemen; het gebouwtje ziet er goed uit, beter dan het meubilair; dat is werkelijk droevig. Met een buitengewoon Rijkssubsidie hoopt men dat ook in orde te krijgen.

Als velwachter doet Leenen dienst, een gepensioneerd brigadier der Rijksveldwacht; de burgemeester is over hem buitengewoon tevreden.

Grave

Den **5 April 1909** kwam ik weer in Grave; ik was tevoren in Velp geweest; ging later naar Reek, en keerde ten slotte via Ravenstein naar Den Bosch terug. Ik verleende audientie aan tal van menschen, aan twee gemeenteraadsleden, aan den secretaris, aan den ontvanger, aan een volontair ter secretarie, aan twee leden van de gezondheidscommissie, aan den directeur der teekenschool, aan den gemeente-architect, en aan een ouden gemeentebode (89 jr.); de Heeren hadden niets bijzonders te vertellen; en aan Penders, redacteur-uitgever, oud-kapitein der dd schutterij, die gaarne een tram wil hebben, en meent dat daarvoor in België wel geld te vinden zal zijn.

B. en W. deelden mij mede, dat zij in den afgelopen winter geen werk verschaft hadden door de bomvrije kazerne te laten afbreken, omdat ze nog veel onverkochte steen hadden staan; ze kochten van Mill een stuk heidegrond, en lieten dat bij wijze van werkverschaffing bewerken; die grond ligt op een uur afstand van Grave. De gasfabriek blijft goed gaan; onder oppertoezicht van den burgemeester is de gemeente-architect Crefecoeur de directeur; in moeilijke gevallen neemt men advies bij den directeur te Nijmegen. In 1908 maakte men een winst van f. 2.300. Ik ging met B. en W. even de heele inrichting bekijken; het is een oude installatie, waaraan nogal wat kosten zullen moeten gemaakt worden.

Op de teekenschool krijgen 37 jongens les; de helft is van buiten Grave; vooral die buitenleerlingen komen trouw. Cursus duurt vijf jaren; zes lessen per week; om de buitenleerlingen zijn de lessen thans van 6-8 's avonds (vroeger van 7-9). Om te worden toegelaten leggen de kinderen een gemakkelijk examen af, om te bewijzen, dat zij de theoretische lessen zullen kunnen volgen; de oudste leerling zal ± 20 jr. oud zijn. Het archief, dat na den brand in 1902 door Bondam mee werd genomen naar het Rijksdepôt te 's Bosch is nog niet weer terug. Er is nog altijd geen register aangelegd omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen.

De openbare school, hoofd v.d. Geld, schoonzoon van den wethouder Van Haren, wordt thans bezocht door 5 leerlingen. De Rijksnormaallessen, hoofd v.d. Geld, leveren niet veel resultaat; als de jongens een pr. jaren de lessen gevolgd hebben, gaan ze gewoonlijk over naar eene andere kweekschool, bijv. naar de Rijkskweekschool te Nijmegen, of naar die van Mgr. Diepen te 's Bosch.

Er is nog steeds veel wrijving in de gemeente; dat blijkt ook bij de raadsverkiezingen; hoofdoorzaak van die wrijving is het bestaan van twee harmoniën, die ieder een partij achter zich hebben.

Reek

Den **5 April 1909** kwam ik weer in Reek; ik was tevoren in Velp en in Grave geweest. Te Ravenstein nam ik weer den trein naar Den Bosch. Alleen pastoor Suijs kwam ter audientie; ik zat een tijd lang genoegelijk met hem te praten. B. en W. deelden mij mede, dat pastoor Suijs reeds 22 jaren in Reek is; hij heeft den naam gefortuneerd te zijn, en doet ontzaggelijk veel goed. Men verwacht, dat hij na zijn overlijden zijn vermogen zal bestemmen tot den bouw van een nieuwe kerk; men meent, dat hij zelf tegen de drukte van het bouwen opziet, en dat hij daarom zelf geen kerk bouwt.

De verordening op de hand- en spandiensten gaf niet, wat men er zich van had voorgesteld; met onwillige honden is kwaad hazen vangen; men liet dit jaar door betaalde voorlieden de grint op de wegen oprijden. Grint ziften bij wijze van werkverschaffing geeft niet veel meer; in den afgelopen winter werd niet meer dan 80 M3 gezift, niettegenstaande men f. 1,- daags kon verdienen. Werkelijke armoede wordt niet geleden, anders kwamen de menschen meer werken. Er is thans een register aangelegd omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; ik hoop, dat het zal worden bijgehouden.

Kort na mijn bezoek aan Reek in 1905 kreeg de secretaris Van den Hoogen, die weer dronken geweest was, als zoodanig niet eervol ontslag. Nadien was hij nog enkele malen dronken; niet zo vaak meer als vroeger, omdat hij geen geld had om zich te bedrinken; de boete werd, naar B. en W. meenden te weten, telkens door pastoor Suijs betaald.

De waterleidingen worden thans alle door gemeente onderhouden; alle duikers werden door gemeente in orde gemaakt; het jaarlijksch onderhoud zal in het vervolg niet meer dan f. 30 à f. 35 kosten. Dr. Philips wordt zeer geroemd; hij schrijft geen rekeningen dat naam heeft; als de menschen maar niet drinken helpt hij zooveel als hij maar kan. Uit nood geslacht vee wordt door een slager gekeurd; bij de minste twijfel beslist de veearts. Over de diensten van den veldwachter is men zeer tevreden. Er vielen nog 5 processen-verbaal wegens overtreding van de leerplichtwet.

Escharen

Den **6 April 1909** kwam ik weer in Escharen; ik reed er vanaf het station Ravenstein heen; bezocht daarna Gassel en Beers en nam te Haps den trein Boxtel-Bosch. Voor mijne audientie had zich alleen pastoor Van Hoof aangemeld. Ditmaal zat ik aangenaam met hem te praten; hij begreep nu, en erkende dat ook, dat de Heeren in Den Bosch niets anders beoogen dan het welzijn van de betrokken streek, en dat zij zich daarvoor veel zorg en moeite getroostten.

Er moet weer een nieuwe school met onderwijzerswoning gebouwd worden; thans te Hooghal; de school daar is te klein. Vermoedelijk wordt die school verplaatst naar Lange Boom. Dat komt het beste uit met de kinderen, die naar de leering moeten, en thans veel tijd verliezen met heen en weer loopen. Men ziet zeer tegen de kosten op. Ik heb den secretaris laten binnenkomen en heb hem gezegd, hoe hij een request aan de Hooge Regeering moest ontwerpen ter verkrijging van een buitengewoon Rijkssubsidie in den schoolbouw.

Fransen, vroeger frater, daarna schoolhoofd te Hoog Hal, pleegde onzedelijke handelingen met de kinderen; zat daarvoor een maand in voorarrest te 's Bosch, en werd toen van rechtsvervolging ontslagen omdat men hem ontoerekenbaar achtte; hij nam toen ontslag als hoofd der school.

Er is nog geen staat omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; de secretaris beloofde mij er direct een te zullen aanleggen. Veldwachter, gepensioneerd brigadier der marechaussee, wil 's Zondags aflezen; hij zal mij dat schriftelijk vragen. De Jesuiten in spe uit Velp komen twee keer in de week een heelen dag naar Rustendaal; zij zijn dan uitgelaten vroolijk en hebben een plezier als zes.

Met B. en W. ben ik de nieuw gebouwde school in de kom gaan zien; eene tweeklassige school, die er zeer goed uit ziet. Daarna de nieuwe – nog niet betrokken – woning van het hoofd der school; zeer netjes, en goed afgewerkt. Jammer, dat de tuin niet wat grooter is. Een groot bezwaar acht ik de berging van de brandspuit, in eene lokaliteit, tegen de woning van het schoolhoofd aangebouwd; die spuit moet door den tuin, alvorens op den openbaren weg te komen; dat kan een bron worden van veel ongenoegen.

Geneeskundige armenverzorging is thans opgedragen aan Dr. Canters uit Grave, den opvolger van Dr. Hilbers. In 1908 een typhusgeval; de lijder was te ziek om naar de gemeentelijke instelling te worden overgebracht; gemeente liet toen twee liefdezusters uit Breda komen; deze verpleegden den zieke ten zijnen huize.

De Raam wordt in 1909 in orde gebracht; zal f. 16.000 kosten, waarin provincie 50% en Rijk 25% betaalt; men betreurt het thans, dat de zuinigheid de wijsheid bedroog, en dat men het kleine verbeteringsplan zal uitvoeren; het groote, waarbij de Raam tusschen twee hooge dammen werd gelegd, zou f. 8.000 meer gekost hebben; dan zou men bij was op de Maas langer hebben kunnen lossen, en bij val op die rivier weer eerder water op de Maas hebben kunnen kwijt raken.

Gassel

Den **6 April 1909** kwam ik weer in Gaasel; ik had me aan het station Ravenstein laten afhalen, en toen eerst Escharen bezocht; ik ging later nog naar Beers, en nam ten slotte te Haps den trein naar Den Bosch. Ik verleende audientie aan Pastoor Arntz, sinds een half jaar als zoodanig in functie; een eenvoudige gemoedelijke man, zonder pretenties. De burgemeester is oud; er gaat geen kracht meer van hem uit; hij zal in 1910 wel niet herbenoemd kunnen worden; hij heeft tegenover zijne wethouders niets te vertellen.

De veldwachter is nog steeds minimumlijder; f. 275 tractement; na lang praten kreeg ik het zoover, dat op de begroting van 1910 f. 25 meer voor den man zal worden uitgetrokken. Burgemeester klaagt, dat de waterleidingen niet kunnen geveegd worden, omdat er zooveel hout aan den kant is geplant; vooral op Tongelaer is het erg. Den heeren aan hun verstand gebracht, dat het provinciaal reglement daarin voorziet, en dat zij dat moeten toepassen; als zij ter zake met den Rentmeester, den Heer Walter aboucheerden, zou alles zeker in den minne kunnen geregeld worden.

Er is nog geen staat van gemeentebezittingen; men had wel iets gemaakt, dat als zoodanig dienst moest doen, maar het beantwoordde heelemaal niet aan mijne bedoeling; men zal een nieuwen staat maken. De archiefkasten zijn thans behoorlijk in orde gebracht; musschennesten waren niet meer aanwezig! Dr. Canters uit Grave, de opvolger van Dr. Hilbers, is thans belast met de geneeskundige armenpraktijk; hij schrijft hooge rekeningen. Uit nood geslacht vee wordt gekeurd door v.d. Broek uit Grave, een gediplomeerd Rijkskeurmeester; in geval van twijfel wordt de veearts gehaald.

Voor overtreding der leerplichtwet behoeven geen processen-verbaal opgemaakt te worden; meerdere bewoners uit Tongelaer moeten van tijd tot tijd voor de Commissie komen; maar daar blijft het dan ook bij. Van herhalingsonderwijs profiteeren 4 of 5 kinderen. Schoolhoofd is ziek; zal wel ontslag moeten nemen; heeft een zoon van 35 jr. als onderwijzer in zijn school staan; deze heeft echter geen hoofdkate en kan zijn vader dus niet opvolgen. Toen een arme man typhys kreeg (in 1908) liet men uit Nijmegen een broeder van Johannes de Deo komen om hem te verplegen; de man herstelde; gemeente betaalde voor dien broeder f. 75.

Den 10 Mei 1910 schreef ik aan: Le Marquis de la Boëssière-Thiennes / Château de Malleville / Ploërmel / Departement du Morbihan om hem Van Deursen, burgemeester van Haps, als rentmeester van Tongelaar aan te bevelen.

Beers

Den **6 April 1909** kwam ik weer in Beers. Ik had mij aan het station te Ravenstein laten halen, en had tevoren Escharen en Gassel bezocht. Aan het station te Haps nam ik later den trein Boxtel-Bosch. Ik verleende audientie aan pastoor Berten en diens kapelaan; de Heeren zijn eerst sinds een pr. jaren in Beers, en hadden niet bijzonders te vertellen. Sinds mijn laatste bezoek zijn er andere wethouders, een andere secretaris en gemeenteontvanger. De wethouders waren m.i. eenvoudige boeren.

De veldwachter blijft zich gelukkig bij voortduring goed gedragen; hij komt in geen enkele herberg. Armoede wordt 's winters door niemand geleden; omdat armbestuur niet voldoende

inkomsten heeft (f. 590) geeft gemeente f. 200 subsidie. Beers heeft geen hoofdelijken omslag, geen opcenten op de Rijksbelastingen; men leeft er zuinig, en tracht buiten schuld te blijven. Er is nog geen exploitatiestaat gemaakt van de gemeentelijke bezittingen; de burgemeester beloofde mij, er nu voor te zullen zorgen.

Gemeente heeft alle waterleidingen in orde gebracht; waar noodig de duikers hersteld; het geregeld jaarlijks onderhouden van alles zal niet meer dan f. 35.- kosten. Geneeskundige dienst wordt verricht door Dr. v.d. Dries uit Cuijk; hij schrijft hoge rekeningen. Uit nood geslacht vee wordt gekeurd door Bootz, veearts uit Cuijk; burgemeester beklagt zich, dat hij bijv. miltvuur constateert zonder een microscopisch onderzoek; daardoor is het dikwijls twijfelachtig, of het verdachte beest wel vernietigd behoefde te worden, of de eigenaar van de stal wel gedwongen behoefde te worden, om het andere vee gedurende geruimen tijd afgezonderd te houden. Zoo'n geval was nu voorgekomen; de eigenaar, die een beest als Paaschos verkocht had, mocht dat nu niet leveren; natuurlijk eene zeer groote schade. Als dat beest nu eens geen miltvuur gehad had, dan betaalde het Rijk noodeloos de vernietigingskosten, en had de eigenaar van de stal noodeloos last en moeite.

Voor overtreding der leerplichtwet werd nog nooit een proces-verbaal opgemaakt. Van herhalingsonderwijs maken zeven jongens gebruik. Als de Raam verbeterd is, zal Mars en Wyth veel overlast van water krijgen. Het groote plan van Lamers wordt niet uitgevoerd, omdat Lamers zelf vreesde dat, als de Raam tusschen twee hooge dammen opgesloten was, de poreuze grond het water toch niet zou keeren. Verordening op de broodzetting is hard noodig, omdat er in het kleine Beers 5 bakkers zijn, die scherp tegen elkaar concurreeren; wanneer men hen niet op de vingers kijkt, maken zij een 10-ponds-brood zeker een pond te licht.

Uden

Den **9 April 1909** kwam ik weer in Uden. Thijssen, de opvolger van v. Wijnaerden, wordt op 11 April als burgemeester geïnstalleerd; kwade tongen hebben hem belasterd; hij zou anticlericaal zijn, terwijl zijne verhouding tot zijne huishoudster tot praatjes leidde. Voor zooveel mogelijk moet ik die praatjes den kop indrukken, voordat zij den naam van den nieuwen burgemeester afbreuk doen.

Van station Oss ging ik per tram naar Uden; via Boxtel keerde ik later naar Den Bosch terug. Op het Raadhuis verleende ik audientie aan kantonrechter Hengst, die van het Kamerlid Van Vlijmen veel goeds over den nieuwen burgemeester gehoord had; aan den Brigadecommandant Van der Riet, sinds Augustus in Uden in functie, die niets dan lof had voor den geest der bevolking; en aan Hermans, lid van den Raad, tevens lid der Commissie van den ontworpen weg, om de parochies Loosbroek, Vorstenbosch en Vinkel aan harde weg te helpen; liefst 38 K.M.; de weg zou f. 265.000 kosten, waarvan de gemeenten 20% wilden bijdragen!

Ik heb hem niet veel hoop gegeven, dat er op die manier veel van de wegen kon terecht komen; m.i. moest men het er op aansturen, dat de gemeenten den weg betalen, en dat de provincie later onderhoudt; met het oog op haar weggeld heeft de provincie tegenwoordig belang bij een uitgebreid wegennet,

B. en W. deelen mij mede, dat dr. Van Dijk overleden is; in den lateren tijd had v. Dijk een assistent laten komen, Dr. Noppen; deze was tegenwoordig de groote man; alles liep naar hem toe. Dr. Peters is belast met de armenpraktijk. Hengst is weder goede vrienden met zijn zwager, dr. Peters; uiterlijk, tenminste. Van de tiend, in der tijd voor 55 mille aangekocht, is voor ongeveer 2/3 afgekocht; de meeste groote boeren kochten in den loop der jaren af; de gemeente toucheerde tot nu toe 47 mille, zoodat die tiend voor Uden een voordeelige zaak is geweest.

De Heide Maatschappij is bezig een plan te maken voor de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; als men het water kwijt kan raken, wil men beginnen met den aanleg van 100 H.A. grasland en eene groote hoeveelheid bosch; de uitgewerkte plannen moeten echter nog uit Utrecht komen. Jammer, dat al die gronden zoo ver van de kom liggen; ongeveer twee uur; daar woont geen God of goed mensch, daar in die afgelegene heide.

Uden kreeg in het geheel van den Heer Van Cooth ± 60 mille; de wethouders meenen blijkbaar te goeder trouw, dat de renten van dat kapitaal overeenkomstig de bedoeling van den gever, voor onderwijs enz. besteed worden.

De bedelarij neemt af; er zijn nog 5 gezinnen, die met woonwagens rondtrekken, en 's winters in Uden komen overwinteren; men heeft daar van die menschen zoo goed als geen last; ook volgens den brigadecommandant der marechaussee.

Omtrent het onderhoud der waterleidingen kreeg ik den indruk, dat men in Uden het hek vrijwel aan den ouden paal heeft laten hangen, niettegenstaande het provinciale reglement. De Uder markten zijn nog steeds zeer druk; bij de laatste veemarkt stonden er 800 stuks vee aan de lijn; toch brengen die markten thans niet meer zooveel voordeel aan de bewoners als vroeger, omdat de marktbezoekers niet meer den heelen dag in de gemeente blijven hangen; om twaalf uur is er van zoo'n markt niets meer te bekennen.

De Kersenbouw (zwarte en spaansche) neemt groote afmetingen aan; de kersenveilingen brengen vele vreemde opkoopters in de gemeente; de prijzen loopen van 10 tot 24 cnt. de K.G. Dat een boomgaard van nog geen H.A. f. 1.000,- rapporteert, is geene uitzondering. Er worden steeds meer kersenboomen geplant, kersenboomgaarden aangelegd.

Ik maakte er B. en W. eene aanmerking over, dat op de secretarie twee zoons van den secretaris als ambtenaren zaten; de Heeren deelden mij mede, dat wijlen de Heer Van Wijnaerden dat had toegelaten, en er later grooten spijt over gehad had; toen kon hij er echter niets meer aan veranderen. Men was het heelemaal met mij eens, dat het verkeerd was. De wethouders deden mij uitgeleide naar het station; de secretaris kwam daar later ook nog.

Cuijk en St. Agatha

Den **13 April 1909** kwam ik weer in Cuijk; ik spoorde er vanuit Arnhem heen; bezocht later nog de gemeente Linden; en nam ten slotte te Haps weer den trein Boxtel-'s Bosch. Voor de audientie meldde zich slechts pastoor Sengers aan. Na den dood van Mgr. Smits werd pastoor Mutsaers van Cuijk naar Tilburg verplaatst, en werd kapelaan Sengers uit Tilburg des Heeren Mutsaerts' opvolger te Cuijk. De man had niets bijzonders te vertellen.

Wethouder Manders is nog steeds een onhebbelijk mensch; of hij nog altijd boos is, dat hij geen burgemeester werd, dan wel, of 's mans natuur zoo onaangenaam is, kan ik niet beslissen.

Wethouder Toonen maakte mij een aangenamen indruk. Burgemeester van de Mortel schijnt het met zijne wethouders goed te kunnen vinden.

Het viel mij niet mede, dat er nog geen staat was omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen. De burgemeester heeft mij formeel toegezegd, te zullen zorgen, dat die staat spoedig gereed kwam. B. en W. deelden mij mede, dat voor een pr. jaren een hoofdelijke omslag moest worden ingevoerd, omdat de gemeentelijke bezittingen te weinig opbrachten; sinds was men het Broek gaan scheuren, gaan haveren enz. en vermeerderden de inkomsten daardoor met ± f. 2.000. Als het zoo blijft doorgaan, hoopt men den hoofdelijken omslag weer te kunnen afschaffen.

De bosschen van St. Agatha groeien slecht; de gronden aldaar zijn thans voor de tweede maal met mast bezet; terwijl de eerste hak prachtig hout gaf, zoodat men 35-jarige bosschen tegen f. 1.200 en f. 1.400 de H.A. verkocht, moet men thans de 28-jarige uitgegroeide bosschen te gelde maken en zal men geen f. 500 per H.A. bedingen. Als die bosschen gevallen zijn, wil men de gronden haveren en dan tot weide aanleggen; men verwacht daarvan zeer gunstige resultaten; zou men dan na jaren van die weide weer bosch willen maken, dan zal de mast ongetwijfeld prachtig groeien.

De gronden, aanvankelijk eigendom van de Kruisheeren te St. Agatha, later door den Staat geconfisqueerd, waren wellicht een half miljoen waard; voor en na heeft de Staat van die gronden verkocht; doordat de Katholieken niet mochten koopen, brachten die verkooping en zoo goed als niets op. Dat koopverbod schijnt thans door Rome opgeheven te zijn. Wat de Staat thans nog van die gronden in handen heeft, wordt gedeeltelijk geadministreerd door de ambtenaren van de Registratie in Boxmeer, gedeeltelijk door die van het Domein te Nijmegen.

Oud archief en nieuw archief werd geordend door secretaris Vos uit Elst; het archief is niet heel veel bijzonders, er ontbreken zeer veel stukken, maar wat er is, is goed geïnventariseerd; alles is goed te vinden.

Er is nog geen algemeen armbestuur; men wil dat niet instellen, omdat er geen fondsen zijn, en men bevreesd is, dat, wanneer armmeesters voor de bedeling moesten zorgen, zulks aan de

gemeente meer geld zou kosten. Te Cuijk bezoeken 14 leerlingen de openbare school, te St. Agatha 42; herhalingsonderwijs wordt te Cuijk gegeven aan 8 leerlingen; te St. Agatha aan niemand; door verandering der uren waarop het verstrekt wordt, hoopt men het te St. Agatha tot bloei te brengen.

Omdat wethouder Manders geageerd heeft tegen eene subsidie aan de bijzondere school te Cuijk, heeft de pastoor getracht, hem in 1907 uit den Raad te werken; de toeleg mislukte; gevolg was natuurlijk veel ruzie en partijschap. Gemeente onderhoudt thans duikers en waterleidingen en betaalt daarvoor f. 75 meer dan vroeger; alles is thans goed in orde. De beestenmarkten blijven buitengewoon goed gaan; het Cuijksche veeslag heeft nog een groote reputatie; alle stierkalveren werden aangehouden, en als jonge stieren, soms reeds als kalveren van 5 of 6 maanden verkocht. Het spreekt vanzelf, dat, waar alles rijp en groen wordt aangehouden, niet alle stierkalveren zich later ontwikkelen tot mooie stieren! Vooral Limburg koopt de beste jonge stieren weg, en besteedt daarvoor veel geld. De Cuijksche boeren slachten, door die mooie jonge beesten te verkoopen, de kip, die de gouden eieren legt. Het veeslag gaat thans niet meer vooruit!

Linden

Den **13 April 1909** kwam ik weer in Linden; ik had tevoren Cuijk bezocht; te Haps nam ik later weer den trein Boxtel-Den Bosch. Ik verleende audientie aan het hoofd der school te Klein Linden, den Heer Domensino; hij heeft moeielijkheden met het Gemeentebestuur over eene onderwijzeres aan zijne school, en heeft thans het idee fixe dat de burgemeester hem en zijn gezin te gronde wil richten, en dat districts- en arrondissementsschoolopziener, die de zaak onderzochten, niet onpartijdig zijn, en zich door den burgemeester hebben laten bewerken. Ik kreeg den indruk, dat de man zenuwlijder is, en dat hij de meest gewone zaken door een vergrootglas bekijkt, waardoor deze buitengewone proporties en dimensies aannemen; ik heb hem dat ook gezegd, en heb toen getracht, hem tot eene meer kalme en beredeneerde opvatting van zaken te brengen. Ik hoop, dat het helpen zal; ik hoop! Maar ik vrees dat het niet veel zal geholpen hebben.

Burgemeester De Wildt neemt nu zijn ontslag als secretaris van Heumen; hij is bezig over te huizen; voorlopig komt hij in Groot Linden, terwijl hij in onderhandeling is om zich op den duur voor goed in Klein Linden te kunnen vestigen. Op de secretarie is eene spouwmuur gebouwd tegen de buitenmuur, zoo dat het archief thans in droge kasten eene goede berging vindt. Er is nog geen staat omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; de burgemeester beloofde mij, er spoedig een te zullen aanleggen.

Men heeft nog altijd moeite om aan grint voor de wegen te komen; terwijl men vroeger f. 1,- betaalde, moet men thans voor gelijksoortig grint f. 3,- de M3 betalen, en dan kan men die nog haast niet krijgen. De invloed van de opening van de Bergsche Maas is te Linden niet merkbaar op den waterstand van de Maas. B. en W. vertelden, dat er jaarlijks een twintigtal processies naar Klein Linden komen, van 150 tot 500 menschen. Het was geen oude bedevaart; iets, dat op een wonder geleeke, was er nooit gebeurd; toen in 1879 de parochie te Katwijk was gesticht en de gemeente te arm was om te bestaan, heeft pastoor Suys in 1882 met toestemming der hoogere kerkelijke overheid een Lourdesgrot naast zijne kerk gebouwd, en daarheen, als naar een bijzonder genadeoord, processies weten te leiden; door de opbrengsten van die processies moet het bestaan van die kleine arme parochiekerk mogelijk gemaakt worden.

Naar het schijnt, zijn de vroegere ruzies en partijschappen thans ten einde; men verwacht, dat bij de aanstaande periodieke gemeenteraadsverkiezingen de aftredende leden bij enkele candidaatstelling zullen herkozen worden. De pastoor van Klein Linden moest uit; hij liet mij zijn leedwezen betuigen, dat hij niet ter audientie kon komen; de pastoor van Groot Linden, Jhr. Van Rijckevorsel van Kessel, is ziek; hij liet mij door zijn assistent, een Capucijner pater uit Velp, zijn kaartje brengen.

Oeffelt

Den **14 April 1909** kwam ik weer in Oeffelt; ik ging er via Boxtel heen; bezocht vervolgens nog Haps, en keerde toen via Boxtel – 's Bosch naar huis terug. Ik verleende audientie aan Geurts, een

zwager van den burgemeester Haerkens; hij wil een voetpad van den legger laten afvoeren, om een stuk land vrij te krijgen. Aan B. en W. ontraden, Geurts in deze ter wille te zijn. Vervolgens aan Bloemers; deze werd gecallengeerd, omdat hij over eens anders pad liep; door den kantonrechter werd hij vrijgesproken, nadat hij door getuigen bewezen had, dat het voetpad een openbaar voetpad was. Aan B. en W. geraden, het questieuse voetpad op den legger te brengen. En eindelijk aan Willems, die wilde, dat gemeente eene kwelkade en een stuk weg beter zou onderhouden. Aan B. en W. de behartiging van zijne belangen aanbevolen.

Er is slechts één Protestantsch gezin in de gemeente; een commies, pas gehuwd. Ook thans nog wordt op de openbare school gebeden en catechismusles gegeven. Het hoofd der school Jansen heeft de gemeente met der woon verlaten; zijn opvolger heeft meer invloed op de kinderen; deze zijn niet meer zoo lastig en ondeugend. Er wordt thans weer herhalingsonderwijs gegeven aan 12 kinderen. Baldadigheden komen niet meer voor. De oude ongeschikte veldwachter werd vervangen door een jongen geschikten man, een gewezen marechaussee; ook die persoonswisseling werkte gunstig op het gedrag der jeugd.

Er is nog geen staat omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen aangelegd; daarover aan den burgemeester mijn ongenoegen betuigd, en aan den secretaris vriendelijk verzocht, zoo'n register aan te leggen. Het onderhoud der waterleidingen geschiedt nog steeds volgens de vroegere voorschriften door de gelanders; B. en W. gaan nog schouwen; ook daarover den burgemeester de les gelezen. De burgemeester maakt mij een ellendigen indruk; hij is geen knip voor zijn neus waard.

Wethouder Mooren is nog steeds ongehuwd en bij zijne moeder tehuis; van een huwelijk met juffrouw Botermans uit Gilze is geen sprake meer. Wethouder Laarakkers is oud en ziek; hij was niet naar het Raadhuis gekomen. De toestand van de armen blijft gunstig; broodsgebrek wordt door niemand geleden; bij eene bedeeing kunnen de armmeesters niet meer dan 7 brooden kwijt raken.

Haps

Den **14 April 1909** kwam ik weer in Haps; vanuit Den Bosch had ik tevoren Oeffelt bezocht; via Boxtel keerde ik weer naar huis terug. Ik verleende audientie aan Pastoor Hermans en diens kapelaan Hoefnagels; de Heeren hadden niets bijzonders te vertellen; aan Van Daal, die een machtiging wenschte te bekomen om schadelijk gedierte te schieten; in 1907 had ik er hem eene geweigerd; in 1908 had hij er niet om gevraagd.

Aan Burgemeester Van Deursen, die als Commissaris van de Roomboterfabriek had moeten optreden tegen het bestuur (waarin de twee wethouders zitting hadden) omdat het niet zuinig beheerde, en sindsdien op gespannen voet met zijne wethouders leefde; aan de twee wethouders Thijssen en Cuppen, die allerlei bezwaren, meest van finantieelen aard, tegen den burgemeester te berde brachten; en aan den oud-burgemeester Mooren, die het heelemaal niet met Van Deursen kan vinden, en vrijwel te verstaan gaf, dat hij lange vingers had. In tegenwoordigheid van den burgemeester en de wethouders behandelde ik toen de voornaamste klachten van deze laatsten.

a eene brandspuit rekening van Pechtold te Boxmeer

b cementen duikers – rekening van Volkel

c het verkoopen van gazoline

d het niet betalen van grond, benoodigd voor ophoogen terrein nieuw gebouwde woning

e het niet betalen van grind, op zelfde terrein bezigt.

Ad a. De burgemeester erkent, dat de rekening van Pechtold veel te hoog is; zoodra hij eens in Boxmeer is zal hij er met Pechtold over gaan spreken; dan gaat er zeker veel van de rekening af en komt die zaak in het reine.

Ad b. Toen gemeente cementen ringen voor duikers liet komen, werden er door den veldwachter eenige meer besteld ten behoeve van enkele boeren. Alles kwam tegelijk aan, en werd voorloopig bij veldwachterswoning gedeponneerd. Gemeente heeft niets te maken met de bestelling van den veldwachter; die ringen komen niet op de rekening der gemeenten voor. Deze zaak is dus in orde.

Ad c. Gemeente gebruikt gazoline in de straatlantarens; tegen de bedoeling werd er korts een heel groot vat met gazoline ontvangen in plaats van een klein.'s Zomers branden de straatlantarens niet; wanneer men nu het nog half gevulde vat gazoline tot het najaar bewaard had, dan was die gazoline niet veel meer waard geweest. Daarom verkocht, op last van den burgemeester, de veldwachter de aanwezige gazoline tegen den kostenden prijs aan een logementhouder, aan het hoofd der school enz. De opbrengst zal regelmatig in de rekening verantwoord worden.

Ad d. en e. Deze klachten zijn gegrond; de burgemeester bouwde in 1908 zijne woning en betrok die den 1 October 1908. Hij vergat tot nu toe het voor grond en grind verschuldigde bedrag in de gemeentekas te storten.

Sinds 1840 verkocht gemeente 500 H.A. onder Haps 39 H.A. onder Wanroij en 5 H.A. onder Mill. Gemeente gaf o.a. f. 15.000 voor den bouw van een toren en f. 20.000 voor den bouw van een gasthuis. Voor onderhoud waterleidingen besteedt gemeente thans f. 900(?) per jaar, f. 300 meer dan vroeger. Dat geld is goed besteed; de broekgronden krijgen waarde, wanneer ze ontwaterd zijn; met kunstmest is er dan heel wat van te maken. In den laatsten tijd verpacht men de gronden voor 20 jaren; er wordt veel geld voor geboden; met dat systeem denkt men voorloopig te blijven doorgaan. Men hoopt, dat de verbetering van de Raam in 1909 zal worden tot stand gebracht.

Er is nog geen staat aangelegd omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; burgemeester heeft mij beloofd er spoedig voor te zullen zorgen. De gemeentesecretaris Selten is aan den drank gekomen en is thans een groote drinkebroer; zelfs zijn broer, de deken van Drunen, heeft geen invloed meer op hem. Jammer! Hij was een goed secretaris!

Den 10 Mei 1910 schreef ik aan Le Marquis de la Boëssière-Thiennes, Chateau de Malleville, Ploërmel, Departement du Morbihan om hem Van Deursen aan te bevelen als rentmeester van Tongelaar. Mijn brief ligt in het dossier "inlichtingen omtrent verschillende personen".

Oploo, St. Anthonis en Ledeacker

Den **16 April 1909** kwam ik weer in Oploo. Met den trein naar Mill en verder vandaar per rijtuig. Ik bezocht daarna nog Wanroij, waarna ik te Mill weer den trein naar Den Bosch nam. Ter audientie verscheen de Oud-Burgemeester Arts; hij bleef met B. en W. een tijdlang bij mij praten; hij is nu 76 jr. en nog steeds een flinke man. Daarna verscheen nog een landbouwer, G. Thoonen, die zich beklaagde over waterbezwaar, ten gevolge der ontginningen; en die mijne tusschenkomst inriep, teneinde grond van de gemeente te kunnen koopen; hem medegedeekd dat Gedep. Staten bezwaar hadden tegen verkoop van gemeentegronden.

Het schijnt, dat er partijchap in de gemeente begint te komen. Bij raadsverkiezingen wordt er druk gestemd; wethouder Wientjes als raadslid herkozen, viel bij de laatste periodieke verkiezing als wethouder; hij kreeg maar 2 stemmen.

De Heide Maatschappij is druk voor de gemeente aan het werk; van het complex van 67 H.A. broekgronden werden tot nu toe 40 H.A. ontgonnen; binnen twee jaren hoopt men de volle 67 H.A. gereed te hebben. Aan die ontginning werd tot nu toe ruim elfduizend gulden uitgegeven. De eerst ontgonnen gronden (het eerste jaar rogge of haver, het tweede jaar eene snede hooi, de toemaat verpachten om te weiden, het derde jaar verpachten om te weiden) ± 19 H.A. werden reeds ingeschaard; twee scharen per H.A.; f. 28 per schaar. De grondbewerking kost ± f. 200 per H.A., f. 28 kunstmest, f. 7,- zaaigraan; volgende jaren f. 28 kunstmest. De finantieele resultaten zijn zeer gunstig. Men zal later zeker nog meer complexen broekgrond gaan ontginnen. Bovendien werden op de dammen en langs de kanten 700 canada's gepland, die zeer mooi groeien.

Op den duur, wanneer men zich finantieel wat ruimer kan bewegen, wil men langs den weg naar Boxmeer heide ploegen en met mast bezetten. Men verlangt zeer naar een harden weg Oploo-Venraij; die zou midden door de gemeentelijke exploitatie loopen. Er is nog geen staat omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen aangelegd; burgemeester beloofde mij, daarvoor ten spoedigste te zullen zorgen. Alle waterleidingen werden onder toezicht der Heide Mij. in orde gebracht; ze zijn thans prachtig in orde.

Dr. Sterk uit Boxmeer is belast met den geneeskundigen dienst; eene vroedvrouw uit Boxmeer helpt de kraamvrouwen; de oude vroedmeester, W. van Boxmeer, de zoon van een vroegeren dokter, is overleden. Heijnen, veearts te Sambeek, keurt uit nood geslacht vee. Bij typhus-epidemie in 1908 stierven vele menschen uit Oploo en vooral uit Sambeek; de epidemie breidde zich zoo schrikbarend uit, doordat melk uit een besmet huis naar roomboterfabriek ging, en van daar als ondermelk in tal van gezinnen terecht kwam.

Er zijn geen armen in Oploo; de toestand der behoeftige klasse is er zeer gunstig. De roomboterfabriek zendt haar boter, \pm 2.500 K.G. per week, voorzien van Rijkscontrolemerk, naar de mijn te Maastricht. Op de mijn te Oploo wordt wekelijks \pm 600 K.G. aangevoerd; boter, die nog op de boerderij gemaakt is.

Wanrooij

Den **16 April 1909** kwam ik weer in Wanrooij. Per trein tot Mill; vandaar per rijtuig eerst naar Oploo en vervolgens terug naar Wanrooij. Te Mill nam ik weer den trein naar Den Bosch. Op mijne audientie verscheen pastoor Glaudemans; hij kreeg f. 16.000 van de gemeente voor zijn nieuwe kerk (zoogenaamd voor den toren); hij is thans begonnen te bouwen, en rekt \pm f. 65.000 noodig te hebben. Wanneer ik hem wel begrepen heb, dan zal het nageslacht het grootste gedeelte van zijn kerk moeten betalen. Hem beloofd, zijn kerk te komen kijken wanneer ik weer in Wanrooij kom.

Secretaris Cornelissen kwam mij bedanken, dat aan zijn zoon een beurs was gegeven door Gedep. Staten. Van Mierlo, een gepensioneerd hoofd der school te Zundert, tijdelijk bij zijn familie te Wanrooij vertoevende, maakte van de gelegenheid gebruik zich te komen aanbevelen voor de vacante burgemeestersplaatsen van Halsteren en van Veldhoven.

B. en W. deelden mede, dat zij met de verbetering der Raam mede deden om aan een Waterschap te ontkomen. De Raam had in de gemeente 12 Meter verval; ook zonder dat men er kosten aan maakt loopt het water spoedig weg. Het onderhoud der waterleidingen kost aan gemeente f. 80 meer dan vóór het provinciaal reglement in werking kwam.

De zangvereniging is dood; harmonien zijn er niet meer; er bleef niets over dan een schuttersgilde. Er is eene groote coöperatieve roomboterfabriek gesticht voor 600 koeien; de boter gaat naar de botermijn te Maastricht. Bevolking is lang niet zoo eenvoudig meer als vroeger; het jongere geslacht groeit heel anders op; 100 fietsen; al die fietstochten veranderen de menschen ook veel.

Getal huizen neemt eerder af dan toe, doordat de boerderijen groter worden, en er enkele afgebroken worden om de gronden bij andere boerderijen te kunnen leggen. Jonge gezinnen beginnen in naburige gemeenten. Arbeiders zijn er in de gemeente niet te krijgen; men is verplicht knechts en meiden te huren. Er is thans een Boerenleenbank, waar veel geld gebracht wordt; geld halen doet men echter niet.

De broekgronden worden eigenlijk niet verpacht; maar over de verschillende boerderijen worden de weischaren verdeeld, naar mate de grootte van de boerderij. In de laatste 3 jaren werden 20 H.A. broekgronden in cultuur gebracht; over het algemeen met zeer gunstig resultaat. Men wil dit jaar (1909) eene proef nemen om jong vee aan te koopen en het zelf te weiden, wanneer G.S. daartegen geen bezwaar hebben.

De bosschen, bij wier aanleg kunstmest gebruikt werd, blijven beter groeien dan de andere bosschen. Gemeente heeft thans 4.000 canada's geplant; de oudste zijn 17 jaar; men wil in 1910 beginnen te hakken, niet omdat de boomen uitgegroeid zijn, maar omdat de menschen zoo klagen, dat de wortels zooveel kwaad in het land doen. Een andere reden om vroeg te hakken is, dat er zooveel boomen omwaaien; er zit veel ijzererts hoog in den grond; daardoor wortelen de boomen niet diep, en waaien ze, als ze groter worden en in het volle blad staan, licht om. Die 's zomers omgewaaide boomen hebben niet veel waarde.

Er is een staat aangelegd betrekkelijk de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; evenwel niet alles, wat van belang mag heeten, werd genoteerd.

Herhalingsonderwijs valt sterk in den smaak; in laatsten winter gaven de twee onderwijzers les aan te samen 36 leerlingen. Burgemeester Hendriks is van Wanrooij geboortig; voor mijn vertrek ging ik zijn vrouw even goeden dag zeggen, en dronk ik bij haar een kop koffie.

Mill en St.Hubert

Den **17 April 1909** kwam ik weer in Mill. Ik kwam vanuit Den Bosch; later bezocht ik nog Zeeland; te Uden nam ik den trein Boxtel – 's Bosch. Ik verleende audientie aan den pastoor met zijn kapelaan; de Kapelaan deed erg zijn best om een subsidie te krijgen voor het teekenonderwijs in zijn patronaatsgebouw; het onderwijs wordt driemaal in de week, telkens gedurende twee uren, gegeven door een architect, Van Strijp, in die buurt zeer bekend, vooral door het bouwen van vele kleine nette goedkoope burgerwoningen. Van Strijp brengt nog twee helpers mede; met hun drieën geven ze dan les aan 36 jongens, verdeeld in drie klassen; de cursus duurt drie jaren.

Notaris Verlinden, de opvolger van Notaris Stokvis is zeer tevreden; van Sept. – 31 Dec. 1908 maakte hij 45 nrs.; sinds 1 Januari 1909 had hij reeds 73 akten; hij komt zeker boven de f. 4.000. Hij is nog ongehuwd.

De burgemeester had eindelooze klachten over Van Ophoven en de Princepeel; vooral omdat hij daardoor zooveel slecht volk in de gemeente kreeg; nu pas waren er weer drie gezinnen door den deurwaarder op straat gezet. Zoodra ze dakloos zijn, komen die menschen bij armbestuur en bij hem als hoofd van politie. Ook de pastoor klaagde erg over v. Ophoven; hij laat bijv. een 30 jongens en meisjes zonder opzicht samen wieden; men begrijpt, wat daarvan terecht komt! De heele exploitatie van de Princepeel (in het geheel groot 574 H.A., waarvan 450 H.A. ontgonnen, de rest zijn slooten, wegen enz. enz.) wordt feitelijk gedreven door een opzichter die er reeds was in den tijd van v. Heytema en Cremers.

Vee is er op de heele exploitatie absoluut niet; niet anders, dan misschien een koe voor melk voor eigen gebruik; de arbeiders wonen in de als boerderijen uitziende woningen; als het huis een beetje groot is, dan wonen er twee gezinnen in. De stoomploeg wordt niet meer gebruikt; met 16 paarden wordt alles bewerkt. Stalmest wordt niet gebruikt, behalve de mest van die 16 paarden; verder alles kunstmest.

Volgens de pastoor moet er geen spits op den toren komen; de vorm van den toren zou daarmee bederven. Gemeente onderhoudt thans de waterleidingen; ook in de buurt van Zuid Carolina is thans alles goed in orde. Nog veel menschen gaan naar Duitschland werken; vooral in den oogsttijd; er is in Mill veel te veel werkvolk; het moreel der bevolking blijft goed. Gemeente moet aan armbestuur jaarlijks belangrijke subsidien verleenende van f. 700 tot f. 1.700.

Men heeft thans eene vroedvrouw aangesteld op kosten van de gemeente (f. 450,-); bovendien betaalt men Dr. Anderegg nog steeds zijn f. 1.000,- uit, als of hij de verloskundige praktijk nog waarnam!

Er werd eene coöperatieve roomboterfabriek opgericht, waarbij alle boeren aansloten; boter gaat naar de mijn te Maastricht. Alle boterknoeiërs, Van Lieshout, Van Hout, Verbruggen enz. hebben hunne zaken te Mill sinds aan kant gedaan.

Er is een register aangelegd omtrent de exploitatie der gemeentebezittingen, maar het vermeldt niet wat ik bedoelde. Burgemeester zegt, mij nu begrepen te hebben, en voor den aanleg thans te zullen zorgen.

Burgemeester heeft groote moeielijkheden met een zoon van Dr. Anderegg, brouwer te Mill; dat jonge mensch pleegde in 1908 (omstreeks Augustus) verzet tegen de politie, hitste op tot het ingooien van ruiten (hetgeen geschiedde en waarvoor de daders gestraft werden), dreigde het Raadhuis te zullen laten vernielen enz. Hem werd door de Rechtbank drie maanden gevangenisstraf opgelegd, welke straf door Gerechtshof en Hooge Raad gehandhaafd werd. Hoewel de burgemeester daar geen part of deel aan had, heeft hij het natuurlijk gedaan, en heeft hij thans veel last van den aanhang van Anderegg, meest burgers van Mill, die meenen dat wet en verordening voor hen niet geschreven zijn, en zich boos maken, omdat de politie hen niet ontziet!

Zeeland

Den **17 April 1909** kwam ik weer in Zeeland. Ik was tevoren in Mill geweest. Te Uden nam ik weer den trein naar Den Bosch. Ik verleende audientie aan Brands, een caféhouder, die gecalangeerd was, omdat hij sterken drank ten verkoop in huis in voorraad had gehad. Hij vroeg raad, of hij tegen het vonnis van den kantonrechter in beroep zou komen, en hoe lang de beroepstermijn was. Ik heb hem aangeraden het vonnis maar aan te nemen, en niet nog goedgegeld aan advocaten te brengen!

Als wethouders vond ik Geerts en Van de Ven, den jongen brouwer; deze laatste zou maar tijdelijk wethouder zijn! Het gewezen schoolhoofd Coenen is in 1905 overleden; zijne drie ongehuwde dochters zijn in Zeeland blijven wonen. De oude Martinus van Kilsdonk leeft nog; hij is thans 83 jr. oud en woont samen met Van de Ven, den jongen brouwer.

Van den Berg, de brievenaarder werd veroordeeld tot drie jaren wegens oneerlijkheid; zijne zaakwaarneming ging toen over op Pittens, den gemeenteontvanger; deze werkt samen met notaris Van den Bogert uit Ravenstein.

Geen overtredingen leerplichtwet. Weinig liefhebberij voor herhalingsonderwijs. De schoolbevolking te Oventje neemt weer toe. Gemeente verloor hare procedure inzake tiendrecht; voor gemeente occupeerde Loeff, voor Brands (den bovengenoemde op audientie gekomen caféhouder) Mr. Holleman; van dat heele tiendrecht komt nu voor de gemeente niets terecht; een schadepost van f. 8.000.

De gemeente verkoopt thans notarieel hout, heide, strooisel enz., dientengevolge heeft ontvanger niet meer zulke groote achterstanden als vroeger. Er is thans een uitgewerkte staat van exploitatie der gemeentebezittingen aangelegd; niet echter zooals ik bedoelde; burgemeester zal er nu voor zorgen. In onderhoud van de Raam betaalt gemeente 15 957/1000 %; de Heeren vreezen, dat men in Zeeland niet veel aan de verbetering van de Raam zal doen. Er is eene groote coöperatieve roomboterfabriek in aanbouw; daarbij zijn thans reeds 800 koeien aangesloten, men denkt, dat men tot 1.500 á 1.600 koeien zal komen. Dan gaat de botermijn natuurlijk teniet. Men is zeer tevreden over Dr. Sengers; buiten Zeeland schijnt hij geen praktijk te hebben. Er is pas een nieuwe veldwachter, een oud politieagent uit Eindhoven; tot nu toe voldoet hij goed. Men is in de kom bezig een nieuwe woning te bouwen voor het hoofd der school; de woning zal met alles en alles ± f. 6.000 kosten.

Mei

Beugen en Rijkevoort

Den **10 Mei 1909** kwam ik weer in Beugen. Ik ging er via Den Bosch, Boxtel, Oeffelt heen; bezocht vervolgens nog Boxmeer en ging toen in Cuijk logeeren. Ik verleende audientie aan Van der Voordt, die zoo gaarne burgemeester was geworden; hij was blijkbaar zeer ingenomen met de benoeming van den Heer v. Rijckevorsel, nu op hem zelven de keuze niet was gevallen. Hij vroeg steun bij de plannen tot verbetering van de Groote Beek, die van Overloon komt, onderweg veel water van zijbeekjes ontvangt, en te Oeffelt in de Maas valt. Sinds de ontginning van zoovele gronden in de laatste 20 jaren was de capaciteit van die beek geheel onvoldoende geworden en was hare verbetering bepaald noodzakelijk geworden.

Vervolgens ontving ik den pastoor van Beugen, den Heer Nooijen, die sinds 7 jaren in Beugen staat. Hij heeft een beroerte gehad en daarmede lichamelijk veel geleden. Hij heeft den naam van buitengewoon lastig te zijn. Ten slotte kwam het Statenlid Ards zijne opwachting maken. Hij klaagde zijn nood, dat hij geen gemeentelijk subsidie kon krijgen voor eene veefokvereniging, die pas een pr. Overijsselsche stieren had aangekocht. Ook hij scheen zeer ingenomen met de benoeming van Jhr. v. Rijckevorsel, nu hij zijn wensch zelf burgemeester te worden niet in vervulling had zien gaan.

Doordat de pas ontslagen veldwachter sinds langen tijd wegens ernstige ziekelijkheid geen dienst heeft kunnen doen, zijn er op policiair gebied nog al eenige zaken te verbeteren. Zoo klaagde men steen en been over den overlast, dien men van woonwagens ondervond; ook in ander opzicht valt er nog veel te verbeteren; bijv. het draaien met de ploeg op de landwegen in de Haart en het Heijsche Veld heeft nog steeds plaats; men zal trachten, door het graven van greppels daaraan een einde te maken.

Het onderhoud der waterleidingen is thans geheel in handen van de gemeente; men besteedt daaraan thans goede zorg. Men verlangt zeer naar de verbetering van de Raam; het kan niet schelen, hoeveel dat kost, als het maar hoe eer hoe beter tot stand komt. Toestand armenklasse is gunstig; er gaan haast geen menschen meer naar Duitschland; de loonen zijn daar trouwens veel lager dan een jr. of vijf geleden. Er is thans een staat aangelegd omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; evenwel niet voldoende uitvoerig; men zal dien nog wat aanvullen. Volgens B. en W. kreeg pastoor Beijnen te Rijckevooort het benoodigde kapitaal tot het stichten van zijn kerk van zijn zwager, den Heer Prinsen te Helmond.

Volgens den pastoor van Beugen is het thans daar in de gemeente volmaakt rustig; hoort men nergens meer van, en schijnen alle partijschappen zich gelegd te hebben. Volgens hem was de oud-burgemeester, de Heer Verheijen, een zeer strijdlustig man; hij zocht den strijd en ging voor niets en niemand uit den weg; aangezien hij een goed verstand had, was het dikwijls zeer moeilijk, om hem tot kalm beleidvol optreden te brengen, als hij meende, iets verkeerd gevonden te hebben, waar hij tegen moest opkomen; tact was hem volmaakt vreemd.

Boxmeer

Den **10 Mei 1909** kwam ik weer in Boxmeer; ik was via Boxtel-Oeffelt eerst naar Beugen gegaan; ik ging later in Cuijk slapen. Ik verleende audientie aan den Heer Pechtold, exploitant der acytleengasfabriek en eigenaar van eene groote ijzerzaak; hij zou gaarne hofleverancier worden. Hem gezegd, dat hij mij zijn curriculum vitae moest zenden en in bijzonderheden omtrent zijn zaak moest inlichten. De gemeentesecretaris Baken kwam vervolgens zijne opwachting maken; hij had niets bijzonders te vertellen.

Van socialistischen geest onder het werkvolk bemerkt men thans niets bijzonders meer. Het getal sigarenmakers is tegenwoordig beduidend minder dan vroeger; de meesten zijn van Boxmeer geboortig; dat zal op den beteren geest wel invloed hebben. Veel volk gaat er niet meer naar Duitschland; daar zijn de loonen beduidend minder dan voor een jaar of vijf. De exportslagerij van Lion en Weijers werkt nog steeds vrij druk; doordat er uitsluitend vee en varkens voor Duitschland geslacht wordt, heeft men met bijzondere keuringsmaatregelen vanwege de Regeering niets te maken; Duitschland laat het vleesch gemakkelijker binnenkomen dan Engeland.

De groote moeielijkheden in verband met de salarissen der onderwijzers naderen haar einde; men zal het hoofd in den schoot leggen, den wensch van Gedep. Staten vervullen en aan de onderwijzers hun salaris uitbetalen; in de aanstaande gemeenteraadsvergadering moet deze zaak haar beslag krijgen. Aan het herhalingsonderwijs nemen 27 kinderen deel; als de onderwijzers meer geschikte menschen waren, zouden vermoedelijk nog meer kinderen van dat onderwijs profiteren. De Rijksnormalessen hebben weinig succes; als er jaarlijks één leerling de akte haalt, dan is het mooi. Boxmeer heeft thans moeielijkheden met het Rijk, omdat het van beschikbaarstelling van localiteiten, vuur en licht van het Rijk vergoeding vraagt, en die tot nu toe niet kan bekomen.

B. en W. droegen aan Heide Maatschappij op een plan op te maken tot verbetering der Groote Beek, komende van Overloon en te Oeffelt in de Maas uitmondende; de capaciteit van die beek is thans geheel onvoldoende, verscheidene bruggen zijn te nauw. Men hoopt, met finantieelen steun van de Provincie, de algeheele verbetering van die beek in orde te brengen.

De processies brengen aan de gemeente geen groot voordeel meer aan; er komen veel te veel menschen op de fiets; over het algemeen blijft men veel te kort in Boxmeer; daar overnachten doet haast niemand meer.

De Heer Kreutzer uit Roermond komt gedurende zes maanden in het jaar, tweemaal per week, telkens drie uren, onderwijs geven. Dat onderwijs omvat landbouw en veeteelt (drie uren), en boomkweekerij (drie uren). De Heer Kreutzer wordt zeer geprezen; sinds hij les geeft, zijn er heel wat boomgaarden aangelegd, en vruchtboomen geplant. Hij heeft bijzonder de gave, om zijn gehoor te boeien; hij geeft zich bijzonder veel moeite. Hij krijgt f. 600 per zes maanden, welk geld gevonden wordt uit het legaat van Cooth.

Als historische bijzonderheid deelden B. en W. mij mede, dat de oude heerlijkheid Boxmeer omvatte Boxmeer en de burgerlijke gemeente Oploo. De graven van Bergh resideerden

veelmaals te Boxmeer. Deze omstandigheid verklaart, hoe het komt, dat zooveel oud archief van Boxmeer naar Bergh verhuisd is.

Maashees en Overloon

Den **11 Mei 1909** kwam ik weer in Maashees. Vanaf Cuijk ging ik per trein tot Vierlingsbeek; ik reed toen later naar Maashees, naar Vierlingsbeek, naar Sambeek. Te Gennep nam ik later weer den trein naar Den Bosch. Ik verleende audientie aan drie mensen uit Overloon, die beweerden waterlast te ondervinden sinds de ontginning van “het Vlak”; die aangelegenheid was juist door den provincialen waterstaat onderzocht. Aan de Heeren gezegd, dat zij slechts met het gemeentebestuur hadden mede te werken om aan hunne bezwaren een einde te zien maken. Vooral Elbers, de president van den Boerenbond te Overloon, was erg brutaal; ik heb hem op zijn nummer gezet!

Kersten, de ontvanger van Maashees, had veel werk gekregen sinds de exploitatie van “het Vlak”; naar zijne meening was zijne bezoldiging niet geëvenredigd aan zijn werk; hem verwezen naar den gemeenteraad van Maashees. Er is groote ruzie tusschen Overloon en Maashees; Overloon heeft thans maar 2 raadsleden, Maashees 4 en Holthees 1. Met medewerking van de geestelijkheid van Overloon stemde Overloon bij eene vacature van Overloon een oppositieman uit Maashees, deze werd met kleine meerderheid gekozen; daardoor werd tevens de goede verstandhouding verbroken en kreeg Maashees een raadslid te veel.

Wethouder Poels was wegens ziekte afwezig; met den burgemeester en den wethouder Kersten praatte ik de twee uren vol. Men verlangt sterk naar den harden weg Oploo-Venray. Sambeek wil niet medewerken; naar men meent, omdat het zich laat opstoken door den burgemeester van Boxmeer, die meent, dat de neringdoenden te Boxmeer door dien harden weg nadeel zullen ondervinden. Zoodra er geld voor te vinden is, moet men Holthees aan een harden weg helpen. Van het Overloonsche Vlak is thans 117 H.A. ontgonnen; sinds 1908 niet meer uitgebreid. Er is thans 37 H.A. weiland; bovendien 5 H.A. die nu, in 1909, weiland moeten worden. Voor het inscharen betaalt men voor een paard van f. 30 – f. 40; voor weidebeesten van f. 20 – f. 32.50, al naar gelang van den leeftijd. Het hoofd der school te Overloon heeft de landbouwakte; hij gaf een tweejarigen landbouw cursus in Overloon; en een éénjarigen cursus in de bemestingsleer te Maashees. Het hoofd der school te Maashees woont onder het Raadhuis.

Men is in onderhandeling met Van Dissel over den aanleg van heidegronden tot dennenbosch. Kinderen uit Twist (gemeente Vierlingsbeek) bezoeken de openbare school te Overloon. Toen Vierlingsbeek niet erg wilde medewerken tot den harden weg Oploo-Venray, zou Maashees gedreigd hebben, de kinderen uit Twist van de school te verwijderen; dan zou Vierlingsbeek in Twist eene school moeten bouwen; om daaraan te ontkomen zou Vierlingsbeek thans vóór den weg Oploo-Venray gestemd zijn. Er is nog geen register aangelegd omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; men zal daarmede thans direct beginnen.

Vierlingsbeek

Den **11 Mei 1909** kwam ik weer in Vierlingsbeek; vanuit Cuijk was ik tevoren in Maashees geweest; ik ging later nog naar Sambeek; en nam ten slotte te Gennep den trein naar Den Bosch. Burgemeester Jenniskens was afwezig; hij moest dien dag als getuige voor de rechtbank te 's Bosch zijn; met de wethouders praatte ik mijn twee uren vol. Ik verleende audientie aan pastoor en kapelaan, die niets bijzonders te vertellen hadden; en aan Mooren, die klaagde over waterbezwaar tengevolge van het ophoogen van een weg door de gemeente; hem naar B. en W. verwezen.

Vierlingsbeek verpachtte 72 H.A. broekgrond voor 40 jaren aan drie Limburgsche heeren, tegen f. 315 per jaar; deze maakten van 60 H.A. bouw- en weidegrond en van 12 H.A. bosch; zij verwerkten 35 mille. De 60 H.A. onderverhuurd aan twee Hollandsche boeren. Gemeente heeft juist nog 17 H.A. ontgonnen voor f. 3.300; men zoekt voor deze gronden thans een huurder. Als ook deze zaak goed uitvalt, dan gaat gemeente nog 20 H.A. broekgrond ontginnen. Door alle ontginningen – ook die van het Overloonsche Vlak – is het waterafvoerende vermogen der waterleidingen thans onvoldoende; vooral van de Raam; de Heide Maatschappij werkt thans een plan uit tot verbetering van de Raam van hier tot Oeffelt. Zal nogal wat geld kosten, doordat een

pr. bruggen (o.a. aan de Mullemsche dijk onder Sambeek) moeten vernieuwd en verbreed worden.

Er is nog geen algemeene begraafplaats; men wil er thans eene aanleggen ergens in de buurt van de gemeentelijke ontginningen. De genees- en verloskundige hulp wordt nog altijd verleend door Dr. Anderegg; deze belastte op zijne kosten eene vroedvrouw te Boxmeer met de verloskundige praktijk. Men is over hem niet erg meer tevreden; hij schijnt wat oud te worden!

Sambeek

Den **11 Mei 1909** kwam ik weer in Sambeek. Vanuit Cuijk bezocht ik eerst Maashees, daarna Vierlingsbeek en eindelijk Sambeek. Te Gennep nam ik later den trein Bostel-Den Bosch. Voor audientie had zich niemand aangemeld. Wethouder Melsen was ziek; ik was dus uitsluitend aangewezen op den burgemeester en op Michiels, den 75-jarigen invloedrijken wethouder uit den Sambeekschen Hoek. Onze gesprekken liepen in de allereerste plaats over den harden weg Oploo-Venray, van welken weg Michiels een groote tegenstander is. Niettegenstaande Sambeek aan dien weg niets hoeft bij te dragen, noch voor aanleg noch voor onderhoud verklaarde Michiels zich tegen dien weg, en stemden alle leden van den Raad met hem "tegen".

Michiels beweerde, dat hij thans was voor de oude richting van den weg, zooals die oorspronkelijk geprojecteerd was, maar zich niet kon vereenigen met de latere richting, zooals die nu aan de Staten was aangevraagd. Toen ik hem verweet, dat hij vroeger even sterk tegen de oude richting geijverd had, en hem zeide, dat ik hem verdacht, dat hij zich had laten opstoken, om die wegverharding in ieder geval tegen te houden, beweerde hij, dat zulks toch niet waar was. Naar mij is medegedeeld is Hengst, de burgemeester van Boxmeer, de groote tegenstander van den weg, en zou diens tegenstand eigenlijk uit gekrenkte eigenliefde voortspruiten: toen Mgr. Nolens in der tijd met de belanghebbenden eene vergadering belegd had, om te overleggen, op welke wijze men de verbetering van dien weg het best zou bevorderen, had men vergeten, den Heer Hengst uit te noodigen die vergadering bij te wonen! *Inde irae!* Ik verdenk Hengst, dat hij Michiels heeft opgestookt!

Met den burgemeester en met Michiels ging ik naar het Broek, een half uur van Sambeek gelegen, om de gemeentelijke ontginning van \pm 40 H.A. in oogenschouw te nemen: eerst bouwland, dan hooiland en eindelijk grasland. Naar het mij voorkwam, zag alles er zeer goed uit. De gemeente besteedde daaraan tot nu toe \pm f. 11.000; reeds een bedrag van f. 4.000 werd door gemeente weer ontvangen. Voor het welslagen van de ontginning is het zeer noodig, dat de Oeffeltsche Raam verbeterd wordt; de Heide Maatschappij is bezig daarvoor een plan te ontwerpen; men hoopt in de kosten van verbetering op een subsidie van de Provincie. Wethouder Michiels is ook een tegenstander van de ontginning; hoewel alles zeer goed groeit, vertelt hij aan iedereen, die het maar hooren wil, dat er in het Broek niets groeit, dat men daar geen paarden of vee in de weide moet doen, omdat de dieren er armoede moesten lijden, enz. Het is wel treurig met zóó iemand als wethouder te moeten werken. Toen ik later met den burgemeester alleen was, klaagde hij daarover zijn bitteren nood. Michiels laat ook zijn eigen paarden en zijn eigen vee niet in het Broek weiden; hij zou maar willen, dat hij, als van ouds, daarvoor zoo goed als niets had te betalen, en zich op die manier ten koste van de gemeente kan bevoordeelen; gelukkig, dat de burgemeester niet tot dergelijke praktijken wil medewerken.

Woensel en Eckart

Den **21 Mei 1909** kwam ik weer in Woensel; ik ging er van Den Bosch uit heen; bezocht later Nuenen en Tongelre en keerde 's avonds naar Den Bosch terug. Ik verleende audiëntie aan Van Vroonhoven, landbouwer, sollicitant naar de vacante burgemeestersplaats van Veldhoven; verder was er niemand verschenen. De moeielijkheden tusschen Woensel en Eindhoven waren voornamelijk het onderwerp van mijne gesprekken met B. en W.; de burgemeester doet het mogelijke om Eindhoven klein te krijgen; hij wil nu onafhankelijk van Eindhoven worden voor wat betreft de levering van gas; doordat de omliggende gemeenten zich met Woensel combineerden, geloof ik, dat Eindhoven een zwaren strijd zal hebben te voeren. Woensel is met Staatsboschbeheer in onderhandeling om de exploitatie van alle gemeentegronden, zoowel van de 153 ha. bestaande bosschen, als van de 70 ha. nog tot bosch of

weiland aan te leggen heide, in handen te leggen van het Staatsboschbeheer. De burgemeester, die zelf van boschbouw geen verstand heeft, meent, dat den Raad op deze wijze de macht zal ontnomen worden, om de bosschen te kapen vóórdát ze rijp zijn, wanneer er om de eene of andere reden geld gemaakt moet worden.

In verband met de bewering, dat in Woensel het werkvolk woont, dat in Eindhoven gaat werken, heb ik den burgemeester opgedargen dienaangaande bij de aanstaande tienjaarlijksche volkstelling een opzettelijk onderzoek in te stellen; juiste cijfers, vaste gegevens, kunnen voor Woensel van groot belang zijn. Het moreel van de bevolking, vooral van de meisjes op de fabriek van Philips, daalt sterk; de pastoor deelde - volgens B. en W. - vanaf de preekstoel mede, dat van 43 huwelijken, waarvan ongeveer terzelfder tijd de afkondigingen geschieden, er 42 gedwongen waren. Al is het drankgebruik niet meer zóó erg als vroeger, er wordt toch nog verbazend veel gedronken.

De geest van de menschen is nog vrij goed; toch wint het socialisme veld; hetgeen trouwens toch niet te verwonderen is bij ijverige propaganda onder eene arme fabrieksarbeidersbevolking. Op ongeveer duizend kiezers zullen de socialisten beschikken over ± 200 stemmen; Van Beek, een herbergier, tevens agent voor verzekeringmaatschappijen, is een van hun voormannen; hij was al een keer of zes candidaat voor den gemeenteraad, maar kon het tot nu toe niet halen; de burgemeester meent, dat het beter was, dat men hem maar een raadszetel verschaftte.

Op mijn vraag, waarom percentsgewijze zooveel meer kinderen op de bijzondere school schoolgeld betalen dan op de openbare, antwoordde de burgemeester, dat de zusters de niet-betalende kinderen apart zetten op bijzondere schoolbankjes; daarover schamen die arme kinderen zich, en weten dientengevolge het schoolgeld van moeder los te krijgen. Van een dergelijk onwaardig middel kan de gemeente zich toch niet bedienen.

Nunen, Gerwen en Nederwetten

Den **21 Mei 1909** kwam ik weer in Nunen. Vanuit Den Bosch had ik eerst Woensel bezocht, vervolgens Nunen, en eindelijk Tongelre; vandaar keerde ik 's avonds naar Den Bosch terug. Ik verleende audientie aan den Heer Van Hoeck, pastoor te Nederwetten; hij had natuurlijk weer allerlei bezwaren, omdat er nog geen harde weg lag, die Nederwetten verbond met Son, Nunen en Soeterbeek; de gemeente was niet voortvarend genoeg! Hem gezegd, dat als gemeente slechts 25% wil geven, en de provincie 75%, terwijl dan de provincie bovendien moet onderhouden, dat er dan van den heelen weg wel niets zal komen.

De Pastoor had natuurlijk ook nog klachten over den ouden toren te Nederwetten, waarin nog klokken en uurwerk; gemeente kreeg in den tijd van Napoleon dien toren + f. 4.000 inschrijving grootboek, om de kosten van onderhoud te dekken; voor een 30 of 40 jaren verkocht de gemeente de inschrijving Grootboek om een harden weg te kunnen betalen, en liet sinds den toren vervallen. Aan den Pastoor gezegd, dat men zulks kan betreuren, maar dat de Raad en niet de Pastoor van Nederwetten in deze hadden te oordeelen en te beslissen.

Veldwachter Pijs kwam klagen, dat hij van zijn tractement (f. 450) niet bestaan kon; toen ik later van B. en W. vernam, dat hij, alles en alles samen, ± f. 600 zou maken, had ik geen grond meer, om voor hem sterk in de bres te springen.

Eene weduwe uit Gerwen, vrouw Verkuylen, klaagde, dat ze te veel in den hoofdelijken omslag moest betalen; haar den weg gewezen om te reclameeren bij den Raad en bij Gedep. Stat. De fabriek van gebreide wollen goederen van v. Brunschot blijft druk werken; er worden thans een vijftig meisjes te werk gesteld; bovendien werd door de firma een tweede fabriekje opgericht te Stiphout; aanvankelijk met 15 meisjes; er worden bijna uitsluitend kousen vervaardigd.

Er is nog geen staat omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; men zal dien nu zoodra mogelijk aanleggen; zoowel de burgemeester als de secretaris hebben mij dat beloofd. De canada's blijven prachtig groeien; de oudste zijn thans 18 jr oud; over een jr of zeven komt men aan de hak. Men plant er nog jaarlijks bij; in het afgeloopen winterseizoen nog 200.

De handweverij loopt sterk terug; er zullen thans nog een 80 handwevers in de gemeente zijn; de kinderen leeren het weven niet meer; binnen korte jaren sterft de handweverij dus uit. Dr. Raupp kreeg door de jacht groote moeielijkheden met de menschen; zijne jachtopzieners waren

te scherp; hij jaagt thans niet meer in de gemeente Nunen, behalve op Vaarle, de mooie bezitting van Mevrouw Scheidius-Lups, op de grens van Nuenen en Mierlo.

Tongelre

Den **21 Mei 1909** kwam ik weer in Tongelre; vanuit den Bosch ging ik eerst naar Woensel, toen naar Nunen en eindelijk naar Tongelre, waarna ik naar 's Bosch terugkeerde. Ik verleende audientie aan Vrouw Sanders geb. v.d. Ven, die een jongen van ± 12 jr had en om een middel vroeg om dat kind aan de leerplicht te onttrekken; zij had zijn verdiensten zoo broodnoodig; ik kon haar geen middel aan de hand doen. Vervolgens aan V.d. Heuvel, een landbouwer stierhouder die klaagde, dat hem zooveel concurrentie werd aangedaan met ongekeurde of afgekeurde stieren; den burgemeester opgedragen door den veldwachter wat scherper toezicht te laten houden; wanneer het in een schuur met gesloten deuren gebeurt, dan is er niet veel aan te doen.

Gemeente kreeg juist toestemming van G.S. om f 13.000 te leenen om den pastoor te steunen bij den bouw van een liefdehuis; aan B. en W. verteld, dat ik er tegen was geweest, en het bij G.S. verloren had. B. en W. meenden, dat Tongelre het wel betalen kon, nu Philips, Bruning en Gloudemans onder Tongelre villa's bouwden en zich daar vestigden. Alsof de vestiging van die Heeren geene andere uitgaven voor de gemeente mede zou brengen.

De relletjes over de meid van Pastoor Van Kessel zijn thans geheel vergeten; de oude Vogels is nog kerkmeester; raadslid werd hij niet weer; men gelooft niet, dat hij dat nog zou willen worden. Er is geen staat omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; de gemeentegronden ± 30 H.A. beteekenen niet veel; het grootste deel is een hooge bult, waarop niets wil groeien; ook geen heide; op de rest is wat mast gezet, die het heel slecht doet en zeker niet meer waarde krijgt – na veertig jaren – dan van brandhout. Op den aanleg van den staat niet nader aangedrongen. De waterleidingen worden thans door de gemeente geveegd en in orde gehouden; vegen met hier en daar opdiepen kost aan de gemeente jaarlijks ± f 200.

Het schijnt, dat het hoofd der school thans in allen deele tevredengesteld is; mij kwamen in den laatsten tijd geene klachten meer ter oore; hij verscheen ook niet ter audientie. B. en W. hebben moeilijkheden met de Heeren van het villapark over een openbaren weg, welke door die Heeren eigenmachtig verlegd werd, waardoor de langsliggende eigenaren van minder conditie werden. Er was geen tijd om er te gaan kijken; hen opgedragen, zich ter zake, met overlegging van stukken en kaarten tot Gedep. Staten te wenden

Deurne en Liessel

Den **24 Mei 1909** kwam ik weer in Deurne. Doel van mijn bezoek was vooral, om, met het oog op de aanstaande gemeenteraadsverkiezingen te trachten gedaan te krijgen, dat Helenaveen in den Raad eene plaats kreeg, en dat de secretaris zich niet te sterk met de verkiezingen bemoeide. Bij mijne besprekingen met B. en W. liet ik den secretaris tegenwoordig zijn. Of mijne besprekingen het gewenschte doel zullen bereiken moet de toekomst leeren. Ik gispte het kolossale bedrag, dat door de gemeente voor armenzorg besteed en drong aan op het zoeken naar een middel, om daarin verandering te brengen. De secretaris was het heelemaal met mij eens.

De accountants Nijst en Schlimmer werden aangewezen door B. en W. ons de boeken betrekkelijk de veenexploitatie na te gaan. Ik verleende audiëntie aan deken Bots met zijne beide kapelaans; de heeren hadden niets bijzonders te vertellen. Daarna ontving ik den Heer Bos, directeur van Helenaveen; van hem vernam ik allerlei bijzonderheden omtrent het werken van zijne Maatschappij; hij beklagde zich, dat Helenaveen niet in den Raad vertegenwoordigd was; dat de gemeente geen armen van Helenaveen hielp onder pretext, dat het Koning Willemfonds daarvoor moest dienen; dat gemeente aan iederen stierhouder f. 75 toekende behalve aan de stierhouders uit Helenaveen; ook hier weer met een beroep op het Koning Willemfonds. Aan B. en W. later het verkeerde van hunne houding onder het oog gebracht; zij hebben met het Koning Willemfonds niets te maken; bestuurderen van dat fonds leggen jaarlijks rekening en verantwoording af aan de Koningin. Wat Willem III gaf, om een uithoek van ons land

bewoonbaar te maken, mocht de gemeente niet als pretext nemen, om aan de bewoners van Helenaveen te onthouden, wat aan alle andere inwoners van Deurne van gemeentewege verstrekt werd.

Vlierden

Den **24 Mei 1909** kwam ik weer in Vlierden; vanuit Den Bosch had ik eerst Deurne bezocht; daarna Vlierden en eindelijk Lierop. Ik ging toen in Helmond logeeren. De burgemeester van Vlierden had eene aanvraag aan de Koningin gedaan, om in Deurne te mogen wonen; zijn huis was hem opgezegd. De Raad was er tegen; G.S. adviseerden gunstig voor één jr. Het is gelukkig niet noodig, dat hij naar Deurne gaat; een timmerman uit Vlierden bouwt hem nu eene woning, kort bij het Raadhuis; die woning wordt ingericht zooals hij het wenschte; hij kan die huren voor zoo lang als hij wil. Voor den burgemeester was reeds een huis in Deurne gekocht, hij behoeft dat nu niet te betrekken!

De toestand van het onderwijs moet thans zeer goed zijn; voor ± 40 leerlingen zijn er twee onderwijzers, over wie men zeer tevreden is. Sinds dat pastoor Pistorius vervangen werd door pastoor Loskes uit Schaijk is op kerkelijk gebied weer alles tot vrede en rust gekomen. Er is nog geen staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen aangelegd; de Heeren duidelijk gemaakt, wat mijne bedoeling is; de burgemeester heeft mij beloofd er voor te zullen zorgen. De mast moet over het algemeen niet best groeien; men veronderstelt dat bij den aanleg de gronden niet voldoende bewerkt zijn. B. en W. sterk geraden, zich in verbinding te stellen met het Staatsboschbeheer te Utrecht, en van daar finantieele en technische hulp te vragen bij den verderen aanleg van mastbosschen.

Sinds het gewijzigde provinciale reglement kwam het onderhoud der waterleidingen ten laste der gemeente; omdat gemeente daarvoor geen geld had, werd eene verordening op hand- en spandiensten in het leven geroepen; tot nu toe moet dat goed werken, en het onderhoud der waterleidingen naar wensch geschieden. Men klaagde over waterschade, door het ophouden van water ten behoeve van den Stipdonkschen watermolen; men vroeg, of het niet mogelijk was om het peil tot hetwelk het water mag worden opgezet, te verlagen. Ik raadde de Heeren aan, om te trachten den watermolen aan te koopen; Asten en Lierop hebben er ook belang bij; wanneer de gemeenten zich willen combineeren, is de provincie misschien wel geneigd, finantieel te steunen, evenals in der tijd met den Erpschen watermolen. Overdreven eischen van den molenaar waren wellicht te ondervangen door den Boerenbond; wanneer men dreigde coöperatief te gaan malen en daarvoor eene inrichting in het leven te roepen, zou de molenaar wel eieren voor zijn geld kiezen; want, als de bedreiging werd uitgevoerd, zou hij zijne geheele broodwinning kwijt zijn. Ik verleende audientie aan den jongen Verstappen, een zoon van den wethouder; hij was bekeurd wegens jachtovertreding; dientengevolge was zijne machtiging om schadelijk gedierte te schieten ingetrokken. In September 1909 zal hij zich met een request tot mij wenden om weer eene machtiging te verkrijgen; daarin zal hij dan omstandig zijne misstap bloot leggen, welke *au fond* niet zoo heel erg schijnt geweest te zijn. Ik vernam van Verstappen, dat de Heer Sassen te Breda in Vlierden geene belangen meer heeft; hij verkocht zijne gronden, benevens zijn heerlijk jachtrecht (het laatste voor f. 14.000) aan den Heer van Loon te 's Hage, denzelfde, die in Deurne ongeveer de heele jacht heeft. Wie die Heer van Loon eigen was, kon Verstappen mij niet nader uitduiden.

Lierop

Den **24 Mei 1909** kwam ik weer in Lierop; ik was vanuit Den Bosch eerst naar Deurne gegaan; toen naar Vlierden en eindelijk naar Lierop. Ik ging vandaar in Helmond slapen. Ik vond er twee nieuwe wethouders, waarvan de eene, Raymakers, een broer is van den vroegeren burgemeester. Zoowel met den burgemeester als met Raymakers viel zeer goed te praten; wethouder Meulendijks nam eene meer zwijgende houding aan.

Ik vernam van hen, dat het den boeren over het algemeen goed gaat; dat bijna iedereen lid is van den Boerenbond; dat er thans druk gebruik gemaakt wordt van de Boerenleenbank, ook om geld te halen. De twee coöperatieve roomboterfabriekjes zijn omgezet in eene groote coöperatieve stoomzuivelfabriek te Lierop; de kleine fabriek in Hersel is dus vervallen.

Kunstmest wordt veel gebruikt; men haalt het benodigde aan het depôt van den Boerenbond te Deurne. Krachtvoer wordt weinig gekocht. De jacht is thans voor f. 111 verpacht voor zes jaren aan den Heer Wesselman van Helmond. Konijnen richten nog veel schade aan; echter niet meer zoo erg als vroeger; in het afgelopen seizoen schoot de gemeente ontvanger er 131. De visscherij in het Beauven is nog steeds verpacht, naar het schijnt is er haast geen visch meer te vangen.

De raadsleden wonen nog allen om en bij de kom, behalve de Heer Van der Linde, die op Hersel woont. Burgemeester besteedde veel zorg aan de bewerking van een staat omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen. Den Heeren in overweging gegeven, zich met het Staatsboschbeheer te Utrecht in contact te stellen. De waterleidingen worden thans naar behooren door gemeente onderhouden. Grondduiker onder Zuid Willemsvaart bij sluis X werd door het Rijk in orde gebracht.

Aan B. en W. in overweging gegeven, om te trachten in overleg met Asten en Vlierden den Stipdonkschen watermolen aan te koopen en af te breken. Vermoedelijk zou de provincie daarbij wel willen subsidieeren. De pastoor deed eene aanvraag om eene subsidie van f. 5.000 ten behoeve van liefdehuis, bewaarschool, meisjesschool enz.

B. en W. attent gemaakt op het groote nadeel, dat het onderwijs zou lijden, wanneer van de 80 kinderen er 40 naar een meisjesschool gingen; dan zouden er in de plaats van ééne twee mansschool, twee éénmansscholen komen; het is onmogelijk, dat één onderwijzer aan 6 klassen tegelijk les geeft. Dan kan er van het heele onderwijs zoo goed als niets terecht komen. M.i. mocht de Raad die f. 5.000 nooit voteeren, wanneer niet a priori vast staat, dat én op de openbare én op de bijzondere school een surnumerair onderwijzer zou komen.

Bakel en Milheeze

Den **25 Mei 1909** kwam ik weer in Bakel; ik reed er vanuit Helmond heen; bezocht vervolgens Gemert en Beek en Donk; en keerde toen naar Helmond terug. Voor audientie had zich niemand aangemeld, zoodat ik een pr uren met B. en W. moest dood praten. Ik vernam van de Heeren, dat de exploitatie van v. Ogtrop c.s. eene Maatschappij op aandelen is geworden; dat de exploitatie nog lange jaren zal moeten duren voor en aler het heele terrein ontgonnen is; dat de mast maar matig groeit; zoodat men in de laatste jaren zich meer op het boerenbedrijf heeft toegelegd, en men o.a. in 1908 een dertig H.A. prachtige rogge had.

Van een nonvlinder heeft men tot nu toe niets gemerkt; wanneer ze zich opdeed, zou men er vermoedelijk geene maatregelen tegen nemen, omdat gemeente te uitgestrekt is, ± 7.000 H.A., en te arm, om er geld voor uit te geven. Het onderhoud van de waterleidingen baart ook al groote zorgen, omdat men de fondsen mist, voor een deugdelijk onderhoud noodzakelijk.

Van wildschade wordt weinig gemerkt; konijnen zijn er niet; korhoender nogal enkele; die zijn moeielijk onder schot te krijgen. Jacht op gemeentegronden brengt zoo goed als niets op; al het wild wordt weggestroopt.

Veldwachter is 73 jr oud; heeft f. 240 tractement; is te oud om nog iets te praesteeren; te arm, om zonder pensioen aan den dijk te zetten. Gemeente kan geen pensioen betalen, benevens het tractement – dat wel 400 à 500 mag zijn – voor een nieuwen titularis. Nog twee roomboterfabrieken: een te Bakel, een te Milheeze. Gemeente heeft geen geld om nog gronden te ontginnen, of zich deswege met Staatsboschbeheer in contact te stellen. Hoofdelyke omslag bedraagt reeds 3%, terwijl er absoluut geen draagkracht is. Op den duur kan er misschien een betere toestand geschapen worden door invloed van de schoolhoofden te Bakel en te Milheeze; de eerste heeft de landbouwakte, de tweede de tuinbouwakte; beide geven speciale cursussen, welke druk bezocht worden, en welke op den duur aan de arme landbouwers ten goede moeten komen. Het gaat den boeren nu reeds wat beter dan vroeger, maar ze zijn toch nog altijd straatarm.

De wegen Helmond-Bakel-Milheeze en Deurne-Bakel-de Mortel verkeereren in een ellendigen staat van onderhoud; ze dreigen binnen zeer korten tijd den naam "kunstweg" niet meer te verdienen. Daar zou jaarlijks 750 M3 grint op verwerkt moeten worden, terwijl gemeente niet meer dan 150 M3 kon bestellen, en nog groote moeite zal hebben om die 150 M3 – ongeveer f. 600 – te betalen. Bakel is doodarm; het heeft voor niets geld; kan zich absoluut niet roeren; uit

dien hoofde is alles er slecht verzorgd, behalve de administratie ter secretarie: die was goed in orde.

Gemert

Den **25 mei 1909** kwam ik weer in Gemert; vanuit Helmond bezocht ik eerst Bakel, toen Gemert en eindelijk Beek en Donk; vandaar keerde ik naar Helmond terug.

De brulante quaestie der Latijnsche School bezorgde mij een drukke audientie: vooreerst verschenen Deken Van Beek met den heer Corstens in hunne qualiteit van curatoren dier school. De Deken deelde mij mede, dat de geestelijkheid gaarne zou zien, dat de Latijnse school bestaan bleef, omdat daar oudere studenten worden opgeleid, die men moeielijk – om hun leeftijd – op het Klein Seminarie kan plaatsen. Ik heb den Deken, die heftig partij trok vóór den conrector, meegedeeld, dat men, naar mijne meening, moeielijk meer kan doen om de inrichting te gronde te richten, dan men nu reeds deed.

Rector Klaassen verklaarde, dat de studenten, die op het oogenblik door hem beschermd werden, niet van de school waren weggejaagd, maar vrijwillig ontslag hadden genomen; ze waren in Gemert blijven wonen; opdat ze maar niet zonder toezicht in het wild zouden loopen, had hij hen vergund, in zijne klasse te komen zitten. Ze namen daar geen deel aan het werk; ze zaten daar eenvoudig als toehoorders.

Aan conrector Beelen heb ik gezegd, dat hij naar mijn oordeel de oorzaak was van alle moeielijkheden. Door zijn onverstandig optreden was de ongelukkige toestand geschapen: het moest niet kunnen voorkomen, dat 20-jarige studenten voor straf 14 dagen lang op de knieën in de bank worden gezet; en dat nog wel jongelui die priester moeten worden! Het ging niet aan, een protestantsche minister van Binnenlandse Zaken te verzoeken een geschil tusschen rector en conrector op te lossen; het ging niet aan, dat hij de justitie uit Roermond te hulp riep (!), om zijn gezag op straat tegenover de studenten te handhaven. Wanneer men als conrector tot dergelijke expedienten zijn toevlucht moet nemen, om zijne positie te handhaven, behoort men toch zooveel zelfkennis te hebben, dat men begreep, dat men als conrector aan de Latijnsche School te Gemert niet op zijn plaats was, en als zoodanig zijn ontslag moest vragen.

De heer Van Kemenade kwam eenvoudig zijne opwachting maken. De heer Tonnaer, rijksontvanger, kwam het denkbeeld ontwikkelen, dat de wanbetalers van het weggeld door de ontvangers zullen vervolgd worden; deze weten het beste wie onwillig zijn om te betalen en daarom het eerst vervolgd moeten worden. Naar zijn meening zouden daardoor tal van anderen genoopt worden, om hunne verschuldigde belasting te voldoen.

Bijvoet, een bierbrouwer, bepleit ook het belang van Gemert's ingezetenen bij het voortbestaan der Latijnsche School. De weduwe Kalkhoven riep mijn hulp in tot het spoedig verkrijgen van pensioen; haar man, hoofd der school te Gemert, overleed in December; zij bleef met elf kinderen zitten en leed op het oogenblik letterlijk armoede, doordat haar pensioen niet afkwam.

Beek en Donk

Den **25 Mei 1909** kwam ik weer in de gemeente; vanuit Helmond bezocht ik eerst Bakel, daarna Gemert en eindelijk Beek en Donk. Vandaar keerde ik naar Helmond terug. Ik verleende audientie aan vrouw Hermens-van Hout; haar man zit in de gevangenis wegens bedriegelijke benadeeling van crediteuren; zij wilde, dat haar man gratie kreeg en vroeg daarvoor steun. Haar geraden, een request om gratie aan de Koningin te richten.

B. en W. klagen over waterschade, door het lekken van den grondduiker onder de Z. Willemsvaart. Zij zouden wenschen, dat de bermsloot langs de linkerzijde van de Z. Willemsvaart verruimd en verbreed werd, en werd ingericht tot afvoer van het water, dat nu door den grondduiker naar de Aa gebracht wordt. Daarmede waren de gronden links van het kanaal veel gebaat, omdat die dan een goeden waterafvoer kregen; ook de gronden rechts van het kanaal waren dan veel geholpen, omdat de Aa dan zooveel minder water kreeg te verzetten. Wanneer die bermsloten in orde gebracht werden, behoefde men den grondduiker niet te herstellen; die kon dan volgegooid worden met grond; het Rijk bespaarde zich dan aanzienlijke kosten. Raadslid Verreycken stal visch van notaris v. Kemenade; werd deswege in Roermond veroordeeld tot eene maand gevangenisstraf; kwam in Den Bosch vrij wegens gebrek aan bewijs.

B. en W. verwachten, dat hij bij de aanstaande gemeenteraadsverkiezing als Raadslid zal vallen. Antagonisme tusschen Beek en Donk is niet zoo sterk meer als vroeger. Het gaat tegenwoordig vrij goed.

De slechte arbeiderswoningen onder Donk werden door Van Thiel verbeterd; daar staan er thans nog 15 onder Beek; ook die moeten noodzakelijk in orde gebracht, men hoopt Van Thiel daartoe te brengen. Dr. Timmer uit Beek heeft Dr. Kuiper uit Gemert vervangen als busdokter te Donk. De brandassurantie, door den vroegeren burgemeester Jhr. De Jong opgericht, werkt goed; daar is thans 10 mille in kas. B. en W. weer gewezen op het groote aantal, 11, levenloos aangegeven kinderen; men weet er geen reden voor aan te geven.

Burgemeester heeft een staat aangelegd omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; vrij goed. Bij mijne komst op het Raadhuis den secretaris Thijssens verzocht, den Heer Verdijk beter te behandelen dan voor vier jaren.

Lieshout

Den **26 Mei 1909** kwam ik weer in Lieshout; vanuit Helmond ging ik er heen; ik ging vervolgens naar Aarle Rixtel en eindelijk naar Stiphout, vanwaar ik naar Den Bosch terugkeerde. Men heeft eenige verbeteringen aangebracht in de kastruimte op de secretarie; het kan echter nog beter; de burgemeester zal er voor zorgen.

Een landmeter doet thans opmetingen voor het kanaal Tilburg-Amer; men klaagt zeer, dat men geene goede communicatie zal behouden, doordat de bruggen niet ter rechte plaats komen, of wel te gering in aantal zijn. Er is thans een staat omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen, maar veel te sober aangelegd en bijgehouden; aan B. en W. het nut van dien staat nader verklaard; men zal nu uitvoerige aantekeningen maken.

De canada's blijven redelijk goed groeien; men zal er \pm 5.000 hebben; de meeste zijn na 25 jr hakbaar en hebben dan eene waarde van \pm f. 6. Op enkele plaatsen, vooral ter plaatse waar vroeger een steenoven stond, en dus veel leem verwerkt werd, groeien de canada's buitengewoon goed; daar zijn er na 25 jr soms wel f. 25,- per stuk waard. Het elzen schaarhout groeit niet zoo bijzonder; het wordt om de 5 jaren gehakt, en kan dan \pm f. 100 de H.A. gelden. Aan B. en W. geraden, om zich tot het Staatsboschbeheer te wenden in verband met den aanleg van mast; men heeft daar blijkbaar nog een heilige vrees voor.

Doordat er bij de verpachting geen concurrentie was, terwijl er bovendien in Lieshout sterk gestroopt wordt, brengt de jacht veel minder op dan vroeger: f. 315. Hoewel men het vervelend vindt, dat de gemeente daardoor tot betrekkelijk hooge uitgaven gedwongen wordt, acht men het toch zeer goed, dat het onderhoud der waterleidingen in ééne hand gebracht werd en aan de gemeente werd opgedragen.

Aarle-Rixtel

Den **26 Mei 1909** kwam ik weer in Aarle Rixtel. Vanuit Helmond ging ik eerst naar Lieshout, toen naar Aarle Rixtel en eindelijk naar Stiphout, vanwaar ik naar Den Bosch terugkeerde. Burgemeester Sengers is 78 jr oud; den 4 October 1909 moet hij als burgemeester aftreden; ik heb hem gezegd, dat hij niet op eene herbenoeming moest rekenen. Hij zou gaarne zijn zoon tot zijn opvolger zien aangewezen; het spreekt vanzelf, dat ik hem dienaangaande geene enkele toezegging kon doen.

Het doozenstelsel werd op de secretarie nog niet ingevoerd. Een staat van exploitatie van gemeentebezittingen bestaat wel, maar is zeer onvolledig; heeft daardoor geen waarde. Op verbetering aangedrongen. Het onderhoud der waterleidingen kost thans aan de gemeente veel geld; men sputtert daar erg tegen. Kanaal Tilburg Amer krijgt, voor wat Aarle Rixtel betreft, de bruggen op de verkeerde plaats; dat is erg jammer!

De vrede is gelukkig in de gemeente weergekeerd; de aftredende raadsleden worden weer bij enkele candidaatstelling gekozen. De klokkengieterij van Fritzen schijnt nog al goed te gaan, evenals de verkoop van torenuurwerken van v.d. Kerkhof, den gemeenteontvanger. Vóór mijn vertrek ben ik met de twee wethouders even naar de kapel gegaan, waar het miraculeuse beeldje van O.L. Vrouw bewaard wordt; de kapel is verbonden aan het pensioonaat. Het beeldje is zeer

klein; natuurlijk aangekleed; het staat onder glas, in een prachtig baldaquin, geschonken door Prinzen uit Helmond. De Zusters van het pensioonaat hadden gezorgd voor eene prachtige bloemversiering, in verband met de Meimaand. Burgemeester Sengers, die zich onwel voelde, was niet mede naar de kapel gegaan.

Stiphout

Den **26 Mei 1909** kwam ik weer in Stiphout. Vanuit Helmond ging ik eerst naar Lieshout, toen naar Aarle Rixtel en eindelijk naar Stiphout. Van daar retourneerde ik naar 's Bosch. Het gaat den boeren, een drietal groote boeren uitgezonderd, nog niet best; vooral door de hagelslag in 1908 werden de meeste landbouwers zwaar getroffen. Desniettenstaande zijn er nog maar zeer enkele boeren, die zich verzekerd hebben tegen hagelslag.

Er gaan nog steeds veel menschen in Helmond werken; naar schatting \pm 150, waarvan de helft meisjes. Op de moraliteit heeft dat tot nu toe geen merkbaar slechten invloed. Van Brunschot uit Nuenen opende sinds kort eene fabriek voor gebreide ondergoederen in Stiphout; hij stelde daar voorloopig een twintig meisjes te werk. Men hoopt, dat die fabriek zich zal uitbreiden, en daardoor vele meisjes niet meer naar Helmond zullen behoeven te gaan om haar brood te verdienen.

De burgemeester heeft mij beloofd een uitvoerigen staat aan te leggen omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen. Het onderhoud der waterleidingen kost thans aan de gemeente \pm f. 90; men vindt dat bedrag erg hoog, voor eene berooide gemeentekas.

Met B. en W. even naar de openbare school wezen kijken; deze wordt binnenkort afgebroken en vervangen door een ander lokaal, dat echter wat achteruit geplaatst wordt, zoodat tijdens de verbouwing in de oude school les kan worden gegeven. Ook de woning van het hoofd der school wordt vernieuwd; men rekent op 100% van het Rijk.

De administratie voor het gesticht van de freule Van der Bruggen van Croy geeft aan den burgemeester veel werk; aan het kasteel komen thans groote onderhoudskosten; daar is in geen jaren iets aan gedaan; ook de negen boerderijen vragen hooge onderhouds bedragen. De vroegere kapelaan van St. Jan, Nielen, de latere pastoor van Kaatsheuvel, is daar thans nonnenrector; na zijn val te Kaatsheuvel heeft de Bisschop hem ten slotte dus toch maar weer in genade aangenomen.

Mierlo

Den **28 Mei 1909** kwam ik weer in Mierlo. Ik liet mij halen aan het station te Helmond; bezocht vervolgens Zes Gehuchten en nam toen te Eindhoven weer den trein naar Den Bosch.

Burgemeester Panken is juist hersteld van influenza; hij ziet er nog slecht uit, maar is, niettegenstaande zijne 80 jaren, verstandelijk nog zeer wel. Hij kan niet goed met den Heer Winters, sinds vijf jaren pastoor te Mierlo; allerlei moeielijkheden, alle van finantieelen aard: De vorige pastoor, de Heer v. Eert, maakte een legaat aan den algemeenen arme; door een toeval kwam dat geld in handen van den pastoor; deze beweert dat het voor den Katholieken arme bestemd is, en weigert het af te dragen. De Bisschop, met het geval in kennis gesteld, beloofde de zaak in het reine te brengen; maar tot nu toe hoorde men er niets van; en dat is nu al drie jaar geleden.

Eene tweede grief was, dat het armhuis, de 12 Apostelen, bestuurd door den tijdelijken pastoor, met behulp van drie provisoren jaarlijks moet aan den tijdelijken burgemeester rekening en verantwoording gedaan worden. Zoolang Panken burgemeester was, hebben de tijdelijke pastoors zich aan deze bepaling gehouden. Maar de tegenwoordige pastoor doet geen rekening, hoe dikwijls Panken hem daarnaar ook vroeg. Daar komt nog bij, dat hij in den laatsten tijd gronden onder den Hout als bouwterrein verkocht, eene weide voor f. 3.000, een stukje land voor f. 1.000. Panken maakte zich ongerust over de bestemming, aan die gelden gegeven. De Pastoor had bovendien zoo lang gedreven, dat de Boerenleenbank te Mierlo zich afscheidde van de Centrale Bank te Eindhoven. De Pastoor was nu heelemaal baas van die plaatselijke leenbank; ook dat vertrouwde de burgemeester niet.

Ter audientie verschenen een pr boeren, Van Brussel en Slaats, die kwamen klagen over de enorme schade, welke zij door de hazen leden. Het heerlijk jachtrecht behoort aan den Graaf d'Alcantara; deze verhuurde het aan Emile Wesselman van Helmond; deze laatste verhuurde op zijn beurt weer een stuk aan Van Tuyll, burgemeester van Voorburg, erfgenaam van Mevrouw Hoevenaar van Geldrop. Bn v. Tuyll kwam niet jagen; sinds twee jaren leden zij zooveel schade. Ik ben met de menschen de schade ter plaatse wezen opnemen; een groot roggeveld van circa 33 H.A. had buitengewoon veel geleden; ik heb er een uur lang kris en kras doorgelopen; de schade was zeer erg; de rogge vertoonde geen half gewas; overal resten van hazen; we joegen er nog enkele uit de rogge.

Aan de menschen geraden, zich te beklagen bij Graaf d'Alcantara, bij Emile Wesselman, bij Bram, den rentmeester van Bn v. Tuyll te Geldrop, bij Bn van Tuyll te Voorburg, en bij den Minister van landbouw. De schade wordt geleden ter plaatse Luchen; de hazen komen uit de Geldropsche heide, en blijven dan in dat roggeveld, omdat ze zich vastloopen voor het Eindhovens Kanaal. Om de hazen te verjagen, was de heele buurt, avond aan avond, ketelmuziek gaan maken in de rogge-akkers; zelfs daarvoor waren ze door de jachtopzieners van Bn van Tuijll bekeurd, onder voorwendsel, dat ze de fazanten en de patrijzen verstoorden; tot nu toe waren ze nog niet gedagvaard; ze wisten dus niet, of ze deswege veroordeeld en gestraft zouden worden.

Zesgehuchten

Den **28 Mei 1909** kwam ik weer in ZesGehuchten; ik liet me halen aan het station te Helmond, ik bezocht eerst Mierlo, toen ZesGehuchten, waarna ik te Eindhoven weer den trein nam naar Den Bosch. Ik verleende audientie aan Verheugt, het gepensioneerd hoofd der school; hij klaagde over zijn aanslag in den hoofdelijken omslag; hij was door den burgemeester onbehoorlijk behandeld, deze had hem uitgescholden enz, toen Verheugt zich bemoeide met zaken, waarmede de burgemeester vond, dat hij niets te maken had; en eindelijk vond hij, dat de Regeering zijne diensten bij het onderwijs bewezen, had moeten erkennen door hem eene onderscheiding te verlenen; hij had bijna 50 jaren dienst als onderwijzer!

Er gaan een 200 menschen buiten de gemeente werken; meestal in Geldrop; de zaken gaan daar erg slap; desniettemin worden er tegenwoordig – onder den druk van de algemeene actie – redelijke loonen betaald: f. 7 per week voor een gewoon werkman, tegen f. 4,50 voor tien jaren. Gedwongen winkelnering bestaat er niet; maar de fabrikant Van Besouw, wethouder van Geldrop, heeft een winkel; evenzoo de meesterknecht van H. Eycken en Zonen, zaak van Schellens. In die winkel koopt men echter niet duurder dan in gewone andere winkels. De toestand van den armen klasse is redelijk wel; broodsgebrek lijdt niemand; er zullen nog een twintigtal handwevers zijn; deze menschen zijn tevens kleine landbouwers, en weven, wanneer ze op de boerderij niets te doen hebben.

De boeren gaat het goed, zoowel de eigengeërfde, als den pachtboeren, wanneer ze maar met hun eigen volk kunnen werken. De loonen van knechts en meiden zijn haast niet te betalen. Hand- en spandiensten tot onderhoud van wegen en waterleidingen werken uitstekend. Burgemeester is er echter altijd zelf bij, en regelt en verdeelt het werk. De stroohulzenfabriek van de Jong en Co te Hulst heeft opgehouden te werken; zij ging in eigendom over aan Govers, en werd verplaatst naar Geldrop. Er wordt veel kunstmest gebruikt; niemand is tegen hagelslag verzekerd; men vertrouwt, dat de H. Missen, welke jaarlijks, door de verschillende gehuchten (voor iedere ééne) deswegen worden opgedragen, voldoende zullen helpen!

Er is eene boterfabriek (eigendom van zes menschen); de verdere melk wordt in Geldrop of Eindhoven verkocht. De veldwachter Van Mol wordt zeer geprezen; hij kwam voor een jr of zes, uit Borkel en Schaft, op een tractement van f. 240; thans heeft hij f. 375; zijn tractement zal gaandeweg hooger worden.

Wethouder Geven is nog altijd een brutale man, die wel weet, wat hij wil; wethouder Van Gastel is meer gemoedelijk; hij is ongetrouwd. Alvorens te vertrekken, met B. en W. den in aanbouw zijnde nieuwe school met onderwijzerswoning in oogenschouw gaan nemen; drie mooie lokalen; eene gymnastiekkamer; eene overdekte speelplaats; eene flinke onderwijzerswoning met zeer uitgestrekte tuin; alles zeer fraai; haast te mooi voor Zesgehuchten, te meer, waar de gemeente 100% van het Rijk krijgt.

1910 Maart

Nuland

Den **14 Maart 1910** kwam ik weer in Nuland; ik bezocht dien dag óók de gemeenten Geffen en Nistelrode, en keerde via Oss per trein naar Den Bosch terug. Behalve de beide wethouders was er ook een gemeenteraadslid opgekomen, zoodat we met ons vijven zaten te praten. Volgens de heeren is secretaris During niet geheel toerekenbaar meer; de man moet sinds een pr. jaren erg over zijn zenuwen heen zijn; buitengewoon werk kan hij niet meer maken; daarvoor komt een ambtenaar ter secretarie uit Berlicum. Er is niet de minste kans op, dat hij een inventaris maakt op het oud archief, ofwel dat hij maar een register aanlegt voor de bewerking van een gedetailleerden staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen.

Men klaagt, dat vanuit Heesch water op de kleine Wetering gebracht wordt, dat daar niet op hoort; dientengevolge wordt door de belanghebbenden bij de kleine Wetering waterbezwaar ondervonden. In de laatste weken bleek van welk een uitstekend nut de Nieuwe Maasmond was; in tegenstelling met vroeger werd nu zoo goed als geen waterbezwaar ondervonden.

De toestand van de armenklasse is vrij bevredigend; men gaat 's zomers in Holland gras maaien, en daarna in Duitschland koren; de menschen willen gaarne werken; het is zoo jammer, dat er in de gemeente geen industrie is, en dientengevolge weinig werk; de menschen moeten wel naar buiten, om te kunnen bestaan. De onderwijzer Maas te Nuland's Vinkel heeft de landbouwakte; onder zijne leiding worden twee landbouwcursussen gegeven, eene te Nuland, en eene te Nulands Vinkel; daarvoor is onder de oudere bevolking veel belangstelling; alle leerlingen zijn ouder dan 20 jr.

De Heer Houwing te 's Bosch kocht successievelijk in het belang van zijn jachtveld vier boerderijen; terwijl er over het algemeen wel gestroopt wordt heeft hij dan ten minste op zijn eigen grond eenig wild. Pastoor Van Dijck te Nuland is voor korten tijd verdrongen, en werd vervangen door Pastoor van Iersel. Ook Pastoor Vogels uit Nulands Vinkel is overleden; hij werd vervangen door pastoor Claassen uit Tilburg.

Geffen

Den **14 Maart 1910** kwam ik weer in Geffen; ik was tevoren in Nuland geweest, en ging later nog naar Nistelrode; te Oss nam ik ten slotte den trein naar Den Bosch. Er is nog geen raadslid voor Vinkel; het dichtst daarbij woont het Raadslid Andries van Griensven; hij woont aan den Steenweg 's-Bosch-Grave.

De gemeente secretaris voldoet goed; hij is bekwaam en ijverig; en gaf zich veel moeite, om het oude archief in orde te maken; hij gaat binnenkort trouwen met Juffrouw Van den Bosch uit Vierlingsbeek, een nichtje van den vroegeren pastoor van Steenderen, bij wien zij vaak gelogeed hebben. Volgens Verdijk zou zij 25 à 30 mille rijk zijn.

Door de opening van den nieuwen Maasmond is de algemeene waterstaatstoestand van Geffen veel verbeterd; als de Hertogswetering klaar is, wordt het nog beter. Zoowel de buitenpolder van Geffen als de binnenpolder van Geffen moeten hun water loozen op de Hertogswetering; laatstgenoemde polder moet zijn water lossen via steenen duikers in den spoordijk.

Er zijn in Geffen nog 2 gezinnen van Joden; tesamen 9 menschen. Met de geneeskundige armenpraktijk is Dr. Verbeek uit Oss belast; men is over hem zeer tevreden. De bewaarschool van de Zusters krijgt f. 165 subsidie; sinds het Rijk het bijzonder onderwijs subsidieert, zouden de Zusters het ook wel zonder die subsidie kunnen stellen, maar de Raad blijft voorloopig ongenegen de subsidie in te trekken. De trek der arbeiders naar Duitschland blijft nog steeds groot. Tot instructie der landbouwers werden cursussen gegeven, door: Paymans Te Oss inzake rundvee; Plauwel te 's Bosch inzake paarden; en Lips te 's Bosch in behandeling van kunstmest. Op het bouwland wordt geen kunstmest gebruikt; alleen maar op het weiland; men zaait daar karniet en ... slakkenmeel; voor chili is men bang; die put het land te veel uit.

Als er om gevraagd werd zou gemeente de inkomsten uit legaat Van Cooth wel willen besteden in het belang van het onderwijs in het een of ander; er werd echter nooit om gevraagd. Volgens

den burgemeester is de boerenstand in Heesch meer welvarend dan die in Geffen. In Heesch is bepaald een goed gezeten boerenstand. Wethouder Van Lith te Geffen is een zwager van notaris Van Bakel te Geffen. Wildschade of konijnenschade wordt op het oogenblik in Geffen niet geleden.

Nistelrode

Den **14 Maart 1910** kwam ik weer in Nistelrode; ik was te voren in Nuland en in Geffen geweest; te Oss nam ik later den trein naar Den Bosch. Op verzoek van v. Dissel deed ik erg mijn best om de heeren te overtuigen van het nut en het voordeel, wanneer men zich in contact stelde met het Staatsbosbeheer, om te komen tot eene ontginning met financieele steun van het Rijk, van de hooge heidegronden. Ik geloof, dat de heeren goede ooren hadden naar mijn betoog. Er worden thans weer meer schapen gehouden dan tot voor eenige jaren terug; thans hebben 15 boeren eene kudde schapen..

Men wil op kosten van gemeente een voet-rijwielpad aanleggen naar Donzel en naar Vorstenbosch; dan zijn de kosten ten laste van de gemeente alleen; de provincie wilde men er niet bij hebben. Nogmaals aangedrongen op het aanleggen van een register, teneinde de details omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen te kunnen noteeren. Men veegt thans, gemeenschappelijk met Heesch de waterleidingen; als men dat blijft doen, gelooft men, dat alle waterbezwaar overwonnen zal zijn.

De f. 75 gratificatie zijn bij het tractement van den veldwachter gelegd. Diens dochter, de wed. Muré, bleef ongehuwd; zij zou thans met hare twee kinderen, in Berlicum wonen.

Den Dungen

Den **15 Maart 1910** kwam ik weer in Den Dungen; ik reed er van Den Bosch uit heen; bezocht vervolgens Berlicum en eindelijk Rosmalen, vanwaar ik naar 's Bosch terugreed. Wethouder Verhoeven is ziek; aangezien zich niemand voor de audientie had aangemeld, had ik dus volop tijd om met den burgemeester en wethouder H. Schakenraad te praten. Secretaris Spierings is afgetreden, en als zoodanig vervangen door zijn zoon H.A. Spierings. Deze jonge man is veel minder dan middelmatig; hij kreeg les van Verdijk, en had de grootste moeite zijn diploma als aspirant-secretaris te halen.

De secretarie te Den Dungen was er onder zijn beheer niet op vooruit gegaan! En het was er toch al niet best! Gezegde Spierings zal gaan trouwen met de eenige dochter van Smits, gemeenteontvanger te Berlicum, wonende op Middelrode; hij doet aan dat meisje, dat slechts één broer heeft, die pastoor is in Amerika, eene goede partij.

De verordening op het venten blijft goed voldoen; deswege werd meermalen geverbaliseerd, en volgde er dan eene veroordeeling door den kantonrechter van 's Bosch. De waterleidingen worden thans door de gemeente geveegd; de uitgaven zijn niet over groot.

Nog altijd groote moeielijkheden met Dr. Verzijl; hij heet een beul voor de arme menschen; 2/3 van zijn praktijk uit Den Dungen is hij kwijt; de menschen gaan veelal naar Dr. Trugg in Berlicum. Men is zeer tevreden over den tegenwoordigen veldwachter; zijn voorganger, die door mij moest worden ontslagen, is thans portier in de fabriek van Lewin te 's Bosch; het moet hem daar goed gaan.

Gemeente behoeft geen subsidie meer te geven aan het algemeen armbestuur; er zijn thans minder armen, terwijl het armbestuur een legaat kreeg van Juffrouw Cok, ter waarde van ± f. 5.000. Op kapitaal, opgenomen tot afkoop van den tiend, is thans f. 4.000 afgelegd; gemeente is niet voornemens, om van wat zij tot nu toe deed, iets ten goede te doen komen van de tiendplichtigen; de tiend werd zeer duur aangekocht; men vreest, dat gemeente er op zijn best genomen, juist zonder verlies uit zal komen.

De Boerenbondsafdeeling werd in den laatsten tijd wel krachtiger; van de Boerenleenbank werd laatstelijk nogal geld gehaald om, bij eene veiling van vaste goederen in de gemeente, duur gekochte perceelen te kunnen betalen; in normale omstandigheden wordt er echter weinig geld gevraagd.

Berlicum

Den **15 Maart 1910** kwam ik weer in de gemeente; tevoren was ik in Den Dungen geweest; later ging ik nog naar Rosmalen vanwaar ik naar Den Bosch terugreed. Er wonen vele arme arbeiders in Berlicum; hunne woningen laten veel te wenschen over. Controle of de bouwverordening wordt nageleefd, wordt uitgeoefend door een deskundige, door het gemeentebestuur aangesteld; voor elken nieuwbouw krijgt die deskundige f. 5,- belooning; voor elken herbouw f. 2,50.

Men is bezig om oude broekgronden te scheuren om die te haveren; 4 H.A.; per H.A. kost bewerking f. 150,-. Men wil die gronden tweemaal haveren, om ze mooi kruimelig en los te maken; dan moet het weer grasland worden. Alles wat men doet, zal men in een staat uitvoerig beschrijven.

De Grootte Wetering, de Leygraaf en de Aa worden door gemeente geveegd en onderhouden. Vooral van de Aa wordt waterbezwaar ondervonden, naar men meent, omdat het Waterschap van de Beneden Aa weinig doet, en omdat de slagdrempel in de uitwateringssluis van de Beneden Aa te hoog zou liggen. Men hoopt, dat als het kanaal 's Bosch-Drongelen klaar zal zijn, de afwatering van de Beneden Aa beter zal zijn, en men daardoor veel minder waterlast zal ondervinden.

Dr. Trugg was eertijds gemeentegeneesheer in Rosmalen; hij verhuisde later naar Berlicum; hij wordt zeer geprezen. Broodsgebrek wordt door niemand geleden; een 25 menschen gaan in Duitschland werken, meestal als grondwerkers in Essen. Moreel gaan ze erg achter uit. Heele gezinnen gaan niet naar Duitschland. Veel menschen gaan in Holland gras maaïen; ze zullen daar f. 3 à f. 3,25 verdienen. Er gaan ook nog al wat menschen koren maaïen in Duitschland. Commissie tot wering van schoolverzuim had in den laatsten tijd weinig steun aan den schoolopziener Mr. Ingenhausz; daardoor verslaptte de ijver van de Commissie sterk. Burgemeester Godschalx is geen familie van het Raadslid H.A. Godschalx, bierbrouwer te Middelrode.

Rosmalen

Den **15 Maart 1910** kwam ik weer in Rosmalen; ik was te voren in Den Dungen geweest en daarna in Berlicum. Dr. Heijmans kwam zijne opwachting maken; Van Creij, een metselaar, beklagde zich, dat hem eene logementsvergunning geweigerd was. Marinus van Lokven en A. van den Akker klaagden over de konijnen. Er moet nog een inventaris van het archief worden aangelegd, en een staat van exploitatie van gemeentelijke bezittingen.

Verpleegden van Coudewater worden in den hoofdelijke omslag aangeslagen naar het bedrag van hun verpleeggeld, behalve wanneer het gemeentebestuur toevallig weet, dat zij meer inkomen hebben. Dr. Heijmans is nog gemeentegeneesheer; hij krijgt f. 1.000; hij schijnt een bekwaam dokter te zijn, maar zich niet gaarne moe te maken. Het burgerlijk armbestuur krijgt f. 750 subsidie van gemeente. Wolters, de gemeentesecretaris, schijnt vrij goed te zijn, maar erg zenuwachtig; hij klaagt erg, dat hij het zo druk heeft.

Boekel

Den **16 Maart 1910** kwam ik weer in Boekel. Ik ging per trein naar Uden en had aan een huurkoetsier in Veghel besteld, mij aan het station een landauer met twee paarden te zenden; ik vond er een prachtig rijtuig met twee mooie paarden, koetsier in livrei, pelskraag, kaplaarzen enz. Bij onderzoek bleek, dat de huurkoetsier niet aan zijn opdracht had kunnen voldoen, en toen het rijtuig gevraagd had van Juffr. Smits uit Veghel, eene schoonzuster van Sopers, den gemeenteontvanger uit 's Bosch. Met dat mooie rijtuig reed ik eerst naar Boekel, toen naar Erp; ten slotte nam ik te Veghel weer den trein naar 's Bosch.

Bij den bouw van nieuwe woningen houden de leden der Gezondheids Commissie Tonnaer uit Gemert en Heijkants uit Erp toezicht; De Groot, een timmerman-metselaar uit Boekel houdt voor het gemeentebestuur mede een oog in het zeil. Toen bij een woningbouw de eigenaar de bouwverordening niet naleefde, werd hij bekeurd en tot f. 75 boete veroordeeld. Dat hielp; de schrik zit er nu in, en heeft men geen last meer van overtredingen. Van alle mooie plannen van de Vincentiusstichting is niet veel gekomen; het armbestuur schoot f. 1.700 voor; daarvan

werden twee huisjes gebouwd; sinds deed het bestuur der Stichting niets meer; wel zijn er later over de verantwoording der huurpenningen misschien nog moeielijkheden te wachten. B. en W. geraden, zich in contact te stellen met het Staatsboschbeheer, om te komen tot de ontginning der voor bebossing vatbare heide gronden. Een staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen is er nog niet; men zal daarvoor nu zorgen. Ook is er geen inventaris van het oud archief; aan B. en W. in overweging gegeven, den jongen werkzamen gemeentesecretaris Breskens aan den arbeid te zetten, om het archief te ordenen; vermoedelijk zouden er dan veel stukken, welke voor de gemeente en hare inwoners van groot actueel belang zijn in zake tiendrecht, dan voor den dag komen.

Dr. Kuijper uit Gemert is gemeentedoctor; hij wordt geprezen. Veldwachter krijgt nog f. 25 gratificatie; gevraagd dat bedrag bij zijn tractement te leggen. Boekel is over het algemeen welvarend; er zijn niet meer dan 18 arme gezinnen, die van tijd tot tijd bedeed moeten worden. Het getal ruilebuiters, dat een nomadenleven leidt, neemt af; er zijn thans nog zeven van die gezinnen. Pastoor Verkuijlen, die op audientie kwam, beklagde zich over die ruilebuiters = stoelematters = halve wilden. Bij de eerste H. Communie waren er in dit jaar zes kinderen geweest, die lezen noch schrijven kenden, en maar zeer weinig de catechismuslessen gevolgd hadden. Alleen door zich aan die kinderen buitengewoon veel moeite te geven, en hen door de zusters maar altijd door te doen onderrichten, had hij die zes kinderen zoover kunnen brengen, dat hij zich verantwoord kon achten, met hen aan te nemen; maar het geleerde was zoo spoedig vergeten; en de indrukken van de Eerste H. Communie uitgewischt!

De broeder-overste van Huize Padua, broeder Pijnenburg, geboortig van Haaren, kwam daarna zijn opwachting maken. Padua zit nog altijd met zijn ouden doctor Schreppers, thans 75 jaren oud, en heel niet meer op de hoogte van de wetenschap; het is zoo moeielijk om hem heen te zenden, omdat hij zijn tractement (f. 3.000.-) niet kan missen; en een jongere kracht naast hem te stellen, kan men niet betalen. Te Udenhout zal er nog weer een paviljoen gebouwd worden. De meeste zieken, zoowel op Padua als te Udenhout, komen van buiten de provincie Noordbrabant; men heeft met Zuid Holland een contract voor 75 patienten à f. 330 per jaar; is dat getal niet bereikt, dan moeten de plaatsen open gehouden worden, en wordt voor ieder bed, dat niet bezet wordt f. 4 per maand vergoed.

Secretaris Buskens was vroeger op de secretarie te Deurne; hij is een zoon van den burgemeester van Gemert. Hij woont op kamers in Boekel, en gaat 's middags bij de Zusters eten, waar men hem à f. 0,75 soep, twee vleezen en een toespis in eene aparte kamer toedient. Hij zou eerst in het klooster ook kamers hebben gekregen; maar de algemeene overste uit Schijndel had dat niet willen hebben; dat hij daar in eene aparte kamer kwam dineeren, ontmoette bij haar geen bezwaar.

Erp

Den **16 Maart 1910** kwam ik weer in Erp. Aan het station Uden vond ik een rijtuig; ik bezocht eerst Boekel en toen Erp; te Veghel nam ik weer den trein naar Den Bosch. Ik verleende audientie aan een pr. boeren, die gaarne een harden weg wilde hebben van Erp in de richting van Uden; de modderweg aldaar was dezen winter verschrikkelijk slecht geweest; een van hen had een docter uit Veghel moeten halen; deze was mede gekomen, maar had later verklaard, dat hij nooit meer dien weg wilde gaan, dat men hem niet meer moest halen, want dat hij niet meer mede wilde. De belangen van die menschen aan B. en W. aanbevolen; deze wilden wel wat voor hen doen, als maar eerst de weg naar Boerdonk klaar was; die was nu ongeveer half weg. Een van de wethouders van Erp was nu dezelfde Van der Velden, die in 1906 bij gelegenheid van mijn vorig bezoek, het hoofd der oppositie was, en het B. en W. nogal lastig maakte! Hij had ook nu nogal veel praats, waaraan de burgemeester zich blijkbaar nogal ergerde. Heijkants, lid van de gezondheidscommissie te Veghel, architect te Erp, houdt bij nieuwbouw toezicht op handhaving der bepalingen van de bouwverordening; het schijnt bij hem in goede handen te zijn. Bij gemeenteraadsverkiezingen is er nog steeds veel strijd en ruzie. Op een weder instellen van het notarieel kantoor te Erp kon ik niet veel uitzicht geven. Men klaagt zeer over schade, door de Aa veroorzaakt. Men zou gaarne zien, dat de Commissie van toezicht over de Aa haar taak zag uitgebreid tot de Meetbrug te Veghel; dan zou men in Erp voldoende geholpen zijn. In den regel

wordt de Aa driemaal geveegd; dat duurt telkens ± drie weken; zes arbeiders worden er te werk gesteld.

Men is in onderhandeling met Staatsboschbeheer over ontginning van aanvankelijk 10 H.A. á f. 140 de H.A.; men wilde wel, dat de Heer Van Dissel begon te werken. Dr. Schoonhoff is gemeentedoctor; men prijst hem zeer, buiten Erp heeft hij geen praktijk. De Boerenbond wint gestadig aan kracht; van de twee rivaliserende landbouwclubs is er een geheel in den Boerenbond versmolten; de andere club heeft ook niet veel meer te beteekenen, sinds de man, die er de ziel van was, gestorven is; die man was juist degene, die de coöperatieve winkelzaak te Keldonk dreef; die winkelzaak verloor met zijn overlijden, veel aan betekenis. Een Boerenleenbank is er nog niet.

Nogmaals sterk aangedrongen op het aanleggen van een uitvoerigen staat, omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; aan den secretarie uitgelegd, hoe zoo'n register moet ingericht worden. In het begin van 1914 werd mij door den secretaris een staat van ontginningen, met kaart en 6 bijlagen ter inzage gezonden. Op eenvoudige wijze was de zaak behandeld; ik meen, dat, wanneer de staat bijgehouden wordt, deze van groot nut zal blijken te zijn. Het was mij een genoegen, om van dezen uitstekenden arbeid van den gemeentesecretaris kennis te nemen.

Heeswijk

Den **17 Maart 1910** kwam ik weer in Heeswijk; dienzelfden dag bezocht ik nog Dinther en Veghel; van Veghel keerde ik per trein naar Den Bosch terug. Aan B. en W. ontlokte ik de erkenning, dat de woningwet slecht wordt uitgevoerd, en dat het toezicht van B. en W. bij nieuwbouw zich uitsluitend bepaalt tot de privaten. De burgemeester beloofde voor de toekomst eene betere controle.

Een staat omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen was er nog niet gemaakt, ook daarvoor zal de burgemeester zorgen. Een inventaris op het oud archief was er wel, maar kon niet vertoond worden; burgemeester zal het stuk opzoeken en mij ter inzage zenden.

Van de verbetering van de Aa wil men niets hooren; die is in Heeswijk zeer goed; men wil zelfs niet op eene vergadering komen, waar daarover beraadslaagd zal worden; zelfs in den natten zomer van 1909 geen last van water; het winterwater heeft men gaarne; dat is altijd voor 15 April weg.

De meisjes uit Heeswijk gingen vroeger naar de Zustersschool in Dinther; thans is er eene zustersschool in Heeswijk gekomen, en zal op datzelfde terrein nog een klooster gebouwd worden, waar de oude en invalide zusters van het Gezelschap J.M.J. (Mariënborg) hare laatste levensdagen zullen doorbrengen.

Op de Boerenleenbank staat 50 à 60 mille; sinds een jr. staat er geen geld meer op de Centrale Bank te Eindhoven; pater Van den Elzen vertrouwde de Centrale Bank te Eindhoven niet meer, en gaf daarom den raad, het geld uit Eindhoven terug te vragen. De boekhouder - Van de Pas - die het zeer druk heeft, geniet f. 60 belooning. Het gaat den boeren buitengewoon goed; in geen 30 jaren is alles zoo duur geweest, als nu; de laatste 5 jaren waren ongekend goede jaren.

Toen er in 1909 erg geklaagd werd over wildschade, vooral door de konijnen, werd die schade opgenomen in de heele gemeente voor Jurgens door v.d. Elzen uit Oss; voor de leden van den Boerenbond door Van de Pas, beheerder van de Boerenleenbank; de totale schade voor de geheele gemeente werd toen getaxeerd op f. 60! De Heer Jurgens gaf toen f. 100 om daarmede alle wildschade te vergoeden!

Ik duidde het den burgemeester euvel, dat er nu al sinds anderhalf jaar een waarnemend gemeenteontvanger was, en eischte dat aan dien toestand een einde zoude komen. De burgemeester verdedigde zich met de bewering, dat er een jonge man was, die den gevorderden leeftijd nog niet had; dezen zou de Raad gaarne benoemen; totdat hij de jaren had, werd de plaats voor hem door een ander open gehouden. Ik gaf den burgemeester te kennen, dat het niet te pas kwam op die manier te handelen.

Dinther

Den **17 Maart 1910** kwam ik weer in Dinther; ik was van tevoren in Heeswijk geweest en ging later nog naar Veghel, alwaar ik den trein naar Den Bosch nam. Ik verleende audientie aan dominee De Jong Schouwenburg met wien ik een kwartiertje aangenaam zat te praten. Bouwverordening wordt streng gehandhaafd; in 1907 werd door gezondheidscommissie (Tonnaer) een bekeuring gemaakt; de kantonrechter legde eene boete van f. 200 op; sindsdien zit de schrik er in. Raadsvacaturen worden zonder stemming vervuld. Burgemeester heeft een mooien gedetailleerde staat aangelegd inzake de exploitatie der gemeentelijke bezittingen. Nog lange klachten over veldwachter Embrechts, die juist verplaatst is als nachtwachter naar Veghel; burgemeester is erg dankbaar, dat hij van hem verlost is. Van oud archief zou Mr. Bondam een inventaris maken; hij nam de stukken mede naar Den Bosch; men hoorde er nooit meer van, en kreeg geen antwoord, als men inlichtingen vroeg. De wegen naar Loosbroek en Vorstenbosch laten nog alles te wenschen over; sinds Heesch zich uit het groote wegenplan heeft teruggetrokken, lagen alle mooie plannen in duigen. Men ondervindt erg veel last en schade van de Aa, en wil graag medewerken om tot betere toestanden te komen.

Het gaat den boeren in de laatste 10 jaren, vooral in de laatste 5 jaren, bijzonder goed; 80% woont op een eigen boerderij; de huurplaatsen zijn duur; f. 35 à f. 45 de H.A. Er is een Boerenleenbank, waar veel geld op gebracht wordt, maar waar weinig geld gehaald wordt; er zijn er wel 12, die het weten, wanneer er geld gehaald wordt, en daar hebben de menschen op tegen; zij vragen, zoo lang het maar eenigszins kan, liever elders geld, dan hunne zaken aan het bestuur der Boerenleenbank bloot te leggen.

Dankzij de subsidie van gemeente zijn er thans een voldoende aantal stieren in de gemeente; bij één stier mogen hoogstens 175 koeien losgelaten worden. De gemeentelijke ontginningen gaan goed; burgemeester had aanvankelijk groote moeite, daarvoor geld van den gemeenteraad los te krijgen; toen de zaken goed marcheerden, ging het gemakkelijker. Tot nu toe werd er ruim f. 5.000 verwerkt en geniet de gemeente eene rente van 14% van dat geld. Alles is voor lange jaren verhuurd. In deze aangelegenheid heeft de burgemeester bepaald met groot succes geageerd! In Dinther heeft Dr. Van der Voort uit Veghel de geheele practijk in handen; in Loosbroek komt Dr. van Binsbergen uit Nistelrode.

Veghel

Den **17 Maart 1910** kwam ik weer in Veghel. Tevoren was ik in Heeswijk en Dinther geweest, te Veghel nam ik later den trein naar Den Bosch. Ik had een drukke audientie aan allerlei menschen die hunne opwachting kwamen maken; het secretariëpersoneel, dat later hoopt burgemeester te worden, leverde een groot contingent: Kolfshoten, Otto de Kuyper enz.

Woningwet wordt goed gehandhaafd. Veghel heeft een gemeenteopzichter ad f. 350; voor controle opvolgen voorschriften bouwverordening krijgt hij f. 100 extra. Raadsvacaturen worden meestal bij candidaatstelling aangevuld; de Heer Völcker werd als zoodanig gekozen in de vacature van den oud-burgemeester, Jhr. De Kuyper. Burgemeester geeft zich veel moeite in zake de verbetering van de rivier de Aa; jammer, dat hij zooveel tegenwerking ondervindt! Heeswijk wil er niets van weten, en wil alles laten zooals het is; Asten en Deurne hebben er niet op tegen, maar willen niet mede werken en niet mede betalen. Binnenkort hoopt burgemeester eene vergadering van belanghebbenden te samen te roepen en dan de zaak wat vooruit te brengen.

Gasfabriek werkt ongunstig, het bedrijf kan zich niet dekken; men verlangt erg naar eene electriche centrale en zou haast er toe kunnen besluiten, zich bij de Peel Centrale aan te sluiten. Er is geen staat van exploitatie van gemeentelijke bezittingen, burgemeester zal er een doen aanleggen.

Wethouder Van den Tillaart is een echte Boerenbonder; ik kreeg het met hem haast te kwaad over de moeilijkheden, die de Boerenleenbank maakte, als er geld gevraagd werd; hij vond het heel natuurlijk, dat er 10 tot 12 menschen zich mede bemoeiden, vóórdat iemand geld van de Boerenleenbank ter leen kon krijgen.

Van het groote plan, om de parochies Vinkel, Loosbroek en Vorstenbosch aan een harden weg te helpen, zal wel niets komen; Heesch trok zich terug; Nistelrode had geen geld enz. Er was

vroeger in Veghel wel kermis; maar omstreeks 1870 liet de deken de processie naar Kevelaar tijdens de kermisdagen vertrekken; ±1.200 man ging mede, Veghel was als uitgestorven. Zoo is het sindsdien gebleven. Vandaar dat mallemolens en derg. geen zaken maakten en weg bleven; thans komt er niets dan een enkele koekkraam voor de kinderen; maar van kermis houden is geen sprake meer.

Vught

Den **18 Maart 1910** kwam ik weer in Vught; later bezocht ik nog St. Michielsgestel en Schijndel. Aan woningtoezicht bij nieuwbouw, of herbouw wordt streng de hand gehouden door eene Commissie van toezicht van vijf leden, waarvan de burgemeester voorzitter is. Patronaat krijgt f. 600 subsidie van gemeente voor teekenonderwijs; dat onderwijs wordt gegeven door Van Groenendaal, directeur der teekenschool (bouwmeester van doofstommeninstituut) Grips en Koesen. Er schijnt niet altijd behoorlijk overlegd te worden omtrent de uren, waarop teekenonderwijs (patronaat), herhalingsonderwijs (gemeente) en handelonderwijs (Hanze) gegeven wordt, zoodat dezelfde leerlingen niet van alles kunnen profiteeren.

Men zal een staat aanleggen omtrent de exploitatie van gemeente-eigendommen, vooral nu van belang, nu de toestand van 250 H.A. gemeente weide na de opening van het kanaal Bosch-Drongelen zooveel beter wordt; tot nu toe brachten die gronden 3.000 à 4.500 per jaar op; men hoopt, dat de opbrengst wel met 100% kan vooruitgaan.

Dr. Hillen is gemeentedoctor; hij krijgt f. 1.800 en betaalt zelf een vroedvrouw, die hij f. 300 geeft. Armoede wordt in Vught niet geleden; de fondsen van het armbestuur gaan vooruit, door verkoop van bouwterrein bij het station; gemeente moest vroeger met f. 800 subsidieeren. Thans niet meer dan f. 500,-.

De stroohulzenfabriek van v. Rijckevorsel werd stopgezet; een groote ramp voor de gemeente was dat niet, vooral omdat de kinderen, die daar werkten, geen ambacht leerden, en daardoor moeilijk later behoorlijk den kost konden verdienen. Er komt een post- en telegraafkantoor; het Rijk zal hoogstens f. 800 huur betalen, 4% van den koopprijs grond en 6% van de bouwkosten. Gasfabriek gaat zeer goed; door het invoeren van muntgasmeters wordt er ook 's zomers veel gas gebruikt.

De Paulusvereniging telde aanvankelijk 500 leden; thans nog 180. Gemeente geeft f. 25 subsidie. De Hanze, voorzitter Lathouwers, heeft een cursus met 15 leerlingen, dus zeer bevredigend. Mr. Bondam deed zoo goed als niets aan oud archief; Sanders en Schuyleman, thans burgemeester van Roermond en Klundert, hebben het zoo goed mogelijk geordend.

St. Michielsgestel

Den **18 Maart 1910** kwam ik weer in St. Michielsgestel; tevoren was ik in Vught geweest; later ging ik nog naar Schijndel. B. en W. deelen mij mede, dat er een post- en telegraafkantoor zal komen; het zal komen te staan tusschen Overberg en de kom van St. Michielsgestel. Men gaat daarmee zeer vooruit, omdat er tot nu toe slechts een brievingaarder was.

Eindelooze klachten over Dr. Verzijl, die de armen niet helpt, hen geheel verwaarloost; geraden hem als armdoctor te ontslaan. Men is algemeen zeer tevreden over den veldwachter; het schijnt dat men het met hem bijzonder goed getroffen heeft. Men klaagt, dat er zooveel groote gestichten in de gemeente zijn; daar wordt steeds aan de deur gegeven, vooral eten; dat trekt en kweekt armoede; de menschen hebben daar den kost voor het halen; dat werkt zeer demoraliseerend. De armen komen zich zelfs om die reden van elders in de gemeente vestigen; zij hebben dan den kost voor het vragen, en kunnen verder wat luieren en bedelen.

Met den burgemeester een bezoek gebracht op den Ruwenberg; daar zijn thans 280 jongens; 6 klassen gewoon lager onderwijs, en drie klassen M.U.L.O.; in de hoogste klasse zitten slechts drie leerlingen. In een groote zaal vond ik alle jongens te samen; daar werd eerst een liedje gezongen; toen kreeg ik een aanspraak van een jongen; vervolgens nog eene van den pater rector; ik vroeg natuurlijk een halven dag vrij voor de jongens. Pater Rector en frater minister leidden mij rond; de schoollocalen laten nogal te wenschen over; men hoopt die binnenkort te mogen vernieuwen; men wacht op de vergunning van het moederhuis uit Tilburg.

Omtrent de familie Berail deelde men mij mede, dat de oude Heer, een Fransche émigré, zich in de gemeente vestigde, en daar eene zijdewormenteelt wilde inrichten; Ruwenberg, Overberg, Heesakker enz. werden volgezet met witte moerbeien. Er werd veel geld gestoken in de onderneming, veel geld verloren; succes was gelijk nihil.

De Heer Berail had zeven kinderen, drie zoons en vier dochters; van die vier meisjes huwde er eene met den Heer Prins te Oirschot (zij is lang dood); de drie andere wonen nog in St. Michielsgestel; de jongste is 87 jaar; zij bleven ongehuwd. De familie Berail wordt buitengewoon geprezen; niettegenstaande zij het dikwijls zelve niet breed had, deed zij steeds buitengewoon veel goed.

Er is een Boerenbond in de gemeente; een Boerenleenbank is er niet.

Schijndel

Den **18 Maart 1910** kwam ik weer in Schijndel; tevoren was ik in Vught en in St.-Michielsgestel geweest. Onder den boerenstand zitten er veel met broers en zusters samen te wonen; onder den boerenstand moet meer getrouwd worden, onder de arbeiders moesten de huwelijken op later leeftijd tot stand komen.

Eindelooze klachten over de ellendige toestanden op den Berggedeelte van de gemeente tusschen Wijbosch en het spoor; daar willen de menschen zich niet aan een normaal leven gewennen, en leeft men van diefstal en stroopen. De kinderen komen er wel op school en in den catechismus, dankzij de spijskokerij welke de pastoor en de gemeente samen hebben opgericht; maar zoodra als de kinderen 14-15 jr. oud zijn, is alle tucht er uit en is het een echte bende; alles trouwt ná in de familie; er wordt dispensatie gegeven, omdat het "moeten" is; en, als er geen zwangerschap is, dan wordt die voorgewend, om toch dispensatie te krijgen!

Niemand wil die menschen in het werk hebben, omdat men ze niet vertrouwen kan; als men ze een uur zonder toezicht laat, dan hebben ze u al beet gehad! Als ze werken, dan werken ze soms hard, maar men kan er niet op aan; men heeft ze drie dagen, en dan komen ze niet meer terug, en laten u met uw werk zitten, ook al ondervindt ge daardoor de grootste moeilijkheden.

Steenfabrikant v.d. Elst wil ze niet; de boeren willen ze niet; ze kunnen nergens terecht. Na mijn aandringen heeft burgemeester het politietoezicht verscherpt; dat helpt wel wat; maar op den duur vreest hij het niet zonder marechaussee te kunnen stellen.

Het Groene Kruis wordt door gemeente gesubsidieerd; eene vroomsche zuster doet als wijkverpleegster dienst, vooral voor de lijders aan tuberculose. Pastoor wil een gasthuis bouwen met inrichting voor besmettelijke zieken; hij vraagt f. 20.000 subsidie van gemeente. B. en W. vragen mijn advies; ze zouden dan inschrijving Grootboek willen verkoopen; ik vind f. 20.000 nogal veel; vroeger vroeg pastoor voor een ander plan slechts f. 6.000.

Burgemeester heeft mij beloofd een mooien gedetailleerden staat aan te leggen, omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen. Binnen een pr. jaren moet Van der Elst f. 14.000 betalen voor leem, ten behoeve van zijne fabriek; met dat geld hoopt men het Raadhuis te vergrooten, en tevens een brandvrije kamer voor het archief te bouwen; de benodigde grond is bereids aangekocht.

Burgemeester laat politie thans veel dienst doen; heeft daarvoor bijzondere zakboekjes ingevoerd; hij meent dat er thans geen aanmerkingen op politie kunnen gemaakt worden.

Toestand van de armen gaat niet vooruit; gemeente moet thans f. 2.400 subsidie aan armbestuur geven! Op Boerenleenbank staat f. 158.000; er is slechts f. 8.000 op voorschot gegeven; ook hier sticht de bank dus niet veel nut. Burgemeester is erg doof; ik zat links van hem, om van zijn goede oor te profiteren; maar ik kon toch haast niet met hem praten.

Son en Breugel

Den **19 Maart 1910** kwam ik weer in Son. Ik reed er vanaf het station Eindhoven heen, bezocht vervolgens St. Oedenrode, en nam ten slotte te Schijndel den trein naar Den Bosch. Ik verleende audientie aan notaris Van de Westelaken, die kwam solliciteeren voor schoolopziener in het arrondissement Veghel; en verder een beetje bleef praten.

Voor 40 jaren woonden alle boeren op een eigen plaats; de menschen trouwden niet; woonden met broers en zusters te samen. Daardoor waren er geen kinderen, als eene boerderij eindelijk

open viel; zoo verklaarden B. en W. het, dat er thans 40 boerderijen bezet waren door huurboeren. Thans wordt er meer getrouwd, zoowel onder de burgers als onder de boeren. Woningtoestanden hier en daar niet best; drie woningen werden onbewoonbaar verklaard, in het najaar van 1909 ontruimd en afgebroken. Volgens notaris Van de Westelaken was de toestand der waterleidingen ellendig; volgens B. en W. uitstekend. Omdat B. en W. van oordeel waren, dat de broekgronden niet voldoende oprachten, werd een proef genomen met het besteken van bandhout. Hoewel ik dat in 1906 uitdrukkelijk had opgedragen, heb ik, toen er geen staat van exploitatie van gemeentelijke bezittingen was aangelegd, den burgemeester hard gevallen, dat hij aan mijn opdracht niet voldaan had, en hem aangezegd, dat hij zou zorgen, dat er ten spoedigste een register zou worden aangelegd. Van de ruim 1.000 H.A. heide is er nu \pm 30 H.A. tot mastbosch aangelegd in de 26 jaren, dat v. Grinsven burgemeester is.

Voor geneeskundige hulp doet gemeente weinig: f. 50 voor vaccinatie en doodschouw aan Dr. Roupp in Nunen; voor verloskundige hulp wordt heelemaal niets gedaan: twee Raadsleden hebben kinderen; de andere 5 zijn kinderloos of zijn zelfs heelemaal niet getrouwd. Als er een Roomsche jongensschool komt, en de openbare school dientengevolge zou gesloten worden, zou er kans zijn, dat het Raadhuis verplaatst werd naar de school met onderwijzerswoning; anders zal het ellendige Raadhuis van thans wel als zoodanig dienst moeten blijven doen.

De roomboterfabriek bestaat nog; de daaraan verbonden winkel, die zooveel aanstoot gaf, is opgeheven. Er heeft vijf maanden lang een extra tram geloopt van Veghel naar Eindhoven v.v. om uit de langsliggende gemeenten meisjes aan te voeren voor de fabriek van Philips; \pm 80 meisjes werden vervoerd; kinderen van 12 tot 14 jaren verdienen \pm f. 6 per week; meisjes van 20 jaren kunnen tot f. 9 à f. 10 komen. Sinds korten tijd loopt die tram niet meer; of dat komt, doordat het voorjaar wordt, en dientengevolge minder gloeilampen gevraagd worden, dan wel, doordat de geestelijken eene actie tegen Philips begonnen omdat hij op een Heiligen dag liet werken, wist men mij niet te zeggen. Vele van die meisjes, die eerst heen en weer gingen zijn thans te Eindhoven in den kost, en komen alleen des Zondags tehuis.

Sint-Oedenrode

Den **19 Maart 1910** kwam ik weer in de gemeente; ik was van tevoren in Son geweest; te Schijndel nam ik weer den trein naar Den Bosch. B. en W. zijn zeer onder den indruk, omdat de Raad den jongen Kemps tot gemeentesecretaris benoemd heeft, ondanks hij het diploma als aspirant-gemeentesecretaris nog niet had; hij was nu al 6 jaren waarnemend, in afwachting van zijn examen; hij voerde in dien tijd niet veel anders uit dan plezier maken. B. en W. wilden hem nog ééne kans geven, en wilden hem nog voor drie jaren tijdelijk benoemd zien; de Raad benoemde hem toen definitief.

Voor de wethouder Swinkels was daarover slecht te spreken; maar ook de wethouder Aarts was zeer boos. Deze laatste, die zich vooral met de beplantingen bemoeit, vertelde o.a. dat hij geen menschen meer kon krijgen, die voor de gemeente wilden werken, omdat ze zoo lang moesten loopen, voordat ze hun geld kregen omdat Kemps te lui was de mandaten op te maken. Van het St. Paulusgasthuis zijn, in overleg met de Gezondheidscommissie, de vier slechtste woningen afgebroken, en de zeven anderen verbeterd; de stichting is in stand gebleven; zeven oude vrouwtjes worden daar nu verpleegd.

Het archief is geordend door Ghijsbers, thans ambtenaar in Deurne; er is een kamertje op zolder voor afgetimmerd, terwijl er behoorlijke rekken geplaatst zijn. Het is wel niet mooi, maar het is toch veel verbeterd, een inventaris is er nog niet.

Gemeente liet door Heide Mij. een plan opmaken tot ontginning van de Bleek. 80 H.A. op de grens van Lieshout, volgens Heide Mij. moet 20 H.A. weiland worden en 60 H.A. bosch. Met het weiland is men dit jr. begonnen; 6 H.A. werden in gereedheid gebracht, en zullen gehaverd worden. Voor den aanleg van boschgronden recommandeerde ik het Staatsboschbeheer, terwille van de subsidie. Bovendien ried ik sterk aan, om een uitvoerigen staat aan te leggen omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen.

Men klaagt zeer over de kosten van het onderhoud der waterleidingen; de gemeente heeft meer dan 200 waterloopen te veegen en te onderhouden. Het gaat den Heeren Van der Hagen slecht

met hunne fabriek van natuurboter; ze werken nog wel, maar ze maken geen zaken meer; dientengevolge hebben ze allerlei moeielijkheden, ook finantieele, onder elkander. Gemeente heeft veel moeite, om finantieel rond te komen; voor enkele jaren was hoofdelijke omslag f. 800, thans f. 4.000; en nog heeft men geen geld voor de meest noodzakelijke uitgaven!

Andel

Den **29 Maart 1910** kwam ik weer in Andel. Ik reed er vanuit Gorinchem heen; bezocht daarna nog Giessen en keerde toen naar Gorinchem terug. Ik verleende audientie aan den Heer Van Tienhoven, die inlichtingen kwam geven omtrent zijn wonen in Den Haag in verband met zijn voorzitterschap van een Noordbrabantsch Waterschap; ik stelde hem gerust, dat Gedep. Stat. hem wel Voorzitter zouden laten.

Andel heeft een bezit van 58 H.A. mooie gronden. Vóór ± 100 jaren brachten die gronden niets op, en wilde niemand daarvan als eigenaar te boek staan; met de opbrengst kon men de lasten niet betalen. Het was toen quaestieus, of de gronden behoorden aan de inboorlingen van Andel, dan wel aan de gemeente Andel. Om zich van den eigendom van die gronden te ontdoen, is er eene procedure gevoerd; bij rechterlijk vonnis is toen beslist, dat die gronden van de gemeente Andel waren. De gemeente is thans natuurlijk zeer dankbaar voor die rechterlijke uitspraak, waarmede men zich voor honderd jaren zoo bezwaard gevoelde.

Ook voor deze streken is de Maasmond, zooals thans blijkt van zeer groot nut. Als het water op de rivier hoog is, zooals in den afgeloopen winter, dan heeft men geen last meer van kwelwater zooals vroeger, omdat de gronden aan den Nieuwendijk afgemalen worden; bovendien heeft men geen gevaar meer door overlast van water bij doorbraken, zooals in 1880, toen alle binnendijks gelegen gronden inundeerden, en onberekenbare schade aangericht werd; toen was bijv. "het Slot" de woning van den burgemeester van Rijswijk niet anders dan per roeiboot te bereiken. Men meent alleen, dat aan de Bleek het water niet meer zoo laag afloopt als vóór de opening van de Bergsche Maas. Wanneer er nu bijv. 's zomers bij een onweer veel water valt, dan loopt dat water niet zoo spoedig weg als weleer, wanneer de bemalingswerktuigen niet in gebruik worden gesteld, omdat het water op de rivier niet hoog is.

Veldwachter krijgt f. 70 gratificatie; gevraagd dat bedrag bij het tractement te voegen. Een opzichter voor de gemeentelanderijen krijgt f. 365 salaris. De Heer Van Andel woont nog altijd te Ubbergen bij Nijmegen, waarheen hij voor de opvoeding zijner kinderen verhuisde; middelerwijl vervalt "het Hof" in erge mate; men vreest, dat hij nooit weer in Andel zal komen wonen. Den Dekker, en diens zwager A. Naayen (de gewezen wethouder) leven nog, en wonen beide nog in Andel; Naayen is geen voorzitter meer van den Op Andelschen polder; in diens plaats kwam Peter de Fijter.

Er is nog steeds geen openbare school in Andel; de enkele kinderen die openbaar onderwijs verlangen, bezoeken de openbare school te Giessen, met welke gemeente Andel deswege gecontracteerd heeft. De bijzondere school te Andel kan met de Staassubsidie niet bestaan; jaarlijks komt er ± f. 1.300 te kort, welk bedrag door Naayen en De Fijter wordt aangezuiverd. Van gemeentewege heeft geen armenverzorging plaats; ook geen subsidie aan kerkelijke armbesturen.

Sinds de woningwet er kwam, wordt er minder gebouwd; eene arbeiderswoning kostte vroeger niet meer dan ± f.400; thans kost eene woning, die aan de bepalingen der bouwverordening voldoet f. 750 à f. 800. Er is een staat aangelegd omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen. Naar de ondervinding in Andel schijnt te leeren, moet griendhout, dat uitgeleefd is, niet getweediept worden; maar men moet die grond in cultuur nemen, een jr of vier bebouwen, en er dan weer griendland van maken. De bovenste steek moet echter boven blijven; doet men dat niet, dan is de grond, die getweediept werd, als de griend ná twintig jaren uitgegroeid is, heelemaal niets meer waard.

De ondervinding leerde, dat grindwegen, die met basaltsteenslag onderhouden worden, beter zijn, terwijl het minder kost, dan wanneer ze met grind onderhouden worden. Gemeente sloeg vier nortonpompen; het goede water zit niet diep; 30 à 40 voet; elke pomp zal ± f. 75 kosten. Er wordt veel fruitteelt in Andel gedreven, vooral appels (belle fleur en goudreinetten) en peren (Janbazen en knolperen).

De harmonie te Andel bracht mij tijdens de audientie eene serenade; toen ik vertrok, deed men mij uitgeleide tot de grenzen van Giessen. Directeur van die harmonie was een fietshandelaar, Jonker genaamd, sinds een jr te Andel woonachtig.

Familie Den Dekker. Oude Den Dekker woonde te Almkerk en was gehuwd met eene dochter van notaris Middelkoop te Dussen, eene achternicht van den tegenwoordigen notaris Middelkoop te Capelle. Hij kreeg twee kinderen, nl. Dionysius den Dekker, die van Almkerk naar Andel verhuisde, en Amelia den Dekker, ongehuwd, die thans nog aan den Nieuwendijk woont. Dionysius den Dekker huwde met Juffrouw Naayen uit Andel; hij heeft vier kinderen: Arie, wethouder van Almkerk, wonende aan den Nieuwendijk ten huize van zijne tante Amelia; Jan, ongehuwd, boer, wonende ten huize van zijn vader te Andel; Alexander, ongehuwd, gepromoveerd directeur van de Gorinchemsche bank, nog een meisje, ongehuwd, en nog tehuis bij haar vader te Andel.

A. Naayen uit Andel is gehuwd met Juffrouw Vermeulen uit Capelle; de moeder van die Juffrouw Vermeulen was eene Verbeek; zelfde familie als die schatrijke Verbeken te Heemstede.

Giessen

Den **29 Maart 1910** kwam ik weer in Giessen; vanuit Gorinchem had ik eerst Andel bezocht en daarna Giessen, vanwaar ik weer naar Gorinchem terugkeerde. Men is zeer dankbaar voor de groote Rijkssubsidie voor de nieuwe school; ten laste van de gemeente blijft circa nihil, terwijl school met onderwijzerswoning ± 21 mille zal kosten. Het terrein kost ± f. 2.700; men kocht voor ± f. 4.000 gronden hield er zooveel af, als men voor school en onderwijzerswoning noodig had, en verkocht de rest voor f. 1.200.

Het fort te Giessen werd in 1879 gebouwd; het schijnt nogal eenige militaire waarde te hebben. Het is erg lastig, dat binnen een bepaalden kring om het fort (ik meen met een straal van 300 M) niets in steen mag worden opgebouwd. Toen het fort gebouwd werd, lagen in dat rayon drie boerderijen en enkele arbeiderswoningen; die liggen er nog. Als er een gat in een dak waait, mag men dat, zonder vergunning van de militaire autoriteit niet maken! Het spreekt van zelve, dat de militaire autoriteit met dergelijke vergunningen zeer gemakkelijk is! Vergunningen om in steen te bouwen, kan men niet krijgen; wel voor een planken schuurtje. De boerderij van wethouder De Fijter staat ook in dien verboden kring; De Fijter vertelde, dat men in dien kring zelfs geene nieuwe slooten graven mocht.

De gezondheids commissie te Heusden heeft twee bouwkundigen, die, voor het heele ressort, namens de gemeentebesturen bij nieuwbouw toezicht houden, dat er gebouwd wordt overeenkomstig de goedgekeurde plannen. Giessen en Rijswijk hebben samen éenen veldwachter, eenen ouderen man, die door den burgemeester zeer geprezen wordt. Armoede wordt er in Giessen niet geleden; naar Duitschland gaat niemand om te werken; vele gaan echter naar den Biesbosch, of 's zomers in den bieten- of den oogsttijd naar de Haarlemmermeer, of als polderwerker op het werk van eenen grooten aannemer.

Er was vroeger eene beroemde paardenmarkt in Giessen; thans is dat niet veel meer; er komen thans niet meer dan 80 à 100 paarden op de markt. De kooplui bezoeken bij voorkeur de markten, die per trein of tram gemakkelijk te bereiken zijn; vandaar, dat ze niet gaarne naar Giessen gaan, en de paardenmarkt dientengevolge achteruitging.

Het Raadhuis te Giessen is een gehuurde kamer, boven op den dijk, langs een kippenladder naar boven. Met B. en W. moest ik onder in eene herbergkamer van datzelfde huis zitten. Ik gaf B. en W. in overweging, om, als de nieuwe school klaar zal zijn, van de oude school een raadhuis te maken; om de kosten scheen men daartegen nog al op te zien. De burgemeester vond het noodig, mij een glas champagne te schenken; ik kon er niet af, en moest wel een half glas drinken!

Bij de school te Giessen is men bezig een nortonpomp te maken; aangezien het water wat erg ijzerhoudend bleek te zijn, adviseerde de Gezondheids Commissie te Heusden de pomp nog een Meter of tien dieper te slaan; dat zal men nu doen; jammer, dat het zooveel geld kost.

Werkendam

Den **30 Maart 1910** kwam ik weer in Werkendam. Ik ging er vanuit Gorinchem heen; bezocht vervolgens De Werken en Woudrichem en keerde vandaar naar Gorinchem terug. De

waterleiding kan zich nog niet bedruipen; er komt jaarlijks nog f. 600 te kort; maar men is zeer tevreden, dat de waterleiding er is; zelfs als er alle jaren f. 1.600 bij moest, dan zou men er nog geen afstand van willen doen. De directeur heeft maar f. 300 tractement; feitelijk veel te weinig, maar er is geen geld om hem meer te geven; als gemeenteopzichter heeft hij nog bovendien f. 150.

De gasfabriek is thans in handen van particulieren; het gas is vrij goed en kost 10 cnt; het zaakje schijnt te kunnen bestaan; over 1909 kon althans 4% dividend uitgekeerd worden. Het hoog opperwater op de Maas in den afgeloopen winter oefende een nadeeligen invloed uit op den waterstand in den Biesbosch; vele grienden kwamen heel niet boven water; men denkt, dat het wel 80 c.M. scheelde met vroeger, toen de Bergsche Maas nog niet bestond, dat het water bij ebbe minder laag afliep.

Tengevolge van de bouwverordening kost eene arbeiderswoning thans f. 500 meer dan vroeger; er wordt thans veel minder gebouwd, de woninghuur is dientengevolge veel te hoog, f. 1,75 voor eene gewone woning. In den Raad zitten thans 3 liberalen, 4 Antirevolutionairen en 4 Christelijk Historischen; de liberalen kunnen er alleen niet komen; nu weer worden zij geholpen door de Antirevolutionairen tegen de Christelijk Historischen, dan weer door de Christelijk Historischen tegen de Antirevolutionairen.

Finantieele draagkracht van gemeente gaat sterk achteruit; in de laatste 6 maanden stierven of verhuisden: Baasbank, Versput en Mevrouw De Klerk, en ging daarmee zeker een millioen kapitaal de gemeente uit. Sinds de waterleiding bestaat, zijn er veel minder besmettelijke typhusgevallen in de gemeente als vroeger; de enkele gevallen die nog voorkomen, zijn bij schippers of visschers, menschen, die het ergens buiten de gemeente oploopen.

Er gaan heel wat inwoners buiten de gemeente werken; zij gaan met Van Haaren en andere groote aannemers mede naar het buitenland; op het oogenblik werkten er menschen te Petersburg, te Rosario, in China, te Soerabaja. Het weekloon varieert daar van f. 45 tot f. 100; in den regel behoeven ze niet zelve te werken, maar moeten ze toezien en opzicht houden bij het werken der inlanders.

De Boerenleenbank staat onder toezicht van de hoofdbank te Utrecht; er wordt wel veel geld gebracht; maar er wordt weinig geld gevraagd. De beetwortelsuikerfabriek zal aan niet meer dan 15 menschen vast werk geven. De zwavelzuurfabriek van Albers is reeds sinds geruimen tijd stop gezet. Markten, die iets beteekenen, zijn er in Werkendam niet; evenmin een kermis; die werd sinds jaren niet meer gehouden.

De Werken en Sleeuwijk

Den **30 Maart 1910** kwam ik weer in de Werken; vanuit Gorinchem had ik eerst Werkendam bezocht; ik ging later nog naar Woudrichem, vanwaar ik naar Gorinchem terugkeerde. Sinds Struyck Dalm geen secretaris meer is van De Werken, werd het Raadhuis naar behooren ingericht; het ziet er thans zeer goed uit: een raadszaal, een burgemeesterskamer en eene secretarie; onder is een arrestantenlocaal, benevens eene woning voor den veldwachter, met een zeer goed stuk land voor tuin en boomgaard. De veldwachter betaalt f. 52 huur; Struik Dalm in der tijd f. 125, zoodat gemeente nu f. 73 toegeeft, en daarvoor een zeer net raadhuis heeft. De verbouwing had niet meer dan f. 100 gekost; voor meubileering had men ± f. 300 uitgegeven. Wethouder van Kruyten was niet verschenen; hij was ziek. Raadslid Sigmund liet zich excuseeren om familieomstandigheden; zijn tante, Mevrouw De Klerk uit Werkendam, was overleden.

Vóór korten tijd is eene zuster van Sigmund gehuwd met Dr Mijnlief uit Werkendam; daar is nu nog maar een meisje tehuis. Van zijn eenigen broer komt niets terecht; hij was kortst naar Rosario vertrokken, in de hoop een baantje te krijgen van v. Haeren, aannemer der groote havenwerken te dier plaatse.

Aan de Kille is geen openbare school; de kinderen gaan naar de school te Nieuwendijk, waarvoor aan gemeente Almkerk f. 15,- per kind vergoed wordt. Voor den veldwachter is eene levensverzekering gesloten; als hij komt te sterven, dan krijgt zijne weduwe f. 1.000; hijzelf krijgt dat bedrag, als hij 60 jr oud wordt.

De Maasmondverlegging werkt nadeelig op den waterstand; in den regel loopt het water thans 0,20 M. minder laag af dan vroeger; bij hoog opperwater wordt dat veel erger, en kan het verschil 0,70 tot 0,80 M. worden. Invloed van Westen of Zuid Westen wind is daarbij betrekkelijk gering; dat kan wel enkele c.Meters schelen, maar meer niet. In den Biesbosch is het Kroondomein de grootste grondeigenaar, en dus tevens de meest geïnteresseerde.

Arbeiderswoningen kosten, sinds de woningwet bouwverordeningen in het leven riep f. 300 à f. 400 meer dan vroeger. Voor zoo'n woning, die thans f. 800 à f. 900 zal kosten, moet f. 1,50 huur betaald worden. Gemeente bezit niet meer dan 3 H.A. grond, kwelgrienden; het land ligt te laag om getweediept te worden; dat is ook niet noodig, want sinds menschegeheugenis groeit de griend er prachtig. Om de 4 jaren wordt het hout gehakt; dan worden de doode knuisten door jonge stek vervangen; per H.A. is er dan tusschen 3.500 en 4.000 stek noodig.

Dr Mijnlief uit Werkendam is armendoctor; eene vroedvrouw is er niet; vrouwen helpen elkander niet; doctor rekent f. 7,50; dat wordt altijd betaald; gemeentebestuur meent blijkbaar, dat arme vrouwen niet bevallen, dat menschen, die vermeerdering van familie krijgen, niet tot de armlastigen behooren. Te De Werken wonen de meeste armen; de menschen zitten er daar het hardste voor; ze wonen daar gehuurd en hebben geen land; hebben ze geen werk, dan hebben ze niet te eten. Te Sleeuwijk wonen de meeste menschen op hun eigen; hebben een eigen erfje, een varken een geit; vandaar, dat het hun betrekkelijk beter gaat, en zij nooit werkelijk armoede lijden.

Van de 7 Raadsleden zijn er twee liberaal: Sigmund (die niet naar de kerk gaat) en Van der Stelt (die naar de Gereformeerde kerk gaat); de vijf andere Raadsleden zijn antirevolutionair.

Woudrichem

Den **30 Maart 1910** kwam ik weer in Woudrichem; ik was vanuit Gorinchem tevoren in de Werken en Werkendam geweest; vanuit Woudrichem keerde ik naar Gorinchem terug. De Pastoor kwam op audientie; hij is daar thans 7½ jr en denkt er nog 2½ jr te moeten blijven vóór hij verplaatst wordt. Hij heeft eene parochie van Werkendam tot Wijk; naaste Roomsche kerk is Dussen; hij heeft in het geheel 80 communicanten; in Woudrichem zijn in het geheel twee Roomsche huishoudens. De parochie te Woudrichem wordt beschouwd als een soort van missie; omdat het zoo'n treurig bestaan voor een pastoor is, wordt er een kapellaan heen gezonden, 10 jaren vóórdat hij aan de beurt is om pastoor te worden; zoo was hij ook 10 jr vóór zijn tijd benoemd; over 2½ jr kwam zijn jr aan de beurt om pastoor te worden; dan hoopte hij ook voor een betere plaats in aanmerking te komen.

Burgemeester woont nog niet in Woudrichem; over 6 weken trouwt zijn zoon; die neemt dan de boerderij in Hardinxveld over, en dan zal het burgemeestersgezin overhuizen naar Woudrichem. Eene woning heeft hij nog niet gehuurd. Hij is in onderhandeling met Naayen, uit Andel, eigenaar van 'het Kraaiveld'; tot een vast accoord kwam het nog niet. Na het overlijden van Hanedoes kocht Naayen het Kraaiveld; hij liet het hout vallen, behalve de oprijlaan, en exploiteert (verhuurt) thans de landerijen.

Notaris Van der Colff is overleden; erfgenaam is een zekere Mijnheer Peereboom; men hoopt, dat deze zich in het nog altijd ledig staande mooie huis van den Heer Van der Colff zal komen vestigen. Er worden haast geen woningen gebouwd in Woudrichem, omdat de bouwverordening ze te duur maakt, en daardoor onverhuurbaar; eene woning kost thans f. 400 à f. 500 meer dan vóór de woningwet.

Het gaat den visschers slecht; eidelooze klachten over slechte opbrengst der visscherij. De visch schijnt bepaald het Maaswater te willen; er wordt thans op de Merwede en de Waal 75% minder zalm, steur, elft en houting gevangen, dan vóór de opening van den Maasmond; de visch zwemt thans de Bergsche Maas op. De gemeente werd door het Rijk wel schadeloos gesteld voor verlies van vischwater ten gevolge der sluiting van de Maas te Andel; maar het vischwater dat gemeente toen kreeg ligt te Heusden en is niet veel waard, doordat daarvóór tien groote visscherijen liggen, allen door den Staat verpacht; de meeste visch wordt gevangen, vóór die te Heusden komt. Het vron = 6% van opbrengst zalm enz. bracht in 1904 aan gemeente nog f. 2.600 op, en in 1909 slechts f. 245! De bevolking gaat onder een en ander diep gebukt, en verkeert onder uiterst moeilijke omstandigheden.

Men hoopt, dat de Regeering de reddende hand uit zal steken, en aan Woudrichem een ander vischwater zal geven. Men hoopte en vertrouwde, dat Minister Kalkman hen zou willen helpen. Ten gevolge van de Raadsverkiezingen, noodig geworden door het bedanken van de wethouders Schaap en Kole is de Raad "om", en bestaat dat lichaam thans uit 4 antirevolutionairen en 3 liberalen; de laatst gekozen antirevolutionairen hadden 115-130 stemmen; hunne liberale tegencandidaten 50-65. Verhagen krijgt thans eene volgzaame meerderheid in den Raad; hoe zal het nu in het vervolg in Woudrichem gaan??

Een oud stadje, als Woudrichem is, kan wel een mooi oud archief hebben; het is niet geordend; niet geïnventariseerd; aan burgemeester verzorging van een en ander sterk op het hart gebonden. Hij zal zijn best doen!

Rijswijk

Den **31 Maart 1910** kwam ik weer in Rijswijk. Ik was van Gorinchem gekomen; bezocht vervolgens Almkerk; en reed toen over Muilkerk en Dussen over het Capelsche veer naar het station Capelle, alwaar ik den trein nam naar Waalwijk. De gezondheidscommissie te Heusden heeft twee door haar gesalarieerde deskundigen, een te Heusden en een te Sleeuwijk. Deze houden toezicht bij den bouw van woningen, dat aan de eischen der bouwverordening voldaan wordt. Het gemeentebestuur bemoeit er zich heelemaal niet meer mede, wanneer de plannen tot bouw of verbouw eenmaal zijn goedgekeurd.

Men gevoelt niets voor het streven van het woningtoezicht, om eene groote drinkwaterleiding aan te leggen, welke alle gemeenten in het Noord Westen van de provincie van drinkwater moet voorzien; dat drinkwater is niet zoo hard noodig; veel meer noodzakelijk zou het zijn, dat alom voldoende genees- en verloskundige hulp kan verschaft worden; daaraan is groote behoefte.

Gemeente verkeert in groote moeielijkheden, doordat Rijkssubsidie onderwijs voor 1907 en 1908 verloren ging, en er groote kans bestaat, dat het subsidie voor 1909 ook niet uitbetaald wordt. Aan burgemeester geraden, persoonlijk zijn zaak in Den Haag te gaan bepleiten; hem te verstaan gegeven, dat ik wel bereid was, persoonlijk over deze zaak aan Binnenlandsche Zaken te gaan spreken, wanneer dat, ná des burgemeesters bezoek, nog noodig zijn mocht.

De aanlegplaats aan de Val(?), langs de rivier de Maas, voldoet aan eene groote behoefte, niet alleen van Rijswijk, maar ook van de menschen, die dieper, dan Rijswijk zich uitstrekt, het land in wonen. De aanlegplaats met veer wordt goed bediend, en kost niet veel; de kosten van aanroeien enz. worden door de betrokken stoombootondernemingen vergoed.

Heg blijft den arbeiders over het algemeen goed gaan; de menschen zijn eenvoudig gebleven, en kunnen zich daardoor over het algemeen beter redden. Ook de winkeliers klagen niet. Er bestaat in Rijswijk alleen eene algemeene begraafplaats; met den burgemeester daar eeven gaan kijken, in verband met het voornemen, om die wat op te hoogen, en om er voor een hek op steenen voet langs te plaatsen, ter vervanging van een zeer onooglijke groene heg, waarvan de gaten met pikkeldraad zijn dicht gemaakt. Wethouder Smits is thans 91 jaar; hij is vrijwel aan het verkindschen.

Almkerk en Uitwijk

Den **31 Maart 1910** kwam ik weer in Almkerk; ik was tevoren in Rijswijk geweest. Over Muilkerk, Dussen en Capelsche veer reed ik naar Capelle, alwaar ik den trein nam naar Waalwijk. De Gezondheidscommissie te Heusden heeft twee deskundigen, een te Sleeuwijk en een te Heusden, deze houden toezicht op de naleving der voorschriften van de bouwverordeningen; zoodat, wanneer de bouwplannen eenmaal door B. en W. zijn goedgekeurd, zij zich verder met de zaken niet meer bemoeien.

Eene arbeiderswoning te Almkerk kost thans plusminus f. 600, eene dito aan den Nieuwendijk plusminus f. 1.400; daar moeten groote kosten gemaakt worden, omdat de woningen tegen den dijk moeten worden aangebouwd, en zulks zware voorzieningen van fundamenteen enz. vordert. De gemeenteraadsverkiezingen zijn tegenwoordig zeer bestreden; langzamerhand moeten de liberalen hunne plaatsen ruimen voor de antirevolutionairen; dat gaat echter niet zonder hevigen strijd.

Wethouder is thans de Heer Arie den Dekker, een zoon van den schatrijken Den Dekker uit Andel; de jonge Den Dekker schijnt aan den Nieuwendijk te wonen ten huize van zijne tante. De school in de kom (aan de Voorsteeg) moet verbouwd worden; men wil trachten een Rijkssubsidie te verkrijgen; sinds de omliggende gemeenten, zelfs Dussen, een buitengewoon subsidie kregen, wil men trachten, er ook een te verkrijgen.

De weg van Almkerk naar Woudrichem is thans goed in orde, met uitzondering van een stukje ter lengte van 25 meter, waarover ruzie is tusschen Woudrichem en Almkerk. Men wist geen goede reden, waarom men aan den eenen veldwachter f. 10 gaf voor onderhoud van zijn rijwiël, en aan den anderen niets. De burgemeester is een groot voorstander van herhalingsonderwijs; dank zijn initiatief steeg het getal leerlingen van 25 tot 81, en hoopt hij een volgend jaar het getal boven de 100 te brengen. De Maatschappij van landbouw gaf een tweejarigen landbouwcursus, die juist is afgelopen. Omdat de belangstelling niet groot was – 14 leerlingen – zal men voorloopig geen nieuwe cursus beginnen.

Op de Spaarbank is een aanzienlijk kapitaal belegd; rente 3%; reservefonds 15% van het ingelegde kapitaal. Dankzij de Rijksbemaling aan den Nieuwendijk heeft men in den afgelopen winter zeer geprofiteerd van de opening van den Maasmond; men had heel geen last van kwelwater, en geen gevaar voor overstrooming, zooals in 1880, toen alles onder water stond. Doordat het water op de rivier voortdurend hoog was, heeft het Rijk zijne bemalingswerktuigen dag en nacht moeten laten werken; dat heeft aan het Rijk veel geld gekost, maar het is zeer nuttig werk geweest, doordat men heel geen last heeft gehad van kwelwater. De capaciteit van de Rijksbemalingsinrichting is echter wel wat klein; alleen door dag en nacht te werken, heeft men den toestand kunnen beheerschen.

Ik vernam het bovenstaande van wethouder Snoek. Snoek steekt in een slecht vel; ik vrees, dat ik hem niet weer terug zal zien. Burgemeester De Jonge maakte een goeden indruk; over oud-burgemeester Nilant werd met geen woord gesproken. Wethouder Den Dekker deed zijn mond niet open.

April

Heesbeen c.s.

Den **1 April 1910** kwam ik weer in Genderen - zooals het thans heet, sinds de wet van 1908. Ik reed er van uit Waalwijk heen; bezocht vervolgens Wijk en Veen, en keerde toen naar Waalwijk terug. 95% der menschen woont in een eigen huis. Ook hier weer de klacht dat de bouwverordeningen het bouwen zooveel duurder maken. Vroeger kostte een woning f. 250 à f. 300; thans f. 500 à f. 600. Er wordt minder gebouwd; er wordt minder getrouwd; de menschen kunnen geen onderdak krijgen. De Gezondheids Commissie te Heusden heeft twee deskundigen, die de handhaving der bouwverordening controleert: De Graaf, te Sleeuwijk, en Van Stokkum te Vlijmen.

Wethouder Branderhorst woont in Eethen; wethouder De Graaf in Genderen. Van de 7 raadsleden wonen er 4 in Genderen, twee in Eethen, en een in Heesbeen.

Voor een pr. jaren is Mr. Ebell eenige malen in Heesbeen geweest om het archief te ordenen; van wat hij medenam naar Den Bosch is door hem een inventaris gemaakt. Alles is nu goed geordend in portefeuille met rugopschrift, geplaatst in goed gesloten kasten.

Als de Maasmond er niet geweest was, zou in den afgelopen winter het binnendijksche land er treurig aan toe geweest zijn. Thans was de algemeene toestand goed geweest. De polder van Eethen is niet voldoende geholpen; voor dien polder zal eene afzonderlijke tijdelijke bemaling worden ingericht, door middel van een petroleummotor. Het scheprad van de machine aan de Peereboom sluis zal verbreed worden, om daardoor de hoeveelheid water, die afgemalen wordt, te vergrooten; helpt dat niet voldoende, dan zal de voorloopige bemaling van den Eethenschen polder wel eene definitieve worden.

De gronden onder Heesbeen (ten Zuiden van de Berghsche Maas) hadden vroeger nooit last van water; sinds de opening van den Maasmond wordt daar voortdurend waterbezwaar ondervonden; daar zal wel niet veel aan te doen zijn.

In Heesbeen waren geen Joden; de daar gelegen Issraëlitische begraafplaats dient voor de Joden uit Heusden.

Er komen drie doctoren in Genderen, Oerlemans uit Heusden (voor gemeentelijke armen), Millenaar uit Dussen en Erckelens uit Heusden voor de diaconiën der verschillende kerkdorpen. Haven te Genderen is van belang voor afvoer van bieten, voor aanvoer van schuimaarde en pulpe.

De polder van Eethen heeft van het Rijk f. 25.000 gekregen; f. 13.000 voor eene machine enz. en f. 12.000 voor onderhoud en bemalingskosten; een en ander werd in Juli 1911 te werk gesteld. Van eene verandering van de bemalingsinrichting aan de Peereboomsuis komt nu natuurlijk niets.

Wijk en Aalburg

Den **1 April 1910** kwam ik weer in Wijk; vanuit Waalwijk was ik tevoren in Genderen geweest; ik ging later nog naar Veen, vanwaar ik naar Waalwijk terugkeerde. Van v.d. Maadre vernam ik, dat zijn vader gefortuneerd was; en van Rotterdam afkomstig. Hij verloor zijn fortuin en werd brievegaarder te Wijk. Toen zijn vader stierf, was v.d. Maaden eenige jaren onderofficier; hij verliet het leger, en werd in plaats van zijn vader brievegaarder te Wijk, om zijne moeder te soulageeren.

Ontvanger De Roon kwam eenvoudig zijne opwachting maken; hij komt uit Capelle en woont sinds 11 jaren in Wijk; hij is gehuwd met Juffrouw Vos uit die gemeente; hij moet op den duur schatrijk worden, omdat hij nog moet erven van schatrijke ooms uit Heemstede.

B. en W. en ook van der Maaden klagen zeer, dat er geen Mulo-school in de buurt is; zij, die hunne kinderen iets meer willen laten leeren dan de lagere school kan geven, moeten hunne kinderen naar Gorinchem of naar Den Bosch sturen. Er is pas eene vergadering te Heusden geweest van belanghebbenden bij eene school voor M.U.L.O.; men wilde die school te Heusden vestigen; burgemeester Hencoop werkte die zaak zoo hard tegen als hij maar kon.

Ook hier klachten, dat bouwverordering de stichting van woningen tegenhield; er wordt heelemaal niet gebouwd. Iemand, die f. 50,- had, zette vroeger eene schamele hut; thans is er f. 600 noodig; dat bedrag heeft niemand beschikbaar.

Men zal een staat van exploitatie van gemeentelijke bezittingen aanleggen; men heeft griendland, hooiland, bouwland, samen 15 H.A. Gemeentegeneesheer is Dr. Smits uit Veen; behalve door gemeente wordt hij ook gesalarieerd door de diaconiën uit Wijk en uit Aalburg. Op aandrang van de Gezondheids Commissie heeft men 2 norton pompen geslagen: een aan de Heistraat en een aan de Perzik.

Herhalingsonderwijs wordt, om het onderwijs in de handwerken, druk door de meisjes bezocht; 19 meisjes volgen het. Gemeente kreeg f. 2.700 van het Rijk voor schoolbouw; Wijk betaalde zelf nog f. 2500. -

Aan sloopstimmerwerf te Heusden werken slechts 10 menschen uit Wijk. Als in Mei het werk op den akker gedaan raakt, geeft van der Maaden volop werk in "de Vlijt". Bij grasverpachting op "de Ebbe" krijgen de menschen een jaar crediet. Burgemeester wilde van het opgelegde kapitaal van "de Ebbe" arbeiderswoningen bouwen, en zoodoende verbetering brengen in de ellendige woningtoestanden in Aalburg; men wil daarvan in de gemeente echter niets weten.

Veen

Den **1 April 1910** kwam ik weer in Veen; vanuit Waalwijk was ik eerst in Genderen geweest en daarna in Veen; van deze gemeente keerde ik naar Waalwijk terug.

In 1908 brandden er elf woningen af; niet verzekerd; er vormde zich eene Commissie, die om steun vroeg, en f. 4.000 kreeg; vier woningen werden gebouwd; de andere menschen kwamen elders onder dak of verlieten de gemeente; zij kregen ieder f. 250,- in de hand. Die vier woningen werden volgens de eischen der bouwverordering gebouwd; zij kostten zóóveel geld, dat men moeite had ze te betalen met het restant van het geld.

Het Raadhuis is nu klaar; er moeten misschien nog een pr. kasten gebouwd worden. De Heer Thooft houdt de secretarie nog bij zich aan huis; een gedeelte van het archief is echter reeds in de brandvrije kluis van het Raadhuis geplaatst. Op 26 Mei 1912 is Thooft 50 jr. gemeentesecretaris.

De verbouwing der school is thans ook geheel gereed gekomen; door het Rijk geheel betaald (f. 5.700). Het archief wordt verzorgd door Timmermans, een volontair ter secretarie, een jongen, uit Veen geboortig; hij heet zeer bekwaam; hij krijgt les van Laurillard en zal trachten dit jaar de akte middelbaar staatsinrichting te halen.

Dr. Smits is gemeentedoctor; hij krijgt bovendien f. 150 van de diaconie. Toestand van de armen klasse is vrij gunstig, vooral ten gevolge van den open winter, waardoor er voortdurend kon gewerkt worden. Op aandrang van de gezondheidscommissie sloeg men één waterpomp; deze pomp geeft goed water; kosten f. 105,-.

Vele gronden behooren aan uitwonende eigenaren, vooral aan Verhagen te Heusden, en aan Mevrouw Baex (Jenneke Blankers) te Oosterbeek.

Met den hoogen waterstand in den afgelopen winter inundeerden de uiterwaarden; slib bleef er maar weer weinig achter; naar de Heeren beweerd wordt houdt de Waal veel meer slib dan de Maas; de Waal uiterwaarden zouden daarom veel vruchtbaarder zijn.

De fruitteelt wordt steeds van meer belang; er zijn vier verschillende gelegenheden, waar de peren geconfijt of gedroogd worden. Als vroege aardappels worden thans "schoolmeesters" verbouwd; eertijds waren het de "Geldersche kralen". De schoolmeesters zijn zeer vroeg, groot van stuk, en slecht van smaak, haast niet te eten. Omdat ze vroeg zijn, worden ze veel gevraagd, en brengen ze veel geld op.

In den afgelopen winter ondervonden de binnendijsche gronden niettegenstaande het hooge opperwater geen waterbezwaar; het kwelwater werd aan den Nieuwen Dijk door het Rijk voldoende afgemalen.

Drongelen

Den **2 April 1910** kwam ik weer in Drongelen; ik reed er van uit Waalwijk heen; bezocht vervolgens nog Meeuwen en Dussen, en keerde van daar over het Capelsche veer naar Waalwijk terug.

De burgemeester deelde mij mede, dat er nog al wat oud archief is, hetwelk helaas nog al geleden heeft. Het archief werd in vroegere eeuwen bewaard in eene zoogenaamde dorpskist. Bij toeval vond de burgemeester op het erfhuis van een voormaligen gemeenteontvanger, de oude dorpskist van Drongelen, gevuld met allerhand oud archief. De burgemeester werd daarvan eigenaar. In die kist zaten allerlei stukken van particulieren aard, archief van de gemeente en archief van de kerk.

Uit de stukken bleek, dat in 1662 de oude dorpskist met het voorhanden archief verbrand was, en dat men toen in eene nieuwe dorpskist weer met het archief begonnen was. Er zijn heele interessante stukken in over 1672, inval der Franschen; over het in staat van verweer brengen van de Schans (ter plaatse waar thans de Protestantsche kerk staat) welke het Drongelensche veer bestreek, en derg.

Uit die stukken bleek tevens, dat de familie van moederszijde van den burgemeester - de familie Millenaar - sinds ruim 300 jaren op dezelfde boerderij woont, terwijl die plaats steeds door erfenis van de eene in de andere hand kwam. Die plaats heet Assem; volgens oudheidkundigen beteekent dat Asch heem, en zou er ten tijde van de Romeinen eene begraafplaats geweest zijn; die veronderstelling vond eenige bevestiging door het vinden van urnen, gevuld met asch en stukjes been, bij het zand graven, een Meter diep, voor eenige jaren her.

Men is zeer dankbaar voor den Maasmond; zonder dezen zou men in den afgelopen winter hebben kunnen schipperen van Drongelen tot Andel; thans bleef alles droog. Om nog beter te kunnen bemalen, zal er aan de Peereboomsuis een verbetering in de pompwerktuigen worden gebracht, door het scheprad te verbreedden; dan kan nog meer water tegelijk worden opgemaal. Bij raadsverkiezingen tegenwoordig weinig strijd; de twee laatste verkiezingen liepen zonder stemming af.

Voor het naleven der bouwverordening zorgt een der deskundigen van de Gezondheids Commissie te Heusden, nl. de Heer De Graaf, bouwkundige te Sleeuwijk.

Er is geen staat van exploitatie van gemeentelijke bezittingen; de burgemeester zal zorgen, dat er een komt.

Kunstmest helpt hier niet veel; de gronden zijn lang in cultuur; ze werden daardoor kalkarm, doordat de kalk te diep in den grond wegzakt en geen nut meer doet. Sinds men dat ontdekt heeft, worden de gronden eerst met kalk bemest; op aldus behandelde gronden geeft kunstmest wél goede resultaten.

De haven te Drongelen is van groot nut voor de gemeente Drongelen, voor Eethen en Babylonienbroek; afgevoerd worden bieten en landbouwproducten; aangevoerd wordt zand, steenen, hout, hooi, stroo, steenkool, pulpe, schuimaarde enz.

Dr. Millenaar uit Dussen wordt per visite betaald door diaconie en burgerlijk armbestuur; van gemeente krijgt hij slechts f. 40. Men kon geen verklaring geven van het feit, dat er 43 jongens op school gaan en slechts 21 meisjes.

Meeuwen

Den **2 April 1910** kwam ik weer in Meeuwen; vanuit Waalwijk was ik eerst in Drongelen geweest; ik ging later nog naar Dussen, vanwaar ik via het Capelsche veer naar Waalwijk terug reed.

De vereeniging tot den bouw van arbeiderswoningen maakte slechte zaken. Daar werden zes woningen gebouwd; men kan niet uitkomen; de rente van de hypothecaire schuld benevens de aflossingen niet vinden; op den duur moet de zaak spaak loopen; aan den bouw van nieuwe woningen wordt niet meer gedacht; jammer genoeg, want men heeft er nog voldoende terrein voor.

Verhagen uit Heusden heeft eene exploitatie van 20 H.A. boomgaard; eenige H.A. met eene onderplanting van bessen; na eene werkstaking onder de kinderen, die bessen moesten plukken en hem met zijne bessen lieten zitten, ruimde hij nog al eenige perceelen met bessenstruiken op. Hij heeft soms veel volk noodig, soms 30 tot 40 tegelijk; om die te krijgen betaalt hij hooger loon, f. 1,30 daags, ook des winters; daardoor rees de loonstandaard en moesten de boeren ook meer gaan betalen.

Over het algemeen is de loonstandaard te Hill en Babylonienbroek lager dan te Meeuwen; toch hebben de arbeiders daar het beter, omdat zij over het algemeen zoowel des zomers als des winters vast werk hebben bij de boeren.

Van de raadsleden wonen er twee in Meeuwen, vier in Babylonienbroek, 1 vacature voor Meeuwen.

Het archief gaat tot 1844; toen werd het door brand vernield; wat er is, is geordend; maar niet geïnventariseerd.

Waternerversching laat te wenschen over; alles moet komen van de Peereboomsluis, door het Noorder afwateringskanaal. Men durft niet dikwijls water inlaten, omdat als er dan regen komt, er spoedig waterbezwaar wordt ondervonden, en de machines niet sterk genoeg zijn, om het water dan spoedig meer af te malen. Aan de Peereboomsluis zal de machine een grooter schep rad krijgen; men hoopt, dat daarmee dan veel gewonnen zal worden.

Meeuwen is vrij wel eene Protestantsche gemeente; te Hill en Babylonienbroek wonen enkele Katholieken; de meisjes gaan op school bij de Zusters te Dussen.

De middelen van vervoer laten alles te wenschen over; zoo lang de wegen zoo smal blijven, is er geen kans, dat er een tram komt. Met kracht er op gewezen, dat men toch moest medewerken, om daarin verbetering te brengen.

Men is zeer dankbaar voor den Maasmond; in den afgeloopen winter bleef het land boven water, zoo dat het wintergraan niets leed, terwijl men zonder de Maasmondwerken wel over het land had kunnen gaan varen.

Dussen en Almkerk

Den **2 April 1910** kwam ik weer in Dussen; ik reed vanuit Waalwijk eerst naar Drongelen, dan naar Meeuwen en eindelijk naar Dussen, vanwaar ik via het Capelsche veer naar Waalwijk terug reed. Hoewel ik er eerst om twee uur aankwam, stond er weer een ontbijt klaar, waaraan ik ditmaal niet kon ontkomen. Als ik weer naar Dussen ga, zal ik dus moeten berichten, dat ik er niet kan dejeuneeren!

Werk ter secretarie laat te wenschen over; zulks aan B. en W. meegedeeld, en hen tevens gezegd, dat ik geloofde, dat secretaris het werk niet af kon; dat de achterstand dus niet aan hem te wijten was, en dat men hem hulp moest geven. Geen gedwongen winkelnering voor de klompenmakers. Er is geen coöperatieve roomboterfabriek. Den Dekker zette er eene aan den Nieuwendijk; naar het schijnt maakt die slechte zaken. Er is geen straatverlichting in Dussen; B. en W. trokken er op de begrooting f. 400 voor uit; dit bedrag werd door den Raad geschrapt.

De Dusse werd tot nu toe slecht onderhouden; er was geen keur; thans is er eene vastgesteld, en hoopt men, dat het in de toekomst beter zal gaan. Voor de Scheisloot is er eene keur; die is vrijwel in orde. Aan de Hank gaat het den menschen nog steeds beter dan te Dussen.

In den hooitijd gaan er enkele vrouwen mede in Den Biesbosch werken; sinds de keeten daarop ingericht zijn is daar geen bezwaar meer tegen. Vier á vijf verballen per jaar volgens de leerplichtwet. Er is nog geen stembureau aan de Hank; men heeft er geen lokaal; als de nieuwe school klaar is zal er een stembureau komen; daar heeft men dan voldoende localiteit voor het stembureau.

De pastoor aan den Mariapolder is nog steeds lastig, nog steeds in de oppositie; als veldwachter een verbaal maakt, betaalt pastoor de opgelegde boete. Kapelaan van Dussen ook al een lastige drijver; hij weigerde met Paschen aan wethouder Van Hansewijk de absolutie omdat deze had medegewerkt tot de benoeming van een Protestantschen onderwijzer aan den Mariapolder, terwijl er geen Katholieke sollicitanten waren. Volgens dezen Eerwaarde had gemeente dan maar liever de Rijkssubsidie voor het onderwijs moeten verliezen! Op het kasteel te Dussen wonen 23 Fransche Carmelitessen, twee buitenzusters, benevens eene Hollandsche zuster om den Rector te bedienen.

Vroeger kostte eene arbeiders woning f. 400 à f. 500; sinds de bouwverordening f. 800.

Waterverversching laat nog steeds te wenschen over; in de laatste drie maanden kon slechts eenmaal water worden ingelaten. In het gasthuis kunnen 20 verpleegden geplaatst worden; voor eene vrouw wordt f. 100 betaald, voor een man f. 120; de pastoor heeft vrijwel voldoende fondsen om de verzorging van die verpleegden te kunnen bekostigen.

Lithoijen

Den **15 April 1910** kwam ik weer in Lithoijen. Van het station Oss reed ik er heen; ik bezocht daarna Lith en Alem, en liet mij vandaar weer terugbrengen naar Oss, waar ik den trein naar Den Bosch nam. De voorzitter van het Hoog Hemaal, J.M. van Erp, is thans wethouder van Lithoijen; de verschillende bijzondere werken door het Groot Waterschap tot stand te brengen, zijn thans in hoofdzaak gereed. Dit jaar moet de verbetering van de Hooigraaf en van de Teeffelsche Wetering nog worden ter hand genomen. Is de Hooigraaf gereed, dan zijn de bovendorpen van waterlast bevrijd, want ook in den Hamerspoelschendam kwam de sluis gereed. De verschillende werken, die werden uitgevoerd om deze geheele streek van waterlast te bevrijden, zijn dus de volgende:

A. Ten Noorden van de Hertogswetering

Een duiker met 6 kokers naast de Blauwe Sluis te Gewande.

Verbreeding van de Hertogswetering:

- van de Blauwe sluis tot de Kesselsche hut tot 15 M. bodembreedte
- van de Kesselsche hut tot de Lithoijensche hut tot 12 M. bodembreedte
- van de Lithoijensche hut tot het gat van den Dam tot 9 M. bodembreedte.

Groote duiker bij het gat van den Dam; daardoor wordt de Hooigraaf in verbinding gebracht met – en lost op de Hertogswetering.

Verbetering van de Hooigraaf van 4 ½ M. bodembreedte bij gat van den Dam tot 3 M. bodembreedte bij de Meerkade.

Groote duiker in de Meerkade, om het water van de Teeffelsche wetering op de Hooigraaf te brengen.

Verbetering van de Teeffelsche wetering.

Groote duiker in den Groenen dijk, om het water van de Groote Wetering op de Teeffelsche wetering te kunnen brengen.

Duiker in den Hamerspoelschendam, om het water uit het bovenland van Ravenstein op de Groote Wetering te kunnen brengen.

De Peeldam.

B. Ten Zuiden van de Hertogswetering.

Irrigatiesluis te Gewande voor de polders Empel en Meerwijk en van der Eijgen.

Verlegging van den Achterdijk, om de Hertogswetering te kunnen verbreedden.

Zoowel de dijk ten Noorden, als die ten Zuiden van de Hertogswetering heet "Achterdijk"; ik weet niet, welke van de twee verlegd werd, maar meen, dat het die van den polder Van der Eijgen was.

Als nu alle bijzondere werken klaar zijn, hoopt Van Erp, dat de Beerse Maas dan zal gesloten worden; hij zou dan gaarne een groote irrigatiesluis zien bouwen in dien bovenmond der Maas, en die stellen onder beheer van het bestuur van het nieuw op te richten waterschap "de Hertogswetering", dan kreeg men het water geheel in de macht; kon men zooveel water inlaten als men wilde, het zoo lang vast houden als men wilde; en het weer laten wegvloeien als men wilde.

Volgens Van Erp moeten er eigenlijk twee irrigatiesluizen gebouwd worden in den Maas banddijk, een te Lithoijen en een hooger op voor het Land van Ravenstein. Liever dan die twee kleine sluizen te bouwen zag hij liever ééne groote sluis in den bovenmond van de Beerse Maas tot stand komen, en den bovenmond dan tevens sluiten.

In verband met den abnormaal hoogen waterstand gedurende den afgelopen winter, waardoor winterkoren enz. verloren gingen en schade geleden werd, vroeg gemeentebestuur hulp aan de Watersnoodscommissie te Amsterdam.

Ik vroeg de Heeren, wat er toen wel gebeurd was, dat naar hun oordeel het verleenen van dien steun kon wettigen, want, doch, zoolang de Beerse Maas er zou zijn, men van tijd tot tijd kans had op hooge waterstanden; er waren echter geen dijkbreuken gevallen; er waren geen stormvloedden geweest, er waren geen huizen ingestort, er was niets bijzonders gebeurd; er was vooral schade aan bouwland, maar dat had men weiland moeten laten; het scheuren van het weiland was uit den aard de zaak voor de menschen een groote risico, die zij zeker moesten dragen.

Van Erp antwoordde mij daarop dat de verschillende afgevaardigden in Den Bosch zoo lang gevochten hadden over de bijzondere werken; dat daardoor die werken, met name de sluiting van den Beerschen Maas, nog geen feit waren geworden; en dat dientengevolge de arme tobbers langs de Maas thans de dupe van de historie waren. Eenigen anderen grond wist men hier niet aan te geven. Burgemeester Van Heeswijk geeft den indruk, dat hij slaapt, wethouder Liefkens deed den mond niet open. Er is geen staat van exploitatie van gemeentelijke bezittingen; burgemeester zal zorgen, dat er eene komt.

Lith

Den **15 April 1910** kwam ik weer in Lith; ik was tevoren in Lithoijen geweest; ging later nog naar Alem (Maren) en keerde vandaar via Oss naar Den Bosch terug. De jonge Schouten is thans benoemd tot tijdelijk secretaris; voor drie jaren; moet middelerwijl zijn diploma halen; is van de winter ziek geworden; doet daarom dit jaar geen examen; ging om les te halen per fiets heen en terug naar Den Bosch, 2 uur iedere keer; kon daar niet tegen.

Er is geen staat van exploitatie van gemeentelijke bezittingen, de burgemeester zal zorgen, dat er een komt. Om den veldwachter aan de gemeente te binden, wordt er jaarlijks te zijnen behoeve op een spaarbankboekje f. 50,- ingeschreven; op die manier zal hij, als hij 64 jr. oud is, recht hebben op een kapitaal van ± f. 2.800.

Legaat Van Cooth brengt ongeveer f. 1.600 op; daarvan wordt betaald teekenonderwijs en Meer Uitgebreid Lager Onderwijs. Voor teekenonderwijs komen twee leeraren uit Oss, gedurende de wintermaanden, ééns per week; zoo'n les kost aan de gemeente f. 13 aan de beide leeraren, benevens vuur, licht, teekenbehoefden enz. Voor bouwkundig teekenen zijn er 10, voor handteekenen 4 leerlingen.

Het Uitgebreid Lager Onderwijs valt weinig in den smaak; tien leerlingen, meestal uit den allergeeringsten stand, die het dus niet noodig hebben om anderhalf woord Fransch te leeren. Den Heeren geraten om eens aan landbouwonderwijs en aan tuinbouwonderwijs te denken. De Hooge Maasstanden hebben in den afgelopen winter veel schade gedaan. Men heeft die berekend op \pm f. 4.000, en zich om hulp tot de Watersnoodscommissie te Amsterdam gewend. Eenig steekhoudend argument, waarom die commissie zou moeten helpen, wist men niet aan te voeren. Want men moest het mij toestemmen: watersnood, dijkbreuken, stormvloeden en wat dies meer zij, was er in den afgelopen winter niet geweest; niets anders dan eene hevige werking van de Beerse Maas, iets, waaraan men alle jaren bloot stond! Toezicht op de toepassing van de bouwverordening wordt uitgeoefend door een deskundige te Oss, aangesteld voor het geheele ressort van de daar zetelende Gezondheidscommissie; voor het beoordeelen van een bouwplan wordt hem f. 1,25 betaald; tijdens den bouw komt hij twee- of driemaal kijken, hij krijgt dan f. 0,05 per kilometer. Zwaar betaald wordt hij dus niet.

Alem, Maren en Kessel

Den **15 April 1910** kwam ik weer in Alem; ik was tevoren in Lithoijen en in Lith geweest; via Oss keerde ik 's avonds naar Den Bosch terug. Ik werd door B. en W. ontvangen op het nieuwe Raadhuis, dat te Maren aan de buitenzijde van den Maasdijk staat, en er zeer goed uitziet: onder een Raadszaal, de kamer waar de secretarie is, en nog een kamer, die nog niet in orde was; boven een zolder met een beschoten dak, waar meerdere los van de muur en het dak staande, groote kasten getimmerd waren tot berging van het oud archief. Met de verhuizing geraakte dat archief eenigszins *en souffrance*; de secretaris zegde mij toe – en ik vertrouw, dat hij woord zal houden – dat hij het oude archief netjes zou schoon maken en ordenen, zoodra hij daarvoor den tijd zou kunnen vinden. Het Raadhuis kostte ruim f. 5.000.

Er is bovendien juist een huis gekocht voor den veldwachter; dat zal als woning voor hem worden ingericht, zoo dat de veldwachter daarmede zeer vooruit gaat. Burgemeester Koopmans woont in Kessel; wethouder Van Oorschot in Maren; wethouder Van Thiel te Het Wildt; van de vier andere raadsleden wonen er twee in Alem, een in Maaren en een in Kessel.

De inwoners hebben gedurende den afgelopen winter groote schade geleden door de hooge waterstanden; men vroeg hulp en steun aan de Watersnoods Commissie in Amsterdam. Men meende zich te mogen beroepen op de omstandigheid, dat het Laag Hemaal voor een pr. jaren den Achterdijk en de Kesselsche Graaf zeer belangrijk had opgehoogd, en daarvoor \pm f. 20.000 had uitgegeven, met de bedoeling, den polder watervrij te maken. Het water was echter zóó hoog geweest, dat het 0,75 M. boven over die beide dijken was heen gevloeid. De schade was aan B. en W. opgegeven tot een gezamenlijk bedrag van \pm f. 10.000. B. en W. moesten echter op dat bedrag nog snoeien; want hier en daar was erg overvraagd.

De burgemeester heeft mij toegezegd, te zullen zorgen voor het aanleggen van een staat omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen. Door de opening van den Nieuwen Maasmond kwamen de buitendijks gelegen landerijen niet in betere conditie; wel loopt bij ebbe de Maas lager af; maar vroeger kende men geen vloed, terwijl de invloed van den vloed zich thans tot Lith doet gevoelen; daardoor schiet het lage land nu nog dikwijlder onder water dan vroeger.

Men had gehoopt, dat er een grondduiker zou gemaakt zijn onder de Hertogswetering door, om, wanneer het Laag Hemaal met water bezwaard zou zijn, dat water via den polder van der Eigen te kunnen lossen op de Dieze; daarvan zal echter niets komen.

Er woonde vroeger in Alem een familie Janssen Schiffer; de menschen verhuisden naar Nijmegen; ze hebben in Alem nog eene eigen begraafplaats; ze zijn nog de gelukkige eigenaren van \pm 70 H.A. uiterwaard in Alem.

Haaren

Den **19 April 1910** kwam ik weer in Haaren; ik ging per trein naar Helvoirt; bezocht later nog Esch en Boxtel; en keerde vandaar per trein naar Den Bosch terug. Op de secretarie ziet het er thans beter uit dan vroeger; het doozenstelsel heeft men echter niet ingevoerd; men vond het te

duur; wel kwamen er heel wat portefeuilles. De boeren trouwen nog even weinig als vroeger; er komen geene boerderijen los, terwijl er geen goede grond is, om nieuwe boerderijen te stichten. Er is thans een verbaal in zake leerplichtwet; dat kwam anders haast nooit voor.

Wethouder Van den Oever is onder-voorzitter van den Boerenbond. Er is thans eene roomboterfabriek opgericht; aanvankelijk voor handkracht; machines zijn er op berekend, om op den duur door stoom gedreven te worden; geleverd door Grasso. Installatie zal f. 2.500 gekost hebben; geld is geleend bij de Boerenleenbank tegen 4%. Voor exploitatie van de fabriek is er een directeur op f. 60 tractement per jaar; verder twee arbeiders, een van f. 7 en een van f. 6 in de week. Er zijn in de gemeente ± 600 koeien; daarvan zijn er 200 aangesloten aan de fabriek. Door Heerma van Voss worden drie proefvelden in Haaren aangelegd tot teelt van suikerbieten; ieder proefveld is een lopen = 1/6 H.A. groot. Heerma van Voss betaalt voor ieder f. 17; levert het zaad; en neemt later de opbrengst à f. 13 de 1.000 K.G. Men is zeer benieuwd, hoe die proef zal uitvallen.

Gemeente maakte in de laatsten tijd vele sintelwegen, dat kost niet veel, en voldoet ruimschoots aan de behoefte; de boeren halen kosteloos de sintels van het station te Oisterwijk en brengen die dan op den weg. De waterleidingen worden door gemeente uitstekend onderhouden; dat zal ± f. 100 per jaar kosten. B. en W. roemden de sintelwegen zeer en meenden, dat het onderhoud der waterleidingen door de gemeente wel de grootste weldaad was, welke men aan de boeren had kunnen bewijzen.

De bewaarschool der Franciscanessen wordt niet gesubsidieerd, maar bij den bouw van het liefdehuis gaf gemeente f. 4.000 kapitaal. Er werd tot nu toe eene woning onbewoonbaar verklaard, bij nieuwbouw schijnen noch de gemeente noch de gezondheids Commissie zich veel moeite te geven. Van den Oever klaagt nog over de hooge inkomende rechten in Duitschland; grove heesters, als: eiken, iepen, berken, lindes, populieren kunnen niet meer met winst verhandeld worden; ook geen coniferen, omdat de planten met de kluit moeten verzonden worden, en dus van die kluit – het gaat naar het gewicht – ook inkomend recht moet betaald worden. Nog erger dan de kweekers in Noordbrabant zijn die in Opleusden, Kesteren en Tiel er aan toe, omdat daar uitsluitend grove heesters gekweekt werden, voor de export naar Duitschland; zij verloren dus, door de sluiting van Duitschland, nagenoeg hun geheele afzetgebied.

Esch

Den **19 April 1910** kwam ik weer in Esch; ik was tevoren in Haaren geweest; later ging ik nog naar Boxtel, en keerde vandaar naar Den Bosch terug. In plaats van wethouder Peijnenburg vind ik thans wethouder Van den Braak, een boer, die zijn mond niet open doet. De burgemeester is thans beter op de hoogte dan in 1906; hij maakt thans een goeden indruk. Jansen doet geen moeite meer om in den Raad te komen; bij raadsvacaturen gaat het thans rustig toe; meestal worden de menschen bij enkele candidaatstelling gekozen.

Procedure over eikenboomen van Groenendaal zal thans spoedig aan een eind zijn; Mr. Loeff stelde eene dading voor die waarschijnlijk zal worden aangenomen; gemeente komt er dan vrijwel zonder kleerscheuren af. Gemeente doet niets bijzonders voor de 25 mille ex legaat Van Cooth; den heeren op het hart gedrukt, dat het hun plicht was te trachten volgens de intentie van den erflater werkzaam te zijn.

Voor het maken van een grafkelder voor den overleden burgemeester vroeg de pastoor geld voor de ingenomen grafruimte. Wanneer het kerkhof eene algemeene begraafplaats is, dan mocht dat natuurlijk niet. B. en W. daar op gewezen, en hen gevraagd het geval nader te onderzoeken. Met de bedoeling om er later een nieuwe school te bouwen kocht gemeente voor f. 4.500 de woning van den vorigen burgemeester; het schoolhoofd woont daar reeds; het oude schoolhuis wordt door gemeente voor f. 60 verhuurd.

Men verlangt zeer naar eene spoorweglosplaats te Esch; men hoopt, dat, als de lijn Boxtel-Vught dubbel spoor krijgt, voor betrekkelijk weinig geld eene spoorweglosplaats zou kunnen gesticht worden.

Er moet een zeer mooi oud archief zijn, geïnventariseerd door Mr. Bondam; het staat slecht, in eene vochtige kamer, beneden in het raadhuis. Geraden op de raadszaal eene kast te bouwen

tegen de binnenmuur, en het daarheen te verplaatsen. Den catalogus, door Mr. Bondam saamgesteld, had men niet; geraden, dat men dien aan Mr. Ebell zou vragen. Gevraagd, dat men een staat zou aanleggen omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen. De waterleidingen, door gemeente onderhouden, zijn thans bepaald goed in orde. Voor de wegen gebruikte men aanvankelijk klinkers uit Udenhout; deze bevallen op den duur niet; ze zijn te veel getrokken; ze schilferen af; ze kunnen niet herstraat worden; dan vallen ze heelemaal uit elkaar. Thans heeft men de zooveel duurder Waalklinkers; verschil in prijs f. 11 tot f. 17.

Boxtel

Den **19 April 1910** kwam ik weer in Boxtel; ik was tevoren in Haaren geweest, en in Esch. Per trein keerde ik naar Den Bosch terug. Ik vond hier een geheel ander dagelijksch bestuur dan in 1906: baron Van Hugenpoth werd verplaatst naar Zevenaar; de wethouders Spierings en Van Leeuwen konden het niet goed vinden met burgemeester Gijsen, en bedankten als leden van den gemeenteraad. Met B. en W. langdurig gesproken over de vraag, wat of voor Boxtel meer wenschelijk was, een zeer hooge hoofdelijke omslag; dan wel een matige hoofdelijke omslag plus straatgeld. B. en W. gevoelen blijkbaar niet veel voor straatgeld; zij zullen toch de zaak in studie nemen en eene verordening ontwerpen; dan heeft men vaste gegevens, om de werking te beoordelen.

De burgemeester zegt mij toe, een gedetailleerden staat aan te leggen omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen, voorpotingen en derg. De school uit het legaat Stael werd in 1909 met ééne klasse geopend. Zeer tegen den wensch van den stichter – volgens de bewering van B. en W. – zal die school alleen toegankelijk worden gesteld voor de kinderen uit de parochie van den deken; kinderen uit de parochie Breukelen zullen niet worden toegelaten. Men denkt over eenige jaren eene der openbare scholen te kunnen sluiten, en die dan aan den deken te verkoopen; de openbare school wordt op het moment leeg gepompt.

Verordening op het venten wordt streng gehandhaafd en is hard noodig; soms staan er acht venters tegelijk voor het raadhuis om eene vergunning te vragen. De landbouwcursus, uit legaat Van Cooth bekostigd, neemt goed op; de cursus wordt gevolgd door achttien leerlingen; is tweejarig; wordt gegeven door hoofd der school te Breukelen, die de landbouwakte heeft. Teekenonderwijs wordt gegeven door gemeente-opzichter; ook dat trekt zeer.

Carl Francken kocht de gasconcessie van Van Eerden en bouwde eene groote fabriek. De harmonie gaf ter eere van den verjaardag van Prins Hendrik een concert op de markt, en bracht mij, toen ik vertrok, eene serenade aan den trein; het was een heele vertooning! Sinds de langdurige staking op zijne fabriek, die eindigde met eene overwinning van den patroon, zijn de werklieden op de fabriek van Van Oerle. niet georganiseerd; de verhouding is daar op het oogenblik zeer goed, volgens Van Oerle. Van zijn honderdvijftig werklieden staakten er dertig; vier van deze nam hij later terug.

Er is in Boxtel. bepaald woningnood; vandaar, dat het zoo verkeerd is, dat de pogingen van 'Boxtel's belang' om daarin verbetering te brengen, tegengewerkt worden. Die tegenwerking spruit vooral voort uit eigenbelang van enkele huiseigenaren, die de huurprijs der woningen abnormaal hoog houden. Toen er dezer dagen 's ochtends vroeg eene weduwe stierf, en daardoor eene woning openkwam, waren er vóór twaalven reeds zeven gegadigden bij den eigenaar geweest, om die woning te mogen huren. De gezondheidscommissie kan daardoor haar taak niet naar behooren vervullen; tal van woningen moesten onbewoonbaar verklaard worden; men kon daartoe niet overgaan, omdat er geene andere woningen beschikbaar waren.

Helvoirt.

Den **20 April 1910** kwam ik weer in Helvoirt.; later ging ik nog naar Cromvoirt. en Nieuwkuijk.. Het Raadhuis was fraai met bloemen en planten versierd; de harmonie kwam mij eene serenade brengen, even als of ik voor het eerst in de gemeente kwam. De Raad heeft de subsidie ad f. 50 voor de harmonie geschrapt; langs dezen weg hoopten B. en W. mijne medewerking te verkrijgen, om de harmonie toch uit de gemeentekas te steunen; allereerst kon men nu de harmonie toch steunen in den vorm van kosten, gevallen op de ontvangst van den C.d.K.!

Er logeeren jaarlijks zeker 70 menschen per jaar in het arrestantenlocaal; dat is dan dikwijls zeer vuil; om dat schoon te houden krijgt veldwachter. f. 52 per jaar; volgens B. en W. was het geene bedekte gratificatie! Brood en koffie aan passanten wordt door armbestuur betaald en door den veldwachter verstrekt; zeker 2 à 3 maal op een dag. Men heeft die zorg voor de passanten, vooral opdat de ingezetenen er geen last van zullen hebben; men vindt het niet goed, dat die zwervers 's nachts aan afgelegene boerderijen onderdak vragen, of, ongevraagd in schuren en hooibergen overnachten; thans zenden ingezetenen al dat volk onverbiddelijk naar den veldwachter.

De burgemeester heeft mij beloofd een gedetailleerde staat aan te leggen omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen. Helvoirt. heeft voor een waarde van 40 mille aan bosschen; jaarlijks wordt er voor f. 1.500 à f. 2.000 gehakt. Vooral nu het contract met het Rijk verbroken is omtrent de verhuur van de heide ten dienste van de oefeningen der artillerie. Sinds het kanaal 's Bosch-Drongelen. gegraven werd, had het terrein zijn waarde voor de militaire oefeningen verloren – is men van plan om de ontginningen met kracht aan te vatten. Ik heb B. en W. geraden, om zich in contact te stellen met het Staatsboschbeheer.

Voor f. 100 per jaar kan gemeente alle waterleidingen goed in orde houden. Nu het kanaal Bosch-Drongelen. in zooverre gereed is, dat het water van de Leij door den duiker afvloeit, is de gelegenheid daar om de beide Leij'en, zoowel de Broekleij als de Zandleij in orde te brengen. Bij een en ander zijn geïnteresseerd Berkel., Udenhout., Haarlem, Helvoirt., Vught. en Cromvoirt.. Er zijn allerlei verschillende plannen; zooveel hoofden zooveel zinnen. Binnenkort zullen de verschillende gemeentebesturen deswege confereeren; hoe het resultaat van die deliberaties ook moge zijn, het eind zal wel zijn, dat de provincie een groot deel van de kosten moet betalen. Het Kasteel Zwijnsbergen is weer verkocht; het werd aangekocht door den Heer Veltman, wiens dochter binnenkort zal huwen en zich daar zal vestigen. Jhr. De Jonge komt nu te wonen op eene boerderij aan den Bosschenstraatweg, kort bij Sparrendaal, in der tijd voor f. 3.000 gekocht door eene zuster van den Heer De Jonge. Van zijne zes kinderen is een meisje gehuwd met Wesselman van Helmond., zijn twee zoons werkzaam op kantoren in Amsterdam, zijn twee meisjes tehuis, en is een meisje boekhoudster op eene fabriek in Eindhoven..

Cromvoirt.

Den **20 April 1910** kwam ik weer in Cromvoirt; tevoren was ik in Helvoirt geweest; later ging ik nog naar Nieuwkuijk De plassen van v. Haaren zijn voor f. 3.150 verkocht aan den burgemeester van Vught: 50 H.A. water + 10 H.A. heide en boschgronden. Men weet niet, wat Van Lanschot daarmee wil gaan doen. De kleinste van de twee plassen heeft een gelijken bodem en kan bevischt worden; de grootste plas, gemiddeld 3 Meter diep, kan niet bevischt worden, omdat de bodem niet gelijk gemaakt is, toen er de grond uitgegraven was.

Nu kanaal Bosch-Drongelen gereed is, moeten de Broekleij en de Zandleij in orde gebracht worden; daar zijn verschillende plannen: zooveel hoofden zooveel zinnen. Binnenkort zal er eene vergadering zijn van de belanghebbende gemeentebesturen Berkel, Udenhout, Haaren, Helvoirt, Vught en Cromvoirt. Het eigenaardige hierbij is wel, dat de kostbaarste werken onder Cromvoirt zullen moeten gemaakt worden, terwijl Cromvoirt zelf er weinig of geen belang bij heeft, dat belooft dus allerlei moeilijkheden, omdat de andere gemeenten ongaarne zullen betalen wat in Cromvoirt gemaakt wordt, terwijl Cromvoirt daarvoor ook geen geld over zal hebben. Het eind zal wel zijn, dat de provincie met een groot subsidie zal moeten bijspringen. Men is zeer dankbaar voor den Maasmond; men werd er zeer veel beter van. De Ham en Rijskampen komen in veel betere conditie dan vroeger, vooral ook, doordat via de inlaatsluis te Engelen, Maaswater in den polder kan gebracht worden; bovendien inundeerde vroeger 2/3 van de bebouwde kom minstens eens in de 4 jaren, en had men de andere jaren veel last van kwelwater; door een en ander verarmde de streek zeer. Aan al die ellende is, nu het kanaal naar Drongelen er is, voorgoed een einde gekomen.

Burgemeester maakte een pr. staten omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; ze waren nog niet volledig, maar het is toch in ieder geval een goed begin. Vijf groote boerderijen behooren aan uitwonende eigenaren: drie aan Malingré, één aan Prinsen, schoolhoofd te Haarsteeg, en één aan v.d. Steen te 's Bosch. Per H.A. ± f. 35 pacht; huis rekent niet mede; zoo'n

huis kost f. 5.000 à f. 6.000. Daardoor zijn die boerderijen een onvoordeelig bezit; men maakt geen 2% van zijn geld.

Tijdens mij bezoek kreeg wethouder Van der Meulen het aan den stok met den burgemeester; naar het mij voorkwam, had v.d. Meulen ongelijk, omdat hij terugkwam op eene door hem bestreden beslissing van den Raad. Ik kreeg den indruk, dat Van der Meulen een lastig heer is.

Nieuwkuijk en Onsenoort

Den **20 April 1910** kwam ik weer in Nieuwkuyk, ik was tevoren eerst in Helvoirt geweest en vervolgens in Cromvoort. B. en W. zijn het met mij eens, dat het niet aangaat, om bij een gedwongen huwelijk op een ander uur de menschen te helpen dan daarvoor in normale omstandigheden geldt; dat mogen zij aan den pastoor overlaten!

Bij verkiezingen worden de herbergen krachtens politieverordening gesloten; datzelfde gebeurt ook in Vlijmen en Hedikhuizen. Processen-verbaal wegens overtreding leerplichtwet behoeven niet meer gemaakt te worden; in 1909 werden 3 delinquenten voor de Commissie geroepen; verder behoefde er niets te geschieden. Men laat de gronden in het vervolg door den notaris verhuren; de verhuring in 1902 is niet mede gevallen; wel is de grond verbeterd, maar gemeente kan het geld van al die perceeltjes niet binnen krijgen; van sommige perceeltjes is de huur van de laatste 4 à 5 jaar nog achterstallig! En het bedrag is te klein om gerechtelijk te vervolgen. De heele achterstand bedraagt zeker f. 600.

Men is zeer dankbaar voor de werken der Maasmondverlegging en het Kanaal 's Bosch-Drongelen. Gemeente komt daardoor in veel betere conditie; hoopt bovendien op bevoeiing met vet Maaswater door de irrigatiesluis te Engelen. Burgemeester vervaardigde een groote kaart van de gemeentelijke bezittingen; deze hangt aan den wand in de Raadszaal; daarmee correspondeert een door hem aangelegd register van exploitatie van gemeentelijke bezittingen; zeer goed; hij is thans zeer dankbaar, dat hij het heeft, en ziet er het groote nut nog beter van in dan ik.

De hopcultuur is thans zoo goed als teniet; de tijdelijke hooge prijzen voor de hop gemaakt, waren een ongeluk voor Nieuwkuyk; daardoor werden de grondprijzen naar boven gedreven, vier- en vijfmaal boven de waarde; van dien landhonger plukt men thans de wrange, bittere vruchten!

Met B. en W. lang geredeneerd over de verharding van den weg te "Hoeven". B. en W. zijn niet ongeneigd, daarin bij te dragen, mits Vlijmen en Haarsteeg dat ook doen; Vlijmen en Haarsteeg hebben er veel meer belang bij dan Nieuwkuyk; de boeren aan de Haarsteeg hebben hunne landerijen in het Herptsche veld, en moeten, om daar te komen, den weg van de Hoeven passeeren. Wanneer Haarsteeg en Vlijmen niet meedoen, dan weigert Nieuwkuyk beslist iets te doen.

In plaats van Mostermans, den zwager van den burgemeester, werd diens zoon lid van den Raad. Oude Mostermans bouwde zich eene mooie villa naast het Raadhuis. Noch voor de schoenmakers, noch voor de mandenmakers bestaat er thans gedwongen winkelnering; de mandenmaker Piet Notten, over wiens gedwongen winkelnering vroeger zoo geklaagd werd, is naar Heusden verhuisd. Na de doorbraak te Nieuwkuyk in 1880 werden tal van huizen (een groote dertig) herbouwd; bevolking bleef stationair; nieuwe woningen worden zoo goed als niet gebouwd; bouwverordening is geen obstakel tegen nieuw-bouw.

Drinkwater laat veel te wenschen over; men heeft geen geld om dure pompen te slaan; tot nu toe drong gezondheids commissie daar ook nog niet erg op aan. Paters te Onsenoort doen niets dan bouwen en verbouwen; met f. 15.000 hoofd. omslag worden zij niet voldoende getroffen; men bracht hen dit jaar op f. 20.000. Men kan er niet over uitgepraat geraken, zoo vuil en zoo smerig als het daar op het klooster was. Later hoorde ik van Verdijk, dat de doctor (Wijers uit Vlijmen) die daar komt hen niet wil laten schieten, omdat zij zijn beste klanten zijn; maar dat hij, als hij er geweest is, zich tehuis dikwijls heelemaal moet verschoonen, omdat hij vol ongedierte tehuis kwam.

Vlijmen

Den **21 April 1910** kwam ik weer in Vlijmen; dienzelfden dag bezocht ik ook nog Hedikhuizen en Herpt. Ik kreeg eindelooze klachten te hooren over de familie Mommersteeg. Alles wat deze familie doet, is eigenbaat en nog eens eigenbaat. Burgemeester stelde in den Raad voor om geld beschikbaar te stellen ten behoeve van verbeteringen van gemeentelijke bezittingen.

Mommersteeg trachtte dat tegen te houden; wanneer gemeente goed weiland of hooiland te huur aanbiedt, zal het dito wei- en hooiland van Mommersteeg minder opbrengen, doordat er meer aanbod van goed land komt; daarom mocht gemeente nu niet werken; daarom mocht gemeente de laatste 25 jaren niets doen, terwijl Mommersteeg schatten besteedde, om zijn eigendommen te verbeteren.

Toen de Raad Mommersteeg in het ongelijk stelde en aan den burgemeester het door hem gevraagde crediet verleende, nam Mommersteeg ontslag als lid van den Raad. In de Algemeene omkading is Mommersteeg baas, vooral doordat hij knoeit met de lijst van stemgerechtigde ingelanden; daarop zouden nog de erven De Zeeuw voorkomen, die al meer dan twintig jaren dood zijn; en nog anderen, voor wie Mommersteeg stemt, tengevolge waarvan hij meer stemmen uit zou brengen, dan waarop hij recht heeft.

Laatste vergadering van de algemeene omkading was wellicht de belangrijkste, welke ooit gehouden werd; het ging over de irrigatiesluis te Engelen; Mommersteeg meende, dat bestuur van Vlijmen daartegen was; om hen van de vergadering te weren, werd er in Vlijmen niet gepubliceerd, niet afgelezen, dat er eene vergadering zijn zou; convocatiebiljet werd aan den burgemeester niet bezorgd; uit de courant moest burgemeester vernemen, dat er eene vergadering zijn zou; van dergelijke minne middelen bedient Mommersteeg zich.

Bij raadsverkiezingen is er veel wrijving; krachtens politieverordening zijn dien dag de kroegen tot 6 uur 's avonds gesloten. En toch zijn er dan 's avonds dikwijls veel dronken menschen! Er is geen staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen; de burgemeester zal er een aanleggen, met een kaart. Er wordt een cursus gegeven in landbouw en veeteelt, en tuinbouw; duur van den cursus twee jaren; er is veel animo voor. Hop wordt bijna niet meer geteeld; wil niet meer groeien, en bracht ook geen loonende prijzen meer op.

Vele arbeiders waren vroeger polderwerker; doordat de polder 's winters onder water staat, hadden ze 's winters meestal geen werk. Toen voor een jr of vijftien het mandenmakersbedrijf zich in het groot ontwikkelde, werden die polderwerkers mandenmaker, omdat ze zoo doende ook 's winters werk hadden. Vroegere jaren hadden ze veel van de gedwongen winkelnering te lijden; thans moet dat veel beter gaan; alleen Van Halderen en Van Beurden te Haarsteeg zouden nog gedwongen winkelnering houden.

Oud archief werd door burgemeester geordend; oudste stukken dateeren van 1780; er is niet veel bijzonders. Om goed drinkwater te krijgen heeft men geboord, tot op 60 M. diepte; men is niet geslaagd. Sinds deed men niets meer. Als de fratersschool in 1911 zes klassen zal hebben, zullen er op de openbare school hoogstens 15 kinderen over blijven.

Op verzoek van het gemeentebestuur kwam ik den **22 Juli 1910** naar Vlijmen, teneinde de werken tot verbetering der landerijen in oogenschouw te nemen. Bij de brug over de Bossche sloot in den weg 's Bosch-Vlijmen wachtten B. en W. mij op. Met hen en met den gemeente-opzichter wandelde ik twee uur lang door het natte weiland. Men wees mij, dat op sommige plaatsen de klei twee meter dik zit, terwijl op andere plaatsen hooge zandige grond is. Men graaft het zand uit, vult daarmee kuilen en gaten, en brengt daar dan een halven meter klei over heen. Het werk, dat men nu onder handen heeft, zou ± f. 600 per H.A. kosten; grond, op die manier behandeld, vermeerderde van f. 800 waarde per H.A. tot f. 2.500 per H.A.

Jammer dat de Raad het groote nut van het werk niet schijnt te beseffen; slechts met 1 stem meerderheid hadden B. en W. het geld gekregen, dat voor het thans onder handen zijnde werk benoodigd was. Twee raadsleden, leden van de landerijencommissie vond ik later nog op het terrein; één van die twee boeren was geen voorstander van de verbetering, en had zelfs in den Raad gestemd tegen de leening, die daarvoor moest gesloten worden. De burgemeester stelde mij eene nota ter hand omtrent de opbrengsten van het land, vroeger en thans; de cijfers zijn zeer welsprekend.

Hedikhuizen

Den **21 April 1910** kwam ik weer in de gemeente; ik was tevoren in Vlijmen geweest, en ging later nog naar Herpt. Eindelooze klachten tegen schoolhoofd Prinzen; hij stookt tegen het gemeentebestuur; werkt tegen den Boerenbond, vóór de Mij. van landbouw, is een lastig inwoner.

Om goed drinkwater te krijgen heeft men geboord, 40 M. diep, zonder resultaat; heeft toen zijne pogingen gestaakt. Burgemeester zal zorgen voor een uitvoerigen staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen; met een kaart. De Binnenpolder van Herpt heeft geen eigen bezittingen; beheert de bezittingen van ingelanden in de gemeente; vandaar, dat ieder, die grond in de gemeente bezit, daarvan profiteert; belastingen enz. wordt uit de opbrengst van die bezittingen betaald, dus ook de belastingen, verschuldigd door den buitenpolder van Hedikhuizen. Blijft er geld over, dan wordt dat, Hectares gewijs, verdeeld over de eigenaren van de gronden.

De mandenmakers hebben nog te lijden van gedwongen winkelnering bij Van Halderen en Van Beurden, wonende aan den Vlijmenschen kant van de Haarsteeg. Veel misbruik van drank wordt door de mandenmakers niet gemaakt. De kleine boertjes, menschen met 1 en 2 koeien, gaan achteruit. De tuinbouwers maken over het algemeen goede zaken; zij markten te 's Bosch en Waalwijk, en gaan goed vooruit. Hoewel ze niet bepaald broodsgebrek lijden, gaat het den arbeiders en armen over het algemeen niet goed.

Het Gemeentebestuur lijkt mij niet erg voortvarend; de heeren klagen erg, maar doen naar mijne meening niet veel. Aan verbetering van gronden vooral zou gemeente veel kunnen doen, wanneer men maar wilde werken.

Herpt en Bern

Den **21 April 1910** kwam ik weer in Herpt; van tevoren was ik in Vlijmen geweest en daarna in Hedikhuizen. De nieuw benoemde pastoor, Dr. De Wit, kwam zijne opwachting maken; hij hoopt eene nieuwe kerk te kunnen bouwen, waarvoor hem echter de fondsen ontbreken; de schuld van den bouw der pastorie is nog niet afgedaan. Hij meent, dat er veel kapitaal in Herpt zit, maar dat de menschen erg conservatief zijn. Naar het mij voorkomt overschat hij sterk den finantieelen toestand van zijne parochianen.

Burgemeester Buijs is erg ziek geweest; hij ziet er nog ellendig uit; ik vrees, dat hij het niet lang meer zal maken. Bij zijn 25-jarig ambtsfeest (17 Dec. 1909) gaf de Raad hem zijn portret, *peinture Bogaerts*; het hangt in de Raadszaal.

Binnenpolder van Herpt wil 3/9 betalen in de kosten van verharding van een stuk van den weg in de Hoeven, nl. zoover daar huizen staan; maar dan moet Nieuwkuyk 2/5 betalen, en dat wil Nieuwkuyk niet. Wethouder L. van Herpt is voorzitter van het waterschap de Binnenpolder van Herpt; hij had over dien weg pas eene conferentie met het gemeentebestuur van Nieuwkuyk en met den burgemeester van Hedikhuizen; men kon echter niet tot overeenstemming geraken; Nieuwkuyk had geen geld. De verharding zou in het geheel f. 2.500 kosten. Aan de zijde van Nieuwkuyk staan 17, aan die van Herpt 7 woningen.

Alles te samen genomen is men dankbaar voor de Maasmondverlegging; 's winters zit men nu veilig; bovendien heeft men 's winters geen last meer van kwelwater. Een ongerief is het echer, dat men 's zomers, als het water te Heusden 1 M + A.P. staat, geen water in de sloten kan krijgen, voor drinkwater voor het vee; ook vroeger had men bij droge zomers wel eens gebrek aan drinkwater, maar dat kwam tegenwoordig veel meer voor.

De polder van Bern wordt bemalen; stoomgemaal staat echter op hoogste punt = meest ongeschikte plaats van den polder; jammer, want met halve kosten zou men meer met de machine kunnen werken, wanneer die op de juiste plaats stond. Er zijn geen openbare pompen in Herpt; vandaar, dat drinkwater door Gezondheids- commissie nooit onderzocht werd. Bouwverordening wordt streng gehandhaafd; om de eischen der bouwverordening wordt er niet minder gebouwd. Voor den Raad wordt er nooit gestemd.

Empel

Den **22 April 1910** kwam ik weer in Empel; ik bezocht ook nog Bokhoven en Engelen. Het Raadhuis is afgebroken en wordt herbouwd naar plannen van Dony. Volgens de tekening belooft het een aardig gebouwtje te worden; het is aanbesteed voor ruim 7 mille. Ik word door B. en W. ontvangen ten huize van den secretaris, het eerste huis rechts van de kom. Het was daar heel netjes, mij dunkt meer dan eene burgermanswoning. Bij raadsverkiezingen geen stemming; men is het in Empel blijkbaar nog goed samen eens.

Om een gehuwden onderwijzer te behouden, bouwde men hem, toen hij geen woning kon krijgen, een huis; hij betaalt 3% renten van de stichtingskosten. Oud archief is er niets; Mr. Bondam sleepte alles mede naar Den Bosch. Gemeente heeft vele eigendommen; geniet daaruit belangrijke inkomsten; burgemeester heeft mij beloofd, een staat van exploitatie aan te leggen met een kaart.

Dr. H. Reydt uit Hedel is armendoctor; hij moet een goed doctor zijn met veel hart voor zijne patienten; maar hij moet erg lastig zijn en vreeselijk brommen als men hem haalt. Men krijgt moeite met de school te Gewande; daar gaan thans 2 kinderen uit Alem en 16 uit Empel. Schoollocaal is slecht; schoolopziener dreigt het lokaal door den geneeskundigen inspecteur te laten afkeuren. Men weet niet, wat te doen: eene nieuwe school bouwen en den bestaanden – voor het onderwijs slechten – toestand: één onderwijzer voor 6 klassen bestendigen; dan wel, de school opheffen, en de kinderen naar de school te Empel laten komen; de afstand is zoo ver, en de weg, des winters vooral, voor de kinderen zoo moeilijk; maar voor het onderwijs, ook aan de school te Empel, alwaar dan een onderwijzer meer zou komen, was het zeker veel beter.

De toestand van de armenklasse is over het algemeen nog al voldoende; broodsgebrek wordt door niemand geleden. Om de toekomst van den veldwachter te verzekeren, plaatst men jaarlijks f. 50 te zijnen name op een spaarbankboekje; komt de veldwachter te sterven, dan komt het bedrag aan zijne vrouw, of anders aan zijne kinderen; moet hij gepensioneerd worden, dan wordt daaruit zijn pensioen betaald, f. 150 per jaar, zoo lang als het bedrag daarvoor toereikend is; is het boekje uitgeput, dan komt het pensioen verder uit de gemeentekas.

Na het water van den afgelopen winter is men dankbaar voor den Maasmond; het scheelt wel een Meter, dat er thans minder water voor den dijk stond dan vroeger. Men gaf mij te verstaan, dat Somers, veerman te Engelen, den dijk zou doorgestoken hebben; toen ik er later den burgemeester van Engelen naar vroeg, bevestigde hij dat kwaad vermoeden; hij had gezien, toen de doorbraak gevallen was, dat een eindje verder, dan waar het gat in den wijk was, een geultje door den dijk was gegraven, om het water aan het loopen te krijgen, en op die manier een gat te laten spoelen.

Als het water op de rivier hoog is, dan merkt men niets van den vloed; is het water op de rivier laag, dan loopt bij vloed het water een halven meter op; is er dan sterke Noord Westenvind, dan kan het water wel een Meter oploopen. Bij gelegenheid van den bouw van de nieuwe kerk heeft gemeente den oude toren afgebroken.

Bokhoven

Den **22 April 1910** kwam ik weer in Bokhoven; ik was tevoren in Empel geweest, en ging later nog naar Engelen. Ik werd door B. en W. ontvangen op het nieuwe, in 1908 in gebruik genomen Raadhuis. Het ziet er zeer goed uit; raadkamer, secretarie en nog twee kamers. Boven eene zeer ruime, met planken beschoten zolder. Er is volop gezorgd voor kasten tegen binnenmuren, zoodat er volop berging is voor alles, wat op archief enz. gelijk. Als de burgemeester-secretaris nu maar zorgt, dat alles goed geordend wordt, en vooral ook, dat het archief stofvrij bewaard wordt!! Oud archief is er niet; in 1838 is het oude raadhuis afgebrand, en werd het oud archief totaal vernietigd.

Gestemd wordt er niet bij gemeenteraadsverkiezingen; men is het in Bokhoven samen goed eens. Bokhoven heeft zeer belangrijke gemeentelijke bezittingen; voor zoover men kan nagaan grootendeels verkregen door aankoop; ook tijdens den tegenwoordigen burgemeester werden er nog gronden bijgekocht. Burgemeester heeft mij beloofd een gedetailleerden staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen te zullen aanleggen, met eene kaart. Bokhoven heeft een haven, waarvan echter weinig gebruik gemaakt wordt, 's winters liggen er wel eens een pr schepen.

Dr. H. Reydt uit Hedel is gemeentedoctor; hij is soms wel erg lastig en bromt soms vreeselijk, als men hem komt halen, maar hij schijnt een goed, bekwaam doctor te zijn, zoodat men hem ten slotte toch zeer prees. Er zijn hier nogal eenige mandenmakers, die voor rekening van een patroon aan de Haarsteeg – Van Halderen genaamd – werken. Die menschen hebben het vrij goed. De behoeftige klasse in Bokhoven zijn de kleine boertjes, menschen met 1 en 2 koeien; dat zijn arme tobbers; ze zitten er hard voor. In den laatsten tijd gaat het dezen menschen wat beter, doordat, ná de opening van den Maasmond, er 13 H.A. weiland is omgelegd in bouwland, en doordat er een roomboterfabriekje is gekomen.

Men is zeer dankbaar voor den Maasmond; in den afgeloopen winter is er bij niemand het water in huis geweest; zonder den Maasmond zou men over de straten hebben moeten schipperen. De 13 H.A. bouwland gingen heelemaal onder water; daarvan was 2 à 3 H.A. met winterkoren bezet, kleine perceeltjes, van allerlei kleine menschen; eene schadepost van f. 200. Andere schade werd niet geleden. Het weiland kwam diep onder water, en profiteerde van het vruchtbaar makende slib.

Het terrein, waar het nieuwe Raadhuis staat kostte aan gemeente ± f. 700; de bouw vorderde ± f. 4.500. Bij mijn vertrek ging ik de vrouw van den burgemeester even goeden dag zeggen; zij was pas hersteld van eene zware bevalling bij de Duitsche Zusters te 's Bosch, alwaar ze, buiten kennis, heen gebracht was; het kind stierf, maar de moeder bracht er gelukkig het leven af. De menschen hebben twee kinderen, meisjes van 8 en 12 jr. Wethouder Geerts is scheepsmaker; hij vertelde mij dat de groote eikenhouten sluisdeuren van de schutsluis aan den Henriettewaard, eerst in 1898 ingehangen, thans reeds totaal versleten zijn en binnen drie jaren algeheele vernieuwing behoeven.

Engelen

Den **22 April 1910** kwam ik weer in Engelen; ik was tevoren in Empel en in Bokhoven geweest. Ik verleende audientie aan Pastoor Van den Acker, een witheer van Heeswijk, en aan den ouden Murray, den 84-jarige vader van den burgemeester; de Heeren kwamen eenvoudig hunne opwachting maken; Murray houdt zich kras, al verloor hij ook voor eenige jaren een oog, vermoedelijk ten gevolge van eenen aanval van beroerte.

De gemeenteraadsvacaturen worden gewoonlijk bij enkele candidaatstelling aangevuld. Er is een onruststoker in de gemeente, Bouwman, een bakker, schoonzoon van den gemeenteontvanger Kusters, opzichter voor de eigendommen van Timmermans uit Waalwijk; dat heer is wel eens lastig bij raadsvacaturen, en maakt wel eens eene stemming noodzakelijk. Gemeente heeft een uitgebreid grondbezit; is deswege op het oogenblik in eene procedure gewikkeld met Mommersteeg uit Vlijmen over het bezit van een stuk water, de Zaar genaamd. Men is deswege zeer op Mommersteeg gebeten.

Burgemeester beloofde mij een gedetailleerden staat aan te leggen omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen, met een kaart. Als men de procedure tegen Mommersteeg won, wilde men den Appeldijk slechten, en met den afkomenden grond eenige Hectaren van het Meer dicht werken. Gemeente tracht voortdurend den toestand van de landerijen – aanvankelijk veel kuilen en gaten – te verbeteren; 2/3 zou thans mooi land zijn. Gelukkig, dat het armbestuur nogal fondsen heeft, want er worden dikwijls nog al zware eischen gesteld; tot nu toe behoefde gemeente niet bij te springen.

Sinds 1880 ging de opbrengst van de gronden in den polder voortdurend achteruit; in 1880 werd de dijk van Bokhoven naar Engelen zoo veel verhoogd, dat er geen water meer over kwam; van toen af kon de polder nog maar alleen water krijgen door het Hedikhuizensche Sas en over den Bokhovenschen overlaat. Het meeste slib kwam echter niet van de Maas, maar van het Waalwater; vóór 1880 kwam er soms op één winter zooveel slib, dat het iemand over de schoenen liep; dat alles is nu echter gedaan; voortdurend gaat de opbrengst van het land achteruit; er groeit haast geen gras meer, en toch wordt die grond nog tweemaal 's jaars gehooïd! zoo moet de waarde wel sterk verminderen! Men vreest dat de irrigatiesluis aan den Aardappeldijk niet voldoende verbetering zal brengen; het water vóór die sluis kan nooit zoo vet zijn, als wanneer het direct uit de Maas getapt werd.

De Heeren Timmermans uit Waalwijk koopen, ten behoeve van hunne assurantie, alle gronden op, die te koop komen; zij zijn thans eigenaren van ± 30 H.A. grond. Vroeger konden de bewoners van Engelen daar hooi koopen, op de toemaat hun vee weiden; thans is dat helaas het geval niet meer; de Heeren Timmermans weiden thans zelve vee, dat zij van elders laten opkopen; diensgevolge is er 30 H.A. toemaat 's jaars minder beschikbaar dan vroeger, en moeten de menschen uit Engelen het met zooveel H.A. minder doen; zij jagen daardoor bij de verpachtingen, nog meer dan vroeger, de pachtprijzen veel te hoog naar boven! Alvorens te vertrekken ging ik de vrouw van den burgemeester even goeden dag zeggen; de menschen hebben thans 2 kinderen, jongens van 5 en van 1 jr; die kinderen zullen het den 84-jarigen grootvader Murray nog wel eens erg druk maken.

Oudheusden, Elshout en Hulten

Den **23 April 1910** kwam ik weer in Oud-Heusden; ik bezocht later ook nog Heusden. Er bestaat nogal wrijving bij raadsverkiezingen; de oude partijen van burgemeester Pulles, wethouder Van Loon bestaan niet meer; thans is er echter ruzie ten gevolge van de oprichting van twee roomboterfabrieken, eene, door stoom gedreven, in Drunen, en eene met handkracht in Elshout; de ontevreden over de fabriek in Drunen richtten die in Elshout op.

Het raadslid Van Loon is een broeder van hem, die in der tijd een kind vermoffelde, en deswege in de gevangenis geraakte; deze laatste is weer in de gemeente terug, bleef ongehuwd en leeft voorbeeldig; hij moet met zijn betrekkelijk groot vermogen veel goed doen. Er is nog geen staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen; ik heb den burgemeester deswege hard gevallen; hij zal er nu voor zorgen, en tevens een kaart der landerijen laten maken.

Dr. Van Seters uit Drunen is nog gemeentedoctor; alleen door de gemeente gesalarieerd; men is zeer over hem tevreden. De arbeiders hebben het over het algemeen heel goed; armoede wordt er niet geleden. De kleine boertjes zitten er veel harder voor; zij vormen eigenlijk de behoeftige klasse. Broodsgebrek wordt er door niemand geleden.

Het drinkwater zou vrij goed zijn; boringen, om verbetering te brengen, hadden niet plaats.

Zoon van oud-griffier Sprengers is gehuwd met een protestantsch meisje; gaat niet meer naar de kerk; heeft zijn geloof aan de kapstok gehangen. Hij exploiteert nog den fruittuin zijns vaders, en handelt verder in fruit; het zou hem vrij goed gaan.

Kinderen uit Oud-Heusden bezoeken nog op kosten van de gemeente de openbare school te Heusden; voor die kinderen, die de bijzondere school aldaar bezoeken, betaalt gemeente thans geen schoolgeld meer. Wethouder Van Grevenbroek zegt, dat er thans in Oud Heusden geen wildschade meer wordt geleden; daarvoor zorgt de lichtbak wel; zelfs vanuit Tilburg komt men met de lichtbak stroopen. Er is thans niet meer dan een enkele ongelukkige haas.

Heusden

Den **23 April 1910** kwam ik, na Oud Heusden bezocht te hebben, weer in Heusden. Eene uitnoodiging om bij hem te komen ontbijten had ik aangenomen, zoodat ik bij den burgemeester om 12.45 afstapte. Behalve den Heer Honcoop ontmoette ik te zijnen huize diens vrouw en jongste dochter, een aardig meisje van een jr of 20. Er was een prachtig dejeuner aangericht, veel te luxueus; vele gerechten, een keur van wijnen; mooie bloemen. Het ongelukkig gevolg daarvan was echter, dat het langer duurde, dan ik had kunnen veronderstellen, en ik een uur te laat op het Raadhuis kwam, alwaar de wethouders en de menschen voor de audientie mij zaten te wachten.

Ik begon, met audientie te geven, zoodat zij, die zich daarvoor hadden aangemeld, ten gevolge van mijn dejeuner een half uur op mij hadden gewacht. De wethouders, die ik ná de audientie eerst ontving, hadden toen echter vijf kwartier zitten wachten! Zeer onaangenaam, maar ik had toch ook niet midden onder het dejeuner kunnen opstaan!

Het Raadhuis is opgesierd met allerlei goederen, afkomstig van het College van Oude Schutters van den voetboog van St. Joris. Toen die oude gilde werd opgedoekt heeft men die schilderijen enz. aan het Rijk gegeven, en heeft het Rijk alles weer in bruikleen aan Heusden afgestaan, en door Mr. Van Riemsdijk op het Raadhuis laten ordenen. Omdat er voortdurend eene onaangename verhouding bestond tusschen de leden van St. Joris, heeft men de bestaande

vacaturen niet meer aangevuld, het gilde opgeheven, en de bezittingen onderling verdeeld; naar men zegt, zouden die bezittingen ± f. 60.000 bedragen hebben; Verhoeven gaf zijn part aan den deken van Heusden, om dat naar beste weten te besteden; Malingré, Honcoop en Verhagen staken hun part in de zak!

Toen het bekend werd, dat het gilde van St. Joris zou worden opgeheven, hebben Leidsche studenten een automobile tocht naar Heusden gedaan, om te trachten, het verdeelen van den buit te voorkomen, en St. Joris in stand te houden. Zij bereikten natuurlijk niets anders, dan dat zij den Heer Honcoop erg onaangenaam waren; de verdeeling ging door!

Ten gevolge van de verbetering van den Demer, is Heusden thans vrijwel heelemaal gerioleerd; die rioleering moet uitstekend voldoen. Het kostte moeite om in Heusden goed drinkwater te krijgen; op ééne plaats werd 105 M. diep geboord; zonder succes. Nadien vond men op eene andere plaats op 40 M goed drinkwater, en maakte de gemeente twee pompen; twee particulieren: de apotheker Stal, en de Gebrs. Mol deden evenzoo. Op de begroting van 1910 is geld uitgetrokken voor een derde gemeentepomp.

Behalve de bekende drukkerij van Veerman zijn er nog twee drukkerijen in Heusden, nl. van Wuijsten, en van de weduwe Meerburg; vooral de laatste moet nog al van belang zijn. De vroegere bekende groentenmarkt heeft thans niet veel meer te beteekenen; door vreemde kooplieden wordt daar niet meer gekocht. In plaats van de sloopstimmerwerf, die fout ging, is er thans eene nieuwe sloopstimmerwerf opgericht door de Heeren De Haan en Alta; er wordt met 80 man gewerkt. Men heeft groot vertrouwen in de bekwaamheid en de energie van deze heren, en denkt, dat zij het wel zullen bolwerken.

Door de Heeren Verhagen en Oven zal een conservenfabriek worden opgericht op het terrein van den tramhaven; daarvan verwacht men veel voordeel voor de gemeente. De zuivelfabrieken in Herpt en in Genderen doen veel kwaad aan de winkels in Heusden. Vroeger werd er veel boter aan de winkels geleverd, en met winkelgoederen betaald. Zoolang de haven te Waalwijk aan hare bestemming blijft beantwoorden, is er geen kans, dat de tram verbinding zoekt met de tramhaven, tot verscheping of inlading van goederen.

Burgemeester wil geen verhooging van jaarwedden der veldwachters, tenzij de Heeren het politiediploma halen; bij behandeling begroting 1910 wilde de Raad hem die salarisvermeerdering opdringen. Sinds een jr of drie betalen de Godshuizen alle verplegingskosten van krankzinnigen; gemeente betaalt niets meer.

Zeeland

Den **29 April 1910** liet Pater Weyers zich aandienen. Hij zeide te komen in het belang van kleine menschen te Langenboom, eigenaren van kleine plaatsen van 4 Hectaren. De gezinnen breidden zich uit; het was in het belang van die menschen, dat ze te Langenboom konden blijven wonen, zoowel in het belang van hun tijdelijk als van hun eeuwig geluk. Dat kan echter niet, tenzij die menschen meer gronden te hunner beschikking hadden. Hij zou daarom willen, dat G.S. toestemming zouden verleen, dat Zeeland hun 200 H.A. grond verkocht; Zeeland had toch grond genoeg: wel 600 H.A.

Vroeger was een besluit van Zeeland tot grondverkoop door G.S. niet goedgekeurd. Pater Weyers wilde, dat G.S. als er weer zoo'n besluit kwam, het zouden goedkeuren. Ik heb den Pater gezegd, dat ik mij die zaak niet herinnerde; dat, als G.S. goedkeuring onthouden hadden, daarvoor zeker goede redenen bestonden. Ik kon hem natuurlijk namens G.S. niets toezeggen. Toen wilde de Pater, dat ik hem beloven zou, die zaak bij G.S. te steunen. Ik heb hem gezegd, dat ik geen enkele belofte kon afleggen, dat ik van de zaak niets wist en mij mijne algehele vrijheid om naar omstandigheden te handelen, moest voorbehouden.

Toen dreigde de Pater, dat hij dan aan den Minister de verlangde toestemming zou vragen. Ik heb hem toen uitgelachen, en gezegd, dat ik evengoed aan den Minister kon vragen om een aandeel in de bezittingen der Dominicaner orde; noch over het een, noch over het ander had de Minister te beschikken. Toen kwam de Pater er op terug, dat ik beloven moest in zijn geest bij Gedep. Stat. werkzaam te zijn. Ik heb hem toen herhaald dat ik niets van de zaak wist, dat ik vrij

moest blijven, en dat hij niet nader moest aandringen; dat ik over die zaak niet verder wenschte te spreken.

Toen de Pater desnietteenstaande toch bleef aandringen, en ik hem nogmaals had herhaald, dat ik dat niet meer wilde hooren, en hem verzocht daarmede op te houden, heb ik hem ten slotte, omdat hij aan mijn verzoek niet wilde voldoen, hem gezegd, dat ik ons onderhoud voor geëindigd beschouwde; ik heb hem verzocht heen te gaan, en den bode gebeld om hem uit te laten.

1911 April

Besoyen

Den **3 April 1911** bezocht ik Besoyen, Baardwijk en Drunen. Per trein tot Besoyensche Steeg; per rijtuig naar Drunen; vandaar per trein naar 's Bosch terug. Op het Raadhuis vond ik den burgemeester met den wethouder Broeders; wethouder Klerkx kon niet komen; hij moest naar de Tilburgsche markt! Ik verleende audientie aan Pastoor Buys, sinds 1½ jr in Besoyen; tevoren 5 jr kapelaan op het Goirke te Tilburg, en daarvoor 12 jr id te Oisterwijk. Naar het schijnt, een geschikt man!

Een man uit Capelle kwam inlichtingen vragen in zake de stierenkeuringen, terwijl ten slotte de burgemeester twee volontairs ter secretarie voorstelde, nl. zijn zoon en een jongen Leyten; beide krijgen nog les van Griffier Wagenaar. Verhouding van Roomsche tot Protestant in gemeente blijft goed; pastoor Buijs waakt, dat die niet al te goed wordt, uit vrees voor gemengde huwelijken. Er komen geregeld enkele gedwongen huwelijken voor, 15 à 20%.

Men profiteert op velerlei gebied van het naburige Waalwijk; percentsgewijze zijn er meer aansluitingen aan de waterleiding dan in Waalwijk zelf; er wordt in Besoyen geen herhalingsonderwijs gegeven, maar 4 jongens uit Besoyen bezoeken het herhalingsonderwijs in Waalwijk; voor een hunner, die onvermogen is, betaalt gemeente Besoyen het schoolgeld; de Hanze geeft een cursus in boekhouden en handelsrekenen in Waalwijk welke cursus door tal van jongens uit Besoyen bezocht wordt.

Men heeft de eigen acetylene-gasfabriek stopgezet en krijgt gas van Waalwijk, tegen denzelfden prijs als de ingezetenen van Waalwijk; het licht kost daardoor de helft minder, als vroeger met de eigen acetylene fabriek. Voor de geneeskundige armen verzorging betaalt Besoyen ± f. 100 aan Dr v. Gilse uit Waalwijk.

De schoenindustrie gaat vrij goed, voor zooverre de machinale fabrieken betreft, en slecht voor de handwerkers. Dank de vakorganisatie is de gedwongen winkelnering zoo goed als gedaan. Het nieuw archief is thans geheel geordend; met de ordening van het oud archief is men begonnen; men heeft het overgebracht naar de voormalige acetylene-fabriek; daar ligt het tegen de muren opgestapeld; middenin staat een groote tafel, waarop de stukken uitgezocht worden. Ik heb er op aangedrongen, dat de zoon van den burgemeester, die het diploma heeft als candidaat gemeentesecretaris, en thans, onder leiding van Dr Laurillard werkt voor de akte middelbaar staatsinrichting, onder leiding van secretaris Hendrikx de ordening zou voltooien, alvorens de gemeente voorgoed te verlaten.

Baardwijk

Den **3 April 1911** kwam ik weer in Baardwijk; dien dag bezocht ik ook nog Besoyen en Drunen. Per trein tot Besoyensche steeg; later per trein van Drunen terug naar 's Bosch.

Gemeenteveldwachter Gommers kan niet van zijn tractement leven; vroeg overplaatsing naar Vught. Verder kwam er niemand ter audientie.

Gemeente gaat in zielental sterk achteruit: eensdeels doordat kanaal 's Bosch-Drongelen gereed kwam, waardoor de keeten met polderwerkers verdwenen; anderdeels door het faillissement van eenige schoenmakersbazen, waardoor vele schoenmakers werkeloos werden, en naar elders vertrokken.

Men krijgt gas en water uit Waalwijk; van het water wordt niet veel genomen; alleen de nieuw gebouwde woningen moeten aansluiten. B. en W. vreezen de spoorweghalte Baardwijk te

verliezen; daarover is eene correspondentie met de directie der S.S. gaande; men vraagt mijne hulp, als ik er iets aan doen kan. Het bestuur van het Oud-Mannenhuis beheert de fondsen en wijst de menschen aan, die, op kosten der Stichting, verpleegd worden in het Gasthuis.

Burgemeester Van Heyst bewaart de fondsen.

De registers van den burgerlijken stand zijn voor f. 1.000 tegen brandschade verzekerd, om, wanneer ze door brand mochten te niet gaan, de dubbelen van de Rechtbank te kunnen laten copieeren. Naar de burgemeester mij mededeelde zullen er binnenkort heel wat woningen onbewoonbaar verklaard worden. Burgemeester Van Heyst zit in het bestuur van de Hanze bank, gevestigd te 's Bosch in de Hinthamerstraat; naar ik van hem begreep, doet die Bank nog geene bijzonder uitgebreide zaken, en kan zij geen hooger crediet geven van f. 2.000; voor eenigszins uitgebreide handelszaken is zij dus niet ingericht.

Een zekere Cornelis van Gelder, iemand die niet lezen of schrijven kan, drijft een uitgebreide handel in koeien en paardenhuiden, en in konijnenvellen; hij heeft bovendien eene exportslachterij van konijnen voor de Londensche markt, gaat daarvoor herhaaldelijk naar Londen; hij zou in een en ander jaarlijks wel voor een ton omzetten.

Wethouder Schrijner is een eezame bakker met eigenaardige opvattingen; niettegenstaande de analyses van de Gezondheids Commissie voortdurend aantoonde dat het drinkwater in Baardwijk bepaald schadelijk voor de gezondheid en slecht is, meent hij, dat zulks niet juist kon zijn, omdat er in Baardwijk nog al enkele oude menschen wonen, van wie er dit jaar zelfs hunne gouden bruiloft vierden!

Wethouder Pullens lijkt een vrij geschikte schoenmakersbaas, werkende met ongeveer vijftig menschen; ik meen, dat hij eene machinale schoenfabriek drijft.

Drunen

Den **2 April 1911** [moet **3** april zijn] kwam ik weer in Drunen; bezocht tevoren Besoyen en Baardwijk; kwam per spoor tot Besoyensche Steeg; keerde via Drunen-Heusden per spoor naar Den Bosch terug. Ik verleende audientie aan Deken Selten; volgens hem is de goede verstandhouding tusschen Burgemeester en notaris Canters uiterlijk hersteld. Er is thans een erge stokebrand in de gemeente, een zekere v.d. Wiel, een Drunensche jongen, die in Amsterdam een schoenwinkel had, daarmee geld verdiende, en nu met wat fortuin weer in Drunen was komen wonen en zich daar eene villa gebouwd had. Genoemde v.d. Wiel ijvert erg tegen het Gemeentebestuur, maakt zich erg druk met raadsverkiezingen, maar kon geen raadszetel machtig worden, niettegenstaande hij erg werkt met bier en jenever. Men kan nog veel last van hem hebben.

Men is druk bezig met het omwerken van woeste gronden in de Honderd Morgen; sterk aangeraden eene kaart te maken en een uitvoerige inlichtende staat aan te leggen van alles, wat daarop betrekking heeft. Ik ben bereid in den aanst. zomer (van 1911) nog eens te komen kijken, wanneer men mij tevoren waarschuwt, wanneer het daarvoor de beste tijd is en men er droogvoets kan komen.

De vakcursus voor schoenmakers werkt naar de meening van B. en W. niet goed, omdat er handwerkschoenmakers worden gevormd, terwijl het handwerk ten doode is opgeschreven, en door de machinale schoenfabrieken verdrongen wordt. Voor hen, die op de fabrieken werken geeft het niets, of zij bekwame handwerkschoenmakers zijn. Door P. Elshout werd voor korten tijd eene kleine machinale schoenfabriek opgericht; hij werkt voorloopig met 25 man. Men hoopt, dat hij het vol zal houden, en zich zal uitbreiden; dat er nog meer fabrieken mogen verrijzen, opdat de arme handschoenmakers op die wijze werk en brood mogen vinden. Dankzij de vrij sterke vakorganisatie doet de gedwongen winkelnering op het oogenblik weinig of geen kwaad meer, men hoort er niet meer over klagen.

Berghem

Den **4den April 1911** kwam ik weer in Berghem; later op den zelfden dag ging ik nog naar Heesch. Onder aan de trap van het Raadhuis werd ik ontvangen door B. en W. met den secretaris Coolen. Deze laatste schikt er zich in, dat het Raadhuis weer betrokken moest worden, al had hij de secretarie ook liever aan zijn eigen woning gehouden!

Als er ooit een nieuw Raadhuis komt, zal men het aan de groote straat bouwen, meer in het midden van de kom van het dorp, dus verder van de Roomsche kerk af. Voorloopig is er niet veel kans, dat die oude strijdvraag weer opgeworpen wordt, omdat het Raadhuis aan de behoefte voldoet, en men geen geld heeft om een ander te bouwen.

Gemeente bezit ± 80 H.A. heidegrond van zóó slechte qualiteit, dat men die niet kan ontginnen; onmiddellijk naast de heide van de gemeente liggen perceelen van het armbestuur; die werden ontgonnen (± 20 H.A.) maar er kwam weinig of niets van terecht; het werd op zijn best brandhout.

Het "Plekske" is een pleintje dicht bij de schutskooi, met een mooie lindenboom; men houdt daar koolmarkt; met de kermis staan daar de kramen. Men geeft veel geld uit tot verbetering van wegen en waterleidingen, en betreurt het, jaarlijks niet nog een vierhonderd gulden meer te kunnen besteden. Door het Land van Ravenstein wordt dit jaar groote schade geleden, doordat het binnenwater niet weg kon; omdat de aannemer de Hooigraaf nog niet geheel klaar had, heeft men het water gekeerd en den Groenen Dijk laten waken, en door militairen laten bewaken; men vreesde moeilijkheden met den aannemer, maar dientengevolge wordt door 's Lands van Ravenstein voor duizenden guldens schade geleden.

Groote klachten over de baldadigheid van de jongens; deze gaan in Duitschland werken en bederven daar heelemaal. Men is zóó bang voor die jongens, dat onlangs, toen 's avonds om half zeven door een vijftal ergens de ruiten ingeslagen waren, hetgeen door wel 25 menschen gezien moest zijn, de justitie toch geen getuigen heeft kunnen vinden, om tot eene strafvervolging te geraken; de marechaussee had het 5-tal opgepakt, en een zeer uitgebreid onderzoek ingesteld; echter zonder resultaat; na 24 uur heeft men de Heeren weer los moeten laten.

Het gaat den kleinen boeren, die met eigen volk werken, goed; de groote boeren kunnen geen arbeiders krijgen; zij krimpen hunne boerderijen in. Op de Boerenleenbank wordt veel geld gebracht en gehaald. Men is niet aangesloten aan de Centrale Bank te Eindhoven, en beheert zelf het geld; burgemeester Van Erp zorgt voor alles en regelt alles.

De nieuwe los- en laadplaats aan het station is van zeer groot nut en gemak voor de ingezetenen; daarvan wordt veel meer gebruik gemaakt, dan men had kunnen denken.

Heesch

Den **4 April 1911** kwam ik weer in Heesch; tevoren was ik in Berghem geweest. Mijn geheele bezoek bepaalde zich tot ééne poging om vrede te stichten in de wanverhoudingen, welke te Heesch zijn ontstaan door het optreden van het Raadslid Vos.

Ik begon met B. en W. er op te wijzen, dat zij m.i. zeer verkeerd handelden door het onderzoek tegen te werken, dat Vos c.s. wenschten in te stellen naar de handelingen van den gemeente-ontvanger. Naar mijne meening was het hunne plicht om, in plaats van zich te verschuilen achter de wet, achter reglementen of instrcties, mede te werken om deze zaak tot klaarheid te brengen; Vos c.s. moesten inzage hebben van alle registers, stukken, notulen enz. juist om hen te bewijzen, dat zij den ontvanger (en den burgemeester-secretaris) ten onrechte verdachten; bij het onderzoek, dat Vos wenschte, moest m.i. de burgemeester zooveel mogelijk behulpzaam zijn. De beschuldiging was te ernstig, om niet alles te doen, om te bewijzen, dat die ongegrond was.

Al was Vos lastig, men moest toch aannemen, dat hij meende te handelen in het algemeen belang, in het belang van de gemeente; men had niet het recht, om aan zijne goede bedoelingen te twijfelen, al wilde hij de zaken ook onder een ander licht bezien, dan B. en W.

Daarna kreeg ik Vos, met de raadsleden Oort en Van de Ven; ik trachtte hen te kalmeren en wees er hen op, dat zij niet heftig of opzettelijk lastig mochten zijn; dat zij er van overtuigd dienden te zijn, dat de burgemeester-secretaris en de ontvanger eerlijke menschen waren, die de gemeente Heesch sinds jaren naar beste vermogen dienden; dat ik hoopte, dat B. en W. het door hen gewenschte onderzoek zouden helpen bevorderen, en dat ik er mij van overtuigd hield, dat het onderzoek geene groote tekortkomingen zou aantoonen, al konden dan misschien ook kleine fouten aan het licht treden, in den loop van 25 jaren te goeder trouw gemaakt. Wanneer B. en W. en Vos c.s. slechts van goeden wil waren, dan zou men zeer goed den weg kunnen vinden, dien men gezamenlijk moest gaan.

Vervolgens kwamen de pastoor met zijn kapelaan; wij spraken ook al weer over dezelfde zaak; ik bomd hen op het hart, dat zij moesten medewerken om beide partijen goed te stemmen, opdat zij samen de questie zouden nagaan en behandelen, en tot een goed einde brengen. Binnenkort staan de Raadsverkiezingen voor de deur; als dan de questie niet finalement uit is, zal zij bij die verkiezingen den inzet van den strijd vormen; en dan zal daardoor zooveel ruzie en tweedracht in de gemeente ontstaan, dat de vrede tusschen de inwoners van Heesch voor goed weg is, misschien een menschengeslacht lang.

Ook het nieuwe Raadslid Van Hoorn - die op de hand van den burgemeester is - kwam zijne opwachting maken; ik sprak tot hem in gelijke zin. Later heb ik aan B. en W. nog eens meegedeeld, wat ik aan de verschillende Heeren gezegd had; hen nog eens op de ernst van de zaak gewezen, en hen gezegd, dat zij zich niet door een gevoel van wrevel tegen Vos mochten laten beheerschen. Met name heb ik den burgemeester nog eens op het hart gedrukt, dat hij moest zorgen, dat die verdenking voorgoed werd opgeheven; dat als de zaken bleven gaan zooals dat in den laatsten tijd het geval was, nl. dat er in de Raadsvergaderingen voortdurend ruzie was in plaats van gezamenlijk overleg, - dat dan groote kans bestond, dat de meest geschikte raadsleden zich niet meer met de gemeentezaken zouden willen bemoeien, en als Raadslid zouden bedanken. En hoe zou het dan moeten gaan, als de burgemeester in den Raad geen steun meer had, en Vos c.s. daar baas waren?

Udenhout

Den **5 April 1911** bezocht ik Udenhout, Berkel en Oisterwijk. Ik kwam per spoor naar Udenhout, en nam daar 's avonds weer den trein naar Den Bosch. B. en W. klagen over het vuile water uit Tilburg; dat gaat naar "den Brand" = 200 H.A. uitgeveende grond; daar in het riet van dat ven, wordt het ten slotte weer zuiver. Het riet schijnt daar in dat Tilburgsche vuil goed te groeien; men snijdt er best dekriet, dat 25 tot 30 jaren kan duren. Door al het vuil, dat daar bezinkt, wordt de bodem van dat ven gaandeweg hooger. Als het idiotengesticht klaar is, zullen er 10 paviljoens zijn; daar moeten er nog 7 komen!

Jaarlijks houdt de Algemene Arme tweemaal eene collecte; die brengen samen geregeld f. 700,- op. Dr Lobach (vader) is overleden; in zijn plaats werd benoemd Dr Lobach (zoon); deze woont met zijne moeder en twee zusters, en is ongehuwd. Men prijst hem zeer. Hij heeft f 450 + vrij wonen; de geneesmiddelen betaalt de Arme, jaarlijks f. 200. Het drinkwater in gemeente is hier en daar slecht; zoo de pomp tegenover het Raadhuis, waaraan een bordje hangt: "ongeschikt voor drinkwater".

Geen openbare school; bij de broeders wordt herhalingsonderwijs gegeven; bovendien des Zondags onderwijs in teekenen, boekhouden enz. De werkmanswoningen zijn over het geheel genomen zeer goed; burgemeester Van Heeswijk is lid van de Gezondheids Commissie, en kan er dus over oordelen. Er wordt weinig misbruik van drank gemaakt. Van de Paulusvereniging, waarvan de burgemeester voorzitter is, gaat op het moment niet veel actie uit; de tegenwoordige adviseur, de kapelaan van het dorp, is niet erg best.

Gemeente getroost zich groote uitgaven voor het onderhoud der waterleidingen, en zorgt vooral voor duikers en doorlaatbuizen van goede constructie en veel meer dan voldoende capaciteit. De kosten van buizen en duikers neemt de gemeente voor de helft voor hare rekening; ze deed daarvan eene zeer groote hoeveelheid in het voren op, en verwerkte die waar noodig.

Berkel, Enschoot en Heukelom

Den **5 April 1911** bezocht ik Udenhout, Berkel en Oisterwijk; ik kwam per trein tot Udenhout, en nam daar 's avonds ook weer de trein naar Den Bosch. Ik verleende audientie aan pastoor Raaymaakers, die niets bijzonders te vertellen had, en aan Keijzer, een volontair ter secretarie. De burgemeester vertelde mij allerlei bijzonderheden omtrent de moeilijkheden ten vorigen jare in het Trappisten Klooster; ter belooning van zijne goede zorgen had hij juist het kruis 'pro ecclesia et pontifice' gekregen, terwijl Van de Mortel te Tilburg daarom de Gregoriusorde kreeg. Van hem vernam ik nog de oorzaak van de geldelijke moeilijkheden van het klooster: in de trappistenorde werd nl. opgenomen Gerard Richard Charles Marie van Oosthuysen, Baron van Rijckevorsel van Rijsenburg, zoon van Alphonse François Gisbert en van Cecilia Justina Parish. In

het vooruitzicht van het fortuin, dat deze jonge man te wachten had, en dat aan de orde zou komen, werd het kolossale klooster gebouwd.

Het toeval wilde, dat die jonge man den 20 September 1892 kwam te overlijden; zijne moeder leefde toen nog; het fortuin was nog niet verstorven, en zoo ontging die rijke erfenis aan het klooster en kwam dit in financieele moeilijkheden, doordat men den bouw nog moest betalen en daarvoor geen geld had. Van toen af aan werd met kracht de bierbrouwerij geëxploiteerd, met vele dépôts in België enz; daardoor werden destijds tal van bierbrouwerijen in de provincie dood gemaakt, en kreeg men al die geschiedenissen van den abt, die in België reisde om de depôts te controleren enz.

De kleine waterleidingen worden vrijwillig door de boeren onderhouden voor de gemeente; de boeren doen dat, om geen hoogen hoofdelijke omslag te moeten betalen; de gemeente zorgt alleen voor de hoofdwaterringen; het onderhoud daarvan kost niet heel veel.

Er wordt in Berkel geen bijzonder onderwijs gegeven; in Berkel en in Eschot is eene openbare school. Burgemeester hoopt, dat de pastoors van de beide parochies zich zullen verstaan over de oprichting van één liefdehuis, halfweg Berkel-Enschot. Thans gaan ± 50 kinderen uit Berkel naar de bijzondere school te Udenhout.

Er is een Boerenleenbank, aangesloten bij de centrale bank te Eindhoven; er zal ± 26 mille gebracht zijn; er wordt haast geen geld gevraagd, omdat de menschen het niet nodig hebben. Steenfabriek van Swagemakers werkt des winters niet; daardoor zijn vele menschen, die er 's zomers werken, 's winters zonder werk. De Boerenbond werkt zeer nuttig; de beerput had in 1910 ± 170 wagens vloeimest van ± 100 H.L. ieder.

Er is pas een nieuwe kerk gebouwd; architect was Jan Stuijt; gebouw in Romaanse stijl; kostte in aanneming f 23.000. Vóór mijn vertrek uit de gemeente de kerk even bezichtigd; de pastoor kwam dadelijk, toen hij mij zag komen. Ter plaatse waar nu de kerk staat, was vroeger een St. Willebrorduskapel; men kan nagaan, dat die kapel er omstreeks 1200 was; in 1452 werd die kapel opnieuw gebouwd; de resten stonden er in 1854 nog.

In 1854 werd eene parochie Berkel opgericht, met Van Rijckevorsel als eerste pastoor; deze restaureerde de kapel en bouwde er een toren aan; omdat de kapel reeds in 1452 gewijd was, behoefde, bij de weder indienststelling in 1854, er geene nieuwe wijding plaats te hebben. Aan den toren van Van Rijckevorsel bouwde pastoor Raaymakers thans eene nieuwe ruime kerk. In die kerk staan twee merkwaardige oude beeldjes van 35 cm. hoogte, een van St. Willebrordus, en een van de H. Maagd.

Oisterwijk

Den **5 April 1911** bezocht ik Udenhout, Berkel en Oisterwijk; ik kwam per spoor naar Udenhout, en nam daar 's avonds weer den trein naar Den Bosch. Ik verleende audiëntie aan het Raadslid Paanakker (in 1907 wethouder) en aan dr. Verhoeven. Deze laatste deelde mij mede, dat hij een concurrent had, dr. Bloeme (?), die sinds een paar jaren in Oisterwijk was, hij had hem nog nooit gesproken!

Aan B. en W. gezegd, dat, wanneer men deskundige voorlichting nodig had bij de ordening van het oud archief, mr. Ebell zeker bereid zou zijn, die te verleen. Het landgoed 'Rozep Hoeve' behoorde aan De Gruijter te 's-Hertogenbosch, en werd gekocht door Ribbius-Pelletier te Utrecht; De Gruijter was vijftien jaar eigenaar geweest, en had het schaap vrijwel geschoren, toen hij er zich van ontdeed.

De Paulusvereniging heeft een eigen spaarbank, waarop plusminus f. 15.000 staat; er wordt 3% rente betaald; de kapelaan beheert dat geld. Ik heb eenigen twijfel geopperd, of het wel goed was, dergelijke spaarbankjes onder dergelijk bestuur op te richten, wanneer men eene Rijkspostspaarbank had, van welke men zich kan bedienen.

Het gaat de schoenenfabrikanten slecht. Van den sigarenfabrikant Hamers vertelde men weinig goeds; hij had kans gezien in korte jaren verschillende compagnons schoon uit te schudden. De Raadsverkiezingen worden sterk bestreden; er wordt veel met geld = verlet dagloon - gewerkt, welk geld dan later in drank wordt omgezet. Het Raadhuis houdt zich thans goed; de afvoer van water is thans goed geregeld.

Er is geen cursus tot opleiding van schoenmakers; wel hoopt men te komen tot de oprichting van eene vakschool; thans bestaat alleen een teekencursus, waar dus modellen enz. geteekend worden. Gedwongen winkelnering heeft thans niet veel meer te beteekenen; de werkliedenorganisatie werkte die tegen. Drankmisbruik komt weinig voor; in de bierhuizen wordt weinig clandestien gebruikt; drankgebruik neemt af.

Allen die ik sprak roemden om strijd de keuze van den nieuwe burgemeester; hij schijnt dus wèl een goeden indruk te maken! Het Raadslid Paanakker bevestigde zijn spijt, als wethouder bedankt te hebben; met deze burgemeester zou hij gaarne samengewerkt hebben!

Diessen

Den **6den April 1911** bezocht ik Diessen en Hooge- en Lage Mierde. Per trein naar Tilburg; verder per rijtuig; 's avonds keerde ik via Tilburg naar Den Bosch terug. Pastoor heeft een acetyleenfabriekje voor pastoor en kerk; hij verkoopt licht aan drie particulieren, en bovendien aan gemeente voor tien straatlantarens; in 1910 betaalde Diessen daarvoor f. 74,40, benevens f. 20 voor aansteken en blusschen van het licht en voor het schoonhouden van de lantarens. Men zou gaarne een kunstweg naar Moergestel hebben, maar kan die niet betalen; ik heb geraden, om alvast met een fietspad te beginnen en 50% subsidie aan de Provincie te vragen. Diessen heeft uitgestrekte bezittingen; sterk geraden om een kaart te maken van de eigendommen, benevens een register aan te leggen, ten einde alles wat men tot exploitatie doet, uitvoerig op schrift te kunnen stellen. De waarde der gronden gaat sterk vooruit; in 1909 besloot de Raad, om de heidegronden, links van den steenweg naar Middelbeers, te verkoopen, wanneer iemand f. 45 per H.A. mocht bieden; thans was voor die gronden f. 135 geboden, terwijl de burgemeester dacht, dat men wel f. 165 zou kunnen krijgen.

Men doet moeite om voor restauratie van den bouwvalligen gemeentetoren een Rijkssubsidie te krijgen; door ambtenaren van Binnenlandsche Zaken werd de toren onderzocht; sinds hoorde men er niet meer van. Men klaagt over de capaciteit van de Reusel; na alle ontginningen kan deze het water niet verzetten. Geraden, dat de betrokken gemeenten zich zouden vereenigen, en eene regeling zouden treffen op de manier, als waarop de rivier de Raam in orde gemaakt werd. Dr. Scheidelaar is nog steeds gemeentegeneesheer; tot moeielijkheden schijnt dat thans geen aanleiding meer te geven.

Diessen is eene uitsluitend landbouwende gemeente; er is heel geen industrie; in het belang van de boeren werden vloeiveiden (5½ H.A.) en natuurweiden (2½ H.A.) aangelegd; de resultaten zijn gunstig.

Hooge- en Lage-Mierde

Den **6 April 1911** bezocht ik Hooge en Lage Mierde en Diessen; ik reed er vanaf het station te Tilburg heen, en keerde 's avonds via Tilburg naar Den Bosch terug. Men verlangt daar zeer naar een harden weg Lage Mierde, Hulsel, Netersel, Casteren, Hoogeloon; ik kon geen uitzicht geven op vervulling van dien wensch, en raadde, voorloopig te beginnen met een fietspad, dan kregen de menschen een kerkweg, de kinderen een schoolpad; de provincie subsidieert met 50%. De pastoor van Hulsel klaagde op hoogen toon; hij betaalde toch belasting en had daarvoor niets; hij meende recht te hebben om geholpen te worden; wethouder Maas uit Hulsel was onbeschoft, en eischte hetzelfde; met dezelfde wenschen kwamen nog een pr bewoners uit Hulsel, die met een vrachtkar naar Tilburg reden, en het raadslid (vroeger wethouder) Leijten uit Hooge Mierde. Ik heb getracht de Heeren aan hun verstand te brengen, dat zij onredelijk waren, door op die manier te spreken; dat de provincie onmogelijk alle klei- of zandwegen kon helpen omleggen in harde wegen; dat de provinciale finantien dienaangaande grenzen stelde, die men niet kon overschrijden; dat binnen de grenzen van de draagkracht van het provinciale budget het mogelijke werd gedaan; dat men uit den aard der zaak dáár hielp, waar met die hulp de meeste menschen geriefd, de meeste belangen bevredigd werden; dat de Staten daarvoor algemeene regels hadden gesteld, en zich uit den aard der zaak daaraan hielden; dat, wat de rechten betreft, welke de klagers meenden te ontleenen aan het betalen hunner belastingen, dat die niet groot konden zijn; dat die belastingen, voor zooverre ze door de provincie werden geheven, voor deze gemeente weinig opbrachten; dat de provincie den kostbaren weg Hilvarenbeek, Mierde, Reusel

had helpen tot stand brengen, en dat de renten van het daarin gestoken kapitaal, vermoedelijk veel meer zouden bedragen dan het bedrag, dat uit de gemeente aan weggeld terugvloede in de provinciale kas.

Ik zeide de heeren vervolgens, dat de toon, die zij aansloegen weinig bevorderlijk was om hunne wenschen ingewilligd te krijgen, waarop de pastoor van Hulsel te kennen gaf, dat de ondervinding hem geleerd had, dat hij moest "kijven" om zijn zin te krijgen; waarop ik hem heb geantwoord dat ik tal van achtenswaardige invloedrijke priesters kende, die hun invloed aan hun zacht karakter dankten, en die met een verstandig gemoedelijk woord veel verder kwamen dan anderen die meenden het te zullen winnen door op te spelen en spektakel te maken.

De wijze, waarop burgemeester Tillieu zich uitliet, voor zooverre hij mijn onderhoud met wethouder Maas bijwoonde, was mij zeer antipathiek!

Men heeft nog niets gedaan om de brandweermiddelen te verbeteren; wethouder Maas vindt het niet noodig, om uitgaven te doen ten behoeve van de brandassurantie maatschappijen! Naar men zeide laat de groei der bosschen, door de "Utrecht" aangelegd, op zeer vele plaatsen zeer veel te wenschen over; de natuurweiden doen het goed; de rogge (in 1910 ± 100 H.A.) groeit ook nogal goed, maar alles gebeurt machinaal, o.a. ook het dorschen op het veld, en daarmee gaat zeer veel verloren, doordat met alles zoo ruw wordt omgegaan. Er zullen 10 menschen vast werk vinden op "de Utrecht"; zij wisselen echter zeer dikwijls, doordat de Maatschappij tot nu toe de kunst niet verstond, de menschen aan zich te binden; hetzelfde zou gezegd moeten worden van de bedrijfsboeren; ook deze blijven in den regel niet lang.

Baarle-Nassau

Den **7 April 1911** bezocht ik Baarle Nassau, Chaam en Alphen; ik ging per trein naar Baarle Nassau; reed naar Chaam en Alphen, en nam daar weer den trein naar 's Bosch. Ik verleende audientie aan den burgemeester van Baarle Hertog, en aan den pastoor met zijn kapelaan; oude pastoor Krey leeft nog, en woont in Baarle; als hij niet zoo verkouden was geweest, was hij mede gekomen. De Fransche Paters van het Heilig Sacrament hebben Baarle Nassau verlaten en zich gevestigd in de buurt van Nijmegen, waar Van Hövell, de oudste zoon van het Gnadenthal, hen geïnstalleerd heeft.

Bij raadsverkiezing zal het weer spannen; bij alle verdeeldheid komt nu nog, dat de ambtenaren aan de grens ook een raadslid willen afvaardigen. Wethouder Geerts zit voor Ulicoten; Adams voor Castelre; de vijf andere raadsleden wonen in de kom.

Inzake den internationalen weg Baarle Nassau-Poppel vernam ik, dat in België de zaak in orde is, en de besteding nog dit jaar zal volgen; raming frcs 120.000.-. Geraden dat, nu Waterstaat slechts 18% geeft, men niet bij de pakken moet gaan neerzitten, maar steun moet vragen waar die te krijgen is, bijv. bij de eigenaren, wier gronden in waarde vermeerderen, bij de gemeente Baarle Hertog, enz.

Men klaagt, dat de Belgen de waterleidingen slecht vegen; geraden, zich deswege te wenden tot Gedep. Stat. De burgemeester deelde mij mede, dat de Marechaussee van Alphen verlegd zullen worden naar Baarle, vermoedelijk in 1913. De meisjes gaan op de bijzondere school in Baarle Hertog; daardoor is de leerplichtwet voor haar niet van toepassing. Van Bussel is nóg hoofd der school; hij zou thans geheelonthouder zijn; in ieder geval, hij geeft geen aanstoot meer. Raadslid Martens is naar Turnhout vertrokken.

In verband met de bekeuring, ingesteld door gemeenteveldwachter met rijksveldwachter tegen Belgische stroopers, waarvoor deze door kantonrechter in Tilburg veroordeeld werden, terwijl diezelfde stroopers door rechtbank te Turnhout werden vrijgesproken van verzet tegen onze politie, vernam ik van den burgemeester en van den Burgemeester van Baarle Hertog dat deze Hollandsche politie terecht een zeer goeden naam had, dat zij onkreukbaar, eerlijk en trouw was, absoluut drankvrij, en dat zij terecht een buitengewoon goeden naam had; burgemeester Van Gilze zeide mij nog, dat veldwachter Van Dun honderd maal beter was dan zijn eigen veldwachter.

Chaaam

Den **7 April 1911** bezocht ik Chaam, Baarle Nassau en Alphen. Ik kwam per trein naar Baarle Nassau, en keerde 's avonds van Alphen per trein naar Den Bosch terug. Ik verleende audientie aan ds. Bloem (die reeds 13 jr. in Chaam is) en aan pastoor Geerts met zijn kapelaan; de Heeren hadden niets bijzonders te vertellen.

De Heeren waren zeer *en peine*, omdat voor den weg Chaam, Gilze, Bavel f. 24.000 te kort komt; Chaam moet f. 5.000 geven; Gilze f. 12.000 en Ginneken f. 7.000; men hoopt, dat de betrokken gemeenteraden die sommen zullen bewilligen.

Men heeft een zoo goed als nieuwe brandspuit gekocht bij Gebrs. Kronenburg te Culemborg, voor f. 600; zuig- en perspomp; men is met dien aankoop zeer ingenomen.

De weg Chaam-Ulvenhout, waarover men vroeger zóó geklaagd had, was in de winter 10-11 in vrij goeden staat, doordat er veel meer op gewerkt was dan gewoonlijk; geregeld waren er een pr. hulparbeiders mede aan het werk. B. en W. er op gewezen, dat er thans een reglement is, volgens hetwelk men fietspaden kan aanleggen met finantieele hulp van de provincie.

Dr. Govaerts uit Baarle Hertog en Dr. Gommers uit Meerle voorzien in de geneeskundige hulp. Er komt ook weer eene vroedvrouw; men hoopt, dat Rijk en Provincie eene hoogere bijdrage zullen verleen in haar salaris, en dat men haar dan wat langer zal houden dan hare voorgangster.

De internationale weg Chaam-Meerle houdt zich op Chaam's gebied bijzonder goed; onder Ginneken moeten er zich nog al belangrijke afschuivingen van de aarden baan voordoen.

Er schijnt eene bijzondere soort van pneumanie in Chaam voor te komen, waaraan de slachtoffers in enkele dagen succombeeren, terwijl hun verstand direct heel weg is, en zij wild en woest worden. De gemeenteontvanger, Koks, een jonge man van 31 jaren, was daaraan juist gestorven.

Alphen en Riel

Den **7 April 1911** bezocht ik Alphen, Baarle Nassau en Chaam; ik kwam per trein tot Baarle Nassau, en nam 's avonds te Alphen weer den trein naar Den Bosch. Ik verleende audientie aan pastoor Verschraage met diens kapelaan; de heeren kwamen eenvoudig hunne opwachting maken.

B. en W. geraden eene buitengewone subsidie te vragen voor de noodzakelijke uitbreiding van de school te Riel. In geneeskundigen dienst wordt voorzien door Dr. Govaerts uit Baarle Hertog; voor vaccinatie krijgt hij f. 50,-, voor doodschouw f. 2,50 per lijk; voor behandeling van de armen zendt hij zijne rekening aan het algemeen armbestuur. Armoede wordt in gemeente niet geleden; in Riel wordt door algemeenen arme niemand bedeed; in Alphen van tijd tot tijd één huishouden. Algemeen armbestuur liet zes krotten van huisjes afbreken en door goede woningen vervangen. Vincentius helpt in Riel 4 arme gezinnen van tijd tot tijd een beetje voort. Gemeente heeft twee goede brandspuiten, eene in Alphen en eene in Riel; brandweer niet gesalarieerd; bij oefening en bij brand wordt een vat bier gegeven; deze regeling werkt tot nu toe best. Als eene assurantie maatschappij ná eene brand eene gratificatie geeft, dan wordt die ook weer in bier en sigaren omgezet.

In Alphen is een liefdehuis met bijzondere school en bewaarschool; aan wethouder Huybrechts - kerkmeester in Riel - op het hart gedrukt, dat hij toch zou ijveren, dat men ook in Riel een liefdehuis krijgt.

Het gaat den boeren bijzonder goed; in 1910 bestelde de afdeeling Alphen en Riel van den Boerenbond voor f. 23.000 kunstmest en veevoeder; meestal kunstmest. Vele boeren zijn niet bij den Boerenbond aangesloten; die bestelden dus, wat zij behoefden, op eigen gelegenheid.

In Riel zijn konijnen vrij wel opgeruimd; in Alphen doen ze nog veel schade. Aan B. en W. geraden om toch te ageeren, opdat zij den weg Alphen-Baarle Nassau-Poppel zouden krijgen; hen er tevens aan herinnerd, dat Provincie subsidieert bij het aanleggen van fietspaden. De waterleidingen zouden in uitstekenden staat verkeerden.

Derde wethouder Backx is nu 83 jr.; het is bepaald een genoegen, met dien man te praten.

Hilvarenbeek

Vanuit Den Bosch bezocht ik den **8 April 1911** Hilvarenbeek en Goirle. Ik verleende audientie aan Dr. Scheidelaar, van wien ik vernam, dat hij zich verzoend heeft met pastoor Jurgens; dat

was omstreeks Januari gebeurd door tusschenkomst van het bestuur van de afdeeling Tilburg van den geneeskundigen kring. De Heeren hebben elkaar over en weer visites gemaakt! Hoe lang zal die vrede duren???

Pastoor Jurgens kwam zijne opwachting maken, evenals Ds. Thoden van Velzen, sinds 2½ jr dominee in Hilvarenbeek. B. en W. hebben groote moeite met notaris Huijsmans, die beweert het recht van voorpoting langs de wegen te hebben, en overal waar het maar mogelijk is, de wegganten beplant, terwijl hij aan het onderhoud der wegen niets doet. Het gedrag van notaris Huysmans brengt de tongen nog dikwijls in beroering; hij krijgt van tijd tot tijd de dochter van den veldwachter te Nistelrode te logeeren; hare kinderen bezoeken op zijne kosten een pensionaat! Als notaris heeft hij zoo goed als niets te doen.

Swagemakers uit Tilburg is overleden; binnenkort zal zijn landgoed, Groenendael, benevens het Heerlijk jachtrecht van Hilvarenbeek onder den hamer komen. Dat Heerlijk jachtrecht bracht hem tot nu toe f. 1.300 op; het gedeelte tusschen Tilburg en de kom van Hilvarenbeek was gepacht door Tijdeman; het gedeelte ten Zuiden van de kom was gepacht door Van Puyenbroek en andere Tilburgsche Heeren.

Het oud archief werd gedeeltelijk geordend en geïnventariseerd door Mr. Bondam; het ligt uitgespreid op zolder; den burgemeester opgedragen, daarover aan Mr. Ebell te schrijven en hem te verzoeken het af te werken en voor den inventaris te zorgen. Gevraagd dat men een kaart van de gemeentelijke bezittingen zal doen vervaardigen, en in een register de exploitatie daarvan uitvoerig zal beschrijven. Gevraagd of men zich niet met de naburige gemeenten zou kunnen verstaan over de zoo noodzakelijke verbetering van de Reusel, desnoods met provinciaal subsidie.

Gewezen op de mogelijkheid om provinciaal subsidie te verkrijgen in de kosten van aanleg van fietspaden.

Dr. Scheidelaar is herbenoemd tot 1920; naar het schijnt willen zijne tegenstanders de wettigheid van het benoemingsbesluit betwisten, om daardoor Thoden van Velzen, een jonge arts, zoon van den dominee, gelegenheid te geven benoemd te worden; hoofd van de anti-Scheidelaar partij is het Raadslid Lang, vroeger met Scheidelaar geassocieerd in diens sigarenfabriek.

Zeer tegen den zin van het gemeentebestuur – vooral ook van den burgemeester – wordt er thans herhalingsonderwijs gegeven. Den burgemeester aan het verstand gebracht, dat hij verkeerd handelde, door dergelijke zaken niet te bevorderen. Er zijn drie instellingen om armen te helpen: het algemeen armbestuur, het Katholiek armbestuur, het fonds van Spreeuwel; zij werken allen samen; er zijn heel wat bestedingen, voor wie het algemen armbestuur de helft der bestedingskosten draagt, en ieder der beide andere instellingen ¼. Gedwongen winkelnering komt nog voor bij van der Vleuten; niet zóó erg, dat de arbeiders zich daarover beklagen.

Goirle

Den **8 April 1911** bezocht ik Goirle en Hilvarenbeek; ik ging er vanuit Den Bosch heen. Voor audientie had zich niemand aangemeld. De voor korte jaren gestichte gasfabriek gaat zeer goed; het beheer van de fabriek wordt gevoerd door B. en W. Deswege werd een ambtenaar ter secretarie aangesteld op een salaris van f. 300. Het Raadhuis, waarover burgemeester Steinweg gevallen is, viel mij zeer mede: rechts raadszaal en burgemeesterskamer; links secretarie met kamer voor archiefberging, en daarachter een groote ruime kluis, voor stukken van waarde. De verhouding tusschen de wethouders en den secretaris laat blijkbaar nog veel te wenschen over; een pr malen zag ik mij verplicht, hem in bescherming te nemen, o.a. toen de wethouder Rens beweerde, dat de secretaris bij den verkoop van 1.500 H.L. cokes opzettelijk de belangen van de gemeente verwaarloosd zou hebben. Met burgemeester van Sonsbeeck gaat het blijkbaar heel goed, hij heeft blijkbaar slag, om tusschen de moeielijkheden door te zeilen.

De gemeente heeft nog ongeveer 270 H.A. heide; ze heeft een ontginningsplan door de Heide Mij laten maken, volgens hetwelk de ontginning van die heide op ± f. 130 de H.A. komt; men zag zeer tegen de kosten op, en was voornemens jaarlijks ± 10 H.A. in orde te laten maken; men heeft f. 11.000 op het Grootboek, afkomstig van den verkoop van heide aan Tilburg voor excercitieterrein cavalerie; dat wil men er voor bestemmen, maar dan komt men er niet mede. Ik

heb de Heeren in overweging gegeven, de hulp in te roepen van het Staatsboschbeheer; dan had men zeker niet alleen geld genoeg, maar hield nog vrij belangrijk over. Ook hier weer bleek het, dat de ambtenaren van de Heide Maatschappij het gemeentebestuur hadden opgezet tegen het Staatsboschbeheer.

Lang geconfereerd over de waterleidingen; de Heeren geraden, te trachten een provinciaal subsidie te verkrijgen; dat zou echter alleen mogelijk zijn, als men wilde besluiten tot eene grondige verbetering van de rivier; daaraan zou men dan tevens kunnen vastknoopen de afkoop en het opruimen van den bestaanden watermolen, die zooveel schade veroorzaakt aan de hooger liggende perceelen. Bij de laatste volkstelling had gemeente meer den 3.000 zielen; er komen dus vier raadsleden bij; men denkt, dat minstens drie hunner fabrieksarbeiders zullen zijn.

Men is nog steeds niet kunnen slagen in de onderhandelingen met het Rijk, tot overname van de traverse van den Rijksweg, en roept mijne bemiddeling in, om van het Rijk eenigszins mildere voorwaarden te bedingen. Armen zijn er in Goirle haast niet; op het oogenblik behoeft Vincentius heelemaal niet te bedeeën. Het algemeen armbestuur heeft ± f. 1.000 inkomen, en besteedt dat geld bijna heelemaal aan bestedingen in gestichten en liefde huizen. Bij linnenfabrikant Snels is nog gedwongen winkelnering; echter niet in die mate, dat het volk er over klaagt. Daarentegen werkt de coöperatieve winkelnering *Rerum novarum* zeer sterk; het is thans eene naamlooze vennootschap; de aandeeltjes bedragen f. 25 en zijn in handen der arbeiders; in 1910 bedroeg de omzet ± f. 100.000 en werd 13% dividend uitgekeerd.

De stemming onder het volk, na de algemeene uitsluiting van voor een pr jaren is veel beter geworden; de menschen begrijpen, dat ze niet alleen baas zijn. De fabrikanten maken goede zaken; de fabrieken werken druk. Gedwongen huwelijken, oorzaak van zooveel ellende, komen wel voor; men denkt 40 tot 50%. Drankmisbruik weinig; tappen in bierhuizen komt nog al voor. Pater Cramer hield in februari 1911 een preek in de St. Jan te 's Bosch om het retraitshuis te Vught in de milddadigheid der geloovigen aan te bevelen. Bij die gelegenheid vertelde hij, dat in Goirle meer den 1.000 fabrieksarbeiders zich verbonden hadden, om wekelijks een cent te geven. Dat retraitshuis belast dus de arbeiders uit Goirle jaarlijks met meer dan vijfhonderd gulden! Toen ik aan B. en W. vroeg, of de bewering van pater Cramer waar kon zijn, antwoordden zij bevestigend.

Stratum

Den **18 April 1911** bezocht ik Stratum en Eindhoven. Ik ging er vanuit Den Bosch heen, en bleef 's avonds in het Posthuis te Eindhoven logeeren. Het oude woonhuis van den Heer De Blocq werd voor 29 mille gekocht; onder woont de veldwachter; *au rez de chaussée* is raadhuys, secretarie, kamer voor B. en W., voor burgemeester, voor raadszaal; de eerste verdieping + de rest van het huis werd ingericht als woning voor het hoofd der school. In den tuin werd eene tienklassige school gebouwd, + eene gymnastieklokaal, dat gemakkelijk veranderd kan worden in twee schoollokalen. In den schoolbouw (43 mille) kreeg gemeente een buitengewoon Rijkssubsidie ad 33 mille; men zal nog een proces met den aannemer moeten afwikkelen over diens staat van meer en minder werk, waarmee hij f. 2.000 te veel aan Stratum in rekening brengt.

De grenswijziging met Eindhoven werd druk besproken; de burgemeester is daarvan een groot tegenstander; de wethouders en de gemeenteraad zouden daarvoor wel te vinden zijn. Ik sprak alleen wethouder Versantvoort; wethouder Caron was voor zaken op reis. Van de oprichting van eene eigen gasfabriek voor de om Eindhoven liggende gemeenten zal wel niets komen; Woensel maakte zich los van Carl Francken; nu is de zaak niet meer zoo loonende.

Sinds wijziging van het reglement op de waterleidingen stelde Stratum een vaste arbeider aan op f. 400 's jaars; de toestand van de waterleidingen moet zeer goed zijn. Hoofd der school Mackay is een bekend drankbestrijder; houdt lezingen enz.; drankgebruik neemt zeer sterk af; vooral ook bij den middenstand; die zou veel victoriawater of spuitwater drinken, in gevallen waarin men eertijds steeds een borrel nam.

Ook in Stratum gaat de industrie zeer goed; er zijn vele fabrikanten in de gemeente, en daardoor is er veel draagkracht; na Eindhoven is Stratum wel de meest welvarende gemeente. Wethouder

Caron is stroohulzenfabrikant; het gaat hem slecht; omdat de dagloonen in Stratum te duur waren, verplaatste hij zijne fabriek gedeeltelijk naar Heeze; de bandfabriek van Vullings in die gemeente nam hem daar veel van zijn personeel af; toen verplaatste hij zich gedeeltelijk naar Asten; de firma Carp uit Helmond begon in Asten eene haspelarij, en weer raakte Caron zijn volk kwijt. De sigarenmaker verdient in Stratum gemiddeld f. 10, een textielarbeider gemiddeld f. 9. Gedwongen winkelnering is er niet. De sigarenfabrikanten zijn niet in een bond vereenigd. De Peelcentrale heeft hare ketels staan bij de firma Van Moorsel te Eindhoven. Behalve de firma Van Moorsel bedient zij alleen de firma Van den Nahmer te Stratum. Er zou op het oogenblik door de Peelcentrale kolossaal veel geld verloren worden.

Eindhoven

Den **18 April 1911** kwam ik in Stratum en in Eindhoven. Ik ging er van Den Bosch uit heen, en bleef later in het Posthuis te Eindhoven logeeren. Wethouder Raupp liet zich verontschuldigen wegens "zaken"; ik was dus alleen aangewezen op den burgemeester en op wethouder Pastoors. Eenige Heeren kwamen mij hunne opwachting maken; zij hadden niet veel te vertellen, en namen dus weinig tijd in beslag; des te meer had ik dus gelegenheid om met B. en W. te praten. De waterleiding kostte 225 mille; zij dekt zich ruim; de capaciteit is echter te klein zoodat men er voor 70 mille aan zal moeten verbouwen; de kosten daarvan moeten door de industrie gedragen worden in den vorm van hoogere tarieven; de toestand is thans deze, dat jaarlijks 45.000 M3 geleverd wordt aan particulieren voor circa f. 0,25 de M3, en 160.000 M3 aan de groot industrie (waarvan 120.000 M3 aan Philips) voor f. 0,035; de zelfkostende prijs van het water zal ± f. 0,12 zijn.

De gasfabriek heeft ruim vier ton gekost en gaf in 1910 eene zuivere winst van f. 60.000. Er werd 2½ miljoen kubieke meter gas geproduceerd. Ook deze inrichting moet uitgebreid worden; men denkt om aan de behoeften van de industrie en van de omliggende gemeenten te kunnen voldoen, de productie tot 5 à 6 miljoen te moeten opvoeren. De omliggende gemeenten betalen denzelfden prijs als Eindhoven zelf. Sinds Woensel zich uit de combinatie had teruggetrokken en vrede had gesloten met Eindhoven, kon er niets komen van eene eigen fabriek voor de omliggende gemeenten. Het was gebleken, dat de Heeren Blaupot ten Cate tegelijkertijd de adviseurs waren van Woensel én van de firma Carl Francken; ten slotte had Woensel zich door de verkeerde adviezen geheel vast gewerkt, onder voorwaarde, dat Eindhoven de kosten van Carl Francken (f. 4.000) betaalde, had Woensel vrede gesloten met Eindhoven, en van de stichting van eene eigen fabriek afgezien.

Het Wilhelminakanaal kan niet meer kort in de buurt van Eindhoven komen, men wil daarom niet meer aandringen op eene omlegging van dat kanaal, maar wil liever trachten het Eindhovens Kanaal te verbeteren; dat zou 3 ton kosten; men rekent op 1/3 van het Rijk en op eene belangrijke bijdrage van de provincie.

Men erkent de billijkheid eener grensregeling, al heeft Eindhoven zelf daar geen voordeel van; zou men echter alleen komen met een voorstel tot annexatie van Woensel, dan zou de Raad dat niet aannemen; wel, als men kwam met Woensel en Stratum tegelijk. Aan de Kamer van Koophandel heeft men niet veel; men merkt er haast niets van; er gaat geen initiatief, geen stuurkracht van uit.

De geest van de bevolking is goed, veel beter dan voor enkele jaren; socialistische propaganda worden er haast niet gedreven. Sinds kapelaan Kluytmans pastoor van Zeeland werd, merkt men ook van den R.C. Volksbond niet meer zóó veel als vroeger. Vermoedelijk zal dat veranderen, wanneer zijn opvolger de toestanden wat beter kent, vooral ook de menschen zelve, hij moet tijd hebben om zich op de hoogte te stellen.

Hoogeloon, Hapert en Casteren

Den **19 April 1911** bezocht ik Hoogeloon, Vessem en Oostelbeers. Ik reed er vanuit Eindhoven heen, en keerde later via Best naar Eindhoven terug. Burgemeester Hoeks is met ingang van 20 april 1911 benoemd tot burgemeester van Wouw; het is dus de laatste dag, dat hij als burgemeester van Hoogeloon fungeert. Zijn heengaan uit Hoogeloon wordt daar algemeen

betreurd; dat hoorde ik zoowel van de wethouders, als van den pastoor en van het Raadslid Schoenmakers (vroeger schoolhoofd te Hoogeloon), die beide op audientie kwamen.

De verschillende Heeren deelden mij nog mede, dat er niemand in Hoogeloon was, die Hoeks als burgemeester zou kunnen opvolgen. De secretaris Van Eijck is zeker voldoende bekwaam, maar zijn gedrag laat te wenschen over. Hij maakt nog steeds misbruik van sterken drank, en zou ll. Witten Donderdag nog smoordronken geweest zijn! Hoeks had hem nog nooit zóó gezien, dat men zou kunnen zeggen, dat hij bepaald dronken was; maar nog in den laatsten tijd was hij zesmaal zóó geweest, dat hij te veel gedronken had, eens zelfs zóó, dat Hoeks hem bedreigd had, hem van de secretarie te zullen weggagen, wanneer hij daar weer zóó aankwam. Het is wel jammer, want hij moet een goed hoofd hebben, en steeds erg gewillig zijn. Finantieel moet hij er zeer hard voor zitten. Hij woont nog met zijne moeder, tegenover het Raadhuis; na den dood zijns vaders werd diens sigarenfabriek direct geliquideerd; zijn jongere broeder trok naar Eindhoven en is daar thans bureauambtenaar bij Philips.

Men zou gaarne zien, dat er een harde weg kwam Hapert-Casteren-Netersel-Bladel-Hulsel-Lage Mierde. Wanneer men daarvoor fondsen niet kon vinden, dan moest men een fietspad maken; ik geloof niet, dat men veel voor dezen mijnen raad voelde. In het huis van Mr. Sassen te Hapert woont thans burgemeester Hoeks; een oude pastoorsmeid met een 13-jarig nichtje zijn huisbewaarder, en bedienen tevens den burgemeester. Gemeenteontvanger voert thans persoonlijk zijne administratie en moet die vrij goed in orde hebben.

De nieuwe burgemeester krijgt dadelijk extra werk: vooreerst de bouw van eene nieuwe school te Hoogeloon, waarvoor men terrein in voorkoop heeft; en vervolgens het verpachten van de jacht te Hapert, welke Mr. Sassen laat liggen; ik raadde te adverteeren in "den Nederlandschen Jager" en de jacht te verhuren voor minstens zes jaren. Dat is de eenige manier, om er een goeden prijs voor te bedingen.

De gemeentelijke bezittingen brengen steeds minder op; daardoor werd het noodzakelijk, voor de afdeling Hapert hoofdelijken omslag te heffen; dat was tot nu toe nooit gebeurd. De waterleidingen lieten te wenschen over; in de laatste drie jaren zou men zeer veel geld uitgegeven hebben, om ze in behoorlijken staat van onderhoud te brengen.

De sigarenindustrie gaat maar slapjes; de geest van de menschen zoowel in Hoogeloon als in Hapert is zeer goed; beter dan voor enkele jaren terug; als men maar met de menschen weet om te gaan, en hen beleefd en geschikt behandelt, laten zij zich gaarne ten goede leiden.

Vessem, Wintelre en Knegsel

Den **19 April 1911** bezocht ik Hoogeloon, Vessem en Oostelbeers; ik reed er vanuit Eindhoven heen, en keerde 's avonds via Best naar Eindhoven terug. Wethouder Van den Biggelaar is overleden en als zoodanig nog niet vervangen. Voor mijn audientie had zich niemand aangemeld; ik was dus voor den geheelen duur van mijn bezoek aangewezen op den burgemeester en wethouder A. van Ham.

Voor eenige maanden is notaris Hordijk overleden; ook thans nog was de burgemeester vol van al de misère, die hij door toedoen van den Heer Hordijk had ondervonden. De reden, waarom notaris Hordijk het hem steeds lastig gemaakt had, schreef hij thans toe aan de omstandigheid, dat hij (= de burgemeester) steeds alle verkooping en verpachtingen voor de gemeente zelf gedaan had; hij had echter niet anders gekund; omdat, kort na zijn optreden, de gemeenteraad in dien geest besloten had.

Ik heb den burgemeester sterk geraden om een gedetailleerden staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen te maken, en een uittreksel uit het kadastrale plan, voor zooverre de eigendommen van de gemeente betreft, in de raadszaal te doen ophangen. De burgemeester erkende de groote waarde, welke zoo'n staat in de toekomst kan hebben; hij had wel enkele aantekeningen, maar geenszins alles; hij zou echter een staat maken en zijne gegevens daarin verwerken.

Het oud archief van de gemeente is nog niet geïnventariseerd; een zoon van den burgemeester werkt als volontair op de secretarie; die jongen moet dit jaar het examen doen als candidaat-gemeentesecretaris; als hij slaagt, dan zal diens eerste werk zijn, een inventaris op het oud archief te maken.

Toestand van de waterleidingen laat te wenschen over; men is van plan, dit jaar de Kleine Beerse eens duchtig onder handen te nemen, die te verbreed en te verdiepen, de vele kronkelingen af te snijden enz, in een woord, het riviertje bepaald in goeden staat te brengen, op dat het in staat zij alle water, dat door de vele ontginningen los gemaakt wordt, te verzetten. Met door de provincie gesubsidieerde fietspaden schijnt men weinig op te hebben; men is althans bezig een fietspad te maken van Kneghel naar Vessem, maar zal geen subsidie aan de provincie vragen. Het Raadslid van Gerwen = een timmerman te Vessem, was steeds de spreekbuis van notaris Hordijk in den Vesseschen gemeenteraad; ook thans nog stemt hij tegen alles, wat door den burgemeester wordt voorgesteld. Een broer van Van Gerwen is hoofd der school te Kneghel; diens onderwijs moet veel te wenschen overlaten. De burgemeester is zeer zenuwachtig; hij maakt geen onverdeeld aangenamen indruk. Ik houd het er voor, dat hij onaangenaam is, wanneer men hem als tegenstander heeft. In zijn strijd met notaris Hordijk zal het gelijk en het ongelijk wel aan beide zijden geweest zijn. Hij schijnt een goed hoofd te hebben, zoodat zijne kinderen dat van hem hebben geërfd. Een van zijn zoons deed in 1910 het Universiteitsexamen, komende van de inrichting der Franciscanen te Venray; in plaats van te gaan studeeren trad hij te Wychen als novice in de orde der Franciscanen. Burgemeester Visschers vertelde mij nog, dat de Franciscanen te Heerle eene Burgerschool zullen oprichten, en dat, om aan de bevoegde leerkrachten te komen, op het oogenblik 13 Paters te Leuven, Amsterdam of Delft studeeren om de noodige diploma's te verwerven.

Oost-, West- en Middelbeers

Den **19 April 1911** bezocht ik Hoogeloon, Vessem en Oostelbeers. Ik reed er vanuit Eindhoven heen, en keerde 's avonds via Best naar Eindhoven terug. Ik verleende audientie aan Mr Van IJsselstein, den kantonrechter van Oirschot, die te Middelbeers tegenover het Raadhuis woont. Z.E. had de beleefdheid gehad mij te ontbijten te vragen waarvoor ik, wegens gebrek aan tijd, had moeten bedanken. Bijzondere dingen had hij niet te vertellen; hij kwam eenvoudig zijne opwachting maken.

Jhr De la Court kon niet komen; hij is lijdende, naar het schijnt aan rheumatische pijnen in het hoofd en de rug; maar zekerheid wil hij zich niet verschaffen, omdat hij zich niet wil laten onderzoeken. Men sprak echter over hem, alsof men verwachtte, dat hij het niet lang meer zou maken!

De burgemeester verklaarde mij den naam Beers (Oostel- Middel- en Westel Beers); die zou voortkomen van de groote hoeveelheid baars, welke weleer in de talrijke vennen voorkwam; de gemeente voert zelfs drie baarsen in het gemeentelijk wapen! Die vischrijdheid van de vennen is vrijwel gedaan; vroeger, als het water laag was, moest het veen rondom die vennen grazen; dan viel daar mest, ontwikkelden zich wormpjes enz. Thans wordt daar geen vee meer geweid, en heeft dientengevolge de visch ook geen voedsel meer!

De administratie ter secretarie is veel verbeterd; een van de goede vruchten van het gemeentebezoek! Sterk geraden een uitvoerigen staat van exploitatie van de gemeentelijke bezittingen aan te leggen, benevens een extract uit het kadastraal plan te laten maken. Voor hulp van Staatsboschbeheer voelt men niets. De toestand van de hoofdwaterleiding, de Beerse, laat veel te wenschen over; er wordt veel waterbezwaar ondervonden, deels doordat de Beerse het water niet tijdig kan verzetten, deels doordat de Spoordonksche watermolen veel kwaad doet; ik heb toen gewezen op de Raam en op den Erpschen watermolen; misschien zou – als men zich vereenigde – ook hier met succes hulp van provincie en Rijk kunnen worden ingeroepen. Het oud archief is geborgen in kisten, koffers en kasten; burgemeester is voornemens in de Raadszaal eene groote archiefkast te laten maken ter volle lengte en hoogte van de muur; dan kan alles behoorlijk geplaatst, geïnventariseerd, en verzorgd worden! Oude veldwachter is nog in functie; hij heeft gelukkig niet veel te doen; anders zou hij moeielijk kunnen gehandhaafd blijven.

Aan beide scholen nl. te Oostelbeers en te Middelbeers wordt herhalingsonderwijs gegeven. Aan de school te Oostelbeers bleven gedurende de laatste maand alle leerlingen weg; aan die te Middelbeers volgden 4 kinderen den cursus ten einde toe!

Reusel

Den **20 April 1911** bezocht ik Reusel en Bladel. Ik ging er vanuit Eindhoven per tram heen; vond in Reusel mijn rijtuig, en keerde daarmee later naar Eindhoven terug. Voor de audientie had zich niemand aangemeld, zoodat ik voor al den tijd op B. en W. aangewezen was; met hen viel ook nogal te praten. Men heeft in de laatste pr jaren veel gedaan aan de verbetering der waterleidingen, met name om het Beleven, 25 H.A. groot, liggende kort aan de Belgische grens, te kunnen laten droogloopen. Daarin is men vrijwel geslaagd; het Beleven zal thans nog \pm 1 H.A. groot zijn, terwijl bovendien twee andere vennen daar in de buurt, ieder ongeveer 5 H.A. groot, ook droogliepen.

Nu zal het wel eenige jaren duren, vóórdat die gronden geschikt zijn ter ontginning; maar men had de beste verwachtingen dat op die vennen later eene vruchtbare ontginning mogelijk zou zijn. De burgemeester had verschillende staten gemaakt met aanteekeningen omtrent de door hem successievelijk ondernomen ontginningen, benevens daarbij behoorende uittreksels uit het kadastrale plan. Zijne ervaring op dit gebied wordt op die wijze vastgelegd ten behoeve van hen, die na hem zullen komen.

Voor hulp van het Staatsboschbeheer voelt men nog niet veel; men meent, dat de gemeente op den duur een boschbezit van 500 H.A. zal verkrijgen; de beste gronden worden daarvoor uitgezocht; eene aaneengesloten ontginning krijgt men voorloopig niet. De burgemeester geeft zich veel moeite in het belang der ontginningen; sinds zijn zoon het diploma haalde als candidaat-gemeentesecretaris, en in plaats van zijn vader het werk van den gemeentesecretaris doet, heeft de vader meer tijd om bij de ontginningen alles na te loopen.

In verband met de noodzakelijke verbetering der waterleidingen heb ik geraden, zich te verstaan met de besturen der naburige gemeenten; de provincie hielp bij de verbetering van de Raam, bij den afkoop van de Erpsche watermolen; in dien geest zou hier wellicht ook kunnen geholpen worden. B. en W. ook nog eens gewezen op de mogelijkheid van den aanleg van fietspaden met provinciaal subsidie.

De toestand van de landwegen laat veel te wenschen over; wanneer voor behoorlijken waterafvoer gezorgd wordt, zouden de wegen des winters in beteren toestand komen; legde men dan nog fietspaden aan, dan zouden vele bezwaren afdoende ondervangen zijn.

De sigarenindustrie bloeit niet erg; de grondstof is te duur; men kan moeielijk in Engeland en in Duitschland verkoopen, tengevolge van beschermende rechten in die Rijken. Er zullen 120 sigarenmakers in Reusel zijn; in België gaat niemand werken; wel komen Belgen in Reusel werken, ook nog in Bladel en zelfs in Hapert. De boeren gaat het goed; jammer, dat knechts en meiden zoo moeielijk te krijgen zijn en duur betaald moeten worden.

Er is niet veel oud archief; het zou weinig belangrijks bevatten; een inventaris is er niet. Allerlei verhalen over den Baron De Brocqueville, den Heer van het naburige Postel, den vader van den tegenwoordigen minister van spoorwegen in België. Hij moet een oude zonderling zijn, die door de konijnen alles laat vernielen; vroeger moet Postel een zeer welvarend dorp geweest zijn; ten gevolge van die konijnen zou het thans eene doodarme gemeente zijn geworden; alle welgestelden zouden het dorp verlaten hebben, of tot armoede zijn vervallen.

Bladel en Netersel

Den **20 April 1911** bezocht ik Reusel en Bladel; van Eindhoven uit ging ik er per tram heen; in Reusel vond ik mijn rijtuig, waarmee ik later naar Eindhoven terugkeerde. De deken van Bladel, de Heer Baex, had eindelooze klachten tegen den burgemeester; die Heeren zijn blijkbaar te groot voor elkaar; samenwerking ontbreekt helaas. Volgens den Heer Baex is de burgemeester zeer goed katholiek; hij komt bijv. dagelijksch in de H. Mis. Maar hij wil te veel alleen baas zijn, heeft een volgzamen raad en trekt zich van den deken niets aan. Uit ons gesprek heb ik opgemaakt, dat het conflict zijn oorzaak vindt in de omstandigheid, dat de burgemeester niet gevlagd heeft, toen het bericht kwam, dat pastoor Baex tot deken benoemd was. De deken zeide wel, dat hij zich dat niet aangetrokken had, maar hij vond het toch noodig, mij dat dadelijk te vertellen.

Notaris Coolen hoopte, dat de notarieele vacature Vessem niet vervuld zou worden; hij vroeg niet om naar Vessem overgeplaatst te worden, omdat een groot deel van de praktijk van Notaris

Hordijk in Hilvarenbeek lag. Notaris Huysmans te Hilvarenbeek is 61 jaar; wanneer deze komt te vallen, verliest Vessem de praktijk in Hilvarenbeek, en wordt slechter dan Bladel. Het was voor hem een groote tegenvaller geweest, dat een notaris in een ander kanton, nl. de notaris te Eersel belast was geworden met het bewaren van het protocol van notaris Hordijk; deze beschikking was genomen op uitdrukkelijk verzoek van notaris Hordijk, omdat de notaris van Eersel, tijdens de ziekte van Hordijk, diens kantoor had helpen beheeren, en daardoor met de loopende zaken bekend was geworden.

Burgemeester heeft een uitvoerigen staat aangelegd omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; hij heeft zich daaraan veel moeite gegeven. Men is met de Regeering in onderhandeling getreden over de ontginning der heide door het Staatsboschbeheer; men heeft nog honderden hectaren heide geschikt ter ontginning.

De landwegen en de waterleidingen laten veel te wenschen over; daarover vele klachten ter audientie. Den burgemeester ernstig op het hart gedrukt, voor een en andere zooveel mogelijk te zorgen; als de hoofdwaterleidingen verbeterd moeten worden, laat men zich dienaangaande dan verstaan met de naburige gemeenten, en desnoods finantieele hulp aan de provincie vragen. Bij de Raam heeft de provincie geholpen; waarom zou zij het hier niet doen? Als de waterleidingen het water tijdig kunnen afvoeren, dan zullen de landwegen uit den aard der zaak minder last van water ondervinden, en in beteren staat kunnen worden onderhouden. Als men geen geld heeft om voor Netersel een harden weg te maken, laat men dan een fietspad aanleggen, de provincie geeft 50% subsidie!

Er wonen 136 sigarenmakers in Bladel; over het algemeen geschikte ordelijke menschen; van socialisme heeft men geen last. Op een viertal stallen heerscht mond-en-klauwzeer; de burgemeester heeft daar veel last mede, vooral doordat de menschen meenen, dat al die bewakingsvoorschriften door den burgemeester werden uitgedacht, van hem uitgaan. Dertien marechaussee zijn met de bewaking belast.

Aan herhalingsonderwijs nemen slechts twee kinderen deel; B. en W. op het hart gebonden om toch te trachten, de ouders te bewegen, hunne kinderen naar de herhalingschool te zenden; het is het eenige, wat men de kinderen kan mede geven voor hun latere leven; wat op de gewone school geleerd werd, is zoo spoedig geheel vergeten, wanneer het niet in de herhalingschool onderhouden wordt!

Duizel en Steensel

Den **21 April 1911** bezocht ik Duizel, Eersel en Veldhoven; ik ging van Eindhoven per tram naar Duizel, alwaar ik mijn rijtuig vond, waarmede ik 's avonds naar Eindhoven terugkeerde. Ik verleende audientie aan pastoor Bolsius, die niets bijzonders te vertellen had, en aan Baron de Courtier de Marchienne, die zijne opwachting kwam maken, en van wien ik vernam, dat hij 25 H.A. grond van Duizel wilde koopen, aan den weg Duizel-Hapert, dat hij die gronden wilde ontginnen, en er eene villa wilde bouwen, waar hij 's zomers met zijn gezin wilde komen. Het kasteel te Duizel behoort aan zijn ouderen broeder, op het moment gezant van het Belgische gouvernement te Peking; deze hoopt later gezant te 's Hage te worden en dan 's zomers in Duizel te kunnen verblijven.

B. en W. ontvingen mij in hun nieuwe Raadhuis, eene boerenwoning, voor een pr jaren aangekocht, en heel geschikt als Raadhuis ingericht. Voor berging van archief en oud archief ontbraken de noodige kasten; die kosten echter f. 200, die men voor het moment niet heeft; uit den koopprijs, door Baron de Cartier te besteden, hoopte men ook deze uitgaven te kunnen bestrijden. Duizel is zeer arm; dat laat zich in alles bemerken; de veldwachter bijv. heeft f. 350 tractement; ook is er eene veldwachterswoning; de veldwachter betaalt daarvoor f. 50 huur aan de gemeente.

Duizel heeft een groot grondbezit; ± 100 H.A. liggen buiten de gemeente; ook die gronden zijn begrepen onder het complex, dat met Staatshulp ontgonnen zal worden. Behalve tot bosch worden vele gronden ontgonnen tot weiland; successievelijk werden tot nu toe 27 H.A. in weiland omgelegd. Men heeft geen last van konijnen; geen last van korhoender.

De toestand der waterleiding laat te wenschen over; binnenkort zullen de gemeentebesturen van Duizel, Eersel, Riethoven en Veldhoven confereeren, om te overwegen, hoe men tot eene

grondige verbetering kan geraken. Als het water beter kan wegvloeien, dan worden vanzelf de landwegen ook niet zoo modderig in den winter.

Vroeger veel last van woonwagens, vooral uit de Diepstraat te 's Bosch; dank de hulp der marechaussee heeft men daarvan thans heelemaal geen last meer. De Meyery zal de trambaan verleggen naar de buitenzijde van den provincialen weg; jammer, dat daardoor het gevaar van boschbrand zooveel grooter wordt! De verlegging is op zichzelf zeer noodzakelijk, want de weg is veel te smal. Er komt een nieuwe school te Duizel, dank een groot buitengewoon subsidie van het Rijk; de aanbesteding heeft juist plaats gehad; de laagste inschrijver is echter niet soliede; men vreest, dat daaruit moeielijkheden zullen voortkomen.

De pastoor van Steensel, Van Lieshout, die zooveel goed deed, vooral aan de armen, is juist rector geworden in het liefdehuis te Oyen aan de Maas; jammer voor de armen, die zooveel aan hem te danken hadden! 's Winters wordt er nl. wel armoede geleden; vooral kleeding en dekking; de menschen lijden liever gebrek, dan zich aan te melden bij het armbestuur. De geest van de menschen is over het algemeen zeer goed; die van de arbeiders der steenfabriek van v. Nunen is tamelijk goed. Er is nog geen brandspuit.

Eersel

Den **21 April 1911** bezocht ik Duizel, Eersel en Veldhoven. Ik ging per tram naar Duizel, alwaar ik mijn rijtuig vond, waarmede ik rond reed en 's avonds naar Eindhoven terugkeerde. De partijenschappen in Eersel zijn thans van geene beteekenis meer; Van Buul, die steeds agiteerde, is overleden, in den drank gestikt. De aftredende raadsleden zullen wel bij candidaatstelling herkozen worden.

De verordening op de hand- en span diensten werkt bijzonder goed; veel beter dan de burgemeester had durven hopen; de menschen werken hard, als of het aangenomen werk was. Gemeente heeft 1.300 à 1.400 H.A. grond, waarvan een klein gedeelte (\pm 15 H.A.) deels onder Hoogeloon, deels onder Duizel. Men beboscht thans de hooge zandgronden; die worden bezaaid; het kost niet meer dan f. 10.- de H.A. Er is nog geen staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen; de burgemeester heeft mij nu formeel beloofd, te zullen zorgen, dat er een wordt aangelegd, en dat daarin niet alleen zal vermeld worden, wat in de toekomst geschiedt, maar ook, wat in de laatste 12 jaren, tijdens zijn bestuur als burgemeester, gedaan werd.

De aarden baan van Eersel naar Postel bestaat uit ellendig zand; de keien blijven niet liggen, maar zakken uit; men is thans weer druk bezig met herstraten; de weg wordt gebracht op 2.85 M. tusschen de kantkeien; over 2 jaren is de weg weer uit elkaar gereden, en heeft de baan eene breedte van 3 M. tusschen de kantkeien. De keien zelve moeten van uitstekende qualiteit zijn. Tot nu toe kocht gemeente geen keien, om stuk gereden dito's te vervangen.

In den afgeloopen winter gaf het schoolhoofd uit Riethoven een landbouwcursus in Eersel; die cursus trok zeer veel toehoorders. Er zijn 60 sigarenmakers in Eersel; zeer geschikte menschen. Administratie ter secretarie laat te wenschen over; den secretaris daarover de les gelezen; mij daarover ook beklaagd bij B. en W.; in verslag toestand gemeente over 1909 stond letterlijk niets.

Veldhoven

Den **21 April 1911** bezocht ik Duizel, Eersel en Veldhoven; ik ging per tram naar Duizel, alwaar ik mijn rijtuig vond, waarmede ik den geheelen dag rondtoerde, en 's avonds naar Eindhoven terugkeerde. B. en W. ontvangen mij op het nieuw gebouwde Raadhuis; het ziet er zeer goed uit; vooral de inrichting van de secretarie met gelegenheid tot berging van materiaal en stukken, met brandkluis en vaste kasten.

Door benoeming van burgemeester van Vroonhoven moest diens schoonvader – Donkers – bedanken als wethouder, en wordt hij niet herkozen als raadslid bij de periodieke aftreding in 1911. Er is nog steeds wrijving tusschen Veldhoven en Meereveldhoven; de bevolking staat als 2 tot 1, de raadsleden als 6 tot 1. Men wil een harden weg Waalre-Veldhoven, en Waalre-Meereveldhoven; dat is weer een echte twistappel, omdat men aan Meereveldhoven dien weg niet gunt.

Te Meereveldhoven werd een mooie nieuwe school gebouwd; begin Mei wordt die geopend.

Men is met het Staatsboschbeheer in onderhandeling over een contract met den Staat in zake de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; het zal er vermoedelijk wel van komen. Het gemeentebestuur onderhoudt de waterleidingen goed, in tegenstelling van het Dommelbestuur, dat niets doet.

Dr. Raymakers is gemeentegeneesheer; wethouder Van Dommelen is veearts en houdt toezicht op het slachtvee en de levensmiddelen. Er zijn in de gemeente 150 schoenmakers, 70 sigarenmakers, 50 linnenwevers; de menschen wonen meest op hun eigen, hebben wat land, mesten een varken, houden een pr geiten. Zij verdienen gemiddeld f. 6,- in de week. Als ze gehuurd wonen, dan bedraagt de huishuur f. 1. De geest van de menschen is goed. De steenfabriek de Heybloem maakt tegenwoordig goede steen.

Het gaat den boeren vrij goed; zij trouwen te weinig, en wonen te veel met broers en zusters te samen; ze hebben dan een lui gemakkelijk leventje. Roomboterfabriek werkt gunstig; 170 tot 200 koeien. De natuurweiden doen het goed, de finantieele resultaten zijn gunstig voor de gemeente; de boeren zijn er buitengewoon mede gebaat. Vóórdát Van Vroonhoven nog burgemeester was, pachtte hij van Veldhoven 10 H.A. voor f. 85 op langen termijn (30 jaren) tot aanleg van natuurweiden; het gaat hem daarmee zeer goed!

Als die harde wegen naar Waalre niet tot stand mochten komen, dan moet men er fietspaden maken. Vooral wethouder Van Dommelen is zeer tegen Meerveldhoven gekant; burgemeester van Vroonhoven tracht den evenaar in het huisje te houden.

Heeze

Den **22 April 1911** bezocht ik vanuit Eindhoven, Heeze en Helmond; van laatstgenoemde gemeente keerde ik per spoor naar Den Bosch terug. Baron Van Tuyll van Heeze had de beleefdheid gehad mij + de mij vergezellenden ambtenaar te dejeuneeren te vragen; ik bedankte, omdat er geen tijd was. Ik vernam van B. en W. dat Baron Van Tuyll een groot gedeelte van zijn grondbezit verkocht heeft; nl. plusminus 1.900 H.A. aan den Heer Pelissier te Brussel; en plusminus 600 H.A. aan den Heer Mully (?); de Heer Pelissier begon nog niet te ontginnen; maar de Heer Mully moet druk bezig zijn; hij ploegt met zes paarden, en is voortdurend zelf op de ontginning. Van Tuyll zou f. 70 per H.A. gemaakt hebben.

De gronden, door Van Tuyll verkocht, waren de slechtste gronden van zijne bezitting; ze liggen meest allen in Leende, voornamelijk ten Zuiden van den weg Leende-Valkenswaard. Wat daar echter reeds ontgonnen was, met name de morrie vloeuweiden werd niet verkocht; Pelissier had daarvoor f. 1.000.- per H.A. geboden! Van Tuyll hield plusminus 1.900 H.A. over! Van Tuyll moet den laatsten tijd veel Geldersche arbeiders naar Heeze halen; allen protestant. De Protestantsche gemeentte van Heeze neemt daardoor sterk toe.

Door den bloei der industrie neemt bevolking sterk toe; er zijn op het oogenblik zeker 25 kleine woningen in aanbouw. Bouwverordening wordt streng gehandhaafd. De woningen zullen gemiddeld f. 1.000,- kosten en aan huur f. 0,80 tot f. 1,20 doen; de meeste woningen zijn echter eigen woningen; de Boerenleenbank geeft het geld à 4%, bij grootere kapitalen à 3 ¾%, onder hypotheccair verband, of onder borgstelling.

Bij de aanstaande raadsverkiezing zal het spannen; er is veel wrijving in de gemeente; vooral kapelaan Van de Ven, een zoon van den vroegeren burgemeester van Best, is een stokebrand; hij werkt tegen den burgemeester, en laat zich uit, dat de burgemeester als Raadslid moet vallen. De deken had den burgemeester gewaarschuwd voorzichtig te zijn.

De nonvlinder heeft in 1909 veel schade gedaan; de boomen hebben getreurd, maar zijn er weer doorgegroeid; vóór 1909 werden de roekennesten uitgehaald, de roeken geschoten enz.; thans laat men ze met rust. De Meyerij exploiteert nog een paardentram, omdat de vergunning voor den stoomtram nog niet uit Den Haag afkwam; veel personen en goederen vervoer; als de lijn Eindhoven-Weert klaar is, zal Meyery veel goederenvervoer verliezen.

Volgens eene oude regeling onderhoudt gemeente het uurwerk in den toren van de Roomsche Kerk; voor eenigen tijd moest gemeente een nieuw uurwerk koopen, en kreeg van de Kerkelijke gemeente f. 100.- subsidie. Het oud archief is opgeborgen in een kamertje naast de Raadszaal; het staat er droog, maar niet stofvrij. Gemeente heeft nog plusminus 60 H.A. inculte gronden, liggende naast die van bovengenoemde Heer Mully; men heeft steeds gemeend, dat die te slecht

waren om te ontginnen; mochten de pogingen van Mully slagen, zal gemeente het ook probeeren.

De Aa moet gezuiverd door waterschapsbestuur van de Dommel; dit bestuur gaf er 2 jr lang veel geld aan uit, terwijl er slecht geveegd werd; nu wordt alles weer geveegd door de gelanders; in 1911 zal er tweemaal geschouwd worden; men hoopt, dat de toestand daar weer redelijk zal worden. Men meent dat de Geldropsche watermolen – eigenaar Van den Heuvel; diens fabriek wordt er door gedreven – veel schade doet. Als de schouw zal gevoerd worden, moeten drie dagen te voren de schuiven getrokken worden; al staat er nog zooveel water op de Aa, den tweeden dag, dat de schuiven getrokken zijn, is in Heeze alle waterbezwaar opgeheven – zoo verklaarden mij B. en W.

Gemeente gaf in der tijd – in 1880 – f. 11.000 bij den bouw van het liefdehuis, en verkreeg daarvoor het recht, 8 zieken te laten verplegen à f. 0,40 daags, (besmettelijke zieken tegen f. 0,50) en ouden van dagen voor f. 80 per jaar, naar gelang er plaats is; ingezetenen gaan boven vreemden.

De geest der menschen blijft goed; maar er komen nogal vreemden in gemeente zich vestigen, en hun geest laat wel eens te wenschen over, en bederven bovendien soms de eigen menschen. Burgemeester treedt van het najaar uit zijne sigarenfabriek; hij laat die dan geheel aan zijne beide zoons over; een van die twee zoons zal binnenkort huwen met juffrouw Schouten, eene dochter van den rijken burgemeester van Geffen.

Helmond

Den **22 April 1911** bezocht ik Heeze en Helmond; ik reed er vanuit Eindhoven heen, en nam 's avonds te Helmond den trein naar Den Bosch. Raadhuis is thans verbouwd en in gebruik gesteld; raadszaal is goed; de rest voldoet aan matige eischen; archiefkamer op zolder is vuil. Raadhuis zal wel niet zoo heel lang mede gaan, wanneer Helmond zich even sterk blijft uitbreiden als tot nu toe.

Mgr. Van de Ven gaf benoodigd kapitaal voor eene nieuwe parochie uit de schenking van dien Rotterdammer, die met den bisschop van Haarlem quaestie kreeg over de voorwaarden, waaronder hij zijn geld aan het bisdom Haarlem zou geven. Het is nog onbeslist, waar die nieuwe parochie zal komen, in de arbeidersbuurt "het Hemelrijk", waar er zoo groote behoefte aan is, dan wel aan de andere zijde van de Zuid Willemsvaart, waar heelemaal geen Roomsche kerk is. Jhr. Wesselman verdient schatten, door verkoop van gronden als bouwterrein; aan v. Vlissingen verkocht hij 1 H.A. voor f. 7 de M2 = f. 70.000. Bij de trambrug van de Meyerij over de Z. Willemsvaart heeft hij de prijs ook gesteld op f. 7,- de M2. Wanneer men verre buiten de kom is, dan vraagt hij minder; maar beneden f. 2,50 kan men niet te recht, terwijl men steeds bij hem te recht moet komen. B. en W. klagen, dat hij maar bouwterrein uitgeeft, en zich niets aantrekt van bestrating, riolering enz.

Op de burgerschool gaan 100 kinderen; als burgerschool te Eindhoven geopend wordt, zal het aantal leerlingen met ruim twintig verminderen. Gemeente had gaarne zelve eene ambachtsschool gesticht; de geestelijkheid bewerkte de raadsleden in het belang van eene bijzondere ambachtsschool; B. en W. werden in den Raad met 1 stem overstemd; zij betreuren die stemming nog zeer. De industrie, met name de katoennijverheid gaat vrij goed; zonder te kunnen stuiten, heeft men toch voldoende orders, om aan het werk te kunnen blijven.

De geest van de bevolking is zeer goed; een volwassen fabrieksarbeider verdient gemiddeld f. 8. Er zijn gilden, vereenigd in eene algemeene werkliedenvereeniging; daarvan gaat weinig kracht uit, omdat grootste gedeelte der werklieden daar geen lid van is. Evenzoo bestaat er een fabrikantenbond; maar de meeste werkgevers zijn daarvan geen lid.

De waterleiding dekt zich; er wordt eene kleine winst gemaakt; een arbeidersgezin wordt aangesloten tegen f. 0,06 in de week = f. 3,12 per jaar. Met de gasfabriek wordt goede winst gemaakt; het bedrijf is juist uitgebreid; er is thans voldoende capaciteit om 12.000 M3 per dag te leveren. De Peel Centrale is geïnstalleerd bij v. Vlissingen, en voorziet behalve deze fabriek, de fabriek Diddens en Van Asten, en de N.V. August Pellemans, kunstdrukkerij. Van de Kamer van Koophandel merkt men niets.

Met B. en W. rondgereden, door het Hemelrijk, en langs de andere zijde van de Z. Willemsvaart. Van de gelegenheid gebruik gemaakt om Carel Raymakers even goedendag te gaan zeggen.

Best

Den **26 April 1911** bezocht ik Best, Oirschot en Moergestel. Ik ging er vanuit Den Bosch heen en keerde later via Tilburg naar huis terug. Bevolking gaat vooruit; er wordt nog al gebouwd; woninghuur f. 1.- daarbij behooren dan 6 aren grond; de menschen houden een varken en een pr geiten.

Eenige wrijving in Best; er zijn twee coöperatieve roomboterfabriekjes, een te Aarle, waaraan verbonden 100 koeien en een te Steenweg met 60 koeien; de boeren, hieraan verbonden, voeren strijd tegen de stoomzuivelfabriek van De Wert, waar de melk van misschien wel 600 koeien verwerkt wordt.

B. en W. verzocht een staat van exploitatie van gemeentelijke bezittingen aan te leggen, corresponderende met een extract uit het kadastrale plan. Nu de heide zoo duur is, is men wel geneigd een gedeelte te verkoopen; men heeft zulke groote uitgestrektheden. Voor Staatsboschbeheer gevoelt men niets. Men heeft geen last van het water; de waterleidingen hebben voldoende capaciteit. Men hoopt op een fietspad langs den steenweg naar Boxtel; het zal f. 4.000 kosten; jammer dat Liempde zijn aandeel niet wil dragen; Den Bosch, Boxtel, Best en de algemeene Nederlandsche Wielrijdersbond moeten nu ieder f. 500 bijdragen, hetgeen men voor Best nogal veel vindt. De toestand van den keiweg Best-Boxtel is redelijk; die van Best-Eindhoven is vrij goed.

De loonen van de arbeiders zijn niet hoog; een klompenmaker kan daags geen gulden verdienen; het gemiddelde loon van de steenovenarbeiders zal ± f. 1 zijn; sigarenmakers halen f. 1,50.

Het aantal schaapsboeren neemt af; er zijn nog 3 kudde. Groote steenfabriek werkt niet erg druk; 3 miljoen steenen per jaar; steenen zijn van vrij goede qualiteit en gaan vrij geregeld weg. Van ruzie tusschen burgemeester en secretaris merkte ik niets meer. Het raadhuis was juist afgeleverd en zag er goed uit; het archief is netjes opgeborgen in goede muurkasten. Wethouder Roche is groot voorstander van gratificatie veldwachter; anders heeft men niets over hem te zeggen; zal op mijn verzoek, zijne oppositie tegen tractement van f. 450 in plaats van f. 400 + f. 50 gratificatie laten varen.

Finantiën van Best gaan achteruit; men heeft ruim veel gehakt en kan dat op den duur niet blijven doen; vandaar, dat men een hoofdelijken omslag heeft moeten invoeren. Eerst over 25 jaren kan men weer volop hakken. Gemeentedoctor Steenhuyzen heeft f. 1.500 tractement; woont in eene woning van wethouder Roche; men is over hem zeer tevreden; hij schrijft geen hooge rekeningen; naar hij mij zelf mededeelde, berekent hij aan een werkmansgezin, hoe dikwijls hij daar ook assisteerde, nooit meer dan het gemiddelde van één week.

Oirschot

Den **26 April 1911** kwam ik weer in Oirschot; ik had te voren Best bezocht en ging later nog naar Moergestel. In Tilburg nam ik weer den trein naar Den Bosch. Kasteel te Oirschot (Oud Beijsterveld) met twee hectare grond gekocht voor twintig mille door Fransche Paters; zestig in getal; orde voor de buitenlandsche missies; zeer arm; hadden heel wat moeite om aan de benoodigde fondsen te komen voor een nieuwe kapel.

Weduwe Turing von Ferrier woont in Den Haag; Van Lith is toeziende voogd over haar kind; haar fortuin wordt beheerd door notaris De Vogt te Waalwijk, eertijds secretaris van Oirschot. Op Schoonoord woont nog Mevrouw Prins-Gevers; 75 jaar oud; schatrijk; heel Voorschoten zou haar behooren. Heeft geen kinderen. Is alleen 's zomers in Oirschot. Heerenbeek is nog van de familie De Miller van Coehoorn gehuwd met jonkvrouwe Van Voorst Vader; er zijn drie meisjes waarvan een gehuwd met Jonkheer Beelaerts van Blokland uit Oosterbeek. De Van Coehoorns komen 's zomers geregeld een paar maanden op Heerenbeek.

Schoolhoofd J. Belien haalde landbouwakte; gaf een tweejarige landbouw cursus, welke juist ten einde liep; cursus met groote belangstelling gevolgd door dertig leerlingen (groote menschen); eerste resultaat van die cursus is de bouw van eene groote stoomroomboterfabriek, waaraan 1.100 koeien verbonden, in de plaats van de vier kleine fabriekjes met handkracht. De

Boerenbond is zeer krachtig; bestelde in 1910 voor f. 25.000 kunstmest en voor een zeer groot bedrag aan krachtvoer; op de Boerenleenbank is f. 135.000 belegd; er wordt echter niet genoeg geld gehaald; niet meer dan een f. 30.000 is in circulatie. Wethouder Noyen is voorzitter van den Boerenbond; wethouder Van de Ven van de Boerenleenbank; beide geschikte opgekleerde boeren.

In verband met de restauratie van den toren, en den bouw van de normaalschool was er in Oirschot de laatste jaren overvloed van werk, en ging het den menschen goed; kleine baasjes hadden geen tijdelijke slapte, hadden geen tijd tot den bouw van arbeiderswoningen. Vele menschen verlieten Oirschot en gingen werken bij Philips in Eindhoven of op de fabrieken in Tilburg of Goirle; vooral gezinnen met veel meisjes trokken weg.

De stoelenfabricage is inheemsch; veel geld wordt er niet mede gewonnen; de concurrentie is te groot; de fabrikanten verdienen den kost, maar geen kapitaal. B. en W. geraden omtrent de verbetering van de Beerze, den afkoop van den Spoordonkschen watermolen enz. in overleg te treden met hunne ambtgenooten in de naburige gemeenten.

Met B. en W. de toren beklommen; tot aan de klokken. Er hangen nog slechts drie klokken; de vierde moet nog komen; er stond een mooi nieuw torenuurwerk. Als de toren gereed is, zal gemeente dien aan de Kerk overdragen.

Moergestel

Den **26 Maart 1911** [moet **April** zijn] bezocht ik Moergestel; ik was tevoren in Best en Oirschot geweest; te Tilburg nam ik later weer den trein naar Den Bosch. Er is nog steeds veel wrijving over de vraag welke wegen zullen verhard worden, over de Heuvelstraat of over de Heizen. Ik heb de Heeren geraden, om althans een weg te maken Moergestel-Vinkenburg, dan worden althans die menschen geholpen, die aan dien weg wonen; of de weg dan verder moet gelegd worden over Heuvelstraat of over Heizen, kan men dan later beslissen. B. en W. er op gewezen, dat als de verharde wegen te duur zijn, men al vast kan beginnen met den aanleg van fietspaden. Lang geredeneerd over het onderhoud der waterleidingen; ten gevolge van de vele ontginningen kunnen de hoofdrievieren het water niet meer verzetten; B. en W. moeten zich met hunne ambtgenooten in de andere belanghebbende gemeenten verstaan over de verbetering, vooral van de Reusel; hen gewezen op de Raam, op den afkoop van de Erpsche watermolen enz. Er is nog geen staat van exploitatie van gemeentelijke bezittingen; in 1907 had burgemeester mij niet goed begrepen; hij zal er nu voor zorgen.

Het handwerk bij de schoenindustrie is zoo goed als gedaan; ook de laatste = derde fabriek is men thans bezig om te bouwen in eene machinale inrichting. Moeielijkheden over het heerlijk jachtrecht zijn nog niet ten einde; de menschen zweepen elkander op; ze zijn vooral boos, omdat door de jachtheeren fazanten gepoot werden, en deze veel kwaad doen, waar ze in grooten getale komen.

De boeren van de Heizen kunnen nog niet komen tot verbetering dier gronden; ze willen er niet voor leenen; uit de gewone inkomsten blijft jaarlijks niet voldoende over om eenige verbetering van beteekenis aan te brengen. Wel jammer!

Waalre

Den **28 April 1911** bezocht ik Waalre, Aalst en Gestel. Aan het station Aalst-Waalre vond ik mijn rijtuig. 's Avonds keerde ik via Eindhoven naar Den Bosch terug. Wethouder Van Mierlo is 92 jr oud; hij is zeer gehecht aan zijne waardigheid; hij wordt echter doof, en daarom wil men hem in 1911 uit den Raad gooien. Gewaarschuwd, dat men zulks moet voorkomen; als hij niet herkozen zou worden, dan moet men hem zulks mededeelen, opdat hij zich voor een échec kan behoeden, door tijdig te bedanken.

Het plein, waaraan ook het Raadhuis ligt, is juist zeer netjes aangelegd op kosten van de aanwonenden, die daarvoor f. 276 te samen brachten; het zal later ook op hunne kosten onderhouden worden. Het plein is en blijft echter eigendom van de gemeente. De aanleg geschiedde naar een plan van den burgemeester van Bergeyk, en werd ook door dezen uitgevoerd.

Het gaat goed in Waalre; de industrieelen Swane, Van Dijck, Manders en firma Boost en Van Moorsel verdienen veel geld, en betalen voor Waalre goede loonen; de ingezetenen, ook de arbeidende stand, bleven eenvoudig. De menschen wonen meestal op hun eigen; als ze gaan trouwen, geven de fabrikanten het benoodigde geld voor den bouw van eene woning tegen 4%; de menschen kunnen aflossen, naarmate het hun schikt.

Men wil een keiweg leggen naar Veldhoven en naar Mereveldhoven; raming f. 112.000; men rekent op een zeer belangrijk subsidie van de provincie. Men was in onderhandeling met de Peelcentrale voor electrisch licht en kracht; sinds de provincie zich de zaak aantrok, werden de onderhandelingen geschorst.

Van den Broek, hoofd der school te Zes Gehuchten heeft de landbouwakte; hij gaf een tweejarigen cursus te Waalre, welke door 25 boeren met groote belangstelling werd gevolgd; de goede resultaten zijn thans reeds zeer goed merkbaar.

Men heeft veel gronden; daarvan werden 8 H.A. op langen termijn uitgegeven tot aanleg tot natuurweiden; bovendien werden door gemeente 32 H.A. tot natuurweiden aangelegd, waarvan de finantieele resultaten zeer gunstig zijn; per H.A. kostte dat van f. 200 tot f. 250. Langs de weiden plantte men 1.700 canada's, waarvan de kleinste helft zeer goed groeit; van de rest komt niet veel te recht. Men heeft 30 à 35 H.A. dennenbosch; de mast wil niet groeien; zelfs op bouwland, met mast beplant, doet deze het slecht.

Ook hier doet het water veel schade; men kon in 1910 slecht de waterleidingen schoon vegen, omdat het water te hoog was. Gemeente heeft steeds buizen enz. in voorraad; heeft een boer er noodig tot herstel van duikers of schoren, dan kan hij steeds bij de gemeente te recht.

Naar mijne meening treedt gemeentebestuur niet voldoende op tegen schoolhoofd Sloots; deze maakt jongelui klaar voor de posterijen, voor ambtenaar S.S.; hij heeft geen tijd om herhalingsonderwijs te geven, en nu bieden zich daarvoor natuurlijk geen kinderen aan.

Gedwongen winkelnering komt in Waalre niet voor; wel bestaat er omgekeerd een drukke coöperatieve winkel van het werkvolk. In geval van ziekte wordt bedeed uit ziekenfondsen, door werkgevers en arbeiders in het leven geroepen en door hen gezamenlijk beheerd.

Aalst

Den **28 April 1911** bezocht ik Waalre, Aalst en Gestel. Aan het station te Aalst-Waalre vond ik mijn rijtuig. 's Avonds keerde ik via Eindhoven naar 's Bosch terug. Sinds mijn vorig bezoek kwam er eene nieuwe Roomsche kerk, benevens een liefdehuis (Zusters van Veghel); op de openbare school, die te klein geworden was, is thans weer volop plaats; gemeente gaf f. 4.000 voor liefdehuis.

Binnen 14 dagen zal de besteding plaats hebben van een nieuw Raadhuis; de plannen werden ontworpen door Koker, den gemeente-architect van Eindhoven. Ik maakte er aanmerking op, dat er maar ééne stookplaats kwam, nl in de Raadszaal, en dat de secretarie niet verwarmd kon worden; bovendien was er niet voldoende gerekend op kastruimte, tot berging van stukken, materieel en archief.

Gemeente heeft thans 10 H.A. ontgonnen tot natuurweide; dat zal ± f. 2.000 gekost hebben; jaarlijks strooit men nog voor f. 108 kunstmest, terwijl de verpachting ruim f. 400 opbrengt. Voor rente en aflossing blijft dus f. 300 beschikbaar. Bovendien plantte men langs de weiden canada's, die zeer goed groeien, en later een aardig kapitaal zullen vertegenwoordigen.

Gemeente heeft een groote 30 H.A. mast, vooral jonge bosschen, die het goed doen; men wil dit jaar wat oud hout laten vallen om daarmee den bouw van het nieuwe Raadhuis te betalen. Men klaagt over het water; de Gennepsche watermolen doet veel kwaad, maar nog veel meer die te Eindhoven; men houdt de sluis te Eindhoven veel te lang gesloten; middelerwijl komen heel wat beemden enz. onder water; trekt Eindhoven de sluizen, dan is men in Aalst in een dag of drie het water kwijt.

Er is in Aalst alleen eene burgerlijke begraafplaats, die echter geheel als eene Katholieke begraafplaats is ingericht, met een Calvarieberg enz. Onder den Calvarieberg is het lijkenhuisje. Het gaat den menschen in Aalst goed; de bloeiende industrie draagt daartoe wel bij; armoede wordt er niet geleden; de algemeene toestand der behoeftige klasse is gunstig. De menschen wonen meestal in eigen woningen; die gehuurd wonen betalen f. 1 tot f. 1.15.

Voor Staatsboschbeheer voelt men niets; men blijft gaarne baas in eigen huis. De Fransche Zusters zijn weer vertrokken; ze vonden in Aalst geen bestaan; zij gingen gedeeltelijk naar Limburg, en werden gedeeltelijk verdeeld over verschillende kloosters in België.

Gestel en Blaarthem

Den **28 April 1911** bezocht ik Waalre, Aalst en Gestel; ik vond mijn rijtuig te Aalst-Waalre; 's avonds nam ik in Eindhoven den trein naar Den Bosch. De nieuwe burgemeester, Kolfschoten, viel mij nogal mede; hij was blijkbaar al vrij goed op de hoogte van verschillende toestanden in zijn gemeente. Zijne verhouding tot De Vries, den wethouder die ook gaarne burgemeester geweest was, scheen mij goed; hij woont op kamers bij den anderen wethouder! Naar het schijnt, zal hij vooreerst nog niet bouwen, en vermoedelijk ook niet trouwen.

Door de uitbreiding der zaken van Philips is ook in Gestel gebrek aan arbeiderswoningen; de dagloonen zijn sterk gerezen; aan bouwen zal men thans fl. 1.450,- moeten betalen; zoo'n woning doet dan fl. 2,- huur. Er zijn woningen, waarin twee, waarin zelfs drie huishoudens zitten; van onbewoonbaar verklaren kan onder deze omstandigheden natuurlijk geen sprake zijn. Bij den bouw van nieuwe woningen wordt de bouwverordening streng gehandhaafd. Moeielijkheden met Carl Francken over de te stichten gasfabriek; sinds Woensel zich terugtrok, wil Francken geene fabriek bouwen. Om van de gemeenten af te komen biedt hij aan Gestel, Stratum, Strijp en Tongelre samen fl. 2.000,- benevens fl. 200,- voor kosten van hun rechtskundigen adviseur, Mr Swane. Binnenkort moet hierover beslist worden; vermoedelijk zal men het wel doen. Mr Blaupot ten Cate speelde eene meer dan dubbelzinnige rol; hij was adviseur van de gemeenten (Woensel) én van Carl Francken!

Gestel ontgon in het Broek 6 ha. heide tot natuurweide; in 1909 geploegd enz; in 1910 gezaaid enz; aangelegd door de Heide Maatschappij voor ruim fl. 1.500,- In Maart 1911 publiek verpacht; boeren waren het eens en boden niet meer dan fl. 100,-! Binnenkort zal eene herverpachting plaats hebben; kan men dan geen behoorlijke prijs maken, dan zal men zelf weidenvee koopen. Het hakhout in het Broek heeft weinig waarde; het is wel goed, maar bij publieke verkooping is er geen vraag naar en kan maar weinig gelden. Groote klachten over den toestand van de rivieren; De Tongreep met den Gennepschen watermolen, de Dommel met den Eindhovenschen watermolen, maar vooral de Gender doen ontzaggelijk veel kwaad; in het voorjaar is de waterstand vrij wel, doordat des winters alle plantengroei in de rivierbedding gedood is; maar wanneer die waterplanten zich ontwikkelen, dan kan het water niet meer weg, en wordt de waterstand veel te hoog; de verschillende wijzigingen in het reglement op de waterleidingen omtrent den onderhoudsplicht deden ook veel kwaad; de boeren willen niet meer vegen; en in 1910 was de waterstand zoö hoog, dat men niet bij de rivier kon komen om te schouwen, en dus tegen niemand kon verbaliseeren! Het is wel ongelukkig!

Algemeene begraafplaats dient tevens voor de Nederl. Hervormde gemeente. Bij den bouw van het liefdehuis gaf gemeente fl. 8.500,- subsidie (in 1884); daarvoor kreeg gemeente het recht om ouderen van dagen te doen opnemen tegen fl. 80,- en zieken tegen fl.120,-. Armbestuur zit voor zware lasten; de landerijen brengen niet meer op; hetzelfde land, waarvoor men vroeger fl. 800,- huur maakte, brengt thans slechts fl. 200,- op; er zijn geen boeren meer; alles loopt naar de fabrieken.

De schoenmakers (handwerkers) hebben thans het ongelukkigste bestaan; zij kunnen geen fl. 3,- per week maken; er zijn haast geen huiswevers meer; maar juist daarom gaat het dien enkelen best; zij maken zeker fl. 8,- per week. De sigarenmakers en de arbeiders op de steenfabriek zullen gemiddeld fl. 8 à fl. 9 verdienen. De industrieelen maken goede zaken; de geest van de bevolking is uitmuntend. Geen gedwongen winkelen; wel omgekeerd twee coöperatieve broodbakkerijen in Eindhoven, die heel Gestel bedienen.

Voor grensregeling met Eindhoven voelt men niets; men blijft het liefst zelfstandig; zou het ertoe moeten komen, dan was het beste, dat heel Gestel bij Eindhoven werd getrokken.

Mei

Strijp

Den **8 Mei 1911** kwam ik weer in Strijp; later bezocht ik nog Zeelst en Oerle. Het Raadhuis is vrij goed verbouwd; er is thans eene kamer voor de secretaris en eene raadkamer; boven is er nog een kamer voor verkiezingen, voor vergaderingen van verschillende commissies enz.

Burgemeester Vogels kreeg met ingang van 1 Juni 1911 eervol ontslag; hij fungeerde heden dus nog als burgemeester. Wethouder Van Tuijn was ziek; ik had moeite om met den burgemeester en wethouder Aarts (een timmerman) den tijd vol te praten.

Er is nog steeds veel ruzie en partijschap; voor korten tijd werd er eene kiesvereeniging opgericht; men zal moeten afwachten, of deze zooveel invloed zal hebben, dat bij de aanstaande gemeenteraadsverkiezing hare candidaten bij enkele candidaatstelling gekozen worden.

Moeielijkheden met de firma Carl Francke te Bremen over de schadeloosstelling, door haar aan de gemeente verschuldigd, omdat zij geene gasfabriek zal bouwen. Gemeente zal, op advies van mr. Swane, wel eindigen met in eene procedure gewikkeld te worden.

Het Rijk geeft een groote extra subsidie in de kosten van schoolbouw; men vreest, dat binnenkort nog eene openbare school zal moeten gebouwd worden ten behoeve van de arbeiders van Gebroeders Philips, die in Strijp komen wonen; voor hen zijn thans weer zestig woningen in aanbouw, terwijl er nog honderd binnenkort zullen volgen. De minste woninghuur door Philips berekend, zou f. 2,25 bedragen.

De rivier de Gender wordt slecht geveegd; men ondervindt daardoor veel schade; ook Eindhoven doet veel kwaad, doordat het water te lang wordt opgehouden, alvorens het door te laten stroomen. De gemiddelde verdiensten van de arbeiders zijn niet groot; een sigarenmaker maakt f. 1; een linnenwever kan geen gulden daags halen. Na de groote staking bij Philips werden honderden arbeiders lid van den R.C. Werkliedenbond te Eindhoven. Thans is de ijver aanmerkelijk verslapt, en zouden er in Strijp geen leden meer zijn. Gedwongen winkelnering is er heelemaal niet.

Vijf kinderen volgden in den afgelopen winter het herhalingsonderwijs. Twee jongens gingen naar de Ambachtsschool te Eindhoven. Het hoofd der school te Zes Gehuchten gaf gedurende de twee laatste winters een landbouwcurcus; deze werd met veel ambitie gevolgd door een beduidend aantal leerlingen. Men heeft geen bezwaar tegen de grensregeling met Eindhoven; integendeel, men is er van overtuigd, dat die komen moet en noodzakelijk is.

Zeelst

Den **8 Mei 1911** bezocht ik vanuit Eindhoven Strijp, Zeelst en Oerle. Er is nog spanning in de gemeente; de 45-jarige secretaris Kappers trouwde met een 19-jarige juffrouw Bazelmans, dochter van het Raadslid, - tegen den zin van den vader. Deze wilde toen niets meer te maken hebben met den secretaris, en bedankte als lid van den Raad. In zijn plaats werd er na veel strijd (met behulp van veel drank) een jonge Bazelmans tot Raadslid gekozen. Hij moet oom zeggen tegen het Raadslid dat ontslag nam. Dat jonge mensch vond het noodig mij zijne opwachting te komen maken; hij had natuurlijk niets te vertellen.

De 293 H.A. gemeentelijk bezit worden, voor zooverre ze daarvoor geschikt zijn, met behulp van het Staatsboschbeheer ontgonnen; ongeveer de helft zal in cultuur gebracht worden. Men is voor 2 jr begonnen en maakt jaarlijks 10 H.A. in orde. Burgemeester betwijfelt, of er veel van terecht zal komen, omdat er een leembank in de grond zit, en deze niet gebroken wordt. Toen ik daarover inlichtingen vroeg aan den opzichter Moorman, deelde hij mij mede, dat die leembank 3 Meter dik was en onmogelijk gebroken kon worden. Door de manier, waarop de jonge dennen geplant worden, meende hij de bezwaren van de leembank te ontgaan; van de dennenplantjes wordt nl. de pinwortel gedeeltelijk afgesneden; hij verwacht, dat de wortels niet de diepte zullen ingaan, maar boven aan de oppervlakte zich zullen uitspreiden; dan doet de leembank natuurlijk geen kwaad.

Men is zeer dankbaar, dat de Regeering eene buitengewone subsidie zal geven voor schoolbouw. Men klaagt luide over den ellendigen toestand van de Rundgraaf en den Gender, waardoor aan de landerijen groote schade wordt berokkend. Dr Raymakers uit Helmond is gemeentedokter; hij verloor veel praktijk, doordat hij de zieken op Zondag niet wilde bezoeken; de menschen (nl de betalende patienten) liepen toen naar de doctoren in Eindhoven.

Industrie bloeit niet erg; de sigarenfabriek van Haagman ging teniet; de sigarenfabriek van Bazelmans werkt nóg met veel halve krachten; aan de linnenfabriek van Jan Habraken bestaat voor het personeel (15 arbeiders) gedwongen winkelnering. De gemiddelde verdienste van een handwever is f. 5 á f. 5,50, van een fabriekswever f. 7 á f. 8, van een sigarenmaker f. 6 en van een steenovengast f. 9 á f. 10. Mignot en de Blocq hebben eene tabaksstrooperij te Meereveldhoven; zij zijn daar begonnen meisjes op te leiden tot sigarenmakers; de stroopsters verdienen f. 3; de sigarenmaaksters f. 6; er werken 30 meisjes uit Strijp.

Er gaan nog ± 30 meisjes werken op wasscherijen in Veldhoven en Meereveldhoven; zij moeten hard werken en worden slecht betaald; haar werk is bovendien zeer ongezond (rheumatisch). De steenindustrie gaat bijzonder goed; er wordt in Eindhoven veel gebouwd. Rondom Eindhoven worden jaarlijks 30 miljoen steen gebakken, waarvan 8 miljoen te Acht en 4½ miljoen aan "de Coraal" te Zeelst. De steen van deze fabriek zou, volgens den burgemeester, een bijzondere goede naam hebben. De klinkers, welke van deze fabrieken komen, zijn ongeschikt voor de klinkerwegen; voor fietspaden zouden ze uitstekend voldoen; aldus de burgemeester-deskundige.

De iepenheesters langs de wegen groeien goed; ze werden gekocht bij Verbruggen te Opheusden tegen f. 0,40 het stuk. Men verwacht echter niet, dat ze zoo goed zullen worden als de Geldersche iepen; daarvoor is de grond te Zeelst te licht.

Oerle

Den **8 Mei 1911** bezocht ik vanuit Eindhoven de gemeenten Strijp, Zeelst en Oerle. Er zijn veel moeielijkheden in verband met een subsidie voor den bouw van eene nieuwe kerk, en den afstand van den toren met de klokken aan den pastoor. Ik had allerlei stukken uit Den Bosch medegebracht, om de menschen in te lichten over wat ze moesten doen; toen ik vernam, dat de Raadsbesluiten reeds genomen waren en naar Den Bosch verzonden, liet ik den heele zaak verder maar rusten. Wethouder De Bont had er een schriftuur over opgesteld, en bood mij dat aan.

Met B. en W. ben ik toen de ontginningen in oogenschouw gaan nemen, alles en alles te samen een kleine honderd H.A. waarvan 8½ H.A. weiland. Dit laatste kostte aan ontginnen ± f. 250 de H.A.; jaarlijks heeft men per H.A. ± f. 30 mest noodig; men verkocht het eerste jaar voor f. 400 haver; het volgende jaar voor f. 500 hooi, en had het nu = het derde jaar voor f. 340 ingeschaard; er liepen 22 beesten. Er liggen nog ± 30 H.A. geschikt om tot weide te ontginnen; jammer, dat het zooveel geld kost, en men dat voorloopig niet heeft.

Met opzichter Moorman liepen we de jonge aanplant van mast eens rond; men was druk bezig de planten in te boeten, die door opvriezen verloren waren gegaan. Alles zag er, dunkt mij, heel goed uit. Het contract van Oerle met den Staat loopt nog zeven jaar; in dien tijd kunnen echter onmogelijk alle gronden ontgonnen zijn. Men klaagt zeer over den toestand der waterleidingen onder Zeelst; doordat Zeelst er niets aan doet, kan het water uit Oerle niet weg.

Er is een nieuw Raadhuis gebouwd, dat, naar het mij voorkomt, heel goed is ingericht; er is voldoende berging aangebracht voor archief; alles in groote kasten tegen binnenmuren.

Asten

Den **9 Mei 1911** bezocht ik vanuit Eindhoven de gemeenten Asten, Someren en Geldrop. Aan het station te Deurne vond ik mijn rijtuig, waarmee ik de tournée maakte. Nu het ontslag van secretaris Slaats door de Koningin gehandhaafd werd, is er nog steeds geen secretaris. B. en W. droegen als zoodanig voor 1e den burgemeester 2e een zoon van den secretaris Van Uden. De Raad weigerde reeds tweemaal om eene benoeming te doen; men wil den burgemeester niet, omdat men niet alle macht in handen van één persoon wil leggen. De Raadsleden informeerden zelfstandig naar de 15 sollicitanten. Vermoedelijk zal de benoeming geschieden buiten de aanbeveling om. Aanvoerder van de oppositie tegen B. en W. is het Raadslid Berkvens. Groote plannen tot den bouw van een nieuw Raadhuis; men heeft eene bouwplaats gekocht aan de Markt, schuin tegenover het tegenwoordige Raadhuis. Naast het Raadhuis zal eene woning gebouwd worden voor den burgemeester; deze zal f. 400 huur betalen. Ik wees aan B. en W. enkele kapitale fouten in het bouwplan aan.

Er vertrokken nogal enkele huishoudens naar Philips te Eindhoven, daardoor ontstond geen woningnood, niettegenstaande er haast geene nieuwe woningen gebouwd werden. De veenexploitatie is haast afgelopen; grauwveen is er niet meer; zwartveen nog ± 250 H.A. thans geëxploiteerd door v.d. Griend; deze betaalt daarvoor tot 1925 per jaar f. 7.000. Men heeft 31 H.A. aangelegd tot dennenbosch, en 46 H.A. tot weiland; van dit laatste is 13 H.A. niet veel waard; de rest is goed. Nog ± 425 H.A. kunnen ontgonnen worden, waarvan 5 H.A. tot weiland, 220 H.A. tot bouwland en de rest tot dennenbosch. Vroeger was men bij de Heide Maatschappij; thans werkt men in eigen beheer, terwijl men de hulp heeft ingeroepen van het Staatsboschbeheer, maar tot nu toe voor die hulp nog niet aan de beurt kwam.

Het onderhoud der waterleidingen kost veel geld; per jaar f. 1.200 tot f. 1.500; ze zijn goed in orde.

Van de familie Bluijssen woont niemand meer in Asten; hunne fabriek is in handen van Engelschen, en werkt thans met 30 man; men fabriceert margarine.

De finantien van de gemeente zijn zorgeschend; men gaf voor den bouw van de kerk f. 65.000 en voor de tram f. 80.000; groote uitgaven zijn nog te doen voor een raadhuis f. 25.000, en voor een barak voor besmettelijke zieken? Als men zuinig beheert, hoopt men het te kunnen blijven stellen zonder plaatselijke belastingen.

Ik heb er aanmerking op gemaakt, dat gemeente ontvanger de effecten van de gemeente bewaart; men heeft m.i. niet het recht, hem daarvan de verantwoording te doen dragen. –

Someren

Den **9 Mei 1911** kwam ik weer in Someren, Asten en Geldrop. Groote animositeit van den burgemeester tegen den secretaris; het werk ter secretarie was volgens Verdijk vrij goed in orde. De Officier van Justitie te Roermond had echter groote bemerkingen gehad op de bijhouding der registers van den burgerlijken stand gedurende de twee laatste jaren. Ook de bevolkingsregisters zien er ellendig uit.

Men kan nog maar geen eigen geneesheer krijgen; men weet niet waarheen met lijders aan besmettelijke ziekten. Er wordt geen gebrek geleden; burgerlijk armbestuur bedeeft met f. 1.100; Vincentius met f. 800; gemeente behoeft niet bij te dragen. Te Somereneind geeft de firma Carp aan 80 meisjes werk; ze verdienen gemiddeld f. 3,50 per week.

Someren moest voor de brug over de Zuid Willemsvaart te Somereneind f. 1.700 betalen; daarvan droegen de naast belanghebbenden vrijwillig f. 1.600 bij, zoodat gemeente slechts f. 120 bijpaste. Sinds 15 februari is er eene groote roomboterfabriek in werking, waar de melk van 1.000 koeien verwerkt wordt; de bouw kostte f. 35.000; directeur is Paulussen op f. 900 tractement; werkt zeer gunstig.

Men is in relatie met Staatsboschbeheer en hoopt er zeer op, dat het Rijk een groot complex, bijv. 1.000 H.A. zal koopen; persoonlijk vroeg ik daarvoor den steun van Hock, den directeur generaal van landbouw.

Geldrop

Den **9 Mei 1911** bezocht ik vanuit Eindhoven de gemeenten Asten, Someren en Geldrop; aan het station Deurne vond ik het rijtuig, waarmede ik de tournée deed. Wethouder Van den Heuvel is overleden; tegenover zijn broeder werd een zekere Sanders tot raadslid gekozen, zoodat de naam Van den Heuvel thans niet meer aan het gemeentebestuur verbonden is. Dit komt vooral tengevolge van het drijven van het Raadslid Schellens, hoofd der firma Eijcken en Zonen; deze was vroeger met de Van den Heuvels in dezelfde zaak; hij is bovendien aan hen geparenteerd; hij kreeg echter ruzie met hen, en is sinds hun verwoede tegenstander. Als er het een of andere goede plan is uitgedacht door een Van den Heuvel, dan wordt het per se door Schellens tegengewerkt; zoo bijv. de plannen, om tusschen het in aanbouw zijnde station en Geldrop wegen te traceeren om tot een mooien uitleg van de gemeente te komen. Het is wel jammer, want daar wordt de boel nu voorgoed bedorven.

Bij de aanstaande raadsverkiezing zal het erg spannen; Sanders moet dan herkozen worden; vermoedelijk zal Meulendijks dan vallen, het eenige boerenelement in den Raad. De bouw van de lijn Eindhoven-Weert geeft veel vertier in de gemeente, en veel politiezorg; ± 500 menschen,

meest polderwerkers, wonen tijdelijk in Geldrop; 399 wonen samen in eene oude leegstaande fabriek. Als er om den regen niet gewerkt kan worden, geven ze veel drukte en last; evenzoo des Zondags. De veldwachters uit Geldrop en ZesGehuchten, de marechaussee uit Eindhoven en Heeze hebben drukken dienst; tot nu toe liep alles goed af.

Men gaf aan de Peelcentrale een concessie onder beding, dat deze ieder oogenblik zou kunnen worden ingetrokken; de Peelcentrale vond dat te gevaarlijk en maakte er geen gebruik van. Gemeente geeft U.L. Onderwijs; op de herhalingschool gaan 25 kinderen; op het patronaat krijgen ± 100 kinderen van 12–16 jaar des Zondags les; eigenlijk gewoon herhalingsonderwijs; het onderwijs wordt daar kosteloos gegeven door de 3 openbare onderwijzers.

Op de zes fabrieken wordt gemiddeld 10½ uur daags gewerkt; gemiddeld wordt f. 8 per week verdiend. Wethouder Van Besouw, hoofd der fabriek van G. van Besouw was aanvankelijk een gewone fabrieksarbeider te Goirle op de fabriek van Peynenburg; door zijne bijzondere geschiktheid klom, hij op tot zijne tegenwoordige positie. De geest van het volk is nog vrij goed; de bonden zijn dood, men hoort er tenminste niet meer van; de verhouding op de fabrieken tusschen patroons en arbeiders is goed. De moraliteit gaat hard achteruit; veel gedwongen huwelijken; nog meer gevallen van abortus, geprovoceerd door eene *sage femme* te Woensel. Fabrieksarbeiders wonen voor 2/3 gehuurd; woninghuur minstens f. 1 per week; land hebben ze zoo goed als niet meer in huur.

Boekhouder en bazen van Eycken en Zonen hebben winkel, door het werkvolk druk bezocht; over gedwongen winkelnering hoort men niet klagen. Vele klachten over waterschade; geraden om toch de handen in een te slaan tot afkoop van watermolens en derg. Als belangstellende gemeenten – waartoe ook Geldrop gerekend wordt te behooren – er 90 mille voor over hebben, zal de Meijerij haar buurtlijn Geldrop–Heeze verlengen tot Budel. Bn van Tuyll zal bedanken als burgemeester van Voorschoten en zich voorgoed te Geldrop vestigen; voor zijn zoon, gehuwd met freule Quarles, wordt een villa gebouwd; ook deze komt dus in Geldrop wonen. De Dommel loopt met 3 grondduikers onder het Eindhovens Kanaal door; twee van die duikers zijn dichtgelopen; herstel van een en ander zou volgens den burgemeester 20 mille kosten.

Riethoven

Den **10 Mei 1911** bezocht ik vanuit Eindhoven de gemeenten Riethoven, Westerhoven en Dommelen. 's Avonds nam ik te Valkenswaard de trein naar Den Bosch. De goede verhoudingen te Riethoven zijn verstoord; de burgemeester drong er in der tijd op aan, dat het schoolhoofd Vughts zijn ontslag zou nemen toen hij 40 dienstjaren = vol pensioen had; burgemeester deed dat in het belang van het onderwijs, omdat Vughts zeer bijziende was en daardoor slecht orde kon houden in de klasse. Vughts was daar zeer boos om, en strooide uit, dat burgemeester zulks uit eigen belang deed, omdat de hulponderwijzer Knoops dan schoolhoofd kon worden; die hulponderwijzer vrijt met de dochter van den burgemeester; dat meisje zou van hem moeten bevallen! Van daar natuurlijk groote onaangenaamheden; van dat moeten bevallen was natuurlijk niets waar!

Nadat Vughts ontslag had gekregen, moest er een nieuw schoolhoofd benoemd worden; de pastoor ijverde zeer voor genoemde hulponderwijzer Knoops, omdat die kerkmeester was; de burgemeester wilde hem niet, omdat hij hem verdacht van het crimen infandum met schooljongens. Geheime raadsvergaderingen enz.; het einde was, dat de hulponderwijzer schoolhoofd werd. Schoolhoofd Knoops trouwde voor eenigen tijd met een net meisje uit Luyksgestel; sindsdien wordt zijn gedrag niet meer besproken.

Groote klachten over waterschade; geraden, dat alle belangstellende gemeenten zich zullen vereenigen, om afdoende verbetering aan te brengen. Er is nog geen volledige staat van exploitatie van gemeentelijke bezittingen; burgemeester heeft mij bepaald beloofd, er een te zullen maken. Gemeente heeft 10 H.A. natuurweide aangelegd sinds 1906; gaf daaraan in het geheel f. 3.510 uit, en ontving sindsdien aan weipacht f. 1.681. Het gaat dus zeer goed! Men is weer bezig met eene nieuwe ontginning, thans van 1 ½ H.A. In het afgelopen voorjaar werden bovendien 100.000 mastenplanten uitgezet; de grond wordt afgeploegd, opdat die schoon zal zijn; dan worden de plantjes gezet; het schaaap wordt dus wél geschoren.

Rechts van den weg Steensel-Riethoven ligt een Engelsch aarden buizenfabriek van v. Vroonhoven, burgemeester van Veldhoven. De zaak schijnt goed te marcheeren; het product is goed; de menschen (= 10 arbeiders) worden goed betaald. Bij sigarenfabrikant Van Deyck is gedwongen winkelnering; er wordt door het volk over geklaagd; drie kinderen van een zekeren Heuvelmans werkten bij Van Deyck; om de gedwongen winkelnering kwam er ongenoegen en verhuisde Heuvelmans naar Valkenswaard, alwaar zijne kinderen thans op de sigarenfabriek werken.

Westerhoven

Vanuit Eindhoven bezocht ik den **10 Mei 1911** Riethoven, Westerhoven en Dommelen. 's Avonds nam ik te Valkenswaard den trein naar Den Bosch.

De oudste vloeiveiden zijn van 1884; als men een slappen winter heeft, zoodat men geregeld kan vloeien, dan worden ze niet meer met kunstmest geholpen. Op de ontginningen heeft men gelukkig niet meer zoo veel last van de zwarte mol, noch op de aardappelvelden van de veenmol. Baken heeft nóg geen staat van exploitatie van gemeentelijke bezittingen; hij heeft mij nu stellig beloofd er een te zullen aanleggen en uitwerken; hij heeft nog voldoende gegevens.

Het aantal hectare vloeiveiden en natuurweiden zal ongeveer even groot zijn; men was juist bezig, door de Heide Maatschappij weer twee hectare vloeiveiden te doen aanleggen; dat kost f. 1.000. Met B. en W. daar even gaan kijken; de vloeibedden zijn acht meter breed, volgens Baken te breed. De oude vloeiveiden staan er prachtig bij; evenzoo de canada's, die buitengewoon groeien, als ze stroomend water aan de wortels hebben; ik zag er, die nog pas acht jaar oud waren en bijzonder mooi groeiden; over twaalf jaren kunnen dat boomen zijn van f. 20 het stuk. Ook de natuurweiden even bezocht; ook die staan er goed bij. De natuurweiden brachten in 1910 f. 1.160 op, de vloeiveiden f. 1.375; voor de jacht werd f. 225 bedongen.

De dennenbosschen groeien goed; niet tegen brandschade verzekerd; dat is te duur; in plaats daarvan houdt men de dreven goed schoon, en plukt die af. Men plant de mast zeer dicht; de rijen 75 centimeter van elkaar; in de rijen zet men drie planten in den meter. Geen konijnenschade; er zijn geen tien konijnen in de gemeente.

Bijzondere school te Westerhoven wordt bediend door de Ursulinen te Bergeyk; dagelijks komen vandaar vier zusters plus eene leekenonderwijzeres; 's avonds keeren ze naar Bergeyk terug; 's winters, en als het erg slecht weer is, blijven ze 's nachts in Westerhoven.

Ook thans nog blijven de menschen in voldoende aantal trouwen; ook uit de gegoede boeren familiën. In de Raadkamer is thans eene kast ingericht tot behoorlijke berging van het oud archief.

Dommelen

Vanuit Eindhoven bezocht ik op **10 Mei 1911** Riethoven, Westerhoven en Dommelen; 's avonds nam ik te Valkenswaard weer den trein naar Den Bosch. De burgemeester heeft mijne aanmerkingen ná mijn vorig bezoek over gebrek aan bergruimte voor archief geheel in den wind geslagen; er is niets gedaan. Hem daarover zeer ernstig onderhouden, en hem gezegd, dat hij niet herbenoemd zou worden, wanneer hij daaraan niet tegemoet kwam; hij woont in Valkenswaard, en komt van tijd tot tijd de zaken in Dommelen een beetje bijwerken; als hij niet meer hart toont te hebben voor zijn taak, dan kan de bestaande toestand niet gecontinueerd worden. Hij heeft een staat gemaakt omtrent de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; deze lijkt echter nergens op, en zou als klapper kunnen dienen op een register. Ook dien staat zal hij thans behoorlijk aanleggen.

Dommelen heeft ± 20 H.A. vloeiveiden, 11 H.A. natuurweiden; het getal H.A. dennenbosch kon men zelfs niet bij benadering opgeven; de dennen groeien slecht. De jacht is juist voor f. 125 aan een Antwerpenaar verpacht voor 6 jaren; gezegde Heer pachtte ook de jacht van Westerhoven en Borkel; hij houdt twee onbezoldigden. 3½ H.A. vloeweiden zijn met "heeremees" besmet; dat heeft de wortels zóó diep zitten, dat het niet mogelijk is het uit te roeien; jammer genoeg, want het gras en het hooi is er vrijwel door bedorven. Voor Staatsboschbeheer voelt men niets; men werkt liever met de Heide Maatschappij, m.a.w. men blijft gaarne zelf baas.

Voor afrastering gebruikt men gekyaniseerde palen; deze komen van de inrichting te Boxtel, kosten driemaal zooveel als gewone palen maar duren tienmaal zoo lang, nl 30 jr tegen 3 jaar. Door de bewerking wordt het hout zoo hard als glas. Waterbezwaar van eenige beteekenis bestaat in Dommelen niet.

Bergeyk

Den **12 Mei 1911** bezocht ik Bergeyk en Luijksgestel. Aan het station te Valkenswaard vond ik mijn rijtuig; 's avonds nam ik te Valkenswaard weer den trein naar Den Bosch. Er bestaan in Bergeyk eigenaardige moeielijkheden: naijver van het Hof op het Loo; de menschen van het Hof achten zich beter dan die van het Loo; men vindt het niet goed, dat de burgemeester op het Loo woont; de burgemeester komt niet genoeg op het Hof. Bovendien de burgemeester heet Aarts, en de naam Aarts is in Bergeyk weinig gewild, omdat zich daaraan bittere herinneringen uit vroeger dagen vastknoopen; gedwongen winkelnering en derg.

Op de persoon van den burgemeester weet men echter niets aan te merken; jammer, dat de man geen sterke gezondheid heeft, en daardoor veel tehuis moet zitten, althans gedurende den afgelopen winter. Bevolking accresceert sterk; kan niet altijd voldoende woninghuur betalen; met sommige bepalingen van de bouwverordening licht men daarom wel eens een beetje de hand.

Uit het gesprek met B. en W. bleek mij, dat zij van mening waren, dat bij eenen vroegeren gemeentesecretaris nog een hoop oud archief op zolder zou liggen; dat heer (een smid?) zou de gewoonte gehad hebben, steeds alles mede naar huis te nemen en niet terug te brengen. Een inventaris op het archief bestaat niet.

De waterleidingen zijn bepaald goed in orde; aan het onderhoud wordt jaarlijks ruim f. 400 ten koste gelegd. Om belangrijke riolen, duikers enz. te hebben, en de waterlossing te bevorderen, liet gemeentebestuur 3 wagons met buizen komen van Cannoy uit Tegelen; de twee eerste wagons kostten ieder f. 340; de laatste met buizen 2de of 3de soort f. 80. Hiermede werden overal de dammen enz. voorzien, terwijl de houten schoren werden opgeruimd. Bovendien werden alle houten bruggen op 4 na, omgebouwd in steenen bruggen, en werden ook de sluizen op de wetering in cement gemetseld.

Op het Loo zijn Fransche Zusters, *Soeurs du Saint Esprit*; zij houden eene bijzondere school; aan het hoofd staat eene leekenonderwijzeres, Duitsche van geboorte; verder nog eene leekenhulponderwijzeres, en een geestelijke zuster dito.

Kom van Bergeyk heeft grootste aantal kiezers; men maakt misbruik van de meerderheid; 5 Raadsleden te Bergeyk, 1 te Loo en 1 te Weebosch.

Gemeentesecretaris drinkt nog af en toe. Veldwachter vervangen door een bijzonder geschikt persoon. Sigarenmakers verdienen gemiddeld f. 6.50 in de week; naar het schijnt is een kapelaan bezig hen in een bond te vereenigen.

Nog geen staat van exploitatie van gemeentelijke bezittingen; gevraagd, dat die nu direct wordt gemaakt, en mij binnen eene maand ter inzage worde gezonden. Gemeente heeft 40 H.A. waterweiden en 30 H.A. natuurweiden; de uitkomsten zijn slecht; de menschen willen niet pachten; men maakt thans f. 40 de H.A., welk bedrag men voor een behoorlijk onderhoud noodig heeft; de menschen ontginnen zelve; ze willen niet huren, ze willen eigenaar zijn.

Het dennenhout groeit goed op \pm 80 H.A.; de overige dennenboschen (\pm 170 H.A.) zijn niets waard. Als gemeente geen harde wegen kan betalen moet zij fietspaden aanleggen; in dien geest geadviseerd.

Luijksgestel

Den **12 Mei 1911** bezocht ik Luyksgestel en Bergeyk. Aan het station Valkenswaard vond ik mijn rijtuig; des avonds nam ik te Valkenswaard weer den trein naar Den Bosch. Burgemeester Ploegmakers heeft voor f. 1700 een huis met een halven bunder land gekocht in de kom van de gemeente; binnen enkele weken kan zijn huwelijk met Juffr. C. Broekman uit Geldrop doorgaan. De ongelukkige benoeming van W. Verhoeven tot gemeentesecretaris was mogelijk, doordat wethouder Melskens omgevallen was; tegen zijne benoeming waren aanvankelijk de

wethouders Melskens en Martens, en de raadsleden van Montfort en Rombouts. Doordat Melskens zich liet bepraten, was er ten slotte eene meerderheid voor Verhoeven.

De burgemeester klaagt erg over Verhoeven; hij drinkt; eens was hij drie dagen lang onder water, en trok zich van de secretarie niets aan; burgemeester deelde dat in den Raad mede, en zeide daar namens B. en W. dat, als zulks ooit weer mocht voorkomen, B. en W. zouden voorstellen hem te schorsen.

De burgemeester legde een uitvoerig register aan inzake de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; ook maakte hij een extract uit het kadastrale plan, dat echter verongelukte, toen het op linnen geplakt werd; hij zal eene nieuwe kaart maken. Er worden vele gronden ontgonnen; 16 H.A. natuurweide zijn in exploitatie; de slechste levert toch nog 10% op, bovendien zijn nog 8 H.A. in aanleg; ongeveer 30 H.A. dennenbosch, meestal jonge bosschen. De bosschen zijn nog niet tegen brand verzekerd.

Ten gevolge van de benoeming van den jongen Verhoeven tot gemeentesecretaris zal men trachten in 1911 den ouden Verhoeven en den wethouder Melskens uit den Raad te gooien. Pastoor heeft een patronaat en wil dat de jongens die daar gaan het herhalingsonderwijs volgen; vandaar dat er wel dertig kinderen zijn, die naar de herhalingsschool gaan.

De twee roomboterfabrieken zijn samengesmolten tot ééne fabriek met vierhonderd koeien, welke goed werkt.

De veldwachter zal f. 25 gratificatie krijgen; sterk aangedrongen, dat dit bedrag bij het tractement gelegd wordt.

Borkel en Schaft

Den **13 Mei 1911** bezocht ik Borkel en Valkenswaard. Aan het station Valkenswaard vond ik 's ochtends mijn rijtuig; 's avonds keerde ik via Valkenswaard naar Den Bosch terug. Burgemeester Van Hout is 77 jr; hij moet dit jaar aftreden als burgemeester, maar zal tevoren als zoodanig bedanken; hij is doof, kan zich moeielijk bewegen en ondervindt vrij sterk de gebreken van den ouden dag. Voor Schaft zitten 2 raadsleden nl Th. Baken, de wethouder, en Petrus Aarts.

Wethouder Scheepers en burgemeester Van Hout wonen in de kom van Borkel, bij de kerk; de 3 andere raadsleden wonen in het Westelijk gedeelte van de gemeente.

Het Raadhuis is vocht; wethouder Scheepers wilde niet erkennen, dat zulks aan het bouwen lag, en dat bij den bouw de zwarte grond niet tot op den zandlaag was verwijderd; het zou komen, omdat er niet voldoende gelucht werd! Scheepers is architect en heeft vermoedelijk een groot aandeel gehad in den bouw van het Raadhuis! Archiefkasten op secretarie moeten verplaatst tegen binnenmuur.

Men verlangt sterk naar eene spoorweghalte te Schaft; daar zouden jaarlijks zeker 200 wagons aankomen met goederen voor de gemeente of voor de Achelse kluis, en evenveel vandaar geladen verzonden kunnen worden; hooi, hout, kunstmest; personenvervoer zou niet druk zijn. Om steun te krijgen voor het tot stand komen der halte stelde men zich in verbinding met Baron Gilles de Pelichy te Gits bij Brugge, die van Bn Van Tuyll een 2.000 H.A. heide kocht onder Leende, welke heide in de buurt van de gewenschte halte ligt.

Met de natuurweiden gaat het slecht; het vee is zoo duur, dat men er geen goede huurprijs voor kan maken; voor 4 H.A. kan men f. 40 per H.A. bedingen; voor 2 H.A. f. 30 per H.A.; 4 H.A. kan men niet kwijt; deze zal men nu hooien, en het volgende jaar weer scheuren. Als men geen f. 30 per H.A. maakt, dan kan de gemeente er niet meer mede uit. Als men inschaart dan rekent men 3 stuks jong vee (geen koeien!) in het voorjaar, en 2 in het najaar.

Groote klachten over den toestand van den Dommel; dit jaar moeten de gelanders weer vegen; de jonge Baken (secretaris van Borkel) kwam in het bestuur en doet met schouwvoeringen enz. erg zijn best; men hoopt nu wel op verbetering. Men heeft veel last van woonwagens; deze mogen nl. niet in België toegelaten worden; nu trekken de woonwagens tot aan de grens, en worden daar gestationeerd; soms staan er zes tegelijk, dagen lang; de inwoners hebben er veel last van, en durven niets weigeren, durven evenmin – als er eens iets gebeurt – tegen die lastige bedelaars voor het gerecht te getuigen. Eene groote aantrekkingskracht oefent de Achelse Kluis

op die woonwagens uit; de paters geven daar eten aan iedereen die het vraagt; de woonwagenfamilies gaan daar dagen achtereen hun eten vragen!

Aan de Achelse kluis zijn thans ± 55 paters, 5 fraters en 40 broeders. Daar is het moederhuis van deze tak der trappisten; voorloopig worden er geen novicen meer aangenomen omdat men er geen weg meer mede weet; onder dit moederhuis ressorteeren de huizen te Echt (Limburg), Diepenveen (Overijssel) en Rochefort (op de grens van Frankrijk).

Het drinkwater in Borkel is slecht; daar moesten reeds verscheiden nortonpompen geslagen worden. Enkele menschen werken buiten de gemeente, nl. 3 op de zinkfabriek te Neerpelt, 6 aan de Achelse kluis, en eenigen in Duitschland; op de moraliteit heeft dat geen merkbaar verkeerden invloed. Broodsgebrek wordt door niemand geleden.

De weg naar de Belgische grens vorderde tot heden f. 250 's jaars aan onderhoud; thans komt men voor groote uitgaven te staan, omdat men in het groot keien zal moeten aankopen. Er is nog geen staat van exploitatie van gemeentelijke bezittingen, zoo dat men niet juist weet, wat men heeft, en nog veel minder, welke de finantieele uitkomsten zijn van wat men doet. Voor staatsboschbeheer voelt men niets. De jacht brengt f. 600 op, waarvan f. 200 wordt afgestaan aan de boeren, zoo dat gemeente f. 400 over houdt. Gewezen op het belang van den aanleg van fietspaden.

Valkenswaard

Den **13 mei 1911** bezocht ik Borkel en Valkenswaard; aan het station te Valkenswaard vond ik 's ochtends mijn rijtuig; 's avonds keerde ik vandaar weer naar Den Bosch terug. Burgemeester Thijssen is overleden; in de vacature is nog niet voorzien; aan de weduwe een kort condoleance bezoek gebracht. Op het Raadhuis ontvangen door de beide wethouders; de Heer Van Best is de bekende sigarenfabrikant, een broeder van den voormaligen burgemeester.

Er wordt veel gebouwd; bouwverordening wordt streng gehandhaafd; eene werkmanswoning kost van bouwen thans ± f. 1.300; woninghuur loopt van f. 1,25 tot f. 1,50; bij de woning behoort ± 5 aren grond. 20% der arbeiders wonen in eigen woningen; wanneer ze een f. 400 gespaard hebben is het niet moeilijk voor de arbeiders om voor het ontbrekende tot den bouw eener woning het benoodigde geld te leenen.

Het gemiddelde loon van een sigarenmaker zal ± f. 8 bedragen, van een schoenmaker niet meer dan f. 5. De menschen zijn niet meer in bonden vereenigd; sinds het hun goed ging stierven zoowel de socialistische bond als de R.C. Volksbond hun natuurlijken dood. De geest van het volk is zeer goed; evenals in alle fabrieksplaatsen laat moraliteit te wenschen over; zeker 2/3 gedwongen huwelijken. Ook thans nog bestaat dezelfde toestand als in 1903 voor wat betreft de gedwongen winkelnering bij Gijrath-Bots, en bij De Louw. Men kan niet bepaald van gedwongen winkelnering spreken, maar het werkt toch heel verkeerd.

De Paulusvereeniging werkt zeer gunstig; door de gemeente gesubsidieerd met f 25; er zijn enkele geheel onthouders. De toestand van de waterleidingen, speciaal van de Dommel is veel verbeterd, sinds dat de gelanders weer zelve moeten vegen, en daarover schouw gevoerd wordt. Gewezen op de wenschelijkheid om fietspaden aan te leggen.

De subsidie aan het liefdehuis ad f. 18.000 was eigenlijk eene subsidie voor de bijzondere school; er wordt slechts één oud vrouwtje verpleegd. Men is zeer tevreden over Dr. Dagevos; zijne instructie deugt niet en is veel te zwaar; zoo mag hij voor eene verlossing slechts vier gulden rekenen. De sigarenmakers werken 's winters 9½ en 's zomers 10½ uur doordat de meisjes reeds als kinderen van 13 jr op de fabriek komen zijn zij over het algemeen weinig geschikte huisvrouwen. Op iedere fabriek zijn kassen voor ziektegevallen.

Armoede wordt in gemeente niet geleden; het armbestuur behoeft niet door gemeente gesubsidieerd te worden. Er is nog geen staat van exploitatie van gemeentelijke bezittingen, zoo dat men niet juist weet wat men heeft, noch welke de resultaten zijn (de finantieele resultaten) van wat men deed. Met Bn Van Tuyll kan men wel eens moeite krijgen over het water, benoodigd voor de weterweiden.

De Heide Maatschappij werkte in den laatsten tijd niet meer voor de gemeente. Voor het Staatsboschbeheer voelt men niet veel; men blijft gaarne vrij. Op de weterweiden staan ± 2.000

canada's; ongeveer de helft daarvan groeit goed, en belooft over een 15-tal jaren eene mooie inkomst voor de gemeente.

1912

Maart

Gilze en Rijen

Maandag, **25 Maart 1912** kwam ik weer in Gilze. Ik ging er per auto heen vanaf het station Gilze Rijen; later bezocht ik nog Tilburg, en ging vandaar 's avonds naar Breda, alwaar ik, voor het gemeentebezoek, een geheele week bleef. Notaris Le Maire heeft nog steeds het Gemeentehuis in huur; hij klaagt erg, dat het notariaat hem weinig oplevert ± f. 2.500; B. en W. vertelden later, dat zulks waar was, maar dat notaris Le Maire niet geschikt was voor zijn standplaats; hij was een uitstekend mensch en een kundig notaris; maar hij deugde niet voor het platteland; hij was te lang in Den Haag geweest, en had geen tact om met de menschen om te gaan.

De oude pastoor Biestraten leeft nog, en is nog buitengewoon goed bij; hij is nu 88 jr, en maakte mij den indruk, van wel 100 te kunnen worden. In de gemeente wordt hij op de handen gedragen. Pastoor Gilles te Rijen is dood; hij werd opgevolgd door pastoor Van Hooff, een broer van den burgemeester van Standdaarbuiten. De strijd, die pastoor Gilles aanbond, dat er geen meisjes mochten komen op de fabriek van elektrische werktuigen van v. Bork en Co. heeft pastoor Van Hooff voortgezet en verloren; Van Bork, die op audientie kwam, vertelde, dat hij thans 15 meisjes uit Rijen op zijn fabriek had.

Te Rijen werd nog eene lederfabriek opgericht, onder directie van Wallemacq; commissaris Ingenhouz uit Breda; tusschen de fabrieken van v. Bork en Wallemacq schijnt een nauwe band te bestaan; Ingenhouz is van beide ondernemingen commissaris. De weg Station Gilze Rijen-Gilze was ellendig; naar de Heeren beweerden was het gedeelte station-Rijen-Dongen thans beter in orde. Men is zeer verheugd, dat de weg Gilze-Bavel-Chaam binnenkort zal tot stand komen. Dr. Ledel is dood; opgevolgd door Dr. Blom; gehuwd met Juffrouw Luyckx uit Nijmegen; zij was tevoren gezelschapsjuffrouw bij de familie Jansen de Horion te Tilburg.

Tilburg

Den **25 maart 1912** kwam ik weer in Tilburg; ik kwam er omstreeks één uur aan; direct moest er gedejeuneerd worden. Ik had nl eene uitnodiging van B. en W. voor een dejeuner aangenomen. Daarna gaf ik audiëntie. Men hoopt, dat de menschen van Eindhoven de plannen voor het Wilhelminakanaal niet in gevaar zullen brengen. Men vraagt medewerking voor een verhoogd subsidie voor de industrieschool.

B. en W. toonden mij vervolgens het verbouwde Raadhuis, dat m.i. zeer doeltreffend en netjes veranderd is; vervolgens de gebouwen achter het Raadhuis, vroeger eene oude school, thans ingericht tot armenkantoor, kantoor van den gemeenteontvanger, politiebureau enz. enz. Alles was bepaald goed in orde, en van de bestaande ruimte uitstekend partij getrokken.

Daarna reed ik met den burgemeester naar de gasfabriek; daar vind ik den directeur Van Mierloo, benevens de Heeren Pollet, Diepen en nog 2 heeren zijnde de betrokken raadscommissie; de heeren lieten mij de grootendeels vernieuwde fabriek van boven tot onder zien; daarna gingen we naar de elektrische centrale; ook deze werd in oogenschouw genomen. Alles zag er uitstekend uit; men hoopt sterk, dat ook de provincie zal aansluiten.

Ten gevolge van het dejeuner liep mijn dag vrijwel in de war; begon mijn audientie een uur te laat, en hadden de Heeren van de gasfabriek ook een uur op ons zitten wachten; groote lui laten zich wachten!

Oosterhout

Den **26 Maart 1912** kwam ik weer in Oosterhout; vanuit hotel de Krom te Breda reed ik er per auto heen; ik bezocht later nog 's Gravenmoer en Dongen, en keerde vandaar via Oosterhout naar Breda terug. De burgemeester was met kennisgeving afwezig; hij moest een oom van Berckel te Hees begraven. Mr A.J.M. Smits had mij te ontbijten gevraagd; ik bedankte, om Jhr Van

Grotenhuis niet te stooten, die mij vroeger te dejeuneeren, te dineeren gevraagd had, van welke invitatie ik geen gebruik gemaakt had; nu wilde ik niet, tijdens diens afwezigheid, in Oosterhout gaan ontbijten bij Mr. Smits.

Met de wethouders Ficq en Schets onderhield ik mij zoo goed mogelijk; ik ging met de Heeren het Wilhelminakanaal in oogenschouw nemen, dat tot aan den Koningsdijk gereed is; daar vond ik den ingenieur Schuller tot Peursum; deze leidde mij rond; we wandelden langs de aanlegplaats, alwaar een schip met hout lag te lossen, voor eene houtwolfabriek te Oosterhout; aan dat ééne schip, aan die ééne lading, verdiende de fabriek f. 100,- doordat het van den nieuwen waterweg had kunnen gebruik maken. We wandelden over de cement beton brug = de grootste spanning in Nederland van cement beton, nl 39 Meter en keerden toen naar Oosterhout terug.

De Heeren brachten mij naar de woning van Mr A.J.M. Smits, alwaar ik een kort bezoek bracht aan Mevrouw Smits-van Mierlo. Men is in Oosterhout niet gemakkelijk; men gaf in den laatsten tijd ongevraagd ontslag aan den directeur van de gasfabriek, aan den directeur van de roomboterfabriek, en aan de onderwijzer De Nijs. Mr. Smits meende, dat de burgemeester een verwoed tegenstander was van het Wilhelminakanaal; dat brengt voor gemeente groote kosten mede; tot nu toe ± f. 85.000, en daarmee is men er nog niet.

Met de Groenendijkschen haven bemoeit de gemeente zich niet; hoewel die onder Oosterhout ligt, is Dongen de uitsluitend belanghebbende; Dongen onderhoudt; Dongen heft kadegeld enz. Als het Wilhelminakanaal gereed is, zal Dongen zich van de Groenendijkschen haven wel heelemaal niets meer aantrekken; want het Wilhelminakanaal komt vlak langs Dongen. Van eene drinkwaterleiding voor West Noordbrabant komt voorloopig niets; dat is veel te duur. Voor teekenonderwijs is veel liefhebberij; dat werkt goed. De Handelskursus boekhouden en handelsrekenen van de Hanze trekt minder dan aanvankelijk het geval was. In 1910 werd de groote toren door gemeente aan de kerk overgedragen.

De gloeilampenfabriek is helaas opgedoekt. De margarinefabriek van Verschuere gaat niet meer zoo goed als vroeger; lijdt veel van de concurrentie. Er moeten heel wat menschen in Duitschland werk gaan zoeken, omdat zij in Oosterhout niet aan de kost kunnen komen.

's Gravenmoer

Den **26 Maart 1912** bezocht ik 's Gravenmoer. Per auto was ik vanuit hotel De Kroon te Breda eerst naar Oosterhout gegaan; toen naar 's Gravenmoer en later naar Dongen. Langs Oosterhout keerde ik 's avonds naar Breda terug. Ik verleende audientie aan den oud-burgemeester Loeff, een ruine van een mensch, treurig om aan te zien. Met B. en W. bezag ik toen het nieuw gebouwde Raadhuis, van den zolder tot beneden; het ziet er heel goed uit, maar is m.i. veel te groot.

Smits, de nieuwe burgemeester, maakt een goeden indruk; hij geeft zich blijkbaar veel moeite, en heeft al heel wat gedaan, tot ordening van het archief; wanneer ik over vier jaren weer in 's Gravenmoer kom, hoopte hij het geheele archief beschreven en gecatalogiseerd te hebben; ik ben benieuwd, of hij dan klaar zal zijn. Bij den oud-burgemeester Loeff is misschien ook nog wel wat; Smits zou daarop het oog houden; een groote hoop archief was door hem bij den dominee gevonden, en naar het Raadhuis teruggebracht.

Een broer van burgemeester Loeff – een gepensionneerd directeur der registratie te Amsterdam – schonk voor het nieuwe raadhuis een uurwerk; Eysbouts te Asten leverde het voor f. 420. Groote klachten over waterschade. Onder de Hooge Brug in den weg tusschen Waspik en 's Gravenmoer ligt een sluis met vloeddeuren; bij ebbe loopt het water uit; bij vloed sluiten zich de deuren, en keeren dus het water. Zoo is de toestand van half Maart tot een October; in die periode wordt geen waterbezwaar ondervonden. Maar in de periode van 1 October tot 15 Maart staan de deuren altijd open; ze zijn vastgezet, zoodat het vloedwater de deuren niet kan sluiten, en dus ongehinderd naar binnen vloeit. Dit geschiedt om een dubbele reden: vooreerst, om de landerijen eene winterbevloeiing te geven; en vervolgens, om bij hoog water de zwakke kaden voor doorbraak te behoeden; deze hebben dan geen water te keeren, want binnen- en buitendijks staat het water even hoog. Het zal moeielijk zijn om hierin verbetering te brengen; want 1e willen de eigenaren der landerijen hunne winterbevloeiing niet missen; en 2e zou de

versterking van de kade, in die mate, dat zij de hooge wintervloeden zou kunnen keeren, zeer veel geld kosten; en weet men niet, wie dat zou moeten betalen. Van het hooge water hebben schade een dertigtal boerderijen onder 's Gravenmoer, Vaartzijde, en vele arbeidersgezinnen onder Waspik.

Burgemeester Smits richtte eene landbouw- en een tuinbouwvereniging op. Van beide verenigingen is hij voorzitter. Er werd door twee tuinbouwleeraren uit Breda eene tweejarige tuinbouwcursus gegeven; de cursus is juist geëindigd; aan elf leerlingen kan een diploma worden uitgereikt. Sinds de landbouw niet erg floreerde en de scheepsbouw van Tak door faillissement geheel ophield te bestaan, gaat men zich zeer op tuinbouw toeleggen; de grond van 's Gravenmoer zou daarvoor zeer geschikt zijn. Dezer dagen kocht een tuinder uit Naaldwijk grond in 's Gravenmoer, en zal daar een Westlandschen tuin beginnen.

Dongen

Den **26 Maart 1912** kwam ik weer in Dongen. Vanuit hotel De Kroon te Breda ging ik per auto eerst naar Oosterhout, toen naar 's Gravenmoer en eindelijk naar Dongen; via Oosterhout keerde ik 's avonds naar Breda terug. Het Raadhuis wordt omgebouwd; tijdelijk is het gemeentehuis gevestigd in het pension "Borsten" in de Kruideniersstraat. Wethouder Maas is ziek; ik werd ontvangen door burgemeester Switzar en wethouder van Baal.

Naar de Heeren mij mededeelden, gaan over het algemeen de zaken in Dongen niet goed; vooral de looiers hebben reden tot klagen. De ruwe huiden = hun grondstof is veel te duur en wordt maar steeds duurder; terwijl voor de gelooiden huiden in verhouding geen geld gemaakt kan worden; dat geldt zoowel voor de huiden die machinaal bereid worden als voor die, welke nog volgens de oude methode worden behandeld.

Op de fabrieken werken wel meisjes, geen getrouwde vrouwen. De looiersknechts worden voor een jaar gehuurd, van vastenavond tot vastenavond. Er is wel eenige beroering geweest in de Dongensche arbeiderswereld; maar de laatste verhuring is glad en zonder incidenten van stapel geloopt; de moeilijkheden in de arbeiderswereld schijnen voorloopig tot het verleden te behooren.

De landbouw gaat in den laatsten tijd merkbaar vooruit; deels door groote zorg voor de waterleidingen onder toezicht van wethouder Maas; deels door meer intensieven bouw ten gevolge van meerdere ontwikkeling; de tweejarige landbouwwintercursus werd door 19 leerlingen met groote ambitie ten einde toe gevolgd. Een tuinbouwwintercursus is er niet; evenmin een cursus van de Hanze, in het handelsrekenen en boekhouden. De gasfabriek gaat buitengewoon goed.

Men is met Breda in onderhandeling, om van uit Dorst water te krijgen uit de Bredasche waterleiding. De Groenendijksche haven zal voor Dongen niet lang meer van nut zijn. Het Wilhelminakanaal komt op 300 M. langs de kom. Het fietspad naar Tilburg wordt binnenkort besteed. Tegen gedwongen winkelnering wordt thans eene geweldige actie gevoerd; men hoopt, dat die zal slagen. Er wordt in Dongen veel waterschoenwerk gemaakt voor Engelsche rekening; dat werk wordt meestal door thuiswerkers vervaardigd.

Ginneken en Bavel

Den **27 Maart 1912** bezocht ik Ginneken; per auto reed ik er vanuit hotel "de Kroon" te Breda, heen; later bezocht ik ook nog de gemeente Breda. Van B. en W. vernam ik, dat gemeente groote moeilijkheden heeft met de electriciteitsfabriek en het bestuur van de waterleiding. Beide inrichtingen behooren thans aan den Heer Van Voorst van Beest; directeur is de Heer Viervant Tukker. Het proces wordt gevoerd voor arbiters; gemeente benoemde Mr. Cramer, redacteur van de Gemeentestem; Van Voorst van Beesd wees Mr. Capeyne van de Copello aan; de derde arbiter was nog niet benoemd.

Groote zorgen baarde aan het gemeentebestuur de vraag, of een tramverbinding zou blijven bestaan tusschen Ginneken en het spoorwegstation te Breda; zou die opgeheven worden, dan was Ginneken voor ambtenaren, gepensioneerden niet meer bestaanbaar; de concessie voor die tram loopt in 1913 af; of die verlengd zal worden hangt af van de goedwilligheid van Breda. Deze

gemeente is door de Boulevardquaestie heer en meester van den toestand. Men was deswegen met Breda in correspondentie getreden, maar was niet gerust dat die zaak naar wensch zou geregeld worden.

Bij de schoolquaestie te Heusdenhout is Mevr. de wed. Swart-Ingenhousz de ziel van de beweging; zij heeft een boerderij in Heusdenhout; de boer heeft een talrijk gezin, en vindt het lastig, dat zijne kinderen naar Ginneken ter school gaan. Mevr. Swart heeft de menschen opgehitst. Van de stichting van eene Roomsche kerk is geen quaestie; de kinderen moeten dus naar Ginneken voor het catechismusonderwijs; de meisjes zouden vermoedelijk naar het Liefdehuis te Ginneken blijven gaan; onder deze omstandigheden is er weinig reden voor het stichten van eene jongensschool te Heusdenhout.

De *Kneipp-anstalt* van Dr. Soer bestaat nog, en wordt nog tamelijk bezocht; de menschen loopen echter niet meer met bloote voeten in het natte gras. De wonderdokter Calson is dood; in zijn huis wordt het zaakje nog gedreven door een gewezen tandarts, Oudschans, met behulp van Dr. Boslooper; de menschen worden door hen met electriciteit behandeld. De toeloop van het publiek is niet groot meer.

Verlegh maakt geen koolasch meer ter vervanging van metselzand; men kan voldoende metselzand tegen redelijken prijs verkrijgen, en dat is in ieder geval veel beter. Verhouding tusschen boeren en burgers is vrij goed; in den raad zitten 7 boeren en 6 burgers. Men is zeer dankbaar, dat er een weg komt Gilze-Bavel-Chaam; voor Bavel is dat zeer veel waard; men vindt echter de jaarlijks aan de provincie te storten bijdrage voor het onderhoud van dien weg zeer hoog. Het gaat vrij goed in Ginneken; althans beter dan voor vier jaren; er staan nu niet zóóveel huizen ledig als destijds. Op industrie is men in Ginneken heel niet gesteld; de menschen, die in Ginneken komen wonen en daar hun geld verteren houden over het algemeen niet van fabrieksarbeiders.

Breda

Den **27 Maart 1912** kwam ik weer in Breda; ik was des morgens in Ginneken geweest, en had daar gehoord, hoezeer men daar bezorgd is, dat Breda moeielijkheden zal maken (door de Boulevardquaestie werd Breda meester van den toestand) wanneer in 1913 de concessie voor de tram vernieuwd moet worden. Als Ginneken geen directe tramverbinding behoudt met het spoorwegstation te Breda, dan loopt de heele gemeente leeg. Op verzoek van den burgemeester van Ginneken wees ik er B. en W. van Breda op, dat het zoo gewenscht zou zijn, dat alle quaesties tusschen Breda en de omliggende gemeenten *à l'amiable* werden opgelost; in Haarlem houdt de burgemeester van Haarlem met de titularissen van de omliggende gemeenten iedere twee maanden eene vergadering ter bespreking en oplossing van hangende quaesties; eene dergelijke regeling zou ook zeer kunnen strekken in het belang van Breda en Ginneken! Over de veranderde stemming van Ginneken betoonden B. en W. van Breda zich zeer tevreden; zoo kan men ten slotte toch komen tot de gewenschte grensregeling!

Breda is nog steeds in onderhandeling met minister van finantien over den afstand van 14 hectare vestinggronden voor bouwterrein. Gemeentehuis is verbouwd; het huis, waarin vroeger het politiebureau gevestigd was, is er thans bijgetrokken; het is nu veel verbeterd, al is het nog lang geen ideale toestand; met burgemeester en secretaris alles in oogenschouw genomen. Na met B. en W. in de Raadszaal geconfereerd te hebben, gaf ik audiëntie in de kamer van B. en W. Toen zat ik met B. en W. nog wat te praten in de Raadszaal; daarna kwam er een rijtuig voor, waarmede de burgemeester en ik naar het nieuwe politiebureau reden en dat in oogenschouw namen; daarna gingen we naar de ambachtsschool, en volgden in die inrichting het onderwijs in de verschillende vakken: timmeren, meubelmaken, schilderen, smeden en electrotechniek; dit laatste vak is er sinds enkele maanden bijgekomen en werd nog slechts door 2 leerlingen gevolgd. Men betreurt het zeer, dat er zoo veel minder buitenleerlingen zijn dan vroeger; voor enkele jaren nog 102, thans slechts 42. De school is pas verbouwd, ook met het oog op de electrotechniek; de verbouwing en uitbreiding kostte plusminus f. 35.000.

De kazerneering voor de cavalerie is nog niet gereed; er moet nog voor anderhalf ton besteed worden. Zonder groote kosten plus het beweegbaar maken van een paar bruggen kan de Mark niet bevaarbaar gemaakt worden tot Ginneken.

Princenhage

Den **28 Maart 1912** kwam ik weer in Prinsenhage; ik reed er per auto heen vanuit Hotel de Kroon te Breda; later bezocht ik nog Rijsbergen en Etten, en keerde vandaar weer naar Breda terug. Secretaris Wermenbol beunhaast nog altijd; burgemeester Dommer was er in geslaagd Wermenbol en Esser tot elkander te brengen; toen Dommer bij Esser kwam, om hem het contract met Wermenbol te laten teekenen, weigerde Esser; en daarmee verviel de hele zaak. Volgens het contract zou Esser f. 4.000 gegeven hebben aan Wermenbol, waartegen deze zich dan verbond zich voortaan van alle beunhazerij te onthouden. Thans heeft Wermenbol met zijn zoon samen een formeel zaakwaarnemers kantoor opgericht, dat zaken doet onder den naam "Wermenbol en Co".

De tuinbouwvereniging, van welke Dommer voorzitter was, is ontbonden en overgegaan in eene specifiek Roomsche vereeniging, met niet meer dan 35 leden; Dommer nam als voorzitter ontslag. De groententeelt neemt toe, dank vooral den invloed van den tuinbouwleeraar Camman; men begint tamelijk veel met glas te werken. In 1912 zal her eerste warenhuis - zooals er in het Westland zoo vele zijn - gebouwd worden. Naast de groententeelt is de cultuur van aardbeien en vooral van frambozen van veel belang. In 1911 waren er frambozentelers, die bruto per H.A. f. 2.000 maakten, waarvan zij netto ± f. 1.000 overhielden. Alles gaat naar de veiling te Breda. Naast de groote stoomzuivelfabriek te Beek, waar thans 8.000 L. daags verwerkt wordt, kwam een groote stoomzuivelfabriek te Princenhage, welke in 1911 gesticht werd voor f. 32.000, en thans 3.000 à 4.000 liter melk daags verwerkt.

De winkeliers maken geen beste zaken; de menschen gaan te veel naar Breda; enkele groote winkels kunnen er zijn. De industriele ondernemingen werken druk; vooral de Jamfabriek neemt een groote vlucht. De grondstof voor de gasfabriek – gazoline – is zeer duur; vandaar dat het bedrijf maar matig floreert. Over het algemeen kan men zeggen, dat de gemeente floreert, en in de laatste dertig jaren zijn alle klassen van menschen enorm vooruit gegaan. Dr. Batenburg, die sinds dertig jaren in Prinsenhage woont, in alle huishoudens komt, en daardoor een bevoegd beoordeelaar kan heeten, constateerde mij dat op mijne audientie onder aanhaling van sprekende cijfers. Gemeente bezit, behalve oude doopboeken enz. geen archief, dat eenigszins naam heeft.

Rijsbergen

Den **28 Maart 1912** kwam ik weer in de gemeente. Vanuit hotel De Kroon te Breda reed ik eerst naar Princenhage; dan naar Rijsbergen en eindelijk naar Etten, vanwaar ik naar Breda terugkeerde. Burgemeester Gommers was zeer onder den indruk van het verlies van zijne echtgenote, die hij voor een pr maanden verloor; hij woont nu alleen, terwijl eene meid zijn huishouden doet.

Rijsbergen gaat zeer vooruit; vooral den kleinen man gaat het goed, dank de cultuur van aardbeien en vooral van frambozen. In 1911 hadden de frambozen op ½ Hectare bruto f. 1.000 opgebracht, waarvan netto voor de menschen zeker f. 500 overbleef. De boeren kunnen zich niet zoo op de frambozencultuur toeleggen, omdat de pluk valt juist in den oogsttijd, en zij dan geen handen kunnen krijgen om te plukken; maar den kleineren menschen met groote gezinnen gaat het juist door dat groote kinderal goed.

De waarde van de gronden is dientengevolge enorm gestegen; het is niets bijzonders, wanneer voor den ondergrond van een uitgerooid dennenbosch f. 1.700 per Hectare betaald wordt. Er is nog geen roomboterfabriek; de menschen blijven nog steeds kalveren mesten; daartoe worden, vooral onder Oosterhout, de nuchtere kalveren opgekocht; normale prijs voor die kalveren is ± f. 22.

Er wordt veel grond ontgonnen; geen groote complexen, maar stukken van 3 à 4 hectaren, welke door de boeren tot weiland worden aangelegd, en in hun bedrijf geëxploiteerd worden. Als er maar werkvolk te krijgen was, zou er nog wel meer ontgonnen worden; maar langs den weg Princenhage-Zundert zal in enkele jaren geen heide meer te zien zijn.

Burgemeester is Commissaris van tram Rijsbergen-grens, in aansluiting te Meersel aan het net van De Vicinaux Belges; de tram rendeert niet; deelde nog nooit een dividend uit. Burgemeester heeft geen aandelen, en kreeg ook als Commissaris nog nooit een halve cent.

Etten en Leur

Den **28 Maart 1912** kwam ik weer in Etten. Vanuit het hotel De Kroon te Breda ging ik per auto eerst naar Princenhage, dan naar Rijsbergen en eindelijk naar Etten, vanwaar ik naar Breda terugkeerde. Het beunhazen van secretaris De Wolff is zoo goed als geheel gedaan. Het gaat in de gemeente over het algemeen nogal goed; het aantal menschen, dat in Duitschland moet gaan werken, wordt steeds minder en zal thans \pm 30 bedragen.

Vele klachten over de moraliteit enz. van de menschen in St. Willebrord; daar zijn gezinnen, die drie koeien houden en absoluut geen land hebben, zoodat alles, wat die beesten noodig hebben, met hondenkarren elders geratst wordt; met die hondenkarren rijden de menschen uren ver.

Daar komen uitsluitend gedwongen huwelijken voor; nooit onwettige geboorten. Aan duurzamen geregelden arbeid kunnen de menschen zich maar niet wennen; een pr maanden hard werken en veel geld verdienen aan eene suikerfabriek, aan een havenwerk, met gras maaien in Holland, en dan verder niets doen. Sinaasappelen venten in den vrijen tijd is een geliefkoosd bedrijf; men gaat daarmede tot Bergen op Zoom toe; alles, wat onderweg gestroopt kan worden, gaat mede. Zoo zijn de menschen in St. Willebrord!

Pastoor Bastiaansen heeft tegenwoordig politiehulp noodig, 's Zondags in de kerk, om de grootste belhamels rustig te houden. Om het drankmisbruik met alle gevolgen van dien, wat tegen te gaan, zijn er in den laatsten tijd heel wat processen-verbaal opgemaakt, heel wat vergunningen en verloven ingetrokken.

De sluis enz. in de Leursche haven is weggenomen; om de haven bevaarbaar te houden werd die toen een halven Meter uitgediept; de waterstand verlaagde met een halven Meter; de uitwatering van de op de haven uitwaterende polders werd daardoor zeer verbeterd. Er kan thans ook met schroefbootjes in de haven gevaren worden. Voor onderhoud van de waterleidingen is op begrooting f. 1.500 uitgetrokken; voor de kunstwegen f. 1.450; voor de zandwegen f. 850; voor bruggen en vonders f. 200,- tesamen dus f. 4.000.

De acetyleneegasfabriek maakt slechte zaken; de grondstof is te duur; 50% duurder, dan bij de stichting van de fabriek; burgemeester ontraadt iedereen, om ooit een acetyleneegasfabriek te bouwen. Bovendien betaalt men jaarlijks nog f. 150 om de kalk weg te rijden ergens naar de heide.

Binnenkort zal men overgaan tot de besteding van de herstelling van den toren. Men kreeg daarvoor een legaat van f. 2.000 van Heerma van Voss, waarvoor men f. 300 successierecht moest betalen; een lelijke tegenvaller. Op stroohulzenfabriek werken 100 menschen, waarvan 80 meisjes, die f. 5 à f. 6 per week verdienen. Er heerscht woningnood in Etten; eene vereeniging voor de volkshuisvesting onder den naam "Volkshuisvesting Etten en Leur" werd door burgemeester opgericht; de statuten zijn thans ter goedkeuring in Den Haag; men heeft een stamkapitaal van f. 1.200,- en is voornemens aanvankelijk te beginnen met den bouw van twaalf woningen.

Pastoor Schets heeft een bijzondere jongensschool gebouwd, die op 1 Mei 1912 wordt geopend; het onderwijzend personeel zijn leeken. Men denkt, dat de openbare school daardoor leeg zal loopen en gesloten zal kunnen worden. Dominee Dijkman kwam op mijne audientie daartegen protesteeren; hij had een kind van 6 jaren, dat dan naar de school te Leur zou moeten; dat was veel te ver. Volgens Dominee Dijkman zouden er aanvankelijk zeven kinderen van Protestanten en Joden openbaar onderwijs vragen; over een pr jaren, zou dat getal zeventien bedragen. De nieuwe school te Leur is gebouwd op het Lichttorenhoofd, naast het postkantoor.

Zundert en Wernhout

Den **29 Maart 1912** kwam ik weer in Zundert; vanuit hotel "De Kroon" te Breda reed ik er per auto heen; later bezocht ik nog Rucphen, en keerde vandaar naar Breda terug. Ik verleende audientie aan Charles van Ginneken, die kwam bedanken, omdat ik aan zijne kweekerij het praedicaat "Koninklijk" bezorgd had; aan notaris De Bie, die de aandacht kwam vestigen op een

door hem met Van Oers, grondeigenaar te Rucphen, aan G.S. ingezonden request om eene waterleiding, die gedeeltelijk onder Zundert gedeeltelijk onder Rucphen ligt, op den legger geplaatst te krijgen; aan Victor de Bie, die in zijne kweekerij last van vogels en konijnen heeft, en die gaarne wil wegschieten; en aan Van Beek, compagnon van Jules Pillot, die kwam bedanken, dat ik hem geholpen had, toen hij met den burgemeester moeielijkheden kreeg over het plaatsen van stroomlijnen voor de stroohulzenfabriek.

De raadsleden wonen thans goed over de gemeente verdeeld; ook Achtmaal is thans in den Raad vertegenwoordigd. Gemeente zorgt thans heelemaal voor het onderhouden der waterleidingen, en doet dat, volgens B. en W. heel goed. In gemeente is een dokter en eene vroedvrouw; beide zijn beslist heel goed.

In der tijd is het oud rechterlijk archief opgehaald en naar Den Bosch gebracht; of er toen ook andere oude stukken mede naar Den Bosch gegaan zijn, weet men niet; behalve doopboeken en derg. zijn er geen stukken oud archief meer aanwezig; een catalogus is er dan ook niet.

Armoede wordt er in Zundert niet geleden; er is eene oude stichting van Margariet van de Laar van 1450; bestuurd door den tijdelijken pastoor, burgemeester, armmeester en heiligen-geestmeester. Eenige inkomsten waren de pacht van eene boerderij; daaruit konden zes armen amper bedeed worden; thans zijn de gronden van die boerderij afzonderlijk aan de boomkweekers enz. verhuurd en brengen f. 1.600 op; daarmee kan men de verzorging van 14 armen betalen.

De Roomboterfabriek verwerkt 6.000 Liter melk daags; Van de Wall is nog voorzitter. Ook is hij nog voorzitter van eene bloeiende landbouwvereniging. Daarnaast bestaan eene afdeeling van den Boerenbond, en eene Boerenleenbank. Vele boeren zijn lid zoowel van de landbouwvereniging als van den Boerenbond. De frambozencultuur breidt zich sterk uit; vooral in 1911 maakte men goede zaken. Terwijl men in 1910 niet meer dan 5 cnt per liter kon maken, bekwam men in 1911 dertig cnt, en loopen de commissionairs nu reeds de huizen plat en bieden voor het gewas 1912 vijftig cent. Voor zoover men wist, was tot nu toe nog niemand bereid bevonden om tegen 25 cnt het product 1912 te verkoopen; algemeen verwacht men dat de prijs hooger zal worden.

Rucphen en Vorensende

Den **29 Maart 1912** kwam ik weer in Rucphen. Vanuit Hotel "de Kroon" te Breda was ik per auto eerst naar Zundert gegaan; vandaar naar Rucphen; en vandaar weer terug naar Breda. Ik vond in Rucphen een geheel ander bestuur dan in 1908; B. en W. van destijds zijn allen, kort na elkander, overleden. Het bestuur van thans maakt een goeden indruk; ik geloof, dat de nieuwe burgemeester daar de rechte man op de rechte plaats is.

Er is thans weer een geneesheer, Dr. Kock; men is met hem zeer ingenomen. Terwijl men vroeger voor den geneesheer f. 1.800 uitloofde, en dan niet kon slagen, werd er nu een opgeroepen tegen f. 1.400 en vrij wonen; nu kwamen er twee sollicitanten en werd Dr. Kock benoemd. Men moet nu nog eene woning voor hem bouwen.

Het beheer van de gemeenteboschen is aan het Staatsboschbeheer overgedragen; mogelijk dat er op die wijze nog iets van die boschen kan gemaakt worden. Twee stoomzuivelfabrieken, eene te Rucphen en eene te Sprundel; beide verwerken 2.000 à 2.500 Liter melk.

Ik verleende audientie aan J.M. van Oers, grondeigenaar te Rucphen; hij heeft met notaris De Bie uit Zundert eene grondexplootatie onder Zundert; ze hebben last van water, en kunnen dat niet kwijt raken, tenzij er eene waterleiding, welke gedeeltelijk onder Zundert en gedeeltelijk onder Rucphen ligt, op den legger geplaatst wordt; de daartoe betrekkelijke aanvraag werd door Rucphen geweigerd; vandaar een adres aan G.S., Van Oers trachtte mij van het ongelijk van het gemeentebestuur van Rucphen te overtuigen.

Pastoor Wijtvliet uit Rucphen kwam zijne opwachting maken. Daarna desgelijks Pastoor Bastiaensen uit St. Willebrord. Op diens verzoek bracht ik even een bezoek aan St. Willebrord; Pastoor Bastiaensen en diens kapelaan brachten mij eerst naar de Industrieschool, waar 22 meisjes onder leiding van drie geestelijke zusters allerlei zaken vervaardigden in opdracht van een Amsterdamsch huis: mans nachthemden, kussensloopen, zakdoeken borduren, servetten naaien enz. enz.; die kinderen zullen daar een gulden of vier per week verdienen. Vervolgens

gingen we naar de rozenkransenfabriek; daar zaten ± 70 jongens en meisjes rozenkransen te maken; met slecht weer 's winters zijn er soms 120. Vele kinderen en jonge vrouwen verrichten dit werk aan huis. De verdiensten kunnen ± f. 4 beloopt. Het doel van pastoor Bastiaansen is, de kinderen aan geregelde arbeid te gewennen, en hen daardoor tot normale eerlijke gewone menschen te vormen.

Het is niet onmogelijk, dat Jules Pillot uit Zundert in St. Willebrord een stroohulzenfabriek begint. Pastoor Bastiaansen hoopte te kunnen komen tot de oprichting van eene coöperatief werkende fabriek van mandenwerk; daarin zou hij de opkomst zien van St. Willebrord, omdat de menschen zoo buitengewoon handig moeten zijn in het vlechten van allerlei zaken. Op het oogenblik zijn de menschen uit St. Willebrord zeer rustig; de ergste belhamels zitten in België of in ons land in de gevangenis. Om hunnentwille werd het politietoezicht zeer verscherpt; zoo kwamen er 5 marechaussee tijdelijk in Rucphen; die menschen zijn nu reeds 15 maanden daar; het is nog onzeker, of ze er voor goed zullen blijven.

Zevenbergen

Den **30 Maart 1912** kwam ik weer in Zevenbergen. Vanuit 'Hotel De Kroon' te Breda reed ik er per auto heen; ik bezocht later nog Terheijden en Teteringen, en keerde vandaar naar Breda terug. Op mijne audiëntie verschenen slechts de gemeentesecretaris Bouwmeester, en de secretarie-ambtenaren Melsen en Eschweiler; de eerste kwam eenvoudig zijne opwachting maken; de twee anderen zich aanbevelen bij eventueele burgemeestersvacaturen. Van Verdijk hoorde ik, dat de secretarie zeer veel te wenschen overliet; eene slechte aanbeveling dus voor de Heeren Melsen en Eschweiler.

Het drinkwater laat veel te wenschen over; veel kans op eene waterleiding is er niet; er zouden geene aansluitingen gevraagd worden. Ten bewijze voor deze stelling deelde de burgemeester mede, dat in 1909 cholera-gevallen voorkwamen; het water in de Haven heette besmet; op zijn verzoek verklaarden de directies van de drie suikerfabrieken zich bereid, kosteloos drinkwater te verstrekken; dat werd gepubliceerd, door eene gedrukte kennisgeving, huis aan huis afgegeven. Desniettegenstaande werd aan geen enkele fabriek om drinkwater gevraagd; niet een enkele emmer!

Tijdens de campagne der suikerfabrieken wordt het water in de Zevenbergschen haven ververscht, door te spuien van Roodevaart naar Lamgatsveer. Het te Roodevaart ingelaten water wordt te Lamgatsveer op de Mark gebracht. Groote last van vuil water wordt niet meer ondervonden.

De vorige voorzitter van Haven en Sassen was Van Aert, een boer; hij lette vooral op de belangen der polders, en hield het water laag, om afwatering van de polders in de hand te werken. De tegenwoordige voorzitter is De Visser; hij was vroeger schipper. Hij houdt het water in de Haven hoog, in het belang van de scheepvaartbeweging.

Men wil eene coöperatieve suikerfabriek oprichten aan de Haven, tegenover de fabriek van Lebret. Grootste voorstander van deze zaak, en voorzitter van het Comité is de Heer L.J. de Wit. B. en W. vreezen, dat wanneer deze vierde fabriek aan de Haven mocht worden opgericht, de Haven niet meer aan hare bestemming zal kunnen beantwoorden; dat de scheepvaartbeweging zal stoppen; dat men op de belangen van de uitwaterende polders niet meer voldoende zal kunnen letten.

Haven en Sassen onderhouden de geheele Haven; ook de beschoeiingen in Zevenbergen; het eenige wat de gemeente betaalt, is een jaarlijksch bedrag van f. 100,- voor het onderhouden van de trappen langs de Haven. De gasfabriek maakt tegenwoordig prachtige zaken; met den nieuwen directeur heeft men het uitstekend getroffen; in 1910 werd, na alle mogelijke afschrijvingen enz. eene netto winst gemaakt van f. 1.475; in 1911 plusminus f. 2.000. De Haven en Sassen worden onderhouden ten laste van de aanliggende polders; de Koekoek, het Oudland, en de Toren, Noord, Oost, en West Meerendorp; doordat het Havenbedrijf (schutgeld enz. enz.) nogal veel oplevert, kon het laatste jaar door het bestuur van deze polder f. 1 per hectare aan de eigenaren in die polders worden uitgekeerd; in vroegere jaren heeft dat bedrag wel eens f. 2,50 per hectare bedragen.

Te Zevenbergschen Hoek en Slikgat wordt geen armoede geleden; te Zevenbergen wel; daar moet gemeente het algemeen armbestuur f. 3400 per jaar subsidieeren. Er wordt landbouwonderwijs gegeven; teekenonderwijs; onderwijs in boekhouden en handelsrekenen; in paardenkennis; al die lessen worden met veel belangstelling gevolgd.

Groote partijschappen van Roomschen tegen Protestanten, of van Roomschen onderling bestaan gelukkig niet meer. B. en W. zullen onderzoeken, waaraan het is toe te schrijven, dat thans zooveel minder leerlingen uit Zevenbergen het ambachtsonderwijs te Breda volgen dan vroeger.

Terheijden

Den **30 Maart 1912** kwam ik weer in Terheyden; vanuit het hotel “de Kroon” te Breda was ik per auto eerst naar Zevenbergen gegaan; daarna naar Terheyden en eindelijk naar Teteringen, van waar ik naar Breda terugkeerde. Op mijne audientie verscheen notaris Wolters, die mij kwam bedanken, voor wat ik gedaan had voor zijn broer te Heesch. Ik deelde hem mede, dat het Kamerlid De Kanter aan het Gouvernement te 's Bosch inlichtingen gevraagd had, inzake de klacht van Vos tegen den burgemeester van Heesch, en dat het aan mijne informaties te danken was, dat de Tweede Kamer, op voorstel van de Kanter, het advies van Vos voor kennisgeving had aangenomen. Pastoor Mies en Kapelaan De Kerf kwamen eenvoudig hunne opwachting maken. Van B. en W. vernam ik dat gemeente niet meer achteruit gaat, maar dat nog veel menschen buiten de gemeente hun brood moesten gaan verdienen; vele metselaars (misschien wel 50) werken voortdurend in Breda; vele arbeiders werken te Breda bij de hoveniers; vele polderwerkers werken op groote werken buiten de gemeente.

De firma Jansen en Storms te Wezep heeft, in combinatie met de firma Johan Völcker te Veghel, eene fabriek opgezet te Wagenberg. Vanaf 1 April aanst. zal daar dagelijks 30.000 Liter ondermelk, afkomstig van de roomboterfabrieken te Wagenberg en te Zevenbergschen Hoek verwerkt worden. Het is ondermelk (de room is er afgeroomd) en kost per Liter 2 cent, vracht uitgesloten. Ze maken gecondenseerde melk, en laten het water verdampen; daaraan wordt 45% suiker toegevoegd. Het product gaat naar Engeland, en wordt daar door het volk op het brood gegeten; soms ook, na aangengelnd te zijn met water, als drank genuttigd. In die fabriek werken 16 menschen; directeur is de Heer Danussen eene Limburger. Terwijl de fabriek gemonteerd werd, was de Heer Storms voortdurend daar; hij wordt zeer geprezen. Vooral het vervoer van twee zware stoomketels, ieder van 25000 K.G. baarde veel zorg; ze werden te Moerdijk aangevoerd en vandaar per as naar Wagenberg vervoerd; voor het niet beschadigen van den provincialen weg waren uitgebreide voorzorgsmaatregelen genomen en was aan de provincie f. 2.000,- cautie gesteld. Het vervoer van den eersten stoomketel over een traject van anderhalf uur, duurde vijf weken; dat van den tweeden stoomketel drie weken.

De leden van den Raad wonen nog goed over de gemeente verdeeld; 6 in Terheyden, 5 in Wagenberg. Gemeente heeft geene waterleiding te onderhouden; daarvoor zorgen de polders; ten laste van gemeente komen slechts enkele brandsloten. Het gaat den boeren over het algemeen goed; het afgelopen jaar was echter een kwaad jaar voor de weiboeren door het heerschen van het mond-en-klauwzeer. Door Schoenmaeckers uit Oosterhout werd eene – pas gesloten – tweejarige landbouwcursus gegeven, die door twintig leerlingen van zeer verschillenden leeftijd met veel belangstelling werd gevolgd.

Te Wagenberg is een boerenbond; eene Boerenleenbank; te Terheyden schijnt men te slapen. Te Wagenberg is eene roomboterfabriek, waar dagelijks 12.000 Liter melk verwerkt wordt; directeur dier fabriek op eene jaarwedde van f. 1.400 is een jongen uit Wagenberg. De fabriek van kunstwol te Terheyden werkt goed; 60 arbeiders. B. en W. op het hart gedrukt, om toch alle ten dienste staande middelen aan te wenden, om de jongens uit Terheyden de Ambachtsschool te Breda te doen volgen.

Teteringen

Den **30 Maart 1912** kwam ik weer in Teteringen; vanuit hotel “de Kroon” te Breda bezocht ik per auto eerst Zevenbergen, daarna Terheyden en eindelijk Teteringen, van waar ik weer naar Breda terugkeerde. Op mijn audientie verschenen alleen de pastoor en de kapelaan; op hun

verzoek bracht ik even een bezoek aan de bijzondere school, gehouden door Zusters Franciscanessen, moederhuis te Dongen. Ik moest de heele inrichting zien: de drie schoollocalen, de bewaarschool, de catechismuskamer, de speelplaats, de speelplaats voor de bewaarschoolkinderen, de tuin van de Zusters, het Zustershuis, onder en boven, de kapel, de logeer- en ziekenkamers; alleen voor de slaapkamers der Zusters bestond "slot". We werden rondgeleid door de Waarde Moeder, het hoofd der school + het hoofd der bewaarschool. Eigenaardig is, dat de waarde moeder, eene oudere zuster, de hulpakte heeft, in de school les geeft, en daar staat onder het zeer jonge nonnetje met de hoofdacte. De gebouwen, de inrichting der schoollocalen enz. enz. schenen mij zeer goed in orde; jammer dat het Zaterdagmiddag was, en er dus geene kinderen waren.

Wethouder Van Dijk is overleden; als Raadslid opgevolgd door zijn zoon, gehuwd met eene juffrouw Simonis uit Raamsdonk; hij woont aan den Teteringschen dijk in zijn vaders huis; hij is mededirecteur van de bierbrouwerij De Gekroonde Bel van de Heeren Smits te Oosterhout. In den Zandberg wordt thans, ter vervanging van het vroegere straatgeld, eene trottoir-, riool- en aanstratingsbelasting geheven. De belasting drukt op de eigenaars, niet op de huurders; brengt in het geheel ± f. 1.800 op = het bedrag van ± 10 opcenten op het personeel.

Teteringen heeft 10 opcenten ongebouwd, 30 gebouwen en 25 personeel, + trottoir- riool- en aanstratingsbelasting; geen hoofdelijken omslag. Dat is dus ± f. 100 per woning minder belasting, dan wanneer die woning onder Breda behoorde.

Raadsliden wonen goed over gemeente verdeeld. De Baronniesche proeftuin werkt uitstekend; vooral de hoveniers uit Teteringen gaan er veel heen, en leeren er veel. Teteringen is eerst sinds 1798 eene zelfstandige gemeente; oud archief is er dus uit den aard der zaak niet; in der tijd was notaris Van Ginneken er burgemeester; wat op het oogenblik oud archief heet, is een rommel oud papier, afkomstig van den burgemeester-notaris, meestal van den notaris afkomstig, en van zeer weinig belang. Wethouder van der Horst is Voorzitter van de Gezondheidscommissie te Ginneken.

Alleen de bewoners van den Zandberg en van de Molengracht krijgen electricisch licht en water uit de waterleiding. De warmoezeniers maken buitengewoon goede zaken; in den aanstaanden winter zal de eerste tuinbouw-wintercursus gegeven worden. De waarde der gronden om en bij Teteringen is in de laatste jaren vrijwel verdubbeld; vooral door de warmoezeniers. De warmoezeniers, die allerlei groenten verbouwen, brengen hun product op de markt te Breda, op de veiling aldaar, en hunne grove groenten op de markt te Tilburg.

Eene roomboterfabriek te Teteringen verwerkt 10.000 L. melk daags. Er bestaat hier geen voorpotingsrecht; het plantrecht langs de wegen wordt door gemeente uitgeoefend. De lucifersfabrieken werken druk; thans in handen van Dijkerman, - en van Eras en Paulsen.

April

Nieuw Vossemeer

Vanuit hotel De Zwaan te Roosendaal bezocht ik den **10de. April 1912** per auto deze gemeente; ik reed er via Wouw en Steenberghe heen; later bezocht ik nog Halsteren en Wouw, en keerde vandaar naar Roosendaal terug. Wethouder De Wit is overleden, en vervangen door Looyen, een flinke uitgeslagen boer. Het werk ter secretarie is thans vrij goed in orde; redenen tot groote aanmerkingen leverde het niet op.

De menschen wonen tegenwoordig vrij goed; meestal op hun eigen. Gemiddelde verdiensten f.1,25 daags; die werken wil kan werk vinden; men behoeft niet naar Duitschland te gaan; die daar heen gaan, willen wel zoo; houden er van "vrij" te zijn, en niet voortdurend onder toezicht te staan.

De arbeiders hebben veelal nogal land in huur, van ½ tot 1 Hectare, soms nog meer; hebben geiten, een koe; houden varkens. De varkens worden ingeënt tegen vlekziekte; het middel is probaat; in 1911 stierven echter tal van varken ná het inenten; de schade – bijna f. 600 – werd door het Rijk vergoed.

In 1911 geen gebrek aan drinkwater; wel waren de regenbakken ledig, maar het welwater was bruikbaar, en in voldoende hoeveelheid aanwezig. Geen verloskundige hulp; geraden zich deswege met Steenberg en te verstaan; ééne verloskundige voor de Heen en Nieuw Vossemeer samen kon wellicht, met subsidie van Rijk en provincie, een bestaan hebben als gemeente ook eenig tractement verstrekte.

In Steenberg en zijn drie veeartsen; veeartsenijkundige hulp is dus in voldoende mate aanwezig. Door het openen eener bijzondere meisjesschool is er op de openbare een onderwijzer minder noodig; een finantieel voordeeltje voor de gemeente. De storm op 30 September 1911 sloeg in den dijk van den Eendrachtspolder drie gaten; voor het dichten moest men f. 10.000 betalen; bovendien kreeg men van den ambachtsheer voor het steken van klei uit diens gorzen eene rekening van f. 3.700; dat bedrag eerste betaald, na daartoe te zijn gedwongen door een vonnis der Rechtbank; in uitspraak berust, na advies van Mr. Knottenbelt te Rotterdam.

Halsteren

Den **10 April 1912** bezocht ik per auto vanuit hotel De Zwaan te Roosendaal deze gemeente; ik was te voren in Nieuw Vossemeer geweest; later ging ik nog naar Wouw, en keerde vandaar naar Roosendaal terug. Ik verleende audiëntie aan de plaatselijke geestelijkheid; de heeren hadden niets bijzonders te vertellen. De Pastoor is bezig eene nieuwe kerk te bouwen, en wil dan de oude aan de gemeente verkoopen. Gemeente heeft daar wel ooren naar; wil er een Raadhuis van maken; dan blijft het monument uit vroeger eeuwen bestaan; de oude kerk ligt hoog, heel typisch, en domineert de geheele omgeving. Er komen dan echter f. 12.000 te kort, welke Rijk en Provincie zouden moeten verstrekken; op eene gunstige beslissing van de Staten kon ik vooralsnog niet veel hoop geven.

Er is in Halsteren goed drinkwater, meestal regenwater uit waterbakken; van eene groote drinkwaterleiding voor heel westelijk Noordbrabant wil men niets weten.

Zeker 250 menschen werken in Duitschland; ze moeten wel weg, want in gemeente is voor hen geen werk. Er is gebrek aan land; het land, vroeger behoorende tot groote boerderijen, wordt thans veelal gehuurd door de arbeiders; van $\frac{1}{2}$ tot 1 Hectare; soms nog meer. Die menschen betalen veel meer geld, dan de boeren kunnen besteden. De landbouwvereniging te Halsteren telt 150 leden; meestal kleine pachters.

Het Tholensche veer is eigendom van die gemeente; verhuurd voor f. 7.000. Gemeente is daar erg goed mede, en wil die toestand continueeren. Er wordt echter sterk geagiteerd om eene vaste brug te krijgen door de verdere inwoners van het eiland Tholen; vooral Baron van Vredenburg moet die zaak sterk pousseeren. Hij hoopt natuurlijk op subsidie van Rijk en Provincie Zeeland. B. en W. van Halsteren meenen, dat die gemeente er geen belang bij heeft. Geen verloskundige hulp; daar is wel een dokter, maar de arme vrouwen bevallen meestal zonder verloskundige hulp. B. en W. beloofden mij, te zullen onderzoeken of in dezen toestand geene verbetering ware te brengen; ze meenen, dat voorshands weinig kan gebeuren, omdat ze door een contract nog eenige jaren gebonden zijn aan den dokter; ze zullen echter onderzoeken wat ze kunnen doen.

Het terrein, dat men kocht om een nieuw Raadhuis te bouwen, ligt naast de nieuwe kerk; wanneer in de oude kerk het Raadhuis mocht komen, dan zou het terrein voor het nieuwe Raadhuis kunnen dienen voor eene bijzondere school; op die manier zou pastoor en burgemeester beide kunnen geholpen worden. De nieuwe kerk moet op 1 April 1918 opgeleverd worden.

De oestercultuur beteekent niets meer; eene fabriek van draineerbuizen werkt zeer druk; zeker met 50 man. Andere afbrieken van eenige beteekenis zijn er niet; die van borstelblokken is stop gezet.

Er is geene Roomsche begraafplaats in Halsteren; doordat de meer vermogenden eigen graven en kelders op de gemeenschappelijke begraafplaats hebben, zal het den pastoor - stel dat hij er terrein voor kan vinden - niet gemakkelijk vallen eene Katholieke begraafplaats tot stand te brengen.

Wouw

Den **10 April 1912** kwam ik weer in Wouw. Vanuit hotel De Zwaan te Roosendaal was ik per auto eerst via Wouw en Steenbergen naar Nieuw Vossemeer gereden; daarna over Lepelstraat naar Halsteren; en vandaar over Bergen op Zoom naar Wouw; ik keerde vandaar weer naar Roosendaal terug. Ik verleende audientie aan de kapelaans van Wouw en Heerle; de beide pastoors waren ziek; aan den gemeentesecretaris Goosen, die mij kwam bedanken, dat ik hem in 1911 op mijne aanbevelingslijst geplaatst had voor burgemeester van Wouw; hij had dat van een kamerlid gehoord!

Van de raadsleden wonen er 5 in Wouw, onder wie de wethouder Luyckx; twee in Heerle, onder wie de wethouder Dekkers; 1 op de Hil; 1 op Oostlaar; 1 op Westlaar en 1 op Moerstraten.

Industrie is er in de gemeente weinig; eene steenfabriek van Emsens, en eene dito van Hennekam; verder niet. Het gaat den boeren buitengewoon goed; vooral door de groote stoomzuivelfabrieken maken ze goede zaken.

Algemeen worden thans in de gemeente suikerbieten gebouwd; vooral door veel kunstmest moet de groei gedwongen worden; soms bieten op eenzelfde veld, drie jaren achter elkaar; maar dan put men den grond toch wel erg uit. Het kost echter groote moeite, om de harde wegen te bereiken met de geladen bietenkarren; als er maar meer harde wegen waren, zou de bietencultuur zich nog aanmerkelijk uitbreiden.

Er is geen oud archief in Wouw. Behalve de burgerlijke-standregisters dateert alles van na 1853. Al het oude archief is in Den Bosch; dat is alleen maar het oud-rechterlijk archief. Eén veldwachter te Heerle; twee in Wouw; van deze laatste doet één geregeld dienst in Plantage. Verder een nachtwaker in Wouw en een te Heerle. Wethouder Luyckx is 40 jaren wethouder. Door pastoor Zuidgeest te Noordwijk (?) werd eene vacantiëkolonie gevestigd te Heerle; daartoe werd een groot huis aangekocht van de familie Daverveldt; het wordt ingericht voor verpleging van 40 kinderen en bediend door zes zusters uit Breda. Mocht de vacantiëkolonie niet voldoende opnemen, dan kan men er altijd nog een oud-mannenhuis van maken.

Steenbergen en Kruisland

Den **11 April 1912** kwam ik weer in Steenbergen; ik reed er per auto heen; vanuit Roosendaal, via Wouw; later bezocht ik nog Dinteloord en Fijnaart, en keerde via Stampersgat en Oud Gastel naar Roosendaal terug. Ik verleende audientie aan den Rijks Ontvanger Rochat, en aan den oud-burgemeester Van Loon. Beide Heeren kwamen eenvoudig hunne opwachting maken en hadden niets bijzonders te vertellen.

Het oud archief is nog niet geordend; beschrijving en verzorging is zeer gewenscht. Er zijn zeer interessante stukken; uitgiftebrieven van polders van het jaar 1300 zooveel; stukken zóó interessant en waardevol, dat ze verdienen in een safe bewaard te worden.

Gemeente is in onderhandeling met Roosendaal en met Bergen op Zoom, om vandaaruit water te krijgen; men verwacht te slagen. Van den weg Steenbergen-Wouw komt misschien niets; over 700 M. lengte heeft men voor de noodzakelijke verbreding gronden noodig van Cuypers; deze stelt onmogelijke eischen. Tenzij Cuypers zijne eischen terugneemt, komt er van de zaak niets. De polder van Kruisland geeft aan de gemeente eene subsidie van f. 15.000 in de aanlegkosten. Gemeente ziet erg op tegen de hooge jaarlijksche onderhoudskosten.

Van een tram naar Dinteloord komt voorloopig niets; het is wel jammer, dat de Rotterdamsche Tramweg Maatschappij den stoombootdienst Zijpe-Numansdorp heeft ingesteld; in de plaats daarvan had zij een tram moeten bouwen Steenbergen-Dinteloord-Willemstad. Daarmede had zij hetzelfde doel op goedkooper wijze kunnen bereiken terwijl Dinteloord er mede geholpen geweest was.

De verbreding van den provincialen weg Steenbergen-Dinteloord was bitter noodig; tegen het zware bietenvervoer was die smalle, in 1857 aangelegde weg niet bestand. Men hoopt zeer, dat Gedep. Staten de heffing van sasgelden voor de Roosendaalsche en Steenbergsche vliet zullen steunen; dan wordt de vergrooing van de sassen, de verruiming en verbetering van de rivier mogelijk; de kleine schepen moeten evenzeer dat verhoogde sasgeld betalen als de groote; zij hebben daarbij evenzeer belang; Van Loon zal mij daarover nog eene nota zenden.

Verloskundige hulp ontbreekt aan de Heen en te Kruisland; men is doende, om voor Kruisland eene vroedvrouw te krijgen. De campagnejaren 1910 en 1911 waren voor de suikerfabrieken buitengewoon gunstig; 1911 was het beste jaar, dat bekend is. De suikerprijzen loopen nu sterk terug; wellicht dat na de vette jaren thans de magere in aantocht zijn. Er wordt jaarlijks zeker voor f. 150.000 aan kunstmest gebruikt.

Een landbouwcursus trekt nogal; men krijgt daarvoor een onderwijzer met landbouwakte uit Nieuw Vosmeer; tot nu toe slaagde men er niet in, om een onderwijzer met landbouwakte in Steenbergen te krijgen. De renten van het legaat van Cooth ± f. 100 wordt voor dezen cursus gebruikt. Burgemeester Van Loon had mij te ontbijten gevraagd; ik kon die invitatie niet aannemen.

Dinteloord en Prinsenland

Den **11 April 1912** kwam ik weer in Dinteloord; tevoren was ik in Steenbergen geweest; later bezocht ik nog Fijnaart. Ik deed den tocht per auto, vanuit Roosendaal. De gemeentesecretaris Herselman kwam bedanken; hij kreeg de Nassau-orde toen hij 50 jr gemeentebtenaar was. Verder ontving ik nog De Klerck, secretaris van de coöperatieve Beetwortelfabriek, en had gaarne burgemeester van Dinteloord geworden, waarvoor hij door mij ook was aanbevolen. Omtrent de suikerfabriek vertelde hij mij, dat er 4.800 aandeelen zijn van f. 400, waarop f. 100 is gestort; er werden twee obligatieleeningen gesloten, eene van negen ton, en eene van drie ton. Per aandeel moet jaarlijks geleverd worden minstens 15.000 en meestens 25.000 K.G. suikerwortels.

In 1911/12 werden verwerkt 119 millioen K.G. bieten; de fabriek heeft eene capaciteit van 1,2 à 1,3 millioen K.G. bieten per dag; die capaciteit is te klein; als de winter vroeg was ingevallen, dan zouden voor een half millioen bieten bevroren zijn, en daardoor waardeloos geworden. Daarom zal de capaciteit der fabriek worden uitgebreid tot 1,6 millioen bieten per dag; dan kan men 120 millioen K.G. bieten omstreeks half December verwerkt hebben, wanneer de campagne in de tweede helft van September begint.

Voor de campagne 1911/12 hadden de suikerfabrikanten over het algemeen gecontracteerd tegen f. 13.50 de 1.000 K.G. bieten. Aan de aandeelhouders van de fabriek te Dinteloord kon bruto worden uitgekeerd f. 16,75 + f. 3,33 = f. 20,08 per 1.000 K.G. Zij hadden per aandeel aan verplichte aflossing, verplichte afschrijving en assurantie f. 35,27 te betalen; naarmate zij per aandeel 15.000 of 25.000 K.G. bieten geleverd hadden, bedroeg de netto opbrengst van de 1.000 K.G. bieten dus f. 20,08 - (35,27 : 15) of f. 20,08 - (35,27 : 25); zij maakten dus ongeveer f. 18,50 netto voor 1.000 K.G. bieten. Verplicht afgelost werd op de groote obligatieleening f. 91.000, en op de kleine obligatieleening f. 5.000. Verplicht afgeschreven werd op gebouwen en machinerieën f. 75.000; extra werd afgeschreven f. 200.000. De fabriek staat er dus op het oogenblik prachtig voor.

In de stormnacht van 30 September 1911 werd ± f. 30.000 stormschade geleden. Rentmeester in het Rentambt Roosendaal - waaronder Dinteloord ressorteert - is de Heer Groeneveldt, wonende te Breda. Pachtprijzen voor Kroondomeinhoeven f. 60 à f. 65 per H.A.; voor de gebouwen wordt niets gerekend; de behuizing enz eener hoeve zal ± f. 15.000 kosten; gewone reparaties voor rekening van den pachter; buitengewone reparaties = een nieuw dak, eene nieuwe muur in een schuur voor rekening van Kroondomein. Van de verschillende polders, waarin de domeinhoeven liggen, is de Annapolder de beste; dan volgt de Mariapolder, en dan eerst de Koningsoordpolder.

Bij bietencultuur krijgen de boeren f. 10 voorschot per H.A. daarvoor moeten zij alles doen; tot zelfs de bieten laden in de schepen; zij krijgen van de fabrikanten alleen het zaaizaad. De bieten gaan met de wortels heel diep, soms 3 Meter; ze gaan niet verder dan de wel. Ze kunnen niet verplant worden; dan groeien ze niet meer; in tegenstelling met de mangelwortels, die zeer goed verplanten kunnen verdragen.

Strafverordening op het reinigen der bietenkarren, als die uit het land komen, wordt niet gehandhaafd; is te lastig voor de karvoerders. Er komen heel wat schepen door Dintelsas binnen; in 1911 ± 4.800. Paardenmarkten blijven goed gaan; des Maandagochtends (= vóór twaalf uur) is

er paardenmarkt te Steenberg en te Klundert; des Maandagmiddags (= na twaalf uur) te Dinteloord; des Dinsdags te Willemstad; en des Woensdags te Numansdorp.

In drogen zomer van 1911 zou er gebrek aan drinkwater gekomen zijn, als men geen drinkwater aan de suikerfabriek had kunnen halen; daar kwam uit nortonputten voldoende drinkwater. Het water in de Mark (Dintel) was zout; doordat de waterstand zoo laag was, liep de vloed op tot voorbij Roode Vaart; als er aan de Roode Vaart dus water ingezet werd, kwam er dus brak water op de Roode Vaart, en dat bedierf dan weer het water meer naar beneden op de Mark.

Fijnaart en Heijningen

Den **11 April 1912** kwam ik weer in Fijnaart; ik was tevoren in Steenberg en Dinteloord geweest; ik maakte de tocht met een auto vanuit Roosendaal. Er was niemand voor de audientie; ik praatte dus met B. en W. den tijd vol. Geheele gemeente is in den Raad vertegenwoordigd behalve Zwingelspaan; daar wonen vooral Gereformeerden. Bij raadsverkiezingen gaat de strijd gewoonlijk tusschen Nederd. Hervormden eenerzijds, de Antirevolutionairen en Gereformeerden anderzijds. Er is nog geen nieuw Raadhuis, op den bouw daarvan nogmaals aangedrongen.

Van een waterleiding voor West Noordbrabant komt niets; zou alleen voor Fijnaart f. 75.000 kosten. Uit de gemetselde waterbakken bij de huizen moet drinkwater komen; in 1911 was er gebrek. Omdat water, dat door Dintelsas ingezet wordt, altijd zout is, wordt de Roodevaart voor het inzetten van water gebruikt; het water, dat men in 1911 op die manier kreeg, was ook zout; door den buitengewoon lagen waterstand op de rivieren liep het zoute vloedwater tot voorbij Roodevaart op; daardoor was het water op de Mark (Dintel) ook brak, en kon men er zich niet van bedienen, om water in de polders in te zetten.

Boterfabriek schijnt onder bekwame leiding; behaalde korts op de internationale tentoonstelling in Brussel een gouden medaille voor gewone boter, en een zilveren medaille voor ongezoeten boter. De biologische reiniging van het afvalwater van de boterfabriek heeft, met goedkeuring der Gezondheids Commissie, opgehouden te bestaan; zij voldeed niet; het gaf haast niets. Geen veearts; men zou er gaarne een hebben, maar ziet geen kans er een te krijgen.

Huybergen

Den **12 April 1912** kwam ik weer in Huybergen; ik reed er vanuit Roosendaal heen; bezocht vervolgens Ossendrecht en Putte, en keerde vandaar naar Roosendaal terug; ik deed ten tocht per auto. Ik verleende audientie aan pastoor Oomen, aan Schrauwen den directeur van St. Marie, en aan den conrector Metsers; de Heeren hadden niets bijzonders te vertellen.

Groote klachten over het bezwarende van het onderhoud der wegen. Gemeente heeft ongeveer 8.500 M1 kunstweg te onderhouden, waarvan 4.600 M1 klinkerweg en 2.900 M1 keiweg. Dat onderhoud drukt de gemeente zwaar; in 1911 werd 600 M1 klinkerweg uitgebroken en door keiweg vervangen; dat kostte aan de gemeente f. 4.000. Ik passeerde die wegen met mijn auto; ze waren in vrij goeden staat. Men vreest over een jr of vier weer tot eene dergelijke uitgave van f. 4.000 gedwongen te zullen worden; de klinkerweg is absoluut versleten.

Het gaat den menschen in Huybergen niet slecht; armen zijn er niet; het Roomsche armbestuur is zeer rijk; heeft minstens een ton; besteedt ouden van dagen, zieken, weeskinderen. Armoede wordt er in de gemeente niet geleden. Veel rijkdom is er ook niet; de rijkste boer, Backx, zou een f. 35.000 hebben. Er zijn 25 boeren met een of twee paarden; hun bezit wordt geschat op f. 10.000 voor ieder. Verder vele kleinere boertjes.

Ook hier is landgebrek, en wordt de grond duur; dezer dagen werd grond verkocht voor f. 600 per gemet = f. 1.500 de H.A. Er is een roomboterfabriek, een filiaal van de fabriek te Hoogerheid; boeren meenen, dat de melk minder betaald wordt dan elders, en verlaten daarom voor en na de fabriek. Vermoedelijk zal het einde zijn, dat de fabriek wordt opgedoekt. Er zijn in het geheel 265 koeien in Huybergen.

In 1911 trouwden vijf paren; zeer veel huwelijken zijn kinderloos. Wethouder Van Agtmaal ging een proef nemen met het telen van asperges. Sinds de weg naar Pindorp verhard is, gaat men

naar Roosendaal; daar is veel handel. In Bergen op Zoom is het een doode boel; daar is niets te doen. De oude versleten veldwachter werd vervangen door een jongen geschikten man. Huybergen kreeg eene nieuwe school; groot subsidie van het Rijk; mij ontbrak de tijd, die te gaan zien. Mr. Bondam nam voor jaren drie kisten met oud archief mede naar den Bosch; nooit meer iets van gehoord. Genees- en verloskundige hulp wordt verleend door dokter uit Esschen; soms ook door dien uit Hoogerheide.

Ossendrecht

Den **12 April 1912** kwam ik weer in Ossendrecht; ik was tevoren in Huybergen geweest, en bezocht later nog Putte. Ik maakte den tocht per auto vanuit Roosendaal. Ik verleende audientie aan pastoor Wijtvliet; de man is pas hard ziek geweest; hij zou 27 kg in gewicht verloren hebben! Later ontving ik nog het hoofd der school, den Heer Swering. Van hem vernam ik, dat de pastoor van plan is eene bijzondere jongensschool te stichten en meent dat hij dan de openbare school met onderwijzerswoning kan overnemen, omdat die dan toch niet meer noodig zou zijn. Ik heb Swering gewaarschuwd dat het plan van den pastoor niet kan uitgevoerd; G.S. kunnen nooit hunne goedkeuring hechten aan een raadsbesluit tot opheffing der school, vóórdat die school daadwerkelijk leeg gepompt is en daardoor het bewijs geleverd is dat die niet meer nodig is.

Adan heeft ontslag genomen als gemeentesecretaris met ingang van 1 juli aanstaande; hij was dat 35 jaren en maakte zich jegens Ossendrecht zeer verdienstelijk. In de laatste tijd werd hij ter secretarie bijgestaan door zijne dochter; dat meisje hielp Verdijk bij het onderzoek van de administratie! Adan wordt vervangen door Van de Ven, een zoon van den Rijksontvanger te Roosendaal; ze zijn met 10 zoons allen in verschillende betrekkingen; de aanstaande gemeentesecretaris is verloofd met juffr. Binck uit de Leur.

De arbeiders wonen nog meestal op hun eigen; het geld om te bouwen wordt hen ook nu nog gewoonlijk door Adan verschaft tegen matige rente. Er is weinig armoede in gemeente; de menschen werken gaarne, en hard; als er geen werk in gemeente is, gaat men het elders zoeken; in Duitschland werken wel 300 menschen. Ouden van dagen en derg. worden door Roomsche armbestuur bedeed. 50% gedwongen huwelijken; tamelijk veel onwettige geboorten; in drie maanden van 1912 vier. De menschen houden hunne kerkelijke plichten.

Het karakter is Belgisch; men zit gaarne in de herberg; de jongeren houden veel van muziek en dansen graag; in gemeente hebben zeker 100 gelegenheden "verlof"; er zijn 14 vergunningen. Al het oud archief is in Den Bosch; door Bondam medegenomen; sinds hoorde men er niets meer van.

Dr. Van der Lek is nog gemeentedokter; men is over hem zeer tevreden; hij is protestant. Eene vroedvrouw is er niet; voor vermogenden doet Dr. v.d. Lek de verlossingen tegen f. 12; voor minder vermogenden tegen f. 5. – Onvermogenden hebben gewoonlijk geen verloskundigen bijstand. Men heeft er tegenwoordig geen last meer van, dat de Belgen den boel komen opscheppen. Politie heeft weinig moeite meer. Er is in geen 2 jaar brand geweest.

Wethouder Melsen woont niet meer op "Molentje"; hij heeft gebouwd in de kom, recht tegenover het huis van den burgemeester. Peekoffiefabrikanten werken druk; in 1911 werd een groot deel der cichoreiwortels in Ossendrecht geteeld; die wortels waren buitengewoon goed. Het volk in Ossendrecht wil vrij zijn; omdat ze geen dienstmeiden konden krijgen hebben heel wat boeren hunne koeien moeten afschaffen.

Gemeente maakte een harden weg naar de Ossendrechtsche haven; de Zuidpolder betaalt jaarlijks f. 136 aan de gemeente voor onderhoudskosten; van de havengelden aan de Ossendrechtsche haven geniet de havenmeester 20% perceptiegelden; van wat er dan overschiet krijgt de Noordpolder f. 131; wat er dan nog overblijft is voor de gemeente, als bijdrage in de onderhoudskosten van den weg; het eene jaar is dat iets, het andere jaar niets. De Zuid Bevelandsche Waterleiding Maatschappij is bezig eene waterleiding te maken voor 20 dorpen = heel Zuid Beveland. De *prise d'eau* ligt in Ossendrecht tegen de zandheuveld aan. Het heele werk (de heele waterleiding) werd aangenomen door Carl Francken te Bremen voor ruim 12 ton. Van de *prise d'eau* te Ossendrecht tot den watertoren te Goes is 40 km. In 1912 moet het

heele werk opgeleverd. Met B. en W. even naar die *prise d'eau* gaan kijken; die aanleg was nog al interessant om te zien.

Putte

Den **12 April 1912** kwam ik weer in Putte; ik was eerst in Huijbergen geweest, en daarna in Ossendrecht. Vanuit Roosendaal maakte ik den tocht per auto. Ik verleende audiëntie aan den pastoor, die eenvoudig zijne opwachting kwam maken, en aan den gemeentesecretaris Leijs, die door den Raad benoemd was tot gemeente-ontvanger; hij vroeg steun, dat G.S. de definitieve combinatie van die twee betrekkingen in een persoon mochten verleenen; tot nu toe was die toestemming slechts voor één jaar verleend.

Verder was ik aangewezen op den burgemeester met diens twee wethouders; de heele samenkomst verliep, zonder dat er één hard woord tusschen de heeren viel! Men klaagde sterk over de gedwongen winkelnring; vier winkeliers uit Nederlandsch Putte en vier uit Belgisch dito drijven het zaakje, zij zijn de werkgevers; zij koopen de biezen in Overijssel of elders, en geven die aan de werknemers. Iemand, die het vlechten bijzonder goed verstaat kan, een heele week hard werkende, plusminus f. 2,50 maken. Dat geld wordt in winkelwaren geleverd.

Wethouder Stroup vertelde van een kilogram reusel, dat 46 cent kostte, voor 92 cent moest worden meegenomen. Zoo was het met alles; wie het waagde, elders iets te koopen, kon geen werk meer krijgen. Ook de andere winkeliers noteerden nu hunne waren voor de overige ingezetenen wat hooger. Het is heel erg, vooral omdat minstens driehonderd vrouwen en meisjes in de mattenvlechterij werkzaam waren. Hoewel ook 's zomers gevlochten word, is het toch vooral een arbeid voor 's winters.

Men ziet bijna geen Hollandsch geld in Putte; van het dorp is een derde Hollandsch tweederde Belgisch; de Hollanders gaan veel in Belgie (Antwerpen) werken, en worden daar in Belgisch geld betaald; de handel richt zich ook meestal naar Belgie; het zal daarom uiterst moeielijk zijn, het Belgische geld te verdrijven. Nadeel voor de inwoners ziet men er niet van in; als men bijv. een rijksdaalder wisselt, krijgt men vijf 1 franc stukken plus 12 ½ cent.

De menschen zitten gaarne in de herberg, hooren gaarne muziek; dansen gaarne. Er zijn minstens vijftig gelegenheden met 'verlof', benevens vijf vergunningen. Als er kermis is komen er minstens twintig orgels uit Antwerpen; de aanlegger eener dansgelegenheid betaalt voor vier dagen plusminus f. 70 voor zoo'n orgel. Aan B. en W. geraden eene belasting te ontwerpen op de publieke gemakkelikheden, en op die manier die orgels te treffen.

De grootste danszalen zijn in Belgisch Putte; daar komen orgels van 200 tot 300 frcs, en betaalt de ondernemer bovendien 50 frcs daags aan de gemeente. Bij zoo'n Puttesche kermis komen de menschen van uren ver uit de omgeving; het is er dan vreeselijk druk. Vroeger kwam er de *beau monde* uit Antwerpen; soms wel dertig rijtuigen; dat is nu gedaan.

Er is in Putte gebrek aan goede arbeiderswoningen; geraden, overeenkomstig de woningwet eene vereeniging in het belang der volkshuisvesting op te richten. Op het Gouvernement zal men de Heeren gaarne inlichten. Ongeveer 150 menschen gaan buiten de gemeente werken: hout hakken in Frankrijk, grondwerk doen in Belgie of in Duitschland.

Standdaarbuiten

Den **13 April 1912** kwam ik weer in de gemeente; dienzelfden dag bezocht ik nog Oudenbosch en Hoeven; ik deed den tocht per auto vanuit Roosendaal. Ik verleende audientie aan Ds Barmen 't Loo; hij kwam eenvoudig zijne opwachting maken en was sterk onder den indruk van een moord, pas begaan op een 21-jarig meisje van zijne gemeente, dat gewurgd langs den weg was gevonden; de zaak was juist berecht voor de rechtbank te Breda; de moordenaar werd veroordeeld tot 20 jr gevangenisstraf.

Met B. en W. weer lang geredeneerd over de bietencultuur; de boeren zijn nog in twijfel of zij een tweede co:operatieve suikerfabriek zullen oprichten, dan wel, of zij zullen trachten eene bestaande, goed ingerichte fabriek aan te koopen. De bestaande fabrieken zijn echter nog 5 jaren gebonden door het Utrechtsche contract, tot gezamenlijken aankoop van bieten. De aan te koopen fabriek zou dus uit dat verband ontslagen moeten worden.

Door enkele fabrieken, nl. De Bruyn te Zevenbergen, Van Loon te Steenberg en door de fabriek te Standdaarbuiten worden van oude klanten bieten op gehalte gekocht. Sinds de fabriek te Stampersgat aan de Algemeene SuikerMaatschappij kwam, koopt die fabriek niet meer op gehalte.

Men heeft geen gebrek aan goed drinkwater; een in 1911 geslagen nortonpomp voorziet overvloedig in de behoefte; aan de actie om eene waterleiding te verkrijgen voor heel Westelijk Noordbrabant deed men niet mede. Er zijn weinig armen in de gemeente; de verschillende armbesturen + Vincentius kunnen ruimschoots in de behoefte voorzien.

Oudenbosch

Den **13 April 1912** kwam ik weer in Oudenbosch; ik was tevoren in Standdaarbuiten geweest; later ging ik nog naar Hoeven. Ik maakte den tocht per auto, vanuit Roosendaal. Ik verleende audientie aan pastoor De Wit. Hij wil eene bijzondere jongensschool oprichten, en daarvoor de gemeenteschool overnemen. Ik heb getracht hem aan zijn verstand te brengen, dat zulks onmogelijk was. Gedep. Stat. kunnen een besluit, tot opheffing van de openbare school te Oudenbosch niet goedkeuren, tenzij die school leeggelopen is, doordat de leerlingen zijn overgegaan naar de bijzondere school; en die leerlingen kunnen niet naar de bijzondere school overgaan, voordat die school er is. Om die reden is het onmogelijk, dat G.S. zeggen, dat eene openbare school niet meer noodig is, terwijl die nog door \pm 250 kinderen bezocht wordt. De Pastoor had toen nog allerlei distinguo's, waarop ik hem gezegd heb, dat ik met al die distinguo's niets te maken had; dat de wet in deze beslissend was; dat G.S. de eed op de wet hadden gedaan, en dat de wet in dezen den weg wees.

De opzichter van den Provinciaalen Waterstaat Heesterman kwam eenvoudig zijne opwachting maken. Er heeft zich eene bouwvereniging gevormd, St. Joseph, ter voorziening in de volkshuisvesting. Deze vereeniging wil 18 arbeiderswoningen bouwen + 8 burgerwoningen, samen voor f. 43.000. Ik heb den Heeren te kennen gegeven, dat m.i. de woningwet niet het oog had op den bouw van burgerwoningen – huurprijs \pm f. 200; zij, die daaraan behoefte hadden, konden zich m.i. op andere wijze, bijv. door coöperatie helpen.

Men heeft groote behoefte aan goed drinkwater; nu de groote waterleiding voor westelijk Noordbrabant – het idee van Dr. Bruinsma – mislukt is, wil men trachten zich met Roosendaal te verstaan, om vandaaruit geholpen te worden. De gasfabriek blijft goed gaan; de bate bestaat in gratis straatverlichting, gratis cokes op de school, en f. 1.000 in de gemeentekas. Voor het gebruik van de Oudenbossche haven werd in 1911 \pm f. 10.000,- aan havengeld ontvangen. De Duitsche tariefwet doet geen nadeel meer aan de boomkwekerijen; deze maken minstens even goede zaken als vroeger; er gaat thans veel naar Amerika; ook Duitschland trekt thans even sterk als vroeger; het geleverde plantsoen is echter zooveel duurder, dat de afnemers het Duitsche inkomende recht betalen; alleen coniferen gaan niet meer naar Duitschland. St. Louis is langzamerhand eene kolossale inrichting geworden; er zijn 390 leerlingen; bovendien 80 leerlingen op de kweekschool; 120 broeders voor al die jongens. Het gemeentebestuur wil het kerkbestuur ter wille zijn door afstand van een stukje grond, waarop een pomp staat en eene put ligt. Om die pomp en die put, die van algemeen belang zijn, maakten G.S. bezwaar, de transactie goed te keuren. Toen B. en W. het gesprek daarop brachten, vertelde de burgemeester, dat hij de Gedeputeerden Mol, Bressers en Van Dam had uitgenoodigd, om naar die pomp te komen kijken, en betreurde hij het, dat de Heeren dat niet hadden gedaan. Ik heb daarop den burgemeester een zeer scherp antwoord gegeven, zóó scherp, dat hij zijn mond verder niet meer heeft durven open doen.

Hoeven en Sint-Maartenspolder

Den **13 April 1912** kwam ik weer in Hoeven; ik was vantevoren in Standdaarbuiten en Oudenbosch geweest. Ik maakte den tocht van Roosendaal uit per auto. Ik verleende audientie aan pastoor Van der Made, die zijne opwachting kwam maken. –Op het seminarie was niemand tehuis, door dat het Paaschvacantie was. –Dr. Smits, pastoor van Bosschenhoofd, kon niet komen omdat het Zaterdag was, en hij moest biecht hooren.

In 1910 kwamen 27 huwelijken tot stand; bijna alle arbeiders wonen in eigen woningen; de gelden voor den bouw worden verschaft via notaris Scholten uit Oudenbosch, notaris Mertens uit Roosendaal; worden verschaft door een zekeren Wittebolz uit Roosendaal; of door de heeren, burgers of boeren, bij wie de menschen werken. Voor de arbeiders bedraagt het loon 's winters f. 0,80, in het voorjaar f. 1 en 's zomers f. 1,15.

Er zijn nog steeds drie marechaussee tijdelijk in Hoeven gestationneerd. Men hoopt van ganser harte, dat die er mogen blijven. De bewaking van de Heike's mannen blijft steeds bitter noodig. Eene nieuwe manier van stroopen van de Heike's mannen is deze: als een bosch gehakt wordt, dan worden doode stompden door jonge telgen vervangen; wanneer die jonge telgen een jr of vijf oud zijn, dan worden ze door de Heike's mannen uitgerooid en aan de boomkweekers verkocht! Gemeente wilde geen kosten maken voor het plan, om door eene groote waterleiding heel Westelijk Noordbrabant aan goed drinkwater te helpen; de raad wilde er niets van hooren. De jongste veldwachter Dierickx, vroeg mijne medewerking om aan eene bewoonbare woning te komen; hij huurde eene woning, zóó slecht, dat Gezondheidscommissie die zeker moest afkeuren; er was anders niets te krijgen. Hij had zich deswege voor drie maanden tot den Raad gewend en geen antwoord gekregen. Zijne belangen aan den burgemeester aanbevolen. Ik reed over Oudenbosch, Bosschehoofd en Seppe naar Roosendaal terug. Te Bosschenhoofd moet nog al wat gespuis wonen, dat niet veel beter is dan de bewoners van het Heike. Vlak tegenover de halte Seppe staat het nieuwe Retraitehuis voor het Bisdom Breda; de kolossale inrichting is bijna gereed. Naar ik vernam zullen de retraites op 30 April aanst. aanvangen met een retraite voor de onder officieren uit Bergen op Zoom. Het Bisdom Breda krijgt slechts één Retraitehuis; het moet dienen voor mannen en voor vrouwen.

Oud en Nieuw Gastel

Den **15 April 1912** kwam ik weer in Oud Gastel; ik reed er vanuit Roosendaal heen; ik bezocht later ook nog de gemeente Roosendaal. Ik verleende audientie aan den pastoor met diens kapelaan; de Heeren hadden niets bijzonders te vertellen. Van de vereniging "Eigen Haard" te Stampersgat is burgemeester tegenwoordig de voorzitter; vereeniging moet gunstig werken; één huis werd reeds eigendom van den huurder; op den duur zal dat met de meeste woningen het geval zijn.

Omtrent suiker en suikerfabrieken vernam ik nog, dat een zak suiker 100 K.G. weegt; dat 35.000 K.G. bieten een gemiddelde oogst per Hectare is; dat 1.000 K.G. (netto) bieten moeten uitleveren 140 K.G. suiker en bovendien voor f. 1,- melasse en voor f. 1,- pulpe. Het participatiestelsel bij aankoop van bieten is geheel verlaten; in de plaats daarvan kwam de coöperatie, en als gevolg daarvan de oprichting van de coöperatieve fabriek onder Dinteloord. Naar men meende stonden de kansen, om binnenkort te komen tot de oprichting van eene tweede coöperatieve suikerfabriek niet gunstig.

Slechts enkele fabrieken contracteeren nog op gehalte; De Bruin te Zevenbergen, Van Loon te Steenberg, en St. Antoine voor de bieten uit de Haarlemmermeer; die bieten zijn groot van stuk en houden weinig suiker. In de afgelopen campagne kwamen bezwaren voor in het scheepvaartbedrijf op de Mark. Een schip, meer dan 1.000 ton groot, liep vast in de brug te Stampersgat; dientengevolge was het scheepvaartverkeer én het verkeer over de brug twaalf uur gestremd.

De bepaling der grootte van de schepen naar de tonnenmaat zal men moeten wijzigen, omdat het gebleken is, dat de schippers – vooral de Belgische – daarmee knoeien; men zal nu in het vervolg meten de lengte, de breedte en de diepte der schepen, en naar gelang van de uitkomst bepalen, tot waar de schepen de Mark op mogen varen. Langs de Mark liggen 8 fabrieken, nl. 1. de coöperatieve, 2. Stampersgat, 3. St. Antoine, 4. en 5. in de Oudenbossche haven, 6. Standdaarbuiten, 7. Zwartenberg en 8. Wittouck te Breda. Het contract van den bond van suikerfabrikanten loopt nog 5 jaren; daarbij waren alle fabrieken aangesloten, behalve Stampersgat en De Bruin.

De Algemeene Suikermaatschappij kocht Stampersgat, en liet de bieten, waarvoor haar agenten contracteerden, alle koopen zoogenaamd voor Stampersgat. Voor hare fabrieken te Breda,

Bergen op Zoom en Oudenbosch (Van Rossum) een zeer groot voordeel, want die konden nu bieten krijgen uit de bieten van den Bond, zonder daarin zelve haar evenredig quantum te leveren.

Roosendaal en Nispen

Den **15 April 1912** kwam ik weer in Roosendaal. De politie laat nog veel te wenschen over; 10 man; agent Grimminck heet inspecteur; 800 jaarwedde; Burgemeester zal bij aanstaande begrooting voorstellen, het corps uit te breiden tot 17 man; drie veldwachters die buiten moeten wonen, en 14 agenten; de gewone burgernachtwakers, die er thans nog zijn, moeten afgeschaft. Het havengeld aan de Roosendaalschen vliet brengt f. 4.000 op voor gemeente; het heemraadschapsbestuur van de Steenbergsche en Roosendaalsche vliet liet een plan opmaken om het benedensas en het bovensas belangrijk te vergrooten, en om ook de rivier in veel meer bevaarbaren staat te brengen. Roosendaal hoopt, dat het plan uitgevoerd wordt. Het zal ruim f. 106.000 kosten. De heele Vliet zal ± 25 K.M. lang zijn; het Bovensas ligt halverwege, bij Blauwe Sluis.

De gasfabriek gaat goed; gaf in 1911 eene bate van f. 7.000 plus de straatverlichting = f. 8.000. Door het contract met Blaupot ten Cate nadert het waterleidingsvraagstuk zijne oplossing. De traverse van den Rijksweg zal men binnenkort overnemen. Er wordt weer geklaagd over lang wachten bij overwegen spoorbanen. Er gaan 30 jongens uit Roosendaal naar de ambachtsschool te Bergen op Zoom, en 2 naar die te Breda.

Woensdrecht

Den **16 April 1912** kwam ik weer in Woensdrecht. Vanuit Roosendaal ging ik er per trein heen; ik bezocht later nog Bergen op Zoom, en keerde vandaar per trein terug naar Roosendaal. Ik verleende audientie aan pastoor v.d. Voort met zijn kapelaan Asselbergs; de Heeren hadden niets bijzonders te vertellen. Sinds mijn laatste bezoek was er eene groote Roomsche Kerk gebouwd; ik ging die met de Heeren zien; de pastoor was zeer dankbaar, dat de geheele bouw voltrokken werd, zonder dat er één ongeluk gebeurde.

Ik kreeg bij mijn bezoek den indruk, dat Moors in naam burgemeester van Woensdrecht is; dat hij het echter met zijne groote exploitatie van poldergronden voor zichzelf, en voor de Heeren Völcker en Van der Duijn erg druk heeft, zóó druk, dat hij heel veel moet overlaten, en dat daardoor de wethouder Dietvors feitelijk de burgemeester is.

De bedijking van de Völckerpolder was zeer duur, de H.A. ingedijkte grond kostte f. 1.400; die van de Anna Mariapolder slechts f. 1.100. Binnen een jaar of twaalf kan er een dijk gelegd worden van den hoek van den Völckerpolder naar Bath; de dan in te polderen grond is domeingrond; dat zal dan een prachtige polder worden; prachtige gronden en weinig lasten, want de dijk behoeft maar heel klein te zijn.

Moors zag veel gevaar in den polder boven den spoordam, die thans door het domein weer wordt ingepolderd, nadat de dijk, die in 1911 bijna klaar was, op 30 September 1911 wegsloeg. Volgens Moors zit daar boven den spoordam geen goede klei, en kan er daarom geen behoorlijke dijk gemaakt worden, tenzij men de klei beneden den spoordijk uit de gorzen haalt. Dan wordt de dijk echter minstens f. 100.000 duurder. Hij oordeelde, dat als men den polder cadeau kon krijgen, met de verplichting om den dijk voortdurend in stand te houden, dat men dan den polder niet zou kunnen aanvaarden.

Het Woensdrechtse volk is voortdurend zeer geschikt; de menschen werken veel buiten de gemeente, meestal in Duitschland, maar ook in België, en op groote werken in Holland; de menschen werken gaarne, werken hard, en laten zich niet opruien. Terwijl de mannen buiten de gemeente werken, doen de vrouwen mannenwerk, koren maaien, suikerwortels rooien enz. Als de menschen trouwen, hebben ze gewoonlijk niets; ze trekken dan bij vader of moeder in. Maar dan gaat het jonge paar, zoodra de tijd daarvoor is, naar Duitschland of elders; ze werken hard; leven hoogst zuinig; leggen geld over. Na een paar jaar hebben ze dan een aardig sommetje; Adan in Ossendrecht suppleert het ontbrekende; en dan gaan ze een eigen woning bouwen,

grond + woning zal f. 1.100 à f. 1.200 kosten. Zonder groote ongelukken is na een paar jaar de woning vrij.

In gemeente zijn twee steenfabrieken; bovendien eene steenfabriek tevens draineerbuizenfabriek van Daverveldt; vooral deze laatste marcheert erg goed. Hildernisse was vroeger eene groote plaats; er zijn nog de resten van een groot klooster; het zeestrand moet er prachtig zijn; het polderland wordt daar beschermd door een klein dijkje. Wethouder Melsen bewoont daar eene boerderij; hij moet dat dijkje in orde houden; reeds tweemaal, laatstelijk op 30 September 1911 liep het water over den dijk, en vloeide zijne woning onder water.

Bergen op Zoom

Den **16 April 1912** kwam ik weer in Bergen op Zoom; ik had tevoren Woensdrecht bezocht; ik deed den tocht vanuit Roosendaal, waarheen ik 's avonds per spoor terug keerde.

B. en W. beweren, dat er goed onderwijs gegeven wordt; op muloschool A gaan 180 jongens; op muloschool B gaan 80 meisjes. Op de Rijks hogere burgerschool gaan 180 leerlingen, waarvan 70 buitenleerlingen; schoolgeld f. 40. Op de ambachtsschool gaan 72 kinderen, waarvan 37 buitenleerlingen; er wordt les gegeven in smeden, timmeren en schilderen; van patroons wordt weinig medewerking ondervonden, vooral van de patroons in het timmerwerk; die werken de school hard tegen. De Rijks normalessen worden gevolgd door 32 leerlingen; onder den vorigen directeur waren de resultaten niet schitterend; thans is Arnoldts, hoofd der school C directeur; men hoopt, dat de resultaten nu beter zullen zijn. Aan ongeveer 100 kinderen wordt muziekonderwijs (piano, viool, zang) gegeven.

Werkelijke armoede wordt door niemand geleden.

De tuinbouw, vooral de aspergeteelt, blijft zich uitbreiden; dientengevolge stijgt de waarde der gronden enorm; gewone grond geldt al f. 3.000 de hectare; binnenkort wordt ten behoeve van den tuinbouw in de buurt van het station eene groenteveiling geopend. De weekmarkten beteekenen niet veel; boter en eieren. De oestercultuur gaat slecht; de visscherij van ansjovis panharing enz. in den regel ook. De melasse spiritus fabriek is nog even hinderlijk als altijd. De suikerfabrieken hebben thans door nortonpompen enz. voldoende water; daardoor is, ook tijdens de suikercampagne, de waterverversching van de stad voldoende. De suikerfabriek van Van de Linden werd in 1911 nieuw geïnstalleerd; kan dagelijks 1,2 miljoen bieten verwerken. De schade, door stormvloed van 30 Sept. 1911 aan gemeente berokkend, bedraagt plusminus f. 10.000. Er is geen gemeentelijke bank van leening; men acht die niet noodig, doordat er eene particuliere bank van leening is, welke onder politietoezicht staat en goed werkt.

Klundert

Den **17 April 1912** kwam ik weer in Klundert; denzelfden dag bezocht ik ook Willemstad. Aan het station Zevenbergen vond ik mijn rijtuig; 's avonds keerde ik per rijtuig naar Roosendaal terug.

Ik verleende audientie aan notaris Meppelink; hij is tevreden in Klundert; hij verdient er zijn brood.

Door het Staatsdomein, rentmeester Ziedses des Plantes, moet onderhouden worden de weg Klundert-Noordhoek, en de weg Klundert-Moerdijk. Het is treurig, zoo ellendig als die wegen er aan toe zijn. De twee wethouders (Punt en Van Beek) zijn pachters van het Kroondomein; daarom is het voor B. en W. dubbel moeielijk, om in deze op te treden.

Het domein in Klundert is staatsdomein; kwam na den dood van Prins Frederik weer aan den Staat; de Heer Ziedses des Plantes is een ambtenaar van den Staat.

Gemeente ligt zeer geïsoleerd; men hoopt nog altijd op een stoomtram Fijnaart-Klundert-Zevenbergen-Leur. Het versche water komt uit de Roodevaart door de Keene tot Klundert; wordt daar met een motor opgemalen en in de slooten enz. gebracht.

Onder leiding van een ambtenaar van Binnenlandsche Zaken werden voor twee jaren enkele herstellingswerken aan het Raadhuis uitgevoerd, de ramen vervangen door in lood gevatte ruitjes enz. Dr. Holster, het oudste raadslid, gaf daarvoor f. 1.100,-; de gemeente gaf even zoo

veel; terwijl ook het Rijk f. 150 bijdroeg. Voor archiefberging zal een kamertje onder in het Raadhuis ingericht worden.

Gemeente heeft geene andere gronden in eigendom dan die van Lodewijk Napoleon; om de volkshuisvesting te bevorderen verkoopt gemeente in den laatsten tijd aan ééne zijde van Klundert bouwterrein ad f. 1,- de M2; vroeger kostte dat f. 2,50. Fabriek van v.d. Made werd nieuw ingericht; werkt druk; werkvolk zal ± f. 10 per week verdienen. Er is een pensioenfonds, uitsluitend in stand gehouden door werkvolk; het stamkapitaal werd verstrekt door een thans overleden heer v.d. Made.

De door mij weggejaagde veldwachter is ll. maandag vertrokken; hij werd portier bij Philips te Eindhoven; omtrent hem werden bij B. en W. geene informatie gevraagd.

Willemstad

Den **17 April 1912** kwam ik weer in Willemstad; tevoren was ik in Klundert geweest. Aan het station Zevenbergen vond ik het rijtuig, waarmede ik den tocht maakte; 's avonds reed ik van Willemstad naar Roosendaal (23 K.M.). Ik verleende audientie aan den Rijksontvanger Oosterbaan, en aan den Kapitein der artillerie De Koning met zijne officieren; de Heeren hadden niets bijzonders te vertellen.

Als de menschen "naar stad" gaan, dan gaan ze naar Rotterdam; de kleine man maakt de reis met het bootje Thor, en gaat dan voor f. 0,40 heen en weer. Het veer te Willemstad is van de Rotterdamsche Tramweg Maatschappij; 7 keer daags wordt er overgezet. Voor een auto wordt f. 3,50 veergeld genomen; komt een auto op een oogenblik, dat er geen officieele afvaart is volgens de dienstregeling, dan wordt die afzonderlijk overgezet, maar dan kost dan f. 10. Over het veer is een druk autoverkeer; in 1911 werden er 600 overgezet. Omdat het veer zoo duur is, en men slechts om de drie uren over kan, besloot de automobiëclub zich te interesseeren voor het veer te Moerdijk; daar zal het veergeld minder bedragen, zal ieder uur heen en weer gevaren worden, terwijl bovendien de wegen, om het veer te bereiken, voor auto's beter geschikt zijn.

De Ruigenhil zet water in door de Nieuwe sluis en door de Bovensluis; dat is maar zelden brak. De Gemeente zet water in door de Spuisluis; dat is in den regel brak. De waterleidingen in de kom worden door gemeente onderhouden; dat kost gemiddeld f. 150 's jaars.

Men klaagt, dat het bootje, dat den veerdienst verricht tusschen Numansdorp en Willemstad, te licht is, en dat men daardoor hij slecht weer te lang op het water ligt, soms heelemaal niet over kan; eene klacht bij Waterstaat hielp niet; Minister beweerde bootje in goeden staat was; dat spreekt ook niemand tegen, maar het is te licht voor den dienst.

De visscherij wordt uitgeoefend met 22 booten; men vischt op bot, paling en spiering; of de visschers goede zaken maken of slechte, klagen doen ze altijd; over het algemeen kunnen ze er echter wel zijn. De scheeptimmerswerf gaat vooruit; veel reparatiewerk, bouw van kleinere houten, en in den laatsten tijd ook van ijzeren schepen.

Waalwijk

Den **26 April 1912** kwam ik weer in Waalwijk; ik bezocht denzelfden dag nog Sprang en Kaatsheuvel; ik deed den tocht vanuit 's-Hertogenbosch. Ik verleende audiëntie aan Van Gijn, den directeur der Rijksvakschool voor leerlooiers en schoenmakers. Hij is civiel ingenieur, en werkte een jaar of zes op verschillende vakscholen in Engeland, eerst als leerling, later als assistent; de bouw van de vakschool schiet nog slecht op; de wet is van 1909; met den bouw moet nog begonnen; men hoopt het benodigde bedrag uitgetrokken te zien op de Staatsbegrooting voor 1913. De overige heeren hadden niets bijzonders te vertellen, en kwamen eenvoudig hunne opwachting maken.

Wethouder Timmermans is een zoon van den vorige wethouder Timmermans; hij is zeer onder den indruk van de déconfiture van notaris De Vocht; deze had zijn volle vertrouwen, en laat een tekort na van minstens een ton; vele kleine menschen komen geld te kort; zij brachten hem geld, waarvoor hij 5% betaalde; Timmermans zelf kwam er 15 mille aan te kort; hij dacht niet, dat er iets van terecht kwam. Het schijnt, dat De Vocht gespeculeerd heeft, en dat hij al onder nul was, toen hij van secretaris Van Oirschot benoemd werd tot notaris van Waalwijk. De oude

gemeentesecretaris Van Liempt is gepensioneerd; hij kreeg tweederde van zijn tractement als pensioen, nl. f. 820; in zijn plaats werd een van zijne zoons gemeentesecretaris. De secretarie moet nu wel beter in orde zijn dan onder den ouden Van Liempt.

De gevolgen van de werkstaking bij Van Schijndel doen zich nog sterk gevoelen; de verhouding tusschen patroons en werkvolk blijft ellendig; het volk is vreeselijk verbitterd; vele patroons willen geen georganiseerd werkvolk; ze halen er vreemden in, vooral protestanten; gevolg daarvan weer gemengde huwelijken enz.; het is treurig! De industrie gaat op het moment slecht; daar is geen voldoende afzet. En nog maar steeds door worden er machinale fabrieken opgericht; vooral in Kaatsheuvel. De concurrentie van de fabrikanten onderling wordt daardoor veel te erg. Het gevolg moet zijn, dat zij, die geen eigen kapitaal hebben, den strijd zullen moeten opgeven.

De armen klasse woont nóg slecht, maar toch ongelijk veel beter dan voor eenige jaren; daar wordt voor de verbetering van de volkshuisvesting veel gedaan. Gedwongen winkelnering komt niet meer voor. De Waalwijksche markt blijft achteruitgaan; de veemarkt heeft zich geheel naar Den Bosch verlegd.

De Waterleiding gaat thans goed en geeft een behoorlijk dividend; er kwamen zoovele nieuwe aansluitingen, dat daardoor de aanstelling van een adjunct-directeur noodzakelijk werd. De Waalwijksche haven gaat zeer druk; bij ebbe kan er echter niet gevaren worden; er wordt thans naar middelen gezocht, om daarin verbetering te brengen, bijv. door het bouwen van een schutsluis of door het uitdiepen van den bodem met minstens een meter. De tram gaat goed; naast de haven van Waalwijk rijdt ze ook op de haven te Heusden; men ziet daarin geen bezwaar. Gasfabriek gaat zeer goed. Men verlangt zeer naar provinciaal subsidie voor handelsschool.

Sprang

Den **26 April [1912]** kwam ik weer in Sprang; tevoren was ik in Waalwijk geweest; later ging ik nog naar Kaatsheuvel; ik maakte den tocht vanuit Den Bosch. Schoenmakerij heeft in Sprang niets meer om het lijf; de menschen gaan naar Waalwijk of naar Kaatsheuvel; slechts 56 menschen = schoenmakers werken in Sprang. Gedwongen winkelnering bestaat niet meer. De geest van de menschen is goed; socialisten zijn er niet meer. De menschen vinden vooral hun bestaan in den landbouw; de groote boerderijen verdwijnen gaandeweg; er worden vele kleine bedrijven van gemaakt.

De arme menschen wonen meestal gehuurd; goede woningen met een tuintje tegen f. 1 per week. Sprang gaat in zielental achteruit; de meisjes gaan veel buiten de gemeente dienen, trouwen en keeren nooit terug. Kapitaal of welgestelden zijn er bijna niet; zonder buitengewoon Rijkssubsidie ad f. 1.100 in onderwijskosten zou men onmogelijk kunnen rondkomen. Gemeente heeft haast geen eigen gronden; vóór jaren stonden alle inwoners het jachtrecht op hunnen gronden aan gemeente af; dat recht wordt nog door gemeente verhuurd; voor f. 8! Het is de vraag, of die afstand nog wel geldt; het is al zoo lang geleden, dat alle onderteekenaars al lang dood zijn, en hunne boerderijen vererfd en verdeeld.

Kaatsheuvel kreeg concessie om gemeente te verlichten vanuit gemeentelijke gasfabriek; maakte van dat recht tot nu toe geen gebruik. De toren is thans geheel hersteld, met subsidie van Rijk en Provincie; men is erg tevreden en dankbaar, dat men dat groote werk tot een goed einde bracht. Het ziet er zeer goed uit.

Loon op Zand

Den **26 April 1912** kwam ik weer in Loon op Zand. Tevoren was ik in Waalwijk geweest en in Sprang, terwijl ik den tocht maakte vanuit 's Hertogenbosch. Er wordt in Loon veel armoede geleden, maar toch niet meer zoo erg als vroeger; de loonen zijn gestegen; een tehuiswerker verdient thans ± f. 8,50, eene fabriekswerker f. 10,-. Er zullen thans 500 tehuiswerkers zijn en 800 fabriekswerkers. Het onpartijdige rapport Staalman heeft veel bijgedragen tot bestrijding van de gedwongen winkelnering; deze is thans niet meer zoo drukkend als vroeger, maar bestaat toch nog altijd.

De woningen zijn ellendig; voor korten tijd werd de Kaatsheuvelsche bouwvereniging opgericht, met de bedoeling een dertigtal arbeiderswoningen te bouwen; voorzitter de burgemeester. De fabrieken werken druk; er worden steeds meer schoenfabrieken opgericht; toch is de toestand zeer ongezond, want geen van die fabrikanten heeft enig kapitaal; zij huren van Duitse huizen de benodigde machines en betalen daarvoor naar gelang van het aantal paar schoenen, dat de machines afleveren; één fabriek betaalde in 1911 voor de machines f. 2.502,12 aan huur. Bij eenigszins langdurige tegenslag of malaise in het vak moeten die fabrieken wel vallen.

Het spant nog erg bij Raadsverkiezingen: Kaatsheuvel tegen Loon op Zand; of wel de boeren tegen de burgers; drank speelt echter geen rol meer; tijdens de verkiezing zijn de kroegen gesloten.

Steenkolengasfabriek is bijna klaar; het is erg jammer, dat daarbij zoo gedreven is omtrent de plaats waar die moest komen; Van Mierlo, directeur gasfabriek Tilburg en adviseur van Loon op Zand had zich nog op dezen eigen dag uitgelaten, dat het zoo jammer was, dat fabriek niet gebouwd was volgens de oorspronkelijke plannen, aan de tramhalte op den provincialen weg tusschen Kaatsheuvel en Loon op Zand; daar was de aangewezen plaats, daar had zij moeten staan.

Er wordt bij dergelijke zaken sterk gedreven, door de Heeren van de sociëteit, nl. de beide doctoren, eenige groote fabrikanten enz. Men is wel niet der zake kundig, maar men praat en agiteert en maakt stemming, veelal tegen de voorstellen van B. en W. in.

Vrijhoeve-Capelle

Den **27 April 1912** kwam ik weer in de gemeente; later bezocht ik nog de gemeente Capelle. Ik deed den tocht vanuit Den Bosch. Wethouder Oerlemans is overleden, en als zoodanig vervangen door Wethouder Voor de Poorte. B. en W. deelden mij mede, dat Oerlemans, na mijn bezoek in 1909 direct een einde had gemaakt aan de gedwongen winkelnering; hij had aan zijn volk gezegd, dat hij van mij gehoord had, dat er over gedwongen winkelnering geklaagd werd; dat hij daarom aan zijn volk aanzei, dat ieder van stonde af aan vrij was, om zijne inkoop te doen waar hij wilde, zijn geld te gebruiken zooals hij wilde. Ook elders in de gemeente is de gedwongen winkelnering opgeheven; Moonen, de schoenfabrikant deed zijn winkel weg. De bevolking bestaat van landbouw (een arbeider verdient per jaar ± f. 325), van schoenfabricage (een schoenmaker verdient f. 7 per week); men werkt in de hooipers of in de stroohulzenfabriek van Oerlemans. De menschen wonen veelal gehuurd ad ± f. 1,10 in de week, en hebben daarvoor eene goede woning met een klein tuintje; ze huren dan een stuk land van 1 à 1½ hond, houden geiten, varkens, soms eene koe.

Met Capelle samen één burgerlijk armbestuur, dat over ruim voldoende fondsen beschikt; gemeenten behoeven niet te subsidieeren. De Heeren Oerlemans zijn het tegenwoordig samen eens; zij drijven de pachtsom van de Labbegatsche haven niet meer tegen elkander op; van ruim f. 500 daalde de pachtsom tot f. 245. Bij ebbe is die haven niet bevaarbaar; ze loopt dan bijna droog. Nu er eene gasfabriek te Kaatsheuvel komt, had men gehoopt vandaar gas te krijgen; voorloopig zal daarvan wel niet veel komen. Er is quaestie van geweest, dat Capelle, Sprang en Vrijhoeve Capelle water zouden krijgen vanuit Waalwijk; daarvoor moest dan in Vrijhoeve een kleine watertoren gebouwd worden, geraamd op f. 5.200. De onderhandelingen met de Waterleiding Maatschappij zijn erg sleepende; men vreest, dat er niets van zal komen.

De "reizende bibliotheek" beheerd door het hoofd der school Buzink is naar Heistraat verhuisd. Schoolhoofd had niet genoeg tijd voor de administratie, en droeg het beheer over aan het hoofd der school te Heistraat. De bibliotheek zelve is eene instelling, uitgaande van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen.

Moeielijkheden tusschen haltechef te Kaatsheuvel-Capelle en veldwachter Gouda. De veldwachter bekeurde den haltechef wegens het te lang gesloten houden van de afsluitboomen over den Hoogevaartschen weg; de haltechef klaagde toen den veldwachter aan, wegens voortdurend zitten in de herbergen, en het veel te veel drinken van borrels jenever; soms 6 of 7 in een uur; de klacht is nog in behandeling.

B. en W. hopen, dat hunne herhaalde pogingen, om den eigenaar van het door hem verbouwde en tot logement ingerichte tolhuisje eene vergunning te bezorgen, moge slagen; de man heeft in goed vertrouwen – naar ik meen op advies van B. en W. – het huisje verbouwd; zou hij geene drankvergunning krijgen, dan is hij ongelukkig, en is hij alles, wat hij bezat kwijt, want zonder vergunning is daar geen bestaan te vinden.

Capelle

Den **27 April 1912** kwam ik weer in de gemeente; te voren was ik in Vrijhoeve Capelle geweest; ik maakte den tocht vanuit Den Bosch. Ik verleende audientie aan notaris Middelkoop; hij kwam eenvoudig zijne opwachting maken en bleek zeer onder den indruk van de déconfiture van notaris De Vocht te Waalwijk. Ruim een jaar geleden was hij door De Vocht slecht behandeld; deze was toen deswege door de kamer van toezicht berispt; Middelkoop had gewild, dat hij geschorst was geworden. Jammer, dat zulks toen niet gebeurd is, want dan zouden velen de oogen zijn open gegaan, en zij bewaard zijn gebleven voor de groote schade, welke zij nu belooopen.

Wethouder Middelkoop, een zoon van den notaris, is ziek; met den burgemeester en den wethouder Rijken moest ik dus den tijd vol praten. Wethouder Rijken maakt mij een beteren indruk dan vroeger; hij richtte eene coöperatieve stoomzuivelfabriek op, staande aan de Hooge Vaart, vlak bij Vrijhoeve; dagelijks wordt daar op het moment 6.000 Liter melk verwerkt. Een landbouwcursus in den afgelopen winter volgde hij van het begin tot het einde; hij had zulks, om het voorbeeld te geven, en om de andere leerlingen tot volhouden en volharden aan te sporen; hij wist ook gedaan te krijgen, dat tal van leerlingen de gelegenheid kregen, om hetgeen zij geleerd hadden aan de practijk te toetsen.

Het gaat den boeren in Capelle over het algemeen niet goed; zij zijn zeer achterlijk en niet meer op de hoogte van hun bedrijf. Vooral de boeren die in de Heistraat wonen, zijn in de laatste 25 jaren sterk achteruit gegaan; de Heistraat is thans de minst welvarende wijk in de gemeente. Het zielental van Capelle gaat langzaam achteruit; vooral daardoor is er geen gebrek aan goede arbeiderswoningen; de woninghuur bedraagt ± f. 1,10 per week. Maar de helft van de menschen wonen op hun eigen. De boerenarbeiders verdienen ± f. 8,- in de week; de boerenknechts tot f. 200, maar die zijn haast niet meer te krijgen; meiden zijn er heelemaal niet; die gaan liever dienen in Den Haag of Rotterdam; dan worden ze “dames”.

Naast de schoenfabriek van Vos, met ± 70 arbeiders, is er nog een tweede verzezen van Kerst, met ± 35 arbeiders. De gedwongen winkelnering tiert er helaas zeer welig. De geest van de bevolking is zeer goed; van socialisme merkt men niets meer. Het drinkwater is en blijft slecht; men ziet echter geen kans, om daarin verbetering te brengen; gemeente kan dat niet betalen. De Capelsche haven wordt door de schipperij veel beter gevonden dan de Waalwijksche; jammer, dat er zoo weinig vertier is. De haven is zeer duur in onderhoud; nog kostbaarder is het onderhoud van den weg naar het veer; met stormweer inundeert de weg, en woelt de bestrating los; men heeft een zwaren steenslag weg aangelegd, en dien met de stoomwals vastgewalst; desniettegenstaande heeft men nog veel moeite, om den weg goed te houden. Burgemeester Vermeulen heeft zijn mooie villa tegenover het station verkocht; hij woont thans met een getrouwen zoon samen, schuin tegenover zijn vroeger woonhuis.

Waspik

Den **29 April 1912** kwam ik weer in Waspik; later bezocht ik nog Raamsdonk en Geertruidenberg; ik deed den tocht vanuit 's Hertogenbosch. Op mijne audientie verschenen Van Schijndel, secretaris, en Schoenmakers, ontvanger van Waspik. De Heeren kwamen eenvoudig hunne opwachting maken. Van Schijndel moet Oom zeggen tegen den wethouder De Bont; hij is bij hem aan huis, reeds van klein kind af aan.

Het Oude Maasje wordt bevaren tot Waalwijk toe. Het Zuider afwateringskanaal wordt bemalen; men is nog steeds dankbaar voor die uitstekende afwatering, waardoor slecht sappig land groote waarde kreeg. De hooibouw gaat slecht; er is wel voldoende opbrengst, ± 6.000 pond de H.A. maar de prijzen zijn slecht; f. 13 de 500 K.G.; als men daar de kosten van bewerken afrekent, dan

blijft nauwelijks f. 50 per H.A. over. Er zit bij heel wat landbouwers nog het gewas van 1909, 1910 en 1911. Om betere opbrengsten te verkrijgen, worden heel wat hooilanden omgebouwd in bietenland; wordt de hooihandel niet beter, dan zal binnen korte jaren heel geen hooiland meer in Waspik zijn. Een bezwaar is echter, dat de kaden langs de polders niet erg hoog zijn, en daardoor bij hoogen vloed overstroomden; dat is niet erg voor hooiland, maar heel kwaad voor bouwland; men is dan ook hier en daar al druk bezig, met de kaden te verhoogen.

Geen spannende strijd bij gemeenteraadsverkiezingen. Archief is haast heelemaal geordend; men hoopt daarmee over een maand of vier geheel klaar te zijn. De scheepswerven werkten in 1911 redelijk, in 1912 tot nu toe buitengewoon druk. Vooral veel reparatiewerk; daaraan wordt veruit het meeste verdiend. In Waspik is eene uitgebreide schippersbevolking; er zijn zeker honderd schippersgezinnen; de menschen wonen op de schepen; van het onderwijs der kinderen komt maar weinig terecht.

Er is in Waspik veel gedwongen winkelnering: Boezer is de groote *homme d'affaires* voor De Roon; hij koopt hooi voor de hooipers enz. Boezer heeft een dochter, die gehuwd is met een zoon van Ruytenberg, den eigenaar van de scheepswerf; alle boertjes, alle arbeiders van de werf van Ruytenberg moeten in den bakkerswinkel van den jongen Boezer koopen. B. en W. vonden het heel erg. Naar hunne meening zou De Roon een einde aan deze treurigen toestand kunnen maken, maar hij doet het niet.

De leerlooierijen gaan slecht; het leder is goedkoop, de huiden zijn duur; nog één zoo'n jaar, zou v. Son gezegd hebben, en hij moest zijne looierij sluiten. De veemarkten blijven goed gaan; men geeft nog eene premie van f. 20 op iedere markt; voor ieder beest krijgt hij die het aanvoert een lot; aan het eind van de markt wordt tusschen die verschillende lotenhouders geloot wie de premie van f. 20 krijgt.

Raamsdonk

Den **29 April 1912** kwam ik weer in Raamsdonk; tevoren was ik in Waspik geweest, later ging ik nog naar Geertruidenberg. Ik maakte den tocht van uit Den Bosch. Veel moeielijkheden in gemeente; groote rivaliteit tusschen Roomschen en Protestant; 13 Raadsleden; 5 zijn Protestant. 4 Raadsleden wonen in de kom; 9 op Raamsdonkveer. Ds. Meijsken te Raamsdonkveer drijft vooral tegen de Roomschen; vele slappe Roomschen gaan met de Protestanten mede. Het is heel niet onmogelijk, dat Protestanten op den duur het heft heelemaal in handen krijgen.

Door concurrentie van de doctoren kan de vroedvrouw het niet volhouden, niettegenstaande ze f. 450 salaris van de gemeente had; ze heeft Raamsdonk verlaten. Er zijn vier doctoren: Gutteling, Van der Wiel, Quirijns en Lips. Alleen Lips is Roomschen. De Protestanten in den Raad hebben doorgedreven, dat de armenpraktijk verdeeld werd tusschen Quirijns f. 275 en Lips f. 625.; - zij drijven thans om de f. 450 van de vroedvrouw aan Quirijns te geven.

B. en W. betreuren het, dat de Katholieken geen strijdbare voormannen hebben; die er zijn, hebben groote zaken, en kunnen zich voor de gemeente niet beschikbaar stellen. De Protestanten beschikken over een groot aantal zeer geschikte krachten. Protestanten drijven om een eigen veearts te hebben; willen niet bediend worden vanuit Oosterhout of Capelle. Er is groote kans, dat zij doordrijven, dat veearts De Jong uit Capelle naar Raamsdonk verhuist. Deze is natuurlijk ook weer Protestant; hij neemt de verloskundige praktijk bij het vee niet meer waar.

De Volkshuisvesting laat veel te wenschen over; geraden, eene vereeniging volgens de woningwet daarvoor op te richten. Maar ook daarvoor heeft men weer geen menschen; althans geen Katholieken; en aan de protestanten laat men het niet gaarne over. De gemiddelde verdiensten van de arbeiders in de diverse ondernemingen zijn in Raamsdonk nogal hoog; eene gelukkige omstandigheid is het, dat het werk in de hoepelmakerijen en op de rietgorzen in den winter valt. Arbeiders in de rietgorzen moeten een aak hebben van ± f. 700 waarde; op een aak twee arbeiders; deze verdienen 's winters per hoofd f. 12.

Electriciteitsfabriek werkt goed; vele aansluitingen; maar geen bedrijfskapitaal. In de fabriek zit thans f. 125.000. Wanneer er geen f. 30.000 bedrijfskapitaal komt, zal het bedrijf stop moeten gezet worden. Protestanten zouden gaarne zien, dat het zoover kwam, dan konden zij voor een prikje eene mooie zaak, waarin een ton Roomschen kapitaal verloren was, overnemen. Gemeente is

in electriciteitsfabriek tot nu toe geen halve cent geïnteresseerd. Wethouder De Wit is de groote man van de stoomzuivelfabriek te Raamsdonk. Aanvankelijk liep de zaak slecht; de directeur deugde niet en is vervangen. Thans marcheert alles veel beter; er worden daags 8.000 Liter melk verwerkt.

Geertruidenberg

Den **29 April 1912** kwam ik weer in Geertruidenberg; ik was tevoren in Waspik geweest en in Raamsdonk. Ik maakte den tocht van uit 's Hertogenbosch. Geen audientie. Ik had dus veel tijd voor mijn onderhoud met B. en W. Burgemeester Meyers is oud geworden; hij ziet er slecht uit, en zal het, vrees ik, niet lang meer maken. Gelukkig, dat ik hem voor eenigen tijd de Nassau-orde kon bezorgen.

Woningen zijn over het algemeen nog al goed; er behoefde nog nooit eene woning onbewoonbaar verklaard te worden. Het aantal woningen is ook voldoende. Geen gedwongen winkelnering; ook nooit geweest. Geen groote armoede; armen worden zeer voldoende ondersteund uit de inkomsten van de Godshuizen. Bovendien besteden Vincentius en Protestantsch armbestuur jaarlijks nog een f. 800,- ieder.

Van drinkwaterleiding voor West-Noordbrabant komt niets. Van overbrugging van Keizersveer komt niets. Van tram Breda-Terheyden-Wagenberg-Made-Geertruidenberg komt niets.

Acetyleengasfabriek gaat goed; geeft prachtig licht; jammer dat carbid zoo duur is. Jaarlijks lost men f. 500 op de leening van f. 16.000 af. Men heeft de Donge thans uitgebaggerd in verband met het Wilhelminakanaal; 7 H.A. uitgegraven grond van Allard werden kosteloos opgesproten; deze verkreeg daardoor een prachtig fabrieksterrein.

Burgemeester is in onderhandeling met den Staat om 18 H.A. wallen en vestinggracht over te nemen; daardoor krijgt gemeente prachtige gelegenheid om zich uit te breiden. De toren van de groote kerk is van gemeente; men was op het oogenblik druk bezig die te restaureeren.

Gemeente verloor zijn infanteriegarnizoen = een bataillon. In de plaats daarvan kwamen twee compagniën vestingartillerie. Burgemeester hoopte, dat gemeente tegen 1 Augustus aanst. nog eene derde compagnie vestingartillerie zou krijgen.

Het teekenonderwijs valt zeer in de smaak, het voldoet aan eene groote behoefte; vooral het onderwijs in het machineteekenen wordt zeer gewaardeerd. Tijdens den afgelopen cursus waren er 56 leerlingen.

Hooge- en Lage-Zwaluwe

Den **30 April 1912** kwam ik weer in de gemeente; later bezocht ik nog Made; ik maakte den tocht van uit den Bosch. Niemand meldde zich aan voor de audientie. Wethouder Van Ginneken was niet verschenen. Wethouder Vos werd in 1911 als zoodanig benoemd; hij woont aan Moerdijk. Hij is een krasse oude heer van 81 jaren, met wien zeer goed te praten valt. Omtrent de materiele belangen is hij zeer goed op de hoogte. Vrij wat beter dan de burgemeester.

De burgemeester-secretaris Van Heeckeren wordt oud; hij gaat vooral op in het administratieve gedeelte van zijn werkkring. Een flink bevorderen van de materiele belangen der gemeente is van hem niet meer te wachten. Hij is vóór alles zuinig, en klaagt over alles, wat uitgaven medebrengt. Hij is nu 70 jaar en moet in 1913 herbenoemd worden; hij hoopt maar, dat tevoren de Rijkspensioenwet voor de gemeente-ambtenaren er moge zijn.

Het veer Moerdijk-Willemsdorp is dezer dagen geopend; de burgemeester vreest, dat daardoor meer last van landloopers, woonwagens enz. in de gemeente zal ondervonden worden; doordat dit volkje vroeger per spoor moest komen, had men, voor zooverre zij van de Zuid Hollandsche zijde moesten komen, van hen weinig last; in 1911 moest burgemeester 330 landloopers aan een spoorkaartje helpen van Zwaluwe naar Willemsdorp.

In Zwaluwe woont eene vrij talrijke visschersbevolking; te Moerdijk is eene groote vluchthaven door het Rijk aangelegd; verder zijn er havens te Lage Zwaluwe en te Hooge Zwaluwe. Ongeveer 70 visschers zullen in de visscherij hun bestaan vinden; zij visschen hoofdzakelijk op spiering en paling. De paling, die hier gevangen wordt, weegt tot 2 pond. In een bepaald gedeelte van het jaar, ik meen in het najaar, gaat een gedeelte van de visschers den Rijn op, zelfs tot Keulen toe,

om paling te vangen. Die paling komt dan de rivier af, en weegt zeer zwaar; zeven en acht pond is geene zeldzaamheid.

De goede verhouding tusschen Roomsch en Protestant is thans hersteld; er zijn thans 5 Roomsche raadsleden. Men klaagt over den invloed van het domein; het is staatsdomein en staat onder beheer van Groeneveld te Breda. Het domein wil voortdurend allerlei van zich afschuiven, en op de gemeente brengen; de invloed van den Rentmeester op de Raadsleden is zoo groot, dat hij dikwijls in zijn opzet slaagt. Als er heel geen domein gronden in Zwaluwe lagen, zou de gemeente er beter aan toe zijn.

Gedwongen winkelnering bij het raadslid Mercx, klompenmaker te Helkant; hij werkt met 28 knechts. Aan de Moerdijk is een groot pensionnaat gekomen, voor 200 pensionnaires; ik meen van zusters in de Postelstraat. Gemeente bouwde te Moerdijk eene verpleegkamer = ziekenbarak; alles moet er voortreffelijk in orde zijn; alleen heeft men geen verplegers of verpleegsters, wanneer er zieken verpleegd moeten worden!

Made en Drimmelen

Den **30 April 1912** kwam ik weer in de gemeente; tevoren was ik in Zwaluwe geweest. Ik maakte den tocht van uit Den Bosch. Voor de audientie had zich niemand aangemeld. Burgemeester Van Coehoorn is hard ziek geweest; hij ziet er nog ellendig uit, is blijkbaar niet geheel hersteld; zijn borst schijnt niet in orde; hij is uitermate zenuwachtig. Over het politietoezicht en de veldwachters heb ik niet gesproken; ik zou dan den burgemeester in tegenwoordigheid der wethouders moeten hard vallen; dat wilde ik liever niet doen.

Van den tram Breda-Terheyden-Wagenberg-Made-Geertruidenberg komt waarschijnlijk niets; van Marle vraagt thans het dubbele, van wat provincie en gemeenten toezegden; het is niet aan te nemen, dat die bedragen beschikbaar komen. En wanneer zulks wél het geval mocht zijn, dan blijft f. 300.000 aandeelenkapitaal te plaatsen, en dat bedrag is zeker niet te vinden; de naast belanghebbenden, de kapitalisten in de gemeente, zullen geen enkel aandeel nemen, omdat alle vertrouwen in de finantieele resultaten van de onderneming ontbreekt; er zal zeker geen dividend verdiend worden.

De vluchthaven te Drimmelen is veel te klein; voldoet niet aan de behoefte; alle schepen uit de gemeente kunnen er niet in. De armen wonen over het algemeen nog al goed; meestal op hun eigen. Het schijnt nog al gemakkelijk te zijn, om op redelijke voorwaarden aan geld te komen om te bouwen; slechts weinigen slagen er in, later de schuld geheel af te lossen. Als het gezin zich uitbreidt, komen er meer zorgen, ook finantieele. Zonder dat er bepaalde partijen zijn, spant het toch erg bij raadsverkiezingen; dan wordt er veel met drank gewerkt.

Het drank gebruik en misbruik in gemeente is nog heel erg. De helft van de bevolking bestaat uit polderwerkers; die komen met Kermis (einde September) met een vollen geldbuidel tehuis, en weten dan van brooddronkenheid niet, wat ze doen zullen, dan wordt er veel geld verbrast. Burgemeester heeft quaestie met de wethouders; hij wil met de Kermis een bioscope hebben, om de menschen een gepast en fatsoenlijk vermaak te geven. Wethouders willen dat niet, omdat bioscope veel geld trekt, dat uit de gemeente wordt mede genomen; zij achten zich jegens de inwoners verplicht geldwinnende zaken als de bioscope enz. te weren; dan blijft het geld in de gemeente en wordt in de herbergen verteerd! Vooral wethouder Janssens verdedigde die meening sterk.

Mei

Megen, Haren en Macharen

Den **1 Mei 1912** kwam ik weer in de gemeente; denzelfden dag bezocht ik nog Huisseling en Herpen. Ik maakte den tocht vanuit Den Bosch. Er was niemand voor de audientie. Het beweiden van de Megensche Ham was dit jaar voor gemeente buitengewoon voordeelig; reeds vroeg stond er veel gras. Naar matige schatting taxeerden B. en W. de waarde van de vóór- + de náweide op den Megenschen Ham voor de ingezetenen van Megen (Haren en Macharen hebben er geen recht op) op gemiddeld f. 4.000 's jaars.

In hoeverre de eigenaren van den grond in den Megenschen Ham het vóór- en náweiden zouden kunnen beletten, is nooit door de rechter beslist. Maar in Batenburg bestaat ook een dergelijk oud recht; dáár heeft de rechter beslist, dat, wanneer de eigenaren hunne gronden omheinden, zoo dat men ze niet kon betreden zonder de omheining te verbreken, het recht niet mocht worden uitgeoefend.

In Maasakker en Diedensche Uiterdijk begint thans eene normale geregelde toestand te heerschen; zoowel de sluis als de waterleiding komen binnen enkele weken geheel in orde; de sluis = de groote Megensche sluis.

Het getal leerlingen der Franciscanen blijft voouitgaan. De Franciscanen gaan eene Hoogere Burgerschool openen te Heerlen; om aan de benoodigde leerkrachten te komen werden de beste docenten naar de verschillende Universiteiten gezonden, om daar tevoren te promoveeren; dat is wel jammer voor het gymnasium te Megen, dat daardoor de beste professoren verloor.

Er is weinig werk in de gemeente; minstens 80 menschen werken buiten de gemeente, meestal in Duitschland. Armoede wordt weinig geleden; de fondsen van de armbesturen zijn nog al groot. Inkomsten uit legaat Van Cooth bedragen f. 400; daarvan wordt herhalingsonderwijs gegeven; hoofd der school gaat in Augustus op voor landbouwakte; slaagt hij, dan komt er een landbouwcurcus.

Megensche veer verpacht voor f. 2.150; veel te duur; bovendien in handen van een verkeerden pachter; deze laat de daaraan verbonden nering: steenkolenhandel enz. verlopen. De mandenmakerij, door het Megensche armbestuur opgericht om werk te verschaffen, behoefde in 1911/12 niet druk te werken; slechts zes personen kwamen er hun brood verdienen.

Huisseling en Neerloon

Den **1 Mei 1912** kwam ik weer in de gemeente. Tevoren was ik in Megen geweest; later ging ik nog naar Herpen. Ik maakte den tocht vanuit Den Bosch. Ter audientie verscheen pastoor Van Gils; een uiterst geschikt man om mee te praten; hij is sinds een pr. jaren te Huisseling. Tevoren was hij pastoor te Esbeek, en woonde daar den strijd van pastoor Jurgens tegen burgemeester Beretta bij.

Pastoor Van Gils stond geheel aan de zijde van Beretta en liet zich heel weinig vleiend over pastoor Jurgens uit; deze was de oorzaak van tal van veeten en moeielijkheden in de gemeente; hij was eerst veel te wit met de menschen; hij haalde ze veel te veel aan; en dan kreeg hij ruzie; en dan moesten de vrienden van gisteren zijn toorn, zijn macht, zijn wraak voelen; ze moesten uit den Raad enz. enz. Op die manier was met name Van der Poel, volgens pastoor Gilse een uitnemend man, vreeselijk vervolgd, uit den Raad gegooid, enz.

Men voelt zich veilig achter den dijk te Ravenstein; de Maasstanden zijn niet meer zoo hoog als vroeger; zij zijn ook niet meer zoo langdurig; men meent, dat de dijk naar de tegenwoordige behoeften sterk genoeg is.

Opbrengst legaat Van Cooth is f. 600; men geeft daarvoor herhalingsonderwijs, en sinds vier jaren een landbouwcurcus; deze laatste is tweejarig; er werd eerst een curcus in Neerloon gegeven, en daarna in Huisseling. De belangstelling was zeer groot. Veldwachter is een inwoner van Huisseling; was daar tevoren 12 jr. nachtwacht; f. 325 tractement; burgemeester zou hem gaarne laten aflezen. Bij de brandverzekering van den Boerenbond is voor 40 millioen verzekerd.

Wethouder De Bruyn is thans 84 jaar; hij leeft sinds 7 jaren uitsluitend op melk met suiker, en eieren, en houdt zich best. Heeft nog 5 groote kinderen tehuis. Men begint thans de vruchten te plukken van de Maasmondverlegging; door het in orde brengen van de Hertogswetering heeft het binnenland lang zooveel last niet meer van kwelwater als vroeger.

Er zijn bijna geen arbeiders in gemeente; meest allen kleine boertjes; de menschen wonen meestal op hun eigen, maar zwaar belast, Het is geen gezonde normale toestand. Die menschen willen vooruit; willen boer worden; pachten de gronden van de boeren tegen veel te hooge prijzen; drijven alles veel te hoog op. Bij eenigszins ernstigen tegenslag in den landbouw zullen de meesten het niet kunnen houden; ze gaan dan over den kop. Voor de meesten zou het beter geweest zijn, wanneer ze maar eenvoudig arbeider gebleven waren. Burgemeester zal een staat van gemeentelijke bezittingen aanleggen.

Herpen

Den **1 Mei 1912** kwam ik weer in Herpen; ik was tevoren in Megen en in Huisseling geweest. Ik maakte den tocht vanuit Den Bosch. Drukke audientie. Vooral klachten van arme menschen; de armmeester, Johannes Jansen, was naar Demen verhuisd; de raad had nog geen opvolger benoemd; en nu was er sinds drie weken niet bedeed. Bovendien eene klacht wegens tegenwerking van den burgemeester bij het uitvoeren van een raadsbesluit, waarbij eene waterleiding op den legger geplaatst werd. Er moest nl. een duiker gelegd worden van 50 c.M. middellijn; daartoe werkte de burgemeester niet mede; niettegenstaande de waterleiding in orde gebracht was, werd hetzelfde waterbezwaar ondervonden, omdat het water voor den duiker stropete.

Het spant erg bij Raadsverkiezingen. Burgemeester heeft getracht wethouder Van Rossum te doen vallen; deze werd echter herkozen; daarover in mijne presentie nog een geweldig standje tusschen de beide betrokkenen. Uitgestrekte gemeentebezittingen, die niets opbrengen; geraden, zich tot Staatsboschbeheer te wenden; en bovendien een register voor de exploitatie aan te leggen.

Uit de rente van het legaat Van Cooth – f. 180 – wordt het herhalingsonderwijs bekostigd.

Menschen waren meestal op hun eigen; als ze gaan trouwen, bouwen ze gewoonlijk; notaris Gervers schiet daarvoor het geld; hij is agent van een hypotheekbank. Als de rente en aflossing niet betaald wordt, dan verkoopt Gervers het zaakje weer; dit komt gelukkig maar hoogst zelden voor. Groote armoede wordt niet geleden; maar de menschen moeten veelal in Duitschland hun brood gaan verdienen; dat bederft hen erg.

Burgerlijk armbestuur heeft slechts als inkomsten eene subsidie van de gemeente; Roomsche armbestuur zal ± f. 700 vaste inkomsten hebben. Gemeenteveldwachter kan het volk baas; heeft echter te weinig tractement; kan niet uitkomen; zou gaarne de publicaties aflezen. De gunstige gevolgen van het in orde brengen van de Hertogswetering waren in 1911/12 zeer merkbaar; niet zoveel last van kwelwater. Burgemeester Van Zuijlen was nogal brutaal, ik moest hem een pr. maal het zwijgen opleggen.

1913

Maart

Maarheeze

Den **10 Maart 1913** kwam ik weer in Maarheeze; ik ging er vanuit Helmond per auto heen; bezocht later nog Soerendonk en Budel; en keerde 's avonds naar Helmond terug. Er was niemand voor de audientie; ik had dus veel tijd voor B. en W. met wie ik aangenaam zat te praten. Men wil de daarvoor geschikte heidegronden niet door het Staatsboschbeheer laten ontginnen, omdat men vreest, dat de kosten van den houtvester later te drukkend zullen zijn voor de gemeente.

Ik heb geraden, om met Staatsboschbeheer in overleg te treden, een ontginningsplan te laten maken, en tevens te informeeren, hoeveel die houtvester later wel kan kosten; dan krijgt men zekerheid, en kan men, met de stukken in de hand, beoordeelen, welke kosten voor de gemeente zullen blijven; en of het gemeentebelang gediend wordt, door Staatshulp bij de ontginning te aanvaarden; men dwaalt echter, wanneer men meent, dat uitsluitend voor Maarheeze een houtvester zou noodig zijn.

Men heeft van de exploitatie van de gemeentelijke bezittingen een zeer uitvoerige beschrijving gemaakt, welke zeer accuraat wordt bijgehouden; gemeente bezit thans 11 H.A. natuurweide en 121 H.A. dennenbosch. Van de natuurweiden maakt men gemiddeld 8% van het geïnvesteerde kapitaal; men blijft doorgaan met die weide langzamerhand te vergrooten; echter voorzichtig aan; men moet niet meer weide maken, dan er vee beschikbaar is om te weiden; de boeren richten eerst langzamerhand hunne boerderijen in voor het houden en stallen van meer weidevee.

Halfweg Soerendonk en Budel komt eene groote stoomzuivelfabriek voor de melk uit Maarheeze, Soerendonk en Budel; er wordt aanvankelijk gerekend op minstens 1.000 koeien =

8.000 Liter melk; later nog meer. Men is zeer dankbaar voor de krachtige hulp van Gedep. Staten, waardoor bewerkt werd, dat er een harden weg zal komen van Maarheeze naar het nieuwe station te Oudenboom, welke weg door gemeente noch aangelegd, noch onderhouden behoeft te worden. Vooral voor gemakkelijk goederenvervoer stelt men zich van dien harden weg veel voor.

Men betreurt het zeer, dat de tram Geldrop-Budel niet over Maarheeze zal lopen. Men ontkent echter het bezwaar niet, dat het traject Leende-Maarheeze-Soerendonk 3.400 M1 langer is, dan een directe weg Leende-Soerendonk; de aanleg wordt zooveel kostbaarder; de exploitatie dito; terwijl men bovendien de menschen, die per tram reizen, dwingt, om zooveel, 3.400 M1, langer onderweg te zijn, en bovendien zooveel meer te betalen (voor 3.400 m1) zonder in Maarheeze te moeten zijn. Deze bezwaren tegen het vervullen van den wensch van Maarheeze, om aan den tram aangesloten te worden, wogen ook bij B. en W. zwaar, en men kon zich verklaren, dat G.S. het kortste traject voorstonden, vooral nu Maarheeze te Oudenboom verbonden werd aan de lijn Eindhoven-Weert.

Volgens Verdijk was de administratie ter secretarie zeer goed in orde; de goede invloed van Burgemeester Moons blijft daar dus gelukkig bij voortduring merkbaar.

Soerendonk, Sterksel en Gastel

Den **10 Maart 1913** kwam ik weer in Soerendonk; vanuit Helmond reed ik er per auto heen; denzelfden dag bezocht ik nog Maarheeze en Budel, en keerde 's avonds naar Helmond terug. Er is thans een uitvoerige beschrijving gemaakt van de exploitatie der gemeentelijk bezittingen, met name van de natuurweiden; men heeft thans 13 H.A. omgewerkt tot natuurweide, en zal met uitbreiding geleidelijk voortgaan, wanneer er voldoende vee in de gemeente zijn zal. Tot nu toe was de exploitatie zeer loonend, en heeft men er veel ambitie voor.

Sterksel is thans verdeeld; het 2de kamerlid Mr. Dr. Jan van Best kreeg 1185 H.A., meest woeste heidegronden, zonder een enkel huis. Mevr. de weduwe Hegener kreeg de rest: 458 H.A. waarop een twaalfstal boerderijen. De oude Pompen, de vader van het oude statenlid, dat ik gekend heb, kocht indertijd de heele possessie van de Paters van Averbode voor f. 10.000,-. Soerendonk heeft quaestie met Maarheeze over de verbetering van eene waterleiding waarvan Soerendonk onderhoudsplichtig is, terwijl het absoluut geen belang heeft bij het goed onderhoud; bemiddelend geraden, om toch meede te werken in het algemeen belang; Maarheeze zal in de kosten van verbetering ook wel wat willen betalen!

Er is nog veel Belgisch geld in omloop; op de zinkfabriek te Budel wordt wel betaald met Hollandsche pasmunt en Hollandsche zilveren munt; maar de menschen worden vooral betaald in Belgisch papier, en doordat het Belgisch papier circuleert, blijft ook het Belgische geld in omloop. Veel menschen werken op de fabriek te Budel; ze trouwen allemaal jong, krijgen groote gezinnen, verdeelen de boerderijen hunner ouders, en zitten te klein, om tot welstand te kunnen komen. Armoede wordt in de gemeente nergens geleden; maar is ook geen welstand; de boeren zijn wel veelal eigengeërfd, maar tevens meestal zwaar belast met schuld.

Zoon van de burgemeester nog geen candidaat-gemeentesecretaris; hij is thans waarnemend secretaris van Eersel en ambtenaar ter secretarie te Duizel; ook moet hij de secretarie in Soerendonk recht houden; hij heeft geen tijd meer om te studeeren.

Men verlangt sterk naar een tram Budel-Geldrop, al of niet over Maarheeze; Soerendonk zal daar f. 5.000.- aan geven.

Budel

Den **10 Maart 1913** kwam ik weer in Budel; vanuit Helmond reed ik er per auto heen; denzelfden dag bezocht ik nog Maarheeze en Soerendonk. De Roomsche Kerk is thans afgebouwd, dank eene zeer ruime bijdrage van het gemeentebestuur – ik meen f. 8.000 – Met B. en W. de Kerk gaan zien; het is eene echte mooie kerk, harmonisch van lijnen, maar naar mijne meening zeker de helft te groot; wethouder Maas gaf de mooie gebrandschilderde ramen in het priesterkoor.

Geen staat van exploitatie van gemeentelijke bezittingen; nogmaals uitgelegd, wat ik wensch en waarom; burgemeester Van Uden belooft mij, er voor te zorgen, dat eene goede beschrijving

gemaakt wordt. B. en W. klagen, dat het zoo moeielijk is, de waterleidingen in goeden staat te houden; pas heeft gemeente ze opgezuiverd, of de aangelanders gooien er weer van alles in, bijv. oude melkbussen en derg. Naar mijne meening is daartegen niet veel anders te doen, dan de waterleidingen weer op te zuiveren, en, indien mogelijk, de vuilgooiers te bekeuren. Het drinkwater laat over het algemeen veel te wenschen over; geraden, hier en daar nortonpompen te slaan; die kunnen tevens goede diensten bewijzen in geval van brand. Behoeftigen zijn er haast niet in de gemeente; armenzorg is bijna geheel overbodig.

Deurne en Liessel

Den **12 Maart 1913** kwam ik weer in Deurne. Ik reed er vanuit Helmond per auto heen; bezocht vervolgens Vlierden en Lierop, en keerde toen naar Helmond terug. Er is eenige kentering in de algemeene gevoelens gekomen ten voordeele van Helenaveen; voor dat kerkdorp werd een Raadslid gekozen, Van de Mortel; naar het schijnt een geschikte man; jammer, dat hij eene betrekking aanvaardde bij den Boerenbond te Halsteren, naar die gemeente verhuisde, en daardoor zijn raadszetel in Deurne verloor; die vacature moet thans worden aangevuld; zal er weer iemand uit Helenaveen gekozen worden? Het is te hopen, maar het staat te vreezen.

Met B. en W. streed ik weer over de bestemming van het Koning Willemfonds; ik verweet B. en W. dat zij bijvoorbeeld voor stierhouders te Helenaveen niet de gebruikelijke f. 75 wilden beschikbaar stellen; dat hunne redeneering, dat die som uit het Koning Willemfonds moest betaald worden, niet opging; dat zij met dat fonds niets te maken hadden; dat de Koning dat fonds gesticht had ten bate van Helenaveen, en dat de bestuurderen van dat fonds jaarlijks van hun beheer aan den Koning verantwoording moesten doen; dat, wanneer zij met het oog op het fonds geene f. 75 wilden betalen voor een stier uit Helenaveen, dat zij dan de gemeente Deurne ten koste van het fonds met f. 75 bevoordeelden; dat de Koning echter met het fonds niet de gemeente Deurne had willen bevoordeelen, maar Helenaveen; dat daarom hun beroep op het fonds niet opging, en dat zij daaraan voor hunne weigering geen argument mochten ontleenen; ik geloof dat ik thans de Heeren overtuigd heb.

B. en W. klaagden, dat de firma Steegh en Esser, die 350 hectare grauwwveen van de gemeente exploiteert, gelegen tegen de gronden van de Maatschappij Helenaveen, daar al het grauwwveen benevens de bovenkorst van het zwartveen afhaalt, zoodat er geen zogenaamde bonkaarde overblijft, om, wanneer het zwartveen daar ook af is, den ondergrond voor cultuur geschikt te maken. Goed veenmansch gebruik eischt, dat die bonkaarde blijft liggen; tot nu toe heeft de gemeente te dien opzichte zich nooit te beklagen gehad, onverschillig met welken huurder van veen zij ook te doen had. Door de handelwijze van de firma Steegh en Esser – voor welke firma 1913 het laatste exploitatiejaar is – worden die 350 hectare, wanneer het zwartveen er ook af zal zijn, absoluut waardeloos.

Ik heb aan B. en W. medegedeeld, dat in de najaarszitting 1912 over deze roofofbouw in de statenvergadering geklaagd is, en dat toen gevraagd is om eene provinciale verordening, ten einde in de toekomst dergelijke roofofbouw onmogelijk te maken; in plaats van vruchtbare veenkoloniën, zooals in Groningen en Drenthe, houdt men hier eene absoluut onvruchtbare zandvlakte over. Ik heb met de Heeren afgesproken, dat, zoodra de provinciale verordening in concept gereed zal zijn, ik naar Deurne zal komen, om met hen de terreinen, waarvoor de verordening moet dienen, te bezichtigen, en na te gaan, of de ontworpen bepalingen doeltreffend zijn te achten.

Men hoopt zeer, dat de ontworpen tram naar Roermond tot stand komt. Deurne geeft daaraan f. 100.000 en meent daarmee Liessel en Neerkant uit hun isolement te verlossen. Eene klacht tegen den burgemeester geuit in *De Zuid-Willemsvaart* van 22 Juli 1916 werd door mij onderzocht en gegrond bevonden. Hem deswege op 6 September onderhouden; hij heeft mij eerlijk beterschap beloofd.

Vlierden

Den **12 Maart 1913** kwam ik weer in Vlierden; per auto bezocht ik vanuit Helmond achtereenvolgens Deurne, Vlierden en Lierop, en keerde toen naar Helmond terug. Ik werd

ontvangen door den burgemeester met den wethouder Verstappen. De andere wethouder, Coolen, werd te oud en heeft om die reden zijn ontslag genomen.

Verordening op de handdiensten (spandiensten worden niet gevraagd volgens de verordening) voldoet goed. In 1912 had men voor ongeveer 250 werkdagen handdiensten; de menschen komen liever werken, dan f. 250 hoofdel. omslag te betalen; burgemeester is over die handdiensten (uitsluitend voor het in orde houden der waterleidingen ingevoerd) zeer tevreden. De eenige harde weg van Vlierden is de verbindingsweg van Deurne met Asten; deze weg werd door de beide laatstgenoemde gemeenten aangelegd, en door haar tevens onderhouden. Vlierden is dus niet belast met het onderhoud van harde wegen.

Aan geneeskundige of verloskundige hulp doet gemeente niets; er zijn twee armbesturen, een burgerlijk armbestuur, met twee bestedingen ergens in een gasthuis en een Parochiaal armbestuur, dat voor een ouden man zorgt. Armen zijn er niet in Vlierden; daar wordt geen armoede geleden.

Burgemeester heeft eene beschrijving gemaakt van de sinds 1909 aangelegde bosschen. Het heele boschbezit bedraagt 76 H.A.; men heeft nog 250 H.A. heide; sterk geadviseerd, zich in verbinding te stellen met Staatsboschbeheer. Van Stipdonkschen watermolen heeft men geen last meer; gemeente heeft eene waterleiding gemaakt en verbeterd, om den molen heen; deze is als het ware de veiligheidsklep; komt er teveel water vóór den molen, dan loopt het door die waterleiding weg; de hooger gelegen landen ondervinden thans geen waterbezwaar meer.

Lierop

Den **12 Maart 1913** kwam ik weer in Lierop; vanuit Helmond bezocht ik achterenvolgens per auto Deurne, Vlierden en Lierop; vandaar keerde ik naar Helmond terug. De raadsleden waren thans vrij goed over de gemeente verdeeld: 3 op Boomen, 2 op Groenstraat, 1 op Endelaar en 1 op Heesven. Volgens burgemeester is er nogal wat oud archief; het is echter niet geïnventariseerd; wel moeten de stukken van de laatste 50 jaren netjes geordend zijn.

Jacht verpacht aan Latichius en drie andere Heeren; op het moment geen konijnenschade. Sinds de nieuwe visscherijwet is visscherij in Bauven niets meer waard; volgens die wet mag tusschen 1 April en 1 September niet met sleepnetten gevischt worden; bij het bevissen van het Bauven moeten de menschen tot aan hun middel in het water staan; tusschen 1 September en 1 April is dat niet wel mogelijk.

Burgemeester houdt den staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen netjes bij; gemeente heeft thans 160 H.A. dennenbosch. Men is in relatie getreden met Staatsboschbeheer, maar nog niet tot eene overeenkomst kunnen geraken. Voor onderhoud waterleidingen geeft men zich veel moeite.

Met Pastoor Offermans en Kapelaan Swinkels diens school voor meisjes uit den Boerenstand gaan kijken; de meisjes leeren daar zoowel koken, naaien, knippen, goed verstellen, als melken en varkens voeren. De cursus duurt één jaar; er zijn 27 meisjes, terwijl de school plaats biedt voor 30 kinderen. Ik geloof, dat de school heel nuttig kan werken, maar vrees, dat de cursus niet voldoende is, om het geleerde behoorlijk te laten verwerken en bezinken; m.i. is daarom een twee- beter nog een driejarige cursus noodig. –

Op den dag der opening van zijne inrichting gingen de meisjes van de openbare school over naar de Zustersschool van den Pastoor. Hoewel het getal leerlingen op de openbare school daardoor daalde tot beneden veertig, blijven aan die school twee leerkrachten werkzaam; ook aan de bijzondere school (± 40 meisjes) zijn twee onderwijskrachten geplaatst; hulde aan den burgemeester, en aan den pastoor!

Uden

Donderdag **13 Maart 1913** kwam ik weer in Uden. Vanuit Helmond reed ik per auto daarheen, langs de Zuid Willemsvaart en Veghel; langs denzelfden weg keerde ik naar Helmond terug; ik bracht toen nog een bezoek aan Beek en Donk. Bij mijn aankomst te Uden maakte het geen aangename indruk, dat de wethouders op de secretarie stonden en de burgemeester in zijn kamer was.

Burgemeester Thijssen had mooie bloemen laten komen, een reuzenbouquet anjers met sering. Het vulde de tafel; ik moest het opzij zetten, omdat we elkaar anders niet konden zien. Hij had bovendien eene harmonie besteld, om mij eene aubade te brengen; ik trachtte die nog af te wimpelen, maar het ging niet meer; juist toen mijn boodschap van niet spelen beneden kwam, begonnen ze te blazen; ik heb mij toen in vredesnaam maar laten executeeren.

Gemeente kocht in 1879 den tiend voor f. 55.000; door verschillende eigenaren werd successievelijk voor f. 47.000 afgekocht; voor het restant krijgt gemeente thans van het Rijk f. 45.000. Het gemeentelijk bezit bedraagt ruim 1.300 H.A.; daarvan is 20 H.A. met bosch bezet; de rest ligt nog woest. Voor de ontginning van 130 H.A. broekgronden maakte de Heide Maatschappij een ontwerp, waarvan de kosten f. 40.000 zouden bedragen. Door moeielijkheden met de gemeente Zeeland en met den Heer Van Ophoven over de sloot, waarlangs die 130 H.A. ontwaterd moeten worden, bleef het plan tot nu toe onuitgevoerd. Sterk geadviseerd, dat men zich met Staatsboschbeheer in verbinding zal stellen.

Voor legaat Van Cooth – f. 60.000 – heeft men eene slechte Muloschool; één onderwijzer voor drie klassen, met tesamen 15 kinderen, van welke slechts 7 uit Uden. Het gaat den boeren best; ze mesten nog veel kalveren vet, omdat daaraan zoovel verdiend wordt; boter wordt op de boerderij haast niet meer gemaakt, sinds er een stoomzuivelfabriek werd opgericht te Volkel, en een te Uden. De laatste is pas geopend; verwerkt thans 6 à 7.000 Liter; dat zal wel 12.000 Liter worden, tegen dat de boeren, die thans nog een contract hebben met Jurgens te Oss, daarvan vrij zijn.

Het getal Uder markten wordt steeds uitgebreid; thans weer met 3 paardenmarkten. Toch gaan ze achteruit, tengevolge van de Bossche markten. Ook de fruitteelt – kersen – neemt toe; jammer, dat in de jonge aanplantingen van kersenboomgaarden eene tot nu toe onbekende ziekte heerscht, waardoor heel wat boomen succombeeren; men neemt thans in een proeftuin allerlei proeven met verschillende soorten onderstammen, en enten van allerlei soorten kersen – Eysden, Mierlo, Uden – enz. om een kersenboom te kweken, die van bovenbedoelde ziekte niet te lijden heeft.

Omtrent het onderhoud der waterleidingen had burgemeester het verkeerde begrip, dat de aangelanders daartoe verplicht waren; ik heb getracht hem daarvan te genezen. Bedelarij is veel minder dan vroeger, ook die van de woonwagens. Op de secretarie werkt secretaris Hoefs met één zoon; deze laatste moet volgens Verdijk heel goed zijn; het secretariewerk zag er zeer goed uit.

Van den weg Vorstenbosch-Loosbroek-Vinkel zal wel niets komen; Uden wil een kapitaal aan provincie geven voor onderhoudskosten, en zich niet schikken naar de voorwaarden van het provinciaal reglement. Burgemeester Thijssen is een warhoofd, die iemand licht niet begrijpt, en dan maar op zijn eigen idee door redeneert. Herhaaldelijk en telkens weer werd hij door wethouder Hermans getikt, omdat hij mijne vragen niet begreep, en dan verkeerde antwoorden gaf. Hermans begreep mij zeer goed. De vele moeielijkheden, welke Thijssen heeft, moeten m.i. voor een groot deel daaruit – en uit 's mans groote zenuwachtigheid voortspuiten. Het is wel jammer, en het is een ongeluk voor de gemeente!

Beek en Donk

Donderdag **13 Maart 1913** kwam ik weer in Beek en Donk; vanuit Helmond bezocht ik per auto eerst Uden en daarna Beek en Donk, vanwaar ik naar Helmond terugkeerde. Het antagonisme tusschen Beek en Donk neemt af; de verhouding is thans vrij goed. Hetzelfde kan gezegd worden van de verhouding tusschen de boeren enerzijds en de fabrieksarbeiders anderzijds.

De organisatie van de fabrieksarbeiders is dood; ongeveer alle arbeiders van vroeger zijn weer op de fabrieken aangenomen. De fabrikanten betalen betere loonen dan vroeger; de verhoudingen over en weer op de fabriek schijnen goed, beter dan vóór de groote werkstaking. Die werkstaking schijnt de lucht wat gezuiverd te hebben. Ook de arbeiderswoningen schijnen door fabrikanten thans veel beter onderhouden te worden. De Gebrs. van Thiel hebben hunne zaken gesplitst en verdeeld; de fabriek van klinknagels is thans het uitsluitend eigendom van Janus van Thiel; de andere fabriek – pikkeldraad enz. – is het eigendom geworden van de twee andere broeders Van Thiel.

Van de leden van den Raad wonen er drie, waaronder de wethouder Croymans, op Donk; vier, waaronder de wethouder Van Hoof, te Beek. Wethouder Van Hoof is de groote man van de coöperatieve stoomzuivelfabriek te Beek, alwaar dagelijks 8 à 9.000 Liter melk verwerkt wordt. Van de gemeentelijke bezittingen is 10 á 12 H.A. beboscht, 10 á 12 H.A. werd aangelegd tot weiland, en 18 H.A. tot hooiland; de rest, ± 120 H.A. liggen nog woest. Burgemeester houdt den staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen bij.

Aan onderhoud van landwegen gebeurt niet veel; vroeger kon men de benoodigde sintels bij de firma Van Thiel krijgen; thans niet meer. Tot nu toe gingen de meisjes uit Donk naar de bijzondere school te Beek. Er is thans een liefdehuis in Donk in aanbouw, zoo dat de meisjes spoedig in Donk naar de Zustersschool zullen kunnen gaan. Bij een werktijd van 10 uur zullen de werklieden bij de firma Van Thiel f. 8 à f. 8,50 verdienen. De firma Carp uit Helmond heeft eene garenhaspelarij te Beek, waar ± 65 meisjes werken; deze kunnen gemiddeld hoogstens f. 4 per week halen.

De onderlinge brandassurantie werkt goed; premie even hoog als bij eene gewone assurantie; wethouder Croymans staat aan het hoofd; de reserve zal thans f. 13.000 bedragen. Men blijft in Beek en Donk veel waterbezwaar ondervinden; het is toch een ongeluk, dat de menschen zich niet willen vereenigen; dan waren zij te helpen. Burgemeester viel mij tegen; omtrent veel was hij slecht op de hoogte; omtrent nog veel meer bleef hij het antwoord geheel schuldig. Zooveel praats als hij heeft, wanneer hij op het Gouvernement komt, zoo mak was hij nu.

Woensel en Eckart

Den **14 Maart 1913** kwam ik weer in Woensel; vanuit Helmond reed ik er per auto heen; later bezocht ik nog Tongelre en Zesgehuchten. Maarten van Rossum heeft het oude Woensel platgebrand en geheel verwoest; dat lag destijds om den thans nog bestaanden ouden kerktoren. In den heel ouden tijd lag het oude Woensel aan den Tempel; daar was toen een tempel, aan Wodan toegewijd; daar komt de naam van de gemeente vandaan: Wodansel (sel = nederzetting, huizing) hetgeen later Woensel werd.

Socialisme: eigen lokaal op Fellenoord, waar allerlei sprekers komen; verder een propagandist van fl. 1.000,-; het socialisme wint wel veld, maar heel langzaam; niet onmogelijk dat er later een socialistisch raadslid komt. De exploitatie der gemeentelijke bezittingen is heelemaal in handen van Staatsboschbeheer; staat van exploitatie dier bezitting behoeft niet afzonderlijk te worden opgemaakt; de schriften van Staatsboschbeheer zijn ruim voldoende.

Armenzorg is groot; vooral als de kinderen getrouwd zijn, blijven de ouders onverzorgd achter. R.C. parochiaal armbestuur is rijk; wil geen inlichtingen geven; daarom kan een armenraad geen nut stichten. De geest van het fabrieksvolk blijft goed; de moraliteit laat echter veel te wenschen over; vooral door het gebrek aan woningen; jongens en meisjes moeten blijven verkeerren, omdat ze geen woning kunnen krijgen om te trouwen; dat lijdt tot groote onzedelijkheid. De kinderen betalen meest allen kostgeld aan hunnen ouders, het is meer dan treurig! Al het verdiende geld wordt onnut verkwist.

Drankgebruik is groot; drankmisbruik niet erg; de Paulusvereeniging en de Mariavereniging bereiken het fabrieksvolk niet. Moeielijkheden met Eindhoven en omliggende gemeenten zijn groot; het is bijna niet mogelijk om bij regelingen, die noodzakelijk gemeenschappelijk moeten geschieden, tot overeenstemming te komen. Annexatie is meer dan noodzakelijk. Men is zeer dankbaar, dat in Woensel een Rijkskrankzinnigengesticht zal komen; behalve de indirecte voordeelen, zal daarvan jaarlijks fl. 5.000,- rechtstreeks aan Woensel ten goede komen.

Volgens burgemeester De Vries zal Eindhoven over 15 á 20 jaren eene noodlijdende gemeente zijn; als er een heerenhuis openkomt, wordt er een winkel van gemaakt; de groote fortuinen vestigen zich buiten Eindhoven, in het villapark op Eckart in Woensel, op de Burcht onder Stratum enz. Eindhoven zal een centrum blijven voor zakenmenschen, maar de fortuinen gaan er uit. Dure ondernemingen, als bijvoorbeeld de gasfabriek kunnen later een strop worden; op de afzet aan de fabriek van Philips werd aan de gasfabriek voor fl. 16.000,- verbouwd; het contract met Philips loopt echter slechts voor tien jaar; wordt dat niet vernieuwd, dan zit Eindhoven met de schuld.

Burgemeester zal mij eens schriftelijk uiteenzetten, waarom annexatie zoo noodzakelijk is, en wat een vruchteloze pogingen er worden aangewend in tal van zaken om de gemeenschappelijke belangen der verschillende gemeenten gemeenschappelijk te regelen. Woensel krijgt gas van Eindhoven; contract voor tien jaar; Eindhoven wilde daarin een bepaling maken over de electriciteit, nl. dat, als er een electriciteitsfabriek kwam, Woensel slechts via Eindhoven die electriciteit zou kunnen nemen; Woensel heeft die voorwaarde niet willen aanvaarden, waarop Eindhoven die voorwaarde heeft laten vallen.

Tongelre

Den **14 Maart 1913** bezocht ik per auto van Helmond deze gemeente; ik was tevoren in Woensel geweest en ging later nog naar Zesgehuchten. Het nieuwe raadhuis is sinds een week of zes betrokken; het ziet er zeer goed uit. Architect van de gemeente is F. Wolters, oud-opzichter van Eindhoven; hij houdt ook toezicht op handhaving van de bouwverordening en vergadert daarvoor wekelijks met B. en W.

Bij Raadsverkiezingen wordt druk gestemd; geen principieele strijd; het is eenvoudig om bier te doen, anders komen de fabrieksarbeiders uit Klein Tongelre niet stemmen; die het meeste bier geeft heeft de meeste kans; nette, fatsoenlijke menschen willen dikwijls geen candidatuur aanvaarden.

Gemeente geeft zich veel moeite voor behoorlijk onderhoud van wegen en waterleidingen; ze is met de waterleidingen begonnen; deze zijn thans in uitstekenden staat; thans is zij met de wegen bezig en contracteerde met de N.V. Juliana, stoomkistenfabriek te Stratum, voor alle sintels, tegen f 0,25 per vracht; men rekent in 1913 minstens op 300 vrachten.

Dr. Raupp uit Nunen is belast met de geneeskundige armenverzorging. Vanwege de Gezondheidscommissie te Eindhoven is er eene melkkeuring ingevoerd; deze heeft een merkbaar goeden invloed. Men is zeer tegen de ontworpen grensregeling met Eindhoven; als Tongelre het villapark moet missen, dan kan het onmogelijk blijven bestaan. Tongelre heeft contract met Eindhoven over de levering van gas; contract loopt 29 jr. ingegaan 1 Januari 1913; voor iedere M³ gas, door Eindhoven geleverd, krijgt Tongelre een halven cent; die gezamenlijke halve centen zijn voor Tongelre niet voldoende om de straatverlichting te betalen. Zou er electriciteit komen, dan moet Tongelre die, voor zoowel licht en kleinkracht betreft, die via Eindhoven betrekken, en ontvangt dan voor iedere Kilowatt een halven cent.

Mevrouw Smits is overleden; "het Hof" werd eigendom van haar schoonzoon, Ridder de Grady de la Veuille te Luik, die daar met zijn gezin (twee meisjes van een jr. of 12) voorlopig nog niet komt wonen. Burgemeester deelde mij mede, dat hij dacht tegen 1 Mei 1913 in Tongelre te komen wonen; hij woont thans in Zesgehuchten alwaar hij secretaris en ontvanger is.

Zesgehuchten

Den **14 Maart 1913** kwam ik weer in de gemeente; per auto had ik vanuit Helmond tevoren Woensel en Tongelre bezocht. Door B. en W. werd ik ontvangen in het nieuwe gebouwde raadhuis; het is voor ± een jr in gebruik genomen en ziet er zeer goed uit; in de raadszaal tochtte het echter zoo erg dat ik haast weg woei. Naar Burgemeester Fleskens mij mededeelde, werd het gebouwd door Jan Stuyt. Een opzichter van Geldrop houdt toezicht op de handhaving der bouwverordening.

Groote klachten tegen het gemeentebestuur van Eindhoven, dat zoo slecht zijn plichten vervult, aanlegplaats in het kanaal niet onderhoudt, en vooral niet behoorlijk zorgt voor het onderhoud der waterleidingen; daardoor wordt groote schade geleden; broekgronden, die zeer goed zouden kunnen gecultiveerd worden, moet men inculte laten liggen, omdat men niet zeker is, dat men het overtollige water zal kunnen loozen.

Op initiatief van Fleskens heeft de afdeeling Hulst f. 6.000 besteedt, om 15 H.A. broekgronden in orde te maken; veel tegenstand van de zijde van den Raad. Het werk viel gelukkig mede; de exploitatie gaat prachtig; men is Fleskens nu zeer dankbaar. Fleskens pleitte er sterk voor, dat het Eindhovensche Kanaal weer in orde zal gebracht worden; daaraan liggen in Eindhoven eenige zeer belangrijke fabrieken; ook de groote steenfabriek te Tongelre ligt er aan; terwijl de

industrie uit Geldrop er groot belang bij heeft. Het in orde brengen van dit kanaal is veel noodzakelijker, dan het maken van een kostbare spruit uit het Wilhelminakanaal naar Eindhoven.

Bijna alle arbeiders werken buiten de gemeente; het gros werkt in Geldrop; de rest in Eindhoven. Samen zeker een 200 man. De loonen zijn redelijk; gemiddeld zal er per hoofd ± f. 8,- verdiend worden. Toestand van den armenklasse is vrij goed; groote armoede wordt er niet geleden; het ergste zijn de huiswevers er aan toe, ± 20 in getal; de beste verdienen slechts ± f. 6,-. Zij sterven langzamerhand uit. Rijkdom zit er ook niet in de gemeente; niet één boer is in vermogensbelasting aangeslagen. Driekwart der boeren wonen op hun eigen, maar de meeste boerderijen zijn zwaar verhypothekerd. Hand- en spandiensten werken uitstekend; de menschen werken gaarne en goed; deze belasting in natura willen zij wel opbrengen; van hoogen hoofdelijken omslag willen ze niet weten. Veldwachter Van Mol is zeer goed; f. 450,- + kleeding + woning + f. 100 gratificatie van Geldrop.

Oploo, St. Anthonis en Ledeacker

Den **15 Maart 1913** kwam ik weer in Oploo; vanuit Helmond reed ik er per auto heen; ik ging toen nog naar Wanroij, en nam later te Mill den trein naar Den Bosch. Oud-Burgemeester Arts is overleden; ik heb den indruk dat de keuze van den jongen Arts eene gelukkige keuze geweest is. Vóór 10 jr. benoemd, is hij met kracht begonnen te ontginnen, zoodat gemeente thans finantieel in goeden doen begint te komen. 125 H.A. broekgronden zijn tot nu toe ontgonnen; sterk geraden, zich met Staatsboschbeheer in verbinding te stellen, om, met staatshulp, te komen tot meene rationeele bebossching van de daarvoor geschikte heide.

B. en W. schijnen te meenen, dat de heide zich niet goed voor bebossching leent; geraden, om daarvan een proef te nemen. Men wil nog weer 180 H.A. broekgrond in cultuur brengen; de beste 40 H.A. wil men verkoopen in kleine perceelen, om aan de plaatselijke behoefte te voldoen; men rekent daarvoor ± f. 12.000 te maken; de rest, uitgeveende velden enz., wil men op langen termijn tegen f. 10 à f. 12 de H.A. verhuren, bijv. voor 50 jaren; particulieren kunnen dat niet doen, daarvoor ligt het terrein te veel met bulten en gaten; eene groote Mij., die met een stoomploeg kan werken, kan er misschien iets van terecht brengen.

Men klaagt zeer, dat de Heide Mij. zoo duur is; voor een erfpachter van 33 H.A. broekgrond, Jan Brands uit Duiven, bouwde Heide Mij. een boerderij van f. 7.000; Brands gaat dientengevolge waarschijnlijk over den kop; behalve dat die boerderij f. 3.000 te duur is, is zij zeer ondoelmatig ingericht, zoodat er absoluut geen berging is, zoodat er nog afzonderlijke zaadbergen en hooischuren moeten gebouwd worden. Biersteker, die van Oploo 35 H.A. huurde, bouwde voor f. 4.000 eene practische zeer voldoende boerderij.

Volgens burgemeester was Heide Mij. voor 10 jaren heel goed; maar er is geen toezicht, en daardoor is thans alles veel te duur. De waterleidingen werden door Heide Mij. goed in orde gehouden. De weg Oploo, Overloon, Venraij wordt 10 April 1913 aanbesteed.

Wanrooij

Den **15 Maart 1913** kwam ik weer in Wanroij; vanuit Helmond ging ik per auto eerst naar St. Anthonis (Oploo) en toen naar Wanroij; te Mill nam ik den trein naar Den Bosch. De nieuwe burgemeester maakt niet zoo'n goeden indruk als zijn broer, de overleden burgemeester; hij is bescheiden en verlegen. Naar de Pastoor mij mededeelde, is hij in de gemeente zeer gezien en bemind; hij moest zich veel moeite geven en de menschen gaarne helpen.

Wanroij heeft een uitgestrekt gemeentelijk bezit; 413 H.A. onder Wanroij; 105 onder Rijckvoort; 9½ onder Linden en 2½ onder Grave. Toen ik vernam, dat tengevolge van dat groote bezit de bevolking achteruit ging doordat jonge menschen niet konden beginnen, zoodat jong getrouwden dikwijls zich in andere gemeenten moesten vestigen, heb ik B. en W. duidelijk gemaakt, dat Gedep. Staten daarover anders dachten; wanneer ingezetenen behoefte hebben aan grond, om de eigen boerderij uit te breiden, dan wel, om zich te kunnen vestigen, dan verleenden Gedep. Stat. in den regel hunne goedkeuring aan de betreffende raadsbesluiten.

Maar G.S. houden verkoop van groote complexen grond aan vennootschappen of vreemdelingen tegen, tenzij daarvoor een heel hoog bod wordt gedaan, zoodat het welbegrepen belang van der gemeente verkoop vordert. Ik denk, dat na deze uiteenzetting spoedig besluiten van Wanroij tot grondverkoop in het klein, op het Gouvernement in behandeling zullen komen.

Wanroij maakt thans van de broekgronden nogal wat geld, door die te verhuren om te weiden of te hooien, maar vooral, door die aan Zeeuwen te geven om te vlassen. Naar B. en W. meenden, zouden vele van die broekgronden ook geschikt zijn om beetwortels te cultiveeren. De beste broekgronden worden geëvalueerd op f. 1.200 tot f. 1.500 de Hectare.

Sterk geadviseerd, zich in relatie te stellen met het Staatsboschbeheer, om te komen tot eene rationeele ontginning van de hooge heide. Veldwachter is diep in de zeventig; geraden hem te pensionneeren. Er moet eene nieuwe openbare school gebouwd; het terrein is er reeds voor aangekocht. Pastoor Glaudemans heeft zijne kerk afgebouwd; even met hem de kerk gaan kijken; eene echte mooie kerk, ontworpen door Franssen uit Roermond; wat er tot nu toe aan meubels kwam is van v.d. Geld uit Den Bosch. Wat mij echter het meeste frappeerde, is de omstandigheid, dat de Kerk op een groot open terrein staat, wel 200 M1 van den weg; men kan de Kerk dus werkelijk zien.

Gemeente liet eene cursus geven in bemestingsleer; meer dan honderd boeren volgden dien cursus. Waterschap de Raam werkt redelijk goed; dood jammer, dat het groote plan niet werd uitgevoerd. Gemeente onderhoudt de waterleidingen bijzonder goed; men klaagt echter sterk over Mill; daar doet men er niet veel aan, en daardoor heeft men in Wanroij hier en daar waterbezwaar.

Stoomzuivelfabriek werkt bijzonder goed; werd voor 6 jr. opgericht; kostte f. 32.000; daarop f. 12.000 afgedaan. Een van de twee wethouders schijnt er zich veel mee te bemoeien. Alvorens Wanroij te verlaten, even de weduwe van den oud burgemeester bezocht; zij was erg dankbaar dat haar oudste jongen (13 jr.) op de burgerschool van de Jezuiten in Nijmegen zo goed leerde; ik kreeg de verschillende bulletins te zien. Haar oudste meisje gaat binnenkort naar Heijthuisen. De tegenwoordige burgemeester Hendriks woont met haar samen.

Mierlo

Den **26 Maart 1913** kwam ik weer in Mierlo; dien dag bezocht ik nog Stiphout en Aarle Rixtel; ik deed den tocht per auto vanuit Helmond. Burgemeester Verheugt is pas gehuwd met Juffrouw Strijbosch uit Aarle. Hij bewoont een huis in de kom van Mierlo; wethouder Van Vlerken woont op Luchen; wethouder Van Gennip op het Hout. Ook de raadsleden wonen vrij goed over de heele gemeente verspreid.

Bij Raadsverkiezingen wordt bijna niet meer met drank gewerkt; partijschappen zijn er niet; op het Hout verlangt men een arbeider in den Raad te brengen; op den duur zal dat wel gelukken. Burgemeester is begonnen met het aanleggen van een staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen; losse papieren met aantekeningen en kadastrale extracten; als ik weer in Mierlo kom, zal de staat mooi in orde zijn. Te Hout vallen de grenzen van de gemeente en de parochie niet samen; vandaar dat vele jongens uit Hout naar de openbare school te Helmond gaan, terwijl de meisjes naar de Zustersschool te Hout moeten.

De voornaamste industriele onderneming in Mierlo is de katoenindustrie van Swinkels; de zaak marcheert zeer goed; maar de loonen zijn niet hoog; de meisjes zullen gemiddeld f. 4,- per week verdienen. Het grootste deel van de arbeiders moet buiten de gemeente gaan werken: te Geldrop, maar vooral te Helmond; dat zulks bepaald nadeelig werkt voor de moraliteit, kan men niet zeggen. De rechten op het Eindhovens Kanaal zijn veel te hoog; dezer dagen kreeg gemeente een schip met steenen aan; het kwam voordeliger uit, het schip te Helmond te laten lossen, en de steenen vandaar per kar naar Mierlo te transporteeren, dan ze via het Eindhovens Kanaal te Mierlo aan de wal te laten komen.

Naar het schijnt, houden de Heeren thans den hazen- en fazantenstand nog voldoende kort; er wordt echter weer geklaagd over konijnen. Getal handwevers blijft voortdurend afnemen; er zullen er nog een kleine honderd zijn, allen oude menschen; jonge handwevers zijn er niet; de kinderen worden iets anders. Nog twee boerenbonden, één te Hout en één te Mierlo met twee

Boerenleenbanken, waar echter bijna geen geld gehaald wordt; zij, die geld nemen, betalen thans 4%.

De Pastoor van Mierlo, J.J. de Winter, heeft nog steeds het legaat door pastoor Van Eert aan het algemeen armbestuur vermaakt, in handen, en wil dat niet afgeven. Ik heb B. en W. de vraag gesteld, hoe de Raad de rekening van het algemeen armbestuur kon goedkeuren, zonder dat de revenuen uit het legaat Van Eert daarin verantwoord werden. Gemeente zit erg krap met hare finantiën; er is pas een hoofdelijke omslag ingevoerd van 2%, benevens 50 opcenten op het personeel; en nog is er geen geld! En nu moet men de scholen te Mierlo en te Hout vernieuwen, wat f. 25.000 zal kosten; in de bouwkosten van de school te Hout heeft men een Rijkssubsidie gevraagd, deze werd niet verleend. Financieel zit men geheel vast; nu zal de hoofdelijke omslag 3% moeten worden, en daar ziet men erg tegen op. Staatsboschbeheer maakt op het moment plannen tot exploitatie van het Groote Goor; door die exploitatie kunnen wellicht, op den duur, de finanties van de gemeente weer wat sterker worden.

Stiphout

Den 26 Maart 1913 kwam ik weer in Stiphout. Ik had tevoren vanuit Helmond per auto Mierlo bezocht; later ging ik nog naar Aarle Rixtel. B. en W. klagen zeer over de finanties der gemeente; men kan niet rondkomen; de hoofdelijke omslag bedraagt reeds f. 1.000; verzoek om Rijkssubsidie in kosten onderwijs is afgewezen; men weet geen raad, hoe zich te redden. Gemeente heeft uitgebreide bezittingen, maar die zijn nog te slecht voor boschcultuur; men liet door Heide Maatschappij een ontwerp maken voor aanleg van 6 H.A. tot natuurweide; de vermoedelijke resultaten zijn van dien aard, dat men het niet aandurft. Geraden, zich met Staatsboschbeheer in verbinding te stellen; men vreest de onkosten voor den lateren boschwachter; getracht, B. en W. te dien opzichte gerust te stellen; in ieder geval kan men dienaangaande bepaalde inlichtingen aan Staatsboschbeheer vragen, alvorens eene definitieve beslissing te nemen.

Aan onderhoud waterleidingen besteedt men veel zorg; het kost niet veel, doordat de menschen op verzoek van B. en W. kosteloos komen werken; geen hand- en spandiensten; het gaat te goeder trouw, op een eenvoudig verzoek van den burgemeester.

Dr. Roupp uit Nunen is gemeentedoctor; men loopt erg met hem weg; gemeente betaalt hem voor de vaccinatie f. 1,- per kind; voor de rest wordt hij betaald door armbestuur. Veldwachter gedraagt zich tegenwoordig vrij goed; misbruik van drank maakt hij niet meer. Hoofd der school behaalde de landbouwakte; zal het volgend jaar beginnen met het geven van een landbouw cursus.

De stichting Croy ontlast armbestuur van veel armenzorg; de alleen loopende personen worden daar onder dak gebracht; het komt nooit voor, dat de 30 plaatsen bezet zijn; op het oogenblik zijn er uit Stiphout en Aarle samen niet meer dan 15, met 8 zusters. Rector Nielen is niet meer daar; hij ging zoogenaamd op familiebezoek naar zijn zwager Van der Steen te Veghel en kwam niet weer terug. Hij werd als Rector vervangen door kapelaan Metten, afkomstig uit Den Bosch, laatstelijk kapelaan te Luyksgestel.

Freule Van der Bruggen van Croy maakte hare stichting ten bate van den burgerlijken arme. Men heeft financiële moeielijkheden; in 1912 woei eene boerderij in elkaar, en moest vernieuwd worden; dat kostte veel geld. Bovendien kost het onderhoud van het kasteel veel geld; maar men verzekerde mij plechtig, dat men er nooit toe zou overgaan om het kasteel te verkoopen. De drie armmeester zijn op het moment de twee wethouders en de gemeente-ontvanger; de laatste is regeerend armmeester.

Er is bijna geen industrie in Stiphout; op de fabriek van v. Brunshot werken 7 meisjes; maar er zijn nogal eenige tehuiswerksters voor gezegde fabriek. Deze laatste kunnen wekelijks hoogstens f. 6,- halen; de fabrieksarbeidsters gemiddeld niet meer dan f. 4,-. Heel veel menschen, ruim 150, gaan in Helmond en omgeving op de fabrieken werken; voor zooverre men kan nagaan heeft dat geen slechten invloed op de moraliteit.

Het gaat den boeren vrij goed; de arbeidskrachten zijn te duur; daarom trouwen de menschen weinig, en blijven met broers en zusters bij elkaar zitten. Zij zijn thans verzekerd tegen hagelslag; meestal tegen hooge premie bij den Boerenbond.

Aarle-Rixtel

Den **26 Maart 1913** kwam ik weer in de gemeente. Vanuit Helmond reed ik per auto eerst naar Mierlo, en later naar Stiphout en eindelijk naar Aarle Rixtel. Met den nieuwen burgemeester Albers is de vrede in de gemeente weergekeerd; men vertrouwt, dat bij de aanst. raadsverkiezing geen stemming noodig zijn zal, en de aftredende leden bij candidaatstelling zullen herkozen worden.

Verordening op het venten werkt goed; vooral is men Ged. Stat. dankbaar, dat zij in de verordening lieten opnemen de bepaling dat de vergunning om te venten niet kan gegeven worden door den burgemeester, maar door B. en W.; nu moet de permissie lang van tevoren worden aangevraagd, hetgeen natuurlijk nooit gebeurt, waardoor ook nooit permissie gegeven wordt!

Gemeente bezit onder Aarle 97 H.A., en onder Bakel, op de grens van Deurne 165 H.A.; van deze is men bezig 56 H.A. aan Duitschers te verkoopen; voor eigen exploitatie liggen die 56 H.A. te ver van huis, ± 3½ uur. Men verhardt geen wegen meer met kolensintels; de boeren willen die niet meer kostenlos uit Helmond halen; moet men de vracht betalen, dan worden ze te duur. Aan de waterleidingen wordt groote zorg besteed.

Over Dr. Timmers uit Beek, den armendoctor, is men zeer tevreden. Armoede wordt in Aarle niet geleden; in het gesticht Croy worden geregeld 8 à 9 personen uit Aarle verpleegd; niettegenstaande het armbestuur daardoor zeer ontlast wordt, heeft het toch slechte finanties. Er is eenige plaatselijke industrie: eene stroohulzenfabriek en hooiperserij van de firma A. van Dam, waar ± 120 menschen werken; verder kunstmolensteenfabrieken van A. Jaspers, en van Gebrs. Jaspers, met groote afzet naar het buitenland, vooral naar Rusland; eene klokkengieterij van Petit en Fritzen, eene mooie fabriek, welke slechte zaken maakt en zwaar verhypothekeerd is; en een torenuurwerkfabriek van v.d. Kerkhof, welke zaak goed gaat.

Verder moeten de menschen buiten de gemeente, vooral in Helmond hun brood gaan verdienen; voor zooverre men kan nagaan, heeft dat geen verkeerden invloed op de moraliteit.

Burgemeester is bezig eene uitvoerige beschrijving te maken van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen. Het miraculeus beeld van de H. Maagd trekt veel menschen naar Aarle; vooral in Mei is het er druk; bepaalde processies komen er echter niet. Als er in Helmond ernstige zieken zijn, komen er troepen menschen naar Aarle om te bidden; toen een van de v. Thiel's ziek was, kwam het heele fabriekspersoneel, ruim 600 man.

Het Moederhuis van de Zusters van het Heilig Bloed is wel in Aarle; er zijn echter meerdere huizen van die orde in ons land, o.a. in Tienray; ook zijn er huizen in Duitschland, Oostenrijk en Beieren; de meeste Postulanten zijn Duitsch.

Men verwacht in de toekomst voor de gemeente wel voordeel van het kanaal Tilburg-Amer. Schoolhoofd vierde dezer dagen zijn gouden ambtsfeest, en werd toen gedecoreerd; zijn geheele onderwijzersloopbaan ligt in Aarle, waar hij vóór vijftig jaren als onderwijzer werd aangesteld op f. 200; thans heeft bij f. 1.200 en vrij wonen.

Gemert

Den **27 maart 1913** kwam ik weer in Gemert; ik reed er vanuit Helmond per auto heen; dienzelfden dag bezocht ik ook nog Bakel.

De gemeente wordt nog steeds door partijschap verscheurd; men ziet erg op tegen de aanstaande gemeenteraadsverkiezingen; dan zal het er weer spannen, en zullen Tonnaer, Bijvoet e.a. de gemeente weer op stellen zetten. Van de thans zittende raadsleden behoort alleen de heer Colen tot de partij Tonnaer. Die vroegere conrector van de Latijnsche School, de heer Beckx, heeft heel wat op zijn geweten; hij is de oorzaak van alle ruzies.

Met de ordening van het nieuwe archief is men zoo goed als gereed; de inventaris is ook haast klaar. De Rijksarchivaris schijnt te willen beginnen aan de inventarisering van het oud-archief; hij had ten minste voor eenige tijd in dien geest aan B. en W. geschreven. De burgemeester is begonnen met de beschrijving der exploitatie van de gemeentelijke bezittingen.

In plaats van gewoon herhalingsonderwijs geven hoofd- en hulponderwijzer onderwijs aan de Zondagsschool. De toestand der behoeftige klasse blijft verbeteren; er zijn minder bedeeden dan vroeger; de armen worden daardoor thans ruimer bedeed dan in vroegere jaren. De grootste industriele zaak uit Gemert is de bontweverij en haspelarij van Raaijmakers; door elkaar zal daar f. 6,- á f. 7,- verdiend worden. De zaak van v.d. Acker, waar vroeger gedwongen winkelnering was, waarover men zoo klaagde, is gefailleerd en opgeheven. Er bestaat nog een bontweverij van A.J. v.d. Acker met ± 500 arbeiders; daar is geen gedwongen winkelnering. Sinds de benoeming van den heer Van den Noort tot conrector van de Latijnsche School in plaats van den heer Beckx zijn daar de goede verhoudingen weergekeerd. Gelukkig, want het getal leerlingen was tot 13 geslonken; in de drie laagste klassen was maar één leerling overgebleven. Thans gaat de school weer vooruit; er zijn thans 31 leerlingen. Men heeft geen verordening op de hand- en spandiensten; toch worden met kosteloze hulp van de boeren de wegen onderhouden, de grind opgereden enz. enz. Tot nu toe werd driemaal een landbouwcursus en eenmaal een tuinbouwcursus gegeven; veel belangstelling. Krankzinnigengesticht "huize Padua" staat onder Boekel, op de grens van Boekel en Gemert. De tot het gesticht behorende afdeeling tot verpleging van heeren ligt onder Gemert; op het moment worden daar slechts drie heeren verpleegd.

Bakel en Milheeze

Den **27 Maart 1913** kwam ik weer in de gemeente; ik had vanuit Helmond per auto eerst Gemert bezocht; en ging toen naar Bakel; wegens den ellendig slechten toestand van den weg Gemert-Mortel-Bakel, moest ik van Gemert over Beek terugrijden naar Helmond, en vandaar naar Bakel gaan; de weg Helmond-Bakel was onder Bakel ook zeer slecht. Men is zeer dankbaar voor de beslissing der Staten, tot overname der harde wegen onder Bakel; de Provincie zal ze in orde brengen (raming ± f. 75.000) en onderhouden, tegen eene jaarlijksche bijdrage van f. 1.200,- van de zijde van Bakel.

Er wordt in Bakel nogal getrouwd; en daardoor ook nogal gebouwd; de bouwverordening wordt echter niet streng gehandhaafd, doordat men geen deskundige heeft; de bouwplannen werden op het Raadhuis wel streng nagezien; maar verder doet men niet veel. In geen jaren heeft men meer gronden ontgonnen, of bosschen aangelegd; men had geen geld! Gemeente verkocht dezer dagen 276 H.A. à f. 90, en 90 H.A. à f. 120 aan Van den Bosch, een bankier in Goch; het raadsbesluit moet door Gedep. Stat. nog goedgekeurd worden.

De scholen en de onderwijzerswoningen, zoowel te Bakel als te Milheeze zijn versleten en moeten vernieuwd; ik heb de Heeren geraden, om met deze zaak haast te maken, ten einde een groot Rijkssubsidie te verkrijgen, alvorens de verkoop der gronden aan de gemeente ruimer middelen verschaft. Aan de waterleidingen heeft men zooveel gewerkt als de finantien toelieten; men zou nog gaarne meer doen, als men het maar betalen kon; voor eene verordening op de hand- en spandiensten voelde men echter weinig.

Men heeft eene vroedvrouw, over wier praestaties men zeer tevreden is; nu het mensch wil gaan trouwen wil men haar maar liever weer kwijt, en dan trachten, weer een andere te krijgen; als het mensch zwanger wordt, kan zij toch niet op een fiets door de slechte zandwegen rijden, om de kraamvrouwen te gaan helpen.

De veldwachter is nu 78 jr oud; dienst doet hij bijna niet meer; men heeft geen geld om hem te pensionneeren en eene jonge kracht in dienst te nemen. In Milheeze wordt herhalingsonderwijs gegeven; in Bakel niet, omdat er zich niemand voor aanmeldt. Vanwege den Boerenbond werd een landbouwcursus ingericht. Armoede wordt in Bakel niet geleden; er zijn een pr bedeeden en een pr bestedingen. Armbestuur zal ± f. 600 inkomen hebben. De boeren gaan wel wat vooruit; 2/3 wonen op zich zelve; de plaats – gemiddeld f. 5.000 waard – zijn gemiddeld met een f. 2.000 belast. Veel kunstmest wordt gebruikt, en veel krachtvoer; een en ander wordt gehaald aan het pakhuis van den Boerenbond in Deurne. Nog twee roomboterfabrieken; die te Milheeze is handkracht, en beteekent niet veel; die te Bakel werd pas omgebouwd in eene stoomzuivelfabriek. Kalveren worden bijna niet gemest; enkelen met ondermelk.

De grootgrondexploitanten werden dit jaar voor het eerst in den hoofdelijken omslag aangeslagen; Van Ogtrop bijv. voor f. 37,50 als forens naar een inkomen van f. 10.000; zij kwamen in beroep; men is zeer benieuwd, naar de einduitspraak, welke G.S. zullen geven. Konijnenschade wordt er niet geleden; er zijn evenveel stroopers als konijnen. Ook korhoender zijn er haast niet meer; schade richten ze niet meer aan.

Leende

Den **28 Maart 1913** kwam ik weer in Leende; ik reed er per auto vanuit Helmond heen en bezocht denzelfden dag nog Nunen en Lieshout. Er is gebrek aan woningen; geraden eene vereeniging op te richten in het belang der volkshuisvesting. Men wil het heerlijk jachtrecht van Bn. v. Tuyll aanvechten, door een broodjager permissie te geven om te jagen; zulks sterk ontraden; wil men het jachtrecht aanvechten, dan moet men den koninklijken weg behandelen, en eene civiele procedure beginnen; dit ligt echter minder op den weg der gemeente, dan op dien van den Boerenbond.

Burgemeester is begonnen een inventaris van het nieuwe archief te maken. Voor de waterleidingen wordt goed gezorgd; als tram naar Budel klaar is, en men goedkoop sintels aangevoerd kan krijgen, zal men eerst recht beginnen met de verbetering der landwegen. Er komen steeds meer groepstallen; er zijn er thans wel 25.

Er zijn groote moeielijkheden ontstaan, doordat men voor 50 gezinnen in Leender Strijp een eigen school wil hebben, en de raad tot de oprichting daarvan besloot. Wethouder Godschalcx is bierbrouwer; doordat hij tegen die school stemde, verloor hij de 4 kasteleins uit Strijp als klant. wethouder Backx is voor die school; hij wond zich daarbij zóó op, dat een gesprek over andere gemeente-aangelegenheden niet mogelijk bleek; ik kon hem geen hoop laten op de vervulling van zijne wenschen. Voor den burgemeester is die schoolquaestie eene onaangename moeielijke zaak, welke hem veel van zijn invloed zal kosten.

Baron Van Tuyll verkocht vele gronden onder Leende; **1o.** 1.500 H.A. aan den Heer de Pélichy te Gits bij Brugge; die gronden zijn nog niet ontgonnen; wel zijn er lupinen gezaaid, en kweekbedden aangelegd; **2o.** 600 H.A. aan den Heer Mullie te Brussel; deze verkocht die gronden weer aan een anderen Belg; deze begint dit jaar te werken, en laat alles door Heide Mpij. In orde brengen; **3o.** 200 H.A. onder Heeze aan den heer Mullie te Brussel; deze heeft die gronden in cultuur gebracht.

Nunen, Gerwen en Nederwetten

Den **28 Maart 1913** kwam ik weer in Nunen; vanuit Helmond bezocht ik dien dag achtereenvolgens Leende, Nunen en Lieshout. Er is groote kans, dat de verharding van den weg Nederwetten-Soeterbeek de inzet wordt van den aanstaanden strijd bij de raadsverkiezingen; het raadslid Donkers uit Gerwen is voor den weg; dat zal hem wel zijn raadszetel kosten. Men rekent, dat die weg aanvankelijk aan de gemeente ± f. 2.200 per jaar zal kosten, daar komen vele belastingbetalende kiezers tegen op.

Er blijft nl. voor gemeente te betalen f. 16.000 aanlegkosten weg; f. 5.000 kosten van onteigening van grond, van voorpoting enz.; 6½% rente en aflossing van f. 21.000 = f. 1.365; onderhoud weg = verschuldigde bijdrage aan provincie f. 820; tesamen dus ± f. 2.200, wat eene te groote verzwaring van lasten beteekent.

De gemeente heeft drie openbare scholen: te Gerwen, te Nederwetten en te Nunen; bijna alle meisjes uit de drie kerkdorpen gaan naar de bijzondere school te Nunen. Jan Daams van Nunen stichtte omstreeks 1630 een fonds ten behoeve van eene Zondagsschool te Nunen; het kapitaal wordt beheerd door het College van bestuur van de beurzenstichtingen te 's Bosch; de beurs is thans geconfereerd aan het hoofd der school, die 's Zondags tusschen de Vroegkerk en de late Mis les geeft in bijbelsche geschiedenis en godsdienstleer aan eenige jongens tusschen 13 en 20 jr.

De kousenfabriek van v. Brunschot gaat vrij goed; hij heeft thans drie fabrieken, nl te Lieshout, te Stiphout en te Nunen; heel wat meisjes werken voor hem tehuis. Als Wilhelminakanaal nog

moest gevoteerd worden, dan stelde men de gronden niet meer gratis ter beschikking; het komt zooverre van de gemeente te liggen, dat de gemeente er geen belang bij heeft.

Burgemeester is bezig eene beschrijving te maken van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; ik vertrouw, dat hij het goed doen zal; het is hoog noodig; er zijn tal van wegen, waarlangs boomen geplant zijn, waarvan men niet weet, of zij aan gemeente behooren, dan wel aan de naastliggende eigenaars; het kan niet anders, of daaruit moeten processen voorkomen en groote moeielijkheden.

Men is weer druk bezig om canada's te poten, en heeft voldoende terrein, om daarmee nog jaren lang voort te gaan. Met het oog daarop heeft men eene eigen kweekkerij aangelegd. Oud burgemeester van Luytelaar heeft de gemeente verlaten; hij is naar Gestel verhuisd, en woont daar juist tegenover de nieuwe Roomsche kerk.

Lieshout

Den **28 Maart 1913** kwam ik weer in de gemeente. Dien dag bezocht ik per auto vanuit Helmond successievelijk Leende, Nunen en Lieshout. Over het algemeen zijn de woningtoestanden in Lieshout goed, al zijn er ook enkele krotten, welke men niet kan onbewoonbaar verklaren, omdat er dan geen onderdak zou zijn voor de bewoners.

Bouwplannen voor nieuwe woningen worden gecontroleerd door Gezondheids Commissie te Boxtel; tijdens den bouw komen Tonnaer of Jhr. Van Rijckevorsel (leden van de Gezondheids Commissie) gewoonlijk inspecteeren en controleeren.

Gemeente liet door Heide Mij 63 H.A. broekgrond tot natuurweide aanleggen, en heeft nog 8 H.A. geploegd voor gelijk doel; de grond is er bijzonder geschikt voor; de exploitatie valt hard mede; men maakte van enkele stukken 23%. Ook voor 1913 zijn de gronden bijzonder duur verhuurd om in te scharen; f. 29 à f. 30 per weischaar.

Vooraf wanneer Wilhelminakanaal komt, heeft Lieshout nog vele gronden, rechts en links van het kanaal, die bijzonder geschikt zijn voor natuurweide; vele ook voor bosch; sterk geadviseerd, zich voor boschexploitatie in verbinding te stellen met Staatsboschbeheer. De staat van exploitatie van gemeentelijke bezittingen is niet uitvoerig genoeg; ik hoop, dat men dien nu overeenkomstig mijne aanduiding zal inrichten.

Gemeentedoctor is de Heer Timmers uit Beek; men is over hem zeer tevreden. Bierman uit Helmond keurt uit nood geslacht vee. Groote klachten over bedelaars uit Helmond; zelfs met eene verordening op het venten zijn zij niet te keeren. Er wordt geen armoede in Lieshout geleden; er zijn geen armen; de plaatselijke industrie werkt te dien opzichte zeer gunstig; op de stoelenfabriek van Merkelbach, de machinale klompenfabriek van Gebrs. Kusters, de fabriek van landbouwwerktuigen van Gebrs. Kusters, en de fabriek van gebreide ondergoederen van v. Brunschot wordt een goed stuk brood verdiend.

Vanwegen den Boerenbond wordt een landbouw cursus gegeven; de stoomzuivelfabriek werkt gunstig; men mest nog kalveren, maar uitsluitend met ondermelk. Gemeente blijft nog steeds canada's aanplanten, en heeft terrein, om daarmee nog jarenlang voort te gaan. Het elzenschaarhout is niet veel waard; het beschot valt niet mede; daardoor zijn de prijzen, die bedongen worden, niet hoog. Gemeente blijft het jachtrecht verhuren; echter uitsluitend op gronden van gemeente; de boeren stellen hunne gronden niet meer ter beschikking van gemeente, maar verhuren hun jachtrecht liever zelve; meestal tegen f. 0,50 de H.A., ofwel tegen f. 0,50 per koe.

Sint-Oedenrode

Den **29 Maart 1913** kwam ik weer in de gemeente; ik reed er vanuit Helmond per auto heen; bezocht daarna nog Liempde, en nam toen te Boxtel den trein naar Den Bosch. Wethouder Moeskops is ziek; ik word ontvangen door wethouder Kemps + den burgemeester. Aangeraden eene vereeniging ter voorziening in de volkshuisvesting op te richten, om in den grooten woningnood te voorzien.

Op het raadhuis is een bronzen buste geplaatst ter herinnering aan den schilder De Josselin de Jong, geboortig van St. Oedenrode. Onze gesprekken loopten vooral over de exploitatie van

gemeentelijke bezittingen. Tot mijn ergernis heeft burgemeester nog geen algemeene beschrijving daarvan aangelegd; er sterk op aangedrongen, dat die nu eindelijk komt. Omtrent de exploitatie van "de Bleek" was er wél eene beschrijving gemaakt; 23 H.A. zijn tot natuurweide aangelegd; tot de bebossching van de overige 60 H.A. kan men nog niet komen. Nogmaals geadviseerd, zich in verbinding te stellen met het Staatsboschbeheer.

Wethouder Moeskops schijnt zich vooral te interesseeren voor den aanleg van natuurweiden; wethouder Kemps zorgt voor de bebossching; deze laatste was zeer sterk geporteerd voor den aanleg van een algemeen beschrijvenden staat van de exploitatie der bezittingen. De burgemeester maakte mij een bedroevenden indruk; toen ik later beneden op de secretarie kwam en zag hoe diep daar alles onder de stof zat, heb ik nog weer eens geraden het doozenstelsel in te voeren. De burgemeester beweerde dat men daarmee reeds begonnen was, want er waren twee doozen; hem daarover toen hard gevallen, en er hem op gewezen, dat alles zoo vuil was, dat ik mijne handschoenen bedierf, door eene portefeuille met stukken aan te pakken. Wethouder Kemps maakte mij een goeden indruk.

Liempde

Den **29 Maart 1913** kwam ik weer in Liempde; per auto reed ik vanuit Helmond eerst naar St.-Oedenrode, en vervolgens naar Liempde; te Boxtel nam ik den trein naar Den Bosch. Er zijn veel moeilijkheden in de gemeente; vooral de onderwijzers stoken de menschen en de raadsleden op tegen B. en W. Ik ontving twee menschen, Bax en Van de Moosdijk, in audientie; hunne zeer gezochte klachten bewezen een keer te meer, over welke futiliteiten men het bestuur lastig valt. Genoemde Bax is een broeder van den wethouder Bax; toen ik later genoemden wethouder sprak naar aanleiding van de klachten van zijn broer, kreeg ik beslist den indruk, dat hij waarheid sprak, toen hij beweerde, dat zijn broer zich liet opruien, alleen om B. en W. onaangenaam te zijn.

Er is veel strijd bij de raadsverkiezingen; ook dit jaar zal het er weer warm naar toe gaan. Burgemeester heeft zich veel moeite gegeven, om alles wat op de gemeentegronden gedaan wordt, uitvoerig te beschrijven en in kaart te brengen; ook de beide wethouders bleken dienaangaande buitengewoon goed op de hoogte. Van de 130 H.A. eigendom is thans 70 H.A. ontgonnen; voor de overige 50 H.A. heeft men een bod, om gedurende 30 jaren te huren tegen f. 20 de H.A.; men dacht er sterk over, om op dit bod in te gaan.

Dr. Hoek uit Boxtel is armendoctor. Armoede wordt in Liempde niet geleden. Een landbouwcursus werd nooit gegeven. Men zou zeer gaarne zien, dat er een vakcursus werd opgericht voor de klompenmakers; geraden, zich deswege tot Minister van Landbouw te wenden. De stoomzuivelfabriek gaat buitengewoon goed; de melk van 600 koeien wordt daar verwerkt. In conflict tusschen den Raad en B. en W. in zake de begrooting 1913 – de Raad wil niet voldoende ontvangsten voteeren, zoo dat de noodzakelijke uitgaven niet kunnen gedekt worden – staan G.S. aan de zijde van B. en W.

Het plantrecht van gemeente werd door een brutalen boer geschonden; deze hakte boomen van de gemeente weg en haalde ze naar huis. Mr. v. Hugenpoth adviseerde om tegen den man te procedeeren; de Raad durft niet. Nu die man niet vervolgd wordt in rechten, zullen wel meerderen het slechte voorbeeld volgen, en zal gemeente daardoor zeer beduidende schade lijden.

April

Deursen en Dennenburg

Den **8 April 1913** bezocht ik successievelijk Deursen, Dieden en Ravenstein. Ik werd mede ontvangen door twee nieuwe wethouders, Willems en Voet, geschikte menschen om mede te praten, vooral Willems; burgemeester Van der Putten was natuurlijk weer verschrikkelijk zenuwachtig.

Jurgens uit Nijmegen is dood; thans heeft van Basten Batenburg uit Utrecht, onder gelijke voorwaarden als vroeger zijn schoonvader, het jachtrecht onder Deursen. Gemeente heeft in de

laatste jaren veel gewerkt tot verbetering van haar grondbezit; in gemeenteverslag 1911 komen daarover waardevolle uitvoerige gegevens voor; nogmaals geraden, om een register aan te leggen, en daarin alle bijzonderheden omtrent exploitatie enz. te verzamelen.

Ter eere van den burgemeester moet gezegd worden, dat hij zich steeds veel moeite heeft gegeven tot verbetering van de ellendig slechte kleiwegen; die wegen werden door hem langzamerhand opgehoogd en verhard, zoodat op dit moment nog slechts één huis niet aan een harden weg zou staan. Hij heeft daarvoor met veel moeite de middelen moeten zoeken en die weten te vinden; en heeft langzamerhand dit resultaat weten te bereiken. Alleen “de lage Dijk” (lage del) moet nog opgehoogd; men is daarmee bereids bezig, maar kan niet voortwerken, dan eens omdat het water te hoog is, dan weer omdat er geen arbeidskrachten beschikbaar zijn; aan dien “lagen Dijk” staat dan dat ééne huis, dat nog geen harden weg heeft.

Op 350 zielen is er een hoofdelijken omslag van f. 800,-; wel zwaar voor eene gemeente met weinig draagkracht. In gemeente zijn geen eigenlijke arbeiders; de menschen hebben meest allen een pr. beesten; vooral aan de varkensfokkerij wordt tegenwoordig veel geld verdiend; rijke boeren zijn er ook niet. Armoede is er gelukkig niet.

Landbouwonderwijs wordt gegeven in cursus van hoofd der school te Dennenburg; bezocht door jongens van 14-18 jr.; neemt nogal goed op. Handkrachtboterfabriek werkt goed. Als op den duur de sluis in den Groenen dijk veel open staat – het bestuur van de Hertogswetering heeft daarover te beslissen – dan kan men veel nut hebben van den Maasmond.

Dieden, Demen en Langel

Den **8 April 1913** bezocht ik Deursen, Dieden en Ravenstein. Op het Raadhuis werd ik ontvangen door B. en W.; bij een volgend bezoek zal ik den ouden wethouder van Huisseling (77 jr.) wel niet meer vinden. De verstandhouding tusschen B. en W. is uitstekend; ook in de gemeente bestaan geene partijschappen meer, al meent men zich over het ageeren van pastoor Tielens soms te moeten beklagen; de raadsverkiezingen loopen thans steeds bij enkele candidaatstelling af.

Jurgens uit Nijmegen is dood; v.d. Elzen uit Oss betaalt thans f. 75 voor de jacht; het is voor dezelfde combinatie. Gemeente werkt nogal tot verbetering harer bezittingen; exploitatiestaat is thans door burgemeester behoorlijk ingericht. Onderhoud waterleidingen laat te wenschen over; het komt ten laste van 's Lands van Ravenstein, en van het Waterschap Dieden, Deursen en Megen.

Goede grint kost op de loswal f. 2,30 per M3; daar komt dan nog f. 0,50 van transport bij. Gemeente is druk bezig met verhoogen van kleiwegen; men heeft reeds veel gedaan; als de St. Janstraat nu ook in orde is, dan is men er voorloopig af, en blijven slechts hier en daar kleine stukjes in orde te brengen over.

Als gemeentebode Wolters – hij was vroeger veldwachter – sterft, krijgt tegenwoordige veldwachter Gijsbers het salaris van Wolters er bij, en kan dan bestaan. Armoede wordt in Dieden niet geleden. Landbouwcursus wordt gegeven door Van Dooren, hoofd der school te Dennenburg, een bekwaam man, maar een slecht docent; hij daalt veel te minutieus in allerlei bijzonderheden af. Zijne lessen trekken maar matig belangstelling.

Handkrachtboterfabriek werkt uitstekend; op den duur hoopt men te komen tot groote stoomzuivelfabriek voor alle dorpen in den omtrek van Ravenstein. Afdeeling N.P.V. (eierveiling Roermond) werkt niet best; de kleine man houdt nog te weinig kippen, niettegenstaande daarin eene aardige bijverdienste zit. Loswal aan de Maas van Rijk gehuurd; is te laag; niet hooger dan de gewone kribben; schiet met hoogen waterstand onder water; men heeft er niet veel aan.

Ravenstein

Den **8 April 1914** [moet **1913** zijn] kwam ik weer in Ravenstein, na te voren Deursen en Dieden bezocht te hebben; de nieuwe burgemeester, Ridder Van der Schueren, is sinds 2 maanden in functie; uit den aard der zaak zit hij nog niet in de gemeentezaken goed in.

De vroegere drukke groentenmarkten gaan langzamerhand teniet; vroeger alle dagen markt; thans om den anderen dag, en het is nog niets. Het laagste gedeelte van de gemeente is

gerioleerd; voor het hooger liggende gedeelte achtte men dat niet noodig; het water loopt vandaar gemakkelijk naar het lager liggende gedeelte, alwaar het in de riolen wordt opgevangen; deze lossen weer op de stadsgrachten en daar moet het vuil versterven.

Op de U.L.O. school gaan 20 kinderen van buiten de gemeente; naar ik van B. en W. begreep, is het daar vrijwel een janboel; een leerprogram met een vasten rooster van lesuren zou er niet zijn; men kon mij er niet veel van zeggen, omdat men het zelve niet wist. Van het teekenonderwijs kon men mij ook al niet veel zeggen; de Heeren wisten er niet veel van; er zouden ongeveer 30 leerlingen zijn.

Aan het gemeenteverslag 1911 was niet de minste zorg besteed; omtrent de verkiezingen 1911 werd niets gezegd; omtrent de teekenschool geen woord; van de schoenfabriek van Suermondt werd zelfs het getal werklieden niet opgegeven. Ik hoorde van B. en W. dat Suermondt zijn schoenfabriek voor handwerk ombouwde in een machinale fabriek; hij dwong geen enkel handwerker om heen te gaan; maar de handwerkers kunnen met de machines niet goed terecht, en verdienen in doorsnede niet meer dan f. 6 à f. 7. De goed geschoolde machinearbeiders kunnen het wekelijks wel tot f. 12 brengen.

Veel last van bedelarij heeft men niet; verordening op het venten wordt streng gehandhaafd. De éénigste veldwachter is er al een jr. of twaalf; hij schijnt nog al prestige te hebben; van tegenwerking door het publiek, van sarren enz. is geen sprake; mijne inlichtingen te dier zake, vroeger verkregen, schijnen dus minder juist te zijn geweest. De man heeft f. 500 + vrij wonen, en moet iedere nacht dienst doen tot twee uur! M.i. veel te veel.

Loswal bij het veer is te laag; gemeente moet die verhoogen; met ± 75 C.M.; men ziet echter tegen de kosten ± f. 800 op. Het is onbegrijpelijk dat de weg naar het station, de zoogenaamde parallelweg, door Ravenstein moet onderhouden worden; die weg ligt op grondgebied van Deursen; om vandaar in Ravenstein te komen, moet men nog eerst over grondgebied van Huisseling.

Schaijk

Den **9 April 1913** bezocht ik Schaijk, Reek en Zeeland. In Schaijk is de oude wethouder Oliemeulen overleden, en vervangen door Kersten, een oud-varkenskoopman, die geschikt kan praten. De vrede is in Schaijk weergekeerd; pastoor en burgemeester hebben zich verzoend. Pastoor Van Winkel kwam op audientie; hij was blijkbaar zeer dankbaar, dat de ruzie gedaan was; naar hij mij mededeelde, zou hij zich voortaan wat meer buiten de gemeentezaken houden, en de boeren in hunne handelingen als zoodanig niet meer willen leiden. Het is te hopen, dat hij woordt houdt. Er trekken veel menschen naar Amerika; nu weer 3 huishoudens, samen ruim 20 zielen.

Onderhoud der Kunstwegen is zeer kostbaar; B. en W. meenen, dat Provincie daarin moest tegemoet komen. Voor de tiend kreeg gemeente f. 59.214 van het Rijk; van de leening was nog f. 49.000 onafgelost, zoodat gemeente ruim f. 10.000 over houdt. Staat van exploitatie van gemeente bezittingen voldoet niet; nogmaals uitgelegd, hoe die moet worden.

Gemeente sloot een contract met Staatsboschbeheer; eerst werden 33 H.A. tot bosch aangelegd; thans is men met een stuk van 26 H.A. bezig. Gemeente gaf f. 10.000 in den bouw van het liefdehuis; daarvoor heeft het algemeen armbestuur het recht 6 mannen en 6 vrouwen te doen verplegen ad. f. 75,-. Werkelijke armoede wordt in Schaijk niet geleden.

Herhaaldelijk worden landbouw cursussen gegeven; meestal onder groote belangstelling; het geleerde wordt trouw in toepassing gebracht. Sinds eenige tijd is er een Boerenleenbank; werkt zeer gunstig; er wordt veel meer geld gevraagd dan gebracht; Centrale Bank te Eindhoven moet bijpassen. Steenfabriek van Zeegers, wethouder van Reek, werkt druk; maakt als het een droog jaar is ± 2.000.000 steen; 's zomers werken er 40 menschen; 's winters een 25; verdienen f. 0,15 per uur; maximum arbeidsduur 10 uur.

Sinds een pr. maanden is eene groote coöperatieve roomboterfabriek in werking met aanvankelijk zeer bevredigende resultaten; de melk van ± 600 koeien wordt verwerkt.

Reek

Den **9 April 1913** bezocht ik Schaijk, Reek en Zeeland. Er wordt in Reek druk getrouwd; in 1911 elf huwelijken; daardoor wordt er druk gebouwd; bouwverordening wordt goed gehandhaafd. Er is nog geen kaart van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; burgemeester zal er nu voor zorgen.

Burgemeester wil niets weten van Staatsboschbeheer; wethouder Zeegers is het niet met hem eens, en zal trachten den Raad te bewegen, zich met Staatsboschbeheer te verstaan. Aan de waterleidingen wordt groote zorg besteed; voor de wegen heeft men niet genoeg geld; men zou gaarne zien dat provincie die in onderhoud overnam.

Met veel succes wordt landbouwonderwijs gegeven door Kupperveld, hoofd der school te Langenboom; na den laatsten 2-jarigen cursus konden 15 diploma's worden uitgereikt aan trouwe leerlingen. Er zijn geen echte armen in gemeente; bovendien wordt er zeer veel gegeven. Nieuwe coöperatieve stoomzuivelfabriek gaat bijzonder goed; er wordt de melk van 600 à 700 koeien verwerkt; directeur is een eenvoudige Reeksche jongen, aanvankelijk arbeider van een handkrachtfabriek, later nog een jaar werkzaam op diverse stoomfabrieken om het bedrijf grondig te leeren. Fabriek kostte aan bouwen enz. ± f. 30.000,-.

Verordening op de hand- en spandiensten wordt niet meer toegepast. Aanlegplaats aan de Maas is zeer nuttig voor opslag van goederen voor Reek, Schaijk en Zeeland; er wordt druk gebruik van gemaakt. De opslag van goederen is niet duur; tarief werd vastgesteld door Waterschapsbestuur 's Lands van Ravenstein, waarvan Zeegers de voorzitter is.

Zeeland

Den **9 April 1913** bezocht ik Schaijk, Reek en Zeeland. Er wordt in Zeeland veel getrouwd; 18 paren in 1911; daardoor wordt er veel gebouwd; de bouwverordening wordt er goed gehandhaafd door deskundige van de Gezondheidscommissie (den burgemeester van Haps).

Geen partijenschappen in gemeente; raadsleden worden bij candidaatstelling gekozen.

Er kwam een nieuwe pastoor, Kluytmans; deze verbouwde direct voor ruim 10 mille aan de pastorie, en stierf binnen twee jr. na zijne benoeming. Hij stookte den doctor op om eene mooie villa van de gemeente te vragen; toen gemeenteraad daar niet direct op inging, nam hij ontslag als gemeentedoctor. Hij werd vervangen door dr. Van der Wijst uit Noordwijkerhout; men is met den nieuwen doctor goed tevreden.

Burgemeester gaf zich veel moeite voor de beschrijving der exploitatie van de gemeentelijke bezittingen; hij meent, dat het nageslacht daarin alles zal vinden, wat het noodig heeft te weten. Voor het verharden van de wegen gebruikt men tegenwoordig Maasgrint; deze moet zeer goed voldoen. Bij het in orde brengen van buurtwegen vraagt men half-vrijwillige hulp van de belanghebbende aanliggende eigenaren; eene verordening op de hand- en spandiensten heeft men niet.

Door het oprichten van de coöperatieve roomboterfabriek wordt thans dagelijks de melk vervoerd; 's winters worden de wegen daardoor erg rot, men heeft thans een pr. vaste arbeiders moeten aanstellen om de wegen in orde te houden. De roomboterfabriek met directeurswoning + inventaris zal wel f. 50.000 gekost hebben.

Het kalverenmesten is gedaan; er worden veel varkens gefokt; de afdeling N.V.P. (eierbond) gaat vrij goed. Boerenleenbank bestaat sinds een pr. jaar; er wordt veel geld gehaald; de bank werkt zeer nuttig.

Grave

Den **10 April 1913** bezocht ik Grave en Velp. Op het Raadhuis te Grave vond ik als wethouder den Heer Mulder, een gepensioneerd luitenant-kolonel, protestant. De man werd bij candidaatstelling tot lid van den Raad gekozen, en in de eerst daaropvolgende raadsvergadering tot wethouder. Naar ik van Verdijk vernam, komt hij dagelijks op het Raadhuis; alvorens heen te gaan, gaat hij den secretaris controleren, en vraagt dezen het werk te laten zien, dat hij dien ochtend gemaakt heeft.

Er wordt in Grave nogal getrouwd, en daardoor ook nogal gebouwd; de bouwverordening wordt streng gehandhaafd namens gezondheidscommissie door Schoonderbeek, provincie-opzichter,

én Van Deurzen, burgemeester van Haps. Veel partijschap; hevige strijd bij verkiezingen; herbergiers zijn daarvan dikwijls de oorzaak. Van aansluiting aan stoomtram Maas en Waal zal wel niet veel komen; G.S. Gelderland willen vooral Balgooi helpen, en stellen daarom hoge eischen aan richting tram; en aan watervrij maken trambaan, in plaats van te vergunnen langs bestaande wegen de tram te bouwen.

Vóór den aanst. winter hopen B. en W. klaar te zijn met een ziekenbarak voor lijdens aan besmettelijke ziekten. Nog geen beschrijving van exploitatie der gemeentelijke bezittingen; burgemeester erkende zijn fout, en zal er nu onverwijld voor zorgen. Gemeente is niet gerioleerd; het straatvuil wordt dagelijks van gemeentewege opgehaald; het heeft heel geen waarde. Gasfabriek werkt gunstig; burgemeester speelt directeur; meent in 1912 wel f. 3.000,- zuiver verdiend te hebben; de straatverlichting zal ± f. 1.000.- kosten; 47 lantarens waarvan ± 25 den geheelen nacht doorbranden.

Onderwijs aan de openbare school is slecht; één onderwijzer (Van der Geld) voor 8 leerlingen in zes klassen; van die leerlingen zijn er nog een pr, die bij de fraters werden weggestuurd, omdat zij minder goede elementen in de klasse waren. Het teekenonderwijs blijft goed gaan; een groote 30 leerlingen; de beste leerlingen komen van buiten Grave; cursus 4 jaren; schoolgeld wordt niet geheven. Een cursus voor landbouwonderwijs is in de maak. De Franse Paters hebben eene groote drukkerij; zij bezorgen allerlei uitgaven voor de missies; in 5 talen.

De achteruitgang van Grave is thans gelukkig tot staan gekomen; het gaat thans weer vooruit. De Raam Commissie werkt duur maar goed. Het verbrand archief is nog altijd in Den Bosch. Het werk ter secretarie is niet bijzonder, de secretaris heeft geen hulp, kan het werk haast niet af. Nu er een groot Rijkskrankzinnigengesticht in Woensel komt, vreest men, dat Grave het Rijkskrankzinnigengesticht zal verliezen; dat zou een ware ramp voor de gemeente zijn. De bomvrije kazerne is thans gesloopt; jammer voor de gemeente; het gaf veel werk, terwijl gemeente er veel geld aan verdiende; in sommige jaren wel f. 3.500. Op het terrein, waar kazerne stond, wil men thans woningen gaan bouwen; men heeft aan het Rijk gevraagd er de beschikking over te mogen hebben.

De veerquestie brengt de gemoederen nog erg in beweging; B. en W. klagen erg over den eigenaar van het veer, Van Haaren; deze laatste wordt door de Raadsleden Van Oppenraay (notaris) en dr. Schaepp (apotheker) zeer in bescherming genomen. Van Oppenraay en Schaepp gelden als de oppositie in den Graafschen gemeenteraad.

Velp

Den **10 April 1913** bezocht ik Grave en Velp. Ik vond in Velp twee andere wethouders dan in 1909. De gemeente is door partijschap verscheurd; alles ten gevolge van het stoken, het drijven en wrijven van Velthuizen, den tegenwoordigen gemeentesecretaris. Toen Gervers bedankte als gemeentesecretaris, wilde een partij Velthuizen als zoodanig benoemd zien; dat mislukte, Van Hövell werd benoemd; toen namen de aanhangers van Velthuyzen wraak, zetten den Raad om, en brachten Velthuyzen eerst in den Raad, en maakten hem vervolgens wethouder. Toen Van Hövell bedankte als secretaris, werd Veldhuyzen in diens plaats benoemd. Bij de aanstaande gemeenteraadsverkiezing zal de oude partij trachten de aanhangers van Velthuyzen weer uit den Raad te werken.

Gemeente heeft zoo goed als geen eigendommen; enkele aren. Maar hier en daar langs de wegen heeft Gervers nog al wat canada's gepoot; daar zullen er een groote 300 staan, waarvan 150 over een jr. of vijf goed hakbaar; daar zijn er nu al bij, die wel f. 15 het stuk waard zijn. Burgemeester maakte destijds een mooie kaart met beschrijving van die boomen; die is, jammer genoeg op de secretarie niet meer te vinden.

Geneeskundige is Dr. Kanters uit Grave; men is over hem goed tevreden. Leenen, oud brigadier titulair der Rijksveldwacht (pensioen f. 348) is nog gemeenteveldwachter; hij is niet te vitterig; in 1912 maakte hij 4 verbaalen. Van het proces-verbaal, indertijd door hem tegen den pastoor opgemaakt, omdat diens hond achter een haas dreef, kwam niets, het werd gedeponereerd.

Minstens een 25 kinderen, van wie een 20 meisjes, gaan naar de bijzondere scholen te Grave. Herhalingsonderwijs wordt geregeld gegeven. Voor een landbouwcursus voelt men niet veel; een tuinbouwcursus zou veel nut kunnen stichten, omdat grond in Velp voor tuinbouw bijzonder

geschikt lijkt; burgemeester legde een ½ H.A. asperges en een ½ H.A. rabarber aan; product moet naar de veiling te Nijmegen. Tuinbouwcursus zal er wel komen.

Armoede wordt in Velp niet geleden; daar is geen enkele bedeelde. De Jesuiten geven ook niet meer zoo onverstandig veel als weleer, dat zij daardoor de armen lokken. Gelukkig, dat er een omnibus rijdt van Grave naar station Ravenstein; men zou anders niet in Velp kunnen komen. Velp heeft met Reek samen ééne coöperatieve roomboterfabriek; die moet uitstekend werken.

Linden

Den **11 April 1913** bezocht ik Linden, Gassel en Escharen. Het was thans de eerste maal, dat ik in Linden kwam, en niet voortdurend werd lastig gevallen met allerlei klachten, tengevolge van partijschappen, verkeerde verhoudingen, enz. De heer Bluysen is waarnemend secretaris; hij klaagt, dat hij nog niet definitief als zoodanig benoemd werd; de gemeenteraad zou daartoe wel bereid zijn, maar de burgemeester houdt het voorlopig nog tegen. Toch is zijne verhouding tot burgemeester Van de Mortel zeer goed. Hem geraden, voorloopig in den bestaanden toestand te berusten; zijn toekomst hangt daarvan af, of hij in staat blijkt, de secretarie weer geheel in orde te brengen en die dan in orde te houden. Slaagt hij daar in, dan kan er over hem gunstig gerapporteerd worden, en heeft hij kans, later eene goede burgemeestersplaats te krijgen. Of dat zijn titel nu is secretaris, of tijdelijk secretaris, doet daar niet aan af.

Ook in 1913 zal er zeker gestemd worden voor den Raad; waarom? dat weet men eigenlijk zelf niet; de actie gaat niet uit van de kasteleins. De zoogenaamde broekgronden zijn eigenlijk beste Maasuiteerwaarden; van die broekgronden is 5 H.A. hooiland; deze worden eenmaal gehooid; de toemaai wordt verpacht; in 1912 brachten die 5 H.A. f. 515 + f. 143 (hooi en toemaai) op. Verder zijn alle broekgronden verhuurd; tot voor f. 113 per H.A.; hoewel de kleine keuters thans 100% meer moeten betalen, dan toen er met weischaren à f. 18 per schaar ingeschaard werd, is de tegenwoordige toestand voor hen voordeliger, omdat er thans geen paarden meer in het Broek komen, terwijl er vroeger wel 40 geweid werden; deze bedierven de weide, terwijl er thans voortdurend overvloedig gras is.

Er is nog geen beschrijvende staat van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; deze zal nu spoedig worden aangelegd. Het Raadhuis werd in 1878 gebouwd door burgemeester Van den Bosch; het laat veel te wenschen over; er moet een nieuw dak op; deuren en vensters zijn te klein enz. v.d. Bosch was tevens burgemeester van Cuijk, ook daar bouwde hij in 1863 een slecht raadhuis. De toestand der grintwegen is nog slecht, maar wordt toch gaandeweg beter; sinds het Broek verpacht wordt, zijn er meer fondsen, om grint te koopen; de voor 1913 benoodigde grint (100 m³) is al aangekocht, en gedeeltelijk reeds op gereden; jammer, dat de grint zoo duur is: f. 2,10 op de wal, waarbij dan nog komt f. 0,80 voor oprijden.

De waterleidingen zijn vrij goed in orde; het onderhoudsplichtige waterschap moet echter voortdurend goed nagereden worden. Het veer te Linden (particulier eigendom) wordt goed bediend. In Cuijk wordt landbouwonderwijs en tuinbouwonderwijs gegeven; daarvan wordt door de menschen uit Linden geprofiteerd. Geen armoede, dat naam heeft; in Groot Linden zorgt parochiaal armbestuur; in Klein Linden het algemeen armbestuur; soms is jaren achtereen geen bedeeeling noodig. Boter en eieren gaan naar de markt te Nijmegen; vandaar worden winkelwaren mede gebracht; de winkels in Linden beteekenen niets. Toestand van dijken laat te wenschen over; door dat de dijken niet hoog zijn, kunnen er, bij eventueele doorbraak gene groote ongelukken gebeuren.

Gassel

Den **11 April 1913** bezocht ik Linden, Gassel en Escharen. De burgemeester – Huberts – is ziek; ik ga hem te zijnen huize even bezoeken; influenza; hoewel hij pas 62 is, ziet hij er uit als iemand van ruim 70. De wethouders Jans en Bardoel zijn geschikte menschen, met wie nogal te praten valt; vooral met Jans. Er gaan nogal menschen naar Amerika; het schijnt, dat het den menschen daar nogal goed gaat; ze blijven ten minste nogal daar, en komen niet terug.

Er zijn geen partijschappen; raadsleden worden geregeld bij candidaatsstelling gekozen; wonen goed over de heele gemeente verdeeld. Gemeentebroek werd slecht; om het te verbeteren, heeft

men 20.000 K.G. slakkenmeel gezaaid; dat heeft veel geholpen; het is veel verbeterd. Er is een vrij goede staat (met kaart) aangelegd van de gemeentelijke bezittingen. Voor het archief werd in de Raadszaal goede bergruimte verkregen. Voor de secretarie mogen nog wel een pr dozijn dozen worden aangeschaft. De waterleidingen worden goed onderhouden; over het algemeen heeft men meer te lijden van de droogte dan van het water; de gemeente ligt tamelijk hoog; de gronden zijn licht. De Raam wordt bepaald heel goed door de Raamcommissie onderhouden; geen hout meer langs de kanten; ook niet onder Tongelaar. Veldwachter doet goed zijn dienst; om zijn toekomst te verzekeren, sloot men een contract met eene levensverzekering maatschappij; als hij 65 jr is, dan krijgt hij f. 1.500; sterft hij van tevoren, dan krijgt de weduwe het bedrag der betaalde premies terug. Vele meisjes uit Gassel bezoeken de Zustersschool te Beers. De landbouw cursus en de tuinbouw cursus te Cuijk wordt trouw gevolgd door inwoners van Gassel; desgelijks het teekenonderwijs in Grave. Er wordt geen armoede geleden; als het noodig is, dan worden de menschen voldoende ondersteund. Ook hier heeft de winkelnering van de venters veel te lijden, en heeft weinig te beteekenen. Er kwam een goed nieuw toren uurwerk, waarvan de gemeente 2/3 der kosten betaalde; geleverd door Eijsbouts te Asten. Walter kreeg ontslag als rentmeester van Tongelaar; ook de werkbaaspootmeester werd weggejaagd, v.d. Mortel, de burgemeester van Cuijk, werd tot rentmeester benoemd. Coöperatieve roomboterfabriek (200 koeien) werkte eerst met handkracht; thans met een motor.

Escharen

Den **11 April 1913** bezocht ik Linden, Gassel en Escharen. De jonge burgemeester maakt mij een goeden indruk; hij schijnt goed overweg te kunnen met zijne wethouders. Op den duur vrees ik, dat hij veel moeite zal krijgen met zijn pastoor; daar is nl. sinds een half jaar geplaatst de Heer De Groot, de lastige pastoor uit Loosbroek. Naar ik aan Van Hövell begreep, waren er reeds vele teekenen, die er op wezen dat hij moeilijkheden krijgen zal. Er wordt nogal getrouwd; dientengevolge wordt er ook nogal gebouwd; de bouwverordening wordt goed gehandhaafd. Bij raadsverkiezingen is er nogal een stemming; Can Hövell werd bij candidaatstelling gekozen; raadsleden wonen goed over de heele gemeente verspreid. Gemeente moet nogal kosten maken; eerst school en schoolhuis te Escharen; toen school en schoolhuis te Lage Peel. Ik nam B. en W. in mijne auto, en ging met hen school en schoolhuis aan de Lage Peel kijken. Hoofd der school is Kuppeveld; hij maakt een bijzonder goeden indruk. Hij heeft de landbouwakte en beweegt zich veel in de richting van grondverbetering; hij had er veel plezier in, mij zijn proefveld met prachtige rogge te toonen; uitsluitend behandeld met kunstmest; zag er veel beter uit dan rogge, die er vlak naast stond op grond, die reeds 6 jaren in kultuur was en veel stalmest kreeg. Ook het raadhuis is pas in orde gebracht; nieuwe kap, en van binnen wat verbouwd; Van Hövell had er veel plezier in, mij alles te wijzen. Men doet veel aan grondontginning, verpachten op langen termijn enz. Voor Staatsboschbeheer voelt men blijkbaar niet veel; jammer genoeg, omdat gemeente zulke mooie uitgestrekte terreinen bezit. Er wordt veel werk gemaakt van de waterleidingen; dat is ook wel noodig, omdat de Peeldam het water keert, en men daardoor licht overlast van water heeft. De Raam wordt uitstekend onderhouden. Men heeft veel nut van het Groene Kruis te Grave; de meeste ingezetenen zijn daar lid van; gemeente steunt het Groene Kruis jaarlijks met f. 10. Voor herhalingsonderwijs is nogal veel liefhebberij. Landbouwonderwijs wordt groww gegeven; zoowel een groote algemeene cursus, als een speciale cursus voor bemesting, paardenkennis enz. Armoede wordt er niet geleden; alleen eene weduwe wordt op het oogenblik bedeed. Aan wagensdienst Duijk-Grave v.v. heeft men niets; de wagensdienst loopt niet door de kom. In eene kleine coöperatieve roomboterfabriek (handkracht) wordt de melk van 100 koeien verwerkt.

Ooijen en Teeffelen

Den **14 April 1913** bezocht ik Ooijen en Oss. Op het Raadhuis te Ooijen werd ik ontvangen door den nieuw benoemden burgemeester Jans en wethouder De Werd; wethouder Van Teeffelen was ziek, en daarom niet gekomen. Gebrek aan woningen bestaat er in Ooijen niet; meerdere

boerenstellingen zijn verlaten, en door arbeiders betrokken; arbeiderswoningen worden niet gebouwd, omdat er geen behoefte aan is. Raadsleden wonen goed over de gemeente verdeeld. De verhoudingen in Oijen zijn goed; bij raadsverkiezingen wordt niet gestemd; de nieuwe burgemeester kan het blijkbaar met zijn raad en met zijn wethouders goed vinden.

Tot nu toe heeft men van den Maasmond nog weinig voordeel gehad; thans is men echter bezig f. 16.000 - van de 4 ½ ton voor de bijzondere werken - te besteden om lossing van water te verkrijgen naar de Hertogswetering; als die aflossing gereed zal zijn, hoopt men in veel beter conditie te zijn dan tot nu toe.

De waterleidingen worden vrij goed onderhouden door den polder; B. en W. moeten voortdurend in die richting sterken drang oefenen. De zoogenaamde Litherweg (Oss-Teeffelen-Lithoijen) wordt thans door provincie in orde gebracht; het zal eene groote verbetering zijn, die hard noodig was.

De toestand van de behoeftige klasse laat te wenschen over; als men minder last van water krijgt, dan wordt de algemeene toestand beter, ook voor de arbeiders, omdat er dan weer weiland gescheurd zal worden, en tot bouwland aangelegd. Thans is de moed nog vrijwel uit de menschen uit, in alle klassen van menschen; geen landbouwonderwijs, geen tuinbouwonderwijs, geen leekenonderwijs.

Zelfs op de mandenmakerij van Pastoor Felet, als werkverschaffing bedoeld, komen niet meer dan 3 menschen werken; men wil het mandenmaken niet leeren, aanvankelijk weinig verdienen, en, naarmate van bekwaamheid, het loon geleidelijk zien klimmen; men loopt 's winters liever leeg, klaagt en doet niets.

De winter 1912/13 was voordeelig voor het armbestuur; de koude was niet streng; daardoor kon het in 1913 rondkomen met een budget van f. 1.900, en heeft geen subsidie van gemeente noodig. De zaak Van Ruijsbroek - schoonmoeder van burgemeester - heeft als houthandel nogal waarde; de houtzagerij heeft men eraan gegeven, en den motor stopgezet. Rentmeester van familie Smits van Oijen is thans Van Erp, de dijkgraaf, wonende te Lithoijen.

B. en W. betreuren het zeer, dat G.S. de strafverordening op het beweiden van den Allemanswaard niet goedkeurden; hen gezegd, dat wanneer zij nog goede argumenten wisten, zij die aan G.S. moesten doen kennen.

Coöperatieve roomboterfabriek; handkracht; 120 koeien; boter gaat niet naar den mijn; wordt tegen hooger prijs bij particulieren geplaatst. Heel veel geld wordt verdiend met varkensfokkerij; de jonge varkens gelden tot f. 20,- per stuk. Oud-burgemeester Van Amstel kwam op audientie; was erg dankbaar voor de hem verleende Oranje-Nassau-orde bij gelegenheid van zijn ontslag; ik hield hem binnen tot aan mijn vertrek. Burgemeester Jans speelde voortdurend "burgemeester"; eens burgemeester altijd burgemeester!

Oss

Den **14 April 1913** bezocht ik Oijen en Oss. Groote moeilijkheden bestaan thans in Oss, inzake het beheer der gasfabriek; aan B. en W. gezegd, dat die moeilijkheden mij bekend waren; dat G.S. daarin wellicht betrokken zouden worden, en dat het mij beter voorkwam, die heden niet te bespreken.

Groot gebrek aan arbeiderswoningen; eene vereeniging in het belang der volkshuisvesting werkzaam, bouwt thans 4 blokken van tesamen 37 woningen; hoewel die eerst 1 Juli/1 Augustus moeten opgeleverd worden, zijn ze nu reeds verhuurd. Daarna zal die vereniging vermoedelijk een blok van slechte woningen van Bijvoet aankooopen, en die verbeteren en in behoorlijk bewoonbaren staat brengen.

De gasquestie zal in 1913 de inzet zijn van den strijd om de raadszetels; de burgemeester treedt af met de beide wethouders; dat kan dus wat moois worden! Alle 13 raadsleden wonen in de kom, behalve de wethouders Van Erp en het raadslid J. Cox; deze wonen juist buiten de kom. Buiten is geen stof voor raadsleden te vinden.

Aan gemeenteverslag 1911 is niet veel moeite en zorg besteed; Verdijk kwam zich beklagen over het bijhouden van de registers van den burgerlijken stand; in de geboorteregisters waren 101 akten niet ingevuld en niet geteekend door den ambtenaar van den burgerlijken stand - secretaris Pulles.

Aan onderhoud der straten wordt nogal geld besteed; in 1913 vierduizend gulden. Aan onderhoud waterleidingen mocht wel beter de hand gehouden; bij behandeling door den Raad van begroting 1913 rezen deswege nogal klachten. De weg Oss-Heesch wordt onderhouden met Quenast steenslag gekocht bij Klaas van Limburg te Rotterdam; men heeft jaarlijks 100 m³ noodig en betaalt per wagon van 7 m³ f. 40.

Het vuile afvalwater uit fabrieken en exportslagerijen wordt door de riolen afgevoerd naar den polder, waar het moet versterven; de sloten in de polder zien er ellendig uit.

Juffrouw Vos de Wael woont als kostdame in het gesticht; zij is zeer goedgeefs; zoo gaf ze pas f. 25.000 voor een ziekenhuis; toen ze hoorde, dat de geestelijken mochten fietsen, liet ze op haar kosten door ieder van de 4 geestelijken een fiets uitzoeken en koopen. De politie is tegenwoordig goed; alleen veldwachter Straup deugt niet. Goede samenwerking met Rijkspolitie. Het bijzonder onderwijs viert in Oss hoogtij; op de openbare lagere school + muloschool gaan 50 kinderen; op de dito bijzondere scholen 1.250. De handscursus, de landbouwcursus en de ambachtsschool gaan zeer goed; de laatste vooral neemt sterk op en zal spoedig uitgebreid moeten worden; thans 60 leerlingen, waaronder vele van buiten.

De armenklasse heeft het wel wat beter dan vroeger; het in Duitschland gaan werken zit den menschen in het bloed; daar gaan wel 300 menschen heen; eigenlijk onnoodig; want die 300 zouden in Oss wel werk kunnen vinden. Armenfondsen zijn sterker dan vroeger, door stichting van Dr. Van der Steen (f. 35.000) en door meerdere opbrengst van landerijen f. 1.000.

Industrie werkt druk; maar toch drijft feitelijk heel Oss op de margarinefabriek van Jurgens. Burgemeester Van den Elzen heeft zijne bierbrouwerij nog niet aan kant gedaan. De gewone markten beteekenen niet heel veel; maar des te meer de paardenmarkten en vooral de varkensmarkten; die gaan buitengewoon goed.

Maashees en Overloon

Den **15 April 1913** bezocht ik per auto vanuit Cuijk de gemeenten Maashees, Vierlingsbeek en Sambeek. Men is zeer onder den indruk van den slechten uitslag der aanbesteding van den weg Oploo-Venray; de laagste inschrijving liep ruim f. 17.000 boven de raming. Geraden, zich met een nader adres tot de Staten te wenden. In Overloon is gebrek aan woningen; de gemeentelijke landbouwontginning, de bebossing van de gemeentelijke bezittingen door het Staatsboschbeheer, en een ringoven, alwaar jaarlijks 4 ½ miljoen steen gefabriceerd worden, drijven de arbeidsloozen zeer omhoog, en doen een trek van arbeiders naar Overloon ontstaan. Geraden om, wanneer het particulier initiatief daarin niet voorziet, eene vereeniging op te richten ter voorziening in de volkshuisvesting; dan kan het Rijk helpen.

Het Staatsboschbeheer heeft thans ± 50 H.A. met bosch beplant; gemeente contracteerde voor 300 H.A.; bij het bewerken der gronden bleek, dat ongeveer 80 H.A. van uitstekende kwaliteit waren, en dat het jammer zijn zou, die met bosch te bezetten; deze gronden zullen nu tot wei en bouwland worden aangelegd, terwijl gemeente 80 andere H.A. aan Staatsboschbeheer ter bewerking zal geven. Last van konijnen is er nog niet; daarvoor zorgen de stroopers uit Venray wel.

Maashees heeft op het moment 350 H.A. aangelegd tot bouw en weiland. Daarvan zijn verhuurd

125 H.A. tegen f. 35,- de H.A. + 6% van de gebouwen aan de Mij. Lactaria.

40 H.A. tegen f. 32,50, na 3 jr. tegen f. 37.50 + 6% van de gebouwen aan Van Staveren.

40 H.A. tegen f. 30,- na 3 jr. tegen f. 35.- + 6% van de gebouwen aan Keijzers

± 35 H.A. tegen f. 30,- de H.A. + 6% van de gebouwen aan Van Son.

240 H.A. liggende in het Overloonsche vlak

20 H.A. tegen f.30,- de H.A. + 6% van de gebouwen aan Rademaker

13 H.A. tegen gemiddeld f. 24,- de H.A. aan particulieren om te weiden.

33 H.A. liggende in het Schaarven

± 60 H.A. nog onder de ploeg, of althans nog niet verhuurd.

Voor den bouw van boerderijen besteedde gemeente tot nu toe ruim f. 41.000; bovendien betaalde gemeente de bouwkosten van eene opzichterswoning. De boerderij voor Van Son wordt

dezer dagen aanbesteed. Omtrent de resultaten der ontginning van de 125 H.A. aan Lactaria was een uitvoerige staat aangelegd, waaruit bleek, dat de uitgaven de ontvangsten tot nu toe met f. 46.000 overschreden; en dat Lactaria ruim f. 5.500 betaalt (huur + bouwkosten); gemeente maakt dus van deze ontginning, welke thans geheel in orde is, ruim 11%. Men zal nu ook van de andere ontginningen uitvoerige exploitatiestaten aanleggen; het is een heel werk, waarvan men thans overtuigd is, niet alleen dat het nuttig, maar dat het noodzakelijk is.

Men koestert thans ernstige plannen, om den weg van Holthees naar Maashees te verharderen; het is in den Raad al voor geweest. Er is nog veel ruzie en partijschap in de gemeente, al wordt het gaandeweg ook beter, sinds de Kapelaan van Overloon verplaatst is naar elders. Bij de aanstaande raadsverkiezing zal zeker gestemd worden. Maashees heeft thans een lid te veel en Overloon een te weinig.

De landbouw cursus wordt druk bezocht; successievelijk werden gegeven drie 2-jarige cursussen, benevens een cursus in de bemestingsleer. De landbouw gaat zienderoogen vooruit; men kan zien dat het goed werkt. Tuinbouw cursus werd nog niet gegeven; wordt op den duur in Overloon noodig; daar ontwikkelt zich thans de tuinbouw. Armoede wordt niet geleden; armbesturen hebben haast geen fondsen, maar behoeven ook haast niet te bedeelelen; daar zijn geen armen. Steenfabriek te Overloon werkt druk; 4 ½ miljoen sterke leelijke steenen gaan gemakkelijk tegen f. 10 tot f. 12 van de hand. De aanstaande ambachtslieden gaan voor leekenonderwijs naar Venray.

Vierlingsbeek

Den **15 April 1913** bezocht ik per auto vanuit Cuijk de gemeenten Maashees, Vierlingsbeek en Sambeek. Secretaris Van de Werf is vrijwel aan het malen geweest; hij is de zwager van den weggejaagden burgemeester van Linden, De Wildt; toen deze naar Indië vertrok, kreeg hij diens vrouw met zes kinderen te zijnen laste. Dezer dagen vertrekken deze allen ook naar Indië. De secretaris is op het moment weer veel beter.

Er zijn nog slechts een tiental dozen op de secretarie; men zal er nu wat meer aanschaffen.

Er gaan nogal veel menschen in Duitschland werken: 40 à 50; gelukkig geen meisjes. Onderhoud waterleidingen moet nogal goed zijn; ook van de Raam; deze laatste doet in gemeente trouwens weinig kwaad, omdat gemeente zoo hoog ligt; vandaar, dat men er weinig voor voelt gemeente te doen bijdragen in kosten van verbetering, volgens het plan van den ambtenaar van de Heide Maatschappij, Veenhuizen; dat plan kost f. 28.000. Er is nog geen staat van exploitatie van gemeentelijke bezittingen, men zegt er thans het nut van in te zien, en er onverwijld een te zullen aanleggen. Bosschen zijn tegen brand verzekerd; premie f. 2.50; in 1912 brandde eene vrij groote uitgestrektheid af. Sterk aangeraden om zich voor de bebossching te wenden tot het Staatsboschbeheer; naar het schijnt, voelt de burgemeester daar ook nog al veel voor.

Raadsleden worden bij candidaatstelling gekozen; als burgemeester er niet voor zorgde, dan werden er geen lijsten ingeleverd; met eene raadsverkiezing bemoeit zich in gemeente feitelijk niemand. In gemeente wordt iedere maand eene zeer drukke varkensmarkt gehouden; de andere markten hebben niets te betekenen. Men heeft in gemeente eene vroedvrouw, en, sinds korten tijd ook een goede dokter, Tepe genaamd. Zoodra de tijd, waarvoor vroedvrouw benoemd werd, verstreken is, zal men haar laten gaan; met een dokter kan men het best af.

Herhalingsonderwijs wordt nogal gevolgd; aanst. winter zal men den eersten landbouw cursus geven; hoofd der school Van den Bergh heeft de landbouwakte. Tuinbouw cursus is er niet.

Eenige jongens krijgen in Boxmeer onderwijs in het teekenen. Stoomzuivelfabriek; 500 koeien. Bovendien nog twee fabriekjes met handkracht, eene te Groeningen, en eene te Vortum-Mulle. Het aantal woningen is wel voldoende; maar er zijn nog al eenige krotten bij. Er is thans eene algemeene begraafplaats.

Sambeek

Den **15 April 1913** bezocht ik vanuit Cuijk per auto de gemeenten Maashees, Vierlingsbeek en Sambeek. Burgemeester Stevens heeft verleden jaar een beroerte gehad; zijn spraak is nog belemmerd; zijne memorie heeft veel geleden. Als het niet spoedig gunstig verandert, zal hij op den duur geen burgemeester kunnen blijven.

Langs den toekomstigen harden weg Oploo-Venray heeft gemeente ± 60 H.A. liggen; men vond daarin geen reden het tot stand komen van dien weg geldelijk te bevorderen, en vindt het al mooi, dat gemeente de benoodigde gronden kosteloos afstaat, niettegenstaande de Sambeeksche Hoek, 100 huizen met 500 bewoners (1/3 van het zielental der gemeente) daar zeer bij profiteert.

Omtrent de ontginning van het Broek is eene uitvoerige beschrijvende staat aangelegd. Na aftrek der ontvangsten heeft gemeente daaraan thans f. 13.000 ten koste gelegd, waarvoor ± 100 H.A. gedeeltelijk ontgonnen, gedeeltelijk nog in aanleg zijn; vaste inkomsten heeft men daaruit tot nu toe ± f. 1.600,-. Heide Maatschappij bewerkt nog alles voor gemeente; duur, maar goed.

Voor Staatsboschbeheer gevoelt men blijkbaar niets.

Maatschappij Lactaria werkt zeer in het groot; men kan nagaan, dat er minstens f. 300.000 in zit; over de resultaten kon men niet oordeelen, maar Mij. betaalt zeer vlot. Stoomzuivelfabriek aan de Sambeeksche Hoek; 1.200 koeien. Handkrachtfabriek in Sambeek; 220 koeien.

Handkrachtfabriek in Vortum; 100 koeien. Het gaat den menschen in Sambeek goed; armoede wordt er niet geleden; armbesturen behoeven zoo goed als niet te bedeele. Er zullen in het geheel nog een 20 menschen in Duitschland werken. De slechte woningen zijn opgeruimd; nog één krot moet op den duur onbewoonbaar verklaard.

Toestand van de waterleidingen heet vrij goed, behalve van de Oeffeltsche Raam; voor verbetering van de Raam werd door Veenhuizen, ambtenaar van de Heide Mij. een verbeteringsplan opgemaakt ad f. 28.000; omtrent de repartitie der kosten konden de gemeenten het tot nu toe blijkbaar niet eens worden. Grint voor de wegen is duur; f. 2,10 gemeten op de wal; moet boven Roermond gebaggerd worden.

In Boxmeer wordt onderwijs gehaald in teekenen; voor landbouw is daar een landbouwcursus. Sinds een jr. of vier is er in Sambeek eene eigen Roomsche begraafplaats; in de kisten wordt thans geen gewijde aarde meer gedaan; op de algemeene begraafplaats wordt niet meer begraven.

Boxmeer

Den **16 April 1913** bezocht ik per auto vanuit Cuijk de gemeenten Boxmeer en Beugen.

Wethouder Grubben wordt mij weder door Hengst tegemoet gestuurd om mij te ontvangen; Hengst zelf wacht mij in zijn raadszaal op. Wethouder Hendriks is juist overleden; zijn opvolger moet nog benoemd. Niemand voor de audientie, behalve secretaris Baken; ik heb dus allen tijd voor den burgemeester met zijn wethouder.

Er wordt in Boxmeer vrij veel gebouwd; in 1912 minstens 12 goede woningen; ook de vooruitzichten voor 1913 zijn goed. Bouwverordening wordt streng gehandhaafd. Periodiek aftredende raadsleden worden steeds bij candidaatstelling herkozen; dat zal ook in 1913 het geval zijn. Twee Raadsleden (Gerrits en Van den Bosch) wonen buiten de kom. Verhouding met naburige gemeente Beugen – met het gemeentebestuur van – laat veel te wenschen over; Hengst scheldt daar hard tegen. Maar zoveel te beter kan hij overweg met het bestuur van Sambeek. Zou de houding van Sambeek in zake den weg Oploo-Venray ook verklaard kunnen worden uit die hartelijke verhouding tot den burgemeester van Boxmeer?

Boxmeer heeft mooie broekgronden, ± 130 H.A., die veel meer zouden opbrengen, wanneer de Oeffeltsche Raam beter in orde was; burgemeester van Oeffelt werkt niet mede. Heide Maatschappij heeft een verbeteringsplan ontworpen van f. 28.000. Burgemeester zal nog eens probeeren, en de burgemeesters der langs liggende gemeenten (Venray-Oeffelt) bij elkaar roepen; hij vreest echter, dat burgemeester van Oeffelt dan niet zal komen; deze pleegt lijdelijk verzet; zonder diens medewerking kan er niets van komen. Gemeente heeft wel 6 K.M. grintweg te onderhouden; de grint is duur; ± f. 2,40 op de wal; moet boven Roermond gebaggerd worden. Gemeente is gedeeltelijk gerioleerd; een stuk – thans een open riool – moest wel gerioleerd worden, maar het is zoo duur; voor een jr. of drie heeft men nog een beduidend stuk in orde gebracht.

In gemeente wonen 7 Joodse gezinnen; hun kerkhof ligt onder Vierlingsbeek. Voor ± 26 jr. werd eene stichting in het leven geroepen, met het doel 4 zusters-wijkverpleegsters te krijgen; de stichting stelt daar voor jaarlijks f. 1.000 disponibel. Die 4 zusters woonden aanvankelijk in een

gewoon huis, en waren gewone wijkverpleegsters. Later kocht haar orde het kasteel te Boxmeer, vestigde daar een noviciaat, een ziekenhuis enz. De stichting betaalt ook thans nog f. 1.000. Curatorium van die stichting wordt gevormd door pastoor, burgemeester, twee leden, benoemd door den Raad, en twee leden, benoemd door het armbestuur. Gemeente subsidieert de stichting met f. 250 per jaar; de verdere benodigde gelden moeten komen uit legaten, vrijwillige bijdragen, enz.

Uit legaat van Cooth – jaarlijks ± f. 3.000 – wordt betaald de landbouwcursus, de cursus voor tuinbouw en ooftteelt, het teekenonderwijs en het Mulo-onderwijs; onderwijzer Kreutzer uit Roermond levert bijzonder goed werk in zake land- en tuinbouw. Het algemeen armbestuur heeft een jaarlijksch budget van f. 5.000; armoede wordt in Boxmeer niet geleden. De industrie gaat goed, vooral steen en sigaren; er wordt goed geld verdiend en hooge loonen betaald. Men zoekt thans te komen tot de oprichting van eene ambachtsschool voor Boxmeer en omgeving, ten behoeve van de ambachtsman. Markten beteekenen niet veel, behalve de varkensmarkten; die gaan bijzonder goed.

Beugen en Rijkevoort

Den **16 April 1913** bezocht ik per auto van uit Cuijk de gemeenten Boxmeer en Beugen. Er is in Beugen nog veel partijchap; vooreerst van Beugen tegen Rijkevoort, en vervolgens van de menschen onderling tegen elkaar. Zoo drong v.d. Voordt den wethouder Jilesen uit den Raad, en werd in diens plaats wethouder. Bij de verkiezingen in 1913 zal het weer spannen.

Staat van exploitatie van gewenste bezittingen is niets waard; nogmaals op het groote nut daarvan gewezen voor eene gemeente met een bezit van bijkans 1.000 H.A. en getracht aan te toonen, hoe die moet worden ingericht. Groote klachten over waterbezwaar: Haps keert het water dat naar de Raam moet; en Oeffelt wil niet medewerken tot verbetering van de Oeffeltsche Raam; door een en ander wordt jaarlijks te Rijkevoort onberekenbaar veel schade geleden. De schoolhoofden te Beugen en te Rijkevoort hebben beide de landbouwakte; er wordt overvloedig landbouwonderwijs gegeven; de goede resultaten daarvan kan men dagelijks overal waarnemen. Stoomzuivelfabriek werkt goed; 1.000 koeien, ook uit Boxmeer; door drijven van Rijkevoort kreeg directeur juist zijn ontslag; hij had zijne administratie prachtig in orde, maar zorgde niet voldoende voor de machinerien. Er gaan bijna geen menschen meer in Duitschland werken. Zeden blijven eenvoudig; knechts en meiden eten meestal met den boer aan dezelfde tafel; dragen hun verdiend loon meestal aan hunne ouders af.

Haps

Den **17 April 1913** bezocht ik vanuit Cuijk per auto de gemeenten Haps, Mill en Beers. In Haps schijnt gelukkig de vrede weer gekeerd. Ik bemerkte althans niet, dat er nog eenige gespannen verhouding bestond tusschen den burgemeester en diens beide wethouders. Het gaat goed in de gemeente; alleen is het jammer, dat er geen voldoende arbeidskrachten te krijgen zijn. De arbeiders hebben zich nl. langzamerhand opgewerkt tot kleine keuters; voor 10-12 jaren kochten zij den broekgrond voor nagenoeg niets; door de kunstmest blijkt die broekgrond een hoogst waardevol bezit. Er komt langzamerhand gebrek aan gelegenheid om bedrijven uit te breiden of nieuwe te vestigen. Gemeente zal op den duur gronden moeten verkoopen in kleine perceelen, ten einde in de bestaande behoefte te voorzien.

De beide wethouders erkenden eigener beweging den gunstigen invloed der bouwverordening bij woningbouw, en tevens de nuttige werkzaamheid der gezondheidscommissie. In drogen zomer 1911 heeft men eene artesische put moeten slaan, ten einde in de behoefte aan drinkwater te voorzien. Gemeente heeft bijna geen gronden meer, geschikt voor boschbouw; Staatsboschbeheer kan hier geen werkkring vinden; ± 130 H.A. broekgrond, gerooide boschgrond en weiland zijn op langen termijn verpacht voor ± f. 3.500,-. Nogmaals gevraagd eene uitvoerige beschrijving aan te leggen van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen. De veldwachter krijgt nog steeds eene gratificatie; men zal die thans bij het tractement leggen. B. en W. zijn bezig den eersten landbouwcursus op te richten; voor tuinbouwonderwijs gaan de jongens naar Cuijk; voor teekenonderwijs naar Mill of naar Gennep. Men hoopt op de oprichting van een handelskursus te Mill; gemeente zal die subsidieeren.

Stoomzuivelfabriek; 500 koeien; directeur Coenen, een 19-jarige jongen, die een tijdlang in Heerlen in de leer was; voorzitter, resp. onder-voorzitter zijn de beide wethouders Cuppen en Thijssen. Secretaris Selten drinkt nog van tijd tot tijd, dagen achter elkander; en is dan weer geruimen tijd heel goed en sober; het wordt niet erger met zijn drankmisbruik; eerder iets beter. Rozenkwekerij Verschuren had in 1912 beduidend minder afzet dan vroeger; 8 à 9 H.A. groot; grond dient niet langer dan een jr. of zes; is dan uitnemend geschikt voor den boer.

Mill en St.Hubert

Den **17 April 1913** bezocht ik per auto vanuit Cuijk de gemeenten Haps, Mill en Beers. Mill gaat sterk vooruit; er wordt enorm gebouwd; bouwverordening wordt goed gehandhaafd. Er is pas een nieuwe school met schoolhuis gebouwd; dientengevolge moesten de belastingen vrij sterk verhoogd.

Met Staatsboschbeheer in onderhandeling over bebossing van aanvankelijk 60 à 70 H.A. De broekgronden op langen termijn verpacht, tegen gemiddeld f. 25 per H.A. Op kleine perceeltjes bij wijze van proef wishout gepoot; het schijnt, dat de proef zal slagen. Herhalingsonderwijs geniet nog al belangstelling; landbouw cursus werkt goed; speciale landbouw cursus in St. Hubert eveneens. In patronaat wordt aan 25 meisjes een cursus gegeven in zuivelbereiding; daar wordt tevens teekenonderwijs gegeven, ook aan jongens van naburige gemeenten.

Niet zoveel armoede als vroeger; de algemeene toestand is veel beter; gemeente behoeft niet zoo'n hoog subsidie meer te geven aan armbestuur als weleer: 800 tegen vroeger f. 1.700. Er gaat bijna niemand meer naar Duitschland. Er is weinig industrie: eene klompenfabriek van v. Hout, die goed gaat; en eene houtzagerij van Gebrs. Van Strijp, die buitengewoon goed moet gaan; verder zaakjes als op alle dorpen, benevens eene stoomzuivelfabriek voor 1.300 koeien, met een goeden Frieschen directeur.

Als men van de Princepeel rept, of toevallig den naam Van Ophoven noemt, is dat voldoende, om eene lange litanie klachten van B. en W. te hooren te krijgen. Feit schijnt te blijven, dat Van Ophoven slecht voor de opgezetenen zorgt, en dat gemeentebestuur dikwijls onbillijk met armenzorg bezwaard wordt, voor van de Princepeel weggezonden gezinnen.

Beers

Den **17 April 1913** bezocht ik per auto vanuit Cuijk de gemeenten Haps, Mill en Beers. Het zal wel de laatste maal geweest zijn, dat ik door B. en W. op dit Raadhuis ontvangen werd. De woning van het hoofd der school is nl. te klein geworden voor diens groote gezin. Nu is men van plan aan hem de beide tot Raadhuis dienende vertrekken af te staan, en een eigen raadhuis daartegenover te bouwen in den tuin en naast de woning van burgemeester Thijssen; dat kan dit gedeelte van de gemeente heel wat opsieren!

Bevolking van Beers gaat langzaam achteruit; voor de enkele jonge huishoudens, die er zich vestigen, zijn geen voldoende aantal woningen beschikbaar. Bij den spaarzen bouw van nieuwe woningen wordt de bouwverordening streng gehandhaafd. Het pas geplaatste torenuurwerk werd voor f. 700 gekocht bij Van den Kerkhof-Zonen te Aarle Rixtel; het voldoet goed, en loopt zeer accuraat. Het gemeentebroek werd geheel begraven met breede sloten van drie meter; doordat het dientengevolge geen waterbezwaar meer ondervond, werd het enorm veel meer waard; het is nu in kleine perceelen verpacht, voor 6 en sommige voor 12 jaren; een en ander in een register uitvoerig omschreven, en toegelicht met kaarten.

Langs de wegen heeft gemeente 2.600 boomen, eiken, iepen en canada's; grootendeels geplant door den vader van den tegenwoordigen burgemeester; men rekent dat gemeente daarvan tusschen nu en 40 jaren voor 50 à 60 mille zal profiteren. Aan waterleidingen wordt veel zorg besteed; ook aan de Raam waaraan de Raamcommissie in 1911 voor f. 2.500 liet verwerken. Om het intrappen van de oevers door het vee te keeren, heeft Raamcommissie aan oevereigenaars de verplichting opgelegd, om langs den oever pindraad te spannen; doen de menschen dat niet, en vernielt het vee den oever, dan volgt proces-verbaal.

Men besteedt veel geld, om langs de wegen rijwielpaden aan te leggen; niet alleen ten behoeve van de fietsen, maar ook voor de voetgangers, de schoolkinderen, de kerkgangers enz. Daardoor

is de bruikbaarheid der kleiwegen in den winter zeer veel verbeterd. Er is een nieuwe veldwachter, op een tractement van aanvankelijk f. 450; hij zal nu eene gratificatie krijgen, welke bij de aanstaande begroting bij het tractement zal gelegd worden. Aan acht kinderen werd herhalingsonderwijs gegeven; de landbouw- en de tuinbouwcursus te Cuijk en het teekenonderwijs in het patronaat te Mill, en aan de school te Grave werd door de belanghebbende leerlingen uit Beers trouw gevolgd.

Vooraf ten gevolge van de uitstekende broekgronden zouden de arbeiders zich langzamerhand opwerken tot keuterboeren met twee en drie koeien. Armbestuur krijgt f. 400 subsidie van gemeente. Bovendien laat gemeente 's winters geregeld minstens 5 behoeftigen vast werken tegen f. 1.- daags.

Cuijk en St. Agatha

Den **18 April 1913** bezocht ik de gemeenten Cuijk en Oeffelt. Van hotel De Korenbeurs wandelde ik naar het Raadhuis; daar zat ik met B. en W. ruim drie uren te praten; voor de audientie had zich niemand aangemeld.

Hoewel er druk getrouwd wordt (22 huwelijken in één jaar) is er geen woningnood; in de laatste jaren werd er zeer veel gebouwd; de bouwverordening werd trouw gehandhaafd. Bij raadsverkiezingen wordt sterk gewerkt; er is eene Roomsche kiesvereniging opgericht, als tegenwicht van de neutrale kiesvereniging van wethouder Manders e.c.; naar het schijnt met het bepaalde doel om wethouder Manders bij de aanstaande periodieke verkiezing te doen vallen; in de aanst. Junimaand zal het dus weer erg spannen!

St. Agatha heeft slechts 300 inwoners; met 1 raadslid (A. Gerrits) heeft het dus het haar competeerende aandeel in den raad. Hoewel de mooie oude kerk eigenlijk nog groot genoeg was, is die, jammer genoeg, afgebroken, en door een zeer mooi kerkgebouw met twee torens (65 M. hoog) vervangen; aangenomen voor f. 147.000; bijwerk enz. ± f. 30.000.

Burgemeester Van de Mortel geeft zich veel moeite voor het zeer bloeiende Cuijk; laatstelijk zorgde hij voor het aanbrengen eener rioleering van f. 2.500, waardoor ruim 100 H.A. in St. Agatha van het schadelijke kwelwater bevrijd worden; Cuijk werd gerioleerd voor f. 8.000; het vuile water gaat naar de Maas. De groote straat van Cuijk is feitelijk de Maasbandijk; het hotel De Korenbeurs van v. Duijnhoven ligt dus aan den dijk.

Door ontwatering van het Broek (groote zorg voor de waterleidingen) is de waarde daarvan sterk vermeerderd; door niet meer in weischaren te verpachten, is de opbrengst per H.A. successievelijk gestegen van f. 18 tot f. 70 per H.A. In St. Agatha wordt nóg ingeschaard. De dennenbosschen in St. Agatha doen het erg slecht; ze worden successievelijk geroid, de grond in bouw- of weiland herschapen.

Bij besmettelijke ziekten wordt ontsmet door het Groene Kruis te Grave; dat gebeurt zeer goed, en kost ± f. 18. Men klaagt over de reiniging in den ontsmettingsoven te 's Bosch; het goed lijdt daar veel; komt soms verbrand of totaal bedorven terug. Er wordt voortdurend goed landbouw- en tuinbouwonderwijs gegeven; teekenonderwijs werd door gemeente aangeboden, maar niet gevraagd; de Hanze is bezig een handelskursus in elkaar te zetten. Armoede wordt niet geleden; gemeente bedeeft zelve voor ± f. 800 per jaar; meest bestedingen; daar is geen algemeen armbestuur.

Men is zeer blijde, dat er eene elektrische centrale is; de aansluitingen zijn talrijk. De industrie, vooral drie sigarenfabrieken en eene stoomleerlooierij, gaat goed; de veemarkten gaan buitengewoon; het getal markten wordt voortdurend uitgebreid; de 4 exportslagerijen werken druk. Alle jonge stierkalveren worden aangehouden; die, welke op de keuring worden afgekeurd, gaan naar de exportslagerijen.

Door den spoordijk werden de gronden ten Oosten van dien dijk zeker niet beter; de gronden ten Westen van den dijk gingen sterk in waarde achteruit; ze krijgen wel minder water; de bovenmond werkte bij een Maasstand van 10.85 M., de benedenmond bij 10.42; bovendien moet het water er langs een omweg heen geleid worden. Cuijk heeft nog 100 H.A. onder Wanroij op de grens van Mill; op het moment nog slechte afwatering, en daarom moeielijk te ontginnen.

Oeffelt

Den **18 April 1913** bezocht ik, na in Cuijk geweest te zijn, per auto de gemeente Oeffelt. Burgemeester Haerkens maakt ook thans weer den indruk van een zachtmoedig man, van wien niet de minste kracht uit gaat, en die absoluut niet opgewassen is tegen zijne beide lastige wethouders. Daaraan meen ik het te moeten toeschrijven, dat er in Oeffelt zoo veel niet goed gaat, dat er zooveel partijschap heerscht.

Bij de aanstaande raadsverkiezing zal er weer druk gestemd worden; naar het heet, zou de mindere stand opgezet worden door hen, die met den loop der zaken niet tevreden zijn. Om de scherpe concurrentie der 5 bakkers is de verordening op de broodzetting hard nodig. In Gennep zou veel oud archief van Oeffelt zijn; het zou sterk beschadigd zijn door de muizen; ook in Kleef zou veel oud Oeffeltsch archief zijn. Geraden, dat men moest trachten het naar Oeffelt terug te brengen; men kan niet weten, welke oude stukken later voor gemeente van groote waarde zullen blijken te zijn.

Met de Heeren lang geredeneerd over het in orde brengen van de Oeffeltsche Raam; hen sterk aangeraden, om toch mede te werken om tot verbetering te komen door eene Commissie, als voor de andere Raam zoo gunstig werkt. Het door de Heide Maatschappij opgemaakte plan tot verbetering zal f. 28.000 kosten. Wordt dat door de gezamenlijke gemeenten uitgevoerd, dan heeft men kans op een beduidend provinciaal subsidie; zou er echter een waterschap opgericht moeten worden, dan heeft men daardoor groote kosten, terwijl de kansen op een provinciaal subsidie gelijk nihil zijn.

Steenfabriek Botermans werkt druk; maakt jaarlijks 4 à 5 miljoen steen; alles gaat gemakkelijk weg. In "de Vilt", die groote plassen in de buurt van station Kruispunt Beugen, zit prachtige leem; de steen, die daarvan gebakken wordt is uitstekend; de steen, die van andere grondstof gemaakt wordt, is zeer poreus en niet veel waard.

Juli

Bokhoven

Den **14 Juli 1913** kwam ik weer in Bokhoven, later ging ik nog naar Hedikhuizen (Haarsteeg). Er was niemand voor audientie, zoodat ik voor het geheele bezoek op B. en W. was aangewezen, met wie nogal te praten viel. Het werk ter secretarie was ditmaal goed in orde; blijkbaar door de goede zorg van een volontair, een neef van den burgemeester, die geregeld de secretarie werkzaamheden bij houdt. Alleen zijn er nog niet genoeg doozen; ik vertrouw, dat die nu wel zullen worden aangeschaft.

75% der bevolking woont in eigen woningen; 60% der bevolking zijn kleine boertjes met 3 à 4 koeien; de arbeiders, 40%, houden geiten of schapen; van hen zullen er ± 15 mandenmaker zijn, en daarmee een behoorlijk bestaan verdienen. Vele boeren uit Haaren, Helvoirt en Udenhout hebben eigen hooiland onder Bokhoven; ieder ± een Hectare.

Partijschappen zijn er niet meer; de in 1915 aftredende raadsleden werden bij enkele candidaatstelling weder verkozen verklaard. Er is eene kaart gemaakt van de gemeentelijke bezittingen; ik heb geraden die te laten encadreeren en in de Raadszaal op te hangen. De omschrijving der exploitatie der bezittingen liet nog al te wenschen over. Gemeente heeft een los- en laadplaats aan de rivier; het gebruik daarvan is vrij. De haven verdient dien naam niet meer; ligt 's zomers droog; 's winters, bij hoog water, ligt er wel eens een schip.

Herhalingsonderwijs wordt ook aan meisjes gegeven: 's Woensdags en 's Zaterdags van 3 tot 5. Kleine roomboterfabriek; handkracht; ± 60 koeien. Even boven Bokhoven zal eene inlaatsluis gemaakt worden tot irrigatie van den polder. Men is overeengekomen, dat die sluis na 15 Maart niet meer geopend mag zijn om water in te laten. B. en W. zijn met die overeenkomst zeer ingenomen, omdat zulks gunstig is voor het bouwland; in het geheel zal er thans ± 35 H.A. bouwland zijn; voor de economische verhoudingen in Bokhoven is dat zeer gelukkig.

Hedikhuizen

Den **14 Juli 1915** [moet **1913** zijn] kwam ik weer in Hedikhuizen; tevoren was in ik Bokhoven geweest. Het was de eerste maal, dat ik den Heer Van Bokhoven als burgemeester ontmoette. Hij viel mij erg mede: kalm en bedaard, blijkbaar goed op de hoogte van alles; en een open oog voor de nooden en behoeften der bevolking. De verhouding tusschen hem en de twee wethouders

scheen mij niets te wenschen over te laten. Naar ik van den Heer Verdijk vernam, werkte de burgemeester blijkbaar veel op de secretarie; uit dat werk sprak orde, kunde en netheid. De gemeentesecretaris Klijn was weer ziek; sinds Maart was hij niet meer op het Raadhuis geweest. Klijn is een longlijder; zijn ziekte begon voor een jr of acht; langzaam maar zeker wordt hij door die ellendige ziekte gesloopt. Het is wel jammer, want hij was een model ambtenaar. Tijdens de ziekte van Klijn komt een volontair ter secretarie te Bokhoven het dagelijksche secretarie werk te Hedikhuizen verrichten.

Over het algemeen gaat het den menschen in Hedikhuizen goed; alleen de kleine boertjes, die niet met eigen volk werken, hebben moeite om aan arbeidskrachten te komen. Van de arbeiders zijn er velen mandenmaker, en verdienen daarmee van f. 8 tot f. 15 per week. Boeren, ook de kleine boeren, wonen allen op hun eigen; de arbeiders-mandenmakers wonen veelal gehuurd. De huurwoningen zijn over het algemeen nogal goed; de eigen woningen laten nogal eens te wenschen over, zij het dan ook, dat in den laatsten tijd nogal wat gedaan wordt om ook daarin verbetering te brengen. Den tuinbouwers gaat het over het algemeen heel goed.

Moeielijkheden en partijschappen zijn er in den laatsten tijd niet. Schoolhoofd Prinsen stookt niet meer; de aftredende raadsleden zijn juist bij enkele candidaatstelling herkozen verklaard. Men verlangt zeer naar electriciteit, en hoopt, dat het volgende jaar om dezen tijd de gemeente aangesloten zijn zal. Coöperatieve stoomzuivelfabriek te Luttel Herpt werkt gunstig; 450 koeien uit Haarsteeg, Hedikhuizen en Herpt. In Haarsteeg is het drinkwater goed; in Hedikhuizen is het slecht. Gemeente heeft daar drie pompen, die allen slecht water geven.

Landbouwcursus gegeven door Verlinden, onderwijzer te Vlijmen. Tuinbouwcursus, tweejarig; gegeven door Van Esch te Vught (praktijk) en door Berkelmans, onderwijzer te Helvoirt (theorie); 18 leerlingen van 16 tot 30 jr. Er is juist eene vergadering geweest te Vlijmen onder leiding van Mommersteeg, om boven Bokhoven eene irrigatiesluis te bouwen van f. 17.000.

Burgemeester Honcoop, en ook B. en W. van Hedikhuizen waren daar tegen; zij vreezen, dat die sluis te kort bij de Diezemonde ligt, en dat dus Diezewater zal ingelaten worden; zij hadden de sluis liever bij het Hedikhuizensche Sas gehad. Bij stemming won Mommersteeg het pleit; Mommersteeg ijverde volgens B. en W. zoo sterk voor zijn plan, omdat hij daar ter plaatse een pr honderd Hectaren land heeft liggen!

1915 Mei

Boekel

Den **11den Mei 1915** kwam ik weer in Boekel. Ik reed er vanuit Den Bosch per auto heen, bezocht later nog St.-Oedenrode, en keerde vandaar via Schijndel naar Den Bosch terug. De 80-jarige burgemeester Bouwens moet in 1915 aftreden; in 1916 viert hij zijn gouden bruiloft en zou hij 25 jaar burgemeester zijn. Vooral zijne kinderen zouden hem gaarne zijn zilveren ambtsfeest zien vieren. In overleg met den Minister van Binnenlandsche Zaken kon ik hem mededeelen dat hij zou herbenoemd worden; hij zal dan ontslag vragen direct nadat hij zijn 25-jarig jubileum zal gevierd hebben.

Het bestuur van de gemeente is in goede handen; de burgemeester is nog heel kras; hij is een braaf en eerlijk man, die zich steeds op een onafhankelijk standpunt gesteld heeft; secretaris Buskens is buitengewoon goed; hij schijnt de aangewezen burgemeester van Boekel als Bouwens bedankt. Pastoor Verkuijlen is een oude man, 73 jr.; er moet een nieuwe kerk gebouwd; de pastoor vindt zich daarvoor te oud; hij brengt de benodigde gelden bij elkaar; dan kan zijn opvolger bouwen. v.d. Boogaart, overste van Huize Padua, informeerde wanneer de Provincie electriciteit kon leveren; zoowel hier als in Udenhout zou men gaarne spoedig aansluiten. Burgemeester Bouwens neemt geen deel in het pensioenfonds; daarvoor zou ± 10 mille moeten betaald zijn geworden. In plaats daarvan heeft de Raad besloten, hem levenslang f. 225 pensioen uit te betalen.

Voor ontginning van woeste gronden voelen de Raadsleden nog niet veel; de Secretaris wist er den Raad toe te brengen, 10 H.A. aan te leggen tot bouw- en weiland; vermoedelijk zal daarop

eene boerderij gesticht worden. Het Raadhuis is goed onderhouden; het dak is echter versleten, het is wat klein, en ondoelmatig ingedeeld. Op den duur zal er een ander moeten gebouwd worden. Door de voortdurende goede zorgen van den Secretaris werden de waterleidingen in uitstekenden staat gebracht. Boekel moet veel ten koste leggen aan de wegen; alle wegen zijn in onderhoud bij de gemeente; er is geen enkele provinciale weg.

De nieuwe veldwachter voldoet goed; hij is geboortig van Uden en was 3 jr. agent van politie te Venlo. Hij heeft f. 525 tractement + vrije woning en tuin, te schatten op f. 75. Hij krijgt geene gratificaties. Voor zijn pensioen betaalt hij 4% = f. 48.

Sint-Oedenrode

Per auto reed ik op **11 Mei 1915** vanuit Den Bosch naar St. Oedenrode; tevoren had ik Boekel bezocht. V. Rijckevorsel, de nieuwe burgemeester, maakt een goeden indruk; hij schijnt het met de wethouders goed te kunnen vinden. Hoewel er geen partijen zijn in de gemeente, denkt men toch dat er stemming, misschien wel herstemming zal zijn bij de aanst. Raadsverkiezing; daarvoor zorgen de kasteleins!

Wethouder Moeskops zorgt voor de ontginningen enz. Omtrent de exploitatie van "de Bleek" is een uitvoerig beschrijvend register aangelegd. Op de 22 H.A. weiden 50 beesten à f. 22,- en 8 paarden à f. 50,-. Het oud archief is thans door den secretaris zoo goed mogelijk geïnventariseerd. De secretarie ziet er thans goed uit; de boel is schoon; het doozenstelsel is er ingevoerd.

Tegenover de klacht, dat de gemeente zoo onbillijk bezwaard is met het onderhoud der waterleidingen stelde ik dat er in St. Oedenrode 5 provinciale wegen waren, zoodat het onderhoud der wegen zoo goed als niets kostte; er zijn gemeenten o.a. Boekel waarin geen enkele provinciale weg is. Er wordt geen herhalingsonderwijs gegeven; B. en W. op het hart gedrukt, dat onderwijs zooveel mogelijk te bevorderen.

B. en W. er op gewezen dat de klompenindustrie in gemeente zeer sterk gedreven wordt; bestaat er voldoende gelegenheid om het vak te leeren? Zooniet, moet men dan niet bevorderen het bezoeken van den cursus voor klompenmakers te Best? Pastoor Van Erp vertelde mij omtrent oud-burgemeester Sassen dat, toen v. Rijckevorsel receptie hield na zijne installatie, Sassen de eerste was die daarvan gebruik maakte!

Zoo lang ik op het Raadhuis was, zat Sassen op een bank voor zijne woning (vlak naast het Raadhuis) met zijn beenen boven op het ijzeren hek. Aan brutaliteit ontbreekt het den Heer Sassen blijkbaar niet.

Schijndel

De **14 Mei 1915** kwam ik weer in Schijndel; ik reed er per auto vanuit Den Bosch heen; denzelfden dag bezocht ik ook nog de gemeente Erp. Het Raadhuis is zeer doelmatig verbouwd, en voor een groot gedeelte brandvrij gemaakt; het ziet er zeer goed uit; alles werd uitgevoerd naar de plannen van architect Heykants uit Erp.

Aantal levenloos aangegeven kinderen is weer zeer groot; er is voldoende verloskundige hulp; onbevoegden helpen de kraamvrouwen niet. B. en W. meenen dat de begrafenisfondsen verkeerd werken. Kweekschool van de Zusters is zeer goed; in 1914 slaagden 13 van de 14 meisjes. Slechts 2 van de geslaagden traden in de Orde.

Canada's en hoephout brengen veel geld in; verleden jaar ± f. 10.000. In 2/3 van de gevallen geeft een tweede beplanting van canada's een goed gewas. Sinds jaren heeft gemeente geen schade geleden door niet-betalers; men mag niet hakken of snijden vóórdát gemeente betaald is. Er is nog geen beschrijving van de exploitatie der bezittingen; burgemeester zal die nu spoedig laten maken.

Van de uitgeleemde Molenheide werden 18 H.A. weer in cultuur gebracht. V. der Elst heeft in zijn steenfabriek een pr. ton verloren; hij heeft die nu verkocht aan de Gebrs. Boland, vier heeren: een ingenieur, een doctor, een directeur van de fabriek en nog een. Fabriek ligt momenteel stil; kan geen steenkool krijgen. De steenen zijn mooi op het oog, zoo lang ze nieuw zijn; de leem,

waarvan ze gemaakt worden, trekt veel water aan en houdt dat vast, daardoor worden de steenen van een jr. of wat groen, en later zwart; de muren zijn bovendien zeer vochtig. Er zijn te weinig boerderijen in Schijndel; daardoor kunnen jonge menschen zich niet vestigen en blijven broers en zusters ongehuwd samen wonen. Aan B. en W. geraden toch een eind te maken aan de procedure over de beplanting langs de wegen, gemeente moet al die processen verliezen. B. en W. konden met den advocaat der tegenpartij (Mr. v. Hugenpoth) niet tot accoord komen; zij zullen nu aan G.S. vragen om als tusschenpersoon te dienen, en te trachten van Mr. Van Hugenpoth een billijk en redelijk accoord te verkrijgen. Mr. Loeff (J.A.) had hen geraden, om te trachten buiten de advocaten om met belanghebbenden tot overeenstemming te komen; deze zijn voor onderhandelingen niet te vinden en verwijzen naar Mr. v. H.; en deze laatste stelt onmogelijk hooge eischen.

Aardappels is wel het voornaamste gewas, dat in Schijndel geteeld wordt; in een normaal jaar worden 200 wagons van 125 H.L. uit de gemeente uitgevoerd.

Erp

Den **14 Mei 1915** kwam ik weer in Erp. Ik reed er per auto vanuit Den Bosch heen. Dienzelfden dag bezocht ik nog Schijndel. Bij raadsverkiezingen is er nog altijd veel strijd; in 1913 werden twee uitstekende raadsleden uitgeworpen. De drank, die toen verschonken werd, is nu nog niet betaald. Men durft nog geen veronderstelling wagen, hoe het dit jaar gaan zal; tot nu toe hoorde men er nog niets van.

De ontginningen worden thans zeer krachtig aangepakt; men leende daarvoor f. 42.000. De aanvankelijke resultaten zijn uitstekend; de grond moet dan ook bijzonder goed geschikt zijn. De burgemeester geeft zich daarvoor zeer veel moeite. Er is een fietspad aangelegd van Boerdonk naar Koks. Er is groote behoefte aan een directen harden weg naar Uden; daar liggen de beste boerderijen en zijn de wegen het slechtst.

Drie zuivelfabriekjes (1 handkracht, 2 stoom); pogingen om te komen tot de oprichting van ééne groote fabriek zijn, jammer genoeg, niet geslaagd. B. en W. berekenden, dat ééne groote zuivelfabriek jaarlijks aan de gezamenlijke boeren minstens f. 25.000 meer winst moest geven. Alles hangt af van het Raadslid Van Berlo; deze blijft er tegen, omdat hij president van een van de kleine fabriekjes is, en als zoodanig f. 100,- verdient. B. en W. geraden, om te trachten ondershands met B. en W. van Veghel tot overeenstemming te komen omtrent het in orde brengen van de rivier de Aa.

Son en Breugel

Den **18 Mei 1915** kwam ik weer in Son; ik reed er vanuit 's Bosch per auto heen; dienzelfden dag bezocht ik ook nog Veghel. In 1914 tengevolge van de mobilisatie slechts drie huwelijken. Alles wat trouwt, trekt naar de fabrieken, meestal te Eindhoven; men gaat liever op de fabrieken werken, dan boerenarbeider te worden. Onder de boeren wordt er maar weinig getrouwd; de menschen hebben geen geld, knechts en meiden zijn te duur.

In 1914 is eene verordening vastgesteld op het laten loopen van kippen op andermans land. Het was hard noodig; menschen met een klein lapje grond hielden 100 tot 150 kippen. Er was alle dagen hoogloopende ruzie tusschen de burenen. De verordening werkt zeer goed; toen er een drietal processen-verbaal waren opgemaakt, wisten de kippenhouders, waar het op stond; thans wordt er geen overlast meer ondervonden van de kippen van den buurman.

Tegenover het oude Raadhuis heeft gemeente een groot pand aangekocht, om daarvan een Raadhuis te maken. Een architect uit Heeswijk is belast met het opmaken van het bestek; hij is als landweerman onder de wapenen; daardoor kwam vertraging in de uitvoering van de bouwplannen.

Geen uitvoerige beschrijving van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; burgemeester zal die thans spoedig maken. De banden en het reep hout groeien buitengewoon goed; uit een H.A. reep hout (10 are éénjarig en 90 are tweejarig) werd in 1915 voor f. 91 poothout verkocht; de rest bracht daarna f. 355 op; dus f. 446 voor product van 1 H.A.

Alleen te Breugel is een openbare school; daar wordt herhalingsonderwijs gegeven; aan de bijzondere (leeken) school te Son geeft men geen herhalingsonderwijs. De coöperatieve stoomzuivelfabriek kostte ruim f. 30.000; meest alle boeren zijn aangesloten. Pastoor Van Ravenstein ligt op sterven; de parochie treurt daar niet over; hij is zeer hebzuchtig; om die reden heeft wethouder Van der Sanden geweigerd kerkmeester te worden. De kerk is zeker belast met een schuld van f. 80.000. Als de pastoor zijn wil kreeg, dan bracht iedere parochiaan hem alles wat hij bezit, en hield hij voor zich en zijn gezin niets over.

De secretarie is nog onder stof en vuil begraven; doozen waren er aangeschaft; 6 in het geheel. Ik heb den secretaris gezegd, dat hij er wel 60 nodig had.

Veghel

Den **18 Mei 1915** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeente Veghel; tevoren was ik in Son geweest. De burgemeester had eindeloze klachten over den veldwachter Kwaks; de man was absoluut onbetrouwbaar; hij weigerde tot tweemaal toe over eene bepaalde zaak een schriftelijk rapport uit te brengen; hij had ten huize van zijn dochter, die naaister en strijkster is, een winkel geopend; hij woonde niet in zijn eigen huis, maar ten huize van zijn dochter; het vischwater in de haven is verpacht; toen de pachters van dat vischwater klaagden dat hun vischwater werd afgevischt, bleek het, dat Kwaks aan die menschen permissie had gegeven. Over een en ander Kwaks ter verantwoording geroepen. Deze gedroeg zich brutaal en onhebbelijk; hij beweerde zelfs, dat de burgemeester mondeling permissie had gegeven, om dat vischwater af te visschen; diens broeder Herman Völker was daar bij geweest!

Ik heb aan Kwaks gezegd, dat aan het geknoei met dat wonen een eind moest komen; hij moest kiezen of deelen: als veldwachter bedanken, of wel de winkel er aan geven. De burgemeester is zijn chef: hij moet doen, wat hem wordt opgedragen. Daar zijn reeds zooveel klachten over hem geweest; de maat is nu vol; het minste, wat er nu bij komt is voor mij een reden, om hem weg te jagen.

Volgens B. en W. heeft Veghel zijn opkomst te danken aan de haven; het verkeer in de haven neemt voortdurend toe; nog nooit werd zooveel havengeld gebeurd als in 1914. Tusschen Veghel en Uden liggen de gehuchten Lage Hei en Hooge Hei; de pastoor van die gehuchten heeft het noodig geacht, zijne parochie Mariaheide te noemen; B. en W. spreken in het verslag omtrent den toestand der gemeente ook van Mariaheide, hoewel dat op geen enkele kaart te vinden is. Er is nogal wat industrie in Veghel; de voornaamste fabrieken zijn de damast- en pellenfabriek van gebrs. Rath; de klompenfabriek van Gebrs. Broex; en de gecondenseerde melkfabriek van Gebrs. Völker. Vooral deze laatste maakt goede zaken; vóór de oorlog ging de melk naar Engeland; thans tegen zeer hoge prijzen naar Duitschland.

Men verlangt hard naar electriciteit; gasfabriek maakt slechte zaken; steenkolen te duur; gasprijs met 2 cnt. verhoogd. Vereeniging Electro Technisch Onderwijs (V.E.T.O.) opgericht; De Vries, directeur Centrale Cuijk, komt 2 keer in de week een electriciteitscursus geven.

Verbetering rivier de Aa. Geraden te trachten aan een goed plan te komen van een deskundige; dan kan men zien, hoe men aan geld komt om het uit te voeren; men moet echter de verbetering tot stand willen brengen; alle gemeenten moeten bereid zijn tot samenwerking.

Herhalingsonderwijs vond geen belangstelling; thans heeft men uitgevonden, het 's Zondagsochtends te laten geven, en nu trekt het leerlingen.

Dinther

Den **21 Mei 1915** kwam ik weer in Dinther; ik reed er vanuit Den Bosch per auto heen; later bezocht ik ook nog Heeswijk. Gehucht Loosbroek ligt grootendeels onder Dinther; in de kosten van de gemeenschappelijke school betaalt Dinther 62,5%.

Subsidie St. Bernardusvereeniging: sinds de drankbestrijding begon, is het drankgebruik in Dinther zeker met 2/3 verminderd.

Electriciteit: Er is voorloopig weinig kans op aansluiting van gemeente; kom ligt te veel verspreid. In den laatsten tijd zijn er 3 motoren gelegd; daarvoor hebben ze te veel geld gekost.

Wegen: Met financieelen steun van gemeente is door de boeren een tamelijk goed fietspad gelegd van Dinther naar Loosbroek; met steun van de gemeente Heesch werd het van Loosbroek doorgelegd naar Heesch.

Gemeentelijke bezittingen: Men is met de laatste 4 H.A. broekgrond bezig; is men daarmee klaar, dan zijn alle 50 H.A. broekgronden ontgonnen; kosten f. 7.400; tot nu toe maakt men gemiddeld 11%. De bosschen onder Loosbroek willen helemaal niet; bij wijze van proef wordt een gedeelte uitgerooid en omgewerkt tot bouw- of weiland.

Waterleidingen: Daaraan besteedt men jaarlijks f. 400 à f. 500. – De Leygraaf kan onder Heeswijk en Berlicum het water niet voldoende verzetten; moet lossen op de Aa; de Aa is slecht in orde; het water staat daar dikwijls *hooger* dan op de Leygraaf, zoodat het water van de Aa terug loopt, de Leygraaf op!

Spijskokerij: Voor kinderen bijzondere en openbare school richtte pastoor in liefdegesticht eene spijskokerij op; arme kinderen krijgen gratis voedsel; die het betalen *kunnen*, betalen 5 à 7 ½ cnt per middagmaal. Gemeente subsidieert niet. Ds. De Jong van Schouburg overleden; vermaakte aan de diaconie een pr. boerderijen = de Venhof onder Heesch.

Heeswijk

Den **21 Mei 1915** kwam ik weer in Heeswijk; vanuit Den Bosch reed ik er per auto heen; dienzelfden dag bezocht ik ook nog Dinther. Er wordt een nieuw Raadhuis gebouwd; het is zoowat onder de kap. De burgemeester ontving mij met de Wethouders in zijne nette eigen woning. Het nieuwe Raadhuis kost f. 7.975; een nieuw schoolhuis, mede in aanbouw, werd besteed voor f. 3.997. Gemeente krijgt het benodigde geld tegen 4% van de Boerenleenbank. Gemeentebroek voor f. 1.640 verpacht aan Hollandsche boeren; protestanten die blijkbaar in Heeswijk niet tehuis behooren. Toen ze geen huur betaalden, zijn ze bij deurwaardersexploit gesommeerd; dat heeft geholpen, want in 1915 hebben ze zelfs vóór den vervaldag betaald! Stierhouders. Gemeente geeft f. 100 premie; die som wordt door B. en W. tusschen de stierhouders verdeeld naar verhouding van het aantal gedekte koeien, die in gemeente tehuis behooren.

Drankbestrijding: subsidie Mariavereniging: sinds de drankbestrijding begon, is het drankgebruik in gemeente zeker met 50% verminderd.

Harde wegen. Weg van het Kanaal naar de Abdij is de enige harde weg, welke door gemeente onderhouden wordt; de harde weg van het Kanaal naar het Kasteel wordt door eigenaar van het Kasteel onderhouden.

Waterleidingen. De Aa is dikwijls hooger dan de Leygraaf; als de Leygraaf verbeterd wordt, dan zal het water van de Aa op de Leygraaf komen, terwijl de Leygraaf in de Aa uitmondt!!

Genees- en verloskundige hulp: dr. Van der Voort uit Veghel; daar is geen vroedvrouw.

Gemeentepolitie: gepensioneerd marechaussee; oud en versleten; doet weinig dienst; niet veel waard.

Gedwongen winkelnering. Ja en neen; bij Van Oorschot.

Gemeenteontvanger is de oude Van Aspert, de vader van het jonge mensch, voor wien in der tijd die betrekking werd opengehouden. Bedoeld jongmensch is thans zenuwlijder. Boeken worden bijgehouden door eene dochter, een meisje dat voor onderwijzeres opging, maar niet slaagde. Ik dronk even voor mijn vertrek een kopje thee bij Mevr. Wagenaar; zij schijnt niet tegen het buitenleven te kunnen, en klaagde bitter, dat er in heel Heeswijk geen burgerij is, zoodat zij met niemand kan converseren!

Nistelrode

Den **28 Juni 1915** [moet 28 *mei* zijn] bezocht ik per auto de gemeente Nistelrode; denzelfden dag kwam ik in Geffen. Wethouder Van Dijk is niet aanwezig; hij is ziek. Vóór 30 á 40 jaren waren de meeste inwoners van Nistelrode nog wevers, eerst sindsdien zijn ze gaan boeren. Die menschen kenden van huis uit het boerenbedrijf niet voldoende; ze waren ook niet voldoende kapitaal krachtig. Vandaar, dat er in Nistelrode bijna geen goed gezeten boeren zijn. Er is juist een landbouwcursus geëindigd, gegeven door Maas, schoolhoofd te Heesch. De belangstelling

was zeer voldoende: de tweejarige cursus begon met 25 leerlingen, en eindigde met gelijk getal; vele leerlingen waren 30 jr., zelfs ouder.

Gemeentebestuur voelt er niet veel voor om zelf te ontginnen; vooral niet tot bosch. Ziet er meer voordeel in om gronden op langen termijn te verhuren; zou ook wel gaarne tegen redelijken prijs willen verkoopen. Heeft nog niet kunnen besluiten, om te contracteeren met staatsboschbeheer; is bezig in de Groote Heide 3 H.A. te ontginnen; men kan door den oorlog geen kunstmest - ook geen lupinen - krijgen. Sterk geraden, om alles wat men deed, uitvoerig en nauwkeurig te beschrijven.

Bij B. en W. ondersteund een verzoek van Dr. Van Binsbergen om inrichting van een telefoonkantoor. B. en W. zijn er niet tegen, wanneer van de zijde van den Boerenbond en van de (2) Boerenleenbanken eenige belangstelling blijkt, door toezegging van eene kleine jaarlijksche bijdrage, bijv. f. 5.

Het getal schapen in de gemeente neemt toe: er zullen thans \pm 20 kudden zijn. Waterleidingen eischen bij voortduring veel zorg; als het water omstreeks half Maart niet van het land is, dan groeit er weinig; als einde Augustus of begin September ten gevolge van hevige stortregens het land drie dagen onder water staat dan is alles (eimet-haver-enz.) verrot of bedorven.

Geffen

Den **28 Mei 1915** kwam ik per auto weer in Geffen, ik had tevoren Nistelrode bezocht. Wethouder Van Griensven niet aanwezig; hij is ziek. Geffen behoorde vroeger tot de Heerlijkheid Geffen en Nuland. Het kasteel lag onder Nuland. Successievelijk waren eigenaren der Heerlijkheid: Van Vladderacken; De Cocq van Delwijnen; De Cocq van Opijnen; Groylart = Cramer. De weduwe Groylart-Cramer procedeerde tegen gemeente; de Heer Sassen kocht van haar het heerlijk jachtrecht, en verkocht dat weer voor f. 10.000 aan Jurgens. Jurgens richtte een eendenkooi op; dat ging niet; had moeilijkheden met de boeren omdat alle honden en katten vergeven werden; jacht is thans niet veel meer waard; Jurgens heeft er een gedeelte weer verhuurd. Geen konijnenplaag.

Men zou gaarne een directen harden weg naar Oss zien tot stand komen; de plannen worden tegengewerkt door bierbrouwer Schouten: als die weg er komt, krijgt hij concurrentie van de bierbrouwers uit Oss.

Volgens B. en W. staat bevolking zedelijk op lagen trap; er wordt veel gedronken; trouwen is gewoonlijk moeten. Het ongeluk is, dat de zoogenaamde betere stand hier het slechte voorbeeld geeft; alle schaamtegevoel is uit de menschen uit. Men verlangt hard naar een telegraaf- en telefoonkantoor; de Raad heeft het afgestemd; B. en W. zullen er nog eens mede komen.

Subsidie geitenfokvereniging: hard noodig; vereniging verzekert de geiten ook; de bokken waardoor het ras verbeterd moet worden zijn te zwaar; daardoor sterven heel wat geiten bij het lammeren. Subsidie ambachtsschool Oss: vijf jongens uit Geffen bezoeken de ambachtsschool te Oss. Herhalingsonderwijs: weinig belangstelling; laatste cursus begon met 7 leerlingen en eindigde met 2! Boerenleenbank: er is f. 18.000 opgebracht; en f. 23.000 aan de menschen uitgeleend; de bank beantwoordt dus geheel aan hare bestemming.

Sigarenfabriek van Schouten is nog al wat; werkt met \pm 30 man. Schouten, die gemobiliseerd was, kreeg groot verlot, om zijn fabriek te kunnen laten doorwerken.

Juni

Den Dungen

Den **1 Juni 1915** kwam ik weer in Den Dungen; vanuit Den Bosch reed ik er per auto heen; later ging ik vandaar nog naar Boxtel. De burgemeester kan het blijkbaar goed vinden met zijn wethouders. Partijen schijnen in de gemeente niet te bestaan; algemeen was men van oordeel, dat de gemeenteraadsverkiezing bij enkele candidaatstelling zou afloopen.

De opbrengst van het hooiland is ook hier enorm gedaald, sinds de zandboeren, ten gevolge van het gebruik van kunstmest hun eigen hooi winnen, en dus hier geen hooi meer komen koopen. Sinds het Rijk de tienden afkocht, kreeg de gemeente ook een afkoopsom van het Rijk. Nadat

toen de leening afbetaald was, uitgeschreven tot afkoop van de tienden, hield de gemeente nog ± f. 2.000,- over.

Gemeente behoeft niet te zorgen voor de waterleidingen; alles gebeurt door de waterschappen. Het houtgewas langs de waterleidingen bemoeielijkt het zuiver houden in sterke mate; daartegen moest bij provinciaal reglement eene voorziening getroffen worden. Nog steeds groote klachten over Dr. Verzijl. Dr. Woltering steunt het gemeentebestuur niet voldoende. Het schijnt wel, dat de doctoren, tengevolge van hunne vakvereniging oppermachtig zijn. De vroedvrouw is zeer goed; zij wordt door Dr. Verzijl hard tegen gewerkt. Zij heeft f. 400 salaris: f. 125 van Dr. Verzijl, f. 75 van den Dungen, en f. 200 van Rijk en Provincie samen.

Sterk aangedrongen, dat B. en W. toch belangstelling zullen wekken voor herhalingsonderwijs. v. de Laarschot, hoofd der school, is geweldig pedant; men is over hem heel weinig tevreden. Secretaris Spierings maakt af en toe sterk misbruik van drank. Zijn huwelijk met Juffrouw Smits uit Berlicum is afgesprongen. Hij gaat nu binnenkort trouwen met eene dochter van Kouwenberg uit Berlicum; heeft zich juist eene eigen woning gebouwd. 's Mans uiterlijk verraadt zijn drankzucht.

Met den burgemeester den proeftuin bezocht; veel was er nog niet te zien; de gewassen stonden niet bijzonder goed. Wanneer die tuin een jr. of drie in exploitatie zal zijn geweest, en men wat ondervinding zal hebben opgedaan, kan die tuin een zegen worden voor de streek; mits de naast belanghebbenden dan werkelijk in den tuin komen, om daar te leeren.

Boxtel

Den **1 Juni 1915** bezocht ik per auto de gemeente Boxtel; van te voren was ik in den Dungen geweest. De kindersterfte wordt krachtig bestreden: Eene afdeling van het Groene Kruis (Dr. Hoeks vereeniging) verschaft melk enz.; eene gediplomeerde leekenverpleegster bezoekt de gezinnen en geeft raad; eene ontsmettingsvereniging voor Boxtel, St. Oedenrode en Schijndel, de tweede van dien aard in Noordbrabant, werkt gunstig; toch stierven op 301 geboorten toch nog 48 kinderen beneden het jaar

Nog veel strijd in gemeente: de Dommel en Aabode en de Roomsche kiesvereniging eenerzijds (Statenlid Van Leeuwen, Secretaris Van der Meijden, Pastoor Eras, Van Eupen) Centraal Brabant (raadslid Van der Horst, Ouwerling van de Zuid Willemsvaart) anderzijds. Bij de aanstaande Gemeenteraadsverkiezing zal het weer erg spannen! De partij van de Dommel en Aabode was in vroegere jaren baas; verheerlijkte Van Hugenpoth, Van Leeuwen enz.; maakte Van der Eerden c.s. belachelijk en verdrukte hem. Toen is Centraal Brabant opgericht; voerde steeds hevig strijd tegen de mannen van de Dommel en Aabode en eindigde met te winnen; de tegenpartij verloor het bij de verkiezingen. Wethouder Van Elk scheen mij een heftige partijganger voor Centraal Brabant; wethouder Van de Ven scheen meer gematigd; terwijl de burgemeester zich buiten de partijen tracht te houden.

Electrische centrale: de concessie duurt nog vijftien jaar; dan komt gemeente bij de Provincie.

Gemeentelijke bezittingen: Er is nog geene uitvoerige beschrijving; aan burgemeester nog eens uitgelegd, hoe die moet worden ingericht, en hem verzocht er thans voor te zorgen.

Waterleidingen: B. en W. klagen, dat die zoo moeielijk te zuiveren zijn als er hout langs groeit, en zouden wenschen, dat krachtens provinciale verordening dat hout kon worden opgeruimd.

Wegen: Bittere klachten over den toestand van den weg naar Den Bosch; men zou willen, dat de provincie dien weg overnam, dan wel subsidie verleende in kosten van verbetering. Industrie bloeit over het algemeen; niettegenstaande de groote oorlog kon men tot nu toe over voldoende grondstoffen beschikken om door te werken.

Er is thans geen woningnood meer; door verschillende particulieren zijn er heel wat huizen gebouwd, zoodat er thans voortdurend eenige ledig staan. De woningnood was in der tijd ontstaan, doordat de directie van de Maatschappij Boxtel-Wezel een groot gedeelte van haar personeel naar Boxtel verplaatste.

Berlicum

Den **4 Juni 1915** kwam ik weer in Berlicum; ik reed er vanuit Den Bosch heen; later ging ik nog naar Esch. Gemeente blijft stationair; zielental neemt zeer langzaam toe. Er wordt weinig gebouwd; dat is ook niet noodig. Woningen zijn over het algemeen redelijk goed; alleen achter in de heide staan een pr. huisjes, die misschien onbewoonbaar zouden moeten verklaard worden, maar waar zouden de bewoners dan moeten blijven.

Geen partijen in de gemeente; raadsverkiezingen loopen bij enkele candidaatstelling af. Als provincie elektriciteit gaat leveren, krijgen wij slechts twee motoren voor klein kracht. 's Bosch-Helmond kan niet bestaan; de baan en het materiaal zijn versleten; er is geen geld voor vernieuwing. Reorganisatieplan opgemaakt door Van Dam, ingenieur Staatsspoor. Gemeenten, Provincie en Rijk zouden nieuw geld moeten geven; gemeenten zouden moeten vóórgaan. Aan Berlicum werd f. 6.000,- gevraagd; door den Raad geweigerd. Volgens Van Dam zou er groote kans bestaan dat exploitatie gedeeltelijk stop gezet wordt; vooreerst op de lijn Oss-Uden-Veghel. Het in cultuur brengen van de gemeenteweide "de Werst" is thans afgelopen; drie jaren achter elkaar haveren; dan een jr. hooien en naweiden; en dan blijft het verder weiland. Op een gedeelte heeft men suikerbieten geteeld; de bieten werden buitengewoon groot; het suikergehalte was enorm: tot 21% toe; maar het gewicht was te licht: van 24 tot 27duizend K.G. per H.A.; de cultuur is daardoor niet loonend. Waterleidingen: B. en W. zijn van oordeel, dat het zeer gewenscht is, dat er een verbod komt tot het planten van hout binnen een Meter van den boord der waterleiding.

Herhalingsonderwijs wordt zoowel in Middelrode als in de kom gegeven; het trekt nog al. Armwezen: Er gaan bijna geen menschen meer in Duitschland werken; de loonen zijn wel hoog (tot 6 Mark daags), maar het kostgeld is te duur: f. 12 of f. 13. Burgemeester is door zijn sigarenfabriek de voornaamste werkgever in gemeente; bij hem werken ± 70 menschen; daar zijn geen socialisten bij. Zijn heele product blijft hier in het land of gaat naar Indië; in het buitenland levert hij niet. Hij heeft één vasten reiziger; wekelijks produceert hij circa 70.000 sigaren.

De groentenkwekerij de Meijerij behoort aan Smulders van Veebeek; alles gaat naar de veiling te 's Bosch. Die veiling schijnt slecht te gaan; Th. Van Rijckevorsel, voorzitter van de veilingsvereniging, nam als zoodanig ontslag, en verkoopt zijne producten weer op de Bossche markt.

Esch

Den **4 Juni 1915** bezocht ik per auto de gemeente Esch; van tevoren was ik in Berlicum geweest. Het blijft in deze kleine gemeente goed gaan; verhouding in het College van B. en W. is blijkbaar uitstekend. Partijen bestaan er niet in Esch; men verwacht ook dit jaar weer herkiezing van de aftredende raadsleden bij enkele candidaatstelling. Burgemeester Strijbosch is helaas niet erg voortvarend: de politieverordening van 1888 is nóg niet herzien; eene uitvoerige beschrijving van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen was er ook nog niet; voor een en ander zal nu spoedig gezorgd worden.

De spoorweglosplaats aan de halte Esch is 10 April 1915 geopend; gemeente betaalt de helft der kosten, echter in geen geval meer dan f. 5.000. Men rekent, dat er jaarlijks ± 100 wagons zullen gelost worden. Nu de losplaats er is, heeft men aan S.S. geadresseerd, om daar ook het stukgoederen vervoer in te richten; men vertrouwt het gedaan te krijgen; inspecteur Gorissen is er voor.

Commissie tot wering van schoolverzuim is nooit in functie; er is nooit schoolverzuim, dank eene prijsuitdeeling op St. Nicolaasavond, waaraan gemeente f. 30,- en Victor Tilman f. 25,- contribuieren. De kinderen zijn zóó bang, geen prijs te zullen krijgen, dat zij zelfs in geval van ziekte absoluut naar school willen.

De waterleidingen zijn goed in orde; voor Esch is het niet noodig, dat het hout langs de kanten weggehakt wordt. Burgemeester schijnt nog veel (te veel?) te jagen; thans met de Boxtelsche Heeren Hoogerwou en Dr. Wösten; hij jaagt thans de geheele gemeente Esch. B. en W. nog eens opgewarmd, om de renten van het legaat Van Cooth toch te gebruiken overeenkomstig de intentie van den erflater.

Pastoor Sprengers was hulpbehoevend geworden; sinds 4 jr. is hij weg; hij is thans kostheer in Nieuwkuijk. Hij werd vervangen door Pastoor Van Duuren, vroeger kapelaan te Boxtel. Na onderzoek der quaestie is aan het licht gekomen, dat gemeente geene algemeene begraafplaats heeft; en dat de begraafplaats, vroeger ten onrechte daarvoor gehouden, een R.C. bijzondere begraafplaats was.

Belgische vluchtelingen: de bewoners van het missiehuis te Scheut zijn naar Esch gevlucht; daar verblijven thans 3 paters, 25 novicen en een pr. knechts; voor 25 novicen betaalt het Rijk f. 0,35 daags voor levensonderhoud. Van de 25 boeren wonen er slechts 5 op hun eigen.

St. Michielsgestel

Den **8 Juni 1915** bezocht ik weder deze gemeente; dienzelfden dag ging ik nog naar Helvoirt. Wethouder Spierings is ernstig ongesteld; ik ben dus aangewezen op den burgemeester en wethouder Kaptejns. Bij de aanstaande gemeenteraadsverkiezing zal het weer spannen; de kassier Th. Spierings (zwager van Mr. Hengst?) is lid van den raad, en maakt daar altijd moeilijkheden; hij zal zich nu ook weer doen gelden. Bij de laatste periodieke verkiezing heeft hij sterk geijverd om wethouder Kaptejns te laten vallen.

De bevolking van Ruwenberg, klein seminarie, Klein Herlaar en Doofstommeninstituut bedraagt samen ± 900 menschen. Veel materieel voordeel brengen die gestichten niet: ze geven te samen aan ± 25 menschen (mannen en vrouwen) werk.

Ongeveer 175 menschen gaan in de stad werken: deels vaklui, deels losse arbeiders. Veel last van bedelaars, vooral uit de Berg (gemeente Schijndel). Om die menschen baas te blijven bewijzen vooral de politiehonden goede diensten; zoowel veldwachter Tillemans als de onbezoldigde veldwachter Van Berckel hebben goede honden. Burgemeester is vooral over Van Berckel erg tevreden.

Gemeente heeft juist eene goede brandspuit gekocht bij Bikkers te Rotterdam; alles te samen (slangen enz.) voor f. 1.500. Gemeente onderhoudt de waterleidingen; dat kost ± f. 350 per jaar. B. en W. zijn van oordeel dat het hout tot 1 Meter langs de waterleidingen moest worden opgeruimd, om het schouwen en het vegen mogelijk te maken. Naar de meening van B. en W. wordt door het betrokken waterschapsbestuur niets gedaan aan de Dommel en de Esschestroom.

Coöperatieve stoomzuivelfabriek staat op Stokhoek; verwerkt de melk van ± 250 koeien. Kalveren worden tegenwoordig haast niet meer gemest. Voorzitter Boerenbond is wethouder Kaptejns; ± 400 leden. Werkt goed. Nog geen Boerenleenbank. Er zijn nog ruim 100 Belgische vluchtelingen, alle ten koste van het Rijk.

Het post- en telegraafkantoor kwam gereed; men verlangt sterk naar de intercommunale telefoon; de gemeenteraad heeft daarvoor geen geld over. Nog eindelooze klachten over Dr. Verzijl; de vroedvrouw, juffr. Willems-Dekkeers kwam zich over hem bij mij beklagen. Haar verwezen naar den Officier van Justitie.

Helvoirt

Den **8 Juni 1915** kwam ik weer in Helvoirt; tevoren was ik in St. Michielsgestel geweest. De machthebbenden in Helvoirt zijn rijke zuinige boeren. Daardoor is de taak van den burgemeester niet altijd even gemakkelijk. Hij schijnt mij een geschikt ambtenaar. Van alle gemeente-ambtenaren is alleen de veldwachter in het pensioenfonds opgenomen. De anderen, waaronder ook de burgemeester, waren niet in staat daarvoor jaarlijks 5 + 3 = 8% van hun inkomen te betalen.

Helvoirt kan zich niet uitbreiden; er kan niet gebouwd worden; de goede bouwplaatsen zijn meestal in handen van de familie Van Iersel, drie broers en eene zuster. Gezamenlijk bezitten zij zeker een half millioen; zij koopen maar altijd gronden bij, en verkoopen nooit iets, ook niet, als men hen de zesdubbele waarde biedt. Het is overigens een vredig dorp; partijen zijn er niet. Algemeene politieverordening dateert van 1859! Burgemeester zal eene nieuwe verordening ontwerpen. Er is eene uitvoerige beschrijving aangelegd van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; dat was wel hard noodig, omdat men veel mast plant (dit jaar 200.000) en ook

gronden tot bouw- of hooiland omwerkt. In de Bunders (ten Noorden van het kanaal Bosch-Drongelen) worden thans 50 perceelen van 1 H.A. elk voor 5 jr. verpacht; dat land wordt 3 jaren als akkerland gebruikt, en moet de twee laatste jaren weer als graesland blijven liggen.

Broek- en Zand Leij werden door Helvoirt gediept. B. en W. zouden gaarne zien, dat het hout tot op een Meter langs de waterleidingen moest worden opgeruimd.

Mijnh. en Mevr. Marinus de Jonge van Zwijnsbergen wonen nog met eene ziekelijke dochter in een boerderijtje onder Helvoirt. Frans v. Lanschot kocht Zwijnsbergen (22 H.A.) van ± f. 32.000. De boomen waren op f. 9.000 getaxeerd en zijn daaronder begrepen. Het huis verkeert in een deplorabelen toestand en wordt thans gerestaureerd.

Inrichting Roode Kruis thans voorloopig ontruimd; de bedden enz. enz. voorloopig opgeborgen. Onderwijzer Berkelmans gaf aan 20 leerlingen een tweejarigen landbouwcurcus; deze curcus is juist afgeloopen. Het was de tweede curcus, die in Helvoirt gegeven werd.

Rosmalen

Den **11 Juni 1915** kwam ik weer in Rosmalen; dien zelfden dag bezocht ik ook nog de gemeente Vught. Wolters, de nieuwe burgemeester, viel mij niet mede; hij bevestigde den indruk, dien ik vroeger herhaaldelijk bij de schriftelijke behandeling van verschillende aangelegenheden, met name van militie- en landweervergoedingen, van hem kreeg, dat hij een lastig en nijdig mannetje is, een echte dorpspotentaat. Het ergerde mij in hooge mate, dat hij van Kerssemakers, het pas overleden schoolhoofd te Kruisstraat, niets dan kwaads wist te zeggen, en geen enkel woord van waardering wist te vinden voor de groote verdiensten van dien edelen man, die zijn geheele persoon in dienst stelde om de belangen van zijne medeburgers naar best vermogen voor te staan en te behartigen. De keuze van Wolters tot burgemeester van Rosmalen schijnt eene ongelukkige keuze te zijn geweest, mogen de ingezetenen niet te veel van hem te lijden krijgen! Het gaat den boeren van Rosmalen goed; vooral door vee houden werden zij in de laatste jaren kapitaalkrachtig; terwijl eertijds de heele gemeente aan uitwonende eigenaren toebehoorde, bewonen thans ongeveer de helft der boeren hunnen eigen boerderij. Van de uitwonende eigenaren bezit mr. R. Tilman drie groote boerderijen, terwijl H. van de Mortel plusminus 115 hectare in eigendom bezit. De boeren van Van de Mortel lijden schade door fazanten en konijnen; een van de twee boeren van Eikenburg heeft om die reden de huur opgezegd en verlaat zijne boerderij.

Ongeveer 150 menschen moeten buiten de gemeente hun brood gaan verdienen; zij gaan gras maaien in Holland, of zwaar werk verrichten in Duitschland; ongeveer 60 werken als gewone sjouwerlui in Den Bosch. Van de 200 Belgische vluchtelingen zijn er nog ongeveer 40 in de gemeente, waarvan 15 op eigen kosten. Aannemer Groot te Hintham is een lage man; hij zou gaarne lid van den Raad zijn, en geeft zich daarom veel moeite om invloed te krijgen bij den minderen man; hij richtte zelfs eene geitenfokvereniging op, om, gedragen op de ruggen der geiten de Raadszaal binnen te komen!

Hurkmans, gediplomeerd ambtenaar ter secretarie krijgt f. 350 van gemeente en f. 200 van Wolters; sinds de ziekte van den burgemeester van Nuland (Augustus 1914) houdt hij daar de secretarie bij (drie middagen per week) en krijgt daarvoor f. 250. Er is thans eene uitvoerige beschrijving aanwezig van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen. Eene kaart (uittreksel uit het kadastrale plan) van die bezittingen hangt in de Raadszaal.

Aan de Kruisstraat wordt herhalingsonderwijs gegeven aan zeventien kinderen; in de kom en te Hintham wordt dat onderwijs niet verstrekt. Toch werd Kerssemakers gelaakt, omdat hij slechts zeventien leerlingen had, terwijl men het zeer begrijpelijk vond, dat in de kom en in Hintham niets gebeurde! Volgens B. en W. is dr. Heijmans wel een goed geneesheer, maar hij is te rijk; hij zou een paar ton hebben, en zich daarom niet al te veel van zijn praktijk aantrekken.

In verband met zijne sollicitatie naar de burgemeestersplaats te Nuland, had ik aan Hurkmans gezegd, dat het voor hem geene aanbeveling was, dat hij onder leiding van burgemeester Wolters op de secretarie te Rosmalen werkte. Hurkmans vertelde dat natuurlijk weer aan Wolters terug; en deze vond daarin aanleiding, mij te vragen, waarin hij als burgemeester in zijn plicht te kort schoot. Ter mijner audiëntie van 5 Augustus 1915 heb ik Wolters diens tekortkomingen onder het oog gebracht; dat hij, inplaats van voor de menschen een hulp en

steun te zijn, eigenzinnig en koppig aan zijn opvattingen vasthield, ook wanneer hem werd aangetoond dat die niet juist waren; zulks bleek o.a. bij de militievergoedingen; dat hij, verblind door eigen inzicht, bij anderen slechts kwaad zag, zonder het goede te kunnen waardeeren; zulks bleek o.a. bij zijne beoordeling van Kerssemakers; dat hij met de Regeering niet had medegewerkt, gelijk zijn plicht was bij het nemen van maatregelen, die de buitengewone tijdsomstandigheden vorderden, en dat met name de Voorzitter der Rogge Commissie zich ernstig over zijn optreden beklaagd had.

Vught

Den **11 Juni 1915** kwam ik weer in Vught; tevoren was ik in de gemeente Rosmalen geweest. Burgemeester Van Lanschot is weer erg zenuwachtig, en geeft zich vooral veel moeite om mij te laten zien, wat hij zelf veel werkt en registers op alles en nog wat aanlegt. Hij geeft zich werkelijk veel moeite en levert net werk. Lang niet alles heeft echter voor de gemeentelijke administratie veel waarde. Hij is Voorzitter van de Gezondheids Commissie te Boxtel (13 gemeenten); en niettegenstaande hij tal van notities had in allerlei boekjes over vergaderingen, inspectietochten enz. kreeg ik toch niet den indruk, dat hij in deze qualiteit eene drijvende kracht is, en meen ik veeleer, dat hij veel geneigdheid heeft om de zaken maar bij het oude te laten; ik geloof niet, dat de Gezondheids Commissie onder zijne leiding al veel nuttig werk geeft tot stand gebracht. Hij is erg onder de impressie van de moeielijkheden met den ambtenaar ter secretarie Van Helvoirt, die op de secretarie slecht schijnt te voldoen, en achterom de Raadsleden bewerkt, om hem – tegen het advies van B. en W. in – een hooger salaris toe te kennen; in de aanstaande raadsvergadering zal waarschijnlijk in dien geest besloten worden! B. en W. zijn tegen die salarisverhoging, omdat de gemeentesecretaris Van Hooff zich bij B. en W. bitter over Van Helvoirt kwam beklagen.

Men denkt er hard over om een nieuw Raadhuis te bouwen, zoodra de tegenwoordige moeielijke tijdsomstandigheden wat zullen verbeterd zijn. Aan het Rijk zal men waarschijnlijk 500 M2 bouwterrein cadeau doen, om daarop een nieuw post- en telegraafkantoor te bouwen. Bij de woning van Dr. Hillen heeft men nog 1.200 M2 bouwterrein liggen; misschien was de bouw van een nieuw Raadhuis en van het post- en telegraafkantoor daar te combineeren. In den laatsten tijd gaan er nogal menschen naar Duitschland; bovendien werken er 250 tot 300 te 's Bosch; meestal vakarbeiders; de Vughtse stucadoors hebben een goeden naam om hunne bedrevenheid in hun vak.

Het vertrek van Grasso was een groot verlies voor gemeente; hij had hoogst bekwame werklui; in hun plaats worden bij den opvolger van Grasso gewone werklui, meestal niet veel meer dan sjuouwerlui gebezigd; die opvolger heeft eene kachelfabriek. Het gehalte der arbeiders is veel verminderd; zij worden natuurlijk ook veel minder betaald. Gemeente heeft gasfabriek nog niet overgenomen van de Central Verwaltung te Utrecht; dat kan nog wel drie jaar duren.

Cromvoirt

Den **15 Juni 1915** kwam ik weer in Cromvoirt; later op den dag bezocht ik nog de gemeente Haaren. Wethouder Van der Meulen is overleden; hij werd vervangen door Slegers. Beide zijn erg lastig, zoodat met den dood van v.d. Meulen de rust in de gemeente niet is weergekeerd. Burgemeester De Ruyter gaat ook niet vrij uit; ook hij is lastig en vasthoudend; hij heeft zijn vrienden, maar vooral zijn vijanden, die, onder aanvoering van den jongen De Ruyter, een neef van den burgemeester, tegen dezen eene onverzoenlijke campagne voeren, alles wat hij doet of laat, verkeerd uitleggen, en het mogelijke doen, om hem het leven lastig en onaangenaam te maken. Ik vrees, dat de burgemeester op den duur zal moeten wijken; wellicht is eene oplossing te vinden in Februari 1916, als wanneer de burgemeester als zoodanig aftreedt; hij is ± 74, en zou om die reden eervol ontslag kunnen vragen.

Op mijne audientie verschenen drie boeren – van wie een Raadslid – die allen mijne tusschenkomst inriepen om voor hunne in dienst zijnde zoons, eene militie- of landweervergoeding te verkrijgen. Toen ik daarover later met B. en W. sprak, kreeg ik den indruk, dat de burgemeester ook hier weer te vasthoudend was, en dat aan die menschen in

billijkheid eene vergoeding toe kwam. Eene dergelijke behandeling van zaken moet de menschen wel prikkelen tot verzet tegen den burgemeester.

Het kanaal Bosch-Drongelen bracht aan gemeente weinig voordeel; is het water laag, dan ontwateren de Noordelijk en Zuidelijk gelegen gronden te spoedig, en krijgen last van droogte; is het water in het Kanaal hoog, dan hebben diezelfde gronden spoedig last van kwelwater. Ook de inlaatsluis te Engelen bracht geen voordeel; de groote keersluis in de Dieze wordt nooit opzettelijk gesloten; slechts als het water op de Dieze zoo hoog staat, dat de Dieze niet meer in de Maas kan lossen, sluiten de deuren van de sluis automatisch. Het gevolg daarvan is, dat die keersluis bijna altijd open staat. Opent men nu de inlaatsluis te Engelen, dan krijgt men dus geen vet Maaswater in den polder, maar zwart heidewater uit de Dieze.

Naar B. en W. meenden, wil de Rijks Waterstraat de keersluis niet sluiten, omdat de dijken van het kanaal 's Bosch-Drongelen van slechte specie zijn gemaakt, en daardoor erg zwak zijn; de vrees zou bestaan, dat als al het Diezewater er door moest, de dijken zouden weg spoelen!

Haaren

Den **15 Juni 1915** kwam ik weer in de gemeente; tevoren had ik Cromvoirt bezocht. Roomsche kerk voor een pr. jaren afgebrand; naar men zegt door het onweer. Prachtige nieuwe kerk gebouwd door Pastoor Van den Broek, een broer van den burgemeester van Nieuwkuyk. Op de plaats, waar oude kerk gestaan had, was nu een groot artilleriepark gemaakt.

De eerste man op mijne audientie was Jhr. de Villeneuve, artillerie-officier; hij kwam mij namens de militairen – de hooge oomes waren naar eene manoeuvre – zijn opwachting maken. B. en W. klaagden wel niet over de inkwartiering – ook pastoor Van den Broek had geen bijzondere klachten over de militairen; maar allen zouden toch recht dankbaar zijn, wanneer de gemeente weer tot normale toestanden terugkeerde.

Het gaat den boeren nogal goed; de meesten wonen op hun eigen; een tiental boerderijen behoren aan uitwonende eigenaren (4 aan Witlox, een aan notaris van Eyl, 1 aan De Beer, 1 aan Kessels, allen in Tilburg, 2 aan v. Iersel te Udenhout en 1 aan Bogaars te Helmond), en betalen ± f. 35,- per H.A. terwijl voor de waarde van het huis niets gerekend wordt. Vóór den oorlog maakten de boomkweekers redelijke zaken; thans is het treurig met hen gesteld, omdat zij voor hun afzet alleen op het binnenland zijn aangewezen. Wethouder Van den Oever had wel 20 wagenvrachten vol laten uitrooien en weggoeien!

Roomboterfabriek werkt nog met handkracht; 227 koeien. Afdeeling Boerenbond telt 360 leden; op Boerenleenbank is 30 mille gedeponneerd; er wordt haast geen geld gevraagd; de formaliteiten zijn te onereus. De proeven van Heerma van Voss om de teelt van suikerbieten te bevorderen, is niet geslaagd. De resultaten waren niet meer dan redelijk; de boeren telen thans liever mangelwortels; dat schijnt met behulp van kunstmest prachtig te gaan. Die wortels worden dan gebruikt voor het eigen vee.

De zandwegen worden erg stuk gereden door de militairen; ook de sintelwegen hebben veel te lijden. Dat is vooral daarom zoo erg, omdat er haast geen sintels meer te krijgen zijn; per wagon werd vroeger f. 2,- betaald; en als men thans een wagon kan krijgen, dan moet men f. 7 geven! Men klaagde geweldig over de Belgische vluchtelingen; men had er 365 gehad; een echt zoodje! De meesten zijn naar België terug gegaan; de laatste 69 werden door de Regeering weggenomen en in Gouda onder dak gebracht. Blijkens oude stichtingsakten van 1564 – men liet mij 4 stukken zien, maar ik kon er slechts een lezen – heeft de Gemeenteraad van Haaren recht eene dotatie uit het Manhuis te Oisterwijk te vergeven aan 3 ingezetenen van Haaren; de begiftigden mogen nooit bedeed zijn geweest; ongehuwd of weduwnaar zijn. Per hoofd krijgt ieder ± f. 62.

Nuland

Den **22 Juni 1915** kwam ik weer in Nuland, later op den dag ging ik nog naar Lithoijen. Burgemeester During is een echte zenuwlijder geworden; hij heeft pas een maand verlof gehad, en moet weer weg. Ik heb hem gezegd, dat hij, onder overlegging van een geneeskundig attest, aan Binnenlandsche Zaken een langdurig ziekteverlof moest vragen. Mocht hij dan niet weer

hersteld zijn, dan zal hij wel ontslag moeten vragen. De secretarie wordt middelerwijl zeer goed in orde gehouden door Hurkmans, gediplomeerd ambtenaar ter secretarie te Rosmalen. Het landbouwonderwijs, vóór enkele jaren in gemeente verstrekt, gaf wel eenige praktische resultaten. Ik heb er sterk op aangedrongen, dat men de boeren weder de gelegenheid zou geven om een landbouwcursus te volgen. Het gaat den boeren niet best; de meesten wonen gehuurd. Uitwonende eigenaren zijn o.a. Poot en Huenink (Deventer) aan wie Kaathoven (80 H.A.) met 3 hoeven behoort; Sopers met 5 hoeven; Houwing met 5 hoeven; Wed. v. Richt met 2 hoeven; V. Rijckevorsel met 1 hoef (v. den Bosch, hengstenboer); Sweens met 1 hoef. De boeren houden over het algemeen te veel vee; zij pachten wei- en hooiland in den polder, en drijven de prijzen veel te hoog op; dit jaar 25% hooger dan in 1914. Als de prijzen van het vee mochten terug loopen, dan worden de boeren straatarm. Nuland heeft nogal bezittingen; eene behoorlijke uitvoerige beschrijving van de exploitatie daarvan ontbrak; wel had de burgemeester een register aangelegd, maar dat gaf niet wat het geven moest. Van het Dagelijksch Bestuur is niet veel meer te verwachten; de burgemeester is zenuwziek, en versleten; de wethouders zijn een pr. oude conservatieve boeren: v.d. Kant is 70 jr.; van Crey 80!

Lithoijen

Den **22 Juni 1915** kwam ik weer in Lithoijen; tevoren had ik Nuland bezocht. Wethouder Van Erp is overleden; als Voorzitter van het Hoog Hemaal werd hij vervangen door Van Oss uit Lith; als wethouder van Lithoijen door Govers, een ongehuwde boer, die met de administratie van vastgoed nogal wat geld schijnt te verdienen. Wethouder Liefkens is 85 jr. oud; hij zweeg in 7 talen.

Men is zeer dankbaar voor de Maasmondwerken; zij zijn van groot nut. Men zou wenschen, dat de bovenmond van de Beerse Maas nog wat werd opgehoogd; 40 à 50 C.M.; wanneer men dat kon gedaan krijgen, dan had men niets meer te wenschen. Van bouwland maakt men weer weiland; er is veel vee; eigenlijk te veel. Om het hooiland wordt gevochten; het is haast niet te betalen.

Het water, dat 's winters komt, hindert niet, als het maar koud is; ook niet aan het bouwland, zelfs als het koren een maand onder water staat; maar als er in het voorjaar water komt, als het betrekkelijk warm is, dan is datzelfde koren in een pr. dagen weg! In 1914 gingen 1.000 H.A. aardappels naar Duitschland; aan zwarte bessen werd voor f. 4.000 afgeleverd.

Ter audientie vroegen een drietal menschen mijne bemiddeling om eene vergoeding te krijgen voor hunne kostwinners, die gemobiliseerd zijn; bij den burgemeester sterk aangedrongen hunne wenschen ernstig te onderzoeken, en zoo mogelijk in te willigen; het duurt zoo lang! Menschen wonen meestal op hun eigen, uitwonende eigenaren zijn o.a. v. Tienhoven (Arnhem) 60 H.A.; Vos (Heesch) 25 H.A.; Frijlinck 15 H.A.; A.J.A. van Lanschot 10 H.A.; Eduard van de Mortel 11 H.A.; Margraff 8 H.A.; Pape 6 H.A. (Govers administrateur); alles losland.

De welvaart in Lithoijen is redelijk; 20 menschen trekken volgens de rentenwet; daardoor is de zorg van het armbestuur zeer verlicht. Industrie te Oss gaat goed; daardoor geen last meer van diefstallen en nachtelijke strooptochten. Dat er een rijksveldwachter geplaatst werd in Lith heeft ook veel geholpen.

Alem, Maren en Kessel

Den **25 Juni 1915** kwam ik weer in Alem; dienzelfden dag bezocht ik nog Lith en het kamp van Belgische vluchtelingen te Uden. Er is niemand voor audientie; wethouder Van Thiel is afwezig; ik ben dus aangewezen op den burgemeester en den ouden wethouder Van Oorschot. Het gaat den menschen in Alem niet heel best; ze wonen veelal op hun eigen. Maar 90% is zwaar belast. Veel uitwonende eigenaren: in het Laag Hemaal hebben uitgestrekte bezittingen Henri van de Mortel, Margraff, Tilman, Dithlinger; in den buitenpolder de Wijken Frans Jurgens 30 H.A., Frans v. Rijckevorsel 23 H.A.; in de Kesselsche Waarden Piet van Meeuwen (Haag) 20 H.A. Blinde? Van Meeuwen 20 H.A., familie Tilman 40 H.A.

Veel arbeiders gaan buiten de gemeente werken, vooral in Duitschland, gewoonlijk wel een dertigtal. De beschrijving van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen deugt niet; ik heb aan den secretaris nog eens uitgelegd, hoe die moet zijn. In den afgelopen winter werden door het armbestuur ondersteund: te Maren 17 gezinnen, te Alem 17 en te Kessel 8. Die bedeeeling was zeer voldoende; vooral te Maren en te Kessel hebben de armbesturen rijke inkomsten. 36 personen krijgen wekelijks f. 2,- als rentetrekker volgens de Rijkswet; een heele verlichting van de armenzorg!

De Maasmondwerken hebben de gemeente in geene betere conditie gebracht; men zou zeer gaarne zien, dat de benedenmond van de Beerse Maas 40 à 50 c.M. werd opgehoogd; naar men meende, zou men dan veel minder waterbezwaar ondervinden. Aan alle scholen (3 ½) wordt herhalingsonderwijs gegeven. In het pakhuis van den Boerenbond wordt door het hoofd der school te Dreumel een landbouwcurcus gegeven; die curcus heeft veel succes.

Er zijn 71 Belgische vluchtelingen geweest, waarvan 10 betalenden; allen zijn weer weg. Zij lieten geen hoogen dunk na omtrent hunne Katholiciteit en hun moreel. De burgemeester en de gemeenteontvanger zijn niet toegetreden tot het pensioenfonds; de overige gemeenteambtenaren deden dat wel.

Lith

Den **25 Juni 1915** kwam ik weer in Lith; ik was tevoren in Alem geweest; later ging ik nog naar het vluchtoord van Belgische vluchtelingen te Uden. Dr. Wiegersma zet de gemeente in rep en roer; hij wil bij de aanstaande raadsverkiezing wethouder Schouten laten vallen; van deze wethouder beweerde Wiegersma vroeger, dat hij grond van de gemeente bij zijn erf had getrokken; de landmeter heeft toen aan dien strijd een einde moeten maken. Wiegersma zette nu de hele gemeente tegen het Bestuur op; zoo kreeg ik niet minder dan 10 menschen op audientie, die allen verhooving kwamen vragen van de hun toegelegde vergoeding, omdat hun kostwinner onder de wapenen is; die heele beweging was door Wiegersma op het getouw gezet! De jonge Schouten heeft nooit examen gedaan als candidaat-gemeentesecretaris; desniettegenstaande is hij toch definitief benoemd tot secretaris van Lith! Alle gemeenteambtenaren zijn in pensioenfonds opgenomen; ook de veldwachter Mijntjes, voor wie thans niet meer f. 50,- per jaar op een spaarbankboekje geplaatst wordt; dat is thans niet meer noodig.

Maasmondwerken voldoen wel; men zou eerst heelemaal tevreden zijn, wanneer de benedenmond van de Beerse Maas 40 à 50 c.M. werd opgehoogd; dan kreeg men minder water, vooral in het voorjaar. Er zijn ruim 30 menschen die f. 2 per week rente trekken van het Rijk. Het gaat den boeren bijzonder goed; hunne uitgaven zijn wel groot, maar hunne inkomsten zijn naar verhouding nog veel grooter. Al het land, dat in de laatste 10 jaren onder den hamer kwam, werd door ingezetenen van de gemeente gekocht.

De voornaamste uitwonende eigenaren zijn: A.J.A. van Lanschot 58 H.A.; Mr. Margraff 48 H.A.; H. Pelinck 30 H.A.; J.P.A. Jonkheer 17 H.A.; Tengnagell de Raedt 17 H.A.; P. v. Tienhoven 14 H.A.; Sopers 12 H.A.. Los- en laadplaats aan de Maas is van veel belang; hoort aan de gemeente; is goed in orde. Er woonden vroeger wel 25 Israëlitische gezinnen in Lith; thans nog 2 huishoudens. Er kwamen 5 Protestantsche gezinnen; Ds. Krol is overleden; er is toch weer een andere dominee gekomen.

Coöperatieve stoomzuivelfabriek opgericht in 1914; werkt goed; 700 koeien; voorzitter is Wethouder Van Oss. Aan de stoombootonderneming te Lith verdienen minstens dertig menschen een goed stuk brood.

Juli

Empel

Den **12 Juli 1915** kwam ik weer in Empel; dienzelfden dag bezocht ik ook nog de gemeente Engelen. Wethouder Van Hirtum is ziek; voor audientie is er niemand; ik was dus uitsluitend op den burgemeester en wethouder Van Hirtum aangewezen met wie nogal goed te praten was. Dank de hulp van G.S. werkte ten slotte het gemeentebestuur van Alem mede aan de

vernieuwing van de school te Gewande; daar gaan thans 15 kinderen uit Alem en 15 uit Empel op school.

Het nieuwe Raadhuis, gebouwd naar plannen van Dony, voldoet goed; het kostte ± f. 7.000,-; is een net gebouw. Oude veldwachter werd in Rijkspensioenfonds opgenomen; het spaarbankboekje werd natuurlijk ingetrokken. Geen partijschap in gemeente; voor gemeenteraad is er nog nooit gestemd. Het is een ongeluk voor Empel, dat het land van jr tot jr verpacht wordt om te hooien; niemand heeft er belang bij dat het land in goeden staat blijft; de menschen verkoopen hun mest; jaarlijks gaan er 5 scheepsladingen van 200 M3 elk naar Huissen; die mest geldt van f. 1,60 tot f. 2.- de M3. Het land in Empel wordt niet bemest en gaat jaarlijks in waarde achteruit.

Engelen

Den **12den. Juli 1915** kwam ik weer in Engelen; tevoren had ik Empel bezocht. De economische toestand van de menschen is niet schitterend; er zijn zeker 25 boeren met 3 à 4 koeien; die verdienen niet zoo veel, dat hun huishouden bestaan kan op het boerenbedrijf; ze moeten er wat bij doen: de een heeft een winkeltje; een ander is tevens mandenmaker; een derde gaat werken in Den Bosch. Het is doodjammer, dat de sloopstimmerwerf stop gezet is; daar werkten 15 menschen.

Sinds Bouwmans, de schoonzoon van den gemeenteontvanger Kusters, failliet ging, is de rust in de gemeente weergekeerd; men merkt niets meer van partijschappen; de aftredende raadsleden werden nog pas bij enkele candidaatsstelling gekozen verklaard. Achterstand bij den ontvanger is niet meer zoo groot sinds gemeente besloot, dat de menschen niet meer mogen pachten alvorens de achterstallige schuld aangezuiverd te hebben. Veldwachter deugt niet; heeft veel ijver maar geen tact.

Mr. Bondam heeft in 1888 tijdens eene vacature van secretaris ongeveer al het oudere archief ingepakt en mede naar Den Bosch genomen; men heeft daarvan sinds niets meer gehoord; wat eigenlijk naar Den Bosch is gegaan, weet men niet.

Procedure met Mommersteeg over "de Zaar" is met eene dading geëindigd, waarbij gemeente haar doel bereikte; de Meerdijk werd afgegraven; 3½ H.A. water werden aangeplempt; 5½ H.A. vol gaten en kuilen werden uitgehoogd en geëgaliseerd; kosten ongeveer f. 5.700. Op het moment heeft gemeente geen geld, om nog veel tot verbetering van hare bezittingen te doen. Gemeente bezit ± 40 H.A. waarop ± 100 schaar geweid worden; bovendien worden enkele perceelen jaarlijks gehoid en na geweid.

Irrigatiesluis bij de Aardappeldijk voldoet niet aan de verwachting; er komt slechts Diezewater binnen. Vermoedelijk zal eene tweede irrigatiesluis gebouwd worden even voor Bokhoven. Het gaat den menschen goed in Vlijmen; vooral den mandenmakers. Er worden dit jaar reuzenprijzen besteed; vooral gaat er veel naar Engeland. De vracht- en assurantieprijzen zijn wel veel hooger dan gewoonlijk; maar door de hooge prijzen wordt er toch een meer dan gewone winst gemaakt, terwijl alles wat in voorraad was opgeruimd is.

Burgemeester heeft driemaal schipbreuk geleden met plannen voor eene centrale groentenveiling; een vierde poging schijnt kans van slagen te hebben; vermoedelijk komt voorjaar 1916 de zaak tot stand, in een groot gebouw van Wagenberg aan het station te Vlijmen; Wagenberg zou administrateur worden en eene percentsgewijze belooning ontvangen van het bedrag, dat verkocht wordt. Alle naburige gemeenten zouden meedoen.

Nieuwkuijk en Onsenoort

Den **19 Juli 1915** kwam ik weer in Nieuwkuyk. Later bezocht ik nog de gemeente Vlijmen. Ik vond een bijna geheel anders samengesteld gemeentebestuur als in 1910; burgemeester, secretaris, een wethouder en de ontvanger zijn door andere titularissen vervangen; alleen de wethouder de Hoog had ik bij mijn vorig bezoek ook aangetroffen.

Het gaat den menschen nog al goed; groote boeren zijn er niet; de grootste heeft 6 koeien; de meeste boeren zijn tevens tuinbouwer; vooral erwten worden veel verbouwd. Vermoedelijk komt het volgend jaar eene centrale groentenveiling tot stand; gebouw, aan het station te Vlijmen, is daarvoor ingericht; Vlijmen, Nieuwkuyk, Oud Heusden, Haarsteeg, Herpt, Drunen

zullen daar groenten verkoopen. Alles onder administratie van den Heer Wagenberg, een voornaam groenten- en fruit koopman, die daarvoor het gebouw beschikbaar stelt, en vermoedelijk 5% zal genieten van de opbrengst.

De meeste menschen wonen op hun eigen; 75% der bezittingen zijn min of meer zwaar belast. De binnenpolder is 330 H.A. groot; daarvan behooren ± 50 H.A. aan Timmermans, en ± 45 H.A. aan Graaf d'Oultremont; de rest behoort aan inwoners van Vlijmen.

Het drinkwater laat nog te wenschen over; het water van enkele pompen werd afgekeurd; slechts drie pompen leveren bruikbaar water. Paters van Onsenoort betalen geen hoofdelijken omslag; in hooger beroep werden zij door Gedep. Stat. vrijgesteld. Zij herbergden maanden lang 250 Belgische vluchtelingen; meestal geschikte menschen. De nieuwe burgemeester – Van den Broek – maakte een beslist gunstigen indruk; kalm en bedaard, en verstandig. De nieuwe wethouder – Mostermans – voelt zich erg; hij lijkt mij een groote schreeuwer.

Vlijmen

Den **19 Juli 1915** kwam ik weer in Vlijmen; tevoren was ik in Nieuwkuyk geweest. De rust schijnt in de gemeente teruggekeerd; van de twee wethouders is er één aanhanger van den burgemeester, en één van Mommersteeg. De verhouding in het College van B. en W. scheen mij vrij wel. De beide laatste Raadsverkiezingen verliepen, zonder dat er stemming noodig was. In September anst. moeten de beide wethouders aftreden; worden zij allebei herkozen, dan zal de vrede wel hersteld zijn.

De ontginningen en verbeteringen der landerijen worden met kracht voortgezet; daaraan werden in 1914 nog duizenden guldens besteed. Een extra crediet van f. 2.000,- in Augustus 1914 door den Raad beschikbaar gesteld tot bestrijding der werkeloosheid, werd besteed om slecht afwaterende gronden aan eene voldoende waterlossing te helpen. Daardoor werd een complex van 40 H.A. aanzienlijk verbeterd.

Burgemeester is begonnen aan ene omschrijving der exploitatie der gemeentelijke bezittingen; dat wordt een werk in drie lijvige deelen. Is die beschrijving klaar dan kan wat jaarlijks geschiedt in één dag bijgeschreven worden. Eene kaart is er nog niet; die zal f. 300 kosten. B. en W. willen die dit jaar bestellen: de opbrengst der gronden valt dit jaar zooveel mede, dat die f. 300 er best af kunnen.

Augustus

Oudheusden, Elshout en Hulten

Den **2 Augustus 1915** kwam ik weer in de gemeente; later bezocht ik nog de gemeente Wijk. Het zal wel de laatste keer geweest zijn, dat ik burgemeester Van Breugel ontmoette. Hij is onder behandeling van dr. Boekelman te Utrecht; hij werd reeds tweemaal geopereerd aan zijn slokdarm; binnenkort moest hij daarvoor weer naar Utrecht. Naar B. en W. mij thans mededeelden, bezit de gemeente nergens het voorpotingsrecht. Wat dienaangaande hierover genoteerd werd, moet dus op eene misvatting berusten.

Hier en daar hebben de menschen nog wildschade, nl. de rogge en de haver in den polder hebben van fazanten en eenden veel te lijden, wanneer het gemaaid aan schoven staat en het weer slecht is, zoodat de boeren de oogst niet kunnen binnen halen. Gaat de oogst spoedig van het veld, dan is de wildschade onbeteekenend. Kort bij Heusden schijnen er nogal wat konijnen te zijn, die ook schade aanrichten.

De grienden, aangelegd op slecht weiland, doen het niet best; ze zijn zoo goed als versleten; de grond was blijkbaar te arm. In dat griendhout waren nog canada's gepoot; die doen het vrij goed; daarop is nu de hoop gevestigd. Er is nog veel partijchap in de gemeente; eene bepaalde reden is daarvoor niet aan te geven; de menschen verdragen zich nu eenmaal niet. Eindelooze klachten over pastoor Spieringhs, een wit heer van Heeswijk. Die man loopt op erfenissen; hij is nu 25 jr in de gemeente en wist in dien tijd zeker voor anderhalven ton vastgoed op naam van de kerk te krijgen. Zou hij nóg 25 jr in Elshout zijn, dan zou zeker de halve gemeente hem toebehooren. Hij moet veel aanloop hebben aan de pastorie; voortdurend diners en feesten. Hij moet wel een groote tegenstelling vormen tegen den pastoor te Haarsteeg, eveneens een witheer, die nimmer

tracht zijne gemeentenaren iets af te zetten, en uitsluitend in het belang van zijne gemeente werkt, en zich daar geheel aan geeft.

De burgemeester had een heel verhaal over een oud-wethouder – ik meen Willem van Breugel – die zijne geheele nalatenschap ± f. 80.000 aan den pastoor had vermaakt. Nu liep de pastoor veel bij eene burgerjuffrouw, die wat geld had, en van wie ab intestato minstens een tiental menschen, die het hard noodig hadden, moesten erven. De burgemeester had aan die juffrouw gezegd, dat, als zij haar geld aan den pastoor maakte, in plaats van haar naaste bloed te laten erven, dat zij dan verdiende, dat zij naar de hel ging! Hij vreesde, dat zijn optreden in deze niet veel zou helpen.

Wijk en Aalburg

Na tevoren in Oudheusden te zijn geweest, kwam ik den **2den Augustus 1915** weer in Wijk. Het gaat tegenwoordig nog al goed in de gemeente, hoewel nog velen buiten de gemeente moeten gaan werken om hun brood te verdienen: als schipper; als arbeider in betonwerken, of op een scheepstimmerwerf te Rotterdam enz. De menschen deden veel beter, de gemeente voor goed met hunne gezinnen te verlaten, maar de vrouwen willen de gemeente niet uit; die kennen het leven in eene groote stad niet, en zijn daar bang voor.

Veel menschen gaan nog tijdelijk bieten rooien, koren maaien enz. in de Haarlemmermeer. Ze hebben daar een moeilijk zwaar bestaan: als zij een goeden boer treffen, dan krijgen ze koffie, en een keukentje met een kachel, om te koken en zich te warmen. Regel is, dat zij niets krijgen en in het hooi slapen!

Er wordt nogal veel gebouwd; in 1914 zeven woningen; die zijn allen goed; de oudere arbeiderswoningen laten veel te wenschen over. Een zesde gedeelte van de gronden te Wijk behooren aan uitwonende eigenaren: ritmeester Van Tienhoven, Blankers te Veen, doofstomme Verheijen te Zaan, A.J.A. van Lanschot.

Over de Eb is geen ruzie meer: bij laatste raadsverkiezing is niet gestemd. De Heeren Van Wijk en Lakerveld vertegenwoordigen Aalburg in den Raad; ik heb er sterk op aangedrongen aan Aalburg een wethouder te geven.

Drinkwater laat nog veel te wenschen over; de nortonpomp aan de Perzik geeft geen water meer, en is toen door de menschen vernield. De winkelnering is gunstig; gevolg van de omstandigheid, dat Wijk zoo afgelegen ligt, en de menschen er niet uit komen. Voor MULO-onderwijs moeten de kinderen naar Heusden; die school schijnt helaas bijzonder slecht te zijn. Van der Maaden, directeur van “De Vlijt” kwam op audientie. In De Vlijt zit thans 25 mille kapitaal van Jansen. Dividend kon er nog nooit worden uitgekeerd. De manden zijn thans erg duur; hij heeft zijn heele stock opgeruimd tegen hooge prijzen. De stoelenmakerij heeft hij stop gezet; de stoelenmakers in mandenmakers veranderd. Jansen behandelde tot nu toe de zaken van de Vlijt door een tusschenpersoon; deze is ernstig ziek. V.d. Maaden vreest, dat, wanneer die tusschenpersoon mocht komen te sterven, De Vlijt moeilijke dagen tegemoet gaat.

Heesbeen c.s.

Den **4 Augustus 1915** kwam ik weer in Genderen. Ik reed er van uit Den Bosch per auto heen; dienzelfden dag ging ik ook naar Veen. Raadhuis en secretarie zijn weer verplaatst. Een metselaar, die een eigen nieuw huis bouwde, richtte dat zoo in, dat hij twee geschikte kamers overhield; deze verhuurde hij voor 25 jaar aan de gemeente voor f. 120,- per jaar. De inrichting zooals die thans bestaat, is voor eene gemeente als Genderen werkelijk zeer voldoende.

De Raadsleden wonen thans zeer slecht over de gemeente verdeeld: 6 wonen er te Genderen en 1 te Eethen; Doeveren en Heesbeen zijn thans niet meer in den Raad vertegenwoordigd. Toch zijn er geen partijschappen in de gemeente; de laatste raadsverkiezing liep zonder stemming af. Er wordt nog steeds weinig gebouwd; dat is volgens de bouwverordening te duur. Zeker 99% van de bevolking woont in eene eigen woning.

Het getal kleine boeren neemt toe; zij krijgen gaandeweg de beschikking over meer land; het aantal groote boeren neemt af. Ongeveer 65% van de gronden behoort aan ingezetenen van de gemeente; als er grond te koop komt, wordt die zeker voor 90% door ingezetenen gekocht.

Het gaat den arbeiders goed; armoede wordt niet geleden. Er is genoeg werk in de gemeente. Slechts twee gaan nog tijdelijk in de Haarlemmermeer werken.

Gedwongen winkelnering bestaat er niet.

Herhalingsonderwijs wordt er wel gegeven, maar trekt niet erg; de meisjes krijgen er les in de nuttige handwerken. Vier scholen: drie openbare, en eene bijzondere te Genderen.

Landbouwonderwijs wordt jaarlijks verstrekt en valt nog al in de smaak.

Fruitteelt (peren en appels) neemt de laatste jaren sterk toe, en levert goede winsten af.

Alle gemeente ambtenaren zijn thans in het Rijks pensioenfonds opgenomen.

Veen

Den **4den Augustus 1915** kwam ik weer in Veen; tevoren had ik de gemeente Genderen bezocht. Het raadhuis is thans geheel in orde; men heeft er wel zeer lang over gedaan, voor het zoover was; de finantien van de gemeente maakten het noodig zoo langzaam te werken. Het ziet er thans zeer goed uit.

In het personeel van het gemeentebestuur is verandering gekomen. Wethouder Blankers heeft bedankt als raadslid; tevens bedankte als raadslid een andere Blankers. De Raad benoemde toen het Raadslid Van Andel tot wethouder; de raadsleden Schreuder en Van de Pol waren daarover zoo verstoord, dat zij hun ontslag als Raadslid namen. In die vacaturen moet thans worden voorzien; dat zal veel strijd geven in de gemeente.

Sterk aangedrongen op het doen verstrekken van landbouw- en tuinbouwonderwijs; dat moet de menschen vooruit brengen. Armoede wordt in Veen wel niet meer geleden; maar velen moeten toch buiten de gemeente gaan werken om aan de kost te komen; vooral in de Haarlemmermeer.

Veldwachter is ziek; zal wel sterven.

Slecht water; twee norton pompen, 10 M. diep, geven uitstekend water.

Drongelen

Den **6den Augustus 1915** kwam ik weer in Drongelen; ik reed er van uit den Bosch per auto heen; later bezocht ik nog de gemeente Meeuwen.

Naar het mij toescheen, liet de verhouding tusschen de wethouders, en Brune, de nieuwen burgemeester, niet te wenschen over. De wethouders zijn vrij ontwikkelde boeren, met wie ik nog al kon praten. Vooral de wethouder De Haan was heel geschikt.

[Sluis bij Drongelen, foto BHIC]

De schade, veroorzaakt door het kwelwater van de Bergsche Maas, is niet zoo heel groot meer; eenerzijds is de capaciteit van de bemalingswerktuigen aan de Peereboomsuis in 1912 sterk vergroot; anderzijds schijnt de zware dijk langs de rivier zich langzamerhand meer gezet te hebben, ten gevolge waarvan er minder kwelwater doorkwelt dan vroeger.

Men verlangt zeer sterk naar een tram, die het land van Heusden en Altena uit zijn isolement opheft.

Het gaat den menschen over het algemeen nog al goed; in de laatste jaren is veel weiland omgelegd in bouwland; voor 2 jr. scheurde Mr. Ingenhousz-van de Mortel nog 20 H.A. weiland.

Al dat bouwland geeft aan de arbeidende klasse natuurlijk veel werk. De Uiterwaarden = de grond tusschen den ouden Zeedijk en den grooten dijk langs de Bergsche Maas, zijn thans geheel omgelegd in bouwland; naar het schijnt worden daar buitengewoon goede oogsten verkregen.

Voor de fruitteelt levert zeer goede resultaten op, met name de verbouw van appels:

Bellefleurs, goudreinetten en zoete campagnes.

80% der bewoners heeft eigen woningen; 15 gezinnen wonen gehuurd.

Meeuwen

Den **6den Augustus 1915** kwam ik weer in Meeuwen. Ik reed er van uit den Bosch per auto heen; dien dag was ik tevoren in Drongelen geweest. De benoeming in 1914 van Brune tot burgemeester van Meeuwen was niet naar den zin van velen in die gemeente. Zijne verhouding

tot de wethouders schijnt aanvankelijk zeer moeielijk te zijn geweest; naar Brune mij verklaarde, ging het thans veel beter.

Tijdens mijn bezoek op het raadhuis speelde Brune veelal een zwijgende rol. Wethouder Boom deed evenmin den mond open, zoodat ik voor het geheele bezoek vrijwel alleen was aangewezen op wethouder Van Buuren, met wien gelukkig nog al te praten viel. Ons gesprek liep vooral over de fruitteelt, die zich hoe langer hoe meer uitbreidt. Verhagen uit Heusden had bezwaar om aan arbeidskrachten te komen, en verhuurde om die reden een gedeelte van zijne aanplantingen, terwijl hij bovendien de kruisbessen, roode en zwarte bessen voor een gedeelte uitrooide. Zelfs nu nog schieten dikwijls de handen te kort als de bessen rijp zijn en geplukt moeten worden. Hij zendt dan wagens naar Eethen en Genderen, en naar Almkerk, om de kinderen, die bij hem komen plukken, vandaar te halen en daarheen terug te brengen. Hij betaalde dit jaar tot wel 5 cnt per pond plukloon, zoo dat de kinderen, die vlug plukten, tot f. 1,75 per dag verdienden. Terwille van die bessenpluk krijgen de schoolkinderen dan 14 dagen landbouwverlof.

Er wordt tengevolge van den Bergsche Maas nog voortdurend waterbezwaar ondervonden. Er zijn nl. tegenstrijdige belangen: dezerzijds wenscht men dat aan de Peereboomsuis het water wordt afgemalen tot -0,39 A.P. Te Dussen vraagt men waterverversching; daarvoor wordt het water gedurende twee vloeigetijden achter elkaar ingelaten, maar dan komt het water tot -0,21 A.P. Met dat meerdere water 0,18 M blijft men dan in Meeuwen bezwaard. Er zijn thans plannen in studie, om ergens onder Wijk eene inlaatsuis te bouwen, en dat water langs de Biesheuvel enz. naar Dussen te leiden. Zou dat plan kunnen worden uitgevoerd, dan was men voorgoed geholpen; want dan kreeg Dussen versch water onafhankelijk van het stoomgemaal aan de Peereboomsuis, en kon dat gemaal de gronden, die thans met water bezwaard zijn, droog malen.

De bouwmaatschappij tot Stichting van arbeiderswoningen maakt nog steeds slechte zaken; er zijn nog slechts 6 woningen, die f. 1,- per week aan huur betalen. Van het kapitaal f. 5.000,- werd dit jaar 4% dividend uitgekeerd; er bleef echter geen geld over voor afschrijving.

Dussen en Almkerk

Den **7 Augustus 1915** kwam ik weer in Dussen; ik reed er per auto heen vanuit Den Bosch; later nog naar Herpt. Woningtoestanden ellendig; sterk aangedrongen dat eene vereeniging met Rijksvoorschot goede woningen bouwt; daar zijn er veel te weinig. Verhouding tot geestelijkheid, ook tot pastoor Mariapolder tegenwoordig goed; deze laatste wordt om zijne werkzaamheid zelfs geprezen. De slechte verstandhouding vroeger schijnt veel gelegen te hebben aan het heftig karakter van den vorigen burgemeester (Van Hansewijk). Aangedrongen, dat burgemeester hulp krijgt op de secretarie.

Scheisloot en Dusse moeten door gemeente onderhouden; daarvoor is geen keur noodig, die is er niet, en komt er ook niet. Moraliteit der bevolking vrij goed; drankgebruik neemt af; bij de Protestanten zijn schier alle huwelijken gedwongen; bij de Katholieken is de toestand veel beter. Voor waterverversching hoopt men thans op een inlaatsuis te Wijk; dan worden tevens de polders geholpen aan drinkwater in de slooten. Veel uitwonende eigenaren; schier alle boeren, zoowel groote als kleine wonen gehuurd. 1/3 van de bevolking is Protestant; 3 Protestantsche raadsleden; beide wethouders zijn Roomsch.

Herpt en Bern

Den **7den. Augustus 1915** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch weer de gemeente Herpt. Tevoren was ik in Dussen geweest. Burgemeester Van Herpt is nog steeds een groote schreeuwer en geen gemakkelijk man. Naar het mij toescheen gaat het thans niet zoo goed in de gemeente als vroeger onder burgemeester Buijs: er is thans stemming voor den Raad – reeds tweemaal – waarbij schier alle kiezers opkomen, en de overwinnaar niet meer dan een pr stemmen krijgt boven de volstrekte meerderheid.

Burgemeester is tevens kerkmeester; hij schijnt niet erg goed te kunnen met pastoor De Wit, een uitnemend geleerde, driemaal gedoctoreerd in Rome. Hij gaf althans nogal erg op den pastoor af. Vooral schijnt hij het den pastoor kwalijk te nemen, dat hij geen moeite doet om aan geld te

komen voor den bouw van eene nieuwe kerk; de noodkerk, welke er thans staat, is veel te klein, beantwoordt niet aan de behoefte, en is onwaardig een Godshuis te heeten.

De school is in overeenstemming gebracht met de eischen van het laatste K.B.; districtsschoolopziener Van Oppenraay, die de school wilde afkeuren, zou daartoe thans geen enkele reden meer hebben kunnen aanvoeren.

Bijna alle gronden behooren in eigendom aan inwoners van de gemeente. Voornaamste uitwonende eigenaren zijn L. Verhoeven te Heusden, v. Dietschman te Utrecht, pastoor Eras te Boxtel, dr. Van Mol te Rotterdam, en Timmermans te Waalwijk. Groote boeren beboeren toch maar een klein gedeelte van hun land; zij kunnen geen arbeiders krijgen; zij verhuren hun land gedeeltelijk aan kleine boertjes, die dan veel groenten verbouwen en daarmee in Den Bosch gaan markten. Het schijnt, dat het dien kleinen boertjes erg goed gaat.

Secretaris Van Liempt ging als ambtenaar naar de secretarie van Helmond; als secretaris vervangen door een jongeren broer. Deze schijnt het nogal gemakkelijk op te nemen; het verslag 1914 omtrent den toestand der gemeente was nu eerst op het Gouvernement gekomen; hem deswege eene berisping gegeven.

Werkendam

Den **9den Augustus 1915** kwam ik weer in Werkendam; vanuit Den Bosch reed ik er in anderhalf uur per auto heen; later op den dag ging ik nog naar Rijswijk. Sigmund, de nieuwe burgemeester, is daar nu sinds een half jaar in functie; zijne verhouding tot de wethouders leek mij nogal goed. Wethouder De Klerk speelt eene zwijgende rol; wethouder Bogers voelt zich erg; hij redeneerde kalm en verstandig. De nieuwe gemeentesecretaris, Mr Groeneveld, Werkendammer van geboorte, moet meer zich aan zijn taak laten gelegen liggen, dan hij tot nu toe doet. Het gemeenteverslag 1914 was een caricatuur op wat zoo'n verslag moest zijn. Hij had het zelfs niet noodig geoordeeld om ook maar met een enkel woord te vermelden, wat in dat jaar door den gemeenteraad in diens vergaderingen was behandeld!! Zulks aan B. en W. en aan den secretaris opgemerkt.

Er is in de gemeente een groot gebrek aan goede arbeiderswoningen. Er zouden heel wat woningen onbewoonbaar moeten verklaard worden, maar dan komen de menschen op straat te zitten, want er zijn geen andere. Er is geen terrein te krijgen; voor grond, die f. 2.000 de H.A. waard is, wordt f. 12.000 gevraagd. Ander terrein is niet te krijgen, of het moet opgehoogd, wat ook zeer kostbaar is. In overleg met inspecteur volksgezondheid plannen voor woningbouw ontworpen; maar dan komt alles te duur, en zal men f. 2,20 huishuur moeten betalen, wat voor de arbeiders te veel is. Geraden, met den Inspecteur nader te overleggen; deze moet geen onmogelijk te bereiken eischen stellen, want dan komt er niets van den bouw. Desgewenscht ben ik bereid mijne tusschenkomst te verleenen.

's Winters zijn de gevolgen van de Maasmondverlegging niet zoo nadeelig als 's zomers; bij ebbe loopt het water in den Biesbosch lager af dan 's zomers, doordat de kreeken en watergangen 's zomers bezet zijn met allerlei waterplanten en ander vuil, hetgeen de afvloeiing van het water verhindert.

Rijswijk

Den **9 Augustus 1915** kwam ik weer in Rijswijk; per auto was ik langs den provincialen weg in anderhalf uur van Den Bosch naar Werkendam gereden. Vandaar ging ik over den Maasdijk (achter Woudrichem om) naar Rijswijk. Later ging ik vandaar over den dijk langs Giessen naar Andel; daar den dijk af en langs den Biesheuvel naar Eethen. Sinds de mobilisatie wordt het autoverkeer over den dijk toegelaten. Waarschijnlijk zullen in deze streek menschen en paarden wel zooveel aan de auto's gewinnen, dat deze dijk ook ná de mobilisatie voor het autoverkeer geopend blijft.

Burgemeester Van der Schans is sinds anderhalf jaar in functie; hij is tevens tot gemeentesecretaris benoemd. Hij is nog ongehuwd, en woont ten huize van wethouder Verschoor. Er valt omtrent hem nog niet veel te zeggen; wel viel het mij op, dat, in tegenstelling met vroeger, wethouder Verschoor thans een vrij hoog woord voerde. De Weduwe van den

vroegeren burgemeester is op "het Slot" blijven wonen, Zij moet veel verdriet hebben van hare kinderen; een zoon, die met groote geldelijke opofferingen naar Indië werd gezonden, bleef daar slechts tien dagen, en kwam toen weer naar Holland terug. Zijn moeder heeft de deur thans voorgoed voor hem gesloten: voor korten tijd kwam hij bij wethouder Verschoor bedelen om een boterham!

Het drinkwater moet redelijk zijn; nu Rijswijk tijdens de mobilisatie zoo sterk met militairen belegd is, werd het water vanwege de militairen geneeskundigen dienst onderzocht; verbod om het te gebruiken was niet noodig.

80% der arbeiders wonen in eigen woningen; een 25 tal moet buiten de gemeente het brood gaan verdienen (Biesbosch, Haarlemmermeer, Duitschland).

Andel

Den **10 Augustus 1915** kwam ik weer in Andel. Vanuit Den Bosch reed ik er per auto heen. Later bezocht ik nog de gemeente Giessen. Burgemeester Van der Schans is sinds Maart als zoodanig in functie. Zijne verhouding tot de beide wethouders scheen mij zeer goed.

Wethouder Den Dekker is voornemens naar den Nieuwendijk te verhuizen. Zijn broer, die wethouder van Almkerk was, en ten huize van zijne ongehuwde tante woonde, is overleden. Naar het schijnt, vorderen zijne belangen, dat hij naar Almkerk teruggaat; hij komt echter niet bij zijne tante aan huis, maar betreft eene eigen woning, die hij weer aan het opbouwen is: bij den grooten brand in Almkerk in de maand Mei jl is nl. ook deze woning afgebrand.

Burgemeester betreurt het zeer, dat Den Dekker heen gaat, omdat hij aan hem veel steun had. Van Andel, eigenaar van "het Hof" te Andel, zal daar wel nooit terug komen. Zijn eerste vrouw bracht hem veel geld mede; bij haar overlijden ging dat fortuin over op de 5 kinderen; van deze hebben er vier ongelukkig geboerd; zij zijn alles kwijt. De vijfde, gehuwd met Sybrandi, komt zeker nooit weer in de gemeente terug.

In tweede huwelijk mesaillieerde van Andel zich; hij heeft van zijne tweede vrouw zeven kinderen; zij hebben geen geld, en worden opgeleid aan de ambachtsschool om den kost later te kunnen verdienen. Middelerwijl staat "het Hof" ledig en vervalt heelemaal.

De mobilisatie brengt hier nogal geld onder de menschen; er ligt eene bezetting van ± 500 man; vooral den neringdoenden, kleinen winkeliers en dergg. gaat het goed. 75 tot 80% der arbeiders bewonen een eigen huis; meestal nogal goed; er worden nogal eens woningen bijgebouwd.

Giessen

Den **10 Augustus 1915** kwam ik weer in Giessen. Per auto bezocht ik vanuit Den Bosch eerst nog Andel. Wethouder De Fijter is overleden en nog niet vervangen. De verhouding van den Heer Van der Schans, sinds Maart jl burgemeester van Giessen, tot den wethouder Van Eeten scheen mij eenigszins gespannen. v. Eeten vervulde overigens eene zwijgende rol: er was uit den man haast geen woord uit te krijgen.

Het oude raadhuis, een kamertje met een laddertrapje boven een herberg, moet helaas nog altijd als zoodanig dienst doen. De goede gelegenheid om aan een behoorlijk raadhuis – om zoo te zeggen zonder kosten voor de gemeente – te komen, heeft men ongebruikt laten voorbij gaan: in plaats van de oude school tot raadhuis te verbouwen heeft men die voor f. 750,- verkocht!

Burgemeester Van Ouwerkerk heeft blijkbaar opgezien tegen de drukte, welke voor hem uit den verbouw van de school tot raadhuis zou voortvloeien. Het is erg jammer!

Heystek, secretaris en ontvanger van Giessen, nam wegens hoogen leeftijd als zoodanig ontslag. Hij werd als secretaris vervangen door Verhoeven, een 50-jarigen boer, die zich veel moeite geeft, en, naar het oordeel van den burgemeester wel goed zal worden; hij heeft een gezond verstand, is zeer accuraat en geeft zich veel moeite. Ontvanger werd Nieuwenhuyzen, ook een gewoon boer.

Er is 750 man militaire bezetting; dat brengt aan de neringdoenden groot voordeel. Verder aan allen, die eenige ruimte kunnen inruimen, welke dan door militairen gehuurd wordt, en waarin zij zich tijdelijk met hun gezin vestigen. Giessen ligt in het gebied van de Hollandsche waterlinie. Als er wat te doen komt, dan gaat half Andel, heel Giessen en heel Rijswijk naar den grond. Alles

wordt dan geïnundeerd tot aan den Middelgraafweg. Op het fort te Giessen staat geen enkel kanon meer; te Uitwijk is eene batterij opgesteld van 8 kanonnen; te Giessen twee, eene van 12 en eene van 8 kanonnen; aan den Eng werden 5 en 4 kanonnen geplaatst. Om de streek onder water te zetten, wordt het water ingesloten aan de sluis te Woudrichem. Men rekent drie dagen noodig te hebben om alles onder water te hebben.

De Werken en Sleeuwijk

Den **11den Augustus 1915** kwam ik weer in De Werken. Vanuit Den Bosch reed ik er per auto heen; later bezocht ik ook nog Woudrichem. De Heer Sigmond is daar nu bijna twee jr burgemeester. Niettegenstaande hij liberaal is en vrijwel de geheele gemeente antirevolutionair (van de elf raadsleden zijn er 9 antirevolutionair, Cornet is liberaal, terwijl Pruisen als "wilde" werd aangeduid) scheen mij zijne verhouding tot de beide wethouders heel goed. Wethouder Van Krugten (75 jr oud) scheen mij een bijzonder geschikte man. Wethouder Slagmolen zwijgt in zeven talen; hij is zenuwlijder en zal het vermoedelijk niet lang meer maken.

Burgemeester heeft moeilijkheden met den Groepscommandant, Kolonel Van Doorninck. De oorzaak daarvan kon hij niet in de stukken mededeelen; zij is de volgende: Kolonel Van Doorninck had uitgaven gedaan die hij niet kon verantwoorden; o.a. had hij f. 60,- gegeven voor muziek bij de troepen. Hij wilde die gelden vinden op de inkwartieringsgelden, en liet door een officier van administratie eene lijst van f. 130 inkwartieringsgelden aan den burgemeester te tekening aanbieden, die daarvoor echter niet besteed waren geworden. De burgemeester weigerde die lijst te tekenen. Sinds dien tijd had hij moeilijkheden met de militairen.

Gemeente ligt in de Hollandsche waterlinie; als er oorlog komt, dan worden de Werkensche polder, de Uppelsche polder, de Sleeuwijksche polder gedeeltelijk, en de Oude Ban geheel onder water gezet. Het water moet aan de inundatiesluis te Woudrichem binnenkomen; voor de inundatie zal ± drie dagen noodig zijn. De huizen, die dan direct moeten worden ontruimd, zijn allen met een wit kruis geteekend; het zijn er vele; te Kille ongeveer alle.

De gemeente is niet sterk met militairen belegd; 125 man benevens de staf = ± 20 officieren. Secretaris ernstig berispt, omdat er zoo weinig in het gemeente verslag staat. Door het uitbrengen van kribben in de rivier, en het verlanden van de daartusschen gelegen ruimte, is de distantie van de woningen langs den dijk naar de rivier veel grooter geworden. Het scheppen van water uit de rivier voor drinkwater kost daardoor veel moeite. Dientengevolge slaan vele menschen, die langs den dijk wonen, zelve nortonpompen, liever dan een verren weg te moeten gaan, om drinkwater uit de rivier te gaan halen.

Woudrichem

Den **11 Augustus 1915** bezocht ik vanuit Den Bosch per auto de gemeente Woudrichem; tevoren was ik in Sleeuwijk geweest. Burgemeester Verhagen was minder brutaal en onhebbelijk in zijn optreden als gewoonlijk. Hij woont thans in de gemeente; hij kocht het oude postkantoor. De meerderheid in den Raad is hij weer kwijt: Van Wendel de Joode (weth.), Verhagen en Ottevanger zijn antirevolutionair; Van de Wiel, Baks en Dalm zijn liberaal, terwijl de wethouder Wierckx neutraal is, en dus naar believen de balans naar rechts of naar links kan doen overslaan.

In 1914 en ook dit jaar ging het den visschers niet erg voordeelig; in 1913 kreeg gemeente f. 1.350 vroom; in 1914 f. 500 en in 1915 f. 1.100. Wethouder Wierckx is hoofdman van het visschersgilde; hij doet, ten belange van die menschen, blijkbaar het mogelijke.

Tijdens de mobilisatie bedraagt de bezetting ± 200 man; bovendien 125 pontoniers in een schip voor de wal. Door die bezetting lijdt ook thans nog het onderwijs groote schade; eenige schoollokalen zijn in gebruik genomen; herhalingsonderwijs kan niet gegeven worden.

Almkerk en Uitwijk

Den **13 Augustus 1915** kwam ik weer in Almkerk. Ik reed er vanuit Den Bosch per auto heen; later bezocht ik ook nog de gemeente Heusden. Het Dagelijksch Bestuur van de gemeente is samengesteld uit geheel andere personen als bij mijn bezoek in 1910. Burgemeester Punt die

soms zoo'n weinig krachtigen indruk maakt, viel mij hier zeer mede. Hij was hier de burgemeester, die het wist, naar wien de wethouders luisterden, die leiding gaf aan het gesprek. Zijn verhouding tot de wethouders was blijkbaar uitstekend.

De woningtoestanden laten nogal te wenschen over: op last van het militair gezag zijn in Augustus 1914 enkele woningen afgebroken; bovendien brandden in het voorjaar van 1915 zeventien woningen weg aan den Nieuwendijk. Voorloopig worden er slechts veertien herbouwd. Met het oog op de tijdsomstandigheden – als er oorlog komt, dan moeten die allen weer naar den grond, terwijl het Rijk ze niet vergoedt, omdat ze opgericht worden, terwijl de forten er reeds zijn – worden de andere woningen voorloopig nog niet weer opgebouwd. Daardoor is er groot gebrek aan woningen; meerdere gezinnen huizen thans in kleine planken keten, omdat er voor hen geen onderdak te vinden is.

Burgemeester wilde door gemeente laten bouwen; ik heb dat ontraden, omdat naar mijne meening eene bouwvergunning, die met Rijksgeld bouwt, meer aan te bevelen is. Onder de woningen, die nog niet dadelijk herbouwd worden, is die van J. den Dekker, wethouder te Andel. Gezegde Heer den Dekker is verloofd met Juffrouw Van Ommeren; hij zal zich – nu zijn broer, die aan den Nieuwendijk ten huize van zijn tante woonde, overleden is – aldaar komen vestigen, zoodra de tijdsomstandigheden den herbouw van zijne woning toelaten.

Almkerk is thans met ongeveer zevenhonderd man troepen belegd; de soldaten zijn goed onder tucht, schijnen tevreden, en doen nergens eenige overlast aan. Als er oorlog komt wordt een groot gedeelte van Almkerk geïndeerd: de Uppelsche polder, de nieuwe Doorn, de oude Doorn en verder alles, tot Woudrichem toe. Hier en daar zijn batterijen opgesteld; in geen van de forten zou nog een kanon staan.

De materiele toestand is op het oogenblik uitstekend: met landbouw, veeteelt, paarden fokken worden schatten verdiend; voor het overvloedige fruit worden hoge prijzen bedongen; de neringdoenden maken beste zaken. Voor de arbeiders is er veel werk tegen hoog loon. Van de arbeiders wonen er 80% in eigen woningen, 20% woont gehuurd.

De partijchappen in de gemeente komen uitsluitend voort uit kerkelijke quaesties. Van de elf raadsleden zijn er acht antirevolutionair, drie liberaal nl. het Statenlid Snoek, notaris Van der Kaaden en de Heer De Jong.

Drinkwater is ellendig; de menschen drinken slootwater; de polderbesturen willen dikwijls geen ververschingswater inlaten, omdat hun polderbelang daarmee niet gediend is; eene waterleiding zou een zegen zijn.

Heusden

Den **13 Augustus 1915** kwam ik weer in Heusden; tevoren was ik in Almkerk geweest. Ik kwam per auto uit Den Bosch. De scheepstimmerwerf gaat thans goed; zij staat onder directie van De Haan en Oerlemans, bekwame, vakkundige menschen, tevens goede kooplieden. Zij geven aan ruim 60 menschen werk en brood.

De conservenfabriek onder Verhagen en Oven ging over den kop. Zij ging over in handen van v. der Poulle, een Belg, die met veel energie het bedrijf leidt. Op het moment worden vooral prinsesseboontjes ingemaakt, gekweekt in Vlijmen, Haarsteeg, Nieuwkuyk en Oudheusden, maar vooral in Zeeland en Holland. Aan het afrangen van die boontjes verdienen velen een goed daggeld; het werk gebeurt aan huis bij de menschen, zoodat vrouwen en kinderen daaraan kunnen helpen.

De Vicinaux maakt thans gebruik van de tramhaven; dagelijks komen drie booten aan; en tevens vele schepen. De tramtreinen hebben dikwijls 12 wagens met vrachtgoed. Men is nog steeds zeer dankbaar, dat de Demer overkluisd is; dagelijks wordt het vloedwater daar tweemaal doorgespoeld zoo dat er heel geen vuil achterblijft. Het drinkwater laat nog steeds te wenschen over; ééne gemeentepomp geeft uitstekend water; eene, die achter het gemeentehuis, geeft drinkbaar water, maar eenigszins ijzerhoudend; gemeente sloeg nog twee nortonputten, waarvan het water echter onbruikbaar bleek.

Tijdens de mobilisatie is Heusden met 250 man soldaten belegd, terwijl bovendien een detachement van 25 man de brug moet bewaken. De soldaten zijn goed gedisciplineerd; zij

schijnen tevreden; men heeft heel geen last van hen. De Belgische vluchtelingen zijn allen weer weg; meestal terug naar België; men sprak over hen met veel lof.

1916

Mei

Baardwijk

Den **22 Mei 1916** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Baardwijk en Besoyen. In Baardwijk vond ik als wethouder de Heeren Pullens en Donkers, geschikte mensen om mee te praten, beiden schoenfabrikant. Ons gesprek liep vooral over de schoenindustrie; de verhouding tusschen patroon en werkman zijn nog zeer gespannen. Donkers voelt blijkbaar meer voor de organisatie van het werkvolk dan Pullens. Maar zooveel is zeker, dat de goede verhouding tusschen patroon en werkman geheel verstoord is.

De malaise in de schoenindustrie is gevolgd door een tijdperk van grooten bloei. De loonen liepen hoog op; een gewoon schoenmaker verdient thans f. 12 = 30% meer, dan in Januari 1915; de meisjes verdienen f. 8 = 100% meer. – Gespaard wordt er niet; er wordt goed van geleefd.

De industrie is, voor zooveel het vrouwenschoenen betreft, geheel veranderd; vroeger moesten het sterke schoenen zijn; thans moeten er mooie luxe schoenen gemaakt; de modellen veranderen wel twee maal in het jaar. Men schreef deze ommekeer in de vraag naar vrouwenschoenen toe aan de Belgische vluchtelingen; deze zijn allen op mooie schoenen gesteld en hebben hare Hollandsche zusters in die richting mede gesleept. De vrouwenschoenen brengen thans aan den fabrikant f. 18 tot f. 19 op.

In het belang van zijn zaak richtte Donkers met nog een pr fabrikanten in Waalwijk een provisorium op om elektriciteit te hebben, totdat de Provincie stroom kan leveren. Bij raadsverkiezingen wordt niet meer met drank gewerkt: krachtens politieverordening blijven de herbergen thans gesloten totdat de verkiezing afgelopen is.

Besoyen

Den **22 Mei 1916** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Besoyen en Baardwijk. Met genoeg maakte ik thans kennis met den wethouder Clerkx, die bij mijn vorig bezoek afwezig was. Ook Besoyen ligt vol militairen; men heeft van hen weinig last; moeielijkheden deden zich niet voor. De menschen beklagen zich niet, als zij inkwartiering krijgen, maar wanneer zij die niet krijgen. Besoyen heeft veel belangen met Waalwijk gemeen; daar worden gevolgd cursussen in landbouw, tuinbouw, teekenen, boekhouden, handelsrekenen.

Vanuit Waalwijk krijgt men leidingwater, gas; vandaaruit zal men elektriciteit betrekken; door de gasconcessie zit men ook voor de elektriciteit voor 20 jaren aan Waalwijk vast. Het oud archief is thans geïnventariseerd door Van der Hammen, een openbaar onderwijzer, een bekend medewerker aan *Taxandria*. Door de oprichting van eene Roomsche bijzondere school bleven op de openbare school slechts ± 100 Ned. Hervormde kinderen over.

Burgemeester Verwiël maakt het thans vrij goed; beter dan een jaar of vijf terug. Doordat hij een kalme, bezadigde meegaande man is, gaat het goed in de gemeente. Secretaris-ontvanger Hendricx is 65 jr; hij had zijne administratie weer keurig in orde. De tegenwoordige drukte is hem wel wat al te druk; hij heeft heel geen hulp. Ik vrees, dat hij spoedig pensioen zal nemen; jammer voor Besoyen. De ontsmettingsdienst te Waalwijk schijnt goed ingericht; men was over zijn wijze van werken, wanneer men zijn hulp inriep, zeer tevreden.

Drunen

Den **23 Mei 1916** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Drunen en Udenhout. De schoenindustrie gaat tegenwoordig buitengewoon goed; dientengevolge steeg de gemiddelde verdienste van een schoenmaker tot ruim f. 10,- per week. De helft der schoenmakers zijn nog handwerkers. Er zijn thans twee machinale schoenfabrieken, terwijl de oprichting van een derde fabriek in voorbereiding is.

De vakschool voor schoenmakers wordt druk bezocht; volgens den burgemeester hebben de leerlingen niet veel aan het geleerde, wanneer zij op eene fabriek komen. De gedwongen

winkelnering is er nog niet heelemaal uit; bij IJpelaar bestaat die nog. Er is nog geen beschrijving van de gemeentelijke bezittingen; gemeenteraad stelde geld beschikbaar voor een kaart; die is er ook nog niet. De exploitatie gaat prachtig; van de 100 bunders wordt dit jaar 1/3 gehooïd; op de 2/3 weiden 150 beesten en 5 paarden voor te samen f. 3.112. De Zeeg brengt f. 90,- per Hectare op. Boerenleenbank zet jaarlijks 3 ton om. Men gaat een nieuw raadhuis bouwen; het zit er nu aan. Gemeente moet armbestuur jaarlijks nog f. 1.500 subsidie geven.

Udenhout

Den **23 Mei 1916** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Udenhout en Drunen. Burgemeester Van Heeswijk is ziek; ik ging hem even ten zijnen huize opzoeken. Met wethouder Van Iersel viel moeilijk te praten. Wethouder Verbunt scheen mij een geschikte man. Cursus landbouwonderwijs wordt druk bezocht; werkt zeer nuttig; dit jaar nog een proeftuin voor fruit aangelegd.

Arbeiders op steenfabrieken verdienen goed geld; hebben meestal winter en zomer vast werk. Zijn allen toch arm. De mannen gaan uit; de vrouwen kunnen niet huishouden. Drankmisbruik is tegenwoordig heel veel minder dan vroeger; Paulusvereniging deed bijzonder nuttig werk; men kan haast niet meer van drankmisbruik spreken.

Men zal binnenkort eene groote stoomzuivelfabriek bouwen; de boeren contracteerden reeds voor 1.000 koeien; de fabriek wordt berekend op de melk van 2.000 koeien; behalve op de boeren van Udenhout rekt men nog op die van Berkel. Volgens de Wethouders werkt de geitenvereniging uitstekend; reeds twee winters achter elkaar werden in den dektijd twee salinebokken gestationeerd.

Het plein voor het Raadhuis was vroeger een kerkhof; vandaar, dat de gemeentelijke pomp aldaar zulk slecht water geeft; het drinkwater in de gemeente - ook dat van de andere gemeentelijke pompen - moet vrij goed zijn. Pastoor Van Eijl heeft in het Patronaatsgebouw een lees- en studiezaal ingericht; daarvan wordt helaas heel geen gebruik gemaakt.

Door de malaise in de bouwvakken kunnen de steenfabrieken haar product niet kwijt, en krijgen een ontzaggelijke voorraad. De klompenmakers maken in den laatsten tijd prachtzaken. Ik vernam toevallig in Berkel, dat Van den Bosch, den zoon van den vroegeren notaris, de rijkste man uit Udenhout is; hij is oud, ongehuwd, en woont met eene ongehuwde zuster; hij zou zeker een half millioen rijk zijn. Een Overijsselsche burgemeester zou van hem moeten erven.

Berghem

Den **26 Mei 1916** bezocht ik vanuit Den Bosch per auto de gemeenten Berghem en Heesch. Het oude raadhuis is thans weer in gebruik gesteld. Men is daarmede echter maar matig ingenomen, en spreekt over den bouw van een nieuw Raadhuis, dat dan echter op eene andere plaats, meer in de kom van de gemeente, zal moeten staan.

Het gaat den menschen tegenwoordig bijzonder goed; in Duitschland werken nog drie of vier gezinnen. Los werkvolk gaat daar niet meer heen. De menschen kunnen volop werk krijgen in Oss. Bovendien kunnen ze de benoodigde passen haast niet in orde krijgen; ze moeten daarvoor persoonlijk naar den Duitschen consul te Amsterdam.

Dankzij het flink optreden van den burgemeester komen er thans geen baldadigheden meer voor. Zelfs de marechaussee uit Oss, die vroeger zoo dikwijls gerequireerd moesten worden, komen thans heel niet meer. Er komt een stoomzuivelfabriek van f. 40.000 voor de melk van 400 koeien; men hoopt, dat op den duur de boeren uit Haren ook zullen meedoen. Niet alleen Haren doet mede, maar ook sommigen uit Oss. Sommigen uit Berghem zijn aan de fabriek te Schaijk. Burgemeester klaagt sterk over Kapelaan Kitslaar. Ook naar het oordeel van de beide wethouders is hij een bijzonder lastig mensch. De ± 90 H.A. heide en zand van de gemeente zijn zoo slecht, dat ze niet ontgonnen kunnen worden. Gemeente subsidieerde vroeger het burgerlijk armbestuur; thans niet meer noodig; in 1915 hield het bestuur zelfs f. 400 over. Mijn algemeene indruk is, dat burgemeester Keijzer zich veel moeite geeft, en in Berghem goed op zijn plaats is.

Heesch

Den **26 Juni 1916** [moet 26 *Mei* zijn] bezocht ik per auto de gemeenten Heesch en Berghem. De vrede schijnt in de gemeente teruggekeerd; het raadslid Vos is met zijn aanhang uit den Raad gestemd. Vos in 1915; hij bleef wel met 100 stemmen in de minderheid. Burgemeester opnieuw opgedragen, om een staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen met kaart aan te leggen. Ik hoop dat het nu eindelijk zal gebeuren.

Administratie ter secretarie nog slecht. Met name heb ik er mij over beklagd, dat er geen voldoende zorg wordt besteed aan de gegevens, welke aan Ged. Staten moeten verstrekt worden, voor de vrijstellingen van kostwinners. De burgemeester adviseerde vrijwel van een ieder, dat hij kostwinner was; hij had daarvoor zelfs een vast formulier!

Er komt binnenkort een stoomzuivelfabriek voor Heesch, Geffen en Vinkel. Schoolhoofd Maas heeft de landbouwakte; sinds 6 jr. is er alle jaren een landbouw cursus; de goede resultaten zijn duidelijk merkbaar. Er wordt vooral veel gewerkt met proefvelden. Voor ambachts- en teekenonderwijs gaan de leerlingen naar Oss. Weinig armoede. Vincentius collecteert jaarlijks f. 300 á f. 400. Burgerlijk armbestuur heeft f. 1.300 á f. 1.400 eigen inkomen. Fondsen zijn voldoende.

Best

Den **27 Mei 1916** bezocht ik per auto van uit Den Bosch de gemeenten Best en Oirschot. Best blijft nogal vooruitgaan. Daar zijn op het moment 5 nieuwe woningen in aanbouw. Het Klooster (Zuster Choorstraat) verbouwt 1½ ton tot stichting van eene huishoudschool en een gasthuis voor oude mannen; het is eene uitbreiding van de reeds bestaande gebouwen, nl. klooster, school, pensioonaat en gasthuis voor vrouwen.

Men voelt niets voor eene gemeentelijke ontginning van de 900 H.A. communaal bezit. Zoolang het tegenwoordige College van B. en W. aanblijft, zal daarvan niets komen. De burgemeester was quasi begonnen met eene beschrijving van wat de gemeente tot nu toe deed; zoogenaamd door de mobilisatiedrukke was hij met zijne beschrijving niet gereed gekomen. Ik heb er verder maar het zwijgen toe gedaan; het helpt toch niets. De exploitatie van 19 H.A. bandhout was nu al een pr jaren weinig loonend, omdat het hout naar België moet, en België niet trok. Bruto brengt bandhout jaarlijks ± f. 180 per H.A. op; men kan mij niet zeggen, hoeveel de netto-opbrengst was. De Heeren wisten er blijkbaar niet veel van.

De klompenmakers verdienen buitengewoon veel geld; men komt handen te kort; 35 geïnterneerde Belgen zijn thans in Best te werk gesteld, zij zijn voor een deel klompenmaker, voor een ander deel sigarenmaker. De twee handkrachtfabriekjes voor zuivelbereiding hebben opgehouden te bestaan; voor zooverre de melk niet naar de stoomzuivelfabriek van De Wert gaat, wordt die gebracht naar de groote stoomzuivelfabriek te Oirschot, alwaar de melk van 1.500 koeien (300 uit Best) verwerkt wordt.

Wethouder Roche beweerde, dat de boeren slechte zaken maakten; ik weersprak hem, door er hem op te wijzen, dat mij eene gemeente bekend was, Udenhout, alwaar in 1915 door de boeren ± een ton op de Boerenleenbank was geplaatst; dat geld moest toch over verdiend zijn!

Oirschot

Den **27 Mei 1916** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Oirschot en Best.

Weer groote klachten over waterschade; wanneer het water maar weg liep, konden er zeker nog wel duizend hectare worden omgewerkt tot vruchtbaren grond. Er circuleert een request aan de Staten, om in deze verbetering te brengen. Den Heeren gezegd, dat dit naar mijne meening de goede weg niet was. Evenmin als zulks bij wegen het geval is, moeten de plannen tot verbetering van waterleidingen niet door de Staten worden ontworpen, maar door de belanghebbenden; met een beroep op de Statenbesluiten tot verbetering van de Raam, tot afkoop van den Erpschen watermolen betoogde ik, dat de Staten gaarne willen helpen; maar het initiatief moet van de naast belanghebbenden, in casu van de gemeenten uitgaan.

De burgemeester deelde toen mede, dat hij voor enkele jaren dat initiatief genomen had, om te komen tot verbetering van de waterleidingen van de Belgische grens tot Boxtel; om de kosten – meer dan 2 ton – was er toen van de zaak niets gekomen. Ik wees er toen de Heeren nog op, dat volgens de meening van den Provincialen Waterstaat, zeer veel zoo niet alles te bereiken was,

wanneer de bestaande waterleidingen in uitstekenden staat van onderhoud werden gebracht en gehouden.

De stoelenfabricage gaat buitengewoon goed; door de fabrikanten wordt thans geld verdiend. Gedwongen winkelnering voor de stoelenmatters bestaat niet meer. Boerenbond, voorzitter Van den Heuvel. Boerenleenbank, voorzitter wethouder Van den Heuvel. Stoomzuivelfabriek, voorzitter wethouder Van de Ven; verwerkt 17 tot 18.000 liter melk daags; 1.200 koeien uit Oirschot; 300 koeien uit Best. Betaalt om de veertien dagen circa f. 15.000 uit.

Mevrouw Prins-Gevers van Schoonoord komt niet meer in Oirschot; men sloeg haar te hoog aan in den hoofdelijken omslag. Mijnheer en Mevrouw De Girard de Miller van Coehoorn zijn overleden. Heerenbeek werd geërfd door Mijnheer en Mevrouw Beelaerts-van Coehoorn uit Renkum. Oirschot nam voor f. 2.000 de verplichting op zich, het familiegraf van de Van Coehoorns ten eeuwiggen dage te onderhouden.

Oisterwijk

Den **29 Mei 1916** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Oisterwijk en Berkel. Burgemeester De Keijzer maakt beslist een goeden indruk; hij geeft zich blijkbaar veel moeite en schijnt mij de rechte man op de rechte plaats. Vakschool voor schoenmakers werkt gunstig; het kon echter nog beter; thans gaat de eerste leeraar weer weg; hij is moeilijk te vervangen. De cursus duurt drie jaar; maar er zijn bijna geen leerlingen voor het derde leerjaar; ze gaan van tevoren al naar de fabrieken.

Er is gebrek aan arbeidskrachten; de loonen zijn sterk gerezen in den laatsten tijd. Vooral de boeren kunnen geen arbeiders krijgen. Gedwongen winkelnering bestaat niet meer. De firma Kaufmann (Hamburg en Elberfeld met een succursale in Rotterdam) gaat een groote leerlooierij beginnen in Oisterwijk. Van de tramplannen Vürtheim-Canters zal wel niets komen; de Heeren kunnen het geld niet vinden.

Holleman won zijn eerste proces tegen Tilburg inzake de Voorste Stroom. Hem werd f.1 schadevergoeding per dag toegekend. Begon toen een tweede proces om de geleden schade vergoed te krijgen. Hem werd deswege f. 2.000 toegekend. Hij tracht thans alle *riverains* er toe te brengen, om ook hunnerzijds tegen Tilburg te procedeeeren. Tilburg vindt het op het oogenblik nog voordeliger om te procedeeeren en schadevergoeding te betalen dan kostbare werken te maken.

Bij raadsverkiezingen wordt nog met geld (zoogenaamd voor tijdverlet) gewerkt. Het werkloozenfonds kostte in 1915 f. 200 aan gemeente. De Huifkar (Hamers) maakt uitsluitend dure sigaren; de goedkoope sigaren, die de fabriek levert, koopt zij zelve van andere fabrikanten. De markten in Oisterwijk beteekenen niets.

Berkel, Enscht en Heukelom

Den **29 Mei 1916** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Berkel en Oisterwijk. Er wordt voldoende gebouwd; eene woning staat ledig. Huur per week voor eene woning met 4 aren land f 1,-. Alleen bij zes woningen van Swagemakers is geen tuin of land.

Gemeente kan geen sintels krijgen voor wegen en fietspaden; S.S. heeft geen wagens beschikbaar. Waterleidingen zijn werkelijk goed in orde. De groote waterleidingen benevens die langs de wegen worden door gemeente geveegd; de anderen werden meestal door de gelanders in orde gehouden; zij hebben gaarne het strooisel.

Dr Verhoeven uit Oisterwijk is opgevolgd door Dr v.d. Heyden; deze heeft met Dr Lobach uit Udenhout de armenpraktijk. Zij werden door armenbestuur betaald op declaratie. In het belang van de hygiene heeft gezondheidscommissie heel wat waterputten met slecht drinkwater doen opruimen, en vervangen door putten met goed drinkwater.

Bierbrouwerij De Schaapskooi werkt bijzonder druk. Als de Trappisten door de schuld (8 ton) heen zijn, heffen zij de brouwerij op. Het gaat hun thans heel goed; de schulden in Tilburg (Eras f.60.000, Houben f.12.000, enz) zijn afbetaald.

Steenfabriek van Swagemakers maakt 6 à 7 miljoen steenen. Werkt ook 's winters; heeft 10 Belgische vluchtelingen aan het werk; er is gebrek aan arbeidskrachten in de gemeente. Van tram Tilburg-'s Bosch (plan Vürtheim-Canters) komt niets. Burgemeester heeft in hoge mate aan

galsteen geleden. In den laatsten tijd gaat het beter, doordat hij een geheim middel gebruikt. Het is voor Berkel te hopen, dat hij nog lang zijne functie zal kunnen blijven vervullen; hij is een goed burgemeester.

Oost-, West- en Middelbeers

Den **30 Mei 1916** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Oostelbeers en Moergestel. De burgemeester heeft woord gehouden; in de raadkamer kwam een groote kast ter volle lengte en hoogte van de binnenmuur; heel netjes en practisch. De administratie ter secretarie was tot in de puntjes in orde. Een zoon van den burgemeester, leerling van Verdijk had alles zoo goed in orde gemaakt. Die jongen deed dezer dagen met succes het mondeling gedeelte van het examen voor gemeentesecretaris, en moet over 3 weken het schriftelijk gedeelte doen.

De burgemeester maakte eene uitvoerige beredeneerde beschrijving van de exploitatie van 16 H.A. natuurweiden. Hij zag geen kans, om een beschrijving te maken van den aanleg van heide tot dennenbosch. Jaarlijks plant hij van 200.000 tot 300.000 stuks dennenplantjes. Naar ruwe schatting kan de gemeente thans 400 H.A. dennenbosch hebben. Voor eikenhout deugt de heide niet. Brandsingels van loofhout bestaan er niet tusschen de verschillende perceelen. Wel worden de wegen tusschen de bosschen schoongehouden en afgeplakt. Voor die jaren, in welke de bosschen het meeste kans hebben door brand te worden beschadigd, worden ze tegen brandschade verzekerd.

De Heeren De la Court schaffen zooveel mogelijk de arbeiders af, en verhuren de gronden. Zoo verhuurden zij dezer dagen eene weterweide van \pm 25 H.A. aan een Zeeuwschen boer. Volgens B. en W. is de kantonrechter van Tilburg stil en teruggetrokken; met den jongsten van de twee broers hebben zij gaarne te doen.

Moergestel

Den **30 Mei 1916** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Moergestel en Oostelbeers. Over de richting van den harden weg: Heyzen Biest, dan wel Heuvelstraat-Hilvarenbeek is men het nog niet eens. Middelerwijl is het gedeelte Moergestel-Vinkenburg verhard geworden. Door de heele gemeente heeft men thans langs de zandwegen fietspaden aangelegd.

Oisterwijk, Diessen, Hilvarenbeek en Moergestel zouden gezamenlijk wel bereid zijn tot verbetering der waterleidingen, afsnijden van kronkels enz. wanneer de provincie dat wilde betalen; daarop bestaat echter weinig kans! Er is eene goede beschrijving aangelegd van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen – met kaart.

De bemiddeling van den burgemeester ingeroepen bij de moeielijkheden, gerezen door de uitoefening van het heerlijk jachtrecht door de Heeren Van den Berg uit Tilburg; hij is m.i. de aangewezen man, om de twee partijen tot elkaar te brengen.

De boeren van de Heyzen beginnen langzamerhand in te zien, dat die gronden voor verbetering vatbaar zijn; zij gaven geld uit voor het graven van sloten, voor kunstmest, enz. De industrie gaat niet best. De rijtuigfabriek kan het benodigde materiaal niet uit het buitenland krijgen, o.a. hout uit België voor burries. De beide schoenfabrieken hebben sterk den invloed der tijdsomstandigheden ondervonden; thans zijn ze weer aan het werk; in de eene fabriek worden vooral schoenen met houten zolen gemaakt.

De Vicinaux heeft plan, een tram te bouwen Tilburg-Oisterwijk-Moergestel-Oirschot. B. en W. denken, dat die tram er komt.

Juni

Diessen

Den **2den Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Diessen en Hooge en Lage Mierde. Sinds de gemeente de waterleidingen onderhoudt, zijn die veel beter in orde dan vroeger, toen de gelanders moesten vegen. Diessen onderhoudt vooral de hoofdwaterleidingen,

en laat de zorg voor de kleinere loopen nog veelal aan de gelanders over. In 1914 heeft de gemeente de Reusel in de richting van Moergestel voor een groot gedeelte genormaliseerd; de eigenaren, wier gronden werden afgesneden, waren inwoners van Diessen en vroegen geene schadeloosstelling. Zoodra men kwam aan gronden van vreemde eigenaren werden bovenmatige prijzen gevraagd, en moest men de verdere normalisering staken; men was gekomen tot op \pm 20 minuten van de grens van Moergestel.

Een vijftal Zeeuwsche Katholieke gezinnen hebben zich, deels als huurboeren (3), deels als eigenaren (2) gevestigd op pas ontgonnen gronden van Diessen. Ze gaan zeer goed met de bevolking op en neer; verstaan het landbouwbedrijf, zoodat van hen nog heel wat te leeren valt. Pastoor Notten prees hen, als brave parochianen. Burgemeester heeft een exploitatiestaat van de gemeentelijke bezittingen aangelegd; de daarbij behorende kaarten hangen in de Raadszaal. De gemeente bezit 579 H.A. heide; 156 H.A. dennenbosch; 12 H.A. natuurweide; en heeft juist voor f. 950,- 5.37.70 H.A. vloeiveiden aangelegd. Als het Wilhelminakanaal klaar zal zijn, zal men waarschijnlijk nog \pm 80 H.A. natuurweiden kunnen aanleggen.

Op het Wilhelminakanaalwacht ook de aanleg van een harden weg van Diessen naar Moergestel; de aanvoer van de benodigde materialen wordt dan zooveel goedkoper. Door de heele gemeente bestaan thans fietspaden in alle richtingen. Pastoor Notten wil den toren van gemeente overnemen en vroeg of er kans was op subsidie van het Rijk, wanneer restauratie noodzakelijk mocht zijn. Hem gezegd, dat ik daarop geen antwoord kan geven; dat hangt af van Regeering en Staten Generaal.

Dr. Hezemans, een zoon van het schoolhoofd te Hilvarenbeek, wonende aldaar ten huize zijns vaders, is onder de duiven van Dr. Scheidelaar komen schieten; hij practiseert ook in Diessen. Volgens B. en W. doen de fazanten veel schade: a aan het hooigras, dat ze zoo plat loopen, dat het niet meer kan gemaaid worden, en b aan de haver, die ook erg plat geloopt wordt.

Hooge- en Lage-Mierde

Den **2den Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Hooge en Lage Mierde en Diessen. Mijn gesprek met B. en W. liep weer voor een groot deel over de verharding der wegen Lage Mierde-Hulsel-Netersel-Casteren-Hoogeloon. Ik heb de Heeren gezegd, dat de Staten zeker den verlangden weg zullen helpen in orde brengen, mits de belanghebbende gemeenten het maar eens kunnen worden over de richting; deze aangelegenheid had zelfs gedurende een pr jaren op de agenda van de Staten gestaan; in afwachting dat de betrokken streek een bepaald voorstel omtrent de richting zou doen, was zij voorloopig van de agenda weer afgevoerd. Naar mij bleek, bestaat er voorloopig nog niet veel kans, dat de Heeren het samen eens worden.

Wethouder Maas uit Hulsel, die weer het hoogste woord voerde in onaangename toon, kreeg eene zeer ernstige reprimande van den wethouder Van Gestel uit Hooge Mierde. Men was nl. van plan geweest eene stoomzuivelfabriek op te richten voor Reusel, Hulsel, Hooge en Lage Mierde. Ten slotte was Hulsel plotseling afgefallen en had Reusel medegesleept: beiden gingen over naar de stoomzuivelfabriek te Bladel. Van Gestel beweerde op goede gronden, dat de 4 kerkdorpen eigenaardig bij elkaar hoorden, en dat Maas verkeerd gehandeld had, door naar Bladel over te loopen. Maas schreeuwde wel hard, maar bracht tot zijn verdediging niet veel zaaks bij.

Hooge en Lage Mierde gaan thans tesamen een stoomzuivelfabriek oprichten: het daarvoor benodigd terrein is reeds aangekocht; het ligt half weg tusschen de beide dorpen in. De melk van 800 koeien zal daar bereid worden.

De ontginning van "de Utrecht" zag er thans veel beter uit dan voor 5 jaar; ik telde in een stukje mooie natuurweide vlak langs den weg 50 prachtige beesten. Men schijnt langzamerhand, nu de gronden ongeveer alle aangelegd en in cultuur gebracht zijn, de eigen exploitatie te willen verlaten, en over te willen gaan tot verhuring der landerijen. De konijnen richten groote schade aan; men kan ze niet baas worden; in den winter 1915/1916 werden er 15.000 opgeruimd.

Chaam

Den **23 Juni 1916** [moet **3 Juni** zijn] bezocht ik de gemeente Chaam, Baarle Nassau en Alphen. Per spoor naar Breda, en later per spoor van Tilburg naar Den Bosch; verder per auto. B. en W.

deelden mede, dat zij bijzondere zorg besteedden aan het onderhoud der waterleidingen; naar hunne meening waren die nu bepaald goed in orde.

Aan den mooien gemeentetoren werd wel van binnen wat gerestaureerd; maar van buiten gebeurde weinig of niets. De kosten van besteigering zijn zoo hoog. Toch zal men ook aan de uitwendige restauratie moeten denken, zal de toren op den duur behouden blijven.

De toestand van de kunstwegen is goed; de aannemer was juist begonnen den weg Chaam-Gilze-Bavel voor zooveel noodig te herstellen; het tijdstip voor de finale oplevering van den weg - in verband met het eenjarig onderhoud - is weldra aangebroken. Schier de heele gemeente door zijn er fietspaden aangelegd.

Nu ten gevolge van den oorlog Dr. Gommers uit Meerle niet kan practiseeren, wordt door de doctoren Govaerts uit Baarle Hertog en ? uit Gilze in de geneeskundige hulp voorzien. Twee vroedvrouwen, van wie er één aangesteld is door de gemeente, verschaffen verloskundige hulp. De stoomzuivelfabriek, waar de melk van 700 koeien verwerkt wordt, bestaat reeds vele jaren. De fabriek werkt bijzonder goed; de oprichtingskosten zijn bijna geheel afgeschreven. De burgemeester schijnt mij een uitstekend ambtenaar; zijne verhouding tot de beide wethouders was zeer goed; op de administratie ter secretarie waren geene aanmerkingen te maken.

Baarle Nassau

Den **3 Juni 1916** bezocht ik vanuit Breda per auto de gemeenten Chaam, Baarle Nassau en Alphen. Burgemeester Mensen, sinds Juni 1914 als zoodanig in functie, schijnt mij niet de rechte man op de rechte plaats. Hij geeft mij den indruk van een lastig, nijdig mannetje, die er niet naar streeft, om moeilijkheden op vlotte geschikte wijze op te lossen, maar die van alles noodeloos eindeloze quaesties maakt. Hij geeft zich wel moeite, wil wel het belang van de gemeente behartigen, maar is peuterig en lastig, wanneer hij niet in alles zijn zin krijgt.

De goede verhouding met Baerle Hertog is vrijwel verstoord; er was nog wel geen openlijke ruzie, maar het scheelde toch niet veel. Hem gewaarschuwd toch te zorgen, dat er geen breuk ontstaat; de misère is dan niet te overzien, tot groote schade van beide partijen.

De majoor kantonnementscommandant Katting riep mijn hulp in om gedaan te krijgen, dat inkwartieringsgelden werden afgedragen aan den rechthebbende. De burgemeester hield dat geld vast om daarmee niet alleen een aanslag hoofdelijken omslag over 1915 betaald te krijgen, maar om daaruit tevens te voldoen een aanslag over 1916 - die nog opgelegd moest worden!

De burgemeester wilde het onderhoud der waterleidingen niet ten laste van de gemeente nemen, omdat volgens den legger de gelanders de onderhoudsplichtigen waren! De aanleg van den weg Alphen-Baarle Nassau-Poppel vordert slecht; de aannemer, Van Lee uit Vechel, kan met de aannemingssom niet uit; vraagt 10% verhooging; het zal veel moeite kosten, om dat meerdere bedrag te vinden; Alphen, Baerle Nassau, Baerle Hertog, de Provincie en het Rijk moeten dat surplus gezamenlijk fourneeren!

Het onderwijs, dat te Castelre gegeven wordt, wordt uitsluitend gegeven aan Nederlandsche kinderen uit Castelre, die vóór den oorlog in Minderhout ter school gingen. De onderwijzers zijn volgens de Nederlandsche wet niet bevoegd om onderwijs te geven.

Alphen en Riel

Den **3den Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Breda de gemeenten Chaam, Baarle Nassau en Alphen. Wethouder Backx is nu 88 jr. Hij is nog altijd een flink en kras man, met wien het aangenaam is van gedachten te wisselen. De indruk, die ik nu kreeg van den burgemeester Huybrechts, was nog al gunstig. Maar het trof mij toch, dat hij een pr. keer door den wethouder Baeten werd gecorrigeerd, als hij mijne vragen omtrent toestanden in de gemeente beantwoordde; zoo bijv. wist hij niet, dat een gedeelte van Alphen behoorde tot het waterschap van de Boven Mark!

Men verlangt sterk naar de totstandkoming van den weg Alphen-Baarle Nassau-Poppel. Ten gevolge van den oorlog zijn de keien zoo duur, dat de aannemer Van Lee 10% boven zijn aannemingssom vraagt; het is moeilijk, hem dat geld te verschaffen; Alphen, Baerle Nassau,

Baerle Hertog, de Provincie en het Rijk moeten hunne bijdragen verhoogen; overeenstemming dienaangaande zal niet gemakkelijk te verkrijgen zijn.

Drie raadsleden wonen in Riel, nl. de Burgemeester en twee Heeren Schellekens. Een liefdehuis kwam in Riel nog niet tot stand.

Asten

Den **5 Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Helmond de gemeenten Asten en Helmond. Door eene vergissing van Verdijk kwamen wij met een verkeerden trein uit Den Bosch, waardoor wij een uur te laat in Asten arriveerden. De burgemeester maakt mij een treurigen indruk; er gaat van hem niet de minste kracht uit; hij waait met alle winden mee; en hij voert zelf niet veel uit. Voor den bouw van een nieuw Raadhuis werd een mooi terrein gekocht; nu deugt dat terrein weer niet, en is de beste plaats daar, waar het oude Raadhuis staat. Voor een barak voor besmettelijke ziekten zal nu weer bestemd worden het gebouwtje, waar nu acithyleengas gemaakt wordt; maar dat kan eerst buiten gebruik gesteld, wanneer Asten electricisch licht heeft. Alles wordt uitgesteld, en er gebeurt niets.

Het register van exploitatie van gemeentelijke bezittingen was sinds 1910 niet bijgewerkt. Den burgemeester een formeel standje gemaakt en hem gezegd, dat ik zijne tekortkomingen zou noteren.

Grauwveen heeft Asten niet meer; behalve wat v.d. Griend exploiteert, heeft Asten nog 150 H.A. zwartveen, benevens overal nog kleinere stukken en brokken, voldoende voor de behoefte der bevolking voor zeker nog vijftig jaar. Aangelegd werd 45 H.A. weiland; verder wil men niet gaan, want dan kan men het niet kwijt. Er is 210 H.A. dennenbosch, waarvan 60 H.A. van twintig jaar, 20 H.A., van tien jr., en de rest jonge bosschen, aangelegd door Staatsboschbeheer. Jaarlijks wordt nog \pm 40 H.A. tot bosch ontgonnen; voorloopig heeft men daarvoor nog 290 H.A. beschikbaar. Van de uitgestrekte bezittingen, van welk vele terreinen zeer geschikt zijn voor ontginning, zou men gaarne eenige complexen verkoopen.

Er is in Asten groot gebrek aan arbeiderswoningen; men wil eene vereeniging oprichten, om met finantieele hulp van het Rijk tot den bouw van een voldoende aantal woningen te komen.

Helmond

Den **5 Juni 1916** bezocht ik de gemeenten Helmond en Asten. De industrie werkt tegenwoordig bijzonder druk; daardoor is er gebrek aan werkvolk, en stijgen de loonen. Een gewoon fabrieksarbeider verdient tegenwoordig minstens f. 10. Door de stijging van den prijs der levensmiddelen hebben de arbeiders het nu niet beter dan voor 5 jr met een gemiddeld loon van f. 8.

Er is groot gebrek aan arbeiderswoningen; soms zitten in ééne woning drie gezinnen, zeer ten nadeele van de moraliteit. Door eene vereeniging worden thans 50 woningen gebouwd; met B. en W. die woningen bezichtigd; ze zien er zeer goed uit, maar de huishuur is te duur. Eene woning met gang, huiskamer, keuken, bijkeuken en op zolder drie afgeschoten slaapkamertjes kost f. 2,75. Het wordt echter vlot betaald, omdat er zoo'n woningnood is; er komen zeker 200 woningen te kort.

Gemeente kocht 18 H.A. om daarop arbeiderswoningen te kunnen doen stichten; men rekt 50 woningen op een H.A. te kunnen plaatsen. Door dezen aankoop hopen B. en W. te bereiken, dat de prijs voor gronden als bouwterrein niet verder zullen oploopen. Terwijl nu reeds tot f. 2,50 per M² gevraagd werd, meenen B. en W. voor f. 0,30 per M² den grond te kunnen beschikbaar stellen. Wanneer zich niet spoedig eene vereeniging tot woningbouw vormt, meenen B. en W. den bouw door de gemeente te doen voltrekken.

Ook aan burgerwoningen is groot gebrek, woningen van f. 200 tot f. 400. Er is een plan in studie, om aan de andere zijde van de Zuid Willemsvaart aanvankelijk 20 dergelijke woningen te stichten. Rijkspostspaarbank wil het daarvoor benodigde kapital = f. 100.000 à 4½ % tegen den koers van 98% aan gemeente leenen.

Met B. en W. nog de 18 H.A. voor arbeiderswoningen in oogenschouw gaan nemen; later ook nog de gasfabriek – met gedeeltelijk verbouwde lokalen – bezocht. Gasdirecteur is een jong ingenieur uit Delft, die gedurende eenigen tijd onder van Mierlo te Tilburg gewerkt had, en toen een jr

adjunct-directeur in Helmond was. B. en W. deelden mij mede, dat zij op het oogenblik een plan lieten maken voor een volledige rioleering der gemeente; deze laat op het moment veel te wenschen over. Ook een uitbreidingsplan is in de maak.

Het Stadhuis is al weer te klein; de dienst eischt noodzakelijke voorziening. Vermoedelijk wordt het politiebureau er bij getrokken. De Inspecteur van Politie is oud, en niet meer geschikt en bekwaam voor den dienst. Bovendien schijnt hij erg in de schuld te zitten. Wethouder Van Wel vertelde dat de Inspecteur hem juist de helft van zijn winkelschuld over 1913 voldaan had.

Commissaris van politie zal hij wel niet worden!

Het distributienet voor elektrischen stroom is aanbesteed voor f. 60.000; als over 5 jr alles klaar zal zijn, denkt men een f. 150.000 voor het gemeentelijk electriciteitsbedrijf te hebben uitgegeven.

Heeze

Den **6den Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Helmond de gemeente Heeze en Someren. Dr. Van der Mijle heeft een villa gekocht in Heeze; hij blijft dus daar wonen. Tot gemeentegeneesheer werd Dr. Van Erp uit Geldrop benoemd; lastig en kostbaar voor hen, die zijne hulp behoeven!

Het is nog steeds onzeker, of de Meierij een tram zal bouwen van Heeze naar Budel. Heeze heeft daar geen bijzonder groot belang bij; met den tram naar Eindhoven en den spoorweg Eindhoven-Weert is men goed gesteld!

In het proces over het bezit Kerkhoven – de Ven – Boschhoven Oosterik occupeeren Mrs. Swane en Van Heyst. Door gemeente zijn twee rijke boeren uit Ven en Kerkhoven aangesproken, om den eigendom van de gemeente te erkennen. Het proces loopt dus tegen inwoners van Heeze. Leende (Boschhoven en Oosterik) erkennen den eigendom van Heeze.

Staat van ontginning van gemeentegronden is aangelegd, maar niet voldoende bijgehouden. Daarop gewezen; tevens gevraagd, dat men een kaart zal maken. Naar thans blijkt, zijn de lage gronden, in der tijd door Mully van Bn. Van Tuyll gekocht, uitstekend geschikt voor ontginning; er groeit een prachtig gewas; de hooge gronden verkocht hij met veel winst aan de Pelissier. De toestand van de rivier de Aa is nog ellendig; geraden, dat men toch zou klagen bij waterschapsbestuur, en als dat niet helpt, bij Gedep. Staten. Ook de Geldropsche watermolen doet, volgens B. en W. veel kwaad. De industrie werkt over het algemeen goed, behalve de vereulithe fabriek; deze werkt vooral voor Duitschland, en heeft thans geen afzet. Een stoomzuivelfabriek voor Heeze en een deel van Leende hoopt men binnenkort te zien oprichten; er zijn 750 koeien.

Vroeger werd er geregeld landbouwonderwijs gegeven. Sinds de onderwijzer Van den Broek uit Zesgehuchten directeur werd van de landbouwschool te Boxtel, is er niemand meer in de buurt, die een cursus kan geven, en ligt het onderwijs stil.

Someren

Den **6den Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Helmond de gemeenten Someren en Heeze. Ik begon met den ouden wethouder Bennebroek, die in 1915 vijftig jaar lid van den gemeenteraad was, hartelijk te feliciteeren. Bennenbroek is nog flink en kras; hij is zeer goed bij; het was mij een genoegen, met hem van gedachten te wisselen.

Someren kan nog steeds niet voldoende middelen vinden, om de uitgestrekte gemeentelijke bezittingen te cultiveeren. Met behulp van het Staatsboschbeheer is het begonnen op de hooge heide, op de grens van Someren en Heeze, aan den harden weg naar Heeze dennenbosschen aan te leggen. Bovendien werd 7 H.A. tot natuurweide aangelegd; minstens 50 H.A. daar tegenaan zijn voor natuurweiden geschikt; het is echter moeielijk om de natuurweiden te verhuren of met vee in te scharen; vandaar, dat men voorloopig niet meer doet. Men zou zoo gaarne bijv. 1.000 H.A. verkoopen; dan kreeg men de handen wat vrij voor wegeaanleg, schoolbouw, bouw van een nieuw Raadhuis en voor ontginningen in het groot. Gronden langs het kanaal, in de richting van Somereneind, indertijd verkocht, zijn prachtig ontgonnen; daar is een Hollandsche boer gekomen, met een mooie stal vee, o.a. 19 melkkoeien.

De coöperatieve stoomzuivelfabriek werkt goed; daar wordt de melk van 900 koeien verwerkt. De haspelarij van de firma Carp te Someren-eind werkt, door gebrek aan grondstoffen, niet druk. Niet meer dan 40 meisjes hebben daar werk. Daarentegen verdienen op de stroohulzenfabriek van Bakermans ± 100 menschen (vooral jongens en meisjes) een goed stuk brood. Secretaris Verhaysen heeft gelukkig zijn ontslag genomen; hij werd vervangen door Goossens, een gediplomeerd ambtenaar. Deze vond zóóveel te doen, dat hij nog niet in staat was nieuwe bevolkingsregister aan te leggen, terwijl de oude niet meer kunnen worden bijgehouden! Burgemeester Michgels gaat trouwen; hij kan in Someren niet onder dak, en heeft daarom aangevraagd, in Heeze te mogen gaan wonen. Als men een pr uur met hem moet spreken, is zijn doofheid wel erg hinderlijk!

Stratum

Den **7 Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Helmond de gemeenten Stratum en Geldrop. B. en W. maar vooral de burgemeester verklaren zich sterk tegen annexatie tenzij alle zes gemeenten heelemaal geannexeerd worden. De industrie gaat goed, behalve de stroohulzenfabriek; de loonstandaard in Stratum staat voor die industrie veel te hoog. De ambachtslieden verdienen f. 18, sigarenmakers f. 15; arbeiders bij Brüning f. 14; wevers en schoenmakers f. 13. Huishuur is f. 2 tot f. 2,50. Een stukje land hebben de meeste arbeiders niet. Gespaard wordt er niet; gezinnen, waar f. 700 in de week inkomt, houden niets over; melden zich nog voor militievergoeding aan! Sinds de mobilisatie is het drankgebruik weer veel meer. Dronkenschap komt weinig voor. Er wordt veel getapt zonder vergunning. Om het dansen in de herbergen tegen te gaan, werd er eene belasting (publieke gemakkelijkheden) ingevoerd; er is thans geen muziek meer in de herbergen. Moraliteit gaat sterk achteruit; minstens 60% gedwongen huwelijken. Kindersterfte buitengewoon erg; wordt toegeschreven aan **1e** onzindelijkheid, en **2e** aan het opvoeden der kinderen met de flesch.

Verhoudingen op de fabrieken zijn goed, mits het volk goed behandeld wordt. Er zullen 50 gezinnen van socialisten zijn. Alle arbeiders zijn in bonden vereenigd, behalve die in de bouwvakken. De fabrikanten hebben twee bonden, nl. een neutralen bond, en een R.C. bond voor de sigarenindustrie. Bij quaesties onderhandelen de besturen der respectieve bonden met elkander.

Sterk aangedrongen op de oprichting van een huishoudschool; die is zeer noodig. Een meisje, dat gaat trouwen, kan nog geen aardappels koken! De Hanze te Eindhoven geeft daar een cursus boekhouden en handelsrekenen; voldoende voor minder kantoorpersoneel. Vanuit Stratum druk bezocht. Evenzoo de ambachtsschool te Eindhoven; door Stratum gesubsidieerd.

Geldrop

Den **7 Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Helmond de gemeenten Geldrop en Stratum. De industrie gaat uitstekend; heeft moeite gehad om aan grondstoffen te komen. Mr Dr Jan van Best door de Regeering benoemd om te helpen, heeft een verkeerde rol gespeeld; behartigde vooral zijn eigen belang; zijne commissie als Regeeringscommissaris niet ingetrokken, op voorwaarde, dat hij zich nergens meer mee zou bemoeien. Door katholieke kamerfractie is een Raad van Eer benoemd, om naar zijne handelingen een onderzoek in te stellen; deze heeft nog geen uitspraak gedaan.

Werkvolk verdient veel geld; er is een tekort aan handenarbeid. Belgische geïnterneerden op fabrieken werkzaam. Moraliteit arbeiders daalt sterk; vooral door dansgelegenheden in Eindhoven en Helmond. Het volk gaat daar per tram heen, en komt 's nachts te voet terug. Groot tekort aan arbeiderswoningen; gemeente heeft er acht gebouwd, zal er nog meer bouwen. Jammer, dat het bouwen zoo duur is, en daardoor de huishuur betrekkelijk hoog; tot f. 2,75.

Arbeiders verdienen gemiddeld f. 12,-.

Sinds mobilisatie is politie uur 10 uur; daardoor minder drankgebruik, vechtpartijen enz. Sinds 1 Januari 5 processen-verbaal wegens dronkenschap. Geest van het werkvolk is goed; verhoudingen op de fabrieken dito. Het is erg jammer, dat Geldrop indertijd de hand niet gelegd heeft op de terreinen tusschen het station en de stad. Daar zou minstens f. 100.000 mede aan

verdiend zijn, terwijl men een ordelijkken toestand zou gekregen hebben; nu is er alleen een mooie hoofdstraat, terwijl de dwarsstraten geheel ontbreken. Wanneer het Rijk subsidie wil betalen in de kosten van aanleg van de tramlijn Geldrop-Heeze, dan komt de tram van Heeze naar Budel tot stand.

Er schijnt kans te zijn, dat de firma Van den Heuvel haar watermolen wil verkopen. Wanneer die opgeruimd mocht worden, dan zou daarmee het waterbezwaar in de gemeente Heeze ophouden. Burgemeester Fleskens wil zijn best doen, om het in die richting te sturen. Verzet is te wachten van de firma Vissers-Eycken, die belang heeft bij hoog water, om eene goede bleekerij te houden voor hare goederen. De grondduikers onder het Eindhovens kanaal zijn niet verstopt; laten althans voldoende water door, zooals bij eene nauwkeurige waterpassing van den stand van het water onder en boven het kanaal is gebleken. Er is een plan in studie, om de geheele gemeente behoorlijk te rioleren. Het ligt in het voornemen, om dat plan successievelijk bij gedeelten uit te voeren. Een algemeene keuringsdienst van levensmiddelen voor de heele provincie zou men zeer toejuichen.

Luijksgestel

Den **9 Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Eindhoven de gemeenten Luyksgestel, Bergeyk en Westerhoven. Burgemeester Van Vlokhoven valt mij niet mede; heel veel initiatief zal er van hem niet uitgaan. Hij komt in alles dadelijk met bezwaren; alles is te duur: wegen, waterleidingen, ontginningen. Een verstandig bestuur van de gemeente, waarbij hij zoowel voor het tegenwoordige als voor de toekomst zorgt, zal hij naar ik vrees niet weten te voeren. Het is erg jammer, want de uitgestrekte gemeentelijke bezittingen (\pm 700 H.A.) konden zooveel bijdragen voor nu, én voor de toekomst. Van Vlokhoven denkt vooral aan het heden; accepteert f. 1.600 uit de natuurweiden, maar wil van ontginningen tot bosch, waarvoor groote terreinen uitstekend geschikt zijn, niets weten. Ik heb de hulp van het Staatsboschbeheer sterk aanbevolen; hij wil daarvan niets weten; het is te duur. Een kaart van de gemeentelijke bezittingen is er niet; die zal gemaakt worden.

De secretaris Verhoeven gaat zich niet meer aan drankmisbruik te buiten.

Riethoven, het Loo en Luyksgestel hebben samen een stoomzuivelfabriek te het Loo, voor 1.500 koeien, waarvan 400 uit Luyksgestel. De haarhandel op Amerika is gedaan; het haar van Chineesche vrouwen gaat nu naar Amerika; het is lang, en wordt gemakkelijk in alle tinten geverfd. Er is een tijd lang sterk gesmokkeld, vooral door de Belgen; het is nu zoo goed als geheel gedaan.

De Duitschers zijn bezig een draad te spannen langs de grens; alles, wat in den weg staat, wordt gekapt, de huizen worden afgebroken. Binnenkort is het klaar en zal er een electriche stroom door heen geleid worden.

Men klaagt sterk over wildschade en konijnenschade. Als burgemeester het met zijne wethouders niet eens is, dan schreeuwt hij hard, maar geeft geen argumenten. Hij is gehuwd en heeft eene woning gekocht vlak naast het Raadhuis. De familie Van den Heuij is niet met zijne vrouw mede gekomen; zij is in Oerle blijven wonen.

Bergeyk

Den **9 Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Eindhoven de gemeenten Luijksgestel, Bergeyk en Westerhoven. Het oud archief, dat ten huize van den voormaligen gemeentesecretaris Willems nog zijn zou, is thans op het Raadhuis terug. De staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen is over de laatste 2 jaren niet bijgewerkt; het zal spoedig in orde worden gebracht. Er komt veel geld in van de vloeiweiden; het gewas van 40 H.A. is juist verpacht voor f. 6.951. De 30 H.A. natuurweiden zijn verpacht voor 12 jr. tegen f. 36 de H.A.; de boeren moeten bovendien zorgen voor mesten, afvrachten enz.; ze mogen met het land doen wat zij willen, bijv. scheuren; de laatste twee jaren moet het als grasland blijven liggen. 25 H.A. heidegrond zijn verhuurd voor elf jaren; de eerste twee jaren is geen pacht verschuldigd; de volgende negen jaren gemiddeld f. 10 per Hectare.

Binnenkort zullen eenige bouwplaatsen verkocht worden aan den Bergeyksen dijk (weg van Bergeyk naar Neerpelt) om jonge boeren de gelegenheid te geven om een eigen bedrijf te

beginnen. Van de gemeentelijke dennenbosschen zullen er 130 H.A. zijn, die het heel goed doen. De oudste bosschen zijn 35 jr.; groeien prachtig; boomen zijn 9 à 10 Meter; als men ze laat staan worden het zeker telefoonpalen; toch denkt men er hard over, om die bosschen (\pm 15 H.A.) nu reeds te vellen, omdat het hout zoo schromelijk duur is; men schat de waarde op f. 1.200 à f. 1.300 de H.A. Er ontwikkelen zich tegenwoordig enkele bosschen uit zaad van boomen, die zich zelf gezaaid hebben; die bosschen kosten dus de gemeente niets in aanleg; naar B. en W. meenen, worden ze prachtig.

Gemeentesecretaris gedraagt zich tegenwoordig vrij goed; drankmisbruik maakt hij nog maar hoogst zelden. Sigarenindustrie gaat goed; sigarenmakers wonen meestal in eigen woningen, met $\frac{1}{4}$ H.A. land. Zij krijgen gemakkelijk geld tegen 4 of 4,5% op hypotheek. De geest van het werkvolk is goed; hun banden geven geen aanleiding tot moeielijkheden.

Westerhoven

Den **9 Juni 1916** bezocht ik per auto van uit Eindhoven de gemeenten Luyksgestel, Bergeyk en Westerhoven. Burgemeester Baken houdt zich gelukkig goed; het is een lust om met hem te praten. Zijn zorg voor ontginningen levert voortdurend prachtige resultaten; de waterweiden brengen dit jaar f. 2.786 op; de natuurweiden f. 4.173; en dan komt nog de tweede snede van de waterweiden. Westerhoven heeft thans 40 hectare natuurweiden, 22 hectare vloeuweiden en ongeveer 150 hectare dennenbosch. De juiste grootte weet men niet; door het kadaster tot nu toe niet opgemeten.

De waterweiden door de Heide Maatschappij aangelegd doen het slecht; de breedte der dammen, acht meter, is verkeerd; het moet vijf meter zijn. Volgens Baken kent de Heide Maatschappij er niets van! Een gedeelte der bosschen is tegen brandschade verzekerd. Het boerenbedrijf is in de laatste jaren geheel veranderd; kalveren worden er zoo goed als niet meer gemest; de melk gaat naar de stoomzuivelfabriek; de ondermelk naar de fabriek van Van der Hagen te St. Oedenrode voor 2,8 cent. De melk brengt in het geheel $8\frac{1}{2}$ tot 9 cent de liter op; een gulden tijd voor de boeren! Wethouder Verhoeven, eigenaar van 10 koeien, beurt alle veertien dagen plusminus f. 130 aan de stoomzuivelfabriek, benevens f. 2,80 voor de honderd liter ondermelk te St. Oedenrode.

In den laatsten tijd heeft men vanaf den Maeij waterschade langs de Beekloop; men veronderstelt, dat vanuit Belgie wederrechtelijk langs die zijde water wordt afgelaten.

De jacht is voor f. 225 per jaar voor zes jaar verpacht aan notaris De Wit; de jacht van alle boeren heeft hij gedurende diezelfde zes jaren, en betaalt daarvoor éénmaal f. 500 ten behoeve van de stierhouderij.

Baken heeft de staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen niet verder bijgewerkt dan 1912. Een kaart is er niet, omdat het kadaster heelemaal niet is bijgewerkt. Westerhoven heeft nog belangrijke bezittingen onder Borkel en onder Bergeyk; daarvan bestaat wel een kaart.

De Pastoor van Westerhoven schijnt een lastig potentaat te zijn; zoowel Baken als de wethouder klaagden over hem. Dat bij de bijzondere school nog geen zusterhuis is, en de zusters dagelijks de route Bergeyk-Westerhoven v.v. moesten maken, weet men aan den pastoor.

Borkel en Schaft

Den **10 Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Eindhoven de gemeenten Borkel en Valkenswaard. De oud-burgemeester Van Hout (82 jr oud) is thans wethouder van Borkel. De man is zóó doof, dat men niet meer met hem kan praten. Burgemeester Baken doet erg zijn best; hij is dikwijls verward en maakt soms den indruk, dat hij de vijf niet bij elkaar heeft. Zijn verhouding tot de beide wethouders schijnt mij uitstekend.

Met buitengewoon rijkssubsidie is er een nieuwe school gebouwd. Van de oude school heeft men twee lokalen, gescheiden door een breeden gang, tot Raadhuis ingericht. Eene groote verbetering, nu men het oude vochtige Raadhuis heeft kunnen verlaten. Op de secretarie heeft men het doozenstelsel ingevoerd; de burgemeester maakt die doozen zelf; ze kosten dan $7\frac{1}{2}$ cent. De staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen was niet bijgewerkt. Baken maakt daarvan anders veel werk.

Gemeente heeft 10 H.A. vloeiveiden; 32 H.A. natuurweiden en 52 H.A. dennenbosch; vooral nu alles zoo duur is, maakt gemeente met een en ander goede zaken. Van woonwagens heeft men sinds den oorlog heel geen last meer; de menschen kunnen België niet meer in. De Duitschers zijn bezig de grenzen af te sluiten; 20 M langs Hollandsche zijde blijft vrij; dan komt een draadafsluiting (5 rijen draad aan paaltjes); daarachter een tweede draadafsluiting, waardoor elektrische stroom gedreven wordt; daarachter een derde draadafsluiting. Daarachter komt dan een breede weg. Alles, wat in den weg staat, huizen, hout enz. wordt afgebroken of weggekapt. Het nieuwe schoolhoofd heeft landbouwakte; geeft geregeld een landbouwcurcus; ook een voor vrouwen en meisjes. Hij is gehuwd met een meisje uit Borkel, en won daardoor gemakkelijk het vertrouwen der bevolking. Groote wild- en konijnenschade. Geraden, dat men de konijnen toch zou fretteeren.

Valkenswaard

Den **10 juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Eindhoven de gemeenten Valkenswaard en Borkel. Ik slaagde er in het gesprek zóó te leiden, dat de slechte verhouding tusschen den burgemeester en zijn wethouders niet tot uiting kwam. Sinds de prijzen der sigaren zoo merkkelijk verhoogd werden is den fabrikanten het bestaan weer mogelijk. Zij kunnen nu weer een redelijke winst maken. Groot en klein samen zullen er ongeveer 1.000 menschen in de sigarenindustrie werkzaam zijn; een middelmatig sigarenmaker verdient thans ruim f. 10. Daarmede kan hij niet zooveel doen, als vóór vijf jaar met f. 8,-, het destijds gemiddelde loon. Alles is thans zoo duur. De verhouding tusschen patroon en werkmán is goed, de moraliteit betrekkelijk nog groot; 20% gedwongen huwelijken.

Sterk aangedrongen op de oprichting van een kook- en huishoudschool; in Valkenswaard zou zoo'n inrichting bijzonder nuttig zijn. De meisjes komen als betrekkelijk jonge kinderen op de fabriek, en kunnen nog geen aardappels koken, als zij trouwen.

Valkenswaard heeft 27 H.A. vloeiveiden; het grasgewas juist verpacht voor f. 4.230; 22 H.A. natuurweiden verhuurd tegen gemiddeld f. 50 de H.A.; 44 H.A. heide verhuurd voor 25 jaar tegen f. 125. (de huurder moest de ontginningskosten dragen); 4.000 canada's van welke minstens 2.000 prachtig groeien. Bovendien vele mooie dennenbosschen, waaruit reeds enkele telefoonpalen gehakt werden. Sommige bosschen zouden reeds hakbaar zijn; men laat ze nog staan, om de naastgelegen bosschen te sparen; men vreest nl. dat die dan veel van de vliegworm zouden te lijden krijgen.

De jacht is verhuurd voor f. 600; de pachter van de jacht geeft bovendien jaarlijks f. 200 voor de armen. De Heide Maatschappij heeft voor 3 jr elf H.A. nog aangelegd; sinds niet meer. Voor Staatsboschbeheer voelt men niets.

Goirle

Den **13den. Juni 1916** bezocht ik per auto vanaf station Tilburg de gemeenten Goirle en Hilvarenbeek. De industrie maakte ten gevolge van den oorlog buitengewone zaken, op het oogenblik sukkelt men erg met gebrek aan grondstof; Engeland houdt o.a. de jute vast; wanneer daarin geen verandering komt, dan zal de fabriek van v. Puyenbroek over 10 weken stop gezet moeten worden. De loonen der arbeiders zijn sterk gerezen; op het moment wordt gemiddeld f. 10 tot f. 11 verdiend, + 10% duurtetoeslag.

De geest van de arbeiders is goed; de woningen zijn goed; de huur bedraagt f. 1,25 tot f. 1,50. Er zijn minstens 40 woningen te weinig. Gemeente zal gaan bouwen; jammer, dat alles thans zoo duur is; de weekuur zal belangrijk meer moeten bedragen. Moraliteit redelijk: 50% gedwongen huwelijken. Kindersterfte neemt af, sinds twee geestelijke zusters als huisverpleegsters dienst doen; gemeente en particulieren betalen daarvoor gezamenlijk ± f. 1.000 per jaar.

Drankmisbruik komt weinig voor. Gedwongen winkelnering bestaat niet. De coöperatieve winkelvereniging Rerum novarum heeft een buitengewoon groote omzet; zij heeft feitelijk alle winkelbedrijven onmogelijk gemaakt.

Van de ontginningen volgens de plannen der Heide Maatschappij komt niet veel terecht. Voor Staatsboschbeheer voelt men niet veel; men wil er nog wel eens over denken, maar het is haast

de moeite niet waard; gemeente heeft nog slechts ± 150 H.A. heide. Er wordt nog veel waterschade geleden. Sterk geraden, om in overleg met de naburige gemeenten een verbeteringsplan te laten maken en uitvoeren. De provincie zal zeker wel subsidieeren. De gasfabricage gaat enorm vooruit; in 1913 geproduceerd 201.000 M3; in 1915 260.000 M3. In 1915 f. 3.000 winst. Gemeente bedient alleen de kleine afnemers van electrischen stroom; de groot industrie krijgt de stroom direct van Tilburg. Gemeente heeft 46 aansluitingen; moest in 1915 nog f. 360 toegeven. Het tarief, 25 cnt per K.W.U. is nog al hoog; schrikt de menschen af om aan te sluiten.

Er wordt veel gesmokkeld; ook door inwoners van Goirle. Van de elf raadsleden zijn er 3 fabrieksarbeider, 3 fabrikant, 3 landbouwer en 2 middenstanders. *Communi consensu* wordt die verhouding gehandhaafd. Meerdere putten werden afgekeurd om het slechte water; gemeente maakte drie putten met vier pompen. Armoeder is er niet. Vincentius verzorgt één gezin; algemeen armbestuur besteedt enkele weezen uit.

Hilvarenbeek

Den **13 Juni 1916** bezocht ik per auto vanaf station Tilburg de gemeenten Hilvarenbeek en Goirle. De resultaten van de industrie zijn zeer bevredigend; de leerlooierijen maken buitengewoon goede zaken; de schoenfabrieken gaan goed; alleen de sigarenfabrieken werken slechts met geringe winsten: de tabak is moeielijk te verkrijgen en is bovendien buitengewoon duur.

Het werkvolk zal gemiddeld f. 8 à f. 9 verdienen; de woningen zijn redelijk goed; huishuur bedraagt ± 1,50. De geest van het werkvolk laat niet te wenschen over; voor eene fabrieksplaats is de moraliteit nog goed. Drankmisbruik komt weinig voor. Ook thans nog is er gedwongen winkelnering bij Van der Vleuten. Klachten deswege van de zijde van het werkvolk worden niet vernomen.

De uitgestrekte gemeentelijke bezittingen leveren der gemeente naar verhouding van de uitgestrektheid geene noemenswaardige baten op. Aan ontginning wordt weinig gedaan. In de Diessensche heide heeft men door heidemaatschappij 3,40 H.A. natuurweide aangelegd; die gronden zijn slecht bewerkt; de finantieele resultaten zijn maar matig; gemiddeld f. 130 per jaar. Bovendien is men weer bezig met 4 H.A. Eene beschrijving van de exploitatie der 3,40 H.A. was begonnen, maar niet ten einde gebracht. Voor de rest was er niets beschreven; een kaart was er niet. Burgemeester zal een en ander in orde brengen.

De Biester heide, die indertijd ontgonnen werd en prachtige resultaten opleverde, werd niet voldoende onderhouden; de waterleidingen niet geveegd. De mooie natuurweiden, die er waren, zijn geheel bedorven; totaal verzuurd; één groot biezenveld. Wel treurig! Burgemeester De Rooy maakt mij een ongunstigen indruk; de man schijnt het besef te missen, dat hij zooveel ten goede kan doen en moet doen. Naar mijne meening doet hij zoo goed als niets. Er gaat niets van hem uit. Toen hij klaagde, dat het raadslid Willekens zóó lastig was, heb ik er hem op gewezen, dat hij dankbaar moest zijn, dat Willekens uit eigen oogen keek, en zich naar de belangen van de gemeente interesseerde.

Bij de Heeren aangedrongen, zich in verbinding te stellen met het Staatsboschbeheer. Swagemakers is overleden; zijn erven hebben Groenendael verkocht aan een Zeeuw, met name Van Liere; het is wel jammer, dat hij al het mooie hout hakt, en van de bosschen bouw- en weiland maakt. Het heerlijk jachtrecht is nog eigendom van de erven Swagemakers.

Notaris Huysmans is thans gehuwd met eene jonge vrouw van onbesproken gedrag. Op zijn doen en laten vallen thans geen aanmerkingen meer.

Bladel en Netersel

Den **16 Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Eindhoven de gemeenten Bladel en Reusel. De sigarenfabrikanten maken goede zaken. Bij het uitbreken van den oorlog hadden zij een grooten voorraad grondstoffen. Vandaar, dat zij niet zoo getroffen werden door de huidige hoge prijzen. De sigarenmakers, die niet bijzonder bekwaam zijn, verdienen tegenwoordig ± f. 10. Zij wonen meestal in eigen woningen; hun geest is vrij goed. De moraliteit gaat achteruit; in de laatste 6 maanden 2 onwettige geboorten. Drankgebruik redelijk; drankmisbruik weinig; tappen zonder

vergunning komt haast niet voor; in den laatsten tijd werden zeven bierhuizen opgedoekt. De groote boeren maken goede zaken; den kleinen boeren gaat het slecht.

Voor de ontginning van de gemeentelijke bezittingen is de burgemeester thans bij het Staatsboschbeheer terecht gekomen. Hij roemt het zeer. In de Raadszaal hingen vier mooie kaarten van het gemeentelijk bezit. Men verlangt sterk naar de verharding van diverse wegen; het kost groote moeite, om de diverse gemeentebesturen tot overeenstemming te brengen. Naar men meende, was de overeenstemming met Mierde bereikt; nu lagen de stukken sinds Maart te Hoogeloon; men hoorde daarvan sinds niet meer.

Er is een coöperatieve stoomzuivelfabriek in aanbouw voor Reusel, Hulsel, Bladel, Hapert en Netersel. Ook daarvoor is het dringend noodig, dat er een harde weg komt; zonder dezen zullen de boeren uit Hulsel en Netersel des winters de fabriek met hun melk niet kunnen bereiken. Ik heb nog eens aangedrongen, om met de naburige gemeenten samen te werken tot verbetering van de waterleidingen (vooral van de Groote Beerse), tot afkoop van den Casterenschen watermolen, enz.; als het water geregeld weg kan, dan worden de wegen des winters niet zoo nat.

Van de inkwartiering heeft men niet veel last gehad; alleen bereikten den burgemeester somtijds klachten over kleine diefstallen, waarvan de militairen verdacht werden. Het smokkelen is niet erg; de smokkelhandel wordt uitsluitend gedreven door Belgen. Er zijn nog een dertigtal Belgen in de gemeente; die verdienen, vooral als sigarenmaker, hun eigen kost.

Het werk ter secretarie was weer buitengewoon goed in orde. De burgemeester is een zeer verdienstelijk gemeente secretaris.

Reusel

Den **16 Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Eindhoven de gemeenten Reusel en Bladel. De sigarenindustrie gaat redelijk: de grondstoffen zijn zoo duur. Alleen die fabrikanten, die bij den aanvang van den oorlog een groote voorraad tabak hadden, maken goede zaken. De sigarenmakers verdienen tegenwoordig ± f. 12. Zij wonen meestal in eigen woningen. Zij die gehuurd wonen betalen f. 55 à f. 60 per jaar. Zij zijn niet bijzonder bedreven in hun vak. De geest van het werkvolk gaat achteruit, vooral onder den invloed van een 200-tal Belgische sigarenmakers, meestal uit Arendonck, die sinds den oorlog in Reusel kwamen wonen. De moraliteit gaat achteruit; er wordt nogal veel drank gebruikt.

Het gaat den boeren redelijk goed; oorlogswinsten maken zij niet. Vóór den oorlog was hun bedrijf loonender dan nu. Er is nog geen staat gemaakt van de gemeentelijke ontginningen; ook de kaart ontbreekt nog. De burgemeester-secretaris heeft het thans voor een en ander veel te druk. Het werk moet op rustiger tijden wachten.

Van het Beleven zijn 3 H.A. in cultuur; de weiden doen het slecht; vermoedelijk ten gevolge van het natte weer. Die gronden liggen ook zoo kort aan de Belgische grens, dat de boeren er met hun vee niet naar toe durven. De natuurweiden in de onmiddellijke omgeving van het dorp aangelegd, doen het zeer goed; deze brengen ook veel geld op, omdat de boeren daar hun melkvee weiden.

Een van de fraters, die landbouwakte heeft, geeft een landbouwcursus; deze valt erg in de smaak, en wordt op het moment door 27 leerlingen trouw gevolgd. Te Bladel wordt op het oogenblik een coöperatieve stoomzuivelfabriek gebouwd voor Reusel, Hulsel, Bladel, Netersel en Hapert. Burgemeester klaagt over de inkwartiering; de soldaten doen schade aan de gemeentelijke beplantingen, zoowel langs de wegen (ontschorsen van de boomen) als in de bosschen. Armoede wordt er in Reusel niet geleden. Het algemeen armbestuur behoeft zijn jaarlijksche inkomsten (± f. 450) niet te besteden.

Waalre

Den **19 Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Eindhoven de gemeenten Waalre en Eindhoven. De oude wethouder Van Mierlo is overleden; in zijn plaats kwam de Heer Swane. Deze was met zijne familie in Zandvoort, en was om mij te ontmoeten, van Zandvoort overgekomen. De industrie gaat buitengewoon goed. De Heeren Swane hebben drie fabrieken, te Waalre, Kaldenkirchen en Neerpelt; ze hebben nergens eenigen voorraad; alles gaat direct weg. Terwijl

ze bijv. in Kaldenkirchen gewoonlijk 3 miljoen sigaren in voorraad hebben, hebben zij daar thans geen 8.000 sigaren. Vooral levering aan Duitse en Oostenrijksche militairen; deze alleen hebben het dubbel gewicht aan sigaren noodig van de heele oogst Java en Sumatra tabak. De minste sigaren, die Swane maakt, kosten hem f. 28; hij verkoopt die tegen f. 33; de winkelprijs is dan f. 40.

De loonen van de arbeiders staan hoog; de meisjes op de breierij verdienen f. 1 daags; de wevers op de pellen fabriek f. 1,50; de sigarenmakers f. 2 tot f. 2,25. De menschen zijn eenvoudig gebleven; ze wonen meestal op hun eigen; de huurwoningen doen f. 1,10. De geest van het werkvolk is goed; de moraliteit groot. Drankmisbruik komt niet voor. Er heerschen nog aartsvaderlijke zeden en gewoonten.

Gemeente heeft thans 50 H.A. natuurweiden met 2.500 canada's, van welke de grootste helft goed groeit; 50 H.A. dennenbosch; jaarlijks wordt nog \pm 6 H.A. bijgeplant. Boschbrand vernielde dezer dagen een goed groeiend, niet verzekerd dennenbosch van zes Hectaren. Voor boschaanleg en boschverzekering sterk het Staatsboschbeheer aanbevolen. Het boerenbedrijf is niet sterk ontwikkeld; er zullen \pm 270 melkkoeien gehouden worden; de melk gaat naar een handkrachtfabriek te Valkenswaard. Door Renders, hoofd der school te Valkenswaard, wordt een landbouwcursus gegeven, die erg in de smaak valt.

Vele klachten over waterschade, ten gevolge van hoogen waterstand op de Dommel; geraden, om door samenwerking den Gennep watermolen af te koopen; de provincie zal wel subsidieeren. Schoolhoofd Sloots geeft geen herhalingsonderwijs; maar als er jongens zijn, die na de zes jaren lagere school willen doorwerken, dan helpt hij hen kosteloos voort. Het pleintje, waaraan ook het Raadhuis ligt, is mooi aangelegd en maakt een alleraangenaamste indruk. Het Raadhuis is versleten; als de nieuwe school klaar is zal men daar, waar de oude school staat, een nieuw Raadhuis bouwen.

Eindhoven

Den **19 Juni 1916** bezocht ik de gemeenten Waalre en Eindhoven. Met B. en W. vooral de annexatieplannen behandeld; naar de Heeren meenden, zou een plan tot annexatie van de heele zes gemeenten het meeste kans van slagen hebben. Wethouder Verhagen voelt er blijkbaar niet veel voor; dat groote plan is een sprong in het duister; ook voor kleinere annexatieplannen schijnt hij niet veel te voelen.

Voor de verbetering van het scheepvaartkanaal maakte de ingenieur Moubis twee plannen: één van f. 1.000.000, en één van f. 1.600.000. Het schijnt, dat die plannen nog niet veel verder zijn dan de embryovorm. Op de Hoogere Burgerschool zijn 104 leerlingen, waarvan 33 uit Eindhoven; voor het eerste jaar is er een parallelklasse. De Paters Augustijnen willen een Roomsche gymnasium openen, als de gemeente een jaarlijksche subsidie geeft van f. 15.000. B. en W. denken, dat de Raad het subsidie zal willen geven, en hopen, dat G.S. zich daartegen niet zullen verzetten.

Voor een tram naar Oirschot van de Vicinaux voelt men niet veel; de Meyery kan dat veel goedkooper doen; die Mij heeft in Eindhoven haar station, haar aanlegplaatsen enz. enz. De woningnood is buitengewoon groot; wacht op de annexatie. Sterk geraden, om toch direct al het mogelijke te doen om verbetering te brengen; het is zoo nodig! Philips bouwde 400 woningen; heeft 3.700 menschen aan het werk, waarvan 700 Protestanten; hooger fabriekspersoneel, opzichters en derg. zijn Protestant. Orde op fabriek op moreel gebied is groot; men is er zeer streng. De glasblazers, welke Philips uit Maastricht naar Eindhoven overbracht, moeten menschen zijn van het minste allooi; echt schorrie morrie.

De geest van het volk is sociaal, niet socialistisch. De R.C. Volksbond bloeit zeer; telt 4.000 leden. De socialisten zijn vereenigd in den Bestuurdersbond te Woensel. Van hen gaat niet veel actie uit.

Duizel en Steensel

Den **20 Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Eindhoven de gemeenten Duizel, Eersel en Veldhoven. De ontginningen blijven prachtig gaan: er is thans 150 H.A. aangelegd tot dennenbosch, en juist 100 H.A. tot natuurweide. De finantieele resultaten zijn uitstekend: aan

weidegeld, opbrengst van haver enz. beurde de gemeente in 1915 ± f. 7.000. Met B. en W. de natuurweiden bezichtigd; ik zag daar prachtige rogge, wel de mooiste, welke ik dit jaar zag; op grond, voor 2 jr een heideveld, verleden jaar met lupinen bezaaid, en thans met rogge. De natuurweiden brengen van f. 50 tot f. 100 de H.A. op; de jongste weiden het minst; daar is de grasmat nog niet goed aangesloten. Men is voornemens, de weiden voor langen termijn te gaan verpachten, voor 6 of voor 10 jr. De boeren mogen dan met den grond doen wat zij willen, maar moeten dien de laatste twee jaren als weide laten liggen. Tot nu toe mochten de gronden nooit gemaaid.

Burgemeester Panken heeft buitengewoon goede zorg voor de wegen; hij tracht zoo veel mogelijk wegen te krijgen van 10 M1 met een fiets (auto) sintelpad van 2 Meter. In de ontginningen liggen die wegen overal; thans is zijn groote zorg, om de ontginningen langs zoo'n weg met de kom van Duizel te verbinden; nog een zeven tot acht honderd meter, en de weg ligt er.

B. en W. brachten mij tot de herberg van de kinderen van Mol te Eersel. De boerenstand in de gemeente gaat zeer vooruit, de ontginningen deden daaraan veel goed. Voor 5 jaren waren er in Duizel 125 koeien en in Steensel 120; thans zal de stoomzuivelfabriek te Eersel de melk verwerken van 250 koeien uit Duizel en 180 uit Steensel. Er wordt hier en daar waterschade ondervonden; naar men meent omdat Veldhoven niet veegt. Geraden om zich deswege ter bevoegder plaatse te beklagen. Men vraagt steun voor den verkoop van kleinere perceelen grond in het belang der boeren.

De tram wordt tegenwoordig behoorlijk geëxploiteerd; rijdt vrij wel op tijd. Van woonwagens uit de Diepstraat heeft men den laatsten tijd weinig last. Er is hier in de buurt nog eenig communaal bezit, nl Hees onder Eersel (tusschen Duizel en Steensel); Boevenheuvel en Schadewijk onder Eersel, Steensel en Bergeyk; Waalwijk onder Riethoven en Steensel. Van die gronden komt niets terecht, terwijl er zooveel van te maken was, als ze behoorlijk geëxploiteerd werden. De menschen moeten overreed worden om vrijwillig over te gaan tot scheiding en verdeling. Als de betrokken gemeentebesturen, het bestuur van de Boerenleenbank en dat van de Stoomzuivelfabriek in die richting samenwerkten, dan was misschien tot scheiding te komen. De burgemeester van Riethoven is er tegen, omdat hij dan de jacht (450 H.A.) kwijt raakt. Men vraagt mijne medewerking om den burgemeester van Riethoven er toe te bewegen in deze geen verderen tegenstand te bieden.

Eersel

Den **20 Juni 1916** bezocht ik per auto van uit Eindhoven de gemeenten Duizel, Eersel en Veldhoven. Secretaris Klessens heeft juist zijn ontslag. De opvolger zal heel wat te doen vinden, want de administratie laat veel te wenschen over. Gelukkig dat de burgemeester met mijne hulp (ik zond Verdijk naar de betrekkelijke raadsvergadering) gedaan wist te krijgen van den Raad, dat de betrekkingen van secretaris en ontvanger gecombineerd zouden blijven. Daardoor was het salaris voldoende, om een bekwamen vreemdeling te doen solliciteeren. Tegenstand bood vooral de wethouder Van Hooff, wiens onbekwame zoon gaarne benoemd was geworden. De sigarenindustrie, vooral de fabriek van de weduwe Aarts, gaat bijzonder goed. De sigarenmakers verdienen ± f. 10. Ook den boeren gaat het goed; oorlogswinsten maken zij echter niet; voor hen zou de toestand, zooals die vóór den oorlog was, voordeeliger geweest zijn dan de tegenwoordige tijd. Het kalveren mesten is vrijwel gedaan; alleen nog enkele kalveren met ondermelk, en een pr liter zoete melk. Men begint ook hier en daar wat aan de paardenfokkerij te doen: dit jaar zeven volentjes. Voor drie jaar werd een stoomzuivelfabriek gebouwd; deze is nu al te klein. Van ± 1.200 koeien (Duizel, Steensel, Eersel en Hapert) wordt de melk verwerkt. Als de stoomzuivelfabriek te Bladel klaar is, dan gaat Hapert (180 koeien) naar die fabriek over. Nog geen beschrijving van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; nog geen kaart. Burgemeester kon het van den ouden secretaris Klessens niet gedaan krijgen; nu er een nieuwe secretaris komt, zal hij er voor zorgen. De ontginningen geven finantieel goede resultaten. 31 H.A. natuurweide brengen dit jaar f. 1.605 op. De dennenbosschen, ook de gezaaide, doen het goed. Van Staatsboschbeheer wil men niets weten. De waterleidingen worden allen door

gemeente geveegd; ze zijn bepaald goed in orde. De verordening op de hand- en spandiensten wordt niet meer toegepast; de menschen staken er de gek mede en wilden niet meer werken. Het oude raadhuis voldoet niet meer in de praktijk. Omdat het een eigenaardig oud gebouwtje is (eene oude kapel van 1200) wil men het van binnen verbouwen en een afzonderlijk gebouwtje elders zetten voor brandspuit en amigo; als beiden uit het raadhuis verwijderd worden, dan is er voldoende ruimte voor secretarie, raadszaal enz.

Veldhoven en Meerveldhoven

Den **20 Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Eindhoven de gemeenten Veldhoven, Eersel en Duizel. Het gaat de industrie tegenwoordig gelukkig goed. Dit blijkt mede uit de loonen, die aan het werkvolk betaald worden: 200 schoenmakers verdienen gemiddeld f. 9; 50 linnenwevers gemiddeld f. 8 à f. 8,50; 70 sigarenmakers f. 12; terwijl de steenfabriek arbeiders gemiddeld f.10.- zullen maken.

De menschen wonen veelal in eigen woningen; moeten zij huren, dan betalen zij van f. 1,25 tot f. 1,50. De moraliteit is goed; drankmisbruik komt niet veel voor, maar er wordt nog al getapt zonder vergunning in 12 verloven.

De beschrijving van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen was niet bijgehouden. Alleen van de 132 H.A. bij het Staatsboschbeheer in ontginning zijnde gronden was een kaartje aanwezig. Vloeiweiden heeft gemeente niet meer. Om die te kunnen bevoeien, moest het water opgehouden worden, ten gevolge waarvan andere gronden waterschade hadden. Daar staan nog 300 mooie canada's.

Gemeente heeft 37 H.A. ontgonnen tot natuurweide en heeft nog vele gronden (misschien wel 100 H.A.) die voor natuurweiden zeer geschikt zijn. Gemeente verpacht nogal wat gronden op langen termijn (30 tot 40 jaren); de pachters moeten dan de gronden aanleggen. Gemeente bedingt dan van f. 8 tot f. 12 per Hectare.

Het schijnt, dat er nog al wat waterbezwaar wordt ondervonden. B. en W. klaagden wel erg over het waterschap van de Dommel; maar ik kreeg niet den indruk, dat zij zelve behoorlijk zorgden voor Gender en Run. Te Oerle wordt een stoomzuivelfabriek gebouwd voor de gehuchten Wintelre, Oerle, Veldhoven en Mereveldhoven. De verhouding tusschen Veldhoven en Mereveldhoven schijnt tegenwoordig vrij goed te zijn; voor laatstgenoemd gehucht zitten 2 leden in den Raad.

De oude wethouder Van Dommelen maakte mij een aangename indruk; beter dan zijn collega, de sigarenfabrikant De Wit, uit wien geen woord uit te krijgen was. De burgemeester heeft verkeerd gedaan door zich tot gemeentesecretaris te laten benoemen. In dezelfde vergadering, waarin hij benoemd werd, vroeg hij f. 300 voor een klerk ter secretarie; die werd hem natuurlijk geweigerd; toen f. 200 ook geweigerd; en eindelijk f. 100 welke hem ten slotte na veel oppositie verleend werd.

Hoogeloon, Hapert en Casteren

Den **23 Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Eindhoven de gemeenten Hoogeloon en Vessem. Secretaris Van Eyck blijft zich misdragen; hij maakt geregeld misbruik van drank; woont als het hem niet past de vergaderingen van B. en W. niet bij; als de administratie niet in orde is, dan raken de stukken zoek op de post, zooals laatstelijk een register van den burgerlijken stand; hij knoeit met geld, o.a. 2 x f. 5 kosten van buitengewone keuring van springstieren enz. In tegenwoordigheid van B. en W. hem geraden om eervol ontslag te vragen als gemeentesecretaris; en aan B. en W. verzocht, om, als hij het niet deed, hem door den Raad te doen ontslaan.

Eindeloze klachten over den slechten toestand der landwegen. Naar wat ik van B. en W. vernam, zal het 't beste zijn wanneer één groot plan wordt opgemaakt, dat in tweemaal wordt uitgevoerd. Voor dadelijke uitvoering zou dan in aanmerking komen Hulsel-Bladel; Netersel-Bladel; en Casteren-Hapert. Dan kregen de inwoners van drie kerkdorpen een harden weg, en kwamen in verbinding met de tram. Na eenige jaren zou dan moeten volgen een harde weg Lage Mierde-Hulsel-Netersel-Casteren-Hoogeloon, waarmede dan aan alle rechtmatige verlangens

zou voldaan zijn. De landwegen zijn 's winters bitterslecht; ze zijn ook veelal te smal. Zooveel mogelijk zijn overal fietspaden.

De gemeente geeft zich veel moeite om de waterleidingen in goeden staat te houden. Toch wordt langs de Grootte Beerse waterschade geleden, doordat Oostelbeers niet voldoende veegt; daardoor kan het water niet voldoende weg. De burgemeester maakt veel werk van de ontginningen; wat gedaan wordt, wordt behoorlijk beschreven en in kaart gebracht. Tot nu toe werden ontgonnen 250 H.A. tot bosch en 55 H.A. tot natuurweide. De natuurweiden kosten in aanleg ± f. 250 de H.A.; bij de laatste verpachting werd circa f. 100 de H.A. gemaakt. Men is met Staatsboschbeheer in correspondentie, om met staatshulp tot verdere bebossching van het daarvoor geschikte terrein te komen. Het gemeentelijk bezit bedraagt 1768 H.A.! De Maatschappij Veenhuizen (te Zwolle) zal een ontginningsplan maken van 30 H.A. bij Casteren tot natuurweide. Bovendien tot uitbreiding van de bestaande ontginningen te Hoogeloon en Hapert. Het gaat den boeren goed. Een stoomzuivelfabriek voor de melk van 1.100 koeien uit Casteren, Hoogeloon en Vessem is te Hoogeloon in aanbouw. Het landbouw onderwijs te Hoogeloon en Casteren wordt druk bezocht. Van herhalingsonderwijs wordt veel werk gemaakt. De sigarenindustrie floreert; sigarenmakers verdienen f. 9,50 à f. 10. Ten gevolge van den invloed der inkwartiering en van de Belgische vluchtelingen wordt er weer meer drank gebruikt dan vroeger. De moraliteit gaat achteruit; korts kwamen nog twee onwettige geboorten voor.

Vessem, Wintelre en Knegsel

Den **23 Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Eindhoven de gemeenten Vessem en Hoogeloon. In 1913 heeft burgemeester Visschers zijn 25-jarig ambtsjubileum gevierd. De dankbare gemeentenaren schonken een geschilderd portret, dat in de Raadszaal hangt, terwijl boven den ingang van het Raadhuis het beeld werd geplaatst van den H. Lambertus, volgens het wapen de patroonheilige van Vessem. Daaronder staat dan "ter herinnering aan het 25-jarig ambtsjubileum van burgemeester Visschers".

Burgemeester heeft nog geen beschrijving gemaakt van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; er is ook nog geen kaart. Er nogmaals met klem op aangedrongen, dat voor een en ander gezorgd wordt. Het gemeentelijk bezit is 1.830 H.A. groot. Door de goede zorgen van Visschers is daarvan ± 400 H.A. beboscht; oudste bosschen zijn ± 40 jaar oud. De Raad heeft onlangs besloten, om met behulp van het Staatsboschbeheer de verdere bebossching der daarvoor geschikte terreinen ter hand te nemen; voorloopig wil men daaraan jaarlijks f. 500 ten koste leggen. Er zijn nog slechts 12 H.A. natuurweiden. Burgemeester vreesde, dat de natuurweiden het op den duur niet zouden blijven doen; die 12 H.A. moesten als proef dienen. Nu die proef uitmuntend geslaagd is, zal men voortgaan met verderen aanleg van weiland. Vooral in de buurt van Wintelre is er groote behoefte aan weiland; daar zal men dus het eerste beginnen.

De Kleine Beerse wordt in Oostelbeers slecht geveegd, daardoor waterschade in Vessem. Ook in de buurt van Wintelre wil het water slecht weg. Er is een plan gemaakt, om dat water te voeren in de richting van Acht en Son naar den Dommel. De daarvoor te graven afvoersloot zou ± f. 300 kosten. Men heeft de vergunning noodig van Oerle, om het water in die richting te leiden. Die vergunning is wel gevraagd, maar vooralsnog niet verkregen. Stoomzuivelfabrieken: **1e.** eene te Hoogeloon voor Vessem, Hoogeloon en Casteren; **2e.** eene te Oerle voor Wintelre, Oerle, Veldhoven en een gedeelte van Zeelst; **3e.** eene te Eersel voor Knegsel, Duizel, Steensel, Eersel en Hapert. De boeren, vooral de groote boeren maken goede zaken; het landbouwonderwijs werkt sterk ten goede. In Wintelre is een Boerenleenbank; in Vessem nog niet. Ik heb den indruk, dat Wintelre meer floreert dan Vessem.

Mevrouw Hordijk verliet Vessem en ging in Veldhoven wonen. Zij verkocht haar huis aan notaris Lasance. Deze laatste kwam zijn opwachting maken; het gaat hem, Amsterdammer van geboorte, in Vessem bijzonder goed; zes maanden praktijk in 1915 gaven hem 130 nummers op zijn repertoire; hij heeft nu in 1916 ook al weer 130 nummers. Wethouder Van Ham woont in Wintelre.

Den 14 Februari 1917 den Heer Visschers, benoemd burgemeester van Vessem beëdigd.

Ik heb er bij hem met klem op aangedrongen, dat hij zal zorgen, dat er zoo spoedig mogelijk eene kaart gemaakt wordt, corresponderende met de bereids gemaakte beschrijving van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen. Visschers deelde mij mede, dat Oerle geene vergunning had willen geven om een sloot te graven, tot afvoer van het water uit Wintelre. Omdat die gronden waarschijnlijk binnenkort onteigend worden ten behoeve van een artillerieschietterrein, heeft Vessem deze zaak voorloopig laten rusten.

Oerle

Den **24 Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Eindhoven de gemeenten Oerle en Gestel. Niettegenstaande de Van den Heuy's in Oerle geen burgemeester meer zijn, bestaat er nog altijd tweedracht in de gemeente. De burgemeester meent, dat de verhoudingen eerst weer goed zullen worden, wanneer er een andere pastoor komt. Bij de laatste Raadsverkiezing is Wethouder De Bont uitgeworpen, zoodat er thans geen enkele De Bont meer in het Bestuur van de gemeente zit!

Van de exploitatie der gemeentelijke ontginningen werd de beschrijving niet bijgehouden. Een extract uit het kadastrale plan is niet aanwezig. Burgemeester zal voor een en ander zorgen. Hij is gelukkig een groot voorstander van ontginningen. Tot nu toe werden 20 H.A. aangelegd tot natuurweide; financiële resultaten gunstig; in 1916 is alles verpacht voor f. 3.500; de kunstmest kost echter f. 1.400. Staatsboschbeheer beboschte tot nu toe 165 H.A.; moest in 1918 256 H.A. beboscht hebben; komt daarmee niet klaar; het zal wel 1920 worden. Dan zal men weer onderhandelen over een nieuw contract.

De waterleidingen voeren meer water af, dan waarop door Staatsboschbeheer gerekend was; er wordt veel waterbezwaar ondervonden. Met eene noodzakelijke verruiming in het aanst. najaar zijn licht een pr duizend gulden gemoeid. De kunstweg is $\frac{3}{4}$ versleten en eischt veel aan onderhoud; in 1915 daarvoor nog f. 2.500 geleend. Er zal nog veel meer aan ten koste gelegd moeten worden.

Landbouwonderwijs wordt gegeven en sticht veel nut; ook het herhalingsonderwijs wordt voldoende gevolgd. Te Oerle is een stoomzuivelfabriek in aanbouw voor Oerle, Wintelre, Veldhoven en Zeelst. Omdat burgemeester in Oerle is gaan wonen, wil een gedeelte van Zeelst niet meedoen! Op de Boerenleenbank wordt gelukkig ook geld gehaald.

Wethouder van de Ven was wegens ziekte niet gekomen. De verhouding tusschen burgemeester en wethouder v. den Oetelaar was m.i. zeer goed. Terwijl ik op het Raadhuis zat, trok een oude gilde rond (het was St. Jan); de menschen kwamen mij ter eere voor het Raadhuis vendelen.

Gestel en Blaarthem

Den **24 juni 1916** bezocht ik per auto van uit Eindhoven de gemeenten Gestel en Oerle. Alle industrie gaat goed; het werkvolk maakt betrekkelijk hooge loonen. Er heerscht groote woningnood; in februari l.l. woonden in 80 woningen twee gezinnen. Die woningnood rondom Eindhoven, waarin geen enkele gemeente behoorlijk voorziet, wijst op de noodzakelijkheid van annexatie. Ook de armenzorg dringt daartoe; wel zal die altijd voor een deel parochiaal blijven, maar één centraal algemeen armbestuur voor de zes gemeenten is bitter noodig. B. en W. zijn eenparig van oordeel, dat als er annexatie komt, de heele gemeente moet geannexeerd worden. Tweehonderd vrouwen en meisjes werken op fabrieken in Gestel; 4 à 500 gaan naar fabrieken in Eindhoven. Bij B. en W. sterk aangedrongen op het geven van gelegenheid tot het les nemen aan eene kook- en huishoudschool, zooals bijv. bij de Ursulinen in Tilburg. De meisjes kunnen nog geen aardappels koken als zij trouwen! De geest van het werkvolk is uitstekend; voor eene fabrieksplaats is de moraliteit vrij goed; 20 % gedwongen huwelijken. De kindersterfte is groot, vooral ten gevolge van onzindelijkheid, en doordat de moeders de kinderen niet zelve voeden, als het eenigszins mogelijk is nog op de fabrieken gaan werken en hun kinderen aan hun lot overlaten.

Het drankmisbruik neemt weer toe; het tappen zonder vergunning is erg. Een verlofhouder sloeg in 1915 zevenhonderd liter jenever in! Er zijn een 25 socialisten in Gestel; zij zijn aangesloten aan den Bestuurdersbond in Woensel; krijgen brood enz uit den coöperatieven

winkel van dien bond. Het werkvolk is overigens algemeen lid van den R. C. Volksbond te Eindhoven, en krijgen hun brood enz uit de Coöperatieve bakkerij van dien bond. Sinds oprichting van Vincentius bedeeft het Parochiaal armbestuur niet meer; het besteedt enkele ouden van dagen en weezen, en steunt verder Vincentius. Vincentius bedeeft 15 gezinnen; menschen met groote gezinnen, of ouden van dagen. Het algemeen armbestuur heeft ± fl. 1.500,- subsidie van gemeente, deels direct, deels indirect in den vorm van betalen van geneesmiddelen en geneeskundige hulp.

B. en W. beklagen zich, dat gemeente nu reeds sinds jaren pogingen doet om water te krijgen van de waterleiding te Eindhoven; Eindhoven heeft steeds een reden, om het voorloopig nog niet te doen. Doordat Eindhoven het water aan den watermolen ophoudt, om de grachten schoon te houden, lijdt men in Gestel schade. Alweer eenzijdige behartiging van belangen, welke op noodzakelijkheid van annexatie wijst!

Den oudsten veldwachter, over wiens gedrag de burgemeester in een schriftelijk rapport bittere klachten had geuit, aangeraden eervol ontslag te vragen. De man is 58 jr oud en heeft 24 dienstjaren. Den burgemeester opgedragen het mogelijke te doen, opdat de man pensioen krijgt.

Striip

Den **26 Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Eindhoven de gemeenten Striip en Zeelst. Door de groote vlucht van de industrie om en bij Eindhoven, vooral door de fabrieken van Philips, veranderde de gedaante van het landelijke Striip ten eenenmale. Van 3.155 in 1911 klom het zielental tot 5.006 in 1916; nu, den 26 Juni 1916 bedraagt het reeds 5.800, terwijl Philips weer begonnen is met den bouw van 140 woningen, welke evenwel in 1916 nog niet betrokken zullen worden. In Striip staan op het oogenblik 295 woningen van Philips; voor bestrating en rioleering zorgt Philips; voor verlichting de gemeente.

Eene beslissing inzake de annexatie is bitter noodig; Striip kan op deze manier niet blijven bestaan; de toevloed van arbeiders neemt reusachtige proporties aan. Allerlei belangen van algemeen aard vragen dringend om behartiging. Aanleg van straten, schoolbouw, woningen, armenzorg, onderwijs, bestrating, rioleering, politie enz. enz. moeten van algemeen standpunt worden bekeken; reeds vóór jaren had eene annexatie moeten tot stand komen. B. en W. meenen, dat het belang van het complex gemeenten vordert, dat heel Striip geannexeerd wordt. Zij vreezen echter, dat de boeren uit Striip die kort bij Zeelst wonen, daarmee slecht gebaat zullen zijn, dat zij nl. hooge belasting zullen moeten betalen, en moeielijk iets in hun belang gedaan zullen kunnen krijgen. Voor wat die hooge belasting betreft, stelde ik de Heeren gerust; rijke menschen wonen daar niet; de aanslag voor kostwinnende boeren kan uit den aard der zaak niet groot zijn.

Het Raadhuis is veel en veel te klein; maar wat moet men in de tegenwoordige omstandigheden doen? Voor de heele gemeente is er één veldwachter! Die man kan niet veel doen. De burgemeester klaagde, dat meisjes van veertien jaar zoo goed als geheel ontkleed op straat wandelden! De glasblazers, die voor de glasfabriek van Philips uit Maastricht kwamen, staan zedelijk bijzonder laag. Het drankmisbruik neemt zeer sterk toe, vooral door die Maastrichtenaars; ook hun vrouwen drinken veel, zoowel in de herbergen als tehuis. In minstens vijftig woningen zitten twee gezinnen; de huishuur bedraagt van f. 1,50 tot f. 2,50. Het minste bedrag, dat voor de woningen van Philips betaald wordt is f. 2,50. In de duurder woningen f. 2,50 tot f. 3,75 wonen de klerken, opzichters enz.

De moraliteit is vrij goed; 10% gedwongen huwelijken. De kindersterfte is groot; vooral doordat de vrouwen hare kinderen niet zelve voeden, op de fabrieken gaan werken en haar huishoudens *à l'abandon* laten. De geest van het werkvolk is vrij goed; tegen één lid van den Bestuurdersbond zullen er zes lid zijn van den R.C. Volksbond.

In Striip wordt herhalingsonderwijs gegeven; de landbouwcursus wordt met groote belangstelling gevolgd; evenzoo de Hanzecursus in boekhouden. 210 vrouwen en meisjes werken op fabrieken in Striip; ongeveer 400 op andere fabrieken. Sterk aangedrongen op de oprichting van eene volkshuishoudschool. Men heeft daar blijkbaar wel ooren naar. Geen gedwongen winkelnering; evenmin coöperatieve winkels. Drie arbeiders (opzichters van fabrieken) zijn lid van den gemeenteraad.

Zielzorg: Het is hoog noodig, dat er een tweede parochie komt; Monseigneur zegt, dat hij geen geld heeft. Woningen: volgens de bouwverordening moeten de woningen minstens vijftig vierkante meter oppervlakte hebben. Voor woningen met verdieping wordt dat te duur; dat werkt bovendien het wonen van twee gezinnen in ééne woning in de hand. Men zal daarom gaan voorschrijven, dat verdiepingwoningen met veertig vierkante meter oppervlakte kunnen volstaan; voor de andere woningen wil men de vijftig vierkante meter handhaven.

Bekwaamheid arbeiders: de wevers hebben terecht altijd een goeden naam gehad; zij worden nog beter, doordat zij de textielschool te Eindhoven bezoeken. De sigarenmakers zijn niet voldoende ontwikkeld, om goede handwerkers genoemd te kunnen worden. Fabriek Elias: de loonen op de fabriek zijn laag; toch geen groot verloop van volk, omdat het toezicht in die fabriek scherp, de moraliteit van het volk groot is. De geestelijken maken geen bezwaar, wanneer de ouders hunne kinderen naar die fabriek willen zenden.

Fabrieken Philips: de witglasfabriek werkt thans met ongeveer honderd menschen, deels uit Leerdam, deels uit Maastricht. Het volk uit Maastricht is echt schorriemorrie. Als de zaak goed blijft gaan, dan moet de witglasfabriek verzesdubbelen. Rondom de witglasfabriek, en verder noordelijk in de richting van Oirschot koopt Philips alle gronden aan, die hij krijgen kan. Zoo aan den Eindhovenschen dijk het Zwarte Huis van de Heeren Houben te Tilburg, plusminus honderd hectare voor f. 50.000. Voor de gronden in Strijp betaalt hij tot f. 6.000 de hectare. Naar men zegt, is hij voornemens een kanaal te graven in de richting Best-Oirschot, tot verbinding met het Wilhelminakanaal.

Zeelst

Den **26 Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Eindhoven de gemeenten Zeelst en Strijp. De industrie gaat goed; de sigarenfabrikanten maakten zeer goede zaken; de Steenfabriek de Koraal werkt druk; ook de linnenfabriek en wasscherij heeft geen klagen. Dientengevolge loopten de loonen der werknemers sterk naar boven; als de werkgevers geen hooge loonen betalen, dan loopten de werknemers naar Eindhoven, waar altijd handen te kort komen.

Ook hier komen woningen te kort. Bereids is men in overleg getreden met Inspecteur Schüngel over de oprichting van eene vereeniging voor woningbouw. Hoewel men het nog niet erg kan noemen, neemt het drankmisbruik gaandeweg weer toe. Er wordt veel getapt zonder vergunning. De geest van het werkvolk is goed. De sigarenmakers en steenfabriekarbeiders zijn lid van den Roomsche Katholieke Volksbond. De rest is niet georganiseerd. Lid van den Bestuurdersbond te Woensel is er geen een.

Bij Bazelmans is nog gedwongen winkelnering; evenwel niet zóó, dat er over geklaagd wordt. Coöperatieve winkels of bakkerijen zijn er niet. Sterk aangedrongen op de oprichting van eene volkshuishoudschool; 71 meisjes werken in Zeelst op de fabrieken, terwijl er nog 30 in Veldhoven gaan werken. Zij kennen niets van het huishouden, als ze gaan trouwen.

Geen eigen stoomzuivelfabriek; de melk moet deels naar de fabriek te Oerle, deels naar die te Strijp (die staat er nog niet; men is bezig met de oprichting). Met Staatsboschbeheer gecontracteerd over bebossing van 105 Hectaren; in 1918 is dat werk klaar; dan zal men een nieuw contract moeten aangaan voor verdere bebossing. Natuurweiden heeft men nog niet; men wil er wel gaan aanleggen, maar de kunstmest is thans zoo duur. Men heeft gronden, welke men er bijzonder geschikt voor acht.

De waterleidingen zijn goed in orde; langs de Dommel wordt echter waterschade geleden. De landwegen zijn 's winters overal slecht; langs de meeste landwegen zijn fietspaden. Voor verbetering van den harden weg heeft men juist 12.000 keien aangekocht. Hard noodig, want de weg is slecht. De 1.500 iepen boomen langs den kunstweg groeien nog al goed; tegen dat ze gemiddeld f. 15 per stuk waard zijn, wil men ze verkoopen, om daardoor geld te vinden voor onderhoud van de kunstbaan. De beplanting is thans ± 20 jr oud; men meende, dat de boomen geen twintig jaar meer zouden staan.

Het Raadhuis is oud en versleten en kan niet lang meer mede. Burgemeester Ancion voelt zich hier blijkbaar niet zoo goed op zijn plaats als in de gemeente Oerle. De omstandigheid, dat hij in Oerle woont en daar gemeentesecretaris is, zal daarvan wel de oorzaak zijn.

Riethoven

Den **27 Juni 1916** bezocht ik per auto van uit Eindhoven de gemeenten Riethoven, Dommelen en Aalst. Het ex-schoolhoofd Vughts is overleden. Het tegenwoordige hoofd der school, de Heer Knoops, gedraagt zich goed. Hij heeft de landbouwakte, en geeft overal in de buurt landbouwcursussen, die goed bezocht worden. In Riethoven geeft hij thans den derden landbouwcursus. De vrede is thans in de gemeente weergekeerd; er zijn geen partijschappen meer.

De burgemeester heeft eene beschrijving van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen aangelegd; hij houdt die echter niet bij, terwijl er ook geen kaart is. Aangedrongen op aanvulling van het ontbrekende. Gemeente heeft \pm 150 H.A. dennenbosch en 21 H.A. natuurweide. Omtrent de finantieele resultaten kon men geen inlichtingen geven; men meende, dat men gemiddeld \pm 7% maakte van het kapitaal, dat in de natuurweiden is vastgelegd. Naar men mij mededeelde, willen de boeren die natuurweiden nog slecht pachten.

Het gaat den boeren goed; er zijn 300 koeien verbonden aan de stoomzuivelfabriek te Bergeyk. Bij B. en W. sterk aangedrongen om mede te werken dat de Waalwijksche Heide, welke sinds 5 eeuwen het gemeenschappelijk bezit is van de bewoners van Schadewijk, Hoogstraat, Boevenheuvel en Waalwijk, verdeeld wordt tusschen de 58 gezinnen, die er op gerechtigd zijn. Burgemeester Panken had mij dat gevraagd; hij meende, dat de burgemeester van Riethoven er tegen was, omdat hij die \pm 500 H.A. heide mocht bejagen. Zoo lang die grond gemeenschappelijk bezit is, kan hij niet gecultiveerd worden, terwijl er groote behoefte is aan goeden grond. Ma lang heen en weer praten hebben B. en W. mij onvoorwaardelijk toegezegd, in deze hun stem te zullen verleen. De burgemeester had eerst bezwaren; hij meende dat het niet kon, dat het niet mocht enz. Maar om de jacht gaf hij niets; die was er niets waard enz. Ten slotte ging ook hij over stag, en beloofde onvoorwaardelijk zijn steun.

Dommelen

Den **27 Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Eindhoven de gemeenten Dommelen, Riethoven en Aalst. Burgemeester Ploegmakers schijnt hier goed op zijn plaats; de administratie was netjes in orde; hij had juist eene uitstekend ingerichte kast laten maken tot berging van stukken en archief; alles maakte een goeden indruk. Zijn verhouding tot de wethouders scheen mij zeer goed. Met beiden, maar vooral met den ouden Van Keersop was het aangenaam praten. De landwegen zijn met al die regen van de laatste dagen op het moment slecht. In den regel zijn ze vrij goed. Ze worden alle drie jaren geploegd, te beginnen bij de as van den weg; de breede voor, die dan ontstaat, wordt met zand aangevuld. Over de resultaten van die bewerking is men zeer tevreden.

Burgemeester heeft eene uitvoerige beschrijving met kaarten aangelegd van de gemeentelijke bezittingen; er zijn thans 20 H.A. dennenbosch, 20 H.A. vloeiveiden en 20 H.A. natuurweiden; Bovendien zijn 25 H.A. natuurweiden op langen termijn verpacht. De finantieele resultaten van een en ander zijn heel goed. Gemeente bezit nog 50 à 60 H.A. welke geschikt zijn voor den aanleg van natuurweiden; jammer, dat die gronden zoo verre van het dorp liggen!

Waterschade wordt niet ondervonden; de burgemeesters van Borkel en van Riethoven zitten in het bestuur van de Dommel; ze zitten er goed achter heen, dat de Dommel en de Keersop goed worden geveegd. Het gaat den boeren goed; 225 koeien; aangesloten aan de Stoomzuivelfabriek te Valkenswaard.

Herhalings- en landbouwonderwijs wordt druk gevolgd. Landbouwcursus wordt gegeven door schoolhoofd Knoops uit Riethoven. Men is voornemens een nieuw Raadhuis te bouwen; het zal een beetje dichterbij de kerk komen te staan; het daarvoor benodigde terrein is reeds het eigendom van de gemeente.

Aalst

Den **27 Juni 1916** bezocht ik per auto vanuit Eindhoven de gemeenten Aalst, Dommelen en Riethoven. Het is de laatste maal, dat ik daar burgemeester Van Vorstenbosch ontmoet; hij heeft nl. ontslag gevraagd. Hij had zich met moeite nog de trappen van het Raadhuis opgewerkt: hij

lijdt nl in hevige mate aan reumatiek en loopt op twee stokken. Met hem gaat een goed ambtenaar heen; dertig jaar heeft hij eerlijk en trouw naar best vermogen de belangen van de gemeente Aalst behartigd. Hij heeft maar één wensch, nl dat de gemeentesecretaris van Aalst, de Heer Van Dommelen, hem als burgemeester moge opvolgen; doordat Van Dommelen met zijn dochter verloofd is, bleef dan voor hem de band met de gemeente Aalst ook nog eeniger mate bestaan.

De industrie heeft geen reden van klagen; de schoenfabriek, die wegens de tijdsomstandigheden een jr stop gezet werd, werkt weer evenals voorheen, en schijnt volop orders – vooral voor het leger – te hebben. De wasbleekerij gaat buitengewoon goed; de drie firmanten Koster, vader en twee zoons, wonen in drie mooie villa's aan het keurige plein te Aalst; naar hun doen en laten te oordeelen, moeten ze veel geld verdienen. De wasscherij en weverij is nog wel geen groote zaak; maar jaarlijks wordt er uitgebreid en bijgebouwd, wel een bewijs, dat het de menschen goed gaat. De messenmakerij is het eigendom van een der twee wethouders, die met eigen volk de zaak drijft; hij heeft nog voor een jr grondstof in het voren; als dan de oorlog niet uit is, zal hij wel moeten stop zetten; hij vreest nl. geen onbewerkt staal uit Duitschland te zullen kunnen krijgen.

De beschrijving van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen heeft de burgemeester, ten gevolge van de drukte der tijdsomstandigheden, niet bij kunnen houden. De finantieele resultaten zijn gunstig. Er zijn 12 H.A. natuurweiden, ± 50 H.A. dennenbosch en circa 600 canada's. Het gaat den boeren nogal goed; zij zijn met 130 koeien aangesloten aan de stoomzuivelfabriek te Valkenswaard. Een viertal boerderijen langs de Dommel hadden waterschade ten gevolge van het hooge water. Het nieuwe Raadhuis is een net gebouwtje, dat voor de gemeente voldoende ruimte biedt: secretarie, raadszaal, en kamer voor het kadaster. Daaronder gelegenheid tot berging van kunstmest.

1917

Juli

Teteringen

Den 27 Juli 1917 bezocht ik vanuit Hotel de Kroon te Breda de gemeenten Teteringen en Princenhage. Ik werd ontvangen door den burgemeester en den wethouder v.d. Horst; de oude Wethouder Backx is juist overleden. Niettegenstaande er nogal gebouwd wordt, is er goote woningnood; daar zijn zeker 1.000 Belgische vluchtelingen in de gemeente, waaronder velen, die blijkbaar over ruime inkomsten beschikken. De inkwartiering gaf wel last, maar gelukkig geen groote moeielijkheden. De officieren kenden dikwijls hunne bevoegdheid niet; nader overleg met de bevelvoerende Kolonels lostte de quaesties geregeld weder op.

De uitvoering der distributiewet kost aan de gemeente ± f. 1.100 in de drie maanden benevens de administratiekosten: er is ééne distributie voor Breda, Teteringen, Princenhage en Ginneken. De landbouwers maakten tot nu toe schitterende zaken; de vooruitzichten zijn echter treurig: veel vee zal afgeslacht moeten worden, omdat er geen veevoeder is; wat er aan koeien overblijft, zal niet meer dan 50% van het gewone quantum melk geven. Tuinbouw floreert. Geen glas; geen warenhuizen.

Industrie maakte oorlogswinsten: vooral de lucifersfabriek van Eras en Paulsen, de beste uit ons land; daarna de fabriek van Dijckerman; de chocoladefabriek De Faam (voorheen De Bont); de zeepfabriek van v. Elk; die voor vernis- en verfwaren (Ulften); die voor fouritures van soldaten (Mouw); en de elektrische bakkerij "De Eendracht" waarin 28 bakkersbedrijven zich oplosten. Voor 20 jongens, die de ambachtsschool te Breda bezoeken, betaalt de gemeente f. 15. schoolgeld. Herhalingsonderwijs wordt zóó druk bezocht, dat het in 2 parallelklassen moet gegeven worden. Tweejaarlijksche cursussen voor landbouw en voor tuinbouw wisselen zich af, en worden druk bezocht. Men verlangt sterk naar elektriciteit, vooral ook voor polderbemaling. Pastoor kwam met zijne kapelaan op audientie; alleen maar om zijne opwachting te maken.

Princenhage

Den **27 Juli 1917** kwam ik weer in Princenhage; Burgemeester Dommer is vervangen door Burgemeester Vermeulen, den oud-burgemeester van Valkenburg. Deze kan geen woning vinden, en wil daarom tijdelijk te Breda (Baronielaan) gaan wonen: Er is slechts één huis op De Hage, het oude huis van Dommer, door deze voor f. 23.000 verkocht, en thans voor f. 33.000 te koop.

Wethouder Romme (uit Beek) is 25 jaar wethouder; Van Baal (uit Princenhage) ook reeds 13 jr. Geschikte menschen om mede te praten. Secretaris Wermenbol liet zich weer niet zien; ook ontvanger Jansen was onzichtbaar.

De groente- en fruittelers maken prachtzaken; vooral frambozen en aardbeien brachten veel geld op. Alles gaat naar de Bredasche veiling, volgens de voorschriften van de Minister Posthuma. Ook boeren maken goede zaken maar hunne vooruitzichten zijn donker: geen voeder voor het vee in den aanstaande winter; de Regeering neemt alles in beslag. De industrie werkt druk, vooral de jamfabriek. Het gaat goed in de gemeente, armoede is er niet.

Voortdurend veel soldaten ingekwartierd, thans twee bataillons. Ook langs dien weg komt er veel geld in de gemeente; ook de kleine winkeliers kunnen goed bestaan. De distributie van levensmiddelen kost aan de gemeente f. 1.800 's maands. Voortdurend zijn er nog 2 à 300 Belgische vluchtelingen in de gemeente; ook daardoor is de woningnood zoo groot. Geregeld worden er goed bezochte cursussen gegeven voor land- en tuinbouwers; ook een Hanze-Cursus is er geweest, maar die is te niet gegaan.

Aan den Burgemeester gevraagd dat aan het verslag van den toestand der gemeente meer zorg zal besteed worden; in dat over 1916 staat letterlijk niets.

Ginneken en Bavel

Den **28 Juli 1917** kwam ik weer in Ginneken, en vond daar een heel ander dagelijksch bestuur. Met de Heeren viel nogal te praten: Burgemeester Serraris is al vrij goed op de hoogte; hij schijnt het met de wethouders nog al te kunnen vinden. Er is altijd nog veel rivaliteit tusschen de burgers en de boeren; bij de voorlaatste raadsverkiezing hadden de burgers een raadszetel aan de boeren ontnomen; dien zetel hadden de boeren voor een pr dagen teruggewonnen, door bij de vacature van wethouder Maassen een boer te kiezen; met eene meerderheid van elf stemmen kwam de boer uit de bus! De verhouding is thans: 7 burgers 6 boeren.

Voor electricisch licht en water is gemeente met handen en voeten gebonden aan concessie van v. Voorst van Beesd; nog 22 jaar! Er wordt heel geen herhalingsonderwijs gegeven. Landbouw- en tuinbouwcursussen worden geregeld gegeven en vrij goed bezocht; vooral de landbouwcursussen. Er is heel geen industrie in Ginneken; geen enkele fabriek!

Er zijn nog ± 300 Belgische vluchtelingen; zij zijn lastig; schetteren; drinken veel bier; en zijn ontevreden. Voortdurend veel inkwartiering; thans 1.000 man; moeielijkheden komen er gelukkig niet voor. Als de Mark bevaarbaar werd gemaakt tot Ginneken zou men daarvan geen andere voordeelen hebben, dan dat de aanvoer van kunstmest, krachtvoer enz. goedkooper geschiedde dan thans. De landbouw had enkele goede jaren; de vooruitzichten zijn echter allertreurigst, door dat er geen voeder voor het vee is, en dit afgeslacht zal moeten worden. Dr. Soer bemoeit zich niet veel meer met zijne *Kneip-anstalt*; hij gaat bijna den heelen dag uit visschen; zijne inrichting verloopt langzamerhand. De distributiekosten van levensmiddelen vallen nogal mede; in 9 maanden had gemeente f. 6.000 te betalen. Met Breda heeft men gelukkig geene moeielijkheden meer.

Breda

Den **28 Juli 1917** kwam ik weer in Breda. Mijn bezoek werd beschouwd als eene vergadering van B. en W.: secretaris Jonkergauw was mede aanwezig en maakte aantekeningen voor notulen.

Wethouder Cramerus is belast met de leiding van de distributie der levensmiddelen; hij geeft zich daarvoor blijkbaar veel moeite. Hij maakte mij een bijzonder goeden indruk. Breda is met het Rijk in onderhandeling tot aankoop van den Speelhuispolder (60 hectare waarvan 8 hectare langs de Mark opgehoogd); men wil daar fabrieksterrein van maken; arbeiderswoningen

bouwen enz. enz. Toen ik na mijn bezoek met den burgemeester den Speelhuispolder bezocht, om mij ter plaatse de plannen van Breda te laten uitleggen, vernam ik van hem, dat noch wethouder Broos, noch wethouder Lijdsman iets uitvoerde; en dat Lijdsman bovendien onbetrouwbaar was.

Megen, Haren en Macharen

Den **30 Juli 1917** bezocht ik vanuit Den Bosch de gemeenten Megen, Huisseling en Herpen. Mijn eerste woord was eene aanmerking aan het adres van den secretaris: het verslag van den toestand der gemeente over 1916 was nog niet op het Gouvernement! Het Gymnasium der Franciscanen telt minder leerlingen dan vroeger (80 tegen 106); het peil van ontwikkeling is hooger; die niet mede kunnen, worden weggestuurd. Aan kostgeld wordt thans f. 190,- gevorderd; de betaling schijnt dikwijls veel te wenschen over te laten; de paters zouden deswege nog wel f. 20.000 te vorderen hebben!

De Pastoor van Megen verdraagt zich niet met de Paters; hij preekt tegen hen. Zelf weet hij niet beter te doen, dan den ganschen dag aan de muziek te offeren, vooral om kleine kinderen te leeren zingen, en om een harmonie te oefenen! Het armbestuur te Megen heeft een jaarlijksch inkomen van f. 10.000; dat van Haren f. 2.400; en dat van Macharen f. 4.000. Bedragen, veel grooter dan voor de werkelijke behoefte gevorderd wordt! Doordat de industrie in Oss goed gaat, wordt thans in Megen veel geld verdiend: 70 à 80 arbeiders werken in een nachtploeg bij Jurgens, en verdienen f. 2,- per nacht!

Huisseling en Neerloon

Den **30 Juli 1917** bezocht ik vanuit Den Bosch de gemeenten Megen, Huisseling en Herpen. De oude wethouder De Bruyn is overleden; als zoodanig vervangen door zijn zoon. In Huisseling zou men niet gaarne zien, dat Beersche Maas gesloten werd; de waarde van het slib wordt per H.A. op f. 60,- geschat. Men heeft groote schade van het kwelwater; soms kan het land in het midden van Mei nog niet bewerkt! Door verlegging van den Maasmond heeft gemeente veel geprofiteerd; het water komt niet meer zoo hoog als weleer, en loopt sneller weg.

Voor de distributie van levensmiddelen zijn Deurzen en Dieden met Huisseling gecombineerd; directeur is een ambtenaar ter secretarie van Huisseling; de zaak zou uitstekend marcheeren. Doordat de gemeenten distribueeren, en er van buiten de gemeente niets inkomt, maken de kleine winkels in het dorp goede zaken.

Herpen

Den **30 Juli 1917** bezocht ik vanuit Den Bosch de gemeenten Megen, Huisseling en Herpen. Sinds Van Zuijlen als burgemeester vervangen werd door Van der Sijp, is de rust in de gemeente weergekeerd. De laatste raadsverkiezing liep af bij enkele candidaatstelling. Drankmisbruik, vechtpartijen komen niet meer voor, door het verstandig beleid van v.d. Sijp, die zorgt, dat er geen groote feesten in de herbergen worden gevierd. Overlangel is weer vertegenwoordigd door eenen wethouder.

Belgische vluchtelingen zijn ook in Herpen geweest; 20 in getal; 1 is er nog een deserteur. Verleden jaar kwamen onverwachts 's avonds om zeven uur 4.000 man, die moesten ingekwartierd worden; ze bleven 2 dagen. Distributie levensmiddelen loopt goed; gemeente is grossier; levert in die qualiteit aan de winkeliers, en houdt de grossiersverdiens te over; verdient daaraan de administratiekosten, en houdt dan nog een klein bedrag over.

Loon op Zand

Den **31 Juli 1917** kwam ik weer in de gemeente; later bezocht ik nog Sprang en Waalwijk. Het gaat algemeen goed in de gemeente; fabrikanten maken goede zaken; het werkvolk verdient hooge loonen. Geen gedwongen winkelnering. Bij raadsverkiezingen geen heftige strijd. Twee arbeiders zijn lid van den Raad; zijn als zoodanig niet lastig; vooral Roestenberg (propagandist) wordt door burgemeester zeer geprezen; geeft zich veel moeite en is geen drijver. Groot gebrek aan arbeiderswoningen; door bouwvereening werden er 10 gebouwd in

Loon; huur f. 1,75; en 20 in Kaatsheuvel, huur f. 2,25. Men verlangt zeer naar elektriciteit. Gasfabriek gaat goed; gaf, na ruime afschrijving, in 1916 een winst van f. 5.000. Men zou zeer gaarne zien, dat bij de aanhangige locaalspoorwegplannen er een lijntje gebouwd werd Dongen-Kaatsheuvel-Sprang-Waalwijk.

Sprang

Den **31 Juli 1917** kwam ik weer in Sprang; dienzelfden dag bezocht ik Loon op Zand en Waalwijk. Het gaat goed in de gemeente; de bevolking neemt vrij sterk toe in zielental; woningnood is er gelukkig nog niet, maar alles zit vol. Mijn best gedaan om tractement van den veldwachter (f. 425 + vrije woning) wat verhoogd te krijgen; een der wethouders viel mij bij. Men krijgt voor straatverlichting (31 lantaarns) gas uit Waalwijk. De oude school reeds in 1913 afgekeurd; nog niet verbouwd! Gedwongen winkelnering komt heel niet meer voor. Wel 300 menschen werken buiten de gemeente, vooral in Tilburg, Berkel, Waalwijk, Kaatsheuvel, Vrijhoeve en Capelle. Gemiddeld zal wel f. 12 in de week verdiend worden. De menschen voelen niets voor ontwikkeling, voor herhalings- voor landbouwonderwijs; ze komen dan ook niet vooruit. De landbouwers hebben meestal kleine bedrijven; ze wonen slechts in naam op hun eigen; ook in de laatste gunstige landbouwjaren losten ze haast geen schuld af.

Waalwijk

Den **31 Juli 1917** kwam ik weer in Waalwijk, na tevoren in Kaatsheuvel en Sprang te zijn geweest. De Rijksvakschool voor leerlooiers trekt veel leerlingen. De Middelbare handelsschool is reeds twee jaar in werking. Eene Rijksnormaalschool werd in Waalwijk gevestigd. Over een jaar of tien hoopt men, dat de vruchten van al die onderwijsinrichtingen Waalwijk sterk zullen vooruitbrengen.

Industrie bloeit; werkvolk verdient veel geld; zielental neemt sterk toe; groote woningnood. Gemeente is bezig twintig arbeiders woningen te bouwen. Weekmarkten gaan voortdurend achteruit. Waterleiding verdient thans geregeld een dividend. Gasfabriek kwam onder betere leiding; men kon de hand leggen op een uitstekenden directeur.

Met de haven is het nog misère: De Heer Van Veen uit Breda maakte thans een nieuw plan; men hoopt daarmee de fouten uit het project van Lidt de Jeude te corrigeeren. Nog 20 Belgische vluchtelingen: zorgen grootendeels voor zich zelve. Voortdurend sterke inkwartiering; thans 1.500 man; men is inkwartiering hard moede! Provisorium elektriciteit werkt slecht; dikwijls defect; daardoor veel stoornis in bedrijven van aangesloten.

Van Veen, ingenieur te Breda, maakte een plan tegen verontreiniging van openbare wateren door afval van de looierij van Gomperts; het schijnt uitstekend te voldoen; kost f. 600. Kan voor alle fabrieken toegepast. Zal door B. en W. waarschijnlijk voor alle fabrieken krachtens de hinderwet worden voorgeschreven. Distributiebureau werkt druk en goed; staat onder leiding van een Belg.

Augustus

Vrijhoeve-Capelle

Den **1 Augustus 1917** kwam ik weer in Vrijhoeve Capelle; later ging ik nog naar Capelle en Waspik. De beide wethouders, vooral Voor de Poorte, maken een goeden indruk; de verstandhouding tusschen hen en den burgemeester is blijkbaar goed. Gemeente krijgt thans gas uit Kaatsheuvel; te Labbegat wordt water verstrekt uit de waterleiding te Waalwijk. Van Labbegatsche haven wordt druk gebruik gemaakt; moet noodzakelijk uitgebaggerd worden; men kan geen werkvolk krijgen; loopt bij ebbe vrijwel heelemaal droog.

Er zijn nog eenige Belgische vluchtelingen; zij krijgen nog eene kleine ondersteuning. In de vroegere woning van burgemeester Van Heeckeren – door dezen verkocht aan den toenmaligen secretaris Van Voorst van Beesd – worden Fransche kinderen verpleegd. Men is de inkwartiering hard moede. Vooral de Amsterdammers – waaronder vele intellectueele socialisten en anarchisten – doen veel kwaad, geven veel moeite, en bederven den goeden geest van de bevolking.

De distributie van levensmiddelen, onder directie van den gemeente secretaris, geeft veel werk, en loopt goed. Veldwachter Gouda drinkt heelemaal niet meer; men is over hem buitengewoon tevreden; de menschen zijn bang voor hem.

Capelle

Den **1 Augustus 1917** kwam ik weer in Capelle; dienzelfden dag bezocht ik nog Vrijhoeve Capelle en Waspik. Van Vrijhoeve Capelle had ik burgemeester Valter in mijn rijtuig meegenomen naar Capelle; hij vertelde mij toen van zijn wethouder Rijken, dat hij een vrek was voor de gemeente en voor zich zelven. Rijken had voor eenigen tijd eene groote erfenis gekregen; burgemeester had toen gehoopt, dat hij wat minder gierig zou worden; maar het was toen eerder erger geworden. Burgemeester meende, dat Rijken alle vooruitgang van gemeente tegen hield, uit vrees, om middelen te moeten beschikbaar stellen, welke dien vooruitgang zouden kunnen bevorderen.

Wethouder Middelkoop is een zoon van den notaris; hij is candidaat-notaris, en hoopt later zijn vader op te volgen. Volgens Valter is de jonge Middelkoop een verkapte socialist; hij is een trouw lezer van "Het Volk" en maakt daarvoor propaganda. Toen Middelkoop "Het Volk" ter lezing bood aan de jonge secretarie-ambtenaren, heeft Valter daarvoor een stokje gestoken, en verboden, dat "het Volk" op het gemeentehuis kwam. De oude Middelkoop is gewoon liberaal; volgens Valter is hij echter een heftig tegenstander van alle leerstellig geloof. Valter zelf rekent zich tot de uiterste rechterzijde.

De Roomboterfabriek aan de Hooge Vaart verwerkt thans 12.000 L. melk daags; werkt gunstig; uitstekende directeur; leerling van de Zuivelschool te Bolsward; aan bouw en inrichting kostte fabriek sinds oprichting voor \pm 8 jaren \pm f. 45.000. Industrie floreert. Op het moment is er weer eene groote schoenfabriek in aanbouw voor de Heeren Kerst en Oerlemans. Gedwongen winkelnering is er in de gemeente niet. Er zijn enkele socialisten in de gemeente; georganiseerd zijn ze nog niet. De landbouw blijft achterlijk; voor ontwikkeling hebben de boeren geen belangstelling.

Waspik

Den **1 Augustus 1917** kwam ik weer in Waspik; tevoren had ik Vrijhoeve Cappelle en Cappelle bezocht. Bij laatste raadsverkiezing heeft het erg gespannen; de scheepsbouwer Ruytenberg, sinds jaren lid van den Raad, werd er afgestemd, en vervangen door een arbeider. De voortdurende inkwartiering werkt ellendig op den geest der bevolking; de Amsterdamsche bataillons bevatten vele intellectueele socialisten en anarchisten; deze maken propaganda; richten bonden op, enz. Vandaar, dat Ruijtenberg viel als Raadslid.

Van gemeenteverslag was weinig werk gemaakt; aan de ordening van het oude archief was niets meer gedaan. De bijzondere tijdsomstandigheden kregen van alles de schuld; ik heb den burgemeester daarover eene reprimande gegeven. De distributie van de levensmiddelen vordert veel werk, hetwelk verricht wordt onder leiding van den gemeentesecretaris door een pr meisjes uit de gemeente, jongere zusters van den gemeentesecretaris; zij zitten op de secretarie! Er zijn nog \pm 200 Belgische vluchtelingen, waaronder 56 kinderen met 2 broeders. Meest allen worden door de Regeering nog eenigszins geldelijk gesteund. Er is nog maar één gemeenteveldwachter, over wien men zeer tevreden is; de man is geheel drankvrij. De gemeente heeft het distributienet voor de elektriciteit gebouwd; nu er voorloopig geen stroom geleverd kan worden, denkt men er hard over het koper van de leidingen te verkoopen; men kan daarmee \pm een halve ton verdienen. Ik heb sterk ontraden, om daartoe te besluiten; wie kan gemeente waarborgen, dat zij later tegen meer billijken prijs weer koper zal kunnen krijgen.

Gilze en Rijen

Den **2den. Augustus 1917** kwam ik weer in Gilze; later bezocht ik ook nog de gemeente Dongen. Burgemeester Van Poppel is een baas; hij is een goed burgemeester, maar wil dat gaarne erkend zien; hij voelt zich erg. Door de bijzondere tijdsomstandigheden is hij in allerlei commissies gehaald; hij is daardoor wel wat erg over het paardje gebeurd; zijn wethouders hebben vrijwel

niets te vertellen. Toch laat zijn beheer in vele opzichten te wenschen over; in 1912 erkende hij het grootte gebrek aan kastruimte ter secretarie; doozen tot berging van materieel kwamen in grooten getale te kort; in 1917 was dienaangaande niets veranderd.

De weg station Gilze – naar de kom was in 1912 slecht; in 1917 ellendig; het lijkt wel een lappendeken, zoo uitgestukt met allerlei materiaal als die weg is. De woningnood is in Gilze buitengewoon groot; er werd deswege eene bouwvereniging opgericht; en daarbij blijft het: het is zoo duur om thans te bouwen! Reeds vier gezinnen zitten in planken tenten onder een stroodak; v. Poppel vindt dat nog niet zoo heel erg; want de menschen hebben nog een dak boven hun hoofd en zitten nog droog!

In Gilze is een oud gebouw aangewezen tot afzondering en verpleging van lijdens aan besmettelijke ziekten; er is echter niemand, om die menschen te verplegen! Een pr dusdanige lijdens werden vervoerd naar het gasthuis te Breda. Dr. Blom-Luyckx is vertrokken; in diens plaats kwam Dr. Hoeks, over wien men goed tevreden is. Veel ziek vee gaat ongekeurd naar Tilburg en wordt daar geconsumeerd. In Tilburg schijnt geen abattoir te zijn.

Er is veel industrie in Gilze: Twee belangrijke steenfabrieken: v.d. Heuvel en Botermans; Leerlooierij Noordbrabant: Commissarissen Ingenhousz + betaalmeester te Breda; Nederl. Stoomleder fabriek: v.d. Hagen (Waspik Rotterdam) + Belgen; Leerlooierij van Gebrs. van Wezel; idem Firma Theeuwes; idem Mollens (Hilvarenbeek) en van Pelt, een vroegere meesterknecht van

C.L. Bressers; idem Van Ceelen; Een electriche-werktuigenfabriek (vooral telefoontoestellen) van v. Bork, Ribbink en Co.; Schoenfabriek van De Jong; idem Jacobs; idem Schrauwen. v. Poppel heeft bij ondervinding, dat het door de looierijen verontreinigde water geen nadeel doet aan de gezondheid van het vee, dat daarmee gedrenkt wordt.

Dongen

Den **2 Augustus 1917** kwam ik weer in Dongen; tevoren had ik Gilze bezocht. Het spant hevig bij Raadsverkiezingen; de machthebbers hebben te laat ingezien, dat de arbeiders eene macht vormen, waarmee moet worden rekening gehouden. Twee werkmans-vertegenwoordigers zitten thans in den Raad; een hunner werd gekozen tegenover den verdienstelijken wethouder Van Baal.

Het Wilhelmina Kanaal is thans gereed tot halfweg Tilburg; het wordt reeds vrij druk bevaren. Men stelt zich vooral groote voordeelen voor, wanneer het tot Tilburg klaar is, omdat het dan van uit die gemeente druk bevaren zal worden, en de schepen dan tevens Dongen zullen aandoen.

De gasfabriek gaat buitengewoon goed; door eene vergissing van het kolendistributiebureau kreeg men het dubbele van het benoodigde quantum steenkolen, zoodat de voorraad grooter is, dan men in den aanst. winter zal behoeven.

Het distributienet voor de electriciteit is reeds lang gereed; men hoopt maar, dat men spoedig over electriciteit zal kunnen beschikken. Dan hoopt men ook tot eene bevredigende oplossing te kunnen komen van de behoefte aan goed drinkwater. Er is groote woningnood; 20 nieuwe woningen werden gebouwd; nog veel te weinig. Industrie gaat bijzonder goed; daar worden schatten verdiend. Het werkvolk wordt goed behandeld en goed betaald; de werkdag is 10 uur; daar veelal op stukwerk gewerkt wordt, verlangen de arbeiders niet naar een korteren arbeidsdag. De gedwongen winkelnering is heelemaal gedaan. De Rijksvakschool te Waalwijk wordt zeer gewaardeerd; men maakt daarvan vooral veel gebruik, wanneer daar bijzondere cursussen gegeven worden.

Raamsdonk

Den **3den Augustus 1917** kwam ik weer in Raamsdonk; later ging ik nog naar 's Gravenmoer. Wethouder De Wit was niet verschenen; voor audientie had zich niemand aangemeld; ik was dus voor mijn geheele bezoek aangewezen op den burgemeester en wethouder Simonis. De indruk, dien ik kreeg, was niet onverdeeld gunstig; terwijl Raamsdonk eene welvarende, bloeiende gemeente is, en finantieele redenen het gemeentebestuur niet behoeven te beletten, om

noodzakelijke maatregelen te nemen, zoekt men liefst naar allerlei motieven, om daaraan te ontkomen.

Het tractement van de veldwachters is beslist onvoldoende; terwijl een gewone arbeider in den Biesbosch wekelijks f. 15 maakt, en 's winters nog veel meer verdient, moeten in deze dure tijden de veldwachters met f. 600 rondkomen. Men wil hunne finantieele positie niet verbeteren, omdat men over één hunner niet tevreden is! De openbare onderwijzers lijden honger; B. en W. erkennen het volmondig; maar het onderwijs kon beter zijn; daarom moet alles blijven zooals het is! Als B. en W. eene goede verstandige leiding gaven, kon er van hen zóó veel ten goede uitgaan.

Verhouding tusschen Raamsdonk en het Veer is vrij goed; rivaliteit tusschen Katholieken en Protestanten is erg; van de 13 Raadsleden wonen er 10 aan het Veer; 5 Raadsleden zijn Protestant. Woningnood is groot; eene vereeniging tot verbetering der Volkshuisvesting bouwt 8 woningen; twee daarvan werden verhuurd aan niet-ingezetenen! De exploitatie der electriciteitsfabriek dekt zich; dividend wordt niet verdiend; jaarlijks worden 110.000 KWU afgeleverd; brengen f. 18.000 op: – licht 0,30 kracht 0,125. Men heeft geen reserve. Kapitaal kan vrijwel als verloren beschouwd worden. –

De boterfabriek te Raamsdonk gaat heel goed; wethouder De Wit bemoeit er zich niet meer mede. Men heeft alle hoop, dat op den duur een vaste brug zal komen aan het Keyzersveer. In verband daarmee interesseert men zich sterk voor de locaalspoorwergplannen van Mr. A.J.M. Smits. Men is in onderhandeling met het Ingenieursbureau Van Hasselt en De Koning te Nijmegen over het laten maken van een plan met begroting tot het rioleten van Raamsdonkveer. Men denkt er hard over, om het Raadhuis van Raamsdonk te verplaatsen naar het Veer.

's Gravenmoer

Den **3den. Augustus 1917** kwam ik weer in 's Gravenmoer; tevoren had ik Raamsdonk bezocht. Burgemeester Smits valt mij niet mede; hij is burgemeester-secretaris; het werk op de secretarie is veel en veel minder goed dan bij mijn vorig bezoek; het is slordig, verward; het laat veel te wenschen over; veel te veel, om alles op rekening van de tijdsomstandigheden te kunnen schrijven.

Hij gevoelt zich geweldig; hij weet het alleen; en heeft dan ten slotte een verward oordeel, waaraan soms haast geen touw aan vast te maken is. Allerlei bezwaren over de sluis aan de Hooge Brug; de daarvoor opgerichte polders zullen die in beheer en onderhoud van het Rijk moeten overnemen. De vloeddeuren zijn slecht; ze zijn ook te laag, althans wanneer de Dongekaden door het Rijk zullen worden verhoogd. Nieuwe deuren zijn duur; misschien wel f. 3.000. En nu kan men met Ingenieur Van Loon niet tot overeenstemming geraken, en heeft men de tusschenkomst van Gedep. Stat. ingeroepen om eene juiste verklaring te krijgen van de bedoeling, waarmede de beide Waterschappen opgericht zijn.

Men zou zeer gaarne zien, dat een gevaarlijke hoek in den provincialen weg verbeterd werd; geraden, daartoe zelve het initiatief te nemen en finantieelen steun te vragen van A. Nederl. Wielrijdersbond, en van de Nederlandsche Automobielen Club. Er is tegenwoordig een beetje tuinbouw in de gemeente; een tuinbouwcursus nam niet erg op.

In de tegenwoordige tijdsomstandigheden gaat het den schippers bijzonder slecht; doordat er van alle zijden gesteund wordt, wordt er toch geen armoede geleden.

De scheepstimmerwerf geraakte in déconfiture; op haar terrein vestigde de N.V.

Stoomtouwslagerij en Spinnerij firma J. van der Lely te Maassluis eene vezelfabriek: van de bast van het wilgenhout dat gestroopt wordt voor witte mandjes maakt men touw; en van wat dan nog overblijft, een gecompriëerde brandstof, die als een soort turf in den handel komt. Schitterende zaken schijnt de fabriek niet te maken.

De kantwerkschool "Brabantia" door de vereeniging "Het Kantkloske" in het leven geroepen, doet nuttig werk; zij trekt veel leerlingen. Er wordt tegenwoordig heel wat kant gemaakt, die tegen goede prijzen verkocht wordt.

Hooge- en Lage-Zwaluwe

Den **4den Augustus 1917** kwam ik weer in Zwaluwe; later ging ik nog naar Made en Geertruidenberg. Ik vond een geheel vernieuwd Dagelijksch Bestuur; ook de geest, die er thans heerscht, is eene geheel andere. Terwijl B. en W. steeds, en ook nog in 1912 klaagden over niet kunnen rondkomen, over armoede van de gemeente enz., gaat men thans van grootsche plannen zwanger, en wil men zelfs twee polders (Kwistgeld en Prinses Louise polder) aankopen en bevorderen, dat zich daar industrie, bijv. een hoogovenbedrijf vestigt; men meende daarmee in hooge mate de belangen van het toch reeds sterk vooruitgaande Lage Zwaluwe te bevorderen. Een spoorwegraccordement vanaf het station Lage Zwaluwe zou \pm 4 K.M. lang moeten zijn; het zou niet zoo heel kostbaar behoeven te zijn, omdat het grootendeels zou loopen over gronden van het Domein, welke gronden voor dat doel vermoedelijk kosteloos zouden worden beschikbaar gesteld!

Wethouder Hoeven is een oude versleten man; hij heeft geen tanden meer, en spreekt daardoor vrijwel onverstaanbaar. Burgemeester Van Suylekom en wethouder De Visser zijn de groote voorstanders van die grootsche plannen; ik vrees, dat er niet veel van zal terecht komen. De Heer Jenny Weyerman, die zich veel moeite geeft voor de groote lokaal-spoorwegplannen, is tevens bezig om een plan te maken om tal van gemeenten van eene goede drinkwaterleiding te voorzien. Daardoor kwam hij in aanmerking met B. en W. van Zwaluwe, want het eindpunt van zijne waterleiding plannen is Moerdijk. B. en W. konden van die waterleidingplannen nog niet veel zeggen; want ze hadden die nog niet bestudeerd. Maar ze hadden Jenny Weyerman raad gevraagd in zake hunne industrie plannen; en deze vond die natuurlijk prachtig; raccordement was geen bezwaar; geld was er genoeg te krijgen enz. enz.

Het gaat in de gemeente buitengewoon goed; het vlas gaf groote winsten; de hoephandel eveneens; de riethandel heeft zich hersteld en gaat thans weer goed. Wat den landbouw betreft, het grootste gedeelte van de gemeente behoort aan het Kroondomein, het land wordt voor zeven jaren verpacht; als vijf pachtjaren om zijn wordt onderhandeld over weder inhuren; over de voorwaarden wordt men het gemakkelijk eens. In 1913 waren de vijf pachtjaren verstreken; toen werd op normale condities weer ingehuurd; de boeren huurden dus feitelijk in tot 1922; alle voordeelen van de bijzondere tijdsomstandigheden komen hen dus uitsluitend ten goede. De woningnood in de gemeente is vreeselijk. De toestanden in tal van woningen spotten eenvoudig met alle hygienische eischen; dientengevolge treedt bij de daarvoor vatbare individuen vooral veel tering op.

Made en Drimmelen

Den **4 Augustus 1917** kwam ik weer in Made; dienzelfden dag bezocht ik nog Zwaluwe en Geertruidenberg. Ik word ontvangen door den burgemeester, wethouder Van der Veeke en den plaatsvervangenden wethouder van der Reyt. Wethouder Janssens is ziek. Burgemeester maakt ook thans weer den indruk zeer prikkelbaar te zijn. Het verwondert mij niet, dat er zoo weinig van hem uitgaat, dat hij van den Raad zoo weinig kan gedaan krijgen. De manier waarop hij met zijn wethouders omgaat, hen toespreekt, en aan mij zijn nood klaagt over den Raad – dus ook over zijn wethouders – is niet de manier om vertrouwen te wekken, om medewerking te verkrijgen. Met recht kwamen de wethouders tegen hem in verzet.

Ook in Made is woningnood; in den laatsten tijd werd er weinig gebouwd; het is te duur. Een woning met een lapje grond komt thans op \pm f. 1500. Bij raadsverkiezingen spant het nog erg; meestal gaat de strijd: boeren tegen burgers, v.v.; hoewel tijdens de stemming de herbergen gesloten zijn, wordt er veel met drank gewerkt. De politie is thans goed; de ontslagen veldwachter Lambrechts bleef in Made wonen. Er zijn thans twee doctoren in de gemeente; zij nemen ook de verloskundige praktijk waar; eene vroedvrouw is er niet.

Het gaat den menschen thans goed in Made; armoede wordt er niet geleden; jammer, dat er zooveel gebruik – zooveel misbruik van sterken drank gemaakt wordt. Van gelegenheid om zich te ontwikkelen, wordt weinig of geen gebruik gemaakt; herhalingsonderwijs wordt gegeven aan slechts enkele leerlingen; de Hanze cursus genoot weinig belangstelling; slechts enkelen profiteerden; en een landbouwcursus werd wel gegeven, maar slechts drie leerlingen volgden

den cursus ten einde toe. De levensmiddelen distributie zal jaarlijks ± f. 10.000 aan de gemeente kosten.

Geertruidenberg

Den **4den Augustus 1917** kwam ik weer in Geertruidenberg; tevoren had ik Zwaluwe en Made bezocht. Voor mijne audientie had zich niemand aangemeld; wethouder Manders heeft eene beroerte gehad, is nog belemmerd in zijn spraak; was deswege niet verschenen; hij zal wel als Raadslid bedanken. Ik was dus voor den duur van mijn bezoek aangewezen op den burgemeester en op wethouder Smolders. Burgemeester Allard beviel mij wel; hij was blijkbaar goed op de hoogte. En geeft zich moeite. Zijn doofheid maakt een langdurig gesprek met hem nog al vermoeiend; Wethouder Smolders vervulde vooral eene zwiigende rol.

De gemeente gaat sterk vooruit; vooral, doordat zij de hand kon leggen op 14 H.A. vestinggronden, werd het mogelijk, dat allerlei industrie zich in Geertruidenberg kon vestigen. Het vrachtvervoer is in de laatste tien jaren vertienvoudigd; het spoorwegstation met emplacement moeten dientengevolge worden uitgebreid. Wanneer de fabriek (groenzouterij) van Gebrs. Spijker in volle werking is, worden dagelijks niet minder dan 100 spoorwagons geladen verzonden. Die fabriek heeft niet minder dan 40.000 vaten; de burgemeester meende, dat in 1916 een half miljoen winst gemaakt was!

De gemeente verkocht in 1916 acht stukken grond als bouwterrein; o.a. voor de volgende industrieën: **a.** een molensteen fabriek met graanhandel; **b.** eene fabriek voor naadlooze stalen geëmailleerde vaten; zoo lang de benodigde machines uit Duitschland nog niet aankwamen, gebruikt voor groentendrogerij; **c.** eene hooiperserij van Huysman en Lankhuysen, overgekomen van Raamsdonkveer (Oomen, Oerlemans en de Roon zijn de voornaamste belanghebbenden); **d.** eene betonzaak van Kommers.

Tengevolge van een en ander is er groote woningnood; eene vereeniging tot bevordering der volkshuisvesting bouwde 22 woningen voor 2 jaar; deed toen langen tijd niets; en zal nu weer 6 woningen bouwen. Eene vereeniging tot bouw van burgerwoningen zal op het exercitieterrein voor het station eenige woningen doen verrijzen. De ingenieur Van Veen te Breda is in tal van zaken de adviseur van de gemeente; zoo o.a. inzake de rioleering, en ook inzake de verkaveling van het terrein vóór het station.

De rioleering is eene moeilijke zaak; tot nu toe mondden de riolen in de vestinggrachten uit; nu deze gedempt worden, moet het riool het vuil in de open rivier brengen; maar bij hoog water komt de rivier door het riool naar binnen, en dan staan verscheiden huizen niet vloedvrij; enkele staan wel een halven meter te laag. Bij nieuwbouw wordt met den gewijzigden toestand rekening gehouden; maar er zijn zooveel oude huizen!

Het Rijk heeft nog 20 H.A. vestinggrond, welke Geertruidenberg op den duur hoopt te verkrijgen. Het dempen van de diepe grachten kost schatten geld; ze moeten volgespoten worden; van eene bepaalde gracht zou dat f. 100.00 kosten.

Terheyden

Den **6den Augustus 1917** kwam ik weer in Terheyden; later ging ik nog naar Zevenbergen. De nieuwe burgemeester Van Hooff maakt een goeden indruk; hij toonde zich omtrent gemeentelijke aangelegenheden goed op de hoogte; voor zoover ik het kan beoordeelen, was zijne verhouding tot de wethouders goed.

Het Wilhelminakanaal trekt nogal industrie; sinds 1916 vestigde zich te Terheyden een betonfabriek (van Vriens); een terpentijnfabriek; twee groentedorgerijen (van Buys). Er is dan ook volop werk in de gemeente; nauw verband houdt daarmee groote woningnood voor de arbeidende klasse; tot nu toe werd er nog niet veel gedaan om daaraan te gemoet te komen: het bouwen is zoo duur!

De fabriek voor kunstwol maakte bijzonder goede zaken; naar men meent voor 3 ton O.W.er! De fabriek van Janssen en Storms + Johan Völcker mag sinds een maand of drie geen gecondenseerde melk meer maken; zulks verboden door de Regeering. De fabriek is thans ingericht geworden voor de vervaardiging van melkpoeder; die nieuwe installatie was eene

affaire van f. 35.000 aan machines. Dat er aan die fabriek veel omgaat bewijst wel de omstandigheid, dat den vorigen winter de op het fabrieksterrein aanwezige hoeveelheid steenkool verzekerd was voor f. 30.000.

B. en W. deden erg hun best om den ontworpen locaalspoorweg Tilburg-Dongen-Oosterhout doorgetrokken te krijgen naar Terheyden; te Zwaluwe of Zevenbergschen hoek kon hij dan in den grooten spoorlijn vallen. Gemeente wordt reeds electrisch verlicht; het Raadhuis is ook al heelemaal in orde; vooral de gemeentesecretaris is erg dankbaar, dat hij goed licht kreeg, om op de secretarie te werken.

Zevenbergen

Den **6den Augustus 1917** kwam ik weer in Zevenbergen; tevoren was ik in Terheijden geweest. Het oude versleten Raadhuis, dat absoluut niet meer beantwoordt aan de eischen van den dienst, zal, zoodra de omstandigheden het bouwen zullen toelaten, door een ander vervangen worden. De burgemeester zou daarvoor te zijner tijd willen aankopen een naast het Raadhuis gelegen huis met erf, thans bewoond door een dame van 95 jaar.

Het drinkwater is nog altijd ellendig; juist toen de oorlog uitbrak, was men vrijwel tot accordo gekomen met de Heeren Visser en Smit, omtrent den bouw van eene gemeentelijke waterleiding; daarvan is toen verder niets gekomen. Dezer dagen ontvingen B. en W. eene brochure van dr. Jenny Weijerman, om ééne waterleiding te maken voor negen gemeenten in Noord West Noordbrabant. B. en W. hebben die brochure nog niet bepaald bestudeerd; maar zij meenen aanvankelijk toch wel, dat er veel goeds in zit.

Bij eene verharding van den weg van Hazeldonk naar Slikgat zijn eigenlijk slechts drie belanghebbenden: a. Aerden voor zijn houtwagens; b. de Paters van Slikgat; en c. de steenfabriek Helena te Hazeldonk.

De nieuwe Coöperatieve suikerfabriek heeft 1916/1917 voor het eerst gewerkt; de fabriek moest voor dat campagnejaar in bedrijf komen; er was geen voldoende tijd, om de fabriek te bouwen en behoorlijk in te richten. Daardoor was er veel niet in orde, waarvan vele moeilijkheden tijdens de campagne het gevolg waren. Het campagnejaar was finantieel hoogst ongunstig: voor duizend kilogram bieten kon niet meer dan f. 20 betaald worden; er is aan andere fabrieken f. 26 ja f. 28 uitbetaald! De directeur is ontslagen; de fabriek wordt thans afgebouwd en verbeterd; men hoopt thans op eene meer voordeelige campagne. Als alles goed gaat, moeten twee millioen kilogram bieten per dag verwerkt kunnen worden.

Woningnood is groot; men durft niet te bouwen; de woningen moeten te veel huur opbrengen. Met B. en W. even de nieuw aangelegde straten met Kantongerecht en Marechausseekazerne gaan kijken. De entrée van de gemeente is daardoor veel mooier geworden. Zevenbergen betaalde voor een en ander circa f. 60.000; tot nu toe werd voor circa f. 9.000 aan bouwterrein verkocht.

Gemeente kocht voor f. 4.500 een stoombrandspuit bij Bicker in Rotterdam; werkt uitstekend; spuit het water 33 meter hoog. Gemeente kocht eene veegmachine voor f. 750, om een weg die in het najaar van het drukke bietenvervoer veel te lijden heeft, in goeden staat te houden. Ik ben nieuwsgierig, hoe die proef uit zal vallen.

Burgemeester Gommers woont thans op kamers; zijn dochter is op pensionnaat. Hij heeft zijn vrouw, die voor gezondheid in Halsteren woonde, door den dood verloren.

Rijsbergen

Den **7den Augustus 1917** kwam ik weer in Rijsbergen. Later bezocht ik ook nog Oosterhout. Burgemeester Rubert maakt een goeden indruk; op verstandige wijze gaat hij met zijn wethouders om. Er is eene groote Roomsche kerk in aanbouw; m.i. te groot voor de gemeente. Met het oog op den huidigen koers der effecten wilde de pastoor die liever nu niet te gelde maken. Hij legde op de preekstoel zulks aan zijne gemeentenaren uit, en vroeg hen tijdelijk geld ter leen tegen 4%. In tien dagen had hij f. 110.000. Wat het den menschen in Rijsbergen toch goed gaat!

Met den burgemeester bezocht ik eerst de in aanbouw zijnde nieuwe kerk; en daarna de oude kerk, die veel te klein is en eigenlijk nergens naar lijkt. In die oude kerk vond ik de grafsteen van kardinaal Frankenberg; in 1804 werd hij daar begraven. De kardinaal was afkomstig van Leuven; hem ter eere werd daar een praalgraf gebouwd. Kort voor het uitbreken van den wereldoorlog kwamen de burgemeester van Leuven, een Leuvensche geestelijke en nog een derde persoon naar Rijsbergen, om te trachten, de laatste overblijfselen van kardinaal Frankenberg te verkrijgen voor het praalgraf te Leuven.

De toenmalige pastoor van Rijsbergen, de Heer Broeders, wilde er niet van hooren; de ingezetenen kwamen op het graf van den kardinaal bidden; hij wilde de laatste overblijfselen niet laten volgen. De Heeren wilden toen een goed werk doen, als de Pastoor toegaf. De Pastoor verklaarde toen, dat er eene nieuwe kerk moest gebouwd worden. Het is jammer, dat hij toen geen bedrag heeft willen noemen, want dan zou het hem zijn uitbetaald. Kort daarop is de oorlog uitgebroken, en is er van de heele zaak verder niets gekomen.

Burgemeester geraden om thans, nu het in de gemeente zoo goed gaat, een nieuw Raadhuis te bouwen. Als er later minder geld verdiend wordt, dan komt er wellicht niets meer van. Burgemeester wil het nieuwe Raadhuis bouswen op de plaats waar het oude staat; het terrein is echter te klein; hij zou de beschikking moeten hebben over een stukje tuin van den Pastoor. Bij den Pastoor een goed woord gedaan, om der gemeente in deze ter wille te zijn; ik vrees, dat de Pastoor het niet zal doen.

De gemeente gaat sterk vooruit; naar raming werden er voor f. 100.000 frambozen verkocht; aan inkwartieringsgeld werd tot nu toe f. 80.000 uitbetaald; de soldaten verteerden toch zeker bovendien f. 40.000. Niet alleen de kleine menschen telen tegenwoordig frambozen; ook de groote boeren doen zulks, en trachten hun landbouw bedrijf daarnaar in te richten. Een Rotterdamsche O.W.-er drijft op Maiano den tuinbouw op Westlandsche manier: onder glas teelt hij komkommers, tomaten en druiven.

Oosterhout

Den **7den Augustus 1917** kwam ik weer in Oosterhout; tevoren had ik Rijsbergen bezocht. Burgemeester Van Grotenhuis is van het voorjaar erg ziek geweest: naar het schijnt, heeft hij daarmee een heelen stoot gekregen. Hij maakt thans geheel den indruk van een ouden versleten man; hij is blijkbaar niet meer berekend voor zijne taak. Hij is gelukkig voornemens, om als burgemeester te bedanken; stelt zich voor tegen 1 Mei 1918 heen te gaan; zulks in verband met de huur, welke hij aan zijn huis heeft. De huur is hem nl tegen 1 Mei opgezegd; hij kan in Oosterhout geene andere woning vinden. Hij denkt zich in de buurt van Nijmegen te vestigen; Mevr. v. Grotenhuis wil daar gaarne heen.

Het gaat vrij goed in Oosterhout; er is voldoende werk; de industrie maakte nog al goede zaken; er werd echter door niemand oorlogswinst gemaakt. Het Wilhelminakanaal brengt aan de gemeente groote voordeelen aan; de werken zijn thans alle gereed en in gebruik genomen. De Oosterhoutsche haven en de Groenendijksche haven worden nog gebruikt door kleine scheepjes met beer enz. voor de boeren; maar de groote schepen komen allen langs het Wilhelminakanaal. De drinkwatervoorziening laat nog altijd veel te wenschen over; reeds voor 30 jaren werd er een plan gemaakt voor een eigen drinkwaterleiding; de gemeenteraad wilde daar echter niet aan. Dr. Jenny Weyerman maakte dezer dagen een plan, voor een achttal gemeenten in het Noordwesten; Oosterhout valt daar juist buiten.

De landbouwers maakten een pr jr lang goede zaken; de vooruitzichten voor den aanstaanden winter zijn echter bedroevend. Landbouw cursussen hebben steeds een groot succes; de tuinbouw cursussen worden matig bezocht; het handels (Hanze) onderwijs trekt voortdurend sterk. De gasfabriek gaat zeer goed. Van ons provisorium aan het Wilhelminakanaal wordt thans stroom betrokken voor licht; men is daarmee zeer ingenomen.

Er zijn nog ± 100 Belgische vluchtelingen, waaronder 40 à 50 seminaristen. Gesmokkeld wordt er bijna niet meer; de bepaling dat de smokkelaars direct naar Veenhuizen gaan, heeft er den schrik ingebracht. De langdurige inkwartiering heeft niet tot groote bezwaren aanleiding gegeven; men waardeert de finantieele voordeelen; de verhouding tusschen burgers en militairen is voortdurend goed.

Wethouder van Leysen – een geschikte bekwame man – wijst er op, dat door den bouw van het Wilhelminakanaal het geheele stelsel van de waterleidingen veranderd is; de leggers moeten noodzakelijk herzien, en met den gewijzigden toestand in overeenstemming gebracht worden. De gemeente onderhoudt tegenwoordig de waterleidingen; B. en W. gaan nog schouwen, om na te gaan, of de onderhoudsplichtigen der kunstwerken, bruggetjes, schoren en dergg. Hun plicht gedaan hebben.

Etten en Leur

Den **8sten. Augustus 1917** kwam ik weer in Etten; later ging ik nog naar Hoeven. Secretaris De Wolff heeft ontslag genomen; hij kon van zijne secretaris echter niet scheiden; dagelijks werkt hij daar nog van vroeg tot laat. Het oude Raadhuis heeft een slechte kap. Er is quaestie van geweest dat er een nieuw zou gebouwd worden. Het is echter een monumentaal gebouw uit de 2de. helft der 18de. eeuw, en zal zoo mogelijk behouden worden.

Etten heeft wel 100 H.A. gemeente-eigendommen; uit het gemeenteverslag blijkt daarvan niets. Industrie gaat goed; vooral de suikerfabrieken, de stroohulzenfabriek, de klompenfabriek. Zij maken oorlogswinst. Ook de wethouder Verpalen is een O.W.er; hij is graanhandelaar. De arbeiders hebben allen voldoende loonend werk; er heerscht echter groote woningnood; er werden door gemeente reeds 20 woningen gebouwd; het bouwen is echter zoo duur.

Er is nog gedwongen winkelnering; eerstens hebben enkele bakkers vele kleine woningen in eigendom, en dwingen de huurders, bij hen te koopen; vervolgens zijn de arbeiders van de stroohulzenfabriek en van de klompenfabriek ook niet vrij. Er wordt thans weer veel gesmokkeld; vooral chocolade en vet; de winsten zijn zoo groot. St. Willebrord gaat sterk vooruit; ook materieel; de mandenmakerij van den Pastoor helpt nog wel wat, maar is eigenlijk toch niet meer noodig.

1.500 Man inkwartiering; de burgemeester klaagt steen en been over de vele moeielijkheden. Het distributiebedrijf kost naar raming jaarlijks f. 16.000. Zoodra de tijdsomstandigheden het toelaten, hoopt men in Etten eene eigen drinkwaterleiding te bouwen. Elf Protestantsche of Joodsche kinderen bezoeken thans vanuit Etten de openbare school te Leur.

Hoeven en Sint-Maartenspolder

Den **8 augustus 1917** kwam ik weer in Hoeven. Tevoren had ik de gemeente Etten bezocht. Ik vond daar een nieuw stel wethouders; de Heer Brörmann voelt zich te veel, en tracht den burgemeester te effaceeren. Het gaat den boomkweekers bijzonder slecht; al 3 jr lang hebben zij niet meer dan 25% van het normale debiet; de onkosten daarentegen stijgen beduidend. Heel wat kwekerijen worden opgeruimd; de Regeering help mede, door te vergunnen, dat 90% van de groenten, die door boomkweekers in hunne kwekerijen verbouwd worden, naar het buitenland gaan. De gewone groentebouwers mogen niet meer dan 50% naar het buitenland zenden.

Het gaat den menschen op het moment redelijk goed; allen hebben vrijwel loonend werk. Maar met groote zorg ziet men de winter tegemoet; dan zal er groote werkeloosheid komen. Er wordt nog erg gesmokkeld; de verdiensten zijn zoo groot! De menschen hebben wel het land aan Veenhuizen; maar vroeger risqueerden ze wel, van te worden doodgeschoten. Men heeft voortdurend een bataillon infanterie in kwartier; dat levert aan inkwartieringsgelden ± f. 70.000 per jaar op; bovendien verteren de soldaten nog wel f. 80.000. Het smokkelen en de inkwartiering zijn de twee voornaamste factoren, waarom het in Hoeven vrij goed gaat. Het getal studenten op het seminarie neemt tegenwoordig weer toe; daar zijn er ± 70. Het drinkwater in de gemeente, althans in de kom, moet vrij goed zijn.

Klundert

Den **9den Augustus 1917** kwam ik weer in Klundert; later bezocht ik nog Standdaarbuiten en Oudenbosch. Men hoopt van heeler harte, dat er van de locaalspoorwegplannen Bergen op Zoom-Geertruidenberg iets terecht komt; gemeente zou daarvoor gaarne een offer van bijv. anderhalve ton willen brengen. Het autobusbedrijf Klundert-Zevenbergen wordt thans niet meer

door de gemeente geëxploiteerd; maar gemeente gaf de autobus gratis aan de tegenwoordige exploitanten in gebruik, en geeft eene jaarlijksche toelage van f. 1.100.

Voor de drinkwaterplannen van Dr. Jenny Weyerman gevoelt men veel. Het zal echter veel voeten in de aarde hebben, alvorens alle belanghebbende gemeenten zich met de plannen vereenigen. De levensmiddelendistributie wordt berekend aan de gemeente jaarlijks ± f. 10.000 te zullen kosten. De weg Noordhoek-Klundert-Moerdijk wordt tegenwoordig door het Domein vrij goed onderhouden; de weg moet werkelijk vrij goed zijn.

Door de treurige tijdsomstandigheden gaat de houtzagerij van v. der Made bijzonder slecht; er komt geen hout aan. Hij werkt niet meer dan een uur of vijf per dag. Dientengevolge heeft er veel verloop van volk plaats van de ± 160 menschen, vroeger in zijn dienst, zal hij er nog een zestigtal over hebben.

Te Moerdijk staat een oude slechte brandspuit; men is voornemens, die door eene motorspuit te vervangen. De brandspuit in de kom, afkomstig van v. Bergen te Heyligerlee, is wel goed, maar werkt ontzettend zwaar. Er zijn tegenwoordig drie doctoren in de gemeente; dr. Holster (raadslid) doet echter niet veel meer aan de praktijk. Dr. Holster, een man uit de oude school, gevoelt niets voor eene drinkwaterleiding; de bestaande toestand – regenwater, in bakken opgevangen, en dan gefiltreerd – vindt hij ruim voldoende. Hij vergeet, dat de kleine man geen regenbakken met filters heeft; en dat die filters zeer dikwijls zorgvuldig moeten gereinigd worden, zullen zij eenig effect sorteeren.

Standdaarbuiten

Den **9den Augustus 1917** kwam ik weer in Standdaarbuiten. Tevoren was ik in Klundert geweest; later ging ik nog naar Oudenbosch. Ook in deze gemeente heeft men eene motorbrandspuit. Door het personeel der suikerfabrieken – machinisten en dergg. – is men in staat, die spuit naar behooren te bedienen.

Voor de plannen van Dr. Jenny Weyerman, om in de behoefte aan drinkwater te voorzien, voelt men niet veel; het zou aan de gemeente f. 44.000 kosten; er is bovendien op meerdere plaatsen in de gemeente goed water; bijv. het water van de pomp op de markt werd chemisch onderzocht. Blijkens de analyse was het zeer geschikt voor drinkwater.

Er is nogal veel gesmokkeld; 14 bewoners van Standdaarbuiten werden deswege gecallengeerd; sinds de bekeurden naar Veenhuizen gezonden worden in afwachting van de berechting van hun zaak, is het smokkelen schoon gedaan.

Distributie levensmiddelen brengt geen moeielijkheden; burgemeester heeft dat van den beginne af aan zelf gedaan. Armoede wordt niet geleden; er is veel goed betaald werk; bij aangenomen werk wordt tot zelfs f. 5,- per dag verdiend. Ook in den winter zal het er niet spannen; dan geeft de vlasbewerking aan velen een zeer goed stuk brood.

De vooruitzichten zijn overigens niet best: voor den landbouw is het vet er af; op de veehouderij wordt thans veel geld verloren; en ook in den paardenhandel wordt niets meer gedaan. De suikerindustrie ondergaat langzamerhand eene radicale verandering. De tijd voor de eigen fabrieken is voorbij; deze worden langzamerhand vervangen door coöperatieve fabrieken. Daar zijn nu reeds zes coöperatieve fabrieken, nl. te Zevenbergen, Dinteloord, Roozendaal, Bergen op Zoom, Sas van Gent en Groningen.

De bond van suikerfabrieken – krachtens het Utrechtsch contract – loopt dit jaar ten einde. In het vervolg zal men haast niet meer aan bieten kunnen komen, omdat de boeren zich in coöperatieve fabrieken vereenigen. Zoolang de Europeesche oorlog duurt, gaan er geen bieten naar België; vóór den oorlog 300 à 350 millioen; eene hoeveelheid, voldoende voor zes à zeven fabrieken. Is de oorlog uit, en gaan die bieten weer naar België, dan zullen de eigen fabrieken heelemaal geen bieten meer kunnen krijgen. Dan zullen zeker drie à vier groote fabrieken moeten verdwijnen; van deze zal er waarschijnlijk nog wel weer een coöperatieve fabriek worden aangekocht.

De Algemeene Suiker Maatschappij (Asmij) is vrijwel opgelost in de Wester Suiker Raffinaderij te Amsterdam. De Wester heeft 51% aandeelen van de A.S.M. en kreeg daardoor beheer en beschikking over de suikerfabrieken te Breda, Oudenbosch (de Mark) en Oud Gastel. Ook van de Suikerfabriek te Standdaarbuiten heeft de Wester 51% der aandeelen. De Wester was eigenaar

van de uitstekend ingerichte fabriek te Bergen op Zoom; zij verkocht die aan eene coöperatie, zoodat daar eene coöperatieve fabriek komt. Kort daarna kocht zij te Oudenbosch weer de fabriek van Daverveldt Binck en Co.

Van Rossum te Breda is de *homme d'affaires* voor de Wester. Hij moet een uitgeslagen koopman zijn, en wordt genoemd als de aanstaande Directeur van de Wester. Het is echter niet duidelijk, hoe hij door de Wester al die eigen fabrieken (voor millioenen) heeft kunnen laten kopen, terwijl de eigen fabrieken hun tijd gehad hebben. Mr. A.J.M. Smits heeft met de A.S.M. niets meer te maken; hij is nog directeur van Oud Beierland en Statendam. Mr. A.J.M. Smits is met Van Rossum sterk geïnteresseerd in eene fabriek voor gesteriliseerde melk te Oud Gastel; het moet eene afdeling zijn van de Mij. Vacca te Antwerpen.

Oudenbosch

Den **9den Augustus 1917** kwam ik weer in Oudenbosch; tevoren had ik Klundert en Standdaarbuiten bezocht. Burgemeester beklagt zich bitter over den secretaris; deze is vóór drie jaar buiten de aanbeveling van B. en W. om door den Raad benoemd tot gemeentesecretaris. Hij is geruimen tijd belast geweest met de directie van de distributie der levensmiddelen; en met het uitbetalen der inkwartieringsgelden. In beide schijnt hij oneerlijk te zijn geweest; de justitie heeft heel wat stukken in beslag genomen en ter onderzoek naar Breda gebracht; en heeft anderzijds de brandkast ten gemeentehuize verzegeld. Burgemeester heeft gemeend, den secretaris voorloopig niet te moeten schorsen; want dan zou het later heeten, dat anderen zijne stukken enz. hadden weggemaakt. Hij verwacht echter, dat secretaris in de gevangenis zal eindigen.

Er is op het moment veel werk in de gemeente; armoede wordt er niet geleden. De vooruitzichten zijn echter niet goed: de boomkwekerijen gaan slecht; ééne suikerfabriek wordt stopgezet; daardoor komt er zeer veel minder werk. Er is gebrek aan woningen; vooral ook, door dat gemobiliseerde en tijdelijk in Oudenbosch ingekwartierde militairen, hunne vrouwen laten overkomen; er zijn er op dit moment 15! Meest pas gehuwd, en in het bezit van eene door het Rijk betaalde bijdrage voor levensonderhoud.

Van den landbouw is het vet af; bij de veeteelt moet geld bij; op paarden is niets meer te verdienen; de handel is totaal gedaan. De tuinbouw begint echter te bloeien, vooral doordat zooveel boomkweekers zich noodgedwongen op den tuinbouw beginnen toe te leggen. Sinds 6 weken is er eene dagelijksche veiling, waar zeer veel wordt aangevoerd; daar moet geveild worden, gedeeltelijk voor het binnenland en gedeeltelijk voor het buitenland.

Gasfabriek gaat slecht; in de tegenwoordige omstandigheden moet er geld bij. Doordat er een suikerfabriek weg gaat, zullen de havenrechten ook wel sterk verminderen; tot nu toe brachten die jaarlijks netto ± f. 2.500,- op. Er is aanvankelijk veel gesmokkeld; thans is dat gedaan; de menschen zijn bang naar Veenhuizen te worden gezonden.

Oudenbosch is de standplaats van de staf der IIIde. Divisie; voortdurend veel inkwartiering; thans 1.500 man. De verhouding tot de militairen is wel goed, maar het duurt zoo ontzettend lang! Wethouder Dirken maakte mij een goeden indruk; de burgemeester schijnt tegenwoordig meer actief, dan vroeger. Toch meen ik, dat er van hem meer moest uitgaan. De man schijnt echter te geven wat hij heeft.

Rucphen en Vorensinde

Den **10 Augustus 1917** kwam ik weer in Rucphen; later ging ik ook nog naar Zundert. Wethouder Commissaris heeft zijn been gebroken; ik ben dus aangewezen op den burgemeester en den wethouder Aarts; heel veel tijd kon ik hen niet geven: de audientie is bijzonder druk! Het Staatsboschbeheer heeft thans 1/3 der gemeentelijke bezittingen beboscht; men is daarmee zeer ingenomen; er wordt goed werk geleverd. Niettegenstaande de smokkelaars, wanneer ze gesnapt worden, naar Veenhuizen gaan, wordt er tegenwoordig weer veel gesmokkeld; er wordt zooveel geld mee verdiend! Het gaat in Rucphen iedereen goed, behalve de kleine boertjes: die lijden armoede.

Sinds de mobilisatie was er steeds inkwartiering; moeielijkheden sproten daaruit nimmer voort. Op mijne audientie verscheen het lastige Raadslid Van Oers; hij kwam weer met al zijn bezwaren aan, breedvoerig in zijne tallooze requesten aan G.S. omschreven. Ik had geen lust, al die bezwaren nog eens met hem te herkouwen. Na 25 minuten gaf ik hem nog 5 minuten om tot een eind te komen; de man nam toen zijn horloge in de hand, sprak nog 5 minuten en verdween toen.

Alle klachten gingen tegen den burgemeester: van de inkwartiering waren de wollen dekens verdwenen; gelden, afkomstig van den verkoop van kookfornuizen zouden niet verantwoord zijn; de inkwartieringsgelden kwamen niet allen tot hun recht. Al die klachten waren door G.S. onderzocht; naar aanleiding daarvan lieten zij daarna aan Van Oers weten, dat zij geen reden hadden om verdere tusschenkomst te verleenen. Toen ik aan burgemeester Mol vroeg, waarom Van Oers toch zoo tegen hem ageerde, antwoordde hij mij, dat hij, vóór hij burgemeester werd, Van Oers amper gekend had; dat de moeielijkheden begonnen waren op den eigen dag, waarop Van Oers lid van den Raad was geworden. Op dien dag was Van Oers bij hem gekomen en had zijne medewerking gevraagd, om den wethouder Commissaris te wippen; omdat Mol toen geweigerd had daaraan mee te helpen, was Van Oers van stonde af aan tegen den burgemeester gaan stoken en ageeren.

Wethouder Aarts deelde mij mede, dat Van Oers op zijne hofstede gewoond had; dat hij daardoor groot verdriet had gehad en veel schade had ondervonden. De Pastoor van Rucphen en St. Willebrord (Roks en Bastiaansen) beschreven mij Van Oers als een bijzonder lastig man. Hij had groot ongelijk bij zijn agiteeren tegen den burgemeester, want die was een werkzaam, bekwaam, welwillend man; tot oneerlijkheid hielden ze hem niet in staat. Het was jammer, dat de burgemeester zich al die moeielijkheden aantrok; dat moest hij niet doen; hij was daarvoor veel te goed. Als Van Oers weer requesten naar Den Bosch zond, dan moesten we die niet instrueeren, maar ze ter griffie deponeren; ze waren niet anders waard; de burgemeester was veel te goed, om daarmede nog lastig te worden gevallen.

In Zundert kwam notaris De Bie op audientie; deze heeft op de grens Rucphen-Zundert groote ontginningen, welke Van Oers voor hem beheerde. Hij is daardoor meerdere jaren met Van Oers in contact geweest, en heeft hem in 1916 zijn congé gegeven, omdat hij zoo lastig was. Hij beschreef Van Oers als iemand, die voor zijn stand goed ontwikkeld was; hij is eerlijk, van het tegendeel heeft De Bie althans nooit iets ondervonden. Hij is verder buitengewoon heerschzuchtig, lastig en bijzonder wantrouwend. De Bie meent, dat Van Oers met zijn actie tegen den burgemeester niet het belang van de gemeente tracht te bevorderen, maar alleen den burgemeester onaangenaam wil zijn.

Zundert en Wernhout

Den **10den Augustus 1917** kwam ik weer in Zundert; tevoren was ik in Rucphen geweest. Wethouder Hoppenbrouwers is stijf van de rheumatiek; hij kan niet meer loopen, en houdt zich aan tafel en stoelen vast; treurig om aan te zien. De leden van den gemeenteraad wonen goed over de gemeente verdeeld; Achtmaal heeft thans 2 leden.

Armoede is in Zundert thans geheel onbekend; er wordt veel geld verdiend; voortdurend is er 1.000 tot 1.500 man inkwartiering, hetgeen tot geen bezwaren aanleiding geeft, en veel geld onder de menschen brengt. De frambozen en aardbeien brachten veel geld op, naar schatting f. 250.000 tot f. 300.000; en ten slotte worden er schatten verdiend met smokkelen.

De boomkweekers hebben echter groote reden tot klagen; het gaat hen beslist slecht sinds den oorlog; zij bestonden vooral van de export, en die hield heelemaal op. v.d. Wall is nog Voorzitter van de Roomboterfabriek 12.000 Liter melk en van de Landbouwvereniging (500 leden). De Boerenleenbank kreeg een harde klap, toen voor een pr jaren de zaken in de war bleken, een ton verdwenen was, en de directeur 2 jr gevangenisstraf kreeg. Vele leden van den Boerenbond zijn tevens lid van de landbouwvereniging.

Gemeente onderhoudt de waterleidingen goed; zij besteedt daaraan veel geld. Burgemeester wordt vervolgd door Jules Pillot en diens aanhang; op alle mogelijke manieren tracht Pillot hem het leven onaangenaam te maken. Het artikel in *De (Bredasche) Noordbrabanter*, dat hij dijkgraaf is van de Aa of Weerijs, terwijl hij in dat waterschap niet meer stemgerechtigd zou zijn,

is ook van de kliek "Pillot" afkomstig. Van de Wall stelde mij eene nota ter hand, waaruit *luce clarius* blijkt, dat hij stemgerechtigd is, omdat hij daartoe schriftelijk is aangewezen door de Mij. tot Bevordering van Welstand onder Landlieden in Noordbrabant, van welke Maatschappij hij hoofdbestuurslid is.

Roosendaal en Nispen

Den **11den Augustus 1917** kwam ik weer in Roosendaal. Later ging ik nog naar Oud- en Nieuw Gastel. Men moet noodzakelijk een nieuw Raadhuis bouwen; het tegenwoordige is veel en veel te klein. Aanvankelijk wilde men het gebouw oprichten op de plaats, waar het tegenwoordige Raadhuis staat; daar is de ruimte te klein; men houdt dan aan de eene zijde geen voldoende ruimte voor de openbare straat over.

Ingenieur Van Veen ontwierp een stratencomplex kort bij het station, aan de eene zijde van de Brugstraat; een nieuw Raadhuis is daarbij als Centrum gedacht. Daarvoor moet echter een groot complex van bouwterreinen aangekocht worden; met de eigenaren is men in onderhandeling; deze vragen ± twee ton! De grond komt dan op f. 7,50 de M2; een groot gedeelte moet dan nog openbare straat worden, ter waarden van f. 60.000. B. en W. zijn er wel voor; maar weten niet, wat de Gemeenteraad er van zeggen zal!

Roosendaal is nog niet gerioleerd; voor het laten maken van een plan met begrooting wordt niet minder dan f. 9.000 gevraagd. Eene globale berekening stelt de totale kosten op ± 4½ ton. Het vuile water mag niet naar de Roosendaalsche Vliet worden afgevoerd, maar moet worden terug gevoerd in de richting van Nispen, waar het door bevoeiing van heidevelden moet worden gezuiverd. De groote kosten zitten niet in de eigenlijke rioleeringswerken, maar in de werken, om het water naar Nispen terug te voeren. Voorloopig laat men om de groote kosten de zaak rusten; men wil afwachten, of, wanneer electriche kracht beschikbaar zijn zal, geen goedkooper plan kan gemaakt worden.

Aan de ordening van het oud archief is nog niets kunnen gedaan worden; er is geen ruimte op het Raadhuis voor dergelijk werk; bovendien is het tegenwoordig door de tijdsomstandigheden veel te druk.

Burgemeester heeft thans een behoorlijk bezoldigd Inspecteur van Politie + 20 man. Naar zijne meening is dat niet voldoende, vooral omdat er voortdurend eenige (gewoonlijk een drietal) agenten gebruikt worden voor allerlei werk, buiten verband staande tot den politiedienst. De Roosendaalsche Vliet is thans goed in orde; de verbetering kostte aan de gemeente ± f. 75.000. Jaarlijks wordt ± f. 4.000 aan havengelden geïnd. Het bedrag is niet hooger, doordat een pr fabrieken niet meer werken. Gasfabriek gaat goed. Ook de waterleiding; zelfs buitengewoon goed. Gemeente krijgt 40% van de winst; laatste jaar 40% van f. 80.000. Voor korte jaren heeft gemeente de traverse van den Rijksweg overgenomen.

Nog geen ambachtsschool; de jongens gaan deels naar Breda, deels naar Bergen op Zoom. De woningnood is groot; vooral, doordat er nog 1.600 à 1.700 Belgen zijn. Het bouwen is thans te duur; vooral ook, doordat er slechts tegen heel veel geld terrein te krijgen is.

Het ongerief van de spoorwegoverwegen wordt weer erg; men rangeert weer langs den overweg. H.M. de Koningin moest voor korten tijd tweemaal ± tien minuten wachten. Naar het schijnt, staat het station nog te dicht bij den overweg, en is er dientengevolge geen voldoende rangeerterrein.

Armoede wordt er niet geleden; er is veel werk. Bovendien wordt er met smokkelen veel geld verdiend. Het smokkelen is door de kans, om naar Veenhuizen gebracht te worden, wel wat verminderd; maar het is toch nog heel erg. Voortdurend is er veel inkwartiering; groote moeielijkheden kwamen daaruit niet voort.

Oud en Nieuw Gastel

Den **11 Augustus 1917** kwam ik weer in de gemeente; tevoren had ik Roosendaal bezocht. Het Post- en Telegraafkantoor was van de gemeente; veel huur bleef er jaarlijks niet over. Daarom de huur aan het Rijk opgezegd en er een Raadhuis van gemaakt. Het is bepaald goed ingericht, en

voor lange jaren groot genoeg. Het oude raadhuis is thans voor de inkwartiering bij de militairen in huur; het is bestemd op den duur te worden afgebroken.

Voor drinkwaterplannen van Dr. Jenny Weyerman voelt men niet veel; Oud Gastel heeft een zandbodem en goed water; Nieuw Gastel (Stampersgat) heeft een kleibodem en slecht drinkwater; daar heeft men aan ongeveer alle huizen regenwaterbakken; evenwel zonder filters. De Wester suikerraffinaderij kocht twee suikerfabrieken nl. die te Stampersgat, en die van Daverveldt Binck en Co. (kort bij Oudenbosch). De laatste zal gesloopt worden. Omtrent de verhouding van de Asmee tot de Wester wist men het fijne niet. Men meende dat Mr. A.J.M. Smits en van Rossum ruzie gehad hadden, en dat Smits er toen uit was gegaan. Zeker was, dat Van Rossum thans de *homme d'affaires* voor de Wester was. In de fabriek van de Compagnie du lait "Vacca" is de Wester ook al sterk geïnteresseerd; het is eene goede inrichting om veel suiker duur aan den man te brengen. Mr. Smits regelde ook daar vroeger de zaken; thans is hij ook daar uit.

Naar het oordeel van Mastboom en Dautzenberg doet Wester verkeerde zaken; de groote fabrieken maken thans zelve witte suiker; Dinteloord maakte nog pas eene inrichting van vijf ton; een bedrijf als dat van de Wester, om nl. alleen suiker te raffineeren, moet op den duur verdwijnen. Er zijn thans 7 coöperatieve suikerfabrieken: Dinteloord, Zevenbergen, Roosendaal, Bergen op Zoom, Puttershoek, Sas van Gent en Groningen. Toch zijn de vooruitzichten voor de eigen fabrieken niet zoo ongunstig, als men oppervlakkig zou meenen. De meeste van die coöperatieve fabrieken hebben op geen stukken na zooveel aandeelen bij de belanghebbende boeren geplaatst, als noodig zou zijn, om voortdurend over voldoende bieten te kunnen beschikken.

Zoolang de suiker duur is en er veel geld verdiend wordt, zal alles natuurlijk goed loopen. Maar wordt de suiker goedkoop, dan zullen de boeren niet meer bieten bouwen, dan zij volgens hun aandeel in de fabriek verplicht zijn. En doordat er veel te weinig aandeelen door de meeste fabrieken geplaatst zijn, zullen ze dan maar een klein quantum bieten te verwerken krijgen. Het is zeer de vraag, of die coöperatieve fabrieken dan zullen kunnen blijven bestaan.

De twee bierbrouwerijen in de gemeente zijn thans ingericht tot groentendrogerijen, en werken druk, filialen van de jamfabriek te Princenhage. De Vereeniging "Eigen Haard" is thans opgeheven; alle menschen zijn thans eigenaar geworden. De woningnood is groot; de menschen, die aan de fabriek te Dinteloord werken, wonen allen te Stampersgat. Burgemeester is in onderhandeling met Directie te Dinteloord, dat deze fabriek voor haar menschen wat arbeiderswoningen bouwt; dan wordt Stampersgat ontlast en de menschen geholpen.

Landbouwvereeniging kocht voor drie weken in Drenthe een prachtige stamboekstier voor f. 800, het beestje is 12 maanden oud.

Dinteloord en Prinsenland

Den **13den Augustus 1917** kwam ik weer in Dinteloord; dienzelfden dag bezocht ik nog Fijnaart en Willemstad. Men heeft groote verwachting van de aanhangige locaalspoorwegplannen; daardoor zal de gemeente eindelijk uit haar isolement verlost worden. Mochten de drinkwaterplannen van Dr Jenny Weyerman verwezenlijkt kunnen worden, dan zou de gemeente daarmee grootelijks gebaat worden.

De dorpskreek is feitelijk een open riool; aangezien die kreek de afwatering vormt van den ouden Prinslandschen polder, kan die niet gerioleerd worden. De haven heeft geen voldoende afmetingen; hij is te smal, om te kunnen uitgediept worden; dan blijven de kanten niet staan; is slechts bruikbaar voor kleine scheepjes. De grootere schepen lossen langs de Dintel, alwaar een pr goede los- en laadplaatsen zijn.

De grintwegen worden geleidelijk omgebouwd in steenslag wegen; ook deze zijn op den duur niet bestand tegen het bietenvervoer. De politieverordening volgens welke de bietenkarren moeten gereinigd worden, alvorens ze van het land den weg op rijden, kan zeer goed gehandhaafd worden; groote moeite levert dat voor de karrevoerders niet op. De wegen, welke de Prinslandsche polder aanlegde, houden zich uitstekend. De vluchthaven, welke het Rijk aan Dintelsas laat maken, zal van zeer groot nut zijn.

De landbouwers maakten prachtige zaken; dat uit zich op allerlei wijzen. Zoo liet eene hengstenassociatie f. 55.000 bieden voor een in België staande elf-jarige hengst; het dier was voor dien prijs niet te krijgen. Paarden uit Dinteloord gaan naar België om door dien hengst gedekt te worden; dekgeld f. 300. De pachtprijzen van de domeinhoeven, welke dit jaar uit de huur vielen gingen met 50% naar boven; ± f. 90 de H.A.

Secretaris Hogenboom heeft met 1 October aanst. zijn ontslag; hij gaat, door tusschenkomst van burgemeester Bakker, als gemeentesecretaris naar Emmen. Blijkbaar staat hij op zeer gespannen voet met het tegenwoordige gemeentebestuur; de burgemeester verdacht hem van smokkelen: hij zou nl. 70 K.G. Kwatta in huis gehad hebben. Burgemeester van Campen was blijkbaar zeer tevreden; naar het mij voorkwam, was de verhouding tusschen hem en zijne wethouders goed te noemen.

Willemstad

Den **13 Augustus 1917** kwam ik weer in Willemstad; tevoren was ik in Dinteloord geweest; later ging ik nog naar Fijnaart. In de vestibule van het Raadhuis werd ik ontvangen door B. en W. en door een luitenant-kolonel als vertegenwoordiger van den stellingcommandant, Generaal De Boch, die met verlof afwezig was. Van de locaalspoorweg plannen stelt men zich weinig voor; de lijn blijft te ver van de kom, om voor die gemeente van groot nut te kunnen zijn.

Zooveel te meer interesseerde men zich voor de drinkwaterplannen van Dr. Jenny Weyerman; aan drinkwater heeft gemeente groote behoefte; thans worden om den anderen dag eenige tonnen met water aangevoerd ten dienste van de bevolking en de bezetting. Een offer van f. 50.000 zooals Dr. Weyerman vraagt, achtte men voor de gemeente niet te groot.

Er is woningnood in Willemstad, omdat daar zooveel gehuwde militairen zijn; men doet daar niets aan; na de mobilisatie zijn er weer voldoende woningen. De scheepstimmerwerf gaat heel goed; daar is veel werk; vooral reparatie; in 1916 werden er 2 nieuwe schepen gebouwd. Thans is er gebrek aan hout en ijzer voor nieuwbouw.

In het visscherijbedrijf maken de visschers elkaar het bestaan moeielijk, door elkaar de noodzakelijke aasvisch te onthouden. Door tusschenkomst van de visscherij-inspectie hoopt men die moeielijkheden te boven te komen.

De landbouw gaat nog goed; de veeteelt veel minder; die is niet loonend meer. De paardenfokkerij is ook veel minder. Er is geen handel. Op de laatste paardenmarkt waren geen buitenlandsche kooplui voor de anderhalf-jarige paarden.

De oude wethouder Dane maakte een bijzonder goeden indruk; zijn collega Maris is zeer welbespraakt. De burgemeester kan met hen blijkbaar goed over weg. Jammer, dat hij uit Willemstad weg wil; hij is daar blijkbaar zeer goed op zijn plaats. Hij bouwde zich eene woning – een zoogenaamd Noorsch huis – even buiten Willemstad. Hij was zoo vriendelijk, mij te ontbijten te vragen; ik kon die invitatie niet aannemen.

Fijnaart en Heijningen

Den **13den Augustus 1917** kwam ik weer in Fijnaart; tevoren was ik in Dinteloord en Willemstad geweest. Van de locaalspoorwegplannen stelt men zich veel voor; ik heb de groote verwachtingen wel een beetje teleurgesteld door de mededeeling, dat er wel een jr of tien mede gemoeid kon zijn, voor de spoor liep; de kosten zijn berekend naar de prijzen van vóór den oorlog; alles kost thans het dubbele, wellicht het driedubbele. Aan den bouw kan niet gedacht worden, voordat de normale prijzen weer gelden!

Voor de waterleidingplannen van Dr. Jenny Weyerman loopt de Raad niet zoo warm; het kost zooveel geld, en de meeste menschen hebben bakken om regenwater te bewaren; filters worden er in Fijnaart zoo goed als geene gevonden!

Het gaat goed in Fijnaart onder Biert Daane; dominee en pastoor kwamen ter audientie, en zongen om strijd den lof van den burgemeester. Bij raadsverkiezingen vroeger hevige strijd; sinds hij er is, liepen de verkiezingen met enkele candidaatstelling af. Er is nog geen kans, dat er een nieuw Raadhuis komt: de daarvoor benoodigde grond is nog niet te koop. De

Waterschappen zijn echter uit het Raadhuis tijdelijk verwijderd; de distributie werd boven de openbare school geïnstalleerd; en zoo kon men zich nog tijdelijk helpen.

B. en W. klagen, dat het toch zoo moeilijk is, om zaken van algemeen belang tot stand te brengen; daar is geen medewerking. Alleen het eigen belang van de menschen geeft den doorslag; ziet men er voor zich geen voordeel in, dan stemt men tegen. Daarom is bijv. de waterverversching in de kom van het dorp nog zoo ellendig slecht.

De boterfabriek blijft buitengewoon goede boter maken; zij fabriceert tegenwoordig ook melkpoeder. De burgemeester wees mij op de buitengewone verdiensten van den wethouder Timmers; hij zou gaarne zien, dat hem eene Koninklijke onderscheiding te beurt viel. Hem gezegd, dat er sinds 1 Augustus 1914 geen enkele onderscheiding meer verleend was. Wanneer daarin verandering komt, zal hij schriftelijk motiveeren waarom hij Timmers zoo hoog aanslaat. Burgemeester is nog ongehuwd; hij is echter verloofd met eene juffrouw Van den Hil, eene dochter van den dijkgraaf van den Ruigenhil te Willemstad.

Huybergen

Den **14den Augustus 1917** kwam ik weer in Huybergen; later bezocht ik nog de gemeente Steenbergen. Nog steeds hetzelfde onmogelijke raadhuisje; het is totaal versleten en niet meer te herstellen. Nogmaals aangedrongen op den bouw van een ander Raadhuis, als men ten minste vast begon met den aankoop van een terrein, waar later het Raadhuis zou gebouwd worden! De burgemeester is een povere figuur; wethouder v. Agtmaal lijkt mij een flinke man; met hem is wel te praten. Wethouder Backx lijkt mij een knorrige lastige man. Hij is de richard van de gemeente; hij heeft niemand noodig; meent om die reden zich het recht te kunnen aanmatigen, alles voor zijn wil te laten buigen.

Volgens Verdijk is de gemeente-ontvanger een broer van den wethouder v. Agtmaal, vrijwel idioot. Over het algemeen gaat het niet goed in deze kleine landbouwende gemeente; de boerderijen zijn nog hypotheclair belast; er zijn misschien geen vier boeren, die vrij zijn. De boeren kregen geen kunstmest; de veehouders geen veevoeder; paardenfokkerij wordt weinig gedreven; dit jaar werden 9 volentjes geboren. De vooruitzichten voor den winter zijn niet best. Negen boeren met te samen ± 80 koeien, hebben samen eene coöperatieve Roomboterfabriek; zij koopen de verdere benodigde melk van de andere boeren; zij verwerken de melk van ± 250 koeien tot boter.

Met smokkelen is niet veel geld verdiend; er is wel veel gesmokkeld; maar niet door inwoners van Huybergen. De smokkelaars kwamen van elders. Volgens B. en W. moeten de wegen naar Pindorp, Schoeliënberg en Hoogerheide thans goed in orde zijn. De Belgische geneesheeren blijven ook tijdens den oorlog hunne diensten aan de bevolking van Huybergen verleen.

Steenbergen en Kruisland

Den **14den Augustus 1917** kwam ik weer in Steenbergen; tevoren was ik in Huybergen geweest. Wethouder Verbeek was ziek, wethouder Moors verhinderd; ik was dus voor mijn geheele bezoek aangewezen op burgemeester Dr. Van Loon. De burgemeester verwacht voor Steenbergen zeer veel van den ontworpen locaalspoorweg; als Gedep. Stat. uitmaken, dat gemeente voor f. 100.000 moet deelnemen, dan zal Steenbergen zulks gaarne doen.

Voor wat de drinkwatervoorziening betreft, staat de gemeente buiten het project van Dr. Jenny Weyerman. Gemeente kwam tot overeenstemming met de Mij. welke de waterleiding te Roosendaal exploiteert. Het water zal vanuit Roosendaal via Kruisland naar Steenbergen worden geleid. Het terrein, benodigd voor den op te richten watertoren, werd bereids aangekocht.

Ter voorziening in den woningnood werden door eene bouwvereniging 24 woningen gebouwd; die bouwvereniging heeft nog een terrein, voldoende groot voor den bouw van nóg 24 woningen, maar durfde voorloopig dien bouw nog niet aan te besteden: de materialen zijn zoo duur.

De landbouw maakte enorme zaken; de hoofdelijke omslag werd vastgesteld naar het kohier 1915 Rijks Inkomstenbelasting. Het wijst een belastbaar inkomen aan van bijna f. 2.000.000. In

1917 kwam er voldoende kunstmest af; vele boeren hebben nog een partij kunstmest overgehouden voor den oogst 1918. Van Loon ziet met groote zorg de uitbreiding van de coöperatie op het gebied van suikerfabricage te gemoet; evenwel niet alle coöperatieve fabrieken kunnen bestaan op de door aandeelhouders verplicht te leveren quanta bieten; Dinteloord, Sas van Gent en Groningen zijn in orde; maar Roosendaal, Bergen op Zoom, Puttershoek en Zevenbergen komen veel bieten tekort, en moeten die aan de vrije markt koopen. Als de suikerprijzen dalen, en de winsten wisselvallig worden, zullen de niet goed gefundeerde fabrieken moeite hebben om te blijven bestaan, omdat er zooveel kapitaal in zit. Toen de Asmij aan de Wester overging, kwam Mr. Smits te staan onder Barben; dat bracht zijne positie niet mede; daarom trok hij er uit. De "Vacca" te Oud Gastel is geene onderneming van de Wester; is van verschillende Heeren, waaronder Mr. Smits. Er zijn te veel suikerfabrieken; daarom kocht de Wester de fabriek te Standdaarbuiten van Daverveldt Binck en Co; betaalde daarvoor f. 180.000 buiten de voorraden; bij slooping komt dat bedrag er weer uit. De Wester verkocht Bergen op Zoom aan eene coöperatie; bedong zich de heelen jaarlijksche productie om te raffineeren.

Hoewel meerdere suikerfabrieken witte suiker maken, is dat toch niet de mooi geraffineerde witte suiker, welke de Wester maakt. In ons land zal eene goed geoutilleerde fabriek als de Wester steeds een voordeelig arbeidsveld vinden.

B. en W. van Nieuw Vossemeer deelden mij mede, dat de oude Koos van Loon, de grootvader van den tegenwoordigen burgemeester een gewone bakker was in Steenberg. Toen een van zijn dochters huwde met Mutsaers uit Tilburg, begon hij tevens een manufacturenwinkel. Hij verdiende veel geld en belegde dat door grond te koopen in Haarlemmermeer, Zeeland en Steenberg. Die gronden gingen later ontzettend in waarde vooruit. Zoo sneed het mes van twee kanten!

Woensdrecht, Hoogerheide en Hinkelenoord

Den **16den Augustus 1917** kwam ik weer in Woensdrecht; daarna ging ik nog naar Ossendrecht en Putte. Burgemeester Rubert is sinds twee maanden in functie. Naar het schijnt gaat het goed. Voor hem bestaat de groote moeilijkheid hierin, dat wethouder Dietvors, die tijdens Moors gedurende vele jaren feitelijk burgemeester was, door hem onttroond moet worden. Naar het schijnt, voltrekt dat proces zich geleidelijk en zonder groote schokken. Oud-Burgemeester Moors, die op audientie kwam, toonde zich met Rubert zeer ingenomen. Hij meende, dat het best zou gaan.

Tengevolge van de brandstoffennood is men in Woensdrecht begonnen turf te steken; in den polder staan er thans 750.000 K.G. Onbekend, maakt onbemind; den Minister bepaalde den prijs f. 3 = 1/3 van den prijs van Friesche turf. Daartegen gereclameerd; de Minister nam nog geene eindbeslissing.

De door het domein boven den spoordam ingedijkten polder bevat veel goede gronden; de eerste verpachting na de indijking bracht f. 15.000 op; de laatste verpachting (die voor 1917) f. 35.000. De afsluitdijk blijft een bezwaar vormen; voor twee jaar sterk ingeklonken; toen moesten aanzienlijke kosten gemaakt worden, om den dijk weer op de hoogte te brengen. Zoodra de oorlog gedaan is, zal er bezuiden den spoordam eene groote indijking plaats hebben; naar het schijnt, liggen daar prachtige slikken, die nu voortdurend nog veel beter worden. Er wordt nog aanzienlijk gesmokkeld; het zijn veelal menschen van buiten de gemeente. Om het smokkelen te beperken, komt de distributie van levensmiddelen niet geheel tot haar recht: de Regeering zendt nl. maar een gedeelte, van wat door B. en W. voor de distributie gevraagd wordt; dit levert voor de ingezetenen wel bezwaren op.

Schoolhoofd Mercx drinkt nog; de burgemeester heeft met hem een ernstigen strijd aangebonden; ik hoop dat hij overwinnaar zal blijven. Adan, oud-secretaris van Ossendrecht verkocht dezer dagen een groot complex gronden (220 H.A.) meestal slecht dennenbosch, aan Zeeuwen; deze zullen die gronden gaan exploiteeren. Die gronden liggen op de grens van Huybergen ten Zuiden van den weg Hoogerheide-Huybergen.

Ossendrecht

Den **16 Augustus 1917** kwam ik weer in Ossendrecht. Ik vond daar een geheel nieuw bestuur; zelfs de secretaris en de ontvanger waren door andere titularissen vervangen. Ik zou ook in een nieuw Raadhuis moeten ontvangen zijn; het werd besteed maar door de tijdsomstandigheden liep het zoo ver boven de raming dat het niet gegund werd. De bouw wordt nu uitgesteld tot dat de tijden weer meer normaal zullen geworden zijn.

De peekoffiefabrieken werken bijzonder druk; er is nooit zoveel vraag naar peekoffie geweest. De fabrikanten werken alle zonder uitzondering met verlies; de grondstof is te duur; de steenkolen dito; de Minister zal andere prijzen voor het product moeten vaststellen; anders zal het niet kunnen blijven gaan.

Er wordt veel gesmokkeld; veel geld verdiend; de jongeren maken dat geld veelal op; de ouderen bewaren het veelal. Er zijn nog \pm 350 Belgische vluchtelingen; geen hunner wordt meer door ons Gouvernement gesteund. Die vluchtelingen nemen veel woonruimte in beslag daardoor groot gebrek aan woningen; men kan van woningnood spreken! Het bouwen is tegenwoordig zoo duur, dat men er niet aan durft te beginnen. De levensmiddelen distributie loopt goed; kost \pm f. 12.000 per jaar. Geen armoede; de vooruitzichten voor dezen winter zijn goed.

De voortdurende regens worden een nationale ramp; nog nooit stond zoo'n mooie oogst te velde; en daar van komt nu niets terecht; alles verregent! Veehouderij gaat slecht. Op het gebied der paardenfokkerij is men de laatste jaren kolossaal vooruitgegaan; de maatregelen van de provinciale commissie werken bijzonder gunstig. In korte jaren zou men België op zijde zijn gestreefd; door de oorlog zijn in België zoo goed als alle paarden voor het Duitse leger gerequireerd.

Wethouder Withaegen vertelde dat zijn schoonvader eene boerderij in België beboert; hij had 12 paarden; successievelijk werden er elf gerequireerd en het twaalfde zou ook wel gerequireerd zijn geworden wanneer het maar een goed paard was geweest.

Putte

Den **16 Augustus 1917** kwam ik weer in Putte; tevoren had ik Woensdrecht en Ossendrecht bezocht. Wethouder Teijssen is als raadslid gevallen; als zoodanig werd hij vervangen door A.G. Leijs, een broer van den Secretaris. Wethouder Leijs maakt een goeden indruk; van den Pastoor (Rijppaert) vernam ik, dat hij Leijs zeer hoog schatte; hij was kerkmeester; voorzitter van den Boerenbond. De Pastoor kende hem goed en prees hem zeer; hij is een fatsoenlijk, eerlijk man. Graaf Moretus, die sinds de oorlog in Putte verblijft, prees Leijs ook zeer; Leijs administreert reeds sinds jaren voor Moretus; hij doet dat goed.

Wethouder Stroup maakte enkele scherpe rake opmerkingen; hij moge een drijver zijn, ik geloof toch tenslotte, dat hij een open oog heeft voor de algemeene belangen, en die naar vermogen wil dienen. De minste van het drietal is wel de burgemeester Leijs; hij was blijkbaar slecht van den loop van zaken op de hoogte, en werd voortdurend door Stroup of wethouder Leijs gecorrigeerd. Stroup verweet hem o.a. dat hij had toegelaten, dat een aan een Belg behoorend dennenbosch ter waarde van minstens f. 600 door houtstroopers was gekapt, weggevoerd en verkocht. Men was daarmee wel een maand doende geweest. Iedereen wist het; iedereen zag het; iedereen sprak er over. En de burgemeester had niets gedaan, om dat schandaal te voorkomen. Stroup kwam met dat verhaal voor den dag, toen ik er den burgemeester op wees, dat de veldwachter in 1916 geen enkel proces-verbaal had opgemaakt! Ik heb den burgemeester en den veldwachter zeer hard gevallen, dat zij hun plicht zóó zeer verzaakt hadden.

Er wordt veel gesmokkeld; de kleine man smokkelt zonder uitzondering allemaal. Er is thans veel Duitsch geld in omloop; gevolg van het smokkelen. Het mattenvlechten is gedaan; er is thans geen afzet voor het product; vroeger ging het naar Belgie. Putte wordt nog voortdurend verlicht door Antwerpsche Gas Maatschappij. In geen jaar is er eene rekening gepresenteerd.

Nieuw Vossemeer

De **17 Augustus 1917** kwam ik weer in Nieuw Vossemeer; later ging ik nog naar Wouw. Wethouder Swagemakers is thans 92 jr; nog een flinke krasse oude Heer, die onder geen enkel

opzicht den last der jaren schijnt te ondervinden; hij is nog heel goed bij. Wethouder Looyen gaat ook al naar de tachtig; de man kan wel 100 jr worden, zoo flink is hij nog.

Van de locaalspoorwegplannen is aan gemeentebestuur niets officieel bekend; geraden, om, wanneer men meent dat het belang van de gemeente vordert, dat de lijn door de gemeente komt, zich dan nog zoo spoedig mogelijk met het Comité in verbinding te stellen; anders vischt men zeker achter het net. Gemeente is niet opgenomen in drinkwaterleiding van Dr Jenny Weyerman. Door een vijftal inwoners wordt druk gesmokkeld; ze zijn sinds ze daarmee begonnen echte dronkaards geworden. De boeren maakten een pr jaar schitterende zaken; sinds zij gerantsoeneerd werden, en, tegen vaste prijzen het grootste gedeelte van de producten aan de Regeering moeten afstaan, is het vet van de ketel. Aan veehouderij wordt niet veel gedaan; de paardenhandel is bijzonder traag; men zag kans, om, wanneer ik met mijn auto wilde rondrijden, mij op één dag 100 volens te laten koopen tegen de halve prijzen van verleden jaar.

De arbeidende klasse gaat het goed; de verdiensten zijn groot; de komende winter behoeft geen zorg te baren; armoede wordt er niet geleden. Er is wel gebrek aan goede arbeiderswoningen. Van woningnood kan echter niet gesproken worden. Zoowel de boeren als de arbeiders wonen veelal op hun eigen. In de laatste 15 jaren werden er nogal enkele boerderijen door Belgische eigenaren verkocht; die werden dan door de boeren ingekocht.

Er is geen dokter, geen vroedvrouw, geen veearts. Zoodra de tijdsomstandigheden wat gunstiger zijn, zal er een nieuw Raadhuis gebouwd worden. Wanneer daarvoor geen ander geschikt terrein mocht te krijgen zijn, is de burgemeester bereid een hem toebehoorend perceel daarvoor beschikbaar te stellen. Het belastbaar inkomen bedraagt op het moment 6 ton; de hoofdelijke omslag f. 3.500. Het archief, boven de school tijdelijk opgeborgen, is goed verzorgd en verpakt; het kan daar geen kwaad.

Er wordt herhalingsonderwijs gegeven, maar daarvoor is, gelijk overal elders, weinig belangstelling. Het schoolverzuim is schrikbarend; van de 36 kinderen uit de hoogste klasse zijn er 32 absent. De schoolopziener (Juten) vervolgt niet; daardoor kunnen er geen veroordeelingen volgen. Gevraagd, zulks officieel in Den Bosch mede te deelen.

De Eendrachtspolder moet 4.500 M1 zeedijk onderhouden; hoewel aan die dijk veel verbeterd is, zou er nog f. 80.000 moeten besteed worden, alvorens die dijk zou zijn, wat zij moet wezen. Er is helaas geen geld voor; er worden nu reeds f. 29,- polderlasten per Hectare geheven.

Wouw

Den **17 Augustus 1917** kwam ik weer in Wouw; tevoren was ik in Nieuw Vossemeer geweest. Met genoegen maakte ik kennis met de twee nieuwe wethouders, de Heeren Dekkers en Raaymakers. Vooral Dekkers, die mij een uitgeslapen boer lijkt. Wouw getroost zich groote uitgaven voor goede verkeerswegen; de nieuwe weg Roskam-grens Roosendaal kwam gereed; de weg Steenberg-Wouw (Hazelaar) is nagenoeg gereed; voor ± 200 M1 konden de benodigde keien nog niet worden aangevoerd.

Cuypers maakte een mooi plan voor een nieuw Raadhuis; het krijgt geen verdieping, omdat daar door het gezicht op de beroemde Wouwsche kerk zou lijden. De tijdsomstandigheden zijn oorzaak, dat men nog niet tot den bouw overging; uitstel, geen afstel. De Rijksweg wordt door het Rijk goed onderhouden; er is voor de gemeente geen reden, om de traverse door Wouw van het Rijk in beheer en onderhoud over te nemen.

B. en W. op het hart gebonden, om zich toch wat te interesseeren voor de toekomst van de Wouwsche jeugd, er wordt geen herhalingsonderwijs gegeven; geen teekenonderwijs, alles, omdat er geen belangstelling voor is. B. en W. kunnen toch wel wat doen om die belangstelling wat op te wekken.

Er is gebrek aan woningen; geen eigenlijke woningnood; na de oorlog, als de Belgen teruggaan, komen er weer vele woningen vrij. De arbeidende klasse vindt geen voldoende werk in de gemeente; velen moeten in Roosendaal of in Bergen op Zoom hun brood gaan verdienen. Er wordt geen armoede geleden. De komende winter baart geen groote zorgen. De vooruitzichten voor den landbouwer zijn redelijk; er moet te veel tegen vaste prijzen aan de Regeering worden afgegeven. De aanvoer van kunstmest was onvoldoende.

Er is in Wouw een groote veestapel; veel stamboekvee; de prijzen zijn treurig. De paardenfokkerij is niet wat zij wezen kan; er worden vrij veel volentjes geboren. Maar de menschen zijn niet voldoende op de hoogte, en besteden niet voldoende zorg. De coöperatieve stoomzuivelfabriek – Voorzitter is wethouder Dekkers – verwerkt al naar gelang den tijd van het jaar van 16.000 tot 23.000 Liter melk! Er wordt veel bietenbouw gedreven; eene gemiddelde productie is 25.000 K.G. per Hectare. Heel Wouw is zandgrond; klei vindt men er heelemaal niet. Er zijn 3 buizenfabrieken en 1 steenfabriek; allen werken druk, vooral de draineerbuizen gaan goed. De Jamfabriek uit Princenhage begon dezer dagen eene vrij groote groentendrogerij. Er wordt veel vee gesmokkeld, door rijk en arm; er wordt daarmee veel geld verdiend. Aan inkwartieringsgelden wordt maandelijks f. 4.000,- uitbetaald; een welkome bijslag op het inkomen van vele burgerhuishoudens. Er zijn nog een 50 Belgische vluchtelingen; aanvankelijk waren er wel 10.000.

Bergen op Zoom

Den **18 Augustus 1917** kwam ik weer in Bergen op Zoom; later ging ik nog naar Halsteren. B. en W. hebben bittere klachten tegen den gemeenteontvanger, den Heer De Meulenmeester; zij willen hem voor ontslag voordragen. Geraden zulks niet te doen, maar hem eene aanvraag om ontslag te laten indienen; daarvan zou eerst gebruik moeten gemaakt worden, wanneer hij in de toekomst weer ernstige reden tot klagen geeft,

Er is groote woningnood. St. Joseph-bouwvereniging bouwde voor den oorlog 29 woningen; een plan om 65 woningen te bouwen viel dezer dagen in den Raad om allerlei bijkomstige redenen.

Brandweer goed in orde. Gasfabriek gaat bijzonder; in 1916 f. 40.000 netto winst. Waterleiding heel goed; kon na rente en afschrijving in 1916 f. 7000 reserveeren. Politie voldoende; moet echter twaalf uur dienst doen. Geen armoede; ook van den winter niet, mits fabrieken kunnen blijven werken. Reinigingsdienst sinds 1916 in eigen beheer; loopt goed; kosten kunnen uit opbrengst haast gedekt. Rioolstelsel; één systeem; door Hulshof aangelegd; werkt uitstekend. Veel gesmokkeld; zoowel door rijken als door middenstand; vooral echter door de armen. Belgische vluchtelingen: 410 in kamp; 1.600 buiten het kamp; 30 gezinnen nog gesteund. Garnizoen in gewone tijden 1.800 à 2.000; thans 4.000 tot 6.000; alles in de kazernes en in eene oude fabriek.

De secretarie is geheel verbouwd; kosten plusminus f. 18.000. Het ziet er heel goed uit. Mijns inziens is het echter een groot bezwaar, dat sommige bureaux zoo hoog zijn; daar zijn er op de derde verdieping!

Halsteren

Den **18 Augustus 1917** kwam ik weer in Halsteren; tevoren was ik in Bergen op Zoom geweest. Door B. en W. ontvangen in pas gerestaureerd raadhuis; in 1580 gebouwd; in 1633 herbouwd; en thans geheel vernieuwd. Het is een juweeltje van bouwkunst, en komt bijzonder goed uit tegenover de oude typische dorpskerk.

Van locaalspoorwegplannen heeft men in geen jaar meer iets gehoord; Halsteren stelde als voorwaarde voor medewerking, dat men een station kreeg in de kom van Halsteren, en een hoogstens tien minuten buiten de kom van Lepelstraat.

Volgens de waterleidingplannen van Dr. Jenny Weyerman komt de *prise d'eau* kort bij het fort De Rovere; de leiding loopt dan door Halsteren. Gemeente zal daarvan water mogen betrekken tegen hetzelfde tarief, als waarvoor op Tholen water verschaft wordt. Wenscht de gemeente op andere plaatsen ook water, zoodat daarvoor eene afzonderlijke leiding moet gelegd worden, dan moet die leiding natuurlijk apart betaald.

Dr. Koopmans is gehuwd met de weduwe van Dr. Bogers; sinds hij gemobiliseerd is, is hij bijzonder lastig geworden. Men heeft thans met hem allerlei moeielijkheden. De geneeskundige bond werd er door Koopmans bijgehaald; deze schijnt partij te trekken tegen de gemeente.

Er is thans nog geen vroedvrouw in de gemeente; Dr. Koopmans dwong de vorige - een bijzonder geschikt meisje - om heen te gaan, en zorgt wel, dat er geene andere zich durft te vestigen.

Voor teeken- en ambachtsonderwijs profiteert Halsteren van de goede onderwijsgelegenheden te Bergen op Zoom.

De boterfabriek van Bogers (wethouder) te Lepelstraat is sinds 2 jr stop gezet. Ongeveer 1.000 Liter melk gaat dagelijks naar de fabriek "Vacca" te Oud Gastel. Er is veel werk in de gemeente; o.a. 4 draineerbuizen fabrieken; bovendien werken velen in diverse fabrieken te Bergen op Zoom, of bij de tuinbouwers. Als de industrie van den winter maar kan blijven werken, dan ziet men den naderenden winter zonder groote zorg te gemoet.

Tilburg

Den **20 augustus 1917** kwam ik weer in de gemeente. Omtrent de gemeentebedrijven deelden B. en W. mede, dat gasfabriek en electriciteitsfabriek bijzonder goed gaan; In 1916 werd f. 123.000 + f. 67.000 winst gemaakt: een ton meer dan de begroting. De waterleiding is geen gemeentelijk bedrijf; de aanleg was zeer kostbaar; eerst sinds twee jaar wordt meer dan 5% dividend uitgekeerd; en krijgt de gemeente volgens de concessievoorwaarden gratis water. Andere voordelen heeft de gemeente als zoodanig er niet van.

Volgens B. en W. is de gemeentereiniging bijzonder goed in orde; men ondervindt echter moeilijkheden om aan haver voor de bespanning der vuilniskarren te komen. Daardoor zijn, hoewel de straalmest ook veel duurder is, de finantieele resultaten niet schitterend. Het rioolstelsel deugt niet; door de uitbreiding van de stad is het afvoervermogen van de hoofdriolen niet voldoende; een plan voor een geheel nieuw stelsel is in studie. Voor de brandweer heeft men slechts de waterleiding; B. en W. meenen, dat daarmede voorloopig kan worden volstaan. De politie is goed; er is voldoende personeel; de agenten hebben dagelijks 8 uur dienst. Hoewel men meent, dat Tilburg geen groot direct belang heeft bij de locaalspoorwegplannen van Mr. Smits, interesseert men zich er toch voor, en is men bereid Tilburg's aandeel in de kosten – voor de gemeente ±6 ton – te dragen; maar dan moet niet alleen de lijn Geertruidenberg-Oosterhout-Dongen-Tilburg gebouwd worden, maar moet vooral de lijn Moergestel-Oirschot-Oostelbeers-Wintelre-Eindhoven tot stand komen.

De textiel-, metaal-, schoenen- en sigarenindustrie, de confectiebedrijven en de grossiers hebben in de laatste jaren buitengewone winsten. Doordat er geen grondstoffen en geen steenkolen te krijgen zijn, zijn de vooruitzichten voor de naaste toekomst treurig. B. en W. gaan met groote zorg den aanstaanden winter tegemoet: geen licht, geen brandstoffen, geen grondstoffen, geen werk, geen verdiensten voor den werkmans en weinig eten; zij zijn reeds met het Steun Comité aan het overleggen, hoe dan de moeilijkheden het hoofd te bieden; men tracht tot eene regeling te komen, waardoor de werklooze $\frac{3}{4}$ van zijn loon zal houden, te betalen door patroon, Steun Comité en gemeente.

De arbeidsbeurs gaat goed; men is bij de intercommunale arbeidsbemiddeling aangesloten; de patroons beginnen er meer gebruik van te maken. Binnen zeer korten tijd zal men komen tot eene oplossing voor de vuilwaterquaestie, door aankoop (onteigening) van ±200 H.A. heide en andere gronden gelegen achter het Trappisten Klooster onder Berkel. Door drainage hoopt men daar 12.000 M3 vuil water per 24 uur te kunnen reinigen. Men vreest zeer, dat men nog eenigen tijd zal moeten wachten, alvorens de voordeelen van het Wilhelminakanaal te kunnen plukken. Door de tijdsomstandigheden is er geen ijzer te krijgen, benodigd voor de brug voor de spoorwegkruising.

Tilburg staat in de naaste toekomst voor groote uitgaven: een nieuw rioolstelsel; een abattoir; de locaalspoorwegplannen; de oplossing van de vuilwaterquaestie; enz. enz. zullen finantieel zware offers vragen; gelukkig, dat er zooveel winsten gemaakt zijn, en daardoor de draagkracht zooveel grooter is.

Er zijn in den Raad thans vijf werklieden; Van Rijsewijk en Van Rijen zijn hun voormannen. Zij bestudeeren de stukken en leveren eene opbouwende critiek. Zodra we evenredige vertegenwoordiging krijgen, zal de eerste socialist wel zijne intrede in den Raad doen. Er is nog veel geloof onder de menschen, als er kerk is, loopen ze naar de Kerk; maar daarna loopen ze even hard naar de bioscopen, of naar de herbergen, waar dansmuziek is.

1918

Juli

Aarle-Rixtel

Den **25 Juli 1918** kwam ik weer in Aarle-Rixtel. Burgemeester Albers schijnt daar werkelijk grooten invloed ten goede uit te oefenen; partijschappen komen er niet meer voor; de laatste raadsverkiezing liep met enkele candidaatstelling af. Hij is een groot voorstander van ontginningen; in zijn rijtuig gingen we die in het Broek, aan de andere zijde van de Zuid Willemsvaart in oogenschouw nemen. Daar waren broekweiden gescheurd en met haver bezaaid; 14 H.A. waren gepacht door de Rotterdamsche sleepersvereniging om te haveren; de gemeente moet al het werk doen en de haver in het schip leveren; zij ontvangt f. 650,- per Hectare, waarin minsten f. 250 per H.A. zuivere winst zit. Dat land moest noodzakelijk toch gescheurd worden, zoodat de gemeente dat kostbare werk voor niets gedaan krijgt. Veertien H.A. weiland waren ingeschaard met 43 beesten, tegen f. 35 à f. 40 per beest. De oud-burgemeester Sengers, die nooit iets van ontginnen wilde weten, moest eens terug komen! De finantieele resultaten van de exploitatie van de 97 H.A. in Aarle zijn meer dan schitterend. De heide onder Milheeze brengt niet veel op; die ligt zoo ver van huis! Men had er dit jaar 40.000 turven gestoken; men steekt er niet meer, omdat ze in de distributie vallen en de Regeering er dus beslag op legt. De gemeente heeft ± 2.000 M1 eigen weg te onderhouden, waarvan 1.500 M1 naar de ontginningen. Er wordt landbouw- en tuinbouwonderwijs gegeven in Aarle, teeken- en ambachtsonderwijs in Helmond.

Het schijnt, dat de hooge belastingen de rijke menschen Helmond uitjagen; binnenkort zal de Heer Matthijssen zich van daar naar Aarle verplaatsen; het gemeentebestuur is daar zeer mee ingenomen en geeft hem alle mogelijke faciliteiten. De stroohulzenfabriek van Pillot werd stopgezet; er is voor tonnen aan fabricaat in voorraad; de verscheping is onmogelijk; middelerwijl vreten de muizen de hulzen stuk. Pillot begon nu eene mandenmakerij. Het gaat den grooten boeren nog goed; die hebben nog geen klagen. De kleine boeren echter, de zogenaamde keuters, zitten er hard voor.

Stiphout

Den **25 Juli 1918** bezocht ik Aarle, Stiphout en Mierlo. Burgemeester Sprengers is de man niet, om de gemeente vooruit te brengen; van hem gaat geen initiatief uit om den Raad tot besluiten te brengen, welke de gemeente finantieel tot bloei kunnen brengen.

Hoewel het hoofd der school de landbouwakte heeft, wordt er geen landbouwcursus gegeven. De gemeente heeft een bezit van 372 H.A. heide gronden. Er wordt niets gedaan om die gronden productief te maken. Het is wel jammer, omdat de geheele raad uit landbouwers bestaat; deze zouden, mits behoorlijk voorgelicht en verstandig geleid zeker willen medewerken tot verbetering en ontginning van de gronden. De Heer Born, opzichter van de Heidemaatschappij, had jaren geleden met den burgemeester de heide geïnspecteerd, en toen als zijn gevoelen doen kennen, dat er geen groote terreinen aanwezig waren, geschikt voor grasland. Daar is het bij gebleven. Met het Staasboschbeheer wilde men niet gaan ontginnen, omdat er dan later een opzichter komt, die voor de verpleging der bosschen zorgt.

Ik heb getracht, de Heeren aan hun verstand te brengen, dat het eenige middel, om tot verbetering van de finantiën te komen, bestond in de exploitatie van de heidegronden. Er is veel partijschap in Stiphout; vooral bij de stemmingen voor den gemeenteraad komt dat sterk uit. Op den duur zullen de boeren het verliezen, en door de fabrieksarbeiders uit den Raad gedrongen worden.

De zoon van burgemeester Sprengers nam vroeger de secretarie te Stiphout waar; hij is thans ambtenaar ter secretarie van Helmond, en heeft, hoewel hij in Stiphout is blijven wonen – hij is gehuwd en heeft zich in Stiphout een aardig huisje gebouwd – weinig tijd, om zijn vader nog te helpen.

De distributie geeft veel werk; een ingezetene van Stiphout, een jongen die voor boekhouder studeert, is directeur van het distributie bedrijf op f. 800. Het gaat den boeren van Stiphout slecht; de menschen zijn arm; geen derde part woont op eigen boerderij. Stiphout ligt onder

heerlijk jachtrecht; eigenaar van dat heerlijk jachtrecht is de stichting van Croy; nu laatstelijk (in 1918) werd het verhuurd aan Wesselman van Helmond voor f. 850 per jaar.

Mierlo

Den **25 Juli 1918** bezocht ik Aarle Rixtel, Stiphout en Mierlo. In Verheugt is, naar het mij voorkomt, geene gelukkige keuze gedaan als burgemeester van Mierlo. Hij geeft zich veel moeite, maar hij is pedant en buitengewoon lastig. Hij heeft ruzie met den gemeentesecretaris Panken, met het hoofd der school Knaapen, met den armendokter Van Erp uit Geldrop. Ik heb hem gezegd, dat hij toch niet te streng moest zijn, en ook anderer inzicht moest overwegen en in ieder geval respecteeren; dat hij met de menschen geen ruzie moest maken; dat hij leidend moest optreden; de moeielijkheden moest voorzien en voorkomen. Ik vrees, dat hij het op den duur in Mierlo niet volhoudt; dat er eene georganiseerde oppositie tegen hem zal ontstaan; ik heb hem daarvoor gewaarschuwd; het zal niet veel helpen!

Ik heb nog getracht, de ruzie met het schoolhoofd Knaapen bij te leggen, door B. en W. te doen besluiten, hem weer tot directeur der electriciteitsdistributie aan te stellen; de wethouders zouden het wel gewild hebben; maar burgemeester Verheugt wilde daarvan niets weten. Knaapen was hem op straat tegen gekomen, en had hem niet gesalueerd; gekrenkte ijdelheid! Er is groote woningnood in Mierlo; er komt eene bouwvereniging tot stand, voor den bouw van 50 arbeiderswoningen. De industrie breidt zich meer en meer uit, door den bouw van groote fabrieken. Mierlo verkeert in een overgangstijdperk; van landbouwdorp wordt het op den duur industriepaats. Groote uitgaven zijn van een en ander het noodzakelijk gevolg; de belastingen stijgen thans onrustbarend. Om die reden werd de bouw van een nieuw Raadhuis nog uitgesteld; zoodra het zoover komt, zal er een zware strijd gestreden worden tusschen Mierlo en Hout over de plaats, waar het zal moeten komen; ik veronderstel, dat Hout dien strijd zal winnen, en het Raadhuis dus verplaatst zal worden.

Uden

Den **26 Juli 1918** bezocht ik vanuit Helmond per auto Uden en Beek en Donk. Het gaat helaas in Uden nog niet zoo als het gaan moet; de burgemeester is een warhoofd; hij weet geen leiding ten goede te geven. De administratie ter secretarie is heelemaal niet bij; vanuit Den Bosch gaan ontzaggelijk veel rappels naar Uden; de zaken en de menschen lijden onder de trage afdoening van stukken. Acht maanden waren noodig, om antwoord te krijgen op eene aanvraag om vergoeding wegens kostwinnerschap! Bakkers wachtten reeds 16 maanden op vergoeding van het Rijk wegens voorraden graan en meel, waarvan tegen verminderden prijs brood moet gebakken worden. De distributie is slecht geregeld, anders kon zoiets niet voor komen.

De burgemeester weet alles aan de ambtenaren; ik weet echter alles aan den burgemeester, die niet voldoende leiding geeft, en toezicht houdt. Wanneer de menschen hun werk niet af kunnen dan moet er meer personeel komen; maar het werk moet goed en regelmatig, en op tijd worden afgedaan. De gemeente wil een provisorium maken voor licht voor den aanstaanden winter; het distributienet is klaar; koper voor de leidingen is aanwezig. Terwijl het Gemeentebestuur daarmee bezig is, werpt zich een comite van zes ingezetenen op, hetwelk die taak van de gemeente wil overnemen en zich in de plaats wil dringen van B. en W. Echt Udensche toestanden, welke onmogelijk zouden zijn, wanneer B. en W. het vertrouwen van de burgerij hadden.

Door de vele tekort komingen van het Gemeentebestuur, hebben B. en W. dat vertrouwen van de ingezetenen verbeurd. Vandaar ook die strijd bij de Raadsverkiezingen, waarbij Raadsleden worden uitgeworpen, wethouders worden afgestemd. Het is in Uden een vrijgevochten land, waar de noodzakelijke leiding van het gezag ontbreekt. B. en W. hebben zich in contact gesteld met het Staatsboschbeheer, in zake de bebossching van een deel der gemeentelijke bezittingen; het is te hopen, dat er van die zaak iets terecht komt.

Beek en Donk

Den **26 Juli 1918** bezocht ik per auto vanuit Helmond de gemeenten Uden en Beek en Donk. Burgemeester Van Nispen viel mij erg mede. Hij moge dan geen hoogvlieger zijn, hij geeft zich blijkbaar veel moeite; hij zat goed in de zaken in. Hij is erg kalm en bedaard; maakt geen moeilijkheden doordat hij zich opwindt, en kan blijkbaar met de menschen goed over weg. Van Verdijk hoorde ik later, dat de gemeentesecretaris Thijssens den Heer Van Nispen zeer geprezen had; waar Thijssens in 1917 met Van Nispen gedongen heeft naar de burgemeestersplaats van Beek en Donk heeft de lof uit diens mond natuurlijk dubbele waarde.

Er is nogal strijd bij de gemeenteraadsverkiezingen; die komt vooral voort uit antagonisme tusschen Beek en Donk. Dat wethouder Van Hoof als zoodanig viel, schreven B. en W. toe aan de omstandigheid, dat Van Hoof zich – naar de meening van de meerderheid van de raadsleden – niet voldoende moeite gaf in het belang der gemeente.

Het wei- en hooiland – te samen ± 30 H.A. - leverden dit jaar reeds f. 6.000 zuiver geld voor de gemeentekas op; van het nagras en de naweide kon nog wel f. 1.000 komen. De burgemeester had het te druk om thans de beschrijving der exploitatie van de gemeentelijke bezittingen bij te houden; hem op het hart gedrukt, om daartoe toch zoo spoedig mogelijk over te gaan. Over den veldwachter is de burgemeester maar matig tevreden; hij maakt af en toe misbruik van sterken drank.

Men verlangt zeer naar electrisch licht; een aanbod om het koper van het distributienet met winst te verkoopen, wees men van de hand. Van den landbouwcurcus wordt een bijzonder druk gebruik gemaakt. De groote boeren maken goede zaken; de kleine keuters hebben het hard te verantwoorden. Door voedselgebrek worden minstens 200 koeien minder gehouden dan vóór den oorlog; het aantal paarden nam echter toe; die zijn zoo hoog in prijs. Ook het getal fokvarkens is veel minder.

Van de groote locaalspoorwegplannen van de Noordbr. Deutsche Spwg Mij zal Beek en Donk wel niet profiteren; Voorhoeven vroeg van de gemeente (of de ingezetenen) f. 80.000; men ziet geen kans, dat geld bij elkaar te brengen. De aanleg van het Wilhelminakanaal vordert snel. Ingevolge den wensch van Monseigneur Van de Ven is Kapelaan De Klijn bezig het werkvolk weer in eene organisatie te vereenigen; zeer tegen den wensch van de Heeren Van Thiel!

Gemert

Den **27 Juli 1918** bezocht ik per auto vanuit Helmond de gemeenten Gemert en Bakel. Er zijn geen moeilijkheden meer met de Latijnsche School, waaraan thans 40 studenten verbonden zijn. De heeren Van den Noordt en Bazelmans zullen echter wel groote moeite hebben om het onderwijs op behoorlijk peil te houden.

Er is bij de verkiezingen nog steeds veel partijstrijd. In 1917 werd wethouder Verhofstadt van den Raad gestemd door “Gemert’s Belang” = Tonnaer, Bijvoet e.a. Bij de gemeenteraadsvergaderingen zijn de vertegenwoordigers van Gemert’s Belang niet bepaald in de oppositie. B. en W. hopen zeer, dat er van de locaalspoorwegplannen wat terecht zal komen. Voorhoeven vraagt van Gemert (gemeente + belanghebbenden) f. 120.000,-; dat geld is er nog niet, maar zal er toch wel komen.

De tijdsomstandigheden maken enorme uitgaven noodzakelijk; de hoofdelijke omslag bedraagt reeds f. 18.000,-. Men is toegetreden volgens het Werkeloosheidsbesluit 1917 volgens hetwelk aan de werklozen 70% betaald wordt van hun loon, verdeeld als volgt: 50% door werkgevers, 12,5 % door gemeente, 12,5% door Steun Comité en 25% door den Staat.

Gemert was vroeger voor 5/6 eigenaar van uitgestrekte bezittingen; 1/6 behoorden aan den Staat. De Staat heeft dat bezit doen verkoopen; laatstelijk in 1892, o.a. het Beesterveld van v. Ogtrop. Thans heeft gemeente niets meer over dan eenige zandbelten, vliegzand, waarvan de ontginning te duur zou worden. De industrie gaat slecht; de bontweverij van de firma Raaijmakers is stopgezet; evenzoo de groentedrogerij van de Wed. Swinkels. Het eenige wat nog goed gaat, is de kuiperij van Groeneweg.

Men hoopt met de firma Raaijmakers tot overeenstemming te komen omtrent het gebruik van hare machines, om Gemert in den aanstaanden winter van licht te kunnen voorzien; dat zou kunnen, omdat het plaatselijk distributienet klaar is.

Bakel en Milheeze

Den **27 Juli 1918** bezocht ik per auto vanuit Helmond de gemeenten Gemert en Bakel. Bakel moet thans f. 5.250 hoofd. omslag heffen, 40 en 10 op renten grondbelasting en 50 op renten personeel. Men hoopt zeer, dat G.S. zullen goed keuren den verkoop van 277 H.A. heide in de Klotterpeel ad f. 150. Een zekere Lambrechtsen uit Gemert is namens zijn principalen tegen dien verkoop opgekomen, omdat hij vroeger op diezelfde gronden ook een bod gedaan heeft. Uit de correspondentie deswege toonde de Burgemeester aan, dat Lambrechtsen geen reden van klagen heeft.

De weg Deurne-Bakel-Mortel werd door Provincie in orde gemaakt, evenals de weg Helmond-Bakel-Milheeze. Beide wegen zijn thans goed in orde. Aan het onderhoud der zandwegen doet de gemeente niet veel; er is geen geld. Alle beschikbare middelen worden besteed tot zuivering van rivieren en waterleidingen. Er is geen beschrijving van de exploitatie van het gemeentelijk bezit, omdat de gemeente niets doet. De voornaamste niet-ingezetenen, die gronden onder Bakel exploiteeren zijn Ledeboer, Roelvink, Leyssen van den Bergh (kocht het Beestenveld van v. Ogtrop), Dominé Van Hal, en de Heer Marcé uit Goes.

Tot en met het begin van den oorlog gingen de boeren vooruit: thans begint het te spannen: geen kunstmest, geen krachtvoer. De boeren hebben door de tijdsomstandigheden veel geld in handen gekregen; vele koeien bijv. werden noodgedwongen verkocht; heel wat hypotheekschuld werd geheel of gedeeltelijk afgelost.

De openbare school te Milheeze is in goeden staat; zal waarschijnlijk door den pastoor overgenomen worden voor zijn bijzonder onderwijs. De openbare school te Bakel laat veel te wenschen over; op verzoek van den Minister laat de burgemeester plannen maken voor een nieuwe tweeklassige school; die plannen, vervaardigd door den architect De Vries te Helmond, zullen eerstdaags ingezonden worden. Men voelt veel voor de locaalspoorwegplannen. De Heer Voorhoeven vraagt van Bakel f. 40.000 hetgeen een heel bedrag is, maar met de gelden van de Klotterpeel misschien te vinden zou zijn.

Liempde

Den **29 Juli 1918** bezocht ik per auto Liempde, St.-Oedenrode en Lieshout. De partijstrijd in Liempde is heelemaal gedaan; de onderwijzers stoken hoegenaamd niet meer tegen B. en W. Eene aannemelijke verklaring van deze gelukkige verandering wist men niet te geven. Het Raadhuis is verbouwd; er is thans voldoende ruimte voor den dienst. Ook voor den dienst der distributie.

De klompenmakers hebben tegenwoordig een rijke kostwinning; daar zijn er minstens honderd. Ook den grooten boeren gaat het nog goed; de kleine boeren en keuters beginnen in zorgelijken toestand te verkeerren.

De administratie ter secretarie bleek iets beter in orde dan in 1913; toch is het er nog geen net en ordelijk beheer. De geestelijke broeder van den burgemeester werkt nog steeds ter secretarie; hij schijnt epilepticus te zijn en om die reden buiten bediening. Ook een 20-jarige zoon van den burgemeester was tijdelijk ter secretarie werkzaam; hij moet in October onder dienst. De mooie boomen achter het Raadhuis – 20 eiken en 8 iepen – zijn gevallen; ze brachten ruim f. 1.900,- op. Geraden, het vrijkomende terrein niet te verkoopen, hoewel daarop sterken drang wordt geoefend, maar het weer netjes aan te leggen en zoodoende het typische dorpsbeeld te bewaren.

Sint-Oedenrode

Den **29 Juli 1918** bezocht ik per auto de gemeenten Liempde, St. Oedenrode en Lieshout. Het gaat gelukkig heel goed onder burgemeester Van Rijckevorsel; ook de Overste Van de Poll, die ter audientie kwam, maakte zeer zijn *éloges*. Om in den woningnood te voorzien is een vereeniging opgericht; voorloopig voor 12 woningen.

Het volk krijgt in St. Oedenrode van den eersten stand een slecht voorbeeld; na het schandaal van oud-burgemeester Sassen (?) Mevrouw Walther komt nu weer een schandaal in het gezin Van der Hagen-Schindler; v.d. H. bezocht wat veel een boerenmeisje; zijn vrouw – eene dochter

van den vroegeren burgemeester van St. Oedenrode – heeft tegen hem een proces tot scheiding van tafel en bed ingespannen; eisch door Rechtbank toegewezen; v.d. Hagen moet aan zijne vrouw jaarlijks f. 3.000 voor levensonderhoud uitkeeren.

De klompenindustrie maakt op het moment schitterende zaken; 80 klompenmakerijen waarin minstens 350 menschen werken, verdienen veel geld. De opleiding in het vak is echter gebrekkig; geschiedt bij de bazen; een bekwaam boorder moet, om het hakken te mogen leeren, een maand of vier voor niets werken. Kan hij gedurende zoo'n langen tijd zijn loon niet missen, dan blijft hij alleen boorder. Geen armoede; het algemeen armbestuur houdt alle jaren geld over.

Lieshout

Den **29 Juli 1918** bezocht ik per auto de gemeenten Liempde, St. Oedenrode en Lieshout. De gemeente Lieshout begon in 1905 met het in cultuur brengen van 74 H.A. broekgrond, met het gunstig resultaat, dat daaraan tot nu toe f. 24.000 werd ten koste gelegd, terwijl de totale opbrengst ruim f. 34.000 bedroeg, en de gemeente daaraan nu een zeer waardevol bezit heeft. De canada's groeien vrij goed; men heeft er ± 6.000; in ± 30 jr zijn zij hakbaar. Het elzen schaarhout groeit niet best; de grond is te nat.

Nog weer eens het belang van de gemeente bepleit, om voor bebossing van de talrijke daar voor geschikte gronden de hulp van het Staatsboschbeheer in te roepen. Men voelt er niet veel voor, en wil liever gebruik maken van de Zwaluwsche landverbetering Mij.

De industrie gaat heel goed; de arbeiders verdienen 22 tot 25 cnt per uur; men trad niet toe tot het Werkeloosheidsbesluit 1917 omdat de industrieelen geene werkeloosheid voorzien. Het gaat den grooten boeren redelijk goed; den kleinen boeren slecht; het getal koeien in de gemeente, vergeleken met voor 4 jr is met 25% verminderd.

De aanleg van het Wilhelminakanaal bracht ± 300 vreemde werklui in de gemeente; des Zaterdags en 's Zondags komen marechaussee de plaatselijke politie versterken; behoudens één geval kwamen er geene ernstige rustverstoringen voor.

Leende

Den **30 Juli 1918** bezocht ik per auto de gemeenten Leende en Nunen. De partijstrijd, ontstaan ten gevolge van de schoolquaestie te Strijp, bestaat niet meer, sinds te Strijp door de ingezetenen eene bijzondere school werd gebouwd. Die school staat onder het bestuur van de ingezetenen; de pastoor heeft er niets aan te zeggen. Ten gevolge van den strijd verloor Godschalx zijne wethoudersplaats; hij werd in 1917 weer als wethouder gekozen.

Godschalx is bierbrouwer; ten gevolge van de tijdsomstandigheden moest zijne brouwerij stopgezet; hij bouwde die toen om in eene groentendrogerij; maar nu kan hij geene groenten krijgen om te drogen. De Heeren meenden – Godschalx zelf was niet gekomen – dat Godschalx op zeer zware lasten zat, en dat het hem wel heel moeilijk zou vallen, het hoofd boven water te houden.

Van de 25 H.A. van Leender Strijp werden door de Heide Maatschappij 4 H.A. ontgonnen. Het is weggegooid geld; er kwam niets van te recht; de moer zit 1½ à 2 M. dik; als men die eruit haalt, dan krijgt men een waterplas. Het eenige wat men kan doen – volgens B. en W. – is, het wilde bandhout dat er thans groeit, uitrooien, het terrein egaliseeren en met kunstmest behandelen om er natuurweide van te maken; maar daar krijgt men nog eene minderwaardige weide.

De 230 H.A. van Oosterrik liggen tusschen Leende en station Sterksel; het is beste grond; wel f. 500,- de H.A. waard. Men kan die terreinen niet exploiteeren, omdat er 200 diverse gerechtigden zijn; de bewoners van Leenderstraat hebben het recht om op Maandag en Dinsdag hun hoornvee daar te laten weiden; terwijl de bewoners van de Afdeeling Oosterrik, en het gemeentebestuur van Heeze – zooals vroeger beschreven – recht hebben op kavels turf. Salomo's wijsheid zal noodig zijn, om hier eene allen bevredigende oplossing te vinden.

Ook deze gemeente is toegetreden tot de subsidieregeling voor de werkeloosheidsverzekering (K.B. Dec. 1916).

Nunen, Gerwen en Nederwetten

Den **30 Juli 1918** bezocht ik de gemeenten Leende en Nunen. Burgemeester Van Kemenade is daar goed op zijn plaats. Hij geeft zich veel moeite en kan blijkbaar goed met de menschen. Hij heeft twee liefhebberijen, nl. poten en planten; en in oude archieven snuffelen. Tot nu toe had hij nog geen tijd om zijne losse aantekeningen in zake de exploitatie der gemeentelijke bezittingen in een register uitvoerig te bewerken.

De Canada's blijven voortdurend goed groeien; er zullen er nu wel 10.000 zijn; Van Kemenade pootte er wel 5 à 6.000. Niet één enkele boom is door kanker aangetast.

Het is nog steeds misère met den aannemer van den weg Soeterbeek-Nederwetten-Son-Nunen; de aardebaan en de kunstwerken hadden 1 Januari 1916 moeten zijn opgeleverd; 4/5 à 9/10 van het werk is gereed, maar het wordt niet afgewerkt. Aannemer werd namens gemeente door Mr van Best in gebreke gesteld.

Onder Nunen schiet het Wilhelminakanaal niet hard op; aannemer heeft daar eerst een beetje gewerkt, en is nu meer onder Lieshout aan den gang. Voor de locaalspoorwegplannen van Voorhoeven werd aan Nunen f. 70.000,- gevraagd; gemeente heeft nog geen enkele toezegging gedaan. Ten gevolge van de tijdsomstandigheden is het getal koeien met meer dan 1/3 verminderd; getal varkens met meer dan 1/2 verminderd; getal kippen met meer dan 2/3 verminderd. Het getal werkpaarden bleef hetzelfde; het aantal jonge paarden van 1/2 en 1 1/2 jr nam belangrijk toe.

Ook deze gemeente is toegetreden tot de subsidie regeling voor de werkeloosheid verzekering (K.B. Dec. 1916). Cuijten, een inwoner van Nunen, werd daar in 1799 geboren. Hij werd president van het Groot Seminarie. Hij was Ridder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw en Commandeur van de Eikekroon. Hij overleed in 1884 op het Groot Seminarie te Haaren. De man heeft in zijn leven veel voor Nunen gedaan. Om de herinnering aan hem levendig te houden, werd door de gemeente tegenover de R.K. Kerk een President Cuijten Plein aangelegd.

Woensel en Eckart

Den **31 Juli 1918** bezocht ik per auto vanuit Helmond de gemeenten Woensel en Tongelre. Met B. en W. besprak ik de groote annexatieplannen. Er wordt hevig gestreden tegen het voorstel van Gedeputeerde Staten om een deel van Woensel als afzonderlijke gemeente te laten bestaan. B. en W. zijn vóór het voorstel van Gedeputeerde Staten.

Ter audiëntie verscheen een deputatie van de secretarie-ambtenaren; de Heeren beklagden zich, dat in het wetsontwerp voor hen niet gezorgd was. Hen geantwoord, dat G.S. dat niet konden doen, omdat zij niet wisten, welke ambtenaren eventueel zouden overgaan naar het nieuwe Woensel. De Raad en de dubbele Raad zullen daarover hun oordeel aan G.S. en aan de Regeering moeten doen kennen.

Drie raadsleden: Vrijdag, Bogers en Smulders, kwamen daarna pleiten voor de annexatie van heel Woensel. Hunne argumenten waren niet sterk, behalve voor zoover betreft de wenschelijkheid om, wanneer Eindhoven met het Wilhelminakanaal verbonden wordt, een zoo groot mogelijk deel van die verbinding binnen het territorium van het nieuwe Eindhoven te hebben liggen. Smulders betoogde bovendien, dat van het nieuwe Woensel 1/4 boeren en 3/4 fabrieksarbeiders waren; voor die arbeiders worden door sociale wetgeving enz. allerlei maatregelen genomen, organisaties in het leven geroepen; Smulders meende, dat voor een richtigen gang van zaken aansluiting bij Eindhoven gewenscht was; daar kan men over betere en meerdere intellectuele krachten beschikken voor de leiding enz. dan in het nieuwe Woensel beschikbaar zouden zijn.

De woningnood om en nabij Eindhoven is groot; Woensel bouwde vroeger reeds 280 woningen; en heeft thans 360 woningen in aanbouw; de gemeente zal daaraan jaarlijksch fl. 8.000,- moeten bijdragen. Met burgemeester De Vries drie woningen van boven tot onder bekeken; eene van fl. 2,35 huur; eene van fl. 2,60 en eene van fl. 3,10. Naar mijne meening zijn die woningen bijzonder geschikt voor gezinnen, gezegend met kinderen; bovendien hebben alle woningen een vrij terreintje achter het huis voor de bewoners beschikbaar.

Daarna ging ik met den burgemeester naar het Rijkskrankzinnigengesticht, alwaar wij, onder leiding van den directeur-geneesheer Reitzema en de drie aanwezige doctoren, Mejuffrouw

Schoondermark en de Heeren, de inrichting bekeken. Er zijn nog slechts 300 patiënten; geleidelijk moet hun aantal tot 900 groeien.

Ten slotte gingen we nog eene nieuw gebouwde gemeenteschool zien; zeer goed ingericht en solide gebouwd; door het Rijk geheel betaald! Burgemeester De Vries heeft voor Woensel veel gedaan.

Tongelre

Den **31 Juli 1918** bezocht ik per auto vanuit Helmond de gemeenten Woensel en Tongelre. Mijn gesprek met B. en W. liep natuurlijk over het ontwerp van wet van Gedep. Stat. om de gemeenten rondom Eindhoven, dus ook Tongelre, tot ééne gemeente te vereenigen. B. en W. stellen zich niet op het hooge standpunt van wat het algemeen belang vordert; zij houden alleen rekening met de specifieke belangen van Tongelre, en zijn dan natuurlijk tegen de vereeniging; zij meenen volkomen in staat te zijn, die belangen geheel naar behooren te behartigen niet alleen, maar dat beter te kunnen doen, dan wanneer een groot Eindhoven ook voor Tongelre moet zorgen. Ik kan mij hun standpunt zeer goed verklaren, al kan ik er mij niet mede vereenigen.

De burgemeester woont thans in Tongelre; hij heeft zich daar een huis gebouwd. Het verschil van belangen van landbouwers en burgerij leidt tot strijd bij de gemeenteraadsverkiezingen; de landbouwers geraken in de minderheid. De distributie van levensmiddelen werkt goed, maar is zeer kostbaar; over 1917 moest Tongelre daarvoor f 13.000 betalen. De aanleg van den harden weg Woensel-Geldrop is blijven steken; ook in 1918 zal die weg niet afgebouwd worden. Ook in Tongelre heerscht groote woningnood; een vereeniging voor de volkshuisvesting zal dit jaar nog dertig woningen bouwen; geraamd op f 3.800 per woning. Het geraamd jaarlijksch exploitatietekort bedraagt f 1.000 à f 1.200.

Het salaris der veldwachter bedraagt f 1000 + 10% duurtetoeslag. Tegen een eventueel groot waterschap voor de Dommel zal men zich niet verzetten. Dr. Raupp uit Nunen kan de armenpraktijk alleen niet meer de baas; vermoedelijk zal voor Klein Tongelre een medicus uit Eindhoven worden aangesteld. De gemeente zal waarschijnlijk binnenkort het algemeen armbestuur moeten subsidieeren; er beginnen armen in de gemeente te komen. Nog slechts enkele arbeiders uit Tongelre zijn werkeloos; zij worden gesteund uit de werkeloosheidsverzekering (K.B. Dec. 1916), waarvoor Tongelre aan de agglomeratie 8% betaalt. Wanneer volgens het stelsel van evenredige vertegenwoordiging thans een nieuwe gemeenteraad moest gekozen worden, zouden daarin volgens B. en W. vijf arbeiders gekozen worden.

Augustus

Budel

Den **1 Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Helmond Budel, Soerendonk en Maarheeze. Ik begon met den burgemeester een geweldigen uitbrander te geven, toen het bleek, dat hij zijne belofte van 1913 niet had ingelost, en geene beschrijving had laten maken van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen. Uit die bezittingen komt heel wat geld: van 9 H.A. vloeiveiden f. 2.500; van 1.20 H.A. gescheurd weiland f. 358; van 3.50 H.A. natuurweide f. 535. De eikenboomen groeien goed; moeten nog 40 jr staan; de wilgenboomen doen het niet goed; de klompenmakers kunnen het hout niet gebruiken. De canada's doen het best; in 1916 twee honderd verkocht voor f. 4.400; over 2 jr weer een hak; over 6 jr weer een.

De zinkfabriek werkt niet meer; verschaft aan al hare arbeiders werk, door grond te ontginnen. Honderd Hectaren zijn in cultuur; per H.A. kostte dat wel f. 1.000. Maar het is prachtig werk. Men werkt ten Westen van de fabriek, omdat de wind de schadelijke dampen meestal in Oostelijke richting drijft; alle woningen staan eveneens aan de Westzijde; omdat de windrichting meestal van West naar Oost is. Aan de Oostzijde van de fabriek groeit binnen een afstand van drie kwartier absoluut niets. De gemeente Budel heeft daar 100 H.A. heidegrond liggen; zelfs de heide is gestorven; alles is weer wit zand geworden. –

De distributie van levensmiddelen kostte in 1917 aan de gemeente f. 7.000. Er wordt nog veel gesmokkeld: garen, manufacturen, schoenen, zeep, kwatta en tabak. De stoomzuivelfabriek

werkt van den winter slechts drie dagen; vroeger was de aanvoer van melk 8.000 Liter per dag; thans slechts 3.500 Liter. Er is 25% minder vee dan voor drie jaar. De burgemeester is een streber; hij wil lid van de Kamer worden; dat is aan Fleskens, Wintermans en Deckers gelukt; waarom aan hem ook niet?

Soerendonk, Sterksel en Gastel

Den **1 Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Helmond de gemeenten Budel, Soerendonk en Maarheeze. De zoon van den burgemeester werd in 1913 gediplomeerd; hij werd toen secretaris van Maarheeze, en na vier jaar burgemeester van Nederweert. Hij was op de secretarie om Verdijk te helpen. Er zijn geen distributie-ambtenaren in Soerendonk; de burgemeester-secretaris moet dat maar klaarspelen. Hijzelf en zijne 32-jarige dochter werken van 's ochtends 7 tot 's avonds laat op de secretarie om zoo veel mogelijk alles in orde te houden.

De ontginning van Sterksel was een voornaam onderwerp van gesprek: Sterksel ging voor f. 175.000 over aan Van Best, Hegener en Coolen; deze kaptten voor een ton hout en verkochten toen alles voor 3 ton aan de tegenwoordige Maatschappij. Deze heeft thans 700 H.A. ontgonnen; zij koopt nog steeds grond bij: o.a. dezer dagen 77 H.A. van de Zevenhuizensche Heide; bovendien heeft zij het landgoed Hugten, groot 320 H.A. tot 1 September in optie voor f. 185.000,-. Er gaan reuzen kapitalen in; alle kwade mastenbosschen werden door de Mij. gehakt en als brandhout verkocht. De oogst op de 700 ontgonnen H.A. moet meer dan slecht staan. De Maatschappij zal ± 250 menschen in dienst hebben tegen gemiddeld f. 2 per dag. Alle boerderijen zijn afgebroken of van bestemming veranderd; er werden enorme veestallen gebouwd enz enz. De Heeren waren van meening dat er van het kapitaal, wat er in ging, veel verloren zou zijn; het komt er nooit weer uit.

Voor Sterksel zit Van Hoof in den Raad, thans de eigenaar van eene der boerderijen van Sterksel, aan hem door de Maatschappij onder de waarde verkocht. De burgemeester heeft het te druk om de beschrijving der exploitatie van de gemeentelijke bezittingen te kunnen bijhouden. De kinderen (meisjes) uit het gehucht Gassel wonen dicht bij Budel dan bij Soerendonk; zij gaan om die reden naar de bijzondere school te Budel.

Maarheeze

Den **1 Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Helmond de gemeenten Budel, Soerendonk en Maarheeze. Mét de gemeenten Budel en Soerendonk was men vóór den oorlog in overleg getreden met het Staatsboschbeheer over den aanleg van bosschen, het aanstellen van een houtvester enz. Ten gevolge van het uitbreken van den oorlog is alles blijven zitten.

Middelerwijl ging Maarheeze voort met den aanleg van bosch; dit voorjaar werd een groote plek slechte heide afgebrand, en daarna 350.000 dennetjes in den grond gebracht, ± 20.000 per H.A. Het droge voorjaar deed zeker 150.000 planten sterven; die zullen in het najaar geremplaceerd worden. Er zijn thans ± 14 H.A. natuurweide, die ongeveer 10% renten geven van het daarin gestoken kapitaal.

De exploitatie van de stoomzuivelfabriek – die in Budel staat – is bijzonder kostbaar, omdat er zoo weinig melk verwerkt wordt, deels ten gevolge van het gebrek aan krachtvoer voor het vee, deels ten gevolge van het afschaffen van melkvee door de boeren; er komt thans niet meer dan 3.500 Liter melk, tegen vroeger 9.000 Liter. De harde weg van Maarheeze naar station Oudenboom is bijzonder slecht; gemeente heeft het beheer en onderhoud nog niet overgenomen van de S.S. Geraden zich deswege nogmaals tot de S.S. te wenden, en, zoo noodig, tot den Minister. Er is tegenwoordig zoo veel werk in de gemeente, dat niemand meer werkt op de zinkfabriek te Budel.

Er werd in geen 2½ jr een huwelijk voltrokken; er kwam geene boerderij open! Er zijn geen armen in Maarheeze; het armbestuur belegt zijne inkomsten. Landbouwonderwijs wordt steeds gegeven, hetzij een éénjarige, hetzij een tweejarige cursus.

Deurne en Liessel

Den **2den Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Helmond de gemeenten Deurne en Vlierden. Burgemeester Van Beek valt in Helmond blijkbaar zeer in den smaak. Hij geeft zich veel moeite en pakt de zaken flink aan. Zoowel de geestelijkheid, die op audiëntie kwam, als de beide wethouders prezen hem ten zeerste.

Het veenbedrijf gaat goed; in 1917 werd f. 116.000 zuiver verdiend; in 1918 zal de winst nog grooter zijn. Er zijn groote plannen, door de Heide Maatschappij opgemaakt, om gronden in cultuur te brengen, drie boerderijen te bouwen enz. Voor de bebossching van plusminus driehonderd hectare wil men de hulp inroepen van het Staatsboschbeheer. Het electriciteitsbedrijf gaf in 1917 een nadeelig saldo van plusminus f. 2.500; in 1918 zal het zich ongeveer dekken.

De harde weg naar Venray is gereed; onder Deurne zal die beplant worden met eene dubbele rij boomen; men wil er een prachtweg van maken. De tram naar Venray zal er wel niet komen, vooral met het oog op de aanhangige locaal spoorweg plannen. Voor den tram naar Roermond gaf Deurne f. 195.000. Er zijn geen rails, om den tram af te bouwen tusschen Liessel en Deurne. De tram loopt thans tot Roggel; de baan is klaar tot Meijel; met de rails kan men komen tot Liessel. Die tram zal verbinding krijgen met het Zuid-Limbursche kolenbekken. B. en W. achtten die tram voor Deurne van groote waarde.

Deurne moet jaarlijks veel betalen voor de armen; de peelwerkers van Liessel en Neerkant zijn kleine boertjes; niet één hunner wordt door gemeente bedeed. Maar die uit Deurne wonen allen in kamertjes, en hebben geen eigen bedrijfje; die menschen kosten jaarlijks veel aan de gemeente. Sinds korten tijd heeft men de armenzorg voor die menschen van de gemeente overgedragen op het armbestuur; misschien kan langs dien weg de jaarlijks benoodigde som verminderd worden.

Van de exploitatie van gronden wil men afzonderlijke bedrijven maken; dan is geene afzonderlijke beschrijving van alles noodig. De distributie van de levensmiddelen loopt goed; de administratie is uitstekend in orde, zooals een Regeeringscontroleur juist heden constateerde. Er is woningnood in de gemeente. B. en W. stellen zich voor, voorloopig zes woningen door eene op te richten vereeniging te doen bouwen. Voor Helenaveen zit Van Oers in den Raad; een uitstekend lid; met de aanstaande verkiezing volgens de evenredige vertegenwoordiging loopt zijn zetel groot gevaar.

Vlierden

Den **2den Augustus 1918** bezocht ik per auto van uit Helmond de gemeenten Deurne en Vlierden. De burgemeester Janssens geeft zich veel moeite en kan het goed met de menschen vinden. Jammer, dat hij wat aan zaakwaarneming doet; gelukkig dat geen der notarissen hem wil van dienst zijn; daardoor blijft die zaakwaarnemerij beperkt tot die zaken, welke zonder notarieelen bijstand kunnen verricht worden. Tijdens mijn bezoek aan Deurne klaagde notaris de Leeuw over de zaakwaarneming van Janssens.

De distributie der levensmiddelen gaf aan Janssens ontzettend veel werk; sinds 1 Juli ll. heeft Vlierden zich aangesloten bij de distributie van Deurne. Sinds 1915 laat Vlierden zijn bosschen aanleggen door Staatsboschbeheer; tot nu toe 30 H.A.; Vlierden heeft twee complexen grond, een van 110 en een van 90 H.A. Als alles ontgonnen is komt er één ambtenaar van het Staatsboschbeheer voor de verpleging van de bosschen van Vlierden, Asten, Someren en Lierop. De waterleidingen worden goed onderhouden gezamenlijk door Deurne, Vlierden en Asten. Vlierden heeft eene verordening op de handdiensten; de menschen hebben het echter te druk en koopen hun dienstplicht af; met het aldus verkregen geld betaalt Vlierden de arbeiders, die de waterleidingen moeten zuiveren. Of dat het peil van den Stipdonkschen watermolen juist geregeld is, meenen B. en W. te moeten betwijfelen. Herhaaldelijk laten zij het peil aan de peilschaal controleeren, en kunnen dan geene overtreding constateeren; desniettegenstaande wordt er wel waterbezwaar ondervonden.

Het heerlijk jachtrecht is in handen van den Heer Van Loon te Deurne. Hij moet vroeger fabrikant geweest zijn in Helmond; naar men meende, zat hij vroeger in de fabriek van Begeman. De veldwachter heeft maar f. 400 tractement; hij is tevens voorwerker bij de ontginningen ad f. 0.18 per uur; maakte in 1917 alles te samen ± f. 1.000,-. Er wordt geregeld landbouwonderwijs

gegeven, dat met veel belangstelling wordt gevolgd. Het komt voor, dat dezelfde menschen successievelijk drie cursussen volgden.

Lierop

Den **3den Augustus 1918** bezocht ik vanuit Helmond per auto de gemeenten Lierop en ZesGehuchten. Evenals steeds maakte burgemeester Van Dijk ook nu weer een uitstekenden indruk. Lierop, eene uitsluitend landelijke gemeente, moet uitsluitend van het landbouwbedrijf bestaan. De boeren ondervinden zeer den druk der tijden; doordat ze minder mest en minder kunstmest hadden, waren ze wel gedwongen om minder rogge te zaaien dan vroeger; ze konden het meerdere land niet in voldoende staat van bemesting brengen, en zaaiden op de hooge zandige akkers evene, welke zich met minder goed voorbereiden grond tevreden stelt.

Het getal koeien in de gemeente is ± 525 , vrijwel gelijk aan het getal, dat er vroeger was; maar het jonge vee moest wel voor 50% opgeruimd. De koeien geven intusschen niet meer dan $\frac{2}{3}$ van de melk van vroeger, gemiddeld 6 Liter tegen vroeger 9. Men krijgt ook niet meer dan 30 tot 40% van de kunstmest van weleer.

In 1915 heeft gemeente met Staatsboschbeheer gecontracteerd voor de bebossching van 180 H.A. Daarvan is thans 36 H.A. tot bosch aangelegd. Staatsboschbeheer verpleegt het verdere boschbezit van de gemeente niet; dat bezit bedraagt thans 148 H.A. en wordt door gemeente nog voortdurend uitgebreid, laatstelijk nog met 12 H.A. Sprangers is de ambtenaar van het Staatsboschbeheer, die de ontginningen voor dat beheer uitvoert; hij woont in Nijmegen.

De cursus voor opleiding van meisjes uit den boerenstand is sinds 1917 een tweejarige geworden; gelukkig, nu kan het geleerde wat bezinken! Burgemeester houdt zijn beschrijving van de gemeentelijke ontginningen trouw bij. Hoofd der school blijft geregeld een tweejarigen landbouw cursus geven. Konijnenschade is er niet; wel doen de fazanten kwaad. De eigenaar van de jacht, de Heer van Loon uit Deurne, is al druk bezig die op te ruimen.

Zesgehuchten

Den **3den Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Helmond de gemeenten Lierop en ZesGehuchten. Hoewel de gemeente straatarm is, wist burgemeester Fleskens veel tot stand te brengen: een net, goed ingericht Raadhuis, eene mooie nieuwe school, enz. Toch zullen de finantien van de gemeente naar mijne meening op den duur niet toereikend zijn voor een eigen administratie. De rijke fabrikanten wonen in Geldrop; meer dan 400 arbeiders in ZesGehuchten. De beide gemeenten hebben in velerlei opzicht dezelfde belangen; het is, dunkt mij aangewezen, dat zij op den duur vereenigd worden. Ik sprak in dien zin met B. en W.; de burgemeester was het blijkbaar met mij eens; de wethouders spraken zich niet uit.

De gemeente is met Geldrop aangesloten bij de werkeloosheidsverzekering. De beide groentendorgerijen staan stop; de grootste der beide inrichtingen, die van de Heeren Houtkooper, Vincent van den Heuvel, Van Vorst en Eysen zou een voorraad hebben ter waarde van zeven ton; uitvoer mag niet plaats hebben. De groote voorraad zou zelfs door de zolders der bewaarplaatsen heen gezakt zijn! De stroohulzenfabriek staat stop. De beendermeelfabriek was niet voldoende economisch ingericht en werd door de Regeering stopgezet. De fabrieksarbeiders verdienen tegenwoordig gemiddeld f. 14 à f. 15. Armoede dat naam heeft wordt niet geleden.

Aangezien op den duur groote werkeloosheid te voorzien is, treft de burgemeester maatregelen, om de 150 Belgen, thans in Geldrop, naar het interneringskamp te Harderwijk te doen terugzenden. Over de moraliteit van die Belgen wordt zeer geklaagd; abortus, vroeger onbekend, komt thans veelvuldig voor. Van de boeren wonen 75% op eigen boerderijen; van de arbeiders 50% in eigen woningen. Van de eigen boerderijen zijn minstens 75% met hypotheek bezwaard. Van de ingezetenen worden nog steeds hand- en spandiensten gevorderd; het moet wel, omdat de menschen geen belasting kunnen betalen. Die diensten zijn uitsluitend voor het onderhoud der wegen; dus niet voor het onderhoud der waterleidingen.

Voor de distributie heeft ZesGehuchten één bedrijf samen met Geldrop. Geldrop bouwde 50 arbeiderswoningen; als de Belgische gezinnen, die met de Belgen mede kwamen, weg zijn, is er geen woningnood meer. Over veldwachter Van Mol blijft men zeer tevreden; hij heeft thans f.

800 tractement – grootendeels door Geldrop betaald – benevens allerlei emolumenten. Om den aannemer van den harden weg Woensel-ZesGehuchten-Geldrop in staat te stellen, dien weg langzamerhand bij gedeelten op te leveren, wordt thans overleg gepleegd tusschen aannemer en Hoofd Ingenieur van den Prov. Waterstaat. Alle meisjes uit ZesGehuchten gaan naar de bijzondere school te Geldrop.

Zeeland

Den **5den Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Grave de gemeenten Zeeland, Schaijk en Reek. Wethouder Dekkers is juist overleden; ik ben voor den geheelen duur van mijn bezoek aangewezen op de Heeren Doedens en v.d. Ven. Gelukkig dat die Heeren zich goed schijnen te verdragen; wethouder v.d. Ven had nog al eens het hooge woord.

Burgemeester Doedens geeft zich nog steeds veel moeite; jammer dat de man zoo omslachtig is; hij schrijft drie bladzijden vol, met wat hij in drie regels kan zeggen. Hij heeft tot voor korten tijd het geheele distributiebedrijf van de gemeente geheel alleen gevoerd; hij moet het toen wel vreeselijk druk gehad hebben. Hij beweert geen vrouw te kunnen gaan zoeken, omdat hij het zoo druk heeft, dat hij de gemeente niet uit kan.

We gingen samen de nieuw gebouwde school kijken, en kwamen daar voor een gesloten deur, terwijl de burgemeester geen sleutel had; we keerden dus onverrichterzake terug! Het vluchtelingenkamp te Uden ligt op twee minuten afstand van de grens van Zeeland. B. en W. klagen sterk over de groote overlast, welke de inwoners van Zeeland van dat kamp ondervinden. B. en W. willen 45 H.A. pas ontgonnen weiland in kleine kavels leggen en dan publiek verkoopen. De kleine landbouwers hebben er behoefte aan, en zullen hooge prijzen bieden. Het land gaat in waarde achteruit, omdat er geen voldoende kunstmest te krijgen is; als er in een jr. of drie vier geen verbetering komt, dan wordt het heele terrein weer heide. Gemeente heeft een ander complex van 65 H.A. dat zij tot grasland wil ontginnen, zoodra er weer kunstmest te krijgen is. Voor aansluiting van Zeeland aan locaalspoorwegnet vraagt Voorhoeven f. 100.000,- het schijnt dat Zeeland tenslotte niet aangesloten zal kunnen worden.

Schaijk

Den **5den. Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Grave de gemeenten Zeeland, Schaijk en Reek. Ook hier komen door den nood der tijden de finanties van de gemeente heelemaal in de war; er wordt thans f. 5.000 aan hoofdelijken omslag geheven; de levensmiddelendistributie is zoo duur; bovendien gaan alle tractementen naar boven.

Gemeente blijft met behulp van het Staatsboschbeheer druk ontginnen; 137 H.A. zijn klaar; het heele complex, dat ontgonnen zal worden is 340 H.A. groot. Door hoofd der school te Reek wordt nog steeds met groot succes landbouwonderwijs gegeven; het geleerde wordt door de boeren trouw in praktijk gebracht.

Van de boeren zullen ± 90% op hun eigen wonen. 50% van die op hun eigen wonen hebben nog hypothecaire schuld in hun plaats staan. Pastoor van Winkel heeft groote plannen; hij wil de openbare school hervormen tot eene bijzondere; hij heeft evenwel geen geld, om het schoolgebouw van de gemeente te koopen; hij zou daarom willen beginnen met het gebouw te huren.

Verder zou hij met de vereeniging "Eigen Erf" willen samenwerken, om tot den bouw van kleine woningen te komen. Hem er op gewezen, dat Eigen Erf eene weinig kapitaalkrachtige vereeniging was. Als het noodig was, dat er in Schaijk gebouwd werd, was het m.i. aangewezen dat er eene vereeniging tot bevordering der volkshuisvesting werd opgericht; Inspecteur Zaetmulder te Nijmegen zal zeker gaarne alle mogelijke inlichtingen verstrekken, en van voorlichting dienen.

Als er volgens het stelsel der evenredige vertegenwoordiging zal gestemd worden, zal de gemeenteraad in zijne samenstelling vermoedelijk geene verandering ondergaan. Secretaris Van der Heijden is als zoodanig vervangen door zijn zoon; de oude Heer komt nog geregeld ter secretarie werken. Er werd in 1917 f. 60.000 meer op de Spaarbank gebracht dan gehaald; geld, dat de boeren door de tijdsomstandigheden in hun bedrijf niet kunnen gebruiken; daarvan

maken zij thans 4%, terwijl zij er in hun bedrijf 40 à 50% van moesten maken. De boeren moeten op die manier wel verarmen!

Reek

Den **5den Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Grave de gemeenten Zeeland, Schaijk en Reek. Wientjens, de nieuwe burgemeester, maakt een zeer goeden indruk; de beide wethouders zijn blijkbaar zeer op hem gesteld. B. en W. toonden zich zeer gevoelig dat geen hunner den Heer Gervers ooit nog gezien had sinds zijne ontslagname als burgemeester van Reek.

Ook Reek heeft een eigen levensmiddelenbedrijf; het loopt goed, maar het is duur; over 1917 kostte het f. 1.486,-. Er werd nogal gesmokkeld door inwoners van Reek; deswege werd zwaar gestraft; drie maanden gevangenisstraf; ½ jaar naar Frederiksoord, enz.; vooral voor het laatste hebben de heeren respect! Thans is de smokkelhandel vrijwel gedaan; men kan geen smokkelwaar meer krijgen.

Pastoor Suijs is bezig een liefdehuis te bouwen (Zusters van Veghel) met meisjesschool, voorloopig drieklassig, onder 3 leeken-onderwijzeressen. Hij moet geërfd hebben van Bremen, kassier te Rotterdam, een broer van den man, die aan den Bisschop van Den Bosch zoo'n groot kapitaal gaf voor kerkenbouw. B. en W. meenden, dat de bouw van het liefdehuis aan Pastoor Suijs f. 125.000 zou kosten.

Gemeente heeft sinds 1915 een contract met Staatsboschbeheer voor bebossching van 330 H.A. Jaarlijks wordt ongeveer 20 H.A. tot bosch aangelegd. De Raad besloot in 1915 tot dezen maatregel op voorstel van de beide wethouders, maar tegen den wensch van burgemeester Gervers, die van het Staatsboschbeheer niets wilde weten.

Het landbouwonderwijs wordt trouw gegeven; de lessen trouw in praktijk gebracht. Minstens 75% van de landbouwers wonen op hun eigen; van de eigen plaatsen zullen er ± 50% onbelast zijn. Wethouder Smits is 82 jaar; ik zal hem wel niet weer terugzien!

Dieden, Demen en Langel

Den **6den Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Grave de gemeenten Dieden, Deursen en Ravenstein. Burgemeester Caners is daar zeer goed op zijn plaats; hij is een goed administrateur en een tactvol ambtenaar. Hij heeft daar eene moeilijke positie, doordat de Heer Tielens nog altijd pastoor is van Demen, en zich veel te veel met de gemeentezaken bemoeit; op het oogenblik staan de beide wethouders, Lorskens en Bijl aan de zijde van den pastoor; er wordt groote zeemanschap vereischt, om conflicten te vermijden, tot nu toe slaagde de burgemeester daarin wonderwel.

Distributiebedrijf wordt beheerd door een ambtenaar van f. 250,-. Voor dat bedrag beheert hij de bedrijven van Dieden, Deursen en Huisseling; voor iedere gemeente een eigen bedrijf; het loopt uitstekend. Dieden, Deursen en Huisseling hebben samen ééne stoomzuivelfabriek, staande te Huisseling; 600 koeien; nog hetzelfde getal als vroeger; tegen den aanstaanden winter zal men het moeten verminderen; er is weinig hooi gewonnen, terwijl er geen krachtvoeder is. Er wordt thans landbouwonderwijs gegeven door schoolhoofd te Demen; deze heeft beter het oor van de leerlingen, dan Van Dooren, het schoolhoofd te Dennenburg. Maar de lessen worden maar zeer schaars in praktijk gebracht.

De varkensfokkerij is voor 2/3 gedaan. De kippen zijn voor 75% opgeruimd. De loswal is goed in orde, maar overstroomt bij hoog water; gemeente kan die niet ophoogen, zij behoort aan het Rijk, en werd voor 20 jr. door gemeente gehuurd. Gemeente deed enkele jaren over de verhooging van de St. Jansstraat; thans in het werk gereed; geld om die straat te verharden is er evenwel voorloopig niet; de kolensintels kosten tegenwoordig f. 5 de M3 + f. 2 à f. 3 voor vervoer van station Ravenstein naar den weg; de ballastgrint f. 1,28 geleverd op de wal.

Van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen valt niets te beschrijven; het bezit is allemaal weiland, dat publiek verpacht wordt; er wordt niet aan gewerkt; zelfs de slooten worden niet opgehaald of schoon gemaakt; de Raad oordeelde dat niet noodig.

De meisjes gaan allen naar eene bijzondere school te Batenburg; toen er eene onderwijzersplaats aan de openbare school te Dieden moest vervuld worden, plaatsten B. en W.

twee onderwijzeressen op de voordracht; buiten de voordracht werd een onderwijzer benoemd. De pastoor had de Raadsleden bewerkt; hij vreesde, dat, wanneer eene onderwijzeres mocht benoemd worden, sommige meisjes van de bijzondere school te Batenburg zouden overgaan naar de openbare school te Dieden. Het bezwaar, dat jonge zwakke meisjes bij slecht weer en ontijde de rivier moeten passeeren om de school te Batenburg te bereiken, telt Heerom blijkbaar heelemaal niet.

Deursen en Dennenburg

Den **6den Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Grave de gemeenten Dieden, Deursen en Ravenstein. Eene officieele beschrijving van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen werd niet gemaakt; maar de burgemeester toonde mij een boekje met particuliere aantekeningen van af dat hij burgemeester werd, en vrijwel tot heden bijgehouden. Uit die aantekeningen is zeer veel te halen, wat voor de gemeente van belang is te weten; de burgemeester stelt die aantekeningen ter beschikking van de gemeente.

Op het gebied van de wegen is de burgemeester zich zeer verdienstelijke blijven maken; de landwegen zien er thans goed uit, en zijn watervrij opgehoogd; althans die wegen waarlangs huizen gebouwd zijn. Ook de andere landwegen worden opgehoogd, maar niet hooger, dan het langs liggende bouw- of weiland; een gedeelte van de Elleboogstraat en van de Lange dwarsstraat moet nog op die wijze in orde gebracht.

De Maasmondwerken hebben wel veel geholpen, maar toch niet heelemaal beantwoord aan de hooggespannen verwachting; men heeft nog veel waterschade, maar toch gelukkig niet zooveel meer als vroeger. Deursen moet lossen door de sluis in den Groenendijk; die sluis kan niet geopend, vóórdat het water onderweg kan. Naar B. en W. meenen, had het water van de Hertogswetering op een lager punt op de Maas moeten gebracht worden, dan te Gewande door de Roode en de Blauwe Sluis; dan was men minder afhankelijk geweest van laage waterstanden op de Maas, en had men dus eerder de sluizen o.a. in den Groenendijk, kunnen openen.

Het water dat van boven Herpen komt, moet door de Spoelsluis lossen; als de Spoelsluis geopend werd, vóórdat de sluis in den Groenendijk open stond, zou heel Deursen onder water vloeien. Zoowel de Spoelsluis als de sluis in den Groenendijk staan onder beheer van het bestuur van de Hertogswetering. B. en W. meenen, dat de Groenendijk in de laatste 20 jaren ongemerkt een 25 c.M. verhoogd is.

De varkensfokkerij is met 2/3 verminderd. Nog eenzelfde aantal koeien en jong vee; koeien geven wel dezelfde hoeveelheid melk, maar van veel minder vetgehalte. 80% van de boeren wonen op hun eigen; 2/3 van de eigen boerderijen zijn onbelast.

Ravenstein

Den **6den Augustus 1918** bezocht ik vanuit Grave per auto de gemeenten Dieden, Deursen en Ravenstein. Ik werd ontvangen door burgemeester met wethouder Nienhuis; wethouder Staal was onder de wapenen. De burgemeester heeft eene slechte gezondheid; hij moest weer naar Utrecht, om zich onder behandeling te stellen van Dr. Boekelman; voor eenigen tijd werd hij in Utrecht geopereerd, en werd toen zes weken in het St. Antoniusgesticht verpleegd.

Als de Raad in verband met de evenredige vertegenwoordiging het volgende jaar nieuw gekozen wordt, zullen drie of vier leden (ook wethouder Nienhuis) vervangen worden door jongere krachten; arbeiders verwacht men niet in den Raad.

De gasfabriek staat nog steeds onder directie van secretaris Berben; het bedrijf gaat slecht en levert groot verlies op, niettegenstaande het gas tegen 32 cnt de M3 verkocht wordt. Secretaris Berben is directeur van het distributiebedrijf; hij wordt in de administratie bijgestaan door zijne 19-jarige dochter.

De teekenschool geeft niet wat zij geven moest; de oudste leerlingen zijn 14 hoogstens 15 jr.; het onderwijs wordt overdag gegeven; oudere jongens zijn dan op het ambacht. Het onderwijs kan niet in de avonduren worden gegeven, omdat de leerlingen dan het herhalingsonderwijs moeten volgen. Bovendien wordt de school betaald uit het loterijfonds, welk fonds strekt voor Ravenstein en omgeving. Het onderwijs moet dus ook genoten kunnen worden door de

inwoners van de naburige dorpen; die kunnen er niet van profiteren, tenzij het onderwijs over dag gegeven wordt.

De loswal is thans door gemeente beduidend verhoogd; aan los- en laadgeld beurt gemeente f. 300. De groentenmarkten blijven achteruit gaan. Nieuwe gemeenteveldwachter; geschikte kracht; de vorige titularis was aan den drank geraakt; hij werd op pensioen gesteld. Gemeente gaat langzaam achteruit; de finantieele draagkracht bleek, bij inzage van de kohieren Rijksinkomstenbelasting, voor vele ingezetenen zeer veel grooter, dan bekend of vermoed werd; zoo wordt een graanhandelaar, van wien men niets wist, thans aangeslagen voor f. 40.000.

Ooijen en Teeffelen

Den **7den Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Grave de gemeenten Oijen en Oss. Burgemeester Jans viel mij niet mede; ik kreeg herhaaldelijk den indruk, dat hij in de zaken niet erg in zat. Bij zijn antwoorden op de hem gestelde vragen was hij vaak onzeker en weifelend. Er wonen niet meer dan 30 à 40 Protestanten in Oijen. Gedep. Stat. hebben met het oog op de tijdsomstandigheden er mede genoeg genomen, dat de algemeene plaatselijke politieverordening eerst na de demobilisatie herzien wordt.

De verlegging van den Maasmond heeft aan de gemeente niet de verhoopde verbetering van den waterstaatstoestand gebracht. Ook nu de Hertogswetering gereed is, en de syphon, waardoor de gemeente het water op de Hertogswetering moet loozen, in gebruik werd gesteld, wordt er nog veel waterbezwaar ondervonden. Desniettegenstaande is er nogal wat weiland gescheurd om te haveren, en heeft men – door het droge voorjaar – daarmede gelukkig getroffen.

Er zijn haast geen eigenlijke boerenarbeiders meer; de menschen zijn tenslotte toch gaan werken in de mandenmakerij van Pastoor Felet; er zullen thans 50 à 60 mandenmakers in de gemeente zijn; als het druk is in den hooibouw of met den oogst, dan gaan zij de boeren nog tijdelijk helpen. De beweiding van den Allemanswaard gaat thans weer op den ouden voet voort; moeilijkheden komen er niet meer voor.

Directeur van het distributiebedrijf is het hoofd der school; hij krijgt daarvoor f. 250; het bedrijf loopt goed. Ten gevolge van de tijdsomstandigheden moest de varkensfokkerij met 70% worden verminderd. De heeren Smits van Oijen hebben hun gemeenschappelijk bezit gedeeld. Norbert Smits kreeg het huis met 165.33.76 H.A. land; Theo Smits kreeg 170.40.18 H.A. land, waaronder 4 boerderijen op het Hooge Veld.

De rijkste man in de gemeente is het raadslid Peperkamp. Gehuwd met Juffr. Van Erp uit Oss; hij is aangeslagen naar een inkomen van f. 13.500; hij heeft geen kinderen. Gemeente kocht de woning van den oud-burgemeester Van Amstel, met de bedoeling om daarin het Raadhuis te vestigen, en tevens de woning van het hoofd der school te verbeteren.

De vier laagste klassen van de jongens gaan naar de bijzondere meisjesschool; op de openbare school zijn de twee hoogste klassen, benevens in de andere klassen, enkele Protestantse kinderen.

Oss

Den **7den. Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Grave de gemeenten Oijen en Oss. De burgemeester heeft in 1914 zijne bierbrouwerij overgedragen aan zijn zoon; deze verkocht in 1916 het bedrijf; er werd toen eene invertsuikerfabriek van gemaakt; deze zaak wordt nu naar Eindhoven verplaatst. De industrie in Oss gaat slap; er werken weer 500 menschen in Duitschland.

De adviezen van den Rijks Waterstaat omtrent het kanaalplan Oss-Lithoijen zijn gunstig; men heeft hoop, dat het kanaal er komt. De behoefte aan een nieuw gemeentehuis is dringend; 1 Mei 1919 krijgt men de beschikking over het terrein, dat men aangekocht heeft om het raadhuis te kunnen bouwen; men wil dan dadelijk beginnen.

De financiën van de gemeente zijn gunstig; uit de dividend- en tantiemebelasting der vennootschappen rekt men in 1919 f. 40.000 te halen. Groot tekort aan arbeiderswoningen; in 1917 werden er 37 + 95 gebouwd; de plannen voor nog 47 woningen zijn klaar. Met B. en W. een paar arbeiderswoningen gaan kijken; zagen er goed uit; zijn m.i. niet zóó geriefelijk als die te

Woensel; daar waren meer vaste muurkasten. De huishuren zijn ongeveer gelijk aan die te Woensel: van f. 2,25 tot f. 3,10.

Daarna met B. en W. de nieuwe trijpfabriek van de Gebrs. Van den Berck bezocht; de eenige inrichting van dien aard in ons land. De firma maakt van oude lompen (wollen kouzen en derg.) de benodigde draden, en verwerkt die later tot trijp; zeer interessante, ingewikkelde machines. De Heeren Van den Bergh hadden eene kapokfabriek in Oss; van trijpfabrikatie hadden zij geen flauw begrip; door Duitsche installateurs lieten zij zich eene trijpfabriek aanpraten; de Duitschers zouden de benodigde machines met bekwame Duitsche arbeiders leveren. Niettegenstaande de oorlog sinds uitbrak, kwam de heele installatie tot stand, en is de fabriek thans in volle werking.

Velp

Den **8 Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Grave de gemeenten Velp, Beers en Gassel. Sinds burgemeester Ficq in Velp den scepter zwaait, is in die gemeente de vrede weergekeerd en heeft daar alle partijschap een einde genomen. Het schijnt, dat oud-burgemeester Gervers veelal oorzaak was van allerlei plaatselijke onaangenaamheden; zoo vertelde de pastoor mij (pastoor Verhoeven), dat Mgr. v.d. Ven hem voor een jr. of zes de gelden bood voor eene geheel nieuwe kerk.

Gervers gunde den Pastoor zijn nieuwe kerk niet, en agiteerde tegen den bouw daarvan, door den menschen te suggereeren, dat die kerk op eene andere plaats moest komen, dan waar de Pastoor die wilde bouwen. Er kwamen toen van uit Velp zooveel bezwaren en klachten over de plaats, waar die nieuwe kerk zou komen, dat de Bisschop zijne toezegging introk en de Pastoor gedwongen was, de reeds gegraven sleuven voor de fundamenten weer dicht te gooien. De kerk had tegenover de Pastorie gebouwd zullen worden.

Burgemeester Ficq is bezig, de algemeene plaatselijke politieverordening van 1889 te herzien. Er is nog geen registertje van de aan de gemeente toebehoorende boomen. De Peeldam doet veel nut in April, Mei, October en November; desniettegenstaande verlangt men sterk naar de ophooging van de Zomersluiting van de Beerse Maas tot 10,80 + A.P. Als de Maassluis moet gesloten worden, dan inundeert de Horssensche graaf in zeer korten tijd den geheelen Marspolder; (de Wyth polder ligt buitendijks).

Gemeente zal wel niet aan het locaalspoorwegnet worden aangesloten. Voorhoeven vroeg van Velp f. 40.000; dat bedrag kan gemeente niet opbrengen. De Paters Jesuiten wilden in die som f. 2.500 bijdragen; de Redemptoristinen f. 1.000.

Veel meisjes uit Velp gaan in Grave op school; meerdere meisjes en jongens gaan naar de school te Reek. Het landbouwonderwijs, te Grave gegeven, wordt door 13 leerlingen uit Velp gevolgd.

Beers

Den **8 Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Grave de gemeenten Velp, Beers en Gassel. Burgemeester Thijssen begint erg te verslijten; hij heeft groote moeite om zijne gedachten behoorlijk uit te drukken; men moet er veelal naar raden, als hij wat zegt; ik denk, dat hij een tikje gehad heeft. Sinds een pr. jaren is het nieuwe Raadhuis in gebruik genomen; het is een aardig gebouwtje, voor den gemeentelijken dienst zeer voldoende ingericht. Voor het oud archief moet echter nog beter worden gezorgd; het ligt thans op zolder grootendeels tegen een buitenmuur opgestapeld. Naar men mij mededeelde; waren reeds een jr. geleden rekken besteld, welke midden op den zolder moeten worden opgesteld; de timmerman zou nog geen tijd hebben gehad ze af te leveren.

Men verlangt er sterk naar, dat de zomersluiting van de Beerse Maas tot 10.80 M + AP wordt opgehoogd. De Rijkswaterstaatsingenieur Van Vlissingen heeft aan Burgemeester Thijssen verklaard, dat, wanneer die ophooging zou worden uitgevoerd, de waterstand te Katwijk niet meer dan 1 c.M. zou verhoogen. De Raam wordt wel goed in orde gehouden, maar beantwoordt desniettegenstaande toch niet voldoende aan haar doel. Er zit eene hoogte in; die moet weggewerkt worden; opzichter Lamers maakte daarvoor een plan met begrooting van kosten. De uitgaven deswege zullen zeer beduidend zijn, terwijl Lamers niet de verzekering durfde

geven, dat, wanneer het werk uitgevoerd zou zijn, de bestaande bezwaren volledig zouden zijn overwonnen. Zoo zal er van de uitvoering van het heele plan wel niets komen. In zake de Raam schijnen de besturen van Beers en Mill moeielijk tot overeenstemming te kunnen komen. Beers merkte niets van de groote locaalspoorwegplannen van Voorhoeven; de Beerse Maas schijnt voor eene locaalspoorwegverbinding een grooten sta-in-de-weg te zijn. Er wordt nog geen hoofdelijken omslag in Beers geheven; maar men zal er nu binnenkort wel aan moeten. Burgerlijk armbestuur krijgt van gemeente f. 300,- subsidie. Uit Gennep komen de sintels voor de rijwielpaden ad f. 8 de wagon. B. en W. waren eenstemmig van oordeel, dat de boomen der gemeente (\pm 2.600 stuks) prachtig groeiden; men had van het voorjaar 120 boomen willen verkoopen; de Regeering had daarop toen een kapverbod gelegd, omdat ze nog niet uitgegroeid zijn.

Gassel

Den **8 Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Grave de gemeenten Velp, Beers en Gassel. Het onderhoud van de Raam is ook voor deze gemeente van belang; waterschap zorgt goed voor de rivier. De Ottersgraaf en de Biesgraaf onder Tongelaar, beide uitloozende in de rivier de Raam moesten door gemeente worden gezuiverd en geveegd; Gassel droeg dat onderhoud voor f. 25 aan het Waterschapsbestuur over, en is daarmee erg goed.

Mevrouw van Rijckevorsel-van Nispen kocht voor een van haar zoons in 1917 voor f. 290.000 het kasteel Tongelaar. Die zoon kwam plotseling te sterven. Toen werd Tongelaar weer verkocht, nadat tevoren voor \pm f. 60.000 hout gevallen was. Twee boerderijen (13 H.A.) werden voor ruim f. 2.000 de H.A. publiek verkocht; de rest werd uit de hand verkocht aan Wagenberg, mandenmaker te Vlijmen; die zal er wel teenhout ten behoeve van zijne mandenmakerij op zetten.

De boeren in Gassel willen wel vooruit; voor een fokstier werd f. 2.000 betaald; voor een volentje van 4 maanden f. 5.500! Voor een associatiehengst (Cuijk, Beers, Gassel) werd zelfs f. 30.000 besteed. Het getal koeien zal nog ongeveer even groot zijn als vóór den oorlog; de keuters hebben echter al hun jong vee moeten afschaffen; de grootere boeren moesten zulks gedeeltelijk doen. De coöperatieve stoomzuivelfabriek gaat goed; de koeien zijn op het moment in uitstekende conditie, tengevolge van de goede weiden; er komt op het moment evenveel melk als in den besten zomer. Maar voor den winter zal het weer treurig zijn, doordat er geen krachtvoer is.

Voor den veldwachter verkreeg ik van B. en W. dat diens salaris van f. 450 op f. 600 zal gebracht worden. De Heeren houden niet van belasting betalen; de Hoofdelijke Omslag moet laag gehouden worden; voor 1918 bedraagt zij f. 150!

Grave

Den **9den Augustus 1918** bezocht ik vanuit Grave de gemeenten Grave en Escharen. Als naar gewoonte had ik weer eene ongewoon lange audientie; niet minder dan 16 menschen moest ik ontvangen! Het overgrootste deel kwam met klachten, veelal tegen burgemeester en secretaris, door wie men niet geholpen werd. De menschen klaagden, dat zij niet geholpen werden, dat zij werden uitgebulderd, enz. enz. Ik ben er van overtuigd dat de grondtoon van die klachten reden van bestaan heeft.

Burgemeester Friezen is oud, en niet meer "bij". Vriendelijk is hij niet; hij heeft veel last van armen, die met allerlei klachten komen; "sociaal" voelt hij niet; hij stuurt dan de menschen met een norsch woord weg. Op de administratie van Grave vielen sinds jaren zeer gegronde op- en aanmerkingen; of Bodenstaff het niet kent, dan wel of het hem niet kan schelen weet ik niet; maar ook hij houdt zich de menschen zoveel mogelijk van het lijf. Daar staat tegenover, dat de administratie ter secretarie nu goed in orde was, dank zij de hulp van Hendrickx, den bekwamen oud-secretaris van Besoyen. Hendrickx kocht zich en zijne vrouw eene plaats in eene van de vele Graafsche gestichten, en komt dagelijks ter secretarie werken.

Grave wordt door partijenschappen verscheurd; in den Raad weet Friezen geene goede leiding te geven; hij is zelf niet voldoende op de hoogte van wat behandeld wordt; de Raadsvergaderingen

zijn niet wat zij moesten zijn; de twisten tusschen de Raadsleden worden in de gemeente tusschen de ingezetenen voortgezet. Daarbij komt, dat de gemeente voortdurend achteruit blijft gaan; de kosten van de distributie der levensmiddelen (in 1917 f. 5.000) de tekorten op de exploitatie van de gasfabriek (in 1917 f. 5.000) zijn oorzaak van eene zorgwekkende ontreddeering van de gemeentelijke finantiën.

De beschrijving der exploitatie van de gemeentelijke bezittingen beantwoordt niet aan het doel. Het in 1902 verbrande archief is nog niet in Grave terug; Friezen heeft maar liever dat het in Den Bosch blijft; hij heeft geen plaats om het op te stellen. Gasfabriek staat thans onder administratie van eene Raads Commissie; men heeft voortdurend te kampen met gebrek aan steenkool; de finantieele resultaten zijn treurig.

Dr. Kanters is leider van de gemeentelijke distributie; hij doet dat kosteloos, alleen om zich verdienstelijk te maken. Men zou zoo gaarne de locaalspoorwegplannen van Voorhoeven zien slagen; aan Grave werd eene bijdrage gevraagd van f. 100.000; er is geen mogelijkheid om dat geld te vinden.

Escharen

Den **9den Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Grave de gemeenten Grave en Escharen. Den goeden indruk, dien ik bij gelegenheid van mijn bezoek in 1913 van burgemeester Van Hövell kreeg, werd ten volle bevestigd. Hij toonde zich goed op de hoogte van de verschillende zaken welke ik ter sprake bracht; blijkbaar geeft hij zich veel moeite. Vooral op het gebied van gemeentelijke ontginningen gevoelt hij zich op zijne eigen terrein; in het najaar van 1917 plantte hij 240.000 dennenplantjes; in het voorjaar 1918 weer 240.000; bovendien 2.000 canada's. Langs de wegen plantte hij Amerikaansche eiken, beuken en iepen; de weg van Escharen naar Grave werd met Amerikaansche eiken bezet.

Hij heeft echter veel last van straatschenderij, jongens uit Grave, die de heesters los trekken of afbreken. Niettegenstaande eene hooge premie werd uitgelooft, mocht het nog niet gelukken, een van die straatschenders te snappen. Het register van de ontginningen met de daarbij behorende kaart is bepaald keurig in orde. Voor het Staatsboschbeheer voelt de burgemeester niet veel; hij behoudt liever zijne vrijheid van handelen. Al dat ontginnen kost reuzengeld.

Terwijl er vroeger geen hoofdelijke omslag was, wordt thans een omslag geheven van $4\frac{1}{4}$ %; de 50 procenten van het personeel werden echter afgeschaft. Geen wonder, dat er in den Raad dikwijls oppositie gevoerd wordt tegen al dat poten en planten.

Escharen heeft een aanzienlijks bezit aan broekgronden; aanvankelijk is v. Hövell ook begonnen met die gronden te ontginnen en exploiteeren. Hoewel het resultaat bevredigend was, doet hij dat thans niet meer; hij verhuurt de broekgronden thans voor zes jaren; dan worden ze door de huurders gescheurd en ontgonnen. Directeur van het levensmiddelenbedrijf is de secretaris; deze ontvangt daarvoor f. 600; de zaak marcheert goed.

De Raam doet nog veel kwaad; vanaf het kasteel Tongelaar worden de Raam, de Ottersgraaf en de Biestgraaf door de Raamcommissie onderhouden; de Raam tot aan Grave. In hare laatste vergadering besloot de Raam Commissie om in het vervolg de Roode Beek en de Hooge Raam ook te schouwen. Door de vele ontginningen is de Raam niet in staat al het afvloeiende water te verzetten, en worden vele goede gronden geïnnundeerd. Men sprak van de oprichting van een stoomgemaal te Grave. Nog liever zou men zien, dat het kanaalontwerp Grave-Oss tot stand kwam; dan kon de Raam daarin afvloeien.

De invloed, die van het landbouwonderwijs van Kupperveld, hoofd der school te Lage Peel, uitgaat, is groot. De coöperatieve handkracht boterfabriek te Escharen is opgedoekt; de melk gaat thans naar de coöperatieve stoomzuivelfabriek te Gassel. Voor de aansluiting van Escharen aan zijn locaalspoorwegnet vraagt Voorhoeven f. 80.000. Hoewel men het bedrag exorbitant hoog vindt, zal men het toch beschikbaar stellen, indien voor geen minder bedrag een locaalspoorweg te krijgen zou zijn.

Mill en St.Hubert

Den **10den Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Cuijk de gemeenten Mill en Linden. Burgemeester Verstraaten is Voorzitter van de Raam Commissie; hij geeft zich veel moeite tot bevordering der aan zijne zorgen toevertrouwde belangen. Voor de verbreding, de verdieping en het zuiveren der waterleidingen geeft gemeente veel geld uit; nog kortst werd de waterleiding van de Peel op 4 Meter gebracht; de hoeken en kanten weggegraven; gemeente besteedde daaraan f. 700,-.

De Raam Commissie besloot, om de Raam, De Ottersgraaf, de Biestgraaf en nog eenige andere waterleidingen op hare kosten te verbeteren. De Burgemeester van Haps wilde nog verder gaan; nog meer waterleidingen ten laste van de Commissie nemen. De Commissie ging daarmee niet accoord; maar wanneer de verbeteringen, waartoe de Commissie besloot, zullen zijn aangebracht, mag daarvan eene groote verbetering van den algemeenen waterstaatstoestand worden verwacht.

Wanneer de Maaskanalisation tot stand komt, met een stuw te Grave, kan daaruit voor de afvoer van het Raamwater eene groote verbetering voortvloeien, wanneer het water dan langs de Horsensche Graaf, onder den stuw in de Maas geleid wordt. De opzichter van den Provinciaalen Waterstaat Lamers is de technische adviceur van de Raam Commissie.

De gemeente draagt de bebossing van \pm 320 H.A. (Molenheide en St. Hubertsche heide) aan het Staatsboschbeheer op; de zaak is thans zóó ver geregeld, dat op de overeenkomst met het Staatsboschbeheer de goedkeuring van Gedep. Staten kan gevraagd worden. De beschrijving van de verdere exploitatie der gemeentelijke bezittingen wordt door den burgemeester niet erg goed bijgehouden.

De Princepeel is thans verhuurd aan den suikerfabrikant Van Rossum te Ginneken; alle producten staan daar, als gevolg van het gunstige droge voorjaarsweder, ongekend mooi; nu er geen kunstmest meer te krijgen is, is men begonnen wat vee te houden; er zullen op het moment zeker 100 stuks vee zijn. Toen de coöperatieve roomboterfabriek tot bloei kwam (er wordt thans de melk verwerkt van meer dan 2.000 koeien) is de botermijn langzamerhand weggekwijnd, en ten slotte geheel teniet gegaan, tot groot nadeel van vele neringdoende burgers van Mill.

Linden

Den **10den Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Cuijk de gemeenten Mill en St. Hubert, en Linden. De waarnemend secretaris Bluysen kreeg zijn ontslag; hij misdroeg zich, en liet de administratie in het honderd loopen; hoeveel rappels er jaarlijks vanuit Den Bosch naar Linden gingen, is haast niet te zeggen; Linden was er altijd bij! Bluysen werd vervangen door Hermanussen, den zoon van een vroegeren wethouder van Beers; niet gediplomeerd; ook nooit opgeweest. Naar Verdijk meende, mag men verwachten, dat hij berekend zal blijken voor zijn taak, en dat hij de administratie van het Klein Linden naar behooren zal voeren.

Omtrent den oud-burgemeester De Wildt wist men mij te vertellen, dat hij in Indië aanvankelijk carrière gemaakt had; successievelijk werd hij secretaris van Magelang en van Padang. Toen raakte hij weer aan den drank en verloor zijne goede positie; wat er tenslotte van hem geworden is, wist men mij niet te vertellen.

De toestand van de dijken laat nog steeds veel te wenschen over; in den afgeloopen winter liep er een gat van 6 meter en 4 meter diep in den dijk tusschen Klein en Groot Linden; door het kloeke optreden van burgemeester Van de Mortel werd een groote ramp voorkomen; hij liet van beide zijden een kar hoog opgeladen met mest, in het gat rijden; de kar van de zijde van Klein Linden stroomde weg; maar die van de zijde van Groot Linden bleef op een paal hangen, en vormde het fundament voor de dichting van het gat, hetwelk tenslotte met behulp van \pm 1.000 zakken zand werd aangevuld.

Er is nog geen beschrijving van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen. Het Broek is veelal aan kleine keuters verpacht, voor 6 of 12 jr.; zij hebben jaren van grooten vooruitgang gekend; zeker tien jr. lang; door de tijdsomstandigheden gaan zij thans weer hard achteruit, en gaan den maatschappelijken ondergang tegemoet. Er gaan nog veel processies naar de kerk te Klein Linden; daar wordt de aflat van O.L. Vrouw van Lourdes verdiend.

Maashees en Overloon

Den **12den. Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Cuijk de gemeenten Maashees, Vierlingsbeek en Sambeek. De administratie ter secretarie is niet bij, ten gevolge van de drukke tijdsomstandigheden. Zoo moest ik mij behelpen met het gemeenteverslag 1916, omdat het verslag van 1917 nog niet in Den Bosch was; zoo moest ik constateeren, dat de beschrijving van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen niet verder was gevorderd; wel jammer voor eene gemeente als Maashees, die zoo overwegend belang heeft bij eene juiste beschrijving van wat met haar zoo belangrijk bezit geschiedt.

Ons gesprek liep uit den aard der zaak voornamelijk over de ontginningen en over de bebossching door het Staatsboschbeheer. Maashees heeft thans ongeveer 500 Hectaren ontgonnen; 400 H.A. zijn bij boerderijen gelegd; 100 H.A. zijn nog in eigen beheer en worden door de gemeente beboerd. Bouwen is thans zoo kostbaar, dat de gemeente er niet aan kan denken, ook voor die 100 H.A. boerderijen te stichten. Met den burgemeester ging ik per auto de ontgonnen gronden bekijken. We reden over Vierlingsbeek en Overloon langs den nieuwen mooien weg Oploo-Venray naar het eindpunt van de ontginning. Vandaar wandelden wij door de weilanden en langs de bouwlanden van de eene boerderij naar de andere. Alle boerenstellingen werden van boven tot onder bekeken; ook de behuizing waar de gemeente haar eigen beheer voert. Alles zag er buitengewoon netjes uit; en gelukkig maken de boeren behoorlijke zaken; zij betalen allen op tijd hun pacht, met uitzondering van één, wien men f. 1.000.- had kwijt gescholden, omdat hij zooveel ongelukken met zijn paarden en zijn vee had gehad. Langs de hoofdwegen moet gedeeltelijk nog eene beplanting van opgaande boomen worden aangebracht; burgemeester meende het best, het daarvoor benoodigde plantsoen onder leiding van het Staatsboschbeheer zelf aan te kweken. De tocht, die zeer interessant was, nam ruim anderhalf uur; ik kwam dientengevolge veel te laat op het Raadhuis te Vierlingsbeek.

Vierlingsbeek

Den **12 Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Cuijk de gemeenten Maashees, Vierlingsbeek en Sambeek. Doordat ik met burgemeester Rieter de ontginningen te Overloon was gaan bekijken, kwam ik veel te laat in Vierlingsbeek aan. Er is nog geen beschrijving van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; door de tijdsomstandigheden is het toch al zoo druk. Bovendien heeft de tegenwoordige secretaris de secretarie in een meer dan desolaten toestand van zijn voorganger overgenomen, en zal hij nog heel wat tijd behoeven, alvorens alles door hem op orde zal zijn gebracht.

Het Raadhuis is verbouwd, en is thans in redelijken staat; ruimte is er genoeg, en van de ruimte is behoorlijk partij getrokken; bovendien is de opgang thans heel goed. Voor de distributie der levensmiddelen is een afzonderlijk bureau ingericht; de distributie loopt goed. De biggenmarkten beginnen weer op te leven; er komen weer een honderdtal biggen ter markt. B. en W. geven zich veel moeite, om de waterleidingen behoorlijk te onderhouden; voor wat de Oeffeltsche Raam betreft, beklagde men zich, dat Sambeek de eerste 400 M. op Sambeeks gebied liet zitten; daardoor was de waterstand onder Vierlingsbeek 60 à 70 c.M. te hoog. Er is woningnood in de gemeente; door den nood in Duitschland kwamen een tiental gezinnen vandaar naar Vierlingsbeek terug; zoodra de oorlog gedaan is, keeren die gezinnen naar Duitschland terug. Men klaagt over De Blocq van Scheltinga, den eigenaar van Lactaria; Roomschen in zijn dienst, jachttopziener en derg. krijgen geene gelegenheid om hunne godsdienstplichten behoorlijk te vervullen. De konijnen spelen thans op Lactaria den baas; de Blocq heeft ze eerst gespaard; en thans kan hij ze niet meer baas worden. Toen ik later in Sambeek naar het anti-Roomsch drijven van De Blocq van Scheltinga informeerde, bleek het, dat men in Sambeek over genoemden Heer niet zóó ongunstig dacht als in Vierlingsbeek.

De moeielijkheden over het ontslag van de vroedvrouw kwamen tot een goed einde; het ontslag bleef gehandhaafd; de vroedvrouw legde zich daarbij neer. Gepleit om het tractement van den veldwachter wat te verbeteren; de man heeft maar f. 500.- zonder vrije woning. Wegens gebrek aan petroleum kon geen herhalingsonderwijs gegeven worden. Er zijn geen armen dat naam heeft; het burgerlijk armbestuur heet rijk; de gemeente behoeft niet te suppleeren. Er wonen ongeveer 25 Protestanten in de gemeente.

Het Staatsboschbeheer heeft te veel werk onder handen, om zich thans met de bebosssching van gemeentegronden te kunnen belasten; die komen later aan de beurt.

Sambeek

Den **12den. Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Cuijk de gemeenten Maashees, Vierlingsbeek en Sambeek. Doordat ik met burgemeester Rieter de gemeentelijke ontginningen te Overloon was gaan in oogenschouw nemen, kwam ik én in Vierlingsbeek én in Sambeek veel te laat aan. Er is in gemeente geen bepaalde woningnood; wel is er gebrek aan boerderijen, tengevolge waarvan vele jonge boeren ongetrouwd moeten blijven. Men hoopt zeer op een locaalspoorweg naar Mill; Voorhoeven vroeg deswege van de gemeente f. 30.000. In den laatsten tijd heeft men er niet meer van gehoord.

Het distributiebedrijf werd gesteld onder leiding van Hendriks, hoofd der openbare school; het loopt goed. Van de verbetering der gemeentelijke bezittingen heeft men geene beschrijving gemaakt. Het heele broek ± 160 H.A. werd door gemeente ontgonnen en bij gedeelten verhuurd. Thans volgt men een ander systeem: men verhuurt de onontgonnen heide op langen termijn – 40 jaar – tegen ruim f. 20,- de Hectare; men loopt op die manier minder risico, maar maakt in voorspoedige jaren ook minder winst. Voor de bebosssching der hooge gronden zal men bij Staatsboschbeheer terecht komen; dat heeft het voorloopig zoo volhandig, dat het nog wel eenigen tijd kan duren, vóórdát ook Sambeek aangesloten wordt. Men doet veel aan de waterleidingen; speciaal ook van de Oeffeltsche Raam. Oeffelt zelf doet evenwel niets; ziet daarvan het belang niet in. Als het één dag regent, staan alle langsliggende gronden onder water. Om daarvan verlost te worden, maken thans de bovenliggende gronden op hunne kosten onder de gemeente Oeffelt de Raam zoo goed mogelijk in orde. Men hoopt, dat Remmen, de nieuw benoemde burgemeester van Oeffelt, in deze handelend zal optreden, en aller belang zal behartigen.

Toen ik den burgemeester Stevens verweet, dat Sambeek de Raam van de grens van Vierlingsbeek tot 400 M1 verder niet veegt, antwoordde hij, dat zulks wel moest, want, als zij het water uit Vierlingsbeek kregen, en het kon onder niet weg, dan verdrong Sambeek! Landbouwonderwijs wordt verstrekt in Vortum en aan den Sambeekschen Hoek; tuinbouw-, teeken- en ambachtsonderwijs in Boxmeer – legaat van Cooth. Het burgerlijk armbestuur heeft zoo goed als geen fondsen; een gemeentelijke subsidie van f. 1.000 is hoog noodig. Men meent, dat de exploitatie van "Lactaria" finantieel slechte resultaten geeft; er wordt te veel voor de jacht gedaan; de konijnen doen veel schade. De klachten over de anti-Roomsche tendenzen van den Heer de Blocq van Scheltinga zijn sterk overdreven.

Boxmeer

Den **13den. Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Cuijk de gemeenten Boxmeer en Oploo. De burgemeester van Boxmeer blijft nog steeds zeer ontevreden over zijn gemeentesecretaris. Successievelijk op 6 Februari 1917, 7 Mei 1918 en 6 Juni 1918 werd Verdijk door mij naar Boxmeer gezonden, om de administratie ter secretarie na te gaan; telkens werden groote tekortkomingen geconstateerd. Desniettenstaande is de toestand ook nu nog niet zooals die zijn moet; bij allerlei werk is telkens een groote achterstand. Als hulp heeft de secretaris een juffrouw + een volontair; zeker voldoende, om alles goed bij te houden. Ik heb den secretaris eens gemoedelijk onder handen genomen; moge het helpen! B. en W. beweren, dat hij aan den drank is, en dientengevolge zijn werk laat loopen.

Ter voorziening in de volkshuisvesting werd eene vereeniging opgericht, die met Rijkssubsidie 12 woningen stichtte; in den allerergsten nood is thans wel voorzien, maar er is toch nog groot gebrek. Bij de laatste stemming voor de Tweede Kamer kreeg Oudegeest, socialist, 35 stemmen. Van gemeentewege werd een onderzoek ingesteld naar de aanwezigheid van oud-archief der gemeente te Bergh, daar is niet veel bijzonders; maar te 's Hage zou nogal wat zitten.

Nog geene beschrijving van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen. Boxmeer had vroeger een prachtig grondbezit; om de kosten van inkwartiering 1830 tot 1839 te dekken, werd omstreeks 1840 voor ± anderhalve ton verkocht. Op kosten van Beugen (30%) Boxmeer,

Sambeek en Oploo (ieder 20%) en Maashees + Vierlingsbeek (samen 10%) wordt de Oeffeltsche Raam onder Oeffelt verbeterd en gediept.

Kreuzer uit Roermond geeft nog steeds met veel succes landbouw- en tuinbouwonderwijs. Er zijn nogal armen in Boxmeer; het Parochiaal armbestuur is rijk; het Burgerlijk armbestuur krijgt jaarlijks door het Rijk gezonden f. 102.-; men weet niet, welke de oorsprong is van dat geld. De exportslagerij werkt druk; slacht schapen voor de Regeering. De twee sigarenfabrieken maken uitstekende zaken. De steenbakkerij van v. Daal is opgedoekt. Van het gemeentelijk Broek zijn thans 100 H.A. ontgonnen; totale uitgaven f. 45.000; ontvangsten 1918 ± f. 10.000. Nog 50 H.A. kunnen ontgonnen worden. Boxmeer heeft drie Hectaren boschgrond.

Oploo, St. Anthonis en Ledeacker

Den **13 Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Cuijk de gemeenten Boxmeer en Oploo (St. Anthonis). Burgemeester Arts is oud geworden en grijs; hij houdt zijne gemeente goed in orde. Het distributiedrijf loopt goed; de administratie daarvan kost f. 900; in 1917 kostte de distributie aan de gemeente f. 4.070. De verordening tot bescherming der waterleidingen tegen het intrappen door het vee werkt erg goed. Er is eene partieele beschrijving van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen. Men kon mij niet zeggen, hoeveel kapitaal door de gemeente daarin werd gestoken, en hoeveel rente werd gemaakt.

De beide boerderijen, welke verhuurd worden voor te samen f. 1.386,- zijn gezamenlijk 70 H.A. groot; de ontginning van die 70 H.A. kostte ± 25 mille; toen de gemeente die gronden als boerderij verhuurde, had zij voor ± 15 mille aan veldvruchten terug; die f. 1.386 beteekenen dus de rente van ± f. 10.000. Op langen termijn verpachtte gemeente 23 + 31.5 + 1.6 + 3 H.A. voor f. 206 + f. 262 + f. 13 + f. 60. Wanneer die gronden over eenige jaren ten gevolge van het in cultuur brengen verbeterd zijn, gaan de pachtsommen vrij sterk naar boven. Oploo heeft nog een complex van ± 100 H.A. en een van ± 60 H.A. welke beide uitnemend geschikt zijn voor ontginning.

Ten gevolge van de tijdsomstandigheden hebben de boeren heel wat vee moeten afschaffen; er zullen 15% minder koeien en 20% minder klein vee zijn dan voor een pr. jaar. Geregeld wordt er landbouw- en tuinbouwonderwijs gegeven. Voor teekenonderwijs gaat men naar Boxmeer. Geen burgerlijk armbestuur in Oploo; gemeente steunt het parochiaal armbestuur te St. Anthonis; die te Oploo en Ledeacker kunnen zich bedruipen.

Veldwachter heeft slechts f. 400 tractement; sterk gepleit voor verbetering van salaris met minstens f. 200. B. en W. hebben mij beloofd, in dien geest aan den Raad een voorstel te doen. Er sterk op aangedrongen, dat men zich in relatie zal stellen met Staatsboschbeheer; ik denk wel, dat men het doen zal.

Beugen en Rijkevoort

Den **14 Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Cuijk de gemeenten Beugen en Wanroij. Burgemeester Verdijk is als secretaris van de gemeente omtrent alle administratieve zaken blijkbaar goed op de hoogte. Wanneer ik het gesprek bracht op de materieele belangen der gemeente, op de ontginningen, op de bebossing en beplantingen, op de gronden die daarvoor nog in aanmerking zouden kunnen komen – dan schoot zijn kennis vaak te kort, wist hij er soms heelemaal niets van; hij werd dan door de wethouders van de Voordt of Ards soms gevoelig op de vingers getikt. Overigens was de verhouding tusschen den burgemeester en zijne wethouders blijkbaar uitstekend.

De beschrijving der exploitatie van de gemeentelijke bezittingen is nog lang niet, wat die moet zijn. Ik hoop, dat die zoo goed mogelijk zal worden bijgewerkt. Aan goeden wil ontbreekt het zeker niet; men had nog pas eene kaart besteld van alle gemeentelijke eigendommen; binnen een dag of veertien dacht men die te ontvangen. Beugen onderhoudt zijne waterleidingen zoo goed mogelijk; toch wordt er door de Oeffeltsche Raam veel waterschade geleden. Oeffelt heeft geen belang bij goed onderhoud, en doet daar niets aan. Op kosten van Beugen (30%) Boxmeer, Sambeek en Oploo (ieder 20%) en Maashees met Vierlingsbeek (tesamen 10%) zal de Raam onder Oeffelt onder handen worden genomen en verbreed of verdiept; bruggen en duikers

zullen worden verbreed enz. Men denkt daar ± f. 2.000.- te verwerken; de leiding van dat werk is bij den burgemeester van Sambeek.

Beugen voert door eene daarvoor opzettelijk gegraven sloot veel water af naar de Graafsche Raam; Mr. Verheijen van Estvelt meende, dat Beugen daartoe het volste recht had. Aanvankelijk maakte Haps groot bezwaar; thans heeft die gemeente zich niet alleen bij den geschapen toestand neergelegd, maar zou aan Beugen zelfs willen toestaan, dat de gemeente op hare kosten de sloot verder doortrok over het gebied van heel Haps. Voorloopig voelt men daarvoor in Beugen nog niet veel.

Het landbouwonderwijs draagt goede vruchten; in beide kerkdorpen is een oud-leerlingenbond van de landbouw cursussen; het geleerde wordt in praktijk gebracht; vooral Rijkevoort gaat in bloei sterk vooruit. 25% koeien en klein vee minder dan normaal; de melkproductie van den winter zal gelijk nihil zijn, 1e. omdat de koeien evenals in Holland in Juni bij den stier worden gebracht, zoodat die in April of Mei kalveren; 2e. omdat veel melk door de boeren gebruikt zal worden in eigen bedrijf, voor de varkens enz.

De partijschappen in de gemeente sterven weg, vooral doordat Verdijk geen lid van den Raad wilde zijn, en zorgde, dat de vacante raadszetel overging van Beugen naar Rijkevoort; nu is men in Rijkevoort goed tevreden. Aan Staatsbosbeheer gevraagd een plan te maken voor bebossing der daarvoor geschikte gronden. Voor een locaalspoorweg van Wanroij naar St. Anthonis vraagt Voorhoeven van Beugen f. 35.000.

Wanroij

Den **14 Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Cuijk de gemeenten Beugen en Wanroij. Secretaris Cornelissen bedankte als zoodanig ten behoeve van zijn zoon; die zoon is niet gediplomeerd; ging een pr. maal op; haalde een jr. voldoende voor één gedeelte; het volgende jr. weer voor één gedeelte. Toen werd hij tot gemeentesecretaris benoemd, en staakte de verdere examenstudie.

Mill werkt niet mede tot zuivering van de waterleidingen; daardoor wordt in Wanroij waterbezwaar ondervonden. Doordat de Raamcommissie den schouw der waterleidingen B aan zich heeft getrokken, hoopt men op verbetering van den minder goeden toestand. Er is geene behoorlijke beschrijving der gemeentelijke gronden; omtrent de meeste zaken (bouwland, weiland, bosschen, canada's langs de wegen, renten van aangewend kapitaal enz. enz.) kon men slechts hoogste onbevredigende antwoorden geven; hoewel alles goed gaat, had men geen juist inzicht in den gang van zaken.

Nog vele gronden worden gebezigd om te vlassen; dat brengt van f. 200 tot f. 400 per H.A. op; ééns in de zeven jaren vlas; dan haver of rogge; en daarna vijf jaar weiland. Voor suikerbieten is de grond minder geschikt; vooral thans, nu er geen kunstmest is. Nog slechts 20 H.A. geschikt voor boscultuur; niet de moeite waard, daarvoor de hulp van Staatsboschbeheer in te roepen. De weduwe Hendriks even bezocht; haar zoon deed juist met succes eindexamen Canisius College te Nijmegen!

Oeffelt

Den **16 Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Cuijk de gemeenten Oeffelt, Haps en Cuijk. Burgemeester Remmen is juist geïnstalleerd als opvolger van burgemeester Haerkens, dien ik gedwongen had ontslag te vragen, wegens ergerlijke overtreding van de distributiewet. Ik heb met B. en W. zeer ernstig gesproken over de bestaande partijschappen, gevolg van allerlei persoonlijke rancunes.

Zoo verweet ik wethouder Haerkens, dat hij voorjaar 1917 als wethouder bedankte bedankte, om het raadslid Gerrits, die landstormplichtig was geworden, een wethouderszetel te verschaffen en daardoor tevens van den landstormplicht vrij te maken; en dat hij najaar 1917 den medewethouder Mooren wipte, en in diens plaats weer wethouder werd. Zulke handelwijzen moeten kwaad bloed zetten; aangewezen was het m.i. geweest dat Mooren wethouder was gebleven; en dat Gerrits zijn wethoudersplaats had afgestaan aan Haerkens, zoodra hij die niet meer noodig had om van landstormplicht vrij te zijn. Het spreekt toch van zelf, dat Mooren in 1919 alles er op zal zetten, om de verloren plaats te herwinnen!

Sterk er voor gepleit, er toch toe mede te werken, dat de Oeffeltsche Raam ook onder Oeffelt wordt in orde gebracht, schoren en duikers naar behooren worden verbreed en verruimd. Den veldwachter, over wien tijdens burgemeester Haerkens ernstige klachten inkwamen, onder handen genomen; hij moet zich buiten de plaatselijke ruzies houden; hij mag ook niet verdacht worden, te heulen met de smokkelaars.

Gemeente onderhoudt thans alle waterleidingen. B. en W. gaan dus niet meer schouwen. Bij de Raam heeft Oeffelt volgens B. en W. geen belang; Oeffelt ligt hoog; de Raam maakte eene zeer diepe insnijding in het terrein. Als de Raam wast, dan inundeeren slechts zeer enkele Hectaren van Oeffelt, terwijl heel Rijkevoort dan al onder water staat. Door de kleine menschen in Oeffelt werd reusachtig gesmokkeld; hun moreel is daardoor sterk gedaald.

Haps

Den **16 Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Cuijk de gemeenten Oeffelt, Haps en Cuijk. Secretaris Selten drinkt sinds een jr. of drie helemaal niet meer. De man werkt zich tegenwoordig haast dood, omdat ook het distributiebedrijf heelemaal door hem gevoerd wordt. Hij werkt van 's ochtends half zeven tot 's avonds half tien. Hij wordt in zijn taak bijgestaan door zijn niet zeer ontwikkelden zoon. Voor hem aangeboden hulp door eene goede geschoolde kracht heeft hij tot nu toe bedankt. B. en W. waren van meening, dat hij hoopt, dat zijn zoon hem op den duur als secretaris zal opvolgen; zou er eene geschoolde kracht komen, dan zou die bij eene eventueele vacature zijn zoon verdringen; daarom moet die geschoolde kracht geweerd worden!

Haps kan het Peelwater niet voldoende in de richting van Mill lossen; in Haps zijn de waterleidingen prachtig in orde; ook de Raam heeft onder Mill voldoende capaciteit. Daar is echter eene verbindingssloot tusschen Haps en de Raam slecht in orde en met veel te weinig waterafvoerend vermogen. Haps kan maar niet gedaan krijgen, dat Mill die sloot in orde maakt. Van den Hoek, wethouder van Mill, heeft in de buurt van die sloot gronden, welke in waarde zouden verminderen, wanneer die sloot in orde kwam.

De rozenkweekers Verschuren zullen \pm 10 H.A. in gebruik hebben; de oude Verschuren werd zwakzinnig en trok zich uit de zaken terug; zijn zoons beheeren thans het bedrijf; schappelijke menschen, met wie zeer goed is om te komen. De oud-burgemeester Mooren is dood; hij liet 4 ton na, gelijkelijk verdeeld tusschen 23 neven en nichten; de kerk, de armen enz. kregen niets. Zijn neef Frans Mooren, die al jaren lang bij hem inwoonde, is thans lid van den Raad; B. en W. prijzen hem zeer.

Voortdurend worden broekgronden op langen termijn in kleine perceeltjes verhuurd; op die manier zullen binnenkort weer \pm 20 H.A. voor 25 jaren verpacht worden. De gemeente ontgint zelf geen gronden; wel legde zij hier en daar wisse aan, welke er zeer goed groeit en goede finantieele resultaten geeft, wanneer die niet van een zeker soort kleine kevertjes te lijden heeft. Een perceel, dat men om die kevertjes verloren waande, en daarom met 400 opgaande wilgen boomen toe pootte, bracht in 1917 f. 700 aan wisse op!

Door inwoners van Haps is buitengewoon veel gesmokkeld; volgens de Commiezen waren de pastoor en de burgemeester de eenigen die niet smokkelden!

Cuijk en St. Agatha

Den **16 Augustus 1918** bezocht ik per auto vanuit Cuijk de gemeenten Oeffelt, Haps en Cuijk. Burgemeester Van de Mortel blijft zich wel veel moeite geven, maar hij is lastig, en zal, naar ik meen, eerder den strijd zoeken, dan te trachten, de verschillen tot eene hoogere eenheid terug te brengen en op te lossen. Als hij minder scherpe hoeken en kanten vertoonde, was hij n.m.m. aangewezen als lid der Staten, later vermoedelijk als Gedeputeerde. Thans zal hem, naar ik vrees, én het een én het ander ontgaan, het is jammer, want er steekt in hem zeker een beter Statenlid, dan het gros van alle Heeren, door dat gedeelte van Noordbrabant naar Den Bosch afgevaardigd.

Voor het verkrijgen van hoogere revenuen van de gemeentelijke bezittingen moet hij hard vechten; door de gronden waar noodig te ontwateren, door de biesen weiden om te ploegen, door het land op andere wijze te verhuren, bereikte hij volkomen zijn doel. Een uitvoerig

register van de eigendommen van Cuijk, en een dito van die van St. Agatha werd door hem aangelegd; met bijbehorende kaart. Cuijk heeft 80 H.A. broekgrond in het Noord Westen der gemeente; bovendien 19 H.A. goed hooiland onder Linden. Gemiddelde waarde f. 2.000 de H.A. Verder nog 100 H.A. broekgrond onder Wanroij, die eerst ontwaterd zouden moeten worden, alvorens te kunnen worden ontgonnen. St. Agatha heeft nog 20 H.A. bosschen, van verschillende kwaliteit; sommige gedeelten worden zeer goed; de groei van anderen laat veel te wenschen over. In het geheel bezit St. Agatha 60 H.A. grond, met eene gemiddelde waarde van f. 2.000 de H.A.

De Staat der Nederlanden (Domeinen) bezat aanvankelijk zeer uitgebreide bezittingen, afkomstig van geconfisqueerde goederen van het klooster van St. Agatha; successievelijk werden vele bosschen, los land en zes boerderijen verkocht; de Staat bezit thans nog 30 H.A. onder St. Agatha, 8 onder Linden, en 8 onder Beers.

Volgens B. en W. zijn er thans minder partijschappen in Cuijk dan vroeger; de beide harmoniën krijgen een subsidie uit de gemeentekas; dientengevolge minder wrijving. Bij de laatste verkiezing voor de Tweede Kamer werden 22 stemmen uitgebracht op den socialist Oudegeest. Wethouder Manders (sinds 1871 lid van den Raad) is nog een eigenzinnig lastig man; vooral bedacht op het bijeenrapen van geld. Hoewel zeker 2 ton rijk, houdt hij geen dienstbode, en moeten zijne dochters de straat schrobben.

Inzake de moeilijkheden tusschen Pastoor Sengers en Dr. Van den Dries, in verband met diens weigering om patienten te behandelen, die zich van de Katholieke vroedvrouw bedienen, wist ik geene goede oplossing te geven. De industrie bloeit; de veemarkten brengen aan Cuijk's ingezetenen groot voordeel; Cuijk blijft sterk vooruitgaan, in tegenstelling met Boxmeer, dat niet tot bloei schijnt te kunnen komen.

Voorhoeven sloot met opzet bij zijn locaalspoorwegplannen Cuijk buiten zijn ontworpen net. Zijn opzet is, het verkeer zoo lang mogelijk op de ontworpen lijnen te houden. Werd Cuijk mede aangesloten, dan kreeg men verbinding met de Maas; afleiding van het spoorwegverkeer naar het verkeer te water scheen hem uit den aard der zaak ongewenscht.

1919

Juli

Lith

Den **14 Juli 1919** bezocht ik vanuit Den Bosch de gemeenten Lith, Lithoijen en Nistelrode. Lith is financieel eene gelukkige gemeente: de ± 18 H.A. hooi- en weiland brachten in 1918 ruim f. 10.700 op. Niettegenstaande de distributie-uitgaven enz. is er zelfs nog geen hoofdelijke omslag. De boeren legden veel geld over en gingen finantieel sterk vooruit; vooral de Boerenleenbank bewijst dat.

Aan de boterfabriek wordt de melk van 1.200 koeien verwerkt. Hoofd der school Huisman heeft de landbouwakte; lessen worden ijverig gevolgd. Dr. Wiegersma is tot rust gekomen; men heeft van hem geen last meer. \Wethouder De Goey werd met nog 2 raadsleden uit den Raad gegooid; o.a. werd één werkmanscandidaat gekozen; burgemeester had zich niet herkiesbaar gesteld; was er anders ook uitgegooid. Ik kan van v. Oss den wethouder niet te weten komen, wie in Januari l.l. den stoot had gegeven, dat de boeren de Beerse Maas zijn gaan dichten.

Lithoijen

Den **14 Juli 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Lith, Lithoijen en Nistelrode. Ook hier wordt er sterk naar verlangd, dat de wintersluiting van de Beerse Maas te Grave op 10,80 +N.A.P. gebracht wordt. Er wordt geen bouwland meer in weiland omgelegd; het beetje bouwland, dat er nog is, moet noodzakelijk tot eigen gerief van de menschen blijven. Men ziet hier de toekomst van de boeren donker in; ze hebben veel geld verdiend; maar als ze nu met Kerstmis moeten betalen, zullen ze eene slechte rekening blijken gemaakt te hebben.

Om eene koe te weiden van 1 Mei tot 1 November moet f. 250 tot f. 260 betaald; de boter liep terug van f. 4,20 tot f. 2,80 de K.G.; de melk van f. 0,15 tot f. 0,10. Bovendien heerscht het mond- en klauwzeer in hevige mate. Van de waarde van het vee is op het moment 1/3 af.

Ook hier zijn te weinig woningen. Mensschen die willen trouwen, moeten wachten totdat er eens eene woning open komt. Wethouder Liefkens werd uit den Raad gewerkt; blijkbaar zeer tegen zijn zin. Voor een stier van Hollandsch ras (zwartbont) werd gaarne f. 1.000 betaald; gemeente subsidieert met f. 150. Lithoijen heeft geen hoofdelijken omslag niettegenstaande de distributie; ± 18 H.A. bouw, wei- en hooiland bracht in 1918 f. 7.206 op.

Nistelrode

Den **14 Juli 1919** bezocht ik per auto van uit Den Bosch de gemeenten Lith, Lithoijen en Nistelrode. De zoon van burgemeester Van de Ven heeft anderhalf jaar ter secretarie van Uden gewerkt; hij is thans ter secretarie van Nistelrode teruggekeerd, blijkbaar in de hoop over een pr. jr. zijn vader op te volgen als burgemeester-secretaris. Van de Ven is bijna 63 en wil over 2 jr. met pensioen gaan.

De Kunstweg Vorstenbosch-Dinther staat wel op de kaart als Kunstweg geteekend, maar is in werkelijkheid nog zandweg. Men zou Loosbroek en Vorstenbosch gaarne een harden weg geven, maar men heeft geen geld. Voor Staatsboschbeheer voelt men niets; de groote heide ± 150 H.A. is te goed voor boscultuur; men tracht die aan perceelen op langen termijn als boerderij te verpachten; op het oogenblik zijn drie aanvragen voor te samen 40 H.A. in behandeling; twee boerderijen - waarop de pachters zelve de huizen timmerden - werden reeds op die manier gesticht.

Nog geen telefoonkantoor; in Nistelrode zou de zaak wel in orde zijn gekomen, maar Heesch wilde niet medewerken; en dat was toch noodzakelijk om verbinding met Oss te kunnen krijgen. Van gelegenheid tot het ontvangen van landbouw- en tuinbouwonderwijs wordt druk gebruik gemaakt. Roeffen, leeraar MULO Uden heeft de tuinbouwakte. Hij administreert in Nistelrode een proeftuin van ± 1 H.A., die de onkosten dekt, en veel nut sticht.

De opbrengst van de jacht op de gemeentegronden (f. 190) vloeit niet in de gemeentekas, maar is voor den arme. Aan de stoomzuivelfabriek wordt de melk verwerkt van 650 koeien; allen uit de gemeente Nistelrode.

Boekel

Den **15 Juli 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Boekel, Erp en Dinther. De nieuwe werkzame burgemeester is blijkbaar goed op zijn plaats; hij kan goed met de wethouders. Binnenkort zal zijn huwelijk met Juffr. Van Dijk uit Uden, eene dochter van den vroegeren geneesheer aldaar, voltrokken worden. Hij heeft nog geen woning; hij kocht een terrein om te bouwen. Voorloopig huurde hij van de gemeente eene ledig staande veldwachterswoning voor f. 100,- per jaar!; hij mag daarin voor f. 500,- op kosten van de gemeente repareren! Juffr. Van Dijk is eene zuster van de vrouw van Beretta, den burgemeester van Etten.

Toen ik in Erp kwam, klaagde de burgemeester daar, dat men in Boekel armen afschoof naar Erp, hen geld gaf om daar te gaan wonen. Men geeft zich moeite om de tram Erp-Gemert verlegd te krijgen Erp-Boekel-Handel-Gemert. De gemeente Erp heeft daar bezwaar tegen, omdat de mooiste gemeentelijke ontginningen (Het Hurkske) langs de tramlijn liggen.

Boekel heeft 700 H.A. inculte gronden; daarvan zijn ± 40 H.A. geschikt voor boscultuur; de rest voor bouw- en weiland. Men wil die gronden naar mate daaraan in de gemeente behoefte is, in perceelen uitgeven (op erfpacht of verkoopen) aan de boeren. Sinds de Heide Mij. zooveel gronden in Gemert is gaan ontginnen, zijn vele bewoners van Boekel, die vroeger een nomadenleven leidden, daar gaan werken; vooral de jongeren. Er is nog slechts één gezin, dat met een wagen rondtrekt. Maar vele ouderen gaan nog 's ochtend van huis en keeren 's avonds terug, terwijl zij dan, al naar den tijd van het jaar, hun brood verdienen met lindenbloesem plukken, hop plukken, eikels rapen, heide snijden en bezems binden.

De Hoofdelijke omslag bedraagt f. 10.000,-.

Erp

Den **15 Juli 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Boekel, Erp en Dinther. Het gaat goed in Erp onder burgemeester Van Mil; de vrede en de eendracht is er onder zijn bestuur vrij wel teruggekeerd. Ook hier te weinig woningen; vooral te weinig boerderijen. B. en W. willen gemeentegronden verkoopen of op langen termijn verpachten; de inwoners hebben daaraan groote behoefte. Gezegd, dat Gedep. Stat. in den regel dergelijke besluiten goedkeuren. De oude wethouder Bouw is 34 jr. raadslid; hij is van den Raad afgestemd en eerste plaatsvervanger; het gaat den ouden man zeer ter harte. Provisorium voor electricch licht krijgt stroom van de boterfabriek; 100 aansluitingen; f. 1,- de K.W.U. De finantieele resultaten zijn nog niet goed te overzien; zullen zeker niet schitterend zijn. Raadhuis is te klein; er moeten een pr. kamers aangebouwd; het terrein is achter het Raadhuis beschikbaar; den burgemeester, die gaarne bouwen wil, sterk gesteund; het zal ± f. 2.000,- kosten.

Men stelt zich veel voor van den weg Uden-Zuid Willemsvaart met zijtak naar Boerdonk, en hoopt op eene ruime subsidie van de Provincie. De algemeene begraafplaats is eindelijk aan de R.K. Kerk overgedragen. Gemeente blijft veel ontginningen; zoowel woeste gronden tot bouw en weiland; als hooge gronden met behulp van Staatsboschbeheer tot bosch. De burgemeester maakt zich daarmede recht verdienstelijk.

Ook hier wordt veel waterbezwaar ondervonden zoowel langs de Aa als langs de Leijgraaf; doordat de Leijgraaf onder Berlicum ten onrechte zou verlegd zijn – vroeger stroomde zij langs den Wamberg en loosde daarna op de Aa; thans loost zij vóór den Wamberg op de Aa – zou het waterafvoerend vermogen van die rivier veel slechter zijn geworden.

Twee veldwachters; de oudste heeft 39 jr. dienst; is oud en versleten; zou slechts f. 400 pensioen hebben, waarvan de man niet kan bestaan. Burgemeester ziet er tegen op hem te vervangen. Gemeente heeft in haar ontginningen 10 man vast in het werk; betaalt 's zomers f. 0,30 per uur; 's winters minstens f. 14,-. Men heeft bezwaar om de tramlijn Erp-Gemert om te leggen Erp-Boekel-Handel-Gemert; de gemeentelijke ontginningen Her Hurkske liggen aan de lijn Erp-Gemert. Er zijn nog twee stoomzuivelfabrieken; sterk gepleit dat die te Keldonk (voorzitter Wethouder Rooyackers) zich zal vereenigen met de groote fabriek te Erp.

Dinther

Den **15 Juli 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Boekel, Erp en Dinther. Burgemeester Wagenaar schijnt in Dinther goed op zijn plaats; zijn verhouding tot de wethouders en den secretaris scheen mij uitstekend. Bittere klachten over waterschade; 's zomers wordt veel schade ondervonden; in de laatste 10 jaren is de waterschade wel verdriedubbeld. De Aa kan het water niet verzetten; men heeft de Leygraaf in orde gemaakt, en den bodem wel een halven meter verdiept. Terwijl de Leygraaf 's zomers droog moest liggen, komt het nu voor, dat het water van de Aa den Leygraaf instroomt. Berlicum wil aan de Aa en de Leygraaf niets doen, omdat het dan zelf verdrinkt; daardoor hebben Heeswijk en Dinther nu groote schade. Ik heb geraden, te laten nagaan waar de fout schuilt, en te trachten gedaan te krijgen, dat die wordt weggenomen. Slaagt men daarin niet, dan moet men zich beklagen bij Gedep. Stat.

Ds. Lelyveld kwam op audientie; hij heeft 70 Protestanten te bezorgen. De man heeft een groot huishouden: o.a. gaan 3 jongens dagelijks per fiets naar het Bossche gymnasium. Het Kamerlid de Monté Verloren is zijn zwager.

Voor wie willen trouwen zijn geen woningen te krijgen; er komen wel 30 boerderijen te kort. Men slaagde er in een veearts te krijgen voor Heeswijk, Dinther en Veghel. Een provinciaal subsidie zal nog gevraagd worden. Stoomzuivelfabriek voor Dinther en Heeswijk; 1.000 koeien. Stoomzuivelfabriek zal eene stierhouderij beginnen. De onderhoudskosten van harde wegen naar Loosbroek en Vorstenbosch kan men niet betalen.

Boxtel

Den **16 Juli 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Boxtel en Son. De evenredige vertegenwoordiging volgens het nieuwe kiesstelsel brengt in den Raad groote veranderingen: vier raadsleden – onder welke de twee wethouders – zijn gevallen en worden

vervangen door twee socialisten en twee Christen arbeiders. Aan wethouder Van Elk is m.i. niet veel verloren; hij is ultra-conservatief, en begrijpt de teekenen des tijds heelemaal niet. De woningnood in Boxtel is groot; er komen minstens honderd arbeiderswoningen te kort. De gemeente ziet er tegen op om er nog veel aan te doen: er moet zooveel geld bij. De werkeloosheid begint te verminderen: gemeente verschaft nog werk aan ongeveer dertig werklozen.

Er word veel waterbezwaar ondervonden; veel meer dan vroeger; het wordt steeds erger: vroeger alleen 's winters; thans soms drie tot vier keer; ook in het late najaar; soms nog midden in de zomer; dat kwam vroeger nooit voor. De distributie is goed gelooopen; kostte aan Boxtel van 20 tot 25 mille per jaar. Electriciteitsbedrijf was de laatste winter een uitkomst; gaf voldoende licht. De gasfabriek van Carl Francken leidt een kwijnend bestaan; gas wordt vooral gevraagd voor verwarming. Er zal eene door de gemeente geconcessioneerde waterleiding komen; de *prise d'eau* en de watertoren komen in de buurt van de renbaan onder Esch.

Men hoopt binnenkort te komen tot de oprichting van eene Kamer van Koophandel en fabrieken; die zou voor Boxtel nuttig werk kunnen leveren. Er schijnt quaestie van geweest te zijn, dat de landbouwwinterschool door den Boerenbond zou worden overgenomen, en in tweeën gesplitst: ééne afdeeling zou dan verplaatst worden naar Helmond, met het oog op de groote plannen van de vereeniging 'Peelbelang', terwijl de tweede afdeeling dan zou gevestigd worden te Bergen op Zoom.

Son en Breugel

Den **16 Juli 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Boxtel en Son. Twee leden van den Raad – onder wie de wakkere wethouder Van der Sanden – vielen als slachtoffer van het nieuwe kiesstelsel. Het oude raadhuis zal met Rijkssteun verbouwd worden; het werk is aanbesteed voor f. 20.000. Het nieuwe raadhuis zal er typisch uitzien. Het archief is nog niet geordend en geïnventariseerd; men wil daarmede wachten totdat het in het nieuwe raadhuis moet worden overgebracht. Men hoopt dan deskundige hulp en steun bij dat werk te verkrijgen van het Gouvernement te 's Bosch.

Voor de exploitatie van de gemeentelijke bezittingen heeft men thans de hulp ingeroepen van het Staatsboschbeheer, 834 H.A. zijn in kaart gebracht; de helft is alleen geschikt voor boschbouw, de andere helft gedeeltelijk voor boschbouw, gedeeltelijk voor bouw- en weiland. Binnen een pr dagen zal de Raad moeten beslissen over de grootte van het complex, dat aan het Staatsboschbeheer ter bebossching zal worden overgedragen.

Aangezien men nog eene aanlegplaats van f. 30.000 aan het Wilhelminakanaal moet maken, en men dat geld niet heeft, zou men wel gaarne een 150 H.A. verkoopen, dan bleef de gemeente toch nog eigenares van een enorm complex, waarvan de ontginning jaren en jaren zal duren. Groote klachten over waterschade, het wordt van jaar tot jaar erger.

Van de verharding van den weg naar Nunen komt voorloopig niets; de gemeente ligt in proces met den aannemer van de aarden baan; deze wordt middelerwijl zoo slecht, dat men er haast niet meer over heen kan. Het distributiebedrijf was onder burgemeester Van Grinsven een rommelzoo; de accountant wist er ook niets van te maken, ten slotte heeft gemeente Son aan v. Grinsven f. 700 betaald, en daarmede, bij wijze van accoord, diens vordering voldaan.

De wissel van de tram midden in de kom veroorzaakt groote stremming in het plaatselijk verkeer, door het vele hout, dat geladen werd; men kon zelfs niet meer het Raadhuis binnen komen. Door eene belastingverordening op het laten liggen van voorwerpen op gemeentegrond heeft men het grootste kwaad moeten keeren.

Nuland

Den **25 Juli 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeente Nuland, Geffen en Berghem. Burgemeester Teunissen is voor 7 maanden gehuwd met eene dochter van v.d. Wiel, den burgemeester van Huisseling. Dientengevolge is hij wat tot rust gekomen. Gelukkig. De oorlog en de daaruit voortspruitende tijdsomstandigheden hebben de landprijzen omhoog gejaagd; daarvan profiteerden de uitwonende eigenaren van ± 200 H.A. grond, om die te gelde te

maken. Al dat land werd door inwoners van Nuland gekocht; ook zij hadden gelukkig veel geld verdiend. De kleine boertjes komen echter in het gedrang; nu alles zoo duur is, dreigen zij ten onder te gaan.

Er wordt geen landbouwonderwijs gegeven; de eenige man in de buurt, bevoegd om het te geven, is het hoofd der school te Heesch, de Heer Maas. Hij was vroeger schoolhoofd te Vinkel en heeft toen ruzie gehad en heeft de gemeente verlaten; nu willen de boeren niets meer met hem te maken hebben, en een landbouwcurcus van hem niet volgen! Voor de eieren wordt nog zestien cent per stuk betaald; de boeren maken dus prachtige zaken!

De Groot, het hoofd der school te Vinkel is potdoof en dus geheel ongeschikt tot het geven van onderwijs; het is meer dan erg dat het schooltoezicht hem zoo lang getolereerd heeft. Er bestaan thans plannen om de school te Vinkel over te dragen aan den pastoor; De Groot zou dan door pastoor niet overgenomen worden, maar op wachtgeld gesteld worden. Bij de raadsverkiezing werden 4 raadsleden, onder welke de wethouder Van der Kant (26 jr. raadslid) uitgeworpen. Aangedrongen op het verhoogen van de jaarwedde van den veldwachter; op het aanleggen van een staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen; op het herzien van de algemene politie verordening. Dr. Trug uit Berlicum is gemeente- (armen)dokter; hij wordt niet erg geroemd.

Geffen

Den **25 Juli 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Nuland, Geffen en Berghem. Van Beek is als burgemeester vervangen door Veltman; Geffen heeft n.m.m. met die verandering geen voordeeligen ruil gedaan. Wethouder Van Griensven is overleden en nog niet vervangen. Wethouder Schouten, een zoon van den vroegeren burgemeester, maakt een goeden indruk.

Er wordt geen landbouwonderwijs gegeven, hoewel het hard noodig is; daar is geen liefhebberij voor, zegt de burgemeester; geen herhalingsonderwijs; ook daar is geen liefhebberij voor. Door de hooge landprijzen werden in de laatste jaren vele boerderijen verkocht en door inwoners van Geffen ingekocht; toch zijn er nog veel huurboeren. Het gaat den boeren en den arbeiders goed; de kleine boertjes maken geen goede zaken. Vele arbeiders werken in Oss en verdienen daar f. 20,- bij een negen-urigen werkdag. Aan de eieren – zij gelden nog 16 cent per stuk – wordt veel geld verdiend.

Wegens gebrek aan kaarsen en petroleum in den afgelopen winter heeft men een provisorium voor elektriciteit ingericht; de installaties in de huizen zijn aangebracht. Licht heeft men echter nooit gehad. Men kwam niet verder dan tot een proces met de installateurs, de firma Albers en Kluft te Amsterdam. Men zou thans zeer gaarne zien, dat er een harde weg tot stand kwam van Geffen direct naar Oss. Door het mindere volk wordt nog veel misbruik gemaakt van sterken drank; de betere klasse gaat niet meer uit.

In 1918 kwam er een telefoonkantoor tot stand. Groot gebrek aan woningen; de Raad voelt er niets voor om in deze helpend op te treden. Bij de verkiezing voor den Raad werden slechts 4 van de 7 aftredenden herkozen. De verordening op het vasthouden der kippen wordt niet meer gehandhaafd. Salaris veldwachter is te laag (750); op verbetering aangedrongen; een gewone fabrieksarbeider verdient meer dan f. 1.000.

Berghem

Den **25 Juli 1919** bezocht ik vanuit Den Bosch per auto de gemeenten Nuland, Geffen en Berghem. Burgemeester Keijzer is blijkbaar in Berghem zeer goed op zijn plaats; hij heeft veel moeite met Kapelaan Kitslaar, die tegenwoordig sterk ageert tegen de boeren en uitsluitend de belangen van de arbeiders bevordert. Kitslaar is nu al 13 jaar kapelaan in Berghem; hij wordt over 3 jr. pastoor; B. en W. zullen hartelijk blijde zijn als hij vertrekt!

Het gaat goed in Berghem; de boeren maakten goede zaken; de industrie te Oss trekt wel 100 arbeiders, die f. 20 in de week hebben met een 9-uren dagtaak. Voor den korenbouw gingen nog enkele arbeiders naar Duitschland. De burgemeester heeft het volk getemd; baldadigheden komen er niet meer voor.

De boeren uit Berghem kochten in de laatste jaren de gronden aan, die te koop kwamen. In 1918 werd f. 115.000 op de Boerenleenbank gebracht, en f. 30.000 gevraagd. Er kwam een stoomzuivelfabriek, die ik met B. en W. ging kijken. Kosten f. 60.000. In anderhalf jaar, buiten de gedwongen jaarlijksche aflossing van f. 2.000,- nog f. 14.000 gereserveerd. Landbouwonderwijs wordt gegeven en veel gevraagd; herhalingsonderwijs id id.

De wegen, vooral de zandwegen, zijn in uitstekenden staat, in den afgelopen winter was er veel werkeloosheid; steuncomité gaf 70% in de kosten van werkverschaffing. Gemeente besteedde toen ± f. 7.000 voor het in orde brengen der landwegen, en betaalde daarvan zeker 30%. Er is groote woningnood; binnenkort komt er eene woningvereniging voor den bouw van 12 arbeiderswoningen.

Bij de raadsverkiezing werden 3 raadsleden door werklieden vervangen. f. 12.000 hoofdelijke omslag! Openbare school wordt eene bijzondere. Zal verbouwd worden; over de verbouwplannen wordt reeds overlegd met de Broeders te Dongen. Er zal eene beschrijving worden gemaakt van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen. Veel waterbezwaar; men verlangt sterk naar de plannen Bongaerts. Aan Spaansche griep stierven 35 menschen. Er zal een nieuw spoorwegstation met losplaats komen; gelukkig! het is hard noodig.

St. Michielsgestel

Den **28 Juli 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten St. Michielsgestel, Vught en Engelen. Groote klachten over waterschade, vooral onder Gemonde. St. Oedenrode en Schijndel herstellen de duikers en schoren niet, welke door de veldartillerie tijdens de mobilisatie in elkaar zijn gereden; bovendien worden de waterleidingen door die gemeenten niet behoorlijk geveegd. Groot gebrek aan woningen; men wil daar niet in voorzien, uit vrees, dat men dan werkt voor naburige gemeenten, wier inwoners zich dan hier zullen komen vestigen.

Bij de raadsverkiezing zijn drie leden gevallen, en door werklieden vervangen. In 1917 en 1918 samen kostte de distributie van levensmiddelen aan gemeente ± f. 25.000. Het gaat den menschen goed, zoowel den boeren als den arbeiders; ± 120 arbeiders werken buiten de gemeente.

Voor landbouwonderwijs niet veel animo; twee tuinbouw cursussen. Openbare school is opgeheven; aan de bijzondere school wordt herhalingsonderwijs gegeven. De Boerenbond telt 350 à 400 leden; pas een groot gebouw aangekocht voor pakhuis, kantoren enz. Boerenleenbank is juist opgericht. Raadhuis niet aangesloten aan telefoon!!

Nog groote bezwaren tegen Dr. Verzijl; men ziet geen kans hem weg te krijgen. Geraden, te trachten door wijziging zijner instructie hem tot zijn plicht te brengen. Veel last van bedelaars; de Pettelaarscheweg is op het oogenblik bepaald onveilig. De werkschuwheid van de arbeiders wordt wel wat beter; de steuncomité's hebben dienaangaande niet gunstig gewerkt; de verleende steun was te groot en te langdurig. Drie stoomzuivelfabrieken; twee te veel! Raadhuis is veel te klein; kan niet uitgebreid worden, omdat wethouder Spierings (het Statenlid) geen terrein voor uitbreiding en verbouwing wil afstaan.

Vught

Den **28 Juli 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten St. Michielsgestel, Vught en Engelen. Politie is niet in orde; doet te veel bodediensten; daardoor te veel aan haar eigenlijken taak onttrokken; is slecht betaald; hangt uren op het Raadhuis. Den burgemeester daarover hard gevallen; deze heeft beterschap beloofd.

Gasfabriek maakte in 1918 een winst van f. 5.646, waarvan de helft voor de gemeente. Men denkt in 1920 Carl Francken los te laten en het bedrijf voor de gemeente over te nemen. De gemeenteweide, 272 H.A. thans voor 6 jr. in perceelen verpacht; 45 H.A. als weide gereserveerd voor inwoners van Vught. De pachters mogen haveren enz. enz. Totale opbrengst ruim f. 32.000,-

Boerenbond, Voorzitter van Uden, doet niet veel; er is geen Boerenleenbank. Hanze, Voorzitter Lathouwers, levert nuttig werk; kan nog veel nuttiger zijn, wanneer de leden onderling elkander

wat beter steunden. Er wordt zoowel landbouw- als tuinbouwonderwijs gegeven. Woningnood is groot; een woningbouwvereniging is in de maak; men heeft reeds een terrein op zicht. Bij raadsverkiezing zijn drie leden vervangen door werklieden.

Er wordt geen waterbezwaar ondervonden; als de plannen Bongaerts doorgaan wordt de waterstand van het kanaal Bosch-Drongelen te hoog, en zal de gemeenteweide groote last lijden. Door algemeen armbestuur, Voorzitter is wethouder Lathouwers, worden 's zomers 20 gezinnen bedeed; in den afgelopen winter steeg dat aantal tot 45. Tot nu toe kon men zich redden; maar waarschijnlijk zal men binnenkort om een subsidie bij gemeente moeten aankloppen. Nog geen nieuw Raadhuis; dat zou thans zeker f. 150.000 kosten.

Groote plannen voor een villaterrein bij de IJzeren Man; als mijne meening te kennen gegeven, dat daarvan niet veel zal komen; de terreinen 25 H.A. zijn in handen van speculanten; de grond kost f. 2,50 de M2. Het terrein wordt veel te duur; iemand die daar gaat bouwen, wil wat eigen terrein hebben voor tuin, park aanleg enz.; de bouw van villa's kost ook veel geld; de gemeente had het terrein in handen moeten nemen.

Engelen

Den **28 Juli 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten St. Michielsgestel, Vught en Engelen. Ook hier gebrek aan woningen; voorloopig laat men dat op zijn beloop. Twee raadsleden bij laatste Raadsverkiezing uitgeworpen. De gemeenteweide brengt thans f. 8.948,50 op.

Moeielijkheden met Mommersteeg over het inlaten van water door de sluis in den Diezedijk; die sluis wordt te wijd open gezet; dan stroomt het water te sterk in; graaft zich zelf een kanaal (het bestaand kanaal is te nauw), en voert den losgespoelden grond mede naar "Het Meer", een 40 à 50 H.A. waterplas van Mommersteeg; deze plas is nu reeds voor de helft verland. Vandaar, dat Mommersteeg voortdurend aandringt op het inlaten van water!

De gemeenteveldwachter is nog altijd even ongeschikt; absoluut geen takt; de burgemeester klaagt erg over hem. Burgemeester heeft nog steeds groote moeielijkheden met den dominee, over de kosten van verpleging van armen; naar mijne meening is de burgemeester in zijn recht. Het zou voor Engelen van groot belang zijn, wanneer de polder in het voorjaar wat vroeger zijn water kwijt was; 1 April is te laat.

De Maasmondwerken namen het vette winterwater weg; en verlaagden den waterstand 's zomers door verlaging van den stand van het grondwater, tot groot ongerief van hen, die 's zomers vee moeten weiden. Tegenover Engelen werd door Adeleine Olthof eene beenderenmeelfabriek opgericht, van welke men in Engelen veel last en ongemak (stank) heeft; Olthof kwam uit Antwerpen, waar hij vroeger eene zeepfabriek had. De eendenkooi van Gastelie ligt achter "het Meer"; door het vele werken van Mommersteeg om land aan te winnen, lijdt Gostelie groote schade.

Veghel

Den **29 Juli 1919** bezocht ik per auto vanuit den Bosch de gemeenten Veghel en Schijndel. De woningnood is groot; men heeft twee terreinen gekocht om arbeiderswoningen te bouwen, en is bezig eene vereniging op te richten tot bevordering van de volkshuisvesting. Bij de raadsverkiezing werden 8 van de 13 leden uitgeworpen; drie van de nieuwe leden zijn erg rood; drie nieuwe leden zijn vertegenwoordigers van de werklieden.

Er is in Veghel veel geld verdiend; vóór den oorlog bedroeg voor den hoofdelijken omslag het belastbaar inkomen 7 ton; thans f.1.300.000! Er wordt f. 23.000 geheven. Veel waterschade; alle beemden langs de Aa staan onder water. Er is geen staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen. Voor ontginning van gronden met behulp van Staatsboschbeheer is geen terrein meer aanwezig.

Drinkwater is slecht; de plannen om eene waterleiding te maken voor de gemeenten Veghel, Schijndel en St. Oedenrode werden nog niet uitgevoerd. Armen zijn er bijna niet. Vincentius bedeeft één huishouden, waarin een man aanwezig is; verder alleen maar weduwen en weezen.

Het algemeen armbestuur kan er goed komen. De distributie is tot nu toe goed gelopen; kostte in het geheel f. 35.000 d.i. f. 1,70 per hoofd per jaar.

Voor den aanleg van den weg Veghel-Vorstenbosch is de tijd verstreken; men zal bij de Staten komen om verlening van den termijn. Nog steeds geen kermis; men vreest, dat die binnen korte jaren zal ingevoerd worden. In plaats daarvan had men de laatste jaren de processie naar den Bosch. Vóór mijn vertrek het groote boerenbondsgebouw aan de Haven in oogenschouw gaan nemen. Daar ontvangen door den Directeur Deenen, en door het heele Bestuur: Vincent van den Heuvel, Cox, Panken?, Fleskens, Van Vlokhoven, Berkvens (directeur van de Boerenleenbank), Ards. Het was heel interessant.

Men verlangt sterk naar stroom van onze centrale, omdat men nu reeds uit de oorspronkelijke eigen installatie is uitgegroeid, en eigenlijk de dubbele capaciteit behoeft van wat men heeft. Binnenkort gaat men eene dergelijke inrichting in Geertruidenberg bouwen; maar die zal nog 2 maal zoo groot worden. De installatie in Veghel kostte 6 ton; en werd gebouwd door Stulemeyer te Breda. De meeste machines kwamen uit Duitschland.

Schijndel

Den **29 Juli 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Veghel en Schijndel. Burgemeester Manders is overleden; ik ben dus aangewezen op de wethouders v.d. Boogaard en Timmermans, met wie zeer goed te praten was. Er is een andere secretaris, De Bruyn, vroeger secretaris in Oeffelt; de man had zijne secretarie er keurig netjes uit zien.

Om in den woningnood te voorzien, zijn er 24 arbeiderswoningen in aanbouw; huur f. 2,75; met den grond zal iedere woning ± f. 4.000 kosten; bij de woningen ligt 1,40 H.A. land, zoodat iedere woning ± 6 are heeft. Bij de raadsverkiezing zijn vier van de elf leden uitgeworpen en vervangen o.a. door 2 vertegenwoordigers der arbeiders. Ook werd gekozen Bolland (Niet Katholiek) directeur van de Molenheide.

Gemeente heeft nog 4 processen loopen over het voorpotingsrecht; Witlox occupeert voor de gemeente, en heeft opdracht door eene dading de processen te beëindigen. Distributiebedrijf loopt goed; kostte in 1918 ± f. 7.000. Er is geene huurcommissie; geraden er een in te stellen. Nog geen staat van exploitatie van gemeentelijke bezittingen; daarop nogmaals sterk aangedrongen. Wethouder Van den Boogaard voelde daar blijkbaar veel voor.

Waterschade, vooral in Gemonde. Geraden daaraan zoo spoedig doenlijk tegemoet te komen. Twee gemeentedoctoren: Koolen en v. Oppenraay; de geestelijkheid wil met Koolen niets meer te maken hebben. De gemeenteveldwachters worden niet voldoende betaald; hunne belangen sterk aan de wethouders aanbevolen. Er wordt geen armoede in Schijndel geleden; behalve het algemeen armbestuur zijn er 4 diverse fundaties:

- a. Fundatie F.A. Verhagen (oud burgemeester) voor diverse liefdadige doeleinden; + 4 beurzen
- b. Fundatie ter beschikking van den deken voor zieken en ouden van dagen
- c. Fundatie van Jenneke van Berckel, 4 woningen voor oude vrijsters
- d. Fundatie van ?, 4 woningen voor behoeftigen.

Voornaamste industriën zijn

- a. De wasbleekerij van de firma A. Bolsius
- b. De jamfabriek Asdonck II Schijndel van het Statenlid Bolsius, en
- c. De breifabriek van N. Janssen-de Wit.

De klompenindustrie gaat op het moment heel slecht; er is een enorme voorraad; de klompen moeten duur verkocht worden, doch zijn onverkoopbaar. Een klompenmakersleerling werkt eerst 6 weken voor niets; dan 6 weken voor half geld; dan tegen meer normaal loon. Enkele jongens kregen in den laatsten tijd hunne opleiding aan de school te Best.

25 H.A. van de Molenheide, waar de leem uitgehaald is, zijn tot bosch aangelegd; de hoogere gedeelten dennenbosch; de lagere gedeelten berken, elzen en slecht bandhout. De bevolking van "de Berg" bestaat uit ± 150 personen, de moraliteit van de gehuwden zoowel als van de ongehuwden laat alles te wenschen over; de vrouwen en meisjes leven met de mannen en jongens; huwelijkstrouw is er onbekend. Korts was er eene missie; de menschen kwamen niet

naar de kerk; de Paters Capucijnen gingen in “de Berg” de menschen opzoeken, maar konden ook daar niets uitrichten.

Empel

Den **30 Juli 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Empel, Alem en Rosmalen. De verkiezingen brachten geen verandering in de samenstelling van den Raad; men is het in Empel blijkbaar goed eens. Alle eigendommen van gemeente worden publiek verhuurd; hetzij door B. en W. hetzij door den notaris. Daarom is een staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen minder noodig.

De klok uit den afgebroken gemeentetoren werd overgebracht naar den toren van de nieuwe kerk, waarin thans dus twee klokken hangen, één van de kerk en een van de gemeente. Het tractement van den veldwachter is veel te laag; f. 600 + vrije woning; het zal verbeterd worden. Wethouder De Bekker voert gaarne het woord; hij is voorzitter van den Boerenbond en voelt zich zeer.

Alem, Kessel en Maren

Den **30 Juli 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Alem, Empel en Rosmalen. Bij de Raadsverkiezing werden de beide wethouders uitgeworpen. Het is jammer; vooral wethouder Van Thiel schijnt zeer goed te zijn geweest.

Er is groote behoefte aan een veearts; men hoop op f. 400,- van de provincie, voor een veearts, die zich zou moeten vestigen te Lith; een salaris van ± f 1800 zou men hem wel willen toeleggen. Men voelt veel voor een kanaal Grave-Dieze omdat men meent, dan verlost te zullen worden van de waterschade van de Beerse Maas. Als de Maas te Grave tot 10,80 gekeerd wordt, gelooft men ook niet van het meeste waterbezwaar verlost te zijn. Met een kleine aanvulling, door mij aan den burgemeester aangegeven, is diens staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen voldoende te achten.

Geen armoede; de fondsen van de armbesturen, vooral voortkomende uit de opbrengst van vastgoed, zijn zeer groot; verre boven de behoefte. De steenfabriek te Alem van v. Randwijck werkt ook 's winters; v. R. is goed voor zijn volk. Het gaat de laatste jaren den menschen buitengewoon goed; niet één boer is nog niet geheel vrij. Drie arbeiders werken in de mijnen te Heerlen; verder werkt niemand meer buiten de gemeente.

Door gebrek aan licht en vuur werd de laatste pr. jaren geen herhalingsonderwijs en geen landbouwonderwijs gegeven; het gaat nu weer beginnen.

Rosmalen

Den **30 Juli 1919** bezocht ik per auto van uit Den Bosch de gemeenten Empel, Alem en Rosmalen. Ook hier is de woningnood groot; ernstig aangedrongen op de oprichting eener vereeniging tot bevordering der volkshuisvesting. Bij de Raadsverkiezingen werden zes Raadsleden uitgeworpen; door de arbeiders werd o.a. in den Raad gebracht de vrijmetselaar Groot, Nederduitsch Hervormd te Hintham. Sinds mijn laatste bezoek is het Raadhuis wat veranderd en opgeknapt; jammer, dat het niet wat grooter is.

Men droeg f. 9.000 bij tot behoud van den tram 's-Hertogenbosch-Helmond. Gemeente verkocht in 1918 voor f. 8.600 (zeer duur) een twintig-jarig goed groeiend dennenbosch. Door de Regeering werd daarop een kapverbod gelegd; het moest blijven staan voor mijnhout. Staat van exploitatie van gemeentelijke bezittingen met kaart is vrij goed in orde. Geen waterschade. De landwegen zijn over het algemeen slecht in orde.

Dr. Heijmans verloor veel kapitaal, door de deconfiture van Rusland en Hongarije; hij werd als dokter verbonden aan het krankzinnigengesticht te Venray; te Rosmalen kwam in zijn plaats dr. Hanegraaf van de Kolf, over wien men goed tevreden is. Het salaris van den veldwachter: f. 700 plus vrije woning is te laag; sterk aangedrongen op verbetering. Eén veldwachter voor Rosmalen, Hintham en Kruisstraat is te weinig. Tot nu toe subsidieerde gemeente het algemeen armbestuur met f. 660; voor 1919 zal daar wel f. 2.000 bij moeten.

Het gaat den arbeiders goed, omdat de loonen hoog zijn; zeer velen moeten buiten de gemeente werk zoeken vooral te 's-Hertogenbosch, te Oss, in Duitschland; gras maaïen in Holland. De boeren maakten de laatste jaren bijzonder goede zaken; vele boerderijen kwamen te koop, en werden door de huurders aangekocht. Naar wethouder Coppens, voorzitter van de Boerenleenbank verzekerde, werd slechts in enkele gevallen de hulp van de Boerenleenbank ingeroepen; 85% van de boeren zou thans op hun eigen wonen. Wegens gebrek aan licht en vuur werd de laatste paar jaren geen herhalingsonderwijs en geen landbouwonderwijs gegeven; dat komt nu weer in orde. De ambtenaar ter secretarie Hurkmans werd tot gemeentesecretaris benoemd; hij heeft de secretarie er netjes uit zien. Er is nog geen inventaris op het oud archief.

Heeswijk

Den **31 Juli 1919** bezocht ik per auto van uit Den Bosch de gemeenten Heeswijk, Berlicum en Cromvoirt. In het door hem nieuw gebouwde Raadhuis werd ik door burgemeester Wagenaar ontvangen; het was zijn glorie, het mij te wijzen; het heeft ± f. 8.500 gekost, en ziet er werkelijk heel goed uit.

Er is gebrek aan woningen, vooral doordat de mandenfabriek van Swanenberg met 65 thuiswerkers werkt, en alle woningen die leeg komen, huurt en daarin vreemde mandenmakers post. Van der Ven, Wagenberg en Swanenberg zijn de zaak samen begonnen; toen alles goed en wel marcheerde, heeft Swanenberg de Heeren Van der Ven (Statenlid) en Wagenberg uitgekocht. De gemeenteraadsverkiezingen brachten geen verandering in de samenstelling van den Raad; er is dus gelukkig geen partijchap. Voor den tram 's Bosch-Helmond draagt Heeswijk f. 2.400 bij. Veel waterschade; het winterwater was dit jaar eerst half Mei weg. Salaris veldwachter veel te laag: f. 550 + vrije woning; veldwachter is een oude man, gepensioneerd marechaussee met een pensioen van f. 400. De hele distributie kostte tot nu toe ± f. 3.500.

Er komen weer meer konijnen; de jacht wordt sterk besurveilleerd, door 2 jachttopzieners van de pachters der jacht, de Heeren Bolsius uit Schijndel en Vermolen uit Amsterdam; zij betalen voor de jacht f. 4.000. Burgemeester mag aan 4 menschen eene groote machtiging tot het schieten van schadelijk gedierte uitreiken.

Berlicum

Den **31 Juli 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Heeswijk, Berlicum en Cromvoirt. Groot gebrek aan woningen; geraden, dat gemeente deze zaak ter hand neme. Bij de Raadsverkiezingen werden 2 Raadsleden uitgeworpen; één arbeider werd gekozen. Distributie heeft goed gelopen; heeft aan gemeente niets gekost, doordat gemeente als grossier optrad, en dus grossierswinst maakte!

Het gemeentelijk bezit bestaat uit 3 groote dennenbosschen en 25 H.A. weiland, voor 10 jr. verhuurd voor f. 2.500 per jaar; ander bezit is er niet; staat van exploitatie daarom niet noodig. Veel waterschade; in het voorjaar wel tot half Mei; een gedeelte van de gemeente is tegen het Aawater beschermd door den zomerdijk; beginnende aan de Gele Hoef, en ten slotte eindigende in hooge akkers.

Salaris van den veldwachter is veel te laag; f. 550 + vrij wonen; sterk aangedrongen op verhooging. Sinds een pr. jr. is er eene leekenverpleegster voor behandeling van huiszittende zieken; zij is tehuis in het klooster en heeft daar gratis verpleging; salaris f. 300,-. Burgemeester en Pastoor samen hebben haar laten komen. Verbazend nuttig.

Voor behoud tram betaalt gemeente f. 7.100. Sinds een jr. zijn alle werklieden en arbeiders georganiseerd in den R.C. Werkliedenbond; plaatselijk onderverdeeld in afdeelingen voor landarbeiders; tuinbouwarbeiders; bouwvakkers; tabaksbewerkeren en fabrieksarbeiders.

Cromvoirt

Den **31 Juli 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Heeswijk, Berlicum en Cromvoirt. Daar is nog wel strijd en partijchap in de gemeente, maar het is toch niet meer zoo erg als in de laatste dagen van burgemeester De Ruyter. Diens dochter is de oorzaak geweest van alle moeielijkheden. De oude De Ruyter had zijn neef, den tegenwoordige secretaris, als

ambtenaar op de secretarie genomen met de bedoeling, dat deze later zijn opvolger zou worden als burgemeester-secretaris van Cromvoirt; toen geraakte de dochter van den burgemeester verloofd met den onderwijzer; die dochter deed toen haar best om haar aanstaande de plaats te doen innemen, voor haar neef, den jongen De Ruyter, bestemd. De oude burgemeester, haar vader, had de zwakheid, haar in haar streven te steunen; van toen af dateeren alle moeilijkheden. Men had niet zoozeer bezwaar tegen den ouden De Ruyter zelve; maar men voerde tegen hem strijd, omdat men niet wilde, dat de jonge De Ruyter opzij geschoven werd. Ik voorzie dat als Van Rijswijk, de tegenwoordige burgemeester, bedankt – hetgeen wellicht spoedig kan gebeuren - dat dan de jonge De Ruyter groote kans heeft, burgemeester van Cromvoirt te worden. Burgemeester Van Rijswijk scheen mij niet bijzonder op de hoogte van vele secretariezaken.

Augustus

Helvoirt

Den **1 Augustus 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Helvoirt, Haaren en Esch. Er is hier groot gebrek aan woningen. Reeds twee keer is een verzoek tot Dr. Schüngel gericht om eene lezing te komen houden ten einde te kunnen komen tot oprichting eener vereeniging tot bevordering der volkshuisvesting; er kwam tot nu toe geen antwoord.

De gemeente-ontvanger Van Buul is Voorzitter eener Commissie welke tracht te komen tot oprichting eener vereeniging volgens de landarbeiderwet; hij heeft blijkbaar veel goeden wil; hij zal, vrees ik, toch veel moeite hebben om te slagen. De tegenstand van menschen als W. van Iersel c.s. moet niet onderschat worden! De gemeenteraadsverkiezingen brachten ook hier twee nieuwe Raadsleden.

Ds. Israel won den schoolstrijd; de gemeente moet dus voor 6 leerlingen eene openbare school in stand houden; de Kroon vernietigde het goedkeuringsbesluit van Gedep. Stat. De opvolger van Dr. Hoek is Dr. Van der Stay; hij is voorloopig nog bij Dr. Hoek aan huis; gemeente geeft hem f. 1.400; hij zal zelf voor eene woning moeten zorgen.

In gemeente wordt waterschade geleden; de Broekleij wordt onderhouden door Dr. Hoek; de Zandleij door de gemeente. De Zandleij is slecht in orde; men zou willen, dat die op kosten van de gemeente onder toezicht van een opzichter van den P.W. werd in orde gebracht; hij moet verbreed en verdiept worden, zal hij worden teruggebracht tot de afmetingen, welke hij volgens den legger moet hebben; dan moeten tal van oevereigenaren worden aangepakt, o.a. Mr. F. v. Lanschot.

Salaris van den veldwachter is veel te laag; sterk aangedrongen op verbetering (f. 600 + vrije woning). Distributie heeft goed geloopt; kostte tot nu toe ± f. 10.000. Er zal weer landbouwonderwijs worden gegeven; het nieuwe schoolhoofd heeft de landbouwakte. Voor tuinbouwonderwijs gaan enkelen naar den cursus te Vught.

Haaren

Den **1 Augustus 1919** bezocht ik per auto vanuit den Bosch de gemeenten Helvoirt, Haaren en Esch. Burgemeester Schijvens is ischiaslijder geworden; hij kan haast niet meer op of neer. Wethouder Van den Oever was 43 jr. raadslid en 30 jr. wethouder; bij de Raadsverkiezing 1919 stelde hij zich niet meer beschikbaar. Ook in Haaren brachten de verkiezingen drie nieuwe Raadsleden.

Gebrek aan boerderijen; maar nog meer gebrek aan woningen. Sinds enkele dagen is men besprekingen begonnen, om te komen tot oprichting eener vereeniging volgens de landarbeiderswet. Het distributiebedrijf is goed geloopt; kostte in 1918 aan gemeente ± f. 4.600. Het electricch provisorium voorziet in eene groote behoefte, maar werkt zeer duur. Groote klachten over vervuiling van het water door eene stoomlederfabriek in Oisterwijk; B. en W. van Oisterwijk gaven eene voorwaardelijke vergunning volgens de hinderwet; thans bemoeit de Gezondheids Commissie te Boxtel zich met de zaak. De verontreinigde stroom heet in Oisterwijk de Laarakker Loop, in Haaren de Geursche Loop.

Dr. Van der Stay, de opvolger van Dr. Hoek te Helvoirt, werd ook hier gemeentegeneesheer. Salaris van den veldwachter: f. 650 + vrije woning en 1/5 H.A. land, is veel te laag; sterk

aangedrongen op verbetering. De inkwartiering gaf geen moeielijkheden; oefende een demoraliserenden invloed uit op de bevolking; vooral de Amsterdammers stonden moreel laag. De boomkweekers maakten in '14 slechte zaken; in '15 redelijk; in '17 goed; in '18 heel goed; was uitsluitend aangewezen op binnenlandsche afzet; Tilburg trok ontzettend veel. Van de boeren is thans 7/10 eigen geërfd. Alle te dezen zijn lid van den Boerenbond. De Boerenleenbank werkt als eene spaarbank; daar wordt veel geld gebracht, weinig gehaald. Voor cursus landbouw is veel liefhebberij.

Esch

Den **1 Augustus 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Helvoirt, Haaren en Esch. De nieuwe burgemeester, Arnolds, woont nog niet in Esch, maar ten huize van zijne schoonmoeder te 's Bosch. Binnen enkele dagen is zijne woning gereed; dan zullen hij en zijne vrouw plechtig worden ingehaald. Ook Esch gaat in democratische richting; bij de raadsverkiezing 1919 werden drie landbouwers herkozen, en maakten verder een spoorwegarbeider, de telephoonhouder van het postkantoor, een caféhouder-kolenhandelaar, en een metselaar hunne intrede in den Raad!

Burgemeester heeft zich nog slecht ingewerkt in diverse zaken; op mijne vragen blijft hij meestal het antwoord schuldig. Nog weer eens sterk aangedrongen op eene boeking van de meest belangrijke zaken betreffende de gemeentelijke bezittingen; er desnoods een grondbedrijf van te maken! Groote klachten over de vervuiling van de Run = Aa = Eschestroom door het fabriekswater van Tilburg.

Geen algemeene begraafplaats; wanneer daar een lijk zou moeten begraven worden, dan wordt het op de algemeene begraafplaats te Bokstel bijgezet. Salaris van den veldwachter te laag; f. 700; geen vrije woning; sterk op verbetering aangedrongen. Het ging den boeren de laatste jaren best; ongeveer 50% zal thans eigengeërfd zijn; van deze zullen echter slechts ongeveer de helft hunne boerderij in onbezwaard bezit hebben.

Bokhoven

Den **2 Augustus 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Bokhoven, Hedikhuizen en Den Dungen. Het gaat gelukkig goed met burgemeester Willemse; in hem schijnt eene goede keuze gedaan. Er is nog geen staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen; de burgemeester had het tot nu toe te druk; de heele distributie kwam ook voor zijne rekening; hij zal er nu echter voor zorgen.

Er is nog geen inlaatsluis gebouwd om bevoeiingswater in te laten; eigenlijk verlangt men ook niet hard naar al dat water. Wanneer het slechts bevoeiing van eenige dagen was, dan stond de zaak anders; maar nu staat het land soms 6-7 weken onder water, en dat is beslist verkeerd; de grond gaat daardoor in waarde achteruit.

Het salaris van den veldwachter is te klein: f. 500 + vrije woning en tuin. Men voelt niet veel voor verbetering, omdat men niet van hem houdt: men vertrouwt hem niet. Hoofd der school heeft landbouwakte; toch geen landbouwonderwijs. Herhalingsonderwijs zal in 1919/20 weer gegeven worden; het onderwijs was gestaakt wegens gebrek aan licht. De distributie is tot nu toe goed gelopen; kostte in het geheel ± f. 1.000,- aan gemeente.

Hedikhuizen

Den **2 Augustus 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Bokhoven, Hedikhuizen en Den Dungen. Er is woningnood; tot nu toe slechts besprekingen van B. en W. over de vraag, hoe te helpen. Bij B. en W. sterk aangedrongen, om gebruik te maken van de bepalingen der landarbeiderswet, om tot verbetering te komen.

Schoolhoofd Prinzen heeft sterk geagiteerd bij gemeenteraadsverkiezing; vier van de zeven leden werden uitgeworpen, en vervangen door een kastelein, een klompenmaker, een bakker en een landbouwer; inzet van den strijd was de heerschende woningnood.

Gemeente heeft een electrisch provisorium ingericht voor f. 38.820; het voldoet goed; f. 45 per jaar per lichtpunt. Veldwachters worden niet voldoende betaald; sterk op verbetering van salaris aangedrongen. De loonen staan hoog; een mandenmaker verdient f. 25; een gewone arbeider f.

21. Er wonen zeker 150 mandenmakers in gemeente. Het drinkwater te Haarsteeg redelijk; te Hedikhuizen slecht; men zal de daar bestaande pompen opnemen en buitendijks weer slaan; buitendijks zit een dikke zandlaag; men hoopt daardoor ook Hedikhuizen aan goed water te helpen.

Een sociale cursus, gegeven door Breugelman, priester te Heeswijk, werd met belangstelling door ± 50 volwassenen gevolgd. De tuinbouwers maken goede zaken; veel wordt daartoe bijgedragen door de geregelde veilingen te Drunen en te Vlijmen; 3 keer per week. Het Raadhuis is verbouwd en nieuw gemeubeld. Het maakt een goeden indruk; jammer, dat de muren te zwak waren, om een beschoten dak te dragen; op zolder kijkt men door de pannen! Schoolhoofd Prinzen kwam zijn opwachting maken en over den woningnood klagen.

Den Dungen

Den **2 Augustus 1919** bezocht ik vanuit Den Bosch per auto de gemeenten Bokhoven, Hedikhuizen en Den Dungen. De administratie ter secretarie laat alles te wenschen over; er zijn o.a. geen notulen van de vergaderingen van B. en W. van de laatste vijf jaren. B. en W. klagen steen en been over den secretaris; hij drinkt en doet niets aan zijn werk. De Raad gaf hem eene maand om den achterstand in te halen; die termijn werd later nog met een maand verlengd; niets schijnt te helpen! Ik heb den secretaris binnen laten komen, en hem ongemakkelijk de waarheid gezegd. Ik vrees, dat het niet veel zal helpen.

Er is groot gebrek aan woningen; B. en W. geraden, om met behulp van de landarbeiderswet zoo spoedig mogelijk in te grijpen. Eene moeielijkheid schijnt te zijn, dat er geen terrein te krijgen is, men hoopt op den dood van Juffr. Smits uit Veghel; deze heeft 12 boerderijen = 110 H.A. in Den Dungen liggen; zij is 79 jr. oud; als deze sterft, dan komen die gronden waarschijnlijk publiek. Geen waterschade; de waterleidingen van den binnenpolder van Den Dungen – Voorzitter is burgemeester Van Rijckevorsel – zijn korts alle nieuw gegraven en geheel in orde gebracht. Bij Den Bosch wordt de Aa wel geveegd, maar niet begraven; daar zitten oerbanken in, zoo hoog, dat Van Rijckevorsel door de Aa kan loopen; daar zou de fout schuilen van het slecht waterafvoerend vermogen van die rivier; het waterschap van de Beneden Aa zou hier en défaut zijn.

Normaal sterven hier ± 30 menschen in een jaar; in November 1918 stierven aan de Spaansche griep 30 menschen en in December 19. Men hoopt zeer, dat het Maaskantje bij Den Dungen zal worden gevoegd; voor eene vereeniging van den Dungen met St. Michielsgestel voelt men niets. De proeftuin wordt niet heel druk bezocht; maar Snellen neemt er proeven! Het gaat den menschen in Den Dungen bijzonder goed, zoowel den landbouwers als den tuinbouwers en arbeiders.

Dussen en Almkerk

Den **11 Augustus 1919** bezocht ik per auto vanuit Waalwijk de gemeenten Dussen, Rijswijk en Heusden. Er is nog groot gebrek aan woningen; er is juist eene vereeniging in de maak, tot verbetering van de volkshuisvesting; deze zal in den Mariapolder tien dubbele woningen stichten. Sterk aangedrongen om verbetering te zoeken door behulp van de bepalingen der landarbeiders-wet.

De raadsverkiezing bracht 4 nieuwe leden in den Raad; deze is thans saamgesteld uit 7 Roomschen, 1 antirevolutionair en 3 Christelijk Historischen. Een Raadslid is arbeider. De burgemeester heeft thans 2 ambtenaren ter secretarie; een gediplomeerde op f. 1.100, en een niet gediplomeerde op f. 800. Hoofdelijke omslag bedraagt thans f. 17.000. Het Rijk zal thans de waterverversching afdoende in orde maken voor f. 50.000, waarvan gemeente 20% moet betalen.

Gemiddelde loonen f. 2. Geen armoede. Kerkelijke armbesturen hebben nogal fondsen; Burgerlijk armbestuur slechts f. 550; bedeeft niet zelf; stelt dat bedrag ter beschikking van kerkelijke armbesturen. De klompenmakerij gaat nóg goed; moet echter weer concurreeren met import in Holland van Belgische klompen. De papierfabriek heeft lang stil gelegen; is thans eene Nederlandsche onderneming geworden. De Amsterdamsche Bank verschaftte het benoedigde kapitaal. Directeur is Van Dongen uit Raamsdonk; onder-directeur Van Suylekom uit Dussen. Te

Nieuwendijk is, mede door Dussen, eene coöperatieve roomboterfabriek opgericht; in het geheel wordt daar de melk van 1.200 koeien verwerkt.

Twee lantaarns voorzien thans in de straatverlichting; men wacht op de elektriciteit. Pastoor Van Dooren van Mariapolder is voor 14 dagen begraven; hij werd door B. en W. sterk geprezen; hij schijnt veel goeds tot stand te hebben gebracht. Ook de verhouding tot de geestelijkheid te Dussen is thans gelukkig goed. Geen misbruik van drank dat naam heeft. De gronden van den graaf d'Ursel, 110 H.A. werden geveild; konden gemiddeld f. 2.000 per H.A. doen; werden niet gegund. Veel boomgaarden; pas werden op 1 dag het fruit van ± 84 H.A. boomgaard geveild. Te Dussen werd een tuinbouwcursus gegeven door een practicus en een theoreticus; slechts door 17 leerlingen gevolgd.

Rijswijk

Den **11 Augustus 1919** bezocht ik per auto vanuit Waalwijk de gemeenten Dussen, Rijswijk en Heusden. De ingezetenen gaan sterk mede met de tegenwoordige democratische richting. Drie raadsleden werden uitgeworpen en vervangen door den briefvengarder (arbeiderspartij), door een arbeider, Kooiman, en door een polderwerker (S.D.A.P.; bolschewist).

Er is een tekort aan woningen; voorloopig deed men daar aan nog niets. Sterk aangedrongen op medewerking tot verbetering. Eén veldwachter voor Rijswijk en Giessen; tractement f. 745. Veel te weinig; men belooft mij daarin verbetering te brengen. Een losse arbeider verdient f. 2,50 per dag. Geen armoede; armbesturen beschikken slechts over geringe fondsen.

Het markten van aardappelen te 's Bosch, Utrecht en Amsterdam is veel minder geworden; er worden minder aardappelen verbouwd. Distributiebedrijf kostte jaarlijks van f. 2,25 tot f. 2,75 per hoofd. Het drinkwater laat nog steeds veel te wenschen over; de menschen moeten veelal opperwater drinken.

Familie van Oud-burgemeester Van Ouwerkerk woont nog steeds op "het Slot"; de menschen schijnen er erg hard voor te zitten; een zoon is volontair ter secretarie. Burgemeester Van der Schans woont nog ten huize van wethouder Verschoor; hij wil gaan trouwen, en is in onderhandeling over den aankoop van "het Slot" = huis met 1½ H.A. boomgaard, waarvoor f. 25.000 gevraagd wordt.

Er wordt weinig misbruik gemaakt van sterken drank; veel arbeiders moeten buiten de gemeente gaan werken, vooral in den Biesbosch. Geen herhalings-, landbouw- of tuinbouwonderwijs; daarvoor is geen belangstelling te wekken. Finantiën van de gemeente zijn zeer zorg eischend. Men hoopt zeer op aansluiting van Rijswijk aan den lokaal spoorweg.

Heusden

Den **11 Augustus 1919** bezocht ik per auto vanuit Waalwijk de gemeenten Dussen, Rijswijk en Heusden. De laatste Raadsverkiezing bracht hier eene Katholieke meerderheid; twee nieuwe Raadsleden werden gekozen; beiden Katholiek. De scheepstimmerwerf van De Haan en Oerlemans bloeit sterk; de beide firmanten ieder voor f. 96.000 in de Rijksinkomstenbelasting aangeslagen. Deze werf trekt veel arbeidskrachten; dientengevolge woningnood; B. en W. voelen er niet veel voor, daarin door gemeente te laten voorzien. De Directie koopt, als daarvoor gelegenheid is, eene groote burgerwoning, en laat die dan tot arbeiderswoningen verbouwen. Men heeft geen bepaalde meening over de vraag, of een locaalspoor langs de Oude Maas, dan wel langs de Bergsche Maas moet loopen; voor Heusden zelf zijn de beide richtingen vrijwel gelijk. Heusden heeft eene bezwarende concessie gegeven voor de levering van gas; het contract loopt nog 30 jaren; doordat de fabriek versleten is, en de vennootschap geen beste zaken maakt, hoopt men van het contract af te komen en elektriciteit van de provincie te kunnen betrekken.

B. en W. waren dankbaar voor de vele inkwartiering tijdens de mobilisatie; de inwoners hadden daarvan finantieel veel voordeel genoten. De twee veldwachters slecht bezoldigd: f. 700 en f. 750 men wil hun salaris wel wat verbeteren, maar toch niet op een behoorlijk peil brengen: zij hebben geen politiediploma, en zijn als politiemannen niet veel waard.

De rijke godshuizen steunen gemeente zooveel mogelijk: zoo betalen zij voor gemeente de kosten van verpleging van krankzinnigen; en in 1918, toen in Heusden eene typhusepidemie heerschte – 125 gevallen – alle kosten van verpleging, verzorging, ontsmetting enz. enz.

De conservenfabriek ligt vrij wel stil; de directeur – Van der Poule – is overleden; het schijnt, dat het bedrijf niet gecontinueerd zal worden. De uitgever Veerman is bezig zijn zaak te liquideeren; met niets begonnen, heeft hij thans een goed fortuin = f. 16000 aanslag hoofd. omslag. Nog 700 à 800 Meter van den Demer is een open riool; moest noodzakelijk gerioleerd. Sinds de opening van het Wilhelminakanaal heeft de tram De Vicinaux te Heusden geen aansluiting meer met de vrachtvaart per scheepsgelegenheid; sluit thans aan op bootverkeer te Waalwijk.

Wijk en Aalburg

Den **12 Augustus 1919** bezocht ik per auto vanuit Waalwijk de gemeenten Wijk en Aalburg, Veen en Oud-Heusden. De Raadsverkiezing bracht hier groote verandering; vijf van de zeven raadsleden werden uitgeworpen; daaronder ook de twee wethouders. De Raad bestaat thans uit drie antirevolutionairen, drie arbeiderspartij en één wilde (nl. G.P.L.) Bouman. De reden van de ontevredenheid der arbeiders is vooral het gebrek aan woningen. Ik heb den Heeren geraden, te trachten althans voor Aalburg in het meest nijpende gebrek te voorzien, door gedaan te krijgen dat de Ebbe-gelden daarvoor gebruikt worden.

Het register van exploitatie der gemeentegronden is in de laatste jaren niet meer bijgehouden. De menschen drinken liever onzuiver slootwater, dan zuiver drinkwater; de nortonpomp aan de Perzik werd hersteld, maar wordt niet gebruikt.

Salaris veldwachter is slechts f. 500,-; sterk aangedrongen op verbetering. Er is veel meer werkgelegenheid in de gemeente dan vroeger; "De Vlijt" heeft veel menschen in het werk. Weinig armoede. Gemeente bedeeft zelve; in 1918 ruim f. 1.800. Naast "De Vlijt" werd door Bouman eene tweede manden- en stoelenfabriek opgericht; Bouman is een gewezen werkman van "De Vlijt" en heeft van Van der Maade het ambacht geleerd.

Het distributiebedrijf liep goed; het kostte tot nu toe aan gemeente ± f.18.000,-. De winkelnering ging ook hier de laatste jaren niet best.

Drie kinderen uit Wijk bezoeken de MULO-school te Heusden.

Men is erg bezorgd, dat Wijk weinig nut zal hebben van den ontworpen locaalspoorweg voor het Land van Heusden en Altena. Het schijnt, dat de Heeren Branderhorst en Brune een grooten voorsprong hebben gekregen bij hun streven om Meeuwen, Eethen en Genderen aan de spoorweg verbonden te krijgen. Zij hebben zoo handig gemanoevreerd, dat op eene vergadering in Tilburg, waar over de richting van den aan te leggen spoorweg beslist werd, Wijk en Veen officieel niet vertegenwoordigd waren. Daar zou zelfs het plan, om een station te bouwen aan de Kroonenburg (halfweg tusschen Wijk en Aalburg) zijn opgegeven; met zekerheid wist men daar echter niets van. Branderhorst en Brune zijn blijkbaar van der Schans en Sluimers te slim af geweest.

Veen

Den **12 Augustus 1919** bezocht ik per auto vanuit Waalwijk de gemeenten Aalburg, Veen en Oudheusden. B. en W. deelden mede, dat de gemeentesecretaris 't Hooft indertijd steeds gekant was tegen het vragen van een buitengewoon subsidie in de kosten van het lager onderwijs; hij meende, dat die subsidie niet gerechtvaardigd was. Omdat de Raad hoogst zuinig was, en geen gelden beschikbaar wilde sellen voor noodzakelijke uitgaven, had Van Doveren indertijd het aanvragen van die subsidie doorgedreven. In 1918 is men om de hooge kosten teruggeschrikt voor de oprichting van een provisorium voor electrisch licht (f. 60.000). Ook hier aangedrongen op verbetering van het salaris van den veldwachter.

Nog zeer veel arbeiders moeten buiten de gemeente, vooral in de Haarlemmermeer, hun brood gaan verdienen; zij hebben dan een ellendig leven. De arbeiders wonen veelal op hun eigen; zij hebben bovendien gewoonlijk nog land in huur. Groote boerderijen zijn er niet in Veen. De drie grootste boeren hebben ieder niet meer dan 10 H.A.

Tuinbouw, vooral fruitteelt wordt nog al gedreven; ± 20 H.A. boomgaard; de fruitdrogerijen zijn ook weer in het werk gesteld. Voor tuinbouwonderwijs is veel liefhebberij; aan den wintercursus 1918/19 namen 30 menschen deel.

Over het algemeen slecht drinkwater; twee goede norton pompen.

Men is zeer bevreesd, dat Veen weinig zal profiteeren van den ontworpen locaalspoorweg voor het land van Heusden en Altena. Geraden, dat men propaganda zal maken voor de behartiging der belangen van Veen.

Oudheusden, Elshout en Hulten

Den **12 Augustus 1919** bezocht ik per auto vanuit Waalwijk de gemeenten Wijk en Aalburg, Veen en Oud-Heusden. Ik begon met den burgemeester (Vn Liempt) mijn ongenoegen te betuigen over de ergerlijk nonchalante manier, waarop door hem de gemeenteadministratie werd gevoerd: de begroting voor 1919 was juist op het Gouvernement ontvangen. Ik heb hem gezegd, dat ik geen macht had over den secretaris; dat de Raad moest weten, hoe tegenover hem te handelen; maar dat hij als burgemeester zou moeten verdwijnen en zou moeten vervangen worden door een anderen burgemeester, wanneer ter secretarie niet alles veranderde; dat hij twee maanden ziek had gelegen aan Spaansche griep, was geen verontschuldiging om zijne begroting haast een jaar te laat in te zenden.

De staat van exploitatie der gemeentelijke bezittingen is sinds een pr jaar niet meer bijgehouden; ook daarin moet verbetering gebracht. Salaris veldwachter f. 750 + vrij wonen; moet verbeterd. Behalve 12 schoenmakersknechts vinden alle ingezetenen werk in de gemeente. Men is dankbaar, dat de hooivorken- en stelenfabriek is opgeheven; onder de arbeiders waren nog al eenige socialistische elementen. Distributie bedrijf liep goed; kostte in 1918 ± f. 3.500. De handkrachtboterfabriek te Elshout is opgeheven; alle melk gaat thans weer naar de coöperatieve roomboterfabriek te Drunen.

De arbeiders wonen ongeveer allen op hun eigen; meestal bezwaard met hypotheek. Den kleinen boeren gaat het goed; gemiddeld hebben ze 1½ H.A. in eigendom; de tuinderij moet het voor hen goed maken; vooral sinds er eene veiling werd opgericht. B. en W. klagen sterk over wildschade door fazanten; aan een stuk haver van de gemeente deden de fazanten zeker voor f. 100,- schade. Oud Heusden is in den Raad vertegenwoordigd door Van Grevenbroek; rotestantsche raadsleden zijn er nooit geweest.

Het drinkwater is in Elshout goed, in Oudheusden slecht. De fruitteelt gaat vooruit; ± 50 H.A.; de kleine boeren zijn meest allen tegelijk tuinbouwer. Tuinbouwcursus in 1918/19 in Drunen; in 1919/20 ook in Oudheusden. De wethouder Van Herpt schijnt nogal op te komen voor de belangen van de gemeente; zoowel Van Herpt als de wethouder Klijn zijn eenvoudige boeren menschen. Naar het mij voorkomt, stuurt de burgemeester dikwijls de wethouders uit om zaakjes op te knappen, welke hij beter zelf behandelde; bijv. wanneer de menschen grond langs de gemeentewegen hebben ingenomen, ten onrechte boomen hebben geplant, enz. enz.

De Werken en Sleeuwijk

Den **14 Augustus 1919** bezocht ik per auto vanuit Waalwijk de gemeenten De Werken, Almkerk en Meeuwen. De Raadsverkiezing bracht 5 nieuwe leden in den Raad, waaronder 2 S.D.A.P.ers. De Raad bestaat thans uit 7 antirevolutionairen, 2 neutralen en 2 Socialisten. Het volk is ontevreden, omdat er gebrek is aan woningen, vooral in de Werken; daaraan is de verkiezing van de 2 socialisten toe te schrijven. B. en W. begrijpen, dat het thans noodzakelijk is, den woningbouw van gemeentewege met kracht ter hand te nemen. Jammer, dat de Heeren niet eerder tot dat inzicht kwamen.

Het heele Raadhuis moet verbouwd; dan wordt meteen de woning van den veldwachter verbeterd, en kan er gezorgd worden voor voldoende ruimte tot berging van archief. Men ziet wel wat tegen de kosten op; het bouwen is op het moment zoo duur!

De lijken uit Kille moesten vroeger in Almkerk begraven; de vereeniging "Onderlinge Hulp" aldaar legde toen in Kille eene eigen begraafplaats aan; gemeente betaalt daaraan f. 100. Het drinkwater is over het algemeen goed. Men verlangt algemeen hard naar eene Rijks vleeschkeuring; die is in De Werken hard noodig.

Er heerscht geen armoede in de gemeente; het gemeentelijk subsidie aan het armbestuur (f. 1.600) is niet meer voldoende. Men heeft in den afgelopen winter geen steuncomité gewild; met veel moeite is het echter gelukt, alle werklozen aan werk te helpen. De ontworpen locaalspoorweglijn zal in Sleeuwijk, aan het veer, haar eindpunt hebben. Werkendam en

Woudrichem hebben er dan niet veel aan. De hoofdleider der bolschewieken kreeg 1½ jr gevangenisstraf; daardoor is de propaganda voorloopig stop gezet. Het socialisme neemt sterk toe.

Er wordt thans weer herhalingsonderwijs gegeven; eveneens een landbouw- en tuinbouwcursus; Bril, hoofd der school te Werkendam geeft dien cursus, dan eens te Werkendam, dan weer te Sleeuwijk of de Werken. Er kwam in den laatsten tijd in de gemeente nogal wat land te koop; het werd meestal gekocht door ingezetenen van de gemeente. Wethouder Koman is antirevolutionair; hij is mandenmaker; een vooruitgekomen werkman; er was goed met hem te praten; hij is zeer vooruit strevend.

Almkerk en Uitwijk

Den **14 Augustus 1919** bezocht ik per auto vanuit Waalwijk de gemeenten De Werken, Almkerk en Meeuwen. De laatste Raadsverkiezing bracht drie nieuwe leden in den Raad, waarvan een, gesteld door den grondwerkersbond. De Raad bestaat thans uit zeven antirevolutionairen, drie Christelijk Historischen en een arbeiderspartij. Ook hier is een groot gebrek aan woningen; sterk aangedrongen, dat men met toepassing der landarbeiderswet hierin verbetering zal brengen. Men verlangt hard naar den locaalspoorweg; men is zoo geïsoleerd. Het liefst had men een lijn Keizersveer, Nieuwendijk, Almkerk, Dussen, Meeuwen, Eethen, Genderen, Aalburg. Het land, dat de laatste jaren te koop kwam, werd meest door gemeentenaren gekocht. Bril, hoofd der school te Werkendam, geeft landbouw- en tuinbouwonderwijs. Veel fruitteelt in de gemeente; zeker vijftig hectare.

Overall in de gemeente is het drinkwater slecht, behalve te Uitwijk, daar is het goed. Gemeente nog steeds door partijschappen verscheurd; deze komen meest allen voort uit kerkelijke quaesties. Daar schijnt niets aan te doen; het gaat over van vader op zoon; de haat tusschen de diverse families blijft in eeuwigheid. Burgemeester klaagde bitter over het oud-Statelid Snoek, deze is zijn bittere vijand; als raadslid is hij hem voortdurend zeer onaangenaam.

Notaris Van der Kaaden moet zijn geheugen geheel kwijt zijn; hij heeft als notaris niets meer te doen; ook hij viel als raadslid bij de laatste verkiezing. Burgemeester Punt maakte mij ook nu weer een goeden indruk; wethouder Verschoor is een spraakzame slimme boer. Gemeente legde een electrisch provisorium aan en schijnt daar aan een strop te hebben; f. 10.000 verlies; men verlangt sterk naar electriciteit van de provincie; er is wel geen industrie, maar er is daarentegen veel polderbemaling, dus nachtbedrijf, hetgeen voordeelig zou zijn voor de provinciale centrale.

Meeuwen

Den **14 Augustus 1919** bezocht ik per auto vanuit Waalwijk de gemeenten De Werken, Almkerk en Meeuwen. Bij de Raadsverkiezing werden 2 leden uitgeworpen. De Raad bestaat thans uit 4 anti-revolutionairen en 3 vrijzinnigen; in den Raad merkt men daar niet veel van.

Ook hier groot gebrek aan woningen. Volgens B. en W. is het gebrek nog niet zo nijpend, dat thans reeds een ingrijpen van gemeentewege, met de daaruit voortvloeiende lasten gerechtvaardigd zou zijn. Het bouwen is erg duur; een arbeider wil beslist niet meer dan f. 100 betalen voor eene woning met een stuk land.

Het gemeentehuis is verplaatst naar eene andere woning, waarin men voor 10 jaren twee goede kamers gehuurd heeft; huurprijs f. 150. Hoewel er nog al muurkasten zijn, heeft men geen voldoende ruimte, om het oude gemeentearchief te bergen; dit staat nog steeds, in een kist verpakt, in den gemeentetoren. Men hoopt, dat Cleerdin te zijner tijd zooveel stukken als v.v.v. zal aanwijzen, dat er ruimte komt, om het oude archief te bergen.

Er is geen gemeentegeneesheer. Op initiatief van den burgemeester werd er eene afdeling van het Groene Kruis opgericht; daarvoor wordt jaarlijks, mét het gemeentelijk subsidie van f. 250 mede, f. 2.000 bijeengebracht. Eene pleegzuster van f. 1.200,- werd aangesteld; bovendien worden diverse verplegingsartikelen verschaft; waarschijnlijk zal des winters - gedurende de 4 wintermaanden - nog eene tweede verpleegster worden aangesteld.

Wethouder Van Buuren had een verhaal van een waterput met typhus baccillen; Brune - 5 jr. burgemeester - had daarvan nooit gehoord.

Veldwachter heeft een salaris van f. 250 + f. 50 duurtetoeslag! Wethouder Van Buuren vond iedere uitgave voor politie te veel; hij wilde heelemaal geen politie! Brune en Branderhorst zijn de groote propagandisten voor een locaalspoor langs Meeuwen, Eethen, Genderen.

Op 3 na zijn alle boeren eigen geërfd; gemiddeld is hun landbezit niet meer dan 5 H.A. De rest moeten ze bijhuren, gewoonlijk publiek, dus zeer duur; alleen de Heeren Pape uit Den Haag verlengen ondershands de huurcontracten van de verschillende pachters; de huren worden dan niet sterk opgedreven. Wethouder Van Buuren, die zelf ook land van hen in huur had, prees hen zeer.

Niettegenstaande er in Meeuwen buitengewoon veel fruitteelt gedreven wordt, wordt er geen tuinbouwonderwijs gegeven. Burgemeester Brune scheen thans beter opgewassen tegen zijn beide wethouders. De Heer Van Buuren is een arrogante, gierige boer.

Op mijn vraag deswege vernam ik tot mijne verrassing, dat men in Meeuwen zeer gaarne zou zien, dat Meeuwen, Heesbeen en Genderen vereenigd werden tot ééne gemeente. Burgemeester Brune gaf te kennen, dat hij er nooit over had durven spreken, omdat hij dacht, dat men er niets van zou willen weten; maar dat hij het zeer zou toejuichen, wanneer het er van kwam.

Werkendam

Den **16 Augustus 1919** bezocht ik per auto vanuit Waalwijk de gemeenten Werkendam, Woudrichem en Drongelen. Bij de Raadsverkiezingen werden 6 van de 11 raadsleden uitgeworpen. De Raad bestaat thans uit 4 antirevolutionairen, 3 S.D.A.P. (richting Schaper), 2 liberalen, 1 Christelijk Historisch en 1 Christelijke arbeiderspartij. Ontevredenheid ten gevolge van de tijdsomstandigheden is de hoofdoorzaak van deze groote verandering. Het gebrek aan woningen speelt hier echter ook een groote rol; er komen misschien wel 100 woningen te kort; men overwoog en overlegde in 1915; en men doet dat in 1919 nog.

Wethouder Bogers wil buitendijks bouwen, en daartoe ± 3 M. grond opspuiten; burgemeester + raadscommissie wil binnendijks bouwen, en daartoe een terrein van 20 H.A. onteigenen en met een 3 M. hoogen dijk omringen; dan wordt Werkendam meteen heelemaal watervrij; de grond, die niet benodigd is voor woningbouw, kan dan als teelland aan de arbeiders in gebruik gegeven worden.

Wethouder Bogers was niet frisch; de meestal zwijgende wethouder De Klerk pakte erg uit; burgemeester Sigmond had groote moeite om de leiding te houden. Vele moeielijkheden met concessionaris gasfabriek; proces voor het Hof te 's Bosch gewonnen. Slecht en duur gas; alles is versleten; men verlangt hard naar elektriciteit. In de havens te Werkendam is een enorm druk scheepvaartverkeer; daar is op het moment het centrum van de groote schippersstaking.

Ook hier aangedrongen op verbetering salaris veldwachter f. 800 + 20% duurtetoeslag. Op Boerenleenbank staat 5 ton; waarvan weer 2½ ton in gemeente uitgeleend is; op Nut's spaarbank f. 125.000. De suikerfabriek is gesloopt; de scheepstimmerwerf heeft niet veel te beteekenen. De hoepelmakerijen maakten in 1918 prachtige zaken; thans gaat het slecht; de handel in riet ging tot voor 2 jr ook prachtig; op het moment bijzonder slecht.

Als de ontworpen locaalspoorweg geen directe verbinding geeft van Almkerk met Werkendam, heeft laatstgenoemde gemeente weinig of geen belang bij die locaalspoor. Hoewel de waterleiding goed gaat, dekt het bedrijf zich toch niet, vooral door den machinist, die heel verkeerd werkte, ontslagen werd, en van dat ontslag thans in beroep is bij de Kroon. Voor wat Werkendam betreft, gaf de verlegging van den Maasmond geen verandering in de ebbestanden van het water in den Biesbosch; men werd door die werken dus niet van mindere conditie.

Woudrichem

Den **16 Augustus 1919** bezocht ik per auto vanuit Waalwijk de gemeenten Werkendam, Woudrichem en Drongelen. De evenredige vertegenwoordiging bracht ook hier eene geheel andere samenstelling van den gemeenteraad; drie leden werden uitgeworpen. De raad bestaat thans uit 2 neutralen, 2 liberalen, 1 vrijzinnig democraat, 1 S.D.A.P. en 1 antirevolutionair. Er is thans geen woninggebrek meer; sinds de demobilisatie zijn vele woningen vrij gekomen, waarin de gemobiliseerden hunne familie gehuisvest hadden.

De visscherij geeft opperslechte resultaten; velen vinden daarin geen bestaan meer, en gaan elders in fabrieken werken; vooral in Zwijndrecht; ook daardoor kwamen vele woningen ledig. Oud archief is van geen grooten omvang. Cleerdin is korts in Woudrichem geweest; er kan veel archief opgeruimd worden (V.V.V.)

Tijdens de mobilisatie heeft het Rijk zeker f. 6.000,- uitgegeven voor drinkwatervoorziening; er is thans eene pompinrichting, waarin het water wel driemaal gefiltreerd wordt; het is nu van uitstekende hoedanigheid en altijd in voldoende hoeveelheid aanwezig. Salaris veldwachter is f. 700,- + vrij wonen; hij had bovendien nog f. 120 voor hulp bij de distributie, welke belooning thans vervalst; sterk op verbetering van zijne geldelijke positie aangedrongen.

De inkomsten van de visschers zijn moeielijk te bepalen; zij visschen op aandeel. De armoede in Woudrichem is niet groot, doordat er nogal menschen voor goed vertrokken zijn. De fondsen voor de diaconie zijn niet groot, de menschen krijgen hoogstens f. 2,- in de week. Voor de werkelozen werd een steuncomité opgericht, waaraan gemeente tweemaal f. 1.000 gaf; het geld wordt niet uitgedeeld, maar moet door arbeid verdiend worden; per dag werd niet meer dan f. 1,50 gegeven; de armen hadden dus groot belang zoo spoedig mogelijk beter betaalden arbeid te zoeken.

De menschen werden opgeruid door S.D.A.P.ers; ze hebben recht op een menswaardig bestaan, of per jaar op minstens f. 3.000! Toen de S.D.A.P.ers gelegenheid kregen om practisch hulp te bieden door lid van het Steun Comité te worden, waren de Heeren niet tehuis. Het vroom bracht in 1919 op f. 661; in 1918 f. 2.259; in 1917 f. 2.691. Voor het vischwater vanaf de brug te Heusden tot Keizersveer moet f. 1.700 pacht betaald worden door de corporatie; deze ontving tot nu toe ± f. 100 = 16% van de opbrengst van de gevangen visch.

Men vischt tegenwoordig met den klep zalmzegen; zoo'n inrichting (een hooge galg in een drijvende pont) met B. en W. gaan bekijken; ook deze visscherij levert den laatsten tijd niets op; ze is zeer kostbaar, omdat er een stoombootje bij gebruikt moet worden. Op de Bergsche Maas heeft de corporatie de eerste vijf perceelen; op de oude Maas heeft de corporatie de visscherij te Heusden; onder haar vischwater liggen wel tien perceelen vischwater van anderen; daar wordt veel visch gevangen, die dus het vischwater van de corporatie te Heusden niet bereikt.

De locaalspoorwegplannen voor het Land van Heusden en Altena zijn voor de gemeente Woudrichem niet van overwegend belang.

Drongelen

Den **16 Augustus 1919** bezocht ik per auto van uit Waalwijk de gemeenten Werkendam, Woudrichem en Drongelen. Ook hier vielen 4 van de 7 raadsleden ten offer aan het nieuwe kiesrecht; de raad bestaat thans uit 4 antirevolutionairen en 3 Christelijk Historischen. De heele gemeente was gevlagd; socialist is men blijkbaar nog niet.

Er is groot gebrek aan arbeiderswoningen; maar het bouwen is te kostbaar; het ingenieursbureau van Veen maakte plannen; per woning f. 4400; tegen eene weekhuur van f. 3.30 zouden Rijk en gemeente nog f. 50 per woning en per jaar moeten bijdragen; een weekhuur van f. 3.30 per week is echter veel te hoog; dat wil en kan beslist niemand betalen.

De dorpskist met oud archief staat thans ten huize van den gemeente secretaris van der Schans; ik moet er Cleerdin heen sturen, om te trachten terug te krijgen wat eigenaardig op het gemeentehuis tehuis hoort.

Door den Maasmond heeft men geen last van kwelwater.

In 1918 een pr. keer te veel water ingezet te Dussen; toen wel last. Burgemeester heeft er toen over geschreven, en sinds is er geen last meer ondervonden. Het drinkwater is uitstekend; omdat het zoo goed is, is het nooit chemisch onderzocht.

Er moet een nieuwe veldwachter komen; voor hem is er absoluut niets te doen. Men wil hem f. 500 geven en hem permissie geven om te boeren. Men zal mij daar over schrijven.

De loonen staan hoog; f. 15 tot f. 17. Er is werk voor alle ingezetenen. Armoede wordt er niet geleden. Het burgerlijk armbestuur is rijk; de rekening over 1918 gaf een batig saldo van ± f. 1200.

Men verlangt sterk naar een locaalspoor; met een boot, 5 keer per week, naar Rotterdam, en eens per week naar den Bosch op den dag der veemarkt is men niet geholpen.

Herhalingsonderwijs werd voortdurend gegeven; landbouw- en tuinbouw onderwijs tijdelijk niet wegens gebrek aan vuur en licht; men gaat er nu weer mee beginnen.

Er zijn ± 20 H.A. boomgaard in gemeente.

Het land, dat in den laatsten tijd onder den hamer kwam, werd meestal door ingezetenen gekocht.

Wethouder De Haan (wethouder Vos was niet verschenen, zou niet absoluut zijn tegen eene vereeniging van de gemeenten Meeuwen, Drongelen en Genderen. Al zag hij de gemeente liever zelfstandig blijven, hij begreep, dat de bestuurskosten zoo hoog konden loopen, dat vereeniging van de drie gemeenten noodzakelijk is.

Giessen

Den **18 augustus 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Giessen, Andel en Genderen. Ook hier vielen twee raadsleden ten offer aan het evenredig kiesrecht. De gemeenteraad bestaat thans uit 6 leden van rechts + een arbeider (die toch ook rechts is). Met Rijswijk samen één veldwachter; salaris alles en alles samen f. 745,- waarvan nog 8% pensioensbijdrage af moet; sterk op verbetering aangedrongen. Drinkwater is sterk ijzerhoudend; de menschen drinken liever sloot- (=oppervlakte)water; ze noemen dat levend water, in tegenstelling met het pompwater, dat dood water zijn zou.

De loonen staan thans op f. 2,50; er is voldoende werkgelegenheid in de gemeente; er gaan haast geen menschen meer naar de Haarlemmermeer. De paardenmarkt begint weer te bloeien; op de laatste markt stonden 150 paarden – oudere paarden, zoogenaamde hooibouwers – aan de lijn. Al wat door de militairen in den omtrek van het fort te Giessen werd opgeruimd, werd door het Rijk betaald, behalve fruitboomen, die daar korter dan 5 jaar gestaan hadden.

Wanneer het water aan den Nieuwendijk 30 c.M. lager werd afgemalen, dan zou eene zeer groote hoeveelheid slecht land in vruchtbare akkers herschappen kunnen worden. Fruitteelt beteekent hier niet veel; ± 10 H.A. boomgaard.

Met B. en W. uitvoerig van gedachten gewisseld over de vraag, of het niet wenschelijk zou zijn de gemeenten Rijswijk, Giessen en Andel tot ééne gemeente te vereenigen. De bestuurskosten worden zoo hoog en zullen in de naaste toekomst nog sterk stijgen! B. en W. erkennen met mij de wenschelijkheid; zij meenen, dat Rijswijk wél mee zal willen doen, maar dat het rijke Andel zich tegen eene vereeniging sterk zal verzetten.

Andel

Den **18 augustus 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Giessen, Andel en Genderen. Na de laatste raadsverkiezing bestaat de Raad uit 4 antirevolutionairen, 2 liberalen en 1 S.D.A.P. Er is groote woningnood; er zijn te weinig woningen, ze zijn te duur en bovendien slecht. Met 10 nieuwe woningen zou men geholpen zijn; deze zouden dan gehuurd moeten worden door burgers of neringdoenden; daardoor zouden dan weer woningen voor de arbeiders beschikbaar komen.

Voor huur van het kleine raadhuisje – het staat op den dijk – betaalt men f. 140,-; de kosten van verwarming zijn daaronder begrepen. Sinds 1 februari 1919 is er een electrisch provisorium voor licht; heeft f. 46.000 gekost. Het bedrijf dekt zich niet, doordat 25 veraf wonende gezinnen aangesloten zijn geworden, terwijl de meest belanghebbenden – De Fijter, Naeyen enz. – het niet genomen hebben. Ook hier is het drinkwater sterk ijzerhoudend; de menschen drinken daarom liever oppervlakte- (levend!) water.

De loonen zijn sterk gestegen; f.2,50. Veel menschen kunnen in gemeente geen werk vinden, en gaan daarom als dokwerker naar Rotterdam, of naar Limburg, als mijnwerker. Armoede wordt niet geleden; maar gemeente moet de diaconieën nog al eens bijspringen.

Stoomgemaal aan den Nieuwendijk moest het water 30 c.M. lager afmalen; dan had men een ideale toestand. Geen openbare school te Andel; 10 kinderen gaan naar de openbare school te Giessen. Veel fruitteelt; 45 H.A. boomgaard; geen tuinbouw cursus; daarvoor gaat men naar Veen. Men zou gaarne een locaalspoorweg hebben; het vervoer naar spoorwegstation te Gorinchem van land- en tuinbouwproducten kost 1 cnt per K.G.; dat geeft op één H.L. aardappelen dus reeds

een verschil van f. 0,70. Brandstoffen: een wagon steenkool van Heerlen naar Gorinchem kost aan vervoer f. 50; van Gorinchem naar Andel f. 35,-!

De Heeren gepolst, of zij eventueel bereid zouden zijn om mede te werken tot samensmelting van de gemeenten Rijswijk, Giessen en Andel tot ééne gemeente. Daarvoor voelt men niets. Volgens het oordeel van de Heeren zouden Giessen en Rijswijk vereenigd kunnen worden; ook Veen met Wijk. Maar Andel zou zelfstandig moeten blijven; Andel is rijk, en ondervindt dus geen bezwaar, nu de bestuurskosten voortdurend stijgen, daar wordt zelfs geen hoofdelijke omslag geheven!

Heesbeen c.s.

Den **18 Augustus 1919** bezocht ik per auto de gemeenten Giessen, Andel en Genderen.

Bij de laatste raadsverkiezing kwamen drie nieuwe leden in den Raad; deze bestaat thans uit 4 antirevolutionairen, 2 liberalen, 1 Roomsch Katholiek.

Er komen 10 woningen te kort; bouwen te duur; bij eene weekhuur van f. 3,30 - welk bedrag geen enkel arbeider kan verwonen - zouden Rijk en Gemeente jaarlijks per woning f. 50,- moeten suppleeren; ingenieurs woningbouw bureau Van Veen (te Breda en Utrecht) adviseerde voorloopig nog niet te bouwen.

Het onderwijs aan de school te Eethen is bijzonder slecht; hoofd der school H. Bos is 72 jr. oud; hij wil nog niet met pensioen gaan; wordt daarin gesteund door het schooltoezicht!

Te Eethen ligt ongeveer 4 ½ H.A. land, waarvan de opbrengst moet strekken tot onderhoud van den gemeentetoren; wat jaarlijks daarvan overblijft, wordt onder de inwoners van Eethen verdeeld; men moet dan zijn hoofd van een gezin; 1 jr. en 6 weken een eigen schoorsteen hebben gestookt en tien jr. ingezetene zijn; in 1918 werd per gezin f. 18,- uitgekeerd.

Geen klachten over het drinkwater; enkele pompen werden vanwege de gezondheidscommissie onderzocht.

Loonen f. 2,50 à f. 3,-. Voldoende werkgelegenheid in de gemeente. Er wordt geen armoede geleden; zonder hulp van de gemeente kunnen burgerlijk armbesturen + de diaconiën in de behoefte voorzien.

Stoomzuivelfabriek "Op hoop van Zegen"; voorzitter is gemeenteontvanger Branderhorst; verwerkt de melk van 400 koeien; kaasmakerij; van de ondermelk wordt ook kaas gemaakt. Wanneer de boeren de ondermelk terug willen hebben, dan kunnen ze die terugkopen tegen 4 à 5 cnt. Fabriek bestaat 12 jr.; in goedkoop tijd gebouwd; heeft f. 20.000 gekost; de helft is afgelost. Slechts een klein gedeelte van de landbouwers is er bij aangesloten; jammer genoeg! Veel fruitteelt; 115 H.A. boomgaard; alle fruit wordt afgevoerd naar de veiling te Drunen, of het spoorwegstation te Waalwijk.

B. en W. gepolst over de vraag of het niet wenschelijk zou zijn om Meeuwen, Drongelen en Genderen tot eene gemeente te vereenigen. De bestuurskosten zijn reeds hoog, en zullen in de naaste toekomst nog beduidend verhoogd moeten worden. Wethouder Branderhorst verklaarde er zich ten slotte voor; wethouder De Graaf behield zich voorloopig zijn oordeel nog voor.

Burgemeester Brune meende, dat de nieuwe gemeente slechts 2.400 zielen zou tellen; hij zou desnietteenstaande een Raad van elf raadsleden willen hebben, ten einde alle gehuchten: Eethen, Babilonienbroek, Meeuwen, Hangoort, Drongelen, Doeveren, Heesbeen en Genderen in den Raad te kunnen laten vertegenwoordigen.

Vlijmen

Den **22 Augustus 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Vlijmen, Nieuwkuyk en Herpt. Ook hier vielen bij de laatste Raadsverkiezing drie leden uit; de Raad bestaat thans uit 6 landbouwers, 3 industrieelen en 2 arbeiders afgevaardigden. Ook hier is de woningnood groot; daar komen wel 100 woningen te kort. Eindelijk zal er thans eene bouwvereeniging opgericht worden; inspecteur Schüngel werd tot 2 maal toe verzocht van voorlichting te komen dienen; zonder succes; er kwam geen antwoord. Thans zal men zonder Schungel trachten de zaak in het rechte spoor te brengen.

De beschrijving van de exploitatie van het gemeentelijk bezit bleef halverwege steken; er is ook nog geen kaart; deze werd wel aan het kadaster te vervaardigen opgedragen; maar de betrokken

ambtenaar kwam niet met zijn werk gereed. Bedoeld was eene kaart van de heele gemeente, met afzonderlijk ingekleurd de bezittingen van de gemeente. Wel kwam gereed een kaart van de gronden in "het Ven"; daarvan kreeg ik een afdruk.

De gemeente maakt op het moment reuzeninkomsten van haar bezit; in 1918 f. 40.000 uit landerijen en f. 5.000 van bandhout; in 1919 bracht het bandhout zelfs f. 8.000 op. Sinds de uitkomsten zoo schitterend zijn, laat de gemeenteraad aan burgemeester v.d. Ven vrijwel de vrije hand. B. en W. vreezen, dat door de plannen Bongaerts, tot het opzetten van het water in het kanaal Bosch-Drongelen veel waterbezwaar in "het Ven" zal ondervonden worden. Daarover zijn zij met Bongaerts in overleg getreden.

De ondervinding heeft geleerd, dat de tegenwoordige afwatering van "het Ven" onvoldoende is; al het water moet van de Bossche sloot op het kanaal 's Bosch-Drongelen gebracht worden; de Bossche sloot heeft geen voldoende capaciteit; die moet verbreed en verdiept; een werk, dat f. 30.000 zal kosten. Een werk dat, in verband met de Maasmondwerken moest worden uitgevoerd, en door B. en W. van Vlijmen werd tegengehouden; sinds het in cultuur brengen van "het Ven" bleek aan B. en W. hunne vergissing, en trachten ze alsnog dat kostbare werk uitgevoerd te krijgen.

Er zijn 150 Protestanten in Vlijmen. Ook de vroedvrouw is Protestant; ze trouwde met een R.K. muziekonderwijzer; nu doen ze geen van beiden meer iets aan hun godsdienst. De geestelijkheid zag haar gaarne vervangen door eene Roomsche vroedvrouw. De mandenmakers verdienen thans f. 18 – f. 25 met eene werkweek van 55 uur. Er werden tijdens den oorlog schatten verdiend, en veel O.W. gemaakt. Het teenhout was goedkoop; de manden duur; alles ging weg, zoowel naar Engeland als naar Duitschland. De stoomteendrogerij is het nieuwste op het gebied van teenhoutschillen; het hout wordt opgekookt, en wordt wanneer het droog en dor is, weer zacht en lenig; men kan op die manier het heele jaar teenhout schillen.

De tuinbouwvereniging (550 leden) richtte eene groentenveiling op voor Vlijmen en omstreken.

Wordt geëxploiteerd door de Bossche veiling; is daarvan eene onderafdeeling. Voor onkosten wordt 5% in rekening gebracht; aan de kas der tuinbouwvereniging wordt 1/2 % gerestitueerd. In 1918 werd voor f. 550.000 geveild. In het drukke seizoen wordt er dagelijks geveild. B. en W. zouden er in beginsel geen bezwaar tegen hebben, dat Vlijmen en Nieuwkuik vereenigd werden tot ééne gemeente.

Nieuwkuik en Onsenoort

Den **22 Augustus 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Vlijmen, Nieuwkuik en Herpt. De evenredige vertegenwoordiging kostte aan 4 heeren hun raadslidmaatschap; een van hen was de verdienstelijke De Hoog, sinds 38 jaren wethouder van de gemeente. Ook hier is woningnood; er komen een tiental goede woningen te kort. Om daarin te voorzien is de oprichting van eene vereniging ter voorziening in de volkshuisvesting in de maak.

Men ondervindt geen waterbezwaar meer; men is gered door de Maasmondwerken. De loonen zijn ook hier sterk gestegen; er is in de gemeente volop werkgelegenheid. Armoede wordt er niet geleden. Armbestuur hield in 1918 f. 800 over. Toch is het jammer, dat de groentendrogerij van Mol-Pouwels werd stopgezet; daar werkten een 25 meisjes. De firma zou op het moment voor 4 ton voorraad hebben, waarvoor geen afzet is te vinden, en die langzamerhand waardeloos wordt.

Gemeente is zeer bezwaard door de finantieele lasten; de hoofdelijke omslag bedraagt reeds 4%; op den duur kan men er niet meer komen. Men voelt zeer veel voor mijn idee, dat Nieuwkuik en Vlijmen vereenigd worden tot ééne gemeente.

De groenten worden meestal geveild te Drunen; onkosten 6%; in 1918 werd in Drunen geveild voor f. 400.000. De veiling werd opgericht door de tuinbouwvereniging aldaar, en staat open voor Drunen en omstreken. Er wordt driemaal in de week geveild.

Nu er eenmaal eene irrigatiesluis te Engelen is, kan die blijven; ook te Bokhoven mag zoo'n sluis gebouwd. Toch is de burgemeester niet meer zoo'n groot voorstander van bevloeiing als vroeger. Het beheer van Onzenoort moet verschrikkelijk zijn; de kuilen van de boomen, voor

acht jaren gehakt, zijn nog niet dichtgemaakt; de tuin is niets dan onkruid en rapporteert niets. Het is jammer van de 14 H.A. land, welke er bij behooren!
Wethouder Mostermans is een ingebeelde dwaas; hij weet het alleen; de burgemeester heeft veel moeite met hem. De burgemeester zelf maakt een bijzonder goeden indruk.

Herpt en Bern

Den **22 Augustus 1919** bezocht ik per auto vanuit Den Bosch de gemeenten Vlijmen, Nieuwkuyk en Herpt. De evenredige vertegenwoordiging bracht hier twee nieuwe leden in den Raad; daardoor is de burgemeester – die aftrad als Raadslid en zich niet herkiesbaar had gesteld – zijne meerderheid kwijt; het staat vast, dat de beide wethouders als zoodanig niet zullen worden herkozen. Het heftige karakter van den burgemeester, en zijn niet altijd verstandig drijven berokkenden hem dit échec. Een eerste gevolg van de verkiezing zal wel zijn, dat de hoofdelijke omslag in het vervolg progressief zal worden geheven. Ook de aftrek voor noodzakelijk levensonderhoud – tot nu toe f. 350 – moet verhoogd.

Moors, een arme mandenmaker, kwam klagen, dat hij bij een aanslag van f. 600,- ruim f. 8 hoofdelijken omslag moest betalen; m.i. terecht meende hij, dat iemand met f. 600 inkomen zoo'n bedrag niet kan betalen; ware de aftrek hooger geweest, dan zou hij billijker behandeld zijn geworden. Groote klachten, omdat even buiten Heusden op Herpt's territorium eenige arbeiderswoningen zijn gebouwd; nu is de school te klein; een nieuw gebouw kost zeker f. 30.000; waar moet dat geld van daan komen?

De loonen staan hoog; er zijn haast geen arbeiders te krijgen; de burgemeester heeft er twee, en betaalt aan ieder f. 750,- per jaar. Ik heb B. en W. er op gewezen, dat de bestuurskosten zoo hoog worden, dat kleine gemeenten die haast niet meer kunnen betalen; daarom moet overwogen worden, of de kleine gemeenten niet vereenigd moeten worden. Voor eene vereeniging met Heusden voelen de Heeren niets; met Haarsteeg en Bokhoven ware te overwegen; de beide wethouders voelden daar blijkbaar wel wat voor; de burgemeester minder: dan is zijn Rijk uit! Voor den bouw van eene nieuwe kerk collecteerde pastoor De Wit verleden jaar f. 11.000; lang niet genoeg! Velen wilden niets geven; daar is veel wrijving in gemeente; burgemeester is secretaris van het kerkbestuur! Het gaat den menschen in Herpt bijzonder goed; in 1918 werd op de Boerenleenbank f. 136.000 gebracht en f. 3.500 gehaald. De onder Herpt liggende gronden van Dr. Van Mol te Rotterdam werden in 1918 geveild voor ± f. 70.000 en aangekocht door Herptsche menschen.

Berkel, Enschtot en Heukelom

Den **27 Augustus 1919** kwam ik weer in Berkel. De Raadsverkiezingen 1919 brachten 3 nieuwe Raadsleden, onder wie een arbeider; en 1 anderen wethouder. Het gehucht Heukelum, waarvoor steeds 1 lid van den raad werd gekozen, heeft thans geen eigen vertegenwoordiger meer; Berkel heeft 4, Enschtot 3 raadsleden. In de vergaderingen van den raad gaat het bijzonder goed. Er staan in de gemeente nog een paar woningen ledig; dus geen woningnood.

Men wil gaarne als gemeente zelfstandig blijven; de financiën laten dat ook nog wel toe. Zou het niet meer gaan, dan ware eene vereeniging met Udenhout aangewezen. De bierbrouwerij der Trappisten werkt bijzonder druk; gedeeltelijk met leekenpersoneel. In goede jaren houden ze 40 à 50 mille over. Het zal echter lang duren, vóór de schuld van 8 ton gedelgd is.

De steenfabriek van Swagemakers werkt druk; het is geen seizoenbedrijf. Groote bezwaren tegen de irrigatieplannen van Tilburg; men hoopt hartelijk dat daar niets van komt. Bij oefeningen der brandweer worden de spuitgasten gesalarieerd. Als er brand is, moet iedereen kosteloos werken. Geen armoede; geen subsidie burgerlijk armbestuur.

Pastoor wil een liefdehuis bouwen te Berkel; kan geen zusters krijgen. Is in onderhandeling met Fransche Zusters, Orde van St François à Paul. Aanvankelijk kan deze orde alleen verpleegzusters beschikbaar stellen; over een jaar of vier waarschijnlijk ook zusters, die onderwijs mogen geven. Als die zusters werkelijk komen, dan kan haar de Wijkverpleging worden toevertrouwd; dat zou voor Berkel eene groote aanwinst zijn.

Het gaat den boeren vrij goed; in den hoofdelijken omslag worden ze aangeslagen van f 1.200 tot f 2.600. Het aantal koeien neemt vrij sterk toe. Geen stoomzuivelfabriek; Enschtot levert

consumptiemelk aan Tilburg. Berkel brengt de melk naar de stoomzuivelfabriek te Udenhout; Heukelum naar die te Oisterwijk. Aan Wilhelminakanaal heeft men niets. Elektriciteit durft men niet te nemen; die komt te duur.

Oktober

Putte

Den **14 October 1919** vertelde de burgemeester van Putte mij, dat wethouder Stroup overleden is. Hij, en de pastoor hadden getracht den Heer Teijsen te bewegen, zich weer voor den vacanten wethouderszetel beschikbaar te stellen; dan zoude alle reden voor partijschap uit de gemeente verdwijnen. Teijsen had zich niet willen laten overhalen; hij leeft in onmin met den wethouder Leijs, en wil met dezen niet saam werken.

De woningnood is op het moment in Putte niet groot; alle vluchtelingen zijn weg. Bovendien zijn vijftien arbeiders met hunne gezinnen naar Noord Frankrijk getrokken, aangelokt door het hooge loon, 25 frcs daags, dat daar betaald wordt; daardoor kwamen hunne woningen ledig.

1920

Augustus

Heesch

Den **2den Augustus 1920** bezocht ik per auto de gemeente Heesch. De Raadsverkiezing 1919 bracht Vos weer in den Raad, en met hem nog twee zijner volgelingen nl. Van Hoorn en Van den Akker. Bij alle belangrijke zaken voert hij oppositie en weet dan gewoonlijk eene meerderheid te krijgen. Zoo houdt hij bijv. de electriciteit tegen, niettegenstaande daartoe vroeger werd besloten, en meerderen den aanleg in hunne woning reeds tot stand brachten; zoo betaalde de Pastoor f. 4000 voor den aanleg in pastorie, kerk en zusterhuis!

Er is groot gebrek aan woningen; Vos houdt den bouw van gemeentewege met Rijkssteun tegen. De kindersterfte was schrikkelijk; de moeders wilden hare kinderen niet voeden. De Pastoor is daartegen met al zijne macht opgetreden; thans is de kindersterfte tot normale verhoudingen terug gebracht. De levensmiddelen distributie kostte aan de gemeente f. 7.000. De burgemeester beweerde aanvankelijk dat het f. 20.000 was, maar werd toen door een van zijn wethouders getikt. Om de bestuurskosten wat te verminderen, zou de Raad van Heesch willen, dat die gemeente vereenigd werd met Geffen en Nistelrode. Naar het schijnt wil Nistelrode daar niet van weten; Geffen zou er nog een stuk van Nuland (Vinkel) bij willen hebben.

Het gemeentebroek brengt f. 4.000 minder op dan verleden jaar; sterk aangedrongen door een deskundige bijv. de Heide Maatschappij een plan te laten maken tot een rationele exploitatie van die broekgronden. Er wordt daar veel schade veroorzaakt door het water.

De vrijwillige landstorm telt 92 man; de burgerwacht 114. Over het algemeen gaat het den menschen goed, er zijn haast geen armen; alleen enkele bestedelingen. De stoomzuivelfabriek werkt niet goed; in den oorlogstijd gebouwd; heeft tweemaal te veel geld gekost; ± f. 100.00. – Het ergste is, dat de directeur niet vertrouwd wordt; hij werd er op betrapt dat hij de ondermelk met water aanlengde; daarom zijn er vele boeren, die de melk niet naar de fabriek brengen, maar liever thuis karnen.

Het is opvallend, zoo slecht de burgemeester op de hoogte is van wat er in zijne gemeente gebeurt; hij wist niet eens, dat schoolhoofd Maas een zeer druk bezochte landbouw cursus geeft (30 leerlingen) hij meende, dat er in geen jaren zoo een cursus was gegeven. De toestand van de administratie ter secretarie was deplorabel; met het oog op mijn bezoek, had men de laatste dagen hard gewerkt, om de zaken wat bij te werken; maar het was er dan ook naar!

Veldhoven en Meerveldhoven

Den **5den Augustus 1920** bezocht ik Veldhoven en Geldrop. Er is groote woningnood; in 1919 werden 20 woningen gebouwd van f. 4.000; in 1920 vier en twintig id. van f. 5.200. Huurprijs respectievelijk f. 3 en f. 4. Voor Meereveldhoven zitten thans drie leden in den Raad; een hunner is een werkman (W. Bazelmans). H.O. bedroeg in 1919 nog f. 10.000; in 1920 f. 25.000. –

Het gaat goed in Veldhoven; het werkvolk verdient hoge loonen. De armbesturen kunnen zich redden behalve in 1919 toen gemeente f. 100 heeft moeten bijspringen in de kosten van verpleging van een zieke in het Antoniusgesticht te Utrecht.

Op de Boerenleenbank is f. 100.000 ingelegd; daarvan is weer f. 70.000 in Veldhoven geplaatst, en f. 30.000 op de Centrale Bank te Eindhoven. Op eene spaarkas van den Volksbond is ± f. 4.000 geplaatst. Als Veldhoven vereenigd zal worden met Oerle en Zeelst, hoopt men, dat zulks spoedig zal geschieden, opdat door de onderscheiden gemeenten middellerwijl geen uitgaven gedaan worden, die anders wellicht waren nagelaten: zoo is Zeelst bezig eene woning van den secretaris te verbouwen!

De stoomzuivelfabriek te Oerle gaat goed; zij verwerkt de melk van 900 koeien. Zij kostte met den inventaris ± f. 64.000; daarop is nu (na een 6 jarig bestaan) ± f. 30.000 afgeschreven. De bebossing van het Staatsboschbeheer groeit prachtig; 60 H.A. zijn geheel gereed. Over een jr of vijf zijn alle gronden beboscht. Men is bezig het plaatselijk distributienet voor de electrificatie aan te leggen; men begint met ± 1.300 lichtpunten. Burgemeester van Vroonhoven maakte mij een goeden indruk.

Geldrop

Den **5 Augustus 1920** bezocht ik de gemeente Veldhoven en Geldrop. Wethouder Baron van Tuyll van Serooskerken was in Schotland; ik was dus aangewezen op den burgemeester en op den wethouder Van Bracht; deze laatste vervulde meestal eene zwijgende rol. Volgens B. en W. doet de watermolen van v.d. Heuvel geen afbreuk aan den waterafvoer op den Kleinen Dommel; de molen is buiten werking gesteld; de molen is weggebroken, daardoor heeft de rivier hare oude bedding weer terug gekregen. De sluis is er nog, en die wordt somtijds nog gebruikt. De Kolsche watermolen en de Wettensche id. zijn echter nog in bedrijf en daar wordt het water dus wel opgestuwd en tegengehouden. Maar door de groote ontginningen van de laatste jaren: Mullie 1.000 H.A., Pelichie 2.000, Sterksel 2.200 H.A., wordt plotseling een te groote hoeveelheid water op de rivier gebracht; daarop is het stroombed niet berekend; dat moet dus noodzakelijk verbreed en verdiept.

Gemeente bouwde 50 + 46 arbeiderswoningen + 10 betere woningen; de bouw van 20 betere woningen wordt binnenkort aanbesteed. Men is thans met het bouwen bij; blijft de industrie zich echter uitbreiden dan zal men weer moeten beginnen! Bij de raadsverkiezing was geen strijd; Bn van Tuyll kreeg eene plaats op de Katholieke lijst! Bij enkele candidaatstelling werden de Heeren gekozen. De hoofdelijke omslag bedraagt f. 30.000,- 2.4% van het vermogen; dus heel weinig drukkend! Het electriciteitsbedrijf is een goudmijn voor de gemeente; licht kost 30 cnt de KWU, en kracht 20! In 1919 werd ene zuivere winst gemaakt van ± f. 4.500,-.

De finantien van Geldrop zijn gunstig; alle distributieschuld is betaald; schuld heeft de gemeente niet. Men besteedt dit jaar f. 70.000,- tot het in orde brengen van de bestrating. Enkele gedeelten van de gemeente zijn gerioleerd; eene goede rioleering van de geheele gemeente (± 8 K.M.) zou circa twee ton kosten; daar durft men voorlopig niet aan. De industrie in Geldrop gaat goed; wat thans gefabriceerd wordt, gaat weg; maar in het magazijn zit bij vele fabrikanten nogal wat van inferieure qualiteit, tijdens den oorlog gemaakt van slechte grondstoffen; het kost moeite, om die goederen opgeruimd te krijgen.

Na afloop van mijn bezoek ging ik bij Mevr. Fleskens een kop thee drinken. De menschen bewonen een mooi pand, schuins tegenover het Raadhuis; in den tijd van malaise in de industrie werd het door Fleskens gekocht voor f. 8.000; het zou nu wel f. 40.000 waard zijn! Fleskens heeft 9 kinderen in leven (1 dood); het oudste is 14 jaar. Het ziet er in huis heel netjes uit; beter dan burgerlijk.

Asten

Den **6den Augustus 1920** kwam ik weer in Asten. De raadsverkiezingen brachten daar in het gemeentelijk bestuur groote veranderingen: zes raadsleden werden vervangen. Ik vond daar andere wethouders dan in 1916, een anderen secretaris en een anderen ontvanger. Op de secretarie zitten een secretaris, een hoofdambtenaar, een schrijver en een volonair! Die menschen hebben natuurlijk geen voldoende werk; zoo worden luiards gekweekt! De

administratie ter secretarie liet veel te wenschen over; het doozenstelsel was geheel versleten en moest door een ander vervangen worden; gelukkig voteerde de Raad daarvoor het noodige bedrag.

Ter voorzieningen in den woningnood werden 32 woningen gebouwd; men is thans bij. Aan de gemeente kost dat jaarlijks f. 1.700,-. De wethouder Van der Laak - geen ongeschikte boer - is Voorzitter van de Peel Commissie. Asten laat thans door het Staatsboschbeheer 290 H.A. beboschen; de helft ongeveer zal gereed zijn. Verder is het tegenwoordig systeem van ontginnen de gronden voor 45 jaren in erfpacht te geven: de Peel Commissie taxeert de gronden; van de waarde betaalt de erfpachter 4,5%; bovendien schiet de gemeente f. 150 per H.A. eveneens tegen 4.5% voor, om den pachter in staat te stellen het land te bewerken en daarvan de eerste vruchten te plukken.

De gemeentedokter had f. 1.100 en vrij wonen; hij vertrok naar Eindhoven. Asten kon geen opvolger vinden; toen kwam de oude dokter terug op f. 3.500 + vrij wonen + f. 1.000 verhuiskosten.

Men klaagt erg over de tram Helmond-Asten; de vervoerkosten zijn te duur; een wagon steenkool kost aan vracht van Heerlen naar Helmond f. 43,- en van Helmond naar Asten f. 25,-. Was het maar een locaalspoor, dan had men niet dat kostbare overladen in Helmond.

Ik heb getracht bemiddelend op te treden in het conflict tusschen den gemeenteraad en Prof. Van Swaay over het aansluiten van Asten aan het provinciale net; van Sw. was gekomen om met de Heeren te overleggen ten einde tot eene nadere overeenkomst te komen; de Heeren gaven hem te verstaan, dat hij met cijfers goochelde en hen wilde bedriegen, waarop v. Sw. boos werd, zijn papieren bij elkaar pakte en vertrok. B. en W. beweerden, dat het niet verkeerd bedoeld was, en hadden nog in dien zin aan v. Sw. den eigen avond geschreven. Thans heeft Mr. Loeff de zaken in handen en zal moeten trachten eene formule te vinden om tot een convenant te kunnen komen.

Helmond

Den **6den. Augustus 1920** kwam ik weer in Helmond. Burgemeester Van Hout is met verlof, zoodat ik gedurende vier uren was aangewezen op de wethouders Ebben en Van Wel. Bovendien was het gemeenteverslag over 1919 nog niet in mijn bezit; desniettegenstaande vlotte het gesprek nogal goed, zoodat een van de twee heeren, toen ik wegging, zeide, dat ons samenzijn vrij wat interessanter was geweest, dan eene raadsvergadering!

De geldmiddelen van Helmond zijn niet rooskleurig: de hoofdelijke omslag bedroeg in 1919 f. 160.000; in 1920 bijna vijf ton! Hoe zal het moeten gaan, als de gouden tijd voor de industrie voorbij is? De beide wethouders gaven erg af op den Commissaris van Politie Schnebbelié; hij deugt voor Helmond niet; bij het corps agenten is hij niet geacht; uit hunne verhalen begreep ik, dat hij een verwaande kwast is.

De gasfabriek gaat bijzonder goed; op electriciteitsbedrijf wordt sinds 1918 vrij veel geld verdiend. De waterleiding kan de onkosten wel dekken. Het telefoonbedrijf gaat slecht; men heeft nog 3 jr concessie. Alles is versleten; men maakt geen onkosten meer. Binnenkort hoopt men het heele zaakje aan het Rijk over te doen; het Rijk wil f. 28.000 betalen, de gemeente vraagt f. 32.000.

De brandweer is vrij goed in orde; men heeft een motorspuit; de brandweerlieden zijn allen vaklui, en worden niet betaald; van tijd tot tijd krijgen ze een feestje, een teeravond of zoo iets. De hoofdleidingen van de rioleering ten Oosten van de Zuid Willemsvaart zijn geheel gereed. De bestrating eischt nog steeds groote finantieele offers. De melkverschaffing en zuigelingenzorg is mislukt; mevrouw Prinsen was er de ziel van; sinds haar vertrek gaat de zaak achteruit; het zal wel spoedig heelemaal ophouden. Voor de burgerwacht was aanvankelijk nogal animo; er is op het moment geen commandant, zoodat het zaakje wel wat verloopt. Van de vrijwillige landstorm kwam niets terecht.

Het Statenlid Piet de Wit kende als wethouder / voorzitter eener bouwvereniging de uitbreidingsplannen van de gemeente; hij maakte daarvan misbruik, door 10 H.A., die voor bouwterrein bestemd waren, aan te koopen; later bood hij dezelfde terreinen voor het dubbele

van zijn kostprijs, aan de bouwvereniging te koop aan. Het kamerlid Fleskens speculeert in bouwterreinen op het Hout; hijzelf kocht die gronden van den Heer Van Thiel.

Zeelst

Den **7den Augustus 1920** kwam ik weer in Zeelst. De laatste Raadsverkiezing bracht 5 nieuwe Raadsleden waaronder twee arbeiders; zonder strijd! De heeren werden bij candidaatstelling gekozen. Ook hier heerscht woningnood; er werd een bouwplan opgemaakt voor 12 arbeiders woningen; begroting f. 72.000. De weg Gestel-Middelbeers is ellendig, niettegenstaande er nog pas f. 3.000 aan verwerkt werd; ik ontraadde, er thans nog veel aan ten koste te leggen; de vereniging Veldhoven-Oerle-Zeelst moet eerst haar beslag hebben. Zou men thans aan dien weg groote kosten maken, dan versterkt men den tegenstand van Veldhoven tegen die vereniging. Er is een brandspuit; gelukkig komt er nooit brand, want er is heel geen water; Zeelst ligt hoog. Er zijn weinig armen in gemeente; het burgerlijk armbestuur heeft f. 1.500,- inkomen, waarmee het zich kan redden. Drie sigarenfabrieken; gelukkig gaat die industrie weer beter; er zijn nog slechts 5 "uitgetrokken" sigarenmakers; de rest is weer aan het werk; de firma Dassen en v.d. Meeren is zelfs bezig de fabriek te vergrooten. Daar zullen ± 1.500.000 gewone sigaren nog onverkocht in Zeelst zitten; die gaan heel slecht weg; de markt vraagt tegenwoordig duurder sigaren; de gewone werkman is met de ordinaire sigaren van vroeger niet meer tevreden. Zeelst verbouwt aan de woning van den Secretaris f. 3.500; in Veldhoven hoorde ik daarop aanmerking maken in verband met de annexatie; in Zeelst deelde men mij nu mede, dat secretaris behalve de gewone huur 7% van dat geld moet betalen. Het laagspanningsnet voor de elektriciteit is bijna gereed; het werd aanbesteed voor f. 17.500. Tot nu toe hebben zich 35 personen voor aansluiting opgegeven.

Drankmisbruik vermindert: 2,87 L. per hoofd. Bijna iedereen is lid van den R.C. Volksbond; er zou in de gemeente geen enkele socialist zijn. De melk gaat gedeeltelijk naar de melkinrichting te Eindhoven en wordt daar zoet langs de huizen verkocht; de rest gaat naar de Coöperatieve Zuivelfabriek te Oerle. Deze fabriek is voor 6 jr gebouwd voor f. 59.000; sinds werd er ± f. 20.000 op afgeschreven.

Wethouder van den Oetelaar is een boer, bestuurslid van de fabriek te Oerle; ik hoorde 's mans geluid niet. Wethouder Bazelmans is sigarenfabrikant; hij drijft zijn zaak met "zijn jongens"; met hem was goed te praten.

Heeze

Den **7den Augustus 1920** kwam ik weer in Heeze. Bij raadsverkiezing vijf nieuwe Raadsleden gekozen; daardoor veel strijd, die nog nawerkt. Ook hier woningnood; men is bezig 12 arbeiderswoningen te bouwen; aangenomen voor plusminus f. 72.000. Huishuur zal plusminus f. 4 moeten bedragen.

Gemeente heeft door een foutieve dagvaarding, gesteld door Mr. Swane, hare vordering niet toegewezen gekregen in zake het cijnsgoed. Gemeente zal de proceskosten betalen en tracht thans weer langs minnelijken weg de zaak vooruit te brengen. Mr. Swane zou de redactie geven voor eene verklaring, die de rechthebbenden zouden teekenen; hij is reeds sinds December *en défaut*, niettegenstaande de burgemeester persoonlijk hem driemaal erom vroeg, en hij zes keer schriftelijk verzocht werd, het ontwerp van de verklaring in te zenden.

Burgemeester op het hart gedrukt, toch voor goede gemeentepolitie te zorgen; daar is zoveel aan gelegen! Men moet niet wachten den veldwachter die 68 jr oud en ziekelijk is, te vervangen totdat hij volpensioen heeft, hetgeen eerst over 4 jr het geval is. De industrie gaat gelukkig goed; er zijn nog zes 'uitgetrokken' sigarenmakers; de anderen zijn door den burgemeester weer in dienst genomen in zijn sigarenfabriek. Ook de vereulithe fabriek werkt weer volop; Hendriks, een zwager van Norbert Smits van Oijen, is daar directeur. Gemeente heeft weer een eigen dokter, nl den Heer Kwisthout uit Budel; dr. v.d. Mijle woont ook nog steeds in Heeze.

B. en W. aangeraden, werk te maken van de elektriciteit; gemeente behoeft thans geen f. 1.500 per kilometer kabel meer te betalen!

B. en W. hard gevallen, omdat zij mede bij de Staten gepetitionneerd hebben tegen de oprichting van het nieuwe Dommelwaterschap. Tegen de verklaring van den burgemeester, dat er geen waterschade wordt geleden, stelde ik de getuigenis van den wethouder Van Asten – een bijzonder geschikte boer – dat er alle jaren veel schade werd geleden.

Someren

Den **7den Augustus 1920** kwam ik weer in Someren. Ik vind ook hier een nieuw stel wethouders: de oude Bennebroek is dood; vervangen door zijn schoonzoon Rooymans. Someren leeft boven zijne krachten: er is eene woning voor Dr. Payens in aanbouw; die zal ± f. 52.000 kosten; Payens betaalt daarvoor f. 400 huur, terwijl hij een gemeentelijk salaris geniet van f. 3.000.

Het laagspanningsnet voor de electriciteit is in aanbouw en zal ± f. 90.000 kosten. De bouw van 20 arbeiderswoningen werd juist aanbesteed; minste inschrijving ± f. 129.000. Someren heeft een zeer uitgestrekt gemeentelijk bezit maar is finantieel niet bij machte, het te exploiteeren. Men is thans in onderhandeling met “Landbouw” over de beschikbaarstelling van f. 70.000 voor den bouw van zes boerderijen.

Heide Mij. tracht in Someren het lage zure weiland aan te koopen; daarop wordt dan wisse geplant in verband met de droogmaking van de Zuiderzee. Daarvoor zou 1.000 H.A. noodig zijn. De stroohulzen- en strookoordenfabriek van Bakermans (te Someren) werkt zeer druk; evenzoo de haspelarij van de firma J.A. Carp te Someren Eind. Someren zou wel met Lierop ééne gemeente willen worden; Lierop voelt daar niets voor, en zou liever bij Asten komen, natuurlijk om de finanties.

Hoofd. omslag was in 1919 f. 9.000, in 1920 f. 25.000 en zal in 1921 f. 40.000 moeten worden. In 1921 zal de weg Someren naar Someren Eind moeten vernieuwd worden (eene dikke laag steenslag); dat zal f. 25.000 kosten; men hoopt op eene ruime subsidie van de provincie; het liefst zou men zien dat de Provincie den weg in onderhoud over nam.

Reusel

Den **9den Augustus 1920** kwam ik weer in Reusel. De grensbewaking is thans toevertrouwd aan

- a. 10 man politietroepen (5 onderofficieren 5 minderen) in een voor hen gebouwd blokhuis. Zoo'n blokhuis kost ± f. 150.000. Men vindt er een o.a. in Hilvarenbeek, Reusel, Luykgestel, Valkenswaard.
- b. hulpcommiezen op daggeld (f. 6,- daags); aanvankelijk waren er 8; thans nog 4. Ze zijn meestal gehuwd, en wonen bij de bevolking gehuurd.
- c. de Marechaussee te Bladel, gewoonlijk 5 man.
- d. de ambtenaren van de belasting; vroeger waren er twee; thans vijf.
- e. Commies-ontvanger; + een visiteur.

Zij hebben te samen de zorg voor het bewakingsgebied, ± 2 uur vanaf de grens. Op het moment is er wel woningnood; men doet daar niets tegen omdat er nog 7 Belgische gezinnen zijn, die wel zullen vertrekken; bovendien, de hulpcommiezen op daggeld blijven op den duur niet in Reusel; terwijl ten slotte de malaise in de sigarenindustrie meerdere gezinnen van sigarenmakers zal dwingen, zich naar elders te verplaatsen. Sinds 1919 is ééne sigarenmaker lid van den Raad. De geheele distributie met inbegrip van het salaris van den administrateur zal aan de gemeente ± f. 10.000,- kosten. Het Staatsboschbeheer regelt de werkverschaffing aan de uitgetrokken sigarenmakers. Het zal tevens een onderzoek doen naar de geaardheid van den bodem, en voorstellen, welke gronden voor bebossching in aanmerking komen. De dokter uit Arendonck is weer gemeentegeneesheer; tijdens den oorlog mocht hij ten slotte de grenzen niet meer over. Eene plaatselijke afdeling van het Wit-gele Kruis opgericht; contributie f. 2,50; aantal leden 250 = de geheele gemeente. Gemeente subsidieert het eerste jaar f. 300; volgende jaren f. 100. Vol lof over eene gediplomeerde verpleegster, eene zuster van de Orde van Veghel die in de kost is in het liefdehuis.

De “uitgetrokken” sigarenmakers baren aan het gemeentebestuur groote finantieele zorgen. De fabrieken van v. Gardinge en Van Swane zijn heelemaal stop gezet. Als alle sigarenmakers “uitgetrokken” zullen zijn, zal de gemeente voor 140 menschen moeten zorgen; het Staatsboschbeheer leidt de werkverschaffing. Het mond- en klauwzeer heerschte in 1919 én in 1920 in erge mate in de gemeente; als er niet spoedig verbetering komt in den toestand, beteekent dat den ondergang (finantieel) van menigen landbouwer.

Waalre

Den **9den Augustus 1920** kwam ik weer in Waalre. Wethouder Swane is afwezig, hij moest noodzakelijk eene vergadering bijwonen. De burgemeester wilde mij de ontginningen laten zien; hij had daarvoor de ontginningencommissie opgeroepen; zijn plan kwam niet tot uitvoering, daar mijne audiëntie te lang duurde. Ik heb me toen door de Heeren ten Raadhuize wat doen voorlichten.

Er begint woningnood te komen; eene vereeniging tot voorziening in de Volkshuisvesting is in de maak. De laatste Raadsverkiezing bracht drie nieuwe raadsleden; een hunner is een werkman. De distributie heeft aan de gemeente ongeveer f. 9.000,- gekost. Men is thans bezig met den bouw van het laagspanningsnet voor de electrificatie van de gemeente; het bedrijf moet zich in drie jaar dekken.

Voor eene vereeniging met eene andere gemeente gevoelt men weinig; men wil het liefst maar zelfstandig blijven. Eene vereeniging met Aalst zou wel gaan, maar Aalst komt liever bij Eindhoven. Er zijn allerlei verlangens naar harde wegen: Valkenswaard-Waalre-Zeelst; Dommelen-Waalre-Gestel (Eindhoven). Voorloopig zal er wel niet veel van komen. Het raadhuis is overgebracht naar de oude onderwijzerswoning; deze is er echter niet voor ingericht en zou verbouwd moeten worden. De Raad voelt er niet veel voor.

Voor de bebossching van ± 200 H.A. zal men zich wenden tot Staatsboschbeheer. Met een tractor werden in 1920 ± 29 H.A. geploegd (15 à 20 c.M. diep) en gelijk gelegd; dat moet grasland worden; men heeft dan ± 90 H.A. natuurweide. Daar wordt in Waalre groot waterbezwaar ondervonden; toch ging men mede met de adresbeweging van Baken tegen de oprichting van een nieuw Dommel waterschap.

In Waalre geen “uitgetrokken” sigarenmakers; Swane zette echter zijne fabriek in Reusel heelemaal stop; in die gemeente moeten voor de daar uitgetrokken sigarenmakers groote uitgaven gedaan worden. De hoofdelijke omslag wordt f. 10.000 = ± 3%.

Hoogeloon, Hapert en Casteren

Den **10 Augustus 1920** kwam ik weer in Hoogeloon. De verkiezingen brachten hier 4 nieuwe raadsleden en twee nieuwe wethouders. Secretaris Van Eijck misdraagt zich nog voortdurend, acht dagen geleden kwam de Burgemeester op het Raadhuis; hij vond daar alles open. In het fietsenhok trof hij den secretaris slapende; zóó zwaar beschonken, dat hij hem niet kon wakker krijgen!

Om in den woningnood te voorzien werden in Hapert 20, in Hoogeloon 12 en in Casteren 8 woningen gebouwd. Men is in onderhandeling met het Rijk: men hoopt van de Regeering geld te bekomen voor de stichting van 6 boerderijen; die boeren zullen de eerste 8 jaren geen rente betalen; daarna gedurende 24 jaar eene annuïteit, zoodat zij na 32 jaar eigenaar zijn. Men verlangt sterk naar de harde wegen (28 K.M.); in de kosten zal Noordbrabant 55% betalen, het Rijk 40%. Dit laatste bedrag moet nog door de Staten Generaal worden gevoteerd. Men hoopt begin 1921 te besteden.

Voor eene vereeniging van Hoogeloon met Bladel zijn B. en W. blijkbaar wel te vinden. De gemeente onderhandelt op het oogenblik met den Heer Lovink, om aan den Staat ± 500 H.A. van de Hapertsche heide te verkoopen; de Staat zou dan daarnevens willen aankopen ± 300 H.A. meestal dennenbosch, behoorende aan Baron van Eetvelde te Brussel. Deze laatste profiteert blijkbaar van de valuta, en verkoopt al zijne possessies in Noord Brabant; de boerderijen enz. aan de Witreijt zijn reeds verkocht.

Burgemeester Panken deelde mede, dat de grondduiker onder het Wilhelminakanaal voor het water van de Beerse veel te klein is; de Grondmij te Boxtel had hem dat geschreven. Hem geraden, een adres te zenden aan Waterstaat, en een afschrift daarvan aan Gedep. Staten. De andere belanghebbende gemeenten, Bladel, Oostelbeers en Vessem moeten dat adres ook teekenen. De ontginningen (150 H.A. bouw- en weiland) brachten in 1919 op f. 31994. In Hapert moet eene nieuwe kerk komen; de pastoor van Hapert hoopt op eene gemeentelijke bijdrage van f. 25.000. –

Bladel en Netersel

Den **10 Augustus 1920** kwam ik weer in Bladel. De verkiezingen van 1919 brachten zes nieuwe raadsleden, twee nieuwe wethouders. Burgemeester Coolen bedankte als secretaris; in die plaats werd benoemd de heer Goossens uit Deurne. Deze is blijkbaar weinig geschikt: de administratie ter secretarie liet veel te wenschen over. De inlichtingen, mij door Robbers verstrekt, waren ongunstig; bijv. de gemeente had groote behoefte aan kasgeld; in eene spoedeisende vergadering werd deswege een besluit genomen; eerst ongeveer drie weken later ging het besluit ter goedkeuring naar G.S. Hoewel hij reeds een jaar in Bladel in functie is, wist hij nog den weg niet in de stukken ter secretarie, en moest de burgemeester telkens te hulp worden geroepen om een door Robbers gevraagd stuk te vinden!

Ook hier woningnood; 10 woningen zullen \pm f. 63.000 kosten; het beteekent eene jaarlijksche uitgave van f. 700,- voor de gemeente. Voor vereeniging met Hoogeloon voelt de burgemeester niets; de twee wethouders en de gemeenteraad veel. Ik heb sterk gepleit voor eene vereeniging. Groote werkeloosheid ten gevolge van de malaise in de sigarenindustrie; het getal “uitgetrokken” sigarenmakers kan wel tot 80 stijgen! Twee bestuursleden van den bond komen steun vragen op dat de ontworpen harde wegen spoedig mogen besteed worden en er op die wijze werk komt.

Hevige klachten over het slechte onderhoud van de Beerze; deze ligt op de grens van Bladel en Hoogeloon. Naar ik later te Hoogeloon vernam, voelt men in Bladel niets voor het in orde brengen van de rivier, en liet Bladel verzoeken het reinigen te staken, toen Hoogeloon daarmee bezig was.

De burgemeester van Bladel wordt oud; hij past zich bovendien slecht aan aan de tegenwoordige verhoudingen. M.i. zal het moeielijk zijn, hem in 1922 ter herbenoeming voor te dragen.

Duizel en Steensel

Den **10den Augustus 1920** kwam ik weer in Duizel. Men is hier tevreden met het Bestuur; bij de laatste raadsverkiezing werden alle aftredenden herkozen, behalve burgemeester Panken, die zich niet herkiesbaar gesteld had. Sinds 1 November 1919 is er eene vacature van gemeentesecretaris. Loco-secretaris is de Heer A.F. Tievez, een Duizelsche jongen. Totdat hij onder dienst moest, deed hij zijn best, en studeerde voor het secretarisexamen; onder dienst keek hij wel naar de meisjes; toen hij van dienst terug kwam, moest hij trouwen; zijn meisje beviel daags voor het huwelijk. Tievez studeert heelemaal niet meer; hij is voor het secretariaat niet voldoende bekwaam. Deed hij nog eens examen, dan zou de Raad wellicht een streep door het verleden halen; thans schijnt daarop weinig kans.

Het schijnt mij toe, dat Duizel zich eventueel niet al te hard zal verzetten tegen eene vereeniging met Eersel. Niettegenstaande Duizel in 1920 f. 19.135,70 uit oogst van gemeente-eigendommen toucheert, moet de gemeente toch 4% hoofdelijken omslag heffen. Zoowel in Duizel als in Steensel worden in 1920 acht arbeiderswoningen gebouwd ter voorziening in het gebrek aan woningen. In beide kerkdorpen wordt een landbouw cursus gegeven.

De emelten doen veel kwaad (schade) aan de natuurweiden; de kraai, de spreeuw en de mol zijn de natuurlijke vijanden, omdat ze de larven (wormen) verslinden. De boeren brengen de melk naar de coöperatieve stoomzuivelfabriek te Eersel. Die fabriek kostte aan bouw en inrichting \pm f. 23.000; om goed water te verkrijgen moest later nog f. 5.800 worden uitgegeven; er is thans nog f. 20.000 schuld; terwijl er f. 8.000,- reservekapitaal is.

Vijf boeren werken in hun bedrijf met een benzinemotor. Met f. 2,- petroleum kan een hunner (wethouder Van Nunen) 100 vat = 1.500 K.G. rogge dorschen. De drukte op den weg Eindhoven-Reusel is tegenwoordig zoo groot, dat het zeer gewenscht zou zijn, dat de trambaan van dien weg werd overgebracht naar een eigen baan.

Westerhoven

Den **11den Augustus 1920** kwam ik weer in Westervhoven. De vrede is in die gemeente helaas verre te zoeken. Er is een kliek van eenige rijke boeren, die veel invloed hebben, over de meerderheid in den Raad beschikken, voorvergadering houden en den burgemeester maar laten praten. Volgens de burgemeester handelen zij uitsluitend uit eigenbelang, en is het vooral hun streven, om invoering van plaatselijke belasting - waarin zij het meest zouden moeten betalen - te voorkomen.

De meerderheid van den Raad moet niets van Baken hebben; tijdens de burgemeestersvacature zijn ze op het Gouvernement geweest, om tegen zijn benoeming te werken. Nu hij benoemd is, contrarieeren ze Baken zoo hard zij kunnen. Tijdens mijn bezoek aan Westervhoven heb ik met B. en W. over geen enkele gemeentelijke aangelegenheid van gedachten kunnen wisselen; ik was voortdurend de wrijfpaal bij de soms hooggaande ruzie tusschen den burgemeester eenerzijds en de twee wethouders anderzijds.

In ééne zaak had Baken groot ongelijk; ik heb hem dat ook onder het oog gebracht: de Raad had in 1918 besloten om heide te verkoopen en heide op langen termijn te verpachten (het liep over 25 hectare woesten grond), Baken had dat besluit niet uitgevoerd, omdat hij het niet in het belang der gemeente achtte. Ik heb hem gezegd, dat hij daarin verkeerd had gedaan; dat de Raad de gemeente regeert; dat de raadsbesluiten moeten worden uitgevoerd, en dat de wet den weg wijst om een raadsbesluit te doen vernietigen, dat geacht wordt te zijn in strijd met de wet of met het algemeen belang. Wanneer de burgemeester het raadsbesluit niet langs wettelijken weg ter vernietiging voordraagt, dan is hij gehouden het uit te voeren, en mag het niet naast zich neerleggen!

Wethouder Smolders gaf te kennen, dat er met medeweten van den burgemeester zou geknoeid zijn met stembiljetten bij gelegenheid van de stemming in de kiesvereniging over de kandidaten voor het raadslidmaatschap. De burgemeester protesteerde natuurlijk heftig! Wethouder Schellens klaagde, dat de burgemeester niet medewerkte om van zijn vader - den oud-burgemeester - die secretaris van het algemeen armbestuur is, eene behoorlijke afrekening te krijgen. Schellens is armmeester en doet reeds sinds jaren zijn best, om eindelijk die zaak in orde te brengen maar tot nu toe zijn die pogingen niet met succes bekroond. De jonge Baken zou die zaak wel gaarne in orde hebben; heeft naar zijn zeggen er zijn vader al eens naar gevraagd, en vertrouwt, dat de zaak op den duur wel in orde zal komen!

Het was een zeer onaangenaam bezoek, dat bezoek aan Westervhoven; de meer uitvoerige aantekeningen deswege liggen in het betrokken dossier.

Eersel

Den **11den Augustus 1920** kwam ik weer in Eersel. De verkiezingen brachten hier in 1919 vijf nieuwe raadsleden - waarvan twee sigarenmaker - en twee nieuwe wethouders. Ook hier groote woningnood. Gemeente bouwt 20 woningen voor f. 11.4998 + f. 6.000 voor den grond. Bij iedere woning is 20 are land. De huur bedraagt f. 3,25 à f. 3,75. Gemeente moet jaarlijks f. 1.100,- bijpassen. Eene R.C. leesbibliotheek wordt gesteund met f. 100,- subsidie.

In plaats van Mallens, die als gemeentesecretaris naar Haaksbergen ging en kort daarna naar de secretarie van Buitenzorg overging, werd De Vocht benoemd tot secretaris-ontvanger van Eersel. De Vocht, die afkomstig is van Reek, is niet gediplomeerd; in September aanst. gaat hij op, tegelijk met een ambtenaar ter secretarie van Eersel.

Eersel is sinds 1920 ongelukkig met de ontginningen; terwijl 86 H.A. in 1919 een batig saldo gaven van ruim f. 11.000,- moet er in 1920 geld bij: de producten moesten tegen betrekkelijk lagen prijs verkocht, terwijl de kunstmest verschrikkelijk duur is; vijf maal zoo duur als voor den oorlog. Het zijn de 65 H.A. bouwland, die zoo'n slecht resultaat gaven; daar moest zooveel geld

bij. Ook het weiland bracht minder op. Men wil wel bosch blijven aanleggen, als men maar aan goed plantsoen kan komen.

Men vreest, dat bij invoering van de nieuwe onderwijswet de openbare school zal moeten blijven bestaan. Er zijn enkele Protestantische gezinnen, terwijl in de nieuw gebouwde arbeiderswoningen, waarvan er 2 ter beschikking van het Rijk moeten blijven, vermoedelijk Protestantische Commiezen zullen geplaatst worden. In 1919 is f. 2.000 aan de waterleidingen besteed; deze zijn thans keurig in orde. De malaise in de sigarenindustrie doet niet veel kwaad; er zijn twee "uitgetrokken" sigarenmakers geweest; thans geen één meer. De fabriek van Hoeks en Maas heeft ten slotte de werkloozen te werk kunnen stellen.

Eersel wil het liefst zelfstandig blijven; liever dan eene vereeniging met Duizel en Steensel. De vraag, wie bij de vereeniging burgemeester zou blijven, schijnt hier doorslag gevend te zijn. Het met Rijkssubsidie gerestaureerde Raadhuis ziet er keurig uit, en voldoet uitstekend aan de behoefte.

Best

Den **12 Augustus 1920** kwam ik weer in Best. Burgemeester Dobbelaere is met verlof; ik ben dus aangewezen op de nieuwe wethouders Van den Spijker en Van Abeelen. De laatste Raadsverkiezing bracht twee nieuwe Raadsleden; één is arbeider.

Best is bezig 26 arbeiderswoningen te bouwen voor f. 147.710 + f. 6.000 (voor den grond). Dan komen er nóg een tiental te kort. Blijvende kosten voor de gemeente f. 1.300,-. Schilder Heynen woonde te Best; kocht daar en in den omtrek van particulieren vele verspreide perceelen heide, waaronder één van ± 50 H.A. Na zijn dood werd die heide publiek verkocht, en aangekocht door zijn zoon, ambtenaar bij Philips te Eindhoven. Die zoon is in den volksmond een bolsjewiek; hij noemt zich zelve een echte socialist. Hij is begonnen die heide te ontginnen (± 5 H.A.); hij bouwde twee woningen; daarin wonen allen samen, die in de ontginning werken: mannen, vrouwen en meisjes. Er worden reuzenloonen betaald: f. 45 tot f. 60, de getrouwen verdienen het meeste. Allen zijn vegetariër. Er wordt het mogelijke gedaan, om met de burens in contact te komen; als er een zieke is, dan worden versterkende middelen gezonden; met St. Nicolaas wordt een groot kinderfeest aangericht. Het schijnt eene secte, die over veel geld beschikt: dezer dagen boden ze voor eene boerderij van 60 H.A. onder Diessen f. 45.000. Door invloed van burgemeester en pastoor werd dat bod niet aangenomen, en de plaats verkocht aan den Heer Vvan Nes, vlasbewerker te Middelbeers. Men wilde blijkbaar de uitbreiding van die secte tot Diessen tegengaan.

Quaestie woning burgemeester Dobbelaere: de burgemeester verkocht voor 2 jr zijne woning aan het schoolbestuur voor f. 15.000 onder voorwaarde, dat hij tot 1 October 1920 voor f. 300 mocht blijven wonen, en daarna tot zoo lang, als het schoolbestuur de woning niet nodig heeft, eveneens voor f. 300,-. Schoolbestuur maakte in 1918 f. 3.300 kosten, om de halve woning (in de andere helft bleef de burgemeester voor f. 300 wonen) in te richten voor bijzondere school, en in 1920 f. 3.800 om diezelfde helft in te richten voor woning van schoolhoofd v.d. Vleuten (gepens. schoolhoofd van de opgeheven openbare school). Schoolbestuur nam van gemeente openbare school over, en wil ook de daarbij behorende woning van het hoofd der school overnemen. Burgemeester, die bevreesd is dat schoolbestuur hem te eeniger tijd uit zijne woning zal zetten, wil, dat gemeente de woning van het schoolhoofd aan het schoolbestuur zal verhuren onder voorwaarde, dat schoolbestuur eene woning zal beschikbaar stellen voor een ambtenaar (lees den burgemeester) van Best! De gemeenteraad wil de woning van schoolhoofd aan schoolbestuur verkoopen, tegen welk besluit de burgemeester in verzet is gegaan.

Best bezit 898 H.A. grond, waarvan 800 H.A. heide, 4 dennenbosch, 22 brandhout, 20 weiland, 1 bouwland, en de rest grootendeels opgaande boomen (canada's). Het gaat den boeren heel goed. Alle melk gaat naar de fabriek te Oirschot; De Wert is uitsluitend handelaar in boter; hij maakt geen boter meer, en ontvangt dus heel geen melk meer. Door schoolhoofd te Oisterwijk wordt landbouwonderwijs gegeven.

De klompenindustrie heeft een tijd van groote malaise doorgemaakt; vele klompenmakers zijn gaan werken bij Philips te Eindhoven, of aan het Wilhelminakanaal. De gemeente heeft aan een dertigtal werk moeten verschaffen; thans nog aan negen. Een en ander kostte tot nu toe aan

gemeente ± f. 6.000. De cursus voor klompenmakers wordt nog steeds gegeven; er zal zelfs een schoolgebouw worden gesticht van f. 90.000; in de exploitatiekosten van de school zal de gemeente het volgende jaar f. 4.950,- moeten bijdragen!

Oost-, West- en Middelbeers

Den **12 Augustus 1920** kwam ik weer in Oostelbeers. De raadsverkiezing van 1919 bracht hier drie nieuwe raadsleden, één anderen wethouder. Burgemeester Smulders heeft eene zware operatie ondergaan; zijne gezondheid schijnt op het moment vrij goed.

De grondduiker, die het water van de Beerse onder het kanaal moet doorvoeren is 1,80 M. hoog, en 4 M. breed. Volgens de Grondmij is de capaciteit niet voldoende; deze quaestie wordt thans onderzocht. De finantiën van de gemeente zijn voor het oogenblik niet al te rooskleurig; toch wil men geene vereeniging met eenige andere gemeente. De gemeente heeft f. 15.000 schuld en f. 26.000 aan effectenbezit. Bovendien een zeer groot bezit aan dennenbosschen; men wil die echter niet verkoopen voor die goed schaarbaar zijn.

Er is een rijke vlasboer, Van Nes, in Middelbeers komen wonen; hij kocht 60 H.A. ontginning van Zeeuwsche boeren onder Diessen; hij heeft met Van Puyenbroek eene fabriek in Tilburg; bovendien heeft hij eene fabriek in Belgie (te Gent). Hij heeft een pr auto's en leeft heel eenvoudig; zijn vrouw loopt somtijds op klompen. Zij hebben twee kleine kinderen (meisjes); hij betaalt in den hoofdelijken omslag naar een inkomen van f. 35.000.

Staatsboschbeheer maakt thans plannen voor ontginning van woeste gronden: van de 1624 H.A. gemeentelijk bezit zou zijn: 275 H.A. dennenbosch; 1156 H.A. woeste grond; 17 H.A. weiland. De burgemeester meent, dat er meer dennenbosch moet zijn.

Het heerlijk jachtrecht van Hilvarenbeek en Diessen strekt ook nog uit over Westelbeers. Voor het in orde brengen van de Grootte Beerse gaf de gemeente in 1919 f. 4.425,- uit; voor de kleine Beerse werd in 1920 ruim f. 2.000 besteed. De rivier vóór den Spoordonkschen watermolen is heelemaal dichtgegroeid; de bodem ligt ongeveer gelijk met het maaiveld; zoolang daarin geen verbetering is gebracht kan de molen geen water verzetten; het onderhoud van dat riviervak is ten laste van Oirschot.

Geen armoede; in 1921 zal armbestuur te Oostelbeers voor éénmaal f. 100,- subsidie krijgen van de gemeente. De distributie aan 180 à 200 arbeiders aan het Wilhelminakanaal heeft véél geld gekost; die menschen moesten van alles voorzien waren; de eigen ingezetenen hadden nog al wat van zich zelve, en hadden dus minder van de gemeente nodig.

Borkel en Schaft

Den **13 Augustus 1920** kwam ik weer in Borkel. De verkiezingen 1919 brachten drie andere leden van den Raad; een nieuwen wethouder. Toch schijnen de verhoudingen in de gemeente goed. De toestand van den weg Borkel-Schaft-Grens is slecht; de gemeente heeft geen geld om keien te koopen. De Dommel is niet, wat die zijn moest; er wordt nog al waterschade geleden. Den burgemeester hard gevallen, dat hij agiteert tegen het nieuwe waterschap van de Dommel; bezwaren moeten ondervangen worden door behoorlijk toegelichte amendementen op het ontwerp; die moeten bij de Staten worden ingebracht. Agitatie, opzweepen van menschen die niet op de hoogte zijn, is geen kunst; men bereikt daarmee, dat de menschen wantrouwend werden; dat moet worden vermeden.

Er wordt nog steeds met veel succes landbouwonderwijs gegeven; het hoofd der school v.d. Heyden is vertrokken naar Mierlo-Hout; zijn opvolger, Goevaerts gaat een cursus voor meisjes geven in veevoeding en zuivelbereiding; en eene voor volwassenen in bedrijfsleer (boekhouden).

Er wordt nogal werk gemaakt van verbetering van het veeslag; men wenscht algemeen het roode Ijsselvee; de stieren komen uit Cuijk.

Stoomzuivelfabriek heeft f. 42.000 gekost; f. 9.000 afgeschreven; 300 koeien. Gemeente exploiteert 10 H.A. vloeiveiden, 53 natuurweiden, 60 dennenbosch. Nog 1.000 H.A. heide. Voor Staatsboschbeheer voelt men nog niets. De spoorweghalte te Schaft is thans voor goederenvervoer ingericht; men hoopt, dat op den duur ook het personenverkeer daar langs zal kunnen geleid worden; de burgemeester is daarover nog in correspondentie met S.S.

Wanneer Borkel met eenige andere gemeente zou moeten vereenigd worden, zou men het liefst eene vereeniging zien met Dommelen, Riethoven en Westerhoven. Voor eene vereeniging met Valkenswaard voelt men niets. Voor de grensbewaking zijn 9 buitengewone commiezen in Borkel gestationeerd.

Luijksgestel

Den **13 Augustus 1920** kwam ik weer in Luyksgestel. De verkiezingen 1919 brachten vier andere raadsleden, twee andere wethouders. De verhoudingen in de gemeente zijn zeer gespannen; de klachten daarover namen zoo buitengewoon veel tijd in beslag, dat er voor de behandeling van het gemeenteverslag en van mijne notities geen tijd overbleef.

De pastoor (Janssen) klaagde over den burgemeester, hij noemde hem vreemd en kinderachtig. Zoo heeft hij zich verzet tegen de oprichting van de burgerwacht; zoo wil hij niets weten van drankbestrijding; zoo gaat hij de kermis weer invoeren en gelegenheid tot dansen geven tot 's avonds elf uur; zoo komt hij op den tong, door dat hij veel te familiair is met eene logee van den secretaris, een meisje uit Rotterdam; doordat hij veel te groote vrienden is met eene zuster van secretaris Verhoeven. De pastoor kan den burgemeester niet meer in zijn huis ontvangen.

Wethouder Van den Boer klaagt, dat de wethouders en de burgemeester in tweedracht leven. De burgemeester heeft geen interesse voor de ontginningen; hij komt er nooit; als de wethouders hem daarheen willen medenemen, heeft hij geen tijd. Hij werkt de burgerwacht tegen; hij was oorzaak, dat ze geen geweren konden krijgen, totdat de Majoor zelf poolshoogtekam nemen; en toen kwamen de geweren direct. Hij is sinds Nieuwjaar minstens honderd dagen uit de gemeente afwezig geweest. Hij weet alle gemeentelijke ontginningen niet eens te liggen. Er zijn geen vaste dagen voor de vergaderingen van B. en W.

Wethouder Van Montfort klaagt, dat de wethouders nergens in gekend worden; zij hooren en weten van niets; burgemeester, secretaris en veldwachter zijn feitelijk Burgemeester en Wethouders; hij wil daarom maar liever zijn ontslag nemen. Er zijn geen vaste dagen voor de vergaderingen van B. en W. Als de burgemeester eens verkiest te vergaderen, krijgt Van Montfort om half twaalf bericht, dat er om elf uur vergadering is. Hij is sinds september wethouder; heeft nog nooit notulen van B. en W. gezien. Alles gaat buiten de wethouders om, tot bestelling van groote hoeveelheden kunstmest toe; de wethouders weten daar niets van. De volgende week komt er weer volop kermis; volop dansmuziek tot 's nachts elf uur; de werkplaats van een koperslager wordt ontruimd en tot danszaal ingericht. Er is in geen zes jaar kermis geweest; vóór 1914 dansten alleen de jongens met elkaar; thans zullen er ook de meisjes komen dansen; de burgemeester heeft dat aan de kasteleins beloofd. Hij handelt hierin geheel op eigen houtje; dat is zijn recht, omdat volgens de politieverordening de burgemeester permissie geeft. In zoo'n belangrijke zaak had de burgemeester, die nog zoo kort in Luyksgestel is en de gemeente nog zoo weinig kent, toch wel eens overleg mogen plegen met de wethouders.

Burgemeester is voortdurend afwezig; sinds 1 Januari 17 keer in 87 dagen; de dagen waarop hij slechts een dag weg is - wat veelvuldig voorkomt - zijn hieronder niet begrepen. Als hij weggaat, geeft hij daarvan geen kennis aan den wethouder-plaatsvervangend burgemeester. De stukken worden dan door de post aan den secretaris gebracht. Buitenaf, tot in Swalmen toe klaagt de burgemeester over zijn wethouders.

De burgemeester komt met de meest onbekookte voorstellen: hij wil de bosschen hakken en in plaats daarvan bloembollen telen; hij wil de fietspaden over brengen naar het midden van den weg. Geen wonder, dat de wethouders zoo een burgemeester daarbij niet steunen! De levenswijze van den burgemeester is oorzaak, dat zijn gedrag zeer besproken wordt; 's nachts om half een is hij nog op pad met de zuster van den secretaris; hij neemt dat meisje achter op zijn motorfiets mede naar Valkenswaard enz.

De ontginningen interesseren den burgemeester niet. Aan een complex van tien hectare werd twee maanden gewerkt; de burgemeester is daar twee keer geweest, eens met juffrouw Verhoeven, en eens met de wethouders. De burgemeester houdt den veldwachter niet aan zijn plicht; deze houdt geen toezicht, vooral niet op velddiefstallen; maakt geen verbalen. Toen er politietroepen zouden komen, was de burgemeester daar tegen; hij nam het Van Montfort

kwalijk, dat deze den Majoor behulpzaam was geweest bij het zoeken naar een terrein, waar het blokhuis moest gebouwd worden.

Van Montfort stelde mij eene fotografie ter hand; de burgemeester ligt daar op de rug, de mond geopend; eene juffrouw houdt hem eene geneverkruik voor, waaruit de burgemeester blijkbaar moet drinken!

Alle deze klachten heb ik direct met den burgemeester behandeld; deze heette alles vrijwel gelogen. Ik heb er toen de wethouders bijgehaald, en met hen de klachten nog eens nagegaan; de burgemeester heeft toen vrij wel alles toegegeven, behalve de weinige belangstelling in de ontginningen: daar was hij meer dan twee keeren geweest. Toen ik heen ging heb ik de wethouders gevraagd, alle persoonlijke gevoeligheid opzijde te zetten, en, in het belang van de gemeente met den burgemeester te blijven samenwerken, zoo lang deze er nog zou zijn.

Valkenswaard

Den **14 augustus 1920** kwam ik weer in Valkenswaard. De Raadsverkiezingen 1919 brachten vijf andere raadsleden, een nieuwen wethouder. Op de Katholieke lijst werden 6 raadsleden gekozen, op de neutrale 4, en op een afzonderlijke lijst een (Gyrath). Volgens B. en W. zijn er 300 socialisten in de gemeente; niet allen zijn aangesloten aan den Bond; de niet aangeslotenen durven voor hun gevoel nog niet goed uitkomen.

Er zijn ± 1.250 sigarenmakers in de gemeente; ten gevolge van de malaise zijn er 150 "uitgetrokken"; men vreest, dat hun aantal binnenkort zeer sterk zal toenemen; het kan wel 500 worden. Doordat de loonen weer 5% naar boven worden gejaagd, zullen de fabrikanten een groot deel van hun personeel gedaan moeten geven.

De woningnood is groot; blijkens eene telling zaten in 162 woningen twee gezinnen. Thans zijn 62 woningen in aanbouw; men denkt er 150 te bouwen; dat kost aan de gemeente 50 jr lang f. 60 x 150 = f. 9.000. Valkenswaard bestraatte in 1917/18 den weg naar het station enz met klinkers, kosten f. 25.000,-. Voor drie maanden kwam een lastauto van 3.300 K.G. eigen gewicht met ijzeren banden in de gemeente; deze heeft de nieuwe bestrating heelemaal stukgereden; daar is geen enkele steen meer heel!

Er zou een harde weg komen. Valkenswaard-Waalre-Meereveldhoven; Valkenswaard wilde daar in f. 10.000 bijdragen; wil echter niet bijdragen in de jaarlijksche onderhoudskosten. De weg zal er wel niet koomen! Gemeente heeft nog wel 900 H.A. heide; van Staatsboschbeheer wil gemeente niets weten. Gemeente subsidieert het armbestuur met f. 400. Men hoopt binnenkort eene Wit-Gele Kruiszuster te krijgen.

Men zou gaarne zien, dat Dommelen bij Valkenswaard gevoegd werd; Dommelen zal daarvan echter wel niets willen weten. De hoofdelijke omslag bedraag f. 35.000; percentage 2½; het volgende jaar moet het f. 62.000 worden. Men is bezig het laagspanningsnet voor de elektriciteit aan te leggen; het is aanbesteed voor f. 115.000. Er wordt landbouwonderwijs gegeven, dat vrij goed gevolgd wordt. Veel mond- en klauwzeer; tamelijk kwaadaardig.

Er zal eene tweede parochiekerk gesticht worden; deze is, naar het schijnt, hard noodig. Het postkantoor werd voor f. 35.000 aan het Rijk verkocht; voor de opbrengst denkt men een nieuw raadhuis te bouwen. Burgerwacht en vrijwillige landstorm vallen niet erg in den smaak, en hebben niet veel te betekenen.

Aalst

Den **14 Augustus 1920** kwam ik weer in Aalst. De gemeenteraadsverkiezingen 1919 brachten twee nieuwe Raadsleden, beide arbeider; en twee andere wethouders. Ook hier is de woningnood groot; men bouwde 12 arbeiderswoningen; dat kost de gemeente 50 jr lang 12 x f. 60 = f. 720. Op den duur zullen er nog wel een pr woningen moeten bijkomen.

Gemeente is druk aan het ontginnen en is daarmee buitengewoon gelukkig geweest. Zij bouwde bovendien eene boerderij en verhuurde die met 30 H.A. grond aan een rijke boer uit de Beemster; deze betaalt 6% van de stichtingskosten van de boerderij, en bovendien per H.A. de eerste drie jaren f. 10,- en de volgende 25 jaren f. 40,-. Het laagspanningsnet voor de elektriciteit kost ± f. 9.000; men rekent, dat het bedrijf zich na drie jaar zal dekken.

Saane te Roosendaal had veel geld voorgeschoten aan Maple Farm te Seppe (Oudenbosch); de zaak marcheerde niet; om zijn geld te redden werd er eene Naaml. Vennootschap opgericht; daarin werden ingebracht de kweekerij te Seppe en die onder Stratum (Aalst); Saane garandeerde het eerste jr 6%; dat is uitbetaald; nadien geen dividend was verdiend. Maple Farm huurde zeer duur 9½ H.A. door Aalst ontgonnen gronden.

Geen waterschade; ook niet van de watermolens te Gennep en Eindhoven; de gronden langs de Tongreep lijden veeleer van de droogte. Aalst geeft geen subsidie aan armbestuur; eene afdeeling van het Wit-Gele Kruis is in wording. Aalst wil zelfstandig blijven; de finantien maken dat mogelijk. Voor eene vereeniging met welke gemeente ook, voelt men niets. De hoofdelijke omslag bedraagt f. 5000.- = 1 7/10%.

Als de canada's welke langs de wegen staan, gehakt zullen zijn, wil men geen nieuwe planten; ze bederven de wegen. Het gaat den boeren vrij goed; aantal koeien blijft stationair; er heerscht nog al mond- en klauwzeer; gelukkig geen kwaadaardige soort.

Bergeyk

Den **16 Augustus 1920** kwam ik weer in Bergeyk. Veel strijd bij de Raadsverkiezing 1919. Daar werden 5 nieuwe Raadsleden gekozen; er kwamen daardoor twee andere wethouders. Ook hier woningnood: daar zijn 16 arbeiderswoningen in aanbouw; aanbesteed tegen f. 5.100.- per woning zal 50 jr. lang f. 50.- ten laste van de gemeente komen. Voor f. 1.300 werd een terrein gekocht om een nieuw Raadhuis te bouwen. Het bouwen is te duur; het zal nog wel een beetje duren, vóór het er staat.

Gemeentelijk bezit is ongeveer 1500 H.A. groot; daarvan zijn 48 H.A. vloeiveiden; 70 H.A. natuurweide; 250 H.A. dennenbosch; 30 H.A. vischvijver en de rest heide. Met Staatsboschbeheer werd kortelings gecontracteerd voor het beboschen van 300 H.A. Gemeente kocht voor korten tijd in Duitschland een motorploeg (een staaldraad met twee benzinemotoren) aan voor f. 4.500,-. Daarmede moet in het groot heide ontgonnen worden. Langs den Bergeyksen dijk moeten nl. boerderijen gesticht worden met staatssubsidie; men pleegt dienaangaande op het moment overleg met Van Beek, den burgemeester van Deurne. Burgerlijk armbestuur kan er niet komen; wordt met f. 1.500 gesubsidieerd door gemeente. Men voelt niets voor eene vereeniging met eenige andere gemeente: Bergeijk is rijk genoeg om zelfstandig te blijven bestaan.

De malaise in de sigarenindustrie is niet zoo heel erg; daar zijn 20 uitgetrokken sigarenmakers, groot en klein te samen zullen er ± 180 menschen in de sigarenindustrie werkzaam zijn. Nog geen staat van exploitatie van gemeentelijke bezittingen: de gemeentesecretaris zegt, dat de burgemeester die moet maken, omdat deze dienaangaande het best op de hoogte is. De Heeren gewaarschuwd om toch mede te helpen waken, dat de veepest niet uit België ons land wordt binnengesleept; geraden, den Boerenbond er voor te spannen. Er zou nog geen enkele S.D.A.P.-er in Bergeijk zijn. Sinds de laatste Raadsverkiezing wonen 3 raadsleden op het Hof, twee op het Loo, en twee op Weebosch.

Dommelen

Den **16 Augustus 1920** kwam ik weer in Dommelen. De raadsverkiezing van 1919 bracht nogal strijd; uitgeworpen werd de verdienstelijke wethouder Verbeek. Tijdens de mobilisatie had hij zich door zijne strikte eerlijkheid gehaat gemaakt, vooral doordat hij den menschen niet ter wille was bij de graanlevering en bij de militievergoedingen. Jenny Weyerman wil locaalspoorweg bouwen Valkenswaard-Dommelen-dan tusschen Westerhoven en Riethoven door naar Bergeyk-en vandaar over Luyksgestel en Weebosch naar Eersel. Dommelen zou f. 30.000.- moeten betalen!

40 H.A. natuurweide; 18 H.A. vloeiveide; 20 H.A. dennenbosch; de rest, ± 260 H.A. nog heide, waarvan 40 H.A. nog geschikt voor weide; die gronden liggen voor exploitatie wel wat ver van de kom. De rest moet in eigen ontginning dennenbosch worden; voor Staatsboschbeheer gevoelt men niets. Geen bijzonder groote waterschade.

Dommelen wil het liefst zelfstandig blijven bestaan; bij een zuinig beheer acht men dat mogelijk.

Zou eene vereeniging noodzakelijk zijn, dan zou men het liefst met Valkenswaard vereenigd worden; maar daar wordt f. 65.000 hoofd. omslag betaald. Zouden Borkel, Westerhoven, Riethoven en Dommelen ééne gemeente worden, met het Raadhuis in Dommelen, dan zou men in Dommelen dat prachtig vinden.

Men is tegen het op te richten waterschap van de Dommel, omdat men vreest, dat het daarmee zal gaan als met het tegenwoordige, nl. dat in Eindhoven en Borkel groote kosten zullen gemaakt worden, die Dommelen mede kan betalen, terwijl er voor Dommelen zelf niets zal gebeuren. Tijdens de mobilisatie heeft men electrische stroom gehad van de bierbrouwerij van Snieders; de geleiding is thans defect. Men zou zeer gaarne stroom van Valkenswaard ontvangen, doch vreesde, dat Ged. Stat. daaruit een motief zouden ontleenen, om Dommelen met Valkenswaard te vereenigen! Ik heb de Heeren te dier zake gerust gesteld!

Eindhoven

Den **17 Augustus 1920** kwam ik weer in Eindhoven. Het is thans Groot Eindhoven; sinds 1 Januari 1920 zijn de gemeenten Woensel, Tongelre, Stratum, Gestel, Strijp en Eindhoven tot ééne gemeente vereenigd. Burgemeester Verdijk heeft 4 wethouders gekregen: Mr Dr Jan van Best, onderwijs en armwezen; Cox, sociale aangelegenheden en landbouw; Van Engeland, Finantiën; Raupp: Openbare werken en bedrijven.

De begrooting 1920 zal binnenkort bij B. en W. in behandeling komen; ontvangsten en uitgaven bedragen ongeveer 9 millioen: 7 buitengewoon en 2 gewoon. Het onderwijs is thans reeds goed verzorgd. Hooger: Gymnasium der Augustijnen; voor de meisjes een lyceum; Middelbaar: Eene openbare en eene bijzondere H.B.S.; beiden goed; Lager: In het geheel zijn er 26 scholen (openbare en bijzondere samen) met 5.200 leerlingen. Bij de invoering van de nieuwe onderwijswet zal er veel zeemanschap noodig zijn, om alles zóó te schikken, dat Eindhoven niet teveel scholen moet bouwen; Teeken: Uitstekende gemeentelijke inrichting met 240 leerlingen; Ambachts: Zeer goede ambachtsschool; 120 leerlingen van welke 30 voor electriciteit; Textiel: Zeer goed; 50 leerlingen; zelfs eenige zoons van fabrikanten; De leiding van het teeken-, ambachts- en textielonderwijs heeft de Heer Bouwmans, de opvolger van Steggerda; Handels: Het hooger handelsonderwijs sluit aan op Rotterdam.

Armenzorg: Er zijn nog 6 burgerlijke armbesturen; er moet in de plaats daarvan één burgerlijk armbestuur komen. Ook de instelling van een armenraad is noodzakelijk. Kosten zijn voorloopig niet te ramen.

Volkshuisvesting: Na alles, wat daarvoor reeds gedaan werd, zullen in de eerste 5 jr nog 2.000 woningen gebouwd moeten worden. Bovendien heeft Philips er op het moment 270 onder handen.

Ziekenhuis: Voorloopig doet men niets; men vreest op den duur een ziekenhuis te zullen moeten bouwen van 300 bedden; per bed f. 6.000.

Begraafplaats: Voorloopig zes; op den duur zal men tot ééne groote centrale begraafplaats moeten komen.

Politie: Thans 46 man. Sinds 1 Januari maakten deze 2.500 processen verbaal, waarvan 600 voor openbare dronkenschap, 20 voor zedemisdrijf. De nieuwe organisatie wacht op den nieuwen Commissaris van Politie; men denkt, dat het politiecorps wel tot 150 man zal worden opgevoerd.

Brandweer: is treurig; geen enkele autospuit; de waterleiding ligt lang niet overal, en heeft bovendien geen voldoende capaciteit. Eene goede organisatie zal zeer kostbaar zijn.

Kanaal Eindhoven-Helmond: Capaciteit is veel te klein; het grootste schip kan slechts 270 ton steenkool aanvoeren. Een behoorlijk kanaal zal 2½ millioen kosten.

Verbetering (aanleg) wegen: Er is op dit gebied ontzettend veel te doen; het is niet te ramen, hoeveel daarvoor noodig is.

Raadhuis: Natuurlijk veel te klein; in de raadszaal kunnen 29 Raadsleden zitten, als er geen kachel staat, dus alleen 's zomers.

Personeel ter secretarie: Zit in verschillende localiteiten over de heele gemeente verdeeld.

Dienst van publieke werken is zeer goed ondergebracht in Raadhuis Stratum.

Gasfabriek: leverde in 1919 6½ millioen M3 gas; te klein; er moet voor 6½ ton aan verwerkt.

Waterleiding: geen voldoende capaciteit; alle buizen zijn te klein. Philips heeft per nacht 1.000 M3 nodig.

Elektriciteit: werkt gunstig; in het eerste kwartaal 1920 f. 20.000,- verdiend.

Dommel: Men hoopt het waterafvoerkanaal verbreed te zien tot een scheepvaartkanaal, van de Gennepsche watermolen tot het Wilhelminakanaal.

Waterschade: Veel; tusschen Waalre en Gestel liggen honderden hectaren geheel waardeloos.

Waterverversching: geschiedt langs de Vest; is vrij goed in orde.

B. en W. schatten het totaal belastbare inkomen over 1920 op 12 miljoen; men wil aan hoofdelijken omslag heffen 8 ton tot 1 miljoen. Men meent, dat 65% van het inkomen uit bedrijf komt, en 35% uit vermogen. Aan opcenten, tantième en dividendbelasting ontvangt Eindhoven in 1920 f. 175.000.

R.V. Volksbond heeft 6.000 leden; daar gaat veel kracht van uit. De geest van het volk is best; in November 1918 waren de socialisten bang, dat er iets te doen zou komen, en dat zij het dan te kwaad zouden krijgen. Er zullen 250 à 300 georganiseerde S.D.A.P. ers zijn; bij raadsverkiezing brachten de socialisten ± 800 stemmen uit. De Bestuurdersbond in Woensel gaat in macht achteruit; vooral sinds Philips dien bond niet alleen niet meer steunt, maar tegenwerkt; men verwacht, dat die bond niet lang meer zal bestaan.

Oerle

Den **17 Augustus 1920** kwam ik weer in Oerle. De verkiezingen brachten in 1919 in dit rustige boerendorp twee nieuwe raadsleden, een anderen wethouder. Toch bestaan er geen partijenschappen meer, en schijnt het onder de leiding van burgemeester Van Hooff in Oerle heel goed te gaan. De vraag of Oerle met Veldhoven en Zeelst tot ééne gemeente zal worden vereenigd, is op het oogenblik sterk op den voorgrond getreden: de raad van Oerle was er unaniem voor; gisteren werd de dubbele raad gekozen; naar het schijnt, zal die er unaniem tegen zijn. Naar ik te Oerle begreep, zijn de pastoors van Oerle, Zeelst en Veldhoven tegen vereeniging, en moet daaruit de veranderde stemming verklaard worden. Burgemeester Baken zou ook hier agiteeren tegen vereeniging: dat zou maar ontevreden uithoeken maken!

Gemeente heeft alle weiland (25 H.A.) op langen termijn verhuurd voor f. 2.600,- (zeer duur).

Burgemeester betaalt f. 450 woninghuur aan gemeente. Staatsboschbeheer zal nog 6 á 7 jr werken aan het gedeelte, waarvoor gecontracteerd werd. Als dat heele stuk klaar is, heeft de gemeente nog 5 à 600 H.A. heide, welke ontgonnen moet worden! Dr. Raaymakers te Meereveldhoven is dokter voor Veldhoven, Zeelst en Oerle. In diens salaris (f. 2.500) betaalt Oerle f. 380, waarvan Rijk en Provincie weer f. 100,- betalen. De harde weg Zeelst-Oerle-Wintelre wordt onder Oerle thans in orde gebracht; dat zal ± f. 11.500 kosten

Vessem, Wintelre en Knegsel

Den **18 Augustus 1920** kwam ik weer in Vessem. In 1919 werden drie raadsleden uitgeworpen. Ook hier woningnood: in Vessem zouden 4 woningen noodig zijn, in Knegsel twee. Voorloopig wordt nog niet gebouwd. Vessem heeft ± 400 H.A. beboscht; droeg aan het Staatsboschbeheer op, om een plan te maken voor de rationeële exploitatie van die bosschen. Contracteerde bovendien met het Staatsboschbeheer over het beboschen van 536 H.A. heidegrond in 40 jr. Reeds anderhalf jaar geleden bestelde de burgemeester aan het kadaster te Eindhoven eene kaart voor de ontginningen; die kaart is er nog niet.

Oerle gaf ten slotte vergunning tot het graven van de waterleiding: Wintelre voert thans het water over Oerle naar de Ekkersrijt. In Knegsel zijn twee groote nieuwe waterleidingen gegraven.

Ook in Vessem wordt voor den afvoer van water goed gezorgd: de Kleine Beerse wordt thans verbreed. Niettegenstaande aan het onderhoud van den keiweg veel geld wordt uitgegeven, is die weg nog slecht; het onderhoud is ontzettend duur: f. 7,25 de M2.

Men wil liefst eene zelfstandige gemeente blijven; men meent, dat zulks ook heel goed kan; zou eene combinatie noodzakelijk zijn, dan het liefst met Oostelbeers. De finantieele toestand is goed: Vessem heeft geen schulden; betaalde de distributiekosten uit gewone middelen; heft 7/10% hoofd. omslag.

Riethoven

Den **18 Augustus 1920** kwam ik weer in Riethoven. Geen partijschappen meer in de gemeente; ik kreeg den indruk, dat Baken het best kan stellen; dat zijne verhouding tot de wethouders zeer goed is.

Met zeer groot buitengewoon subsidie zal er eene nieuwe school gebouwd worden; het daarvoor benoedigde terrein is bereids aangekocht. Schoolhoofd Knoops kwam op audientie, ten einde mij voor den verleenden steun te bedanken.

Men weet niet, hoe groot het grondbezit van de gemeente is; op het kadaster is dat niet aangegeven. De "Grondmij" te Boxtel heeft die gronden opgemeten en is bezig daarvan eene kaart te maken. Er is 25 H.A. weiland, 5 H.A. bouwland en aan dennenbosschen van 60-120 H.A.; de juiste grootte weet men niet. De bosschen, zoowel oude als jonge groeien zeer goed. Men blijft voortdurend bosch aanleggen; in 1920 zette men 250.000 dennenplantjes uit; 12000 per H.A. Dr. Dagevos uit Valkenswaard heeft bedankt voor de armenpraktijk; zal waarschijnlijk vervangen worden door Dr. Hoynk van Papendrecht uit Bergeyk. Er is in Riethoven geen brandspuit; B. en W. er op gewezen, dat Eindhoven de brandweer gaat reorganiseeren; daar kan later wellicht eene goede oude brandspuit voor betrekkelijk weinig geld gekocht worden. De kleine sigarenfabriek ging slecht; elf "uitgetrokken" sigarenmakers; allen hebben gelukkig elders werk gevonden.

Riethoven hoopt voorloopig zelfstandig te kunnen blijven; het heeft geen schulden, maar ook weinig inkomsten; bevolking heeft weinig draagkracht; f. 1.500,- hoofd. omslag = 3 ½%.

Op Boerenleenbank staat 70 à 80 mille; voor een pr. jr. was dat 140 mille; de boeren hebben veel geld gehaald, en weer in hun bedrijf gestoken. Alles werkt samen om te komen tot eene verdeling van de Waalwijksche heide; men heeft goede hoop, dat het er thans van zal komen. Schoolhoofd Knoops maakt zich met zijne landbouwakte zeer verdienstelijk; hij geeft ook een cursus bedrijfsleer om de boeren boekhouden te leeren. Voor de boeren is het een groot nadeel, dat zij geen boekhouden; de belastingadministratie sloeg hen voor hoge bedragen Rijksinkomstenbelasting en Oorlogswinst aan. Knoops ontwierp nu - in overleg met de belastingadministratie - formulieren voor de aangifte van Rijksinkomstenbelasting; die zullen nu in 13 gemeenten in gebruik genomen worden.

Herpen

Den **19den. Augustus 1920** kwam ik weer in Herpen. Ook in deze gemeente komen woningen te kort; een zestal nieuwe woningen was er wel noodig; men doet er voorloopig niets aan, omdat de menschen geen huishuur willen betalen, en het dus een reuzenstrop voor de gemeente zou worden. De finantien van Herpen zijn niet best: f. 10.000 hoofd. omslag = 4½%. Men zou wel eene vereeniging van Herpen met Schaik willen, maar Schaik schijnt daarvan niets te willen weten.

In 1915 is men begonnen met behulp van het Staatsboschbeheer de heide te beboschen; thans zijn 97 H.A. aangelegd; alles groeit goed; men wil ermede doorgaan tot de geheele heide ± 340 H.A. ontgonnen zal zijn. Pas zijn 7 H.A. ontgonnen; kosten ± f. 5.500; de haver bracht slechts f. 1.500 op; eene snede hooi kan in 1921 ± f. 1.000 opbrengen; dan blijft het land - dat dan nog f. 3.000 kost, tot weiland liggen.

Door dijkbreuk te Cuijk f. 6.400 schade geleden; in normale omstandigheden geen waterschade dat naam heeft. Het gaat den keuterboeren niet goed; de menschen hebben een moeilijk bestaan; ze zijn te eierzuchtig om steun te vragen. Waren het gewone arbeiders, dan was dat voor de menschen eigenlijk veel beter. Wanneer de nieuwe lager onderwijs wet ingevoerd wordt, dan zal in Herpen de openbare school wel worden opgeheven; in Langel daarentegen zal die wel blijven bestaan.

Huisseling en Neerloon

Den **19 Augustus 1920** kwam ik weer in Huisseling. De gemeenteraadsverkiezing 1919 bracht 4 nieuwe raadsleden en een nieuwen wethouder; er moest eens wat nieuw bloed in het gemeentebestuur komen. De lasten zijn hoog: in Neerloon 7% hoofd. omslag, in Huisseling 4

½%. Voor eene vereeniging met Ravestein voelt men niet veel; dan is de stad te veel baas. Zouden Deursen en Dieden daar óók bijgevoegd worden, dan had men er niet zoo veel bezwaar tegen.

Eene dochter van den burgemeester is onderwijzeres aan de openbare school. Aan eene beschrijving van het archief is nog niets gedaan; men zal er nu eindelijk mede beginnen. Eene beschrijving van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen bestaat niet. De dijkbreuk te Cuijk veroorzaakte geen groote schade: men slaagde er met groote moeite in de eigen waterkeering te behouden. Voor eene algeheele sluiting van de Beersche Maas zou wellicht eene kleine meerderheid zijn; de bemesting van gronden door het Maaswater is zoo voordeelig!

De Hertogswetering voorkomt vrijwel waterschade. Door de opening van den Maasmond verlaagde de waterstand te Ravenstein bij hoog opperwater minstens met 40 c.M. De Maasdijken zijn thans voldoende sterk. Er is een groot tekort aan arbeiders; het gaat den keuters goed; met varkensfokken maken ze veel geld.

Mond- en klauwzeer heerscht sterk; doorzielen helpt niets; er zijn beesten, die het reeds voor de derde keer hebben; en de laatste keer soms erger dan de eerste of tweede maal. Bij de brandverzekering van den Boerenbond is thans voor ± 100 miljoen verzekerd. Aan de administratie ter secretarie laat v.d. Wiel zich blijkbaar weinig gelegen liggen; alle kracht wordt op de brandassurantie geconcentreerd.

Megen, Haren en Macharen

Den **19 Augustus 1920** kwam ik weer in Megen. Het gaat daar niet goed; de secretaris stookt en wroet, en verwaarloost in ergerlijke mate zijne secretarie. Schuldbewust had hij mij een langen brief geschreven, om mij te zeggen, dat alles slecht in orde was, maar dat hij beterschap beloofde, en dat alles over twee maanden in orde zou zijn. Het onderzoek ter secretarie toonde aan, dat het er daar nog veel erger uitzag, dan men het na dien brief zou denken; het is werkelijk ongeloofteljk.

Er is veel strijd in de gemeente; veelal ten gevolge van de persoon van den secretaris. Bij de gemeenteraadsverkiezing in 1919 kwamen er 4 nieuwe raadsleden, van wie één – Sleenhof – speciaal moet beschouwd worden als der vertegenwoordiger van de arbeiders.

De voorbeweiding van de Megenschen Ham was dit jaar bijzonder voordeelig; wel 700 beesten werden er in gejaagd; de inwoners van Megen hadden daaraan eene bate van minstens f. 10.000. Er is geen register omtrent de exploitatie van de gemeentelijke bezittingen.

De getaxeerde schade ten gevolge van de dijkbreuk te Cuijk beliep ± f. 18.000; daarvan werd ± f. 8.000 vergoed. Er wordt 4¼ % hoofd. omslag geheven; het zal nog belangrijk meer moeten worden; desniettenstaande wil men zelfstandig blijven als gemeente; zou er eene vereeniging moeten plaats hebben, dan is eene vereeniging met Oss aangewezen.

Den grooten boeren – een tiental – gaat het heel goed; de keuters waren er veel beter aan toe, als zij gewone arbeiders waren; er zullen er ± 40 zijn.

Gymnasium Franciscanen telt thans ± 100 leerlingen; allen onder dak bij ingezetenen; f. 275 kostgeld. De Pastoor ligt nog altijd met de Franciscanen overhoop en preekt tegen hen. Den 16 Augustus 1920 herdachten de Franciscanen den dag, waarop zij vóór 375 jr. zich in Megen vestigden. Aan hunne H.B.S. te Heerlen is nog één leekenonderwijzer, een ingenieur; de Orde heeft aan de verschillende Universiteiten – ook te Delft – Paters, die daar studeeren; men wil een dubbeltal docenten hebben voor Heerlen. Pater Lichtenberg, buitengewoon hoogleeraar te Utrecht, Pater Kruitwagen, Pater Boromeus de Greeve zijn franciscanen; de studie is bij de Franciscanen blijkbaar in hooge eere.

Oirschot

Den **20 Augustus 1920** kwam ik weer in Oirschot. Burgemeester Van Lith was naar Den Haag vertrokken; den 19den was hij in de gemeente; den 20sten 's avonds werd hij terugverwacht. Ik vermoed, dat hij mij liever niet onder ooggen kwam, omdat ik hem gedwongen had, aan de Kerk te laten aflezen, dat de menschen hem geen haantjes, eieren enz. meer moesten brengen; zeer ernstige klachten, dat men niets gedaan kan krijgen, tenzij men den burgemeester eerst een

cadeautje bracht, hadden mij genoodzaakt te trachten op die wijze aan het kwaad een eind te maken.

In 1919 brachten de raadsverkiezingen twee nieuwe raadsleden; één raadslid, een timmerman, is vertegenwoordiger van de arbeiders. Burgemeester Van Lith had zich niet herkiesbaar gesteld, omdat hij niet herkozen zou zijn geworden. Er heerscht nogal woningnood; er zijn veertien woningen in aanbouw; voor f. 79.000 aanbesteed. In het verkeer met het station te Best wordt voorzien door eene Maatschappij waarin gemeente twintig aandelen van f. 50 nam; in 1919 gaf de exploitatie van den wagensdienst een tekort van f. 2.000.

Men is zeer dankbaar, dat 'Oorlog' heeft afgezien van het voornemen, om op de Oirschotsche heide een groot artillerieschietkamp te maken; vooral om de moraliteit; men kreeg liever in Oirschot geen militairen in garnizoen.

Veel waterbezwaar langs de Beerze; als de Boxtelsche en Spoordonksche watermolens niet worden afgebroken, is er niet veel aan te doen; ook als de Beerse tusschen de Baast en Spoordonk wordt opgegraven, dan is het over een paar jaar weer mis; het water wordt door den molen gestremd in zijn loop, en laat het zand en het vuil, dat het mede voert, daar bezinken. De los- en laadplaats aan het Wilhelminakanaal is in aanbouw; zal f. 42.000 kosten. Het laagspanningsnet van de elektriciteit is reeds sinds Mei gereed; het kan nog steeds niet in gebruik genomen worden, omdat de Rijkstelefoon nog niet voor de noodzakelijke zekeringen zorgde. Er werd f. 35.000 voor geleend. De stoelefabricage gaat maar zoo zoo; in de fabrieken kon wel het dubbel aantal werklieden geplaatst worden.

Diessen

Den **20 Augustus 1920** kwam ik weer in Diessen. Ook hier is woningnood, evenwel niet zóó erg, dat de gemeente reeds tot bouw van arbeiderswoningen moest overgaan. Men zou gaarne een harden weg hebben Baerschot-Diessen-Lage Haghorst-Hooge Haghorst-Heizen-Moergestel. Aan den opzichter De Bruin werd bereids opgedragen een plan met bestek en begroting te maken. Binnenkort hoopt men van Rijksweg een telefoon te krijgen.

Gemeente heeft 760 H.A. grond; voor Staatsboschbeheer voelt men niets; ik heb den Heeren getracht van het groote belang te overtuigen van eene goede bedrijfsboekhouding met eene behoorlijke beredeneerde beschrijving van wat er gedaan wordt; ik vrees, dat het weer niet veel zal helpen. Veel waterschade van de Reusel; ik heb B. en W. er op attent gemaakt, dat volgens "Grondmij" te Zwolle de duiker onder het Wilhelminakanaal tot afvoer van het water van de Beerse te weinig capaciteit heeft; B. en W. moeten daarom doen nagaan, hoe het staat met den duiker, die het water van de Reusel moet afvoeren.

Wanneer Diessen niet zelfstandig zou kunnen blijven bestaan, zou men het liefst vereenigd worden met Oostelbeers; voor eene vereeniging met Hilvarenbeek voelt men niets; de menschen daar hebben andere zeden en gewoonten; leven voor een groot deel van de industrie. De hoofdelijke omslag zal 8% moeten worden, niettegenstaande Diessen slechts f. 3.000,- schuld heeft, en een effectenbezit van f. 15.000 nominaal.

Er wordt nog veel geklaagd over wildschade door fazanten. Van de 5 Zeeuwsche boeren zijn er drie weer weg; de vierde heeft zijne boerderij nog; de vijfde, Rijk, was eerst huurboer; is thans op f. 2.000 Directeur van de Maatschappij "de Toekomst". Deze Mij. exploiteert 460 H.A. (80 H.A. moeten nog ontgonnen worden) waarvan 250 H.A. eigendom, en 210 H.A. op langen termijn van gemeente gehuurd. De Mij. bouwde eene kolossale boerderij van f. 70.000. B. en W. zouden niet gaarne aandelen in "de Toekomst" hebben. Toen "de Brander", een van de Zeeuwsche boeren, voor enkele maanden zijne boerderij van 60 H.A. publiek bracht, stonden de vegetariërs uit Best er aan met f. 45.000. De Pastoor wist toen gedaan te krijgen dat die koop niet doorging; hij was bang, dat die vegetariërs ook in Diessen vasten voet zouden krijgen. "De Toekomst" heeft toen die 60 H.A. gekocht.

Hilvarenbeek

Den **21 Augustus 1920** kwam ik weer in Hilvarenbeek. De gemeenteraadsverkiezing 1919 bracht twee nieuwe raadsleden, van wie één (Legius) arbeider is. Hun raadszetel verloren burgemeester De Rooy, en wethouder Noyens; er kwam dus veel versch bloed in den Raad! Er

zullen in Hilvarenbeek ± 50 Protestantsche kiezers zijn; boeren van de Mij van Welstand onder Landlieden; ambtenaren; en vooral opgezetenen van de Mij Utrecht; van de zes bedrijfsboeren van die Mij is er slechts één Katholiek; onder de vaste arbeiders zijn enkele Katholieken. Het raadslid Van Mourik is Protestant.

Het was bedroevend, maar mij tevens eene groote ergernis, dat burgemeester De Rooij mij zoo dikwijls het antwoord schuldig bleef, als ik hem wat vroeg; de wethouders kwamen hem dan meestal te hulp; die eenvoudige menschen waren omtrent veel, beter op de hoogte, dan de burgemeester. Ook hier woningnood; er zijn 22 woningen in aanbouw; voor f. 136.900, benevens f. 3.500 voor het terrein. Die moeten f. 3,50 à f. 3,60 huur doen; gemeente heeft jaarlijks f. 1.100.- bij te dragen.

Het Diessensche Heike is thans voor 10 jr verhuurd voor f. 900. Het werd in 1919 door werklozen, onder leiding van de "Grondmij" Zwolle ontgonnen. Los- en laadplaats aan het Wilhelminakanaal is aanbesteed voor f. 18.500. Aan De Bruin te Tilburg werd de opdracht verstrekt een plan met bestek en begroting te maken voor een harden weg Biest-Moergestel-Diessen. Dit jaar was er weer voor het eerst kermis sinds 1914; de duur van de kermis werd met 1 dag ingekort; na 's middags twee uur mocht in de herbergen geen drank verkocht; de kermis liep in de beste orde af.

Er is nog geen beschrijving van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen; men zal er nu toch eindelijk voor gaan zorgen. Men heeft aan het Staatsboschbeheer de bebossching van het Huisven opgedragen voor wat de hoog gelegen gronden betreft.

De sigarenindustrie ging vrijwel teniet. De schoenindustrie gaat goed voor wat betreft het grof werk; het fijn werk gaat heelemaal niet meer; daardoor ligt eene fabriek stil. Den leerlooiers gaat het slecht. De Grondmij "Zwolle" maakte de Reusel in orde; groote waterschade wordt er niet geleden. Notaris Huysmans is overleden; hij liet voor wellicht 3 ton grond na, bezwaard met minstens twee ton schuld.

Goirle

Den **21 Augustus 1920** kwam ik weer in Goirle. Bij de gemeenteraadsverkiezing brachten de arbeiders het tot vijf leden, zoodat de verhouding thans is 6-5. De fabrikant Van Enschoot werd als wethouder vervangen door den arbeider Vermeulen. Ook in Goirle is groote woningnood: de gemeente bouwde in 1917 twintig woningen van f. 2.400; met eene huishuur van f. 2,40 dekt de exploitatie zich. In 1919 werden 22 woningen gebouwd, en in 1920 nogmaals 27; voor deze exploitatie moet de gemeente jaarlijks een groot bedrag storten.

In 1920 weer voor het eerst kermis; alle herbergen zijn gedurende 8 dagen drooggelegd, hetgeen zeer gunstig heeft gewerkt. Schaap, directeur openbare werken te Arnhem, maakt voor Goirle een mooi uitbreidingsplan. Men is in onderhandeling met Tilburg over het doortrekken der buizen van de waterleiding tot Goirle; Tilburg zou dan zelf moeten exploiteeren. De gasfabriek heeft de laatste pr jaren verlies opgeleverd; men verkoopt het gas blijkbaar te goedkoop. Omdat het zoo duur is branden 's avonds slechts 25 van de 72 straatlantaarns. Het electriciteitsbedrijf gaf in 1917 nog verlies; in 1918 eene winst van f. 425 en in 1919 van f. 1061. De partijchappen in de gemeente zijn niet erg; de geest van het volk is goed; daar zijn ± 30 georganiseerde S.D.A.P.ers. De coöperatieve winkelvereniging N.V. de Hoop (eertijds Rerum Novarum) gaat buitengewoon goed. De toestand van de industrie is zeer verschillend: de wol spinnerij en weverij gaat slecht; de tapijtweverij en cocosmattenfabriek werkt zeer druk; de linnenweverij gaat slecht; de katoenweverij gaat tamelijk; en de jute spinnerij gaat nog goed. Het herhalingsonderwijs is goed georganiseerd en druk bezocht; men houdt er de jongens onder de 18 jr mede bezig en houdt hen zodoende tevens van de straat. Er werden twee 2-jarige cursussen landbouwonderwijs gegeven.

De waterschade is nog altijd vrij ernstig; er is geen samenwerking; als de Boerenbond er zich maar voor wilde spannen, dan zou er zoo veel kunnen worden bereikt; het kost veel moeite, in het algemeen belang iets tot stand te brengen. Het Raadhuis brandde in November 1918 af; vermoedelijk door kortsluiting; de voornaamste registers enz. werden gered. Men is thans met den herbouw bezig; dat zal ± f. 140.000 kosten. Middelerwijl is de secretarie thans gevestigd in ééne groote societeitszaal; daar moet in dat eene vertrek alles geschieden, tot zelfs de

vergaderingen van B. en W. en van den Raad. Mijne besprekingen met B. en W. hadden plaats in een schoollocaal (uitgeruimd en netjes ingericht) van het liefdehuis (Zusters van Liefde, dochters van het Kostbaar Bloed). Drie nieuwsgierige nonnetjes stonden aan de deur om mij te ontvangen, en later weer om mij uitgeleide te doen.

Chaaam

Den **23 Augustus 1920** kwam ik weer in Chaaam. Er heerschen hier bijzonder goede verhoudingen; in 1919 werden de aftredende raadsleden bij enkele candidaatstelling herkozen. De verhouding tusschen den burgemeester en zijn wethouders is heel goed; de burgemeester is in Chaaam zeer gezien. Ook de administratie ter secretarie was goed in orde; de Heer Robbers had ééne aanmerking; bij nader onderzoek bleek die ongegrond!

Chaaam wil eene zelfstandige gemeente blijven; wel zijn de lasten hoog: 4,25 % hoofdelijke omslag; toch hoopt men het op den duur te kunnen rooien.

Men is thans bezig den weg Chaaam-Meerle weer in orde te maken; de kosten loopen nog al hoog. De waterleidingen zijn voldoende voor de behoefte; overstromingen hebben nooit plaats.

Er zijn nog steeds twee vroedvrouwen in Chaaam, twee vriendinnen, die eerst in Baarle Nassau waren en later naar Chaaam verhuisden, omdat daar een hooger salaris (f. 1.200) gegeven wordt. Ze willen samen blijven. Een harer is Katholiek geworden, de andere is nog Protestant.

Er zijn geen armen in Chaaam.

Overal in de gemeente zijn fietspaden aangelegd; ze zijn lang niet allen in goeden staat. De boterfabriek gaat bijzonder goed; de stichtingskosten zijn zoo goed als gedelgd. Het aantal koeien neemt niet meer toe. De groote boeren gaat het goed; de kleine hebben moeite om er te komen.

Eene groote bron van inkomsten is de frambozenteelt; de frambozen golden dit jaar f. 1,40 de K.G.; heel wat menschen hebben perceelen van 15 tot 30 aren met frambozen aangelegd; grootere complexen zijn er niet.

Van ds. Bloem vernam ik, dat de Heeren Driesse tijdens den oorlog zeer vermogend zijn geworden; de oudste - Belgisch ingenieur - is gehuwd en woont Baronielaan, Breda. De jongste is rechterlijk ambtenaar in België; hij is nog ongehuwd; deze zal zich op de Hondsdonk komen vestigen. De tijdsomstandigheden maken het voor hen - Vlamingen - zeer onaangenaam om in België te wonen.

Baarle-Nassau

Den **23 Augustus 1920** kwam ik weer in Baarle Nassau. Bij de gemeenteraadsverkiezing in 1919 werden 4 raadsleden uitgeworpen; onder wie de twee wethouders. Voor Ulicoten zitten thans twee leden: Verheyen en Meeuwesen, voor Castelre één: Aerts.

Bijzonder onderwijs wordt thans gegeven aan de meisjes door Zusters Dominicanessen; aan de jongens in eene bijzondere school, te Baarle Nassau door den Pastoor van de gemeente overgenomen. Te Castelre is nog steeds de openbare school, tijdens de oorlogsjaren opgericht; de kinderen gingen vroeger op de Belgische school te Minderhout; tijdens den oorlog konden ze daar niet meer terecht. Die openbare school bestaat nu nog; op alle mogelijke manieren tegengewerkt door de Belgische geestelijkheid te Minderhout, waar de menschen uit Castelre ter kerke moeten gaan. Van de 60 leerplichtige kinderen gaan er 16 naar de openbare school; de rest gaat naar Minderhout, naar Wortel, of gaat niet naar school. De Heer Joosen, hoofd dier school had eindelooze klachten, die hij in een nader rapport aan mij kenbaar zal maken. Joosen woont in Baarle Nassau, en gaat dagelijks op een fiets heen en weer.

Dr. Govaerts uit Baarle Hertog is gemeentegeneesheer; eene vroedvrouw is er niet; eene zuster Dominicanes doet dienst als huis (wijk) verpleegster.

Men meent, dat bij zuinig beheer Baarle Nassau er zal kunnen blijven komen; hoofd. omslag 3%.

Verordening op de hand- en spandiensten werkt slecht. Weg Baarle Nassau-Poppel is op Belgisch gedeelte klaar; van het Hollandsche gedeelte, 5,3 K.M., gaat gemeente 2.200 Meter beklinkeren voor f. 35.000; van de langsliggende eigenaren krijgt gemeente f. 14.000 vergoed.

Gemeente veegt thans de waterleidingen. Men klaagt sterk over waterschap van de Boven Mark, dat niets doet, en toch waterschapslasten vordert.

Nu de frambozen zoo duur zijn, begint men zich toe te leggen op de frambozenteelt; een 25-tal boeren hebben stukken van 15 tot 30 are voor die teelt ingericht. De stoomzuivelfabriek had alle schuld afgelost; dit jaar is die fabriek geheel verbouwd en met de nieuwste machines ingericht; kosten f. 50.000. Het aantal koeien in de gemeente neemt af; boeren kunnen geen melkmeiden meer krijgen; dat dagelijksche geregelde zware werk wil men niet meer. Vandaar dat meerdere boeren van hun weiland bouwland maken; de landbouwproducten zijn duur en geven eene betere rekening dan de melk en de boter. Het gaat den boeren anders goed; in de Boerenleenbank was 300.000 ingelegd; in den laatsten tijd f. 50.000 teruggehaald. Pastoor Lazerums prees de menschen zeer; de zedelijkheid is buitengewoon groot; de bevolking is volgzzaam en echt godsdienstig.

Alphen en Riel

Den **24 Augustus 1920** kwam ik weer in Alphen. Ook hier is woningnood; de gemeente deed nog niets, omdat de arbeiders zeker niet meer dan f. 2,- willen betalen, zoodat de woningen ten slotte onverhuurbaar zouden blijken. In Riel wonen 2 raadsleden, o.a. de wethouder Schelkens; de andere leden wonen in Alphen. De secretaris-ontvanger Baeten staat alleen voor alles; hij heeft heel geen hulp op de secretarie; hij was zelfs ook belast met de distributie!

De menschen willen niet meer werken; het onderhoud van de waterleidingen was aangenomen voor f. 700; de menschen hebben eene sloot opgemaakt en zijn er toen mede uitgescheden. Het is niet waarschijnlijk, dat er anderen gevonden worden, die hunne taak willen overnemen.

Er is een electricch provisorium; stroom wordt geleverd vanuit eene looierij; 70 lichtpunten. Het is echt behelpen.

Er wordt nog al konijnenschade geleden; in Riel is heerlijk jachtrecht; in Alphen niet.

Jachtheeren zijn Van Puyenbroek en Blomjous; een boer kan het niet houden en vertrekt om die reden; een andere boer, die reeds om de wildschade gratis woonde, kan het evenmin houden en moet ook eene andere boerderij zoeken. Gemeente heeft heel geen bezittingen; geen bosschen, geen heide, niets.

Het gaat den leerlooiers op het oogenblik bitter slecht; tijdens den oorlog maakten ze goede zaken. Ze hebben echter slechts kleine bedrijfjes; in die goede jaren werd per looierij en per jaar nergens meer dan f. 10.000 verdiend.

Alphen wil zelfstandig blijven bestaan, 2,5% hoofdelijke omslag. De nieuwe onderwijswet zal voor gemeente groote onkosten medebrengen: eene nieuwe school te Alphen, door pastoor thans in aanbouw, zal \pm 1 ton kosten. In Riel is nog eene stoomzuivelfabriek; die werkt met goede resultaten, 300 koeien. De melk uit Alphen gaat als consumptiemelk naar Tilburg.

De kunstweg Alphen en Riel is van sterke keien gebouwd; de keien breken bijna niet en worden maar steeds herstraat. In 1920 verwerkt men er f. 1.000.- aan; men kocht wat nieuwe keien tegen f. 155,- de duizend.

Er is nog geen liefdehuis in Riel; de pastoor schijnt er wel de noodige fondsen voor te hebben; maar hij kan geen zusters krijgen.

Hooge- en Lage-Mierde

Den **24 Augustus 1920** kwam ik weer in de gemeente. Ook hier brachten de verkiezingen van 1919 twee nieuwe Raadsleden, waaronder een arbeider (sigarenmaker); vier raadsleden wonen thans in Lage Mierde, twee in Hooge Mierde en een in Hulsel (wethouder Maas).

Ook deze gemeente wil het liefst zelfstandig blijven; met een zuinig beheer hoopt men er te kunnen komen; hoofd. omslag 3%. De uitgestrekte bezittingen van gemeente brengen nog maar weinig op. Men heeft zich thans tot Staatsboschbeheer gewend, dat een plan maakte voor de exploitatie van \pm 300 H.A.; 150 H.A. bosch, de rest bouw en weiland.

Men is zeer dankbaar voor het Statenbesluit in zake de verharding van wegen; daardoor zal Hulsel uit zijn isolement worden opgeheven. Als het Rijk nu maar spoedig de 40% voteert, dan kan met den aanleg begonnen worden.

Men moet in Hooge Mierde eene nieuwe openbare school met 3 lokalen stichten; wat zal die wel kosten! Men hoopt op een zeer ruim Rijkssubsidie. Door de vele ontginningen is het

afvoervermogen van vele waterleidingen te gering, langer dan één dag schieten de langsliggende terreinen tot nu toe niet onder water.

De sigarenindustrie gaat slecht; gemeente kreeg de zorg voor 54 “uitgetrokken” sigarenmakers; Van Puyenbroek stelde hen grootendeels te werk; voor gemeente blijven er op dit oogenblik nog 4 over. Het gaat den grooteren boeren vrij goed; den kleineren minder. Op de Boerenleenbank is 5 ton geplaatst. Er is nog geen stoomzuivelfabriek: in Hooge Mierde is nog een handkrachtfabriekje; in Lage Mierde eveneens. De melk van Hulsel gaat naar de stoomzuivelfabriek te Bladel. Er zijn meer dan 1,000 koeien.

Men vreest, dat de grensbewaking niet voldoende is om het binnensleepen van de veepest uit België te keeren. Het vee is in België veel goedkooper dan in ons land; door de bosschen van de “Utrecht” moet het niet moeielijk zijn, vee uit België binnen te smokkelen.

De locaalspoorwegplannen zijn voor Mierde veel te duur; zouden f. 155.000 kosten. Men zou echter zeer gaarne eene tramverbinding zien van Esbeek met Reusel; daarmee zou men buitengewoon goed gesteld zijn.

Udenhout

Den **25 Augustus 1920** kwam ik weer in Udenhout. De verkiezing van 1919 bracht drie nieuwe Raadsleden, van wie twee arbeider. Onder leiding van den burgemeester werd de strijd in de kiesvereniging uitgevochten; bij candidaatstelling werden de raadsleden gekozen. In den Raad gaat het nu heel goed. Ook hier woningnood; gemeente begint voorloopig met den bouw van acht woningen; deze worden gebouwd op diverse punten langs de nieuwe straat die komt tegenover het huis van den burgemeester; dat is een goede manier, om de nieuwe rooilijn duidelijk aan te geven.

De nieuwe gemeentesecretaris is een zoon van den gemeenteontvanger; deze laatste nam daarom ontslag, en werd vervangen door den Heer Nabbe. De secretaris studeert nog voor het diploma; hij hoopt in september aanstaande op te gaan en het diploma te behalen.

De geitenfokvereniging werkt bijzonder goed; de geiten geven 1 Liter melk meer dan vroeger, en zijn per stuk f 80 meer waard dan de ouderwetsche geiten. De gemeentelijke kunstwegen zijn grootendeels in ellendigen staat; de weg naar Loon op Zand is helemaal moeten worden uitgebroken en nieuw opgestraat; thans heeft men den weg naar Helvoirt onder handen.

De vroedvrouw wordt door Dr Lobach betaald met f 1.200; zij solliciteert naar Beek en Donk, waar f 1.500 wordt uitgelooft; bovendien krijgt ze daar pensioen als gemeenteambtenaar.

Burgemeester zoekt naar eene regeling om haar voor de gemeente te behouden. Dr Lobach schijnt veel naam te hebben; hij heeft een bijzonder drukke praktijk in Tilburg; op zijne kliniek verschijnen dagelijks 10 tot 20 Tilburgers. Er is geen wijkverpleging in Udenhout.

Twee groote steenfabrieken. Oorlogswinst werd daar niet gemaakt; de eene is grootendeels van Stulemeyer, de andere van v.d. Schoot uit Tilburg; beide zijn Naamloze Vennootschappen; Tot nu toe waren beide continu-bedrijven; die van v.d. Schoot heeft juist den droogoven afgebroken, werkt daardoor 's winters niet meer, en wordt dus een seizoenbedrijf: de arbeiders worden 's winters dus werkeloos.

Percentage hoofd. omslag is 4%; zal nog veel hoger moeten worden; de nieuwe Lager-onderwijswet zal aan de gemeente veel geld kosten. Draagkracht van de bevolking is gelukkig groot: de inkomsten komen veel uit vermogen, veel meer dan uit bedrijf. B. en W. klagen sterk over pastoor Van Eijl; hij moet zoo'n vreemde man zijn. Plannen en voorstellen, niet door hem zelf bedacht, deugen per se niet.

Oisterwijk

Den **25 Augustus 1920** kwam ik weer in Oisterwijk. De raadsverkiezingen 1919 brachten zeven nieuwe raadsleden, waaronder een S.D.A.P.er en drie arbeiders. Hoewel er hard gestreden is, schijnt er toch geen wrok te zijn blijven zitten. Volgens den burgemeester gaat het heel goed in den Raad; op bezadigde gepaste wijze verdedigen de arbeiders en de S.D.A.P.er hunne beginselen. Deze laatste – A. Boons – is pas lid geworden van het hoofdbestuur der S.D.A.P. en

moet zich in die qualiteit te Amsterdam vestigen; dan komt er geen S.D.A.P.er in zijn plaats; nummer twee van de socialistische lijst is in België gaan wonen.

Ook hier groot gebrek aan woningen; dit jaar komen 59 nieuwe arbeiderswoningen klaar; aan de gemeente kost dat jaarlijks f. 3.000. De processen inzake de vuilwaterquaestie te Tilburg zijn voor een goed deel geëindigd. Thans heeft mr. Holleman weer iets nieuws gevonden; hij heeft door een strooman eene actie tot schadevergoeding doen instellen wegens verontreiniging van de lucht! Men ziet begrijpelijkerwijze met groote belangstelling den uitslag van dit proces tegemoet. Gemeente heft op het moment f. 36.000 ofwel 2 1/2% hoofdelijken omslag, de finantieele toekomst is zorgelijk, omdat de inkomsten van de ingezetenen bijna uitsluitend uit bedrijf voortkomen.

De looierijen met 240 arbeiders gaan slecht; ongeveer 40 arbeiders werden ontslagen. De schoenfabrieken met 300 arbeiders gaan minder goed; toch zijn alle arbeiders nog aan het werk. De sigarenfabriek gaat heel slecht; van de 150 arbeiders werken er nog ongeveer 25; van de anderen worden er op het moment een twintigtal door gemeente onderhouden. De vakschool voor schoenmakers beantwoordt niet aan de behoeften; de leerlingen leeren daar het schoenmaken in plaats van het machinaal schoenmaken; de leerlingen (slechts negen in getal) kennen nog niets van het bedrijf, wanneer ze later in eene fabriek te werk gesteld worden. Het vreemdelingenverkeer brengt aan Oisterwijk nogal veel voordeel; daar is dit jaar een groot hotel bijgekomen; men meent, dat er gedurende het seizoen (ongeveer 100 dagen) gemiddeld een tachtigtal vreemdelingen in Oisterwijk zullen zijn; pensionprijs f. 10 tot f. 12.

Drunen

Den **26 Augustus 1920** kwam ik weer in Drunen. De raadsverkiezingen 1919 brachten twee nieuwe raadsleden, twee andere wethouders. Volgens B. en W. gaat het heel goed in de raadsvergaderingen. Er werden reeds 400 arbeiderswoningen gebouwd; elke woning heeft een terrein van 2 tot 6 are; huurprijs van f. 2,50 tot f. 3. Gemeente zal er f. 35 per woning moeten bijpassen. Van den winter zullen er waarschijnlijk nog meer woningen moeten gebouwd worden.

Op de secretarie zit als klerk een zoon van den secretaris, een jongetje van 16 jr. Hij verdient f. 400 als klerk en f. 200,- van de distributie. Ik heb het afgekeurd, dat een zoon van den secretaris op de secretarie te Drunen werd te werk gesteld.

Als Drunen met eene andere gemeente zou moeten vereenigd worden, zou dat met Elshout moeten zijn; het liefst zag men, dat de gemeente bleef zooals ze is. Ik heb er over geklaagd, dat het gemeenteverslag van 1919 met zoo weinig zorg bewerkt was: omtrent de gemeenteeigendommen geeft het heel geen gegevens; omtrent de industrie zegt het zelfs niet hoeveel werknemers er zijn.

De doorbraak te Cuyk heeft aangetoond, dat de Keerdam in den Baardwijkschen Overlaat te laag is; in den afgeloopen winter heeft men dien dam met groote moeite gehouden. Het Rijk is thans bezig er een Meter op te zetten, en de kruin bijzonder te versterken.

De vakschool voor schoenmakers is verbouwd en nieuw ingericht; zoodra de gemeente elektriciteit krijgt, zullen er nog enkele machines worden geplaatst om de leerlingen ook in het machinaal schoenmaken te oefenen.

Er is nog geen beschrijving van de gemeentelijke bezittingen; daar is ook nog geen kaart; nogmaals aangedrongen om daarvoor te zorgen; Drunen trekt uit het grondbezit f. 18.000. De schoenindustrie gaat tamelijk goed; de landbouw heeft gelukkig ook niet te klagen. De groenten- en vruchtenveiling gaat heel goed; haar bestaan is eene uitkomst voor de streek. Distributienet voor de elektriciteit aanbesteed voor f. 350.000; moet over drie maanden klaar zijn.

Baardwijk

Den **26 augustus 1920** kwam ik weer in Baardwijk. De gemeenteraadsverkiezing van 1919 bracht vijf nieuwe raadsleden, één anderen wethouder. In de raadsvergaderingen houden de vijf – allen arbeiders – zich aan de vooraf gemaakte afspraak; het gaat er overigens vrij ordelijk toe.

Ook hier bestaat woningnood; plannen, tot den bouw, voorloopig van 14 woningen zijn ter goedkeuring bij Gedep. Stat.

f. 20.000 hoofd. omslag; percentage 5%. Komt voor 90% uit bedrijf, voor 10% uit vermogen. Gemeente heeft f. 5.000.- schuld en f. 35.000 crisschuld. Dit laatste bedrag is exorbitant hoog; in Besoyen, waar de distributie zóó goed was, dat die in de courant aan andere gemeenten ten voorbeeld werd gesteld, kostte de distributie slechts 14 à 15 mille, terwijl de bevolking 1.806 zielen bedraagt, tegen 1.690 in Baardwijk. Wanbeheer – om geen erger woord te bezigen – van v. Heyst, die eene onmogelijke en onbegrijpelijke afrekening deed, en alle bijlagen zoek maakte. De leden der brandweer (8 in getal) krijgen het eerste uur f. 1,50; ieder volgend uur f. 1,-. Kranen op de waterleiding.

Er staat in Baardwijk een oude gemeentelijke kerktoren; de klokken hangen er nog in. Gemeente heeft die willen verkoopen; daartegen hebben de Protestanten hun verzet in Den Haag gewonnen. Ze wilden die klokken behouden, opdat er geluid zou kunnen worden bij eene Protestantsche begrafenis; ze hebben zelve aan hun kerk geen klokken.

Voor wijkverpleging zorgen twee geestelijke zusters van het Katholieke Groene Kruis te Waalwijk.

Wethouder Donker – wethouder Krol was afwezig – wil niets weten van eene vereeniging van Baardwijk met Waalwijk. Het schijnt, dat niet iedereen er zoo over denkt; de gemeente-ontvanger Schonk bleek een groot voorstander van die vereeniging.

De schoenindustrie gaat weer wat beter, doordat de import uit Belgie en Frankrijk sterk vermindert; het buitenlandsche fabricaat is onsoliede. Er loopen nog 3 schoenmakers ledig. De schoenmakers hebben het collectief arbeidscontract tegen 1 September opgezegd; de patroons zullen geen nieuw contract sluiten, tenzij daarin eene bepaling omtrent een minimum arbeidspraestatie (stukloon) wordt opgenomen. Vergeleken met 1914 is de arbeidspraestatie met 40% verminderd. Zonder die bepaling kan men niet concurreeren, en is de Nederlandsche schoenmakerij ten doode opgeschreven.

Voor de electriciteit komt er ééne distributie vanuit Waalwijk, voor de drie gemeenten Besoyen, Waalwijk en Besoyen. De bouw van het distributienet is aanbesteed aan de firma Mijnsen te Amsterdam.

De mandenmakerij is stop gezet; de mandenmakers gaan weer naar Vlijmen terug; de fabriek van rieten meubelen gaat goed. Wethouder Donkers – groot fabrikant van luxe schoenwerk – maakte een aangenamen indruk. Burgemeester-secretaris De Goeij viel niet mede; vooral op het werk ter secretarie vielen vele aanmerkingen.

Besojen

Den **26 augustus 1920** kwam ik weer in Besojen. Van de bevolking zijn er ± 1.100 Katholiek; 800 Protestant. De verkiezingen 1919 brachten 3 nieuwe Raadsleden; twee hunner zijn arbeider. Van de 7 leden zijn er 4 Katholiek, een Antirevolutionair, een Christelijk-Historisch, een vrijzinnig democraat. In de raadsvergaderingen loopt het goed. Ook de verdraagzaamheid tusschen Roomsche en Protestant is groot.

Ook hier groote woningnood; gemeente bouwde bereids 23 nieuwe woningen; f. 3,65 huur per week. Gemeente moet daaraan f. 1.200 per jaar bij betalen. Nog werden weer 9 woningen besteed, de aannemingsom was echter te hoog, zoodat de bouw niet kon gegund worden; men zal het later nog eens probeeren. Gemeente maakte de bestrating in de Besoyensche steeg, + een goed fietspad + trottoir + lindenbeplanting netjes in orde.

Met den burgemeester + wethouder Groenen – wethouder Both was voor eene congresvergadering van gereformeerden reeds sinds drie weken in Groningen – de pas in orde gebrachte Besoyensche steeg gaan kijken; tevens met deze heeren eene der nieuw gebouwde arbeiderswoningen van boven tot onder bekeken. Wethouder Groenen had blijkbaar geen groote bezwaren tegen eene vereeniging van Waalwijk en Besoyen; de burgemeester voelde er blijkbaar niet veel voor.

De hoofd. omslag loopt van 3½ tot 6%; 85% uit bedrijf 15% uit vermogen. Gemeente heeft f. 34.800 schuld; daarin zitten 14 à 15 mille distributiekosten. De distributie was in Besoyen zoo goed geregeld, dat die ook in de courant ten voorbeeld werd gesteld aan andere gemeenten.

Besoyen, Waalwijk en Baardwijk krijgen voor de electriciteitsvoorziening één laagspanningsdistributienet; het is aanbesteed aan de firma Mijnsen te Amsterdam. Burgemeester meent, dat de nieuwe lager onderwijswet aan Besoyen jaarlijks 3 à 4 mille zal kosten. Burgemeester maakte een goeden indruk; de Heer Robbers vond het prettig een pr gegronde aanmerkingen te kunnen maken op de administratie ter secretarie: Verwiel leidt met Smits jongelui op voor het examen van candidaat-gemeentesecretaris.

Moergestel

Den **27 Augustus 1920** kwam ik weer in Moergestel. De raadsverkiezing 1919 bracht drie nieuwe raadsleden, van welke één arbeider is; en twee andere wethouders. Ook burgemeester Maeijer werd uit den Raad gegooid: er was actie gevoerd tegen B. en W, omdat zij de benoeming hadden bevorderd van een hoofd der school met acte landbouw; vier onderwijzers met hoofdakke (maar zonder landbouwacte) uit Moergestel werden daardoor gepasseerd; *inde irae!* Ook in den nieuwen raad moet het heel goed gaan.

Om in den woningnood te voorzien werd korts de bouw van 14 woningen aanbesteed voor f. 93.000 + f. 3.000 voor het terrein. Het bouwterrein is groot genoeg om nog 5 woningen te bouwen. Huursom van f. 3,95 tot f. 5 per week. Gemeente moet jaarlijks f. 758,39 bij betalen. Groote bezwaren tegen de vuilwaterplannen van Tilburg. Tegen eene zuivering in de Beertsche, nog liever in de Buntsche heide, heeft men geen overwegend bezwaar; maar tegen eene zuivering van het water aan weerszijden van den weg naar Tilburg verzet men zich met alle macht.

De exploitatie van de gemeentelijke bezittingen brengt finantieel groote voordeelen; de 10 H.A. in 1914 ontgonnen tot weiland, waren in Mei 1920 geheel vrij; dat is, dat de waarde van het land in 1914 + alle daaraan besteedde kosten in 1920 waren terugverdiend. Men heeft dit jaar weer 7 H.A. aangelegd; men kan niet al te snel werken, omdat er in Moergestel gebrek aan weidevee is, en het weiland dus niet behoorlijk zou kunnen worden ingeschaard.

Er komt geen vuil water uit Tilburg in Moergestel, maar in den laatsten tijd komt er vuil water uit de leerlooierijen te Hilvarenbeek. Men heeft zich daarover beklagd bij de Gezondheids Commissie te Oisterwijk. Op initiatief van deze zou er in Hilvarenbeek een afvoer riool gemaakt worden.

Gemeente heeft eene vroedvrouw willen aanstellen, maar heeft er geene kunnen krijgen. Vanuit het klooster – waarin ± 130 invalide zusters verpleegd worden – wordt gedeeltelijk in de wijkverpleging voorzien. Moergestel hoopt als gemeente zelfstandig te kunnen blijven; de finantiën zijn goed.

De rijtuigfabriek gaat slecht; er worden geen nieuwe rijtuigen meer besteld; alles rijdt auto. De schoenfabrieken hebben O.W. gemaakt; gaan thans redelijk. De gemeenteraad heeft besloten tot aanleg van harde wegen naar Hilvarenbeek en naar Diessen. Het in orde houden van de waterleidingen ter voorkoming van waterschade, vooral van de Rozep en de Reusel, is hard noodig; gemeente veegt 4 keer; het kost jaarlijks zeer hooge bedragen.

Hier en daar nog konijnenschade; bovendien tegenwoordig schade door eenden op de graanakkers; er zijn vroeger nooit eenden geweest; die zijn tijdens den oorlog plotseling gekomen. Men vermoedt, dat het oorspronkelijk kooieenden zijn, waarvoor geen voedsel meer te krijgen was, en die zich toen naar hier verzet hebben.

1921

April

Beugen en Rijkevoort

Den **30 April 1921** bezocht ik Beugen, Linden en Cuijk. In plaats van wethouder Ards vond ik thans als wethouder Verheijen, een zoon van den vorigen burgemeester. De wethouders Ards en v.d. Voort woonden beiden in Beugen. Na de laatste Raadsverkiezing is er geloot wie hunner zou vallen, om ook aan Rijkevoort eene wethoudersplaats te kunnen geven. Ards is er toen uit gevallen.

Ook in Beugen groote woningnood. Met het nieuwe subsidie systeem van Regeering – f. 2.000 per woning – wordt er thans wel veel gebouwd. Maar men profiteert ervan, om ook woningen te verbouwen, bijv. aan een achterhuis een nieuw voorhuis te bouwen, hetgeen toch wel niet de bedoeling van de Regeering zal zijn. Nog steeds veel waterbezwaar; Haps en Oeffelt werken tegen; voor het waterschap de Maaskant is hier eene dankbare taak.

Het Staatsboschbeheer gaat voor Beugen 180 H.A. ontginnen. De Grondmij is er heelemaal uit, die werkte zoo geweldig duur. Alleen in Rijkevoort is er nog burgerwacht en vrijwillige landstorm; alleen wanneer beiden goed betaald werden, zou er animo voor zijn te wekken. Na de doorbraak te Cuijk heeft men de dijken danig versterkt, en ze zoo hoog gemaakt als het water in 1920 geweest is; zoo dat men eerst bij een hooger waterstand dan die van 1920 zal behoeven te gaan kisten.

Linden

Den **30 April 1921** bezocht ik Linden, Cuijk en Beugen. De administratie ter secretarie laat altijd nog veel te wenschen over. Zoo moest ik me bedienen van het gemeenteverslag 1916, hetzelfde verslag, dat bij mijn vorig bezoek gediend had. Ook hier woningnood; met regeeringssubsidie van f. 2.000,- zullen 2 woningen gebouwd; eene derde aanvraag is nog in behandeling. Het gaat den menschen over het algemeen zeer goed; ook de kleine keuters. Allen bestaan van productie van veehouderij; coöperatieve melkfabriek; 300 koeien; hetzelfde getal als vóór den oorlog. Het aantal varkens is nog niet op het vroegere niveau; het krachtvoer is nog te duur; daardoor is aan varkens mesten niet voldoende verdiend. Varkens fokken gebeurt bijna niet.

Er zijn geen partijschappen in Linden; dat bij de laatste Raadsvergadering drie nieuwe Raadsleden werden gekozen, kwam niet uit ruzies en partijschappen voort. De beide wethouders, eenvoudige boeren, maken geen verkeerden indruk. Vooral die uit Klein Linden – tevens kerkmeester te Katwijk – scheen mij geen ongeschikte man.

Cuijk en St. Agatha

Den **30 April 1921** bezocht ik Cuijk, Linden en Beugen. Ik was naar Cuijk gegaan omdat G.S. moeilijkheden hadden met den gemeenteraad: de Raad wilden den veldwachter te St. Agatha wegdoen; de burgemeester wil hem behouden. De benoodigde gelden moeten op de begrooting uitgetrokken; de Raad wil daar niet aan. Houden G.S. hun eisch vol, dan zal – zoo dreigt men – de Raad *en corps* ontslag nemen. Omdat zoo mogelijk te voorkomen ben ik naar Cuijk gegaan. Na lang heen en weer praten kreeg ik het wel zoo ver dat althans de wethouders zullen medewerken, om het salaris voor 1921 op de begrooting te brengen.

Voor leniging van schade bij de doorbraak te Cuijk werd beschikbaar gesteld ± f. 150.000 voor bedorven aardappels door het Rijk; 60.000 door Watersnood Commissie te Amsterdam; 16.248 van elders; 40.000 om het zand weg te werken van 20 H.A. door het Rijk; 7.000 om het zand weg te werken van 20 H.A. door Watersnood Commissie Amsterdam. Men is met nieuwe schadestaten bezig, volgens welke aan Watersnood Commissie te Amsterdam nog f. 140.000 zou gevraagd worden. Bovendien heeft gemeente f. 30.000 geleend, voor kosten van herstelling van dijken, planken noodkeeringen enz., terwijl de Provincie nog eene vordering van f. 53.000 op Cuijk heeft, voor kosten van herstel van de Valuwedijk.

Het gaat op het moment niet goed in Cuijk; er is veel werkeloosheid door de groote slapte in de bedrijven.

Mei

Geertruidenberg

Den **2den Mei 1921** kwam ik weer in Geertruidenberg, Hooge en Lage Zwaluwe en Made. Ten gevolge van de vestiging van de PNEM en van de zich uitbreidende industrie is de woningnood groot; er werden ±100 woningen gebouwd; over den bouw van 35 woningen is men in onderhandeling met het Rijk. Ten gevolge van de algemeene malaise is er veel werkeloosheid; aan de slechting der wallen werken op het moment 80 menschen met steun van den Staat; 40

hooren in Raamsdonk tehuis. Ze mogen hoogstens f. 21 verdienen; het Rijk betaalt daarvan 30% terug.

Land en water samen zal gemeente thans ±20 H.A. vestinggrond van het Rijk overgenomen hebben. Gasfabriek stopgezet; elektriciteit zal zich in 1920 dekken. In 1919 drie nieuwe Raadsleden; de Raad ging "om". Thans is een hunner, een spoorwegaarbeider, naar Den Bosch verplaatst, en is een van de vroegere Raadsleden weer in den Raad terug gekomen. De Raad is weer "om."

Hoofdelijke omslag = f. 30.000 = 4.8%. De Godshuizen kunnen jaarlijks 14 à 15.000 bedeele; dat geld is er werkelijk noodig; Vincentius en de diaconie hebben geen middelen dat naam heeft.

De Nederl. Fabriek van naadlooze geëmailleerde vaten, directeur de Heer Kampf te Breda, emailleert geslagen ijzer in tegenstelling met andere inrichtingen, die gegoten ijzer emailleeren. Ondervindt groote schade van den 8 uren werkdag; moet voor het bedrijf de ovens voortdurend op temperatuur houden, en ook 's nachts mogen werken. Men voelt er niet veel voor, om lokaal-spoorwegplannen finantieel te steunen; de gemeente ligt aan den trein en aan het groote water, en heeft daardoor alles, wat voor hare ontwikkeling noodig is.

Hooge- en Lage-Zwaluwe

Den **2den Mei 1921** bezocht ik Geertruidenberg, Hooge en Lage Zwaluwe en Made. Ook hier is woningnood; daar werden 18 woningen gebouwd, benevens 2 burgerwoningen met Rijks subsidie. Men zou gaarne zien, dat Moerdijk geheel bij Zwaluwe kwam. Zwaluwe brengt in haar gedeelte van Moerdijk elektriciteit, en waterleiding. Klundert doet dat niet; voor het Klundertsche stuk van Moerdijk is dat wel zeer onaangenaam! B. en W. voorzien van de invoering der lager onderwijswet de finantieele ruine, het failliet van de gemeente. Dat zal aan Zwaluwe ± 5 ton kosten!

De burgemeester schijnt niet onpartijdig tegen over de Katholieken. Notaris Ruysenaars kwam daarover klagen; hij werd bijv. te hoog in den hoofdelijken omslag aangeslagen, en weet dat aan de omstandigheid, dat hij eene Roomsche vrouw heeft. Dit klopt geheel met de opmerkingen, die ik voor eenigen tijd schriftelijk den burgemeester maakte, omdat hij de Roomsche veldwachters door Protestanten verving.

Made en Drimmelen

Den **2den Mei 1921** kwam ik weer in Made, Zwaluwe en Geertruidenberg. Het gaat hier vrij goed; er is niet veel strijd. In den Raad zitten 2 burgers, 3 boeren, 3 arbeiders, 1 wilde, en voor Drimmelen 2 protestanten, een vrijzinnig democraat en een antirevolutionair. Ook hier woningnood; er is eene vereeniging, die 15 arbeiderswoningen zal bouwen; bovendien werd voor den bouw van 17 woningen een Rijkssubsidie van f. 2.000,- aangevraagd. Over het algemeen gaat het den menschen goed en is er geen armoede. Toch zijn er 40 werklozen, die tijdelijk uit de werklozen kas gesteund worden.

Veel drankmisbruik; dat wordt geweten aan de te groote verdiensten van de werknemers. Van gelegenheden tot ontwikkeling: herhalingsonderwijs, hanze cursus, landbouwonderwijs wordt ruim geprofiteerd. De politie is tegenwoordig goed. Nog 2 doctoren; dokter Kleyn is gehuwd met een zuster van den burgemeester. Het electriciteitsbedrijf zal zich in 1921 dekken. Veel liefhebberij voor de burgerwacht: 80 leden.

Het Raadhuis is voor een gedeelte (nl. de secretarie) verbouwd en gerestaureerd; het andere gedeelte, de raadszaal komt gelukkig ook aan de beurt; het is meer dan noodzakelijk. G.S. hadden een ontwerp klaargemaakt voor eene vereeniging van Waspik, Raamsdonk, Geertruidenberg en Made tot ééne gemeente. Daartegen wordt sterk geopponneerd; er zal wel niets van komen. Daarentegen zou Made gaarne zien, dat de gehuchten Stuvezand en Hoogerheiden (thans Oosterhout) bij Made gevoegd werden. Ook daarvan zal wel niets komen: Made behoort kerkelijk onder Den Bosch, Oosterhout onder Breda; de Bisschop van Breda verzet zich tegen den afstand van gedeelten van de parochie Den Hout aan Made, dus aan het Bisdom den Bosch!

Dongen

Den **3den Mei 1921** kwam ik weer in Dongen en 's Gravenmoer. Om in den woningnood te voorzien bouwde de gemeente reeds vroeger – d.i. vóór dat het bouwen reeds zoo kostbaar was – 60 arbeiderswoningen. 20 van f. 2.600, en 40 van f. 4.300. Thans zijn nog acht aanvragen in behandeling om een Rijkssubsidie (f. 2.000) in de bouwkosten van acht woningen. Het gaat den schoenmakers redelijk goed; de leerlooiers verloren in de laatste maanden naar ruwe schatting twee millioen. De Heer Verheyen vertelde mij, dat wanneer hunne firma in dien tijd normaal gewerkt had, zij 7 ton zouden verloren hebben. Ze hadden het zien aankomen, en bijna niet gewerkt, zoodat hun verlies veel geringer was.

Het is jammer, dat de Rijksvakschool te Waalwijk zoo moeielijk te bereiken is; slechts 2 leerlingen uit Dongen volgen daar de lessen. De gasfabriek, in 1913 gebouwd, blijft goed gaan, in 1920 405.000 M3 geproduceerd. Vele fabrieken zijn met zuiggasmotoren geïnstalleerd; vandaar dat het electrisch bedrijf gerekend wordt eerst na drie jaren loonend te zullen worden; de electrische installatie kost aan gemeente ruim 2 ton. Gemeente besloot aan te sluiten aan de Waterleiding Mij West Brabant, zoo dat men ook hier over korte jaren goed drinkwater zal hebben. Het is hoog noodig; de verontreiniging van de Donge is heel erg.

Wilhelminakanaal brengt aan Dongen groot voordeel; de daaraan ten koste gelegde gelden voor los- en laadsteiger (f. 60.000), haven (f. 20.000) brengen in normale jaren ruim hunne renten op. Men bedelt geweldig om eene spoorweg verbinding met Waalwijk; men ziet daarin een levensbelang voor Dongen. Toch zal men het wel nooit krijgen; de Staatsspoor wil het niet exploiteeren.

Het levensmiddelenbedrijf heeft goed geloopt; het heeft f. 120.000 gekost. De Roomsche Kerk afgebrand; assurantiepenningen f. 104.000. De nieuwe kerk gebouwd door Kuypers, is thans onder dak; aangenomen voor f. 320.000; de inventaris zal f. 150.000 kosten. De kom is geheel gerioleerd; al het vuile water dat uit de riolen komt, gaat naar de Donge. Er is een tweejarige vakschool voor schoenmakers waaraan 40 leerlingen les halen; subsidie van gemeente f. 1.000.

's-Gravenmoer

Den **3den Mei 1921** kwam ik weer in 's Gravenmoer en Dongen.

Er zijn op het oogenblik tien aanvragen ingediend om Rijkssubsidie in de kosten van den bouw van even zoovele woningen; daarmede zal in den bestaanden woningnood geheel zijn voorzien. Door aansluiting aan de Waterleiding Maatschappij West-Brabant zal hier spoedig aan de behoefte van goed drinkwater kunnen worden voldaan.

De gemeente krijgt van Dongen electriciteit; gemeente moet fl. 1.500 stroomafname garanderen; men is bezig het net te bouwen.

Het levensmiddelenbedrijf tijdens de oorlogsjaren heeft uitstekend gewerkt; het kostte aan de gemeente fl. 10.000, welke successievelijk uit de gewone middelen werden voldaan.

Men is met het Rijk tot overeenstemming gekomen omtrent de verzwaaring en verhooging van de Dongekaden en van die langs de Gravendijksche haven; en omtrent den bouw van een sluiswachterswoning ter bediening van de sluis aan de Hooge brug; het eerste gedeelte van deze werken werd bereids aanbesteed voor fl. 104.000; de aanbesteding van het tweede gedeelte volgt nog dit jaar; in 1922 komt dan de besteding van het derde deel; terwijl in 1923 de besteding van het vierde (laatste) gedeelte volgt. Als alles gereed is, is 's Gravenmoer voorgoed geholpen en is de gemeente voor goed van de waterellende bevrijd.

De kantwerkschool Brabantia, uitgaande van de vereeniging "Het Kantkloske" heeft opgehouden te bestaan; men kon geen bekwame directrice meer krijgen. Met die school heeft men gelukkig bereikt, dat het tegenwoordige geslacht het kantklossen weer goed geleerd heeft, en die tak van volksindustrie voor een menschengeslacht lang voor 's Gravenmoer behouden is.

De tuinbouw gaat geleidelijk vooruit; jammer dat de prijzen niet beter zijn; de grond te 's-Gravenmoer is voor tuinbouw zoo uitstekend geschikt.

Voor fruitteelt in boomgaarden schijnt de grond niet geschikt, de boomen groeien prachtig, maar dragen weinig vrucht; de bloesems worden door kevertjes enz. geheel vernietigd; carbolineum en Bordeauxsche pap schijnen niet voldoende te helpen.

De hooipers werkt niet druk; van handelshooi zou 2/3 van de prijs af zijn.

Het getal schepen neemt voortdurend toe; grootschepen – groter dan 250 ton – kunnen niet in 's Gravenmoer komen. De schipperskinderen worden meestal geplaatst in de kostschool van de Prins Hendrik stichting te Vreeswijk.

In 's Gravenmoer geen rijkdom, maar ook geen armoede. De leerlooierijen te Rijen en die te Dongen verontreinigen in hooge mate het afstroomende water; alleen des Maandagsmorgen, wanneer dus het water gedurende 36 uren niet verontreinigd werd, kan men wat frisch water inlaten tot drenking van het vee.

Met den aannemer van de Rijkswerken contracteerde de gemeente voor fl. 4.000 om de 's Gravenmoersche vaart, die in geen 50 jaar is uitgegraven, weer op behoorlijke diepte te brengen, hier en daar is de bodem 70 cm opgeslibt.

Loon op Zand

Den **4den Mei 1921** kwam ik weer in Loon op Zand en in Waalwijk. De woningnood is hier groot geweest, maar is thans vrijwel overwonnen; de gemeente bouwde 120 arbeiderswoningen in Kaatsheuvel, 54 in Loon en 10 in Berkdijk, terwijl thans nog 7 aanvragen om Rijkssubsidie in de kosten van den bouw van middenstandswoningen loopende zijn.

De finantiën van de gemeente zijn zorgwekkend; verleden jaar f. 90.000 hoofd. omslag, = 5%; dit jaar f. 120.000 = 8%! Bovendien zal de invoering van de nieuwe onderwijswet aan de gemeente 3 ton voor schoolbouw kosten. Straten en trottoirs zijn vrij goed in orde; de rioleering eveneens; het rioolwater gaat naar de Dreef; om dat water daar te mogen afvoeren, betaalt gemeente jaarlijks f. 100 aan 's Gravenmoer.

Het marktwezen is niet van beteekenis. De gasfabriek gaat vrij goed; netto winst f. 9.000 in 1920. Sinds 1914 heeft Loon electrisch licht; sinds enkele maanden Kaatsheuvel. Gemeente sloot aan bij de waterleiding West Brabant; men verwacht, dat zulks aan de gemeente niets zal kosten.

Voor de locaalspoorwegplannen loopt men niet warm; aan eene verbinding met Dongen heeft men niets. De tramverbinding met Waalwijk is voor de behoefte zeer voldoende.

De patriarchale verhouding tusschen patroon en werkman is weg. Maar toch laten de verhoudingen niet te wenschen over. Bij quaesties van loonregeling is er wrijving, maar dan gaat het organisatie tegen organisatie, nooit individu tegen individu. De industrieelen hebben vrij veel geld verdiend en werden daardoor kapitaalkrchtig; dat het hen goed ging was louter eene quaestie van geluk. De fabrikanten hebben geen kennis van zaken; zij kunnen zelfs niet boekhouden, zoo dat de meesten niet weten hoe hunne zaken staan.

Als de fabrikantenzoon de lagere school heeft afgeloopen gaat hij gewoonlijk naar het Klein Seminarie, in de hoop, dat er een priester uit zal groeien; verreweg de meesten komen weer terug; dan komen ze bij vader – die zelf niet op de hoogte is – in de zaak; loopen veel rond; hebben veel praats; drinken veel potten bier; en volgen vader later in de zaak op.

Van de uitstekende gelegenheid, om het schoenmakers- of het looiersbedrijf op de vakschool te Waalwijk á fond te leeren, wordt door de fabrikanten geen gebruik gemaakt. De betere arbeiders trachten zich wél in hun vak te bekwamen; 20 hunner volgen den avondcursus aan gezegde vakschool.

De huisindustrie was heelemaal gedaan; op het moment hebben van de betere arbeiders zich minstens een vijftigtal als kleine baas gevestigd; vooral de electriciteit is voor hen een grooten steun, omdat ze met een klein motortje kunnen werken. Die klein-industrie is met matige winst tevreden. Zij werkt daardoor als het ware prijsregelend, en voorkomt, dat de groot-industrie onmatige winsten maakt.

In Kaatsheuvel werd een kerk gebouwd van f. 225.000. Daarmede was het geld op; fondsen voor een patronaatsgebouw bijv. zijn er niet. In de kerk is een Broederschap van de H. Familie. Voor de ouderen wordt dus wel wat gedaan; voor de jongeren echter niets. Het is bedroevend, zoo onwetend als de jongeren zijn; vanaf de catechismus bemoeit zich niemand met hen. Vanaf de lagere school gaan de kinderen direct naar de fabriek. Als de meisjes trouwen kennen ze niets: ze kunnen niet koken, wasschen, naaien, stoppen. In de werkmansgezinnen leeft men vooral van brood en pap; de kleeren worden buitenshuis door een naaister versted.

Er is groote behoefte aan een huishoudschool, maar men ziet geen kans, er eene op te richten. Er zijn zusters, maar die hebben "slot" en kunnen zich er niet mede bemoeien. Er zijn nog bijna

geen socialisten; maar wanneer de socialisten in Kaatsheuvel eene ernstige propaganda beginnen, zal hun succes zeer groot zijn; de menschen zijn verbazend onwetend, en hebben geen tegenwicht tegen de socialistische leer. De geestelijkheid raast vanaf de preekstoel, maar bemoeit zich verder heel niet met de menschen. In den laatsten tijd werd eene socialistische afdeling opgericht in Waalwijk-Besoyen, met op het moment ± 100 leden.

Van de 13 raadsleden zijn er 7 arbeider; wethouder Roestenberg – een gematigd man – is vrijgestelde.

Waalwijk

Den **4 Mei 1921** kwam ik weer in Waalwijk en in Loon op Zand. De vakschool voor leerlooiers en schoenmakers gaat buitengewoon goed en heeft een grooten naam, die verder dan de vaderlandsche grenzen reikt: van de 24 leerlingen van den machinalen schoenmakerscursus zijn 8 buitenlanders. Te Buenos Ayres, te Antwerpen wordt verkocht op analyse Waalwijk! 22 leerlingen volgen den bedrijfsleiderscursus, 14 den vervolgcursus bedrijfsleider, 84 den avondcursus. Er wordt gegeven een cursus voor schoenmakers (tweejarig; moet driejarig worden); een cursus voor leerlooiers (tweejarig); terwijl aan de school bovendien verbonden is een Rijksproefstation en voorlichtingsdienst ten bate van de lederindustrie.

De waterleiding werd voor twee jaar door de gemeente voor duur geld overgenomen; rente en aflossing komen er niet heelemaal uit. De gasfabriek gaf in 1920 een netto winst van f. 17.000. De elektriciteit gaat heel goed. De tram Tilburg-'s-Hertogenbosch heeft een extra subsidie gevraagd; B. en W. vonden geen reden om daarop in te gaan. De markten worden steeds minder; alles gaat naar Den Bosch.

De Waalwijksche haven is slecht in orde; over onderhoudswerken juist een duur proces met den aannemer verloren; gemeente is nu even ver als in 1915. Het verkeer is vrij druk.

De Middelbare Handelsschool verschaft uitstekend onderwijs aan zestig leerlingen; de school is te klein; twintig aspiranten moesten worden afgewezen omdat er geen plaats was. De Rijksnormaalschool schijnt weinig leerlingen te trekken; de docenten – gepensioneerde schoolhoofden – schijnen niet bijzonder te zijn.

Er is in Waalwijk groote woningnood; door gemeente werden 151 arbeiderswoningen gesticht, benevens 27 middenstandswoningen. Er komen nog wel honderd woningen te kort. Aanvragen om Rijkssubsidie in de kosten van den bouw van eigen woningen kwamen niet in. De verhouding tusschen patroon en werkman is goed; de verhouding tusschen patroonsbond en organisatie van werknemers (vrijgestelden) laat dikwijls te wenschen over.

B. en W. zijn blijkbaar voor de vereeniging van Waalwijk met Baardwijk en Besoijen. Groote klachten over den jeugdigen burgemeester van Besoijen, die driftig is, geen tegenspraak kan velen, en oorzaak is, dat de goede verstandhouding, die sinds menschengeheugen tusschen Waalwijk en Besoijen bestaan heeft, zeer veel geleden heeft. Terwijl zijn vader en grootvader, evenals hij burgemeester van Besoijen, steeds alles hebben gedaan, om met Waalwijk in vrede en eendracht te leven, heeft de jonge Verwiël in zeer korten tijd veel goeds afgebroken, dat met veel moeite in lange jaren was opgebouwd. Dat is erg jammer.

Gilze en Rijen

Den **6den Mei 1921** kwam ik weer in Gilze; later ging ik nog naar Tilburg. Ter voorziening in den woningnood werden gebouwd 20 woningen in Gilze, 31 in Rijen, 1 landarbeiderswoning. Subsidie werd nog gevraagd in den bouw van 30 arbeiderswoningen, terwijl de aanvraag van 1 landarbeiderswoning nog in behandeling is.

Gilze is geheel gerioleerd; Rijen nog niet. Het rioolwater gaat naar Dongen en 's Gravenmoer. Als de verontreiniging van de Donge al te erg wordt, dan zal men een drainageveld moeten maken, zooals Tilburg aan de Witsie; de klachten uit 's Gravenmoer zijn tot nu toe nog niet zoo heel erg. De weg Gilze-Rijen-Dongen is thans heelemaal omgebouwd als keiweg. De weg Gilze-Bavel-Chaam houdt zich goed; de weg naar Bavel is echter nog niet heelemaal bijgereden; bij zware vrachten bewegen de keien nog, hetgeen lastig is voor de paarden. Voor zware vrachten wordt hij dan ook gemedend.

Het drinkwater in Gilze is vrij goed; om die reden besloot men niet mede te doen aan de waterleiding West Brabant. De fabriek van elektrische werktuigen werkt gunstig; één concern geworden met Zweedsche fabriek van Ericson. De pastoor van Rijen heeft zijn verzet opgegeven: er werken thans dertig meisjes. Men tracht thans den schadelijken invloed van het werken van meisjes op de fabriek te keeren, door haar niet voortdurend op de fabriek te laten werken: uit hetzelfde huishouden werkt bijv. in 1920 de oudste, en in 1921 de jongste dochter op de fabriek; zoo leeren ze tevens van moeder om het huishouden te doen. In het patronaat krijgen ze naailes, kniples, terwijl daaraan bovendien een kook- en huishoudschool verbonden is.

Gemeente steunt bij werkeloosheid alleen, door het verschaffen van werk; op het oogenblik zijn er nog 6 aan het werk. De geest van het volk is nog tamelijk goed: geen socialisten. De landbouw gaat vrij goed; er zijn weer evenveel koeien, varkens, kippen als vóór den oorlog; het aantal paarden is zelfs grooter. In verband met gewijzigde gemeentewet zal gemeente haar belastingstelsel geheel moeten herzien; de hand- en spandiensten zullen dan wel vervallen. De hoofdelijke omslag zal dit jaar 4% worden; was het vorig jaar 2,70%.

Het electrisch net is juist aanbesteed voor 80.000; men kan rekenen op 600 aansluitingen. Het levensmiddelenbedrijf ging buitengewoon goed; behalve het 1/10 had gemeente geene kosten; gemeente hield integendeel f. 1.200 over, waarvan f. 500 gegeven werd aan patronaat te Gilze en f. 500 aan patronaat te Rijen, terwijl er nu nog f. 200 in kas is.

Naar de vakschool te Waalwijk gaan op het moment geen leerlingen; wel druk bezocht geweest. De landbouw cursus gaat goed; de Hanzecursus werd opgeheven. Notaris Van Liempt heeft een druk kantoor; hij werkt niet af. Hij kocht het huis van Dr. Ledel en werkt daar zelf wat in den tuin; het is te hopen dat hij daardoor zijn herbergbezoek wat zal verminderen: hij drinkt, dikwijls dronken; is daarvoor reeds meermalen voor den Raad van Toezicht geweest.

Tilburg

Den **6den Mei 1921** bezocht ik Tilburg en Gilze. De Gemeenteraad bestaat uit 31 leden; van deze zijn er 7 socialist, 1 vrijzinnig democraat, terwijl 23 behooren tot de R.C.Staatspartij; van deze 23 zijn 7 arbeiders, of speciaal vertegenwoordigers van arbeiders. De woningnood is groot; op 1 Januari waren er 400 woningen gebouwd; er kwamen toen nog 1.400 woningen te kort; daarvan waren er 800 aanbesteed. Bovendien is er Rijkssubsidie gevraagd voor den bouw van 100 arbeiderswoningen en 30 middenstandswoningen.

Door de malaise in de industrie worden de finantien van de gemeente zorgwekkend; hoofdomslag was 2,5 tot 5; wordt nu 3,5 tot 7%. Bovendien staat gemeente voor grote uitgaven; er moet een abattoir komen (6 ton); een ziekenhuis; een haven; een gebouw voor de bank van leening; het raadhuis is veel te klein; voor parkaanleg moet gezorgd. Het ergste is op het moment de werkeloosheid: 1.260 zijn geheel werkeloos, 2.000 gedeeltelijk. In de naaste toekomst zullen deze getallen zeer sterk toenemen, wanneer niet zeer binnenkort eene algeheele ommekeer plaats heeft, waarop niet het minste uitzicht schijnt te bestaan.

De geest van de menschen is goed; de verhouding tussen werknemer en werkgever ook. Er zullen 1.800 leden van den Bestuurdersbond zijn; mét de bijloopers mede kunnen de socialisten het tot ten hoogste 2.000 man brengen. Over het algemeen zijn de industrieelen nog voldoende kapitaalkrachtig; de meesten zijn echter hun oorlogswinst kwijt: zij breidden hunne fabrieken uit; ze leefden veel te groot; ze dobbelden veel aan de beurs; terwijl ze vooral door hunne groote magazijnvoorraden enorme verliezen leden. Dit laatste geldt ook voor de grossiers; deze zitten met volle pakhuizen onverkoopbaar, nietswaardig goed.

De arbeidsbeurs werd georganiseerd; er kwam een bekwame, geschikte directeur, thans werkt de beurs bepaald gunstig. De vuilwaterquaestie is nog steeds niet opgelost; Duitsche ingenieurs hebben een nieuw procedé tot zuivering uitgevonden. Als dat werkelijk aan de verwachting zou beantwoorden, dan is Tilburg uit den nood. Anders moet de drainage heil brengen; aan de Witsie 15 H.A. gedraineerd en zijn 16 H.A. vloeiveide; dat werkt zeer gunstig. Maar aan de zijde van Moergestel houdt Van den Bergh-Krabbendam de drainage tegen.

Voor licht (elektriciteit) laat gemeente 0,30 per K.W.U. betalen; voor gas f 0,12 de M3. Dit laatste bedrag wordt binnenkort f 0,10. De waterleiding is nog eene particuliere onderneming; zij moet in 1945 door gemeente worden overgenomen; ze kan bestaan, maar maakt geen schitterende

zaken. Gemeentereiniging zal binnenkort eene eigen bespanning krijgen; daarvoor zouden 9 paarden zijn. Rioleering deugt niet meer; heeft geene voldoende capaciteit. Een bekwaam ingenieur maakte een nieuw plan voor heele gemeente; hij werkte daaraan ruim anderhalf jaar. Dat nieuwe plan wordt thans bij gedeelten uitgevoerd.

De politie is goed; een goed corps menschen; goed betaald; 45 uur dienst per week! Op 1 Mei arriveerden de eerste twee motorspuiten; geleverd door De la Haye te Parijs. Tot nu toe had men het met de waterleiding gedaan, maar die had niet voldoende druk. Met de bediening van deze twee spuiten wordt thans het personeel geoefend. Ze brengen een zware waterstraal 40 M. hoog! Het is jammer dat door het betreffende statenbesluit de locaalspoorwegplannen voorloopig van de baan zijn. Het spoorwegstation is te klein; daar konden de treinen niet aankomen of van daar vertrekken. Er is nu quaestie, dat het station zal verplaatst worden naar buiten de gemeente aan de Westzijde; kosten 10 tot 11 millioen. Bij die plannen was aanvankelijk ook met de locaalspoorwegplannen rekening gehouden, dat vervalt nu!

Waspik

Den **7 Mei 1921** kwam ik weer in Waspik en in Raamsdonk. Om in den woningnood te voorzien, werden voor f. 63.000 negen woningen gebouwd. Ze moesten f. 4,- huur doen, maar niemand wilde dat betalen. Ten slotte slaagde men er met groote moeite in, eene weekhuur van f. 3,- te bedingen. Gemeente had het oude distributienet voor elektriciteit verkocht voor f. 56.000 en daarmee f. 26.000 verdiend. Het nieuw gebouwde distributienet dat den 28 Dec. 1920 in gebruik werd gesteld, kostte alles en alles f. 44.000. Er zijn 150 aansluitingen.

Waspik neemt deel in de waterleiding West Brabant, men vertrouwt, dat deze zaak aan de gemeente niets zal kosten, en dat het drinkwater ongeveer f. 0,20 de M3 zal kosten. Men betaalt 6% hoofd. omslag.

De drie scheepswerven maken goede zaken; nieuwe schepen worden niet gebouwd; maar doordat de scheepvaart slap is, laten de schippers – die allen zonder uitzondering veel geld verdiend hebben – hunne schepen thans repareren, en daaraan wordt meer verdiend, dan aan den bouw van nieuwe schepen. De leerlooierijen gaan slecht; de schoenmakerijen vrij goed. De hooiperserij is stopgezet; De Roon is overleden; zijne erven liggen met diens weduwe in proces. Er zijn 105 schippersgezinnen in Waspik; 90 zijn Roomsch. Voorzoverre hunne kinderen niet in Waspik zijn, bezoeken zij de scholen te Engelen, Oss, Moerdijk, of Huybergen. De distributie der levensmiddelen is goed gelopen; over 3 jr is de distributieschuld – thans nog f. 30.000 – afgelost. De mentaliteit van de bevolking is niet, wat zij zijn moest; de menschen zijn ontevreden. Openlijk zijn er geen socialisten, maar velen zijn het in hun hart, zonder het te weten.

Het Zuider afwateringskanaal voldoet goed voor de hooipolders van Waspik; in Capelle is wat tuinbouw gekomen; de tuinders in die gemeente zouden den waterstand 's winters liever wat lager hebben. Tot groote schade van de boeren is de prijs van het hooi met 2/3 verminderd. Voor het allerbeste hooi, dat vorig jaar f. 50 à f. 60 gold, is thans niet meer dan f. 16 tot f. 20 te bedingen. De ordening van het oud archief is nog niet gereed; de Raad stelde daarvoor f. 1.000,- beschikbaar. De ambtenaar, die er mede belast werd, de Heer De Winter, werd benoemd tot 1sten. ambtenaar te Veghel; een opvolger moet nog benoemd worden.

Raamsdonk

Den **7den Mei 1921** kwam ik, na Waspik te hebben bezocht, weer in Raamsdonk. De nieuwe burgemeester, de Heer Moons, is een man van veel initiatief; hij heeft vele groote plannen: hij wil bijv. een Hoogere Burgerschool stichten. Ik heb hem gewaarschuwd, niet verder te willen springen, dan zijn stok reikt; het zou anders kunnen gebeuren, dat hij met zijn gemeenteraad niet meer overweg kon, en dat men hem de gemeente uitkeek.

Om in den woningnood te voorzien werden tot nu toe 100 woningen gebouwd, benevens 8 middenstands woningen. Thans is men weer met 20 arbeiderswoningen bezig. Bovendien werd voor den bouw van 25 woningen, waarvan 18 middenstands woningen een Rijkssubsidie gevraagd. 1 Januari 1920 van het oude electriciteitsbedrijf het distributienet overgenomen voor f. 79.000. De waarde van dat net, dat 12 jr dienst had gedaan, was door Prof Van Swaay, ig Lulofs

en ... op dat bedrag getaxeerd. Over 1920 verdiende Raamsdonk de rente, aflossing en afschrijving, en hield bovendien f. 700 over. De oude Maatschappij maakte ± f. 30.000 voor hare machines en f. 20.000 voor de gebouwen. Summa summarum hebben de aandeelhouders in de oude Mij nooit een cent rente gezien, en krijgen ze, na 12 jr, het grootste gedeelte van hun kapitaal terug.

Op het allerlaatste moment heeft gemeente nog besloten om aan te sluiten aan de Waterleiding Mij West Brabant. Met de plannen voor den aanleg van een industrieterrein is gemeente zeer ongelukkig gevaren; in het geheel had gemeente daarvoor ± 40 H.A. noodig; 26 H.A. waren gedeeltelijk Kroondomein, gedeeltelijk particulier eigendom van H.M. de Koningin, rentmeester de Heer Repelaar van Driel. Deze wilde die terreinen niet beschikbaar stellen, zoodat ten slotte de onteigening langs wettelijken weg moest worden gevraagd en verkregen. Daarover loopt nu nog eene procedure voor de Rechtbank te Breda. Gemeente heeft f. 70.000 geboden; voor die 26 H.A. is f. 120.000 gevraagd. Rechtbank heeft reeds beslist, dat f. 79.000 voldoende betaling is, over nevenzaken wordt thans nog voort geprocedeerd.

Middelerwijl is de goede tijd, om het industrieterrein te exploiteeren, voorbij gegaan;

de Boerenbond te Eindhoven had	4 H.A.	in voorkoop voor f. 10.000	de H.A.
Simonis en v. Bavel	3 H.A.	“ “ “ f. 12.500	“
Van Dongen	3 H.A.	“ “ “ f. 12.500	“
Ruytenberg	3 H.A.	“ “ “ f. 12.500	“

Al die contracten zijn moeten ontbonden worden, door tegenstand van Repelaar van Driel. Had de zaak voortgang kunnen hebben, dan had gemeente ongeveer de heele koopsom van de 40 H.A. ± f. 180.000 weer terug gehad. De gemeente heeft nu aan die terreinen een strop; gelukkig, dat er verder nog geen kapitaal in gestoken is; voor het opspuiten van grond, voor het bouwen van een binnenhaven, voor het maken van een beschoeiing, voor den aanleg van wegen, voor een raccordement enz. zou ± f. 500.000 moeten worden verwerkt.

Thans wordt het land verhuurd, gedeeltelijk als weiland, gedeeltelijk gescheurd, als bietenland. De huurpenningen zijn 2% minder, dan de rente van f. 180.000 welke geleend zijn. Voor drie jr was de hoofd. omslag f. 12.000; thans f. 80.000 = 4 tot 8%; zal 10% worden! Gemeente heeft f. 450.000 schuld; de distributieschuld zal over 3 jr zijn afgelost; dat geeft dan eenige verademing. De invoering van de nieuwe lager onderwijswet zal aan gemeente jaarlijks f. 20 à f. 25.000 kosten!

De nieuwe ambachtsschool kost 2 ton; deze wordt betaald door het Rijk; in de exploitatiekosten betaalt gemeente f. 2500; dat wordt f. 4.000. De heele exploitatiekosten bedragen f. 25.000; een groot deel daarvan moet komen uit den verkoop van gefabriceerde goederen. Van Hasselt en De Koning maakten, in opdracht van den vorigen burgemeester, een plan tot rioleering van Raamsdonksveer, en tot inrichting van eenig terrein voor klein industrie. Over den prijs schijnt niet te zijn gesproken; de opdracht geschiedde zoogenaamd te goeder trouw. Deswege werd het tegenwoordige Bestuur verrast met eene rekening van f. 8.200; de helft daarvan moet nog betaald worden. Partieel wordt die rioleering te Raamsdonksveer gebouwd.

Capelle

Den **9den Mei 1921** bezocht ik Capelle, Vrijhoeve Capelle en Sprang. Om in den woningnood te voorzien werden 20 woningen gebouwd. Eene aanvraag om Rijkssteun in den bouw van 4 woningen is nog in behandeling. Gemeente zal ook water krijgen van de Waterleiding Mij. Noord-West Brabant; aandeelen en obligaties f. 122.000. In 1922 zou al water geleverd worden. Burgemeester Valter zit in den Raad van Beheer.

Het electriciteitsnet aanbesteed voor f. 70.000. Het had reeds December 1920 gereed moeten zijn. Is nog niet gereed. Aangenomen door Mijnsen en Co te Amsterdam. Volgens de rentabiliteitsrekening moet het bedrijf zich na drie jaar dekken: deficit geraamd op f. 5.000,- f. 3.000,- en f. 1.000,-. Er zijn 200 aansluitingen, waaronder 3 fabrieken en 1 molen. Volgens den burgemeester valt het getal aansluitingen erg mede, en zal men binnen drie jr geld overhouden. Hoofdelijke omslag f. 24.000 = 6½ %; de invoering van de lager onderwijswet zal bovendien aan gemeente nog al geld kosten. Tegen de vereeniging van Capelle met Vrijhoeve Capelle en Sprang verklaarde zich wethouder Michael; hij gaf geen andere motieven, dan deze, dat het denkbeeld in

Capelle niet populair was. Burgemeester Valter is er blijkbaar voor; wethouder Sneep was afwezig. De landbouw gaat nog goed; aan de coöperatieve Roomboterfabriek aan de Hooge Vaart wordt dagelijks 17.000 L. melk verwerkt.

De landbouw cursus wordt goed gevolgd; de boeren uit de Heistraat zijn niet meer zóó achterlijk.

Enkele socialisten in gemeente; de bevolking, vooral de mindere klasse, over het algemeen zeer orthodox. De capaciteit van het Zuider Afwateringskanaal schoot den voorlaatsten winter te kort; langdurige Noord Westen wind was oorzaak, dat het water bij ebbestand te hoog bleef; er werd toen veel nadeel geleden aan bouw- en weilanden. Men meent, dat er noodzakelijk een centrifugaal pomp (evenals aan het Noorder Afwateringskanaal) bij moet komen, om den waterstand te kunnen beheerschen.

Vrijhoeve-Capelle

Den **9den Mei 1921** bezocht ik Capelle, Vrijhoeve Capelle en Sprang. Deelneming aan de waterleiding Noord West Brabant zou f. 22.000 kosten. Men besloot om niet mee te doen, **1e.** omdat men in Labbegat al water krijgt uit Waalwijk, en **2e.** omdat Mij. concessie zal moeten hebben om de buizen in den gemeenteweg te leggen. Daarvan zal men profiteren door als voorwaarde te stellen, dat gemeentenaren tegen het gewone tarief, water zullen krijgen.

Aan Kaatsheuvel indertijd concessie verleend tot levering van gas; daarom kan gemeente geen elektriciteit aanleggen. Kaatsheuvel gaf vergunning dat Capelle elektriciteit levert langs Kruispunt en langs de Hooge Vaart. Daar krijgen de menschen tegen denzelfden prijs stroom als in Capelle.

De Hoogevaartsche weg is kostbaar in onderhoud; van de kom tot aan spoorwegstation is hij uitstekend; vandaar tot Labbegat redelijk.

Men ijvert sterk voor eene vereeniging van Vrijhoeve-Capelle met Capelle en Sprang; de menschen hebben veel gemeenschappelijke belangen; één boterfabriek, één landbouwvereeniging, één Groene-Kruisvereeniging; één Boerenleenbank met Sprang; één diaconie en één burgerlijk armbestuur met Capelle. Hoofdelijke omslag thans f. 11.000; dat wordt nog meer; de kosten voor de uitvoering van de warenwet, en die voor de centrale vleeschkeuring, moeten nog gevonden; evenals die voor de nieuwe lager-onderwijswet. De landbouw gaat vrij goed; er wordt meer vee gehouden dan vroeger; het hooiland wordt gedeeltelijk gebruikt als weiland. Het mond- en klauwzeer heeft erg geheerscht, en veel schade gedaan. Thans is het gelukkig geheel geweken. Er wordt in Vrijhoeve Capelle geen armoede geleden; werkeloosheid heerscht er niet. Er zijn enkele socialisten. Veldwachter Gouda is nóg een goed politiemans; hij is drankvrij. Hij leest "Het Volk" en is dus hoogst waarschijnlijk socialist. De Labbegatsche haven moet noodzakelijk uitgebaggerd worden; er moet minstens 200 M3 bagger uit. Men weet niet, waar die bagger gedeponneerd moet worden. De schoenfabriek van Moonen gaat nog al goed; veel jong volk, jongens en meisjes, vindt daar werk. Van diverse heeren Oerlemans zijn nog drie industriën in werking: 1e. houthandel; 2e. hooipers; 3e. fabriek van hakken voor damesschoenen. De fabriek sub 3e. wordt gedreven door twee zoons van den eigenaar van den houthandel. De algemeene indruk is, dat de jongere generatie Oerlemans niet zulke flinke bekwame werkzame menschen leverde als de oudere generatie.

Naar de meening van B. en W. zou de Heer de Roy van Zuidewijn niet meer dan 15 à 20 H.A. grond bij zijn kasteel hebben liggen. Hij wordt zeer geprezen.

Sprang

Den **9den Mei 1921** bezocht ik Capelle, Vrijhoeve Capelle en Sprang. Ik vond hier nog den wethouder Verhoeven, sinds 30 jr wethouder, 38 jr Raadslid. Eenvoudige boer met een goed verstand; een van zijn zoons is al elf jr ingenieur; een andere zoon studeert op het moment te Wageningen.

Ook hier moest in den woningnood voorzien worden; er werden 8 woningen gebouwd, terwijl eene aanvraag om Rijkssubsidie in den bouw van eene woning nog loopende is. Gemeente sluit

aan bij de Waterleiding Noord West-Brabant. Gemeente zal geen elektriciteit nemen; is gehouden door eene gasconcessie aan de gasfabriek te Kaatsheuvel.

Er wordt f. 15.500 hoofd. omslag geheven, benevens een navordering, van hen die te laag op het primitief kohier waren aangeslagen. Die navordering bracht nogal wat op, doordat er een schoenfabrikant was, v.d. Hoeven, die bleek zeer ruime winsten gemaakt te hebben.

Het levensmiddelenbedrijf kostte f. 9.000,-; dat bedrag wordt in 5 jr afbetaald. De kosten van de invoering der nieuwe lager-onderwijs wet zullen vermoedelijk nog wel meevallen. Daar staat nog eene oude openbare school ledig; een pr lokalen zullen ten gebruik worde afgestaan aan de Christelijk Historischen.

Gemeente heeft 2.680 M. steenslagweg te onderhouden; tijdens den oorlog kon men niet voldoende steenslag krijgen. Thans kocht men 50 wagons tegen f. 80 de wagon; daar komt f. 12 bij voor kosten van vervoer van station Waalwijk naar den weg. In normale tijden zijn jaarlijks 10 tot 12 wagons noodig, om den weg in goeden staat te houden.

Er is ééne brandspuit; het personeel wordt niet betaald; de menschen zijn zeer werkwillig.

Landbouw en veeteelt gaan vrij goed; men heeft weer het zelfde aantal stuks vee als vroeger; in 1919 wel mond- en klauwzeer; in 1920 niet. Er is niet zoozeer veeteelt, als wel veehandel; de boeren handelen druk op de markt te Rotterdam.

Voor landbouwcursus gegeven door hoofd der school te Heistraat is weinig ambitie. De Rijksvakschool voor schoenmakers te Waalwijk wordt vanuit Sprang niet bezocht. Het onderwijs aan de handelsdagschool te Waalwijk valt wel in den smaak; men tracht naar baantjes onderwijzer, kantoorklerk, ambtenaar bij de post of de telegrafie, enz. enz.

Men is in Sprang tegen de vereeniging met Vrijhoeve Capelle en Capelle. Ik trachtte daarover met B. en W. in discussie te treden, om de argumenten van de Heeren te hooren en die zoo mogelijk te weerleggen. De Heeren wilden niet bijten; ik hoorde geen enkel ander argument, dat dit: men voelde er in de gemeente niet veel voor, en zou liever zelfstandig blijven. De weg Sprang-Vrijhoeve Capelle-Heystraat is aan weerszijden vol gebouwd. Als men de grens van de drie gemeenten niet weet, dan zal men die ter plaatse niet vinden. Het maakt denzelfden indruk als de weg Baardwijk, Waalwijk, Besoyen, met alleen dit verschil, dat hier ieder huisje in een tuintje ligt. In Capelle ziet men over het algemeen op de menschen uit de Heistraat neer; men acht die uit Vrijhoeve Capelle en Sprang niet beter; daarin ligt, naar het mij wil voorkomen, de diepste grond van het verzet van Capelle tegen te vereeniging van de drie gemeenten.

Juni

Oud en Nieuw Gastel

Den **6den. Juni 1921** bezocht ik per auto vanuit Roosendaal Oud Gastel, Oudenbosch en Standdaarbuiten. Burgemeester Mastboom is naar mijne meening niet voldoende meegaand; hij is er vooral op bedacht, dat de gemeente geene uitgaven doet. Zoo kwam het Raadslid Theunissen – een arbeider – zich ter audientie beklagen, dat Mastboom niet wilde medewerken om tot den bouw van arbeiderswoningen te geraken. De Raad had eerst toegestemd, dat er door eene bouwvereeniging, van welke Theunissen voorzitter is, 18 arbeiderswoningen zouden worden gebouwd. Maar toen het Rijk met zijn premiebouw begon, had de Raad zijn besluit weer ingetrokken, en nu gebeurde er niets.

Het overleg tusschen burgemeester en pastoor is verre te zoeken. Zoo is de pastoor bezig met den verbouw van eene meisjesschool (aangenomen voor f. 56.000) en met den nieuwbouw van een jongensschool (aangenomen voor f. 70.000), terwijl wanneer die scholen zullen zijn geopend, de openbare scholen zullen leeg loopen, en de gemeente met twee goede schoolgebouwen zal blijven zitten, waarvoor geen emplooi zal zijn! Bovendien heeft de pastoor voor de jongensschool geene onderwijskrachten; hij engageerde daarvoor Broeders, behoorende tot eene Belgische Congregatie; die Broeders studeeren nu voor de Hollandsche onderwijsakte; de pastoor hoopt, dat zij die zullen behaald hebben, tegen dat zijn school zal zijn gebouwd!! Directeur van de suikerfabriek St. Antoine was de Belg Goossens. Er waren in het geheel 44 aandeelen van f. 5.000 ieder, waarvan $\frac{3}{4}$ in handen van Belgen. Goossens wist gedaan te krijgen, dat de Belgen hunne aandeelen verkochten aan de Centrale Suiker Mij. Deze was toen baas, en liet o.a. een balans goedkeuren, met een batig saldo van f. 400, terwijl eene naastliggende fabriek

dat jaar 2 miljoen verdiend had. Met het in effecten belegde reserve kapitaal van St. Antoine – 6 ton – betaalde de Centrale Suiker Maatschappij de 44 aandelen (de in Hollandsche handen zijnde aandelen werden ten slotte tegen denzelfden koers overgenomen als voor de aandelen der Belgen was bepaald), en had op die manier de heele fabriek voor niets in vollen eigendom verkregen. Het wordt waarlijk tijd, dat de wet op de Naamlooze Vennootschappen grondig wordt herzien.

De Heer Van Rossum, directeur van de Centrale Suiker Mij, is Commissaris van de Compagnie du lait Vacca; als zoodanig genoot hij in 1920 f. 39.000 tantième, terwijl hij dat jaar heelemaal niet in Oud Gastel was geweest!

Oudenbosch

Den **6den Juni 1921** kwam ik weer in Oudenbosch. Dienzelfden dag bezocht ik nog Oud Gastel en Standdaarbuiten. Het Bestuur van Oudenbosch is zeer behoudend; gemeenschapszin heeft het slechts dan, wanneer dat aan de gemeente niets behoeft te kosten. Vandaar, dat men niets doet tot voorzieningen in den woningnood, waarvan men erkent, dat die zeer nijpend is, omdat daaruit later voor de gemeente finantieele bezwaren kunnen voortvloeien.

De uitvoering van de lager onderwijswet 1920 brengt de moeielijkheid, dat op St. Louis 400, en bij de zusters 200 kinderen van buiten de gemeente lager onderwijs ontvangen. Moet nu op kosten van de gemeente voor die kinderen gebouwd worden? Zoo ja, hoe moet gemeente dan de gemaakte kosten verhalen op de gemeenten, uit welke die kinderen afkomstig zijn?

De boomkweekers hebben het nog hard te verantwoorden; zij leveren nog niet weer naar het buitenland. Gelukkig dat de afzet naar het binnenland plaats heeft tegen vrij loonende prijzen. Er is in gemeente nog ééne suikerfabriek van de Centrale Suiker Mij; het is nog onzeker, of die dit jaar zal werken. Aan dividend- en tantiëmebelasting beurde gemeente over vorig jaar ± f. 16000. Het geheele distributiebedrijf kostte ruim f. 80.000; in 1924 is die schuld geheel afgelost. Het verpleeggeld van armlastigen in het St. Elisabeths gesticht werd verhoogd van f. 0,80 tot f. 1,50 per dag.

Tijdens de oorlogsjaren zijn de boomkweekers groenten en fruit gaan verbouwen; daarvoor werd eene veiling in het leven geroepen, welke thans nog bestaat, en in eene groote behoefte van Oudenbosch en omstreken voorziet.

Standdaarbuiten

Den **6den Juni 1921** kwam ik weer in Standdaarbuiten; tevoren was ik in Oud Gastel en in Oudenbosch geweest. Bij de laatste gemeenteraadsverkiezing bedankte Aarden en werd wethouder Vermeulen niet herkozen. De verhouding tusschen den burgemeester en zijn tegenwoordige wethouders scheen zeer goed.

De lager-onderwijswet zal aan de gemeente f. 75.000,- kosten; daarvan f. 50.000 voor eene bijzondere school aan de Noordhoek, waarvan men echter van Klundert voor kinderen uit die gemeente een evenredig deel hoopt terug te krijgen. Tegen het einde van Juli verwacht men, dat de groote Waterleiding Mij. zal beginnen met het leggen van de buizen.

De PNEM kon nog geen ambtenaar zenden, om de electricatie van de gemeente te bestudeeren; men vreest, dat de Noordhoek voorloopig niet zal kunnen worden geholpen. De halve gemeente bestaat van vlasbouw; daaraan zijn in de oorlogsjaren schatten verdiend; thans is het bedrijf niet loonend meer; voor de groote boeren is dat niet zoo heel erg; maar voor de ± 40 kleine vlassers is dat een ramp. Die kleine vlassers huren, al naarmate van de samenstelling van hun gezin van 1 tot 4 H.A. land; meestal meerdere kleine stukjes land. In 1919 en in 1921 kan men de rekening ongeveer opzetten als volgt:

Zaad	f. 50,-
Kunstmest	50,-
Wieden	75,-
Landhuur	350,-
Bewerken van 700 K.G. vlas	<u>700,-</u>
te samen	f. 1.225,-

Opbrengst

700 K.G. lijnzaad	à f. 0,25 = f. 175,-
700 K.G. bewerkt vlas	à f. 1,50 = 1.050,-
Afval	<u>40,-</u>
te samen	f. 1.265,-

Die vlasbouw is voor den kleinen man van bijzonder groote waarde, omdat hij daarmede gedurende het geheele jaar in zijn eigen huis werk vindt, behalve in het najaar; dan gaan de menschen echter naar de suikerfabrieken zoodat ze op die manier het heele jaar werk en brood hebben.

Het is uiterst moeielijk, de aanslagen in den hoofdelijken omslag van die kleine vlassers juist te regelen; zij hebben zooveel verschillende perceeltjes vlas; men kent die niet allemaal. Als er eens een slecht perceeltje tusschen geweest is, dan wordt daarop door de belastingschuldigen sterk gewezen; de uitstekende perceeltjes vergeet hij liefst. Aan dividend- en tantiëmebelasting van de groote suikerfabriek genoot gemeente over het laatste belastingjaar f. 25.600.

Wouw

Den **7 Juni 1921** bezocht ik vanuit Roosendaal de gemeenten Wouw en Putte. De laatste Raadsverkiezing bracht 4 nieuwe Raadsleden; groote verandering, evenwel geen verbetering. De oppositie in den Raad is thans vrijwel gedaan; bij eene volgende Raadsverkiezing zullen de arbeiders hun uiterste best doen om de meerderheid te halen, en zoo hun eischen te kunnen doorzetten.

Aan de groote waterleiding in Westbrabant doet Wouw niet mede; het water in Wouw is ijzerhoudend; overigens vrij goed. In Wouw werden twee nortonpijpen geslagen; in Heerle een; 57 M. diep. De electrificatie komt dit jaar in orde; in Wouw komt een ondergronds net; de verlegging van de telefoon zou f. 8.000 kosten! Het net te Heerle komt bovengronds. De geheele distributiekosten zijn direct betaald uit de gewone inkomsten. Desniettenstaande steeg de hoofd. omslag in 1921 tot f. 63.000; en in 1922 zal er nog weer wat bij moeten.

Ten gevolge van het mond- en klauwzeer moest in 1920 ruim de helft van het stamboekvee opgeruimd worden; eene ontzettende schade voor de eigenaren. De varkensfokkerij neemt sterk toe; daar schijnt veel geld aan verdiend te worden. Aan de landbouwwinterschool te Roosendaal haalden dit jaar 5 jongens uit Wouw hun diploma; nog 6 jongens volgen thans de lessen.

Het schijnt, dat tengevolge van de ontvolking van Frankrijk, daar vele gronden ongecultiveerd blijven liggen. Zoo gingen zes gezinnen naar Tours, alwaar zij boerenhofsteden huurden; ze wonen daar 1½ uur uit elkaar, en hebben natuurlijk met de taal veel last. Voor goede boeren zouden daar zeer gemakkelijk nog verscheiden boerderijen te krijgen zijn. Er is in Wouw geen bepaalde woningnood; voor woningbouw met Rijkspremie meldden zich vier personen aan.

Het bijzonder onderwijs wordt indirect gesteund: voor kleeding en voeding van kinderen krijgt het Kerkbestuur te Heerle f. 450; dat te Wouw f. 350 en bovendien f. 250 voor eene bibliotheek. Het Raadhuis is erkend als een monument van geschiedenis en kunst; het zal met rijkssubsidie gerestaureerd worden. Kosten van restauratie ± f. 18.500. Ook de twee monumentale pompen op het marktplein voor het Raadhuis zijn als dusdanige monumenten erkend. Het groote plein vóór het Raadhuis zal opnieuw worden beplant met lindenboomen; het Staatsboschbeheer maakte daarvoor de plannen gereed.

De motorspuit kostte f. 3.500; zij voldoet uitstekend; voor de bediening zijn 5 menschen noodig: 1 bij den motor, 2 pijpvoerders, en 2 om voor de aankoppelingen te zorgen en de slangen na te kijken.

Er worden nogal suikerbieten geteeld; per H.A. brengen die gemiddeld 25.000 K.G. op. Als de prijs van de bieten minder dan f. 20,- is, is de verbouw niet meer loonend; immers, de kosten zijn als volgt:

zaad 17½ K.G. =	f. 17.50
wieden	87.50
rooien	45.-
kunstmest	250.-

pacht land	75.-
schuimaarde	<u>12.50</u>
te samen	f. 487.50

Putte

Den **7den Juni 1921** kwam ik weer in Putte; tevoren had ik Wouw bezocht. Wethouder Stroup is overleden; in zijn plaats kwam een eenvoudige boer, Matheusen; hij ging er groot op, dat zijn zoon sinds vijf jaar politie-agent in Den Bosch was! Burgemeester Leijs had een lange speech opgeschreven om mij welkom te heeten, en las die met overluid stem in de kleine raadszaal/secretarie (nog steeds gevestigd in de woning van het hoofd der school) voor.

Wethouder Leijs maakte mij weer een goeden indruk; toen ik aan pastoor Rijppaart vroeg, of Leijs z.i. eventueel een ernstige candidaat voor de burgemeestersbetrekking mocht zijn, antwoordde deze ontkennend; een groot deel van de bevolking zou hem dat niet gunnen, en zich sterk tegen hem kanten. Bij een eventuele vacature moest er een vreemde burgemeester komen, dan wel: Putte moest verenigd worden met Ossendrecht.

Woningnood is er niet in Putte: de Belgen zijn weer weg; daardoor kwamen er huizen ledig; bovendien werken wel veertig menschen (deels met hun gezinnen) in Noord Frankrijk. De menschen die in Frankrijk gaan werken, komen vandaar als socialist terug; in tegenstelling met hen, die in Dusseldorf, Hamburg of Wilhelmshaven gaan werken; die leerden daar tucht en orde! Er is weinig werk in de gemeente, met huisarbeid wordt door vrouwen en kinderen een mager loontje bijverdiend: met mattenvlechten f. 0,35 en met rozenkransen-maken f. 0,80 per dag. Voor f. 175 behandelt de doctor uit Stabroek de arme zielen en levert hun medicijnen. Gemeente krijgt nog gas uit Antwerpen; verlangt niet naar electriciteit; heeft goed drinkwater; sluit dus niet aan bij de groote Waterleiding Maatschappij. Het distributiebedrijf van de levensmiddelen kostte plusminus f. 7.000. Aan hoofdelijken omslag wordt 6% geheven. Het getal bierverloven is tot de helft terug gebracht; er zullen er nog ongeveer twintig zijn. Er is sinds een paar jaar een jonge geschikte veldwachter; hij doet veel dienst gezamenlijk met de marechaussee. De verhouding tusschen den Rijksveldwachter, de politietroepen en de marechaussee schijnt te wenschen over te laten.

Dinteloord en Prinsenland

Den **8 Juni 1921** bezocht ik Dinteloord en Nieuw Vosmeer. Ik vond twee nieuwe wethouders: de evenredige vertegenwoordigen bracht 5 nieuwe Raadsleden. Met het Dagelijksch Bestuur was het aangenaam praten; vooral met wethouder Sneep, afkomstig van Ossendrecht; de verhouding van den burgemeester tot zijne beide wethouders scheen mij zeer goed.

Om in den woningnood te voorzien, werden 38 nieuwe woningen gebouwd; daar zijn er nog 20 te kort. Met Rijkspremie zullen er nu zes gebouwd worden.

Dinteloord zal water krijgen van de groote Waterleiding Mij. In het bestuur zitten Dr Jenny Weyerman, benevens de burgemeesters van Standdaarbuiten, Oudenbosch, Loon op Zand en Dinteloord, de Heeren Crusio, Berends, v. Besouw en v. Campen. Ik kreeg eindeloze klachten te hooren over Dr Weyerman, en over diens eigenmachtig optreden; men zeide het wel niet met zooveel woorden, maar ik kreeg toch geheel den indruk, dat men hem niet vertrouwdde, en dat men hem geweldig graag zou kwijt zijn. Wat hij tot nu toe gepraesteerd had, wilde men met 25 mille betalen, zoodra het eerste kraantje water gaf.

Het electricisch net werd aanbesteed voor f. 50.000. Voor de verbetering der straten is een extra bedrag uitgetrokken, dat men gaat verwerken, als electriciteit en waterleiding klaar zijn. De onderwijswet 1920 zal aan gemeente jaarlijks f. 10.000 extra kosten.

De coöperatieve suikerfabriek wordt ingericht voor eene verwerken van 3.000.000 K.G. bieten per dag; er zijn thans 7.000 aandeelen uitgegeven; deze leveren van 20.000 tot 30.000 K.G. bieten. De fabriek zal dus ± 200.000.000 K.G. bieten te verwerken krijgen. Aangezien het eene coöperatieve fabriek is, ontvangt de gemeente geen geld voor dividend- of tantiëmebelasting. Voor de domeinhoeven wordt de pacht prijs gebracht op f. 130 tot f. 140 per H.A. Rentmeester is nog steeds de Heer Groeneveldt te Breda.

Door wethouder Sneep werd eene coöperatieve vlasfabriek opgericht; 500 aandeelen van f. 500 waar op f. 200 gestort. Vervolgens eene obligatieleening van 4 ton, zoodat men met 5 ton begint te werken. Fabriek staat onder Steenberg, juist op de grens van Dinteloord. Een kleine 100 menschen vinden daar werk. Het schijnt, dat het vlassersbedrijf, zooals dat tot nu toe in ons land gevoerd wordt, erg achterlijk was; met name was de bewerking van het vlas veel en veel te duur, en liet geen winstmarge. Het groote machinale bedrijf moet al die kleine vlassertjes dood maken. Maar de vlasbouw, die anders ten doode was opgeschreven, blijft nu mogelijk. De Boerenleenbank "Dinteloord" en de R.C. Boerenleenbank "Dinteloord" zouden beiden eene jaarlijksche omzet hebben van meer dan een millioen.

Nieuw Vossemeer

Den **8 Juni 1921** kwam ik weer in Nieuw Vossemeer. Door B. en W. werd ik in het nieuw gebouwde Raadhuis ontvangen. Het Raadhuis is vrij ruim; het heeft f. 15.500 gekost; het ziet er goed uit. De evenredige vertegenwoordiging bracht hier drie nieuwe raadsleden, twee nieuwe wethouders. Met wethouder Moors viel heel goed te praten. Wethouder Ooms stonk naar jenever; hij beweerde niet veel.

Er is hier weer groote behoefte aan drinkwater; thans wordt water uit Bergen op Zoom aangevoerd; dat kost daar f. 0,50 de M3. Het vervoer geschiedt per schuit, waarvoor den schipper f. 65 in de week wordt betaald. Vervolgens wordt het rondgevent langs de huizen tegen f. 0,05 de emmer; om de beurt leveren de groote boeren daarvoor gratis paard en koetsier. Men verlangt hard naar de waterleiding van Jenny Weyerman.

Het oud gemeentelijk archief ligt als een ordelooze hoop op zolder; het moet noodzakelijk verzorgd worden. De nieuwe 4-klassige school is pas aanbesteed voor f. 31.890.- Men hoopt van het Rijk 25% terug te krijgen, niettegenstaande de school bestemd is voor R.K. bijzonder onderwijs. Men wil later de openbare school sluiten, en de 12 Protestantsche kinderen naar de openbare school te Steenberg zenden. Gemeente zal dan de tramkosten betalen, omdat Steenberg meer dan 4 K.M. van Nieuw Vossemeer ligt.

Het veer naar Oud Vosmeer wordt nog slecht bediend. De slechte klinkerwegen worden langzamerhand herstraat met midden in een klinkerpaardenpad, met aan weerszijden een breede strook van Quenast keien.

Geen eigen vroedvrouw; minstens 50% van de bevallingen geschiedt met uitsluitende hulp van de buurvrouw. Voor f. 300 per jaar neemt de dokter uit Oud Vosmeer de geneeskundige armenpraktijk waar.

Om electrisch licht te verkrijgen, zal gemeente eene zekere stroomafname moeten garandeeren; tot nu toe heeft men er nog geen werk van gemaakt. Hoofd. omslag f. 19.000; hoogste aanslag 4.6%. Voor paardenfokkerij heeft men veel geld over; verleden jaar kocht men een hengst voor f. 110.000,- Op de keuring werd het dier wegens cornage afgekeurd; bij de herkeuring te Dordt werd de afkeuring gehandhaafd. Thans procedeert men tegen de Verzekering Mij. om die f. 110.000. In eersten aanleg heeft de associatie het proces gewonnen. Inmiddels werd een andere hengst door dezelfde associatie gekocht voor f. 25.000.

Het Bestuur van de Eendrachtspolder wacht nog met de herstelling van een gedeelte zeedijk, totdat beslist zal zijn over de plannen Bongaerts; wanneer het water van Kruisland voor een gedeelte in de Eendracht moet uitloozen, dan moet dat juist gebeuren, daar waar de dijk nog versterkt moet worden. Dan gaat alles in ééne moeite door en heeft men geen dubbele kosten. De polderlasten bedragen thans f. 20,- per H.A.

Er is in gemeente geen voldoende arbeidsgelegenheid, vooral des winters niet; de geest van het werkvolk is maar zoo zoo. De Heeren hebben een collectief arbeidscontract: 's winters f. 0,33 en 's zomers f. 0,36 per uur. Vrijgestelde Loerakkers uit Haarlem komt de actie van de arbeiders geregeld leiden. Er is thans minder schoolverzuim; de processen-verbaal worden thans vervolgd.

Steenbergen en Kruisland

Den **9 Juni 1921** bezocht ik Steenbergen en Bergen op Zoom. De jeugdige burgemeester staat voor groote moeielijkheden die hij niet met voldoende tact weet te behandelen: een aannemer-raadslid (Herbers) zou aan de gemeente geleverd hebben en werd deswege door de Raad geschorst. Gedep. Staten vonden geen schuld in hem. Over den verbouw van eene school te Kruisland kreeg hij ruzie met den pastoor: sindsdien ging er een adres naar de Regeering om Kruisland van Steenbergen af te scheiden; eerste onderteekenaar de pastoor!. De burgemeester zal in die zaken wel voor $\frac{3}{4}$ misschien voor $\frac{7}{8}$ gelijk hebben gehad; maar hij had niet de tact, de zaken zóó te behandelen, dat hij voor een échec bewaard bleef.

In 1850 was in Kruisland de wensch om van Steenbergen afgescheiden te worden reeds levendig; vooral in den laatsten tijd, nu voor Steenbergen groote uitgaven gedaan worden, waarvan Kruisland niet profiteert, wordt in die richting geagiteerd. Door de oprichting van een hulpsecretarie te Kruisland hoopt men in Steenbergen het gevaar van afscheiding te keeren. Kruisland vindt de afstand naar de secretarie te Steenbergen te ver; men betaalt f. 27.000 hoofd. omslag en heeft daarvoor niets. De Kruislanders voelen zich een ander soort menschen; zij willen een haven hebben naar de Vliet, om producten te kunnen afvoeren, en mest te kunnen aanvoeren; zij willen een ziekenhuis met een operatiekamer; zij willen een dokter; zij willen subsidie voor het Wit-Gele Kruis.

Alle deze grieven en wenschen werden mij op mijne audientie door een pr Kruislandsche boeren medegedeeld. 's Avonds meldde de pastoor van Kruisland zich in Roosendaal aan mijn hotel, maar werd door mij niet ontvangen. De hoofd. omslag was in 1920 f. 110.000; wordt f. 150.000 in 1921. Distributieschuld bedraagt f. 76.000.

De suikerfabriek kan 1.200.000 K.G. per dag verwerken; campagne duurt 60 dagen. Om bieten te hebben, heeft de Centrale Suiker Mij. zich verplicht gezien, met de boeren te contracteeren op participatie; de Mij. betaalt voor de 1.000 K.G. bieten f. 2,50 minder, dan de Coöperatieve Suikerfabriek te Dinteloord voor de 1.000 K.G. aan haar aandeelhouders uitbetaalt; ofwel hetzelfde bedrag, als de Coöperatieve fabriek te Roosendaal aan haar aandeelhouders betaalt.

Bergen op Zoom

Den **9den Juni 1921** bezocht ik Steenbergen en Bergen op Zoom. Naar het mij toeschijnt zal de gezondheidstoestand van burgemeester Hulshof hem niet veroorloven, nog lang burgemeester van Bergen op Zoom te zijn; het trof mij bovendien, dat hij geestelijk zoo erg achteruit gegaan was, dat hij van veel zoo slecht op de hoogte bleek, en telkens getikt werd door den wethouder Verlinden. Deze laatste scheen mij heel goed bij, en tikte voortdurend den burgemeester. Wethouder Van Hasselt is sinds een jaar lijdende; hij zal wel niet meer in het Raadhuis komen. Zijn plaats werd ingenomen door het raadslid Horsten, sinds geruimen tijd plaatsvervangend wethouder; Horsten maakte een goeden indruk.

Tegen 1 September aanstaande opent het gemeentelijk electrisch bedrijf; men rekent in 1921 op een deficit van f. 9.000; in 1922 van f. 6.000; in 1923 van f. 3.000; daarna moet het bedrijf zich dekken. In 1921 zou men honderd aansluitingen moeten hebben, in 1922 driehonderd; die ramingen zullen belangrijk overschreden worden.

De lager onderwijs wet 1920 kan aan gemeente jaarlijks wel f. 150.000 kosten, terwijl de hoofdelijke omslag nu reeds f. 480.000 bedraagt. Het belastbaar inkomen wordt thans op f. 6.000.000 geraamd, waarvan eenderde uit bezit en tweederde uit arbeid.

Men verlangt zeer sterk naar de locaalspoorwegen van West-Brabant; wethouder Verlinden, Voorzitter van de Kamer van Koophandel, zegde te dier zaken nog een adres aan de Staten toe. De melassefabriek heeft een nieuw procedé gevonden om stank en hinder voor de omgeving te voorkomen; het zal binnenkort aan B. en W. gedemonstreerd worden.

Bergen op Zoom raakt een groot deel van het garnizoen kwijt: de infanterie gaat naar Middelburg; ook de rijkschool gaat weg. Er zou dan blijven één afdeeling = 1 Regiment = 225 koppen artillerie, en de stormschool voor de infanterie.

De coöperatieve suikerfabriek 'Zeeland' had eene capaciteit van een millioen kilogram bieten; zij wordt thans omgebouwd tot eene capaciteit van 300 millioen. De tuinbouw (veel asperges) maakt bijzonder goede zaken; de veiling gaat goed.

Op de Hoogere Burgerschool gaan 266 leerlingen waarvan 105 van buiten. Op de Ambachtsschool gaan ruim 100 jongens waarvan ruim 70 van buiten. De school is te klein, toch gaat men niet tot uitbreiding over: wanneer Roosendaal een eigen ambachtsschool opricht, zullen de 40 jongens uit die gemeente, die thans de school te Bergen op Zoom bezoeken, te Roosendaal blijven. Dan is de school te Bergen op Zoom groot genoeg. Het onderwijs aan de Middelbare Handelsschool valt zeer in den smaak; 57 leerlingen uit Bergen op Zoom; het onderwijs wordt zeer geroemd.

Huybergen

Vrijdag, **10 Juni 1921** bezocht ik Huybergen en Rucphen. Hoewel deze kleine gemeente zonder "St. Marie" nog geen 700 zielen telt, wil men daar toch gaarne zelfstandig blijven. Voor eene vereeniging met Hoogerheide voelt men niets; de menschen daar zijn zoo geheel anders, meest polderwerkers. Als Huybergen met eene andere gemeente moest vereenigd worden, dan zou dat veeleer met Wouw moeten zijn, omdat de menschen in Wouw veelal eenzelfde bestaan voeren als die in Huybergen. Maar Wouw ligt 12 K.M. van Huybergen! Het liefst zou men daarom zelfstandig blijven, ook dan, wanneer dat zou moeten leiden tot verhooring van belasting. Wethouder Van Agtmaal doet veelal het woord; hij schijnt mij een verstandige geschikte man. Van hem vernam ik, dat in Huybergen de teelt van asperges, aardbeien, frambozen enz. niet tot ontwikkeling kon komen, niettegenstaande de grond zich daarvoor uitstekend zou leenen. Huybergen ligt overal te ver van daan; het kan met de producten niet weg. Daarom ging het den boeren ook minder goed in Huybergen, dan in beter gelegen plaatsen. Er komt bijv. voor de landbouwvereeniging aan het station Wouw een wagon met kunstmest aan; de secretaris van de landbouwvereeniging (wonende te Wouw) zendt per briefkaart bericht aan de boeren van Huybergen. Wanneer deze dan te Wouw komen om kunstmest te halen, gebeurt het heel dikwijls, dat zij onverrichterzake moeten terugkeeren, omdat de boeren uit Wouw, eveneens leden van dezelfde landbouwvereeniging, den geheelen voorraad reeds hebben medegenomen. Van St. Marie krijgen de ingezetenen electricisch licht tegen f. 0,75 de K.W.U. Geen woningnood; er staan drie woningen ledig. Gemeente heeft zelve gedistribueerd; heeft daardoor aan enkele artikelen geld verdiend. De heele distributie heeft aan de gemeente geen f. 200,- gekost.

Rucphen en Vorensende

Den **21 Juni 1921** [moet **10 Juni** zijn] bezocht ik Rucphen en Huybergen. Wethouder Commissaris is overleden en vervangen door Vos. Hoewel er woningnood was, heeft gemeente zich daarvan niets aangetrokken. Thans zijn er met Rijkspremie 8 woningen in aanbouw, terwijl nog elf aanvragen om premie bij het Rijk in behandeling zijn. De electricatie van Rucphen werd aanbesteed voor f. 25.600; als dat klaar is, zal men Zegge ook wel aan electriciteit moeten helpen.

Het weggeld (een andere vorm voor hand- en spandiensten) brengt aan gemeente ± f. 1.400 op; hoewel men over de werking zeer ontevreden is, schaft men het niet af, omdat men de opbrengst niet missen kan. Over den arbeid van het Staatsboschbeheer is men tevreden; men denk, dat de heele bebossing over een jr of drie zal zijn afgelopen. Door werkelozen werd een blok van 12 H.A. grond gespit enz; men is voornemens, dat ook onder het beheer van het Staatsboschbeheer te stellen, dat dan voor de opplanting kan zorgen.

Het mond- en klauwzeer heeft in gemeente in hevige mate gewoed; de stal van den wethouder Vos werd in anderhalf jaar tijd drie keer aangetast; de zwaarste koeien, die het beste bij vleesch zijn hebben het meest te lijden. Ook wanneer men in de beesten weer een kalf kan krijgen, de melkgift wordt veel minder dan tevoren.

Van Pastoor Bastiaensen vernam ik, dat de rozenkransenfabriek te St. Willebrord en die te Putte uitgaan van éénzelfde onderneming; dat hij hoopt, dat, wanneer er eene grensregeling plaats heeft, dat dan zijn heele parochie bij ééne gemeente, liefst bij Rucphen gevoegd zal worden. In St. Willebrord wordt tegenwoordig de tuinbouw vrij sterk beoefend: aardbeien, erwten en vooral frambozen; in 1920 werd op de veiling te Oudenbosch voor f. 130.000 frambozen uit St. Willebrord verkocht.

In heel St. Willebrord is geen gemeenteveldwachter; wel zijn er twee rijksveldwachters gestationeerd, maar die hebben hun eigen werk, en zijn bijna altijd buiten St. Willebrord, ter vervulling van hun dienst. Dat St. Willebrord tot drie gemeenten behoort, leidt tot allerlei bezwaren: bij de distributie gaf dat tot groote onaangenaamheden aanleiding; de steunregelingen bij werkeloosheid waren in de drie gemeenten zeer verschillend; daar is vóór alles orde en regelmaat noodig; er moest gemeentepolitie zijn, maar dan een veldwachter voor de drie gemeenten.

Halsteren

Den **11 Juni 1921** bezocht ik Halsteren, Woensdrecht en Ossendrecht. Zoals meermalen bij vroegere gelegenheden kreeg ik ook nu weer een minder aangenamen indruk van het Gemeentebestuur (den Burgemeester ?); daar zit in het geheel niet het idee voor, dat men alles moet doen om de menschen te steunen en te helpen; neen, de eenige vraag schijnt slechts deze: op welke manier worden uitgaven vermeden. Thans was het een werkmans, Van Oefelen, die mijn hulp kwam inroepen; de man had bij eene gemeentelijke werkverschaffing - het met kipwagentjes dichten van turfgaten - een ongeluk gekregen: hij verloor twee vingers van de rechterhand, terwijl die hand bovendien stijf bleef. Ik kreeg voor mij volmaakt den indruk, dat het gemeentebestuur door sophistische redeneeringen het onmogelijk gemaakt had, dat die man eene uitkeering kreeg van de Rijksverzekeringsbank.

Ter voorziening in de woningnood deed de gemeente niets. Met Rijkspremie zullen thans gebouwd worden 13 middenstandswoningen, 22 arbeiderswoningen, terwijl nog 5 aanvragen in behandeling zijn. Gemeente garandeerde gedurende 15 jaren eene bijdrage van f. 100,- aan een architect, die 18 van de 22 arbeiderswoningen met Rijkspremie bouwt.

Het distributiebureau kostte in het geheel f. 35.000; in 1922 wordt de leening geheel afgelost.

Men is Dr. Koopmans kwijt; in diens plaats kwam Dr. Ensink, over wien men zeer tevreden is; Dr. Ensink is gehuwd met eene dame, die ook arts is. Voor f. 25.000 nam Dr. Ensink van Dr.

Koopmans over diens huis, apotheek en praktijk.

Om Tholen van drinkwater te voorzien wordt eene waterleiding gebouwd met de *prise d'eau* kort bij Halsteren (te Zoutendam). Halsteren krijgt daarvan water, terwijl ook Lepelstraat recht heeft daar op aan te sluiten. Voorloopig wordt Halsteren niet geëlectrificeerd; de PNEM vraagt f. 6.000,- garantie; men wil die niet geven.

Er is nog geen vroedvrouw; vindt die blijkbaar niet noodig; daar zijn genoeg bakkers. De loonen der landarbeiders bij collectief arbeidscontract geregeld: f. 0,33 's winters, f. 0,36 's zomers. Soeracker uit Haarlem ageert steeds voor de arbeiders. De tuinbouw blijft zich sterk ontwikkelen.

In den laatsten tijd is de varkensfokkerij sterk toegenomen; de geitenfokkerij wordt sterk beïnvloed en bevorderd door het fokstation van bokken, dat in Halsteren gevestigd is.

Woensdrecht, Hoogerheide en Hinkelenoord

Den **11 Juni 1921** kwam ik weer in Woensdrecht; denzelfden dag bezocht ik nog Halsteren en Ossendrecht. Ik werd ontvangen in het nieuw gebouwde keurige Raadhuis, waarvan de Raadszaal nog moet worden ingericht. Burgemeester Rubert heeft met veel tegenwerking te kampen; oud-burgemeester Moors, die hem vroeger steunde, werkt hem nu tegen; Moors verwijt het tegenwoordige bestuur, dat het te groote uitgaven doet, waardoor de belastingen te hoog oploopen. Volgens wethouder Dietvors is dit de stok, die men gezocht heeft om den hond te slaan, maar ligt de oorzaak elders.

Onder Moors was de secretaris Soffers baas, omdat Moors zich weinig of niet met de gemeentezaken bemoeide. Toen Rubert kwam, nam deze de leiding in werkelijkheid op zich. In het begin van den distributietijd deed een zoon van Soffers, ambtenaar ter secretarie, de distributie. Die jongen werd echter gemobiliseerd, en door een Belg als leider van de distributie vervangen. Na twee jaar kwam die jongen van dienst terug en wilde toen de oude Soffers, dat de Belg werd weggestuurd, en dat zijn zoon diens oude plaats weer innam. Rubert wilde dat niet, en handhaafde den Belg. Middelerwijl was een zoon van Moors geëngageerd geraakt met eene

dochter van Soffers. Sindsdien is Moors op de hand van Soffers. Waar Soffers Rubert niet openlijk durft tegenwerken, doet Moors dat nu, geïnspireerd door Soffers. Moors heeft steeds voor de v.d. Duyns geadministreerd; van Willem v.d. Duyn heeft hij nogal land in huur, ter waarde van f. 50.000. v.d. Duyn kwam te sterven en vermaakte aan Moors den eigendom van die gronden, onder verplichting, aan diens weduwe haar leven lang pacht te blijven betalen; na haar dood moet hij de helft van de pacht blijven betalen aan een zoon van den Majoor v.d. Duyn; na diens overlijden wordt hij volle eigenaar van de bewuste gronden. Karel v.d. Duyn heeft aan Moors gezegd, dat hij soortgelijke beschikkingen ten bate van Moors gemaakt had als zijn broeder Willem.

Van de electrificatie in Woensdrecht komt niets; gemeente moet f. 5.000 garandeeren; de Raad kan daartoe niet besluiten. Er is niet voldoende werk in gemeente; zeker 300 menschen moeten buiten gemeente hun brood gaan verdienen. Men hoopt dat in 1922 de indijking zal geschieden van de schorren beneden den spoordam; dat geeft het vooruitzicht op veel werk.

De Zeeuwsche waterleiding loopt door gemeente; daarop zes brandkranen; 12 menschen in Hoogerheide en 9 in Woensdrecht zijn aangesloten. De normaalschool van de Zusters in de Postelstraat heeft thans goede resultaten; in 1920 slaagden alle (7) candidaten; in 1921 zeven van de acht. De Roomboterfabriek van Stokmans is opgedoekt; de melk gaat thans naar de Coöperatieve fabriek te Huybergen, of zoet naar Bergen op Zoom.

Ossendrecht

Den **11 Juni 1921** kwam ik weer in Ossendrecht; tevoren was ik in Halsteren en Woensdrecht geweest. Er kwamen na de gemeenteraadsverkiezingen twee nieuwe wethouders en 5 nieuwe raadsleden. De menschen waren ontevreden over de distributie en meenden dat het gemeentebestuur niet zuinig genoeg was. Thans is de vrede hersteld en gaat het heel best in den Raad.

De vroedvrouw krijgt f. 600 van de gemeente, f. 500 van Rijk + Provincie en verdient f. 500. f. 1.400 geeft een pover bestaan. Het burgerlijk armbestuur heeft f. 1.500 eigen inkomen; behoefde vroeger niet gesubsidieerd te worden; kreeg in 1920 f. 250 en in 1921 f. 400 van gemeente. Het Roomsche armbestuur kan jaarlijks ± f. 1.000 bedelen.

Gemeente heeft ruim 10 K.M. keiweg te onderhouden; heeft gelukkig een uitstekende stratenmaker; kocht in 1920 60.000 nieuwe straatkeien en in 1921 40.000. Deze laatste tegen f. 85 de duizend. De cichoreiwortels voor de peekoffie komen weer uit België; in Ossendrecht worden er geene meer geteeld.

Het distributienet voor de electrificatie was door de PNEM begroot op f. 95.000; het werd juist heden besteed; laagste inschrijver f. 39.998! Gemeente moet eene stroomafname van f. 6.000 garandeeren. Er zijn teveel arbeiders in Ossendrecht; de helft van de menschen moet buiten de gemeente den kost verdienen.

Het Raadhuis is gedeeltelijk vernieuwd; de raadszaal en de burgemeesterskamer zijn goed; ook de secretarie is wat verbeterd. Het oud archief staat op zolder; daaraan is nog veel te doen. Aan paardenfokkerij wordt veel gedaan; dit jaar 125 volens. Twee hengstenhouders; de hengsten worden in gemeente en in naburige gemeenten rondgeleid, evenals in Zuidholland, om merries te beslaan. De varkensfokkerij neemt toe; de melk is niet duur.

Er zijn nog 49 dansgelegenheden in gemeente benevens 14 vergunningen. De verboden strook langs de grens wordt te streng gehandhaafd; moest met meer soepelheid worden toegepast. Boeren, die daar geen eigen gronden hebben, mogen er niet komen; kunnen daar dus niet gaan buurten.

Fijnaart en Heijningen

Den **13 Juni 1921** kwam ik weer in Fijnaart; denzelfde dag bezocht ik nog Klundert en Zevenbergen. De verhouding tusschen den burgemeester en zijn twee wethouders scheen mij zeer goed; dit is te meer te waarderen, omdat Fijnaart gaarne een eigen burgemeester zou gehad hebben. Van alle gemeenten, dit jaar door mij bezocht, waren de secretariën van Fijnaart en Dinteloord het best in orde.

Ook hier woningnood; 18 woningen gebouwd; twee aanvragen voor premiebouw toegewezen; twee nog in behandeling. Fijnaart nam voor f. 89.000 aandelen in de Spoorweg Mij. Tholen – Westbrabant. Het provisorium voor de electriciteit kostte f. 45.000. Het distributienet werd aangenomen voor f. 68.000. Transformatorhuisjes komen te Fijnaart, Heijningen en Zwingelspaan. Om het Raadhuis te kunnen verbouwen, werd daar achter een terrein van 5 are aangekocht voor f. 3.000. Thans wordt het Raadhuis verbouwd; aangenomen voor f. 15.000. In gebrek aan drinkwater wordt thans voorzien vanuit Roosendaal; met den trein komt een tank mede, houdende 16.000 L.; een dag om te lossen; kosten f. 48,-. De menschen moeten het water dan zelf halen; met melkbussen en derg. wordt het dan mede genomen. Per emmer kost het f. 0,035. Voor de groote waterleiding komen twee *prises d'eau*, één te Seppe en één te Oosterhout. Van twee zijden begint men te werken naar de *prises d'eau* toe, nl van Kaatsheuvel en van St. Philipsland, de eenige Zeeuwse gemeente, die mee doet.

De coöperatieve Roomboterfabriek te Fijnaart zou de grootste in ons land zijn; dagelijks zouden daar 60.000 L. melk behandeld worden, haast ongeloofelijk. Blijkens later verstrekte gegevens worden er daags slechts 15.000 Liter melk verwerkt. De wekelijksche graanmarkt gaat goed; is de drukste uit de omgeving. De arbeiders zijn bijna allen in vaste betrekking, 's winters f. 15; 's zomers f. 24, bovendien een stukje aardappelland en eene zeer goedkoope woning (f. 1). De geest van de menschen is goed; twee arbeiders zijn lid van den Raad; geschikte goede raadsleden.

Veel paardenfokkerij; dit jaar 600 à 700 volentjes; men gaat niet naar de groote keuring te Brussel, omdat de keuring daar op Zondag wordt gehouden. (Fijne Protestanten!). Door den Inspecteur te Bergen op Zoom werd wethouder v.d. Dries geraadpleegd over den aanslag van de boeren in de Rijksinkomstenbelasting 1920/21; overeenkomstig zijn advies werd die aanslag bepaald op 2/3 van den aanslag over 1919/20. Voor den aanslag 1921/22 weer geraadpleegd; weer bepaald op 2/3 van 1920/21. In twee jaar werd de aanslag dus teruggebracht van 9/9 op 4/9.

Klundert

Den **13 Juni 1921** kwam ik weer in Klundert. Dienzelfden dag bezocht ik nog Fijnaart en Zevenbergen. De evenredige vertegenwoordiging bracht hier zes nieuwe Raadsleden; één Katholiek minder dan vroeger. Ook hier woningnood; eene vereeniging bouwde 13 woningen. Zes aanvragen voor premiebouw werden toegestaan; twee zijn nog in behandeling.

Klundert laat v.d. Maade f. 600,- pacht betalen voor 1 H.A. water om hout te kunnen bergen. De zaak van v.d. Maade gaat slecht; eene staking in 1920 duurde 5 maanden; hij verloor daardoor zijne beste werkkrachten; die gaan thans elders werken. Het toezicht in zijne houtzaak schijnt niet goed; daardoor werkt hij erg duur en onvoordeelig. Bovendien doet de concurrentie van Aarden hem veel kwaad, en moet hij zelf afzet gaan zoeken in Holland.

Aan de Waterleiding Mij. West Brabant doet Klundert niet mede; men vindt de risico te groot. Ook zal men geen electriciteit nemen; men heeft een gasfabriek van een ton, die nauwelijks kan bestaan. De laatste schuld van het levensmiddelenbedrijf f. 8.000,- wordt in 1921 afbetaald. Arbeidsgelegenheid vrij voldoende; loonen 's winters f. 16, 's zomers f. 19, aardappelland + f. 1 huishuur.

Het domein heeft 42 hoeven in Klundert; rentmeester Roebroek, een jonge man, die de school te Wageningen afliep, leeraar werd aan het lyceum (de landbouwwinterschool?) te Roosendaal, en directeur was van de Roomboterfabriek "Het Anker" te dier plaatse; hij is een jonge man van even 30 jr; met der woon is hij nog niet in Klundert gevestigd.

De weg Noordhoek-Klundert wordt door het domein goed onderhouden; die van Klundert naar Moerdijk moet veel te wenschen overlaten. Dr. Holster is overleden; toch zijn er nog 2 doktoren in de gemeente. Te Moerdijk staat een motorbrandspuit; die moet zeer goed voldoen.

Zevenbergen

Den **13 Juni 1921** kwam ik weer in Zevenbergen; tevoren had ik Fijnaart en Klundert bezocht. De verhouding tusschen den burgemeester en zijn wethouders schijnt niet te wenschen over te

laten; omtrent enkele zaken was de burgemeester blijkbaar goed op de hoogte; omtrent veel ontbrak hem echter nog het juiste inzicht.

De gemeentesecretaris Bouwmeester heeft een beroerte gehad; met ingang van 1 Juli aanstaande kreeg hij eervol ontslag. Waarschijnlijk zal zijn zoon, thans ambtenaar ter secretarie, gemeentesecretaris worden. Volgens Robbers zag de secretarie er goed uit, en behoeft dus uit dien hoofde tegen de benoeming van den zoon geen bezwaar te worden gemaakt.

De distributie van levensmiddelen schijnt een echte rommel te zijn geweest; die heeft f. 155.000 gekost; thans wordt alles door accountants onderzocht; men komt nu reeds tot de conclusie, dat er minstens f. 20.000 gestolen is.

Het oude Raadhuis werd inwendig verbouwd. De secretarie is nu boven. Verbouwing kostte f. 7.000. Er kwam thans nog ruimte voor een archiefkamer, voor eene kamer voor commissievergaderingen, en voor een klein politiebureau. Men hoopt – het dak is versleten, de fundamenten niet voldoende sterk – zich met dit raadhuis nog een jaar of tien te kunnen behelpen. Het geheel gaf mij den indruk van eene versleten, hokkerige kazerne.

Ook hier moesten zevenendertig woningen gebouwd worden, terwijl voor acht woningen, door de Staatsspoor gebouwd, eene kleine jaarlijksche bijdrage uit de gemeentekas verschuldigd is. De evenredige vertegenwoordiging bracht hier acht nieuwe raadsleden. In de laatsten tijd schijnen de socialisten hier propaganda te maken; men meende, dat hier voor korten tijd eene socialistische vereeniging met twintig leden was opgericht.

Er zijn twee geneesheren; eene vroedvrouw achten de Heeren niet noodig! *Pour cause!* Er zijn negentienhonderd Nederduitsch Hervormden, honderd Gereformeerden en zeventien Israëlieten in Zevenbergen. Armoede wordt in gemeente niet geleden; zeker honderd menschen gaan dagelijksch per trein naar Dordt of naar Rotterdam om daar te werken. Armbestuur wordt door gemeente gesubsidieerd met f. 4.500.

In gemeente hooren zesentwintig schepen tehuis; de menschen wonen aan boord; de kinderen gaan in Zevenbergen ter school. Groote behoefte aan drinkwater; de Waterleiding Maatschappij West Brabant is voor Zevenbergen een uitkomst. Men weet nog niet, of men electriciteit zal nemen, omdat men eene gasfabriek heeft; voor den Zevenbergschen Hoek zou electriciteit zeer nuttig zijn.

Coöperatieve suikerfabriek kon een millioen kilogram bieten daags verwerken; wordt thans voor zeven ton verbouwd en ingericht op eene capaciteit van twee millioen kilogram. Door een zevental belanghebbenden werd ten vorigen jare eene vlasfabriek gebouwd van f. 80.000. Die gaat niet best. Bij nat weer kan de veegmachine de vuile bietenwegen wat schoon houden; bij een droog najaar als van 1920/21 kan men er niet veel mede uitrichten. De stoomtimmerfabriek heeft het verbazend druk; vooral deuren en kozijnen voor den woningbouw in het heele land.

Willemstad

Den **14 Juni 1921** kwam ik weer in Willemstad; later bezocht ik ook nog de gemeente Roosendaal. Met den nieuwen burgemeester gaat het niet goed; de beide wethouders verschenen ter audientie om hunne grieven kenbaar te maken. Ik zal Van der Veen daarover naar Den Bosch laten komen.

Sinds Juli 1920 fungeert het veer Willemstad-Numansdorp weer; het veergeld is echter zoo duur, dat er haast geen gebruik van gemaakt wordt; veergeld voor een auto bedraagt f. 7. Gemeente gaat tegenwoordig weer meer vooruit; daardoor kregen de grootere panden weer meer waarde; de woning van den wethouder Maris, indertijd voor f. 2.000,- gekocht, zou nu wel f. 11.000,- waard zijn.

De electrificatie van Willemstad is juist aanbesteed; aangenomen 25% beneden de begrooting. Er was sinds eenige jaren een provisorium, aangelegd door een particulier; deze heeft enorme schade geleden. Sinds April is de scheepstimmerwerf weer in bedrijf; werkt vrij druk. Er ligt in Willemstad eene compagnie vestingartillerie in garnizoen; voor de gehuwde officieren is het haast onmogelijk om daar een behoorlijk onderkomen te vinden

Roosendaal en Nispen

Den **14 Juni 1921** kwam ik weer in Roosendaal; tevoren was ik in Willemstad geweest. Ik vind hier twee nieuwe wethouders: Braat en Heerma van Voss (een Protestant). De Heeren zijn het samen niet best eens; ze krijgen nogal eens ruzie; Coenen en Heerma van Voss staan gewoonlijk samen tegenover Braat.

Er is eene groote woningnood; 66 woningen werden gebouwd; voor 170 zijn de stukken in Den Haag. Met premiebouw moeten 19 middenstandswoningen komen en 60 arbeiderswoningen; ook die aanvragen zijn allen in Den Haag. Wanneer dat alles tot stand zal zijn gekomen, zullen er nog 250 woningen te kort zijn.

Er is eene vereeniging van 180 socialisten, met een eigen vereenigingslocaal, en een eigen woningbouwvereeniging "Ons Ideaal". Deze vereeniging gaat 44 woningen bouwen; meestal bestemd voor machinisten en ander spoorwegpersoneel.

De Politie is thans behoorlijk in orde; er is een hoofdinspecteur met 39 man; burgemeester zou gaarne zien, dat hoofdinspecteur op den duur Commissaris van politie werd. Het Raadhuis is belachelijk klein voor eene gemeente als Roosendaal; men heeft voorloopig geen geld om een ander te bouwen. Men is nl. sterk bezwaard met distributieschuld f. 240.000, en crisisschuld ad f. 360.000. Een en ander moet in 5 jr afgelost; in 1924 komt men daar doorheen en krijgt men de handen wat meer vrij. Tot zoo lang moeten alle uitgaven tot de absoluut noodzakelijke beperkt blijven.

Er heerscht nog al wat werkeloosheid; tot voor kort waren er nog een 60-tal arbeiders zonder werk. Gelukkig is de stijselfabriek weer aan het werk gegaan, en konden daar weer eenige werkelozen geplaatst worden.

Binnenkort zal men moeten komen tot den bouw van een electricch net. Het bestaande provisorium gaf een verlies van 2 ton; daarvan brengt men anderhalve ton op de crisisschuld, die in 5 jr moet afgelost. De gasfabriek werkte tijdens de crisisjaren met verlies; thans wordt er weer een kleine winst gemaakt; er kwam een nieuwe directeur. De waterleiding is heel nieuw gebouwd; maakt eene behoorlijke winst.

De reinigingsdienst is nog antiek ingericht; de boeren komen 's nachts de beer halen; van eene pneumatische reiniging der beerputten is nog geen spraak. Aan de haven, aan de havenbeschoeiing gebeurt niets; daar is geen geld. De industrie gaat slapjes; voornaamste industriele bedrijven zijn: de coöperatieve suikerfabriek; de coöperatieve Roomboterfabriek "Het Anker", directeur Roebroek, benoemd Rentmeester Kroondomein Klundert; de stijselfabriek; de kopergietery (gebrs Tiebaex); twee candijfabrieken; in de directie van een van de beiden zit v. Gilse (een schoonzoon van burgemeester Coenen), de zoon van het statenlid Victor van Gilse.

Juli

Rijsbergen

Den **11den Juli 1921** bezocht ik Rijsbergen en Zundert. De woningnood was hier niet bijzonder groot. Van gemeentewege werd er niets voor gedaan. Door het vertrek van de huishoudens van 5 gehuwde soldaatcommiezen kwamen er 5 woningen ledig. Met Rijkspremie zullen er nog 5 nieuwe woningen gebouwd worden; daarmee is dan aan de behoefte voldaan.

Bij de laatste Raadsverkiezing werden 3 nieuwe Raadsleden gekozen, Zeelen – Soffers – Geerts. – Aanvankelijk stond het dus in den Raad 4 tegen 3. Toen Geerts tot de ontdekking kwam, dat Zeelen en Soffers eene *opposition quand même* voerden, moest hij niets meer van hen hebben, en liep hij over naar de partij van den burgemeester, zoodat het thans staat 5 tegen 2.

Zeelen was opzichter voor Mr. Tyderman. Toen deze zijne ontginning voor f. 110.000 aan Henkes verkocht, werd hij opzichter voor Henkes. Hij wist Henkes te bewegen om nog 200 H.A. ter ontginning bij te koopen. Voor de gronden bestonden geen andere uitwegen, dan over land van Zeelen; deze wilde niet uitwegen, tenzij Henkes zijn heele boerderij aankocht voor f. 50.000. Henkes liet de boerderij schatten; geschat op f. 20.000. Henkes bood f. 25.000 en ging zelfs tot f. 45.000. Toen kon hij een uitweg krijgen over andere gronden, en liet Zeelen met zijn boerderij zitten. Zeelen bleef natuurlijk geen opzichter meer voor Henkes.

Op de boerderij van Zeelen staat f. 12.000 hypotheek; Zeelen heeft bovendien nogal losse schuld. Sinds zijne mislukte speculatie is hij zoo lastig geworden; en is hij voortdurend in oppositie tegen het gemeentebestuur, tegen het Waterschapsbestuur van de Boven Mark enz. De waterleidingen onder Rijsbergen worden over het algemeen goed onderhouden. Hiervan is uitgezonderd de Leyloop; deze loopt langs de Belgische grens, en moet eenerzijds onderhouden worden door Rijsbergen en Zundert; anderzijds door Meerle en Meir. Rijsbergen en Zundert willen gaarne werken; Meerle en Meir alleen, wanneer er een groote subsidie gegeven wordt door de Provincie Antwerpen. Het zal nog wel wat duren, eer op de aanvraag om subsidie beslist wordt. En Middelerwijl verloopt de goede tijd om te werken: op het moment ligt alles droog. Het gaat den menschen goed; geen armen. Voldoende arbeidsgelegenheid. Acht jongens gaan naar de Kwatta fabriek te Breda. Boeren hebben veel geld over voor hun vee; er zijn minstens 20 stamboek koeien; een stierhouderij betaalde f. 2.500,- voor een stier.

Zundert en Wernhout

Den **11 Juli 1921** kwam ik weer in Zundert en in Rijsbergen. Burgemeester v.d. Wall vierde dezer dagen zijn 70ste. verjaardag. Men had mijne medewerking gevraagd om hem eene Koninklijke onderscheiding te bezorgen. Tot mijn leedwezen kon ik die niet verleenen; daarvoor is hij een te groote autocraat. Hij heeft zeker zijn verdiensten, zoowel als burgemeester als ook als Voorzitter van het Waterschap de Boven Mark. Hij weet zich echter niet aan te passen; hij weet het alleen en wil geen overleg plegen met zijn tegenstanders. In den Raad heeft hij nog amper de meerderheid 6 tegen 5. Bij de volgende Raadsverkiezing moet hij er zeker onderdoor. Op mijne audientie verschenen twee raadsleden, om over den burgemeester hun bitteren nood te klagen. Ik geloof, dat de menschen gelijk hadden; ik heb hun echter verweten, dat ze met hunne klachten bij mij kwamen; die hoorden niet bij mij, maar bij den Raad. Toen ik er later den burgemeester over interpelleerde, bleek het, dat er voor de klachten grootendeels een goeden grond bestond.

Een van de klachten was, dat burgemeester geen medewerking verleende bij den bouw van woningen door eene bouwvereniging. Dat er groote woningnood heerschte bleek wel uit de omstandigheid, dat er thans 42 woningen met Rijkspremie zullen worden gebouwd, terwijl de behandeling van nog eenige aanvragen in Den Haag nog niet is afgelopen.

Het Statenlid Jules Pillot is wel een groote stokebrand, die altijd tegen v.d. Wall ageert; maar als de burgemeester niet zoo steil was, zou er veel minder reden zijn om tegen hem te ageeren. Mijne audientie nam zeer veel tijd in beslag; daardoor schoot er minder tijd over voor B. en W. dan ik wel gewenscht had. Bovendien is de Heer v.d. Wall zeer langdradig, wanneer men hem iets vraagt.

Etten en Leur

Den **12 Juli 1921** bezocht ik Etten en Hoeven. Een van de wethouders was afwezig ten gevolge van eene vergadering van het Bestuur van de Mark. Ik was dus aangewezen op den burgemeester en den anderen wethouder. Met den Burgemeester viel als steeds buitengewoon goed te praten, zoodat ik eigenlijk tijd te kort kwam, niettegenstaande de audientie maar weinig tijd in beslag nam.

Ter voorziening in den woningnood werden door eene bouwvereniging 44 woningen gebouwd. Gemeente bouwde zelve 9 woningen. Voor 6 woningen werd eene Rijkspremie toegestaan, terwijl nog 7 aanvragen om eene Rijkspremie in den Haag in behandeling zijn. Thans is in den ergsten nood voorzien. De suikerfabriek te Leur werkt niet meer; veel volk, dat nog in Leur woont, zal op den duur naar elders moeten verhuizen om werk en brood te vinden.

De Raadsverkiezingen brachten drie nieuwe Raadsleden, waaronder 2 socialisten; te Leur, waar het tegenwoordig slecht gaat, schijnen veel socialisten te wonen. Het socialistische Statenlid Jansen (uit Eindhoven) komt ook oorspronkelijk uit Leur. Met heel veel moeite heeft de burgemeester er den Raad toe gebracht, om bij de groote waterleiding West-Brabant aan te sluiten: Hoeven en Klundert zijn thans de eenige gemeenten, die niet mede doen. Het Raadhuis werd van een nieuwe kap voorzien en verder in orde gebracht.

Krachtens de landarbeiderswet werden vijf arbeiders aan een eigen plaatsje geholpen; enkele aanvragen zijn nog in behandeling. Tijdens de oorlogsjaren had gemeente een electrisch provisorium; thans wordt Etten bediend door de PNEM. Maar voert zelf het administratief en het technisch beheer; dat heet goedkoop, dan wanneer het door de PNEM geschiedt. Met de PNEM had Beretta allerlei moeielijkheden; ik heb hem gezegd, dat ik niet kon aannemen, dat de PNEM maar steeds ongelijk had; dat hij zelf ook een lastige kraai was!

De Rijksweg van Breda naar Etten is meer dan slecht; daar, waar de weg door den Rijkswaterstaat hersteld werd door het laten vervallen van de slechte keien, is de weg veel te smal geworden, zoo dat de voertuigen niet kunnen wisselen. De gemeentepolitie is goed; uitzondering daarop maakt alleen veldwachter Mertens, die een querulant is, en bovendien weinig bekwaam voor politiedienst. Toen Mertens ter audientie kwam, en op hoogen toon over den burgemeester klaagde, heb ik hem wat neergezet. Voor de burgerwacht bestaat nogal veel animo; het schieten op de schietbaan van Heerma van Voss draagt daartoe veel bij.

De industrie heeft in Etten veel geleden: suikerfabrieken zijn er niet meer; stroohulzenfabriek werkt met 100 tot 120 meisjes; klompenfabriek ligt stil (kan door de valuta niet exporteeren); Mandenmakerij (St. Willebrord) gaat vrij goed; Twee basculefabrieken werken ieder met 12 man;

Zeep- en glycerinefabriek is failliet; zal door eene andere fabriek worden voortgezet. Honderden tehuis werkende sigarenmakers, die op het moment allen werk hebben (huis industrie).

Het belastbaar inkomen der ingezetenen ging nog vooruit; heffingspercentage 2.2 tot 5.6. De burgemeester meende, dat Etten en Leur, Hoeven en Rucphen ééne gemeente moesten worden; dan waren de bezwaren voor St. Willebrord opgeheven. St. Willebrord is niet voldoende kapitaalkrchtig om eene zelfstandige gemeente te vormen; het behoort eigenlijk bij Rucphen, maar ook Rucphen kan de finantieele lasten, daaraan verbonden, niet dragen. Etten kan het wel hebben, maar de Raad van Etten zal dat niet willen. In ieder geval moet heel St. Willebrord onder ééne burgerlijke administratie komen; de tegenwoordige toestand is onhoudbaar.

Hoeven en Sint-Maartenspolder

Den **12 Juli 1921** bezocht ik Hoeven en Etten. Burgemeester Vermeer is oud en versleten; hij treedt in Mei 1922 af als burgemeester. Hem aan het verstand gebracht, dat hij niet herbenoemd kan worden, en dat hij daarom tevoren, bijv. tegen 1 April 1922 eervol ontslag moet vragen. Hoewel de woningnood in Hoeven groot is, werd van de zijde van het gemeentebestuur letterlijk niets gedaan, om daarin te helpen voorzien. Zelfs voor den woningbouw met Rijkspremie werd geen propaganda gevoerd, zoo dat er zelfs geen enkele woning met Rijks premie zal gebouwd worden; het is treurig!

Bij de laatste Raadsverkiezing kwamen er 4 nieuwe Raadsleden; er zal dus nog meer nieuw bloed in den Raad moeten gebracht worden, om dat lichaam tot leven te wekken. De kermisvondag werd dit jaar voor het eerst droog gelegd. De verordening kon gehandhaafd worden. Over het resultaat is men tevreden. Aan de directie van den Stoomtramweg Breda-Roosendaal-Steenbergen-Willemstad werd een gevraagd subsidie van f. 2.500,- geweigerd! Zuinig, doodzuinig is de hoogste wijsheid van den Gemeenteraad!

De retraites in het St. Gerardus Retraitehuis te Seppe (parochie Bosschenhoofd) worden geregeld gegeven en zijn steeds voldoende bezet. De finanties van Hoeven zijn gunstig; het belastbaar inkomen ging nog vooruit! De invoering van de lager onderwijswet 1920 zal aan de gemeente minstens een ton kosten! Uit zuinigheid besloot de Raad, niet mede te doen aan de groote Waterleiding Mij. voor West-Brabant. Hoeven en Klundert zijn de eenige gemeenten, die niet meedoen.

Het distributienet voor het electriciteitsbedrijf is juist aanbesteed; raming f. 40.000; laagste inschrijving f. 27.000. Men is met mij van oordeel, dat St. Willebrord onder ééne burgerlijke gemeente moet ressorteeren; het best onder Rucphen! Voor eene vereeniging van Hoeven met Etten voelen B. en W. niet veel; wel zouden ze gaarne zien, dat de gehuchten Palingstraat en Heul geheel bij Hoeven kwamen. Er is in Hoeven geen voldoende werk voor de arbeiders; successievelijk werken er wel 300 een gedeelte van het jaar buiten de gemeente (gras maaien in Holland, suikerfabrieken enz.)

De boomkwekerijen gaan heel slecht; afzet = 0; de jonge aanplant bovendien geheel verdroogd. Wethouder Brörmann is boomkweker. Bij eene burgemeestersvacature zal hij zeker tot de sollicitanten behooren. Burgemeester Van Meer acht hem daartoe blijkbaar niet geschikt, en zou het in het belang van Hoeven achten, wanneer daar een vreemde burgemeester kwam.

Ginneken en Bavel

Den **13 Juli 1921** bezocht ik Ginneken en Oosterhout. Hoewel Ginneken geen industriële gemeente is, deed zich ook daar de woningnood gevoelen; door eene bouwvereniging werden 22 woningen gebouwd; terwijl de plannen voor nog 26 woningen in bewerking zijn. Voor 9 woningen werd eene Rijkspremie in de bouwkosten verleend, terwijl nog 15 aanvragen in behandeling zijn.

Bij de Raadsverkiezingen werden 4 nieuwe Raadsleden gekozen; twee hunner konden gekozen worden door eene coalitie van de Vrijzinnig Democraten met de Christelijk Historischen (een monsterverbond!). Het schijnt in den Raad vrij goed te gaan; de burgemeester klaagt echter over de houding van den vrijzinnig democraat, ingenieur Sprenger. Sinds Witsenburg ontslag verkreeg is de algemeene toestand van de politie veel verbeterd; burgemeester toonde zich ten minste erg tevreden. Witsenburg is in Ginneken blijven wonen, en sart, als hij er kans toe ziet, op straat zoowel den burgemeester als diens echtgenoot.

Armoede wordt niet geleden. Velen gaan in Breda werken bij Backer en Rueb, Kwatta, Beka of in de suikerfabriek. De metselaars gaan veelal naar Tilburg, en maken daar een weekloon van f. 75,-. Door den 8-urigen werkdag is hun dat mogelijk. Sommigen gaan per fiets; anderen hebben een weekabonnement, dat vroeger f. 0,70, thans ± f. 2. kost. De tramdienst naar het station Breda is thans goed geregeld; veel beter dan vroeger. De tram rijdt om het kwartier, 's Zondags om de 7½ minuut. De exploitatie leverde in 1920 een tekort van f. 6.000.- waarvan ¼ kwam voor rekening van Teteringen en ¾ voor Ginneken. Nu de dienst beter geregeld is, verwacht men, dat de exploitatie zich in 1921 zal dekken.

De distributie is nog niet afgerekend; met Breda samen had men ééne distributie. Het schijnt een groote janboel te zijn geweest, volgens den accountant, die voor Ginneken de eindrekening onderzocht. Dr. Soer is overleden; zijn Kneipinrichting ging te niet. Een leerling, Dr. Mom, opende een dergelijke inrichting aan de Duivelsbrug. Veel menschen schijnt hij niet te trekken.

Oosterhout

Den **13 Juli 1921** bezocht ik Oosterhout en Ginneken. Ik had daar een buitengewoon drukke audientie: van den kansel was afgelezen, dat ik kwam. Voor een onderhoud met B. en W. bleef niet veel tijd over. Om in den woningnood te voorzien, bouwde gemeente zelve 10 woningen; 41 werden door eene bouwvereniging gesticht; voor 14 werd eene Rijkspremie gevraagd, welke voor 2 geweigerd werd.

De verkiezingen brachten 7 nieuwe Raadsleden, waaronder 1 arbeider. Eene bepaalde *opposition quand même* is er in den Raad toch niet. Er is nog veel werkeloosheid; door gemeente wordt thans nog aan 90 menschen werk verschaft, meestal aan wegen en waterleidingen.

Wilhelminakanaal is voor gemeente van groot nut; de kosten van onderhoud en beheer van haven en kadewerken, de renten en aflossing van de voor den kanaalbouw aangegane geldleeningen, worden nog niet door haven- en kadegelden gedekt. Men hoopt, dat zulks wel het geval zal zijn, wanneer het geheele kanaal klaar zal zijn.

De Waterstaat heeft een fout begaan, door de verbindingsarm met Breda te graven door eene 5 Meter hoge landrug; dientengevolge worden 800 H.A. eertijds vruchtbare gronden geheel ontwaterd. De Staten maakten van die gronden een Waterschap, den St. Oelberts polder; voor het Bestuur van dien polder maakte Bongaerts een project, om water uit het Wilhelminakanaal 2de. pand 5 Meter hoog op te pompen hetwelk dan langs een stelsel van slooten over den heelen polder moet verdeeld worden. Het heele werk zal f. 230.000 kosten; de provincie zal daarin wel weer moeten subsidieeren!

Op exploitatie van electrisch bedrijf kwam Oosterhout in 1920 acht duizend gulden te kort. De industrie gaat in Oosterhout slecht, vooral de margarinefabriek van Verschure, en de ijzer- en

metaalgieterij van Hagnaars. Velen moeten dan ook buiten de gemeente hun brood gaan verdienen: te Breda op de Kwatta, op de lucifersfabriek enz.; ook alle grondwerkers moeten naar buiten. Het drankmisbruik is niet erg, maar er wordt verschrikkelijk veel gesnoept.

Princenhage

Den **14 Juli 1921** bezocht ik Princenhage en Teteringen. De laatste gemeenteraadsverkiezing bracht 7 nieuwe raadsleden; in den Raad zitten thans 9 Roomsche Katholieken, 1 Protestant, 1 arbeider, 1 socialist en 3 wilden. De beide wethouders werden herkozen. Voor de burgerwacht is veel liefhebberij; de commandant Nooren schijnt de rechte man op de rechte plaats.

Met B. en W. uitvoerig van gedachten gewisseld over de bouw van de waterleiding voor West-Brabant. Naar mijne meening is het verkeerd, dat Jenny Weijerman wvd. directeur is. De bouw moet niet geleid worden door een fungeerend directeur, maar door een werkelijken directeur. Als men Jenny Weijerman als zoodanig wil benoemen, dan moet men dat direct doen, maar dan tevens eischen, dat hij direct voor alle andere betrekkingen bedankt. Hij is tevens voorzitter van de Raad van Commissarissen; dat gaat niet samen met directeurspelen. Het is trouwens bij de statuten verboden! En nu maakt men hem wvd. directeur! Zoodra de waterleiding er is kan men de brandweer behoorlijk organiseren.

De eigenaren van de Betonfabriek en van de Jamfabriek richtten uit de oorlogswinst in die bedrijven behaald de "Beja" op, eene groote fabriek van chocolade en suikerwerken; dat bedrijf gaat op het oogenblik slecht. De naam Beja werd ontleend aan de twee eerste letters van den naam der moederbedrijven. De tuinbouw brengt veel geld onder de menschen; op de Bredasche veiling wordt voor tonnen frambozen verkocht; ook de aardbeien brengen veel geld in. De mentaliteit van het volk gaat langzaam achteruit; drankmisbruik is niet erg; maar er wordt ontzaggelijk veel geld verdaan aan snoepen.

Teteringen

Den **14 Juli 1921** bezocht ik Teteringen en Princenhage. Burgemeester Verdaasdonk is ernstig ongesteld; ik ging hem te zijnen huize even bezoeken. Ik vrees, dat ik hem als burgemeester van Teteringen zal verliezen. Jammer, hij is zoo'n bekwame, werkzame, eerlijke man; hij deed zoo veel voor zijn gemeente!

Wethouder Van Dijk die verbazend rijk moet zijn en wethouder Van Alphen die aan den Zandberg woont, zijn beiden sterk gekant tegen vereeniging met Breda. Geen wonder, waar de belastingen zóó laag zijn, 1% van het belastbaar inkomen! De Pastoor van Teteringen, de Zeer Eerwaarde Heer Broeders is ook tegen vereeniging met Breda; dat zou een funesten invloed hebben op zijne parochianen. Wanneer het aan Breda aangebouwde deel van Teteringen met Breda wordt vereenigd, dan moet het landelijk deel een zelfstandigen gemeente blijven, of, wanneer dat niet kan, met Heusdenhout, Bavel en Ulvenhout vereenigd worden tot eene landelijke gemeente.

De invoering van de lager onderwijswet 1920 zal aan gemeente minsten f. 75.000 kosten.

Volgens Burgemeester Verdaasdonk is zijne secretaris erg lui; als hij Oomen niet voortdurend met de zweep narijdt, komt er van het werk ter secretarie niet veel terecht; daarom is het zoo vreeselijk erg, dat Verdaasdonk al geruimen tijd tehuis zit.

De loonen toonen eenige neiging tot dalen; als de menschen zich komen presentereen, nemen ze met f. 17 tot f. 18 genoegen. Maar hebben ze eenmaal vast werk, dan wordt er zoo lang gedreven, totdat het weekloon op f. 25,- staat. Misbruik van sterken drank wordt er niet veel gemaakt; maar er wordt ontzettend veel gesnoept: ijswafeltjes en cigarettens.

De tuinbouw gaat bijzonder goed; de waarde van de gronden gaat daardoor sterk vooruit; vooral veel frambozen en aardbeien; alles gaat naar de veiling te Breda. Twee raadsleden zijn socialist; men heeft van hen weinig last in den gemeenteraad. De Heeren stemden zelfs voor een subsidie aan de Burgerwacht. De "Hero" is een vruchtenfabriek; eene dochterinstelling van eene reusachtige Zwitsersche onderneming. Eppo v. Lanschot is daarvan de promotor. Rondom de fabriek ligt een eigen terrein van 8 H.A. beplant met een bijzonder soort frambozen; grooter dan de inlandsche. De vruchten worden uiterst voorzichtig geplukt in busjes van een bepaalde maat;

die worden dan voorzichtig naar de fabriek gebracht en daar gesloten. Het is daar dus te doen om de gave vruchten te conserveeren, in tegenstelling met de gewone jamfabrieken.

Breda

Den **22 Juli 1921** bezocht ik Breda en Terheijden. In de raadszaal werd ik weer door B. en W. met den secretaris ontvangen. Ik onderhield me met de Heeren gedurende ongeveer anderhalf uur. Daarna ging ik met burgemeester Van Sonsbeeck te zijnen huize ontbijten, om vervolgens met hem per auto rond te rijden om te zien, welke gedeelten van de omliggende gemeenten bij Breda behooren te worden gevoegd, zal Breda zich behoorlijk kunnen ontwikkelen.

Burgemeester Van Sonsbeeck maakte een bijzonder goeden indruk; van de wethouders is de Heer Lijdsman wel de minste. Ook de wethouder Moll – een vrijgestelde arbeider – maakte geen bijzonder goeden indruk.

De woningnood in Breda is verschrikkelijk; er is geen terrein om woningen te bouwen; het bouwen door Breda in de omliggende gemeenten wordt door deze besturen belet. Hierin ligt wel een groote reden, waarom het noodig is, dat Breda hare grenzen verlegt. Een tweede reden daarvoor is de toestand van de Baronielaan, welke onder drie gemeenten ressorteert: Ginneken, Princenhage en Teteringen. Een derde reden is de Zandberg, heele rijen heerenhuizen behorende tot Teteringen, liggende aan een niet-bestrate weg van Breda; we hadden groote moeite, om er met onze auto door te komen. In Ginneken vond men, dat deze toestand onhoudbaar was, en dat de Zandberg noodzakelijk bij Breda moest gevoegd worden. Een vierde reden is de ergerlijke manier, waarop Princenhage heeft toegelaten, dat op haar gebied zich industrieën gevestigd hebben langs de Mark; daar liggen o.a. de groote suikerfabriek, de betonfabriek van Stulemeijer, de Beja; de Hollandsche kunstzijdefabriek; de distantie tusschen de Mark en die fabrieken – een openbare verkeersweg -, is niet meer dan een meter of vier à vijf breed; daar heeft zich een toestand ontwikkeld, die niet meer in orde te brengen is; het is bepaald meer dan erg; Princenhage heeft letterlijk niets gedaan, om dat te verhinderen. Het is meer dan erg!

Terheijden

Den **22 Juli 1921** kwam ik weer in Terheyden en Breda. Ik werd ontvangen door de wethouders Nieuwensteeg (Terheyden) en Van Alphen (Wagenberg). Burgemeester Van Hooff had zich misdragen en werd deswege ontslagen; zijn opvolger moet nog benoemd worden. De Raadsverkiezingen brachten 6 nieuwe Raadsleden; van de elf wonen er 5 in Terheyden, 5 in Wagenberg en 1 in Slikgat (Lange weg). Eén arbeider, nl H.J. Diepstraten. Het Raadslid W.G. Rompa kwam in 1919 voor het eerst in den Raad; hij agiteert tegen alles en iedereen: hij was de man, die altijd oppositie voerde tegen Burgemeester van Hooff; thans ageert hij tegen de distributie-afrekening; tegen het deelnemen van de gemeente aan de waterleiding West-Brabant enz. Volgens de beide wethouders geheel ten onrechte; hij schijnt een onmogelijke man te zijn. In de keuze van zijn argumenten is hij niet kieskeurig; hij staat met de waarheid dikwijls op erg gespannen voet.

Ook in Terheyden maakt de industrie een moeielijken tijd door; de loonen van de arbeiders zijn dalende; zeer velen moeten buiten de gemeente hun brood gaan verdienen. In Terheyden werden 12 woningen gebouwd door eene bouwvereniging; in Wagenberg 4. – Met Rijkspremie zullen in Terheyden 2, in Wagenberg 3 woningen worden gebouwd. De beide wethouders maakten mij een goeden indruk; Nieuwensteeg is een Hollander, sinds 11 jaar in Terheyden woonachtig – wethouder Van Alphen is de directeur van de coöperatieve Roomboterfabriek St. Gomarus te Wagenberg.

1922

Mei

Budel

Den **15 Mei 1922** bezocht ik per auto Budel, Soerendonk en Maarheeze. Budel gaat in zielental sterk achteruit; de Belgen die zich in Budel tijdens den oorlog gevestigd hadden, keerden

grootendeels naar België terug; er heerschte bovendien veel werkeloosheid, doordat de zinkfabriek niet werkte. In den laatsten tijd werd de werkeloosheid weer minder; de zinkfabriek, die het bedrijf had ingekrompen tot 2 ovens, breidde het uit tot 10 ovens. Er werken op het moment 550 man. Als de fabriek normaal werkt, zijn er 2 ovens in gebruik. Aan het bedrijf werd eene zinkpletterij toegevoegd.

B. en W. beweerden, dat in de laatste vergadering van aandeelhouders tegen het advies van de directeuren besloten was tot de uitkeering van 13% dividend. Volgens de directie was er geen dividend verdiend. Om de hooge belastingen hier te lande zijn de beide directeuren in België gaan wonen; de een in Brussel, de ander in ?

Gemeente behoefde geen woningen te bouwen ter voorziening in de volkshuisvesting. Dr. Vissers, een nog jonge man, is gemeentedoctor; op Dorplein deelt hij de praktijk met Dr. Somers uit Hamont; aan de arbeiders van de fabriek zal ieder ± f. 3.000 verdienen. Geen vroedvrouw; voor het waarnemen van de verloskundige praktijk krijgt Dr. Vissers f. 750 extra.

Annexatie plannen. Budel wil Gastel absoluut hebben; liever nog heel Soerendonk. Elektriciteit. Daaraan was Budel tot nu toe f. 140.000 kwijt. Provisorium was werk van de PNEM; daarmee werd veel geld verloren. Thans betreft men stroom van de zinkfabriek; de PNEM is er uit. Men betaalt aan de fabriek f. 0,20 per K.W.U. en verkoopt dat voor f. 0,70! De afname is niet groot!

Aan renten en aflossing betaalde gemeente in 1921 ± f. 8.000 bij.

De distributieschuld bedraagt thans nog f. 94.600. Het is onbegrijpelijk, dat daaraan zooveel geld verknoeid is. Een kapelaan met 2 raadsleden regelden alles; een boekhouder hield slecht boek.

De Kapelaan werd verplaatst; de gemeente zal nog jaren onder de finantieele lasten, gevolg van zijn wanbeheer, gebukt gaan. Ook de toenmalige burgemeester, Van Uden, heeft grote schuld.

Goddank, dat hij weg is. Van den nieuwen burgemeester – Van Ginneken – kreeg ik een uitstekenden indruk. Hij geeft zich blijkbaar veel moeite, en gaat alles tot in de puntjes na. Ik geloof, dat hij een goede burgemeester is.

Soerendonk, Sterksel en Gastel

Den **15 Mei 1922** bezocht ik per auto Budel, Soerendonk en Maarheeze. Gemeente ging met 100 zielen vooruit in 1921; dat komt door Sterksel; in Soerendonk loopt het inwonertal eerder terug. Voor Sterksel zit Verhoeven - de boekhouder van Sterksel - in den Raad.

Finantiën zijn niet best; inkomstenbelasting f. 6.000, dat moet minstens f. 8.000 worden.

Gemeente bouwde 2 middenstandswoningen voor f. 10.060; grond f. 1.200, Rijkspremie f. 3.000; blijft f. 8.260. Daarvoor kan hoogstens 2 x f. 3,50 huur in de week worden gevraagd. De woningen zijn bestemd voor een onderwijzer en voor den Rijksveldwachter.

Nog geen afzonderlijke boekhouding van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen (± 556 H.A.). Er heerscht werkeloosheid: er kunnen niet genoeg menschen naar de zinkfabriek gaan werken. B. en W. zijn alle drie vóór de vereeniging van Soerendonk met Maarheeze. Wethouder Van Meijl wil dat Gastel bij Budel komt; Burgemeester en wethouder Liplijn meenen, dat Gastel met Soerendonk en Maarheeze samen moet blijven.

Exploitatie Sterksel wordt eene finantieele débacle; daar werken thans nog 30 menschen; ook het vee is haast allemaal weg; nog 10 beesten! Voor 25 % kan men zooveel aandeelen krijgen als men wil. Aangezien alles hypothecair zwaar belast is; zouden de aandeelen eigenlijk geen waarde meer hebben. Het logement te Sterksel is steeds bezet.

De administratie ter secretarie liet veel te wenschen over; daarom Nabbers daarheen gezonden. Op grond van diens rapport vroegen G.S. den 1 Maart 1922 aan den Raad, den secretaris - Versantvoort - te ontslaan. Burgemeester heeft dien brief onder zich gehouden; deed desgelijks met een rappel van G.S. Ik heb Versantvoort binnen laten komen, hem zijn tekortkomingen verweten, en aan B. en W. gevraagd, binnen korte dagen diens ontslag door den Raad te bevorderen. Van den Heer Cloquet vernam ik te mijner audientie, dat secretaris de laatste 3 weken erg aan den zwabber was geweest, en voor enkele dagen tot 's nachts twee uur met een pr. marechaussee in een herberg had aangepapt. Secretaris erkende de waarheid van wat ik hem verweet, en vroeg daarvoor vergiffenis!

Maarheeze

Den **15 Mei 1922** bezocht ik Budel, Soerendonk en Maarheeze. Er hadden zich met betrekking tot het finantieel beheer van Maarheeze groote moeielijkheden voorgedaan; men wilde geen belasting heffen; eene Commissie uit G.S. was er geweest, en had niets bereikt. Toen alles dreigde spaak te loopen, werd Robbers erheen gezonden; hij werkte daar twee keer drie dagen met den Secretaris, met B. en W. en met den Raad, en bereikte gelukkig dat alles weer op zijne beenen te recht kwam.

Toen Moons burgemeester werd, solliciteerde met hem de Heer Winters uit Maarheeze. De benoeming van Moons was oorzaak, dat Winters heel boos was, en er eene diepgaande veete ontstond. De zoon van Winters – een bierbrouwer – is thans wethouder. De veete is blijven bestaan; vandaar dat hij niet met Moons kan, en dezen zooveel mogelijk tegen werkt. De Grondmij heeft voor Maarheeze gewerkt; buitengewoon duur; 2 maal zoo duur, als de begroting. Daarom de Grondmij eruit gezet. Met Staatshulp drie boerderijen gesticht; een vierde is nog in wording. Door het dure werk van de Grondmij maakt men slechte renten; men maakt van f. 45 tot f. 65 per H.A.; dat moest gemiddeld minstens f. 75 zijn. Gemeente bezit 5 à 600 H.A.; daarvan 116 H.A. ontgonnen. Geen hulp van Staatsboschbeheer. Armendokter is de Heer Peeters uit Weert. Weg Maarheeze-Oudenboom wordt zeer druk bereden; het onderhoud is duur; ± f. 1.000 per jaar.

Leende

Den **16 Mei 1922** bezocht ik per auto vanuit Helmond Leende en Mierlo. De toename van de bevolking verklaarde de burgemeester door de mededeeling, dat de Duitsche paters en fraters welke aan de Achelse Kluis tehuis behooren, officieel sinds den oorlog niet in België mogen vertoeven. Ze worden daarom in Leende ingeschreven en wonen zoogenaamd op de Kluissche hoef; in werkelijkheid echter in het trappistenklooster te Achel.

Volgens B. en W. zijn er in Leende geen partijschappen; de ruzie over de school te Leender Strijp werkt gelukkig niet meer na. Maar Pastoor Steenbekkers is een bijzonder lastige man, die met iedereen ruzie maakt. Hij kan zich dat veroorloven, doordat Leende eene door en door Katholieke bevolking heeft en zijn optreden daardoor niet tot ongelukkige gevolgen leidt. Zoo vond hij het goed, om een preek te houden tegen den burgemeester; dat duurde zoo lang, totdat de gemeente door schuifelen en hoesten hem dwong om uit te scheiden. Zoo maakt hij ruzie met wethouder Van Mierlo, die voorzitter van den Boerenbond en van de R.K. Kiesvereniging is. Hij dreigde hem, het patronaatsgebouw voor zijne vergaderingen niet langer beschikbaar te stellen.

Zoo maakte hij ruzie met de zusters uit het klooster; het liep zoo erg, dat de zusters de gemeente zouden verlaten hebben, wanneer de pastoor niet op het laatste moment had toegegeven. Zoo maakte hij ruzie met eene brave juffrouw, die steeds in de Meimaand voor de bloemenversiering van het Maria-altaar zorgde. Zoo maakt hij thans weer ruzie met de gemeente, over de beplanting van een klein marktpleintje, waarop de muziekkiosk staat. Het schijnt een onmogelijke man.

De genees- en verloskundige praktijk wordt uitgeoefend door Dr. Dagevos uit Valkenswaard. Men betreurt het, dat men geen eigen vroedvrouw heeft; die was er wel noodig. Om de kosten van de school te Leenderstrijp te dekken, werd aan de stoomzuivelfabriek aldaar een coöperatieve winkel verbonden, in hoofdzaak van kruideniers waren, koloniale en grutterswaren. Leende sloot bij de PNEM aan en bouwde een distributienet; het net is klaar, maar stroom wordt nog niet geleverd. Men had er op gerekend, tegen den 1 April in bedrijf te komen.

Mierlo

Den **16 Mei 1922** bezocht ik per auto van uit Helmond Leende en Mierlo. B. en W. verklaarden de bevolkingstoename door den bouw van 124 arbeiderswoningen, 64 te Mierlo Hout en 60 te Mierlo-dorp. Er waren lang niet zooveel woningen noodig; daardoor werd aan tal van niet-ingezetenen de gelegenheid geboden, zich in Mierlo te vestigen. Door de concurrentie van twee bouwmaatschappijen haalde men zich dien finantieelen strop. Op het moment staan 8 groote

woningen – huurprijs f. 6 – ledig, omdat men daarvoor geen huurders kan vinden! Het electriciteitsbedrijf werkt buitengewoon gunstig; men maakte in 1921 duizenden winst. Hoeveel precies wist men niet; de afrekening is nog bij de PNEM. Voor licht laat men 35 cnt per K.W.U. betalen, voor klein kracht 25 cnt 12 motoren. De groot-industrie wordt natuurlijk tegen een lager tarief bediend; daarmee worden telkens afzonderlijke contracten gesloten.

De werkeloosheid is erg geweest; daar is een tijd geweest, dat gemeente aan 60 arbeiders werk verschafte, terwijl ± 100 mensen van de vakbonden geld trokken. Thans zijn die cijfers respectievelijk 4 en 30. Het werk, dat gemeente door die arbeiders liet verrichten bleek niet erg productief; voor 3½ H.A. moergrond, die, met toevoeging van zand tot weiland werden aangelegd, kon men – niettegenstaande het best weiland heet te zijn – dit jaar niet meer dan f. 180 huur bedingen.

Het raadhuis staat op invallen; men zou wel een nieuw willen bouwen, maar wacht daarmee, tot het vast zal staan, of Mierlo soms bij Helmond zal gevoegd worden. Wethouder Keeren (Hout) is voor annexatie; wethouder Knoops (dorp) wil daarvan niets weten. Het drinkwater is slecht; vooral ook te Hout; de brandweer is niet veel: in 1920 brandden er bij ééne brand 31 woningen af. Het lustoord Molenheide is 50 H.A. groot; het terrein behoort aan Mierlo en werd aan de ondernemers: Vermeulen-Ansems, Van Nuenen en Bernard Schulte verhuurd voor f. 500. Mierlo heft 10% gemeentelijke belasting van de entree's; dat bracht in 1920 f. 3.000 op en in 1921 f. 1.800. Toen werd door de ondernemers voor eene reusachtige reclame meer dan f. 30.000 en f. 18.000 uitgegeven. Thans maakt men geen reclame meer, en verwacht men, dat men geld zal verdienen. Er is o.a. een groot ven, waarop een 24 roeibootjes, waarmee men à raison van f. 0,60 per uur kan schipperen. Entrée is f. 0.75 per dag.

Mierlo heeft een eigen vroedvrouw; geneeskundige hulp wordt te Hout verleend door Dr. Nuyens uit Helmond; te Mierlo-dorp door Dr. Van Erp uit Geldrop. De zich in Mierlo ontwikkelende tuinbouw ging te niet; ten gevolge van de valuta konden de producten – vooral erwten en boonen – niet naar Duitsland en waren hier te lande niet met behoorlijke winst te verkopen. De verbouw van Mierlosche kersen blijkt zeer voordelig; tijdens den oorlog werd tot f. 0,80 per K.G. betaald; in 1921 werd gemiddeld nog ruim f. 0,20 besteed. Distributiebedrijf dacht men lang afgewikkeld; dezer dagen kwam echter nog eene navordering uit den Haag van f. 6.900 voor leveranties in 1917 en 1918. Men wist daar niets van en kan dat ook niet meer nagaan. Mijn reprimande (in 1918) aan den burgemeester schijnt toch wel ten goede te hebben gewerkt; hij maakt niet meer zooveel moeielijkheden als vroeger, en heeft dientengevolge zelf ook niet zooveel moeielijkheden.

Bakel en Milheeze

Den **17 Mei 1922** bezocht ik vanuit Helmond Bakel en Vlierden. Bakel gaat in zielental nogal vooruit; een reden, waarom meer mensen zich vestigden, dan uit Bakel vertrokken, kon men niet aangeven. Ter voorziening in de behoefte aan volkshuisvesting werden op de Rips 24 woningen gebouwd, tusschen de Rips en Milheeze 2, en te Bakel 12. Te Bakel staat eene woning ledig. Huishuur op de Rips f. 3,75; te Bakel f. 3,25; de vroedvrouw, wier woning een weinig grooter is, betaalt f. 4,25. In dien woningbouw zal wel de oorzaak van de bevolkingstoename liggen.

De Rips wordt een heel dorp: de Paters van het H. Hart te Bergen op Zoom zijn bezig daar eene parochiekerk te bouwen; gemeente gaf daarvoor f. 4.050,- subsidie. Er komt ook eene school. In den Raad van Bakel werd door Bellemakers de wenschelijkheid betoogd van de vereeniging van Bakel met Deurne; B. en W. van Bakel willen daarvan niets weten. Men is thans bezig het gemeentelijk bezit productief te maken door uitgifte van gronden tot stichting van boerderijen met Staatshulp.

Nu de resultaten van het landbouwbedrijf niet meer zoo loonend zijn, zijn de groot-ontginners van taktiek veranderd; ontginnen geschiedt bijna niet meer; het is te kostbaar. Het ontgonnen bouwland wordt, als het daartoe geschikt is, tot weideland omgelegd, omdat daarbij minder arbeidskrachten gevorderd worden; van het slechte bouwland maakt men bosch.

De nieuwe weg Deurne-Milheeze-Rips-Oploo is onder Deurne en Bakel gereed; vanaf Oploo werkt men er thans aan in de richting van de Rips. Ik reed het stuk Milheeze-Deurne; dat zag er

prachtig uit. Men hoopt nu al weer op een nieuwen weg door de Peel, van Milheeze naar Venray; jammer, dat al die wegen zooveel geld kosten. De zuivering der waterleidingen is thans aan de Heide Maatschappij opgedragen; f. 1.500.- 's jaars. De finantiën van Bakel blijven slecht; vóór 1926 moet men 7 misschien 8 klaslokalen bouwen op diverse plaatsen; de onderwijswet 1920 is ruineus voor de finanties van vele gemeenten!

De administratie ter secretarie is erg achter; G.S. kregen na eindeloze rappels eerst voor een pr dagen de gemeenterekening 1920; met de rest is het even treurig gesteld. Daarover heb ik Klercx den secretaris-ontvanger ongemakkelijk de les gelezen; als hij het werk niet kan of wil doen, moet hij bedanken. Anders moet de Raad hem ontslag geven.

Vlierden

Den **17 Mei 1922** bezocht ik vanuit Helmond de gemeenten Bakel en Vlierden. Er wordt niet meer ontgonnen, dat naam heeft; daardoor neemt het bevolkingscijfer af. Er werden in 1921 tien huwelijken voltrokken; de meesten trouwden bij hunne ouders in; boerderijen kwam er niet open. Ook hier kwamen vier nieuwe Raadsleden; de ouden van dagen werden door jonge menschen vervangen; bepaalde grieven tegen het oude bestuur waren er niet.

Als wethouder vond ik o.a. Verstappen, een zoon van den vroegeren wethouder van Vlierden. Verstappen heeft vroeger zijn best gedaan, om burgemeester te worden; hij werkte 1½ jr. ter secretarie van Helmond en solliciteerde een pr. keer zonder succes; ik meen, dat destijds zijn gedrag nog al te wenschen over liet. Thans is hij aannemer, en bouwt, met Willems uit Deurne, den weg Deurne-Milheeze-de Rips-Oploo. Hij woont naast burgemeester Van Hulten, en is ongehuwd.

Men hoopt zeer, dat de vereniging van Vlierden met Deurne niet zal doorgaan, en Vlierden eene zelfstandige gemeente zal blijven. Aan de Heeren heb ik uitgelegd, waarom het centraal gezag tracht te komen tot opheffing van de kleine gemeenten. Burgemeester Van Hulten, die einde 1919 burgemeester-secretaris van Vlierden werd, moest destijds om onderdak te komen de woning van Oud-Burgemeester Janssens overnemen voor f. 7.000. Bij vereeniging van Vlierden met Deurne ziet hij geen kans, weer f. 7.000 voor zijne woning te maken; hij hoopt, dat hij dan op de een of andere manier voor zijn verlies zal worden schadeloos gesteld. Hem zou het liefst zijn, dat Vlierden de woning kocht, en dat deze dan later aan Deurne over ging.

Vlierden bouwde een nieuwe school; het oude schoolgebouw zal tegen huur door gemeente worden beschikbaar gesteld, voor vergaderingen van den Boerenbond, de Kiesvereeniging, voor oefening van de harmonie en derg. Men vertrouwt op die manier eene behoorlijke rente te maken van de waarde van het oude gebouw. Sinds eenige jaren werkt men bij de exploitatie van de gemeentelijke bezittingen samen met het Staatsboschbeheer. Er moet nog ± 160 H.A. beboscht; ± 47 H.A. werden door Staatsboschbeheer aangelegd; bovendien heeft gemeente nog een 40 H.A. bosch, die reeds vroeger werden aangelegd. Burgemeester zal eene afzonderlijke boekhouding aanleggen van de exploitatie der gemeentelijke bezittingen.

Voor de waterleidingen worden handdiensten van de inwoners gevorderd; volgens het kohier in het geheel 327 dagen. De waterleiding, welke men achterom den Stipdonkschen watermolen wilde aanbrenge, om het overtollige water af te voeren en waterschade tegen te gaan, is nooit gegraven! Van Loon, de eigenaar van het heerlijk jachtrecht, vertrok naar Den Haag, en verkocht het heerlijk jachtrecht aan F. Smulders, Carnegielaan 3, Den Haag. Geen konijnenschade.

De tram Deurne-Roermond gaat niet best; van Deurne tot Meyel wordt er weinig gebruik van gemaakt; van Meyel tot Roermond moet het nogal gaan. Op de locomotieven staan de letters L.T.M. (Limburgsche Tramweg Maatschappij). Spotters zeggen dat met die letters bedoeld wordt te zeggen: Ledig tot Meyel.

Lierop

Den **18 Mei 1922** bezocht ik vanuit Helmond de gemeenten Lierop en Deurne. Het verslag over 1921 was een echt prulverslag; niet geschikt om als basis te dienen voor mijne besprekingen met B. en W. Ik heb B. en W. daarop gewezen; later liet ik den gemeentesecretaris – Michels –

binnenkomen om hem mijn ernstig ongenoegen over zijn prulwerk te betuigen. Dit laatste gebeurde natuurlijk niet in tegenwoordigheid van B. en W.

De aanleg van bosschen door Staatsboschbeheer vordert maar langzaam; de arbeidersloonen zijn te hoog. Lierop kon geen hooger bedrag per jaar beschikbaar stellen. Van de 180 H.A. waarvoor gecontracteerd werd, is thans 65 H.A. beboscht. Gemeente heeft nog 148 H.A. bosch, welke niet door Staatsboschbeheer verpleegd wordt. Verder nog uitgestrekte complexen woeste gronden.

De Heer Sprangers te Nijmegen zorgt voor de ontginningen te Asten, Someren, Vlierden, Deurne en Lieop. De kosten van dezen houtvester zijn in het algemeen ontginningsplan begrepen.

De jacht is voor 6 jaar gepacht door Mr. Norbert Smits v. Oijen voor f. 509; veel patrijzen; fazantenschade langs de grens van Mierlo; geen konijnenschade dat naam heeft. Pastoor Offermans kwam zijn opwachting maken. Zijn boerinnenschool blijft goed gaan; 27 meisjes; meest allen uit Noordbrabant. Voor Limburg is tegenwoordig eene boerinnenschool te Posterholt. De cursus is nog een tweejarige. De school is thans aangewezen op steun (70%) van het Rijk; in verband met de bepalingen van de nijverheidsonderwijswet 1920 subsidieert de Provincie niet meer.

Deurne en Liessel

Den **18 Mei 1922** bezocht ik vanuit Helmond de gemeenten Lierop en Deurne. De tram Deurne-Meijel-Roermond beantwoordt niet aan de verwachting. Tussen Deurne en Meijel is zeer weinig verkeer. L.T.M. staat op de locomotieven, d.i. Limburgsche Tramweg Maatschappij. Spotters meenen, dat die letters Ledig tot Meijel beteekenen. Die tramverbinding kostte aan Deurne f. 220.000.

Het veenbedrijf gaat nog vrij goed: aan turfstrooisel verdiende men in 1921 plusminus f. 4.000 aan verkoop van turf plusminus f. 63.000 te samen plusminus f. 67.000. Deurne maakte een harden weg van Zeijlberg naar station Helenaveen. Zeer in het belang van den detail-turfverkoop: vanuit Helmond, Nuenen, Deurne, Gemert, St. Oedenrode enz. komt men per kar, wagen, lastauto turf halen. In 1921 werd 90.000 kubieke meter turf gegraven; men meent, dat men in 1922 alle aanvragen om turf niet zal kunnen voldoen.

Met B. en W. even naar Halte Helenaveen gereden om ter plaatse moeielijkheden, verwekt door den directeur Bos van Helenaveen, te kunnen beoordeelen. De weg Zeijlberg-halte Helenaveen is een gedeelte van een hardewegverbinding Deurne-Horst-Venlo. Juist aan de halte is nog een stuk weg van ongeveer vierhonderd meter nog niet verhard. Deurne en Horst willen dien weg recht langs de spoorlijn en de halte door trekken. De Heer Bos wil dien weg maken achter langs de turfstrooiselfabriek van Deurne. Dan moeten drie bruggen gemaakt, benevens over eene groote lengte het veen meer dan drie meter diep uitgegraven; dat zal ongeveer een ton kosten, terwijl men allerlei gevaarlijke bochten en draaien moet maken, terwijl de weg anders rechtdoor loopt. Bovendien moeten de menschen uit het dorp IJsselstein dan een grooten omweg maken om de halte Helenaveen te bereiken. Welke reden de Heer Bos heeft, om zooveel moeielijkheden te maken weet men niet; hij heeft vroeger met Van den Griend ruzie gehad, en nu vermoedt men, dat daarin de oorzaak van zijn optreden ligt. Van zijn raccordement met de halte maakt hij geen gebruik meer; dat zou trouwens gemakkelijk opgeschoven kunnen worden.

Ontginningen: vier boerderijen gebouwd, vier boerderijen in aanbouw, met renteloos voorschot van den Staat aan den eigenaar; twaalf boerderijen in erfpacht gegeven; grond van gemeente; gebouwen van den boer; gesticht met Rijkspremie. Vier boerderijen, eigendom van gemeente, verhuurd. In 1920, 1921 en 1922 plusminus 200 hectare woesten grond met werkelozen aangemaakt. Met Staatsboschbeheer juist een contract afgesloten voor bebossching van 155 hectare. Van de 375 hectare bestaande bosschen krijgt Staatsboschbeheer bovendien plusminus 200 hectare in verpleging.

Electriciteitsbedrijf gaat goed; in 1921 een zuivere winst van ongeveer f. 1.000. Dat bedrag zou veel grooter zijn, wanneer men niet juist Liessel had aangesloten; dat kostte f. 65.000.

Arbeiderswoningen: Men heeft 89 woningen gebouwd; meer doet men ook niet; bij 22 ligt een tot drie hectare grond. Uitbreidingsplan is nog niet gereed. Met Ouwerling gaat het

tegenwoordig goed. Werkeloozen: Gemeente verschaft op het moment in de ontginningen nog aan 80 werkeloozen werk.

Aarle-Rixtel

Den **19 Mei 1922** bezocht ik vanuit Helmond de gemeenten Aarle Rixtel en Oploo. Er kwamen twee arbeiders-raadsleden; sterk drijven naar woningbouw voor volkshuisvesting; 20 woningen gebouwd; huurprijs f. 4,75; meestal verhuurd aan vreemden; de eigen arbeiders kunnen die huur niet betalen; verwonen f. 1,50 tot f. 2. Het laagspanningsnet voor de elektriciteit kostte f. 37.500. Het gaat uitstekend; 25 cnt klein kracht; 50 cnt licht; niet in beheer bij PNEM. Gemeente-ontvanger is torenuurwerkmaker; is electrotechnicus; is administrateur van het gemeentelijk electriciteitsbedrijf.

Tijdens den oorlog gaven de gemeentelijke bezittingen reuzewinsten; op een bedrag van f. 10.000 na, dat geleend werd, werden alle distributiekosten daaruit betaald. Thans is de opbrengst veel minder; de bate voor de gemeente is maar klein. De werkeloozen worden daar te werk gesteld; deze leveren duur, slecht werk; vandaar ook, dat de bate voor de gemeente niet grooter is. Geen eigen losplaats aan Wilhelminakanaal. Mathijssen en v. Vlissingen kwamen om de hoge belasting van Helmond naar Aarle Rixtel wonen.

De industrie – Van Vijfeiken; ververij van Spielen en Co – gaat redelijk. Ongeveer 100 menschen gaan in Helmond werken. Werkeloosheid is er thans niet meer. Boekhouding gemeentelijk bezit wordt niet meer bijgehouden. In Bakel heeft gemeente twee complexen grond: 56 H.A. turfveld op de grens Milheeze-Deurne; dat perceel is slechts 200 M1 breed, en loopt haast tot Venray door; verder 105 H.A. Grootelsche heide; die wil men beboschen. Men heeft vroeger met de Grondmij gewerkt; duur, daarom bedankt.

Gemeente moet vrij hoge belastingen heffen. De uitvoering van de lager onderwijswet 1920 zal ± f. 30.000 kosten. Secretaris Vvan Roy is een echte vuilpoes; op de secretarie is het meer dan vuil en smerig. Geen partijenschappen in de gemeente.

Oploo, St. Anthonis en Ledeacker

Den **19 Mei 1922** bezocht ik vanuit Helmond Aarle Rixtel en Oploo. In verband met de ontginningen neemt het zielental geleidelijk toe. Aan woningbouw deed gemeente niets; met Rijkspremie werden 7 woningen gebouwd; bovendien werden 5 nieuwe boerderijen gebouwd, en 2 oude afgebroken en weer nieuw opgebouwd. Twee raadsleden werden uitgeworpen, en vervangen door den secretaris van den Boerenbond en door een vertegenwoordiger van de Hanze; deswege geen rancune of partijchap.

Gemeente bezit 1.753 H.A. grond; daarvan ligt nog woest 1.582 H.A.; geschikt tot ontginning tot bouw of weiland 220 H.A. Men heeft geen boschbezit; voelt daarvoor ook niets; de grootontginners, o.a. Roelvink hebben bosch geplant, maar de mast wil niet groeien wanneer die 3 M. hoog is. Daarom wil men ook niet naar Staatsboschbeheer. Men is sinds verleden jaar begonnen, gronden voor cultuur geschikt te maken door die te ploegen enz. en die dan op langen termijn te verhuren; dat gaf uitstekende resultaten; vandaar, dat men dit jaar weer 20 H.A. op die manier behandelde. Tot nu toe stak men ongeveer f. 20.000 in de ontginningen; daarvan maakt men in 1922 ruim 10% rente.

Gemeente onderhoudt de waterleidingen. Het onderhoud van de Graafsche Raam kost aan Oploo f. 150 per jaar. Voor onderhoud van de Oeffeltsche Raam was ook een convenant tusschen de betrokken gemeenten gesloten; door de tegenwerking van Oeffelt bleef de zaak steken. Harde weg Oploo-Milheeze-Deurne komt binnenkort gereed.

De Heer Adam Roelvink kwam ter audientie en pleitte sterk voor een harden weg vanaf zijne bezittingen via Radioweg-Sambeek naar de Maas. Hij ligt overhoop met den burgemeester van Sambeek, die vertelt, dat hij f. 40.000 voor dien weg zou hebben toegezegd, terwijl dat bedrag in waarheid f. 25.000 is. Hij wil f. 40.000 geven, wanneer Provincie nog een ander stuk weg wil verharden en in onderhoud nemen.

In gemeente wordt geregeld landbouw- en tuinbouwonderwijs gegeven; voor teekenonderwijs moet men naar Boxmeer. Van elektriciteit wil men voorloopig niets weten; die is nog te duur. Op

den terugweg naar Helmond bleef mijn auto staan op 5/4 uur vóór Gemert. De Heer G.J. Lambrechtsen (gehuwd met v. Vlissingen) van de ontginning Cleefswit had de beleefdheid, mij met zijn auto naar Helmond te brengen.

Lieshout

Den **20 Mei 1922** bezocht ik vanuit Helmond Lieshout en Stiphout. Door het vertrek van de laatste keetbewoners van het Wilhelminakanaal ging het zielental eenigszins terug. Voor volkshuisvesting behoefde gemeente niets te doen; met Rijkspremie werden 13 woningen gesticht, waarvan 7 boerderijen.

Bij gelegenheid eener staking (April 1920) op de fabriek van Merkelbach liet burgemeester eene verordening ex art. 187 Gemwt tegen samenscholingen afkondigen. De ruiten op de fabriek werden ingegooid; het had al een dag of acht gemuiterd, vóór versterking van politie kwam; twee rijksveldwachters, die een week of drie in gemeente beleven. De gemeenteveldwachter was juist overleden.

Alles samen kostte de distributie f. 7.000. Er wordt in Lieshout geen sterken drank gedronken; 3 vergunningen, terwijl er 4 mogen zijn. Gemeentelijk bezit. Met Staatsboschbeheer is juist door Lieshout gecontracteerd over het beboschen van 200 H.A. Ééne boerderij zal gesticht worden met Staatssteun: f. 400 per H.A. + f. 400 per H.A. voor het gebouw. De boekhouding van het gemeentelijk bezit is goed bijgehouden tot 1920. Zoodra de gemeente rekening 1920 vastgesteld is, worden de cijfers uit die rekening overgenomen in de eigen boekhouding van het grondbezit. Door eene dochter van den burgemeester (diploma Mercurius) wordt die zaak in orde gehouden.

Aanlegplaats aan Wilhelmina kanaal kostte f. 11.000. Men heeft daarvan veel voordeel. Distributienet elektriciteit is zoo goed als gereed; zal ± f. 13.000 kosten. Het werd onder leiding van de PNEM gebouwd. Er wordt geen armoede geleden; bij eene broodbedeeling worden hoogstens 4 à 5 brooden gehaald. De plaatselijke industrie gaat vrij goed; de klompenmakers hebben het echter hard te verantwoorden. Tien werkeloozen; zij worden door gemeente in de ontginningen te werk gesteld tegen een loon van f.1,75 tot f. 2. Hun werk is niet erg loonend, omdat voor hen werk moet gezocht worden.

Finantiën zijn in goeden staat; de lageronderwijswet 1920 legt aan gemeente geen zware lasten op; alleen de exploitatie van de meisjesschool in het liefdehuis.

Stiphout

Den **20 Mei 1922** bezocht ik vanuit Helmond de gemeenten Lieshout en Stiphout. Geen woningnood; gemeente deed niets. Er werd ook geen enkel huis met Rijkspremie gebouwd; er kwamen geen aanvragen voor in. Er werden twee nieuwe Raadsleden gekozen; de twee wethouders werden afgestemd. Er zijn thans meerdere arbeiders-raadsleden.

Het gemeentelijk bezit brengt zoo goed als niets op door de inertie van den burgemeester. Tijdens den oorlog had men uit de slechte bosschen zeker f. 15.000 aan brandhout kunnen maken. Men deed niets. Thans is hetzelfde hout onverkoopbaar. Men liet in 1921 acht H.A. ploegen enz. om te haveren en er dan grasland van te maken. Dat kostte f. 1.600. Thans durft men niet verder te gaan, en durft men die gronden niet te bezaaien, uit vrees voor de kosten; men laat ze nu renteloos liggen. Gebeurt er niets, dan worden die gronden weer heide. Men zou ze gaarne verkoopen.

De waterleidingen zijn goed in orde; men liet ze door de werkeloozen in orde maken. Twee brandspuiten; ze zijn niets waard. De geweren van de burgerwacht stonden in de Raadszaal. Men heeft geen schietbaan. Nu zal de burgerwacht rustend worden! 16 geweren blijven in Stiphout; drie worden dan opgeborgen op den zolder bij de Zusters! De rest zullen worden ingepakt en teruggezonden aan de legeradministratie.

De plaatselijke industrie – twee kousenfabrieken – werken druk; tal van meisjes werken daar. Er gaan 150 mensen in Helmond werken, waaronder 6 meisjes. Deze meisjes staan moreel niet lager dan die, welke op de kousenfabrieken in de gemeente werken; ze deugen geen van allen! Het gaat den klompenmakers slecht; sommigen werden weer fabrieksarbeider.

Gemeente wil zich bij Staatsboschbeheer aansluiten; kan daarvoor jaarlijks niet meer dan f. 500 beschikbaar stellen; in 1920 aangevraagd; de zaak is nog niet in orde; de te beboschen gronden moeten nog worden uitgezocht. De indruk dien de burgemeester maakt, is meer dan bedroevend; hij kan zeker niet herbenoemd worden.

Stiphout kan m.i. niet blijven bestaan. Het ware m.i. het meest gewenscht dat de kom, waar de meeste arbeiders wonen, bij Helmond kwam, en de rest, Croy en Kruisschot, waar de landbouwers wonen, bij Aarle of Lieshout gevoegd werd.

Beek en Donk

Den **22 Mei 1922** bezocht ik de gemeenten Beek en Donk en Erp. Er is een groote drang geweest tot woningbouw. Eene bouwvereniging wilde 72 woningen bouwen en vroeg daarvoor van gemeente f. 393.000,- + f. 20.000,- voor bouwterrein. Gelukkig werden er niet meer dan 24 gebouwd; 20 moeten f. 4,30 en 4 f. 4,60 huur opbrengen. Die huurprijs is te hoog; de menschen kunnen het niet betalen; drie woningen staan thans ledig; met Pinksteren komen er weer ledig. Met Rijkspremie worden op het moment acht woningen gebouwd.

Het electriciteitsnet – kosten f. 18.000 – is thans in exploitatie; licht kost f. 0,60; klein kracht f. 0,30. Jhr. De Jong van Beek en Donk vroeg stroom voor Eikenlust; hij vond de voorwaarden te zwaar en bouwde daarom zelf eene aansluiting van Eikenlust aan het gemeentelijk electriciteitsnet, en droeg die aansluiting aan de gemeente over.

De verdere ontginning van het Gemeentelijk Broek heeft men stopgezet; men doet niets meer. Gemeente ligt te laag. Als het 24 uur aan een stuk regent, dan wast de Aa gedurende drie dagen, waardoor ten slotte alles overstroomt; na een dag of drie is men het water dan weer kwijt. Van de droogte in 1921 heeft men wel geprofiteerd om de waterleidingen wat te veggen en diepen. Maar de Aa, die men met Erp gezamenlijk moet in orde maken, bleef zitten. Men heeft gewacht op een verzoek van Erp om gezamenlijk te werken, en dat verzoek werd niet gedaan, terwijl men blijkbaar geen reden vond, om zich het eerst tot Erp te wenden.

Gemeente is bezwaard met het onderhoud van vele K.M. harden weg: de weg Aarle-Beek-Gemert is provinciaal; de weg langs het kanaal is van het Rijk. Alle andere wegen zijn ten laste van gemeente. Voor de zandwegen kan men van v. Thiel geen sintels meer krijgen; deze heeft die zelf noodig tot ophooging van terrein voor den bouw van arbeiderswoningen. De draadnagelfabriek van Janus van Thiel gaat best. De pindraadfabriek van Gebrs. Van Thiel gaat slap.

De onderlinge brandverzekering werkt nog; maar velen zijn er toch uitgelopen. Burgemeester Van Nispen, die sinds mijn vorig bezoek getrouwd is, viel mij nu niet mede. Hij was omtrent veel niet zoo goed op de hoogte als in 1918; blijkbaar geeft hij zich niet meer zooveel moeite. In zijn denken, doen en laten heeft hij iets ontzettend kleingeestigs; hij is niet vlot. Integendeel erg klein.

Erp

Den **22 Mei 1922** bezocht ik vanuit Helmond de gemeenten Beek en Donk en Erp. In Boerdonk is een pastoor, die vroeger missionaris geweest is. Een heilig man, die in de missie tot de conclusie kwam dat de Fransche en Duitsche missiezusters te wereldsche opvattingen hadden. Daarom is hij bezig eene Hollandsche Missieorde te stichten waarin de zusters strenger van leven en opvattingen zijn, dan hare Fransche en Duitsche missiezusters. Ook met eene orde voor Missiepaters is hij doende geweest, maar dat heeft hij moeten opgeven, omdat hij geen docenten kon vinden voor de toekomstige paters.

Vanuit Heeswijk is men een tijd lang komen les geven. Gemeente bouwde voor de volkshuisvesting 4 woningen; f. 3,25 per week. Die huur is te hoog; de menschen, voor wie dat soort woningen bestemd is, verwonen hoogstens f. 1,50. Ze willen in een bedstee slapen, en verwenschen daarom de slaapkamers op de 1ste. verdieping. Bij iedere woning is ± 10 are grond. De woningen zijn onverhuurbaar.

Men heeft geen last meer van woonwagens, sinds men daarvoor eene vaste standplaats aanwees; die standplaats bevalt niet, en nu blijven de woonwagens weg. Aan het electricisch provisorium heeft men veel geld verloren; thans betreft men stroom van de PNEM; het tarief is

te hoog: 75 cent voor licht en 35 cent voor kracht. Gemeente stak tot nu toe f. 33.500 in de exploitatie van gronden, nl. aanleg van wei en hooiland; in 1921 maakte men daarvan zuiver ± 20%.

Gemeenteveldwachter I. Iven was tevoren in gelijke functie in Lierop; werd bijzonder gerecommandeerd en blijkt geheel ongeschikt: hij heeft geen dienstijver en geen tact. Boekel schoof vijf arme huishoudens af naar Erp; de menschen zijn straatarm; het zijn goede arbeiders en doen den politie geen overlast aan. Erp doet thans geen moeite meer, de menschen weer kwijt te raken, maar het is jammer dat ze gekomen zijn, want in Erp hebben ze den halven tijd geen werk, terwijl ze in Boekel voortdurend werk hadden.

Boekel

Den **23 Mei 1922** bezocht ik vanuit Helmond de gemeenten Boekel en Uden. Eene vereeniging voor de volkshuisvesting bouwde 2 woningen. Met Rijkspremie werden 8 woningen gebouwd. Vóór 1920 deed Boekel weinig voor de ontginning van hare woeste gronden. In 1920 maakte de Heide Mij. een ontginningsplan voor 160 H.A. Daarvan zijn thans ontgonnen 80 H.A. verdeeld over 8 boerderijen en 3 keuterboeren. Vandaag is de inzet en over 14 dagen de toeslag van den openbare verkoop van 20 perceelen, elk van 1 H.A. Bovendien is men nog in onderhandeling (bereids door G.S. goedgekeurd) over den verkoop van grond van 2 boerderijen; terwijl er tenslotte nog een boerderij van 12 H.A. gesticht word op de grens van Beugen. Het Rijk gaf in 1921 voor de stichting van 3 boerderijen f. 26.400, berekend tegen 2 x f. 400 per H.A. Men hoopt in 1922 nog eene Rijksbijdrage te verkrijgen voor de stichting van 5 boerderijen. Ik heb B. en W. sterk geadviseerd, om nu door de Heide Maatschappij een groot plan te laten maken voor de ontginning van de ± 600 H.A. resteerende woeste gronden. Dat kan men dan successievelijk al naar de omstandigheden het toelaten, uitvoeren

Distributienet voor electriciteit kostte f. 16.000. Stroomlevering begon 1 November 1921; 70 cnt. voor licht; 35 cnt. voor klein kracht. Vier krankzinnigen, welke ten koste van de gemeente in Padua verpleegd worden, werden door Boekel vrijwillig verzekerd. Wanneer gemeente 3 jaren geplakt heeft, doet gemeente verder niets meer. Zijn krankzinnigen 65 jr. oud, dan trekt gemeente voor ieder hunner f. 3 in de week.

Voor het in orde brengen van den weg Gemert-Bakel-Volkel gaat gemeente f. 20.000 leenen. Een vak van 500 m² wordt belegd met mooie vlakke keien 16 x 16; die keien kosten f. 2,80 per m² franco station Uden. De rest is grintbaan en wordt omgebouwd in steenslagbaan, dat zal f. 15.000 kosten. De leening moet in 20 jr. afgelost zijn.

De uitvoering onderwijswet 1920 kostte aan gemeente f. 85.000. Bovendien nog eene jaarlijksche bijdrage van ± f. 1.000 voor onderhoud enz. Gemeente moest in 1920 f. 15.000 belasting heffen; in 1921 zesduizend gulden meer, dus f. 21.000.

Uden

Den **23 Mei 1922** bezocht ik per auto vanuit Helmond de gemeenten Boekel en Uden. Het is weer misère met deze Burgemeester; hij liet niettegenstaande allerlei rappels – schriftelijk, telegrafisch, telefonisch – den Minister van Binnenlandsche Zaken een jaar op antwoord wachten inzake eene klacht over het niet-uitbetalen van gelden aan de burgerwacht (Cfr. mijn schrijven aan Binnenl. Zaken van 19 Mei 1922 A nr. 2/3 IV \Afd. Onderwerp Burgerwacht). Ik heb den burgemeester gezegd, dat hij nu de laatste waarschuwing kreeg; wanneer er weer iets van dien aard voorkomt, dan kan hij als burgemeester niet gehandhaafd worden.

De burgemeester van Boekel had mij heden geklaagd, dat burgemeester van Uden zijn woord niet hield: Boekel had met Uden afgesproken, dat Boekel eene gemeenschappelijke waterleiding zou vegen voor gezamenlijke rekening. Boekel had geveegd en kon nu van Uden al sinds anderhalf jaar geen geld krijgen. Aan de veiling werd voor f. 150.000 kersen geveild. De ziekte in de kersenboomen is veel minder.

Tarief electriciteit licht: 70 cnt voor de eerste 200 K.W.U.; 60 tweede 200 K.W.U.; 50 cnt voor de rest. Voor kracht: 50 cnt voor de eerste 200 K.W.U.; 30 tweede 200 K.W.U.; 20 cnt voor de rest. Het is een tarief van eigen vinding. Van de PNEM wil men niets weten.

Heide Maatschappij maakte voor gemeente een ontginningsplan van 140 H.A. 40 H.A. werden ontgonnen tot weiland; daarin zijn thans 80 beesten ingeschaard. Er werden 12 boerderijen gebouwd met Rijkssteun; 9 kregen f. 1.000 per H.A.; 3 f. 800. Iedere boerderij is ± 10 H.A.. Met den burgemeester ben ik die boerderijen gaan kijken; ze liggen in de Peelsche heide, oostelijk van Volkel; om er te komen volgden we den weg Volkel-Mill. De gewassen, vooral het weiland, leed blijkbaar sterk door de droogte. Uden is daar ter plaatse bovendien bezig een terrein aan te leggen voor de stichting van een nieuw dorp van ± 40 woningen, met een terrein voor kerk, school enz. Er waren ± 60 menschen bezig het terrein te egaliseeren, wegen te traceeren, waterleidingen te graven, duikers te leggen enz. enz. Het is een plan van de Heide Maatschappij; wel wat grootscheeps opgezet voor Uden. Ik ben zeer benieuwd, wat daarvan terecht komt. Het was voor mij eene warme wandeling, bij sterken zon, geen wind, zeker 85 gr in den schaduw, minstens 2½ uur.

Nunen, Gerwen en Nederwetten

Den **24 Mei 1922** bezocht ik vanuit Helmond de gemeenten Nunen en Gemert. Nunen neemt in zielental toe, ook door vestiging; daardoor woningnood; door eene vereeniging werden 22 woningen gebouwd; huishuur f. 3,50 tot f. 4,85. Bovendien werden dertien woningen gebouwd met Rijkspremie. Bij laatste verkiezing 4 nieuwe Raadsleden; de twee wethouders Renders en Van Nunen werden uitgeworpen. Er is veel partijchap; ook groote ontevredenheid omdat de weg Soeterbeek-Nederwetten-Son-Nunen nog niet verhard is.

Nunen (d.i. de kom, niet de gemeente) werd geëlectriceerd; het bedrijf dekt zich; overschot ± f. 100. Aan een distributienet voor de overige gemeente durft men voorloopig niet denken; licht f. 0,65; klein kracht f. 0,25.

Jacht op gemeente wordt te samen met die op de gronden van den algemeenen arme tegelijk verpacht; de opbrengst wordt verdeeld naar de ha-grootheid van ieders bezit.

Dr. Anderegg kost aan gemeente buitengewoon duur: men kocht voor hem een huis van f. 24.000, waaraan men f. 9.000 vertimmerde; hij betaalt f. 800 huur en heeft verder een gemeentelijk salaris van f. 3.500. Wanneer men voor rente en aflossing 10% rekent, dan kost hij aan gemeente f. 3.300 + f. 3.500 - f. 800 = f. 6.000. Er is geen vroedvrouw, zoodat de verloskundige praktijk in dat bedrag begrepen is.

Het mooie landgoed Vaarle, indertijd eigendom van Mevrouw Scheidius-Lups te Arnhem werd voor een jaar of 15 door haar aan eene combinatie verkocht; deze combinatie verkocht het weer aan den Heer v. Eyseren, een Hollander. Het landgoed wordt thans door Van Eyseren bewoond en geëxploiteerd; daar staat geen woonhuis; alleen eene boerderij. V. Eyseren woont daar als een boer. Geen boekhouding van exploitatie gemeentelijk bezit, aan nieuwen burgemeester gevraagd daarmee te beginnen.

Werkloosheid. Geen eigen werkeloozen; nog 7 werkeloozen, die door Rijk gesteund worden. Bovendien nog 3 werkeloozen, afkomstig van werkstaking bij Carp en 7 dito afkomstig van het stilgelegde bedrijf "Piens" van Bruning; voor deze 10 wordt voorloopig niets gedaan. Moeielijkheden met een van de twee veldwachters; aan burgemeester opgedragen hem scherp in het oog te houden; maar voor alles redelijk en rechtvaardig te zijn en hem het leven niet onmogelijk te maken.

Gemert

Den **24 Mei 1922** bezocht ik vanuit Helmond de gemeenten Nunen en Gemert. In de laatste jaren werden door eene bouwvereeniging 12 nieuwe woningen gebouwd; bovendien nog tien woningen met Rijkspremie. Pastoor Poel drijft druk gemeentelijke politiek; hij richtte een kiesvereeniging op, op democratische grondslag, en bracht vijf nieuwe leden in den Raad waaronder een arbeider. Bij volgende Raadsverkiezing gaan er gewis nog een paar oude Raadsleden uit en worden de wethouders dan ook uitgeworpen. Burgemeester Buskens wacht dat liever niet af en wil reeds 1 October van dit jaar heengaan.

Electriciteitsbedrijf: het gemeentelijk bedrijf dekte zich. Toen werd besloten ook De Mortel aan te sluiten; dat kost f. 20.000,-. Voorloopig zal men nu op een deficit moeten rekenen; licht 60, kracht 45 cent.

Werkeloosheid: op het moment geen eigen werklozen; daar zijn echter 35 á 40 werklozen onder de textiel- en de landarbeiders en de sigarenmakers.

Gemeentelijk bezit: bestaat uit 52 H.A. dennebosschen en heide; dit jaar nog 50.000 dennestekjes gezet op ± 4 H.A.

De tuinbouwvereniging: heeft een proeftuin aangelegd; staat onder leiding van Derks, hoofd der school te Mortel. De tuin is eigendom van de vereniging; de Boerenleenbank schoot het benodigde geld. Twee boomkwekerijen, vooral veel fruitboomen.

v. Kemenade: staat op faillieren; hij was voldoende vakkundig en werkzaam, maar door de valuta ging de markt te Venlo te niet, en had hij geen afzet meer voor zijn product (groenten).

Tonnaer: de rijksontvanger werd naar Den Bosch overgeplaatst.

Bijvoet: verloor door den slechten gang van zijn bedrijf duizenden en nogmaals duizenden.

De drie hoofdpersonen van de vereniging "Gemert's Belang" verdwenen langs verschillende wegen van het tooneel; Gemert's Belang is dood en begraven.

Gemeente-verslag 1920: het model deugt niet; vele belangrijke zaken, bijv. nijverheid, fabrieken enz. worden heelemaal niet vermeld. Bovendien staan er wel een hoop onbenulligheden in; deswegen den gemeentesecretaris Schafrath ernstig hard gevallen.

Onderhoud van de waterleidingen: was bijzonder goed volgens den burgemeester; laat veel te wenschen over volgens wethouder Smulders. Eind van de discussie: er zal een man meer aan gezet worden.

Legaat van Cooth: gemeente ontvangt daaruit jaarlijks f. 120; betaalt daarmee het landbouwonderwijs te De Mortel.

Cuijk en St. Agatha

Den **29 Mei 1922** bezocht ik vanuit Cuijk de gemeenten Cuijk, Oeffelt en Beers. Ik ging weer naar Cuijk, omdat de administratie ter secretarie zooveel te wenschen over laat. Na eidelooze rappels kwam eindelijk de gemeenterekening over 1920 in; de ergste gemeenterekening van de verschillende gemeenten was heilig bij die van Cuijk; zulk knoeiwerk dacht ik niet dat mogelijk was. Ik heb er B. en W. een ernstige grief van gemaakt, dat zij zulk werk durfden inzenden. Van B. en W. gaat niet voldoende drang uit op het personeel; de burgemeester is veel te veel afwezig en laat het bestuur van de gemeente *á l'abandon*. Hij is bovendien lastig en bezit geen aanpassingsvermogen; hij heeft daardoor met vele menschen moeielijkheden, ten koste van zijn invloed. De Raad neemt dikwijls ondoordachte besluiten, zonder zich te storen aan wat de burgemeester zegt.

Met Rijkspremie zullen in gemeente door een particulier 24 arbeiderswoningen gebouwd worden en 8 middenstandswoningen. Bovendien verkreeg de gemeente de toezegging van Rijkspremie voor den bouw van 12 arbeiderswoningen; het is nog onzeker of die 12 woningen wel gebouwd zullen worden. Er is veel ruzie en partijschap in Cuijk. Bij de laatste Raadsverkiezing vielen 5 van de 7 Raadsleden, waaronder de 2 wethouders: Manders en Toonen. Als Toonen zich herkiesbaar had gesteld, zou hij misschien herkozen zijn geworden; hij heeft er zich blijkbaar niet aan durven wagen.

De vroedvrouwquaestie kwam tot eene oplossing; bnoemd werd Mej. Versteeg uit Roelofarendsveen. Zij valt blijkbaar in den smaak der menschen; er zijn thans geen moeielijkheden meer met de beide doctoren. In Vianen zal eene R.C. bijzondere school komen. Nu zijn er weer moeielijkheden over de overdracht van klokken en uurwerk uit den ouden toren aan den pastoor, de zaak hangt thans bij G.S.

In 1920/1921 besteedde men f. 30.000 aan verbetering en versterking van waterkeeringen.

Electriciteitsbedrijf maakte in 19211 een netto winst van f. 1.200; licht 60 cnt kracht 30 cnt per KWU. Er zit nog f. 62.000 geleend geld in, waarvan f. 15.000 voor den kabel door de Maas. Aan 8 uitgetrokken werklozen wordt werk verschaft; er zijn bovendien nog 30 werklooze bouwvakarbeiders en leerlooiers; de sigarenfabrieken schijnen nog al werk te hebben.

De in 1920 bij de doorbraak verzande 20 Hectaren zijn ontzand; het heele werk heeft f. 18.000 gekost. De voor dit werk door de Watersnoods Commissie beschikbaar gestelde f. 7.000 bleven ongebruikt; men hoopt, dat geld te mogen gebruiken om de door den Watersnood geleden schade van enkelen nog te kunnen vergoeden. Het onverstandige werk van den burgemeester in 1920, het leggen nl. van eene houten kisting langs de Maas, terwijl de Provinciale Waterstaat met den Valuwedijk bezig was, kostte f. 2600. Dit bedrag zit in de geldleening van f. 30.000.

Oeffelt

Den **29 Mei 1922** bezocht ik vanuit Cuijk de gemeenten Cuijk, Oeffelt en Beers. Onder burgemeester Remmen gaat het blijkbaar in Oeffelt veel beter dan onder diens voorganger Haerkens. Naar het schijnt behooren de ruzies en partijschappen vrijwel tot het verleden. Er kwamen bij de laatste Raadsverkiezing twee nieuwe Raadsleden, omdat 2 der vroegere leden zich niet herkiesbaar hadden gesteld: Wethouder Gerrits verliet de gemeente, burgemeester Haerkens wilde niets meer met gemeentebestuur te maken hebben.

De rozenkweekers Verschuere uit Haps hebben hunne zaken gesplitst: twee bleven in Haps; twee hebben eene kweekerij van 8 H.A. in Oeffelt; een exploiteert 6 H.A. rozen in Cuijk.

Afgesneden rozen met langen stengel gaan naar Parijs; struikrozen gaan naar Engeland, Spanje en Amerika; de kweek van stamrozen heeft niet veel om het lijf.

Er kwam een hoofd der school met landbouwakte; op advies van inspecteur Klerx werd in zijne instructie bepaald dat hij buiten Oeffelt geen les mag geven. Voor een landbouwcursus van 144 uur per jaar maakt hij f. 660; bovendien f. 100,- van het Rijk voor zijne landbouwakte.

Burgemeester heeft voor enkele maanden in Cleve gezocht naar oud archief van Oeffelt; hij vond daar niets; men dacht in Cleve, dat het in Dusseldorf zou zijn.

Van het weiland van de gemeente is 30 H.A. uiterwaard; een pr. H.A. zijn goed, de rest is niet veel waard: kiezel en zand; Maasslib komt er nooit over heen. Geen armoede dat naam heeft; er zijn drie werkeloozen geweest; B. en W. meenen, dat die wel zoo wilden; ze stonden bekend als luiaards. De steenfabriek van Botermans bracht tot nu toe niet veel armoede in Oeffelt.

Botermans kan zijn steen niet kwijt; hij heeft er nog wel 5 miljoen staan. Steen die uit leem van de Vilt gemaakt wordt, is uitstekend.

Over veldwachter heeft men thans geen klachten; hij houdt zich buiten de plaatselijke ruzies; er wordt niet meer gesmokkeld, zoodat hij niet meer met de smokkelaars kan heulen, zooals men vroeger van hem dacht. Het moreel van de bevolking moet weer vrij goed zijn. Van de omstandigheid, dat wethouder Mooren 25 jr. Raadslid was, maakte de Raad gebruik, hem in eene feestvergadering te eeren.

Beers

Den **29 Mei 1922** bezocht ik vanuit Cuijk de gemeenten Cuijk, Oeffelt en Beers. De nieuwe burgemeester maakt mij een goeden indruk; zijne verhouding tot beide wethouders schijnt mij uitstekend. Partijschappen bestaan hier niet. Bij de laatste raadsverkiezing had één lid zich herkiesbaar gesteld; de anderen werden herkozen. Het is maar goed, dat de vroegere secretaris Peeters Weem niet benoemd werd tot burgemeester; hij was zeer onhebbelijk, als hij niet met vriendjes te doen had; vandaar, dat drie raadsleden tegen zijne benoeming ageerden. Bovendien liet zijne administratie te wenschen over; thans is die uitstekend in orde.

Het gaat den boeren nog vrij goed; er worden hier veel varkens gemest en nog veel meer gefokt. Gewone menschen hebben zes zeugen; als die jaarlijks tweemaal jongen krijgen, dan fokt zoo iemand per jaar wel 100 jonge varkens. De vette varkens (bruto 100 K.G.) worden meestal levend naar België, Frankrijk of Zwitserland verzonden. Voorloopig geen elektriciteit, men rekende op hoogstens 50 aansluitingen na drie jaar; dan bleef er een tekort van f. 1.200,-. De Raam is goed in orde gebracht; de verzandingen zijn er uitgehaald.

De kasten of rekken, die, tot berging van oud archief reeds in 1918 besteld heetten, waren er nog steeds niet. Er op aangedrongen, dat die nu eindelijk zullen worden aangeschaft. Bij den burgemeester erop aangedrongen, dat hij een register van beplantingen langs de wegen zal aanleggen; hij heeft beloofd er voor te zullen zorgen. De waterleidingen zijn goed in orde; maar

als het water wegens den waterstand op de Maas niet lossen kan, dan loopt langzaam aan alles vol.

Men is zeer tevreden over den veldwachter; de menschen hebben ontzag voor hem, terwijl hij niet vitterig optreedt; hij is 14 jr. in dienst. Via den Boerenbond betreft men jaarlijks 30 wagon kunstmest: slakkenmeel, chili, kali en super. De doorbraak te Cuijk bracht een schade van f. 84.000; daarvan door Amsterdam f. 18.000 vergoed.

Haps

Vanuit Cuijk bezocht ik den **30 Mei 1922** de gemeenten Haps en Linden. Het Limburgsche Groene Kruis wil eene groote drinkwatervoorziening tot stand brengen voor Noord Limburg en Oostelijk Noordbrabant. De *prix-d'eau* zou in Haps moeten komen. Men is druk bezig daar boringen te doen; tot op 85 M. diepte. Men heeft van de gemeente een terrein gehuurd, deels tegen f. 30 – deels tegen f. 80 de H.A. met recht van aankoop gedurende 3 jaren, respectievelijk tegen f. 600 en f. 1.200 de H.A., benevens nog een slecht bosch tegen f. 1.000 de H.A. Ingenieur Noordman (Noorman?) leidt de werkzaamheden; hij was vroeger werkzaam bij de Waterleiding Mij van Jenny Weyerman in West-Brabant.

Ter mijner audientie verschenen a. het raadslid Arts, en b. de wethouders Mooren en Teunissen; allen hadden klachten tegen burgemeester Van Deursen. Hij neemt cadeaux van de menschen aan; hij maakt misbruik van sterken drank; hij werkt als voorzitter van de kiesvereeniging uitsluitend in zijn eigen belang, en doet niets meer - belegt bijv. geen vergadering of komt daar niet - wanneer daarmede voor hem persoonlijk geen voordeelen te behalen zijn. Door zijn gedrag heeft hij niets te zeggen over den secretaris Selten, die veel misbruik maakt van sterken drank, en nog korts in den Raad zóó dronken was, dat hij de notulen van de vorige vergadering niet kon lezen.

Over alle deze klachten den burgemeester in tegenwoordigheid der wethouders ter verantwoording geroepen; hij gaf vrijwel alle feiten toe, behalve het aannemen van cadeautjes, dat was in geen half jaar meer gebeurd! Bij handslag heeft burgemeester mij beterschap beloofd; hij zal geen enkelen druppel sterken drank meer gebruiken; alleen nog maar van tijd tot tijd een enkel glaasje bier! Ik hoop, dat mijne vaderlijke berisping eenig nuttig effect moge hebben.

Er is weinig partijschap in Haps; geen rancune omdat twee Raadsleden uitgeworpen werden. Verordening tot bescherming van waterleidingen werkt goed, van de verplichting tot afrastering wordt ontheffing verleend aan hen, die de waterleiding zelve willen in orde houden. Doen ze dat dan niet goed, dan wordt ontheffingsbesluit ingetrokken en volgt een proces-verbaal.

Gemeenteverslag 1920 was slordig en onvolledig bewerkt. In stoomzuivelfabriek wordt de melk verwerkt van 500 koeien uit Haps en van 200 uit naburige gemeenten. Aan afzonderlijke boekhouding gemeentelijk bezit heeft burgemeester sinds 1915 niets meer gedaan; hij zal die weer geheel bijwerken.

Linden

Vanuit Cuijk bezocht ik **den 30 Mei 1922** de gemeenten Haps en Linden. De administratie was in Linden geweldig in de war geraakt; mijn ambtenaar Nabbers was een kleine 14 dagen in Linden, om alles weer op gang te brengen. Vooral om burgemeester Van de Mortel aan te sporen, toch wat meer zich aan de zaken gelegen te laten liggen, toch wat meer leiding te geven aan den tragen, half bekwamen gemeentesecretaris, ging ik thans al weer naar Linden.

Met Rijkspremie zijn – of zullen nog worden – gebouwd zes woningen. Drie nieuwe Raadsleden; in deze kleine gemeente kan eene machtige familie de verkiezing van een Raadslid verzekeren; het Raadslid Loeffen werd gekozen met acht stemmen! Voor eene vereeniging van Linden met Cuijk voelt men niets; wanneer Linden niet afzonderlijk kan blijven bestaan met omliggende boerengemeenten als bijv. Gassel en Beers. Het verslag over 1919 – een later verslag stond mij niet ter dienste – was slordig en onvolledig bewerkt.

Staat van exploitatie van gemeentelijke bezittingen is er niet; burgemeester zou er een maken. Linden moet 8 K.M. grintweg onderhouden; deze is goed in orde; auto's en lastauto's van veer Katwijk naar Grave, rijden gewoonlijk over Linden-Gassel, in plaats van over Cuijk-Haps. Als het maar veel droogt, dan lijdt de weg niets. Voor 1922 honderd M3 onderhoudsgrint ad f. 4 op de

loswal + F. 1 voor het oprijden aan den voerman. Stoomzuivelfabriek te Cuijk verwerkt 14.000 L. melk; daar gaat de melk van Katwijk, Klein Linden en een deel van Groot Linden heen. In Groot Linden nog eene handkrachtfabriek voor de melk van 60 koeien.

De N.Chr. Boerenbond is met zijne voederartikelen: granen, lijn en raapkoek veel te duur; daardoor maken de molenaars tegenwoordig bijzonder goede zaken; de Boerenbond doet hen geen concurrentie aan! Er gaan niet meer zooveel processies naar Katwijk; concurrentie van de H. Landstichting.

Volgens B. en W. is het winterbed van de rivier de Maas bij de brug te Katwijk \pm 45 M. aan weerszijden van de rivier \pm 150 M'; terwijl rivier met de kribben ook ongeveer 150 M' zal zijn. De doorbraak te Cuijk werd veroorzaakt, doordat het water niet voldoende kon afstroomen. Vooreerst werd het tegengehouden door een eilandje in de rivier tegenover Mook: de Middelwaard. Vóór dat eiland waren in de rivier 7 kribben uitgebracht; deze waren na de doorbraak geheel vernield; het materiaal was goed gedreven in de vaargeul van het pontveer, en werd van Rijksweg opgeruimd; de pont kon zelfs niet meer varen. Het winterbed boven en beneden de spoorbrug voert niet meer zoveel water af als in 1880; sindsdien is de uiterwaard met meer dan een halven Meter opgeslibt; dit jaar kwam er zooveel slib, dat het gras er niet door kon! De weg naar het veer te Katwijk ligt meer dan een halven Meter onder maaiveld; lag er in 1880 10 cM boven.

Wanneer de uiterwaard tot 8 M. werd afgegraven, d.i. dus tot op de hoogte van 1880, en het bed door afgraving van den Middelwaard wat werd verruimd, zou, volgens B. en W. de hoogste waterstand in Cuijk zeker met 40 cM dalen.

Wanrooij

Vanuit Cuijk bezocht ik den **31 Mei 1922** de gemeenten Wanroij en Mill. Het begin van mijn onderhoud met B. en W. was weinig aangenaam; Wethouder Laarakkers trachtte te domineeren, niet alleen den burgemeester, maar ook mij zelve. Na hem een pr. keer zonder succes op zachte wijze te kennen te hebben gegeven, daarvan niet gediend te zijn, moest ik eindigen hem te verzoeken te zwijgen en slechts te antwoorden op vragen, die ik hem zou stellen. Ik geloof wel, dat de man het niet zoo kwaad bedoelde, en dat het domineeren geheel in zijn aard ligt; immers als eene raadsvergadering twee uur duurt, is hij minstens 7 kwartier aan het woord – zoo deelde de pastoor mij mede. Mijne terechtwijzing hielp: ik had later geen last meer van hem.

Met Rijkspremie werden zes woningen gebouwd; eene vereeniging ter voorziening in de volkshuisvesting is in Wanroij niet. Er zijn geen partijschappen in gemeente: wethouder Derks werd uitgeworpen, omdat hij oud, versleten en doof was; hij noch zijne familie laten deswege van eenige rancune blijken. Gemeente wordt thans geëlectrificeerd; ongeveer de heele gemeente. Aangenomen voor f. 39.500. Volgens rentabiliteitsrekening zal bedrijf zich na twee jaar moeten dekken. Moet eene stroomgarantie stellen van f. 4.000; kan dat bedrag voor f. 7.500 afkopen; vindt het voordeliger voorloopig niet af te koopen. Er zijn 61 aansluitingen voor klein kracht. De levensmiddelendistributie is buitengewoon goed gelopen; gemeente trad als grossier op, en dekte uit de grossierswinst ongeveer alle uitgaven. De heele distributie – geleid door den secretaris – kostte \pm f. 2.000.

Van het uitgestrekt gemeentelijk bezit zijn 120 H.A. op langen termijn – 20 jr. – verhuurd tegen lagen prijs. Over een jaar of vier zijn de 20 jr. om; men rekent dan driemaal meer huur te zullen ontvangen dan thans, en dan den hoofd. omslag – thans f. 13.000 – te kunnen afschaffen. Met Rijkssteun wil men 6 boerderijen bouwen op \pm 80 H.A. De Rijkssteun is niet nog toegezegd. Alle harde wegen zijn in onderhoud bij Wanroij; de onderhoudsgrint – berggrint – kost f. 4,- gemeten op den weg.

Door de veemarkt van Den Bosch verdwijnen alle kleine markten; ook die te Wanroij. Geen behoorlijke boekhouding omtrent inkomsten, uitgaven enz. van het gemeentelijk bezit; thans wil de burgemeester er voor zorgen. De grond in Wanroij was bijzonder geschikt voor de cultuur van Vlas. Toch is het vlassen heelemaal gedaan; de cultuur was niet meer loonend. Terwijl tijdens den oorlog 25 cnt. per K.G. betaald werd, liep die prijs ten laatste terug tot 5½ cnt. Ook de cultuur van suikerbieten is heelemaal gedaan; het haalde heelemaal niets meer uit.

Wanroij was de 25ste. gemeente, dit jaar door mij bezocht; volgens Nabbers was van die 25 gemeenten de secretarie te Wanroij het best in orde.

Mill en St.Hubert

Vanuit Cuijk bezocht ik den **31 Mei 1922** de gemeenten Wanroij en Mill. Wethouder Van Hout nam aanvankelijk eene hostiele houding aan; later veranderde dat. G.S. hadden hem wegens verboden levering van grint aan gemeente van zijn Raadslidmaatschap vervallen verklaard; het besluit van G.S. werd door de Kroon gecasseerd.

Niettegenstaande er woningnood heerschte, kwam geen vereeniging ter voorziening in de volkshuisvesting tot stand. Met Rijkspremie werden 25 woningen gebouwd. Bij de laatste Raadsverkiezing kwamen er vier nieuwe Raadsleden; bij de volgende verkiezing moeten er elf Raadsleden zijn. Veel partijchap in Mill; familie Verstraaten was er vroeger oppermachtig, en laat zich slechts zeer noode die macht gedeeltelijk ontnemen. De verhouding tusschen den burgemeester en de wethouders is ellendig; wethouder Van Hout schijnt mij een bijzonder ongemakkelijk heer; met wethouder Linders valt, dunkt me, gemakkelijker te praten.

Voor de woonwagens werd een vaste standplaats aangewezen. Aangezien de bewoners daar uit de buurt er over klaagden, dat zij zooveel last hadden van woonwagenbewoners, die om drinkwater kwamen vragen, besloot de Raad, ter plaatse eene drinkwaterput te maken.

Electriciteitsbedrijf. Op 1 October 1921 kwam het distributiebedrijf in werking. Per 31 Maart 1922 was er een voordeelig saldo van f. 1262,43. Voor den aanleg werd de opbrengst van de boerderij Het Bort besteed, van de 30 H.A. werden 20 H.A. verkocht voor f. 65.000; de rest behoort nog aan Mill. Geëlectriceerd zijn Mill, St. Hubert en Bruggen. De garantie van stroomafname kocht gemeente van den PNEM af voor f. 15.000,-. Wethouder Van Hout was blijkbaar de groote voorstander van de electricatie; het schijnt, dat hij nog met het beheer van het bedrijf is belast. Hij heeft hier werkelijk zeer verdienstelijk werk geleverd.

Met 30% bijdrage van het Rijk worden de werkelooze klompenmakers door gemeente aan het werk gehouden: grond egaliseeren en grint graven. Voor Mill een groot voordeel. Bij B. en W. speciaal bij den burgemeester als voorzitter der Raamcommissie er op aangedrongen, om toch niet alleen voor eigen gemeente te zorgen, maar de waterleidingen in die mate te verbeteren, dat ook de hooger liggende gemeenten geen waterschade meer ondervinden. Daartoe is welwillend overleg noodig tusschen de verschillende gemeentebesturen. De noodzakelijke voorstellen zullen m.i. van de Raam Commissie moeten uitgaan; Lamers zal zeker wel van voorlichting willen dienen.

Mill heeft een zeer belangrijk gemeentelijk bezit; over een jr. of 4.5. komen heel wat op langen termijn verpachte perceelen weer vrij; de opbrengst kan dan wel 100% meer zijn. Gemeente subsidieert burgerlijk armbestuur met f. 3.500; vooral ten behoeve van Mill. De afdeling St. Hubert is veel meer welvarend dan Mill; daar waren beste, vooruitstrevende boeren. Wethouder Van Hout is een groot industrieel; hij heeft eene houtzagerij, eene houtwolfabriek en eene klompenfabriek. Ten gevolge van de valuta ondervindt hij groote moeielijkheden; de houtwolfabriek is voorloopig stop gezet. De speelgoedfabriek van Selten is thans niets meer dan eene plankjeszagerij; Selten heeft nu eene agentuur voor Duitsch speelgoed.

Juni

Sambeek

Den **1 Juni 1922** bezocht ik vanuit Cuijk de gemeenten Sambeek en Boxmeer. Geen vereeniging ter voorziening in de volkshuisvesting. Met Rijkspremie werden 18 woningen gebouwd. Bij laatste Raadsverkiezing werden drie raadsleden uitgeworpen: rivaliteit Sambeek-Mullem-Sambeeksche Hoek. Sambeek, dat vroeger 4 raadsleden had, heeft er thans nog twee.

Distributiebedrijf electriciteit kost f. 50.000; men bedient Sambeek, Mullem en een stuk van Vierlingsbeek, nl. Vortum. Men moet f. 6,- garantie per inwoner betalen; nu de kolen goedkooper worden, moet dat bedrag minder worden; men heeft thans geen voordeel van de goedkoopere kolen clausule.

In 1920 liet men 100 H.A. heidegrond ploegen; daarvan worden 25 H.A. bezet met dennen; twee woningen, ieder met 5 H.A. voor landarbeiders. Op de overige 65 H.A. moeten 4 boerderijen met Staatshulp gesticht worden; voor 2 boerderijen is bereids ruim f. 19.000 toegezegd; 2 x f. 400 per H.A. In het geheel heeft men staatssteun aangevraagd voor de stichting van acht boerderijen. Geen beschrijving der exploitatie van het gemeentelijk bezit; als ik weer in Sambeek kom, zal het in orde zijn; ook voor een kaart zal men zorgen.

Voorloopig zal er in Sambeek nog geen bijzonder onderwijs worden gegeven; onderwijswet 1920 blijft voorloopig buiten toepassing. Onder leiding van burgemeester van Sambeek werd de Oeffeltsche Raam verbeterd; er werd f. 1.800 aan verwerkt. Aanvankelijk weigerde Vierlingsbeek zijn aandeel (13%) te betalen; naar het schijnt, is Vierlingsbeek thans tot andere gedachten gekomen, en zal betaling thans spoedig volgen. Aan den Radioweg werd voor burgerwacht eene schietbaan aangelegd; de liefhebberij voor burgerwacht wordt thans weer grooter. 4 werkelozen; gemeente houdt hen aan het werk. 3 roomboterfabrieken; Sambeek, met 230 koeien, is aangesloten bij Vierlingsbeek; de Twist, met 100 koeien, en Sambeeksche hoek met 100 koeien behooren bij de fabrieken aan de Twist, en te Sambeekschen Hoek. De ontginning van het Broek kostte f. 35000; bracht in 1921 f. 9200 op. Met Heide Mij. werkt men niet meer; men droeg aan die Mij. den aanleg op van den weg Sambeek-Hoek Sambeek. Met B. en W. die werkzaamheden in oogenschouw gaan nemen. Staatsboschbeheer was van oordeel, dat Sambeek niet genoeg gronden had, geschikt voor boschcultuur; men werkt dus niet met Staatsboschbeheer. Lactaria gaat slecht; de emelten schijnen ontzettend veel kwaad te doen. Er zijn nog veel konijnen.

Boxmeer

Den **1 Juni 1922** bezocht ik vanuit Cuijk de gemeenten Sambeek en Boxmeer. Verkuyl, de nieuwe burgemeester, heeft zich in de zaken al aardig ingewerkt; hij schijnt mij een geschikte verstandige man. Op de secretarie bracht hij enkele veranderingen, door inrichting van twee kamers, eene voor den secretaris en eene voor hem zelven; de twee ambtenaren deelen samen de vroegere secretarie. Vroeger zat alles bij elkaar, en werd, door samen praten, door gestoord worden door publiek, enz. veel tijd verloren. De verhouding van Verkuyl tot zijne twee wethouders scheen mij zeer goed.

Er was in Boxmeer een groot woningtekort; daarin werd voorzien 1e. door den bouw van 12 woningen door eene vereeniging; 2e. door den bouw van 38 woningen door eene andere vereeniging; 3e. door den bouw van 35 woningen met Rijkspremie; 4e. door den bouw van 50 woningen door de exportslagerij van Lion. Voorloopig wil men het nu in Boxmeer eens aanzien; als het werkelijk noodig mocht blijken, wil men nog 19 woningen bouwen.

Bij de laatste Raadsverkiezing werden 3 Raadsleden uitgeworpen. Toch bestaan er geen echte partijenschappen. De Heer Molmans, het eenige werkmans-raadslid, is een geschikte man, in den Raad veroorzaakt hij heel geen moeilijkheden.

De electricatie van Boxmeer kostte f. 194.000. Daarvan komt f. 114.000 voor rekening van provisorium en werd door gemeente overgenomen. Op bedrijf rust dus eene schuld van f. 80.000. De exploitatie van het gemeentelijk net kostte over 1921 – het eerste boekjaar – aan gemeente ± f. 6.000. Licht 60 cnt, kracht 35. Bovendien moet men f. 15.000 stroomafname aan PNEM garandeeren.

Op het moment heel geen werkeloosheid. Maar voor een pr. dagen brak er eene staking uit op de exportslagerij van de firma Lion-Löwenberg, omvattende ruim 150 man = het heele lagere arbeiderspersoneel. Lion had voor eenigen tijd de loonen met 15% verminderd, en wilde er weer 10% af doen. Personeel wilde voor hetzelfde loon als vroeger 48 uur werken tegen Lion 45 uur. Lion was daarmee niet tevreden en wilde, dat er voor dat loon 50 uur zou gewerkt worden. Pastoor Van Rijswijk is geestelijk adviseur van den bond der arbeiders; naar zijne mening zullen de moeilijkheden wel spoedig overwonnen zijn; er zal wel spoedig een modus vivendi gevonden worden. De arbeiders hebben het niet zoozeer tegen Lion, als wel tegen diens opzichters, vooral tegen S. de Wijze.

Voor de ingezetenen brengen de processies geen voordeel meer: Duitschers komen er niet meer; de menschen uit de Meijerij, die vroeger op karren kwamen, komen thans per fiets, en zijn maar

een kort oogenblik in gemeente. De verhouding tot de omliggende gemeenten, met name ook tot Beugen, is thans uitstekend.

Men zou zeer gaarne eene ambachtsschool hebben; voorloopig nog toekomstmuziek. De teekenschool, waar het onderwijs eertijds te wenschen over liet, gaat thans uitstekend; 4 leeraren 75 leerlingen. Bij eene verkiezing moet men op minstens 50 socialistische stemmen rekenen.

De lager onderwijswet 1920 veroorzaakt geen groote onkosten, doordat men de normaalschool ophief, waardoor men de beschikking kreeg over een uitstekend ingericht zevenklassig schoolgebouw. Men denkt, dat men voor het openbaar onderwijs een nieuwe tweeklassige school zal moeten stichten!

Vierlingsbeek

Den **2den. Juni 1922** bezocht ik vanuit Cuijk de gemeenten Vierlingsbeek en Maashees. Geen woningnood. Met Rijkspremie werden 12 woningen gebouwd; bovendien bouwde het burgerlijk armbestuur nog 2 woningen. Er staan op het moment 2 woningen ledig. Geen partijchappen; men is het samen nogal eens.

Gemeente is geëlectriceerd: Vortum wordt vanuit Sambeek bediend. Voor Groeningen en Vierlingsbeek werd een distributienet gebouwd, waarvoor f. 45.000 geleend werd; licht 60, kracht 35 cnt. Over 1921 was er een nadeelig saldo van ± f. 2.000,-. Gemeente bezit ± 240 H.A. Er is wel eene afzonderlijke boekhouding, maar die is de laatste jaren niet bijgehouden.

Thans is men ter zake weer begonnen; burgemeester is met eene kaart bezig van de diverse eigendommen. Het boschbezit is niet groot: er is nog 13 H.A.; tegen brandschade verzekerd voor f. 4.600,-. Er zijn nog al eens bosschen afgebrand; laatstelijk nog weer twee bosschen, van 2 H.A. elk. Men is niet bij Staatsboschbeheer, omdat men bang is voor bebossching, omdat het zoo dikwijls brandt. Burgemeester meent, dat daarbij opzet in het spel is.

Groote zorg wordt besteed aan de waterleidingen; ook de Oeffeltsche Raam is goed in orde; waterschade wordt niet geleden. Tot bescherming tegen Maaswater is er niets noodig als een klein dijkje van 100 M. Maar als dat doorbreekt dan loopt heel Mullem onder. In 1920 scheelde het maar weinig, of het was gebeurd. Thans is het bijzonder versterkt. In gemeente woont nog één Israelitisch huishouden. Geen werkeloosheid; ook niet geweest. Distributiebedrijf levensmiddelen is geheel afgerekend; heeft f. 3.500 gekost. Heeft goed geloopt.

De markten zijn niets meer, behalve de jonge-biggenmarkten: die gaan goed. Finantiën zijn goed: 2 6/10 gemeentelijke inkomstenbelasting. Tot nu toe kost uitvoering lager-onderwijswet 1920 zoo goed als geen geld aan gemeente. Met zijn secretaris heeft gemeente het niet getroffen; hoewel hij gediplomeerd is, schijnt hij heel weinig capaciteiten te bezitten. Het werk ter secretarie droeg daarvan duidelijk de sporen. Robbers werd ambtenaar ter secretarie van Tilburg acht dagen vóórdat de secretaris, die daar destijds ambtenaar was, vandaar vertrok. Volgens Robbers bestond in Tilburg zijn eenig werk in het opstellen van de stokken der registers van bevelschriften. Dat zou het eenige werk zijn geweest, waarvoor hij geschikt was. Men had hem in Tilburg geloofd.

Maashees en Overloon

Vanuit Cuijk bezocht ik den **2 Juni 1922** de gemeenten Vierlingsbeek en Maashees. Er zijn groote moeielijkheden geweest tusschen den burgemeester en het Raadslid Geurts; na eene raadsvergadering had de burgemeester – die veel temperament heeft – Geurts beleedigd. Deze diende eene klacht in bij de Justitie; de Bossche Rechtbank sprak Rieter vrij, omdat het oogmerk om te beleedigen, niet bewezen was. Naar ik later vernam was er veel grond voor het vermoeden, dat Geurts een valsche eed had gedaan, en mag hij wel blijde zijn, dat deswege geene vervolging werd ingesteld; hij had alle kans, dan voor een pr. jaar in de gevangenis terecht te komen. Eene dergelijke geschiedenis werkt natuurlijk ellendig op de verhoudingen in de gemeente; Geurts heeft natuurlijk zijn aanhang; veel partijchappen zijn daarvan het gevolg. Het was mij een groot genoegen, dat de wethouder Crooijmans, die in Overloon woont, met veel enthousiasme sprak over de groote verdiensten van Rieter jegens Maashees. Vier raadsleden

wonen in Overloon; twee in Maashees, een, de wethouder Kersten, in Holthees. Deze verdeling van de raadszetels over de verschillende gedeelten van de gemeente lijkt mij zeer juist. Geen vereeniging ter voorziening in de volkshuisvesting. Elf woningen werden met Rijkssteun (premie) gebouwd. Nog meerdere aanvragen om Rijkspremie werden ingewilligd; maar de bouw bleef tot nu toe achterwege. Voor den bouw van drie boerderijen werd door het Rijk 3 x f. 12.000 toegestaan. Aangezien die drie boeren op die 12 H.A. moeielijk een bestaan kunnen vinden, verhuurde Maashees aan ieder hunner nog 5 H.A. tegen f. 30,- de H.A. zoodat die boeren thans ieder eene boerderij van 17 H.A. hebben. Op de Raadszaal hing eene zeer duidelijke kaart van het gemeentelijk bezit; op een pr. honderd H.A. na zijn de 1.588 H.A. van de gemeente thans ontgonnen.

De onkosten voor de ontginning van ± 375 H.A. tot bosch door het Staatsboschbeheer werden uit de gewone middelen betaald. Voor de ontginning van heide en broekgrond tot bouw- en weiland, voor den bouw van boerderijen enz. werd geleend; per resto is die schuld f. 226.500 groot; de opbrengst bedroeg het laatste jaar f. 26.742,37 of ± 11 ½ %. De waterleidingen zijn goed in orde, behalve eene, die van Overloon door Lactaria voert; de gemeente was begonnen die waterleiding te vegen en te diepen. Dat werd verboden door den Heer de Blocq van Scheltinga.

Holthees heeft thans een harden weg; deze loopt van den provincialen weg Holthees-halte Maashees, naar den gemeentelijken kunstweg Overloon-Vierlingsbeek. De steenfabriek te Overloon doet veel schade aan den weg Overloon-Vierlingsbeek: per lastauto wordt steenkool en scherp zand aangevoerd, en steen afgevoerd.

Maashees heeft geen vroedvrouw meer; er is een oude dokter in Vierlingsbeek; en een oude dokter in Venray. Van de praktijk in Maashees en Overloon kan eene vroedvrouw nog niet half bestaan. Vele arbeiders aan de steenfabriek te Overloon komen uit Venray of uit Vierlingsbeek; vandaar, dat die fabriek in Overloon nog geen armoede bracht. Het geheele distributiebedrijf van levensmiddelen werd uit de gewone middelen betaald. Finantieele toestand gunstig; met de heffing van 40 opcenten op de Rijksinkomstenbelasting kan men volstaan. De lager-onderwijswet 1920 legt tot nu toe nog geen groote lasten op.

Escharen

Den **3 Juni 1922** bezocht ik vanuit Cuijk de gemeenten Escharen en Gassel. De woningnood is hier niet groot; geen vereeniging tot bevordering van de volkshuisvesting. Vijf woningen werden gebouwd met Rijkspremie. Bij de laatste Raadsverkiezing kwamen er vier nieuwe Raadsleden. Wethouder Bardoel woont in Escharen; de andere wethouder met de vijf andere Raadsleden wonen onder de Raam (Lage Peel, Lange Boom). Die menschen hebben meer relatie met Mill dan met Escharen; gaan in Mill in de winkels enz. Desniettegenstaande zijn ze in den Raad heel geschikt. Burgemeester v. Hövell is in de Lage Peel enz. even bemind als in Escharen.

Partijschappen zijn er in de gemeente heelemaal niet.

Gemeente heft hooge belasting; 8%. Op den duur moet dat weer beter worden. Voor de ontginningen gaat men met 150 H.A. naar Staatsboschbeheer; de 50 H.A. boschbezit wil men ook aan het Staatsboschbeheer ter verpleging overdragen. Zoo wil de burgemeester het in de aanst. Raadsvergadering voorstellen. In de natte jaren heeft men schade van het Peelwater. Men hoopt, dat daarin verbetering zal komen als de stuw in de Maas bij Grave klaar zal zijn. Men hoopt, dat daarachter de waterstand in de Maas zal verlagen, en men het Peelwater dan via de Raam en de Horsensche graaf te Grave in de Maas zal kunnen loozen.

In het vluchtkamp te Uden kocht men een goede brandspuit; verder heeft men nog een pr. oude kleine spuiten. Veel liefhebberij voor burgerwacht en vrijwillige landstorm; goede schietbaan op de grens van Reek. Uitvoering lager onderwijs wet 1920 zal gemeente zoo goed als niets kosten; de zaak blijft zooals ze was. Schoolhoofd Kuppeveld te Lange Boom gaf een tweejarige landbouwcurcus; bij het eindexamen kregen van de 30 leerlingen slechts twee het verlangde diploma. Landbouwleeraar Lips lette vooral op de practische bekwaamheid; zijn opvolger, de Heer Dekkers, vraagt in de eerste plaats naar de theorie; al die formules had Kuppeveld niet aan zijne leerlingen geleerd.

Gassel

Den **3 Juni 1922** bezocht ik vanuit Cuijk de gemeenten Escharen en Gassel. Burgemeester Huberts had met ingang van 1 Mei eervol ontslag gekregen; zijn opvolger was nog niet benoemd. Toch ging ik maar naar Gassel, omdat die gemeente er anders bij overschoot. Met de beide wethouders, vooral met wethouder Jans, viel nogal te praten. De nieuwe veldwachter is er nog niet; hij krijgt te 's Bosch eerst ontslag tegen 11 Juni. Toevalligerwijze kon hij toch eene woning huren en kan hij dus trouwen; een bakker kwam te overlijden; diens weduwe verliet Gassel. Electriciteitsbedrijf kost f. 13.000; licht 70 cnt kracht 35 cnt. Volgens laatste regeling licht 55 cnt. Distributie levensmiddelenbedrijf uit gewone middelen betaald; ging onder directie van gemeente-secretaris; later onder die van Walboomers. Heeft goed geloopt. Veel animo voor burgerwacht; goede eigen schietbaan.

Met de wethouders de werken tot sluiting van de Beerse Maasmond gaan bekijken. De aannemer moet 4.200 m¹ dijk maken; die dijk heeft een regelmatig verval van 11,22 M1 aan de zijde van Linden tot 10,93 m¹ aan de zijde van Grave. Het weiland vóór den dijk wordt onder een regelmatig, naar de rivier afhellend profiel gebracht. Drie sluizen moeten worden verlegd, en dus opnieuw gebouwd; één tegenover Gassel, een tegenover Escharen en een daar tusschenin. Een geweldig onweer deed ons naar Gassel terug vluchten; op de Raadszaal wachtten we de bui af.

Deursen en Dennenburg

Den **6den. Juni 1922** bezocht ik vanuit Den Bosch de gemeenten Deursen en Dieden. Ravenstein stond ook op het programma, maar men had mij vandaar bericht, dat men mij niet kan ontvangen: de Raadszaal werd gevuld! Nu er kans bestaat, dat Deursen zal vereenigd worden met Ravenstein, veroorlooft men zich allerlei uitgaven: men gaat elektriciteit nemen! En men gaat de wegen nog eens bijzonder in orde maken, iets, waarvoor men f. 2.000,- gaat leenen! Ravenstein is er later goed voor!

In zielental gaat Deursen achteruit: in 1920 met 26 zielen. Gebouwd wordt er helemaal niet; ook niet met Rijkspremie. Voor een paar woningen was eene Rijkspremie toegestaan, maar de bouw bleef achterwege. Partijschappen bestaan hier helemaal niet; alle Raadsleden werden herkozen. De gemeentesecretaris – Van Gulick – woont tot 1925 in Huisseling; men ziet daarin geen bezwaar.

Deursen subsidieert eene geitenfokvereniging; eene bedelares uit Herpen houdt een bok; deze heeft niets net de fokvereniging uitstaande; met dien bok gaat zij de verschillende woningen waar geiten gehouden worden, af, en vraagt dan een dekgeld van f. 0,50! Waarvoor die vereeniging nu eigenlijk dient is een raadsel!

Gemeente is altijd zuinig beheerd; in 1921 werd de laatste schuld, f. 100,-, afgelost. Nu men waarschijnlijk met Ravenstein zal vereenigd worden, gaat men nog even exorbitante uitgaven doen. Deursen heeft, naar de mate van zijn finantieele krachten, steeds bijzondere zorg gewijd aan zijne wegen; deze zijn thans redelijk goed in orde. Men heeft geen brandspuit; Ravenstein komt helpen als er brand is; een contract deswege bestaat niet.

Voor de burgerwacht is veel liefhebberij; de schietbaan van Herpen wordt gebruikt. Geen rijkdom in deze gemeente; ook geen armoede; de wekelijksche uitkeering van f. 3,- volgens de invaliditeitswet is ten deze een groote factor; zonder die uitkeering zou het er voor de armen dikwijls kwaad uitzien.

Stoomzuivelfabriek staat in Huisseling; 570 koeien; er staat nog f. 41.000 schuld op. Het gaat den boeren bijzonder slecht. De verhooging van de Elleboogstraat komt deze week in orde; omtrent de hoogte, waarop de lange dwarsstraat moet worden gebracht, is men het samen nog niet eens.

Dieden, Demen en Langel

Den **6den. Juni 1922** bezocht ik vanuit Den Bosch de gemeenten Deursen en Dieden. Voor dien dag stond ook Ravenstein op het programma, maar men had mij vanuit die gemeente bericht, dat de Raadszaal geschilderd werd, dat men geen ander lokaal beschikbaar had, en dat men daarom gaarne zou zien, dat ik mijn bezoek uitstelde.

In Ravenstein schijnt men te vreezen, dat bij eene vereeniging van de omliggende gemeenten met Ravenstein de boeren-Raadsleden voor Ravenstein geen gelden zullen willen beschikbaar stellen; vandaar dat men, zoolang men nog in eigen huis baas is, daarvan gebruik maakt om het Raadhuis nog eens goed onder handen te nemen.

In 1921 werden met Rijkspremie vier woningen gebouwd: twee boerderijen en twee middenstandswoningen. Vier Raadsleden wonen in Dieden; drie in Demen; Langel is niet in den Raad vertegenwoordigd. Als Dieden een raadszetel afstond aan Langel, dan waren de zetels behoorlijk verdeeld. Bij raadsverkiezingen, en somtijds bij stemmingen in den gemeenteraad, kan men bemerken dat er partijschappen zijn in de gemeente; anders merkt men er niet veel van.

Veldwachter Gijsbers woont in Dennenburg; hij is eerlijk en soliede; maar hij is bang; hij is geen politiemann. Als er wat te doen is, wordt steun gevraagd van de Rijkspolitie. Voor boodschappen en derg. is veldwachter ijverig en bijzonder geschikt.

Finantien van Dieden zijn redelijk; hoofd. omslag in 1921 f. 5.500; in 1922 f. 45.000; zal het volgende jaar nog wel een beetje lager kunnen. Met het oog op de vereeniging van Dieden met Ravenstein zal men dit jaar nog f. 1.000 à f. 1.500 extra aan de wegen ten koste leggen. Deursen handelt ook zoo; besteedt dit jaar nog f. 2.000 extra.

De veerweg is eigendom van, en moet onderhouden worden door den Vorst van Bentheim te Burg Steinfurt; Rentmeester is de Heer Hiebendaal te Nijmegen. In Dieden heeft hij geen andere goederen liggen, maar in Batenburg zooveel te meer; Roomschen hebben daar geen kans; alle pachters zijn Protestant, zoo deelde Caners – tevens Burgemeester van Batenburg – mij mede. Veel liefhebberij voor de burgerwacht; men moet naar Herpen voor de schietbaan voor scherp. De toestand van den landbouw is meer dan bedroevend; in 1921 stond er een ton op de Boerenleenbank; daarvan werd tot nu toe f. 80.000,- terug gevraagd. Pastoor Tielens is niet meer zóó lastig als vroeger; hij wordt een dagje ouder. Volgens eene oppervlakkige berekening zal de uitvoering van de lager-onderwijswet 1920 aan Dieden f. 3 à f. 400 per jaar kosten.

Van eene electriciteitsbedrijf kan niets komen; dat zou veel te veel kosten. In Deursen doet men het wel met het oog op de annexatie; Ravenstein mag het later betalen!

Schaijk

Den **7 Juni 1922** bezocht ik vanuit Den Bosch de gemeenten Schaijk en Zeeland. Er kwamen in den laatsten tijd 21 nieuwe woningen; 6 boerderijen werden met staatshulp gesticht; samen groot 60 H.A.; 5 boerenwoningen en 10 keuterswoningen werden gebouwd met Rijkspremie. De Staat betaalde voor de boerderijen 2 x f. 400 per H.A.

Schaijk werd in waterschap de Maaskant opgenomen; men heeft daartegen erg geprotesteerd, omdat Schaijk bij dat waterschap heel geen belang heet te hebben. Binnen afzienbaren tijd zal Schaijk geen woesten grond meer hebben; met het Staatsboschbeheer werd gecontracteerd voor 340 H.A.; daarvan is bereids 210 H.A. beboscht. Aan bouw- en weiland is er 26 H.A.; aan oude bosschen 9 H.A.; de zes boerderijen met Staatshulp kregen 60 H.A. Er blijft dus nog 45 H.A. over. Men is die begonnen te bewerken met een tractor; dat viel niet mede; men heeft dat pogen gestaakt. De zes boerderijen liggen in de Schaijksche Heide rechts van den grooten zandweg Schaijk-Zeeland. De jacht werd verpacht aan Notaris Ten Pol te Nijmegen voor 6 jr. ad f. 1.100,-. Mr. van Baer en Grasso werden er uitgepacht.

De provinciale kunstweg werd voor drie jaar geheel in orde gebracht met steenslag; begint nu reeds een zeer oneffen vlak te vertoonen. Voor het onderhoud harer wegen kocht gemeente in 1922 330 m³ Maasgrind ad. 4. 4,40 op de loswal en 25 m³ steenslag ad f. 9,-. De boeren rijden de grint kosteloos op den weg; krijgen voor iedere vracht een glas bier van de gemeente. Twee brandspuiten: een nieuwe goede te Schaijk, een oude te Mun.

In het laatst van 1921 werd – meestal voor kunstmest – f. 70.000 van Boerenleenbank terug gevraagd; sinds wordt er nog meer geld gevraagd dan gebracht; er staat nog f. 95.000,- Stoomzuivelfabriek gaat goed; 700 koeien uit Schaijki, 400 uit Herpen, 100 uit Berghem. De directeur, de heer Peters, kwam op audientie; hij zou gaarne het praedicaat “Koninklijk” voor zijne fabriek hebben; in twee jaar kreeg hij elf eerste of tweede prijzen op diverse tentoonstellingen.

Eens in het jaar is er in Schaijk eene markt; eene koolmarkt; alsdan wordt vanuit Berlicum en Den Dungen roode en witte kool aangevoerd ter voorziening in de plaatselijke behoefte der inwoners van Schaijk. Van de boeren wonen zeker 90% op hun eigen; van deze zullen ± 65% hunne boerderij vrij hebben. Tot stichting van landarbeiderswoningen heeft men nooit moeite gedaan; naar het schijnt bestaat daaraan geen behoefte.

Distributie levensmiddelen geheel afgerekend; uit gewone middelen betaald. Voorloopig geen elektriciteit; nog te duur. Uitvoering lager onderwijswet 1920 zal aan gemeente veel geld kosten. In tegenstelling met 1918 laat de administratie ter secretarie thans nog al veel te wenschen over. Naar het schijnt was de oude Van der Heijden als secretaris en ontvanger veel beter dan zijn zoon, de tegenwoordige titularis.

Zeeland

Den **7den Juni 1922** bezocht ik vanuit Den Bosch de gemeenten Schaijk en Zeeland. In den laatsten tijd werden 9 woningen, waaronder 3 boerderijen met Rijkspremie gebouwd. Er zijn nog geen partijenschappen; burgemeester vreest dat die op den duur zullen komen. Een raadslid, H.M. van Bakel, behoorende tot de parochie de Langeboom (Escharen) voelt zich geen Zeelander en schijnt erg lastig. Ook belooft hij in de herbergen nogal eens dingen namens de gemeente; als de Raad daartoe dan niet wil besluiten, kweekt dat ontevredenheid.

Voor een week of drie werd Wientjes, secretaris-ontvanger van Empel, benoemd tot secretaris-ontvanger van Zeeland. Hij gaat binnenkort trouwen, en is bezig zich eene woning te bouwen naast het huis van den burgemeester.

Sinds September is electriciteitsbedrijf in werking. Zeeland moest eene stroomafname garanderen van f. 5.500; men vreest dat men in 1922 een tekort van f. 3.000 zal moeten aanzuiveren; over 1921 was er een tekort van f. 900. Een bedrag van f. 35.000 voortkomende uit de verkoop van gronden, werd tegen 5% aan electriciteitsbedrijf geleend.

Men weet niet goed bij welke gemeente men voor den keuringsdienst moet aansluiten: bij Uden of bij Veghel. Uden ligt beter gelegen, maar de burgemeester van Uden is zoo onhandelbaar. Aanvankelijk zouden Zeeland, Nistelrode en Boekel met Uden samen gaan, maar tenslotte ging Boekel naar Veghel en Nistelrode naar Oss. Met Uden alleen durft men het niet aan; dan heeft men niets te vertellen! Het zal bovendien ook nog al erg duur zijn. Het beste zou zijn, als Zeeland en Uden ook naar Veghel gingen.

Gemeente bezit 578 H.A.; daarvan is 30 H.A. wegen; dennenbosch 15 H.A.; weiland 11 H.A.; hakhout enz. 2 H.A. heide en veen 520 H.A. Met Staatsboschbeheer heeft men pas gecontracteerd voor de bebossing van 118 H.A. Naarmate de vraag voor eerlang te verkoopen gronden grooter of kleiner is, kan het complex van Staatsboschbeheer nog wat kleiner of grooter worden. Voor het onderhoud der gemeentelijke kunstwegen (weg van Zeeland-Lage Heide-Escharen) 200 M3 kostende f. 4 op de wal; bovendien f. 3 per M3 voor oprijden langs den weg.

Over Dr. A.W. Jansen is men niet tevreden; hij heeft eene vrouw uit den minderen stand die zich misdraagt en niet geregeld naar de kerk gaat; zij geeft veel ergernis doordat zij er een vriend op nahoudt, Kelder genaamd, wonende Eusebiusplein Arnhem; die vriend bezoekt haar geregeld. Ten gevolge van een en ander heeft de dokter maar heel weinig praktijk; de menschen willen niet met hem te doen hebben!

De Boerenleenbank voorziet op het moment in eene groote behoefte; er wordt veel geld terug gehaald, veel meer dan gebracht. Bovendien werden er meer dan 300 voorschotten verstrekt. Stoomzuivelfabriek gaat bijzonder goed; 1.500 koeien; op f. 8.000 na is de heele fabriek vrij. Levensmiddelenbedrijf geheel afgerekend; heeft aan gemeente f. 6.000 gekost. De lager-onderwijswet 1920 brengt de finanties van gemeente voorgoed in de war; zal ± f. 100.00 kosten en bovendien nog een jaarlijksch bedrag van f. 1.100 – f. 1.200.

Liempde

Den **8sten Juni 1922** bezocht ik vanuit Den Bosch de gemeenten Liempde en St.-Oedenrode. Ik begon, met den burgemeester eene reprimande te geven, dat ik me bedienen moest van het verslag 1920 omdat dat van 1921 nog niet op het Gouvernement was. In eene kleine gemeente

als Liempde, waar notabene een bezoldigd ambtenaar en een volontair ter secretarie zijn, moeten de wettelijke voorschriften in acht genomen. Wanneer een jong ambtenaar, als burgemeester Van den Bosch is, nu reeds op die manier met de voorschriften de hand licht, wat moet dat dan wel worden, als hij ouder wordt!

Aan maatregelen ter voorziening in den woningnood werd van gemeente wege niets gedaan. Eéne woning werd met Rijkspremie gebouwd, terwijl de aanvraag van Rijkspremie voor twee woningen nog in behandeling is. Drie nieuwe Raadsleden; één bedankte wegens doofheid; twee werden afgestemd. Geen partijschappen. De beide wethouders kunnen het blijkbaar zeer goed met den burgemeester vinden; toen ik v.d. Bosch mijne reprimande gegeven had, kwam wethouder Bax later zeer sterk voor hem op.

Een klein gedeelte van den gemeentelijken keiweg werd vernieuwd; lavakeien 12x12, kostende in het werk f. 5 de M2. Voor de landwegen krijgt men sintels uit Boxtel; f. 8,- per 10 tons wagen; de boeren rijden die sintels gratis op den weg. Kasteren schijnt erg laag te liggen; bij hooge Dommelstanden wordt daar nog al eens waterschade geleden.

Van de Boerenleenbank werd in 1921 ± f. 61.000 terug gevraagd; minstens datzelfde bedrag werd gebracht. In 1922 werden vele voorschotten gevraagd. Aan de levensmiddelendistributie – die uit de gewone middelen geadministreerd werd – hield gemeente ten slotte ± f. 1.000,- over.

Sint-Oedenrode

Den **8sten. Juni 1922** bezocht ik vanuit Den Bosch de gemeenten Liempde en St. Oedenrode. Burgemeester Van Rijckevorsel is bezig de inrichting van het gemeentehuis te verbeteren. Een gedeelte daarvan was verhuurd; met veel moeite kreeg hij van den Raad gedaan dat de huur werd opgezegd. Daardoor kreeg hij wat meer ruimte; de raadszaal werd weer naar beneden gebracht; ook boven kwam er meer plaats.

Thans moet de secretarie, waar de administratie in uiterst primitieven vorm gevoerd wordt, hervormd en nieuw ingericht worden. Op de begrooting voor 1922 werd daarvoor een zeker bedrag uitgetrokken. De wethouders zien er tegenop, eraan te beginnen; alles is zoo duur; voor een betrekkelijk eenvoudige kast werd f. 600 gevraagd! Ik heb B. en W. op de secretarie geroepen, en hen daar betoogd, dat de nieuwe inrichting meer dan noodzakelijk moet heeten! Aan het verslag 1920 was weinig zorg besteed. Bovendien was het haast niet te ontcijferen vanwege het slechte schrift. Op verzoek van den burgemeester gaf ik den ambtenaar Kluytmans – die het gemaakt had – deswege eene reprimande.

Door eene bouwvereniging 22 woningen gebouwd; huurprijs f. 4,- tot f. 4,50. Achttien woningen kregen in de bouwkosten een Rijkspremie. Twee boerderijen met Rijkssteun: 2 x f. 400 per H.A. (een in de Jekschotsche, en een in de Schijndelse heide). Nog voor 3 boerderijen Rijkssteun aangevraagd; nog in behandeling.

Electriciteitsbedrijf. Den 10 November 1920 in bedrijf gegaan met zes aansluitingen; op het moment zijn er 117 aansluitingen en 7 dito's voor kracht; licht 60 cnt. (wordt 50 cnt.); kracht 25 cnt. Groote tegenwerking: er is eene gasfabriek, waarvan de concessie afliep einde April 1922. Na hevigen strijd in den Raad is die concessie verlengd: voor licht tot einde April 1923; voor warmte tot einde April 1927. De menschen hebben dus een jaar tijd gekregen om in hunne huizen elektrische geleidingen te maken. B. en W. verwachten, dat er nu vele aansluitingen op het electriciteitsnet zullen komen, en het bedrijf behoorlijk rendabel zal worden; in 1921 bedroeg het verlies saldo ± f. 5.000.

Het levensmiddelenbedrijf kostte ± f. 25.000; men meende, dat het geheel afgerekend was; dezer dagen kwam er nog eene navordering uit Den Haag van f. 8.000 voor vet, geleverd in 1917 en 1918! Besselaar, Gemonde en Olland vormen te samen den Bodem van Elde. Het onderhoud van den harden weg St. Oedenrode-Olland-weg Boxtel/Schijndel is ten laste van gemeente; het is een grintweg; wordt thans verhard met basaltsteenslag.

Ten gevolge van de malaise zijn er ± 125 werkelozen geweest; gemeente heeft thans nog 16 werkelozen werk. Het gaat den klompenmakers niet best, velen hebben bovendien een reuzenstrop aan het klompenmagazijn te Boxtel; directeur Van Gassel, adviseur kapelaan Van de Ven te Boxtel. De klompen, daar opgeslagen, zijn grootendeels gebarsten, beschimmeld of

kromgetrokken. Met Staatsbosbeheer gecontracteerd voor 300 H.A. In de Bleek 60 beesten ingeschaard tegen f. 35 - f. 45.

Oss

Den **9den Juni 1922** bezocht ik vanuit Den Bosch de gemeenten Oss en Oijen. Sinds ongeveer een half jaar is het nieuwe Raadhuis in gebruik genomen. Het ziet er zeer goed uit, maar het is m.i. geen Raadhuis. De meeste bureaux zijn op de tweede verdieping; de secretaris, wiens kamer op de eerste verdieping ligt, merkt hoegenaamd niets van de secretarie. In de Raadszaal hing een groot portret van Burgemeester Barge!

De heele inrichting en meubilering van het Raadhuis is nieuw; centrale verwarming kostte f. 13.000; waterleiding f. 6.000; klok met carillon f. 3.000; meubileering (er ging geen enkel stuk, noch geen stoel of tafel van het oude Raadhuis mede) f. 20.000. Raadhuis + inrichting kost ruim 2 ton; het onderhoud van het park daaromheen f. 3.000 per jaar. Het onderhoud van het gebouw, met zijn erkers, torentjes, balconz enz. zal jaarlijks veel geld kosten. Bovendien staat het niet in het Centrum van Oss. Hoewel dit Raadhuis eene groote verbetering is, vergeleken met den vroegeren toestand, vind ik het toch jammer, dat de voorstellen van B. en W. om een nieuw Raadhuis te bouwen in het Centrum – de daarvoor benodigde terreinen waren reeds door de gemeente aangekocht – niet zijn aangenomen. De familie Jurgens schonk voor het Raadhuis een groot portret in olieverf van Burgemeester v.d. Elzen.

Er woont thans geen enkele Jurgens meer in Oss; Directeur van hun heele bedrijf aldaar werd de Heer Hustinx, een Limburger. Hij is gehuwd met eene dochter van burgemeester v.d. Elzen. Voor woningbouw deed gemeente m.i. te veel; door de bouwvereniging St. Willibrordus werden 289 woningen gebouwd; huurprijs f. 2 tot f. 4,10. Door vereniging "ons voordeel" werden 40 middenstandswoningen gebouwd; huurprijs f. 6 tot f. 7. Door N.V. Burgerwoningen werden 21 woningen gebouwd; huurprijs f. 9 à f. 10. Voor 134 woningen werd eene Rijkspremie in de bouwkosten aangevraagd; voor 76 werd die premie bereids verleend; 58 aanvragen zijn nog in behenadeling; 39 zijn reeds gereed; 25 zijn nog in aanbouw.

Bij laatste Raadsverkiezing werden 5 nieuwe Raadsleden gekozen. Wethouder v.d. Weijst werd er uitgestemd omdat hij geen voorstander heette te zijn van het bijzonder onderwijs. Geen bepaalde partijschappen. 8½ percent + 30 opcenten op de hoofdsom der dividend- en tantiemebelasting bracht over 1920 f. 115.000 op; voor dit jaar geraamd op f. 50.000. – Hoofdelijke omslag f. 150.000 = 4½%. Geen opcenten op personeel, op vermogensbelasting of op Rijksinkomstenbelasting.

Gasfabriek gaat slecht; geen winst voor gemeente; er zit te veel kapitaal in. Bovendien sinds 1 Januari 1922 groote concurrentie van elektriciteit; thans 260 aansluitingen voor licht, en voor kracht, tarief 50 cnt licht, en 25 cnt voor kracht. De bouw van het net kostte tot nu toe ruim f. 80.000. De riolen van Oss monden uit in de open sloot van den polder; langs de Hertogswetering moet alles naar de Maas. De lastauto's doen veel kwaad aan de wegen; het gebruik daarvan schijnt zeer kostbaar; voor het vervoer van Oss naar de Maas schafte Jurgens de lastauto's af, en bedient zich weer van gewone karren.

Politie. Een inspecteur met 10 man; het gaat uitstekend. Brandweer. Een motorspuit aangeschaft, om voldoende water te hebben, werden, over de geheele gemeente verdeeld, twintig brandputten geboord, 10 á 2 M. diep; 30 c.m. middellijn. Geven volop uitstekend water.

Werkeloosheid. In den ergsten tijd waren er 300; thans 150 à 175. Gemeente heeft er thans een veertig aan het werk; voor hen moet werk gezocht. In de fabrieken verdienen de arbeiders thans gemiddeld f. 25 in de slachterijen f. 23 à f. 24.

De Handelsschool zal worden omgezet in een 5-jarige H.B.S. De Ambachtsschool is goed in orde; trekt veel buitenleerlingen. Van de leeszaal wordt weinig gebruik gemaakt; van de leenbibliotheek daarentegen veel; meestal romans. Minister van Waterstaat heeft juist bericht - in antwoord op een schrijven van Oss van 1919 – dat hij 9 ton wil bijdragen in de kosten van het kanaal; alles moet echter wachten op de oplossing van het Beerse Maas vraagstuk.

Oijen en Teeffelen

Den **9den Juni 1922** bezocht ik vanuit Den Bosch de gemeenten Oss en Oijen. Het zal wel het laatste bezoek zijn, dat ik aan die gemeente breng: binnenkort zullen Lith, Lithoijen en Oijen wel vereenigd worden. De dames Smits van Oijen van Soeterbeek gaven indertijd f. 40.000 voor den bouw van een liefdehuis Zusters van Schijndel. Dat liefdehuis breidde zich uit tot eene verplegingsinrichting van idiote jongens en meisjes; daar zijn er thans 16. Zelfs oudere jongens, van 23 jr.! Dat schijnt bij de verpleging tot bezwaren aanleiding te geven: de jongens zullen er worden weggenomen. In het liefdehuis zijn thans meer dan 80 personen opgenomen. Oijen is een dood plaatsje; in 1921 werd er eene woning gebouwd; de eerste sinds 22 jr.! Bovendien werden er in dat jaar 3 verbouwd. In de bouwkosten van twee woningen werd eene Rijkspremie verleend. Bij de laatste Raadsverkiezing werden 3 nieuwe Raadsleden gekozen, waaronder 2 arbeiderscandidaten; in den Raad merkt men niets van partijenschappen. Janus de Goeij, zwager van den wethouder Van Teeffelen, is Raadslid te Lith; hij is een groot voorstander van de vereeniging der 3 gemeenten; het Raadhuis moet te Lithoijen komen. Er is een brandspuit; een oud ding; niets waard. Er zijn geen armen in Oijen; de ouderdomsrente doet hier ontzaggelijk veel goed!

Boerenleenbank. Den 1 Januari 1921 was daar f. 50.400 gedeponereerd; sinds werd daarvan f. 38.105 terug gehaald, en f. 1.500 nieuw gedeponereerd. Tot wegneming van waterschade heeft de Hertogswetering wel veel geholpen, maar toch niet helemaal genoeg. Zeven H.A. weiland werden gescheurd.

Nistelrode

Den **10 Juni 1922** bezocht ik van uit Den Bosch de gemeente Nistelrode en Berghem. De jonge Burgemeester valt mij niet mede. Op de secretarie ziet het er treurig uit; een groote rommel. Als daar eens alles behoorlijk werd opgeredderd, zou men een zeer nuttigen arbeid verrichten, waarvan men later veel gemak en voordeel zou ondervinden. V.d. Ven is van goeden wil; hij belooft alles; ook dat hij eene uitgebreide boekhouding van het gemeentelijk bezit zal aanleggen, en die vóór 1 Januari 1923 aan mij ter inzage zal zenden. Ik vrees, dat van al die mooie beloften niet veel zal komen; hij werkte altijd op de secretarie van Nistelrode, met uitzondering van 1 ½ jr. die hij op de secretarie te Uden zat. Hij had eene slechte leerschool. Het zal hem ongetwijfeld buitengewoon veel moeite kosten, met den ouden sleur te breken!

Met Rijkspremie werden 5 boerenwoningen opgebouwd. Drie nieuwe Raadsleden; één middenstander; geen partijenschappen in den Raad. 75% der boeren wonen op hun eigen; van deze zullen 50% hun boerderij onbelast hebben. Er zullen thans elf boeren zijn, die schaaphouder zijn en eene kudde bezitten. Er worden veel varkens gefokt; de prijs is hoog. De proeftuin van Roeffen, leeraar MULO Uden gaat niet best; zal wel moeten verdwijnen. Distributiebedrijf levensmiddelen is geheel afgerekend, zal f. 15.000 gekost hebben. Er is thans eene telefoon.

Men is nog steeds doende om harde wegen te krijgen; Thans is een plan in de maak voor een kunstweg Veghel, Vorstenbosch, Loosbroek, Vinkel-Rijksweg. Gemeente is bezig een electriciteitsnet te bouwen; zal f. 27.000 kosten; 60 cnt licht, 25 cnt kracht; nog maar 50 aansluitingen voor licht en 1 voor kracht; zal voor de gemeente wel geen voordeelig zaakje worden. De hoofdwaterleidingen zijn goed in orde; zoowel de Leygraaf bij Vorstenbosch, als de Wetering de voornaamste watergang voor de verdere gemeente. Tegen boschbrand is men niet verzekerd, niettegenstaande men 300 H.A. bosch heeft; dat zou f. 500 per jaar kosten. Stoomzuivelfabriek gaat goed; daarop rust zoo goed als geen schuld meer. Men laat de leden vrij om de melk te gebruiken voor kalveren te mesten. Men kan dat doen, omdat de fabriek geen schuld meer heeft; anders zou dat onmogelijk zijn.

Berghem

Den **10 Juni 1922** bezocht ik vanuit Den Bosch de gemeenten Nistelrode en Berghem. Burgemeester Baudoin herstelde de vrede tusschen het wereldlijk en het kerkelijk gezag. Pastoor en kapelaan kwamen op audientie en prezen hem zeer. Op de secretarie is hij blijkbaar nog niet helemaal ingewerkt; maar hij geeft zich veel moeite. En wat hij doet, is keurig netjes, in

tegenstelling met het werk van zijn voorganger Keijzer, die erg slordig werk leverde. De beide wethouders zijn erg met hem ingenomen. Ik geloof dat in hem eene goede keuze gedaan werd. Ter voorziening in den woningnood werden door eene vereeniging 12 woningen gebouwd; huurprijs f. 4. Volgens de bouwkosten zou de huur eigenlijk f. 8 moeten betalen; in het tekort draagt het Rijk $\frac{3}{4}$ en gemeente $\frac{1}{4}$ bij; die 12 woningen kosten dus aan gemeente voortdurend jaarlijks f. 600. Met Rijkspremie werden 3 woningen gebouwd terwijl nog 3 aanvragen om eene Rijkspremie in behandeling zijn.

Er kwamen bij laatste Raadsverkiezing drie nieuwe Raadsleden; vertegenwoordigers van den Werkliedenbond; wethouder Van Griensven viel als zoodanig. Van partijchap in den Raad merkt men gelukkig niets.

Ter voorkoming van drankmisbruik werden krachtens politievoorschrift, bij kermis en derg. de herbergen 's middags van 12 tot één gesloten om de menschen te dwingen naar huis te gaan en te eten. Daardoor wordt veel dronkenschap voorkomen. Voor eene vereeniging met Herpen voelt men niets; Herpen is te arm; men zou er slechter van worden! Burgemeester zal eene uitvoerige beschrijving aanleggen van de exploitatie van het gemeentelijk bezit.

De klinkerweg in de kom van de gemeente wordt op het oogenblik door de provincie verbreed; kosten ± f. 10.000. De voetpaden laten te wenschen over; men zal beginnen met een wagen of drie sintels te laten komen; deze worden door de boeren gratis opgereden. De algemeene malaise geldt ook voor Berghem: veel werkeloosheid. Om de werkelozen aan het werk te houden, kocht gemeente 8 H.A. heide en liet daarvan 6 H.A. bewerken; aan loon werd f. 2.200 uitgekeerd; 4,30 H.A. werden bezaaid met haver; 2 H.A. liggen ter bezaaiing gereed. Men hoopt op eene Rijksbijdrage van 20%.

Burgemeester geeft zich persoonlijk veel moeite, om de werkelozen aan het werk te krijgen; door zijne tusschenkomst werden er 17 geplaatst bij de gedeeltelijke sluiting van de Beerse Maas te Gassel; waarschijnlijk zullen er daar nog 8 geplaatst worden. Gemeente had geruimen tijd 23 man aan het werk; op het moment geen een meer. Er staat 196.000 op de Boerenleenbank; daarvan 136.000 voorschotten gegeven, waarvan vóór 1 Januari 1921 f. 109.000. In 1921 werd ingelegd f. 73.000; terug gevraagd f. 93.000. De Boerenleenbank is thans aangesloten bij Eindhoven.

Van de boeren wonen 95% op hun eigen; $\frac{1}{3}$ hunner zal geheel eigenaar zijn van zijne boerderij. Naar Duitschland gaat niemand meer; in Oss werken er zeker 100; grasmaaien in Holland ook ± 100. Men is bezig een electriciteitsnet te bouwen; ik vrees dat het voor de gemeente geen voordeelig zaakje zal worden.

Moergestel

Den **elfden Juni 1922** kwam ik weer in Moergestel. Men is er begonnen met den bouw van een nieuw Raadhuis: aanbesteed voor f. 12.900. Volgens de teekening wordt het een aardig gebouwtje. Er heeft – nu het heerlijk jachtrecht is afgeschaft – pas eene groote jachtverpachting plaats gehad; drie groote complexen, gearrangeerd door den Boerenbond. Er werd besteed van f. 1,25 tot f. 1,50 de Hectare. De boeren willen de opbrengst besteden om te komen tot de verharding van den weg Heuvelstraat-Hilvarenbeek, en voor den weg Heuvelstraat-Diessen te samen $5\frac{1}{2}$ K.M.

Aangezien die jachtopbrengst precair is, wilde men een wegschap oprichten, en de opbrengst van de jacht doen strekken in mindering doen strekken van wat men voor zijne gronden in het wegschap zou moeten betalen. De rijtuigenfabriek maakt thans autobussen, en de carrosserie van auto's. De schoenfabrieken gaan buitengewoon goed.

Heelemaal geen woningnood. Na den bouw der 14 woningen voorzag aanvankelijk de premiebouw, en later het particulier initiatief geheel in de behoefte. Tegen het zuiveren van Tilburgs vuile water ten Noordwesten van Hilvarenbeek, en het ontvangen van dat water in Moergestel heeft men heel geen bezwaar, mits het water maar goed gezuiverd wordt. Het Wilhelmina kanaal is voor Moergestel van zeer groot voordeel. De Reusel wordt door gemeente gezuiverd; de kosten zullen later door het Waterschap de Dommel aan gemeente gerebourseerd worden.

Voor het inscharen van de 28 H.A. weiland van de gemeente is in Moergestel haast geen voldoende weidevee. Daarom worden 12 H.A. geheel grast en gemaaid; ± 6.000 pond per H.A. Men rekent op eene opbrengst van ± f. 600 = f. 50 per H.A. Er is zooveel gras gegroeid, dat het haast geen prijs doet. Voor maaien en hooien komt er nog f. 20,- per H.A. bij. Boerenleenbank gaat weer goed; het geld, dat na den val van de Hanzebank was teruggevraagd, wordt nu weer gebracht.

Hoofd der school heeft landbouwakte, hij heeft reeds zooveel landbouwcursussen gegeven, dat de ambitie bij de boeren, om die cursussen te bezoeken, er wat uit gaat. Electriciteitsbedrijf gaat nogal goed; het eerste bedrijfsjaar gaf een nadeelig saldo van ± f. 800. Twee raadsleden zijn arbeider; geen moeielijkheden in den Raad, geen partijschappen in de gemeente.

De ordening van het archief wacht op het in gebruik nemen van het nieuwe Raadhuis. In Oisterwijk is de criminaliteit groot; in Moergestel zeer gering. Men verklaart mij dit, doordat de Tilburgers meestal naar Oisterwijk gaan en niet in Moergestel komen. In Oisterwijk zit de politie er sterk achterheen en constateert vele zedemisdrijven. Eén autobusdienst: Tilburg-Moergestel-Oirschot, anders niet.

Grave

Den **16 Juni 1922** bezocht ik vanuit Den Bosch de gemeenten Grave, Velp en Reek. Grave blijft wat het is; het gaat eerder achteruit dan vooruit. Er zijn tal van oude krotwoningen, die, zoodra er een ledig komt, direct weer verhuurd worden, meestal aan menschen van buiten; steeds van de allergeeringste soort. Men zou die krotten zoo gaarne onbewoonbaar verklaren en opruimen; maar dan zou men moeten beginnen met behoorlijke woningen te bouwen, en daarvoor heeft men geen geld. In de laatste jaren werd er ééne nieuwe woning gebouwd met Rijkspremie; verder niets.

Bij de laatste Raadsverkiezing vielen 4 raadsleden, waaronder de beide wethouders. In den tegenwoordigen Raad merkt men niets van partijschappen; in de gemeente woeden ze niet erg. Gemeente werd geëlectriceerd; dat kostte f. 45.000; daarnaast blijft de oude gasfabriek bestaan; ik vrees, dat beide bedrijven aan Grave geld zullen kosten. In den distributietijd kocht men, om de steenkolen na te wegen, voor f. 2.000 eene weegmachine; het ding werd nooit gebruikt; thans weer verkocht voor f. 1.275. In verband met de Maaskanalisisatie komt er 800 M onder Grave een stuw in de Maas; daar komt een brug bij. Dat dreigt een ramp voor Grave te worden, want dan komen zij, die te Grave de Maas willen passeren, niet meer door de gemeente. Administratie ter secretarie laat veel te wenschen over; de rekening 1919 is nog niet goedgekeurd; de begroting 1922 is juist naar Den Bosch gezonden; de rekening 1920 is daar nog niet ontvangen. Ik moet het vandaag doen met het gemeenteverslag 1920. Over een en ander B. en W. ernstig onderhouden; als de secretaris het werk niet meer aan kan, dan moeten zij maatregelen nemen, om daarin verbetering te brengen; zóó kan het niet blijven door gaan. Gelukkig dat Hendriks, de oud-secretaris van Besoyen, nog op de secretarie komt helpen, anders was het nóg veel erger.

Het Rijkskrankzinnigengesticht zit vol; bovendien worden een dertigtal rustige patienten verpleegd ten huize van particulieren, tegen f. 1,25 daags; deze patienten worden van 9-12 en van 2-5 in het gesticht bezig gehouden. Niettegenstaande de brandweer vrij goed in orde heet, brandde de heele stichting van de Damianusstichting weg; een maand vóór den brand was er juist buiten langs het gebouw een brandtrap aangebracht; daar langs redden zich 60 jongens in nachtgewaad het leven; ze zouden anders onherroepelijk verbrand zijn. De Paters trokken meer dan 2 ton uit de brandverzekering; ze gaan zich thans in St- Oedenrode vestigen; in Grave konden ze niet genoeg bouwterrein krijgen. Naar het schijnt, wilde de Pastoor gaarne een stuk van hun terrein hebben, om de inrichting van de fraters te kunnen uitbreiden. De instituten voor blinde jongens en meisjes zien er goed uit en worden goed onderhouden; het is volstrekt geen oude rommel.

Op het moment geen werkeloosheid; aan het voorbereidend werk voor den stuw in de Maas worden bij voorkeur menschen uit Grave gebruikt; voorloopig nog slechts een 25 man. De Fransche Paters verkochten hun terrein aan den Boerenbond voor pakhuis; bovendien komt daar eene groote maalterij ten dienste van de menschen van af Ravenstein tot voorbij Cuijk. De

wagendienst naar station Ravenstein is opgeheven; maar er lopen thans twee concurrerende diensten naar Nijmegen! De lager onderwijswet 1920 kost jaarlijks f. 7.000; bovendien is nog een school gevraagd van f. 40.000.

Velp

Vanuit Den Bosch bezocht ik den **16 Juni 1922** Grave, Velp en Reek. De laatste Raadsverkiezing bracht drie nieuwe Raadsleden. Wethouder Van Craay, die meer dan 20 jr. raadslid was, behoorde tot de slachtoffers; hij kwam om gekozen te zijn 7/10 stem te kort! In Velp zijn twee partijen: de bewoners van rechts en die van links van den Rijkstraatweg!

Met Rijkspremie werden twee woningen gebouwd. B. en W. meenen, dat Velp finantieel kan blijven bestaan. Het belastbaar inkomen over 1920/21 bedroeg f. 134.524; daarvan wordt thans 6% geheven; het volgend jaar wordt dat 5%. Bij de Jesuiten (v.d. Kun voor f. 8.000) en bij de Redemptoristinnen (Mevrouw Hendriks voor f. 20.000) zijn er enkelen die vrij hoog in de belasting bijdragen. Velp heeft heelemaal geen harde wegen te onderhouden.

De veldwachter doet goed zijn plicht. Er is een zuig- en perspomp, maar in den regel geen water. De toestand van de arbeiders is goed; geen werkeloosheid. De boeren wonen veelal op hun eigen; minstens 80%. Zeker geen 30% heeft zijne boerderij vrij! 1 Januari 1921 stond er f. 47.000 op de Boerenleenbank; sinds werd er f. 24.590 gebracht, en f. 33.200 gehaald. Op 1 Januari 1922 stond er nog f. 38.661. Aan voorschotten was verstrekt f. 10.600; twee voorschotten van f. 2.500; een van f. 1.500; de rest waren kleine bedragen.

Er werd een nieuw pootregister aangelegd van de beplantingen langs de wegen; dat moet nu uitstekend in orde zijn; bezittingen (gronden) heeft de gemeente niet. Het levensmiddelenbedrijf kostte f. 2.800. Over secretaris Velthuisen is men goed tevreden; hij stookt niet meer. De lager onderwijswet uit 1920 kost aan de gemeente geen geld; er wordt uitsluitend openbaar onderwijs gegeven; 30 kinderen bezoeken de openbare school; 15 gaan naar Grave, 6 naar Reek en 2 naar Escharen. Tuinbouwonderwijs wordt in Grave gegeven.

De coöperatieve stoomzuivelfabriek staat in Reek; gaat bijzonder goed; kapitaal geheel afgelost; geen schuld behalve het inleggeld der deelhebbers, dat moet teruggegeven, als iemand de gemeente verlaat en dus geen deelhebber meer kan zijn; 900 koeien.

Reek

Den **16 Juni 1922** bezocht ik vanuit Den Bosch de gemeenten Grave, Velp en Reek. In Reek zijn gelukkig geen partijenschappen; bij de laatste raadsverkiezing werden de zeven aftredende raadsleden bij enkele candidaatsstelling herkozen. Twee nieuwe woningen met Rijkspremie: eene arbeiderswoning (f. 1.500) en een kleine middenstandswoning (f. 1.995).

Als staanplaats voor woonwagens werd een terrein langs den weg naar Zeeland midden tusschen de gemeenteboschen aangewezen. Op het gevaarlijke daarvan gewezen; geraden de woonwagens te laten stationeeren bij den molen langs den Rijkstraatweg; en dan tevens eene kleine vergoeding toe te kennen voor het beschikbaar stellen door een van de 3 daar staande woningen, van drinkwater.

Voor de bebossching van de gemeentelijke gronden 320 H.A. werd een leeningsplan vastgesteld van f. 7.350,- geld op te nemen naar gelang van de behoefte. Die bebossching gaat snel vooruit. Doordat het werkloon thans duurder is, zal men met die f. 7.350 wel niet heelemaal uitkomen. De jacht verpacht aan Van Baer en Grasso.

Als er kermis gevierd wordt, komt er geen kraam, geen muziek in de herbergen. Maar de menschen voeren vier dagen niets uit, en bezoeken druk de herbergen. Bij Raadsbesluit die vier dagen met één verminderd.

De boombelasting brengt circa f. 60 op van 600 boomen; vroeger lagen de wegen soms heelemaal onder het hout; thans is dat veel beter. Klachten over den burgemeester van Cuijk; voor de vleeschkeuringswet hoort men onder die gemeente; tweemaal ter vergadering opgeroepen naar Cuijk, burgemeester was dan afwezig! Gemeente moet circa 4.000 M1 harden weg onderhouden; maasgrint.

Waterleidingen liggen op de grens van Zeeland en op die van Escharen. Worden uit ééne hand geveegd en gediept, 5 jr. door Reek. 5 jr. door Zeeland en 5 jr. door Escharen en zoo vervolgens. Nog klachten over den loswal aan het Reeksche wachthuis aan de Maas, als het water boven middelbaar peil staat; daaraan is niet veel te doen; de loswal ligt in het winterbed der rivier. Onder Reek is het autoverkeer op den dijk naar Ravenstein niet verboden; wel in de richting Grave.

Over den dienst van den veldwachter is men tevreden. Veel liefhebberij voor vrijwillige landstorm en voor burgerwacht; eigen schietbaan. Geen werkeloosheid op het moment; in den afgelopen winter moest men 16 menschen aan werk helpen. Aan de verlegging van de Beersche overlaat kon men nog geen menschen geplaatst krijgen.

Pastoor Suijs is thans 81 jr.; heeft van den winter eene beroerte gehad; is thans weer geheel op krachten. Zijn liefdehuis is klaar; beantwoordt niet geheel aan de verwachting; in de eerste klasse (f. 1.000) komen er geen kostdames; de omgeving van Reek is niet mooi.

Staatsboschbeheer onderhoudt ook de oudere gemeenteboschen; ± 120 H.A.; deze worden gesnoeid enz.; gelukkig, want het was hard noodig. Ze worden thans goed verpleegd, en beloven thans een waardevol bezit te worden. De oude wethouder Smits is overleden; vervangen door Van Casteren, een slimmen geschikten boer. Wethouder Zegers is geheel versleten. Reek behoort met Escharen tot de 5 Nederlandsche gemeenten waar de belastingen in de laagste klassen het zwaarste zijn.

Ravenstein

Den **30 Juni 1922** bezocht ik vanuit Den Bosch de gemeente Ravenstein. Zonder dat er bepaalde partijenschappen bestaan, werden bij de laatste Raadsverkiezing vijf van de zeven Raadsleden uitgeworpen. Geen woningnood; de gemeente behoefde daarvoor niets te doen. Doordat er woningen ledig stonden, konden nog eenige gezinnen zich in Ravenstein komen vestigen.

De Raadszaal werd netjes in orde gebracht; beschilderd door menschen uit Breda; kosten f. 2.000. Ook voor den burgemeester werd thans eene behoorlijke kamer ingericht.

Driessen is thans nog pachter van het Maasveer; hij betaalt f. 4.500. Auto's kunnen er niet over; over de Maasdijken van het aan de andere zijnde van de rivier liggende Niftrik mogen ze niet passeeren. Bij het veer behooren 3 ½ H.A. wei- en hooiland.

De gasfabriek is thans geheel versleten; men is bezig een ondergronds distributienet voor electriciteit te bouwen; kosten f. 22.500. Op 1 October moet alles klaar zijn; licht f. 0,55, kracht f.0,25. Volgens de berekeningen moet men in de eerste drie maanden reeds f. 400,- verdienen! Men hoopt dat de gasfabriek het tot 1 October uithoudt.

De bestrating is ellendig. Men liet de kosten van eene geheel nieuwe bestrating opnemen: f. 36.000. Voorloepig komt daar niets van; men wil in ieder geval zoo lang wachten, dat men voor de electriciteitsaansluitingen niet meer telkens de straten moet opbreken. De rioleering is niet geheel voldoende; men zou die aan het laagste gedeelte – waar het dikwijls nog een echte modderpoel is – gaarne nog een beetje verlengen, maar ziet tegen de hooge kosten op.

Bij hoog water is de los- en laadplaats in de gemeente; de schepen komen dan bij het veer in “de Strang” en moeten later langs denzelfden weg weer terug naar de rivier. Dat is voor de inwoners zeer voordeelig, omdat dan bijv. het graan uit de schepen direct in het pakhuis kan worden gedragen. De mond van de haven is uitgediept, kosten f. 600. Zou de heele haven in orde gebracht worden, dan moest men nog wel driemaal zoo veel besteden.

Het loterijfonds betaalt de vaccinatie; de gemeente den doodschouw; het kerkelijk en het burgerlijk armbestuur de geneeskundige armenverzorging. De armbesturen worden door de gemeente niet gesubsidieerd. Voor de uitvoering der warenwet behoort Ravenstein onder den keuringsdienst van Den Bosch; kosten ± f. 200 per jaar. Die dienst verricht nuttig werk; controle was hard noodig; vooral met de melk werd geweldig geknoeid. Veel liefhebberij voor de burgerwacht; 70 leden.

Schoenfabriek van Suermond gaat slecht; heeft zeker voor f. 40.000 voorraad zitten. Suermond doet het mogelijke om de menschen aan het werk te houden. Hij betaalt thans vrij goede loonen.

De lager-onderwijswet 1920 zal groote kosten geven; de Zusters Augustinessen hadden geen voldoende onderwijzend personeel meer; zij deden haar school over aan de Zusters van Marienburg; deze gaan een nieuwe 4-klassige school bouwen. Het teekenonderwijs is niet meer veel gevraagd; men moet de school echter blijven in stand houden vanwege het loterijfonds. Men zou met eene goede ambachtsschool veel meer gebaat zijn.

De markten gaan slecht; driemaal in de week; doordat de groenteboeren hunne groenten bij de menschen aan huis brengen, gaan de markten langzamerhand te niet. Oud-burgemeester Van Claarenbeek is dood; er leeft thans nog één juffr. V. Claarenbeek, eene zuster van den vroegeren burgemeester. Burgemeester dr. v.d. Schueren is gehuwd met eene juffr. v. Claarenbeek, een van de 9 kinderen van een broer van den oud-burgemeester. Die broer is overleden; zijne weduwe leeft nog, en woont in de buurt van Antwerpen. Notaris Van den Bogaerd is gehuwd met eene zuster van de vrouw van dr. Van der Schueren; hij heeft drie kinderen. Het huwelijk van dr. v.d. Sch. is nog kinderloos. Die oude erf tante te Ravenstein is de hoop en de verwachting van burgemeester en Notaris!!

Juli

Vlijmen

Den **31 Juli 1922** bezocht ik Vlijmen en Herpen. De bezuinigingswoede bracht drie nieuwe Raadsleden. Er is veel kans, dat daardoor de twee wethouders in September aanst. uitgeworpen worden. Vooral de ongehuwde zeer rijke v. Heesbeen strijdt voor alle mogelijke en vooral ook onmogelijke bezuinigingen.

De finantiën van Vlijmen zijn wel wat in de war: in 1922 moest aan steun voor werkelozen f. 35.000 worden uitgegeven; de opcenten op de Rijksinkomstenbelasting brachten slechts f. 9.000 op, terwijl f. 33.600 geraamd was; de inkomsten uit landerijen loopen sterk terug. De belastingen zijn nog laag; maar vroeger betaalde men heel geen belasting.

Eene bouwvereniging bouwde 28 woningen; met Rijkspremie werden 5 woningen gebouwd. Geen woningnood: vele menschen verlaten Vlijmen. Er is veel werkeloosheid in Vlijmen; om de menschen bezig te houden, moet voortdurend werk gezocht; verbetering van weiland – de Meerheuvel – kost f. 5.000,- de H.A.! Men weet haast niets meer te vinden. Van den winter wil men een perceel heide van een 20 H.A. liggende aan de andere zijde van het kanaal Bosch-Drongelen, onder Helvoirt, aankopen en laten bewerken en opplanten met mast. Men verwacht nog veel grooter werkeloosheid, dan er tot nu toe geweest is.

De afwatering van de Bossche sloot laat nog steeds veel te wenschen over. Vlijmen betaalt ruim f. 500 waterschapslasten, maar wordt toch niet voldoende geholpen. De laatste 1½ K.M. vóór het kanaal Bosch-Drongelen ligt het terrein langs de Bossche sloot 3½ Meter boven den waterspiegel van de Bossche sloot. Nu wordt daar wel eens een steek grond uitgegraven, maar het zakt dadelijk weer dicht; de leiding moest niet alleen verdiept, maar vooral ook verbreed worden. Wanneer de plannen Bongaerts uitgevoerd worden, en de waterstand in het kanaal Bosch-Drongelen 40 c.M. wordt verhoogd, dan wordt de waterlossing van “het Ven” nog veel moeilijker, en zal men wel moeten overgaan tot elektrische bemaling.

Van B. en W. vernam ik het verrassende nieuws, dat, nu de Beersche Maas tot 10,80 opgehoogd werd, de waterstand op de Maas hooger bleef, daardoor kwam het Maaswater de Dieze binnen, en drong het Diezewater terug naar het kanaal Bosch-Drongelen. Vóór de inlaatsluizen aan de Aardappeldijk te Engelen stond Maaswater, waarmee in den afgelopen winter de betrokken polders twee keer geïnundeerd werden! Mommersteeg zou thans heelemaal niet meer verlangen naar een inlaatsluis te Bokhoven.

Op de secretarie liet men mij een zeer nieuwerwetsch ingericht registratuurstelsel – kosten f. 3.000 – zien. Het is geheel ingericht naar de inzichten van den secretaris; zoo lang deze als zoodanig in functie blijft, zal het wel voldoen. De Chef-veldwachter Hollander overleed en werd niet vervangen. In zijn plaats kwam de Rijksveldwachter feitelijk als Chef van alle politie; hij krijgt daarvoor eene dotatie van f. 150 uit de gemeentekas.

Herpen

Den **31 Juli 1923** [moet **1922** zijn] bezocht ik Herpen en Vlijmen. Men gaat geweldig gebukt onder de financiële lasten; en er is geen werk. De menschen, die vroeger op de fabrieken in Oss werkten, kregen wegens de heerschende malaise, daar gedaan. Thans werken er nog dertig aan de afsluitdijk van de Beersche Maas, en verdienen daar 20 cnt. per uur, werkdag van 10 uren. Men zou gaarne zien, dat Herpen vereenigd werd met Schaik; maar in Schaik, dat er financieel beter voor staat, wil men daarvan niets weten.

Voor Overlangel zit wethouder Schraven in den Raad; hij werd als Raadslid herkozen, maar zal als wethouder in September wel vallen, evenals zijn mede-wethouder v.d. Acker. Er werden n.l. drie nieuwe Raadsleden gekozen, en naar het schijnt willen alle zeven Raadsleden gaarne wethouder zijn!

Drankmisbruik en vechtpartijen komen zoo goed als niet meer voor; er is geen geld meer, om drank te koopen. Er is geen woningnood; de menschen trouwen haast niet meer; dit jaar nog maar 3 huwelijken. Er trekken wel gezinnen weg uit de gemeente. Zoowel de vleeschkeuring als de warenkeuring (melk) werken nuttig en waren zeer noodzakelijk.

Van den winter waren er 60 werkelozen; deze werden te werk gesteld in de ontginningen van het Staatsboschbedrijf. Toen het daarvoor toegestane geld verwerkt was, liet de gemeente nog f. 1.250 verwerken op hare kosten, met 25% werkelozen steun van het Rijk. Er zijn thans 115 H.A. dennenbosch aangelegd, en 12 H.A. weiland. Men heeft schade door het water, omdat de Hamerspoelsche sluis dikwijls te lang gesloten wordt gehouden; dan staan de landerijen soms diep onder water, terwijl aan de andere zijde van de sluis alles lang mooi droog ligt.

De lager-onderwijswet 1920 vordert van de gemeente jaarlijks f. 1.400 ten behoeve van het bijzonder onderwijs. Het legaat Van Cooth geeft eene jaarlijksche bate van f. 700,-. Die gelden vloeien in de gemeentekas; men doet er niets bijzonders voor. Men heeft dat geld hard noodig voor de gewone uitgaven. De plaatselijke inkomstenbelasting bedraagt 5 tot 7%. Er is volstrekt geen draagkracht; onbelastbaar is slechts f. 400.

1923

April

Lithoijen

Den **25 April 1923** bezocht ik Lithoijen, Lith en Geffen. Van Wethouder Ploegmakers kreeg ik een bijzonder goeden indruk. Ment hem onderhield ik mij twee uur lang; wethouder Ottings deed zijn mond niet open; de burgemeester zeide niet veel. Geen woninggebrek: er staan een pr. woningen ledig. Alle raadsleden werden herkozen.

De onderwijswet 1920 ruineert de gemeente; voor schoolbouw f. 30.000 geleend. Distributie kostte f. 7.000; secretaris v.d. Schans heeft dat bijzonder goed gedaan, en kreeg deswege eene dankbetuiging van den Raad. De Beerse Maas doet, wanneer de afsluitdijk in den Benedenmond het houdt, aan de gemeente geen kwaad meer. Geen electriciteit durven nemen; het was te duur! Geene bijzondere werkeloosheid. Loonen f. 2. Vroeger ging een groote ploeg werkvolk in de Peel werken; thans niet meer. Naar het schijnt, is daar geen voldoende werk meer. Veel genot van drie autobussen: een naar Oss, een langs Lith enz. over den dijk naar Den Bosch, en een van Maren over Lith, Lithoijen en Oss naar Den Bosch. In de goede jaren hebben de boeren in Lithoijen geen goede zaken gemaakt: de landhuren – voor wei- en hooiland – waren veel te hoog. De menschen zijn op het moment minder welvarend, dan toen die zoogenaamd goede jaren begonnen.

Lith

Den **25 Mei 1923** [moet **25 April** zijn] bezocht ik Lith, Lithoijen en Geffen. Wethouder Schouten werd te oud (76 jr.) en stelde zich daarom bij de pas gehouden Raadsverkiezing niet weer beschikbaar. Het bestuur van Lith maakt mij een ongunstigen indruk. Naar mijne meening worden in den Raad vooral de belangen behartigd van hen, die op het kussen zitten: afwijzend werd beschikt op een adres van de Hanze, om des Zondags namiddags de winkelsluiting te gelasten; afwijzend op een adres van het Bestuur der Werkliedenvereening om vaststelling

eener verordening op het broodgewicht; van de ambtenaren blijft men de pensioensbijdrage vorderen; afwijzend op de voorstellen van G.S. tot vereeniging van Lith, Lithoijen en Oijen. Van den burgemeester gaat geen leiding uit; hij verschuilt zich steeds achter den Raad; de Raad wil dit, wil dat! Als reactie hiertegen is teekenend, dat bij de pas gehouden Raadsverkiezing een Protestant, Versvelt genaamd, werkman met meer dan 100 stemmen tot lid van den Raad werd gekozen, terwijl in Lith elf Protestantsche huishoudens zijn, te samen uitbrengende 22 stemmen. Uit het legaat Van Cooth kreeg Lith 11.78.10 H.A. onder Driel en 4.38.10 H.A. onder Lithoijen. De opbrengst van die gronden wordt gebruikt voor gewone uitgaven. Mede een reden, om zich tegen vereeniging met Lithoijen en Oijen te verzetten. Lith bezit, behalve het legaat Van Cooth nog waardevolle bezittingen in Lith gelegen, ter grootte van 13.24.00 H.A. en geniet nog bovendien de opbrengst van het grasgewas langs vele straten en stegen. Aan woningen was er wel behoefte, maar men deed er niets aan. Ook premiebouw werd niet bevorderd. De distributie kostte f. 20.000,- welk bedrag geheel geleend werd. Voor schoolbouw f. 11.500 Grootboek verkocht, door jaarlijkse herbelegging moest het kapitaal terugkomen. Sinds jaren geen geld meer herbelegd. Geen last van Beerse Maaswater; het wordt gemakkelijk langs den Tiendweg gekeerd. Voor elektriciteit f. 37.000 geleend. Bedrijf in werking sinds 14 December 1922. Licht f. 0,60, kracht f. 0,25.

Geffen

Den **25 Juni 1923** [moet **25 April** zijn] bezocht ik Geffen, Lith en Lithoijen. Er is eigenlijk wel woningnood; Geffen deed niets; was bang voor een strop. Zeven woningen werden gebouwd met Rijkspremie. Werkeloosheid wordt erger, doordat de fabrieken in Oss minder goed gaan. Daar werkten vroeger wel 40 man benevens eenige meisjes; thans 12 man en geen enkel meisje. Gemeente zorgde tot voor enkele dagen nog voor 7 werkeloozen; thans voor niemand meer: de menschen moeten thans in Holland gaan gras maaien.

Bij enkele candidaatstelling werd de gemeenteraad vernieuwd. Gemeente heft zeer hoge belastingen; draagkracht is er zoo goed als niet. Electriciteitsbedrijf den 1 Maart 1922 geopend; gaf in de eerste 10 maanden een bruto verlies van f. 683,01. Aangezien ongeveer de heele gemeente aangesloten is, bestaat er weinig kans dat het bedrijf in de eerste jaren rendabel wordt. Schoolhoofd Van den Bosch schijnt weinig geschikt; daardoor voortdurend groote mutatie in het onderwijspersoneel.

Men hoopt den klinkerweg van het dorp naar den Rijksstraatweg in 1924 om te bouwen in een harden weg met klein plaveisel – met den klinkerweg als onderlaag. De keuringsdienst van waren werkt goed; zonder veel processen-verbaal op te maken, werd toch veel ten goede veranderd. Groote moeilijkheden met den veldwachter De Wert, die op een strooper geschoten heeft, en deswege door de Rechtbank veroordeeld werd tot drie maanden voorwaardelijke gevangenisstraf. De brandweer kan niet veel uitrichten; men heeft een uitstekende brandspuit, maar er is nergens water te krijgen.

De sigarenfabriek van Schouten werkt vrij goed; werkt uitsluitend voor particulieren. Jurgens heeft al zijn gronden onder Geffen verkocht. Het heerlijk jachtrecht hield hij aan; veel last en schade van faisanten en konijnen. Oss maakte een harden weg naar de nieuwe parochie in de Vlashoek (aan de andere zijde van den spoorweg), bijna tot aan de grens van Geffen.

Het gaat den boeren – naar notaris Van Heeswijk mij mededeelde – ongelooflijk slecht. Bij de boerderijen ligt niet meer dan 1 tot hoogstens 5 H.A. land; de rest moet bijgepacht worden; zoowel bouwland, als weiland en hooiland. De menschen jagen dat land tegen elkaar op, en maken elkander arm en ongelukkig. Het is niet te zeggen, hoe zuinig die tobbers leven, zelfs wat een armoede zij lijden, hoeveel zij in werkelijkheid te kort komen. Zij hebben het materieel veel slechter dan het bedelvolk, dat langs de huizen schooit om een boterham.

Mei

Helvoirt

Den **26 Mei 1923** bezocht ik Helvoirt en Vught. Geen woningnood. Er werden 7 woningen gebouwd met Rijkspremie, terwijl er dit jaar zes zullen gebouwd worden zonder Rijkspremie. Die premie bedraagt slechts f. 300,-; te weinig om zich te schikken naar alle door het Rijk

gestelde eischen. Voor f. 4.000,- bouwt men thans eene goede woning: kelder, 4 vertrekken en boven 2 à 3 slaapkamers, benevens een schuurtje en een stalletje. Daarbij komt dan nog f. 500 voor eene bouwplaats van ± 10 are.

De bemoeiingen van den gemeente-ontvanger Van Buul om te komen tot oprichting eener vereeniging volgens de landarbeiderswet waren niet ernstig gemeend. Er mag volgens de wet maar één zoo'n vereeniging in de gemeente zijn. Toen Ds. Israel daarmee scheen te willen beginnen, heeft Van Buul hem vóór willen zijn, om op die manier de oprichting van eene Protestante vereeniging te keeren.

Het Raadhuis is veel te klein. Er zijn plannen om eene Raadszaal en een kluis aan te bouwen, en van de tegenwoordige Raadszaal Secretarie te maken. –Als ik weer in Helvoirt kom, zal alles in orde zijn, belooft de burgemeester. Sinds korten tijd bij de PNEM aangesloten; de raming omtrent de uitkomsten van het bedrijf stemmen erg hoopgevend. Uitgebreide gemeentelijke bezittingen; aan de andere zijde van het kanaal Bosch-Drongelen alle grond in kleine perceelen verpacht. Ook aan deze zijde is alles toegepoot; aanleiding om contact te zoeken met het Staatsboschbeheer is er niet.

Te mijner audientie verscheen Dr. Hoek. Hij deelde mij mede, dat hij om de plannen voor het Waterschap de Leij uit den Raad en uit de Staten was gegooid. Hij had echter niet de minste schuld. Toen hij voor den Heer Huijdecoper het Helvoirtsche Broek had gekocht, had hij aan v. Iersel en nog een pr. andere grondeigenaren beloofd, niet te zullen trachten, gronden buiten het Helvoirtsche Broek gelegen, in een Waterschapsverband te doen opnemen. Hij had zijn woord gehouden en aan de Staten verzocht de gronden in het Helvoirtsche broek tot een Waterschap te vereenigen. Bij de instructie van zijn adres bleek aan Gedep. Stat. de wenschelijkheid om alle gronden, die op de Broekleij en de Zandleij afwateren, in het Waterschap op te nemen; dat is geheel buiten zijn toedoen gebeurd, en toch nemen v. Iersel c.s. het hem kwalijk, alsof hij daaraan schuldig stond.

De menschen, die tegen Hoek agiteeren, zijn v. Iersel raadslid, en diens vriend, de gemeente-ontvanger Van Buul. v. Iersel ligt met 80 H.A. in het op te richten Waterschap. Komt het Waterschap tot stand, dan moet hij waterschapslasten betalen, terwijl de gemeente tot nu toe de waterleidingen onderhoudt. Voor een jr. of drie requesteerde v. Iersel bij Gedep. Stat. om de Calevensche Loop in orde gemaakt te krijgen. Dat werk kostte aan de gemeente ruim f. 800,-; het was in hoofdzaak in het belang van v. Iersel. Een staaltje, hoe door v. Iersel tegen het Waterschap geagiteerd wordt, is nog het volgende: Van de eigendommen der gemeente liggen in het op te richten Waterschap **1e.** de dokterswoning met 14 are grond, en **2e.** twee perceelen dennenbosch, ter grootte van ± 2 H.A. Komt het Waterschap tot stand, dan zal de gemeente per H.A. hoogstens f. 1,- lasten hebben te betalen, terwijl de gemeente ontlast wordt van het onderhoud der waterleidingen, waaraan Helvoirt de laatste 3 jaren f. 3.400 ten koste heeft moeten leggen. Toch wist v. Iersel door te drijven, dat de Raad eene motie aannam tegen de oprichting van het Waterschap!

Dr. Van der Stay, de opvolger van Dr. Hoek, kon in Helvoirt niet wennen; hij hoort op het platteland niet thuis. Hij verliet Helvoirt, en werd vervangen door Dr. Van Oirschot. Over dezen laatste is men in Helvoirt zeer tevreden. De secretarie is veel te klein; slecht ingericht; hooge muurkasten, waar niemand bij kan. Ook veel te weinig doozen voor het materieel.

Vught

Den **26 Mei 1923** bezocht ik Helvoirt en Vught, Burgemeester Van Lanschot had er veel genoeg in, mij het nieuwe Raadhuis te wijzen. Eerst buiten: er ligt ± anderhalve H.A. grond bij, met een pr. prachtige zwarte beuken, goudvisch vijver enz. Door het terrein maakte men een goeden (nuttigen) verbindingsweg tusschen den weg Vught-Helvoirt, en den weg Vught-Esch. Het raadhuis is naar mijne meening zeer goed ingericht, en zal nog lange jaren aan zijn doel kunnen beantwoorden: er is thans meer ruimte dan men behoeft. Door den eigenaardigen bouw van de villa hebben vele kamers eenen zeer bijzonderen vorm; ook de raadszaal. Men kan zien, dat het gebouw niet voor Raadhuis werd gebouwd; maar de inrichting is zeer geriefelijk. Het geheel kostte om en om tachtigduizend gulden, waarvan f. 52.000 voor aankoop van villa met park, en de rest voor verbouwing en inrichting.

Vught tracht, om vreemdelingen te trekken, zijne belastingen laag te houden; groote fortuinen betalen ongeveer 4% gemeentelijke inkomstenbelasting; bovendien 50 opercenten op de vermogensbelasting, en 20 ..? op personeel. Met B. en W. vooral gesproken over de diverse bedrijven; de gasfabriek wordt thans door de gemeente geëxploiteerd; Carl Francken is er uit. In 1922 had men een winst van f. 5.100,-. Het waterleidingbedrijf gaf in 1922 een verlies van f. 263,-. Het elektrisch bedrijf gaf een zuivere winst van f. 433,07; licht 45 cnt; kracht 20 cnt. Veel zorg baart de rioleering; Vught breidt zich voortdurend uit; men weet niet, waarheen men het afval- en verdere rioolwater moet heen leiden.

Vught kocht tegenover Kraaienstein een terrein van 8 H.A. Daar moet eene nieuwe kerk komen; men rekent, dat daarvoor 2 H.A. zullen nodig zijn. De rest wordt bouwterrein. 80% van de bevolking moet buiten de gemeente zijn brood verdienen; men rekent, dat dagelijks een 1.200 menschen buiten Vught arbeiden.

Heesch

Den **28 Mei 1923** bezocht ik Heesch en Megen. De beide wethouders Van de Ven en Van den Berg maken weer een goeden indruk; verstandige eenvoudige menschen, met wie op hun terrein goed te praten valt. Heel wat beter dan met den burgemeester, die op zijn terrein veel te kort schiet. Het is ergerlijk, hoe slecht hij van veel op de hoogte is. Op de secretarie werkt als ambtenaar sinds 23 jr. een zekere Van Aernsbergen (op een salaris van f. 550). V. Aernsbergen weet van de gemeentelijke administratie weinig of niets, maar in ieder geval is hij op dat gebied toch stukken beter dan zijn burgemeester!

De Raad is juist vernieuwd; Vos en zijn partijgenoot Van Hoorn hadden zich niet herkiesbaar gesteld. In de laatste jaren had Vos geen oppositie meer gevoerd tegen den Burgemeester. De Kermis te Oss valt samen met die te Heesch; in Oss worden geen spellen en tenten toegelaten; in Heesch daarentegen wel. Het gevolg daarvan is, dat het in Heesch gedurende die dagen meer dan druk is door alle kermisgangers uit Oss.

Bij den bouw van de Kerk kreeg gemeente beschikking over uurwerk en klokken. In 1922 moest er een nieuw torenuurwerk komen; gemeente gaf daarin een subsidie. Pastoor zorgt voortaan voor opwinden enz. Voor zoover het torenuurwerk betreft, heeft de Pastoor de gemeente er nu uitgewerkt.

Er is nog geen beschrijving der exploitatie van de gemeentelijke bezittingen, met name van die van het Groolder. De heeren nogmaals uitgelegd, waarom zoo'n beschrijving voor de gemeente van belang is. In het Groolder wordt veel waterbezwaar ondervonden, doordat de gemeenten, die de Wetering moeten onderhouden, zich omtrent het tijdstip van vegen niet verstaan.

Geneeskundige armenpraktijk wordt waargenomen door Dr. v. Binsbergen uit Nistelrode; men is over hem zeer tevreden. Er is nog niet besloten tot aansluiting bij de PNEM. De roomboterfabriek St. Petrus Banden in de oorlogsjaren tegen topprijzen slecht en duur gebouwd. Door brand gedeeltelijk vernield, en thans in behoorlijken staat gebracht. Gaat thans goed. Nog dezelfde directeur. Voorzitter van den Raad van Toezicht is de burgemeester van Geffen. Voorzitter van het bestuur is Dorus van Lith uit Geffen.

Er worden weer pogingen aangewend om een harden weg te krijgen. Wagenaar, de burgemeester van Heeswijk, interesseert zich daarvoor. Thans zal de weg loopen Veghel-Vorstenbosch, Loesbroek, Heeswijksche ontginningen, Kaathoven, en verder in aansluiting aan den harden weg naar Berlicum. Men acht het onbillijk, dat, hoewel die weg slechts langs Heesch' gebied loopen zal (geen meter van den weg ligt onder Heesch) die gemeente f. 380 zal moeten betalen in de kosten van het opmaken van de plannen, bestek en begrooting.

Megen, Haren en Macharen

Den **28 Mei 1923** bezocht ik Megen en Heesch. De pas gehouden Raadsverkiezing bracht drie nieuwe Raadsleden: wethouder Meijs en v.d. Camp hadden zich niet meer verkiesbaar gesteld, terwijl de arbeidersafgevaardigde Sleenhof niet herkozen werd. In den Raad zitten thans 2 oppositiemannen: Hoefnagels en wethouder Mooren; 2 wilden; en 3 aanhangers van den burgemeester.

Aan woningbouw deed gemeente niets; met Rijkspremie werden zeven woningen gebouwd. De restauratie van de Gevangentoren, waarvoor Rijk en Provincie subsidie gaven, vordert buitengewoon langzaam. Men is bezig Megen, zoowel als Haren en Macharen te electrificeeren; dat kost f. 39.000. Het schijnt niet heel waarschijnlijk, dat het bedrijf zich zal dekken. Grootste afnemer is het Gymnasium van de Paters, dat eene afname van 1200 K.W.U. garandeerde tegen 40 cent per K.W.U. Gemeente vraagt van de andere afnemers 60 cent voor licht en 25 cent voor kracht buiten den spertijd. Megen is geheel gerioleerd.

Dr. Baptist is belast met de geneeskundige armenpraktijk; men is over hem zeer tevreden. Megen is erg geïsoleerd; een autoverhuurder berekent 35 cent de K.M.; een rijtuig naar het station te Berghem kost f. 5. Men verlangt er hard naar, dat de een of andere autobusondernemer ook Megen aandoet.

De verhouding tusschen den Pastoor en de Franciscanen is tegenwoordig goed. De Kapelanie is opgeheven. Een Pater uit het Klooster werd aangesteld tot kapelaan. De Pastoor heeft op die manier de Paters moeten leeren verdragen.

Veel arbeiders uit Megen kregen op de fabrieken in Oss gedaan. Er zullen daar nog 12 Megenaars werken; meestal in nachtploegen; zij verdienen daar thans om en om f. 20. De doorbraak van den dijk in de Beerse Maas berokkende in den afgelopen winter in Megen veel schade. Als die dijk het houdt, zal Megen weinig of geen waterschade meer ondervinden.

Beide partijen waren dankbaar en tevreden, dat de questie van het Megensche veer is opgelost, en dat de tegenwoordige pachter voor drie jaar weer in huurde, en f. 300 meer aan pacht zal betalen.

Nuland

Den **29 Mei 1923** kwam ik weer in Nuland. Ook hier gebrek aan woningen, al kan men niet bepaald van woningnood spreken: zeven gezinnen wonen gehuurd in een kamer. Dertien woningen werden in het laatste jaar met Rijkspremie gebouwd, terwijl eene aanvraag om premie nog in behandeling is. Bij de laatste Raadsverkiezing kwamen drie nieuwe Raadsleden: wethouder Bekkers en nog een Raadslid hadden zich niet herkiesbaar gesteld, terwijl één raadslid werd afgestemd.

In den Raad heeft de burgemeester veel last van de oppositie van het raadslid P. van Drunen; die man is altijd fel opposant, en is niet eerlijk: Toen er moeilijkheden waren wegens het te kort in kas (\pm f. 10.000) bij den ontvanger F.J. van Heeswijk, bracht Van Drunen, die daarover met den burgemeester en nog twee andere Raadsleden den advocaat der gemeente – Mr. v. Zinnicq Bergmann – was gaan spreken, alles wat Bergmann gezegd en geraden had, over aan den advocaat der tegenpartij, Mr. Pastoors te Eindhoven!

Nuland krijgt van dat geld niets terug. Mr. Pastoors wilde aan de gemeente f. 2.000,- teruggeven, wanneer B. en W. eene verklaring wilden afgeven, dat de gewezen ontvanger naar hunne meening een eerlijk man was. B. en W. hebben die verklaring terecht geweigerd. Een broeder van den ontvanger werd in diens plaats benoemd tot gemeenteontvanger van Nuland. Ik heb er aanmerking op gemaakt, dat de vader van den burgemeester te Nuland als ambtenaar ter secretarie (f. 500,-) werkzaam is. Het gezag van den burgemeester over dien ambtenaar kan niet groot zijn.

De belastingen zijn niet hoog: 100 opcenten op de vermogensbelasting, 25 op de Rijksinkomstenbelasting en 2 ½% hoofdelijke omslag. Als men niet die misère met den gemeente-ontvanger had, zouden die 2 ½% niet noodig zijn. Op de begroting van 1923 en op die van 1924 wordt telkens \pm f. 5.000,- uitgetrokken om dat kastekort te dekken. Het electriciteitsbedrijf werd 15 Maart 1922 geopend, en gaf in 1922 een verlies van f. 900,-. In 1923, als wanneer men in den voordeligen tijd 1 Januari tot 15 Maart stroom levert, hoopt men ongeveer quitte te spelen. Met de aflossing van het geïnvesteerde kapitaal – f. 16.500 – begint men eerst in 1924. De gemeente-eigendommen tegen brandschade verzekerd bij de Vereeniging van Nederl. Gemeenten, tegen f. 0,20 ¼ per f. 1.000,- Nuland verdient daarmee, in vergelijking met de vroegere verzekeringspremie ruim f. 25,-.

Bittere klachten over waterbezwaar tengevolge van den hoogen stand van de Groote en de Kleine Wetering. Door alle werken, welke Den Bosch aan het Hinthamereinde, en bij de

zwemkom uitvoert, kan het water daar niet weg. Gemeentegeneesheer is Dr. Trüg te Berlicum. Men is over hem zeer ontevreden. Hij werkt met eene niet gediplomeerde vrouw. Op de 52 geboorten in 1921 waren 43 bevallingen zonder deskundige verloskundige hulp. In Nuland zijn geen rijke en geen arme mensen; slechts drie armen worden bedeed. In Heesch én in Nuland staat ene stoomzuivelfabriek; beide ingericht voor het verwerken van 5.000.000 L. melk. De fabriek in Heesch verwerkt 1.500.000 L. melk, en die in Nuland 1.250.000. De opzet was, dat er ééne fabriek zou komen; de geestelijk adviseurs kregen ruzie, en zoo kwamen er twee fabrieken. De geestelijk adviseurs werden verplaatst, maar de boeren bleven met de twee fabrieken zitten. Twee boerenleenbanken; een te Nuland en een te Vinkel; die te Vinkel is de grootste. Twee autobusdiensten: een Grave-Den Bosch, en een Maren-Den Bosch. Bovendien rijdt op de marktdagen nog een tweede autodienst Grave-Den Bosch (van v.d. Reijdt). Landbouwonderwijs wordt geregeld gegeven. Het gaat den boeren redelijk goed. Doordat in den polder voor den handel veel hooi gekocht wordt, moeten de boeren het door hen benodigde hooi te duur koopen. De keuters zijn arme tobbers. De arbeiders hadden te kampen met werkeloosheid; in den afgelopen winter moest Nuland aan 16 menschen werk geven. Een 25-tal arbeiders hebben vast werk in Den Bosch. Gras maaien in Holland, bij de oogst in de Haarlemmermeer helpen is geheel gedaan; de menschen zijn vervangen door machines. De boeren wonen thans meestal op hun eigen; zeer tot hun nadeel, want dat kost hun veel meer dan vroeger, toen ze gehuurd woonden. De groote boeren mesten varkens; de kleine boeren fokken biggen. Heerlijk jachtrecht nog steeds gehuurd voor f. 1.200.- door Suyling en notaris Worst. Op Vinkel eenige wildschade; verder in de gemeente niet.

Son en Breugel

Den **30 Mei 1923** bezocht ik Son en Veghel. Van de werkzaamheid van burgemeester v.d. Ven krijg ik een uitstekenden indruk: er is in Son veel gedaan; daar is veel ten goede veranderd. Het nieuw gerestaureerde Raadhuis is keurig in orde; het is een sieraad voor de gemeente, terwijl het ruim voldoet aan de daaraan in redelijkheid te stellen eischen. De secretarie is goed ingericht; er zijn thans voldoende doozen. De secretaris heeft de hulp van een gediplomeerd ambtenaar; zelf schijnt hij niet heel veel uit te voeren; maar de administratie was goed in orde. Het ameublement in de Raadszaal werd geschonken door den ouden Heer Holleman uit Vught, later te 's Hage; deze was in 1858 in Son getrouwd! Boven de deur van het Raadhuis is in glas en hout het wapen van Son – een zon – aangebracht. Op zolder onder de beschoten kap is zeer goed het oud archief opgesteld. Het wacht op ordening tegen dat de Rijksarchivaris daarvoor den tijd kan vinden. Geraden, hem dat archief nog eens in herinnering te brengen.

In woningnood is nog niet geheel voorzien: Son bouwde 4 woningen; op de exploitatie geeft het jaarlijks f. 200 toe. Met premie van het Rijk kwamen 14 woningen tot stand. Thans wordt gebouwd zonder premie: f. 300 is te weinig voor de eischen, die het Rijk stelt. Twee gezinnen moeten op het moment verhuizen en kunnen niets vinden.

Bij candidaatstelling werden de aftredende Raadsleden herkozen. In de kiesvereniging is alles geregeld zonder veel herrie, onder leiding van een broer van den burgemeester. De vleeschkeuringsdienst en de warenkeuringsdienst voldoen goed. Son is aangesloten bij Eindhoven. Son maakte een haven met loskade langs het Wilhelminakanaal; havenmeester krijgt 10% van de opbrengst met een minimum van f. 100. Het kanaal wordt nog niet druk bevaren: gisteren passeerden er acht schepen.

Haven en kade liggen aan den kant van Eindhoven. De Meyery is voornemens daarheen een hulpspoor te leggen. Dan vervalt daarmee grootendeels het zoo hinderlijk laden en lossen van de tramwagens in de kom van Son. Maar dan kan de haven – die aan Son f. 17.000 kostte en 50 M lang is, zoodat maar één schip tegelijk aan de kade kan liggen, nog wel eens te klein blijken. Er zijn in Son geen rijken en geen armen; de menschen moeten, alle belastingen te samen gerekend, ongeveer f. 10,- per hoofd betalen. Electricisch net is aanbesteed voor f. 27.500; het moet in September klaar zijn. Alleen de kommen van Son en van Breugel worden voorloopig aangesloten. 125 aansluitingen. De menschen krijgen 2 lichtpunten gratis. In den handel waren geen petroleumlantarens meer te krijgen!

Op het gebied der ontginningen was burgemeester Van de Ven bijzonder nuttig werkzaam:

In de Esperheide kwamen twee boerderijen met Staatshulp tot stand; de rest van de gronden 23 H.A. werden voor 20 jaren verpacht voor f. 692. Vroeger bracht het heele gemeentelijk bezit geen f. 692 op! De Esper heide is nu geheel ontgonnen. De Hoeverheide – ook ten Zuiden van het kanaal – is ook geheel geëxploiteerd: een stuk werd verkocht aan een steenfabrikant, terwijl op het resteerende gedeelte ook eene boerderij met Staatshulp tot stand kwam.

Het groote complex gemeente gronden ten Noorden van het Wilhelmina kanaal – ruim 800 H.A. – komt geleidelijk met behulp van het Staatsboschbedrijf in ontginning. Tot nu toe werden aangelegd 70 H.A. dennenbosch + eene kweekerij van eene H.A. Ontgonnen werd tot bouwland 10 H.A. waarop op het moment eene pracht oogst staat van 8 H.A. rogge en 2 H.A. haver.

Bovendien werden daar met staatshulp drie boerderijen gesticht.

De Belgische broeders Alexianen hebben een huis tot verpleging van T.B.C. lijders in Son. Dr. Anderegg uit St. Oedenrode moet de lijders behandelen. Wekelijks komt Dr. v. Spanje van Dekkerswald, om de patienten te onderzoeken. De inrichting is nog niet heel groot; patienten kunnen er verpleegd. Vermoedelijk zal de inrichting worden vergroot, om 60 patienten te kunnen verzorgen.

Stoomzuivelfabriek gaat goed; vestigde in Eindhoven een filiaal: Melkinrichting. In 1925 wordt het laatste gedeelte van de distributieleening afgelost. Er werken nog veel meisjes uit Son op de fabriek van Philips; daar heerscht groote orde en leeren ze geen kwaad. Voor haar schuilt het gevaar in het vervoer op de tram; om daaraan zoo veel mogelijk tegemoet te komen, wordt voor haar zooveel mogelijk eene afzonderlijke wagen beschikbaar gesteld.

Veghel

Den **30 Mei 1923** bezocht ik Veghel en Son. Wethouder Rath is afwezig. De raadsverkiezing bracht vier nieuwe Raadsleden: de wethouders Rath en Van den Tillaart hadden zich niet herkiesbaar gesteld; de Heeren Frank en Verhoeven werden niet herkozen. De moeilijkheden in de gemeente en den Raad werden mij verklaard als veroorzaakt te zijn door den Heer Rochefort, destijds ontvanger (der Registratie) in Veghel, een actief vrijzinnig democraat. Door zijn voortdurend staken en agiteeren ontstond de oppositie in de gemeente; deze bracht een aantal oppositiemannen, waaronder ook Bongaerts, Den Klerk van Rochefort, in den Raad. Als die oppositiemannen zochten naar wettelijke middelen, om den burgemeester den voet dwars te zetten, gingen zij om raad bij Jos van Wel, den wethouder van Helmond.

Door toedoen van Völker werd Rochefort verplaatst naar Tiel. De oppositie zal thans geleid worden door den dierenarts Dr. Bloem, die, met Bongaerts en Winters op eene wilde lijst gekozen werd. De oppositie zet er thans alles op, om Dr. Bloem gekozen te krijgen tot wethouder.

Er is nog woningnood in Veghel: in 18 woningen wonen twee gezinnen. St. Lambertus bouwde 62 woningen; dat kost thans aan de gemeente f. 3.000 's jaars; later vermoedelijk nog veel meer. Eigen Haard bouwde 6 middenstandswoningen, met eene Rijkspremie van f. 11.000. Veghel bouwt thans zelf 6 arbeiderswoningen van f. 2.500, met eene Rijkspremie van 6 x f. 250 = f. 1.500. Deze woningen moeten f. 3,50 huur doen = 7% van het kapitaal. De bouwplaats (een flinke tuin) kost f. 250.

Er is veel werkeloosheid; gemeente verschaft van den winter aan 73 menschen werk; thans nog aan 42. Malaise in de industrie; de boeren laten niet werken. v.d. Tillaart rekende voor, wat een boerenknecht kost: f. 250 loon; f. 300 kost en inwoning; f. 31,20 zegels plakken; f. 6,60 = f. 1,20 per f. 100 loon landbouwongevallenwet. Bovendien 6 weken verpleging en verzorging in geval van ziekte in gevolge het arbeidscontract.

Voor scholenbouw bijzonder onderwijs werd f. 250.000 geleend. Distributie kostte f. 43.000. Laatste aflossing in 1925. Gemeentelijk bezit is geheel ontgonnen; door werkloozen liet men een ven van 4 H.A. aanplempen. Het kostte ruim f. 10.000. Het is thans goed weiland en brengt f. 200 pacht op. Werkloozen maakten verder voor f. 26.000 een verbindingsweg – lengte 1.200 M. - tusschen de haven en het Kanaal.

Burgemeester Volker beweerde, dat er geen waterschade geleden werd, waarop v.d. Tillaart tegen hem uitviel, en aantoonde dat van Veghel naar Helmond, en van Veghel naar Den Bosch alle beemden langs de Aa onder water stonden, en onnoemelijke schade leden. De harde wegen

Veghel-Eerde (grindweg) en Veghel-Zijtaart (keiweg) zijn in onderhoud bij de gemeente; de andere harde wegen bij de Provincie of het Rijk.

Dr. v.d. Voort is armendokter; men is erg met hem ingenomen. Het electriciteitsbedrijf gaf in 1922 een verlies saldo van f. 5.000. Aangezien men volgens de rentabiliteitsrekening eerst na 7 jaar quitte moet spelen, heeft men over het slechte resultaat thans nog geen al te groote zorg. De gasfabriek gaf in 1922 een voordeelig saldo van f. 2.800. De kunstmestfabriek van Coenen en Schoenmaeckers en de graanmagazijnen van den Boerenbond zijn seizoenbedrijven, waar 's winters vele handen werk vinden, en 's zomers weinig te doen is.

Tram Bosch-Helmond zal wel blijven bestaan; alle langsliggende gemeenten werken samen om die in stand te houden. Tram Veghel-Oss zal wel teniet gtaan; de langsliggende gemeenten interesseeren zich niet voldoende voor haar voortbestaan. Als de industrie in Oss erg goed gaat, dan bedruipt die lijn zichzelf; nu komt er veel geld bij te kort. Bovendien doet de S.S. aan de tram groote concurrentie aan; zij wilde geen koelwagens voor het vervoer van geslacht vee naar Rotterdam beschikbaar stellen, wanneer de aanvoer van vet enz. uit Rotterdam naar Oss ook niet per spoor geschiedt. Tot nu toe had dat vervoer van Rotterdam tot Veghel per schip plaats, en van daar naar Oss per tram.

Er is nog steeds geen kermis in Oss [bedoeld zal zijn "Veghel"; red]; in de plaats daarvan komt eene processie naar Den Bosch of naar Kevelaar, dan wel een bijzonder feest bij gelegenheid van den verjaardag van Z.M. de Koningin.

Juni

Rosmalen

Den **1 Juni 1923** bezocht ik Rosmalen en Berlicum. Voor wat de voorzieningen in den woningnood betreft, liet men in Rosmalen Gods water over Gods akker loopen; gemeente deed niets! Met Rijks premie kwamen nogal wat woningen tot stand; men meende een vijftiental. Thans wordt er zonder premie gebouwd. Deze is te klein, om de bouwers te kunnen bewegen, daarvoor aan de vele door het Rijk gestelde eischen te voldoen.

Bij de Raadsverkiezing ontbrak alle leiding; er werden 15 lijsten ingeleverd voor 19 kandidaten! Gekozen werden 5 landbouwers, 4 middenstanders en 2 arbeiders. Het Raadslid Groot uit Hintham werd uitgeworpen; zijn lijst was geteekend door 45 kiezers; bij de stemming behaalde hij slechts 25 stemmen. Burgemeester en secretaris zijn beide ambtenaar van den burgerlijken stand; zij genieten ieder de helft van het daarvoor vastgestelde salaris.

De vleeschkeuringsdienst was oorzaak van het oprichten van eene VerzekeringMaatschappij tegen afkeuring van vee. Kooper noch verkoper behoeven thans schade te lijden. Op de veemarkt zijn de keurmeesters van de Maatschappij aanwezig. Keuren zij een rund goed en nemen zij het aan voor de assurantie, dan krijgt het een loodje in het oor. De premie bedraagt hoogstens 1% maar gewoonlijk veel minder.

Vanwege het Wit-Gele Kruis is eene Oostenrijksche ziekenzuster in dienst gesteld; zij is tehuis in het liefdehuis. Vanwege de gemeente krijgt zij f. 300 salaris. Diverse gemeentenaren verbonden zich, haar jaarlijks f. 1.100 toe te leggen. Verharding van den weg Rosmalen, Kruisstraat, Nuland zou meer dan een ton kosten+ men durft er niet aan te denken. Rosmalen wil zich wel finantieele opofferingen getroosten voor de instandhouding van de tram 's-Hertogenbosch-Helmond. Voor de kleinere gemeenten is de bijdrage berekend naar het zielental. Waar de kom van Rosmalen en vooral Kruisstraat verre van de trambaan gelegen zijn, meent men onbillijk te zijn aangeslagen in vergelijking met Berlicum, Heeswijk, Dinther, Gemert enz., door de kom van welke gemeenten de tram rijdt; men wil daarom 50% geven van wat gevraagd wordt.

De beschrijving van de exploitatie van het gemeentelijk bezit is verkeerd ingericht; en was bovendien niet bij gehouden. Men doet moeite aan het Rijk over te dragen de traverse te Hintham van den Rijksweg; die traverse is 410 meter lang. Men wil dan tevens aan het Rijk afstaan de plusminus f. 225 welke de Provincie jaarlijks aan Rosmalen betaalt voor den afkoop van tolheffing. De finantieele resultaten van het gemeentelijk electricch bedrijf zijn niet schitterend; doordat de petroleum goedkoop is, wordt weer veel petroleum gebrand.

Voor het bezoeken van jongens uit Rosmalen van de school voor K.T. en A te 's-Hertogenbosch betaalde Rosmalen in 1922 aan Den Bosch f. 1.719,745. In den nood van de werkelozen heeft

gemeente tot voor acht weken voorzien door werkverschaffing. Toen is men gaan bedeele f. 4 per gezin plus f. 0,50 per kind. Men betaalt thans nog ongeveer f. 100. Tegen midden Juni wil men deze steunverleening stop zetten. De coöperatieve stoomzuivelfabriek aan de Kruisstraat gaat zeer goed. Den grooten boeren gaat het thans weer vrij goed; zij wonen meestal op hun eigen; meestal met zware hypothecaire lasten. De keuters zijn tobbers; zij hebben het erger dan de arbeiders. Minstens een honderdtal arbeiders moeten buiten Rosmalen hun brood verdienen. Voorloopig acht men één veldwachter voor Hintham, Rosmalen en Kruisstraat voldoende. Veldwachter Verhoeven schijnt zeer actief.

Berlicum

Den **1 Juni 1923** bezocht ik Berlicum en Rosmalen. Bij de laatste Raadsverkiezing werden de aftredende leden herkozen; er kwamen bovendien 4 nieuwe raadsleden. De Raad is thans samengesteld uit 7 landbouwers, 2 middenstanders en 2 arbeiders. Eene woningbouwvereniging bouwde 12 woningen voor f. 75.000. Voorloopig kost dat aan Berlicum f. 1.400 per jaar. Met Rijkspremie werden nog 10 woningen gebouwd. Er is vooral gebrek aan burgerwoningen van ± f. 750,- per jaar.

De Kermis duurt vier dagen, Zondag tot en met Woensdag. Zondags komen er veel vreemdelingen, zoo ook Woensdags; vandaar, dat bij verordening die twee dagen de verkoop van sterken drank verboden werd. Om zware vrachtauto's van de wegen, en van de bruggen te Berlicum en Middelrode te weren, werd bij verordening het verkeer van autolastwagens met een zwaarder eigen gewicht dan 1.750 K.G. en 1.000 K.G. vracht verboden.

Berlicum wil de tram Bosch-Helmond helpen in stand te houden, en is bereid aan de schulddelging bij de Hanze f. 760 bij te dragen en bovendien f. 350 per jaar gedurende 10 jaar voor de vernieuwing der baan. Aan de beschrijving van het oud archief is niets gedaan; het is eigenlijk meer dan erg, zooals het, als een hoop vuile rommel in een kamertje op zolder opgetast ligt.

De Werst, de groote gemeenteweide van 25 H.A. bracht in der tijd niet meer dan f. 6,- per H.A. op. Na in orde te zijn gebracht, liep de huur op tot f. 100,-. Het perceel valt dit jaar uit de huur. Men rekent er thans toch minstens een f. 40 voor te maken. Langs de Wetering en de Leijgraaf geen waterschade dat naam heeft; door dijken zijn de gronden beschermd. Langs de Aa is veel schade. De uitvoering der warenwet kost aan de gemeente ± f. 500. Het electriciteitsbedrijf leverde over 1921 een verlies op van f. 3.200; in 1922 van f. 1.600. Er is veel werkeloosheid onder de boerenarbeiders. De menschen worden niet in geld bedeed, maar worden door de gemeente te werk gesteld. Godschalx verkoopt wekelijks ± 20.000 sigaren; hij heeft nog 25 sigarenmakers aan het werk, die slechts gedurende enkele dagen in de week werken. Aan de stoomzuivelfabriek wordt de melk van 1.100 koeien verwerkt; naar het schijnt, worden er zeer goede zaken gedaan. Twee autobussen: de Cito, en de Hoop; beide rijden dagelijks acht keer in iedere richting. Smulders van Veebeek is overleden; zijne weduwe exploiteert nog de groenten- en fruitkweekerij: "de Meijerij". De heele exploitatie is te koop. Landbouwonderwijs wordt geregeld gegeven door v. Lith, hoofd der school te Middelrode. Tuinbouwonderwijs evenzeer door Broos, onderwijzer te Kerkwijk. Geen wildschade. Konijnenschade zal, naar men vreest, weer erg worden.

Empel

Den **2den. Juni 1923** bezocht ik Empel en Alem. Wethouder De Bekker maakt mij een veel beteren indruk, dan bij mijn bezoek in 1919. Hij redeneerde kalm en verstandig, zonder zich op den voorgrond te dringen; hij gaf aan burgemeester Godschalx volop de eer, die hem als burgemeester toekwam. Van wethouder v.d. Dungen heb ik het geluid van diens stem niet gehoord; hij zweeg in zeven talen.

Geen woningnood: met Rijkspremie werd ééne woning gebouwd, en thans, zonder premie twee. Empel is eene rijke gemeente met waardevolle bezittingen; men heft 1% plaatselijke inkomsten belasting en 50 opcenten personeel: gelukkige gemeente! De opbrengst van het bandhout is niet veel meer; het land, met bandhout bestoken, ligt binnendijks; het bandhout is versleten;

omwerken van den grond en opnieuw besteken geeft een slecht product. Bovendien zijn de prijzen slecht. Van de waarden wordt daarom weiland gemaakt.

Aan het Gewande ligt een inlaatsluis, voor Maaswater; omstreeks een half uur in den omtrek van de sluis kan men den invloed van de bevoeiing bemerken; op grooteren afstand van de sluis merkt men er niet veel meer van. De gronden gingen door de Maasmondverlegging zeer in waarde achteruit, omdat ze veel minder Maas slib krijgen. In 1922/23 werd drie keer door de sluis te Gewande gevloeid. De hooge gronden in den polder de Koornwaard zijn meestal slecht zand.

Van den winter was er wel wat werkeloosheid; thans gelukkig niet meer. De uitkeeringen van het Rijk waren voldoende. De sigarenfabriek van De Bekker, een broer van den wethouder, gaat niet heel goed; hij werkt voor eigen clientèle, en geeft zooveel menschen werk, als hij sigaren kan verkoopen; vandaar, dat de werkweek soms slechts 4 à 5 dagen bedraagt. De Bekker leidde zijn personeel zelf op. Het schijnt, dat hij beste sigarenmakers heeft.

Een autobus, uit Lith, langs den dijk naar Den Bosch. Er wordt vervolgonderwijs gegeven; er is weinig liefhebberij voor. Een onderwijzer te Gewande heeft de landbouwakte en gaf een cursus in landbouwboekhouden. De administratie ter secretarie liet alles te wenschen over. Robbers zal er over een maand of vier nog eens naar toe moeten.

Alem, Maren en Kessel

Den **2den. Juni 1923** bezocht ik Alem en Empel. Burgemeester Pompen is 72 jr. Hij is hard ziek geweest en werd in Utrecht geopereerd; hij was daar 75 dagen in het gasthuis. Oogenschijnlijk is hij geheel hersteld. Hij moet dezer dagen herbenaemd worden, en werd geneeskundig onderzocht door Dr. Wiegertsma te Lith. Ik heb hem gezegd, dat ik hem ter herbenaeming zou voordragen, wanneer hij zich schriftelijk verbond zijn ontslag te zullen aanvragen, zoodra hij naar mijne meening voor de verdere waarneming van zijne betrekking ongeschikt zou zijn, en ik hem deswege eene wenk zou geven.

Het gaat in Alem niet goed; de gemeente wordt verteerd door partijschappen. Bij de voorlaatste raadsverkiezing werden de beide wethouders uitgeworpen. Bij de laatste raadsverkiezing nam hun partij revanche, en wierp den wethouder Koopmans uit. De oppositie wordt geleid door de raadsleden Steenbakkers (Alem) en van Mook (Maren) benevens door het schoolhoofd Willems uit Maren; het schijnt, dat de Boerenbond op haar hand is.

Het raadslid van Mook kwam zich ter audientie beklagen dat wethouder Otten zijne positie als armmeester misbruikt had in het belang van zijne verkiezing. Het zielental van Alem gaat niet vooruit; er is geen werk. Daardoor is er ook geen woningnood. Met Rijkspremie (f. 1.750, f. 1.050 en f. 1.000) werden drie woningen gebouwd.

Met de ophooging van den benedenmond van de Beerse Maas is Alem geheel geholpen. Zelfs met de doorbraak van den dijk in Maart 1923 heeft men geen waterschade gehad, en het water voldoende kunnen keeren. Dr. Wiegertsma is een onmogelijk mensch en een uitstekende dokter, met veel hart voor zijne patienten. De familie Janssen-Schiffer woonde eertijds te Alem; ze had daar eene steenbakkerij; ze verliet voor ruim 40 jr. de gemeente. Ze heeft in Alem nog een eigen grafkelder.

De steenbakkerij te Alem is thans eene naamlooze vennootschap; ongeveer alle aandeelen zijn in het bezit van Graaf van Randwijk, burgemeester van Rossum; directeuren van de fabriek zijn de Heeren Peereboom te Heerewaarden.

Veel werkeloosheid; door het toetreden tot het werkeloosheid besluit betaalt gemeente ± f. 50 per drie maanden. Mede doordat de armbesturen rijk zijn, kon in de behoeften ruim worden voorzien. In de gemeente genieten 75 personen eene ouderdomsrente van f. 3,-.

Twee autobussen: eene Maren-Lith-Oss-Den Bosch retour f. 1,20; en eene Lith-Alem-Empel-Den Bosch retour f. 1,50.

De boeren wonen meestal op hun eigen: eene woning zonder land; meestal zwaar belast.

Dinther

Den **11 Juni 1923** bezocht ik Dinther, Heeswijk en Engelen. Er kwamen drie nieuwe Raadsleden: twee oude werden er afgestemd, terwijl een zich had teruggetrokken. De strijd werd in de kiesvereniging beslist: bij enkele candidaatstelling gekozen.

Electriciteitsbedrijf gaf van 1 Nov. 1920 tot 1 Jan. 1922 een verlies van f.1.900; - in 1922 van f. 390. Men is er dus bijna.

Het Raadhuis is erg vochtig; vandaar, dat men het oud archief naar het Rijksarchief terugzond. Mr. Smit maakte er eenen voorloopigen inventaris voor.

Geweldige klachten over waterschade; vroeger werd de waterschade geleden op gronden langs de Aa; thans voor het eerst op gronden langs de Leygraaf. In Uden heeft men eene Leygraafcommissie ingesteld; deze staat onder de leiding van Wintermans, den directeur van de Stoomzuivelfabriek (een broer van het Kamerlid). Die commissie heeft door een ploeg van 35 arbeiders de Leygraaf onder Uden in orde gebracht en gediept, en onder een gedeelte van Dinther. Uden heeft thans geen waterlast meer, maar Dinther verdrinkt; *pour comble de malheur* zijn een pr. bruggen onder Dinther veel te nauw. Zoowel door B. en W., als later ter audientie door een pr. boeren, werd hevig geklaagd over de waterschade.

Bij verlossingen schijnen er nog al eens ongelukken te gebeuren, doordat er geen vroedvrouw in Dinther is.

Stoomzuivelfabriek voor Dinther en Heeswijk werd in 1917 gebouwd; ze ligt onder Dinther; ze kostte f. 120.000. Daarop werd tot nu toe f. 80.000 afbetaald. De zaak loopt prachtig. De melk van 1.200 koeien wordt er verwerkt, waarvan 800 in Dinther tehuis hooren. De wethouder Van Zutphen is de groote man van de fabriek. Ook de burgemeester schijnt er zich mede te bemoeien. Men hoopt, dat de harde weg Vechel, Vorstenbosch, Loosbroek, Vinkel, Papendijk er komen zal doordat de Staten er 100% voor voteeren!

Heeswijk

Den **11 Juni 1923** bezocht ik Heeswijk, Dinther en Engelen. De Raadsverkiezing liep bij enkele candidaatstelling af; in de kiesvereniging was tevoren de strijd uitgevochten. Een geschikt raadslid - Van Zeeland - werd afgestemd; in zijn plaats komt een Van Oorschot in den Raad, een 25-jarige jonge man, die aan den invloed van zijn geld zijne verkiezing dankt. Hun aanslagen in den hoofdelijken omslag zitten aan de familie Van Oorschot dwars. Daarom moest die jonge v. Oorschot in den Raad, om oppositie te voeren. Bij de van Oorschot's bestaat feitelijk nog gewongen winkelnering!

Wethouder Dobbelsesteen was 43 jaar wethouder van Heeswijk; hij treedt met September in het private leven terug. Ik hoop, dat de Regeering hem den 31 Augustus aanst. het Ridderkruis der O.N. zal verlenen; de man heeft het wel verdiend.

Er zijn in Heeswijk 90 boerderijen met 4 à 5 koeien en een paard. Er worden veel biggen gefokt; aan varkens mesten doet men weinig. Electriciteitsbedrijf gaf in de eerste 14 maanden (tot 1 Jan. 1922) een verlies van f. 570. Het verlies in 1922 bedroeg f. 780, dus f. 210 meer! Veldwachter is een bijzonder geschikte man; zonder te vitten zorgt hij dat hij gerespecteerd wordt. Ook de bevolking houdt veel van hem.

Niettegenstaande den hoogen waterstand wordt in Heeswijk geen waterschade geleden, noch langs de Aa, noch langs de Leygraaf, noch langs de Groote Wetering. Geen werkeloosheid.

Behalve de tram rijden er twee autobussen; zij doen de tram nog veel concurrentie aan, evenwel niet meer zoo veel als in het begin: de tram heeft zijne dienstregeling gewijzigd, en een sneltram ingelegd. Bovendien hebben er enkele ongelukken met de autobussen plaats gehad, zoodat het publiek er zich niet meer zoo gaarne aan toevertrouwt.

Boerenleenbank is thans weer aangesloten bij Eindhoven. Er zal een dikke twee ton op staan. In 1922 f. 15.000 voorschot gegeven; de voorschotten moeten in tien jaar afgelost zijn. Men hoopt, dat het heerlijk jachtrecht spoedig tot het verleden moge behooren; er is vooral veel konijnenschade.

Het gemeentebroek was aanvankelijk voor f. 1.600 verhuurd aan Protestantsche Hollandsche boeren. Deze werden van de pacht ontslagen, omdat ze het niet konden houden. Thans is het Broek verhuurd voor f. 1.900 aan jonge Roomsche boeren (twee broers en een zuster) uit Rump. De menschen zijn zeer vlijtig en geschikt; ze zullen het wel volhouden.

Er wordt landbouwonderwijs gegeven: een repetitiecursus benevens een cursus in het landbouwboekhouden. Het vervolgonderwijs zal wel te niet gaan; het is jammer, dat daarvoor zoo weinig belangstelling is.

Engelen

Den **11 Juni 1923** bezocht ik Engelen, Heeswijk en Dinther. De gemeenten Engelen en Bokhoven zijn sinds mijn laatste bezoek vereenigd. Het gaat er gelukkig buitengewoon goed. Burgemeester Willemsen had mij dat reeds vroeger geschreven. Buiten tegenwoordigheid van den burgemeester getuigden beide wethouders Leyte en Van den Doele – die beide in het oude Engelen wonen – dat het niet beter kon, en dat men met de vereeniging zeer ingenomen was. Van de 7 Raadsleden wonen er 3 in Bokhoven.

Engelen heeft heel geen belastingen, behalve 80 opcenten gebouwd en 20 ongebouwd. Aan deze omstandigheid is het te wijten, dat tal van schippers, die aan boord wonen, maar in de een of andere gemeente, waar zij staan ingeschreven hooge plaatselijke belasting moeten betalen, hun domicilie verlegden naar Engelen. In 1922 nam de bevolking toe met 200 zielen (schippers), en in 1923 tot nu toe weer met 350 zielen.

Voor Engelen's finanties is daarin een groot bezwaar gelegen: Engelen moet bijdragen in de onderwijskosten van de schipperskinderen in andere gemeenten. Geen woningnood: met Rijkspremie werden 5 woningen gebouwd; en zonder premie 2. Het archief van Bokhoven ligt daar nog in het voormalige Raadhuis. De opbrengst van de landerijen van Engelen gaan sterk achteruit: in 1921 was deze f. 12.190,25; in 1922 f. 9.997 voor 115 schaar ad f. 87; en in 1923 f. 6.966 voor 96 schaar ad f. 72. De boeren moesten ten gevolge van de malaise nogal wat vee opruimen. Bovendien moest het weidegeld per schaar belangrijk verminderd worden. De vleeschkeuring is nuttig en werkt goed. De warenkeuringsdienst haalt niets uit, en kost veel geld; die werd beter opgeruimd! Nog twee veldwachters; als die uit Bokhoven over 3 jr zijn volle pensioen heeft, gaat hij heen. Men behield hem voorloopig, omdat gemeente anders toch wachtgeld moest betalen. De veldwachter uit Engelen, die op den duur alleen moet overblijven, is een jonge man, vóór 2 jr aangesteld, met veel dienstjaar, zonder te fitten. Men is hem zeer genegen.

Geen werkeloosheid, dat naam heeft. Geen autobussen. Ook het verkeer te water is niet meer zoo goed geregeld als vroeger; er varen veel minder bootjes! Er komt geen irrigatiesluis boven Bokhoven. De inlaatsluis aan de Aardappeldijk is een *failure*; er komt slechts brak vuil water binnen; slib komt er heelemaal niet mede. Aan den oud-burgemeester Murray beloofde ik bij zijn aftreden als burgemeester, hem te zullen bezoeken, als ik in Engelen kwam; ik loste heden mijn woord in!

Boxtel

Den **12 Juni 1923** bezocht ik Boxtel en Esch. De partijenschappen in de gemeente zijn veel minder hevig dan vroeger. Bij de raadsverkiezing werden tien leden gekozen op ééne Katholieke lijst, twee S.D.A.P.ers (Dekker en Brughemans), en een wilde, De Hondt.

Er is thans in Boxtel geen woningnood meer: in den laatsten tijd werden verplaatst: zestien machinisten naar Eindhoven, vijftien conducteurs naar Apeldoorn en Nijmegen, en nog eenige anderen naar Hoek van Holland. Ruw geschat zullen er nog driehonderd spoorwegambtenaren in Boxtel wonen. De gemeente bouwde 74 woningen; de bouwvereeniging St. Joseph 16. Voorloopig kost dat jaarlijks f. 7.000 aan Boxtel; blijft de malaise aanhouden, dan wordt die som later nog veel hooger. Met Rijkspremie werden 33 woningen gebouwd; zonder premie eveneens 33.

De belastingen zijn nog matig: f. 100.000 plaatselijke inkomstenbelasting (aanslag van vier tot negen percent) en vijftig opcenten op de personele belasting. Het Raadhuis is te klein; geen ruimte voor de diverse diensten. Het archief is ellendig geborgen; geen brandvrije ruimte. Boxtel kocht drie woningen achter het Raadhuis, om ruimte te krijgen voor uitbouw, dan wel voor nieuw bouw.

Niettegenstaande de vele regens geen waterschade langs de Dommel. Het Rijk nam van Den Bosch den grooten weg Bosch-Vught-Boxtel-Best over. Die weg is bij den ingang van Boxtel veel

te nauw; bovendien in Boxtel twee scherpe draaien. Er schijnen plannen te bestaan, om daarin groote verbetering te brengen, door den weg gedeeltelijk om Boxtel heen te leggen. Zoowel de vleeschkeuringsdienst als de warenkeuringsdienst werken volgens B. en W. zeer nuttig. Op het moment worden geene werkeloozen gesteund. In 1922 werd deswege f. 11.763,025 uitgegeven, benevens f. 9.000 aan het armbestuur. In het begin van 1923 (1 Januari tot 3 Mei) f. 4.000.

De industrie gaat over het algemeen slap: enkele bedrijven kunnen slechts drie of vier dagen in de week werken. Zoo de linnenweverij van Herzberger; de steun aan werkeloozen zal misschien binnenkort weer moeten beginnen. De Vrijdagsche markt gaat buitengewoon druk; de aanvoer, vergeleken met dien van voor vier jaar, is verdubbeld. Aan staangeld komt f. 600 binnen.

De distributie kostte f. 175.000. Bovendien moet gemeente nog f. 12.000 betalen aan het Rijk, wegens teruggave van voorgeschoten militievergoedingen, en misschien – de administratie is erg in de war – nog f. 16.000 voor distributie! De concessie voor de electriciteit loopt in 1928 af. Boxtel nam de gasfabriek van Carl Francken over; die gaat thans zeer goed. Gemeentelijke waterleiding heeft men nog in studie; men hoopt ernstig, dat er eene zal kunnen worden tot stand gebracht.

Landbouwonderwijs wordt niet meer gegeven; het hoofd der school gaf geen goed onderwijs naar het oordeel van den landbouwleeraar Deckers. De Heeren kregen daar ruzie over, en het eind was, dat hoofd der school geen onderwijs meer wil geven, en er nu niets gebeurt!

Esch

Den **12 Juni 1923** bezocht ik Esch en Boxtel. Het gaat in Esch niet goed: daar is blijkbaar nogal veel partijschap. De oude geschikte wethouder A. van den Braak moest er niets meer van hebben en stelde zich bij de Raadsverkiezing niet meer beschikbaar. Aan de uitlatingen van de Heeren begreep ik, dat het in den Raad nogal eens spande. Bij de Raadsverkiezing ontbrak alle leiding: er moest gestemd worden over drie lijsten; vijf leden werden herkozen.

Plaatselijke belasting bijzonder hoog, niettegenstaande de inkomsten uit het legaat Van Cooth dienen voor de gewone gemeentelijke uitgaven; zoo besteedde men f. 25.000 van het legaat voor den bouw van eene school; in 40 jaar moet die som weer op het Grootboek geplaatst worden; 2 1/2 % per jaar. Niettegenstaande het geld in 1921 voor schoolbouw was uitgegeven, was er nog geen cent op het Grootboek geplaatst! De school kostte f. 34.300. Het Rijk betaalde daarin 25%. Voor den grond te laat gedeclareerd; de 25% daarvoor niet ontvangen.

Er is in Esch geen bijzondere school; op de openbare gaan \pm 100 kinderen, waarvan een tiental uit Vught; jongens en meisjes. Komt er op den duur bijv. eene bijzondere school voor meisjes, dan kan de school in tweeën worden gesplitst: eene voor de meisjesschool, en eene voor een jongensschool. Er zijn nl. 4 klaslocalen.

Het archief is niet beschreven; er is niemand die het in orde kan maken; de Rijksarchivaris heeft geen tijd. Een gedeelte staat te verspochten, beneden in het vochtige Raadhuis. Esch moet alle harde wegen onderhouden: den Keiweg naar Vught; en den Klinkerweg van den Bosschen steenweg tot Haaren, dus ook dat gedeelte van dien Klinkerweg, dat onder Boxtel ligt. Dat kost jaarlijks f. 1.000 tot f. 2.100. Bovendien twee groote bruggen over de Run of Essche stroom. Van den winter waren er 10 werkeloozen, welke de gemeente werk verschafte tegen f. 2,- daags. Aan de stoomzuivelfabriek wordt de melk van 400 koeien verwerkt, waarvan 200 uit Esch. Fabriek kostte f. 25.000, waarop afbetaald \pm f. 15.000. De zaak marcheert goed. Een zoon van wethouder A. v.d. Braak is directeur. Het goederenvervoer aan de halte Esch komt vooral ten bate van de boeren uit Haaren; deze rijden dan nog bovendien den Klinkerweg van Esch kapot. Als het 's zomers erg warm is, heeft men veel last van stank, veroorzaakt door het vuile Tilburgsche fabriekswater.

Burgemeester Arnoldts viel mij niet mede; hij was er blijkbaar zeer mede ingenomen, dat ik op het laatst veel met de wethouders sprak, en hij een zwijgende rol kon vervullen. Zijne onmogelijke antwoorden dwongen mij ten laatste mijne vragen tot de wethouders te richten.

Haaren

Den **13 Juni 1923** bezocht ik Haaren en Schijndel. Aangezien in Haaren geen kiesvereniging bestaat, werd bij Raadsverkiezing door Pastoor en Burgemeester leiding gegeven. Alle kiezers

samen opgeroepen in vereenigingsgebouw, eerst de vrouwen en daarna de mannen. Van de 900 kiezers kwamen er 671 op. Bij stemming werden 102 kandidaten aangewezen; van deze verklaarden zich 24 bereid eene candidatuur te aanvaarden. Daarover werd den volgenden Zondag gestemd. De toen aangewezen 7 personen werden bij enkele candidaatstelling tot lid van den Raad gekozen verklaard. Van de 6 herkiesbare oude raadsleden bleken er vijf gekozen! Ter voorziening in den woningnood bouwde de gemeente ééne woning. Negen werden er gebouwd met Rijkspremie en nog drie zonder premie. Er is in Haaren groote behoefte aan boerderijen; nijpend tekort aan arbeiderswoningen is er niet. Op het moment 1 werklooze; van den winter vijf. Burgemeester De Ruyter is bezig het archief te ordenen; hij zou er haast mede klaar zijn.

In 1921 f. 5.000.- verwerkt, om de waterleidingen te diepen en in orde te brengen; daardoor thans geen waterschade. Maar men heeft groote last van de vervuiling van het water door de lederfabrieken te Oisterwijk. Wethouder Van Vugt vooral klaagde daarover bitter. Volgens hem waren de boerderijen langs die waterleidingen zoo goed als niets meer waard. Gemeente besloot om eene procedure tegen die lederfabriek om schadeloosstelling te steunen. Jan van Wijk in de Gevert procedeert tegen die fabriek; Mr. Kolfshoten is zijn advocaat. Wordt het proces verloren, dan zal gemeente de proceskosten betalen.

Roomboterfabriek gaat goed; 750 koeien; nog f. 23.000 schuld. Er is een bekwaam directeur, Van Mil genaamd, afkomstig van Alem; hij was tevoren directeur van de Roomboterfabriek te Gemonde. Autobus Tilburg-'s Bosch passeert in iedere richting 6 keer daags de gemeente; 55 cent per rit. In de laatste jaren werden 6 boerderijen (4 van Witlox, 1 van Kersten en 1 van notaris van Eyl) tot ongeluk van de huurders onder den hamer gebracht. Op de Boerenleenbank wordt alleen geld gebracht; voorschotten worden zoo goed als niet gevraagd.

Gemeente kon nog niet besluiten tot oprichting van een electriciteitsbedrijf. Misschien het volgend jaar, meent de burgemeester. Ter audientie werden ernstige klachten ingebracht tegen den burgemeester. **1e.** door den gemeente-ontvanger Bekkers en den ambtenaar ter secretarie Herculeyns, als zoude de burgemeester finantieel de gemeente benadeelen, eene valsche handteekening op een mandaat gezet hebben, enz. Deze klachten zullen mij schriftelijk herhaald worden. **2e.** door het raadslid Simons, dat de burgemeester de raadsbesluiten niet uitvoert, en de notulen van den Raad naar eigen goedvinden inschrijft, en er uit weg laat, wat hem niet lijkt!

Schijndel

Den **13 Juni 1923** bezocht ik Schijndel en Haaren. Bij de Raadsverkiezing hadden de wethouder Timmermans en het raadslid Van Geffen zich niet herkiesbaar gesteld. De andere aftredende leden werden allen herkozen. Er zijn in de gemeente geen partijschappen. In heel Schijndel wonen niet meer dan 25 Protestanten; de Israëlieten zijn alle vertrokken.

Het Brabantsche Raadslid Boland, directeur van de Molenheide, werd op de Katholieke lijst geplaatst en mede herkozen. Voor het monument van het Heilig Hart schonk hij de benodigde steenen benevens f. 50. Ter voorziening in den woningnood bouwde de gemeente 24 woningen; voorlopig komt men daaraan jaarlijks f. 1000 te kort. Met Rijkspremie – in het geheel f. 8.000 – werden elk woningen gebouwd. Zonder Rijkspremie eveneens elf woningen. Er is in Schijndel alleen maar gebrek aan arbeiderswoningen.

Burgemeester Janssens kocht zich een huis tegenover het Raadhuis voor f. 13.000 en is bezig dat te verbouwen, wat hem nog een paar duizend gulden kosten zal. Het Electriciteitsbedrijf is in October 1919 begonnen; het maakte over 1922 voor het eerst winst: f. 70. Voor licht 55 cnt, voor kracht 25 cnt. Voor een uurwerk in de Roomsche kerk betaalde men f. 1.390; gemeente is eigenaresse van uurwerk en klokken.

In 1922 werd een landbouwschool door het Rijk in Schijndel geopend. Vier leerjaren. Het eerste leerjaar sluit aan de lagere school aan. In het eerste leerjaar wordt gedurende 40 weken twee dagen per week les gegeven; in het tweede, derde en vierde leerjaar gedurende 1 dag per week. In de vier leerjaren zitten thans ± 75 kinderen, waarvan ongeveer de helft uit Schijndel komen. Er is voor alle lessen één leeraar, de heer Zijlmans. Bij de school behoort een proeftuin van 11 are; iedere jongen heeft een eigen tuintje. Met veel genoegen de inrichting bezocht. Er zouden

door het Rijk vier van dergelijke scholen in Noordbrabant gevestigd worden; er zijn er thans twee: te St. Anthonis en te Schijndel; er komt er binnenkort eene te Eersel.

Aan B. en W. nogmaals opgedragen om eene beschrijving met kaart van de gemeentelijke bezittingen te laten maken. Burgemeester Janssens begreep mijne bedoeling en beloofde mij er onverwijld voor te zullen zorgen. In den afgelopen winter moest Schijndel voor 40 werkelozen zorgen; thans nog voor 12. De toestand is wat beter, doordat de klompenindustrie weer wat opleeft.

Nieuwkuijk en Onsenoort

Den **14 Juni 1923** bezocht ik Nieuwkuyk en Cromvoirt. Toen de Raadsverkiezing in het zicht kwam, stelden twee raadsleden zich niet verder verkiesbaar. B. en W. hebben de leiding der verkiezing in handen genomen, en slaagden er in den nieuwen Raad – waarin de vijf aftredende Raadsleden – bij enkele candidaatstelling te doen verkiezen.

Voor woningbouw deed gemeente niets. Er werd eene vereeniging voor opgericht, maar deze kon geen geschikt terrein in handen krijgen, zoodat ook zij niets deed. Met Rijkspremie werden slechts drie woningen gebouwd. Toch is er op het moment geen woningnood in Vlijmen: door de malaise in de mandenindustrie trekken vele menschen, vooral jonge krachten naar elders.

De belastingen zijn in Nieuwkuyk zwaar; toch wist men zich tot nu toe staande te houden, door dat uit het vaste goed van de gemeente jaarlijks een dikke vierduizend gulden inkomt. De huurjaren van die goederen loopen in 1924 af; in 1925 zal de opbrengst zeker met 50% terug loopen, en zal men f. 200 elders moeten zoeken; men weet geen raad, waar die te moeten vinden. Bovendien heeft men de eerste vijf jaren geen dennenbosschen te hakken. Nieuwkuyk kan op den duur moeielijk als gemeente blijven bestaan.

Het electriciteitsbedrijf gaf 1 Aug – 31 Dec 1921 een verlies van f. 147.35; en in 1922 van f. 675.93. Men raakt zich daarover nog al ongerust, omdat de raming van de PNEM niet uitkomt. Over het algemeen gebruiken de menschen beduidend minder stroom, dan de PNEM geraamd had terwijl er heel geen stroom voor kracht verkocht wordt.

Het water uit de gemeentepompen mag niet als drinkwater gebruikt worden. De menschen zijn uitsluitend op hun eigen pompen en putten aangewezen; zou dat water beter zijn? De Paters van Onsenoort trekken langzamerhand naar Frankrijk terug. Er zijn er nog 3 hier, die niet terug kunnen, omdat zij in Frankrijk als deserteur te boek staan. Die 3 paters geven les aan 15 leerlingen (Hollanders).

Eene zuster van de Orde van Veghel is door het Wit-Gele Kruis met de verzorging der zieken belast; zij is in het klooster te Nieuwkuyk tehuis. Voor haar diensten wordt f. 675 betaald, waarvan f. 100 door de gemeente, f. 150 door het armbestuur, en de rest door de vereeniging het Wi- Gele Kruis, waarvan de contributie f. 1,- of f. 2,50 bedraagt.

Het gaat den boeren-tuinbouwers niet best; de kruisbessenmeeldauw is nog altijd niet overwonnen; de geleerden weten nog maar niet, waar die ziekte vandaan komt: uit de lucht of uit den bodem. De best groeiende struiken met veel malsch lot worden het eerst aangetast. De sterfte, vooral de kindersterfte, is in Nieuwkuyk groot: in 1922 35 lijken op eene bevolking van 1.500 zielen. De zorg voor de kleine kinderen schijnt veel te wenschen over te laten.

Op het moment geen werkeloosheid; in den afgelopen winter werden 17 hoofden van gezinnen op deze wijze ondersteund, dat men met een fabrikant overeenkwam, dat hij de menschen aan het werk zou stellen, en dat de gemeente wekelijks op 600 manden per mand f. 0,10 zou bijbetalen. Die werkverschaffing kostte de gemeente dus f. 60,- in de week. Van den voorraad in de groentendrogerij van v. Mol-Pauwel kwam niets terecht. De zaak werd gekocht door eene firma (grootste belanghebbende het Statenlid Pillot), welke firma faillierde. De zaak ligt thans stil.

Het verkeer per autobus Tilburg-Den Bosch neemt nog steeds toe; vooral van menschen, die van het eene eindpunt naar het andere gaan. De menschen uit de tusschengelegen plaatsen maken meer gebruik van de tram.

Er werd gedurende den afgelopen winter practisch landbouw-tuinbouwonderwijs gegeven door v. Esch uit Vught en Stassen uit Heusden. V. Esch was goed, Stassen slecht. De cursus

verliep. Stassen werd toen vervangen door v. der Zanden uit Den Dungen. Hoewel v.d. Zanden vrij goed was, moest de cursus wegens gebrek aan belangstelling gesloten worden. Moeielijkheden met veldwachter Verhoeven, die v.d. Brand, voorzitter van den polder, bekeurde wegens lopen over eens andermans land. V.d. Brand was deswege hedenochtend door den kantonrechter te Heusden veroordeeld tot f. 3 subsid. 3 dagen hechtenis. v.d. Brand kwam zich daarover te mijner audientie beklagen: hij werd door den veldwachter gezocht! Burgemeester v.d. Broek viel mij nu niet mede; naar mijne meening gaat hij verstandelijk erg achteruit. Den 21 Juni verscheen de burgemeester te 's Bosch ter mijner audientie; hij deelde mij mede, dat hij over veel, waarover ik bij gelegenheid van mijn gemeentebezoek inlichtingen had gevraagd, niet veel had durven zeggen: de wethouder Mostermans (de jongste van de twee) is een absoluut onbetrouwbaar wezen, een groote kroeglooper, een drinkebroer; hij maakt groot misbruik van wat hij van den burgemeester weet, en stelt dan alles op zijn manier voor; daarom was de burgemeester zoo gereserveerd geweest tijdens mijn bezoek.

Cromvoirt

Den **14 Juni 1923** kwam ik weer in Cromvoirt. De gemeente wordt door partijschappen verscheurd. Voor een jr. of zes kwam er een nieuwe pastoor. Aanvankelijk ging alles goed, en merkte men weinig van de partijschappen; naar het scheen, zou de vrede langzamerhand in de gemeente terug keeren. Dit duurde, totdat de pastoor wat veel aan huis kwam bij Paymans, en zich door diens echtgenoot te veel liet beïnvloeden. Van toen af was het gedaan met de rust en de vrede in de gemeente. De pastoor schaarde zich geheel aan die zijde, terwijl hij met alle middelen medewerkte, om die partij de overwinning te bezorgen. Bij de pas afgelopen Raadsverkiezing behaalde de partij Paymans 107 stemmen, de andere partij 160.

Paymans werd bekeurd, wegens omkoopning van kiezers. Bij de verkiezing stond Paymans den geheelen dag in de Raadszaal, de Pastoor vóór het gemeentehuis, in de vestibule, of in de Raadszaal. Paymans is directeur van de Boerenleenbank; de menschen die voorschotten hadden gekregen dwong hij om op zijne partij te stemmen, onder bedreiging, dat zij anders hunne voorschotten zouden moeten terug geven.

Burgemeester Van Rijswijk en wethouder v.d. Meulen – de tweede wethouder was niet aanwezig – waren sterk onder den indruk van al dat gebeuren; zij meenden, dat het maar het beste was, dat Cromvoirt met eene andere gemeente werd vereenigd; dan kwam aan al die misère een einde. Deuteren moet in geen geval bij Cromvoirt blijven; het heeft daarmede geen belangen gemeen. De menschen uit Deuteren hooren bij Den Bosch of bij Vlijmen.

Cromvoirt heeft geen belastingen; uit vaste goederen trekt het thans jaarlijks ongeveer f. 10.000. De pachttermijn van die goederen loopt over 4 jr. af; dan gaat er zeker 40% van de pachtsom af; de menschen hebben dat land nu al veel te duur. Maar dan zal Cromvoirt eene plaatselijke inkomstenbelasting moeten heffen, terwijl er in Cromvoirt heel geen draagkracht is. Het ware wel te wenschen, dat, vóórdat we vier jaren verder zijn, Cromvoirt met eene andere gemeente vereenigd was.

Men is geen tegenstander van het waterschap van de Ley; wanneer de keersluis in de Ley 450 M hooger (meer Noordwaarts) kon worden gelegd, en een gedeelte van den binnepolder van Cromvoirt nog bij het waterschap kon worden gevoegd, zou men zelfs een groot voorstander van het waterschap zijn.

Volgens den burgemeester wenscht men in alle betrokken gemeenten naar de verbetering van de Leyen, zooals het Waterschap die beoogt. De oppositie spruit voort uit den wensch van sommige groote grondeigenaren, om de lasten niet te leggen op de gronden (waterschapslasten). Wanneer de gemeenten de kosten moesten betalen in plaats van de gronden, dan zouden zij het best vinden en geen oppositie voeren: puur eigen belang dus!

Hedikhuizen

Den **15 Juni 1923** bezocht ik Hedikhuizen en Oud-Heusden. Het gaat hier niet goed. Bij de pas gehouden Raadsverkiezing behaalde de oppositiepartij de overwinning. De meerderheid in den Raad wordt thans gevormd door Van Vrede, Van den Brand, Dobbelsesteen (eene schrijver bij de firma Prinsen en Van Halderen) en Van Hemert (notarisklerk, notabene een Protestant!).

Wethouder Luyben heeft bedankt voor den Raad; wethouder Vughts is juist overleden. Het dagelijksch bestuur zal dus van af September bestaan uit den burgemeester met 2 oppositiemannen. Dat belooft veel moeite, veel strijd. De Heeren van de oppositie hebben niets te maken met Gedep. Staten, niets met den Commissaris der Koningin, niets met de Hooge Regeering in den Haag: zij regeeren de gemeente. De Raadsvergaderingen waren tot nu toe reeds eene schande; wat zal de toekomst brengen?

Alle misère in Hedikhuizen is het gevolg van het werken en wroeten van het gewezen schoolhoofd Prinsen; deze woont thans in Vlijmen, maar bemoeit zich nog sterk met de zaken in Hedikhuizen. Als adviseur treedt, zoo noodig, zijn zoon op, een ambtenaar ter secretarie te 's Bosch. Deze jonge man behandelde o.a. bij den Raad van State het beroep van eenige landbouwers te Hedikhuizen tegen het besluit van B. en W. waarbij voorwaardelijk vergunning werd gegeven tot het oprichten van een schietbaan. V. Vrede c.s. zijn, zonder het zelf te weten, werktuigen in handen van Prinsen.

v. Vrede en v.d. Brand kwamen ter audientie met eindeloze klachten tegen den burgemeester. V. Vrede schijnt mij een bijzonder lastig heer; met Van den Brand viel wel te praten. Ik trachtte wat olie op de golven te gieten. Op handslag beloofden beiden mij, te zullen trachten in het werkelijk belang van de heele gemeente te zullen werkzaam zijn. Ik moest van mijn kant trachten te bewerken, dat de burgemeester insgelijks handelde. In dien geest heb ik later natuurlijk met den burgemeester gesproken.

Aan woningbouw deed de gemeente niets. Met Rijkspremie werden 4 woningen gebouwd; zonder premie een. Bepaalde woningnood is er niet. De gemeente heeft groote bezittingen; dientengevolge is de belasting niet hoog. Gelukkig, want er is weinig draagkracht. Het provisorisch electriciteitsbedrijf sluit het volgend jaar met een schuld van f. 16.000. Daarmede komt men in groote moeielijkheden, omdat het alleen gewerkt heeft voor Haarsteeg.

Hedikhuizen en Luttelherpt hebben er niet van geprofiteerd. Men heeft steeds gezegd, dat het bedrijf zich zelf zou dekken, zoodat Van Vrede c.s. bezwaar zullen maken, dat bedrag ten laste van de gemeente te nemen. Het tegenwoordige electriciteitsbedrijf kan men er niet mede belasten, want dat werkt met verlies. Men weet niet, hoe zich uit de impasse te redden, en voorziet tegen 1924 veel onaangenaamheden.

Het onderhoud van de wegen drukt zwaar op de finanties; gemeente moet 11½ K.M. weg onderhouden; daaronder den weg Luttelherpt tot de grens van Vlijmen, die sinds korte jaren de groote verbindingsweg is geworden voor het auto- en vrachtautoverkeer tusschen het Land van Heusden en Altena en de Meyerij; het onderhoud van dien weg is niet meer te betalen.

In den afgelopen winter had men 20 werkelozen; thans geen een meer. Ter mijner audientie kwam er echter nog een zijn nood klagen; wethouder Luyben beloofde hem in het werk te nemen. De mandenmakerijen werken op het moment druk voor Engeland. Een schoenfabrikant werkt met 25 knechts voor de markt te 's Bosch. Hij moet het erg druk hebben!

Oudheusden, Elshout en Hulten

Den **15 Juni 1923** bezocht ik Oudheusden en Hedikhuizen. Na alle moeielijkheden over den achterstand in de administratie was het mij aangenaam te kunnen constateeren, dat het werk ter secretarie thans vrij wel "bij" was. Ik moest het doen met het verslag 1921; het verslag 1922 was gereed en juist naar Den Bosch gezonden.

De burgemeester maakt overigens een aangenamen indruk. Van kapelaan Willems, die ter audientie kwam, vernam ik, dat de burgemeester in Oudheusden bij de menschen goed gezien is. Beter dan wethouder Van Herpt, een gierige boer, die alle uitgaven voor goede werken tegen houdt. Wethouder Grevenbroek is een oom van v. Herpt, en gaat in alles met v. Herpt mede. Subsidie voor wijkverpleging, voor eene processievereeniging, voor de harmonie, voor eene stierhouderij durft men aan den Raad niet te vragen; want men is zeker, dat het verzoek afgewezen wordt.

Eerlijkheidshalve vertelde de kapelaan, dat Van Herpt moeielijkheden had gehad met den pastoor, over een uitweg bij het klooster. V. Herpt had toen den kapelaan aangeklaagd bij den Bisschop. Deze had de zaak onderzocht, en den kapelaan volkomen in het gelijk gesteld. De Pastoor bouwde een liefdehuis, en plaatste daarin Zusters van de Orde te Maastricht; behalve

zieken verplegen geeft deze orde in den laatsten tijd ook onderwijs. Er zijn elf zusters; van deze staan er 3 in de leerschool, 1 in de bewaarschool; 2 zijn wijkverpleegster in Drunen, en 1 in Oudheusden.

Voor die wijkverpleging – die zeer gewaardeerd wordt – is eene vereeniging opgericht; de leden betalen f. 2,50 f. 5,- of f. 10,- contributie. Dat nu is veel te veel, en om die contributie te kunnen verminderen, zou men gaarne een subsidie van de gemeente hebben. Bij de Raadsverkiezing werd de oude v.d. Sande (82 jr) afgestemd. De Protestanten probeerden een raadszetel te veroveren, hetgeen evenwel mislukte. Wethouder Grevenbroek zit voor Oud Heusden.

Geen woningnood: met Rijkspremie werden 6 woningen gebouwd; zonder premie ook zes. Men hecht geen waarde aan de tram Drunen-Heusden; goederenvervoer voor Oudheusden heeft die tram heelemaal niet; personenvervoer een beetje. Het groote verkeer gaat per spoor.

Electriciteitsbedrijf marcheert niet; in 1922 een verlies van f. 1.000. Er werd een groote motor opgesteld; het tarief volgens het contract met de PNEM kon toen niet gehandhaafd. Toen een nieuw contract met de PNEM, volgens hetwelk alle stroom verkocht wordt tegen 18 cnt. De beschrijving der gemeentelijke bezittingen met kaart is goed bijgehouden. De landerijen worden verhuurd voor vijf jaar; de menschen zijn het samen teveel eens; zij bieden niet, wanneer een ander een perceel in huur had; daardoor zijn alle gemeentelijke bezittingen tegen te lage prijzen verhuurd.

De werkeloosheid was niet erg; van den winter drie werkelozen; op het moment nog drie (maar anderen dan van den winter). De warmoezerij en de fruitteelt neemt ontzaggelijk toe; in de laatste 7 jaren is de daarvoor gebruikte grond verdriedubbeld. Alles wordt in Drunen geveild; daarvoor wordt 5% in rekening gebracht. Die veiling (de onderneming) maakt ook goede zaken. Zoon van Griffier Sprengers woont nóg in de gemeente; zijne kinderen zijn niet gedoopt. Volgens v. Grevenbroek zou Sprengers heftig anti-Katholiek zijn.

Den Dungen

Den **19 Juni 1923** bezocht ik Den Dungen en St. Michielsgestel. Burgemeester Van den Broek voldoet blijkbaar goed (ook de Pastoor prees hem zeer). Jammer, dat hij er finantieel erg hard voor zit, terwijl zijn gezin het laatste jaar vermeerderde met 3 jongens! Secretaris Spierings drinkt heelemaal niet meer. Hij is echter geestelijk geheel minderwaardig geworden, en absoluut niet meer bekwaam voor zijn werk. Desniettegenstaande zag het er ter secretarie vrij goed uit. Wat Spierings te kort komt, wordt door den burgemeester aangevuld!

Twee raadsleden waren pas uit den Raad afgestemd; zij werden vervangen door een boer en door een caféhouder. Deze zullen in den Raad geen oppositie voeren. Er zitten nog twee gezinnen in 4 woningen. Er is vooral in dien zin woningnood, dat de menschen niet kunnen trouwen. Met Rijkspremie werden twee woningen gebouwd; zonder premie ééne. Aan woninghuur wordt in deze gemeente niet meer betaald dan f. 1 tot hoogstens f. 2,25.

Als de nalatenschap van Juffr. Smits zal verdeeld zijn – zij is vóór anderhalf jaar overleden – hoopt men, dat er goede bouwterreinen zullen beschikbaar komen. Men is hier over Dr. Verzijl heel tevreden; hij doet hier persoonlijk alle verlossingen; de vroedvrouw komt hier nooit. De electriciteit kostte aan gemeente veel geld; men leed op het provisorium een verlies van f. 40.000. Dat bedrag is thans geheel ten laste van de gemeente genomen. Het nieuwe electriciteitsbedrijf zal zich – naar men hoopt en vertrouwt – binnen niet al te langen tijd dekken. Het oud archief is behoorlijk geordend en geborgen. Het nieuw archief moet nog onder handen genomen worden. Geen beschrijving der gemeentelijke bezittingen met kaart; men denkt er over, die alsnog aan te leggen. Het onderhoud van den harden weg Den Dungen-Schijndel is ten laste van de gemeente; door autobussen en lastauto's zeer duur.

Er wordt waterschade geleden, doordat het water uit het Bossche Broek niet weg kan; door twee syphonduikers moet het bij de gasfabriek onder de Dommel door; die syphonduikers zijn te klein. De burgerwacht dient hier als brandweer. Twee autobussen; de eene rijdt dagelijks 7 keer Den Bosch-Den Dungen, Maaskantje richting Schijndel, St. Michielsgestel, Den Dungen, Den Bosch. De andere rijdt dagelijks twee keer Den Bosch-Den Dungen-St. Michielsgestel v.v.

De lageronderwijswet 1920 kost f. 7.000 per jaar. De proeftuin werkt erg nuttig, vooral als aanvulling van den landbouw- en den tuinbouwcursus, waar dezen winter door Jacobs bloementeel en bemestingsleer werd behandeld.

Ter audientie verscheen Pastoor Klijn; hij bepleitte de vereeniging van Den Dungen en St. Michielsgestel. Het Maaskantje, met andere politiebepalingen, werkt immoreel. Ook de Regent van het Seminarie zou sterk voor vereeniging van de twee gemeenten zijn.

St. Michielsgestel

Den **19 Juni 1923** bezocht ik St. Michielsgestel en Den Dungen. Bij de pas gehouden Raadsverkiezing werden 7 candidaten van de Katholieke lijst gekozen, benevens op een arfzonderlijke lijst nog 2 Katholieken (wilden). Ter voorziening in den woningnood bouwde de gemeente drie tijdelijke noodwoningen. Met Rijkspremie kwamen 23 woningen tot stand; op het moment nog een paar zonder premie. Hoewel er nog 7 samenwoningen zijn, kan men toch niet meer spreken van grooten woningnood.

Het raadhuis veel te klein; geen voldoende ruimte tot berging van archief en materieel; op de secretarie een echte rommel. De nieuwe onderwijswetgeving geeft veel werk aan het secretariëpersoneel. Op den Ruwenberg gaan 350 leerlingen op school, afkomstig uit 180 gemeenten; met 180 secretarissen moet dus gecorrespondeerd worden, om den aanslag der ouders te weten in de betrokken plaatselijke inkomstenbelastingen.

Geraden eene beschrijving met kaart te maken van de gemeentelijke bezittingen. Het is gemakkelijk te doen, want het bezit is niet groot. Dit jaar weer waterschade, vooral langs de Esschestroom; sinds 1919 had men geene noemenswaardige schade meer gehad. Aan de misère met de vroedvrouw komt gelukkig een einde. De 74-jarige vroedvrouw kan niet meer; op advies van Dr. Van Moorsel heeft ze ontslag gevraagd.

De brandweer heet goed in orde; de burgerwacht fungeert bij de bediening der spuiten; als men een pr. keer per jaar oefent, dan verdienen de burgerwachters een extraatje, dat goed te stade komt, nu de Regeeringssubsidie zooveel is verminderd.

Het electriciteitsbedrijf marcheert slecht; in 1920 geopend, gaf het in 1921 een verlies van f. 2.900, en in 1922 van f. 2.300,-. Een groote motor bij den molenaar Van Breugel geeft aan de gemeente een jaarlijksch verlies van f. 1.000. Naar de meening van B. en W. is de administratie van de PNEM prachtig, maar laat de technische voorlichting van de gemeenten te wenschen over.

Veel werkeloosheid; in den afgelopen winter had men 40 werkelozen; op het moment zijn er nog 9, waarvan men er 6 niet kwijt kan. Deze moesten worden over gedaan aan het armbestuur. Men heeft al die werkelozen op de wegen werk gegeven.

Nog 2 roomboterfabrieken, een aan het Maaskantje en een te Gemonde; beide verwerken 1.500.000 K.G. melk. Van die aan het Maaskantje is de tijdelijke wethouder Waes de directeur. Nog 12 klompenmakerijen; de menschen hebben tegenwoordig weer goed werk met ruime verdienste. Burgemeester Spierings gaf te verstaan, dat hij wel bereid was, een stukje terrein aan de gemeente te verkoopen, ten einde daardoor de mogelijkheid te scheppen het Raadhuis te vergrooten.

Augustus

Eethen

Den **1 Augustus 1923** bezocht ik Eethen en Vlijmen [dat moet **Drunen** zijn]. Sinds 1 Mei 1923 zijn de gemeenten Genderen, Meeuwen en Drongelen tot ééne gemeente vereenigd, dragende den naam Eethen. De Raad van de nieuwe gemeente had den 31 Juli 1923 voor de eerste maal vergaderd. In dien Raad zijn de oude gemeenten vrij goed vertegenwoordigd; hij is samengesteld als volgt:

Straver, oud wethouder, Babilonienbroek; v. Buuren, oud wethouder, Meeuwen; v.d. Schans, oud wethouder, Drongelen; Smits, oud wethouder, Genderen (Eethen); v.d. Heuvel, oud wethouder, Genderen; Branderhorst, oud raadslid Eethen; v.d. Beek, oud raadslid Genderen.

Benoemd werden tot wethouders Branderhorst en v.d. Beek; tot secretaris en ontvanger v.d. Schans, secretaris-ontvanger van Drongelen.

Besloten werd, het nieuwe Raadhuis te vestigen te Eethen; zoo lang men daar nog geen Raadhuis heeft, zal het gevestigd blijven in Genderen; daar heeft gemeente nog 13 jaar huur aan. Voor een f. 500,- zal men die huur wel kunnen afkopen.

Er is geen woningnood; op het moment staat zelfs eene goede woning ledig. Met Rijkspremie werden 12 woningen gebouwd. Voor vleeschkeuring voelt men niets; als er een beest dood gaat moet het ter keuring naar Waalwijk vervoerd. Men heeft dan kosten van keuring en die van vervoer te betalen. Er gaan thans meer beesten stil den grond in dan vroeger.

Door de autobussen wordt deze gemeente aardig geholpen; er is een dienst, vanuit Meeuwen: Meeuwen-Sleeuwijk; Sleeuwijk-Den Bosch-Sleeuwijk; Sleeuwijk-Heusden-Meeuwen. Men heeft thans geen reden meer om de tram Drunen-Heusden finantieel te steunen. Men zou gaarne een provinciaal subsidie hebben in de kosten van verharding van den Genderenschen dijk, ter verbinding van Genderen met Biesheuvel.

Men hoopt zeer, dat het waterschap voor het Land van Heusden en Altena, thans in behandeling bij de bijzondere Commissie voor de Waterschappen, werkelijk tot stand komt.

De vereeniging van de 3 gemeenten maakt de opheffing van een pr. scholen mogelijk. Gedep. Staten schreven daarover aan den gemeenteraad. Naar ik heden ervoer, zullen daarover groote moeilijkheden rijzen: wethouder Branderhorst vond het jammer, dat de quaestie door G.S. geëntameerd was.

Stoomzuivelfabriek gaat heel best; jammer, dat niet alle groote boeren er bij zijn. Zoo betreurde wethouder v.d. Beek (die in het bestuur zit) het, dat zijn collega wethouder Branderhorst, die 16 koeien melkt, er niet bij is.

Drunen

Den **1 Augustus 1923** bezocht ik Drunen en Eethen. Het was voor de eerste keer, dat ik daar burgemeester Loeff in functie zag. Mijn indruk is onverdeeld gunstig. Hij heeft zich blijkbaar in de zaken geheel ingewerkt; hij was omtrent personen en toestanden geheel op de hoogte. Met genoegen constateerde ik, dat hij op goeden voet met den gemeentesecretaris leeft. Hij prees Veltman als ijverig en van goeden wil; op de secretarie was veel ten goede veranderd: zoo was er een nieuw registratuurstelsel ingevoerd; binnen enkele weken dacht men er geheel mede klaar te zijn, en was daarmede aan het zoeken naar oude stukken een einde gemaakt: men kon direct vinden, wat men noodig had.

Naar ik later van Robbers vernam, houdt men in de gemeente van Loeff: hij is de gewilde man. Ook oud-burgemeester Van Hulten – die zijne opwachting kwam maken – prees Loeff, vooral ook omdat hij zuinig was. Bij mijn onderhoud met B. en W. kreeg ook ik den indruk, dat hij op de kleintjes past.

De exploitatie van de 40 arbeiderswoningen leverde in 1922 een tekort op van f. 2.400,- waarvan f. 600 voor de gemeente. Men heeft thans in studie de vraag, of er ook landarbeiderswoningen zullen komen; de gemeente heeft daarvoor een mooi terrein van 40 H.A. beschikbaar. Bij de laatste Raadsverkiezing werden elf Raadsleden gekozen, 5 boeren en 6 burgers. Het is zeer onzeker, of de wethouders zullen herkozen worden.

De landerijen van de gemeente zijn te goedkoop verhuurd; dat nemen de burgers kwalijk. Er is geen bijzondere school voor jongens. Eene oude juffrouw zal hare woning met tuin aan de kerk laten; daar moet dan de bijzondere school gesticht. Deken Selten is zoo verstandig de zaak niet te forceeren, en met den bouw van de bijzondere school te wachten, tot dat die juffrouw dood is. Middelerwijl wordt aan de openbare school, die bijzonder slecht is, ook niets meer gedaan.

Het electriciteitsbedrijf loopt goed; in 1921 een verlies van f. 1.170; in 1922 van f. 360. In 1923 zal het zich dekken; er kwamen in 1922 nog 50 nieuwe aansluitingen bij. Licht f. 0,50; kracht f. 0,25. De waterstand in het kanaal 's Bosch-Drongelen is te laag; vele landerijen gingen daardoor 1/3 in waarde achteruit. De industrie gaat slecht; daardoor veel werkeloosheid. Op het moment werken er nog 35 bij de gemeente; als de laatste 5 H.A. heide, waarmede men thans bezig is, klaar zijn, is het geheele gemeentelijk bezit (390 H.A.) ontgonnen. Met het dichten van wielen en

dergg. kan men de werkelozen nog 1½ hoogstens 2 jaren aan het werk houden. In 1922 kostte de bestrijding der werkeloosheid aan Drunen f. 7.920.23.

De schoenindustrie – acht oorlogsbedrijven – is aan de Hanzebank zeker 2 ton schuldig; dat geld is allemaal weg. De kleine schoenmakerijen – een vijftigtal, meestal handwerk – hebben het beter dan de fabrieken; zij maken het maatwerk voor de voornaamste winkels in de groote steden. De vakschool voor schoenmakers wordt druk bezocht: ± 50 leerlingen. De tuinbouw gaat dit jaar slecht; op de veiling worden zeer lage prijzen bedongen.

Herpt en Bern

Den **6den Augustus 1923** bezocht ik Herpt en Heusden. Met de benoeming van burgemeester Van Eggelen is de rust in de gemeente weergekeerd. Bij de pas plaats gehad hebbende Raadsverkiezing werden de aftredende Raadsleden bij enkele candidaatstelling herkozen. In eene bestaande vacature werd met veel moeite Van Herpt – een zoon van den overleden burgemeester – gekozen. Deze Van Herpt kwam in zijne hoedanigheid van Voorzitter van den polder van Herpt en het Herptsche veld zijne opwachting maken; hij gaf mij den indruk van een bekrompen, gierig geldzuchtig wezen.

De Haan en Oerlemans bouwden aan den weg Heusden-Herpt 13 arbeiderswoningen. De arbeiders wonen daar niet gaarne; er staan drie woningen ledig. Voor 13 Protestantsche kinderen – meestal kinderen van 2 brievenbestellers en een machinist van het stoomgemaal – moet de openbare school in stand blijven. Wordt Herpt met Heusden vereenigd, dan kan die school direct verdwijnen. Het is ergerlijk, dat de Rijksadministratie maar steeds Protestantsche ambtenaren naar Roomsche gemeenten zendt!

Drie diverse autobusdiensten passeeren geregeld Herpt; de tram Heusden-Drunen heeft voor Herpt geen waarde meer. De boterfabriek staat op de grens van Herpt onder Luttel Herpt; er moet een uitmuntende directeur zijn. Herpt heeft een contract met Hedikhuizen, om in geval van brand Luttel Herpt te bedienen: daar is geen eigen brandspuit. Er was pas een groote brand; door het pannendak van het Raadhuis werd de brand gestuit. De Harmonie was daar tehuis; ze verloor al hare instrumenten + haar vaandel. Schade – niet verzekerd – f. 1.500.

Voor burgerwacht is veel liefhebberij, zoowel om te schieten als om te oefenen. Sinds de Hanzebank fout ging schijnen de menschen de Boerenleenbank niet erg meer te vertrouwen; er wordt voortdurend veel geld terug gevraagd. De landbouw gaat goed; de tuinbouw gaat maar slapjes. In de laatste 5 jaren werd geen landbouw- of tuinbouwonderwijs gegeven. Op de R.K. bijzondere school wordt aan de kinderen vervolgonderwijs gegeven; op de openbare gebeurt dat niet.

Voor een dag of veertien werd Pastoor De Wit begraven; hij was 13 jr in Herpt. Over zijn heengaan scheen men niet erg bedroefd.

Heusden

Den **6den Augustus 1923** bezocht ik Heusden en Herpt. De Raadsverkiezing liep zonder veel strijd af; er kwam een nieuw Raadslid, Cox, een broer van het strijdlustige Raadslid Cox uit Oss. De beide wethouders worden zeker herkozen. Aan woningbouw deed de gemeente niet.

De scheepstimmerwerf De Haan en Oerlemans kocht oude huizen op en richtte die in tot arbeiderswoningen, en bouwde ook zelf nieuwe arbeiderswoningen; in het geheel kwamen op die manier 77 woningen in Heusden tot stand en 13 in Herpt; de werf heeft daaraan op het moment een reuzenstrop; de werf is ingericht voor 400 arbeiders; op het moment werken er 50 à 60. Met Rijkspremie werden geen woningen gebouwd.

Volgens B. en W. werkt de vleeschkeuring nuttig, de warenkeuringsdienst zeer nuttig. De gasfabriek heeft voor 6 jaar concessie; levert gas voor 15 cnt de M3. Men wil de gasfabriek houden; de menschen kunnen het kookgas niet missen. Er komt dus geen electriciteit.

De Vicinaux doet veel moeite het publiek te gerieven; men rijdt thans in een uur naar Den Bosch; vroeger deed men daarover anderhalf uur. Er is een mooi oud archief, behoorlijk beschreven en geordend; ik kreeg een exemplaar van den tweeden druk.

Het kantongerecht is in het Raadhuis gevestigd; het Rijk betaalt f. 300 huur. De Godshuizen vergaderen op het Raadhuis, en betalen daarvoor f. 150 per jaar. Men is zeer *en peine*, dat het kantongerecht waarschijnlijk zal worden opgeheven, en gevoegd bij Gorinchem!

De openbare school is te klein en geheel versleten; de jongste klasse is onder gebracht in een lokaal van het Raadhuis! Het is mogelijk, dat er eene Protestantsche bijzondere school zal gevraagd worden. Daarom doet men aan de openbare school voorloopig niets.

De Demer is niet gerioleerd; bij laag water is waterverversching onmogelijk; dan is het een echte stankboel! Rioleering is onmogelijk; daarvoor zou veel grond noodig zijn; die is nergens te krijgen. Bij Maasmondverlegging was er volop grond te krijgen; toen heeft Honcoop de zaak tegengehouden; zijn tuin werd door de Demer afgesloten, en zou dan open zijn komen te liggen. Veel werkelozen; voorloopig worden zij nog door de Godshuizen verzorgd; de Godshuizen kunnen dat nog misschien een jaar volhouden. Werkverschaffing bestaat er niet. De boekdrukkerij van Veerman wordt thans gedreven door diens weduwe.

Rijswijk

Den **6den Augustus 1923** bezocht ik Rijswijk en Woudrichem. Drie noodwoningen (3 x f. 600) gebouwd; eene woning werd gebouwd met Rijkspremie (f. 1.200). Met een voorschot van f. 2.000 kwam eene woning volgens de landarbeiderswet tot stand. Geen woningnood. Maar bijna alle huwelijken zijn gedwongen; daardoor komt het nogal eens voor, dat er geen woning te krijgen is, tegen den tijd, dat men trouwen moet, en moeten de jonggetrouwen dan nog wel eens bij hunne respectieve ouders eenigen tijd blijven inwonen. De woningen zijn te klein, dan dat daarin twee gezinnen zouden kunnen wonen.

Sinds de mobilisatie is de moraliteit sterk achter uit gegaan. De nieuwe Raad bestaat uit 4 antirevolutionairen en 3 Christ. Historischen. Vermoedelijk blijven de 2 wethouders, hoewel ze beiden antirevolutionair zijn. De warenkeuringsdienst is nuttig, zoowel voor de melk als voor de goederen in de winkels. Men resorteert onder Breda.

Veel werkeloosheid; het grootste aantal in den afgelopen winter was 61. De belastingen zijn zeer zwaar. Wanneer Rijswijk en Giessen vereenigd worden, dan steekt wethouder Westerlaken de vlag uit! Hij is – met f. 6.000 – de hoogst aangeslagene in de plaatselijke inkomstenbelasting. Men hoort onder den veekring Almkerk; men zou er gaarne onder uit. Over den veearts Koopmans die f. 3.000 tractement heeft, is men slecht te spreken!

Gemeentelijk bezit is 5½ H.A. groot, waarvan 1 H.A. water; het bracht in 1922 ± f. 972 op. Rijswijk heeft met Giessen samen ééne veldwachter. Electriciteitsbedrijf gaat slecht. De berekeningen van de PNEM omtrent het vermoedelijk stroomverbruik door 70 lichtpunten komen heelemaal niet uit. Twee diverse autobusdiensten voorzien zeer goed in de verkeersbehoefte. Bij de laatste Raadsverkiezing verkregen de socialisten 29 stemmen, de communisten 1 stem. De weduwe Van Ouwerkerk is overleden; het Slotje is verkocht; enkele van hare kinderen kwamen goed terecht.

Woudrichem

Den **6den Augustus 1923** bezocht ik Woudrichem en Rijswijk. Ik werd ontvangen door den burgemeester en den wethouder Spoor; de andere wethouder, Van de Wiel, is arbeider (bedrijfsleider?) en werkte in den Biesbosch. De nieuwe Raad zal bestaan uit 3 liberalen, 1 socialist en 1 antirevolutionair 2 Christ. Historischen. De socialist zit op de wip; waarschijnlijk wordt hij wethouder en met zijn hulp een van de Christ. Historischen. De beide tegenwoordige wethouders zullen dan uitvallen.

De socialist heet Vivee; Christ. Historisch zijn Holster, Wierckx; antirevolutionair is Van Wendel de Joode; terwijl Spoor en Schaap liberaal zijn en v.d. Wiel vrijzinnig democraat. Secretaris Kingmans kreeg eervol ontslag; in zijn plaats moet een jongen uit Woudrichem – leerling van v. Eggelen – secretaris worden. Hij is nog te jong; de burgemeester is daarom waarnemend secretaris. Ernstig geraden, den jongenman niet te benoemen, voordat hij gediplomeerd is. De warenkeuringsdienst werkt nuttig, vooral voor de melk. Electriciteitsbedrijf werkt met verlies; in 1922 f. 2.000. De berekeningen van de PNEM komen niet uit; het gemiddeld verbruik per lichtpunt te hoog geschat. Bovendien betalen de visschers slecht; zij moesten wekelijks

betalen dan zou het geld beter binnen komen; maar dat kan de PNEM niet laten doen; dan wordt de administratie te omslachtig. 400 lichtpunten, en toch een te kort; 50 cnt licht en 25 cnt kracht. Het vroom brengt aan gemeente weinig op; de visscherij gaat slecht. Aan vroom wordt betaald 6% van de opbrengst van steur, elft en zalm, en 2½% van de opbrengst van de overige visch, die gevangen wordt op de Merwede en op de Oude Maas.

De Commissie voor de monumenten legde een nieuw dak op de kerk; de synode betaalde daar aan een klein beetje. Met de restauratie van den toren moet nog begonnen worden. Twee autobusdiensten hieven de gemeente uit haar isolement op. In 1922 werd eene Boerenleenbank opgericht. Ten behoeve van de visschers zullen door Finantien een pr ophaalkribben worden gebouwd, zoodat men dan van den kant af de netten kan ophalen. Men heeft daarvan bijzonder groote verwachting.

Dussen

Den **8 Augustus 1923** bezocht ik Dussen en Almkerk. Als steeds maakte burgemeester Snijders mij ook nu weer een gunstigen indruk. De Raad bestaat thans uit 7 Roomsche Katholieken, 3 leden zijn Christelijk Historisch, 1 is antirevolutionair. De waarnemend wethouder Middelkoop is Christ. Historisch; waarschijnlijk wordt hij definitief tot wethouder benoemd.

In den Mariapolder is nog echte woningnood; er is niet veel aan te doen, omdat de menschen niet meer huur willen betalen dan f. 0,80 tot hoogstens f. 1,50. Voor woningbouw stelde gemeente terrein beschikbaar, daar werden – buiten eenig verband met de gemeente – zeven woningen gebouwd. Met Rijkspremie kwamen een kleine twintig woningen tot stand.

Het electriciteitsbedrijf valt tegen; de raming der bouwkosten was f. 80.000; de bouw kostte f. 110.000. Ook de exploitatie valt tegen; in het eerste bedrijfsjaar (1922) ruim f. 8.000 te kort; over 1923 zal het zeker f. 7.000 bedragen. De berekeningen van de PNEM waren veel te rooskleurig; door de daling van de kolenprijzen is de gevorderde garantie voor stroomafname – f. 2,50 per inwoner – onbillijk hoog.

De vleeschkeuring is kostbaar, lastig en niet noodig. De warenkeuringsdienst voldoet in eene behoefte. Ter uitvoering van de onderwijswet 1920 moest gemeente eene openbare school met woonhuis bouwen; kosten: f. 50.000.

De waterververschingsquaestie – Scheisloot en Duse – is thans tot een goed einde gebracht. Het werk kostte f. 58.000,- waarin het Rijk 90% betaalt. Alles is nu sinds einde 1922 in werking en voldoet uitstekend. Men verlangt thans niet meer naar een inlaatkanaal voor versch water te Wijk, dat dan dwars door het land van Heusden en Altena zou loopen. Wel zou men gaarne zien, dat het peil van het water in het Noorder afwateringskanaal 15 c.M. verlaagd werd. Volgens B. en W. heerschte er vroeger in Dussen niet zooveel typhus als men meende; de toenmalige dokter, de Heer Millenaar, zou wat vlug geweest zijn om ernstige koortsgevallen typhus te noemen.

De industrie, zoowel de papierfabriek als de klompenmakerij, gaat vrij goed. Geen werkeloosheid, dat naam heeft; geen armoede. Autobusdienst werd opgericht door burgemeester Snijders en vier anderen; voldoet aan eene groote behoefte; kan zich tot nu toe juist bedruipen.

Almkerk en Uitwijk

Den **8 Augustus 1923** bezocht ik Almkerk en Dussen. Burgemeester Egberts maakt een goeden indruk. Zijne verhouding tot de wethouders Verschoor en Ottevanger leek mij gunstig. Jammer, dat hij wethouder Verschoor zal moeten missen; deze stelde zich om zijn leeftijd – 79 jaar – niet beschikbaar; in zijn plaats werd zijn zoon tot raadslid gekozen.

Egberts kon tot nu toe geen behoorlijke woning vinden; hij woont in eene kleine onderwijzerswoning – drie kamers – te Nieuwendijk; zijn meubels zijn gedeeltelijk geborgen op den zolder van het gemeentehuis. In den Raad zitten thans acht antirevolutionairen en drie Christelijk Historischen. De vertegenwoordigers der arbeiderspartij werden uitgeworpen.

Ter voorziening in den woningnood deed de gemeente niets. Met Rijkspremie werden acht woningen gebouwd. Er is nog een tekort aan woningen. Het electriciteitsbedrijf gaat slecht. De rentabiliteitsberekening van de PNEM was veel te rooskleurig; de garantie is veel te hoog. Bovendien is er op het provisorium veel geld toegegeven, hetwelk in de vorm van eene leening

de gemeente erg drukt. In 1923 zal Almkerk op het bedrijf f. 18.000 toegeven! Licht 60 cent, kracht 25 cent.

Het drinkwater is ellendig. Aan eene waterleiding valt niet te denken; die is veel te duur. De eenige mogelijke oplossing is het opvangen van het regenwater; over het algemeen willen de menschen daar niet voldoende aan om de hooge kosten.

De melkfabriek (boter en kaas) staat te Nieuwendijk; zal wel twee ton gekost hebben; gaat uitstekend, dank zij de bekwame leiding van den directeur. Melk van minstens tweeduizend koeien (zeker driehonderd eigenaren) wordt daar verwerkt. De acht-uren werkdag vordert vele krachten; ongeveer vierentwintig mannen en zes jongens vinden daar geregeld werk. Jammer dat ik den tijd miste, de fabriek te gaan kijken.

De autobusdiensten worden maar matig gewaardeerd; bij controle zou gebleken zijn, dat het getal inwoners van Almkerk, dat er gebruik van maakt, niet groot is. De Boerenleenbank gaat goed; er wordt weinig geld gevraagd. Aan den Nieuwendijk wonen nog Jan den Dekker gehuwd met Juffrouw Van Ommeren, en eene oude juffrouw Den Dekker.

De onderwijswet 1920 kostte tot nu toe aan Almkerk f. 22.000 (te Waardhuizen) plus f. 10.000 (te Almkerk) zijnde f. 32.000. Broodsgebrek wordt in Almkerk niet geleden; de loonen staan op f. 12 tot f. 15. De menschen moeten echter meestal buiten de gemeente – vooral in den Biesbosch – hun brood gaan verdienen. Geen drankmisbruik. De moraliteit vrij goed; gedwongen huwelijken bij de Gereformeerden (80% der bevolking) niet meer dan 15%.

Wijk en Aalburg

Den **9 Augustus 1923** bezocht ik Wijk en Veen. Er is veel strijd in de gemeente; wethouder Boender werd niet als Raadslid herkozen; wethouder G.P.L. Bouman - n.m.m. een verstandige bedaarde man - werd wel als Raadslid herkozen, maar zal worden afgestemd als wethouder. De arbeiderspartij kreeg de meerderheid; de leider der arbeiders is een postbode, K. van der Velden; hij moet wethouder worden, en met hem R. Roza, een kleine manufacturier. De burgemeester, en ook de wethouders wisten geen kwaad genoeg te zeggen van v.d. Velden; hij zou op het moment het electriciteitsbedrijf saboteeren, door de aangeslotenen te bewegen, de aansluiting af te snijden. In den nieuwen Raad zullen 3 antirevolutionairen zitten tegen 4 neutralen (arbeiderspartij). Voor Aalburg zit alleen de arbeider Van de Pol.

Ter voorziening in den woningnood werden in Wijk 12 woningen gebouwd (huurprijs f. 3 tot f. 5), en met Eb-geld in Aalburg acht. De menschen hebben er een stukje land bij van 5 tot 6 are. Bovendien kwamen er nog acht woningen met Rijkspremie (van f. 450 tot f. 2.000) tot stand. De woningnood is thans opgeheven; op het moment staan er een pr. oude woningen ledig.

Het electriciteitsbedrijf gaat heel slecht; het wordt tegengewerkt door den postbode v.d. Velde, omdat diens zoon niet benoemd is tot agent van de PNEM in Wijk. In 1922 een nadeelig saldo van f. 5.000; de garantie is te hoog.

Er wordt alleen openbaar onderwijs gegeven; aan bijzonder onderwijs schijnt voorloopig geen behoefte.

De manden- en stoelenfabriek De Vlijt, directeur v.d. Maaden, heeft opgehouden te bestaan; door de groote malaise kan men zijn voorraad manden, ter waarde van ± f. 70.000,- niet kwijt, nog niet tegen 30% van de waarde. Men had voor eene groote waarde teenhout gekocht; ook daarmee een reuzenstrop gehaald. De Heer Janssen te Amsterdam - de zoon van den bekenden philanthroop, die voor eenige jaren overleed - maakte bezwaar om in de zaak nog meer geld te steken (er zit ruim een ton kapitaal in); onder deze omstandigheden moest de zaak stopgezet worden. Om de zaak te redden, had v.d. Maaden aangeboden, om voortaan ongesalarieerd als directeur op te treden; tot nu toe genoot hij f. 600,-. Door den Heer Jansen werden de schuren en gebouwen aan v.d. Maaden geschonken.

De autobussen zijn een uitkomst voor de gemeente; jammer, dat ze de wegen zoo stuk rijden; het onderhoud van den Maasdijk kan Wijk haast niet meer betalen.

Twee boerenleenbanken, een te Aalburg en een te Wijk; beide ressorteeren onder Utrecht.

Burgemeester van Doveren liet mij geen aangename indruk; onder andere, betere leiding zou het er n.m.m. in Wijk heel wat beter uit zien.

Veen

Den **9den Augustus 1923** bezocht ik Veen en Wijk. Vanaf Wijk nam ik burgemeester van Doveren mede naar Veen. Om de gemeenteraad zetels werd hard gestreden. De Raad is thans samengesteld als volgt: Smits: behoort tot geen partij; Schreuders: Christ. Hist.; Jiskoot: Liberaal; Van de Pol: Christ. Hist.; Van Ballegooien: antirevolutionair; Van Andel: S.D.A.P.; 't Lam: S.D.A.P. De strijd liep vooral over de zware belastingen; de S.D.A.P.-ers willen eene progressieve inkomsten belasting. Of de wethouders Smits en Schreuders in September herkozen zullen worden staat nog te bezien; waarschijnlijk niet.

De woningnood is niet heel dringend; toch werd de Rijksveldwachter overgeplaatst naar Wijk, omdat hij in Veen geen woning kon krijgen.

Er is in Veen 's winters vooral weinig werk; als men het mollen vallen niet oogluikend toeliet, waren van de tien arbeiders er acht werkeloos. Geen landbouw of tuinbouwonderwijs; de Raad moet er nog over beslissen of er vervolgonderwijs wordt gegeven; de vorige cursus werd bijgewoond door 20 leerlingen.

In het belang van de waterverversching verlangt men sterk naar een inlaatsluis in den Maasdijk. Bij deze droogte is over acht dagen in geen enkele sloot binnendijks meer een drop water. Als er brand komt, dan brandt de heele gemeente weg, zonder dat men er iets tegen kan doen.

Om in behoefte aan drinkwater te voorzien werd zoo juist aan de Heuje buitendijks eene pomp geplaatst voor oppervlakte Maaswater.

Nu "De Vlijt" heeft opgehouden te werken zal er van den winter meer armoede zijn: de menschen verdienen liever geld, dan bedeed te worden; als er geen werk is gaan velen met negotie den boer op tot soms verre in België.

Twee autobusdiensten voldoen aan eene groote verkeersbehoefte; jammer, dat de wegen - met name de Maasbandijk - daardoor zooveel meer aan onderhoud kosten.

Sinds 1922 eene Boerenleenbank; ressorteert onder de Centrale te Utrecht. Er wordt nogal veel geld gevraagd.

Andel

Den **10 Augustus 1923** bezocht ik Andel en Giessen. Na de laatste Raadsverkiezing bestaat de Raad uit drie antirevolutionairen, drie Christelijk Historischen en een vertegenwoordiger der arbeiderspartij. Er is woningnood in Andel. Daarvoor werden twee concurreerende vereenigingen opgericht. Er gebeurde echter niets, omdat geen enkel arbeider f. 2,50 woninghuur kan betalen. Met Rijkspremie werden twee woningen gebouwd.

Andel is rijk; vooreerst wonen er tal van zeer kapitaalkrachtige ingezetenen: Den Dekker, Naeyen, De Fijter enz; bovendien bezit de gemeente 58 H.A. wei- en bouwland, grienden, boomgaard enz. Men wil absoluut zelfstandig blijven; er is niemand die iets voelt voor eene vereeniging met Giessen en Rijswijk, noch voor eene vereeniging met Veen. Men gelooft, dat de arbeidende klasse groote moeilijkheden zou maken, wanneer, na eene vereeniging met Giessen of Veen, arbeiders uit die gemeenten 's winters op gronden van Andel werk kregen.

De uitkomsten van het electrisch bedrijf zijn gunstig; het bedrijf zou zich dekken, wanneer het niet bovendien belast was met ± f. 50.000 schuld van het vroegere provisorium. Er was vroeger veel tuberculose in Andel; thans is dat veel minder, maar thans komt er veel kanker voor.

Door gebruik van porfiersteenslag - dat in het gebruik bovendien voordeliger uitkomt dan grint - zijn de grintwegen veel verbeterd. Armoede wordt niet geleden; de kerkelijke instellingen moeten door gemeente vrij sterk gesubsidieerd. De autobussen zijn eene ware uitkomst voor de gemeente.

Om het Land van Heusden en Altena afdoende te helpen zijn er twee waterschappen noodig.

1e. Een voor het noordwestelijk deel, dat zich tegenover het Rijk garant stelt voor de betaling van de meerdere steenkolen, noodzakelijk voor het afmalen van het water te Nieuwendijk 30 c.M. lager, dan het peil, waarop het water thans afgemalen wordt;

2e. het door den Hoofdingenieur v.d. P.W. ontworpen waterschap, tot inlating van versch Maaswater aan de Perzik (tusschen Veen en Wijk), en tot verlaging van den waterstand op het Noorder Afwateringskanaal met 15 c.M. - Te Keizersveer moet dan bovendien eens in de 14 dagen versch water worden ingelaten ten behoeve van de daarbij belanghebbende polders.

Wanneer dat op een vasten dag geschiedt, dan kunnen die polders, die daarvan waterbezwaar zouden kunnen ondervinden, daarop rekenen, en hunne sluizen dien dag gesloten houden. De belastingdruk is in Andel vrij hoog: 100 opcenten op Rijksinkomsten en op de vermogensbelasting, + 1% plaatselijke inkomstenbelasting. Wethouder Millenaar schijnt bezig te verkindsen; hij kan dikwijls zijn woorden niet vinden, en zegt dan heele andere woorden, zoodat het moeielijk is, met hem te praten.

Giessen

Den **10den Augustus 1923** bezocht ik Giessen en Andel. Bij de Raadsverkiezing stelde de wethouder Van Eeten zich niet weer beschikbaar. De burgemeester betreurt het, hem als wethouder te moeten verliezen; hij had aan Van Eeten meer dan aan Verhoeven, den tweeden wethouder, een weinig betrouwbare mooi-prater. Alle zeven Raadsleden behooren eigenlijk tot geen enkele partij; zij zijn echter, zonder het zelve te weten, Christelijk Historisch of antirevolutionair.

De belastingen in Giessen drukken zwaar; men zou gaarne zien, dat deze gemeente vereenigd werd met Andel en Rijswijk, desnoods zelfs met Almkerk. Giessen bezit 9 H.A. weiland en grienden. De opbrengst van het weiland is sterk dalende, terwijl de grienden haast niets meer opbrengen. Het onderhoud der grienden is zeer kostbaar: per H.A. berekent men daarvoor noodig te hebben

het eerste jaar	voor het in orde brengen	f. 25	
	“ “ inboeten	30	
	“ drie keer wieden	25	
het tweede jaar	“ twee keer wieden	20	
	“ stikken en vletten	45	
het derde jaar	“ twee keer wieden	<u>20</u>	f. 165
Daarentegen ontvangt men het tweede			
Jaar voor stikken (snoeisel)			“ 45
Zoodat het onderhoud in drie jaar kost			f. 120

Wanneer men daarbij de grondlasten en de waterschapslasten voegt, dan blijft er voor de eigenaren van de grienden bij de tegenwoordige houtprijzen bitter weinig over. Vandaar, dat heel wat grienden opgeruimd worden, en tot weiland worden aangelegd. Erg jammer voor de bevolking, die in die grienden 's winters een goed stuk brood verdiende.

De ondervinding leerde aan B. en W. dat de harde wegen beter en goedkooper onderhouden worden met porfiersteenslag, dan met riviergrint. Er komen minder gevallen van typhus voor, dan in vroeger jaren; een goede reden weet men daarvoor niet aan te geven. De paardenmarkt beteekent niets meer; bij de laatste markt stonden er slechts 60 paarden aan de lijn.

Het water op de Bleek en Oostkil loopt bij ebbe niet zoo laag af als vóór de Maasmondverlegging; daardoor ondervindt het lage weiland waterbezwaar; als het water aan den Nieuwendijk 30 c.M. lager werd afgemalen, was men gered. Aan de Heeren geraden, aan den eisch van het Rijk tegemoet te komen, en de voor die meerdere bemaling benoodigde steenkolen te betalen. Daarvoor ware dan een Waterschapje op te richten, van de bij die uitmaling belanghebbende gronden.

1924 Juni

Werkendam

Den **7den Juni 1924** kwam ik weer in Werkendam; ik had er eigenlijk in 1923 heen moeten gaan maar stelde mijn bezoek een jaar uit, omdat Burgemeester Beukenkamp pas benoemd was, en dus nog heelemaal niet georiënteerd. De nieuwe burgemeester maakte mij een goeden indruk. Met wethouder Bogers, een zoon van den vorigen wethouder, en als zoodanig nog niet lang in functie, viel nogal te praten. Wethouder Van Oord was niet verschenen.

Er zijn thans 34 nieuwe woningen gebouwd; de huur is echter te hoog – f. 4,-; de menschen kunnen dat niet meer op brengen. Er zullen nog 10 woningen gebouwd worden; deze mogen

echter niet meer dan f. 3,- huur doen; bouwkosten van f. 1.600 tot f. 2.100. In den Raad zitten thans 5 antirevolutionairen; 1 Vrijheidsbond en 1 S.D.A.P. Bij de leiding van den Raad geen bijzondere moeilijkheden; van partijschappen merkt men niets.

Er wordt geen openbaar onderwijs gegeven; de kinderen, die dat verlangen, gaan naar de openbare school te De Werken. Voor 5 kinderen die naar het gymnasium te Gorinchem gaan, en 2 id die aldaar de H.B.S. bezoeken betaalt Werkendam (5 x f. 700) + (2 x f. 500) = f. 4.500 per jaar aan Gorinchem.

Het electriciteitsbedrijf gaat goed; in 1922 een zuivere winst van f. 2.175. Ook het waterleidingbedrijf gaat goed; de installatie werd voor korten tijd vernieuwd en uitgebreid. Het bedrijf kan zich ruim dekken, terwijl de tarieven niet overmatig hoog zijn. Er wonen zeker 90 schippersgezinnen met ± 90 schepen; het gaat den menschen nog steeds niet voor den wind. De handel in hoefhout gaat goed; alle product van vorige jaren – 5 á 6 jaren – is thans opgeruimd. De handel in groenen en witte teen (éénjarig gewas) gaat nog maar matig. Het riet gaat goed, voor zoover het matriet betreft; dat gaat veelal naar België. Naar het dekriet is nog geen voldoende vraag; dat moest 50% meer opbrengen.

De warenkeuringsdienst is nuttig; werkt vooral preventief. De gedwongen vleeschkeuring evenzoo. Geen groote werkeloosheid; het is trouwens ook heel moeilijk, om voor de werkelozen werk te vinden. Veel menschen werken buiten de gemeente op groote werken; de mannen komen dan eens in de 4 weken thuis. Velen gaan buitenslands werken, en komen dan soms in geen 2 jaar thuis. Vandaar, dat wel eens wordt beweerd, dat in Werkendam eene vrouwenregeering is! Maar tevens is hiervan het gevolg, dat de jeugd niet voldoende onder tucht staat en bandeloos opgroeit.

Gemeente blijft stationair; ze gaat noch voor-, noch achteruit. Werkendam is wél geïsoleerd; er is zelfs geen autobusdienst!

De Werken en Sleeuwijk

Den 7 Juni 1924 kwam ik weer in De Werken. Ik had er eigenlijk in 1923 moeten komen, maar stelde mijn bezoek een jaar uit, omdat burgemeester Beukenkamp pas als zoodanig benoemd was, en dus nog heelemaal niet georiënteerd. In De Werken is woningnood; in Sleeuwijk heelemaal niet. Men heeft eene vereeniging volgens de landarbeiderswet opgericht; de Statuten zijn ter goedkeuring in Den Haag. Men heeft een terrein van 80 are in optie; daarop wil men 4 á 6 landarbeiders zich laten vestigen.

Van de elf Raadsleden zijn er 6 antirevol.; 2 Vrijheidsbond; 1 Christ. Hist.; 1 S.D.A.P.; 1 Christ. Plattelandsbond. Van verdeeldheid, van partijschappen merkt men in de Raadsvergaderingen gelukkig niet veel. De burgemeester kan het met de menschen goed vinden; men is bezig voor hem eene ambtswoning van f. 12.000 te bouwen. Hij is voor gemeente erg duur; twee van zijne kinderen bezoeken het gymnasium te Gorinchem; dat kost aan gemeente jaarlijks 2 x f. 700 = f. 1.400.

Het electriciteitsbedrijf gaat slecht; het gaf in 1922 een verlies van ruim f. 4.200. Als noodmaatregel verlaagde men met ingang van 1 Jan. 1924 het stroomtarief van f. 0,60 tot f. 0,45 voor licht. Er was van den winter nogal werkeloosheid; eene commissie voor steunverleening liet de zaak in het honderd loopen. f. 3.500 subsidie armbestuur is op vandaag reeds verbruikt; in laatste raadvergadering werd subsidie met f. 2.000,- verhoogd.

In eene Statenzitting had Statenlid Gulden geklaagd over den toestand van den dijk aan de Kille, langs welken vele arbeiders wonen; hij wilde, dat subsidie werkverruiming door de Provincie zou worden gegeven, om den dijk te verbeteren. Met B. en W. naar de Kille gereden; de weg op den dijk is werkelijk heel slecht; deze zal moeten verbeterd worden met grind of basalt, misschien met een paardenpad in het midden. De materialen zullen duur kosten; veel arbeidsloon zit er niet in; eene subsidie vanwege de Provincie voor werkverruiming zou hier niet op haar plaats zijn. Het waterschap Het Nieuwland van Altena en de gemeente zijn hier de aangewezen lichamen om te helpen.

In gemeenteverslag 1914 stond niets in; daarover in 1915 secretaris Vos ernstig berispt. In verslag 1923 stond weer niets in; daarover secretaris Vos opnieuw hard gevallen. Het socialisme neemt eerder af dan toe. Het socialistische Statenlid-Raadslid Gulden is een orthodox geloovig

man! Bij verkiezingen laat hij propaganda maken voor het socialisme door een dominee, die juist zoo'n vreemd mixtum compositum is, als hij zelf.

Oisterwijk

Den **10den Juni 1924** kwam ik weer in Oisterwijk. Burgemeester Verwiël is daar nu sinds twee jaar in functie, en heeft daar in dien tijd veel ten goede geleid. Het Raadhuis verbouwd, de secretarie naar beneden laten verhuizen en daar behoorlijk ingericht. De zeer verwaarloosde administratie bijgewerkt en goed op orde gebracht. In zijn strijd tegen personen is hij niet altijd even gelukkig; hij liet secretaris Canters niet eervol ontslaan; de kiezers kozen hem tot Raadslid. De gemeentegeneesheer De Sain kreeg als zoodanig eervol ontslag; in verband met de invoering van de vrije artskenning; daarmede kreeg Verwiël hem tot vijand. Secretarie-ambtenaar Kuijsten werd als zoodanig ontslagen toen men ontdekt had dat hij aanhanger was van een communistisch stelsel; Kuijsten kwam daartegen in hooger beroep. De koninklijke beslissing moet nog vallen.

Woningnood groot. Eene woningbouwvereniging bouwde er 56; deze kosten jaarlijks aan gemeente f. 3.000. Dan komen er 50 in één complex; daaraan betaalt het Rijk à fonds perdu f. 15.000; de leerfabriek f. 8.000; en de gemeente f. 2.000. Dan komen er nog, hier en daar verspreid, 50 woningen, waaraan gemeente weer f. 2.000 betaalt.

Van de elf Raadsliden zijn er drie arbeider, drie landbouwer en vijf burger. Het gaat goed in den Raad. In de gemeente zijn geen partijschappen. Tegen den vleeschkeuringsdienst heeft men geen ander bezwaar dan dat die wat duur is; men acht die zeer nuttig. Hoewel de boerenstand niet talrijk vertegenwoordigd is, laat men een landbouw cursus geven om te voldoen aan de strekking van het legaat Van Cooth, waaruit men jaarlijks f. 1.100 trekt.

Sinds de leerfabriek die groote vlucht nam, heeft men niet meer met werkeloosheid te kampen. Oisterwijk ondervond veel hinder en schade van het vuile water uit Tilburg; tot nu toe moest gemeente Tilburg deswege krachtens rechterlijk vonnis ruim twee ton aan schadevergoeding betalen. Slecht drinkwater; men zou gaarne met Udenhout en Berkel eene drinkwaterleiding oprichten. De warenkeuringsdienst werkt nuttig; werkt vooral preventief.

Inzake de quaestie Wilson, overname gasfabriek door gemeente, heeft gemeente als arbiter genomen Ingenieur Van Veen uit Breda, en voor de cijfers accountant Sparrius. Van Veen zal wel niet erg zijn best doen om het gas te doen vervangen door elektriciteit!

Sinds 1 Januari 1924 wordt op de vakschool voor schoenmakers het machinaal schoenmaken onderwezen. Adler en Oppenheimer hadden eene leerfabriek in Straatsburg. Na den oorlog werd de fabriek geconfisqueerd door het Fransche Gouvernement; kregen frcs. 40.000.000 schadeloosstelling, welke op de oorlogsschattingrekening werden geschreven en door Duitschland moeten betaald worden!! Zij namen in Oisterwijk de fabriek van Kaufmann over, en breidden die voordurend uit. Zij zullen dat vermoedelijk nog wel eenige jaren blijven doen. Ze hebben thans een fabrieksterrein van vijftien hectare. Ze verbouwden in 1923 voor een half millioen; dit jaar wordt er een kantoorgebouw gezet van een ton, en een ledermagazijn van f. 80.000. Zij keeren geen dividend uit; alles blijft in de zaak zitten. Is eene dochteronderneming van de Amsterdamsche leder maatschappij.

Ook deze fabriek heeft hare vuil-watermoeielijkheden; op het moment tweeduizend kubieke meter per dag. Dit zal thans gezuiverd worden volgens systeem Kesner (bureau voor drinkwaterleiding te 's-Gravenhage) en dan door een 2.100 meter lang riool langs de spoorbaan gebracht worden op de Voorste Stroom. Fabriek loost tot nu toe door de Kuipersloop in de richting van kanaal 's-Hertogenbosch-Drongelen; verontreinigt de slooten langs het weiland van dr. Hoek; deze vroeg f. 100 per dag schadevergoeding; eisch door Rechtbank grootendeels ingewilligd. Thans heeft dr. Hoek met fabriek een convenant gesloten, dat de plannen Kesner vóór den 1 Mei 1925 uitgevoerd moeten zijn; in dat geval doet dr. Hoek heelemaal afstand van zijn recht op schadevergoeding; het is hem niet om het geld te doen, maar om zuiver drinkwater voor zijn vee!

Den **12 Juni** d.a.v. ging ik nogmaals naar Oisterwijk, ditmaal om de groote leerfabriek te zien. Ik werd daar ontvangen door den directeur, Van der Aa, en door den Gedelegeerd Commissaris Weijl, die daarvoor expres uit Amsterdam was overgekomen. Mijn bezoek duurde van 2 tot 5

uur; tot in de puntjes heb ik alles bekeken. Er worden dagelijks vierduizend kalfsvellen bereid, en driehonderd Javahuiden. Men maakt leer in alle mogelijke kleuren en tinten, al naar de markt vraagt; van het product moet 70% tot 90% naar het buitenland geëxporteerd. Men is bezig met eene groote installatie voor lakleder; over een maand of drie hoopt men met het vervaardigen van lakleer te beginnen. Op het moment werken er ongeveer vijfhonderd menschen, die gemiddeld f. 27 in vijf dagen – des Zaterdags wordt er niet gewerkt – verdienen. Om het vuile water te zuiveren en gezuiverd af te voeren gaf men - voor een goed deel voor kostbare proefnemingen – tot nu toe f. 170.000 uit.

Udenhout

Den **10den Juni 1924** kwam ik weer in Udenhout. Geen woningnood. Gemeente bouwde acht woningen. Met Rijkspremie werden er wel 25 gebouwd. Thans bouwen diverse menschen weer woningen zonder Rijkssteun; de huurprijs van deze laatste woningen f 2,50 tot f 3. Van de elf Raadsleden zijn twee arbeider; zij zijn niet lastig in den Raad.

De electriciteit dekt zich vrijwel; alleen de kom en Huize Assisie zijn geëlectrificeerd.

Stroomprijs nog 55 cent. Geraden, om, alvorens verder te electrificeeren den stroomprijs nog een cent of tien te verlagen, en niet uit te breiden vóór men zekerheid heeft, dat de exploitatie loonend zal blijven. De winst moet niet in de gemeentekas vloeien, maar moet voor uitbreiding gebruikt worden, of wel voor uitbreidingen gereserveerd worden.

Voor eene drinkwaterleiding met Oisterwijk samen gevoelt men niet veel; in de gemeente zou het drinkwater overal vrij goed zijn; maar de pomp van het gemeentehuis staat op een oud kerkhof; daar is het water heel slecht. De brandspuiten zijn vrij goed in orde; binnenkort zal men 3 brandputten slaan; dan krijgt men water genoeg, om bijv. met de stoomspuit uit Tilburg te laten helpen.

Voor de burgerwacht is nog veel liefhebberij. Sinds 1 Januari 1924 wordt er geen openbaar onderwijs meer gegeven, en werd het vervolgonderwijs ook afgeschaft. Geen werkeloosheid, geen armoede. Wie werken wil gaat naar de nieuwe leerfabriek in Oisterwijk. De beide steenfabrieken zijn thans seizoenbedrijven; de oude voorraad steen is thans geheel opgeruimd. v. Esch uit Vught geeft een cursus tuinbouw; een van de fraters van de bijzondere school een landbouwcursus.

Berkel, Enschoot en Heukelum

Den **elfden Juni 1924** kwam ik weer in Berkel. Gelukkig is hier geen woningnood. Twee houten noodwoningen werden gebouwd, geheel volgens eischen van de Gezondheids Commissie. De Raad bestaat thans uit 4 landbouwers, een schoenmaker, een baas van de steenfabriek, en den plaatsvervangend haltechef. Vier leden wonen in Berkel, 2 in Enschoot en één in Heukelum.

Partijchappen bestaan in Berkel gelukkig niet.

Bij mijn bezoek aan Oisterwijk op 10 Juni II verscheen een Commissie uit Heukelum, die namens de ingezetenen kwam vragen om afscheiding van Berkel; zij wenschte, dat Heukelum bij Oisterwijk zou gevoegd worden. De grenslijn zou dan langs den Rijksweg moeten loopen. Zij wilden bij Oisterwijk gevoegd worden, omdat ze kerkelijk ook tot die gemeente behooren; daar moeten hunne kinderen de school bezoeken, daar staat hunne stoomzuivelfabriek, daar worden ze begraven. Ze komen geregeld in Oisterwijk; in Berkel komen ze nooit.

Ik bracht dit verzoek bij B. en W. ter sprake; deze erkenden de juistheid van de motieven, maar voelden niets voor eene afscheiding van Heukelum, dat altijd bij Berkel gehoord had. Werd het afgescheiden, dan zou Berkel waarschijnlijk als gemeente niet kunnen blijven bestaan; Berkel zou dan bij Udenhout moeten gevoegd worden, en Enschoot bij Tilburg.

B. en W. dachten, dat de drang van Heukelum uitging van de geestelijkheid in Oisterwijk, die eene versterking van het boerenelement zou willen tegenover de sterke toename van de fabrieksarbeiders. De belastingen zijn vrij hoog: 5 à 6% hoofdelijke omslag.

De vleeschkeuring voldoet vrij goed. Alleen zou men voor uit nood geslacht vee eene regeling willen als in Breda: het cadaver moet per lastauto naar Tilburg gebracht, daar gekeurd, en in geval van goedkeuring uitgepond. Het electriciteitsbedrijf gaat vrij goed en baart geen groote zorg meer; in het eerste bedrijfsjaar – van 13 maanden - gaf het een nadeelig saldo van f. 29. In

Enschot doet het Tilburgsche vuile water nogal veel schade. Mr Holleman trachtte daar de boeren te bewegen om acties tot schadevergoeding tegen Tilburg te beginnen, en vroeg van iederen boer een voorschot van f. 70. Burgemeester Brenders was ook in die vergadering, en ontraadde op het voorstel van Holleman in te gaan. Er kwam toen niets van de zaak.

Op den legger der wegen en voetpaden komt geen enkel voetpad voor. Door eene verkeerde interpretatie van de betrekkelijke voorschriften, meende men, dat de voetpaden niet op den legger tehuis behoorden. De schuld van de Trappisten zou thans tot op f. 30.000 na zijn aangezuiverd. Ze zullen ook later hier moeten blijven brouwen; ze kunnen anders niet leven. In het liefdehuis van den Pastoor kwamen eerst drie Fransche Zusters; ze ving en grepen wat ze krijgen konden, en stuurden alles naar haar moederhuis. Ze waren voor Berkel ongeschikt. Ze werden vervangen door 5 zusters van de Orde te Moerdijk, deze zijn zeer geschikt; ze houden bewaarschool, naai- en breischool en verplegen ouden van dagen, bovendien gaat de moeder-overste als wijkverpleegster rond.

De Boerenleenbank gaat nu weer vrij goed. Na de val van de Hanzebank wantrouwd de boeren de zaak en haalden 40 % van hunne inlagen terug; thans is het meeste geld weer terug gebracht. Van Mensvoort, hoofd der school heeft landbouwakte, hij geeft voortdurend cursussen in bemestingsleer, bedrijfsleer, enz. enz.

Oost-, West- en Middelbeers

Den **13 Juni 1924** kwam ik weer in Oostelbeers. Woningnood heeft men hier niet gekend. Er werden enkele woningen gebouwd met Rijkspremie. Thans zijn door particulier initiatief zeven woningen in aanbouw. De Raad bestaat uitsluitend uit boeren: 3 uit Oostelbeers en 4 uit Middelbeers. Het Raadslid uit Westelbeers kwam zich vandaar bij de kerk in Middelbeers vestigen, en zoo kreeg Middelbeers tijdelijk een raadslid te veel.

Het lokaal, voor noodslachtingen ingericht, zal wel niet in gebruik genomen worden; men is thans bezig met eene regeling, om alle uit nood geslachte dieren naar het districtscentrum – Boxtel – te laten vervoeren, waar de beesten dan gekeurd, en, bij gezondbevinding uitgepond moeten worden.

Men is zeer tevreden over het Staatsboschbeheer, dat voor de gemeente een complex gronden tot bosch aanlegt. Vele gronden worden op het moment op langen termijn – 40 jr – in erfpacht uitgegeven; nu de werkloonen nog zoo hoog zijn, meent men op die manier een deel van het gemeentelijk bezit productief te moeten maken.

De Beerse eischt altijd veel onderhoudskosten; in 1919 betaalde men daarvoor f. 4.425 voor de groote Beerse en in 1920 f. 2.000 voor de kleine Beerse. Thans is men met het voorloopig Bestuur van de Dommel overeengekomen, dat de gemeente zal veggen, maar dat de kosten daarvan later door het waterschap van de Dommel zullen vergoed worden. Men heeft vroeger weleens gemeend, dat de grondduiker van de Beerse onder het Wilhelminakanaal door te klein van afmeting zijn zou (4 x 1,80); thans is men tot de ervaring gekomen, dat zulks het geval niet is.

De warenkeuringsdienst was voor deze gemeente niet noodig. Het drinkwater is over het algemeen goed te noemen. Hoofd der bijzondere school te Middelbeers heeft landbouwakte en geeft geregeld een landbouw cursus. Bij het Bestuur van den Boerenbond huren de boeren voor een schijntje diverse landbouwvoertuigen. De honig wordt nog overal op de geheel ouderwetsche manier gewonnen.

De gemeentegronden zijn in drie complexen om te bejagen verhuurd voor ± f. 1.000. De boeren verpachtten hunne terreinen tegen f. 1,- de H.A. Het onderhoud van de Beerse boven den Spoordonkschen watermolen, vroeger door Oirschot zoo schandelijk verwaarloosd, komt thans ook ten laste van het Waterschap van de Dommel.

Loon op Zand

Den **14 Juni 1924** kwam ik weer in Loon op Zand. Woningnood bestaat er niet meer. Met Rijkspremie werden er een pr middenstandswoningen gebouwd. Bij de laatste Raadsverkiezing werden 6 nieuwe Raadsleden gekozen; er zitten thans 5 arbeiders in den Raad. De beide

wethouders werden uitgeworpen. Loon op Zand heeft thans geen wethouder meer. Van de twee nieuwe wethouders zweeg De Wijs meestentijds; de andere – Van Beurden – voerde een hoogen toon; hij kon mij maar matig bevallen.

Partijenschappen zijn er niet; als er in de industrie moeielijkheden voorkomen, dan worden die door de besturen van de organisaties behandeld; het wordt nooit een strijd van persoon tegen persoon. Behalve een enkele onder de Protestanten aan den Loonschen Dijk zijn er geen socialisten in de gemeente.

Het werkelijk inkomen van de ingezetenen bedroeg in 1922 f. 3.259.230; belastbaar was f. 1.972.030. Toch zijn de finanties van de gemeente niet slecht, als de industrie maar redelijk marcheert. De rechterlijke uitspraak in zake de navordering inkomstenbelasting laat nog steeds op zich wachten. Hoewel de gemeente bij de Rechtbank in het ongelijk werd gesteld, heeft men alle hoop op een gunstigen afloop van het proces.

Het nieuwe Raadhuis is thans in gebruik gesteld; het ziet er heel goed uit, hoewel er voor geen cent luxe in verwerkt is. In de brandvrije archiefkamer is het archief goed geordend opgesteld door v.d. Hammen uit Besoyen; hij moet het nog beschrijven, waaraan hij vermoedelijk spoedig zal beginnen. Mooi oud archief is er niet; dat is in handen van de familie Verheyen, en ligt ongeordend in kisten en kasten op den zolder van het kasteel te Loon op Zand.

Het Electriciteitsbedrijf dekt zich; over 1923 gaf Kaatsheuvel een winst van f. 1.298. Loon op Zand een verlies van f. 209. De gasfabriek gaf een winst van f. 5.880. Men hoopt dat de Waterleiding Mij. West Brabant in het najaar water zal leveren; de *prise d'eau* te Oosterhout is nog niet geheel gereed. Wanneer die in werking is, dan kan de brandweer behoorlijk georganiseerd worden.

Het Klein Seminarie voor de *vocations tardives* van de Hollandsche Paters te Grave trekt sterk; er zijn wel 100 leerlingen; kostgeld f. 150. Er worden blijkbaar groote giften gedaan, want het seminarie wordt voortdurend sterk uitgebreid.

De industrie gaat weer goed; de werkeloosheid is gelukkig gedaan; in 1923 bleef deswege ten koste van de gemeente een bedrag van f. 41.779, na aftrek van alle subsidies van de Regeering. Er zijn 84 kleine baasjes schoenmaker; de meesten hunner, zeker 90%, zijn gedoemd op den duur als zoodanig te verdwijnen. Er is thans een patronaatsgebouw in aanbouw; gelukkig, het was er zeer hard noodig. Voor de jeugd werd tot nu toe veel te weinig gedaan. Ook aan eene huishoudschool is groote behoefte; daar voor is helaas geen geld te vinden.

Sprang

Den **14 Juni 1924** bezocht ik Sprang-Capelle. De administratie van de nieuwe gemeente wordt op het moment nog gevoerd in het oude Raadhuis van Capelle. Daar werd ik ook door B. en W. ontvangen. Voor de nieuwe gemeente is een nieuw Raadhuis in aanbouw. Het komt in Vrijhoeve-Capelle te staan schuins tegenover het oude Raadhuis van die gemeente. Burgemeester Meyer gaf het daarvoor benodigde terrein ten geschenke.

Burgemeester Meyer heeft in de nieuwe gemeente geen gemakkelijke taak: Sprang, Vrijhoeve Capelle en de Heistraat zijn best content met de tegenwoordige orde van zaken; maar in Capelle zelf wil men er niets van weten. Het is jammer, dat oud-wethouder Rijken overleden is; deze was ook wel mordicus tegen de vereeniging geweest; maar toen deze eenmaal een feit was, bleek hij zich daarbij neer te leggen, en bereid te zijn mede te werken, om van de nieuwe gemeente te maken wat er van te maken was. Geheel anders dan zijn opvolger in den Raad, die in de Raadsvergaderingen eene obstructiepolitiek volgt, en het den burgemeester lastig en hoogst onaangenaam maakt.

De bekwame gewezen secretaris-ontvanger van Vrijhoeve Capelle Van den Berg werd secretaris van de nieuwe gemeente; en de ziekelijke secretaris-ontvanger van Sprang – Van Santen – ontvanger. Van de elf nieuwe Raadsleden zijn er 3 antirev., 2 Christ. Historisch, 1 Katholiek en 5 links. Vijf van de Heeren wonen in het voormalige Capelle, vier in Sprang en twee in Vrijhoeve Capelle. Wethouder Van der Hoeven (een boer) woont in Capelle; wethouder Van Willigenberg (n.m.m. een handelaar of industrieel) in Sprang.

De verhouding tusschen B. en W. scheen mij zeer goed. Van der Hoeven is een bedaard stille man; Van Willigenberg is iemand, die druk redeneert en vrij goed op de hoogte van de zaken

schijnt; hij sprak echter wel wat veel vóór den burgemester langs. De finanties zijn vrij goed, maar men staat voor groote uitgaven: bouw van een nieuw Raadhuis (± f. 19.000), vernieuwing der beschoeiing van de Labbegatsche haven (± f. 8.000), het in orde brengen van de beschoeiing van de Capelsche haven; groote kosten, voortvloeiende uit de toepassing van de lager onderwijs wet 1920, enz.

Alleen de voormalige gemeente Capelle is geëlectrificeerd; Sprang en Capelle krijgen gas van de gasfabriek in Kaatsheuvel. In 1923 gaf de elektriciteit in Capelle een tekort van f. 25.000. B. en W. meenen, dat de leiding, het net of de meters niet in orde zijn, en hebben een ingenieur uit Rotterdam als adviseur genomen. Sinds Maart 1924 zijn er geen crisis-werkeloozen meer. Capelle bouwde 25 woningen; Sprang 8. Er is geen woningnood meer. Zonder Rijkspremie werden in 1924 dertien nieuwe woningen gebouwd. Men verlangt hard naar de opening der Waterleiding West Brabant. Op vele plaatsen is het water ellendig.

Diessen

Den **15 Juni 1924** kwam ik weer in Diessen. Woningnood is hier niet geweest; van gemeentewege behoefde niets gedaan te worden. Met Rijkspremie werden zes woningen gebouwd. Bovendien zijn thans voldoende woningen in aanbouw zonder premie. Na de laatste raadsverkiezing werd wethouder Van Korven als zoodanig uitgeworpen omdat men hem te oud vond – 79 jaar – en wethouder Vingerhoets, omdat men het hem kwalijk nam, dat hij de melklevering aan de boterfabriek in Diessen had gestaakt en melk was gaan leveren in Tilburg. Wethouder Van Korven heeft het zich erg aangetrokken; hij heeft geen raadsvergadering meer bijgewoond, en heeft ten slotte als Raadslid bedankt. Secretaris Van Dijck kan blijkbaar goed met den nieuwen burgemeester; hij kwam mij zulks met grooten nadruk vertellen.

Ambtenaar ter secretarie is Baron Van Slingelandt, een man van 39 jr; hij geniet eene gratificatie van f. 60. Een ongelukkige stumper, die 19 jr bij de gemeente-administratie is – 14 jr op de secretarie te Egmond, en geen geld heeft om behoorlijke leiding bij zijne studies te betalen. Hij vroeg mij plaatsing aan de provinciale griffie, of benoeming tot burgemeester. Ik kon hem geen hoop geven. Op het Bossche gymnasium bracht hij het tot de 6de klasse, en moest toen om finantieele redenen zijne studie opgeven. Arme man!

Wethouder Kroot is Voorzitter van de plaatselijke afdeeling van den Boerenbond, en Voorzitter van de melkfabriek in Diessen. Een slimme handige boer; n.m.m. een geschikte man. Er is nog een tweede melkfabriek in Baerschot. Jammer, die verdeeldheid. Er wordt in Diessen nauwelijks voldoende melk geproduceerd voor ééne fabriek.

Diessen kocht voor korten tijd het waterrecht van een watermolen op de Reusel tussen Baerschot en Diessen van den eigenaar af voor f. 1.250. Het deed daarmee bijzonder goed werk, omdat daardoor het waterbezwaar van de Reusel ter plaatse sterk verminderde. Men heeft geen bezwaar meer tegen het Staatsboschbeheer, en zou door die instelling gaarne een complex gronden laten beboschen. Wegens de slechte finanties van het Rijk worden geene nieuwe gemeenten meer aangenomen.

De jacht op de gemeentegronden brengt f. 530,- op. De Reusel zal in 1924 voor het eerst door het Waterschap van de Dommel geveegd worden. Dr. Blom uit Hilvarenbeek is gemeentedokter. Het drinkwater is slecht. Elektriciteit kan men niet nemen; niet rendabel!

Juli

Oirschot

De **9 Juli 1924** kwam ik weer in Oirschot; de Raadsverkiezing bracht vier nieuwe Raadsleden, van welke twee arbeiders. De twee verdienstelijke wethouders Noyen en Van de Ven werden afgestemd, en vervangen door Van den Heuvel en Van der Steen – de laatste een vriendje van den burgemeester.

Ter voorziening in den woningnood bouwde eene vereeniging voor f. 100.500 veertien woningen. Tot nu toe konden die woningen voor de daarvoor aanvankelijk berekende prijzen verhuurd worden. Het Wilhelminakanaal met de los- en laadkade kostte aan gemeente f. 66.000. Einde April 1923 voor het verkeer geopend. In 1923 aan los- en laadgeld f. 1.246,57 gebeurd. In

1924 gaat de opbrengst belangrijk vooruit. De onderhoudskosten bedragen voor Oirschot niet meer dan f. 25 per jaar. De gaarder der los- en laadgelden geniet een vast salaris van f. 275. Indirect zijn de voordeelen voor de ingezetenen groot. Aangevoerd worden steen, hout, steenkool, kunstmest, mais, gerst, haver, benevens versch. hout voor de stoelenfabrieken; afgevoerd worden stoelen, aardappelen, hooi en stroo. Soms liggen er te gelijkertijd vijf schepen te laden of te lossen. Tweemaal in de week vaart een beurtschip Tilburg-Oirschot-Veghel-Eindhoven v.v.

De autobusdienst Oirschot-Best (station) bestaat nog; maar er wordt veel geld op verloren. De Waterschapslasten van de Dommel wijd en breed besproken. Men voelt zich erg verongelikt omdat in het Voorloopig Bestuur niemand uit Oirschot zit. Wethouder Van der Steen was de spreekbuis van het Comité van actie van mr. Van Steenberghe uit Goirle; hij deed zich kennen als een grooten schreeuwer.

De stoelenfabricage, die in Oirschot vrijwel inheemsch is, gaat tegenwoordig heel goed. Drukke audiëntie; kantonrechter van IJsselstein adviseert, dat burgemeester niet herbenoemd zal worden; hij is onbetrouwbaar, onbekwaam, laat zich voor wat hij doet, door menschen met cadeaux betalen; ook de deken en de notaris achtten zijn aanblijven voor Oirschot een ongeluk. Gemeente-ontvanger Van den Heuvel beklagt er zich over, dat tijdens de mobilisatie die menschen, waarmede de burgemeester bevriend was, bevoordeeld werden. Vincent van den Heuvel zijn toen nog in Oirschot geweest om klachten, die daarover waren ingekomen, te onderzoeken; bewijzen konden ze niet vinden.

Gemeentesecretaris De Kroon zegt, dat burgemeester dagelijks één uur op het Raadhuis komt; dat is nog een uur te veel. Hij is te stom om iets te begrijpen. Menschen, die hem moeten spreken, komen meestal bij hem aan huis. Hij is ervan overtuigd, dat ze cadeautjes brengen; in het dorp wordt dat ook algemeen verteld; maar hij kan het niet bewijzen.

Best

Den **9den. Juli 1924** kwam ik weer in Best en werd daar ontvangen door de wethouders Vvan de Spijker en Van de Ven. Burgemeester Dobbelaere was met verlof afwezig. Hij had dat verlof gevraagd, eensdeels, omdat hij in den Raad (vergadering op Zaterdag 5 Juli) niet wilde behandelen eene tegen hem ingediende motie, omdat hij met kermis in de herbergen laat dansen, en anderdeels, omdat hij waarschijnlijk vreesde, dat ik hem daarover zou hard vallen. De oorzaak van de misère is als volgt: de gemeentedokter had tijdens hare ziekte de dienstbode van den burgemeester behandeld; de deswege ingediende rekening vond de burgemeester te hoog; betaling werd geweigerd, betaling werd toen gerechtelijk gevraagd; door Bossche Rechtbank werd de doktersrekening verminderd. Sindsdien eene hevige ruzie tusschen de beide Heeren. In de kerk zaten burgemeester en dokter in dezelfde bank; burgemeester plaats 1 en 2, dokter plaats 3 en 4. Als dokter in de bank kwam, schikte de burgemeester niet achteruit om hem voorbij te laten. Het einde was, dat bij de bankenverpachting burgemeester en dokter tegen elkaar opboden, en dat de dokter de bank (de eerste bank in de kerk, waarin de burgemeester op de eerste plaats zat) pachtte. Toen eischte de burgemeester van den pastoor, dat deze aan hem de bank terug gaf; aangezien de bankenverpachting een volkomen normaal verloop had gehad, kon de pastoor dat niet doen. Om nu den pastoor onaangenaam te zijn, gaf de burgemeester sindsdien (in 1922 en 1923) met kermis vergunning om in de herbergen te laten dansen; om te voorkomen dat die vergunning ook in 1924 weer zal verleend worden, werd door de twee wethouders en een raadslid die motie ingediend, welke op 5 Juli bij afwezigheid van den burgemeester werd behandeld, en met 9 tegen 2 stemmen werd aangenomen. In den Raad zitten drie arbeiders; het gaat goed.

Aan de steenfabriek "de Leeuwerik" kunnen 's jaars niet meer dan 2 à 3 millioen steenen gemaakt worden. De sigarenfabriek (N.V.) gaat buitengewoon goed; heeft in den laatsten tijd het personeel met 25% vermeerderd. De elektriciteit gaat niet best; stroom te duur 65 cnt. Zandwegen heel slecht; sintels te duur, f. 25 de wagon; boeren willen niet gratis rijden en werken.

Waalwijk

Den **10 Juli 1924** kwam ik weer in Waalwijk. Mijn aanvankelijke indruk is, dat burgemeester Moonen daar wel op zijn plaats is. Zijne verhouding tot zijne twee wethouders leek mij goed. Secretaris Van Liempt had aan Robbers erg zijne eloges gemaakt. De woningnood is nóg groot; er zouden nog wel 200 woningen te kort komen. Er zijn er op het moment nog 8 in aanbouw; terwijl de Raad bovendien nog een besluit nam, om nog 26 plus 16 ofwel 42 arbeiderswoningen en 7 middenstandswoningen te bouwen. Men slaagde er nog niet in om het daarvoor benoodigde bedrag te leenen. De tot nu toe gevolgde woningpolitiek bezwaart het budget jaarlijks met plusminus f. 20.000.

Drie arbeiders zijn lid van den Raad; over het algemeen geschikte menschen; twee maken buitengewoon veel werk van hunne betrekking. De warenkeuringsdienst werkt nuttig. De vleeschkeuringsdienst evenzoo. Er moet op den duur een abattoir komen; tegen de uitgaaf ziet men nog wel wat op. De veemarkten gaan langzamerhand te niet. Electrisch bedrijf gaf in 1923 nog f. 9 verlies. Waterleidingbedrijf: verlies in 1923 f. 923,63; voor 1924 wordt een kleine winst verwacht. De electrificatie werkt nadeelig voor de uitkomsten van de gasfabriek; deze gaf in 1923 f. 9.000 winst; men doet thans erg zijn best, om uit het gas wat meer winst te halen.

De Rijksnormaalschool werd opgeheven. De Hoogere handelsschool werkt prachtig. Hoewel een Katholieke instelling, wordt ze druk door andersdenkenden bezocht: in 1924 deden met succes drie Hervormden en een Israëliet eindexamen. Voor warenkennis behaalde de Israëliet het hoogste cijfer van allen, nl. tien. Typisch!

Van den Hammen, een onderwijzer uit Besoijen op wachtgeld, beschrijft en ordent het oud archief; hij werkt daaraan dagelijks anderhalf uur (van negen tot half elf) en ontvangt daarvoor f. 250 per jaar. In een van de oude Raadhuizen te Baardwijk of Besoijen wil men eene oudheidkamer inrichten, om de gilden en dergelijke, gelegenheid te geven hun moois te bewaren.

Kanaal 's-Hertogenbosch-Drongelen heeft den grondwaterstand in wijden kring sterk verlaagd; op tal van landen kunnen bijvoorbeeld geen vruchtboomen meer geplant worden, omdat zij toch dood gaan; door dat kanaal hebben die gronden veel in waarde verloren.

Men zit zoolang hij leeft aan dr. Sweens als armendokter vast door een onereus contract; hoewel er een tweede dokter is – dr. Langemeijer – met wien de menschen graag te doen hebben, kan men de vrije artskenkeuze niet invoeren. Het aantal Israëlieten neemt af; er zijn er nog ongeveer honderd. Door den val van de Hanzebank verloren vele kleine menschen – spaarders – hunne spaarpenningen; groote credieten had de bank aan handelaren of industrieelen niet verleend.

Waspik

Den **10den Juli 1924** kwam ik weer in Waspik. De geest van de bevolking is weer goed. Bij de laatste verkiezingen werden elf stemmen op een socialist uitbegracht. De distributieschuld bedraagt nog f. 8.500; in 1926 worden de laatste f. 2.000 afgelost. Het elektrisch bedrijf gaf in 1923 nog een verlies van f. 2.116. Men gaat echter goed vooruit; de stroomafname in de eerste 5 maanden 1924 is beduidend hooger dan in de overeenkomstige maanden 1923.

De drinkwaterleiding opent in September aanst.; de tarieven waarvoor het water zal geleverd worden zijn nog niet bekend. Finantieel zal het wel eene lange lijdensgeschiedenis worden. De scheepswerven van Ruytenberg gaan bijzonder goed; ze hebben zeker nog voor twee jaren werk. Er werken 135 menschen, tegen veel te lage loonen; door elkaar (winter en zomer) verdienen de arbeiders gemiddeld niet meer dan f. 12 in de week. Bij scheepsbouw worden de kosten berekend op f. 55 per ton. Een schip van 1.000 ton kost dus f. 55.000, onverschillig of het in Rotterdam gebouwd wordt, dan wel in Waspik. Maar in Rotterdam wordt aan loonen 60 tot 95 cnt per uur betaald, en in Waspik 20 tot 45 cnt. De verdiensten zijn dus bij nieuwbouw buitengewoon hoog, en bij reparaties nog veel hooger, omdat alle reparaties zoo buitengewoon duur worden berekend.

De oude Ruytenberg is uit zaken; 5 zoons; twee drijven de scheepswerf in Raamsdonksveer, en drie die in Waspik. Alle vijf huishoudens leven zeer luxueus; allen hebben een luxe auto (geen Fordje) enz. Maar in de inkomstenbelasting zijn ze voor nietige bedragen aangeslagen: de drie Heeren in Waspik samen voor f. 20.000. Volgens B. en W. zou de boekhouding veel te wenschen

over laten, en zouden de Rijksaccountant s den waren staat van zaken niet kunnen vaststellen. De arbeiders mogen geen lid van een bond zijn; dan krijgen ze hun ontslag. Het burgerlijk armbestuur is zeer rijk; bezit aan gronden f. 165.000; aan effecten f. 65.000. Door de lage loonen, die Ruytenberg uitbetaalt, kunnen vele arbeiders er 's winters niet komen dan met steun van het armbestuur. Het is een schande! Een van de zoons van Ruytenberg is lid van den gemeenteraad; B. en W. geven erg op hem af. De hooipers (Boezen en Van Dongen) heeft in 1923 druk gewerkt; zal dat ook in 1924 wel doen. Het hooi is goedkoop, maar loopt op in prijs f. 12 tot f. 15. Voor werkverschaffing besteedde gemeente sinds 1 Januari 1924 f. 624; van dat bedrag nam het armbestuur f. 500 voor zijne rekening. De exploitatie van 9 arbeiderswoningen kostte aan Waspik in 1923 f. 1.253.

Raamsdonk

Den **11den Juli 1924** kwam ik weer in Raamsdonk. Wethouder De Wit is wegens ziekte afwezig. Rivaliteit tusschen Raamsdonk en het Veer bestaat niet. Verhouding tusschen Katholieken en Protestanten is heel goed. De Protestanten winnen langzaamaan terrein; van de Raadsleden zijn er 8 Katholiek en 5 Protest. Als het zoo blijft doorgaan, zal Raamsdonk op den duur in meerderheid Protestant worden. Er komen nogal gemengde huwelijken voor; 7 à 8 per jaar. Om genoemde huwelijken tegen te gaan, verzet de R.K. geestelijkheid zich niet tegen muziek en dansen in de herberg bij gelegenheid van de kermis. De kermis wordt nl. alleen gevierd door de Roomschen; de Protestanten komen dan niet uit; bij die gelegenheid gebeuren alle verkeerde dingen dus uitsluitend tusschen Roomschen. De Protestanten moeten niets van de kermis hebben; zij hebben liever een nationaal feest. Bij zoo'n feest krijgt men de vermenging van Roomsche en Protestant, met als eind dikwijlsch gemengde huwelijken. Om het grooter kwaad te keeren laat de geestelijkheid het kleiner kwaad toe.

Er werden in het geheel 100 arbeiderswoningen en 8 middenstandswoningen gebouwd. Een en ander kost aan gemeente jaarlijks f. 11.000. In het laatste jaar kwamen door particulier initiatief 16 arbeiderswoningen tot stand. Het Veer is thans gedeeltelijk gerioleerd; het plan van v. Hasselt De Koning waarvoor gemeente f. 8.200 betaalde, wordt stuksgewijze uitgevoerd.

Electriciteitsbedrijf gaat goed; leverde in 1923 eene bate op van f. 1.400, terwijl de stroomprijzen verlaagd werden tot 42 cnt voor licht, en tot 25, 20, 15 cnt voor kracht; voor groot-afnemers (bijv. scheepswerf Ruytenberg 10 cnt) gelden speciale tarieven. Waterleidingbedrijf opent in September aanst.

Alle gronden, voor industrieterrein aangekocht, betaald met f. 146.000. Sinds werd ontvangen van den Boerenbond f. 6.000 (voor het laten verbreken van het koopcontract); van het Kroondomein f. 3.000 voor de vergunning om uit te wegen; van Ruytenberg f. 4.500 voor een klein stukje verkochten grond, terwijl hij nog zoo'n stukje voor f. 4.500 in optie heeft. Een eigenlijken strop heeft de gemeente door den aankoop van dien grond niet. Dit jaar wordt het laatste gedeelte van de distributie schuld (f. 8000.-) afgelost.

De uitvoering van de lager onderwijswet 1920 kost jaarlijks aan gemeente f. 20.000 à f. 25.000. De plannen voor de ambachtsschool zijn opgeheven; het kwam te duur uit. Het Raadhuis is veel te klein; beantwoordt niet meer aan de behoefte; men heeft geen geld voor een nieuw, dat eventueel zeker zou verplaatst worden naar het Veer. In 1923 kostte de werkvoorziening van de werkelozen f. 7.500; in 1924 f. 3.500. Een hooipers, die door de behoeften van het Roergebied druk werkte, gaf aan 20 à 25 werkelozen geregeld werk.

Volgens B. en W. maken de heeren Ruytenberg niet zulke enorme zaken, als B. en W. van Waspik gisteren meende: hun bedrijf is niet behoorlijk ingericht, niet up to date geoutilleerd; daardoor zijn de winsten niet groot, kunnen niet groot zijn. De handel in hoephout, rietmatten, biezen enz. gaat weer goed, en levert aan de menschen weer normale winsten op.

's Gravenmoer

Den **11den Juli 1924** kwam ik weer in 's Gravenmoer. Bij de laatste Raadsverkiezing waren de antirevolutionairen het onderling samen niet eens. In den anderen Raad zaten 2 liberalen en 5 antirevolutionairen. In den nieuwen Raad kwamen 3 liberalen, 2 antirevolutionairen. 1 Chr.

Historisch en 1 wilde. De beide antirevolutionaire wethouders werden uitgeworpen, en vervangen door 1 liberaal (van Willigen) en 1 Chr. Historische (Mouthaan). Volgens Nabbers is de gemeentelijke administratie bijzonder goed op orde. De werken tot verhooging van de Dongekaden enz. benevens die aan de deuren van de sluis aan de Hooge brug, én de bouw van de brugwachterswoning. – dat alles komt in 1924 in orde, zoo dat men vertrouwt dat daarmee het zoo lang ondervonden waterbezwaar overwonnen zijn zal. Ongeveer 10 H.A. worden voor tuinbouw gebruikt, het gaan den tuinbouwers bijzonder goed. Jaarlijks wordt er een tuinbouwcurcus gegeven. Bijna alle boeren drijven bovendien ook wat tuinbouw. Hunne boerenbedrijven zijn niet zoo groot, dat ze daarop kunnen bestaan; vandaar, dat zij een gedeelte hunner gronden door tuinbouw meer intensief bewerken. De fruitboomen blijken ook zeer normale opbrengsten te leveren, nu men ten slotte weet welke soorten het hier goed doen. Door de Roerbezetting hebben de schippers er hard voor gestaan; het gaat hun thans wel wat beter. De vezelfabriek van Van der Lely was eene oorlogsindustrie; zij maakte geene groote zaken en is thans weer opgeheven. Er is geen woningnood. Volgens de landarbeiderswet zal men thans voor het eerst trachten, een landarbeider aan een woning met grond te helpen. Waterleiding Maatschappij West-Brabant opent begin september aansluiting. Het electricisch bedrijf gaat goed; door het contract met 's Gravenmoer kreeg Dongen gelegenheid om zijn eigen menschen aan den Lagen Heen en Klein Dongen van stroom te voorzien.

Vessem, Wintelre en Knegsel

Den **14 juli 1924** kwam ik weer in Vessem. Wintelre blijft sterk vooruitgaan, zooals bijv. blijkt uit den bouw van vele woningen. In Vessem gebeurt niets, maar als er een huis te koop komt, dan wordt het verre boven de waarde gekocht. Vader van den burgemeester is nog ambtenaar v. den burgerlijken stand; die oude heer schijnt zich goed te houden. De warenkeuringsdienst werkt zeer nuttig, maar is wat kostbaar. Over den vleeschkeuringsdienst in Hapert is men erg tevreden; de practiseerende veearts De Groot is hoofd van dien dienst; de boeren zijn erg met hem ingenomen; hij is ijverig, bekwaam en goedkoop. De landbouwcurcus, voor het eerst pas gegeven, heeft goed voldaan. Autobus is een uitkomst voor gemeente; krijgt f. 150 subsidie. Hand- en spandiensten werken erg nuttig; ieder moet 2 dagen in het jaar komen werken. Gemeente heeft een prachtig grondbezit. Staatsboschbedrijf beboschte tot nu toe 100 H.A. Bovendien is er nog 250 H.A. bosch en 25 H.A. natuurweide. Gemeente bezat 200 H.A. water; daarvan liet men, in verband met de ontginningen 100 H.A. droog loopen. Veel waterschade langs de Kleine Beerse en de Ekkersrijt; men is een groot voorstander van het waterschap van de Dommel. Gemeente moet ruim 12 K.M. harden weg onderhouden; provinciale wegen zijn er in Vessem niet. Voor de jacht op de gemeentegronden betaalt Bn Cartier de Machiennes f. 1.610; om door de visschers de eendenjacht niet te laten bederven, huurde hij bovendien de visscherij voor f. 190. Gemeente maakte mooie fietspaden; vroeg geen subsidie van de provincie, omdat deze de motorfietsen van de rijwielpaden weert. Geen brandspuiten in de gemeente; er is geen water te krijgen! Drie gehuchten; de huizen zijn niet aan elkaar gebouwd, maar liggen alle op zichzelf. Geen armen in gemeente; ook geen rijken! Om 2 woningen voor gemeente-arbeiders te kunnen bouwen, leende gemeente f. 7.000; voor extra onderhoud wegen f. 15.000. Overigens heeft gemeente geen schulden. Vessem wil zelfstandig blijven; als dat niet kan, dan vereenigen met Oostelbeers.

Waalre

Den **14 Juli 1924** kwam ik weer in Waalre. Sinds anderhalf jaar zijn Waalre en Aalst vereenigd; het raadhuis van Aalst dient voorloopig tot raadhuis van de nieuwe gemeente; voorloopig, want de Raad besloot, om het oude raadhuis van Waalre te verbouwen en daarna in gebruik te nemen. Er is groote ruzie in de gemeente. Van de 7 raadsleden wonen er 4 in Waalre, nl. wethouder Bak,

P. van de Ven, Versmissen en Mevr. Swane-Fritsen. Drie wonen in Aalst, nl Habraken (wethouder) Hezemans en Sanders.

Aan den kant van den burgemeester staan de wethouders Bak en Habraken en het Raadslid Sanders. De oppositie vormen Hezemans, v.d. Ven, Versmissen en Mevr. Swane. Hezemans was vóór de vereeniging van de beide gemeenten ook voortdurend in de oppositie: hij was te hoog aangeslagen (naar hij meende) in den hoofdelijken omslag. Van de Ven stond aanvankelijk aan den kant van den burgemeester; toen deze echter als hoofd van politie den deurwaarder toegang moest verschaffen tot de woning van v.d. Ven, toen ging deze tot de oppositie over. v.d. Ven is landbouwer, fietsreparateur, enz.

Versmissen is afhankelijk van Hezemans, omdat hij fabriekswever is, en sinds anderhalf jaar op de fabriek van Hezemans werkt. Aanvankelijk stond hij aan den kant van den burgemeester; hij hielp de twee wethouders benoemen. Toen hij bij Hezemans vast werk kreeg, draaide hij om. De leider van de oppositie is Jan Swane Sr, een zwager van Mevrouw Swane. Hij heeft een linnenfabriekje met magazijntje, waarmede hij den kost niet kan verdienen; hij heeft eene lijfrente van zijn overleden broer Mathieu, die met Mevr. Swane in 2de. huwelijk getrouwd was. Mevrouw de Wed. Swane schijnt haar fortuin verloren te hebben. Zij wil blijkbaar Waalre uit. Haar huis is te koop; alle kleine hypotheekjes zijn opgezegd. Ze heeft 5 kinderen, waarvan er een gehuwd is en ook weer groote finantieele zorgen schijnt te hebben. De oud burgemeester van Waalre, Van de Ven is naar Heeze verhuisd; hij is de groote vriend van den opposant Hezemans. De groote quaestie, die de gemoederen verdeeld houdt, is de secretarisbenoeming; de burgemeester wil secretaris worden; de meerderheid heeft als candidaat een jongen uit Waalre, thans ambtenaar ter secretarie te Eindhoven, volgens den Burgemeester is hij niet voldoende bekwaam. De familie van dien jongen man woont in Waalre naast Mevr. Swane; deze loopt daar dagelijks in en uit. De Pastoor van Aalst kwam ter audientie; deze staat geheel aan de zijde van den burgemeester.

Hoogeloon, Hapert en Casteren

Den **15 Juli 1924** kwam ik weer Hoogeloon. Het gaat hier gelukkig goed: de sigarenfabrikanten hebben druk werk, er zijn sinds twee jaren geen werkelozen. Ook de landbouwers maken goede zaken. De weg Bladel-Hulsel-Mierde is besteed, en moet in 1925 opgeleverd.

Burgemeester vertrouwt, dat de wegen Bladel-Netersel, Hapert-Casteren, en Netersel-Casteren-Hoogeloon ook nog zullen gebouwd worden. Door onderlinge jaloezie werd de bouw van al die wegen lang vertraagd. Had Panken er niet in toegestemd, dat de bouw Bladel-Hulsel-Mierde vóór ging, dan was er waarschijnlijk van den heelen bouw niets gekomen.

De landwegen zijn slecht; door aanleg van fietspaden tracht men voetgangers en fietsers te helpen. Langs de Beerse wordt veel waterschade ondervonden; de gemeente Oostelbeers heeft hieraan veel schuld. De grondduiker onder het Wilhelminakanaal voor het water van de Beerse is groot genoeg. Voor het eerst in 1924 veegt Hoogeloon op kosten van het Waterschap van de Dommel de Beerse vanaf den provincialen weg tot de grenzen van Westelbeers. Gemeente is niet aangesloten bij het Staatsboschbedrijf; heeft er in 1923 om gevraagd; voorloopig niet, geen geld. Van verkoop van de Hapertsche heide aan den Staat kwam niets. Gemeente is thans zelve met de bebossching begonnen; dit jaar ½ miljoen dennenplantjes; in 1925 een millioen. Grond wordt niet geploegd; dat is te duur.

Gemeente heeft 150 H.A. natuurweiden en bouwland. Is thans begonnen, met heide op langen termijn te verpachten. Met Staatshulp werden 7 boerderijen gesticht; het moet dien menschen bijzonder goed gaan. Sinds jaren is men van de Grondmij af. Stoomzuivelfabriek te Hoogeloon werkt bijzonder goed; 950 koeien.

In plaats van vervolgonderwijs wordt thans voorbereidend landbouwonderwijs gegeven; in elk van de drie gehuchten een cursus, die door gemeente met f. 50 elk gesubsidieerd worden.

Pastoor Valens is bezig in Hoogeloon voor f. 91.000 eene nieuwe kerk te bouwen; vroeg geen subsidie.

De nieuwe Roomsche kerk in Hapert kwam gereed; nog geen toren.

Bladel en Netersel

Den **15 Juli 1924** kwam ik weer in Bladel. De nieuwe burgemeester "Goossens" heeft het erg druk: Vooreerst is men bezig Bladel te electrificeeren; den 1 September moet het net klaar zijn. Het transformatorhuisje staat aan den kant op het marktplein. Vervolgens is men begonnen met den aanleg van den harden weg Bladel-Hulsel-Mierde. De weg takt aan het marktplein van den provincialen weg af; loopt dan midden over het marktplein, langs het huis van den notaris enz. naar Hulsel. Met de aarden baan is men reeds een goed eind op streek. Steenen zijn er echter nog niet aangevoerd.

Het vroeger zoo aardige marktplein ziet er desolaat uit: alle boomen geveld, op de mooie groote linde na. Geraden, een deskundige te raadplegen, om, zoo mogelijk, in de toekomst weer een aardig typisch marktplein te krijgen. De Provincie zal Bladel zeker ter wille zijn, wanneer Bladel daar langs den weg eene bijzondere beplanting zou willen aanleggen. Er wordt nog veel waterschade ondervonden langs de Groote Beerze. Deze wordt dit jaar voor het eerst door Bladel gezuiverd vanaf den provincialen weg tot de grens van Beers, op kosten van het waterschap van den Dommel. Ook van den Casterenschen watermolen wordt veel waterschade ondervonden. Volgens B. en W. veroorzaakt de watermolenaar die schade opzettelijk, om den boeren sterk naar den afkoop van dien molen te doen verlangen. Terwijl de molen ± f. 2.000 waard zou zijn, zou de molenaar rekenen op eene afkoopsom van f. 30.000!

Het gaat den boeren goed; de sigarenfabrieken maken bijzonder goede zaken; sinds twee jaar is er heel geen werkeloosheid. Het Staatsboschbeheer beboschte tot nu toe 100 H.A.; contracteerde voor nog 130 H.A. Behalve dat heeft Bladel nog 225 H.A. bosch, en blijft dat boschbezit nog voortdurend uitbreiden; in 1924 werden nog 6½ H.A. opgeplant. Beschrijving exploitatie gemeentelijke bezittingen tot 1923 bijgehouden; na dien niet meer. Winkelman (van het Staatsboschbedrijf) is met eene geheel nieuwe beschrijving bezig.

Bij de laatste raadsverkiezing werden 4 raadsleden afgestemd en 2 nieuwe wethouders gekozen. Dokter Zijlmans betaalt 5% van de kosten van de voor hem gebouwde woning (± f. 1.250,-).

Borkel en Schaft

Den **16 Juli 1924** kwam ik weer in Borkel. Gemeente bouwde 4 woningen: 2 aan de grens bij paal 180; bewoond door commiezen; en 2 bij wachtpost 28, op den weg naar het Trappistenklooster, een is een café, en levert door het druk bezoek aan het Trappistenklooster een goed bestaan op; de andere is ook bewoond door een commies. Er zijn geen partijschappen in gemeente; desniettegenstaande werden bij de laatste Raadsverkiezing twee leden afgestemd. Alle Raadsleden zijn landbouwer.

Klerk ter secretarie, een Borkelsche jongen, krijgt f. 25 salaris! Hij moet in 1925 op gaan voor gemeentesecretaris. Het nieuwe gemeentehuis is goed ingericht; het oude vochtige Raadhuis staat ledig; men kon daarvoor geen huurder vinden. Men hoopte het te verhuren aan de Zusters van Herlaar, maar dat liep mis. De Heer Koster uit Aalst huurde de jacht op de gemeenteeigendommen voor f. 600; voor de rest van de gemeente betaalt hij aan het Bestuur van den Boerenbond f. 300; dat Bestuur moet daarvoor het een of andere nuttige werk tot stand brengen; zoo werd daarvoor de weegbrug aan wachtpost 28 tot stand gebracht, kosten f. 1.100. Thans is er weer f. 1.800 in kas, waarvoor eene nuttige bestemming gezocht wordt.

In 1923 langs de Dommel groote schade geleden; in 1924 geen schade. Gemeente veegt op kosten van het Waterschap van de Dommel. In het voorjaar en in het najaar komt de heele gemeente helpen vegen. Verder zijn er enkele arbeiders aan het werk. De kosten van reinigen zullen in 1924 ongeveer f. 900,- bedragen. De vele kronkels zullen later afgegraven moeten worden; dan eerst krijgt de rivier voldoende verval.

Het onderhoud van den keiweg Borkel-Schaft-grens is erg duur. Men heeft in de gemeente een bekwamen stratenmaker, die bij werkbaar weer voortdurend aan het repareren is. Er is in Borkel geen veldwachter; als zoodanig doet een onbezoldigd gemeenteveldwachter dienst op een weekloon van f. 27,50 (= f. 1.430,-). Met het oog op de plannen tot vereeniging van Borkel met andere gemeenten geeft men hem geene vaste aanstelling; hij mocht eens overbodig blijken. Geen brandspuiten; men denkt er hard over, eenige kleine handbrandspuiten van f. 35 het stuk aan te schaffen.

Landbouwonderwijs valt bijzonder in den smaak; er zijn boeren, die 4-maal een tweejarigen cursus volgden, en daarvoor vier keer een diploma verwierven. Geen last meer van woonwagens. Langs de grens van Westerhoven wordt konijnenschade ondervonden. De nijverheidsonderwijswet kost aan gemeente nogal geld voor jongens, die de ambachtsschool te Eindhoven bezochten; f. 86 per leerling.

Luijksgestel

Den **16 Juli 1924** kwam ik weer in Luyksgestel. De les, in 1920 aan den burgemeester toegediend, heeft veel geholpen. Thans geen ernstige klachten, integendeel, het schijnt thans vrij goed te gaan. Sinds 1920 kwam er een anderen pastoor. De Heer Jansen werd verplaatst naar St. Michielsgestel; in zijn plaats kwam pastoor Van Dooren, geboortig uit Oerle; hij was kapelaan in Tilburg en daarna in Gemert. De Heer Meijlink is met hem goede vrienden, en komt bij hem aan huis.

Met kermis wordt er nog in de herbergen gedanst tot 's avonds acht uur; politieeur is 's zomers elf uur en 's winters tien uur.

In den laatsten tijd wordt er niet veel meer ontgonnen; het is te duur; maar burgemeester interesseert zich wel naar de gemeentelijke bezittingen, en komt daar wel, met de wethouders. Hij is niet meer zoo veel afwezig: eens in de maand gaat hij voor een weekend naar Den Bosch. B. en W. vergaderen thans geregeld op Zaterdag. De wethouders worden behoorlijk in alles gekend; van hunne vergaderingen worden notulen gehouden. Een en ander werd mij bevestigd door de beide wethouders, van wie de Heer Van den Boer in 1920 een der groote klagers was. Van eene vereeniging met Bergeyk wil men niets weten; de vereeniging van Aalst-Waalre strekt tot afschrikwekkend voorbeeld.

Van de exploitatie van de gemeentelijke bezittingen zal Winkelman eene beschrijving met eene kaart maken. Men heeft nl. ten vorigen jare met Staatsboschbedrijf gecontracteerd voor de bebossing van 400 hectare. Dit voorjaar werden de eerste 19 hectare op geplant.

Aangesloten met Riethoven en het Loo aan de stoomzuivelfabriek te Het Loo; 448 koeien uit Luyksgestel. Aan de Belgische grens wordt konijnenschade geleden; verder in de gemeente niet. Baron Gilles de Pelichy te Brussel heeft een bezit van 137.75.40 H.A. in Luyksgestel.

Behoorlijke verloskundige hulp is er in de gemeente niet.

Men is bezig met de electricificatie van de gemeente; om te voorkomen, dat zij die aansluiten, petroleum branden, wordt een vastrecht tarief toegepast; f. 2 in de maand voor een tot drie lichtpunten, ook wanneer men ze niet brandt.

Men is in onderhandeling met het Rijk om een subsidie in de kosten van herstel van den mooien ouden gemeentetoren; die schijnt zeer bouwvallig te worden. Men is zeer *en peine*, omdat men de school moet verbouwen en daarvoor geen geld heeft; ik deelde de Heeren mede, dat er weinig kans was op het verkrijgen van een Rijkssubsidie. Verordening op de hand- en spandiensten wordt niet meer toegepast. Geen brandspuiten; het is een oude rommel; er is toch geen water. Brandkuilen? Autobus krijgt f. 400 subsidie van de gemeente.

Bergeyk

Den **17 Juli 1924** kwam ik weer in Bergeyk. Met Rijkspremie werden daar nog 20 woningen gebouwd. Thans wordt er voldoende gebouwd, en voorziet het particulier initiatief voldoende in de behoefte aan woningen. Bij de laatste Raadsverkiezing vielen weer drie Raadsleden uit, toch schijnen er geen bijzondere partijschappen te zijn in de gemeente. Arbeiders zitten er niet in den Raad. 5 Raadsleden wonen op het Hof, 1 op het Loo en 1 op Weebosch; eene verdeling, die op niets lijkt, het Loo moest minstens een Raadslid meer hebben.

Het frappeerde mij, dat burgemeester Aarts omtrent veel, dat ik vroeg, minder goed op de hoogte bleek dan de wethouder Van Veldhoven. Deze laatste, een sigarenfabrikant, scheen zich gaarne op den voorgrond te dringen.

Electriciteitsbedrijf gaf het eerste jaar een verlies van ± f.1.200. Het nieuwe Raadhuis is ongeveer gereed; het ziet er uiterlijk goed uit; het staat aan het einde van de kom op den weg naar

Luyksgestel. De inschrijvers hadden er te samen te veel op gezet; daarom werd het in eigen beheer gebouwd; het zal ± f. 30.000 kosten.

Ik hoop, dat wanneer men het in gebruik neemt men tegelijkertijd van de gelegenheid profiteeren zal, om het archief te ordenen.

Van het gemeentelijk bezit verkocht men in den laatsten tijd 8 x 12 H.A. aan den Bergeyksen dijk voor de stichting van boerderijen, zonder Staatsvoorschot en bovendien 60 à 70 H.A. aan zoogenaamde overhoeken. Waterschade wordt niet ondervonden, noch langs de Keersop, noch langs de Beekloop, noch langs de Aa of Run. De warenkeuringsdienst werkt nuttig; vooral knoeierij met melk was groot: 35% water. De gemeentepolitie maakte in 1923 geen enkel proces-verbaal op; ideale toestand!?

Vijf jongens uit Bergeyk bezoeken de ambachtsschool te Eindhoven; dat kost gemeente veel geld. Burgerlijk armbestuur krijgt een subsidie van f. 1.300. Geen werkeloosheid. Sigarenindustrie gaat heel goed. Duitschland vraagt Hollandsche sigaren en cigaretten. Sigaren worden met wagenvrachten naar Duitschland gesmokkeld. Door den val van de Hanzebank verloor een sigarenfabrikant v.d. Grinten zijn deposito = f. 26.000.

De boeren hebben een goed jaar; nog beter dan 1923; de jaren 1921 en 1922 heetten wel bijzonder slecht, maar waren in werkelijkheid niet zóó slecht; maar dat waren de eerste twee jaren, waarin de boeren geen oorlogswinst meer maakten, en die vielen daardoor erg tegen. Staatsboschbedrijf is sinds ± 2 jr. begonnen met de gecontracteerde 300 H.A.; 40 H.A. zijn op geplant. Ter ontginning is nog 30 H.A. heide op langen termijn verpacht.

De communistische nederzetting van Heiner te Best kreeg eene filiaal-inrichting in Bergeyk. Van het oude woonhuis van den Heer Van Galen werd na diens dood eene stichting gemaakt. Curatoren werden Ds. Westhof te Bergeyk, Ds. Oudegeest te Valkenswaard en Ds. Van Peursum te Eindhoven. Deze drie dominees haalden een gedeelte van de menschen van Heyner uit Best naar Bergeyk. – Toen later bleek dat de Heeren zich vergist hadden, bedankte Ds. Westhof; - ds. Oudegeest overleed - zoodat ds. Van Peursum op het moment de eenige curator is; hij schijnt het curatorium niet te willen aanvullen.

Hoeveel menschen er nu in dat huis (met 2 ½ H.A. land) zitten, weet men niet precies; het aantal schijnt sterk te wisselen. Heyner was eerst ambtenaar bij Philips; later ging hij textiel leeren; het schijnt, dat zijn menschen vooral daarvan moeten bestaan. De menschen leven rustig en kalm; men merkt er niets van; relatie met de bevolking hebben ze heelemaal niet.

Volgens B. en W. zou Van Galen van zijn huis eene stichting hebben gemaakt, om te voorkomen, dat het door de Ursulinen – wier school er vlak naast ligt – zou worden gekocht.

Valkenswaard

Den **17 juli 1924** kwam ik weer in Valkenswaard. Bij de laatste Raadsverkiezingen werden 5 Raadsleden uitgeworpen. In den Raad zitten thans drie arbeiders en twee middenstanders. Nog al eens moeielijkheden. Gyrath maakte in den Raad en bij B. en W. veel moeielijkheden. De burgemeester stelde in den Raad een motie van afkeuring tegen hem voor, welke met alle stemmen werd aangenomen; om hem baas te kunnen werd zelfs het Reglement van Orde gewijzigd. Thans schijnt de verhouding weer wat beter te zijn, ten minste én de burgemeester, én de wethouder Gyrath verklaarden zulks.

Secretaris Verhoeven heeft een been gebroken en kwam de laatste drie maanden niet meer op het Raadhuis; de administratie was vrij goed, vooral door de goede zorgen van den bekwamen eersten ambtenaar, die door de afwezigheid van Verhoeven de gelegenheid had om alles netjes op te redderen en bij te werken. Voor een maand of vier had ik mij verplicht gezien Verhoeven ongevraagd te ontslaan als secretaris van de Gezondheids Commissie te Valkenswaard; het was meer dan ergerlijk zoals door zijne nonchalance de administratie van die Commissie in de war was geloopen.

Het Raadhuis te Valkenswaard is veel en veel te klein; de gemeente is er geheel uitgegroeid! Alle mogelijke archief is naar Den Bosch (het Rijksarchief) gegaan, omdat men het onmogelijk kon bergen. De opbrengst van den verkoop van het postkantoor (f. 35.000) wil men voor de bouw van een nieuw Raadhuis besteden; men kocht reeds een terrein van f. 3.400; maar tot den bouw

kwam het nog niet. De plannen voor een nieuw Raadhuis zien er zeer goed uit; maar de bouw zal zeker heel wat meer dan f. 35.000 kosten; de raming is f. 43.000.

Er is thans geen woningnood meer; door gemeente werden in het geheel 66 woningen gebouwd; de exploitatie kost jaarlijks f. 34.000 aan gemeente. Met Rijkspremie kwamen er 50 tot stand.

Thans voorziet het particulier initiatief voldoende in de behoefte.

De elektrificatie gaat goed; licht 43 kracht 25; in 1923 een winst van f. 2.500. Burgemeester is verleden jaar gehuwd; kon geen woning krijgen. Gemeente richtte voor f. 12.000 voor hem eene ambtswoning in; daarvan betaalt hij de eerste vijf jaren f. 450 huur. De jaarmarkten gaan langzaam maar zeker achteruit; om ze nieuw leven in te blazen, verminderde men het aantal 6 eerst met 3; daarna veranderde men van inzicht en bracht het getal op 12!! Het zal wel niet veel helpen.

Gemeente heeft 53 H.A. vischvijvers; den laatsten tijd brachten die f. 60 per H.A. op. De karpers zijn in 1½ à 2 jr gegroeid tot visschen van 2 à 3 pond. Men krijgt ze als kleine vischjes van de Heide Maatschappij. Ze worden gevoerd met lupinen; later met mais.

Men heeft overleg gepleegd met Eindhoven over een gemeenschappelijke brandweer; dat zou f. 2.000 per jaar kosten; te duur. B. en W. stelden toen aan den Raad voor een waterspuit te koopen; verworpen. De spuit + de meest noodzakelijke nortonputjes zou f. 7.000 gekost hebben.

Gemeente heeft groot grondbezit; 35 H.A. vloeuweide, 86 natuurweide, 44 heide verhuurd op langen termijn, 158 dennenbosch en 53 vischvijvers. Gemeente zal nog een 140 H.A. inculte gronden bezitten. Van de 3.100 canada's zullen er 1.600 op het moment f. 15 waard zijn; ze groeien echter zoo mooi, dat het zonde zou zijn, ze nu reeds te hakken.

Er is thans eene Wit-Gele Kruiszuster; tehuis bij de Zusters in het Gasthuis; ze voldoet erg goed. Hoofdelijke omslag is f. 56.000; distributieschuld is heelemaal afgelost. Nu het zoo slecht gaat tusschen Aalst en Waalre is men huiverig geworden voor eene vereeniging met Dommelen.

Eersel

Den **18 Juli 1924** kwam ik weer in Eersel, sinds anderhalf jaar vereenigd met Duizel en Steensel. Het gaat niet goed tusschen den burgemeester en secretaris De Vocht. De laatste is voor den tijd van twee jaar benoemd. Hij is voor zijne betrekking niet geschikt; lui en indolent. Op de secretarie zag het er niet goed uit; daar vielen te veel aanmerkingen. In den Raad en in de gemeente wordt De Vocht gesteund: oppositie tegen den burgemeester, wiens optreden in het belang van Eersel daardoor vrijwel lamgeslagen wordt: de burgemeester kan vrijwel niets bereiken, vooral door het optreden van den Rijksontvanger Van Hellemond, den vriend van den secretaris.

De *question brulante* op het moment is den electricatie van Eersel: men is bezig om een klein distributienet van f. 20.000 te bouwen. De electricatie van de afzonderlijk liggende gehuchten, met Duizel en Steensel, zou bovendien f. 50.000 kosten. Eene rijke Amsterdamsche dame, Mejuffrouw Mirandolle, die zich een villaatje bouwde te Hees (even vóór Steensel) bood aan de gemeente een renteloos voorschot van f. 20.000 aan, wanneer heel Eersel tegelijk geëlectriceerd wordt; het betrekkelijk Raadsbesluit moet dan vóór den 1 October 1924 door G.S. zijn goedgekeurd. Aangezien de materiaalprijzen op het moment erg goedkoop zijn, kan de distributie zich dekken, wanneer 35 K.W.U. per aansluiting wordt afgenomen. Men aarzelt sterk, wat men zal doen; een aanbod van die f. 20.000 keert nooit weer terug; de materiaalprijzen zijn thans ongekend goedkoop. Ik ben benieuwd welk besluit de Raad zal nemen!

De heide van Hees lag gemeenschappelijk tusschen 11 eigenaren; eene was Juffrouw Mirandolle. Om tot verdeling te komen, heb ik de bepalingen der Markenwet toegepast. Dank de ernstige medewerking van Juffrouw Mirandolle, te wier huize meestal de vergaderingen der deelgerechtigden werden gehouden, kwam de verdeling van die heide tot aller genoegen tot stand. De heide van Waalwijk en Bovenheuvel (op de grens van Riethoven, Eersel en Bergeyk) lag ook gemeen tusschen 58 eigenaren. Prachtige grond, die niets rapporteerde, en veel ruzie. Ook daar paste ik de Markenwet toe; toen de verdeling van de heide te Hees goed was gegaan, werden de bezwaren tegen de verdeling van de Waalwijker heide des te gemakkelijker overwonnen, en kon die 4 à 500 H.A. in ontginning genomen worden.

Ter audientie verschenen twee raadsleden, Van der Aalst en Bloks, om mij nog eens te komen bedanken voor wat ik tot de verdeeling van die heiden had bijgedragen. Om aan den dominee van Eersel eene pastorie te verschaffen, liet Juffr. Mirandolle de woning van Dr. Bakhuizen van den Brink koopen; een cadeau van minstens f. 15.000. Met burgemeester Panken ging ik even een kort bezoek bij Mejuffrouw Mirandolle brengen, om haar te bedanken voor het vele goede, wat zij in het belang van Eersel tot stand bracht en deed.

Augustus

Riethoven

Den **6den Augustus 1924** kwam ik weer in Riethoven. Geen partijschappen. Bij laatste Raadsverkiezing viel één lid uit; persoonlijke voorliefde voor dezen of genen; geen rancune. Mijn gesprek met B. en W. liep vooral over de verdeeling van de Waalwijker heide, die in 1923 haar beslag kreeg.

Aanvankelijk - in 1920 - werd die verdeeling beproefd door den Boerenbond; Dr. Deckers en Jhr. Mr. V. Sasse van IJsselt willen geen verdeeling volgens de Markenwet; dat kan niet; rechterlijke macht heeft uitgemaakt, dat er in Noordbrabant geen marken hebbem bestaan! Langs anderen weg beproefd; er kwam niets van terecht. Door mij in 1922 de bepalingen van de Markenwet toch toegepast. Er waren 500 H.A. waarop 61 woningen, met 59 deelgerechtigden, van welke er 11 recht hadden op 2 porties.

De heide lag onder Bergeyk, Riethoven en Eersel. De 3 betrokken burgemeesters spanden zich er voor. Voioral de burgemeester van Riethoven. De Heide Mij. bracht de heide in kaart, verdeelde de gronden in 250 stukken; traceerde de wegen, de waterleidingen enz. Voor dat plan werd f. 1.700.- betaald. Toen men - na ontzettend veel moeite - de deelgerechtigden er toe had gebracht om zich met de verdeeling volgens de ontworpen kaart te vereenigen, werd tot een publieken verkoop onder de deelgerechtigden over gegaan. Bepaald werd, dat iedere koper niet meer dan 3 perceelen tegelijk mocht koopen. Zodoende kreeg ieder deelgerechtigde het recht om zes H.A. te koopen. Toen men eens zoover was, dat de deelgerechtigden allen een behoorlijk hun passend terrein in eigendom hadden verkregen, werden achtereenvolgens de nog overblijvende perceelen geveild. Koopers moesten direct 10% betalen; later nog 50%. De heele heide bracht ruim f. 40.000 op.

Aan de Heide Maatschappij werd toen opgedragen om de ontworpen wegen aan te leggen, en de waterleidingen te graven; een reuzenwerk, dat misschien f. 25.000 gekost heeft - den juisten prijs weet men niet, want er is nog niet afgerekend - en dat nu zoo goed als geheel gereed is. De heele heide is thans in volle ontginning; over twee jaren is alle grond aangemaakt. De opbrengst van de heide f. 40.000,- wordt, na aftrek van alle kosten van de Heide Mij. enz. gelijkelijk verdeeld tusschen de rechthebbenden op de 70 parten, en kunnen deze daarmede de nog verschuldigde 40% van de koopsom betalen, terwijl bovendien het werk, dat de Heide Mij. liet verrichten, meestal door de doelgerechtigden werd uitgevoerd, zoodat deze 60% van de koopsom grootendeels door goed betaald werk verdienden. De verdeeling van die heide is een zegen voor de betrokkenen, die daardoor in korte jaren van arme tobbers gezeten boeren zullen worden.

Zoodra het Rijk weer nieuwe gemeenten aanneemt, komen Borkel, Westerhoven en Riethoven waarschijnlijk bij het Staatsboschbedrijf. Winkelman heeft dat bewerkt; hij is een geschikte man, met wie gemakkelijk te praten is; veel geschikter dan zijn voorganger, die thans in Nijmegen is (Sanders?). Zoo pas besloten om het boschbestand te verzekeren tegen brandschade; 145 H.A. Nog geen brandspuit; men zal een kleine dito koopen.

Dommelen

Den **6den Augustus 1924** kwam ik weer in Dommelen. Ik vond daar nog dezelfde geschikte wethouders - Van Keersop en Van den Heuvel; met den burgemeester kunnen ze het gelukkig nog steeds goed vinden. Geen partijschappen in de gemeente; in den Raad zitten zes landbouwers en één burger, Snieders de bierbrouwer. Deze schijnt met zijne bierbrouwerij

goede zaken te maken; hij verbouwde in 1924 nog voor f. 80.000. In de Rijksinkomstenbelasting is hij aangeslagen voor f. 70.000.

Geen woningnood; met Rijkspremie werden zes woningen gebouwd, van welke een voor de gemeente voor den voorwerker – premie f. 1.200. De warenkeuringsdienst (Eindhoven) is zeer nuttig maar is erg lastig voor de melk. De vleeschkeuring is naar het oordeel der boeren veel te scherp.

Gemeente bezit 17 H.A. vloeiveiden; die kunnen wel 70 tot 80 jr oud zijn. 40 H.A. dennenbosch, waarvan 20 in de laatste 4 jaren aangelegd. 21 H.A. verpacht voor 12 jr; 25 H.A. verpacht voor 25 jr; 9 H.A. verpacht voor 6 jr; en 250 H.A. heide. Voor het Staatsboschbedrijf voelt men voorloopig nog niets. De jacht, voor 6 jr verpacht, brengt f. 200 op.

Men heeft groote bezwaren tegen vereeniging met Valkenswaard; dan wordt Dommelen een uithoek. Uit de manier, waarop voor korten tijd in Valkenswaard de oplossing gezocht werd van het woonwagenkampvraagstuk – men wilde Dommelen daarmee opscheppen – bleek duidelijk, wat Dommelen, na eene vereeniging met Valkenswaard te wachten staat.

De electriciteit kost aan gemeente veel geld; in 1923 f. 2.012. Men hoopt, als het oude contract het volgend jaar afloopt, bij een nieuw contract voordeliger voorwaarden te bedingen.

Gemeentearchief is geordend, maar niet geïnventariseerd; geen oude stukken. Waterschade langs de Dommel en de Keersop; van het nieuwe Dommelwaterschap werd gemeente beter; betaalt minder lasten dan vroeger, terwijl waterschap thans veegt.

Vrijwillige landstorm bestaat nog; maar voor korten tijd heeft het Rijk de geweren ingenomen. Naar het schijnt is dat overal gebeurd. Autobusdienst Luyksgestel-Valkenswaard-Eindhoven is eene beste zaak; bussen zitten altijd vol. Geen concurrentie. Gemeente subsidieert niet.

Boerenleenbank gaat goed; f. 80.000 ingelegd. Bijna al dat geld weer in gemeente geplaatst. 200 koeien voor de stoomzuivelfabriek te Valkenswaard. Geen vervolgonderwijs. Onderwijzer Van Grotel gaat dit jaar voor landbouwakte op; als hij slaagt, dan komt er het volgend jaar een landbouwcursus.

Westerhoven

Den **7 Augustus 1924** kwam ik weer in Westerhoven. Burgemeester Baken heeft getelefoneerd, dat hij ziek is; ik ben dus op de twee wethouders aangewezen. Wethouder Smolders kreeg een gavel door zijn voet; was verscheiden dagen bedlegerig; was desniettemin toch gekomen. Ik hoop, dat het hem geen kwaad zal doen.

Met die twee boeren was nu heel goed te praten; hun verhouding tot den burgemeester schijnt thans goed. Zij begonnen met mij een plan voor te leggen tot verkoop van gronden, gelegen onder Borkel, eigendom van Westerhoven en voor een klein gedeelte van Borkel. Daar moeten tien boerderijen komen van tien tot twaalf hectare; de waarde van den grond varieert van f. 125 tot f. 250. De noodige wegen worden tevoren aangelegd, de waterleidingen gegraven; daarna worden de gronden verkocht. Het onderhoud van wegen en waterleidingen komt dan ten laste van Borkel. De gemeenteraden van de twee gemeenten hebben daar samen in de heide vergaderd en aldus besloten.

De wethouders riepen mijn steun in bij G.S. om deze plannen goedgekeurd te krijgen. Jonge boeren kunnen zich niet vestigen; in 1923 werd geen enkel huwelijk in de gemeente voltrokken! Er zijn op het moment geen partijenschappen meer; afgestemd werd bij de laatste Raadsverkiezing niemand.

De oud-burgemeester Baken krijgt nog steeds een douceur van de gemeente als eerste ambtenaar van den burgerlijken stand, hoewel hij misschien in geen twee jaar in het Raadhuis geweest is; die f. 100 komen feitelijk aan Ploegmakers, den secretaris, toe.

Ook hier bezwaren van Comité van actie besproken en diverse verkeerde inzichten inzake het nieuwe Waterschap van de Dommel recht gezet. Het groote nut van een brandspuit voor ongeveer twee maanden bewezen, toen de brand van eene groote boerderij – huis en schop – gebluscht kon worden. Geen electriciteit: te duur. Jammer, want men zou het erg graag hebben. Autobus Luyksgestel-Valkenswaard wordt door gemeente niet gesubsidieerd.

Op Boerenleenbank is f. 100.000 ingelegd; daarvan f. 60.000 in de gemeente geplaatst. Na den val van de Hanzebank werd f. 15.000 teruggevraagd; dat geld is thans weer teruggebracht.

De rekening van het algemeen armbestuur zou thans in orde zijn; men vertrouwt, dat die nu eindelijk in den Raad zal komen.

De stoomzuivelfabriek gaat goed; vijfhonderd koeien; die hooren gedeeltelijk onder Bergeyk (Het Hof) tehuis. De ondermelk gaat niet meer naar Van der Hagen te St. Oedenrode; een klein gedeelte wordt in Bergeijk (Het Loo) tot melkpoeder verwerkt.

De gemeentelijke bosschen zijn tegen brand verzekerd. Ongeveer de helft van de boeren verzekert de oogst - rogge en haver - tegen hagelslag; aardappels en mangelwortels worden daartegen niet verzekerd: valt de hagel vroeg in het jaar, dan kan men nog een ander gewas verbouwen; valt de hagel laat in het jaar, dan is het bestaande gewas niet heelemaal weg. Bovendien is de premie erg hoog.

Veldhoven en Meerveldhoven

Den **7den Augustus 1924** kwam ik weer in Veldhoven. Sedert een pr jaar de vereeniging van Veldhoven, Oerle en Zeelst. Het gaat in deze vereeniging van gemeenten buitengewoon goed; ze groeien niet geleidelijk samen tot ééne gemeente, zooals ik meende; maar naar het eenstemmig oordeel van B. en W. zijn ze samen gegroeid. Bij de Raadsverkiezing is er geen strijd geweest tusschen de gemeenten; Oerle heeft 2 raadsleden, Zeelst 3, Veldhoven 4 en Meereveldhoven 2. Er werden 3 arbeiders tot Raadslid gekozen; één bedankte en werd vervangen door een boer. In den Raad zitten 5 boeren, 2 brievingaarders (Zeelst en Oerle) tevens boer; 2 arbeiders; 1 schoenfabrikant (wethouder van Sambeek); en een middenstander (Platteel, een Protestant). In Veldhoven werden 48 woningen gebouwd; in Zeelst 12.

In Zeelst komen nog vele woningen te kort. Ik heb geraden niet te snel in te grijpen; de bouwkosten bedragen niet meer dan f. 2.500; daarvoor kan het particulier initiatief bouwen. De electricatie van de gemeente beantwoordt nog niet aan de verwachting. De exploitatie van het net te Zeelst levert winst op; maar die van het net te Veldhoven valt tegen. Daar is het net van den beginne af aan te groot gebouwd: de aansluiting van Heers kostte f. 20.000 terwijl daar jaarlijks voor f. 150 stroom verkocht wordt! Desniettenstaande vertrouwt men, dat het bedrijf zich dit jaar zal dekken.

Het archief van de drie gemeenten is geordend; het moet nog geïnventariseerd. Het is op den open zolder opgesteld; er moet nog een planken zoldertje boven getimmerd worden; bovendien moeten er nog gordijnen aangebracht worden voor de open kasten.

Het gemeentelijk bezit is ontzaggelijk groot; men meent 1.763 H.A. Vloeiweiden zijn er niet meer. Er zijn 60 H.A. natuurweiden in eigen beheer; in erfpacht ruim 100 H.A.; ± 600 H.A. zijn beboscht. Bij Staatsboschbeheer zijn 132 H.A. in aanleg. Voor een nieuw complex van 300 H.A. was men in onderhandeling, toen de Staat, wegens het tekort op de begrooting geen nieuwe complexen meer wilde aannemen.

Waterschade: langs de Gender geen schade, langs de Run wel, langs de Dommel erg. Over het nieuwe waterschap en het Comité van actie langdurig met B. en W. gesproken. Wethouder Govers, de brievingaarder-landbouwer uit Zeelst deed zich als een heftig tegenstander kennen. Ik slaagde er wel in, hem van het onredelijke, het onbillijke en het onjuiste van vele van zijne opvattingen te overtuigen.

Er is hier veel werkeloosheid geweest; op een moment meer dan 500; de kostwinners, voor zooverre zij het noodig hadden, werden te werk gesteld; het grootste getal dat op die manier tegelijk aan werk moest worden geholpen, bedroeg 93. Het Rijk droeg 50% in de kosten bij; 56 H.A. werden extra bewerkt. Ten slotte kostte die werkverschaffing aan de gemeente niet zoo heel veel.

Heeze

Den **8sten Augustus 1924** kwam ik weer in Heeze. De Raad bestaat thans uit één arbeider, drie boeren en drie burgers. Allen Roomsch Katholiek. Bij de laatste Raadsverkiezing werd de Wethouder Van Rietschoten uitgeworpen omdat hij Protestant was. Pastoor De Bruyn, die 4 jr te voren de herkiezing van v. Rietschoten gesteund had, raadde nu van den kansel de katholieken om katholieke Raadslieden te kiezen. Daarmede was het lot van v. Rietschoten beslist; bij de verkiezing kwam hij 6 stemmen te kort.

Er zijn 160 Protestanten in Heeze; v. Rietschoten is de Rentmeester van het kasteel. Grootte quaestie in gemeente over een 34-jarige verpleegster van het Wit-Gele Kruis. Dat werd voor 9 maanden opgericht en stelde tot verpleegster aan eene Roomsche geworden verpleegster uit Rotterdam. Voor 2 maanden kwam de kapelaan met den eisch, dat verpleegster weg moest. Bestuur Wit-Gele Kruis vroeg verpleegster haar ontslag te vragen met 2 maanden; verpleegster weigerde; wil de reden weten waarom ze weg moet; bestuur wil haar die reden niet mede deelen, en nam collectief ontslag!! Het einde zal wel zijn, dat het Wit-Gele Kruis opgedoekt wordt; erg jammer voor Heeze!

De 12 arbeiderswoningen – bouwkosten f. 72.000 – worden een wáre strop voor de gemeente; Er was plaats voor 10 woningen; maar er moesten en zouden er 12 gebouwd. Toen werden er 8 voor en 4 achter gebouwd. Nu wonen de menschen niet meer vrij; ze kijken te veel bij elkaar in. Daarom willen ze er niet wonen, en trekken de geschikte huurders er zoo spoedig doenlijk uit. Om de huizen niet ledig te laten staan moesten de huren belangrijk verlaagd.

Vleeskeuringsdienst acht men zeer nuttig, maar voor de boeren byzonder lastig.

Electriciteitsbedrijf gaf in 1923 nog een tekort van f. 500,-; zal zich in 1924 wel dekken.

De waterschade langs de Dommel enz. is hier groot, de waterschapslasten hoog; met het comité van actie doet men echter niet mede.

Weinig werkeloosheid; in 1923 twaalf werkelozen; in 1924 vijf. Men had gelukkig voldoende werk op de ontginningen, zoodat Heeze geene extra kosten behoefde te maken. De verulithe fabriek van Hendriks heeft zoo goed als niets meer te beteekenen; de sigarenfabriek van burgemeester Strijbosch is vrijwel opgedoekt. De bandfabriek van De Vlam (broer van Gedep.) en Hegener gaat goed; het is de oude fabriek van Vullings en Zn. Gemeente subsidieert autobusdienst Heeze–Geldrop–Eindhoven. Op Boerenleenbank f. 200.000 ingelegd. f. 30.000 in gemeente geplaatst.

Someren

Den **8 Augustus 1924** kwam ik weer in Someren. Bij de laatste Raadsverkiezing kwamen 4 nieuwe Raadsleden; uit angst van niet herkozen te worden hadden 3 zich niet herkiesbaar gesteld. Nr. 4 Bakermans de industrieel werd uitgeworpen omdat men aan hem vooral den slechten toestand van de gemeentefinanties weet. Hij was de drijver, die zoo'n dure woning voor den dokter liet bouwen, hij dreef, om een veel te uitgebreid electriciteitsnet te bouwen, de 20 arbeiderswoningen werden zijn grooten drang gebouwd.

Someren heeft – terwijl het voor ± f. 100.000 gronden verkocht – nog ± twee ton schuld. Op de 20 arbeiderswoningen – 12 in Someren en 8 in Het Eind – komt jaarlijks f. 2.000 te kort. De electriciteit van de gemeente kostte in 1922 ten slotte nog f. 7.000 en in 1923 nog f. 5.000.

Van de Raadsleden wonen er 7 in Someren en 4 in Het Eind. Laatstgenoemd kerkdorp heeft een Raadslid te veel. Van de elf Raadsleden is één arbeider (v.d. Einden); één middenstander (de wethouder Van Eyk); één burger-schipper (Janssen); één burger-molenaar (Peeters); één burger (de wethouder Rooymans); en zes zijn landbouwer. Er zijn geen partijenschappen in de gemeente. Zeven kinderen uit Someren bezoeken de MULO school van O.M.M. te Helmond; voor ieder kind betaalt gemeente f. 10 subsidie. Er zijn aan het gemeentelijk electricisch net 173 aansluitingen voor licht en 25 voor kracht; tarief licht 55 cnt, kracht 30 cnt. De straatverlichting wordt automatisch aangesloten en geblusht; door den Meter worden de dan verbruikte K.W.U. stroom aangewezen; vroeger werden die maar geschat.

De vereeniging Ster rein bel (sterappel, renette, Belle fleur) legde proefvelden enz. aan in het belang van den tuinbouw; werkt nuttig. De heide tusschen den Kerkdijk en den Nieuwendijk is bijzonder geschikt voor boerderij. Voor het in cultuur brengen werd een groot plan opgemaakt met wegen, waterleidingen enz. Wegen en waterleidingen werden door gemeente in orde gebracht. Met Staatshulp werden vijf boerderijen gesticht; met de verplichting om binnen drie jaren eene boerderij te stichten, werden 15 perceelen verkocht. In het geheel daar ± 235 H.A. verkocht, tegen gemiddeld f. 228 de H.A.

Met Staatsboschbedrijf de bebosching gecontracteerd van 365 H.A. Daarvan zijn 100 H.A. beboscht; de dennen doen het goed; 16 H.A. liggen weer geploegd; worden volgend voorjaar beboscht. Voor de ontwatering van de heide tusschen den Kerkdijk en den Nieuwen dijk moest

Someren de Peelrijt in orde brengen. Met goedvinden van Lierop aanbesteed, zoowel voor het gedeelte dat onder Someren ligt, als voor dat onder Lierop, tot aan de grenzen van Mierlo; daar bouwde Someren nog een zeer ruimen duiker.

Het Rauven kan veel water bergen; is het Rauven vol, dan kan de Peelrijt niet voldoende water afvoeren, omdat de Witteloop (zoo heet de Peelrijt onder Mierlo) niet voldoende afvoeren kan. Een nuttig werk voor het Waterschap van de Dommel, om daarin te voorzien.

Gemeente liet een veerpont leggen tusschen sluis elf en brug half twaalf. Het veer is vrij. Van gemeente heeft veerman f. 150 + vrij wonen. – Buitengewoon nuttig! Warenkeuringsdienst werkt nuttig. Vleeschkeuringsdienst was hard noodig; de regeling van den dienst heeft dit bezwaar, dat het te lang duurt, voordat een uit nood geslacht dier gekeurd is; het wordt soms goedgekeurd, terwijl het middelerwijl bedorven is en in den grond gestopt moet worden. Voor de Zuiderzee werken beplante de Heide Maatschappij 70 H.A. met wisse; dat geeft 's winters en in het voorjaar veel goed betaald werk en voorkomt veel werkeloosheid.

Asten

Den **9den Augustus 1924** kwam ik weer in Asten. De ter voorziening in den woningnood gebouwde 32 woningen zijn zeer in trek. Ze zijn voortdurend bewoond; de huren loopen van f. 3 tot f. 4,25. De exploitatie kost aan Asten jaarlijks ± f. 1.350. Op het moment werkt het particulier initiatief voldoende; tot nu toe werden er in 1924 dertig vergunningen voor woningbouw afgegeven.

Bij de laatste Raadsverkiezing werd Wethouder Eysbouts afgestemd. Toch zijn er geen partijschappen. Maar tusschen de leden van de familie Eysbouts en de aan hen geparenteerde familie Sengers bestaat hevige ruzie, die ook bij de Raadsverkiezing tot uiting kwam. In den Raad zitten 6 landbouwers, 4 burgers en een arbeider. Zij wonen goed over de gemeente verdeeld, behalve dat het gehucht "Dijk" niet meer in den Raad vertegenwoordigd is.

De inwoners hebben zich langzamerhand aan belasting betalen moeten gewennen; thans worden geheven 100 opcenten op de vermogensbelasting, 75 op de Rijksinkomstenbelasting. 25 personeel, 40 gebouwd en 20 ongebouwd.

Het electriciteitsbedrijf gaat goed; maakte in 1923 eene winst van f. 5.000. Behalve de kom zijn Ommel en Heusden aangesloten, terwijl in 1924 de aansluiting van Laarbrok tot stand kwam. Er zijn 425 aansluitingen, waaronder 40 motoren. Licht 50 cnt; kracht 25 cnt.

Bij brand had men meestal gebrek aan water; de firma Deibel uit Leeuwarden zal voor f. 960 een nortonput slaan in de kom; hij garandeert dat de put niet zal verzanden; slaagt de proef, dan zal men successievelijk op de diverse gehuchten eveneens nortonputten slaan.

Het gemeentelijk archief werd door Mr. Bondam omgeïventariseerd; inventaris werd bijgewerkt door Mr. Smit.

Van het gemeentelijk bezit ± 3100 H.A. toonde men mij eene mooie kaart. Van wat gemeente deed tot ontginning van gronden maakte de burgemeester eene goede gedeeltelijke beschrijving. Ik heb er sterk op aangedrongen, dat die beschrijving zoo volledig mogelijk zal gemaakt worden. De zwartveen exploitatie van v.d. Griend van 250 H.A. zwartveen werd door deze met f. 142.000 ineens afbetaald; hij mag tot 1929 turf blijven steken. Asten zal nog ± 100 H.A. zwartveen hebben; exploiteert die zelf; de turf is duur; in 1923 voor f. 16.846 turf verkocht.

Staatsboschbeheer beboscht volgens contract 290 H.A.; het werk is bijna gereed. Gemeente verpacht veel heide op langen termijn; ± 450 H.A.; waarde wordt geschat door Peel Commissie; van de geschatte waarde wordt 4,5% betaald; gemeente geeft bovendien desverlangd f. 100 tot f. 150 voorschot per H.A. tegen 4,5%, om het in cultuur brengen mogelijk te maken. 18 H.A. weiland verpacht voor 6 jr.; 300 H.A. dennenbosch; ± 2000 H.A. inculte; te goed voor dennenbosch; brengen aan strooisel f. 500 per jaar op!

Geen groot waterbezwaar, maar Vlierden moest zijn kant beter vegen. Gemeente is gedeeltelijk gerioleerd. De warenkeuringsdienst acht men zeer nuttig. Op het moment geen werkeloosheid; 1922/23 had men er 25; 1923/24 nog 15.

Op de Boerenleenbank is f. 325.000 ingelegd, waarvan f. 170.000 weer in de gemeente geplaatst. De diverse industrieelen werken druk, vooral de nieuwe stroohulzenfabriek van P.C. van Heugten. Alleen de Astensche ijzergieterij klaagt over slapte in zaken. Door den val van de

Hanzebank werden ook hier beduidende verliezen geleden; het juiste bedrag wist men niet te noemen. De onderlinge Astensche Brandverzekering Mij. heeft eene reserve van 30 mille.

Helmond

Den **9den Augustus 1924** kwam ik weer in Helmond, en werd daar door B. en W. ontvangen in het nieuwe raadhuis: het oude kasteel der familie Wesselman v. Helmond. De moeielijke dagen voor de industrie zijn gelukkig voorbij: de ijzerindustrie (Begemans, Van Thiel enz.) heeft het buitengewoon druk; Van Thiel door de aardbeving in Japan. Ook de textielnijverheid heeft veel werk. De Wit heeft het op het moment niet zoo druk als voor een maand of drie. Er zijn nog 93 werkelozen, waarvan 40 losse arbeiders die er steeds moeten zijn. En de rest arbeiders, op wie wat te zeggen is, en die men daarom in de fabrieken niet wil. Feitelijk is men dus tot normale verhoudingen teruggekeerd en heeft men – als gevolg van de vroegere werkeloosheid – een lijst van menschen, die op het moment geen werk hebben.

De woningnood is thans ook bezworen: in 5 jaar werden ruim 1.000 woningen gebouwd. Het particulier initiatief voorziet thans weer voldoende in de behoefte: in 1924 bouwde het 50 woningen. De diverse bedrijven gaan goed: de gasfabriek levert weer meer gas dan in 1923. Met de PNEM moet een nieuw contract gesloten voor de levering van stroom. Voor de waterleiding worden 4 nieuwe putten gemaakt, die te samen zooveel water moeten leveren als de 20 bestaande. De rioleering is bijzonder goed in orde; het vuile water gaat naar de Aa; dat aan de andere zijde van de Zuid Willemsvaart naar de Goirloop.

Als er nieuw bestraat moet worden, is het beste wat te krijgen is maar even goed genoeg; dit systeem, sinds jaren gevolgd, bespaart veel onderhoudskosten. De reinigingsdienst werkt goedkoop en goed. De brandweer wordt bediend door vrijwilligers; uit de betere klasse der burgerij: goedkoop en goed. De politie is wel duur maar goed. De nieuwe Commissaris, Loves, wordt zeer geprezen.

De Keuringsdienst van waren was vroeger beter geregeld volgens de gemeentelijke verordening, dan thans volgens de regeling van de Rijkswet. Het hoofd van dienst te Eindhoven is te slap; hij laat voortdurend waarschuwen, nooit bekeuren; de menschen trekken zich er niets meer van aan. De vleeschkeuringsdienst heet goed geregeld. De onderwijswet 1920 kost aan Helmond jaarlijks f. 80.000.

Er is overvloed van gelegenheid, om in Helmond allerlei soort onderwijs te genieten: hooger-middelbaar- lager- avond- ambachts- teekenonderwijs te genieten, veelal zoowel openbaar als bijzonder: domme menschen zullen er binnenkort wel niet meer zijn! Die verschillende gelegenheden schijnen wel wat overdreven! De zuigelingen- en melkverschaffing opgericht door Mevrouw Prinsen is heelemaal gedaan. Voor de burgerwacht onder haar nieuwen commandant – het hoofd der school Knol – bestaat veel liefhebberij. Van de vrijwillige landstorm weet men niets. De kapitein ... in Helmond woonachtig, schijnt niet erg actief.

Van de 5 ton crisisschuld wordt in 1924 de laatste termijn afgelost. De gemeentelijke inkomstenbelasting moest 5 ton bedragen; omdat zulks bij de malaise van de industrie te drukkend werd geacht, werd deze in 1924 op slechts f. 376.000 uitgetrokken, terwijl f. 120.000 uit de bedrijven moet komen; daarmede worden de reserves van de bedrijven opgemaakt. Sinds Mei 1924 is voor de tram 's Bosch-Helmond een zeer sterk verlaagd tarief ingevoerd; daarmede nam het reizigersverkeer in die mate toe, dat er ten slotte eene aanzienlijke bate overbleef. Men hoopt, dat de tramexploitatie zich nu zal kunnen dekken.

Eindhoven

Den **elfden Augustus 1924** kwam ik weer in Eindhoven. Ik werd daar ontvangen door den burgemeester met de vier wethouders: v. Engeland, Van Vroonhoven, Van Woerkom en Smits van Oyen. Deze laatste werd eerst voor enkele dagen als zoodanig benoemd; ik begon daarom met te vragen, of de Heeren hunne functies anders verdeeld hadden. Toen ik vernam, dat Van Engeland nog de portefeuille van Financien had, maakte ik daarvan gebruik, om hem een formeelen uitbrander te geven, dat Eindhoven de rekening 1922 en de begroting 1924 eerst in Juli 1924 had ingezonden, nadat ik mijne ontevredenheid betuigd had aan B. en W., dat die stukken niet inkwamen. Toen v. Engeland die reprimande niet aannam, ben ik heftig tegen hem

uitgevallen, en heb ik het verwijt gedaan, dat de laatste rekening van Tongelre misschien twee jaar te laat, en niet dan met de grootste moeite eindelijk aan Den Bosch was ingezonden. Na mijne audientie verzocht v. Engeland in afzonderlijk gehoor te worden ontvangen. Hij kwam op de zaak terug, en meende, dat ik de rekening van Tongelre niet ter sprake had mogen brengen, en dat ik hem daarmee persoonlijk had aangevallen. Ik heb hem toen op zijne misvatting gewezen: na de vereeniging van Tongelre met Eindhoven moest de laatste rekening van Tongelre door het nieuwe gemeentebestuur van Eindhoven aan G.S. worden ingezonden. Met mijn verwijt inzake de rekening van Tongelre was ik dus bij B. en W. v. Eindhoven juist waar ik zijn moest. Iets anders ware het geweest, wanneer ik hem over de late inzending van de laatste rekening van Zes Gehuchten door het gemeentebestuur van Geldrop hard had aangevallen; dat liep in die mate de spuigaten uit, dat Fleskens op het Gouvernement kwam vragen, om deswege een boezen brief aan Geldrop te schrijven. Want wat of Fleskens persoonlijk vroeg of schreef, v. Engeland reageerde daar niet op; met een brief van G.S. was misschien iets te bereiken. Maar daarover had ik mij tegenover B. en W. van Eindhoven niet uitgelaten! v. Engeland zeide mij toen, dat hij niet verdiende door mij zóó te worden toegesproken omdat hij als wethouder pro Deo werkte, omdat zijn wachtgeld gedeeltelijk werd ingehouden. Daarop heb ik hem geantwoord, dat het mij in hooge mate had geërgerd, dat hij moeite had gedaan om naast zijn volle salaris als wethouder van Eindhoven zijn volle wachtgeld te toucheeren; dat iedereen – behalve de Heer Van Engeland – van meening was, dat hij daarop geen recht had en niet de minste aanspraak kon doen gelden. Ik heb hem toen verzocht den burgemeester met de andere wethouders te gaan roepen, waarmede deze afstraffing van den Heer Van Engeland geëindigd was.

Philips werkt met 7.500 menschen; wat moet het worden als die zaak eens fout loopt. Het getal werkelozen slonk van 2.800 tot 230. Woningnood nóg groot. Gemeente bouwde 2.500 woningen; Philips 1.100. En nog zijn er 1.000 te kort. In afzienbaren tijd komt er geen nieuw Raadhuis; er moet eerst nog een nieuwe straat getraceerd worden door het daarvoor bestemde en gekochte terrein. Het aantal leden van de R.K. Volksbond liep tot 3.500 terug; het gaat thans weer in stijgende lijn. Georganiseerde socialisten zijn er 700. Maar bij de laatste verkiezing brachten zij 2000 stemmen uit. Geen armenraad; het algemeen armbestuur functioneert als zoodanig.

Reusel

Den **11den Augustus 1924** kwam ik weer in Reusel. Ter voorziening in den woningnood deed Reusel niets; met Rijkspremie werden 30 woningen gebouwd, terwijl thans het particulier initiatief voldoende in de behoefte voorziet; er zijn op het moment zes woningen in aanbouw. Geen partijenschappen; een sigarenmaker is lid van den Raad.

Het Raadhuis staat in de gemeente ergens achteraf; er is geen kans dat er ooit een Raadhuis in het Centrum van de gemeente op eene geschikte plaats gebouwd wordt: alle goede terreinen zijn in handen van de gestichten, en dienen daar als tuinen enz. Geen hooge belastingen: gemeentelijke inkomstenbelasting (niet progressief) bedraagt 2½%.

Sinds 2 jr met 361 H.A. bij Staatsboschbedrijf; 20 H.A. beboscht; gemengd bosch; 3 rijen dennen; 4de rij om de derde plant Amerikaansche eik. Ook wanneer die eiken op den duur door de dennen worden verstikt, dan hebben ze toch door hun looizuur ontzaggelijk veel bijgedragen tot verbetering van de structuur van den grond.

De electricatie van de gemeente is in aanleg; moet 1 October gereed zijn. Oorspronkelijk zou het net 2 K.M. groot zijn; het wordt ten slotte 5 K.M. Men meent daaraan geen strop te zullen halen, doordat men de menschen stroomafname liet garandeeren gedurende 5 jaren. Omdat een boer geen f. 60 aan licht verbruikt, namen velen eene aansluiting voor kracht; er komen 34 motoren voor kleine kracht, 181 aansluitingen.

Men erkent het nut van de vleeschkeuring; het geeft geen grooten last; het hoofd van dienst te Hapert is heel schappelijk. Geen hand- en spandiensten; maar wanneer bij hen in de buurt moet gewerkt worden, komen de boeren gaarne met kar en paard helpen. Het Wit-Gele Kruis werkt prachtig; ook de Protestanten worden geholpen: zij zijn hospitant-lid. Thans reeds de derde zuster-verpleegster: alle drie voldeden even goed.

Tuinbouwcursus werkt nuttig; er werden in den laatsten tijd heel wat betere vruchtboomen gepland, en kleine boomgaarden aangelegd. De sigarenindustrie gaat op en af; op het moment is het weer slap. In de dorpen, ook in Reusel, worden alleen goedkoope sigaren gemaakt. De menschen schijnen geen toekomst meer in het bedrijf te zien; alleen kinderen van sigarenmakers worden nog sigarenmaker; de zoons van boeren moeten er niets van hebben. Door de valuta komen 150 Belgische sigarenmakers in de Hollandsche dorpen werken; ze verdienen in België 100 frcs en hier f. 20 tot f. 25. Sommigen gaan daags heen en weer; anderen blijven van Maandag tot Zaterdag.

Er zal in den aanstaanden winter weer eene landbouwcursus worden gegeven. 580 à 600 koeien uit Reusel aan de boterfabriek te Bladel. Op het moment, dat de werkeloosheid het ergste was, had de gemeente de zorg voor een groote dertig werkelozen.

Geldrop

Den **12den Augustus 1924** kwam ik weer in Geldrop. Ter voorziening in de volkshuisvesting bouwde gemeente 94 gewone arbeiders en 12 kleinere (goedkoope) dito's. Middenstandswoningen werden niet gebouwd. De exploitatie van die woningen kost jaarlijks ± f. 5.000. Om baas te worden in eigen huis, hebben B. en W. aan den Minister voorgesteld, de Rijksvoorschotten aan het Rijk terug te betalen, onder aftrek van de bouwpremie, welke het Rijk verleende voor woningbouw ten tijde dat de diverse woningen gebouwd werden. Dat voorstel is op het moment in den Haag in onderzoek.

De vereeniging Geldrop-ZesGehuchten is thans geheel geconsolideerd. ZesGehuchten heeft 4 leden in den Raad. Geen partijchappen in gemeente. In den Raad zitten 4 boeren en een arbeider; de rest zijn burgers. Het gaat de industrie slecht; dividend- en tantiëmebelasting brengt niets meer op; toen de industrie goed ging maakte de gemeente f. 17.000. Het electriciteitsbedrijf gaat bijzonder goed; winstsaldo ruim f. 8.000. Men laat de winst in het bedrijf en gebruikt die voor uitbreiding of verbetering. Zoo werd de ombouw van het bovengronds net in een dito ondergronds daaruit betaald. Met Eindhoven sloot men een contract voor de levering van gas en water; op den duur zal dat wel voordeelig blijken, maar aanvankelijk zal men daarmee wel geen zijde spinnen. De bedoeling is om de drie bedrijven – gas, elektriciteit en water – in ééne deskundige hand te vereenigen; de batige saldo's van het electriciteitsbedrijf zullen dan de nadeelige saldo's van de andere bedrijven moeten dekken. De gemeente stichtte een stedelijk slachthuis; het komt waarschijnlijk dit jaar nog in exploitatie; bouw + terrein + geheel complete inrichting kost f. 30.000. Men meent op de exploitatie kosten te zullen verdienen. Men kocht een schitterend woonhuis van de Wed. Schellens-Eycken en richtte dat in tot Raadhuis; kosten van aankoop, meubileering, centrale verwarming enz. bedroegen ± f. 50.000. Het Wit-Gele Kruis vestigde in Geldrop 2 verpleegsters: de eene is een Oostenrijksche Zuster van Herlaar; zij verzorgt alle zieken behalve kraamvrouwen; de andere is eene leekenverpleegster, een Geldropsch meisje, in het bezit van het diploma voor vroedvrouw; zij verzorgt uitsluitend de kraamvrouwen. Het Wit-Gele Kruis is een zegen voor Geldrop; met name de kindersterfte werd beduidend minder.

Aan de bestrating werden beduidende sommen ten koste gelegd; met finantieelen steun van particulieren werden de trottoirs vernieuwd of verbeterd. Voor de burgerwacht is veel liefhebberij. Commandant van den vrijwilligen motordienst in Noordbrabant is Wethouder Bn van Tuyll. Het gaat de industrie niet best; de moeilijkste tijd was vóór 4 maanden bij gelegenheid van den sterken val van de Belgische franc. Toen had de gemeente op eens weer de zorg voor 70 werkelozen. Op het moment is de werkeloosheid geheel geweken. De gemiddelde loonen der arbeiders bedragen ± f. 18,-. De geest van het werkvolk is goed. Bij de laatste stemming werden 20 socialistische stemmen uitgebracht.

Hooge- en Lage-Mierde

Den **12 Augustus 1924** kwam ik weer in de gemeente. Ter voorziening in den woningnood werd niets gedaan. Later werden met Rijkspremie 16 woningen gebouwd. Thans voorziet het particulier initiatief weer voldoende in de behoefte; op het moment zijn 13 woningen in aanbouw.

Hoewel er geen partijschappen in de gemeente zijn werden er twee raadsleden afgestemd. De raadsleden wonen goed over de gemeente verdeeld; ieder kerkdorp heeft het getal Raadsleden waarop het recht heeft.

De lang gewenschte kunstweg Bladel-Hulsel-Mierde is aanbesteed voor f. 238.000. Voor kosten van het plan van den weg (opzichter Coenen ruim f. 4.000) en het aankopen van stukjes grond komt daar ± f. 7.500 bij. Daarin betaalt Mierde $\frac{5}{8} + 5\%$ van $\frac{5}{8}$ van de aannemingsom. Het Rijk betaalt 40%, de provincie 55%, zoodat 5% ten laste van de gemeenten blijft. In het oorspronkelijke plan was opgenomen een stukje verbindingsweg met Hooge Mierde. Door het Rijk werd dat stukje weg geschrapt. Men zou dat stukje weg toch gaarne leggen, om de vele langswonenden aan een harden weg te helpen. Men hoopt, dat de Provincie haar subsidie 55% voor dat stukje weg zal handhaven; dan wil Mierde de tekort komende 45% betalen. Geraden zich deswege, uiterlijk in Maart aanst. met een request tot de Provinciale Staten te wenden. Men heeft nog zijn best gedaan om van het Rijk geld los te krijgen voor de stichting van boerderijen in de gemeenteheide. Men was met zijne aanvraag helaas te laat. Met het Staatsboschbedrijf werd een contract gesloten tot bebossing van 360 H.A. Het oorspronkelijke plan, dat een gedeelte zou worden ontgonnen tot bouw en weiland ging niet door. Nu Bladel en Reusel geëlectriceerd worden, wenscht Mierde desgelijks te doen; men heeft reeds de toezegging van 140 aansluitingen. Men heeft geen bezwaar tegen het nieuwe waterschap van de Dommel, wanneer de Aa en de Belevensche loop door dat Waterschap geveegd worden. Dat geschiedt tot nu toe niet, zoodat de gemeente de kosten van het vegeen moet dragen terwijl bovendien de waterschapslasten aan het Waterschap moeten worden voldaan. Dit nu acht men onbillijk.

In gemeente zijn twee sigarenfabrieken met samen 100 sigarenmakers. Het gaat met die fabrieken op en af; thans werkt alles; in den tijd van de grootste werkeloosheid had gemeente de zorg voor 53 werkelozen. Toekomst ziet men niet meer in het sigarenmakersvak, boerenzoons willen geen sigarenmaker meer worden.

Drie Boerenleenbanken; voor elk kerkdorpje één. Te samen bedragen de belegde gelden Hooge M. 167.000 + Lage M. 130.000 + Hulsel 50.000 = f. 347.000. Daarvan is weer 35.000 + 30.000 + 20.000 = f. 85.000 in de gemeente geplaatst. Geen stoomzuivelfabriek; de melk uit Hooge en Lage Mierde gaat naar de melkinrichting te Tilburg.

De gronden van de Utrecht worden voor een groot deel als boerderijen verhuurd. De konijnen doen op het oogenblik weinig schade. Maar van het jaar werd voor het eerst de jacht verhuurd. Eene groote toename van de konijnenschade moet daarvan het gevolg zijn. Twee onderwijzers hebben landbouwakte; landbouwonderwijs wordt geregeld gegeven. Het eenstemmig oordeel van B. en W. was, dat het den boeren goed gaat.

Hilvarenbeek

Den **13den Augustus 1924** kwam ik weer in Hilvarenbeek. Geen audientie; ik was dus voor den geheelen duur van mijn bezoek op B. en W. aangewezen. Gemeente bouwde 22 woningen; de exploitatie kost jaarlijks f. 1.100. Nu voldoet het particulier initiatief weer voldoende in de behoefte; zoo werden in het laatste jaar een tiental woningen – meestal boerderijen – gebouwd. De verhouding tusschen boeren en burgers is goed; tusschen werkgevers en werknemers bestaat nogal eens wrijving. In den Raad zitten 2 arbeiders 4 burgers 5 boeren.

Wethouder Favier viel als zoodanig omdat hij burger was, en de boeren oordeelden, dat zij recht hadden op een wethoudersplaats. De nieuwe wethouder – v. Eyk – is boer. Willekens deed zijn best om wethouder Van Raak te wippen en hem te vervangen door den Protestant Van Mourik (klerk bij den notaris); de toeleg mislukte: Van Raak kreeg 6 stemmen, Van Mourik 5.

Warenkeuringsdienst is nuttig. Vleeschkeuringsdienst id. maar lastig. Men is in onderhandeling met Tilburg om daar hetzelfde systeem in te voeren als in Breda, nl dat een uit nood geslacht beest door den keuringsdienst per lastauto naar Tilburg wordt gebracht, daar wordt gekeurd, en wordt verkocht als het goedgekeurd wordt. Door die regeling vervallen groote bezwaren, welke ten plattenlande tegen de vleeschkeuring bestaan.

Aan de losplaats voor het Wilhelminakanaal te Biest is het nog niet erg druk: aangevoerd worden vooral Maaszand, steenen, hout, kunstmest; aangevoerd wordt hout, hooi, stroo enz.

Havenmeester is een arbeider, die zich daar eene woning bouwde, winkel houdt, verlof heeft en verder bij het laden en lossen van de schepen behulpzaam is. Voorloopig laat de gemeente hem voor zijne diensten 50% van de haven en kade gelden.

Het electriciteitsbedrijf leverde het eerste jaar (1922) een voordeelig saldo van f. 1.600; in 1923 kwam Esbeek er bij; daar is niet voldoende afname en een groot net; het batig saldo liep in 1923 tot f. 100 terug, niettegenstaande Sissing van "de Utrecht" eene afname van f. 3.000 garandeerde. Men denkt er hard over, het Esbeeksche net weer op te breken.

Met het Staatsboschbeheer werd een contract gesloten tot bebossing van gemeentegronden. Op mijn vraag hoe groot het complex was, wist de burgemeester geen antwoord te geven. Er ontstond daarna een twistgesprek tusschen den burgemeester en de wethouders over de vraag of de bestaande bosschen bij het complex behoorden of niet. Ik verzocht toen den burgemeester op de secretarie het contract te halen. Hij heeft daarin toen verder zitten bladeren, maar kon mij, toen ik wegging, nog niet zeggen hoe groot het complex was, noch hoe het met die bosschen stond. Het was ergerlijk!

Omtrent de waterschapslasten van de Dommel vond ik in den wethouder Van Eyk een heftige aanhanger van het Comité van actie; ik heb den man zijne argumenten kalm weerlegd, en geloof hem gewonnen te hebben. Het was eene zeer langdurige discussie; ik miste daardoor den tijd om nog andere gemeentelijke zaken te bespreken.

Goirle

Den **13den. Augustus 1924** kwam ik weer in Goirle. Ter voorziening in den woningnood werden tot nu toe ruim 120 woningen gebouwd, terwijl de gemeente nog met het Rijk onderhandelt over de premie in den bouw van 90 woningen. Deze moesten nl den 1 October aanst. gereed zijn; voor den bouw is nu uitstel gevraagd. In den Raad zitten 5 arbeiders, 3 boeren, 2 burgers en een fabrikant. In gemeente zijn geen partijschappen; verhouding tusschen werkgevers en werknemers is vrij goed.

Wethouder Vermeulen vertegenwoordigt de arbeiders in B. en W. Hij is een vrij geschikte man om mede te praten. Volgens den burgemeester veroorzaken de 5 arbeiders-raadsleden hem bij de leiding der vergadering heel geen last. Rijksweg Tilburg-Goirle is veel te smal; bij wedstrijden in het Sportpark of de wielersbaan is het er levensgevaarlijk. Omdat Goirle niet voldoende politie heeft, wordt met Tilburg overeengekomen, dat de verkeersregeling bij wedstrijden geheel zal geleid worden door de Tilburgsche politie. Over de tegenwoordige electrificatie van Goirle is men zeer tevreden; alles loopt tegenwoordig uitstekend.

Met Wethouder De Brouwer van gedachten gewisseld over de waterschapslasten van den Dommel; hem de geschiedenis van de zaak uitgelegd en zijne bezwaren weggenomen. De bezwaren van het comité van actie gaan uit van v. Puyenbroek; deze is een groot ontginner in tal van gemeenten, en heeft geen lust voor zijne ontginningen waterschapslasten te betalen. De vergaderingen van het Comité van Actie werden in Tilburg gehouden; volgens De Brouwer stemde in Goirle geen enkel landbouwer met die actie in, en is er ook uit heel Goirle niemand op die vergaderingen geweest.

De industrie heeft voortdurend druk gewerkt; dikwijls echter met verlies. Werkeloosheid heeft men heelemaal niet gehad tot vóór een dag of veertien, toen de firma Van Lisdonk failleerde. Daardoor kwamen 72 menschen op straat, welk getal op het moment tot ± 60 is gereduceerd. De loonen van de arbeiders zijn hoog; een gemiddelde fabrieksarbeider verdient f. 22. Het gaat den boeren goed; jammer, dat op 15 stallen mond-en-klauwzeer is uitgebroken. De geest van het werkvolk is vrij goed; er zijn 4 erkende S.D.A.P.ers; maar er worden bij eene verkiezing soms wel 25 à 30 socialistische stemmen uitgebracht.

Sinds het Wit-Gele Kruis met 2 verpleegsters in Goirle werkzaam is, verminderde de sterfte, vooral ook de kindersterfte, sterk. Men is niet tevreden over den dokter; de man is 65 jr oud, en heeft niet meer het vertrouwen van de menschen; geraden zich met den Inspecteur, Dr. Piekema te Velp, te verstaan over de te nemen maatregelen om tot verbetering te komen. De coöperatieve winkelvereniging De Hoop (vroeger Rerum Novarum) heeft twee winkels; deelde over 1923 tien percent uit.

Vervolgonderwijs wordt niet meer gegeven. Daarentegen wordt het landbouwonderwijs, in tweejarige cursussen gegeven, steeds zeer gewaardeerd. Het nieuwe Raadhuis werd door mij van den kelder tot den zolder bezichtigd. Het ziet er goed uit; de meubileering van Raadszaal, trouwkamer, burgemeesterskamer is luxueus. Het Raadhuis is zeer ruim en zal, ook wanneer Goirle zich sterk blijft uitbreiden, jarenlang in de behoefte kunnen voorzien.

Chaam

Den **16 Augustus 1924** kwam ik weer in Chaam. Ik vond daar nog denzelfden geschikten burgemeester met zijn twee oude brave wethouders. De geheele Raad bestaat uit landbouwers. Ze wonen goed over de heele gemeente verdeeld.

Ter voorziening in de volkshuisvesting deed de gemeente niets. Met Rijkspremie kwamen 15 woningen tot stand. Thans wordt door particulier initiatief voldoende in de behoefte voorzien. Een zoon van den burgemeester zit als ambtenaar op de secretarie; hij werd dit jaar gediplomeerd.

Voor de electriciteit is men bezig een plaatselijk distributienet te bouwen van 4 K.M.; aangenomen voor f. 13.500 120 aansluitingen, waarvan voorloopig acht voor kracht; tarief 60 cnt voor licht en 25 cnt voor kracht.

Chaam ressorteert onder het Waterschap van de Boven Mark; de waterleidingen worden goed geveegd; over de gestie van het Waterschapsbestuur is men zeer tevreden. Den warenkeuringsdienst acht men over het algemeen zeer nuttig. Van den vleeschkeuringsdienst gelooft men wel, dat die nuttig werkt; maar de keuring is zoo streng! Veel uit nood geslacht vee wordt afgekeurd, waarvan de boeren meenen, dat het nog heel goed voor de consumptie zijn zou! Omdat de menschen veelal niet in een veefonds zijn, is dat voor hen eene groote schade. De brandspuit is goed in orde; bij brand is er gewoonlijk voldoende water. Burgerwacht en vrijwillige landstorm bestaan nog, maar de animo is er uit.

De meeste kleine kinderen gaan naar de bewaarschool; de bewaarschool wordt niet meer gesubsidieerd door de gemeente. Geen groote armoede. Het Roomsche armbestuur heeft weinig fondsen; de diaconie van de Nederduitsch Hervormden zit er goed bij.

In de latere jaren is men zich wat meer op den tuinbouw gaan toeleggen; vooral frambozen, zwarte bessen en aardbeien; alles gaat naar de veiling te Breda. De veeestapel gaat sterk vooruit; tegen den aankoop van stamboekstieren op de Zwolsche markt tegen prijzen van f. 1.200 ziet men niet op. De bijenteelt kwam tot verval; de meesten hebben nog maar een pr korven. De menschen vonden het aanschaffen van bijenkasten te kostbaar.

De autobusdienst Baarle Nassau-Chaam-Breda wordt door gemeente niet gesubsidieerd.

Baarle-Nassau

Den **16 Augustus 1924** kwam ik weer in Baarle Nassau. Van de zeven raadsleden wonen er 5 in Baarle Nassau en 2 in Ulicoten. Voor Castelre zat vroeger ook een lid, maar dat werd er bij de laatste verkiezing afgestemd. Vijf van de heeren zijn burger, twee landbouwer.

Het gaat in Baarle Nassau niet goed; de burgemeester, een kwaadaardig nijdig ventje, heeft geen tact om met de menschen om te gaan. Hij leeft niet met de menschen mede; bemoeit zich niet met hun wel en wee. Hij komt niet verder dan zijn Raadhuis, en masregelt alles en iedereen. De verhouding tusschen hem en de wethouders is treurig. Met wethouder Verschuieren kreeg hij op het raadhuis zoo'n hooglopende ruzie over het onderhoud van de wegen, dat ze met gebalde vuisten tegenover elkaar stonden, en er zouden zeker ongelukken gebeurd zijn, als wethouder Kriellaars niet tusschen beiden was gekomen. Volgens den Pastoor is wethouder Verschuieren een van de meest bezadigde, meest respectabele ingezetenen van de gemeente.

Een groote grief had men tegen den veldwachter Van Steenis. Burgemeester liet toe, dat Van Steenis zich sterk bemoeide met de Raadsverkiezing, een lijst indiende om oude Raadsleden te wippen, in de eerste plaats den wethouder Kriellaars. De veldwachter liep met zijn lijst rond om handteekeningen te verzamelen bij de menschen; deze durfden dat niet te weigeren, omdat Van Steenis de veldwachter is. Algemeen is men van oordeel dat de veldwachter zich niet op die manier met de verkiezingen zou durven bemoeien, als hij er niet zeker van was, dat hij in deze

door den burgemeester gesteund werd. Door dit alles is er veel ongenoegen, veel onrust en veel tweedracht in de gemeente.

Al het bovenstaande werd mij ter audientie medegedeeld door Pastoor Lazerums. Ik heb die klachten later met B. en W. behandeld; Verschuieren en Kriellaers gelegenheid gegeven om tegen den burgemeester hunne bezwaren te berde te brengen, en dezen op zijne fouten en op het ontactische in zijn manier van optreden geweest; in plaats van gebruik te maken van den wensch en den goeden wil van zijn wethouders, om hem in het besturen van de gemeente behulpzaam te zijn, en hen als zoodanig te waardeeren, stoot hij hen af, maakt hij hen zich tot vijand, roept groote moeielijkheden en quaesties in het leven, en werkt zeer tegen het welbegrepen belang van de gemeente.

Zal mijne zeer ernstige reprimande verbetering brengen in den bestaanden ongelukkigen toestand? Ik hoop het van heeler harte, maar ik vrees met groote vreeze van niet.

Het Raadhuis is gerestaureerd; er kwam een nieuw dak op; de voorgevel werd versterkt, door er een steens muur voor te bouwen; enz. enz. Het kostte f. 9.000,- en het is nog eene oude braak. De burgemeester woont er in met zijne moeder en zijne zuster; het is tot ambtswoning gepromoveerd; zeven kamers.

De oude dokter Govaerts uit Baarle Hertog is belast met de armenpraktijk; zijn zoon, eveneens dokter, heeft zich sinds kort ook in Baarle Hertog gevestigd.

Groote quaestie over de electrificatie: België wil Baarle Hertog bedienen, en dan tevens Baarle Nassau electrificeeren. De PNEM wil Baarle Nassau niet afgeven en wil daar desnoods zelf in het klein distribueeren. Als burgemeester wat meer tact had, dan kon hij waarschijnlijk in het belang van de PNEM-plannen veel doen. Thans deed hij niets dan razen en schelden, en klagen dat men er in Baarle Nassau weer de dupe van zou worden.

In den laatsten tijd komt er wat fruitteelt: frambozen en zwarte bessen; alles gaat naar de veiling te Breda; de veilingskosten en de kosten van vervoer drukken nogal zwaar. Op de Boerenleenbank te Ulicoten is f. 150.000 ingelegd; op die te Ulicoten f. 85.000.

De schoolquaestie te Castelle: - de ouders sturen hunne kinderen naar de school te Minderhout, dan wel houden ze heelemaal tehuis - is eene nieuwe faze ingetreden, doordat de verbalen wegens schoolverzuim sinds enkele maanden door de rechterlijke macht vervolgd worden, en er veroordeelingen vallen. Door de wijziging in het schooltoezicht: Juffrouw Jansen uit Den Bosch komt in de plaats van den Heer Verbeeten, hoopt men medewerking van het schooltoezicht te verkrijgen in deze netelige zaak.

De groote moeielijkheid zit in de tarieven: door de valuta is het Belgische tarief op het moment goedkooper dan het tarief van de PNEM. Gaat de koers van de franc naar boven, dan wordt de PNEM goedkooper. Nu acht men zich verongelijkt, dat men het duurdere Hollandsche tarief zal moeten betalen, terwijl men het goedkoopere Belgische kan krijgen. Maar men vergeet daarbij, dat het straks misschien juist andersom zal zijn.

Alphen en Riel

Den **16 Augustus 1924** kwam ik weer in Alphen. Geen woningnood; ook niet geweest. Samenwoningen komen niet voort; enkele woningen staan ledig en zijn te huur. In den Raad zitten drie burgers en vier boeren. Twee raadsleden wonen in Riel, 5 in Alphen. Gemeente heeft heel geen eigendommen.

Waterstaatkundig hoort gemeente tot het gebied van de Bovenmark, van de Donge en van de Dommel; het gebied van de Donge is verreweg het grootste. Waterschade wordt er niet geleden. Gemeentedokter is dokter Govaerts uit Baerle Hertog. Den warenkeuringsdienst acht men zeer nuttig.

Er zullen binnenkort in deze streken groote legermanoeuvres zijn; in verband daarmee wordt op het moment vanwege het legerbestuur een onderzoek ingesteld naar de deugdelijkheid van het drinkwater. Er zijn twee brandspuiten; goed in orde.

Gemeente in 1922 geëlectrificeerd. Het eerste bedrijfsjaar (1923) leverde een nadeelig saldo van f. 70,-. In Riel zijn acht motors voor kracht in gebruik; in Alphen zeven. Per aansluiting werd in Riel 46 K.W.U. verkocht, in Alphen 54. Geen groote rijkdom in gemeente, en ook geen armoede.

Werkeloosheid heeft men niet gekend; armbestuur behoefde niet gesubsidieerd. Voor de 2 kerkdorpen ééne Boerenleenbank. Door de val van de Hanzebank werd een verlies geleden van 2 à 3 ton: veel menschen willen het niet weten, en verzwijgen hun verlies.

Nog veel konijnenschade, zoowel in Alphen als in Riel. Bijenteelt is sterk verminderd; de meeste menschen hebben maar enkele korven. De eenige industrie bestaat in leerlooierij; er zijn 15 looiers; veel werk geven ze niet; er zijn niet meer dan 30 arbeiders in die bedrijfjes werkzaam. Door elkaar zullen er door die 15 looiers 1.000 huiden per jaar bereid worden. Een autobusdienst, eene Tilburgsche onderneming; rijdt een pr. keer per dag Tilburg-Baarle Nassau v.v.

Het gaat den boeren goed. Twee stoomzuivelfabrieken, eene te Alphen met 300 koeien, en eene te Riel met 500. Landbouw onderwijs wordt geregeld gegeven. Mond-en-klauwzeer doet weer erge schade. Voor een dag of veertien werden de veldvruchten onder Riel door zware hagelslag vernield. Gelukkig was het meeste tegen hagelslag verzekerd; de premie voor haver en rogge bedraagt f. 0,75 per honderd gulden; voor aardappels, mangelwortels en bieten f. 1,20.

De weg Tilburg-Tilburgsche grens was slecht; die grens Tilburg tot aansluiting aan den provincialen weg Gilze- Alphen- Baarle Nassau was redelijk.

Wethouder Schellekens was niet verschenen; met burgemeester Huybrechts was nogal goed te praten.

1925

Juni

Wouw

Den **2den Juni 1925** kwam ik weer in Wouw; later op den dag ging ik nog naar Putte. Het Raadhuis is verbouwd volgens de plannen van Cuypers; het ziet er buitengewoon goed uit. De indeeling van de lokaliteiten is door den gemeente-secretaris aan de hand gedaan; met de eischen van den dienst is ten volle rekening gehouden. Het mooie marktveld met zijn twee merkwaardige oude pompen is geëgaliseerd en op nieuw aangelegd met bloemperken, gazons en lindeboomen; ook hier heeft men het mogelijke gedaan om aan schoonheidseischen te voldoen, en is daarin voortreffelijk geslaagd.

Jammer dat burgemeester Juten, die dit alles tot stand bracht, daarvan hoogst waarschijnlijk zelf niet lang meer zal genieten: hij heeft eene beroerte gehad, spreekt dientengevolge moeielijk en erg onduidelijk, terwijl het loopen heel bezwaarlijk gaat. Het verstand bleef goed, maar het lichaam is een wrak van wat het was. Gelukkig is de secretaris uitstekend, en zal ik het met den burgemeester nog een tijdlang kunnen aanzien.

In den Raad zitten 6 boeren, 2 burgers en 3 arbeiders; hoewel de arbeiders soms onmogelijk te bevredigen eischen stellen, schijnen de onderlinge verhoudingen toch niet slecht te zijn. Vooral de 2 burgers schijnen aan den zuinigen kant te zijn; veel meer dan de boeren, die, vooral voor de wegen, groote uitgaven voteeren.

Nu het Raadhuis klaar is, stelt de gemeentesecretaris zich voor, tot de ordening en plaatsing van het oud archief over te gaan; daarvoor is op den zolder van het Raadhuis eene mooie archiefkamer gebouwd. Het oud archief is thans, in groote kisten verpakt, geborgen in een oud schoollocaal.

Voor den vleeschkeuringsdienst ressorteert Wouw onder Roosendaal; die dienst is niet in orde; het hoofd, de Heer Kortman, is niet berekend voor zijn taak. Er is 's winters nogal wat werkeloosheid; de gemeente laat dan zooveel mogelijk werken. Het begint na de campagne der suikerfabrieken en duurt tot ongeveer half Mei. Den boeren gaat het goed; zij verdienen veel geld en hebben een uitstekend jaar. Prachtig stamboekvee. Veel varkens worden gefokt; veel dito gemest. Ook de paardenfokkerij is goed loonend. In de stoomzuivelfabriek wordt op het moment 29.000 Liter melk daags verwerkt. Voorzitter is nog wethouder Dekkers.

Veel bietenbouw; vooral het bietenloof heeft groote waarde; het wordt met zorg verzameld en ingekuild; geen blad gaat verloren; om den suiker is de voedingswaarde groot. Enkele jongens uit Wouw volgen de lessen aan de landbouwwinterschool in Roosendaal. Het electriciteitsbedrijf

gaat goed; de vele kleine motoren geven een strop; het maximum valt nooit 's avonds in den spertijd, maar steeds overdag, als vele motoren tegelijk werken.

Ter audientie verscheen Mevrouw Juten, eene dertigjarige schoone, moeder van 5 kinderen, waarvan de oudste 8 jaar is; zij is 25 jr jonger dan jaar man. Zij deed, alsof zij verwachtte, dat haar man nog geheel zou herstellen. Zij vond – althans dat beweerde zij – dat haar man nog steeds langzaam in beterschap toenam.

Putte

Na weer tevoren in Wouw te zijn geweest, kwam ik op **2 Juni 1925** weer in Putte. De verhoudingen in Putte laten nog veel te wenschen over. Bij de laatste Raadverkiezing trachtte Pastoor Rijppaart eene verzoening te bewerken tusschen de leiders der diverse partijen; dat mislukte. Doordat hij onvoorzichtig had laten merken, dat hij voor de eene partij meer gevoelde dan voor de andere, wilde die andere partij niet meer van hem weten, en kwam niet meer in de kerk. De Bisschop was toen verplicht, hem te verplaatsen, en aan zijn opvolger – Pastoor Vermunt – de opdracht te verstrekken zich buiten alle plaatselijke partijen te houden. Pastoor Vermunt gaf mij als zijn oordeel te kennen, dat Burgemeester Leijs versleten was en vervangen moest worden. Hoewel hij den wethouder Leijs een fatsoenlijk eerlijk mensch vond, meende hij, dat deze nooit burgemeester mocht worden; dat zou een ramp zijn voor Putte, omdat de overgrootste meerderheid der bevolking zich tegen hem zou keren. Teijsen, de vroegere wethouder, en grootte antagonist van wethouder Leijs, heeft Putte metderwoon verlaten en is naar Antwerpen getrokken.

In Putte wonen bijna uitsluitend arbeiders en ambachtslieden; voor hen is geen werk in de gemeente; zij gaan allen in Antwerpen werken op de grootte havenwerken enz. Zij worden daar door de werkmeesters niet aangenomen, tenzij zij lid worden van den socialistischen bond. Bij de laatste kamerverkiezing werden in Putte meer dan tachtig socialistische stemmen uitgebracht. Langzaam maar zeker wordt heel Putte door de socialisten veroverd. Tijdens de mobilisatie hebben de Hollandsche militairen den socialistischen akker vlijtig bewerkt; ook de commiezen deden en doen in deze veel kwaad.

De Joodsche gemeenten te Antwerpen legden in Putte drie Israelitische begraafplaatsen aan. Met mattenvlechten en rozenkransen vervaardigen verdienen de vrouwen en kinderen in Putte nog steeds een heel aardig bedrag. Armoede is in Putte onbekend. Men krijgt nog steeds gas uit Antwerpen; 50 centime de kubieke meter.

Geen woningnood; vijftien gezinnen trokken naar Frankrijk, en bleven daar; hunne woningen kwamen daardoor disponibel. Geen Boerenleenbank in Putte, wel in Ossendrecht; daar wordt bijna geen geld gebracht. Er zijn bijna geen bierverloven meer; ook geen muziek meer in de herbergen. In de herbergen is niets meer te doen. Alles gaat naar Belgisch Putte, daar kost een glas bier twaalf cent minder dan in Hollandsch Putte, vooral ten gevolge van de valuta. Er is in Putte uitsluitend Belgisch geld in omloop; als iemand zijn belastingen wil gaan betalen, moet hij beginnen met zijn Belgisch geld te wisselen; dat is dikwijls moeielijk genoeg.

Boeren zijn er niet; uitsluitend arbeiders; voor eigen gebruik mest ieder gezin minstens één varken. Van Pastoor Vermunt vernam ik, dat secretaris Leijs nog veel misbruik maakt van sterken drank.

Dinteloord en Prinsenland

Den **3 Juni 1925** kwam ik weer in Dinteloord; later op den dag ging ik nog naar Nieuw Vossemeer. Geen woningnood: met Rijkspremie werden nog 25 woningen gebouwd. Bovendien bouwden ambachtslieden tal van woningen; aan spaarzame arbeiders verkoopen zij die dan weer tegen ± f. 2.300. De huishuren bedragen van f. 2,85 tot f. 3,35, benevens f. 0,50 voor water uit de leiding, en f. 0,10 voor den aanleg van de electriche installatie. De huishuren komen grif binnen; achterstand in het betalen komt niet voor.

Geen strijd bij Raadsverkiezingen. Twee doctoren: Van den Hoek en Van Niel Schuuren. V.d. Hoek is Protestant; v. Niel Schuuren Roomsch. Vroeger hadden ze om de beurt ieder een jaar de

armenpraktijk; sinds v.d. Hoek zich misdroeg, werd v. Niel Schuuren daarmede voor goed belast op f. 1.300.

Door den aanleg van de elektriciteit en van de drinkwaterleiding is de toestand van de straten veel verslechterd; eene algeheele vernieuwing met dubbel behakte keien zou f. 47.000.- kosten. Daar is niet aan te denken; met een f. 10.000.- hoopt men de allernoodzakelijkste verbeteringen aan te brengen. De haven naar de Dintel is thans vrij goed in orde; alle schepen beneden de 100 last komen daar geregeld laden en lossen. Zoowel de wet op de vleeschkeuring als die op de warenkeuring waren hoog noodig, en werken zeer nuttig.

Door de ingebruikstelling van de waterleiding heeft men de brandweer geheel nieuw kunnen installeren; daarbij heeft men zich in verbinding gesteld met de naburige gemeenten, door zelfde maten van schroeven, koppelingen enz. kan men, in geval van brand, elkaar helpen. Electriciteitsbedrijf gaat vrij goed: licht 40 cnt, kracht 25 cnt; om het boekjaar niet met een nadeelig saldo te laten sluiten, betaalt de gemeente voor de straatverlichting 65 cnt. 's Winters nogal werkeloosheid; in den afgelopen winter \pm 50 werkelozen van gemeentewege werk verschaft van begin Januari tot half Maart; 23 cnt per uur.

De coöperatieve suikerfabriek verwerkte in laatste campagne 244.000.000 K.G. bieten; daar werkten toen 1.100 mannen en 25 vrouwen. In den zomer, wanneer de bruine suiker tot witsuiker geraffineerd wordt, werken er 560 mannen en 25 vrouwen. Aandeelen 7.000; ieder aandeel moet 20.000 K.G. bieten leveren; mag daarboven nog 10 tot 15.000 K.G. leveren. Dat gebeurt natuurlijk, als de suikerprijzen hoog zijn. Maar als de suikerprijzen laag zijn, en daardoor de bietenbouw weinig loonend, dan wordt er niet meer geleverd dan de verplichte 20.000 K.G.

Om ook in den tijd van goedkoope prijzen de fabriek aan voldoende bieten te helpen, werd besloten om nog 1.000 aandeelen uit te geven.

Doordat de coöperatieve suikerfabrieken alle boeren tot zich trekken, kan de Centrale Suiker Mij. geen voldoende bieten krijgen voor haar fabrieken. Daarom is zij bezig de haar toebehoorende fabrieken Standaarbuiten, St. Antoine en Daverveld Binck en Co af te breken en naar Engeland te verplaatsen. Bij een goed jaar moet per gemet 15.000 K.G. bieten, dus per H.A. 37.500 K.G. geproduceerd worden

Door autobusdiensten naar Roosendaal en naar Bergen op Zoom werd Dinteloord uit zijn isolement verlost; toch zou men bitter graag een tram hebben vooral voor het goederenvervoer. De coöperatieve vlasfabriek van den Heer Sneep had moeilijke jaren; maar ze bleef bestaan, en zal er op den duur wel komen. Ruim 4.000 aandeelen van f. 500.- waarop f. 100 gestort; bovendien eene obligatieleening van 5 ton. Ieder aandeel is verplicht jaarlijks 1500 K.G. vlas aan de fabriek te leveren, de fabriek laat toe, dat er meer geleverd wordt; dus hetzelfde systeem als bij de coöperatieve suikerfabriek. Aanvankelijk zou de fabriek slechte zaken gemaakt hebben, omdat ze moest werken met ongeschoolde arbeiders; het product deugde daarom niet; thans zou alles beter gaan, terwijl bovendien de marktprijzen beter zijn.

Nieuw Vossemeer

Na tevoren in Dinteloord te zijn geweest, bezocht ik den **3 Juni 1925** wederom Nieuw Vossemeer. Woningnood bestaat hier niet. Aan woningbouw heeft de gemeente niets gedaan. Maar in den laatsten tijd werden door particulieren 8 woningen gebouwd; kosten \pm f. 2.300. Van de ambachtsheeren werd voor iedere woning een terrein van \pm 6 aren verkregen, waarvoor hun jaarlijks \pm f. 6 moet worden betaald.

In den gemeenteraad zitten 7 boeren; van een arbeiderslijst werden successievelijk vier arbeiders tot Raadslid verkozen verklaard; maar zij bedankten alle. De vleeschkeuringswet was noodzakelijk; is eene nuttige wet. Men is doodgelukkig, dat de Waterleiding West Brabant tot stand kwam, en dat daarmede aan alle drinkwatermisère een einde kwam. Het oude archief is nog niet geheel geordend; burgemeester en klerk, die er zich mede onledig hielden, werden ernstig gebeten door allerlei beestjes, die in dien ouden papier rommel zitten. Wandluizen? Geraden, die beestjes door het een of ander giftig gas te doden.

Veel moeite met de Heeren van de ambachtsheerlijkheid; niettegenstaande de nieuwe jachtwet hebben die heeren het heerlijk jacht- en vischrecht weer verpacht; op advies van den

Boerenbond zal Mr. Witlox een proces tegen hen inspannen. De bediening van het veer naar Oud-Vossemeer, dat ook aan die Heeren behoort, laat alles te wenschen over. De klinkerwegen worden gaandeweg omgebouwd in keiwegen met een paardenpad van klinkers; die soort wegen schijnt zich goed te houden.

Gemeentedokter is de Heer Vermet uit Oud-Vossemeer; hij heeft in Nieuw Vossemeer eene kamer gehuurd, en komt om den anderen dag in de gemeente. De vroedvrouw woont ook in Oud Vosmeer. De veearts v.d. Sande in Steenberg.

's Winters is er veel werkeloosheid; in den afgeloopen winter waren er 84 werkloozen. Alle arbeiders hebben een stuk land, soms tot 2 H.A. toe; zij verbouwen aardappels, bruine boonen, bieten en tarwe, met de bieten betalen zij hun pacht. De gemeente trekt er zich niets van aan; de menschen moeten 's zomers maar sparen.

Sinds 1 Januari 1925 heeft een autobusdienst Sijpe-Nieuw Vosmeer-Bergen op Zoom de gemeente uit haar isolement verlost. Niet gesubsidieerd. De dijk langs de Eendracht is voldoende versterkt; op sommige plaatsen is hij niet hoog genoeg; daarin wordt nog voorzien. Het gaat den boeren tamelijk goed. Het proces over dien hengst van f. 110.000,- werd verloren; thans is het dier goedgekeurd, en staat ter dekking.

Broodsgebrek wordt nergens geleden. De geest der arbeiders is kalm en rustig; 's winters verdienen de menschen 25 cnt per uur, 's zomers 27 cnt. Doordat er een landelijk contract tot stand kwam met medewerking van een van de twee Loerakker's, beide vrijgestelden, kwam er rust in het boerenbedrijf. Landbouwonderwijs wordt niet meer gegeven; schoolhoofd, in het bezit der landbouwakte, is vertrokken. Een jongen gaat naar de middelbare landbouwschool te Roosendaal.

Fijnaart en Heijningen

Den **4e Juni 1925** kwam ik weer in Fijnaart; later op den dag ging ik nog naar Klundert. Door B. en W. ontvangen in het nieuw gebouwde Raadhuis, dat er zeer goed uitziet. Burgemeester Van Campen maakt weer een zeer goeden indruk; de verhouding tusschen hem en de wethouders is blijkbaar eene zeer goede. Ter audientie verscheen weer Pastoor Buijsrogge; ook thans weer was hij vol *eloges* over het rechtvaardig bestuur van v. Campen. Hij vertelde mij, dat er in Fijnaart 1.900 Katholieken zijn; tot zijne parochie behooren bovendien 100 Katholieken van Willemstad. Hij bouwde pas eene monumentale Roomsche Kerk; aangezien zijne parochianen over het algemeen goed gezeten zijn, kon hij uit bankenpacht enz. voldoende halen om de renten en de aflossing van de schuld der kerk te betalen.

Geen woningnood; overheidszorg dienaangaande verder niet noodig; de huishuren worden grif betaald; zij loopen van f. 3,60 voor de arbeiderswoningen, tot f. 5,60 voor de (vier) burgerwoningen. Geen partijenschappen in de gemeente; in den raad zitten 6 burgers, 4 boeren en 1 arbeider; vier zijn Roomskatholiek, 5 Christelijk Historisch en 2 antirevolutionair.

Warenkeuring en vleeschkeuring zijn nuttig en noodzakelijk. Winter 1924/25 behoefde geen steun te worden verleend aan de werkloozen.

In electriciteitsbedrijf zit f. 150.000 waarvan f. 50.000 voor provisorium. Dekt zich niet. Men is voornemens die f. 50.000 ten laste van de gemeente te nemen. De waterverschoning in de kom der gemeente is veel verbeterd, doordat men thans frisch water kan inzetten. Doordat de Waterleiding Westbrabant gebouwd werd, en de menschen dus waterleidingwater drinken in plaats van slootwater, zijn de vroegere bezwaren vrijwel opgeheven.

De vrijwillige landstorm is vrijwel dood; de burgerwacht heeft nooit iets beteekend. De fabriek voor zuivelproducten verwerkte in 1924 5.500.000 Liter melk, dus 15.000 Liter per dag; melkpoeder wordt niet meer gemaakt. Arbeidsgelegenheid is matig voldoende; volgens landelijk arbeidscontract verdienen de arbeiders des winters 23 cent en des zomers 26 cent. Om erkenning van hunne vereeniging te verkrijgen door de werkgevers, gingen zij in 1924 in staking. Na anderhalven dag gaven de werkgevers zich toen gewonnen. De geest van de menschen is goed.

Om het andere jaar wordt er een landbouw- en een tuinbouwcursus gegeven. Met de paardenhandel gaat het niet meer zoo vlot als vroeger; daardoor nam de fokkerij een beetje af. Men verlangt nog steeds hard naar eene tramverbinding met Zwaluwe, en eene met

Steenbergen. De lageronderwijswet 1920 kost jaarlijks 9 à 10 mille. De wekelijksche graanbeurs is nog steeds druk bezocht. Wethouder v.d. Dries is niet meer de adviseur van den inspecteur der directe belastingen te Bergen op Zoom inzake den aanslag der boeren in de Rijksinkomstenbelasting. Blijkbaar zijn de aanslagen van den Inspecteur thans veel te hoog; hij zou niet minder dan 800 reclames van de boeren thans in behandeling hebben.

Klundert

Den **4den Juni 1925** kwam ik weer in Klundert; tevoren had ik Fijnaart bezocht. Burgemeester Hörveler is thans ± acht maanden in Klundert; hij tracht zich blijkbaar in de zaken in te werken, al is veel hem nog vrijwel vreemd. Zijne verhouding tot de beide wethouders scheen mij goed. Het moet echter voor hem – Amsterdammer – wel moeielijk zijn, in Klundert te wennen; vooral de avonden moeten hem – die ongetrouwd is en als burgemeester geen voldoende dagtaak heeft – dikwijls wel lang vallen.

Hoewel er geen woningen leeg staan, kan men toch niet van woningnood spreken. In den gemeenteraad zitten 6 boeren, 3 burgers en 2 arbeiders; van hen zijn 5 antirevolutionair, 4 Katholiek en 2 Christ. Historisch. Burgemeester voelt blijkbaar veel voor de burgerwacht en den vrijwilligen landstorm; er is in Klundert eene goede schietbaan, hetgeen de menschen bij elkander houdt; voor de leiding van de schietoefeningen van de landstorm komt een officier uit Bergen op Zoom over.

Klundert verkocht de twee autobussen, die zoo veel jaren de communicatie tusschen die gemeente en Zevenbergen onderhielden, voor f. 600! De haven aan de Noordschans wordt door Kroondomein goed in orde gebracht. Het Kroondomein trachtte het onderhoud van den weg Klundert-Noordschans gedeeltelijk ten laste van Klundert te brengen; de Raad schijnt voornemens, daarop in te gaan. Ik heb tegen dat voornemen enkele bedenkingen geopperd: het domein is steeds geneigd, zijne verplichtingen zooveel mogelijk op anderen af te schuiven; dat is mij herhaaldelijk gebleken. Men moet wel overwegen, wat in deze te doen staat: men moet de kerk in het midden laten. Samenwerken is goed, maar men moet zich niet in een hoek laten dringen, doordat meerdere pachters van het domein Raadslid zijn, en vreezen, het ongenoegen van den Heer Roebroek op te wekken.

Van de 61 overlijdens in 1924 waren 15 zeer jonge kinderen; gevraagd naar de oorzaak een onderzoek te doen instellen. De vleeschkeuring is nuttig en noodzakelijk. De warenkeuring werkt vooral preventief; men acht haar nuttig en goed, maar duur (± f. 400). Het instituut der Gezondheids Commissies waardeert men zeer.

De houtzaak van v.d. Made gaat slecht; er werd een N.V. van gemaakt, met v.d. Made als directeur. Deze is veel afwezig, en heet onbekwaam; hij liet zich van zijn vrouw scheiden om eene andere te huwen. Hij schijnt een onbekwaam koopman te zijn. Werkt nog met 100 arbeiders; daar gingen er pas nog 15 de laan uit! Het zou een ramp voor Klundert zijn, wanneer die zaak teniet ging; want dan bleef gemeente met al die arbeiders zitten.

Twee werven voor scheepsbouw langs de Roode Vaart; werken druk; gevoelen in hooge mate het gemis van elektriciteit. Als de PNEM Moerdijk gaat voorzien, kunnen die werven – die daar slechts 2 K.M. vandaan liggen – waarschijnlijk ook geholpen worden. In gasfabriek zit een ton; het gas is goed; men wil om die reden geen elektriciteit nemen. Ik kreeg den indruk, dat men er spijt van heeft dat men niet meedeed aan de Waterleiding Mij. Westbrabant. Het zou me niet verwonderen, wanneer men binnen twee jaar daarbij aangesloten zou zijn. Maar de condities zullen dan voor Klundert veel zwaarder zijn.

Willemstad

Den **5den Juni 1925** kwam ik weer in Willemstad, later bezocht ik nog de gemeente Roosendaal. De Raad van Willemstad onderging bij de laatste Raadsverkiezing groote verandering: Wethouder Dane kwam te overlijden; wethouder Maris werd als zoodanig niet herkozen. In hunne plaats bezetten thans de Heeren Burger, en Korteweg-Maris de wethouderszetels. Ik heb geen aanwijzingen gekregen, die mij doen veronderstellen, dat de burgemeester het niet met hen zou kunnen vinden.

De Raad bestaat thans uit 2 arbeiders, 2 burgers en 3 boeren. Van deze zijn er 2 antirevolutionair, 3 Christ. Historisch, 1 liberaal en 1 Vrijheidsbonder. Er zijn bijna geen Roomschen in Willemstad; zij brengen 55 stemmen uit. De finanties van Willemstad zijn nogal goed; doordat de opbrengst van de belastingen meeviel, hield men f. 13.000 over; daarmee werden 2 geldleeningen afgelost; en had bovendien eene extra aflossing van f. 3.000 plaats van de electriciteitsleening. Het electriciteitsbedrijf dekt zich; in 1924 hield men f. 570 over; men overweegt thans vermindering van het stroomtarief.

De waterleidingen in de kom der gemeente worden tweemaal in de week, door spuiing, vanuit het Hollandsch Diep van versch water voorzien; driemaal in de week zou niet kunnen; dan zou de bodem van de waterleidingen te veel uitspoelen.

De drinkwaterleiding West Brabant werd den 29 December 1924 geopend. Daar zijn reeds 75 perceelen aangesloten, terwijl men juist heden weer begon met de aansluiting van meerdere perceelen; bij acht diverse woningen zag ik de menschen bezig. Vanwege de Vereeniging Willemstad Vooruit wordt een cursus in teekenen gegeven, welke cursus druk gevolgd wordt. Geen werkeloosheid, dat naam heeft.

Klachten, dat de visschers elkaar geen aasvisch willen verstrekken, worden niet meer vernomen. De scheepstimmerwerf heeft niet veel meer te beteekenen. De veerdienst Willemstad-Numansdorp is in handen van de Rotterdamsche Tramweg Mij. Om concurrentie te weren, wordt het veergeld voor auto's zoo belachelijk hoog – f. 7 – gesteld. De Rotterdamsche Tramweg Mij. zou gaarne haar stoombootdienst Sype-Willemstad-Numansdorp laten vervallen, omdat daarop jaarlijks f. 15.000,- wordt toegegeven. In de plaats daarvan zou zij een tram willen exploiteeren Willemstad-Dinteloord-Steenbergen. Burgemeester zou dat zeer gaarne zien, omdat er dan in Willemstad eene behoorlijk groote haven zou moeten gebouwd worden; hij meent, dat deze aan zijne gemeente zeer zou ten goede komen, en de gemeente daarvan geheel zou opleven. De aanleg van de baan zou f. 1.200.000,- kosten; de Rotterdamsche Mij. zou het rollend materieel leveren.

Roosendaal en Nispen

Den 5 Juni 1925 kwam ik weer in Roosendaal; tevoren had ik Willemstad bezocht. Er is veel wrijving tusschen den burgemeester en de wethouders; tusschen hem en de meerderheid van den Raad. De meest belangrijke besluiten worden buiten den burgemeester om genomen; hij heeft dan eenvoudig te teekenen. De goede samenwerking is verre te zoeken; als besluiten, door den Raad genomen, naar de meening van den burgemeester niet in het belang van Roosendaal zijn, dan bedenkt hij moeilijkheden om de uitvoering te beletten. Vandaar veel wrijving. Het gaat in Roosendaal slecht; de industrie gaat bitter slecht, met uitzondering van de coöperatieve suikerfabriek, en van de zuivelproducten fabriek "Het Anker". Er zijn thans nog 139 werkloozen, waarvoor het armbestuur zorgt; van den winter was het grootste aantal 420. Arbeidsgelegenheid is er veel te weinig. Er heerscht veel armoede. De arbeiders verdienen 20 à 25 cnt; zij hebben geen landelijk contract.

De woningnood is groot; er komen wel 250 woningen te kort. Particulier initiatief komt niet te hulp; men kan geen geld op hypotheek krijgen. De gemeente heeft geen geld om te helpen. De meerderheid uit den Raad is zeer democratisch aangelegd; uit de bedrijven mag geen winst gehaald worden. Waterleiding, gasfabriek, electriciteit mogen te samen niet meer dan f. 1.000.- winst maken. De finantien zijn slecht; de directe belastingen hoog; desniettemin neemt de Raad zulke onzinnige besluiten!

Het was frappant, zoo slecht als de Heeren van vele zaken op de hoogte waren, of zoo verkeerd als zij mij op mijne vele vragen antwoordden; vooral wethouder Vermeulen, de wethouder van finantiën, wist van de finantiën maar heel weinig af. De indruk, dien wethouder Ridders maakte, was beter. Ridders blijkt ten minste eenigen kijk op zaken te hebben, en zich beter te hebben ingewerkt in zijn taak: onderwijs. Voor het onderwijs heeft Roosendaal steeds veel geld over gehad; dat is nog zoo. Het St. Norbertuslyceum krijgt eene subsidie van f. 12.000 berekend naar f. 75 per leerling.

Burgemeester Coenen, die verlof had, was toch op het Raadhuis om mij te ontvangen.

Huybergen

Den **6den Juni 1925** kwam ik weer in Huybergen; later op den dag ging ik nog naar Rucphen. Geen woningnood in deze gemeente; daar staan zelfs enkele woningen ledig. Geen strijd bij Raadsverkiezingen; in den Raad zitten 5 boeren 1 burger en 1 arbeider. Hooge belastingen: 100 opcenten op de Rijksinkomstenbelasting, benevens eene gemeentelijke inkomsten belasting van 3%. Het Klooster helpt de gemeente in de kosten van het lager onderwijs; het betaalt bij, hetgeen gemeente jaarlijks ten gevolge van de lager-onderwijswet 1920 meer moet betalen dan vroeger. Voor den bouw van een nieuw Raadhuis kocht de gemeente eene bouwplaats aan van 300 M2 voor f. 1.300.

Bij de aanbesteding van het Raadhuis liep de laagste inschrijving te veel boven de begroting; men durfde het daarom niet te gunnen, en zal later nog weer eens eene besteding houden. Het oude Raadhuis wordt niet meer gebruikt; het is te bouwvallig. De secretarie is thans gevestigd ten huize van den burgemeester. Het oude archief is thans geheel in den Bosch; Mr Bondam haalde eerst drie groote kisten weg; later werd de rest – ook de oude registers van den burgerlijken stand – opgehaald.

De elektrische straatverlichting wordt door St. Marie thans geleverd tegen f. 0,65. St. Marie heeft eene Muloschool, waar ± 350 jongens gaan tegen een pension van ± f. 400. Bovendien eene school voor gewoon lager onderwijs voor weesjongens uit het Bisdom Breda; daar gaan ± 100 weesjongens; pension f. 150. De school voor lager onderwijs en de Mulo school zijn twee geheel afzonderlijke inrichtingen.

Er worden ook hier suikerbieten verbouwd; op behoorlijk land van gegoede boeren bedraagt de productie 35.000 K.G. per H.A. wanneer het gewas goed gelukt. De Roomboterfabriek gaat tegenwoordig goed; daar zijn thans 50 boeren aandeelhouder; en bovendien 120 leverancier van melk; dagelijks wordt 7.000 Liter melk verwerkt. Per autobus kan men eens in de week naar Roosendaal, en eens naar Bergen op Zoom; tegenwoordig gaat men het liefst naar Bergen op Zoom.

De eenige harde weg, die de gemeente moet onderhouden, is die van Huybergen naar Plantage, ter lengte van ruim 1.600 M1. Hoewel het een keiweg is, kost het onderhoud nogal wat; de ondergrond deugt niet; de keien zijn wat klein. De weg wordt nogal eens uit elkaar gereden; dan zakken de keien in het zand weg, en moet de weg herstraat worden.

Rucphen en Vorensende

Den **6den Juni 1925** kwam ik, na Huybergen te hebben bezocht, weer in Rucphen. Burgemeester Crusio heeft juist eene levensgevaarlijke operatie ondergaan in het Gasthuis te Antwerpen; hij werd daar 5 weken lang verpleegd, en was juist daags tevoren weer te huis gekomen. Hij heeft in de bijna drie jaren, die hij in Rucphen was, buitengewoon goed werk gedaan; hij heeft den secretaris v. den Wildenberg, en den 1sten ambtenaar ter secretarie Hennekam ontmaskerd; hun ontslag uit den gemeentelijken dienst bevorderd, en hen door eerlijke bekwame ambtenaren laten vervangen.

Al het geknoei met de distributie, met de mobilisatiegelden enz. heeft hij opgeruimd. Hij heeft hard gewerkt, bijna niets dan onaangename besognes gehad, en er een stuk gezondheid bij ingeboet. De beide wethouders, Aarts en Vos – een broer van Jac. Vos uit Roosendaal – kwamen ter mijner audientie vragen hem eene decoratie te bezorgen; die zou zoo wél verdiend zijn. Hen geraden, zich deswege met een request tot H.M. de Koningin te wenden.

In 1923 vierenzestig huwelijken; meest allen op St. Willebrord; daar zijn de woningtoestanden meer dan miserabel; ruim 150 noodwoningen van allerslechtste constructie. Vier plankenwanden van schalen; het dak eveneens van plankenschalen. De woonruimte een vierkante ruimte zonder vloer; het is eenvoudig vreeselijk.

Pastoor Bastiaansen is bezig eene Roomsche kerk te bouwen; eene copie van de kerk van Onze Lieve Vrouw te Lourdes. Aanbesteed voor f. 167.000. Waar het geld vandaan moet komen, begrijpt niemand. In den Raad zitten 7 burgers en 6 boeren. Van hen wonen er 4 in Rucphen, 3 in Sprundel, 2 in Zegge, 1 in Schijf en 3 in St. Willebrord; dus vrij goed over de gemeente verdeeld. Er is veel werkeloosheid; in de kosten van werkverschaffing kwam het Rijk met 66 2/3% tegemoet; men zal aan de Provincie ook nog eene tegemoetkoning vragen. Een groot gedeelte

van de werkeloozen werkte – buiten bezwaar van de gemeentekas – voor de Hero te Breda. Rucphen, Sprundel en St. Willebrord zijn geëlectriceerd. Nadeelig saldo electriciteitsbedrijf f. 2.500. Licht f. 0,50, kracht f. 0,30. Crusio verbouwde het Raadhuis voor f. 7.500, en bracht er eene nieuwe meubileering van f. 1.500. Het was zeer noodig: als er vroeger raadsvergadering was, moesten de benoodigde stoelen in een herberg gehuurd worden!

De bebossching van de woeste gronden door het Staatsboschbedrijf kwam gereed; men bezit te samen thans in het geheel 57 H.A. oud en jong bosch. Crusio kocht bij de afbraak van de suikerfabriek St. Antoine 88.000 goede straatkeien voor f. 25 de duizend; de marktprijs was f. 149. Het lijkenhuisje op de algemeene begraafplaats werd geheel afgebroken en gestolen; geen steen kan men terug vinden. De bekende activist Dr. Borms, gevangen te Leuven, is een broer van den geneesheer Dr. Borms in Rucphen.

De warenkeuringsdienst en de vleeschkeuringsdienst zijn volgens B. en W. buitengewoon nuttig en noodzakelijk. Er is voldoende politie in Rucphen: 2 gemeenteveldwachters, 2 rijksveldwachters in St. Willebrord, 1 id. te Zegge, en 5 marechaussee te Sprundel. De Heikesmannen zijn buiten de gemeente buitengewoon lastig en roerig; bijna geen dag gaat er voorbij, of Crusio moet aan de Justitie omtrent den een of den ander inlichtingen verstrekken; in de gemeente gedragen zij zich kalm en rustig, en doen niets, dat hen in aanraking zou moeten brengen met den strafrechter.

De stoomzuivelfabriek in Rucphen is opgedoekt; die in Sprundel moet buitengewoon goed gaan. De heffing van weggeld behoort weer tot het verleden. De industrieschool te St. Willebrord gaat slecht; de zuster, die thans hoofd van onderwijs is, is niet bekwaam en geschikt voor haar taak; de meisjes maakten slecht werk; daardoor laten de groote winkels in Amsterdam daar niet meer werken. Pastoor Bastiaansen drong tot nu toe te vergeefs bij het Moederhuis in Roosendaal aan op de vervanging van het ongeschikte hoofd van onderwijs.

Toen ik een dag of drie later naar Hoeven ging, profiteerde ik van de gelegenheid om tevoren naar het Heike te rijden, en daar de woningtoestanden zelf te gaan opnemen. Ik begon met aan de Pastorie aan te rijden om den Pastoor te vragen mij te vergezellen. Ik vond hem in de directieket van den Kerkbouw, en begon, met hem de in aanbouw zijnde kerk te bezichtigen; het wordt eene zeer bijzondere kerk, geschikt voor 1.200 menschen; het is te hopen, dat de acoustiek later zal blijken goed in orde te zijn.

Daarop nam ik den Pastoor mede in de auto, en reed met hem, zoover als het ging – want door het mulle zand kon de auto niet door – naar het oude eigenlijke Heike, waar de meeste noodwoningen staan. Ik vernam van hem, dat er gelukkig geen 150 waren, maar 60 à 70. Met hem bezocht ik toen zeven diverse woningen; een drietal zag er tamelijk uit, maar de anderen waren werkelijk bedroevend om te zien. De menschen hadden ze gekocht voor f. 100 tot f. 120; het dak, asfaltpapier, moet jaarlijks vernieuwd; wegens de kosten blijft dat dikwijls achterwege. In ééne woning was geen vloer!

Hoeven en Sint-Maartenspolder

Den **10den. Juni 1925** kwam ik weer in Hoeven; later bezocht ik nog Oudenbosch. Van tevoren was ik naar St. Willebrord geweest, en had met Pastoor Bastiaansen aldaar de houten noodwoningen bekeken. Ik kwam dientengevolge vijf kwartier te laat in Hoeven aan en zag juist den President van het Seminarie met twee professoren verdwijnen, nadat zij drie kwartier op mij gewacht hadden. De heeren hadden de beleefdheid terug te komen en een minuut of tien te komen praten. Daarna verschenen de twee kapelaans van Hoeven – de Pastoor kon wegens ziekte niet komen – ; ook zij hadden zoo lang gewacht. De Heeren hadden niets bijzonders te vertellen.

Hoeven heeft indertijd geweigerd aan te sluiten bij de drinkwaterleiding Westbrabant; binnenkort komt de directeur Roelants daarover nog eens met B. en W. praten. Blijkbaar heeft hij dus nog niet de hoop opgegeven, de Heeren van het groote belang dezer zaak voor de gemeente Hoeven te overtuigen. Het electriciteitsbedrijf gaf in 1924 een klein batig saldo. Niettegenstaande den woningnood bleef Hoeven ten deze eene afwachtende houding aannemen. Ook van premiebouw kwam weinig terecht.

De belastingen drukken zwaar: daar is geen draagkracht. 100 procenten op de Rijksinkomstenbelasting en dan nog 3.2 gemeentelijke inkomsten belasting. De lageronderwijswet 1920 zou aan Hoeven ± f. 11.000 kosten. Ongeveer 250 inwoners van Hoeven behoren tot de parochie St. Willebrord. Het zou zeer gewenscht zijn, dat die parochie in haar geheel onder ééne burgerlijke gemeente ressorteerde. In den afgelopen winter waren er ± 30 werkeloozen.

De mentaliteit van de menschen wordt gaandeweg minder; vanaf het begin van de mobilisatie heeft men dat verschijnsel kunnen waarnemen. De mobilisatie deed er veel kwaad aan. De Roomboterfabriek gaat goed; dagelijks worden 8 à 900 liter verwerkt. Op de fabriek staat nog ± f. 3.000 schuld. Bovendien was er een zoogenaamd ledenkapitaal: de melk, die de leden aan de fabriek leveren, wordt niet ten volle uitbetaald; een klein percentage wordt door de fabriek achtergehouden en goedgeschreven ten name van de leden. In geval van overlijden wordt aan de erfgenamen van het lid diens aandeel in het ledenkapitaal uitgekeerd. De winst, die de fabriek in 1924 gemaakt had, diende om aan de leden 30% op hun ledenkapitaal uit te keeren, terwijl bovendien 30% ten hunnen name op hun aandeel in het ledenkapitaal werd bijgeschreven. De landbouw gaat vrij goed; de boeren willen zwart vee; hebben vrij goed vee. Jaarlijks worden 100 volens gefokt. Veel varkens en heel veel geiten bij den arbeider en den kleinen man. Fruitteelt gaat sterk vooruit: veel aardbeien, frambozen; uitgebreide groententeelt: spinazie, erwten, boonen, alles voor de fabrieken. Het gaat alles naar de veiling te Oudenbosch, waar in den drukken tijd zelfs tweemaal daags geveild wordt. In den laatsten tijd is men zich nog bijzonder gaan toeleggen op de pluimveehouderij; vooral wethouder v.d. Berg schijnt daarin eene leidende figuur te zijn. Vele boomkwekerijen zijn opgeruimd; die nog bestaan maken op het moment beslist goede zaken.

Oudenbosch

Den **10den Juni 1925** kwam ik, na Hoeven te hebben bezocht, weer in Oudenbosch. Van B. en W. – met wie ik 2½ uur zat te praten want er was niemand voor audientie – hoorde ik, dat er sinds 1 Januari reeds 300 aansluitingen waren aan de drinkwaterleiding – 100% boven de raming; vóór 1 Januari 1926 verwachtte men er nog 100. Van het eerste jaar af aan heeft het electriciteitsbedrijf jaarlijks eene kleine winst gegeven; men heeft een klein voordeelig net, alleen de kom; maar men is in hooge mate afhankelijk van de Broeders van St. Louis, die de grootste afnemers zijn, en thans een tarief moeten krijgen, waardoor het voordeelig saldo misschien heelemaal verdwijnt.

De gasfabriek is goed in orde en levert goed gas tegen 13 cnt voor licht en 14 cnt voor muntgas, en tegen een afzonderlijk tarief voor verwarming. Daardoor wordt betrekkelijk weinig stroom verkocht; de menschen zien te veel tegen den vuilen rommel van den aanleg op. De gasfabriek maakt een winst van f. 9 tot f. 10.000.

Geen woningnood; door het sloopen van de drie suikerfabrieken verlieten nogal eenige gezinnen Oudenbosch. Dat sloopen is eene ramp voor de gemeente: om die drie fabrieken ontwikkelde zich in den loop der jaren eene zeer uitgebreide arbeidersbevolking. Thans zijn de fabrieken weg, en bleef de geheele arbeiders bevolking – om zoo te zeggen zonder arbeid – achter. Gemeente geniet bijna geen inkomsten meer van het havengeld: in 1926 f. 1.600 à f. 1.800; geen opbrengst uit de procenten op de dividend en tantième belasting enz.

De boomkwekerijen werden ingekrompen tot ± 75 H.A. Het gaat den boomkweekers gelukkig buitengewoon goed; maar doordat – ten gevolge van den oorlog – de bedrijven zoo werden ingekrompen, kan veel, waarnaar groote vraag is, niet geleverd worden, omdat het er niet meer is, en er jaren noodig zijn, voor men weer leverbare waar heeft. Wethouder v. Aken is boomkweker; vóór den oorlog had hij 11 H.A. in cultuur; omstreeks 1920 was dat nog slechts 4 H.A. thans heeft hij zich weer uitgebreid tot 7 H.A. Van 1 November tot 1 Mei had hij – vooral voor de verzending – 36 menschen in dienst; thans slechts 10 groote menschen en een stuk of acht jongens, vooral voor schoon houden en wieden.

Behalve eene stroohulzenfabriek, die aan ± 40 arbeiders werk geeft, is er heel geen industrie meer. Tuinbouw wordt tegenwoordig sterk gedreven; de tuinbouw cursussen gegeven door v.d. Hout (theorie) en Onrust (praktijk) doen ontzaggelijk veel goed; zoowel groenten als fruit

(aardbeien – zwarte bessen – frambozen) worden veel gekweekt, en aan de veiling verkocht; in den drukken tijd wordt er tweemaal daags geveild. In den Raad zitten 6 burgers, 2 boeren en 3 arbeiders. Men heeft 70.000 mooie porfierkeien 13 x 20 aangekocht; daarmee gaat men de gemeente nieuw bestraten; tegelijkertijd laat men het profiel van de straat, waar die het hoogste lag 25 à 30 c.M. zakken. Gemeente is slechts partieel gerioleerd.

De vleeschkeuringsdienst en de warenkeuringsdienst worden zeer gewaardeerd; beide diensten waren zeer noodzakelijk. In gemeente is heel geen openbaar onderwijs; de jongens gaan op school bij de broeders van St. Louis, die in ons land nog op een zestal plaats huizen hebben. De meisjes zijn allen op school bij de Zusters. Op een teekenschool gaan 70 kinderen; buitengewoon nuttig. B. en W. slaan dat onderwijs veel hooger aan dan dat op de lycea te Roosendaal, waar nogal kinderen uit Oudenbosch naar toe gaan.

Steenbergen en Kruisland

Den **11den Juni 1925** bezocht ik achtereenvolgens Steenbergen en Bergen op Zoom. De vrede is gelukkig in de gemeente weer gekeerd. Ook in Kruisland wordt van eene afscheiding van Steenbergen niet meer gesproken. Ter mijner audientie verschenen dezelfde boeren uit Kruisland, die vóór vier jaren de afscheiding waren komen bepleiten, nl De Vree en Dekkers. Zij kwamen mij bedanken voor alles wat ik gedaan had, om tegemoet te doen toekomen aan de rechtmatige grieven van Kruisland: een Kruislander – Swagemakers – werd wethouder; er kwam een doctor in de gemeente; twee keer in de week wordt daar gemeente-secretarie gehouden; het gasthuis met operatiekamer ontvangt subsidie van de gemeente, enz. enz. Met het Koninginnefeest werd de vrede met Steenbergen voor goed bezegeld. Men is thans in Kruisland erg tevreden; alles gaat goed, in goede harmonie met Steenbergen.

Ter audientie verscheen verder nog het Raadslid Herbers; had hij zich vier jaar geleden doen kennen als een besliste antagonist van den burgemeester, thans kwam hij om diens *eloges* te maken; het ging thans buitengewoon goed; hij kon goed met den burgemeester opschieten; deze deed veel in het belang van de gemeente. Indertijd was de wethouder Van der Kar de verkeerde raadgever van den burgemeester geweest. Sinds deze Steenbergen had verlaten en dus geen verkeerden invloed meer op den burgemeester oefende, was deze geheel veranderd, en ging alles heel goed in de gemeente.

Sinds 1 Januari werden er 400 aansluitingen gemaakt op de drinkwaterleiding. Het electriciteitsbedrijf gaf in 1923 f. 900,- winst; om de concurrentie met de particuliere gasfabriek te kunnen volhouden, verminderde men in 1924 de stroomtarieven in zeer belangrijke mate; voor 1924 wordt thans een verlies berekend – de juiste cijfers weet men nog niet – van f. 6.000. In een tram Willemstad-Dinteloord-Steenbergen ziet men geen groot gemeentelijke belang; op een gemeentelijk subsidie valt niet te rekenen. Dit jaar moet nog f. 5.000,- distributieschuld afgelost worden; dan is de heele schuld weg. Geen landbouwcursus meer; de jongens bezoeken de landbouwwinterschool te Roosendaal.

De suikerfabriek van v. Loon werkt nog dit jaar. De Centrale Suiker Mij. heeft hier te lande nog acht fabrieken, nl te Steenbergen, Stampersgat, Statendam, Oud Beierland, Breda, Gorinchem, Halfweg en Franeker. Hoe langer hoe meer breekt zij hare fabrieken uit en verplaatst ze naar Engeland.

De vlasfabriek van Sneep gaat nog niet best; gebrek aan grondstof. Voor een pr jaar door brand grootendeels vernield; die brand scheen niet ongelegen te komen. Het in orde brengen van de Roosendaalsche en Steenbergsche Vliet is een uitmuntend werk, dat niet alleen aan de scheepvaart – door verdieping en afsnijding van bochten – ten goede komt, maar waarbij – door de verlaging van den waterspiegel – de uitwatering van de polders buitengewoon profiteert. Dit werk komt vooral aan den polder Kruisland zeer ten bate.

Bergen op Zoom

Den **11 Juni 1925** kwam ik, na in Steenbergen te zijn geweest, weer in Bergen op Zoom.

Ontvanger De Meulemeester werd ontslagen; secretaris Van Liempt geschorst. In de vestibule van het Raadhuis werd ik ontvangen door burgemeester Stulemeyer en een van de secretarieambtenaren als waarnemend secretaris.

B. en W. zijn in onderhandeling met het domein tot aankoop van acht hectare domeingronden tusschen de stad en de Zoom, waarvan zij bouwterrein willen maken voor woningen van beter gesitueerden. Het domein vroeg aanvankelijk vier ton; kwam later af tot f. 220.000. Gemeente bood aanvankelijk een ton, en verhoogde dat bod tot f. 120.000. Hoewel partijen nog ver van elkaar staan, zal Stulemeyer wel zorgen, dat hij tot accoord komt. Zijne Haagsche relaties, persoonlijke bekendheid met Minister Colijn enz. zullen hen daarbij zeer te stade komen. Zeer drukke audiëntie, vooral ook in verband met de malversaties van den ontvanger De Meulemeester en de schorsing van den gemeentesecretaris Van Liempt: het raadslid Van As beklaagt zich, dat burgemeester Stulemeyer hem belette, in eene Raadsvergadering wethouder Verlinden aan de kaak te stellen, omdat ook hij schuldig stond aan het geknoei, door gedurende meerdere jaren zijne belastingschuld niet te voldoen.

Oud-Wethouder Van Hasselt beklaagt zich, dat Stulemeyer door mij onjuist werd ingelicht, omtrent het vernietigen van de ontslagaanvraag van De Meulemeester door oud-burgemeester Hulshof. Volgens hem had het college van B. en W. nooit besloten, die ontslagaanvraag te vernietigen, iets, dat door mij nooit is beweerd. Ik heb alleen aan Stulemeyer gezegd, dat die ontslagaanvraag er zijn moest; en later van Stulemeyer gehoord, dat die verdwenen was, hetgeen natuurlijk te denken gaf.

Clant Bindervoet, rijksontvanger, beklaagt zich dat de Justitie zich niet met de zaak bemoeit; voor diefstal van een kleinigheid gaat de kleine man naar de gevangenis; en hier is meer dan f. 60.000 weg! A.G. Juten, raadslid, wil eene Raads Commissie laten onderzoeken waar die f. 60.000 gebleven zijn, wie daarvan geprofitteerd hebben; De Meulemeester en Van Liempt leefden zeer eenvoudig, hadden dat geld niet noodig en hebben het niet opgemaakt. Hem gezegd, dat zoo'n commissie niets kan bereiken; zij kan slechts inlichtingen bekomen van De Meulemeester of Van Liempt. Als deze iets weten en willen klappen, zullen ze dat wel met of zonder raadscommissie doen, wanneer ze menen, dat hun belang dat medebrenge.

C.J.A. van Liempt, geschorst secretaris, wenscht inzage van de stukken, alvorens Gedeputeerde Staten in zijne zaak beslissen; hem gezegd, dat hem wel de gelegenheid zal worden geboden, ter provinciale griffie inzage van het dossier te komen nemen. Op zijne vraag, of het hem vrijstond zich door een ander te laten verdedigen heb ik hem geantwoord, dat zulks hem vrij stond, maar dat ik hem in zijn eigen belang aanraadde, om zulks zelf te komen doen; het gaat hier niet om advocatenhandigheden, maar om eene ernstige grondige behandeling van eene zaak, waarbij zijne eer en zijne toekomst op het spel staan!

Halsteren

Den **12den Juni 1925** kwam ik weer in Halsteren; later ging ik nog naar Woensdrecht. Ook thans kreeg ik denzelfden onaangename indruk omtrent het bestuur en het beleid van den burgemeester, als vroeger ook verkregen werd. Thans was het een fabrieksarbeider - Van Aert - die zich kwam beklagen, dat hem ten onrechte van 16 december 1916 tot 1 Mei 1917 kostwinnersvergoeding was onthouden. Zoolang hij ongehuwd was en bij zijne ouders - vermogende landbouwers - had ingewoond, had hij eene kostwinnersvergoeding gekregen; maar vanaf den dag van zijn huwelijk met een arm meisje - tegen den zin van zijn ouders - was die vergoeding ingetrokken. Secretaris was met zijn ouders bevriend, en handelde in hun geest, door die vergoeding te weigeren. Burgemeester had aan Van Aert gezegd, dat hij op de vergoeding recht had, en dat hij zulks uit zijn naam aan den secretaris moest zeggen. Toen zulks niet hielp, liet burgemeester de zaak loopen, en kreeg Van Aert niets, niettegenstaande zijne requesten aan C.d.K. te 's Bosch, aan Commissie te Heeswijk, aan Minister van Oorlog, aan H.M. de Koningin. Blijkbaar wilde de secretaris hem niet helpen, en werd vandaaruit steeds ongunstig geadviseerd. Den 1 Mei 1917 ging hij in Bergen op Zoom wonen; vanaf dien datum kreeg hij direct zonder eenige moeielijkheid nog twee jaren lang de hem toekomende kostwinnersvergoeding.

Geen woningnood; er staan een pr woningen ledig; in 1924 werden door particulier initiatief 30 woningen gebouwd. In den Raad zitten 3 boeren, 5 burgers, 2 arbeiders en 1 tuinbouwer. Met de raadsverkiezingen wordt er hard gewerkt, vooral door de arbeiders; veeten blijven daarvan niet over.

Winter 1924/25 geen werkeloosheid; bij spoorwegaanleg Goes waren 50 mensen werkzaam; verder gingen er velen, waaronder 6 met hun gezin, werken aan kanaal Charleroi-Brussel, op de steenfabrieken te Boom en op eene heideontginning van Testers in België.

Het electriciteitsbedrijf dekt zich; straatverlichting kostte f. 2.800,-. Tholensche veer: verpacht voor f. 4.000; later voor f. 7.000; nog later voor f. 11.000. Thans bij Tholen in eigen beheer; bracht in 1924 f. 20.000 op.

B. en W. zijn van oordeel, dat er geen brug moet komen over de Eendracht, maar dat de verbinding met Tholen door een vasten dam moet plaats hebben. Wethouder Testers was vóór 1914 lid van eene Staatscommissie, die de quaestie "brug of dam" moest onderzoeken. Het Rijk wilde destijds eene brug, omdat het belang van de defensie vorderde, dat men met kleine oorlogsvaartuigen in de Eendracht kon manoeuvreren. Dat kan nu niet meer; de vaargeul is geheel dichtgeslibt. Daar varen thans geen andere schepen, dan - bij hoog water - enkele mosselenvisschers uit Tholen. Grootere vaartuigen kunnen er niet varen. Om die reden is het nutteloos om een brug te bouwen, en kan men zeer goed met een zooveel goedkoopere dam volstaan; deze zal dan echter eene doorlaat voor de getijbeweging van het water moeten hebben. Men is sterk voor den warenkeuringsdienst en voor den vleeschkeuringsdienst. Vóórdat de vleeschkeuringsdienst volgens de Rijkswet tot stand kwam, had Halsteren reeds een gemeentelijken vleeschkeuringsdienst ingericht. Drinkwaterleiding Mpij. Tholen levert in Halsteren prachtig water; de Lepelstraat is niet aangesloten.

De drie draineerbuizen fabrieken gaan slecht. De zuivelfabriek van v. Loon maakt goede zaken; met twee vrachtauto's haalt hij de benodigde melk uit Tholen en uit Poortvliet. Ook maken de autobussen de trams dood. Als noodshot is er thans een extra snelle tram Halsteren-Bergen o.Z.-Antwerpen ingelegd; in één uur doet hij het traject.

Woensdrecht, Hoogerheide en Hinkelenoord

Den **12den Juni 1925** kwam ik weer in Woensdrecht, na tevoren in Halsteren te zijn geweest. Burgemeester Rubert werd in Januari 1924 gemeentesecretaris. Daarover schrijft hij in het gemeenteverslag: "Wethouder Jacobs hield de installatierede waarna door den burgemeester in eene keurig gestyleerde toespraak werd geantwoord". De burgemeester is buitengewoon ingenomen met zichzelf: toen hij nog lid van de Provinciale Staten was, vertelde hij op het bureau van Robbers, dat hij de aangewezen Gedeputeerde was, en hij de eerste vacature als zoodanig zeker zou benoemd worden.

Heden liet hij aan Robbers de nog niet afgewerkte Raadszaal in het Gemeentehuis zien, en vertelde daarbij dat hij voor een klein stukje had aangegeven, hoe de lambrizeering moest worden; aan zijn opvolger in Woensdrecht de taak om volgens zijne aanwijzing de Raadszaal af te bouwen. Nu hij op de lijst voor de verkiezing van Tweede-Kamerleden de zesde plaatsvervangersplaats inneemt, verbeeldt hij zich blijkbaar, dat zijne tegenwoordige betrekking van burgemeester-secretaris voor hem binnenkort veel te min zal zijn. Als niet komt tot iet, dan kent iet zich zelven niet.

Het electriciteitsbedrijf geeft over 1924 een nadeelig saldo van f. 586. Geraden, dat bedrag ten laste van de straatverlichting te brengen en de stroomprijzen niet te verhoogen. Het bureau Dijkstra te Utrecht nam aan voor f. 1.150 een nieuwen legger voor wegen en waterleidingen te maken; de stukken liggen thans ter visie; het werk ziet er keurig uit. Bij iederen weg is een betreffend kaartje gemaakt, terwijl als alles klaar is een verzamelkaart het geheel zal bekronen. Van de kaarten is slechts één exemplaar voorhanden. Omdat de kaarten niet zijn voorgeschreven is er niet gerekend op een exemplaar voor het dubbel van den legger, dat voor G.S. bestemd is. Het archief is overgebracht naar de daarvoor bestemde kasten op den zolder; aan de ordening is nog niet veel gedaan. De warenkeuringsdienst is nuttig en noodzakelijk. De vleeschkeuring heeft misschien voor Woensdrecht ook wel eenig nut, maar is vooral van belang voor de groote gemeenten. Het water van de Drinkwaterleiding Mpij. Zuid Beveland is niet duur; het is prachtig

water. Schietoefeningen van den vrijwilligen landstorm geschieden onder leiding van een sergeant uit Bergen op Zoom; veel animo.

De drie steenfabrieken leiden een kwijnend bestaan. De concurrentie van de Belgische steen is moordend. Door de valuta staan de loonen in België veel lager dan hier. Bovendien moeten de Nederl. fabrikanten hun product per tram vervoeren, welk vervoer uitermate kostbaar is, terwijl de Belgische steen te water naar Zeeland, het groote afzetgebied gaat. Om te kunnen bestaan moeten de fabrikanten trachten voor export te werken; tot nu toe hadden ze slechts enkele kleine leveranties in Engeland.

Geen woningnood; daar staan enkele woningen ledig. Er is veel te weinig arbeidsgelegenheid; 80% der bevolking moet buiten Woensdrecht haar brood gaan verdienen. Oud-burgemeester Moors kwam ter audientie; hij vertelde dat twee van de Heeren Völcker hun rentmeester Hombach als zoodanig ontslagen hadden. Door een toeval was uitgekomen, dat Hombach hunne landerijen voor f. 90 de H.A. gehuurd had, en die weder verhuurde voor f. 185 de H.A. Zonder er iets voor te doen, stak hij op die manier f. 20.000 in zijn zak. De derde van de drie Heeren Völcker kon nog niet van Hombach af, door allerlei contracten zat hij nog drie jaar aan hem vast. De oudste van de drie gebroeders, de Heer Völcker van Zoelen, is dezer dagen onverwacht op 61-jarigen leeftijd overleden; hij is ongehuwd. Ook een tweede Graaf v.d. Duyn is gestorven; ook deze vermaakte de gronden - waarde f. 50.000 welke Moors altijd van hem gehuurd had - aan Moors, onder voorwaarde, aan zijne weduwe de gewoone jaarlijksche pacht te blijven betalen, zoo lang zij er zal zijn. Die weduwe is 70 jaar oud.

Oud en Nieuw Gastel

Den **13 Juni 1925** kwam ik weer in de gemeente; later bezocht ik ook nog Ossendrecht. Er is nog geen woningnood; toch wordt er hier door het particulier initiatief veel gebouwd; ook veel door arbeiders. Van de elf Raadsleden zijn er 5 arbeiders. Bij de volgende Raadsverkiezing worden de arbeiders beslist baas. De waarde van het geld, den druk der belastingen kennen de arbeiders niet. Gedep. Staten zullen in de toekomst nog wel eens remmend moeten optreden.

Electriciteitsbedrijf gaat gelukkig goed; 50 en 25 cnt. Het eerste jaar gaf reeds een batig saldo. De waterleiding West Brabant gaat voorloopig nog slecht. In Oud Gastel is het welwater vrij goed; daarom daar geen aansluitingen. Maar ook in Stampersgat, waar het water gedecideerd slecht is, komen haast geen aansluitingen. Het einde zal wel zijn, dat de menschen krachtens de politieverordening tot aansluiten gedwongen zullen worden; die verordening moet binnen vijf jaar tot stand komen.

Men verlangt er hard naar, dat de verharding op de provinciale wegen wat breeder gemaakt wordt; vooral het verkeer op den weg naar Roosendaal is erg druk. De kom van de gemeente is gerioleerd. Gemeente maakte veel koolaschwegen; vroeger 1 M3 koolasch te Roosendaal voor f. 1,-; thans 1 M3 franco voor de wal, afkomstig uit Rotterdam voor f. 2,-. De boeren zorgen voor gratis transport.

Verbetering van de Roosendaalsche en Steenbergsche Vliet is ook voor deze gemeente van groot belang; als alles klaar is, en de rivier verdiept en genormaliseerd, zullen schepen van 500 ton Roosendaal kunnen bereiken. Het laatste gedeelte - het bovenpand - is juist aanbesteed. De warenkeuring en de vleeschkeuring zijn beide hoogst nuttige diensten. Behalve eenig toezicht bij woningbouw merkt men van de Gezondheidscommissie niet veel. In den afgelopen winter hebben gemeente en polder zich vereenigd voor de werkverschaffing; voor wegen en waterleidingen werd toen f. 2.000 extra loon besteed.

De beetwortelsuikerfabriek St. Antoine wordt uitgebroken en naar Engeland verplaatst. De fabriek te Stampersgat zal dit jaar waarschijnlijk niet werken. Een ramp voor de gemeente. De melkfabriek Vacca is eene onderafdeeling van de N.V. Hollandia te Vlaardingen; daar werken ± 100 man; ze hebben bijv. een eigen bussenfabriek voor melkpoeder en gecondenseerde melk. Vele autobussen; ze worden niet gesubsidieerd; dat was niet noodig. Het getal varkens en geiten, door de arbeiders gehouden, wordt gaandeweg kleiner. De arbeiders gaan ook hier steeds meer op de overheid steunen. Zorg om voorraden te hebben om den winter door te komen, wordt gaandeweg minder.

Ossendrecht

Den **13 Juni 1925** kwam ik - na Oud en Nieuw Gastel te hebben bezocht - weer in Ossendrecht. 50 à 60% der bevolking verdient buiten de gemeente het levensonderhoud, meest allen in België, sommigen in Frankrijk. Enkelen zijn weggetrokken met hunne gezinnen; daardoor is er geen woningnood. In den Raad zitten 5 landbouwers, 2 burgers en 4 arbeiders.

Elektriciteit kostte in 1923 70 en 35 cnt; gaf toen een verlies van f. 2.000. Sinds Juli 1921 tarief verlaagd tot 50 en 35 cnt; gaf in 1924 een verlies van f. 2.200. Sinds 1 Januari 1925 tarief gebracht op 50 en 25 cnt. De oud-secretaris Adan kan zich met die tariefregeling niet vereenigen; hij nam om die reden ontslag als lid van den Raad; erg jammer want hij was een goed Raadslid.

Burgemeester is druk bezig met de ordening van het archief; de pakketten moeten nog geordend en daarvan een lijst gemaakt. Men hoopt er dit jaar mede gereed te komen. Het dak van het Raadhuis is erg slecht; op de begrooting van 1926 hoopt men de middelen te vinden om het te herstellen.

Ernstige klachten over den toestand van den provincialen weg van Putsmolentje naar Putten; de auto's moeten over het fietspad rijden; breken anders de veren. De warenkeuring en de vleeschkeuring zijn nuttig en noodzakelijk. De Drinkwaterleiding Mij. Zuid Beveland heeft haar *prise d'eau* onder Ossendrecht; doordat het buizennet niet door de gemeente loopt slechts vier aansluitingen.

De cichoreifabrieken gaan slecht; veel ruzie tusschen de leiders; daardoor slechte zaken. Vier ondernemers van autobussen; de gemeente subsidieert niet. De tram naar Antwerpen kan het op den duur niet houden; te grootscheeps ingericht; alleen aan bestuurskosten gaat jaarlijks f. 10.000 weg!

Rijsbergen

Den **15 Juni 1925** kwam ik weer in Rijsbergen; later op den dag ging ik nog naar Zundert. Rijsbergen is eene sterk vooruitgaande gemeente; op het moment zijn er een twintigtal huizen of schuren in aanbouw. Woningnood is er niet. Wat er te kort komt zijn boerderijtjes met 2 à 3 H.A. grond. Waren die te krijgen, dan zouden meerdere paartjes kunnen trouwen, die nu nog moeten wachten. Ongecultiveerde grond is er haast niet meer.

In den Raad zitten 4 boeren en 3 burgers; bij raadsverkiezingen wordt er om de zetels hard gestreden. Groote oppositie bij alles ondervindt het gemeentebestuur en vooral de burgemeester van het Raadslid Zeelen, die daarbij gesteund wordt door het Raadslid Cornelis Vermeeren. In de verwachting dat Zeelen met vele klachten zou komen, had de burgemeester hem een briefje geschreven om hem te zeggen, dat ik audientie gaf. Zeelen was echter niet verschenen.

Met den steun van Gedep. Stat. kreeg Rijsbergen nog 25% Rijks subsidie in de kosten van den bouw van eene nieuwe school, bouwkosten f. 56.000. Die f. 14.000,- werden gebruikt om de oude school geheel te verbouwen en tot Raadhuis in te richten. Het ziet er alles heel goed uit; er is veel ruimte, waarvan weer goed partij getrokken is; de burgemeester was er blijkbaar trots op, dat hij, niettegenstaande de scherpe oppositie van Zeelen, in geslaagd was dit Raadhuis te bouwen.

Met B. en W. ging ik de nieuw gebouwde brug over de Aa of Weerijns in oogenschouw nemen; bouwkosten ± f. 8.000; het ziet er heel soliede uit. In Zundert meent men, dat de brug te nauw is, het afstromen van het water belet, en dat men dientengevolge waterlast had in Zundert. B. en W. van Rijsbergen ontkennen dat ten sterkste; van den winter had er vóór de brug geen opstuwing van water plaats; maar de Aa of Weerijns zit vol zandbanken en vuil; en daardoor wordt het snel afvoeren van het water belet.

Daarna gingen we een beroemde stamboekstier van Overijsselsch ras ± 3 jr oud bekijken. Werkelijk een pracht exemplaar, maar n.m.m. te zwaar om licht gebouwd vee te dekken. De ervaring was evenwel eene andere; de stier schijnt zich voldoende op te geven, zoodat de te bespringen koe niet onder het gewicht bezwijkt.

Tegen warenkeuring en vleeschkeuring hoort men niet meer mopperen; beide acht men nuttig. Het electriciteitsbedrijf dekt zich; 50 en 25 cnt; men klaagt echter, dat men de administratiekosten van de PNEM te hoog vindt.

De toestand van de arme klasse is zeer gunstig; armoede is in Rijsbergen niet bekend. Het belastbaar inkomen van de ingezetenen ging met een ton vooruit, en bedraagt thans f. 680.000. Aardbeien en frambozen brachten in 1924 zeker f. 150.000 op; plukloon 16 tot 18 cnt per uur. Alles gaat naar de veiling te Breda; veilingskosten 5%.

Onderhoud van de Leyloop. Dit stroompje vormt over een langen afstand de grens tusschen Rijsbergen en Zundert eenerzijds, en Meerle en Meir anderzijds. Het is erg slecht in orde, en doet daardoor veel schade. De Heide Maatschappij maakte een plan op tot verbetering; dat zou f. 35.000 kosten. Rijsbergen en Zundert zouden hun aandeel wel hebben willen betalen; maar Meerle en Meir zijn te arm, terwijl de provincie Antwerpen er ook geen geld voor beschikbaar kon stellen. Meir had zelfs moeite om aan de Heide Mij. de kosten van het opmaken van het plan te remburseeren. Er komt niets van.

Zundert en Wernhout

Den **15 Juni 1925** kwam ik na in Rijsbergen te zijn geweest, weer in Zundert. Men is bezig de Raadszaal te restaureeren; dat was hard noodig; er was in geen tachtig jaar iets aan gedaan. Naar het schijnt, wordt die zaal nu heel behoorlijk. De secretarie is ook veel te klein, en niet meer voldoende voor de behoeften eener gemeente van 6.500 zielen. Daar zal op den duur de kamer van den burgemeester wel bijgetrokken moeten worden. Gelukkig heeft men achter het Raadhuis nog voldoende terrein, om een bijbouw te kunnen doen plaats hebben.

Geen woningnood; daar staan er verschillende ledig. In den Raad zitten 7 boeren, 5 burgers en 1 arbeider. Er waren geen partijen in de gemeente, totdat Pillot zich daar vestigde, en de groote stokebrand werd. Hij deed dit niet zoozeer uit eigen aandrift, alswel onder den druk van den tegenwoordigen pastoor van Zundert, die het burgemeester Van de Wall niet kon vergeven, dat hij Protestant is. De vorige Pastoor, een broeder van den Gedeputeerde v.d. Biesen, was in dit opzicht veel verstandiger en meer raisonabel; toen waren er nooit moeilijkheden en ging alles goed.

Eene quaestie over schoolbouw ingevolge de onderwijswet 1920 kwam de slechte verhoudingen verscherpen; als pastoor en burgemeester overleg hadden gepleegd, zou alles zonder moeilijkheden geregeld zijn geworden. Nu gaf het hevige ruzie, waarbij de burgemeester slechts zijn plicht deed, maar waardoor de goede verhoudingen voor goed verstoord werden. Vijf Raadsleden voeren voortdurend eene hevige oppositie tegen alles, wat van B. en W. of van den burgemeester uitgaat; een zesde Raadslid sluit zich dikwijls bij die vijf aan.

Electriciteitsbedrijf gaf in 1924 een klein voordeelig saldo; sinds is Klein Zundert nog geëlectriceerd; daarvoor werd eene garantie gesteld. Rest nog Agtmaal; Zundert zal voorloopig renteloos de kosten van den benodigden 6 K.M. langen kabel voorschieten; Ir. van de Wall te 's Hage, een broer van den burgemeester, eigenaar van Walstein, waar de burgemeester woont, zal f. 2.500 geven. Men hoopt spoedig Agtmaal geholpen te zien.

Geen armoede; des winters bijna geen werkelozen; zij kunnen gemakkelijk geholpen worden. De zuivelfabriek gaat goed; v.d. Wall is nog president. Bijna geen industrie: steenfabriek Rommens en Co die 3.500.000 steen maakt; een timmerfabriek van Gebrs Franken gaat nogal goed; gevestigd in de oude wijnzaak van Pillot; eene kunstmatige dennenzaaddrogerij onder leiding van de Nederl. Heide Mij. gevestigd bij de Wed. De Bie-Van Aalst en Zn.

Standdaarbuiten

Den **16 Juni 1925** kwam ik weer in de gemeente; later ging ik nog naar Etten. Burgemeester Van Rooy valt mij beslist mede; hij weet veel te bereiken. Voor betrekkelijk weinig geld ± f. 3.500,- kocht hij een stukje grond, benodigd voor de uitbreiding van het Raadhuis, hij verbeterde de Raadszaal, bezorgde daar een nieuw ameublement; hij vergrootte de secretarie door den bijbouw van eene ruime brandvrije archiefkamer; daaronder kwam eene bergplaats voor de brandspuiten benevens twee arrestantenlokalen. En dat alles voor f. 3.500! Alles zag er goed verzorgd uit; ik nam dienaangaande eenen beslist goeden indruk mede.

Geen woningnood; ook nooit geweest. Bij Raadsverkiezingen wordt er hevig gestreden om de zetels; bij de laatste Raadsverkiezing werden zes nieuwe Raadsleden gekozen! Twee andere

wethouders. In den Raad zitten 5 boeren, 1 burger en 1 arbeider. De beide wethouders schenen geen ongeschikte menschen; De Voogt was bedrijfsleider in de suikerfabriek; Blommerde is een landbouwer (heer-boer). De verhouding tusschen hen en den burgemeester scheen mij zeer goed.

De finanties zijn goed. Daaraan hielp mede de hooge inkomst uit de dividend- en tantiëmebelasting. Dat is nu helaas gedaan; de suikerfabriek wordt naar Engeland overgebracht; de machines enz. werden in den afgelopen winter uitgebroken; dat gaf veel werk, zoodat er in 1924/25 geen werkeloosheid was.

Gemeente heft 100 procenten op de vermogensbelasting en op de Rijksinkomstenbelasting. Het belastbaar inkomen gaat vooruit; daardoor hield gemeente eens f. 14.000 over, en het jaar daarop f. 10.000. Ook 1925 staat er weer goed voor. Uit die batige sloten werd de verbouwing van het Raadhuis betaald, terwijl de rest werd en wordt aangewend tot buitengewone aflossing van schuld. Deze zal ten slotte nog f. 13.000 bedragen.

De lager-onderwijswet 1920 kost aan de gemeente jaarlijks ± f. 4.000. De drinkwaterleiding gaat prachtig, vooral ten gevolge van den drogen warmen zomer. Van de ± 300 woningen, die aangesloten zouden kunnen worden, zijn er reeds 226 aangesloten. Nog geen elektriciteit; men verlangt er erg naar. Men hoopt, dat de PNEM – evenals in Zevenbergen – een plaatselijk distributienet zal willen bouwen en exploiteeren. Binnenkort hoopt men met de onderhandelingen te beginnen. Door de waterleiding was men in staat de brandweer te reorganiseeren. Men heeft vier standpijpen in de gemeente.

De Noordhoek is een aparte parochie met 450 communicanten; vooral daar verlangt men hard naar elektriciteit; zonder eene groote garantie zal die er wel nooit komen. De brug over de Mark behoort aan het Rijk. Vóór 40 jr werd die brug door het Rijk verhuurd aan Oudenbosch en Standdaarbuiten. Beide gemeenten betalen jaarlijks ieder f. 50,- huur, maar hadden de verplichting om een nieuwe brug te bouwen. Ze mochten dan veergeld heffen. Er werd voor weinig geld eene oude brug gekocht in Brussel; deze doet nog steeds dienst. Het veergeld brengt jaarlijks voor de twee gemeenten samen ± f. 4.000 op. Deze heele regeling eindigt den 1 Januari 1926. Over de toekomstige regeling denken de beide gemeenten niet eenstemmig: Standdaarbuiten wil het bruggeld afschaffen; omdat deszelfs ingezetenen bijna al het bruggeld moeten betalen. Oudenbosch wil het bruggeld behouden, omdat het eene bate vormt voor de gemeentekas, waaraan zijne ingezetenen weinig of niet contribueeren. Geraden, den uitersten termijn niet af te wachten, maar spoedig de onderhandelingen met het Rijk en met Oudenbosch te beginnen.

Het afbreken van de suikerfabriek is erg voor de neringdoenden; zij verdienen veel aan de schippers. Voor de arbeiders van Standdaarbuiten is het niet zóó erg; van hen werkten er slechts een zestigtal op de fabriek; de rest werkt op de coöperatieve suikerfabrieken te Dinteloord en te Zevenbergen. Er werden in 1925 veertig H.A. minder met bieten bebouwd dan in 1924. Vele bieten gaan naar Belgie, naar de fabriek van Wittouck in Selzaete.

Ongeveer 100 H.A. vlas; het product is dit jaar slecht; het bleef te droog. Twee groote coöperatieve vlasfabrieken, eene te Steenberg (van Sneep) en eene te Zevenbergen. Ongeveer 200 kleine menschen verdienen in het vlas hun brood; aan de Noordhoek zullen een veertigtal kleine vlasbouwers wonen.

Etten en Leur

Na tevoren in Standdaarbuiten te zijn geweest kwam ik den **16 Juni 1925** weer in Etten. Evenals steeds maakte burgemeester Beretta mij ook nu weer eenen aangename indruk. Er wordt tegenwoordig in Etten veel gebouwd; woningnood bestaat er thans niet meer. Etten is eene van de weinige gemeenten, waar de arbeiders volgens de landarbeiderswet aan woningen met bijbehorenden grond worden geholpen. Reeds 21 arbeiders werden op die manier aan een keutersplaatsje geholpen; die menschen zijn doodgelukkig.

De 15 Raadsleden wonen goed over de gemeente verdeeld: 2 burgers, 6 boeren, 3 arbeiders en 2 S.D.A.P.ers. De industrie gaat slecht; de suikerfabrieken afgebroken. Daardoor veel werkeloosheid, waarmede de gemeente veel moeite heeft. Men heeft verordeningen gemaakt om de werkverschaffing te reglementeeren; het kost veel moeite om werk voor de menschen te

vinden en het kost aan de gemeente veel geld. Het electriciteitsbedrijf gaat goed; 45 cnt – straks 40 cnt – voor licht; van 30 tot 10 cnt – een afdalend tarief voor kracht. In 1924 een voordeelig saldo van f. 4.000,-.

De drinkwaterleiding West-Brabant gaat ook bijzonder goed; buitengewoon veel aansluitingen sinds den 1 Januari 1925. Aan de ordening en beschrijving van het oud archief wordt veel zorg besteed. Daar werd, na de verbouwing van het Raadhuis, een uitstekend lokaal voor beschikbaar gesteld, waar Ds. Dijkman zich met een en ander bezig houdt. Met B. en W. daar even gaan kijken. Er schijnt veel mooi oud archief te zijn; van belangrijke stukken dikwijls alleen copiën. Etten heeft een uitgebreid gemeentelijk bezit, 86 H.A.; veel waarde heeft de grond niet; men laat er de werkeloozen werken om stronken te rooien of bosch aan te leggen. Gemeente is niet gerioleerd; vooral nu er eene drinkwaterleiding kwam, is rioleering noodzakelijk. Men ziet erg tegen de kosten op. De Leursche haven is slechts geschikt voor kleine schepen; hoogstens van 60 ton.

Gemeente heeft met eene verzekeringsMij. een contract gesloten; voor eene jaarpremie van f. 42 garandeert de Mij. aan de gemeente de kosten van verpleging van 100 lijdens aan besmettelijke ziekten gedurende 50 dagen. Met het gasthuis te Roosendaal contracteerde Etten, dat die lijdens daar zullen worden verpleegd. Het gasthuis krijgt daarvoor jaarlijks f. 200,- en natuurlijk de kosten van de verpleging ad f. 7,- daags, te betalen door de VerzekeringMij.

Teteringen

Den **17 Juni 1925** kwam ik weer in de gemeente; later ging ik nog naar Zevenbergen. Er wordt veel gebouwd; daardoor is er geen woningnood meer. Bij de Cavaleriekazerne staat een complex van 8 betonwoningen; daarin huizen 20 gezinnen van het allerminste allooi. Die 8 woningen werden vroeger onbewoonbaar verklaard; toen verbouwd en weer in gebruik genomen. Het is een echte rommel, waaraan het gemeentebestuur niets kan doen.

Van de Raadsleden is een S.D.A.P.'er; 5 zijn landbouwers en 7 burger. Bij de laatste Raadsverkiezing was er weinig strijd; er werden 2 nieuwe Raadsleden gekozen. De verhoudingen in den Raad zijn goed. Toen Sutorius burgemeester werd, was het heele archief één chaos; met de ordening is men thans ernstig begonnen. De burgemeester voelt zich in Teteringen blijkbaar goed op zijn gemak; hij kan goed met zijn wethouders; de Heer Brantjes woont op den Zandberg, en schijnt een geschikte man. Burgemeester prijst den secretaris om zijn werk, maar beklagt zich over dienst humeur; hij moet tegenover het publiek norsch en onaangenaam zijn. Robbers oordeelde, dat het werk ter secretarie nog al wat te wenschen overliet, en niet in overeenstemming met hetgeen men in zoo'n belangrijke gemeente zou mogen verwachten. Aan het gemeenteverslag was bijzonder weinig zorg besteed; veel meer dan algemeenheden komen er niet in voor.

Winter 1924/25 geen werkeloosheid. Veel industrie, die over het algemeen zeer goed gaat. De conservenfabriek "Hero" in 1924 verbouwd; capaciteit verdubbeld. Maakt vooral veel groenten: spinazie, erwten enz. in. De eenige fabriek, die niet goed gaat, is de N.V. Hollandsche lucifersfabrieken. De twee hier vroeger bestaan hebbende lucifersfabrieken werden tot ééne fabriek vereenigd; van de drie directeuren werden er twee uitgekocht. De Heeren waren het er niet over eens, of deze fabriek thans nog wel eene zelfstandige zaak was, dan wel een filiaal van de Zweedsche lucifersfabriek De Zwaluw. Feit is, dat de fabriek niet steeds voldoende werk heeft.

Gemeente krijgt van Breda electriciteit; goed bediend; licht 35 cnt. Van de winst, die Breda maakt, krijgt gemeente niets.

De tuinbouw gaat sterk vooruit; ook de fruitteelt: aardbeiën, appelen, peren en vooral frambozen. Alles gaat naar de veiling te Breda; veilingskosten 5%. Tuinbouw-wintercursus duurt drie jaar; voor elk jaar slechts plaats voor 25 leerlingen. Veel te klein. Men heeft geen geld om uit te breiden.

Zevenbergen

Den **17 Juni 1925** kwam ik, na Teteringen te hebben bezocht, weer in Zevenbergen. Burgemeester Vogel kreeg met ingang van 15 Juni als zoodanig eervol ontslag; ik was mitsdien

op de wethouders Nollen en Van Aken aangewezen, met wie ik een uur of drie aangenaam van gedachten wisselde.

Geen woningnood. Volgens de landarbeiderswet werden achttien arbeiders aan een plaatsje geholpen; niet allen gaat het even goed, zoodat er zelfs een request naar de Regeering ging, om de jaarlijksche huur te verminderen, door de termijn, waarna men vol eigenaar zou worden, te verlengen tot zestig jaar. Gelukkig beschikte de Regeering afwijzend.

Dertien Raadsleden, bij de laatste Raadsverkiezing kwamen er acht nieuwe. In den Raad zitten thans twee boeren, zes burgers en vijf arbeiders. Zij wonen goed over de heele gemeente verdeeld.

Om f. 93.000 plaatselijke inkomstenbelasting te kunnen heffen, moest het vermenigvuldigingscijfer gebracht worden op $4\frac{1}{2}$ %. De dividend- en tantiemebelasting brengt voor gemeente nagenoeg niets op; de coöperatieve suikerfabriek betaalt daar niet in. De warenkeuring en de vleeschkeuring acht men zeer noodzakelijk. Veel werkeloosheid. In den slappen winter 1924/1925 moest men daarvoor f. 5.000 uitgeven.

De drinkwaterleiding voldoet aan eene groote behoefte. Het warme droge weer werkt mede, dat de menschen gemakkelijk aansluiten. Er kwamen reeds ruim zevenhonderd aansluitingen tot stand, terwijl men op het moment nog met veertig aansluitingen bezig is. De gasfabriek gaat goed; daar zit nog tweeënhalf ton in; maakte in 1924 een zuivere winst van f 4.000. Vóór enkele dagen besloot de Raad, aan de PNEM vergunning te geven, op eigen risico een electriciteits distributienet te bouwen. Op eene groote straat na is de kom geheel gerioleerd. De verhouding tusschen de gemeenteveldwachters is slecht. Het kost den veldwachters te veel moeite om het gezag van den Chef-veldwachter te erkennen. De toestand van de Haven laat veel te wenschen over; vóór vier jaar werd het havengeld met 100% verhoogd; het is nu veel te duur; de schippers mijden de haven. Daardoor brengt het havengeld niet genoeg op voor een behoorlijk onderhoud, en blijft dat achterwege, terwijl bovendien de betrokken polders per hectare f. 2,50 moesten betalen. Er is thans een studiec commissie benoemd – waarin ook de wethouder Nollen zit – om na te gaan of Haven en Sassen niet beter vereenigd zou worden met het Waterschap Mark en Dintel. Tegen die vereeniging zou bij laatstgenoemd Waterschap geen overwegend bezwaar bestaan.

De suikerfabriek van de Centrale Suiker Maatschappij zal in de komende campagne waarschijnlijk voor het laatst werken; het is eene kleine fabriek met eene capaciteit voor ongeveer zestig millioen kilogram bieten. De coöperatieve verwerkte in de laatste campagne hondervijfveertig millioen kilogram.

De vlasfabriek heeft in 1924 goed gewerkt; behalve het vlas, dat de aandeelhouders verplicht zijn te leveren, koopt de fabriek nog vlas bij in Zeeland en in Groningen. In gemeente zijn nog een tiental kleine vlasbouwers, die het vlas zelve verwerken; het gaat hen niet best. Het landbouwonderwijs wordt zeer gewaardeerd; om zich te bekwamen gaan de boerenzoons naar de landbouwwinterscholen te Roosendaal, Boxtel of Dordrecht; naar deze laatste school gaan de Protestanten.

Geertruidenberg

Den **18den Juni 1925** kwam ik weer in Geertruidenberg; later ging ik nog naar Made. De nieuwe burgemeester – Bianchi – maakt mij een goeden indruk; kalm, beredeneerd, blijkt hij goed op de hoogte van de diverse gemeentelijke aangelegenheden. Tijdens ik op het Raadhuis was, ontstond er brand in de gemeente. Ik zond er den burgemeester heen; tot zijn terugkeer was ik dus aangewezen op de twee wethouders met wie ook nogal te praten viel.

Gemeente zit diep in de schuld f. 286.000. Voor het grootste deel door uitgaven, gedaan ter voorziening in de volkshuisvesting: voor 12 heerenhuizen (f. 95.000), en voor middenstandswoningen (f. 70.000), en voor electriciteitsvoorziening (f. 37.000). In het geheel werden gebouwd 40 woningen door eene woningbouwvereeniging, 20 middenstandswoningen en 12 heerenhuizen. Op de middenstandswoningen eene hypotheek van f. 70.000; op de heerenhuizen eene van f. 95.000. De Bossche Bouw Mij, die de 12 heerenhuizen had gebouwd, ging failliet; om de hypotheek van f. 95.000 zoo veel mogelijk te redden, kocht de gemeente de 12 huizen voor f. 60.000.

Bij de laatste Raadsverkiezing kwamen er twee nieuwe Raadsleden. In den Raad zitten 6 burgers en 1 arbeider. De grondpolitiek van de gemeente gaf tot heden geen groote voordeelen.

Gemeente nam van het Rijk ± 35 H.A. vestingwallen en water over; ze zou daarvan gaarne willen verkoopen, maar er zijn geen koopers. Met Finantien nog in onderhandeling over den aankoop van 3½ H.A. vestingwal en laag land ten Z.W. van het spoorweg station voor f. 10.000.

Overeenstemming werd nog niet bereikt. Het heele grondbezit werd door gemeente naar een gemeentelijk grondbedrijf over gebracht.

Moeielijkheden met de PNEM over schadevergoeding omdat de PNEM twee masten plaatste; gemeente vraagt groote schadeloosstelling, n.b. omdat die grond bouwterrein zou zijn! Hij ligt ten N.O. van de gemeente, achter den zeedijk, die achter de laatste vestinggracht ligt.

Bouwterrein, terwijl de grond in den polder ligt, en minstens 2,25 M. zou moeten worden opgehoogd, alvorens bebouwbaar te zijn. Bianchi vond, dat Mr. Allard hier veel te hooge eischen gesteld had.

Er kwamen tot nu toe een 60-tal aansluitingen aan de waterleiding tot stand. Als over 5 jr alle huizen aangesloten zijn, zal men de zeer noodzakelijke verbetering der straten ter hand nemen; daarmee is minstens een ton gemoeid. Gemeente is nog niet heelemaal gerioleerd; de aanleg van de waterleiding maakt de uitbreiding van het rioolstelsel noodzakelijk. De waterleiding maakte eene nieuwe regeling der brandweer mogelijk. Al het oude materieel verkocht.

Gemeente houdt echter de beschikking over het materieel van het voormalig garnizoen, nl. drie brandspuiten. Zij bestelde nieuw 150 M. slangen, 2 standpijpen en 2 straalpijpen, alles in dezelfde afmetingen als Raamsdonkveer.

Het electriciteitsbedrijf gaat goed; het maakt winst; 40 cnt voor licht 20 cnt voor kracht. In het algemeen genomen gaat gemeente wel niet achteruit, maar zij gaat toch ook zeker niet vooruit. Het vrachtvervoer, dat tijdens de oorlogsjaren zoo sterk vooruit ging, is later weer even sterk afgenomen.

Made en Drimmelen

Den **18 Juni 1925** kwam ik – na Geertruidenberg te hebben bezocht – weer in Made. Aangezien er zich niemand voor de audientie had aangemeld, was ik 2½ uur aangewezen op B. en W. De burgemeester ergerde mij herhaaldelijk door zijne onjuiste, oppervlakkige, apodictische beweringen. Tot 4 maal toe heb ik hem gezegd, dat beweringen als hij deed, wel in een herberg aan een biertafel geuit werden, maar dat die toch niet voor ernstig konden worden opgenomen. Hij weet alles, en hij weet het alleen!

Er was indertijd wel woningnood; om de kosten deed de gemeente niets. Met Rijkspremie werden later een 25 woningen gebouwd. Thans voorziet het particulier initiatief voldoende in de behoefte. Voor de Philipsfabrieken werden verscheiden groote gezinnen naar Eindhoven overgebracht. Zij werden tevoren in Made gekeurd, en alleen aangenomen wanneer het er bij hen in huis erg zindelijk uit zag.

Bij de laatste Raadsverkiezing kwamen er twee nieuwe Raadsleden. De raad bestaat uit 7 burgers, 2 boeren en 2 arbeiders. Voor Drimmelen zitten 2 protestanten: 1 antirevolutionair en 1 vrijzinnig democraat. De 100 schippers en vele arbeiders stemmen op de burgers. Een boer betaalt niet graag; daarom hebben de schippers gewoonlijk weinig met hem op.

De bouwterreinbelasting brengt een kleine driehonderd gulden op. De belasting werd ingevoerd, om enkele mensen, die groote terreinen hebben en die niet willen verkoopen – terwijl er aan die bouwterreinen groote behoefte bestaat – er toe te brengen om die terreinen niet altijd te willen vast houden. De groote oppositie gaat vooral uit van Hoosemans en van Gastel.

Het electriciteitsbedrijf gaat goed: f. 3.000 winst; licht 30 cnt; kracht een aflopend tarief met als maximum 20 cnt. Drimmelen is pas aangesloten; daar heeft men f. 1.500 moeten garandeeren.

Op drinkwaterleiding reeds 150 aansluitingen; 2 standpijpen in Made en 2 in Drimmelen; in verband daarmee het brandwezen gereorganiseerd. Bij een groote rietbrand in Drimmelen kon men – dank de waterleiding – groote onheilen voorkomen; heel Drimmelen had wel kunnen afbranden! Het brandweermateriaal, dat men aanschaft is van andere afmetingen dan dat in de nabuurgemeenten zoodat men elkaar niet kan helpen: verkeerd inzicht van den burgemeester, die zijn eigen weg verkoos te gaan!

Twee doktoren: dr. Klein, zwager van den burgemeester, is al 25 jr gemeentedokter. 90% van de arbeiders moet buiten de gemeente zijn brood gaan verdienen. In den winter 1924/25 geen werkeloosheid. De industrie in de gemeente is van weinig belang en vraagt bijna geen werkkrachten. Finantieel staat gemeente er nog al goed voor; 2½% gemeentelijke inkomsten belasting, niet progressief! Made blijft langzaam vooruit gaan. De beide wethouders Van der Veeken en Van der Reyt maakten een goeden indruk: kalme, beredeneerde, verstandige menschen!

Hooge- en Lage-Zwaluwe

Den **19 Juni 1925** kwam ik weer in de gemeente; later ging ik nog naar Oosterhout. In 1924 ging de bevolking vrij belangrijk achteruit; vele jonge mannen werken in Rotterdam, en zijn alleen des Zondags tehuis. Rotterdam dwong hen, hun verhuisbillet naar die gemeente aan te vragen. Geen verkeer samenwonen; maar tal van jonge paartjes zouden gaarne trouwen als zij maar eene woning konden krijgen. Gemeente bouwde 18 + 12 woningen; gemiddelde huishuur f. 3. – Wordt trouw betaald.

Van de elf Raadsleden zijn 4 arbeider, 4 burger, en 3 boer. Zes van de elf zijn Katholiek, vijf Protestant. De beide wethouders, Bossers en Beljaars zijn Roomsch. Electriciteitsbedrijf gaat goed: 450 aansluitingen voor licht, 40 voor kracht. Voordeelig saldo f. 1.972.- licht 50 cnt, kracht 25 cnt. Men wil in de eerste plaats de Meterhuur verlagen; die kost voor licht 35 cnt en voor kracht f. 150 in de maand. Men wil die terugbrengen op f. 0,25 en f. 1,- en dan 5 cnt van de kosten van het licht afdoen. De drinkwaterleiding gaat goed; sinds 1 Januari reeds 400 aansluitingen. Elf standpijpen; daarmee kon de heele brandweer gereorganiseerd worden.

De toestand van het armwezen is goed; in den afgelopen winter geen werkeloosheid. De handel in hoephout, in riet, in biezen gaat erg goed; er wordt erg veel geld verdiend. De klompenfabriek van Merx maakt goede zaken; over gedwongen winkelnering hoort men geen klachten meer. De visschers maakten goede zaken; de vangst van paling, spiering, bot, alsmede de zalmvisscherij waren goed; de elft vangst daarentegen heel slecht.

De uitvoering van de lager onderwijs wet 1920 kost jaarlijks f. 18.000. Er wordt nogal vlas geteeld; wethouder Beljaars bijv. heeft 15 H.A. vlas. Er zijn zeven vlassers, deze werken het vlas niet af; zij laten het vlas slechts eene bewerking ondergaan, en sturen het dan naar België.

Oosterhout

Den **19 Juni 1925** kwam ik – na Hooge en Lage Zwaluwe te hebben bezocht – weer in Oosterhout. Daar was groote woningnood: de gemeente bouwde 10 woningen, eene bouwvereniging 41 terwijl met Rijkspremie 12 middenstandswoningen tot stand kwamen. Thans zal eene bouwvereniging weer 24 woningen bouwen; gemeente geeft een toeslag van f. 250,- per woning, of f. 6.000.

Van de 15 Raadsleden zijn 10 burger, 3 boer, 1 arbeider en 1 S.D.A.P.er. Behalve de S.D.A.P.er zijn allen Roomsch. Het rommelt nogal bij de Raadsverkiezingen; bij de laatste Raadsverkiezing kwamen 6 nieuwe Raadsleden. Er wordt dit jaar eene nieuwe barak gebouwd voor lijders aan besmettelijke ziekten; kosten f. 12.000. De Zusters uit het Gasthuis zullen verplegen. De drinkwaterleiding gaat er nog niet erg in; de menschen kijken veelal de kat uit den boom; nog maar 120 aansluitingen.

Gemeente is weinig kapitaalkrchtig, en gaat nog steeds achteruit. De werkeloosheid was groot, op een moment waren er 425. Einde 1924 heeft gemeente de werkverschaffing stopgezet; men kon het niet meer betalen; sinds loopt het zonder werkverschaffing ook. De Raad – de burgemeester? – is uiterst zuinig; voor niets is geld te krijgen. Al het secretariëpersoneel – 6 man – zit samen in een klein lokaal; en dat in eene gemeente van 15.000 zielen! Een ieder, die op de secretarie moet zijn, wordt in dat lokaal geholpen. Er is zelfs geen geld te krijgen om een loket te maken, waar het publiek achter blijft en geholpen wordt, om zodoende rustig werken voor het personeel mogelijk te maken.

De voornaamste industriele zaken zijn:

Margarinefabriek Van Verschure	met	160 arbeiders
Steenfabriek Dorst	“	70 “

Stoomkuiperij Simons	“	200	“
Suikerwerkfabriek Aerden	“	30	“
Suikerwerkfabriek Smits-v. Gils	“	80	“
Suikerwerkfabriek P. Sips	“	40	“
Koekfabriek De Hoog	“	45	“
Nougat De Hoog	“	25	“
Ijzergieterij Hagenaars	“	50	“
Stroohulzenfabriek	“	20	“
Hooiperserij Oomen	“	25	“
Schoenfabriek Schenkels	“	30	“
Drukkerij	“	10	“
Betonzak Martens	“	60	“
Betonzak Struik	“	15	“
Betonzak Zuiderhout	“	5	“

Het Wilhelminakanaal is voor gemeente van groot belang; aan de haven telde ik zeven, en verderop zes schepen. De haven- en kadegelden dekken bij lange nog niet de kosten. Electriciteitsbedrijf gaat goed; maakte f. 3.400.- winst; licht 38 cnt; kracht 20-15 cnt. Langzamerhand wordt gemeente gerioleerd.

Juli

Terheijden

Den **16 Juli 1925** kwam ik weer in Terheyden en Breda. Burgemeester Van der Meulen, die zijn verlof doorbracht bij zijne familie in Oldenzaal, was in verband met mijn bezoek naar Terheyden teruggekomen. Hij maakte mij een goeden indruk: kalm, goed op de hoogte van de zaken, zijn standpunt vastberaden, wel doordacht verdedigend; bij zijn verdediging was hij echter wel wat te lang van stof. Blijkbaar kon hij heel goed met zijn wethouders.

Terheyden gaat niet vooruit; in zielental was het in 1924 zelfs met 79 zielen verminderd. Er heerschte dan ook geen woningnood. Bij de Raadsverkiezingen is er veel strijd; alles gaat om persoonlijke quaesties. Bij de laatste Raadsverkiezing kwamen er 5 nieuwe Raadsleden. Van de Raadsleden zijn 7 burgers en 4 boeren. Voor Terheyden zitten 5 Raadsleden, voor Wagenberg 4 en voor Slikgat 2. Omdat hij zijn zin niet kon krijgen heeft Rompa als Raadslid bedankt.

Van de drie zoons van den oud-secretaris Beljaars is er één secretaris van Zundert, één secretaris en één ontvanger van Terheyden. De secretarie te Terheyden zag er vrij goed uit. Uit de kas van de gemeente werd aan het electriciteitsbedrijf f. 15.000 cadeau gedaan; toen de exploitatie een vrij hoog batig saldo aanwees – ruim f. 3.000 – werden de tarieven wat verlaagd. Op een Januari II werd eene tweede verlaging doorgevoerd; er werd weer te veel petroleum gebruikt; dit hoopt men thans te voorkomen.

De warenkeuringsdienst werkt nuttig; vooral met de melk werd tevoren erg geknoeid. Van de waterleiding voelen de menschen blijkbaar niet veel; nog slechts 50 aansluitingen. Men kon nu de brandweer reorganiseeren, en schafte zoowel voor Wagenberg als voor Terheyden voor elk drie standpijpen met bijbehorende slangenwaggen aan.

Bij de Capucijnen in Slikgat gaan 150 à 160 leerlingen, verdeeld over 7 klassen. Geen werkeloosheid; geen armoede. De fabriek van gecondenseerde melk van Janssen en Storms te Wagenberg ging langen tijd slecht; het zou nu weer wat beter gaan. De houtzagerij van Aarden ging ook een tijd lang beroerd; thans ziet men weer wat meer houtwaggen rijden, zoo dat het nu weer beter schijnt te gaan. De kunstwolfabriek van de weduwe De Beer gaat heel slecht. Mevrouw De Beer houdt de zaak aan en laat de fabriek draaien, om daar later een van haar zoons aan eene betrekking te kunnen helpen.

De autobusdienst Wagenberg-Terheyden-Breda wordt goed bediend. Hij is eene uitkomst voor de streek. De groote parochiekerk, in der tijd door den ouden Cuypers gerestaureerd, brandde voor drie jaar door bliksemslag af; alleen de muren bleven staan. Voor 2 ton verzekerd. Door den jongen Cuypers prachtig weer opgebouwd, gepolychromeerd enz. Ook bij deze kerk wordt de electriciteit toegepast; de klokken worden electricch geluid; automatisch wordt 's ochtends, 's middags en 's avonds, zoodra de klok slaat, de Angelus geluid.

Breda

Den **16 Juli 1925** kwam ik, na Terheijden te hebben bezocht, weer in Breda. In de vestibule van het Raadhuis werd ik ontvangen door het complete college van B. en W. In verband met de verbouwing van het Raadhuis was de kamer van B. en W. voor mijn bezoek gereserveerd. Secretaris Jonkergauw bleef voortdurend bij ons; ik was daar dankbaar voor, omdat hij dikwijls waardevolle inlichtingen verstreekte. Zoo bijvoorbeeld bij de bespreking van de electriciteitsquaestie corrigeerde hij herhaaldelijk Van Sonsbeeck, en was voor mij een onverwachte, zeer waardevolle bondgenoot. Nog groote klachten, omdat de annexatie zoo lang op zich laat wachten; alle dagen blijkt het duidelijker, hoe noodzakelijk die is. Belastbaar inkomen 1923/24 is f. 16.442.000. Dividend- en tantiëmebelasting brengt f. 32.000 op. Er is nog een tekort van plusminus duizend woningen. Geen armoede; geen werkeloosheid; de werkverschaffing opgeheven. Geen drankmisbruik; veel snoepen; veel sigaretten. Socialisme neemt toe; bij de voorlaatste verkiezing 2400 socialistische stemmen; thans op 1 juli 2800. Met B. en W. het in aanbouw zijnde nieuwe Raadhuis gaan zien. Oud-Wethouder Oukoo[vermaakte aan gemeente f. 50.000 onder voorwaarde, dat die som binnen 10 jaar zou worden besteed. Die som was door bijschrijving van rente opgelopen tot f. 70.000. De tien jaren waren in Februari 1925 verstreken. B. en W. stelden aan den Raad voor het geld te gebruiken voor den verbouw van het Raadhuis. De Raad stelde daarvoor nog f. 130.000 beschikbaar, zoodat voor den verbouw twee ton aanwezig was. Aan architect Hanraath te Amsterdam – den man die ook het kasteel van Helmond tot Raadhuis verbouwde – werd de leiding van den bouw opgedragen. Achter het oude Raadhuis had gemeente in vroeger jaren kleine huisjes enz. aangekocht, en was daardoor een behoorlijk terrein aanwezig; dat is nu benut voor een grooten achterbouw achter tegen het oude Raadhuis aan, met rechts en links twee groote vleugels, waarvan aan de eene zijde de ontvanger, het archief enz. en aan de andere zijde een groote en een kleine trouwzaal, met daarboven eene schitterende Raadszaal. Tusschen de beide vleugels komt een tuinaanleg. Alles belooft buitengewoon goed en doelmatig en mooi te worden. Voor meubilering zal er echter nog heel wat nieuw geld moeten komen.

Gilze en Rijen

Den **17 Juli 1925** bezocht ik Gilze en Dongen. Door B. en W. werd ik ontvangen in het nieuw gebouwde Raadhuis, een eenvoudig gebouwtje, links van den weg, aan het begin van het dorp. Het biedt voldoende ruimte voor den dienst, en is als eene groote verbetering te beschouwen. Tijdens ons onderhoud maakte de burgemeester zich vrij wel van het gesprek meester, en vervulden de wethouders v.d. Wildenbergh en Roksnoer vrijwel eene zwijgende rol. In de behoefte aan woningen wordt thans door het particulier initiatief voldoende voorzien. Van de elf Raadsleden woont er één in Hulten, één in Molenschot, 3 in Rijen en 6 in Gilze; dat is een te weinig voor Rijen. Twee arbeiders, 4 burgers en vijf boeren; er werden 27 stemmen op socialisten uitgebracht. Zoowel Gilze als Rijen zijn gerioleerd. Voor de zuivering van het vuile fabriekswater te Rijen is men bezig eene zuiveringsinstallatie te bouwen, waarin dagelijks 1.500 tot 1.800 M3 vuil water kunnen gereinigd worden, door het te ontdoen van de grootste hoeveelheid onzuivere stoffen, en deze op tien vloeiveldjes ter gezamenlijke grootte van $\pm \frac{1}{2}$ H.A. uit te spreiden ten dikte van $\pm 0,25$ M. en te drogen. Wat men nu met dat product later zal moeten doen, het aanwenden tot bemesting, dan wel er een soort turf, althans een verbrandingsproduct van te maken, zal de toekomst moeten leeren. Het electriciteitsbedrijf gaat goed; het maakte in 1924 een nettowinst van f. 9.000. Er zijn 600 aansluitingen. Twee geneesheeren, een voor ieder kerkdorp; geen vrije artsenkeuze. Pomp- en putwater goed; daarom niet aangesloten bij de Drinkwaterleiding Mij West Brabant. Van het nut der Gezondheids Commissie is men algemeen overtuigd; de warenkeuring en de vleeschkeuring waren nuttig en noodzakelijk. Werkeloosheid is vrij groot geweest; men had er een tijd lang 40 tot 50. Thans zijn er nog zeven werkelozen. Groote complexen, die nog ontgonnen zouden kunnen worden, zijn er niet meer. De daarvoor geschikte gronden – met uitzondering van het vliegveld te Rijen – zijn in cultuur gebracht.

Honig wordt veel minder gewonnen dan vroeger; doordat er bijna geen boekweit meer verbouwd wordt, gaat de bijenteelt sterk achteruit; het bedrijf levert nog al risico op; de honig is niet duur; zelfs in goede jaren de winst niet groot. Belastbaar inkomen bedraagt ruim f. 2.000.000. Opcenten op dividend- en tantième belasting brengen ± f. 1.500 op. Gemeente heeft nooit distributieschuld gehad. De uitvoering van de lager onderwijswet 1920 kost niet heel veel geld.

De industrie gaat niet best; twee groote schoenfabrieken staan wankel. De leerlooierijen maakten in 1924 goede zaken, maar klagen thans ook weer. De landbouw gaat goed; veeteelt – zwart bont vee – idem. De tuinbouw begint zich te ontwikkelen: boontjes, erwten, frambozen, aarbeien en zwarte bessen. Op het moment bezoeken geen leerlingen uit de gemeente de vakschool te Waalwijk.

Dongen

Den **17 Juli 1925** bezocht ik Gilze en Dongen. De leden van den Gemeenteraad wonen goed over de gemeente verdeeld. Er zijn 3 boeren, 5 burgers en 5 arbeiders, te samen 13 leden. De arbeiders zijn niet voldoende onderlegd; hebben daardoor geen invloed in den Raad. Bij eene volgende Raadsverkiezing zullen er waarschijnlijk enkele arbeiders uitgeworpen worden. Het Raadslidmaatschap is steeds sterk omstreden; bij de laatste Raadsverkiezing vielen vijf Raadsleden.

De belastingen in Dongen zijn schrikbarend hoog; aan gemeentelijke inkomstenbelasting moet van 5 tot 17% betaald. In 1920/21 was de opbrengst van de Rijksinkomstenbelasting f. 215.533,75; en in 1923/24 f. 38.364.75; een verschil dus van f. 177.169. In de rijke jaren heeft Dongen duur geleefd, en veel geleend; aan renten en aflossing moet ruim f. 137.000 betaald. Geen wonder, dat men thans zulke hooge belastingen moet heffen, en er desniettegenstaande toch niet kan komen!

Bij de exploitatie van het electrisch bedrijf spon Dongen tot nu toe geen zijde; het net is te groot en te duur (f. 245.000). In 1924 nog een verlies van f. 3.000. Men hoopt, dat de exploitatie in 1925 zich eindelijk zal dekken. Aan de drinkwaterleiding waren in het eerste half jaar van exploitatie 200 aansluitingen, Nu de waterleiding er is, kon de brandweer behoorlijk in orde gebracht worden; men schafte een paar brandweerslangenwagens met het noodige materieel aan. Een mooie oude gothische Kerk, thans in handen van de Protestanten, staat om zoo te zeggen op invallen. De restauratie is aanbesteed geweest voor f. 51.000; daarin zou het Rijk 2/3 betalen. Moeielijkheden met den aannemer waren oorzaak, dat de restauratie niet door ging. Erg jammer! De toren behoort aan de gemeente; ook deze is niet erg solide meer.

De lederfabrieken verontreinigen het water van de Donge in sterke mate. Wanneer de zuiveringsinrichting, die thans voor het afgewerkte water in Rijen gebouwd wordt, goed voldoet, dan zal men in Dongen wel spoedig eene soortgelijke inrichting bouwen. Voor het Wilhelminakanaal blijft men zeer dankbaar; daar wordt een druk gebruik van gemaakt. De eigen vakschool voor schoenmakers en leerlooiers voldoet aan eene groote behoefte; die wordt bezocht door 24 leerlingen. Naar de Rijksvakschool te Waalwijk gaan op het moment 3 jongens uit Dongen.

De verhouding tusschen patroons en werklieden blijft goed; de menschen zijn over het algemeen tevreden. Bij de Kamerverkiezing op 1 Juli ll. werden 42 socialistische stemmen uitgebracht. De groote Roomsche Kerk brandde af en werd naar de plannen van Cuypers weer opgebouwd; buitengewoon kostbaar: aangenomen voor f. 379.000! Er moet nog een stuk van 13 M lengte aangebouwd worden, en dan nog de toren! Ook de meubileering is ongekend kostbaar; van het hoofdaltaar staat een gedeelte; kostende f. 14.000 als het heelemaal klaar is, zal het f. 46.000 kosten. Het Maria-altaar is ook heel mooi; het kostte f. 13.000. Achter het hoofdaltaar prachtige muurschilderingen van Jan Colette. Alles is begonnen in den tijd van de hoogconjunctuur; thans, nu er millioenen verloren zijn, is er geen geld om alles volgens de oorspronkelijk ontworpen plannen te voleindigen!

Ginneken en Bavel

Den **24 Juli 1925** bezocht ik de gemeenten Ginneken en Princenhage. In den Raad zitten 8 burgers, 5 boeren. Tien zijn katholiek, 3 Protestant. Twee arbeiders. Burgemeester Serraris heeft veel moeilijkheden: de vaste oppositie in den Raad wordt gevoerd door den Ingenieur Sprenger, en de Heeren Laurey en Veltman; zoodra er eenig verschil van gevoelen in den Raad is, dan sluiten deze drie Heeren zich direct bij de Heeren van de afwijkende meening aan.

Winter 1924/25 geen werkeloosheid, geen armoede, geen bedeeden. Ginneken betreft de elektriciteit van de PNEM; het heeft een eigen drinkwaterleiding in exploitatie; verdient op beide bedrijven goed geld. Men krijgt gas uit Breda; 2 cnt duurder dan in Breda zelf. Maar gemeente participeert in de winst. Raadhuis veel te klein; bovendien absoluut versleten; strijd over de vraag, waar een nieuw Raadhuis moet komen; weer in de kom, of op de nieuwe bouwterreinen tegen de grens van Breda aan; die terreinen zouden daardoor ontzaggelijk in waarde winnen! Men ziet bovendien op tegen de kosten; er is gauw 1½ ton mede gemoeid, en dan krijgt men nog bovendien de kosten der meubileering.

De waren- en vleeschkeuring zijn nuttig en noodzakelijk. Hoewel de leden der Gezondheids Commissie soms wel wat vitterig optreden, werkt de Gezondheids Commissie toch nuttig en moet zij blijven bestaan. De politie schijnt weer te wenschen over te laten; burgemeester heeft ernstig moeten overwegen, om drie van de vijf veldwachters op staande voet weg te jagen wegens drankmisbruik enz. Het zou thans weer wat beter gaan.

Op 1 September aanst. vervalt de tram naar Breda; in de plaats daarvan komt een autobusdienst, die om de tien minuten zal rijden. Breda gaf concessie, bedong voor zich eene jaarlijksche bijdrage van f. 3.500.- waarvan f. 500 aan Ginneken ten goede komt. Nog geen industrie. Op de Baronielaan staan nog al enkele woningen ledig; in de kom van de gemeente evenzoo. Op 1 Juli 324 socialisten stemmen; met 100 vooruitgegaan. Nog bijna geen vreemdelingen in de pensions. *Kneipp-anstalt* van Dr. Mom aan de Duivelsbrug gaat heel goed.

Tuinbouw gaat buitengewoon: van frambozen, aardbeien, zwarte bessen, erwten en boonen wordt ontzaggelijk veel geld gemaakt op de veiling te Breda. De land- en tuinbouw cursussen worden steeds door gegeven, en zijn voortdurend goed bezet. Ook hier worden door de arbeiders veel minder varkens en geiten gehouden dan vroeger; men is zorgeloos voor den winter; ziet tegen de drukte op.

Princenhage

Den **24 Juli 1925** bezocht ik Princenhage en Ginneken. Het Raadhuis te Princenhage wordt verbouwd; ik werd daarom door B. en W. ontvangen in de kamer van den burgemeester. Hoewel het particulier initiatief wel wat te hulp komt is er toch nog groote woningnood, en komen er nog vele ongewenschte samenwoningen voor. Bij de laatste Raadsverkiezing 5 nieuwe raadsleden. Er zijn thans 10 burgers (waarvan er vroeger 4 boerden), 3 boeren en 2 arbeiders. 12 zijn R.K. In Juli 1925 werden 600 socialisten stemmen uitgebracht.

Sinds Juni 1924 geen werkeloosheid meer gehad; de Algemeene Suiker Mij raffineerde haar suiker in de fabriek te Princenhage en had daardoor het geheele jaar door behoefte aan veel werkkrachten. Distributiekosten levensmiddelenbedrijf nog niet afgerekend met Breda; men gaat met de eindafrekening niet accoord. Oud archief heet goed geordend door Wermenbol; tegenwoordige secretaris zet dat voort. Dr. Batenburg is overleden; hij werd vervangen door Dr. Van Glabbeek, over wien men zeer tevreden is. De vroedvrouw te Beek kreeg haar congé; ze werd vervangen door Dr. Van de Kar.

De warenkeuringsdienst is zeer noodzakelijk; zoo werden op de jamfabriek groote partijen bedorven jam, gedroogde groenten enz. in beslag genomen en vernietigd. De vleeschkeuring ook noodzakelijk; goed geregeld; de boeren zijn er op vooruit gegaan. Sinds 1 Januari 1925 kwamen 400 aansluitingen op de drinkwataarsluiting tot stand; eene verordening om de menschen tot aansluiten te dwingen zal wel niet noodig zijn. Brandweer en gemeentereiniging heeten beide uitstekend verzorgd. De brandweer staat onder leiding van Nooren, den bekende commandant van de burgerwacht.

De chocoladefabriek Kwatta gaat niet meer zoo goed als vroeger; de dito fabriek Beja gaat bepaald slecht. De Hollandsche Kunstzijdefabriek (Stulemeijer) en de betonfabriek van Stulemeijer gaan goed. Tusschen de Heeren Klep, directeurs van de IJzergieterij "de Etna" is

ruzie geweest; de Heer Klep-Batenburg is er uitgelopen; hij was de koopman; hij verbond zich aan eene soortgelijke fabriek te Tegelen en doet daardoor de Etna onnoemelijke schade. De winkelstand is niet veel; de menschen gaan liever naar Breda.

Het belastbaar inkomen is 5.000.000 geweest; is thans nog ruim vier; het blijft achteruit gaan. De plaatselijke inkomstenbelasting bedraagt van 2% tot 5%. Divideend en tantième belasting niet meer dan f. 10.000,-. De tuinbouw gaat bijzonder goed: op één dag werd aan de veiling te Breda voor meer dan twee ton geveild!

Augustus

Tilburg

Den **7den Augustus 1925** kwam ik weer in Tilburg. In zielental blijft de gemeente sterk vooruitgaan, de zaken gaan er bitter slecht. Van de 33 Raadsliden zijn er 20 R.C. Staatspartij, 9 R.K. Volkspartij richting Arts, 1 vrijzinnig democraat, 3 socialist, 4 zijn groot werkgever, 18 behooren tot den middenstand, 9 zijn arbeider, 2 boer. 29 Raadsleden zijn R.C.

De industrie gaat heel slecht, vooral de textiel, door de opkomst van de kunstzijdefabrieken en doordat België gesloten is. De voornaamste zaken van metaalindustrie (du Prez enz.) zijn geliquideerd. In de sigarenindustrie hielden 4/5 der fabrieken op te bestaan. De schoen- en de metaaldraadlampenfabrieken gaan vrij goed; ook de katoenindustrie gaat goed. Maar alles te samen genomen is de toekomst sinds 1914 nooit zoo beroerd geweest als thans; er zijn ruim 1.600 werkeloozen; zoo'n hoog cijfer werd nog nooit bereikt.

De finanties van gemeente zijn slecht; het belastbaar inkomen daalde tot 22.000.000. De plaatselijke inkomstenbelasting loopt van 3,33 tot 13,66%. Dividend- en tantièmebelasting brengt zoo goed als niets op. Distributieschuld heeft Tilburg nooit gehad; destijds ging alles buitengewoon goed en kon de heele distributie uit "gewoon" betaald worden. De lager- onderwijswet uit 1920 kost gemeente jaarlijks ±4 ton; er zijn 17 parochies met te samen 45 bijzondere scholen verdeeld over 41 gebouwen.

De gemiddelde loonen der textielarbeiders zijn met 30% achteruitgegaan; die van de andere arbeiders van 15 tot 20%. Zoogenaamde paupers komen in Tilburg niet voor, maar er wordt hier en daar wel armoede geleden. De mentaliteit van de menschen blijft goed; verhouding tussen werkgever en werknemer laat niet te wenschen over. Drankmisbruik bijna niet. Tijdens de Kermis wordt er niet getapt. Dan zijn krachtens politieverordening alle herbergen gesloten; van dat gebod verleent burgemeester ontheffing als voorwaarde dat er geen sterke drank getapt wordt. Tapt de herbergier toch, dan trekt de burgemeester de ontheffing in, de kroeg wordt gesloten, en er komt een politieagent voor de deur, om te zorgen, dat er niemand binnen komt. Volgens B. en W. heeft de Gezondheids Commissie geen reden van bestaan meer; werkt de warenkeuringsdienst bijzonder goed (men hoort onder Den Bosch); en werkt de gemeentelijke vleeschkeuringsdienst bijzonder nuttig. In September aanstaande wordt het koelhuis in gebruik genomen, en is daarmee het nieuwe abattoir geheel up to date in orde. Het nieuwe ziekenhuis, 150 bedden; gemeente betaalt jaarlijks ±f.20.000; zal over 4 jaren in gebruik zijn.

Groote behoefte aan een Nieuw Raadhuis; men hoopt in de omgeving van het tegenwoordige op den duur voldoende terrein te kunnen aankopen. Om een nieuw Raadhuis te kunnen stichten, en tevens de bestaande markt te kunnen vergrooten.

De scheepvaart op het Wilhelminakanaal ontwikkelt zich in een minder snel tempo, dan men verwacht had; van de tram, en van de haven wordt door de schippers weinig gebruik gemaakt; zij blijven liever langs de wal in het kanaal.

Sinds de lastauto's in gebruik kwamen, doet het er voor de industrie weinig toe, of de aan- of af te voeren waren 1 K.M. verder of minder ver vervoerd moeten worden. Arm en haven hebben aan gemeente veel geld gekost; moesten ze nog gebouwd worden, dan kwamen ze er niet meer. De vuilwaterquaestie nadert gelukkig hare oplossing; men gaat een proef nemen – die aan de gemeente f. 30.000 zal kosten – om uit het vuile water de vetbestanddelen uit te halen en te verwerken; wanneer die proeve slaagt, dan zou de gemeente daarmee jaarlijks f. 100.000 netto verdienen.

1928

Juni

Schaijk

Den **18 Juni 1928** bezocht ik Schaijk en Zeeland. Pastoor Van Winkel is overleden; hij werd vervangen door Pastoor Lammers. Deze wil zijn pastorie aan de gemeente verkopen; de gemeente moet die pastorie dan verbouwen tot Raadhuis. Het deed mij genoegen van B. en W. te vernemen dat zij van die plannen van den Pastoor niets moesten hebben.

De gemeentesecretaris vierde reeds zijn 12½-jarig ambtsfeest; jammer dat hij nooit verder kwam dan de secretarie van Schaijk en daardoor maar weinig zag, waarmede hij zijn blik kon verruimen. Tengevolge van mijne opmerkingen bij mijn bezoek in 1922 werd er op de secretarie veel veranderd en verbeterd. Maar er zal nog meer moeten gewijzigd worden, zal de secretarie behoorlijk geoutilleerd zijn.

Binnen een dag of wat wordt het electrisch net van Schaijk in gebruik genomen; om de kosten te dekken, werd een baatbelasting ingevoerd. Stoomzuivelfabriek verwerkt de melk van 900 koeien uit Schaijk en van 400 koeien uit Herpen. De steenfabriek van Zegers bestaat niet meer; er is daarvoor in de plaats gekomen eene steenfabriek van Van der Ven uit Nistelrode en Van der Burght uit Uden.

Zeeland

Den **18 Juni 1928** kwam ik weer in Zeeland en in Schaijk. Ter audientie verschenen Pastoor Kitslaar met zijn beide kapelaans en het Statenlid v.d. Ven. Pastoor Kitslaar is een baas; burgemeester Doedens is gelukkig op zijn *qui vive*, en zal wel zorgen dat Kitslaar hem niet de baas wordt. Het Statenlid v.d. Ven was indertijd wethouder van Zeeland; hij werd indertijd afgestemd als lid van den Raad en verloor daarmee zijn wethouderschap. Op het moment is hij weer Raadslid.

Met B. en W. het huis gaan bezichtigen, door Zeeland gekocht om er een Raadhuis van te maken; de besteding zal over een dag of acht plaats hebben; het pand schijnt mij zeer geschikt voor Raadhuis.

Tengevolge van zijn inspanning tijdens de stormramp in 1925 heeft de veldwachter van Zeeland astma gekregen, waarvoor hij tevergeefs bij tal van doctoren genezing gezocht heeft. Voor de verbreding van de weg Zeeland-Dompt heeft Zeeland in voorverkoop alle daarvoor benodigde grondstroken; een en ander zal aan Zeeland ± f. 7.500 kosten. Zoolang die weg niet verhard is, is de spoorweghalte Zeeland niet of althans zeer moeilijk bereikbaar en wordt daarvan maar heel weinig gebruik gemaakt tot aanvoer van goederen of tot afvoer van producten.

Zeeland heeft als kunstweg te onderhouden den weg naar Escharen, naar Voederheil, naar Graspeel en dien naar Brand. Dr. Jansen is nóg Gemeente-dokter, hij heeft Kelder, den vriend van zijn vrouw, de deur uit gegooid. Het huishouden wordt thans niet meer besproken; maar veel praktijk heeft Jansen niet.

Budel

Den **20 Juni 1928** bezocht ik Budel en Maarheeze. Er kwamen moeilijkheden voor met de Marechaussee, omdat deze zoo vitterig optrad. De zaak kwam in den gemeenteraad ter sprake; deze nam eene motie van afkeuring aan. Het einde was, dat de commandant verplaatst werd. Thans is de vrede hersteld. Men is aan de ordening van het gemeentearchief begonnen; over een half jaar hoopt de burgemeester met het werk gereed te zijn.

Budel bezit nog 150 H.A. heide; deze zullen beboscht worden; vermoedelijk door het Staatsboschbeheer. Warenkeuringsdienst en vleeskeuringsdienst werken goed; volgens B. en W. zijn die diensten zeer noodzakelijk. Emelten deden in de weilanden heel veel kwaad; ter bestrijding werd gebezigd 1 K.G. Parijsch groen gemengd met 20 K.G. zemelen. Emelten worden daarmede volledig uitgeroeid. Bestrijding kost ± f. 3.- per H.A.

De belastingen drukken zwaar; Budel heeft ± een ton schuld, waarvan ± f. 20.000 over genomen van electriciteitsbedrijf. Met extra aflossingen hoopt men er door heen te komen; in de eerste

plaats moeten die f. 20.000 extra afgelost. De jonge burgemeester Van Hout viel mij nogal mee. Zijne verhouding tot de wethouders scheen mij goed.

Maarheeze

Den **20 Juni 1928** bezocht ik Maarheeze en Budel. Onder het voorzichtige, wijze beleid van burgemeester Klardie is de vereeniging van Soerendonk en Maarheeze vrijwel geconsolideerd. Het gaat goed bij B. en W. het gaat goed in den Raad, het gaat goed in de nieuwe gemeente. Het Raadhuis van Soerendonk werd voor de nieuwe gemeente in gebruik genomen; dat van Maarheeze werd verhuurd. Klardie zelf woont in Soerendonk.

De finanties, die voor enkele jaren zoo hoogst zorgwekkend waren, beginnen zich gelukkig te herstellen; als men op den ingeslagen weg voortgaat, en geen gekke dingen doet door dure uitgaven te doen, of ontijdig te veel de belastingen vermindert, dan zijn de moeielijkheden binnen korte jaren overwonnen, en wordt Maarheeze nog eens eene rijke gemeente.

In Sterksel bouwden de Broeders van St. Joseph te Heel een groot gesticht tot verpleging van epileptici. Philips uit Eindhoven kocht "de Pan" tusschen Hugten en Sterksel; van gemeente kocht hij daar nog 45 H.A. bij; hij wilde daar een landhuis bouwen voor een zoon, die gaat trouwen. Moeielijkheden met curatoren in het faillissement van de heerlijkheid Sterksel over het onderhoud van de aarden weg naar Heeze, en over het onderhoud der waterleidingen. Men hoopt tot eene oplossing te komen, door het in het leven roepen van een waterschap-wegschap. Eene aanvraag daartoe is in behandeling bij Gedep. Staten.

In 1927 werd met Staatsboschbeheer gecontracteerd in zake de bebossching van 310 H.A.; jaarlijks 10 H.A.

Mierlo

Den **21 Juni 1928** bezocht ik Mierlo en Leende. Men is in Mierlo zeer verlangend naar de oplossing van de hangende annexatiequaestie; de bouw van een nieuw Raadhuis, de drinkwatervoorziening van den Hout en nog veel meer hangt van die oplossing af. Ik kreeg den indruk, dat eene meerderheid bestaat vóór de annexatie. Vroeger rivaliseerden de parochies Mierlo-Dorp en de Hout. Dat is nu vrijwel gedaan, de Hout bleef zich uitbreiden en groeit langzaam maar zeker Mierlo Dorp over het hoofd.

Het teveel aan woningen is thans opgeheven: Philips huurde van gemeente alle ledig staande woningen en plaatste daarin gezinnen met veel groote meisjes. De lager-onderwijswet 1920 kostte aan Mierlo f. 130.000. Het openbaar onderwijs is er opgeheven; schoolhoofd Knaapen werd door Pastoor niet overgenomen; hij ging met zijn gezin naar Indië.

Mierlo hoort tot het Waterschap van de Aa; moet afwateren door een dubbelen grondduiker onder de Zuid Willemsvaart even voorbij Helmond. De ééne duiker is verstopt; de andere voor 50% verzand. Daardoor wordt in Mierlo veel waterbezwaar ondervonden. Om gelden te vinden om wegen te verharderen, wordt van het jaar voor het eerst eene speciale belasting geheven; de maximum opcenten op de grondbelasting. Van het kanaal Eindhoven-Zuid Willemsvaart wordt een druk gebruik gemaakt, o.a. door de firma de Haes.

Mierlo wordt meer en meer eene industrieplaats; daar vestigden zich eene automobielfabriek (N.V. Jumbo), de bontweverij van Ign. De Haes, de haspelarij en dekenweverij van Swinkels, de steenfabriek van v.der Meeren, de stroohulzenfabriek (N.V. Het Zuiden) en de tijken en tentlinnenweverij van Gebrs. v.d. Zande. Sinds geruimen tijd is er heel geen werkeloosheid. Er zitten 2 à 3 arbeiders in den Raad. Geen socialisme dat naam heeft; men merkt er niets van. Bij de laatste verkiezing werden 23 stemmen op socialisten uitgebracht.

Leende

Den **21 Juni 1928** bezocht ik de gemeenten Leende en Mierlo. De oud-onderwijzer Verra is lid van den Raad geworden; hij is lastig en altijd in de oppositie. Hij kwam ter audientie om de arbitrale uitspraak in zake het cijnsgoed met mij te behandelen, omdat hij zich daarmede niet kon vereenigen. Ik heb geweigerd hem daarover te woord te staan: beide partijen hadden gevraagd om eene bindende arbitrale uitspraak.

De betrokken arbitragecommissie had, na bestudeering der zaak, die uitspraak gedaan; daarmee moest de zaak uit zijn. In het belang van rust en vrede in de gemeente heb ik hem geraden, deze aangelegenheid verder te laten rusten; het kan tot niets leiden, de oude koeien weer eens uit de sloot te halen. Daarom moest ik bezwaar maken met hem ter zake in discussie te treden.

In verband met het Rijkswegenplan komt er misschien eene nieuwe verbinding van Eindhoven naar Leende: Smits van Oyen vader en zoon, Van Tuyll Geldrop, Van Tuyll Heeze, Van Aalst (als opvolger van De Marez Oyens) en Koster (uit Aalst-Waalre) boden aan het Rijk den benoodigden grond aan voor een weg van 24 M. breedte; dan zou de bestaande weg Eindhoven-Geldrop-Heeze-Leende, die veel te smal is, niet verbreed behoeven te worden.

Vroedvrouw kost f. 2.000. Wit-Gele Kruis subsidieert gemeente met f. 730. In Heeze en Sterksel heeft zij nog een zeer goed betaalde praktijk; in Leende bewijst zij hare diensten gratis.

Deurne en Liessel

Den **22 Juni 1928** kwam ik weer in Deurne en Lierop. De gouden tijd voor Deurne schijnt voorgoed voorbij; het ontginningsbedrijf leverde in 1927 een batig saldo op van f. 300, het veenbedrijf van plusminus f. 3.500. Behalve die f. 3.500 ontving gemeente 4% van zes ton, zijnde de waarde, waarop het veen is getaxeerd. Deurne is hooge belastingen moeten gaan heffen, in 1927 honderd opcenten op de Rijksinkomstenbelasting en 3 ½% gemeentelijke dito. Twee zaken kosten buitengewoon veel geld: 1. Het onderhoud van vijftig kilometer kunstweg; 2. Het onderwijs: daar zijn in Deurne zeventien scholen. Deurne heeft een half miljoen schuld; daarvan zitten anderhalve ton in het electriciteitsbedrijf, dat in 1927 plusminus f. 7.000 batig saldo opleverde; en anderhalve ton in het ontginningsbedrijf, dat in 1927 een batig saldo gaf van f. 300; maar daar is nogal sterk gereserveerd.

In Deurne is maar heel weinig draagkracht; voor de Rijks Inkomstenbelasting was er in 1927 een belastbaar inkomen van anderhalf miljoen. Volgens de wet op de finantieele verhouding van 1897 is Deurne er bijzonder ongunstig aan toe. Zou het ontwerp van de Staats Commissie wet worden, dan was Deurne met één slag uit de finantieele moeielijkheden. Het volk, dat in de veenderij werkt, is bijzonder lastig, niettegenstaande de loonen 10% hooger staan dan die in de Drentsche venen. De armenzorg nam in de laatste jaren sterk toe; subsidie van gemeente aan armbestuur accresceerde in korte jaren van f. 8.000 tot f. 16.000.

Er zijn twee arbeiders lid van den gemeenteraad; de raad nam het verstandige besluit, dat arbeiders, in dienst van de gemeente, geen Raadslid mogen zijn. De détail-turfverkoop gaat goed; van heinde en verre komt men met karren en lastautobussen vrachten turf halen. Met Rijksvoorschot werden acht boerderijen gebouwd. Gemeente bezit zelve elf boerderijen; en gaf den grond voor negen boerderijen in erfpacht.

Staatsboschbeheer beboscht voor gemeente zeshonderd hectare; en verpleegt in overleg met directeur ontginningsbedrijf nog honderd hectare oude bosschen. Een uitbreidingsplan moet nog worden vastgesteld. Met B. en W. een boerderij en enkele ontginningen bezichtigd. Men bracht mij op den weg Deurne-Oploo naar Roesbeek (aldus door de spraakmakende gemeente genoemd naar pastoor Roes en burgemeester Van Beek). Daar zal eene bijzondere school gesticht worden door eenige boeren, die er bezwaar tegen hadden, dat hunne kinderen geregeld nar Deurne ter school moesten; daar zouden meer dan honderd kinderen voor die school zijn.

Lierop

Den **22 Juni 1928** bezocht ik Lierop en Deurne. Evenals altijd, maakte burgemeester Van Dijk mij ook nu weer een uitstekenden indruk. Hij moet in 1929 aftreden als burgemeester, en vreest niet herbenoemd te worden omdat hij dan 70 jr is. Ik heb hem dienaangaande een beetje gerustgesteld.

Er zijn geen partijen in Lierop; sinds de nieuwe kieswet werd er nooit gestemd; men is het samen roerend eens. Om het gezamenlijk zwemmen van jongens en meisjes in het 85 H.A. groote Bauven tegen te gaan, was men verplicht, daartegen eene politieverordening vast te stellen. Te

Someren en te Lierop is het tegelijk Kermis; om de jongelieden in de gemeente te houden, was men verplicht allerlei gemakkelijkheden op de kermis te Lierop toe te laten.

Boterfabriek gaat goed; 600 koeien; alle uit de gemeente. Autobusdienst Weert-Helmond passeert over den kanaaldijk Lierop; vroeger door Lierop gesubsidieerd; thans niet meer. Op de Boerenleenbank staat ongeveer twee ton.

Veel konijnschade; men klaagt er erg over, dat Minister zoo moeielijk is met het afgeven van vergunningen tot het schieten van schadelijk gedierte. Zou er ook verband kunnen bestaan tusschen de omstandigheid, dat Jurgens uit Nijmegen de pachter is van de jacht, en burgemeester Van den Elzen de voorzitter van de wildschadecommissie? Met Staatsboschbeheer gecontracteerd voor bebossing van 180 H.A.; daarvan zijn thans 130 H.A. beboscht. De Heer J.C. Rij te Asten is houtvester voor de ontginningen van Asten, Someren, Vlierden, Deurne en Lierop.

Lieshout

Den **23 Juni 1928** bezocht ik Lieshout en Stiphout. Er zijn partijschappen in Lieshout; dat komt vooral doordat de industrieel Merkelbach de autoriteit van de kiesvereniging niet erkent, en bij gemeenteraadsverkiezingen met een lijst uitkomt tegen die van de kiesvereniging in. Daardoor ligt Merkelbach overhoop met v.d. Wiel, hoofd der school en secretaris van de kiesvereniging. Ten slotte komen alle moeielijkheden en alle partijschappen in de gemeente daaruit voort. Wanneer Merkelbach er toe kan besluiten, lid van de kiesvereniging te worden en zich aan de uitspraak van die vereeniging te onderwerpen, dan zouden er geene plaatselijke ruzies zijn. Gemeente is tevreden over het Staatsboschbeheer; de aangelegde bosschen groeien goed. Er komen echter wat veel konijnen. Jurgens uit Nijmegen is pachter van de jacht; hij deed de pacht over aan Swinkels. Over 2 jaar loopt de pacht af. Geraden, om bij de nieuwe verpachting vooral te letten op de konijnen, desnoods niet te verpachten en zelf de konijnen kort te houden. De boekhouding van het gemeentelijk bezit wordt thans door den burgemeester zelf gevoerd en trouw bijgehouden. Er zijn in Lieshout nogal klompenmakers; het gaat hen heel slecht. Het is te hopen, dat zij door een klompenwetje Fleskens afdoende geholpen worden. Er wordt nog al waterschade geleden; vooral in Achterbosch; om den toestand te verbeteren, zou het water eigenlijk moeten worden afgevoerd naar de Dommel.

Stiphout

Den **23 Juni 1928** bezocht ik Stiphout en Lieshout. Er werd een nieuw Raadhuisje gebouwd; architect was Rochussen uit Helmond. Het schijnt mij zeer voldoende voor de gemeente Stiphout. De belastingen zijn buitengewoon hoog, en moeten misschien nog hooger worden. Men ziet alleen uitkomst wanneer heel Stiphout bij Helmond komt, dan wel de arbeiders bij Helmond en de boeren bij Aerle.

Van de raadsleden zijn er 4 arbeider, 3 boer; de arbeiders zijn dus baas. Er gaan dagelijks 130 arbeiders – waarvan 45 meisjes – in Helmond werken. Het gaat den boeren vrij goed; niet meer dan 25% wonen op hun eigen; slechts twee boeren hebben hunne boerderij vrij.

De stichting Croy heeft thans elf boerderijen verhuurd, en exploiteert bovendien eene boerderij; er werden nl 75 H.A. aan Helmond verkocht; voor de opbrengst werd eene boerderij gekocht. Het jaar tevoren was ook al uit de opbrengst van verkochten grond eene boerderij gesticht. Voor 3 jr met Staatsboschbeheer gecontracteerd voor bebossing van 125 H.A. Jaarlijks worden 10 tot 12 H.A. beboscht.

Nistelrode

Den **27 Juni 1928** kwam ik weer in Nistelrode. Er is geen kiesvereniging, die zich met de gemeenteraadsverkiezingen bemoeit; het is voor de kiezers daardoor moeielijk om tot overeenstemming te komen, en moet dan de stembus beslissen. Bepaalde partijschappen zijn er in de gemeente niet. Burgemeester v.d. Ven deelde mij mede, dat hij trouwplannen had; het is te hopen, dat die doorgaan, en de man dan eindelijk wat tot rust komt.

Het electriciteitsbedrijf werd gedurende vijf jaren door de PNEM geëxploiteerd. Den 1 October 1926 nam gemeente de exploitatie weer zelve ter hand, en benoemde den bedrijfschef uit Uden tot administrateur op eene jaarwedde van f. 300. Volgens B. en W. zou de exploitatie niets te wenschen over laten, en alles uitstekend marcheeren.

De inculte gronden zijn thans alle ontgonnen; men heeft 350 H.A. bosschen. Men deed alles zonder de hulp van het Staatsboschbedrijf. Om de konijnen baas te kunnen blijven, wordt de jacht van jaar tot jaar verpacht. Geen waterschade, de Leygraaf wordt door Uden gezuiverd; de daarop vallende kosten ± f. 200 per jaar worden dan aan Uden terugbetaald. Een deel van Nistelrode lost het water naar de Wetering, die onder Heesch, op de grens van Nistelrode, begint. Men is weer druk in de weer om Vorstenbosch aan een harden weg te helpen; eene directe verbinding Vorstenbosch-Veghel moet het nu worden; het plan kost f. 55.000. Nistelrode wil daaraan f. 25.000 betalen; Veghel vindt dat veel te weinig, niettegenstaande het grootste gedeelte op Veghel's grondgebied ligt. Ik vrees, dat men niet tot overeenstemming zal komen. De groote moeilijkheid zit daar in, dat de bewoners van Vorstenbosch een weg krijgen naar Veghel, dus naar eene andere gemeente, terwijl Nistelrode zelf er geen profijt van heeft.

Berghem

Den **27 Juni 1928** kwam ik weer in Berghem. Het Raadhuis is er veel te klein en totaal versleten; men liet plannen maken voor een nieuw; kosten 18 tot 20.000. Tusschen de diverse ontwerpen heeft men nog niet gekozen.

Gebrek aan woningen; daardoor de woninghuur zeer duur. Gemeente is begonnen de menschen te helpen; wanneer de gegadigden goed staan aangeschreven, en zelve minstens vijf honderd gulden bezitten dan verschaft gemeente het kapitaal tegen matige rente en eene verplichte jaarlijksche aflossing van f. 100. Gemeente krijgt daarvoor eene eerste hypotheek. De menschen betalen dan jaarlijks evenveel, als waarvoor zij thans eene tweekamerwoning konden huren; maar zij hebben eene goede woning met $\frac{1}{4}$ tot $\frac{3}{4}$ H.A. land, en hebben na ± 25 jr. hunne woning geheel in onbezwaard bezit; - in 1928 werden reeds 10 woningen op die manier gebouwd.

Er zitten thans 5 boeren in den raad en 2 arbeiders; sinds Kapelaan Kitslaar pastoor werd te Zeeland, is het overwicht van de arbeiders op de boeren teniet gegaan. Bij groote verkiezingen worden ± 40 socialistische stemmen uitgebracht; in het gewone leven durven de menschen nog niet als socialist optreden.

Het Wit-Gele Kruis zorgt voor de wijkverpleging en voor de verloskundige hulp; het betaalt aan de vroedvrouw f. 2.000. Per gezin wordt aan het Wit-Gele Kruis per jaar f. 5,- betaald, terwijl de gemeente eene subsidie verleent van f. 1.000.

Roomboterfabriek gaat bijzonder goed; is geheel vrij; verwerkt de melk van 1.300 koeien.

Boerenleenbank buitengewoon gunstig; ging in 1927 nog met f. 6.000 vooruit; 450 boekjes; zal in 1928 minstens twee millioen omzetten. Er werken wel 400 menschen in Oss, zij verdienen gemiddeld minstens f. 24 in de week. Jaarlijks gaan er ± 40 gras maaien in Holland; dat loont zich met f. 35 tot f. 40 in de week. In 1927 gaf het electriciteitsbedrijf voor het eerst een voordeelig saldo: f. 32,83. Men raamt dat de lager-onderwijswet 1920 jaarlijks f. 6.000 aan gemeente kost. In Berghem geen landbouwonderwijs; acht jongens volgens een cursus in Oss.